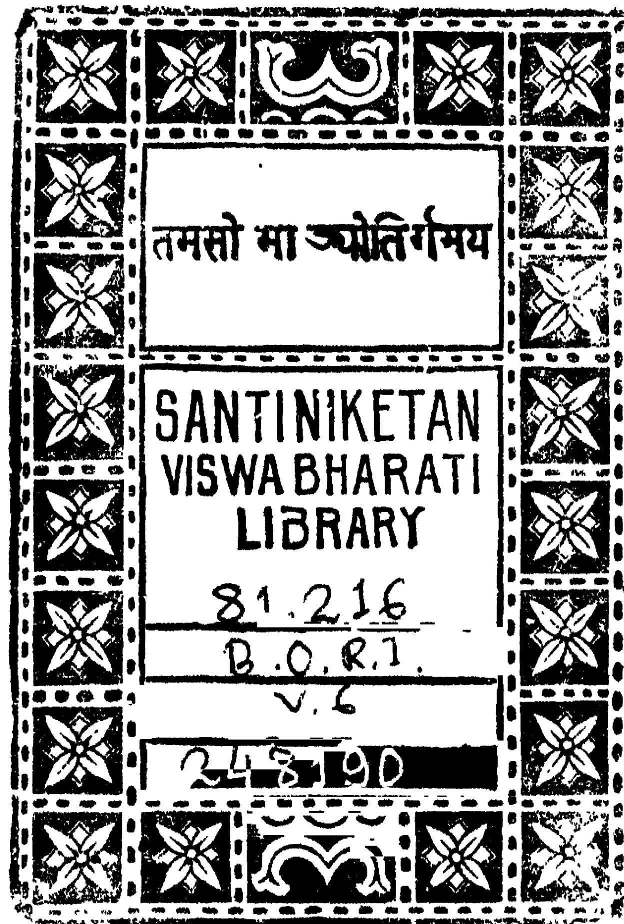

तमसो मा ज्योतिर्गमय
SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY
81.216
B.O.R.I.
v.6
248190

THE UDYOGAPARVAN

BEING THE FIFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

SUSHIL KUMAR DE

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY OF DACCA

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

Fascicule 1 (pp. 1—400) of this volume appeared
in 1937; and fascicule 2, comprising the rest,
appeared in 1940.

*Printed in part at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME SIX

ILLUSTRATIONS

FRONTISPIECE

Facsimiles of two pages (fol. 60a, 227a) of a Devanāgarī MS. (Bombay Govt. Collection No. 60 of 1882-83) of the Udyoga dated ca. A.D. 1566.

A photostat facsimile of the pages illustrated on the opposite side.

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Udyogaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group.*

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = London, India Office Library, No. 6481 (3384).[1]

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882–83. Dated V. Saṁ. 1622 (ca. A.D. 1566).

K_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884–87. Dated Śaka (?) 1534 (ca. A.D. 1612).

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042.

K_5 = Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Saṁ. 1881 (ca. A.D. 1825).

(*b*) *Central Group.*

Bengali Version (B).

B_1 = Dacca, University Library, No. 496.

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10.

B_3 = Dacca, University Library, No. 2788. Dated Śaka 1644 (ca. A.D. 1722).

B_4 = Dacca, University Library, No. 1048.

B_5 = Śantiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Dated Śaka 1663 (ca. A.D. 1741).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879–80.

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 271 of Viśrāmbāg II. Dated Śaka 1666 (ca. A.D. 1744).

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds).

Ds_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884–87.

Ds_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879–80.

Devanāgarī Composite Version (D).

D_1 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. 1772).

---

[1] The collations of the Śāradā MS. ($Ś_1$) are given in Appendix III.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Dated V. Saṁ. 1662 (ca. A.D. 1606).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Dated V. Saṁ. 1668 (ca. A.D. 1612).

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156.

D_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891–95. Dated V. Saṁ. 1656 (ca. A.D. 1600).

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Dated V. Saṁ. 1760 (ca. A.D. 1704).

D_7 = Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Dated V. Saṁ. 1837 and Śaka 1703 (ca. A.D. 1781).

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viś-rāmbāg I.

D_{10} = Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826.

Grantha Version (G).

G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854.

G_3 = Pudukottah, State Library, No. 260.

G_4 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.

G_5 = Poona, BORI, Mbh. Collection No. 76.

Malayālam Version (M).

M_1 = Cochin, State Library, No. 22.

M_2 = Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Dated Kollam 1028 (ca. A.D. 1853).

M_3 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301.

M_4 = MS. belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore.

M_5 = MS. belonging to Killimaṅgalam Nambudiripāḍ, Cochin.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

London, India Office Library, No. 6481 (3334). Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing; size $9\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Śāradā characters (of perhaps the 18th century). Indian paper.

The MS. is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the India Office Library*, Vol. II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt. i, p. 862. This only known Śāradā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3. 2. 1[d], and the last folio breaks off with 3. 196. 10[a]. We have now only the following folios left: 3–10, 12, 14–20, 39–43, 45–46, 48, 51, 54–65, 67–69, 71–74, 76–80, 82–83, 86–87, 91–94, 96, 98–103, 106–114, 116–119, 121–122, 124–128, 131–133, 135–142, 144–148, 164–165, 168–171, 173–175, 177–179, 185–188, 190–191, 193, 199. The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120. Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Droṇaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.[1] Keith is of opinion that the MS. was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable. The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS. has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans. It omits throughout उवाच or ऊचुः in the prose formula of reference. Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination. Thus, after 5. 6. 2, it inserts a line (30*) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS. but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882–83. Folios 274, with about 10 lines to a page; size $12\frac{1}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters with occasional pṛṣṭhamātrās. Dated Saṁvat 1622 (= ca. A.D. 1566). Indian paper.

Folios 60–89 appear to be written by a different but not modern hand; fol. 60 begins with 5. 37. 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *mahārcir ani* in 5. 51. 17[c]. In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand. Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts. — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are: fairly regularly up to our adhy. 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy. 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884–87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size $11\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters with sporadic pṛṣṭhamātrās. Dated 1534, but the part giving the *era* is torn; probably Śaka 1534 (= ca. A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few. There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases. The names of sub-parvans are sporadically

[1] Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No. 162. Folios 3–263, with 11 to 13 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, with frequent pṛṣṭhamātrās. Old Indian paper.

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191; and the following intermediate folios are lost: 1, 2, 42–148. A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin. The MS. appears to be old, both from appearance and script; but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3–41 (ending with 5. 32. 15^{cd}) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the adhyāyas nor the stanzas are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 1. 1 to 5. 1. 25^{c}; 5. 32. 15^{c} to 5. 101. 10^{b} (107 folios missing); and from adhy. 192 to the end.

K_4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042. Folios 193, with 12 lines to a page; size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

The MS. is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under: fol. 1–32, 33–46, 47–48, 49–89, 90–112, 113–165, 166–193. Of these units fol. 1–32 appear to be written in fairly old script; fol. 47–51 are duplicated on separate folios; while fol. 58 is missing and left half of fol. 132 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections. The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 48. 44 to 5. 49. 20; 5. 59. 20 to 5. 60. 26; 5. 73. 17 to 5. 74. 3.

K_5

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Folios 199, with 15 to 16 lines to a page; size $11'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper.

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz., fol. 1–77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78–199 (from passage 255* to the end). The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are given sporadically. Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous. Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The caligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part; but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5. 46. 3; 5. 52. 1^{c} to 5. 54. 25^{b}; 5. 62. 6 to

5. 67. 4; 5. 74. 3 to 5. 79. 7; 5. 90. 1^{c} to 5. 91. 21; 5. 106. 4 to 5. 110. 3^{d}; 5. 124. 3 to 5. 125. 1^{b}; and finally adhy. 131–134. There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus. The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāū Jagannātha. There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol. 29 (5. 32. 10) to 80 (5. 43. 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śaṁkara.

B_1

Dacca, University Library, No. 496. Folios 210, with 6 lines to a page: size 22½″ × 3¼″. Bengali characters. Old Indian paper.

The MS., which comes from Mālatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy. 194–97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS. is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out. Folios 34–38 are missing, causing loss of text from 5. 30. 37^{c} to 5. 33. 92^{a}. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10. Folios 261, with 6 lines to a page; size 21½″ × 3⅜″. Bengali characters. Indian paper.

Complete and well preserved; but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5. 57. 1); part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5. 64. 12); and two folios (225, 232) are missing. No marginal corrections; stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given. The following portions of the text are lost on missing folios: 5. 38. 9^{a} to 5. 38..34^{a}; 5. 57. 2^{a} to 5. 57. 29^{d}; 5. 97. 14^{d} to 5. 98. 19^{d}; 5. 143. 6^{d} to 5. 144. 26^{d}; 5. 163. 3^{b}. to 5. 164. 9^{d}; 5. 170. 8^{b} to 5. 171. 9^{c}. — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Dacca, University Library, No. 2788. Folios 329, with 6 lines to a page; size 19″ × 4″. Bengali characters. Dated Śaka 1644 (= ca. A. D. 1722) in figures. Yellow Indian paper.

This MS., obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol. 243 is damaged by tearing. The text from 5. 7. 29 to 5. 8. 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered; the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas of upākhyānas; and the colophon is sometimes missing. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Dacca, University Library, No. 1048. Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page; size 25″ × 2″. Bengali characters. Palm leaf.

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places; the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5. 197. 19). The following portions of the text are lost also on missing folios: 5. 7. 29 to 5. 8. 34: 5. 27. 25^a to 5. 29. 3^c. The clear and bold writing of this MS., which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf; but the script, as well as appearance of the MS., precludes a date earlier than the 17th century. Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc., it exhibits the same characteristics as those of B_1 and B_3 — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Folios 245, with 5 lines to a page; size $21\frac{1}{2}''$ × $1\frac{1}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D. **1741**); the scribe's name being Bhṛgurāma Śarman. Palm leaf.

The MS. is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and. the names of sub-parvans, adhyāyas and upākyānas are generally given. At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80. Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies); size $11\frac{3}{4}''$ × $7\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Fine modern paper with water-marks.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta. The MS., which contains the different parvans of the Mbh. in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p. XVIII (D_1).[1] The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A.D. **1758**). Neatly written and fairly correct; the stanzas are often numbered but not the adhyāyas; the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II. Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size $17\frac{1}{2}''$ × 8″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1666 (= ca. A.D. **1744**). Indian paper.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct; and the margins are clean. As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page. The following folios are missing: 1-2, 24, 34, 42-44, 86, 96, 100-101, 107, 109, 111, 113-124, 129, 137-140. The figure

[1] Collated also for the Virāṭa (D_5); cf. Introduction to that volume, p. VI. This is MS. M of the Tentative Edition of the Virāṭa by the late Mr. N. B. Utgikar. [V. S. S.]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91. The stanzas are numbered, but not the adhyāyas. The names of the sub-parvans, adhyāyas etc. are given sporadically.

Ds$_1$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884-87. Folios 309, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections; daṇḍas and colophons in red ink. The pages are written in strips, with the original text in the middle. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end.

Ds$_2$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80. Folios 309, with 10 to 13 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean. The daṇḍas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon. The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly; a list of these is given at the end in red and black ink.

D$_1$

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 176, with 14 lines to a page; size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{2}{3}''$. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīrīya Sadānanda; dated V. Saṁvat 1828 (= ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins; the daṇḍas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon. The MS. is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś$_1$.

D$_2$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Folios 201, with 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1662 (= ca. A.D. 1606). Paper.

This MS. contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — *Collated at Tanjore.*

D$_3$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Folios 251, with 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters; the scribe's name Raghunātha. Dated V. Saṁvat 1668 (= ca. A.D. 1612). Paper. — *Collated at Tanjore.*

D$_4$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156. Folios 223, with 9 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper. — *Collated at Tanjore.*

In all these Tanjore MSS. there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T_3, G_1 and G_3, described below, which were also collated at Tanjore.

D_5

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Folios 115, with 12 lines to a page; size 12″ × 5¼″. Devanāgarī characters. Dated at Benares V. Saṁvat 1656 (= ca. A.D. **1600**), the copyist's name being Keśava of Vidarbha, son of Bhaṭṭa Nṛsiṁha. Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5. 103. 22 on fol. 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B. 5. 196. 26^{cd}-35, the first few stanzas of which are part of a N insertion. The first three folios, which contain the text up to 5. 4. 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper. Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct. The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page; size 12½″ × 5½″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1760 (= ca. A.D. **1704**). Indian paper.

Clearly and fairly correctly written. The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas; the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes. There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Giridhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jīvājī.

D_7

Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Folios 340, with about 11 lines to a page; size 11¾″ × 6½″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁ. 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. **1781**). Indian paper.

This MS. was written by Viṣṇudatta of Rājanyapura in V. Saṁvat 1837 and Śaka 1703 (= ca. A.D. **1781**) for Śāhā Puraṣottama of Dīhena. The writing is clear and fairly correct; only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol. 210. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *sec. m.*) up to fol. 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers. The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page; size 15¾″ × 6″. Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca. A.D. **1694**). Indian paper.

This MS., along with No. 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans. It has been described for the Ādi in Prolegomena, p. XII (K_4). The first few folios of the Udyoga contains a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part. The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Ganeśa, son of Trimbaka; in a subsequent parvan (Śalya) the name of his grandfather is given as Raghunātha. The stanzas are numbered but not the adhyāyas. The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of ळ for ल. At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (=ca. A.D. 1694) and Bhāvasaṁvatsara of the Southern cycle. The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasaṁvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śalya the date is Śaka 1619 and Īśvarasaṁvatsara.

D_9

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I. Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page; size 12¼″ × 5″. Devanāgarī characters. Modern paper.

This incomplete and fragmentary MS., which breaks off at 5. 149. 10^b, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction. Fol. 38 in the first part, containing the text from 5. 33. 58^b to 5. 33. 72^c, appears to be written by a different hand. There is a fairly long lacuna from 5. 50 59^d to 5. 60. 12, as well as other short gaps. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D_{10}

Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Folios 214, with 8 to 14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters. Dated Śaka 1688 (=ca. A.D. 1766). Indian paper.

This is a composite MS., a part of which is old, the rest being supplemented at a later time. The date is contained in the more modern part: It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol. 214): किंचिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागाभ्यां पूर्त्यर्थं लिखितं. Accordingly, we find fols. 1-59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols. 60–137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent pṛṣṭhamātrās. The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14. The pagination of the folios, however, is continuous. The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment. Folios 1–59 contain adhy. 1–47, ending with st. 13, where the copyist writes on the lower margin: गतानि पत्राणि पूरितानि. Folios 138–214 contain the text from 5. 113. 12^{cd} to the end. The older folios 60-137 contain the text from 5. 47. 14 to 5. 113. 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment; but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155. Folios 66 (numbered 244–308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page; size 25″ × 2″. Telugu characters. Palm leaf.

This MS., copied by Dūpaguṇṭa Śaṁkarappā, contains the first five parvans of the Mbh., and is described as T_1 of the Virāṭa, Introduction, p. VIII. Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written; no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826. Folios 394, with 5 lines to a page; size 15″ × 1¾″. Telugu characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page; size 19″ × 1¾″. Grantha characters. Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854. Folios 267, with 7 or 8 lines to a page; size 16″ × 1⅜″. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

☞ For some characteristics of Tanjore MSS., see the note on D_4, above.

G_3

Pudukottah, State Library, No. 260. Size 14⅛″ × 1⅘″. Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete; first seven adhyāyas, with st. 1–23 of adhy. 8, are missing. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas. The sub-parvan and adhyāya names are sometimes given.

G_4

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157. Folios 64 (numbered 329–392), with 16 to 21 lines to a page; size 19¼″ × 2″. Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh., but is incomplete for Udyoga, ending with 5. 154. 23ᵃ. The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text. Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub-parvan names. No marginal corrections.

G_5

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 76, purchased from Mr. Aiyangar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios. Well preserved but modern in script and appearance. No marginal corrections. The adhyāyas are numbered but the stanzas are not. The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given.

M_1

Cochin, State Library, No. 22. Folios 201, with 10 to 12 lines to a page; size $14'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

The MS. contains a large number of interlinear variants.

M_2

Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Folios 162, with 11 or 12 lines to a page; size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf. With illustrated wooden covers having painted floral designs.

The MS. contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans. Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. The stanzas are not numbered but the adhyāyas are. The adhyāya names are found but not sub-parvan names. The MS. is in good preservation and appears to be modern. There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca. A.D. 1853).

M_3

Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301. Folios 175, with 9 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M_4

MS. from the Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore. Folios 210, with 8 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M_5

MS. from the private library of Killimaṅgalam Nambudiripāḍ, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page; size $21'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

Besides these thirty-seven MSS., the following eleven were also examined:

1 Dacca, University Library, No. 938.
2 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 197 of Viśrāmbāg II.
3 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 489 of Viśrāmbāg I.
4 Baroda, Oriental Institute Library, No. 11374.
5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1250.
6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1297.
7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS. (without number).
8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 58.
9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS. (without number).
10 A Grantha MS. belonging to Mr. Sampatkumaram.

c 11 Poona, Bhārat Itihās Saṁśodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh. scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos. 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets; but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No. 1 is a birch-bark Bengali MS., probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged; it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS. — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1806 (=ca. A.D. 1750); but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No. 3 is also a Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1820 (=ca. A.D. 1764), which contains Nīlakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No. 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1804 (=ca. A.D. 1748), prepared for Mahārāja Dalelasiṁha by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma; but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS. already collated, it could not be of much independent value. — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS. in Devanāgarī, No. 6 being, in addition, a composite paper MS. written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS. — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śaka 1792 (=ca. A.D. 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS., while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS. containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No. 11 is a curious MS. which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186′ and breadth 5¼″, written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik. The script is Devanāgarī, though in places Śāradā characters appear; the adhy. endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: संवत् १८२७ चैत्र शुति पंचम्यां मया पंडित कारमीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चके ॥ महाभारतपुस्तक जंत्र लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan. It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D_1, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śāradā exemplar (see above). As such, it did not possess much independent value; and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries[1] available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vimalabodha, entitled Durghaṭārtha-prakāśinī, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghaṭa*; while another, the Lakṣābharaṇa of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus. The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṁkara [only on the Sanatsujāta] (Cś), and Nīlakaṇṭha (Cn), have been fully utilized. Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included.

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration.* It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases; but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Ś1 K, has been of considerable value in the constitution of the critical text. It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary[2] for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,[3] is fragmentary and incomplete. As the MS. presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated. It is partly for this reason and partly because the MS. is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha. But it should be noted that throughout the Sanatsujāta (adhy. 42–45), Devabodha has no comment on the passages which are included

[1] On the general characteristics of some of these commentaries, see Prolegomena to the Ādi, pp. LXIII–LXX; on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, ABORI, 17 (1936), pp. 185–202.

[2] In some catalogues of MSS., commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e. g., Weber's Berlin Catalogue I, No. 394, p. 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm. Similarly a MS. from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm. of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm. containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa.

[3] No. 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, Purāṇa, pp. 151–52. It contains fol. 3–119, with five lines to a page, size $11\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$, in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent pṛṣṭhamātrās; but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle. The following folios are *missing:* 14, 39, 53–54 (which however are replaced by a folio without number), 62–63, 81, 84, 86, 98, 100–109, and 111. There are several extra folios containing other matters. Shastri's account of the MS. is not correct in all its details. Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again. as 113–118, the total number of existing folios would be actually increased by 6. — MS. No. 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary.

by the T G version and the Vulgate, but which are omitted by Ś1 K in agreement with B and M. Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No. 2), which is inserted by almost all MSS. (including Ś1 and some K) after our adhy. 44, with the remark: शोकादींस्तत्त्वावरणरूपादीनुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय[1]. On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3), from which excerpts are also found in the Javanese version; but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha. It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Ś1 in designating the Karṇa–Kṛṣṇa episode (adhy. 138–41 only) as Karṇopaniṣad. As there are no specific Ś1 K additions of any conspicuously *long* passages, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary. Its affinity, however, to the Ś1 K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings; e. g., 5. 2. 8^{a} कौव्यात्; 25. 9^{b} निनीय; 26. 8^{b} सामर्थ्यं; 34. 78^{d} अपाचीनानि; 37. 28^{c} उद्धृतभक्तः; 38. 39^{b} प्रथमोत्पतितेषु; 49. 1^{d} प्रत्यर्थेन; 56. 48^{d} कवचह्रदे; 70. 70^{c} गोपादे; 93. 16^{a} निष्कलं; 131. 37^{a} किमद्यकानां; 141. 45^{d} वीरक्षय°; 142. 27^{d} उपाध्ययन; etc. There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S: e. g., 8. 6^{d} आनर्च; 22. 35^{b} परेत्य; 151. 19^{c} निष्टनन्; 165. $13^{e'f}$ गुणनिर्देशादपराधं, etc. The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22. 28^{b} its reading अपार्थिवः is not found in any of our MSS. The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5. 25. 7^{d} यत्र यमोजयः, which is explained as यमो बन्धनमजयः परस्याभिभवः; but the reading is found only in K1!

The Commentary of Arjunamiśra

As the printed text of Arjunamiśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS., its genuineness[2] had to be verified before it could be utilized. Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS.[3] belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No. 311)[4] and the Royal Asiatic Society of Bengal (No. 3373/4035 B)[5]; and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole. The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore, to say from the mere pratīkas of his brief glosses what particular version Arjunamiśra follows. As a Bengali[6], he should

[1] Arjunamiśra substantially copies this remark.

[2] On the contaminated character of the Devanāgarī MSS. of Arjunamiśra's commentary, see Prolegomena, p. LXIV.

[3] Arjunamiśra MSS. are by no means easily available even in Bengal. — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamiśra exist in the Dacca University Library (No. 989). On examination they were found to contain fragmentary glosses by some other unknown commentator.

[4] Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gui and Hrishikesh Sastri, iii, p. 191.

[5] Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit.*, v, Purāṇa, pp. 139–40.

[6] Cf. Jogendra Chandra Ghosh, *Ind. Culture*, vol. 1, pp. 706–710; vol. 2, pp. 585–589; and P. K. Gode, *ibid.* vol. 2, pp. 141–146. [V. S. S.]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted other sources as well.[1] In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamiśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate: 5. 2. 8^a Ca.d कौव्यात् (B D कोप्या); 22. 35^b Ca.d चमूं परेत्य (B and Vulgate चमूनिवेशं); 26. 8^b सामर्थ्यं (B D सामर्थ्यं, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 30^b Ca.d परिसर्पतः (B and Vulg. °जल्पतः); 34. 55^b Ca.d देशरूपेण (B and Vulg. द्वेष° or द्वेष्य°); 34. 65^b Ca.d मतिक्षयान् (B and Vulg. मनोमयान्, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 78^d Ca.d अपाचीनानि (B and Vulg. अवा° or अर्वा°, noticed as pāṭhāntara); 35. 8^a Ca.d आस्त्र (B and Vulg. आवां, which is noticed as a pāṭhāntara and characterized as असम्यक्!); 36. 25^a Ca.d अविवाहैः (B and some D कुविवाहैः); 37. 28^c Ca.d उद्धृतभक्तः (B and Vulg. उद्धृतभूमिः); 37. 33^c Ca.d निकृष्टरागं (B and Vulg. विसृष्ट°); 38. 39^b Ca.d प्रथमोत्पतितेषु (B D प्रमत्तो°); 38. 40^c Ca.d देशाः (B and Vulg. राजन्); 39. 43^a Ca.d मङ्गलालभनं (B °लम्भनं); 40. 3^a Ca.d अनृतं च समुत्कर्षे (B D अनृते च समुत्कर्षः); 40. 8^a Ca.d च रथः (B and Vulg. रजतं); 40. 12^b Ca.d धातुः (B and Vulg. हेतुः, noticed as a variant); 40. 19^b Ca.d सत्योदका (B and Vulg. सत्योदया); 40. 19^d Ca अम्भोम्भः (B and Vulg. अलोभः; Cd missing!); 42. 6^b Ca.d आत्मावसन्नमृतं (B आत्मावसन्नममृतं); 42. 25^a Ca.d अनादानात् (B अनादाता); 42. 26^b Ca.d देवेषु (B वेदेषु); 42. 29^c Ca.d अधर्मविदुषः (B °निपुणाः); 43. 5^d Ca. d संयताः (B and Vulg. तिष्ठतां); 44. 3^c Ca.d आर्ये काले (B and Vulg. कार्यकाले); 45. 9^b Ca.d अभिपत्य (B and Vulg. अभिपद्य); 45. 12^{ab} Ca.d विद्यात्तं वा (B and Vulg. विद्यात्ततत्); 47. 85^a Ca.d नियतं (BD निधनं); 47. 89^b Ca.d पुरुषस्य स्वकर्म (B and Vulg. सुकृतं निष्फलं वा); 49. 1^d Ca.d प्रीत्यर्थेन (B and Vulg. प्रीत्यर्थं नः); 54. 32^a Ca.d दुःखोचितः (B and Vulg. दुःखोषितः); 56. 48^d Ca.d कवचह्रदे (B and Vulg. शस्त्रसंकुले); 68. 4^c Ca.d °तत्त्वलयात् (B and Vulg. °तत्त्वमयात्); 71. 10^c Ca.s कौपीनं (B कौन्तेय); 73. 6^a Ca.d अग्निवर्णेन (B and Vulg. अग्निवर्त्तेन); 75 10^c Ca.d अनवरोधः (BD अनुप°); 75. 14^a Ca.d प्रणीतरश्मिः (B and Vulg. प्रहीण°); 88. 20^b Ca.d वष्टि (B and Vulg. धत्ते); 90 24^d Ca.d सुसंहिताः (B and Vulg. °हताः or °हृताः); 103. 3^b Ca प्रतिनये (B and Vulg. change the pāda); 107. 15^c Ca धानिष्ठां (B and Vulg. वासिष्ठीं etc.); 112. 1^d Ca बोधितं (B and Vulg. शोधितं or वर्धितं); 134. 20^c Ca धृष्टवन्तं (Cd धार्ष्ट्य°; B and Vulg. धृतिमन्तं); 141. 22^e Ca.d एका स्रक् (B and Vulg. शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental.

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamiśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyaṇa also), but which are not found in *any* of our MSS.: 5. 22. 28^b अपार्थिवः; 38. 4^c वेदविक्रायकः; 38. 27^b ब्राह्मणादिषु; 90. 22^c क्षेमः; 94. 22^b अत्यग्रयात; 100. 15^c परिचारः; 101. 7^d पताकाभोग°; 103. 25^b प्रचेताः; 113. 11^d अपचायिनी; 168. 2^b यवीयसः; etc.

That Arjunamiśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāṭhāntaras and sometimes criticizes them as *asamyak* (5. 26. 8^b; 33. 59^c; 34. 13^c, 55^a, 65^b; 35. 8^a; 36. 13^a), or *prāyaśaḥ pāṭhaḥ* (5. 85. 22^a, 23^d; 40. 12^a; 70. 19^d), or *apapāṭhaḥ* (5. 62. 23^b), or *arvācīnaḥ pāṭhaḥ* (5. 1.

---

[1] This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi. This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamiśra from Devabodha's commentary.

२^{b}, but the reading in question *āviśatām* is given only by three B MSS!)[1]. It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text; and, to judge from his pratīkas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version. It is, however, a Northern text, originating in Bengal; and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner[2]; and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamiśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS.; but, strangely enough, the text does not always represent the readings of the commentary. Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS. show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages; but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution[3] that the epic text accompanying a commentary in the MS. need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS. in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śāṁkarabhāṣya on this sub-parvan; but the Ds MSS. sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 283*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable: e. g. 455*, which is accepted by the highly conflated K_4 and four D MSS., but not by Dn; and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds; as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn): 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435*. On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS. (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds: 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS. are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e. g. 517*, 565*; and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS.: 157*, 273*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS. are happily free from Vulgate insertions, e. g. 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc.; but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

---

[1] It is curious that **Ca** notices 182*, a stanza omitted in all our MSS., but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS. (except 3 B MSS.) read उद्यन्मेघस्वनः in 5. 89. 16^{c}, but *all* Northern commentaries (**Ca**. d. s) read (with S MSS.) ओघमेघस्वनः (cf. 5. 138. 3^{a})!

[2] Nīl. commenting on 5. 71. 22^{c} remarks: प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्चः. This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyaṇa. But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance.

[3] Prolegomena, p. LXIV.

MSS. are closely allied to the Vulgate; but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate.

The impression given by Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into Ds MSS., as well as elsewhere. Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS., he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App. I, No. 2) repetitiously inserted after our adhy. 44; but he knows nothing of the Southern transposition of adhy. 58 and 64. He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3); but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate. He betrays no predilection to Southern influence, as do the Ds MSS. All this makes it clear that he belonged to the North; but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type; and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śaṁkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratīka of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes. It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p. 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṁkara for this sub-parvan. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators Śaṁkara is, of course, eclectic; but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized. If he is identical with the great Śaṁkara, his text is undoutedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śaṁkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. It is partly for this reason and partly because Śaṁkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS.

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śaṁkara's text has not been accepted, except by a small group or Devanāgarī MSS. (especially Dn Ds D_{8-10}); while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kaśmīrī) and Bengali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śaṁkara) and the Vulgate (with Nīlakaṇṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nīlakaṇṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prolegomena to the Ādi, pp. LXV–LXVIII. Nīlakaṇṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,[1] the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times. The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p. 192. It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS. The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*–248*, 251*–255*, 259*, 262*–264*, 266*, 269*–271*, 275*–278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*–291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śaṁkara's commentary, as Nīl. himself makes an admission to that effect; but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e. g., 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are: 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nīlakaṇṭha utilized manuscripts from various sources; he mentions specifically the Bengali version (सशूलेति गौडपाठः on 5. 152. 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhunika*:

5. 33. 81 पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः.
47. 33 सहोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति.
57. 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
88. 61 धूर्तैरिवेत्यपपाठः.
132. 30 पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम्.

[1] A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages of varying length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, on which see our note added on p. 556.

Nīlakaṇṭha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization. In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity. The instances are too numerous to be cited here,[1] as the process of regularization occurs throughout the text; but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion:

5. 24. 3[a] वर्ततेऽसौ न धर्म्यं, wrongly read as वर्तते सौनधर्म्यं, and explained as: सौनः सूनावान्हिंस्रः। तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौर्यम्, — a curious instance of misplaced ingenuity!

5. 30. 18[c] देवरथेन (for देवितव्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS.!

5. 43. 10[d] नोत सन्तः, misread as नो त्रसन्तः, and explained as त्रासमकुर्वतः!

5. 47. 33[b] The curious reading (supported by B) ममत्तरे (for मर्मान्तरे), which is explained as: भृशं मथ्नातीति ममत्। यङ्लुगन्तात्क्विप्। ततस्तरप्। बलवत्तरे ममदिति निपातो बलवद्वाचको वा। संग्रामे इत्यर्थः!

5. 57. 5[c] A variant reading तराभ्यावः (for तव स्रावः), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS.!) is explained as: तराणामश्वादीनां वेगवतां वाहनानामभ्यावः सर्वतः खादनं कण्डूरोगादुपद्रव इति यावत्। अव रक्षणगतिकान्तीत्यादेः खादनार्थाद् घञ्, which is as misconceived as irrelevant!

5. 106. 4[d] यत्र वै (given even by Dn MSS.!) misread as यत्त्रवै and solemnly interpreted as: यत्त्रणार्थम्। यत्त्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च!

5. 139. 47[d] Instead of सुत्यं (=सोमाभिषवः), Nil. (supported only by B₂), reads सूयं and explains far-fetchedly: राजसूयसूर्येति निपातनादुपपदयोगस्त्वनित्य आर्षो वा। तदभावेऽपि सुवः क्यप् दीर्घश्च!

5. 193. 32[d] आमिषदन्तहोमं (a mislection for °दत्तहोमं), explained as दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark: आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु मूर्खकल्पितः!

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate: 5. 9. 41[c] अनापराधिनं (Vulg. विनापराधेन); 25. 9[a] अनुशास्य स्थ (अनुशिष्याथ); 34. 42[c] एते मदावलिप्तानां (मदा एतेऽव°); 36. 3[a] अस्मः (एते); 37. 3[a] शासति (शास्ति); 38. 8[a] अपकृत्वा (°कृत्य); 42. 11[c] गृह्यन्तः (मुह्यन्तः); 42. 12[b] गृह्य (अनुगृह्य); 42. 29[c] अधर्मविदुषः (°निपुणाः); 44. 15[d] सूर्यो अह्नाय (सूर्योऽप्यह्नाय); 44. 21[b] दृश्यति (दृश्यते); 45. 28[b] जागृमि (जाग्रति); 47. 9[c] आशिष्यते (आप्नोतु); 47. 16[c] प्रतियात् (अप्रतिमान्); 57. 4[c] इच्छेथाः (मन्येथाः); 63. 3[d] वेतुं (जेतुं); 80. 43[d] उत्सृजत् (मुञ्चन्ती); 88. 2[d] पृथा पार्थाननुस्मरन् (स्मरन्ती तनयान्पृथा); 89. 26[a] द्विषसे (द्वेक्षि); 107. 9[c] गान्ति (गायन्ति); 132. 32[a] उष्य (हृष्य); 139. 51[a] रोदन्त्यः (रुदन्त्यः); 142. 13[a] पश्ये (पश्य); 142. 27[c] अशृण्वत् (अश्रौषीत्); 143. 6[a] असंबुद्धा (असंबुध्य); 145. 25[c] ईतयः (ईतीः); 145. 36[a] करणहीनेति (°हीनत्वात्); 149. 42[bd] सोऽऽत्मानं (स आत्मानं) and मन्यतेऽऽत्मानं (पश्यत्यात्मानं); 154. 9[d] अभिषिच्यन्तु (क्रियतां); 160. 9[b] ब्रवीहि (वदस्व); 170. 2[c]

[1] Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited under Devabodha and Arjunamiśra above, pp. XIV–XVI.

°धिष्यामि (हनिष्यामि)[1]; 174. 22^{d} अपनयिष्यामि (°नेष्यामि); 180. 26^{d} कुर्मि (छिनद्मि); 185. 6^{c} अभ्यहनत् (°वधीत्); 187. 21^{b} पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता (°निष्ठिता); 187. 25^{b} ततोल्लूकाश्रमे (तथोल्लूका°); etc.

Nīlakaṇṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS., e. g., 18* (D_4 marg.), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a *gloss* which Cn attributes to Devabodha), 443*, 561*, 562* etc.; while some of these are occasionally found in one or two MSS. of the composite D version or versions akin to it, e. g., 120* (D_{10}), 439* (D_8), 450* (D_2), 567* (B_2), etc. The transposition of 5. 30. 17–18 after stanza 26 of the samo adhy. is found in Nīlakaṇṭha MSS. alone! The reading अधुर्यवच्च वोढव्ये in 5. 132. 33^{c} is given by Nīlakaṇṭha, but as it is not found in any other MS., it is probably Nīlakaṇṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5. 166. 13 is found in Nīlakaṇṭha MSS. only!

Attention has been already drawn[2] to the fact that the printed editions of Nīlakaṇṭha's text do not exactly correspond to the Nīlakaṇṭha MSS. We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nīlakaṇṭha MSS., e. g., 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30. 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate; on the other hand, Dn inserts 522*, but it is omitted in the printed text! Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nīlakaṇṭha MSS., e. g., 5. 33. 72^{d}, Printed text मूर्खेषु (Dn सुखिषु); 35. 42^{d} text कृच्छ्रेष्वापत्सु (Dn कृच्छ्रास्वापत्सु); 44. 8^{d} text एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः); 123. 14^{d} text विद्ध्यजेयानलं हि तान् (Dn विद्ध्यजेयं बलं हि तत्); 126. 8^{c} text व्यक्तं (Dn व्यक्तुं); 147. 32^{b} text गोप्ता (Dn साधुः); 186. 8^{a} text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽथ रामो हृषितो); 186. 9^{b} text मान्यं (Dn नान्यं); etc. The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes. Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e. g. Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324–338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes. He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content. No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यतस्तद्गाण्डिवं धनुः (Mañjarī 5. 379^{b}: Mbh. 5. 96. 19^{d}), गालवं भृशदुःखितं (Mañjarī 5. 431^{b}: Mbh. 5. 111. 22^{b}), अस्थिसंचयमारूढः (Mañjarī 5. 491^{c}: Mbh. 5. 141. 30^{a}), आ पृष्ठतापात् (Mañjarī 5. 502^{a}: Mbh. 5. 142. 30^{a}). Kṣemendra's special affinity to the Kaśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 (App. I, No. 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer; but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his. In the matter of form or

[1] Cf. also 5. 149. 46^{a}; 188. 8^{c}, 12^{a}.

[2] Prolegomena, pp. LXVII–LXVIII.

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vidurā (Mañjarī 5. 473, 476), but Sumukha's father (Mbh. 5. 101. 24) is called Dikcara (Mañjarī 5. 387), which is probably a mislection; for, Ś1 S show Cikura, while K and some D MSS. have Nikumbha. The name Jyotsnākālī (Mbh. 5. 96. 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5. 378), which is not found in any K MSS. (Ś1 is missing here), although D1, which is a MS. of Kashmirian originī preserves this form. Paraśurāma's disciple Akṛtavraṇa is called Kṛtavrata (Mañjarī 5, 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS[1]. Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gaṅgā (Mbh. 5. 187. 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS[2]. Although Kṣemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karṇa in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App. I, No. 2) omitted in our text after adhy. 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवसभावर्णनं, which includes in its scope the Yānasaṁdhi (which title is not found) and a part of Bhagavadyāna preceding Kṛṣṇa's first speech at the Kaurava assembly (adhy. 91), the Bhagavadyāna being thus much reduced in extent. The section on the parley between Karṇa and Kṛṣṇa is called कर्णोपनिवाद. Kṣemendra also alludes to the Abhiṣeka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5. 515) that Dhṛṣṭadyumna was elected by the Pāṇḍavas as the generalissimo of their army with the permission of Kṛṣṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhṛṣṭadyumna was expressly chosen as such by Kṛṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāṇa. The list of Rathātirathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Kṣemendra, is undoutedly earlier than that of our Mahābhārata MSS., but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance; but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word. In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy. 179, there being no citations from the remaining adhyāyas. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

1 [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name. — V. S. S.]

2 That the printed text of the Mañjarī (Kāvyamālā 64, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1898) is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Kṣemendra and printed as: पुरुषः कत्थनो नीचः कर्णे एव रथोत्तमः (Mañjarī 5. 569), where कर्णे एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf. Mbh. 5. 165. 4–5).

in *toto* in App. II, with corresponding references and comparisons; but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed *in that particular local form* in the 11th century and was known to the Javanese adapter. Like our MSS. and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards; but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the Northern recension; for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App. I, No. 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions. The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings. The following instances, selected at random, will illustrate these agreements with N and deviations from S even in matters of detail (the figures refer to the Crit. Ed.):

5. 7. 12^{b} सतां मध्ये जनार्दनः (S सत्तमोऽसि सतामपि); 17. 12^{a} हततेजाः (S हृततेजाः); 33. 26^{a} हृष्यत्यात्मसंमाने (S प्रहृष्यति संमाने); 34. 15^{c} तेभ्यो (S तेषां); 34. 17^{c} अर्थान् (S अर्थं); 37. 42^{c} हि (S तु); 39. 60^{d} कीर्तिरायुः (S आयुः प्रज्ञा); 40. 22^{d} कर्मणा (S विद्यया); 43. 8^{c} मनुष्यदोषाः (S महागुणेन); 43. 8^{d} वर्ज्याः सदा (S सदा वर्ज्याः by transp.); 48. 8^{c} ऊर्जितौ (S उच्छ्रितौ); 48. 14^{c} कालखञ्जान् (S कालकेयान्); 50. 8^{c} मनसा (S भीमस्य); 57. 18^{b} मारिष (S भारत); 62. 13^{d} संनिपेततुः (S संनिषीदतुः); 70. 47^{b} विपणिजीवनः (S वाणिज्यजीविनः); 70. 47^{c} वधेन (S युद्धेन); 70. 47^{d} कपालं (S कार्पण्यं); 88. 103^{a} त्राता (S धाता); 90. 7^{b} निश्चितं (S निश्चयं); 91. 5^{a} सर्वां (S कृत्स्नां); 93. 33^{a} इमं लोकं (S इमान् लोकान्); 94. 7^{ab} विशिष्टो नो मद्विधो (S मद्विशिष्टो मत्समो); 97. 4^{cd} हानिश्च वृद्धिः (S वृद्धिश्च हानिः by transp.); 103. 10^{d} अञ्जसा (S ओजसा); 104. 4^{c} चैव (S चापि); 104. 21^{b} भवते (S भवतो); 119. 3^{d} प्रपतिष्यन् (S प्रापतत्सः); 121. 18^{c} निर्बन्धतः (S निर्बन्धनात्); 125. 2^{a} हि (S तु); 127. 22^{d} स राज्यं (S स्वराज्यं or स्वा°); 127. 39^{c} नित्यं (S युद्धे); 131. 33^{d} जीवति (S जीर्यते); 134. 5^{a} पूर्वं (S सर्वं); 142. 25^{a} योऽसौ (S सोऽसौ); 142. 25^{cd} वचनं पथ्यं (S मतिमान्पश्यन्) and तथा (S वचः); 143. 3^{a} कुन्तिराजस्य (S °भोजस्य); 149. 43^{c} न धार्तराष्ट्राः (S transp. the words); 150. 9^{c} स एनान् (S अदानान्); 151. 8^{d} सर्वमेवातिवर्तते (S सर्वमेतन्निरर्थकं); etc.

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited:

5. 108. 2^{b} भाः स्वजाः (N भाः स्वयं); 120. 1^{b} सर्वैः (N सद्भिः); 129. 16^{b} पुनः स्वयं (N वपुः स्वकं); 139. 53^{b} समग्रं (N समृद्धं); 144. 2^{b} शृणु (N कुरु); 145. 15^{c} कुरुशार्दूल (N राज°); 150. 15^{b} °युतानि (N °चितानि); 157. 12^{d} देवलोकं (N वीर°).

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings *than those of the Vulgate*, and confirm the readings of our critical text adopted on *independent* grounds:

5. 17. 3^{a} दिष्ट्या च (Vulgate दिष्ट्याद्य); 29. 49^{cd} जातु अनाश्रित्य महाद्रुमं (preserving the hiatus in Saṁdhi; Vulg. जातु महाद्रुममनाश्रिता); 33. 32^{b} परिद्विषन् (Vulg. परित्यजेत्); 33. 36^{c} अनीशः (अनीशानः); 36. 50^{d} त्यागेन (योगेन); 37. 15^{a} व्यपाश्रित्य (समाश्रित्य); 37. 42^{b} व्याघ्रा न स्युः (न स्युर्व्याघ्राः by transp.); 38. 31^{c} धनाभिजन° (धनाभिजात°); 38. 37^{a} सः (च); 39. 15^{d} यशः (श्रेयः); 40. 3^{a} अनृतं च समुत्कर्षे (अनृते च

समुत्कर्षः); 40. 19^{b} सत्योदका and दर्मोर्मिः (सत्योदयां and दयोर्मिः); 43. 5^{b} दृश्यते (भुज्यते); 43. 8^{d} नरेण (नराणां); 70. 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp.); 80. 29^{c} त्राहि मां (त्रायस्व); 89. 32^{a} अभोक्तव्यं (न भोक्तव्यं); 104. 18^{d} तदा (तथा); 104. 21^{a} दक्षिणाः काः (दक्षिणां कां); 106. 1^{b} अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना); 110. 11^{a} साधु (स तु); 119. 9^{d} सः (ह); 125. 15^{a} अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो); 125. 15^{c} शस्त्रेण (अस्त्रेण); 129. 2^{c} च दुर्बुद्दे (सुदुर्बुद्दे); 131. 33^{a} पुरं (परं); 142. 19^{c} देवसंयुक्तं (मन्त्र°); 142. 25^{b} परिवर्तितः (परिरक्षितः); 147. 4^{a} च (हि); 153. 12^{d} महतां (देवानां); etc.

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts:

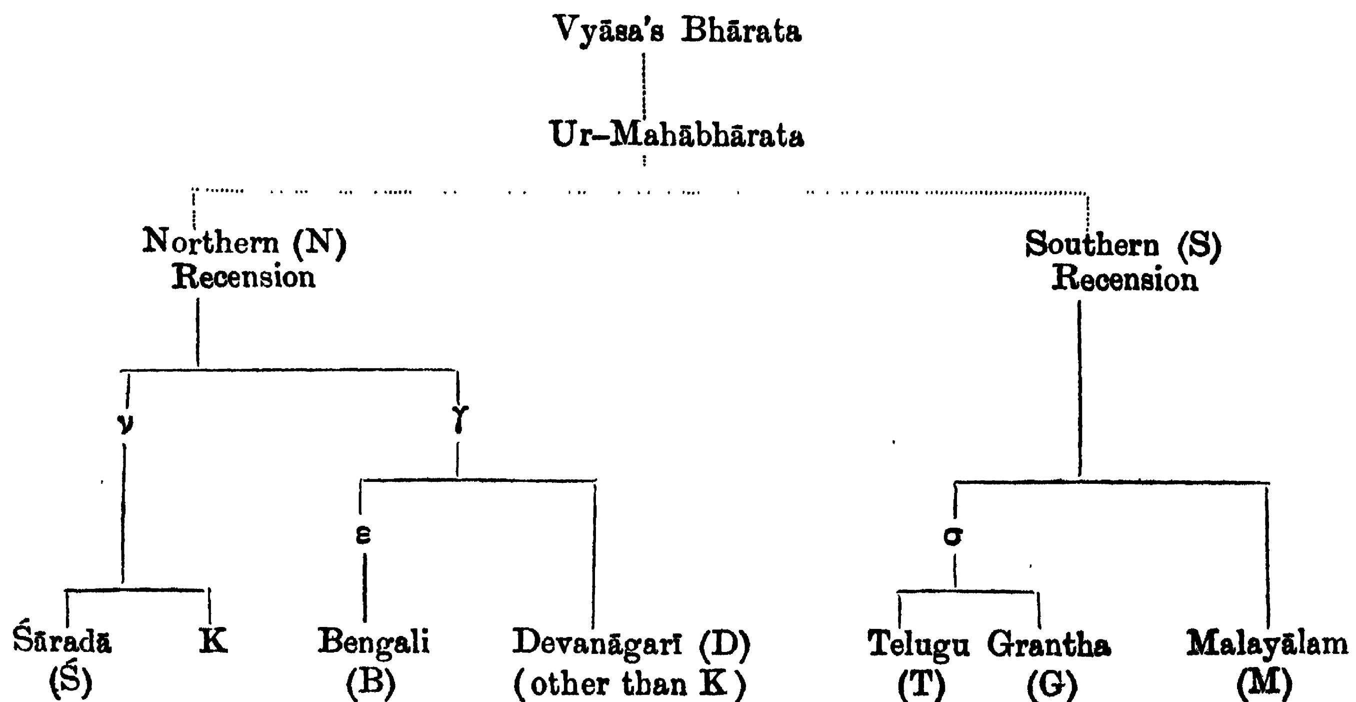
5. 8. 27^{d} प्रियावहः; 8. 34^{d} महाशुभं; 9. 3^{c} च (for वै); 11. 15^{b} तवेश्वरः; 15. 32^{b} अश्मतो; 16. 8^{a} सर्व; 20. 14^{d} त्यक्ष्यन्ते; 33. 13^{d} प्रजागरं; 33. 16^{a} प्रशान्तानि; 34. 17^{a} समाधत्ते; 34. 17^{c} मानुषेभ्यः; 34. 40^{a} ग्रस्येर्षा; 37. 47^{d} आपदि; 38. 37^{c} कामयति; 39. 15^{c} वृद्धं; 39. 25^{cd} दग्धवृक्षं and साधनं; 40. 3^{cd} चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं; 40. 19^{d} अक्षोभ्यः; 43. 35^{cd} (entire line); 49. 11^{d} पतितो मूर्छितो (sequence of the words); 50. 3^{cd} अतः and अचलः; 62. 15^{a} एतत्ते ज्ञातयः सर्वे; 70. 63^{b} कदाचित्; 70. 89^{b} गम्यतां; 88. 68^{c} दहते; 89. 18^{d} एवेष्यसि; 90. 7^{a} चायं; 91. 5^{d} मोक्षं; 91. 10^{a} अवमन्यमानं; 93. 51^{c} धर्मतो; 93. 52^{ab} प्रमुखेऽहं and क्षत्रियर्षभाः; 94. 7^{a} कश्चित् (also 95. 20^{c}); 95. 17^{cd} चरतो and शोचते; 96. 5^{cd} (entire line); 102. 5^{c} कुलशील°; 102. 14^{f} स्यैव; 103. 4^{c} चात्र; 109. 1^{b} and 1^{c} उत्पन्नाश्रमिणो यतः and क्वचित्; 112. 7^{a} (transposition of words); 119. 25^{a} तेन; 120. 4^{c} ददामि; 120. 5^{b} शमशीलस्य; 120. 10^{b} सुखादि; 122. 35^{d} कथंचन; 126. 2^{b} ध्रुवं; 127. 22^{d} वश्यमानेन्द्रियो; 127. 39^{a} वात्र; 127. 39^{d} अकृथाः; 128. 21^{ab} हतान् and यतमानो; 128. 37^{c} मन्दो; 129. 2^{a} मामिति; 129. 3^{c} रुद्रादित्यश्च; 130. 12^{b} ध्रुवं स्वर्गाय; 130. 12^{d} विकल्प्यते; 130. 28^{b} परिपालनम्; 130. 28^{d} तत्परिचारणं; 131. 5^{b} त्वं क्वागतो ह्यपि; 132. 7^{a} नाम भृत्य; 134. 4^{f} प्रतिनीता अबन्धवः; 138. 8^{b} कन्यया; 139. 3^{d} जातु सा तु; 139. 12^{b} हिरण्यस्य; 139. 53^{c} पुण्यकामे; 142. 19^{a} कोपितो; 142. 25^{d} पितृहितं; 143. 2^{b} न च वा; 144. 2^{d} ततः; 144. 9^{ab} च (for वै) and नश्यते च (न व्यथेत); 144. 9^{c} भिद्यन्; 145. 36^{a} करणहीनो हि; 146. 20^{b} सर्वोऽनुवर्तते; 147. 14^{b} महा- (for मम); 147. 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh); 152. 20^{a} गजाः; 153. 12^{d} पावकः; 154. 32^{c} ह्यहं; 156. 9^{c} देशं; 157. 1^{d} भाषत; 157. 18^{c} शूराः; 159. 11^{c} ततः; 162. 7^{b} शक्तिधारिणे; etc.

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants. In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts. Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate; but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character.

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Triśiras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas. But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e. g., 5. 36. 40, 56; 37. 14; 39. 44^{a}; 40. 6^{a}; 178. 24. There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the Ṛgveda (5. 45. 3^{c}), Vājasaneyi-saṁhitā (5. 44. 17^{d}) and Atharvaveda (5. 45. 14^{ab}), as well as of Upaniṣads like Bṛhadāraṇyaka, Kaṭha and Śvetāśvatara (5. 44. 17^{d}, 23^{d}; 45. 6, 10, 24^{ab}; etc.),—and of the Gītā (5. 45. 23)! Telang has already noted that 5. 45. 14 is introduced by Śaṁkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously. Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āraṇyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vidura-nīti (5. 38. 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5. 15. 32; 33. 57, 65; 35. 26, 27, 39[ab]; 36. 25, 29, 32; 37. 17; 38. 1, 11, 13, 17; 39. 32[d], 41, 60; and 294*). Of these stanzas, 5. 35, 26–27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1. 10. 35, 36); while 5. 36. 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4. 14). Similarly, two stanzas (5. 35. 24, 49) also occur in the Nārada-smṛti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa. Another gnomic stanza (5. 35. 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana. That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyaṇa, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables. Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. XXIX.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix. The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern. In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other;* and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāṭa, for instance. The discrepancies, though numerous, are yet normal. The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text. The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App. I, No. 9); but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines. The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor conflations which are easily separable. Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text. Even in the Sanatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other. The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic.

Taking the Northern and Southern recentions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS. or groups of MSS. Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern. The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-39, contains 7656[1] stanzas; while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasaṁgraha of P. P. S. Sastri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasaṁgraha figure is 6698; but our reconstituted text contains 6063 stanzas.

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons. The Parvasaṁgraha gives 186 as the total number of adhyāyas. The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

[1] [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition; after 6095, the number suddenly jumps to 7000; thus there is a mistake of 900 in the enumeration. The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near enough to the Kumbhakonam figure (6753). According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata* Inhaltsangabe, Bonn 1903, p. 257). — V. S. S.]

edition of 1834–39 has 197, while P. P. S. Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasaṁgraha figure. Our critical text comprises 197 adhyāyas. The adhyāya-division is uniform in our MSS. up to Vulgate adhy. 62 (=our 61)[1], after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions, in our MSS. Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (=our 149); and after Vulgate 168 (=our 165) the divisions become frequently divergent. With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P. P. S. Sastri) nor our MSS. recognize the separation of Karṇopanivāda (adhy. 138–148) from Bhagavadyāna, and of Bhīṣmābhiṣecana (adhy. 153–156) from Abhiniryāṇa; but our restorations are authorized by the Parvasaṁgraha summary (see footnotes at pp. 495, 546). In the case of Ulūkayāna, however, our MSS. are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P. P. S. Sastri) regard it as a part of Abhiniryāṇa. In the older printed editions, again, the name Abhiniryāṇa occurs, not authentically, as Sainyaniryāṇa and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga.

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by *single* MSS. Such *Northern* passages are: 2*–4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 154*, 170*–172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 294*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*–311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*–425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 464*, 466*, 471*, 488*–491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579*; and App. I, Nos. 4, 6 and 8.

Such *Southern* additions are, however, less in number: 5*, 6*, 10*, 11*, 21*–23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 458*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566*.

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS.: 17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*–123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*–382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*–402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 468*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594*.

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS. are not very large in number: 26*, 32*, 47*–50*, 52*, 53*, 54*–59*, 63*, 64*, 66*, 72*–75*, 85*–87*, 104*, 107*, 110*, 112*–115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*–169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*–211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*–350*, 352*–354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*–389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,

[1] One Vulgate adhy. (45) has been entirely dropped in our edition; hence this discrepancy of one between the adhy. numbers.

418*–420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*; and App. I, No. 5.

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS., are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper place⁴. The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are: 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*; 5. 58. 23–30; 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 574*, 584*, 585*, 590*; and App. I, Nos. 1, 3 and 14.

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious. They are meant mostly for the amplification of details. As a rule, they are contextually unimportant; and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative. It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax. One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5. 70. 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines;[1] four TG MSS. and one M MS. attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (55*), which is omitted by Ś1K, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading भारत for संजय in 5. 31. 7ᵇ is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding. One such instance (5. 94. 14ᵈ) is noticed by Arjunamiśra, where the Brahmans are addressing Dambhodbhava as पार्थिव, but two B MSS. read भारत instead, for the moment inadvertantly assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśampāyana! Arjunamiśra comments on this as follows: कथान्तरव्यवधानेऽपि वैशंपायनकृतं बहुशो दृश्यते। Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent; and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages.

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random:

Śalya. N 45*, 62*; S 47*–61*, 63*–66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate).

Triśiras. N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*; S 69*, 72*–75*, 77*–81*, 83*, 85*–87*, 89*, 90*.

Nahuṣa. N 92*, 94*–97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*; S 93*, 98*, 101*, 104*–107*, 109*, 110*, 112*–115*.

---

[1] For a similar intrusion in another parvan, cf. Ādi, Prolegomena, p. LXIX.

Prahrāda-Virocana. N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*; S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.

Dambhodbhava. N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate).

Sumukha and Garuḍa. S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate); N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*.

Gālava. N 450*-454*, 460*.

Story of Mādhavī. N 460*, 462*, 464*, 466*, 467*; S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*.

Conspiracy of Duryodhana. S 483*.

Theophany of Kṛṣṇa. N 494* and App. I, No. 8 (14 lines); S 495*, 496*.

Vidurā-putra. N 506*-509*, 511*-514*; S 503*-505*, 510; etc., etc.

In the Prahrāda-Virocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend; but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case. But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App. I, No. 5). A TG passage of 16 lines (App. I, No. 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa. The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App. I, Nos. 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*; and App. I, No. 4 (18 lines). A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nīlakaṇṭha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines. A Northern MS. further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Vṛṣala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small. Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K_1 inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuḍa by Śāṇḍilī, while D_8 does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story. S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age; but S knows nothing of it. One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāṇḍava army; the passage is borrowed by Nīlakaṇṭha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including $Ś_1$), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken: N 118*, 355*, 366*, 464*, 514*; S 26*, 78*–80*, 160*, 367*–369*, 418*, 438*, 470*, 594*. The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets: 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*–546*, etc. The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc.), but the Prajāgara, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom. The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App. I, Nos. 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App. I, No. 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found: 156* (warriors), 388* (Ṛṣis); while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*–546*). The anticipatory passages are also very few: e. g. 168*; anticipation of 5. 64. 3–11 after our adhy. 31. TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*).

Some of the individual insertions of single MSS. are interesting. D_3 inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Kṛṣṇa's exploits by adding what Kṛṣṇa did in his previous incarnation as Rāma. Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D_3 (527*; and App. I, No. 6, cf. 457*) and K_4 (302*). K_5 adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृतिः; while D_n incorporates a metrical gloss (434*) on 5. 94. 38 from Devabodha. D_{10} inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark: इत्यधिकं क्वचित्पुस्तकेषु दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते।

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages. In the first case (5. 29. 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*). In the second case (5. 44. 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading. The third case refers to a mixed Triṣṭubh and Anuṣṭubh stanza (5. 29. 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Triṣṭubh and the other in Anuṣṭubh. Such examples are, however, not rare in the Udyoga; for, a similar attempt is made by N MSS. in 5. 42. 16^{ab} and 5. 45. 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Triṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Triṣṭubh scheme of the rest of the stanzas. We have, again, in 5. 45. 27, an imperfect Triṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza. In 5. 56. 58 the Vulgate changes the first Triṣṭubh pāda (58^{a}) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^{c} a fresh Triṣṭubh pāda in order to fill up the Triṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, $D_{8.10}$ substitute an Anuṣṭubh stanza for a Triṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG. An independent Triṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*; and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Triṣṭubh. For other examples of Aunṣṭubh substitution for Triṣṭubh and *vice versa*, as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5. 64. 8^{ab} ($Ś_1$); 147* (D_8); 5. 140. 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5. 38. 29, where ten out of twelve S MSS. give a different sequence of only three lines; and also by 5. 82. 8^c–9^b, where all S MSS. have each a different system of transposition, repetition or omission. The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition.[1] More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp. 203, 215. The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy. 58 and 64; but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 64 is transposed after adhy. 57 in T $G_{1.3}$ only and omitted altogether in G_2 is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. In the case of adhy. 64, again, stanzas 3–11 are curiously anticipated by S (except T_2 G_2) after adhy. 31, and *repeated* again in their proper place! It should be noted that Saṁjaya is not represented anywhere before adhy. 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna. The Southern order, therefore, is more systematic and logical; but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naïve and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize.

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS., e. g.,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 245*, 358*, 477*, 537*, etc.

S. 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S. 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*–292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc.

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS.!

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout. Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a *wavy line* to indicate the difficulty of discrimination. Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense. Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. XXXVII. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be deailted here. Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *tvā* (for *tvām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice; but we

[1] The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by C. V. Vaidya (*The Mahābhārata; a Criticism*, Bombay 1905, p. 200), as well as the repetition of the messages of the several Pāṇḍavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence. Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive. The motives usually are:

(a) *avoidance of solecism*, e. g.,

5. 15. 28[d] N विचीय (S विचिनोति); 25. 9[a] N अनुशास्य स्थ (S अनुनेष्यामि); 39. 49[c] N मन्यन्तः (S मन्यन्ते); 40. 11[b] N महाविशिष्टं (S महद्विशिष्टं); 44. 11[a] N उपकृत्वा (S कृतमिति); 47. 40[c] N प्रवृणीम (S वृणुयां); 47. 48[d] N प्रभज्यन्तं (S भज्यमानं); 47. 80[a] N अददन् (S अददुः); 76. 8[b] N प्रतिपत्स्व (S °विधत्स्व); 86. 16[d] N व्यथितो विमनाभवन् (S विमना व्यथितोऽभवत्); 91. 6[a] N धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या (S धर्मकार्ये यतमानो); 92. 8[a] N आचक्षेतां (S आचख्युः); 104. 26[b] ददस्व (S देहि); 122. 49[d] N आधिथाः (S आदधाः); 122. 54[c] N आशंससीह (S आशंससे ह); 139. 5[c] राधायाः प्रादात् (S राधायै प्रादात्); 142. 11[c] N वर्स्यते (S वर्तते); 142. 27[c] N अश्रण्वन् (S अपश्यन्); 174. 17[b] N काशिराज्ञः (S काशिराजस्य); etc. But in many cases S preserves the irregular usages better: 5. 34. 42[c] S एते मदावलिप्तानां (N मदा एनेऽव°); 36. 3[a] S अस्मः (N स्मः or एते); 37. 19[b] S पराजेष्यः (N °जषीः or °जयेथाः); 39. 67[b] S अमित्राः (N शत्रवः); 44. 21[b] S दृश्यति (N दृश्यते); 50. 18[b] S भज्येत् (N भज्येत); 107. 9[c] S गान्ति (N गायन्ति); 141. 32[d] S वीक्षन् (N प्रसन्); 180. 26[d] S कुर्मि (N करोमि or छिनद्मि); etc.

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases*, e. g., 5. 33. 35[c] N अप्रमत्तेषु (S अप्रशान्तेषु); 33. 86[c] N मात्रां (S पथ्यं); 34. 39[c] N अन्वेषु (S अन्येषु); 34. 78[d] N अपाचीनानि (S अपनीतानि); 35. 39[c] N पर्वकारः (S चर्मकारः); 35. 40[c] N काकः (S कारुः); 38. 34[d] N परिवारणं (S °चारिणं or °चारिणः); 50. 31[b] N वरान् (S योधान्); 56. 48[d] N कवचहृदे (S सकचग्रहे); 57. 18[b] N मारिष (S भारत); 57. 20[a] N रुरूणां (S मृगाणां); 70. 20[a] S अस्वतः (N अधनात्); 70. 47[d] N कपालं (S कार्पण्यं); 70. 49[c] N नीतिमात्राय (S नीतिमास्थाय); 92. 13[c] N आमुच्य (S आबध्य); 129. 11[a] N नस्ततः (S नासिकाभ्यां); 141. 22[c] N एका स्रुक् (S पक्षिणी); 45[d] N वीरक्षयविनाशनात् (S °क्षत्रमहाहदात्); 142. 25[b] S परिवर्तितः (N °रक्षितः or °वर्धितः); 173. 5[d] N प्रवेरिता (S प्रवेशिता); etc. The attempts to eliminate the older enclitic particle उ in 5. 43. 30[c] are also interesting.

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense*, e. g., 5. 7. 28[cd] N कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयं (S कृष्णं चापि महाबाहुमामन्त्र्य भरतर्षभ); 25. 7[b] N पापोदयो निरयो भावसंस्थः (S पापोदयो भावसंस्थः कुरूणां); 25. 8[d] N नियतो वै भवः स्यात् (S नियतः स्यादभावः); 33. 90[c] N न मात्रार्थे रोचयते विवादं (S न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवादं); 33. 91[c] N नात्याह किंचित्क्षमते विवादं (S न विग्रहाद्रोचयते विवादं); 35. 19[c] N प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तात, probably to avoid the direct use of the father's name by the son); 39. 53[d] नास्ति शेषवतां भयं (S भयं नास्ति महात्मनां); 66. 1[d] N सर्वाभावाय संमितौ (S पूर्वभावसमन्वितौ); 81. 63[d] N का वीथी भवतामिह (S को विधिर्भवतामिह); 98. 19[d] N दित्सात्मकमलं यथा (S इच्छसे कलहानिति); 142. 11[b] N महान्ज्ञातिवधे क्षयः (S सुमहान्ज्ञातिसंक्षयः); etc.

(d) *elimination of hiatus in Saṁdhi*, e. g., 5. 30. 9[b] N आचार्याश्च ऋत्विजो (S आचार्याश्चाप्यृत्विजो); 31. 3[cd] N अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अथोपमन्त्रयेथा-स्त्वमन्योन्येन); 33. 35[ab] N अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो (S अनाहूतः संप्रविशेदपृष्टो); 43. 24[ab] N द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च (S चैकवेदाश्च अनृचश्च); 89. 9[ab] S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चाप्युदकं च); 139. 12[cd] गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द मिथ्यां कर्तुमिहोत्सहे); 139. 39[cd] N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे); etc.

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अथ, तु, etc. in various MSS., or by transposition and modification of words; e. g., 5. 29. 49[cd] जातु अनाश्रित्य महाद्रुमं (Vulgate and some S जातु महाद्रुममनाश्रिता); 30. 37[cd] तेभ्यो अनामयं (v. l. अथ, अपि, हि ins.); 35. 2[b] उभे एते (hiatus grammatically permissible, but v.l. तु, हि, च ins.); 43. 34[b] मनसा अपि (v.l. मनसापि च, मनसा हि च); 44. 15[d] सूर्यो अह्नाय (many v.l.); 44. 17[c] तेन अभ्येति (v.l. तेन चाभ्येति, तेज अभ्येति); 45. 3[a] आपोऽथ अद्भिः (many v.l.); 45. 7 (second half) मधु ईशन्तः (numerous v.l.);

45. 9[b] अभिपत्य अपक्ष्मकाः (v.l. हि, तु ins.); 45. 20[a] नोत असाधुना (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact: e. g., 5. 149. 29[cd] राजेन्द्र ऋषयश्च.

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Saṁdhi:

5. 26. 13[a] मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 47. 80[d] वा *अप्सु; 139. 5[b] दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान्; 160. 9[c] तथेत्याह *अर्जुनः.

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus; but, as other examples show, Saṁdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants.[1] There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e. g.,

5. 70. 63[b] केशव व्युपशाम्यति (v.l. अपि, हि, प्रति for वि-); 70. 77[a] ईदृशो ह्यर्थकृच्छ्रे (v.l. अति, अपि for हि); 94. 25[d] युद्धार्थी ह्यहमागतः (v.l. तु for हि, and त्वमिहागतः, युद्धार्थमहमागतः); 125. 9[b] यत्ते ह्यक्षपराजिताः (numerous v.l.); 186. 34[c] रामश्चाभ्युत्स्मयन् (v.l. आशु, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhythmical or hypermetric lines.* The question requires a far more detailed study than what is possible here. The examples are numerous but a few will suffice:

5. 7. 13[cd] S मया तु दृष्टः प्रथमं कुन्तीपुत्रो धनंजयः (N दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः); 22. 23[c] N यं तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं (S यश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः); 37. 2[a] N तानेवेन्द्रस्य हि धनुः (S तानेवेन्द्रस्य वै चापं); 37. 5[c] N परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं (S परक्षेत्रे यश्च वपेत बीजं); 37. 38[b] N यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः (S यत्र व्यथेरन्नपि सर्वदेवाः); 38. 6[a] S अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः (N अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः); 43. 30[a] N छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा (S छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ); 45. 24[c] N अजस्त्ररो दिवारात्रमतन्द्रितश्च (some S इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं); 113. 14[c] N अहं दौहित्रवान्स्यां वै (S अहं दौहित्रपूतः स्यां); etc.

It will be seen that in the case of Triṣṭubh–Jagatī[2] stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagatī–pāda into the normal eleven–syllabled Triṣṭubh; cf. also 5. 42. 17[c] Text तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान्); 47. 62[b] N पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् (S om. अरीन्); 47. 69[a] N अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य (S °रान् यशसा प्रगृह्य); 16. 31[a] Text इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पतिः (many v.l.). There is, however, hardly any convincing variant to 5. 44. 18[d] कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदं, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer: e. g., 5. 47. 33[c] मत्स्यैः सार्धमन्द्रंशसरूपैः.

In the case of hypermetric[3] Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize:

5. 34. 47[a] N लवणोत्तरं दरिद्राणां (S तैलोत्तरं द°); 46. 16[a] N अभिवादयन्ति वृद्धांश्च (S अभिवादयते वृद्धान्); 94. 10[a] S प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत् (N निषिध्यमानो°); 67. 11[a] S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्कृ°); etc.

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of MSS. of both recensions:

---

[1] Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 19 (1938), pp. 211 ff.

[2] Cf. F. Edgerton, "The Epic Triṣṭubh and its Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939). 159–174.

[3] Cf. Hopkins. *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp. 252 ff.

5. 43. 35^{a} मौनाद्धि स मुनिर्भवति; 88. 22^{c} प्रियदर्शनो दीर्घभुजः; 91. 11^{c} अवाच्यः कस्यचिद्भवति; 162. 22^{c} कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैः; 175. 3^{c} अभिवाद्य पूर्वं शिरसा; 177. 8^{c} अकृतव्रणो जामदग्न्यं; 178. 15^{a} तमहं प्रणम्य शिरसा; 180. 1^{a} तमहं स्मयन्निव रणे; 180. 13^{c} अभिवाद्य चैनं विधिवत्.

But in the following cases of Anuṣṭubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them:

5. 12. 15^{c} शरणागतास्मि ते ब्रह्मन्; 12. 16^{a} शरणागतां न त्यजेयं; 88. 97^{a} अभिवादयन्ति भवतीं; 174. 25^{a} अभिवादयित्वा शिरसा; 175. 6^{c} अकृतव्रणः प्रादुरासीत्; 177. 9^{a} शरणागतां महाबाहो; 181. 16^{e} अकृतव्रणप्रभृतयः; 185. 14^{e} अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैः; 186. 17^{c} भीष्मो वसूनामन्यतमो; 190. 22^{a} अवमन्यसे मां नृपते (v.l. only in one MS.).

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization: 5. 9. 41^{c} अनापराधिनं; 39. 7^{a} आयतीयुतं; 47. 35^{b} शंतनूजे; 49. 26^{b} म्लेच्छगणायुतां; 153. 12^{a} रश्मीवतां; the most curious example being the change of धनुष्मत्तां to धनुष्मतां in 5. 80. 31^{b}. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction; but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency. Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random: 5. 44. 21^{b} दृश्यति; 45. 13^{cd} गिरते (but गिरति in 13^{ab}); 47. 103^{c} वदन्ते; 66. 6^{b} पृच्छसे; 99. 6^{d} लभन्ति; 104. 5^{d} तिष्ठते (but तिष्ठति in 5^{c}); 133. 28^{c} अभिवर्तति; 136. 23^{d} सेवन्ति; 160. 16^{d} द्रक्ष्यसे (but द्रक्ष्यसि in 19^{a}); 179. 3^{e} पश्यतां; 186. 18^{d} निवर्त (but निवर्तस्व in 24^{a}, 29^{a}); etc. There are two striking examples of metrical shortening (in compound words): 5. 118. 1^{d} गङ्गायमुनसंगमे; 187. 21^{d} पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता.

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions; and often one or the other or both recensions entirely go wrong. This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy. 4 and 19; in 5. 31. 19 and its corresponding passages; in 5. 72. 13–17; 99. 9–14; and in adhy. 101. Some other typical examples may be mentioned here:

5. 1. 2^{d} नरराजवर्याः; 2, 8^{ab} कौव्यात् and ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितस्तैः; 9. 35^{b} त्रिशिराः; 26. 13^{a} मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 30. 5^{b} शुक्तां; 31. 8^{b} पितामहं; 32. 15^{d} *नोद्वेश्च; 39. 31^{b} प्रविचिन्त्य यः; 40. 19^{d} पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव; 43. 7^{b} षडत्र; 43. 19^{b} *यत्; 47. 20^{b} *परःशतान्; 47. 94^{d} बडाः (also 141. 18^{a}; 179. 3^{d}; 183. 23^{c}); 51. 9^{a} त्रयस्त्रिंशत्समाहूय (double crasis!); 70. 70^{c} गोपादे; 112. 1^{d} वैधितं; 121. 12^{c} वेत्थ लोकांश्च; 124. 1^{b} समर्थ्य तौ; 127. 49^{c} पृथिवी स्पृष्टा; 131. 4^{e} अधर्मज्ञं; 131. 5^{c} उपशाखीयः; 132. 33^{c} वोढव्ये धुर्यनड्वत्, 141. 36^{c} कण्ठत्राः; 141. 45^{d} वीरक्षयविनाशनात्; 149. 81^{d} हृद्यभूवन्; 169. 11^{b} त्वामायद्भिः; 178. 29^{d} श्रेयान्निःसंशयेन च; 190. 1^{b} सर्वेस्मिन्स्वजने महत्; etc. Also 5. 26. 6; 29. 26; 45. 7; etc.

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans; and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also. We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text. They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Saṁdhi, while the remaining three, namely, 5. 32. 15^{d} *नोद्वेश्च, 43. 19^{b} *यत् and 47. 20^{b} *परःशतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version

The only available representative of this version ($Ś_1$) is an incomplete and fragmentary Śāradā Codex, belonging to the India Office Library. Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas; but the MS. was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out. The text was, of course, revised in the light of this new material; but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes. They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which $Ś_1$ shares with K to the exclusion of most other versions. With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS. is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text; and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are: 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App. I (for adhy. 157 see below); such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS. It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K_1 and by an inferior and conflated K MS. (K_6), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by $Ś_1$. Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos. 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines). It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5. 37. 19!

The superiority of $Ś_1$, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g.: *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS); *without D* 88* (excepting D_8), 96*, 103* (excepting D_8), 575* (excepting D_8). $Ś_1$ also omits 5. 94. 38, a cryptic verse which is found in all other MSS. of our critical apparatus. It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG. It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG. $Ś_1$ is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karṇa as Karṇopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karṇopānivāda. The superiority or independence of $Ś_1$ can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S. We select here a few Ś$_1$ readings at random to serve as illustrations:

5. 7. 6^{c} उच्छीर्षतः; 7. 8^{d} यथार्हं; 7. 30^{c} प्रतिययौ; 13. 6^{b} अभिभाषसे; 30. 16^{d} दुःशासनं and पृच्छेः; 31. 3^{d} अतिहृष्टवत्; 31. 19^{d} तु; 32. 5^{a} काल्यं; 32. 13^{c} अतिकाल्यं; 34. 1^{d} शुचिः; 34. 60^{d} क्षिप्रं सः; 36. 3^{a} अस्मः; 36. 48^{a} सर्वं; 37. 26^{d} राजन्यां; 37. 28^{c} उद्धृतभक्तः; 37. 35^{d} मुनिवत्; 38. 3^{b} नमन्त्रवित्; 47. 8^{c} पाण्डवार्थाय हेतोः; 47. 85^{d} पाण्डुपुत्राः; 50. 35^{c} रणे सेनां; 70. 47^{b} विपणिजीविनः; 70. 49^{c} नीतिमात्राय; 80. 30^{d} अभवं; 81. 15^{c} चन्द्रसूर्य° (by transp.); 88. 96^{d} अन्तयोः; 101. 24^{d} चिकुरः; 164. 21^{b} महारथः.

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in Ś$_1$; e. g , 5. 2. 10^{d} समाह्वयश्चैव; 3. 19^{b} त्रिदशैः; 3. 20^{ab} हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्कर्णं च सहसौबलं; 4. 2^{c} पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते; 4. 15^{a} सुह्मानां; 4. 16^{c} प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च; 4. 27^{b} कृपः. 5. 5^{a} तेषां; 5. 17^{a} भीमानि; 6. 11^{b} एकाग्रमानसाः; 7. 32^{b} निहन्तुं मनसापि हि; 8. 10^{b} सततं; 11. 10^{d} चिक्रीड विधिवत्; 12. 9^{b} देवराज तवान्तिकं; 13. 4^{a} प्राप्तुं; 14. 8^{d} प्रोत्फुल्लानि; 15. 2^{a} मुनिभिः; 16. 21^{b} बलवीर्येण तेजसा; 30. 10^{b} ईप्सुः; 30. 13^{a} स्थैर्यं; 30. 28^{b} एक एवावजेतुं; 30. 47^{a} हेतुरस्याजमीढ; 31. 15^{b} प्रतिवासनं; 32. 6^{c} सिंहासने; 32. 12^{c} पार्थिवस्य; 32. 20^{d} निरयानुपाती; 32. 21^{d} आत्मलोकानुरागः; 33. 26^{b} कुप्यति; 34. 60^{d} सोऽवशः; 36. 31^{d} गोब्राह्मणान्; etc.

In most of these cases the reading shown by Ś$_1$ is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, Ś$_1$ and K are not identical. There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source; and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly more heavily contaminated.

But, as we have noted above, Ś$_1$ is not a strictly pure specimen. Like K, Ś$_1$ is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S; but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of Śāradā. The instances, however, are exceedingly small in number and extent. We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find Ś$_1$ showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43. 32^{b} व्याख्यातारं; 51. 18^{d} अपारणीयः; 64. 8^{d} होतुं; etc. In the matter of insertions, however, we find that Ś$_1$ has 222* (a variant of 5. 35. 43!) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with K$_{1.4}$ (K$_{2.3.5}$ missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta. Ś$_1$ inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS. (K$_{3.5}$), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS. The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in Ś$_1$. Ś$_1$ agrees, again, with B$_4$ Dn in inserting 417* (two lines) after 5. 87. 23, although D$_1$ inserts, with variation, only one line of it (396*); it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5. 90. 28, where B$_4$ Dn *repeat* it. But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated; for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the Śāradā version.

Like all MSS., Ś$_1$ has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance. For the

an entire N insertion (Ś$_1$ missing): 501*; and there is only one individual insertion, viz., 550*, which, however, is added marginally *secunda manu.*

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS. A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout: 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by Ś$_1$ K_1), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*–560*, 563*, 571*, and App. I, Nos. 9–13; while the following passages found in Dn and a few D MSS. are also shown by K_4: 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS. only: 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593*. It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling Vidulā, and not Vidurā of K MSS. That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS. in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines: 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App. I, No. 5 (partially); while K_4 shares the following S passages with a few D MSS.: 317* (with Dn_1 $D_{3.4}$), 391* (Vulg. and some D), 406* ($D_{2.5.8}$); 409* (TG and some D), 418* (with D_8), 431* (Dn_1 and some D MSS.), 441* (some D MSS.), 442* (Dn_1 and some other D MSS.), 455* (some D MSS.). A passage which occurs in Ds only (157*) is found in K_4. Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS. is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS. is of Kashmirian origin; and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which Ś$_1$ K omit throughout the Sanatsujāta. Occasionally there are also small passages which prove that the MS. had an origin in a better tradition; e. g., in agreement with Ś$_1$, it omits 555*, a specific K addition found also in B_2 Dn_1 D_8 only, and 575* found also in D_8 only; it agrees with Ś$_1$B in omitting 16*, etc. Individual insertions in K_4 are: 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_5 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan; and its inferiority as a K MS. is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the Sanatsujāta, viz., 243*, 244*, 246*–248*, 251*–255*, 257*, 259*. Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_5 are: 30* (also found in K_3, and in Ś$_1$ marg.), 165* (Ś$_1$ om.), 191* (also found in K_4, but Ś$_1$ om.), 194* (also found in K_1; Ś$_1$ missing), 217* (also found in K_1, but Ś$_1$ om.), 324* (found also in K_1; Ś$_1$ missing), 409* (with K_4; Ś$_1$ om.), 553* (Ś$_1$ om.), and Appendix I, No. 10 (with $K_{3.4}$; Ś$_1$ om.). In common with K_3, K_5 inserts a TG passage 114* (Ś$_1$ is missing here). K_5 omits, in agreement with S, three entire N insertions: 374*, 414*, 523*; in agreement with $K_{1.3}$, another such N insertion 111* (Ś$_1$ missing). But, with Ś$_1$, it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions: 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47. 47), 423*, 424*, 537*, and App. I, No. 4; but it also accepts the following found only in one or two D MSS.: 200* (with $D_{1.8}$), 225* (with D_8), 318* and 408* (with D_{10}), 468* (with D_7).

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the Udyoga we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Oḍiyā; it is represented in our text by the Bengali Version. It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions.

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with Ś1K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units. The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*; but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MS. (B_4), while 266* is added by B_5 only. There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by $B_{1.5}$ only (278*, 287* 289*–291*); but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan.

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions. Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are: 18*, 108* (except B_5), 120*, 140* (except B_1), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B_2), etc. B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS. (279*, 280*, 406*, 441*, 456*, 465*). There are also notable instances in which B, in agreement with $Ś_1$ and S, omits passages added by K and most D MSS. (including Dn): 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B_2), 542* (except B_2), 555* (except B_2). B appears with $Ś_1$ again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS.; with $Ś_1$ and D, in omitting 46* found in K and M; and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS. ($Ś_1$ missing). Examples of BM agreement against KDTG are: 179* ($Ś_1$ supporting BM), 201* ($Ś_1$ missing), 213* ($Ś_1$ not supporting BM). But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K ($Ś_1$ missing) and some D, but which is omitted by B.

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas. Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e. g., B does not follow (in agreement with Ś1K and S) the Vulgate transposition of 5. 4. 15^c–19^d and 5. 4. 20–23.

The individual B MSS., but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks. Individual additions are rare, except 238* (marg.), 551* in B_2; and 568* in B_3. — B_1 is singular, among B MSS., in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg.], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B_5, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*–291*) in the Sanatsujāta. — B_2 inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS. (533* 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS. — B_4 distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

in the Sanatsujāta and a TG passage elsewhere (583*), in following D sequence in the matter of inserting 245*, in omitting three Vulgate passages (345*, 533*, 560*) and in reading ह्रषितो in 5. 186. 8, which is found in older printed editions but not in any MS. — Besides the five passages mentioned above, B_6 adds another Vulgate-cum-TG passage in the Sanatsujāta (265*), follows (in agreement with B_4) the Vulgate sequence in inserting 245*, accepts a Vulgate passage (108*) omitted by other B MSS., and omits two entire N additions (534*, 574*). The passages concerned in all these cases are small, and the variations are such as one would normally expect in individual manuscripts which are not copies of one another; we can say, therefore, that *B as a version is fairly homogeneous in the Udyoga.*

The Devanāgarī Versions

(other than K)

The Devanāgarī versions, standing midway between the Northern and Southern recensions, offer a composite, inclusive and eclectic text, given to much indiscriminate conflation and contamination; and as such, they are of no special value for text-critical purposes. They give generally the Northern text, but contain a large number of additional passages, and are not free from the palpable influence of the Southern tradition. It is obvious, therefore, that anything may be expected in a Devanāgarī manuscript, which is hardly meticulous regarding the sources of its text; and the individual manuscripts of this group are generally "misch-codices", which show diversified features and prevent the version as a whole from presenting a uniform or homogeneous appearance.

D_1 is a difficult manuscript to classify, its text being confusingly complex. Written in Kashmir, it is often much nearer Ś$_1$K than D, and its frequent unique agreements with Ś$_1$[1] sometimes invest its testimony with a higher importance. At first sight, it is plausible to think that D_1 might, with advantage, be classfied[2] with K; but it differs as conspicuously from the MSS. of the K version as it agrees; and like all Devanāgarī MSS., it is contaminated and erratic, and given to much unexpected conflation. There is throughout a mass of scattered but *unique* agreements of readings with Ś$_1$ (e. g. 5. 10. 39^b वितमसो; 12. 22^a प्रपन्नां; 13. 6^b अभिभाषसे; 31. 16^a धर्मं; 32. 18^a यो धनवान्; 33. 35^c विश्वसेयः प्रमत्तेषु; 37. 5^a यद्वा दुरापं सुलभं; 37. 9^c अतिप्रहर्पः; 39. 44^b शुभस्य च; 42. 16^b धर्मस्य वा चेतरस्य; 43. 1^a अथर्वेदं (corrupt!); 50. 35^c रणे सेनां; 51. 19^b धातावसथे; etc.); but these are only sporadic, and the disagreements far out-number them. Again, D_1 agrees with Ś$_1$ in omitting the following K or KD passages: 31*, 46*, 88*, 96*, 102*, 103*, 178*-180*, 555*; but it disagrees in not omitting the following similar passages: 16*, 542*. Certain Vulgate passages which Ś$_1$ accepts also appear in D_1: 222*, 227*, 417*; but D_1 omits a similar Ś$_1$ insertion 243*, and it has a much larger number of Vulgate passages which are not found in Ś$_1$: 8*, 47*, 130*, 165* (marg.), 191*, 217*, 220*, 228*, 553*, 556*, 557*-559*;

[1] As also with the minuscular Devanāgarī MS. from the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, which is also a codex of Kashmirian origin.

[2] As in the Virāṭa (see description of K_2 Introduction, p. IV).

App. I, Nos. 9 and 10; etc. All these facts certainly show that the MS. is of Kashmirian origin, but it was probably copied from a late and much conflated Kashmirian exemplar, and cannot be taken, at least in the Udyoga, as a raliable representative of the K version. Nevertheless, its closeness to K is quite clear; and it is easily for that reason the best of our D MSS. Its superiority to the Vulgate or the ordinary D MSS. is proved by the better tradition it follows in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta. Other Vulgate or BD passages omitted in D_1 are: 29*, 41*–44*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 128*, 150*, 152*, 161*, 162*, 188*, 193*, 196*, 197*, 215*, 216*, 231*, 232*, 240*, 329*, 336*, 342*, 345*, 359*, 377*, 428*, 451*, 452*, 473*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 543*, 560*, 563*; and App. I, Nos. 11, 12 and 13; etc. It omits also the following Southern passages which appear in the Vulgate or D MSS.: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 279*, 280*, 317*, 391*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*; as well as the following Vulgate–cum–TG passages: 152*, 165*, 409*. But this does not mean that D_1 is entirely free from Southern influence, for it accepts a similar passage 130*; cf. also 168* (in marg.), 208*; and the clearest proof is furnished by its *individually* inserting another Southern passage, 378*. It has several passages which are not found in any other MS.: 9*, 154*, 199*, 236*, 294*.

D_2 has the largest number of additional passages written *on the margin*, in the majority of cases *secunda manu*: 32*, 41*, 43*–45*, 47*, 49*, 53*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 130*, 140*, 150*, 152*, 175*, 191*, 193*, 228*–232*, 237*, 243*, 307*, 315*, 330*, 336*, 341*, 342*, 374*, 377*, 428*, 473*. Most of these are Vulgate or BD passages; and some are Southern passages found also in the Vulgate (32*, 47*, 49*, 53*, 130*, 152* (TG), 243* (TG), etc.). About 20 verses are written, *sec. m.* on a substituted folio (see note to 5. 32. 5). This array of marginalia and secondary insertions shows that the MS. must have been compared with the Vulgate text (cf. 450*); and as it was copied at Tanjore, the Southern passages are not surprising, from which source we have several other passages: 59*, 165* (TG), 168*, 208* (TG), 406*, 409* (TG), 431*, 435*, 441*, 449*; the most interesting being 527* (TG), which D_2 *individually* inserts. But it is noteworthy that the Southern influence is not more prominent in D_2 than in the Vulgate or the ordidary D MSS., and does not deserve any special mention; for it is distinguished also by the omission of several such S passages which appear in D MSS.: 222* (TG), 279*, 280*, 317*, 391*, 442*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*. If we leave aside these obvious accretions, the superiority of the MS. is shown by its acceptance of a fairly large number of old readings preserved only in K MSS., as well as by the following omissions of Vulgate or BD passages: 42*, 128*, 161*, 162*, 220*, 227*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 553*, 556*, 558*, 560*, 563*, 571*, etc.; and App. I, Nos. 9–13. It also omits all the Vulgate–cum-TG passages in the Sanatsujāta,—although elsewhere it accepts 450*, which is found in Dn_1 only! It should be noted in this connection that D_2 is the only D MS. which omits 227*, in agreement with K and Ś, against $Ś_1$. D_2 omits, with D_1, a BD substitution (161*) of Śloka lines for Triṣṭubh, although it itself substitutes a Śloka line for Triṣṭubh (146*). Its individual additions are: 134*, 170*, 202*, 256*, 260*, 309*, 310*, 329*, 464*, 466*.

D_3 and D_4, both Tanjore MSS., have certain remarkable unique agreements. They have in common two Southern passages 317*, 529*, and add exclusively in the same way

528*; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS.: 320* (with K_4 Dn), 321* (with K_4, D_8 [marg.]), 323* (with D_1). They fall often into a group with D_8 or D_9, or $D_{8.9}$, and have some passages exclusively in common, thus:

$D_{3.4.8}$ ins. 541*, 586*, 588* (all S passages).

$D_{3.4.9}$ ins. 427*, 375*, 503* (S passage), 507* (B Dn passage), 512*.

$D_{3.4.8.9}$ ins. 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*; ins. the following Vulgate passages, with one or two other MSS.: 475* (with K_4 D_6), 508* (with K_4 D_{10}).

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, $D_{3.4}$ appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D_4 marg.), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*;—S passages omitted: 406*, 442*;—BD passages omitted: 377*, 511*, 521*, 531*; App. I, No. 11;—KD passages omitted: 178*, 533*;—KBD passage omitted: 543*;—BDTG passage omitted: 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D_3 and D_4 are, therefore, closely allied manuscripts; but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D_3 also has the following Southern passages: 582*, 583* (TG; D_4 missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D_4 (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions: D_3 has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D_8 only); D_4 has 18* (found also in Dn only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D_5, D_6 and D_7 are ordinary D manuscripts without many striking features. — D_5 is a fragmentary MS. which practically ends with 5. 103. 22. Of Southern passages added in common with some D MSS., it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*; but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many: e. g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś$_1$ B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages: 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D_8. There is only one individual insertion, 20*. — D_6 has just a few omissions of additional passages: 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś$_1$BS or BS; 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one: 509*. — D_7 is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are: 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*. 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*; and App. I, Nos, 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate: 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS., it is not entirely beyond accepting some passages of that kind: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D_7 is the only D MS. (other than D_1) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K_2 and K_5 only. Its individual insertions are: 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D_{5-7}), like D_{1-4} (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D_7 omits 245*, which is inserted by $D_{5.6}$, and partially inserts 244* omitted by $D_{5.6}$, and that all of them insert 263*.

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D_8, D_9, and D_{10} may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS. are in general agreement in *inserting* the TG passages which appear also in the Vulgate; and this may be due partly to the influence of Śaṁkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences; for while all of them do not appear in passage 246*, D_8 omits 244*; D_9 does not accept 243*–245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*; and D_{10} does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*; but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table:

$D_{8.10}$ ins. (but D_9 om.) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG).

D_8 ins. (but $D_{9.10}$ om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.

D_9 ins. (but $D_{8.10}$ om.) 455*.

$D_{8.9}$ ins. (but D_{10} om.) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*.

Of these MSS., D_8 has the largest number of individual insertions: 34*, 147* (two lines to complete a Triṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg. *sec. m.*), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App. I, Nos. 6 and 8; while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D_8, are copied on the margin by D_5 and D_3 respectively. Individual insertions or substitutions in D_9 are 82*, 219*; in D_{10} 35*, 95*, 133* (marg.), 274*, 304*, 311*, 490* (marg.). But D_8 inserts 200* found only in K_5 D_1, 225* found only in K_5, 286* found again in D_{10}, and 439* found only in Dn_2; D_{10} inserts 120* found only in Dn_2, 287* found in D_8 only, 318*, 408* found in K_5 only. A few specific K insertions appear in D_8: 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it: 94*, 213*. — D_9, on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions: 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*–180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS. is incomplete and ends with 5. 149. 10^b. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D_{10} are: 29*, 108*, 128*, 140*, 194*–196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with $Ś_1$ B or $Ś_1$BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages *marginally*: 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D_9 and D_{10} are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No. 2), but in this they may be following the indication of the Śāṁkara-bhāṣya.

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.[1] On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; it is, on the other hand, frequently conflated with N passages, e. g., 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (KD), 220* (BD), 224* (BD); App. I, No. 1 (N); etc. In view of this composite character of T, only two Telugu MSS. were utilized; one (T_2) heavily conflated, the other (T_1) somewhat purer.

T_1 by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages: 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N). But T_1 rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS. or the majority of them, as T_2 very often does; we have noted only one such passage, namely, 54*. T_2, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages: 66*, 160*, 167*–169*, 207*, 209*–211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc.), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg.], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*–197*, 215*–217*, 220*, 227*–229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.). Individual insertions in T_1 are rare; we have only one such passage, 497*; but T_2 admits freely fresh lines of its own: 21*–23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*.

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages; and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare. In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M; thus:

$G_{1.4.5}$ M_{2-5} ins. 40*; $G_{1.4.5}$ $M_{1.3-5}$ ins. 164*.

T_1 M_1 ins. 594*; T_2 $M_{1.2}$ ins. 78*; T_2 M_{3-5} ins. 24*; T_2 $M_{1.3-5}$ ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS. are much more frequent:

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G_{1-4} M om. 30*, 482*.

$G_{2.3.5}$ M om. App. I, No. 1.

$G_{2.3}$ M om. 217*.

$G_{3.4.5}$ M om. 212*.

G_{2-5} M_{2-5} om. 226*, etc.

The TG passages, on the other hand, are numerous and scattered throughout the text: 48* (except G_3), 90*, 151* (except G_2), 153* (except G_2), 385*, 394*, 463*, (except G_3), 469* (except G_3), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G_3), 484*, 486*,

[1] Cf. Ādi, Prolegomena, p. LXXII.

515* (except G_3), 540* (except G_3), 547* (except G_3), 583*, and App. I, No. 7; while in the Sanatsujāta alone such TG passages (which appear with the Vulgate, but without M) are: 243*, 244* (except G_3), 246*–248*, 251*–255*, 257* (except G_4), 262*, 263* (except G_2), 264* (except G_5), 266*, 269*, 270*, 272* (except T_1), 275*, 276*, 278* (except T_1), 283*, 285* (except T_1 G_4), 287* (except G_4), 289*, 291*. In the following instances, TG appear with $M_{1.2}$: 55* (G_3 missing), 57* (G_3 missing), 58* (G_3 missing), 66* (except T_2), 85*, 87*, 114*, 115*. Outside the Sanatsujāta, there are not a few instances in which Northern passages (mostly BD) appear with TG, against M: 47* (G_3 missing), 152* (except G_2), 165* (except G_3), 179* (except G_3), 201*, 208*, 222* (except G_3), 223* (except G_3), 409*. The TG version alone inserts an additional colophon after 5. 70. 78.

In spite of its close alliance with the Telugu, rather than with the Malayālam, the Grantha version is somewhat superior to the Telugu in its freedom from the additional Northern passages in T mentioned above. It is also remarkable that G, in agreement with M, omits some passages which pervade every other version: 111* ($Ś_1$ missing), 181* ($Ś_1$ om.); and in one case, G (except G_2; G_3 missing) appears with $Ś_1$ K against an additional passage (44*) which has found its way into BDTM.

But the seven individual MSS. of T and G versions have vagaries of their own, and very often fall together, singly or in groups or entirely, into such a large number of combinations that viewed as a whole it is difficult to make a fine discrimination between their values or the values of the versions which comprise them. Thus, we have:

T G_1 ins. 224*; T G_2 ins. 470*; T G_4 ins. 119*.

T $G_{1.2}$ ins. 212*, 292*; T $G_{1.4}$ ins. a passage given in App. I (No. 1); T $G_{1.5}$ ins. 73*, 121*, 362*, and transp. adhy. 64 after adhy. 57.

T $G_{1.2.4}$ ins. 213*, 368*, 457*; T $G_{1.2.5}$ ins. 217*, 398*, 504*, 589*; T $G_{1.4.5}$ ins. 16*, 26*; T $G_{2.3.5}$ ins. 300*, 440*, 595*; T G_{3-5} ins. 130*.

T $G_{1.2.4.5}$ ins. 47*, 48*, 55*, 57*, 58*, 179*, 222*, 223*, 244*, 463*, 469*, 483*, 515*, 540*, 547*; T $G_{1.3-5}$ ins. 151*, 152*, 153*, 263*, om. lines 5–23 of App. I, No. 2; T $G_{1-3.5}$ ins. 257*, 287*; T G_{1-4} ins. 107*, 264*.

T_1 G ins. 66*; T_1 G_1 ins. 298*, 365*, 381*; T_1 G_2 ins. 127*, and om. 54*; T_1 G_4 ins. 36*, 402* and anticipate 5. 39. 32^a–34^b (inserting the lines after 5. 37. 52); T_1 G_5 ins. 482*.

T_1 $G_{1.3}$ ins. 258*; T_1 $G_{1.5}$ ins. 121*, 122*, 372*, 380*, and agree with the M transposition of 5. 33. 20 after 5. 33. 17; T_1 $G_{3.5}$ ins. 479*.

T_1 $G_{1.2.4}$ ins. 368*; T_1 $G_{1.3.5}$ ins. 198*, 591*; T_1 $G_{1.4.5}$ ins. 16*, 145*, 177*, 192*.

T_1 $G_{1.2.4.5}$ ins. 109*; T_1 $G_{1-3.5}$ ins. an addl. colophon after 5. 37. 19; T_1 $G_{1.3-5}$ ins. 207*, 209*.

T_2 G ins. 272*, 278*; T_2 G_1 ins. 175*, 176*, 194*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*), 261*, 265*, 293*; T_2 G_2 subst. (with M) 51*, ins. 195*, 202*, 297*, 357*, 382*, 399*, 407*, 410*, om. 160*, 210*, and disagree with the S anticipation of 5. 64. 3–11 after 5. 31.

T_2 $G_{1.2}$ ins. 174*, 176*, 205*; T_2 $G_{1.5}$ ins. 105*, 106*.

T_2 $G_{1.2.5}$ ins. 504*; T_2 $G_{1.3.5}$ ins. 285*; T_2 $G_{1.4.5}$ ins. 250*.

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T; and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS. or groups of MSS. of the G version. Thus, we have 94* in G_1 (but the point of insertion is different); 574* in G_3; 476* in G_4 (but the point of insertion is different); 544* in $G_{3.4}$; 460* in $G_{3.4.5}$ (but $G_{3.5}$ change the point of insertion). In all other N passages, G MSS. appear with T, singly or in groups. They are:

G_1 94*, 224*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*).

G_2 44*, 127*, 176*, 195*, 223*.

G_5 30*, 482*.

$G_{1.2}$ 174*, 205*, 212*, 213*.

$G_{1.4}$ App. I, No. 1.

$G_{3.5}$ 479*.

$G_{1.2.5}$ 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS., and their number is larger than those omitted by T MSS. (see above):

G_1 418*.

G_2 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.

G_3 387*, 426*.

G_4 348*, 383*, 419*, 426*.

G_5 536*.

Individual insertions are heaviest in G_3 and G_5, but rarer in other MSS.:

G_1 379*, 505*.

G_2 566* (subst.).

G_3 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.

G_4 288* (subst.), 549*. [G_4 is an incomplete MS. ending with 5. 154. 23^b.]

G_5 6*, 363*, 364*, 403*, 436*, 510*.

It should further be noted that G_2 is the only S MS. which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS. after our adhy. 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2).

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kaśmīrī. Apart from the aberration of individual MSS., this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail. It will suffice to say that, in general agreement sometimes with Ś$_1$ K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version.[1] We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages: 152* (Ś$_1$ om.), 179* (Ś$_1$ om.), 201* (Ś$_1$ missing), 208* (Ś$_1$ missing), 213* (Ś$_1$ ins. partially), 222* (Ś$_1$ K_2 ins.), 224* (Ś$_1$ om.), 409* (Ś$_1$ om.), etc. There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf. also 30* (Ś$_1$ marg.), 165* (Ś$_1$ om.), 217* (Ś$_1$ om.), 479* (Ś$_1$ missing), and App. I, No. 1 (Ś$_1$ ins.). *But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G.* Instances of specific additions by M are: 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M_1), 81*, 214*, 249*.

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where *even in the individual MSS. accretions are not very conspicuous.* The largest number of N passages occur in M_1: 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T_2 G_1), 235* (N T_2), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate–cum–TG), 299* (DTG), 300* (Vulg.–cum–TG), — all of which percolate through T or TG. The TG passages admitted are: 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M_1 appears with M_2; as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M_1 appears alone. The individual additions in M_1 are rare: 93*, 369*, 518* (*inf. lin.*); but it accepts 293* and 594* which are found in T_2 G_1 and T_1 respectively. It is significant that M_1 contains a large number of interlinear variants. M_2, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate–cum–TG passages mentioned above, in which it appears with M_1; but it omits some undoubtedly S passages: 32* (BD TG $M_{1.3-5}$), 74*, 156* (partially), 570* (with M_1), 572* (with M_1), 582* (with M_1). It has only one individual addition: 204*.

M_{3-5} stand in opposition to $M_{1.2}$, and form a group by themselves, agreeing even in small details. They have not only a mass of unique and concordant readings (e. g., 5. 2. 7^{b} विप्रेषु पौरेषु; 4. 12^{cd} मल्लस्य रोचमानस्य; 4. 25^{d} एतन्मह्यं हि रोचते; 4. 26^{c} गत्वा सर्वं निवेद्यतां; 4. 27^{b} द्रोणः शांतनवस्तथा; 5. 15^{c} नराधिपान्; 6. 16^{a} न तेभ्योऽपि भयं; 7. 10^{a} समं संबन्धकं चैव; 7. 19^{b} वासुदेवेन पाण्डवः; 8. 10^{c} समीपं मे; 8. 15^{c} पाण्डवांस्तु तदा शल्यः; 8. 25^{a} यत्कृतं सुकृतं राजन्; 9. 11^{d} भयप्रशमनाय वै; 9. 15^{b} त्रिशीर्षस्य प्रलोभने; 9. 15^{d} उपाक्रामंस्तपोधनं; 9. 16^{d} पश्यन्नपि न पश्यति; 10. 2^{c} करवाणि कथं ह्यद्य; 10. 34^{b} न दिवाप्युत; 10. 42^{e} ब्रह्महत्याभिभूतश्च; 10. 42^{ef} त्रिशिरोवधजं चापि कश्मलं चाप्यदेवराट्; 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः, etc.), concordant transpositions (5. 4. 19^{a} and 19^{c}; 5. 8. 26^{ab} and 26^{ef}, etc.), small specific omissions (e. g., 5. 4. 19^{b}, 19^{d}; 4. 24; 8. 31^{a}–32^{b}, 34; 10. 34^{e}–36^{b}; 35. 22–23, etc.), but also even concordant *haplological* omissions (e. g., 5. 76. 5^{a}-6^{d}). M_{3-5} omit all the TG passages in which $M_{1.2}$ jointly appear (see above). The specific additions made by $M_{1.2}$ are not found in M_{3-5}: 78*, 80*, 384*, 390*, 393*; while M_{3-5} specifically add the following passages: 24* (with T_2), 60*, 61* 67*, 83*, 88*, 401*. M_{3-5}, however, are somewhat superior to $M_{1.2}$ in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly; but 330* is added by M_5 only. M_4 and $M_{4.5}$, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while $M_{1.2}$ agree in inserting, with just a few T and G MSS., 297* (with T_2 G_2), 298* (with T_1 G_1). But these instances are sporadic.

---

[1] See above, p. XXXVI.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1834–39, the Udyoga comprising 7656[1] stanzas in 197 adhyāyas. It gives generally the Nīlakaṇṭha version (here termed the "Vulgate"); and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *pothi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nīlakaṇṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nīlakaṇṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T. R. Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S. Sastri (Udyoga: Madras 1932).

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions; and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāṭa. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text. Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate; for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nīlakaṇṭha's commentary above. The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P. P. S. Sastri himself admits elsewhere[2] that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times"; but in the Udyoga, as in the Virāṭa, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single *Telugu* (neither Grantha nor Malayālam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayālam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarlly makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex"; and like its prototype, the Kumbhakonam

---

[1] See above, p. xxv, footnote [V. S. S.].

[2] Introduction to Araṇya-parvan, pt. I, p. iii–iv.

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the Udyoga than in the Ādi, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension; and he pins his faith on the Parvasaṁgraha figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and adhyāya division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions. It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic; and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the Mahābhārata Staff of the Institute. One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor. For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs. D. V. Naravane, B. G. Bhide and Shankar Shastri Bhilavadikar; for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr. K. V. Krishnamurti Sharma Shastri; and for general assistance in many ways, to Mr. S. N. Tadpatrikar M. A., Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition. To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona. But the editor's greatest obligation is to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous Mahābhārata work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments. Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor; and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible.

S. K. De.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
72	74	67
73	75	68
74 75	76 77	69
76	78	70
77	79	71
78 79	80 81	72
80	82	73
81	83	74. 1–81
82	84	74. 82–75. 27
83	85	75. 28–45
84 85	86 87	76
86 87	88 89	77
88	90	78
89	91	79
90 91	92 93	80
92	94	81
93	95	82
94	96	83
95	97	84
96	98	85
97	99	86
98	100	87
99	101	88
100	102	89
101	103	90
102	104	91
103	105	92
104	106	93
105	107	94
106	108	95
107	109	96
108	110	97
109	111	98
110	112	99
111	113	100
112	114	101

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
113	115	102
114	116	103
115	117	104
116	118	105
117	119	106
118	120	107
119	121	108
120	122	109
121	123	110
122	124	111
123	125	112
124	126	113
125	127	114
126	128	115
127	129	116
128	130	117
129	131	118
130	132	119
131	133	120
132	134	121
133	135	122
134	136	123
135	137	124
136	138	125
137	139	126
138	140	127
139	141	128
140	142	129
141	143	130
142	144	131
143	145	132
144	146	133
145	147	134
146	148	135
147	149	136
148	150	137
149	151–152	138
150	153	139
151	154	140
152	155	141
153	156	142

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
154	157	143
155	158	144
156	159	145
157. 1–5	160. 1–10	146
—	160. 11–31	—
157. 6–13	160. 32–93	—
—	160. 94–125	—
158	161	147
159	162	148
160	163	149
161	164	150
162	165	151
163	166	152
164	167	153
165	168. 1–29	154
166	168. 30–169. 28	155
167	170	156
168	171	157
169	172	158
170	173	159
171	174	160
172, 173	175	161, 162
174, 175	176	163, 164

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
176	177	165
177, 178, 179	178	166, 167, 168
180	179	169
181	180	170
182	181	171
183	182	172
184	183	173
185	184	174
186	185	175
187	186	176
188	187	177
189	188	178
190	189	179
191	190	180
192	191	181
193	192	182
194	193	183
195	194	184
196	195	185
197	196	186

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e. g. Cap).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच।

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः॥ १

C. 5. 1
B. 5. 1. 1
K. 5. 1. 1

☞ The first two folios of K8 Dn2 are missing: the third fol. of K8 begins with प्रजोस्य (cf. 25[c]); that of Dn2 with adhy. 3. — The first six fol. of G8 are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

is found only in N (K8 Dn2 missing). K1.2.5 Ds2 D1.5.7.8.10 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, K1.4.5 Dn1 D2–5. 8–10 ins. श्रीगणेशाय नमः; K2 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; B1.2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B3 ॐ नमो गणेशाय। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय; Ds1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; Ds2 ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः।, followed by:

2* जन्मेजय उवाच।
एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः।
काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय॥;

D1 श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D6 श्रीगणेशाय नमः। ॐ श्रीगणेशाम्बिकाभ्यां नमः; D7 श्रीगणेशाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K2 ins.:

3* महाभारतवृक्षोर्वि: सुपर्वव्यासवंशजा।
स्खलतामवलम्बाय जायतां भववर्त्मनि॥

T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः। शुभमस्तु। अविघ्नमस्तु। श्रीराम। उद्योगपर्व। श्रीमते रामानुजाय नमः।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम्॥;

T2 begins with शुभमस्तु॥ अविघ्नमस्तु॥ उद्योगपर्व॥, which is followed by:

5* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥
[= Ādi 13*.]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G1.2 begin with हरिः। ॐ शुभमस्तु; G4 श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G5 begins with हरिः। ॐ उद्योगपर्व।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम्॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥
[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M begins with हरिः। श्रीगणपतये नमः। अविघ्नमस्तु। (M1 cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

---

1 Owing to missing folios, stanzas 1–25[ab] of this adhy. are lost in K8; the first two adhy., in Dn2; and the first seven adhy. together with st. 1–23 of adhy. 8, in G8. Dn2 G8 are mostly ignored in this adhy. — K2 M (except M1) om. the ref. — [a]) K2 पुरुषप्रवीराः; C3 तु कुरुप्र° (as in text). — [b]) D2.8.9 ततः; G4 तथा (for तदा). B D7.8 T2 Cn मुदिताः स्वपक्षाः; Ds D6.10 T1 G1.2.5 M मुदिताः सपक्षाः; G4 मुदिताः समर्थाः. Ca cites सपक्षाः. — [c]) Ds2 D2.5.9 T G1.2.5 विश्राम्य; Ca.s as in text. K4 B1.3.5 Dn1 D3.4.6.7 रात्र्याबुषसि; B2 Ds D2.5.8 (by corr.).10 T G1.5 चत्वार्युषसि. Ca.s cite उषसः (as in text); Cap उषसि. — [d]) K5 तथैव (for ततोऽभि-). — For other readings see notes at the end of the Virāṭa (p. 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5. 2
B. 5. 1. 2
K. 5. 1. 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २

अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६

तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

---

2 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.5 D2.8 सभां शुभां; D5 शुभां सभां; D10 सभा शुभा (for सभा तु सा). T1 G1.2.4 मात्स्य°. K1.2.5 D5.8 समृद्धां. — b) K1 D5 मणिप्रकारो(D5 °प्रवज्रो)त्तमरत्नचित्रां; K2.5 D2.8 °रत्नचित्रां; D6 T1 G1 °कोज्वल(D6 °कोत्तम)चारुचित्रा; G2.5 Ca °कोज्वल(Ca °कोत्तर)रत्नचित्रा; Cs as in text. — c) K1.2.5 D2.5.8 न्यस्तासनां °वतीं °गंधां. — d) K1.2.5 D5.8 °राजपुत्राः; K4 B Dn1 D8 D1–4.6.7.9.10 °राजवृद्धाः; T2 °लोकपालाः.

3 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) B2.4 सभासनान्याविशतः; T2 अथासने प्राविशतः. Ca.s आविशतां (as in text); Cap आविशतः. — b) D9 वृद्धौ (for उभौ). D5 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — c) K1.2 D2.8.10 वृद्धौ च मान्यौ; K4.5 B Dn1 Ds D3.4.6.7 वृद्धाश्च मान्याः; D5 समं समंतात्. D5 पृथिवीश्वराणां; D9 च महीपतीनां. — d) K2.5 D8 पुरस्कृतौ; K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.7.10 Cap पित्रा समं; D2 चित्रासनं; D5 मध्ये सभां; G2 सबांधवः; Ca.s पितामहो (as in text). K4 B D (except D1.5.8.9; Dn2 missing) °जनार्दनौ च.

4 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. पंचाल°. K1.2.5 हि (for तु). — c) S (mostly) मात्स्यस्य. K1.2.5 D5 च (for तु). K1.5 D8 T2 सु(T2 अभि)संनिविष्टौ; K4 B1.3–5 Dn1 D3.4.6.7.10 G2 °कृष्टो; B2 Ds D1.2.5.9 °कृष्टे. Ca cites संनिकृष्टे.

5 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) M (except M1) तु (for च). D1.2.5.9 transp. सर्वे and राज्ञो. D5 अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — b) D5 पांडोः समेताः सहिताः सुहृद्भिः. — c) Some MSS. °शांबौ. K2.5 D8 मधु-; B4 T1 G1 यदु- (for युधि). K1 °सांबौ युधि रूढविक्रमौ. — d) K4 B D (except D9) T2 °पुत्रश्च. T तथा (for सह).

6 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.5 तथैव (for सर्वे च), and समेता (for समाना). — b) K2 M1 transp. वीर्येण and रूपेण. K1.2.5 बलेन युक्ताः; K4 B1.2 Ds D4.7.10 तथा बलेन. — d) K4 D6–8 सुरत्नचित्रेषु; M1.2 मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण°). D5 महौजसो युद्धविशारदाश्च.

7 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 Ds D10 T G5 M तत्र (for तथा). K1 T1 G2.5 वरासनेषु; D5 च तेषु तद्वत् (for महा°). — b) K1 B5 Dn1 D1–3.9 विरा(K1 D1 °भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K4 B3 D4.7 विराजमाणांबर°; D5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु; T1 G1 विभ्राजमानेषु महारथेषु. — D5 om. 7cd.

8 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) Ds Ca समुदाययुक्ताः (Cap as in text). D5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते कथाः. — d) K1.2.5 D8 कृष्णाननं; D1.5 वृष्ण्यंधकाः (for कृष्णं नृपाः). G4 M तं (for ते). D1 समुदीक्ष्य पार्थान्; Ca as in text.

9 K8 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2 च माधवस्य; S (except T2; G3 missing) जनार्दनेन. D8 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः । C. 5. 14 B. 5. 1. 14 K. 5. 1. 14

जनार्दनात्तु. — b) B1.2 संचोदिताः; D2 संतोषिताः; D5 समास्थिताः; T2 समीरितं; Cs संवेदिताः; Ca as in text. D2.8 पार्थिव° (for पाण्डव°). — After 9ab, K5 ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र.

— c) D5 सहिता अशृ°; T2 G2.4 M सहिताभ्यशृ°. — d) K5 समर्थं; Ca.s महार्थं (as in text). B2–4 Dn1 D1–3.8.9 T2 G5 सु- (for the first च).

10 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 D1.2.9 om. the ref. K1.2.4 B3 Dn1 Ds D3–5.7.10 श्रीकृष्ण उ°; T1 G1 जनार्दन (T1 adds उवाच!); T2 G2.5 श्रीभगवान् (T2 G2 add उवाच!); M श्रीवासुदेवः (M1 om. श्री). — a) K1.2 B (except B5) Ds2 सर्वं (for सर्वैर्). K5 B3 S (except T2; G3 missing) यथावत् (for यथायं). — c) T1 G1 °त्या च हृतं. — d) K1.2.5 B4 Dn1 Ds2 D2–5.7.8 वन- (for पुनः).

11 K3 missing (cf. v. l. 1). — b) D9 समे स्थितैः; Ca सत्यस्थिरैः (Cap सत्ये स्थितैः as in text). K4 B (except B1) Dn1 Ds D7.8.10 Cap सत्यरथैः (Cs cites सत्यरथाः); D1.6.9 सत्यरतैः; D2 T1 G1.2.5 सच्चरितं (G2.5 °तैः); Cnp सत्यैकप्रियैः (for तच्चरितं). D5 यथैव (for यथा°). — K5 om. 11c–15b. — c) D5 कृतं ह्येतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — d) K4.5 B (except B2) Dn1 Ds D2 m.3.4.6.7.10 चीर्णमग्र्यैः (for भारता°). D1.5.9 T2 चीर्णा (D5 °र्णो; T2 °र्णं) समा द्वादश भारताग्र्यैः (D1 भारतैर्यैः; D5 च क्रमेण).

12 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ds त्रयोदशं चैव; D10 °दशेऽब्दे च. B1.2.4 D1.8 T2 G4 सुदुश्चरोयं. K1.2 त्रयोदशं चैव सुदुस्तरं च; T1 G1 °दशं दुश्चरमेव वर्षं. — b) K1.2 न ज्ञायमानैः; D10 अज्ञातवासः. D1.5 क्षपितः; D9 क्षयितः; T1 G1.2 द्विषतां (for भवतां). D1.5 Cs महोग्रः; D9 सहोग्रैः (for समीपे). — D5 om. 12cd. — c) K1.2 अशेषान् (for असह्यान्). K4 B D (Dn2 missing; D5 om.) विविधान् सह(B1.2 D1 मह-; Dn1 Ds सुहृ)द्भिः (for च तितिक्ष°). — B1.2.4 om. 12d and line 1 of 8* (see below). — d) T1 G4.5 यथोदितं. T2 G2.4.5 M विदितं (G2 °तः) चैव (for तद्विदितं च). G2 सम्यक् (for सर्वम्). K4 B5 Ds D2 m.4.6.7.10 तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्; B3 Dn1 D2.3.8 महात्मभिश्चापि वने निविष्टं; D1 इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B1.2.4 (all om. line 1) ins. after 12c: Dn1 D1–3.7–9, after 12:

8* एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D3.9 स तैः. — (L. 2) For D1 see above also. Dn1 D2.3.9 आप्तुं. B1.2.4 स्वकुले हि; Ds °बलेन.]

13 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 13 (cf. v. l. 11). — b) K2 सुयोधनस्यापि हितं च यत्स्यात्. — D6 om. 13c–14b. — c) M1 (*sup. lin.*) सं-; M3 तं (for तच्). B2 Dn1 D2.3.8 कुरुपुंगवानां; D5 पुरुषप्रवीराः.

14 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 14 (cf. v. l. 11); D6 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K1.4 B D (except D5; Dn2 missing; D6 om.) T1 transp. च and न. — c) K4 B3 D (except Ds D4.6; Dn2 missing) T1 तु (for च). — d) Ds D10 राज्ये (for ग्रामे).

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७
बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

---

15 K8 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 15[ab] (cf. v. l. 11). — [b]) D10 यथाकृष्टं. D5.10 धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K4 D6 (hapl.) om. 15[c]-16[b]. — [c]) G5 मिथ्याप°. B1.4 Ds D5.10 तथा ह्यनेन; B2.3.5 Dn1 D2-4.7-9 T2 यथा ह्यनेन; D1 तदा ह्यतेन; G1 तदाप्य°; G5 M तदप्य°.

16 K8 missing (cf. v. l. 1). K4 D6 om. 16[ab] (cf. v. l. 15). — [a]) K1.2 D1.5.9 पार्था (for पार्थो). K1.2 D1.5.9 विजिताः; T1 विदितं; G1.4.5 विदितः. K1.2 रणे ते; K5 रणे वै; S (G8 missing) कथंचित्. — [b]) K5 D9 S (except T2; G8 missing) °सा वै (K5 तैर्; D9 वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — [c]) K1.2 पार्थाः सहिताः (for राजा सहितः). — [d]) K1.2 °प्संते.

17 K8 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K4 B2.4 Dn1 D3.4.6.7 तु (for तत्). G2 राज्यं (for स्वयं). — [b]) K1.2.5 समार्जितं. B3 निपात्य; B4.5 Dn1 D1-3.5.8 प्रपीड्य; D9 प्रपद्य; S (G8 missing) प्रमथ्य. — [c]) K2 om. from षप्रवीराः up to धर्मेव in 1[a] of the next adhy. — [d]) G2.5 महाबलाः पांडुसुताश्च तेषां.

18 K8 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) G (G8 missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्विमे तैर्). — [b]) K4 B3-5 Dn1 D3.4.6-9 अमित्रसंघैः; Ca.s as in text. — [c]) K2.5 अमीभिर् (for असद्भिर्). — [d]) K2 T1 G (G8 missing) तसद्; K5 T2 वसद् (for तद्वो).

19 K8 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 19 (cf. v. l. 17); T2 (hapl.) om. 19[a]-20[b]. — [a]) D9 लोभात् (for लोभं). D9 वृद्धिं; G2 वृत्तिं (for वृद्धं). — [b]) K1.5 तथात्मवत्तां च; K4 D4.6 धर्मार्थतां चापि; B Dn1 D2.3.7.8.10 धर्मज्ञतां चापि; T1 G (G8 missing) धर्मे म(G2 र)तिं चैव; M धर्मे रतत्वं च. — [c]) D10 प्र- (for अपि). D5 सर्वे; D9 चैषां (for तेषां). — [d]) K1 हितं; K5 D5 T1 G1.2 मतं (for मतिं). K1.5 D5 वद° (for कुरु°). T1 G1.2.5 पुरुषप्रवीराः (for सहिताः पृथक्च).

20 K8 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 20 (cf. v. l. 17); T2 om. 20[ab] (cf. v. l. 19). M *repeats* 20[a]-24[b] (with v. l.) after 5. 2. 3. — [a]) D1 शमे; T1 G (G8 missing) एते (for इमे). K1 वनांते; G4 च सर्वे; G5 च सत्या; M (second time) हि पार्थाः. K1 M (second time) नियताः; K4.5 Ds D4-6.10 निरताः; D1 च रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव). — [b]) K1 ते (for तं). K4.5 B Dn1 D2.3.6-8 पालयित्वा; Ca.s.np पार° (as in text). K1 तथैव (for यथावत्). — B4 om. 20[c]-21[b]. — [c]) B2 ततो; D1 अथ; Ca.s अतो (as in text). D9 T1 उपचार्य°; T2 अनुचर्य°; G (G8 missing) M अपचर्य°. — [d]) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K8 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 21 (cf. v. l. 17); B4 om. 21[ab] (cf. v. l. 20). For M cf. v. l. 20 also. — [a]) T G (G8 missing) °कारान् (for °कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
संपूज्य वाक्यं तददतीव राजन् ॥ २५ C. 5. 26 B. 5. 1. 26 K. 5. 1. 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T2 G1.2 निशाम्य; M2 (second time) नृपं च. K4 D6 Cn कार्यें; K5 Dn1 D1–4.7–9 T G (G3 missing) राज्ये (for राज्ञः). — b) Ca तं (for तान्). K1.5 D10 परिवारयंतः; K4 B1.2 D4.6 T2 °वारयेरन्; B3 विनिवारयेरन्; D8 °पालयेरन्. D5 °नाः संपरिवारयेरन्. — c) Cs एतान्; Ca इमान् (as in text). B2 D6 तथैवं. — d) K1.5 युयुत्समानाः; K4 निर्वध्य°; B2 T1 M (both times) तैर्बाध्य°; D1.6 तैर्बध्य°; D5 तैर्वार्यमाणाः; D8 तैर्युध्यमानं. K1 नि- (for च). — After 21, D1 ins.:

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी
धर्मेण वैरीन्निहताश्च हन्युः ।

22 K3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 22 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — a) K1.4 B D1.2 m.4–7.9 T1 G1.2 अथ (for तथा). M1.3.5 (all second time) नेमेल्पबलाः. — b) M (second time) वधाय (for जयाय). S (G3 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मतं). D3 D5 मे (for वः). — K1 (hapl.) om. 22^{c}–23^{d}. — c) D9 M4 समेत्य सर्वैः; T2 सर्वैः समेत्य; M1.3–5 (all second time) इमे च सर्वे. — d) M1.2 (both second time) भृशं यतेरन् (for यतेयुरेव). D1 यास्यामहे धार्तराष्ट्रांतिकं वै.

23 K3 missing (cf. v. l. 1). K1.2 om. 23 (cf. v. l. 22, 17); B4 om. 23^{ab}. For M cf. v. l. 20 also. — a) K5 D1 सुयो° (for दुर्यो°). M (second time) न तावत् (for यथावत्). — b) M (second time) प्रज्ञा° (for न ज्ञा°). — d) Ds2 M (except M3) किंचित्; D8 न स्यात् (for किं स्यात्). D1.5.9 न किंचिदारभ्यमतो मतं मे (D5 भवेत; D9 मतं नः); T G (G3 missing) M (second time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T1 G1.2.5 °मः).

24 K3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 24 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — a) Ca अतः (for इतः). M (second time) धर्मनित्यः. — b) K1.5 प्राज्ञः (for शुचिः), and मतं मे (for ऽप्रमत्तः).

25 K2 om. 25 (cf. v. l. 17). K3 missing up to °था in 25^{c} (cf. v. l. 1). — c) T G (G3 missing) अधो(T1 G4 °थो)क्षजस्य; M अथाग्रजस्तु. — d) M transp. वाक्यं and तद्. S (G3 missing) रामः (for राजन्). D5 पुरुषोत्तमस्य (for तददतीव राजन्).

Colophon om. in K2; Dn2 G3 missing. — *Adhy. name:* K3.5 D8.10 कृष्ण(K5 श्रीकृष्ण)वाक्यं; D1 G2.5 M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B1.3 Ds1 D2.6.7.10 S (G3 missing) 1. — *S'loka no.:* K5 26; D8 25.

2

☞ This adhy. is missing in Dn2 G3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 K2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 5. 1. 17). B3 D1 श्रीबलदेव उ°; T2 बलरामः; G5 M1.2 रामः (G5 with prefixed श्री-). — cd) M transp. हितं च and तथैव. B5 यथैव; D9

२

C. 5. 2. 1
B. 5. 2. 1
K. 5. 2. 1

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १
अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४
स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ५
सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव; D10 हितं यत्; T G (G3 missing) च युक्तं (for हितं च).

2 ^{a}) Ca निसृज्य; Cs as in text. K1.2 D2.3 कुरुप्रवीराः; D5 विसृज्य राजा. — After 2^{a}, T2 ins.:

10* जिता गतारण्यमितः पुरा ते ।

(see below). — Dn1 (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. — ^{b}) B2 लोकहिते; D4.5.9 T2 तस्य कृतं. D3 स्म मेने (for यतन्ते). — After 2^{b}, T2 ins.:

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above). — ^{c}) M (except M3) आदाय. — ^{d}) K5 सुखाः; D7 सुखं. K1–3 मोदतु; D1 लोके (for मोदेत्).

3 Dn1 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — ^{a}) K5 तथा (for लब्ध्वा). K2 च; G4 अर्ध- (for हि). — ^{b}) K1.2 च कौरवेषु; K3.5 परेषु चैवं. — ^{c}) B3.4 Ds D1.5.9.10 S (except T2 G5; G3 missing) आवसेयुः. — ^{d}) K (except K4) Ds D1.5.7.9.10 एषां (for तेषां). D1 च (for प्र-). K2.3.5 D1.10 हिता; D7 हिते. — After 3, M *repeats* 20^{a}–22^{d} of the previous adhy., which is followed by:

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां
सबान्धवानां भविताचिरेण ।
तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन
तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ।,

which in its turn is followed by 16* (cf. v. l. 12); and thereafter M *repeats* 23^{a}–24^{b} of the previous adhy.

4 ^{a}) K (except K4) D5 T1 G (G3 missing) एव (for अपि). Ds D9 मतिं; T2 हितं (for मतं). M2 तावत् (for वेत्तुं). — ^{b}) M (except M2) वक्तुं वचो-स्त्वत्प्रहितं च तत्र. — After 4^{ab}, K2.3.5 D3.10 ins.:

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो
हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— ^{c}) B1.2.4 Dn1 D2.3.8 च मे; D5 -वदः; G2 च वः (for मम). K1 चात्र; K5 वा च; D5 नाम (for तत्र). — ^{d}) K1–3 D9 भवार्थं; K5 हितार्थं; D7 समर्थं (for शमार्थं). D1.8 कुरुपुंगवानां.

5 ^{ab}) K (except K4) D8 आसाद्य (for आमन्त्र्य). D5 transp. कुरु° and महा°. — ^{d}) D1 सह- (for च स-).

6 ^{a}) B1–4 D1.2.5.8 (before corr.) T2 M1.2 सर्वां (B4 D8 °र्वां)स्तथान्यान्; D8 (after corr.) सर्वे तथान्ये; T2 अन्यांश्च सर्वान्. B1.2 D1.2.5.8 (before corr.) T2 M1.2 °पुत्रान्. — ^{b}) B1 D1.2.5.8 (before corr.) T2 M1 बल(B1 वीर)प्रधानान्. B1–3 D1.2.5.8 (before corr.) T2 M1.2 निगमप्रधानान्; D3.7 नियमप्र°. Ca cites निषयः. — ^{c}) B1–3 D1.2.5.8 (before corr.) T2 M1 स्थितान् (for स्थिताः). Ds2 D9 M3.5 स्व- (for च). K4.5 B (except B4) Dn1 D2–4.7.8.10 तथा स्वकेषु; D9 यथास्थितेषु; T2 यथार्थकेषु; M1 यथायथेषु; M2 यथांशकेषु

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
[illegible]राः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थासु च ते न कौव्या-
द्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् । C. 5. 38 B. 5. 2. 12 K. 5. 2. 12

D5 स्थितांश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान्. — d) K2 लोकप्रधानाः; B1–4 D1. 2. 5. 8 (before corr.) M2 लोक(D1. 5 °के)-प्रवीरान्; D9 लोकेषु वीराः. K3–5 D3. 4. 6. 7 Cnp °काल-वृत्ताः; B1 D2. 8 (before corr.) °कालवृद्धान्; B2 °शील-वृत्तान्; D1. 5 T G (G3 missing) M2 °शीलवृद्धाः (D1. 5 T2 M2 °द्धान्); D9 °कार्यवृद्धाः; Ca. s as in text. M1. 3–5 विप्रा (M1 °प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धाः (M1 °द्धान्).

7 a) K1 B5 Ds Ca. s गतेषु; K2 नृपेषु; Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj. as प्रमादपाठः. T2 शांतिं च (for सर्वेषु). — b) T2 बालेषु; M3–5 विप्रेषु (for पौरेषु). M3–5 पौरेषु (for वृद्धेषु). K1. 3. 5 D10 सु-; K2 स (for च). K5 D5 S (G3 missing) संमतेषु; Ca. s as in text. — c) D1 प्रणिधान-; D10 प्रणिपत्य. — d) K1 (m as in text) G5 यथावत्.

☞ Our fragm. MS. of the commentary of Devabodha begins here on fol. 3a.

8 a) K4. 5 B D (D10 marg. as in text) T2 कोप्या; T1 G (G3 missing) M कोपाद् (G2 कोपा-); Ca. d. s कौव्याद् (as in text). — b) K1. 2 ग्रस्ताः; T1 G1. 5 त्रस्ताः; T2 G4 M त्रस्तः; G2 स्वस्थः; Cs ग्रस्तः (as in text). K1. 2 सर्वे; S पार्थः (T1 G1. 5 °र्थाः) (for सोऽर्थो). S (G3 missing) आश्रितेन (G2 °तैर्हि). — c) B1. 2 Ds D1. 2 (m as in text). 9 प्रियाभ्युपेते च; Dn1 D6. 8. 10 T2 श्रियाभ्युपेतस्य; D10 °प्रियासमेतस्य. Ca. d cite प्रियाद्युपेतैः; Cs प्रियाभ्युपेते. G3 दैवाय बुद्धेश्च युधि°. — d) B3. 5 Dn1 D2. 3. 5 T2 प्रसक्तस्य; Cs प्रम° (as in text). K4 B1 Ds D1. 4. 6. 10 T G1. 4. 5 M स्व-; Ds G2 हि (for च).

9 a) K3–5 B D (except Ds2 D5. 9) °प्रवीरः. — b) K (except K4) D10 गतम्; D1. 3 S (G3 missing) स्वयम्; D5 द्रुतम् (for ह्ययम्). K (except K4) D10 अक्षवत्यां (for अप्य°). — After 9^{ab}, Dn1 D2. 3. 7. 8 ins.:

14* स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं.

— c) K5 D6 महाक्षं (for मता°). — After 9^{c}, Dn1 D2. 3. 7. 8 ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च.

10 a) D5 T2 दुरोदरे; G (G3 missing) M दरोदराः. K1. 5 तस्य (for तत्र). — c) G4 तावत् (for चायं). — d) K (except K4) समाह्वयन्नेव; T2 M °ह्वयामास. G2. 4. 5 समाह्वयन्निर्जितो [अ]क्षवत्यां.

11 a) K2 संदीव्य°; Ds स दीव्यमानं; M संजीयमानः. K1. 2. 5 D9 प्रतिदीव्य चैनं; K4 T G (G3 missing) प्रति-दीव्यतैनं; B2. 3 D1. 4. 6. 7. 10 प्रतिदीव्यदेनं; Ds2 °दीव्यमानं. — b) M चाक्षेषु. K4 B Dn1 D1–4. 6. 7 G2 नित्यं तु परा°; Ds1 D8. 10 Ca. d. s निर्यत्नपरा°; D5 नित्यं च परा°. — c) K4 D4. 6. 7 Cnp संरब्धमाणः; T1 G1. 2. 4 संभाषमाणः; T2 स दीव्यमानः; Cs संरभ्यमाणः; Ca. d as in text. K1. 5 अपि जितः; T1 अथ जितः (for विजितः). D5 जितः स दैवेन तदा प्र°; M स्वयं स संरभ्य जितः प्र°.

12 b) D9 °युक्तं (for °वीर्यं). K (except K4) D10 m बहुमान°; M3–5 मृदुसाम°. — c) K5 D1 यथा हि; Ca तथापि (Cap तथा हि as in text). Cd cites अपि. K1. 2 पापाः; K5 D5 शक्या (for शक्यो). K (except K4) D5 °पुत्राः. — d) K1–3 शक्या नियोक्तुं; K5 स्वस्थान-युक्तं. — K (except K4) D (except Ds D2. 4. 5. 9; Dn2

C. 5. 38
B. 5. 2. 13
K. 5. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

---

missing) T1 G1.4.5 ins. after 12: M ins. after 12* (cf. v. l. 3):

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां
साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 न (for अ-). T1 G1.4.5 तेन राज्ञा; M2 कौरवेयैः (for कौरवाणां). — (L. 2) T1 G1.5 आश्वसध्वं; M आसदध्वं. — D6 om. lines 3–4. — (L. 3) T1 हितोर्थो°; G1.4.5 हितार्था°. K3.5 D3 हि चैव; T1 G1.4.5 M हि लोके (for भवेत). — (L. 4) K3.5 D1.3.10 M -र्थो (D1 वै) भविता न; T1 G1.4.5 ·र्थोपि तथा न (T1 स) (for भविता नेह).]

13 ^{a}) D2.3 S (G3 missing) यदु° (for मधु°). — ^{c}) K2 T1 G1.2.5 तस्य; T2 तथा (for तच्च). B2 Ds2 D3 T2 परिनिंदितस्य; Dn1 D9 प्रतिनिंद्य तस्य. K2 वीरः; T1 G1 तच्च; G2.5 तत्र (for तस्य). — After 13, Ca quotes (with v. l.) 5. 3. 23.

Colophon missing in Dn2 G3; D2 reads it in marg. — *Major parvan:* K3 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name:* K1 D1.3 T1 G1.2 M बलदेववाक्यं; D10 बलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3 D7.8.10 S (G3 missing) 2. — *S'loka no.:* K5 14; Dn1 15.

3

☞ This adhy. is missing is G3 (cf. v. l. 5. 1. 1). Dn2 begins from this adhy.

1 ^{b}) D1 स प्रजल्पते (for संप्र°). Cs cites भाषते. — B4 om. 1^{cd}. — ^{c}) G4 °भूतो (for °रूपो). K5 वै; D5 च (for ते). — ^{d}) K (except K4) D3 T1 G1.2.4 तथायुक्तं.

2 ^{a}) K3 केचित् (for शूराः). — ^{c}) G2 उभौ वृथा सपक्षौ तु. — ^{d}) Some MSS. दृश्यते (for दृश्येते).

3 ^{b}) N (except K1.2.5 D10) °महाबलौ.

4 ^{a}) K2 नाभ्यर्चयामि. — ^{b}) G4 अद्य वै (for ब्रुवतो). D5 T G1.5 तालकेतन; D9 अस्मान्हलध्वज; T1 (*sup. lin.*) दारणध्वज; G4 सीरणध्वज; M वारणध्वज; Ca.d.s as in text. G2 तेषु प्रेमपरं बलं. — ^{c}) K1 D3 D4 च (for तु). G4 ये शृण्वंति च ते वाक्यं.

5 ^{b}) K1 transp. दोषं and अल्पं. K5 D1 ध्रुवं (for ब्रुवन्). — ^{c}) K3.5 D10 लभेत; D5 सहते (for लभते). K1 पर्षदां; K3.5 पार्षदो; D10 पर्षदो (for परिषन्-). S (except T2; G3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये. — ^{d}) D1 M1.2 °भयं.

6 ^{b}) D3 जितवानक्षकोविदः. — ^{c}) Dn D2.3.8 यदा°; D5 तथा° (for यथा°). — ^{d}) D1 G2 M3–5 तेषां (for तेषु). D1.4 (before corr.).8 T1 G1.2.4 धर्मो जयः; Cn धर्मे जयः.

7 ^{d}) M3–5 transp. तत् and तेषां. D9 धर्मभाक् (for धर्मतो).

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ १०
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् । C. 5. 58 B. 5. 3. 17 K. 5. 3. 18

---

8 K5 om. 8. — ^{a}) K4 B Ds D4.6.7.10 S (except M3–5; G3 missing) कौंतेयं (for राजानं). D1 °हूय महात्मानं. — ^{b}) D5.8 T2 °धर्ममनुव्रतं; M1.2 °धर्मरतं शुचिं. — ^{d}) Dn D5.7 Cd तु; Ca स्वित् (for नु). K1.2 D2.5.8.9 Ca.d पदं; D1 फलं; T1 G1.2 कृतं; G4.5 M मतं (for परं).

9 ^{a}) D1 प्रणमते. — ^{b}) D5 महान्कृत्वा; T2 इति कृत्वा; M अपाकृत्वा. B1 G2.4 परं पणं (by transp.); D1 परं पदं. T2 M महत् (for परम्). — ^{c}) K (except K4) D8.10 विनिर्मुक्तः (for विमुक्तस्तु). D5.9 S (except T2; G3 missing) सन् (for तु). D1 वनवासाभिमुक्तः सन्. — M2 om. 9^{d}. — ^{d}) K5 प्राप्य; Dn D7 प्राप्स्ये; D10 प्राप्तुं (for प्राप्तः).

10 ^{a}) K4 यश्चायं; D1 तस्यायं; D5 यथा न (for यद्ययं). Dn D2.8 G5 पाप° (for पर°). — ^{b}) K1–3 Ds D10 कामयीत. — ^{c}) K1 पदं (for एवं), and एवं (for अयं). Ds -पर्यंतं (for अत्यन्तं). T2 एवमत्यर्थमत्यंशं; G2 एवमस्तु पुनः स्वीयं. — ^{d}) B4 Ds परं न; D6 परम्; T1 G (G3 missing) न चैव; T2 नायं (for परान्न).

11 ^{a}) D5 स्व-; T G (G3 missing) ह्य-; M हि (for च). — ^{b}) M1 (*sup. lin.* as in text) अर्ध-; M3–5 ह्यर्ध-; Ca.d.s न च (as in text). Ds चिकीर्षवः; G4 जिगीषवः; Ca.d.s as in text. — ^{c}) D1.5 T1 G1.4.5 निवृत्तवनवासांस्तान् (D1 °सास्तु; D5 °सांस्तु). — ^{d}) D1 यदाहुर्; D5 यानाहुर्; D9 प्रत्याहुर्. D1.5 विजितानिति.

12 ^{b}) Dn D2.3.8 विदुरेण च (for च महा°). — ^{d}) K4 B D1.6.7.9.10 पदं (for वसु).

13 ^{a}) T2 तान् (for तु). K1–3 T2 निशितैर् (for ताञ्शितैर्). — ^{b}) Dn D2.3.7 रणे परान्; T G (G3 missing) ससौबलान्; M1 (*sup. lin.* as in text).2 महाबलान्.

14 D7 om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) T1 G1 सहामात्यैः. — After 14, D5.8 T2 ins.:

17* दशाशा छादयन्तं मामेकवीरं मदोत्कटम् ।
विजिष्णुं मन्यते लोको युध्यन्तं च महीतले ।
सत्यं ममान्तेवासित्वं जयस्य जयशालिनः ।
छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीनां शिरांस्यहम् ।

[(L. 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो°. — (L. 2) D5 मंस्यते (for मन्यते). T2 विकृष्टं (for युध्यन्तं). — (L. 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन.]

15 D7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K (except K4) D8.10 धर्मराजस्य (for युयुधा°). — ^{b}) D1.5 युयुत्सवः. — ^{c}) Ds D1–9.10 (m as in text) °वोढुं (for °सोढुं).

16 ^{b}) K5 कश्चित्; D5 को वा (for कश्च). D5 S (G3 missing) रणे (for युधि). — ^{c}) B2.4 D5.9 वा (for च). K3 कोपि; K5 कस्तु; B1–3 जेतुं; Dn D2.3.8 क्रुद्धं (for को नु). — ^{d}) K1 कश्चित्; K2.3.5 कश्चित् (for कश्च). T1 G1 महाबलं (for दुरा°).

17 ^{b}) K4 B D (except D1.10) यमकालोपमद्युती. — After 17^{ab}, Dn D4 (marg.) ins.:

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— ^{c}) K3 आगच्छेत्; K4 Dn2 Ds D7.9 आसादेत् (for आसीदेत्).

C. 5. 58 B. 5. 3. 18 K. 5. 3. 19 समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

---

18 a) K4 Dn Ds2 D2.3.7 M2 एतान् (for इमान्). D2.3.9 द्रौपदेयान् (for पाण्ड°). B4 Dn D3–5 तु (for च). K3 समरे कः समर्थः स्यात्. — b) T G (G3 missing) प्रीति° (for कीर्ति°). — c) M3–5 समप्राणान्हि पां°. — d) D5 M1 बलो° (for मदो°). T2 G2.4.5 समवीर्यबलोत्कटान्.

19 b) K (except K4) त्रिदशैर्; D9 असुरैर् (for अमरैर्). — c) A few N MSS. °शाम्बांश्च. — d) K3 °चक्रानिलो°; K5 °चक्रानलो°; B2 Dn D2.3.6.8 °सूर्यानलो°; D5 °वन्ह्यनिलो°; M2 °वज्रानिलो°.

20 a) K (except K4) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्. — b) T1 G1 M3–5 पुत्रान् (for पुत्रं). K (except K4) कर्णं च सहसौबलं; D9 पुत्रान्हत्वा ससौबलान्. — c) B2 Dn D2.3.7.8 कर्णं चैव (for कर्णेन च). K4 B5 D3 D4.6 तु; T G (G3 missing) वि- (for च). K1–3.5 D9 अभिषेक्ष्यामहे पार्थं; D10 कर्णेन सह हत्वाजौ. — d) D1.5 T2 G2.4 °क्ष्यामि. D2.3 पांडवान्. K (except K4) D9 ते वयं (D9 धर्मज्ञं) धर्मजं नृपं.

21 b) D9 कुरून् (for शत्रून्). — c) K4 Dn Ds D5.7–9 G4 M2 अधर्मं. D9 चायशस्यं. D1 अधर्मोयमयशस्यं. — d) G5 क्षत्रियाणां (for शात्र°). K (except K4) D10m प्रसादनं (for प्रया°). — After 21, K5 ins. the foll. gloss on आततायिन्:

19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
इति स्मृतिः ।

22 T1 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — a) D3 D9 M2.5 स्वस्य (for तस्य). — b) Dn1 D3.9 M3 तत् (for तं). G5 अनिंदिताः (for अतन्द्रि°). — cd) K1.2 निर्दिष्टं; K4 B1.3.4 Ds D6.7.10 T1 विसृष्टं. D5.9 धार्तराष्ट्रेण. Dn1 D7.9 प्राप्नोति. S (T1 also as in text; G3 missing) धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G2 विना युद्धं) न राज्यं दातुमिच्छति.

23 b) D1 तु; D3 च (for वा). — c) G5 आहतः. K3.5 ते रणे; K4 D2m.6.7.9 T G1.2.4 M Ca वा मया; D3 तु रणे; G5 तरसा. T G4.5 M1.4.5 संख्ये; M2.3 संघे; Ca सर्वे (as in text). — d) K1 स्वपंति; K4 D4.6.9 S Ca शेप्स्यंति (G5 °ते); Ds शेप्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G3. — *Major parvan:* K1 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name:* D1.10 T1 G1.2 M सात्यकिवाक्यं (G2 M1 °किवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D5–8.10 S (G3 missing) 3; D2 2. — *S'loka no.:* Dn2 23; D5 25; D3 27.

4

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 a) G4 °न्महाभाग. — c) K1.2 राजा (for राज्यं). — d) T1 G1 अयुद्धेन; Ca मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च । C. 5. 73 B. 5. 4. 12 K. 5. 4. 12

2 B4 om. 2. — a) Dn1 D2.3.5.7.8 T2 अनुमंस्यति; Dn2 D1.9 T1 G1.2.4 M °वत्स्यति; D3 °वत्स्यते; D10 °मंस्येत. K (except K4) तं चापि धृतराष्ट्रो वै (K1 °ष्ट्रोपि). — b) D9 प्रतापवान्; T2 सुतं प्रियं. K (except K4) पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K5 °मन्यते). — d) K3.5 मोहाद् (for मौर्ख्याद्).

3 a) M (except M2) संकर्षणस्य (for बल°).

4 a) K1.2 D5 नानु-; K3 ननु; B3 D9 न च; T2 न हि (for न तु). K2 -परो (for वचो). Cap मृदुतया वचः. — c) G4.5 तु (for हि). — d) T2 दुर्बुद्धिः संमतो मम; G5 °द्धिः कथंचन.

5 a) K4 D3 D6.7.10 transp. गर्दभे and मार्दवं. — b) K2 D6.10 M तैक्ष्ण्यं (for तीक्ष्णं). — After 5, D5 ins.:

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।
नाहं कुर्यां यदेतद्वै विश्वासादेव शाश्वतम् ।;

while T2 ins.:

21* अहमेको विजेष्यामि प्राहतान्संविधाय च ।
नाहं करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 a) B (except B3) Dn1 D4.8 मृदुं; Dn2 D2.3.7 मृदुः. D5 T2 त्वं (for वै). Dn D2(m as in text).3 मृष्यते; D5 मंस्यते (for मन्यते). — b) K3.4 B D (except Dn D5; D1 corrupt) भाषमाणं. K4 B (except B1) D3 D4.6–8.10 अशक्तिकं; T G (G3 missing) अशक्तिमत् (T2 °क्तवत्). — c) T G (G3 missing) हितमर्थं न जानीयात्. — d) D5 S (G3 missing) दुर्बुद्धिर् (for अबुधो).

7 a) K2.4.5 B1.3 D1.4.8.9 T2 G4.5 M चैवं; T1 G1 एवं (for चैव). — b) K2 (sup. lin. as in text).3 D9 G4 इति (for इह). — c) B3 G2 °यामि; D3 T G1.4.5 °यामः (for °याम). — d) Dn D6 बलान्; D1 बलं (for बलानि).

8 a) K2 (sup. lin. as in text).5 माल्यस्य; M (except M2; M1 sup. lin. as in text) पांड्यस्य (for शल्यस्य). — b) K1.2 द्रुम°; K5 श्रुत°; M1 (sup. lin. as in text).3–5 द्युम° (for जय°). K1.3 D5 T2 G5 M1 चाभिभो; K4 B Dn D3 D2–4.6–9 वा विभो; T1 G1 च प्रभो. Ca.d.s cite अभिभूः (cf. v. l. 12). — c) K1.2 Dn D3.5 कैक°; K4.5 B1.3.5 D3 D2.4.6–10 कैके° (for केक°). K1.2.5 M3–5 तु (for च).

9 a) K4 B5 D (except D1.2.5.8) स च; T2 यावत्; M3–5 सोपि (for स तु). T2 M दूतान् (for नूनं). — After 9ab, T2 ins.:

22* तावद्दूतान्वयं तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति तान्नृपान् ।

— c) T2 M (except M1) तु; G2 ते (for च). — d) K4 B5 Dn2 D5.6 Cn °चोदनं; G5 °चोदकान्. — Cf. 5. 7. 11cd.

10 a) B1 T1 G1.2 कुरुध्वं (for त्वर°). — b) K (except K4) प्रणोदने; G1.2 प्रचोदनं. — c) D32 सोढव्यं; T2 M4 वोढुव्यं.

11 a) D1 T1 M2 प्रेषतां. — b) K3 D3 G4 ये च तस्य वशा(K3 पदा)नुगाः. — cd) K (except K4) तु (for च). M (except M2; M1 sup. lin. as in text) भगदत्तस्य राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf. 12).

12 b) K3–5 Dn D3.5–8 °क्यायांत(K3.5 D3 °ध)काय च; M3–5 काथायाथ शकाय च. — c) M3–5 °प्रज्ञस्य. K4 B3.5 Dn D3 D2m.3–7 शूराय; M3–5 महस्य. — d) M3–5 रोचमानस्य. K2.5 D5.8.10 G1.5 M3–5 चाभिभोः; K4 B Dn D32 D2–4.6.7.9 वा विभो; D31 M1 (sup. lin.)

C. 5. 75 B. 5. 4. 12 K. 5. 4. 12 दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

वाभिभो; T_2 वै प्रभो; G_4 चाविभो:. Ca. d. s cite अभिभू: (cf. v. l. 8).

13 ^{a}) T_2 बृहत्क्षत्र: (for बृहन्तश्च). — ^{b}) T_2 सेनाबंधु:. G_4 M_{3-5} वीर्यवान् (for पार्थिव:). — After 13^{ab}, $D_{2.8}$ read 16^{cd} (with v. l.). — ^{c}) D (except $D_{1.2.8}$) T_2 सेनजित्. $M_{3.4}$ (*sup. lin.*) प्रतिवीरश्च; M_5 प्रतिवीर्यश्च. — M om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) K (except K_4) मित्रधर्मा; D_8 चित्रधर्मा; T_1 $G_{1.2.4}$ मित्रवर्मा. K (except K_4) $D_{2.8.10}$ च (K_3 सु-) वासुकि:; T G (G_3 missing) सुवास्तुज:. — After 13, D_1 reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab}, 14, 15^{ab} and 17.

14 M om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) Some MSS. बाल्हिको. K_2 जंबुकेश°; D_1 G_4 मुंजकेतु°. — S (G_3 missing) transp. 14^{b} and 14^{d}. — ^{b}) Ds D_{10} चैत्याधि°; S (G_3 missing) देवाधि°. — ^{c}) G_5 transp. सुपार्श्व° and सुबाहु°. — ^{d}) M_1 महाबल:. — After 14, G_2 reads 23^{cd}.

15 T_2 $G_{1.2}$ read 15^{ab} after 19. — ^{a}) K (except K_4) सुह्मानां; D_1 हलानां; S (G_3 missing) लाटानां (for शकानां). $K_{1.2}$ D_9 बाल्हिकानां; K_3 दरदानां; Dn_2 Ds D_8 पह्लवानां; S (G_3 missing) मलदानां (for पह्ल°). — ^{b}) K_3 पह्लवानां (for दर°). K_5 ये नृपा: पक्षत: स्थिता:. — K_4 Dn D_{3-7} transp. 15^{c}–19^{d} and 20^{a}–23^{d}. — D_2 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — For sequence in D_1 cf. v. l. 13. — ^{c}) $K_{1.2}$ कांबोजा: कुं(K_2 तुं)डिकेराश्च; $K_{3.5}$ $D_{8.10}$ कांबोजा: कुंति(K_5 D_8 °ती)भोजा(K_5 °ज)श्च; B_1 $D_{1.9}$ कांबोज(D_1 °जा)र्षिकराज्ञां च; T_1 G (G_3 missing) कांबोजऋषिराजश्च; T_2 °जा बक्षराजान:; M कांबोजानामि($M_{1.2}$ °मृ)षीकाणां.

16 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf. v. l. 15; for D_1, cf. v. l. 13. D_2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{9.10}$ पांचनदा:; T G_1 M_{3-5} पांचजना:. — D_9 om. 16^{cd}. $D_{2.8}$ read 16^{cd} after 13^{ab}. $D_{2.8.10}$ all contain the $K_{3.5}$ variant of 16^{cd}; but while $D_{2.8}$ ins. it after 16^{ab}, D_{10} ins. it after 16. — ^{c}) Some MSS. क्रथ°. K (except K_4) प्राच्याश्च (K_1 पाश्चात्या) दाक्षिणात्याश्च; $D_{2.8}$ °पुत्राश्च दुर्धर्षा:. — ^{d}) $K_{3.5}$ ये प्रतीच्याश्च (for पार्वतीयाश्च). K (except K_4) भूमिपा: (for ये नृपा:).

17 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf. v. l. 15. — ^{a}) $K_{3.5}$ जानुक:; Ds जालकि:; $D_{7.9}$ जानक:. K (except K_4) G_2 सुधर्मा; D_1 सुवर्मा (for सुशर्मा). — ^{b}) K_2 मणिवान्. $K_{1.2}$ घोषवासिक:; $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ Dn $D_{2-4.6.8.9}$ योतिमत्सक: (K_3 °वास्यक:; B_1 $D_{8.9}$ °मत्स्यक:); K_5 D_{10} पौतिमा°; B_2 सोतिमत्सक:; Ds यौतिमत्स्यक: (Ds_2 °त्सक:); D_1 चाथमत्स्यक:; T_1 $G_{1.2.4}$ प्रतिम(G_2 °मा)त्स्यक:; T_2 G_5 M_1 (*sup. lin.*)$._2$ पूतिम(G_5 °मा)त्स्यक:; $M_{1.3-5}$ चेदिमत्स्यका: (M_2 °क:). — M_2 om. 17^{cd}. — ^{c}) Some MSS. पांशु-. $D_{9.10}$ पांड्य° (for पांसु°). T_2 M_{3-5} सुराष्ट्राधिपतिश्चैव. — ^{d}) $K_{1.5}$ (m as in text) D_{10} धृत° (for धृष्ट°).

18 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf. v. l. 15. B_2 D_1 G_1 om. 18^{ab}. T_1 reads 18^{ab} after 20; T_2 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{10} ओड्रश्च; K_3 उंद्र°; K_4 B_4 Dn_1 D_6 पौंड्र°; Dn_2 $D_{3.4-7}$ तुंड°; Ds_1 औद्र°; Ds_2 ओंद्र°; $D_{2.8}$ उग्र°; D_9 पुंड्र°; T_1 $G_{4.5}$ औदार:; T_2 भेदक:; G_2 औधक:; M_1 औदक:; M_2 औदर:; M_{3-5} दंडश्च. T $G_{2.4.5}$ $M_{1.2}$ कुंड° (for दण्ड°). — K (except K_4) om. 18^{c}–19^{d}; M_2 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{d}) M_{3-5} °मान्कर्ण एव च.

19 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf. v. l. 15. K (except K_4) om. 19; M_2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18); B_4 om. from 19 to the end of the present adhy. M_{3-5} transp. 19^{a} and 19^{c}. — ^{a}) M_{3-5} transp. बृह° and महौ°. D_1 महातेजा:; T G (G_3 missing) M_1 बृहत्तेजा: (for महौजाश्च). — M_{3-5} om. 19^{b}. — ^{b}) D_{10} सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः । C. 5. 88 B. 5. 4. 25 K. 5. 4. 25

पुरं°. — M3-5 om. 19ᵈ. — ᵈ) B3 M1 धीमता (for वीर्यं°). — After 19, T2 G1.2 read 15ᵃᵇ.

20 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B4 om. 20 (cf. v. l. 19); B2.3.5 om. 20-23; M2 om. 20-21. — ᵃ) K1.5 आदारिश्च; K4 B1 Dn Ds D3-7.10 सुरारिश्च; D1 आरादिश्च; D2.8 आ(D8 अ)रावश्च; D9 अजाविश्च; T G4.5 अनादिश्च; G1.2 आदित(G2 °र)श्च; M1 आभीरश्च; M3-5 आदारी च (M4 sup. lin. आदीजश्च) (for अदारिश्च). — After 20ᵃᵇ, G1 reads 24ᵃᵇ and 25ᵃᵇ (for the first time); G2.5 read 24ᶜ-25ᵇ. — K4 B1 Dn D3-6 om. 20ᶜ-21ᵇ. — ᶜ) K3.5 सुधीरश्च; T G1.4 पराजेतुं (for सुवीरश्च). — After 20ᶜ, T2 ins.:

23* एको वीर्यबलोत्कटः ।
वीरबाहुः सुबाहुश्च.

— ᵈ) D8 D9 कल्पकः (for कन्यकः). T1 G1.4.5 एको (G1.5 कंको) वीर्यबलोत्कटः; M3-5 °रः क(M3 का)न्यकुब्जकः. — After 20, T1 reads 18ᵃᵇ, while T2 M3-5 ins.:

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटकः ।

[T2 भीम° (for वीर°), and बालनायकः (for जाल°).]

21 K4 B1 Dn D3-6 om. 21ᵃᵇ; B2-5 M2 om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — ᵃ) Ds D2.7.10 T1 G1.5 महावीर्य°; G4 तदा वीर°. K1 सकद्रुः; Ds D2.7.10 T1 G1.2 M1 सुकद्रुः; D1 चकद्रुः; D9 सुतुद्रः; G4 सुभद्रः; G5 सुतद्रुः; M3-5 सुकक्ष्यः. — ᵇ) K5 निकघ्रः; Ds D1.2.9 निचक्रः (D1.2 °क्रः); D7.10 G2 निश्रक्रः (G2 °क्रुः); D8 निकद्रुः; T G5 M3-5 निचकः (T2 °यः; G5 °काः); G4 M1 नीलकः; G1 नीचकः (for निकरः). Some MSS. तुमलः; G5 तुमुलाः; M3 तुंबुरुः. K1-3 तुमलद्रुमः (for तुमुलः क्रथः). T1 G1.5 तथा (for क्रथः). — ᶜᵈ) K (except K4) transp. वीरधर्मा (K1 वीरवर्मा; K3 चीरचर्मा) and भूमिपालः. D1 S (M2 om.; G3 missing) वीर(M1 वक्र)धन्वा (for °धर्मा). T2 एकलव्यः सहात्मजः (for 21ᵈ).

22 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B2-5 om. 22 (cf. v. l. 19, 20); K1 (hapl.) om. 22ᵃ-23ᵈ. — ᵃ) T2 निर्जयः. T2 G1.2 M1.2.5 दंतवक्त्रश्च. K3 °योनृतवक्त्रा च; K3.5 °योरिभवक्त्रश्च. — D1 (hapl.) om. 22ᵇᶜ. — ᵇ) K2-5 D9 G2 M1 स (for च). M3-5 रुग्मी (M5 °क्मी) संजय एव च. — M2 om. 22ᶜ-23ᵇ. — ᶜ) D2 (m as in text) आत्मदो (for आषाढो). — ᵈ) K2.3 सर्वशाली; K5 पूर्वशाली; D1 °माली; D2.8 पूर्वांशाली (D2 m पूर्वांपाली); D9 °वाली; T1 °पाती. — After 22, T2 ins.:

25* आर्षो देवा बुधः सूतस्तथा हरिहयोपमः ।

23 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. K1 B2-5 om. 23 (cf. v. l. 19, 20, 22); M2 om. 23ᵃᵇ (cf. v. l. 22); G2.5 om. 23ᵃ-24ᵇ; D1 om. 23ᵃᵇ. — ᵃ) K2.3.5 T1 G1.4.5 देवलश्च; D2.8 वीरक°; M3-5 पावक°. — ᵇ) K4 B1 D (D1 om.) T1 एकलव्यः सहात्मजैः (Ds °नुजैः; D2.8.9 T1 °त्मजः; D10 °नुजः); T2 विश्वजिच्चापराजितः; G4 °व्यश्च वीर्यवान्; M1 °व्यस्य सात्मजः. — G2 reads 23ᶜᵈ after 14. — ᶜ) Some MSS. कारूशक° and कारु°; D1 कारुषिकाः; T1 G1.4 काल्रू°. M3-5 बभ्रुः (M3 °भ्रूः) शुक(M5 शक्र)श्च राजा वै. — ᵈ) K5 D8.9 °मूर्तिश्च; D2 °धूर्तश्च.

24 B4 M3-5 om. 24 (cf. v. l. 19); G2.5 om. 24ᵃᵇ (cf. v. l. 23). G1 reads 24ᵃᵇ for the first time after 20ᵃᵇ. — ᵃ) Ds D10 उत्तरः (for उद्धवः). K (except K4) D3-10 °वः क्षेमधन्वा च. — ᵇ) K2 D1 वाटधानाश्च. K2 D1 पार्थिवाः; D2.8 वीर्यवान्. — G2.5 read 24ᶜ-25ᵇ after 20ᵃᵇ. — ᶜ) K4 D5.6 श्रुतांबश्च; G5 श्रुतवायुः. K4 D5.6 दृढांबश्च; D1 गदायुश्च; D2.8 शतायुश्च. — ᵈ) Some MSS. साल्व°; K2 (sup. lin. as in text) शिल्यपुत्रश्च; D2.8 शल्यायुश्चैव. — After 24, D3 repeats 18ᶜᵈ.

25 B4 om. 25 (cf. v. l. 19). For G1.2.5 cf. v. l. 24. — After 25ᵃᵇ, D4 repeats 18ᶜᵈ, and Dn repeats 25ᶜᵈ. — ᵈ) M3-5 एतन्मह्यं हि रोचते.

26 B4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ᵃ) K1-3 Dn2 तु; Dn1 यः (for च). K1.3.5 यातु नः (for ब्राह्मणः). K4 D (except D1.2) M3-5 विद्वान् (for शीघ्रं). — ᵉ) K1.2.5 D1.9 धार्त° (for धृत°). — ᵈ) K4 B (B4 om.) D (except D1.2.5.8.9) T2 असौ (for अस्मिन्). K4 Dn

C. 5. 88 B. 5. 4. 25 K. 5. 4. 25 प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १
एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यास्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

$D_{8.4.6.7}$ प्रदीयतां (for सम°). M_{3-5} गत्वा सर्वं निवेद्यतां.

27 B_4 om. 27 (cf. v. l. 19). — ^{b}) K (except K_4) कृपः (for नृपः). M_{3-5} द्रोणः शांतनवस्तथा. — ^{c}) K (except K_4) D_8 यथावच्च (for यथा वाच्यो). — ^{d}) K_4 B (B_4 om.) D (for $D_{2.8}$ see below) रथिनां; G_4 वदतां (for विदुषां). $D_{2.8}$ द्रोणः शस्त्रभृतां वरः; M_{3-5} माचिरं तदिहोच्यतां. — After 27, M_2 ins. 26* (cf. v. l. 5. 5. 1).

Colophon missing in B_4 G_3. — *Adhy. name:* $D_{1.3.10}$ T_1 $G_{1.2.5}$ M द्रुपदवाक्यं; D_2 पुरोहितयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2 Ds_1 $D_{5.7.10}$ S (G_3 missing) 4; D_2 3. — *S'loka no.:* D_8 28.

5

☞ This adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

T $G_{1.4.5}$ M ins. before वासुदेव उ° (M_2, after 5. 4. 27):

26* वैशंपायनः ।
द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारदः ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.4.5}$ वाक्यविदां वरः. — (L. 2) M_2 वासुदेवस्ततस्तत्र, and यदुसिंहो. T_2 M (except M_2) वचः (for इदम्).]

1 $G_{1.4}$ om. वासुदेव उ°. K_3 श्रीकृष्ण उ°; D_1 G_5 श्रीवासुदेवः; T_2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — ^{a}) K_3 सर्वं (for वाक्यं). — ^{c}) T_1 G_1 राजन् (for राज्ञः). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.3.10}$) अमितौजसः; T_1 $G_{1.5}$ महात्मनः (for महौ°).

2 ^{a}) K_{3-5} B $D_{1.3\,4.7.9.10}$ T G_5 M_2 पूर्वं कार्यं; $D_{2.8}$ कार्यं पूर्वं. — ^{b}) $B_{1.3.5}$ D_2 T G_1 सुनीतिम्. $K_{3.5}$ Ds $D_{9.10}$ अभि(D_9 °ति)कांक्षितं. — ^{c}) D_2 ह्याचरेत्. $K_{1.2.5}$ बुध्या; S (except $M_{1.2}$; G_3 missing) कार्यं (for कर्म).

3 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{5.9}$ G_4 नु (for तु). K (except K_4) $D_{1.3.9}$ T_2 सांबंधिकं; Dn_2 D_7 संबंधिकं; Ds Cap.dp.sp सांबंधकं; Ca.d.s as in text. — G_2 om. 3^{cd}. — ^{d}) D_8 परेषु (for च तेषु).

4 B_4 om. 4^{ab}. — ^{a}) G_5 आहूता (for आनीता). — ^{b}) N (except $K_{1.2}$; B_4 om.) T $G_{2.4}$ तथा (for यथा). — ^{c}) B_4 $D_{1.2.9}$ T_1 G_1 कृतो विवाहो; D_4 जाते विवाहे. G_5 -भिमन्योः (for मुदिता). — ^{d}) T_1 G_1 गच्छाम स्व- (for गमि°). K_1 यथागतं (for गृहान्प्रति).

5 ^{a}) K (except K_4) तेषां (for भवान्). $D_{8.5-7}$ वृद्धतरो. K_4 राजन् (for राज्ञां). — ^{b}) K_4 तपसा (for वयसा). — ^{c}) D_1 शिष्याश्च ते; T_2 शिष्यास्तव. K (except K_4) भीष्मः प्रवृद्धो (K_5 °सो) वयसा. — ^{d}) $K_{1.5}$ भवानिह; $K_{2.3}$ भवानिव; S (except T_1; G_3 missing) भवेमहि.

6 M (except M_2) ins. after 6: T_2, after 7^{ab}:

27* तस्माद्यदनुरूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।
तं प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L. 1) T_2 यांस्तु तदनुरूपांश्च, and ह्यभिमन्यते. — (L. 2) T_2 तान्; M_1 तद् (for तं). T_2 यथान्याय्यं, and कुरुष्व (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ९
ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११
द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७ C. 5. 107 B. 5. 5. 18 K. 5. 5. 19

---

7 In B4, the portion from 5. 5. 7 to the end of adhy. 6 is missing. — a) D2 भवान्प्रेषयतां चैव. — b) D2 नरं (for वचः). T2 °वार्थं हितांश्चरान्; M3–5 तत्र गत्वा स वक्ष्यति. — After 7^{ab}, T2 ins. 27*. — c) D9 प्रेषितं (for निश्चितं). K4 Dn1 Ds2 D4 (before corr.).10 तत्र; D9 ह्येतत्; T2 यत्तत् (for तन्नः). — d) D9 यत्प्रेष्ययति (for प्रेष°). Dn D1.9 T2 G2 तद् (for यद्).

8 B4 missing (cf. v. l. 7). — a) K1.2.5 Ds D1.8–10 T2 G4 स्वयं; K4 D6.7 समं; T1 G1.2.5 M स तत् (for शमं). — After 8^{ab}, M ins.:

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवाः ।

— c) D1 सं-; M स (for न). D3.5.7 तावत् (for भवेत्). — d) K1.2 D4 G2 महाक्षयः; T2 महाभयं; M (except M5) महान्क्षमः.

9 B4 missing (cf. v. l. 7). — a) D1 धर्मान्वितं; D3.8 T2 गर्वान्वितं; D9 दर्पोद्धतो (for दर्पा°). — T1 G (G3 missing) read 9^{cd} after 10. — c) K1.2 D9 M2.4.5 तु (for च). — d) D2.6 T G1.4 °ह्वयेत्; D7 °ह्वय.

10 B4 missing (cf. v. l. 7). T1 G (G3 missing) read 9^{cd} after 10 (cf. v. l. 9). — b) T2 G5 M3–5 सामात्यः सहबांधवः. — c) D5.8 (both marg.) नाशं; M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 दिष्टं; Ca.d.s निष्ठां (as in text). — d) T2 रुष्टे; G2 युद्धे (for क्रुद्धे).

11 B4 missing (cf. v. l. 7). — a) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेयं). — c) K M2 गृहं (K4 गृहात्). Ds संप्रेषयामास.

12 B4 missing (cf. v. l. 7). — a) Ds2 D9 द्वारकानु-; D2.10 द्वारकायां. — c) D2 सर्वे (for सर्वं).

13 B4 missing (cf. v. l. 7). K2.3 om. (hapl.) 13. — b) M (M2 *sup. lin.* as in text) पांडवैः (for बान्धवैः). K4m दूतं प्राज्ञं कुलोद्गतं. — K4 om. from 5. 5. 13^{cd} up to 5. 6. 3.

14 B4 missing (cf. v. l. 7). K4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) G5 कुरुवीराणां. — b) Some MSS. मात्स्य-. K1 M3–5 तथा; K2 तु ते (for च ते). — d) T2 महारथाः.

15 B4 missing (cf. v. l. 7). K4 om. 15 (cf. v. l. 13). — b) T2 G4 समानीतं. K (K4 om.) D2.6–10 महाबलं; T2 G (G3 missing) बलं महत् (by transp.). — c) K1 B1.2 D1.2.9 T1 G1.5 M3–5 °सुतः (as in text); the rest °सुताः. K1.2.5 चैव (for चापि). — d) K1 B1.2 D1.2.9 T1 G1.5 M3–5 समानिन्ये (as in text); the rest °निन्युः. M3–5 नराधिपान् (for मही°).

16 B4 missing (cf. v. l. 7). K4 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) K1.2 प्राज्ञ (for राजन्). — d) M3.4 महात्मनां (for मही°). — After 16, B (B4 missing) D (except D1.10) T1 ins.:

29* संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B4 missing (cf. v. l. 7). K4 om. 17 (cf. v. l. 13). — a) K (K4 om.) भीमानि (for वीराणां). — b) D1.2.3 M2 समागच्छन् (for आगच्छ°). M2 इतः (for the first ततः). — c) K1.2.5 चालयंति महीं; Dn1 °यंति च गां; D9 °यन्निव गां. M1 सर्वां (for देवीं).

18 B4 missing (cf. v. l. 7). K4 om. 18 (cf. v. l.

C. 5. 107 B. 5. 5. 18 K. 5. 5. 19 ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३
विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

---

13). — a) K (K4 om.) प्राज्ञं (for प्रज्ञा-). Dn D8 G5 °वृद्धः. — b) K1.2.5 D1 T2 G2.4.5 M3.4 पांचालः; Dn1 पंचाल्यः. — c) M3.4 कुरूणां. — d) K3 B D T2 G4 Ca स्थितः (D9 सदा).

Colophon om. in K4; B4 G3 missing. — *Adhy. name:* K5 Dn1 D3.5.10 पुरोहितयानं; D2 राजोपमंत्रणं; D8 राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं; G1 M1 वासुदेवगमनं; M2 सेनासमागमः; M3.5 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D2.5–7.9.10 S (G3 missing) 5. — *S'loka no.:* K5 18; Dn2 D8 19.

6

☞ This adhy. is missing in B4 G3 (cf. v. l. 5. 5. 7; 5. 1. 1).

1 = (var.) Manu. 1. 96. — K4 om. 1–3 (cf. v. l. 5. 5. 13). — a) Ca भूतेषु. Cd.s cite भूतानि. — b) K2 मतिजीविनः; G5 बुद्धिजीवकाः; Ca.d.s as in text. — c) K3 मति° (for बुद्धि°). — d) B D (except D9.10; D2 by corr.; for D1 see below) नरेष्वपि (for नराणां तु). K1 हि; D9 T G1.2.5 च (for तु). K5 °णां बुद्धिजातयः; D1 G5 नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः. Ca cites द्विजाः; Cd.s as in text.

2 K4 om. 2 (cf. v. l. 1). — 2ab = (var.) Manu. 1. 97ab. — a) D1 G3 ब्राह्मणेषु च विद्वांसः; T1 G1.2.4 M द्विजेषु विद्वाञ्छ्रेष्ठस्तु. Ca.d.s वैद्याः (as in text). — b) S (G3 missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2ab, K3.5 B D (except D9) T G5 ins.:

30* कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[= Manu. 1. 97cd. — K3 कृतनिश्चयाः; B1 D5 ब्रह्मवेदिनः; Cd.s ब्रह्मवादिनः (as above).]

3 K4 om. 3ab (cf. v. l. 1). — c) B Dn D3–7 सदृशः; D2 त्वं समः; Ca.d.s अनवमः (as in text). — d) T G (G3 missing) M1 शुक्रेणांगिरसा तथा; M2–5 शुक्रांगिरसयोरिव.

4 b) M1 सुयोधनः (for स कौरवः).

5 a) K1.2 T G2.4.5 विदितं; K4 D9 विदितैः; Dn2 D2 M5 विदितः; G1 यद्वृत्तं; Ca.d.s विदिते (as in text). — b) K1–3 विजिताः (for वञ्चिताः). K1 हृति; K4 सुतैः (for परैः).

6 a) D5 शकुनेः. T2 G (G3 missing) M1.2 °पूर्वेण (for °पूर्वं हि). K (except K4) D2.8–10 च (for हि). M3–5 बुद्धिपूर्वं च शकुनिः. — b) D1 T1 G1.4 M2 यदा°; T2 G2 M1 यथा° (for समा°). M3–5 समाह्वयत पांडवं. — c) K1.5 D7 स; M3–5 तु (for सन्). — d) K2 क्षत्रधर्मे; D2.8 क्षत्रधर्म°. T2 क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं; G2 क्षत्रधर्ममते स्थितं; M3–5 क्षत्रवृत्तरतं शुचिं.

7 a) K1.2.5 च (for तु). — b) K5 B1.3.5 D (except D9) धर्मराजं; T1 G1 कुंतीपुत्रं; M2 धर्मात्मानं. — c) K1.2.3 D8 स्वकं (for स्वयं).

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते कार[illegible] सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
संगत्या धृतराष्ट्रश्च [illegible] वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन म[illegible]त्मना ।
पुरोधा [illegible]त्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ C. 5. 127 B. 5. 6. 18 K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

8 K4 om. 8^{a}–9^{b}. — a) D2.3 स भवान् (for भवांस्तु). T1 G1.4.5 धर्मयुक्तः सन् (for धर्म°). — c) D1.2.3 तेषां (for तस्य). G1 M यौधानां. — d) K2 पुनर्; G5 ब्रुवन् (for ध्रुवम्).

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — b) M (except M2) संह° (for साध°). — c) B3 वै; D2.3 तु (for च). K3 B1.2.5 Dn Ds D3.4.6.7.10 °कृपादीनां. — d) K4.5 स जन°; D1.2.4.3 M3.4 (*sup. lin.* as in text) °ष्यसि.

10 a) D1 हि; D3.9 G3 त्रि- (for च). — b) A few S MSS. यौधेषु. K1 विषमेषु. — c) K5 B5 D (except Ds D1.3.9) पुनरेकत्रकरणं; T1 M1 °रेकाड्य°; T2 न तथा पुनरेकाग्रं; G1.2 °रैकाड्य°; Ca. d. s as in text. — d) B1 transp. तेषां and कर्म. G4 कार्यं (for तेषां). T G1.5 कार्यं; G2 कालः; G4 तेषां (for कर्म).

11 b) K D3 एकाग्र(K4 °कांत)मानसाः; T1 G (G3 missing) एकांतवृत्तयः. T2 सुमेधा हितबुद्धयः. — D7 (hapl.) om. 11^{d}–12^{c}. — d) T2 संग्रहं (for संचयम्).

12 D7 om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — a) K3.5 (m as in text) B1 विद्यमानेषु. G4 M5 वै (for च). B2 सर्वेषु; M2 योधेषु (for च स्वेषु). G1 तेषु (for स्वेषु). T2 भिन्नेषु च स्वकीयेषु. — b) K (except K1) M2 °मानेषु वै; B (B4 missing) Dn Ds D2–6.8.10 M1 °माने तथा; D1 °मानेषु च; D9 M3–5 °मानेपि च (for °माने च वै). Cd लम्बमानेषु; Ca. s लम्बमाने (as in text). — d) M (except M2) यथा वयं (for न संशयः). — After 12, D9 ins. 32* (cf. v. l. 5. 7. 1).

13 a) K1 (*sup. lin.* as in text).2 पार्थ (for चात्र). — b) D1 M3–5 °लक्ष्यते; D9 °लक्षय (for °लभ्यते). — c) G2 M3 (*sup. lin.*) संगत्य.

14 a) T2 G1.4 M2 बुद्धियुक्तश्च; G2 भक्ति°; M1.3–5 धर्मयुक्तानि. — b) K D7–10 T2 G2 धर्मं; M2 सम्यक् (for धर्म्यं). G4 धर्म्येषु सममाचरन्; M1.3–5 धर्मात्मसु समा°. — c) K कृपालुः क्षुत्- (K4 °लुः सु-); Ds1 D10 कृपालुश्च. T2 परिक्लेशं. — d) K3 B (B4 missing) D (except D1.3.9) G1 पांडवीयान् (for °वानां). M5 °तैयेत्.

15 a) K1 (m as in text).5 Ds D10 कुरुधर्मं; S (except G5; G5 missing) कुलधर्मान्. — b) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्). K (except K5) अधिष्ठितं; S (G3 missing) अनुष्ठितान्. — d) K4 वै (for मे). D1 नास्ति (for नात्र). M3.5 वर्तते मतिः (for नात्र संशयः).

16 a) M3–5 न तेभ्यो हि भयं. — c) D2 शक्तः (for युक्तः). — d) D9 वृद्धश्चापि विशे°.

17 b) M मुहूर्ते विजयेतुले. — c) K1 स कौरवान् (for कौर°). K1.5 D9 T2 G4.5 प्रयाह्याशु; M प्रयात्वथ. K2 D3 कौरवान्प्रति यात्वाशु. — d) K1.2 पांडव° (for कौन्तेय°).

18 b) M3–5 पांचालेन (M5 °लानां). B3 यशस्विना (for महा°). — After 18, K Dn D1.3.4 (marg. *sec. m.*).7.8 ins.:

31* शिष्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

७

C. 5. 131
B. 5. 7. 3
K. 5. 7. 3

वैशंपायन उवाच ।
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरमितौजसैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L. 1) D1 शिष्टैश्चापि वृतो. K1.2 Dn1 D4.8 नीतिशास्त्रेषु (Dn1 D4 °स्वार्थ-) कोविदैः. — (L. 2) D4 कौरवं.]

Colophon missing in B4 G3. — *Adhy. name:* K4.5 B1–3.5 Dn Ds1 D3–7.10 पुरोहितयानं; D2.8 पुरोधायानं; G2 विदुरप्रेषणं; M दूत(M2 पुरोहित)प्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.4 Ds1 D2.5–8.10 S (G3 missing) 6. — *S'loka no.:* Dn 19; D8 20.

7

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v.l. 5. 1. 1).

1 B Dn Ds D2(marg. *sec. m.*).3–8.10 S (except M2; G3 missing) ins. after वैशं° उ°: D9, after 5. 6. 12:

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 4) T G वार्ष्णेयं (for कौरव्यः).]

— a) M3–5 याते; Cd.s गते (as in text). — c) D7 वृष्ण्यधिपैः (for वृष्ण्यन्धकैः). — d) D2.8 तु (for च). K1.2.5 सदसस्; T2 (before corr.) G2 सहितस् (for शतशस्). B (except B3) Dn Ds1 D1–5.8.9.10m G1.2 तदा (for तथा).

2 a) K1.4 आशंस°; K2 आकर्ण°; Dn D3.5.7 आख्याप°; Ca.d.n.s आगम° (as in text). — D1 transp. 2b and 2d. — b) D2 पांचालानां (for पाण्ड°). — d) K1.2.5 दूत-; B Dn D3–7 T G1.2.5 गूढैः; D8 गूढ-; D9 पूर्वं; Ca.d.s दूतैः (as in text). Ds2 च तैः; Ca.d चारैः; Cs as in text. G4 गूढैः प्रच्छन्नचारिभिः; Cap गूढैः प्रणिहितैश्चरैः.

3 a) M (except M1) तत् (for स). K1.3.4 B D (except Dn2 D1.8.9) T G1.2.4 M4 (*sup. lin.*) यांतं. — c) K4 च (for न). K1.2 D1 स्व(D1 स)बलेनाति°; D2.9 बलेन (D9 सैन्येन) महता चापि (D9 युक्तो).

4 b) G5 कुंतीपुत्रो धनंजयः; M (except M2) °यः श्वेतवाहनः. — c) M स्वयं जगाम कौरव्यः. — d) T G (G3 missing) आजगाम; M कुंतीपुत्रः (for जगामाशु).

5 a) K1.2.4 D9 T1 गत्वा; D1 यातौ (for यात्वा). M (except M2) यात्वा तु (for तौ यात्वा). M3–5 परवीरघ्नौ (for पुरुष°). — c) M1(*sup. lin.* as in text).3–5 सुप्तं महति पर्यंके. — d) K1.2 शय्यां तं; K4 राजानं; K5 शय्यायां; D10 शयनं. B D (except D1.2.8.10) चाभि° (for चोप°).

6 ab) S (G3 missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेवमुपाश्रयत् (T2 M3–5 °गमत्; G4.5 M1.2 °द्रवत्). — c) K (except K3) उच्छीर्षे तस्य (K4 स तु; K5 तत्र); D1.5(m as in text) तच्छीर्षतश्च; D10 उच्छीर्षदेशे. B3 D7 S (G3 missing) तु (for च). Cd.s cite उच्छीर्षे; Ca उच्छीर्षतः (as in text). — d) T1 G1 °सादासने शुभे. — G5 ins. after 6: G4, after 8ab:

33* सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 a) D10 पार्थः (for ततः). G4 तत्र (for तस्य). — b) G5 °द्युतिः (for °मनाः). — c) K3 D2.3m.7 पादांते; B (except B2) पश्चाच्च; Ca.d.s पश्चार्धे (as in text). K1.2.5 D3 तस्य; K3 चाय; K4 D1 स तु; B (except B2) एव स; Dn D2.3.7 स च; D8 चैव; T1 G1 तु स (for च स). D9 G4.5 M पश्चार्धेन स कृ°; D10

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तद्[illegible]नजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२

कृष्ण उवाच ।

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । C. 5. 145 B. 5. 7. 16 K. 5. 7. 17

पश्चार्धदेशे कृ°; T2 G2 पादांबुजांते कृ°.

8 a) K (except K3) D1.3-10 च; S (except T1 G5; G3 missing) तु (for स). — b) K1.2 धनंजयं (for किरी°). — After 8ab, D3 ins.:

34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाथ सुयोधनम् ।;

while D10 ins.:

35* पश्चाद्दुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे संस्थितं तदा ।

On the other hand, G4 ins. and G5 repeats 33* after 8ab. G4 cont. after 33*: T1 ins. after 8ab:

36* वैचित्रवीर्यजं पश्चाद्यादवानां धुरंधरः ।

Finally, M ins. after 8ab:

37* पश्चाद्दुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युतिः ।

— c) K (except K3) उभयोः; D1 तयोः सु-; D2.3 तयोः स (by transp.). T1 G1.5 पृष्ट्वा (for कृत्वा). — d) N T1 यथावत् (D1 यथार्थं) (for यथार्हं). K1.2.4 परिपूजितौ; K3 B Dn D2-9 प्रतिपूज्य (B4 °गृह्य) तौ; D3 प्रतिपूजितौ; D1 परिपूज्य च; G2 अभिपूज्य च. — T2 reads 8ef twice, first as in S and then as in text (with v. l.)! — e) K4 D1.2.3.9 तौ (for तदा). S (G3 missing; T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहुः (T1 G1 M1 °बाहू; T2 G2.4 °भागौ; G5 °त्मानौ); T2 (second time) तयोरागमने हेतुं; Ca as in text. — f) K1 पृष्टवान्; K2-5 अपृच्छत् (for पप्रच्छ). S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति.

9 b) D9 प्रोवाचेदं हसन्निव; S (except T2 G2; G3 missing) इदं वचनमब्रवीत्. — c) B3 D2-7 Cap सह्यं; D9.10 मह्यं; Ca.d.s as in text. — d) K (except K3) D1 T1 अर्हसि. D9.10 साहाय्यं दातुमर्हसि (D10 °ति).

10 K3 (hapl.) om. from सख्यं up to °गतः in 11a. — a) M3-5 समं संबंधकं चैव. — b) K2.4 B2.4 D (except D3 D4.9.10) T1 G (G3 missing) मम (for मयि). D1.2.3 T1 G1.4.5 अर्जुनस्य; D9 अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि). T2 G2 वा (for the second च). M (except M1) सख्यं च तव सात्वत. — M2 reads 10cd first as in text and then as in M3-5! — c) K (K3 om.) D1.3.10 सांबं-धिकं; D3 T2 G2 सांबंधकं. K1.2 सर्वं (for तुल्यं). M3-5 मयि चैव महाबाहो. — d) K (K3 om.) तव (for त्वयि). Dn2 माधवे; G2 मानद. M3-5 कुंतीपुत्रे च फल्गुने.

11 K3 om. up to °गतः (cf. v. l. 10). — a) D9 चाप्यागतः; S (except G5; G3 missing) त्वभिगतः. — c) K1-4 D3 चाभिगतान्; K5 Ds2 S (except T2 G2; G3 missing) चाभि(G5 M2 चाधि)गताः. — d) K2.4.5 धर्मचा(K4 °सा)रिणः; D3 D9 T1 G1.5 M1 पूर्वसारिणं; T2 G2 शास्त्रदृष्टयः; G4 पूर्वधारिणं; M2-5 °चोदकं; Ca.d.s as in text.

12 a) D3 ज्येष्ठतमो. S (except T2 G2; G3 missing) त्वं चापि (M3.5 °ह्य) पुरुषव्याघ्र (G3.5 °श्रेष्ठ). — b) D2.3 T2 G2 मध्ये (for अद्य). T1 G1.4.5 M सत्तमोसि (G5 न समोपि) सतामपि. — c) D9 संगतः; T2 सत्कृतः; G2 संस्मृतः (for संमतः). S (G3 missing) लोके (for चैव). — After 12, G2 ins.:

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्यं ते कस्मिन्काले त्वमागतः ।
[दुर्योधनः ।*]
त्वद्दर्शनार्थी गोविन्द अहं पूर्वमिहागतः ।
प्रीत्यर्थी स भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ।;

while M ins.:

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वामरवरोत्तमः ।
पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K2 B3 Dn2 D6.7.10 श्रीकृष्ण उ°; D1 T1 G1 श्रीकृष्णः; D2.3.9 श्री(D9 om. श्री)भगवानुवाच; T2 G2 श्रीभगवान्; G4.5 श्रीवासुदेवः; M (M2 om.) वासुदेवः. — b) M3-5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति). — cd) S (except T2 G2; G3 missing) मया तु दृष्टः (G4 -पि दृष्टः; M3-5 दृष्टस्तु) प्रथमं कुंतीपुत्रो धनं°.

14 b) M3.5 om. अपि, and transp. पूर्वं च and अस्य. T1 G1 एव (for अपि). — c) M3.5 transp. साहाय्यं and उभयोरेव. — d) D9 G5 M3.5 न संशयः (for सुयो°).

C. 5. 145 B. 5. 7. 16 K. 5. 7. 17

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलः ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

---

15 a) K2.4 Dn1 D3.4.7 प्रधारणं (see below); D2 पांडवानां (sic); D8 m संप्रदानं; all comm. as in text. K1 च; K2.3.5 D8 हि; Ca तु (as in text). — c) K2.4 Dn1 D3–4.7 प्रधारणं (for प्रवा°); see above. — d) K4 D9 अर्हेत् (for अर्हः).

16 a) M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 °संपन्नाः (for °तुल्यानां). — b) K (except K3) D1.2.8–10 योधानां; M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 गोपालाः (for गोपानां). M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 मम (for महत्). — d) K3 D5 D1.2.9 Ca.d.s संस्कृतयोधिनः; T2 G2 संग्रामकोविदाः. Cap सुकृत°, संस्कृत°, संग्राम°.

17 a) T2 G2 योधाः (for युधि). M (except M2) ते युध्यमाना बहवो (M1 बलिनः). — b) D5 D1 भवंति; M1 संतु वा (for भवन्तु). — c) M1 (*sup. lin.* as in text) 3–5 साहाय्यं (for संग्रामे). — T1 (hapl.) om. 17d–19c. — d) M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्रः). — M (except M1) ins. after 17: G1.4.5, after 18:

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।
तान्वा वरय साहाय्ये मां साचिव्येन वा पुनः ।
[(L. 2) G1.4.5 °व्येथवा (for °व्येन वा).]

18 T1 (cf. v. l. 17) M (except M1) om. 18. — a) K3 अन्यतमं; D1 G2 एकतमं; D2.9 एकतरं; D10 G1.4 अन्यतरत्; K2 यस्ते; K4 चार्थं (for पार्थ). — b) K1 हृदि (for यत्ते). K1.4.5 D8 G4 M1 हृद्यतमं; Dn D5 D3–7.10 कृत्यतरं (D6 °मं). K5 B3 D5 D2.8.10 महत् (for मतं). D1 G2 यत्रेच्छा वर्तते तव. — c) K1.3.4 पार्थ (for अग्रे). — d) K2 Dn1 D2 प्रधार्यः; G2 प्रार्थिता; Ca.d.s प्रवार्यः (as in text); cf. v. l. 15. K2 B1 D7.9 T2 G (G3 missing) M1 मे मतः (for धर्मतः). — After 18, G1.4.5 ins. 40*.

19 T1 om. 19abc (cf. v. l. 17). — a) M3–5 कौंतेयः (for कृष्णेन). — b) M3–5 वासुदेवेन पांडवः. — c) M3–5 साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D1; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

41* नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B2) Dn D8.9 cont.:

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
[B1.3 ततः (for तदा). D9 सर्वमादाय पार्थिवः.]

20 D51 om. 20; B2 D9 om. 20ab. — b) S (G3 missing) गोपानां (for योधानां). K2 D52 G4 M1 भारतः; D1.2.8 कौरवः (for भारत). — c) = 28c. K B2.3.5 D52 D1.2.4.8.9 T2 G2.4 मत्वा (for ज्ञात्वा). — d) K1.2.4 संप्राप्तः; K5 प्राप्तवान्; B5 D1.8.9 T G (G3 missing) M1.2 स प्राप. M3.4 च परां (for परमां).

21 ab) D1 transp. सैन्यं and सर्वं. M1 क्षिप्रं (for सर्वं). K1.2.4 वीर्यवान्; K3 Dn2 D7.8 T2 G2 M2 पार्थिव; D1.2 वै तदा; G4 भारत. — c) D10 मुदा (for ततो). S (except G5 M5; G3 missing) °बलं. — d) D5 G5 M3–5 °बलः.

22 a) K4 G4 om. च. D7 वा; G5 हि (for च). — b) S (G3 missing) तस्मै कृत्स्नं (T2 G2 प्रीत्या; M3–5 सम्यक्) न्यवेदयत्.

23 Before 23, N M4 ins. बलदेव उ°; T2 G5 (with prefixed श्री) बलरामः; G2 रामः. — a) M2 कौरव° (for ते नर°). — d) K1.2.4 D1.2.8.10 T2 G1.3 M1 पुरे; G4 M3.4 पुरः (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०
गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ३१
अर्जुन उवाच ।
भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५ C. 5. 170 B. 5. 7. 38 K. 5. 7. 40

---

24 a) K1.4 मम; S (except T2 G2; G3 missing) त्वया (for मया). K Ds2 D1.2.3.10 सांबंधिकं; B2 G3 संबंधिकं; Ds1 T2 सांबंधकं; T1 -तुबंधकं.

25 a) D9 S (G3 missing) मे (for वै). D10 न तद्वाक्यं मदुक्तं वै. — b) B (except B1) केशवं. D2.3.9 प्रत्यगृह्णत. S (G3 missing) प्रतिजग्राह केशवः.

26 a) B3.5 Dn D3-7 पार्थस्य (for पार्थानां). — b) D10 च (for अपि). B2.4 G3 M1 च; T1 G1 वा (for वै). D1 नापि दुर्योधनस्य ते. — c) M2 वर्तते (for निश्चिता). — d) K (except K5) B1 D10 T1 G1.5 हि; B3.4 T2 G2 च; M3.4 वै (for ह).

27 a) Dn1 T1 M3.4 (*sup. lin.* as in text).5 हि; G3 च (for असि). — b) D2.3 सर्वराजसु पूजिते.

28 Before 28, all MSS. (except T1; G3 missing) ins. वैशं° उ° (S and a few N om. उ°). — a) N (except D1.2.4.8.10) M2 तु (for स). — c) = 20c. B5 D8 D9 चापकृतं. K D1.2.3 मत्वा (K3 कृत्वा); D4 बुध्वा (for ज्ञात्वा). S (G3 missing) कृष्णं चापि महाबाहुं (T2 G2 °भागं). — d) K4 D4 ज्ञात्वा; D9 मेने (for युद्धात्). D9 युद्धे (for मेने). K1-3.5 ज्ञात्वा मे (K2 स मेने) निश्चितं जयं; B1.3.5 D1.2.3 जितं मेने धनंजयं; S (G3 missing) आमंत्र्य भरतर्षभ (T2 G5 M2 °भः).

29 In B4, the portion from 29 up to 5. 8. 34, is lost on a missing fol. — a) D10 सोऽभ्यगात्; G3 ततस्तु. — b) K1 D1.4.10 G2 M3 नृप. — c) S (G3 missing) बलं (for ददौ). D8 S (G3 missing) तस्मै (for तस्य). — d) Some MSS. अक्षो°. D1 तथा; S (G3 missing) ददौ (for तदा).

30 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) T2 G2.5 सह; M3-5 पूर्व- (for सर्व-). — b) K1.3.4 G4.5 °नंदन. — c) D8 संवृतः प्रययौ. N (except K2 D2; B4 missing) परि° (for प्रति°). T1 G1.5 राजा; G4 राजन् (for हृष्टः). — d) G4 प्रहृष्टः (for सुहृदः). K2 प्रतिनंदयन् (for संप्र°). — After 30, K3 B (B4 missing) D (except D1.9; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

43* ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।

31 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) D8 हृष्टः (for कृष्णः). — c) G4 समरे (for कां बुद्धिम्). — d) K1 आदाय; G4 किमहं (for आस्थाय). G4 तु (for अहं). B (B4 missing) D (except D1.2.3.9) transp. त्वया and वृतः.

32 B4 missing (cf. v. l. 29). — b) K (except K4) D10 निहंतुं मनसापि हि. — c) T1 एव (for अपि). M3.4 एवं (for एकः). — d) B (B4 missing) D (except D2.3.10) M1 पुरुषर्षभ.

33 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) D2.3.9 च (for तु). — b) K1 T1 G2.4.5 M1.2 यद् (for तद्). A few MSS. त्वा (for त्वां). — c) B1-3 Dn Ds1 D2-4 T2 G1 यशसां. M1 अभ्यर्थी. — d) G5 तस्मादस्मिन्; M3-5 तेनासि त्वं.

34 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) K1.3.4 हि; D8 च; M3-5 मे (for तु). — b) D8 तदा (for सदा). — c) D9 M2 °रात्रस्थितं. D8 D10 G4 M3.4 कार्यं (for कामं). — d) K1.3.4 D7 भवान्मे; D10 मे भवान् (for

C. 5. 171
B. 5. 7. 39
K. 5. 7. 41

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्भवान्). A few MSS. अर्हसि.

35 B4 missing (cf. v. l. 29). D8 om. the ref. D2 T2 G2.4 M2 श्रीभगवान् (D2 adds उ°; M2 om. श्री); T1 श्रीकृष्णः; G1.5 श्रीवासुदेवः. — [a]) B1 तत्ते; D2 वाक्यं (for पार्थ). — [b]) K1 यस्यार्थे तन् (for यत्स्पर्धेथाः). K2 स्पर्धेत; K3 स्पृहेथाः; B2.3.5 Dn D3-7 स्पर्धेसि; D8.10 वर्तेथाः; T2 G2 ते स्वार्थे; Ca.d.s स्पर्धेथाः (as in text). — [d]) K3 (*sup. lin.*) D8 संपद्यते; S (G3 missing) संवर्तेतां; Ca as in text. K3 तदा (for तव).

36 B4 missing (cf. v. l. 29). G5 (om. उवाच) श्रीवैशं°. — [a]) M3-5 स तु (for एवं). G2 उक्तस्ततः (for प्रमु°). — [b]) D2.9 ततः; T2 तथा (for तदा). — [c]) G5 प्रीतो (for वृतो).

Colophon missing in B4 G3. — *Adhy. name*: K5 B3.5 Dn D3-7.10 पुरोहितयानं; D8 कृष्णगमनं; G1 भगवत्सारथ्यकथनं; M सारथ्यवर्णनं (M1.2 °वरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D2.5.6.8.10 S (G3 missing) 7. — *S'loka no.*: K5 36; Dn 39; D8 41.

8

1 In B4, stanzas 1–34 are missing (cf. v. l. 5. 7. 29); in G3, stanzas 1–23 and lines 1–3 and 5 of 59* likewise missing (cf. v. l. 5. 1. 1). — K1 om. the ref. G5 श्रीवैशं°. — [a]) M3-5 transp. शल्यः and श्रुत्वा तु. T2 G2 तच्चारैः; Ca दूतानां (as in text). — D2 transp. 1[b] and 1[d]. — [c]) D1 प्रहृष्टः; D2 M3-5 राजा (for राजन्).

2 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1.2.4 सेनानिवासः. — [c]) K1.4.5 M2 अपि (for हि). K3 B Dn Ds D3-7.10 T1 G1.4.5 विपुलां; K5 D1.2.8 बहुलाः. K5 D1.2.8 सेनाः. — [d]) K3-5 B5 D (except D1.2.8.10) transp. स and बिभर्ति. B1 D1.7 T2 G4 M1 नरर्षभ; B5 Ds D10 नराधिपः. — After 2, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg. *sec. m.*) T G2 M3-5 ins.:

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।

[Some MSS. अक्षो°. D10 T2 M3-5 राजा (for राजन्).]

3 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M3-5 वीरा (for शूरा). — [b]) T1 G1.5 विचित्रायुधका°. — [c]) K2 विचित्रस्रग्धराः सर्वे; D2 विचित्रवाहनाः सर्वे (cf. 45*). — K3 (hapl.) om. 3[d] and the prior half of 45*. — [d]) K1 विचित्रायुधभूषिताः; K4 चित्राभरणभूषणाः; K5 Dn2 D1.2 विचित्रांबरभूषणाः (cf. 45*). — After 3, N (except K2 D1.9; B4 missing; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

45* विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ।

[Prior half om. in K3. K1.4.5 Dn3 विचित्ररथवाहनाः (= 3[d]); D8 विचित्रांबरधारिणः.]

4 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Some MSS. °वेशा° (for °वेषा°). K सुवेषाभरणा (K1 °षाः सुभगा) वीराः. — [b]) M3-5 शूराः (for वीराः). K शतशोथ सह°. — [d]) D9 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B4 G3 missing (cf. v. l. 1); M2 om. 5[ab]. — [a]) B2 त्रास° (for व्यथ°). — [c]) K1-3 विश्रामयन्; M3.5 आश्वासयन्. M2 सैन्यं (for सेनां). — [d]) K2 D8 D9.10

उपायान्तमभिप्रेत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ७
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८

स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् । C. 5. 187 B. 5. 8. 16 K. 5. 8. 16

T2 M (except M1) प्र- (for स). S (G3 missing) यत्र (for येन). K1.3 B (B4 missing) Dn1 Ds D4.5 G4 पांडवाः; K2.5 D10 पांडवान्. D1.2.3 ययौ येन स पांडवः.

6 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M3-5 तं तु (for ततो). G5 राजा (for श्रुत्वा). — ^{b}) Dn D5.6 T1 महात्मानं (for °सेनं). M3-5 °बलं (for °रथम्). — ^{c}) K (except K3) D9 T2 G1.2 M3-5 उपयांतम्; B1.2 समायांतम्. T G1.2 M3-5 अनु° (for अभि°). — ^{d}) K1.2.4 D2 आमंत्र्य; K5 आनंद्य; Dn2 D7 G4.5 आनर्च्य; T2 G2 अभ्येत्य; Ca.d.3 as in text. — After 6, K D3 T2 G2 (latter two om. line 1) M (except M2) ins.:

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।
अविज्ञातं च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L. 1) K (except K5) सुयो° (for दुर्यो°). — (L. 2) T2 G2 M (except M2) अज्ञातं चैव (T2 G2 सह) शल्यस्य कौरव्यः (T2 G2 मंत्रिभिः) कृतवान्प्रियं.]

7 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K1.4 सभां (for सभाः). — ^{d}) M3-5 रत्नपूर्णाः. — B (B4 missing) Dn Ds D1 (om. line 3).2 (marg.).3-8.10 T2 G2 M1.3-5 ins. after 7: D9 (om. line 1), after 49* (cf. v. l. 10): T1 G1.5 ins. line 1 after stanza 7 and lines 2-4 after stanza 8: G4 M2 (both om. line 1) ins. after 8:

47* शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ।
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L. 1) M (M2 om.) विविधाश्र्. — (L. 2) G4 M1.2 वासांसि (for माल्यानि). D1.9 T1 G1.5 M3-5 वासांसि; T2 G2 वस्त्राणि; G4 M1.2 माल्यानि (for मांसानि). Ds2 D3.10 T2 G2 च (T2 G2 सु-) संस्कृतं; T1 G1.4.5 M च पुष्कलं. — (L. 3) S (G3 missing) गंधाश्च विविधाः पुण्याः (for the prior half). — (L. 4) B3 Dn1 Ds औदनानि; Dn2 D2.3 (after corr.).4.8 अदनानि; Ds D3 (before corr.) ओदनानि; D7 उद्यानानि; T G1.2.5 M2 (*inf. lin.*) मोहनानि; G4 मनोज्ञानि. B1 D9 M Ca मोद(M °ह)नागृहकाणि च; D1 सोदकाग्रहकारिताः; D10 सवार्यैत्रगृहाणि च.]

8 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B1.3 D2 (before corr.).5-8 सभाः (for स ताः). — ^{b}) D1.4.9 महारथः; G5 यथा मनुः (for यथामरः). — ^{d}) K1.4 यथाहितं; B2 -षु पूजितः; B3 Ds यथामरः; Dn1 D3-7 समंततः; Dn2 च यत्नतः (for यथार्हतः). — ^{f}) T2 G2 सुधर्माप्रतिमां शुभां. — After 8, T1 G1.4.5 M2 ins. lines 2-4 of 47*; while T2 G2 ins.:

48* तत्र वासांसि माल्यानि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।
गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।
सरांसि सादरो राजा सविहंगमृगानि च ।

9 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B (B4 missing) Ds D1.2.3 T2 G2 विविधैर्; D9 अतिशयैर्; T1 G1.4.5 M (except M2) विभवैर् (for विषयैर्). — ^{c}) D1.7 G5 अपि (for अभि-).

10 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K स तु तान्; B2 सततं; Ds2 M3-5 स तु तत्-; D1.3.9 T G M2 स तदा (for स ततः). — ^{b}) K सततं (K4 स ततः); Ds2 प्रहृष्य; D2 प्रहृष्टं; D3 प्रहृष्टान्. B1.3 D2.3 पुरुषर्षभः. — ^{d}) K4.5 G4 के तु (K4 *sup. lin.* च); B3 Dn Ds1 D2-7 केन; D1 किं नु; D9 चक्रुः; T G1.2.5 ये तु (T2 G2 नु); M3-5 के वै; Ca as in text. Cd cites नु. D9 किं तु (for चक्रुः). S (except M3-5; G3 missing) इति (for इमाः). — ^{e}) M3-5 समीपं मे (for सभाकाराः). — ^{f}) B1.2 Ds D9 प्रसादार्हा. — After 10, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg.) S (M1 om. lines 1 and 3) ins.:

49* प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।
संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M1 om.) प्रदेयं (for प्रसादं). D10 एतान्; S (M1 om.) एभ्यः (for एषां). S (M1 om.) कुंतीपुत्रः प्रियेप्सया. — After line 1, S ins.:

50* ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L. 2) D10 स पुरुषाः; M3-5 सुविस्मिताः (for स्म विस्मि°). — (L. 3) D3 T G2.5 यथा (for यदा). D3 M3.4 प्रदित्सुर्; T2 G2 प्रदित्सति (for दिदित्सुर्). D3 जीवनं (for जीवितम्). T1 G1.4.5 प्रदित्सति वरं मतं (G4 मम).]

C. 5. 188
B. 5. 8. 17
K. 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३

स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

— After 49*, D9 ins. 47* (cf. v. l. 7).

11 B4 G8 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 11^{ab}. M3 reads 16^{ab} first as in M and then as in text! — ^{ab}) G4 राजा (for तत्र). T2 G2 M (except M1) दुर्योधनोनुगम्येनमभ्यवादयदच्युतं (T2 °दर्चितं; G2 °दर्चितः). — ^{c}) K3.5 Dn D8.10 च (for तु). — ^{d}) B1-3 तु (for च). K1 तु; K2.4.5 B2.3 D2.9 M1 तत् (for तम्). — For 11^{cd}, T2 G2 M (except M1) subst.:

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मितः स नरोत्तमः ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मद्रराजं सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सतः कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमङ्कमुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्रराट् ।

[(L. 4) T2 G2 प्रियार्हस्य सतां प्रीतिं for the prior half.] — ^{f}) K2 D8 इष्टार्थो. T1 G1.5 क्रियताम् (for गृह्यताम्).

12 B4 G8 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1.2 B1.2 D1.2.3.9 T2 G2 Ca ऋत° (for सत्य°). — ^{b}) S (G8 missing) अयं (for वै). — ^{c}) K3.4 °सैन्य° (for °सेना°). K3 Dn D1.8 वै (for मे). — After 12, S (G8 missing) ins.:

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ।
शल्यः ।
[illegible] यथा वदसि भारत ।
वरं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L. 1) M3-5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्यं). T2 वयं; M3 -स्म्यहं (for ह्यहम्). — (L. 2) T1 G4 प्रभो; G5 भवान् (for विभो). M3-5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा विभो. — (L. 4) T2 G1.2 ददानि (for ददामि).]

13 B4 G8 missing (cf. v. l. 1). T G1.2.4.5 M1.2 om. the ref. — ^{a}) D2.3 एव (for इति). — ^{cd}) M3-5 एतदि(M4 °मि)त्येव कौरव्यः (M4 °श्यं) (for 13^{c}). K1-3.5 पुनः पुनरथाब्रवीत् (for 13^{d}). K4 कृतमित्येव गांधारीपुत्रः शल्यमथाब्रवीत्. — After 13, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg. *sec. m.*; D9 om. lines 4-7) S (G8 missing) ins.:

53* शल्य उवाच ।
गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिपं ।
अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
दुर्योधन उवाच ।
क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव । [5]
त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।
शल्य उवाच ।
क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।
परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L. 1) D9.10 S (G8 missing) स्वमेव (D9 स्वकीयं; D10 स्वकं त्वं) भरत(D9 T1 G1.4.5 M3 *sup. lin.* पुरुष)र्षभ. — (L. 2) M3-5 भद्रं तेहं गमिष्यामि (for the prior half). B1 Dn1 D8 T2 अरिंदम; M3-5 अनिंदितं. — (L. 3) S (except M3-5; G8 missing) दृष्ट्वैव धर्मराजानं. D8 D10 M1 जनाधिप; D8 नराधिपं. T G (G8 missing) M1.3-5 क्षिप्रमे(T1 G1 पुनरे)ष्यामि भारत (M3.5 पार्थिवं; M4 पार्थिव). — (L. 4) T G1.5 एव (for चापि). T G (G8 missing) M1.2 द्रष्टव्याः. M3-5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्यं. S (G8 missing) पांडवा मे नरर्षभाः (G4 पुरुषर्षभाः; M3-5 भरतर्षभ). — (L. 5) S (except M3-5; G8 missing) दृष्ट्वा (for राजन्). T G (G8 missing) M1.2 पांडवान्गच्छ (for पाण्डवं वीक्ष्य). B1.2.3 Dn2 D5 D8.10 पार्थिवं; M2 मातुल. M3-5 दृष्ट्वा पांडोः सुतानिह. — (L. 6) S (G8 missing) त्वद(G2.3 °य्य)धीनोस्मि. D8 D10 स्मरन्पुनः; M3-5 हि मे स्मर. T G1.2.5 M1 मे; G4 M2 वै (for नः). — (L. 7) S (G8 missing) गच्छ त्वं (G2.4 °तां) (for गच्छस्व). B1 M3-5 प्रति (for नृप). — After line 7, S (except T1 G2; G8 missing) ins.:

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान्राजन्न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M1 (*sup. lin.*) सस्वजेतां; M2 सस्वजाते (for परिष्वज्य). D8 तदा; M1 (*sup. lin.*) अथ (for तथा). D10 परिष्वजाते अन्योन्यं; T G (G8 missing) M1.3-5 परिष्व(G1.4 पर्यष्व-; G2 ततः स्व-)जेतामन्योन्यं.]

14 B4 G8 missing (cf. v. l. 1). Before 14, S (G8 missing) ins. वैशं°. — ^{a}) B5 D10 T G (G8 missing) M2 तदा (for तथा). K1-3 आपृच्छय (for आमन्त्र्य). — ^{b}) T1 M1.3.4 पुरम् (for पुनर्). T G1.2.5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८
कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२ C. 5 208 B. 5. 8. 32 K. 5. 8. 33

M परंतपः; G4 कुरूद्वह (for स्वकं पुरम्). — ^{c}) M3.4 अप्यगच्छत् (for जगाम). K3 Ds D7 M1 कौंतेयं. — ^{d}) M3-5 तस्य चेष्टितं (for कर्म तस्य तत्).

15 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S (G3 missing) °प्लाव्यं; some N MSS. °प्लवं; Ca. s °प्लव्यं (as in text). D2.8 G4 च (for तु). — ^{c}) T2 सर्वांश्च (for तान्सर्वाञ्). K4 पांडवास्तान्स सर्वांश्च; M3-5 पांडवांस्तु तदा शल्यः. — ^{d}) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र). M3-5 [अ]-पश्यत्पार्थिवसंग(M3 °ह)तान्. — After 15, G2.4 M1 ins. 58*. — T G1.5 M2 ins. after 15: G2.4 M1, after 58*:

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मातुलं समितिंजयम् ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G3 missing) M1.2 read 18^{ab}.

16 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 B (B4 missing) D (except D2.8) T G (G3 missing) M1 च (for तु). T G1.2.5 M2 °बाहुं. — ^{b}) K3 सर्वैः; T G1.2.5 M2 शल्यं. D10 °सुतं; T1 G1 °सुतस्; T2 G2.4.5 M2 °सुतास् (for °सुतैस्). K5 T2 तथा; D2.8 M1 सह; M3-5 नृपः (for तदा). — After 16^{ab}, D10 reads 18^{ab}. — ^{c}) Some MSS. अर्घं. — ^{d}) S प्रतिगृह्य (T1 G1 परिग्राह्य; G4 प्रतिग्राह्य; G5 परिगृह्य) पुरोधसा (M1.3-5 °सः). — After 16, S (except M3-5; G3 missing) ins.:

56* कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।
स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ।
ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डवः ।

Thereafter T1 G1.5 read 22–23. — T1 G1.5 ins. after 23 (transposed): T2 G2.4 M1.2, after 56*:

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वसुखावहम् ।
स तैः परिवृतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G3 missing) M1.2 read 18^{cd}.

17 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T G1.2.4.5 M2 om. 17^{ab}; D10 M1 om. 17. — ^{a}) K1.2 D9 च; K3 B3 Dn D3 हि (for स). — ^{b}) K1 -रिसूदन; K4 निपूदनः; M3-5 -रिसूदनं. — T1 G1.5 read 17^{cd} after 19^{ab}; and M2, after 19. — ^{d}) Dn1 समाश्लिष्यद्; M3-5 परिष्वज्य.

18 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). D10 reads 18^{ab} after 16^{ab}; T G1.2.4.5 M1.2 read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57*. — ^{a}) D1 T2 G2 ततः; D9 यथा; M2 तदा (for तथा). Dn2 D5.6 Cn कृष्णौ; D1 चैव; Cnp हृष्टौ (as in text). — ^{b}) K2.5 Dn1 Ds2 यमजौ; D9 एव तौ (for च यमौ). M3-5 माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ. — T G1.5 M2 ins. after 18^{ab}: G2.4 M1, after 15:

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— ^{c}) M2 उपसंविष्टः (for उपविष्टस्). D10 T2 M3-5 सन्; T1 G1.2.5 M1 स (for तु). — ^{d}) T1 G1.5 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — After 18, T2 G2.4 read 17^{cd}.

19 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) S (G3 missing) सर्वत्र (for कच्चित्ते). — T1 G1.5 read 17^{cd} after 19^{ab}, while M2 reads it after 19.

20 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T2 om. 20^{ab}. — ^{a}) T1 G1.4.5 M1 दुष्करं ते (G4 हि); M2 दुष्कृतं ते (for सुदुष्करं). D1.2.8 इदं (for कृतं). K2 वीर (for राजन्). — ^{b}) T1 G1.5 गहने (for वसता). K3 Dn Ds D10 त्वया (for वने). — ^{c}) T1 G1.5 M1.2 कौंतेय (for राजेन्द्र). — ^{d}) K (except K5) तथा; D1 तदा; D3-7 T1 G1.5 M2 अनघ (for सह). G4 कृष्णया सह भार्यया.

21 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K2.3 T2 M2 दुष्कृतं (for दुष्करं). — ^{c}) K2.5 एतत्; T1 एवं (for एव). K3 ध्रुवं; M कृतं (for कुतः). — ^{d}) K (except K1) D2.8 T2 G2.4 राज्यात्भ्रष्टस्य; Dn Ds D6 भ्रष्टराज्यस्य. — After 21, K3 *repeats* 21^{cd} as in text.

22 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 22–23. For T1 G1.5 cf. v. l. 16. — ^{a}) Cap.sp cite अंते चैतस्य. Cd cites अन्ते. — ^{c}) T1 G1.5 M3-5 फलं; G4

C. 5. 204 B. 5. 8. 33 K. 5. 8. 24 विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाच्या प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृतं (for सुखं). — ^{d}) K (except K2) D8 transp. हत्वा and शत्रून्.

23 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 23 (cf. v. l. 22); K5 G2 om. 23^{ab}. For T1 G1.5 cf. v. l. 16. — ^{a}) K1.3.4 D3.8 °भाग (for °राज). — ^{b}) B (B4 missing) Dn Ds D2–7.10 m G4 Cs लोकतंत्रं; D1 T2 लोकवृत्तं; D8 लोभतत्वं; D10 लोभतंत्रं. K1.3.4 D8 परंतप; M3–5 तु सर्वशः. — ^{c}) K2 M3–5 लोके कृतं; K4 D7 T1 G1.4.5 लोककृतं; D9 लोकभयं. K3 तात; M3–5 चैव (for किंचित्). — ^{d}) K3 किंचिन् (for तात). — After 23, B (B4 missing; B1.3 om. line 7) D (except D1; D9 om. lines 1, 2 and 7; Ds D2–3.10 om. line 7) S (except G2; T2 om. line 1; G3 missing for lines 1–3 and 5; T1 G1.4.5 M1.2 om. lines 1 and 8; M3–5 om. lines 5 and 8) ins.:

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।
दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।
अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः ।
धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।
सर्वं जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।
निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ।

[(L. 1) M3–5 अन्वेहि (for अन्विच्छ). — (L. 2) S (except G2; G3 missing) transp. दाने and सत्ये. Dn1 D3.4–7 T G1.4.5 M तव (M5 सर्व-); Ca भव (as above). T G1.4.5 M बुद्धिर् (for तात). M3–5 नराधिप (for युधि°). — (L. 3) D10 शमो (for क्षमा). T1 G1.4.5 M1.2 अहिंसा च; T2 धर्मश्च (for सत्यं च). D10 क्षमाहिंसा; T G1.4.5 M1.2 दया चापि (for अहिंसा च). T1 G1.5 नृपोत्तम; T2 M3–5 आर्जवं तथा (T2 त्वयि); G4 नरोत्तम (for युधि°). — (L. 4) S (except G2) read line 4 after line 7. S (except G2) मुदित° (for अद्भुत°), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठितः). — (L. 5) G1.5 दांतो (for दाता). — After line 5, M3–5 ins.:

60* उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।

— (L. 6) S (except G2) धर्मिष्ठास्ते (G4 धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन्. B1.3 D9 लोकसाक्षिणः. — (L. 7) S (except G2) व्यथितं (for विदितं). G3 M तव वि(M1 ते परि)भ्रमात् (for ते परंतप). — After line 7, S (except G2) read line 4. — (L. 8) Ds2 T2 कृत्स्नम् (for कृच्छ्रम्). B1 T2 G3 पालितं; Ca पारितं (as above). T1 G1.3.4 ते परंतप; G5 M ते नरर्षभ (for भरत°). — (L. 10) T2 दुस्तरं (for दुष्करं). B2.3 धर्मनिरतं; T2 धर्मतिमिरं.]

After the above, B5 ins. an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS. (except Dn1 D9 T1 G3; B4 missing) ins. वैशं° उ° (S and some N om. उ°). — ^{a}) T1 G M1.2 तं चास्य (G5 तच्चास्य); M3–5 तं तस्य (for ततोऽस्य). K2 B1–3 Ds2 T1 राजन् (for राजा). — ^{c}) K5 तत्र; G2–4 तस्य (for तच्च). — ^{d}) S (except T2 G2–4) कौरवे (for भारत). — After 24, D1 ins. an addl. colophon.

25 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M3–5 यत्कृतं सुकृतं राजन्. — ^{c}) K4 दुर्योधनाय. — ^{d}) K1 प्रकाशितं; B1 D6 प्रतिष्ठितं; Ca as in text. — After 25^{cd}, M3–5 ins.:

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— ^{e}) K5 M3–5 एकमिच्छामि; T G M1.2 एतदिच्छामि. — ^{f}) K (except K2) D1.3 महामते (for मही°). S त्वया कृत(M3–5 कार्य)मरिंदम. — After 25, B (B4 missing) D (except D1.9; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L. 1) Cf. 27^{ef}. B1–3 मातुल; D2 मानद (for सत्तम).]

On the other hand, S (except M3–5) ins. after 25:

63* स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B4 missing (cf. v. l. 1). M3–5 read 26^{ab} after 26^{ef}. — ^{a}) M (except M1) अपि (for इह). K (except K2) D1.3.10 महातेजा; S च सारथ्ये (M3–5 च राजेंद्र) (for महाराज). — ^{b}) T2 माधवेन समो. M3–5

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१
एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

C. 5. 226
B. 5. 8. 54
K. 5. 8. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभुः (for युधि). — K_3 om. 26^{cd}. — ^{e}) M_2 संग्रामे (for संप्राप्ते). M_{3-5} कर्णार्जुने संप्रवृत्ते. — After 26^{cd}, S ins.:

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।
[M (except M_1) पार्थिव (for मातुल).]

— ^{f}) K_1 नृपसत्तम; M_{3-5} रणमूर्धनि (for नात्र संशयः).

27 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} transp. 27^{ab} and 27^{cd}. — ^{ab}) K_2 B_1 D_3 $D_{1.2.4.8}$ मे (for मत्). M_{3-5} पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वरं. — ^{c}) M_1 कर्तव्यः (for ते कार्यः). M_{3-5} तत्र तेजोवधः कार्यः. — ^{d}) K_5 -सुखावहः; G_2 -जयाय वै (for -जयावहः). G_4 कर्णस्यास्मजयापहः; M (except M_2) सौतेः पार्थस्य संस्तवैः. — After 27^{cd}, G_2 *repeats* 27^{ab}, reading as in M_{3-5}.

28 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) S (except T_2 G_2) वधोपायं (for यद्ब्रवीषि). B_5 महा° (for दुरा°). — ^{cd}) Dn संगमे (for संयुगे). S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्यं युद्धा(G5 धर्मा)भिनंदिनः. — After 28, T_2 ins.:

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{c}) D_1 $Cd.s$ समितं; G_4 सदृशं (for हि समं). K (except K_2) D_{10} G_2 M_{3-5} वासुदेवसमं युद्धे (G_2 M_{3-5} सत्वे). — ^{d}) K_2 इह; S (except G_2) सोभि- (for स हि). $K_{1.3-5}$ स मां पार्थिव मन्यते.

30 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_5 राज° (for कुरु°). — ^{b}) D_3 प्रतीपसमितं; Cap °सहितं; Ca as in text. — After 30, T_1 G $M_{1.2}$ ins.:

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
[G_2 $M_{1.2}$ तव; $G_{3.4}$ तथा (for तस्य). $G_{3.4}$ कारि° (for भवि°). $G_{3.4}$ M_1 संग्रामे; M_2 सहायो (for सारथी).]

31 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) $K_{3.4}$ D_9 अपहृत°; Dn_1 $D_{2-4.8}$ G_1 स हृत°; Ds_2 D_7 M_2 संहृत°; D_{10} अपहृत°; G_3 स हृततेजाश्च. G_4 चेत् (for च). — ^{b}) $D_{3.4.7.8.10}$ $G_{1.2}$ M_1 हततेजाश्च; G_3 हृतदर्पश्च. — ^{c}) K (except K_3) B_{1-3} D_3 $D_{6.9.10}$ Ca सुखः (for सुखं). G_5 $M_{1.2}$ सुखोदर्कं (for सुखं हन्तुं); cf. 35^{b}. — ^{d}) T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ transp. सत्यं and एतत्.

32 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{a}) $K_{1.3}$ तथा; D_{10} अथ (for यच्च). K_4 पश्यामि; M_{3-5} वक्तासि (for शक्ष्यामि). — ^{d}) D_1 संयुगे; S (except T_2) ते हितं (for ते प्रियम्).

33 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{d}) M_{3-5} °कृतं हि तत् (for °कृतानि वै).

34 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 34. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ द्रौपद्युपगतं; G_4 द्रौपद्याभिगतं. — ^{d}) $K_{1.2}$ यथा पुरा; Dn_2 $D_{9.10}$ यथाश्रुतं.

35 ^{a}) K_4 Dn D_3 $D_{8.9}$ G_2 सर्वदुःखम्; M_{3-5} प्राप्तं दुःखम्. $M_{3.4}$ राजन् (for वीर). — D_6 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) K (except K_2) न च (for नात्र).

36 D_6 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_1 G_3 ह; $D_{2.8}$ $G_{2.4}$ M_1 इह; M_{3-5} च (for हि). — ^{c}) D_{10} तु;

९

C. 5. 227
B. 5. 9. 1
K. 5. 9. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

शल्य उवाच ।

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ३
ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६
तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७
कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८
इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९
यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G4 च; M1 सु- (for हि). — For 36^{cd}, M3–5 subst.:

67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरो[illegible]क्षसाः ।
दुःखं प्राप्ता यथा राजंस्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 ^{a}) K3 इंद्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M1) इंद्रेणापि पुरा पार्थ. — ^{cd}) K1.4.5 D1 G2–4 M1 °राज्ञापि (for °राजेन). D9 G4 धीमता (for भारत). M2–5 महद्दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम.

Colophon. — *Adhy. name:* K3.4 B1.2.4 D2.3.10 पुरोहितयानं; T1 G1.2 शल्य(G2 om. it)युधिष्ठिरसमागमः; M शल्याभिगमनं (M1 शल्यागमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.6 S 8; D2 7; D7.10 9. — *S'loka no.:* K5 41; Dn 54.

9

1 ^{a}) K1 किमिंद्रेणेह राजेंद्र; S (except M3–5) कथं मातुल शक्रेण. — ^{c}) K1 D9 M3–5 पुरा; K2.3.5 D1.8 T2 G5 M2 महा-; T1 G1–4 M1 महद् (for परं).

2 ^{ab}) K1.3 Ds2 D2.3–10 T G1.5 यथा-; K4 महा- (for पुरा). M (except M1) हंत ते कथयिष्येहमुपाख्यानमिदं नृप.

3 ^{a}) D1 om. हि. K5 D7.8 च; D9 तु (for हि). — ^{b}) M (except M1) ऋषि° (for देव°), and °यशाः (for °तपाः). — ^{cd}) K1.3.5 इंद्रद्वेषात्; D1 शक्रद्रोहात्; M2 शक्रक्रोधात्. G2 (*sup. lin.* as in text) इह (for किल). K3 ससर्ज ह (for किलासृजत्). M3–5 तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत.

4 ^{a}) K1.5 D9 स प्रार्थयन्; K4 Dn Ds2 D2.7 G1.3.4 संप्रार्थयत्; D1.10 G2 संप्रार्थयन्; G5 समभवत्; M प्रार्थयते. — ^{b}) K (except K2) °तपाः (for °द्युतिः). — ^{c}) M3–5 दीप्तैः (for घोरैः).

5 ^{a}) K4 वेदं चैकेन (for वेदानेकेन). — ^{b}) D1 सुधाम् (for सुराम्). G3.4 अन्येन (for एकेन). B2.4 पाति च (for चापिबत्).

6 ^{c}) B D (except D8–10) तस्य; B4m T2 G1 तप्यन् (for अतप्यन्). K1.3.5 D10 G4 महातीव्रं; K2 महत्तत्र. M (except M1) तप्यते स्म तपस्तीव्रं. — ^{d}) M3.4 दुश्चरं च महात्मभिः.

7 ^{a}) D5.7 ततो वीर्यं; T1 G M तपो (G2.3 तथा; G4 महद्) घोरं; T2 तपस्तीव्रं. — ^{b}) K3.5 B Dn Ds D2–9 T G सत्यं; D10 धैर्यं (for सत्त्वं). — ^{d}) M3–5 भवितेंद्रोयमित्यथ.

8 ^{a}) B3.5 Dn Ds D3–6 सज्जेच्च; T G (except G5) सज्येत; M2 स सज्जेद्; M3–5 सज्जेत्स. — ^{b}) D9 हि; D10 तु (for च). T G1 तपेच्च; M2 तप्येत (for च तप्येन्.) M3–5 न तप्येत तपः कथं. — ^{c}) D1.2 सं° (for वि°य — ^{d}) B1.3.5 Dn D2–7 G1.2 हि (for त्रि-). D8 भ्रसे.) (for ग्रसेत्).

9 ^{a}) M (except M1) एवं (for इति). T2 मनसा (for बहुधा). — ^{c}) M3–5 च (for सः). — ^{d}) K2.4.5 D1.3.9 त्वष्टुः (for त्वष्टृ-).

10 Before 10, K3 reads इंद्र उ°. — ^{a}) M (except M1) transp. यथा स and सज्जेत्. D8–10 सज्जेत; T1 G1.3.4 तु सज्येत्; G5 -नुषज्येत् (for स सज्जेत्). — ^{b}) D10

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८ C. 5. 247 B. 5. 9. 19 K. 5. 9. 19

मोहितः; M2-5 वीर्यवान् (for वै भृशं). K1 कामभोगैस्तदाहताः; K2 °गे सुरांगनाः; K4 °गैस्तथावृतः; K5 °गैस्तथाहताः; D1 °गे वशंगतः; D2.3 °गैर्वरांगनाः; T G M1 °गे वरांगनाः (T2 G4 तथांगनाः; G1 तदाहताः; M1 तथाहताः). — e) M (except M1) गच्छथ (for कुरुत). T2 तत्सर्वं; M (except M1) भद्रं वः (for गच्छध्वं).

11 D1 om. 11. — a) Some MSS. °वेशाः. — b) K1.2.5 B2.5 Dn Ds2 D3-8.10 हारैर्; K3 Ds1 Cd.s हावैर्; Ca भावैर् (as in text). K1 मनोहराः; G2.3 M (except M1) मनोरमैः. — After 11ab, B (B1 marg.) D (except D1; D2 marg.) ins.:

68* हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ।

— D3 om. 11c–12b. — d) K5 शमयंतु. K1.4.5 D10 ज्वरं (for भयं). M3-5 भयप्रशमनाय वै. — After 11, M ins.:

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यमः ।
वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D3 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) D9 असुखं हि स्वमात्मानं; M (except M1) °स्थमिव चात्मानं. — b) D1 कामभोगाः (for लक्ष°). K2 सुरांगनाः; D1 तथांगनाः. — c) Dn Ds D3-7 तन्मे; M (except M1) तस्मात् (for एतन्). M (except M1) समुत्पन्नं (for महा°). — d) M3-5 अद्भुतं (M4 *sup. lin.* अतुलं) (for अबलाः).

13 K4 (hapl.) om. from 13b up to °ष्यामो in 14e. — b) K2 शत्रोस् (for शक्र). M2 transp. शक्र and तस्य. — c) T1 G1.2 वा नाप्स्यसि (for नावा°). K1.5 यथा न स्याद्भयं तस्मात्. — d) K1 पुनर् (for तस्माद्). K5 पुनर्भोगैर्निमज्जति.

14 K4 om. up to °ष्यामो in 14e (cf. v. l. 13). — b) K1.3.5 महातपाः; D2.3 S तपोधनः (G4 दहन्निव). — c) T G1.2.4.5 तं विलो° (for तं प्रलो°). — d) D2.3 G4.5 M (except M1) गच्छाम. — e) D1 M (except M1) °ष्याम. K1.3.5 D3.9 वशं; D1 तथा; G5 वयं (for वशे). — f) T1 G1 M1 अप° (for व्यप°). D1 तपो (for च ते).

15 a) M2 च; M3-5 ते (for तास्). D7 G2 M अभि-; T1 अपि; G1.3 हि (for तु). — b) M3-5 त्रिशीर्षस्य प्रलोभने. — c) K1 तं तत्र; D10 हावैश्च (for तत्र ता). M (except M1) transp. तत्र and ताः. K1 B1m.2 D3 D3m.4-6 हावैर्; M3-5 वेषैर् (for भावैर्). — d) M3-5 उपाक्रामंस्तपोधनं. — e) K2 B3.4 (m as in text).5 Dn Ds D3.4 नित्यं; T G M2 नृत्तं (G2 अथ); M1 नृत्ते (for नृत्यं). B Dn Ds D3-7.9.10 M1 संदर्शयामासुः; G2 °र्शयिष्यंतः. K1.3-5 D1.2.3 ताः (for च). M3-5 नृत्तेन दर्शयामासुः. — f) T1 G4.5 च (for एव). B2 गात्रेषु; M2 अंगेषु च (for एवाङ्गेषु). Cs cites अंगेषु. M1.3-5 अंगसौष्ठवमुत्तमं.

16 a) G3 विदधुः (for विचेरुः). G4 संप्रहर्षंत्यः. K3.4 B D (except D1.2.3) T1 G1.5 M नाभ्य(K4 T1 G1 नाध्य-; M2-5 नैवा)गच्छत्प्रहर्षं ताः (T1 G1.5 M सः). — b) K2 B1.4 पश्यन्स सु-; K3 नान्वगच्छन्; K4 Dn1 Ds D9.10 संपश्यन्सु-; B2.3.5 Dn2 D3.4 स पश्यन्सु-; D2.3 नाध्यगच्छन्; D5-7 स पश्यंश्च; T1 G1 M1 प्रातप्यत्सु-; G5 प्राप्यं तत्सु- (for नाभ्यगच्छन्). M2 प्रातप्यत्सुमहत्तपाः; M3-5 पूर्णसागरसंनिभः (=16d). — d) G4 पूर्वसागर°; M3-5 पश्यन्नपि न पश्यति.

17 ab) T1 G1.5 उपागताः (for उपस्थिताः). M (except M1) ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगत्याहुः (M2 °शु) शतक्रतुं. — cd) T1 G1.5 M1 देवदेवम् (for देवराजम्). M2-5 वृत्तांतं कथयामासुः सर्वं बहुविधं कृतं.

C. 5. 247
B. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
तक्षोवाच ।
महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

---

18 ^{a}) K2 transp. स and शक्यः. T1 G (except G4) च (for स). M3-5 शक्यते (for स शक्यः). D1 दुराधर्षः; T1 M3-5 स दुर्धर्षः. M2 न शक्यः स दुराधर्षः. — ^{b}) D1 गर्वाच्च् (for धैर्याच्च्). — ^{e}) M3-5 न्यारयं (for कार्यं). K5 S °राज (for °भाग).

19 ^{b}) B2 महीपतिः; T2 G3-5 महाद्युतिः (for °मतिः). — ^{c}) M (except M1) शत्रुमापेदि(M2 चिंतामापेदु)वान्भूयः. — ^{d}) B5 Dn Ds D3-7.10 युधिष्ठिर; D1 महामतिः; D9 पुरंदरः (for महा°). M (except M1) वधोपाये च तस्य (M2 चिरस्य) वै.

20 M2 reads 20^{ab} (with v. l.) as in text and also as in M3-5! — ^{ab}) K5 चिंतयित्वा वै (for °यन्वीरो). D1 धीरः; M2 (first time) धीमान् (for वीरो). T1 G1.5 °देवः (for °राजः). M2 (second time). 3-5 स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान्. — ^{c}) D1 शूरः; D2 G3.4 वीरः; G2 धीरः (for धीमान्).

21 ^{a}) G4 अहं (for वज्रं). G4 वज्रं; G5 अद्य; M उग्रं (for अस्य). Ds M (except M1) अस्य; G5 एव (for अद्य). — ^{b}) K2 स नूनं; D2.3 M (except M1) क्षिप्रं स (by transp.). G1.5 निहनिष्यति (for न भवि°).

22 ^{b}) K1 transp. कृत्वा and बुद्धिं. D1.2.3 transp. वधे and दृढां. K2 च वै (for वधे). — ^{ef}) G2 चिक्षेप (for मुमोच). G4 transp. वज्रं and शक्रः.

23 ^{a}) K1.4.5 D9 महाबाहुः (for हतस्तेन). — ^{b}) D1.2 दृढपर्वणा; D10 च मरुत्वता. — ^{d}) T G1.4.5 M1 निकृत्तं; G3 निकृत्तः (for प्रणुन्नं). D1 धरणी° (for मेदिनी°).

24 ^{b}) K2 अवनीतले; K5 D8 अनलोपमं; M (except M1) ज्वलनप्रभं. — ^{c}) M3-5 तत्र वज्रधरः शर्म. — ^{d}) T G पीडितस्; M3-5 न लेभे (for दीपितस्). K2 पतितस्यापि (for दीपितस्तस्य). — After 24^{cd}, K (except K2) D8.10 ins.:

70* घोररूपो महारौद्रस्तीव्रस्तीव्रपराक्रमः ।
[K5 D8 °तेजा रौद्र° (for °रौद्रस्तीव्र°).]

— ^{e}) K2 दीप्तसंतेजाः; T1 G1.4.5 M1 तपसा दीप्य(G1.5 °प्य)न्; M2-5 तेजसा दीप्तः (for दीप्ततेजाः स). K1 च; K5 D8 सन्; G3 तु (for स). — ^{f}) K2 संजीवन् (for जीवन्निव). B2 अपि (for इव). K2 इव; K3 B3.5 Dn Ds D1-9 G3 हि (for च). K4 व्यदृश्यत; D10 प्रदृश्यते (for च दृश्यते). — After 24, K3 (om. lines 2-4) B (B4 om. line 4) D (except D1; D2 marg.; D10 om. line 1) ins.:

71* घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ।
ततोऽतिभीतरूपात्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ।
तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।

[(L. 2) D10 शक्रो (for ततो). B2 Ds D5.6.10 °भीतो (B2 °भीत)रूपात्तु; D9 भीतोतिरोषात्तु. D10 तूष्णीम् (for शक्र). — (L. 3) Some MSS. वार्धकिः.]

On the other hand, S ins. after 24:

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनास्त्रयः ।
तित्तिरिः कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जलः ।
विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf. 35 below. — (L. 3) T G तानि (for तस्य).]

25 B4 missing up to तपोबला in 50^{e}. — ^{a}) B (B4 missing) Dn D2-7.9 स भीतः; D10 सोभितः; Cd.s अभितः (as in text). K2 D6 तस्य; D1.8 सोथ; D9 सोपि (for तत्र). — ^{c}) M (except M1) °श्यद्देवराजस्तं. — ^{d}) K1.3.4 T1 G1 सत्वरः. — ^{ef}) K3 (m as in text) शिरो ह्यस्य; G2 शिरांस्यद्य. T1 G1.5 M (except M1)

इन्द्र उवाच ।
मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७
तक्षोवाच ।
कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८
इन्द्र उवाच ।
अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९
तक्षोवाच ।
क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०
इन्द्र उवाच ।
पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३
शल्य उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४ C. 5. 266 B. 5. 9. 38 K. 5. 9. 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै. — 25^{f} = 27^{b}.

26 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) $G_{2.3}$ °स्कंधो (G_3 °स्कंध) ऋषिर् (for °स्कन्धो भृशं). — ^{b}) $K_{2.3}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2.7-9}$; D_{10} marg.) G_5 Cs.ap भविष्यति (D_{10} orig. सरिष्यति); T_2 क्रमिष्यति; $M_{1.2}$ करिष्यति; Ca.d तरिष्यति (as in text). — ^{c}) $D_{1.2.3}$ $G_{2.3}$ कथं (for कर्तुं). Dn_1 Ds_1 D_{5-7} न शक्यामि; $D_{1.2.3}$ $G_{2.3}$ करिष्यामि (for न शक्ष्यामि). M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते. — M_4 (hapl.) om. 26^{d}–28^{c}. — ^{d}) S (M_4 om.) चैतद् (for सद्भिर्).

27 B_4 missing (cf. v. l. 25). M_4 om. 27 (cf. v. l. 26); M_2 om. 27^{a}–28^{d}. — $K_{1.4.5}$ D_{10} शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^{a}) G_4 भैषीः (for भैस्त्वं). $K_{2.4.5}$ B D (except $D_{1.2.3.10}$) शीघ्रं; G_4 त्वं च (for क्षिप्रं). D_9 एतद्धि; D_{10} T_1 G $M_{1.3.5}$ एवैतत् (G_4 वै क्षिप्रं) (for एतद्वै). — 27^{b} = 25^{f}.

28 B_4 missing (cf. v. l. 25). M_2 om. 28 (cf. v. l. 27); M_4 om. 28^{abc} (cf. v. l. 26). — ^{a}) D_8 कष्टवंतं (for कं भवन्तं). $M_{3.5}$ जाने (for विद्यां). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ अच्युत; T_2 G_{2-4} $M_{1.3.5}$ अच्युत (G_3 M_1 °तं) (for अद्य वै). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ च ज्ञातुं; T_2 $G_{2.3}$ तत्त्वेन; G_4 $M_{1.3.5}$ भद्रं ते (for अहं श्रोतुं). — ^{d}) D_1 तत्त्वं च; T_2 $G_{2.3}$ वेदितुं (for तत्त्वेन).

29 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) M (except M_1) देवराजं हि मामिंद्रमेवं जानातु वै (M_2 मां) भवान्. — M_{2-5} (which all om. 29^{cd}) ins. after 29^{ab}: T (T_2 om. line 1) $G_{1.5}$ ins. after 29:

73* मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।
स प्रहृः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) M_2 अपि; M_{3-5} अभि- (for हि). — (L. 2) T_2 तक्षः (for प्रहृः), and इंद्रं (for इदं).]

— ^{c}) M_1 तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्). T_1 G च (for एतद्). B_2 वचो मह्यं (for यथोक्तं मे). — ^{d}) K_5 नु (for त्वं)! K (except K_2) D_{10} विलंबिथाः (for विचा°). — After 29, T (T_2 om. line 1) $G_{1.5}$ ins. 73* (see above).

30 B_4 missing (cf. v. l. 25). — M (except M_1) om. the ref. — ^{ab}) K_2 त्वं शक्र; K_5 शक्र त्वं; Ds_2 D_8 G_3 शक्रेण (for शक्रेह). M (except M_1) नापत्रपसि क्रूरेण कर्मणा सुरसत्तम. — ^{d}) $K_{1.3.5}$ ब्रह्मवध्याभयं; G_3 °हत्या भवेत्. T_1 $G_{1.5}$ किं (for ते). M (except M_1) न कथं ब्रह्महा भवेत्.

31 B_4 missing (cf. v. l. 25). — N (except $D_{2.3}$) शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^{a}) $D_{1.9}$ करि° (for चरि°). — ^{c}) M (except M_1) °घोरो (for °वीर्यो). — ^{d}) T $G_{1.3.4}$ नाद्रोहात्; $G_{2.5}$ M_1 न मोहात्; M_2 दोषाद्धि; M_{3-5} रोषाद्धि (for वज्रेण).

32 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K_4 अस्मि (for अपि). $D_{1.2.3}$ transp. अपि च and अहं. — ^{b}) T_2 तेन; G_4 तस्मात् (for तक्षन्). K_4 D_1 तस्माद्; K_5 अस्य; T G M_1 तस्य (T_2 तक्ष; G_4 तक्षन्); M_{3-5} त्वस्य (for अस्माद्). $D_{2.3}$ अहं (for वै). — ^{d}) K_3 $D_{1.2.3.10}$ T_2 $G_{3.5}$ अस्य (for त्वं).

33 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K (except K_2) D_8 तु ते भागं; D_2 प्रदास्यंति. — ^{b}) K (except K_2) D_8 यज्ञे दास्यंति; S (except T_2) यज्ञभागेषु (G_2 °न) (for भागं यज्ञेषु). — ^{c}) T_2 G_3 $M_{3.4}$ तक्षं (for तक्षन्). — ^{d}) B_5 Ds_1 D_5 T_1 $G_{1.5}$ M_1 transp. कुरु and मम.

C. 5. 267
B. 5. 9. 39
K. 5. 9. 41

निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

34 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K1.5 G3 च; D1.9 स; M3–5 अथ (for तु). T2 M5 तक्ष:. D1 तु; D2.8.9 वै; T2 असौ (for स). T1 G1.5 एतत्तक्षा समाकर्ण्य. — b) K3.4 B (B4 missing) D (except D2.8) M2.5 °वचनात्. — c) K3 G3 अस्य (for अथ). — d) D10 न्यकृंतत (for अच्छिनत्तदा).

35 B4 missing (cf. v. l. 25). — b) K1 निष्क्रांता:; D10 न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्). K3 D2 निष्क्रामंत शिर: (D2 मुने:); D1 विनिष्क्रांता मुने: (for निष्क्रामंस्त्रिशिरा:). K1 शतश:; K4 B3 Dn Ds D3–8.10 अंडजा:; B1.2 त्रिशिर:; S शिरस: (G3 शकुना:) (for त्रिशिरा:). K1 D1.2.10 G4 तदा; K4 B1.5 T2 तथा; G3 त्रय: (for स्त्वथ). K2.5 D9 निष्क्रामंत (K2 °स्ते) शिरस्यथ; B3 °मंति शिर:सु च. — c) M2 तित्तिरिका: (for °राश्च). — d) G1.4.5 M1 (*inf. lin.*) कलविंगा:; M1.2.5 कलपिंका:; Ca.d.s as in text. K2 Ds D5.6.10 च संघश:; D9 सहस्रश:.

36 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) D1.2.8 स (for स्म). G4 येन वेदान्यधीयंते. — c) Dn D3.4 विनिश्चेरु: (for °ष्पेतु:); cf. v. l. 37, 38.

37 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K1 दिशश्चापि (for दिशो राजन्). — c) K3 Dn D3.4.9 विनिश्चेरु: (for °ष्पेतु:); cf. v. l. 36, 38. G4 तस्माद्धि वक्त्रान्निष्पेतु:.

38 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K2.3 च (for तु). K3 तत्र (for तस्य). — b) K1.3 D3.9 G (except G4) तथा (for तदा). — c) G1.4.5 कलविंगा:; M5 °पिंका:. K3.4 Dn Ds D3–7.10 समुत्पेतु:; D1.2 विनिश्चेरु: (for °ष्पेतु:); cf. v. l. 36, 37. — d) B (B4 missing) Dn Ds D3–7.10 श्येनाश्च (for तेनास्य). D9 क्षिप्रं तस्य नरेश्वर.

39 B4 missing (cf. v. l. 25). M2 om. 39ab. — a) K D1.2.3–10 T2 एवं (for ततस्). — b) K3 transp. विज्वरो and मघवान्. K1 मघवा:; B1–3 Dn1 Ds D3.4.6.7 भगवान् (for मघ°). K1 तत:; K3 अभवत्; B (B4 missing) Dn Ds D2–7.9 अथ; D10 नृप (for अभूत्). — After 39ab, S (except M2) ins.:

74* तक्षणे चैव वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।

— c) K1.4.5 D2.8.9 T2 शक्र:; T1 G M देव: (for हृष्ट:). — d) K2 D1.2.8 T2 स्वगृहं. D9 तक्षकोपि दिवं ययौ; T1 G1 तक्षा स्वगृहमाव्रजत्; G2–5 M तक्षा गृहमथाव्रजत्. — After 39, S (T2 om. line 12) ins.:

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ।
अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मघवान्नः प्रभुर्ब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रतं घोरमचरत्पाकशासनः ।
तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तांश्च संयोजयद्वरैः ।
वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् ।
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L. 4) T1 G1.5 समाक्रो° (for ते चाक्रो°). T2 G2 बहुशो (for नः प्रभुर्). G3.5 M प्रभु(G5 प्राहु)र्ब्रह्महणस्त्विति; G4 प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै. — (L. 5) T G3–5 आचरत्. — (L. 7) T1 G1.5 समुद्रेषु (for °द्रे च). — (L. 8) M (except M1) स (for the first च). T1 G1.5 तान्वरैरभ्ययोजयत्.]

— N (B4 missing) ins. after 39: T, after 75*:

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।

[D2.8.9 T1 हृष्टश्च (T1 प्रहृष्टो) बलवृत्रहा (for the posterior half).]

40 B4 missing (cf. v. l. 25). — ab) K (except K2) D2.8.10 T2 नि- (for अथ). T1 G M त्वष्टा तु निहते पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा.

41 B4 missing (cf. v. l. 25). Before 41, K4 B1.2.5 D (except D1.2.10) ins. त्वष्टोवाच. — a) S (except M2.5) घोरं (for नित्यं). — b) T1 G1–3 transp. क्षान्तं and दान्तं. D9 साधुं क्षांतं; G4 दांतं शांतं; Cd.s

[illegible]वधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८ C. 5. 283 B. 5. 9. 54 K. 5. 9. 63

क्षान्तं दान्तं (as in text). T_2 शांतं (for दान्तं). — [c]) Lengthening *metri causa*! $K_{1.5}$ B (B_4 missing) D_1 $M_{2.3.5}$ अनपराधिनं (metrically defective). Dn Ds $D_{3-7.10}$ विनापराधेन यतः; T_2 अपराधं विना कस्मात्; M_1 अपराधहीनं यस्मात्स (hypermetric!). — [d]) $K_{1.3.5}$ D_{8-10} निहत° (for हिंसित°).

42 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) Dn Ds D_{3-7} °विनाशाय; $D_{1.2.8}$ °वधायाद्य; T_1 $G_{4.5}$ M_1 इंद्रवधा°; G_3 शत्रुवधा°. — [b]) $K_{1.4.5}$ $D_{1.8.10}$ S पुत्रम् (for वृत्रम्). — [d]) Ds $D_{1.5}$ फलं (for बलं). D_1 बलं (for महत्). — [e]) $K_{1.5}$ $D_{2.8}$ G_{2-4} M_2 तु (for च). S (except T_2) देवेशो (for देवेन्द्रो).

43 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) K_2 एवमुक्त्वा भृशं क्रुद्धः. — [b]) $K_{1.3-5}$ $D_{9.10}$ $M_{1.3.4}$ स; T G च (for सु-). K_2 त्वष्टा च सुमहातपाः; $D_{2.8}$ स तपस्वी महा°. — [c]) K_3 B (B_4 missing) D (except $D_{1.8.9}$) T_2 $G_{1.2}$ अग्नौ (for अग्निं). — [d]) D_{10} सुतं (for घोरं). Dn $D_{3.4}$ शत्रुम्; Ds तत्र; M_2 पुत्रम् (for वृत्रम्). D_1 अवोचत (for उवाच ह). — [f]) D_8 प्रसादात् (for प्रभा°).

44 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) K_4 लब्ध्वा; Dn_1 त्वाष्ट्रः (for स्तब्ध्वा). — [b]) T_2 $G_{2.3}$ M_2 °वैश्वानरप्रभः. — [e]) K_2 जहीहि (for जहीति). K_4 G_3 चाप्युक्ते; D_{10} स प्रोक्तः. — [f]) K_2 $D_{1.2.8}$ S बली (for ततः). $K_{1.3-5}$ त्रिदिवं च (K_1 स) जगाम ह.

45 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [b]) Dn $D_{2-4.8.9}$ महत् (for तदा). — [c]) Ds_1 संबद्धयोर्; Ds_2 संबंधयोर्; G_4 संसक्तयोर् (for संक्रु°). D_9 तयोर्घोरं; S (except T_2) महाराज (for महाघोरं). — After 45, M (except M_1) ins.:

77* ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
त्वष्टृतेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।
सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चमः ।
हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) M (except M_1) संक्रुद्धः (for देवेन्द्रं). — [b]) K_2 D_9 वृत्रवीरः; M (except M_1) वृत्रो देवं. $K_{1.3-5}$ वृत्रः क्रोधसमन्वितः. — K_1 (hapl.) om. 46[cd]. — [c]) G_3 M अपावृतास्यो (for °वृत्य स). K_2 $D_{2.9}$ च; $D_{1.8}$ तु (for स). K_{3-5} मुखे क्षिप्त्वा; B (B_4 missing) Ds D_2m.$_{3-6.10}$ T_2 आक्षिपच्छक्रं; Dn D_7 क्षिपच्च(D_7 °न्व)क्रं (for स जग्रास). K_2 (*sup. lin.* as in text) $D_{1.2.8.9}$ G (except G_2) जग्राह (for जग्रास). — [d]) B (B_4 missing) D (except $D_{1.2.8}$) T_2 शक्रं; T_1 $G_{1.4}$ वक्त्रे; $G_{2.5}$ वक्त्रं (for वृत्रः). K_2 $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.8.9}$) T_2 कोपसम°; M (except M_1) क्रोधवशार्दितः. K_{3-5} स्थितो वृत्रः शतक्रतुं.

47 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) M_{3-5} गीर्णे (for ग्रस्ते). K_2 transp. वृत्रेण and शक्रे तु. $D_{2.8}$ च (for तु). — [b]) K_3 B (B_4 missing) Dn Ds D_{3-7} त्रिदिवे(B_{1-3} °दशे)श्वराः; D_{10} त्रिदिवौकसः (for त्रिदशास्तदा). $K_{1.5}$ M_2 तथा; T_1 $G_{1.5}$ ततः (for तदा). — [c]) K (except K_2) $D_{1.2.8-10}$ T_1 G M_2 असृजंत (G_4 °जत्तां); M_1 °जत्सु-; M_{3-5} °जंश्च (for °जंस्ते). K_2 महाचंडीं; K_5 Ds_2 $D_{9.10}$ T_2 M_{3-5} °सत्वां; Dn_2 °सत्त्वात्; $D_{1.2.8}$ °त्मानः; T_1 G $M_{1.2}$ °घोरां. — [d]) D_2(m as in text) कृत्तिकां (for जृम्भिकां). $K_{1.3-5}$ रिपुनाशनीं; K_2 $D_{1.8}$ वृत्रमोहिनीं; $B_{1.2}$ Ds G_3 °नाशनीं; T_2 °मर्दिनीं; M_2 °धावनीं; M_{3-5} °बाधनीं.

48 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) Ds जृंभमाणस्य च (for विजृम्भ°). M (except M_1) तदा (for ततो). — [c]) Ds स्वमंगानि. K_1 च; K_{3-5} T_2 अपि; Ds $D_{2.3.10}$ G_4 अति- (for अभि-). T_1 $G_{1.5}$ स्वांगान्यतीव संक्षिप्य; M

C. 5. 284
S. 5. 9. 55
K. 5. 9. 63

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

हृस्वं रूपमथो कृत्वा. — [d]) K2 B (B4 missing) D (except D1. 2. 8. 10) M3. 4 बलनाशनः. — [e]) M (except M1) तदा (for ततः). K4 D (except D1. 2. 8–10) लोकस्य (for लोकेषु). — [f]) K1 B (B4 missing) Dn Ds D2–6 T G1 प्राण°; K3–5 D8 °संस्थिता; D1 प्राणसंस्थिता; D2 प्राणसंभृता; D9 प्राणसंसृता; D10 प्राणिषु स्थिता. M (except M1) प्राणिनो जृंभिकाविशत्.

49 B4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) Dn1 D2. 9 G4. 5 जहृषुः. T1 G M1 ते (for च). M (except M1) प्रहृष्टाश्च तदा देवाः. — [b]) K3–5 D (except D1. 2. 8. 9) transp. दृष्ट्वा and शक्रं. K (except K2) D8 M (except M1) विनिर्गतं. — [c]) D9 प्रादुरभूद् (for प्रववृते). — [d]) K4 T2 तदा; D8 इह (for पुनः). — K3 om. 49[ef]. — [e]) K4 संवृत्तयोस् (for संर°). T2 पुनः (for तदा).

50 B4 missing up to तपोबला in 50[c] (cf. v. l. 25). — [a]) S तदा (for यदा). T1 G1. 4 ह्यवर्धत; T2 G2. 3 अभ्यवर्ध(G3 °र्ते)त. — [c]) K2 B (B4 missing) D9 तेजो° (for तपो°). K4 विद्धः; B4 वृद्धान्; D9 वृद्धः; Ca विद्वान् (as in text). Dn Ds D3–7. 10 त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धः. — [d]) D2. 8 S ततः (for तदा). K1. 3. 4 शक्रो निववृते (K3 वै विव्यथे) तदा.

51 [a]) B Dn Ds D2–9 T2 च (for तु). K3–5 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 ततः (for तदा). Ds2 महायुद्धे (for तदा देवा). K (except K2) D1. 2. 8 T2 शक्रे (for देवा). D10 ततः शक्रे निवृत्ते तु. — [b]) K (except K2) D1. 2. 8. 10 T2 सुराः; G3 भृशं (for परम्). — [c]) B D (except D1. 2. 8) T2 सह शक्रेण (for शक्रेण च ते). K5 G4 तु (for च). — [e]) K1. 4. 5 D2. 8–10 S (except T2) अमंत्रयन्हि (for °यन्त). K5 D9. 10 T2 G2. 3 M3. 4 तं (for ते).

52 [a]) K5 B D (except D1. 2. 8. 9) वै (for ते). — [c]) T1 G1. 5 महात्मानः. — [e]) K3 मंदिराग्रे; T2 मंदराद्रौ. — [f]) T2 देवा (for सर्वे).

Colophon. K1. 2 B1–4 D (except D1. 9) T1 G1. 2 M1, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T1 G1 M1 इन्द्रविजयोपाख्यान; G2 विजयेन्द्रोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1. 4 B2 पुरोहितयानं; K5 पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवधः; D2 G1 त्रिशिरसो वधः; D3 T1 G2 M त्रिशिरो- (G2 M2 °र-; M3. 5 °रा)वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5–7. 10 S 9; K1 (marg. sec. m.) D2 8. — *S'loka no.:* K5 58; Dn2 60; D8 64.

10

1 Before 1, T2 M1. 2 ins.:

78* शल्यः ।
आख्यानमुत्तममिदमितिहासं पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभिः सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L. 2) T2 च युधिष्ठिर; M1 विजयावहं (for च जया°).]

T2 cont.:

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
वृत्रस्य मरणोपायं ततः सर्वानब्रवीत् ।

On the other hand, M1. 2 ins. after 78*:

80* सर्वं व्याप्तं जगत्तेन वृत्रेणेतीह नः श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९

विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० C. 5. 300 B. 5. 10. 10 K. 5. 10. 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजाः समेत्य सह देवतैः ।
अमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K2) D2.3.9 S शक्र उ° (resp. शक्रः). — a) M (except M1) transp. सर्वं and व्याप्तं. — c) S (except G1.3) सदृशः कश्चित् (for °शं किंचित्). — d) Dn D3.4 प्रतीघाताय. S यो (for यद्).

2 b) K3 D9 हि (for ऽस्मि). D1 समर्थोस्मि न सांप्रतं. — c) K करोमि; Dn1 D5.7 तु कुर्यां; Dn2 Ds D10 नु कुर्यां (by transp.); D1 T G M1.2 कुर्याम; D2.3 कुर्यां तु; D3.4.6 नु कार्यं; D9 कुर्याच्च (for कुर्यां नु). M3-5 करवाणि कथं ह्यद्य. — d) B1.3.5 D (except D1.2.3.10) G4 दुर्धर्षः स हि (for दुष्प्रधर्षः स). D8 मतिः (for मतः).

3 a) D1 तेजोवान् (for तेजस्वी). — b) M3.4 वीरश्च (for युद्धे). D1.2.3 M3-5 चाद्भुत° (for चामित°). — c) D2 T G ग्रस्तं (for ग्रसेत्). K5 च (for त्रि-). — d) K1.2.4 B1 D1.2.9 M1 °मानवं (for °मानुषं).

4 a) Ds वो (for वि-). K2 M2.3.4 (m as in text) इदं (for इमं). — b) K (except K2) Dn D3-7.10 त्रि- (for मे). — c) K1 D1m गृहं; Ca.d.s क्षयं (as in text). — e) K (except K2) D10 तेन सार्धं चिंतयामः (D10 विमृष्यामः); D1 ते गत्वा तु तमाचक्ष्युः. Ca cites वेत्स्यामः (as in text). — f) D1.2 (m as in text) महा° (for दुरा°). — After 4, M2 ins. 81*.

5 M2 om. 5^{ab}. D9 T2 G2-4 om. the ref. — a) Dn1 D3.4.7 S (except T2; M2 om.) उक्ता (for उक्ते). M3-5 महेंद्रेण (for मघ°). — b) D2 ऋषि° (for सर्षि°). K1.3.5 D7 (m as in text).3-10 तथा (for तदा). M3-5 सर्वे देवाः सवासवाः. — M ins. after 5^{ab} (M2, which om. 5^{ab}, ins. after 4):

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— cd) D9 T2 transp. देवं and विष्णुं. G4 M (except M1) transp. देवं and जग्मुर्. D1 transp. जग्मुर् and विष्णुं. K3 जग्मुर् (for देवं), विष्णुं (for जग्मुर्), and देवं (for विष्णुं)! D1 महाबलाः; G2 सनातनं.

6 a) K1.4 Dn Ds2 M1 सर्व-; M2-5 देव- (for सर्वे). — b) M (except M1) तत्र सर्वे भया°. — Before 6^{cd}, T1 G1.5 ins. देवाः. — c) D (except D1.2.3.9) S (except T2) त्रयो लोकास्त्वया (T1 G M1 °स्त्रिभिः) क्रांताः. — d) T1 G M1 पुरा वै विक्रमैः (for त्रिभिर्विक्र°). K2.3 B विभो; D (except D1.2.3.9) पुरा (for प्रभो). K1.4.5 पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M2 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — a) B1.5 Ds D2 च हृतं (for चाहृतं). T1 G चाप्युपहृतं (for चाहृतं विष्णो). — b) G4 देवानां च कृते त्वया. — c) T2 बलिर्बद्धो महादैत्यः. — d) M2 शनैर्; M3-5 इंद्रो (for शक्रो). D1.2.3 देवेश्वरः; M3-5 लोकाधिपः.

8 a) K1.4 सर्वभूतानां; D (except D1.2.3.9) सर्वदेवानां. — K3 om. 8^{bc}. — b) D9 G4 कृतं (for ततम्). — c) K1 B (except B4) D (except Ds2 D2.9) M1 देवो (for देव). K4 Dn2 D1.5.6.10 S (except T1 G4 M1) महादेव. — d) K1.3.4 B5 D1-4.3.9 T G M1.2 सर्वदेव(T2 °भूत)नमस्कृतः (T G1-3 M2 °त); M3.4 °स्कृत. — After 8, D9 ins.:

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तम ।;

while M (except M1) read (for the first time) 9^{cd} (with v. l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M2), *repeating* the lines in its proper place.

9 a) Dn2 Ds D2 भवस्व; S (except T2 M5) भवसि (for भव त्वं). D2.3 देवेश (for देवानां). — b) D2.

C. 5. 301
B. 5. 10. 11
K. 5. 10. 11

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४
समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्). K1.4.5 अमरार्चित: (K4 °त); S (except T2) च (M3 त्व-) सुरोत्तम (M1 °म:). D9 नारायण नमोस्तु ते. — d) D1.2.8 °ण सुरसत्तम.

10 T2 G3.4 श्रीभगवान्; G2 भगवानुवाच(!); G6 श्रीविष्णु:. — a) Dn Ds1 M2 अवश्य- (for °श्यं). — d) D1.2.9 T G M1.2 स (G4 न) (for ऽसौ). G4 स (for न). M3-5 येन त्वाष्ट्रं वधिष्यथ.

11 a) M3-5 प्रयात (for गच्छध्वं). K1.4 D7 M3-5 ऋषि°; Ds सर्व° (for सर्षि°). — c) K1 सामवाक्यं; D8 समेतस्य. M3-5 साम एवात्र कुर्वाणा:. — d) K1 हनि°; M3-5 वधि° (for विजे°).

12 a) M3-5 वर्धिष्यते (for भवि°). K1.4 D2.8 पुनर्; K2.3 T1 G (except G2) M1.2 मतिर्; K5 Dn Ds D3-7.9.10 T2m जयो; M3-5 बलं (for गतिर्). — b) M3-5 इंद्रस्य (for शक्रस्य). D3(m as in text).4 सह (for मम). K1.4.5 D2.8 शक्रश्च (K1 D2 °श्चि-) भुवनेश्वर:; Dn1 शक्रस्यामिततेजसा. — d) T G M2 एव (for अस्य). M3-5 आयुधं महत् (for आयुधो°). K2 B D (except D2.8-10) वज्रे ह्य(B1.2.4 च्चा)स्यायुधोत्तमे.

13 ab) M3-5 गच्छंतु मुनय: सर्वे गंधर्वाश्चापि सर्वश:. — c) D2 T2 G3.4 वृत्रेण; M3-5 इंद्रस्य (for वृत्रस्य). D2 T2 G3.4 शक्रस्य; M3-5 वृत्रेण (for शक्रेण). — d) M3-5 संधिश्च क्रियतामिह.

14 D2 T1 M (except M1) om. the ref. — ab) K2 B D (except Ds2 D10) उक्ते (for उक्तास्). D10 transp. ऋषय: and त्रिदशा:. D1.2.8.9 मुनय: (for ऋषय:). D2.8 G4 M1.2 तदा (for तथा). M3-5 विष्णुनाप्येवमुक्तास्ते देवा: शक्रपुरोगमा:. — K3 om. 14cd. — c) K1.5 S विभुना (G2 विधिना); K2 विविधा:; K4 विबुधा:; D1.2.8 सहसा; D10 सगणा: (for सहिता:). — After 14c, M3-5 ins.:

83* चक्रुश्चैव विभोर्वच: ।
तत: समेत्य वृत्रेण.

15 a) K3-5 D10 आगत्य (for एत्य च). Ds2 सहसा (for च तदा). K4 Dn Ds1 D3.4.6 यदा; T2 सदा (for तदा). — b) D8 अमितौजस:; T G1 दिवौकस:; G3 M1 महौजसं. — c) K4 Dn D1.5.6 M2.5 तत्; D9 स्व- (for तं).

16 b) D9 G3 M3 °चंद्रमसस्. K B4 Ds D9.10 G3 तथा (K3 इव); D2-8 G4 तदा (for यथा). — c) B (except B4) Dn Ds D3-7 ते तत: (for तत्र ते). K2 D2 तं; D1 तद् (for ते). — d) D2.8 भारत (for देवता:).

17 a) K2 T1 G3.5 M1.2 च; G4 तु (for अथ). K5 D3.10 तम्; T2 G3 तथा (for तत:). T2 राजन् (for ऽभ्येत्य). M3-5 ऋषय: सहगंधर्वा:. — b) M (except M1) प्रियंवदा:. — Before 17cd, T G M2 ins. ऋषय:. — M2 (? hapl.) om. 17d-19a.

18 M2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K3 T2 शक्तोपि; K5 T1 G1.5 शक्नोति; D7 शक्तोसि. G4 न शक्नोषि हि निर्जेतुं. — b) K5 T1 G1.5 वासवो (for वासवं). B2.4 M3-5 भूरितेजसं; Dn Ds D3-7 बलिनां वर (Dn1 °रं); D2.8 °तेजसा. — c) K1.3.5 युवयो:; K4 क्रुद्धयो:; D3.9 M3.4 युध्यत: (for युध्यतो:). D7 transp. च and अपि. D10 om. च. K2 वां हि (for चापि). K1.3-5 युध्यतो: (for चापि वां). D2.3.9 M3-5 ते; Ca. d.s वां (as in text). K2 परम: (for वां कालो). — d) K1.3.4 D1 G4.5 इव; K5 अपि (for इह). K2 कालोतीत: सुदारुण:; D10 व्यतीयाय महानिह; M3-5 सुमहान्यत्यवर्तत.

19 M2 om. 19a (cf. v. l. 17). — a) D2.8 M3-5 हि (for च). G5 सुरा: (for प्रजा:). — b) B (except B1) D (except D1.2.8.9) T G1-3 M1.2 °मानुषा:. — c) M3-5 भद्रं ते (for ते वृत्र). — d) D3.4 देवतै

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
ब्रूयाचार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६

शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७ C. 5. 318 B. 5. 10. 27 K. 5. 10. 27

(for नित्यदा). — c) D1–9 T G1.4.5 M transp. त्वं and च. G2.3 नित्यं (for त्वं च). K4 हि (for च). — f) K5 G4.5 शक्रो (for शक्र-). M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 इंद्रश्चैव न संशयः.

20 a) D10 एवं; M3–5 एव (for अथ). — b) D (except D1.2.3) transp. स and वृत्रः. M3–5 वृत्रस्तु (for स वृत्रः). D (except D1.2.3.9) तु (for सु-). — c) K5 च (for तान्). K6 D (except D1.2.3.9) G5 ऋषीन्; T2 G1–3 M2 तथा; M3–5 ततः (for तदा). — d) K2 D1 T2 सुरान्; D2 महान्; M3–5 प्रभुः (for असुरः).

21 b) Ds D5.6 गंधर्वैश्च. D10 G2.3 M2 अपि (for एव). G4 °र्वाश्च विशेषतः. — c) K1 अत्र; K3 B3–5 Dn1 Ds1 D1.3–6.10 T1 G5 M1 ब्रूथ; K4 भूतं; D7 यूयं (for ब्रूत). K1 न कृतं (for तच्छ्रुतं).

22 a) M3–5 transp. संधिः and कथं. D10 नु; G3 वा; M3–5 तु (for वै). — b) M2 transp. मम and शक्रस्य. G5 (*sup. lin.* as in text) चैव हि (for चोभयोः). — c) G5 M1 तेजसा. M1 अपि (for हि). S (except M3–5) आवयोर् (for द्वयोर्). K2 उपायश्चिंत्यतां देवाः. — d) D7 च; D10 M3–5 तु (for वै). T1 G3–5 M1.2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता). — After 22, K (except K2) D1.2.3.10 ins.:

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमाः ।

23 a) M2 संतः; Cd.s सकृत् (as in text). K2 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see below. — b) B1 यन्नवितव्यम्; Cd.s भविता भाव्यम्. K B4 Dn2 Ds D1.3 (after corr.).9.10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भव्यमेव). — c) K3 B4 Dn D6 T1 G5 नातिक्रामेत्; M3–5 कुर्यात्सदा. M3.4 सत्पुरुषैस्तु (for °षेण). T G1.2.5 °षेण संगं. — D6.7 (hapl.) om. 23d–24c. — d) D1 G4.5 सद्भिः (for सतां). K2 D10 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see above.

24 D6.7 om. 24abc (cf. v. l. 23). — a) M3–5 सकृत् (for दृढं). T1 G4 संगतः. D1.2 चैव नित्यं; M3–5 चेत्पुरस्तात्. — b) M3–5 transp. ब्रूयात् and अर्थं (omitting च). D1.2 स्वार्थं; T1 G5 च कः; G1.5 शक्रः (for चार्थं). D10 M3–5 om. हि. D1.2 स्वार्थं° (for ह्यर्थं°). K अभिज्ञः (K2 भावान्); D1 G4 भीतः; D2 अतीतः; D9 T1 G1–3.5 M अभीतः (for धीरः). — c) M3–5 अमोघं वै (for महार्थं°). D9 संगतिं; T1 G1.2 संगं. — d) T2 G2 संगं; M3.4 कृतं (for सन्तं). D1 जिघांसीत; D2.3.9 जिघांसंति; D10 जिघांसेद्; Cs जिघांसेत (as in text). K (except K2) वीरः; D2.3.9 धीराः; D10 अभिज्ञः.

25 K3 om. 25cd. — c) D (except D1.2.3) ह्यनिंद्यश्च; M2 ह्यदीनात्मा. — d) M5 सर्वं° (for धर्मं°). K1.4.5 D (except D1.2.9) M3–5 सूक्ष्मनिश्चयः; T2 च विनि° (for सुविनि°). B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चितः.

26 a) D3.4 एतेन (for तेन ते). — b) D (except D1.2.3.9) नित्यदा (for शाश्वतः). — cd) M3–5 विश्वासं गच्छ भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोन्यथा.

27 M (except M1) om. the ref. — a) M3–5 ऋषीणां (for महर्षि-). — c) D1 S (except G1) हि (D1 तु; M3–5 च) भवंतो (for भगवन्तो). — d) K2 मनस्विनः; M3–5 तपोधनाः.

28 a) D2 इदं (for अहं). K3 सौम्य (for देवाः).

C. 5. 319 B. 5. 10. 28 K. 5. 10. 28

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

M3–5 समयं तमहं ब्रूयां. — ^{b}) K (except K2) transp. तत् and सर्वं. B2.4.5 D (except D1.2.3) क्रियते (for क्रियताम्). K (except K2) D1.2.3 G4 इति; B2.4.5 Dn Ds D3–7.9.10 यदि (for इह). M3–5 तेन संधिर्भवेद् द्वयोः. — ^{c}) M3–5 नापि रात्रौ न च दिवा. — ^{d}) K (except K1) D2.3 यन्मां ब्रूत; D1 यत्प्रब्रूत; G4 मां यदूचुः (by transp.). K1.3.4 D10 द्विजोत्तमाः; K2 नरर्षभाः; K5 तपोधनाः; B1.3 सुर°; B2.4 महर्षयः; T1.2 (before corr.) G M1.2 दिवौकसः. M3–5 हंतव्यो भूरितेजसा.

29 ^{b}) M3–5 न लोष्टेन न दारुणा. — ^{c}) K1.2.5 D2.3.9 transp. शस्त्रेण and वज्रेण. K4 B चास्त्रेण; D1 वास्त्रेण (for शस्त्रेण). K3 Dn Ds D3–7 चास्त्रेण; B D1 शस्त्रेण; D10 शापेन (for वज्रेण). — ^{d}) T G M1.2 अपि वा (for तथा). M3–5 सर्वप्रहरणैरपि.

30 ^{a}) M2 अहमेव (for भवेयं). M3–5 अवध्योहं भवेयं च. — ^{b}) Some MSS. देवतैः. — ^{d}) K2 transp. शक्रेण and सह. K (except K1) D1.2.3–10 नान्यथा (for नित्यदा). T1 G1 युष्माकं यदि रोचते.

31 ^{a}) K (except K1) D2.3 M एवम् (for एव). D9.10 मुनयः; G2 ते सर्वे (for ऋषयः). — ^{c}) D (except D1.2.3.9) वृत्ते (for कृते). K1.4.5 च; M3–5 हि (for तु). M3–5 संधौ तु (for संधाने). — ^{d}) M3–5 शक्रः (for वृत्रः). K5 T G M1.2 स (for प्र-). — After 31, T G M1.2 ins.:

85* ततः संधिं मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।
शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।

T G cont.: M subst. for 32^{ab}:

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रः संचिन्त्य भारत ।
[M (except M1) इंद्रः (for शक्रः).]

32 For 32^{ab}, M subst. 86*. G4 transp. 32^{ab} and 32^{cd}. — ^{a}) K4.5 B3 D (except Ds1 D2.3–10) युक्तः; Cd.s यत्तः (as in text). T2 G4 यत्नवान् (for यत्तः सदा). B (except B5) समभवत् (for सदाभवत्). — ^{b}) K4 B D (except D1.2.10; D5m as in text) G4 हर्षं° (for ऽमर्ष°). Cd.s cite अमर्षः. — ^{c}) K5 तु वधे युक्तान्; M3–5 वधसंयुक्तं. — ^{d}) M3–5 उपायं (for उपायान्). K (except K1) B1.3 Dn2 D1.2.6.3.9 T G1 M1.2 अन्व(K3 बह्व-; K4.5 बहु)चिंतयत्; G4 स विचिंतयन्; M3–5 त्वभ्य(M5 °न्व)चिंतयत्. — T G M1.2 ins. after 32^{cd} (G4, which transp. 32^{ab} and 32^{cd}, ins. after 32^{ab}):

87* अभिसंधिर्महेन्द्रस्य संधिकर्मणि यः कृतः ।
ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— ^{e}) K3 B3.5 D (except D1.2.3–10) M3–5 छिद्रान्वेषी. M3–5 च वृत्रस्य (for समु°). — ^{f}) K (except K2) T G1.4.5 M1.2 तदा (T2 तथा) (for सदा). G5 आसीद् (for अभूद्). B5 D (except D1) T2 G2–4 वसति (D2.3 T2 G2–4 भवति) देवराट् (for -भूद्बलवृत्रहा).

33 ^{b}) B5 T1 G (except G4) सम° (for तम°). M3–5 वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह. — ^{c}) M3–5 उपव्यूढे (for उपा°). K2 संध्याकालमुपासीनं; M2 उपावृत्ते महाघोरे. — ^{d}) K1.4 B1.3.5 D3.9 रौद्र°; K3 सौम्य°; B2.4 Dn Ds D3–7 चाति°; D10 [ऽ]तिभयंकरे; T2 राग° (for रम्य°). M3–5 रौद्रे कालेथ भारत.

34 ^{a}) K3 T G1.5 मघ° (for भग°). — ^{b}) M2 महामनाः; M3–5 महाद्युतेः. — ^{d}) K Dn1 D1.3.4.7.9 दिवसो. T1 G1.5 न च वासरः; M3–5 न दिवाप्युत (for दिवसं न च). — After 34^{cd}, K D3 ins.:

88* वरश्चानेन संप्राप्तो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।
तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— M3–5 om. 34^{e}–36^{b}. — ^{f}) K4.5 स मे (for मम).

35 M3–5 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) D3 (before corr.) T G M1.2 लि- (for न). — ^{d}) T1.2 (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०
नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते । C. 5. 337 B. 5. 10. 46 K. 5. 10. 49

---

corr.) G $M_{1.2}$ तत् (for न).

36 M_{3-5} om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) D_{3} स (for सं-). K_{3} एवं चिंतापरो राजन्. — ^{c}) M_{3-5} अथ फेनोत्करं पश्यन्. — ^{d}) D_{10} सामुद्रं (for समुद्रे).

37 ^{a}) K_{4} transp. अयं and शुष्को. M_{3-5} चाप्यार्द्रो (for चार्द्रोऽयं). — ^{b}) M_{3-5} महत् (for तथा). — ^{c}) $K_{1.3.5}$ D_{9} T G $M_{1.2}$ एतत्; $D_{1.2.5}$ एवं; $D_{7.8.10}$ M_{3-5} एतं (for एनं). T_{2} G_{4} M_{3-5} क्षिपामि (for क्षेप्स्यामि). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ D_{10} एनं; $K_{2.4}$ B_{1} $D_{5.6}$ एवं; $M_{1.2}$ इव (for एव). $K_{1.3.5}$ D_{10} वधिष्यति; K_{4} विनंक्ष्यति; $D_{2.9}$ नशिष्यते; $M_{1.2}$ विनश्यति. T G तत्क्षणाद्विनशि°; M_{3-5} क्षिप्रं स न भविष्यति.

38 ^{a}) K_{4} D_{8} (before corr. as in text).10 T_{2} सामुद्रम् (for सवज्रम्). K_{1} D_{9} तु; $K_{3.8}$ D_{5} T $G_{1.3.5}$ $M_{1.2}$ तत् (for तं). G_{4} स वज्री फेनं तत्क्षिप्रं. — ^{b}) G_{4} वृत्रं समभिसृष्ट°. — For 38^{ab}, M_{3-5} subst.:

89* जग्राह च स तं फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— ^{c}) M_{3-5} transp. फेनं and विष्णुः K_{4} T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ तद् (for तं). — ^{d}) K_{5} Dn_{2} D_{8} T_{2} G_{2} M_{2} विनाश°; T_{1} $G_{1.5}$ ह्यनाश°; G_{3} स नाश°; M_{3-5} न्यसूद°.

39 D_{10} om. 39^{ab}. — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ $G_{1.5}$ तदा; D_{9} तथा (for ततो). M_{3-5} हते तु वृत्रे शक्रेण. — ^{b}) D_{1} वितमसो° (for वितिमिरा°). — ^{c}) B_{1} तदा; D_{8} ततो; D_{10} शुभो (for शिवो). $D_{2.3}$ ववौ शिवः सुखो वायुः; D_{9} M_{3-5} ववौ च सुशिवो (D_{9} °खदो) वायुः. — ^{d}) $D_{2.3}$ प्रजहृषुः; T_{1} $G_{1.5}$ च तुतुषुः; $M_{1.2}$ च मुमुदुः; M_{3-5} च सुखिनः (for च जहृषुः). D (except $D_{1-5.8.10}$) T_{1} G_{5} तथा; M_{3-5} अभवन् (for तदा). K_{3} जहृषुर्देवतास्तथा.

40 ^{a}) M_{1} च (for स-). — ^{b}) B_{4} D (except $D_{1.2.3.9}$) यक्षरक्षोमहोरगाः. — ^{d}) D_{2} प्रास्तुवन्; M (except M_{1}) तुष्टुवुर् (for अस्तुवन्).

41 ^{a}) Dn_{1} °भूतान् (for °भूतैः). — ^{b}) Dn_{1} इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि). Dn_{2} D_{2-6} असांत्वयत् ($D_{3.5}$ °न्). — ^{c}) K_{2} B_{1-4} D_{8} हत्वा वृत्रं; K_{4} B_{5} Dn D_{3-7} हत्वा शत्रुं; D_{1} हते शत्रौ; D_{10} हतवृत्रः; M_{3-5} हतारयः. D_{10} प्रसन्नात्मा; M_{3-5} प्रहृष्टेंद्राः. — ^{d}) Some MSS. देवतैः. M_{3-5} देवा अग्निपुरोगमाः. — ^{f}) D_{9} धर्मतः (for °वित्). M_{3-5} मुहुः संपूजयंस्तदा.

42 ^{c}) M_{3-5} ब्रह्महत्याभिभूतश्च. — ^{d}) K_{3} परमदुःखितः. — ^{e}) $K_{2.3}$ त्रिशीर्षस्य; K_{4} $D_{1.7}$ त्रिशीर्षया; M_{2} त्रैशीर्षम्. K_{1} M_{1} अभिषक्तश्च; K_{3-5} M_{2} अभिषिक्त°; T_{1} $G_{1.4.5}$ अभियुक्त°. M_{3-5} त्रिशिरोवधजं चापि. — ^{f}) M_{3-5} कश्मलं चाप्यदेवराट्. — After 42, T G ins.:

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महन्निति ।
आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L. 1) T_{2} G_{3} °देवैश्च (for °देवस्य). G_{3} विदुर्ब्रह्महरन्निति. — (L. 2) T $G_{1.3}$ अभियुक्तोभव(T_{2} G_{1} °क्तो भवे)द्भूयः (T_{2} °तैः). T_{2} वेदितो (for व्रीडितो).]

43 ^{b}) K_{2} $B_{1.2.4}$ ह्यचेतनः (for विचे°). — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1.7.8}$ G_{2-4} M_{1} प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°). M_{2-5} ततोनश्यत्स देवेंद्रः. — ^{d}) G_{5} हि (for तु). K च कल्मषैः (K_{5} किल्बि°); $B_{3.5}$ स कल्म°; $D_{2.3}$ तु कल्म°; T_{1} G M_{1} स्वकर्मभिः; T_{2} स किल्बि°. M_{3-5} कश्मलेनाभिपीडितः. — ^{e}) K_{1} D_{10} $M_{2.5}$ वसन्; B_{5} Dn D_{5} $D_{3.4.6.9}$ -वसच्च; $D_{1.5.7}$ वसंश्च; $M_{3.4}$ -वसद् (for वसति). T_{1} G M_{1} अपि; M_{2-5} राजन् (for अप्सु). — ^{f}) K_{2} Ds_{2} D_{1} M_{3-5} वेष्ट°; $T_{1.2}$ (m as in text) G $M_{1.2}$ नष्टसंज्ञः. $D_{2.3.9}$ निःश्वसन्निव चोरगः.

44 ^{a}) D_{10} $G_{3.4}$ प्रणष्टे. D_{1} जातः प्रनष्टो देवेंद्रः. — ^{b})

6

C. 5. 338 B. 5. 10. 47 K. 5. 10. 50 भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।
ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १

स तान्उवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K1 ब्रह्मवध्या°; D8 D10 वृत्रहत्या°; D1 °र्दितः. — d) K1.4.5 D9 S (except T2) निः(K1 D9 वि)स्रुक्षणा; B4 D1 Cd.8 निवृत्ता (for निर्वृक्षा). — e) Some MSS. °स्रोतसो. — f) D2 सर्वाण्यंबुधराणि च.

45 G1 om. 45a–46b. — a) M संक्षयश्चापि. K2 भूतानां; G8 M2 लोकानां. — b) K5 ह्यभूत् (for ऽभवत्). — c) D10 सर्वे (for चापि). — d) D6 सर्वे चैव (for तथा सर्वे).

46 G1 om. 46ab (cf. v. l. 45). — a) K5 अराजकतया (for °जकं जगत्). G5 इदं (for जगत्). — After 46ab, K2.4 ins.:

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।

[K4 शक्रश्चाप्यथ मृग्यति (for the posterior half).]

— c) K5 भ्रांता (for भीता). — d) K1.3–5 नु; K2 B1 D2.9 °न्यः; Dn1 °पि; Ca.d.8 नः (as in text). K3.5 भविष्यति (for भवेदिति).

47 a) K (except K2) चैव; D10 भीताः (for चापि). — K3 om. 47cd. — c) D9 तत्र (for च स्म). K1.4.5 न स्म कश्चिद्धि; B3 Dn Ds D3–8.10 न स्म कश्चन (for न च स्म कश्चिद्). — d) K1.4.5 D (except D1.2.8.9) राज्ये वै (for राज्याय). D (except D1) मतिं (for मनः).

Colophon. K3.5 B1–4 D (except D1.9) G1.2 M1.2, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1.2 M1.2 इन्द्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 D8 पुरोहितयानं; T1 G1.2 M वृत्रवधः (or °धं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5–7.10 S 10; D2 9. — *S'loka no.:* K5 52; Dn 50.

11

1 D9 om. 1. — a) D1 च (for अथ). — b) K2–4 B4m D (except Dn2 D1.2.8.9) G2.5 त्रिदिवेश्वराः; M (except M1) त्रिदिवौकसः. — c) T1 G1.5 M च (for वै). — d) D7 देवराज्येभितिष्ठतां. — After 1cd, B D (except D1.9; D2 marg.) ins.:

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।

[D10 नित्यदा धार्मिको नृपः (for the posterior half).]

— e) K1.4.5 D1.2.8 transp. गत्वा and अथ. D10 तं गत्वा (for गत्वाथ). K3 हि; Dn Ds D3–7 तु; D9 च (for अथ). T1 G1.5 देवगंधर्वाः (for अथाब्रुवन्सर्वे). — After 1e, M1 ins.:

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।
नहुष त्वं महाबाहो.

2 b) K2 B2.3 D1.2.8 G2–4 M1.3.4 सर्षि° (for ऋषि°); cf. v. l. 4. K3 B2.5 Ds D10 G (except G3) M तदा (for तथा). — c) D2.9 मंत्रिभिः; T2 M ऋषिभिः (for पितृभिः). K4.5 D2.7 S सहितः (for सहितान्). D2.7.8 S राजा (for राजन्). — d) D6 परीप्सुर् (for परीप्सन्).

3 c) B4 G3 जायतां; B4m Ds D1.2.10m T G1.2.4 M ज्ञायतां (M2 ज्ञायते) (for जायते). S कश्चित् (G5 *sup. lin.* शक्तिः) (for राजा). — d) S बली शक्रस्तु (for बलं शक्रे हि). G4 सर्वशः (for नित्यदा).

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड्देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः । C. 5. 359 B. 5. 11. 13 K. 5. 11. 13

4 a) K2 B ततः; S (except G5) सुराः (for पुनः). — b) M2.3.5 दिव्याः (for देवाः). D (except D1.2.3.9) M3.5 ऋषि° (for सर्षि°); cf. v. l. 2. T2 गंधर्वर्षिपुरो°. — d) B त्रिपिष्टपे(!); D1 °ष्टपं.

5 a) K1.2 D7.10 परस्परं; Ds1 परंपर-. — b) K4 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि). G2.5 तु (for हि). — c) K1 Dn1 °षिंचयस्व; D1.3 S °षिंचस्व. — d) B त्रिपिष्टपे(!).

6 a) K5 °सिद्धानां (for °यक्षाणां). — b) K5 ग्रहाणां; M5 रक्षसां (for ऋषीणां). M5 पक्षिणां (for रक्षसां). — c) K2.3 B (except B5) सिद्धगंधर्व°; T G1.2.4.5 °देवानां; G3 M1 °दैत्यानां; M2–5 °सिद्धानां. — d) S (T2 before corr.) दृष्ट्वा (for चक्षुर्-). S -वासिनां (for -वर्तिनाम्). — e) D1 आसाद्य मे; D3.4.7 चादास्यसे; T1 G5 °स्यते. K1 भवान्; K4.5 D9 T1 G M पश्चात्; D1.2.3 दृष्ट्वा (for पश्यन्). T2 तेज आसाद्य दिष्ट्या त्वं.

7 B1 om. 7^{ab}. — a) T G4 स्व(T2 सु)धर्मं वै (T1 च) पुरस्कृत्य. — D5.6 om. 7^{cd}. — c) K1 मह° (for ब्रह्म°). — d) T2 G1.2 गोपायाशु; G3–5 गोपयाशु; M1 गोपाय त्वं. K2.3.5 D3 T2 त्रिविष्टपं; B त्रिपिष्टपं(!). — B Dn Ds D2(marg.).3.4.7.10 ins. after 7: G1, after 15^{ab}:

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L. 1) B1.2.4 Ds अभ्यषिच्यत; Dn1 अभ्यषिच्य स; Dn2 अभ्यषिंचत; D7 G1 °षिच्यत (for अभिषिक्तः स). B (except B3) त्रिपिष्टपे(!). — For line 1, D10 subst.:

95* ओमित्युक्तेऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) D2–4.7.10 सदा (for तदा).]

8 Before 8, K Dn1 D1.2.3 B5 S ins. शल्य उवाच (S om. उ°). — a) Dn2 Ds सुदुर्लभवरं; T2 सुदुर्लभान्वरान्. — b) B (except B3) त्रिपिष्टपे(!). — c) K1 काले (for भूत्वा).

9 b) K4 नंदनेषु च भारत; D1.2.3 नंदनोपवने तथा; M2 कंदरेषु वनेषु च. — c) Some MSS. कैलाशे. — e) K1.4.5 D7.9 G2 महेंद्रमलये.

10 b) M °कीर्त्या (for °कन्या-). K5 D1.2.3.10 -समन्वितः (for-समावृतः). — c) K1 च; K2 B स; K3–5 Dn Ds D3–7 अथ; D2.3 असौ (for सन्). — d) D1.7 (*sup. lin.* as in text) T2 G2.3 तथा (for तदा). K (except K2) D10 चिक्रीड विधिवत् (D10 विविधं) तदा.

11 a) M1 transp. दिव्याः and बहुविधाः. K (except K2) शृण्वन्बहुविधां दिव्यां (K1 रम्यां). — b) K (except K2) कथां श्रुतिमनोहरां; D2.3 कथाश्चातिमनो°. — c) K2.3 D1.2.3 B (except B5) च दिव्यानि; T2 विचित्राणि (for च सर्वाणि). — d) Dn2 D3 T2 °स्वनं (for °स्वरं).

12 a) K5 तुंबरु° (for नारद°). — c) M2 ऋषयः (for ऋतवः). G4 चापि (for षड्). — d) K2 (before corr.) D7.9 G4 मूर्तिमंतम्. K2 T1 G1.3 उपासते.

13 a) K1.2.4 D5.7.10 G1 M1 (*sup. lin.*) वि-; K3.5 B Dn Ds D1.6 T च (for हि). — b) B4m D (except D1.2.3.9; D10 marg.) दुरा° (for महा°).

14 a) K1.4.5 विलोक्य; T2 संप्रेक्ष्य (for संदृश्य). — b) K1.4.5 D2.3 M2 चिंतयामास भारत. — d) G1.3

C. 5. 360 B. 5. 11. 19 K. 5. 11. 19

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेराङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

transp. कस्मान् and मां. D7 M3.4 मा (for मां). K1.4 T1 °तिष्ठते; K3 °सर्पेति (for °तिष्ठति).

15 a) K1.4 अथ; K2.5 अद्य; D1 च; D2 अपि; D8 हि (for अस्मि). — b) K3 महे° (for तथे°). — After 15ab, G1 ins. 94*. — d) K2 शीघ्रं मेद्य (for क्षिप्रमद्य). D9 मम (for अद्य).

16 a) K2 B अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — d) K4 B4m D (except D1.2.8.9) M1 त्वामस्मि. K4 D2.5 शरणागता.

17 b) D3.4 मां (for त्वं). D3.4 G4 प्रति° (for मां प्र°). — d) D3.4.9 G2 अत्यर्थं; G5 M2.5 अत्यंतं (for अत्यन्त-). K1.4 -संगिनीं; G2.5 M2 -भोगिनीं (for -भागिनीं).

18 ab) K1 Dn2 D8 युक्तां वापि; K2 युक्तां मां; K3-5 B Dn1 Ds D2-7 युक्तां चापि; D9 युक्तां च (for संयुक्तां). Ds2 दृढव्रतां; D1 यतव्रतां; T1 G4.5 तपस्विनीं; G1-3 M यशस्विनीं (for पति°). — c) K2 transp. मां and पूर्वं. B3.4 यत्; M (except M2) मा (for मां). — D6 om. from मां up to भवेत् in 19c. — d) D2 तद्दतां (for ऋतां तां).

19 D6 om. up to भवेत् (cf. v. l. 18). — a) T1 G1.5 हि (for च). K1 मृषावाक्यं; D10 ते वचनं (for च भगवन्); see below. — b) Dn Ds D3-5.7 वृथा (for मृषा). K1 भगवन् (for मृषा ते); see above. K5 मृषा किंचिदिहेश्वर; D10 मृषा किंचन गीष्पते.

20 b) N (except D1.2.8; D3m as in text) शक्राणीं. Ds2 D1 T2 भयविह्वलां. — c) D9 हि त्वं (for देवि). — d) D8 transp. सत्यं and तद्. D9 देवि (for सत्यं). K4 T G ते; D7 च (for तद्).

21 a) D1 T1 G1.5 °राजं तं (for °राजानं). — b) K3 B D1 पुनर् (for शीघ्रम्). G2 ईदृशं शीघ्रमागतं. — d) G3.5 एव (for एतद्). — e) Dn1 D8 G3 संमानयिष्ये; D9 समानेष्यामि; Cd.3 as in text. — f) D6 इह (for अहम्).

22 a) K1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव). — b) K1.3 D (except D1.2.8) शक्राणीं. K5 B5 D (except Dn1 D1.3.4.6.9) T1 G (except G5) शरणागतां. — c) K1 G1.5 बृहस्पतिं. K1 G1.5 चांगिरसं; K5 Dn2 D5 T G3.4 M3-5 आं(T चां)गिरसः; Ca as in text. — d) K4 T G1.5 नृपतिस्; B1.2.5 D1.2.8 G2-4 नहुषस् (for स नृपस्). D9 transp. नृपः and तदा. Dn2 चुक्रोध नृपसत्तमः.

Colophon. K1.2.4 B1-4 D T1 G1.2 M all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D1 नहुषोपाख्यान and इंद्राणीविजय; T1 G1.2 M इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4 D8 पुरोहितयानं; D2 नहुषराज्यं; G2 नहुषाभिषेकशल्युपरोधः; M1 नहुषाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.6.10 S 11; D2 10. — *S'loka no.:* K5 24; Dn 26.

12

1 a) K2 D (except D1.2.3.9) G5 दृष्ट्वा; G4 M (except M1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) K3 G4 सर्षिगणास्तथा (G4 °दा); D (except D1.3.9) ऋषि(D2 अग्नि)पुरोगमाः.

१२

शल्य उवाच ।
क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८
देवा ऊचुः ।
इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९
शल्य उवाच ।
इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
जानीमः शरणं दत्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।　C. 5. 378 B. 5. 12. 11 K. 5. 12. 11

---

2 b) D10 transp. त्वयि and क्रुद्धे. B1 D1. 2. 8. 9 T G प्रभो (G4 पते) (for विभो). — c) D1 T1 प्रस्तं (for त्रस्तं). D1. 2 ससुर° (for सासुर°).

3 a) D2. 8 G2–4 वीर (for साधो). — b) G4 transp. न and क्रुध्यन्ति. K3. 4 D (except D1. 2. 9) कुप्यंति (for क्रुध्यन्ति). — c) K1. 4. 5 शक्रस्य (for परस्य). — d) K2 D1 प्रसीद त्वं (for प्रसीदस्व). G8 सुरोत्तम.

4 a) G4 क्रोधात् (for पापात्). — b) Some N MSS. °मर्षणात्. — c) G1. 3 देवराड् (for °राजः). — d) K1 Ds1 प्रजां (for प्रजा).

5 d) K2 M4 नराधिप; B1. 2. 4 M3. 5 नराधिपः; D1. 2. 10 G3. 4 सुराधिपं; D9 मुनींस्तदा (for सुरा°).

6 b) M (except M1) तप° (for यश°). — c) S पत्यौ (M2–5 पतौ) जीवति सें(T2 G3–5 चें)द्रेण. — d) = 7d. K4. 5 B1 D10 T G च; D1 वै (for वः). G3 नु (for न). M3–5 च (for नि-). M2 स किं च न पराजितः.

7 D1. 9 om. (hapl.) 7. — a) K1. 3. 5 इह; K4 हि (for च). — b) T1 G4 सुराः (for पुरा). — c) K1. 2. 4 Dn D5. 7 G4 M (except M1) वैधर्माणि; all comm. as in text. D8 उपधा; G4 उपायात्; Ca. d. s उपधाः (as in text). K1 उपधाभिश्च; K2 उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव). — d) = 6d. K1. 4 च; Ca वः (as in text). B Ds D5. 7. 10 T1 G1. 4. 5 कस्मान्न वारितः; M (except M1) किं न च वारितः.

8 a) K2 B D (except D9) transp. मां and देवी. K1. 3–5 सा (for मां). G2–4 देवी सा (for मां देवी). — b) K4 यत्तद्; K5 T1 G1. 5 ह्येतद् (for एतद्). K2 T G1. 5 M तस्याः (for अस्याः). K1. 4. 5 D9. 10 M1 transp. हितं and परं. B2. 4 भवेत्; T2 M3 वरं (for परम्). — c) K2 B1 T2 G4 तु; T1 G1. 5 हि (for च). D6 (hapl.) om. 8d–10a. — d) T2 G3. 4 एतद् (for एवं).

9 D6 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) T आनयिष्याम. — b) D9 M यदि (M2 यद्) (for यथा). D1 दिवःसद; T2 तथास्तु वै (for दिवस्पते). K (except K2) D10 देवराज तवांतिकं (K3 D10 °के); T1 G सुराधिप यद्दी(G4 °दि)च्छसि. — c) D9 M देव (for वीर).

10 D6 om. 10a (cf. v. l. 8). K2 B4 D9 S (except T2 G2. 3) om. the ref. — a) K2 B Dn D3 D1. 3–5. 7. 10 तं; D9 तां (for ते). K2. 3 D9 M3–5 ततो (for तदा). D9 देवीं (for देवाः). — b) K1. 4 मुनिभिः (for ऋषिभिः). — c) D1 °स्पतेर् (for °स्पतिं). D9 विप्रं (for वक्तुं). K1 जग्मुर्बृहस्पतिगृहं. — d) D10 शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D1 om. च. K1. 4. 5 B1 D (except Dn2 Ds D6) T1 G1 M (except M1) शुभं (for अशुभं).

11 Before 11, D1 T2 ins. देवाः. — a) M (except M1) G4 जानीम (for °मः). — c) D7 दत्वाभयं (for दत्ता°).

12 a) D2 G3 ततो; D3 नत्वा (for ते त्वां). Ds2 D1

C. 5.378 B. 5.12.11 K. 5.12.11 दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५

बृहस्पतिरुवाच ।

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T1 G1.2 M त्वा (for त्वां). K3 बृहस्पते देवाः (for देवाः सग°). — b) K (except K2) D10 मुनयः (for ऋषयः). — c) K5 D8 प्रसादयंते; D1.2 T2 G2.4 °यंतः. K D10 शक्राणी; D1.8 T2 इंद्राणीं; D2 G2.4 इंद्राणी; T1 G1.5 सैंद्राणी (for चेन्द्राणी).

13 a) T1 G देवेशो (for नहुषो). — b) T1 G नहुषोयं; T2 देवेशोयं (for देवराजो). D9 देवराजसमद्युतिः. — c) G3.4 वरय (for वृणोतु). B (B4 m as in text) Dn2 D9 इमं; D10 अमुं; G3.4 त्वं (for इयं). K5 वृणु तं त्वं वरारोहे; D1 वृणोति त्वां वरा°; D2 G5 वरयस्व (G5 °य त्वं) वरारोहे; T1 G1 (m as in text).2 M वरयत्वियं (M2 °मं) वरा° (hypermetric). — d) T1 G1.4.5 भर्तारं. K5 G5 °वर्णिनि.

14 a) K1.4.5 D3.10 T2 G2.3 उक्ता (for उक्ते). M1 तदा (for तु सा). G3 वरारोहा (for तु सा देवी). K1 D8 देवैः (for देवी). — b) D8 D10 (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य). K1.2.4.5 सुस्वरं; K3 Dn D8 D1.3-7.10 (m as in text) सस्वनं; D2.8 सत्वरं; G2 गद्गदं. — c) K4 तु तदा (for रुदती). K1.4 देवी; D2 भीता (for दीना).

15 Before 11, T2 ins. इंद्राणी उ°, G1 इंद्राणी. — a) G3 भजामि; M2 अर्हामि (for इच्छामि). — b) K1.4.5 B1-3 D3-10 M2 अन्वासितुं; Ca अन्वास्य तं (as in text). Cd.s cite अन्वास्य. K1.4.5 B2 D3.9 प्रभो; K3 विभो; D10 गुरो; G3 विभुं (for प्रभुम्). B4 m Dn D8 D3-7 T2 (m as in text) पतिं देवर्षिसत्तम; D2 इति मत्वास्म्यहं प्रभो; M1.3-5 पतिमन्वेषयाम्यहं. — c) Hypermetric! K2 D9 S शरणं (for शरणा-). M3-5 ब्रह्मंस्त्वं (for ते ब्रह्मन्). K4 भद्रं (for ब्रह्मन्). — d) K3 Dn D8 D5-7 त्रायस्व (for त्राहि मां). D9 त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K1-3 ins.:

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K2.3 om. the ref. — a) Hypermetric! K3.5 B D (except D3.9) °गतं (for °गतां). K1 D9 न त्यजेहं; D6 न भेतव्यं. — b) K (except K2) D (except D9) T2 निश्चयः (for निश्चितम्). T1.2 (before corr.) G इन्द्राणीं च यशस्विनीं; M त्वामिंद्राणि (M3.5 °णीं) मनस्विनीं (M1 °नि). — c) N (except D1) सत्यशीलां (for धर्म°). — D7 (hapl.) om. 16d-17c. — d) D (except D1.6.8.10; D7 om.) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्). K1.3.5 D9 T1 G अनिंदितां.

17 D6 om. 17abc (cf. v. l. 16). — c) K1 सत्यधर्मः; K5 S (except G2) श्रुतधर्मः.

18 a) K (except K2) D2.6.8 एवं (for एतत्). — b) D2.3 च (for वै). — c) D10 om. च.

19 a) S चास्य (for तस्य). K Dn2 D1.9.10 T1 G1.3.5 M1.4 (sup. lin. as in text) रोह° (for बीज°). — b) Dn तस्य (for चास्य); cf. S above. K2.4 D1.9.10 T2 देवो (for वर्षं). — c) = 21c. Cf. 20c. D1 भीरुं (for भीतं). K4 (sup. lin.) च (for the second प्र-). — d) D1 transp. न and स. M1.2 om. स. M3-5 असौ (for सः). K2 D2 उत्तमान्; K3-5 उत्तरं; B (B4 m as in text) Dn D8 D3 m. 3-7.10 M2 (m as in text) T2 (before corr. as in text) त्रातारं; D1 उत्तमं; M3-5 त्राणं (for अन्तरं). G3 भजते (for लभते). K2 ईप्सन् (for इच्छन्).

20 a) K1 D8 स मोघं; D2 (m as in text) नोष्णं; C8 मोघं (as in text). B4 Dn1 D2 m. 3.4.7 अर्थं; D1 T2 सर्वं; C8 अन्नं (as in text). K2 D9.10 T1 G1 विंदते; C8

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३
शल्य उवाच ।
अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४
बृहस्पतिरुवाच ।
नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५
विघ्नः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६
शल्य उवाच ।
ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ C. 5. 396 B. 5. 12. 29 K. 5. 12. 29

विन्दति (as in text). K2 हि; T1 G5 वा (for च). K3 D9.10 T G अप्रचेताः; K8 D1 अल्पचेताः; M3 अप्युपेतः (for अप्यचेताः). — b) D1 G2 सर्वात्; M3 धर्मात् (for स्वर्गात्). K3.4 T2 G नश्यति (for भ्रश्यति). K1.4.5 Ds2 D2 (m as in text).3.4.9 M5 नष्टचेताः; D5–7 चाप्यचेष्टः; D8 चाप्यचेताः; T2 भ्रष्टचेताः; G M1 भ्रष्टचेष्टः (G4 हृष्टचेताः). — T1 G om. 20^{c}–21^{b}. — c) Cf. 19^{c}. K4 (*sup. lin.*) च (for प्र-). K2.3 D2 शत्रवे; M5 योऽत्र वै (for यो वै).

21 T1 G om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — a) M न जायते (M1 *sup. lin.* प्रजायंते); Ca.d.s प्रमीयते (as in text). M1 (*sup. lin.*) अपि (for हि). M (M1 *sup. lin.* as in text) काले (for अकाले). — b) K1 Dn1 Ds D3–8.10m विवादं; K2–5 D10 विनाशं; D9 विषादं; Cs विवासं (as in text). — c) = 19^{c}. K4.5 D10 यो हि; T1 G4 च (for the second प्र-).

22 a) K2 B1.2.4 प्रजानन्; D1 प्रपन्नां (for विजानन्). — b) D1 ददामि (for दास्यामि). T2 G अहं (for इमाम्). — D1 om. 22^{cd}. — c) M देवीं (for लोके).

23 b) D10 यन्मम (for मम च). T1 G4 transp. च and अपि). Ds1 D1.9 वा (for च). — c) K1.4.5 त्रिदश° (for तत्सुर°). — d) K1 T2 om. हि. K1 transp. अहं and शचीं. T2 शचीमिमां (for अहं शचीम्).

24 D1 M om. the ref. — a) Dn Ds D3–7.10 सगंधर्वाः (for तमेवाहुः). D1 अथ देव्याश्च ते प्राहुः. — b) S (except T2) ऋषिं (for गुरुं). B2.5 T1 G1.2 अंगिरसं. D (except D1.2.8.9) गुरुमाहुरि(D5 °हमि°; D6 °ह इ)दं वचः. — c) K1.5 Dn Ds D1.3.4.6.7.10 नु; K3 च; D2.8 हि (for तु).

25 G4 गुरुः (for बृह° उ°). — a) M3.5 देवि (for देवी). — b) D5 G2.4 M1.2 कंचित्. D2 तदा (for शुभा). D1 कंचित्कालं शुभांतरे. — c) M2.5 इंद्राणि हि°. T G हितमेतद्धि वै मन्ये. — d) K5 T2 यथा; D3 तदा (for तथा).

26 G3 om. 26^{ab}. — a) K3.5 B D (except D2.8) °विघ्नः सुराः; G4 °विघ्नतरः; M2 °विघ्नकरं. M2 कालं; Cs कालः (as in text). — b) K1 transp. कालः and कालं. K4 स्वयं; D9 तस्मात् (for कालः). G2 तं हि; Cs कालं (as in text). M1–4 निनेष्यति (for नयि°). K3 रम्यः कालो भविष्यति; Dn1 कालं न क्षपयिष्यति; D1 कालः कालेन गच्छति; T G1.4.5 कालंस्तं घात(T2 G4 नाश)यिष्यति; M5 कालं विघ्नेन नेष्यति. — c) D (except D1.2.8–10) M3 Cs गर्वितो (for दर्पितो). — d) B (except B4) D2.8.9 M (except M1) बल° (for वर°).

27 D7 om. 27^{ab}. T G om. the ref. — a) K4 D8 यथा (for तथा). K1.4 D2.8.9 T2 उक्तेन (for उक्ते तु). K3 अथ चांगिरसा प्रोक्ते. — b) K B2.3.5 Dn Ds D1.3.6.9.10 तथा; B1.4 D4.5 तदा (for तम्). K3 ध्रुवं (for अब्रुवन्). — d) K4 B Ds1 D2–4.6.7 M1 सर्वं (for सर्व-). — f) D10 शक्राणीयं प्रपद्यतां.

28 b) = 5. 13. 8^{b}. B1 साग्निपुरोधसः; Dn D2–4 चाग्नि°; D8 अग्नि°. — c) D1.2 एकाग्रा; G5 अव्यग्रां (for अव्यग्रा). — d) T G1.2.5 देवानां (for लोकानां).

29 Before 29, K5 B3.4(marg.).5 D (except

C. 5. 397 B. 5. 12. 29 K. 5. 12. 29 त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।
अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
एतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

D1.2.3.9) ins. देवा ऊचुः. — c) D1 देवि; T1 G1.5 साध्वी (for सत्या). D1 त्वं (for च). — d) D1 G1.5 गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

30 a) K5 अयं (for क्षिप्रं). K1 D9 तद्; K2.3.5 D1.3.10 त्वद् (for त्वाम्). K2.3 D1 अधि° (for अभि°). K4 स; D10 तु (for च). — b) K1 D1 विनंक्ष(D1 °क्ष्य)ति स; Ds2 विनश्यति च; D7 T1 G स विनश्यति; D9 स विनंक्ष्यति. D (except D1.2.3.9) G5 पापकृत् (for पार्थिवः). — c) K3.5 M दिवि (for देवि). — d) K3.5 Dn1 D7 G3 अवाप्स्यसि.

31 Before 31, T G (except G5) ins. शल्यः. — a) D5.6 विनिश्चितं (for °श्चयं). K1.3-5 मत्वा; K2 D1 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — b) K (except K2) D1.3.4.9.10 शक्राणी (for इन्द्राणी). — c) G2.3.5 °गच्छच्च (for °गच्छत). S सव्रीळा. — d) = 5. 13. 3d.

32 a) D1.2.3 transp. दृष्ट्वा and तां. K1.5 तु (for तां). D10 राजा (for चापि). — d) K1.4 कालोपहत°; K3.5 D2 कालोपहत°; Ds2 D1 कामोपहत°.

Colophon. K1.2.5 B D (except D2) T1 G2 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (Ds इंद्रजय; T1 G2 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 पुरोहितयानं; D2 नहुषनिश्चयः; Ds पुरोहितयानं and नहुषनिश्चयः; G1.2 नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्यं (G2 °स्पतिसंवादः); M1 नहुषशचीप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5-7.10 S 12; D2 11. — *S'loka no.:* Dn Ds 32.

13

1 a) B1 दुःखिताम् (for अथ ताम्). — b) K1 transp. नहुषः and देवराट्. D1 तथा (for तदा). — f) K2 पतिं वै (for पतित्वे).

2 a) K4.5 M1.3 उक्ते (for उक्ता). — c) D1 प्राकंपत (for प्रावे°).

3 a) K1.2 B Dn Ds D1.3-8.10 प्रणम्य सा; D9 नमस्कृत्य. K2 B Dn Ds D1.3-7 हि; D9 च (for तु). Ds भर्तारं (for ब्रह्माणं). G4 ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य. — b) K2 B D (except D2.3-10) शिरसा तु कृतांजलिः; K3.5 (also as in text) विष्णुं च शरणं (K5 °णा-) गता. — c) K3.5 दुर्विनीतम् (for देव°). — d) = 5. 12. 31d.

4 a) D9 संप्राप्तुं (for अहं लब्धुं). K (except K2) प्राप्तुं; T1 G1.5 किंचित् (for लब्धुं). — b) K1.3 G4 M1.2 कंचित्; M3-5 अद्य (for किंचित्). K2 D (except D1.2.3.9) T2 G2.3 त्वत्तः कं(T2 G3 किं)चित्; T1 G1.5 त्वत्तो लब्धुं (for किंचित्त्वत्तः). — d) K2 क्वासौ कुत्र; B D (except D1.2.3) किं वा प्राप्तः (by transp.); T G कुतः प्राप्तः; M प्राप्तः कुत्र. K3 Dn G4 च (for the second वा).

5 a) K2 एव; B1 D1.9 एवं (for एतत्). K1 च (for तु). K5 परिज्ञाय; T2 तु वै ज्ञेयं (for तु विज्ञाय). — b) K4 T2 G1-3 वि- (for न). K5 D1.2.3.9 S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५
नहुष उवाच ।
एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ६
शल्य उवाच ।
नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । C. 5. 417 B. 5. 13. 17 K. 5. 13. 17

(for प्रभो). — ^{c}) K (except K_2) त्वाहम् (for ऽहं त्वाम्). — ^{e}) D_3 महेंद्राण्या; D_1 स चेंद्राण्या.

6 T G om. the ref. — ^{a}) $D_{1.2.3}$ एवमस्तु महाभागे. — ^{b}) N (except $D_{1.9}$) G_2 M_1 इह (for अभि-). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{3.10}$ S (T_2 after corr.) °स्मर; K_5 T_2 (before corr.) °स्मरन्.

7 $K_{2.5}$ B D (except $D_{2.3}$) S (except T_2) om. the ref. — ^{a}) D_9 S (except T_1 G_{3-5}) सा (for च). — ^{c}) K (except K_2) B D (except $D_{1.2.3}$) च (for सा). T_2 बृहस्पतेस्तु भवनं. — ^{d}) $K_{1.4.5}$ जगामाथ; B D (except $D_{1.2.3}$) सा जगाम; T G (except G_3) प्रजगाम. K_3 सुदुःखिता; $B_{3.5}$ D (except $D_{1.3.9}$) यशस्विनी.

8 ^{a}) M (except M_1) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च). D_3 वचसः; D_9 सुवचः; T_1 $G_{1.5}$ वचनं (for च वचो). K_3 इंद्राण्याश्च प्रतिज्ञाते. — ^{b}) = 5. 12. 28^{b}. K_1 D_3 सर्षि°; Dn $D_{2-4.6}$ चाग्नि°. — ^{c}) $K_{2.3}$ B D (except $D_{2.3.9}$) चिंत° (for मन्त्र°). D_3 D_9 T_2 अव्यग्राः (for एका°).

9 ^{a}) $K_{1.2}$ D_3 देवा (for देव-). — ^{c}) D_1 तं; S (except T_2 G_4) एव (for एनं). — ^{d}) S सर्वे दिवौकसः (for वाक्य°).

10 ^{a}) K (except K_2) $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.3.9}$) ब्रह्मवध्या°. $D_{2.3}$ T_2 असौ (for वै). — ^{b}) K (except K_2) $D_{1.2.3.9}$ G_{2-4} सुरगणाधिपः; T_2 त्रिभुवनेश्वरः. — After 10^{ab}, K_4 ins.:

97* क्व गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते ।;

while T_2 ins.:

98* अविज्ञातः सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— ^{d}) K_2 $B_{1.3}$ D_9 G_3 सर्वतो; $B_{2.4}$ (m as in text) सर्वशो; D_1 सर्वस्य; T_2 सर्वं यो (for पूर्वजो). — ^{e}) T_1 G_1 सर्वदेवानां. — ^{f}) K_5 विष्णो त्वां; D_1 विष्णो त्वं; D_6 T_1 विष्णुस्त्वं; Cs विष्णुत्वं (as in text). K_4 D_6 अपि जग्मि°; D_5 अभिजग्मि°; T_1 अपि जज्ञि°; G_3 उपजज्ञि°.

11 K_3 om. 11^{ab}. — ^{a}) K_2 B D (except $D_{3.9}$) G_4 त्वद्वीर्यनिहते. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ ब्रह्मवध्यावृतः प्रभो (K_1 °भुः). — ^{c}) K (except K_2) शक्रः (for वृतः). K_2 $D_{2.3}$ G_1 °श्रेष्ठः. — ^{d}) G_1 त्वद्य (for तस्य).

12 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ तु (for तद्). — ^{c}) D_1 तपसा (for मामेव). D_1 युज्यतां; G_4 भज° (for यज°). — ^{d}) $M_{3.4}$ पाल° (for पाव°).

13 ^{d}) $K_{1.4}$ D_9 M_2 °भयं.

14 ^{a}) K_2 स्वकर्मणैवं (for °भिश्च). — ^{c}) K_5 Dn_2 Ds_2 $D_{1.6-9}$ T_1 $G_{3.5}$ किंचित् (for कं°). K_1 $D_{3.9}$ T_2 G_3 $M_{1.2.5}$ इदं (for इमं). — ^{d}) K_1 D_3 ऋषयश्चाप्यतंद्रिताः. — K_3 ins. after 14: K_2, after 15^{ab}:

99* शल्य उवाच ।
विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 ^{a}) T_2 शुभं; G_3 तथा (for शुभां). K_2 $D_{2.3}$ T_2 $G_{1.5}$ वाणीं; T_2 वाक्यं (for सत्यां). — ^{b}) $K_{3.5}$ Dn $D_{3-7.10}$ transp. तां and वाणीं. K_2 सत्यां ताम्; T_2 परमम् (for तां वाणीम्). T_1 $G_{1.5}$ सत्याम् (for वाणीम्). K (except K_2) Dn D_{3-5} अशरीरिणीं; G_2 अकुतोभयां. — After 15^{ab}, K_2 ins. 99*. — ^{c}) T G transp. सर्वे and सुरगणाः. — ^{d}) B_1 Dn_2 सुरर्षिभिः; D_1 M_{3-5} मह°

C. 5. 417 B. 5. 13. 17 K. 5. 13. 17 यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°).

16 ^{a}) K_3 ततः; D_9 तस्य (for तत्र). — ^{c}) $K_{4.5}$ T_2 $G_{2.3}$ ववृधे; G_4 प्रवृत्तः (for ववृते). B_2 पावनार्थाय. — ^{d}) K (except K_5) Ds $D_{5.7.9.10}$ ब्रह्मवध्या°.

17 Before 17, $D_{3.4.7}$ ins. शल्य उ°. — ^{a}) M_{3-5} विभजन् (for °भज्य). $K_{1.2.4}$ $B_{1.2.4}$ ब्रह्मवध्यां. B_2 D_7 वै; G_3 च (for तु). — ^{d}) D_{10} महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 Ds D_{10} om. 18^{ab}. — ^{a}) D_9 T_2 स (for सं-). — ^{b}) K_5 निःसृत्य; D_4 विभज्य. — ^{c}) $K_{2.4}$ B (except B_4) D (except Ds) धूत° (for पूत°). — ^{d}) K (except K_2) वृत्रहा; D_9 बलहा; S विमुक्तो (for वासवो). D_1 आत्मना (for °वान्).

19 ^{a}) K_3 अचाल्यं; B Dn Ds $D_{2-7.9}$ अकंपत्; D_1 M_2 अकल्प्यं; T_2 आगम्य (for अकम्प्यं). D_1 तस्मात्; $G_{1.5}$ स्वस्थं (for स्थानात्). K_5 स्वस्थानस्थं च नहुषं. — ^{b}) K_2 B D बलनिषूदनः (for च बल°). — ^{d}) B_2 सु- (for च).

20 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1.2.3.9}$) T_2 देवः; T_1 $G_{1.3.5}$ M_2 भीतः (for वीरः). — ^{b}) D_6 विनश्यति; G_5 न दृश्यत. — ^{d}) D_1 T_2 G (except G_5) कालकांक्षी. D_1 G_4 च भारत (for चचार ह).

21 ^{a}) Ds $D_{1.3.10}$ $G_{3.4}$ प्रणष्टे (see below). $D_{2.3}$ च (for तु). K(except K_3) पुनः (for ततः). T_1 $G_{1.5}$ ततः प्रणष्टे देवेशे. — ^{c}) Ds D_2 ततो (for तदा). G_4 दीना (for देवी).

22 Cf. 1. 9. 4^{ab}. — Before 22, M ins. शची. — ^{a}) K_5 हुतं चापि (for यदि हुतं). — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.3.10}$ T G एकभर्तृकता मे (D_1 च); B_4 एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव). Dn_2 $D_{2.3}$ $G_{1.3.5}$ M_2 अस्ति; D_1 इति (for अस्तु). — ^{d}) $D_{2.3}$ वै; M चेन् (for वा).

23 ^{a}) D_1 पुण्यं; T_1 $G_{1.2.5}$ अद्यां. K_1 चैताम्; D_1 चेदम्; M_{3-5} त्विमाम् (for चेमाम्). K_1 विद्यां; D_1 दिव्यं. — ^{b}) D_1 प्रवृत्तं; T_2 प्रवृत्ते. $K_{3.5}$ Ds_2 $D_{2.3}$ उत्तरायणीं (K_5 °णात्); D_1 T_2 चोत्तरा°. — ^{c}) Some MSS. रात्रीं. — ^{d}) K (except K_2) Dn_1 $D_{3.4.7.8.10}$ सिध्यंतां मे °रथाः.

24 ^{a}) K_2 प्रीयतां; K_3 नियता; D_1 प्रयाता; D_5 T_2 प्रयतां. D_2 तां (for च). K_1 वच्मि तां (for च निशां). K_2 G_4 $M_{3.4}$ निशा- — ^{b}) $K_{1.2}$ उपा(K_2 °प)तिष्ठतु; D_9 G_5 उपतिष्ठति. K_1 सा मयि; K_2 मामिति; T_1 तत्र ह. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.10}$ पतिव्रतानां; K_2 $D_{7.8}$ G_3 M_5 °व्रतत्वात्; D_9 पातिव्रत्यस्य. — ^{d}) D_9 G_5 उपाकरोत्; G_2 अथाशृणोत्. — After 24, K_4 ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K_3 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{a}) G (except G_5) मे; M अपि (for असौ). — ^{b}) $K_{3.4}$ वै सं- (for देशं). G_3 ह; G_4 नः (for मे). — ^{c}) S प्र(G_3 प्री)त्याहोपश्रुतिर् (G_2 °तिं). K B_4 Dn $D_{2-4.8.9}$ G_4 देवीं. — ^{d}) M (except M_2) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn_1 दृश्यते; $M_{2.5}$ दृश्यता.

Colophon. $K_{1.2.4.5}$ B D G_2 M_{2-5} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G_2 M_{2-5} इंद्र-

१४

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९ C. 5. 438 B. 5. 14. 11 K. 5. 14. 11

विजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4.5}$ $B_{1.2.4}$ D_8 पुरोहितयानं; $M_{1.2}$ ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरणं (M_2 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{n1} $D_{5.7.10}$ S 13; $D_{2.6}$ 12. — *S'loka no.:* K_5 28; Dn 27.

14

1 ^{a}) D_{10} M_2 एतां (for एनां). K_{3-5} $D_{5.6.8.10}$ T_1 $G_{4.5}$ M (except M_1) रूपिणी. G_4 M देवीम् (for साध्वीम्). — ^{c}) K_2 ततस्तां रूप°.

2 ^{a}) G_2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी). K (except K_4) $B_{2.3.5}$ D (except $D_{2.8.9}$) सं(K_5 D_1 सा)प्रहृष्टात्मा (for °हृष्टा सा). — ^{b}) K_2 T_1 G (except G_3) इदम् (for एनाम्). $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.8-10}$) अथाब्रवीत्; T_1 G उवाच तां ($G_{4.5}$ *sup. lin.* ह). T_2 संपूज्य समुवाच तां. — ^{d}) K_2 तत् (for का), and वरांगने (for वरान°). — After 2, T_2 ins.:

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K_3 $G_{3.4}$ om. the ref. — ^{a}) $D_{5.9}$ देवी; M (except M_1) भद्रे (for देवि). — ^{c}) $D_{2.8}$ देवि (for चैव). G_2 संप्राप्य. — ^{d}) K (except K_2) transp. तव and सत्येन. K_2 भामिनि; B D (except $D_{1.2.8.10}$) भाविनि (for तोषिता). T G भवत्याः सत्यभाषितात्.

4 ^{a}) K_2 B (except B_2) D (except $D_{1.2.8-10}$) T_2 G_{3-5} च (for असि). $D_{1.2.8}$ युक्तासि (for युक्ता च). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_8 S शमेन; K_2 तपसा; B_{2-4} दमेन; D_2 समेन (for यमेन). B_3 विनयेन; D_2 विषमेन; G_5 च दमेन (for निय°). — ^{d}) $D_{1.2.8.9}$ देवि (for देवं). $K_{1.5}$ शत्रुनिषू°; G_3 यत्रारिसूदनं; some MSS. °निसूदनं. — ^{e}) T_2 आगच्छ (for अन्वेहि). — ^{f}) D_1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे).

5 All MSS. except G_5 om. the ref. — ^{a}) K_5 D_{n2} $D_{5.7.10}$ Cn प्रहितां (for प्रस्थितां). — ^{b}) $K_{2.3}$ पृष्ठमन्वगात्; B_{1-3} पृष्ठतोन्वया(B_3 °गा)त् (for सा सम°). — ^{c}) D_9 T_1 $G_{1.4.5}$ देवारण्यम्. — ^{d}) $G_{1.4}$ ततः (for बहून्). K_2(*sup. lin.* as in text)$_{.5}$ D_8 $D_{2.8-10}$ तथा (for ततः). — ^{f}) $B_{2.4}$ आसदत्; T G आगता (for आगमत्).

6 ^{a}) T_1 G मुंजवंतं (G_3 उन्नतं तं) (for समुद्रं च). — ^{b}) K $D_{8.10}$ °विस्तरं. — ^{c}) G_4 आजगाम (for आस°). — ^{d}) D_9 T_2 G_{1-3} °लताकुलं; T_1 $G_{4.5}$ °लतायुतं.

7 ^{b}) $D_{2.8}$ °शकुनिसेवितं; T_1 G_1 °शकुनिनादितं; T_2 °शकुनिसंवृतं; G_5 °द्रुमलताकुलं.

8 ^{b}) K_3 सुरभीणि समंततः. — ^{c}) T_1 अनु° (for उप°). — ^{d}) K प्रोत्फुल्लानि (K_2 पुष्कलानि). B_1 च सर्वतः (for सह°). — After 8, K (except K_5) D (except D_8 $D_{1.9.10}$; D_2 marg. *sec. m.*) ins.:

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।
[(L. 2) K_{1-3} D_8 °णोद्गतनालेन.]

9 ^{a}) M transp. पद्मस्य and भित्त्वा. D_9 तु; S सा

C. 5. 439 B. 5. 14. 12 K. 5. 14. 12 तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।
एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च). — ^{c}) K_2 Ds_1 D_5 T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{1.3}$ बिसतंतुं प्रविष्टं; Cs as in text. $B_{2.4}$ S तु (T_2 M_2 तं) (for च). K_4 विश्रांतमुपतिष्ठंतं. — ^{d}) K_4 तंसा (for तत्र). M शचीपतिं (for शतक्रतुम्).

10 ^{a}) K_3 transp. दृष्ट्वा and च. $B_{1.3.5}$ अति॰; B_2 D_3 तु; D_1 T $G_{1.2.5}$ M अथ (for च). D_9 सूक्ष्मरूपेण; G_3 चैव रूपेण; G_4 अथ सुरश्रेष्ठं (for च सुसू°). — ^{b}) $K_{4.5}$ वेषेण; $G_{3.4}$ सूक्ष्मेण (for रूपेण).

11 Before 11, M (except M_1) ins. शल्यः. — ^{b}) D_1 विशुद्धैः; Cs विश्रुतैः (as in text). — ^{c}) K_2 D_9 स्मय° (for स्तूय°). T_1 $G_{1.5}$ तथा; G_4 $M_{1.2}$ तदा (for ततो). T_1 $G_{1.5}$ स्तोत्रैः (for देवः).

12 ^{a}) $K_{1.4.5}$ $D_{2.8-10}$ T_2 G_5 इह; D_1 त्वसि; G_3 अपि (for असि). — ^{b}) D_{10} G_5 नु (for तु). — After 12^{ab}, K (except K_5) D_3 ins.:

103* केन चास्मि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 ^{b}) T_1 G प्राप्तो (for प्राप्य). K_{3-5} B (except B_1) D (except $D_{1.2.3.9}$) °समन्वितः (for °मदान्वितः). — ^{c}) K_3 B_1 D_2 तु; T_2 स (for च). M_{3-5} दुरात्मा स (for च दुष्टात्मा). — ^{e}) Hypermetric! K_4 T_1 उपातिष्ठ; T_2 उपैहि; G_3 आतिष्ठ (for उप°). K_1 B_{2-5} Dn_2 Ds $D_{3-7.10}$ T_1 G_1m.$_4$ इति स; $K_{3.4}$ Dn_1 $D_{1.8.9}$ इति मां; B_1 D_2 इति मा; T_2 मामिह (for मामिति). K_5 G_5 उपतिष्ठत (G_5 °ति) मां क्रूरः. — ^{f}) T_1 $G_{1.3.5}$ M मयि; G_2 प्रभो (for मम).

14 ^{a}) K (except K_2) आयास्यसि (for त्रास्यसि). — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ M मा (for मां). — ^{c}) $B_{1.3}$ M संत्रस्ता; B_5 Dn Ds D_{3-10} G_4 °प्राप्ता (for °तप्ता). K_1 एतेन कारणेनात्र; $K_{3.4}$ D_2 एतेनाहं संप्रतप्ता (K_4 °प्य); K_5 एतेन चाहं संप्रतप्ता (hypermetric). — ^{d}) B_5 Dn_2 द्रुतं; Dn_1 $D_{3-8.10}$ नूनं; D_9 तप्ता (for प्राप्ता). G_4 संतप्ताहं (for प्राप्ता शक्र). — T $G_{1.3-5}$ read 14^{ef} after 15, followed by 104*. — ^{f}) $K_{3.5}$ तं दुष्टं (for नहुषं). D_1 क्रूर° (for पाप°).

15 ^{a}) B_1 D_2 $M_{1.3.4}$ प्रकाशय स्व(B_1 त्व)मात्मानं; B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ प्रकाशयात्मनात्मानं. — ^{b}) G_2 दैवेन हतचेतनः. — ^{c}) K_2 स्वमा° (for समा°). D_1 प्रभो (for विभो). — After 15, T $G_{1.3-5}$ read 14^{ef}. T $G_{1.3-5}$ ins. after 14^{ef} (transposed): G_2 M, after 15:

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदितः ।
[T_2 M (except M_4) स; G_3 हि (for च).]

Colophon. $K_{1.4}$ B D (except Dn_2 D_2) T_1 G_1 M_{3-5} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M_{3-5} इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ $B_{1.2.4}$ पुरोहितयानं; D_2 इंद्रप्रदर्शनं; G_1 शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रोपलब्धिः; M_1 शच्युपश्रुतिसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.10}$ S 14; $D_{2.6}$ 13. — *S'loka no.:* K_5 17; Dn 18.

15

1 ^{a}) K (except K_5) D_3 T G M_2 तु (T_1 G_1 च) (for स). — ^{b}) T_2 शर्ची (for शच्या). D (except $D_{1-4.9}$) तां पुनर् (for पुनरथ).

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।
यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् । C. 5. 459 B. 5. 15. 14 K. 5. 15. 14

---

2 ^{a}) K (except K2) D10 T2 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). — ^{b}) Dn D1.3.4.7 G4.5 हव्यकव्यैश्च. B D (except D1.2.6.8–10) भाविनि. — ^{c}) T2 इति (for नीतिम्). D1 अनु-; T2 मंत्रं (for अत्र).

3 ^{a}) G2 एवं (for गुह्यं). D10 S om. च. K1.4.5 B1 D2–4.8 एव (for एतत्). K5 धार्यं (for कार्यं). — ^{b}) K2 D1 G4 ख्यातव्यं (for आख्या°). — ^{d}) K (except K2) वदस्व; D1 ब्रूहि त्वं (for ब्रवीहि). B2.4 D (except D1.2.9.10) च सु° (for तनु°).

4 ^{b}) B1 जगत्प्रभो. — ^{c}) K5 वशप्राप्ता; T1 G1.2.4.5 वशीभूता. K1 चाहं; K2 D1.9 T2 प्रीत्या (for प्रीता). G3 एवं ते विनयी प्रीत्या. — ^{d}) Ds2 भविष्यामि तवांतिकं.

5 ^{b}) S (except G3) पत्न्या (for पत्नी). D8 पौलोमी (for पत्नी सा). — ^{c}) K3 B1 D1.2 T G1.2.4 M तं (for तु). K1.4 D2.9 G3.5 एवमस्त्वित्य(D2.9 G3 °स्तु त)थेत्युक्त्वा.

6 ^{b}) K4 B D (except D1.9.10) सस्मितो. — ^{d}) D1.2 G3 ब्रवीषि (for करोमि).

7 K1 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{b}) D2 तत्कर्तास्मि प्रसीद मे. — D2 om. 7^{cd}. — ^{d}) K4.5 करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K1 (cf. v. l. 7) T1 om. 8^{ab}. — ^{a}) S (mostly) व्रीळा (for व्रीडा). — ^{b}) D1 मम (for मयि). B D (except D1.9.10) T2 G5 विश्वसेः (for °स). — ^{c}) Dn1 G5 च; D1.3 एव; D10 अहं; T1 G1–4 M (except M2) ते (for वै). — ^{d}) K2 B D (except D1.2) करिष्ये (for कर्तास्मि).

9 B2 G1.5 शच्युवाच (G1.5 om. उ°). — ^{a}) K2 B D (except D1) M1 transp. त्वया and कृतः. — ^{b}) K (except K1) T1 G M3.4 आकांक्ष (for °क्षे). — ^{c}) K2.4 B1 D1.9 G1.3.5 transp. भर्ता and मे. — ^{d}) G1.5 नरा° (for सुरा°).

10 G5 om. 10^{a}–11^{d}. — ^{a}) M कार्यार्थं (for कार्यं च). D10 हृदये (for हृदि मे). D5.6 T2 तु; D9 च (for तद्). — ^{b}) T1 G1.2.4 उप° (for अव°). — ^{d}) K1 D7 एव; K4.5 एवं (for एतत्). — ^{f}) D7 गता (for ततः). M3–5 तत्तस्यां (for ततः स्यां). K1.3.4 D7 G3 अहं (for स्यां). D9 मम चेदिच्छसि प्रियं; T1 G1 ततस्त्वं कर्तुमर्हसि.

11 G5 om. 11^{abcd} (cf. v. l. 10). — ^{b}) K2 B (except B4) वा; D2 च (for अथ). D3 G4 transp. रथाः and तथा. — ^{c}) K (except K2) D10 अपूर्वं वै; B2.3 Dn Ds D3.5.6.8.9 अथापूर्वं. — ^{f}) D1 T1 G1.5 M1 सुराणां (for असु°).

12 ^{a}) D9 M1.3.4 त्वा (for त्वां). K2 B Dn Ds D2–8 °भागाः; D1.9 °भाग (for °राज). — ^{b}) K3–5 D3.4.10 मुनयः (for ऋषयः). K3 शंसिता; D1 संशिता (for संगता). D9 T2 मुनयः (T2 ऋषयः) संशितव्रताः.

13 G2 om. 13^{abcd}. — ^{b}) K2 D3 M3–5 अर्हति (Ds2 अर्हथ). — ^{c}) K4 D1.9 T आधत्स्व; B Dn Ds D3–8.10 G5 M1 आदत्से. — ^{f}) B D (except D1.2.9.10) शक्नोति (for इच्छति).

14 S om. the ref. — ^{a}) K1.3.4 उक्ते (for उक्तस्). — ^{b}) K3 प्राहृष्यच्छ्रानदुर्बलः. — ^{c}) D10 भूयः (for

C. 5. 460 B. 5. 15. 15 K. 5. 15. 15 न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४
अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९
एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२
बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ २३
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि). — ^{d}) T_2 इंद्राणीं; M (except M_4) नरेंद्रः (for सुरेन्द्रः).

15 Before 15, all MSS. ins. नहुष उ° (S om. उ). — ^{e}) D_2 T_2 $G_{2.4.5}$ रुचिरं; G_3 कथितं.

16 ^{ab}) $G_{3.4}$ अ(G_4 ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहाश्च (G_4 °न्स) कुरुते मुनीन्.

18 ^{a}) K_3 क्रुद्धे मयि विनश्यंति. — ^{b}) $K_{3.4.5}$ B_1 T_1 G (except G_5) M_{3-5} सर्व-; M_2 सप्त (for सर्वं). — After 18, T_2 $G_{1.5}$ ins.:

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।
मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।
[(L. 2) T_2 प्रतिष्ठिताः (for सना°).]

19 T_1 om. 19. — ^{d}) $K_{1.3.5}$ देव° (for ब्रह्म°). T_2 तथा ब्रह्मर्षयोमलाः. — G_2 (which om. 19^{e}–20^{b}) ins. 107* after 19^{cd}. — ^{e}) K (except K_2) D_{10} माहात्म्यं पश्य मे देवि; Dn $D_{3.4.9}$ पश्य माहात्म्ययोगं मे. — ^{f}) $D_{2.10}$ समृद्धिं (for ऋद्धिं च). — After 19, T_2 (om. line 2) $G_{1.5}$ ins.:

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।
यद्यस्य तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D_9 om. 20; G_2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — Before 20, N (except K_1; D_9 om.) T_1 $G_{1.4.5}$ ins. शल्य उ° (T_1 $G_{1.4.5}$ om. उ). — ^{a}) D_1 M_{3-5} अथ; $M_{1.2}$ च (for तु). — ^{b}) $K_{1.2}$ तु (for च). — T $G_{1.3.4}$ M_1 (om. lines 1 and 4).2 ins. after 20^{ab}: G_2 (om. lines 1–2), after 19^{cd}:

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।
विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।
हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।
स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
[(L. 1) T_2 $G_{3.4}$ वीर्येण भरतर्षभ; M_2 बलवीर्यसमन्वितं.]

— ^{c}) $K_{1.3.5}$ T $G_{1.2.5}$ M तु; $B_{3.5}$ Dn $D_{2-4.6}$ $G_{3.4}$ च (for स). — ^{d}) T $G_{1.4.5}$ मुनीन् (for ऋषीन्). $K_{1.5}$ स ऋषीन्नियमस्थितान्; B_5 ऋषीन्नियमसंयतान्.

21 ^{a}) K_2 $D_{1.9.10}$ S (except T_2) °ण्यावलेपेन. — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1.2}$) T_1 $G_{1.5}$ $M_{2.4}$ मद(D_{10} वर)बलेन; $M_{1.3.5}$ बलमदेन. — ^{c}) T_2 G_4 कामयुक्तः. K_5 D_9 G_{3-5} M (except M_5) सु-; D_1 च (for स).

22 Before 22, T_2 G_4 ins. शल्यः. — ^{a}) $B_{1.2}$ D_{10} सा (for च). — ^{b}) K_2 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ अथाब्रवीत् (for उवाच सा). K_4 D_9 च; K_5 D_1 T_1 ह (for सा). — ^{c}) G_{2-4} °शिष्टश् (for °शेषो). T G च (for मे). — ^{d}) K_2 $B_{2.4}$ D_2 तु; G_3 च (for इह). — ^{e}) Ds $D_{5.6}$ तं (for त्वं). — ^{f}) K_1 भक्तायां.

23 ^{d}) T_2 नहुषो. $K_{1.4.5}$ °चेतनात्; T_2 °चेतनः.

24 ^{b}) T_2 M_4 (*sup. lin.* as in text) हत (for गत). K_3 B_4 D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ एव (for एष). $B_{2.4}$ नृपाधमः; Ds_2 T_2 G_5 नराधिपः; D_9 न संशयः. — ^{c}) K_1 ऋषीणां च (for महर्षीणां). — ^{d}) B (except B_3) Dn Ds D_{3-8} T_2 $G_{3.4}$ ततः (for हतः). D_{10} वाहनाद्धतमंगलः.

ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
अग्निरुवाच ।
बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
शल्य उवाच ।
तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः । C. 5. 484 B. 5. 16. 2 K. 5. 16. 2

---

25 K2 D1 T2 om. (hapl.) 25^{bc}. — ^{c}) M (except M1) तु (for च). K1 अपि गमिष्यामि; K3-5 अप्याययिष्यामि; G4 अहं गमि°; M (except M1) अभिगमि°.

26 ^{a}) M1 वह्निं स (for विधिवत्). — ^{b}) D1.2 सुमहत् (for परमं). — ^{c}) D8 °राज (for °तेजा). — ^{d}) D1 देवराजप्रशांतये. — After 26, B5 Dn D2 (marg.).3–8 T2 (marg.) ins.:

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजञ्छक्रमन्विष्यतामिति ।
[Dn2 D2–6.8 T2 अन्वेष्य°; Cn as above.]

27 K4 (hapl.) om. from मद्भुतं in 27^{c} up to °पागमत् in 28^{f}. — ^{d}) K3 B D (except D1.9) तत्रैव (for सहसा).

28 K4 om. up to °पागमत् in 28^{f} (cf. v. l. 27). — ^{a}) D10 सर्वाः (for चैव). — ^{b}) B5 Dn1 D3.4 पर्वतानि (for °तांश्च). — ^{d}) K1 Dn Ds1 D5–7.9 विचिंत्याथ; K2 विचीयाथ; K4.5 विजगाह; B Ds2 D2–4.8 विचित्याथ; D1 विदेशांश्च; D10 समन्विष्य; T G M1.2.4 (*sup. lin.* as in text) विचिनोति (for विचीयाति-). D1 महोदधीन्; G3 महामतिः; M4 (*sup. lin.* as in text) मनोतिगः (for -मनोगतिः). — ^{e}) K3 D7–9 निमिषांतर°. — ^{f}) D2 °गतः (for °गमत्).

29 G3 om. the ref. M1 वह्निः (for अग्निः). — ^{b}) K3 B D (except D1.2.9) इह (for अहं). — ^{c}) T G तथा (for सदा). — ^{d}) G5 °ष्टुं नाहमुत्सहे.

30 All MSS. om. the ref. — ^{ab}) K1 महातेजाः; K2 आंगिरसः; K3–5 म(K4 बृ)हत्तेजाः; D2 T1 G M बृहस्पतिः (for देवगुरुः). K (except K2) D1.10 आपो (for अपो). K3 G4 महामते. T2 बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो विश पावक.

31 ^{a}) Dn1 D3.9 शक्यामि (for शक्ष्या°). — ^{d}) M1.2 मे (for ते). K (except K2) T G1.2.4.5 महाकवे; B1.3 G3 महामते. D2 प्रपन्नोस्मि महामते.

32 = Manu 9. 321. — ^{c}) T1 G (except G3) सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B3 स्वं स्वं (for स्वासु).

Colophon. K1.2.5 B D (except Dn2) T1 G1 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D7 इंद्रजय; T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4 D8 पुरोहितयानं; D2 शचीवाक्यं; G2 इंद्रान्वेषणे अग्निबृहस्पतिसंवादः; M1.2 इंद्रान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.10 S 15; Dn2 16; D2.6 14. — *S'loka no.:* K5 35; Dn 34.

16

1 ^{ab}) = (var.) 1. 220. 22. K4 D1 T2 G3.4 M2 °भूतानां (for °देवानां). — G3 (hapl.) om. 1^{bc}. — ^{c}) K1 अग्ने (for अन्तः). K1.3.4 D9 सर्वभूतेषु. G4 त्वमंतश्चरसि भूतानां (hypermetric!). — ^{d}) G5 त्वमसि

C. 5. 484 B. 5. 16. 2 K. 5. 16. 2 त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि).

2 2^{ab}=(var.) 1. 220. 23^{ab}. — ^{a}) K (except K_2) transp. आहुः and एकं. Cs as in text. — T_1 om. 2^{cd}. — ^{c}) D_1 न्यासं (for त्यक्तं). $K_{3.5}$ D_{10} हीदं; D_9 चैतत्; G_2 सर्वं; G_4 ह्यदं; M_2 सस (for चेदं). — ^{d}) $K_{2.4}$ न स्याद् (for नश्येद्). K_3 विनश्यति न संशयः; D_1 अन्यं न स्याद्धुताशनात्.

3 =(var.) 1. 220. 25. — ^{a}) K_1 $D_{1.2.9}$ तुभ्यं कृत्वा (by transp.); K_{3-5} T G (except G_5) तव कृत्वा. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ सत्कर्म°; K_2 B_4 Ds $D_{5.7.8.10}$ T_2 G_2 °विहितां. — ^{d}) K (except K_2) D_9 T G (except G_5) पुत्रै° (for सुतै°).

4 ^{a}) K_1 Ds D_1 हव्यवाह. M त्वम(M_2 °द)ग्ने हव्यवाहस्तु ($M_{1.2}$ °स्त्वं). — ^{c}) Ds यजंते. D_2 सत्रे; T_2 यज्ञैस् (for सत्रैस्). — ^{d}) K_1 यजंति; T_2 मंत्रैश्च; G_2 यच्छंति (for यज्ञैश्च). K_1 T_1 $G_{1.2.4.5}$ परमा(G_2 च वरा-; G_4 विविधा)ध्वरैः; G_3 परमेश्वरं.

5 ^{a}) K_1 D_3 ह ष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K_4 त्वम् (for त्रीन्). G_1 हव्यवाहः; M_2 जातवेदाः. K_5 सृष्ट्वा च लोकाञ्छ्रुतिमान्हव्य°. — ^{b}) D_9 S (except T_2 $G_{2.3}$) transp. प्राप्ते and काले. $K_{2.3.5}$ G_4 समृद्धः; D_6 प्रसिद्धः; T_2 समस्तान् (for समिद्धः). — ^{c}) B (except B_1) D (except D_1) त्वं सर्वस्य (for सर्वस्यास्य). K_4 जगतस्त्वं (for भुवनस्य). $K_{3.5}$ त्वं प्रसूतिः (for प्रसूतिः).

6 =(var.) 1. 220. 26. — ^{a}) D_2 एव (for अग्ने). — ^{b}) B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 (before corr. as in text) मनीषिणः; M (except M_1) महाद्युते (for त्वमेव हि). G_{2-4} च (for हि). D_2 खे विसक्ताश्च विद्युतः. — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.6.7}$ वहंति; Ds G_4 दहंते. — ^{d}) B_1 भानवः; B_{2-5} D (except $D_{1.2}$) हेतयः (D_9 °वः); T_2 दीप्तयः; G_1 रश्मिभिः; G_5 रश्मयः; Ca. d. s हायनाः (as in text).

7 7^{ab}=(var.) 1. 220. 28^{ab}. — ^{a}) K_2 T_2 त्वयापो; G_3 त्वयासीन् (for त्वय्यापो). $K_{2.4}$ D_{10} विहिताः (for (for नि°). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ विश्वं (for सर्वं). — ^{c}) D_9 अस्तु (for अस्ति). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ सुव्रत (for पावक).

8 ^{a}) T_2 G_5 M स्वां; G_4 त्वां (for स्व-). D_9 विशते सर्वो (for भजते सर्वो). — ^{b}) K_5 T_1 G_1(*sup. lin.* as in text)$_{.4}$ विशतु (for विशस्व). — ^{c}) K_5 D_9 G_3 M (except M_2) त्वा (for त्वां). — ^{d}) T G ब्रह्म- (for ब्राह्मैर्).

9 N (except D_3) M (except M_1) om. the ref. — ^{a}) B D (except $D_{2.8-10}$) T $G_{1.2.5}$ हव्यवाट् स (for °वाहो). — ^{b}) K_4 $D_{3.10}$ T_1 G_{1-3} कविसत्तमः. — ^{c}) D_9 उवाचेदं (for अथोवाच). — ^{d}) K_1 उत्तरं; Ds_2 G_2 अब्रवीत् (for उत्तमम्). — ^{e}) M (except M_1) transp. ते and शक्रं. G_4 अहं (for ते). — ^{f}) K_2 $D_{1.2}$ अहं (for ते).

10 Before 10, $K_{3.5}$ B D (except Ds_1 $D_{1.3}$) $G_{4.5}$ M ins. शल्य उ° (S MSS. om. उ°). — ^{a}) D_2 विचिन्त्य (for प्रविश्य). — ^{b}) B_1 सपर्वताः; D_2 समुल्बणाः (for सपल्वलाः). — ^{c}) Dn $D_{3.4}$ आससाद (for आज°). $K_{1.4.5}$ तद्वै; K_2 D_2 S तत्र (T_2 M_1 तत्तु) (for तच्च). — ^{d}) M_{3-5} transp. गूढः and यत्र. $B_{3.4}$ शचीपतिः (for शत°).

11 ^{a}) G_4 सहार्चिः; $M_{2.3.4}$(*sup. lin.*)$_{.5}$ सरसि (for पद्मानि). — ^{c}) K_4 अभ्य°; Dn $D_{3.4.7.9}$ अपश्यत्स; G_3 अथा° (for अन्व°). Dn $D_{3.4.7.9}$ तु (for स). — ^{d}

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६
त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०

बृहस्पतिरुवाच ।

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा । C. 5. 505 B. 5. 16. 21 K. 5. 16. 21

MSS. बिश°, विस° or विश° also. B (except B_1) Dn D_5 $D_{3-8.10}$ तदा; D_2 स्थिरं; G_4 प्रभुं (for स्थितम्). T_2 बिसमध्ये व्यवस्थितं.

12 ^{a}) S (except G_3) आगम्य. $D_{2.9}$ M_2 च पुनस्; M_{3-5} सरसस् (for च ततस्). — ^{b}) D_{10} M_2 समा° (for तमा°). K (except K_5) B_{1-3} $D_{2.9.10}$ बृहस्पतिं. — ^{d}) K_2 °तंत्वाश्रयं; S (except T_2) °सूत्राश्रितं.

13 ^{a}) D_9 S (except M_2; G_1 before corr. as in text) °गंधर्व- (for °गन्धर्वैः). — ^{c}) $K_{1.4}$ पौराणैः (for पुरा°). D_1 कविभिर्; G_3 स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्). T_1 $G_{1.5}$ दिव्यैः (for देवं). M विविधाभिश्च स्तुतिभिः.

14 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ शत्रुः (for शक्र). — ^{b}) K_2 $D_{2.9}$ T_2 M दानवस्; D_7 दारितस् (for दारुणस्). K_1 तथा (for त्वया). — ^{c}) D_{10} उभौ (for एव). — ^{d}) D_9 अथोभौ; D_{10} संहतौ; T_2 तथा तौ. K_{3-5} $B_{2.4}$ D_{10} घोरदर्शनौ.

15 ^{b}) D_9 T_2 G_4 सर्व- (for सर्वाञ्). K_4 om. from 15^{c} up to हतः in 16^{c}. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_1 M (except M_1) वज्रं; K_3 B (except B_1) Dn D_{2-8} शक्र; Ds_2 च हि (for वज्रिन्). — ^{d}) D_3 D_{10} मह°; T_1 $G_{1.5}$ ऋषीन्देवान् (for देवर्षींश्च). K_5 स्वयमागतान्; D_9 च सनातनान्; D_{10} समुपागतान् (for च समा°).

16 K_4 om. up to हतः in 16^{c} (cf. v. l. 15). — ^{b}) G_3 लोकान् (for लोकाः), and (by corr.) प्रभो (for विभो). T_2 त्वया लोकाः सुरक्षिताः. — ^{c}) T_2 °दाय (for °साद्य). — ^{d}) B Dn_1 D_{2-4} °तेजोति° (for °तेजोप°).

17 ^{a}) B (except B_1) °देवेषु (for °भूतेषु). Dn D_3 $D_{2-8.10}$ शरण्य (for वरेण्य). K_{3-5} D_9 S वरो ($K_{3.4}$ D_9 समो; K_5 समं) वरेण्यः ($K_{4.5}$ T_2 °ण्य) (for वरेण्य ईड्यः). — ^{b}) D_9 समो; G_3 परं (for समं). D_2 एव (for इह). — ^{c}) K_5 शश्वत् (for शक्र). — ^{d}) K_1 G_5 अभिमानं; K_4 D_7 महिमा त्वं; T_2 शत्रुमाजौ; G_4 अतिमानं (for महिमानं). $K_{1.3-5}$ गतिश्च; G_4 च शक्रः; G_5 च कर्ता; $Cd._3$ चकर्थ (as in text). K_2 त्वं देवानामापदं हंसि नूनं.

18 ^{a}) K_2 त्राहि; G_4 पासि (for पाहि). K_3 D_2 T_2 G (except G_5) transp. देवान् and लोकान्. K_3 $B_{2.4}$ Dn D_{3-8} सर्वान्; D_9 M (except M_1) लोकान् (for देवान्). K D (except D_5 $D_{5.8}$) T G च; M (except M_1) स्व- (for स-). D_9 माहेंद्र (for -लोकांश्च). — ^{b}) $K_{1.2}$ G_5 त्वमवा° (for बलमा°). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_2 T G तु; D_9 अथ (for च).

19 ^{a}) K_2 om. च. D_{10} पुरेव (for स्वं चैव). G_5 आदाय (for आस्थाय). — ^{b}) K_2 सर्वभूत-; D_3 (by transp.) स बभूव. — ^{c}) K_1 D_3 गुरून् (for गुरुं). K_1 देवान् (for देवो). — ^{d}) K_5 B D (except D_1) अव(D_9 उपा)स्थितं.

20 ^{a}) D_1 G_4 वै (for वो). — ^{b}) M °बलः (for °सुरः). — ^{c}) K_2 स; D_9 तु (for च). $K_{1.4.5}$ D_{10} अपि (for सु-). — ^{d}) $K_{2.3}$ $D_{1.9}$ $G_{2.4}$ M_{3-5} सः (for यः). B Dn D_5 D_{2-8} यो वै लोकाननाशयत्.

21 ^{a}) K_1 मानवो (for मानुषो). D_6 (hapl.) om. from राजा up to नहुषो in 22^{a}. — ^{b}) K (except K_2) बलवीर्येण तेजसा; T_2 महर्षिगण°. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{9.10}$ T_2 अनुप्राप्य (for °प्रासः). — ^{d}) D_9 M बाधति नो (for मो बाधते). G_{2-4} अधिकं (for भृशम्).

C. 3. 505
B. 5. 16. 21
K. 5. 16. 21

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वांश्चो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३
गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र
त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४
एवं कैर्वर्धितश्चापि देवै
राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः
कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता
न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

---

22 D6 om. up to नहुषो in 22^a (cf. v. l. 21); Dn1 om. the ref. K2 B D3 D1.5.7–10 शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) K D2.7–9 G3.4 M3–5 तु; B2 Dn D3.4 च; B4 वै (for नु). K (except K2) मानुषो (for नहुषो). G2.5 राजा (for राज्यं). — ^{b}) K1.5 Dn2 G4 प्राप्य (for प्राप). D10 मानुषः (for दुर्लभम्). T2 M देवानां प्राप्तवान् विभो (T2 नृपः; M1 प्रभो); G5 देवराज्येभिषेचितः. — ^{c}) G2 संयुक्तः (for वा युक्तः). — ^{d}) D8 वो; T1 G अथ (for वा). — After 22, T1 G (except G3) ins.:

109* तत्सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।
[G4 कथयस्व त्वं (for °ध्वं मे).]

23 T2 G2 om. the ref. G4 गुरुः (for बृहस्पतिरु°). — After the ref., S ins.:

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्वं प्रव्यथितं जगत् ।
परस्परभयोद्विग्नं बभू[illegible]म् ।
ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्षिसंघैः सपावकैः ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ।

[(L. 1) T2 प्रविष्टे; M2.3 प्रनष्टे (for प्रणष्टे). — (L. 3) G2.5 ऋषिवर्यैः (G2 °गैः); G4 सर्पिसिद्धैः (for सर्षिसंघैः).] — ^{a}) T1 G1.2.4.5 M1 (*sup. lin.*).2 ततो; M1.3–5 यतो (for देवा). D8 T1 G1.4.5 M नाकामयंत; D1.9.10 आकाम°; G2 न काम° (for अकाम°). G3 ततो हि ताः शकुनाः कामयन्त. — ^{b}) S (except T2) राज्यं त्वया त्यक्तमिदं महात्मन्. — ^{c}) D1 तथा; S ततो (for तदा). T1 G1.5 महर्षय° (for अथर्षय°). — ^{d}) B Dn D8 D2–8 °मुख्या°; D9 T2 °सिद्धा° (for °संघा°).

24 ^{a}) K1.2 Dn D1–4.9 S transp. शक्र and तत्र. — D4 (hapl.) om. from राजा up to देवै in 25^a. — ^{b}) K3 transp. नो and राजा. — Dn2 G4.5 om. भव. K4 भव वै (for भव). B1 T G1.3 भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य). — ^{c}) K5 G5 अस्ति शक्तिः (for अस्मि शक्तः). — ^{d}) T2 हीनस्त्वहं; M आप्याययध्वं (for आप्यायध्वं). B (except B1) D (except D1.2.9; D4 om.) मां (for च).

25 D4 om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^{a}) K1.3.4 स एवमुक्तो; K2 एवं युक्तो; K5 B1 D9 G5 एवमुक्तो; D1 T1 G1 एवं चोक्तैर् (D1 °क्तैः). D10 सर्षिदेवैः (for चापि देवैः). — ^{b}) G3 °रूपः (for °वीर्यः). — ^{c}) T2 त्रैलोक्यं. M3.4 om. च. T1 G1.5 M1 अस्मिन् (for च). M1 प्राप्तराज्यस् (for प्राप्य राज्यं). K4 B (except B1) D (except D9) G2–4 महर्षीन् (for तपस्विनः). — ^{d}) D10 transp. कृत्वा and वाहान्. K1 D9 लोकं; D1 लोके (for लोकान्). M3–5 महात्मा (for दुरा°).

26 ^{a}) M (except M1) °हणं (for °हरं). — ^{b}) T G तं (for त्वं). D2 तं नहुषं; T1 G त्वं नहुषं (for नहुषं वै). M तं पश्येस्त्वं नहुषं मा कदा°. — ^{c}) B2.5 Dn D3 D5–9 G4 भृशार्ताः; D2 प्रयाताः (for भयार्ताः). — ^{d}) B1 नं पश्यंति; B2–5 Dn D3 D2–10 G2.4 न पश्यंते; D1 दृश्यंते ते; G3 पश्यंतो वै (for न पश्यन्तो). B D G2.4 चरंतः (for चरन्ति).

27 ^{a}) K1 T G ब्रुवति (for वदति). — ^{d}) G4 transp. देवः and सोमः. D3 D10 om. the first च.

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
र्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८
स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१
ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि
ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२ C. 5. 517 B. 5. 16. 32 K. 5. 16. 34

28 [a]) K_5 G_3 समागत्य. — [b]) D_{10} शक्र (for चैव). — [c]) Dn G_4 $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). T G अद्य सर्वे (for अक्षतं च). — [d]) Dn Ds_1 $D_{3-5.7}$ पश्याम वै; D_8 पश्यामि वै; T_2 संपश्यामो. K $D_{1.2.10}$ पश्याम देवेंद्र पुनः समग्राः.

29 [a]) After यथावत्, N (except $K_{1.3.5}$) T (T_2 marg. *sec. m.*) ins.:

111* च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।
उवाच चैनान्.

[(L. 1) K_2 प्रतिपूज्येह राजा; D_{10} नृपलोकपालान्. — (L. 2) K_2 सद्यो मन्ये निहतारिं शक्रः.]

— D_9 om. from प्रतिभाष्य to °स्यान्तरेण in 29[b]. K प्रतिपूज्य (K_2 °भाष्य); M परिभाष्य. — [b]) $K_{1.3.5}$ संनोदयन्; $K_{2.4}$ B D (D_9 om.) G_2 °चोदयिष्यन्; $M_{3.4}$ °चोदितं (for °चोदयन्). D_7 नहुषं च (for नहुषस्य). T G M_1 अंतरायम्; Cd.s अंतरेण (as in text). — [d]) S (except G_1) तस्मात् (for तत्र). K_1 $D_{2.10}$ साहाय्यं; $D_{5.7}$ सह्यं. K_1 transp. दीयतां and मे. S (except G_5) वै (for मे).

30 [a]) G_3 तत् (for ते). T G तु (G_3 ते) (for च). $K_{4.5}$ °कल्पो (for °रूपो). — [b]) Ds_2 T $G_{1.3-5}$ दृष्टिर्विषं ($G_{3.4}$ °षस्); G_2 षष्टिर्वर्षं (for दृष्टी°). $K_{3.4}$ G M बिभेम; T बिभेमि. K_1 B Dn Ds D_6 ईश; K_2 D_{10} शक्र; T_2 घोरं (for देव). D_7 दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शः. — [c]) K_1 Ds G_2 चेद्राजा; K_2 B Dn $D_{3-8.10}$ $G_{1.3-5}$ चेद्राजानं (K_2 °जा तं); D_1 चेंद्र जानन्; D_2 देवराजं (for चेद्राजन्). D_9 त्वां चेद्राजासौ नहुषः पराजयेत्. — [d]) $K_{1.3.5}$ B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ G_1 (after corr.) ततो; K_2 B_1 D_1 ते वै; K_4 G_3 त्वत्तो; D_2 T G_1(before corr.)$_{2.4.5}$ M_1 तं वै; D_9 न वै (for तद्वै).

31 [a]) K_5 अवाग् (for अब्रवीद्), and अयम् (for भवान्). M_{3-5} भगवान् (for भवतु भवान्). K_3 इंद्रश्च पूर्वं वरुणश्च पश्चात्. — [b]) K_5 सहाभिषेकं; B (except B_1) Dn Ds D_{3-6} मयाभि°. — [c]) K_{3-5} संप्राप्नुयुः; $D_{2.9}$ प्राप्नुवंत्वद्य; D_{10} संप्राप्नुवंतां; T G M_1 (orig.) अवाप्नुतां (T_2 अवाप्याहं; G_4 संप्राप्नुतां); M (M_1 *sup. lin.*) अवाप्तवान् (for संप्राप्नुवन्त्वद्य). K (except K_2) $D_{2.9}$ T G सहिता (T_2 °तो) देवताभिः (K_1 °ताश्च); D_{10} सह देवताभिः; M नहुषो (M_1 सहितो) देवताभिः (for सहैव तेन). Dn D_{3-7} दैवतैः; Cs तेन (as in text). D_1 (corrupt) प्राप्नुवंत्वद्य देवताः सहिता भीरुरूपं. — [d]) G_5 रिपून् (for रिपुं). K_4 B Dn Ds $D_{1.3-8}$ T_1 G_1 रिपुं जयाम; D_9 रिपुंजयं; M ज(M_1 ज्ञा)यामहे. B (except B_2) Dn_1 D_{3-8} तं (D_7 वै) नहुषं (for नहुषं). B_1 $D_{2-4.9.10}$ G_3 °रूपं (for °दृष्टिम्).

32 [a]) D_1 अनलः प्राह (for ज्वलनोऽप्याह). $T_{1.2}$ (m as in text) G ततस्त्वग्निः ($G_{1.2}$ °स्त्वमग्निः) प्राब्रवीदिंद्र भागं. — [b]) $K_{1.4.5}$ वै (for मह्यं). Dn भवत् (for तव). K_1 साहाय्यं; Ds $D_{7.8}$ सह्यं (for साह्यं). D_2 करोमि (for करिष्ये). — [c]) $M_{3.4}$ तदाह. G_3 om. अग्ने and reads इति (for अपि). — [d]) $K_{1.3.5}$ ऐंद्राग्न्योर्; K_4 $B_{1-3.5}$ $D_{2-4.6.7}$ चेंद्राग्न्योर् (K_4 °ग्न्यो); B_4 Dn Ds $D_{1.5.8}$ चैंद्राग्न्योर् (Dn_1 °ग्नौ; Dn_2 °ग्नो; Ds ग्न्यो; D_5 °ग्नोर्). D_9 चेंद्राग्नौ भाग एतौ महान्तौ.

33 Before 33, except K_2 all MSS. ins.: शल्य उवाच (S om. उ°). — [a]) K (except K_2) एतत्; M ततः (for एवं). T_2 G संमंत्र्य (G_2 संयम्य); M सत्कृत्य (for संचिन्त्य); cf. v. l. 34. — T_1 $G_{1.5}$ transp. 33[bd] and 34[ab]. — [d]) K_2 राक्षसानां; B_1 धनदानां (for धनानां च). T G चाधिपं (T_2 G_4 अधिपं) (for च प्रभुं). $K_{3.5}$ Ds D_1

C. 5. 518 B. 5. 16. 33 K. 5. 16. 30 एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३
वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।
अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३
इन्द्र उवाच ।
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M1 *sup. lin.* as in text) तदा (for तथा).

34 T1 G1.5 transp. 33^{cd} and 34^{ab}. — ^{b}) T1 G1 हि (for अपि). T1 G1.5 अपि (for तथा). — ^{c}) K5 D5 D8 G2 आधिपत्ये (for °पत्यं). — ^{d}) K3 D (except D5 D1.2.9.10) संचिंत्य (for सत्कृत्य); cf. v. l. 33. N (except K1.2.4 D5) T G1.2.5 तथा (for तदा).

Colophon. K1.2.4 B D (except Dn2 D9) G1.2 M2.3, all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G1.2 M2.3 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4.5 पुरोहितयानं; M2-5 इंद्रप्रत्यक्षी(M2 °क्ष)करणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.8.10 S 16; D2.6 15. — *S'loka no.:* K5 Dn 34; D8 36.

17

1 ^{a}) D9 एवं (for अथ). B1 G3 संचिंत्यया(G3 °मा)नस्य; D9 चिंतयतस्तस्य. — ^{d}) N (except K2) सदैवतैः; T G सहाम(G2 °सु)रैः. — ^{f}) D2 प्रत्यपद्यत.

2 ^{a}) S तत्र (T2 अथ) (for अर्च्य). Dn2 G3 M2.4 देवेंद्र. — After 2, S ins.:

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराजं शतक्रतुम् ।
दिष्ट्या धर्मः स्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

[(L. 1) T1 G3.5 पश्यामि. — (L. 2) M1 धर्मे स्थितो लोकः.] — T G cont.: M ins. after 3^{ab}:

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^{a}) Dn D3.4 अद्य (for च). D1 नष्टः; M दग्धः (for भ्रष्टः). — ^{b}) M तिमिरं च प्रणाशितं. — After 3^{ab}, M ins. 113*. — ^{cd}) S (except T2 G2-4) transp. हतारिं and भवन्तं. K3 B1 D1 M1 पश्यामो. D1 सर्वे एव च; G2 M2 बलसूदनं; M1.3-5 बलसू°.

4 D1 शल्यः (for इन्द्र उ°). — ^{a}) D1 तु; S (except G3) वै (for ऽस्तु). — ^{b}) M2 प्रीतोस्मि. S transp. दर्शनात् and तव. — ^{d}) Some MSS. अर्घं.

5 K D1.2.9 S om. the ref. — ^{a}) K1 हि; K4.5 D9 T1 G1.5 च; D1 तद् (for तम्). K3 पूजितेपूपविष्टेपु. — ^{b}) K4 आसीनं (for आसने). K2 T2 मुनिपुंगवं. — ^{c}) D1.2 देवेंद्रः (for देवेशः). S (except T2) पप्रच्छ देवदेवेशः. — ^{d}) K (except K2) राजसत्तम; D2 T2 मुनिसत्तमं (for ब्राह्मण°). D1 प्रहृष्टवदनस्तदा; D9 प्रहृष्टेनांतरात्मना; T1 G M तदा तं नहुषं प्रति.

6 Before 6, M ins. इंद्रः. — ^{a}) T G श्रोतुम् (for एतद्). G2 एवं हि (for इच्छामि). M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्). — ^{b}) K5 तपोधन; D10 त्वयानघ (for द्विजो°). — ^{d}) D1 कामनिश्चयः; D7 पापदुर्मतिः.

अगस्त्य उवाच ।
शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।
अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।
ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितः ॥ १२
यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५ C. 5. 597 B. 5. 17. 17 K. 5. 17. 17

---

7 b) G3 मदाद् (for यथा). M सुदुर्मतिः (for दुरा°). — c) D10 transp. स्वर्गाद् and भ्रष्टः. — d) K2.4.5 B1.3.5 D5 D10 बलगर्वितः; D2 वरदर्पितः.

8 G5 om. 8^{ab}. — ab) M श्रीमंतः (for श्रमार्ताः). K3 B (except B1) Dn D5 D3–8 च; D10 तं (for तु). D10 च (for तं). K1.5 M पापकर्मिणं; D2 पापचारिणं. T G (G5 om.) ऋषयस्तु परिश्रांता वाह्यमाना दुरात्मना. — d) K3 (m as in text) D7 M3 °र्षयोबलाः. — ef) D (except D1.2.9) transp. संशयं and नहुषं. K1.2 M3–5 देवाः; D8 T2 देवं; D10 घोरं; M2 देवः. K3 जयिनां (for जयतां). K (except K3) D8 D3.5.7 T G4.5 वरं; D1.9 G3 वराः (for वर). M पापचेतनं (for जयतां वर).

9 a) K3.5 इमे वै; C5 य इमे (as in text). K (except K3) M1 ब्राह्मणाः; C5 as in text. — c) K1.4.5 D1 प्रमाणा; C5 प्रमाणं (as in text). — d) D2 पार्थिव (for वासव). — f) S सहसा (for तमसा). K1 Dn1 D1.4 गूढ° (for मूढ°).

10 D3.6 ऋषिरुवाच; M2 ब्रह्मर्षयः. — a) G4 अथाधर्मेण वृत्तस्त्वं. — b) T G1.3 transp. धर्मं and न. D2 स्वधर्मं; G2 M अधर्मं (for धर्मं न). D3 नोपपद्यसे; T1 G1.3 च जिघृक्षसि; T2 प्रतिगृह्यसे; G2.4 M प्रतिगृह्णसि. K1.4.5 D9.10 (*sup. lin.* as in text) स्वमतं (D9 अधर्मं) च प्रशंससि; G3 धर्मं प्रतिजिहीर्षसि. — c) G3.4 M1.3.4 एकम् (for एतद्). — d) K1.4.5 D9 पूर्वोक्तं च; D1.5 G3.4 M1.2 पूर्वप्रोक्तं. G3 मनीषिभिः.

11 a) K1 B4 तु; K2 T2 G2–4 सन् (for स). — b) K3–5 D2 S (except M2.3) ऋषिभिः (for मुनि°). K1.5 Ds2 D9 G3 वासवः.

12 a) K1 S (except G3) हृत°; K3 D2.3 गत° (for हत°). K1.4.5 B D (except D1.9) च; K2.3 असौ; T G1.2.4 सन् (for स). — b) K1.4.5 स निःश्रीकः; G4 अश्रीकश्च. B5 शचीपतिः; Dn D3.4 महीपतिः. — c) M1.3.4 अतः (for ततः). K4 B2.3.5 Dn D3.4.6 तमसाविग्नं; D5 D5.7.8 (before corr.) सहसाविग्नं; D10 सहसोद्विग्नं; G4 अहमुद्विग्नं; M ऋषयः क्रुद्धाः. — d) K2.3 B3 Dn D2–4.9 भृशपीडितं (K2 D2.9 °तः). M अवोचन्भय(M3 °न्भृश)पीडिताः.

13 a) M पूर्व- (for पूर्वैः). K3 Dn D3–6 ब्रह्मन्; B1 D8 कर्म; D3 वर्त्म; S मार्गं (for ब्रह्म). — c) D2–4 अदृष्टं (for अदुष्टं). K3.4 B2.3.5 Dn D3.4.7.9 मे (for वै). — d) K1 यस्त्वं; K3 यन्मां; D10 यन्मे; G3 यस्य; G4 यस्मात् (for यच्च). K1.4.5 D5 मूर्ध्नास्पृशः (D5 °शन्); D9 मौर्ख्यात्स्पृशः; D10 मूर्ध्न्यस्पृशन्. T G1.2.5 यन्मूर्धन्यस्पृशः (G2 °शन्) पदा.

14 a) M देवान् (M2 एतान्) (for मूढ). — d) M2 हृतप्रभः.

15 a) D8 G3.5 परिभ्रष्ट. — b) K4.5 Dn1 D1 महीतले. — d) B1 T2 भवान्; T1 G M महीं (for महान्). — e) M चरिष्यसि च (for विचरि°). K1.2.5 D2 चीर्णेन; K4 T1 G M1.2 पूर्णे च; D1 चीर्णे तु; D9 T2 M3–5 पूर्णे तु (for पूर्णेषु). — f) D2 G2 ततः (for पुनः). T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य°). — K3.5 D3 T G M1 ins. after 15: M2, after 16^{ab}:

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

C. 5. 537
B. 5. 17. 18
K. 5. 17. 19

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७

शल्य उवाच ।

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १
पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1. 2 cont.:

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 ^{a}) K1 D1. 2. 9 G2 असौ (for स). — After 16^{ab}; K (except K2) D8 ins.:

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।
[K3 D8 पापपूरुषः.]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins. 114* and 115* (cf. v. l. 15). — ^{d}) S (except M2. 5) ब्रह्मर्षि° (for ब्राह्मण°).

17 ^{a}) B (except B2) त्रिपिष्टपं(!). D9 समासाद्य (for प्रपद्यस्व). — ^{c}) Dn Ds D9 जितामित्र. — ^{d}) K1 महात्मभिः (for मह°).

18 K1. 4. 5 S (except G5 M1) om. the ref. — ^{b}) D8 °सेविताः. — ^{c}) G4 ऋषयः (for पितरः). D10 पितरो वसवो यक्षाः. — K1. 3. 5 om 18^{d}–19^{a}. — ^{d}) K4 D1. 2. 9 S transp. भुजगाः and राक्षसाः. D8 भुजगाश्चैव राक्षसाः.

19 K1. 3. 5 om. 19^{a} (cf. v. l. 18). — ^{a}) K2 B1 D1. 2 पंनगाश्चैव; K4 शतशश्चैव; T1 G1. 5 किंनराश्चैव; T2 G4 -प्सरसश्चैव; G2. 3 M1. 2 सर्वशश्चैव; M3–5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च). — ^{b}) K1. 3. 5 गंधर्वाप्सरसां गणाः; D9 किंनराश्च सहस्रशः; T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा. — ^{c}) K3 D2. 3 G3 चैव (for शैलाः). — ^{d}) K3 समुद्रा° (for सागरा°).

20 ^{a}) K4. 5 B D (except Ds D5. 8. 9) T G1 उपागम्य. — ^{b}) K4. 5 शत्रुजित्. D1 दिष्ट्या संवर्धिता वयं; T1 G हतारिश्चैव शत्रु°. — ^{e}) D10 निहतो (for हतश्च). — ^{f}) T2 सर्परूपो (for कृतः सर्पो). K3–5 महीपतिः; T G महीं गतः; M1 (*sup. lin.*) महीपते.

Colophon. K1. 2 B D (except Dn2 D9) T1 G1 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्र(D1 शक्र)-विजय (T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name.*: K4. 5 पुरोहितयानं; D2 शक्रनंदः; G2 नहुषप्रपतनं; M2 नहुषपापशास्तिः (sic); M3–5 नहुषशापः. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5. 7. 10 S 17; Dn2 18; D2. 6 16. — *S'loka no.*: K5 13; Dn2 23.

18

1 ^{a}) T1 G1. 4. 5 ततः संस्तूयमानः स (G4 °नो वै). — ^{c}) K (except K2) B1. 3. 5 D (except Dn D6. 8. 9) ऐरावणं. K1. 3 °साद्य; D8 D10 °स्थाय (for °रुह्य). — ^{d}) M1 गजेंद्रं (for द्विपेन्द्रं). D2 लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्).

2 ^{a}) K4 D (except D1. 2. 9. 10) सु- (for च). K3 आजगाम महाबुद्धिः. — ^{b}) T2 ब्रह्म° (for मह°). — ^{d}) K (except K2) D10 धनाधिपः (for धने°).

3 ^{a}) D10 सर्वदेवैः. M (except M1) एतैः (for देवैः). — ^{b}) K4 ततो (for शक्रो). D2. 9 दैत्य°; G4 बल°; M3–5 शत्रु° (for वृत्र°). — ^{c}) T1 G सर्वैभिर् (for गन्धर्वैर्). — ^{d}) M3–5 स्तुतस् (for यातस्). K3. 5 B3 M1 विभुः; B3 प्रति; B4 हरिः; M3–5 ययौ (for प्रभुः). K4 देवराजः शतक्रतुः (= 4^{b}); cf. v. l. 4.

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर । C. 5. 560 B. 5. 18. 17 K. 5. 18. 17

---

4 a) D7 स महेंद्रो; T2 G3 समेत्य च; M2 स स्वमेत्य. — b) = 8^d. K4 शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः; cf. v. l. 3. — d) K3 विष्टपं (for देवराट्).

5 a) K1.2 B3 D1.2.9 T G M2 तु (for स). — b) K2 D2.9 प्रत्यदृश्यत; D6 T2 G4 समपद्यत. — D6 (hapl.) om. 5^c–6^b. — c) D3 °वेदैर्मंत्रैश्च; G5 °वेदैरेनं तु. — d) D10 महेंद्रं (for देवेन्द्रं).

6 D6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) K1.3 D1.3 (after corr.) S (except M5) स (for तु). — b) K4 Dn D3–5 संहृष्टः. D1 °दृश्यत (for °पद्यत). — c) G2 वासवः (for वरं च). K5 स; B1 तु; D10 सं- (for च). K1.3.5 राजन्; K2 Ds D5.7 तस्मात् (for तस्मै). — d) K1 तस्मादांगिरसै; K5 D2 °गिरसां (D2 °सं). K5 अपि; D9 तथा (for तदा).

7 a) K4 B D (except D1.9) T2 G1m.4 °रसो (for °रसं). D10 नाम्ना (for नाम). K5 तस्माच्चांगिरसे तात. Cs cites अथर्वांगिराः. — b) K4.5 D2 तस्मिन्; D9 ह्यस्मिन्; T1 G1.5 स्वस्मिन् (for अस्मिन्). K2 कुत्रोहे (sic) वै; K3 B D3–7 वेदेस्मिन्वै; Dn D8 वेदोस्मिन्वै; Ds वेदोस्माद्वै. Cn अस्मिन्वेदे (as in text). — d) D1.2 यज्ञे (for यज्ञ-). D1 लिप्ससे; D2.9 M लप्स्यसि.

8 b) K5 °गिरसां; D1 °गिरसे. K4 D9 T1 तथा (for तदा). — c) Dn1 G5 विसर्जयन्. K (except K2) D9 °भागो; M °बाहुर् (for °राज). — d) G5 महाराजः (for देव°).

9 a) K1.4.5 D2 transp. सर्वान् and त्रिदशान्. — c) M4 राज्यं (for राजन्). — d) M प्रभो (M2 °भुः) (for प्रजाः).

10 a) K3–5 एतद् (for एवं). D9 इदं (for अनु-).

11 b) K2 महीपते; K3.5 °द्युते; G3 °मते (for महा°).

12 b) D9 लप्स्यसि (for प्रा°). — cd) K1.2 B1 D1.2.9 वृत्रहंता (for वृत्रं हत्वा). T1 G1.5 M transp. प्राप्तः and शक्रः.

13 a) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च). K4 स (for च). — c) K3.5 °शापाभिभूतो; T1 G (except G1) °शापाग्निहतो.

14 a) M (except M2) ते च (for तव). — b) D2 शत्रुमर्दन; M1 °कर्शन.

15 b) D9 पृथिवीम् (for मेदिनीम्). — c) D3.4.8.9 राजन्; T2 तात (for वीर). — d) B1 T1 G1.5 सह प्रभो; B2–5 Dn Ds D3–5.7–10 सहानया; D6 महानयं; T2 तथा विभो (for सहाभिभो).

16 a) K1.4.5 D9 राजन् (for शक्र-). — b) K1 नाम संमतं; Ds D1.7.9 T2 देवसं° (for वेदसं°). — c) K3 राज्ञो; K5 D2 G3 M (except M5) राज्ञां; T1 G1(m as in text).2.5 राजन् (for राज्ञा). — d) D1 जयतां वर; T1 G4 M3–5 जयमिच्छतां.

17 D1 om. 17^{ab}. — a) D9 संश्रावयामास; G5 °वयिष्यामि (for °वयामि त्वां). M2–4 त्वर (for त्वां). — b) M3–5 जयाय; Ca विजयं (as in text). D7

C. 5. 590 B. 5. 18. 17 K. 5. 18. 17 संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१
श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाच्छल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयतां वर). D_{2} G_{4} वरं (for वर). — ^{a}) K_{4} संश्रुत्य° (for संस्तूय°). M वर्धंति; Ca वर्धन्ते (as in text).

18 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_{2} महाबाहो; G_{4} M अभावाय (for अभावोऽयं). — ^{b}) M_{3-5} दुरा° (for महा°). — After 18, K (except K_{2}) $D_{2.7.8}$ ins.:

117* संग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G_{2} om. 19–20. — ^{a}) D_{2} M (except M_{1}) आख्यातं (for आख्यानं). $D_{2.9}$ T_{1} $G_{1.3}$ M चेंद्र° (for इन्द्र°). — ^{b}) K (except K_{2}) D_{1} M_{2-4} इमं; T_{1} $G_{1.5}$ चैव; $G_{3.4}$ च वै (for इदं). G_{3} $M_{3.5}$ नियतं. — ^{c}) D_{10} धौत°; T G (G_{2} om.) हत°; $M_{1.3.4}$ पूत°. Dn Ds $D_{3.9}$ M_{3} जितः स्वर्गः; G_{4} वसेत्स्वर्गे. — ^{d}) K_{2} B_{1} $D_{1.2}$ G_{4} M_{1} प्रेत्य च; K_{4} T_{2} $G_{1.3}$ संप्रेत्य; B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ परत्र (for स प्रेत्य). K_{5} मोदति; M नन्दति (for मोदते).

20 G_{2} om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) T G (G_{2} om.) च शत्रु- (for चारिजं). — ^{b}) K_{3} B (except B_{1}) D (except $D_{1.2.9}$) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो). M (except M_{1}) पुनः (for नरः). — ^{c}) D_{8} आपदः; G_{4} अशुभं (for आपदं). $K_{2.5}$ Dn_{1} Ds $D_{1.7.9}$ T_{2} $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ किंचित्. D_{2} नाप्नुयादापदा किंचित्. — ^{e}) D_{1} स तत्र (for सर्वत्र). — ^{f}) $K_{3.5}$ पराभवं; D_{8} D_{10} G_{1} पराजयः.

21 $B_{2.3.5}$ om. the ref. — ^{a}) D_{6} राजन् (for राजा). — ^{b}) Dn_{1} Ds_{2} G_{3} $M_{3.4}$ भरतर्षभः. — ^{d}) D_{2} धर्मविदां. K_{2} B_{1} $D_{2.3}$ T_{1} $G_{4.5}$ $M_{1.2}$ वरं (for वरः).

$K_{1.3-5}$ शल्यं च (K_{1} तं शल्यं; K_{4} °ल्यं तु) कुरुनंदनः ($K_{1.3}$ °न).

22 ^{a}) K_{1} B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ तु शल्यवचनं; D_{2} S (except T_{2}) तु ($M_{1.3-5}$ च) शल्यस्य वचः (for शल्यस्य वचनं). — ^{b}) B_{1} धनंजयः (for युधिष्ठिरः). — ^{c}) T_{1} G तमुवाच (for प्रत्यु°). K_{5} महाबाहुं; T_{2} तदा राजा (for महाबाहुर्). — ^{d}) M धर्मराजः (for मद्रराजम्).

23 Before 23, T_{2} $G_{2.3}$ ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_{8} सारथ्ये (for °थ्यं). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ D_{8} भविष्यति (K_{4} °सि); K_{2} G_{4} करिष्यसि. — ^{d}) K_{1} न च (for मम). $K_{1.2}$ D_{9} संस्तवः; K_{4} संमते; D_{1} च स्तवः; G_{3} संस्तुतैः (for संस्तवैः). $K_{3.5}$ कर्णस्यास्मदभिस्तवः; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ T $G_{1.2}$ Ca कर्णस्यार्जुनसंस्तवः (Dn_{1} D_{3-4} °भवः; T $G_{1.2}$ °स्तवैः).

24 ^{b}) T_{1} G त्वं; M_{3-5} मा (for मां). K_{4} T_{2} त्वं (for सं-). — ^{c}) K_{1} वक्ष्यामि; Ds_{1} D_{8} शक्यामि; D_{10} कर्तव्यं (for शक्ष्यामि). G_{5} वक्ष्यसे राजन् (for अपि शक्ष्यामि). — ^{d}) K_{1} तत्करिष्ये न संशयः; K_{4} करिष्यामि हितं तव.

25 ^{a}) K_{4} ततश्चामंत्र्य; B D (except $D_{1.2.9.10}$) ततस्त्वामंत्र्य; T G तमामंत्र्य च (G_{2} स तमामंत्र्य). K_{2} $D_{1.2.7}$ T G कौंतेयं. — ^{b}) K_{1} D_{9} $G_{1.5}$ तथा. — ^{c}) K_{2} स बली; D_{10} सेनया (for सबलः). D_{10} सार्धं (for श्रीमान्). — ^{d}) $K_{2.5}$ Dn_{2} $D_{3.4.7.8}$ अरिंदम; $K_{3.4}$ B_{3} $D_{9.10}$ S (except T_{1} G_{4} $M_{1.2}$) अरिंदमं. D_{1} सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।
युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४
तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । C. 5. 578 B. 5. 19. 9 K. 5. 19. 9

प्रति. — After 25, K_4 ins. 118* (cf. v. l. 5. 19. 1).

Colophon. $K_{1.2.5}$ B D $G_{1.2}$ M all om. subparvan name, cite only इंद्र(D_2 शक्र)विजय ($G_{1.2}$ M इंद्रविजयोपाख्यान); to it B D (except $D_{2.8}$) $M_{1.3-5}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* $K_{1.5}$ $B_{1.3}$ पुरोहितयानं; D_2 इंद्रराज्यप्राप्तिः; T_1 $G_{1.2}$ महेंद्रराज्यप्रा(G_2 °ज्यावा)प्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.8.10}$ S 18; $D_{2.6}$ 17. — *S'loka no.:* K_5 Dn 25.

19

1 K $D_{7.8}$ ins. after वैशं° उ° (K_4, after 5. 18. 25):

118* ततः शल्यः सहानीकः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगरं नागसाह्वयम् ।

— [b]) T_1 G सात्वतां संमतो (G_5 प्रवरो) रथी (G_3 °थः; G_4 °णे); M शिनीनां संमतो बली. — [d]) K_1 M (except M_2) अयात् (for अगात्). D_1 °न समदृश्यत.

2 [a]) M (except M_2) यस्य (for तस्य). $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ यौधाः. $D_{1.9}$ महावीराः. — [b]) $K_{1.4.5}$ °देश्याः; D_9 °देशात्; T G °दिग्भ्यः (for °देश-). — [c]) B_1 D_1 -काराः; D_2 घोराः; D_9 T_1 G शूराः (for वीराः). K (except K_3) T_2 °प्रहरणोपेताः.

3 [a]) Some MSS. परस्व°. $K_{1-3.5}$(*sup. lin.*) $D_{7.8.10}$ भिंडिमालैः; B D_{2-4} T भिंदि°. — [b]) $K_{1.4.5}$ °पट्टिशैः; K_3 B (except $B_{1.4}$) Dn $D_{3.4.6.9}$ शूल°; T_1 G शर° (G_4 प्रास°); M_2 गदा°; M_{3-5} खड्ग°. Cs cites शक्तिः तोमरः. — [c]) $K_{1.4.5}$ D_5 कुंतर्ष्टिपरशुप्रासैः (K_5 °स-); $K_{2.3}$ B Dn Ds $D_{3-7.10}$ परिघैर्यष्टिभिः (K_3 °घैर्ऋष्टिभिः; D_5 °घैः पट्टिशैः) प्रासैः (K_3 Dn $D_{3.4.6.7}$ पाशैः); $D_{1.2}$ पट्टिशैर्ऋष्टिभिः प्रासैः; T_2 यष्टिभिः परिघैः प्रासैः; G_5 शक्तिटंकगदाप्रास-. Cs cites यष्टिः प्रासः. — [d]) K_2 सु- (for च). D_2 कणपैश्च सुनिर्मलैः; T_1 $G_{1.2.4}$ कर्प(T_1 °र्ष)णैश्च वि°; G_3 कृपाणैस्तु सु°; G_5 कार्पणैरति°. Cs cites करवालः.

4 [a]) $K_{1.3.4}$ $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{1-5.7.8.10}$ °निर्व्यूहैः (for °निर्यूहैः). Cs cites निर्व्यूहः. — [b]) S (except G_2) शस्त्रै° (for शरै°). — [c]) $K_{1.2}$ तैलधूतैः; T_1 G शिला° (G_3 शरा°); Cs as in text. D_1 प्रसन्नाग्रैः; G_4 पृषत्कैश्च (for प्रकाशद्भिः). — [d]) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ Dn $D_{2-4.6}$ सदा; K_5 D_8 सम्; Ds $D_{1.7}$ $G_{2.4}$ M_1 तदा; T_2 तथा; G_3 ततः (for तद्). $K_{4.5}$ T_2 G_3 तत् (for वै). K_1 अशोभत महाबलं.

5 [b]) K_4 $B_{2.4}$ $D_{1.7.10}$ T_2 M (except M_2) शस्त्राद्यैः; Dn $D_{3.4}$ सौवर्णैः; D_2 शस्त्रौघैः; G_3 चक्राद्यैः (for शस्त्रैस्तैः). K_3 वै (for च). — [d]) D_9 एव (for इव).

6 [a]) Here and below S (mostly) अक्षो° (for अक्षौ°)! $K_{1.4.5}$ $B_{1.3}$ Dn $D_{2-4.9}$ G तु (for हि). $K_{1.4.5}$ B_1 Dn $D_{2-4.6.9.10}$ G transp. सेना and सा. T_2 सुपूर्णा सा; M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा). — [b]) T_2 G_3 तथा (for तदा). — [d]) $K_{4.5}$ D_9 सागरे; G_2 पर्वते (for सागरं). $K_{4.5}$ च; T_2 G_3 तु (for कु-). K_1 सागरेषु नदी य°; Dn_1 सारं कुलनदी य°.

7 [a]) D_9 तथा च; T_1 G पूर्णाम् (for तथैव). — [b]) $G_{1.2.4}$ M_1 अधिपो (for ऋषभो).

8 [b]) K_5 Dn_1 Ds_2 $D_{6.8-10}$ T_1 G_{3-5} M_5 जरासंधिर्; D_7 जरासंधो. K_1 ततो बली (for महाबलः). — [c]) $K_{1.2}$ D_2 G_3 च (for एव). M सैन्यानां (for सैन्यस्य). — [d])

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धककबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D_7 उपाययौ (for उपागमत्).

9 [a]) D_{10} पांड्यराजेंद्रः. G_1 M_1 राजेंद्रः (for राजेन्द्र). — [c]) D_8 ततो (for वृतो). G_1 $M_{3.4}$ यौधैः; M_1 सैन्यैः (for योधैः). — [d]) T_1 $G_{1.5}$ यौधिष्ठिरमगा(G_5 °या)द्बलं. — After 9, T_1 $G_{1.4}$ read 23 and 25 (G_4 *repeating* 23 in its proper place); while $G_{2.3.5}$ read here 25 only.

10 T_1 G read 10 after 13. — [b]) T_2 बहु°; $G_{1.5}$ जन° (for बल°). — [c]) $K_{1.4.5}$ $D_{8.9}$ T G (except G_4) °तमं (for °तरं). — [d]) K (except K_2) D_8 सुरूपं; B D_{3-7} सुवेशं; G_5 परेषां (for सुवेषं). T_2 अभवत्तदा; M (except M_1) बलवत्तरं. — After 10, T_2 reads 25.

11 [a]) K_2 आबभौ; $D_{1.2}$ S अभवत् (for अप्यभूत्). — [b]) D_9 °देशात्समा°. — [c]) G_2 पुरुषव्याघ्रैः (for पुरुषैः शूरैः). — [d]) G_2 अन्यैर् (for अस्य). D_2 °बलैः (for °रथैः).

12 [a]) K_5 राजन् (for राजा). $G_{1.3.4}$ मात्स्यानां. — [b]) $D_{1.2}$ M -क्षौ(*or* -क्षो)हिणी° (for वाहिनी°). — [d]) T_1 $G_{1.3.5}$ अयात्; T_2 ययौ; G_4 अगात् (for इयात्).

13 [a]) M_3 (*sup. lin.* as in text) अतः (for the first इतः). D_{10} ततः (for the second इतः). — [b]) $D_{1.2}$ समागच्छन्; G_{2-4} सेना जग्मुर्. — [c]) $K_{4.5}$ $D_{1.2.8}$ च (for तु). K_3 B D (except $D_{1.2}$) एताः (for एव). — [d]) K_3 D_{S2} D_1 विविधा ध्वजसंकुलाः (D_1 °युताः); G_5 विविधाः सुष्ठ्वलंकृताः. — [f]) G_2 संप्रहर्षयन् (for सम°). — After 13, T_1 G read 10.

14 D_7 om. 14^{ab}. — [b]) T_1 G_4 संपरि°; $G_{1.2.5}$ संप्रति° (for समभि°). G_3 प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्; Cd.s as in text. Ca cites हर्षं and वर्धयन्. — [d]) K_2 D_1 तदा; Cap.dp ददौ (as in text).

15 [a]) D_8 (before corr.) तस्य नीचैः; T_2 तस्यानीकैः. — [b]) $K_{3.5}$ D_8 कांबोजैः (for काञ्चनैः). $K_{3.5}$ T_2 चैव (for इव). D_2 इव संवृतैः; G_5 M अभिसंवृतं (M_{3-5} °तैः). $K_{1.2.4}$ कांबोजैश्च सुसंवृतं. — [c]) $K_{1.4}$ बभूव तद् (for बभौ बलम्).

16 [ab]) T_1 G (except G_5) ततो (for तथा). $D_{1.2}$ transp. शूरः and शल्यः. D_7 वीरः (for शूरः). K_3 G_2 शलः (for शल्यः). K_5 $D_{2.10}$ S (except M_{3-5}) कुरुनंदनं. — [c]) B_5 $D_{3.4.8}$ M_1 उपायाताम्; D_{S2} °यातम्; $D_{1.2}$ °याताः; D_9 T_1 $G_{1-3.5}$ $M_{3.4}$ उपेयाताम्; G_4 उपायान्तौ; M_2 उपेयातौ. K_4 (hapl.) om. 16^{d}–17^{b}.

17 K_4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — [b]) K_2 D_1 S (except T_2) भोजांध(T_1 °भ्र)कबरैः (G_5 °कुकुरैः; M_3 °कुपरैः); B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ °कुकुरैः. — [c]) $K_{2.3}$ सैन्यस्य (for सेनाया). — [d]) D_8 उपागतः.

18 [b]) D_2 ध्वज°; Cd.s वन° (as in text). — [cd]) D_2 transp. यथा and वनं. G_5 M_2 महा- (for यथा). D_7 T_2 G प्रक्रीडितं; D_{10} विक्रीडितैः.

19 [b]) M_2 °बाल्हिनः. — [d]) $K_{1.2}$ अचलं; K_3 G_5 M_1 अचलाः; M_2 अवनिं (for अचलान्).

20 D_4 om. 20^{c}–21^{d}. — [cd]) $K_{2.4.5}$ B D (except D_8 D_1) M_1 °मानो वातेन °रूप इवांबुदः (K_4 °धिः).

21 D_4 om. 21 (cf. v. l. 20). — [b]) T_2 $G_{3.4}$ M transp. यवनैः and शकैः. $K_{1.3.5}$ सशकैः; K_4 शशकैः; B_3

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३० C. 5. 600 B. 5. 19. 31 K. 5. 19. 31

सोमकैः (for च शकैः). $K_{1.3.5}$ वृतः; $D_{1.2}$ T G_3 M सह (for तथा). $G_{1.2.5}$ यवनेशश्च पार्थिवः (see below). — After 21^{ab}, T G_4 ins.:

119* आजगाम महाबाहुर्यवनेशश्च पार्थिवः ।

[T_2 बलवान्बलसंयुक्तो (for the prior half). G_4 यवनैः सह (for °नेशश्च).]

22 ^{a}) $K_{1.5}$ D_1 समायाता; S (except T_2; G_1 *inf. lin.* as in text) -समावापः; Cd.s -समावायः (as in text). — ^{b}) $K_{3.5}$ इवायतिः (for इवाबभौ). — ^{c}) $K_{1.3-5}$ D_{10} अथ; K_2 T G सा च (G_3 सेना) (for स च). D_1 तं (for सं-). — ^{d}) K_2 D_9 तथा (for तत्र). D_9 °दैधत (for °दधे). $K_{1.3-5}$ $D_{1.2}$ नादृश्यत (D_2 °श्यंत) महीपतिः (K_1 °तलात्; K_3 °तले; K_4 °पते).

23 $M_{1.2}$ om. 23. T_1 $G_{1.4}$ read 23 with 25 after 9 (G_4 *repeating* 23 here). — ^{a}) T_2 G_5 ततो; G_4 तत्र (for तथा). K_2 माहिष्मतीराजा; D_8 M_3 माहीष्मती°; G_1 °वासो. — ^{b}) D_2 नाना° (for नीला°). — ^{c}) D_2 महावीर्यो; G_{3-5} M_{3-5} °पालैर् (for °पालो). $K_{1.2}$ B_5 Ds T G $M_{3.4}$ °वीर्यो (for °वीर्यैः). — ^{d}) K (except K_2) दक्षिणावासिभिर्नृपैः; D_1 दक्षिणानूप°; D_9 °गामिभिः.

24 ^{a}) T G_2 अवंतिकौ (T_2 °का-); $G_{1.3-5}$ आवंतिकौ (for आवन्त्यौ च). K (except K_2) $D_{1.2.9.10}$ आवंत्यश्च महीपालो (K_1 °लैः). — ^{b}) K_1 °सुसंयुतैः; K_3 °पराक्रमः; $K_{4.5}$ °मुदावृतः; D_1 °समन्वितः; $D_{2.9}$ सुसंवृतः; D_{10} S °समावृ(M_2 °समन्वि)तौ. — ^{cd}) G_4 उप° (for अभि°). K_2 आपेततुश्च (for तावभियातौ). $K_{1.3-5}$ D_2 अक्षौहिणीभ्यां (K_3 D_2 °हिण्यैव; K_4 °हिण्या च) कौरव्यं दुर्योधनमुपागमत्.

25 For the sequence in T G, cf. v. l. 9, 10. — ^{a}) Some N MSS. कैकेयाः and कैकयाः. D_2 महात्मनः; G_4 महावीर्याः (for नर°). — ^{b}) T G सोदराः (G_4 भ्रातरः a gloss?) (for सोदर्याः). G_4 पार्थिव (for °वाः). — ^{c}) D_1 संहर्षयंत. T_1 $G_{1.5}$ कौंतेयान्; T_2 G_{2-4} कौरव्यान्. — ^{d}) K_{3-5} समाव्रजन्; D_1 °भ्रुवन्; T $G_{1.2}$ °गताः; G_{3-5} °वृताः.

26 ^{a}) M_{3-5} अतः (for the first इतः). $K_{2.3}$ B D त(D_{10} इ)तस्ततस्तु (K_3 °श्च) (for इतश्चेतश्च). K_3 भूपानां (for सर्वेषां). — ^{b}) $K_{1.2}$ भूपालानां; K_3 सर्वेषां सु°; D_1 भूपानां च (for भूमि°). — ^{c}) G_5 हि (for ऽन्याः). M अक्षो(M_1 °क्षौ)हिण्योभ्यवर्तंत.

27 ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.7}$ T_2 $G_{2.5}$ °दशावृत्ताः; T_1 $G_{1.4}$ °दशविधाः; M °दशधृताः. — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ वै (for ताः). — ^{c}) D_1 कौरव्यं; D_{10} कौंतेयैः (for कौन्तेयान्). D_9 प्राप्ताः सेनास्तथैवात्र.

28 ^{ab}) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो°. — ^{c}) K_2 Ds D_{3-10} T_2 G_3 स्वबल°; K_3 सुबल°; Dn D_1 च बल°; G_4 संबंध°.

29 ^{a}) D_5 पांचनदं; D_6 पांचनदश्. — ^{b}) $K_{2.3}$ $D_{2.5}$ °जंगलं; $D_{6.7}$ °मंडलं. — D_6 om. 29^c–30^d. — ^{c}) K_1 रौहीत°; $K_{2.3}$ रोहीत°. — ^{d}) K Dn_1 $D_{1.3.4}$ M_2 °भूमिं च (K_2 °भूम्यश्च). $K_{1.5}$ Dn_1 M_2 केवलां; K_2 °वलाः; $K_{3.4}$ $D_{3.4.7}$ G_5 °वलं; D_2 °रलाः.

30 D_6 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_1 °छत्रां; B Ds D_{3-10} °छत्रा. $K_{1.5}$ °कूटीं; K_2 B_2 °कूटी; K_4 D_1 °कूटां; $B_{1.3-5}$ Ds D_{10} °कूटा. — ^{b}) B Ds $D_{3.10}$ गंगातीरं. — ^{c}) K_1 Ds $D_{5.10}$ वरणा; $K_{3.4}$ D_2 वारुणा; K_5 वरुणा; B_4 D_9 वरणं; Dn $D_{3.4.7}$ G_3 वारणं; M_{3-5} वाराणा. $K_{1.2}$ $G_{1.2}$ वटधानं; K_4 वीरधानं; B_1 M_1 वाटधानश्; $D_{1.3}$ M_{3-5} °धानाश्; T_1 °धारं; T_2 °दानं; G_4 °यानं; G_5 वरधारं. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ यामुनाश्चैव; T G यामुनं चैव. $K_{1.4.5}$ D_3 सर्वशः; D_1 पर्वताः; T $G_{1.2.5}$ पर्वतं; G_3 सर्वतः; G_4 भारत.

C. 5. 600 B. 5. 19. 31 K. 5. 19. 31 एष देशः सुविहितः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१
तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्यप्रदानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

---

31 a) K2 च; T1 M (except M5) तु (for सु-). — b) D7.9 प्रभूतो (for प्रभूत-). — c) K4 बभौ च (for बभूव). — d) K (except K2) बलेनासीत्समावृतः (K3 °कुला); D1 सैन्येन सुमहाकुलाः; Dn D3-7.9 बलेनातीव संवृतः; S बलेन सुसमावृतः (T2 महता°; G5 °हितः).

32 a) B1.3 D1.5 S तत्तु (for तत्र). K1 D9 यथा°; Ds2 समा°; G3.4 तदा यु° (for तथा°). — c) K (except K2) असौ; D10 G4 तु; T2 च (for स). Some N MSS. पंचाल°. G3 °राज्ञा तु (for °राजेन). — d) K1.3.5 प्रहितः (for प्रेषितः). T1 G (G1m as in text) कुरुजांगलं (for कौरवान्प्रति).

Colophon. *Adhy. name:* K1.3.4.5 B Dn D1.3-5.7-9 पुरोहितयानं; D8 D10 पुरोहितयाने बलागमनं; D2 सैन्यसमवाप्तिः; D6 संजय(*sup. lin.* पुरोहित)यानं; G1 पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमनं; M1 सेनासमावापः; M2 पुरोहितयाने सेनासमावापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.10 S 19; D2.6 18. — *S'loka no.:* K5 Dn2 G5 33; D8 34.

20

1 a) B2.4.5 Dn D3-8 च; G3 M1-3.5 तं (for तु). K1 D2 कौरवं (for °व्यं). K5 M4 शत्रुं (M4 ततः) कौरवमासाद्य; D1.10 स कौरव्यं (D10 °वं) समासाद्य; Cd.s as in text.

2 a) K1 Dn1 D1.9 सर्वकौशल्यं; K2 G3.4 M सर्वान् (K2 स वै; G3.4 सर्वं) कुशलं; T2 सर्वं कौशलं; G2 सर्वान्कौशल्यं. Cd.s cite कौशल्यं. B2.4 G5 तु; D2 असौ (for आदौ). — b) K2 पृष्टश्; M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K3 B2.3 एनं; D10 एषां; T G1.2.5 एतान्; G3 M एवापि; G4 एव (for एवं). G4 निरामयं; Cd.s as in text. — c) K2 B Dn1 D8 D2.5.7 °सैन्य° (for °सेना°). — d) K2 जगाद (for उवाच). K4 तत् (for ह).

3 b) M प्रतापवान् (for सनातनः). — c) D1 वाक्योपधानहेतोस्; S वाक्योत्पाद(T1 G5 M5 °दा)नहेतोस् (T2 °तौ); Ca.d.s as in text.

5 a) K3.5 G5 वै (for ये). — b) K2 B Dn D3 D3-8.10 प्राप्तं तैः; K3.5 तैः प्राप्तं; D2 प्राप्तास्ते (by transp.). K4 B (except B1) D8 D5-7.9.10 पदं; T G (except G3) धनं (for वसु); see below. — G3 (hapl.) om. 5cd. — c) K1.5 T G (G3 om.) पांडोः पुत्राः; B3 पांडुपुत्रैः. — d) B3 प्राप्तं (for प्राप्ताः). D8 D10 पदं; G4.5 धनं (for वसु); see above.

6 a) G1.5 वनं (for एवं). K1.5 D8 G1 गतैः; K2 च वै; K3 च तैः (for गते). G5 पांडवे च (for °वेयैः). — b) T2 विहितं (for विदितं). K2 च; K5 D8 वा; S हि (for वः). K4 Ds2 D9 S transp. पुरा and यथा — c) K3 राज्यं (for द्रव्यं). — d) K3.5 D1 S धृत° (for धार्त°). S यद्वृतं°; Ca.d.s संवृतं (as in text).

7 a) K1.2 M (except M2) अभ्यु° (for अप्यु°).

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥ १८
यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते । C. 5. 621 B. 5. 20. 19 K. 5. 20. 19

M om. 7^{bc}. — ^{b}) T2 प्रयच्छन्निर्. B3 D9 अनेकधा. — ^{c}) Dc शेषतस्ते; T1 तेषामंतः; all comm. शेषवन्तः (as in text). T2 परैः शक्ताः (for न शकिता). G4 धार्तराष्ट्रैर्महामायैः. — ^{d}) K2 B Ds D2.5–8.10 Cs गमितुं; K4 Dn D3.4.9 T1 G नेतुं वै (T1 G ते); D1 नयस्तं (for नयितुं).

8 ^{a}) D3.9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{b}) D9 दुरात्मना (for महा°). — ^{c}) D7 छलेन (for छद्मना). B1 S (except G1 M5; M2 om.) राज्यं; B2 पापैः (for क्षुद्रैः). — ^{d}) D9 महाबलैः (for ससौ°).

9 ^{a}) Ds2 तदा (for तद्). D3 अनुत्तमः; D9 °गतं; T G2 °कृतं; G4 °च्चितं (for °मतं). D3 कर्तुं (for कर्म). — ^{b}) K3.4 B D (except D3.9.10) T2 यथायुक्तं; G4 तथावृत्तं. K5 D1 मतेन; D9 च तेन (for अनेन). K3 च: (for वै). — ^{c}) T2 M विवासिता (for वासिताश्च). — ^{d}) B1 वर्षाणां (for वर्षाणि). B1 T2 च (for इह).

10 ^{b}) G3 सभार्यैस्तु (for सहभार्यैस्). K3 B1 D3 S (except T) तदा; D1 सदा (for तथा). K5 कृतं (for भृशम्). — ^{d}) T2 वै (for तैः). D1.2 महारथैः (for सुदा°).

11 ^{a}) G3 तदा; G5 ततो (for तथा). — ^{b}) G3 M देहांतर° (for योन्यन्तर°). Cd.s cites योन्यंतरं. D3 अपि (for इव). D8 योन्यंतरगतेन वै. — ^{c}) K1.5 प्राप्ताः परमसं(K5 °काः)क्लेशाः; B1 T2 संप्राप्तः परमः क्लेशः; D10 संप्राप्ताः परमक्लेशाः.

12 ^{a}) K3 D3 तत् (for ते). K3–5 B2.3.5 D1.2 S सर्वं (for सर्वे); see below. — ^{b}) K3 तैः (for तत्). K1 D1.9 S (except G3) पूर्वं; K3 कृतं; K5 सर्वे (for सर्वं); see above. K1.5 D1.2.9 S कर्म (for पूर्व°). — ^{c}) K5 D10 S (except T2 G3 M2) साम्नैव; Dn2 साम वै (for सामैव). T1 G1.5 संधिम् (for सार्धम्). — ^{d}) K1.3.5 पुरुषर्षभाः (K3 °भ); K2 कुरवस्तथा (for कुरु°).

13 ^{a}) K1 तु (for च). G4 वृत्तिं (for वृत्तं); see below. T G विज्ञाय (for आज्ञाय). — ^{b}) G4 वृत्तिं (for वृत्तं); see above. D8 वै (for च). — ^{d}) K4.5 B2 Dn D2–4.7.9 T2 G1.4 M3–5 धार्त° (for धृत°); cf. v. l. 15.

14 ^{a}) M3–5 विक्रमं (for विग्रहं). — ^{b}) K1.3.5 D3.10 कांक्षंति (for कुर्वन्ति). — ^{d}) D9 G3 स्वयं; T2 श्रियं; Ca स्वकं (as in text).

15 ^{a}) G3 M2 यत् (for यः). T2 G3.4 धृत° (for धार्त°); cf. v. l. 13. — ^{b}) D1 S (except T1 G5) निग्रहं (for वि°). — ^{d}) D1 महात्मानः (for बलीयांसः). T2 च पांडवाः (for तथा हि ते).

16 ^{a}) B Dn Ds D2–8.10 T G च (B1 अपि); D1 अत्र (for हि). G4 एते (for एव). — ^{b}) T1 G °राजस्य (for °पुत्रस्य). D1 T G2.4.5 M2 पंडिताः; D3 G3 पीडिताः; M1.3–5 पिंडिताः (for संगताः). — After 16^{ab}, D1 reads 17^{cd}. — ^{c}) M इच्छंत्यः कुरुभिर्योद्धुं. — ^{d}) K (except K3) D1 G3 स्म; G4 अथ; M हि (M1 च) (for अस्य). T2 स्म विग्रहं; G2 सुशासनं; G5 अनु° (for अस्य शासनम्).

18 ^{a}) D1.2 सहिताः (for पृतनाः). — ^{b}) D1.2 अक्षौहिण्यः; S कौरवाणां (for एकतश्च). K (except K4) B4 D8 D5.8.10 ते (for च). — ^{d}) K2 सर्वरूपो; K3.5 सूर्य°; Dn Ds2 D3.4.7 बहुरूपी; D1 एकरूपो. T1 G

C. 5. 621 B. 5. 20. 19 K. 5. 20. 19 एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वे पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G_3) जनार्दनः.

19 ^{ab}) T G तथा (G_3 तदा) (for यथा). K_5 $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.9}$) T_1 G_4 transp. सेनाभ्यः and सर्वाभ्यः. K_4 D_1 -च्यति°; T G द्युति°; M -भ्यति° (for व्यति°). — ^{c}) D_1 पार्थौ; D_2 पार्थान् (for एव). B (except B_1) °बुद्धिर् (for °बाहुर्). — ^{d}) D_1 °मतिः (for °द्युतिः).

20 ^{a}) $K_{3.5}$ सैन्यानां; $D_{2.9}$ सेनायां; T_2 M सेनायाः. — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1.2.9.10}$) बुद्धिमत्त्वं; G (except G_3) ऋद्धिमत्तां. K_5 बुद्धिं कृत्स्नां च कृष्णस्य. — ^{d}) T G जानन् (for बुद्ध्वा). K_1(m as in text) युज्येत; D_3 युध्यति (for युध्येत). G_3 रणे (for नरः). M बुध्वा बुध्यत कौरवाः.

21 ^{cd}) D_1 इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छंतु धर्मेणैव नरोत्तमाः.

Colophon. D_2 reads it in margin. — *Adhy. name:* N (except D_2) पुरोहितयानं; T_1 G_1 $M_{1.3-5}$ पुरोहितवाक्यं; M_2 पुरोहितयाने पुरोहितवाक्यं (followed by पुरोहितयानं समाप्तं!). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.8.10}$ S 20; D_6 19. — *S'loka no.:* K_5 Dn_1 D_8 21; Dn_2 20.

21

1 ^{b}) K_4 T_1 G (except G_4) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्धः प्राज्ञो. K_2 महामतिः; D_1 महीपतिः. — ^{c}) S (except T_2) तं (for एनं). K_2 $D_{1.3}$ °कामं; D_2 °न्यायं (for °कालं).

2 Before 2, D_{10} T_2 M ins. भीष्मः (D_{10} cont. उ°). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_9 T_2 G_{2-4} पांडवाः सहबांधवाः; B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ सह दामोदरेण ते (= 3^d); M पाण्डवाः ससुहृज्जनाः. — ^{c}) D_2 च सत्यवंतश्च (for सहाय°).

3 ^{a}) $D_{1.2}$ दिष्ट्या च धर्मकामास्ते; S दिष्ट्या च (G_2 तु) संधिं (M_2 सह) कांक्षंते (G_3 दिष्ट्या संधिं प्रतीक्षंते). — ^{b}) $K_{1.5}$ S भ्रातृभिः (for भ्रातरः). — ^{c}) K_5 चायुद्ध° (for न युद्ध°). — ^{d}) B (except B_1) D (except $D_{1.2.9}$) पांडवाः सह बांधवैः (= 2^b).

4 ^{a}) N (except $K_{1.3.5}$ D_1) तु; G_2 हि (for च). T_1 $G_{1.5}$ सत्यमुक्तं च धर्मं च (G_1 धर्मज्ञ; G_5 सर्वज्ञ). — ^{b}) T_2 सत्यं (for सर्वं). D_2 एव (for एतत्). D_1 T_2 असंशयं (for न संशयः). — ^{c}) B_1 तद् (for ते). — ^{d}) G (except G_3) मतं (for मतिः).

5 ^{a}) K_5 असंशितं; G_5 नसंशयं (for असंशयं). — ^{b}) K_5 वासे (for चेह). — ^{c}) D_2 T_1 $G_{1.2}$ प्राप्यं (D_2 °प्ताः) स्वधर्मतः. Ds D_{10} पूर्वं; D_2 T_2 G_4 सर्वे (for सर्वं). T_2 G_5 प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G_5 धर्म्यं सर्वं) हि. — ^{d}) D_{10} पैत्र्यं (for पितुर्). D_2 अनुत्तमं (for असंशयम्). $K_{1.5}$ इह ते धर्म(K_5 धन)संचयं; T_2 पित्र्यमर्थं न संशयः.

6 ^{a}) T_1 G तथैव (G_3 यथैको) (for किरीटी). K_5 चाभवत् (for बलवान्). K_2 B Ds $D_{1.2.5-8.10}$ शूरः (for पार्थः). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4.9.10}$ °रथः; T_1 $G_{1.5}$ °द्युतिः (for °बलः). — After 6^{ab}, S (except T_2) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
न तन्न विदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान्पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौर्ख्याद्धि केवलम् ॥ १४
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ १६ C. 5. 639 B. 5. 21. 16 K. 5. 21. 16

7cd. — d) D7 विजयेत (for विषहेत).

7 b) K4.5 °धेराः (for °भृतः). — S (except T2) reads 7cd after 6ab. — d) G3 पर्याप्तः (for समर्थः).

8 Before 8, T G1.5 ins. वैशं°. — b) D2 धृष्टः; all comm. धृष्टं (as in text). D2 प्राक्षिप्य; M1 आस्फोट्य (for आक्षिप्य). B2 Dn D3-8 मन्युना (for °मान्). G3 धृतिमान्क्षिप्रमन्युमान्. — c) K4 °भाष्य; D9 °रम्य; S (except T2) °साद्य (for °लोक्य).

9 Before 9, K1.5 T2 M (except M2) ins. कर्ण उ° (T2 M om. उ°). — a) K (except K2) Dn2 Ds2 न तत्र विदितं; B5 Dn1 D3-7 न तत्रावि°; D1 एतन्न वि°; T2 न तत्तु वि°; Ca as in text. — b) K1.5 S जीवेन (for भूतेन).

10 a) D1.2 दुर्योधनार्थं. — b) G5 पुनः (for पुरा). — c) K5 D1 समयैः (D1 °ये) वासितोरण्यं. — d) T2 धर्म° (for पाण्डु°).

11 a) K1.4 Dn D1-4.7.9 S (except G2) स; Cs न (as in text). K1-3.5 D1.3.4 Cn आश्रित्य; K4 Dn D7.9 आक्षिप्य; D2.8 आहृत्य; T1 G1.2.4.5 आक्रम्य; T2 G3 M उत्सृज्य; Cd.s आदृत्य (as in text). — b) D9 राष्ट्रं (for राज्यं). — d) Some MSS. पञ्चा°. K1 B1 M (except M1) पार्थिव; K3.4 Dn D1-4.7.8.10 मूर्खवत्; D9 सर्वशः; T1 G1.2.5 पांडवः; G4 भारत.

12 a) K5 भयात्तेषां; B1.2 T G1.2.4.5 भयोद्विग्नो; G3 M °न्नूमेः (for °द्विद्वन्). — b) B Dn D3-8 T2 Ca.s पादं (for पदं). K5 आत्मनः; G3 M अप्युत; Ca.s अन्ततः (as in text). — c) K1.3.5 धर्मेण (for धर्मतस्). K3 हि (for तु). K1.5 सर्वां (for कृत्स्नां). — d) D2 शात्रवेष्वपि; T2 M अपि शत्रवे (for शत्रवेऽपि च). K5 D9 अपि (for ऽपि च).

13 a) K1.5 transp. ते and राज्यं. M वै (for ते). — c) T1 G1.3.5 M2 transp. कालं and तं. D1.2 G2 M1.3-5 तत्कालं (for कालं तं). K1.2.5 D7.9 च; B2 तु; T2 ते (for तं).

14 ab) T2 दुर्योधनप्रांते (for °स्याङ्के), and वर्तेयुर् (for वर्तन्ताम्). — c) K1.3 B D (except D1.9) T2 G1.4 अधार्मिकीं; K2 अधर्मे किं. K D3 G2 त्विमां; B Dn D2-7.9 तु मा (for इमां). — d) S (except T G1.5) कुर्यान् (for कुर्युर्). T2 बाल्याद् (for मौर्ख्याद्). K3.4 D1.2 केवलात् (for केवलम्). K1.2.5 B Dn Ds D3-8.10 मौर्ख्यात् (D10 मूर्खाः) कुर्वंतु (K1.2,5 °ति) केवलात् (K1.2.5 °लं).

15 ab) S (except T1 G1.5) transp. धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति. K1.5 अथ धर्मं समुत्सृज्य. D1.10 योद्धुम् (for युद्धम्). — c) K आसाद्य युधि मां मूढाः (K2 °द्य मां कुरुश्रेष्ठाः).

16 a) K2 Dn1 D9 तु (for नु). — b) D1.2.9 कर्मणा कर्तुम्; T1 G कर्म (G3 किं नु) संस्मर्तुम्; T2 कर्मतः स्मर्तुम्. — c) D1 ह्यस्मान् (for एव). B3 D5 T1 G (except G3) यथा; T2 तदा (for यदा). — d) K2 पुरा; G3 इमान् (for युधि). K4 षड्रथान्युधि निर्जिताः; M जितवान्षड्रथानिमान्. — After 16, Dn2 D10 ins.:

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।;

while T1 G1.5 ins.:

121* विराटनगरे वीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।

17 a) D1.9 S (except T2) एतत् (for एवं). — b)

C. 5. 640 B. 5. 21. 17 K. 5. 21. 18 न चेदेवं प्रदास्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D1 यथायं (for यदयं). — ^{d}) Dn2 D2 T G1 M4 भक्षयिष्यामि. Some MSS. पांशुकान्; K (except K2) D8 पांशुकं; T1 G1.3 M पांसु च (M1.2 °सुकं). — After 17, T1 G1.3 ins.:

122* दुर्योधनः सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K3 D2 G4 M om. the ref. — ^{c}) D1 अभि° (for अव°). — ^{d}) K1.3 D8 ततो; D9 भीतो (for इदं).

19 Before 19, K2 ins. धृतराष्ट्र उ°, S (except G4.5 M3.4) ins. धृत°. — ^{a}) K3 Dn D3.4.7 transp. इदं and वाक्यं. D10 अस्मद्धितकरं वाक्यं. — ^{b}) S (except T2) उक्तवाञ्जाह्नवीसुतः. — After 19^{ab}, K (K2 ins. line 2 after 20^{ab}) D1.8 ins.:

123* दुर्योधनसमक्षं च पार्थिवानां च संनिधौ ।
एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K2 तु (for च in both the places). — (L. 2) K1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति).]

K4 cont.:

124* अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— ^{c}) D10 हितकरं (for हितं चैव). — ^{d}) M सर्वेषां च महीक्षितां.

20 ^{a}) K1.3 विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु). — ^{b}) D1 G3 M (except M1) प्रेषयिष्याम. K3-5 S (except T2) यद्धितं (for संजयम्). — After 20^{ab}, K2 ins. line 2 of 123*. — ^{c}) M भगवान् (for स भवान्). D9 एव (for प्रति·). K (except K3) T2 G (except G5) भवान्प्रतिप्रयात्व(K2 G3 °त्य)द्य.

21 ^{c}) D10 मध्येसभं (for सभामध्ये). — ^{d}) K1.3 D9 G2-4 चेदम् (for वाक्यम्).

Colophon. All MSS. except M2 om. sub-parvan name. — *Adhy. name:* K1-4 B D पुरोहितयानं; G1.2 पुरोहितप्रतिनिवर्तनं; M1 पुरोहितविसर्गः; to it K1.3.4 B1-3.5 Dn D2-6.8.10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.8.10 S 21. — *S'loka no.:* K5 22; Dn 21.

22

1 ^{a}) D1 Ca आह. Dn1 Ds2 संजयं. K4 राज° (for पाण्डु°). — ^{b}) D1 °प्लव्यां; S °प्लाव्यं; Ca °प्लव्ये (as in text). D2 तांस्तु जानीहि; T1 तद्विजा° (for तान्विजा°). — ^{c}) T2 सभाजयेत; Ca as in text. — ^{d}) S बनाद् (G3.4 भवान्) (for अनघ). D1 उपागतस्त्वं. K ब्रूयाश्च (K2.3 °श्च) दिष्ट्या (K2 दिष्ट्यानघ) समुपस्थित(K2 °पागत)स्त्वं; B1.4 Dn2 D10 Cn दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप°; D2 दिष्ट्या न व्यग्रः समुपागतस्त्वां. — T2 M ins. after 1: T1 G, after 7^{ab}:

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम
दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
नाहं कंचित्संजय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषां ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६
अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः C. 5. 652 B. 5. 22. 8 K. 5. 22. 8

2 ^{b}) D6 वान्यम्; Ca. d. s वासम् (as in text). K3 B (except B1) Dn D1. 2 M2–4 अतदर्हान्; G2 एतदर्हान्; G4 तदनर्हान् (for अतदर्हां). Dn1 निरूप्य; D6 निरस्य; G4 निरीक्ष्य; all comm. निरुध्य (as in text). — ^{c}) D1. 5 G2–4 M नैषां. — ^{d}) B (except B1) D6. 10 G4 मिथ्यापेतानां; Ca. d. s as in text. D1 S (except T2 G1–3) अपकारिणां. S च (for सताम्).

3 ^{a}) S सर्वे (for सर्वां). D1 आत्मवीर्येण; D2 ह्यात्मबलेन. K5 B Ds D1–4. 7. 10 लब्धां; D6 नष्टां (for लब्ध्वा). — ^{d}) K3. 4 D2. 10 °हार्षुः; D1 T2 G1 °कर्षुः; Ca. d. s as in text. G5 नित्यम् (for मह्यम्).

4 ^{a}) K3 दोषानेषां; G4 दोषं येषां; G5 तान्वै दोषान्. K2 B Dn Ds D1–3. 10 नाध्यगच्छं. K1 D1 T1 G M परीक्ष्य; B Dn2 Ds D10 T2 परीप्सन्; Dn1 D5. 6 परीच्छन् (for परीक्षन्). — ^{b}) K4 D10 S सूक्ष्मं; K5 तत्र (for नित्यं). Dn1 D2. 9 S (except T1 G5 M2) किंचिद् (for कंचिद्). K1 D3 गर्हे च; Ds D5. 6 T2 G3. 4 M गर्हे (M2 °र्हा)म (for गर्हेय). — ^{c}) T2 G4 पार्थाः (for नित्यं). — ^{d}) N (except K2) T2 G3 Ca सुखप्रिये; G2 सुखाप्रये. Cd. s cite सुखं and प्रियं. K5 नानुरुस्यंति; Ca °रुध्यंते; Cd. s as in text. K5 B (except B3) Ds D2. 4. 10 T1 G1 Cn कामात्; G5 नित्यं (*inf. lin.* कामं) (for कामान्).

5 ^{a}) D9 घर्मशीते; Cd. s घर्मं शीतं (as in text). — ^{b}) K4. 5 D7. 9 M (except M4) निद्रातंद्री; Dn1 T2 निद्रातंद्रीं; D1 निद्रातंद्रे; D5 निद्रां तंद्रां. Cd. s cite निद्रा तन्द्रा. — ^{c}) S (except G2) चापि (for चैव). — ^{d}) K2 °योगात्; K4. 5 D2 G2 °योगाः; Ds2 °योग्याः (for °योगान्).
K4. 5 प्रतपंति; B1 प्रतियांति; D1. 2 G2 प्रसहंति; D9 प्रवसंति; T G1. 4 M प्रतिपद्यंति; G3 प्रवदंति (for प्रयतन्ति).

6 ^{b}) K Ds D1. 2. 10 T1 G1. 2. 5 Cs जीर्यते; M (except M1) जीर्यंति; Ca. d जीर्यति (as in text). K1 D1. 10 मैत्र्यमेषां; K2 B Dn Ds D2–8 तेषु मैत्री; K5 प्रीतिरेषां; T2 मैत्रं तेषां; G3 M मैत्रिरेषां. — ^{c}) S (except T2 G2) यथार्थ° (for यथार्ह°). D9 हितार्थास् (for हि पार्थास्). — ^{d}) D9 दोषो (for द्वेष्टा). K1. 3 Ds G3. 4 M2 आजमीढपक्षे; K2 D2. 5 T2 G2 अजमीढस्य पक्षे; D1. 9 T1 G1. 5 M1. 3–5 अजमीढपक्षे; Ca as in text.

7 ^{a}) D2 G1. 4. 5 विषमतो (for °मान्). — ^{b}) Ds क्षुद्रचराच्च; G5 दुष्प्रसहाच्च. — After 7^{ab}, T1 G ins. 125*. — ^{c}) Dn Ds D3. 4. 7. 8 हीमौ; T1 G3. 5 M1. 2. 5 हि मे (for हीमे). D5. 6 तेषां ह हीमौ न सुख°. — ^{d}) B4 D5. 6 वर्धयतो हि; Ds स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति). D10 m कोपं (for तेजः). S (except G2) महात्मनां संजय पांडवानां. — After 7, S (except G2) ins.:

126* भागं गन्तुं घटते मन्दबुद्धि-
र्महात्मनां संजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L. 1) T1 G1. 3 हर्तुं; T2 G4. 5 कर्तुं (for गन्तुं). — (L. 2) T2 दयालूनां (for महात्मनां). G5 तीव्र° (for दीप्त°).]

8 ^{a}) K3 उत्थानवीर्य; D5. 6 तथोनवीर्यः; Ca. d. s as in text. — ^{c}) Ds D10 यच्च भोक्ष्येत; D1. 3 T G1. 3 मन्यते यच्च (D1 °श्च); G4 यद्धिमन्येत. — ^{d}) Ca अशक्यं; Cd. s शक्यं (as in text). D1 हंतुं; M3–5 कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं (as in text). D1 M1 (*sup. lin.*) जीवितं (for

C. 5. 652 B. 5. 22. 8 K. 5. 22. 8 शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवतां).

9 [a]) M तस्य. K1.5 D7 केशवस्य. — [b]) G3 M (except M2) सत्यको. K1.3 D6.9 T1 G3.4 M °शत्रुः (M1 *sup. lin.* °शत्रोः as in text). — [c]) S चैव (for चापि). D (except D1.2.9) यांति (for सर्वे). — [d]) G5 वरं; Ca.d.s पुरा (as in text). G5 तस्य चैव (for साधु तस्य). M1 (*sup. lin.*) सत्यं; Ca.d.s तस्य (as in text). G4 M2 प्रसादं (for प्रदानम्).

10 [a]) D10 स एवैकः; G4 संहत्यैकः. — [b]) K5 गांजीव°. D1 प्रवादे प्रजीयात्; T1 G1.2 प्रणुदेद्वै रथस्थः. — [c]) K1.5 महान्; K3 B1 Dn D2–7 T2 जिष्णुः; Cs विष्णुः (as in text). Ca.d mention विष्णु. Dn1 D9 om. अपि. K3 M (except M2) हि; K4 वा; K5 च (for अपि). B2 अधृष्यौ (for अप्रधृष्यो). — [d]) K5 S (except T2 G4 M1.2) अपि (for अधि-).

11 [a]) S (except G2) पुमान् (for मर्त्यः). — [b]) K1 °वेदेषु; K2.5 B D (except D9) °लोकेषु (for °देवेषु). G5 यथा (for वरेण्य). K3 इंद्रात्; B D (except D1.2.3.10) एकः (D9 एव); G5 महेंद्रः (for ईड्यः). — [c]) D2 प्रवर्षन्; D9 प्रवयत्; T1 प्रवमन्; G5 प्रवपेत् (for प्रवपन्).

12 D1 (hapl.) om. 12[b]–13[a]. — [c]) Ds1 G4 M2 आहरन्; T1 G5 अहरत्. — [d]) K5 सेवानुगान्. N प्रविदान् (for बलिदान्).

13 D1 om. 13[a] (cf. v. l. 12). — [a]) D2 तथैव; D9.10 G3.4 M यश्च (for यश्चैव). — [b]) Some N MSS. गांजीव°. G1 वि- (for प्र-). — [c]) D1 उपानयत्; Cd.s °हरत् (as in text). N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D3.4 पांडवो) (for फल्गुनो). — [d]) M यशोमानौ.

14 [a]) K4 D1 °भृतो (for °भृतां). K2.3 B2–5 D (except D1.2) T2 G2 नास्ति (for नाद्य). K2.5 D3 समो हि; K3 B2 Ds D5.6.9.10 T2 G2 समोद्य; B3–5 Dn समोत्र (for समोस्ति). B1 गदाभृतां भीमसमो न कश्चिद्; T1 G1.3–5 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद्. — [b]) T2 G1 हस्त्यारोहे. K2.3 हि (for च). S (except G2–4) कश्चित्समोन्यः (for समश्च तस्य). — [c]) D9 तथा (for रथे). K2 D1.2 G2 प्राहुर् (for आहुर्). — [d]) K2.3 B4.5 D (except Ds D8–10) G4 M1 बलेनायुत° (for बले चायुत°). Ds °वीर्यः (for °वीर्यम्).

15 [a]) K2 D9 स; Cs सु- (as in text). K1.5 G3 कृतवीर°. — [b]) Dn D3.4.7 क्षुद्रांस्तरसा. — [c]) K2 स चात्यमर्षी; K5 D1.2.3.9 T1 G1.5 सदा ह्य°. K3 B3.5 Dn D3.4.6–9 G2 न बलात्स (for बलवान्न). T G1.3–5 M अशक्यो (for न शक्यो).

16 [a]) S (except T2 G2) °तेजसौ; Cd.s °चेतसौ (as in text). — [b]) N G1 फाल्गुनेन (K5 °नस्य); T2 G5 फल्गुनस्य. — [c]) K5 °मृगान्; D1.2 °गणं; D9 °गणान्; M2

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ
माद्रीपुत्रौ नेह कुरून्विशेताम् ॥ १६
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
द्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः C. 5. 666 B. 5. 22. 22 K. 5. 22. 22

°यूथं (for °पूगान्). K1.2 D1.2.8 G5 व्रजंतौ; K5 D7 भजंतौ; G3 हरंतौ (for रुजन्तौ). — *d*) K2 D5 D1.2.9 माद्रीसुतौ; T1 G1.5 पुत्रौ माद्र्या. K2–5 D9 चेह (for नेह). K2 क्रुद्धन् (*sup. lin.* कुरून् as in text). K3 समस्तान् (for विशेताम्). Dn Ds D3–8.10 Ca.s शेषयेतां न शत्रून्; D2 नेह वशे कुरूणां (for नेह कुरून्विशेताम्). Cd cites न विशेतां. G2 यमौ कुरूणां प्रसहेत कोत्र. — After 16, N T1 G2 ins.:

127* एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं
यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्; D2 सर्वम् (for पूर्णम्). K2.3 T1 एव; D9 G2 एकं (for एवं). — (L. 2) K5 D3 सात्वतानां (for सात्वतां). B Dn Ds D3–7.10 T1 यत्सत्यं तान् (T1 यत्सात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये.]

17 *a*) Ds D10 येषां (for तेषां). D1 अन्यो; G5 अर्थे (for मध्ये). — *c*) Ds Ca.s सात्वतानां; Cd सात्वतां (for सोमकानां). T1 प्रियार्हः; G1.5 वरिष्ठः; G4 प्रबाहुः; Ca.d.s प्रबर्हः (as in text). — *d*) K1.4.5 त्यक्तात्मा वै; Ca.d.s संत्यक्तात्मा (as in text). K2 B Dn Ds D2–10 पांडवार्थे (K2 D2 °वानां) श्रुतो मे. Cap पाण्डवार्थे; Ca.d.s पाण्डवानां (as in text). — After 17, B D (except D1.2.9.10) ins.:

128* अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।

18 *a*) T2 सहामात्यः; Cd.s सहोषितः (as in text). G5 स हितार्थो (for चरितार्थो). Dn1 Ds G4 M1 वयस्थः (for वयःस्थः). — *b*) K1.2.4 S साल्वेयानाम् (G3 corrupt); B (except B1) D (except Ds D2.9) मात्स्येयानाम् (for शाल्वे°). — After 18^{ab}, K4.5 read 30^{ab}, *repeating* it in its proper place. — *c*) K1.4.5 D10 सहैव पुत्रैः; K2.3 B Dn Ds D2–8 G2 स वै सपुत्रः; D1 सहपुत्रः; T1 G1.5 पुत्रैः सार्धं (for सह पुत्रैः). B3 D1.9 °वार्थेन (for °वार्थे च). T1 G1.5 हि (for च). D2 G2 निविष्टो (for च शश्वद्). — *d*) K3 B D (except D2.9) युधिष्ठिरे.

19 *a*) K3 D3 अपरुद्धा; K5 अविरुद्धाश्च; Ds1 यथावरुद्धा; D2 सुविरुद्धा; D10 ये चावरुद्धा; S अथावरुद्धा. Dn D3.4.7.9 S (except G2) रथिनः (for बलिनः). K D (except D1.5) कैकयेभ्यो; S (except G2) पंच संति (for केक°). — *b*) S (except G2) केकयेषु (for पञ्च सन्ति). — *c*) K1.2 ते कैकया; K3 कैकयेभ्यो; K4.5 Ds D10 G2 ते कैके(K4 G2 °क)येभ्यो; Dn D3.4.7.9 कैकेयेषु; D2.5.6.8 G1 कैकेयेभ्यो. — *d*) G4 युद्धात्क्षीणाः (for युद्धार्थिनः). K2 तानुपासंति; K4 Ds D10 चानुसरंति; K5 D8 चानुचरंति; M चानुवदंति. K5 पार्थिवान् (for पार्थान्).

20 D2 om. 20^{ab}. — *a*) K Dn D3.4.7–9 सर्वांश्च वीरान्. K3.4 D8 °पतींश्च; T1 G1 °पतींद्राः; Ca.d.s °पतीनां (as in text). — *b*) Cf. 21^{d}. K समानीतान्; B (except B4) Dn D3.4.7.9 °गतान्; D8 G3–5 संमानिताः. K B4.5 Dn D3.4.7–10 निविष्टान्. — B2 (hapl.) om. 20^{c}–21^{d}. — *c*) S सर्वान् (for शूरान्). K2 B1 Ds D1.5.6 अर्हान् (for अहं). T1 भक्तिनतः; G5 °युतः. — *d*) K1 प्रीत्या च युक्तान्. Dn2 संस्थितान् (for संश्रि°).

21 B2 om. 21 (cf. v. l. 20). — *a*) D1 T G1.5 °श्रिता (for °श्रया). — *b*) K4.5 B3.5 Dn D3.4.8.9 °जातिशुद्धाः; B1.4 D6.7 °जाश्च वृद्धाः; Ds D10 °जातवृद्धाः

C. 5. 666
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २१
पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २३
अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५
यशोमानौ वर्धयन्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७
यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for °जा विशुद्धाः). S (except G_2) यो(M_{3-5} यौ)धाः सर्वे कुशलाः संनिविष्टाः. — G_5 om. 21^{cd}. — ^{c}) K_5 S (except T_2 G_2; G_5 om.) नानाविधवीर्य°. — With 21^{d}, cf. 20^{b}.

22 ^{a}) K_3 Dn $D_{3-7.9.10}$ समितींद्रकल्पो; K_5 यत इंद्र°; D_2 अर्चित इंद्र°; S (except G_2) अमितवीर्यविक्रमो; Ca.d.s अमित इंद्र° (as in text). — ^{b}) D_2 योधप्र°; T_2 युधि प्रवीरो (for युधि प्र°). D_9 S (except T_2 G_2) बलिभिः (for बहुभिः). — K_4 om. 22^{d}–23^{d}. — ^{d}) T_1 G (except $G_{3.4}$) °श्रयेपि (for °प्रवीरो). M (except M_2) [अ]प्रतिवार्य°.

23 K_4 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) D_1 transp. कृपात् and भीष्मात्. B_{1-3} D_3 G_2 घृतं; B_5 Dn Ds $D_{3-7.10}$m T_2 वृतं (for कृतं). — ^{c}) B Dn $D_{3-6.9}$ आहुर्; D_2 चाहुर् (for प्राहुर्). S यस्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः.

24 ^{a}) K_1 Dn $D_{2-8.10}$ उपाश्रिताश्. $K_{1.3-5}$ चेदिकरूषसेनाः. K_2 $D_{1.9}$ अ(K_2 उ)पाश्रितश्चेदिकरूषराजः; S अपाश्रित(T_2 तदाश्रित°; G_2 आसादित)श्चैव करूशराजः. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.9}$) सर्वोद्योगैर्. K_3 B D (except $D_{1.2.9}$) भूमिपालाः. K_2 $D_{1.9}$ S (except G_1) समेतः. — ^{c}) D_2 राज्ञां (for तेषां).

25 ^{a}) S (except T_2 G_2) अस्कंद° (for अस्तम्भ°). M यदि (for युधि). K_3 Dn $D_{2.4}$ °माना; $K_{4.5}$ B Ds $D_{1.2.5.7-10}$ M_4 °मानो. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ B Dn_1 $D_{2.6}$ $G_{1.2}$ Cn °ज्यां कर्षतां; D_3 ज्याः क°. — ^{c}) T G_1 महो° (for सर्वो°). D_3 वै निहत्य; M निगृह्य (for निहत्य). — ^{d}) S (except T_2 G_2) विष्णुस् (for कृष्णस्). B D (except $D_{1.9.10}$) G_1 संममर्द; G_2 यशस्वी (for ममर्द).

26 ^{a}) K_2 Ds $D_{1.2.10}$ $G_{3.5}$ यशो मानं; K_{3-5} D_3 योसौ मानं (for यशोमानौ). N (except K_2 Ds $D_{1.9}$) T_2 G_2 पांडवानां (for याद°). — ^{b}) D_2 °भवत्; S °हनत् (T_1 °हनच्च; G_4 °हरत्; G_5 °हंता) (for °भिनत्). K_5 महीपं; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ समीक्ष्य; D_1 समीपे; S (except G_2) सुघोरं (for समीके); cf. v. l. 34. — ^{c}) K_3 वर्धयिष्यंति मानं; D_2 वर्धयंति प्रभावं. — ^{d}) K_1 करूषचेदिप्र°; D_1 करूषराजप्रतिमा; T_2 $G_{3.4}$ M करूशराजप्रमुखा.

27 ^{a}) T_1 G_1 तमस्यंतं; G_2 तस्यांतकं. — ^{b}) K_2 सुधुर्य° (for सुग्रीव°). B_2 हृष्टं; G_3 M_2 यांतं (for कृष्णम्). — ^{c}) B_2 Cn के (for सं-). — ^{d}) S सिंहार्दिताः (for सिंहं दृष्ट्वा). M_1 यथान्ये (for इवान्ये).

28 ^{a}) $K_{1.2.4}$ Ds यस्तं प्रतीपं (Ds °पात्); Dn $D_{2-5.7.9}$ T_2 कस्तं प्रतीपस् (T_2 °तस्); D_1 तं यः प्रयांतं; T_1 G तम(G_3 तं वै)प्रतीतस्; M तं वै ($M_{1.4}$ om. वै) प्रतीतस्. Cd cites प्रतीतं. D_1 प्रदीयाद्; D_3 अभ्युदीयाद्; T_1 $G_{1.5}$ प्रत्यायासी(G_5 °स्सी)द्; Ca.d.s प्रत्युदीयाद् (as in text). — ^{b}) Ca.d.s अपार्थिवो (for आशंसमानो). — ^{c}) K_{1-3} शेते स; $K_{4.5}$ स तेन; $D_{1.9}$ अशेत; D_2 G_5 समेत्य (for सोऽशेत). K_3 क्षमायां (for परासुर्). — ^{d}) K_1 $D_{5.8}$ T

वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
पराक्रमं मे यदवेदयन्त
तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेता-
मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३
अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके C. 5. 680 B. 5. 22. 36 K. 5. 22. 36

$G_{4.5}$ एव; G_3 एवं (for इव). T_2 मर्दितः; G_5 M मथितः (for उन्मथितः). K_3m इवात्र (for कर्णिकारः). K_2 वातेन भग्नः स्म यथा कर्णिकारः.

29 [a]) $K_{3.4}$ D_5 यदवेदयंते (K_3 °यन्वै); K_5 D_8 C_s यदवेदयंतः; D_1 यथा वेदयंति; G_2 प्रतिवेदयंति; Ca.d यदवेदयन्त (as in text). T_1 $G_{1.5}$ पराक्रमं चाप्रतिमं वदंति; T_2 $G_{3.4}$ M °मं त्वप्रमेयं (M_1 त्वप्रतिमं) वदंति. — [b]) S (except G_2) मध्ये (for अर्थे). Ca.d.s cite संशयं (for संजय?). — [c]) D_1 अब्राह्मण्यं (for अनुस्मरन्). M_4 सत्य- (for तस्य). B_4 D_5 D_1 Ca.d.n जिष्णोः (for विष्णोः). — [d]) Some S MSS. गावत्गणे. K_{3-5} नाभि° (for नाधि°).

30 $K_{4.5}$ *repeat* 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab}. — [a]) D_1 न जातु तं; S (except G_2) कस्तान् (T_1 $G_{3.4}$ M_5 कस्तां; T_2 कस्मान्; G_5 M_2 कस्तं) जेतुं (T_2 हंतुं); T_2m न जातु ताञ् (as in text). D_1 शक्नुवत्यः सहेत; D_9 शत्रुरभ्युत्स°. T_2m शत्रुहन्यान्समेतान्. — [b]) D_8 सदा (for स). — [d]) D_1 °रथेन यांतौ; M_2 °रथौ समेतौ.

31 [a]) N G_2 न (K_{1-3} स; D_9 तौ) (for नो). D_7 वै (for चेद्). $K_{1.3.5}$ संयुगं; K_4 D_9 संयुगे; D_1 S संगतं (G_5 M_2 °तिं) (for संगरं). — [b]) B D_5 $D_{5-8.10}$ ताभ्यां कभेच्छर्म तदा सुतो मे. — [c]) $K_{1.4}$ Dn $D_{1.3-7}$ तौ चेत्; $K_{2.3}$ ततः; K_5 तावत्; D_8 G_5 तौ वै; T $G_{2.4}$ सर्वान्; G_1 तौ वा; Cn नो चेत् (as in text). D_8 नो वहेताम्. — [d]) D_5 मित्रो विष्णुर्; D_6 इंद्रो विष्णुर्. $D_{3.10}$ °सैन्यं (for °सेनां). K_{3-5} D_9 M दानवानां चमूमिव (K_4 चमूं च; K_5 चमूवत्; D_9 चमूं वा); T_1 G_1 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेनां यथैव). — [f]) B_1 जिष्णुः; S (except $G_{1.4}$) कृष्णः (for विष्णुः).

32 [a]) B_1 D_9 G_5 धर्मराजो; G_3 स धर्मराजो; Ca धर्मारामो (as in text). B (except B_1) D (except $D_{1.2.6.8.9}$) G_5 Cap ह्रीनिषेवस्; Ca.d.s as in text. M (except M_1) महात्मा; Cd.s तरस्वी (as in text). — [c]) S (except G_2) तर(T_1 °प)स्वी (for मनस्वी). — [d]) D_1 न; Ca.s नो (as in text). D_2 स (for प्र-). Ca.d.s cite दहेत्.

33 [a]) $K_{1.4.5}$ D_9 न ह्येवाहं (for नाहं तथा). $K_{1.4.5}$ चार्जुनाद्; Dn_2 Ds_2 अर्जु°; D_1 G_2 अप्यर्जु°; D_9 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्). — [b]) K_1 तथा भीष्माद्; $K_{3.4}$ न (K_4 तथा) भीमसेनाद्; K_5 भीमसेनाद्; B_1 D_9 T_2 भीमाद्वा; Dn $D_{3.4.6.7.10}$ भीमाद्वाहं (for भीमाद्वापि). K_2 बिभेमि om. वा); K_3 वापि नूनं; $K_{4.5}$ T_1 G_1 M वा(M_{3-5} चा)पि बिभ्ये (for वा बिभेमि). — [c]) K (except $K_{1.2}$) D_9 S (except T_1 G_{1-4}) संजय; D_2 तात; D_{10} मन्योर् (for सूत). — [d]) K_3 मन्योर्भीतो; D_{10} गावल्गणे (for मन्योरहं). K_2 D_9 S (except G_2) भीतभीतः (for °तरः). D_{10} सदाहं.

34 [a]) $K_{1.2}$ स वै तपो-; $K_{4.5}$ स वै सदा; B Dn D_5 $D_{3-8.10}$ T_2 महातपा; D_2 अलोलुपो (for अलं तपो-). T_1

C. 5. 680
B. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४
स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५
जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६
न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७
समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८
यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्येन भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G1.3.5 M अलं तपोब्रह्मचर्यं (G5 °र्यां) च युक्तं (T1 G1.5 यदुक्तं); Ca.d.s (as in text). — b) Ds D10 अलं; D2 वै; T2 यो (for अयं). M मनसस् (for मान°). D10 G4 Ca.d.s सिध्यै (for सिध्येत्). — c) D9 क्रोधात् (for क्रोधं). K4.5 B Dn D3–8 S Cap समी(T2 G3.4 निरी)क्ष्य; Ca.d.s समीके (as in text); cf. v. l. 26. — d) Dn D3.4 S (except G2) जातं; Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp. अस्मि and अद्य.

35 a) D1 त्वरितो; T1 G4 M3 सहि° (for प्रहि°). K1.3.4 जवेन (for रथेन). — b) Some N MSS. पंचाल° (for पाञ्चाल°). K1.3 चमूमुपेत्य; K2 D1 चमूं समेत्य; K4.5 T1 G4.5 M चमूं परेभ्यः; B Dn Ds D3–8.10 T2 चमूनिवेशं (B4 Dn D3.4.6.7 T2 °वेशनं); D9 चमूं परेण; G3 चमूं विगाह्य (for चमूं परेत्य). Cs समेत्य; Ca.d परेत्य (as in text). B2 om. 35^{d}–37^{b}. — d) D1.9 प्रीतियुक्तो. T1 G1 वद त्वं (for वदेस्त्वम्). D7 प्रीतियुक्तं वीर्यवंतं वद त्वं.

36 B2 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) S सूत (for तात). — b) K3 D3.4 महामात्यं; D1.2.9 सहामात्यं; D7 महामान्यं; T1 G1.5 महामतिं; T2 G2–4 M2 महात्मानं; M1.3–5 महात्मनां; Ca.d.s महामात्रं (as in text). K (except K2) D9 वीर्यवंतं यशस्विनं; T1 G1.5 °वतां वरिष्ठं (for वीर्यवतामुदारम्). — 36^{c} = 38^{c}. — d) D9 संधिम् (for शान्तिम्). K2 इच्छुः (for ईप्सुः). T G1.4 धा(T2 स धा)र्तराष्ट्रैः पांडवः संधिमिच्छेत्; G2.3.5 M धार्त(G2 यद्धार्त-; G3 M धृत)राष्ट्रः पांडवैः संधिमिच्छुः (G3.5 M °च्छेत्); Cs as in text.

37 B2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 35). — b) K1.4 T2 °सुतो (for °पुत्रो). — c) D1 तेषाम्; D9 चैवम् (for चैषाम्). S (except G2) संमतश्चैव (for आत्मसमश्च). — d) K4.5 तेषां (for चैषां).

38 a) K3 B (except B2) D (except D1.2.9) T G1.2.5 M2 °नीतान्; G4 °गतान्; Cd.s °नीय (as in text). K2 B2.3 G1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp.); D10 पांडवैः सृंजयान्. — 38^{c} = 36^{c}. — d) K5 D9 तान् (for तथा).

39 a) K3–5 परेषु; Cs परेभ्यः (as in text). — b) D1 G2 मन्येथास्त्वं (by transp.). M1 पांडवानां (for भारतानां). S (except G2) हिताय (for हितं च). — c) K5 B (except B4) D (except D2.3) G5 M2 Ca.d.s तद् (for तत्तद्). Dn1 तात (for राज-). — d) K2 यत्सूत्रयेद्; K3.4 D3 यन्मूर्छयेद्; G5 न क्रोधयेद्; Ca.d.s न मूर्च्छयेद् (as in text). B1–3 D3 न (D3 यन्) मूर्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेयन्). B D (except D1.2) न च युद्ध-हेतुः (for न भवेच्च युद्धम्). D9 न मूर्छयेयेन चेच्च युद्धं (catalectic!).

Colophon. — *Sub-parvan:* N M1.3.5 संजययान. — *Adhy. name:* T1 G1 M2–5 संजयप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds1 D5.7.8.10 S 22; D2 (*sec. m.*).6 20. — *S'loka no.:* K5 D3 41.

२३

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-
मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

गावल्गणे संजय स्वागतं ते
प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा । C. 5. 698 B. 5. 23. 9 K. 5. 23. 9

23

1 ^{c}) D_{1} उपप्लव्यां; S °प्लाव्यं. S (except G_{2}) शीघ्रं (for द्रष्टुं). — ^{d}) S (except G_{2}) द्रष्टुं पार्थान् (M_{2} पश्चान्) महौजसः.

2 ^{b}) $K_{2.3}$ B Dn Ds $D_{3-8.10}$ कुंतीपुत्रं; D_{1} धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_{9}) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य). K_{2} सर्वं; K_{3} सर्वे; K_{4} पूर्वान् (for पूर्वं).

3 ^{a}) G_{3-5} M_{3} गावल्गणिः. K_{3-5} °पुत्रो (for °सूनुर्). — ^{b}) K (except K_{2}) अभ्यवदत्; S (except G_{2}) तमवोचत् (for अवदत्). D_{10} सुप्रतीतः; T_{1} $G_{1.2.5}$ प्रतीतं; G_{4} प्रीतः; M_{2} प्रकीर्तितं; Ca.d प्रतीतः (as in text). — After 3^{ab}, M (except M_{1}) ins. संजयः. — ^{d}) D_{1} °तुल्यं (for °कल्पम्).

4 ^{a}) K_{5} आंबिकेयो; $D_{3.9}$ त्वामांबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो). Ca cites त्वा (as in text). — ^{b}) B_{1} मनस्वी (for मनीषी). — ^{c}) K_{1} भारताग्र्यो (for पांडवा°). S (except G_{2}) कच्चित् कुशली (T_{1} $G_{1.5}$ सुखी) पांडवाग्र्यो-ऽप्रधृष्यः. — ^{d}) K (except K_{2}) D_{3} धनंजयो माद्रवतीसुतौ च; S (except G_{2}) °यो भीमसेनो यमौ च.

5 ^{b}) K_{1} T_{1} $G_{1.5}$ सु° (for स°). — ^{c}) S (except $G_{3.4}$) मनस्विनी वांछति (T G_{1} °सि) यत्र च त्वं. — ^{d}) M_{2} तामुत (for भारत).

6 ^{a}) Some S MSS. गावल्गणे. — ^{b}) K $D_{1.2}$ G_{2} प्रीतात्मा त्वाम्; B Dn Ds D_{3-10} प्री(B_{4} प्रि)यामहे; T_{1} $G_{3.5}$ प्रीता(G_{5} °त्या)त्मानं (for प्रीतात्माहं). $K_{3.5}$ om. त्वा. $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4.5}$ अभि(T_{1} $G_{1.4}$ त्वाभि-; G_{5} चाभि)नंदामि सूत; B Dn Ds D_{3-10} ते (D_{9} त्वद्-) वयं दर्शनेन; G_{2} त्वाभिवक्ष्यामि सूत. — ^{d}) Ds °त्मजैः; D_{10} °त्मजः; T_{1} G (except G_{2}) °नुजः (for °नुजैः). K (except K_{2}) सहानुजैः संप्रति साधुवृत्तः (K_{3} °त्त; K_{5} °त्तं).

7 ^{a}) Ds दर्शनं (for कुशलं). — ^{d}) K_{2} च (for एव). G_{4} transp. दृष्ट्वैव and त्वां. M त्वा (for त्वां).

8 ^{a}) D_{2} G_{2} यशस्वी; G_{5} मनस्विनां (for मनस्वी). — ^{b}) $K_{4.5}$ महाप्रज्ञः. — ^{c}) K_{2} $D_{1.2.9}$ T G_{2} स कौरवः. — ^{d}) K_{1} अप्यस्ति; K_{2} अस्यास्ति; K_{3} B (except B_{1}) Dn Ds $D_{3-8.10}$ अस्त्यस्य; D_{1} अथास्य (for अप्यस्य).

9 ^{b}) D_{9} S (except G_{2}) सूतपुत्र (for महात्मा).

C. 5. 608
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

म…राजा बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-
द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः स…
धनुर्भृतां मु…ः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२
वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते …वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्माम…
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— [c]) K (except K4) बाह्लिकः प्रातिपीयः; S (except G2) बाह्लिकानां महात्मा. Ca प्रातिपेयः (as in text). — [d]) K2 D2 वृद्धः (for विद्वान्). S (except G2) प्रातिवीर्यः (T1 G5 M2.5 °पीयः; T2 प्रतीयमानः) कुशली तात कच्चित्; cf. 10[a].

10 M (? hapl.) om. 10[a]. — [a]) G2.3 सौमदत्तिः (for सोम°). K1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्). — [b]) T2 G1 M1.2 सोमदत्तः; G3-5 M3-5 सो(G3-5 सौ)मदत्तिः (for सत्यसंधः). M च शल्यो (for शलश्च). — [c]) K (except K2) सकृपः (for च कृपः). G5 महारथो भुवि (for कृपश्च विप्रो). K (except K1.2) अथ विप्रो; D9 च वीरो (for च विप्रो). — After 10[c], G5 ins.:

129* शारद्वतः कुशली तात विप्रः ।

— [d]) K1 महेष्वासौ. D10 अन्ये (for एते). K1.5 हि (for अपि). — After 10, B D read 12[ab] (D1.2 marg.5 marg. *repeating* it in its proper place).

11 D1 om. 11[ab]; D9 om. 11. — [a]) K3 B1 D5 D6.8.10 T1 G3-5 M5 महाप्रज्ञाः. D8 D5 °शास्त्रेवदाता; D3 °शास्त्रे च दांता; Ca °शास्त्रावदानाः; Cd as in text. — [c]) D5 कच्चिद्दानं. K (except K2) D2 सर्वे लभंते (for लभन्त एते). Cd cites दानं, Cs कच्चिन्मानं लभन्ते (as in text). — [d]) G2 सर्वे एते (for कच्चिदेते). K (except K2) D2 आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D2 °ता ये).

12 B D read 12[ab] after 10 (D1.2 marg.5 marg. *repeat* it here). — [b]) D2m G4 धनुर्भृतो (G4 °तां) (for °धरा). S (except T2 G2.3) च मह्यां (for पृथिव्यां). K3 transp. पृथिव्यां and युवानः. B Dn D5 D8-8.10 प्रधानाः (for युवानः). — [c]) D2 G4 तेषां; Cs येषां (as in text). K3 D1 G3 न्यवसद्; Cs निवसति (as in text). — [d]) D9 कुशली (for शीलवान्). D1 °सूनुः; Cs °पुत्रः (as in text).

13 [a]) D10 G (except G1) M4 वेश्यापुत्रः. — Ds2 (hapl.) om. 13[bc]. — [b]) Dn2 Ds1 D3.4 (by corr.).6.10 महाप्रज्ञो. — [c]) K5 D9 G3 मान्यः; T G1.3-5 M (except M5) मानी (for ऽमात्यः).

14 [a]) D2 च या (for वृद्धा). K1.4.5 D10 च नार्यो (for जनन्यो). — [b]) D2 महानसे; T1 G1.5 महावास्यो; G4 मानाख्या वै; M1.2.4 Ca.d माहानस्यो; Cs महानस्यो (as in text). M3 राजभार्याश्च. — [c]) D5 वध्वश्च (for वध्वः). D10 सपुत्रा; G4 M5 पुत्रो; M1.3.4 पुत्र्यो (for पुत्रा). G2.4 M (except M3) भागिनेयो. — [d]) G4 दौहित्रेयाः; M (except M2) °स्यो वा (for °त्रा वा). K (except K3) M अल्पव्यलीकाः; B2.3 एते ह्य°; D3 एतेप्यरोगाः (for अप्यव्य°). Cd.s अव्य° (as in text).

15 [b]) K1 पूर्ववच्चानुवृत्तिं; K4.5 D2 °वृत्तानुवृत्तिं; Ds2 °वन्मानवृ°. Cd cites वृत्तिं (as in text). — [d]) D2 पार्थिवो (for संजय). D1 नापहंति.

16 [a]) S (except G2 M3) तातो (for राजा). — [b]) S (except G2) समीक्षते (for उपे°). T1 G1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता-
न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तांस्तनयित्नुघोषा-
नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २०
न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन । C. 5. 701 B. 5. 23. 22 K. 5. 23. 22

---

text). K4 ब्राह्मणानव्यलीकं; T2 M ब्राह्मणानां व्यलीकं; G5 विप्रवर्यानलीकं. — c) K2.3 D2 कच्चिच्च हेतोरिह (K3 °व). D1.2 G4 धर्मभूतं; T G1.3.5 सव्यलीकं; M वर्त्म-भूतं (M2.5 °तां) (for वर्त्मभूतः). B Dn Ds D3-8 स्वर्गस्य कच्चिन्न (B1 Dn Ds D3.4 om. न) तथा वर्त्म-भूतां; D10 सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूतं. Ca cites हेतोर्वर्त्म-भूतां, Cd.s हेतोर्वर्त्मभूतः. — d) B1 D (except D1.6.9) अपेक्षते. K2.3 न न्यून°; K5 सदानु°; B D सदैव वृत्तिं (D1 राज्यं मदीयं; D2.9 सत्वानु°); T1 स घृत°; T2 G3.5 च न्यून° (for स न्यूनवृत्तिम्). Ca.d cite न्यूनां वृत्तिं.

17 a) K2.3 B D (except D1.2.9.10) T1 M1 ज्योति-श्चोत्तमं. — b) Ds1 D7.9 G3 शुक्रं; Ca.d.s शुक्रं (as in text). D1.2 S प्रजातं (for प्रजानां). — c) K4 G3-5 ते वै; D2 तच्च; T1 G1 तान्वै; T2 तं वै (for ते चेल्). K1.2.4.5 Ca.d दंभं; K3 B D दोषं (D1.2 द्रूदं; D9 दंभान्); T G लोभा(G3.4 °का)न् (for लोभं). D1 दंभात् (for मन्दाः). — d) D5 S (except G2) वै कुरूणां (for कौरवाणाम्).

18 a) M1 धृतराष्ट्रपुत्रो (for °ष्ट्रः सपुत्रो). — c) D8 om. न. G3 भेदेषु; Cs भेदेन (as in text). — d) K2 प्रहृष्टरूपाः; D1 सुहृद्रूपान्; Ca.d सुहृद्रूपाः (as in text). K2.3.5 Ds2 D1.8.9 सुहृदः (for दुर्हृदः). K D7.8.10 चाप्यमात्याः (K3 चैव सूत); B Ds D5 चैकमत्यात्; Dn D3.4.6.9 T2 चैव (D6 T2 °क-) मान्याः (Dn2 च मान्याः); D1.2 G2 अस्याप्यमात्याः; G4 चाप्यमित्राः; G5 चैव मित्राः (for चैकमित्राः).

19 T2 G3.4 M transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — a) K1 D9 Ca.d नु पापं; K3 उपायान्; K4 न पापात्; K5 न पापाः; S (except G2) तु पापं (for न पापं). K3 पापाः; G2 सूत (for तात). — b) K1 D1.9 S (except G2) न (for ते). — B D (except D9; D2 [marg.] om. lines 1-2; D4 marg.) T2 G3.4 M (all eight S MSS. om. lines 3-4) ins. after 19^{ab}: T1 G5 (both om. lines 3-4), after 19:

130* द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
कच्चिद्राज्यं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) M विप्रः (for वीरो). — (L. 2) T G3-5 M पितामहो विदुरो बाह्लिकश्च. — (L. 3) B1.2.4 राज्ये; Ds D10 गुह्यं; D1.2 ग्राह्यं (for राज्यं). D1 °राष्ट्रस्य पुत्रं.]

— c) K1.4.5 D10 अनेकान् (for समेतान्).

20 a) K1 Dn1 D3.8 मौर्वीं भुजाग्रप्रहितां (D8 °तान्; D3 °ग्रात्सहितां); S मौर्वीं भुजाग्रे (G3 °ग्र्यां) प्रहितां. K3.5 तु तात; S स्मरंतः (T2 G1.3 स्मरंति) (for स्म तात). — b) B4 Ds D4.8.10 Cs °गुणेन (for °धरेण). T2 दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य; G5 दोर्मूलदंडस्य धनुर्धरस्य. — c) B4 Dn D1-4.9 S (except T2) °नुन्नान् (for °मुक्तान्). — After 20, S (except G2) ins.:

131* न तं दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीपं
गन्ता गृहाञ्जातु जगाम रङ्गात् ।

[(L. 1) T1 G (except G2) अस्ति (for अत्र). — (L. 2) G (except G2.3) गतो; M1 (*inf. lin.*) गत्वा (for गन्ता). T1 G (except G2) गृहं.]

21 a) K2 B D (except D1.9) G3 च; T1 G1.4.5 अस्य; T2 अन्यम् (for हि). K (except K2) Ds D1.9 G3.4 कच्चिद्; G2 क्वचिद् (for कंचिद्). — b) N (except K1.4.5 D1) योधं; T2 शूरं; G2 ध्रुवं (for श्रुतं). K2.3

C. 5. 706
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

य एकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
　सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
　प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु
　चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
　न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
　महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
　गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
　माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
　द्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता-
　नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
　माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य
　स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
　कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
　न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

$D_{5.6.8}$ G_2 च (for वा). K_2 वार्जुनेन; $D_{1.2}$ फा(D_2 फ)ल्गुनेन; D_{5-8} चार्जुनेन; T G (except $G_{2.3}$) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — ^{c}) D_5 D_8 यस्यैष षष्टिर्. D_7 त्रिशिखास्; T_1 $G_{1.3.5}$ M निहितास् (for निशितास्). K (except K_3) सुधाराः; D_{10} तिग्मधाराः (for तीक्ष्णधाराः). — ^{d}) S संम(T_1 °ह)ता (for संमतो). B_2 G_{2-4} $M_{1.3-5}$ हस्तवापाः; T_2 °चापाः; G_5 हस्तिवाहाः; all comm. as in text.

22 ^{b}) T_1 $G_{1.3-5}$ $M_{1.3-5}$ प्राद्रावयञ्; T_2 प्रधावयच् (for प्रवेपयञ्). $K_{3.4}$ B_3 अनेकान्; D_1 समीपे; D_2 T_1 G M समीके; T_2 समाजौ (for अनीके). — ^{c}) $K_{3.5}$ B D (except D_1) T G_1 $Ca._s$ नड्व(D_9 तद्व)लेषु; $G_{3.5}$ षष्टिहायनः; M_5 (*inf. lin.*) शड्वलासु; Cd नड्वलासु (as in text). — ^{d}) G_3 चाक्रम्यते; Ca. d चङ्क्र° (as in text). D_2 अनु-; Ca. d एनं (as in text).

23 T_2 transp. 23 and 24. D_1 *repeats* 23 (with v. l.) after 24. — ^{a}) D_1 (second time) °सुतः (for °पुत्रः). — ^{b}) K_3 युद्धकाले; K_4 अवकूरे; K_5 क्षंतक्रूरे (sic); Dn_1 $D_{2-4.7}$ अब्धिकूले; D_1 (first time) यत्र रेत्रा and (second time) देवरूपः; D_5 दंतवक्रं; D_9 अंतकूले; T $G_{1.2}$ M दंतवक्रे (M_2 °पते); $G_{3.4}$ दंतवक्रे; G_5 दंतवक्रं; Ca. n दन्तकूरे (as in text). — ^{c}) B_1 $D_{3.5}$ T $G_{1.3}$ योधैः (G_1 also यो वै as in text); G_3 युद्धे; G_4 M यो($M_{3.4}$ यौ)धान्. — ^{d}) G_3 D_2 अनु- (for एनं).

24 K_2 G_2 om. 24. $K_{1.3.4.5}$ D_2 read 24 after 26. T_2 transp. 23 and 24. — ^{a}) B D (except $D_{1.2.9}$) पुरा जेतुं (for उद्यन्नयं). D_8 प्रोषितो. $K_{1.3}$ यो; K_4 यद्; K_5 B D अयं ($D_{1.2}$ अभूद्); M (except M_2) मे (for वै). — ^{b}) B D (except $D_{1.2.9}$) शिबींस्त्रिगर्तान्; a few S MSS. गावद्गणे (for गावल्गणे). — ^{c}) D_8 आनयेद्यो (for °यन्मे). — ^{d}) S (G_2 om.) माद्रीपुत्रं. K_1 एवं; D_2 अनु- (for एनं). — After 24, D_1 *repeats* 23 (with v. l., cf. v. l. 23).

25 ^{a}) K_2 m Dn_2 D_{1-4} अत्याहवो; B Dn_1 D_8 D_{5-10} पराभवो; S अभ्यागमो (T_2 अभ्यागते and पराभवो); Cd अभ्याभवो (as in text). K (except K_3) D_2 G_4 यदासीद् (for य आसीद्). — ^{b}) K_4 दुर्मन्त्रितैर्; D_1 °त्रत्वे; D_8 °त्रितं; G_4 °त्रितो (for °त्रिते). K_4 Dn_1 °यात्रां गतानां; G_2 °यात्रांगसंधौ. — ^{c}) D_2 अनयात् (for मन्दान्). B_4 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्). — ^{d}) K_1 न वांछेत्; S अर्जुनश्च (for जयश्च). K_2 न मोचयितुं भीमसेनोभिवांछेत्.

26 ^{b}) D_1 T_2 G_{2-4} Cn °सुतौ (for °पुत्रौ). K_3 T_2 $G_{1.3}$ °सेनं (for °सेनश्). K च चक्रं (K_3 तथैव); B (except B_1) D (except $D_{2.9}$) G_2 अप्य(G_2 °भ्य)रक्षत्; T G_4 च संख्ये (G_4 °ख्ये); $G_{1.3.5}$ च युद्धे (for च चक्रे). — ^{c}) K B_4 Dn $D_{3.4.7-9}$ G_5 °धन्वा (for °भृत्). T_2 शत्रुसेनां; G_5 °गणान् (for °संघान्). $K_{1.2.4}$ उदस्यन्; D_9

२४

संजय उवाच ।
यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते
कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १
सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
कुतो दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३
न चानुजानाति भृशं च तप्यते
शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४
स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे C. 5. 717 B. 5. 24. 5 K. 5. 24. 5

स्युदस्य; S प्रयुद्य(T2 °सद्य; G2 °युद्यन्); Ca उदस्य (as in text). — d) K1.2 स्वस्त्यागमन्; K4 D2 °गतः; Ds D8 °गमं; Cd स्वस्त्यागमत् (as in text). K1 केचिद् (for कच्चिद्). — T2 repeats 23–26 after 26. K1.3.4.5 D2 read 24 after 26.

27 a) D2 साधुकृतेन; all comm. साधुनैकेन (as in text). M1 शक्यं; Ca.d.s नूनं (as in text). — b) N (except B3 Ds D1.2) सुखं; T G1.3–5 M Cs कार्यं (M1 नूनं); Ca.d कर्तुं (as in text). B Dn Ds D3–8 शक्यं वै; D9 हि शक्यं; G4 शिष्यं; G5 कर्तुं; M1 कार्यं; Cs शक्यं; Ca.d शक्यं (as in text). — K1 om. 27cd. — c) K4 B2 Ds D1.2 Ca.d.s.np °गेतुं (for °जेतुं). B (except B4) T2 च (for चेन्). K (K1 om.) D1.2.9 धृतराष्ट्रं सपुत्रं; S (except G2 M5) °ष्ट्रस्य पुत्रान्.

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* K2.4.5 B Dn2 Ds D1.2.5–8.10 G1.2 M2–5 संजययान. — *Adhy. name:* D2 युधिष्ठिरप्रश्नः; G1 M2–5 कुशलप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2.6 21; D7.8.10 S 23. — *S'loka no.:* K5 27; Dn 28; Ds 29.

24

1 a) K1 यथार्हसि; B (except B1) D (except D1.2.9) यथात्थ मे (for यथार्हसे). G5 पांडवानां (for पाण्डव). G3 om. तत्. T1 G1 तान् (for तत्). G3 वक्तुमीदृशं (for तत्तथैव). — b) G5 °श्रेष्ठगुरून् (for °श्रेष्ठ जनं). T2 पश्यसि (for पृच्छसि). K1.2 गुरून्कुरून्श्रेष्ठतमं (K2 °जनं) च पृ°. — c) T1 G4.5 M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T1 G4.5 °नस्ते). — d) K1.2 D8 D5 °श्रेष्ठाः; Dn1 श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्). S (except T2 G2 M1) पृच्छसे. K3 M पार्थिवांस्त्वं; D9 पार्थिव त्वं; G3.4 पांडवांस्त्वं (for पार्थ यांस्त्वम्).

2 a) K D8–10 रिपूणामपि; B Dn D1–4.7 G1.2 रिपुभ्योपि हि; Ds D5.6 विप्रेभ्योपि हि; M2 रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि). — D6 (hapl.) om. from 2d up to धृतराष्ट्रः (in 3c). — d) K4.5 D8 (marg. *sec. m.*) क्रुद्धो (for कुतो). T G1.3.4 M दापयेत्; G5 नार्पयेत् (for लोपयेत्).

3 K3 om. 3abc and *repeats* 4. 23. 16b (with v. l. स for वै) instead; D6 om. 3abc (up to धृतराष्ट्रः); cf. v. l. 2. — a) K1.2 युष्मासु यद्; Dn1 युष्माकं; D1.9 यत्तु युष्माकं; D2 T2 G (except G2) M यत्तद्युष्माकं (G1.3 °सु) (for यद्युष्माकं). D1 सौम्य (for ऽसौ न). S (for T1 see below) अ(G2 ह्य)धर्म्यं (for न धर्म्यं). Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T1 हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं. Ca.s as in text. ❀Nil.: सौनः सूनावान् हिंस्रः । तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast!❀ — b) K5 D8 त्वमित्रेषु; D2 अभक्तेषु; T2 अक्लिष्टेषु (for अद्रुग्धेषु). K4.5 D8 द्रोहवान्; Dn D2–4 दुह्यवान् (Dn1 °वत्); T2 क्लिष्टवत्; G5 मूढवत्; Cn द्रुग्धवत् (as in text). — c) K1.2 मित्रद्रोग्धा (for °ध्रुक्स्याद्). D3.10 S (except T2 M5) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — d) K5 न साधुः; T1 G2.4.5 असाधु; G1 M2 न साधु.

4 a) K1 न वानु; K5 D8 G2 न जातु; D9 तथानु; T1 स चापि; T2 G1.3–5 M न चापि (M1 न चाभि) (for न चानु). D1 ह्ययं न (for भृशं च). K4.5 तप्येत् (for तप्यते). — b) K1 Dn1 D1.5.8 G1.3.5 M2–5 अतः K4.5 Ds D10 असौ; T2 G2 M1 अथ; G4 अपि (for अन्तः)

C. 5.717
B. 5.24.5
K. 5.24.5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः
समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— d) D1.2 T1 G1.4.5 M1.2 °द्रोहं; D3 G3 M3–5 °द्रुह्यं; G2 °ध्रुकत्वं (for °द्रोहः). D1.2.9 S (except T2) गरीयः.

5 a) K जिष्णोर् (for तुभ्यं). K1 B D T1 G5 संयुगे (for °गमे). — b) K4 जितं वापि (for च जिष्णोश्च). G2 प्रतिश्रुतः (for प्रणेतुः). K1.2 युद्धं युद्धे चापि युधां प्र°; K3 युद्धे युतां चापि युधां प्र°; D2 युद्धेषु जिष्णुं च युधां प्रधानं; T1 G1.3–5 M युद्धे चापि युयुधानप्र°. — c) K2.4.5 D3 D5 M1 समुत्कुष्टे; D1 °सद्धे; T1 G4.5 °द्धुष्टे; G2 °द्धृष्टे. K1.2 °शंखनादे.

6 a) K1–3 D2 M1 °पुत्रौ (for °सुतौ). K1.2 B1 D3 D5–8.10 रणाजिरेषु; K3–5 D2 रणे व्यवस्थितौ; D1 G2 महाजिमध्ये; T G1.4.5 तथाजिमध्ये. — c) K शरवर्षेण राजन्; D2 शरजालैरजस्रं. — d) K1.2 समरे दुष्प्रसह्यौ; K4.5 B D (except D9.10) °रे दुष्प्रकंपौ; T1 G1.5 M1–4 °रेष्वप्रकंप्यौ; T2 °रे निष्प्रकंपौ.

7 a) M1 किंचिद् (for राजन्). — b) G3 M1.3.4 आयते (for ज्ञा°). D1.2.7 S यद्भविष्यत्. — c) S (except M2.3) त्वां (for त्वं). B Dn D3 D8–10 चेत्तथा; D1 चेदिदं; G2 चेदयं (for चेदिमं). S (except M2.5) °धर्मोपपन्नं. — d) S (except G4 M2) क्लेशः. S (except M3) कृच्छ्ररूपः.

8 a) K3 B Dn1 D3.4 M2 कृच्छ्रगतश्च; Dn2 सर्वगताभि-; D1 °मतश्च; D2 G2 °तमं च; D3 सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च). — b) K5 Dn D1.3.7 शमीकुर्याः; S (except G1.2) समीक्ष्य कुर्याः; Cd.s समीकुर्याः (as in text). — D6 om. 8c–9b. — c) G4 ते कामार्थौ (for न कामार्थं). Ds2 T1 च; G4 न (for हि). Ds2 धर्म्यं (for धर्मं). — d) K1.2 D1.2 T2 G3.4 पुत्राः (for सुताः).

9 K1.2 om. 9a; D6 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) D2 एकः (for एतत्). — b) B D G2 स(Dn D1–5.7.8 श)मीकुर्या; T G1.3–5 M क्षमं (T1 G1.5 क्षेमं; T2 क्षमी-) कुर्या (for शमं कुर्या). T2 G1 M5 शमाप्नु°; G4 शममाप्नु° (for शर्माप्नु°). Cs has शमाप्नुवंति. — c) D3 D10 समागताः (for धार्तराष्ट्राः). D2 S (except T2) सृंजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 25. 1a. — d) K1.2 D3 पार्थिवाः संति वृद्धाः; K3–5 B Dn Ds D1.3–7.9.10 संनिविष्टा (K3–5 संति वृद्धा; D3 D5.10 संनिकृष्टा) नरेंद्राः; D2 पार्थिवाः संनिबोध (for पार्थिवाः संनिविष्टाः). — After 9, K1.2 ins.:

132* तेषां सर्वेषां शममेवं विदध्याः ।

10 a) K1 B D (except Ds D9.10) T2 G यन्मां; K3 यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा). T G सभायाम् (for निशायाम्). — d) K3–5 समेत्य तत्वं वचनं निबोध; S (except G2) समेत्य तच्छ्रोष्यसि संनियोगं.

Colophon missing in B4. — *Sub-parvan:* K1–4 B1–3.5 Ds D1.2.5–10 M2–5 संजययान. — *Adhy. name:* T1 G1 M2–5 संजयप्रतिवचनं (T1 G1 °प्रतिवाक्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 23; D6.7.8 S 24; D6 22. — *S'loka no.:* K5 Dn2 D3 10.

२५

युधिष्ठिर उवाच ।
समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १
संजय उवाच ।
अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च । C. 5. 780 B. 5. 25. 8 K. 5. 25. 8

25

1 ^{a}) T G सृंजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 24. 9^{c}. — ^{c}) K D_{10} धृतराष्ट्रोन्वशासत् ($K_{1.4.5}$ °शास्ते); D_{2} °राष्ट्रादुपात्तं; D_{7} धार्तराष्ट्रानुशिष्टं. — ^{d}) Some S MSS. गावल्गणे.

2 ^{ab}) S (except $G_{2.5}$) transp. वृकोदरं and धनंजयं. — ^{d}) $D_{1.2}$ G_{2} ससात्यकिं (for युयुधानं).

3 ^{a}) B and some other MSS. पंचाला°. K_{3-5} चापि (for चैव).

4 D_{2} reads 4 after 5^{ab}. — ^{a}) K_{1} स मां; D_{6} Cap समं; G_{4} धर्मं; Ca.d शमं (as in text). — ^{b}) K_{1} G_{3} $M_{1.3.4}$ न्ययोज°; T_{1} अबोध°; G_{4} नियोज°; G_{5} निवेद° (for अयोज°). T_{1} G_{4} -थ धर्मे (for रथं मे). — ^{c}) K_{1} Dn D_{8} स्व- (for स-). K_{1} सर्वं; $K_{2.5}$ राजन् (for राज्ञस्).

5 ^{a}) K_{1} G_{3} सर्वै धर्मैः; D_{1} सहैव तैः. Cd cites तैः. T_{1} G_{5} समवेताः; Cd समुपेताः (as in text). $K_{1.3.5}$ $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1.9}$) T_{2} तु; Cd स्थ (as in text). S सर्वे (for पार्थाः). — ^{b}) K_{3} B Dn Ds $D_{3-8.10}$ सं(D_{s1}m D_{7} संप्र)स्थानेन; D_{1} प्रस्थायमानं; T G (except G_{3}) प्रज्ञानेन; M प्रस्थाने वा; Cd.s प्रस्थानेन (as in text). $K_{1.4.5}$ प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च. Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text). — After 5^{ab}, D_{2} reads 4. — ^{c}) K_{3-5} B $D_{1.2.5-8.10}$ कुले जाता (by transp.). K_{4} त्वनृशंसा; B D (except $D_{1.2}$) S ह्यनृ°. — ^{d}) $K_{2.3}$ B D (except D_{s1} $D_{2.9}$) Cs ह्रीनिषेवाः (Csp as in text).

6 ^{a}) K_{4} Ds $D_{1.9}$ G_{2} Cd.s दीनं; Ca हीनं (as in text). — ^{b}) G_{4} सत्यं; Ca सत्त्वं (as in text). K_{1} वै; Ca वः (as in text). B_{1} भीमवेगाः; S (except T G_{2}) भैमसेनाः; all comm. as in text. — ^{c}) M_{1} उद्भाव्यते; Ca उद्भासेत्; Cd उद्भासेत. — ^{d}) K_{3} B D (except $D_{1.2.5.7.9}$) शुभ्रे (for शुक्ले). D_{9} transp. यद्भवेत् and किल्बिषं.

7 ^{a}) K_{1-3} सर्वा(K_{2} °र्वां)पायो; K_{4} सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो). D_{10} युद्धे (for कृत्स्नः). — ^{b}) S (except G_{2}) पापोदयोभावसंस्थः कुरूणां. — ^{c}) K_{4} B (except B_{1}) D_{n1} $D_{1.5.6.9}$ G_{2} तत्र (for तत्). — ^{d}) K_{3} °वा नियमो; K_{4} यत्र शमो (for यत्र समो). K_{1} Cd यत्र समोजयः!

8 ^{b}) $K_{3.5}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ G_{2} ते वै; $D_{3.4.9}$ ते वः (for ये वः). G_{5} पांडवाश्च (for बान्ध°). — ^{c}) K_{1} उपन्यस्तं; D_{3} °कृष्टं; S (except M_{5}) उपकु(G_{3} उत्कृ)ष्टा;

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-
स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८
ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था
निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या-
द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९
को ह्येव युष्मान्सह केशवेन
सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं
लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०
को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-
नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज-
न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११
महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

---

all comm. उपक्रुष्टं (as in text). C_s ये (for सं-). — ^{d}) B (except B_1) Dn D_{2-7} G_3 M_5 यतः; G_5 सुताः; C_s ततः (as in text). $K_{1.2}$ $D_{1.2.9}$ G_2 नियतो भवः (K_1 °तो वधः; D_1 °तो मतः) स्यात्; K_{3-5} T $G_{1.3-5}$ M नियतः स्याद्भावः (for नियतो वै भवः स्यात्). Ca.d cites भवः, C_s भावः.

9 ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 तांश्चे(K_2 तां चे)त्; K_3 तान्वै; $K_{4.5}$ ए(K_4 जे)तान्; D_3 M नो चेत्; D_9 ते वै; T G (except G_5) न चेत्; C_s ते चेत् (as in text). Ca.d cite ते (as in text). K_1 अनुशिष्या स्थ; K_2 °शास्य वः; K_5 °शिष्यांश्च; B Dn D_{2-10} °शिष्याथ; D_1 °वृत्ताः स्थ; S °ने(G_2 °शि)ष्यामि; Cd.s °शास्य स्थ (as in text). Ca cites स्थ (as in text). K_4 अनुशिष्याश्चचारेः (for °शास्य स्थ पार्था). Dn $D_{3.4}$ G_1 पार्थान्. — ^{b}) $K_{2.5}$ B Dn $D_{2-8.10}$ S निर्णी(D_2 °र्नी-; G_5 °क्षी)य; K_4 D_s निणीय; D_9 विनीय; Ca.d.s निनीय (as in text). D_1 विद्विषो; Ca.d.s द्विषतो (as in text). Dn_2 Ds_1 वै निगृह्य; D_1 G_3 विगृह्य; all comm. निगृह्य (as in text). — ^{c}) K_1 D_5 च वस्तत्; K_2 च तत्; D_2 ततं; G_2 वस्तु; Ca.d.s वस्तत् (as in text). — ^{d}) D_2 यज्जीवितं; Ca.d.s °वध्वं (as in text). K_4 °वधाच्च; K_5 °वधात्तच्च; D_1 °नाशाय; G_5 °वधो न; Ca.d.s °वधे न (as in text). D_1 साधुः; Ca.d.s साधु (as in text).

10 ^{a}) D_s G_4 $M_{3.4}$ को ह्येष; D_{10} को न्वेष; G_5 कोभ्येत्य (for को ह्येव). — ^{b}) K_1 Dn_1 $D_{5.8.9}$ T_1 सचेकितान्; $K_{4.5}$ D_6 सभीमसेनान्. $K_{1.2}$ पार्थिव° (for पार्षत°). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.8.9}$ ससात्यकान्; Dn_1 $D_{3.4.9}$ °सात्यकीन्को. Ds_1 $D_{3-5.7.10}$ विषहेतेह (for विषहेत). Dn_1 Ds_1 $D_{3-5.7.9.10}$ जेतुं; S (except G_2) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं). — ^{d}) K_{3-5} D_2 समहें(D_2 सहें)द्रांस्तथैव; B (except B_2) D_s D_{5-7} सचिवानपींद्रः; D_9 सेंद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्). D_1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्सशक्रान्.

11 ^{a}) K_1 क्रुद्धान् (for को वा). K_3 भीष्मद्रोणाभि° (by transp.); G_3 M_1 °दिगुप्तान्. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_2 S युद्धे; D_1 युद्धं (for रणे). K_1 B Dn D_s $D_{3-8.10}$ विजेतुं; D_1 प्रकर्तुं (for प्रसोढुं). B_1 प्रसहेत (for विष°). T $G_{1.3.4}$ $M_{2.3.5}$ वीरान्; G_2 राजा; G_5 कस्मात् (for राजन्).

12 ^{ab}) T G (except G_2) M_1 बृहद्बलं. K_2 राजन् (for राज्ञः). T_2 transp. राज्ञः and को वै. K_4 D_1 M_2 वा (for वै). — ^{c}) D_{10} पार्थे (for चैव), and वा (for the second च). — ^{d}) D_1 नाभिजानामि; G_3 नाभिग°; G_4 चाधिग° (for नाधिग°).

13 ^{a}) K_1 D_s Ca नीताः; Cd.s.ap नीचाः (as in text). G_5 दौष्कुलेन. — ^{b}) D_1 विधर्मार्थं; D_2 अधार्मिकं (for निर्धर्मार्थं). D_1 कुर्युर्हि; D_2 कुर्वंति (for कुर्युश्च). — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रपद्ये; D_2 प्रपद्य (for प्रसाद्य); cf. 14^{a}. B_1 प्रयतो. — ^{d}) Some MSS. पंचाला°. D_9 चाधिपतिं च वृद्धं; D_{10} अधिपं पार्षतं च; S (except G_2) अधिपं चापि वृद्धं.

14 B_2 om. 14^{ab}. — ^{a}) B_1 D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ M वै; G_3 अहं (for वः). — ^{b}) = 5. 26. 18^{b}. G_4 °पांडवानां (for °सृञ्जयानाम्). — ^{c}) K_3 B_{1-4} Dn_2 D_s D_{2-6} ह्येवमेवं; B_5 D_{10} ह्येवं मे; D_9 ह्येष ते; G_1 ह्येवमेव; G_3 ह्येवं

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय
सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था C. 5. 740 B. 5. 26. 3 K. 5. 26. 3

ते (for ह्येव ते). Dn1 D8 T G6 मे (for ते). Cn cites एवमेवं. — d) K3 मृषाभूतं (for धनंजयो). K1.2 D5 D1 G6 om. वा. D1 कुर्यान्न किंचित् (by transp.).

15 a) K5 प्राणानाजौ; Dn D2–4.6.7.9 °न्दद्याद्; D5 D5 Cap °न्ददौ; Ca.d.s प्राणानादौ (as in text). Dn D3.4.6.9.10 G4 याचमानः; Ca °मानान्; Cd.s as in text. K3.4 प्रयच्छे; K5 D10 प्रयच्छेत्; D1 ततोन्यद्; Ca.d कुतोऽन्यद् (as in text). — b) K1.2 एवं विप्राः; K3–5 D10 कुतोन्यदेतत्; D1 T2 G (except G5) एतद्विद्वान्; D2 एतद्वचनं; Cs एतद्विद्वन् (as in text). — After 15ab, D10 (marg.) ins.:

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्यं
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना
वृद्धस्य राज्ञः शासने तिष्ठतां वः ।

— d) D10 उत्तरं (for उत्तमा). K1.2 मतं च वः सम्य-गिहोत्तरं स्यात्.

Colophon. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B D5 D1.2.5–10 M2 संजययान. — *Adhy. name.:* Dn2 संजयवाक्यं; D2 संदेशप्रदानं; T1 संजयवचनं; G1 संजयवचनश्रवणं; M2 संजयप्रतिवचनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 D7 24; D5.8 S 25; D6 23. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 15.

26

1 a) K D3.10 कांश्चिद्; B3 कां त्वं; D1.2 कच्चिन्न; G3 कदा नु; M3 कां सु- (for कां नु). D7 शृणुयात्संजयो मे and also संजय मे शृणोषि (as in text). — c) K2 M2 तात; D7 चैतद् (for वै तात). — d) K1.2 कथं; K5 D1.5.6 G4.5 M3 कस्तं; D9 M4 कः त्वं; G3 कष्टं; M1 कः सं- (for कस्तल्ल). S (except T1 G1.2) साधु (for जातु). B (except B1; B5 m as in text) मूढः (for सूत).

2 b) D1 कामो (for संकल्पो). G4 M5 om. the first यं. — c) K5 कः; Ca.s न (as in text). K5 ममैव तद्; D2 वै ममैतद्; G5 मे तदन्यद् (for ममैतद्). — d) K1.2 अपि; Ca.d.s बहु (as in text). K4 T1 G1.4.5 तल्लघीयः; G3 तुल्यवीर्यः; Ca यल्ल° (as in text). K5 बहुलायासपापात् (for बहु यल्ल°).

3 a) K को वा; D1.2 को नु (for कुतो). D9 युध्येत् (for युद्धं). K5 M कश्चित्; T1 G (except G2) किंचित्; T2 कश्चित् (for नरः). K (except K5) G2 प्रशंसेत् (K4 °सन्); B Dn D5 D3–8.10 अवगच्छेत्; D2 प्रपश्येत्; G4 सुखाय (for प्रजानन्). — b) K1.4 Cd.s दैवसक्तो; K3 B Dn D3.4.6.10 T G1.3.5 M देवशप्तो; Ds2 D2 दैवशक्तो; D1 वा शक्तो हि; D7 G4 देवशक्तो; Ca दैवशप्तो (as in text). K1.2 वि-; B D (except D1) T1 G4.5 M2 हि (for अभि-). K1.2.4 दुःखं (for युद्धम्). — c) G4 शुभै°; Ca सुखै° (as in text). — d) K1.2 युद्धाद्; Ca.d

C. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रापायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो
न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text).

4 ^{a}) K$_{1.5}$ B D (except D$_8$) G$_{1.2}$ धर्मों°; Ca.s कर्मो° (as in text). K$_1$ B D (except D$_{10}$) आशंसमानाः. — ^{b}) K$_1$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_{1.3-5}$ कृच्छ्रापायं; T$_1$ G$_5$ M$_2$ कृच्छ्रापयन्; all comm. as in text. K कर्म कुर्वीत (K$_1$ °र्वंति); D$_1$ किं त्विति कर्म; D$_{2-4.7-9}$ तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वतः कर्म). Ca.d.s cite अतिकर्म. D$_{10}$m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वतः). — B$_1$ (hapl.) om. 4^{cdef}. — ^{c}) K$_1$ B (B$_1$ om.) D (except D$_{1.9.10}$) T$_2$ G$_{1.2.5}$ M$_2$ Cs सुखं प्रेप्सुर्; Ca.d as in text. K निजिघांसुश्च; D$_5$ वै जिघां°; G$_2$ विजिगीषुश्च; G$_4$ M विजिहा°. D$_9$ दुःखप्रेप्सुर्विजित्वा सुखदुःखं. — After 4^c, D$_2$ ins.:

134* कुलान्तकं संजय कोऽभिवाञ्छेत्;

while S ins.:

135* कर्मारभेद्यश्च धर्मानपेतम्.

— ^{d}) D$_1$ T G$_{1.3.5}$ क; D$_8$ यद् (for य). K$_{3-5}$ °वशानुगश्च; Dn D$_{3.4.8.10}$ °रसानुगामी; D$_9$ S (except T$_2$ M$_5$) °वशानुगानां. — ^{e}) T G$_{1.2.5}$ M कर्मा(T$_2$ M$_1$ [*sup. lin.*].$_{2.4.5}$ कामा)भिज्ञः; G$_3$ को हि प्राज्ञः; G$_4$ यैः कर्मभिः; all comm. कामाभिध्या (as in text). D$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ धुनोति (for दु°). — ^{f}) K$_5$ D$_8$ G$_3$ यथा; Cs यया (as in text). B$_4$ Dn D$_{3-7}$ T$_1$ G$_{2-4}$ प्रमुक्तो; Cs °युक्तो (as in text). B$_4$ Dn D$_{1-7}$ G$_{3-5}$ न; T$_2$ अपि; Cd नु; Cs अनु- (as in text). K$_{1.2}$ D$_2$ (in addition to the variant shown above).$_9$ यया प्रयुक्तः पुरुषः कर्म कुर्यात्. — After 4, S ins.:

136* तृष्णां त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां.

5 ^{a}) K$_3$ प्रवृद्ध°; D$_{32}$ आसिच्य°; Cs यथेध्य° (as in text). M$_{1.2}$ समृद्ध°. — ^{c}) K$_1$ कामार्थभावेन; K$_4$ D$_8$ T$_2$ °लोभेन; G$_{1-3}$ M$_{3.4}$ कामोर्थे°; G$_4$ काम्यार्थे°. — ^{d}) K$_5$ न वै तृप्येद्; Cs न तृप्यते (as in text). K$_{3-5}$ हविषा (for सर्पिषा). — ^{e}) K यद्; D$_8$ मे; T$_2$ वै (for इमं). D$_2$ भोग्यचयं; T G$_{3.5}$ भोगमोहं; G$_{1.2.4}$ M °महं; Cd.s as in text. — ^{f}) G$_3$ गृहाद्यांति; Ca.s सहास्माभिर् (as in text). — After 5, K$_4$ ins.:

137* संमोहनं तस्य महत्तथैत-
द्यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 ^{a}) K$_1$ नोश्रेयसाम्; K$_3$ (by corr.) M$_2$ न श्रे°; K$_5$ B$_4$ D$_{5-7}$ T$_2$ Cn नाश्रेयान्; Dn D$_{3.4}$ न चाश्रेयाणाम्; D$_{10}$ नाश्रेयान्स्याद्; G$_3$ संश्रेयसाम्; Cn नाश्रेयान्; Cd.s नाश्रेयसाम् (as in text). — ^{b}) K$_1$ नोश्रेयसां; B Dn D$_8$ D$_{3-8.10}$ नाश्रेयान् (B$_1$ °श्रेयसां) वै (for नाश्रेयसां). K$_3$ गीतनृत्यादिकानां; D$_7$ गीतवृत्तं शृणोति. — ^{c}) K$_1$ नोश्रेयसः; K$_{2.4.5}$ D$_9$ T$_2$ नाश्रेयसां; B Dn$_2$ D$_8$ D$_{3-8.10}$ नाश्रेयान् (B$_1$ °यसां) वै; Dn$_1$ निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयसः). Cs cites नाश्रेयान्. D$_{2.9}$ सेवति; T$_2$ वहते (for सेवते). K$_{1-3}$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ गंधमाल्यान्; K$_{4.5}$ T$_2$ G$_5$ गंधमाल्यं; D$_9$ M$_{3-5}$ माल्यगंधं. — ^{d}) B Dn D$_8$ D$_{3-5.7.10}$ न चाप्यश्रेयान्; D$_{6.8}$ नाप्यश्रेयान्; S (except G$_2$) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि).

7 ^{a}) K$_5$ B D (except D$_{1.2.9}$) नाश्रेयान्वै; Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयसः). B Dn$_1$ D$_8$ D$_{3-8}$ Ca.n प्रावारान्; D$_{1.2}$ G$_{1-4}$ प्रवरान्; T$_2$ प्रवराणि; Cd प्रावरान् (as in text). K$_4$ प्रावरणोति वस्त्रं; D$_9$ प्रावराण्यध्यास्ते; G$_5$ पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते). K$_{1.2}$ एष वस्ते; K$_3$ T$_2$ अप्य(T$_2$ °ध्य)वस्ते; K$_5$ D$_8$ D$_{3.10}$ Ca संनिवस्ते; B Dn D$_{3-7}$ संविवस्ते; D$_1$ G$_4$ नाधिवस्ते; G$_2$ वाधिवस्ते (for अध्यवस्ते). — ^{b}) K$_{1-3}$ नु (K$_1$ न; K$_3$ तु) सोस्मान्; B$_4$ Dn D$_{3-8}$ तस्मात्; D$_9$ G$_4$ Cn अस्मान्; G$_3$ मम स्यात्; G$_5$ M$_2$ त्वस्मान्; M$_4$ त्वमस्मात् (*sup. lin.* °न्); Cs अर्थान्

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो C. 5. 750 B. 5. 26. 13 K. 5. 26. 13

(for स्वस्मान्). D3–4 स प्रणुदेत्; D9 Ca. d. s प्रणुदेत् (for संप्रणुदेत्). B1. 2. 4 कुरून्वै; Ca. d. s कुरुभ्यः (as in text). — c) T2 G4. 5 चास्मान् (for एव च स्याद्). G3. 5 M1 अवधूत; Ca. d. s अवधुर्यः (for अवधूय). K1 अत्रैव स्याद-वधुर्य एष; K2 °व न स्यादवबुध्य कामः; K3 °व न स्यादव-बुद्धिमानः; K4 °व तस्य ह्यवधुर्यकामः; K5 °व स्यादनुबध्य कामः; B1 Ds D10 °व च स्यादबुधस्यैष (B1 om. एष) कामः; B2–5 Dn D3–7 °व स्यादबुधस्यैव (D5. 6 °ष) कामः; D1. 2 °व च स्यादवतीर्ण (D2 °धुर्य) एष; D8 °व स्यादवधुर्यः स कामः; D9 °व च स्यादवनिंद्य एष. — d) K (except K1) शरीरभूतो; B D (except D1. 2. 9) Cs प्रायः शरीरे (for कामः शरीरे). D1 T1 G3 धुनोति; Cs संदुनोति; Ca. d दुनोति (as in text).

8 b) K3 सामस्थान्; K4 B D (D10 m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (Ds सामस्त्यम्; D2 संस्थाम्); Ca. d. s सामस्थ्यम् (as in text). — c) K1 यश्चात्मनः; Ds यथा पुनः; D2 यथात्मना; Cs as in text. B1 T2 G (except G5) M1. 3. 4 वृत्तिम्; M2 वृत्तिर् (for वृत्तम्). K2. 3 B1 D1 Ca. d. s एवं; K4 D2. 9 T2 M एषां; T1 G एष (for एव). — d) B1. 2 Ds D6. 8. 10 m S (except T2) Cn. s सोभ्युपैतु.

9 a) D9 समिद्धम् (for आसन्नम्). D9 G3 च (for तु). D1 निधाय काले; G2 विधाय कामं (for निदाघकाले). — b) K1. 2 Ca गंभीरवार्क्षे (Cap as in text). Cd cites वार्क्षे. — c) K3 T1 G1. 4. 5 M प्रवृद्धे; K4. 5 B4 Dn2 D3. 4. 7. 9 विवृद्धं; B3 G2 वृद्धे; T2 प्रवृद्धं; G3 विवृद्धे (for वृद्धं). K1. 2 B1. 2. 5 D2 G2 M3–5 °वेगेन; B3 Ds D8 °पथेन (for °वशेन). Dn2 D3. 4. 7. 9 सेवेत; Cn. s शोचेत् (as in text). — d) Dn2 D2–4. 7. 9 क्षिप्रं; T1 G1. 2. 5 कक्षं; T2 G4 कक्षे; all comm. क्षेमं (as in text). D1 शरदो व्य°; Cs शिशिरव्य° (as in text).

10 a) K1. 2. 5 D1 आत्तै°; D2. 9 T G Cs आप्तै° (for प्राप्तै°). — b) S (except T1 G1. 2. 5) संमुह्य ते; Cd. s लालप्यते (as in text). — c) B1 अनादरे (for अनार्जवे). — d) G2 transp. पुत्रं and मन्दं. K3 T G1. 4 M1 transp. मन्दं and मूढं. K5 सं- (for मन्दं). D9 M (except M5) अमित्रिणं (for अमन्त्रिणं). K B2 D9 च; B1 T2 M (except M2) तं (for तु). D2 T1 G1–3 अमंत्रणे रतं; G4. 5 अमित्रमेषः (G5 °वंतं) (for अमन्त्रिणं तु).

11 a) K D10 अनात्मवान्; B Dn Ds D1–9 T2 G3 अनाप्तवच्च; Ca. d अनाप्तवत् (for अनाप्तः सन्). K आत्म-वतश्च (K3 °तोस्य) (for आप्ततमस्य). K3. 4 B D (except D2. 10) G2 Cs वाचः (for वाचं). — b) M2 दुर्योधनो; Cs सुयो° (as in text). B1. 4. 5 D3. 4 T G1. 3–5 M Cn अवमत्य; D1 G2 °मेने; Cs अवमन्य (as in text). D9 om. अवमन्य and 11[cd]. — d) S (except M5) संयुज्य° (G2 संबोध्य°); Ca. d संबुध्य° (as in text). K1. 2 मन्यते; T1 G1 द्विषते; Cn. s संविशते; Ca. d विशते (as in text).

12 a) D1 om. हि. D2 ह्यर्थकालं and °कामं also. — b) T1 G1 शीलवृद्धं; T2 °वृत्तं; G5 वीर्यवंतं (for शीलवन्तम्). — c) K1 Ds1 संतं; K3 तथा; K4 B1 Dn D2–9 G2 स तं; K5 सौते; B2–5 Ds2 D10 सूतं; D1 स तु (for सूत). T G1. 3–5 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा). D1 सुव्रतं; D2 G2 सम्मृ(G2 °मि)द्धो; D10 प्रवृद्धो; T G1 प्रमोहाद्; G3–5 M कुरूणां (for कुरुभ्यो). — d) K4 B D (except D8) G2 न सस्मार; K5 नासंस्मरद्; T G1. 3–5 M अवासृजद् (for न सोऽस्मरद्). K D2. 8 T2 G5 °कामात्

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेर्ष्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
र्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for °काम्यात्).

13 [a]) K1–3 D1.3 सन्मानघ्नस्यात्म(K2 D1 °र्थे)कामस्य; K4.5 D2 Cd मानघ्न(K4 °स्त)स्यात्मकामस्य; B Dn Ds D5–7 मा(D6 संमा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य; D9 मानार्थस्यात्मकामस्य; D10 Ca.s मानघ्नस्य मानकामस्य; T G1.3.5 मानघ्नस्याप्यर्थे(T2 °नर्थे-; G3 °प्यात्म)कामस्य; G2 संतानघ्नस्यात्मकामस्य; G4 मानस्तस्याप्यन्यकामस्य; M मानात्मनश्चात्मकार्ये(M1 °म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य). B D2–4 T2 G2 चेर्षोः; G1 राज्ञः; G3 M3–5 चेष्ट्या; G4 M2 corrupt (for चेर्ष्योः). — [b]) G3 संरंभेण (for °रम्भिणः). T1 G (except G2) M स्वार्थे° (for चार्थे°). T2 त्वं भीषणस्यार्थे°. — [c]) K D1.9 G2 निष्ठू(K3.4 D1 G2 °ष्ठु)रिणो; T G1.3.4 M दुर्वारि(T2 °दि)णो (for दुर्भाषिणो). K2 B1 D1.2.9 T1 G3.5 °तिगस्य (for °नुगस्य). — [d]) K3 दुर्हृदौ; B D (except D2.9) T2 दौर्हृदैर् (B2 °देर्; Ds D10 °दे; D1 सुहृदो); T1 G M दुर्हृदां (for दुर्हृदो). B D (except Ds D1.2.9) T2 भावितस्य; Cap.dp अभावनस्य; Ca.d.s भावनस्य (as in text).

14 [a]) K4 D1.2 G4 अनयस्य; K5 अज्ञाय तस्य; Ca.d अनेयस्य (as in text). K3–5 °दृष्टेः (for °मन्योः). — M2 om. 14[c]–15[b]. — [c]) K4.5 साक्षाद् (for राजा). — [d]) D1 G3.4 M5 °दृश्य°; T1 G2 M1.3.4 °दर्श्य°; G1 °बुध्य°; G5 °दह्य° (for °पश्य°). K B D (except Dn2 D5–8) प्राजहा(K3.4 D9 °ह)द्; S (except G2; M2 om.) प्रजहाति (for प्रजहाद्). S (except G2; M2 om.) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ).

15 M2 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). — [a]) S (M2 om.) सदैव (for तदै°). S (T2 before corr; M2 om.) वै; Ca.d.s अभूत् (as in text). — [b]) K1 D1.3 न चेत्; B Dn Ds D3–7.10 T2 (before corr.) मतिः; Ca.d.s नो चेत् (as in text). K3 B D (except D3.9) T2 G1.2 Ca.s कुरूणाम्; Cd कुरून् (as in text). — [c]) D1 श्रव्यां; S (except G1) काम्यां (T2 काव्यां also); Ca.d काव्यां (as in text). K D2.3 विदुरं भाषमाणं (K3–5 D3 तु ब्रुवाणं). — [d]) D10 नाविंदत; Ca.d न विन्दते (as in text). K D3 धृतराष्ट्रो नृशंसः; B Dn D3–5.7.10 यद्धार्त-(B1 वै धृत-; B4 Dn2 यद्धृत)राष्ट्रात्प्रशंसां; D1.2 धृतराष्ट्रः प्रशस्तां (D2 °स्तं); D6 धार्तराष्ट्रात्प्र°; M2 धृतराष्ट्रप्र° (for धृतराष्ट्रात्प्र°).

16 [a]) G3.4 यथा (for यदा). — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K2 G2 ins. च; K3–5 D3 ते; B Dn Ds D2–7.10 T2 M3 न; D1.9 G3.4 M1.2.4.5 तु; T1 G1 हि; G5 अपि! D1.5.6 G5 अनु° (for अन्व°). K1 क्षत्तुर्यदान्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — [b]) B D (except D1.2.3.9) T2 सूत (for न). D10 जगाम; G5 M2 ह्याजगाम (for अभ्याज°). — [c]) M राज्ञः; Cs तस्य (as in text). — [d]) D2 M1.2 °बुद्धिर् (for °वृद्धिर्).

17 [a]) Ds1 M5 तदा (for तद्). T1 G1 M अर्थलुब्धेषु; G3 °ब्धे तु; G5 °ब्धेथ (for °ब्धस्य). K मे(K4 ते)स्य; G2 मे त्वं (for मेऽद्य). — [b]) K4 D10 दुर्मन्त्रिणो; G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो). K1 B D1.3 T G धृत° (for धार्त°). — [c]) K1.2 B Dn2 D3 सौबलश्च (for सूत°). — M2 (hapl.) om. 17[d]–19[a]. — [d]) Some S MSS. गावद्गणे. K5 संमोहितस्य (for °हमस्य).

18 M2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) K1.2 D2.3 T1 G1.5 निरी°; T2 समी° (for परी°). — [b]) = 5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
अत्यासक्तं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २०
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा- C. 5. 762 B. 5. 26. 25 K. 5. 26. 25

14^{b}. D2 G2 °पांडवानां; D9 °जांगलानां (for °सृञ्जयानाम्). — ^{c}) K4 B1 G2 आसै°; D5 अत्यंतै°; T G1. 3–5 M1. 3–5 प्राप्तै° (for आत्तै°). D6 °राष्ट्रस्य पुत्रो; G4 °राष्ट्रः सपुत्रः (for °राष्ट्रः परेभ्यः).

19 M2 om. 19^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) K4. 5 D1. 9 S (except G2; M2 om.) आशास्ते (for आशं°). K1. 3 D5 D10 G2 om. वै. D6 G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D10 संविधातुं सपुत्रो. — ^{b}) S मोहाद् (for महा-). — ^{c}) G4 अस्मिन्; Ca. d. s तस्मिन् (as in text). D5 D8 Ca. d. s क्षेमः (for शमः). K1 D3–7. 9 केवलो नोप°; K3 Dn1 D8 Cd. s केवले नोप°; Ca केवलैर्नोप° (for केवलं नोप°). — ^{d}) K D1–4. 8. 9 G2 लब्धं संतं (K3 स्वकं; D1. 3. 4 सर्वं; D2 अर्थं); B Dn D5 D5–7. 10 Cs सर्वं स्वकं (B1 स्वकर्मभूतं); T G1. 3 M ह्य(T1 G1 प्र)त्यासक्तं; Ca. d बद्धं संतं (for अत्यासक्तं). K3 D5–7 G4 मन्यते; B M5 Cn मद्गते; Dn Cd. s संगतं; D5 D10 केवलं; Cdp मद्गतं (as in text). K3 चैव सोर्थं; D5–7 G4 मद्गते(D7 °ता)र्थं; Ca. d. s मन्यतेऽर्थम् (as in text).

20 ^{a}) K3–5 यत्तं (for यत्तत्). K (except K3) D1 T2 G2. 4. 5 कर्णं; Cs कर्णो (as in text). Dn1 D7 S (except M2. 5) वारणीयं; all comm. as in text. — ^{b}) Dn1 D1. 2. 4. 7. 9 G2. 3 M गृहीत्वायुधम्. B D (except D1. 2. 9) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — ^{c}) G3 बहूनि तत्र (for पुरा महान्ति). — ^{d}) T G1 तदा कर्णो; G3 कस्मात्कर्णो; G4 तदाभवन्; G5 तदा कश्चिन्; M तदा (M2 भो) कथं (for कथं कर्णो). K Dn1 D1 G3 M1 Cd द्वीपम्; T G1. 2. 4. 5 M2–5 वीर्यम्; Ca. n द्वीपः (as in text).

21 ^{b}) K3–5 द्रोणोपि (for द्रोणश्च). K4 तथा कृपश्च (for पिता°). — ^{c}) K1 तथान्ये (for अन्ये). K2–4 अपि (for च). G5 वै (for ये). G5 संवसंति (for तत्र सन्ति). — ^{d}) D2 परो; G2 वरो (for अपरो).

22 ^{a}) K1. 5 D2 G3 एवं; K2 ते; B Dn D5 D3–8. 10 T G1. 4. 5 एतत्; D1 एनं; D9 एव (for एते). — ^{c}) K5 B D (except D1. 3. 9) T2 (after corr.) G4 दुर्योधने; T (T2 before corr.) G1. 3. 5 M °धनो (for °धनं). B Dn D5 D3–8. 10 T2 राज्यमिहाभवद्यथा; D1 चापराधेन रक्तं; T1 G1. 2. 5 M1 नापराध्येच्चरंतं; G3 नापरुध्ये च°; G4 नापराध्यो च°; M2–4 नापराद्धे च°; M5 नापरार्थे च°. Ca. d cite दुर्योधनस्यापराधेन चरंतं. — ^{d}) D10 ह्यरिंदमे. N (except D1) G1. 2 T2 फाल्गुने.

23 ^{a}) K5 D52 D10 केन; S (except G2) ततो; Ca. d. s तेन (as in text). B Dn D3–7. 9 अनुबंधं; D51 D2. 10 S (except M3. 4) अर्थबंधं; Ca. d. s अर्थबद्धं (as in text). — ^{b}) K4. 5 G2 हंतुं; D5 D1 कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं (as in text). D51 D1. 10 T2 G3. 4 M Cs पांडवानां ममेति (D51 D1 Cs समत्वं; D10 समस्तं); T1 G1. 5 जीवतां पांडवानां. Ca. d cite ममत्वं (as in text). — ^{d}) K2 D52 D7 तद्वेदिता; T G (except G2) °दिनः; Ca. d. s °दिना (as in text). K1. 2. 4 Dn1 D9 संयुगे; T1 G4 संगरं; Cn संयुगं (as in text).

24 ^{a}) D10 गांजीव°; S °शब्दमात्रं. — ^{b}) K3–5 अशृण्वंतो; S (except G2) श्रुत्वैव (T2 M3–5 °वै-) ते (for अशृण्वाना). D2 ह्रियंते; T G (except G2) स्त्रियंते; M ह्रि(M2 भ्रि)यंते; Ca. d भ्रियन्ते (as in text) — ^{c}) B

C. 5. 702
B. 5. 26. 25
K. 5. 26. 25

वश्मृण्वाना धार्तराष्ट्रा म्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1.2.9) क्रुद्धं न चेद्वी(B D7 °द्री)क्षते भीमसेनं. Ca cites न चेत् and भीमसेनं. Cd cites चेत् and भीमसेनस्य वेगात् (as in text). — [d]) K4 न मन्यते; Ca.d मन्यते (as in text). Ca cites सिद्धिं.

25 [a]) T1 G1.5 एवं (for एतन्). D1 T1 G1.2.4 M2 °त्सहेतापहर्तुं. — [b]) K1.2 ऐश्वर्यं वै; D2 G4 °र्यं मे; D9 मयि स्वयं (for °र्यं नो). — [d]) K D2.9 G2 मदीयं; B Dn Ds D3-8.10 सहिष्णौ (for मदीये).

26 [a]) K3 सदैवैनां; G3 स चेदिमां; Cs स चेदेतां (as in text). Ds °भिद्येत (for °पद्येत). — [b]) S (except G2) चैव (for सूत). — [c]) K3-5 D2 ध्रुवं (for एवं). — [d]) K1.4.5 D2 T G1.5 वि-; Ca.d न (as in text).

27 [b]) K1-3 तं; Cs त्वां (as in text). K (except K4) D2 क्षमेद्य; D9 क्षमे ह; Cs क्षमेयम् (as in text). — [c]) G1.4 कौरवे; Ca.d.s °वैर् (as in text). — [d]) K2.3 धार्तराष्ट्रैस्; Cs धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे). K2 तदाभूत्; Cs तदासीत् (as in text).

28 [a]) K अद्यैव (for अद्यापि). K5 तत्तच्च; D10 S (except G3) सा तत्र (for तत्तत्र). — [c]) T1 G1.5 वास्तु; T2 G3.4 M वा भवतु (for भवतु). K1.2 (marg. *sec. m.* as in text) तथैव; Cn ममोप- (for ममैव). — [d]) T1 G1.5 दुर्योधनो; M दुर्योधनं. D1 T2 M गच्छतु. T2 G3 M भारताग्र्यं.

Colophon. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B1-3.5 Dn1 Ds D1-5.8-10 T1 G1.2 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* Dn1 D2 युधिष्ठिरवाक्यं; Dn2 संजयवाक्यं; M2-5 संधिप्रशंसनः (M2 °प्रशंसः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 25; D5.8 S 26; D6 28. — *S'loka no.:* K5 Dn 29; D8 27.

27

1 [a]) K1.2.4.5 D6.10 धर्मात्मता; K3 B Dn Ds1 D1.3-5.9 G4 M2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या). K (except K3) D6.10 विशिष्टा; D1 हि चेष्टा; Ca.d विचेष्टा (as in text). — [c]) K (except K2) B Dn D2-7.9.10 महाश्रा(K4 °श्र)वं; D1 सहस्रार्धं; T1 महाह्रादं; Ca.s.np °स्रावं (as in text); cf. v. l. 3. Cd cites स्रावः. D1 नित्यं; Ca.d अनित्यं (as in text). — [d]) K (except K3) Ds D1.5.6.8.10 T2 संपश्यंस्त्वं. K1 पांडवा (marg. *sec. m.* °व as in text); T2 साध्विदं. K (except K2; K1 marg. *sec. m.*) B Dn Ds D3-10 Ca.s क्षय(D6

प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ३
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-
ल्लँोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां
लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं C. 5. 773 B. 5. 27. 7 K. 5. 27. 7

---

sup. lin. वि)नीनशः; T G विनंक्षीः (G_2 विनंशः); Cd विनीनशः (as in text).

2 ^{a}) D_9 T_2 नो चेद्. K_4 (by corr.) राज्यं (for भागं). D_2 कौरवो (for कुरवो). — ^{b}) B Dn Ds $D_{3-8.10}$ प्रयच्छेरन्; D_1 °च्छंति (for °च्छन्ते). — ^{c}) Some MSS. भैक्ष्य(*or* °क्ष्या)चर्याम्. — ^{d}) M_5 om. राज्यम् (cf. v. l. 3).

3 M_5 om. 3^a. — ^{a}) K (except K_5) Ds $D_{2.8}$ T_1 $G_{1.4.5}$ अल्पं कालं; D_6 अकल्पकालं; G_3 अत्यल्पकालं. — ^{b}) K_1 (before corr.)$._{4.5}$ $D_{3.4.6.7.10}$ महाश्रावं; K_3 महाप्राज्ञ (before corr.); D_1 सहस्रार्थं; D_5 महात्ययं (for °स्रावं); cf. v. l. 1. K_4 $D_{2.9}$ °दुःखालयं च; D_7 °दुःखं बलं च; D_8 °दुःखं भयं च. — ^{c}) K_1 त्वद्वयसो; K_1 (marg. *sec. m.*)$._2$ (marg. *sec. m.* as in text)$._{3-5}$ B_{3-5} Dn Ds $D_{1.3-7.10}$ m त(K_1 m$._{3.4}$ त्व-; K_2 य)द्यशसो; T_2 $G_{1.3}$ एतद्वयसो; G_4 एतद्यशसो. Ca.d.s cite वयसो (as in text). — ^{d}) K_1 कामं तस्मात्; K_1 (marg. *sec. m.*)$._2$ पापं तस्मात् (by transp.). K_2 (marg. *sec. m.*) $D_{2.9}$ प्रकांक्षीः; $K_{3.5}$ अत्र कार्षीः; K_4 अत्र कांक्षीः; B Dn Ds $D_{3-8.10}$ कृथास्त्वं; D_1 प्रकार्षीः; T प्रतीक्षः; $G_{1.3.4}$ प्रवि(G_3 °वी)क्षः; G_2 प्रसंक्षीः; G_5 प्रविष्टः; M प्रवेक्षाः; Ca.d प्रसार्षीः (as in text).

4 ^{a}) D_2 कामान्मा पुष्यंते (for कामा मनुष्यं). $K_{1.4}$ D_5 प्रसृजंत; K_2 (marg. *sec. m.* as in text)$._5$ Ds $D_{6.8}$ °सज्जं(D_6 °सज्यं)त; D_1 °सहंत; D_2 °सक्तंत; D_7 m (orig. as in text, cancelled) °भवंत; S °दहं(T_2 °हरं)त. B Dn Ds $D_{3-6.7}$(m as in text)$._8$ (before corr.) एते (for एव). — ^{b}) S °मूला (for °मूलं). D_9 ये विघ्नमूलं प्रसभं नरेंद्र. — ^{c}) K $D_{2.3}$ प्राज्ञो (for पूर्वं). K_4 तत्र; D_2 G_1 तद् (for तान्). B D (except $D_{1.2.3-10}$) मति° (for धृति°). B D_9 Ca.d प्रणि°; Dn Ds $D_{1.3-7}$ G_2 M (except M_2) प्रति° (for विनि°). — ^{d}) D_1 प्रशस्तिं (for प्रशंसां). $K_{1.2}$ न वाच्यं; K_{3-5} D_{10} न निंदां; $D_{2.7}$ चानवद्यां (for ऽनवद्याम्).

5 ^{a}) K_5 $D_{3.9}$ $G_{1.4}$ निबंधिनी; B_1 °धनं. $K_{1.2}$ °तृष्णैव; K_3 M_5 °तृष्णा हि (for °तृष्णेह). K (except K_4) D_{10} पापा (K_2 marg. *sec. m.* पार्थ as in text). — ^{b}) B Dn D_{3-8} G_2 Ca इच्छ(B_1 G_2 एष)तां; Ds $D_{1.10}$ Cd इच्छता; $D_{2.9}$ एष्यतां; T_2 एषितां; G_1 M_2 एषते; Cs अनिच्छता (for एषतो). T_2 $G_{1.4}$ बाधते. D_9 एषः (for एव). K_{3-5} तामिच्छन् (K_4 °च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस(K_5 °ज)ह्यात्. — ^{c}) D_9 च; T_1 G_1 हि; Ca तु (as in text). $G_{3.4}$ M प्र(G_4 om. प्र)वृणुते; Ca °वृणीते (as in text). K_{3-5} स बुद्धिमान्; B_1 प्रबुद्धः; D_1 स वै बुधः; D_6 बुद्धः; $G_{1.4.5}$ सर्वबंधुः; G_3 M (except M_2) स बंधुः; Ca.s स बुद्धः (as in text). Cd cites बुधः. — ^{d}) B Dn $D_{3.4.7.9}$ Ca.d गृध्नो; D_2 G_2 गृध्रो; T $G_{1.3-5}$ M गृध्नुः (for गृद्धो). K_1 चानुसारं; K_2 चानुकालं; $K_{3.5}$ चात्र साग्र (K_5 सग्रे); B_1 $D_{1.9}$ T_1 G_{1-4} M -र्थानुरोधी; Ds D_{10} स्वानुरोधात्; D_2 -र्थानुसारी; T_2 धर्मरोधी; G_5 -र्थानुबंधी (for ऽर्थानुरोधात्).

6 ^{a}) D_9 $G_{1.3.5}$ कर्मणा; Cs °णां (as in text). D_1 मोक्षं; Cs मुख्यं (as in text). — ^{b}) $K_{3.4}$ S °प्र(G_3 °नु)भावः; Ca.d °प्रतापः (as in text). $K_{3.5}$ T $G_{1.4.5}$ अव(K_3 G_4 °वि)भाति (for भाति). — ^{c}) K_3 हीनस्तु; K_4 B D (except D_1) G_2 हीनो हि; K_5 हीनोपि; T_2 त्यागेन (for हानेन). K_4 B D (except D_1) G_2 धर्मेण (for धर्मस्य). T_1 $G_{1.4.5}$ इमां च (for अपीमां).

7 ^{b}) $K_{2.3}$ D_9 प्र-; K_4 अत्र (for च). — ^{d}) D_3 चात्मा; Cs आत्मा (as in text). $K_{1.2}$ (marg. *sec. m.*)

C. 5. 778
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं [illegible]नेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
[illegible]खप्रिय सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्[illegible] मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्य[illegible]त्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं क[illegible]गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वतद[illegible]यात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्त[illegible] ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न [illegible]त्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचि-

तप्तो; Cs दत्तो (as in text). K3.4 D3.4.10 G2 M2 °पूगान्; Ca.d °पूगं (as in text).

8 a) D1 सुखं प्रियं; D9 G5 सुखप्रियः. Ca.d cite सुखं and प्रियं. D2 वर्तमानो; G2 सेवमाने. — b) D1 योगाभ्यासैर्; S (except T1 G2) योगन्यासे; Ca.d.s as in text. K D2.9 Cd.s धर्मं (K2 बुद्धिं); Ca कर्म (as in text). — c) K1.2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर्. Ds2 G3 हीनसुखे. — d) G1.4 दुःखी (for दुःखं). D1 यायात् (for शेते). D1 कामवेगेन नुन्नः; D7 °प्रपन्नः; M2 °भोग°.

9 B2 (hapl.) om. 9a–11b. — a) K2 पुमान् (for पुनर्). K1.2 अर्थचर्याप्रयुक्तः; K3 चार्थं°; K4 B1.3.5 Dn2 Ds D2.3 G2 ह्यर्थं°; B4 Dn1 D3–7 Cn ब्रह्म°; D1 ह्यर्थकाम°; T1 G1.3.5 M स्वर्थं°; G4 स्वार्थं°. — c) K2.4.5 D10 अश्रद्दधानः; Ca °द्दधत् (as in text). — d) T2 त्यक्त्वा (for हित्वा). K1.2 संघातं सीदति; K3.5 च (K5 तु) संतप्यते; K4 असून्संतिष्ठते; Ds देहं तप्यति; D1.2.10 G2 तनुं (D1 सुखं; G2 तं तं) तप्यते; T G1.3–5 सोसूंस्तप्यते (G3–5 °ति); M -नुसं(M5 स नस्)तप्यति (for देहं तप्यते).

10 B2 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K1.5 D5.9 G5 विप्रनाशो°; T2 G1.3 M प्रविनाशो°. — b) K3 पुण्यानां च; D2 पुराणानां (for पुण्यानां वा). D1.9 G2 यदि वा; D2 यदिह; D10 पांडव (for अप्यथ वा). K3 पातकानां; D1 पापानां (for पापकानाम्). — d) K3 B4 D3–9 M1.2.4 (*inf. lin.*) त्वेनम्; K5 G3 त्वे(G3 ए)वम्; B1.3.5 चैनम्; D2.10 एनम्; T G1.4.5 एतद् (for त्वेतद्). Cs cites एतत्. K4 पुनरभ्येति; K5 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव). Ca.d.s cite अनुयाति.

11 B2 om. 11ab (cf. v. l. 9). — a) K5 योगो° (for न्यायो°). K2 हि दत्तं; K3–5 प्रदत्तं; B4 D6 अथ दत्तं (for यदन्नं). — b) M1 श्रद्धापूर्वं. — D4 om. 11c–12b. — c) K2 D3 G3.5 उत्तमं दक्षिणेषु. — d) M4 यथारूपं; Ca.d.s तथा° (as in text).

12 D4 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) G5 महत्क्षेत्रे; Ca.d.s इह क्षेत्रे (as in text). Ds विद्यते; G4 क्षीय° (for क्रिय°); see below. Dn1 D3.7.9 पार्थ कर्म; G2 पापकार्यं. Ca.d.n कार्यं. — b) K1 (hapl.) om. 12b. K4 B Dn Ds D2.5–9 G2 क्रियते (for विद्य°); see above. K5 प्रेत-; S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य). Dn1 D3.7.9 कर्म (for कार्यम्). — c) K2.3.5 B Dn1 Ds2 D2–4.9 T1 G5 M पारलौक्यं. K1.2 पुण्यं; K5 B4 D (except D1.2.9) कर्म (for कार्यं). — d) K2 कार्यं (for पुण्यं). K3 अभिप्रशस्तं; K4.5 B2 D10 अपि प्र°; B1.3–5 Dn Ds D5–8 G4 अतिप्र°; D1.3.4.9 अनुष्ठितं च (for अनुप्र°). K1 तस्मात्सतां श्रेष्ठतमोसि नित्यं.

13 a) K1 नरो (for जरां). D2 G4 transp. जरां and भयं. — b) B1 D9 T2 om. न. T1 G (G1 before corr.) M1 (*inf. lin.* as in text) स (for न). B1–3.5 Dn Ds D5.6.10 मनसः (B2 °सश्च) प्रियाणि; B4 मनसोप्रि°; D1 मनसा प्रि°. — c) D1.9 तात; G3 नैव (for तत्र). — d) D1 T G (except G2) वा (for वै). K (K2m as in text) D2 इंद्रियप्रीणनार्थं; B Dn Ds D1.3–10 चें(D10 स्वें)द्रियप्रीणनाद्धि (D1.9 °नार्थात्; D7[marg. corr.].3

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ।। १३
एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ।। १४
अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ।। १५
तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ।। १६
अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
दात्माधीनं यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ।। १७
मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता- C. 5. 784 B. 5. 27. 19 K. 5. 27. 18

°नार्थं); G_5 °प्रीणनत्वात्. C_s cites इंद्रियप्रीणनात्.

14 [b]) B_4 $D_{5.6.8.9}$ Cn मात्रावहं; Dn_1 $D_{3.4.7}$ मत्वा च त्वं; T_1 G_{2-4} M मातापिता; T_2 ये तावता; $G_{1.5}$ मातापित्रोर्; Ca. d. s मात्रावता (as in text). Dn_1 $D_{2.8.9}$ T G (except G_3) हृदयस्याप्रियेण; Ca. d. s हृदयस्य प्रियेण (as in text). — [c]) D_9 संक्रोधजं; G_5 त्यज क्रोधं; Cn. s स क्रोधजात् (for स क्रोधजं). G_4 M_5 हर्षणं; Cs लोभजात् (for हर्षजं). Ca cites स क्रोधहर्षजौ; Cd सक्रोधहर्षलोभजात्. $K_{1.2}$ वा (for च). — [d]) K_1 लोभं चोभौ; K_3 (m as in text) लोभं नभो (for लोकावुभौ). Ca. d cite नभः. G_3 प्रतिहासीः; M जहासीः; Cd हासीः; Ca प्रहासीः (as in text).

15 [a]) D_2 अंते; Ca. d. s अन्तं (as in text). K_4 D_6 M_2 कर्मणा; B_{3-5} Ds D_2 Cs कर्मणो; Ca. d कर्मणां (as in text). B_4 Dn_1 $D_{3-5.7}$ G_1 (by corr.) मा प्रजह्याः; D_6 प्रजंह्याः; Ca. d. s या प्रशंसा (as in text). — [b]) B_4 D_{3-7} G_1 M (except M_2) दमं; Cs दमः (as in text). — [c]) $K_{3.5}$ B_4 D_{3-7} अश्वमेधं राजसूयं; K_4 M °मेधं (K_4 °मेधो) राजसूयस्य; B_2 D_2 °मेधं राजसूयस्; T $G_{1.3-5}$ °मेधै राजसूयेन (T_2 °सूयैर्) (for °मेधो राजसूयस्). K_4 °सूयस्यवेज्या (for °सूयस्तथेष्टः). K_2m त्वयेष्टः; $K_{3.5}$ तथेष्ट्वा; B Dn Ds $D_{1.2.10}$ तथेज्याः ($B_{1.2}$ Ds °ज्यः; $D_{2.10}$ °ज्या); $D_{3-7.9}$ T_2 स (D_9 च) चेष्ट्वा; D_8 तथेष्टा; S (except G_3; for T_2 see above) चेष्ट्वा (for तथेष्टः). — [d]) K_1 D_9 पापस्यांते; D_2 पापस्वरूपं; Cs पापस्यान्तं (as in text). Ca. d cite अन्तं. K_4 कर्मणां; Dn_2 G_{3-5} M (except M_2) °णा; Cs °णः (as in text). D_5 अप्याहुरग्र्याः; Ca. d. s मा पुनर्गाः (as in text).

16 [a]) K_1 D_9 तच्चेदिदं; K_{2-4} तदे(K_2 °दै)वेदं; K_5 T $G_{1.3.4}$ M न चै(M_2 वै)वेदं; D_{10}m न चेदेवं; G_5 न चैव देवं; Cs तच्चेदेवं (as in text). Ca cites तच्च; Cd तच्चेत्. B Dn $D_{3-7.10}$ द्वेष°; D_1 G_5 देव°; D_8 दैव°; M_2 तव रू°; Ca. d. s देश° (as in text). — M_4 (hapl.) om. from कर्म (in [b]) up to निवसध्वं (in [c]). — [c]) $K_{1.2}$ D_1 G_2 Cd नावत्स्यध्वं; K_{3-5} D_8 नि(K_4 किं)वसित्वा; D_2 किं नु सज्यं; M_2 निवर्तध्वं; Cs नावसध्वं; Ca निवसध्वं (as in text). $M_{2.4.5}$ वर्षपूगं. — [d]) D_9 G_2 दुःखे वासं; T_1 G_1 सुखावासं; T_2 युयुत्ससे; $G_{3.4}$ M सुखं वासं; G_5 दुःखावासं; all comm. as in text. D_1 $G_{3.5}$ M पांडव. K_4 B_3m Dn Ds $D_{5-7.10}$ धर्म एव ($D_{5.7}$ °वं); $B_{1.3}$ $D_{3.4}$ धर्मनित्याः; $D_{1.9}$ धर्मचारिणः (D_1 °रिन्) (for धर्महेतोः).

17 [a]) K B_2 Ds $D_{1-4.8.9}$ Ca. d. s अप्रव्रजन्; T G (except G_2) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये). K_{1-3} योजयं(K_3 °य)स्त्वं; K_4 D_8 योजयत्वं; K_5 योजयध्वं; B (except B_2) Dn Ds $D_{5-7.10}$ मा स्म हित्वा; S (except $G_{2.3}$) यात° (for योज°). — [b]) B (except B_1) D (except $D_{1.8.9}$) ह्येतदासीत्. — [c]) K_2 (m as in text) अवनिपालाः; K_4 सत्यं पां°; B नित्यं वश्याः पांचालाः; Dn Ds $D_{3-8.10}$ नित्यं च वश्याः; D_9 मत्स्याः पांचालाः; S (except G_3) नित्याः पां° (for नित्यं पा°). — [d]) D_9 S (except G_2) युयुधानो विराटः (for °नश्च वीरः).

18 [a]) Some S MSS. मात्स्यो. — [b]) K_{3-5} D_{10} योधैः; Ds वीरैः; $D_{1.2}$ G_2 मत्स्यैः; T_1 $G_{1.5}$ मित्रैः; $G_{3.4}$ शस्त्रैः (for पुत्रैः). T $G_{1.2.5}$ M (except M_2) सशस्त्रैः; $G_{3.4}$ सपुत्रैः (for विराटः). — [c]) K_{1-3} T G (except G_2) ते; D_8 वै (for च). K_{1-3} निर्जिता ये (K_3 om. ये); K_5 D_8 ये जिताः; D_2 विजिता ये (by transp.); D_9 T_2 $G_{2.4}$ M (except M_5) ये विदिताः. $K_{3.5}$ D_8 पूर्वमेव (for पुरस्तात्). — [d]) K_3 S (except G_2 M_5) त्वामेवैते; K_5 D_8 ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते). $K_{1.2}$ D_8 समंतात्;

C. 5. 724
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकाले ॥ २०
अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं
संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

$K_{3.5}$ D_9 पुरस्तात्; S (except G_2; G_1 before corr.) महात्मन् (for समस्ताः).

19 M om. 19^{a}. — ^{a}) K_1 Dn_2 Ds $D_{1.3}$ प्रपतन्; G_2 प्रभवन् (for प्रतपन्). D_1 रथ° (for बल°). — ^{c}) D_9 वीरान्; T_1 G (except G_3) $M_{1.3.4}$ परान् (for वरान्). Ds_2 $M_{1.3.4}$ हनिष्ये; D_7 हंति; G_4 हरिष्यन्. — ^{d}) D_2 $G_{2.3}$ M_{3-5} विनेष्यथा; D_{5-8} व्यने(D_6 °न)श्य(D_8 °ष्ये)था; D_9 व्यनेष्यन्वा; D_{10} Cs व्यपनेष्यथा; Ca.d व्यनेष्यथा (as in text). D_9 G (except G_2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं; T_1 °ष्ट्राः सहर्षं (for °स्य दर्पम्).

20 ^{a}) K_1 वर्धयेथाः; Ds T_1 G_5 वर्जयित्वा; D_9 धर्ष°. T_1 $G_{1.5}$ परस्मिन् (for °स्य). — ^{b}) K_1 जानन्; T G_1 M_2 निंदां; G_{3-5} दारान्; $M_{1.3-5}$ निंदन् (for निजान्). K_5 Ds $D_{1.3.9}$ कामान् (for कस्मात्). K_1 कर्शयेथाः; $K_{3.5}$ B_1 $D_{5.6.8.9}$ कर्षयित्वा; K_4 धर्ष°; S दर्श° (G_5 वर्ज°). T G (except G_2) M_2 सभायां (for सहायान्). — ^{c}) K_3 D_9 निरूप्य (for निरुप्य). — ^{d}) G_4 युयुत्सवः. K_{3-5} काल-हीनं; S (except G_2) हीनकाले.

21 ^{a}) K_4 B D (except Dn_2 D_1) G_2 $M_{2.3}$ Ca.d.s अप्राज्ञो. D_9 वै; Ca.d.s वा (as in text). — ^{b}) $K_{1.3}$ भूतितश्चेद्य(K_3 °द्यु)पैति; K_4 B D (except D_1) भूतिमथो-(K_4 Dn_1 $D_{2-4.7.8.10}$ °था)भ्युपैति; G_2 °पथादपैति; G_3 °पदाद्व्यपैति; G_4 °पथा (*or* °पथो) व्यपैति; $M_{1.3-5}$ °पथो व्य(M_5 °प्य)पै(M_4 °वै)ति; M_2 °वधोप्युपैति (for भूति-पथाद्व्य°). Cs cites भूतिं and उपैति. — ^{c}) K_2 D_7 S (except T_1) युध्य°; Cs बुध्य° (as in text). K_2 -पि धर्म्यं; T $G_{1.3-5}$ -पि धर्मात्; G_2 $M_{1.3}$ विधर्मा; $M_{4.5}$ -पि धर्मा (for ऽपि धर्मं). — ^{d}) K_{3-5} B D (except Ds $D_{1.9}$) G_2 संस्तंभाद्; Ca.d.s as in text. T_2 om. वा. T_2 सोभि-; G_3 नोपि (for सोऽपि). K_4 $D_{5.8}$ T_1 G_{3-5} भूतैरपैति; K_5 Ds °रुपैते (Ds_2 °त; K_5 °ति); Cs as in text.

22 ^{a}) K D_{10} वर्त° (for धीय°). G_5 नाधर्मे ते पार्थ बुद्धिर्न कार्या. — ^{b}) K_4 D_2 करोषि (for चकर्थ). — ^{c}) K_{1-3} D_2 अत्र; $K_{4.5}$ D_8 अतः; B Dn Ds $D_{3.4.7.10}$ आत्थ (B_1 अथ); $D_{5.6}$ G_2 अथो; D_9 अन्यद्वा; T_1 अत्था; T_2 अर्थात्; $G_{4.5}$ अर्थाः; M_2 अंधं; Cd अद्धा (as in text). D_1 तात्किं; T G_3 किंचित् (for किं तत्). K_2 (*sup. lin.* as in text) त्वस्य; $D_{2.7}$ T_2 $G_{2.4.5}$ कस्य; T_1 तस्य (for यस्य). — ^{d}) $K_{1.5}$ D_1 प्रजा° (for प्रज्ञा°). D_1 च (for कर्म). K_5 D_8 G_5 त्वं (for इदम्).

23 =(var.) B. 2. 64. 18. — ^{a}) D_1 सव्याधिजं; Cs as in text. D_1 कंपकं (for कटुकं). $K_{1.2}$ तीक्ष्णरोगं; K_3 तीक्ष्णमुष्णं; $K_{4.5}$ तीक्ष्णरोगि; B D (except $D_{1.2.8}$) शीर्षरोगि (Dn_1 Ds_2 $D_{7.9}$ °गी) (for शीर्षरोगं). — ^{b}) D_2 °व्ययं; $D_{3.4}$ °जुषं (for °मुषं). B_4 Dn_2 Ds $D_{5-7.10}$ वा (for च). — ^{c}) D_1 T_2 G_5 सतामपेयं न पिबंति (T_2 °त्य-) संतो. — ^{d}) K_1m (*sec. m.*) D_1 मृत्युं; G_4 $M_{3.4}$ मन्युर् (for मन्युं). D_1 महाराजमिमं प्रशास्य.

24 ^{a}) $K_{1.2}$ कर्म; D_2 G_3 को हि (for को नु). $D_{1.2.9}$ S तत्; Cd तं (as in text). K_1 कृत्वा कामयेत; K_2 कृत्वा ह्यलं वै (for तं कामयेत). — ^{b}) G_4 एषा (for ते). $D_{2-4.7}$ $G_{2.4}$ नोत ($D_{3.4}$ °प-) भोगः; T_1 G_1 को नु भोगः (G_1 °गाः) (for नोत भोगाः). Cd cites उत.

यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं संजय सत्यमेत-
द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र- C. 5. 795 B. 5. 28. 2 K. 5. 28. 2

---

25 [a]) K_1 Dn_2 $D_{1.8}$ T_2 $G_{2.4.5}$ सोमदत्तिर्; M_{3-5} °दत्ती (for सौम°). — B_4 is missing from 25[c] up to 5. 29. 3[c]. — [c]) D_9 ईदृशं (for एतान्). — [d]) D_7 G_4 पार्थाः (for पार्थ).

26 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) G_3 M_2 लब्ध्वा सीमां. S (except G_2) सागरांतां धरित्रीं (for पृथिवीं सा°). — [b]) K_1(before corr.)$_{.3-5}$ $D_{2.8}$ (by corr.) प्रजह्यात्. — [d]) B_3 D_2 नैवं; $D_{3.4.9}$ जानन्; S (except G_2) एतद् (for एवं). B (B_4 missing) Ds_2 $D_{3-7.10}$ M विद्वन्. K_{1-3} Dn Ds $D_{1.5.6.8}$ मैव (for नैव). B (B_4 missing) Dn D_{2-9} T $G_{1.2.5}$ कुरु त्वं; Ds D_1 G_4 °ध्वं (for °ष्व). $K_{4.5}$ नैवं युद्धं विप्र(K_5 वि)कुर्वंति धीराः.

27 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) T $G_{1.3}$ $M_{1.3.4}$ वा यदि (for यदि). — [b]) D_1 हि तं; G_4 कर्तुं (for -युक्तं). — [c]) K_2 T_1 $M_{1.3.5}$ अपाक्रमः; K_3 B_3 अपाक्रामेः; K_5 Dn $D_{2-7.9.10}$ $Cd.s$ अपक्रामेः; D_8 Ca अपक्रमेः; T_2 M_2 अपाक्रामः (M_2 °मत्); G अपक्रामः (G_3 अपि क्रामा). K_3 B (B_4 missing) D (except $D_{1.5.9.10}$) स्वं; Ca.d सं- (as in text). $K_{1.2}$ त्वमेभ्यो; $K_{3.5}$ त्वमेषां; K_4 स्वमेषां; B (B_4 missing) D (except $D_{1.3.4.9}$) एव तेषां; Ca.d स्वमेभ्यो (as in text). Cs cites स्वं. — [d]) D_9 मापन्गास्त्वं; T $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ मा वा गास्त्वं; G_5 मा चापगास्त्वं; $M_{2.3.5}$ मापागास्त्वं (for मा गास्त्वं वै). $D_{3.4}$ अधो; D_7 त्वथो; G_2 पथा (for पथो). K_3 तु नः; K_4 D_2 M अन्यत्; K_5 च; $B_{1.3.5}$ D_{10}(m as in text) अन्यं; B_2 नु; $D_{1.3.4.9}$ वै (for अद्य).

Colophon missing in B_4. — *Sub-parvan:* K $B_{1-3.5}$ Dn Ds_1 $D_{1.2.5-8.10}$ $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ संजययान. — *Adhy. name:* Ds $D_{2.10}$ संजयवाक्यं; T_1 G_1 मन्युनिन्दा; $M_{3.4}$ युद्धनिंदा; M_5 युद्धनिंदासमं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_7 26; $D_{5.8}$ S 27; D_6 29. — *S'loka no.:* Dn_2 D_8 27.

28

☞ This adhy. is missing in B_4 (cf. v. l. 5. 27. 25).

1 [a]) G_4 नित्यम् (for सत्यम्). — [b]) $K_{1.2}$ धर्म्यं वचः; K_2m.$_{3-5}$ D_8 धर्मः परः; D_9 धर्माचारः; M_2 धर्मतो वरः (for धर्मो वरः). M_1 (*inf. lin.*) कर्मणो. — [c]) G_4 गर्हसे; Cs गर्हयेः (as in text). M_2 गर्हयेथाः (for °स्त्वं). — [d]) B (B_4 missing) D (except $D_{1.2.9}$) चरेयं; Ca.d.s चरामि (as in text). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ G_2 Ca.d.s यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि; K_3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K_2 *repeats* 2 (with v. l.). — [a]) B (B_1m as in text; B_4 missing) D (except $D_{1.2.9}$) G_4 धत्ते; Ca बिभ्रत् (as in text). — [b]) K_2 (first time) तथा धर्मो;

C. 5. 795 B. 5. 28. 2 K. 5. 28. 2 द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान

उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मः कृत्स्नो). Ca.s cite कृत्स्नः and धर्मः. — M2 om. 2°. — c) B (B4 missing) D (except D1-4.9) बिभ्रद्धर्मो; T2 तदा धर्मो; Cd.s तथा धर्मो (as in text). K (K2 both times) D1-4.9 बिभ्रदधर्मरूपं; B (B4 missing) Dn Ds D5-8.10 धर्मरूपं तथा च (for धारयन्धर्मरूपं). — d) K2 (second time) प्रविशंति (for संप्र°). Ca cites धीरबुद्ध्या.

3 a) B (B4 missing) D (except D1.2.9) G1 (by corr.) M1 (*inf. lin.*) तथैव; Cd.s एतौ (as in text). K3 m ते मतिस्तत्; Ca.d.s लिङ्गमेतत् (as in text). — b) K3 नीतियुक्तौ; K4.5 D2 G2 नित्ययुक्तौ; B (B4 missing) Dn Ds1 D3-8.10 नित्यवृत्ती; G4 भक्तिनित्यौ; Ca.d.s वृत्तिनित्यौ (as in text). K5 भजेत्; S भजेते; Ca.d.s भजेतां (as in text). — c) S आद्या(G1 अर्था)ल्लिंगाद् (G2 M1 *inf. lin.* as in text); Ca.d.s आद्यं लिङ्गं (as in text). — d) T1 G1 आपद्धर्मः; Ca.d.s as in text. K1.2 एतं; K5 D1.7 तन्; D9 सं-; D10 त्वं (for तं). M1 (*inf. lin.*) वदंति (for निबोध). — After 3, D2 reads 5cd for the first time, *repeating* it (marg. *sec. m.*) with v. l. in its proper place.

4 a) D1.9 T1 G1.2 M1 यो न; Ca.d.s येन (as in text). — b) K1-3 D3 G2 परीप्से(K3 °प्सी)त हीनः; K4 D2 T2 G4 °प्सेदहीनः; T1 °प्सन्विहीनः; Ca.d °प्सेद्धि हीनः (for °प्सेद्विहीनः). Cs cites परिप्सेत्. — c) K3 प्रकृतिश्चेघ्; Ca.d.s °स्थः (as in text). D3.4.7 अनापदि; Ca.s आपदि (as in text). K5 °मानौ; M3.4 °माना; Ca.d.s °मानः (as in text). K1.2 प्रकृतिस्थौ (K1 °स्थे) चापदि वर्तमानौ. — d) M3-5 भवता (for भवतः). T1 G1.4.5 इमौ (for एतौ). K1.2 उभौ गर्ह्यौ संजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v. l. 3 also. — a) Dn D5-7 °नाशम्; Ca.d.s °लोपम् (as in text). K1 M1.4 इच्छता; Ca.s °तां (as in text). D10 m अनुतापवतां (for अविलोपमिच्छतां). — b) K1.2 Ds D1 G3 Cd transp. विहितं and यद्. — c) K स आ(K1 सत्या-; K4 अत्या)पदि कर्मसु; B1.2 Dn2 संपद्यथा(B2 °ता)क°; B3.5 Dn1 D2 (second time).3-8.10 संपश्ये(B3 °द्ये)थाः क°; D1 संसाद्यायास्य क°; D2 (first time) असत्यामापदि क°; D9 अनापद्यक°; S आ(G2 ना)पद्येतान् (G4 °पद्धेतोः) क° (for आपद्यथाक°). Ca.s cite आपदि. K1.5 D2 (first time) °मानो; K3 °माना (for °मानान्). — d) D1 S Cd.s विमार्गस्थान्; D2 (first time) विकर्मस्थः; Ca विकर्मस्थान् (as in text). K3 गर्हयेनं; K4 B (B4 missing) Dn Ds D2 (second time).3-6.8.10 °येत्त्वं; D2 (first time) °ये तं; D7 (*sup. lin.* as in text) °येत्थं; D9 °यीत; S °येथाः (for °येत). Ca.d cite गर्हयेत्; Cs विगर्हयेः. — After 5, S (except G2) reads 4. 29. 19 for the first time, all of these MSS. except G5 *repeating* it in its proper place.

6 a) K D (except D1) G3 Ca.d.s सत्व°; Cap तत्त्व° (as in text). — b) S सत्य(T2 °र्वे-; G2 °त्व)वृत्तिः (T1 G1.3.4 °त्तं); Cs असत्सुवृ°; Ca.d सत्सु वृ° (as in text). — c) S (except G2) अब्रह्मण्याः; Ca.d.s अब्रा° (as in text). K ये त्व(K1 -त्र)वैद्याः; S (except G2) ये न विद्युः (T1 G4 °द्याः; G3 °द्यन्); Ca ये न वैद्याः (as in text). Cd.s cite वैद्याः. — d) Dn2 D5.6 T1 सर्वोत्संगं; D7 °त्सेदं; Ca.d.s.np °च्छेदं (as in text). G2.3 धीरः; Ca.d.s तेभ्यः (as in text).

7 a) K3.5 B (B4 missing) Dn Ds1 D3-7.10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
र्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
यत्किंचिदेतद्वित्तमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो
युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. 806
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

तदध्वानः; D1 तदर्हा नः; D2 S तदर्थिनः; Ca. d. s °र्थां नः (as in text). K (except K4) पूर्वे; Ca.d पूर्वे (as in text). Cd is missing from here up to 5. 30. 2ab. — b) K3 S (except G2) पूर्वे; Cs तेभ्यः (as in text). K1 परोन्यः; K3 S परेभ्यः (G2 परे च) (for परेऽन्ये). K3 repeats परेऽन्ये also. — c) K2 B1.3.5 Dn D3.4.7.9.10 S (except G2) Cap यज्ञै°; D2 पदै°; Ca.s प्रज्ञै° (as in text). K3 om. च. D1 Cs तु; D2 न; D10 अपि (for च). K4 D1 वि-; D2 च; D9 वा (for हि). D (except D3) G2 कुर्युर् (for चक्रुर्). — d) K4 B (B4 missing) Dn D2-7.9 G5 M5 नान्यं (Dn2 °त्यं-) ततो; K5 D1 T G1-4 M1-4 नान्यत्ततो; Ca.s नास्त्यन्ततो (as in text). K4 B (B4 missing) Dn D3-7 G3 Cap नास्तिको(G3 नास्ति वा)स्मीति; Ca.s नास्ति नास्तीति (as in text).

8 a) K1.4 B (B4 missing) D (except D3) G2.5 Ca यत्किंचनेदं; T G3.4 M यत्किंचिदेवं; G1 यत्किं चेदं (for यत्किंचिदेतद्). — b) K1.3-5 दे(K4.5 दै)वतानां; K2 D2 दैत्यानां; Cs देवानां (as in text). K1-3 पवित्रं; K4.5 B (B4 missing) D G2 परं यत्; Cs परं च (for परत्र). — c) K यदि वा; D3 D10 त्रि(D10 वि)विधं (for त्रिदिवं). K2.3 °लौक्यं; K4 °लोचनं; K5 °लोक्यं (for °लोकं). — d) K D1 M (except M1) कामये(K °यी)त; B (B4 missing) Dn Ds D5.6.8.10 °येयं (Ds2 °ये ह) (for °ये तत्).

9 ab) D1 धर्मे शूरः; T2 धर्मे रतः; Ca.s धर्मेश्वरः (as in text). B1 सर्वतो (for कुशलो). K3.5 om. अपि. G4 हि (for अपि). — c) K4.5 D2 °नृपान् (for °विधान्). K3-5 D1.2 T1 G1.3 चापि (for चैव). — d) Ds D5-7.10 राज्ञो विजानन्; D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्).

10 a) D1 विसृजे; S °जामि (G1 by corr. as in text); Cs °जन् (as in text). K1.2 स्यां न गर्ह्यो; B (B4 missing) D2-4.7 G1 (by corr.) Cn सामग°; Ds स्यां सुग°; S (G1 before corr.) अस्य ग° (for स्यामगर्ह्यो). — b) B (B4 missing) Dn Ds नियुध्य°; T1 G1.4.5 न युध्य°; G2 युयुद्ध°; Cn युध्य° (as in text). D1 स्वधर्मान्. — c) D1 च (for तद्). G5 स्वधर्मं (for ब्रवीतु). — d) K1 नो वासु°; K3-5 D3 यद्वासु° (for वासु°). G5 *repeats* 10c (as in text) instead of 10d!

11 a) K1 सैनेया हि चैत्रकाः; K2 D9 G2 शै(D9 सै)नेयाहिच्छत्रकाः; K3 D1.3 से(D1 शै)नेयकाश्चैत्रकाः; K5 सोमकाश्चैत्रकाः; B (B4 missing) Dn Ds D3-7.10 शैनेयोयं (Dn2 °या ये) चेदयः; D2 सैनेयका यादवाः (for शैनेया हि चैत्रकाः). K4 शैनेयकाश्चैत्ररथांधकाश्च; T G1.3-5 M शैनेया-भीराश्चैत्य(G3 °स्सोम-; G4 °श्चैद्य)का अंधकाश्च. — b) K2 वार्ष्णेया भोजाः. K1.3 कौक(K3 °ह)राः; B (B4 missing) Dn Ds D1-3.10 T G2.4 कुकुराः; D9 G1.3.5 M कौरवाः. D1.2 G2 वृष्णयश्च (for सृञ्ज°). — d) Ds D10 नंदयंते (for °यन्ति).

12 a) D10 उग्र°; G2 वृष्णि° (for ह्युग्र°). K3 ये; G4 च (for वै). — c) B (B4 missing) D (except D1.2.9) °परायणा° (for °पराक्रमा°). — d) S (except G2) महात्मानो (for °बला).

13 a) K1 बभ्रुश्च; K5 वभ्रश्च (for बभ्रुः). K (except K3) गतौ (for गतो). — M3.5 om. from उत्तमां (in

C. 5. 806
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम्।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो
विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम्।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव
नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13a) up to कर्मणां (in 14b); and M4 reads the same portion *int. lin.*! — b) K ह्येनं (for कृष्णं), and केशवम् (for भ्रातरम्). — c) K1.4 ययोः; K5 द्वयोः; D1 G2.5 M1.4 यस्मिन्; Cs यस्मै (as in text).

14 M3.5 om. up to कर्मणां (in b) and M4 reads the same *int. lin.* (cf. v. l. 13). — a) K1.2 D8 (by corr.) ईशो ह्ययं; D7m ईशश्चायं; G3 यदीदृशोयं (for ईदृशोऽयं). B (B4 missing) D5.6.8 G2 Cs भूयान्; Dn विद्वान्(!) (for भूयो). — b) B (B4 missing) Dn Ds D1.3–6.8.10 M2 विद्धि; D2 G2 विद्म; G3 विदुर्; G5 सत्यो (for विद्मो). Dn Ds D5.8 कर्मणो; G3.4 °णा (for °णां). G5 निश्चयज्ञः. — c) Ds T1 M3–5 °मतश्च (for °तमश्च). K3–5 लोके (for कृष्णो). — d) K2.5 Dn D3.4.8 °क्रामे; D9 °क्रमं (for °क्रमे).

Colophon missing in B4; om. in D5.6. — *Sub-parvan:* K1–4 B1–3.5 Dn1 Ds D1.2.3–10 G1.2 M2–5 संजययान. — *Adhy. name:* D7 T1 G1 युधिष्ठिरवाक्यं; M2–5 आपद्धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 27; K3 24; D8 S 28. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 14.

29

1 B4 missing up to 3c (cf. v. l. 5. 27. 25). For Cd, cf. v. l. 5. 28. 7. K1.2 T G1.5 श्री(K1 om. श्री)कृष्णः; D1 M1 श्रीवासुदेवः; G3.4 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) D1.2 अविनाशे. — b) D9 transp. अहं and एषां. K2 श्रियं च; Ds प्रयच्छन् (for प्रियं च). — c) Ds राज्ये (for राज्ञो). K3 गतनेत्रस्य (for धृत°)! — d) K1.3.5 D8 सदा चाशंसे; B (B4 missing) Dn Ds D3–7.10 समाशंसे; D1.2 G2 स(D2 त)दा चा(D1 -प्य)हं; T2 G3 य(G3 त)थाशंसे; M4 तदाशंसे (for सदाशंसे). K1.3.5 D1.2 G2 सह° (for बहु°).

2 B4 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 G1.3 एष; G4 एषां (for एव). — b) S (except G2) तथा ब्रूयास्तानभि(T2 °पि; G4 °व)शाम्यतेति; Ca.s as in text. — c) K4 एतत्; K5 मे तत्; S (except G2) अहं (for हि). K1m.4 वृणोमि; G5 ब्रवी° (for शृणो°). — d) K1.2 च तं; K5 B2.5 Dn2 D5.7 T2 वै तत्; B1.3 Ds D10 तद्वै; D2 चैतं; D4 च तत्; G2 चैव; Cn चैतत् (as in text). K1.2 पांडवार्थे; Cs °वानां (as in text). B2.3 D5–7 समक्षं; G1 समत्वं; Ca.s समर्थं (as in text).

3 B4 is missing up to 3c (cf. v. l. 1). — a) K3–5 ह्य(K5 य)त्र; B (B4 missing) Dn Ds D5–8.10 तत्र; D1.2 चापि (for चात्र). D1 अत्र; D9 अपि (for हि). — b) D2 प्रकीर्तितं; G5 M (except M5) प्रदर्शितं (for °तः). T2 G1.3.5 पांडवेषु (for °न). — c) K (except K4) D1.2 G2 यस्माद्; T1 एवं; T2 G1.3–5 M अस्मिन् (for यस्मिन्). K1.5 B2.3 Ds2 D9 Ca.s वृद्धो; D1 धृतो; D7 G2 गृ(G2 सगृ)ध्रो; T1 प्रवृत्ते; T2 G1.3.4 M1.3–5 वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र
हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये- C. 5. 816 B. 5. 29. 8 K. 5. 29. 8

G5 ऋते; M2 धृते; Csp गृद्धः (as in text). D2 G2 °राष्ट्रस्य पुत्रः; T G1. 3–5 M °राष्ट्रे सपुत्रे. — d) D2 G5 तस्माद् (for कस्माद्). D2 एतेषां (for तेषां). K1–3 B D6 Ca. n नाव-; Dn D3–5. 7. 8 G1 (by corr.) नानु-; D9 नाभि- (for नात्र).

4 a) K2 m Dn1 D7. 9 न चाधर्मं; B Dn2 Ds D2–6. 10 न त्वं ध°; D1 S त(M4. 5 स)त्वं धर्मान् (for तत्त्वं धर्मं). Cs cites त्वं धर्मं. K1. 2 D1 T2 G3. 5 व्याहरन्; B D6 G1 Cn विचरं; G2 आचरन् (for विचरन्). K3–5 D8 न त्वं ध(K5 विध)र्मंच्यवनं (K3 °र्मं व्यचरं) संज°. — b) Dn1 G4. 5 जानाति; Ca. s जानासि (as in text). — c) K4. 5 D2–4 M3–5 अथ कस्मात्; D8 कथमस्मात्; G4 अतो क°; Ca अहो क°; Cs अथो क° (as in text). K5 D8 पांडवानां; Ca °वस्य (as in text). — d) K5 D8 उत्साहिनां; D2 °दिनः; S (except G2) °हतः; Ca °हिनः (as in text). K1–4 Ds D10 Ca. s पारयितुः (K3 °यतः); K5 D8 पूरयतां; D2 प्रार्थयंतः (for पूरयतः). — G2 om. 4e–5d. — e) D8 यथाख्यातिम्; T2 अथा°; Ca. s यथा° (as in text). D8 आनीप्सतः; Ca. s आवसतः (as in text). Some MSS. कुटंबं or कुटुंबे; Ca. s कुटुम्बं (as in text). — f) B1 (m as in text). 5 Dn D3–6 पुरा कस्मात्; D7 °कर्णात्; Ca. s °कल्पात् (as in text). M3. 4 साध्व(M4 °ध्य)विलोपम्; Cs as in text. Ca cites विलोपम्.

5 G2 om. 5abcd (cf. v. l. 4). — a) K4. 5 D2 °मानो; Ca. s °माने (as in text). K4. 5 स्वधर्मे; Ca. s यथावत् (as in text). — b) K4. 5 D2 (marg. sec. m. as in text) न हीयते नापि गर्ह्यो हि लोके. — c) K1 कर्मणा चाहुः; D9 स्वकर्मणा; Ca. s कर्मणाहुः (as in text). S (G2 om.) कर्मणा चेत् (T G1. 4. 5 केचित्; G3 एवेति) सिद्धिमाहुः परत्र. — d) K1 कामं; K3 कामान् (for कर्म). — K5 (which om. 5f) ins. after 5cd:

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः संजयापि.

— e) K1. 2 न चाभुंजानो; K5 नो भुंजानो; T1 न तामाहुर्; G1. 3 नाहुर्ज्ञानं; Ca. s नाभुञ्जानो (as in text). D1 गृध्येद्; S तृप्यै (T1 तृप्तिं; G2 वृध्यै); Ca तृप्येद् (as in text). — f) K5 om. 5f (see above). Ds इदं (for इह). B Dn2 D5. 6. 10 Cn विहितं (for विदितं). D3. 4 जनानां; D9 द्विजानां (for ब्राह्म°). S विद्या नापि (T1 G1 विद्यां न वा; T2 विद्यास्तापि; G2 तृप्तो विद्यास्; G4 विद्यानां वा; G5 विद्यास्च चा-; M1 विद्यानामपि) विषयं भोजनस्य.

6 a) S (except G2 M2) विद्या साधय(T G1. 3. 5 °यं)तीह; Cs as in text. — b) S (except G2 M5) तस्याः; Cs तासां (as in text). D1 S (except G4. 5) दृश्यते (for विद्य°). S नेतरायाः; Cs as in text. — c) D1 °दर्शं; G4 °बलं; Cs °फलं (as in text). K3 D9 हि; G4 च (for तु).

7 G2 om. 7a–8b. — a) K2 Ds2 D3 योयं; Cs सोऽयं (as in text). K1–3 D10 विहितो वै (K2. 3 by transp. वै विहितो) विधात्रा; Ca विहितः कर्मणैव (as in text). Cd cites कर्मणैव. — b) K1–3 D8 प्रवर्तते; B (except B4) Dn D3. 4. 7. 9 संव°; D1. 5 उद्व° (for तद्व°). K1–3 D8 कर्मणैव; K5 तच्च कर्म; D1 तंत्रैः कर्म; D2. 9 कर्म त(D2 तं)त्र; S (except M1; G2 om.) यत्र कर्म; Ca. s तत्र कर्म (as in text). — c) K1. 2 D8 अत्र; G3 स तत्र (for तत्र). K1 D1 G3 योन्यः; T1 नान्यत् (for योऽन्यत्). Cs cites अन्यत्. Dn Ds D3. 4. 8. 10 T1 G3. 5 M2. 4 (inf. lin.) मन्ये; D1 T2 मंता; M1. 3. 5 मन्यते (for मन्येन्). — d) K3 Dn2 D2. 3 G4 आलपितं; K4 ज्ञापितं (for लपितं).

C. 5. 816 B. 5. 29. 8 K. 5. 29. 8 न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

---

8 G2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) K3 एवं; K5 T G (G2 om.) वै (for अमी). K4 कर्मणा चैता देवताः परत्र. — ^{b}) K1.3 D9 G3.4 एव; K2 एव हि; K4.5 एवं; D1 असौ; T1 G5 वायं; T2 G1 M एवायं (for एवेह). K1–3 पवति (K3 °ति हि); K4.5 प्रवते; B1 D9 T1 G1.4.5 प(G4 आप)वते; D1 वाति तु; G3 पतते (for प्लवते). — ^{c}) K2 D2 G2 अहोरात्रं; D1 दिवारात्रं; G6 अहोरात्रिर् (for °रात्रे). K1 व्यचरत्; K2.3.5 व्यदधत्; D10 विधिवत् (for विदधत्). — ^{d}) K2 D2 ह्यतंद्रितो; K4 स्वतं°; T1 G1.5 स्वतं° (for अतं°). B4 Ds D5–7.8.10 शश्वद् (for नित्यम्). K1 D2 उपैति (for उदेति). D2 G2 भानुः (for सूर्यः).

9 ^{a}) K3 °मासा तिथयो (for °मासानथ). K1.3.4 ऋक्ष°; K5 कृष्ण° (for नक्षत्र°). — ^{b}) K B2–5 D चाभ्युपैति; B1 T1 G1.3.5 अ(B1 चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति).

10 ^{b}) M1 वहेदपीयं (for बिभर्ति देवी). — ^{c}) K (except K1) Dn1 Ds D7.9 G3 M1 आपो (for अपो). — ^{d}) K3 Ds2 सद्यः (for नद्यः).

11 ^{a}) D1 वारिवाहः; Ca.s भूरितेजाः (as in text). — ^{b}) K2.3 B4 Dn D3.4 T1 G1.2.5 M2 दिशश्च (for दिवं च). Dn1 (hapl.) om. 11^{d}–13^{a}. — ^{d}) D1.2.9 S (except G2) श्रैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्). K अ(K1.2 प्र)तिदेव°; D1.2 वज्रभृद्देव° (for बलभिद्देव°).

12 Dn1 om. 12 (cf. v. l. 11); K5 (hapl.) om. from मनसश्च (in 12^{a}) up to सुखं (in 13^{c}). — ^{a}) K3.4 प्रतिरुद्धं(K4 °ध्यें)द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — ^{b}) K3 स तेन; Ds D1.5–8.10 S (except T2 G1.2) देवः (for तेन). Ds1 D10 ज्यैष्ठ्यम् (for श्रैष्ठ्यम्). — ^{c}) B (except B4) Ds D5.6.8.10 सत्य(D8 श्रेष्ठ)धर्मौ (B3 Ds1 D5.6.10 °र्मौ); D1 सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं). K4 D10 G3 M पालयानो (for °यन्). — ^{d}) K1.2.4 D1.2.9.10 G2 ह्रियं (for प्रियं). — K1 om. 12^{ef}. — ^{e}) D8 °वीय° (for °सेव°). — ^{f}) K2.3 दैवं; B D (except D1.2.9) स दे(D7 दै)व-; T G यो देव- (for देव-). D10 समवाप (for मघवान्प्राप).

13 Dn1 om. 13^{a}; K5 om. up to सुखं in 13^{c} (cf. v. l. 11, 12). — ^{b}) K1.2.4 D7.8.10 शंसिता°; D1 संश्रिता°; T2 संयता°; G4 संहिता° (for संशिता°). K4 यथा च (for यथावत्). — ^{c}) G3 प्रतिमथ्येंद्रियाणि. — ^{d}) K G3 ततो (for तेन). K1 Ds2 D1.6.8 T1 देवान्; Cs देवानाम् (as in text). K1 Ds2 D6.8 आगमद्; Cs अगमद् (as in text).

14 ^{a}) K4 B D (except D1.2.9) ins. तथा before नक्षत्राणि. — G3 (hapl.) om. 14^{b}–14^{f}. — ^{b}) K3.5 G2 अ(K5 अथा)श्विनौ च; T G1.4.5 M ये च दिव्याः (for अथापि विश्वे). — ^{d}) D2 T2 अथ (for च). K3–5 D8 m सिद्धाः; B (except B1) Dn Ds D3–7.10 G1 (by corr.)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या-
दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म C. 5. 850 B. 5. 29. 22 K. 5. 29. 22

सूत; D_{8} सूर्यः (for शुभ्राः). — ^{e}) K_{3} G_{2} °विद्याः क्रियां च; B_{1} D_{9} °विद्यां क्रियां च; T $G_{1.4.5}$ M °विद्या व्रतं च. B_{3-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च. — ^{f}) K_{3} निषेवणान्; D_{9} संसेव्यमाना. K_{4} B D (except D_{9}) ऋषयो (for मुनयो). B_{1} M_{2} यत्र; D_{9} $G_{2.4.5}$ अत्र (for अमुत्र).

15 ^{a}) G_{3} विद्वान् (for इमं). — ^{b}) B_{4} Dn $D_{3.4.9}$ विप्रेंद्राणां (for ब्राह्मणानां). — ^{c}) G_{3} कस्मात्त्वं च (for स कस्मात्त्वं). D_{2} ज्ञानतो; T_{1} ज्ञानवान्; T_{2} ज्ञायतां; $G_{1.4}$ ज्ञानिनां (for जानतां). T_{1} ज्ञानिनां; T_{2} G_{4} ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्). D_{2} त्वं; S (except M_{5}) च (for सन्). K_{3-5} कस्माच्च (K_{3} °स्स) त्वं जानमानोपि सूत.

16 ^{a}) $K_{3.5}$ आम्नायेषु च; Ds_{2} आम्नाये (for °येषु). — ^{c}) $K_{4.5}$ D_{10} कर्मणा; Dn_{1} D_{7} च° (for व°). — ^{d}) K_{3} हस्तत्राणे; $K_{4.5}$ हस्तितंत्रे; $B_{1.2}$ Ds D_{5-10} अश्वपृष्ठे (Ds $D_{9.10}$ °ष्ठैः); B_{3-5} Dn D_{2}m$._{3.4}$ हस्त्यश्वाद्यैः; T_{1} $G_{1.5}$ अस्त्रैः शस्त्रैः; G_{3} M हस्तस्तोत्रैः; G_{4} अस्त्रैस्तोत्रैः (for हस्तत्राणैः). K_{1} रथशब्दैश्च; K_{3-5} °शास्त्रे च; G_{1} °शास्त्रैश्च. Dn_{1} G_{5} भूपः; D_{5-7} पृष्टः (D_{5}m भूयः as in text).

17 ^{a}) T $G_{1.3}$ M इमं (M_{2} °दं); G_{2} एनं; $G_{4.5}$ इयं (for इमे). K $D_{1.3}$ Ca.s उपायान्; D_{9} उपेयं (for उपायम्). — ^{b}) K (except K_{4}) $D_{1.3}$ नाधि°; B_{4} Dn Ds $D_{3-7.10}$ M_{5} अव° (for अधि°). K_{1} D_{8} अवाधिं न; K_{5} $G_{3.5}$ अपथेन; Ca.s अवधेन (as in text). K_{3} पारं (for पार्थाः). — ^{d}) K_{1-3} आर्य(K_{2} आर्यैर्)वृत्तैर्; K_{4} आचार्यवृत्तैर्; D_{1} आर्यवृत्तं; D_{2} अनार्यवृत्तैर्; Cs आर्ये वृत्ते (as in text). $K_{1.4}$ $D_{1.7}$ S (except $G_{1.3}$) भी(G_{5} M भै)मसेनान्; Ca.s °सेनं (as in text).

18 ^{a}) G_{1} वै (for चेत्). T_{1} वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text); G_{2} यत्तमाना. — ^{c}) K_{1-3} पारयंतः; S (except T_{2} $G_{1.2}$) पूरयतां (for पूरयन्तः). — ^{d}) K_{3} Ds D_{10} M_{3-5} तदा; $K_{4.5}$ तथा (for तद्). K D_{10}(m as in text) प्रशंसा (for प्रशस्तम्).

19 S (except G_{2}) reads 19 after 5. 28. 5 for the first time, all of these MSS. except G_{5} *repeating* it here. — ^{a}) T_{1} $G_{1.5}$ (first time) आहोस्वित्; Ca उताहो (as in text). $K_{1.3}$ धर्मम्; K_{2} संधिम्; $B_{2.4.5}$(m as in text) Ds D_{5-8} Cn शाम्यम्; D_{2} सर्वथा (for सर्वम्). Dn_{1} सर्वमेवं; D_{10} शाम्यकार्यं (for सर्वमेव). — ^{b}) Ds D_{10} Ca युद्धं (for युद्धे). T_{1} G_{5} (first time) वर्धते (for वर्त°). T_{2} °तत्वं; Ca °तन्त्रम् (as in text). — K_{1} om. 19^{cd}; M_{2} (first time) om. 19^{c}. — ^{c}) K_{4} अप्रयुद्धे; Ds D_{10} Ca अयुद्धं (for °द्धे). $D_{1.2}$ न वर्तते. T_{2} °तत्वं (for °तन्त्रं). K_{2} अयुद्धे वा धर्मतत्वं शृणोषि. — ^{d}) Dn_{1} $D_{3.4}$ यथैव; T_{2} अ°; Ca.n.s त° (as in text).

20 ^{a}) K $B_{2.4}$ $D_{3.4.8.10}$ G_{5} संविभागम्; B_{1} वै वि°; Ca विभागम् (as in text). — ^{b}) K_{5} अवेक्षस्व; D_{1} ऐक्षस्व वै; T G_{3-5} अवेक्षसे (T_{2} °सि); Ca अवेक्ष्य त्वं (as in text). D_{2} धर्मं; Ca.s कर्म (as in text). — ^{c}) S (except T_{2} G_{2}) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text).

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

$K_{1.2}$ चैषां; K_3 वै; $K_{4.5}$ D_2 T_1 $G_{1.3-5}$ M त्वं; G_2 वा (for अथो). $K_{1.2}$ विहितं; C^a पाण्डवानां (as in text). $K_{4.5}$ स्वधर्मं; B_4 Dn Ds $D_{3.4.10}$ C^a च कर्म (for स्वकर्म). — ^{d}) K_{3-5} वा त्वं स्वमत्या; C^a यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते). D_1 तदप्येषां शंस वा निंद वा त्वं.

21 ^{a}) $K_{3.5}$ याजयीत; K_4 Ds_2 यो जयेत; Dn $D_{2-4.7}$ वै यजेत; $D_{8.9}$ T_2 G_{3-5} M_{3-5} यो यजेत (for ऽथो यजेत). — K_4 om. 21^{b}; M_2 om. 21^{bcd}. — ^{b}) K_3 देवान्; K_5 $D_{1.6.7}$ T_1 $G_{2.4.5}$ M (M_2 om.) ईयात्; Ds D_{10} देयात्; C^a इयात् (as in text). M (M_2 om.) तीर्थमुखानि. — ^{c}) K_{3-5} D_8 चैव; $D_{7.10}$ M (M_2 om.) वापि (for चापि). K_3 यज्ञान्; K_5 याजान् (for याज्यान्). — ^{d}) Ds $D_{1.5.6.10}$ प्रतिग्रहं (D_1 °हान्) च (D_{10} वै) (for प्रतिग्रहान्वा). K_4 B Dn_1 $D_{2-6.10}$ T_1 G (G_3 corrupt) विहितान्; D_1 विधितः; C^a विदितात्. T $G_{1.4.5}$ उपेयात् (for प्रतीच्छेत्). K_{1-3} प्रतिग्रहान्विदितांश्चा(K_3 °हिताना)ददीत. — S (except G_2) ins. after 21 (M_2, which om. 21^{bcd} ins. after 21^{a}, om. also lines 1–3 of the following up to °येच्च):

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धनं न तु याचेत किंचित् ।
न याजयेन्न तु चाध्यापयीत
एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) $G_{3.4}$ M एष (for एवं). T_1 G_{3-5} श्रुतः (for स्मृतः).]

22 ^{a}) $K_{1.2}$ मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो). — ^{b}) Ds $D_{5.6.10}$ अप्रमादो (for अप्रमत्तो). K_3 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा). — ^{c}) D_9 °धर्मानधीत्य; S (except G_2) °देवान्स्वधर्मात् (for °वेदानधीत्य). — D_9 (hapl.) om. 22^{d} and line 1 of 140* up to अधीत्य. — ^{d}) G_2 (by transp.) कृत्वा दारान्; G_3 राजन्कृत्वा. $K_{1.2}$ गृहं. — After 22, B_1 Dn D_2(marg.)$_{.3-8.9}$ (om. up to अधीत्य) ins.:

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं
यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D_9 वेदान् (for पुण्यं). — (L. 2) D_8 यदृच्छया; D_9 पुण्यान्स (for यदि°). D_9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्).]

23 ^{a}) S (except G_2) -प्यधीत्य (for ऽधीत्य). K_4 B_1 Ds D_8 S (except T_1 $G_{1.3-5}$) °गोरक्ष्य°. — ^{b}) K_1 प्राप्य; $K_{2.3.5}$ Ds $D_{5.6.10}$ C^a चित्वा; K_4 विद्वान्; D_1 जित्वा; M विचिन्वन् (for चिन्वन्). K D_2 पालयित्वा (for °यन्). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ कुर्वाणो (for कुर्वन्). — ^{d}) T_1 G_1 धर्म्यान्सदा; G_5 धर्म्यांस्तदा; M_1 धर्मं कृत्वा; M_{2-5} धर्मं तथा (M_2 °दा) (for धर्मशीलः). $K_{1.2.4}$ गृहं; K_5 गृहे (for गृहान्).

24 ^{b}) $K_{3.5}$ नाधीयते; D_1 अनाध्यायी (for नाधीयीत). — ^{c}) T_1 G_1 नित्योत्थाने (G_1 °नो) (for °त्थितो). — ^{d}) B_4 Dn $D_{3.4}$ T_2 M_2 एवं (for एष). $K_{4.5}$ D_9 G_4 श्रुतः; Ds $D_{8.10}$ स्थि° (for स्मृ°).

25 ^{a}) $K_{1.2}$ एवं; K_4 D_9 T_1 $G_{4.5}$ एतद् (for एतान्). K_{3-5} पालयते (for °यन्). — ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ G_4 नियोजयेत् (for °यन्). — ^{c}) Ds धर्म°; D_2 सत्य°; D_8 सर्व°; T_1 $G_{1.5}$ संप्र° (for सम°). — ^{d}) T $G_{1.3.4}$ अनुरुध्येद्; M_1 नानुरुध्येत; M_2 न निरुध्येत (for अनु°). $K_{3.5}$ $B_{3.5}$ $D_{2-4.6.10}$ कामात्; T $G_{1.3.4}$ अकस्मात्; G_5 कश्चित् (for कामान्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ २६
यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।
इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ
किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं C. 5. 842 B. 5. 29. 34 K. 5. 29. 34

26 a) K4 D1 श्रेयस् (for श्रेयांस्). K2.3.5 D1.2 विंदेत; Ca.s विद्येत (as in text). — b) D1 अवि°; Ca.s अभि° (as in text). — For 26ab, S (except G2) subst.:

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
नियोजयन्स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— c) K4 संतं; T G1.3.4 M स तान्; G5 सदा; Cs स तं (as in text). K1 B D Cs द्रष्टुम् (D1 राष्ट्रम्); K2.3 प्रष्टुम्; T1 दृष्ट्वा; T2 G1.3.4 M दुष्टान्; G5 तुष्टान् (for दुष्टम्). K5 अनुशिष्टः; B3 G2.4 °शिष्येत्; B4 D1.5.6 G3 °शिष्यन्; T G1.3 M °शिष्य; Cs.np शिष्यात् (as in text). K1.4 B D (except D1) G1.2.4 M5 Cs प्रजानां (for प्रजानन्). — d) B1 न च तद्; B2 न तद्; B3-5 D5-8 एतद्; D2 न वै; Cn न चैतद्; Ca.s.np न चेद् (as in text). K1(m as in text) B4 D5.7 Cn बुध्येद्; D6 वध्येद्; Ca.s.np गृध्येद् (as in text). K1(m as in text) दिवि; K4 D10 तात; B4 D5-7 न च (for इति). K1(m as in text) नास्मिन्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K3.4 B D1.5.6.9.10 T1 Ca.n.s साधुः; Cnp साधु (as in text).

27 a) B1 न चागृ°; G3 यथा गृध्रो; Cs यदा गृ° (as in text). K (except K4) D9 °भूम्यां; B Dn Ds D1.3-6.8.10 °भूतौ; D2 G3 °भूमौ; D7 °बुद्धौ; G4 भूमिपतिं (for परभूमिं). — b) K2.4 Ds D1 बलप्र°; K5 D2 विधेः प्र° (for विधिप्र°). Ca cites प्रकोपात्; Cs विधिः and कोपात्. T2 G3.4 M बलिम् (M1 *inf. lin.* विधिम्); Ca.s बलम् (as in text). K2 D1 Ca.s आविदानः; K5 T2 M1 (*inf. lin.*) आदधानः (for आददानः). K1 बलात्प्र- बलमाविदानः (sic). — c) K2 राज्ञो; D8 राज्ञा (for राज्ञां). K1.3 भवति हि; K3.5 D10 भवति च; K4 भवति; B Dn Ds D1-4.7-9 G2 Cs अभवद्; D5.6 Cn समभवद् (for भविता). D1 एव; D2 एवं (for एतत्). — d) D3 तदात्र; D9 अत्र; T1 तत्तत्र; G3 तत्रैवं; G4 ततो (for तत्र). K1.3 युक्तं (for जातं). Ds D1 धर्मशस्त्रं; D2.9.10 धर्मशास्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 तदा योग्यं (K3 युक्तं) धर्मशास्त्रं धनुश्च. — Dn1 Ds M2 (hapl.) om. 27ef. — e) B Dn2 D3-8 G1 Cn.s एतद् (for इदं). — f) B1 D1.2.9 G2 M5 धर्म श(D2.9 -शा)स्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 D10 उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय. — D2 repeats 27ef (v. l. धर्मशस्त्रं). — Dn D1.2.5(marg.).8 T2 ins. after 27 (Dn1, which om. 27ef, ins. after 27cd):

142* तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते
सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः
प्रादुर्भूतः संजय तन्न साधु ।
तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो [5]
धनं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं
तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) T2 तत्तद् (for तत्र). — (L. 4) D5.8 प्रज्ञाभूतं (D8 °तः) (for प्रादुर्भूतः). Dn साधु तन्न (by transp.). — (L. 6) D2 Cn धर्म्यं (for धनं). — (L. 7) D1.2 नावेक्षते. — (L. 8) Dn D2 तदाश्रयाः; T2 तथा त्वया; Cn तदन्वयाः (as in text). D1 एते (for एव).]

28 a) G4 वित्तं (for धनं). K1.2 ह्यदृश्यः; K3.5 त्वदृष्टः; K4 G3 प्रदृष्टः; T G1.4 प्रनष्टः; G5 M प्रनष्टं (for ह्यदृष्टः). — b) G4 प्रगृह्य (for प्रसह्य). D3.4.9 वा(D9 चा)न्यत्र (for वा यत्र). B2 हरेत्तु; G5 भवेद् (for हरेत). D9 T1 G1.3.4 M दृश्यः; G5 अदृश्यं. — c) Dn1 D3.4 वध्यौ; D9 तौ वध्यौ; Cs गर्ह्यौ (as in text). K4 भवतां; Ds2 भवतं (for भवतः). T1 G1.5 इमौ (for एतौ). — d) K3 om. 28d. K (K3 om.) D2 किं वा; D1.7.8 M1 (*inf. lin.*) Ca.s किं; T1 G1.2 M1.3-5 किं नः; T2 तयोः; G3.5 किं न; G4 M2 किं नु (for किं वै). T1 G1.4 M पृथग्; T2 एकः; G5 पृच्छेः; M1 (*inf. lin.*) पृच्छते; Ca.s पृथक्त्वं (as in text). K4 D10 धृतराष्ट्रे (for °ष्ट्रस्य). K4 D10 सपुत्रे; T2 G2.4 पुत्रः; G3 पुत्रैः; G5 पुत्रं (for पुत्रे). — e) B3.5 D (except D9) T2 सोयं (for योऽयं).

C. 5. 842
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८
भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९
ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०
प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१
तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२
दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

K1.8 धर्ममेवं; K4.5 पापचेताः; T1 G1 धर्ममेनं; G4 °मेतद् (for धर्ममेतं). Cs cites धर्म. — K2.4.5 D2 ins. after 28e: K8, after 28f:

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-
न्नासौ धर्मः स्तेयमाहुर्विधिज्ञाः ।

[(L. 1) K2 अधर्मं वा; K4 स्वकं धर्मं (for स्वधर्मं वै). D2 °हर्ता (for °हारान्).]

— f) K4.5 om. 28f. B Dn Ds D5.6.8.10 यमिच्छति; D3.4.7 M1.5 यदिच्छति (M1.5 °ते); T2 प्रयच्छते; G5 यदीच्छते (for यमिच्छते). Cs cites इच्छति. B Dn Ds D3-8.10 M2 क्रोध°; D1 धर्म° (for मन्यु°).

29 a) K (except K2) D1 भावः (for भागः). G4 पुरा (for पुनः). Dn1 D3.4.8.9 T1 G1.8 विशिष्टः; G5 विनष्टः; Cn निविष्टः (as in text). — b) K1 om. 29b. K3 D1 स्वं न (D1 नः) क°; K4 G5 धनं क°; B3.4 D2 T Cn तं नः क°; Dn1 तन्मे क°; G1.3.4 M न नः क°; G2 स तं क° (for तं नोऽक°). — c) B5 Ds D10 तस्मिन्; Cs अस्मिन् (as in text). K1.2 अर्थे; Cn.s पदे (as in text). T1 G (except G2) हि (for ऽपि). — d) G4 राज्यं (for श्लाघ्यः). K4.5 पैश्ये (K4 °त्रे); B Dn Ds D3-7.10 G3.4 M2.5 पित्र्यं; D1 पित्र्यात्; D3 पित्रे; G2 पित्र्ये (for पित्र्यः). K (except K5) अमरराज्याद् (K4 °राष्ट्राद्); D9 T2 G1 परराष्ट्राद्; Cs परराज्याद् (as in text). B Dn Ds D3-8.10 G3.4 विशिष्टं; D9 °ष्टात्. — e) K1 एतान्कामान्; G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्). G3 हितार्थं (for पुराणान्).

30 a) B3.4 D2 ये; B5 D1.3.4.6.8 T G M5 एते (for ये ते). Cs cites ये. B2.5 D3.4 G5 मदान्; B3.4 M2 मंदान् (for मन्दा). D1 °पथाभ्युपन्नाः; D2 G3 °पाशोप(G3 °पाशाभि)पन्नाः; T2 °वशं प्रपन्नाः; G4 °शापाभि° (for °वशाभि°). — b) G3 धार्तराष्ट्रेषु; G5 धृतराष्ट्रेण; M5 धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण). K8 भूपाः (for मूढाः). — c) Ds कर्मणापाय (for कर्म पापीय). K4.5 पापीय एतत्; D2 °य एवं; D10 °य एषां; M1 पापीयसां वः (for °य एव). — d) Cs राज्ञां मध्ये (for सभामध्ये).

31 b) D1 °वयोभिपन्नां (for °वृत्तोपपन्नाम्). — c) K4 तद्; D2 यद्वै; T2 om. यद्. K1 D2 प्रे(D2 प्रै)क्षंत; K2 प्रैक्षन्; K5 B Dn1 D1.3-8 T2 G1.2.4 उपैक्षंत; D9 T1 G5 M उपेक्षंते; G3 ईक्षंत (for उपेक्षन्त). — d) K3 subst. 144* for 31d. K4 कामातुरेण; Ds कामभोगेन; M1.3.4 कामानुरागेण; Ca.s कामानुगेन (as in text). K1.2.4 M1.3-5 अवरुद्धां (M4.5 °द्धं); K5 अनुरुद्धां; G5 उपरुद्धाः; M2 Cnp °रुद्धं; Cs °रुद्धां (as in text). B D (except D2.3.10) G1 M व्रजंतीं; G5 प्रशांताः (for रुदन्तीम्). — K3 subst. for 31d: K4.5 ins. after 31d:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टां ।

[K4 दुःशासनो मंदबुद्धिर्विचेष्टा.]

32 a) B1.5 Dn D2-7 तं (as in text); the rest (for K3 see below) तां. G3 तथा (for तदा). M5 स ते (for ते). T1 G3-5 M (except M5) स कुमार°; T2 G1.2 स कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा). K3 ममाप्यपेक्षा न कृता मदर्थैर् (sic). — b) K4 Dn D9.10 आवारयिष्यन्; D1 अवारयंतः; T1 G4 अपालयिष्यन्; T2 G1(before corr.).2 M3.4 अ(G2 आ)पारयिष्यन्; G5 निवार°; Cn अवार° (as in text). — c) K3 करिष्यत्; Ds2 M3 अकरिष्यन्; T2 G4 करिष्यन्; G3 करिष्येत् (for अकरिष्यत्). — d) G2 om. च. K (except K2) D2 चेत्; Cs च (as in text). K (except K1) Dn1 D3.4.7.9 सुकृतम्; D3 सूक्ष्मम्; T1 G1.5 महिमा; T2 G4 M3-5 हितम्; Ca.n.s कृतम् (as in text). K2 G4 अत्र; K3 हितं; T1 G1.5 च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार
तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरा वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
कृष्णाजिनानि परिधित्समाना- C. 5. 833 B. 5. 29. 45 K. 5. 29. 45

M1 (*inf. lin.*) अस्मात् (for अस्य). K3 स्यात्; G5 अभवत् (for अभविष्यत्).

33 a) K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 °मान्); B2-4 Ds2 D5.7.8 T1 प्रतिलोम्यान् (T1 °मं); D1 T2 G1 प्रतिकामी (T2 °म्यं; G1 °मं); G3-5 M प्रातिलोम्यं (G3-5 °मं); Ca.n.s प्रातिलोम्यान् (as in text). G5 तदानीं (for निनाय). — b) D1.2 G2 समक्षं (for च कृष्णाम्). — c) S (except T2 G2.4) दीना (for नीता). B D करुणं व्यपेक्ष्य (D1 कृपणं समीक्ष्य); T2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्). Ca cites करुणं. — d) K1 G1.3.5 आचष्ट; B D अवाप (D1 ऐक्षिष्ट; D2 अदृश्य; D9 अदर्शि) (for अदृष्ट). B Ds2 D5-7 G3.5 M2 Cn किंचित् (for कंचित्). G4 अपश्यती सा (for अदृष्ट कं°). T2 G2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता.

34 a) K धर्ममेवं (K4 °कं); G2 कार्पण्याद्वै (for °ण्यादेव). Cs cites कार्पण्यात्. K1 तस्य (for तत्र). B Dn Ds D3-10 भूपा; D2 T2 यूयं (for राज्ञो). — c) B Dn Ds D2-4.8 T1 G1.5 धर्म्यम् (as in text); the rest धर्मम्. K D1.2.10 T2 G2 अवेक्ष(*or* °क्ष्य)माणो (for अर्थं ब्रुवाणो). — d) K3.4 B Dn D3-7 T2 G5 M1.2.5 धर्म(D7 G5 M5 °र्मं)बुद्ध्या (K4 °ध्वा); Ds1 यो धर्मबुद्ध्या; Ds2 धर्म्यं बुद्ध्या; D9 धर्मं बुद्ध्या (for धर्मं बुद्ध्वा). K अल्पबुद्धीन्; G4 M आर्यबुद्धिः (for अल्पबुद्धिम्).

35 a) B (except B3) Dn Ds D10 Cs अबुध्वा (for अनुक्त्वा). G5 अनुद्धृतं (for अनुक्त्वा त्वं). K1 D1.5 T2 G4 तं; G3 तद् (for त्वं). K1-3 Cs एनं; B D G3 Ca एतं; G2 एतत् (for एवं). — b) K1.2 G3 अथेच्छसे; B2 D2 यथे°; D3.4.7.9 अन्विक्षसे; T2 अथेहसे; G4 य इच्छसे (for अथेच्छसे). Cs cites इच्छसि. G2 पांडवेभ्योपदेष्टुं; Cs पाण्डवस्योप° (as in text). — c) T1 G1 चचार (for चकार). K1.2 G3 शुभ्रं; K3-5 D2 धर्म्यं (for शुद्धं). — d) K2.3 B D (except D1.2) T2 तत्र (for तद्धि). — ef) Cf. 1. 2. 102 and B. 2. 72. 3. T2 सहात्मना (for तथात्मानं).

36 a) D2 तत्र; S (except G2) यद्; Cs तम् (for यत्र). — b) Ds2 D9 कृष्णा स्थिता; T2 कृष्णां प्राप्तां (for कृष्णां स्थितां). T1 G1.3-5 M प्राप्तां कृष्णां परिषदो वै सकाशे (G4 °मीपे). — c) S (except T2 G2) पतिर् (for गतिर्). — d) T2 याहि; Ca प्रपद्य (as in text). B Dn2 Ds1 D1.2.5.6.10 T2 G2 M2 Ca दासी (for इदानीं). T1 G1.5 प्रपद्येथा; M1 प्रपद्यस्वेदानीं (for प्रपद्येदानीं). K1.2.4.5 D1.9 T G M1 धृत° (for धार्त°). — e) S (except T2 G2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति). — f) K कामिनि; B D (except D1.3.9) भाविनि (for भामिनि).

37 a) K1-3 स; K4 नो (for यो). B D (except D1.9) Ca.s प्रोत; G3 गूढ (for प्रौढ). — b) K4 अस्थिछिदैर्; K5 °छिद्वै; B1 °प्राछिंदन्; B2 G1.5 °छेदी; B3-5 Dn Ds D5.6.8.10 °छिंदन्; D1 °प्रछिन्नन्; D2-4.7.9 T2 G2 °प्रच्छिदन्; T1 °प्रछिन्नः; G4 °स्पर्शं (for अस्थिप्रच्छिन्). S (except G2) पृषत्कः (for सुघोरः). — d) N Cs फाल्गुनस्य.

38 a) T1 G1.4.5 M कृष्णां जि(M1 भी)तां वै परिभर्त्स्यं(M3 °र्स्य)मानो (M5 °ने); T2 कृष्णांजिनां वै परिधत्स्यमानो;

C. 5. 853
B. 5. 29. 45
K. 5. 29. 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G_{3} °नानि परिवत्स्यमाना. — ^{b}) $K_{1.4}$ D_{8} G_{1} कटुकान् (for °कानि). K अन्वभाषी(K_{2} °ष)त्; D_{1} $G_{2.5}$ आबभाषे; T_{2} G_{4} अभ्यभाषीत्; G_{1} अभाषत् (for अभ्यभाषत्). — ^{d}) S (except $G_{2.4}$) तथा (for क्षयं). S (except G_{2}) निरयं (for नरकं).

39 ^{a}) A few MSS. गंधार°. — ^{b}) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7-9}$ स्म (for स). B (except B_{1}) D (except $D_{1.2.8.9}$) पार्थं (for पार्थान्). S (except G_{2}) यदब्रवीत्पांडवान् (T_{1} G_{4} M_{2} °वं) द्यूतकाले. — ^{c}) G_{2} पराजिते नकुले (for °तो नकुलः). B_{4} D_{5}(m as in text).6 नंदनः (for नकुलः). S (except T_{2} G_{2-4}) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति). — ^{d}) K_{3} (by transp.) त्वं कृष्णया; K_{4} किं कृष्णया त्वं; D_{1} कृष्णाया वै. $K_{4.5}$ D_{1} $G_{3.4}$ दीव्यसे (for दीव्य वै). G_{2} राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या).

40 ^{b}) N (except K_{3} D_{2}) T_{2} $G_{2.4.5}$ वाक्यं (for ऽवाच्यं). $K_{1.2.5}$ D_{1} $G_{2.4}$ वाच्यम्; K_{2}(marg. *sec. m.*) गर्हम्; K_{4} B Dn Ds D_{3-9} गर्ह्यम्; T_{2} सर्वम् (for वाक्यम्). D_{10} गर्हणीयं; T_{1} G_{1} वाक्यमेतद् (for वाक्यमेवं). K एवं यथावत्; G_{4} एवंविधोक्तं (for एवं यथोक्तम्). — ^{c}) D_{2} चाहं; T_{1} G (except G_{2}) वाहं (for त्वहं). — ^{d}) M_{2} एवं (for एतद्). G_{3} M_{1} विनष्टं (for विपन्नम्). — After 40, T_{1} $G_{1.4.5}$ ins.:

145* जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं
दुरात्मनः पापवशानुगस्य ।

41 ^{a}) D_{1} अवापयित्वा; T_{1} अहं प्रयिष्यन्; $G_{1.4.5}$ अहा(G_{4} °भ्या)पयिष्यन्; G_{3} M अहं प्रयात्वा (for अहापयित्वा). S (except G_{2}) कुरुपांडवार्थं (T_{2} M_{2} °र्थे). — ^{b}) T G_{3} M हितं; $G_{1.5}$ अहं; G_{4} अयं (for शमं). B Dn Ds $D_{5.6.10}$ अपि चेत्; $D_{3.4.7-9}$ अचिरात् (for अथ चेत्). B_{4} $D_{5.6}$ T_{1} Cn शकेयं; T_{2} G_{4} आचरेयं; G_{5} शमोर्थं (for चरेयम्). — ^{c}) $M_{3.4}$ om. मे. $D_{1.2}$ महार्थं; T_{1} G_{1} (before corr.) यथोदयं (for महो°). — ^{d}) K_{3} मुच्येयुश्च; B_{4} मुच्येरन्वै; Ds मुच्येरंश्चेत्; D_{10} G_{2} विमुच्येरन्; T_{1} $G_{1.3.5}$ M संमुच्येरन्; T_{2} न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च).

42 ^{a}) B D (except $D_{1.2.9}$) मे वाचं (for वाचं). K_{3} वाच्यां; K_{4} T_{2} G_{2-4} M काम्यां; T_{1} $G_{1.5}$ धर्म्यां; Ca.s काव्यां (as in text). — ^{b}) T_{1} $G_{1.5}$ काम्यां रम्याम्; T_{2} धर्म्यामग्र्याम्; G_{2} धर्म्यां रम्याम्; $G_{3.4}$ धर्म्यारामाम्; Ca धर्मारामाम् (as in text). — ^{c}) K समीक्षे°; T_{1} M_{2} अपेक्षे° (for अवेक्षे°). Dn_{2} कुरवः; D_{7} कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्राः). K D_{2} T_{2} G_{2} समेत्य; D_{1} $M_{1.4}$ समर्थां; $D_{3.4.9}$ T_{1} $G_{1.3.5}$ समर्थां; G_{4} समग्रा; $M_{2.3.5}$ समर्थं (for समक्षं). — ^{d}) K_{1-3} वै; $D_{3.4.8}$ सं- (for च). Dn_{2} धार्तराष्ट्राः (for कुरवः).

43 ^{a}) N (except $D_{1.2}$) फाल्गुनेन. — ^{b}) D_{10} सूत (for चैव). S MSS. (mostly) °दंसितेन. — ^{c}) K_{2} $D_{2.9}$ पराशक्तान् (K_{2} marg. *sec. m.* °भूतान्); Dn_{1} $D_{3.4.7}$ M_{1} °जितान्; D_{1} G_{2} °मृष्टान्; T_{1} $G_{1.3-5}$ बलोत्सिक्तान्; T_{2} वरोत्सिक्तान्; M_{2-5} पराधिक्तान्; Ca.n.s परासिक्तान् (as in text). Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_{2} च; $D_{1.2}$ T_{1} G M स्म; D_{9} हि (for तु). D_{2} पश्य (for विद्धि). — ^{d}) D_{2} प्रपद्य° (for प्रदह्य°). B D (except $D_{1-4.9}$) पापान्; M चोक्तं (for मन्दान्).

44 ^{a}) K D_{9} हि; Ds D_{10} T_{2} $G_{1-3.5}$ M_{1} च; D_{1}

रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो
दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ४४
सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६
वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४७
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८
लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०
स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधाः समृद्धास्त[illegible]क्षीथा यथातथम् ॥ ५१ C. 5. 866 B. 5. 29. 58 K. 5. 29. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M_{3-5} स्म (for तु). D_2 G_4 पराजितान्पांडवान् उग्र(G_4 वीक्ष्य)वाचो. — ^{b}) K_4 रौद्रा रूपाश्च; K_5 सुरौद्ररूपा; B Dn Ds $D_{2-6.8.10}$ Cs रौद्रा रूक्षा (D_2 °पा); D_7 रौद्रान्देवं; G_3 रौद्रं रूपं (for रौद्ररूपा). $K_{1.3}$ D_{10} अभाषत; K_5 अभाषन्; D_9 भाषंते (for भाषते). K_5 D_9 धार्तराष्ट्राः. — ^{d}) T $G_{1.4}$ मारयिता; G_3 मारयेत (for स्मारयिता). S (except G_2) च (for हि).

45 =(var.) 1. 1. 65 (v. l. दुर्योधनो). — ^{a}) D_8 $D_{1.3}$ S (except T_1 G_5 M_2) दुर्यो° (for सुयो°); cf. 1. 1. 65. — ^{b}) K_3 B Dn_1 Ds_1 $D_{2.5-10}$ T_1 G_1 $M_{2.5}$ शाखा. — ^{d}) $G_{3.5}$ M °ष्ट्रोंबिकेयः (for °ष्ट्रोऽमनीषी).

46 =(var.) 1. 1. 66 (v. l. मूलं कृष्णो). — ^{b}) K_2 च (for अस्य). K_{3-5} B (except B_4) D (except D_9) T_1 $M_{2.5}$ शाखा. — ^{c}) $K_{2.3}$ B_1 $D_{1.3-5.7.9}$ T_2 G_2 M_2 °सुतौ (for °पुत्रौ). — ^{d}) K $D_{1.2.9}$ G_2 कृष्णो (cf. 1. 1. 66); G_4 चाहं (for त्वहं).

47 ^{ab}) $D_{1.2}$ तत्र (D_2 नर-) व्याघ्राः; B Dn Ds D_{3-8} व्याघ्रास्ते वै; D_{10} व्याघ्राश्चेमे; S सिंहा वने (G_2 वने व्याघ्राः) (for व्याघ्रा वने). B Dn Ds $D_{3-8.10}$ पांडुपुत्राः; $D_{1.2}$ G_2 पांडवाश्च (for पाण्डवेयाः). — For 47^{ab}, D_9 subst. (the s'loka line):

146* धार्तराष्ट्रो वनं राजा व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

To complete the Triṣṭubh stanza, D_8 ins. after 47^{ab}:

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
नरव्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः ।
[Cf. 49^{ab}.]

On the other hand, S ins. after 47^{ab}:

148* सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्ये-
त्सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्तः ।

Thereafter G_1 reads 48 (with v. l.) for the first time, *repeating* it in its proper place. — S ins. after 148* (G_1, after the *first* occurrence of 48):

149* वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।
[Cf. 146*. T_2 धृतराष्ट्रो वनं राजा (for the prior half).]

— ^{c}) G_1 निर्व्याघ्रं (for सव्याघ्रं). — ^{d}) D_2 व्याघ्राः. $K_{1.5}$ नीनशुः. K_4 वनं. K_2 $D_{3.4.7.9}$ S (except G_2) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; K_3 $B_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात्; B_{3-5} Dn Ds D_{10} मा व्याघ्रा नीनशन्व(Ds °द्व)नात्.

48 G_1 *repeats* 48 here, reading it for the first time after 148*. — ^{a}) D_9 निर्वनं; G_4 M_2 °ने (for °नो). $D_{2.5.6}$ बाध्यते (for वध्यते). T_2 G_1(first time)$._5$ M सिंहो (for व्याघ्रो). K D_8 वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो. — ^{b}) D_7 क्षीयते (for छिद्यते). K (except K_2) D_8 व्याघ्रो रक्षति काननं; T_2 G_1(first time)$._5$ M निःसिंहं (T_2 G_5 °हो) वध्यते वनं. — ^{cd}) T_2 $G_{1.5}$ M सिंहो (for व्याघ्रो), and सिंहं (for व्याघ्रं). — After 48, T_1 G_5 ins. 149*, followed by a *repetition* of 47^{cd}.

49 ^{ab}) D_2 लताधर्माणो; T $G_{1.4.5}$ लता मता (for लताधर्मा). K_3m वृक्षाः; S सालाः; Ca शालाः (as in text). T_1 $G_{1.5}$ सर्वे च (for संजय). D_9 पांडुसुता मताः (for संजय पाण्डवाः). D_8 (for the first time) लताधर्मा

३०

C. 5. 867
B. 5. 30. 1
K. 5. 30. 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किंचि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १
जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किंचित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३
आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्राः संजय पांडवेयाः. — [c]) $K_{1.2.5}$ D_9 वर्तंते (for वर्धंते). D_1 न लता जातु वर्धंते; G_2 लता जातु न वर्धंते. — [d]) $K_{1.2}$ स्त्वनाश्रित्य; K_5 ह्यनाश्रित्य. K (except K_3) G_2 महाद्रुमान्. B D (except $D_{2.9}$) G_3 M महा(D_1 विना)द्रुममनाश्रिता.

50 [a]) K_2 B_2 $D_{2.3.9}$ M (except M_1) धार्त° (for धृत°).

51 [a]) T_1 $G_{4.5}$ हि मे; G_1(before corr.)$._2$ हीमे; G_3 धर्मे; M वशे (for शमे). — [c]) K_2 D_1 युद्धे; D_{10} योद्धुं; G_5 M (except M_1) यौधाः (for योधाः). $K_{1.2.4.5}$ D_2 समिद्धाः; K_3 B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 G_2 समर्थाः; G_1 संनद्धाः (for समृद्धाः). K_3 Dn_2 Ds_1 $D_{8.10}$ M_2 तद्विद्वान्.

Colophon. — *Sub-parvan:* $K_{2.4.5}$ B D (except Dn_2) M_{2-5} संजययान. — *Adhy. name.:* B_3 Dn_2 Ds $D_{2.8.10}$ M वासुदेववाक्यं; B_2 कृष्णवाक्यं; T_1 $G_{2.5}$ भगवद्वाक्यं; G_1 भगवद्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_5 28; D_6 (*sup. lin. sec. m.*) 26; $D_{7.8}$ S 29. — *S'loka no.:* K_5 59; Dn 58; G_5 57.

30

1 [a]) K_{1-3} B D (except $D_{1.9}$) T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 त्वां (for त्वा). D_2 °वर्यं; D_9 °देवं (for °देव). — [b]) K_1 वो (for ते). — [d]) T_1 G_{3-5} $M_{1.3.4}$ ते (for मे). M (except M_2) विषण्णात; Cs अभिषङ्गात् (as in text).

2 [b]) K_5 $D_{1.3.10}$ G_3 °पुत्रौ (for °सुतौ). M सात्यकिचेकितानौ (for °किं चेकितानं). — Cd resumes from 2^{cd} (cf. v. l. 5. 28. 7). — [c]) K D_{10} शिवं च वोस्तु; D_2 T_2 $G_{3.4}$ सुखं शिवं वः (D_2 G_4 च) (for शिवं सुखं वः). Cd cites शिवं. Dn_1 T_1 $G_{1.2.5}$ च (for वः). — [d]) $D_{1.9}$ M मा (for मां). K_4 क्षत्रिया (for चक्षुषा). $D_{2-4.7}$ अनघाः; D_9 अनघ (for नृपाः).

3 [b]) K न ते चरे वा(K_1 चा-; K_3 मो)प्रियं (K_5 चराम्यप्रियं); B_1 $D_{1.9}$ नरेश्वरस्य (D_9 °स्य त्वं) प्रियं; B_{2-5} Dn D_{3-8} G_2 न नः (D_7 वः) स्मरस्यप्रियं; Ds $D_{2.10}$ न ते स्मराम्यप्रियं (for न नोऽकार्षीरप्रियं). B_1 जातुम्; D_1 आख्याहि (for जातु). N G_2 विद्वन् (K_4 विप्र; K_5 D_8 विद्वान्; B_1 इच्छन्) (for किंचित्). — [c]) G_4 विदुश्च (for विद्मश्च). K (except K_1) B D T_2 $G_{1.3}$ त्वां (Ds_1 ते; D_1 वा) (for त्वा). Ds_1 त्वां च; D_9 च ते; D_{10} हि च; T_1 $G_{1.5}$ ते हि; M_4 (*inf. lin.*) तात (for ते च). G_2 विद्मश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे. — [d]) K (except K_5) शुभस्थं; T_2 सभायां (for सभास्थम्).

4 [a]) B_2 D_{3-8} मे; G_2 च (for असि). — [b]) $K_{2.4}$ D_1 T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ कल्याणवान्; B_2 ज्ञानवान् (for °वाक्). $B_{4.5}$ Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_2 शीलवान् तृप्ति(D_8 D_{10} स्वस्ति-; T_2 बुद्धि)मांश्च; $D_{1.2}$ T_1 G_{1-3} दृ(D_1 सृ)ष्टिमाञ्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च). Ca.d cite दृष्टिमान्. — [c]) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्वं). K_1 जातु मान्यान्; D_2 जातु मन्ये; D_{10} ज्ञानमत्या; T_1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — [d]) D_1 मा क्रुध्येस्त्वम्; G_2 न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर्). $K_{4.5}$ D_9 वक्ष्यमाणोप्यनर्थैः (D_9 °नार्यैः). B Dn Ds $D_{3-8.10}$ उच्यमानो दुरुक्तैः; D_1 अपि जानंश्च तत्वं; D_2 उच्यमानोप्यनर्थैः; S उच्य(G_4 ज्ञाय)मानोपि (T_1 हि) त(G_4 च)त्वं (for °मानोऽपि तथ्यम्).

5 [a]) G_4 नाधर्मगां; Cn नो मर्मगां. B_1 जातु रूक्षासिरूपां; D_5 वक्ष्यसि जातु रूक्षां; D_9 जातु वदेश्च रूक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा-
मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५
त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
देहस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना-
न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
आचार्यांश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ C. 5. 875 B. 5. 30. 9 K. 5. 30. 9

जातु वक्तासि रूक्षां). — b) K3 B3.5 Dn D1.3-8 M2 नो(D1 ना)पश्रुतिं; D9 नापस्तुतिं; T1 G नोत स्तुतिं (for नोपस्तुतिं). Ca.d.s cite उपस्तुतिं. K4 कटुकामतिक्तां (for कटुकां नोत शुक्ताम्). B3 D9 M2 नोप- (for नोत). K1 B4.5 Dn D3-7 मुक्तां; K2 सुस्थां; K2m T G M3-5 शुष्कां; K3 युक्तां; K5 D10 शुल्कां; B3 M1.2 गुप्तां; D5 D1.2.8 शुक्लां; D9 Cd सूक्तां (sup. lin. स्तुतिं); Ca.s शुक्तां (as in text). — d) K5 मितां; D5 एनां (for एतां). K3 B (except B3) D (except D1.2.9) जानीम (for जानामि). K5 सौम्य (for सूत).

6 a) K5 Dn1 हि (for ऽसि). D1 G2 तात; D2.7 G3-5 सूत (G5 inf. lin. दूत as in text). — c) K1.2 पुरो हि नस्त्वं; Ds1 D9.10 पुरा हितस्त्वं; T G1.4.5 पुरातनस्त्वं; G3 M1.2 पुरापि नस्त्वं (for पुरा हि नस्त्वं). — d) K (except K4) च; D3 अपि (for असि).

7 a) B1 सर्वं; B2.4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). — b) K (except K3) उपतिष्ठेथा; D1.2 M उ(M1 तू)पातिष्ठे (D1 M1 °ष्ठेर्). D5 ब्राह्मणा. K1.3.4 D9.10 G2 एतदर्हान्; K2 D1.2 G3 वै तद°; D5 मे तदर्हाः; T1 G1.4.5 वेदगर्भान्; T2 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हाः). — c) S °वृत्तान् (G2.5 °वृद्धान्) (for °वीर्यान्). K1-3 G1.5 च गुणो°; D1 शरणो° (for चरणो°). B Dn D5 D8-8 विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः. — d) B4 D1 M5 om. (hapl.) 7d. B (B4 om.) D (except D2.9.10; D1 om.) जाताः and °पन्नाः (for जातान् and °पन्नान्).

8 a) T1 G1.5 ये वसंति (for भिक्षवश्च). — b) T G1.3.4 M च रता; G5 परीता (for च नित्या). — c) B1 D1 °वाद्य वै; D7 °वाद्या हि; D9 T G1.5 M °वाद्य तान्; G3.4 °वाद्यतां (for °वाद्या वै). D1.9 S (except G2 M2.5) वृद्धान् (for वृद्धास्). — d) K5 संवदेथाः; D2 वदेश्च (for वदेथाः). S (except G2) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशलं तात पृच्छेः.

9 b) B D तथा(B1.3 °दा)चार्यान्; T G आचार्यांश्च (for आचार्यांश्च). S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for ऋत्विजो). — c) K2.3 सर्वैर् (for सहितैर्). S (except G2) तांश्चैव (M1.3-5 °श्चापि) त्वं सहितान्वै यथावत्. — d) K4.5 D1.2 G3.4 M समागच्छेथाः (D1 °गच्छेः) (for संगच्छेथाः). — After 9, K4 B D (except D1.9; D2 marg.) ins.:

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।
आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।
श्लाघस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L. 1) K4 श्रोत्रिया; D5 (by corr.).7 ये श्रो°; Cs अश्रो° (as above). — (L. 4) B1.3.4 D2-4.7.8.10 धर्ममात्रं; Cs °मात्रां (as above). — (L. 5) D5 श्लाघ्यमानं; D7 श्लाघ्यश्च मां; D8 श्लाघ्यस्त्वं मां. — (L. 6) D7 पश्येर् (for पृच्छेर्).]

On the other hand, T G (except G2) ins. after 9:

151* ततोऽन्यग्रस्तन्मनाः प्राञ्जलिश्च
कुर्या नमो मद्वचनेन तेभ्यः ।

— K4 B D (except D1.9; D2 marg.) ins. after 150*: T G (except G2) ins. after 151*:

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L. 1) D2-6.8 जीव्यंति; T2 G3.4 जीवंतो (for जीवन्ति). — (L. 2) D10 तान्पृच्छेथा मद्वचनेन संजय; T G (G2 om.)

C. 5. 878
B. 5. 30. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पशूंश्च (T1 शृणुध्व) ये (G6 ते) पालयंतो वसंति.]
— T G (except G2) cont.:

153* कृषीवला बिभ्रति ये च लोकं
तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L. 1) G3 सर्वे (for लोकं). — (L. 2) G3 लोके तेषां (for तेषां सर्वेषां), and तात (for स्म).]

10 a) K2 इष्टो; D1 -पुत्रो; Ca इष्टो (as in text). K2 अनुपगो; K5 B Dn Ds D5-8.10 Cap नयगो; D1.9 परतो; D2 तपसो; T G (except G2) अनवमो; Ca अनपगो (as in text). D1 नृब्रह्मे (sic); D9 वृद्धसेवी; G5 विहार्यो; Ca विधेयो (as in text). D3.4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो). — b) K ईप्सुर्; B D (except D1.2. 8.9) अभीप्सन्; G3 इच्छन्; G4 परीप्सन् (for ईप्सन्). — c) K3 चतुर्धा; K4.5 धनुष्मान्; Cs चतुष्पात् (as in text). Ca.d cite चत्वारः पादाः. S (except G2) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव). Cs cites पुनः. — d) K1.2 द्रोणं भवान्; D1.6 द्रोणः प्रपन्नो (for द्रोणः प्रसन्नो). K (except K5) D2.9 °वदेर्; D1 G2 °वदेद् (for °वाद्यो). K D1.2.9 G3 यथा मां; B Dn Ds D3-8.10 त्वयासौ (for यथार्हम्).

11 a) Dn1 D3.4 S अधीत्य वेदान् (G3 अधीतवेदश्) (for अधीतविद्यश्). G5 चतुरोपपन्नो. — b) K (except K2) D8.10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्). T1 G1.5 पितुरेव; G3 सकलं च (for पुनरेव). — c) K1 B1 D1.9 G2 Ca.d °पुत्रोपनिभं (D1 G2 Ca.d °भः); D3 Cs °पुत्रोपमितं (for °पुत्रप्रतिमं). D1 G2 तरस्वी; T G3.4 तपस्विनं. — d) D9 T1 G1.3.4 M1.3.4 om. तम्. G3.5 च; G4 च तात; M3-5 तात (for स्म).

12 a) K D2.10 T2 हि; G4 च (for स्म). — b) B Dn Ds D5-7 M3 आत्म° (for अस्त्र°). — c) K मामेव (for त्वं माम्). B1.3 परिकीर्तयेथाः (for °यन्वै). — d) K5 स्पृश (for स्पृशेः). D1.2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथाः.

13 a) B4 Dn1 D2.8 अस्मिन्; D1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K D2 स्थैर्यम्; S (except G2 M3) शौचम् (for शौर्यम्). K1.2 चानृशंस्यं. D3.7 G2 दमश्च (for तपश्च). — b) D1.10 S (except G2) प्रज्ञाशीले. K D9.10 श्रुति(D9 °त)वीर्ये; B1 श्रुतिसत्ये; D3 G2 श्रुतसत्वे (G2 °त्ये); D3.4 प्रीतिसत्वे; D5.6 प्रतिसत्वे (D6 °त्वं); T G1.3-5 M श्रुत(T1 G5 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे). — After 13ab, D1 ins.:

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्.

— d) S (except G2 M5; G4 before corr.) तात (for तत्र). D10 भीष्मस्य मां कुशलं वेदयेथाः.

14 a) G5 कुरूणां प्रणेता (by transp.). — b) B1 D8 मनस्वी (for मनीषी). — d) D10 ह्याच°; T1 त्वाच° (for आच°).

15 a) B1.3 G3.4 मूढः (for मन्दः). — b) G3.4 शठः (for मूर्खः). D2 (before corr.) संतः and (by corr.) षंढः; D9 सदा; G2 सोयं; G3.4 प्रियः (for शठः). — c) G2 प्रविष्टा वै; M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै). T G1.3-5 यस्यापवादः (T2 G4 °वादाः; G3 °राधाः) पृथिवीं याति (T2 G3.4 यांति) सर्वा. — d) K1.2 दुर्योधनं; M (except M3) सुयोधनं तं. D7 वाच्यः (for पृच्छेः).

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६

वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७

निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।
स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९

गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०

अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ B. 5. 30. 21 K. 5. 30. 23

16 K_1 D_7 T_2 om. 16; $D_{2.5}$ read it in marg. — ^{a}) G_4 यस्य (for तस्य). — ^{b}) D_1 तथा शूरः; G_4 तथाविधः; G_5 तथाशिवः (for तथाशीलः). D_9 तद्वत् (for शश्वत्). — ^{c}) G_5 °ष्वासं °तमं. — ^{d}) N (except B_2 $D_{1.2}$; K_1 D_7 om.) M_2 दुःशासनः (for °सनं). N (except $D_{1.2}$; K_1 D_7 om.) M_4 वाच्यः (for पृच्छेः). — T_1 G (except G_2) M ins. after 16: T_2 (which om. 16) ins. after 15:

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं स्म सर्वं
तथा वाच्यं मद्वचनाद्धि सूत ।

[(L. 1) T_2 M_{2-4} अनुजाः; G_4 ये; M_1 सुताः (for च).]

17 K_1 om. 17; D_5 reads it in marg. Dn reads 17–18 after 26! — ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 G_5 कविमध्येषु; $K_{3.5}$ Dn Ds_2 $D_{2-4.9}$ M_2 कुरुमध्येषु; D_5 कुलमध्येषु; G_2 विषमास्थ्येषु (for कविमर्थेषु). Cs cites अर्थेषु. $B_{1.3.4}$ D_9 मूढं (for अमूढं). — ^{b}) B $D_{1.5}$ T_1 $G_{1.2.5}$ M (except M_2) महाप्राज्ञं. — ^{d}) $B_{1.3.5}$ D_{10} G (G_1 before corr.) M_2 वेश्यापुत्रं.

18 For sequence of Dn cf. v. l. 17. — ^{a}) K_4 $D_{3.4.7}$ °कृंतनो; K_5 °कृंतिनो; Ds $D_{5.6}$ °कर्तनो; $D_{1.2.9}$ T G °कृंतने; Cnp °कर्तनः; $C_{a.d.s}$ °कर्तने (as in text). K दीव्यते (K_3 देव्यने) यो; D_9 दीव्यतां यो (for देवने यो). — ^{c}) K_5 देवितव्ये च; B_{3-5} Dn देव(Dn_1 देवि-; Dn_2 दिव्य)रथेन (for देवितव्येन). — ^{d}) $D_{2.9}$ T_1 पृच्छेः (for वाच्यः).

19 B_4 om. 19–26. — ^{a}) B_1 यस्य कामो वर्तयते निवेद्य. — ^{b}) K (except K_5) $B_{2.3.5}$ Dn_1 $D_{1.6}$ S (except T_2 $G_{1.4}$) नान्यत् (for नान्यः). $K_{1.2.5}$ भरता° (for भारता°). — ^{c}) B (B_4 om.) D (except $D_{1.2}$) मनीषी; S (except G_2) महात्मा (for मनस्वी). — ^{d}) $D_{1.9}$ T $G_{1.4.5}$ M_{2-5} पुनर्यथा; G_2 यथा पुनर्; G_3 M_1 कुर्यां यथा (G_3 °दा) (for पुरा यथा). D_9 प्रपन्नः (for प्रसन्नः). B (B_4 om.) Dn Ds $D_{2-8.10}$ त्वयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः.

20 B_4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 M (except M_2) शूरैर् (for गुणैर्). G_3 M युद्धे (for युक्तो). — ^{b}) M (except M_2) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्). D_2 असौ (for यः).

21 B_4 om. 21 (cf. v. l. 19). T $G_{1.4.5}$ अ(T_2 त)थोत्तमः (for अर्हत्तमः). G_4 कौरवः (for कुरुषु). K $D_{3.9}$ G_3 स सौ(K_5 सो)मदत्तिः; Ds_2 $G_{2.4}$ M_4 सोमदत्तिः; T_2 च सोमदत्तिः (for सौमदत्तिः). — ^{b}) K (except K_5) $D_{1-4.7.9.10}$ G_2 M_1 स ह (for स नो). K_{2-4} $D_{7.10}$ भ्रात्रा (for भ्राता). $D_{1.3.4.9}$ G_2 सत्सहायः; D_2 शक्रसाहः; T $G_{1.3-5}$ M मत्(G_4 सु-; M मे)प्रियश्च (for मत्सखा च). — ^{c}) $B_{2.3.5}$ Dn D_{3-8} उत्तमोर्हः; Ds D_{10} °मार्हः; D_1 °मो वः; T G °मश्च; M °माग्र्यः (for °मो यः). — ^{d}) D_2 G_2 सहामात्यं. K_4 Dn_2 $D_{2.5.6}$ T G $M_{1.3-5}$ तात (for तस्य). M_2 समः शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य. — After 21, S (except G_2; M_2 om. lines 1–6) ins.:

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यः ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२

ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३

प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६

गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स्म तं मद्वचनेन ब्रूयाः
शल्यं तथा मद्वचनात्प्रतीतः ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यः
समः शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्षः
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्दं-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ।

[(L. 1) M (M_2 om.) निवात° (for निपात°). — (L. 7) T $G_{1.3-5}$ यो (for वै).]

22 B_4 om. 22 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K_1 वै चान्ये; D_{10} T G (except G_2) चा(T_2 वा)प्यन्ये (for चैवान्ये). — ^{b}) K सर्वे; $D_{2.9}$ ये च; D_8 येन्ये; G_3 ये तु (for ये नः). — ^{c}) T_1 G_1 तं तं तेषां; T_2 ये ये तेषां; $G_{3.5}$ यं यं ते(G_3 ये)षां; G_4 तेषां ततो; M स्वयं तेषां (for यं यमेषां). T_1 $G_{1.3-5}$ तेन तेन; T_2 तं तमेव (for येन येन). K_1 अति-; $D_{2-4.7}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M अधि-; G_3 अथ (for अभि-). B (B_4 om.) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ मन्यसे येन योग्यं (for येन येनाभिगच्छेर्). — ^{d}) K_{1-3} T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ वाच्याः; $D_{2-4.7.9}$ पृच्छेः; M_2 वाच्यं (for वाच्यः). B (B_4 om.) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ तत् (D_{10} तं) तत्प्रोच्यानामयं सूत (B_1 तात) वाच्याः (D_{10} पृच्छेः).

23 B_4 om. 23 (cf. v. l. 19). — ^{a}) M (except M_1) ये वै (for ये). D_1 पांडवयो°; $G_{3.4}$ पार्थिवायो° (for पाण्डवायो°). — ^{b}) M_2 समर्थिता (for समानीता). — ^{c}) B (B_4 om.) Dn Ds D_{3-8} G_1 (by corr.) वशातयः (Ds_2 वत्संतेयः); D_9 खसादयः; G_3 वसंति ये (for वसातयः). Some MSS. साल्वकाः (for शाल्वकाः). Some N MSS. कैकयाश्च. T_1 $G_{1.4}$ केकयाः साल्वकाश्च (by transp.). — ^{d}) Cnp तथावंस्याः (for तथाम्बष्ठाः).

24 B_4 om. 24 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $D_{1.2}$ वीराः; T_2 मुख्याः (for शूराः). — ^{b}) T_1 $G_{1.3.5}$ $M_{1.3-5}$ ये च; T_2 ये; G_4 ये वै (for तथा). — T_2 G_4 om. 24^{cd}. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अंतभूताः. D_2 वृत्तशीलोपपन्नाः; T_1 G_1 शीलधर्मोप°. — ^{d}) $B_{2.3.5}$ Dn D_{3-8} T_1 G_1 सूत; Ds $D_{1.2.3.10}$ G_2 स्म (Ds_2 नास्म) (for तात).

25 B_4 om. 25 (cf. v. l. 19). — ^{b}) K (except K_5) D_9 पदातिनः. S (except G_2) चा(T_2 सा)श्व° (for चार्य°). — ^{c}) D_9 आख्याहि. B (B_4 om.) Dn Ds D_{2-9} T G नित्यं; D_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — ^{d}) G_2 समस्तान् (for समग्रान्).

26 B_4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 तदा; G_4 अथ (for तथा). K_5 राज्ये (for राज्ञो). $D_{3.4.9}$ अपि; T $G_{1.5}$ M तु; G_3 च; G_4 स्व- (for हि). B_3 अनुरक्तान्; T_1 $G_{1.5}$ अर्थकामान्; Cs अर्थयुक्तान् (as in text). $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ G_2 ह्यर्थयुक्ता ह्य(K_5 अ)मात्या. — ^{b}) $K_{4.5}$ Dn_1 Ds_2 $D_{1.2}$ G_2 $M_{1.3.4}$ दौवारिका ये. D_3 D_9 सेना नयंति. — ^{c}) B (B_4 om.) D (except $D_{1.2.9}$) T_2 नित्यं (for युक्ता). — ^{d}) Dn_2 Ds_1 D_2 अर्थांश्च ये; D_9 चार्थांश्च ये; G_5 तांस्तांश्च ते. — After 26, G_1 repeats 25^{cd} (v. l. नित्यम् for तेषाम्). — Dn (which om. 27) reads 17–18 after 26!

27 Dn om. 27! — ^{a}) K_3 D_9 गंधारराजः; $G_{1.5}$ तथा राजा. — ^{b}) K_2(m as in text)$_{.4.5}$ $D_{1.9.10}$

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८
स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९
वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०
कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः ।
इति स्रोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१
या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृह[illegible]: ॥ ३२
कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३ C. 5. 901 B. 5. 30. 35 K. 5. 30. 37

निकृंतनो (D1 °ने); G8 निकर्तनो. K2 G8 om. यो. — c) K1.4.5 D1.7 G4 धृतराष्ट्रस्य. K D1.2 G3 संजय; T G1.3-5 M नित्यं (for सूत). — d) Ds1 D10 °बुद्धिः; D1 °वृत्तिः; D9 T2 °बुद्धिं; T1 G1.5 °वृत्तं; G2.4 M °युद्धं; G3 °युक्तं (for °बुद्धेः). K B1-3 D1 G2 तस्य (for तात).

28 b) T1 G1.5 °त्सहेत; T2 G4 °त्सहेत् (for °त्सहति). K एक एवावजेतुं; T1 अप्रधृष्यन्वि°; G3 °धृष्यापि जेतुं; G5 प्रतनस्यान्वि°. — d) B Dn Ds D1.3 वैकर्तनः कुशलं तस्य (D8 तात) पृच्छेः; D10 वैकर्तनं तं कुशलं स्म पृच्छेः.

29 D5 reads 29 in marg. (*sec. m.*). — a) K1-3.5 D10 बंधुः; D5 युक्तः (for भक्तः). S (for T1 G1 see below) च स एव (for स गुरुः स). K1.2.4.5 सखा (for गुरुः). B (except B1) Dn Ds D10 भर्ता; G5 दूतः (for भृत्यः). K3 स एव धर्मः स च तात भृत्यः; T1 G1 स एव भृत्यश्च स एव भक्तः. D5 om. स भृत्यः and the whole of 29b. — b) S (except G2) स हि (for स च). — c) S (except G2) °मेधा (for °बुद्धिर्). — d) K1.2 वो (for नो). D1 बुद्धिः (for मन्त्री). K3.4 B2 Dn1 D1.6.7 तस्य; B1.3-5 Dn2 D2-4.8-10 G2 तं स्म; G3 तं तु (for तात). T1 G1.5 वाच्यः (for पृच्छेः). — After 29, K4 Ds ins.:

157* वृद्धां गान्धारीं समुपेत्य संजय
कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छेः ।

[(L. 2) K4 कुशलं स (for अभिवाद्य).]

30 a) G3 बहुलोप° (for च गुणोप°). — b) K1.2 B Dn2 Ds D1.2.5.6.9.10 T1 G2 M5 ज्ञायंते नः (K2 याः); Dn1 D3.4.7 विज्ञापयेः; T2 G1.3-5 M1-4 विज्ञायंते (for या ज्ञायन्ते). K संजय मातरोत्र; B1 संजय मातरं च; D2 मातरो याश्च पूज्याः. — d) B Dn2 D3.4 सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्). D3-7 त्वं वदेथाः (for वदेथाः). K D1.2 G2 वृद्धस्त्रीभिरिति(K1.2 °रति°; D1 °रभि)सांत्वं वदेथाः; T G1.3-5 M स्त्रीभिः शुद्धाभिरभिवाद्यानु(M2-5 °न्त्र)पृच्छेः.

31 a) K5 D3.10 च; M (except M1) स्थ (for सु-). D1 जीवपुत्रेषु सम्यग्. — b) Dn1 G2-5 M om. वो. D2.9 T G1 वै (for वो). K4.5 मात्रानुरूपां (K4 °पं); B2-4 D (except D1.9) M1 अनृशंसरूपाः (D2 °शंसां सरूपां); G5 आनृशंस्यस्वरूपां. — c) K4 D1.5.8 उक्ताः (for उक्त्वा). — d) B1 °भार्यः; T1 G (except G2) °भृत्यः (for °पुत्रः).

32 a) K1.2(marg. *sec. m.*).3 D1 या वो; G1.4 राज्ञो; C3 या नो (as in text). G5 वाच्याः; C3 भार्याः (as in text). S (except G2.3) वेत्सि (for वेत्थ). — b) K D1.2 स्म (for तात). — c) K2 सुमतयो; B3.5 D3 D5.6 सुरतयो; D1 G1 शूरनार्यो (for सुरभयो). K1.3 नविद्याः (for ऽनवद्याः). — d) K D3 गृहाणि (for गृहान्). K1.3 Dn M3 आवसथाः. — After 32, G3 ins.:

158* आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं संजय तात पृच्छेः ।

33 a) D1 G3 कच्चिद्वृत्तिं वै; T1 G1 M2 कच्चिन्न वृत्तिं; M1.3.4 कच्चिद्वृत्तिः. K D2.3.9 T2 G1 भद्रां; G4 M1.3.4 भद्रा. — b) D1 कल्याणी वर्तयध्वं; S (except G2) कल्याणवृत्तिम् (T G1.5 °त्तीर्; G3.4 °त्तिर्). B3 Ds D5.6.8 T G3-5 °रूपाः (for °रूपाम्). — c) K3 च वः; B1 वः स्युः; Dn D3 (by corr.) T2 च स्युः; T1 G1 वयस्याः; G3 तथा स्युः (for च वः स्युः). — d) G3 आत्मना

C. 5. 902 B. 5. 30. 36 K. 5. 30. 38

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४

कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५

अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७

कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ३८

अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्वं; G_4 आत्मने वर्तयध्वं.

34 [a]) $G_{8.4}$ वेत्सि; G_5 तत्र (for वेत्थ). — [b]) G_2 यथो° (for गुणो°). — [d]) Ds D_9 G_4 om. वो. D_1 M (except M_1) यो; G_5 हि (for वो). Ds प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

35 T G (except G_2) transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — [a]) $K_{1.2}$ (marg. *sec. m.* as in text) G_4 स्वजनेषु (for सदनेषु). — [b]) K_{1-3} सन्मानयन्; T_2 ह्यनामयं. K_1 सद्वचनेन; G_8 मद्वचनाच्च. D_9 S (except G_2) पृच्छेः (for पृष्ट्वा). — [cd]) T $G_{1.4.5}$ M कल्याणवत्साः (for कल्याणा वः). G_5 गुणाढ्याः (for ऽनुकूलाः). D_9 कल्याणा वः पतयो संतु वश्याः (for [c]). D_2 स्वयं (for यूयं). G_8 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्नाः कल्याणवत्साः पतयोनुकूलाः.

36 [a]) $K_{1.2}$ $D_{1.9}$ रूप° (for वस्त्र°). — [b]) K_1 D_8 ह्यबीभत्साः. T_2 सुखतो; M सुखिनो (for सुखिता). — [c]) G_4 लघुवाचा दर्शनं वा स्नुषाणां. — [d]) $K_{4.5}$ $D_{5.9}$ T_2 $G_{1.3.5}$ वेश्या(K_4 °शा)स्त्रियः; D_1 वंशस्त्रियः; D_6 वेश्यं स्त्रियं; D_7 वेशस्त्रियं; D_8 वेश्याः स्त्रियं; G_4 सर्वाः स्त्रियः (for वेशस्त्रियः). $B_{1.3}$ Ds $D_{5-8.10}$ ताः स्म (for तात).

37 G_2 om. 37^{a}–38^{b}. — [a]) Dn D_{3-7} दास्यः स्युर्या (for दासीपुत्रा). — [b]) T_2 तथाश्रिता (for तदाश्रया). — [c]) D_9 आख्याहि. K_4 D_1 $M_{1.2.5}$ मां (for मा). — In B_1, the portion from कुशलिनं in 37^{c} up to 5. 33. 92^{a} is lost on five missing folios (34–38). $K_{1.2}$ ह स्म; Dn_2 च; D_9 तात (for स्म). D_1 तेषां (for तेभ्यो). — [d]) Before अनामयं, to avoid hiatus K (except K_4) B (B_1 missing) D (except $D_{1.2}$) G_3 M_2 ins. अपि; T $G_{1.4.5}$ $M_{1.3-5}$ हि. K_{3-5} $D_{1.2.9}$ जघन्यान्; B_4 जघन्यः.

38 B_1 missing; G_2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D_1 (hapl.) om. 38–39. — [a]) B (B_1 missing) D (D_1 om.) T_1 वृत्तिं and पुराणीं (for वृत्तिर् and पुराणी). Cs cites वृत्तिं. B_2 वर्धते. K वः (for वै). — K_2 (hapl.) om. 38^{cd}. — [c]) K_4 D_2 T $G_{2.4}$ अंगैर् (T_1 °गे) हीनान्; K_5 D_8 अथांगहीनान् (for अङ्गहीनान्). K_1 कुब्जवामनान्; D_2 पंग्वनाथान्; D_9 G_3 पंगुवामनान् (for वामनांश्च). B (B_1 missing) Dn D_7 वा (for च). T_2 transp. कृपणान् and वामनान्; and om. च. Ds $D_{5.6.10}$ अंगहीनाः कृपणा वामना वा. — [d]) $K_{1.3}$ B (B_1 missing) Dn Ds $D_{2-7.10}$ T_1 $G_{1.2}$ यानानृशंस्यो (K_1 B_3 Ds $D_{2-6.10}$ T_1 °स्याद्; G_2 °स्यान्); $K_{4.5}$ D_8 अन्यान्नृशंस्यान् (K_5 °सान्; D_8 °सा); D_9 य आनृशंस्याद्; T_2 ह्यनृशंस्यान्; G_5 M अप्यानृशंस्याद् (M_4 °स्यान्) (for आनृशंस्याद्). K_{3-5} B_3 $D_{8.9}$ S (except T_2 $G_{2.3}$ M_4) धार्तराष्ट्रो.

39 B_1 missing; D_1 om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — [a]) K_1 अंधाश्रयान्यान्; K_2 B (B_1 missing) D (D_1 om.) Ca अंधां(Dn_1 D_{10} °धा)श्च सर्वान् (Dn_1 D_{10} °र्वाः); K_3 अंधाश्च ये स्युः (for अन्धाश्च सर्वे). K_2 B (B_1 missing) D (except $D_{6.8-10}$; D_1 om.) $M_{2.5}$ Ca स्थविरान्; G_5 बधिरास्. $K_{3.4}$ च ये स्युः; K_5 च सर्वे; Ca तथैव (as in text). — [b]) $K_{4.5}$ B (B_1 missing) Dn $D_{2-5.7.10}$ हस्त्याजीवाः; G_5 ये हस्तजीवाः; Ca. d. s as in text. K_{3-5} चा(K_3 अ)श्वजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति). $K_{1.2}$ च संति; Dn_1 वसंति (for ऽत्र सन्ति).

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१
ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
असद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३
एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत
पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४ C. 5. 912 B. 5. 30. 46 K. 5. 30. 49

— c) D9 आख्याहि. M1 मा. K3 D5 D10 T2 G5 M च; B2.3 D2.9 G2 चापि; D3-6.8 ते स्म; D7 वै स्म (for स्म). B4.5 Dn D3-8 T1 G1 तेभ्यो (for तेषाम्). — d) Before अनामयं, B4.5 Dn1 D3-8 ins. अपि, T1 G1 हि. K1.2 मद्वचनेन पृच्छेः (for परिपृच्छेर्ज°). K3-5 D2 जघन्यान्; Cs जघन्यं (as in text). Cd cites जघन्यः.

40 B1 missing (cf. v. l. 37). — b) K1.3.5 G3 M (except M4) नेदं; T1 इदं (for नूनं). — c) K3.5 अभिनंद्य; D1.9 T2 निगृह्य (for अनुगृह्य). — d) K1.2 वस्त्रेण चान्नेन; D2 वासोभिरर्थैन (for वासोभिरन्नेन). K1.2 D2 M3 वो भजिष्ये; D1 वैभवेन; T1 G3 वोभविष्यत्; T2 G1.5 पोषयिष्ये; G2 वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये). Cs cites भरिष्ये. — After 40, S (except G2) ins.:

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं
नानादेश्या बहवो जातिसंघाः ।
विप्रोषितो बालवद्द्रष्टुमिच्छ-
न्नमस्येऽहं संजय भैमसेनान् ।
ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां
त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G4 M1.4 एतेन (for एकेन). — (L. 2) T1 G5 जात°; T2 G4 ज्ञाति° (for जाति°). — (L. 3) G3.4 बलवद्; M (except M1) बलवान् (for बालवद्). — (L. 4) T2 तान्समेतान्; G1 भीमसेनान्; G4 दृष्टिहीनान् (for भैम°).]

41 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) Cn संतीति मे. Ca.d ब्राह्मणार्थे कृतानि; Cs ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in text). — b) K5 Ds2 D7.8 भाविनि; Ca.d.s भावीनि (as in text). K1 अथा तौ; K3-5 D1 अथान्ये; D8 अथा; D9 अथो वो (for अथो नो). Cs cites नो. K परि- (K5 sup. lin. वरि); B2 Ds1 D8.10 तवा-; B3 भवा-; D1.2 तथा; D5.6 तया (for बत). S भोग्यान्यथो विजयं (T2 भोगा यथा संजय; G2 भोग्यां रथे विजयं) वर्तयंति. — c) B5 Dn D3.4 तान्पश्यामि; D1 तान्पश्येहं; D9 तान्प्रपश्यामि (for पश्याम्यहं). Ca cites तान्; Cn तानि यथा पश्यामि; Cs तानि पश्यामि. T2 तानार्तरूपान्; G3 न्यायरूपान्; G5 तां युक्तरूपं; M (except M1) युक्तरूपं; Cd.s युक्तरूपान् (as in text). — d) K4 आवदेथाः; Ca.d.s श्रावयेथाः (as in text). K1.2 नृपते. K3.5 त्वं (for तम्).

42 B1 missing (cf. v. l. 37). — b) S स्म (G2 अति-) (for अथ). — d) K4 D9 अस्मद्वचनात्; D1 त्वस्मद्वा°; T1 G1 ह्यस्मद्वा° (for असद्वा°).

43 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) Dn D3 (by corr.) नाश्रिता; D3 (before corr.).4 नानाश्रिता (for संश्रिता). — b) D5 D10 G3-5 M ह्यागताः; D5-7 ये गताः (for ऽभ्यागताः). — c) M पृष्ट्वा (M1 उक्त्वा) (for दृष्ट्वा). K3.5 तान्वै वा(K3 चा)र्हतः; T1 G1.5 M पूर्वं कुशलं; G3 चैवं कुशलं (for तांश्चैवार्हतः). K (except K4) D9 चैव; T1 G1 तांस्तु; G3 चाव्ययं; G5 M तां स्म (for चापि). G3 च (for सर्वान्). — d) D1 संपृच्छेवैं. M (except M1) स्वजनान् (for कुशलं). G3 पश्चादहं कुशली तात वाच्यः.

44 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) G5 आगतांश्च (for अभ्यागतांश्च). K3-5 सर्वानेव (K3 °नेतान्; K5 °नेवं) स्वागतानागतांश्च. Ca.d.s cite आगतान् अभ्यागतान्. — b) K1.2 (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्). — For 44cd, D3 repeats 43cd. — c) K1.2.4 D5 D1.2 T2 G2.4 M3-5 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K1.2 दृष्ट्वा; K4 G5 सर्वं; D5 T1 G3.4 पूर्वं (for सर्वान्). K1.2 तात पृच्छेः; D9 तात वाच्यं; G4 तान्स्म पृच्छेः (for तांश्च सूत). T1 तांस्तु; T2 G1.2.5 M1 तान्स्म; M2-5 तात (for तांश्च). — d) K4 S (except G2) तात (for तेषु).

C. 5. 913
B. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याः ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) D3 D5.6.8.10 T2 G3.4 M परे; T1 पुरे; G5 हि ते (for अपरे). — b) D2 ये वै योधा; G4.5 ये ये योधा; M ये यौधका. Ca.d cites योधकाः. S (except G2) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण). T1 G1 सूत; T2 G3.5 M राज्ञः; G4 संति (for लब्धाः). — c) T G1.3.4 M युक्तो; G5 स्तुत्यो; Ca.d.s नित्यः (as in text). D1.9 सम-; Ca.d.s मम (as in text). S नित्यं (G2 एकः); Ca.d.s धर्मः (as in text). Ds2 एष; Ca.s एव (as in text).

46 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) K5 D8 एवं (for इदं). D8 पूर्वं (for पुनर्). — b) S (except G2) सुयोधनं मद्वचनेन ब्रूहि. — G3 is broken from 46c up to 47a. — c) K1 शरीरं; Cd.s शरीरे (as in text). — c) Ca हृत्+अयं; Cd.s हृदयं (as in text). — d) K3 B (B1 missing) सपत्नो; D2 न सकामो; D9 संपत्नो; Ca असपत्नः (as in text). Cd cites असपत्नान्; Cs सपत्नान्.

47 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) G3 broken (cf. v. l. 46). K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्). Ca.d cite युक्तिः, Cs युक्तं. — b) K1.2 नैवं करिष्यामि; K3.4 D8 T1 G3-5 M1.3.4 नैवं विधास्यामि (K4 D8 M1.3.4 °म). — c) D1 तद्देहि; Ca ददस्व (as in text). T G (except G2) वै; Ca वा (as in text). K3 B (B1 missing) Dn D3-5.7 G5 Ca शक्रपुरीं; D6 शत्रुपुरीं; Cs शक्रप्रस्थं; Cd शक्रपुरं (as in text). — d) D9 वीरैः (for वीर).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan:* K B2-5 D T1 G1 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* B3 युधिष्ठिरसंदेशः; T1 M1 कुशलवाक्यप्रेषणं; G1.5 कुशलवाक्यप्रस्थानं (G5 °स्थापनं); M2.3.5 कुशलप्रश्नवाक्यं; M4 कुशलप्रश्नं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5.7 29; B3 S 30; D6 (*sec. m.*) 31. — *S'loka no.:* K5 46; Dn 48; D8 51.

31

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 a) G3 broken. D1 ततः; Ca.d उत (as in text). K (except K4) B5 Dn D3.4.6-8 G2 वा (for च). — b) T1 जितं; T2 G1 जडं; G2-5 M जळं (for बालं). B2 T2 G3.5 M वीरं; B3.4 D5 D1.3-10 T1 G1.2 धीरं (for वृद्धं). K3 तथैव च (for च संजय). — c) B3.5 Dn2 D6 बालं (for अबलं). G3 M उत बालमबालं च (G3 वा).

2 2cd = (var.) 3. 31. 21cd. — c) K1.2 M दधा(M1 *sup. lin.* दा)ति; Ca ददाति (as in text). — d) G4 Ca.d.s शुक्र उच्चरन्; Cap.sp शुक्रमु° (as in text).

3 a) G3 broken. B (B1 missing) D (except D1.2.3.9) बलं; Cd.s अलं (as in text). K (except K4) विज्ञापनं यस्माद्; B (B1 missing) Dn D8 D3-3.10 जिज्ञासमानस्य; D1 विज्ञायमानस्य; D2 विज्ञापनायास्य; M1.2 विज्ञापनाय स्यां; M3.5 विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्). Cd cites अलं विज्ञापनाय, Cs अलं विज्ञापनं. — b) D2

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ।। ३
गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ।। ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ।। ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ।। ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ।। ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ।। ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ।। ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ।। १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ।। ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ।। १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् । C. 5. 928 B. 5. 31. 13 K. 5. 31. 13

---

ins. अपि before आचक्षीथा. M3-5 यथा तथा; Cs °तथम् (as in text). — G2 om. 3^{cd}. — c) K1 अपि; K2.3.5 अलं; K4 B2.4.5 Dn D3.4.7 अथ (for अथो). S (G2 om.) अथोपमंत्रयेथास्त्वम्. — d) Before अन्योन्येन, D1 ins. तु; D9 हि. T2 Cd अन्योन्यम् (for °न्येन). G3 अत्र (for अति-). K1 D2.9 अभिघृष्ट(D9 °ष्ण)वत्; K2-5 अतिघृ(K3 °हृ)ष्ट° (for अतिहृष्ट°). B4.5 Dn Ds D3-8.10 याथातथ्येन हृष्टवत्; Cs अतोऽन्यैरभिघृष्टवत्. Cd cites घृष्णवत्.

4 a) G3-5 spell गावद्गणे. — b) D1 महामतिं; M1 जनेश्वरं (for महाबलम्). — c) K3-5 °संगम्य (for °संगृह्य). — d) K3 पुनः (for ततः).

5 a) K4.5 D9 चैव (for चैनं). K4.5 एनम्; G4 उप-; G5 तम्; M सम्- (for त्वम्). — c) D9 तथैव (for तवैव).

6 a) K3 संप्राप्ता; K4.5 प्राप्तास्ते (for बालास्ते). — b) K2 अनुत्तमं; D9 अरिंदमाः. K3-5 राज्यं चैव सुखानि च. — c) D9 राष्ट्रे (for राज्ये). S (except T G2) च (for तान्). K3-5 आदौ (for अग्रे). — d) G3 broken. K5 D9 M मा (M1 *sup. lin.* न as in text). K1.2.4 मो(K4 नो)पेक्षीर्वै विनंक्ष्य(K2 °नश्य)तः; B (B1 missing) Ds D5-7.10 नोपेक्षस्व विनश्यतः; D1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते; T1 G1.2 नोपेक्षेथा विनश्यतः; T2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यतः; G4 नोपेक्षेथा नशिष्यथाः; G5 नोपेक्षीर्विनशिक्ष्यसि.

7 b) S (except T2) भारत (for संजय). D8 कर्हि° (for कस्य°). — c) G4 नाथ; M तस्मात्; Cs तात (as in text). T1 G1.5 M2 संगत्य (for संहत्य). — d) B (B1 missing) D (except D1.2.9) द्विषतां मा (for मा द्विषद्भ्यो). Cs cites द्विषतां. K4 Ds2 T1 G1 गताः (for गमः).

8 T1 reads 8^{ab} twice (with v. l.). — a) D1.9 T1 (both times) G अथ (for तथा). — b) K1 B3 Ds D5.9.10 T2 भरतानां. K1.2 अनुत्तमं; D9 T1 (first time) M2 अमध्यपं; G3 M1.3-5 अमध्यमं (for पितामहम्). — c) K1 (hypermetric!) शिरसाभिवादयेथास्त्वं; K3 शिरसाभिववंदेथाः; T1 G (except G2) शिरसा चाभिवंदेथाः. — d) K3 त्वं मे (for मम).

9 b) D1 तातो; D9 तथा; S (except T2 G2) त्वया (for ततो). — c) A few MSS. शांतनोर्.

10 a) K4 सर्वं (for स त्वं). K3.4 यथा (for तथा). — b) D2 सुखेनैव (for स्वमतेन). — c) K3 D7 ते पुत्राः; M1 पौत्रास्ते (by transp.). — d) S (except T2 G2) °युक्ताः (for °मन्तः).

11 c) D1 सौम्यभावश्च; S (except T2 G2) सौम्य भाषेथाः. — d) D1 G2 मित्र°; D9 मैत्र°; T G1.3-5 M शम° (for हित°). K D (except Ds D1.9) T2 युधिष्ठिरे (K4 °रं).

12 a) K5 B3.4 D T2 G2 अथ (for अथो). K4 B3 D (except D9) T2 G2 दुर्योधनं. — d) Ds अवमन्य; M अनुमान्य (for अनुनीय).

13 a) K1.3.5 अपाप्मानम्; K2 अपापां ताम्; B (B1 missing) Dn2 Ds D3-8.10 T2 अपापां यद्; Dn1 अपायं यद्; D1 अपश्येस्ताम्; T1 G M3.4 अपश्यं माम् (for अपश्यन्माम्). K (except K4) B3.4 Dn D3-8 T2 उपैक्षस्त्वं; B2.5 उपैक्षंतं; Ds D10 उपै(Ds2 °पे)क्षंत; D1 उपेक्ष्यंतीं; D2 उपेष्यंति; T1 G3.5 अपेक्षंतीं; G1.4 अवेक्षंतीं; G2 उपेक्षंतीं (for उपेक्षन्तं). — b) B3-5 Dn Ds D3-7.9.10 T2 कृष्णामेतां; D1 दृष्ट्वा कृष्णां. B2 G3 सभां गतां. — 13^{cd} = 15^{cd}. — c) K D7 च तितिक्षामो; B2.4 Dn D3.4 वै तिति°; B3 D9 T2 G4 M अतितिक्षामो; D2 व्यतितिक्षामो; D8 संतिति°; Cd.n अतितिक्षाम (as in text).

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किंचिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— d) K (except K5) D8.9 वधीः स्म; D1 वधीस्त्वं; G3-5 M वधिष्ठाः; Cn वधीम (for वधीष्म).

14 T1 G5 om. 14; M1 om. 14–15. G1 reads 14 after 16. — a) Ds पूर्वान्परान्. G2 दुःखान्; G3 दोषान् (for क्लेशान्). — b) K4 तितिक्षंति च; G1.3.4 M (M1 om.) तितिक्षंत्येव (for अतितिक्षन्त). — c) D2 सर्वे; M (M1 om.) अथो (for यथा). K4 राजन् (for सन्तः). K1.2 D8 यथावलीढमर्धं (K1 °र्थं) च; B (B1 missing) Dn Ds D3–7.10 T2 बलीयांसोपि संतो यत्; D1.9 G2 अद्धा (G2 युद्धाद्) बलीयसः संतः; G1 अतो बलीयांसः संतः; G3 अतो बलीय्याः शंसंतः; G4 अथो बलीयांसं तस्मात्. Ca cites अर्धं, Cd अर्धं अवलीढं. — d) D8 सत्यं (for सर्वं).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) K3–5 यत्तत्; D1 यत्तान् (for यन्नः). K प्रव्राजनं; B3 D5 T2 प्रव्राजयः; Dn D7 प्राव्राजये:; D1.2 प्रव्राजयन्; D3.4 T1 G1.2.5 M (M1 om.) प्रव्राजये:; D8 प्रव्राजितं; D9 प्राव्राजयत्; G3.4 प्रव्राजयेत् (for प्राव्राजयः). D1 G5 सौम्यान्; D2 सम्यग्; G3 सर्वान् (for सौम्य). — b) K (except K3) प्रतिवासनं; S (except T2 G2; M1 om.) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्). — $15^{cd}=13^{cd}$. — c) K3 च तितिक्षाम; K4.5 D8 संतितिक्षामो; Dn1 D3.4.7 G4 अतितिक्षामो. B (B1 missing) Ds D5.6.10 T2 अ(D5.6 प्र)तितिक्षामहि च तत् (B2.4 °महे तच्च; Ds °महि च तं; D10 °म दुःखं तत्; T2 °म च तत्). — d) K D8.9 वधीः स्म; D2 G3–5 M3–5 वधिष्ठाः; M2 पतिष्ठाः (for वधीष्म).

16 For sequence of G1, cf. v. l. 14. — a) B2.3.5 Ds D1.2.5–8.10 G2 यत्तत् (B2 D2 यत्तु; D5m.7 यत्र) कुंतीम् (D1 धर्मम्; G2 धर्म्यम्) अतिक्रम्य; B4 Dn D3.4.9 T2 (before corr.) यत्कुंतीं समतिक्रम्य. — b) K B2.5 D1 अकर्ष° (for अधर्ष°). — After 16, T1 G5 *repeat* 14 (v. l.: तितिक्षंत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा).

17 a) K D9 यथोदितं; B4 Dn D3.4.7.10 T2 अथोचितं (for यथोचितं). D7 निजं (for स्वकं). — c) K2 कृतां बुद्धिं; B (B1 missing) D (except D1.2.9) T2 परद्रव्यात् (for °द्रव्ये). — d) K कृतां बुद्धिं (K2 परद्रव्ये) (for बुद्धिं गृद्धां). Dn1 गूढां; Ds2 D9 गृध्नां; D1 गृध्रां; D3.4.7 ऋद्धां; T1 G1.4.5 श्रद्धां; Cn गृद्धां (as in text). K3.5 नराधिप; D1 G2 परंतप; D9 नरेश्वर (for नरर्षभ).

18 a) Ds1 T1 G1.3.4 M एव; D1.2 G2 चैव (for एवं).

19 =(var.) 5. 70. 15; (var.) 5. 80. 7^{cd}–8^{ab}. — a) K Dn D1–4.5(*sup. lin.*).7–10 M2 अविस्थलं; Ds कुशस्थूणं (for कुशस्थलं). Ds1 वृकस्थूणं; G3 वृकस्थं च (for वृकस्थलं). — b) K2 D1 M1.3.4 आसंदीं; K3 B (B1 missing) Dn D2–4.6.8.9 M2 माकंदीं; Ds D5.7.10 माकंदी; T1 वावंतीं; T2 G5 अवंतीं; G1 वसंतीं; G2 माकंदं; G3 अप्यवंतीं; G4 अवंतं (for आसंदी). — c) K1.2 G5 °स्थानं; T1 °सन्नं; G4 °धानं; M (except M2) °साने (for °सानं). B4 Dn D3.4.7.9 भवतु (for भवेद्). D2 यत्र; T1 G1.4.5 M (except M2) तत्र (for अत्र). K5 भवेत्किंचित्; G3 च भवतः (for भवेदत्र). G2 प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्. — d) Ds D5.8.9 T2 G2.4 कंचिद् (for किंचिद्). K4 B (B1 missing) D (except D1.2.9) M2 एकं; G3 त्वपि (for एव). N (except D1.2.9; B1 missing) G3 M2 च (for तु). K5 देयं चैवात्र पंचमं. — G2 *repeats* 19, with v. l.: अविस्थलं कुशस्थलं (for a) and कंचिदेव तु पंचमं (for d).

20 a) B3 मम (for देहि). D9 सर्वेषां (for पञ्चानां). — b) K5 B5 D (except D1.2.9) T2 पंच ग्रामान् (by transp.). — Cf. 5. 80. 7^{ab}. — c) Ds मे (for नो). K2.3 Ds D5–7 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — d) T1 G1.4.5 M1.3.4 भ्रातृ° (for ज्ञाति°). T1 G (except G2) भारत (for संजय).

21 a) D10 G3 अभ्येतु (for अन्वेतु). — c) T1 G4

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २
आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः C. 5. 942 B. 5. 22. 4 K. 5. 34. 12

स्तुय° (for स्मय°). K5 Dn सभां यांतु (for समायान्तु). — d) K5 पांडवाः; some N MSS. पंचालाः (for पाञ्चालाः).

22 a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्). — b) K B6 D (except D5 D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for पश्येम). — d) K D1.3 G (except G2) शाम्या(K3 पश्या)मो; D9 यत्समो (for शाम्याम). M (except M1) भरतर्षभाः.

23 a) D1 शमं यामि; G1 शमं याम (for शमायास्मि). — b) D2 यथा (for तथा). B2 भारत (for संजय). — c) D5 धर्मान्वयो बलं चाहं. Ca cites अलं. — d) G5 उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B (B1 om.) D T2 G1.5 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* T2 संदेश***योगः; G1 धर्मपुत्रसंदेशः; M ग्रामपंचकप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 S 31; D5.7 30; D6 (*sec. m.*) 28. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 23.

☞ After adhy. 31, S (except T2 G2) reads (with v. l.) 5. 64. 3-11, for the first time, *repeating* the stanzas in their proper place.

32

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 a) K4.5 D1.2 G2 सोनुज्ञातः. — b) K1 transp. प्रययौ and संजयः. — After 1, S (except T2 G2) ins.:

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाह्नेव परंतप ।
याति स्म हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततस्). T1 G5 एकाह्ने च; G1 एकाहेन. — (L. 2) T1 G1.3.5 परंतप; M1 च प्राविशत् (for समाविशत्). G4 गजवाजिसमाकुलं (for posterior half).]

2 a) K1-3 D5 D10 G5 M (except M1) स (for सं-). D2 T1 G (except G2) हस्तिनपुरं; Ca हास्तिन° (as in text). — b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च; T1 G1.4.5 शीघ्रमश्वैर्महा(T1 G4 °नो)जवैः. Ca cites शीघ्रमेव प्रविश्य. — c) K1.2.4 D2 T1 G5 M2 उपास्थाय; K3 B2.4.5 Dn D3.4.9 समास्थाय.

3 Before 3, G3.4 M ins. संजयः. — a) Some MSS. द्वास्थ. M2 om. द्वाःस्थ. D9 आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य द्वाःस्थ त्वं मां (sloka rhythm!). — b) K2.3.5 D9 समागतं (for उपा°). G2 दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते. — For 3ab, B (B1 missing) D (except D1.2; for D9 see above) T2 subst. (the anustubh lines):

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।
सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— c) K3 इति; K4 अधि- (for अभि-). T1 G1.5 अभिवाद्योपवृत्तः; G3 अभिवंद्यप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः). B (B1 missing) Dn D5 D2 m. 3-8. 10 T2 द्वाःस्थ; G4 द्वारस्थ (for क्षत्तः). — d) Dn1 प्रवेशयथां; D2-4 प्रवेशय मां; G1.4 M2 प्रवेश(G4 °शे)यं; G3.5 निवेद्योयं (G5 °हं) (for प्रविशेयं). K1.4 D3 वै विदितो; D3.4 विदितोंतः (for विदितो). — For 3cd, G2 reads 4cd for the first time, *repeating* it in its proper place. — After 3, B (B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins.:

162* निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति
द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।;

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

---

while G2 ins.:

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ
निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ab) G2 transp. नमस्ते and दिदृक्षया. G3.5 M दिदृक्षते (for °क्षया). M त्वां (for ते). — c) K4.5 D8 आप्तो (for प्राप्तो). G3 द्रुतः; G4 सूतः (for दूतः).

5 G3.4 om. the ref. — a) Dn1 D1 M3.4 मा (for मां). The portion of the text from कुशलिनं (5a) up to परस्वेनं (26c) is written (*sec. m.*) in D2 on a subst. folio. B3.5 Ds D2–4.7.9 G5 कुशलिनं; Dn दुःखितं Dn2 °नं) (for सुखिनं). K B4.5 D Ca.d.s कल्पम्; B2.3 T2 G5 M3–5 कल्यम्; G4 कार्यम्; M1 भव्यम् (for काल्यम्). — c) N (B1 missing) Cs अकल्पः; T2 अकल्प्यः; M3 अकल्यः; Ca.d अकाल्यः (as in text). — d) Dn2 हि (for मे). K D1–4.7–9 G2 तिष्ठति द्वारि; B (B1 missing) D5.6.10 G1 द्वारि तिष्ठेच; T2 द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत). N (B1 missing) G2 Ca.s सक्तः (K2 रुद्धः; B4 D5.6 शक्तः); T2 Cd अशक्तः; G1.4.5 सूतः (for क्षत्तः).

6 D10 T1 G5 om. the ref. — a) D8 (marg. *sec. m.*) अनुमतेर्; G5 °मतो. — b) Ds2 T1 G1.5 महावेश्म. G4.5 प्राप्य (for प्राज्ञ-). S (except G2.4) -अभिगुप्तं; Cd आर्यगुप्तम् (as in text). — c) K सिंहासने; D9 महासनस्थं (for सिंहासनस्थं).

7 D9 G4 om. the ref. — a) = (var.) 4a above. — b) D1.5.6 G2 om. अस्मि. D1 नरदेवान्स्म; G2 °देवास्मि (for °देव). D1–4.7.9 G1.2.4 पार्थान् (for पाण्डवान्). — c) G4 M °वादयन् (for °वाद्य त्वां). K2 मनीषी (marg. *sec. m.* as in text). — d) Dn2 सर्वेषां नः (for युधिष्ठिरः). K3 चाभ्यपृच्छत्; K4 वा चान्वपृच्छत्; B3 चान्वपृच्छेत्; M त्वा(M3 चा)नुपृच्छे(M1.2 °च्छ)त्.

8 a) D8 ते स (by transp.). T1 G1 स ते पुत्रः; G4 सपुत्रं त्वां (for स ते पुत्रान्). G3 om. from पुत्रान् up to the end of 11. — d) D9 om. अपि. K3 अनु° (for उप°).

9 D7 (hapl.) om. 9 and the ref. before 10; G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) K2 D9 अप्येवं; B (B1 missing) Dn Ds D2–6.8.10 T2 अभिनंद्य; Cs अभ्येत्य (as in text). M त्वा; Cs त्वां (as in text). K1 तु; K4 नु (for तात). — b) K (except K1) Dn1 D2–4 °शत्रुः and पार्थः. Cn.s cite अजातशत्रुं. D9 अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च. — c) K5 राजा; Dn2 T1 G4.5 च राजा (for स राजा). T1 G1.4.5 सूतपुत्र (for सपुत्रः). — d) K1–3 सहामात्यैः. D8 सहानुजः. D1 पांडवानां; G4 कौरवाढ्यः (for कौरवाणाम्).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 8); D7 om. the ref. (cf.

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०
परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२
इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४
अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज- C. 5. 934 B. 5. 32. 16 K. 5. 32. 24

v. l. 8, 9). — a) K (except K5) धर्म° (for पाण्डु°). — b) K4 B (B1 missing) D (except D1.9) T2 Ca.s बुभूषते; T1 भूयश्चांते; M Cap भूयश्च ते; Cd भूयश्चातो (as in text). K3 ये च; D1 यश्च; D2–4 यत्र (for यच्च). Ca.d.s cite यत्. K4 B (B1 missing) Dn2 D2–4 T2 -स्मनो; Ca.d.s.np मनो (as in text). — c) K5 निर्णीत; G5 निर्णीय; Ca.d निर्णिक्त- (as in text). — K4 (hapl.) om. from धर्मार्थ° up to सुखप्रिये (in 11c). T1 G1 तपस्वी; G4.5 तरस्वी (for मनस्वी). — d) B3 तुष्टिमान्; D5 तृप्तिमान्; D2–4 बलवान्; G2 धृष्टिमान् (for दृष्टिमान्).

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 8); K4 om. up to सुखप्रिये in 11c (cf. v. l. 10). — a) K (K4 om.) D1.7 T1 G1.5 Cn परो; G2 परात्; Cd.s परं (as in text). K (K4 om.) D1.7.9 G5 धर्मः; Ca.d.s धर्मात् (as in text). — b) D9 Cd °चर्यात्; Ca.s °चयात् (as in text). — c) K5 °प्रिये न; D1 G5 °प्रियो (for °प्रिये). D1 °हीनो; Cs °हीने (as in text). K4 B2 न धर्म्यान्; B3.4 Dn2 D3.10 M2.5 न पार्थे; D9 न पार्थ; Cn अनपार्थे (for न पार्थो). Cnp पार्थः (as in text). — d) K4 B2 न रुध्यते; D9 अनुरुध्ये; G4 निरुध्यते; Cs अनुरुध्यते (as in text). K3.5 D5 D1.8 Ca.d.s भावतः; Cap भारत (as in text). K4 B (B1 missing) D (except Ds2 D9) T2 तस्य बुद्धिः; T1 (by transp.) विद्धि तस्य; G1.2.4 तद्धितस्य; G5 तद्धितं च. — After 11, G1.4.5 M (except M2) read 25ab, which is followed by:

164* अकुर्वतः सिध्यति चापि सर्वं
तस्मादाहुः पुरुषं कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) M1.4 साधु (for सर्वं). — (L. 2) G4 पौरुषं. G1 कर्मणो हि; G4 कर्म दैवं; G5 कर्मणोथ; M1.4 कर्मणोपि.]

— After 164*, G1.4.5 M (except M2) read 25cd and 26ab for the first time, *repeating* them in their proper place.

12 a) K1m दैव-; D7 G4 परः; Ca.d.s पर- (as in text). — b) = 5. 39. 1b. D7.9 धातु°; G3 दाम° (for दारु°). — c) K2 G2 इमं च; D1 इमं तु (for इमं). G4 निश्चयं; Ca.d.s नियमं (as in text). K (except K5) पार्थिवस्य (for पाण्ड°). — d) G3 (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र.

13 b) S (except T2) पापोदयं. K1.2 G2 घोरमरूपवर्णं; D1 घोररूपमवर्णं; D2–4 G1 घोरमवर्ण्यरूपं; Ca as in text. Cd cites अरूपवर्णं, Cs अवर्णरूपं (as in text). — G2 om. 13cd. — c) K5 B (B1 missing) Dn D5 D5.6.10 T2 G4 Ca परः; D8 च न (for नरः). K1.2 D8 ध्यामयते; Dn1 कामपतिर्; Ca त्वा कामयते; Cd.s न कामयते (for कामयते). K1.3 Cd त्रिकाल्यं; K2 न काल्यं; K4 अतिकल्पं; K5 B (B1 missing) Dn2 D2–7.10 T2 Ca अतिवेलं; Dn1 °बलं; D5 D1.8 G4 Cs अतिकालं; D9 त्रिकल्पं (for अतिकाल्यं). — d) K1–3 स कामं; K4 D1.9 च कालं; K5 च कामं (for नरोऽयं). Ca cites अयं.

14 a) K (except K4) D2–4 T G1 च (for तु). — b) D9 नाग (for सर्प). G4 अवमुच्य (for असमर्थाम्). — c) B3 विराजते; G3 बुभूषते (for विरोचते). Dn1 D1.2.9 S (except M2; T2 by corr.) ह्यार्यवृत्तेन (G5 °वृत्तो हि); Cn as in text. B2 D1.10 S (except G3) धीरो; D9 धीमान् (for वीरो). Ca.d निसृज्य; Cs विसृज्य (as in text).

15 a) B (B1 missing) Dn2 D5 D3–7.10 T2 Cn हंत; Dn1 D2.8 हत-; D9 अथ; Ca.d अङ्ग (as in text).

C. 5. 954 B. 5. 32. 16 K. 5. 32. 24 न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे ऽत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे-
द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७
कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl.) om. 11^{bc}. — b) K5 °युक्ताद्राज°; G5 °युक्तार्य° (for °युक्तादार्य°). — The portion from 15^{cd} up to 5. 101. 10^{ab} is lost in K8 on 107 missing fol. (42–148)! — c) T2 उप-; G4 एव; Ca. d इह (as in text). K1. 2. 5 घोरं (for राजन्). — d) K1. 4 नो चेत्तत्; K2 नेहैतत्; K5 D1. 9 नो चेत्; B (B1 missing) Dn D5–8. 10 T2 (before corr.) भूयश्च; D8 भूयः; D2–4 नेहेच; S (T2 by corr.) मोहाच्च; Ca. d. 8 नो वा (for *नोहेश्च). D1 अपापं. T1 G1. 3. 4 विसृजन्; G2 प्रसजन्; G5 विसृजेन्; M विसृजेद्; Cd. 8 प्रसज्जेत् (for प्रसजेत्).

16 K8 missing (cf. v. l. 15). — a) K5 सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G1. 2) समर्थं (for अर्थं). K1. 2 (m as in text) संजनितं; K5 संशयितुं. — b) K1 आशंसयेः; Dn2 D8 आशंसते; B3–5 D2 (by corr.). 5. 6. 10 (m as in text) T2 (before corr.) Cn अस्य; D2 (before corr.). 3. 4. 7. 8 अथ (for अद्य). — c) D1 तु; D2–4. 9 सु (for च). — d) D1 नीचं (for नेदं). D1 त्वत्कृतं; Ca. d. 8 त्वत्समं (as in text). D1. 9 भारताद्य.

17 K8 missing (cf. v. l. 15). — b) K1. 2. 5 D8 दीर्घावलोकी; K4 दीर्घाशीलो; B3–5 D5–7. 10 T2 G2 दीर्घं वैरी; D1 दीर्घवैरो; T1 G1. 3–5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K1. 2 अवीरः (for अधीरः). — c) B3. 4 T1 G1. 3–5 एतान्धर्मान्; D1 एतद्धर्मो; D7 एवंधर्म; G2 एकाद्धर्मान्; Cd. 8 एवंधर्मा (as in text). K4 B (B1 missing) Dn D8 D2–7 T2 संश्रयेयुर्; K5 संतितीर्षन्; D9 सत्यतीर्थे; D10 संश्रयीत; Cd स तितीर्षेत्; Cs संतितीर्षेत् (as in text). — d) K5 D8 सुहीनवीर्यो; D8 D5–7 हीनो (D7 °ने) वीर्ये (D6 °र्यो); D9 यो न वीर्यो; D10 हीनवीर्ये; T1 G1. 2. 5 हीनप्रवीर्यो; G3 अदीनवीर्यो; G4 यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो).

18 K8 missing (cf. v. l. 15). — a) B (B1 missing) Dn D2–7. 10 T2 G4 बल°; D8 D9 G3 M5 धन°; D1 यो धनवान्; D8 भग°; M1–4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — b) K1 B2. 3 D8 D2–5. 7. 8. 10 T2 जितात्मा; K2 धृता° (for यता°). — c) G4 श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्). T1 G1. 3–5 M विपश्चिन् (for बिभर्ति). K (K8 missing) धर्मार्थकामांश्च समं बिभर्ति; B (B1 missing) D (except D1. 9) T2 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. Cs cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्तयिता. — d) K1 ह्यन्यत्तद्; K2 ह्यन्यच्च; K4 G3 अन्यत्र; K5 नान्यच्च; B2 स ह्यत्र; B3 यो ह्यत्र; B4. 5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताह्यस्य; D9 भावाद्) (for नान्यत्र). K1 D9 Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य). B2 Dn2 D8 D9. 10 S (except T G5) अपैति.

19 K8 missing (cf. v. l. 15). — a) K1. 2. 4 मंत्राद्य (K2 °ग्र)वरो; D2–4. 7 मंत्रार्थधरो; D9 मंत्राग्रधरो; T1 G3. 4 M1. 3. 4 मंत्राग्रधरो; G2 मंत्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D9 मनस्वी (for मनीषी). — c) B2. 5 D5. 10 T M5 Cn एवमुक्तः; D7. 9 युक्त एवं (D9 °व) (for एवंयुक्तः). D8 °धर्मैर् (for °मन्त्रैर्). K1 च हीनः; D1. 9 T1 G1. 2. 4. 5 M विहीनं; D2–4 T2 G3 अहीनं (for अहीनो). — d) K1. 2 अनायत्यं; K4 नरो नृशंस्यं; K5 अनाशंस्यं; B (B1 missing) D T2 नरो नृशंसं (D1. 9 अयशस्यं); T1 G अनाशास्यं; Cd. 8 अनायस्यं (for अनानृशंस्यं).

20 K8 missing (cf. v. l. 15). — a) B (B1 missing) Dn D8 D5. 6. 8. 10 T2 G2 तव ह्यमी; D1 तवापीदं; T1 G5 M2. 5 तथा हि मे; G1 M1. 3. 4 तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
न्पापेन त्वत्पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य
भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्क जिह्वा
ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः C. 5. 964 B. 5. 32. 26 K. 5. 32. 34

G3.4 तथा (G3 °दा) हि ते (for तवापीमे). G4 समेता: (for समेत्य). — b) M3-5 समासाते! — d) K (K3 missing) D1.8 Cd.s कुल(K4 कुरु also)क्षयार्थे (D8 °र्थं). T1 G M1 निय(M1 sup. lin. र)तो (T1 °ता); Cd.s निरयो (as in text). T1 न प्यधाय; G1 न व्यधायि; G2 व्यधायि; G3-5 M प्य(M1.3.4 व्य)पायी (G3.5 °यि; G4 °यं [by corr.]); Cd.s व्यपादि (as in text). K (K3 missing) D8 निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि). B (B1 missing) Dn Ds D2-7.10 T2 कुरुक्षये (D2-4 कुलक्षयो; D5 कुरुक्षयं; D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि; Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि.

21 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) K4.5 S (except T G1.2) आकालिकं; Ca.d.s अकालिकं (as in text). D1 नाभविष्यत्. — b) B2 Dn1 D2-4 T2 न्यायेन; all comm. पापेन (as in text). K4 राज्यम्; Cd पापम् (as in text). D1.8 अजातशत्रोः. — c) D2-4.9 इच्छेत; Cs as in text. K1.2 D1 पापं; K4.5 राजन्; G5 जातं (for जातु). K1.2 राजन्; D1 जातं; Cs पापं (as in text). K1 D1 Cd निसृज्य; Ca.s as in text. — G3 om. 21d-22a, and reads 23cd in its place. — d) K (K3 missing) D8 G4 Cn निंदां; Cs as in text. K (K3 missing) चेमां; Cs येयं (for चेयं). — D1 om. from तव up to न संशयो in 22d. K (K3 missing) आत्मलोकानुरागः (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text).

22 K3 missing (cf. v. l. 15); D1 om. up to न संशयो (in 22d) and G3 om. 22a (cf. v. l. 21). — b) K4 B4.5 Dn1 D5.6.8-10 G4 स्म (K4 D9 च; G4 स) द्रष्टुं; Dn2 T G1 स्म दृष्टं; G5 सुदुर्गमं; Ca.d ददर्श (as in text). Cn.s cite द्रष्टुं. G2 यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा. — K5 om. 22cd. — c) D6 स यथा; T1 G4 M स तदा; G5 सहसा; Ca.d स तथा (as in text). K1.2 संमतः सन्; B3 संगतः स्यात्; T1 G1.2.4.5 M सर्वमर्त्यान्; G3 धर्ममर्थान्; Ca.d.s संमतः स्यात् (as in text). — d) K1.2.4 न संशयं; T1 G1.2.5 M5 असंशयो; Ca.d असंशयं; Cs न संशयो (as in text).

23 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) G3 कृतान्; Ca.d.s गुणान् (as in text). Dn2 Ds D8 G3 °गुणान् (for °कृतान्). K1 D9 कर्म कृत्वानवेक्ष्य. — b) D1 च नित्यौ; T1 अनाद्यौ; Cs अनित्यौ (as in text). G3 reads 23cd after 21ab (cf. v. l. 21). — c) K1.2.4 बहिर्हि; D9 मंदो; T1 G1.2.4 बली; G3 बली च; M बली हि. K2 राजन् (for राजा). K4 सारमविंद°; D1.9 S परमं (D9 परमा; T2 परमे; G4 परं) विंद°; Ca.d पारमविंद° (as in text). Cs cites पारं. — d) T1 G2.5 नान्यत्र (for नान्यत्). M2 कार्यात्; Ca.d.s कालात् (as in text).

24 K3 missing (cf. v. l. 15). G3 om. 24a-25a. — a) K1.4 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). M स- (for च). — b) K1.2 भोगस्य (for ज्ञानस्य). — c) D1 तानि प्रीणति; D9 G1.4 M1.3.4 नातिप्रीतानि; G2 तानप्री°. D1 तृष्णाक्षयाख्यो; T1 G1.4.5 M °क्षये तु; G2 °क्षयत्वाद् (for °क्षयान्ते). K1.2.4 तानि प्रीत्या नैव दुःखानि सज्जेत् (K4 तृष्णात्कथांते); B2 तानि प्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयांते. Ca.d.s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत. — d) T1 G1 तस्मव्यथो; G4 तान्यप्यथो; G5 तानप्येते (for तान्यव्यथो). K1.2.4.5 दुःखनीतानि नुद्यात् (K5 बुध्यात्); T1 G1.4.5 M3-5 दुःखभीतः प्रणुद्यात्. D1 दुःखान्येतान्यत्पथा न प्रसज्जेत्; G2 एतां तृष्णां बीजभूतां प्रणुद्यात्. Ca.d.s cite अव्यथः, Cd.s दुःखानि and प्रणुद्यात्.

25 K3 missing (cf. v. l. 15); G3 om. 25a (cf. v. l. 24). — a) K2 D5 Ca नन्वेव; D9 न त्वेवम्; Cd.s न त्वेव; Cnp तेनैव. — b) D1 °वर्धते; M °पद्यते; Cs °वर्तते

C. 5. 964 B. 5. 32. 26 K. 5. 32. 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text). Dn स्वप्र°; Ds D6 सुख°; D1.9 संप्र° (for सुप्र°). — G1.4.5 M (except M2) read 25[cd] and 26[ab] for the first time after 164*, *repeating* them here. — [c]) K1.2.5 D1 Cd वि-; T1 हि; G3 अपि; Ca.s अभि- (as in text). — [d]) D1.3 T1 G (except G2) M1.2 संवर्धितो (M2 °ते); Cs संरक्षते; Ca.d संवर्धते (as in text).

26 K3 missing (cf. v. l. 15). K5 om. 26[ab]. — [b]) K1.2.4 प्रशंसा (for -प्रशंसे). B3 D2.9 न (for च). K1.2 भवेत्तथैव; K4 corrupt; B2.3.5 D2–4.9 T1 G1.5 भजंत एनं; B4 D7 T2 भजंतमेव (D7 °नं); Dn D5.6 भजंतमेवं; Ds भजंत एवं; D1 भवंत एव; G2.4 भजंति चैनं (for भजेत एनं). — [c]) D1 परेष्वेनं; D9 परश्चैनं (for परस्त्वेनं). Cs cites परस्तु. — [d]) K4 D9 M5 °वृत्ते; Cs °वृत्तं (as in text). K1.2.5 B3 °वृत्त(K1 B3 °वृत्तं)त्वमेव.

27 K3 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K2.4.5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1.2.5 M2.5 स त्वां; Ca.d.s सोहं त्वा (Cs त्वां). K4 (marg. *sec. m.*) गर्ह्यो; Dn1 D3.4 गर्हं; Ca.d.s गर्हे (as in text). — [b]) T1 नाशो; Cs अन्तो (as in text). G4 च (for अयं). — [c]) K4 D1 न; Ca.d.s नो (as in text). K5 अयं; G5 इयं; Ca.d.s इदं (as in text). K1.2.4 D2 G2.5 तव कर्मापराधः; D9 तव कर्मानुरोधात्; Cn.s कर्म तवापराधात्.

28 K3 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K2 किल पुत्रेषु; K4 D1.2 G3.5 जातु पुत्रेषु; K5 Ds D8.10 T2 जात (T2 also °जातु)पुत्रस्य; B (B1 missing) Dn D3–7 जातु पुत्रस्य; D9 राजपुत्रेषु; Cs अजातपुत्रेषु; Ca जातपुत्रेषु (as in text). — [b]) K4.5 G3.5 वशं गतः; B (B1 missing) Dn1 D2–10 T2 M5 वशं गत्वा; Dn2 वशे कृत्वा; T1 G1 वशं हंता; G4 वंशांतगः; Ca बलं गंता; Cd.s वशं गंता (as in text). K5 D2.3 G2 नरेंद्रः. D7 सर्वलोकेषु राजन्. — [c]) B (B1 missing) Dn D3–7.10 कामात्म(Dn2 °त्मा)नः; T G1.3–5 यदा(G1 °था)त्मानं; G2 कामात्मना; M किमात्मानं; Cd.s कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघ्यसे; K5 श्लाघता; B (B1 missing) Dn2 D5 Cn श्लाघनो; Dn1 Ds D3.4.7.10 T2 श्लाघनाद् (Ds D7 °ना); D1 श्लाघतां; D2 प्लाघ्यतां; D9 corrupt; T1 श्लाघते (for श्लाघसे). — [d]) B (B1 missing) Dn D3–7.10 T2 नागाः; Ds मा गाः; Cs नान्यत् (as in text). B2.4.5 D (except D1.2.7–9) T2 शमं; B3 समं; Cd.s शमात् (as in text). S (except T2) पश्यसि पाक(M2 काल)मस्य; Cs as in text.

29 K3 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K5 प्रग्रहत्वं; B3 प्रग्रहात्तु; B4.5 Dn1 D2–8.10 T2 संग्रहात्वं; G2 प्रग्रहत्वान्; G3 संग्रहत्वं (for प्रग्रहात्त्वं). Ca.d cite प्रग्रहात्. — K1 (hapl.) om. from त्वं up to निग्रहात् (in [b]). — [b]) K4 Dn1 D6.8 T1 G5 M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च; G3 निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात्. — [c]) G3.5 स्थितां (for स्फीतां). K (K3 missing) G2 बहुरत्नाम्; T1 दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्). K5 समेतं; T1 न दत्तां (for अनन्तां). — [d]) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1.4.5 M2.5 अशक्तः (for न शक्तः). K1.2.5 D3 कौरवेश; B4 Dn1 कौरवेंद्र (for कौरवेय).

30 K3 missing (cf. v. l. 15). The portion of the text from 30 up to 5. 33. 34. is lost in Dn2 on a missing folio (24). — [b]) K4.5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २

एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५ C. 5. 975 B. 5. 33. 5 K. 5. 33. 5

Dn1 D8 D1-5.7.10 T2 C8 अभिपद्ये; D6 विपद्ये; D9 निबोध; T1 G अनुपद्ये; Cn प्रपद्ये; Ca.d निपद्ये (as in text). K1.2 D3 प्रपद्य; D7 नरेंद्र (for नृसिंह). — d) K (K3 missing) D1 समग्रं; D7 त्वयोक्तं; G3 M यथोक्तं (for समेताः). — After 30, K4.5 B (B1 missing) D (except D7; Dn2 missing; D1 marg.) T G (except G3) ins.:

165* धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथं; K5 D1 T1 G1.5 स्वाव°; D2 त्वाव°; D9 G2.4 आव° (for अस्याव°). K4 B (B1 missing) D10 Ca.n परेहि; K5 D1.2 परेत्य; D9 T1 G1.4.5 समेत्य; G2 प्रविश्य (for परैहि). — (L. 2) K4 D5.6 T2 सुखं प्रपद्यस्व; K5 D3 D1-4.9.10 G1.2.4 सुखं प्रपद्य (D9 °द्ये:); T1 प्रपद्ये; G5 सुखं प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व). Cd. s cite प्रपद्य (then reading probably स्वशयनं). — (L. 4) K5 B5 Dn1 D8 D5.6 T2 G2 समेताः (cf. 30d); B2.3 यथावत्; D8 समग्रं; G1.4.5 यथोक्तं (for त्वयोक्तम्).]

Colophon missing in K3 Dn2; B1 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B (B1 om.) D8 D1.2.5-7.9 T2 G1.2 M1.2 संजययान; to it K5 D1.2.5 G1.2 M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name:* D8 संजयहस्तिनापुरगमनं; D10 संजयागमनं; T1 G1 M संजयप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5.7 31; D6 (*sec. m.*) 29; D8 S 32 (M 33). — *S'loka no.:* Dn1 32; D8 33.

33

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15); 1-92a is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37), and 1-34 is missing in Dn2 (cf. v. l. 5. 32. 30). K3 and B1 are mostly ignored in this adhy.

1 a) Most MSS. द्वास्थं. G3-5 चाह; M3.4 त्वाह (for प्राह).

2 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 G3-5 प्रेषितो (for प्रहितो). — b) T1 G4 द्वाःस्थः; G5 सूतः (for दूतः). — c) D1.9 त्वा (for त्वां). K2 D9 T1 G1.3.5 M °प्राज्ञ (D9 M1.2.5 °प्राज्ञो); G4 °बाहो (for °राजो). — d) K2.5m G3-5 M महाराजो; K4 D1.3.4.7 °प्रज्ञो; K5 T2 °प्राज्ञो; D8 D5.6.10 °प्रज्ञ; T1 G1 धृतराष्ट्रो. K1.4.5 B2.3 D1.9 G1.3.5 दिदृक्षते.

3 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — b) K2 Dn1 D3.4.7.9 राजनिकेतनं; G3 राज्ञो निवे°. — d) B (B1 missing) D3.9 G3 M2 द्वाःस्थं. G1 मा (for मां). K1 प्रतिबोधय; B3 D5.6 T2 प्रतिपादय; D3.4.7-9 संनिवेदय; M5 प्रतिवेशय; Ca. d as in text. G2 प्राप्तं प्रतिनिवेदय.

4 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) G3 महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो). — d) D3 G3.4 करोमि (for °तु).

5 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) D (except D1.2.6.8.9; Dn2 missing) T G5 महाप्रज्ञं. — d) K1.4.5 B2.4.5 D (except D8; Dn2 missing) T2 नाकल्पो; K2m नासमयो; G3 नाकार्यो; G4 न कालो; Ca नाकाल्यो (as in text). Cd cites अकाल्यं.

6 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — c) K1.4.5 B (B1 missing) D (except D8; Dn2 missing) T2 G5 अकल्पो (D1 °काल्यं); G3 अकार्यो (for अकाल्यो). — d) S (except T2 G2.5) महाराजो (for जातु राजा). B (B1

C. 5. 976
B. 5. 33. 6
K. 5. 33. 6

द्वाःस्थ उवाच ।
प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११
यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२
विदुर उवाच ।
अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

---

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति). G2 अब्रवीत्पुनः (for ब्रवीति माम्). — After 6, G3 reads 13.

7 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7–8. — b) G2 प्रांजलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं). — For 7, K (K3 missing) subst.:

166* एवमुक्तः प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn2 missing (cf. v. l. 1); G3 om. 8 (cf. v. l. 7). Before 8, G5 ins. विदुरः. — a) K5 D5.10 महाप्रज्ञ. — c) K2 किंचित्त; K4 Dn1 D2 किंचिच्च; B3 किंचित्तु (for किंचन). D3.4.9 यदि (D9 °च्च) किंचिन्मया कार्यं; D6 वचनं तव कर्तव्यं. — d) B3 किं करोमि (for अयमस्मि). — After 8, T1 G1.4 read 13–14.

9 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — b) D5 T1 G5 तु; G4 स (for च). D9 G4 मा (for मां).

10 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 अथ (for तस्य). K4 अथ; B3 D1.2 G2 तत्; G4.5 अस्य (for अद्य). B3 कुरुराजस्य; G3 °सिंहस्य. — c) B3 D1.2 S (except T2 G1) दहन्मे (B3 °हंते; G5 °हते) सर्वगात्राणि.

11 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — b) K5 B (B1 missing) D (Dn2 missing) यदनु-; G1 यद्यत्र (for यदिह). — c) K4 च हि (for ब्रूहि). K (K3 missing) हितं (for हि नः). — d) D1.2.9 G3 शुचिः; G2 यतः (for ह्यसि). M अर्थधर्मविशारदः.

12 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — c) G5 प्रयांति (for गतानि). — d) K1.2.5 अत्र (for एव). B3.5 मेद्य; G2 मेत्र; G5 मम; M च मे (for हि मे). K2 अस्ति; D2.9 अत्र; D6 च; G5 इह (for अद्य). K1.4.5 (sup. lin.) B3.5 D1.3.4.7.8 G2 M Cn प्रचिंता; K5 प्रशंसा; T2 विचिंता (for ऽद्य चिन्ता). — After 12, S (except T2) ins.:

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-
त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।
यथा च नस्तात हितं भवेत
प्रजाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T1 G (except G2) त्वं (for सर्वं). — (L. 2) T1 G M4 (sup. lin.) मनीषितं (for सान्त्वं तस्मै). — (L. 3) T1 G1.5 भवेच्च; G3–4 भवेत्तत् (for भवेत). — (L. 4) T1 G प्रजाश्च सर्वाः (G1 m तन्मे) सुखिता भवेयुः.]

13 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 13–14; G3 om. 13. T1 G1.4 read 13 and 14 after 8; G3 reads 13 after 6. — c) N (except B5; B1 Dn2 missing; D6 om.) चौरं (for चोरं). Ca cites हृतस्वः, कामी, चौरश्च. — After 13, G2 reads 15ab.

14 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 14 (cf. v. l. 13); G3 om. 14. For T1 G1.4 cf. v. l. 13. — b) G4 M1.3.4 अस्पृ° (for न स्पृ°). — c) B (B1 missing) D (except D1.9; Dn2 missing; D6 om.) T2 G5 च (for न). — d) G1.4 M1 (sup. lin. as in text).3.4 गृध्नन् (for गृध्यन्). K5 B (B1 missing) D (except D1.2.9; Dn2 missing; D6 om.) न परितप्य(D5 D8 before corr. °प्स्य)से (for विपरि°).

15 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G2 reads 15ab after 13. — a) T1 G अहं (for ते). K4 सर्वं; T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५
विदुर उवाच ।
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९ C. 5. 994 B. 5. 33. 19 K. 5. 34. 26

क्षत्तः (G3 त्वत्तः) (for धर्म्यं). — b) K (K3 missing) D1.2 T1 G4.5 निः॰ (for नैः॰). — c) K1.2.4 वै (for हि). — d) T1 G1.3 प्राज्ञसत्तमः.

16 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., K (K3 missing) D1.2.7.8 S (except T2) ins.:

168* राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ।
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् ।
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

[(L. 1) D7 राजन्; G3-5 M राज- (for राजा). K5 D7 अधिपो (for अपि यो). — (L. 2) K2 G5 प्रेक्ष्यः; Cn प्रेष्यः (as above). T1 G M प्रेषिता (G5 प्रेक्षिता); Cn प्रेषितः (as above). M3-5 सोस्तु (for चैव). — (L. 3) D1 तत्र; D2 त्वं तु; D8 त्वं च (for च त्वं). S (except T2) विपरीतः सपुत्रस् (T1 G1-3 ॰त्र) त्वं. Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न. S (except T2) लंभितः (for संमतः). — (L. 4) K5 D7 Cn अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव. S (except T2) धर्म्यया; Cn धर्मात्मा (as above). — (L. 5) K1.5 D7 सत्यात्परा॰; T1 G3-5 M ॰क्रमः. — (L. 6) K5 D7 गुरुत्वात्. K2.4 D2.8 M तितिक्षति; Cn as above. — (L. 7) D1.2 सौबले च; S (except T2) दुःशासने (for सौबलेये). S (except T2) राजन्कर्णे च (M ॰र्णेष) सौबले. — (L. 8) S (except T2 M5) आत्मनो (for कथं त्वं). D2 शांतिम् (for भूतिम्). — (L. 9) S (except T2 M5) असंरंभः (for समा॰). K1.5 D1.7.8 आत्मज्ञानसमा॰. — Of this passage, lines 1-6 are an anticipation (with variation) of 5. 34. 81-83; and, similarly, lines 7-8, of 5. 35. 66. The Bombay ed. of the comm. of Nīl contains a comment on this passage with the remark: क्वचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an *interpolation* made in the *comm.* by some modern Pandit! The MSS. of Cn ignore this portion of the comment altogether. The passage is unnoticed in Ca.d.s!] — After the above, K1.5 D2.7 read 17cd (*repeating* it in its proper place); while S (except T2) cont.:

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः ।
एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राज-
न्स्रुक्च द्रोणी वोढनी पीडनी च ।
एतद्राजन्ब्रुवतो मे निबोध
एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽसच्च सच्च ।

[(L. 2) M तक्ष्याद् (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 पेढनी; G1 वोटनी; G2 वोडिनी; G3.4 वेधनी (for वोढनी). — (L. 5) G1.3.4 वै; G2 च (for पुरुषात्).]

— e) K5 T1 G3-5 आस्तिकः श्रद्दधानश्च.

17 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) D9 अमर्ष॰ (for हर्ष॰). D9 दंभः; Cs दर्पः (as in text). — b) K1.2 Cs अमान्यमानिता. — K1.5 D2.7 read 17cd for the first time after 168* (cf. v. l. 16), *repeating* it here. — c) K1 (before corr. as in text). Dn1 D3.4.9 T2 G (except G5) अर्था (for अर्थान्). — d) = 18d, 19d, 20d etc. — After 17, T1 G1.3 M read 20; while D2 ins.:

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
कितवेन कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

[= (var.) 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255.]

18 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 18-20; D9 G4 om. 18-19; B2 om. 18. T1 G1.3 M transp. 18 and 19. — a) K2.4.5 मंत्रं (for कृत्यं). M विंदंति (for जानन्ति). — b) D2 मित्रं (for मन्त्रं). K2.4.5 m बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ये. — c) K2 अभि- (for अस्य).

19 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 D6.9 G2.4 om. 19 (cf. v. l. 18); G3 om. 19-26. T1 G1.3 M transp. 18 and 19. — a) K2 D3 निघ्नंति; T2 विंदंति. — c) T1 G5 M च (for वा).

20 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 G3 om. 20

C. 5. 990 B. 5. 33. 20 K. 5. 33. 27 यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf. v. l. 18, 19). T1 G1.6 M read 20 after 17; G2, after 22. — a) K4 Dn1 D7 संचारिणी; all comm. संसा° (as in text). — b) G2 धर्मार्थौ वशमुच्यते. — c) D7.8 कामार्थं न; G5 कामाद्यार्थं. — After 20, D7 ins.:

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 21 (cf. v. l. 19); G4 om. 21ab. — b) K2 हि कुर्वते; Ds च कुर्वति; G2 M उपकुर्वते. — d) D9 G2 पुरुष° (for भरत°). B (B1 missing) Dn1 Ds D3–8.10 T2 नराः पंडितबुद्धयः (B3 °वृत्तयः; Ds2 °मानिनः).

22 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K2 D10 G3 om. 22 (cf. v. l. 19). — b) K1 D1 चार्थान् (for चार्थं). Cs cites अर्थं (as in text). D3–6 T2 (by corr.) च; Cs न (as in text). D1 M कामं; D3 (sup. lin. as in text). 4.5.9 G5 कामान्; Cs as in text. — c) K4 असंस्पृष्टः; T G5 संपृष्टः; G4 संसृष्टः; Ca.d.s असंपृष्टः (as in text). K1 B2.3 Dn1 Ds D3–6.8 T2 ह्युपयुंक्ते; D1 व्यपयुक्ते (sic); D9 नोपयुंक्ते; Cs उप°; Cd.n व्युप° (as in text). K1.4.5 (m as in text) परस्य; D3.4.6 T G4.5 परार्थं; Cd.s परार्थे (as in text). G1.2 M न संसृष्टोप्युपयुंक्ते परार्थं. — d) D2 प्रथितं (for प्रथमं). — After 22, G2 reads 20.

23 =(var.) Hitopades'a (ed. Peterson) 1. 127. — Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 23 (cf. v. l. 19). — c) D3.4 T1 G (G3 om.) न वि- (for च न). — d) D5 °मानिनः (for °बुद्धयः). K1 पंडिता भरतर्षभ.

24 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 24 (cf. v. l. 19). — a) K2 S (except T2 G2; G3 om.) प्रकुरुते; Ca.d प्रक्रमते (as in text). — b) G5 नांतर्विशति; Ca.d.s as in text. K4 G5 कर्मणां; Cs as in text.

25 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 25 (cf. v. l. 19). — a) K4 आर्यें (for आर्य-). K4 रंस्यंति; D2 सज्यंते. — b) B3 Ds D9 G5 M4 भूति(D9 °तिं)कर्मणि. B3 युज्यते (for कुर्वते). — c) Ds हेतुं (for हितं). T1 G1.5 M transp. च and न. T G1.4.5 अभ्यसूयंते; M अप्यसूयंते. — d) D9 S (except T2 G2; G3 om.) पुरुषर्षभ (D9 °भाः).

26 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B2 G3 om. 26 (cf. v. l. 19). — a) K (K3 missing) आत्मसन्माने. S (except T2 G2; G3 om.) न प्रहृष्यति संमाने. — b) K1 D3.4 M2 अपमानेन (K1 °ने च); K2.4.5 D8 G4 अवमाने च (for अवमानेन). K (K3 missing) कुप्यति (for तप्यते). D6 न तप्यंते परोदये. — c) K4 D1 G1.4 गंगा- (for गाङ्गो).

27 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B4 G3 om. 27–28. M transp. 27 and 28. — a) S (except T2; G3 om.) मनोज्ञः; Cs तत्त्वज्ञः (as in text). Cn cites तत्त्वं. — d) S (except T2; G3 om.) स वै (for नरः). — After 27, T1 G1 reads 39.

28 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B4 G2.3 om. 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28. — ab) K2 B2.5 Ds ऊहावान्; D8 ज्ञानवान्; Ca ऊह° (as in text). Cd.n.s cite ऊहः. D6 प्रवृत्तिमाश्रिमित्तज्ञो शुद्धतामनुभाववान्. — c) S (except T2; G2.3 om.) शुद्धवाक्यस्य (G1.4 °श्च) (for आशु ग्रन्थस्य). K1 D2–4.8 यः (for च). — d) K2.4.5 B (B1 missing) Dn1 Ds D1.5–7.9.10 T2 यः स; D8 स च (for स वै).

29 Dn2 missing (cf. v. l. 1). Dn1 om. 29. — a) D3.4 शास्त्रं; Ca.d.s श्रुतं (as in text). K1 चैव (for यस्य). — b) D2 यस्य (for चैव). — d) D8 D9.

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८ C. 5. 1009 B. 5. 33. 39 K. 5. 33. 47

लभेत्तु (for लभेत). — After 29, G3.4 M1 read 39.

31 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) Ca स्वमक्षं (for स्वमर्थं). D2 सं- (for यः). — b) Ca पराक्षं; Cd.s परार्थं (as in text). ❀ Ca: परार्थमिति असम्यक् । ❀ D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति. — d) T1 G1.5 स (for च). T1 G1 इहोच्यते; G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते). K1.2.4 तमाहुर्मूढलक्षणं; D2 यः स मूढतमो नरः. — After 31, D8 ins.:

172* यः प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु सज्जते मूढस्तमारूढच्युतं विदुः ।

On the other hand K4 ins. 173* after 31.

32 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 32–34. — a) G4 M1.3.4 अकामां; Ca as in text. G5 यः कामयते (for कामयति यः). — b) G3.4 M1.3.4 कामयानां. K5 B (B1 missing) D (except D1.2) T2 G2.3 परित्यजेत् (G3 °जन्) (for परिद्विषन्). — T2 om. 32d–34c. — d) = 33d, 38d. K1.2.5 °लक्षणं (for °चेतसम्).

33 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 T2 om. 33 (cf. v. l. 32). K2 reads 33 after 35. — 33ab = Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3. 231ab. — b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात्. — d) K1.2.5 D8 मूढलक्षणं.

34 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 34 (cf. v. l. 32); T2 om. 34abc. — a) Ca cites सेव्यानि. — b) K2 D3 Ca विचिकित्सति. — c) D9 क्षिप्रार्थी; G5 क्षिप्रस्य; Cd.s as in text. — d) K1.2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम. — B (B1 missing) D (except D1; Dn2 missing) T2 ins. after 34: K4 (which om. 32–34) ins. after 31:

173* श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for दैव°). D3 अपि; D3.4 च (for न). D2–4 न; T2 वा (for च). — (L. 2) D2–5.8.9 T2 भजते (for लभते). Ds2 D3.10 मूढचेतसं (D2 °नं).]

35 35ab = (var.) Hitopades'a 2. 45. — Dn2 resumes! — a) G3.4 M संप्रविशेत् (for प्रविशति). — b) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — c) K1 D2 T1 G5 विश्वसिति. T1 G M अप्रशांतेषु; Ca.d अप्रमत्तेषु (as in text). B (B1 missing) Dn Ds D8–10 T2 अविश्वस्ते विश्वसिति (Ds1 D8 °सति; T2 °सीत); D1 विश्वसेच्च: प्रमत्तेषु. — d) K2 नराधिप (for °धमः). — After 35, K2 reads 33.

36 a) K1.2.4 D1.6.8 G2 परान्; Dn2 एवं (for परं). — c) D1 यस्तु; D8 यच्च. K1.2 कुप्यति (for क्रुध्य°). B (B1 missing) D (except D1–4.8) T2 अनीशानः; G3 अशक्तः सन्; M नीचः सन् (for अनीशः सन्). — d) D1 वै; G4 तु (for च). K1.4 मूढः सदा; T1 G (except G2) मूढतरः. D3.4 नृप (for नरः). K2 मूढचेता नराधिप.

37 a) G5 वधं (for बलं). D8 अज्ञात्वा; G5 आस्थाय (for अज्ञाय). — b) Dn1 Ds D3.4.8 T G (except G3) M5 °परिवर्जितः. — c) D1 वै कामं; Ca.d.s नैष्कर्म्यात् (as in text). S (except T2 G2) असाध्यं कर्म यः कुर्यात्. — d) D7 स (for इह).

38 G2 om. 38–39. — a) D3.4 G3 अशिष्यान्; Ca.d अशिष्यं (as in text). — b) D1 न (for च). D1 शिष्यं; Ca.d.s शून्यं (as in text). T1.2 (before corr. as in text) G (G2 om.) M1 (sup. lin. as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4.5 M1 °ष्यं) न शास्ति च (T2

C. 5. 1010 B. 5. 34. 40 K. 5. 33. 37 अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को [illegible]शंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते). — ^{c}) Dn1 कमर्थं; Dn2 कंदर्पं; G5 कातर्यं; all comm. कदर्यं (as in text). Ds2 ग्रसते (for भजते). K2 Ds D9 T1 G (G3 om.) तु (for च). — K4 om. from 38^{d} up to वासश्च in 40^{b}. — ^{d}) G5 विदुर् (for आहुर्). K1.2 मूढलक्षणं; D8 मूढचेतनं.

39 K4 G2 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 G1 read 39 after 27; G3.4 M1, after 29. — ^{b}) K2 D1.2.8 T G1.4 च (for वा). — ^{d}) G5 यः पंडित इहोच्यते.

40 K4 om. up to वासश्च (cf. v. l. 38). — ^{b}) K3.5 (*sup. lin.* as in text) धत्ते; Ca वस्ते (as in text). K1 सु- (for च). — ^{c}) K1 असं° (for योऽसं°). G5 Ca भूते° (for भृत्ये°). — ^{d}) K2 (m as in text) पुमान्; G3 स्मृतः (for ततः).

41 ^{b}) D9 G3–5 M1.3.5 महाजनाः; Ca as in text. — ^{c}) S (except T2 G1.2) तत्र मुच्यंते (T1 लुप्यंते); Ca विप्र° (as in text). — ^{d}) K2 B2 पापेन; Ca दोषेण (as in text).

42 =(var.) Pañcatantra 1. 219; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1355; =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), ed. R. Schmidt (Leipzig 1893), p. 101. — ^{a}) G5 द्वि (for न). — ^{b}) G2 धनुर्भृता; G3 M (except M1) महेषुणा. — ^{d}) D2 हंति (for हन्याद्).

43 D6 om. 43. G4 transp. 43 and 44. — ^{a}) S (except T2) द्वौ; Ca.d.s द्वे (as in text). — ^{b}) K1.2.4 Dn1 D1–4.7.8 G5 वशीकुरु; Ca वशे कुरु (as in text). — ^{c}) G4 हित्वा; Ca.d जित्वा (as in text). B1 D2 T विजित्वा; Ca विदि° (as in text).

44 G4 transp. 43 and 44. — ^{a}) T1 G विषधरो. — ^{b}) K3 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr.) एकेन (for एकश्च). — ^{c}) Ds D9 °राज्यं (for °राष्ट्रं). — ^{d}) K1.5 (orig.) मंत्रनिश्रवः; K2.4.5 (*inf. lin.*) °निश्चयः; B (B1 missing) Dn D2–7.10 T2 (before corr. as in text) G2 Ca.s °विप्लवः; D1 °निस्रवः; D8 °विश्रवः; T1 °विश्रवं.

45 =(var.) Pañcatantra 5. 88. — ^{b}) D2–4.7 स्वार्थान्; T1 G1–4 चार्थं; G5 शास्त्रं (for चार्थान्). — ^{d}) S (mostly) जाग्रियात्.

46 ^{ab}) D1 अद्वितीयस्य (for °तीयं तद्). K2 D8 transp. तत् and यत्. K4 Dn1 Ds D9 °बुध्यते; Ca.d as in text. — ^{c}) T1 G1 संयानं; G3 संधानं (for सोपानं).

47 =(var.) B. 12. 160. 34. — ^{a}) G3 क्षमावतो. — ^{b}) K (K3 missing) B2.3.5 Dn Ds D2–10 T2 G2 उपपद्यते; D1 एव लभ्यते (for °लभ्यते). — After 47, N (K3 B1 missing) T2 G1.2 ins.:

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

[K (K3 missing) D1 G2 अपि (for अस्य). D5.6 T2 धनं (for बलम्). G2 क्षमया हि परं बलम्.]

D2 (marg.).3.4.7.10 T2 G1 cont.:

175* क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L. 3) D10 transp. किं करिष्यति and दुर्जनः.]

D2 (marg.).3.4.7.10 (marg.) T2 G1 cont.: K (K3 missing) B (B1 missing) Dn Ds D1.5.6.8.9 G2 ins. after 174*:

176* अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca.d.s! — (L. 1) K (K3 missing) B2.4 D2–4 G1.2 चापि; D1 अपि (for चैव). G2 वर्जे° (for योज°).]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५ C. 5. 1032 B. 5. 33. 62 K. 5. 33. 69

---

48 c) B3 Dn D5 D3-7.9.10 T2 तृप्तिः; D8 T1 G (except G2) M तुष्टिः (for हृष्टिः).

49 =(var.) C. 2. 1958; 12. 665, 2049; 13. 2180. — b) D1 G1.5 M (except M2) सर्पौ. Dn2 D1 S (except T2 G2) बिलशयाविव; D7 °शयानि च. — c) K2 om. च. K4 विरोद्धंतं; B3 अवियोद्धारं; B6 Ds2 D5-7.9 S (except T1) अप्ययोद्धारं; D1 अप्यरुंधानं (for अविरोद्धारं). — After 49, D2 ins. 180*, followed by 178* (cf. v. l. 54, 52). On the other hand, T1 G1.4.5 ins. after 49:

177* पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।,

followed by line 2 of 179* (cf. v. l. 52).

50 b) K2.5 Dn1 D7 विराजते; D9.10 [ऽ]धिरोचते; S (except T2 G2) महीयते; Cd.s विरोचते (as in text). — c) T1 G (except G2) M न ब्रूयात्; T2 (before corr. as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्). Dn2 D1.10 कंचित् (for किं°). — d) K1 B2.4.5 Dn Ds1 D5.6.9.10 T2 [ऽ]नर्चयंस्तथा; K4 B8 नार्चयंस्तथा; K5 D3.4.7.8 नाश्रयंस्तथा; D2 G2 [ऽ]नर्थयंस्तथा; T1 G1.3-5 नार्थयेत च; M नार्थयीत च.

51 d) D1 S (except G2; T2 by corr.) मूर्खाः (D1 लोकाः) पूजितपूजकाः. Cd cites लोकः. — After 51, D2 G2 ins. 179* (cf. v. l. 52).

52 B4 om. 52. — b) K (K3 missing) शरीरस्यावशोष(K1 °षि)णौ; B (except B8) Dn2 D2-4.9 T G1 M1 (sup. lin.) Cs °परिशोषिणौ; Ds G2 °परिशोषकौ. — cd) M1 (sup. lin.).2-4 both times यत् (for यः). — K2.4.5 D8.10 ins. after 52: K1, after 54: D2.7, after 180*:

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[=(var.) Pañcatantra 1. 345. — (L. 1) K5 D10 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके). D8 °भेदकौ (for °भेदिनौ). — (L. 2) D2 (marg. sec. m.) स्वामिना संप्रयुक्तश्च.]

After the above, K4 D10 ins. 180* (cf. v. l. 54). — K2 D10 ins. after 53: K4, after 180*: K5 D8, after 178*: Dn D5-7 T2, after 52: D2 G2 after 51: T1 G1.4.5 (all four om. line 1), after 49:

179* द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ।

[(L. 1) Dn द्वावेव (for द्वाविमौ). — (L. 2) T1 G4.5 वै (for च). T1 G4.5 सारंभः (for कार्यवान्). D8 अथ (for एव). K2 कार्यारंभश्च भिक्षुकः.]

— After the above, K5 D8 ins. 180*.

53 a) G5 लोके (for राजन्). — b) D1 सर्वस्य (for स्वर्ग°). — d) K5 M4 प्रताप° (for प्रदान°). — After 53, K2 D10 ins. 179*.

54 =(var.) C. 12. 798. — a) T1 G5 M1 (sup. lin.) न्यायार्जितस्य. K1.2 D2.6 T1 G1.5 M1 (sup. lin.) वित्तस्य. — b) K2 विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ). D1 T1 G1.5 व्यति° (for अति°). — After 54, K1 ins. 178*. — K2 Dn D5-7 T2 ins. after 54: K4 D10, after 178*: K5 D8, after 179*: D2, after 49:

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) Dn1 D5-7 T2 विनिक्षेप्यौ (for निवे°). K2.4.5 D8 द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट°; D2 द्वाविमावप्सु निःक्षेप्यौ (for the prior half). K2.4 D8 कंठे; D5.6 गाढं (for गले). D5.6 गले (for दृढां). — (L. 2) K4 D3-5.7 T2 धनिनं चाप्यदातारं. Cn cites अप्रदातारं.]

— After the above, D2.7 ins. 178*.

55 a) D2 अन्यो; Cs.np त्रयो (as in text). K5 B8 D5.6 T2 Cn उपायाः; D2 न्यायः; Cd.s.np न्यायाः (as in text). — b) K2 किल भारत (for भरत°). — d) K1 तत्त्व°; K2.4 D2 G2 Cd.s वृत्त°; D1 वृत्ति°; D3.4.7 G1.3.5 M धर्म° (for वेद°).

56 =(var.) Hitopades'a 2. 63; =(var.) Śārṅ-

C. 5. 1083
B. 5. 33. 63
K. 5. 33. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

---

gadharap. 1366. — c) K2 यथावृत्तं (for यथावत्तान्).

57 = 1. 77. 22; = (var.) Manu 8. 416. — b) D1 भार्या दासास्तथा सुताः. — d) D1.7 S (except T1 G2) एते (for ते). — After 57, N (except K1.2.5 D1; K3 B1 missing) T ins.:

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । [5]
त्रीनेतान्शरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L. 1) B2.4.5 D3.4.7.8.10 °भिमर्षणं; Ds2 °भिदर्शनं. — (L. 2) K4 D2 सुहृदां च; D3.4 शुश्रूषोश्च; T2 (by corr.) विहितस्य (for सुहृदश्च). B2.4 Ds D5.6.8–10 T2 भयप्रदाः (for क्षया°). — (L. 3–4) = Bhagavadgītā (Vulg.) 16. 21. K4 D3.4 एतत् (for इदं). — After line 4, T1 reads 58. — K4 B5 Dn T1 read lines 5–6 after line 8. — (L. 5–6) Om. (hapl.) in B4. D2 T1 विषमानपि न त्यज्येत्; D3.4 °मेष्वपि न त्यजेत्. — (L. 8) Dn1.n2 (before corr.) D3.4.7 कृत्वा; Cn कृच्छ्रात् (as above).]

58 T1 reads 58 after line 4 of 181*. — a) K2.4 अपि; S (except T2 G2 M5) हि (for तु). — b) K1.2.5 D8.9 विंद्यात्; Dn1 D2–4 जह्यात्; M4 (*inf. lin.* as in text) विद्वान् (for विद्यात्). — cd) D1 transp. अल्पप्रज्ञैः and न दीर्घसूत्रैः. D1 प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्). B3 Ds1 (*sup. lin.*) Cn.s रभसैः; Cd.np.sp अलसैः (as in text). K1 Cd.ap.np अशनै°; Ds D6.9 अबलै°; Ca.s चारणै° (as in text).

59 a) S (except T2) चत्वारस् (for चत्वारि). — b) D5.6 श्रेयः (for श्रिया). K1.2.4 D2 G2.4.5 M1 अभियुक्तस्य (K2m अवियुक्तस्य); M2–5 Cd °भूतस्य (for °जुष्टस्य). K1 मनुष्यधर्मे; Ds D9 G4 गृहस्थधर्मैः (for गृहस्थधर्मे). — c) B2 T G1 (before corr.).2.3.5 M Cap श्रान्तः; D3.4 आर्तः; G4 शान्तः; Ca.d.s वृद्धः (as in text).

60 a) D9 G1.2 M5 °प्राज्ञ; T1 G5 M1–4 °प्राज्ञः (for °राज). — b) K2 श्रेयस्कानि; K5 B (B1 missing) Dn Ds D3–7.9.10 T2 M5 Ca.s साद्यस्कानि; D1 यशस्यानि; G3 सदृशानि; G4 सद्यस्तानि; Cd as in text. — d) T1 G5 एतानि; G3 तानि (for इमानि). G4 M (except M1) तानि वक्ष्यामि मे श्रृणु.

61 a) Ds दैवतानां (for देव°). Cn cites देवताः. — b) K2 महात्मनां (for च धीमताम्). — d) M3.5 विनाशः (for °शं). M3–5 °कर्मिणां (for °कर्मणाम्). — After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbhakonam ed. ins. the foll. stanza (which is noticed in the comm. of Arj., but *not* found in our MSS.!):

182* चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥

[= 1. 85. 24; = (var.) 5. 35. 38.]

62 a) G3 पंचैव तु (for पञ्चाग्नयो). G3 M मनुष्याणां. — b) D1 समंततः (for प्रयत्नतः).

63 a) D3.9 G4 पूजयेल्लोके. — b) T1 G1.4.5 चाप्नोति (for प्राप्नोति). G2 पुष्कलं (for केवलम्). — c) K1.2.4 ब्राह्मणान्; S (except T2 G2) च भृत्यान्; Cs मनुष्यान् (as in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१ C. 5. 1059 B. 5. 33. 84 K. 5. 33. 91

---

64 c) Dn1 D8 अमित्रमित्र(D8 °त्रा)मध्यस्था. — d) S (except T2) उदा(T1 अथा)सीनोपजीविनः.

65 =(var.) C. 12. 8782; =(var.) Manu 2. 99. — b) K1.2 स्यात् (for चेत्). — c) K2 D8 Cs क्षरति; T1 द्रवति; G4 द्रवते; G5 M स्रवते (for स्रवति). — d) D1 हरेः; D2m.3.4 T2 गिरेः; Ca.s दृतेः (as in text). B3.4 D7.8.10 पात्रा° (for पादा°).

66 =Hitopades'a 1. 25. — a) K1 एते (for दोषाः). — b) D7 G3 हंतव्या (for हात°). K1.4 बृद्धिम्; K2 श्रेयः (for भूतिम्). — c) D3.4 मानं (for निद्रा). K2 मोहः; K5 मानः; D3.4 निद्रा; D7 मानं; Cs तंद्रा; Ca.d तन्द्री (as in text). K1 तंद्रा भयं क्रोधनिद्रा.

67 =(var.) C. 12. 2090; =(var.) Pañcatantra 3. 71. — a) B3 मति° (for षडि°).

68 =(var.) C. 12. 2091; =(var.) Pañcatantra 3. 72. — a) K1 B3 भर्तारं (for राजानं). — G2 om. 68c–70b.

69 G2 om. 69 (cf. v. l. 68). — a) T1 G (G2 om.) एते (for एव). G5 जीवता (for तु गुणाः). — b) K2 D5 D9 G4 M कथं° (for कदा°). — c) K2 अहिंसा च (for अनालस्यम्). — K4 D1–7 T2 ins. after 69: B Dn D5 D8–10, after 72: T1, after 70:

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थांश्च प्रयोजनम् ।
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः
सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।
ईर्षुर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ।

[(L. 1) Om. in K4. D1.2.5.6.8 T2 मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्). D8 अनपेक्षणात् (for अनवे°). — (L. 2) D8 वृषलसंहतिः; D7 विमलसंगतिः. — (L. 3) D2 एतान् (for एते हि). T1 नरं (for नित्यं). D2 सर्वो° (for पूर्वो°). — (L. 4) K4 D1 आचार्यान्. Dn1 D3.4.6.7 T2 कृतकृत्या नरेश्वरं. — (L. 5) K4 D1–4.6 T च (for तु). Dn1 D6 कृतार्थश्च. Dn D8 (before corr.) T1.2 (before corr. as above) प्रयोजकं; D8 (after corr.) प्रयोजकान्. — (L. 6) B3 निर्गदाः; T2 ह्यरोगाः (for आतुराः). K4 B (except B3; B1 missing) D5 D8.10 चिकित्सकान्. D2 चिकित्सकमनातुराः. — (L. 9) B5 सुप्र°; Cs स्वप्र° (as in text). D5 D10 अभीतिवासः. — (L. 10) T1 एव (for जीव-). — (L. 11) =(var.) Hitopades'a 1. 19. Some MSS. ईर्ष्युः. Dn1 घृणिः; D5 ग्रही; Cn घृणी (as above). K4 B5 D1–7 T2 त्वसंतुष्टः; Dn1 असंतुष्टः (for न संतुष्टः). — (L. 12) K4 D2 दुःखभाजनाः; D1 दुःखजीविनः (for नित्यदुःखिताः).]

— K4 D1–7 T cont.: B Dn D5 D8.10 ins. after 69:

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var.) Hitopades'a Prastāvanā 16. — (L. 4) T1 षडेव (for षड् जीव-). D7 सुखावहानि (for सुखानि राजन्). D10 तात (for राजन्).]

70 =C. 3. 13941. — G2 om. 70ab (cf. v. l. 68). — b) K5 D5 अधि°; B3 नानु°; Dn नाधि°; G1.5 सोधि° (for योऽधि°). — c) G1.3.5 च (for स). S (except T2 G2; G4 damaged) न च; Ca कुतो (as in text). Cd.s कृतानर्थैः. G5 आलस्यैः; Ca. अनर्थैः (as in text). — After 70, T1 ins. 183*.

71 a) K1 G5 एते (for इमे). — b) K1.2 B3.4 T1 G °पद्यते (for °लभ्यते). — c) N चौराः (for चोराः).

C. 5. 1080 B. 5. 33. 85 K. 5. 33. 92 प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

72 K2 transp. 72^{b} and 72^{d}. — ^{b}) G3 यागशीलेषु (for यज°). — ^{d}) Dn सुखिषु; T1 आर्तेषु; Cn मूर्खेषु (as in text).

73 ^{a}) M तथा (for सदा). — ^{b}) S (except T2 G2) विजिगीषुणा; Ca व्यसनोदयाः (as in text). — ^{c}) K1 D1 T1 वै (for यैर्). — ^{d}) G1 कृत्तमूलाः; Ca कृतमूलाः (as in text). K1.2 D1.2 हि; K4 D3.4.9 G2 अपि (for च). K5 इव द्रुमाः; B (B1 missing) Dn Ds D5.6.8.10 T2 अपीश्वराः (for च पार्थिवाः).

74 = Pañcatantra (Pūrṇabhadra's recension) 1. 158. — ^{b}) T1 G3 वाक्पारुष्यपंचमं (catalectic!); G5 वाक्यपारुष्यपंचमं. — After 74, K (K3 missing) D2.7 read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except K1) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°, and कुलं चैव for च कौल्यं च); cf. v. l. 80 also.

75 ^{b}) B2.4 भवंति (for नरस्य). D1 हि विनश्यतः (for विनशिष्यतः). — ^{d}) B3 प्रबोध्यते; Ca. d. s विरु° (as in text).

76 ^{a}) M उपादत्ते (for चादत्ते). — ^{b}) B5 D3.4 जिघांसते. — ^{d}) K2 अधिगच्छति; Ds1 D1 अभिनंदते.

77 ^{a}) B2.4.5 D (except D5.6.10) G2 नैनान् (for नैतान्). G5 कृच्छ्रेषु; Ca. d. s कृत्ये° (as in text). — ^{b}) K2.4 अप्यसूयति; B3 D1.5.6 T2 अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K2 ins.:

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्नः पराभवः ।

— ^{d}) K4.5 D3 बुध्वा; B (B1 missing) Dn2 Ds D2.5.10 T2 G2 बुध्येद्; G4 वाचा (for बुद्ध्या). K4 Ds1 D3.4 G3.4 बुध्या; K5 D3 चैव (for बुद्ध्वा). K1.5 Dn D5.6.10 T2 M2 विसर्जयेत्; K2.4 D1.3.4.7 G2.4 च वर्जयेत्.

78 ^{a}) D3.4.9 एतानि (for इमानि). — ^{b}) B3 महास्थानानि; D1 रमणीयानि (for नव°). Cs cites हर्षस्थानानि. — ^{d}) T1 G (except G2) तथैव (for तान्येव). K2 D3 सुसुखान्युत (D3 °नि च); K5 B2.4.5 Dn D7.9.10 स्वसुखान्यपि; D1 च सुखानि च; D2–4 सुमुखान्यपि.

79 ^{a}) Dn2 सखिभिर्वै (for च सखिभिः). Dn1 मित्रेण; D3 सुखिभिः; Ca. d सखिभिः (as in text). — ^{b}) Dn1 D3.4.9 सुमहांश्च (for महांश्चैव). — ^{c}) K2 तनयस्य (for पुत्रेण च).

80 ^{a}) M (except M5) तु (for च). D1 G3 M °लाभः; T1 °जातः; Cs °लापः (as in text). — ^{b}) K1 B2–4 D2.10 G5 Ca स्वयूथ्येषु; K2.4.5 °पूज्येषु; Dn °यूथ्ये च; D1 प्रयुज्येषु; Cd स्वयूथेषु (as in text). B (B1 missing) D (except D1) T G1.2.4 Cs समुन्नतिः (for च संनतिः). Cd cites संनतिः. — ^{c}) K1.2.4 अभिप्रेतार्थलाभश्च. Cd cites अभिप्रेतस्य. — After 80, B (B1 missing) Dn Ds D1.3–6.8–10 T2 read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except D1) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°). — In Ds D10, (this first occurrence of) 5. 35. 45 is followed by 5. 35. 46 also.

81 ^{b}) K1.2.4 D1–4.7–9 Cnp पांच(K4 D1.3 पंच)-भौतिकं; K5 Ds Cs. np पंच(K5 पांच)भूमिकं; G2 पांच°; Ca. d as in text. ❀ Cn: पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः । ❀

82 ^{a}) T1 G1.3.5 M (except M5) धर्मान् (for धर्मं). — ^{d}) M transp. श्रान्तः and क्रुद्धः.

83 Dn1 om. 83. — ^{a}) K4 B3 D1.2 भीत°; K5

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४
यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९० C. 5. 1079 B. 5. 33. 109 K. 5. 33. 110

Dn2 Ds D3–6. 8. 10 T2 लुब्ध°; G4 भीम° (for भीरु°). — b) K5 B2. 4. 5 D (except D1. 2. 7. 9; Dn1 om.) T2 भीत: (for लुब्धः). — c) K5 B2. 4 Dn2 Ds D5. 6. 8. 10 T2 सर्वे° (for भावे°). — d) K4 Dn2 D1. 2. 5 S (except T1 G5) प्रसज्येत; Ds2 D9 प्रसह्येत; D3. 4 प्रमाद्येत; D8 प्रसंजेत.

84 G2 om. 84. — c) Ca असुरेन्द्राय. — d) T1 G3. 4 M1 वेदे; G1 चेदं; G5 वेद; M (M1 sup. lin.) वादे (for चैव).

85 M5 om. 85ab. — a) G1 विजहाति (for प्रज°). — b) Ca. d प्रतिष्ठापयति. — c) D2–4 त्रिशेषवान्; G3 विशेषत:; Ca. d °वित् (as in text). — d) K1 (before corr.) प्रणामं (for प्रमाणम्).

86 b) K1. 4 G5 विज्ञाय (for विज्ञात-). D1. 9 ददाति (for दधा°). T1 G (except G2) दंडान्. — c) D1 G2 पात्रं; T1 G1. 3–5 M पथ्यं; Ca. d. s मात्रां (as in text). B2. 3. 5 G2 यथा (for तथा). D9 क्षमां च देशं; G4 पराक्रमं च (for तथा क्षमां च). T G1. 2 M1. 3. 4 क्षमं (for क्षमां). D3. 4 जानाति मात्रानुगमं च देशे. — d) D9 ईदृशं (for ता°). K1 भजते (for जुषते). D3. 4 समस्ता (for °ग्रा).

87 a) K2. 4 B3 T1 यो (T1 स) दुर्बलं; D9 सुदुर्लभं (for सुदुर्बलं). Dn Ds D2. 5. 6. 9 G1. 2. 4 M5 किंचित् (for कं°). — b) D2 युक्त्या; Ca. d. s युक्तो (as in text). K2. 4 Dn1 D9 M (except M1) सेवति. — c) K1. 4 विक्रमं (for °ग्रहं). — d) D8 कालेन (for काले च). K1 वीर: (for धीरः).

88 b) K1(inf. lin.). 4 उत्थानं; K1 (orig.) Ds Ca. d. s उद्यानं; D1 विद्वांसं; D9 यो योगं (for उद्योगं). K1. 2 वा (for च). — c) K1. 2. 4. 5 (sup. lin.) D (except D1–5. 9) T2 महात्मा; B (B1 missing) यता° (for जिता°).

89 K5 om. 89. — b) B2. 4. 5 Dn1 D2–4. 6. 8. 10 T2 °भिमर्षं; D5 °भिमर्षणं; D7 °वमर्शं; G2 °भिमर्शनं. — c) S (except T G2) डंभं (for दम्भं). K1. 2 D1 G2 स्तेयं (for स्तैन्यं). — d) Dn च (for स). K2 स धन्य: (for सदैव).

90 a) D1 transp. न and संरम्भेण. K2. 4 संरंभाद्; D9 संभ्रमेण (for संरम्भेण). T1 हरते; G1 आहरते (for आरभते). K5 (sup. lin.) B (B1 missing) Dn Ds D5. 6. 10 T2 त्रिवर्गं; D3. 4. 9 अर्थकृत्यं; T1 G1 परार्थं; M अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्). — b) D1 अकारित:; T G3 M1. 2 नाकारित:; G1 न चानृतं; G2 M3–5 न कारित:; G5 न कामत:; Ca. d. s आकारित: (as in text). B (B1 missing) Dn2 Ds D5. 6. 10 T2 तत्त्वम्; D1. 7 S (except T2) सत्यम् (for तथ्यम्). — c) B2–4 Ds1 D1. 5. 6. 10 T2 G2 मित्रार्थे; Ca. d. s. np मात्रार्थे (as in text). K5 न मित्रार्थे रोचते विप्रवादं; S (except T2 G2) न च क्रियोर्थे यतते विवादं. — d) D3. 4. 9 न कोपित: (for नापूजितः). D1 स: (for च). K2 अनीश: (for अमूढः).

91 a) K5 D8 m Ca. d. s transp. न and य:. B2. 4

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्छितः कटुकान्याह किंचि-
त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा-
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तं विविधाँल्लोकवादान् ।

$D_{1-4.7}$ S (except G_2) च (for यो). $G_{4.5}$ M_4 अप्यसूयति; Ca. d. s अभ्य° (as in text). D_2 यः (for च). — [b]) K_1 G_3 (before corr.) दुर्लभः; Cs दुर्बलः (as in text). $D_{1.3}$ प्रतिभाव्यं; D_3 (m as in text). $_4$ प्रातिभाव्यं; G_5 °भव्यं; Ca प्रतिभावं; Cd as in text. $G_{1.5}$ च याति (for करोति). D_9 न दुर्बलोस्मीति करोत्यकार्यं. — [c]) D_2 अपि; Ca. d. s अति- (as in text). D_8 G_2 Cd कंचित्; Ca as in text. D_1 कुरुते; $D_{6.8}$ क्षमते वै; Cs क्षमते (as in text). D_5 नात्याहिते क्षमते वै विवादं; S (except T_2 G_2) न विग्रहाद्रोच(G_4 °च्छाप)यते विवादं.

92 B_1 resumes from वेषं (cf. v. l. 1). — [a]) D_2 G_5 उद्धतः. D_9 T_2 (after corr.) G_5 दोषं (for वेषं). — [b]) K_2 अति (for अपि). K_4 हि; Cd वि- (as in text). Dn G_4 अन्यात्; M अन्यं (for अन्यान्). — [c]) K_4 D_9 G_2 कंचित्. K_5 न मूर्छितोप्याह कटूनि किंचित्. — [d]) G_2 जनौघः (for जनोऽपि). K_5 $D_{1.2.7}$ अयं; B_3 Dn D_8 $D_{5.6.8.10}$ T_2 हि (for ऽपि).

93 [a]) G_3 चैनम् (for वैरम्). — [b]) K_1 नांतम्; K_2 वास्तम्; S (except T_2) शांतिम्; Cd. s नास्तम् (as in text). — [c]) $G_{3.4}$ दुर्बलो (for दुर्गतो). K_5 B D (except $D_{1.2.3.9}$) S (except $M_{1.2.4}$) अकार्यं; Ca. d. s मन्युं (as in text). — [d]) K_1 नरस्य; K_2 तदस्य (for तमार्य-). Dn_1 आह (for आहुर्). $K_{4.5}$ B Dn_2 D_8 $D_{3-6.8.10}$ T आर्याः; Dn_1 पूर्णं; D_1 अग्रे; G_2 आढ्यं; M_1 (*sup. lin.* as in text). $_{2-5}$ अर्थ्यं (for अग्र्यम्).

94 [a]) K_2 यः (for वै). D_1 T G कुरुतेति (T_1 °ते ते; G_4 °ते यः) (for वै कुरुते). T_2 मोदं (for प्रहर्षं). — [b]) K_5 B D (except $D_{1.2.7}$) T_1 (m as in text). $_2$ $G_{1.5}$ प्रहृष्टः; Ca. d प्रतीतः (as in text). — [c]) K_2 D_8 G_4 तु; D_1 T_2 G_5 नु (for न). K_2 $B_{3.4}$ $D_{7.10}$ G_2 न तापं; D_9 प्रलापं; T_2 (before corr.) न पापं (for ऽनुतापं). — [d]) K_5 B D (except $D_{1.9}$) T_2 $G_{1.2}$ स (for न). B D (except $D_{1.7.9}$) T G_2 कथ्यते (for कत्थते). $K_{1.2.5}$ B_{2-4} Dn G_5 सत्पुरुषार्थशीलः; $G_{1.4}$ M सत्पुरुषः सुशीलः.

95 [a]) $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.3-5}$ ज्ञाति° (for जाति°). — [b]) S (except T_2 $G_{3.4}$) बुभुत्सते; Cd. s बुभूषते (as in text). D_1 स (for यः). $K_{4.5}$ B D (except D_1) T_2 स; Cs च (for तु). — [c]) $K_{1.4.5}$ B D T_2 G_5 यत्र (for the first तत्र). K_2 T_1 $G_{1.2.5}$ यत्र (for the second तत्र). B D (except D_1) M_1 (*sup. lin.* as in text) अभि° (B_4 D_9 अपि) (for अधि°). — [d]) T_1 °राज्यस्य (for °जनस्य).

96 [ab]) S (except T $G_{1.2}$) दंभं. K_1 transp. मत्सरं and पैशुनं. D_3 (by corr.; orig. as in text) राज° (for पाप°). D_9 M_2 राजन् द्विष्टं; $G_{3.4}$ राजद्वेषं. G_5 परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्). K_2 गर्ववैरं; $D_{1.2}$ G_3 पूर्वं°; G_4 °कृत्यं; Cd. s पूगवैरम् (as in text). — [c]) D_1 अभि-; G_2 अप-; M_3 अवि- (for अपि). — [d]) K_1 S (except T_2 $G_{2.4}$) transp. यः and प्रज्ञावान्. K_2 अत्र धीरः (for प्रधानः).

97 [a]) K_1 $B_{2.4.5}$ Dn D_8 D_{10} दानं; D_1 समं (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं [illegible]र्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः
सत्यो [illegible]भावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो [illegible] ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४ C. 5. 1093 B. 5. 33. 123 K. 5. 33. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दमं). B2.4.5 Dn D10 होमं; D8 मोहं (for शौचं). S (except T2 G3.4) दैविकं; Cd.s दैवतं (as in text). K2 मंगलेज्या. — b) B2 Dn D10 M2 प्रायश्चित्तान्; Cd as in text. D2 S (except T2 G2) विविधं °वादं. Cd.s cite लोकवादान्. — c) G4 वै (for यः). K3 नैत्ति(read °त्यि)कानि; D5 नित्य°; D8 मंद° (for नैत्य°). — d) G3 M3-5 दैवता (for देवता). K1.2.5 D1.2.5.6.8(by corr.).9 G2.3 M धारयंति; Ca.d.s राधयन्ति (as in text).

98 K5 transp. 98 and 99. — a) K1 D5 D9 T1 G1.2.5 विवादं. — b) K4 समैश्च; D8 समं (for समैः). K2 B3.4 Dn3 D3.4.7.10 G2.5 कथां (for कथाः). — d) K3.5 जिताः; D1 नयः G3 नराः (for नयाः). K2.5 सपक्षाः; D1 सुनीतः (for सुनीताः).

99 K5 transp. 98 and 99. — c) D1 मित्रेषु (for अमित्रेषु). D1 यः; D5.6.9 T2 स्वं (for सन्). — d) K2.4 D2.5.8 G1.5 प्रजहंति; D9 प्रजयंति (for प्रजहति).

100 a) K2 किंचित् (for यस्य). — b) D9 अन्यः; Ca.d अन्ये (as in text). D9 जनः (for जनाः). D9 जानाति; Ca.d जानन्ति (as in text). K1.5 G5 केचित्; K2 यस्य (for किंचित्). — c) K1 अपि; M3.4 न (for च). — d) D2 M2 नाल्पः; D9 स्वार्थाः (for स्वल्पः). B Dn D5 D1.3-6.8.10 T2 G2 Ca.d नाल्पोपि (for स्वल्पो न). K (K3 missing) D2 अप्यर्थः; D9 M तस्य (for नास्य). K2 B Dn D5 D3-6.8.10 T2 Ca.s व्ययते; D7 बाध्यते (for व्यथते). K (K3 missing) D2.7 नास्य कश्चित्; D9 नापवादः (for कश्चिदर्थः).

101 a) M (except M3) स (for यः). K2 सर्वभूतोपशमे; Ca.s as in text. Cd cites प्रशमे. — b) K5 B Dn D2-7.10 T2 G1.2 M2 मान°; D9 मौन° (for दान°). K2 सुप्रभावः (for शुद्ध°). — c) K2.4.5 B (except B3) D (except Dn1) T2 G1.4 M1 स ज्ञायते; M1(*sup. lin.* as in text).2-5 संशोभति; Ca.d.s संज्ञा° (as in text). G3 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्तः. — d) K2 (before corr.) प्रधानः; D5 D8 प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

102 a) B4 यथा (for यः). G4 स्वयं (for भृशं). — b) K1 परः; K2 D2.9 पुरः (for गुरुः). D2 भवेत्पुनः (for भवत्युत). K4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D1 S (except T2; G4 damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भव°. — d) K2.4(before corr.).5 B D (except D1.9) स (for स्व-).

103 b) G5 चैवेंद्र° (for पञ्चेन्द्र°). — c) K1.4 D1.2 G2 om. एव. D9 G4 transp. वर्धिताः and शिक्षिताः.

३४

C. 5. 1094
B. 5. 34. 1
K. 5. 34. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-
न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५
मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— d) K4 D8 त्वद्- (for तव).

104 a) D9 राष्ट्रं (for राज्यं). — b) T1 G1.3.5 वर्धयस्व; M वर्तयस्व (for मोदमानः). — c) K4 D2 (by corr.; orig. as in text).5.9 देवतानां (for देवानां). — d) K2 इत्थं (for त्वं). K1 m.2 T2 (by corr.) धर्षं°; D7.10 G1 गर्हं°; G3 क्रम°; Ca तर्कं° (as in text).

Colophon. K3 missing. — *Major parvan:* K2 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1.4.5 Dn1 संजययान; B1.3.4 Dn2 D3–6.8.10 T G1 M प्र(D5.6 om. प्र-)जागर; B2 संजयप्रजागर; B5 D8 G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7–9 G2 विदुरवाक्यं (K4 °रवचनं); D10 संजयागमने विदुरवाक्यं; G1 M पंडित(M5 संधित)लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 32; K2 1 (of प्रजागरपर्वं?); D6 (*sec. m.*) 30; D7.8 S 33 (M 34). — *S'loka no.:* K2 111; K5 107; Dn2 119; D8 125.

34

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15). G4 is missing and damaged in many places in this adhy.; the variants in this MS. are given wherever possible.

1 b) K2 D1.3.4.6.7.9 श्रेयो यद्; S (except T2; G4 missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं). K2 इह (for अनु-). — d) N (except K5 D1.2.7; K3 missing) T2 G3 ह्यसि (for शुचिः).

2 G4 missing (cf. v. l. 1). G5 om. 2ab. — a) D9 एवं मा; T1 तस्माद्; G3 M तन् मा (G3 मां). — b) T1 G1.3 प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं). — c) T1 G1.5 तत्वं; Ca.d.s पथ्यं (as in text). — d) T1 G1.5 श्रेयः पथ्यं; all comm. श्रेयस्करं (as in text). K2 तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै). G3 तथा (for तद्वै).

3 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) D2.5 पापशंकी; Cd.s as in text. D9 अनुपृच्छन्. Cs cites पश्यन्. — b) Dn1 G3.5 M1.3.4 त्वा (for त्वां). S (except T2 G2; G4 missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाहं). — c) K1 कश्चित्; K2 किंचित्; G3 त्वं मे (for कवे). B1.2.5 Dn1 तदेतत् (for कवे तत्). T1 G (G4 damaged) तत्वं (for सर्वं).

4 =(var.) Pañcatantra 1. 269. — G4 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., D8 ins.:

186* सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
[=5. 37. 14 (q. v.); Rām. 6. 16. 21.]

— b) S (except T2 G2; G4 damaged) प्रियं (for द्वेष्यं). D9 वेतरं; S (except T2 G2; G4 damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्). — c) D2 ब्रूयाः (for ब्रूयात्). D1 अपृष्टः कस्य न ब्रूयात्; S (except T2) नापृष्टः कस्यचि- (M2.5 °स्य त)द्ब्रूयात्. — d) D1 यदि; T1 G1 यः स; G2.5 यस्तु (for यस्य). K1 °जयं (for °भवम्).

5 G4 missing (cf. v. l. 1); G3 om. 5a–7b. — b) K1.5 D5 D1.2.5.7.8.10 Ca.d.s भावं; T1.2 (by corr.) G1.2.5 शमं; Cap भवं (as in text). B3.4 Dn D3.4 हितं यत्स्यात्; D9 यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्). — c) M वाचं श्रेयस्करीं धर्म्यां. — d) D9 त्वं; M तां (for तत्).

6 G4 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 6 (cf. v. l. 5). — b) M बु(M4 *sup. lin.* यु)ध्येयुर् (for सिध्येयुर्).

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७ C. 5. 1110 B. 5. 34. 17 K. 5. 34. 17

T1 G1.3 अपि (for यानि). — c) K1.2.4 D1.2 G2 Ca.d अनुपायेन युक्तानि; Dn2 T G1.5 M अनुता(Dn2 °पा)पप्रयुक्तानि; Cn as in text.

7 G4 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — a) K2 °सहितं (for °विहितं). — b) D2–4.6 कर्मजं (for कर्म यत्). B Dn Ds D8.10 यस्तु कर्म न सिध्यति. — c) K2 G2 अपाययुक्तं; T G1.3.5 उपाययुक्तो; Ca.d उपाययुक्तं (as in text). Cs cites उपायः. — d) K4 transp. न and तत्र.

8 a) K5 B2–4 Dn Ds D5–7.10 T1 M (except M1) अपेक्षेत; D9 च संप्रेत्य (for अवेक्षेत). — c) D1 न; D9 प्र-; G3 तु (for च). — d) D2 न चोद्वेगं; S (except T2 G2; G4 damaged) सहसा न (for न वेगेन). Ca.d cite वेगेन (as in text).

9 a) S (except T2 G2; G4 damaged) °बंधान् (for °बन्धं). — b) B Dn Ds D3–6.8–10 T2 G3 विपाकं; Ca.d.s as in text. — c) K2 आत्मवान् (for आत्मनः). K1.2.4 T2 G2 आदौ (for एव). — d) D2–4.8.9 मानवः (for वा न वा).

10 b) K2 transp. तथा and क्षये. — c) Some MSS. कोषे. K2 दुर्गे; Ca.d.s दण्डे (as in text). — d) D9 राष्ट्रे (for राज्ये). K2 B3 Dn1 Ds2 D8.9 अवतिष्ठति (Dn1 Ds2 °त); G4 अवशिष्यते; G5 पतिष्यति; Ca व्यवतिष्ठते; Cd as in text.

11 K2 om. 11. — ab) K1 च (for तु). K1.4 transp. प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति). — d) D9 स राष्ट्रं (for स राज्यं). K5 D2 °तिष्ठति (for °गच्छति).

12 = Hitopades'a 3. 109. — K2 transp. 12 and 13. — a) D9 राष्ट्रं (for राज्यं). K2 Dn1 D3.4.9 एवं (for एव).

13 K2 transp. 12 and 13. — b) G4 आमिषं (for आयसम्). — c) K5 Ds Cs.ap रूपातिपाती; K5 (*sup. lin.*) B Dn D3–7 T2 लोभाभिपा(B3 °घा)ती; D8 (by corr.).9.10 G3 रसाभिलाषी (D9 G2 °पाती); T1 G1.3.5 M अन्नाभिलाषी; G4 रूपाभिलाषी; Ca.d as in text (Cap लोभातिपाती). — d) Ds D3–6 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 =(var.) Pañcatantra 4. 23, 79; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1308. — ab) K2 transp. शक्यं and ग्रस्यं. B2 transp. ग्रस्यं and ग्रस्तं. K1.4.5 D1.2.8 ग्रासं; Ds2m वस्तु; D9 यस्य; G4 ग्रस्तं (for ग्रस्यं). D10 G2.5 परिणमेत (for °णमेच्च). Ca.d cite परिणमेत्. — After 14^{ab}, D1 reads 19–20. — c) D3.4.9 G3.4 स्यात्; M च (for यत्). — d) K5 B (except B3) Dn2 D3–7.10 T2 Ca तदाद्यं; Ds तदाज्यं; G3 तथाद्यं. Cd cites अद्यं. T1 तदद्यं स्यादभीप्सितं; G5 तदद्याद्दभीप्सया (sic); M यत्तदद्यमभीप्सया.

15 b) K1 G2 विचिनोति; B3 उपचि° (for प्रचि°). — c) S (except T2; G4 damaged) तेषां (for तेभ्यो). — d) B1.3 तस्य; D2 चैव (for चास्य). D2 प्रणश्यति (for विन°).

16 a) D1 उपाधत्ते; D2 समादत्ते. — d) S (except T2 G2) बीजं (for बीजात्). T1 G1.3.4 M1.2 फलात् (for फलं).

17 c) S (except T2 G3.4) अर्थं (for अर्थान्). — d) G5 विहितं सदा (for अविहिंसया).

C. 5. 1111
B. 5. 34. 18
K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 ^{a}) K1m पुष्पमादौ; Dn2 T1 (also as in text) G2.3 पुष्पं फलं. D2.9 विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत). — ^{b}) G3 M वि(G3 तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्).

19 19^{ab} = C. 3. 2342^{ab}. — D1 reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{c}) K4 D9 S (except T G2.3) °प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य). — ^{d}) D6 G3 धीरः (G3 वीरः) कुर्वीत वा न वा; Cs as in text.

20 D1 reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{a}) B1 अनवद्या (for अनारभ्या). — ^{b}) G3 कृत्वा; M कृत्यं; Ca.d.s नित्यं (as in text). K2.4 D7 तथाकृताः; G3 तथापरे; G5 तथैव च; Ca.d.s तथागताः (as in text). — ^{c}) B D (except D1.9) T2 G2 हि (for ऽपि). — ^{d}) D1 भवत्येष (for भवेद्येषु). — After 20, Dn (for the first time) reads 5. 38. 29, and Ds D2–4.7.8.10 (all first time) read 5. 38. 29^{cd} only. On the other hand, S (except G2) ins. after 20:

187* अनर्थं चैव निरतमर्थं चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5. 38. 29 as follows:

T1 G1.5 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T2 187*, 29^{abcd}
G3 187*, 29^{cd}
G4 187*, 29^{ab}
M1.2 187*, 29^{cd}, 29^{ab}
M3.5 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated).

21 ^{a}) D1 T1 G (except G2) कश्चित् (for कांश्चित्). T1 G1.5 महाप्राज्ञो (for नरः प्राज्ञो). — ^{b}) D3.4 लघूपायान्; T1 G1 M °यत्नान्; G3.4 °युक्तान्; G5 °मूलं. B2.4 महोदयान्; G5 महोदयं. — ^{d}) D1 विधूयति; G1.5 दीर्घं°; G4 M5 विस्म° (for विघ्न°).

22 ^{a}) K5 B5 D (except Dn D1.2.6) T G1.3.4 ऋजुः; Cd.s as in text. Ds सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^{b}) K1 D3–6 T2 प्र-; Cs as in text. — ^{c}) K4 अधि- (for अपि). K2 तं तूष्णीं; Cd तूष्णीकं (as in text). — ^{d}) D8 अपि रज्यंति; D2 अनुरक्षंति; Cd as in text. K2 वै (for तं). — After 22, B D (except D1.7.9) T2 ins.:

188* सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः ।
अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[= (var.) Ādi. App. I, No. 81, line 137 f.; = (var.) C. 12. 5277^{cd}–5278^{ab}. — (L. 1) B2.4.5 Ds D8.10 पुष्पितः स्यादफलितः (for the prior half). Cn सफलः सन् (for फलितः स्यात्). — (L. 2) B4.5 °सदृशो (for °संकाशो). B (except B3) D3–6.8 T2 च (for तु). B1 सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि°).]

23 = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1394. — ^{ab}) K2 transp. चक्षुषा and कर्मणा. — ^{c}) B D (except D2) T2 G2 transp. लोकं and यः. K4 लोके; Ca.d लोकं (as in text). — ^{d}) K2 (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति; M तस्य (M1.2 ततो) लोकः प्रसीदति.

24 ^{a}) K2 यतस् (for यस्मात्). K4 D9 M त्रसंति. — ^{d}) K4 Ds D1 T1 G1.2 transp. लब्ध्वा and स.

25 ^{b}) T1 G1.2 प्राप्यापि; G3.5 लब्ध्वा च (G5 अपि). G4 लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K5 Dn D6 M कर्मणा (for तेजसा). — ^{c}) Ds वज्रं (for अभ्रं). T1 G1 अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^{d}) B4 Ds D1 अनयस्थितः; G4 अपथे स्थितः; Cd.s अनये स्थितः (as in text).

26 ^{b}) D1 आत्मनः (for आदितः). — ^{d}) Dn2 D1.6.8 G5 भूति(D1 °मि)वर्धिनी; Ds2 D9 G3.4 भूरिवर्धनी;

27 ^{b}) D3–6.8 T G (except G2) om. च. — ^{c}) K1.4 B3 D3.4 °चेष्टते; D9 °चरते; Ca.d.s °वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८ C. 5. 1183 B. 5. 34. 40 K. 5. 34. 41

---

text). — d) K2 अप्नावाहितचर्मवत्.

28 a) G3 M transp. यत्नः and क्रियते. B2 D3.4 कर्तव्यः (for क्रियते). — B2 om. 28bc. — b) B (B2 om.) D (except D1.2.7.9) T G परराष्ट्रविमर्दने. — d) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे.

29 a) K1 D1.2.7.9 S (except T2 G3; G4 damaged) राष्ट्रं (for राज्यं). K2 (by corr.; orig. as in text) विंद्येत; D2 विदितं; T2 वीक्षेत. — After 29, G6 repeats 25 with v. l. [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्); and अनवस्थितः (for अनये स्थितः)].

30 b) K2 B (except B1) Dn D5.6.10 T2 °जल्पतः; Ca.d.s °सर्पतः (as in text). T1 G (except G2) बालादपि सुभाषितं. — d) S (except G2; T2 by corr.; orig. as in text) पांसुभ्यः (for अश्मभ्यः).

31 a) Ds D1 अव्याह(D1 °हि)तानि. B Dn Ds D5.6.10 T2 सूक्तानि (B1 सुमतं); T1 G (except G2) M महतां (for सुधियां). — b) M सुमतानि (for सुकृ°). — c) K4 विचिन्वन्; Cd.s as in text. Ds1 D1 वीर (for धीर). — d) K1.2 D8 शलाहारी; K5 G2.4.5 M सला°; Ds शिलाहारः; Ca.d.s as in text. K1.2.5 D8 शलं; G2.4.5 M सलं; Ca.d.s as in text.

32 =(var.) Pañcatantra 3. 64; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1448; =(var.) Vikramacarita (ed. F. Edgerton) SR 8. 1 and JR 8. 2. — a) K2.5 गावः पश्यंति गंधेन. — b) K5 शास्त्रैः (for वेदैः). K2 Ds D10 बाडवाः; K5 D1 पंडिताः; D3.4 च द्विजाः (for ब्राह्मणाः). — d) G3 सर्वजंतवः (for इतरे जनाः).

33 =C. 12. 2503. — b) T1 G1 दुर्दुघा; Ca.d दुर्दुहा (as in text). — c) Dn D8 अथ वा (for अथ या). T1 G1.3.5 सुदुघा. D1 गावं; D2.7 S (except T2 G1) भवति (for राजन्). — d) T1 G (except G2) transp. नैव and तां. K (K3 missing) D2.9 विनि(D9 °प्र)युंजते; Dn Ds D3–8.10 वितुदंत्यपि. D1 नैव तद्धि नियुज्यते.

34 =(var.) C. 12. 2504. — a) T G (except G2) प्रणमते; Cd as in text. — b) T1 G1.3–5 M उत (for अपि). K1.2.4 D1–4.7–9 T2 G2 न तत्संतापमर्हति. — c) G2 न तद्; G3 नते; M नमेद्; Ca.d नतं (as in text). D9 यत्स्वयं संनमेद्दारु; T1 G1.4 यत्स्वयं नमते दारु. — d) K1.4.5 Dn D3.4.7.8 T2 न तत्संता(K4 °हा)पयंत्यपि; S (except G2; G4 damaged) M न तत्संनामयेद्बुधः.

35 a) K (K3 missing) D2 G1 (before corr.).4.5 वीरः; D9 धीमान्; G3 राजन् (for धीरः). — b) K (K3 missing) D8 प्रणमेत; D9 यो नमेत (for संन°). — c) K2 B3 प्रणमति. — d) D2 यो नमेत (for नमते यो).

36 b) K2 अमात्य°; K5 D (except D1.2.9) T2 G1 (after corr.) Cap मंत्रि°; T1 G1 (before corr.) भृत°; Ca.d.s मित्र° (as in text). — c) T2 G3.4 M transp. पतयः and बांधवाः. G5 तथा वै (for पतयो). T1 G1 देवताः; G5 पतयः; Ca.d बान्धवाः (as in text).

37 b) K5 S (except T2 G4.5) अभ्यासेन; Ca.d.s योगेन (as in text). — c) K4 (*sup. lin.*) लज्जया; Ds2 मृगया; Ca.d.s मृजया (as in text). — d) D1 शीलेन; T1 वृद्धेन (for वृत्तेन).

38 b) S (except T2 G2) रक्षेत् (for रक्षति). S अनुक्रमात्; Ca.d अनुक्रमः (as in text). Cs cites अनुक्रमणं. — c) K5 B D (except D9) T2 G1.2 Cs अभी-

C. 5. 1134 B. 5. 34. 41 K. 5. 34. 42 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शनं गाश्च (D7 T2 G1 °च:). — d) K1.2.4 D9 G2 रक्षेत् (for रक्षयाः). K (K3 missing) B1.3 Dn2 Ds2 D8 Cap कुचेलता; Dn1 कुलेन च; D9 G3 कुशीलता. D1.2 स्त्रियो रक्षयत्यचेलता. Ca. d. s cite अचेलता.

39 a) B3 वृत्तिहीनस्य; D2 हीनवृत्तानां (for वृत्त°). — b) K2.4.5 B2.4 Dn2 Ds2 D6.7 अंतेषु; D1 S (except T2 G2) अन्येषु (for अन्त्येषु). S (except T2 G2-4) च (for हि). D10 अंतावसायिजातानां.

40 a) K2 ईर्ष्यालुः; G3.5 यस्यैषा; G4 यं रक्षयः (for य ईर्ष्युः). K5 B D (except Dn2 Ds D6.8) T2 G2 ईर्षुः; Cd. s ईर्ष्युः (as in text). — b) K1.4.5 G4 transp. रूपे and वीर्ये. K1.4 D1 T1 G (G4 damaged) M1 (*sup. lin.*) कुलेन्वये (for कुला°). — c) G4 शीले (for सुखे). D1 °संस्कारे (for °सत्कारे). K (K3 missing) Dn2 Ds D5.6.8.10 T G5 M1.2 सुखसौभाग्यसत्कारे (K1 °संस्कारे). — d) G3 M तस्य चाधिर्निरंतरः.

41 b) D2 तु (for च). T1 G1.4.5 विसर्जे° (for विवर्जे°). — d) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 c) K1 (by corr.).4.5 B (except B3) D (for D9 see below) T2 G2 transp. एते and मदाः. K1 (orig.).2 D9 एते मदा मदांधानां. — d) K1 त एव हि (for एत एव).

43 a) K5 प्रार्थिताः; B3-5 Dn Ds D2-5.10 T2 -भ्य- (D10 -त्य-)र्थिताः; D1 G5 ह्यर्थिताः. Cn cites अर्थिताः. — b) B D (except Dn2 D1.2.7.9) T2 कश्चित्कार्ये (for किंचित्कार्यं). — After 43ab, B1 D6.8 T2 ins.:

189* तावद्य तस्य सुकृतं किंचित्कार्यं कदाचन ।

— d) B1 D2 G3 इति; T1 G1.4.5 वापि; Ca. d अपि (as in text).

44 a) S (except T2) एवात्मनः; Ca. s आत्मवतां (as in text). D9 असंतः संतमात्मानं. — b) D9 * * संभावयत्युत. — cd) D9 आत्मनो हि गतिः संतः संत एव सतां गतिः!

45 a) T1 G1.3.5 transp. जिता and सभा. D1 वसु°; G4 शास्त्र° (for वस्त्र°). — b) K (K3 missing) B2.4 Dn D2-8.10 T2 G1 मि(K2.4.5 D7 G1 मृ)ष्टाशा; B1.3.5 धनाशा; Ds G2 सुखाशा; D1 सधना (for समाशा). — d) G4 अर्थ° (for शील°)!

46 b) D2.3.9 तद्यदास्य; M तच्च यस्य (for °स्येह). K1 (after corr.) न विद्यते, (before corr.) न विंदति (for प्रणश्यति). G4 तद्यस्य विप्रण°. — d) Ds2 D8.10 च (for the second न).

47 b) B1 D6.8.9 गोरसोत्तमं; B3 गोरसं परं; Ca as in text. — c) Hypermetric! K1.2.4 तैलप्रायं; K5 B3-5 Dn T2 (m as in text) G2 तैलोत्तरं (Dn1 °मं); B1.2 तिलोत्तमं (B2 °रं) (for लवणोत्तरं).

48 b) B1 D3.4.9 जनाः (for सदा). — d) D2 सदा (for सा च). — K4 repeats 48 with v. l. [संपन्नरसं (for °तरं), and नत (for क्षुत्).]

49 a) D9 गेहे; Ca लोके (as in text). — c) K5 D9 च (for तु). K2 काष्ठान्यपि हि जीर्यंते; B Dn Ds D2-8.10 T2 G1 जीर्यंत्यपि हि (B1 Ds1 D3-8 T2 तु) काष्ठानि; G3 दरिद्राणां महाराज. — d) D1 ह्यपि (for अपि). K4 T1 G1.2.5 काष्ठादि (K4 °नि); D1 काष्ठोपि; M काष्ठं च (for काष्ठं हि). M जीर्यंति (for जीर्यते). K2 B3-5 दरिद्राणां तथोदरे (K2 °णां तु भारत); K5 G3.4 काष्ठमश्म च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ५३
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६
रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९ C. 5. 1155 B. 5. 34. 61 K. 5. 34. 62

(G3 °ष्टमश्मापि; G4 °ष्टं वाश्मापि) जीर्यते. B1.5 Dn Ds D2–8.10 T2 दरिद्राणां महीपते. Cd cites 49d as in text! — After 49, K2 D7 ins.:

190* यथा यथा महत्तन्त्रं विस्तरश्च यथा यथा ।
तथा तथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा तथा ।

50 a) B1.2.5 Ca अवृत्तेः; T1 G1–4 M अशनात्; Cd.s अवृत्तिः (as in text). K2.4.5 D1–4.7.10 T2 अ(D1 प्र)वृत्तिभयम्. G5 अशनाद्भयं तु मंदानां (hypermetric). — c) D1 तु सत्वानां; D2 मनुष्याणां; G5 तु सर्वेषां (for तु मर्त्यानां). — d) K1 D9 अप(D9 °व)मानान्महद्भयं; M (M1 *inf. lin.* as in text) अवमानभयं भयं.

51 a) D1.9 ऐश्वर्यप(D9 °म)दमाविष्टाः; S ऐश्वर्यमत्तः (G2 °मदः) पापिष्ठो; Cn.s °मदः पापिष्ठो; Cd as in text. — b) K1.2.4 D9 मदा मद्य(D9 -ख्यान)मदादयः; D2 मद्यपान°; S मधु(T2 °द्य)पानमदादपि. — c) T2 तु (for हि). M ऐश्वर्यमदमत्तानां. — d) K1.2.4 D1.2 विमाद्यति (D2 °ते); D9 विरुध्यते (for विबुध्यते). Ds नोपतित्वाव-बुध्यते; T1 G नाव(G4 न हि)तिष्ठति (G2 °ष्ठेत) कुत्रचित्; M गतिरूर्ध्वा न विद्यते. — After 51, G3 *repeats* 51cd, with v. l., as in M.

52 b) K2 (m as in text) असंयुतैः; Ca.d अनिग्रहैः (as in text). — c) D1 नीय°; D9 भ्राम्य°; G1.3.4 M तप्य° (for ताप्य°). D1 G4 लोके (for लोको).

53 b) B Dn Ds D1–4.7.8 T2 Ca आत्मकर्षिणा; D5.6 अनु°; D9 अप°; D10 °वर्तिना.

54 =(var.) 5. 127. 27 (cf. v. l. 55). — a) B3.4 Dn2 D3.4.10 यथात्मानं; G3 यमा° (for य आ°). — c) K D2.7 G2 अजितात्मा; B1 अमित्रात्मा; D1 अमात्यान्वि- (for अमित्रान्वा). D9 अमित्रांश्चार्थतोमात्यः.

55 =5. 127. 28 (cf. v. l. 54). — b) K1 (before corr. as in text) उपदेशेन; B2–5 T2 (before corr.) Cn द्वेष्यरूपेण; B1 Dn D3–6.8 द्वेष°; D6 देशे कालेन; G3.5 शम°; Ca.d.s देश° (as in text). ❀ Ca: दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ❀ — c) M मित्राणि (for अमात्यान्). M1.3.4 अमात्यान् (for अमित्रान्). — d) K1.4 क्रमेण; K2 ततोन्यं (for न मोघं). D9 न स मोघं जिगीषति; S (except T2 G2) नियतः कुरुते वशे; Cs as in text.

56 =5. 127. 29. — a) K5 B D (except D1–4.7) T2 G3 जितात्मानं (for °मात्यं). — b) K1m (orig. as in text) Ds D10 Cs विकारिणं (Ds Cd.s °णां); Ca विकारिषु (as in text). — c) D5.6.8 वीरं; D9 शूरं; S (except T G1.2) दांतं (for धीरं). Ds D10 अभ्यस्तं (for अत्यन्तं).

57 =(var.) C. 3. 13942. — a) K (K3 missing) D1.7.9 G2 सर्वं; D2 सृष्टं; T1 G3 M दृष्टः; G5 दृष्टं (for राजन्). — b) T1 G1 यंता च; G5 यंता (for नियन्ता). D10 एव (for अस्य). D9 अस्य वाहाः; T1 G1.3.5 आहुरश्वान् (for अस्य चाश्वाः). — c) K1.2.5 D8 (orig.).9 कुशलैः; K4 B Dn2 Ds D1–7.8 (by corr.).10 T2 G2 कुशली (for कुशलः). D9 G5 सदाश्वैः. — d) G5 कृती (for सुखं). K2 (orig. as in text) D1 M पथीव; T1 G1.5 स एव; G3 सदैव (for रथीव). Ds G3 वीरः (for धीरः).

58 =(var.) 5. 127. 26. — a) D8 अपि गृहीतानि; M (*inf. lin.* as in text) अनुगृही°. — c) D1 अयनार्हा (for अविधेया). — d) B3 Ds D1.9.10 हयाः पथिषु सारथिं; S (except T1 G2; G4 damaged) सरथं सारथिं हयाः.

C. 5. 1156
B. 5. 34. 62
K. 5. 34. 63

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ६८
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

---

59 a) ❀ Ca: आद्यन्तमिति च पाठः । ❀ D8 अर्थवत्; Ca. d. s अर्थत: (as in text). — b) B1. 3. 5 Ds2 D7 अनर्थवत्; Ca. d. s as in text. — c) M3-5 इंद्रिय-. K2. 5 D7 G2 प्रसृतैः; K4 B Dn Ds D3-6. 8. 10 T2 अजितैः; T1 G1. 3-5 प्राकृतः; Cd. s प्रसृतः (as in text). — d) T1 G1 स (for सु-).

60 c) D7 श्रीधनप्राणदारेभ्यः; T1 G (except G2) M1. 2 श्रीप्राणराष्ट्र°; M3. 4 °धान्येभ्यः. — d) K (K3 missing) सोवशः (for क्षिप्रं स); cf. 54d. G5 परिभूयते (for °हीयते).

61 d) D9 G2 (by corr.) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि). B1. 3 भ्रश्यतीह न संशयः.

62 a) K2 आत्मनो मानमन्वि°; D2 G3 आत्मानं ह्या(G3 आ)त्मनान्वि°. — b) D8 यतः; D1 रतः; T1 G (except G5) युतैः; M हितैः (for यतैः). K (K3 missing) आत्मानमवसादयेत्. Ca cites 62a, and Cd cites 62ab as in text. — 62cd =(var.) 1. 67. 7ab; Gītā (Vulg.) 6. 5cd. — c) K2 आत्मनो बंधुरात्मैव; K4. 5 B D (except Dn2 D1-4. 8) T2 आत्मा ह्येवात्मनो बंधुः. — d) M3-5 गतिः (for रिपुः). K2. 4. 5 G2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After 62, K4. 5 (om. line 2) B (B1. 3. 4 om. line 2) D (D2 marg.; D9 om. line 1) T2 ins.:

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।
स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

[(L. 1) =(var.) Gītā (Vulg.) 6. 6ab. Dn2 D1 transp. एव and आत्मा. — (L. 2) K4 नियमो; Ds D3 (by corr.). 6. 9 अनियतो (for the second नियतो).]

63 =(var.) 5. 127. 30. — a) K2 (m as in text) छिद्राक्ष्येण; Ca. d. s as in text. Dn1 च; Ds G4. 5 एव; Ca. n. s इव (as in text). — b) K1. 4 Dn Ds D2. 3. 4 (by corr. as in text). 7. 9. 10 G2 Ca. d. s उरू; Cap उभौ (as in text). — d) T1 G1. 5 द्वौ (for तौ). Ds प्रदानं; D1 G3 विज्ञानं; Ca. d as in text. K2 तौ ज्ञानमवलुंपतः.

64 a) D2 प्रसमीक्ष्य; Ca. d. s समवेक्ष्य (as in text). K1. 2. 5 D7 T1 G1 हि (for इह). — b) D3. 4 सभां राज्ञोधि°.

65 a) G3 पंचाप्यंतरजाञ्छत्रून्. — b) G4 विनिर्जित्य (for अविजित्य). B Dn D3-6. 10 T2 Ca. p. s मनोमयान्; G3 M मनीषयान्; Ca. d as in text. — c) G3 जिगीषते. K2 विजिगीषति वै बाह्यान्. — d) G3 M आपदो; G4 नृपांश्च (for रिपवो). G4 M3. 4 (*inf. lin.* as in text) अपि (for अभि-). K2 सोवशस्तैर्विजीयते.

66 K2 om. 66-71. — a) D2. 9 च (for हि). B2. 4 Dn D1. 5. 7. 8 महा° (for दुरा°). — b) K1 वध्यकामाः; B D1. 3. 4. 6. 9 G2 बध्यमानाः; T1 G1. 5 वध्यंते हि; M मुह्यमानाः. — c) K1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्). — d) K1. 4. 5 D1. 2. 7 G2 चित्तविभ्रमैः; B (except B4) Ds D3-6. 10 T2 राज्यविभ्रमे; T1 G1. 3-5 M °विच्युताः.

67 =(var.) C. 12. 2797. — K2 om. 67 (cf. v. l. 66). — b) D1 स्पृशति. Dn2 D10 T1 G3 M2. 5 मित्रभावात्; D9 अपि भारत (for मिश्र°). — c) Dn2 G3 M2 मित्र°; D3 (m as in text) मिथ्या° (for मिश्र°). — d) D7 T1 G1 संगं (for संधिं).

68 K2 om. 68 (cf. v. l. 66). — a) K4 अविजित्य ततः शत्रून्. — b) D6 G3. 4 (by corr. as in text) M2 °प्रयोजनात्; Ca. d. s as in text.

69 K2 om. 69 (cf. v. l. 66). — b) D1 नाभिमानिता (for प्रिय°). — d) T1 G1. 5 नैष मार्गो (for न भवन्ति).

आत्म[illegible]ानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्ये[illegible] भारत ॥ ७०
[illegible]रि[illegible]दाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं त[illegible]ापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो न[illegible] हृदया[illegible] ॥ ७९ C. 5. 1176 B. 5. 34. 82 K. 5. 34. 83

---

70 K2 om. 70 (cf. v. l. 66). — a) M1 (*inf. lin.* as in text). 2-5 असंरंभः (for अनायासः). K1 आत्मज्ञान-समारंभः. — c) Dn सूक्ता; Cn.d.s गुप्ता (as in text). D1 G2 गुप्तदानं च; D3.4.9 मधुरा दानं; Cs as in text. D2 वाक्शौचमधुरादानं. — d) K5 एते हि; D1 G4 एतान्; G5 एषाम् (for एतानि). K1.4 B1.2.4.5 Dn1 Ds2 D7-10 M5 अंतेषु; K5 अज्ञेषु; B3 G4 अन्येषु; D1 T1 G1.3 एतेषु; G5 एतानि; Ca.d.n अन्त्येषु (as in text). D3.4.9 कृत्स्नशः (for भारत).

71 K2 om. 71 (cf. v. l. 66). — b) D1 बुधं (for बुधान्). K1.4.5 D3-6.8-10 विहिं(K1 D3 °ह)सत्यबुधो बुधान्; M हिंसयन्त्यबुधा बुधं.

72 b) K1 राज्ञो; Cs राज्ञां (as in text). — c) K2 D2 च (for तु). — d) Dn1 D1 T1 G1.5 बल° (for गुण°).

73 a) K (K3 missing) D7 G2 मे; D2 M वै (for हि). D2.9 G3.5 नृपतेः. — c) K2 अर्थ्यं वचो; K5 B3 अर्थयुक्तं. K5 च चित्रं; Ds पवित्रं; Cs विचित्रं (as in text). — d) K5 B1.5 D7.8 G2 भाषितं (for भाषितुम्).

74 D3 om. 74-75; B1 om. 74[ab]. — a) B3 अभ्याहरति; G5 असौ वहति. — b) K1.4 B2-4 Dn2 D1.2 विविधं; K2.5 D7 सततं (for विविधा). — c) D1 सा वै दुर्भाविता; G4 सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भा°). — d) G4 M °कल्पते (for °पद्यते).

75 =(var.) C. 13. 4987; =(var.) Pañcatantra 3. 112. — D3 om. 75 (cf. v. l. 74). — a) K1.4.5 D1.2 G2 इषुणा (for शरैर्). K2 B Dn Ds D5-7.9.10 T2 रोहते सायकैर्विद्धं. — b) D3 (after corr. as in text).4 व्रणं (for वनं). — c) K2.5 Ds D1 बीभत्सुं (D1 °त्सुः); Ca.d.s बीभत्सं (as in text).

76 =C. 13. 4988. — a) B D (except Dn Ds D3.8) G2.3 कर्णिनालीकनाराचान्; Ds2 D9 °नालिकनाराचाः; Ca.d as in text. Cn cites कर्णी नालीकः, Cs कर्णिः नालिकाः नाराचाः. — b) K1m T G1.5 M निःसरंति; G3.4 निष्पतंति; Ca निर्वहंति; Cd.s as in text. D3.4 शरीरिणः (D4 °णां); G3 शरीरगाः. — c) D1 °शरः (for °शल्यः). Ds तेन (for तु न). G1 न निर्गंतुं (for न निर्हर्तुं). K2 न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं. — d) K2 स्याद्दुर्हरो (for हृदिशयो). — K2 repeats 76[cd] in marg. with v. l. as above.

77 =(var.) 1. 82. 11; =(var.) C. 2. 2192; =C. 12. 10999; =(var.) B. 13. 104. 32. — a) K1 (after corr., as in text) निःसरंति (for निष्पतन्ति). — b) D6 राजन्हतः (for यैराहतः). — c) D8 (before corr., as in text) ते; D10 वा (for ना-). K2 D8 वै; D2 ये (for ते). — d) D (except D1-4) T2 G3 परेभ्यः (for परेषु).

78 =(var.) C. 2. 2679; =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 29. — d) B Dn D3-6.8-10 T2 G2 Cs.ap अवा(B1 D4.6 T2 °र्वा)चीनानि; T1 G1.3-5 M अपनीतानि; Ca.d as in text. K1.2 (m as in text).4 न स वेत्त्यात्मनो हितं. — After 78, K2 ins. 192* (cf. v. l. 79).

79 =(var.) C. 2. 2680; =(var.) Śārṅgadhara-paddhati 1319; =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.* ed. Kielhorn and Bühler) 3. 184. — b) K1 D9 T1 समुप°; K2 D1.7 G (except G2) पर्युप°; M2 प्रत्यव°

C. 5. 1177 B. 5. 34. 83 K. 5. 34. 84 सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप°). — ^{c}) G3 नयरूपेण (for नयसंकाशो). — ^{d}) B3 G5 उप° (for अप°). M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति. — T1 G1.4.5 ins. after 79: K2, after 78:

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ।

[=(var.) 5. 35. 33. — (L. 2) K2 सद्बुद्ध्या ये जयंति (for बुद्ध्या संयो°).]

80 ^{b}) B D T2 G2.3 भरतर्षभ (for तव भारत). — ^{c}) D5 निरो° (for विरो°). — ^{d}) K2.5 तत्वं; D8 न त्वं (for न च). K2.5 नैव; D3 चैव; B Dn D2–4.7.10 T G एना(T1 G5 °ता)न् (for एनाम्). K1 अवरुध्यसे; Ds D10 अवमन्यसे; D7 G2.5 नावबुध्यसे; D8 अनुबुध्यसे.

81 81^{ab}=(var.) 5. 88. 21^{ab}; =line 1 of 168*. — ^{a}) B3.4 Dn1 Ds D1.5.6.8 G4.5 M राजलक्षणसंपन्नः (D1 °युक्तः). — ^{b}) D8 अधिपो (for अपि यो). M5 सं- (for यो). — ^{c}) D8 (*sup. lin.*).9 पुत्रः; G4 प्रेष्यः; Cs शिष्यः (as in text). Ca cites शमिता. T1 G चैव (G2 ते तु) (for सोऽस्तु). K1.4.5 शिष्यस्ते शाधि तस्मात्तं (K1 °स्त्वं).

82 ^{a}) K (K3 missing) D1–8 G2 अतीत्य; Ca अतीव (as in text). K2 स च; D9 शक्तः (for सर्वान्). — ^{b}) Cn भागधेये; Cs °देय- (for °धेय-). — ^{c}) D1 पूजया (for प्रज्ञया).

83 ^{a}) K2 B D (except D3.9) T2 G2 Ca.d.s transp. आनृशंस्यात् and अनुक्रोशात्. — ^{d}) D2 T1 G1.4.5 तितिक्षते. — Ca reads 83^{cd} as in text.

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K2.4 संजययान; B Dn Ds D3–6.8.10 T2 M प्रजागर; G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K1.2.5 D1.2.7 G2 विदुरवाक्यं; K4 विदुरवावर (sic); T1 G1 हिताहितविवेकः; M हितोपदेशः (M4 °शं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 33; K2 2 (of प्रजागरपर्व?); D6 (*sec. m.*) 31; D7.8 S 34 (M 35). — *S'loka no.:* K2 78; K5 83; Dn D8 86; G5 87; M5 84.

35

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 K4 om. 1. — ^{d}) K1.2 (before corr. as in text) B (except B4) D1 हि; D9 प्र- (for इह). K5 G5 भाषते; D1 शंस मे.

2 ^{a}) D3.4.9 G4 च; D7 यत् (for वा). K1.4 G3.5 M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K4 °चात्मा)नं. — ^{b}) D5(m as in text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K2 B3 D2 G1 वा (for च). — ^{c}) B Dn Ds D5.6.8 T2 स्वेते; D3.4 ह्येते; D10 चैते (for एते). G (except G2) M उभावेतौ समौ स्यातां. — ^{d}) K1.2 D1.10 G2 Cd तु; K4.5 Dn1 D7–9 च; Ca वा (as in text).

3 ^{b}) K2 स्वेषु तेषु च; D7 तेषु भारत (for सततं विभो). — ^{d}) G4 अवाप्नुहि (for °प्स्यसि).

4 ^{b}) K5 B4 Dn Ds D5.7.10 T2 लोके प्र- (for लोकेषु). T1 G (except G2) M लोके भवति भारत.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

वि[रो]चन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्[यु]वाच ।

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम् । C. 5. 1165 B. 5. 35. 14 K. 5. 35. 15

— ^{c}) D2-4 T2 पुरुषव्याघ्रः; G3-5 M °श्रेष्ठ (G1 M1 °श्रेष्ठः).

5 ^{d}) K5 महात्मनः; D8 सुधन्वनः. — After 5, Dn D2(marg.).3.4.5(marg.).8 T2 ins.:

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 ^{a}) Ds ब्राह्मणः. K2m D2.7 वै; M3.4 त्विह; Ca.d.s स्वित् (as in text). — ^{b}) G1(before corr.).5 च; G3.4 स्युः (for स्वित्). — ^{c}) Dn1 D3-6 T2 (before corr.) अस्य (for स). K4 G2 पर्यंके; Cs पर्यंकं (as in text). S (except G2; T2 by corr.) इदं (M2-5 इमं) व्यवस्य पर्यंकं. — ^{d}) K1 नाधिगच्छति; K4 नानु°; D1 ह्यधि°; D2 वाधि°; S (except T2 G2) -प्यधिरोहतु.

7 After the ref., K2 reads 9. — ^{a}) Dn1 D1.9 M2 प्रजापत्याः (D9 °त्यां). B3 Dn D3.4 T2 तु वै; D3 -थ वै; D9 G (except G2) M वयं (for हि वै). — ^{b}) D9 सदा; S (except T2 G2) सर्वे; Cd वयं (as in text).

8 ^{a}) K2 अद्य; K2m.5 B Dn Ds D3-8.10 Cap आवां; K4 आस्थ; D1 अप्सु; D9 आस्म; Ca.d आस्स्व (as in text). D9 प्रतीक्षाम; Cd.s as in text. S (except T2 G2; G4 damaged) इह त्वं वस वै भोगाः (T1 G1 °ग्याः). — ^{b}) K1.2.4 D9 उपस्थानं; T1 G3.4 M त्वदर्थां मे; G1 त्वधर्मा मे; G5 स्वार्थमिह; Ca.d.s उपस्थाने (as in text). — ^{d}) K1.4 D9 वा (for वां).

9 K2 om. the ref. and reads 9 after the ref. of 7. — ^{b}) M5 यथार्थं (for यथा त्वं). G5 अभि- (for भीरु). M वक्ष्यसि (for भाषसे). — ^{c}) S (except T2 G2) उभौ (for एव). — ^{d}) K2 M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). — After 9, K1.5 B (except B1) Dn Ds D1.3.5-8 T2 G1 ins.:

194* अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K1 D1 प्रभातायां (for अतीतायां). D7 ततो रात्र्यां व्यतीतायां (for the prior half).]

Dn1 D3.7.8 T2 cont.: K4 D2.4.9 G2 ins. after 9:

195* अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

K4 Dn1 D2-4.7-9 T2 cont.:

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ।
[D2 सह संगतः (for सहितः स्थितः).]

— Dn1 D2-4.8 (all om. line 1) T2 cont.: K1.5 B (except B1) Dn2 Ds D1.5.6 ins. after 194*: D10 (which om. 9^{cd}) ins. after 9^{ab}:

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्लादिं केशिनीं तथा ।
समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

[(L. 1) B2.4.5 Dn Ds D5 सुधन्वानं (for °न्वा च). K1 वै; K2 D6 तं; D1 तु; D10 तां (for च). K1 प्रति (for तथा). K5 प्रल्हादिमवनीपतिं; Dn Ds D5.6 प्रान्हा(Ds D6 °ल्हा)दिः केशिनी तथा. — (L. 2) K1.5 तमा° (for समा°). — (L. 3) Ds D1 पाद्या(Ds2 °दा)र्घ्यं प्र(D1 च)ददौ (for पाद्यमर्घ्यं ददौ). G4 अनुत्तमं (for ददौ पुनः).]

— T1 G3.5 M ins. after 9: G1, after 194*:

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।
इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G2 M5) om. the ref. — ^{a}) D3.4.9 समालभे; D7 अन्वारेभे; Ca.d as in text. K2 अन्वारुहेयं रम्यं वै; S (except T2 G2) आस्व तल्पे हि सौवर्णे. — ^{b}) K4.5 Ds1 D3.4.6 T2 G3.4 M प्राह्लादे; Dn1 Ds2 D1.9 T1 G1 प्रह्लादे. B Dn D5.10 T2 ते (D5 T2 -हं) वरासनं; Ds D3.4 तव चासनं; S (except T2 G2) ब्राह्मणस्त्वहं. — ^{c}) K5 समस्त्वं; D1 एवं त्वं; S (except T2 G2) एकांतं; Ca.d.s एकत्वं (as in text). K2.5 अनुसंपन्नो; Ca.d as in text. — ^{d}) K4.5 B D (except Dn D1.2.7.8) T2 आसेहं; Ca.d आसेयं (as in text).

C. 5. 1195
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

---

11 G2 om. 11^{a}–13^{b}. — ^{a}) K1.5 D2.8 अथा(D2 °ध्या)हरंतु; B Dn Ds D5.6.10 तवार्हते तु; T2 हरंतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु). Cd.n cite अधः. K1 D2.7.8 T2 फलकीं; B (except B4) D5 फलकी; Ca.d.s as in text. K5 D3.4.9 तवाहं फलकं ब्रह्मन्; D1 अथाह दत्तफलकं; T1 G (G2 om.) M हरन्तु फलकं (T1 G1 M4.5 °कां; M3 °कौ) कूर्चं. — ^{b}) T2 बर्हीं; Ca.d.s कूर्चं (as in text). K1.2.5 D7 वृशीं; K4 B1–3.5 Dn1 Ds D3.4.6.9.10 Cs वृषी; B4 D5 Cn बृसी; D1.2.8 T2 Ca.d वृषीं (for बृसीम्). T1 G (G2 om.) M तथा बृ(T1 -प्य; M2–5 वृ)स्यस्तृणानि च. — After 11^{ab}, D1 ins.:

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— ^{c}) Dn2 transp. सुधन्वन् and न. — ^{d}) K5 समासितुं; D1 ममासनं; D10 सहा°; Ca समा° (as in text). S (except T2; G2 om.; G4 damaged) यदासीथा (T1 G3 °सिद्धा) मया सह.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 11); Dn1 om. 12–13. — After the ref., K5 D1.3 ins. the foll. stanza (which is reproduced in some of the old printed ed.):

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।
द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरं ॥

[(L. 1) Bom. and Kumbh. ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D1 द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half).]

— ^{a}) B D (except D1.2.7) G1 (before corr. as in text) M4 हि (for अपि). M (except M5) सहा° (for समा°). — ^{b}) K2 उपासीते च; T1 G1 उपासीदति; G3.4 M उपोपासीत (for उपासीतैव). G5 विपणा चास्तु केशिनी. — ^{c}) K4 D9 सुखोषितो (for सुखैधितो). S (except T2; G2 om.) बालो गृहेषु सुखितो. — ^{d}) K1 D7 बोधिषि; K4 D9 जानासि; D1 बुध्यसि (for किंचन). K1.4 D1.7.9 किंचन (for बुध्यसे). K2.5 बुध्यसे त्वं न किंचन; G5 न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12); G2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) = 14^{a}. G4 चैव गावः; G5 च गवाश्वान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्वं). — ^{b}) K5 D1.9 असुरे पुनः (for असुरेषु नः). K1 D7.8 च (for नः). — ^{c}) K2 D7 विपणं (for विपणे). T1 G4 M (M1 *inf. lin.* as in text) तस्य नः (T1 सः) कृत्यं (for विपणे तेन). — ^{d}) = 14^{d}. G2 प्राज्ञं; G5 प्राज्ञान् (for प्रश्नं). K2 Ds1 D8 m.10 G3 पृच्छामहे (G3 °म ये); M1 (*sup. lin.*).2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये). K2 विभुं; Ds1 D10 त्विमं (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T1 M4 om. 14; D9 om. 14^{bcd}. — ^{a}) = 13^{a}. G3 सुवर्णं (for हिरण्यं). G3 M1–3 चैव गावः; G5 च गवाश्वान् (for च गवाश्वं). — ^{b}) K1 Dn1 Ds D1.7.8 T2 G3 M2 तथा (for तव). G5 विशेषतः (for विरोचन). — ^{c}) G1.5 M (M1 *inf. lin.* as in text; M3 om.) प्राणयोरेव नः कृत्यं. — ^{d}) = 13^{d}. K2 पृच्छामहे; G1.5 M1 (*inf. lin.* as in text).2.3 गच्छाव ये.

15 ^{a}) K1 B1 D7 T2 तौ वै; K2 तौ च; K5 तं नौ (for आवां). D9 आवां क्व नु गमिष्यामः (sic); T1 G1.3–5 M ते वयं (G4 तावावां) क्व गमिष्यामः. — ^{b}) = 16^{b}. G4.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^{c}) K5 B D (except D1.7–9) तु; T2 नु (for हि). D2 अवस्थाता; T1 G1.2.4.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) संस्थानं; G3 अधिष्ठानं (for अहं स्थाता). — ^{d}) T1 मनुष्येष्विह तीष्ठतः; G1.3.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) मनुष्येष्विह (G1.5 °षु हि; G3 °षु च) तिष्ठतः (G5 °ति).

16 K4 om. 16. — ^{a}) D9 प्रह्लादं नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्रादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रह्राद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७
किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणाव॑ ।
प्रह्राद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रह्राद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्राद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१ C. 5. 1208 B. 5. 35. 27 K. 5. 35. 26

T_1 $G_{3.5}$ गमिष्यामः. — ^{b}) = 15^b. S (except T_2 G_2) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^{c}) D_7 तु (for हि). K_1 पुत्रस्यापि हिते प्रश्नं; K_5 पुत्रस्य हेतोरपि सः; S (except T_2 G_2) अपि पुत्रस्य चेत् (G_4 वै) हेतोः. — ^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_2 $D_{2.5-7.9.10}$ T $G_{1.5}$ प्रह्रादो (as in text); the rest प्रह्लादो. — After 16, $K_{3.4.5}$ D (for D_2 see below) T_1 (om. line 2). $_2$ G (G_4 damaged; all G om. line 2) M_1 (om. line 2) ins.:

201* विदुर उवाच ।
एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) $K_{3.5}$ T_1 G_{3-5} M_1 om. the ref. $K_{3.5}$ D_7 T_1 G M_1 एवमुक्त्वा गतौ तौ तु ($K_{3.5}$ ततश्चोभौ; D_7 गतौ शीघ्रं); K_4 D_8 D_{10} एवं कृतप्राणपणौ; D_1 एवं विपणमास्थाय; D_5 एवं कृतपणौ तौ तु; D_8 T_2 एवं कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half). $K_{3.5}$ प्रह्लादं प्रतिजग्मतुः; D_1 प्रह्लादस्यांतिकं गतौ; $D_{3-6.8-10}$ T_2 क्रुद्धौ ($D_{3.4.8}$ उभौ; D_9 तौ तु) तत्राभिजग्मतुः; D_7 प्रह्लादस्य निवेशनं; T_1 G (G_4 damaged) प्रह्लादं दितिनंदनं (for the posterior half). — (L. 2) D_8 $D_{3.6}$ प्रह्लादो. D_7 -प्यत्र (for यत्र). $K_{3.5}$ विरोचनस्तु प्राह्लादिः सुधन्वांगिरसश्च यः (K_5 सः); D_1 सुधन्वानं [तु?] दृष्ट्वैव प्रह्लादो वाक्यमब्रवीत्.]
— On the other hand, D_2 ins. after 16:

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रह्रादस्य गृहं प्रति ।
गत्वा तं ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।
तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रह्रादो विस्मितस्तदा ।
पप्रच्छागमने हेतुं उभयोर्दितिजस्ततः ।

17 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^{a}) D_2 भूमौ (for इमौ). D_1 मम दृश्येते; D_9 विप्र°; M (M_1 *sup. lin.* as in text) प्रतिगृह्येते (for संप्र°). — ^{b}) K_2 द्वाभ्यां; S (except T_2 G_2) ययोः (for याभ्यां). K_2 चरितुं; $Ca.d.s$ चरितं (as in text). — ^{c}) M आस्तां च (for क्रुद्धौ). — ^{d}) K_5 B D (except $D_{1.7}$) T_2 मार्गौ (for मार्गं). K_1 उपस्थितौ; K_2 अनुश्रितौ (for इहागतौ). T_1 $G_{1.3.5}$ एकमार्गगतावुभौ; M क्रुद्धावेकाशयं गतौ.

18 ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.3}$ T_2 $Ca.d$ किं वां; G_3 किंचित् (for किं वै). $K_{2.5}$ B_{3-5} D (except Dn_1 $D_{1.2.5}$) T_2 एवं; Ca एव (as in text). $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_2 $Ca.d$ चरितं; B Dn Ds_1 $D_{3-5.7.10}$ चरथो; D_6 सुरथौ (marg. *sec. m.* सुहृदौ). — ^{b}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{2.3.9}$) T_2 G_2 $Ca.d$ चरथः (for °तः). — After 18^{ab}, K_2 ins.:

203* तत्त्वां सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृतं वदीः ।

19 ^{a}) Some MSS. प्रह्लाद. $K_{1.5}$ B_3 $D_{5-7.10}$ T_2 तत्त्वं (for तत्त्वां). $K_{1.5}$ $D_{1.2.7}$ G_2 पृच्छावो (*D_7* °मो); Dn_2 गच्छामि. K_4 $D_{3.4.9}$ प्रल्हादैतद्विजानीहि; T_1 $G_{1.3.5}$ Mतत्त्वा (G_3 M_1 *inf. lin.* त्वां तु; M_{1-4} तत्त्वं) पृच्छावहे तात. — ^{d}) K_2 D_{10} पृष्टं; D_6 तत्त्वं (for प्रश्नं). $K_{1.4}$ B_4 $D_{1.3-6}$ T_2 वदेः; B_3 T_1 $G_{3.5}$ वद (for वदीः). — After 19, M_2 ins. (cf. v. l. 21):

204* प्रह्लादः ।
न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान्क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।
सुधन्वा ।
यद्यत्तत्त्वं वक्ष्यसि त्वं यदि वा नापि वक्ष्यसि ।
प्रह्लाद प्रश्नमनघं मूर्धा ते विफलिष्यति ।

20 M_2 om. 20–23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^{ab}) K_4 $B_{3.4}$ Dn Ds $D_{1-4.10}$ वा; D_9 गां (for च). K_1 D_8 आनयध्वं; K_2 D_7 अप्यानयध्वं; D_1 प्रयच्छंतु; D_9 आनयंतु (for अप्या°).

21 M_2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{b}) K_1 $D_{7.8}$ सर्वमेव; K_5 B Dn_1 D_{3-6} T_2 पथिष्वेव; D_2 तव पंच-; D_{10} यथावद्; T_1 $G_{1.3}$ M (M_2 om.) प्रश्न एव (T_1 G_1 -वाचा); G_2 त एव हि; $Ca.d.s$ पथ एव (as in text). G_3 कांक्षितं; Cs अर्पितं (as in text). B_3 D_2 मया; Cs मम (as in text). K_4 D_9 तथैवास्तु सुरोत्तम (D_9 सुरेश्वर); G_5

C. 5. 1210
B. 5. 35. 28
K. 5. 35. 30

प्रह्राद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २२
अथ यो नैव ब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

प्रश्नान्तावर्पितं (sic) मम. — ^{cd}) Some MSS. प्रह्लाद; Ds D10 पृच्छाम (D10 °व) (for प्रह्लाद). K1 त्वं हि; K4 D9 एवं तु; D1 त्वं च; D3.4 ब्रूहि; T1 G1.5 इदं (T1 इमं) तु; G3 M (M2 om.) एतं तु (for त्वं तु). K4 D9 G3 नः; B Dn D5.6 T G1.5 मे; Cd.s नौ (as in text). K4 B Dn Ds D2-7.9.10 T2 G2 transp. प्रश्नं and तथ्यं. D1 तत्वं; D8 पथ्यं (for प्रश्नं). K2 प्रह्लाद तव प्रश्नोस्ति. D1.8 प्रश्नं; T1 G1.3.5 M1.3.4 तत्वं (for तथ्यं). D3.4 त्वं चैव (for प्रब्रूहि). K4 B Dn D1.2.5.6.9 T1 G1.3.5 पृच्छतः (D1.2 °ते; D9 °तां). — After 21, N (except D9; K3 missing) T2 G1.2 ins.:

205* किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः ।

[=(var.) 6^{ab}. K2 B1.3 D2.7.10 G2 वै; D1 अहं (for the first स्वित्). D1 श्रेयः स्याम् (for श्रेयांस). K1.2 विरोचन. B3 उता गौः पीवरी कृता (for the posterior half).] K2 cont.:

206* सत्यं प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परमं तपः ।

Lines 1–2 of 204* are ins. in G1 after 205*, in T1 G3-5 M1.3-5 after 21; in M3-5, they are followed by lines 3–4 (with v. l.) of the same passage.

22 M2 om. 22 (cf. v. l. 20); M3-5 om. 22–23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^{a}) K4 B Dn Ds D3-7.10 T2 Cap पुत्र एको; K5 D8 Cd पुरोधान्यो; T1 G (except G2) M1 अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो). K1.2 D1.2.9 T1 G (except G2) M1 भवेत्; K4 B Dn Ds D3-7.10 T2 Cap मम (for भवान्). Ca पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन्. — ^{b}) D1 सत्यं (for साक्ष्ये). K1.2m D1.3 तथा; K4 भवान् (for भवेत्). B Dn Ds D3-7.9.10 T2 Cap त्वं च साक्षादिहास्थितः; Ca त्वं च साक्ष्य इव स्थितौ. Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ. — ^{c}) D1 द्वयोः (for तयोः). K2 अन्यत्; G2 प्रज्ञं (for प्रश्नं). — ^{d}) B1 T2 भवेत् (for वदेत्). — Lines 3–4 of 204* are ins. (with v. l.) in T1 G (except G2) M1 after 22, in M3-5 after 194*. — T1 G (except G2) M1 cont.:

207* विदुरः ।
आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं सर्वज्ञं प्रियदर्शनम् ।
प्रह्लादः ।
पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ।

[(L. 2) M1 सर्वदर्शिनं (for प्रिय°). — (L. 3) G3.4 प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये).] — T1 G1.3-5 cont.: K4 B D T2 G2 ins. after 22:

208* सुधन्वोवाच ।
गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1.5 हंसः (for सुधन्वो°). — (L. 1) K4 B1 D (except Dn Ds D10) T2 G2 गाः (for गां). T1 G (except G2) वै दद्यात्; Ca.d प्रदद्याः (as in text). Ds2 D9 T1 G (except G2) Ca.d औरसाय (for त्वौ°). D9 च; G3.4 अस्य (for अन्यत्). — (L. 2) B3 T1 G (except G2) तयोः (for द्वयोः). T1 G (except G2) राजन् (for तथ्यं). K4 B1 Ds D1-4.7.9 तु; G2 तत् (for च). T1 G1.5 प्रश्नं सत्यं यथा वदेत्; G3.4 यथा धर्मस्ततो वदेत्.]

23 M om. 23 (cf. v. l. 20, 22). Before 23, K4 B D T G ins. प्रह्लाद उ° (resp. प्रह्लादः). — ^{a}) K1.2 D2.7 G2 तद् ब्रूयात्; D8 तु ब्रूयात्; T1 G1.3-5 विब्रू°; Ca प्रब्रू° (as in text). — ^{b}) D9 T1 G (except G2) न सत्यं नानृतं वदेत् (D9 नरः). — ^{cd}) D1 कां (for किं). Ca किंचन; Cd किं वसेत् (as in text). T1 G (except G2) हंस तत्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः. — T1 G (except G2) ins. after 23: M1 (which om. 23), after 22:

209* हंसः ।
पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्गोकर्णशिथिलं चरन् ।
धर्माद्भ्रश्यति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।
धर्म एतान्संरुजति यथा नद्यनुकूलजान् ।
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि । [5]
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।
प्रह्लादः ।
मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र त्वां पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf. 214*. — (L. 2) T1 G5 राजा (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 स रुजति. — (L. 5) G3.4 अर्थं (for अर्धं), and पादं (for पादः). — (L. 7) G3.4 मुच्यते (for मुच्यन्ते). T1 G1.5 अपि (for च). — (L. 8) M1 निन्दार्हो यत्र निंद्यते. — (L. 10) G1.3.4 तत्वं (for त्वां). T1 G5 M1 नु (for तु). M1 कं (for कां).]

सुधन्वोवाच ।
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २७
प्रह्लाद उवाच ।
मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ २८
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९
सुधन्वोवाच ।
यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१
विदुर उवाच ।
तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३ C. 5. 1222 B. 5. 35. 40 K. 5. 35. 51

---

24 G_1 M (except M_1) om. the ref. T_1 G_{3-5} M_1 हंसः (for सुधन्वा). — [a]) M (M_1 *sup. lin.* as in text) या; Cs स्त्री (as in text). — [b]) M (M_1 *sup. lin.* as in text) स्त्रिया वा (for यां चैव). $B_{1.2.5}$ $D_{3.4}$ अक्षे (for अक्ष-). D_2 -पराजितां. — [c]) Ds यथा; D_2 यं च (for यां च). T_1 G (G_1 by corr. as in text; G_4 damaged) M यां च भाराभितप्ता गौः (M_1 *inf. lin.* °पन्नास्ते). — [d]) = 25^d. S (except T_2 G_2; G_4 damaged) तु (for स्म). M_1 (*inf. lin.*) कृतां (for स्म तां).

25 [a]) Ds D_{10} °बद्धः; D_1 °विद्धः (for °रुद्धः). D_1 बहिर्मार्गे; D_2 G (G_4 damaged) M °द्वारो; $D_{3.4.9}$ T_1 °द्वारं. K_2 बहिर्द्वारेषु रक्षितः. — [c]) K_4 भूयः स; T_1 भूयसं; M (M_1 *inf. lin.* as in text) चैव तान्. B Dn Ds $D_{2.5-7.10}$ पश्येत् (for पश्यन्). $D_{3.4}$ अमित्रीभूय सर्वस्य. — [d]) = 24^d. T_1 $G_{1.3.5}$ M तु; G_4 स (for स्म). D_8 व्रजेत् (for वसेत्). B Dn Ds $D_{5.6.10}$ यः साक्ष्यमनृतं वदेत्. — After 25, S (except T_2 G_2) ins.:

210* यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च मित्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अभिप्रेते (for अभिद्रुग्धो). T_1 G_1 पुत्रे (for मित्रे).]

26 = Manu 8. 98; = (var.) Pañcatantra 3. 109. — D_2 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — [a]) K_1 T_1 G_1(after corr.)$._3$ पश्वानृते; D_5 पंचा°; G_1(before corr.)$._{4.5}$ कन्या°; Ca पश्व° (as in text).

27 = Manu 8. 99. — [b]) B_3 Dn_1 Ds_2 $D_{1.6.8}$ T_2 $G_{3.4}$ वदेत्; G_3 ब्रुवन् (for वदन्). — [c]) M सर्वान् (for सर्वं). K_5 Dn_2 D_9 Cn भूम्यनृतं. — [d]) G_5 अस्तु (for स्म). Ds हन्यानृतं; D_{10} हन्याऋतं (for भूम्यनृतं). K_4 वद; B (except B_4) $D_{1.3.4}$ वदेः; D_2 T_2 $G_{3.4}$ वदेत्; D_{10} वदन् (for वदीः).

28 Some MSS. प्रह्राद in the ref. — [a]) D_6m पंडितो; Ca. d. s अंगिराः (as in text). — [b]) $K_{2.5}$ $B_{1.3}$ $D_{3.4.7}$ G_2 त्वत्त एव च; $D_{1.9}$ G_5 तु (D_9 वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन). Ca cites त्वत्तः, Cd. s त्वत्. — [d]) K_4 तव त्वं; $D_{1.2}$ G_2 ततस् त्वं (G_2 तु); T_1 G_3 M_1 भवतः; $G_{1.5}$ भवांस्तु; M_2 भवतु; $M_{3.4}$ भवसि; M_5 भवति (for तस्मात्त्वं). $G_{1.2}$ M_{2-5} एतेन (for तेन). K_2 ततस्त्वं वै पराजितः; D_{10} तव पूज्यो द्विजस्ततः.

29 K_1 om. 29^a–30^b. — [a]) K_4 D_9 वै (for अयं). — [c]) B_1 $D_{3.4.10}$ T_1 G_1 M_1 (*sup. lin.* as in text) पुत्रं; Ds G_3 पुत्र (for पुनर्).

30 K_1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — [a]) B_1 D_9 यो; Ca तत् (for यत्). K_4 योत्र धर्मं वृणीथास्त्वं. — [cd]) B_3 D_1 ददानि. $K_{2.4}$ B D (except D_7) T_2 transp. तस्मात् and पुत्रं. Some MSS. प्रह्लाद (in this and the foll. stanza). G_4 (by corr. from text reading) दुर्बलं (for दुर्लभम्).

32 [a]) D_7 नरेंद्र (for राजेन्द्र). — [d]) K_2 भवान्; B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T G (except G_2) M_1 नाशं; D_1 अनर्थं (for अत्ययं). B (except B_1) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 पुत्रार्थमब्रुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्). $K_{1.5}$ D_2 $G_{3.4}$ अनुस्मरन्; K_2 D_9 अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्). M_{2-5} यः पुत्राननुविभ्रमन्.

C. 5. 1273 B. 5. 35. 41 K. 5. 35. 52 यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५

मत्तापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ३९

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

---

33 =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.*) 3. 182; =(var.) 192*. — a) B2.4.5 D (except D1.7.9) T2 दंडम् (for यष्टिम्). — c) G5 हि (for तु). — d) K1.5 B D T2 संविभजंति (as in text); the rest संयोजयंति.

34 b) D1.2.7 S (except T2; G4 damaged) मतिं (for मनः). — cd) G2 यथा यथा (for तथा तथा). K1.4 D1 हि; D9 अत्र (for अस्य). K1 सर्वाणि; S (except T2 G2) सिध्यंति (for सर्वार्थाः). S (except T2 G2) सर्वार्था (for सिध्यन्ते).

35 =5. 43. 3. — a) N (except K1.2 D1; K3 missing) T2 नैनं; C8 न (as in text). G2 वृजिनं (for वृजिनात्).

36 a) K2 महापानं; K4 B D (except D8 D2.3.10) T2 Ca.p मद्यपानं; T1 G1 M मद्या(T1 °द्या)न्नपानं; G3.5 मध्यान्हयानं; Ca.d.s as in text. K1 D32 Ca.d.s विकलं; Cap कलहं (as in text). G5 पूर्वं° (for पूग°). — c) D1 G3 °द्वेषं (for °द्विष्टं). B2-5 D (except D3.9) T2 °पुंसयोर् (for °पुमांसोर्). B1 राजद्विष्टं पुंस्त्रियोश्चापि भेदं. — d) K4 D5.9 विवर्जयेद्; D1 त्याज्यानाहुर् (for वर्ज्यानाहुर्). D8 पंथातिरिक्तः (for पन्थाः प्रदुष्टः). K4 G0.4 सुदुष्टः; D5.9 तु दुष्टः (for प्रदुष्टः).

37 a) B1 G2 M (except M2) Ca.d.s सामुद्रकं. K2.5 B (except B4) Dn वाणिजकं; D8 D1.9 G2 वाणिजं (for वणिजं). K1.4 B2.5 D8 D1.2.3 m.3 Cd.s चौरपूगं; K3 च चौरं; K5 B1 Dn D4.5.7 चौरपूर्वं; D9 चौर्यमुग्रं; G3 भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं). — b) D1 T1 M Cd शाला(D1 T1 °ल)काधूर्तं; G5 शठं धूर्तं; Ca.s as in text. G3 स्यालं धूर्तं वंचकं (for शलाकधूर्तं च). — d) K1 B (except B1) Dn D8 T2 G3-5 साक्ष्ये तु; M साक्षीन् (for साक्ष्येषु). D3-6.8.9 विप्रकुर्वीत; G (except G1) M1 (*inf. lin.* as in text).2-5 अधि(M2.4 °ति)कुर्वंति (M3 °तु). G1-3 M काले (for सप्त).

38 =(var.) 1. 85. 24; cf. 182*. — a) T1 M3-5 °यज्ञः; G1.5 °यज्ञं (for °मौनं). — b) D9 T1 मानाधीतं; G1.5 मानादधीतं; Ca as in text. T1 G1.5 M3-5 °मौनं (for °यज्ञः). — c) D1.9 T1 G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text) भयंकराणि; Ca.d.s अभयं° (as in text). — d) T1 G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text) श्रियं प्रयच्छंति यथाकृतानि. Ca.d cite अयथाकृतानि; Cs cites 38d as in text.

39 39ab = Manu 3. 158ab. Cf. Gautama-dharma-sūtra 15. 17 (ed. Mysore, 1917, p. 255). — a) K2 (before corr.) D1.2.9 Cd आगार°; Ca as in text. M3.4 दरदः (for गरदः). — c) S (except T2) चर्म°; Ca.d पर्व° (as in text). Cs cites पर्ववदकः. — d) K1 °यायिकः; K5 D1.7.9 °जायिकः (for °दारिकः).

40 c) B1.2.5 S (G4 damaged) कारुः; Ca.d.s काकः (as in text).

41 a) K1.4.5 Dn1 D1.7.9 G5 श्रु(Dn1 G5 स्रु)वप्रहर-(K4 °श्रव)णो; B1.2 D2 श्रुव(D2 °त)प्रग्रहणो; D3.4 सुरप्र°; G1.2 M स्रुवप्रहाप(G2 M1.3 °वाह)णो; G3 नृपः प्रहरणो; M1 (*inf. lin.*) सुराप्रहवणो; Ca.d.s as in text. — b) B4 D6.7 आत्मवान्; D2.4 स्वार्थवान्; Ca अन्नवान्; Cs अर्थवान् (as in text). K2 कीनाशश्चार्थहा तथा. — c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५

एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६

अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७

यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः । C. 5. 1236 B. 5. 35. 55 K. 5. 35. 67

D1 रक्षाम्युक्तश्; D7 रक्षेत्युक्ते. — d) K2.4 B Dn Ds D1.3-7.10 T2 G1-3 ब्रह्महभिः; D2 °हनः (for °हणैः).

42 b) K4 Ds D8 T1 G3-5 युगेन; K5 B Dn D3-6.10 T2 वृत्तेन; G2 योगे; Cd धूर्युगे; Ca.s युगे (as in text). D9 धुर्यो; G शूद्रो; Ca.d.s भद्रो (as in text). K1 व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च; D3.4.7 G4 M व्यवहारेषु; Ca व्यवहारेण (as in text). Cd.s cite व्यवहारे. K1 असाधुः. — c) D5.6 अथ कृच्छ्रेषु; Cs as in text. — d) K1 Dn1 Ds2 D7.8.10 M1.3.4 कृच्छ्रास्स्वापत्सु; B कृच्छ्रेष्वापत्सु (so mostly old printed ed.!).

43 a) K1.2.5 D3.9 हरते. K (K3 missing) Dn2 D1.5.8.9 om. हि. D3 m.10 आशां; Cs आशा (as in text). — d) K5 B1 S (except T2 G2) अति° (for अभि°); cf. v. l. 5. 37. 7. — After 43, S (except T2) ins.:

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T1 G4 न स्त्री; G2 दाक्ष्यात्; G3 च श्रीः; G5 न श्रीः (for कोशः).]

44 a) D1 धीर्धर्मात्; M1.3.4 मंगल्यात्; Ca as in text. — b) D1 G5 संप्रवर्तते; G3 संविवर्धते (for संप्र°). — c) K1 Dn1 D9 प्र-; K2.5 च; T1 G1.2 M1 (*inf. lin.*) स्वं; G3 M सं- (for तु). S (except T2; G4 damaged) रूपं (for मूलं). — d) B4 संशयात्; Ca.d.s संयमात् (as in text). K2 Ds D10 °तिष्ठते.

45 K1 D1 om. 45. — a) K2 (m as in text) D7 प्रीणयंति; Cd दीपयन्ति (as in text). — b) K2 कुलं चैव (for च कौल्यं च). T1 G3.4 M कौली; Ca.d कौल्यं (as in text). G4 शमः (for श्रुतं). — Cf. v. l. 5. 33. 74, 80; 37. 28 for this and the foll. stanza.

46 Cf. v. l. 45. — a) G5 तांश्च (for तात). S (except T2 G2) महानुभाव; Cd °भावान् (as in text). G3-5 M (except M5) प्रगृह्य; Cd.s प्रसह्य (as in text). — c) D5.6 संश्रयते (for सत्कुरुते). G3 M1 मनुष्यान्. — d) D3.4.7.9 एक-; Cd.s एषः (as in text). K1 अतियाति; K2.4 B3 D2.4 (by corr.).5-7 T Cn विभाति; B1 Dn D8 G1 अभिभाति; D9.10 बिभर्ति; Ca अतिभाति (as in text).

47 T1 (hapl.) om. 47d-48b. — d) K5 B1.4 Dn1 D5-7 T2 G5 चैषाम्; B3 Dn2 तेषाम्; D1 नैषाम् (for एषाम्). K5 B4 Dn D5.7 T2 अनुयांति; D1 अन्ववसंति; G3.4 M °वायंति; G5 °धावंति; Ca.s °वयंति (as in text); cf. v. l. 48.

48 K4 D1 G5 om. 48; T1 om. 48ab (cf. v. l. 47). — b) K2 अन्ववयंति; Cs °वेताति (as in text). K2 om. 48cd. — c) D8 transp. दमः and सत्यं and adds च. B1 D3.4 धर्मः (for दमः). — d) B3.4 Dn D3-5 T2 अनुयांति; D2 अन्ववेतानि; T1 G3.4 M °वायंति; G2 °वसंति (for °वयन्ति); cf. v. l. 47. — After 48, N (except B1 D9; K3 missing) T G1.2 ins.:

212* इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।

C. 5. 1236
B. 5. 35. 55
K. 5. 35. 67

दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[=(var.) 3. 2. 71; =(var.) Hitopades'a 1. 7. — (L. 1) D8 transp. क्षमा and घृणा. D2 T1 G1 दमः; D3.4 दया (for घृणा). — (L. 2) K1.2.4 D3–5.8 T1 G1 धर्मेश्च (for धर्मस्य).]

— K (K3 missing) D (except Ds D9.10) T G1.2 cont.: G4 ins. after 48:

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[=(var.) Hitopades'a 1. 8. — (L. 1) Cf. 3. 2. 72^{ab}. D8 T1 अत्र (for तत्र). Dn पूर्वं (for पूर्व-). T1 G1 धर्मार्थं; Cs दम्भार्थं (as in text). T1 G1.4 शब्द्यते (for सेव्यते). — (L. 2) K4 Ds D2 G2 च (for तु).]

49 =(var.) Hitopades'a 3. 59; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1344. — ^{b}) K4 Ds D3.4 transp. न ते and वृद्धा. B4 D7 विदंति (for वदन्ति). K2 धर्मान् (for धर्मं). — ^{d}) Ds transp. न तत् and सत्यं. G4 नैतत् (for न तत्). N (except K2.4 D2; K3 missing) अभ्युपेतं (Dn2 °पैति) (for अनुविद्धम्).

50 ^{a}) Dn1 व्रतं; Cs श्रुतं (as in text). — ^{b}) Dn1 D3.4.9 S (except G3; G4 damaged) कुलं; Ca.d कौल्यं (as in text). — ^{c}) D1 चरित्र°; G1–3 M विचित्र° (for च चित्र°). K2 प्रीति°; D2 G5 मित°; D8.9 मित्र°; Ca.d.s चित्र° (as in text). K5 शौर्यं च प्रीतिसंभाष्यं. — ^{d}) K1.5 Cnp दश संसर्गजा गुणाः; K4 B Dn Ds D1–7.10 m T2 दशेमे (Dn1 D7 दशैते; D1 दश वै) स्वर्गयोनयः. Ca cites संसर्गयोनयः (as in text), Cd.s cite संसर्गस्य योनयः. — After 50, M ins.:

214* अथ यो नैव विब्रूयान्न सत्यं नानृतं वदेत् ।
ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठः पादं हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेनाः श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।
[Cf. 209*.]

51 ^{d}) K2 B D (except D3.4.9) T2 पुण्यमत्यंतमश्नुते (K2 °मेधते). — After 51, K4 B (except B1) D (except D1) T2 ins.:

215* तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

[D9 कुर्वंति (for कुर्वीत). Some MSS. संशित° (for शंसित°). D9 पुरुषाः °व्रताः.]

52 ^{a}) Ds D5.6.8.10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां. — ^{b})=53^{b}. Dn2 Ds D10 ह्रिय° (for क्रिय°). — ^{d})=53^{d}. D2 क्षिप्रं (for नित्यं), and जनः (for नरः).

53 D2 om. 53. — ^{a}) Ds D10 वर्धयते. — ^{b})=52^{b}. Dn2 Ds D10 ह्रिय° (for क्रिय°). — ^{d})=52^{d}. K4 D1.7 क्षिप्रम् (for नित्यम्). K4 G5 आचरते (for आरभते). K4 D9 सदा (for नरः). — After 53, B D (except D1.9) T2 ins.:

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति ।

[Ds2 D8 पुण्य- (for the second पुण्यं). B3 Ds D10 स; D7 च (for स्म).]

— B Dn Ds D2–8.10 T2 cont.: K1.5 D1 T1 G1.2.5 ins. after 53:

217* तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 K2 om. 54^{ab}. — ^{a}) B1.2.5 Cap अकृतप्रज्ञो; Ca.d.s दंदशूको (as in text). — ^{b}) S (except T G1) नै(G2 नि)ष्ठुरी; Cd.s निष्ठुरो (as in text). K4 °किंकरः (for °कृन्नरः). B D (except D1.2.7.9) T2 शठः (for नरः). K4 (hapl.) om. 54^{d}–55^{c}.

55 K4 om. 55^{abc} (cf. v. l. 54). — ^{a}) K1 B3.4 D2–7.9 S (except T2 G3 M3.4) अनुसूयुः. K1.2.5 G2 कृतशश्व; D7 दृढप्रज्ञः. — ^{b}) K2 धर्ममेवाचरेत्सदा. — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५ C. 5. 1257 B. 5. 39. 75 K. 5. 35. 87

55^{ab}, D7 ins.:

218* पूजां च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— c) K2 B1.2 Ca.d अकृच्छ्रं; B3–5 D (except D8.9) T2 Cs न कृच्छ्रं; G2 ससुखं; G4 अचिरात् (for अकृच्छ्रात्). K2 B D (except D8.9) T2 G2 महद्; T1 शुभम् (for सुखम्). — d) D7 अपि; D10 स; S (except T2 G2) तु (for च). K2.4 B8 D (except D8) T2 G2 °रोचते (for °राजते).

56 a) K2 आगमयते; Ca.d as in text. — b) G2 transp. यः and प्राज्ञेभ्यः. — c) D7 S (except T2) प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य°). G3 धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ). — d) D7 G2 परिरक्षितुं (for सुखमेधितुम्).

57 D9 reads 57^{ab} after 58. — a) S (except T2 M5) अपि (for एव). D7 (hapl.) om. 57^{bc}. — b) K2.4.5 D1.8 M स्वपेत्; D2 भवेत् (for वसेत्). — G3 om. 57^{cd}; D8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}; B4 (hapl.) om. 57^{c}-58^{b}. — c) K1 °मासैस्तु; K2.5 D8 °मासैश्च. — d) G2 वर्षात्; M वर्षं (for वर्षाः). K2 D1.9 भवेत् (for वसेत्).

58 B4 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). D8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}. — b) K4 G4 सुखी (for सुखं). K4 G4 भवेत्; D1.7 स्वपेत् (for वसेत्). — T1 G3 om. 58^{cd}. — c) K1 D1.9 °ज्जीवं च; D3 G4 M1.3.4 °ज्जीवं तु (for °ज्जीवेन). D2 कार्यं (for कुर्यात्). — d) D5 अमुत्र (for प्रेत्य). K (K3 missing) D7 सुखी भवेत् (for सुखं वसेत्). D1 स्वपेत् (for वसेत्). — After 58, D9 reads 57^{ab}.

59 =(var.) Cāṇakyas'ataka 79 (ed. Haeberlin). — a) K1.4 D1.2 G2 प्रशंसे(K1 °सी)त; K2.5 B2 D7.8 प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति). — b) S (except T2 G2 M6) नारीं (for भार्यां). — c) B D (except Ds2 D1.2.7.9) T2 G5 विजितसंग्रामं; Cd.s as in text. K1.2.5 रणप्रत्यागतं शूरं; G4 रणे प्रतिहतं शूरं. — d) D1 °पापं; Ca.d.s °पारं (as in text). K2.5 D1.2.7 Ca.d मनस्विनं; Cs.ap तप° (as in text). K1 धान्यं च गृहमागतं.

60 b) G5 यदि (for यत्). K4 संवि°; D8 G2–4 अभि°; G5 वि°; Ca.s अपि° (as in text). — d) B2 D1 अवधीर्यते; T1 G1.5 अपि जीर्यते; G2 अवकीर्यते; G3 अपि विद्यते; G4 अभिधीयते; Cs अवदीर्यते (as in text).

61 a) K2 (*sup. lin.* as in text) आचरतां; Cd.s आत्म° (as in text). — b) K2 D1.3.4 transp. शास्ता and राजा. — c) K1 D7 G2.3 M1 इह; G4.5 M4 (*sup. lin.* as in text) अंतः (for अथ).

62 b) D7 T1 G (except G3) शूराणां (for कुलानां). — c) K2 B3 प्रभावो; D1 नियमो; D9 संभवो; Ca.d.s प्रभवो (as in text). K2 अवमंतव्यः; G3 अभिगंतव्यः; Ca.d.s अधि° (as in text).

63 a) K2 G1 M5 °निरतो. — b) K1.2.5 D8 दांतो (for दाता). — c) K1 सर्व°; B D (except D1.2.9) T2 शील° (for स्वर्ग°). Dn1 प्राज्ञः (for राजन्). K4 क्षत्रियः स्वर्गमाप्नोति.

64 =(var.) Pañcatantra 1. 51; = Dhvanyāloka (ed. N. S. P.), p. 49. Cited by Appayadīkṣita in Kuvalayānanda (p. 50). — a) K4 D3.4 सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं. Cd.s cites सुवर्णपुष्पां. — b) K1.2.5 D2–4.7.9 विचिन्वंति त्रयो जनाः (D9 नराः); K4 D8 G3 विचिन्वंति नरास्त्रयः.

65 = C. 12. 4191. — a) K1 कार्याणि (for कर्माणि). — c) D1 यानि (for तानि). M1 (*sup. lin.* as in text) जङ्घाजघन्यानि; Ca.d as in text. — d) D1 तानि प्रत्यवराणि च; D9 भारयन्त्यपराणि च; Cd as in text. Ca cites प्रत्यवराणि, Cs प्रत्यवरं.

C. 5. 1257 B. 5. 35. 76 K. 5. 35. 88 दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६
सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १
चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २
साध्या देवा वयमस्मो महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३
हंस उवाच ।
एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

66 ᵃ) K1.5 B1.3.4 D T अथ; G3.4 न (for च). — ᶜ) K2 एतेषु; K5 कर्णे तु (for कर्णे च). D7 आस्थाय (for आधाय). — ᵈ) T1 G1.5 M (except M5) आत्मनो; G3 कस्मात्त्वं; G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं). — Cf. v. l. 5. 122. 44.

67 ᵃ) K2 D5 (before corr.) सर्वे (for सर्वैः). K2 D1 ते; K5 B Dn D8 D2.5–10 तु (for च). — ᵇ) D2 भरतर्षभाः. — ᶜ) G2 पितृवंशेषु (for °वत्त्वयि). — ᵈ) K2 पूर्ववत् (m पितृ° and पुत्र° [as in text]).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K1 संजययान; K4 B1–3 Dn Ds D1.2.9.10 G2 M प्रजागर; G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) B1.3.4.5 D (except Dn1 D5) T2 G2 विदुरवाक्यं; G1 सत्यप्रशंसादिकथनं; M सत्यप्रशंसा (M1 °शंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 34; K2 3 (of प्रजागरपर्व?); D6 (*sec. m.*) 32; D7 S 35 (M 36). — *S'loka no.:* K2 70; K5 74; Dn2 76; G5 83.

36

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 ᵃ) K4 D2 S (except T2 M2.5) अपि (for एव). — ᶜ) S (except T2 G2) हंसस्यापि (for आत्रे°). — ᵈ) G5 सिद्धानां (for साध्या°). D1 om. च. D3.4.9 तच्छृणु; D8 विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

2 ᵇ) K1.2 Ds2 D2–8 शंसित° (for संशित°). — ᶜ) K2 महाराज; K4 D1.2.7 महात्मानं; B3.4.5 D3–6.9 T2 महाप्रज्ञं; T1 महाप्राज्ञाः. — ᵈ) K2 °पृच्छंस्तु (for °पृच्छन्त). T1 G1.5 भारत (for वै पुरा).

3 Before 3, K1.2.5 B1.3 Dn2 D1.6.7.10 T1 G1–3 M1 ins. साध्या ऊचुः (B1.3 T1 G3 M1 om. ऊचुः). — ᵃ) K1 D9 Ca स्मः; K2.5 Ds2 D7.8 आस्मः; B Dn Ds1 D3–6.10 T2 एते; Cd.s अस्मः (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वयं महर्षे. — ᵇ) S (except T2) transp. न and शक्नुमः. K1.2 (*sup. lin.* as in text) शक्यामो; D1.2.9 अशकामो; D8 शक्यामो (for शक्नुमो). K1.2 D7 G5 अनुगंतुं; D1 °मंतुं; Cn °मातुं (as in text). — ᶜ) D1 श्रुतो (for श्रुतेन). G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्संमतश्च. — ᵈ) T2 G1.2.4 M3 काम्यां; Cd.s काव्यां (as in text).

4 ᵃ) G3 संमतं (for अमराः). K2 संस्कृतं; T1 संश्रितं (for संश्रुतं). G3–5 सर्वदैवः; M सम्यगेव (for संश्रुतं मे). — ᵇ) T1 G1.5 सर्वं° (for सत्य°). — ᶜ) K1.4.5 D1–4.7–9 G2 ग्रंथीन्; K2 ग्रंथान्वै; Ca ग्रन्थिं (as in text). K1.5 D8 T1 G1 विमुच्य; D3.4.9 एतान्; T2 विना यस्य; G3.4 विभिद्य; M3.5 द्वितीयं; Ca विनीय (as in text). M1.2.4 ग्रंथिद्वितीयं (for ग्रन्थिं विनीय). K (K3

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-
न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७

अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ८

परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १० C. 5. 1269 B. 5. 36. 10 K. 5. 36. 10

---

missing) D1-5.7-9 G2 सर्वान् (for सर्वं). — d) B1 एव; G4 न (for च). K4 D3.4.9 M उपशमं (K4 °समं; M1.3.4 °वशं); K5 Dn D5.6.8.10 T2 आत्मसमं (D5 °नि सं-; D8 °समां); B1 G4 अवशमं; B2 T2 G1-3 अनुवशं (B2 T1 °समं; G1 °शमं). K1.2 D1-4.7-9 G1.2 नयेत; K4 नयेच्च; G4 अधीत्य.

5 =1. 82. 7. — a) K2.4 G1.2 नाक्रुश्येत्; G5 नाक्रुश्येः; Cs नाक्रोशेत् (as in text). — b) K5 मृत्युर्; Cs मन्युर् (as in text). — After 5ab, D9 ins.:

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।

— c) D8 निर्दहते; Cs as in text. — d) T1 अपि (for अस्य).

6 b) K2 नापि द्रोही; D3.4 मित्रध्रुक्; G1 M2-4 न मित्र°; M1 नो मित्र° (for मित्रद्रोही). K2 D2-4 नैव; K4 D9 नापि (for नोत). — c) T1 वा (for the *first* च). K2.4.5 B Dn Ds D1-6.8.10 T2 G4 अभिमानी; D9 T1 अपि मानी; Ca अतिमानी (as in text). Cd cites अतिमानः. D2 T2 नि- (for the *second* च). K1 D3.4 वृत्तहीनः; K4 दीनवृत्तः; D2 G1 हीनवृत्ती; G4 हीनः प्रमत्तः. — d) K2 रूक्ष्यां (for रूक्षां). G5 कुवाचं (for वाचं). K1 D1.3.4.6.10 G5 Ca.d.n रुषतीं; B1.2.5 D9 Cap.np उषतीं; Dn Ds D5 उशतीं; M1 रुचतीं; T2 ऋशतीं; Cs रुशतीं (as in text). K1 D1.2.7 G1.2 वर्जयेत; K4 वर्जयेच्च; G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयीत).

7 K1 D8 om. 7. — b) B Dn Ds D5.10 T2 रूक्षा; D6 रूक्ष्या (for घोरा). Dn D3.4.9 G4 M1 इव (for इह). — c) K4 B Dn Ds D3.4.8.9 उषतीं; other MSS. रुषतीं, रुसतीं, ऋशतीं etc. (for रुशतीं). D1 G2 तीक्ष्णरूपां; D2 °कृष्णं; M3-5 पापलौक्यान्. — d) G3 वर्जयेत् (for नित्यशः). K4 T1 G2.4.5 M वर्जयेत्तां; D1.2 G1 वर्जयेत; G3 नित्यशस्तां.

8 =(var.) 1. 82. 9. — a) K1.4 B4 Dn1 D1.3-6.8.9 T2 पुरुषं; Cd परुषं (as in text). K2.4 D1.2 G (except G4) T1 तीक्ष्ण° (for रूक्ष°). — b) K1 Dn1 D3.4.9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्). — c) K1.2.5 D10 विंद्यात् (for विद्यात्). K2 नराणां (for जनानां). — d) B1 S निकृतिं; Ca.d.s निर्ऋतिं (as in text). K4 D2-5 वै वहंतं; Ds2 D9 वहंतीं (for वहन्तम्). D6 मुखे विद्धां निर्ऋतिं वै वहंतं.

9 a) K1 D8 M1 (*inf. lin.*) परं; T1 वरं; Cs परः (as in text). K1 D8 तु यो न; D1.9 G4 चैनं; M1 (*inf. lin.*) चैकं न; Cs चेदेनं (as in text). K1 D1 G4 अभि°; D2.9 Cs अति° (for अधि°). — b) M1.3.4 om. सु-. K1 D2 अनिलोग्रदीप्तैः; K4 D1 अनलाग्रदीप्तैः; G2 अनलार्करूपैः. Ca.d cite उग्र and दीप्त. — c) K4 विविध्य°; B1.3 स ताड्य°; Dn Ds D3.4.10 T2 स विध्य°; D1 M5 विरच्य°; G3 उदीर्य°; G4 विरुध्य°; Cd.s विरिच्य° (as in text). K1 G4 M1.3 प्र(K1 ह्य)तिरिच्य°; K4.5 B Dn D3-7.10 अप्यतिदह्य°; M4 न प्रतिरिच्य°; Cd.s अप्यतिरिच्य° (as in text). — d) K2 D7.10 विंद्यात्; Dn1 D1.3.4 विद्वान्; Ca.d विद्यात् (as in text). G5 transp. सुकृतं and मे. K5 D8 नो (for मे). D1 करोति; G3.4 ददाति; Ca.d.s दधाति (as in text). — Cf. C. 12. 11001.

10 a) B1.3.5 D5.6 T M सेवति. — K4 om. 10c-11b. — c) D9 S (except T2 M3-5) राग°; Ca.d.s रङ्ग° (as in text). — d) T1 G3 हि (for स).

C. 5. 1270
B. 5. 36. 11
K. 5. 36. 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संविवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
[illegible] भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

---

11 K4 om. 11[ab] (cf. v. l. 10). — [a]) S वाचं (T1 G1 °च्यं); Cd वादं (as in text). K2.5 D7.9 G2 च (for तु). B D (except D1.7–9) T2 अतिवादं (for वादं तु यो). — [b]) B3 D1 T1 G1.5 ये (for यो). D1 नाभितः; D5 नाभ्यातः (for नाहतः). — [c]) T1 G (except G2) हंतुमिच्छोश् (G1.4 °च्छेच्) च (for हन्तु°). K1 D2 इच्छति (for इच्छेत्). B Dn Ds D5.6.10 T2 हंतुं (Dn Ds °तुश्) च यो नेच्छति पापकं वै. Cn cites नेच्छेत्, Cd पापं.

12 =(var.) C. 12. 11029. B1 om. 12[cd]. — [d]) K1.3 B (B1 om.) D2–4.6.10 T1 G2 M धर्मं (for धर्म्यं). D10 तुरीयं; Ca.d चतुर्थं (as in text).

13 =(var.) C. 12. 11023; =(var.) Pañcatantra 1. 279. — [a]) K1.2.5 D1–4.8.9 G2 संनि(K1 °वि-; K5 °व्य)वसते (K2m संविवहते); K4 B2.4 Dn Ds D5.7.10 T2 Ca.d.s संनिविशते; G4 संविदधते; Cap संविवदते (as in text). — [b]) K4 Ds1 G4 यादृशैः; Dn2 D1 यादृशं (for यादृशान्).

14 [a]) K1.2.5 Ds2 D1.7.9 G3 M4 निवर्तेत; Dn1 निवृत्तेत; D8 विमुच्येत; Cd.s as in text. — [b]) K5 transp. ततस्ततः and विमुच्यते. K1 D8 विमुच्ये(D8 निवर्ते)त ततस्ततः. Ca.d.s cite विमुच्यते (as in text). — [c]) D4 निवर्तमानः (for °र्तनाद्धि). K2 च; K4 D3.7.9 S (except T1 G2.5) तु (for हि). K5 D3.4 T1 G3 सर्वत्र. — [d]) K2 D7.8 चास्ति; Cs वेत्ति (as in text).

15 [a]) K3 D7 नो जीयते; G3 संजीर्यते; Cd.n.s न जीयते (as in text). K1 Ca नोप-; K3 न वि-; K5 D3.4.7 चानु-; Dn Ds D10 Cnp(!) नानु-; D5 T2 अन्याश्च; D6 T1 G4 Cd अन्यैर्न; D8 नोनु- (for नोत). D1 अन्यं; Cs अन्यान् (as in text). — [b]) K3 D5 वैरं कृत्वा; K4 D9 वैरीकृद्वा; K5 D8 वैरीकृत्; D6 T1 वैरीकृच्च; G3 °कृच्छ्रात्; G5 °कृच्चापि (for °कृच्च). K5 D8 न प्रति°; T1 G4 प्रतिघातकः (for अप्रति°). K3 D7 स्यात् (for च).

16 [a]) D7 S (except G2) सर्वत्र (for °स्य). — [b]) K1 B Dn Ds D5.6.8.10 T2 मनः (for मतिम्). — [d]) D1 सततं यः स पूरुषः.

17 D1 om. 17. — [a]) G4 नानर्थकान्; Cd.s नानर्थकं (as in text). D9 स्थापयति; Ca.d.s सान्त्वयति (as in text). — [b]) K1 D9 प्रतिज्ञातं. K4 वा (for च). — [c]) K (K3 missing) D (except Dn2 Ds D1.2.8) T2 M2 रंध्रं परस्य; T1 G (except G2) M1.3–5 रंध्रापरंध्रे; Ca.d.s राद्धापराद्धे (as in text). K1.2m.5 D7 नो याति; K3 यो याति; K4 नो वेत्ति (for जानाति). — [d]) K1.3.4 B Dn2 Ds D2.5.8.9 T1 G1.3.4 उत्तम° (for मध्यम°).

18 [a]) S (except T2) दुर्दर्शनः (for दुःशासनः). Cs cites दुःशासनस्था. K1.4.5 D1.2.8.9 G1.5 M1 (*sup. lin.* as in text) उपह(G5 °ग)तांतरात्मा; B Dn Ds D3–7.10 T2 उपहतोभिशस्तो (for उपहन्ता न शास्ता). K2 अभिशास्ता; T1 G4 अनुशास्ता; G2 परस्य (for न शास्ता). — [b]) K4 यो वर्तते; D1 G4.5 M4 (*inf. lin.*) न वर्तते; T1 G5 प्रवर्तते. Ca.d.s नावर्तते (as in text). — [c]) G3 मंत्रम् (for मित्रम्). D1 मित्रमहो; D9 मंत्रहेतोः (for मित्रमथो). — [d]) M3.4 (*sup. lin.*) कालः; Ca.d.s कलाः (as in text). G3 M (except M1) एवैताः. D9 स्युरधमस्य (for

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्यो ह्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।

तमो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः
पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
श्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ C. 5. 1285 B. 5. 36. 23 K. 5. 36. 26

अधमस्येह). G3 अधर्मस्य; C3 अधमस्य (as in text). G3 om. इह. G2.4 एव (for इह). G3 पुंसां (for पुंसः).

19 D10 om. 19. — a) G5 अ- (for न). — b) K4 D9 S (except T2 G1.2) हि (for अपि). D8 अनु°; G1 अति°; Ca.d.3 आत्म° (as in text).

20 b) K5 B (except B2) Dn D1.3–6 T2 प्राप्त-; C3 प्राप्ते (as in text). T1 G1.4.5 M transp. प्राप्ते and काले. — c) K1.2 D1.2 G2 न; T1 G1.3–5 M च (for तु). K1.2 D1.2 G3 एव (for न). — d) K4 B Dn2 D5 D3.7–10 G2 भूतिम्; Dn1 D3–6 T2 गतिम् (for श्रेयः).

21 a) S (except T2 G2) वीर्यम् (for वित्तम्). K4 B3 Dn2 D5.6 T2 अयं बलेन; T1 G1.5 M असह्यरूपं; Ca.d.3 असद्बलेन (as in text). — c) D8 न त्वेष; G3 सदैव (for न त्वेव). G4 सत्यं (for सम्यग्). K4 रमते; G5 वहते (for लभते). — d) K4 निवृत्तिम्; B2.5 Dn2 D5 D1.5.6 न वृत्तिम्; G3 स वृत्तम् (for न वृत्तम्).

22 a) K1.5 Dn1 D2–4.7.9.10 T2 G2 Cn महाकुलेभ्यः; M1 °कुलानि (sup. lin. as in text). — b) K1 D8 G3 °युक्ता°; K4.5 B Dn D5 D3–5.7.10 T2 °नित्या°; D1 °वृत्ता°; D2 °बंधा° (for °वृद्धा°). — c) G3 M त्वा (for त्वां). K2 D8 एकं; D3.9 एनं; G एतत् (for एतं).

23 D10 om. 23–24. — a) G3 शमो (for तपो). D1 बलो (for दमो). K1.2.4 B1.3.5 Dn Ds2 D2.7.8 M2.3 °वित्तं; K5 D3.4.9 °वृत्तं; G4 °चर्यं (for °वित्त्वं). S तितिक्षा; Ca.d वितानाः (as in text). — b) B3 विहाराः (for विवाहाः). B3 D1 सततं प्रदानं (for सततान्न°). S (except T2) इज्या विवाहः सांत्वनं (M सन्नतिश्) चान्नदानं. — c) K1 येष्वेते वै; K2 Dn2 येष्वेव ते; K4 यत्रैवैते वै; D2 ज्येष्ठे ते वै; D8 यथैवैते; S (except T2) अष्टावेते (for येष्वेवैते). S (except T2) नित्यमेवं (for सप्त गुणा). K (K2 before corr.) B2.4.5 Dn Ds1 वसंति; Ds2 च संति (for भवन्ति). — d) S सतां गुणाः (for सम्यग्वृत्ताः). — After 23, D2 reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D2 cf. v. l. 23. D7.10 om. 24 (for D10 cf. v. l. 23). — a) K2 om. the first न, reading नैव for the second. D3–6 T2 transp. न and वृत्तं. S (except T2) येषां न (T1 G1.2 प्र-) वृत्तं साधुकारेण युक्तं. — b) K1 चित्तप्रसादे; K2.4.5 Dn1 D1–6.8.9 T2 चित्त(D2 वित्त)प्रसादेन; T1 G M वृत्तप्रधानेन (G3 **प्रदानेन); Ca वृत्तिप्रसादेन. Cd.3 cite प्रसादेन. K1 संचरंति; Dn2 धरंति; C3 चरन्ति (as in text). — c) D8 ईहंति; Ca.d इच्छन्ति (as in text). D1 विसृष्टां; T1 G1.2.4 M निविष्टाः; G5 विनष्टां (for विशिष्टां).

25 =(var.) Manu 3. 63. — a) K2 B D3–8.10 T2 C3 कुविवाहैः; Ca.d as in text. M1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च). K4 अनिष्टकुविवाहैश्च; D9 अनिष्टकुलसंबंधैः. — b) K2 M2 उच्छेदनेन; Ca.d उत्सा° (as in text). — D3.4 om. 25^{c}–26^{d}; T2 om. 25^{cd}. — d) K1 Dn D8.9 G2 ब्राह्मणा° (for धर्मस्या°); cf. 26^{d}.

26 D3.4 om. 26 (cf. v. l. 25). K1.2 Dn D8 om. 26; G2 om. 26^{ab}. T2 reads 26^{ab} after 27. — a) B4

C. 5. 1286
B. 5. 36. 27
K. 5. 36. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

D_3 °लोपेन (for °नाशेन). — D_5 om. 26^c–27^d; D_9 T_2 om. 26^{cd}. — ^{d}) D_7 G_2 धर्मस्या° (for ब्राह्मणा°).

27 D_5 (cf. v. l. 26) and D_6 om. 27. — ^{b}) K_2 D_9 G_4 Cs परीवादात्; Cd as in text. — ^{d}) T_2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^d). — After 27, T_2 reads 26^{ab}.

28 ^{b}) Dn Ds D_{3-6} T_2 M_1 (*sup. lin.*) Cs अर्थत:; D_1 अद्यत:; T_1 अन्यत:; Ca.d अश्वत: (as in text). — ^{c}) T_1 G_1 कुलाख्यां नानुगच्छति. — ^{d}) G_5 Ca वृत्तित:; Cd वृत्त° (as in text). — After 28, $D_{3.4.7.9}$ ins. lines 3–4 of 220*.

29 = (var.) Manu 3. 66. — ^{a}) $D_{2.9}$ च (for तु). D_9 अविपक्षानि (for अविहीनानि). — ^{b}) K_5 Ds D_{10} T_1 च (for अपि). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1-7.9.10}$ T_2 $G_{2.5}$ च; M_5 न (for तु). K_2 निगच्छंति; B_5 प्रग°; Dn Ds प्रय° (for तु ग°). — ^{d}) D_{10} प्रकर्ष (for कर्षन्ति). G_3 अपि (for च). K_5 T_1 G_1 M महाजनं; G_5 महाधनं (for महद्यश:). — K_4 B D (except D_2) T_2 ins. after 29 ($D_{3.4.7.9}$ ins. lines 3–4 after 28): T_1, after 30:

220* वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

[(L. 1) Ds D_3 यत्नेन (for यत्नेन). $D_{3.4}$ वै (for सं-). $B_{2.3}$ D_7 आयाति (for एति च). — (L. 3) D_{10} गोभिरश्वैश्च कृष्णा च वृत्तय: सुसमृ°.]

30 ^{a}) D_1 °भृत् (for °कृत्). T_1 $G_{1.5}$ M (by transp.) अस्तु कश्चित्; T_2 अस्तु राजन्. — ^{b}) D_2 राज्येपथ्यो; T_1 G M_1 राज्ञा वध्यो (G_3 राजापथ्यो); M_{2-5} राजावध्यो. D_1 न; D_5 य: (for मा). — ^{c}) Ds_2 नैकृतिवान्. $D_{2.9}$ नैष्कृतिको (for नैकृतिको). Ds_1m सदैव (for अनृती वा). — ^{d}) D_1 य: (for वा). — After 30, T_1 ins. 220* (cf. v. l. 29).

31 ^{a}) K (K_3 missing) D_7 गो- (for नो). K (K_3 missing) B_3 Dn_2 Ds_2 $D_{1-4.7-10}$ T_2 ब्राह्मणान् (for °णं). — ^{c}) K_3m D_3m नर: स; K_4 G_3 तत: स; Dn_1 Ds_2 $D_{3.4}$ Cnp न तस्य; D_6 यश्च न; D_{10} न च सं-; G_4 स नर:; Cn न न: स (as in text). K_1 समतिं; K_2 (before corr.) सुमतिं; Cd.s समितिं (as in text). D_1 नर: सुसुमतिं (sic) गच्छेत्. — ^{d}) K_4 विवदेत्; K_5 विद्विषेत्; D_1 निर्वहेत्; D_9 निर्वदेत्; Ca.d.s निर्वपेत् (as in text). $K_{1.2}$ D_3 Cnp पितॄन्; $K_{4.5}$ ऋषीन्; $D_{3.4}$ क्वचित्; D_9 गुरून्; Cs कृषिम् (as in text).

32 = 3. 2. 52; = (var.) Manu 3. 101; = (var.) Pañcatantra 1. 187; = (var.) Hitopades'a 1. 45; = (var.) Śārṅgadharapaddhati 642. — ^{c}) K_1 हर्म्येषु (for गेहेषु). $D_{3.4}$ एतान्यपि सतां गेहे.

33 ^{b}) D_1 तत्कृतिं; Cd संस्कृतिं; Cs सत्कृतिं (as in text). — ^{c}) B_3 प्रसूतानि; D_9 प्रदत्ता°; Cd.s प्रवृत्ता° (as in text). K_2 $D_{1.2}$ G_1 °राज (for °प्राज्ञ). — ^{d}) K_5 B $D_{2-5.7.8}$ T G (except G_3) पुण्यकार्मिणां.

34 ^{a}) K_1 Ds नृपते:. — ^{b}) K_2 $D_{2.7}$ T_2 G_2 सोढुं शक्तो; D_1 विसोढुं शक्तो; G_3 शक्नोति वोढुं; G_5 शक्नोति भारं (for शक्तो वोढुं). — ^{c}) K_5 भारवहा.

35 M_2 om. 35–36. — ^{b}) T_1 G (except G_2) M (M_2 om.) कोपत्तेनोत (G_1 °प) शक्यं; Ca.d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०
अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५ C. 5. 1336 B. 5. 36. 47 K. 5. 36. 47

(as in text).

36 M_2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) B Dn Ds $D_{3-6.8-10}$ यः कश्चित्; D_2 G_2 अथ चेत् (for यदि चेत्). $K_{1.4.5}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.5-8}$ T_2 G_{1-3} Cn असंबद्धो; Dn_1 असंबंधी; Dn_2 असम्बद्धो; $D_{3.4}$ असंबद्धि (for असंबन्धो). D_1 यस्य चेतसि संबंधी; M_1 यदि कश्चिदसंबद्धो. — ^{d}) $G_{3.5}$ स (for सा).

37 ^{a}) Dn_1 D_{2-4} बलवि(D_2 °चि)त्तस्य; T_1 G_4 न कश्चि(G_4 °च्चि)त्तस्य; M_2 न तन्मित्रं यस्य (for चलचित्तस्य). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ $G_{1.3.4}$ $M_{3.4}$ अनुपसेविनः. — ^{d}) B_3 Dn_2 °संगतः (for °संग्रहः).

38 ^{a}) D_1 स्थिर°; $D_{2.3}$ बल° (for चल°). K_2 T_1 $G_{1.5}$ अनात्मज्ञं; D_1 महात्मानं; M दुरात्मानं (M_1 *sup. lin.* as in text); Cs अनात्मानं (as in text). — ^{c}) K_5 B_{1-4} Dn $D_{6.10}$ T_2 समभि°; D_7 समधि°; Ca.p समति° (as in text). — ^{d}) K_2 Dn_1 $D_{1.3.9}$ G_4 शुष्कसरो.

39 ^{a}) D_1 अथ (for एव). — ^{d}) B_1 D_1 मित्रं; Ds अब्दं; T_1 $G_{1.4.5}$ अप्सु; M_{3-5} अभूत्; Ca.d.s अभ्रं (as in text).

40 =(var.) Rāmāyaṇa (ed. N. S. Press) 4. 30. 73.

41 ^{a}) B Ds_2 $D_{2.6.8.10}$ अर्चे°; T_1 $G_{1.5}$ प्रार्थे° (for अर्थे°). — ^{b}) Dn D_5 च (for the first वा). — ^{c}) $B_{1.2.3}$ Ds नानर्चयन्; D_9 नान्यथा विप्र-; T_1 $G_{1.2.5}$ तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्). K_2 D_1 T_1 G M विजानाति (as in text); the rest प्र°.

42 K_2 Ds_2 om. 42^{ab}. G_3 transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — ^{b}) Ds_1 D_{10} कुलं; D_2 फलं (for बलम्). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ D_2 अर्छे°; Dn अर्हे° (for ऋच्छ°).

43 ^{a}) $K_{1.2}$ अनवाप्य; K_4 D_9 संप्राप्तं च; $B_{1.3}$ अनिवार्यं च; T_1 G अपहास्यश्({$G_{3.4}$} °स्यं); Cd.s अनवाप्यं (as in text). — ^{b}) K_1 वै प्रतप्यते; K_4 चोपतप्यतः; B_2 $D_{1.3.4.9}$ G_1 उप°; D_2 चोपपद्यते. — ^{c}) $B_{1.3}$ प्रहृष्यंते.

44 ^{a}) G_4 transp. म्रिय° and जाय°. $K_{1.4.5}$ D_9 पुनः (for च). — ^{b}) $K_{4.5}$ transp. हीय° and वर्ध°. $B_{1.3}$ D_1 $G_{1.5}$ $M_{1.3.4}$ याचति याच्यते; T_1 याचते याच्यते; T_2 हीयते वर्द्धिते; G_3 याच्यते याचते; G_4 याच्यते याच्यते; $M_{2.5}$ याचति याप्यते (for हीयते वर्धते). K_2 B D (except $D_{2.7.9}$) T_2 G (except G_5) च (for पुनः). — ^{c}) $B_{1.3}$ शोचति; B_2 याचते; T_1 $G_{1.4}$ M_1 वर्धते; $G_{3.5}$ हीयते; M_{2-5} हायति (for याचति). $B_{1.3}$ शोच्य°; Ds_2 $D_{3.9}$ याच°; T_1 जाय°; $G_{1.4}$ M_1 हीय°; $G_{3.5}$ M_{2-5} वर्ध° (for याच्य°). $K_{1.4}$ $D_{2.7-9}$ M_{2-4} पुनः (for च). — ^{d}) $B_{1.3}$ हीयते; B_2 शोचते; T_2 G_3 शोच्यति (for शोचति). $B_{1.3}$ वर्ध°; T_2 G_3 शोच° (for शोच्य°). $K_{2.3}$ B D (except D_{7-9}) $G_{4.5}$ च (for पुनः).

45 =(var.) C. 12. 762. — ^{b}) K_5 वा (for च). — ^{c}) Dn_1 $D_{3.4.10}$ $G_{1.2.4}$ पर्यायतः; G_3 पर्यायशश्चैव (for °यशः). $K_{1.4.5}$ $D_{3.9}$ इदं; B Dn Ds_1 $D_{3-6.10}$ T_2 एते; Ds_2 इव (for इह). Ds स्पृशंते; T_1 M आस्पृशंति (for स्पृशन्ति). — ^{d}) Ds_1 D_7 T_2 G_4 वीरो (for धीरो). K_5 B (except B_3) Dn_2 $D_{5.6.8}$ T_2 च (for एव). S

C. 5. 1307
B. 5. 36. 48
K. 5. 36. 48

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुचः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T2) transp. हृष्येत् and शोचेत्. B8 शोच्येत्; D2 हृष्येत् (for शोचेत्).

46 a) B8 D3.4 बला° (for चला°). Dn1 D9 हीना°; T1 G5 भीमा°; G3 इमा° (for हीमा°). D9 यदि (for षड्). — b) D2-4.9 transp. तेषां and यद्यत्. K1 यद्वत्; K4 T1 यत; Dn1 यत्तद् (for यद्यत्). B1.4 Dn D8 D8.10 T2 G1.2 C8 वर्धे°; D1 यत° (for वर्तं°). B2.5 D8 D10 तत्र तत्र; D7 T2 यत्र तत्र; C8 यत्र यत्र (as in text). — d) T1 G5 सछिद्र° (for छिद्रोद°). — Cf. 5. 33. 65.

47 = (var.) 5. 52. 13. — a) K1.4 D1.8.9 T1 G1.3-5 तनुरुक्षशिखी (T1 G4.5 °खो); B8.4 Dn1 D2-6 T2 Cn °रुक्षः शिखी; G2 °रल्पसुखी; Ca.d.s as in text.

48 a) G4 समुद्विग्नं (for नित्यो°). K (K8 missing) B2.4.5 Dn1 Ds1 D2.7 Ca.d.s सत्त्वं; Dn2 नित्यं; G2 सत्यं (for सर्वं). — c) K4.5 चात्यंतम् (for तत्पदम्). K4.5 S (except T2 G2) अनुद्वेगं (for °द्विग्नं). — d) B2.4 D9 ब्रूहि (for वद). S (except T2 G3.4 M2) °द्युते (for °मते).

49 a) Dn Ds2 D8 G3-5 विद्यातपसः; D1 विद्यते ध्वंसो (for °तपसोः). Cd.n cite विद्या तपः. — D1 om. 49^{c}-50^{b}. — c) K1.4.5 D8 G2 लोभसंन्यासात्; K2 सर्वसंत्यागात्; G4 प्रशमाद्राजन् (for लोभसंत्यागात्). — d) G4 हितं; Ca.d शान्तिं (as in text).

50 D1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — a) B8 तमः; Ca.d.s भयं (as in text). — d) K5 B2.4.5 Dn D8 D5-8.10 T2 योगेन; Ca.d.s त्यागेन (as in text).

51 ab) K2 D1.2 G3 transp. दान° and वेद°. B1.4 देव°; Cd.s वेद° (as in text). Ds2 धर्मं चैव समाश्रिताः.

52 a) Dn अधीतस्य (for स्वधी°). K1 स्वयुद्धस्य; K2 D2.9 T1 G (except G3) सु(G4 च; G5 स्व)युद्धस्य (for सुयु°). — b) D9 सुश्रु° (for सुकृ°). — d) K1 अश्नुते (for एधते). Dn1 D3.4.9 भवंत्येते सुखोदयाः.

53 a) Ds आस्ती° (for स्वास्ती°). — b) T1 G1.3 निद्रां भजंति; G2.4 M लभन्ति निद्रां; C8 निद्रां लभन्ते (as in text). K1.5 D8 न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति (= 54^{d}). — c) K1.4.5 धृतिम् (for रतिम्). — D6 om. 53^{d}-54^{d}.

54 D6 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) D9 transp. चरन्ति and धर्मं. — b) K1 (before corr.) धीराः (for भिन्नाः). — c) K2 D7.9 मानयंते; K5 B (except B1) Dn Ds D3-5.8.10 T2 प्राप्नुवंति (Ds1 °ते); D1 च श्रयंति (for मानयन्ति). — d) T1 G3 M1.2 प्रथमं; C8 प्रशमं (as in text). B8 मान° (for रोच°).

55 a) K1.4 न चैषां; K2 D2 न वै चैषां; K5 D1 न चैवैषां (for न वै तेषां). T2 स्वादते; G3 संदधे; G5 रोचते (for स्वदते). — b) K5 B1 D1.8 T1 G1.2.3 योगक्षेमः; Ca.d.s as in text. B D T2 एव; G3.4 M इह (for उत). — c) T1 G1.3 वा (for वै). — d) G2 कश्चित् (for किंचित्). G4 अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्वि°).

56 = (var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 9; = (var.) Pañ-

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५
संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५ C. 5. 1326 B. 5. 36. 67 K. 5. 36. 67

---

catantra 4. 81. — a) B2.4.5 Dn2 D3 D5.6 T2 transp. संभाव्यं and संपन्नं. D1 च क्षीरं (for संपन्नं). — c) B Dn1 D3-6.8.9 चापलं स्त्रीषु; D8 D10 चापलं स्त्रीणां; T2 वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्यं).

57 =(var.) Pañcatantra 2. 8. — a) D3 D5 जंतवो; D1 तरवो (for तन्तवो). G3 M1.4 वि-; G4 हि (for ऽपि). K1 (by corr.) Cd आतता; B D2 (before corr.).4-6.10 T1 G5 M2.5 आयिता; Ca.s आयता (as in text). — b) B (except B1) D (except Dn1 D1.8.9) T2 G1.2.5 Ca.d.s तनवो (for तन्तवो). T2 G3.4 M स्मृताः; Ca.d.s समाः (as in text). — c) D1 आयासा; T1 M3.4 व्यायामात्; G1.5 M2.5 व्यायामान्; G3.4 आयामान्; M1 व्यायामा; Ca.d आयासान् (as in text). K2 बहुत्वाद्बहुलत्वाच्च. — d) K2 संहति; S (except T2 G2) वहंति; Ca सहंति (as in text).

58 =5. 62. 19. — a) K4 B3 Dn2 D3 D5.6.8.10 S (except T1 G1.4.5) धूमायंति; Ca.d as in text. G4 व्यपेता हि; Ca.d व्यपेतानि (as in text). — b) D2.7 M1.2 ज्वलंते; Ca as in text. K2.5 Dn1 M1.2 संहतानि. G3 तु (for च). K1 संहतानि ज्वलंति च; T1 G1.4 प्रज्वलंतीह (G4 °व) संगताः.

59 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1312. — a) G3 तु (for च). — b) M2 transp. स्त्री° and ज्ञाति°. B1 स्त्रीषु गोषु च भारत; D2 m.3.4 स्त्रीषु गोषु तपस्विषु.

60 =(var.) Pañcatantra 3. 51. — a) K1.2 Dn1 D3.4 T2 एकक:; Ca.d एकजः (as in text). — b) K2 फलवान्; M (M1 *sup. lin.* as in text) बलवत् (for बलवान्). K2 तु (for सु-). — M2 (hapl.) om. 60^{c}–61^{b}. — c) D9 विषह्यः; D10 सुशक्यः; Ca.d.s प्रसह्यः (as in text). K1 प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव). B3 इव (for एव). S (except T2 G2; M2 om.) वातस्य (for वातेन). — d) D8.9 शाखास्कंधे; Ca.d as in text. D1 विसर्पितुं; D2 च मर्दितुं; D9 प्रमर्दितुं (for विम°). K1 शक्यः स्कंधे प्रमर्दितुं; K4 शक्यः स्कंधेन म°; K5 T1 G M शाखास्कंधेव- (T1 G1 °धेन; G2 °धश्च)म°; B Dn D3 D3-6.10 T2 सस्कंधो मर्दितुं क्षणात्; T1 शाखास्कंधेन म°.

61 =(var.) Pañcatantra 3. 60. — M2 om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — a) K1.2 संहता (for सहिता). — b) K2 सर्वत्र; T1 G1.5 अमूलाः; G2 आमूलाः; G4 M (M2 om.) समूलाः (for संघशः). T1 G1.5 अप्र° (for सुप्र°). G3 आमूलाग्रात्प्रतिष्ठिताः. — c) K4 B1.3 D3.4.9 S (except T2 M2.5) अपि; D2 तेपि (for ते हि). — d) K2 [अ]न्योन्यमाश्रयात्; D4 [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!).

62 =(var.) Pañcatantra 3. 53. — D4 (hapl.) om. 62^{a}–63^{b}. — d) K1 B3 D3 D1.9.10 T2 एककं (for एकजं).

63 D4 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — a) K (K3 missing) D1.2.5.6.8 G2 अन्योन्यसमुपस्तं(K2 °पास्तं-; K4 °पलं)भात्; T1 G1.3-5 M अन्योन्यस्योप(G1 °स्याप-; G4 °स्येह; G5 °स्यैव)संस्तंभात्; T2 अन्योन्यसमनुस्तंभात्. — b) B1.3 वा (for च). G1 अन्योन्याश्रयणेन च; G4 अन्योन्यस्याश्रयेण च. — c) B3 G2 M1 (*sup. lin.*) संप्रवर्तंते. — d) D2-4.9 G4 (before corr.) च (for उत).

64 b) K1 वृद्धाः (for बालाः). M बालाथ (for °श्च). D2 बांधवाः (for ज्ञातयः). B Dn D3 D3-6.8-10 T2 ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः. — d) K2 T1 G (except G5)

C 5. 1327
S. 5. 36. 68
K. 5. 36. 68

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६६
रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७
पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८
न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९
धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०
मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गताः (for शरणा°). — After 64, D8 ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 a) D9 मनुष्येषु (for न मनुष्ये). K1 D8 T1 G3.4 M मनुष्यगुणः; D2 G2.5 मनुष्यगुणाः (for मनुष्ये गुणः). — b) K1 D2 G4 गुण° (for धन°). D9 ऋते (for अपि). K4 B1.3 Dn Ds D3–7.10 T2 राजन् (K4 B1.3 D7 अन्यः) सधनतामृते.

66 =(var.) 5. 27. 23; =(var.) B. 2. 64. 18. — G2.4.5 transp. 66 and 67. — a) M3–5 अव्याधिकं; Ca.d as in text. K4 B1.3.4 D (except D1.2.7.8) T2 G4 Ca शीर्षरोगि; G2 शीर्षतोयं; Cd °रोगं (as in text). — b) G2 पापानुविद्धं; Ca.d as in text. K1 तीव्रम्; Ca.d.s तीक्ष्णम् (as in text). N (except D1; K3 missing) T2 Ca.d.s उष्णं (for उग्रम्). — c) D1 G2.5 अपेयं; Ca.d पेयं (as in text). D1 G2 om. यत्. D1 च (for न).

67 G2.4.5 transp. 66 and 67. — a) T1 रोगान्विता. K1 वै (for न). K1 बलम्; G3 M (except M5) फलान्; G4 बलान् (for फलानि). K1 आश्रियंते; G5 आश्र°; Ca.d आद्रि° (as in text). — d) T1 G5 न विंदंते; G1 विनिंदंते; G2 न लभ्यंते (for न बुध्यन्ते). Dn2 धनयोगात्; T2 न च भोगात् (for धनलोभात्). D1 धनलोभानुसौख्यं; M1 (sup. lin.) धनभोगात्सुभोगान्. T1 G (except G2) M3–5 भोगान् (for सौख्यम्).

68 a) K1 D4 S (except T2 G2) अपि (for हि). K1.2 B1.3.4 Dn Ds D2–8.10 T2 उक्तं; D9 युक्तो (for उक्तो). — b) D1 G5 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — c) D1.9 वारयति; D2 धारयति; D5.6 वारयेत्त्व (for वारयेति). — d) K2.5 D1.2.7.8 G2 कैतव्यं वै; D9 कितवस्त्वं. K1.4 B1 Ds D10 वै पंडिता (for पण्डिता).

69 a) T1 G1 अव°; Ca.d.s वि° (as in text). — b) K4.5 B Dn D3–6.10 T2 Cap सूक्ष्मो; T1 मैत्री-; G मैत्रो (G3 मित्रो); M मित्रं; Ca.d.s मिश्रो (as in text). T1 G1.5 सहसा (for तरसा). — 69cd = C. 2. 2488cd. — c) K1.2 D1.7 प्रभ्रंशिनी (for प्रध्वं°). T1 G क्रूरसमाश्रिता. D1 ते (for श्रीः). — d) D1 मतिर्मोहाद्; Cs मृदुप्रौढा (as in text). Ca.d cite प्रौढा. K2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्).

70 a) B3 पांडवेयान् (for पाण्डवान्). — b) K1.2.4 Ds1 D1.9 T1 G (except G6) पुत्राः (for सुताः). T1 G (except G3) तु (for च). D9 जातु (for पान्तु). — c) Ds D1.10 एकामित्राः (for एकारि°). K4 D1 G3 ह्येकमित्राः; B1.2.4.5 Dn Ds D5.6.8.10 T2 ह्येककार्याः; B3 D3.4.9 पांडवाश्च; D2 T1 G1.2.4.5 M1–3.4 (inf. lin. as in text).5 -ह्यैकमित्राः. — d) S (except T2) कुरवः (for सुखिनः). D7 G4 समेताः (for समृद्धाः).

71 a) B4 D3 D9 S (except T G1.2) Cd मेधी°; Ca.s मेढी° (as in text). K1 एकः (for अद्य). — b) D7.8 G3.4 त्वया; T1 G1.5 त्वद्- (for त्वयि). K2 D7.8 S (except T2 G2 M1) अधीनं (for आधीनं). Ds2 D7 कुरुकुशलं (for कुरुकुलं). — c) T1 G1.3.4 °वासे (for °वास-). — d) K1.4 गोपाय त्वं; K2 गोपायन्वै; D9 (उ)पालयस्व (for गोपायस्व). D7 रक्ष (for रक्षन्). S (except T2 G2) गोपायेस्त्वं स्वान्सुतांस्तात रक्ष.

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।
सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ C. 5. 1337 B. 5. 37. 4 K. 5. 37. 4

---

72 [a]) D9 संयक्ष; G2 श्रद्धत्स्व; G3 संयच्छ (for संधत्स्व). K5 B D (except D1) T G (except G2) कौरव (for कौरवान्). — [d]) D3 सुयो° (for दुर्यो°). G2 वारय; Ca स्थाप° (as in text). D10 सुमार्गे (for नरेन्द्र).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K2 B1-4 Dn2 Ds D1. 3-6. 9. 10 T G1. 2 M प्रजागर; K4. 5 संजययान; B5 G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1. 2. 7. 8. 10 G2 विदुरवाक्यं; G1 M कुलप्रशंसनं (G1 °शंसा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 35; D6 (*sec. m.*) 33; D7 S 36 (M 37). — *S'loka no.:* K5 71; Dn D3 73; G5 72; M5 70.

37

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 [a]) K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र). G5 मनुष्येंद्र (for इमान्राजेन्द्र). D9 दोषान्सप्तदश श्रीमान्. — 1[b] = 1. 67. 9[d]; 111. 31[d]. — [d]) D3 आकाशे (for आकाशं). M5 आकाशं घ्नंति मुष्टिभिः.

2 [a]) Dn D2-5 T2 दानवेंद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य). Ca. d cite इंद्रस्य. K1 कोमुत्र (sic); K2. 4. 5 D1. 7. 9 G2 Cd. s कार्मुकं; D3 कोदंडं; T2 च धनुः; G3-5 M वै चापं (for हि धनुः). T1 G1 तानेव हींद्रस्य चापं. — [b]) D9 T1 G3. 4 M4 अनम्यं (for अनाम्यं). K4 M1. 4 नाम्यतो; G1 नमते; G3 नयतो (for नमतो). D1 भुवन्; T1 G1. 2. 5 ध्रुवं (for ऽब्रवीत्). K1 मान्यं कामयतो व्रतं. — G2 om. 2[cd]. — [d]) T1 G (G2 om.) अनम्यान्; M3. 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्). D1 T1 G (G2 om.) M2-5 अब्रवीत् (for तथा). K4. 5 B Dn Ds D3-8. 10 T2 अग्राह्यान्गृह्णतस्तथा; D9 अनामयतोब्रवीत् (sic); M1 आनम्यांश्चैव नाम्यतः.

3 [a]) K2. 5 B Dn Ds D3-8. 10 T शास्ति वै (K2 D7 च; T1 तं; G5 तु) (for शासति). K5 Dn1 D2-6. 8 T2 Cn तुष्येत्; B Dn2 Ds D10 G2 रुष्येत्; D1 तप्यते; D9 कल्पेत; G3 कुप्यति; G4 Cs कुप्येत् (for कुप्यते). — D9 om. 3[bcd]. — [c]) K1. 2 D2. 7 Ca स्त्रियं; K4 श्रियं; D1 प्रियं (for स्त्रियः). T1 G1. 3. 5 नो; Ca. d यो (as in text). K4. 5 B1. 3. 4 Dn D1-5. 6 (*sup. lin.*) T2 अश्नुते (for अस्तु ते). — [d]) B D (except D1. 2. 7; D9 om.) T G4 याचते (for °ति). B1. 2. 4. 5 Dn D3 कत्थते वा; B3 Ds D3-6. 10 T2 कत्थते च; G4 वै ह्यनौर्थः (sic) (for यश्च कत्थते). K2 D1. 2 G2 कुप्यते (for कत्थते).

4 K4 om. 4[abc]. — [b]) D1 अबली (for अबलो). B1. 2. 5 Dn2 Ds T1 बलिनां (for °ना). — [c]) D1 ह्यश्र° (for अश्र°). T1 G1 वचो (for च यो). — [d]) K2 अधनः; K4 कामं; D5 D10 G2 Ca. d. s अकामान्; D1 कामान्; D5 T1 G1. 3. 5 M3 अकामं; G4 M1. 4. 5 Cdp. sp अकामां (for अकाम्यं).

5 [a]) K1 Ca वध्वा हास्यं; K4 B Dn D2-6. 8 T2 G2 वध्वावहासं; D1 यद्वा दुरापं; T1 G1. 3-5 वध्वा वासं; M1 (*sup. lin.* as in text). 2-5 वध्वा सहासं; Cd. s वध्वा हासं (as in text). D1 सुलभं (for श्वशुरो). B D

C. 5. 1338
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D1. 2. 7. 9) T2 transp. यः and मन्यते (om. च). — b) K4 B3. 4 D (except D8 D1. 9) T2 वध्वावसन्नभयो (for वध्वा वसन्नुत यो); see Cn. T1 G1. 3. 5 M वासं; Ca. d. s वसन् (as in text). T1 G1. 3. 5 सहते; M सह यो (for उत यो). G5 धर्म°; Cs मान° (as in text). — c) K2 निर्वपते. S (except T2 G2) यश्च वपेत (for निर्वपति यश्च). Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे. D7 स्व- (for च). D9 वीर्यं; Ca. d बीजं (as in text). — d) K1. 4 स्त्रियः; T1 G3. 4 M1 (*inf. lin.* as in text). 3. 4 प्रियं; G1. 5 प्रियां (for स्त्रियं). Ca. d cite परिवदति.

6 a) B Dn D8 D5. 6. 10 T2 अपि (for एव). S (except T2 M2) लब्धं (for लब्ध्वा). B (except B3) Dn2 D8 D5. 6. 8. 10 T2 वादी; Dn1 वदेत् (for उवाच). — b) B3. 4 कथयति; T1 G5 कथ्यते; G3. 4 कथ्यति; Cn कत्थते (for कत्थति). K1. 5 D8 D1 याचमानं; K2 D3–7 याच्यमानं; B3. 4 M1 (*sup. lin.* as in text). 3. 4 याचमानः (for याच्य°). — c) K1. 2. 5 D7. 9 ये च; K4 तमेव (for यश्च). K1 असंतः (for असतः). K (K3 missing) D2–4. 7. 9 G2 संतम्; B3 D5. 6. 8. 10 T2 G4 सत्वम्; D1 सततम् (for सान्त्वम्). K1. 4. 5 D3. 4. 7. 9 T2 G2 उपासते ह; B Dn D5. 6. 8. 10 °नयीत; D8 °शयीत (for °सतीह). — d) K4 उपला नयंति; K5 B Dn D8 D2–8. 10 T2 एतान्नयंति; D9 ताः सर्वे नु यांति; T1 G1. 5 एते हि यांति; G2 एते मनुष्याः; G3 एतेन सांत्वति; G4 एतेन यास्यति (for एते नु यान्ति). K4. 5 B Dn D8 D3–8. 10 T2 G3 निरयं; D1 सलिलं; G5 अनिशं (for अनिलं). D1 वै मनुष्याः; G1. 5 पाशहस्तं (G5 °स्तान्).

7 = (var.) C. 12. 4052. — a) D5 G3. 4 M वर्तेति. — b) B3 T G1. 3. 5 वर्तितव्यः. D2 G2 धर्म. — c) D1 मायाविनो (for °चारो). D1 वर्तितव्याः; T1 G1. 3. 5 बाधि°; G3. 4 M बोधि°. — d) D1 साध्वाचाराः. B D (except D2. 8) T2 प्रत्युपेयः (D1 °देयाः). — After 7, K2 B D (except D2–4. 9) T G (except G3) M1 ins. (a variant version of 5. 35. 43):

222* जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा
क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L. 1) K2 D8 D1. 7 M1 om. हि. Dn2 G4 M1 आशां. — (L. 3) D1 transp. कामो and ह्रियं. — (L. 4) D7 सर्वहरो (for सर्वमेव). D1 T1 G (except G3) M1 अति- (for अभि-).]

8 b) K1 G2 वै सदा; D1 सर्वदा; D7 वै तदा; T1 G1. 4. 5 M1 (*inf. lin.*) वै तथा; G3 वै यथा; M भारत (for वै यदा). — c) D7 प्राप्नोति (for नाप्नोति). Dn1 D3. 4 अयं; D2 इह; G3 अपि (for अथ). D7 न (for च). D9 न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं. — d) K2 G3 एव (for इह). S (except T2 G2. 3) कर्मणा (for हेतुना).

9 a) K1. 4. 5 B3. 4 Dn D8 D6. 8. 10 T2 transp. °वादः and °मानः. B1. 3. 5 T1 G3 अभिवादो; Cd. s अतिवादो (as in text). D2 अतिमानोतिवादी च. — b) D2 अति- (for तथा). K1. 4. 5 T1 Cdp. np. sp अत्याशो; K2 G अत्याशा; B3 अन्यायो; Cd. s अत्यागो (as in text). D9 तथा संभावनात्मना. — c) K1. 4. 5 B3. 3 D2–4. 7. 9 T2 विचिकित्सा; B1. 4. 5 D5 m. 6. 8 G1 M5 Cn आत्म(G1 M5 अति)विधित्सा; Dn D8 D10 Ca. d. s अनुविधित्सा; D1 अति-प्रहर्षः (for अतिविवित्सा). — d) M °द्रुहं (for °द्रोहः).

10 a) B1 D8 G2. 3 M अयसाः; D2–4 आमयाः (for असयः). — d) K1. 2. 4 Ds1 T2 अश्नुते (for अस्तु ते).

11 a) D3. 4. 9 विश्वस्तवर्गान् (D9 °स्त इति) यो हन्यात्.

वि[illegible]स्तस्यैति यो द[illegible] गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
शरणागत[illegible] चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४
यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १७
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
न्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८ C. 5. 1353 B. 5. 37. 20 K. 5. 37. 20

— d) K1 अपि (for एव). D10 मधुपानरतः सदा; G4 यश्च स्यात्पानपो द्विजः. — After 11, N (except D9; K3 missing) T G (except G3) ins.:

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।

[D1 आदेशनाद्; Ca.d.s as in text. T1 G1.4.5 विप्राणां (for द्विजानां).]

12 a) G3 शरणागतहंता च. — b) K3 D1.7 T G1.2.5 ब्रह्महभिः; K4 B Dn1 D3 D2–6.9.10 °हणः (for °हणैः). B2.4 D2 स्मृताः (for समाः). — c) K1 संभाव्य; D1 स्मरत्य (sic); D3.4 समेतैः; Cd.s समेत्य (as in text). B वर्तव्यं; Dn2 Ds1 D5.6 M1.3.4 चर्तं°; D1 वक्त° (for कर्त°). — d) K4 स्मृतं; T1 स्मृतः; G1.5 स्मृतिः (for श्रुतिः).

13 a) D2m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो). K1.5 D7–9 Cs अनयविद्धवाक्यः; D1 अनविरुद्ध°; T1 G1–4 M अनपविद्धाग्निहोत्रः; G5 अविधिनाग्निहोत्री; Cd.np अनपविद्ध° (as in text). K4 B Dn Ds D3–6.10 T2 गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः. — b) B D (except D1.2.7.9) T2 G3 M3.5 हि (for अपि). — c) K1.4 मानार्थं°; B Dn2 Ds D5.10 M5 नानर्थकृत्याकुलितः; Dn1 D3.4 नानर्थकारी कुशलः; D1 corrupt; D9 नानर्थकृत्यापकलिः; G3.4 नानार्थं°; M1.3.4 यो ह्यर्थकृत्य° (for नानर्थकृत्य°). — d) D9 G4.5 सद्यो (for सत्यो). G3 मृतः (for मृदुः).

14 =(var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 21; =(var.) Pañcatantra 2. 171 (*text. simpl.* 2. 160); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1360; =(var.) Subhāṣitāvali 2838; = Śukasaptati (*text. simpl.*) pp. 76, 199. — c) K3 D3 च (for तु). — d) D2 transp. वक्ता and श्रोता.

15 =(var.) B. 2. 64. 17; =(var.) Hitopades'a 4. 17. — a) K1.4 B Dn Ds D3–6.8.10 T2 समा°; K5 अना°; D9 G3 उपा° (for व्यपा°). — b) K3 त्यक्त्वा (for हित्वा). G3 °प्रियौ (for °प्रिये).

16 =5. 126. 48; =(var.) 1. 107. 32; =C. 2. 2104; =(var.) Skanda-purāṇa, Kās'īkhaṇḍa 13. 90; =(var.) Pañcatantra 3. 81; Hitopades'a 1. 115; =Cāṇakya-Śataka 31 (ed. Haeberlin); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1462. — a) Dn2 कुलार्थं; Ca as in text. K1.4 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. — d) D6 आत्मार्थं; G1 ह्यात्मार्थे.

17 =Manu 7. 213; =(var.) Ādi 1614*; =Cāṇakya-Śataka 29; =Hitopades'a 1. 31; =Vikramacarita (ed. Edgerton) SR 12. 1 (JR 20. 1). — a) K (K3 missing) B3.5 Dn1 Ds2 D5–10 T2 आपदर्थे. D1 G5 रक्ष्यं (for रक्षेत्). — b) D1 S (except T2 G2.4) दारा रक्ष्या (for दारान्रक्षेद्). — c) K3 D2 सर्वतो; G3 सर्वदा (for सततं). D1 M आत्मा तु सर्वथा (D1 °तो; M5 °दा) रक्ष्यो. — d) G4 प्राणैर् (for दारैर्). — After 17, K4 B D (except D9) T G1 ins.:

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L. 1) B2.3 एवं (for एतत्). T1 सृष्टं (for दृष्टं). D3–4.7 T1 वै नरकं (for वैरकरं).]

18 a) K5 च; G4 तु; G5 हि (for ऽपि). — b) K1.2 D1.2 G2 एतत्; B Dn Ds D3–8.10 T2 Cs इदं (for एवं). K4 प्रयुक्तं; Cs युक्तं (as in text). K4 B5 D (except D3 D5.8.9) T G1–3 Ca.d प्रातिपेय (for °पीय). — c) K1 G1.5 यथा; G3 तथा (for तदा). — d) K3 तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य).

19 a) D9 °वर्णान् (for °बहान्). — b) K4.5 D3–4.9 T1 G1.3 °जैषीः; B Dn Ds D5.6.8.10 T2 °जयेथाः (for

C. 5. 1354
B. 5. 37. 21
K. 5. 37. 21

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९
यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१
कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

°जैष्ठाः). — c) K2 transp. हित्वा and सिंहान्. K1 जंबुकान् (for क्रोष्टुकान्). — d) D3.4.9 S (except T2) transp. प्राप्ते and काले. — After 19, K (K3 missing) D1.2.7 T1 G (except G4) ins. an addl. colophon [*Adhy. No.*: K1.2.4.5 D1.2.7 35; T1 G (except G4) 37.]

20 Before 20, K (K3 missing) D1.2.7 T1 G (except G4) ins. विदुर उ°. — a) K2 सं- (for न). T1 G1.5 M1.4.5 सार्वं° (for सर्व°). — b) K1.4.5 T1 G (except G4) transp. भृत्यस्य and भक्तस्य. M4 वर्गस्य; Ca.d.s भक्तस्य (as in text). K1.4.5 चिराश्रितस्य; G3 हितस्य तस्य (for हिते रतस्य). — c) D7 T1 G1.4.5 M1.2 यस्मिन् (for तस्मिन्). T2 भक्ताः (for भृत्याः). D3.4.9 पितरीवाश्वसंति (for भर्तरि वि°).

21 b) K5 B Dn2 Ds D5.6.8.10 T2 राज्यं धनं (for बाह्यं जनं). K3 D8 स जिघृक्षेत्; D3.4 संविवर्धेत; D9 संविभजेत; Cd as in text. D3.4.9 विद्वान् (for अपूर्वम्). — c) D8 एनं; T1 G1.5 अमी ह्येनं (for ह्येनं). K5 B4 Dn D3-7.10 T2 वं(D7 उ)चिता वै विरुद्धाः; Ds उचिताश्चाव°; D1.2 उचि(D2 कुपि)ता विरुद्धाः; D8 ह्युचिताव°; T1 G1.3.5 M उचितापराधा (G3 °धात्); Ca.d.s as in text. — d) M3.4 अपि (for हि). D8 अमात्याः (for ह्य°).

22 a) D1 पूर्वाणि; T1 सर्वं न; G1 सर्वान् (for सर्वाणि). — b) B3.4 Dn2 D2.5-9 T2 °व्ययो; T1 G M °व्ययाभ्यां; Ca.d.s °व्ययौ (as in text). B D (except D1.10) T2 चानुरूपां; G2 अनुरूपान्; Ca.d as in text. G2 न (for च). — d) Dn2 सु-; D8 T2 ह (for हि).

23 a) K1.4.5 अथ; D10 नु (for तु). — b) K1.4.5 B3 D9 अतंद्रितः; K2 B4 Ds1 D1.2.6.7 T2 अतंद्री; B1 D3.10 अतंद्रः; T1 G M अवक्रः (for अतन्द्रीः). — c) D1 G4 अनुरूप (for अनुरक्त). — d) Ds D1 G4.5 आत्मैव. — After 23, K5 D8 ins.:

225* बाणः शाकुनिको मन्त्री एकाकी स्तम्भसेवकः ।
सद्योरोगी विवादी च सहैतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 a) Ds D10 च; G4 हि (for तु). D1 वाक्यं च यो नाद्रियते विशिष्टं. — c) D9 ज्ञाना°; S (except T2) आत्मा° (for प्रज्ञा°). — d) K1 इह (for एव).

25 a) D2 अध्वस्तं (for अस्तब्धं). — b) K2 D2.9 शक्तं; D1 शुल्कं; T1 G1.5 कुशलं; G2-4 M2 शक्यं; M1.4 शुक्लं; Cd.s श्लक्ष्णं (as in text). G3 अवार्यं; Ca.d.s अहार्यं (as in text). — c) K1 Dn2 Ca.d अरोगिजातीयं; Cs as in text. K4 °वेषं; D10 °वाचं; Ca.d.s °वाक्यं (as in text).

26 a) K1.4.5 D8 विश्वसेत् (for विश्वासात्). B4 D (except Dn1 D1-4.9) T2 Cs गेहे (for गेहं). — b) D3.10 चिंत° (for चेत°). T1 G2.4 M1.4 -पि काले; Ca.d.s विकाले (as in text). — c) Ds तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). Dn1 Ds D5 -नगूढो; T G2.5 मू(T2 गू)ढो; G3.4 M अमूढो.

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६
न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे-
त्सं[illegible]ष्टमन्त्रस्य [illegible]संगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७
घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९
गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०
अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१
कद[illegible]श्रुतं च
वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२ C. 5. 1369 B. 5. 37. 35 K. 5. 37. 31

(for निगूढो). — d) K1.5 राजक्यां; K2.4 Cd राजकन्यां; B Dn Ds D5–8.10 T2 Ca.s °काम्यां; D2–4.9 G1 (before corr. as in text) °कीयां (for राजन्यां). D1 योषितो; Cs as in text. K1.2 D1 Ca.d प्रार्थयेत; Cs as in text.

27 a) K1 सर्वे°; K2.4.5 D1 शत्रु°; B Dn D2–10 T2 G1 (by corr.) M1 Ca मंत्र°; T1 G1 (before corr.).2–5 M2–5 पुत्र°; Cs.ap.dp सत्र° (as in text). G3 पृच्छेत् (for गच्छेत्). — b) K4 संस्पृष्टमंत्रस्य; B3 D3.4 संसृज्य मंत्र(B3 -मान)स्य; D2.5.7 G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text).2–5 संसृष्टमात्रस्य; Ca.d.s as in text. G5 कुलं गतस्य; Ca.d.s as in text. — c) K1.2.5 B Dn1 D2–4.5 (by corr. as in text).6–8.10 T2 नाश्वसिमि; G आश्व° (G5 विश्व°) (for नाश्व°). — d) K1.2.4 D1–4.8.9 M1 (*inf. lin.* as in text) च (for तु).

28 a) G1.5 कुशली (for पुंश्चली). — b) D9 पत्नी (for पुत्रो). K4 सपुत्राः; D1 बालपुत्रः. — c) D1 सूना°; Cs सभा°; Ca.d सेना° (as in text). K5 B Dn Ds D3–6.8.10 T2 उद्धृतभूतिः; D9 उद्धृतो भक्तः; T1 G M °भूमिः; Cs उद्धृत°; Ca.d as in text. — d) K2.4 B1.3–5 Dn व्यवहारेषु (K2 °रे चैव; K4 °रे च); B2 Ds D1.5.6 T1 G (except G4) Ca.d.n व्यवहारे (for व्यवहारे वै). — After 28, B Dn Ds D1 (om. lines 5–8).5.6.8 T2 Ca ins. 5. 35. 45–46 (with v. l.).

29 a) K4 एते गुणोदयास्तात शीलं भजंते (hypermetric!). — b) K1 B Dn2 Ds D10 G2.3 Ca °वर्णप्रसिद्धिः; K2 °वर्णशुद्धिः; Cd.s as in text. — c) Dn1 D3–6.9 T2 तेज° (for गन्ध°). Ca.d.s cite स्पर्शगन्धौ. — d) T1 G भार्याः; Cs नार्यः (as in text).

30 a) S (except T2 G5 M2) तु; Cs च (as in text). K4 मितभुक्तिं; Ds G1–3 M2 मित(G3 °ता)भक्तं; Ca d.s as in text. — b) T1 G M प्रतिभा (for च सुखं). K1.5 B Dn Ds D5.6.8.10 T2 transp. सुखं and बलं. — c) K1.5 B (except B4) D (except D1.2.7–9) T2 भवति (for भवेत्). — d) M मा तावद् (for न चैनम्). K1.2.4 D1.2.9 आद्यूनं; Ca.d.s as in text.

31 a) K5 D3 अधर्म° (for अकर्म°). — c) B3 अशिष्टवेशं; Ds अनिष्टवेगं; D1 °वंशं; Cd.s °वेषं (as in text). — d) D9 T1 G1 (by corr. as in text).2–5 M एनं (for एतान्). D9 गृहेषु (for गृहे न). K1.2 B Ds D1.2.5–8 T2 प्रतिवासयेत (D8 °यंति).

32 b) K5 वराकसंधूर्तं; B D (except D1.9) T2 G1 (by corr.) M3.5 वनौकसं धूर्तं (D2 M3.5 °सं भूतं); G2 वराकि°; Cd.s वराकसंभूतं (as in text). — c) D1 सुनिष्ठुरं; D9 नैष्ठूरिणं; Cd.s निष्ठुरी. K1 (by corr.).2 B2.4 Dn Ds D3.4.8.9 दृढवैरं; D1 कष्ट° (for कृत°). — d) D1 चैतान् (for एतान्). K2 यायात्; D1 रक्षेत् (for याचेत्).

33 a) K1.2.4 B3 Ds D2–4.9 Cs संश्लि(B3 आश्लि)ष्टकर्माणम्. K4 अतिप्रचंडं; B3.4 Dn2 D1.5.6.9 T G1.2.5 अतिप्रमादं (D1 °वाचं); G3.4 M °प्रमादिनं; Ca.d.s as in text. — b) K4 D3.4 S (except T2) बह्वानृतं (K4 °शिनं)

C. 5. 1370
B. 5. 37. 37
K. 5. 37. 37

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं
नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-
प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३३
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ३५
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८
भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ३९
तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या°). M वा (for च). K1 अनृतभक्तिकं; M1.3.4 अदृढभक्तिनं (for °भक्तिकं). K2 वा (for च). — c) K (K3 missing) Ds D1–4.7.8 Ca.d.s निकृष्टरा(K1.5 D8 °रो)गं; B Dn D5.6.9.10 T2 M5 विसृष्ट° (for विकृष्ट°). K1.4.5 B3.4 D (except D9) T2 पटुमानिनं; T1 G M बहुभाषिणं (G3 °तं) (for °मानिनं). D3 T2 वा (for च). — d) Ds2 D2 T1 G1.4.5 om. अपि. K1.4 न; D1 हि (for अपि). K1.4 निषेवेत; D9 न भाषेच्च (for न सेवेत).

34 a) K4 अपि (for हि). — b) K4 अपि; D9 T1 G1.2.5 हि (for च). — c) D2 ह्येतौ; D3–6 T2 चोभौ (for एतौ). M °बंधना ह्येते. — d) G2 शिध्यतः (for सिध्यतः).

35 a) S (except T2) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा). — b) D7 अथ (for अनु-). — c) D9 कुमारीं. K1 °पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा). — d) K1 G3.4 M ह्यरण्यसंस्थः (K1 °स्थां); K2 D7 चारण्यसंस्थः (for अरण्यसंस्थः). K1 तु मुनिः; K2 D7 च मुनिः; K4 B3 अपि मुनिः; B1.2.4.5 Dn Ds D2–4.6.8–10 T2 अथ मुनिः; D5 नृपतिः (for मुनिवत्). — After 35, K5 reads 55–58.

36 a) D9 G4 च (for यत्). — b) G4 सर्वभूतसुखावहं. — c) K2 om. तत्. D2 यत् (for तत्). B Dn2 Ds D5.6.10 T2 ईश्वरे (Ds D5 °रं); Ca.d.s ईश्वरो (as in text). K5 S (except T2 M2) अपि; Ca.d.s हि (as in text). D2 एकं; Ca.d.s एतत् (as in text). — d) B Dn Ds D8.10 T2 सर्वार्थे° (for धर्मार्थे°).

37 a) K4 B (except B2) D2–6.10 T2 G1.2 Cn वृद्धिः; Ds बुद्धेः; Ca.d.s.np बुद्धिः (as in text). — c) T1 G1.2 अस्ति (for स्यात्). — d) K5 D9 T1 G1.4.5 M1.2 वृत्तिभयं; Ds Cn अवृत्तिभयं; Ca आवृत्ति°.

38 a) Dn1 D2 पश्येह; D10 यत्र (for पश्य). D10 अदोषैः (for दोषान्). — b) K2.5 यैः प्र-; G4 यस्य (for यत्र). B Dn2 Ds D5.6.8.10 T2 व्यथेयुः (for व्यथेरन्). S (except T2) सर्वदेवाः (for देवाः सशक्राः). — c) Dn1 M4 पुत्रे (for पुत्रैर्). G5 सर्वैः (for वैरं). K2 भृशं (for नित्यं). — d) K1.2 D1.2 प्रहर्षः; Dn1 D3.4.7.9 संप्रहर्षः (for च हर्षः).

39 a) G2 रोषः; Cs कोपः (as in text). K1.5 B (except B2) Dn1 D2–5.8 T G1.5 चैवेंद्रकल्प; K2 वै चेंद्र°; D6 चैव प्रकल्प; D10 राजेंद्र कोपो; G4 वेंद्र° (for चेन्द्र°). — d) T1 G1.5 Ca.d श्वेतग्रहः; G4 केतु° (for श्वेतो ग्रहः). D1.3 आपतेत् (for आपतन्). D1 च; D3 खं (for खे). S त्वापतन्वै (G4 °स्त्वाहवधे) यथैव (for तिर्यगिवापतन्खे).

40 a) M1.3.4 तु (for च).

41 =(var.) 5. 29. 47. — b) G4 व्याघ्राः पंच च पांडवाः. — c) G3 भिंधि (for छिन्धि). — d) K1.2.5 D2.3.9 M निनशुः; B4 Dn Ds D5.6.10 T2 नीनशन्; Ca.d.s नीनशो (as in text). D3.4.7 M1 (*sup. lin.*) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; G3 व्याघ्र न न वसेद्वनं (sic).

42 b) Dn1 D2m.3.4.9 G4 (by transp.) न स्युर्व्याघ्रा;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४२
न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४ C. 5. 1391 B. 5. 37. 58 K. 5. 37. 58

$K_{2.4}$ D_8 न व्याघ्राश्च (K_4 °घ्राः स्युः); D_8 न स्युर्व्याघ्रं (for व्याघ्रा न स्युर्). D_1 G_4 वनात् (for ऋते). K_2 B (except B_8) Dn_1 $D_{2-4.7}$ वनात्; D_1 G_4 ऋते (for वनम्). — ^{c}) D_1 च; S (except T_2 M_5) तु (for हि). — ^{d}) G_{1-3} व्याघ्रं (for व्याघ्रान्). — Cf. 5. 29. 48.

43 ^{a}) $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.9}$) T_2 कल्याणान्; K_4 T_1 G (except G_5) कल्याणाः (for अकल्याणाः). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ यथैव; T_1 तदेषां (for यथैषां). — ^{d}) D_2 वैगुण्यं. D_9 S (except T_2) पापवेदिनः.

44 ^{a}) G_2 M_2 ऋच्छन्; G_4 ऋश्यन् (for इच्छन्). — ^{b}) K_1 उदितः; D_1 अभितः (for आदितः).

45 ^{a}) $D_{3.4}$ विगतः; M विमुखः (for विरतः). — ^{b}) K_2 M वि(M_1 अभि)निवेशितः; $G_{3.4}$ च निवेदितः (for च निवेशितः). K_5 कल्याणानि निषेवते. — ^{c}) G (except G_3) पूर्वम् (for सर्वम्). M_2 इयं (for इदं), and बुद्धा (for बुद्धं).

46 ^{a}) K_4 D_9 G_3 अर्थ- (for अर्थं). G_4 यो धर्मार्थकामं च. — ^{b}) $D_{3.4}$ °कामं; G_4 °काले (for °कालं). — ^{c}) D_9 धर्मकामार्थसंयुक्तः; T_1 G_4 °संदोहात्; $G_{1-3.5}$ °संयोगात्. — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ M नंदति (for विन्दति).

47 ^{d}) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न).

48 ^{a}) K_1 प्रोक्तं; K_2 D_8 $D_{1-4.7.9}$ राजन् (for नित्यं). — ^{b}) K_5 तत् (for मे). — ^{c}) $K_{1.4}$ यत्तद्; K_2 D_1 G (except G_3) M यत्र; D_9 T_2 यच्च; Cs यत्तु (as in text). M_2 (hapl.) om. 48^{d}–50^{c}. — ^{d}) B_8 श्रेष्ठं तद्; S (M_2 om.) प्रथमं (for कनिष्ठं).

49 M_2 om. 49 (cf. v. l. 48); D_7 om. 49^{ab}. — ^{c}) T_1 G (except G_3) M (M_2 om.) °लाभं (for °लाभस्). B D (except $D_{1.2.7-9}$) T_2 तृतीयं धनलाभं तु. — ^{d}) $K_{4.5}$ जिगीषया; B D (except $D_{1.2.7.8}$) T_2 मनीषिणः (for जिगीषवः).

50 M_2 om. 50^{abc} (cf. v. l. 48). — ^{a}) $D_{8.9}$ T_1 G_5 यत्तस्य (for यत्त्वस्य). — ^{c}) $G_{2.4}$ M (M_2 om.) अभिजातं बलं; Cs as in text. — ^{d}) K_2 transp. तत् and चतुर्थं. S (except T_2) चतुर्थं बलमुच्यते.

51 ^{a}) K_4 D_8 G_5 च (for तु). — ^{c}) T_1 G_3 तत् (for यत्). $K_{1.4.5}$ $D_{3.4.8.9}$ अपि बलं (for बलं श्रेष्ठं). — ^{d}) S (except T_2) प्रज्ञानं ($G_{3.4}$ M_5 °नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्).

52 D_7 om. 52. — ^{a}) K_4 न; D_9 S (except T_2) च (for यो). K_4 T_1 $G_{1.3.5}$ उपकाराय (for अप°). — ^{b}) $K_{1.4}$ पर°; T_1 G_4 नय° (for नर°). M_1 तु यः (for नरः). — ^{c}) K (K_3 missing) D_9 G (except G_1) समासाद्य (for °सज्य). — After 52, T_1 G_4 ins. (with v. l.) an *anticipation* of 5. 39. 32^{a}–34^{b}, repeating the passage in its proper place.

53 ^{b}) K_1 D_9 शत्रुसेविनि; $K_{4.5}$ D_7 °सेवने. $B_{2.4.5}$ Dn D_8 $D_{8.10}$ स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु. — ^{c}) $K_{2.5}$ B D (except D_9) T_2 भोगे(D_{10} °गि)षु (for भोगे च). $D_{8.9}$ आयुधि (for आयुषि). M चाश्वासं (for विश्वासं). — ^{d})

C. 5. 1392
B. 5. 37. 59
K. 5. 37. 59
सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुरृते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

Ds न (for कः). D1 इच्छति (for अर्हति). — After 53, T1 ins. an *anticipation* of 5. 39. 34[cd], repeating the line in its proper place (cf. v. l. 52).

54 [a]) D3.4 नि° (for अभि°). — [b]) D1 transp. न and च. — [c]) K4 D1 विधिसंप्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि). — [d]) K2 D1 T1 G M2 आथर्व(K2 °र्वा)णं (M2 °णो); Ca. d. s आथर्वणाः (as in text). K1.4 च; G1.2 M (except M5) वा (for the second न). D1 प्राप्यगदाः; G3 प्राप्य गताः; G4 व्याप्य तताः (for नाप्य गदाः). Ca. d. s cite अगदाः (as in text). K1.4.5 समृद्धाः (for सुसिद्धाः).

55 K5 reads 55–58 after 35. — [a]) K4 D3.4.9 विप्र° (for सिंह°). — [b]) G2 °पुत्राः; Cs °पुत्रः (as in text). — [d]) B D (except D1–4.8.9) T2 ह्येते (for ते हि). T1 G M सम° (for ह्यति°).

56 [a]) K4 S (except T1 G4) अग्नेस् (for अग्निस्). — [b]) K4 Dn1 D3.4.9 S (except G2 M5) गूढं (for गूढस्). D8 चर° (for तिष्ठ°). — [c]) K5 Dn1 D2–4.6 (*sup. lin.*).8 (by corr.) °भुंक्ते; Ds D10 °युक्तं (for °युङ्क्ते). — [d]) K4.5 B Ds1 D1.2–5.7.10 T G नोद्दीप्य(D1 °दीर्य)ते (for नो दीप्यते). Ca. d. s उद्दीप्यते.

57 [a]) D8 एष (for एव). M (M1 *inf. lin.* as in text) यद्दारु (for दारुभ्यो). — [b]) K1 Ds2 D1.8 T1 G (except G1) M1 (*sup. lin.* as in text) यथा (for यदा). — [c]) T1 G2.3 तथा (for तदा). B Ds D3–6.8.10 T2 तद्दारु (for तदा तत्). M1 (*inf. lin.* as in text).2 तदाल्पभवनं चान्यत्. — [d]) K4 निर्दहेत् (for °र्दहति). K4 स्वेन; D8 M2 आत्म- (for आशु).

58 =(var.) 5. 38. 14.

59 =(var.) 5. 29. 49. — [a]) Dn1 D1–4.9 T2 °धर्मः (for °धर्मा). Dn1 D2–4.9 G4.5 (by transp.) सपुत्रस्त्वं; T1 तु ते पुत्राः. K5 D8 सपुत्रस्त्वं लताधर्माः; G1.2 लतासधर्मास्त्वत्पुत्राः. — [b]) B5 Dn2 D8 D1 S (except T2) Cs सालाः; Ca. d. n शालाः (as in text). K4 (*sup. lin. sec. m.*) हि ते (for मताः). — [c]) K1 G4 वर्त° (for वर्ध°). K2–5 D7 जातु वर्धते (for वर्धते जातु). — [d]) K1.2.4 Dn1 Ds2 D7 M °श्रिताः (for °श्रिता).

60 [a]) K5 B4 D (except D1.5.6.8.9) T2 तव पुत्रो (for त्वं सपुत्रो). — [b]) Ds2 D8.9 G2 पांडवाः (for पाण्डवान्). — [c]) K2 T1 G1.5 तु; D9 च (for हि). K2 हि नश्येत्; D9 विनश्यति (for विनश्येत्). — [d]) M (M1 *inf. lin.* as in text) व्याघ्रा (for सिंहा). K1.5 वनं च; D3.4.9 वनाच्च; T1 G1–4 वनात्तु; G5 M वनं तु (for वनेन).

Colophon om. in K2 D7; K8 missing. — *Major parvan:* G9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K4 संजययान; B Dn Ds D1.3–6.9.10 T G1.2 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K1.4.5 B1 D1.2.8.10 विदुरवाक्यं; G1 आयुर्वर्धनादि; G2 आर्वर्धकथनं (sic); M आयुर्वर्धनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 37; D5 36; D6 (*sec. m.*) 34; T1 G M 38. — *S'loka no.:* Dn 64; D8 65.

38

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v. l. 5. 32. 15).

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १
पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २
यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३
चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४
अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५
अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६
नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७
अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । C. 5. 1405 B. 5. 38. 8 K. 5. 38. 8

---

1 = Mahābhāṣya 6. 1. 84 (ed. Kielhorn, vol. 3, p. 58); = Manu 2. 120. — a) D8 G8 M उत्क्रमंति (D8 G8 °ते). — b) K1 D6 (*sup. lin.* as in text). 7 G1. 4. 5 आगते; Ca. d. s आयति (as in text). — c) G4 अभ्यु° (for प्रत्यु°).

2 a) M स्वागते (for साधवे). G4 हि; M अति- (for अभि-). — b) K4 D9 परिमृज्य; D2 परिविमृज्य; G2. 4. 5 °निर्मृज्य; Ca. d. s परिनिर्णिज्य (as in text). — c) B2–4 D3. 4 G2 स्पृष्ट्वा; D1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K5 D7 S (except T2) परिवेद्य; D9 Cd प्रवेद्य; Ca. s as in text. K4 B2–4 Dn2 D5–7. 10 T2 Cn आत्म(B2 °नु)संस्थां; T1 G M आसनस्थं; Ca. d. s as in text. — d) M2 स्थितो (for ततो). D1 अवेत्य (for अवेक्ष्य).

3 a) D1 गाः (for गां). — b) K1 M1. 3–5 नामंत्रवत्; K2. 4. 5 D1. 8 M2 नामंत्रवित् (for नमन्त्रवित्). — c) K1 B (except B3) Dn Ds D2–4. 7. 10 G1. 2 अथ कार्पण्यतो वा (G2 °ण्यहेतोः); D1 अर्थतः कामतो वा; D8 अर्थतः कार्यतो वा; D9 अथ कार्पण्यभावात्. — d) K (K3 missing) D9 M (except M2) अर्थवत् (for अनर्थं). M नाहुर् (for आहुर्).

4 b) D1 तथा; G M पापो (for क्रूरो). K1 transp. मद्यपो and भ्रूणहा. D1 मधुपो (for मद्यपो). — c) K1 B1 श्येनाजीवी; D3. 4 श्येनोपजीवी; Ca. d as in text. K5 B3 D8. 9 श्रुतिविक्रेयकः; T1 G1. 4. 5 श्रुत°; M °विक्रयी; Ca. d वेदविक्रा°. — d) D1 M2 हि (for अपि).

5 c) K2. 5 D1. 2 (m as in text). 7–9 मद्यं; D3. 4 तिलान्; G4 तिलं (for तिला). K2. 5 B Dn D2. 7. 10 फलमूलानि (K5 °लं च) (for मूल°). — d) D10 नीली; T1 G4. 5 M1. 3. 4 रत्नं (for रक्तं). T1 G4 गावः (for वासः). K1 अगुरुः; B Dn2 Ds D5 (before corr.). 6. 8 गुडाः; D2 अगुळं (for गुडः).

6 a) B3. 4 Dn S (except M3–5) समलोष्टाश्मकांचनः (hypermetric!) (for समलोष्ट°). — b) K2. 4 D1. 6. 8 प्रहीणकोशो; S (except T2) प्रक्षीणशोको. — D1 om. 6^{c}–7^{b}. — c) T1 G2. 3. 5 °प्रियौ; Cs °प्रिये (as in text). — d) K1 चरति; B Dn Ds D5. 6. 10 T2 त्यजन् (for चरन्).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — b) K2 सुशंसितात्मा; Ds स्वसंय°; D6 सुसंजि°; D9 S (except T2) सुसंशि°. K5 ह्यग्निकार्येषु; D2 गुरु°; G5 निज°; Cs अग्नि° (as in text). K1. 2. 5 D8 अनोद्यः; K4 B3. 4 Dn D3–6. 10 T G3. 4 चोद्यः; Ds D7 चोक्षः; D9 दक्षः; G2. 5 अशोच्यः; Ca. d. s अचोद्यः (as in text).

8 a) B Dn Ds D10 T1 अपकृत्य; D9 अपहृत्वा. — b) K2 मा (for न). S (except T2 G3) दूरस्थोपि न विश्वसेत्. D8 M2 om. 8^{c}–9^{b}. — d) D9 ताभ्यां (for याभ्यां). Dn1

C. 5. 1405 B. 5. 38. 8 K. 5. 38. 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

D_8 हिंस्यात्स (for हिंसति). K_4 हिंसकः (for हिंसितः). D_2 याभ्यां दूरे हि नास्ति सः.

9 =Ādi, App. I, No. 81, lines 125–126; =(var.) C. 12. 5055^{cd}–5056^{ab}; =Harivaṁs'a 1164; =(var.) Pañcatantra 2. 43 and 4. 14. — D_8 M_2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). In B_2, the portion from 9^{a}–34^{b} is lost on a missing fol. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{2.9}$ $M_{1.4.5}$ अपि न (for नाति-). — ^{c}) D_8 G_4 विश्वस्तात् (for विश्वा°). G_5 आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^{d}) K_4 D_7 मूलात् (for मूलानि). S (except T_2) समूलमपि कृंतति.

10 B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_4 B (B_2 missing) D (except D_8 $D_{8.10}$) T G_{1-3} Cd.s अनीर्षुः; G_5 अनिशं (for अनीर्ष्युः). K_5 B (B_2 missing) D (except $D_{1-4.7.9}$) T_2 च (for स्यात्). — ^{c}) K_2 $G_{4.5}$ M शक्तो; D_8 तीक्ष्णो; D_9 दक्षो; G_1 शक्यो; Ca.d.s श्लक्ष्णो (as in text). — ^{d}) D_9 $M_{1.2}$ तासां; G_5 ह्यासां (for चासां).

11 =(var.) Manu 9. 26. — B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_2 $D_{2.7}$ °राज (for °भागाः). — ^{b}) D_{10} सुपुण्या (for पुण्याश्च). D_{s2} G_4 कृत° (for गृह°). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ आहुः (for उक्ताः). — ^{d}) K_1 ताः सु-; K_4 तास्तु (for तस्माद्).

12 B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K $D_{1.7.9}$ om. 12^{ab}. S (except T_2) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं दार(T_1 G_1 चात्म-; G_2 स्वात्म-; G_5 ह्यात्म)रक्षणे. — ^{c}) K_1 आत्मसंमितं; K_4 आत्मसदृशं (for चात्मसमं). D_9 दत्वा; S (except T_2) कुर्यात् (for दद्यात्). — ^{d}) G_4 transp. स्वयं and कृषिं. — ^{e}) K_1 वणिज्याभारं; $K_{2.4.5}$ B (B_2 missing) Dn Ds $D_{2.5.9.10}$ वाणिज्यचारं; $D_{6.7}$ वाणिज्यभारं; T_2 G_2 M_2 वणिज्यचारं (G_2 °रैः). D_1 भृत्यैः शौर्यं च वाणिज्यं; $D_{3.4}$ भृत्यैश्च वणिजाचारं. — ^{f}) B D (except $D_{1.2.7}$) T_2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 =Ādi. 1423*; =5. 15. 32; =Manu 9. 321. — B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{c}) K_4 एषां (for तेषां). G_4 सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B_3 स्वात्म- (for स्वासु).

14 =(var.) 5. 37. 58. — B_2 missing (cf. v. l. 9). $K_{2.5}$ om. 14; D_{10} om. 14^{ab}.

15 =C. 12. 1412^{cd}–1413^{ab}. — B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{b}) M_1 हि (for the first च). K_4 D_9 बाह्याश्चाभ्यंतरे स्थिताः. — ^{c}) K_1 सर्वविच्छक्तः (for °तश्चक्षुः). — ^{d}) K_1 सर्वम् (for चिरम्). T_1 $G_{1.2.5}$ ऋच्छति (for अश्नुते).

16 B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) $G_{1.2.5}$ मंत्रितं (for करिष्यन्). — ^{b}) $K_{2.4}$ (by corr.) B (B_2 missing) D (except $D_{5.6}$) तु (for च). $D_{5.6}$ T_2 निर्दिशेत् (for दर्शयेत्). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ धर्मार्थकाम°; Ds सर्वकामार्थ°; G_{3-5} $M_{1.3.4}$ धर्मकामार्थकार्येषु. — ^{d}) K_1 G_4 यथा; G_3 तदा (for तथा). Dn_1 Ds $D_{1.6}$ विद्यते (for भि°).

17 =(var.) Manu 7. 147. — B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_4 समारुह्य; D_1 समारोहेत्; G_3 समागम्य (for उपारुह्य). — ^{b}) K_1 D_8 $G_{3.4}$ M प्रासादे (for °दं). — ^{c}) G_3 वाग्निशाले; Ca.d.s निःशलाके (as in text). — ^{d}) B D_{2-6} T_2 अभिधीयते; M_1 (*inf. lin.*) न भिद्यते (for विधीयते).

18 B_2 missing (cf. v. l. 9). — ^{d}) D_1 नात्मवान्; Ca.d.s अनात्म° (as in text). — After 18^{cd}, N (K_8

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च । C. 5. 1427 B. 5. 38. 30 K. 5. 38. 30

B2 missing) T2 G1 M1 ins.:

226* नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।
[D1 °भर्ता (for °पालः).]

— c) K2.4 D1.7 अमात्येषु; D9 T2 °त्यैर्हि; G4 °तेभ्यः (for °त्ये हि).

19 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) G5 जितानि (for कृ°). — b) M1.2 om. वा. K1 D2.3 G4 वै; D1 ते (for वा). K2.4 B (B2 missing) Dn Ds D7.10 T2 G3 M3-5 पारिषदा; T1 G1.2.5 राज्ञः परे (for वा पार्षदा). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3-6.8.9 T2 ins. after 19^{ab}: D7, after 19: D10 (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins. after 20^{ab}:

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

— D6.9 om. 19^{cd}. — d) G4 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). K1 न संशयः; K5 D3 अनुत्तमा; G4 असंशया (for असंशयम्).

20 B2 missing (cf. v. l. 9). D10 reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab}. — a) K2 B (B2 missing) Dn Ds D10 कार्याणि (for कर्मा°). — c) T1 G1.2.5 M2 सर्वेषां (for स तेषां). K1.3 B (B2 missing) D (except D1.3.4) T2 Cs वि(K1 च)परिभ्रंशात्; G4 °भ्रंशो (for °भ्रंशे).

21 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K3 D7 च; Ds2 तु (for तु). — G3 (hapl.) om. 21^{bc}. — b) M2 मानुषानां (for अनुष्ठानं). — d) K2.4.5 B4.5 D (except D3 D9) T2 मतं; G3 M3-5 भवेत् (for महत्). — K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.2(marg.).3-6.8-10 T2 ins. after 21: D7, after 22:

228* अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।

[(L. 1) K4 D1.7.9 अधुवन्वै (for अनधीत्य). K4 ययो (*sup. lin.* त्रयो) (for यथा).]

22 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 22^{b}-23^{a}; D10 om. 22^{d}-23^{a}. — c) K1.4 D3 अनविज्ञात°; D3.4 T2 अनभिज्ञात°; D5 अनभिज्ञान°; D9 अनाभिजात°; D10 अनंतज्ञान°; T1 G M (except M2) अनवज्ञान°; Ca.d.s as in text. — d) G4 स्वामिनः (for स्वाधीना). D1 स्वधीना तस्य मेदिनी. — After 22, D7 ins. 228*.

23 B2 missing (cf. v. l. 9). D6.10 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — a) K4 D9 अपेत°; Ca अवंध्य° (for अमोघ°). Cd cites अबन्धौ. — b) K5 B (B2 missing) D7.8 कृत्वान्ववेक्षिणः; D1.9 T2 G1-4 M1.3-5 कृत्यान्यवेक्षिणः (D1.9 G1.2 °क्षतः); D2 T1 G5 M2 कृत्वान्यवेक्षितः (D2 °क्षतः; M2 °क्षिणः); D5m कृत्यानुवेक्षिणः. — c) A few MSS. and Ca.s °कोपस्य. — d) K1.2.5 B (B2 missing) Dn2 Ds D1.2.6-8.10 Ca वसुदैव; K4 Dn1 D3-5.9 T2 स्वाधीनेयं (for वसुधेयं). Cd cites वसुदा.

24 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K2 तुष्येन्न; Ds2 D5.6 तुष्येत्तु; Ca.d as in text. — b) Ds D10 M (M1 *sup. lin.* as in text) तु; D5.6 न (for च). — c) G5 भृत्येषु (for °भ्यो). K1 विभजेत्; G5 °पि सृजेत् (for विसृजेत्). D6 S (except T G1.2) अर्थं (for अर्थान्).

25 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) B1 Dn D10 transp. ब्राह्मणो and ब्राह्मणं. T2 ब्राह्मणान्; Cd ब्राह्मणं (as in text). — b) D7 ततः; G3 यथा (for तथा). — c) B1.3.4 G3 अमात्यो (for अमात्यं), and नृपतिं (for नृपतिर्).

26 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) B (B2 missing) D (except D1-4.7.9) T2 वशम्; G1 (*sup. lin.* as in text) अंतम् (for अङ्कम्). — D3.4.9 ins. after 26^{ab}: K4 D5(marg.).7.8 T2, after 26:

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति ।
[K4 D5.7.8 °भूतः (for °भूत्वा). K4 D8 वधे (for बले).]

K4 D5(marg.).7.8 cont.:

230* अहन्यमानो भयकृत्स्न हताज्जायते भयम् ।

C. 5. 1428
B. 5. 38. 30
K. 5. 38. 30

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— D9 om. 26^{cd}.

27 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.5 G3 देवतासु; Ca.d as in text. D2 G1.2 M तु (for च). B4 Dn D1.6.7.10 प्रयत्नेन; D3.4.9 विशेषेण; G4 च यत्नेषु (for च यत्नेन). — b) Ca.d ब्राह्मणादिषु. — c) D9 भवेत् (for सदा). — d) D1 अपि (for च). K4 वृद्धबालतपस्विषु; D3.4 T1 G1 बालवृद्धातुरेषु च; D9 बालवृद्धतपस्विषु.

28 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.2 D1 G5 निरर्थ-; K4 D3.4.9 अल्पार्थं; G4 अनर्थं (for निरर्थं). K4 D9 ज्ञात्वा (for प्राज्ञो). — b) G3 (before corr.) मूढचेतसं; G4 मूढसेविषु. — c) Ca न (for च). D2 भजते; Ca.d लभते (as in text). G3 वित्तं कीर्तिं च लभते. — d) D5 D7.9 C3 अनर्थेषु; Ca.d अनर्थेन (as in text). K2 न चार्थेन वियुज्यते; G3 लोके चार्थेन पूज्यते.

29 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1369. Cf. v. l. 5. 34. 20. — B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D1 तस्य (for यस्य). — d) D1.3 M2.5 षंढं (for षण्ढं).

30 B2 missing (cf. v. l. 9). — b) S (except T2) मौढ्यं (for जाड्यं). T1 G5 सु(G5 चा)समृद्धये (for असमृद्धये). — c) K4 Dn1 D3.4.9 G2 °वृत्तं तु; all comm. as in text. — d) M1 (*inf. lin.* as in text) वै नरः (for नेतरः).

31 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.5 विद्यावृद्धांस्तपोवृद्धान्; D3.4.9 विद्यावृद्धं तपोवृद्धं. — b) D3.4.9 °वृद्धं (for °वृद्धान्). — c) K5 B (B2 missing) Dn D5 D5–8.10 T2. M5 धना(D8 °र्मा)भिजातवृद्धांश्च; D3.4.9 एतान्धनेन वृद्धस्तु. C3 cites अभिजनः.

32 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D3.4 अनार्यवृत्तिम्; G5 °वृद्धम्. K1.2.5 D9.10 अप्रज्ञं. — b) D3.4.9 अकृतज्ञम् (for असूयकम्). — d) K5 वाग्धृष्टं.

33 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D1 अविषादं च दानं च; S (except T2) अविसंवादिनं दांतं. — b) S (except T2) अनतिक्रमं; Ca.d अव्यतिक्रमः (as in text). — c) K1.2.4 D5 D1.6.7 Ca.d आवर्तयति; Dn1 T1 G (except G3) आवर्जयति; Cn.s as in text. — d) G3.4 प्रणिहितानि (for °हिता च). Ca.d.s cite प्रणिहिता. G4 च (for वाक्).

34 34^{ab} missing in B2 (cf. v. l. 9). — a) D9 दांतः (for दक्षः). T1 G4 दांतोनसूयको दक्षः. — b) M1 (*sup. lin.* as in text).2 नृषु (for ऋजुः). — c) D10 नरः; T1 G1.2.5 अति-; M अथ (for अपि). A few MSS. °कोषो. — d) D9 कुरुते (for लभते). K4 °वारणात्; T1 G1.2.5 °चारि(G2 °चार)णं; M °चारिणः; Ca.d.s °वारणम् (as in text).

35 a) D9 G3 transp. शमः and दमः. — d) K4 D2 एते (for एताः). K4 D2 हेतवः; Ca.d समिधः (as in text).

36 b) Dn D5 D5.6 कृतज्ञो; D9 वृत्तघ्नो (for कृतघ्नो). — c) Dn G4.5 M2 (before corr.) नराधिपो (for °धमो). Ds2 तादृशो धनमाँल्लोके. — d) K1.5 सदा बुधैः (for नरा°).

37 a) K4 (by transp.) स न; Dn2 D9 न च. — c) G5 क्रोध°; Cd कोप° (as in text). D6 om. 37^{d}–38^{c}. — d) K4 D9 सबाह्य-; T1 सरोषो; G1.2 सकोपो (for सदोषो). G4 सदोषस्य महद्भयं.

38 D6 om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). — a) D3 T1 एषु; G3 तेषु; C3 येषु (as in text). D1 G5 अदुष्टेषु; G2 M1 (*sup. lin.* as in text).3.4 रुष्टेषु; G3 दोषेषु; Cd.s दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं C. 5. 1446 B. 5. 39. 1 K. 5. 39. 1

(as in text). K4 D1.9 दुष्टः (for दोषः). — b) K4 °क्षेमश्च; D9 °क्षेमं च (for °क्षेमस्य).

39 G2 om. (hapl.) 39^{b}–40^{a}. — a) B4 Dn D2–4.9.10 G3 °युक्ताः; Ca.d.3 °सक्ताः (as in text). — b) K4.5 B D (except D1.8.9) T2 प्रमत्तपतितेषु च; G3 प्रमादात्पतितेषु च; G4 M प्रथमोत्पादितेषु च; Ca.d as in text. — c) K1 चानार्यसमापन्नाः; K4 B2.5 D2.10 T2 चानार्यैं समा°; D3 G3 °समायुक्ताः. Ca.d cites अनार्याः.

40 =(var.) Pañcatantra 5. 52. — G2 om. 40^{a} (cf. v. l. 39). — a) K4 transp. यत्र and कितवो. — b) K2.5 B1.2.4.5 D (except D9) T2 transp. यत्र and बालो. B3 यत्र (for बालो). K2 B D (except D7.9) T2 अनुशासिता (for °शास्ति च). K4 वा; G4 हि (for च). — c) Ca.d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text). K5 B Dn D3 D3–8.10 Cap राजन्; T1 G1.5 M देव; G3.4 एव; Ca.d देशा (as in text). — d) S (except T2 G5; G2 om.) यथा (for इव).

41 a) K4 B5 D2–4.9 T2 शक्ता (for सक्ता). — b) D1 निर्- (for न). — d) = C. 12. 12223^{d}. D1 विशेषो (for °षा). D1.9 S (except T2) विघ्नकारकाः (D1 °कः); Ca.d.3 हि प्रसङ्गिनः (as in text).

42 a) K5 कितवा यं प्रशंसंति. — b) G1.5 गायकाः; G4 याचकाः; Ca.d चारणाः (as in text). — c) K1.2 D7.10 बंधुक्यो; T1 वर्धश्च; G1.2 वर्धक्यः; G3–5 वार्धक्याः; Ca.d बन्धक्यो (as in text). K5 बंधुक्यो यं प्रशंसंति. — d) K4 भारत; D2 मानद (for मानवः). S (except T2) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति.

43 d) M3–5 तदा (for त्वया). K1 (m as in text) नृप; D3 न वै; D10 सुते; T1 मते (for महत्).

44 a) D3 द्रक्ष्यसे. D1.6 T2 परं (for परि-). — b) K1.5 B3.4 D3.4.8 अचिरात् (for नचिरात्). — c) S °बल° (for °मद°).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K4 B Dn D3 D5.6.9.10 T G1 M प्रजागर (Dn1 धृतराष्ट्रप्रजागर). — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं; G1 गुरुसमाचारादिकं; M गुरुसमाचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7.8 T2 G4 38; D5 37; D6 (*sec. m.*) 35; T1 G1–3.5 M 39. — *S'loka no.:* K5 44; Dn1 47; M5 45.

39

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 b) = 5. 32. 12^{b}. — c) K1 T1 G5 धात्रानुशिष्टस्य; K4 D5.8 T2 G4 धात्रानुदिष्टस्य. Ca cites अनुदिष्टस्य; Cd.3 दिष्टस्य. B D (except D1.2.9) T2 कृतो (for किल). K1.5 एतत्; K2.4 D1.2 इदं; D5.6 अहं (for अयं). — d) D1 वेदः (for वद). K1 श्रवणाकृतो; D10

C. 5. 1446 B. 5. 39. 1 K. 5. 39. 1 तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यव[illegible] च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

श्रवणोत्सुको; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृत:; Cd श्रवणे. K4 D3.4.9 अस्मि; Ca अहम् (as in text). S (except T2) तस्मात्त्वत्तः श्रवणे नाहतोस्मि.

2 =(var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopades'a 2. 53. — b) G1.2 बुद्ध्यविज्ञानं; Ca.d.s °वज्ञानं (as in text). — d) K5 B3 Ds D3-6.8.9 अप° (for अव°). G6 शाश्वतं (for भारत).

3 =(var.) C. 12. 5065cd–5066ab. — b) D1 प्रियवाक्येन. — c) D7 °मूलफलेन; G3.4 M °मूलफ(G3 °ब)लैर्; T1 G1.2.5 °होमजपैर्; Cs as in text. Ca cites मूलं मंत्रः, Cd मूलं. D9 मंत्रमूलेन चान्यो वै.

4 a) K5 साधुर्द्वेष्यो न भवति. — c) K2 सर्वाणि; Cs अशुभानि; Ca.d as in text. K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 *inf. lin.* as in text); K3 B Dn Ds D5.6.10 कार्या° (for कर्मा°). — d) B Dn Ds D5.6.8 T2 चैव ह (B3 D6.8 हि); D10 यो वदेत् (for भारत). — After 4, K4 (om. line 6) B Dn Ds D2 (marg.; om. lines 5–6).3–8 (D4.8 om. line 6).10 T2 (om. lines 5–6) ins.:

231* उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-
न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-
रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ।
न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D10 °मात्रं नरेंद्र (for °मात्रेऽपि राजन्). — (L. 4) D7 (*sup. lin.* as in text) त्यागः (for नाशः). — (L. 5) Cf. stanza 5. Dn Ds बुद्धिर् (for वृद्धिर्). Dn बुद्धिः (for वृद्धिः).

5 D3.4 T2 om. 5ab. — a) D10 transp. न and स. G4.5 सं- (for स). — c) K2 D1.2.7 transp. स and त्विह. K1 खलु; D10 G3 इह (for त्विह).

6 a) D9 धन° (for गुण°). — b) G5 गृह्णंति (for भवन्ति). K2.4 D1.2 G3 M (except M2) धनिनो; D9 गुणतो (for धनतो). — c) K4 धनवृद्धं; T1 G5 धनेप्सितान्; G1.2 धनैः स्फीतान्; G3 धनैः स्थितान्; G4 M धनैर्हीनान्. K4 गुणैर्हीनं. — d) K1 D8 विसर्जय; K4.5 B Dn D1.3–6 T2 विवर्जय; T1 G1.2.4 विसर्जयेत्.

7 a) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं). K4 D3.4.7–9 T G1.3–5 M त्वया (for त्वम्). K4 D9 आयतीशुद्धं; K5 आयतौ युक्तं; Ds आयतीत्युक्तं; D3.8 नीतियुक्तं; D10 आयतीपथ्यं; T G1.3–5 M1 (*inf. lin.*) युक्तियुक्तं (G3 °क्ता); Cs as in text. Ca cites आयतिः. G2 सम्यग्धर्मं त्वया युक्तं. — b) K4 D3.4.9 S (except M5) भाषितं. K1.2 °संमतः; K4 T1 G1.2 M2 °संमितं. — c) D2 उत्सहेत्; Cs उत्सहे (as in text). — d) =5. 141. 33d; 146. 16d.

8 ab) B2.4.5 Dn D3–6 अतीव गुण°; S (except T2 G1) °संपन्नाः. Ca.s cite स्वभावगुणाः. S (except T2 G1) विनयान्विताः. — d) K1 अवमर्दं; K2 अप°; K5 अर्थमर्थं; Cs उप° (as in text). K4 B Dn Ds D2–8.10 T2 उपेक्षते; K5 प्रयोज्यते; D1 प्रयोक्ष्यति; D9 प्रयोक्षयेत्; T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 a) K1.2.5 परापवादे. — c) K5 D2.9 T1 G परस्पर(G1 °रं)विरोधेन (G5 °धे तु). Cs ये (for च). — d) K1.5 B3 Ds D10 यतंति; Ca as in text. K4 (*sup. lin.*) सततोद्यताः.

10 G2 om. 10a–11b. — a) Dn1 D6 G4.5 सदोषदर्शनं; Ca as in text. K4 D1 तेषां; Ca येषां (as in text). — b) K2 D1.2 संवासात्; Ca °से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ C. 5. 1469 B. 5. 39. 23 K. 5. 39. 23

K5 D2.10 M च; D8 तु (for सु-). D3.4.7.9 T1 G1.4.5 संवासे(G4.5 °दे)षु महद्भयं; G3 सहवासे महद्भयं; Ca as in text. — D7 T2 om. 10cd. — c) D1 G4 M3 अर्थदाने. — d) K4 प्रदाने सु-; Ds2 D8 °नेन (for °ने च). — After 10, B D (except D1.9; D2 marg.) T2 ins.:

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।
[D3.4.7 ये च वै भेदशीलास्तु.]

11 G2 om. 11ab (cf. v. l. 10). — b) K2.4 D1.2.9 संवासैः; T1 G4 °दे (for °से). — c) K2 युक्ताः स्वकर्मदोषैर्ये. — d) K1 विसर्जय; S (except T2 G5 M5; M1 inf. lin.; M4 sup. lin.) विसर्जयेत्; Cs as in text. K3 नरांस्तांस्तु विवर्जयेत्.

12 D8 om. 12. — a) K2.4 निवर्त्यमाने; Cs as in text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup. lin. as in text); Cs सौहार्दे (as in text). — b) S (except T2) विनश्यति; Ca प्रण° (as in text). — c) D2 एक-; M अस्य (for एव). K4.5 फलनिष्पत्तिः; G5 फलते सूक्तिः; Ca.s °निर्वृत्तिः (as in text). — d) K1.4 D1.9 सौहार्दे; Cs सौहृदे (as in text). B1.3 G1.3 वा (for च). B1.3.5 T1 G1.3 अपि (for एव).

13 a) K1.2.5 D8 अपकाराय; G2 च विवादाय (for अपवादाय). D8 om. 13cd. — c) B5 Ds D3-6.10 S स्वल्पे (for अल्पे). — d) K2.4 D (except D3-6; D8 om.) G2-4 अधि° (for उप°).

14 a) K2 तादृशं. K4 संगतिं; D2 T1 G1 °तिर्; D3.9 °तैर्. — c) K1m निश्चित्य; K4 D9 परीक्ष्य; K5 B Dn Ds D2-7.10 T2 G1 (sup. lin.) Ca.s निशम्य. — d) K4 क्रूरान् (for दूरात्). T1 G1.4 M1 (inf. lin.).3-5 विसर्जयेत्.

15 d) K2.5 B D (except D9) T2 श्रेयः (for यशः). K1 D2 अक्षयम्; K3 अनिंद्यम्; K4 B Dn Ds D1.3-8.10 T2 आनंत्यम्; G3.4 M अप्ययम् (for अव्ययम्).

16 a) K4.5 Dn2 G3 ते (for तैर्). — b) K4.5 यदीच्छसि; Dn2 Ds य इच्छति. K1.4.5 B2 D1-4.6.9.10 G4 सुखं (for शुभम्). — d) D9 ततः (for तस्मात्). G5 सर्वं (for साधु). D2.3 T1 समाचरेत्; G2 °गमे (for °चर).

17 a) K5 B3 Dn2 D7.10 G3.4 M2 योक्ष्यते. — c) K (K3 missing) D7 निर्गुणा (for वि°). D1 अपि; D5.6 चापि (for ह्यपि). K2.5 D1.2.7 ते रक्ष्या; K4 राजेंद्र (for संरक्ष्या).

18 a) B2 गुणयुक्ताः (for °वन्तः). K4.5 D1.2 च (for ते). — c) B D (except D1.7-9) T2 वीराणां (for दीनानां). — d) K5 D9 S (except T2 M2) महात्मनां (for विशां पते).

19 a) K1.2.4 Dn D1.8 G4 दीयतां (for दीयन्तां). — b) M2.3 दत्त्वा (for तेषां). — c) K5 -प्राप्तिः; B D (except D1.7-9; D2 marg.) T2 प्राप्तं (for -प्राप्तो). — d) N (except K1.4 D1.8; K3 missing) T2 G1.3.4 भविष्यति. K4 T1 G1.5 न संशयः; G2 परंतप.

20 b) K1.2 D7 परि-; M तव (for तात). Dn शासनं (for रक्षणम्). — D1 om. 20cd. — c) B3 D9 चाभि-; D10 -पि ते; G2 च वि- (for चापि). — d) K4 स्व-; B D3.4 G4 त्वं (for त्वद्-).

21 b) K4 D9 सुखार्थिना; Dn D3.4 शुभा°; T1 G1.5 हितात्मना; G4 हितार्थिना (for भवा°). — c) K1.4 D8 भोग्या° (for भोज्या°). — d) K1 सह भारत (for भरत°).

22 =(var.) 5. 62. 16. — b) S (except T2) प्रीतिश्चैव (for संप्रीतिश्च). — d) N (except K1 Dn2 D1.7.9; K3 missing) T2 कदा° (for कथं°).

C. 5. 1469 B. 5. 39. 24 K. 5. 39. 24 संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७
न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

---

23 D8 M om. (hapl.) 23^{bc}. — ^{b}) K1 अपि; K5 D5.9 ह (for च). — K2.4 B8 G4 om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) Dn2 D8 प्रवृत्ताः; D9 सद्वृत्ताः; T1 G1.2 सुवृत्तां. D3.4 तारयंति सुवृत्ता वै. — ^{d}) K1 T1 G1 दुर्वृत्तान्; G2 °त्तं (for °त्ता). K5 अपि; T1 G1 हि (for च). M (except M1) निर्वृत्तान्वर्तयंति ह.

24 ^{a}) M (except M1) सं° (for सु°). — ^{b}) K2 D1.7 T1 G1.2.5 भारत (for मानद).

25 After 25^{ab}, D2 ins.:

233* सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं समम‍श्नुते ।

— D9 (hapl.) om. 25^{cd}. — ^{c}) D6 दग्धहस्तं; S (except T2 G8) दिग्धहस्तान्; M4 (*inf. lin.*) व्याधहस्तान्; Ca.s दिग्धहस्तं (as in text). — ^{d}) K4 D3.4 Ca पापं; Cs एनस् (as in text). D10 पापं तस्य स विंदति.

26 D1 om. 26^{ab}. — ^{c}) K5 वा मृतान्; D1.3.4 आहतान् (for वा हतान्). K1 Dn1 D3.4.10 मृतान् (for सुतान्). D9 तान्वा सुतान्वापि हतान्. — ^{d}) G4 तात (for तत्). K5 D1 अनुचिंतयन्; B4 T1 G1.2.5 M8 अनुचिंतयेः; G4 विचिंतयेः (for अनुचिन्तय).

28 ^{a}) Dn2 D8 अपनयति; D2 अपमन्यंते; Ca.n.s as in text. — ^{b}) K4 भारत; Ca.s भार्गवात् (as in text). — ^{c}) K4 B2 च (for तु). — ^{d}) K5 D8 D3.10 G4 M अवतिष्ठति (M °ते); D1 G5 अधिति°; T1 G2 एव तिष्ठते; G1.3 अधितिष्ठते; Ca एव तिष्ठति (as in text).

29 ^{b}) S (except T2) पांडवेषु (for पापं तेषु). K1.2.4 D1.2 कृतं पुरा (by transp.); B8 पुरस्कृतं. — ^{c}) K2.4 कुरु° (for कुल°). — ^{d}) K2.4 D1.2.7 नराधिप; D9 S (except T) जनेश्वर (for नरे°).

30 ^{a}) K4 D9 S (except T2) स्वे (for त्वं). — ^{b}) G8 °व्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

31 G2.3.5 om. 31. — ^{a}) D8 D2.6 T2 सुव्याकृतानि; T1 G1.4 अव्याहृ(G1 °वृ)तानि. D8 वीराणां (for धी°). — ^{b}) K1 M प्रविचिंतयन् (M2 °येत्); K2 संप्रविश्य यः; K5 T1 G1.4 संप्रचिंतय (K5 °यन्); B (except B5) Dn D5 T2 परिचिंत्य यः; D8 D6.8.10 परिचिंतय (D8.10 °यन्); D1.7 संप्रचिंत्य यः; D2.9 प्रचिनोति यः (for प्रविचिन्त्य यः). — ^{c}) D1 अध्यवसति; D2.9 स व्यवस्यति; D8 अभ्य°. — After 31, N (K8 missing) T G1.4 ins. a passage given in App. I (No. 1).

32 ^{a}) Dn D3.4.9.10 अकीर्तिं; D52 M अवृत्तं; Ca.d.s अवृत्तिं (as in text). — 32^{d} = Manu 4. 156^{d}.

33 ^{b}) K (K8 missing) D1–4.7.9 धर्म°; S (except T2) ब्रह्म° (for परि°). Cs cites परिचर्या. — ^{c}) D9.10 परीक्ष्यते; G8 परिरक्षेत् (for परीक्षेत). D3.4.9 प्राज्ञो (for राजन्). — ^{d}) M वा (for च). — After 33, Dn ins.:

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।
[= (var.) Bhāgavata Purāṇa 3. 22. 12]

— N (K8 missing) T2 M1 ins. after 33 (Dn, after 234*):

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।
दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स . कुलीनशताद्वरः ।

यथोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ३७
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ३८
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३ C. 5. 1502 B. 5. 39. 58 K. 5. 39. 57

[(L. 1) B (B5 m as above) Dn3 D8 D5.6.10 T2 M1 राजो° (for प्राज्ञो°). K1 D2 दांतं; Ca.s वेद्यं (as above). K5 धर्मज्ञं (for धार्मिकं). D2 °वादिनं (for °दर्शनम्). — (L. 2) M1 मितवाक्यं (for मित्रवन्तं). K2 Cd सुवाचं; B4 °कार्यं; D1 °वासं (for °वाक्यं). D2 मित्रवंतं मुदाचारं (for the prior half). — (L. 3) K2 D2 दौष्कुलेयः; K5 B2.4 M1 अकुलीनः (for दुष्कुलीनः). D1 नैव (for यो न). — After line 3, D1 ins.:

236* अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।

— (L. 4) K1.4 D9 धर्मावेक्षी; M1 धर्मान्वेक्षी. K1.5 B2.4 D8 D3.4.9 धीमान्; D1 M1 दांतः (for ह्रीमान्). K1.2.5 D2 M1 कुलीनशतैर्; D6.8 कुलीनः शतान्. D1 स कुलीनशतेश्वरः.]

34 G2 om. 34–35. — a) M योयं (M8 यो यः) (for यथोः). B8 वित्ते°; Dn D8 वृत्ते° (for चित्ते°). D1 T1 G1.4.5 वै (for वा). K4 निभृतं; B8 वा वित्तं; Dn D8 वा वृत्तं (for वा चित्तं). — b) K1.2 D1 Cs नैभृत्यं; K4 नैश्चल्यं; B1–3 Dn1 नैर्वृत्तं; B4.5 D3.4.7.10 T2 G1.4 Cn निभृतं; Ca.d नैभृतं (as in text). K1.2 B4.5 Dn2 D8 D1.2.5–8.10 T2 G1.4 निभृतेन; B1–3 Dn1 निर्वृतेन (for नैभृतेन). K1.5 D8 G1.5 च (for वा). G8 नैभृतेन च नैभृतं. — c) D1.9 समेत्य; Cs समेति (as in text). Dn1 D3.4 M1.3.4 प्रज्ञां; Cs as in text. — d) K4 B D2.4.6.9 जीर्यति.

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) K1.5 अकृतात्मानं; K4 D3.4 अकृतज्ञं च; Cs as in text. — c) K (K3 missing) D2–4.7 G4 विवर्जयेत (K2 °त्तं); D1 विवर्जयति. — d) D5.6 T2 विन° (for प्रण°).

36 a) S (except T2 G3 M2) मूढे° (for मूर्खे°).

37 c) K4 D9 सत्तं (for सत्यं). — c) K2 G3 M3.4 स्थित्या. — d) T2 कथ्य° (for चेष्य°). K1.5 D2.9 मित्रमत्याज्यमिष्यते; D2 °त्या जिगीष्यते; T1 G M मित्रमित्यभिवांछते (T1 G1 °ति). Ca.d cite अत्यागि (as in text).

38 D9 (hapl.) om. 38ab. — a) K3.4 D2 इह्योत्सर्गो; Ca.d.s अनु° (as in text). — b) K2 तु; B D (except D1.3; D9 om.) T2 Csp अपि; Ca.d न (as in text). Cs cites अतो मृत्युरवशिष्यते. — c) D1 उत्सर्गात् (for °र्गः). — d) D1 G3 साधयेद्; T1 G1.2.5 M ज्ञा(G5 M4 ज्ञां)तयेद्. B (except B2) D3.4.10 T2 G1 दैवतान् (for दैवतानि).

39 D8 om. 39. — b) K1 S (except T2) अनसूयां क्षमां धृतिं. — c) S (except T2) विजानीयात् (for बुधाः प्राहुः). — d) K1.4 (before corr.) Dn2 D8 D7.9 G4 M1 अवि(K1 G4 M1 °पि; D7 °व)मानिता; K4 (by corr.).5 D2 अविमानता; D1 अपि पालनं; T1 G1–3.5 M (M1 inf. lin.) अपि (M5 अभि-) माननं; T2 अविमाननात्. D10 मित्रसंमाननं तथा.

40 b) K1 प्रीत्या निनीषते; K5 S (except T2 G4) °निनीषति; D1 °निनेष्यते. — c) D1 आसाद्य (for आस्थाय). — d) M (except M1) स आगात्पुरुष°.

41 =(var.) Manu 7. 179. — b) D9 G2 कृत°; Ca.d दृढ° (as in text). — d) T1 G1.5 transp. नरोर्थैर् and न. D1 नरो हंत न हीयते.

42 a) G5 transp. कर्म° and मन°. — b) B8 यदाभीक्ष्णं; Dn1 D3.4.6 यदि (Dn1 °द-) तीक्ष्णं (for यदभीक्ष्णं). — c) K4 D9 तदभ्यासो हरत्येनं. Ca cites हरति, Cd.s अपहरति (as in text).

43 K4 Dn3 D81 D5 Ca.d °लभनं; T1 G1 °चरणे; G2 °लपने; G3.4 °लंभने; G5 °लापनं; M1 °लुभते; M2–5 °लभने. S (except T2 M2) योगं; Ca.d.s योगः (as in text). — b) D3.4 उत्थानमार्दवं; Cs as in text. — c) T1 G1.2

C. 5. 1503 B. 5. 39. 58 K. 5. 39. 58 अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G_2 °र्वंति).

44 44^a = Rāmāyaṇa 5. 12. 10^a. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ धर्मस्य च; K_4 Dn_1 $D_{2-4.9}$ दुःखस्य च; B Dn_2 Ds $D_{5.6.10}$ T_2 लाभस्य च; D_1 शुभस्य च; G_4 दुःखनाशः (for दुःखनाशे). B Dn_2 Ds $D_{5.6}$ T_2 शुभ° (for सुख°). — ^{c}) G_5 तस्माद्; Ca.d महान् (as in text). $D_{1.3.10}$ निर्विण्णः; D_2 सर्वेषां (for अनिर्विण्णः). — ^{d}) K_5 अत्यंतम्; B Dn_2 Ds $D_{1.5.6.8.10}$ G_5 चानंत्यम् (for चात्यन्तम्). K_4 $D_{3.4.9}$ भयं न महदर्छति.

45 ^{a}) $G_{3.5}$ M अन्यत् (for अतः). K_5 D_8 परतरं (for श्रीमत्तरं). — ^{b}) Dn_2 Ds $D_{5.6.10}$ T_2 मतं; D_8 महत् (for तथा). — ^{c}) Ds $D_{3.10}$ यदा (for यथा). Ca.d cite प्रभविष्णौ.

46 ^{a}) T_1 G_4 क्षमेत शक्तः. D_7 S (except G_3) सर्वत्र (for °स्य). — ^{b}) T_1 G_4 मति° (for शक्ति°). — ^{d}) D_{2-6} T_2 M हितं (for हिता).

47 K_2 reads 47 after 49. — ^{d}) T_2 न मूढत्वं समाचरेत्.

48 ^{a}) K_1 दुष्टार्थेषु; K_4 D_8 दुःखिते°; Dn_2 D_2 G_1 दुःखार्थे°. $K_{1.4}$ $D_{1.5.6}$ प्रशांते°; $K_{2.5}$ Ds $D_{3.7.8}$ अप्रशांते°; Dn_2 D_{10} अप्रमत्ते°. — ^{b}) D_{10} अनये° (for अलसे°). — ^{c}) D_9 S (except T_2 G_4) भवति (for वसति). T_1 $G_{1.5}$ अशांते° (for अदान्ते°).

49 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ समायुक्तं; G_4 च संयुक्तं (for नरं युक्तं). — ^{b}) $K_{2.4}$ B (except B_4) $D_{1-4.7.9}$ Cs मृदुत्वात्; T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ (*sup. lin.*) मार्दवात् (for आर्जवात्). — ^{c}) K_5 $D_{1.2.7}$ T_1 G M मन्यंते. K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 अशक्तं मन्यमानास्तु; D_9 हीनप्रतापं मत्वाम्यं. — ^{d}) $G_{2.4}$ धर्षयंते (G_4 °तः). — After 49, K_2 reads 47.

50 ^{d}) D_9 transp. श्रीर् and भयात्. K_1 D_9 S (except T_2 G_4) उपतिष्ठति (K_1 °ते). — After 50, N (K_3 missing; K_5 D_1 om. line 1; K_2 B Ds D_{10} om. line 2; D_2 marg.) T_2 ins.:

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ।

[(L. 1) $K_{1.2.4}$ Ds D_9 एव; D_{10} एषा (for the first च). K_4 अपि (for the second च). — (L. 2) $K_{1.5}$ $D_{1.7}$ न विरज्यते (for नानु°). — (L. 3) K_4 चपला (for उन्मत्ता). K_5 B (except B_4) $D_{7.9}$ °तिष्ठति.]

51 = (var.) C. 2. 247; = (var.) Pañcatantra 2. 154. — $D_{3.4.9}$ transp. 51^b and 51^d. — ^{c}) B D (except $D_{1.3.4.7.9}$; D_2 om.) $G_{1.3}$ नारी; G_2 M_1 (*inf. lin.* as in text). $_{2-5}$ नार्यो (for दारा).

52 ^{a}) $G_{2.4}$ द्रव्यैर् (for अर्थैर्). — ^{b}) K_1 Dn $D_{1.5}$ $M_{2.5}$ और्ध्वदैहिकं; $K_{2.5}$ D_9 G_4 ऊर्ध्वदै(K_5 G_4 °दे)हिकं; Cn as in text. — ^{c}) K_4 D_9 भुंक्ते (for प्रेत्य). — ^{d}) K_4 D_9 तस्य (for भुङ्क्ते). K_5 $D_{2.7.8}$ दुरात्मवान् (for °गमात्).

53 ^{a}) $K_{2.5}$ B Dn_2 $D_{2.6.10}$ T_2 $G_{1.5}$ Cd कांतारे (for कान्तार-). — ^{b}) K_1 Ds_2 $D_{5.8}$ $G_{3.4}$ M_4 कृच्छ्रास्वापत्सु; Cs as in text. — ^{d}) $K_{4.5}$ B (except B_2) Dn $D_{5-7.9}$ सत्ववतां; D_1 धर्मभृतां; D_2 शीलवतां; D_3 (m as in text). $_4$ सत्य°; D_{10} कोश°; Ca.d.s शेष° (as in text). S (except T_2) भयं नास्ति महात्मनां (G_4 °नः).

54 ^{b}) $D_{1.9}$ S (except T_2) क्षमा (for स्मृतिः). — ^{d}) S (except T_2 $G_{1.2}$) वृद्धि- (for विद्धि). G_4 फलस्य; Ca.d.s भवस्य (as in text). K_4 D_{10} च; B Dn

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६ C. 5. 1527 B. 5. 39. 82 K. 5. 39. 82

Ds D3-6 तु (for तत्). K2 विद्धि मूलं भविष्यतः.

55 ^{b}) D8 (by corr.) वेदो; Ca.d.s ब्रह्म (as in text). D3.4 क्षत्र° (for ब्रह्म°). D9 राज्ञां दंडविधिर्बलं. — ^{c}) D9 अनार्याणां (for असाधूनां). — ^{d}) B2 G4 बल° (for गुण°). D9 चौराणां निःस्वनिर्बलं.

56 ^{a}) Ca.d.s षट्; Cap.sp अष्टौ (as in text). K (K8 missing) D1-4.7-9 एव; Cd.s एतानि; Csp तानि (as in text). — ^{b}) D1.2 जलं; G4 ह्यापो (for आपो). T1 G (except G2) घृतं (for फलं). — ^{c}) K4 °कामस्य; D1 °काम्यं च; D9 S °कामाय; Ca.s °काम्या च (as in text). Cd cites काम्या.

57 After 57^{ab}, B2 marg. ins.:

238* आत्मनः प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।

— ^{c}) K1.2.4 B3 Ds2 D2-4.8.9 T2 एव (for एष). D1 M एष संक्षेपतो धर्मः. — ^{d}) K4 D9 मोहात्; Cs कामात् (as in text). D9 G M अन्यत् (for अन्यः). T1 कामादन्यत्र वर्तते.

58 =(var.) C. 3. 13253. — ^{a}) G4 आक्रोशो जनयेत्क्रोधं. — ^{d}) K1.5 सत्येनानृतिकं जयेत्.

59 ^{a}) K4 D3.4.9 नार्यां धूर्ते; T1 G1.5 स्त्रियां धूर्ते; Ca.d.s स्त्रीधूर्तके (as in text). G3 स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ. — ^{b}) S (except T2 G2) परुषवादिनि; Ca.d पुरुष° (as in text). — ^{c}) S (except T2) चोरे न कार्यो (for चौरे कृतघ्ने). B3 D (except D2.7-10) चाश्वासो; Cs आश्वासो; Ca.d विश्वासो (as in text). — ^{d}) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो). K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; K4 नैव कार्यो न नास्तिके.

60 =(var.) Manu 2. 121. — ^{c}) D7 T1 G1 तस्य; G2-5 सम्यक् (for संप्र-). — ^{d}) K2 transp. कीर्तिर् and आयुः. D7 T1 G M आ(T1 G1.5 ह्या)युः प्रज्ञा (G3 आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुर्). K2 transp. यशः and बलं.

61 =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 86. — ^{a}) D7 M2 ये चार्थाः (for येऽर्थाः स्युः). — ^{b}) Dn2 Ds D8 G2.4 M वा (for च).

62 =(var.) Cāṇakyas'ataka (ed. Haeberlin) 57. — M transp. 62^{b} and 62^{d}. — ^{b}) N (except K5 D1-4.7.9; K8 missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्). — ^{d}) K4 G3.4 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 =(var.) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Saṁvat 1915), 4. 17. — ^{a}) K1 S (except T2 G5) देहभृतां. — G3 om. 63^{cd}. — ^{c}) D1.9 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — ^{d}) D1 वस्त्रस्याक्षालनं जरा; S (except T2; G3 om.) अश्वानां मैथुनं जरा.

64 ^{a}) D8 (by corr.) अनभ्यासमला. Ca.s cite अनाम्नाय (as in text). — After 64^{ab}, N (K8 missing) T2 ins.:

239* मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ।

[Some MSS. वाल्हीकाः (for वाहीकाः). Ds2 पृथिव्यां वाहिका म्लानिः (for the prior half).]

65 ^{a}) D1 रौप्यं (for रूप्यं). — ^{b}) G3 च (for अपि). K2.5 D2.8 G2.3 Ca.d त्रपुः. — ^{d}) G4 एव (for अपि). K1.5 मलो मलः; T1 G4 आयसं मलं (for मलं मलम्).

66 ^{b}) K4 (by transp.) जयेत्स्त्रियं; B Dn Ds D5.6.8.10 T2 जयेत्स्त्रियः. — ^{c}) K1 D1 वह्निं (for अग्निं).

C. 5. 1528 B. 5. 39. 83 K. 5. 39. 83 यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाक्रुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— d) K4 B3 D7 G3 M5 पापेन (for पानेन). K1.2 D1.2 तृषां; K4 शुभं (for सुरां). S (except T2) transp. सुरां and जयेत्.

67 b) N (except K1.4 D3.4.9; K3 missing) T2 शत्रवो (for अमित्रा). K1 वध- (corr. from धन-); K4 D9 भय-; S (except T2) क्रोध- (for युधि).

68 ab) G2 जीर्यंति (for जीवन्ति) both times. — c) K2 (before corr.) Ds2 D9 विमुच्य (for विमुञ्च). — d) D1 S (except T2) न कथंचन जीर्य(D1 °व्य)ते.

69 Cf. Ādi 840*; =(var.) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2. 94. — b) K1 यच्च किंचिदजाविकं. — c) K3 तृहयर्थ (for तत्सर्वं). S (except T2) तदेकस्य न पर्याप्तं. — d) B2 मत्वा (for पश्यन्). G4 M मुह्यते (M1 *inf. lin.* as in text). K2 D1.7 इति मत्वा शमं व्रजेत्.

70 b) K4.5 Ds D1.7.9.10 शमं; Cs समं (as in text). — d) K4 B2.4 Dn1 Ds D5.10 वा (for च).

Colophon. K3 missing. — *Major parvan:* D9 उद्गम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1 संजययान; K4 B Dn Ds D3-5.7.9.10 T1 G1 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं (K4 °क्यानि); T1 G1.2 M साम्यप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7.8 T2 39; D5 38; D5 (*sec. m.*) 35; T1 G M 40. — *S'loka no.:* K5 D8 82; Dn 86; G5 70.

40

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) B D (except D7-9) T2 अभ्यर्चितः; T1 G5 °र्थिनं; G2 °र्थितं; G3 ह्यर्थितं; G4 ह्यर्थिनं; M1 ह्यर्थितः (for अभ्यर्थितः). D1.8.9 G1.2.4 M (M4 *inf. lin.* as in text) असज्य°; G5 अतर्ज्य°; Ca.d.s असज्ज° (as in text). — b) K1 D9 S (except T2) स्वां (for अर्थं). — c) K4 D5.8 T1 G3.4 प्रशस्तं; M प्रशस्तिं; Ca.d यशस्तं (as in text). S (except T2) सद्भिः (for सन्तं). — d) K1 Ca.d.s प्रपन्नस्य; B3 प्रशान्ता हि; D1 प्रपन्नाय; D2 प्रपन्ना हि.

2 a) G5 अनर्थं° (for अधर्म°). — b) B2.4 D3.4 यं; Cs यः (as in text). K4 D1.2.9 S (except T2) °त्यजेद्; Ds D8.10 °त्यजन् (for °त्यजति). K1 B2 D8.10 अनुपाक्रुष्टः; K4 B3 D9 T1 G4.5 M अनुपक्रुष्ट (D9 °क्रुद्ध; G5 °क्रुष्ट); K5 B1.4.5 Dn G2 अनपा(G2 °प)क्रुष्ट; D2 (corrupt) अनुयत्क्रुष्ट; D3-7 G1.3 अनपा(G3 °प)क्रुष्ट; T2 अनयोत्क्रुष्ट; Ca.d.s अनुपाक्रुष्ट (as in text). — c) K4.5 B3.4 Dn1 D7.9.10 T1 G2.5 सु- (for स). — 2d =(var.) 5. 32. 14b.

3 =Manu 11. 55. — a) K4 B (B5 marg.) Dn Ds D2-8 T2 अनृते; Ca.d.s अनृतं (as in text). D10 अनृतेन (for °तं च). T1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे). K5 B D (except D1) T2 G2 समुत्कर्षः; Ca.d.s as in text. — b) B3 ब्राह्मगामि च; D1 राजगामिनि; Cs as in text. — c) G2 गुरो; Cs गुरोः (as in text). — d) K1 तत्समं; G5 समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
अथैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७
अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा- C. 5. 1514 B. 5. 40. 12 K. 5. 40. 12

---

4 ^{a}) T $G_{2.3.5}$ M एकपदो; $G_{1.4}$ संपद्गो; Ca. d. s as in text. — ^{b}) D_9 S स्त्रियो (for श्रियो). — K_4 Dn $D_{2-6.8.9}$ T_2 ins. after 4: D_7, after 5:

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L. 2) D_7 जिह्मता (for स्तब्धता). K_4 D_{7-9} अति° (for अभि°). K_4 अनभ्यासित्वं (for तथात्यागित्वं). — (L. 3) Dn स्युः (for तु). — D_4 (hapl.) om. from र्थिनां up to विद्या in 5^{b}.]

5 =(var.) Vṛddhacāṇakya 10. 3. — D_4 om. up to विद्या in 5^{b} (cf. v. l. 4). S transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) G_2 transp. सुखा° and कुतः. — ^{b}) B_3 $D_{1.2}$ $G_{3.5}$ कुतो (for नास्ति). — ^{c}) D_{10} त्यजते (for वा त्यजेद्). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{2.5-7.10}$ T_2 transp. सुखं and त्यजेत्. D_8 विद्यार्थी संत्यजेत्सुखं. — After 5, D_7 ins. 240*.

6 =C. 13. 2226; =Pañcatantra 1. 153; =Hitopades'a 2. 103; =Śārṅgadharapaddhati 1498. Cf. Ādi 1189*. — ^{d}) K_4 $D_{1.3.10}$ G M वामलोचनाः.

7 ^{a}) $D_{5.6}$ समस्तं; Ca.d as in text. Cs cites समृद्धिः. Ca अन्तरः; Cd.ap अन्तकः (as in text). — ^{c}) K_4 अरक्षणं (for अपा°).

8 Cf. 5. 33. 59. — ^{a}) K_4 D_9 $G_{4.5}$ T_2 (by corr.) अयः; B Dn Ds $D_{3.4.10}$ G_3 $M_{1.2}$ अजाः; G_2 पयः (for अजः). K_4 B (except B_3) Dn Ds D_8(after corr.)$_{.5.6.9.10}$ T_2 G_1 (after corr.) रजतं; D_8(before corr.)$_{.4}$ च रजः; T_1 G_1(before corr.)$_{.2-5}$ M च रसः (for च रथः). Ca.d cite रथः. — ^{b}) K_4 Dn_1 $D_{3-6.9}$ S मध्वादर्शः (G_2 °र्शी); Ca.d.s as in text. K_4 Dn_1 $D_{3.4.9}$ सज्जनः; Ca.d.s शकुनिः (as in text). — ^{c}) =(var.) 5. 33. 59^{c}. K_1 सखा च; K_5 B D (except $D_{1.3.4.7.9}$) T_2 कुलीन (for वयस्य).

9 ^{a}) K_1 D_7 $G_{3.5}$ अजोश्वः (G_5 °श्वाः); K_4 $D_{2.5.6}$ T_1 M अजोक्षाः; $D_{3.4}$ आजोक्षाः; D_8 $G_{1.4}$ अजोक्षः; Cd.s as in text. — ^{b}) S (except T G_5) आदर्शं. — ^{c}) Dsm लोहः (gloss); $G_{3.5}$ पीठं; Ca.d.s विषं (as in text). ❀Cn: विषं लोहमिति सर्वज्ञः ।❀ M_2 औदुंबरः; M_{3-5} °बरा; Ca.d.s as in text. K_1 D_1 T_1 G_{3-5} शंखं; $D_{2.9}$ कांस्यं (for शङ्खः). — ^{d}) K_4 D_8 स्वर्णनाभिः; B Dn_2 Ds D_9 Cn.s स्वर्णनाभः (for स्वर्णं नाभिः). ❀Cn: स्वर्णनाभः शालग्रामो दक्षिणावर्तः शङ्ख इति नारायणः ।❀ B Dn_2 Ds D_9 अथ (for च). $K_{1.2}$ $D_{1.2.7}$ स्वर्ण(D_2 शुभ्र)माभरणं वृषः; S (except T_2) कांस्यं वृषभकांचने.

10 ^{b}) $D_{1.2}$ धान्यानि; S (except T_2) धर्म्याणि; Ca.d.s धन्यानि (as in text). — ^{d}) G_4 तथैव च (for च भारत).

11 ^{a}) S (except T_2) तु (for च). K_2 $D_{2.7}$ S (except T_2) ते; K_4 $D_{1.5.6}$ त्वा (for त्वां). K_4 सर्वमेवं; Dn_1 D_1 T G_1(after corr.)$_{.3-5}$ $M_{1.3.4}$ सर्ववरं; $D_{2.9}$ सर्वमहं; G_1 (before corr.) सर्वमिदं; Ca.d.s as in text. — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ मुख्यं; Cs पुण्यं (as in text). D_9 पुण्यप्रदं (for पुण्यं पदं). S (except T_2) महद्भिरिष्टं; Cs as in text. — ^{c}) G_4 अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — ^{d}) N (except $K_{1.2}$ D_2; K_3 missing) T_2 जह्यात् (for त्यजेत्).

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्रुमं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२

महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १५

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६

अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७

इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

---

12 a) D1 अपि; G4.5 हि (for तु). — b) K5 B (except B3) D (except D1.2.7.9.10) T G transp. नित्यो and जीवो. K5 B Dn D3–6.8.10 (*sup. lin.* as in text). T2 G1 Cap हेतु:; Ca.d.s धातु: (as in text). K4 धातवश्चाप्यनित्या:; D9 धातुरस्यापि (°प्य- before corr.) नित्य:. — c) K1.4 Ca.d.s अनित्यान्. G4 संप्रतिष्ठस्व; Ca.d as in text. — d) Cs लोक: (for लाभ:). S (except T2) संतुष्य संतोषपरा हि संत:.

13 a) K (K3 missing) D1.2.7 °धनान् (for °बलान्). K1.2.4 यस्य (for पश्य). — c) D9 राष्ट्राणि (for राज्यानि). K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्). — d) K1.2.4 B3 Dn2 D2 G4 गता नरेंद्रा (for गतान्नरेन्द्रान्).

14 a) T1 G1 जनं (for पुत्रं). — c) K1.2.5 D1.7 °कंठा: (for °केशा:). After करुणं, K1.2 D1 ins. वै. K2.4.5 B4 Dn D7.9.10 G1 (before corr.) रुदंति (for रुदन्त:). — d) D5 एव (for इव). B3 Dn2 G5 M2 आक्षिपंति (for क्षिपन्ति). K1 काष्ठवन्निक्षिपंति.

15 a) K4 D8 प्रेत्य गतस्य. — b) T1 G1 (before corr.).2 चाश्नंति (for चाग्निश्च). — c) T1.2 (before corr.) G असौ; M त्वसौ (for अयं). G2 गच्छेत् (for गच्छति). K4 D3.4.9 एकस्तु जीव: समुपैत्यमुत्र. — d) K5 वेद्यमान:; G4 वेक्ष्यमाण:.

16 b) K1.2 D1.2.7 तथा (for सुता:). G3 बांधवा ज्ञातय: सुता:. — After 16ab, N (K3 missing) T2 G1 (marg. *sec. m.*) ins.:

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिण: ।
[K2 D2 (after corr.).9 अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्.]

— c) K1.5 D1.9 प्राप्तं; D8 प्राप्तौ (for प्रास्तं). S (except T2; G1 before corr.) अग्निं (G3 M2–5 °ग्नि-) प्राप्तं हि (M2 तु) पुरुषं. — d) D2 धर्म: (for कर्म). S (except T2) कर्मैवान्वेति यत्कृतं. — After 16, N T2 ins.:

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनै: ।

17 a) K5 तस्मात्; Ca अस्मात् (as in text). Dn2 D1 अमुत्र; D9 अस्मात्; Cd.s अमुष्य (as in text). K2 Dn1 D3.4 T2 (after corr.) वा; Cn च (as in text). T1 G M अधश्च विद्धन् (G5 तिर्यक्); Ca अमुष्य पूर्वं. — b) K5 D1.2.7.9 T1 G च (for हि). M3–5 हंत काले (for ह्यन्ध°). D2–4.7.9 अंधकार:; T1 G M1.2 अंतकाले; Ca.d.s as in text. — c) G2.3 M महन्मोहनं; Ca.d.s महामो° (as in text). — d) K2 S (except T2 M2) त्वा; Cs त्वां (as in text). K1.2 D1 Ca.d प्रसहेत; D2 प्रययौ न; D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत). Cs cites प्रसहेत्.

18 a) K1 शिष्यसि; K2 श्रोष्य°; B3 D5 D1.10 शक्य°; Ca.d as in text. — b) K2 D9 M4 निशाम्य; Ca.d as in text. D9 चैव (for सर्वं). K4 D9 प्रतिकर्तुं; D2 प्रतिपन्नं; Ca.d.s as in text. K2 B2 D (except Dn2 D5.6.8) G3.5 M4 एव (for एवं). — c) T1 G1.5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). — d) K4 D2 भयं च नामुत्र. D3.4.9 भयं च ते नास्ति परत्र चेह च (D9 वा).

19 ab) = (var.) Hitopades'a 4. 90. — K5 B

सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्वन्
न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो C. 5. 1561 B. 5. 40. 29 K. 5. 40. 29

D6–7.10 Cn सत्योदया; Ca.d सत्योदका (as in text). K3 D3.4.9 शीलतटा; K4 धृतिजला; Ca.d.s धृतिकूला (as in text). K2.5 B D (except D1.7) T2 Cs दयोर्मिः; T1 शमोर्मिः; Ca as in text. — c) K5 T1 G1 (before corr.).2–4 M (except M5) यस्यां; Cs तस्यां (as in text). S (except T G2.5) पूयति. — d) M2–5 तीर्थो (for पुण्यो). K4 B (except B8) Dn D2–5.7 T2 G1m अलोभः; D9 अंभोधिः; Ca अम्भोऽम्भः (as in text). T1 G1 (before corr.).2.4.5 तमा(G4.5 °दा)त्मानं पुण्यमंभो (G1.4.5 °महो) लभस्व; G3 M1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमंभो लभस्व (M1 *sup. lin.* तदात्मानं पुण्यमंभोंभ एव). — After 19, M2.3.5 ins. another variant of 19d तदात्मानं पुण्यमंभो लभस्व!

20 =(var.) C. 3. 13772; (=var.) 12. 12060. — c) K1.5 B Dn Ds D5.6.8.10 T2 transp. कृत्वा and नावं. D9 धृतिमतीं; G4 धृतिमहा- (for °मयीं). — d) D1 जन्मदुःखानि; D9 सर्वदुर्गाणि; Cs as in text.

21 a) K1.4 S (except T2) कर्म° (for धर्म°). D1 T1 G1 (before corr.).5 सुबंधुं; D2 स्ववृद्धं (for स्वबन्धुं). — b) D8 D10 °बंधुं (for °वृद्धं). D1.2 G3 यश°; G3 तप° (for वय°). — c) S (except T2) उपपद्य (for प्रसाद्य). — d) D1 हि (for स). K3 D7 दुष्येत् (for मुह्येत्). D10 कदापि.

22 b) Ds2 G4 पाणिपादौ. — c) K2 D1 °श्रोत्रं. — d) G2 वाचः. S (T2m as in text) विद्यया; Cs कर्मणा (as in text).

23 b) Dn1 D8 नित्यं स्वाध्यायी; G2 नित्याध्यायी. D9 पतितान्नवर्जः; S (except T2) वृषलान्नवर्जी (G1 °वर्जः; G2 °जीवी; G4 °सेवी). — c) K2 G4 मितं; K5 B D (except D1.8; D2 by corr.) T2 सत्यं; G3 जातं (for ऋतं). T1 G1.5 वदन् (for ब्रुवन्). — d) G5 ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मणः). G4 स्वर्ग° (for ब्रह्म°).

24 a) D9 परिचर्य; Cs परिसंस्तीर्य (as in text). S (except T2) अग्निं; Cs as in text. ❀ Cn : एतेनाग्निहोत्र-मुपलक्षयतीति नारायणः । ❀ — b) D1 transp. इष्ट्वा and यज्ञैः. — c) B2.3 Ds Cn गोब्राह्मणार्थं; Cs as in text. D1 च (for शस्त्र-). — d) K2 मृतः; Cs हतः (as in text). D3.4 स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति).

25 c) K1.2 D1.2 G2.4.5 M (except M1) त्रेतापूर्वं; D9 त्रयीपूतं; Cs as in text. D2 धूपं; T2 सोमं; Cs धूमं (as in text). — d) B Dn D3.4.9 दिव्य° (for देव°). D10 प्रेत्य स्वार्थं देवलोके नु भुंक्ते.

26 D9 (hapl.) om. 26. G1.4.5 °धर्म (for °वर्ण). — b) K2 D2–4.7 पूजयित्वा; Dn2 G3.5 पूज्यमानः; D1 पूज्य सर्वान् (for पूजयानः). — d) K1 देव°; G2 सिद्धि°; G5 M1.2 सिद्ध°; M3–5 सिद्धसुखादि (for स्वर्ग°). T1 G1.3.4 सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च (for स्वर्ग° भुङ्क्ते).

27 D1 तथा; S मया (for तव). — b) B1m.2–4 Dn

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ २८
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ २९
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १

विदुर उवाच ।

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

$D_{3.4.8}$ अनु- (for अत्र). — ^{c}) K_1 M_{3-5} क्षत्राद्धर्माद्; D_9 क्षात्रधर्मात्; $C_{a.d.s}$ as in text. D_9 क्षीयते; G_2 ईहते; G_3 दीर्यंते (for हीयते). — ^{d}) K_2 D_7 स त्वं; D_2 G_3 तत्त्वं; $D_{3.4}$ त्वं तं (by transp.). T_1 G (G_1 by corr.) राज्यभारे; M राजभावे (for राजधर्मे).

28 ^{a}) K_2 एव (for एतद्). B_{2-4} Dn D_6 transp. मां and त्वं. K_2 M_2 अर्थे; $B_{1.5}$ $D_{1-5.8}$ T_2 $M_{1.3-5}$ आत्थ (for मां). T_1 $G_{1.5}$ ब्रूसं; G_2 तत्त्वं (for मां त्वं). K_4 नित्यशः. — ^{c}) K_1 चैव (for अपि च). $K_{1m.4}$ $D_{2.8}$ G_3 M (except M_5) transp. अपि and च. G_6 हि (for च). $K_{2.4}$ मतं (for मतिः). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_1 (before corr.)$_{.4.5}$ एव (for एवं).

29 D_{10} om. 29^{ab}. — Before 29, S (except $G_{3.5}$) ins. विदुरः. — ^{a}) D_2 सम-; S (except T_2 G_3) साधु- (for सा तु). K_2 $D_{1.9}$ हि; G_3 तु (for अपि). — ^{b}) T_1 G (except G_3) पांडवं (for पाण्डवान्). S (T_2 by corr.) भारत (for मे सदा).

30 ^{a}) D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ अपि (for अभि-). — ^{b}) K_5 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 भूतेन; D_1 G_6 M अन्येन (for मर्त्येन). — ^{c}) $G_{1.4.5}$ दैवं; Cd दिष्टं (as in text). Ds D_2 M एतत् (for एव). K_1 B Dn Ds $D_{1-5.7-10}$ T_2 ध्रुवं; $K_{2.4.5}$ D_6 G_6 परं (for कृतं). — ^{d}) = 1. 192. 12^{b}.

Colophon. K_3 missing. — *Sub-parvan:* K_2 B Dn Ds $D_{1.3-6.9.10}$ T G_1 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K (K_3 missing) $D_{1.2.7.8.10}$ विदुरवाक्यं ($K_{2.4}$ °वाक्यानि), to which K_2 adds समाप्तानि; T_1 $G_{1.2.4}$ धर्मादि(G_2 वर्णधर्मादि)प्रतिपादनं; M धर्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_7 T_2 40; D_5 34; D_6 (*sec. m.*) 37; T_1 G M 41. — *S'loka no.:* K_5 31; Dn 32; D_8 33.

41

☞ Adhy. 41-69 are missing in K_2! This adhy. is missing in K_3 also (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{b}) K_4 D_9 वचो (for वाचा). — ^{c}) $G_{2.3}$ M धर्मं (for तन्मे). K_1 B Dn Ds $D_{3-5.10}$ T_2 शुश्रूषतो; K_5 $D_{7.9}$ T_1 G (except G_5) °ते (for °वे). — ^{d}) D_1 वि-; D_9 इ; $G_{1.2.4}$ M (except M_2) इह; G_2 प्र- (for हि).

2 ^{ab}) D_1 transp. कुमारः and पुराणः. — ^{c}) S (except T_2) सनत्कुमारः. — ^{d}) K_4 D_9 देहिनां (for भारत).

3 ^{a}) T_1 G (except G_5) यः (for सः). — ^{b}) K_1 B_5 $D_{3.4}$ °संस्थितान्; $K_{4.5}$ B_1 $D_{1.2}$ T_1 G (except G_2) M_1 (*sup. lin.* as in text) °संश्रितान्; Dn_1 Ds D_9 °संशयान्; Cn as in text. — ^{c}) T_1 G स (for प्र-). — ^{d}) K_1 सर्वं (for सर्व-). K_5 सर्वधर्मभृतां वर; D_9 यथा बुद्धिर्मनीषिणां; S (except T_2) मनोबुद्धिसमन्वितान्.

4 ^{ab}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.9}$ एष (for त्वं न). K_4 मां; $D_{1.9}$ मा (for मे). S (except T_2) तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११ C. 5. 1576 B. 5. 41. 12 K. 5. 41. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं. — ^{d}) K5 (corrupt) संज्ञातैः साक्षि चेत्तव.

5 ^{a}) D7 G3 °योन्यां (for °योनौ). T1 G1.4 हि जातोस्मि (for अहं जातो). — ^{b}) D2 अहं; G5 ते (for अतो). D2 तद् (for अन्यद्). — ^{c}) S (except T2 G3) कवेरस्य (for कुमा°). B2.4 च (for तु).

6 ^{a}) Dn1 ब्राह्म्यां हि; G1.4.5 ब्राह्मणीं. B4 T1 G2.3 M तु (for हि). K1 संपन्नः (for आपन्नः). D10 ब्राह्मीं योनिं समापन्नः. — ^{b}) Dn2 D1 T1 G2.3.5 स गुह्यं; D3 स्वगुह्यं. D9 असौ (for यो). — ^{c}) G2–4 गुह्यो; M3.5 गर्ह्यो. K1 वेदात्मा (for देवानां). — ^{d}) K1.4 D2 नैतद् (for एतद्).

7 ^{a}) K4.5 D2.3 प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^{b}) K4 तत्पुराणं; D3.4 G M तं पुराणं (by transp.). D5 तु (for तं). D10 क्व पुराणः सनातनः. — ^{c}) Dn1 D3.4 S (except T2 G3) देवेन; D10 च मया (for देहेन). — ^{d}) D9 S (except T2) transp. स्यात् and इहैव.

8 K4 om. 8^{ab}. — ^{b}) N (except B5 Dn2 Ds1 D1; K4 om.) M2 शंसित° (for संशित°). G3 तमृषिं च सनातनं. — ^{c}) D7 मनसा (for स च तत्).

9 9^{b} = 1. 13. 37^{b}; 53. 13^{d}; 96. 52^{d} etc. — ^{cd}) T1 G1.4.5 अथो° (for सुखो°). T1 तथैनं; G1.4 तदैनं; G5 तदेनं (for अथैनं).

10 Before 10, T1 G1.4.5 ins. विदुरः. — ^{b}) K5 धीमतः; B Dn Ds D3–7 T2 G3 मानसः; D1 विद्यते (for मानसे). — ^{d}) K4 त्वं तस्मै; K5 B Dn Ds D7.8.10 T1 G1.4.5 त्वमस्मै; D3.4 अस्मै तद् (for तमस्मै). G3 तंस्मै वक्तुं त्वमर्हसि. — ^{e}) K4 श्रुत्वाथ; D9 T1 G1.2.4.5 श्रुत्वा यत्; G3 M श्रुत्वायं (*or* श्रुत्वा यं) (for यं श्रुत्वा). K4 D9 G2.3.5 M तु; T1 G1 तत्; G4 तं (for अयं). K1 मनुष्येभ्यः. — ^{f}) N (except Ds) T2 G1.2 सर्व- (for सुख-).

11 ^{b}) K1 (after corr.) D3 S (except T2) तथा (for यथा). K1.3 S (except T2) एव तु; D3 एव च (for एनं न). — ^{c}) K1 (by marg. corr.) विषहेत; Cs °हेरन् (as in text). S (except T2) मदो(M भयो)-न्मादौ (for भयामर्षौ). — ^{d}) K1m S (T2 also as in text) भयाभये; K5 D7.8 मदोद्भवे; D9 महद्भये. Cn cites उद्भवः. — ^{e}) K1 (by marg. corr.) S (except T2) अरतिं (for अरतिः). B2.5 तंद्रीः; S (except T) तंद्रीं. — ^{f}) D9 जयाजयौ; G5 क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ).

Colophon. K2.3 missing. — *Major parvan:* D9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K5 D7 संजययान; B Dn Ds D1.3–6.9.10 T G1.4.5 M प्रजागर (G5 विदुर-प्रजागर), to which B2.4.5 Dn D3–6.9 T2 G1.4.5 M1 add समाप्त. — *Adhy. name:* K1 B1 D1.2 M3.5 विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं); K4 B3 Dn Ds D7.10 विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in Ds); D8 विदुरनीतिः; M1.2 जातिप्रशंसनं; M4 जातिप्रशंसनं and विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7.8 T2 41; D5 40; D6 38; T1 G M 42. — *S'loka no.:* K5 Dn D3 12. — *Aggregate s'loka no.* (of "Viduravākya"): Dn1 864.

42

☞ Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātīya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṁkarācārya on the Sanatsujātīya (designated Cś′), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātīya (adhy. 42–45), Ś1 K (K2.3 missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages; and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS., on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nīl. (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS. (especially D5 D8–10) which betray the *direct* influence of Śaṁkara's commentary and agree generally with TG! Nīlakaṇṭha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठाञ्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type; and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṁkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28; adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53–54; adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}; adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23; 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātīya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above, shows almost complete agreement with Ś1 K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṁkara has generally accepted the TG version; but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS. or group of MSS. of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform; for, the individual MSS. of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14–23; 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṁkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text–tradition; nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Ś1 K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad; and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II; but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṁkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṁkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (= adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४
प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ C. 5. 1581 B. 5. 42. 6 K. 5. 42. 6

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 b) M3–5 विदुरेण तत्; Cs' विदुरेरितं (as in text). G3 तु; Cs' तत् (as in text). K4 B D1–7.9 T2 (m as in text) संपूज्य तं (D1.2 °ज्यैनं) धर्मभृतां वरिष्ठं. — G4 om. 1c–2d. — c) D7 रहसि (? gloss); all comm. रहिते (as in text).

2 G4 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K4 B Dn1 D2–7.9 T2 अहमिमं; D1 यमिमं; D10 G1.5 यदिमं (for यदिदं). — b) K4 B Dn D1–7.9.10 T2 om. हि, and transp. मृत्युर् and न. D8 also om. हि. Ca.d cite मृत्युर्नास्तीति; Cs' मृत्युर्हि नास्तीति (as in text). K4 D1.2 इह वादं (K4 °द:); B1.4.5 Dn2 D5–7 T2 Cn.s प्रवादं; B2 प्रसाद:; B3 Dn1 प्रसादं; D9 प्रसादात्; M अपदेश: (for उपदेशम्). Cs' cites उपदिष्टं. — c) K1.5 D5 D8 G3 om. हि. K1 G5 M Cs अचरन्; Cs' आच° (as in text).

3 a) K4 B D (except D3 D4.8.10) T2 Ca.d अपृच्छ:; Cs.s'.np अमृत्यु: (as in text). K4 B Dn D3 D1–7.9 T2 (before corr.) Cs यन्मां (B4 Dn2 यच्च); Cs'.np केचित् (as in text). Ca.d.n cite यत्. — b) K4 D1.2.9 यत्परं; B D3 D5–7 T2 Cn चापरं; Cs' चापरे (as in text). — d) D1 G4 तत्; Ca.d.s' एतत् (as in text). B2 S (except T2 G5) विशंकथा: (cf. 1. 67. 13 and v. l.); all comm. as in text.

4 a) K4 B2.4 C8 तस्य विद्धि; Dn D1.2.5.6.9 T2 (also as in text) एतस्य विद्धि; Cnp आद्यप्रवृत्ते (as in text). Ca cites एतस्य, Cs' क्षत्रियाद्य. B1.3.5 क्षत्रियस्येह विद्धि (for °याद्यप्रवृत्ते). — b) K4 B Dn D1.2.5.9 T2 (also as in text). Ca.d मोहात्; M (except M1) मोहै:; Cs.s' मोह: (as in text). D5 संस्मृतो; Cs.s' as in text. K4 B Dn D1–4.6.9 T2 M अयं; Cs' य: (as in text). — d) B4 Dn M (M1 sup. lin. as in text) तथा; Cs.s' सदा (as in text). K4 D8 अप्रमादात्; Cd.s.s' as in text.

5 a) D1.8 T1 वा (for वै). — b) K1 न प्रमादाद्वै; K4 न च प्रमादात्; Cs.s' अप्रमादात् (as in text). K1.4 D7 हि देवा:; K5 D5 D8.10 T1 G Cs'.np सुराश्च (for भवन्ति). — K4 om. 5c–7b. — c) B3 Dn2 D2–4.8 T2 एव; D9 चैव; Ca.d.s' वै (as in text). D1 एति (for अत्ति). — d) D8.10 T1 G1.2.4.5 अपि; G3 M (except M5) Cs' च; Ca.d.s हि (as in text). B3 Dn D2–4.6.9 T2 G3 M2 हि; G5 च (for ह).

6 K4 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) D8 त्वेको; D1 त्वेकं; G3 चैके; all comm. त्वेके (as in text). — b) K3 m (orig. as in text) D5 D8 T1 G Cs'.np आत्मावासं (D5 °सं); D1 नात्मावसन्नं; Cn.s as in text. Dn1 D2.4.9 Ca.d आत्मा च(Dn1 वा-; D9 वै)सन्नमृतं ब्र°. — c) D1 G3 अनुप्रशास्ति; Cs' अनुशास्ति देव: (as in text).

C. 5. 1582
B. 5. 42. 7
K. 5. 42. 7

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामाभ्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

---

7 K4 om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — a) K1 (before corr.) B Dn D2.5–7.9 T2 G3 M1 (*inf. lin.*) Ca.d.s अस्यादेशात्; D1 अस्मादेतत्; G5 आलस्यदोषात्; Cs'.np आस्यादेष (as in text). K5 D8 Cn निःसरति; Ca.d.s.s' as in text. — b) B3.4 Dn2 लोभ°; Cd.s' मोह° (as in text). Cs cites क्रोधमोहौ. — After 7^{ab}, K1(marg.).5 Dn D5 D2(marg. *sec. m.*).3.4.8.10 T G ins.:

243* अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca.d.s. — (L. 1) G1.5 इव (for एव). — (L. 2) D5 G4 कंचित्; G1.5 देही; G2.3 Cs' किंचित् (for कश्चित्).]

— Ds2 om. 7^{cd}; Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — c) K5 Ds1 D8.10 अतः; all comm. इतः (as in text). Ds1 G1.3 प्रयांति; Cs.s' पतन्ति (as in text).

8 Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — a) T1 G5 Ca अतः; M तं (M2 कं) वै; Cd.s.s' ततः (as in text). M om. तं. B3 Dn2 D3–5 तान्; Ca.d.s.s' तं (as in text). D1 ते वा (for तं देवा). K5 D8.10 S (except T2) Cs' परिप्लवंते; Ca.d.s विप्लवन्ते (as in text). — b) Dn1 D8.9 Ca ततो; Cd.s.s' अतो (as in text). K5 D8.10 T1 G M1 (*inf. lin.*) Cs' मरणादभ्युपैति; M कर्मणा ह्यभ्युपैति; Ca.s मरणाख्यामु° (as in text). — c) K4 B2 D1.2 M (M1 *inf. lin.* as in text) कर्मफलानुगास्ते; D3–6.9 °लान्वितास्ते; Cs' °लानुरागाः (as in text). Ca.d cite कर्मफलानुगाः, Cs फलानुगाः. — d) K5 यांति ते; B1.3.5 Dn D3–5 T2 (before corr.) ते यांति. D5 यांतीति (for यान्ति). Here and in the sequel, T1 has incorporated into its text fragments of Sanatsujātīya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये". Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T1 ins. यज्ञनारायणीये । ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K1 (marg.).5 D (except D1.5.6.9; D7 om. lines 3–6) T G (except G3) ins.:

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा [5]
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — (L. 1) D5 °योगावगमात्; T1 °योगाभिग°. — (L. 4) K1 T2 G1.2.4 °र्थयोगेस्य (for °र्थयोगस्य). — (L. 6) G2.4.5 समस्तान् (for समन्तात्).]

— Thereafter K1(marg.).5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12; while D5 D3.4.8 T2 read 12 here for the first time, *repeating* it in its proper place. Cd reads as in text.

9 a) K4 B Dn D1–5.6 (before corr.).7 Cs सः; Cs' यः (as in text). G5 [अ]नुध्यायन्; M [अ]भिध्यायेद्; Ca.d.s as in text. K1 (before corr.).4 B Dn D1–7.9 Ca.d.s उत्पतितान्; Cs' उत्पतिष्णून् (as in text). M (except M2) न हन्यात्; all comm. निह° (as in text). — b) K5 D8.10 M (except M2) Cs' अनाचारेण; B1.3.5 सदाचारेण; T1 अनासारेण; G5 °चरेण; Ca.d.s °दरेण (as in text). — c) B Dn D3–7 Ca.s नैनं; D1 न तं; D2 न वै; Cs' स वै (as in text). K1 D9 G1 M5 Ca मृत्युं; K5 मृत्योः; Cd.s.s' मृत्युः (first occurrence of the word) as in text. Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा). D1.2.4.9 भूतानि; D5 भूतं; Cs.s' भूत्वा (as in text). — d) D5 D8 G2.3 ह्येवं; G1.4 ह्येनं (for एवं). D5 D8.10 T1 G1.2.4.5 [अ]भिहंतीह (G1.4 °व); G3 M ह्यभिहंति (for विनि°). — After 9, D9 reads 12.

10 b) K4 D9 G3 कामाद्; Cs.s' कामान् (as in text). — D9 om. 10^{c}–11^{d}. — c) D5 कामाभ्युदस्यन्; D2 G3 M5 कामानुदस्य; G4 M2.4 कामाम्युदस्य; Ca.d.s' कामाभ्युदस्य (as in text). D1 कुरुते; all comm. धुनुते (as in text).

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यव प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४ C. 5. 1591 B. 5. 42. 16 K. 5. 42. 16

11 D9 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K1m.5 Ds D8.10 T1 G2–4 Cs' देहो; D1 तद्; Ca.d.s तमो (as in text). — c) Dn D2–4.6 T2 मुह्यंत; D5 G5 Cs गृह्यंत; D1 गृह्णंत; D8.10 T1 G1.2.4 Cs' गृध्यंत; G3 M कृष्यंत; Ca.d.np गृह्यंत (as in text). K5 Ds D8.10 G1.2.4 Cs' एव; Ca.d इव (as in text). D5 उत्पतंतश्च (for गृह्यन्त इव). — d) D2–5 T2 G1.4.5 गच्छंति; Cs' गच्छन्तः (as in text). K1(before corr.).4 B Dn D1.2.5–7 श्वभ्रव-त्सुखं; K5 श्वभ्रवन्मुखाः; D8 च भ्रमन्मुखाः; D3.4 च भ्रम-न्सुखं; T2 G4 श्वभ्रमन्सुखं (G4 °न्मुखः); Cs' श्वभ्रमुन्मुखाः (as in text). Ca.d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे. — After 11, B4.5 Dn ins. 245* (cf. v.l. 12).

12 B4.5 G3 om. 12. K1(marg.).5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8); Ds D3.4.8 T2 read it for the first time after 244* and *repeat* it here; D9 reads 12 after 9. — a) D3.4 (both *second* time) निदिध्या; all comm. अभिध्या (as in text). K4 B1–3 D (except Ds D8.10; D3.4 only second time) Cs लोकान्; Ca लोभात् (for चैनं). — b) K1 B1–3 Ca.s अवगृह्याशु; K4 Dn D3.4(both latter second time).5–7.9 अनुगृह्याशु; D1.2 अथ गृह्याशु; D3.4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च; T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु). Cs' cites प्रगृह्य. M रूपं (for चैनं). K3 Ds D8 च; T1 हि (for तु). — c) K1.5 Ds2 D2–4(D3.4 first time).8.10 T (T2 first time) M एतान्; Cs.s' एते (as in text). Cs cites प्राप्नुवंति. — d) K4 Cs.ap.np चरंति; Ca.s' तरन्ति (as in text). K4 B1–3 Ca.s.np धर्मं; Cs' मृत्युं (as in text). — K4 B1–3 D3–6.8 ins. after 12: B4.5 Dn, after 11:

245* अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-
त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।

[Noticed in Ca; but not in Cd.s.s'. — (L. 2) B3 Dn D5 तीर्णः; Ca.n तार्णः (as above). K4 B2.3 D8 Ca सर्पः (for व्याघ्रः). Cf. 13b.]

13 B3 om. 13ab. — a) K5 D8.9 M3–5 कंचिद्; D1 कश्चिद्; Cd.s किंचिद् (as in text). — b) Cf. 245* above. K1.4 B (B3 om.) Dn D1.3–6.9 G1.2 Cd.s नाधीयीत; Cs' °यते (as in text). K4 ततो न इवास्य मृत्युः; B (B3 om.) Dn D3–6 निर्णुदन्निवास्य चायुः; Cs बाल इवाश्मव्याघ्रः; Cs' as in text. Ca.d cite अश्मव्याघ्र. — c) K5 Ds D1.2.8–10 T1 G3.4 M1(*sup. lin.* as in text).2.3.5 Cd.s.s' मोहभ(G4 M3 °मा)यांतरात्मा (for मोहमया°). K1 D7 भीक्रोधलोभादिमयां(D7 °हतां)तरात्मा; B Dn D3–6 T2 स क्रोधलोभौ(B1.2.4.5 D6 °भो)मोहवानं-(T2 °भयां)तरात्मा; G5 कामात्क्रोधाल्लोभभयांतरात्मा. Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्तः. — d) T1 G1.5 स एव (for स वै). G1.4.5 त्व- (for त्वत्-).

14 a) M transp. एवं and मृत्युं. — b) K5 Ds2 D8.10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः. Ca.d.s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text). — After 14, K5 (om. lines 17–20) Dn Ds (om. lines 13–20) T G (G3 om. lines 1–8) ins.:

246* धृतराष्ट्र उवाच ।
यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान् ।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ।
सनत्सुजात उवाच ।
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र
तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेह आयाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C. 5. 1597
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच।
उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि-
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम्।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 2) =(var.) 5. 42. 17. K5 D5 T2 G1.2 सनातनात्; Cs' as in text. — (L. 3) D5 तेषां परमार्थं कथयंति वेदा; Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1.4 सनत्कुमारः (for सनत्सुजात उ°). — (L. 5) G1.4 Cs'p विद्वान्; Cs' अविद्वान् (as in text). T2 G1.2.4 Cs' परियाति (for उप°). — (L. 6) K5 Ds2 G2 तत्रार्थं°; Dn2 G5 यथार्थं°; T1 तदार्थं°; G1.4 तथार्थवादं; Cn.s' as in text. D5 परं प्रयाति; Cs' वदन्ति वेदाः (as in text). — (L. 7) Dn2 Cn अनीह (for स नेह). T2 जानाति; G4 याति; Cs' आयाति (as in text). D5 तस्यैवाविद्वांसो वदंति वेदाः. — (L. 8) D5 स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). K5 T1 निहंति मा°; Dn2 D5 D10 G1.2 Cs' निहंत्य मा°. T2 धर्मान् (for मार्गान्). Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 सर्वे; G1.4 तत्वं; Cs' विद्वन् (as above). T1 विद्वन्; Cs' सर्वे (as above). — G1.2.4 सनत्कुमारः (for सनत्सु° उ°). — (L. 13) T1 G1.4 च भेदयोगो (T1 °गे); Cs' विभे° (as above). — (L. 15) Dn1 D8 G3–5 उपैति; Cn.s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यदेतदद्धा (for य एतद्वा). G Cs' नित्यं (for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते). — (L. 20) D8 यथा; G3.5 तदा; Cs' तद् (for तथा). T1 G1.4 °योगेन; Cs' °योगे च (as above).]

— Thereafter T2 reads 18 (with v.l.), *repeating* it (with v.l.) in its proper place.

15 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 D5 om. the ref. — [a]) K5 Ds1 D7.8.10 S Cs' यस्माद्; Ca.d.s येऽस्मिन् (as in text). D9 Ca.d धर्मं; Cs.s' as in text. K1.5 B5 Ds1 D6–8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' आचरन्ति; Ca.d नाचरन्ति (as in text). K4 Ds1 D8.9 लोके (for केचित्). — [b]) K1.5 B5 Ds1 D6–8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' अधर्मान् (for धर्मान्). — [c]) T2 G2.5 धर्मेण पापं; Ca.d.s' धर्मः पापेन (as in text). K1.4 B4 Dn1 D3–5.7.9 स्वित्; K5 D8.10 S Cs' वा; B1.2.5 D1.2 Ca [अ]स्य (for स्म). — [d]) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स्म. — After 15, K5 ins. 247* (cf. v.l. 16).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — 16[ab] is not noticed in Cs' (see below). — D8.10 T G ins. after the ref.: K5, after 15: D5, after 16[ab]: Dn1, after 16:

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन [illegible] सिद्धम्।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम्।
गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) D5 D8.10 यस्मिन्; Cs' तस्मिन् (as above). K5 Dn1 T G2 स्थितौ; Cs' स्थितो (as above). Dn1 G3 च (for वा). — G3 om. lines 3–4. — (L. 3) T2 ततः; G1.4 अतः; G5 Cs' अथ (for तथा). — (L. 5) G5 स्थित्वा; Cs' गत्वा (as above). G1–3 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above). Dn1 D10 T2 युज्यते; Cs' भुज्यते (as above). — (L. 6) G2.3.5 कर्मणः; Cs' कर्मणा (as above).]

— K5 D8.10 T G om. 16[ab]. — [a]) K1 उभयोर् (for उभयम्). K1 M om. एव. B1.2.5 M2 Cn उपयुज्यते; B3.4 D5 D1.3.4 उपभुंजते. M शुभं (for फलं). D9 फलं तत्रोपभुज्यते (by transp.). — [b]) M1.3.5 ins. फलं before धर्मस्य. M om. एव. Dn1 अपि मर्त्यः (for च). K1.4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य; D1 धर्मस्य वा चेतरस्य. — After 16[ab], D5 ins. 247*. — Dn1 reads 16[cd] *twice*, first time as in text and second time (for v.l. see below) after 247*. — [c]) K5 Dn1 (second time) D5 (also as in text) D8.10 T G Cs' पापं; Cs अधर्मं (as in text). D5 (also as in text) M प्रणुदंति; G5 प्रतिहंति; Cs.s' प्रणुदति (as in text). G5 om. इह.

धृतराष्ट्र उवाच ।
यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-
न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७
सनत्सुजात उवाच ।
येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०
यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१ C. 5. 1607 B. 5. 42. 32 K. 5. 42. 31

M विप्राः (for विद्वान्). — d) T2 G तत्र (G3 विद्धि); Cs.s' तस्य (as in text). Dn1 Cn (second time) सिद्धिः; G3 तत्र; Cs'.np विद्धि (as in text).

17 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 D8.10 T G om. 17; not noticed in Cs'. — a) K4 B Dn1 D2-5.9 इह; D5 M एव; Ca.d.s इमान् (as in text). B4 D1.2.5 स्व-; Cd.s अस्य; Ca स्वस्य (as in text). D5 M त्वि(D5 इ)ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्). — b) D5 M (except M2) पुण्यतमान् (for °कृतां). — c) Hypermetric! K1 परिक्षयात्; M पराक्रमं; Ca.d.s परिक्रमान् (as in text). D1.9 कथय त्वं; Ca.s कथयंतः (as in text). Cs cites कथय. D1.2.9 तथा (for ततो). M अन्यः (for अन्यान्). K4 B Dn1 D3-7 Cn तेषां क्रमान् (B1.2.5 D3.4 °षां परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B2 चान्याः; D3.4 वान्यः); D5 तेषां परमार्थं कथयंति वेदान्. — d) K4 D6 om. (the first) न. D1-4.9 विद्वान्; Ca.d.s as in text. K4 वेत्तुं (for नैव). B Dn1 D3-7 Cn वेत्तुमिच्छामि; Ca.d नैतत्कृतं च; Cs नैव कृतं च (as in text). D5 न तद्विद्वांश्चेति कथं नु कर्म; M [illegible] कुतश्च धर्मः. — After 17, D5 *repeats* 15, while K5 ins. 248*.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 14); K5 om. 18. D8 S om. the ref. T2 reads 18 (for the first time), with the ref., after 246*. — a) M3.4 (*sup. lin.* as in text).5 एषां; Ca.s येषां (as in text). K1 D1 G3 धर्मे न; B Dn1 D3-6.10 व्रतेष; D7 धर्मेण; D8 T1.2 (first time) G1.5 Cs' धर्मेषु; T2 (second time) G2.4 धर्मेष; M1.4 (*inf. lin.*) बलेष; M2-5 फलेष; Ca.d.s बलेन (*or* बले न) (as in text). — b) K4 D5 D1.2.9 Ca.d अपि; D7 G3 इह; Cs'.ap.dp इव (as in text). — c) K5 मुक्ताः; Cd.s' प्रेत्य (as in text). — d) M1 प्रशासते (for प्रका°). K1 स्वर्गलोकप्रशासकाः; K4 Dn1 D3-7.10 ब्रह्म(K4 स्वयं)लोकप्रकाशकाः; B1.3 Cs स्वर्ग(B3 ब्रह्म)लोकमुपासते; B2.4.5 D1.2.9 Ca.d स्वर्गलोकप्रकाशकाः; D5 D8 T1.2 (first time as in text) G Cs' स्वर्गे यांति प्रकाशतां; text as in M2-5! — Dn1 D5 D8.10 T G ins. after 18: K5 (which om. 18) ins. after 17:

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) K5 धर्मेषु; Dn1 धर्मे च; T2 G1.5 धर्मेण; Cs' धर्मे न (as above). K5 Dn1 विस्पर्धा; T2 संस्पर्धा; G1 चास्पर्धा. Cs' cites स्पर्धा (as above). — (L. 2) T2 सनातनं; Cs त्रिवि° (as above). — (L. 4) G1 स न; G2 न स; Cs' नैनं (as above).]

19 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — b) K5 Dn1 D5 D8 T1.2 (by corr.) G2.5 Cs'.np तृणोदकं; Ca.d.n.s.s'p °लपं (as in text). — c) D5 D1.6 Cd अन्नपानं; Cs as in text. K1.4 D9 च विप्रेंद्रः; K5 B Dn1 D3-7.10 ब्राह्मणस्य; D5 D1 M1 ब्राह्मणस्तत्; D8 ब्राह्मणेंद्रः; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मणः). — d) K4 संजीवन्; K5 B (except B3) Dn1 D7.8.10 तज्जीवेत्; D5 जीवेच्चैव; T1 M1 जीवनं; Ca.d.s तज्जीवन् (as in text). Cs' cites उपजीवेत्. D2.9 अनुसंस्मरेत्; all comm. as in text. D1 जीवनान्यस्य संस्मरेत्.

20 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) G1.2 यश्च; all comm. यत्र (as in text). K1 अस्य यतमानस्य; B वै कथ्यमाने तु; D9 Cap.dp अप्रयतमानस्य; Ca अव्यथयमानस्य; Cs.s' अकथ° (as in text). — D7 (hapl.) om. 20b–21a. — b) K1 D8 M2 Cd.s प्रयच्छंति; D5 °च्छन्; Ca.s' °च्छति (as in text). D3-5.9 अशुभं; T1 अशनं; all comm. अशिवं (as in text). — c) B3 अत्यंतं सर्वभूतानां. — d) D5 श्रेयसे; all comm. स श्रेयान् (as in text). G1.4 नेतरे जनाः. Ca.d cite नेतरे, Cs.s' नेतरः.

21 Dn2 missing (cf. v.l. 14); D7 om. 21a (cf. v.l. 20). — a) B यो वै कामयमानस्तु (B2 °स्य); Ca.d यो वाकथयतो दत्वा; Cs यो वा कथयमानस्य; Cs' as in

C. 5. 1608 B. 5. 42. 38 K. 5. 42. 32 यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

---

text. — ^{b}) K1 Ca.d सह्यात्मं; K4 B2 D2.9 स ह्यात्मं; K5 B3 Dn1 D1.3–5.8.10 T2 G ह्यात्मानं; D6 गृह्यात्मं; M आत्मानः (for आत्मानं). D7 transp. आत्मानं and न. — After 21^{ab}, M ins.:

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

(cf. 24^{ab}). — ^{c}) K1 D1 ब्रह्मस्थाने; Cs′ ब्रह्मस्वं न (as in text). Ca.d cite ब्रह्मस्वं. K1 तु कुर्यात्तं; K4 B Dn1 D3–6 उपभुंजीत (B2 °युंज्याद्वा). K5 Ds D7.8.10 T G Cs′ उपहन्याद्वा; D1 च भुंजीत; D2 उपभुंक्ते वा (for उपभुञ्जेद्वा). D9 ब्रह्मस्थानोपयुष्टाद्वा. — ^{d}) G (except G5) तस्यात्मं; M कदत्मं; Cd.s.s′ तदत्मं (as in text). — After 21, T2 G1.4.5 ins.:

250* कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।,

a *gloss* taken from Śaṁkara's comm. (q. v.)!

22 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 om. 22. Ds D8.10 T G2.3.5 read 22 after 25; G1.4, after 26. — ^{a}) D1.9 M1.3.5 यथा स्व-; D7 यथा वै; T2 यो यथा; Ca.d.s यथा स्वं (as in text). Ds D8.10 T1 G Cs′ ये यथा (Ds यथा वा) वांतमश्नंति. — ^{b}) Ds D8.10 T G Cs′ बालाः (T2 बालः; G3 श्वानः) (for श्वा वै). — B5 om. 22^{c}–26^{b}. — ^{c}) D2.7 स्वं; Ca.s.s′ ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति; Ca.s′ as in text. — ^{d}) B1.3 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1.2 उपसेवनात्; Ds D7 T1 G5 Cs′ उपभोजनात्; G4 उपशोभनात्; M उपदर्शनात्; Ca.d.n.s उपजीवनात् (as in text). D3.4 तस्य स्वमुपयुज्य वै.

23 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K1.4 B (B5 om.) D1–7.9 Ca.d.s °चर्येण; Ds °चर्यया; Cs′ °चर्या मे (as in text). — ^{b}) K4 D7 Cd ब्राह्मणं; B (B5 om.) D3.4 वै द्विजः; Ca.s′ ब्राह्मणः (as in text). — ^{d}) Ds नैष; T2 G1.5 नैवं; Cs′ नैव (as in text). T1 विंध्येत; T2 विंद्येत; G1.4.5 Cs′ विंदेत. G1 कंचन; G2.3.5 M Cs′p कश्चन; Cs′ किंचन (as in text). K1.4 D1–5.7.9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 °द्ध) ब्राह्मणं; B (B5 om.) Dn1 D6 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः. Ca.d.s cite कश्चिद्ब्राह्मणं वेद (cf. K1.4 etc. above).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K1.4.5 B4 Dn1 D1–7.9 को ह्यनं (D3.4 °त्प-; D9 °न्य)तरमात्मानं; B1–3 को ह्येवांतरमात्मानं; M को ह्येव स्वांतरा°. Ca cites को ह्यनंतरं, Cd.s अनंतरं, Cs′ एवमंतरात्मानं. — ^{b}) K1 D1.2.7.9 वेत्तुं; K4.5 Ds D8 T1.2 (before corr.) G1.4 Cs.s′ मंतुं; D3.4 G3 ज्ञातुं; D5 वक्तुं (for हन्तुं). — After 24^{ab}, K5 Dn1 Ds1 D8.10 T G ins.:

251* निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca.d.s. — K5 Dn1 D10 °द्वैत°; Cs′ °द्वन्द्व° (as above).]

— K5 Ds1 D8.10 T G cont.: Dn1 Ds2 ins. after 24:

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

[=1. 68. 26; =(var.) Manu 4. 255. — Noticed in Cs′, but not in Ca.d.s.]

— K5 Ds1 D8.10 T G Cs′ om. 24^{cd}. — ^{c}) B1–3 तस्मिन्हि; M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि). Ca.d cite तस्मात् (as in text). K4 D9 transp. किंचित् and क्षत्रिय. M Cs कश्चित्; Ca.d as in text. K1 राजन्य; D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text). B (B5 om.) Dn1 D6 क्षत्रियस्यापि; D3.4 क्षत्रियं किंचित्; Cn (?) अब्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय). — ^{d}) B (B5 om.) D3.4 नित्यदा; Ca.d.s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 Ds2 ins. 252*.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K5 B (B5 om.) D6.7 T G (except G5) Cn.s′ अनादाता; Ds अनाचारः; D1 अवज्ञातः; Ca.d.s अनादानात् (as in text). — ^{b}) K1 D6.7 Ca निरुपज्व- (K1 °ह्व)रः; Cd निरुपस्करः; Cs′ as in text. Cs cites उपह्वरं. — ^{c}) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न). Ca.d.s cite शिष्टः. B3 D1 वा (for न). K1.4 B1.2 D2.3 (before corr.).4.5.9 Cs.np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्). Ca.d cite अशिष्टः. — ^{d}) D7 वेदपारगः; M (except M2) ब्रह्मवित्तमः; Ca.d.s.s′ as in text. — After 25, D8.10 T G2.3.5 read 22.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) K1.4 D1.5 (before corr.).9 लोके; Cs.ap वृत्ते; Cs′.sp वित्ते (as in text). — ^{b}) T1 G (except G3) ह्याढ्या. K1.5 D1.2.5 (before corr.).7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२ C. 5. 1620 B. 5. 42. 40 K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca. d देवेषु; K4 Cs दैवेषु; Cs' वेदेषु (as in text). K1.4 जज्ञुषः; D1 जिष्णवः; D2.9 यज्वसु; D5 m.7 जज्ञिरे; Ca. d जग्मुषः; Cs' ये द्विजाः (as in text). B (B5 om.) Dn1 D3.4.5 (before corr.).6.10 Cap आढ्या दैवे तथा क्रतौ. Ds2 cites देवेषु गौडपाठः आढ्या देवे तथा क्रतौ । आढ्या देवेषु जज्ञुष इति वा गौडपाठः । — c) G (except G2) transp. दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्प्या. K4 D1.3.4 G2 दुष्प्रकंपाः. M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कंप्याः; Ca. d. s. s' as in text. — d) B Dn1 D3.4.6 (by transp.) तान् विद्यात्; D1 विद्यंतं; Cs as in text. K1.5 D8.10 विंद्यात्; D2.5 विद्याः; Ca. d. s. s' विद्यात् (as in text). Ca. d तां; Ca. s' तान् (as in text). K4 D5.8.9 G2–4 M2.5 ब्राह्मणः; Ca. d. s. s' as in text. — After 26, G1.4 read 22.

27 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K1 सर्वस्वस्तिकृतो; K4 B1–3 D1.5 Ca. d. s सर्वसृष्टि°; B5 सप्तसृष्टि°; D2 सर्वसिद्धि°; D3.4.6.9 सर्वस्विष्ट°; Cs' as in text. G3 transp. स्विष्टकृतो and देवान्. — b) K5 D2.7–9 विंद्याद्; Ca. s. s' as in text. K1.4 D2–4.6.9 यद्; Ca. d. s' यः (as in text). — c) D8 ब्राह्मणः स्यात्; Cs. s' ब्राह्मणस्य (as in text). D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य. — d) B2.3.5 Dn1 D2–4.6 Cd. s तस्मिन्; D5 अस्मिन्; D9 ह्यस्मिन्; Ca. s' as in text. K5 प्रवर्तते; D8 संवपते; all comm. प्रयतते (as in text).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — b) B3 G3 स मानिताः; D1.2.5.8.9 स मानिनः; G1.4.5 समाहिताः; Ca. d. s as in text. — c) D1 हृष्येत; D5 दुष्येत (for मन्येत). Cd. s. s' cite न मन्येत. — d) B Dn1 D6.7 न मान्यम्; D3.4 न मानाद् (for नामानाद्). K4 अपि; D1.5 Ca अति-; Cd. s अभि- (as in text). K5 D5 D8–10 S (T1 damaged) Cs' नावमाने तु (K5 M3–5 न; T2 G2 अभि-; G1.4.5 M1.2 अति-; G3 वि-; Cs' अनु-) संज्वरेत्. — After 28, K5 Dn1 D5 D8–10 T G ins.:

253* लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — K5 D5 D9 लोकस्य भाव°; D8 G2–4 Cs' लोकस्वभाव°; G1.5 लोक(G5 °कः)-स्वभाव एषो.]

29 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) D2–6 Ca. d. s' इति (for इह). — b) K1.4 D1–6 मानं; Ca पूजां; Cs अनु-; Cs' इति (as in text). Dn1 D1.3.4.8 G2 मानिनः; Ca. s मानितः (as in text). — c) B Dn1 D3.4.6 T2 °निपुणा; Ca. d. s. s' °विदुषो (as in text). — d) K5 D1.2 लोके (K5 °काः) शास्त्रविशारदाः; B Dn1 D3.4.6.7 लोके मायाविशा°; D5 D8–10 T G Cs' लोक-(D9.10 T1 लोकाः; T2 वेद; G5 लोके)शास्त्रविवर्जिताः; M लोकशास्त्राविशा°; Cs as in text. Ca. d cite लोकशास्त्रं. — e) D7 मानयंतीति; Ca. d. s. s' मानयिष्यंति (as in text). D1.5 नामान्यान्मानयंत्येते; Ca. s' as in text. — f) K5 D5 G3.4 एव; D8.10 एवं; T G1.2.5 [इ]त्येवं; Cs' इति (as in text). D8 T1 G4.5 मन्येत मानितः; Cs' मन्येदमानितः (as in text). K1.4 D2 मान्ये नोतापमानितः; B Dn1 D3.4.6.7 मान्यानामवमानिनः; D1.5 तत्कृता नावमानिता. Cd cites उत.

30 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) D5 D10 G1 एव; Cn वा; Cd. s' वै (as in text). K1 D1.2.5 T1 Cd. s. s' मानः; Ca मानं (as in text). G4 नैवावमानं मौनं च. ❀Cn: मानं क्लीबत्वमार्षं।❀ — b) M1 ताविमौ; Ca. d. s. s' सहितौ (as in text). K5 Dn1 D5 D8.10 Cs' वसतः; Ca. s चरतः (as in text). K1.4 D1 Cs. ap समं; D5.9 M सह; Cs' सदा (as in text). — c) K5 D5 D8.10 T G अयं (G1 °सं-; G4 °सौ) मानस्य विषयः. — d)

C. 5. 1623
B. 5. 43. 3
K. 5. 43. 3

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K5 D5 T G ह्यसौ; D10 अप्यसौ; Ca. d. s. s' असौ (as in text). K4 D5 D7 तद्विदः; D1. 2 विद्धि तं (D2 तत्).

31 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K5 D5 D8. 10 T1. 2 (before corr.) G Cs' श्रीर्हि (G5 श्रीर्हीर्) मानार्थसंवासात् (D5 °संसारात्); Ca. d. s as in text. — b) K1 D1. 2. 9 Ca. s °दुर्धरा; D5 °दुस्तरा (for °दुर्लभा). T G Ca transp. श्रीः and ह्रि. — d) T G विद्या°; all comm. प्रज्ञा° (as in text).

32 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K5 D5 D8. 10 T1 G2 Cs' सम्यक्; B (except B2) Dn1 D6. 7 G3 M तस्य; Cs तस्याः (as in text). B (except B2) Dn1 D6 इह; D5 क्व (for हि). K5 D3. 4. 8. 10 T1. 2 (after corr.) G1. 2. 4. 5 Cs' प्रवदंति; D7 G3 अभिवदंति; T2 (before corr.) हि भवंति; M अभिपतंति (for हि वदन्ति). — b) D5 वर्गं° (for बहु°). K1 °रुहाणि; K4 B1. 2. 4. 5 Dn1 D3. 4. 6. 9 T2 (before corr.) °धराणि; K5 B3 D5 D2. 5. 8. 10 T1 Cs. s' °चराणि (for °वराणि). — c) K1 G5 सत्यार्जवह्रीः; D2–8 °र्जवं ह्रीः; Cs' °र्जवे ह्रीः (as in text). G3 M2. 3. 5 °विद्ये; Cs' °विद्याः (as in text). — d) K4 B2 G5 Cs °प्रतिबोधनानि; K5 D5 D8. 10 T1 Cs'. np °प्रतिबंधकानि; B1. 3 D5 संमानमोहप्रतिबोधनानि (D5 °बाधितानि); B4. 5 D3. 4. 6 यथा न मोहप्रतिबो°; Dn1 T2 G1–4 °प्रतिबंधनानि; D9 °प्रतिवेदनानि.

Colophon. K2. 3 Dn2 missing. — *Sub-parvan:* K1. 5 D1. 9 T2 G1. 2 M सनत्सुजात; K4 B1. 3–5 Dn1 D5 D3. 4. 6. 8. 10 T1 G5 सनत्सुजातीय; B2 संजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात; D7 संजययान and सनत्सुजातीय; G1. 4 प्र(G4 प्रा)जागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name:* D2 ज्ञानमाहात्म्यं; T G1. 4 M1 मृत्युतत्व(M1 om. तत्व)विचारः; M2–5 आयुर्विचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Dn1 D5 1 (of the सनत्सुजातीय); D5 41; D6 (*sec. m.*) 38; D7 T1 G M 43; D9 T2 42. — *S'loka no.:* K5 38; Dn1 46; D3 44.

43

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before 1, K5 Dn1 D5 D8. 10 T G ins.:

254* धृतराष्ट्र उवाच ।
कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ।
सनत्सुजात उवाच ।
यतो न वेदा मनसा सहैन-
मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — (L. 3) T1 G3 अनु-; Cs' उप- (for उत). — (L. 6) D5 °विष्टश्च; T G (except G5) °विश्यंति; Cs' °विशन्ति (as above). K5 D5 G5 Cs' स; T1 हि (for ऽथ).]

— Dn2 missing (cf. v.l. 5. 42. 14). — a) K1. 4 B Dn1 D3–6 Ca. d यो वेद; D1 अथर्वेदं (sic); D2 T2 M अथो वेद; D7 अथर्वाणां; T1 G1. 4 अथोधीते (for अधीते यः). Cs' cites अधीते (as in text). — b) B Dn1 D1–4. 6 M5 वेद यः; D7 ये विदुः (for यो द्विजः). — c) K4 Cs वा न; B D (except D5; Dn2 missing) किं न; T2 [अ]थ न; Ca न स (as in text).

2 Dn2 resumes! — a) K4 D5 G3. 4 सामानृचो; D1 साम ऋचो. — b) D5 D8. 9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि). K1. 4 B Dn D2–7. 10 Ca. d अविचक्षणं; D5 T1 G (except G5) विचक्षणः; D1 °क्षणान्; D5. 8 T2 (before corr.) °क्षणं.

3 = 5. 35. 35. — a) K4. 5 D8. 9 G3. 5 वृजिनं; Cs' वृजिनात् (as in text). — K5 (see below) D5 D8–10 S (except G1. 4 M1) transp. 3c and 3d. — c) M नीडं (for नीडं). — d) K5 °स्त्येनं मृत्युकाले त्यजंति.

4 a) K1. 4 B Dn D5 D1. 3. 4. 10 विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।
न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४

सनत्सुजात उवाच ।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं तत्फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६

सनत्सुजात उवाच ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् । C. 5. 1635 B. 5. 43. 15 K. 5. 43. 16

वेदविदं (as in text). T₂ G (except G₃) न चेद्वेदविदं वेदाः. — ᵇ) K₅ B₄ Dn D₈–₁₀ T₁ transp. शक्ताः and त्रातुं. K₁.₄ B₃ D₈ D₁.₅–₇ G₃ M विचक्षणं. — ᵈ) K₁ मनीषिणां; C₈ सना° (as in text).

5 T₁ G₁ om. the ref. — K₅ Dn D₈–₁₀ T G ins. after the ref. (T₁ G₁, which om. the ref., ins. after 4): D₈ ins. after 5:

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ।
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या [5]
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी । [10]
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in C₈', but *not* in Ca.d.s. — (L. 3) Dn प्रचरंति; Cn.s' प्रवदन्ति (as above)! — (L. 8) D₈ D₈.₉ T₂ G (except G₃) C₈' स (for सं-). — (L. 10) D₈₂ D₈.₉ यथा (for अथ). — (L. 12) D₈ मार्गान्; C₈' मार्गम् (as above).]

— After the above, D₈ *repeats* 5 (for v.l. see below). On the other hand, D₂ ins. after the ref.:

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

— ᵇ) K₅ Dn₂ D₈ (first time as in text) D₈–₁₀ T G C₈' भुज्यते (for दृश्यते). — G₄ om. 5ᶜ–6ᵈ. — ᶜᵈ) T₁ G₃ त्विमे (for इमे). Dn₁ लोके; D₈ (first time) लोकान्; Ca.d लोकाः (as in text). K₁ B₁.₅ Dn₁ D₁–₅.₇ T₁ G₁.₅ M₂.₅ Cnp वृद्धे; B₂.₄ Dn₂ D₆ Cn धार्ये; B₃ सत्ये; D₈ (first time) रुद्धे; G₂ मध्ये; Ca.s ऋद्धे (as in text). B Dn D₂.₄.₆.₇ तिष्ठतां; T₁ संगताः; M₁ संस्थिताः; Ca.d.s संयताः (as in text). T₂ वृद्धा ये तपसि स्थिताः. — K₅ D₈ (second time) D₈–₁₀ G₂ C₈' subst. for 5ᶜᵈ: T G₁.₂.₅ ins. after 5ᶜᵈ:

257* ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।
[D₈ समृद्धत्व° (for तपः स्वृद्ध°).]

T₁ G₁.₂ cont.:

258* एतत्समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6ᵃᵇ).

6 G₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — ᵃ) K₄ B D (except D₈ D₆.₈.₁₀) T₂ असमृद्धं (hypermetric!); T₁ G₁ M अत्यृद्धं; G₂.₃ अत्यर्थं; G₅ इत्युक्तं; Cs.ap.dp अव्यृद्धं (for अप्यृद्धं). Cf. 258*. — ᶜ) K₄ प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि). — ᵈ) D₈ M कथं (for यथा). Dn₁ D₈ विंद्याम. K₅ D₈ D₈–₁₀ T G₂.₃.₅ (*inf. lin.* as in text) यथा (T G₂.₃.₅ कथं) वि(D₈₁ D₈.₉ विं)द्यामहं प्रभो. — K₅ Dn D₈ D₈–₁₀ T G ins. after 6 (G₁, which om. 5ᶜ–6ᵈ, ins. after 5ᵃᵇ, om. at the same time the first line of the insertion):

259* सनत्सुजात उवाच ।
निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । [5]
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ।

[Noticed in C₈', but *not* in Ca.d.s. — K om. the ref. — (L. 2) T₂ G₁.₂.₄ अत्यृद्धं; G₃ C₈' अत्यर्थं (for अप्यृद्धं). Dn केवलं (for नान्यथा). — (L. 4) K₅ D₈.₁₀ परेत्यामृतमा°; D₈ परममृतमश्नुयुः. — (L. 5) D₈ तु यत् (for तपः).]

— On the other hand, after 6, D₂ *repeats* 256*, and cont.:

260* श्रीरेवमेका योऽधीते तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 ᵃ) K₁.₄ मुख्य-; D₈ यत्र; G₁.₂.₅ येस्य; Cs.s' यस्य (as in text). — ᵇ) K₁.₄.₅ B₄ D (except D₂) T G

C. 5. 1635
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 16

धर्मादयो द्वादश चाततानाः
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी
बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्नरान्पापधर्मा-
न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०
संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs′ नृशंसानि (for °सादि). K5 Ds D8.9 T2 G2 Cs′ च सप्त; B1.8.4 D8.4 दशात्र; Dn D6.10 दशत्रि; T1 च षट् च; G3 सममत्र (for षडत्र). K1.4 D1 त्रयोदशात्र; D2 त्रयोदशान्ये; D5 त्रयोदशोथ; D7 त्रयोदश स्युः (for षडत्र राजन्). B2.5 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन्. Ca.d cite त्रयोदश, Cs त्रिदश. — c) K5 Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञानादयो; Cs धर्मा° (as in text). Ds G5 Cnp om. च. K1.4 B Dn D1–7 एते (K1.4 D1.2 ये; B2 Dn D8.4 ते) पितॄणां; Cs′ चाततानाः (as in text). Ca.d.s cite पितॄणां. — d) K1.4 D2.5 G2 विहिताः; D8.4 कथिताः; Cs.s′ विदिताः (as in text).

8 a) D2 क्रोधकामौ; D7 कामक्रोधौ; D10 कामः क्रोधो (by transp.). G1 मोहलोभौ (for लोभ°). K4 B Dn Ds D6 T1 Ca.d.s विधित्सा; D8.4 चिकित्सा; Cap.dp विवित्सा (as in text). — b) K1.4 Dn1 D1–5 -कृपाभ्यसूये (K4 D2.5 °या) (for -कृपासूया). — c) K4 मनुष्यलोके; Ds D8–10 S Cs′ महागुणेन; Cd.s मनुष्य° (as in text). — d) Ds D8–10 S transp. वर्ज्याः and सदा. Dn G5 नराणां; Ds द्विजेन; Ca.d.s नरेण (as in text).

☞ In K5, the portion of the text from 5. 43. 9 up to 5. 46. 3 is missing.

9 a) K1.4 B D (except Ds D8–10) Ca.d एकैकः पर्युपास्ते ह (K1 °सो स्म; D1 °स्तेषां; D2 °स्ते यो; D8.4 °स्तैभ्यो; D5 °स्ते च). Cs cites एकैकः. — b) Ds D5.7–10 G3 M Cs′ मनुष्यं; Ca.s′p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5.7 भरतर्षभ; B Dn D2–4.6 मनुजर्षभ; Cs.s′ पर्युपा° (as in text).

10 D9.10 G2 om. 10 (stanza not noticed in Cs′). — a) D7 स्पृहालुरुग्रः पुरुषो वदान्यो. — b) T G1.4 M1.4 बिभ्रत्क्रोधं; M5 लब्धक्रोधं. K1 Ds Ca.dp.sp रूक्षणः; D2 S (G2 om.) रोषणः; Ca.d.s रक्षणः; Cap अरूक्षणं (for अरक्षणः). D7 बिभ्रत्क्रोधं मनस्वी यो विकत्थी. — c) B Dn D8.4.6 एतान् (for एते). B1.2.5 Dn2 D6 पापाः; D2 दोषाः; S (G2 om.) प्रोक्ताः; Ca.d प्राप्तान्; Cs प्राप्ताः (as in text). B Dn Ds D8.4.6 षण्नराः (Ds2 षड्गुणाः); D2 षड्रसान्. K4 पापधर्माः; S (G2 om.) पापशीलाः; Cs °धर्मान् (as in text). D5 दोषा इमे षण्मनुजा भजंते. — D5 om. 10d–11a. — d) B3 पतंति वै; Dn1 D6 प्रकुर्वते; Cs as in text. B4 Dn2 D6 Cn नोग्रसंतः (Cn = नो + उग्रसन्तः!); Dn1 D8.4 लोभमंतः; D2 Cd.s नोत सतः; S (G2 om.) नोत धर्मं. T1 च स्वर्ग्यं; T2 सुवर्गं; G (G2 om.) M सुदुर्गं; Ca.d.s as in text.

11 D5 om. 11a (cf. v. l. 10). — a) K1.4 B2 D2.7 Ca.d संभोगसंधिः; D1 °गमिच्छन्; Cs.s′.ap.dp संभोगसंवित् (as in text). K1.5 B1.3 Ds D8–10 T1 G2.3.5 M2 Ca.d.s′ विषमेधमानः; K4 B5 Dn D2–4.6 विषमोति(K4 °व)मानी; B2.4 Cap विपयावधानः; D1.7 T2 M1.3–5 विषमोथ(D1.7 °मेव)मानी; G1.4 विषमे सुमानः; Cap (another *pāṭha*) विषयावसानः; Cs.np.s′p द्विषमेधमानः (as in text). — b) D1 Ca.d.s दत्तानुतापः; D5 मत्तप्रमत्तः; D7 दत्वाविकत्थी; M दत्वानुतापी; Cs′ as in text. Ca.d.s बलीयान्. — c) B3 D5 बहु°; Ca.s.s′ वर्ग° (as in text). B4 Ds D8.9 S Cs′ वनितां च; D2 धनिनां सु-; D7 वनिता न; Ca.d.s वनितासु (as in text). Cap देष्टा. — d) B2.4.5 Dn D6 °वर्गाः; Ds D8–10 S Cs′ °रूपाः; Cs °धर्माः (as in text).

12 a) Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञानं; Cd.s धर्मः (as in text). D5 परमं; G5 च तपः; Cs′ च दमः (as in text).

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६
अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७ C. 5. 1645 B. 5. 43. 25 K. 5. 43. 26

Cd.8 cite दमः. D5 D8–10 T G Cs' श्रुतं; Cd.8 तपः (as in text). — b) D5 निर्मात्सर्यं; Cd.s.8' as in text. — c) K1 B2 Cd.8 यज्ञः; D5 M2–5 यज्ञं; Cs' as in text. K1 श्रुतिः; D5 D8–10 T G1.2.4.5 M1 Cs' शमः; G3 M2–5 शमं; Ca.d.s श्रुतं (as in text). — d) K1.4 B Dn D2–4.6.7 व्रतानि वै; D5 एते गुणाः; D1.8 एतानि वै; Cs' महाव्रता (as in text).

13 a) K1 प्रच्यवेत्; K4 B Dn D3.4.6 प्रभवेत्; D5 D9 न प्रवसेत्; D8 प्रयतते; D7 प्रयतेत्; Cs' अप्रवसेत्; Ca.d.s प्रवसेत् (as in text). K4 B Dn1 D8.10 G1 M1.2.5 Ca द्वादशभ्यः. — b) K5 D5 D8–10 om. अपि, and ins. स after पृथिवीं. K1 D1 Ca.d.s प्रशास्य; B Dn D3–6 G3 स शिष्यात्; Cs' प्रशि° (as in text). — c) B1.2.4.5 Dn2 D6 Cn अर्थितो यः; B3 Dn1 D3.4 अन्वितो यः; D5 D8–10 T1 G3.5 विमुक्ताः (D5 G3 °क्तः); D1.5.7 Cd.8 ततोपि; G2 अपि युक्ताः; M1.2 विशिष्ट; Cs अविमुक्ताः (for विशिष्टः). K1.4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. — d) B Dn D3.4.6.7 तस्य; Ca नास्ति; Cd.8 नास्य (as in text). K1.4 D2 च; D5 न (for स). K1.4 D5.7 Cd.8 वेदितव्यं; Ca as in text. D5 D8–10 T G2.3.5 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T G2 Cs' °शिष्टा) मौनभूता भवंति.

☞ The sequence of stanzas 14–23 in Dn D5 D8–10 T G (except G5) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader.

14 G2 om. 14; it is not noticed in Cs'! — a) S (G2 om.) अथाप्रमादः (for अप्रमादश्च). — The portion from 14b up to the prior half of line 1 of 262* is om. in D9 (cf. v.l. 17). — d) S (G2 om.) ब्राह्मणानां मनीषिणां. — After 14, T2 G1.3.4 (first time) ins. 263* (cf. v.l. 17); which in T2 G1 is followed by:

261* दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 D9 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) K1 दमे; D5 Cap मदो (for दमो). K1.4 B Dn D1–4.6 ह्यष्टादशगुणः (K1 °णाः). Ca cites गुणः. — b) K1 प्रतिकूलाः; D5 D1.8.10 T1 G5 प्रातिकूल्यं; D7 °कल्पे; all comm. as in text. D5 D8.10 T1.2 (m as in text) G Cs' कृते (D5 T2 G2 °तो; G3 °तं) भवेत्; Cs कृताकृते (as in text). Ca.d cite कृतं and अकृतं. — After 15ab, T2 ins. line 1 of 264* followed by 265*. — cd) D5 D8.10 T G Cs' अनृतं पैशुनं (D5 D8.10 पैशून्यमनृतं) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रतिः.

16 For D5 D8–10 T G Cs' cf. v.l. 17. — ab) B3 लोभः (for तृष्णा), and दंभः (for लोभः). — c) K4 B Dn D3.4.6.7 विहिंसा (for विवित्सा).

17 a) K4 B3 Dn D2–4 T1 चाति (D1 B3 साभि) वादः (for साति°). D2.5.7 °स्मारोतिवादश्च. — For 16a–17b, D5 D8.9 (om. the prior half of line 1).10 T G subst.:

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ।
असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T2 G अति- (for अभि-). — (L. 3) G1.4 असंधिः.]

— c) D5 D8–10 G5 transp. विमुक्तो and दोषैर्. — d) K1.4 B Dn D2–4.6.7 दांतः; G2 मदः (for दमः). — B4 Dn D5 D8–10 T1 G5 Cs' ins. after 17 (D5 *repeats* the line after 20): K1, after 268*: K4 D1–7, after 20: T2 G1.3.4, after 14 (G4 *repeats* the line after 17):

263* मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — K1 D1.2.5 T2 G1.3.5 दमो (for मदो). D (except D1–4; D5 first time) Cs' षड्विधः (for षड्गुणः).]

— Thereafter T2 G1 ins. 261*, while G3.4 ins. line 7 of 266*. — Dn D5 D8–10 T1 G2.4 ins. after 263*: T2 (ins. line 1 after 15ab) G1.3 ins. after 17cd:

264* विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।
तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T2

C. 5. 1647 B. 5. 43. 25 K. 5. 43. 26

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G2.4 विपर्ययात्. T2 (before corr. as above) कृता (for स्मृता). D5 D8 G5 ह्येते (for एते). T2 G (except G2) दम° (for मद°). — After line 1, T2 G1 ins.:

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L. 2) Dn दुष्करो भवेत्; D5 D8–10 षट्सु दुष्करः (for तत्र दु°). — (L. 3) D8.10 T2 G1–4 तरति. Dn D5 D8–10 Cs' भिन्नं (Cs' सर्वं) तस्मिञ्जितं कृते.]

— Thereafter D5 reads 19^{cd}.

18 B4 om. 18–20; D5 D8–10 T1 G2.3 om. 18^{a}–19^{b} (passage *not* noticed in Cs'); T2 G1.4.5 om. 18^{ab}. — ^{b}) B3 Dn D2–6 श्रियं; Ca प्रियं (as in text). — After 18^{ab}, Dn ins. lines 1 and 2 of 266*. — B3 om. 18^{c}–19^{d}; D7 om. 18^{c}–19^{b}. Dn reads 18^{c}–19^{d} after 20; T2 G1.4, after 20^{ab}. — ^{c}) B1.2.5 Dn D2–4.6 M5 च (for तु). — ^{d}) T1 जातु; T2 G1.4.5 त्यक्तं; M1 त्यागं (for व्यथां). T1 त्यागं न; M2–5 एवाभि- (for जातु न). K4 D5 T G1.4.5 M वांछति; B1.2.5 Dn D3.4.6 गच्छति; D1.2 वार्हति; Ca. d चार्छति (as in text). — After 18^{ab}, T2 G1.4 ins. lines 3–11 of 266*.

19 B3 om. 19^{abcd}; B4 om. 19; D5 D7–10 T1 G2.3 om. 19^{ab}, which is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 18); T2 G1.4.5 om. 19^{ab}. — ^{a}) B1.2.5 Dn D3–6 M transp. दारान् and पुत्रान्. — ^{b}) D2.5 ददतः (for न चान्यं). K1 याच्यं; K4 वान्यं; D1 चान्यः (for चान्यं). K1.4 D1.2.5 तद् (for यद्). D1.2 वशो (for वचो). B1.2.5 Dn D3.4.6 न याचेत कदाचन; M याचतां हि ददाति च. — B1.2 om. 19^{c}–20^{f}; D1 om. 19^{cd}. D5 *repeats* 19^{cd} after 21^{ab}. — ^{c}) K1 Ca. d. s अर्हितं (for अर्हते). — ^{d}) M तु (for तद्). K4 B5 Dn D3.4.6 शुभं; D2 यशः; M धनं; Ca. d. s वचः (as in text). D8–10 T G Cs' पुत्रान्वि(T1 यत्तद्वि)त्तं ददाति यत् (T1 यः). — B5 (om. lines 1–2 and 8–11) D5 D8–10 T1 G2.3.5 ins. after 19^{cd}: Dn ins. lines 1–2 after 18^{ab}, lines 3–7 after 19^{cd} and lines 8–11 after 21: T2 G1.4 ins. lines 1 and 2 after 19^{cd} and the rest after 18^{ab}:

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।
सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च ।
एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।
एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. — (L. 3) B5 Dn D5 भवेत् (for महान्). — D10 om. lines 4–5. — G3 om. from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7. — (L. 5) B5 Dn D5 G2.4 Cs' अस्तेयं. B5 Dn D5 D8.9 असंग्रहं; Cs' as above. — T1 om. lines 6–9. — (L. 6) D8.9 दमस्य (for मदस्य). T2 G1.3.4 दोषा दमस्य ये प्रोक्ताः. — (L. 7) Dn तथा त्यागोप्रमादश्च. — Dn Cs' transp. lines 8 and 9! — (L. 9) D5 सत्यं चामृतमश्नुते (for the posterior half). — (L. 11) Cs' वित्तं (for वृत्तं). T1 G5 परं; T2 G1–4 Cs' वरं (for व्रतम्).]

— D8–10 T1 G2.3 om. 19^{e}–21^{b}. T2 G1.4.5 om. 19^{ef} (line not noticed in Cs'). — ^{e}) K4 D5 अर्थवाच्यं; D1 नाप्यवाच्यं; D2 अस्य वाच्यं; M अप्यशक्यं; Ca. d. s as in text. B3 Dn D3.4.6.7 वदंति; M ददाति; Ca. d वदति (as in text). K4 B3 Dn D5 D3.4.6.7 एतं (D52 एवं) (for एव).

20 B1.2.4.5 D8–10 T1 G2.3.5 om. 20, which is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 18, 19). — ^{a}) D2 द्रव्यैर्युक्तैः; T2 त्यक्तद्रव्यैः; M1 त्यक्तो द्रव्यैः; Ca. d. s as in text. B3 Dn D3.4.6 यद्; Ca. d. s यः (as in text). T2 G1.4 प्रियो भूयात् (for यो भवति). M वसति; Ca. d. s भवति (as in text). — ^{b}) K1 D2.7 Cd °भुंक्ते; K4 °भुक्ते; B3 Dn D5 D3.4.6 °युक्तैः; D1 °युक्तः; D5 °गुसे; Ca. s °युंक्ते (as in text). K4 तु; D1 न (for च). Cs cites कदाचन. — After 20^{ab}, T2 G1.4 read 18^{cd}, while Dn ins.:

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T2 G1.4 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) B3 Dn D5 D3.4.6 असिद्धेषु (D51 सिद्धेषु); Ca. d. s तद्धीनः (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
दोषैरेतैर्वियुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२
धृतराष्ट्र उवाच ।
आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४
सनत्सुजात उवाच ।
एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् । C. 5. 1665 B. 5. 43. 45 K. 5. 43. 46

— d) M2–5 शिष्टबुद्धिः; Ca. d. s as in text. D7 Cs मतो (for नरो). B8 Dn Ds D3.4.6 दुःखं तेन च न ग्लपेत् (B8 प्रसेत्). — e) M (except M1) स तैर् (for सर्वैर्). K4 D2 अपि (for एव). — After 20, K1 D5 ins.:

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्ध्वान्यश्चावशिष्यते ।;

while Ds *repeats* 263*.

21 D8.9 T G om. 21ab (cf. v.l. 18–20). For sequence in Dn, cf. v.l. 19. — a) K1 D1 transp. अप्रमादः and अष्टदोषः. B Dn Ds D2–7 Ca. s अष्टौ दोषाः प्रमादस्य. — Ds D8–10 T G read 21cdef after 269*. — f) K1 D1.3.4 Ca. d युक्तः; D2 त्यक्तः (for मुक्तः). K4 युक्तोपेतः; B भक्त्युपेतः; Dn D6.7.10 मुक्त्युपेतः (for मुक्तो ह्येतैः). Ds D9 चैतत्; D1.2.5 Ca. d अप्येतैः; D3.4 नैतैः; T1 च स; T2 G Cs' चेत्स (for ह्येतैः).

22 a) K4 D7 Cs' वियुक्तं; B1.2.5 D1 Cs विमुक्तः; B3.4 Dn D2.6.10 G4 वियुक्तः; Ca विमुक्तं (as in text). G5 दोषैरशेषैर्मुक्तं तु. — b) B Dn D1.2.6.10 समन्वितः; Cs' as in text. — c) K4 (also as in text) B Dn D2–4.6 M3 Cs' समृद्धमत्य(D2 °प्य)र्थं; D1.7 °द्धिमदृद्धं; T G M1.2.4.5 °द्धमत्यृद्धं (G3 °द्धमृत्युद्धं; G5 °द्धमृद्धं च). — e) M (except M2) मा (for मां). — f) B2 अर्हसि (for इच्छसि). Dn Ds D8–10 T1.2 (also as in text) G Cs' संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते; D5 किं भूयः कथयामि ते. — After 22, Dn Ds D8–10 T G ins.:

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. — Dn D10 पुण्यं (for शुद्धं). G1.4 °त्युभयापहं; G2 °त्युजरातिगं.]
— After the above, Ds D8–10 T G read 21cdef; while M1 ins. a colophon (*adhy. name* मृत्युत्यागकथनं; *adhy. no.* 44).

23 a) Ds D5 G3 आख्यानं (for आख्यान-). K1 आख्यानं पंचमो वेदः; all comm. as in text. — b) Ds भूषितं; D6 M1 भूयिष्ठः; all comm. as in text. K1 Ds D5.7 जनैः; B6 नरः; all comm. as in text. — e) B2.3 Dn Ds D7–10 T1 Cs' च (for एव).

24 D1 M (except M1) om. 24ab. — b) K1 B (except B3) Dn D1–6 अप्यनृचः; G2 ह्यन्यतः; G3 ह्यनृचः (for अनृचः). All comm. cite अनृचः (as in text). T2 अनृशंसः (for अनृचश्च). — c) M एषां तु; Cs तत्किं नु. B Dn D6 कतरः; Cs as in text. Ds D8–10 T1.2 (m as in text) G Cs' एतेषु मे(D10 एतेषाम)धिकं ब्रूहि. — d) B Dn D3.4.6 T2 m वै द्विजं; Cs. s' ब्राह्मणं (as in text).

25 a) D5.8.9 S (except T1) एकवेदस्य चाज्ञानात्. Cs' cites एकत्रेदस्य. — b) K1 B Dn D2–7 Ca कृताः; Cs' [अ]भवन् (as in text). — c) D6 स तस्य (for सत्यस्य). K1 एव हि (for एकस्य). — d) G4 M1.3.4 कच्चिद्; all comm. as in text. D7 M असि (D7 अपि) स्थितः; Ca. s. s' अवस्थितः (as in text). — Ds2 D8–10 om. 25e–26b. — e) D1 T1 Cs एकं वेदं; G3 M एकवेदं. B Dn D3.4.6 अविज्ञाय; D1 महांतोद्य; Cd. s अनुत्साद्य (as in text). G1.2.4.5 Cs' य एनं वेद तत्सत्यं. — f) B Dn D3.4.6 Cs प्राज्ञोहमिति मन्यते (Cs कुर्वते); S Cs' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G3 पूरुषः). Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति.

26 Ds2 D8–10 om. 26ab (cf. v.l. 25). — b) M3–5 लाभात् (for लोभात्). G1.3.4 एव (for एतत्). — c) K4 प्रपद्य°; G2 प्राच्यव°; Ca. d. s. s' as in text. — d) K1.4 B Dn D1–6 T2 M2 Cd. s संकल्पश्च (K1.4 D2.5 Cd. s °ल्पाश्च; T2 M2 °ल्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text); Ds D7–10 G2.5 Cs' संकल्पा वितथाभवन्.

27 a) Ds D8–10 G Cs' कर्म (for यज्ञः). B D (except D2–5.7.9.10) प्रतीयेत; Cs प्रतीयंते; Ca. d. s' as in text. T2 (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन. — b) Ds

C. 5. 1666
B. 5. 43. 46
K. 5. 43. 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

D8.9 G Cs'.np सत्यस्यानव°; D1 सत्यस्योष्वाव°; Cd.s as in text. — After 27^{ab}, T2 G1.3.4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef}; while M reads 29. — D8–10 G2.5 Cs' om. 27^{e}–28^{f}. — d) G1.3.4 तथा; Ca.d.s वाचा (as in text). B Dn Ds D3.4.6 अथ (for उत). D2 वाचान्योन्यस्य क°; D5 वाचमस्यति क°. — e) B1.3.5 G3 Ca संकल्पसिद्धिः; M (except M1) °सिद्धं; Cd.ap as in text. B1.5 Ca वै पुंसः; M (except M1) पुरुषं. — f) K1.4 Ds D1.2 M4 (*inf. lin.*) Ca.d संकल्पाद्; D5 °ल्पे; T G1.3.4 M1 °ल्पं; M3.5 °ल्पश्च; M3.4 °ल्पाश्च. K1.4 Ca.d अवतिष्ठते; B3 T2 G1.3 M चाधितिष्ठति; D1.2.5 व्यवतिष्ठते; T1 चाधिगच्छति.

28 D8–10 G2.5 om. 28. it is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 27). T1 om. 28^{ab}. — a) K1 D2–5.7 अनै(D2 °श्चै)भृत्येन; T2 G1.3.4 M सुतैर्भृत्यैर्न; Ca.d.s as in text. K4 B Dn3 Ds2 D1–4 Ca चैतस्य; D5 वै न स्यात्; D7 चैतस्यां; G3 चेतस्याः (for वै तस्य). — b) K1 D1.2.5.7 Ca.d दीक्षितो; G3 M (except M2) दीक्षितं; Cs दीक्षित- (as in text). — c) K4 नामैतद्यातुनिर्वृत्तं; B3 Ds नामैतत्वात्तु (B3 °त्व) निर्वृत्तं; M नामैतद्व्रतनिमित्तं (sic); Ca.d.s as in text. — d) D1 व्रतं; G4 वरं; Ca.d.s सतां (as in text). K4 D5 मतं (K4 m व्रतं); G1.3 M1 वरं; Ca.s परं (as in text). — e) Ds दानं; Ca.d.s ज्ञानं (as in text). T2 G1.3.4 विज्ञानं चैतत् (T2 om. च) प्रत्यक्षं. — f) D5 M2–4 परोक्षात्; Ca.d.s as in text. D1.2 T2 G4 ज्ञायते; Ca.s as in text. T G1.3.4 मृषा; M तमः; Ca.d.s तपः (as in text).

29 T1 om. 29^{abcd}. T2 G1.3.4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — a) D5.7 विद्याद्बहुविधं तं तु; T2 (m as in text) विद्याब्रह्म पठंतं तु; G3 °द्बहु परं तं तु; G4 °द्ब्रह्मपदं तं तु; M (except M1) °द्बहुफलं तं तु. Cs cites विद्यात्पठंतं, Cs' विद्याद्बहुपठंतं (as in text). — b) Ds D8–10 S (T1 om.) Cs' बहुवागिति; D1 °पाठी तु; D5.7 °पाठं तु. B Dn D3.4.6 द्विजं वै बहुपाठिनं. Ca cites बहुपाठः, Cd बहुपाठी (as in text). — D8–10 G2–5 Cs' om. 29^{cd}. — T2 G1 transp. 29^{cd} and 29^{ef}. — c) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पंथा वै (T2 G1 °थायं). — d) K1.4 D5.7 Cd जपितेन; D1 जपतो न; T2 M जहि तेन; G1 मन्ये तेन; Ca.s as in text. B Dn Ds D3.4.6 वै द्विजं; D1 ब्राह्मणान्; Cs ब्राह्मणं (as in text). Cd.s cite ब्राह्मणः. — e) T2 सत्यान्नापैति यो राजन्. — Ds D8–10 T G ins. after 29: Dn, after 30:

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s.]

D8.9 T2 G cont.: Dn Ds (om. lines 1–4) ins. after 31: T1, after 31^{ab}: M (except M2) ins. lines 5 and 6 *only* after 31:

271* न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ।
यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।
संवेदने चैव यथामनन्ति
तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) D9 Cs' वेदेन वेद्यं (for वेद्येन वेदं). — (L. 3) T1 G4 वेद्यं; Cs' वेदं (as above). T1 वेदं; Cs' वेद्यं (as above). — (L. 4) T1 वेदं (for वेद्यं), and च (for स); Cs' as above. — (L. 5) G1.3 M1.3–5 न; Cs' स (as above). G1.3 M1.3.4 स; Cs' च (as above). G2 यो वेद वेदं वचनं च वेद. — (L. 6) G2 वेद्यं; Cs' न तं (as above). — (L. 7) G3.5 वदंति; Cs' विदन्ति (as above). D8 G (except G2) वेद्यं; Cs' वेदं (as above). — (L. 8) T2 G5 वदंति; Cs' भवन्ति (as above). — (L. 9) D9 G1 धर्मांश°; T2 यशांश°; G2 Cs' यामांश°; G5 धर्मांग° (for धामांश°). — (L. 10) Dn T2 G1.3.4 च (for हि). Dn G3 हि (for च). — (L. 11) D8 संवेदनं; Cs' as above. D8 न (for च). T G एवं. D8 Cs' तथा; T G अथ (for यथा).

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चित्त्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४ C. 5. 1679 B. 5. 43. 59 K. 5. 43. 60

— (L. 12) $D_{8.9}$ T G (except G_5) Cs′ नित्ये (for सत्ये). Ds शममात्मनोर्धः; Cs′ as above.]

30 D_{8-10} T_1 G_2 om. 30 (*not* noticed in Cs′). — ^{a}) S (T_1 G_2 om.) द्विपदां वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्यथर्वा). K_1 $D_{1.2}$ संत्यथर्वा; D_5 सुप्रवृत्ता (for तान्य°). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_2 यस्मात्; D_5 संयावाक् (sic); $G_{3.5}$ M सुरैः (for जगौ). $D_{2.5}$ एव (for एषः). B Dn Ds $D_{3.4.6.7}$ पुरा जगौ महर्षिसंघ ($B_{1.3.5}$ °र्षिः संघ; $B_{2.4}$ Ds °र्षिसर्गं; D_7 ऋषिसर्गो) एषः ($B_{2.4}$ Ds D_7 एव); D_1 यस्मात्पुरस्तादथ सर्व एव; T_2 $G_{1.4}$ सुरैः पुरस्तादृषिसेवितानि. Cs cites जगौ and ऋषिसर्गो. — ^{c}) T_2 $G_{1.3-5}$ M न च (for य उ). B Dn $D_{3.4.6}$ य उत नाधीतवेदा (B_3 यतताधीताश्च); Ds य उताधीत्य वेदान्. — ^{d}) K_1 B Dn Ds $D_{2-4.6}$ Ca.s न वेदवेद्यस्य; T_2 $G_{1.3-5}$ नामैव वेदस्य; M तानेव वेदस्य. B Dn Ds $D_{3.4.6}$ हि तत्वं; D_2 न वेदान्. D_1 न विदुर्वेद्यस्य च दुर्निवेदनं; D_7 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीयं. — After 30, Dn ins. 270*.

31 D_{8-10} T_2 G om. 31 (*not* noticed in Cs′). — ^{a}) D_1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन्. — M_2 om. 31^b–32^b. — ^{b}) T_1 तान्वै (for कश्चिद्). B Dn D_6 त्वेतान्; Ds Cs चैतान्; D_1 त्वस्तो; $D_{3.4}$ नैतान्; $D_{5.7}$ एतान्; M (M_2 om.) वेत्ता (for वेदान्). K_4 Dn_1 चापि; D_6 M_1 चैव; T_1 M_{3-5} नैव; Cn as in text. — T_1 om. 31^{cd}. — With 31^c, cf. 271*. — ^{d}) $D_{3.4}$ सत्यस्थितो. B_3 वेदान्; Ca.d वेद्यं (as in text).

32 M_2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{b}) B Dn $D_{3.4.6}$ Ca.s ब्याख्यातारं. — After 32^{ab}, T_2 G ins. (a line noticed in Cs′):

272* एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तत् ।;

while Ds $D_{8.9}$ ins.:

273* परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः ।;

and finally, D_{10} ins.:

274* यो वै विजानाति परं मयोक्तं
स वै विजानाति परं क्रमेण ।

Ds D_{8-10} G_5 cont. (after their last insertion respectively): T_2 G_{1-4} ins. after 32: Dn T_1, after 33:

275* नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।
अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* Ca.d.s. — Cf. stanza 33. — (L. 1) Dn तस्य; Cs′ नास्य (as above). — (L. 2) Ds वेद; Cs′ वेदे (as above). Dn G_2 तपः; Cs′ ततः (as above). Ds पश्यंति; Cs′ as above. T_1 विभुं; C′s प्रभुं (as above).]

— Ds D_{8-10} G_5 om. 32^c–33^d (line *not* noticed in Cs′). T_2 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. — ^{c}) $B_{3.4}$ Dn $D_{6.7}$ T_1 स; D_1 च; T_2 G M तु; Ca.n(!)सन् (as in text). — ^{d}) B Dn D_{2-7} T_1 Ca.s ब्याचष्टे. T_2 G M छि(G_3 भि)नत्त्यपि च संशयान्. Cd cites सर्वसंशयं. — After 32, T_2 G_{1-4} ins. 275*.

33 Ds D_{8-10} $G_{2.5}$ om. 33 (*not* noticed in Cs′); but cf. 275*. T_2 transp. 33^{cd} and 33^{ab}. — ^{a}) B_3 Dn $D_{2.5.7}$ T G ($G_{2.5}$ om.) नास्य; Ca.d.s तस्य (as in text). — ^{b}) T $G_{3.4}$ प्रतीचीं; M प्रतीच्छेत्; Ca.d.s प्राचीनं (as in text). S ($G_{2.5}$ om.) दक्षिणां; Ca.d as in text. — ^{c}) K_1 प्रतीचीनं; K_4 D_5 न प्राचीनं; D_2 नापचीनं; D_7 Ca.d.s नाप्राचीनं; T $G_{1.3.4}$ अविचिन्वन् (for नार्वाचीनं). G_3 दिशः (for कुतः). M अविचिन्वन्कुतस्त्यंतं (sic). — ^{d}) K_1 नोदीचीनं; K_4 विदिशं तु; D_7 आदेशं तु; T_1 विदिशश्च; T_2 प्रदिशस्तु; $G_{1.4}$ अशक्तस्तु; G_3 न दिशस्तं; M न दिशं तु (M_1 विदिशस्तु); Ca.d.s नादिशं तु (as in text). B D_6 Ca कदाचन; S ($G_{2.5}$ om.) कुतश्चन. — After 33, Dn T_1 ins. 275*.

34 G_3 reads 34 twice running (with v.l.). — ^{a}) $D_{8.9}$ तूष्णींभूतं; Ca.s.s′ as in text. — ^{b}) Ds एवेच्छन्; $D_{2.5}$ चेष्टन्; D_{8-10} T G Cs′ चेच्छेन् (G_3 first time चेष्टं); G_3 (second time) M_1 चेच्छन् (for चेष्टेन्). K_1 D_7 [अ]पि हि; B Dn D_{1-6} [अ]पि च (for अपि). — B_2 om. 34^{cd}; G_1 reads it twice. — ^{c}) $K_{1.4}$ $B_{1.4.5}$ Dn D_{1-7} Ca.d.s

C. 5. 1650 B. 5. 43. 60 K. 5. 43. 61 मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां
तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तस्व; B8 अभिवर्तस्व; G5 अभ्यागते तु; Cn उपावर्तस्व; Cs′ °वर्तेत (as in text). K1 ब्रह्मैतत्; K4 D1.2.5 ब्राह्मणं; B Dn D3.4.6.7 Cs तद्ब्रह्म; Ds D8–10 G1.3 (both second time) Cs′ ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य). — d) K4 B4 Dn D1–4.7 विश्रुतं; B5 संश्रितं; D5 G3 (first time) वै स्थितं; T1.2m G1 (first time).4.5 वै श्रुतं (for वै श्रितं). K1 परमात्मविनिःश्रुतं; Ds D8–10 T2 G2.3 (second time) Cs′ ब्रह्म(D9 तम-; T2 तज्ज्ञ)नंतरमाप्नुयात्; G1 (second time) बह्वंतरमवाप्नुयात्; Cd.s अंतरात्मा विनिःश्रुतं.

35 D7 om. 35^{a}–36^{b}; G4 om. 35. — a) Hypermetric! G3 मौने; C3.s′ मौनाद् (as in text). Ds मौनधीः (for मौनाद्धि). Dn1 D2 G1 om. हि. Dn2 D3–6 Cn न (for हि). D1.5 M1 om. स. T1 M2–5 न; G3 अथ (for स). K4 भाति (for भवति)! — c) K1.4 D1.5 Ca.d.s स्वराक्षरं; B Dn D3.4.6 स्वलक्षणं; Ds D8.9 T2 G3.5 M2 Cs′ अक्षरं तं; D2 क्षराक्षरं (for अक्षरं तत्).

36 B2 D7 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — After 36^{ab}, Dn Ds D8–10 T G ins.:

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s.]

— d) K4 स वै (for भवेत्).

37 a) Ds M (except M1) तिष्ठेत्; all comm. as in text. K4 D5.7 सत्यं च (D5 वै) ब्राह्मणः पश्यन्. — b) K4 D1.5.7 क्षत्रियः; B1.3.5 भारत. B2 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs′ तत् (Ds स) विद्वान्सर्ववित्भवेत् (but cf. 277*); M2–5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति. — After 37^{ab}, K4 Dn Ds D8–10 T G M1 ins.:

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — Dn धर्मा° (for ज्ञाना°). G1–4 M1 क्षत्रियो.]

— c) K1 B D1–7 Ca.d.n.s वेदेषु; Cs′ वेदानां (as in text). K4 D1.5–10 M3 Ca.d °पूर्वेण; C3.s′ as in text. — d) D8–10 चैतत्; G3 तथा; Ca एतत् (as in text). K1 B Dn D1–4.6 Ca.s बुद्ध्या; Cs′ त्रिद्वन् (as in text). Ds तद्विद्वन्प्रब्रवीमि ते.

Colophon. K2.3 missing. — *Major parvan:* K4 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1 Dn2 D7 G1.4 M सनत्सुजात (D7 °ति); K4 B1.3.5 Dn1 Ds D1.2.7.10 T1 G5 सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात; G2 सनत्सुजातगीतासु उपनिषत्सु. — *Adhy. name:* D2 संयमप्रशंसा; M सत्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn Ds 2 (of the सनत्सुजातीय); D5 42; D6 39; D7 T1 G M 44 (M1 *inf. lin.* 45; M2 40); D9 T2 43. — *S'loka no.:* Dn 63; Ds 62; G5 55.

44

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9).

1 a) K1 B Dn D3.4.6 याम्; D1.2.7 य (for यद्). D5 इति मां; Cs′ यदिमां (as in text). K1.4 B Dn D1–7 परां त्वं; Cs′ परार्थां (as in text). — b) D3.4 transp. ब्राह्मीं and वाचं. K1 विवदसि; K4 D1.5.7 G5 वदसि; B Dn D2–4.6 वदसे; Ds वदसीह; D8–10 G2 Cs′ वदसि हि; T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि). — c) K1 Ds परं हि; D1 परेषु; D5 परेण; G2.3 M5 पारं हि. B Dn D3–6.10 कामेन; Ds D7–9 S Cs′ कार्येषु; Ca.d.s कामेषु (as in text). — d) B Ds D8–10 T G2.5 Cn.s′ प्रब्रूहि; Ca.d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २
धृतराष्ट्र उवाच ।
अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
अनारभ्या वसतीहार्य काले
कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३
सनत्सुजात उवाच ।
येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः । C. 5. 1690 B. 5. 44. 7 K. 5. 44. 7

text). Cs cites ब्रूहि. K1.4 D7 त्वं; all comm. मे (as in text). K1 D7 वाक्यं; Cs.s' वाक्यं (as in text). K1 Ds D8-10 T G1.2.4.5 M Cs' एवं; Cn इदं (for एतत्). G8 त्वं मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार.

2 a) K1.4 B D1-5.7 Ca.d.s इदं (for एतद्). D1.2.5 Cd ब्राह्मण्यं (D1 °णं); D7 ब्राह्मं; Ca.s' ब्रह्म (as in text). — b) M (except M5) मा; Ca.d.s.s' मां (as in text). K1.4 B D5-7 पृच्छन्; D1 Cd.s पृच्छेः; D2 पृच्छेत्; T1 पृच्छतु; Ca.s' पृच्छसि (as in text). B D3.4.6.7 अति- (for अभि-). K1 इव (for अतीव). K4 नातिहृष्ये न कुप्ये; Dn Ds D8-10 T2 G Cs' अभिषंगेण राजन्; D1.2 Cs नातिहृष्येन्न कुप्येत्; D5 नातिकुप्येन्न हृष्येत्; T1 वृद्धिषु नित्या; Cd नाभिहृष्येन्न कुप्येत् (for अभिहृष्यस्यतीव). Ca cites नातिहृष्येत, Cn हृष्यसि (Cnp अभिषंगेण). — After 2ab, B1.5 Dn Ds D8-10 T2 G ins.:

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) B1.5 Dn विलीने; Cs' प्रलीने (as above). Ds प्रलीने; Cs' प्रचिन्त्या (as above). — (L. 2) Ds विचिंत्य विद्यां; Cs' विद्या हि सा (as above).]

— B (except B2) Ds T G Cs' om. 2cd; Dn reads 2cd after 3. — c) K1 अध्यात्म°; B2 अत्यंत°; Cd.s अव्यक्तविद्यां (as in text). Ca cites अव्यक्तविद्या. K1.4 D1.2.5.7 Cs इति पूर्वमेषां (K1 °र्वं एषां; K4 D1 °मेषा; D5.7 °मेनां; Cs °मेवं) (for अभिधास्ये पुराणीं). M अन्यां विद्यामभिवदंति संतो. — d) K1 बुध्येत तद्; K4 B2 बुध्यैव ते; D2 बुध्येत्तेषां; D5 बुध्यैव तद्; D7 बुध्यैतद्; Ca.d.s बुध्ये तेषां (for बुध्या च तेषां). B2 ब्रह्मचर्येषु; Cd.s as in text. K1 वीर्यं; K4 D4 सिद्धं; B2 वीर्यं; D5.7 कुर्यात्; Ca.d.s सिद्धां (as in text). M बुध्यंति यां ब्रह्मचर्येषु (M1 °ण) जीर्णाः. — After 2, Dn ins. 280*.

3 D8-10 T G om. the ref. — a) B Dn D6 अत्यंतविद्यां; Ca.d.s as in text. K1 इह; D3.4 अपि; Cs इति (as in text). — b) K1 युक्तं; K4 Ds1 सिद्धं; B8 सिद्धिं; Cs as in text. — D8-10 S subst. for 3ab: Ds ins. after 3:

279* आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) Ds अविद्यां; M अन्यां (for आद्यां). T1 M सत्यसंध; Cs' °रूपां (as above). — (L. 2) Ds यः (for या). T1 M विप्रैः; Cs' सद्भिः (as above).]

— Ds D8-10 S cont.: Dn ins. after 2:

280* यां प्राप्यैतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) Dn D8-10 Cs' एनं; Ds मर्त्यां; T2 एतं; G (except G5) एतत् (for एतां). T2 G Cs' मर्त्यभावं. M मर्त्यतां नोपयांति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति). — (L. 2) M या वै नित्यं गुरुकुलेषु विप्रः.]

— Dn Ds D8-10 T G cont.: B4 ins. after 4: M1, after 5:

281* धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) B4 Dn ब्रह्मन्; Cs' विद्वन् (as above).]

— D8-10 S om. 3cd (*not* noticed in Cs'). — c) K4 आनालभ्या; B1.2.4 नावलभ्या; Dn D7 अनारभ्यां; D1 अनुलभ्या; Cs अनारभ्यः; Ca.d as in text. K4 आर्यलोके; B Dn D1-4.6 कार्यकाले; Ca.d.s आर्य काले (as in text).

4 After the ref., B8 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' read 6; Ca.d.s read as in text. — a) B8 Dn Ds D8-10 T1 G1 M Cs.s' अस्मिन् (om. यः); B4 G8 योस्मिन्; D1 यस्मिन्; Ca.d येऽस्मिन् (as in text). B Dn D2-4.6 Ca वै जयंति; Cs.s' विजयंति (as in text). — b) K4 B2.4 स्मृतिं; all comm. स्थितिं (as in text). K4 B Dn D2.6 ह्यनुतितिक्ष°; Ds अन्वनुतिष्ठमानाः; G1 इहानु°; G4 नाम तितिक्ष°; G2.5 इहानुदिदृक्ष°; Ca.d.s.s' as in text. — c) Ds D5.8.9 T2 G M1.3.4 निर्वहंति; all comm. as in text. — d) Cf. Katha Up. 2. 3. 17cd. K1 G3 मुंजां; all comm. मुञ्जाद् (as in text). K1 D1 T1 इषीकाद्;

C. 5. 1690
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४
शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५
आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७
गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९
समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

---

all comm. as in text. D5 D8–10 S Cs′ धीर(G3 M देह)भावात्; Ca.d.s सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B4 ins. 281*; while D7 ins.:

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।
अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf. Manu 2. 147–148. — After 5ab, D5 T2 ins. 283*. — c) T2 M °शिष्टा; Ca.d.s °जाता (for °शास्ता). K1 आचार्यजातयो जातिः. — d) = Manu 2. 148d. K1 Cd.s सा नित्या; K4 D2–4 सा दिव्या; B Dn2 D5 D1.5.6 Ca सा पुण्या; Dn1 दुरापा (for सा सत्या). — D8–10 T1 G subst. for 5cd: D5 T2 ins. after 5ab:

283* आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — D5 D8–10 च (for तु).]

— T2 ins. after 5cd:

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।

— After 5, M1 ins. 281*.

6 B1.5 om. 6. B3 Dn D5 D8–10 T G M1 Cs′ read 6 after the ref. of stanza 4; Ca.d.s read as in text. — a) K1.4 B2.3 D1.6 Ca.d.s °योनौ; Cs′ °योनिं (as in text). K1.4 D1.2.3 सं-; Cs′ ये (as in text). Ca.d.s cite प्रविश्य (as in text). — b) K1.4 B D (except D5 D8.9) Ca.d.s गर्भे; Cs′ गर्भं (as in text). — d) D5 D8–10 T G M1 Cs′ विहाय; Cs प्रहाय (as in text). D5 D8–10 T G Cs′ सत्यं; D1 रूपं; D5 योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd!

7 Cf. Manu 2. 144. — a) K4 Dn2 G4 om. य. D8–10 T1 Cs′ स; Cs य (as in text). B1.5 Dn D1.6 प्रावृणोति; B3 वै वृणोति; M1.2 आतृणति; M3.4 आतृणोति; Cs.s′ as in text. D8–10 T1 G2 Cs′ om. from अवितथेन up to कुर्वन् in 7b! D5 अतिरतं; G5 अविरुद्धेन; Cs as in text. B (except B2) Dn D3.4.6 वर्णान्; D5 सुशिष्यं; D7 T2 कर्मणा (for कर्णौ). — b) D5 विद्यां; T2 G5 दुःखं; G1.4 अदुःखं; Cs ऋतं (as in text). K1.4 D1.2.7 ब्रुवन्; D5 अन्नं; Cs कुर्वन् (as in text). D7 अमृतत्वं (for अमृतं सं-). D5 M5 संप्रयच्छेत्. — c) Om. in D8–10 T1 G2 Cs′. D5 तस्मिन्; G4 M3 तत् (for तं). K1.4 B2 D1–7 वै मन्ये (B2 D5 मन्येत्); G4 M1 मन्ये (for मन्येत). — d) D5 D6.9 तस्मिन्न; D3 नास्मै (for तस्मै न). D2–4 Cs प्रजानन्; Cs′ जानन् (as in text).

8 a) B2.4 Dn D8–10 T1 G2.3 Cs′ अभिवादयी(D9 °ये)त; Ca.s अभिमन्य° (as in text). — b) K4 D5 D6.7–10 S Cs′ इच्छेत (D5 D8–10 T1 G2.5 Cs′ °च्च) सदाप्रमत्तः; B1 इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः. Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8ab, D8–10 G2 ins. 285*. — D8–10 G2 Cs′ om. 8cd. — c) S (except T1; G2 om.) मानाश्च नाचरेत्; Ca.s as in text. Dn D5 D7 T1 Cs नादधीत; D2.3 निद°; M विद°; Ca न दधीत (as in text). — d) Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः (*not* adopted in the old printed editions!); see above. — B1.4 (om. line 2).5 Dn D5 T2 G1.3.5 ins. after 8: D8–10 G2, after 8ab:

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s.]

9 D5 D8.9 T1 G2 read 9 after 287*; D10 T2 G1.3.5, after 11. — a) D5 D8–10 S (except G5) Cs′ आचार्याय. D5 D9.10 भूयात्; T1 कुर्वन् (for कुर्यात्). — d) D5 D8.9 T2 G चतुर्थः (for द्वितीयः)!

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लँभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३ C. 5. 1702 B. 5. 44. 19 K. 5. 44. 19

---

10 G4 om. 10. Ds G1.3 read 10 *twice* (reading 10cd *second* time as in text!). — a) G1 (second time) M transp. गुरौ and यथा. Ds (both times) D8–10 T G1 (first time).2.3 (first time).5 यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः (D9 °त्तिं); G3 (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिं. — b) B (except B4) Dn Ds (both times) D8–10 T G1 (both times).2.3 (first time).5 आचरेत् (for भवेत्). — c) B5 Dn Ds (first time) D8–10 T G1 (first time).2.3 (first time).5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्. — d) B1.5 Dn Ds (first time) D8–10 T G1 (both times).2.3 (first time).5 द्वितीयः (for तृतीयः)! K4 D7 तृतीयं पादमाप्नुयात्. — After 10, D8.10 ins. (cf. 287*):

286* आचार्येण कृतं ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।
तं गुरुं प्रति हृष्टः संस्तृतीयः पाद उच्यते ।

D8 cont.: B1.5 Dn Ds D9 T G (except G4) ins. after 10:

287* आचार्येणात्मकृतं विजान-
ञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s. — (L. 1) T1 उपकृतं; T2 G1.5 अधिकृतं; Cs′ आत्म° (as above). Ds विजानता; T1 Cn जानन्; Cs′ विजा° (as above). — (L. 3) Ds तन्; T1 G5 यं; Cs′ यन् (as above).]
— Thereafter Ds D8.9 T1 G2 read 9.

11 D8–10 G2 om. 11 (*not* noticed in Cs′). For G4 see below. — a) B Dn2 Ds D8–7 नाचार्यस्य; Dn1 Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय). K1 अप्राप्य चेतः; B1.3–5 Dn Cs अनपाकृत्य; B2 D8–6 अनुपाकृत्य; Ds अनुपकृत्य; D2 इहोपकृत्य; D7 अनुपहृत्य (for इहोपकृत्वा). B1.4.5 Dn D8–6 प्रवासं; D1 विवादं; Ca.s as in text. S (G2 om.) ना(M1 आ)चार्याय कृतमिति चा(M1 ना)भिमानात् (G3 M °मानं). — b) D2 कुर्वीत्; T1 मन्यते; T2 G1 मन्येत; G3 M2 मन्ये; M1.3–5 मन्येत्; Cs कुर्वीत (as in text). K1.4 D1.3.4 T2 G1 om. न. K1 तद् (for एतद्). — c) T2 G1.3 M भाव° (for भाष°). — For 11, G4 subst.:

288* एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

— After 11, T2 G1.3–5 read 9. — B1.5 Dn T1 ins. after 11: Ds D8–10 T2 G, after 9 (cf. v.l. 9.):

289* कालेन पादं लभते तथार्थं
ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s. — (L. 1) D10 G तथायं (G3 तदायं); T1 यथा च; T2 यथायं (for तथार्थं). — (L. 2) D9 T G तथा; Cs′ ततः (as above). — (L. 3) T1 योगं (for पादं). G1.4 इच्छेत् (for ऋच्छेत्). — (L. 4) T1 G1.4 छात्रेण (for शास्त्रेण). T1 G1 तथा (for ततो).]
— B1.5 Dn Ds D8–10 T1 G2.5 cont.; T2 G1.3.4 M1 ins. after 13:

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s. — (L. 1) Dn धर्मो°; Cs′ ज्ञाना° (as above). — (L. 2) T2 G3 M1 Cs′ transp. अन्यानि and अङ्गानि. — (L. 3) T2 भवति; Cs′ फलति (as above).]

12 D9.10 T1 G2.5 Cs′ om. 12–13; D7 om. 12. — a) G4 M संतं (for वसन्तं). B Dn Ds D8–6 T2 एवं प्रवृत्तो (T2 च सर्वे) यदुपालभेत (Ds T2 °पप्लवेत) वै; Ca एवं संतं यदुपप्लवते धनं; Cs तमेव संतं यदुपाहरेद्धनं. — b) K1.4 D8 आचार्यायैव; B Dn Ds D8–6 [illegible]; D1 तमाचार्यैव; Cs आचार्याय (as in text). Cs cites संप्रयच्छेत्.

13 D9.10 T1 G2.5 om. 13, which is *not* noticed in Ca.s′ (cf. v.l. 12). — a) K4 एवं कुर्वन्; D1 स एवं

C. 5. 1703
B. 5. 44. 20
K. R. 44. 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५
य आश्रयेत्पावयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; Cs एवं वसन् (as in text). K1 B2.3 Ds D8 T2 G1.3.4 Cs वर्धते; D1 भवति. K1 D8 T2 G3 इ; B2.3 Ds हि; D5 इव; G1.4 च (for इह). — b) K1 D1.2.7.8 बृहत्; Cs महत् (for बहून्). K4 पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्). — c) S (T1 G2.5 om.) प्राप्य प्रतिष्ठां (T2 G1.4 °तिष्ठेत्) (for वर्षन्ति चास्मै). Cs cites वर्षन्ति. — d) K4 B Dn D2–4.6.7 वसति; Cs वसन्ति (as in text). K4 B2–4 Ds D5.7 ब्रह्मचर्यं. D6 om. from ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14. S (T1 G2.5 om.) धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत. — After 13, T2 G1.3.4 M1 ins. 290*.

14 D6 om. 14abc (cf. v.l. 13). G4 (hapl.) om. 14b–15c. — b) = 5. 60. 3d. K1 G2 आप्नुयुः; D1 आगमन्; Cs' आप्नुवन् (as in text). — d) D3.4 M3–5 °चर्यं; T2 G1.3 M1.2 °चर्यान् (for °लोकं). Ds D8–10 T1 G2.5 ब्रह्मचर्येण चाभवन्. — After 14, D8 ins. 291*.

15 G4 om. 15abc (cf. v.l. 14). — ab) Ds D8–10 S (G4 om.) Cs' एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M1–3.5 °भजन्; M4 °भवन्). — d) K1 सूर्योह्नाय प्रजायते; K4 सर्वमाह्नाय जायते; B Dn D1–6 सूर्योप्य(B3 D5.6 ह्य)ह्नाय जायते; Ds सूर्यं आह्नायते सदा; D7–9 T1.2m G1.2.4.5 M सूर्यं (sic) अह्नाय जायते (T1 कल्पते); T2 सूर्यो ब्रह्मा ह्यजायते; text as in D10 G3 only (K2.3.5 missing). — B1.5 Dn Ds D9.10 T G2.5 ins. after 15: G1.3.4, after 16: D8, after 14:

291* आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) Dn D10 आकांक्ष्यार्थस्य; Cs' as above. G2 संक्षोभं (for संयोगात्). Ds आकांक्षन्नर्थसंयो°; G1.4.5 °क्षार्थसमायोगात्; G3 आकांक्षितार्थः संयो°. Cs' as in text. — (L. 2) B1.5 एते; Cs' एतत् (as above). Ds समादाय (for °ज्ञाय). T2 G Cs' त्विमे (for इमे).]

16 D9.10 T G2.5 om. 16 (*not* noticed in Ca.s'). — a) G3 om. य. K1 D1 तमः; D5m.7 तपः; D8 अति- (for य). K1 D1 नाशयेत्; K4 B Dn D2–7 आश्रयेत्; G1.3.4 M आशंसेत्; Cs as in text. B (except B2) Dn D2–7 पावयेत्; G3 त्वरयेत्; Cs as in text. D2 M वा (for च). K4 विद्वान् (for राजन्). — c) B Dn Ds D6 G1.3.4 M1 वै; D2 च; D5 एव (for असौ). D1 M2–5 om. असौ. D2 अस्य; Cs बाल्यं (as in text). B Dn Ds D3.4.6 G1.4 अभ्येति; D2 सत्येन; Cs as in text. — d) D5.6 यथा; M1 (*sup. lin.* as in text) जरां (for तथा). B1.3.5 स जयति; B2.4 Dn D5.6 संजयति; Ds रुंधसि; D1 नान्वयाति; D2 अपराधयति; G1.3.4 M रंधयति; Cs रुणद्धि (Csp बंधयति) (for रोधयति). — After 16, G1.3.4 ins. 291*.

17 a) B D2–4.7.10 T G1.2.5 Cn अंतवतः; Cs.s' as in text. — b) G3.5 लोकं; Cs.s' लोकान् (as in text). B Dn Ds D1–6.8–10 T1 Cs निर्मलेन; D7 तर्पितेन (for निर्मि°). — c) Ds D8.9 T1.2(m as in text) G Cs' ज्ञानेन; Cs ब्रह्मैव (as in text). Ds D8.9 T G Cs' तेज; Cs तेन (as in text). K1.4 B (except B2) Dn D1–6.10 चाभ्ये(D2–4 °प्ये)ति; Cn.s' as in text. B2 युक्तो; Ds D7–10 S Cs' नित्यं; D5.6 सर्वो; Cs मृत्युं (for सर्वं). — d) = (var.) Vāj. Saṁ. 31. 18d; (var.) Śvetās'vatara Up. 3. 8d; 6. 15d. K1 एष; B2 यत्र स्म; D1 नैष; D2 यो नः; Cs नान्यः (as in text). D5.6 विद्यात्; Cs विद्यते (as in text). Ds D8–10 S Cs' न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पंथाः.

18 B3 T1 om. the ref. — a) T1 नाभाति; Ca.s.s' as in text. — b) K4 तथांजनमिव; Ds इवाप्यंजनं; T2 इवार्जुनं; G2 Cs' अर्जुनं; G3 अंजनं; M अथार्जुनं; Ca.s इवांजनं (for अथाञ्जनं). D3.4 कांचनं; T2 G3 रौद्रवं; Ca.s.s' काद्रवं (as in text). K1 अथांजनं धूसरं काद्रवं च.

तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८

सनत्सुजात उवाच ।

नाभाति शुक्लमिदं लोहितमिव
अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ १९
न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु
न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०
नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
रथंतरे बार्हते चापि राज-
न्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २१
अपारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं क्षुरधारया त-
न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२
सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३
अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४ C. 5. 1714 B. 5. 44. 31 K. 5. 44. 32

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T1 G3.4 om. 18^{c}–19^{b}. — c) B3 Dn2 D2–6.10 सद्; T2 G1.2 यद्; Ca.s.s' तद् (as in text). B Dn2 Ds D2–6.10 T2 G1.2 Ca ब्रह्मणः; Cs ब्राह्मणः (as in text). Dn1 Ds D8–10 T2 G1.2.5 M Cs' यत्र (T2 m तत्र); Ca.n योऽत्र (as in text). — d) K4 D3.4 M अक्षयं; Ca.s.s' अक्षरं (as in text). K1 B3 Ca.s.s' परं (for पदम्). Ds D8–10 कथंरूपं तदक्षरं परं ब्रह्म (cf. Śaṁkara's comm: कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म!). Ca.d.s.s' cite तदमृतमक्षरं परं (as in text).

19 T1 G3.4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); K4 om. 19^{ab}. — Cd resumes from 19^{a}! — a) K1 B Dn D2–7 T2 Ca आभाति; Cs' नाभाति (as in text). — b) Ds D8–10 G5 अथो (Ds अप्य) कृष्णमथांजनं काद्रवं वा; T2 G1.2 अथो कृष्णमर्जुनं काद्रवं वा; M अथो न काद्रवं कृष्णमथार्कवर्णं. Ca.d.s cite आयसं, Cs अर्कवर्णं, Ca.d अर्कं. — d) K4 D1 नैवं; D2–6 M3–5 Cn नैनं; M1.2 न; Cs' नैतत् (as in text). M1.2 om. समुद्रे.

20 a) Ds transp. न and च, and reads आश्रयं (for आश्रितं). — b) G3 विद्यते (for दृश्यते). — c) D1 च न (or वन-) (for न च). — d) K4 वा; B1.2.5 Dn Ds D8–10 G5 एतत्; B4 D3–6 वै (for तत्). T2 G1.3.4 चंद्रे वा (for तच्चन्द्रे). T1 विद्यते (for दृश्यते). D2 नोत दृश्येत (for दृश्यते नोत).

21 a) Hypermetric! D7 न ऋक्षु; T2 न चैवर्क्षु (for नैवर्क्षु). Ds1 D8 T1 नैतत्; Ds2 G5 m नैव; G1.4 तच्चैव (for तन्न). T2 G2 om. (the last) न; G1.3.4 om. नापि; D3–5.7 om. अपि! K4 न ऋक्षु तद्दृश्यते नो यजुःषु. — b) S चापि (for चैव). K1 D1.7 अखिलेषु (for अमलेषु). K4 न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B Dn Ds D3–6 न दृश्यते वै विमलेषु सामसु. — c) K4 B Dn D2–9 M बार्ह(D8.9 बृह)द्रथे; Ca.d.s बार्हते (as in text). B Dn D2–9 T2 G1.2.5 M1.5 वा; Cs च (as in text). K4 वा तथास्मिन् (for चापि राजन्). Ds D10 T1 रथंतरे वापि बृहद्रथंतरे. — d) K1 महानाम्नि; Cs महाव्रते (as in text). D3–5.7 दृश्यते; T2 दृश्यं (for दृश्येत्). Ds महात्मनः स्वात्मनि दृश्यते तत्; D8–10 G1.2.4 Cs' महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् (D8.9 °तेपि; D10 °ते हि; G2 °ते यत्). T1 महाप्रशस्यात्मनि दृश्यमेतत्.

22 a) K4 D7 अणोरणीयान् (D7 °यः); D8–10 S (except G4 M2) Cs' अवार°; Ca.d.s as in text. — b) Ds D8–10 S (except G3) Cs' अंततो(T G1.4 M2.5 °को)भ्येति; Ca.d.s as in text. — c) K1 B Dn1 D2–6

अणीयो रूपं (for °यरूपं). B1.3 D3.4 समानं; B4.5 Dn Ca समं; D5.6 तु (for तत्). D8 D8-10 T G Cs' अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां. — d) D3 D2.3-10 G5 स्व-; Ca च (as in text). K1 G3 त्वति; K4 T1 अपि; B Dn D5-7 Ca तद्धै; G4 त्वथ (for त्वपि). — After 22, D9.10 T1 G2 Cs' ins. 292*.

23 D9.10 T1 G2 om. 23a-24b (*not* noticed in Cs'). D7 transp. 23 and 24. — a) D8 तत् (for सा). — b) K1 D1 Ca.d लोकः; K4 लोकान्; T2m लोके (for लोकाः). D3.4 G1.3-5 M ते ब्रह्म; Ca.8 तद्ब्रह्म (as in text). — c) D8 तस्मिन् (for तस्मात्). — d) Dn D5-7 हि; Ca च (as in text). — After 23, D8 D8 ins. 292*.

24 D8 D8-10 T1 G2 om. 24ab (cf. v. l. 23); the line is *not* noticed in Cs'. D7 transp. 23 and 24. — a) T2 G (G2 om.) M1 स्वयं; M2-5 corrupt; Ca.d महत् (as in text). K1.4 D2 उच्यते; D1 उच्यतां; G3.5 M1 उद्गतं; Ca उद्यतं (as in text). Cap उद्यतानुगं. — b) K1 B Dn D5-7 Cd.8 विकारं; T2 विचारान् (m as in text). Cap cites अवचोऽविकारं. — c) B2.5 Dn D3-4 G5 यस्मिन्; D5.6 T2 G1.3.4 M (M1 *inf. lin.* as in text) अस्मिन्; Ca.8' तस्मिन् (as in text). M (except M1) ins. सः after जगत् and om. the remaining portion of the stanza! — d) = (var.) 5. 45. 6d; = (var.) Bṛhad Ā. Up. 4. 4. 14d; Kaṭha Up. 2. 3. 2d; Śvetās'vatara Up. 3. 10c, 13d; 4. 20d. D8 D7.8.10 T1 M1 Cs' एतत् (for तद्). — T2 G1 M1 ins. after 24: D9.10 T1 G2, after 22: D8 D8, after 23:

292* तदेतदक्षा संस्थितं भाति सर्वं
तन्[illegible]यातं ज्ञानयोगात् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d.]

T2 G1 M1 cont.:

293* तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।,

which is a *repetition* of 24cd (with v.l.), and noticed in Cs'.

Colophon. Om. in K4 G3; K2.3.5 missing. — *Sub-parvan:* K1 M सनत्सुजात; B1.3.5 D सनत्सुजातीय; G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name:* D2 ब्रह्मोपदेशः; M ब्रह्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 44 (as in text); Dn D8 D8.9 3 (D9 44 also); D5 43; D6 40; D7 T1 G1-4 M1.2.4 45; M1 (*inf. lin.*).3.5 46. — *S'loka no.:* Dn 31; D5 24; D8 29.

☞ After adhy. 44, all MSS. (K2.3.5 missing) except D9.10 G2 ins. an additional adhyāya, which is given in App. I (No. 2), K4 omitting lines 2-25, TG om. lines 5-23. This adhy. is *not* commented upon by Śaṁkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the *beginning* of his commentary on our adhy. 45 (= Bom. ed. adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. (D9.10 G2) mentioned above, one of Telang's MSS. (cf. Sanat-sujātīya, *SBE*, Oxford 1898, Introd. p. 137) also omits this adhy. It may be observed that almost the whole of this additional adhy., as Telang has also noted (*op. cit.* p. 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy. given in App. I (No. 2) will show, are nothing more than *varaints* of stanzas already occurring in our adhy. 42-44. It will be seen that excepting lines 1-23, which give a continuous variant version of 5. 43. 8-14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas. This *repetitious* character of the adhy. was recognised by Dev., Arj. and Nīl. Thus Arj.: शोकादीस्तत्वावरणरूपानुक्तानपि पुनर्भूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय शोकः इत्यादि ।; and Nīl.: समासा ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनेन सः अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति शोकः क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless *repetition* involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṁkara generally follows), admits this adhy., it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5-23); while another MS. K4 omits as many as 24 lines (viz. lines 2-25), that is, more than half of the adhy.! The Javanese version does *not* cite any line or stanza from this adhyāya.

४५

सनत्सुजात उवाच ।
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना
उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः । C. 5. 1745 B. 5. 46. 5 K. 5. 46. 5

45

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9). — For sequence of D5 D8–10 T G Cs′ cf. the tabular statement facing this page.

1 G4 om. 1ᵃ–2ᵇ. — ᵃ) Dn1 D3.4.8 M3.4 (*sup. lin.* as in text) एतत्; Ca. n. s. s′ यत्तत् (as in text). B5 D3.4.7 M2 शुक्लं; D2 उक्तं; all comm. शुक्रं (as in text). M2.3 महाज्योतिः; Ca. s. s′ as in text. — ᵇ) D5 वीक्ष्यमाणं; all comm. as in text. — ᶜ) D1 T2 G1–3 Cs′ यद्वै; M (except M1) यस्मै; Ca तद्वै (as in text). B3–5 Ca. n. s. s′ उपासते. D5 उपासते स्म तद्देवा; D2 यद्वै उपासते देवा. — ᵈ) B Dn D5–7.10 Ca तस्मात्; Cs′ यस्मात् (as in text). K1 G1 एको; B4.5 Dn D3–7 सूर्यो; Ca. s′ अर्को (as in text). — ᵉ) D1 तत्र पश्यंति; G3 तं प्रशंसंति; Ca. s as in text. — ᶠ) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं; Cs. s′ सनातनं (as in text).

2 K1 M4 om. 2; G4 om. 2ᵃᵇ (cf. v. l. 1). — ᵃ) D7 T1 शुक्रात्; all comm. as in text. G3 शुक्राच्च ब्रह्म भवति. — ᵇ) D7 शुक्रेन. Cap वर्तते. — ᶜ) D7 शुक्लं. — ᵈ) D7 G1.5 भवति; Ca. d तपति (as in text). D1 तापनः; G3.4 तापसं. B3.4 दीप्यमानं महद्यशः (=1ᵇ). — D1 om. 2ᵉᶠ. — After 2, D5 (for the first time) D8–10 T G Cs′ read 10 (G4 reads here 10 followed by 13).

3 D7 M2 om. 3. M3–5 read 3 after 6. — ᵃ) K1.4 Ca. s आपो नु अद्भ्यः; B (except B4) Dn D1.3–6 M5 अपोथ अद्भ्यः; D8 D10 T1 G5 अपोथाद्भ्यः; D2 अपो वसंत्यथ; D9 अथापोद्भ्यः; T2 G2.3 (by Sandhi) आपोथाद्भ्यः; G1.4 आपोथाद्भिः. D5 D8–10 T1 G (except G1) Cs′ सलिलं तस्य; Ca. s सलिलस्य (as in text). — ᵇ) Ca उभौ, Cs. s′ उभौ (as in text). D1.2 M3.4 अंतरिक्षं. — ᶜ) = (var.) Ṛgveda 1. 164. 31; Vāj. Saṁhitā 37. 17. K4 D1.2 Ca. d. s अ(K4 आ)तंद्रितः; D5 D8–10 T2 (by corr.) G2.3 M3–5 Cs′ आ(G3 अ)दध्रीचीः (M3–5 °चः); G5 सदध्रीचीः; Cap. np स सध्रीचीः (as in text). Ca. d विसूचिः; Cs. s′. ap as in text. K4 वसामः; D1–4 M1.3.4 Ca. s वसानः; D5 T G1.2.5 Cs′. np वसानौ; M5 विवस्वान् (for वसाना). B Dn D5.6 अतंद्रितः सवितुर्विवस्वान्. — ᵈ) B4 Dn D3 D5.6.9 T G Cs′. ap उभौ; Ca. s उभे (as in text). — After 3, D1 ins.:

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
[Lines 1–3 = (var.) Manu 1. 8ᶜᵈ–9ᶜᵈ.]

4 T2 om. 4; K1 om. 4ᵃ. D51 transp. 4 and 5; D51 repeats and D52 D8–10 T1 G2.3.5 Cs′ read 4 after 299*. The sequence in G1.4 is: 6, 5, 4. — ᵃ) D1 Ca उभे; T1 आजौ; Cs. ap उभौ (as in text). G4.5 om. च. T1 स (for च). D51 G1.4 M1–3.4 (*sup. lin.* as in text).5 Ca देव्यौ; D52 देवीं; D1 दिव्यौ; T1 देवः; G2 देवी; Cs देवौ (as in text). K4 M2 दिवः; Ca. s दिवं (as in text). — ᵇ) K1 D1.7 Ca शश्वत्; Cs दिशः (as in text). B Dn D51 D5.6 om. च. K1.4 B Dn D51 D2–6 Cap शुक्रः; D7 शुक्रौ; T1 शुक्रं; Ca शुक्रे. — ᶜ) D52 D8–10 यस्मात्; Ca (which cites the whole st.) तस्मात् (as in text). — ᵈ) Dn1 D5.8–10 G3 महांताः; Ca. s as in text.

C. 5. 1745 B. 5. 46. 5 K. 5. 46. 5 केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
[illegible]ो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृ[illegible] भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
[illegible] भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णा[illegible]द्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति [illegible]र्णात्पूर्णानि [illegible]र्णमेवावशिष्यत ।

---

5 K4 om. 5. K1 (which om. 5^{ef}) D2 read 5 in marg. *sec. m.* T2 transp. 5 and 6. For G1.4, cf. v. l. 4. — ^{a}) B Dn D2.5.6 T G3 Ca. d तिष्ठंतः; Cs' तिष्ठन्तं (as in text). — ^{c}) M3–5 केतुमंतः. — ^{d}) G2 Cd तत् (for तं). K1 देवं; G3 M2.3.4 (*inf. lin.* as in text).5 विश्वं; Ca. d. s दिव्यं (as in text). M3.4 (*inf. lin.* as int ext).5 अजयं; Ca. d. s as in text. G2 अपराजितं (for अजरं दिवि). K1 G3 M विदुः; Cs. s' दिवि (as in text). — K1 om. 5^{ef}.

6 =(var.) Kaṭha Up. 6. 9; Śvet. Up. 4. 20. — G5 om. 6. For G1.4, cf. v.l. 4. T2 transp. 5 and 6; G3 transp. 6 and 7. — ^{a}) B1.2.4.5 Dn2 सादृशे; D5 सादृश्यं; T G1.3.4 M1 (*sup. lin.*) संदृशे; all comm. सादृश्ये (as in text). — ^{b}) T1 दृश्यते; M3–5 दृश्यति; Ca. s' पश्यति (as in text). D5 देवमीड्यं; T1 G1.3.4 कश्चनैनं; Ca. s' कश्चिदेनं (as in text). — ^{c}) M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 अहों (for अथो). — ^{d}) =(var.) 5. 44. 24^{d}; =(var.) Kaṭha Up. 6. 2^{d} and 9^{d}; Śvet. Up. 3. 1^{d}, 10^{b}, 13^{d}; 4. 17^{d}, 20^{d}. K1 Cs' एवं (for एनं). M (except M1) यथा (M2 यदा) चैनं (for य एनं). — After 6^{cd}, G3 ins.:

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
[=(var.) Śvet. Up. 6. 23.]

— After the above, G3 reads 7 (for the *second* time), 11, 12. — D1–7 G3 om. 6^{ef}. — After 6, M3–5 read 3.

7 T2 M2 om. 7. G3 transp. 6 and 7. — ^{a}) D5 D8–10 T1 G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' °पूगाः सरितो. — ^{b}) Before देव°, K1 Dn D1–6 M1 ins. पिबंतो (K1 विशंतो; D2 वहंतो; D3.4 पिबतो). K4 B D2.5–7 Ca. d. s °रक्षितां; D5 D8–10 T1 G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' °रक्षिताः. — ^{c}) K4 Ca. d इच्छंतः; D1 जुषंतः; Cs ईषंतः. M1 सदा (for तदा). K1 D2 मध्विच्छंतः परं तस्य (D2 पारं तस्याः); B1.2.3.5 Dn D5.6 M1 (*inf. lin.*) मध्वीक्षं(D6 °छं)तश्च ते (B1.2.5 °तस्तदा) तस्याः; B4 मध्वीक्षंतस्तदा; D5 D8–10 G5 मध्वीशते तदनु विधायिनस्तदा; D3.4 M5 मध्वीशंतस्तदा (as in text, but with Sandhi); D7 T1 G1–4 Cs' मध्वीशते सदा (T1 G3 तथा; G1.4 Cs' तदा). — ^{d}) K1.4 B Dn D1–6 M1 Ca. d संचरंतीह घोरं (B Dn D5.6 M1 [*inf. lin.*] Ca. d °रां). Cs संचरंति घोरां; Cs' as in text. — Unidentified metre!

8 D7 G4 om. 8–9. — ^{a}) D3.4 Cn भवति; Ca. s. s' पिबति (as in text). — ^{b}) D5 T G (G4 om.) M1 Cs' संचितं (M1 *inf. lin.* °चित्य); Ca as in text. — ^{c}) M1 ईश्वरः; Ca. s. s' ईशानः (as in text). D1 °भूतानि; Ca. s. s' as in text.

9 B3 D7 G4 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Dn D5 D6.8–10 T1 G2.5 M1.2.5 Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text); the rest (with Ca. d. s) °वर्णम्. — ^{b}) B (B3 om.) Dn D5 D5.6.10 T1 M1 (*inf. lin.* as in text) Cs अभिपद्य; Ca. d. s' as in text. K4 B (B3 om.) Dn D5 D2–6.8–10 T2 G (G4 om.) M1 (*inf. lin.* as in text) Ca ह्यपक्ष(D5 D8–10 °क्षि)काः; D1 T1 तु पक्षिकाः; Cs त्वपक्षकाः (for अपक्ष°). — ^{c}) D5 त एते; D8–10 T G1.5 तत्र ते (by transp.). — ^{d}) D1 प्रापयंति; D3 प्रपश्यंति; T2 G3 प्रवदंति; all comm. as in text. D5 D8–10 S (G4 om.; M1 *sup. lin.* as in text) Cs' यथासुखं (G3 °दिशः).

10 =(var.) Bṛhad-Ā. Up. 5. 1. — D1 om. 10; Ds2 (first time) om. 10^{a}. D5 (for the first time) D8–10 T G Cs' read 10 after 2; D7, after 12. — ^{a}) K1 Ds1 (first time) D2.7–10 S (M1 *sup. lin.*

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् । C 5. 1762 B. 5. 46 14 K. 5. 46. 14

---

as in text) Ca.d.s.s′ पूर्णम् (for पूर्णानि). K4 D5 (second time) D5.6 T1 G3 M (except M1) Ca.d.s उद्धरति. — ^{b}) D5 (first time) D8–10 S (M1 *sup. lin.* as in text) Cs′ पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्रिरे). — ^{c}) D5 (first time) T G1.2.4.5 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs′ पूर्णं च; Ca पूर्णाश्च; Cd पूर्णानि (as in text). G3 M2–5 पूर्णात्पूर्णं च हरति. — ^{d}) T2 M1 (*sup. lin.* as in text).2–5 °सिच्यते; Ca.d.s.sp °शिष्यते (as in text). — Śaṁkara's reading of 10^{d} cannot be made out with certainty. — G3.4 om. 10^{ef}.

11 G4 om. 11–12; T2 om. 11^{ab}. D8–10 G2.5 Cs′ read 11 after 24, while D5 *repeats* 11 there; T1 reads 11 after 298*. G3 reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and *repeats* it after 24! M (except M1) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K1 D2 G1 M (except M1) Cd यस्मात्; Ca.s तस्मात् (as in text). D8–10 G1–3.5 च; Ca वै (as in text). K1.4 D5 D2 Ca.d.s आततः; G5 आयाति (for आयातः). — K4 (hapl.) om. from प्रयतः to तस्मिंश्च (in ^{d}). — ^{b}) K1 D2 M3.5 Cd यस्मिन्; G2.5 तस्मात्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K1 D1.7 Ca प्रलयं; D5 D2.8–10 T1 G5 M1 (*sup. lin.* as in text).3.5 Cd.s प्रलयः; G2 प्रणवः (for प्रयतः). K1 D1.7 Ca गतः; D8–10 T1 G2.5 M1 (*sup. lin.* as in text) तथा; Cs सदा (as in text). G1.3 M2.4 यस्माच्च प्राण आगतः. — ^{c}) K1 D1.2 M (except M1) यस्मात् (for तस्मात्). — After 11^{abc}, K1 ins.:

296* यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।
तस्माद्वै वायुराततः.

— ^{d}) D1 यस्मिन्; D8 T1 G1–3.5 M1 तस्मात्; M2–5 यस्मात् (for तस्मिन्). D5 D8 T1 G1.2.3 M आगतः; D1 आयतः; Ca.d.s as in text. T2 प्रलयस्तथा (for प्राण आततः). — After 11, T2 G2 M1.3 ins. (the refrain):

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।,

presumably on the supposition that the stanza ends at 11^{d}. — M1.3 cont.: G1 ins. after 12: T1, after 13:

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगतः ।

(= var. 11^{ad}). — D8–10 G2.5 ins. after 11: D5 T1 G3 ins. after the *repetition* of 11: G1.4 ins. after 18: M1, after 21:

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs′. — (L. 1) G1.4 M1 तत्पृष्ठादमृतं लोकाः (for the prior half). T1 G2.3 लोकः; G1.4 M1 तथा (for लोकाः). — (L. 2) G5 भूयः संजज्ञिरे तस्मात्.]

12 B3 D2.8–10 T G2.4.5 om. 12 (*not* noticed in Cs′). — ^{a}) D1 सर्वः; Ca.s as in text. D5 G3 एतत्; Ca.s एव (as in text). K1.4 D1 Ca.d.s विप्राः; G1.3 M विद्वन् (for विद्यात्). — ^{b}) K1.4 D6 G1 तं तु; D5 तत्तु; D1 तत्र; G3 ततो; M (M1 *sup. lin.* as in text) तत्वं; Ca.d तं वा (for तत्तद्).

13 D7 om. 13. M (except M1) transp. 13 and 14. — ^{c}) D1 M5 Cs गिरति; Ca.d.s′ as in text. — ^{d}) K1.4 B (except B4) D1.2 Ca सूर्यं (B2 अपो) गिरति तत्परं (B2.3 D1.2 चंद्रमाः). — After 13, T1 ins. 298* (cf. v.l. 11).

14 14^{ab} = (var.) Atharvaveda 11. 4. 20^{ab}. — G4 om. 14. M (except M1) transp. 13 and 14. — ^{a}) D1 एकपादो नोच्चरति. — ^{b}) B2 D2–4 T G (G4 om.) M5 सलिलार्धं (T2 G2.3 °र्थं) स उ(G1.2.5 समु)च्चरन्; D1 सलिलं हंसवच्चरन्. — ^{c}) D3.4 न (for तं). G5 सिंचेत् (for तं चेत्). K4 B (except B2) D3.6 G5 M1 (*sup. lin.* as in text) Cn संततं; Cd सततं; Ca.s as in text. Dn D6.7 M1 (*sup. lin.* as in text) ऊर्ध्वाय; G1 अत्यन्तं; G2 Cs′ उत्क्षिप्येत्; G3 उत्पक्षं; M2–5 ऋत्विजां; Ca.d.s ऋत्विजं (as in text). D5 D2 तं चेत्सततमृत्युजन्म (D2 om. न्म). — ^{d}) K4 वानृतं; T1 M1 (*sup. lin.* as in text).2 Cap अमृतं; Cd.s नानृतं; Ca.s′ नामृतं (as in text). K1.4 D1.2 Cd.s चरेत्; B2 Ca भजेत्; M1 (*sup. lin.* as in text).2 कुतः; Cs′ भवेत् (as in text). Cap न मृत्युरमृतं भजेत्. — Dn D5 D8–10 T G2.3.5 M1 ins.

C. 5. 1763 B. 5. 46. 14 K. 5. 46. 14 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

---

after 14 (T2, after 16):

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. Cf. stanza 24.] Thereafter Dn reads 20–21 for the first time, while Cs reads 18 followed by 20–21. — D3 on the other hand ins. after 300*:

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः
संसारकूपे परिवर्तते यः ।
त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K1 om. 15–16; D6 G4 om. 15. D3 *repeats* 15 after 23. — a) B3 Dn D3 (second time) D8–10 T1 G2.3 M1 Cs' -रूपो; D7 देवं; G6 -भूतो; Ca. d. s देवो (as in text). D3 D8–10 T1 G2.3.6 M1 Cs' महानात्मा; D7 महात्मानं; T2 G1 M2–5 महात्मासौ; Ca. d. s महात्मा स (as in text). — b) M (except M1) पावकः; all comm. as in text. T1 M2–5 गिरः; M1 (*inf. lin.* as in text) गिरेत्; all comm. गिरन् (as in text). — c) K4 Ds1 (second time as in text). s2 (both times) D10 T2 Cs पुरुषो; Ca. s' as in text. — d) B3.4 Dn2 Ds1 (both times). s2 (second time) D6 M1 (*sup. lin.* as in text). 5 Cn अर्थो; Ca. d. s. s' आत्मा (as in text). D1 T1 लिप्यते; D7 निंद्यते; G3 रिष्यति; all comm. रिष्यते (as in text).

16 K1 om. 16 (cf. v.l. 15). — b) B1.5 M1 संहृत्य; D8.9 T G2.3 M2–5 Cs' आहृत्य; G1.4 संभृत्य; G5 संप्राप्य; Ca. d. s संतत्य (as in text). — c) K4 स मध्ये; D1 मध्यमैः (for मध्यमे). Dn1 मध्ये मध्यस्य आग°; D7 मध्यमे च सदाग°; D8.9 T G M1 Cs' नांतं गच्छेत्कारणस्य; M2–5 अमध्यमध्यं नो गच्छेत्; Ca मध्ये मध्ये स आग°; Cn. s as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — d) D8.9 T1 G2.3.6 M1 Cs' यद्यपि; T2 G1.4 अपि वा; M2–5 अपि च; Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanat-sujāta here!! — G2 om. 16ef. — After 16, T2 ins. 300*.

17 For sequence in D3 D8–10 T G Cs', cf. v.l. 3. — a) K1.4 D1 Cd. s न सादृश्ये; D8–10 S Cs' अदर्शने (for न दर्शने). — b) D8–10 S Cs' सुसमि(T2 G6 °मृ)द्ध° (for सुविशुद्ध°). — c) D8–10 T G M3–5 Cs' हीनः; M1 धीरः; Cd. s हितः (as in text). K1 मनसाभिपश्यन्; K4 B Dn D3 D5–7 °सा न तप्यते; D1 °सोपि तप्यते; D2 °सोभितप्यते; Cs' as in text. Cs cites तप्यति. — d) B Dn D7 ये प्रव्रजेयुः; D3 Cs ये त्वे(Ds1 om. त्वे)नं श्रयेयुः; D1. 8–10 T G2.3 Cs' य एनं (D8 T2 °वं) विदुः; D3.4 ये तं भजेयुः; D5.6 ये ते प्रव्रजेयुः; G1.4.5 M1 य एतद्विदुः; M2.5 ये (M5 ए°) तज्जयेयुः; M3–4 एतं जयेयुः (for ये तं श्रयेयुः). — G2 om. 17ef.

18 For sequence in D3 D8–10 T G Cs', cf. v.l. 3. — a) M1 (*sup. lin.* as in text). 2–5 सर्पम्; Cd. s. s' as in text. D8.9 T1.2 (before corr.) G (except G3) Cs' गह्वरेषु; Cd. s as in text. — b) K1.4 D1 शि(K1 श)शिक्षया; D3 D5.8.9 T1 G (except G3) Cs' क्षयं नीत्वा; Cd शशिक्षयात् (sic); Cs. dp स्वशिक्षया (as in text). G3 योगेन (for वृत्तेन). D3 D5.7–10 T1 G1.2.5 Cs' मर्त्यान्; Cd. s as in text. — c) D3 D8.9 T G M2 Cs' ते वि(T G2 तेपि; G1 येपि; G3 तेन; M2 ते च)प्रमुह्यंति; M1 (*inf. lin.* as in text). 3–5 ते न प्रपश्यंति; Cd as in text. M5 न (for वि-). — d) K1.4 D1.2 Cd यथाध्वा-(D1.2 Cd °ध्व)नः; D3 D8–10 G6 Cs' तैर्दत्तभोगाः; T1.2

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । C. 5. 1785 B. 5. 46. 26 K. 5. 46. 26

(before corr.) G1–4 तैर्दृत्ता वै; M1 (*inf. lin.* as in text).2–5 यथाध्यानं; C8 as in text. K4 D7 Cd.8 मोहयते; G4.5 मोहवंतो. D8 D8–10 G5 Cs' भवाय (D8 °वस्य); C8 अभयाय. — M2.5 om. 18^{ef}. — After 18, G1.4 ins. 299*, and D8–10 T1 G2.8 read 21 (with v.l.).

19 G8 om. 19. D5 repeats 19 (cf. v.l. 23). Cs' reads 19 after 15. — ^{a}) K1 नाहं सदास्यैः सत्कृतः स्यान्न मृत्युर् (Triṣṭubh, here and in the next three!); K4 नाहं सदा सत्कृतः स्यान्न वाह्य; B1.5 Dn Ds1 (second time as in text).2 D1–7 M1 (*sup. lin.* as in text) Cd.8 नाहं सदा सत्कृतः स्यां न (D5 D5.6 स्यान्न) मृत्युर्; B2–4 नाहं सदा किमु तत्सत्कृतः स्यां; Cs' तस्मात्सदा सत्कृतः स्यात्. — ^{b}) K1 न वा सदस्यैरमृतत्वं कुतः स्यात् (Triṣṭubh, here and in the next five); K4 मृत्युरप्यमृतः कुतः स्यात्; B1.5 Dn D3.4 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs न चामृत्युरमृतं मे (D3.4 om. मे) कुतः स्यात्; B2.4 Ds1 (second time as in text).2 D2.5.6 न मृत्युरप्यस्या (B4 om. स्या; D5 °स्य)मृतं कुतः स्यात्; B3 न मृत्युरस्याप्यमृतं मे कुतः स्यात्; D1.7 न संवादमप्यमृतं कुतः स्यात्; Cd.8' as in text. — ^{c}) B3.4 Dn D1.2.5.6 समानबंधे; Ds (first time as in text) D8–10 T1 G2 Cs' समान (Ds2 D8.9 T1 Cs' °नु)बंधिनी; Cd.8 as in text. G4 तस्यानृते तस्य च मानबंधने. — ^{d}) D8.9 T1 G2.5 M1 (*sup. lin.* as in text).2–5 Cd.8' एकम्; Cs एकः (as in text). D7 चैव योनिः (for चैक एव). — D7 om. 19^{ef}.

20 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19). — ^{a}) M2–5 चापि (for नोत). Dn (first time) Ds D8–10 T G M1 Cs' असाध (G4 °धु)ना वापि ससाध (G4 °धु)ना वा. — ^{b}) Dn (first time) Ds D8–10 T G2.3.5 Cs' हृतरस्य (for विद्यात्). — ^{d}) Dn (first time) D8–10 T1 G2.3.5 Cs' मु (D9 G2.3 Cs' यु)क्तास्तत्र मध्व (G2 °धु) ड (D8 स्तू)स्त्वं समापुः (D8 अयेयुः; D8.9 G5 शमापुः).

21 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here; D8–10 T1 G2.3 Cs' read 21 after 18. G5 om. 21. — ^{a}) Dn (first time) S (G5 om.) Cs' उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति (M1.3–5 व्याप्य याति; M2 प्राप्नुवंति); Cd.8 as in text. — ^{b}) B1.2.5 Ds नानाहितं; Dn (first time) T G (G5 om.) M1 Cs' तदाहुतं; M2–5 नास्याहुतं (for नानधीतं). Dn (first time) Cs' चाहुतं; D7 नाग्निहोत्रं; Cs नाप्यनृतं (for नाहुतं). D7 च राजन्; Cs अग्नि° (as in text). — ^{c}) Dn (first time) T2 G2.3 M Cs' मा ते; T1 मौनेन; G1.4 ततो; Cd.8 मनो (as in text). K4 B3.4 Dn1 (first time).n2 (both times) D2.5–10 S Cs' ब्राह्मी. Cd cites मनो ब्राह्मीं. — ^{d}) K4 B Dn (second time) Ds D3–7 प्रज्ञां चास्मै; T2 प्रज्ञा धीरा; G1.4 प्रज्ञातारं; Cd.8 प्रज्ञानमस्य (as in text). Dn2 (first time) D8–10 T1 G2.3 Cs' स्यात्; M अस्या (for अस्य). T2 G1 नित्यधीरं (T2 °धैर्यं); Cd.8.8' नाम धीरा (as in text). — After 21, M1 ins. 299*.

22 K4 om. 22^{a}–23^{b}. — For sequence in Ds D8.10 Cs' cf. v.l. 3. — ^{a}) K1 य एवं; D8–10 T G Cs' इमं यः; M य इमं; Cd.8 एवं यः (as in text). — ^{d}) D8–10 (by transp.) स किं; D1 किमु; T1 न किं; T2 M4 किं न. Cn cites शोचति. — After 22, G8 ins. the refrain (योगिनस्तं etc.).

23 = (var.) Gītā (Vulgate) 2. 46. — G8 om. 23; K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{c}) K4 G1.4 Cd transp. सर्वेषु and वेदेषु. M भूते° (for सर्वे°). D1.8–10 T G5 Cs' भूते°; D5.7 देवे°; M सर्वे° (for वेदे°). — ^{d}) Dn D5.6 आत्मानमनुजानतः; D9 T2 G1 Cs' °जस्य विशेषतः;

C. 5. 1785 B. 5. 46. 26 K 5. 46 26 एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd.s as in text. — After 23, Ds *repeats* 15 and 19.

24 24^{ab} = (var.) Kaṭha Up. 6. 17^{ab}; Śvet. Up. 3. 13^{ab}. — D9 om. 24. — ^{a}) Ds D8 S (except T1 M5) अंतरात्मा; Cd.s महात्मा (as in text). — ^{b}) B Dn D3–6. 10 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs हृदि संनि(B5 °प्र)विष्टः; Cd.s' हृदये निविष्टः (as in text). — ^{c}) Hypermetric! K1 अजेश्वरः; D8 अंतश्चरः; D1 अनश्वरः; D2 अजः (for rectifying metre!); G2 चराचरः; G5 अचंचलः; Cd.s' अजश्चरः (as in text). Cs cites नित्यचरः. K1 अजस्रम्; D2 दिवारात्रिम्; D3. 4 नित्यम् (for rectifying metre!); Cs दिवारात्रं (as in text). B तं (for च). Ds D1. 2. 3 T1 G2. 5 M3–5 om. च. T2 G1. 3. 4 M1 इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं (M1 °त्रौ); M2 सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपं. — ^{d}) Ds D8 M3–5 om. स. K1 य एनं मत्वा; K4 हृदा मत्वा; D1. 2 तं मन्वानः; T1 तस्माद्वा; T2 G1. 3. 4 M1 अतंद्रितः; M2 तं विदित्वा (for स तं मत्वा). Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा. K1 D8 M4 (*inf. lin.* as in text). 5 Cd प्रपन्नः; Cs.s' as in text. — After 24, D8 G3 read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, Ds G3 *repeat*, and Ds D8–10 G2. 3 Cs' read, 11. Thereafter Ds1 *repeats* 4!

25 D4 om. 25–27. — ^{a}) K4 B Dn D1–3. 5–7 M1 (*sup. lin.* as in text) स्मृतो; Cs' अस्मि वो (as in text). — ^{b}) K4 ब्राहं; T1 अप्यहं; G3 त्वहं (for अस्म्यहं). Cs' cites अस्मि. — ^{c}) Ds D3. 9 T G1. 2. 5 अस्य; G3. 4 M (except M2) Cs' अस्मि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{d}) Ds D3. 9 S Cs' च; D1. 2. 3 (after corr.) वा (for वो). K4 D3 (after corr.). 5. 7 हि; B1. 2. 4. 5 D3 (before corr.) अति; D1. 2 अस्मि; Cs' अपि (as in text). B3 Dn1 Cn वयं; Dn2 D6 ह्ययं (for ऽप्यहं).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{b}) K1 B5 D1. 2 T2 देवः प्रोक्तो; B4 Dn Ds D3–10 T1 G2. 5 Cs' ओतप्रोतो (for वेद°). Cd.s cites देवः. D2 M3–5 अजरोप्रतिष्ठः (D2 °विष्टः). — After 27, N (except D4. 8) T1 G5 *repeat* 24^{cd} with v.l. [(Prior half.) K1 अजेश्वरो; D1 अजो; D9 अनश्वरो (for अजश्चरो). — (Posterior half.) K1 D9 मां विज्ञाता; K4 D1. 8 संविज्ञाय (D1 °ता); Ds ज्ञात्वा तु मां; D2 विज्ञात्वा वै; T1 विज्ञानात्मा वै; G5 विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय). K1 D2. 7. 9 प्रपन्नः; Ds D10 T1 न मत्तः (for प्रसन्नः).]

28 ^{a}) K1 D9 G1. 4 सुमहान्; Cs.s' सुमनाः (as in text). — ^{b}) K4 B Dn D1–7. 9 M4 (*sup. lin.* as in text) Cd.s जाग्रति; Ds D8. 10 T G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' अवस्थितः (for जागृमि). — ^{c}) M (except M1) आत्मानं; Cd.s.s' पितरं (as in text). B4 D (except Ds D8. 10) M (except M1) °भूतेषु; Cs.s' °भूतानां (as in text). — After 28, K4 ins.:

302* विषं भुङ्क्ष्व सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।
राजन्केन विना नाभ्यां स्फीतं कृष्णाजिनं वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with *double entendre.* A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious.]

Colophon. K2. 3. 5 missing. — *Sub-parvan:* K1 D9 G1. 2 M स(K1 सा)नत्सुजात; K4 B Ds D2–6. 8. 10 T1 G5 सनत्सुजातीय; Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं; D1. 7 G1. 4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1. 4 B Dn Ds D1. 3–7. 9. 10 T1 G1. 5 M add समाप्त. — *Adhy. name:* D2 ज्ञानोपदेशं (followed by समाप्तं); G1. 4 आत्मज्ञा(G4

४६

वैशंपायन उवाच ।
एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १० C. 5. 1801 B. 5. 47. 11 K. 5. 47. 10

आत्मविद्या)नाधिकारः; M1.2 आत्मज्ञानाधिकारकथनं; M1 (*inf. lin.*).3–5 आत्मज्ञानस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 45; D6 42; D9 T2 G3.5 46; T1 G1.3.4 M 47 (M2.3.5 48). — *S'loka no.*: Dn 31; D5 28; D8 30; G5 38.

46

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before the ref., G2 ins.:

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

K5 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 43. 9). — c) D8 सर्वं (for सार्धं). — d) K4 B3 व्यतीता च (for व्यतीयाय).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) T2 राज्यां तु (for रजन्यां). — b) K1 एव ह; D7.9 एव हि; S पार्थिवाः (for एव ते). — c) T1 G1.4.5 प्रविविशुर् (for आवि°). B3 सर्वे (for हृष्टाः). — d) D2 सूतपुत्रदिदृ°. Ca.d cite सूतस्य.

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — b) B3.4 Dn D5 D2–4.6.10 M5 वाचो (for वचो). Dn D5 D3–6.8.10 °संहिताः; D2 °संयुतं; M3–5 °संश्रितं (for °संहितम्). — d) K1 D9 विविशुस्तां (for ययू राज-). S (except G3 M1) राजन्सभां.

4 K5 resumes! — a) M3–5 शुभा° (for सुधा°). — b) K5 °जितभूषितां; B1.2.4.5 Dn D5 D5.8.10 °जिरभूषणां; B3 D1.3.4.7.9 G4 °जिनभूषितां; D2.6 °जिनभूषणां; Cn as in text. — c) K1 D7.9 °प्रभाभां; B3 °प्रभावां; G4 °प्रभासु- (for °प्रभां सु-). — d) K4.5 B D (except D7.9) चंदन° (for परम°).

5 a) K1 D9 G3 M कीर्णां (for स्तीर्णां). — b) K1 D6 तारकैर्; Dn1 दारुकैर्; T1 G M तारवैर् (G3 स्फाटिकैर्) (for दारवैर्). — d) B1.2.5 स्वास्तीर्णां; M2 सास्तीर्णैः.

6 K5 om. 6^{abc}; G5 (hapl.) om. 6^{c}–7^{b}. — d) D2 S (except T2; G5 om.) °दत्तोथ; D10 °दत्तिश्च (for °दत्तश्च).

7 G5 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — c) D1 धीराः (for शूराः). — d) K4 D1 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभाः. — ef) D9 प्रविवेश (for विविशुस्तां). B2 transp. सभां and शुभां. G1.3.5 तं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिताः शुभां.

8 D5 D10 om. 8^{ab}. — c) B2.4 D9 दुःसहो दुर्मुखः (by transp.). T2 G1.5 दुष्प्रहः (G1 °भः) (for दुःसहः). — d) T2 च; G2 अयं (for अथ). D1 विशां पते (for विविंशतिः). — After 8, D10 ins.:

304* दुःशासनः सौबलश्च शकुनिः शलतोशलौ ।;

while S ins.:

305* एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 c) D1 ते (for तां). — d) D3.4 S देवाः (for सुराः). Dn1 °सभां (for °सदो).

10 a) K1 D2.9 प्रविशद्भिः. K1 D9 G3 om. (hapl.) from राजन् up to सभा (in c). K4 यथा; Dn1 D3–5 T2 तथा; T1 G M सभां (for तदा). G5 राज्ञः (for राजन्).

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सर्वपार्थिवाः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।
प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— b) D8 परिघबाहवः. — c) K4 D1 तैस्तु; T2 रम्या (for राजन्).

11 a) D2 transp. ते and प्रविश्य. — b) B D (except D1–4.7.9) सर्वे महौजसः; Ca.d समितिशोभनाः (as in text). — c) K5 B D (except D1–4.9) M1.2 विचित्राणि (for महा°).

12 c) S (except G3.5) द्वाःस्था निवेदयामासुः. — d) K1 राज्ञे सूतम्; Ca सूतपुत्रम् (as in text). D2 अव° (for उप°).

13 a) T G (except G3) सारथिर् (for स रथ). — b) K5 D7 योगच्छत्; D8 य आसीत् (for योऽयासीत्). — c) D7 इतो; G5 सूतो (for दूतो). D1 वः (for नः). K1 D2.9 तूर्णमभ्येति; K5 D1.7 चोदयन्नश्वान्; D3.4.8 तूर्णं आयातः; T G3 M तूर्णमुशति; G1.2.4.5 तूर्णमायाति. D10 दूतस्ते संजयस्तूर्णं. — d) G2 साधुवाहितः. K5 D1.7 M सैंधवान्साधुवाहि(K5 D7 °ह)नः. — After 13, D10 *repeats* 5. 32. 4–5 [v.l.: गावल्गणिः (for संजयोऽयं in 4a); प्रतीहारं धृतराष्ट्रोन्ववोचत् (for 5a); स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्धः (for 5d)], followed by वैशं°.

14 a) K1.5 B4 Dn1 D6.7.9.10 M5 Cn उपेयाय; B8 उपागच्छत्; D1 उपाययौ; G (except G3) उपधावत्. K1 B1.4.5 Dn2 D2–4.10 T2 G3 M2 स तु (by transp.); K4 तु वै; B8 सदः. — d) K4 D1.2 भूमि° (for मही°).

15 b) B (except B8) Dn D2–6.10 तं; S मां (G3 मा) (for तद्). K5 विजानीथ. G2 पार्थिवाः (for कौरवाः). — cd) S सर्वान्कुरून्पांडवेयो ह्य(T1 अ)भ्यभाषत धर्मवित् (T2 °राट्).

16 a) Hypermetric! D8 अभिवादयति; S °यते. S om. च (to avoid the hypermetric!). — c) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थः (M1.3.4 प्रीतः).

17 a) K1 D9 तथाहं; D5.6 यथा हि; M2 यथाहं. — b) S इहागतः (for इतो गतः). — cd) Dn2 D9 पांडवं (for पाण्डवान्). K4 सत्तमाः; D2–4.7 कौरवाः (for पार्थिवाः). S अब्रु(M °ब्र)वं वचनं (T1 G1.4 तदब्रुवं वचो) युक्तं नात्र किंचन हापितं. — After 17, S ins.:

306* अब्रूतां तात धर्मेण वासुदेवधनंजयौ ।
[=(var.) 5. 58. 1ab. T2 तत्र (for तात).]

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1 B Dn D5 D5–9 संजययान; D2 यानसंधि; D10 T1 G1.2.4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 सभाप्रवेशः; G2 वासुदेववचनं; M संदेशकथनारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 G5 47; D5 46; D6 43; D7 T1 G1–4 M 48 (M2.3.5 49). — *S'loka no.:* K5 13; Dn 17; D8 18.

47

This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 a) G3 M त्वा (for त्वां). — b) S यद् (for किम्). G3 अर्जुनो योत्स्यमानः (for वाक्यमदीनसत्त्वः). — c) T1 जनार्दनः (for धनंजयः). — d) K1 D1 जीवितमिच्छन्; K4 साधयिता (for जीवितच्छिन्). — S reads adhy. 58 after 1 (M3.5, after 5. 47. 19), followed by the *repetition* of 1!

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
शुश्रूषन्ते वज्रभृतस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ७ C. 5. 1817 B. 5. 48. 9 K. 5. 48. 9

---

2 b) B8 युध्य° (for योत्स्य°). K5 om. 2c–3a.

3 K5 om. 3a (cf. v.l. 2). — a) K1 D5 D7 Ca.d अनुत्रस्तो; B3.4 अनुमतो; D2 S अवित्रस्तो; D6.9 असंत्रस्तो; D10 दिव्यास्त्रज्ञो (for अन्वत्रस्तो). Dn1 D3.4 बाहुवीर्येण; Cd.s as in text. Dn1 D3.4 विद्वान्; D1 ततान; D2 दधार; S विजानन्; Ca.n.s विदानः (as in text). — b) S तस्य (for वासु-). K4.5 B (except B4) Dn1 D1.3–8 वीरः (for धीरः). — c) K4 अथावदन् (for अवोचन्). M मा (for मां). — d) K1 G3.4 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — After 3, K4 B D (D2 marg. sec. m.) ins.:

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।
यो योद्धुमाशंसति मां सदैव
मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ।

4 a) Dn1 D1 राजन् (for राजानः). D1 पार्थिवायो°; D2.3.6–8 पांडवान्यो°; S (except G5) पांडवैर्यो°; Ca.d पाण्डवायो° (as in text). — c) G5 अथो समंत्रं (for यथा समग्रं). K1 D9 S (except T1) यथोक्तं (for मयो°). — d) G5 सामात्यमाशु (for सहामात्यं). K4 B D (except D1.2.9) G5 (*inf. lin.*) नृपं तत्; G5 नरेंद्रं (for नृपं तम्).

5 a) S गिरं (T1 परं) (for नूनं). M3 देवस्य (for °राजस्य). — c) G1.4.5 तथा ह्यशृण्वन्. D7 (by transp.) सृंजयाः पांडवाश्च. — d) K1 किरीटिनो. K1 D9 समस्ताः; B4 समग्रां (for समर्थाम्). S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं (T2 °र्थाः; G2 °र्थां).

6 b) D2 आयतपत्रनेत्रः; T1 G1.4.5 लोहिततोयजाक्षः; T2 अरुणपद्मनेत्रः (for लोहितपद्मनेत्रः). — e) D2 आस्ते; G1.4 अस्त्येव (for अस्ति). — f) D5 Cd अनिविष्टं; Cs अनिर्दिष्टं; Ca अनिर्विष्टं (as in text).

7 b) D1.3.4 यमाभ्यां; Ca.d.s अश्विभ्यां (as in text). — After 7ab, D2 ins.:

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— c) Some N MSS. सैनेयेन. — d) K1.5 D8 वा (for

C. 5. 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८

यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९

ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुह्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०

मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११

यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — ^{f}) For 7^{f}, D_1 reads 308*. D_8 om. 7^{f}. K_1 D_9 योपध्यातो; S योवध्यानान् (T_2 G_2 यो वध्यमानान्). Ca.d cite अपध्यानात्.

8 ^{a}) D_{10} एतैर् (for तैश्चेद्). K_3 B_4 D (except $D_{1-4.7.9}$) योद्धुं (for युद्धं). — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn_1 $D_{5.8.9}$ T_2 G_3 निवृत्तो; Cn निर्वृत्तो (as in text). — After 8^{ab}, D_2 ins.:

309* नूनं ह्येतास्निर्दहेद्द्राण्डिवं च,

which is followed by a *repetition* of 8^{ab}. — ^{c}) K_1 D_9 मानं न कार्षीः; G_2 मैतत्कार्षीः; G_3 मा तद्ब्रवीहि; G_5 मा वः कार्षीः; Cs मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षीः). N (except $D_{1.2}$; $K_{2.3}$ missing) पांडवस्यार्थहेतोः; T_2 पांडवार्थस्य हेतोः. Cs cites पाण्डवस्य हेतोः, Ca.d हेतोः (= दैवात्). — ^{d}) K_1 D_9 ऋते हि; B_3 Dn_2 $D_{1.8}$ उपैति; G (except G_2) अवै(G_3 °वे)हि; M_1 उ(*inf. lin.* अ)पेहि (for उपैहि). D_2 अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्धं).

9 K_3 om. 9^{ab} up to पाण्डवो. — ^{a}) K_1 D_1 यांता; $D_{6.8}$ T_1 याता (for यां तां). K_1 D_9 उपास्त; B Dn_1 $D_{3.4.6-8.10}$ अवात्सीत् (B_3 उपासीत्); Dn_2 D_5 D_5 अवासीत्; $D_{1.2}$ उपास्ते (for उवास). — ^{b}) K_5 D_7 ब्रह्मचारी; D_2 धर्मकारी (for धर्मचारी). — After 9^{ab}, D_2 ins.:

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या धनेन ।

After the above, the sequence in D_2 is: 10^{cd}, 11^{abc}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^{d} (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed). — ^{c}) K_1 आशेष्यते; K_4 अवाप्स्यते; K_5 B Dn D_5 $D_{3-6.8-10}$ M_2 आ(D_5 प्रा)प्नोतु तां; D_1 अद्यापतेत्; T G M_1 आश्लिष्यते (for आशिष्यते). M_1 दुःखशय्याम् (for °तराम्). K_1 अनर्थ्याम्; B_3 असह्याम्; D_1 $M_{1.2.4}$ अनर्थ्याम्; D_9 अनर्हाम् (for अनर्थाम्). — ^{d}) K_1 अनंत-; K_5 D_7 शून्यां; T_2 अन्यां; Cs अंत्य- (for अन्त्यां).

10 For sequence of D_2, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_5 $B_{3.4}$ $D_{1.2}$ क्रिया- (for ह्रिया). S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ क्रोधेनार्थो (K_5 °र्थां); B Dn D_5 $D_{3-6.8.10}$ शौर्येणाथो ($D_{5.8}$ °र्थां); S क्रो(G_2 $M_{1.3-5}$ अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो). $K_{1.4.5}$ D_5 $D_{1-4.7.9}$ T_2 बलेन; T_1 G_{1-4} फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D_9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K_5 B D (except $D_{3.4.9}$) अन्यायवृत्तिः. K_4 स्वथ (for कुरु-). S न्या(G_2 न न्या)यवृत्ता(T_2 °युक्ता)न्कुरुषु (G_5 °ते) पांडवेयान्. — ^{d}) K_1 $D_{6.9.10}$ Ca अध्यतिष्ठद्; D_1 अधा°; G_2 अध्यातिष्ठेद्; Cd अध्यातिष्ठद् (as in text). S परासुः (for दुरात्मा).

11 For sequence of D_2, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_1 मायोपध-; K_5 D_1 T_1 Ca.d.s मायोपधा; T_2 $G_{1.5}$ M माधोपधं; G_4 मायोपायं (for मायोपधः). $K_{4.5}$ $B_{1.2.5}$ Dn D_{2-8} G_5 प्रणिपातार्जवाभ्यां; G_4 प्रणीयार्जवाभ्यां. — ^{b}) S (except T_2) फलेन; Ca.d.s बलेन (as in text); cf. v.l. 10. — D_9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) M (except M_1) वदन् (for ब्रुवन्). K_1 D_9 प्रीतियुक्तो; K_4 $D_{1.7}$ Cd प्रतियुक्तो; K_5 B Dn D_5 $D_{2-6.8.10}$ प्रतिपन्नो; T_2 ध्युयुशक्तो (sic); $G_{1.2.4}$ प्रतियुक्तया (for प्रीतियुक्तया). K_1 $D_{7.9}$ नृशंसः; K_4 D_1 Cd बलेन; K_5 B Dn D_5 $D_{2-6.8.10}$ नृपो न (B_3 नृणां यः); G_5 व्रतेन; M अनृते(M_1 °पे also)ति (for अनृतेन). — ^{d}) K_1 तितिक्षाणः (for °क्षमाणः).

12 ^{a}) $K_{1.5}$ Ds_2 D_{3-10} शंसि(D_3 °शि)तात्मा; Ca.d as in text. — ^{b}) K_5 तं; Dn_2 युक्तं; D_2 धृतं; D_{3-6} जातं; T $G_{1.2.4}$ M मोक्ता; G_3 मुक्त्वा; G_5 मोहान्; Ca.d.s यत्तं

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो
　यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
　युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
　गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४
महासिंहो गाव इव प्रविश्य
　गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १५
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
　समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
　न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्न-
　न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।　　C. 5. 1829 B. 5. 48. 21 K. 5. 48. 21

(as in text). K1 D9 °गणं; K5 D7 S °पूगं (T2 °पूरं) (for °पूगान्). — c) T1 सदा हृष्टः; T2 यथा हृष्टः; G1.2 सदा हृष्टः; G3 यथाहृष्टः; G4 तदा हृष्टः; G5 यदा स्रष्टा; M यदा हृष्टः; Ca. d. s अवस्रष्टा (as in text). K1 उद्धूतचेतनः; D9 उद्धूतवेगः; S उद्धू(G3 °द्धृ)तचेताः; Cs उद्धृतचेताः (as in text). Ca cites उद्धृत्तं, Cd उद्धृतं. — d) D1 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्रो). D1 अतप्स्यत्; D2.5.9 नुतप्स्यत्; Ca.s अन्वतप्स्यत् (as in text). Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् (a few MSS. °ष्ट्रानतप्स्येत्), only G4 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्).

13 a) S (except T2 G2) ज्वलनः; Ca. d ज्वलितः (as in text). K1 Dn D2.9 समृद्धो; Ca. d. n समिद्धः (as in text). K4 D10 कृष्णवर्त्मा ज्वलमानः (D10 प्रज्वलितः) समिद्धो. — b) D3.4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले. — c) D1.3.4 T1 G1.4.5 दग्ध्वा; T2 देहे; Ca दग्धा (as in text). — d) D10 reads 13d after 311*. K4 °दीप्तो नु विद्धि; B Dn Ds D3–6.8 °दीप्तोन्ववेक्ष्य; D1 °दीप्तोनुविध्य; D10 °संदीपिताक्षः; T1 G1.4 °दीप्तोभिवीक्ष्य; G3 °दीप्तानुदीक्ष्यः; G5 °दीप्तो निरीक्ष्य (for °दीप्तोऽनुवीक्ष्य).

14 T2 om. 14. — a) K4.5 B D (except D9) रथ° (for रण°). — c) K4 B D (except D3.4.7.9.10) T1 Ca. d अमर्षणं (for दुर्म°). G3.5 °सेनं (for °वेगं). — After 14c, D10 ins.:

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,

which is followed by 13d. — d) D2 (before corr.). 3.4.8 गदायुद्धं (for तदा युद्धं). For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °नुतप्स्यत्. — After 14, N (K2.3 missing) ins.:

312* सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं
　स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् ।
घ्नन्तं चमूमन्तकसंनिकाशं
　तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-
　न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भां-
　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

[(L. 1) K1 भीमवेगं. — (L. 2) K1 Dn1 Ds D1.3.10 Ca. d स्वालक्षण्यं; K4 शालस्कंधं; K5 अलक्ष्यसे; B3 D2–4 सुलक्षणं; D9 स्वरक्षणं; Cs स्वलक्षणं; Cn स्वालक्षणं (as above). — (L. 3) K1 D9 दिव्यास्त्रयुक्तम्; K5 D2 द्विपचमूम् (for घ्नन्तं चमूम्). D3–5.8 °वेशं (for °काशं). — (L. 4) K4 D3 अभि°; Ca. d अति° (as above). D1 वचनं सोभिमानी. — (L. 7) Dn2 D3.4 अंभो यथा (for कुंभैरिव). K1.5 D1.2.9 कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्वमंतः. Ca. d. s cite भिन्नकुंभान्वमतः. — (L. 8) K1 D2 °राष्ट्रोनुतप्स्य(D2 °प्स्ये)त्; D1 °राष्ट्रानतप्स्यत्.]

15 D3.4 M (except M1) om. (hapl.) 15; T2 reads 15ab in marg. — a) K1.4 Ds2 D1.3.9 G5 गा इव सं(Ds2 D3 G5 om. सं)प्रविश्य; K5 नागमिव प्रविश्य; T1 G1.2 गा इव च (G2 च इव) प्र°; G3 गज इव संप्र°; G4 गोसमूहं प्र°. Ca. d. s cite गावः. — b) K1.4.5 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्; T2 कौरवाजान्; M1 कौरवेयान् (for भीमरूपो). — d) For S cf. v.l. 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य). D1 °राष्ट्रो न त°; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

16 G3 (hapl.) om. 16–17. — a) Dn1 सदा भये; D7 महाहवे; S (G3 om.) महाबलो (for महाभये). — b) B3 शत्रुगणाव°; D1 शत्रुसंघाव°; D2 शत्रुबलान्प्र°; T1 G1 धार्तराष्ट्राव° (T1 शत्रुबलाव° also, as in text). — c) K4 प्रतियोत्स्यन्; K5 B D (except D1.9) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्). — d) K4 D2–4 S (G3 om.) विनिघ्नन्; D1 विमृद्नन्; Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्).

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १७
तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८
हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९
उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन
*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २०
सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१
त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

---

17 G_8 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) K_1 D_9 सैक्येनानेकान्; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.10}$ शैक्येन नागान्; K_5 शाक्यानेकान्; D_1 सैन्येन कायान्; D_2 सैवेनिकायान्; $D_{2m.7}$ शैक्येन कायान्; D_8 शैक्ष्येण नागाः; T_2 सैन्यान्यनेकानि (for सैन्याननेकान्). Ca.d.s cite शैक्येन. T_2 अभितो (for तरसा). K_5 विमर्दयन्; B $D_{2.5.6.10}$ Cn विगृह्णन्; $D_{3.4}$ अवगृह्णन्; D_7 $M_{1-3.5}$ प्रमृद्गन्; T $G_{1.2.4}$ विनिघ्नन्; M_4 अवमृद्गन्; Cnp विमृद्गन् (as in text). — [b]) B (except B_8) D_{10} छेत्ता; T_2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता). — [c]) S (G_8 om.) छिन्नं (for छिन्दन्). K_1 D_9 अवसृष्टं; B_8 D_1 वीरः; D_2 T_2 G_1 M सृष्टं; D_{10} अतिशूरः; T_1 घुष्टं; $G_{2.5}$ घृष्टं; G_4 अवघुष्टं (for शूरः). — [d]) For S cf. v.l. 12. Ds °राष्ट्रान्वतप्स्यत्; D_1 as in S; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

18 K_4 om. 18; K_5 (hapl.) om. 18–19. — [a]) G_2 ज्वलितेन; Cs ज्वलनेन (as in text). — [b]) T_2 $G_{1.2}$ यदा (for यथा). B (except B_8) धार्तराष्ट्राः; Dn_1 Ds $D_{2.5-8.10}$ °ष्ट्रान्; D_1 °ष्ट्रं. T G_4 M समीक्षेत्. — [c]) T सर्वं (for पक्वं). — [d]) D_9 Cs °सक्तं; M (except M_1) °षिक्तं; Ca.d °सिक्तं (as in text).

19 K_8 om. 19 (cf. v.l. 18). — [a]) D_2 विकलं वै; $D_{3.4}$ विपुलं; D_7 विह्वलं वै (for विमुखं). D_7 तृषार्तं (for भया°). — [b]) D_9 S नष्टयोधं (T_2 °धैर्यं; G_1 M_{2-5} °यौधं); Ca.d धृष्टयोधं; Cs as in text. — [c]) D_1 S अस्त्रार्चिषा; $D_{3.4}$ अस्त्राग्निना (for शस्त्रा°). T_2 °सेनस्य; M (except M_2) °सेनाग्नि- (for °सेनेन). — [d]) For S cf. v.l. 12. T_1 G_1 युद्धं तदा (by transp.). D_1 as in S; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 19, M_2 reads 22[ab] (for the first time), *repeating* it in its proper place; $M_{3.5}$ on the other hand read adhy. 58 (om. some stanzas) after 19.

20 $D_{7.9}$ om. (hapl.) 20. — [a]) K_1 उपासंगानंतरं; K_4 Dn $D_{3.4}$ °संगेनाचरन्; K_5 B_4 D_{10} Cn °संगानाचरेद्; $B_{1-3.5}$ Ds $D_{5.6}$ Cs °संगानाचरन् ($B_{1.3.5}$ °रं); D_1 °संगानाहरन्; $D_{2.8}$ °संगादाहरन्; G_8 °संगान्दुर्धरं; G_4 M_5 °संगादुर्धरं (M_5 °रन्) (for °सङ्गादुद्धरन्). Ca cites उपासंगान्. K_4 दक्षिणेषु; Ca.s as in text. — [b]) K_1 D_8 पारं गंता; K_4 $B_{1-3.5}$ Dn Ds D_{1-4} M_1 परंशतान्; K_5 परसेनां; B_4 $D_{5.6.10}$ Cn वरांगानां; T स्वरं शरं; G_1 वरं शरं; G_2 M_{2-5} परं शतं; G_8 परान्शरान्; G_4 परं शरं; G_5 परः शतं (for *परःशतान्). G_2 क्षिप्रयोधी. — [c]) B_8 D_{2-4} $G_{3.4}$ M_1 (*inf. lin.* as in text) यथा. $B_{1.2.4.5}$ $G_{1.2}$ रथ्याग्र्यौ; Dn_1 D_{5-6} °ग्र्यान् (for °ग्र्यो). D_1 नकुलः; T_1 $G_{3.4}$ रथिनां (for रथिनः). K_1 प्रजेता; B_8 T G_{3-5} प्रणेता; D_5 Ca.d प्रवेता; M_1 प्रचिन्वन् (*inf. lin.* प्रवेप्ता); Cs प्रचेता (as in text). — [d]) For S cf. v.l. 12. D_1 as in S; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

21 [a]) B_8 दुःखान्वितो (for सुखोचितो). — [b]) K_2 सुदीर्घ- (for दीर्घं). D_1 अशीत; Cd आशेत; Ca.s अशेत (as in text). — [c]) $K_{4.5}$ B D (except $D_{2-4.7}$). उग्र(B_8 आव)मन्विषं; T_1 G_5 आचरेद्यः (G_5 °रेद्यत्); G_1 M_1 (*inf. lin.*) आचरेद्यदा; $G_{2.4}$ आचरेन्भृशं; M_8 स्वनैः; M_5 आस्वनेन (for श्वसन्भृशं). — [d]) For S cf. v.l. 12. K_5 °राष्ट्रान्वतप्यत्; D_1 as in S.

22 T_1 G_1 read 22–23 after 28; T_2 $G_{2.4}$ M_1, after 29; G_5, after 27! — [a]) T_1 $G_{1.3.5}$ पांडवा° (for पार्थिवा°). — [b]) K_1 D_9 समानीता; M_2 °दिष्टान्; $M_{3.5}$ °विष्टा (for °दिष्टा). $K_{4.5}$ (*inf. lin.*) B D (except $D_{1.7.9}$) सूत; T_2 योधाः; G_8 शूराः; M_2 धीमान्; M_{3-5}

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो
द्रष्टा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
शिशून्कृतास्त्रानशि[illegible]प्रकाशा-
न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्य[illegible] ॥ २३
यदा गताद्वाहम[illegible]जनाक्षं
[illegible]वणतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २४
महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्र[illegible] ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५
ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धा[illegible]ले क्षिप्रकारी
क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
यदा द्रष्टा [illegible]-
ञ्छूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशी[illegible]विषानिवायत-
स्तदा युद्धं धा[illegible] ॥ २७
यदाभिमन्युः [illegible]घाती
शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् । C. 5. 1840 B. 5. 48. 32 K. 5. 48. 32

धीराः (for वीराः). — c) K4 रथैः शुद्धैः; D1.2 रथैश्चित्रैः; S रथैरश्वैः (G1 रथैः सुतान्; G5 यदा रथैः). Dn2 D5 सैन्यमध्ये द्रवंतो; D1 G5 °द्रवते; G1 सम्यगभिद्र°; G3 °द्रवंति. — d) K5 अत्यंतं; D1 तदा (for पश्चात्). D8 तप्स्यति; G1 तप्यते. T1 G1.5 मंदबुद्धिः (for धार्तराष्ट्रः).

23 For sequence of T G1.2.4.5 M1, cf. v.l. 22. — a) T2 शूरान्कृतास्त्रान्. G3 शिशुप्रकाशानशिशुप्रकामान्. — b) K1 D9 T2 पंच वीरान्. — c) K1 D1.2.9 T2 G3 त्यक्तप्राणान्. K1.5 D1.2.8 कैकयान्; K4 B Dn D5 D3.5–7.10 कौरवान् (for केकयान्). D4 कौरवाणां द्रवंतः; G3 केकयान्प्राद्रवंतः. Cs cites आद्रवंतः. — d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

24 G3 (hapl.) om. 24–27. — a) K5 गतोत्साहम्; D2 कृतोद्वाहम्. D1 यदा क्रुद्धेद्वाहनकूजनार्थं; T G1.2 M1 यदा (G1.2 °था) शक्रो दानवानां जया(T2 वधा)र्थं; G4 यदा वीरोद्वाहविक्रअनार्थं; G5 यथा शक्रो दानवनाशनार्थं; M2–5 यदा शरोद्वाहविकूजनाक्षं. Ca.d cite गतोद्वाहं and अकूजनाक्षं (as in text). Cs गतोद्वाहः अकूजनाक्षः. — b) S उत्तमाश्वैः (M2–5 °श्वं); Ca.d आततायी (as in text). G4 सुयुक्तमश्वैः शबलैर्हयोत्तमैः. — c) Dn क्षांतैर्युक्तं; D1.2 क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं). Ca.d cite क्षांतैः; Cn.s.ap दांतैः (as in text). — d) K1 D2.8.9 G3 क्षेप्स्यति; D1 छेत्स्यति; G4 क्षिप्यते (for क्षेप्स्यते).

25 G3 om. 25 (cf. v.l. 24). T G1.4.5 M1 transp. 25 and 26. — a) D10 M1 °रणे; T G (G3 om.) °हवे (for °भये). K1 D8.9 संप्रवृद्धे. — b) Dn2 D5 विवर्तमाने; T2 निर्वर्तमानं; G2.4 M (except M2) निवर्तमानं; Ca.d.s as in text. M (except M1) समये (for °रे). — c) K1 D8.9 M2–5 Cd.s पूर्वां दिशं; K5 B3.4 Dn D5 D3.4.7.10 T G (G3 om.) M1 सर्वां दिशः. Ca cites पूर्वां. K4 D5.6 संतपंतं. — d) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 24). T G1.4.5 M1 transp. 25 and 26. — a) K4 B D (except Ds2 D1.2.8) Cap °निषेवो; Ca.d °निषेधो (as in text). M1 सत्ववेदी (for सत्यवादी). — b) D7 M2.5 सत्य°; M4 सत्व° (for सर्व°). — c) K1 D5 D8 Cs गांधारम्. K1.4 Dn D5 D2–6.8 अच्छेन्; T2 आरात्; G2 M3.4 आच्छेत्; all comm. आच्छेन् (as in text). D1 गांधारिगर्भं; D9 गांधारार्थः (for गान्धारिमार्छेन्). A few MSS. तुमले. — d) B3 राजन्; D2 शूरान्; D8 जनः; T2 राज्ञां; Ca.d जनान् (as in text). S (G3 om.) सपत्नान् (for तरस्वी).

27 G3 om. 27 (cf. v.l. 24). G1 reads 27 after 32; G5, after 28. — b) T दृढ-; G1.4 M2–5 अथ; G2 धृत-; M1 ऋजु- (for रथ-). — c) D2 क्रोध° (for घोर°). T2 इह (for इव). K1 आयतान्; D2 आपतन्; S (except M2; G3 om.) आगतान्; Ca.d.s आयतः (as in text). — d) For S cf. v.l. 12. K5 °राष्ट्रानतस्यात्; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 27, G5 reads 22–23.

28 D10 G1.5 transp. 28 and 29. — a) T2 °हंता G2.3 °हारी (for °घाती). — b) T2 प्रहर्षन्; G5 अतिवर्षन् (for अभिव°). — d) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 28, T1 G1 read 22–23, while G5 reads 27.

C. 5. 1840 B. 5. 48. 32 K. 5. 48. 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-
ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३५

---

29 K_5 (hapl.) om. 29. D_{10} $G_{1.5}$ transp. 28 and 29; Dn_2 D_8 transp. 29 and 30. — b) K_4 B (except B_8) Dn Ds D_7 उत्पतंतं; D_6 आतपंतं; T_2 प्रसंतं (for आपतन्तम्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 29, T_2 $G_{2.4}$ M_1 read 27–28.

30 K_1 reads 30 in marg. more K_4 (hapl.) om. 30–31; G_2 (hapl.) om. 30. Dn_2 D_8 transp. 29 and 30. — a) $K_{1.5}$ $D_{9.10}$ °तमा; T_2 G_3 °रथा (for °तरा). — b) T G_1 $M_{2.4.5}$ सर्व-; G_{3-5} $M_{1.3}$ सर्प- (for सिंह-). In Malayālam, प and व are difficult to distinguish. — c) S (G_2 om.) °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_3 सैन्यान्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

31 K_4 om. 31 (cf. v.l. 30). G_3 transp. 31 and 32. — b) D_1 वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्). D_1 अनि°; D_2 G_4 परि°; $D_{3.4}$ अति° (for अभि°). — c) K_1 Ds $D_{5.6.8}$ G_3 द्रष्टारो; $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ M द्रष्टा (for द्रष्टारौ). K_1 $B_{2.4}$ Ds $D_{5.6.8}$ °राष्ट्राः ससैन्याः ($B_{2.4}$ $D_{5.6}$ °न्यान्); $D_{1.2}$ °राष्ट्रः स्वसैन्ये (D_2 °न्यैः); T_1 G M °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_3 सैन्याः) (for °राष्ट्रान्ससैन्यान्). T_2 यदा प्रसंतौ कुरुराजसैन्यं. — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

32 G_2 (hapl.) om. 32–33. G_3 transp. 31 and 32. — a) D_2 प्रछिंदन्; T_1 $G_{1.4}$ विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 32, G_1 reads 27.

33 G_2 om. 33 (cf. v.l. 32). D_2 (hapl.) om. 33. — a) K_1 D_9 G_4 °हंता (for °घाती). — b) K_4 Dn_1 D_{5-7} ममांतरे; K_5 (*inf. lin.*) Ds मदंतरे; B Dn_2 Cn ममत्तरे; D_1 रणांतरे; $D_{3.4}$ सहोत्तरः (see below); D_{10} महारणे; S (G_2 om.) कर्मांतरे (for मर्मान्तरे). ❀ Cn: सहोत्तर इति आधुनिकाः पठन्ति ।❀ K_5 प्रविष्टं; $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.3.4}$ $M_{1.5}$ प्रविष्टः; T_1 G_5 M_3 प्रवेष्टः (for प्रवेष्टा). — c) Catalectic! K_1 $D_{1.3.9}$ T_1 G_1 M_1 मत्स्यैश्च; $G_{3.4}$ मात्स्यैश्च; $M_{3.4}$ मात्स्यैः (for मत्स्यैः). K_1 $D_{8.9}$ सुनृशंसरूपैः. — d) For S cf. v.l. 12.

34 a) $K_{1.5}$ D_9 मत्स्यं; K_4 B Dn Ds $D_{2.5.8.10}$ मात्स्यं; D_1 च मात्स्यं; $D_{3.4}$ मत्स्यस्य; T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्). T_1 G_1 यदा श्रेष्ठं मात्स्यम् (for ज्येष्ठं मात्स्यानाम्). $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{2-4.7-10}$ अनृशंसार्यरूपं; $D_{5.6}$ अनृशंससमार्यरूपं (for अनृशंसरूपं). — b) Ds $G_{2.3}$ रथिनां (for °नं). — c) K_1 $D_{8.9}$ यदा द्रष्टारो; G_3 यद्दृष्ट्वा (for यदा द्रष्टा). D_1 S दंसितं पांडवार्थे (G_2 पांडवा दंसितार्थे); $D_{3.4}$ दंशितं पांडवार्थं. — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

35 S transp. 35 and 36. — a) D_7 प्रबर्हे (for प्रवीरे). S ह(T_1 G_1 ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे. — b) $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{5-7.9}$ स(D_7 श्रु)त्तमे शांतनूजे; D_1

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा द्रष्टा [illegible]जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१ C. 5. 1854 B. 5. 48. 46 K. 5. 48. 46

शंतनूजे महात्मनि; D8.4 शंतनोर्वै तनूजे; S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शंतनूजे). — c) B8 बाध°; T1 G1-8.5 M धर्ष°; G4 प्रहर्ष° (for धार°). — d) D9 पुरः सर्वे; G2 निःसंशयं; G8 न संशयं; G4.5 M (except M2) न संशयः (for असंशयं).

36 S transp. 35 and 36. — a) T1 G8.4 रथिनं (for °नः). G1.5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्). — b) D2 अनुयातो; D8.4 (m as in text) अभिजातो (for अभियाता). G4 अवरोधी; Ca.d वरूथी (as in text). G1.5 भीष्मस्य हंता परवीरापहारी. — c) K1 D8.9 T1 G1.5 अश्वैर् (for हयैर्). D1.5 एव मृद्नन्; D2 अवमर्दन्; T1 G1.5 अभिमृद्नन्. D7 T1 G1 रथौघं. — d) For S cf. v.l. 12. M अथो (for तदा). D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

37 a) K5 Dn1 Ds D2-4 G2 संजयानाम्. — b) D2 नादयंतं; D8 S वर्तमानं (for रोचमानम्). — c) D2 M3-5 शस्त्रं; Cs अस्त्रं (as in text). D8 ह्यस्मै; G5 तस्मै; Cs यस्मै (as in text). D8.4 दिव्यम्; S (except G8) घोरम् (for गुह्यम्). — d) S तप्स्य(G4 °प्य)ते.

38 D8 transp. 38 and 39. — b) K4.5 B Dn Ds D8-8.10 परामृद्नन्; D1 M2 परावपन्; G8 परांस्तपन्; G5 परापतन्; M1(*inf. lin.*).3-5 परान्वपन् (for पराभवन्). — c) K1 D1 G8 रथे (for रणे). T2 m अभिघाती; G5 अभिहंता; M3-5 अप(M4 *inf. lin.* अभि)याता. — d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

39 D8 transp. 38 and 39. — a) K1 D7 transp. मनीषी and मनस्वी. T1 G1.5 कृतास्त्रः (for मनस्वी). — b) K4 D5.6.9 G4 om. स. G8 यो (for स). Ds2 D8 मामकानां; Cs सोमकानां (as in text). — c) D1 M2 om. तं. T1 G M1.3-5 नः (G1 वः) (for तं). K1 D9 सहेयुः. — d) K4 ह्येषां; G3.4 एषां (for येषां). — After 39, D9 ins. 313*, omitting lines 3–4.

40 a) K1 D1 ब्रूयाश्च मा (D1 तं); K4 Dn Ds D3-6.8.10 Ca.s इदं च ब्रूया; K5 B D7 G8 ब्रूयाश्चै(K5 G3 °च्चै)नं (D7 °वं) (for ब्रूयाच्च मा). Cd cites इदं च ब्रूयात्. D2.9 T G (except G3) मां (for मा). K4.5 Dn Ds D1.3-8.10 Ca.d.s मा (D8 मां) (for प्र-). — b) K1 D9 T1 G (except G3.5) रणस्थं (for रथ°). — c) T1 G M वृ(G4 श्रृ)णुयां सात्यकिं वै (G1.5 वा; G3 च); T2 सात्यकिं कालकल्पं; Ca प्रवृणीमः सात्यकिं. Cd.s cite प्रवृणीम. — d) D2 °भये; T1 °भयं (for °बलं). — B Dn Ds D3-8.10 (marg.) ins. after 40: D9 (om. lines 3–4), after 39:

313* महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ।

41 K4 D8 om. 41. — a) D2 प्रवरो (for अधिपो). — D4 om. 41^b–42^a. — b) K5 अतिवर्षन्; T2 G1-4 अभिवर्षन्; G5 M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्). — c) K1 प्रच्छादयंस्तान्; T2 उत्सादयिष्यन्; G8 संछादयिष्यन्. G1.2 M3.4 °जालेन यौधान्; G8 °जालेन योन्तस्; G5 °जालैर्नैरौघान्. B Dn Ds D3.5-7.10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यान्. — d) For S cf. v.l. 12. D1.2 °राष्ट्रोनु(D1 °ष्ट्रो न)तप्स्ये(D2 °प्स्या)त्.

C. 5. 1855
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते य[illegible]ः
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्रे ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्य[illegible]वं सुयोधन-
स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्र[illegible] ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेष[illegible]ग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्य[illegible] ।
वि[illegible]यमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्स[illegible]भ्री द्विषतां संगमेषु ।

42 K5 D4 (cf. v.l. 41) om. 42a. — a) M न कुरुते (for कुरुते). — 42b = 43a. — c) Dn °सिंहस्य वै; G4 सिंहस्यैव. — d) K4.5 D (except D5 D1) Cs संचेष्टंते. K1.5 D7–10 अस्माद्र(K1.5 D8 °ग्र)णाग्रे; S तद्भयेन.

43 43a = 42b. — K5 om. from 43b up to 54a. — b) D2 G2 गिरिं. D1 संहरन्. S चापि (for सर्व-). — c) D2 शस्त्रे; M3–5 अस्त्रैः (for अस्त्रे). B3 शीघ्रहस्तो; D1.2 S चित्र(G3 शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो). — d) K1 D9 S अवभाति; D2 आविभाति.

44 K5 om. 44 (cf. v.l. 43). — a) K4 Dn D5.6.8.10 Cnp श्लक्ष्णः; Ca.d.n.s सूक्ष्मः (as in text). G3 M1.2 यावदस्य (for यादवस्य)! — b) K1(m as in text) आस्त्रेयाणां; Dn1 D9 अस्त्रैर्योगः; D1.2 शस्त्रे योगः; T1 G1.3.5 अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोगः; Cs अस्त्रे योगः (as in text). Ca.d cite योगः. S योभूत्; Ca.d.s भूयान् (as in text). — c) D7.9 G4 तथाविधं; Cs as in text. — d) D1.2 अभ्युपेतः; G4 तैरुपैति; Cs as in text.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 43). — c) D7 G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). K4 B Dn D5 D2–6.8.10 धार्तराष्ट्रः; D1 वा दुरात्मा; T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधनः). — d) = 46d. D3.4 अकृतात्मा: (for अकृतात्मा). G1.5 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्य[illegible].

46 K5 (cf. v.l. 43) D9 om. 46. — a) K4 Ds2 D3.4.8 T2 G2.3 M3–5 यथा (for यदा). G3 रथस्थं. D1.2.7 T2 मणिहेम° (by transp.); T1 G1.3 मेघसम°; G2–4 M मणिमेघ°. — b) D2 कपि° (for वानर°). G4 अग्र्यं (for उग्रम्). — c) G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D7 रथं; T1 रणं (for रणे). T1 संयुगं; T2 G4 संगतं (G4 °ते); G1–3.5 M1.2.4 संयुतं (for संयतं). K4 B Dn D5 D3–6.10 दृष्ट्वा समाप्यास्थितं केशवेन. — 46d = 45d.

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 43). — a) D5 T1 G1.3.5 °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — b) K1 D9 °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — c) T G M1 महाहवे (for °रणे). G5 यो (for मया). — d) K4 D1–6.8 गांडीवशब्दं; B3.4 Dn D5 D7.10 स गांडिवस्य (for गाण्डीवस्य). K1 S (except M3–5) श्रोष्यते.

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 43). — a) T G (except G5) यदा (for तदा). — b) K4 D2–6 S (except M3.4.5) तदा; Ca.d तप्ता (as in text). D1 संतप्स्यते (for तप्ता युद्धे). — c) T G1–3 M2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा). K4 B (except B3) Dn D5 D3–8.10 बाणवर्षा(D5 °भया)धकारे; D1 °वृतांधकारं; G3 °वर्षांधकारैः. — d) K1 D9 प्रसजंतं; Dn1 D1 प्रभज्यंते; S (except G4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं).

49 K5 om. 49 (cf. v.l. 43). — a) K1 D9 G5 उच्चर(G5 °लं)तीव विद्युत्; K4 B Dn D5 D3–8.10 उच्च(Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९

यदा द्रष्टा ज्या[illegible]णसंघा-
न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०

यदा मन्दः परबाणान्विसृष्टा-
न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२

यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३

पदातिसंघान्रथसंघान्समन्ता-
द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः । C. 5. 1868 B. 5. 48. 60 K. 5. 48. 60

°ख)रतः सुभीमान्; T1 G3 उच्चरंती च विद्युत्. — After 49^{a}, K4 B D (except D1.2.9) ins.:

314* विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्,

and om. 49^{d}. — ^{b}) K1 D9 सुशीघ्रगान्; K4 B Dn Ds D3–8.10 सहस्रघ्नान्; T1 उत्साहघ्नो; T2 उत्साहघ्नान्; G1.3.5 उत्साहघ्नी; G2 M3–5 उत्साहाग्निर्; G4 सा शिंजिनी; M1.2 गांडीवाग्निर् (for सहस्रघ्नी). K4 Dn1 द्विषतः (for °तां). K1 D9 मामकेषून्; K4 B Dn Ds D1–8.10 संगरेषु (for संगमेषु). — ^{c}) T2 G3.4 वर्मभिदो. K1 D1.2.9 दहन्परान्; K4 B Dn Ds D3–8 सुपुंखान्; D10 बहून्शरान्; T2 वमेच्छरान्; G3 परांछरान्; M2 न मत्परान्; M3–5 नमच्छरान् (for वमेच्छरान्). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. K4 B Dn Ds D3–8.10, which ins. 314* after 49^{a}, om. 49^{d}. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 43). — ^{a}) G5 रण° (for ज्या°). — ^{b}) K4 B D (except D1.9) G3 आपततः (for पततः). — ^{c}) K4 B2.5 Dn Ds D3–8.10 हयान्गजान्; D2 B1.3.4 गजान्हयान् (for नागान्हयान्). S रथिनः (for वर्मिणः). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. G2 om. 50^{d}. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

51 K5 om. 51 (cf. v.l. 43); D3.4 om. 51–52. — ^{a}) D2 द्रष्टा (for मन्दः), and परं (for पर-). — ^{b}) S महेषुभिः (for ममेषुभिः). K4 B D5.6.8 क्रिय°; Ds2 D7 G3.4 M2 ह्रीय° (for ह्रिय°). — ^{c}) K1 तिर्यक् द्विधा; K4 B Dn2 D5–8.10 तिर्यग्विध्यत् (K4 °ध्यन्); Dn1 तिर्यग्विध्य; Ds D2.9 G4 तिर्यग्विधा; D1 T2 G2.3.5 M (except M1) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्धान्). Dn1 M3.4 छिंद्य°; T1 भिद्य° (for छिद्य°). K1 D7.9 क्षुराग्रैः; K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8.10 पृषत्कैः; G2 क्षुधैश्च; G4 M क्षुरैश्च (for क्षुरप्रैः). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

52 K5 D3.4 om. 52 (cf. v.l. 43, 51). K1 transp. 52 and 53. — ^{a}) K1 गांडिवविप्रयुक्ताः; Ds मद्भुजविप्रकीर्णाः; D5.8 °विप्रयुक्ताः; D9 गांडिव°. S om. मद्-. — ^{b}) D1.2 महानगा°; G5 महीधरा° (for महीरुहा°). — ^{c}) K4 B Dn2 Ds D5–7.9.10 Ca.d.n प्रचेतारः; G5 प्राप्तोत्तराः (for प्रच्छेत्तारः). K1 D9 स्रोत्तमांगानि; T G M1 चोत्त°; M3–5 सोत्त° (for उत्तमा°). K1 D9 नृणां (for यूनां). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्यात्.

53 K5 om. 53 (cf. v.l. 43). K1 transp. 52 and 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) D2 पततः स्यंदनेन; S धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — D4 om. 53^{bcd} and line 1 of 315*. — ^{b}) D8 महागजस्थाश्वगतान्. T G1.3–5 च हृतान्; G2 M च हतान् (M2 om. च) (for अश्वगतान्). B1.2.4.5 Dn D4.8 सुयोधनान्; B3 Ds सुयोधान्; D5.6 S स्वयो(or °यौ)धान् (G3 °यूथान्) (for च योधान्). — ^{c}) K1.4 D1.2.5.6.8 T1 G (except G3) पतितान् (for पातितान्). K4 चापि; S एव (for चैव). M2 संघे (for रङ्गे). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 53, K1.4 B D (except D9; D2.3 marg. *sec. m.*; D4 om. line 1) ins.:

315* असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य
यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K5 om. 54^{a} (cf. v.l. 43). — ^{a}) K1 D9 यदाश्व° (for पदाति°). K4 D3.4 अ(D3.4 र)थ सैन्यसंघान् (for रथसंघान्समन्तात्). D2 यदा रथान्गजसंघान्समंतात्; S यदा(T2 G3.4 °था)भिसार्याथ च (T2 °सार्यैव तु) सैन्यसंघान्.

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्वर्तयन्दस्युसंघान्समेता-
न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— ^{b}) D_{7} आयतेषु; T_{1} G_{4} M_{1} आगतेषु; T_{2} $G_{1-3.5}$ आहवेषु; $M_{3.4}$ अंततेषु: ; M_{5} अंतकेषु; Ca. d आततेषु: (as in text). — ^{d}) T_{1} G_{5} तप्स्यते.

55 D_{9} om. 55. — ^{a}) $K_{4.5}$ संपततो. — ^{b}) $K_{4.5}$ D_{10} रथव्रजान्; D_{1} रथध्वजं; D_{2} रजध्वस्तं; G_{1} रजाध्वजं; M_{2} रजोध्वगं; Cs रजोध्वस्तं (as in text). K_{5} पांडवेन; Ds $D_{5.6}$ गांडीविना; Ca गांडिवेन (as in text). K_{1} अवकृत्तान्; K_{5} उपकृत्तान्; B Dn Ds $D_{5-8.10}$ Cn प्रकृत्तं (Dn_{1} अप्रवृत्तं); D_{1} अपकृंतं; T_{1} $G_{1.5}$ अथ कृत्तं; $G_{3.4}$ M (except M_{4}) अवकृतं; Ca. d. s अपकृत्तम् (as in text). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2}$ M (except M_{1}) तुमुलं (K_{1} °ले); Ca स्वबलं (as in text). $K_{1.4.5}$ $D_{1.2}$ °गाढं; T_{2} °मूढः (for °मूढं). — ^{d}) K_{5} तदा पश्चात्तप्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्य(T_{2} M_{5} °प्स्ये)त्.

56 ^{a}) K_{5} कांदिशीकं; D_{1} केचिद्भूतं; Ca. d कांदिग्भूते. Ds विसर्गं (for °संज्ञं). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ हतप्रवीराश्च नरें°; B_{3} हताप्रवीराश्वनरें°; Dn_{1} हतांश्च वीरांश्च नरें°; $D_{3.4}$ रथाश्ववीराग्र्यनरें°; D_{6} हतस्ववीराग्र्यनरें°; S हताश्वनागेंद्र-पदातिस्यंदनं.

57 ^{a}) T_{1} मया स्वैरं; G_{3} आर्तस्वनं. — ^{b}) T_{1} $G_{1.5}$ M_{1} विशीर्ण-; M_{2-5} प्रकीर्ण- (for विकीर्ण-). Ca. d cite विकीर्ण. B_{2} °सकथं; G_{1} °संकुलं (for °संघम्). — ^{c}) S कालस्य वै; Ca. d प्रजापतेः (as in text). K_{5} $B_{1.4.5}$ Dn_{2} $D_{3-6.10}$ M_{2} यथार्थनि°; B_{3} यथार्हनिश्चितं; D_{1} G_{3} -पथावनि- (G_{3} °ति)ष्ठितं; D_{2} यथापि नष्टं; D_{7} यथार्थतिष्ठतं; T_{1} G_{1} यथातिनि°; T_{2} $G_{2.4}$ $M_{1.3-5}$ यथा च नि°; G_{5} यथातिनिष्ठुरं. — ^{d}) K_{1} B_{3} T_{2} तदा द्रष्टा; D_{9} द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा). B D (except $D_{1.7.9}$) T_{2} G_{4} तप्स्यति. $K_{1.5}$ B_{3} Ds $D_{1.2.7-10}$ मंदचेताः; K_{4} D_{6} मूढचेताः (for मन्दबुद्धिः). T_{1} $G_{1.5}$ तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्.

58 ^{a}) B_{2} D_{7} G_{4} M_{2} यथा (for यदा). D_{1} G_{5} रथं (for रथे). D_{6} G_{4} गांडीवं. — ^{b}) B_{3} हयं (for हयान्). — After 58^{ab}, K_{5} ins. a variant of 47:

316* यदा मूर्ध्नां मूलनिःशेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
दोधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवनादं श्रोष्यते मन्दबुद्धिः ।

— ^{c}) G M_{1} शंखं (for मां च). — ^{d}) K_{5} B $D_{5-7.10}$ T $G_{1.4.5}$ M_{1} दृष्ट्वा; $D_{3.4}$ द्रष्टारो (for द्रष्टा). T_{1} G_{4} अतप्स्यत् (for युद्धे). $D_{3.4}$ धार्तराष्ट्राः. K_{1} D_{9} समंतात्; Dn Ds D_{7} अन्वतप्स्यत्; D_{1} समेतं; D_{2} अनुतप्स्येत्; $D_{3.4}$ समेताः; T_{2} समेत्य (for समेतान्).

59 ^{a}) G_{3} उद्वर्तयिष्यन्; Ca. d as in text. $D_{3.4}$ अश्व°; Ca. s दस्यु° (as in text). Cd cites दस्यून्. $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.7.9}$ Ca परेषां (for समेतान्). — ^{b}) S प्र(M_{3-5} प्रा)वर्तयिष्यन्; Cs प्रवर्तयन् (as in text). B_{2} युगपद्वै युगांतं; D_{1} तद्युगपद्युगांतं; S युगपद्युगांतं; Ca. d युगमन्यद्युगान्ते (as in text). Cs cites युगांतं. — ^{d}) T_{1} असौ तप्स्यति; T_{2} G_{3} M अथो तप्स्यन् (T_{2} °प्स्येत्; G_{3} M_{2} °प्स्यत्; M_{5} °प्स्यात्); $G_{1.2.5}$ असौ तप्स्यन्; G_{4} तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता). Ca. d cite तप्ता. Dn_{1} Ds $D_{5.6.8}$ धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; $D_{3.4}$ S (except T_{1}) धृतराष्ट्रस्य (G_{3} om. स्य) पुत्रः.

60 ^{a}) K_{5} D_{7} T_{2} M सह भ्रात्रा (K_{5} °त्रा वै); B Dn

पर्यस्तान्ते विहिते वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-
द्विप्रः प्राचाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६३
अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
न्सेन्द्रान्देवान्माधवे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
न्न चापि किंचित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानामृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य । C. 5. 1881 B. 5. 48. 74 K. 5. 46. 74

Ds D2–6.8 सभ्राता वै (D2 om. वै) (for सहभ्राता). K4 स सहसैन्यैः सपुत्रैः; K5 B D (except D9) S (except T2 G4) सहसैन्यः सभृत्यो (K5 D2.7.10 T1 G1–3.5 M सपुत्रो). — b) T G1–3 M °तेजाः; G5 °वीर्यः (for °चेताः). — c) K1 D8 निहितो; K4 B1.2.4.5 Dn2 D3–6.9.10 निहतो; B3 Dn1 Ds Ca विहतो; D2 विहितो (for विहिते). G2 om. विहिते. K5 वेपमानश्च; T G1.5 वेपमानः कृतघ्नः (for विहिते वेपमानः). — d) D1.2.7 तप्स्यते.

61 a) K5 मे; M (except M1) मा (for मां). G5 °जप्यः (for °जप्यं). — K5 om. 61bcd. — b) Dn1 T1 G1.5 M (except M1) मनोज्ञः. — c) D2 तं; D3.4 तत् (for ते).

62 a) T2 वरुणो (for वा ते). K4 B3 Ds D5.8 Ca हरिमान् (Ds2 °मत्); D1.2 हरिभिर्; T2 G3.4 हरिर्वा (for हरिवान्). K5 D3.4.10 इंद्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात्. — b) K5 हर्षोत्पातु; D3.4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु). T2 G4.5 M3–5 om. अरीन्! G3 विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्).

63 c) T1 G1 धर्म-; G2 वै (for मे). — d) D2 मन्यध्वं (for मन्ये चैतद्). K1.4.5 D1.7.9 S चाहं (for चैतद्). K1.4 सहितं; K5 D7.9 सहितो; D1.2 संमतं; T1 G1 विदितो; T2 विहिते; G2 विहितो; G4 परमं; Cd संहितं (for विहितं). G4 दैवतं (for दैवतैर्). K1.5 D7.9 च; K4 तैः; D1.2 मां (for मे).

64 b) S बलं (for जयं). G5 °रक्षेत् (for °नन्देत्). — c) Dn D10 एवं (for ध्रुवं). K1 B3 Dn2 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्). — d) D6 सहेंद्र-; G3 सर्वान् (for सेन्द्रान्).

65 a) K4 उत्तितीर्षुः. — b) Ds2 महोदयं; T1 G2.4 महानिधिं; Ca.d.s महोदधिं (as in text). — c) K1 S ओज°; K5 D10 ऊर्जे° (for तेज°). M1 -वीरं (for -शूरं). — 65d = 67d.

66 a) B Dn Ds D10 G2–4 इच्छेत्तु (for इच्छेत). T2 इच्छेत यः पाणितलेन भेत्तुं. — c) B3 सहसा (for सनखो). K1 D2 T2 G2.4 विशीर्यते; Ds D5.6.8 विदीर्येत्. — d) Dn1 वापि (for चापि). D1.7 च (for तु). G4 transp. स and तु.

67 b) K1 D3.4 S transp. चन्द्रं and सूर्यं. K1 D3.4 निवारयीत; K4 B °रयेच्च; Dn2 D5.6 °रयेत्तत्; T2 निपातयेच्च; G M निपातये(G5 °यी)त. — c) D9 हरेच्च देवादमृतं प्रसह्य. — d) = 65d. D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो).

68 a) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 °म्); K5 T G3.4 भोज्यान् (for भोज्याम्). — b) T1 G2–4 उत्सार्य (for उत्साद्य). K1.4.5 B D (except D1) राज्ञः (for राज्ञां). K1 D9 विषयं वै; B Dn Ds D2–8.10 समरे (for

C. 5. 1871 B. 5. 48. 74 K. 5. 48. 74

उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषयं). T2 G2.4 प्रगृह्य (for °सह्य). — D4 om. from प्रसह्य up to नग्नजितः (in 69b).

69 D4 om. up to नग्नजितः in 69b (cf. v.l. 68). — a) D8 स्वयं; D1 अथो (for अयं). Dn1 D1 S गांधारीं (D1 G3.4 °रिं); D8 °राः (for °रान्). S (T2 marg.) यशसा (T2 orig. च वशां) (for तरसा). K5 संप्रसह्य; Dn1 स मंथ्य; D1 प्रमथ्य; S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य). — b) G3 समृद्धान् (for समग्रान्). — c) D1 युद्धे; D3.4 बध्वा; Ca.d.s बद्धं (as in text). D2 विनदन्; D9 T2 G2.4 M निनदंतं; G3 निनदं (for विनदन्तं). D1 G3 M (except M2) प्रगृह्य (D1m M1.4 [both latter *inf. lin.*] प्रसह्य as in text); D2 अश्वमध्यं. — d) K1 D9 सुदर्शनं यं; K4.5 Dn1 D8 D1.5.6.8 G5 Ca.d.n.s सुदर्शनं; B2 Dn2 D10 सुदर्शनं वै; D2 यशस्यार्थे (for सुदर्शनीयं). K1 D2.7 S (except T2 M1.2) ललाम; Ca.d.s as in text.

70 a) K1.4 D2.3.9 Cnp कपाटे निजघान; K5 कंठे नि°; Dn D5-8.10 कपाटेन जघान; G3 कवाटेन जघान. Ca.d.s cite कपाटे. T1 G1.5 पौंड्रान्; T2 G2-4 M पांड्यान् (for पाण्ड्यं). — b) Dn1 D2 कलिंगं. K4 दंतकूले; Dn1 D5 °कूटे; D1 सकुरून्; D2 G1.4 दंतवक्रं; T G2.3.5 दंतवक्रे; M1 (*inf. lin.*).3.4 °क्रूरे (M1 orig. °वक्त्रे); all comm. दन्तकूरे (as in text). — c) K4.5 D1-7 Ca.d.n अनाथा (for विनाथा). — d) M (except M3) सा वाराणसी (for वारा°).

71 a) K4 D2 यं वै; B (except B2) Dn D3-8.10 T2 G2.3.5 अयं स्म (T2 G5 om. स्म); T1 G1 यस्मिन् (for यं स्म). K5 योस्माद्युद्धे; D1 योस्मद्युद्धे; M (except M1) यं लोकोयं (for यं स्म युद्धे). D2 [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्). T G1.4 अजय्यं. — b) K4.5 B D (except D9) तमेक° (for एक°). — G2 (hapl.) om. 71c-73b. — c) K4.5 B Dn1 D8 D5.6.8.10 T1 G5 वेगेनैव; D1.2.7 बलेन; D9 T2 G1.3.4 M वेगेन (for वेगेनेव). Cn cites वेगेन. S (G2 om.) अभिहत्येव (M2 °त्यैव; M4 °त्यप-); Ca.d.s अभिहत्य (as in text). K4 कुंभे; Dn1 कुंभं; D2 Ca.d जंभं; S (G2 om.) कुं(T2 शुं)भः; Cn.s जम्भः (as in text). — 71d = 78e.

72 G2 om. 72 (cf. v.l. 71). — a) B3 Dn1 D1.3-8 S (except M1.2; G2 om.) ततः; Cnp तथा (as in text). T1 G1.5 हत्वा (T2 अहितं) मातुलं तं (for उग्रसेनस्य सुतं). K1.4 B2.3 D (except D1) सुदुष्टं; K5 च कंसं (for प्रदुष्टं). — b) D32 अस्य° (for मध्य°). B Dn D8 D1.3-6.8.10 सभास्थं; D2 सहायं; G3 नृपं तं (for तपन्तम्). — c) G1 अपादयत्; M4 (*inf. lin.* as in text) अवादयत् (for अपातयत्). — d) T1 G1 M1 अददात् (for ददौ). M2-5 om. च.

73 G2 om. 73ab (cf. v.l. 71). — a) D1.2 पात° (for योध°). — b) D1 साल्वराज्ञः; S (G2 om.) साल्व°; Cs शाल्व° (as in text). — c) D1.2 सौभद्वारे. G5 M2 शतघ्नीः. — d) T2 प्रसहेत (for विष°).

74 b) K1 D9 घोरं पुरम्; K4 D1 T2 पुरं सुघोरम्; M2 पुरा घोरम्. D2 स्वसुराणां. D5 प्रसह्य; T1 G1.3 अप्रधृष्यं; T2 G2.4.5 M अधृष्यं (for असह्यम्). — d) G5 दित्या (for अदित्या), and शुभे (for शुभे).

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवा[illegible]यम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धि[illegible] वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
र्वातेनेव मथितः [illegible] ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१ C. 5. 1804 B. 5. 48. 87 K. 5. 46. 87

---

75 a) B3 नैनं (for न तं). B Dn Ds D3–6. 8. 10 शेकुः; D1 सोढुं; D2 सेहुः; G3 शेकिरे (for सेहिरे). — b) K4 D9 ते (D9 वै) शरणाय भीता; B Dn Ds D3–6. 8. 10 युधि मृत्योरभीताः (for आहरणाय भीताः). — c) K5 B D (except D1. 2. 7. 9) तं (for ते). — D1 (hapl.) om. 75d–76a. — d) K4 D3. 4 उग्रं (for अस्त्रं). K1. 4. 5 Ds D2–4. 7. 9 M3. 5 अपार° (for अवार°).

76 D1 om. 76a (cf. v.l. 75). — b) D1 [अ]प्ययोजयन् (for न्ययोजयन्). — d) S (except G5) ऐश्वर्यं वा; Ca. d. s ऐश्वर्यवान् (as in text).

77 a) Ds D7. 8 Ca. d. s निम्लोचने (Cap निर्मोचने as in text). D1 षट् सहस्रं. B3 दृष्ट्वा; D1 विदित्वा (for हत्वा). — b) D1 तु (for सं-). B3 क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्). — c) K4 Dn Ds मुरुं (for मुरं). K5 T2 G5 ओघ(T2 उप)राक्षसान्; B (except B3) D (except D1. 9) G4 ओघरक्षो (for ओघराक्षसं). — d) K1 Ds D7. 9 [illegible]; M3 निर्मोचनान् (for निर्मोचनं). K1 हति- (sic); K5 ह्रति-; Dn1 वा; D1. 9 चाभि- (for चापि). D1 जघान; G1 मुमोच (for जगाम).

78 G1 (? hapl.) om. 78. — a) S (G1 om.) देवस्य (for तेनास्य). — b) G5 महाबलस्यातिबलेन विष्णोः. — c) = 71d. K1 शनैः (for शेते). T2 G2–4 M स्म (for स). — d) K1. 4. 5 B3 D1–4. 8. 9 उन्मथितः (for मथितः).

79 a) D5 तस्मात् (for कृष्णो). S शुभे (for ते). — b) K4 Dn Ds नरकं मुरुं; D1 नरकासुरं (for °कं मुरं). — c) B कृतो; D1 युतो (for वृतो). B2. 5 Dn Ds D5. 6. 8 G4 विद्वान् (for धीमान्). — d) K1 D9 अभ्या° (for प्रत्या°).

80 a) K4 B Dn Ds अस्मै (for तस्मै). B Dn Ds D2. 5. 6. 8. 10 G5 M2 वराणि. D3. 4 अददत्; D7 प्राददन्; D9 G5 M3–5 प्रददुः; T2 G2–4 M1 अददुः (for अददन्). D3. 4 देवी; G4 देव (for देवा). — M2 om. 80b–81b. — b) G2 देवं (for भीमं). K4. 5 B D (except D3. 4. 9. 10) कृतं रणे (by transp.); G2. 4 रणोद्धुतं. — d) K1 D8 वा चाप्सु च ते; K4. 5 B Dn Ds D2–7. 10 चाप्सु च ते; D1 वा चाप्सु गते; D9 वाभीप्सितस्ते; T1 G1. 3. 5 M (M2 om.) वाप्यप्सु चैव; G2. 4 (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव). T2 आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्.

81 M2 om. 81ab (cf. v.l. 80). — a) T2 अस्त्राणि (for श°). K4 D1. 2 G2 M3–5 गात्रेषु न (D1 च); K5 B Dn D3–7. 10 गात्रे न च; D8 G3–5 गात्राणि च (G3. 4 न) (for गात्रे च न). K1 D8. 9 वि-; D1 न (for ते). — b) K1 नित्यं स; K4 D2 नित्यं हि; K5 D3. 4. 9 नित्यं च; Cs इत्येव (as in text). K4 T2 तथा (for ततः). K4 D2 कृतास्त्रः (for °र्थः).

82 a) G3 तं चाप्यसह्यं (for तमसह्यं). — b) B D

C. 5. 1865
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३
नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४
धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये
यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५
अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६
ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७
न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D1) T1 विजेतुं (for बलेन). — c) K4.5 B D (except D1.2.9) सदा (for यदा). — d) T2 मां; Ca.d.s अस्मान् (as in text). T2 G4 निरीक्ष्य; Ca.d.s समीक्ष्य (as in text).

83 a) B8 पर्याप्तोयं; Ca.d.s पर्यागतं (as in text). — b) Cf. 102c. K1 D9 T2 G4 M यैर्; G2.3 Ca.d.s यन् (for यो). N (K2.3 om.) °सह्य (for °युज्य). Cs cites प्रसज्य. — c) Dn न हर्तुं; D1 हंतुं; G5 M2 कर्तुं; Ca.d.n.s हर्तुं (as in text). K4 B8 T1 G1.3.5 महत्वं; D1 समत्वं; D2 महार्थं; D3.4 च स त्वं; M ममस्वं; Ca.d.s ममत्वं (as in text). — d) G2 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G2 *repeats* 83 with the last pāda as in text). Ca.d.s cite almost all the words of this stanza.

84 b) K5 द्रोणाचार्यं; D2 °य वै; S °याथ (for °याथो). — c) G2 °बुद्धये (for °द्वन्द्विने). — d) D9 योत्स्याम्यहं तैः सर्वथा वै समस्तैः.

85 a) K4 अर्थं; B D (except D1.2.8) आप्तं; T1 G5 वास्त्रं; G1 चास्त्रं; G4 अथ (for अस्त्रं). B D (except D1.2.8) निधनं; T G4 निहतं; Ca.d नियतं (as in text). — b) G5 कौरवैर् (for पाण्डवैर्). K1.5 धर्मचारिभिः; B Dn Ds D3–6.8.10 m पापबुद्धिः (Ds2 न्यायबुद्धिः); D2.7.9.10 धर्मचारैः (for धर्मचारी). — c) K4 °गृहे; B8 °मूढैर्; D3.4 S °ग्लहैर्; Ca.d.s °ग्लहे (as in text). D6 om. from ग्लहे up to हि (in 86a). K1 D9 तैर् (for वै). S विजि(T जीवि)ताः सत्यसंधाः (M2–5 °धान्) (for निर्जिता वै नृशंसैः). Cs cites निर्जिताः. — d) K4.5 B Dn D2–5.7.8.10 संवत्सरान्वै; Ds2 G2.3 °त्सरा (for °त्सरान्). N (except D1.2.7; K2.3 missing; D6 om.) राज° (for पाण्डु°).

86 D6 om. 86a up to हि (cf. v.l. 85). — a) K1 D9 प्रवास्य; K5 अवास- (for अवाप्य). D1.2 विहरंत्यरण्ये; D7 व्यहरन्नरण्ये (for विहितं ह्यरण्ये). K4 B Dn Ds D3–5.8.10 वासः (Dn1 °चः) कृच्छ्रो (K4 °स्त्रो) विहित-श्चाप्यरण्ये. — b) G1 दीर्घकालं; G3 सुदीर्घकालं. Ds2 D2.7 चैवम्; G2 चैतम् (for चैकम्). K1 D1.9 °चर्यं; K4 B Dn Ds D3–6.8.10 °वर्षं; D7 °वीर्यं (for °चर्याम्). G4 दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्याः. — c) K4 Dn1 Ds D3–6.8.9 तेषां कस्मात्; K5 B8 Dn2 D7.10 ते हि क°; D1 तथ्ये क°; D2 तेद्य क°; T2 तर्हि क°; G (except G1) M ते ह्यस्माकं; Ca.d.s अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्). K5 B (except B8) D (except D1.2.8) Ca.d.s जीवतां (for जीवितं). — d) K4.5 B (except B8) D Cs नंदिष्यंते (D1 निर्दिष्यंति; D9 न निर्दिशंते); Ca.d नंदिष्यंति (for न मृष्यन्ते). Ds2 D1.2.7 Cs बल° (for पद°).

87 a) D6 T1 G1.5 युध्यमाना (for °मानान्). — b) K4 अथेंद्र°; K5 B D (except D1.3.4.7.9) महेंद्र° (for अपीन्द्र°). — c) S धर्मादधर्मस्तु (G3 °मेश्च; G5 °मोस्तु) भवेद्गरीयान्. — d) K4.5 B Dn Ds D3–10 ततो; D2 नित्यं (for इति). D9 अध्रुवं; G1.5 M ध्रुवन् (for ध्रुवं). K4.5 B Dn Ds D2–9 Ca.d च; D10 तु (for the second न). Ca cites सुकृतं.

88 D1 om. 88ab and transp. 88cd and 89ab.

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तत्रापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ९१
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय । C. 5 1907 B. 5. 48 100 K. 5. 48 100

— a) K4.5 B (except B3) Dn2 Ds D2–4.10 S न चेदिदं (G3 न चेवेदं); Ca.d.s न चेदिमं (as in text). K5 B Dn Ds D10 पौरुषं; T G1.2.5 M2–4 पुरुषे; G3.4 पुरुषैः; Cn पुरुषः; Ca.s पुरुषं (as in text). D7 °बंधनं; T G1.2.4 M (M1 *inf. lin.*) °बंधं; G3 °बद्धान्; G5 °बंधे; Cn °बद्धः; Ca.d.s °बद्धं (as in text). — b) G5 बलेन; Ca.d.s विशिष्टान् (as in text). D1 न विद्यते पुरुषस्य सुकर्म.

89 D1 transp. 88^{cd} and 89^{ab} (cf. v.l. 88). — a) K5 नो; Ca.d.s न (as in text). B (except B3) Dn D10 नरेंद्र; Cd.s नरेषु (as in text). K4 बंधा; K5 बुद्धे; B D (except Dn2 D1.2.7.9) Ca वं(Ds1 व)ध्यं; G2–4 M बंधं; Cd.s बद्धं (as in text). T1 G1.5 पुरुषे कर्मबंधं (for कर्म नरेषु बद्धं). — b) K4 B D (except D1.2.7.8.9) न चेद्भवेत्सुकृतं नि(Ds °तान्नि)ष्फलं वा. Ca.d cite पुरुषस्य स्वकर्म; Cs cites the line as in text. — c) K4 D3.4 बुध्या; D1.2 Ca.d.s तत्र (for तत्त्व). K4.5 B D (except D1.2.8.10) G5 अभि- (for अपि). — d) Dn1 D7 G4.5 M1 साधु; G3 नूनं; Ca.d.s साधुः (as in text).

90 c) Cs युद्धं. K4 B Dn D3–6.8.10 यदि स्युर्; Ds यदिच्छन्; Ca.d.s परीप्सन् (as in text). — d) K4 B D (except D1.2.7.9.10) न युद्धे वै; G4 यो युध्यतां; Ca.d.s न युध्यतां (as in text). D1 नेह; S शेषं; Ca.d.s शेषः (as in text). K5 इव; D1 तत्र; Cs इह (as in text). D2.7 S किंचित्; Ca कश्चित् (as in text).

91 T2 om. 91–92. — a) T1 G3 [अ]हं तान्; G1.2.4.5 M हि तान् (*or* [अ]हितान्) (for त्वहं). Dn1 स्वकर्मणा (for सकर्णान्). — b) D2 अग्रं (for कुरूणाम्). K4 D3.4 एव जेता; D1 अवजेतुं; G1.5 अपजेता; G4 सर्वजेता (for अवजेता). D1 कुरूणां (for समग्रं). — c) K1 D9 G3 यथावद् (for यथास्वम्). — d) K5 D7 आत्मनः (for आत्मजान्). D1 °भुंक्ष्व; D2 °भुंक्ते (for °भुङ्क्त). K4 B Dn Ds D3–6.8.10 आत्मभोगान्भजध्वं; S (T2 om.) विषयांश्चोपभुंग्ध्वं (G2 °युध्वं; G3 °युंग्ध्वं; G4 °युद्धं; M2.3.5 °भुंक्त; M4 °भुंक्ते) (for आत्मजांश्चोपभुङ्क्त).

92 T2 om. 92 (cf. v.l. 91). — a) K4 D2.4.7 T1 G1.2.4 M1.3.4 अप्येव; G3 अस्त्येव; Cs as in text. — c) M (M1 *inf. lin.*) सां(M3.4 सं)वत्सरे; Ca.d.s as in text. D3–6.8 G (except G5) M ज्योतिषे; Ca.d as in text. K4.5 B Dn Ds D3.5.6.8.10 चाभि-; D2 G3 वापि; D4 चाति- (for चापि). Ca cites अभियुक्ता. — d) K1 D9 वि- (for च).

93 b) D9 दिव्य- (for दिव्याः). K1 D9 ग्रहचर्या; Dn1 मृगबर्हा; D3.4 मृगचर्या (for मृगचक्रा). K5 m Ca.d.s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह(Ca.d.s मृग)चक्रान्मुहूर्तान्; S दैवप्रज्ञान् (T G3.4 °प्रश्नान्; G1 दैवं प्रजान्) ग्र(T1 G3.5 गृ)हचर्या (T2 G2.3 °र्यान्) मुहूर्तान् (T1 °र्ताः; G3 °र्तं). — c) S भयं महत् (T1 G1.5 by transp. महद्भयं) कौरव(G5 कुरु)सृंजयानां. — d) K1 D9 न्यवेदयन्; Cs निवेदयंति. G1.5 जयाय (for जयं च).

94 a) K5 B D (except D1.3.4.8.9) T1 G1.4 Cs यथा हि; T2 यदा हि; M2–4 तथापि (for तथा हि). — b) K1 D9 Ca.d संसिद्धार्थं; D1 संसिद्धमर्थं (for °द्धार्थो). — d) D2 निः-; Cs न (as in text).

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो
हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति
कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
द्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

---

95 ^a) K1.5 अहंच जानन्नपि विश्व(K5 जानन्भविष्य)-रूपान्; B Dn Ds D5.6.8.10 अहं तथैनं (D8 °वं) खलु भाविरूपं; D1.2.7.9 अहं च जानेस्य (D1 भानन्व; D2 यानास्य) भविष्यरूपान्; S स्वयं चाहं यानि (G4 यत्र) पश्यामि नित्यं (G2 नित्यान्). — ^b) D5 युद्धात् (for बुद्ध्या). S भविष्यंति (T1 G2.4 °ष्यंत्या; G8 °ष्यं नो) वै (M om. वै) पूर्वरूपाणि युक्त्या. — ^c) G4 व्यथिता; Ca.d व्यथते (as in text). K1 D1 पुराणा; Cd पुराणी (as in text). — ^d) K4.5 B D (except D1.9; D2 marg.) G1 संयुध्य°; G5 वियुध्य° (for युध्य°).

96 ^a) D8 °लंभं; G4 °रब्धं; Ca.d °लब्धं (as in text). — ^b) K5 B D (except D1–4.7–9) °हता (for °लब्धा). K1 D9.10 S (except T2 G2; M1 *inf. lin.*) जृंभति (T1 G1.3.5 °ते) (for कम्पति). G8 वै (for मे). — ^c) T1 G1.2 एते; G5 ते (for मे). D7 तूणमुखं; S तूणिमुखाद् (T2 G4 °खं; G5 °खे). K1 D9 निसृत्य; K5 B Dn Ds D2–5.8.10 T1 G4 विसृत्य; D1 निसृज्य (for विसृज्य). — ^d) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्).

97 ^a) K4 B Dn Ds2 D3–6.8–10 G1.5 खड्गः; Ds1 D2.7 Cd.s शैक्यः; T2 G2.8 सैन्यः; Ca शैक्ष्यः (for सैक्यः). Some N MSS. कोषात्. D9 निश्चरति. G8 प्रभिन्नो (for प्रसन्नो). — ^b) M3–5 कीर्णाम् (for जीर्णाम्). T G (except G8) तनुं (for त्वचं). G8 यथा (for स्वाम्). — ^c) K5 B D (except D1–4.9.10) T भवंति (B3 चरंति) (for वदन्ति). — ^d) K1.4.5 D3.4.9 योत्स्यते; Dn1 योज्यते. D1.2 दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^b).

98 ^a) K1 रुवंति; B Dn Ds D5.6.10 T2 G4 नदंति; D2.9 रुदंति; D8 रवंति; M1 भषंति (for वदन्ति). — ^b) K1.5 D1.9 अधो (for अथो). D8.9 निपतंति. — ^c) Many MSS. सृगालाः. M2 स- (for च). M3–5 कंकाः; Cs काकाः (as in text). — ^d) K1 Dn2 Ds D5.8.9 बलाश्चैव; K4 B1.3.4 Dn1 D3.4 बलाकाश्च; K5 B2.5 D6.7.10 T1 बकाश्चैव; D2 बजाश्चैव; T2 गजाश्चैव; G1.2 बळाश्चैव; G3.4 M वळाश्चैव (for बडाश्चैव). Cs cites बलाकाः.

99 ^a) K1 सुपर्णवाताश्च; K4 B Dn Ds D3.4.7 Ca.s सुवर्णपत्राश्च; K5 Cd सुवर्णपाताश्च; D1 सुवर्णवाजाश्च; D5.6.10 (*sup. lin.*) सुपर्णपत्राश्च; S सुवर्णपादा(G5 °दां)श्च. K1 D1.9.10 अनुपतंति; T G अनुवदंति (T2 अनुनदंति; G5 पठंति); M वदंति (for पतन्ति). — ^b) S (except G1) °हयैः (for °हय-). — ^c) T1 G1.5 कौरवान् (for पार्थिवान्). G5 M3.5 सर्वयौधान्. — ^d) K4 D3.4 शरवर्षैर्; T2 शराक्षूपं; G1.5 शरांश्च वर्षन्. K4 D3.4.8 मृत्युलोकान्.

100 ^a) T2 G2.4.5 M (except M2) पृथुशस्त्र° (for पृथगस्त्र°). — ^b) K1 D8.9 गहने; G2 भगवान् (for गहनं). — ^c) K4.5 B2 D (except D1.2.9) महास्त्रं (for च घोरं). — ^d) K4.5 B D (except D9) ब्राह्मं चास्त्रं; T1 G1.5 तथा ब्राह्मं (for तथा ब्रह्मास्त्रं). D2 न (for च). G1 शक्रे न; G2 शुक्रो (for शक्रो). K4 B Dn Ds D3–6.8.10 [अ]प्यदान्मे; D1.2.9 T G4 M1.3.4 [अ]पि वेद; G5 हि वेद (for विवेद).

101 ^a) K1 वृतान्; K4 B3 Dn1 Ds D1–4.10 वृतो;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुख-
नाहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च
द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १
बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् । C. 5. 1920 B. 5. 49. 4 K. 5. 49. 4

D9 च तान्; G2 धृते; G5 द्रुतो; Cn धृतो (as in text). G2 वेगवंतं; G3 °मिमं; M1 °वसं- (for °वतः). — [b]) K1.5 B3 D1.8.9 G2 M (except M2) अहं (for नाहं). K5 om. from इह up to 101[d]. K1 B D (except D1.7) G2 इह (for इव). K1 D9 अवशेषे; D8 °शेष्ये; T1 G1.4 अव(G1 °वि)शिष्य (for अवशिष्ये). — [c]) D2.7 कामः (for भावः). — [d]) K1 D9 T1 G2 भवन्; D1 भावो; T2 G4 M भव; G1.3.5 भवान् (for मम). T1 G3-5 गावल्गणे. D2 त्वं; S तत् (for तान्).

102 [a]) K5 corrupt. D1.2.7 S सचिवैर्यान् (T G °वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्). K4 B Dn D8 D3-6.8.10 ये वै जय्याः (B3 ये नैव जय्याः; D8 ये वै न जय्याः) समरे सूत लब्ध्वा. Ca.s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text). — [b]) K4 B (except B3) Dn D3-6.8.10 समेतान्; D1 सहायवान्; Ca.d.s सहायान् (as in text). — [c]) Cf. 83[b]. K5 D1.2 यैः; Ca.d.s तैः (as in text). G5 मन्येहं; C8 संमन्यते; Ca.d मन्यते (as in text). K4 B Dn D8 D2-8.10 M5 संप्रसह्य; D1 °सृज्य; Ca °सज्य (for °युज्य). — [d]) D8 om. स. M2 न (for स). Dn पश्यतां; D1 °तो; D2 °ते; T1 °ति; G3 °तु; G4 पश्य; M1 (inf. lin.).2 पश्य सं-; Ca.d.s पश्यत (as in text).

103 [a]) T2 हृष्टो (for वृद्धो). — [c]) B3 यद्वदंति; G1 यद्वदेयुः (for °दन्ते). — [d]) G5 सर्वे एव (for सन्तु सर्वे).

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn D8 D3-10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D3 अर्जुनवाक्यनिरूपणं; D2 अर्जुनसंदेशः; T1 अर्जुनवाक्यं; G2 अर्जुनवचनं; M1 अर्जुनामर्षवचनं; M2.4 अर्जुन(M4 °ना)मर्षवचनकथनं; M3 अर्जुनामर्षयवचाकथनं (sic); M5 अर्जुनवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D9 48; D5 47; D6 44; D7 T2 G4.5 49; T1 G1-3 M 50 (M2.3.5 51). — *S'loka no.:* Dn 109; D8 106.

48

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 [b]) D3m T1 G1.5 सर्वे- (for तेषु). — [cd]) T2 दुर्योधनं शांतनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, K1(marg. *sec. m.*).4 D8.4 S (except G2.4) ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — D6 om. 2-22. — [a]) K4 D8 D1 T2 G1.3.5 M (except M1) उशनाश्च. — K5 (hapl.) om. 2[b]-3[a]. — [b]) K1 D1.9 समुपस्थितौ; T2 पर्युपस्थितं; G2 समुपस्थितं. — [c]) B3 D1 T1 G1.5 M (except M1) महेंद्रेण. — [d]) N (except D1.2) अश्विना सह; T1 G1.2.5 तथा(G3 °दा)श्विनौ.

3 K5 om. 3[a]; D6 om. 3 (cf. v.l. 2). — [d]) T1 G1.5 तथा; G3 रुद्राः; G4 M1 शुभ्राः (for शुभाः).

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 2). — [a]) K4.5 B D (except D9.10) T G (except G3) M1.2 नमस्कृत्यो°. — [b]) D9 वृद्धं

C. 5. 1920 B. 5. 49. 4 K. 5. 49. 4 परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तपतस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

लोकपिता°. — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{3.4.10}$ M पर्युपासन्; D_1 पर्यासंत; $D_{7.9}$ उपासं(D_7 सि)त (for पर्यासत).

5 D_6 om. 5 (cf. v.l. 2); D_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) S (except M_8) मनांसि (for मनश्च). — ^{b}) K_1 वि-; K_5 B_8 T_1 $G_{1.5}$ हि (for अपि). D_9 om. अपि. B Dn Ds_1 $D_{5.8.10}$ इवौजसां (D_5 °सः); Ds_2 दिवौकसः (for दिवौकसाम्). — After 5^{ab}, S (except G_3) reads 7^{cd} (T $G_{1.2.5}$ M *repeating* it in its proper place). — ^{c}) G_2 ह्यतिक्रांतौ; G_5 ज्वलंतौ तौ; Ca. d व्यति° (as in text).

6 D_6 om. 6 (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.5}$ B_5 D (except $D_{1.3-5.8}$) T G (except G_4) तु (for च). — ^{b}) D_1 उभौ (for इमौ). — ^{c}) D_2 उपति°; G_4 चोपति°; Ca. d नोपति° (as in text). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ तन्नः (for तौ नः).

7 D_6 om. 7 (cf. v.l. 2). T_1 G_1 (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा). — ^{a}) T_1 G_1 इमौ (for एतौ). — ^{b}) D_{10} m द्विजोत्तमौ (for तप°). — S (except G_3) reads 7^{cd} after 5^{ab} (T $G_{1.2.5}$ M *repeat* it here). — ^{cd}) K_4 $D_{3.4}$ शुद्धावति-; $B_{1.3.4}$ $D_{5.8}$ तावेतौ तु; D_2 m (by corr.) उभावेतौ; G_5 (first time) द्वावतीतौ; M (M both times) व्याहृयातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca. d cite अतीतौ. T_2 (first time) G_2 (second time) तपस्विनौ; T_2 (second time) दिवौकसां (for महाबलौ). T_1 (second time) व्याप्याविमौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ; $G_{1.5}$ (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D_6 om. 8 (cf. v.l. 2). — ^{b}) B_8 D_2 G_1 M लोकाल्लोकं; $D_{3.4}$ °ल्लोके (for °ल्लोकं). — ^{c}) S उच्छ्रितौ (for ऊर्जितौ). — ^{d}) K_5 G_3 °सत्य°; G_5 °बल° (for °सत्त्व°).

9 D_6 om. 9 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ स्व- (for हि). B Dn Ds $D_{5.8}$ T_1 $G_{1.3.5}$ लोकं (B_8 लोके) (for लोकान्). — ^{b}) B दर्शयामासतुर्; G_2 नादयांचक्रतुर्. $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{1-5.8.10}$ G (except G_3) M_5 ध्रुवं. — After 9^{ab}, K_4 Dn_1 $D_{3.4}$ S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G_2 महात्मानौ. M ब्रह्म (for ब्रह्मन्). G_5 तपस्विनौ (for परं°).]

— ^{c}) B Dn Ds $D_{5.8}$ विनाशाय (for अभावाय). — ^{d}) D_1 °भूतये (for °पूजितौ).

10 D_6 om. 10 (cf. v.l. 2). B Ds $D_{2.4.5.8.10}$ om. the ref. — ^{d}) S सहस्राक्षः समावृतः.

11 D_6 om. 11 (cf. v.l. 2). — ^{a}) S तस्मिन् (for तदा). B D (except $D_{1.7.10}$) T G युद्धे (for घोरे). — ^{b}) G_5 महात्मनां (for दिवौ°). — ^{c}) B_8 अवोचत (for अया°). S महावीरौ (for °त्मानौ).

12 D_6 om. 12 (cf. v.l. 2). — ^{b}) D_1 तथा. B_8 D_1 भारत°. — ^{c}) D_8 तथा (for अथ). B_8 $D_{1.7.9}$ S (except $M_{2.5}$) तौ (for एतौ). — ^{d}) B Dn Ds D_{3-5} सह्यं नः; D_8 संनद्धः; T_1 साह्यं तु (for साह्यं नः).

13 D_6 om. 13 (cf. v.l. 2). — ^{a}) G_5 अथ (for ततः). — ^{b}) K_1 $D_{9.10}$ यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ स; T_1 $G_{1.5}$ तु (for च).

14 D_6 om. 14 (cf. v.l. 2). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ अमित्रान् (for शत्रून्). — ^{c}) K_5 Dn_2 कालजंघांश्च; B_4 Ds °कंजाश्च; S °केयांश्च (for °खञ्जांश्च). — ^{d}) D_1 शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६

C. 5. 1943
B. 5. 49. 26
K. 5. 49. 26

सहस्रशः.

15 D_6 om. 15 (cf. v.l. 2). — ^{a}) D_1 एष शाक्रे; T $G_{1.2.5}$ एषो भ्रांतो. D_8 G_4 रणे; T_2 रथी (for रथे). — ^{b}) $K_{4.5}$ B_3 Dn Ds $D_{3-5.7.9.10}$ T_1 $G_{2.3.5}$ M_4 अपाहरत्; D_2 अभिहरत्. — ^{c}) Dn_1 G_4 जृंभस्य. — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{3-5.8.10}$ तदा हि; K_5 यं तम्; T G_{1-3} वज्रम्; M_1 शस्त्रम् (*inf. lin.* as in text) (for यज्ञम्). T G_1 उद्यम्य (for अर्जुन).

16 D_6 om. 16 (cf. v.l. 2). — ^{b}) K_5 ओजसा; Ds आव्रजत्; G_2 आविशत्; Ca आरुजत् (as in text). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{7.9.10}$; D_6 om.) जित्वा (for हत्वा). B Ds $D_{1-5.8}$ षष्टिं (for षष्टि-).

17 D_6 om. 17 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_2 एव; G_3 देवः; G_4 देव- (for देवान्). K_5 D_1 महेंद्रेण; T_2 G_{2-4} सहस्राणि (for सहेन्द्रेण). — ^{b}) G_2 हत्वा (for जित्वा). — ^{e}) K_1 स्वथो वीरो; D_9 तथा वीरो; T_1 G_3 त(T_1 तु)दैवात्र (for तथैवात्र). — ^{f}) B_5 $D_{3.4.8}$ भूयः सोन्यान्.

18 D_6 om. 18 (cf. v.l. 2). — ^{a}) D_1 महावीरौ; D_7 महात्मानौ. — D_1 (hapl.) om. 18^{bc}. — ^{d}) D_8 T_2 समरे तौ (for समवेतौ). K_1 $D_{9.10}$ महाबलौ.

19 D_6 om. 19 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_1 एतौ (for देवौ). — ^{b}) B_3 D_2 T_1 $G_{1.5}$ श्रुतौ (for श्रुतिः). — ^{c}) $D_{3.4}$ मानुषौ; T_1 $G_{1.5}$ मानुषैः (for मानुषे). — ^{d}) D_2 सर्वैः (for सेन्द्रैः).

20 D_6 om. 20 (cf. v.l. 2). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B D (except $D_{1.2}$; D_6 om.) $G_{1.2.5}$ $M_{2.5}$ फाल्गुनः. K_4 B D (except $D_{7.9.10}$; D_6 om.) च (for तु).

21 D_6 om. 21 (cf. v.l. 2). — ^{b}) T_2m अनुयातौ (for अश्नुवाते). $K_{1.4.5}$ $D_{7.9}$ G_4 ध्रुवं (for ध्रुवान्). — ^{c}) D_9 पुनरत्रैव; G_4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव). — After 21, K_5 D_{10} ins.:

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।
श्रियं भुङ्क्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।,

— a very natural extension!

22 D_6 om. 22 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_4 D_9 G_5 च (for एव). — ^{d}) G_2 दैव° (for वेद°).

23 D_2 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — ^{c}) $D_{1.3}$ पर्यादधानं; G_5 पश्चाद्ददानं (for पर्याददानं). S om. च.

24 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ महेष्वासौ (for महात्मानौ).

25 K_5 om. 25. — ^{a}) D_1 S न (for नो). — ^{b}) D_2 पर्युपस्थितः; D_6 प्रत्यप°; G_5 प्रत्यवस्थितिः. — B_4 om. 25^{cd}. — ^{c}) T_1 नार्थाय; $G_{2.4.5}$ नार्थाच्च. K_1 $D_{1.2.9}$ तव (for तात). G_2 कामाच्च (for धर्माच्च). G_1 राज्याद्वंधुजनादर्थात्. — ^{d}) K_1 $D_{1.2.9}$ तात (for तव). $B_{1.3}$ अवप्लुता; G_4 अपाहृता (for उपप्लुता).

26 ^{a}) K_1 नो चेत्. $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ ग्रहीष्यसि; $G_{3.4}$ M_{3-5} °ष्यते. $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ वचः (for वाक्यं). — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ हि मतिं सर्वे; S विहितं पूर्वं (for हि मतं सर्वे). — ^{d}) G_2 प्रत्युपासते.

27 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ T_2 G_5 वचनं; D_2 यन्मंत्रं; G_2 लोकानां (for च मतं). — ^{b}) S त्व(T_1 G_3 तत्त्व)मेकोप्य(G_3 °ह्य)नुमन्यसे.

C. 5. 1943 B. 5. 49. 27 K. 5. 49. 27 त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८

कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयं संप्राप्तः पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करः ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

---

28 ^{a}) Cd उज्जातेः; Ca दुर्जातेः (as in text). — ^{b}) G_4 मूढस्य शकुनेस्तथा. — After 28, D_1 reads 42–44^{ab} (*repeating* 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins. 323*.

29 ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{8.9}$ यन्मामा(K_5 °न्ममे)ह (for यन्मामात्थ). K_1 Dn_1 $D_{1.8.9}$ G_4 पितामहः. — ^{c}) K_1 D_8 $D_{1.9}$ T_2 G_3 ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि).

30 ^{a}) $D_{1.9}$ वा (for च). K_1 D_9 G_2 अपि (for मयि). — ^{b}) G_8 M मा (for मां). K_5 °गर्हयेत्; D_7 G_8 °गर्हसि. — ^{c}) $G_{2.8}$ न साहसोचि(G_8 °दि)तं किंचित्. — ^{d}) D_2 transp. विदुः and क्वचित्. — After 30, D_8 (marg. *sec. m.*) ins.:

319* कामाल्लोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।

— D_8 (marg. *sec. m.*) cont.: K_4 Dn $D_{3.4}$ ins. after 30:

320* नाचरं वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।
अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 ^{a}) D_1 अस्य; S अपि (for हि). — ^{b}) T_2 G_4 कृतं (for प्रियं). D_9 G_8 मम (for मया). — D_1 om. 31^{cd}. — ^{d}) $D_{8.4}$ कार्ये (for राज्ये). K_5 $D_{7.10}$ °स्थितः (for °हितः). — After 31, T_2 G_4 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 50).

32 ^{a}) T_2 G_4 वचनं (for तु वचः). — ^{c}) $K_{4.5}$ B (except B_5) Dn Ds $D_{3-6.8}$ महाराज; T_1 $G_{1.5}$ °स्मानं; T_2 G_8 °भागं (for °राजम्). — ^{d}) $K_{4.5}$ B (except B_5) D (except $D_{1.7.9.10}$) संभाष्य (for आभाष्य). T_2 वचः पुनः (for वचोऽब्रवीत्).

33 Before 33, S (except G_{2-4}) ins. भीष्मः. — ^{a}) G_2 कर्णः (for नित्यं). — ^{b}) $G_{1.5}$ प्रति (for इति). — ^{cd}) D_2 कलापि नैव संपूर्णा; S (except G_8) नायं कालोपि (G_4 कालो हि; M कलाभिः) संपूर्णः. Ca cites कला. — K_4 $D_{3.4}$ subst. for 33^{cd}: D_8 (marg. *sec. m.*) ins. after 33^{cd}:

321* तेषामेककलां पूर्णां पाण्डवानां न चार्हति ।

34 ^{a}) G_1 वायं (for योऽयं). $K_{1.5}$ $D_{1.2.7-9}$ अनयोयं समा(D_1 इहा-; D_7 उपा)गता.

35 ^{a}) K_5 B Dn_2 Ds $D_{1.5-7.10}$ G_2 एतम् (for एनम्). — ^{b}) G_4 मूढ° (for मन्द°). — ^{c}) $K_{1.5}$ $B_{2.4}$ D_{10} अवामन्यत; $B_{1.3.5}$ Ds अवमन्येत; S (except G_4) अत्यमन्यत. M_{3-5} धीरान् (for वीरान्).

36 ^{a}) $K_{1.4}$ Ds_1 $D_{7.9}$ वा (for च). N (except $D_{1.2.8}$; $K_{2.3}$ missing) G_5 एतेन (for अनेन). — ^{b}) K_5 B D (except $D_{3.4.9}$) कृतपूर्वं. K_1 D_9 च; K_5 हि (for सु-).

37 D_6 om. 37. — ^{b}) D_2 रणे (for प्रियम्). — K_5 om. from जयेन (in 37^{c}) up to किम् (in 38^{d}). — ^{d}) K_1 D_9 कृतं तदा (by transp.). G_5 पुरा (for तदा). — After 37, S ins.:

322* सर्वे शस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राज्ञा महायशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K_4 om. up to किम् (in ^{d}) (cf. v.l. 37). — ^{a})

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

C. 5. 1966
B. 5. 49. 48
K. 5. 49. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1.5 Ds2 D9 तु (for हि). — c) K1.5 B D वासः (D1 गाश्च; D3 marg. *sec. m.* गावः as in text).

39 b) K5 D2.8 S अयं; Ca यत् (as in text). K1.5 D7.9 सुयोधनः (for सुतस्तव). — c) S असौ (G3 अयं) (for अभूद्). — d) S य इदानीं प्रभाषते (G5 इदानीं प्रतिभाषते). Ca. d. s cite वृषायते (as in text).

40 D1 om. 40. — a) G3 हि (for अपि). K1.4 B D (except D2.7.9.10; D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन. — c) G3 अपि (for एव). K4.5 B Dn Ds D3–6.8 संगम्य; D10 T1 G1.5 चाक्रम्य (for चागम्य).

41 c) K5 विच्छिन्नस्य (for विकत्थनस्य). — d) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also); G2 तथा.

42 Before 42, K1 D8.9 T G ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). D1 *repeats* 42 (cf. v.l. 28). — a) D1 (second time).2 T2 वचनं (for तु वचः). — b) S (except T1 G3) °तपाः (T2 °मनाः also as in text!). — d) K4 D3.4 अपि; D2 T1 G1 हि (for अभि-). K5 अतिपूजितः; D7 सुपूजितं; D10 अभिपूजितं; G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्).

43 Before 43, T G1.3 M1 ins. द्रोणः. D1 *repeats* 43ab (cf. v.l. 28). — a) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा°). — b) G4 तद्भीष्मः (by transp.). Ds G3 इति; T G1.2.4 M1.4.5 परं; G5 स्वयं; M2.3 वरं (for नृप). — For D1, cf. v.l. 28. — c) K1 D9 अनुलिप्सूनां; G2.4.5 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूनां). D1 न कामपरिलिप्सूनां; D3.4 न काममात्रलिप्सूनां; T1 G1 न च कामावलिप्तानां; T2 न कामादवलिप्तानां; G3 न काममदलिप्तानां. — d) Ds वक्तुम् (for कर्तुम्).

44 For D1, cf. v.l. 28. D2 om. 44ab. In K4 the portion of the text from 44 up to 5. 49. 20 is lost on a missing fol. — a) D1 अलं (for पुरा). — b) B D (except D1.7.9; D2 om.) T1 G1.2 संगतं (Ds2 °तिं) (for संगमम्). — After 44ab, D1.3.4 ins.:

323* अजेयाः पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44). — a) K5 तदा; M2.3.5 तम् (for तद्). K1.5 D9.10 अभिजानीमः; B (except B3) Dn Ds D3–6.8 G4 अपि जानामि. — b) K1 D9.10 स (for च). G1 करिष्यंति च पांडवाः. — After 45ab, S reads 5. 51. 6c–10b (for the first time), *followed here by a repetition of 45ab*; the transposed lines are *repeated* in their proper place! — c) K1.5 D7.9.10 ह्यन्यस्; D1 G4 तस्य; G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य). — d) K1.5 D7.9.10 T1 G1.5 अस्य; G3 वै (for अस्ति).

46 K4 missing (cf. v.l. 44). Before 46, K1 D1.3.9 S (except T2 G2.3) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) D9 स ततः (by transp.). — d) K5 B D (except D1.2.7.9) T G (except G4) M3–5 पांडवान्.

47 K4 missing (cf. v.l. 44). — c) K5 राजन् (for राजा). — d) M °वर्तते (for °भाषते). K5 सम्यक्तत्र न भाषते.

Colophon missing in K2–4; D3 om. it. — *Sub-parvan:* K1.5 B Dn Ds D3–7.9.10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 कर्णनिर्भर्त्सनं; M भीष्मद्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 48; D5 47; D6 45; D7 G5 50; D9 49; T G1–4 M 51 (M2.3.5 52). — *S'loka no.:* Dn 47; G5 55.

४९

C. 5. 1967
B. 5. 50. 1
K. 5. 50. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणः ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसः ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Stanzas 1–20 are missing in K4 (cf. v.l. 5. 48. 44). — b) D1.3.4 S सूतपुत्राभ्यभाषत. — c) B Dn Ds D3–5.8.10 इह (for इमाः). D7 S श्रुत्वेमां (T1 G1.5 °त्वैतां) बहुलां सेनां. — d) = (var.) 5. 56. 1b. K5 B Dn Ds D6.9.10 प्रीत्यर्थं नः; D1–5.8 S (except G3) प्रीत्यर्थेन (D5 °र्थे नः); D7 प्रत्यर्थे च; Ca.d प्रत्यर्थेन (as in text). D7 S °गतां (for °गताः).

2 K4 missing (cf. v.l. 1). — a) K1.5 D2.9 किमि(K5 कम)च्छत्यतिसंरंभात्; B Dn Ds D3–8.10 किमसौ चेष्टते सूत; S किमिच्छत्यभिसंधातुं. — b) T2 योद्धुं वापि (in addition to the text reading!); G2 योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो). — c) K1 D7.9 कश्चास्य; K5 कोपश्चेद्; B Dn Ds D3–6.8.10 के वा(D3–6.8 चा)स्य; D1 चरितं; D2 कोस्य स्विद्; G4 M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्). — d) K5 T2 G2 चिंतासुखमुदीक्ष(T2 °मवेक्ष-; G2 °मिवेष्य)ते; B Dn Ds D3–6.8.10 पश्यंत्याज्ञेप्सवो मुखं; D9 राज्ञः सुमुखमीक्षते.

3 K4 missing (cf. v.l. 1). — a) D1 कच्चिद्; D5.6 केचिद् (for के स्विद्). K1 D2.7–9 G3 कश्चि(G3 किं स्वि)देनं वारय(D2 °यं)ति. — b) K5 B Dn Ds D3–6.8.10 युद्धाच्छाम्ये(Ds °म्य)ति; D2 सौम्य युद्धेति; D7 शाम्य युद्धाच्च. — c) T2 G1.5 मन्ये (for मन्दैः).

4 K4 missing (cf. v.l. 1). — b) D1.2 सृंजयैः सह; G3 पांडवास्तथा (for पाण्डवैः सह).

5 K4 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 D9 पृथक्पृथक्; D2 पृथग्भ्राता; G3 पृथग्भूत्वा; M पृथक्प्रजाः. D2 भारतानां (for पाण्ड°). — b) T G1–3.5 पृथग्जनाः; G4 M पृथक्प्रजाः (for रथव्रजाः). — K5 om. 5c–7b.

6 K4 missing (cf. v.l. 1); K5 om. 6 (cf. v.l. 5); M3 om. 6a–7b. — a) B D (except D1.9) T2 नभः; T1 G1.4 तं तु (for तमः). K1 D1.9 T2 यांतं (for उद्यन्तं). — G2 om. 6b–10a. — b) S (G2 M3 om.) यश आश्विनशंसिनः (G3 °सिनं; M3 °किनः). — D1.2 om. 6cd. K1 reads 8d for 6d, *repeating* it in its proper place. — d) B4 Dn1 Ds D3–6.8 T1 उदितम् (for उद्यतम्).

7 K4 missing (cf. v.l. 1). K5 M3 om. 7ab; G2 om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — a) B D (except D1.9) °विपालाश्च. — b) B D T1 G3.5 M1.4 नंदमाना (D1.10 [*sup. lin.*] वंद्यमानं); T2 G1 M4.5 वंदमाना (for नन्दमानं). — c) A few N MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकया. A few S MSS. मात्स्याः. — d) D2.7 पांडवान्.

8 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 8 (cf. v.l. 6). — a) K1 S (G2 om.) ब्राह्मणा (G3 वाडवा) राजपुत्रा(K1 °त्र्य)श्च. Ca cites राजपुत्र्यः. — b) T2 G1 M विशो (for विशां). D7 तथा (for च याः). — c) T1 G4 M हि (for ऽभि-). — d) D2 (m as in text) समभिवीक्षितुं.

9 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 9 (cf. v.l. 6). — a) B2 D (except D1.2.3.9) M2.5 येन; Cs केन (as in text). G5 अस्मिन् (for अस्मान्). — b) K1.5 D1.9 अभ्ययुंक्षत; D2 प्रत्ययुंक्षत; G5 अभ्ययुज्यत; Cs अभ्ययुञ्जत (as in text). — c) K1.5 D2.9 सैन्यानां (for सेनान्या). B3 Dn Ds D3–8.10 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन. — d) D2 केवला;

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः । C. 5. 1985 B. 5. 50. 19 K. 5. 50. 19

T2 क्रमुका (in addition to the text reading!) (for किंबला). B1.3.4 तथा; D2 T1 G3 इति (for इव). K5 B2.5 Dn Ds D3–8.10 सोमकानां बलेन (K5 किंबलेन) च (K5 D7 वा); D1 सोमकाः किंकरा इव; G5 सोमकाः कुलवर्धनाः.

10 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 10^{a} (cf. v.l. 6). — ^{a}) A few S MSS. गावद्गणिः. K1.5 B3 D7.9 ततः (for तु तत्). T1 संपृष्टः; M1 (*inf. lin.* as in text) पृष्टः स (for तत्पृष्टः). — ^{b}) D1 स चायं; M (M1 *inf. lin.*) सहसा (for सभायां). — ^{c}) Some MSS. निश्वस्य. D5 M स भृशं (M4 सहसं). K1.5 D7 कोपात् (for दीर्घं). — ^{d}) G5 मनः (for मुहुः). — ^{f}) K1 D9 G2 सूतः (for सूतं).

11 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B D (except D1.2.9) विदुरः (for पुरुषः). — ^{b}) B3 D1.2 T1 G1.3.5 कुरु° (for राज°). K1.5 D9 सभास्तारोथ संसदि. — ^{d}) T2 G1.3.5 क्षितौ (for भुवि). — ^{e}) D3 उत्सृजते; G5 विसृजते (for न सृजते). Dn1 G5 किंचिद् (for कां°). — ^{f}) S (except T1) नष्टप्रज्ञो. G1.4.5 विचेतनः.

12 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) G3 पांडवान् (for संजयो).

13 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D2 समा° (for प्रत्या°). — ^{c}) K1 B5 Dn1 Ds2 D1–9 T2 G1.2.5 °राजं; G3 °बाहुं (for °राज). — ^{d}) G1 जन° (for कुरु°).

14 K4 missing (cf. v.l. 1). Before 14, K5 B D (except D9.10) T2 G4 ins. संजय उवाच (resp. संजयः). — ^{cd}) B Dn Ds D3–6.8.10 °वास(B3 °वासे)निरोधेनाव-(D5 °सि)कर्शितान्; S (except T1 G1) °वासानव(G3 °दुप-; G4 °नवि-; M2 °नप)रोधेन क°. — ^{e}) D3–6 येन (for यैर्हि). Ca.d cite यैः. — ^{f}) = 16^{d}, 17^{f}, 22^{d}, 25^{d}. K1.5 D1.2.9 Cd °युंक्षत; G5 M5 °युज्यत (for °युञ्जत). Ca cites वोऽभ्ययुञ्जत. — After 14, the sequence of G5 is 17, 15, 23–27, 30^{cd}, 28, 31–33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K1.5 B D (except D3.4; D10 marg.) ins.:

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।

[K1 D3–10 युद्धं. Dn1 च ते; Cn वस्ते (as above). B3 पांडवास्ते; T1 G1–3 युवराज्ञा (G2 °जो) (for युद्धे वस्ते). K1 D2.9 अभ्ययुंक्षत; K2 अप्ययुंजत.]

15 = (var.) 5. 89. 24; = (var.) 5. 178. 11. Cf. 5. 81. 34. — K4 missing (cf. v.l. 1). D6 (hapl.) om. 15–17; M (hapl.) om. 15–16; D3.4 om. 15^{ab}. D5 reads 15–17 in marg. *sec. m.* For the sequence of G5, cf. v.l. 14. — ^{a}) D1.9 वै न (for नैव). T G यो न रोषान्न तु भयात्. — ^{b}) B Dn Ds D2.5.8 लोभात् (for कामात्). D1 अर्थे°; D2 नान्य°; T2 नात्म° (for नार्थ°). — ^{d}) B Dn Ds D1.2.5.7.8 कदा° (for कथं°).

16 K4 missing (cf. v.l. 1). D6 G2.5 M om. 16 (cf. v.l. 15); D5 reads it in marg. *sec. m.* — ^{b}) A few MSS. वर (for वरः). — Dn2 (hapl.) om. 6^{e}–17^{d}. — ^{c}) K5 येन वोजातशत्रूणां. — ^{d}) K1 D9 वोभ्ययुंक्षत; K5 D1.2 अ(D2 चा)भ्ययुंक्षत; B3 D3 वोभ्ययुंजत.

17 K4 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 17 (cf. v.l. 15); Dn2 om. 17^{abcd} (cf. v.l. 16). D5 reads 17 in marg. — G2 om. 17^{e}–23^{b}. For the sequence of G5, cf. v.l. 14. — ^{d}) K5 D3 कृत्वा (for चक्रे). K1.5 D3.9

C. 5. 1986 B. 5. 50. 20 K. 5. 50. 20 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्धैडिम्बात्पुरुषादका ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्ती[illegible]त्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२
कृष्णाद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो [illegible] पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्; T2 धनुर्भृतः. — S *repeats* 17[cd] after 20. B Dn Ds D5(marg.).10(marg. *sec. m.*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D3.4 after 17, all MSS. *repeating* it in its proper place. — [e]) D8 T2 G1.5 वै; G3.4 ते (for वो). — [f]) K1.5 D1.2.8.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 20, 22, 25 etc.). — After 17, B Dn Ds D3-6.10(marg. *sec. m.*) read 29[ab] (for the first time), *repeating* it in its proper place; D8 reads 29[ab] after 17 only.

18 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 18 (cf. v.l. 17); G5 om. 18-22; T2 (hapl.) om. 18-20. — [a]) D10 निःसृता वै (for °तानां). B Dn Ds D3-6.8 निःसृता (B2 Dn2 °त्य) जतुगेहाद्धै. — [b]) K1.2 D7.9 हिं(D7 है)डंबात्. — 18[cd] = (var.) 19[cd]. — [c]) K1.5 B Dn Ds D5-10 यश्चैषाम्; D1.2 यत्रैषाम्; D3.4 त्रातैषाम्; G1 स एषाम् (for य एषाम्). Dn1 D3.4 धीमान्; D7 G4 वीरः (for द्वीपः).

19 K4 missing (cf. v.l. 1). T2 G2.5 om. 19 (cf. v.l. 17, 18). — [a]) S (T2 G2.5 om.) मिथो (for अथो). — [b]) M3-5 अथ (for अप-). — 19[cd] = (var.) 18[cd].

20 K4 missing (cf. v.l. 1). T2 G2.5 om. 20 (cf. v.l. 17, 18). — [ab]) B2 transp. संगतान् and पाण्डवान्. — [d]) K1.5 D1.2.8.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 22 etc.). — For 20[d], S (T2 G2.5 om.) reads कुंतीपुत्रो वृकोदरः, and then *repeats* 17[cd].

21 G2.5 om. 21 (cf. v.l. 17, 18). G3 M4 om. 21[a]-22[b]. — K4 resumes! — [a]) Dn कृष्णायां चर°!

22 G2 om. 22; G3.5 M4 om. 22[ab] (cf. v.l. 18, 21). — [a]) B Dn Ds D1.5.6.10 °युतैर् (for °युतं). — [c]) D1 G1.4.5 वै (for वो). — [d]) K1.5 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 20 etc.).

23 G2 om. 23[ab] (cf. v.l. 18). — [b]) D2 तृप्त्यर्थं (for तुष्ट्य°). — [c]) D1.2 यो जिगाय (for अजयद्यः). S (except G3.5) धीरो (for वीरो). — [d]) T2 G2.5 युध्यमानः. — After 23, G1 *repeats* 17[ab].

24 [a]) K4 B2.4 D3.4 G4 च; T2 तु (for स). — [b]) B5 Dn2 D7-9 S (except G4 M1.2) गिरीशं. — [d]) G4 महेश्वरं (for उमा°).

25 [a]) B (except B5) Dn2 वशं; G5 वशी- (for वशे). — [b]) G4 धुरंधरः; G5 धनुर्धरान्. — [c]) T2 G1.4 वै (for वो). D1 आदौ; D2 अथ; D8 असौ (for आजौ). — [d]) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

26 M2 (hapl.) om. 26-27; K4 om. 26[abc]. — [ab]) D3.4 G5 transp. दिशं and वशे. K1 D8.9 °गणान्वितां; Ds °गणैर्युतां; D2 G2 °गणावृतां.

27 M2 om. 27 (cf. v.l. 26). — [a]) T2 G1.4.5 वै (for वो). — [b]) T1 G1.4 M (M2 om.) धीरेण (for वीरेण). G4 M (M2 om.) अथ; G5 हि (for अति-). D1 G2.3 वी(D1 व-; G3 धी)रेणापि (D1 °ति) धनुष्मता; D2 पांडवातिधनु°. — [d]) K1.5 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.) — After 27, G5 reads 30[cd] (cf. v.l. 14).

28 B Dn Ds D5(marg.).10(marg. *sec. m.*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D3.4 after 17; all these MSS. *repeating* it here. — [a]) K1 यः काशीशं समगधान्; K5 यः सकामान्समगधान्; T G3 यः काशिवंगमगधान्; D8 यः काशीन्समगधान्. — [b]) B3.4.5 (first time) पुराजयत्; Dn1 (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्). — After 28[ab], D1 reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
[illegible] नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३
यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो [illegible]ष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
यः स [illegible] राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषाम[illegible] तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः । C. 5. 2008 B. 5. 50. 42 K. 5. 50. 42

28^{cd}. — D2 om. 28^{cd}. — ^{c}) K1 D9 एव; T2 G1.4 वै (for वः). — K4 D8 (hapl.) om. 28^{d}–30^{a}, but cf. v.l. 17. — ^{d}) K1.5 D1.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.).

29 K4 om. 29 (cf. v.l. 28); G3 (hapl.) om. 29^{a}–30^{b}. — D1 reads 29 after 28^{ab} (cf. v.l. 28). B Dn D5 D8–6.10 (marg. *sec. m.*) read 29^{ab} after 17 (for the first time), *repeating* it here. D3 reads 29^{ab} after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29^{cd} (cf. v.l. 28). — ^{a}) B (except B8) Dn D5 D8–6.10 (all first time) सहसा (for सदृशाः). — ^{b}) G1.4.5 मानवा भुवि (by transp.). B8 (first time) पांडवाः (for मानवाः). — ^{d}) K5 रौक्मिर्. B D (except D1.2.9; D8 om.) रुक्मी प्रद्युम्न एव च.

30 K4 D8 om. 30^{a} (cf. v.l. 28); G3 om. 30^{ab} (cf. v.l. 29); D7 also om. 30^{ab}. — ^{a}) T2 G1.4 वै (for वः). — ^{b}) K1.5 D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). K4 B Dn D5 D8–6.8.10 m युद्धं राजन्महात्ययं. — K5 om. 30^{cd}. G5 reads 30^{cd} after 27 (cf. v.l. 14). — ^{d}) K1.4 Dn1 D3.4.7–9 T2 G4.5 °नंद° (for °नन्दि°). K1 हि; D7.9.10 तु (for च).

31 ^{a}) K4 D3.4 घोरं या (by transp.); Ds2 D1 T G1.2 M4.5 यो घोरं. — ^{b}) Ds2 D3 G2 M4 काशीकन्या.

32 ^{a}) K4 D5 D5.6 पांचालयस्य; D2 द्रुपदस्य. K1 D9 राजन् (for जज्ञे). — ^{b}) G5 M1 सा च (for च स).

33 ^{a}) K1 D9.10 स लिंगं; K5 D7 कलिंगं. — ^{b}) K4.5 B D (except D7.9) पांचाल्यो. K5 युधि दुर्मदः. — ^{c}) K1 D1.2.8.9 च; T G ते (for वः). G5 कौरव्य (for कुरवः). — ^{d}) S पांडवा (for कृतास्त्रेण). K1.5 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). — After 33, T1 ins. कुरवः कुरूनित्यर्थः (gloss); and G5 reads 39^{ab} (cf. v.l. 14).

34 K5 D7 (hapl.) om. 34. — ^{a}) K4 B Dn D1.3–6.10 T G1.2.4 यं (for यां). — ^{b}) K1 D1 निधनं किल; K4 B Dn D5 D3–6.8.10 निधनेच्छया; T G निधनं प्रति. — ^{c}) D1 वीरेण (for रौद्रेण). — ^{d}) K D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 34, G5 reads 42 (cf. v.l. 14).

35 K4 G5 om. (hapl.) 35. — ^{a}) K1 D9 G3 महाराज (for राजपुत्रा). — ^{b}) Some N MSS. read कैकयाः. — K5 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) B Dn D5 D3–8.10 आमुक्त°; D1 आमृष्ट°; G3 सुदृष्ट°; G4 सन्नद्ध° (for सुमृष्ट°). — ^{d}) T2 ते ह्यभ्य°; G4 ते अभ्य° (for वस्तेऽभ्य°). K1 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

36 K5 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{b}) B8 सत्यसंगरः. — ^{c}) G1.5 वै (for वो). D1 वृष्णिसिंहेन. T2 तेन वृष्णिप्रवीरेण. — ^{d}) D2 संगमः; T G M1 संगताः.

37 ^{a}) K1 चासीत्; K5 चासां (for आसीत्). — ^{d}) N (K2.3 missing) भविता वः समागमः. — After 37, T2 ins.:

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामनाः ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G5 (hapl.) om. 38. — ^{a}) B2 D3.9 च (for स). Some N MSS. काशीपती. — ^{c}) K1 D9 स एवातिमतो योद्धा; B3 D2 स तेषामभितो योद्धा; D1 स तेषामभियोद्धा वै; S (G5 om.) ये(G3.4 ए)षामभिमतो योद्धा. — ^{d}) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T2 पांडवास्तेभ्ययुंजत.

C. 5. 2009
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२
तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

39 G5 reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14); M1 reads 39–40 after 41. — ^{a}) G2.5 M3.5 संघे (for संख्ये). — ^{b}) D9 पांडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्). D8 M1 °रथैः (for °स्तभिः). G5 om. 39^{e}–41^{f}. — ^{c}) D1 आशीविषसमाः सर्वे. — ^{d}) K1.6 D2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

40 G5 om. 40 (cf. v.l. 14); for the sequence of M1 cf. v.l. 39. — ^{d}) K1.6 D2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 40, K1 D9 read 43^{ab}.

41 K4 G5 (cf. v.l. 39) om. 41. K1 D9 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. D6 reads 41^{ab} after 43^{ab}. For 41^{ab}, D2 subst. 326*, followed by 327*. D1 om. 41^{cd}; D7 om. 41^{cdef}. — ^{c}) D2 दुर्जयः (for दुःसहः). — ^{d}) D2 °यशाः (for °रथः). — After 41^{cd}, K5 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}. D10 om. 41^{ef}. — ^{e}) G1 M2 वै (for वः). — ^{f}) K1.6 D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — N (except D10; K2.3 missing) ins. after 41 (D1, after 328*; D2 subst. for 41^{ab}):

326* अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।

[K5 यश्च (for योऽभि-). D5.6 -संस्तः; D7 -संस्थितः.]

D2 cont.:

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भवः ।

On the other hand, after 41, T1 M3.4 read 43; G3 reads 44; G4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}; M1 reads 39–40, 43.

42 T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G2 om. 42–43. G5 reads 42 after 34 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K5 संश्रयः पांडवानां च. — ^{c}) G5 वै (for वो). — ^{d}) K1.6 D1.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

43 K1 D9 read 43^{ab} after 40; K5, after 41^{cd}. B (except B2) G2.3.5 om. 43 (for G2 cf. v.l. 42). T1 M3.4 read 43 after 41; T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G4 reads 43^{ab} after 41; M1 reads 43 after 40. — ^{b}) S (G2.3.5 om.) ऋषभो नाम वीर्यवान्. — G4 om. 43^{cd}. — ^{c}) D8 M तेन व(M2.5 क)र्षेण सहितः; T1 तेनर्षभेण सहितः; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिताः. — ^{d}) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T G1 पांडवा अभ्य°; M पांडवास्ते(M1.4 °र्थे)भ्य°.

44 G3 reads 44 after 41. — ^{a}) K5 Ds2 D7.8 T G (except G1) M2 जरासंधिः. D1 सहदेवो जरासंधिः. — After 44^{ab}, N (K2.3 missing) ins.:

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।

[B (except B6) Dn2 D1.8 °रथे (for °रथौ). K1.6 D1.2.7.9.10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).]

— ^{c}) S (except G4) °राज (for °तेजा). — ^{e}) D2 पांडवार्थेभ्यो.

45 ^{b}) D2 महारथाः; D10 महीभृतः (for महीक्षितः). — ^{c}) K1.4 B1.2.5 Dn2 D3–6.9 M2 यानुपाश्रित्य; K5 B4 Dn1 D2.8 यानमा°; B3 यानमारुह्य; D1 यान्समा°; T G5 यांस्तुपा°; G1–4 M1 (*inf. lin.*) यांत्यपा°; M1.3–5 यान्व्यपा°. — ^{d}) T G M1 (*inf. lin.*) धर्मराजं व्यवस्थिताः.

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan* : K1.4.5 B Dn Ds D3–10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M1.2 संजयप्रतियान. — *Adhy. name* : D1 संजयवाक्यं; M3–5 पांडवबलाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D9 50; D5 49; D6 45; D7 G5 51; T G1–4 M 52 (M3.4.5 53). — *S'loka no.* : Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
सैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे । C. 5. 2031 B. 5. 51. 14 K. 5. 51. 14

50

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{b}) D_{5} M सर्वं एव; D_{1} एते सर्वे (by transp.). K_{4} $D_{3.4}$ S महेष्वासा.

2 ^{a}) T_{1} $G_{1.5}$ तु (for हि). $B_{3.4}$ transp. मे and भूयो. — ^{c}) $D_{1.2.7}$ क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 ^{a}) K_{4} $D_{3.4}$ रात्रीः सर्वास्तु; $D_{5.6}$ रात्रीर्यैः सर्वा. — ^{b}) Some MSS. निश्वसन्. — ^{d}) D_{2} मृगः (for पशुः). K_{4} B D (except $D_{1.2.7.9.10}$) अपरः (for अबलः).

4 ^{a}) K_{5} D_{s2} $D_{1.2.7.8.10}$ $G_{3.4}$ महाबाहो.

5 ^{a}) D_{2} अमर्षी चैव; T_{1} G_{1} अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — ^{c}) S (except M_{1}) अनर्महासः.

6 ^{a}) T_{2} G_{4} महेष्वासो (for महोत्साहो). — ^{b}) D_{5} °बुद्धिर्; $D_{1.2}$ °वीर्यो (for °बाहुर्).

7 ^{a}) S °गृहीतेषु.

8 ^{a}) K_{4} B D_{n} D_{5} $D_{3-6.8.10}$ अष्टाश्रि(D_{n1} D_{s1} D_{5} °श्रि)मायसीं; D_{2} सैक्यामेवायसीं; D_{7} शैक्यामयसयीं; T_{2} [illegible]यीं. Ca.d cite शैक्यां. S गुर्वीं (for घोरां). — ^{b}) K_{4} $B_{3.4.5}$ D (except $D_{1.7.9.10}$) °भूषणां (for °भूषिताम्). — After 8^{ab}, T_{1} $G_{1.5}$ read 24^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{c}) S भीमस्य (for मनसा). $D_{1.2}$ सं- (for अहं). — ^{d}) D_{2} काल°; G_{2} भीम° (for ब्रह्म°). G_{3} उदितं; G_{5} उद्यतां (for उद्यतम्).

9 ^{a}) = (var.) 5. 57. 20^{a}. $K_{1.4}$ D_{8-9} गजानां; K_{5} B_{4} D_{n} $D_{1.2.10}$ G_{3} मृगाणां; $B_{1.2.5}$ D_{5} T_{2} $G_{1.2.4}$ कुरूणां; M करेणु- (for रुरूणां). B_{2} T_{2} $G_{2.4}$ युद्धे° (for यूथे°). — ^{c}) K_{1} $D_{7.9}$ वीरो (for भीमो).

10 ^{b}) $K_{1.5}$ D_{9} एव; T_{1} $G_{1.3.5}$ एष (for एकः). T_{1} $G_{1.5}$ क्रूरकर्मकृत्. — ^{c}) K_{5} बकाजीवी प्रतीपश्च; S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. Cs cites विप्रतीपः. — ^{d}) D_{n1} हर्षितः; S तरसा; Ca.d.s रभसः (as in text). $G_{4.5}$ तदा.

11 ^{a}) K_{5} D_{n1} D_{2} T_{2} उद्वेजते (K_{5} °ति). — ^{b}) K_{4} $D_{3.4}$ सदा; K_{5} D_{n} $D_{3.10}$ ये मे; B D_{5} $D_{1.5.6}$ T_{1} G_{5} यथा; G_{1} तथा (for यदा).

12 ^{a}) D_{2} यस्य (for तस्य). K_{5} G_{4} संतुष्टा; D_{1} °मुष्टा; $D_{2.7.9.10}$ °दुष्टा; T_{2} G_{3} M °त्रस्ता. — After 12^{ab}, D_{2} ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्धः परपुरंजयः ।

13 ^{a}) G_{3} °मानं ह्यनीकानि. — ^{b}) D_{s2} $D_{5.6.8}$ व($D_{5.6}$ न)रवारणयोधि(D_{s2} °वाजि)नां; T G रथवारण°; M बलाद्वाजिन°. — ^{c}) D_{5} T_{2} G_{4} M च (for इव).

14 After 14^{ab}, K_{4} B D_{n} D_{s1} D_{2}(marg. *sec.*

C. 5. 2032 B. 5. 51. 15 K. 5. 51. 15 संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
ममा तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

---

m.). $_{3-6.8.10}$ (marg.) M_{5} ins.:

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 ^{a}) T G_{1} अनिलाभं. — ^{b}) G_{2} यत्नेन (for यत्तेन). — ^{c}) D_{1} S (except $G_{2.3}$ $M_{1.2}$) नि- (for न). D_{2} तत्र (for सर्वे). — ^{d}) K_{4} B (except B_{2}) D (except $D_{1.7-9}$) transp. मम and पुत्रा. S (except G_{5}) मनस्विनः.

16 ^{b}) K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ पुरा हताः; $D_{1.2.7}$ निषूदिताः; T_{2} महाबलाः (for समा°). — After 16^{ab}, T_{2} ins.:

331* हिडिम्बबककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबलाः ।

17 ^{a}) D_{2} नासौ (for न स). — ^{b}) K_{4} B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D_{2} बाल्येपि मम संजय.

18 ^{a}) K_{1} $D_{2.9}$ निष्ठुरस्य च निष्ठूरी; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं. — ^{b}) N ($K_{2.3}$ missing) G_{4} भज्येतापि.

19 ^{a}) K_{4} B Dn Ds D_{3-8} शूरस्तथाप्र°; D_{1} बृहत्तथाप्र°; D_{2} बृहत्तमोप्र°; S बृहत्प्रति(T_{1} °स्पति-; G दिवस्पति)बलस्तात (G_{4} °स्तब्धो). — ^{b}) $D_{1.2}$ प्रांशुः (for गौरः). S तरुर् (for ताल). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.9}$) उच्छ्रितः; T_{2} G_{2} उत्थितः; $G_{1.3-5}$ उद्धृतः (for उद्गतः). — ^{d}) S प्रादेशाद्; Ca प्रादेशेन (as in text).

20 ^{a}) G (except G_{3}) M_{1} (*inf. lin.*) वायुम् (for वाजिनः). $K_{1.5}$ B_{1-3} $D_{1-6.8.10}$ T_{2} G (except G_{5}) अभ्येति (see below); Ca अत्येति (as in text). T_{1} जवेन वायुतुल्येति. — ^{b}) K_{1} B_{1-3} $D_{1-6.8}$ T_{2} $G_{2.3}$ अभ्येति (see above). — ^{c}) K_{1} $D_{7.9}$ अव्यक्तजल्पो; S अत्यल्पभाषी. — ^{d}) S पांडवो मध्यमो (by transp.).

21 G_{1} om. 21^{ab}. — ^{a}) $B_{1.3}$ श्रुतं. — ^{b}) T_{2} G_{4} बाल° (also व्यास°); G_{2} आचार्य°; M_{1}(*inf. lin.* as in text).$_{2}$ बाल्य° (for व्यास°). $K_{1.5}$ D_{9} यथा; S (G_{1} om.) युवा (G_{3} श्रुतं) (for पुरा). — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ T G M_{2} यथातथ्येन.

22 ^{a}) K_{1} $D_{3.4.10}$ च; T_{1} अभि-; $G_{1.5}$ अथ (for स). — ^{b}) G_{4} हयान् (for रथान्). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.8-10}$) नरान्हयान् (by transp.); G_{3} हयान्रथान्; G_{4} रथान्हरन्. — B Dn Ds $D_{5.6.8}$ transp. 22^{d} and 23^{b}. T $G_{1.2.4.5}$ om. 22^{d}–23^{a}.

23 T $G_{1.2.4.5}$ om. 23^{a} (cf. v.l. 22). M_{3-5} *repeat* 22^{c} for 23^{a}. — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ °क्रुद्धो (for °रब्धो). — B Dn Ds $D_{5.6.8}$ transp. 22^{d} and 23^{b}. — ^{c}) N (except $D_{1.2}$; $K_{2.3}$ missing) M_{5} मया (for मम). T_{1} $G_{1.5}$ तावत् (for तात). — ^{d}) K_{4} D_{1} G_{4} M पूर्व- (for पूर्वं).

24 T_{1} $G_{1.5}$ read 24^{ab} after 8^{ab}, *repeating* it here (cf. v.l. 8). — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{2-4.9}$ निकीर्णाम्; K_{5} Dn_{1} $D_{7.10}$ T_{2} वि(Dn_{1} नि)स्तीर्णाम्; Dn_{2} $D_{5.6.8.10}$m T_{1} G (except G_{5}) निष्कर्णाम्; $Cd.s$ निष्कीर्णां (as in text). Ca cites निष्कीर्णं. B_{3} पूर्णां; Ds D_{10}m Cs शैक्यां (for स्थूलां). — ^{b}) K_{4} B Dn Ds $D_{2-6.10}$ सुपार्श्वां ($D_{3.4}$ °र्श्वीं); D_{1} अपूर्वां; S अपर्वां (T_{1} G_{3} first time असह्यां) (for सुपर्वां). D_{7} महतीं; Cs कांचनीं (as in text). — ^{c}) D_{7} नादसंयुक्तां; D_{8} तात निर्ह्रादां; S कृतनिर्घोषां; Ca.d.s शतसंह्रादां (for शतनिर्ह्रादां).

25 ^{b}) B (except B_{3}) D (except $D_{1-4.7-9}$) T_{2}

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिमामितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः । C. 5. 2053 B. 5. 51. 36 K. 5. 51. 36

G2.4 °वेगितं (for °वेगिनम्). — ^{c}) B8 °समं; T1 G1.5 °महा- (for °मयं). — ^{d}) T1 G1.4.5 कथं (for तात).

26 ^{a}) M विषमान्. K4 D3.4 नानुपश्यंति; B4 Dn2 D10 न हि मन्यंते; Dn1 Ds D5.6.8 नावमन्यंते; D1 नैव पश्यंति; G3 नावबुध्यंति. — ^{d}) Ds प्रतापं (for प्रपातं).

27 ^{a}) D2 संग्रामं (for °युगं). S ते (for ये). K1.3 B D (except D1.2) गमि°; K4 नशि° (for करि°). — ^{b}) K4 B D (except D1.2.9) मृत्यु° (for वायु°). — ^{d}) K1 D9 मृगा यथा; B2 Dn1 Ds D5.6 हता मृगाः; D1.2 वने मृगाः; D8 यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 ^{a}) Some MSS. सैक्यां. D3.4 तां तु; T2 G1 तां च; G4 तस्य (for तात). — ^{b}) D1 T1 G1.4.5 षडश्राम् (D1 °स्राम्); D2.5.6 G2.3 M1.3–5 षडश्रिम्; T2 M2 षडश्रम् (for षडस्रिम्). K1.4 D3 M1.2 °तौजसा; T1 G4 °तौजसः; M5 °तौजसां. — ^{d}) D1.2 मामकाः (for मे सुताः).

29 ^{b}) B (except B4) °मस्तकं. — ^{c}) MSS. सृक्किणी, सृक्कणी, सृक्विणी and °णीं also. — ^{d}) G3.4 बहु (for मुहुः).

30 ^{a}) M (except M1) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K4 B Dn Ds D3–8.10 नागान्; K5 पातीन्; D2 G3 M1.3.4 वातान्; T2 पातान् and पत्तीन्; M2 पावकान् (for पातान्). T1 G1.4 उद्दिश्य तानापततः. — K5 om. 30^b–31^a. — ^{c}) B D (except D1–4.8.9) T G1.2.4.5 प्रतीपं. K1 पततो ऽमत्तान्; D1.2 पुरतो मत्तान्; T2 वदतो मर्त्यान्; G2 प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्). G3 प्रतीतं सततो मत्तान्. — ^{d}) K1 D9.10 परिगर्जतः; B1.2.5 D6 प्रतिगर्जितः; T1 G (except G4) °भंजतः.

31 K5 om. 31^a (cf. v.l. 30). — ^{a}) D9 कुशलान् (for विगाह्य). — ^{b}) D1.2 वीरान् (for वरान्). S यो(G1.5 M1.3–5 यौ)धानुद्दिश्य निघ्नतः. — ^{c}) K4 D3.4.7 वायुयुत° (for प्रज्वलित°). — ^{d}) K5 न विमुच्येत; D2 नावमु° (for अपि मु°). D1 वै (for मे). T1 G1 न मुच्येरन्निमाः प्रजाः; T2 G2–5 M1 न मुच्येयुरिमाः प्रजाः; M2–5 अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 ^{a}) Dn2 G1.3 M (except M3) वीथी-; B1 T1 G2 वीथीः; Cs वीर्थीं (as in text). D1.2 °वीर्यो (for °बाहुर्). — ^{b}) T1 G1.5 भ्राम° (for द्राव°). K1 D9 नाग-; K5 गज-; G2–4 इव (for मम). — ^{d}) G1 युगांताग्निरिवोत्थितः.

33 ^{b}) G3.4 पुष्पितद्रुमान्. — ^{c}) D2 प्रधक्ष्यति. K1 D9 महा- (for रणे). — M4 (hapl.) om. 33^d–35^c. D1 reads 35^d for 33^d (for the first time), *repeating* it in its proper place.

34 M4 om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{b}) D10 विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K1 रथकूबरान्; K5 D1.2.10 भग्नकूबरान्; D9 भिन्नकूबरान्; Ca.d भग्नपुष्करान् (as in text). K4 B Dn Ds D3–8.10m विसारथिहयध्व(D7 °ध्र)जान्. — For 34^c, D1 repeats 33^c. — ^{c}) K1.5 D7.9.10 °व्याघ्रान् (for °व्याघ्रो). — ^{d}) D1 reads 35^d for 34^d (cf. v.l. 33).

35 M4 om. 35^{abc} (cf. v.l. 33); D1 om. 35^{ab}. D3.4 om. 35; D10 reads it in marg. — ^{a}) K4 D9 T2 G (except G1) गांगो (for गङ्गा-). — ^{b}) K4 Dn1 T1 G4 M1 विविधद्रुमान्. — ^{c}) K4 B Dn Ds D5–8 प्रभंक्ष्यति; D2.10 प्रधक्ष्यति (for प्रवे°). N (except D1; K2.3 missing) G3 रणे (for महा-). — ^{d}) D1 reads 35^d here for the *third* time (cf. v.l. 33, 34)! T2 पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^d).

36 D10 reads 36 in marg. G4 (hapl.) om. 36. — ^{a}) K1 D7.8 वशे; K4 B Dn Ds D2–6.10 दिशो; K5

C. 5. 2054
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्द[illegible]ः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः [illegible] ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्य[illegible] धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न [illegible] यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मदाश्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थवि[illegible]ः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

बीरा; T G1.3.5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2 वधं (for वशं). — [b]) K5 B D (except D7.9) °भया° (for °बला°). — [c]) G9 transp. पुत्रा° and भृत्या°.

38 [a]) K4 D3.4 वसुधा (for पृथिवी). S सूत (for देवी). — [b]) D1.2 जरासंधभयार्दिता. — [c]) D9 तेनैव मागधेंद्रेण. — [d]) K4 D1–4.9 प्रशासिता (for प्रता°).

39 [a]) K1.5 D7.9.10 भीष्मप्रभावात्; K4 D3.4 °प्रसादात्; G2.3 भीमप्रतापात्. — [c]) K1 D1.2.3 T2 G4 ये न; K4.5 B Dn Ds D3–7.9.10 यत्र (for ते न). K4 B Dn Ds D3–6.8 M2 वशे (for वशं). — [d]) K4 B Dn Ds D3–9 तत्; D2 च (for वा).

41 [a]) K4 D1–6 °युक्तं; T1 G3.4 °सक्तं; G5 M1 °सिद्धं (for °सिक्तं). B Dn Ds D8 दीर्घकाल(Dn1 °लं)-समास(B1.2.4 Ds D8 °यु)क्तं. — [d]) K4 D1–6 पांडवः (for संजय).

42 [c]) D1.2 महाबाहुः (for गदा°).

43 [a]) K1.4.5 D3.4.7.9 T2 °ह्य(D3.4 T2 °ह्यं)महावीर्यं; D1.2 °ह्यमनासाध्यं; T1 G M °ह्यमनाहार्यं. — [c]) Ds इह; D3.4 G3.5 च; D8 G4 M3 वा (for इव). Ds D1.2 S अभि- (G4 हि) (for अति-).

44 [c]) B2 Ds2 D8 °चर्मणः; T G °खड्गिनः (for °वर्मणः).

45 [ab]) G4 भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च. — [c]) B (except B3) Ds D8 तथैवाहं; D1 यथा वाहं. — [d]) B D1.2 S वीर्यज्ञास्.

46 [a]) D1 S आर्यवृत्तं. — [b]) D1 G1.2 बिभत्सवः; T G3.5 भिभत्सवः; G4 corrupt.

47 [a]) K4 D3.4 तु भवेद्; S तत्तु वै (for सर्वतो).

48 [a]) S अविषह्यं (T1 G1.3.4 °ह्या; T2 G5 °ह्य) (for ते पुराणं). — [b]) K4 B1.2.4 D7 समाश्रिताः; D2 अवस्थिताः. — [c]) A few N MSS. तुमले.

49 [a]) D1 सूत (for तात). — [cd]) D7 पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च.

50 [a]) B2 D1.10 ये तु; B3 T2 यत्तन्; D8 यच्च (for यत्तु). B3 T2 मदाश्रयं (T2 °ये); T1 G2.5 अस्मदाश्रयात्; C5 अस्मदाश्रयं (as in text). G2 तात (for किंचित्). K5 D7 यत्त(D7 °द)स्मादाश्रयं किंचित्; M3–5 यत्तस्मादाश्र यात्किंचित्. — [b]) K1.4 D3–6.9 हितम् (for दत्तम्). — K4 om. 50[d]–52[a].

51 K4 om. 51 (cf. v.l. 50). — [b]) B1.2.5 D2.9 क्षात्रधर्मं. Ds2 D2 परीप्सवः. — [c]) K5 B D (except D1.2.7.9) क्षत्रिय° (for ब्राह्मण°). — [d]) D7 T1 G4.5 M4 परम् (for वरम्).

52 K4 om. 52[a] (cf. v.l. 50). — [a]) D9 शाश्वत्

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ C. 5. 2084 B. 5. 51. 61 K. 5. 51. 61

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै). D3.4 S वो (for वै). — [b]) G2.5 M ये युयुत्स(G5 °त्सं)त. K4.5 B D (except D2.7.9) पांडवैः. — [d]) D2 तदेव भ°.

53 [a]) K4 Ds2 ननु; T G न तन् (for न तु). G5 विनाशाय (for विघाताय). — [b]) G5 नूनं; M जानन् (for ज्ञानं). D2 भेषजं (for संजय). — [c]) K4.5 B Dn2 Ds D1.3–8.10 T2 G2 अतिबलं; D2 अनाबिलं. — [d]) K4.5 B D (except D1.8.9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि).

54 [a]) G2 अपि हि; G4 ह्यवि-; M3.4(*inf. lin.*).5 ह्याधि- (M4 orig. व्याधि-) (for ह्यपि). K5 संयुक्ताः; Cs निर्मुक्ताः (as in text). G5 विषयेभ्यो विनिर्मुक्ताः. — [b]) K1.5 D1–4.7–10 लोकसंग्रहं; Cs as in text. — [c]) K4.5 B3.4 Dn1 D3.4.10 सुखैर् (for सुखे).

55 [a]) K4.5 B1–3.5 Ds D2–8.10 मोहम्; B4 S योयम् (G4.5 यो मया) (for योऽहम्). Ds आसक्ताः. — [c]) K1.5 D7 राष्ट्र-; K4 B4 Dn1 Ds D3–5.8.10 राज्ये; D9 राष्ट्र (for राज्य-). D6 पुत्रेषु दारे राज्येषु; G2 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic). — [d]) B3 पौरेष्वपि.

56 [b]) K1.5 D5.6.8 तु (for नु). K5 B2 Dn1 D3.4.7–9 T G1 क्षेमम्; Cs as in text. K4 B4.5 Dn Ds1 D1.5.6.10 G3 उत्तरं (for उत्तमम्). — [c]) K4 D3.4 ह्यनुपश्यामि; D2 ह्यवगच्छामि; T1 G1.5 एव पश्यामि. — [d]) T2 G1.5 अनयात्ततः; G3.4 M2 अपि चिंतयन्.

57 [a]) K4 आप्नोति; Dn1 D10 (*sup. lin.*) T G1.4.5 आयाति (for आभाति). Ds D1.2 द्यूतप्रमुखतो भाति.

58 [c]) T2 G1.2 M प्रधिः; Ca. d.s प्रधिः (as in text). — [d]) M1.2 नात्र; Cs नास्मात् (for नास्य).

59 [a]) K4 B D (except D9) कुर्यां (for कार्यं). K1.5 D9 तथा; D5.6 च वै (for कथं). D5.6 तेषु (for कुर्यां). — [b]) K4 D3.4 कुत्र; G4 अनु- (for क्व नु). In D9 the portion from 59[cd] up to 5. 60. 12 is lost on missing folios. — [d]) K1.5 Dn1 D10 कालवशा(Dn1 °शे)नुगाः; S क्रोधवशं गताः.

60 D9 missing (cf. v.l. 59). K4 B D (D9 missing) तदा (for पुरा). — [c]) T1 G1 रुदितं (for निनदं). — [d]) T1 G3.5 M1–4 मा (for मां).

61 D9 missing (cf. v.l. 59). — [a]) T2 G1 M3.4 (*sup. lin.*).5 यदा (for यथा). — [b]) Dn1 चीयमानः; D2 क्षोभ्य°; D10 नोद्य°. — [c]) K4 B D (except D1.2.7.10; D9 missing) वै तथैव (for तद्वदेव). — [d]) K1.5 D7.10 (*sup. lin.*) अस्मदीयान् (for मदीयान्). G5 सहितानर्जुनेन.

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B (except B2) D (D9 missing) संजययान (D2 यानसंधि); G2 M1.2 संजयप्रतियान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 51; D5 50; D6 47; D7 G5 52; T G1–4 M 53 (M2.3.5 54). — *S'loka no.:* K5 60; Dn G5 61; D8 62.

५१

C. 5. 2088
B. 5. 52. 1
K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 =(var.). 3. 46. 5. — ^{a}) K_1 नैवानृता; D_3 चैतानृता; T_1 G_1 ताः सूनृता; T_2 (orig.) $G_{3.5}$ ता नानृता; T_2 (*inf. lin.*) G_4 नानानृता; G_2 नानाविधा; M तादृगृता (for वै नानृता). — ^{b}) K_1 T_1 M_4 अनुशुश्रुम. B D (except D_7; D_9 missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D_6 °मः). — ^{c}) K_1 $D_{7.10}$ T_2 G_2 अद्य (for स्याद्). — ^{d}) K_1 $D_{2.10}$ S (except G_3) यस्य योद्धा (by transp.).

2 =(var.) 3. 46. 8. — ^{a}) T_2 तु न; $G_{2.4}$ न च (by transp.). — ^{b})=3^{d}. D_2 T_1 $G_{3.5}$ °धन्विनः. — B_2 (hapl.) om. 2^{c}–3^{d}; K_1 reads it in marg.

3 B_2 om. 3; K_1 reads it in marg. (cf. v.l. 2). — 3^{ab}=(var.) 3. 46. 6^{ab}. — ^{a}) D_{s2} $D_{7.8}$ G_4 कर्णनालीकान्. — K_5 om. 3^{cd}. — ^{c}) K_4 प्रतीयान्; D_1 युध्यतो; $D_{2.3}$ प्रभेत्ता; $C_{a.d}$ प्रत्येता (as in text). — ^{d}) =2^{b}. S विद्यते सव्यसाचिनः.

4 =(var.) 3. 46. 9. — ^{b}) S वीरं (T_1 G_1 वा तं) नरर्षभं. — After 4^{ab}, N ($K_{2.3}$ D_9 missing) ins.:

332* कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— ^{c}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.3}$; D_9 missing) $G_{1.3}$ महान्स्यात्; T_2 G_4 उभाभ्यां; $C_{a.d}$ माहात्म्यात् (as in text).

5 =(var.) 3. 46. 10–11^{ab}. K_5 om. 5^{a}–8^{b}. — ^{a}) G_4 M (except M_1) जित° (for दृढ°). — ^{c}) T_1 $G_{4.5}$ M (except M_2) तु (M_1 *inf. lin.* सु- as in text). A few MSS. -तुमलं. K_1 D_3 $C_{a.d.s}$ -तुमु(K_1 D_3 °म)ले युद्धे. — ^{f}) G_5 सर्वतः; C_s सर्वशः (as in text). K_1 M_1 $C_{a.d.s}$ अपराजितः. T_2 सर्वक्षत्रभयावहं.

6 =(var.) 3. 46. 11^{c}–12^{d}. K_5 om. 6 (cf. v.l 5). — ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ [अ]प्यस्त्र°; M_1 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°). — ^{b}) D_2 सर्वैः प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S *repeats* 6^{ef}–10^{ab} here (with v.l.), reading the lines for the first time after 5. 48. 45^{ab}. — ^{e}) G_1 (first time) यथा; G_5 (second time) जये (for वधे). — ^{f}) S (first time) तव and (second time) ए(T_1 ते)षां; $C_{a.d}$ तयोर् (as in text). K_1 वै (for वा). $K_{1.4}$ B D (except $D_{1.2}$; D_9 missing) फाल्गुनस्य. K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.3-5.7}$; D_9 missing) च (for वा).

7 =(var.) 3. 46. 13. K_5 om. 7 (cf. v.l. 5). S *repeats* 7 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ^{ab}) B D_n D_s $D_{5.6.8}$ transp. जेता and हन्ता. T_1 $G_{2.4}$ M (all first time) and T_2 $G_{1.2.5}$ (all both times) वा (for च). $D_{1.2}$ नैवास्य (for चास्य न). — G_5 om. 7^{c}–8^{d}. — ^{d}) K_1 D_7 समुत्थितः (for य उत्थितः).

8 K_5 om. 8^{ab}; G_5 om. 8 (cf. v.l. 5, 7). S *repeats* 8 here (with v. l.); cf. v.l. 6. — ^{a}) D_2 शस्त्राणि; G_{3-5} M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि). — ^{b}) D_2 जयंति न जयंति च; S (both times) युध्यंति विजयंति च (G_5 om. second time). — ^{c}) S (first time) अयं तु; C_a एकांत- (as in text). D_2 चेह; T_1 G_1 (both second time) स्त्वेष (for स्त्वेव). — ^{d}) Some N MSS. फाल्गुनस्य. $K_{1.5}$ तु; B_3 $D_{1.2.3}$ T_2 (second time) G_4 (both times) च; $D_{3.4.7.10}$ G_1 (both times) हि; M_3 (second time) वा (for ह).

9 =(var.) 3. 46. 14. S *repeats* 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
[illegible]गपश्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्न योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
शेषयेदशनिर्दीप्तो निपत[illegible]र्ध्नि संजय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
[illegible] धक्ष्यति मामकान् ॥ १७

[illegible]तान्बाणसंघा-
न्स्थातातताय़ी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
यथा [illegible] ॥ १८
यदा ह्यभीक्ष्णं [illegible]न्प्रकारा-
ञ्श्रोतास्मि [illegible]नावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं भरता[illegible]पैति ॥ १९ C. 5. 2105 B. 5. 52. 20 K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

v.l.); cf. v.l. 6. — [a]) K1 B (except B4) Ds D1. 5. 7. 8. 10 समाः सूत; K5 समये तेषु; D6 क्षपाः सूत; T1 G5 M (all both times), T2 (second time) and G1–3 (all first time) सहेंद्रेण; T2 G4 (both first time) सहस्राणि; G1. 3. 4 (all second time) सहस्रेण; G2 (second time) महेंद्रेण (for समाः सूत); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समाः. ❀Ca: त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेषः । Cn: त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः । संधिरार्षः ।❀ — [d]) K5 B Dn Ds D5. 6. 8. 10 Ca विद्मः; T1 G1. 5 (all second time) वेत्ति (for वेद्मि). S both times (G1 M5 first time only) पराभवं.

10 S *repeats* 10^{ab} here; cf. v.l. 6. — [b]) K1 °समायुतः; D7 °यशोनिधिः (for °समो युधि). — [c]) K4 B4 ध्रुवं (for ध्रुवः). K1 कृतं तात व्रतं तस्य; K5 क्षेमं तस्य ध्रुवं तात; D1. 2 ध्रुवं तस्य भवेत्तात; S कृतं तस्य (G2 कृतस्तस्य; G5 अर्जुनस्य) ध्रुवं तात.

11 [a]) S युक्तौ (for यत्तौ). — [b]) B3 वरिष्ठं; Ca. d अधिज्यं (as in text). — [d]) D2 इति (for अनु-). K4 B D (except D6. 7. 10; D9 missing) -शुश्रुम.

12 [a]) K4. 5 B Dn Ds D3–6. 8. 10 नैवास्ति नो; D2 न रथोस्ति; S नैव चास्ति. — [b]) D1 G3 न योधा; G4 M न हया. — [c]) K1 T2 ते (for तत्). D1. 2 बुध्यंते (for जानन्ति).

13 =(var.) 3. 46. 15. — [a]) G4. 5 शोषयेत्. D1 M दीप्ता (for दीप्तो). — [b]) K5 B (except B3) Dn D3. 4. 7. 10 विपतन्; D1 G3 M पतंती; D2 प्रपतन्; D5. 6. 8 निष्पतन्. — K5 om. 13^{c}–19^{d}; Ds om. 13^{c}–15^{b}. — [c]) K4 B (except B3) Dn D3–6. 8. 10 तात (for कुर्युः). — [d]) K4 B Dn D3–6. 8. 10 कुर्युरस्ताः (B3 मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात).

14 K5 Ds om. 14 (cf. v.l. 13). — [b]) D7 एव (for इव). B Dn D1. 2. 5. 6. 8 धनंजयः; a few N MSS. च फाल्गुनः (for च फल्गुनः). S विनिघ्नन्निव फल्गुनः. — [c]) K1 क्रुद्धः शरसहस्रेण; S उत्पतंतीव (T1 G1 °तंति च; T2 G3 °तन्निव) कायेभ्यः.

15 K5 om. 15; Ds om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — [b]) D2 T1 G5 सर्वशः (for °तः). — [c]) K1 गांडीवेयं; B1. 3. 4 Dn Ds D7. 8 T G (except G2) Cs °वोत्थं; D1 °वाग्निर्; D2 °वेन (for °वेद्धं). D1. 2. 10 S (except M5) दहेत्तात. Cs cites आजौ (as in text).

16 =(var.) 3. 46. 17. K5 om. 16 (cf. v.l. 13). — [a]) Ds स्म; M1. 2 वा (for सा). — [c]) K4 B (except B2) Dn D1–6. 8. 10 बहुधा (for °ला).

५२

C. 5. 2106
B. 5. 53. 1
K. 5. 53. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

---

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 13). — a) Dn1 स च (for कक्षं). K4 B D (D9 missing) महानग्निः (D2 महावह्निः); G8 दहेदग्निः. — b) K4 B D (except D7; D9 missing) प्रदहेत्; G3.4 प्रदीप्तः (for प्रवृद्धः). — c) G3.4 महाग्निर् (for °र्चिर्). M महानिलबलोद्धूतः. — d) D10 तथा (for तद्वद्). T1 G1.5 मे सुतान् (for मामकान्).

18 =(var.) 3. 46. 18. K5 om. 18 (cf. v.l. 13). — a) T G यतः (T2 G5 यथा) (for यदा). T G उद्वहन् (T2 G8 उत्सृजन्) (for उद्वमन्). T1 G1 निहितान् (for निशितान्). G2.3 M °वर्षान्; G4 °पूगान् (for °संघान्). D2 यदोद्वमद्बाणसंघाञ्शिताग्रान्. — b) K4 B D (except D1.2; D9 missing) T तानाततायी; G5 अज्ञाततायी. — d) K4 B D (D9 missing) अपार° (for अवार°).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 13). — a) K1 तस्य; D1.2 यस्य; G (except G5) यथा (for यदा). M (except M1) अपि (for हि). S प्रणादान्; all comm. प्रकारान् (as in text). — b) T2 श्रोष्यामि; all comm. श्रोतास्मि (as in text). K1 वा चातिवधे; K4 B (except B4) Dn1 D5.6 ताताव°; D1 धाताव°; T2 यानाव°; G8 नानाव° (for तानाव°). All comm. cite आवसथे (as in text). — c) K1 समं तत्र (for समन्ताच्च). G5 हि (for च). G8 तदा (for तथा). — d) S (except G1.5) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); M [illegible]. — *Adhy. name:* M अर्जुनप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; D5 51; D6 48; D7 G5 53; T G1–4 M1.4 54; M2 50; M3.5 55. — *S'loka no.:* Dn 20; D2 21.

52

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). G5 transp. adhy. 52 and 53.

1 K5 om. from 1cd up to 5. 54. 25ab. — d) D2 रणे; G5 जयैर् (for जये). D2 G5 वृताः; T2 G2–4 रताः (for धृताः); cf. v.l. 3d.

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — cd) A few MSS. पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K1 वंग°; D2 सर्व°; D7.10 अंग°; T2 अन्य° (for वत्स°).

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) D2 यः सहेंद्रान्. — b) B2.5 D5 D1–3.10 वशी (for बली). — c) Dn2 Cn स स्रष्टा; D1 स ज्येष्ठो; T1 G1.5 श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो). D5 स्रष्टा (for कृष्णः). — d) K4 D1.2 वृतः; G8 रतः (for धृतः); cf. v.l. 1d.

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) S क्षिप्रहस्तवान्. — c) K1 S संप्राप्तः (for शैनेयः). T1 G1.5 स्थायी (for स्थाता). — d) D7 बीजवद्विसृजन्; G5 जवात्प्रतिवपन्. Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) D7 G4.5 पांचालः. — b) T1 G1.5 दृढवर्मा; T2 G2 M कृतवर्मा; G8 कृतकर्मा; G4 धृत° (for क्रूर°).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) K4 D3.4 तु (for च).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 1). — b) D1 बलं; Ca.3 जालं (as in text). G5 अंतकृत्; Ca. d. s अन्तरा (as in text). — c) G5 हरिष्यंति. K4 B2.4 Dn D5 D3–8.10 m C5 न मे सैन्या(D7 सेना)स्तरिष्यंति; D2 सेनां हनिष्यंति मम. — d) D7 ततः शोचामि; T G1–3 M1 ह्यत्यभिक्रो°; G4 अभिक्रो°; M2–5 यदि क्रो°.

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२
तनुरुचः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६ C. 5. 2120 B. 5. 53. 16 K. 5. 53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $D_{1.2}$ यश° (for मन°). — ^{b}) $G_{2.4}$ M_1 (*inf. lin.*) बल° (for लक्ष्मी°). Ds D_1 $M_{1.2.3}$ (*inf. lin.* as in text).5 °वर्चसा; T_2 M_4 °वर्चसः. — ^{d}) D_1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 D_7 T G सु(G_4 सं)प्रसन्नैः (T_2 °न्नः); M सु(M_2 स)संपन्नैः. — ^{b}) K_1 D_8 युज्य-; K_4 Dn D_{3-6} G_3 युद्ध-; $B_{1.2.3}$ Ds D_{10} युग्य-; $B_{3.4}$ D_1 T_2 योग्य-; Ca. d. s योज्य- (as in text). — ^{c}) K_4 B Dn Ds D_{3-6} वीरैर् (B_3 सर्वैर्); D_8 घोरैर्; T_1 $G_{1.5}$ मित्रैर् (for पुत्रैर्). $D_{7.10}$ शूरैश्च भ्रातृभिः पुत्रैर्. — ^{d}) D_1 T_1 $G_{1.4}$ उपपन्नैर्.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_2 मित्रभृत्यैः; D_7 नैपुण्येन; Ca. d. s नैभृत्येन (as in text). — ^{d}) D_2 धी°; T_1 $G_{1.4.5}$ श्री° (for ह्री°).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except M_2) श्रुतात्मा (for कृ°).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 एव; K_4 $B_{3.4}$ अभि (for इव). T_2 मर्त्यः (for मन्दः). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) नष्ट° (for मूढ°).

13 =(var.) 5. 36. 47 (q. v.). K_5 om. 13 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dn D_5m तनुरुद्धः; Ca. d. np तनुरुचः (as in text). — ^{b}) $K_{1.4}$ B_4 D (D_9 missing) Ca. d मिथ्योपचरितो मया; T_2 जांबूनदसमप्रभः.

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $B_{3.5}$ नैव युद्धं (for तैरयुद्धं).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 G_1 च परा (for परमा). K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{3-6.8}$ बुद्धिः; D_1 शक्तिः (for शान्तिः). $D_{7.10}$ इयमेव परा शांतिः; T_2 एवमेषा परा शांतिः; M_2 एषां तथा परा शांतिः. — ^{b}) Ds $D_{2.7.10}$ T_2 $G_{3.5}$ यथा (for यया). D_1 T_2 शाम्येत. S (except G_{2-4}) मतिः (for मनः). — B_5 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) K_1 D_8 यदित्थं युद्धम्. — ^{d}) K_1 T_2 G_3 शांत्या; T_1 $G_{1.5}$ गत्वा; G_2 M शांत्यां (for शान्त्यै). S (except G_4) यतेमहि.

16 K_5 B_5 om. 16 (cf. v.l. 1, 15). — ^{a}) Ds_2 D_6 $G_{1.2}$ न नु नः; D_7 न पुनः. K_1 Cn. d शिष्यमाणानां; K_4 B (B_5 om.) D (except D_1; D_9 missing) क्लिश्यमानानां (B_{1-3} °मानान्वै); G_3 क्षममाणानां; G_4 शाम्य°; Cs शिक्ष° (as in text). T_1 ननु निरीक्षमाणानां. — ^{c}) B_2 D_2 S Cd. s जुगुप्सते; Ca as in text. $D_{3.4}$ च; D_7 स्व- (for ह्य-). — ^{d}) D_2 G_2 ममैव; all comm. मामेव (as in text).

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9; K_5 D_8 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{1.3-7.10}$ संजययान; T_1 G_1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M (except M_1) धर्मपुत्रप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 53; D_5 52; D_6 49; D_7 54; S 55 ($M_{2.3.5}$ 56). — *S'loka no.:* Dn D_8 16.

53

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 52. 1; 50. 59). G_5 transp. adhy. 52 and 53.

1 G_5 om. 1–2. — ^{a}) K_4 भाव°; G_2 क्रुद्ध°; G_3 कृत्स्न° (for क्षत्र°).

2 G_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) $K_{1.4}$ Ds $D_{2.7.10}$

५३

C. 5. 2121
B. 5. 54. 1
K. 5. 54. 1

संजय उवाच ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर° (for धीर°). D$_s$ D$_{5.6.8}$ धीमतः; D$_1$ निश्चयं; T$_1$ G$_1$ निर्णयं (for नित्यशः). — ^{c}) B (except B$_3$) Dn$_1$ D$_{3.4}$ यः (for यत्). T G$_{1.2}$ M (except M$_1$) °शतम् (for °वशम्). D$_1$ आपन्नः; D$_s$ अन्विच्छेः; D$_3$ S (G$_5$ om.) आगच्छेत् (T$_1$ °च्छत्; M$_5$ °च्छे). — ^{d}) K$_4$ B$_3$ D (except D$_{6.8}$; D$_9$ missing) तत्वज्ञः; S (G$_5$ om.) सत्वस्थं. D$_7$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_2$ सव्यसाचिनं.

3 ^{a}) D$_1$ G$_3$ नैव; Cs नैष (as in text). G$_5$ एवमेतन्महाराज. — ^{b}) D$_2$ तावकाश्च कृता°. Cs cites शश्वत् (as in text). — ^{c}) S अर्दि(G$_3$ °र्थि)ताः (for आदितः). K$_1$ पार्थौ. — ^{d}) K$_1$ निकृतो; Dn$_1$ D$_{3.4}$ वंचिता (? gloss); S (except G$_2$ M$_5$) निकृत्या (for निकृता). — After 3, S ins.:

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ।

[=(var.) 7. — (L. 1) G$_{2-4}$ ते (for तैर्). — (L. 2) G$_5$ प्रतिपद्यते.]

4 ^{a}) K$_1$ D$_{1.7.10}$ T G$_{3.5}$ M (except M$_2$) ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). D$_s$ G$_5$ सुहृच्चश्च; D$_2$ गुरुर्यस्य; T$_1$ सुहृदश्च. — ^{c}) K$_1$ S स्व(T G सु)मतं (for हि हितं).

5 ^{b}) S °जितं (G$_4$ °जयं) (for °जितान्). — After 5, T G (except G$_2$) read 10.

6 ^{a}) K$_1$ D$_{7.10}$ तान्; K$_4$ D$_{5-6}$ त्वं; B Dn D$_s$ D$_8$ च; T$_1$ G$_{1.4.5}$ तु; T$_2$ तैः (for स्म). — ^{c}) D$_1$ राज्यं कृत्स्नं (by transp.). M (except M$_1$) इह (for इति).

7 After 7^{ab}, D$_5$ (marg.).$_8$ ins.:

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D$_2$ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{c}) K$_1$ पृथक्; S कथं (for अथ). D$_2$ वीर्यार्जिताम्. K$_4$ B D (except D$_{7.10}$; D$_9$ missing) उर्वीम् (for भूमिम्). — ^{d}) D$_6$ S (except T$_2$ G$_{1.2}$) प्रति° (for प्रत्य°).

8 D$_2$ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) D$_1$ S (except T$_2$ G$_{1.2.4}$) °वीर्यजिता. — ^{c}) K$_4$ D$_{1-3.7}$ एवं (for एव). — ^{d}) G$_{2.3}$ साधु° (for राज°).

9 G$_4$ (hapl.) om. 9. — ^{c}) K$_4$ पुरा (for पुनः).

10 T G (except G$_2$) read 10 after 5. — ^{c}) K$_4$ B$_2$ D$_{1-4}$ T$_2$ G$_{2-4}$ वने (for वनं).

11 ^{a}) K$_4$ शरजालान्. — ^{b}) K$_4$ D$_{10}$ (*sup. lin.* शरान्) सितान्; B$_3$ तथा (for शितान्).

12 ^{a}) Some N MSS. फाल्गुनः. S Cs पांडव(Cs °वः)श्रेष्ठो. — ^{b}) K$_1$ D$_{3.4.8}$ गांडिवं; Cs as in text. — ^{d}) K$_4$ B$_{1.2.5}$ D (except D$_{1.2.7.10}$; D$_9$ missing) आयुधानां; T$_2$ अस्त्राणां च (for चक्राणां च).

13 ^{a}) D$_{5.8}$ तु (for च). — ^{c}) G$_4$ वहतो; G$_5$ सुरथो (for सरथो). — ^{d}) B (except B$_4$) Dn D$_{6.8}$ बहून्; G$_5$ युधि (for वहन्). G$_{3.4}$ वाहाः श्वेतहया रणे (G$_4$ रथे). — ^{e}) B$_4$ D$_s$ ते; D$_2$ T$_2$ G$_{2.3}$ M वो; T$_1$ G$_5$ वै; G$_{1.4}$ यो (for नो). S राज्ञः (for राजन्). — ^{f}) D$_{1.6}$ इचोदितं.

एवमेतानि सरथो वहञ्श्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
पार्था ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९ C. 5. 2142 B. 5. 54. 22 K. 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

14 b) Ds T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि°). — d) K1 B5 Dn2 Ds D3-5. 8. 10 °सत्तमः.

15 c) M दुर्योधनमुखान्. D7 तात; D10 सर्वे (for दृष्ट्वा).

16 a) T1 G1. 2. 5 °बलाद् (for °भयाद्). K4 B2. 5 Dn Ds D3-6 न भीमार्जुनयोर्भीता. — b) B1. 3. 4 Dn D3-7. 10 लप्स्यंति; T G लभंते. B5 T2 G3. 4 प्रभो; T1 G1. 5 कथं (for विभो). — c) S (except G5) °बाहो (for °राज). — d) D2. 10 (m as in text) °चारिणः (for °सारिणः).

17 a) D1. 2 तात; G2 एव (for अद्य). D8 नार्छंति; G3 M नेच्छंति. — b) A few MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकयाः. B4 मद्रके° (for च सके°). — c) Some MSS. साल्वेयाः. B3 शूरसेनाश्च सर्वेषां. — d) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते; B8 शाल्वेया अवजानते; D10 सर्वे ते त्वावजा°; S सर्वे प्राच्याश्च मारिष. — e) D7. 10 transp. ह्येते and सर्वे. S एव (for ह्येते). T1 G1. 5 आगताः (for गताः). — After 17, S reads 18^{ef}; while N (K2. 3. 5 D9 missing) ins.:

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 D3. 4. 6 भक्ताः. Ds1 तस्य. K1 D7. 10 दुरात्मभिः; D1 महाबलैः (for सदैव ते). B5 Dn1 D2. 3. 6 तैः (for ते).]

18 a) D1 अर्हानेकत्र बाध्येद्यो; D2 अर्हानेव तु राधेयो; D7 तानेव बुबुधे यो वै; D10 अनर्हो नैव बुबुधे; S अनर्हो येन वध्येत (T1 बाध्येत; G2 बुध्येत; G3. 5 युध्येत). — b) S धर्मयुक्तो विचक्षणः. — After 18^{ab}, K4 B D (except D1; D2 marg. *sec. m.*; D9 missing) ins.:

336* योऽक्लेशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— c) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्यः. — d) D1. 2. 7 T3 G4 M1 (*inf. lin.*). 2. 4 (*inf. lin.*) सोधमः; T1 G1-3 M1. 3-5 सोधर्म्यैः (for सानुगः). — After 18^{cd}, S ins.:

337* अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।
[M एतद् (for एनं).]

— S reads 18^{ef} after 17. — e) K1 D5. 6 महाराजन्. S पुत्रस्य तव दोषेण. — f) K4. 5 B Dn Ds D2-8 नानु-; D1. 10 नातः; G5 नाव- (for नात्र).

19 a) K4 D3. 4 G3 प्रोक्तं (for चोक्तं). — b) S तथा भीष्मेण धी°. — e) K4 Dn2 D1. 8 G1 अनीशेनैव; D7 °शे तव; T2 G2-5 °शे त्वयि. Ca. d cito अनीशेन (as in text). — f) D2 एव (for एतन्).

Colophon missing in K2. 3 D9; K5 om. it. — *Subparvan:* K1. 4 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); T1 G1-4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G5 54; D5 53; D6 50; D7 55; T G1-4 M 56 (M2-5 57). — *S'loka no.:* Dn 22; D8 38; G5 23.

54

☞ This adhy. is missing in K2. 3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). K5 om. 1–25^{ab} (cf. v.l. 5. 52. 1).

1 G2. 4 M1-3. 5 om. 1^{cd}; T2 reads it in marg. — a) T G1. 5 च (for स्म). K1 Ds2 परा- (for परान्). K1 B2. 4 Dn Ds D5. 6. 8 T2 G3 जेतुं (for राजन्). M4

५४

C. 5. 2143
B. 5. 55. 1
K. 5. 55. 1

दुर्योधन उवाच ।
न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परान्राजन्). — ^{d}) K1 राजेंद्र; B2.4 Dn Ds D5.6.8 G3 बलिनः; T1 राजंश्च (for विजेतुं). D1 वयं; D2 प्रभो (for विभो).

2 ^{a}) K4 B D (except D1.2; D9 missing) G3.4 वने. K1.4 B1.2.5 D2–5.8 G3 प्रव्रजितान्. — ^{c}) D2 महता च बलौघेन. — ^{d}) K1 परराष्ट्रवि°.

3 ^{a}) A few MSS. कैकया or कैकेया. — ^{b}) T1 G1 वीर्यवान्; T2 M पार्थिवः (for पार्षतः). — G5 om. 3^{cd}. — ^{c}) G3 आययुः (for अन्वयुः). D10 पार्थं; M1.2.5 (*inf. lin.*) पश्चाद् (for पार्थान्). — ^{d}) D1.2 ये; G4 हि (for अन्ये).

4 ^{c}) K1 विगर्हंस्त्वप्यसंगम्य; D1.2.10 S वि(G1.2 व्य)गर्हयंतः (D1 °त) सं°.

5 ^{a}) D5.6.8 G3 युधिष्ठिरं समासीनं. — ^{b}) T2 अनुजैः (for अजिनैः). S परिवारितं. — ^{c}) G5 संगम्य; M2 संगत्य; C a. d संहत्य (as in text). — ^{d}) K1 B5 Dn1 Ds T1 G (except G3) पर्युपासत.

6 ^{a}) K1 °दानेन; D1 °दानस्य (for °दानं च).

7 ^{a}) K4 B Dn Ds D3–6 M4 चैवं; D1 एवैतन्; D2 एव तु; G चैते (for चैतन्). D1.2 ते (for तु). — ^{b}) K1 B5 D1.2.5.6.8 T2 G2.3 °कृपास्तथा; G4 °कृपादयः.

8 D1 om. 8^{ab}. — ^{a}) B Ds1 न नः; Dn D6 ततः; Ds2 न तु; D2 नाव-; T G4 न चेत्; G1.3.5 M न च; G2 न हि (for न ते). Ds D3–5.8 T2 समरे (for °ये). — G2 om. 8^{cd}.

9 D10 om. 9^{a}–10^{a}. — ^{a}) Dn1 वै; G2 हि (for च). K4 B D (except D1.7; D10 om.; D9 missing) G3 M2.5 विदुरात्. — ^{b}) B2–4 Dn Ds मता मम; D7.8 T G1.5 महात्मना (T2 °नां) (for महात्मनः). — ^{c}) K4 B D (except D1.2.7; D10 om.; D9 missing) M2 तु (for च). — ^{d}) B2.3 D2.5.6.8 T1 G3.5 M3–5 °सत्तम.

10 D10 om. 10^{a} (cf. v.l. 9). — ^{a}) D2.7 G2 हि (for च). D2 T G1.2.4.5 M नः कृत्स्नं (by transp.); D7 नः सर्वं. G3 समुच्छेदं ततः कृत्वा. — ^{b}) G3 कृत्स्नं (for कृत्वा). D2 तत्र (for तात). — ^{c}) B2.5 Ds1 ऐक° (for एक°). K1 Ds2 D10 च; D2 G3 हि; G4 स; M1 स्वं (*inf. lin.* as in text) (for स्म).

11 ^{b}) M (except M1) प्रणिपातं; Ca. d as in text. — ^{d}) T2 G2.3 °योत्स्यामहे.

12 ^{a}) T1 नियते; T2 G5 नियतं. — ^{b}) G4 ह्यस्माकं तु परा°.

13 ^{c}) K4 D3.4 पांडवैः सर्वैः; G1 पांडवाः सर्वे. — ^{d}) T1 G1 दुर्धूतेन (for स्वज°).

14 ^{b}) K4 B D (except D1.3.10; D9 missing) संधिर्नः (for बन्धूनां). Cs cites संधिः. — ^{c}) T1 G (except G2) चैव (for स्वेव). — ^{d}) K4 B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७ C. 5. 2170 B. 5. 55. 28 K. 5. 55. 28

D1.10; D9 missing) जनाधिपं; T2 नरेश्वरं (for जने°). — f) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्). — After 5. 56. 27, G5 *repeats* 14–42ab, *with Dn readings !!*

15 b) T2 उपरोधनं; G3 आपराध°; M3 अपरोध°. — c) K1 D10 m इंद्रियार्थं; T1 G (except G4) M5 त्वत्प्रियार्थं. K1 D1.2.7.10 पुरा चै(K1 वै)तद्; Dn D3 पुरे वै(Dn1 चै)तद्; S पंरै(G3 वध)श्चैव. — d) K1 D7.10 नृपोत्तम; D1 नराधिप; S जनेश्वर (for नरो°).

16 c) K1 D1.7 M2.3 प्रतिहरिष्यंति; T2 परिवारयिष्यंति (hypermetric). — d) D3.4.8 T2 G3–5 कुलच्छेदेन.

17 c) G5 मां चाहुर् (for मत्वा मां).

18 a) D1 द्रोग्धारो वै; G3 अभिरुद्धाः; G4 °क्रुद्धाः; G5 °द्रुह्यः; all comm. °द्रुग्धाः (as in text). G3 च केचिन्नः; G4 परे चैव; G5 परश्चैव; Ca परे चेन्नः (as in text). Cd cites चेन्नः (as in text). — b) D1 नरेश्वर (for परं°). — d) D7 भुवि (for युधि). K1 D7.10 G4 नरेश्वर; K4 B Dn Ds D3–6.8.10 m समास्थि(D3.4 °श्रि)तान्; D1 परंतप (for जने°).

19 a) K1 B3 D7.10 T2 G5 स्म (for स्मो). — b) D4 reads पांडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्.

20 a) T G1–3.5 M अपि (for हि). G4 पुनरेकेन भीष्मेण. — c) K4 B (B1 marg.) Dn Ds D3–6 अति-; D2.7 G3 अपि (for अभि-).

21 b) D6 G5 M2 °सत्तम.

22 d) G3 M1.3.4 ब्यैतु; G4 ब्यपेतु (for ब्येतु). — e) D10 एतेषां (for इत्येषां). — f) K4 B D (except D7.8.10; D9 missing) तत्कालेमिततेजसां; T1 G1.5 तत्काल-मतितेजसां; G4 तस्मिन्कालेमितौजसां.

23 c) D1 G3 तस्मात् (for अस्मान्). T G (except G2) इमे (for अमी). — ef) T1 भिन्न°; M1 हीन°; Ca छिन्न° (as in text). T2 परं वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः संभिन्नपक्षकाः.

24 M1 om. 24. — d) B Dn Ds D3–6 समानीताश्च. Ca cites समानीताः; Cs मया आनीताः. M (M1 om.) बांधवाः (for पार्थिवाः).

25 K5 resumes from 25cd (cf. v.l. 5. 52. 1). — a) T1 G1.5 अप्यग्नीन्. — c) B D (except D7.10; D9 missing) G4 मदर्थं. — d) Ds कुरुनंदन; D1.7.10 S भरतर्षभ (for कुरु°).

26 a) D10 G5 अपि (for इव). D1 G3 M त्वा (for त्वां). — b) D7 हसंति स्म (for प्रहसन्ति). K1 M1 इव; B3 च; D7.8 G3 सु- (for इह). D1.3.4 दुःखिताः. — c) D7.10 प्रलपंतं. — d) Dn1 G3 M °विकत्थनैः; Cs as in text. Ca.d cite परेषां विकत्थने.

27 a) D1 एवं (for एषां). D1.2 om. हि. K5 D1.2 राजन् (for राज्ञां). — b) Dn D7 T1 G1.2 समर्थं; D1 M

C. 5. 2170 B. 5. 55. 29 K. 5. 55. 29 सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थाः; D3 G4 समर्थान्. — ^{d}) G4 M1.3.4 ह्यैतु. K1.5 D1 भयमुत्तमं; D2.7.10 मानसो ज्वरः; S मानसं भयम् (for भयमागतम्).

28 ^{a}) K4 B Dn Ds D2.7.8 (by corr.).10 m जेतुं (for सर्वां). D7 समर्थां; D8 (before corr.) G1 संग्राम- (for समग्रां). Ds येनास्मि (for सेनां मे). — ^{c}) D1.2 S °रूपां (D2 °रूपा) हि (for °रूपेयं). All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text). — ^{d}) G1.4.5 हि (for अपि). K4 B Dn Ds D3–6.8 ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः.

29 ^{a}) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T2 तच्छ्रुत्वा). — ^{b}) K1 B3.4 Dn D1.7 स्म; K5 D2 S च; D10 तु (for स). K1.5 B3.5 D8.10 T1 G3 याचते. — ^{c}) K1.5 D7.10 अयं (for हि). — ^{d}) K1.5 D7.10 एव; T2 G2.3 चापि (for चैव). K4 B D (except D1.7.10; D9 missing) विभो (for प्रभो).

30 ^{d}) K4 B D (except D1.2.7; D9 missing) वेत्सि (for वेत्थ).

31 K1 D1 T2 G4 om. (hapl.) 31^{cd}. — ^{c}) K5 D7 नास्ति (for नासीत्). — ^{d}) K5 D7.10 वा न (for न च).

32 ^{a}) K4 B Dn D2–7 दुःखोषितः (B3 दुःखे जितः); Ca.d.s दुःखोचितः (as in text). — ^{b}) K1.5 D2.7.10 विद्यायाः (K1 °यां) पारगस्; Dn2 D1 S विद्यापारं गतस्. T1 G3.4 M4 तदा (for तथा). — ^{c}) S तेभ्यश्च (G5 युद्धे च) (for नान्येभ्यो). D2 तस्माद्भीमाच्च चान्येभ्यो. — ^{d}) K1.5 ते (for मे). D1 विद्यते मे भयं क्वचित्.

33 33^{ab} = 39^{cd}. — ^{c}) D3.4 संकर्षणश्च; Ca.d as in text. T G (except G4) भवने (for भद्रं ते). — ^{d}) D1.7 यत्तदेनं (cf. Cs below); D2 यत्र चैनं; D3.4 यत्तदैवं; D10 यत्र दैन्यं; S तत्र चैनं; Ca.d यत्तदैनं (as in text). Cs cites यत्, तत् and एनं. Ds D2.7 Cd.s °विशं; D10 °गतं; Ca °वसं (as in text). K1 Dn1 यत्तदेनं (Dn1 °दक्षं) पुरावसं; K5 युद्धेनं वः पुरा कृतं (sic).

34 ^{b}) T1 बले वा; G3.5 M बले च (for बलेन). K1.5 D7.10 अस्म्यधिको; Dn1 Ds अस्त्य°; D1 अस्म्यतुलो; M3.4 अप्यधिको (for अभ्यधिको).

35 ^{a}) T G चेत् (for यं). — ^{c}) T G तदै(G3 तथै)वैनं (G4 तत एनं) (for स एवैनं). K4 B2 D (except D2.10) G4 घोरः (for घोरं).

36 G5 M1 om. (? hapl.) 36^{cd}. — ^{d}) D1 राजन् (for नित्यं). D10 (*sup. lin.* as in text) S वृकोदरः (for मनो°).

37 G3 (hapl.) om. 37^{ab}; D2 reads it in marg. — ^{a}) D7 राजन्; G5 अप्याजौ (for ह्याजौ). — ^{b}) K4 B D (D9 missing) मया (for मम). — ^{c}) D1.2 वसुधां (for पृथिवीं). — ^{d}) K5 गतासुः (? gloss); Ca परासुः (as in text).

38 ^{b}) T2 वज्रिणा (for हिमवान्). K1.5 B1.2.5 D1.2.8 T2 G1.2 M5 इव (for अपि). — ^{c}) K4.5 B D (D9 missing) T2 G1.2.4 विदीर्येत.

39 ^{a}) S °जानीते (for °जानाति). — 39^{cd} = 33^{ab}.

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे । C. 5. 2197 B. 5. 55. 54 K. 5. 55. 55

---

40 [a]) D2.3 T1 G1 °कृतं; T2 °भयं (for °मयं). — [b]) M व्यैतु (for व्येतु). B3 व्येतु ते भयमाहवे; T2 व्येतु राजन्महाहवे. — [c]) K5 M1 ह्येतन्; G2 सर्वं; G3 शोकं (for ह्येनं).

41 [a]) Ds अस्मिन् (for तस्मिन्). D1.2 हते मया (by transp.); S महाहवे.

42 [c]) D1 °ज्योतिषेश्वरः.

43 [c]) K4 B Dn Ds D3-7.10 Ca समेताः; D1.2 T2 G2 M2 समस्तान्; D8 समेतान् (for समस्ताः). S एव (for एतान्). — [d]) D1 यममंदिरं.

44 [a]) K1 समस्ता; K5 D1.7 समर्था (for समग्रा). K1 (before corr.) Ds पृथिवी- (for पार्थिवी). S समर्थाः (G4 सामात्यां; M2 समस्तां) पांडवीं सेनां. — [b]) D5.6.8 पार्थिवानां; S हरिकेतुं (for पार्थमेकं). D1.2.10 m प्रबाधितुं (for धनं°). — [c]) S (except M1.2.5) तस्माद्. D1.2.8 T G अशक्तो.

45 [b]) K1.5 शतशो विचितो भृशं; K4 Dn2 D3.4 (m as in text).7.10 °शो निचितोवशः; D1.2 °शो निचितोंगशः; T1 G M1 शतशो (G1 दशाप्या-) वृण्वता दिशः; T2 M2-5 °शो विजि(T2 °धृ)ता दिशः. Ca cites निचितः, Ca. d. s अंगशः. — [d]) D2 पार्थो गंता (by transp.).

46 [a]) K4 B Dn Ds D1.3-6.8.10 T2 G3.4 M2 अपि; D2 अयं (for हि). — [b]) Some MSS. and Ca. s शांतनोर्; Cd as in text. K1.5 D1.2.8 अपि (K1 अपि च); D7.10 इति; Ca. d. s अधि (as in text). S शंतनो रथिनां वरः. — [c]) M1 ब्रह्मवित्सदृशो. — [d]) K4 B (except B2) D (D9 missing) Ca सुदुःसहः (D2 दुरासहः; D7 दुरासदः); G2 सुदुर्जयः (for दुरुत्सहः). — After 46[cd], N (K2.3 D9 missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— [e]) S अपि (for हि). D1.2 उक्तः पित्रा ह्यसौ पूर्वं. — [f]) G2 कामतस्त्वं मरि°.

47 [a]) D1.7 महर्षेश्च. — [b]) T2 G1.2 M2.5 अपि (for वि-). K4 B Dn Ds D2-6 द्रोणो द्रोण्यामजायत. — D1 (hapl.) om. 47[d]–50[a].

48 D1 om. 48 (cf. v.l. 47). — [a]) K5 कृपाचार्यो मुखोयं च; G3 कृपाचार्यश्च मुख्योयं. — [b]) K5 D10 S (except T2 G1.2) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). — [c]) D2 °स्तंबभवः; G5 °स्तंबेभवत्. G4 धी° (for श्री°). — [d]) G3 M2 न वध्य (for अवध्य).

49 D1 om. 49 (cf. v.l. 47). — [a]) G2-4 तु (for हि). K4 B Dn Ds D2-6.8 °जास्त्रयो ह्येते (D2 ह्यत्र). — [b]) G3 पुत्रो (for माता). G2-4 M1.3.4 अथ (for च). — [c]) K1 B2 D8 S (except G3 M2-4) अश्वत्थामा.

50 D1 om. 50[a] (cf. v.l. 47). — [b]) D1 ब्रह्म° (for देव°). — After 50, N (K2.3 D9 missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G2.4 M om. 51. — [b]) Dn1 D3.4.6 G3 कर्णस्तुल्यो (by transp.). — [c]) K4 Dn1 D1 तु (for च).

52 [ab]) Ds कवचे (for रुचिरे). D6 G4.5 वास्तां; D3 आस्तां (for चास्तां). K1 रुचिते शुभे; G3 रुचिरप्रभे. K4 Dn1 D3.4 S (except T1 G1) transp. रुचिरे and सहजे. — [c]) B3.4 Dn2 D7.8 शच्यर्थं; G5 M शक्त्यर्थे (M1

C. 5. 2198 B. 5. 55. 55 K. 5. 55. 55 ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं [illegible]मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवान्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६
भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

inf. lin. as in text). — ^{d}) Dn2 T2 G2 परंतप. — ^{e}) D10 m सफलया (? gloss) (for अमोघया). — ^{f}) D7 T1 G (except G6) परम(G3.4 समर)भीषया.

53 ^{a}) D7 शक्त्याप°; G2.5 M (except M4) °गूढश्च; G3 शक्त्याव°; Cs as in text. — B4 om. 53^{cd}; G2.3 om. (hapl.) 53^{e}–53^{f}. — ^{e}) K4 D2–4 ध्रुवो (for ध्रुवं). S (G2.3 om.) महाराज (for ध्रुवं राजन्). — After 53^{cd}, T1 G1.4.5 M (except M1) read 59^{c}–60^{b} (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — ^{f}) D1.2 युधि; G6 विद्धि (for भुवि).

54 ^{a}) D1 S (except T1) अपि (for हि). — ^{b}) K4 B (except B3) D (D9 missing) Cd प्रयुतं (for अयुतं). — ^{d}) T1 G1 °कृपादयः (for °कृपा अपि).

55 ^{a}) M3–5 संसक्तानि; Cd संशप्तानि (as in text). K1.5 D1.2.7 प्रवृत्तानि; T G1.2.5 च वृत्तानि (for च वृन्दानि). K4 B Dn Ds D3–6.8.10 संश(some MSS. संस)प्तकानां वृंदानि; G3 संशप्तकानि वृंदानि. Ca cites संशप्तकानां, Cs संसप्तकानि. — ^{c}) Ds वायं; Cd वयम् (as in text). — ^{d}) K4 B D (except D1.2.7; D9 missing) निहन्यात्कपिकेतनः.

56 ^{a}) K4 B (except B1) Dn D3–5 तं; D6 तत्; G2 M ते (for तान्). D7.10 मन्येहं (for मन्यन्ते). D2 तांश्च कालमहं मन्ये. Ca.d.s cite तान् अलं इति मन्यंते. — ^{b}) D1 °वधं; Ca.d.s °वधे (as in text). K4 B3 D5.6.8 वृताः; B1.2.4.5 Dn Ds D2–4.10 Cs धृताः (D10 धृतान्); D1 प्रभो (for विभो). — ^{c}) D10 पार्थिवान्; Ca.d as in text. D1 सन्; D7 च (for स). S संगता (for स भवान्). K4 B D (except D7; D9 missing) तेभ्यो (for राजन्). — ^{d}) K4 B D (except D7.8; D9 missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्). K5 D8 S व्यथसे; Ca.d as in text.

57 After 57, S ins.:

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्यः स्थातुमिहार्हति ।

58 ^{a}) K1.5 D1.7.10 एते (for ते). — ^{b}) D3.4 अपि (for अथ). — ^{d}) G2 M (except M1) यौधाः. K4 B Dn Ds D2–6.8 योधाः सारं बलं मतं (B3 महत्); D1 योध्यास्माकं बलं महत्.

59 ^{a}) = Gītā (Vulg.) 1. 7^{a}. K4 D3.4 G4 च (for तु). — ^{b}) S (except T1 G4.5) °कृपां नृप. — T1 G1.4.5 M (except M1) *repeat* 59^{c}–60^{b} here (with v.l.), reading it for the first time after 53^{cd}. — ^{c}) G3 द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च. — ^{d}) T1 G1 (first time) स- (for अथ).

60 T1 G1.4.5 M (except M1) *repeat* 60^{ab} here (with v.l.); cf. v.l. 59. — ^{b}) B Dn Ds D8 T1 G1 (latter two second time) आवंत्यौ च; T1 G1.4.5 M2–5 (all first time) सिंधुराजो; T2 आवंती च; G3 अवंत्येशो (for आवन्त्योऽथ). — ^{cd}) K1.5 D7 विकर्ण° (for दुर्मुख°). B4 D2 transp. दुर्मुख° and दुःसह°. B2 दुर्मुख° (repeated) (for दुःसह°). T2 G (except G1) M1 स (for the second च). S विविंशतिः (for विशां पते); cf. v.l. 61^{b}.

61 ^{a}) T1 G1 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च. — ^{b}) K5 B5 S विशां पते (for विविंशतिः); cf. v.l. 60^{d}. — ^{c}) K4.5 B5 Dn1 D1–4 T G1.2 शल्यो (for शलो). K4 B (except B3) D (except D7.10; D9 missing) G3 चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।
अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
संजय उवाच ।
अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ C. 5. 2217 B. 5. 56. 4 K. 5. 56. 4

चोभौ). — ^{d}) D_{2} महारथ: (for तवात्मज:).

62 ^{a}) D_{5} अक्षौहिण्या; $G_{1.2}$ अक्षोहिण्यश्. K_{5} $D_{1.7.10}$ S च; D_{2} [अ]स्ति (for हि). K_{4} $D_{3.4}$ महाराज (for हि मे राजन्). G_{2} संति (for राजन्). — ^{b}) $D_{1.5}$ दश चैका. $K_{1.5}$ B_{3} $D_{1.8.10}$ समाहिता:; D_{7} °कृता:; S समाश्रि(G_{4} °वृ)ता:. — ^{d}) T_{1} G_{1} तस्मात्तेषां; G_{4} कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्).

63 ^{a}) K_{1} हि त्रिगुणोहीनं; D_{n1} D_{5} D_{10} द्विगुणतो हीनं; S त्रिगुणयोगेन. All comm. cite त्रिगुणत: (as in text). — ^{b}) K_{5} $D_{1.2}$ साध्यं (for योध्यं). D_{2} आह (for प्राह). — ^{c}) K_{4} वेद्यं; T_{1} राजन्; Cs चेयं (as in text). — ^{d}) T_{1} चेयम् (for राजन्). — K_{5} om. 63^{d}–64^{b}.

64 K_{5} om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^{d}) K_{4} D_{2} आत्मानं च (for आत्मनश्च).

65 ^{a}) T_{1} $G_{1.5}$ अवि° (for समा°). — K_{5} om. 65^{c}–66^{b}.

66 K_{5} om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). $K_{4.5}$ B D (except $D_{7.10}$; D_{9} missing) G_{2} M_{1} om. the ref. — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{1.5.7.8}$ इत्युक्त:. T_{2} भीत: (for भूय:). — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.3.4.10}$; D_{9} missing) T_{2} $G_{1.2.5}$ विवित्सु:; K_{5} विद्धि न:; Ca.d विधित्सु: (as in text). — ^{d}) $G_{1.5}$ राजा (for ज्ञात्वा). D_{2} भरतसत्तम (for पर°).

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_{9}. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B D संजययान (D_{2} यानसंधि; D_{9} missing); G_{1} $M_{1.3-5}$ संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_{2-5} धृतराष्ट्रशोकापनोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} 55; D_{5} 54; D_{6} 51; D_{7} G_{5} 56; T G_{1-4} M 57 ($M_{2.3.5}$ 58). — *S'loka no.:* Dn 69; D_{3} 72; G_{5} 68.

55

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_{9} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 $K_{1.4.5}$ D_{1-3} धृतराष्ट्र: (for दुर्योधन:). — ^{a}) A few MSS. अक्षोहिणी:. — ^{b}) G_{2} भ्रातृ° (for राज°). — D_{2} om. 1^{cd}. — ^{c}) $K_{1.5}$ Cd अर्चति; D_{1} चर्चति (for इच्छति). — ^{d}) T_{1} $G_{1.5}$ महारथ: (for युधि°).

2 $G_{2.4}$ om. 2^{ab}. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ चैव; T_{2} G_{2-4} M चापि (for चोभौ). — ^{d}) K_{1} T_{1} $G_{1.3.5}$ यमस्यापि; K_{5} यमस्थानं; $G_{2.4}$ M यमौ चापि (for यमावपि).

3 ^{a}) D_{1} रथे तिष्ठंस्तु कौंतेय:. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.10}$ T $G_{3.4}$ M_{1} मंत्राश्. K_{5} D_{1} स; S तु (for सन्).

4 ^{a}) S बीभत्सुं (for संनद्धं). — ^{b}) K_{4} B Dn $D_{3-6.8}$ विद्युद्युतं; Cs °त्प्रभं (as in text). — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{7.8}$; D_{9} missing) समंतात् (for स मन्त्रान्). K_{5} D_{5} $D_{8.10}$ S (except T_{1}) समभिध्यायन्.

5 ^{c}) $G_{3.4}$ M मा (for मां). — ^{d}) K_{5} $D_{1.10}$ S तच्च (for तथा). K_{1} T_{2} G_{4} अच्युतं; D_{s2} उत्तम; D_{2} T_{1} $G_{1.5}$

C. 5. 2218 B. 5. 56. 5 K. 5. 56. 4 पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसजेत्तरुभिः संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्धा
वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M_2 अच्युत (for अप्युत).

6 $K_{1.4.5}$ Dn_1 D_{1-8} धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). G_3 om. the ref. — D_6 (hapl.) om. 6 and the ref. before 7. — ^{a}) D_7 समस्तांस्तान् (for अभिनन्दंस्तान्). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_7 सर्वान् (for पार्थान्). — ^{c}) S रथं (for रथे). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{2-5.8}$ G_2 ध्वजाः.

7 D_6 om. the ref. (cf. v.l. 6). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.8.10}$; D_9 missing) Cs भौमनः; Cd as in text (cf. v.l. 9, 10). Dn_1 G_5 चक्रेण (for श°). — ^{b}) S (except $M_{1.4}$) बहुचित्रो. — ^{d}) K_4 $B_{1.3.5}$ Dn Ds D_{3-6} Cs धाता (for धात्रा). D_7 धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा). K_4 $B_{1.3.5}$ D_{3-6} सदा विभो; $B_{2.4}$ समं विभो; $D_{2.7.8}$ G_2 M_5 सहाविभो.

8 ^{a}) S तस्य (G_3 सर्व-) (for तस्मिन्). — After 8, K_4 (om. line 2) B D (D_9 missing; $D_{2.10}$ marg. *sec. m.*) ins.:

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K_4 om. 9^{ab}. — ^{a}) T_1 G_1 उन्नतं (for अन्तरं). — ^{c}) K_4 Ds $D_{5.6}$ न सज्जत्यसौ; $B_{1.3.5}$ Dn $D_{3.4}$ न संसज्जत्यसौ; $B_{2.4}$ सज्जत्यसौ; $D_{1.7}$ G_4 न संसजेत्; D_2 न स सज्जेत्; D_8 T_1 G_1 न सज्जते; T_2 न संसजेते; M_8 नः संसंजेत् (for न संसजेत्). T_2 बहु° (for तरु°). — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{2.7.10}$ M om. हि. K_4 B Dn Ds D_{3-7} भौमनेन (cf. v.l. 7, 10).

10 ^{b}) K_4 Ds D_{5-7} T_2 $G_{2.4}$ चैव वर्णं; T_1 $G_{1.5}$ चैकरूपं. B (except B_2) Dn $D_{1.2.10}$ M_2 वेद्मि (for विद्म). T_1 $G_{1-3.5}$ M किंचन; T_2 किंचित् (for किं नु तत्). G_4 न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्). — ^{c}) = 11^c. K_5 रचितो (for विहितो). K_4 B Dn Ds D_{3-7} भौमनेन (cf. v.l. 7, 9). — K_5 B_3 om. (hapl.) 10^d–11^c; D_8 reads the portion in marg. (*sec. m.*).

11 K_5 B_3 om. 11^{abc} (cf. v.l. 10). D_7 reads 11^{ab} twice (with v.l.). — ^{a}) D_7 (second time) तथा (for यथा). D_7 (second time) T_1 $G_{1.5}$ एव (for एति). D_1 तांस्तान्; Cd रुद्धा (as in text). D_7 (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्धा). — ^{b}) M (except M_1) वर्णं. G_4 सिताभ्रं (for बिभ्रत्). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.7}$ (second time)$._{10}$ तैजसांश्चित्ररूपान्. — ^{c}) = 10^c. K_4 B (B_3 om.) Dn Ds D_{2-7} $G_{3.4}$ भौमनेन. — ^{d}) M_1 विहितो; Cs भविता (as in text). S (except T_2) नोत (M नैव) बाधा ($G_{2.4.5}$ °धः). Cd cites रोधः and न चेद्भारः. Cs cites the whole pāda as in text.

12 ^{a}) D_1 वायु° (for वात°). — ^{b}) S रथे (for दिव्या). D_7 युक्ताश्चित्राः पावकेनेह दत्ताः. — After 12^{ab}, K_4 Dn D_2 (marg. *sec. m.*)$._{3-6.8.10}$ ins.:

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— ^{c}) S हि यत् (for यत्तत्).

13 ^{a}) K_1 दधिवर्णा; S दत्तवरा (G_4 °र्णा) (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३

कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा
मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५

तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
संजय उवाच ।
मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ C. 5. 2235 B. 5. 67. 4 K. 5. 57. 4

दन्तवर्णा). — b) D1.5 °युक्ताः (for °तुल्याः). — c) K1 B1.3.5 Dn Ds2 D1 ऋष्य°; K4.5 D3.4.5 m.6–8.10 ऋक्ष°; Ds1 ऋक्षमुख्याः; D2 ऋक्षव्रताः; D6 वाक्ष्य°; Cd.s ऋश्य-प्रख्याः (as in text). ❀ Cn : पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेदः । ❀ — d) K1.4 B D (except D1.2.7.10; D9 missing) रथे (for रणे). T2 G2 हयाः (for वायोः). K1.5 D1.2.7.10 T G1.2 °रूपा (for °वेगा).

14 a) M1 कल्माषपादाः (for °पाङ्गाः). K1 Dn1 D5.6 G5 तित्तिर-; B2 D8 तित्तिराः. T2 -पृष्ठचित्राः; G2 -पुष्पचित्राः. — b) Some N MSS. फाल्गुनेन. — c) D1.3.4 वीरः (for वीरस्य). G5 स्व- (for स्वैस्). K1.4 तुरगैर्.

15 a) B3 G3 M माद्रीसुतं. K5 B Dn1 D7.10 G3.4 त्वाजमीढ; T G1.2 M2.5 चाजमीढं. — b) T1 G1 वहंति (for वाजिमुख्याः). — d) D1.2 °हणं; S °वधे (for °शत्रुं).

16 a) K5 D7 चैते; D1 चापि; D2 सर्वे (for चैभिर्). — b) K5 D7.10 G2 M (except M1) प्रति° (for अप्रति°). K4 B Dn Ds D1–6.8 महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः (B2 °श्चित्ररथेन दत्ताः).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B2–5 D (D9 missing) संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 56; D5 55; D6 52; D7 G5 57; T G1–4 M 58 (M2.3.5 59). — *S'loka no.:* Dn 17.

56

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59.

1 a) D2 आचक्ष्व; G2 M2 अद्राक्षीः (for अपश्यः). — b) = (var.) 5. 49. 1^{d}. K4 B Dn D3–6.10 S प्रीत्यर्थेन; D7.10 m Cs प्रत्यर्थिनः; Ca.d as in text. D2 प्रत्यक्षेण समागताः. — c) D3.4 पांडवार्थं. K5 योत्स्यंते पांडवस्यार्थे; D2 योत्स्यंते पांडवार्थेषु.

3 a) Some S MSS. अक्षोहिणी°. Dn D5.6.8 तु; Ds ते (for तौ). — c) S °रथ- (for °रथौ). — d) S तावुभौ पुरुष(G2 M2 भरत)र्षभौ.

4 a) Some S MSS. अक्षोहिण्या. D1 G5 च; T G1–4 M तु (for अथ). — c) K5 सत्यमुखप्र° (hypermetric); T1 G1.5 सत्यकप्र°; G2 सात्यकिप्र°; G4 सत्यव्रत-मुखैर्. G2 वीरो (for वीरैर्).

C. 5. 2236 B. 5. 57. 5 K. 5. 57. 5 द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११
भीष्मः शांतनवो राजन्भागः कॢप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

---

5 G4 (hapl.) om. 5–6. — a) G3 द्रुपदो वर्धयामास. — b) B1.2.4 G3 °वारितः. — c) S (G4 om.) सर्वसैन्येन. — d) T2 प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य). B3 तदा प्रभाः; S (G4 om.) महीं तदा (for तदा वपुः).

7 a) B3 D2 S पृथिवीपालैर्. — b) T1 G1.3 ज्ञाति° (for भ्रातृ°). — c) Some S MSS. अक्षोहिण्यैव. K4 B (except B3) D (except D1.2.7; D9 missing) सैन्यानां. — d) S (except G3) पार्थान् (for पार्थं). K4 D2.4 °स्थितः; G5 °हितः (for °श्रितः).

8 a) K4.5 Dn1 Ds2 D1.3 T2 G3.4 M2 जरासंधिर्. — c) D7 धर्मराजमनुप्राप्तौ. — d) Some S MSS. अक्षोहिणी°.

9 ab) Some N MSS. कैकया. K5 transp. पञ्च and सर्वे. — G2 om. 9cd. — c) D7 T1 G1.3 अक्षो(D7 °क्षौ)हिण्या. — d) M (except M1) अपि (M4 inf. lin. अभि- as in text). D1.2 पांडवानां बले(D2 रणे)भवन्.

10 a) K1.5 D1.2.10 एव ततस् (for एतावतस्). — b) B (except B3) Dn Ds D3–6.8 T G1.2.4 तान्; G5 तदा (for यान्). — d) S सैनिकान् (for वाहिनीम्).

11 ab) T1 G1 transp. वेद and दैवं. G3 वेत्ति (for वेद). T2 G2 देवगंधर्वम्. — c) K4 B D (except D1.7.10; D9 missing) तत्र (for तस्य). S स तस्य (G4 सबल-; M1 सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T2 तादृक्). — d) K4 B (except B3) D (except D1.2.7.10; D9 missing) G4 (before corr.) °रथः (for °मनाः).

12 b) K5 D2 भागे (for भागः). K5 दत्तः (for कॢप्तः). — c) G4 अपि (for अनु-). — d) K4 B D (except D7.10; D9 missing) T1 G1.2 सार्धं (for सह). K5 पुत्रैः; a few S MSS. मात्स्यैः (for मत्स्यैः).

13 b) B2.4 G4 कृतः (for बली). — d) D2 G3 तौ (for नो). K1.5 D10 (m as in text) विषमाविति भारत.

14 a) K1.5 D7.10 (sup. lin. as in text) ससैन्यश्च; D1.2 T1 G1.3 तव सुतः (for सहसुतः). — b) D1.2 G4 सह (for सार्धं).

15 a) D7 G4.5 च (for तु). — b) K1.3 D10 ततः; D2 S गतः (G4 कृतः) (for मतः). — c) K1.5 D1.2.7 भगदत्तः (for विकर्णश्च).

16 G2 is missing from 16 up to 57ab. G5 om. 16. — d) K1.5 D7 भागशः (for °तः).

17 G2 missing (cf. v.l. 16). — bc) N (except B) mostly कैकयाः and कैकयान्. D1 चैव (for एव). — d) D1 संगरे; S (except G4; G2 missing) °गताः (for °युगे).

18 G2 missing (cf. v.l. 16). — b) M (except M1) मालवः. K1.5 D1 शाल्वकैकयाः; K4 Dn Ds D3–6.8.10 शाल्वकास्तथा; T1 G1.3 साल्वकोसलाः; T2 G3.4 M1.2 साल्व°; M3–5 सह केकयैः. — c) D2 त्रिगर्तकानां (for त्रिगर्तानां च). D1 S (G2 missing) तु (for च).

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः । C. 5. 2263 B. 5. 57. 32 K. 5. 57. 32

D_{10} नृपौ (for च द्वौ). K_1 $D_{1.2}$ transp. द्वौ and मुख्यौ. K_5 T_2 यौ; $B_{3.4}$ Dn Ds वै (for द्वौ). — [d]) K_5 यौ तौ संवर्तकाविति; D_6 ख्यातौ संसप्तकाविति. Some N MSS. संसप्त° (for संशप्त°).

20 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [d]) $D_{1.2}$ भागशः (for भारत). S (G_2 missing) अभि(T_1 G_1 °भ्या)यांति महारथाः.

21 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [a]) T_1 $G_{1.5}$ सौमदत्तिं. — [c]) $K_{1.5}$ Ds भोजस्तु. — [d]) K_1 D_7 युयुत्सते.

22 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [b]) $D_{7.10}$ युवा (for युधि). — [c]) D_1 स्वयं संकल्प°; D_2 शकुनिं कल्प°. — [d]) Some S MSS. स्यालं (for श्यालं).

23 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$; D_9 missing) चैव (for चापि). D_1 S (G_2 missing) कौरव्य (D_1 G_4 °व्यं; G_3 °व्यः); Ca कैतव्यं (as in text). — [b]) $D_{1.3}$ सारस्वतां; Cs as in text.

24 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [b]) $K_{1.4.5}$ B_3 Dn $D_{1-6.10}$ G_1 संगरे (for °युगे). — [c]) T_1 G_1 न्यायेन तेन (for समा°). — [d]) K_1 त्वकल्प°; K_5 स्वकल्प°; $D_{3.4}$ G_4 प्रकल्प° (for अकल्प°). $D_{7.10}$ पांडवाश्चाप्य(D_{10} °स्तान)कल्पयन्.

25 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [c]) Ds यद्धि (for यत्ते). — After 25, Ds ins. an addl. colophon.

26 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [ab]) D_2 T_1 transp. सर्वे and पुत्राः. D_1 transp. पुत्रा and मूढा. D_1 °मानिनः; D_7 G_3 °वेदिनः; G_4 °सेविनः (for °देविनः).

27 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K_5 इमे ते (for राजानः). T_1 प्रेक्षिताः; T_2 प्रेषिताः; G_1 प्रोषिताः (for पार्थिवाः). — [b]) K_1 $D_{7.8}$ प्रेक्षिताः; K_5 $G_{4.5}$ प्रेषिताः; T_1 प्रापिताः; T_2 पार्थिवाः; $G_{1.3}$ प्रोषिताः; Ca प्रोक्षिताः (as in text). K_5 D_2 °कर्मणा; D_7 M_{3-5} °धर्मिणा; Ca °धर्मणा (as in text). — After 27, G_5 *repeats* 5. 54. 14–42[ab] (*with Dn readings*)!!

28 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [cd]) $K_{1.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1.10}$ T G (G_2 missing) तान् (for तां), and प्रभग्नान् (for °ग्नां).

30 G_2 missing (cf. v.l. 16). — [a]) $D_{1.3}$ तेषां (for येषां). S (G_2 missing) राजा (for नेता). — [c]) G_1 $M_{3.5}$ यौधौ. $D_{1.2}$ (before corr.) योद्धा वृकोदरश्चैव. — [d]) Dn_2 $D_{1.2}$(before corr.)$._{3.10}$ M_{3-5} सव्यसाची. $D_{1.2}$ (before corr.) च पांडवः (for -वृकोदरौ).

31 G_2 missing (cf. v.l. 16). G_4 om. 31[cd]; K_4 om. 31[d]–32[a]. — [d]) Ds D_7 T_1 $G_{1.3.5}$ M चात्मजाः. Dn $D_{2-6.8.10}$ धृष्टकेतु($D_{5.6.10}$ °द्युम्न)श्च सानुजः (D_{10} m पार्थिवः).

32 G_2 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 32[a] (cf. v.l. 31). — [b]) M युयुधानश्च दुर्जयः. — After 32,

C. 5. 2263 B. 5. 57. 32 K. 5. 57. 32 शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५

दुर्योधन उवाच ।

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७
सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

D_8 ins.:

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) $G_{3.4}$ काशेयः. $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ चात्र; $D_{1.2}$ यत्र (for चैव). — ^{b}) $D_{1.2}$ स- (for च). — ^{c}) $D_{3.4}$ °पुत्रौ. D_1 बंधु° (for बभ्रु°). T_1 विराटः सहपुत्रश्च; T_2 विराटः सहदेवश्च also. — ^{d}) K_4 $D_{1.3-5}$ पांचाल्याश्च.

34 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_1 $G_{4.5}$ एषाम्; M तेषाम् (for येषाम्). — ^{c}) K_5 धीराणां (for वी°). B_8 नरवीराणां; Dn_2 $D_{2.5.6.8}$ रणवीराणां; D_8 च शरीराणां; S (G_2 missing) रणशूराणां. — ^{d}) K_5 Dn $D_{6.7}$ $G_{4.5}$ भिद्युः.

35 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.7.10}$; D_9 missing) T $G_{1.5}$ सर्वे- (for सर्वान्). — ^{b}) Ds_2 $D_{5.6}$ $G_{3.4}$ नमनुष्य° (for अमनुष्य°). — ^{cd}) K_1 °त्रा योद्धुमिच्छंत्यसंशयं.

36 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) D_8 स्तः; S (G_2 missing) अपि; Ca. d स्वः (as in text). — ^{b}) D_1 अथ (for तथा). G_5 तत्रैवाहवगोचरौ. — ^{d}) $K_{1.5}$ S (G_2 missing) पश्य° (for मन्य°).

37 G_2 missing (cf. v.l. 16). $D_{1.7}$ (hapl.) om. 37^{ab}. — ^{c}) $G_{1.5}$ सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्).

38 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) $K_{1.4}$ Dn T $G_{1.5}$ सुतेजसो; D_1 सर्वांश्चैतान्; M_1 महौजसो (for सुचेतसो).

39 G_2 missing (cf. v.l. 16). G_3 om. 39^{ab}. — ^{a}) G_5 लोका (for सृष्टा). K_4 B D (except $D_{1.2}$; D_9 missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D_6 °ल). Ca. d cite पृथिवी सृष्टा, Cs सर्वा च पृथिवीं सृष्ट्वा. — ^{b}) G_4 M ममार्थे; Ca. d. s as in text. K_1 Dn_1 Ca. d पांडवाः; Cs as in text. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.10}$; D_9 missing) आर्याः शस्त्रभृतः ($B_{1.2.4.5}$ शस्त्रधराः; B_8 $D_{3.4}$ °विदः; D_7 धृतिमतः) शूराः. — $D_{3.4}$ om. 39^{d}–40^{a}. — ^{d}) K_5 प्रधावितुं; D_1 प्रहारिणः; G_5 प्रतापिनः; M_2 प्रशासितुं (for प्रबाधितुम्). Cs cites बाधितुम्. K_4 B Dn Ds $D_{2.5-8}$ समर्थाः प्रति(D_7 च प्र)बाधितुं.

40 G_2 missing (cf. v.l. 16). $D_{3.4}$ om. 40^{a} (cf. v.l. 39); T_2 om. 40^{ab}. — ^{b}) K_5 D_{10} त्वभि- (for प्रति-). D_1 G_4 -बाधितुं (for -वीक्षितुम्).

41 G_2 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 41. — ^{a}) G_3 पांडवाः; M बांधवाः (for पार्थिवाः). — ^{c}) T_2 Cd. s निवारयिष्यंति. $D_{3.4}$ ततो नावार°; G_5 ते तात वार°. Ca cites निवारयंति. — ^{d}) $K_{1.5}$ हरिणान्; $D_{1.6.8}$ G_4 एणेयान्; Cs ऐणेयानि; Ca. d as in text. T_2 (*sup. lin.*) $G_{1.5}$ दंतिनः; G_4 दंष्ट्रिणः; Ca. d. s तन्तुना (as in text).

42 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_5 °वेगेन (for °वंशेन). — ^{b}) D_1 शरजालेन. B_2 सायकैः (for मामकैः). D_2 मामकैर्युद्धदुर्मदैः. — ^{c}) D_1 अभिभूता. — After 42, G_4 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 59).

43 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) K_1 M_5 एव (for एष). — ^{c}) $D_{1.2}$ G_4 शक्यो (for शक्तो). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8}$ रणे; D_2 [अ]मुना (for युधा). — ^{d}) $D_{1.2}$ G_4 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ४८
तान्दर्पादाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स्म संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ । C. 5. 2287 B. 5. 57. 56 K. 5. 57. 56

44 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) G4 इह; M (except M1) च (for हि). K4 B Dn Ds D3-6. 8. 10 m यथा (for सदा). — b) K4 D3. 4 तर° (for यश°). — c) T2 सपुत्राणां बलवतां.

45 G2 missing (cf. v. l. 16). — a) K1. 5 D8 अतो; D6 यथा; D7 ततो (for यतो). K4 B Dn Ds D3-6 नारोचयद्; K5 D10 G5 न रोचयम्. K4 B Dn Ds D3-6 G3. 4 M2. 5 अयं; G5 इमं (for अहं). — b) B2. 4 महारथैः (for महात्मभिः). — c) Ds2 D1-4. 6 G4 नु (for तु). K5 D1. 2 T1 G1. 3. 5 प्र- (for मे). — d) K5 D7. 10 पांडवानां (for पुनस्तेषां).

47 G2 missing (cf. v.l. 16). — b) K1 भारतान्; D8 पांडवान् (for भारत). — c) K1. 5 अपि (for इति).

48 G2 missing (cf. v.l. 16). — b) K4 D1. 10 (*sup. lin.*) संभृताः; D7 °गताः; Ca °वृताः (as in text). — d) A few MSS. तुमले. K4 B Dn Ds1 D3-6. 10 शस्त्रसंकुले; K5 कवचग्रहे; D7 S (G2 missing) स(D7 G1. 5 च)कचग्रहे (T2 कचसंग्रहे also); Ca. d. s कवचह्रदे (as in text).

49 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) T G1. 5 क्रुद्धः (for क्रुद्धान्). — G5 om. 49c–50b, but erroneously writes instead 52ab and brackets it. — c) G3 समाधास्ये. — d) G3 नक्रान् (for मत्स्यान्). K1. 5 B Dn2 Ds2 D1-5. 8. 10 T2 G1. 2 इवो(T2 G1 °वौ)दकात्.

50 G2 missing (cf. v.l. 16). G5 om. 50ab (cf. v.l. 49). — ab) K5 G5 transp. कर्णं and द्रौणिं; D2 T2 transp. कर्णं and शल्यं. — c) K1. 5 D7. 10 T2 G3. 4 M चैव; T1 G1. 5 अहं (for चापि). B D1 T2 नियोत्स्यामि; Ca. d as in text. — d) T2 वरुणा° (for मकरा°).

51 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) K4 B Dn Ds D3-6 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — c) B3 D2 transp. धैर्यं and वीर्यं. G3 संप्रेक्ष्य (for वीर्यं च). — e) T1 G1 सहाधि° (for समधि°).

52 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) M त्वा (for त्वां). — c) D7 समर्थ एको गोप्ता त्वं; Ca as in text. Cd. s cite समर्थं and पर्याप्तं. — After 52c, N (K2. 3 D9 missing) ins.:

344* कौरवाणां विनिग्रहे ।
पुरस्तादुपयातानां.

[(L. 1) Ds विशां पते (for विनिग्रहे). — (L. 2) Ds उपनीतानां (for उपया°).]

— K5 om. 52d–53a. — e) D1 Ca. d. s संविधा°; G3 M तद्विधा° (for यद्विधा°). — f) D2 ततः; T G3. 4 त्वत्तः; M यन्नः (for तन्नः).

53 G2 missing (cf. v.l. 16). K5 om. 53a (cf. v.l. 52). — a) K1 D1 T G1. 5 उप° (for अप°). — b) D1 विजयैषिणां. — e) B1. 3 महाभाग (for सहस्रेण). — f) D7 S (G2 missing) नीतिमान् (for °मन्). K4 B Dn Ds D2m. 3-6. 8. 10 m इति नीतिमतां मतं.

54 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) D7 अथ; S (G2 missing) त्वं च (for स त्वं). G4. 5 वीरश्च शूरश्च (by transp.). — b) G4 मानी च पुरुषर्षभ.

C. 5. 2287 B. 5. 57. 56. K. 5. 57. 56 भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु
युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुना देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८
नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शत्रुवित्तमः ॥ ५९
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

55 G2 missing (cf. v.l. 16). — d) D7 कौंतेयं (for मां वचो). K4 B D (except D10; D9 missing) °साध्वसं. S (G2 missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वसः.

56 G2 missing (cf. v.l. 16). — a) D2 तात (for सूत). G3 सर्वान्कुरून्प्रतिब्रूत. — b) G5 M (except M1) यौधा. — c) Some MSS. °बाह्लिकान्. — d) K4 Dn D1-4 T1 G3 Ca.d प्रातिपेयाञ्; G4 M5 °वीर्यांश्. B3 सहस्रशः; D3.4 समुद्धतान्; Cs शरद्वतं.

57 G2 missing (cf. v.l. 16). — c) D7 च (for वि-). — d) G3 द्रौणिं (for तथा). K1 Dn1 S (G2 missing) कृपं (for नृपम्).

58 G2 resumes! — a) M स त्वम् (for त्वम्). K4 B Dn Ds D3-6.8.10 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K4 B2 Ds D10 गच्छत) माचिरं; D2 m.7 भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिरं (see below). — b) K4 B D (except D1.2.3; D9 missing) G4 युधिष्ठिरः. K4.5 Dn1 D3-6.10 Cs अभ्युपैति; B Dn2 Ds1 °पेयो; Ds2 D7 °पेतः; D1 °पैहि; D3 °पैत; T2 G1 °पेत्य; G2 M °पेतं (for अभ्युपेत). — c) G5 M (except M1) मा मा (for मा वो). — After 58c, K4 B (except B4) D (except D1; Dn2 marg. *sec. m.*; D9 missing) ins.:

345* राज्यं दद्ध्वं धर्मराजस्य तूर्णं.

[K4 Dn1 D2 m.5.6 देव° (for धर्म°). D2 m.7.10 क्षिप्रं (for तूर्णं).]

— d) K4 B (except B4) D (except D1; D9 missing) याचध्वं वै (for क्षिप्रं याचध्वं). Cs cites क्षिप्रं.

59 a) S transp. हि and अस्ति. K1.5 D7.8.10 T G योद्धा; D1 वीरो; M3.4 यौधो (for योधो). — b) D1.2 S अपि (for इह). — c) T2 G3.4 तथा° (for यथा°). — d) K1.5 शत्रुजित्तमः; K4 B Dn Ds D3-6.8 T1 G1.3.4 सत्यविक्रमः; D7 सत्यसंगरः; D10 शत्रुसूदनः (for शत्रु°).

60 a) Ds2 T2 G2 M4 दैवैर्हि. K1.5 D7.8.10 G3 संवृतो. D8 युद्धे (for दिव्यो). — b) D10 G1.3 M2.3.5 °धन्विनः. — c) G4 मनुष्याणां. — d) B2.5 D1-6.10 G4 M1 मा स्म कृद्वं; G3 मा कुरुध्वं. K1.5 D7.8 G1.5 मा स्म युद्धे मनः कृथाः; M2-5 मा स्म क्रोधान्म(M3.5 °स्म)नो युधि.

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); T1 G1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M1 धृष्टद्युम्नवाक्यं; M2-5 धृष्टद्युम्नवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 57; D5 56; D6 53; D7 G5 58; T G2.3 M1.4 59; G1.4 M2.3.5 60. — *S'loka no.:* K5 Dn 61; D3 64; G5 86.

57

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 a) K1 D7.10 कृतश्रमो; K5 कृतवर्मा; S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा). — b) K1.5 D7.10 एव (for अपि). — After 1ab, B2 has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy. (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original.

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — d) D3 T1 G1.3 सर्वावस्थासु (for °वस्थम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।
क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९
दुर्योधन उवाच ।
नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३ C. 5. 2307 B. 5. 58. 13 K. 5. 58. 13

3 3^{ab}=(var.) 5. 127. 43^{ab}. — B2 missing (cf. v.l. 1). G3 (hapl.) om. 3. — [b]) K1.5 D1.2 जीवनं; G5 पुत्रक (for जीवितुम्).

4 B2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) K1 Ds2 D3.4.8 यस्त्वं; D1.2 स त्वं; G5 यं त्वं (for यत्त्वं). K4 B (B2 missing) Dn Ds D3–6.8 मन्येथाः; D1.2.10 गच्छेथाः (for इच्छेथाः). — [d]) D1.2 पांडोः पुत्रैर्. Ds G4 महारथैः.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S (except T2 G1.2) त्वम् (for सम्). Cs समपेक्षस्व. Ca.d cite अवेक्षस्व. — [c]) K4 D3–6.8 m Cnp शम (for जात). B Dn1 D2 Cn एष; D8 m एषां (for एव). K4 D3–6.8 m Cnp महच्छ्रेयः; K5 B3 Dn1 Ds D7.10 Cs तवाश्रा(Dn1 Ds D7 Cs °स्रा)वः; B1.4.5 D2.8 Cn तवाभावः; D1 तव श्रेयः; Cnp (also) तराभ्यावः (for तव स्रावः). Ca.d.np आस्रावः. ❀Cn: शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः।❀

6 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K4 B4 D2 M2.5 तु (for हि). Ds D1.5.8 योद्धुम् (for युद्धम्). — [b]) K1 D7.10 S नैव चेच्छति (T1 G5 °च्छंति). T1 G5 बाह्लिकाः. — [d]) T1 G1.5 महायशाः (for न संजयः).

7 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K1 B (B2 missing) Dn Ds D1.2 न शल्लो (Dn1 Ds2 D1 °ल्यो); D7 T2 G3.4 न कृपो; D10 शल्यो न (for नो शल्यो). — [b]) D7 T2 G3.4 शल्यो (for कृपो). Ds D1.5.6.8 T G3.4 योद्धुम् (for युद्धम्). — After 7, S *repeats* 4^{cd} (with v.l.).

8 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T1 M4 एषु; T2 G5 एषां; G1–4 येषां (for येषु). G4 समभि° (for संप्रति°). K5 ये युद्धे संप्रतिष्ठेयुः. — [b]) D1.2 पी(D2 पं)डिताः कुरवः परैः. — [c]) D1 G4 °जानंति (for °नन्दन्ति). — [d]) K4 न च (for तात). K4 D8 m रुच्यते (for रोचताम्).

9 B2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) T G कारयितुं (for °ता). K1 पुनः; K5 S प्रभुः (for तव).

10 B2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) T1 G1.5 न कृपे न च बाह्लिके (=10^{d}). — [c]) K4 B (B2 missing) Dn Ds D3–6.8 भीष्मे न च (for विकर्णे न). — [d]) G5 संजये (for बाह्लिके). T1 G1 नाश्वत्थाम्नि च संजये [=(var.) 10^{b}].

11 B2 missing (cf. v.l. 1). — [d]) G2 °श्वसे; M °रभे (for °ह्वये).

12 B2 missing (cf. v.l. 1). — [d]) T G (except G2) दीक्षितो. K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D3–6 पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ).

13 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K5 D8 S (except M2) वेदिः; D7 वैदिः. K5 B4 D7.10 श्रुवः.

C. 5. 2308
B. 5. 58. 14
K. 5. 58. 14

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ।२४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

— [b]) S कवचो(G3 चर्म वा·; G4 चर्म चा)जिनं (for कवचं सदः). — [c]) K1 D1.7.8.10 (m as in text) धनुर्ज्या; K5 च युग्या; S सदश्वा (for च धुर्या). Cs cites धुर्याः.

14 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) G4 °यूपेन; Cs °यज्ञेन (as in text). — [c]) K4.5 B (B2 missing) Dn Ds D3–6.8 च समेष्यावो (D3.4 °मो); G4 श्रियमेष्यावो (for स्वयमेष्यावो).

15 B2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) G3 हि जेष्यामः (for हनिष्यामः). — [d]) K5 त्रय एव च; G2 समरे प्रभो (for समरे त्रयः).

16 B2 missing (cf. v.l. 1). K5 D1 om. (hapl.) 16[cd]; G5 (hapl.) om. 16[c]–17[d]. — [c]) D2 °सुता (for °पुत्रा). K1 D10 मां हत्वा पांडुपुत्रा वा (D10 °त्राश्च).

17 B2 missing (cf. v.l. 1). G5 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) B4 Dn Ds D5.6.8 T2 G2 राज्यं (for राजन्). — [b]) B4 D5.6.8 सर्वं; T2 इष्टं (for राज्यं). T1 G1 भारत; G4 बांधवान् (for पार्थिव). — [d]) S (G5 om.) भुंजेयं (G4 भुंजीत) पृथिवीमिमां.

18 =(var.) 5. 125. 26. B2 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 18. — [b]) K1 D7.10 भिद्येद् (for विध्येद्). S भारत (for मारिष). — [cd]) K5 °त्याज्या भूमिर् (for °त्याज्यं भूमेर्).

19 B2 missing (cf. v.l. 1). K4 reads from 5. 57. 19 up to 5. 58. 19 after 5. 59. 19. — [a]) K4 सर्वथा; D2 सर्वान्वै. — [b]) K1 इत्युक्तो (for त्यक्तो). G5 मम (for मया). — [c]) D3.4 T1 G1.5 °यास्यंति (for °यास्यध्वं). — [d]) K4.5 D1 यातं (for यान्तं). Dn1 D8 वैवस्वतं क्षयं.

20 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) =(var.) 5. 50. 9[a]. K1.4.5 Dn Ds D5.6.10 कुरूणां; S (except G1.2) मृगाणां; Cnp अजानां; Cn रुरूणाम् (as in text). ❀ Cn: रुरूणामिवेत्यत्र कुरूणां लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्तः । ❀ K1.5 अपि; Ds D8 (by corr.) एव (for इव). — [b]) Ds2 D1 व्याघ्रः and वरः. — [c]) T1 M4 वरान्परान्; M1 परान्वरान्. D2 कौरवान्निहनिष्यंति. — [d]) B1 S समेतान्.

21 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S प्रतीपमेति मे सेना (G4 by transp. सेना मे); Cs as in text. Ca.d cite प्रतीपं and इव. — [b]) K5 T G (except G2) भारत; Ca.d भारती (as in text). — [c]) K4 D5.6 स्नस्ता; Cs व्यस्ता (as in text). B (B2 missing) Dn Ds D3–6.8 M2.5 ग्रस्ता; T1 G2.4 मध्ये (for त्रस्ता). — [d]) B3 D8 °सृष्टा; D2 °भक्ता (for °मृष्टा).

22 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) G2.3 पूरयेद्. — [b]) B4 D2–6 Cn धनं (for बलं).

23 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 प्रयुक्तानां; Cs प्रयुद्धानां (as in text). D7.10 सेनामुखेषु योधानां. — [b]) T2 भीमो हंता (for भीमसेनो). — [c]) K1.4 D1.5.6.8 ते (for तं). — [d]) S °भयाः (for °भयम्). — After 23, S reads 27.

24 B2 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 24–25. Before 24, D8 ins. धृतराष्ट्र उ°. — [c]) S (G4 om.) °गात्रान् (T2 °कुंभान्) (for °दन्तान्). D2 शैलाभान्; T G3.5 M1 द्रवतो; G1.2 M2–5 धावंतो (for गिर्याभान्). — [d]) T1 G1.5 महारणे (for सशोणितान्).

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥२७
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।
शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ C. 5. 2324 B. 5. 59. 2

25 B2 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) T1 G5 तदाभिप्रेक्ष्य. — b) K1.5 D10 °कीर्णा° (for °शीर्णा°). B8 D1 transp. इव and पर्वतान्. — c) K5 D1.2.7 भीतान्; D5.6 भीमान् (for भीतो). — d) = 26d. B8 T G1 वचनं मम; D2 वचनानि मे (for वचनस्य मे).

26 B2 missing (cf. v.l. 1). K5 Ds1 T2 om. (hapl.) 26. — a) G4 गदया (for निर्दग्धं). — b) B (B2 missing) Dn D6 सैन्यं रथहयद्विपं. — c) T1 G1–4 M मार्गम् (for गतिम्). G5 तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे. — d) = 25d. B1.3.5 D8 T1 G1–4 M स्मर्तासि वचनं मम.

27 B2 missing (cf. v.l. 1). S reads 27 after 23. — a) D7 आगंता (for आगामि). S महद्(T1 G4.5 M2 °हा)स्रो भयमत्रागान् (T2 G4 भयं नो महदत्रागान्). — b) S विग्रहं (for पाण्डवैः). — G4 om. 27cd. — c) T1 G1.5 °सेनस्य (for °सेनेन). — d) K1 D1.7.8 उपेष्यथ; D6 उपैष्यत. K5 हताशाः समुपेष्यथ; S हतः शांतिमुपेष्यसि (G2 °ति).

28 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 Ds1 D6.8 छन्नं (for छिन्नं). — c) K4 B (B2 missing) Dn Ds1 D3–6.8.10 भीमेन (for संग्रामे).

29 B2 resumes from 29d (cf. v.l. 1). — a) D2 राजन्स; T1 G1 राजा तं; T2 राजा स; G5 राजानं (for राजा तु). — b) K4.5 B (B2 missing) D G2 सर्वांस्तान् (K5 D7.10 सर्वान्स); T1 G1.5 स तु वै (for स सर्वान्).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn Ds D1.5–8.10 संजययान; D2 यानसंधि; T1 G1 M1–3.5 संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M2.3.5 शमप्रशंसनं; M4 संजयप्रतिवचने शमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 58; D5 57; D6 54; D7 G5 59; T G2.3 M1.4 60; G1.4 M2.3.5 61. — *S'loka no.:* Dn D8 29; D7 G5 28.

☞ After adhy. 57, T G1.5 read adhy. 64!

58

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5 41. 1; 32. 15; 50. 59). For sequence of K4 cf. v.l. 5. 57. 19. S reads this adhy. (58) after 5. 47. 1 (M3.5 read it after 5. 47. 19).

1 c) Ds °प्रज्ञ; D1.7 °भाग (for °प्राज्ञ). — For 1, S *repeats* 5. 47. 1 (v.l. जनार्दनः for धनंजयः).

2 S om. 2. — b) D1 वासुदेवधनंजयौ. — After 2ab, D10 (marg. *sec. m.*) ins. 346* (for the first time), *repeating* it after 5ab.

3 Before 3, S ins. संजयः. — a) K4.5 Ds D1–4.7.10 °प्रेक्ष्य; Ca.d °प्रेक्षन् (as in text). S आगुल्फेभ्योभि- (G3 पि; G5 हि)संवीतः. — b) Dn Ds प्रयातः; S सर्वतः; Ca प्रयतः (as in text). — d) K5 D1.10 S (except G2–4) आख्यातो; B3 ह्याख्यातुं. S (except M2) नर- सिंहयोः; Ca as in text.

C. 5. 2325 B. 5. 59. 3 K. 5. 47. 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

---

4 ^{a}) D7 S (except M2) च (for एव). — ^{b}) D7.10 उपयांति वै; S अभिजग्मतुः. — ^{c}) K1 तत्र; G2 यथा (for यत्र). K5 M4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M4 °ष्णौ च). — ^{d}) K5 मनस्विनी; B (except B4) Ds D3–6 च भाविनी.

5 ^{b}) S वर- (for उभौ). K1.5 °चर्चितौ; D2.7.8 °भूषितौ (for °रूषितौ). — After 5^{ab}, K1.5 Ds1 D6.8.10 ins.:

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D10 cf. v.l. 2. K1 °शयिनौ (for °शयनौ). D10 (first time) ऐकमत्यं समागतौ (for the posterior half).] — G3 (hapl.) om. 5^{cd}. — ^{c}) T G (G3 om.) वरवस्त्रांगौ; M सुकुमारांगौ. — ^{d}) S (G3 om.) वरा°.

6 ^{a}) K1 S (except T2) च (for तु). — ^{b}) S च वरासनं (for महदा°). — ^{c}) K1 विचित्रा°; B4 Dn D5.6.8 °णाकीर्णं; S नाना(G2 दारु)स्तरणसंस्तीर्णं. — ^{d}) K1.5 D1.6 आसेताम्; B2 आस्यताम्; D8 आसीताम्; Cn आसाताम् (as in text). S यत्रास्तां तौ (G1.4.5 °साते) नरर्षभौ. — After 6, S (except M4.5) ins.:

347* सत्याङ्कमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।

7 ^{a}) S अर्जुनांकगतौ पादौ. — D6 om. 7^{cd}. — ^{c}) K1.5 Ds2 D7.10 तु (for च). S (except T2) कृष्णायाः. — ^{d}) S शुभायाश्चांकगावुभौ.

8 G4 (hapl.) om. 8–9. — ^{a}) K1 D7 च (for तु). — ^{b}) G1.5 वै (for मे). K1 B2 Dn2 Ds D3–6.8.10 पदा; S (G4 om.) मुदा (T2 G3 दृशा) (for तदा). — ^{cd}) K1.5 तम् (for तद्). S (G4 om.) दासीभ्यामाहृतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमा°.

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K4 D2–6 °रेखातलौ. K5 B D1.7.9.10 °लेखतलौ; T1 G1.3.5 °रेखांकितौ; T2 °रेखान्वितौ; G2 °लेखावुभौ; M °रेखाततौ. — ^{c}) Ds D5.6 अपकृतौ; D1.2 अपसृतौ. — K5 (hapl.) om. from तत्र (in 9^{d}) up to गतौ (in 10^{c}). — ^{d}) S (G4 om.) धारयेतां वरस्त्रियौ. — After 9, S (except G4) ins.:

348* न नूनं कल्मषं किंचिन्मम कर्मसु विद्यते ।
स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।
विस्मयो मे महानासीदास्त्वं मे बहु संगतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।
[(L. 1) G3 M3–5 जन्मसु (for कर्मसु).]

10 K5 om. up to °गतौ (in 10^{c}) (cf. v.l. 9). — ^{b}) K4 उद्धृतौ; D7 उच्छ्रितौ (for उद्गतौ). S नागाविव समुच्छ्रितौ. — ^{c}) S एकशय्या° (for एकासन°). — ^{d}) B3 T1 G मे (for मां). — After 10, S ins.:

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
[G3–5 M3 हि (for अभि-).]

11 T2 om. 11. S (except T2) read 11 after 352*. — ^{ab}) S (T2 om.) सोयमिंद्रसमौ वीरौ (G1 शूरौ) तौ मंदो (T1 G1.4.5 कृष्णौ; G3 अंधो) नावबु°. — ^{c}) D2 संश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्यां; S (T2 om.) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव.

12 S transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — ^{a}) S निदेशगौ; Ca.d °स्थौ (as in text). — ^{b}) D2 योत्स्यतः; D8 तप्स्यते (for सेत्स्यते). S नरनारायणावुभौ (G3.5 °वृषी). — ^{d}) S नानवाप्योस्ति कश्चन.

13 ^{a}) B2.4 हि (for च). — ^{b}) K4 B4 Dn D2–6.8 आसीनः; Ca.d आच्छन्नः (as in text). — ^{c}) K3 कृतांज-

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ १९
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति । C. 5. 2351 B. 5. 59. 24

लिर्हि संधाय. — d) S संदेशं चाभ्यचोदयं.

14 ab) K4 B D (except D1.7; D9 missing) धनुर्गुणकिणांकेन (for the prior half). S धनुर्ध(M °र्वे)रोचितेनाथ पाणिनैकं स(G1 सु)लक्षणं. — cd) K2 D8 °नोद° (for °चोद°). S पादमादाय यत्पार्थः केशवस्य यशस्विनः (T1 G1.4.5 महात्मनः; M5 यशस्विनं).

15 a) K4 °ध्वजः (for °केतुः). K1.5 D1.2.10 (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय). — b) D2 °भूषणः; S दिव्या°. — d) K1.5 D1.6.8.10 (m as in text) संदे(K5 °दि)ष्टुं; D2 °देशं (for °विष्टो). K4 D8-6 M मामभाषत; K5 D7 अभ्यभा°; D2 चाभ्यभा°. Ca cites मा.

16 a) S स वाचं (by transp.). K1.4.5 Dn2 D5.6.8 सं- (for स). — b) K1 D5 D8 Cs ह्रादिनीं; D2 उवाच; S आददे; Ca.d ह्लादिनीं (as in text). — c) B4 D1-4.7 त्रासिनीं; D8 शंसनीं; S दीपनीं. D1 सर्वभूतानां. — After 16, S ins.:

350* बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।
मतिमान्मतिमास्थाय केशवः संदधे वचः ।

17 ab) S वचनं वचनज्ञस्य °समन्वितं. — c) S मनःप्रसादमश्रौषं. Ca.d cite इष्टार्थां. — d) K5 B1-3.5 D10 °शोषणीं; B4 Dn2 °हारिणीं; Dn1 Ca.d °दारणीं; D1 °धारिणीं; D2 °वारणीं; S °तापनं.

18 T2 G2.4 M om. the ref. T1 G1.3.5 श्रीभगवान् (G1 cont. उवाच!). — a) G5 एनं (for इदं). K1.5 D1.7.10 Ca.d ब्रूहि; D5 ब्रूयां; Cs ब्रूयाः (as in text). — b) S प्राप्य क्षत्रियसंसदं. Ca.s cite धृतराष्ट्रं. — c) S °वृद्धस्य (for °मुख्यस्य). K4 B D (except D1.2.10; D9 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य. — d) S आचार्यस्य च धीमतः. — After 18, N (K2.3 D9 missing; K4 transp.) ins.:

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।
यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca.d.s. — (L. 1) K1.5 D7 पूर्वमुक्त्वाभिवादनं (for the posterior half). — (L. 2) K1.5 D1.2.7.10 Cd कौशल्यं (for कुशलं). K1.5 D1.2.7 पश्चादिदमथोत्तरं (for the posterior half). Ca.d.s seem to cite सुखं.]

19 S transp. 19 and 20. — a) K4.5 B D (D9 missing) T2 G2 विविधैः (for विपुलैः). — b) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत. Ca cites दत्त (as in text). — d) S आगतं वो महद्भयं.

20 S transp. 19 and 20. — a) K4 वार्थिषु; S पात्रे(T2 °र्थे)षु (for पात्रेभ्यः). — b) S सुखमाप्नुत कामजं. Ca.s cite कामजान्.

21 T G1.2.5 transp. 21ab and 21cd. — a) K5 रोषं (for ऋणं). S ऋणं प्रवृद्धमिव मे. — c) S गोविंदेति यदाक्रोशत्.

22 a) S (except G3.4) तेजो महद् (for तेजोमयं). — b) Dn Ds1 गांडिवं. S बिभ्रता गांडिवं धनुः. — c) K1 न द्वि°; D8 अद्वि° (for मद्वि°). S पार्थेन (for तेनेह). — d) S वैरं वः प्रत्युपस्थितं. — After 22, S ins.:

352* कृष्णस्य तद्वचः श्रुत्वा भयं मां महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभं तु वर्तमानं प्रमृश्यतः ।,

followed by st. 11 (which is om. in T2); cf. 10cd.

23 =(var.) 5. 122. 55. — S om. 23-30. — cd) D8 हि (for न). K1.5 D1.2.3 Ca.s विपरीतः परीतो (for यो न कालपरीतो). K1.5 D3.10 वा अपि; K4 B7 D3.4 स्यादपि; D1 वा ह्यपि; D7 वा यदि (for वाप्यपि).

C. 5. 2331
B. 5. 59. 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
[illegible] श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
एकेन पाण्डुपुत्रेण [illegible] यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८

संजय उवाच ।

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १
प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

---

24 =(var.) 5. 122. 56. — S om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) K1.4 उद्धरेद्; D1 उत्सहेद् (for उद्वहेद्). — [c]) K5 Dn2 त्रिदिवान्. K5 सर्वान् (for देवान्).

26 =(var.) 5. 63. 15; =(var.) 5. 122. 53. — S om. 26 (cf. v.l. 23); D8 om. 26[cd]. — [d])=27[d]; 5. 136. 8[d].

27 S om. 27 (cf. v.l. 23); B4 (hapl.) om. 27. K1 D8 transp. 27 and 28. — [b]) B1.2.5 D2 तदा (for यदा). — [c]) K4 B (B4 om.) D (except D7.8.10) पलायत. — [d])=26[d] (q. v.).

28 S om. 28 (cf. v.l. 23). K1 D8 transp. 27 and 28. — [a]) D1.2 transp. वीर्यं and तेजः. — D1 om. 28[bc]. — [b]) D2 कृत° (for लघु°). — [c]) K1 (before corr.) शीघ्रं; K1m D10 वीर्यं (for धैर्यं). — [d]) K1.5 B8 D1.7 पार्थे (for पार्थात्). B (except B5) दृश्य° (for विद्य°).

29 S om. 29 (cf. v.l. 23). K4 B D (except D8.10; D9 missing) om. the ref. — [b]) B8.5 D10 इव (for गिरा). — [c]) K1 Dn1 D7.8 च (for इव).

30 S om. 30 (cf. v.l. 23). — [c]) D7 अर्जुनस्य (for °नस्तत्). — [d]) B Dn D8 D1.2.5.6 रोम° (for लोम°); cf. v.l. 1. 1. 1, 5 etc.

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn D8 D1.5–8.10 संजययान; D2 यानसंधि; T1 G1.4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M1 वासुदेववाक्यं; M2 वासुदेवकथनं; M3–5 वासुदेववाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 59; D8 T2 58; D6 55; D7 60; T1 M2.3.5 50; G M1.4 49 (G5 48). — *S'loka no.:* Dn 31; D8 32.

59

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 [a]) S पुनरेव महाबाहुः (T1 G1 °भाग). — [b]) B2.4 Dn1 D5.6 जनेश्वरः; G4 नराधिपः (for नरे°). Dn2 किरीटी श्वेतवाहनः! — [c]) D1.2 संख्यातुं स समारेभे. — [d]) K5 G4 तत्वतो (for तद्वचो). G5 गुणनिश्चये; C3 as in text. — After 1, G5 reads 3[ab], followed by 353* (cf. v.l. 3).

2 G2 (hapl.) om. 2[a]–3[b] and line 1 of 353* (see below). — [a]) K5 S (G2 om.) संप्र° (for प्रसं°). K1 D1.2.7.10 तु; T1 G1 स (for च). K5 D1.2.7 G5 सूक्ष्मेण; T1 G2 तत्वेन; M3.4 साक्ष्येण; Ca.d सौक्ष्म्येण (as in text). B1.3.5 स प्रसंख्याय सौ°. — [c]) K5 यथावन्मति तत्रैव; D1

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरून्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्ष्यामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७
अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् । C. 5. 2370 B. 5. 60. 12 K. 5. 60. 13

यथा विंदति तत्वेन; T G1.5 यथात्ममतितत्वेन. — ^{d}) D1 जयकामान्.

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). G5 reads 3^{ab} after 1. — ^{a}) B D (except D1.7.8.10; D9 missing) Cs बलाबलं; M3–5 °बलौ. — ^{b}) Ds1 (by corr.).2 T1 G3–5 यथातथ्येन. — T G1.3.4 M ins. after 3^{ab}: G2 (om. line 1).5 (om. line 2), after 1:

353* यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ।
पुनरेव कुरूणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।

— ^{c}) D2 सा तु (for शक्तिं). M3.4 संध्या(M4 °धा)तुं (for संख्यातुं). — ^{d}) T1 तथा वै; G4 यथा वै; G5 तदैव; M यथावत् (for तदा वै). T2 G2 मनुजाधिप; G4 पुरुषर्षभः.

4 ^{a}) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयोः. Cs cites दैवमानुष-. — D6 om. 4^{d}–5^{b}.

5 D6 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). Before 5, S ins. धृतराष्ट्रः. — ^{b}) K4 D1.3.4 G3 M (except M1) हि; B Dn Ds D5.8 वि-; D2 एव; D7 T G1.2.5 अभि- (for अपि). — After 5^{ab}, S ins.:

354* ईदृशेऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा तं न रोचये ।

[(L. 1) G4 ईदृशे हरिनिष्ठस्य. G4.5 पृथिवीक्षयकारणे (G5 °कः). — (L. 2) T2 G1.2 M1 अधर्म्ये. T1 G3.4 वायशस्ये वा. — (L. 3) G5 M विग्रहं. T G2–4 सर्वथा मे न रोचते.] — ^{d}) S तव मानद (for नानुमानतः).

6 D1 om. 6^{b}–7^{a}. — ^{c}) S इच्छंति; Cs कुर्वन्ति (as in text). — ^{d}) S कुर्वंति च (M °त्येव) (for यथा°).

7 D1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) D2 उपरुद्धायां; Cs उपकर्तॄणां (as in text). — ^{b}) K4 D2–4 लक्षयाम्यहं; Cs °महे (as in text). — ^{c}) K1 (m as in text) पृच्छंति; Ca.d.s इच्छन्ति (as in text). K5 इत्थं बहुलं सर्वेषु. — ^{d}) D1 तमाप्रियं (sic); D1m S तथाप्रि(G5 °क्ष)यं; Cs महत्प्रियं (as in text).

8 ^{a}) D2 सांनिध्यकर्ता; Cs as in text. Ca.d cite साचिव्यं. K1.5 D7.10 अस्य (for स्यात्). — ^{b}) Ds पांडवे; Cs खांडवे (as in text). D1 महत्; Ca.d स्मरन् (as in text). — After 8^{ab}, G2 (which om. 8^{cd}) reads 5. 60. 5^{c}–21^{b}! — ^{c}) K4 B D (except D7; D9 missing) अपि (for अति-). — ^{d}) D1 S (except G3.4; G2 om.) कुरुपांडवसंगमे (T G1 °विग्रहे; M2 °संगरे).

9 ^{a}) K1 जातवृद्ध्या; K4 B4 Dn D3–6.10m T2 M Cn जा(Dn1 ज्ञा)तिगृध्या; K5 ज्ञानवृद्धा; B3 T1 G4 जात(G4 °ति)गृध्रा; Ds जातिगृद्धा; D7 पुत्रप्रीत्या; D10 जातिवृत्त्या; Ca.d.s जातगृध्या (as in text). K1 उपपन्नाः; Ds2 विपन्नाः (for अभि°). K5 तु; T1 G1.5 ते (for च). — ^{b}) D7 अशेषतः; D10 अनेकधा. — ^{c}) K4 B Dn Ds D1.3–6.8.10 समेष्यंति (for भवि°). D2 सर्वे सांनिध्यमेष्यंति. — ^{d}) K1.5 समुद्भूताः; D2 अनाहूताः; G5 समाख्याताः.

10 ^{a}) K1.5 D7.10 द्रोणभीष्म° (by transp.). — ^{b}) K4 B4 Dn2 D3.4 °संनिभं; K5 T1 G3–5 M2.5 °संमितान्; D2 T2 G1.2 M1.3.4 °संमितात्. — G3 om. 10^{c}–13^{c}. — ^{c}) M समरे (for संरम्भं). — ^{d}) M आगच्छंति (for गमिष्यन्ति).

11 G3 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K1 D8 G4 तदैव सहिताः; K4 D1.3.4 T2 G2 तदेवं (D1 T2 °व) सहिताः; K5 तदैवं रक्षिताः; B Dn Ds D2.5.6.10 ते देवैः सहिताः; T1 G1.5 तद्देव°. — ^{b}) G1 परि° (for प्रति°). — ^{c}) Dn2 G4 मानुषेषु; G2 मनुष्येषु. Ds G5 M नरव्याघ्र.

12 G3 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D7 दुराधर्षं. — ^{b}) K1 D3.4.7 गांडिवं; K5 D10 गांजीवं. — ^{c}) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ). D1 om. च. M वारुणे °ये °ष्ये.

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च [illegible] यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदम ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्[illegible] भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^{d}) G_4 शरपूर्ण-; M शरपूर्णे.

13 G_8 om. 13^{abc} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_5 ततो; $B_{2.4}$ Dn $D_{1.10}$ ध्वजे (for ध्वजो). — ^{b}) K_1 निःशंको (for निःसङ्गो). S (G_8 om.) निः(G_4 ह्य)संगगतिराहवे. $Ca.d.s$ cite धूमवद्गतिः (as in text). — ^{c}) S (G_8 om.) पृथिव्यां (for रथश्च). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2}$) क्षितौ (for त्विषा).

14 ^{ab}) D_1 महामेघनिभो यस्य. K_4 जवैः (for जनैः). S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G_8 $M_{1.3.4}$ घोषो) महामेघौघनिस्वनः. — ^{c}) D_8 खड्गः (for शब्दः). S (except $G_{3.4}$) महाशनिसम(G_5 °शर)स्पर्शः.

15 ^{a}) S यस्य (for यं च). Ca cites यं (as in text). S (except $M_{2.5}$) वीर्यं (for वीर्ये).

16 ^{a}) G_2 M शतं च (for शतानि). $K_{1.5}$ D_2 शतं पंच तथैवेषून्. — ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8}$ यो गृह्णन्; K_5 प्रवपन्; D_1 T_2 (*inf. lin.*) $G_{1.5}$ M उद्वमन्; D_7 उद्धरन्; T G_2 उद्वहन्; $G_{3.4}$ उत्सृजन् (for उद्वपन्). K_1 D_7 एव; K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8}$ नैव; T_1 G_1 इह (for इव). K_5 देववत्; G_2 वृष्टयः (for दृश्यते). — K_5 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{d}) G_2 दूरेण; M दूरे च (for दूरं च). D_7 G_8 पातयेत् (for °यन्).

17 K_5 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_1 तम्; G_4 यथा (for यम्). M त्वाह (for आह). — ^{c}) K_5 नृपः; $D_{1.7}$ च यं; D_2 स्वयं (for तथा). K_1 च पांचाल्यो; S च शल्योयं ($G_{3.4}$ °थ) (for तथा शल्यो). — ^{d}) D_1 मानुषाः; M_{3-5} बांधवाः (for मानवाः).

18 ^{a}) D_7 युद्धे च (for युद्धाय). — ^{c}) D_1 रथिनां वीरं; G_8 नरशार्दूलं (for रथ°).

19 B_4 om. 19^{ab}. Ds transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{b}) K_5 Dn_1 $D_{6.10}$ च (for यः). — ^{cd}) $B_{1.3.5}$ om. 19^{cd}. D_1 S सदृशः and पांडवः.

20 K_4 om. from st. 20 up to st. 26 of the *next* adhy. — ^{b}) B D (except $D_{1.7.10}$; D_9 missing) महेंद्रोपेंद्रविक्रमं (B_2 °पमविग्रहं). — ^{d}) B Ds $D_{3-8.10}$ °भये; Dn °हवे; G_5 °रथं (for °मृधे).

21 K_4 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2.3}$ M एतच् (for एवं). T G नित्यं (for कृत्स्नं). — ^{c}) D_2 निःसुखी; T_1 G_1 -त्यसुखः. G_4 अनिर्व्यूढसुखश्चास्मि. — ^{d}) B_3 $D_{2.5.7}$ G_2 स(D_2 सा)म-; D_1 एव; T_1 नाश- (for शम-). Cd cites सम.

22 K_4 om. 22 (cf. v.l. 20). — ^{b}) B_2 G_4 समुप°; $B_{3.5}$ प्रत्यव°; D_7 समव° (for प्रत्युप°). — ^{c}) D_7 वै (for चेत्).

23 K_4 om. 23 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_7 अत्यर्थं (for नित्यं). — ^{b}) K_1 सह; K_5 साकं (for तात). Ca cites the whole stanza as in text.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9; K_4 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{5-8.10}$ संजययान; $D_{1.2}$

६०

वैशंपायन उवाच ।
पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति । C. 5. 2390 B. 5. 61. 9 K. 5. 61. 9

यानसंधि; M (except M4) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 59; D6 55; D7 G2.3.5 M1.4 61; T G4 M2.3.5 62; G1 63. — *S'loka no.:* K5 22; Dn 23; D8 21.

60

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15); st. 1–12 are missing in D9 (cf. v.l. 5. 50. 59). K4 om. 1–26 (cf. v.l. 5. 59. 20).

1 ^{c}) K5 D1 आस्थाय; T1 G1.4.5 आदाय.

2 Before 2, K5 G3 ins. दुर्योधन उ° (G3 om. उ°). — ^{a}) G3 असाध्या (for अशक्या). G4 देवशिशवः; Ca as in text. — ^{c}) M व्यैतु; Ca व्येतु (as in text).

3 ^{ab}) D2 G1.2 अकामाद्वेष° (D2 °न्नय°); Ca अरागद्वेष°; Cs as in text. B1.3–5 Dn2 D3–6.8 G3 Ca.d.s transp. द्रोहात् and लोभात्. Ds2 D2 लोभात्; T2 G5 M1 मोहात् (for द्रोहात्). Ds स्नेहात्; D2 द्वेषात् (for लोभात्). B2.3 Dn1 D1.10 °संयोगलोभद्रोहा(D10 °संयोग द्रोहलोभा)च्च भा°. — ^{c}) D2 अपेक्षया; Ca.d.s उपेक्षया (as in text). — ^{d}) B2.4 आगताः; D2 T G1.4 आप्नुयुः; Ca as in text.

4 ^{a}) T2 एतत् (for इति). — ^{c}) Ds2 D6 जामदग्निः. K5 स (for च). K1.5 D7 रामोपि; S यो रामः. — ^{d}) K1.5 D1.7.10 कथाः (for कथाम्). K1.5 D1.2.7.10 S स्व(D1.2 T2 G4 च्चा)कथयत् (for अकथयत्).

5 ^{a}) K1.5 D7.8.10 वै (for एव). G4 नैव मानुषभावेन. — ^{b}) D1 कथं° (for कदा°). — G2 reads 5^{c}–21^{d} after 5. 59. 8^{ab} (om. altogether 19^{c}–20^{d}). — ^{c}) B Dn Ds D3–6.8 कामात्क्रोधात्तथा लोभात्; D2 अकामद्वेषसंयोगात्. — ^{d}) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च). D2 लोभाद्द्वेषाच्च भारत.

6 ^{a}) B3 D (except D1.2; D9 missing) G1.4 यदा; G3 यथा (for यदि). K1.5 Ds2 D10 तु; D7 वा (for हि). — ^{b}) D2 प्रजापतिः (for अश्विनावपि). — ^{c}) S प्रवर्तंते (for प्रवर्तेरन्). — ^{d}) T2 पांडवाः (for न पार्था).

7 ^{b}) B D (except D10; D9 missing) G3 कथं° (for कदा°). — ^{c}) K5 B3 देवास्तु; Dn D3–6.8 देवेषु; D1 T G देवा(G5 °वै)श्च; D2.7.10 देवा (D2 °वे) हि; Cn दैवेषु (as in text). K5 अपेक्षता; Dn2 Ds2 D1.2.3 (by corr.).4.10 T G (except G5) उपेक्षकाः; Cn अपेक्षकाः (as in text). B3 स्वेते; D7 ह्येतैः (for ह्येते). K1 देवैरुपेक्षिता ह्येते; M देवेषूपेक्षकाः (M1 *sup. lin.* °क्षिताः) कार्या. — ^{d}) D2 सर्वं° (for शश्वद्°).

8 ^{a}) T G5 M कर्म° (for काम°). — ^{b}) B (except B3) D (except D8; D9 missing) Ca.d द्वेषः; G5 लोभात् (for द्वेषात्). K1.5 B (except B3) D (D9 missing) Ca.d लोभः; G5 द्वेषात् (for लोभात्). B4 (m as in text) जायते; Ds D7 दृश्यते; D2 लभ्यते; G4 भारत; Ca.d लक्ष्यते (as in text). — G4 om. 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) D7 तथा तु; D8 G2 दैवेषु; Ca.d देवेषु (as in text). K1.5 D1.2 चैतत्प्रामाण्यात् (D2 °माण्यं); B Dn1 D5.6.8.10 Cn दैवप्रामाण्यात्; Dn2 Ds D3.4.7.10 Ca.s देवप्रामाण्यात्; T1 दैवप्रा°; G3 चैव प्रा°. — ^{d}) K1 Ca.d.s तेषां; K5 B D1.3–8.10 नैषां (for नैव). D2 नैषां क्रुद्धं क्रमिष्यति; G3 नैतच्चित्रं क्रमिष्यति. Ca.d.s cite विक्रमिष्यति.

C. 5. 2390 B. 5. 61. 9 K. 5. 61. 9 दिधक्षुः सकलाँल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

---

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) K1 B4 Ds2 D1.2.6 G3 M (except M1) °मंत्रितं; Ca.d.s as in text. — b) K5 Dn1 D3–6.8 T G (G4 om.) M1 प्रशाम्यति (M1 *inf. lin.* °सति); Cs प्रशंसति (as in text). — c) K1.5 दिधक्षन्; Cs दिधक्षुः (as in text).

10 G4 om. 10 (cf. v.l. 8). — b) D3.4 रक्ता (for युक्ता). — c) K1 मयि (for मम). D1 G2 M (M1 *inf. lin.* as in text) अनुमतं; T2 (by corr.) अधिगतं (for अनुपमं). — d) D1 विधिमंत्रवत् (for विद्धि भारत).

11 a) B2.4.5 D (except D1.7; D9 missing) Ca.d विदीर्यं°; T G1.3 M1 प्रकीर्यं° (for प्रदीर्यं°). — d) T G (except G3) M1(*inf. lin.*).2 क्षपयामि; M1 (orig.) स्तंभ°; M3–5 क्षम°; Cs स्थाप° (as in text). Ds स्थापयिष्यामि मंत्रणात्.

12 a) G5 अपि (for अस्य). — b) B2.4 D1 जंगमाजंगमस्य च. — d) B Dn2 Ds D1.10 अहं; Dn1 महद्; S भयं (for the first महा-). G2 महाहवे (for °स्वनम्).

13 D9 resumes (cf. v.l. 5. 50. 59)! — a) K5 वायुवशात् (for च वायुं च). — b) M (except M1) क्षप° (for शम°). G4 निश्चयः (for नित्यशः). — c) G4 नूनं; M (M1 *inf. lin.*) दिक्षु (for ऽभीक्ष्णं).

14 b) K1 महा-; T1 G1.5 यदा; T2 G2–4 M2–5 यथा; M1 तथा (for मया). — c) K5 भूतानां (for भावानां).

15 a) A few S MSS. अक्षो°. — c) B D (except D1.8; D2 by corr.) तत्राश्वा; T2 G3.4 तत्रापि. D8 प्रवर्तंति; Ca.d as in text. — d) D2 T2 G5 तत्र (for यत्र). G4 हि (for अभि-). K5 यत्राभिकामये सुखं.

16 a) D3.4.9 transp. विषये and राजन्. B Dn Ds D2.5–8.10 भयानकानि विषये (D7.10 सत्वानि). — b) D1.3(m as in text).4.9 व्याडादीनि; D2 T2 (before corr.) G1.2 M व्याघ्रादीनि; T1 G3.4 व्याघ्रादीनां; T2 G5 व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°). — c) B D (except D1) मंत्रगुप्तानि (for मत्तः सुप्तानि). — d) K5 Dn D7 G2 M1.4 हि संति (for हिंसन्ति). D9 भयंकरा न हिंसति.

17 D9 om. 17. — a) K1.5 D7.8.10 कामवर्षी च; Ca as in text. Cd cites निकामं. — c) G1.5 सस्यानां सर्वजंतूनां.

18 a) B3 Dn2 Ds D5.6 अश्विभ्यामथ. — c) K1.5 B3 D1 T2 द्विष्टं; T1 G2 त्विष्टः; G1.5 -विष्टः; G3 क्लिष्टः; G4 दिष्टः; M1 द्विष्टाः; M3–5 स्विष्टः (for द्विष्टान्). — d) K1.5 नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M2) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (= 20^{d}). — After 18, S (except M2; G3 om.) reads 21 (G5 M3–5 *repeating* it in its proper place).

19 G3 om. 19–21. — b) T G1.5 मद्विष्टं (for मद्विषस्). B Dn Ds D5.6 अंजसा (for ओजसा). — G2 om. 19^{c}–20^{d}. — c) S (G2.3 om.) क(G4 अ)स्मात् (for न स्म). — d) D1 समाप्नुयुः (for अवा°).

20 G2.3 om. 20 (cf. v.l. 19); D4 om. 20^{b}–21^{c}. Cf. v.l. 18.

21 S (except M2; G3 om.) read 21 after 18 (G5 M3–5 *repeating* it here). G3 om. 21 (cf. v.l. 19); D4 om. 21^{abc} (cf. v.l. 20). — c) K1.5 D1.7.10 तत् (for एतत्). T G1.4.5 M2 तद्भवेद्विधिपूर्वं मे; M1.3–5

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५
सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९ C. 5. 2410 B. 5. 61. 29 K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तद्भवेद्धि पूर्वं मे.

22 G_2 om. 22^{a}–29^{b}. — ^{a}) K_1 वा; B_4 D (except $D_{1-4.7.10}$) च; G_4 तु (for तत्). — ^{d}) M (except M_1) मा (for मां).

23 G_2 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_5 मे तात; D_{10} एवैतत् (for एतन्मे). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_8 भुवि (for दिक्षु). D_1 माहात्म्यं विश्रुतं भुवि. — ^{d}) G_1 श्लाघयन्. G_4 अनघ (for नृप).

24 G_2 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $G_{4.5}$ भूतपूर्वं. D_1 T_1 कथंचन. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{8.10}$ य (for यद्).

25 G_2 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) A few S MSS. मात्स्याः. — ^{b}) Some N MSS. कैकयैः. — ^{d}) D_1 निहतान् (for विजितान्).

26 G_2 om. 26 (cf. v.l. 22). — ^{c}) S (G_2 om.) नशिष्यंति (for विनङ्क्ष्यन्ति). — ^{d}) Ds सबांधवाः (for सहान्वयाः).

27 K_4 resumes! G_2 om. 27 (cf. v.l. 22). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ एव परं (for परमं). $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1-4.7.10}$) T_2 M_2 मम (for मयि). — ^{d}) S (G_2 om.) विशां पते (for विशिष्यते).

28 G_2 om. 28 (cf. v.l. 22). — ^{b}) D_6 चैव (for शल्यः). — ^{c}) $K_{1.5}$ प्रनंदंति; D_1 विजानंति (for प्रजानन्ति). — ^{d}) D_2 च (for तत्). S (G_2 om.) वर्तं° (for विद्य°).

29 G_2 om. 29^{ab} (cf. v.l. 22). Before 29, K_1 D_1 T_2 $G_{4.5}$ M_1 ins. वैशं°. — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{1.7.8}$ उक्ते; K_4 $D_{2-6.9}$ उक्तः; Cs उक्त्वा (as in text). — ^{b}) G_5 पर्यपृच्छच्च. — ^{c}) $D_{8.4.9}$ ज्ञाता; S °तुं (for °त्वा). $K_{1.4.5}$ (m as in text) B_4 D (except Dn_2 Ds D_7) Cn युयुत्सोः (for °त्सुः). — ^{d}) D_1 °कालान्; T_1 $G_{1.3.5}$ M °कालानि (for °कालम्). K_4 B Dn_2 D_6 T $G_{1.3.4}$ M_5 अरिंदमः; M_2 ह्यरिंदमः.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{3-8.10}$ संजययान; D_2 यानसंधि; M (except M_5) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* T_1 दुर्योधनविक्रमकथनं; $G_{1.5}$ दुर्योधनविकत्थनं; M_1 दुर्योधनगर्ववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 61; D_5 60; D_6 57; D_7 $G_{2.3.5}$ $M_{1.4}$ 62; T G_4 $M_{2.3.5}$ 63; G_1 64. — *S'loka no.:* K_5 Dn D_8 29; G_5 30.

61

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) $K_{1.4.5}$ $D_{7.10}$ नु; S एव (for तु). K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ पार्थं; D_1 G_4 पार्थिवं (for पार्थान्).

2 Before 2, T_2 M_1 ins. कर्णः. — ^{b}) $K_{1.5}$ $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{1.2.5-8}$ कृतं; K_4 कृष्टं; Ca हृतं (as in text). $K_{4.5}$ $D_{1.6-8}$ °पुरं; B_{2-4} Dn Ds °मयं (Ds_2 °व्रतं); D_2 °कृतं; D_{10} °पदं; T_1 $G_{1.4}$ M_2 °वृतं; G_5 °धृतं; Ca °परं (as in text). — ^{d}) K_4 B_4 Dn $D_{1.3-6.8.9}$ ते न; D_7 न च; T G न ते (for तव). Cn cites प्रतिभा अस्यति,

६१

C. 5. 2411
B. 5. 62. 1
K. 5. 62. 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १
मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २
महापराधे ह्यपि संनतेन
महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३
प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४
निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
मवाप्य पाञ्चालकरूषमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा-
ँल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५
पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६
एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८
यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

C3 प्रतिभास्यति.

3 a) S (except G4 M5) महापराधेष्वपि (for °धे ह्यपि). D1 त्वयि (for ह्यपि). K4.5 B Dn Ds D3–6.8–10 यन्नतेन; D1.2.7 सत्तमेन; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 तन्नतेन (for संनतेन). — b) G2 न (for च). — c) B2 Ds D3–6 S (except G5) अति- (for अपि). — d) Some MSS. अवनीं.

4 a) K1 D7.10 M तस्य; K5 यस्य (for ह्यस्य). — c) K4 B D (except D2.7) तदस्ति च (K4 वा) (for ततस्तद्). Ds मम चावशेषं; G1.5 प्रददावशेषं. — d) K5 D1 एव (for एष). K1.5 B3 D1.2 यत्नः; G2 भाव: (for भारः).

5 a) K4 B D (except D1.2.8) T G (except G3) निमेषमात्रात्. K1.4.5 B4 D (except Ds) T2 ऋषेः प्रसादं; G4 ऋषिप्रभावं. — b) Some N MSS. पंचाल°; S (mostly) °करूश°. — c) T G1.5 पांडून् (for पार्थान्). K4 B D (except D1.2.7.10) सह पुत्रपौत्रैः (for च सपुत्रपौत्रान्). — d) S (except M1) शत्रु° (for शस्त्र°).

6 a) D2 M मे (for ते). — c) T2 G5 ऋषेः (G5 ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन). K4 B D (except D7.10) गत्वा; K5 यत्तः; T G1.5 चैतान्; G2 तेन (for यात्वा). — G3 om. 6d–8a. — d) D1.9 भावः (for भारः).

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D1 इति (for एवं); K4 B (except B3) D (except D1.2.7.10) ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — b) D7 S (G3 om.) °बुद्धिः. — d) K5 धृतराष्ट्रस्य पुत्राः.

8 G3 om. 8a (cf. v.l. 6). — d) K4 शक्तः; B D (except D7.9.10) युक्तः (for शक्यः).

9 b) D1 सुरेंद्रः; G1 नरेंद्रः (for महेन्द्रः). — c) K4 B D (except D7) समरे (for पतितां).

10 a) S शरश्च यः (for यस्ते शरः). K1 अभियाति.

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किंचि-
त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-
न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
[illegible] दुर्योधनमेव राज-
न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र-
स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८ C. 5. 2428 B. 5. 62. 18 K. 5. 62. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

K5 निपाती (for विभाति). — b) Dn1 Ds D5.7 अग्र° (for अग्र्य°). K1 कुलेन; K5 सदैव; S कुले (G4 सदा) ते (for प्रयत्नात्).

11 a) K4 D9 बली°; B Dn Ds D2–6 वरी°; D1 यवी° (for गरी°). — d) K4 D3.4.9 प्रहसन्; a few MSS. तुमले; (for तुमुले). K4 B3 D3.4.9 वि- (for प्र-).

12 a) K5 T2 G1.5 यथोक्तं. — b) K4 B Dn Ds D3–7.9.10 G3 भूयांश्च (for भूयश्च). D1 भूयास्स मतो (for भूयश्च ततो). — c) K4 B (except B5) D2–5.7–10 G4 च (for तु).

13 a) G5 न्यस्तानि (for न्यस्यामि). — b) S सहायं (for सभायाम्). — c) K1.5 D1.7.8.10 T1 G5 मयि (for मम). — d) T2 G3 द्रक्ष्यंतु. T G1.5 M सह-; G2.3 मम (for भुवि).

14 a) M1.2 सहसा (for स महा-).

15 Before 15, T2 ins. भीष्मः. — a) K1m सुयोधनायं; Ca.s सत्यप्रतिज्ञः (as in text). — b) K5 D7.10 G5 विषहेत्स. Cs cites सहेत. — c) K5 S (except G3) हत्वा (for भित्त्वा). — d) K1 D2 T1 G1–3.5 पश्यतु; K4.5 B2 Ds1 D3.4.7.9 G4 Cs पश्यति; Dn1 पश्यतां (for पश्यत). T1 G3–5 भीमसेनः; T2 G1 भैमसेनं; G2 M भैमसेनाः (G2 °नः); Cs भीमसेनात् (as in text).

16 K5 om. 16–18. — b) K4 वेदिष्ठयं (sic); B Dn2 Ds D2.5–8.10 G2.4 चेदिध्वजे; D1 यूपध्वजे; D3.4.9 चेदिष्वयं. Ds2 D7 बाह्लिकेषु (for °के च). — d) B3 अप्ययुतां (for अयुतशस्). D3.4.9 अस्य (for the second च). M3–5 यौधान्; Ca.d.s as in text.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) D10 अचिंत्ये; G5 अनिंदिते (for अनिन्द्ये). — b) D3.4 तथैव (for तदस्त्रम्).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 16). Before 18, K1 Dn D3 ins. वैशं° उ°. — a) N (except K1; K2.3 missing;

६२

C. 5. 2429
B. 5. 63. 1
K. 5. 63. 1

दुर्योधन उवाच ।
सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ३
अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५
विदुर उवाच ।
शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

K5 om.) तथा; G4 यथा (for अथ). K4 B2.4 Dn Ds D3–6.9 नृपतींद्र (for नृपतौ तु). D2 T1 च (for तु). K1 D7.8.10 तस्मिन् (for भीष्मे).

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn Ds D5–8.10 संजययान; D1 संजययानसंधि; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 कर्णप्रतिज्ञा; G5 कर्णास्त्रनिक्षेपः; M कर्णनिर्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 62; D5 61; D6 58; D7 G2.3.5 M1.4 63; T G4 M2.3.5 64; G1 65. — *S'loka no.:* Dn D3 18.

62

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 a) S मनुष्यैस्तु (G3 °ष्याणां). — After 1, N (K2.3 missing) ins.:

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।
अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L. 1) K4 D1.3.4.9 च; D5.6.8 न (for ऽपि). K1 D7 वीर्ये चैव पराक्रमे (D7 °मैः). — (L. 2) Some MSS. Ca.d शमेन; D1 दमेन (for समेन). K1.5 (m as in text). D1 Ca.d वर्चसा; D8 यश° (for वय°). K4 D3.4 प्रभावेन; K5 प्रश्रया च; D1 पांडित्येन; Ca as in text. — (L. 3) K4 D3.4.9 योधयोगेषु; B °योग्यासु (B2 °योग्या च); Dn2 D5 (m as in text).6 °युग्या वै (Dn2 च). K1.5 D2.7.8.10 अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 °र्थे); D1 शस्त्रलाघवतुल्या च. Ca cites योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु. D1.2 शीघ्रता; D5 (m as in text).6 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे). K (K2.3 missing) D1.3.4.8.9.10 (*sup. lin.* as above) कौशलेन च (for कौशले तथा).]

2 a) D1.6 च; G2 सु- (for स्म). D2 सह° (for सम°). — b) S सर्वे स्म समयोनयः. — c) S (except T2 G4) न (for वि-). — d) S (except T2) विजयः.

3 c) G4.5 वा (for च). K5 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु). G3 अन्येषु पार्थिवेंद्रेषु. — d) K1 m पराक्रांतिं; K5 भारमेतं; D8 पराक्रमं (for °क्रम्य).

4 b) D7 तथा; G5 (*sup. lin.* as in text) मम (for च मे). — d) S ससोमकान् (for शितैः शरैः).

5 b) D1.2 विधिवद् (for विविधैर्). — c) B4 M तर्पयिष्यामः. — d) B1.3 अन्यैर्; D8 अश्वैर् (for अश्वैर्). D1 S धनैरपि (D1 °स्तथा) (for धनेन च). — After 5, N (K2.3 missing) ins. a passage given in App. I (No. 3); while S ins.:

356* सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विस्रब्धाः स्वर्गमेष्यामः काले प्राप्ते गतज्वराः ।
अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः ।
तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L. 2) T1 G1–4 सर्वं एष्यामः; G5 तु भविष्यामः (for स्वर्गमे°). T1 G4 °क्लमाः (for °ज्वराः). G5 प्राप्तकालहतज्वराः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G4.5 महाराज.]

6 K5 missing from 5. 62. 6 to 5. 67. 4. The MS. is ignored here. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — a) D5 (by corr.) S (except M5) शकुनानां. D1.2 T G वधार्थाय (for इहा°). — b) T2 G2–5 M (except M2) पाशान् (for °शं). T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत्. — c) B (except B2) T2 G1.2 शाकुनिकः. S राजन् (for तात). — d) K1 D7 नः श्रुतं; Dn1 D2.3 शुश्रुमः; Cs as in text. S पूर्वमासीदिति श्रुतिः (T1 G5 °तः).

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ९
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । C. 5. 2468 B. 5. 64. 14 K. 5. 64. 14

---

7 ^{a}) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6.8.9}$ तौ (for द्वौ). — ^{b}) B_4 D (except $D_{1.2.7}$) सहचारिणौ; G_2 युक्तपौरुषौ (for सम°). — ^{c}) T $G_{1.2}$ M_{3-5} तौ पाशौ (for तं पाशं). — ^{d}) K_4 $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.2.4}$ खेचरौ (for खचरौ).

8 ^{a}) K_1 Ca.d विहायः (for विहाय-). Cs.ap विहायसं (as in text). — ^{b}) B_3 D_8 T_2 शकुनिकस्. D_8 T G_5 (*sup. lin.*) तथा (for तदा). $D_{1.2}$ दृष्ट्वा श(D_2 शा)कुनिबंधकः. — G_4 (hapl.) om. 8^c–10^d. — ^{c}) G_5 सुनिर्विण्णः (for अनि°). G_3 अन्वधावत निर्विण्णः.

9 G_4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B Dn D_{2-4} अन्व° (for अनु°)! — ^{b}) $D_{6.8}$ मृगयं; S (except M_5) मृगघ्नं. — ^{d}) $D_{7.10}$ (m as in text) ददृशे (for ददर्श).

10 G_4 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_1 D_7 G_5 $M_{1.3-5}$ शीघ्रौ (for शीघ्रं). — ^{b}) Ds अन्व°; T_1 G_5 M_{1-3} उप°; G_3 $M_{4.5}$ उपा° (for अनु°). — ^{d}) Ds_2 पप्रच्छ मुनिसत्तमः.

11 ^{b}) S मृगयोः ($G_{3.4}$ °वत्) (for °हन्). S (except T_2 G_1 M_1) मा (for मे). — ^{d}) G_4 M (except M_1) अनुधावति.

12 Dn Ds_2 D_1 शाकुनिः; D_9 M_3 शकुनिकः (for शाकु°). — ^{b}) T_2 transp. सहितौ and हरतो. T_1 $G_{1.5}$ हरतो मम गर्हि(G_5 *sup. lin.* °विं)तौ. — ^{c}) D_5 एव; G_5 M (except M_1) तौ (for वै). T_2 $G_{3.4}$ M_{3-5} वि(T_2 नि)पतिष्येते (for विवदि°). — ^{d}) $G_{2.4}$ वै (for मे).

13 K_4 om. 13^{ab}. — ^{b}) M_1 सहितौ (for शकुनौ). K_1 °खंडितौ; B_2 Ds M_1 Ca.d °संदितौ; D_1 °संमतौ; $D_{5.6.9}$ °सन्नितौ; T_2 $G_{2.4}$ °संमितौ; G_1 °संहितौ; $G_{3.5}$ M_{3-5} °संनिधौ (for °संधितौ). — ^{c}) D_1 विगाह्य; M_5 °हृष्य; Ca.d °गृह्य (as in text). S पाशं (for च सु-). — ^{d}) S संनिषी(T G_5 °षे)दतुः (for °पेततुः).

14 ^{a}) T_1 G_1 संप्रेक्ष्य (for संरब्धौ). — ^{b}) K_1 T_2 $G_{3.4}$ M (except M_1) °वेग° (for °पाश°). — ^{c}) D_7 अपरिश्रांतौ; S अप्रमत्तौ तौ (G_5 तु); Ca.d अपरिज्ञातः (as in text). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) G_2 मृगहा (for °युस्).

15 ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ ज्ञातिभिः सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु). — G_4 om. 15^c–17^d. — ^{c}) K_1 $D_{1.2.7.10}$ om. ते. G_5 मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्).

16 =(var.) 5. 39. 22. — G_4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ प्रीतिश्चैव परस्परं. — ^{d}) S (G_4 om.) विवादः (for °रोधः). D_1 T $G_{1.2}$ कथं° (for कदा°).

17 G_4 om. 17 (cf. v.l. 15). — ^{a}) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1.2}$) ये स्म; T_1 $G_{1.5}$ येस्मिन् (for यस्मिन्). D_1 गृहे (for काले).

18 G_3 om. 18^{ab}. — ^{a}) D_1 यत्र; G_4 येन (for येऽर्थं). K_1 T G_5 M तु (for ऽर्थं). K_1 संमतिम्; Dn_1 Ds $D_{5.7.9.10}$ सततम्; S (except M_5; G_3 om.) सन्नतिम् (M_1 *inf. lin.* °स्निधिम्) (for संततम्).

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५
ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ३०
अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

19 = 5. 36. 58. — D8 (hapl.) om. 19. — a) Ds D10 S (except G4) धूमायंति; Ca.d.s °यंते (as in text). — b) K1 D1 G1 संहितानि (for सहि°).

20 b) K4 D3.4.9 transp. गिरौ and मया.

21 b) K1 (*sup. lin.* as in text) B3 Dn2 Ds2 D7 (before corr.) °मो गिरिमुत्तमं; D1.2 °मो दिशमुत्तरां (D2 °रं); S °मोत्तर(G5 °मोत्तम)पर्वतं. — G4 om. 21^c–23^d. — d) K4 B3.4 Dn2 Cn विद्याजंभकवार्तिकैः (K4 °काः); Dn1 D3.4.7 °जृंभकवाति(Dn1 °र्ति)कैः; D2 जंभविद्याकथातिगैः; T G1–3 M1.2 °जंभकसाधकैः (T1 G1.3 °नैः); G5 वेदाध्ययनशालिभिः; M3–5 °जंभकवादिकैः. Ca.s cite विद्याजंभकवातिकाः, Cd °वाहिकाः.

22 G4 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) T2 G2 कुंजभीतं; Ca.d कुंजीभूतं; Cs कुंजभूतं (as in text). — c) M4.5 °गुणं.

23 G4 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) K4 B D (except D1.2.7) T1 G3 Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तत्र पश्यामहे. — b) K4 Cs पीतं समाक्षिकं; B Dn D5.6.8.9.10m Cap पीतकमा°; T1 G1 पीनं त्वमी°; T2 G5 पीतं (G5 °नं) च मा°; M पीनममा°; Ca पीतममाक्षिकं (as in text). — c) K1 Dn2 Ds D6.8.10 Ca.d मरुत्प्रपाते (Ds D10 °त-); D2.7 Cs मेरुप्रपाते; T G1–3 M1 (*inf. lin.*).3–5 मरुप्रपात-; G5 बहुप्रपात-; M1 (orig.) मरुप्रवात-. — d) Ds विनष्टं. K1 M (except M1) कुंभसंनिभं; Ca.d as in text.

24 c) K4 B Dn2 Ds D1.2.8 प्राप्य (for प्राश्य). — d) K4 B D (except D7.10) [ऽ]प्यमरत्वं; T1 G1 ह्यमरत्वं; G5 अमृतत्वं (for अमरत्वं). K4 B Dn Ds D3–6.8.9 नि(Dn1 हि)यच्छति; D1.2 च ग° (for निग°).

25 G3 (hapl.) om. 25^a–27^b. — c) G5 एवं (for ते). — d) Dn1 जृंभसाधकाः; Ds D10 (*sup. lin.*) जंभवातिकाः; M जंभपाठकाः.

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) K1 Ds2 D2.6 T G (G3 om.) तं (for तद्). — b) K4 Ds D3.4.9 °तले (for °पते). — c) T G1.2.5 M3–5 विविशुः; G4 ददृशुः (for विनेशुः). K4 D3.4.9 सर्वे (for तस्मिन्). — D6 om. 26^d–27^a. — d) K1 D7 सुदुर्गे; T G1.2.4 ते सर्वे; G5 सर्वे ते (for ससर्पे). B2 गिरिकंदरे. — After 26, T2 G2 ins.:

357* आशाबद्धाः पतन्ति स्म सर्वे एव गतासवः ।

28 a) T G युध्यमानः; M युद्धमनाः (for योद्धु°). — c) M2 पश्यति (for पश्यामि). — d) K4 D7 च; T1 हि (for वा). S (except G4) °गतं (for °विधम्).

29 ab) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि°. — K4 B Dn Ds D1–6.8.9 ins. after 29^{ab}; K1 D7.10, after 29:

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
यः पुनः प्रतिमानेन त्रीँल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः । C. 5. 2491 B. 5. 63. 10 K. 5. 63. 10

358* भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुयायिनः ।
विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L. 1) K1 D1–4.7.9.10 षड्रथाः सानु(D7 °थानुप)-यायिनः (for the posterior half). — (L. 2) B transp. तव and दृश्य°. K1.4 D1–4.7.9.10 किं नु तद्विस्मृतं तव (D3.4.9 च तत्) (for the posterior half).]

— c) D2–4.9 T2 G3–5 M धीरः (M1 *inf. lin.* वीरः as in text). — d) G5 निकृतिं; C8 वीक्षितं (as in text).

30 D6 om. 30c–31d; D9 om. 30c–31c. — c) D8 निः (for न). — d) K1 B8 D1–4.8 वात° (for वायु°).

31 D6 om. 31; D9 om. 31abc (cf. v.l. 30). — c) D1 लोके; D3.4 मूढ (for युद्धे). — d) D3.4.9 transp. भवेत् and जयः.

Colophon missing in K2.3.5. — *Sub-parvan:* K1.4 B Dn D3 D5–8.10 संजययान; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M (except M2) विदुरहितोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 64; D3 63; D6 60; D7 T G2.4 M2.3.5 65; G1 66; G3.5 M1.4 64. — *S'loka no.:* Dn D3 27.

63

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6).

1 b) T1 G3.5 M (except M5) त्वा; T2 G2 ते (for त्वां).

2 b) K1.4 D1.2.5–8 प्रसमीक्ष्यते (D1 °से); B Dn D3 D10 प्रजिहीर्षसि; D3.4.9 सुसमीक्ष्यसे; T2 (by corr.) प्रसमीक्ष्यसि; G1 प्रमिमीक्षसि; G3 प्रमदिष्यसि (*sup. lin.* प्रशमिष्यसि). — c) M3–5 इह (for इव). — d) K4 B D (except D1–4.7.9) लोकधा(D8 °चा)रिणां (for सुमहा°).

3 a) D3.4.9 तु (for हि). S कौरव्य (T2 G2 M1 °व्यं) (for कौन्तेयं). — b) D8 T G1.3–5 M इव (for इह). D1 स्थितं (for आस्थितम्). T2 G2 परमं धर्ममास्थितं. — c) D1 शक्तिम् (for गतिम्). B1.2.3 Dn D8 D7.10 अभिप्रेक्ष्य (B1.2 Dn2 °त्य); B3.4 D5.6.8 Cn असंप्रेत्य; S सुसंप्रेक्ष्य (G3 °त्य) (for असंप्रेक्ष्य). — d) D1 S तत्त्वं (for न त्वं). K4 B D जेतुम् (for वेत्तुम्). T2 G2 वेदितुम् (for वेत्तुमिह). D1 इच्छसि (for अर्हसि).

4 a) T2 G2.4 कौरव्यं (for कौन्तेयं). — b) T1 G1.5 युधि (for बले). — c) K1 D7 रणाय किं (for रणान्तकं). K1 B4 Dn D2–6.8–10 तर्जयसे; D8 तर्कयसि; D7 प्रार्थ°; Ca.d as in text. T2 G4 कथं तर्कयसे वीरं (G4 °र).

6 B8 D7 M2 om. (hapl.) 6–8. — b) G3.5 किम् (for कम्). Ds2 D1.6.8 M3.4 शांतयेत्; T G नाशयेत् (for शातयेत्). — c) T2 G2 स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये).

7 B8 D7 M2 om. 7 (cf. v.l. 6). — c) D3.4.9 तां (for ते).

8 B8 D7 M2 om. 8 (cf. v.l. 6). — a) T1 G1.5 यः पुमान्; G4 पुरुषः (for यः पुनः). S (M2 om.) प्री(M5 प्र)तिमानेव; Ca.d.s प्रतिमानेन (as in text). — D1 om. 8d–10a.

9 D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — b) T2 G2 सह-

C. 5. 2491
B. 5. 65. 10
K. 5. 65. 10

अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १०
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४
यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातॄनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

(for च स-).

10 D1 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K1.4 D8–8 G5 च; D2 T G1–4 हि; D10 सु- (for अपि). — ^{b}) D2 धर्मात्मा; S गता° (G5 शांता°) (for यता°). Dn2 D1.5.6 G5 M8 पांडवाः. D10 गतात्मा पांडवान्प्रति. — ^{c}) D2–4.9 S पृथिव्यां तु (D2–4.9 हि).

11 ^{a}) S न त्वा (T1 G5 तस्त्वा; T2 G1.2.4 तस्त्वां; G8 तत्त्वं) ब्रवीम्यहं युद्धे; Ca.d (in prose order) as in text. — ^{b}) B8 अनु°; G8 धर्म° (for अर्थ°). — ^{d}) T2 G2.5 निरीक्षस्व; Ca.d.s तिति° (as in text).

12 ^{a}) D8 मध्ये; Ca.d.s मां च (as in text). K1 D5.6.8 T1 G2.4 M5 शुश्रूषुः; K4 D1 T2 G1.3.5 M4 (*inf. lin.*) शुश्रूषं; M2–4 शुश्रूषः (M2 °षा); Ca.d.s as in text. — ^{b}) K4 B (except B5) Dn D8 D1.3.4.9.10 अर्थदर्शिनं (D1 °नां); D6–8 T1 G4.5 अर्थवादिनां. — ^{c}) D1.2 transp. द्रोणं and कृपं. B8 D3.4.9 कर्णं (for कृपं). D1 च (for वि-). — ^{d}) D1.2 बाह्लिकं द्रौणिमेव च.

13 ^{a}) D3.4.9 च (for एव). — ^{b}) K4 D5.6.8 क्षंतुम्; D1 स्मर्तुम् (for मन्तुम्). — ^{c}) Dn1 D3.4.9 T2 G2.3 सर्व- (for सर्वे).

14 ^{d}) D1.2 समदीर्यत; T1 G1 स्म व्यशी° (for समशी°).

15 =(var.) 5. 58. 26; =(var.) 5. 122. 53. — ^{a}) D1.3.4.9 यथा (for यच्च). B (except B8) Dn D8 transp. तस्मिन् and नगरे. G4 यथैव तस्य नगरे. — ^{d})=5. 58. 26^{d}; 122. 53^{d}; 136. 8^{d}.

16 ^{a}) D3.4 तु; D6 तं (for तत्). K1 D3.4.7.10 तदा (for तथा). — ^{c}) G5 स्व° (for स°). D3.4.9 सभ्रातृभिर्विजानीहि. — ^{d}) B1.5 भूत्यान्; S प्रीत्या; Cn वृत्त्या (as in text). K4 D5.6.8 तान्; B4 Dn2 D1.10 तं; D2 तां (for च). B1.4 परिपालय; G5 प्रतिपालय; Cn as in text. B2.3 Dn1 D8 भृत्यां(D8 भ्रातॄं)श्च परि(B8 प्रति)पालय.

Colophon missing in K2.3.5. — *Sub-parvan:* K1.4 B Dn D8 D5–8.10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M संजय(M8 om. it)प्रतियान (G1 cont. समाप्त). — *Adhy. name:* D2 विदुरवाक्यं; M (except M2) धृतराष्ट्रहितोपदेशः (M4 °श). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 64; D6 61; D7 T G2.4 M2.3.5 66; G1 67; G3.5 M1.4 65. — *S'loka no.:* Dn1 17; Dn2 D8 16.

64

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). T G1.5 read this adhy. after adhy. 57; G2 om. this adhy. altogether.

1 ^{c}) K4 D5.6 °भाग; D3.4.8.9 S (except G3.4; G2 om.) °भागं.

2 Before 2, G5 M1 ins. धृतराष्ट्रः. — ^{a}) M2 तत् (for यत्). — K4 (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. — ^{c}) D3.4.9 अब्रवीत् (for उवाच). D3.4.9 एवं; M त्वा (for त्वां).

3 For an anticipation of st. 3–11 in S cf. note at the end of adhy. 31.

4 ^{b}) G5 सुयोधनं (for च संजय). — ^{c}) T2 शल्यं (for कर्णं). G5 द्रोणं चैव कृपं चैव.

5 ^{a}) D7–10 T1 G1.4.5 सौमदत्तिं (D8 °त्तं). — ^{d}) T2 विशां पतिं (for विविं°).

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८
यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा । C. 5. 2510 B. 5. 66. 13 K. 5. 59. 12

---

6 ^{b}) D_s जयसेनं (for °त्सेनं). G_3 पार्थिवं च महारथं. D_1 (hapl.) om. 6^{c}–7^{d}.

7 D_1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) M_{3-5} दुष्प्रहं (for दुःसहं). — ^{d}) D_5 जरासंधं; $D_{6.8}$ जारासंधिं (for जल°). S (G_2 om.) पौ(T_1 G_4 कौ)रवं (for पार्थिवम्).

8 ^{a}) D_7 एव (for अपि). T_1 $G_{1.4.5}$ भूमिपालाः (for पार्थिवाः). — ^{b}) T_1 G_1 प्रियाय; G_4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्). — D_6 om. 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) B Dn Ds $D_{3.4.7.9.10}$ होतुं (for सूत).

9 D_6 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) D_1 °वयः (for °न्यायं). $D_{1-4.9}$ transp. कौशलं and वंदनं. S (G_2 om.) कुशलं (for कौ°). G_3 ब्रूहि नः (for वंदनं). — ^{d}) B_3 Dn Ds निधानं (for प्रधा°).

10 ^{a}) K_1 दुर्मर्षणं (for अम°). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ सगर्वं (for सुलुब्धम्). — ^{c}) D_1 सर्वं मे तद्वचनं वै समग्रं; $D_{3.4.9}$ सर्वांश्चैतान्मद्वचनं समग्रं.

11 ^{a}) S (G_2 om.) परिष्वज्य (for प्रति°). — ^{b}) T $G_{1.5}$ चारु (for चापि). — ^{c}) G_5 चेदं (for इदं). $D_{1.2}$ निरी° (for समी°). $D_{3.4.9}$ प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं. — ^{d}) $B_{2.4}$ G_1 लोहितपद्मनेत्रः; Dn_1 $D_{3.4.9}$ लोहिताक्षः प्रतीक्ष्य; G_5 लोहिततोयदाक्षः; Cn लोहितान्तायताक्षः (as in text).

12 ^{a}) K_1 $D_{5.6.8}$ वो वचनं (for ते वदतो). — ^{b}) D_1 S (G_2 om.) यदु° (for मधु°). $D_{5.6.8}$ G_4 समीहितं. — From here up to 5. 66. 10, the collations of B_2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — ^{c}) K_1 D_5 (m as in text)$_{.6.8}$ महता (for भवता). S (except M_2; G_2 om.) अपि (for हि). K_1 $D_{1.2.5.8}$ महद्वचः (for हि म°). G_5 संजय (for मद्वचः).

13 ^{a}) B_2 missing. K_4 Dn Ds $D_{7.10}$ महाशराग्नौ

C. 5. 2310
B. 5. 66. 13
K. 5. 59. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वम[illegible]त्रघातिना
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-
न्दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वै[illegible]पायन उवाच ।
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽभिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमाना विजयं तेषां [illegible] ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां [illegible] किंचित् ।
त्वं [illegible] निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते; Cn presupposes the text reading! — ^{b}) $K_{1.4}$ $D_{1.5-8}$ °णाश्वबलप्रसा($D_{1.7}$ °हा)रिणा (reading implied by Cn)). — ^{c}) B_{8} कुरुते (for क्रियते). $D_{1.7}$ महाध्वरे; $D_{3.4.9}$ मया मृधे; D_{10} रणाध्वरे (for महामृधे). — ^{d}) B Dn D_{8} समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य). G_{3} M इह यतध्वम्; G_{4} विघटयध्वम् (for प्रयतध्वम्). T_{1} $G_{1.5}$ आगताः (for आदृताः).

14 ^{b}) T $G_{1.5}$ अंशकमीप्सितं स्वकं; $G_{3.4}$ M अंशमभीप्स($G_{3.4}$ °प्सि)तः स्वकं. — ^{d}) B_{8} असितां (for अशिवां).

15 ^{a}) K_{1} $D_{5.6.8}$ महाचतुर्भुजं; $B_{1.2.4.5}$ Dn D_{8} तदा धनंजयं; B_{8} $D_{7.10}$ हरिं चतुर्भुजं (by transp.); $D_{3.4.9}$ तदा चतुर्भुजं. K_{4} विभुं (for हरिं). — ^{b}) B (except B_{8}) Dn D_{8} चतुर्भुजं (for धनंजयं). $D_{3.4.9}$ S (G_{2} om.) सत्वरं. — ^{d}) K_{1} $D_{5-8.10}$ transp. वचो and महत्.

Colophon missing in $K_{2.3.5}$; B_{2} T_{2} $G_{1.2}$ om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn D_{8} $D_{1.5-8.10}$ संजययान; D_{2} यानसंधि; M_{1} संजयप्रतियान; M_{3-5} संजयप्रतियान and संजययान; to these all except K_{4} $B_{1.5}$ $D_{2.3}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* M_{1} अ[illegible]; M_{3-5} अर्जुनोद्धतवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} G_{3} $M_{1.4}$ 66; D_{5} 65; D_{6} 62; D_{7} G_{4} $M_{2.3.5}$ 67; T_{1} 61; G_{5} 60. — *S'loka no.:* Dn 15.

65

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B_{2} being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 ^{b}) B D (except $D_{1-4.9}$) नाभि° (for ऽप्रति°). — ^{d}) K_{1} D_{10} जनेश्वराः; Dn D_{8} $D_{5.6.8}$ नरर्षभाः; T_{2} $G_{2.4}$ नराधिपाः (for नरेश्वराः).

2 ^{cd}) T_{1} प्रति° (for परि°). G_{5} रहिते नृपतीन्सर्वान्संजयं पर्यपृच्छत.

4 ^{a}) A few T G MSS. गावल्गणे. $D_{3.4.9}$ सारं च (for नः सार°). — ^{b}) Dn_{1} $D_{3.4.9}$ त्वं सेनयोर् (for स्वसेनायां). G_{4} सेनायां वा यदि वेहास्ति किंचित्. — ^{c}) K_{1} S (except G_{4} M_{2}) om. त्वं. D_{8} पांडवान् (for °वानां). G_{4} वेत्सि (for वेत्थ). $D_{3.4.9}$ पांडवानां च निपुणं वेत्थ सर्वं. — ^{d}) D_{10} transp. किमेषां and ज्यायः. K_{1} किमु चैषां; Dn_{1} किं नु तेषां; T_{1} $M_{1.3.4}$ किमुतैषां. D_{10} m G_{4} गरीयः (for कनीयः).

5 ^{a}) K_{1} $D_{7.10}$ त्वं सेनयोः; T_{1} $G_{1.5}$ समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५
संजय उवाच ।
न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचि-
दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं
गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९ C. 5. 2522 B. 5. 67. 10 K. 5. 66. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°). D1.3.4 S (except T2 G4 M2) सर्वेव (D3.4 °वि)त् (for सारवित्). K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°). — b) T2 G2 निपुणं. — c) M स पृष्टः सन् (for स मे पृष्टः). — d) D8 प्रयुध्य° (for युध्य°).

6 a) G1 न त्वा; G3 त्वा न; M3-5 त्वां (for न त्वां). — M2 om. from हि त्वां up to निपुणौ in 7b. — b) D1.2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वां). T2 G1.2 असूयां. S (except G4.5 M5; M2 om.) त्वा (for त्वां). K4 B Dn D8 D8-10 प्रविशेत; M3-5 °सहेत्तु (for °सहेत). — c) T1 G1.5 आनायस्व (for आन°). K1 D10 शंसित°; K4 B Dn D8 D1.2.5.6.8 महा° (for संशित°).

7 M2 om. up to निपुणौ in 7b (cf. v.l. 6). — a) T1 विनयेते. — b) K1 D7.10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ). — c) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वां). T1 M (except M2) त्वा (for त्वां). — d) M (except M2) मंत्रं (for मतं). K4 B Dn D8 D5.6.8.10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°).

8 B (except B5) om. the ref. — After the ref., Dn D3-6.8.9 ins.:

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8ab, K1 D8 ins.:

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महामुनिः ।

— c) Dn2 D8 D5.6 महाप्रज्ञः.

9 Before 9, K1.4 B Dn D8 D3-6.8.9 ins. व्यास उ°. — b) D3.4.9 एव (for एषो). K1 D7 अभियुंक्ते; T G1.2 अनि° (corrupt); Ca अनु° (as in text). — d) T2 G (except G1) यथातथ्यं. K1 D10 यदूचतुर्वासुदेवार्जुनौ च; D1 यथातथ्यं वासुदेवार्जुनौ च.

Colophon missing in K2.3.5; D2.3 om. it. — *Sub-parvan:* K1 B Dn D5-7.10 M यानसंधि; K4 संजययान; D81 संजययारसंधि (sic); D82 संजयसंधि. — *Adhy. name:* G1 व्यासागमनं; M व्यास (M5 वासुदेव)-वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 67; D5 G5 66; D6 63; D7 G1.4 M2.3.5 68. — *S'loka no.:* Dn D8 10.

66

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 D2 वैशं° उ° (for संजय उ°). — d) K1m B (B2 damaged) Dn2 D1.5 (before corr.).6.7.9.10 Cn स (K1 पू)र्वभावाय; Ca. d.s as in text. B1.3.5 Dn2 D3.7.8.10 Ca संमतौ; Cd. n.s संमितौ (as in text). K4 पूर्वदेवौ सनातनौ; S पूर्वभाव (T1 G1 °ग)समन्वितौ.

2 a) K4 B1.4 Dn2 D5.6.10m Cn व्यामांतरं; B3 भावांतरं; D1-4.7.9.10 दिवोंतरं; Ca. d.s व्यामन्तरं (as in text). — b) B1.3.4 Dn2 D3-6 यथामुक्तं; G4 युक्तरूपौ (for यथायुक्तं). S (except G2) मनस्विनौ (M2 विचक्षणौ); Cs as in text. — d) D7 प्रतिवर्तेते (for वर्तेते

६६

C. 5. 2523
B. 5. 68. 1
K. 5. 67. 1

संजय उवाच ।
अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

विभो). K_1 D_{10} प्रभो; Dn_1 Ds_2 D_8 विभोः.

3 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.8}$) G_8 कौरवेषु (for पाण्ड°). — ^{b}) S इति राजसु (T_2 इतरेषु च) सत्तम (G_8 भारत); Cs पांडवेषु च संमतं; Ca.d पांडवानां तु संमतं. — After 3^{ab}, Ds $D_{9.10}$ read 6^{ab} (Ds D_9 *repeating* it in its proper place). — $B_{1.3.4}$ $D_{3.4}$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K_1 Ds_1 $D_{7.10}$ G_4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. B_5 Dn Ds D_{10} ज्ञातुं; Cs ज्ञात्वा (as in text). D_6 सारासारं परिज्ञातुं. — ^{d}) B_5 Dn तेजःपुंजावभासितं.

4 ^{b}) B_2 $D_{8.9}$ S चैव (for चैद्यं). T G_{1-4} M स (for च). B_2 जनार्दनः; G_5 महासुरं (for च माधवः). — ^{c}) K_1 $D_{7.8}$ हतवान्; G_5 दानवान्. T_2 $G_{3.8}$ °संकाशः. — ^{d}) B (B_2 om.) Dn Ds महाबलः (for जना°). — After 4, G_5 reads 8^{c} and 9^{d}.

5 T_1 (hapl.) om. 5–7; M_4 (hapl.) om. 5–10. — ^{c}) B_2 विशुद्धात्मा; T_2 G_1 विसृष्टा°; Ca.d विशि° (as in text). — After 5, G_8 reads 8^{c}–9^{d}.

6 T_1 M_4 om. 6 (cf. v.l. 5). Ds $D_{9.10}$ read 6^{ab} after 3^{ab}, Ds D_9 *repeating* it here. — ^{a}) K_4 $D_{5.6.8.10}$ च; G_5 M (M_4 om.) अपि (for हि). — D_{10} om. 6^{cd}. — ^{c}) K_4 B_2 Dn_1 Ds_1 D_{2-6} G_4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. K_1 Cs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). — ^{d}) K_4 B (B_2 damaged) D (except $D_{1.2.7}$; D_{10} om.) तत्समासेन मे शृणु.

7 T_1 M_4 om. 7 (cf. v.l. 5). G_8 (hapl.) om. 7^{b}–8^{a} (cf. the reading of D_1 M for 8^{a}).

8 M_4 om. 8 (cf. v.l. 5); Dn $G_{4.5}$ om. (hapl.) 8^{ab}; G_8 om. 8^{a} (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 Ds_2 $D_{1.8}$ $M_{1.2}$ भस्मी- (for भस्म). K_1 $D_{2.7.10}$ T_2 $G_{1.2}$ सर्वं; D_1 M (M_4 om.) कृत्स्नं (for इदं). G_8 reads 8^{c}–9^{d} after 5. — ^{d}) K_4 $D_{1.5}$ M (M_4 om.) भस्मी-; T G किंचित् (for भस्म). T G जनार्दने.

9 M_4 om. 9 (cf. v.l. 5). For G_8 cf. v.l. 8. — ^{b}) D_{10} (m as in text) धीर् (for ह्रीर्).

10 G_5 M_4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{c}) Ds विवेष्ट°; Ca विचेष्ट° (as in text). D_8 T_1 $G_{1.3}$ भूतानि; Ca.d भूतात्मा (as in text). — After 10, D_8 ins.:

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;

while T $G_{1.5}$ ins.:

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^{a}) S पांडवं (G_4 °वे) (for °वान्). D_3 पूर्वं; D_4 सत्रे; D_8 सर्वं; G_4 कृत्स्नं; Ca.d.s सत्रं (as in text). — ^{b}) D_1 लोकशंकाभयादिव.

12 ^{d}) K_4 G_5 M (except M_8) भृशं (for ऽनिशम्).

13 ^{a}) D_7 M transp. च and हि. K_1 D_8 एव; T_1 $G_{1.5}$ अपि (for च). K_4 $D_{1.2}$ एव (for हि). — ^{c})

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४
तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।
मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् । C. 5. 2543 B. 5. 69. 6 K. 5. 68. 6

G1.5 ईष्टे हि; Ca ईशानः (for ईशते).

14 a) G4 ईशिता; Cd ईशन् (as in text). G1.5 °बाहुः (for °योगी). — c) M (except M2) कर्म हि (for कर्माणि). — d) K1m D7 G5 अनीशः; Ca. d. s कीनाशः (as in text). K4 B4 Dn2 D5.6.8 Cn वर्धनः; Ca. d. s दुर्बलः (as in text).

15 c) Dn2 D3.4 G3.4 M4 (*inf. lin.* as in text) एतम्; D2 एनम्; T2 G2 एवम् (for ये तम्). T1 G1.5 एकं; T3 एते (for एव). — d) D1.2m.3–6.8.9 M2 transp. न and ते.

Colophon missing in K2.3.5. — *Sub-parvan:* K1.4 B D (except D2) G1 M यानसंधि (D8 संजय-यानसंधि). — *Adhy. name:* D2 वासुदेवमाहात्म्यं; T1 G1 भगवन्माहात्म्यं; M जनार्दनस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 68; D5 G5 67; D6 64; D7 G1.4 M2.3.5 69. — *S'loka no.:* Dn 15; D8 25.

67

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15). K5 resumes from stanza 5 (cf. v.l. 5. 62. 6).

1 D6 om. 1–5. Stanzas 1–4 are missing in K5 (see above). — c) D3.4.9 M2 एतं (for एनं). — d) K4 त्वम् (for मम).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K1 D2.7.10 Ca. d विद्यां; B Dn Ds D1.3–5.8.9.10m शृणु; G4 विधि (for the first विद्या). K1 D1.2.7.10 (m as in text) वेत्थ (D2 °द) त्वं (for ते विद्या). — b) G3 M1.3.4 मयि (for मम). G5 राजन् (for विद्या). K1.4 D3.4.9 महीय(K4 D9 °प)ते (for न हीयते). — D7 om. 2cd. — c) B (except B4) Dn2 तपो° (for तमो°). — d) T G नाभि(G5 न स)जानासि.

3 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). — 3b = 4d. — d) B1.3.4 Ds D2–4.7.9.10 (m as in text) T Cap प्रभवाव्ययं; Ca प्रभवाप्ययं (as in text).

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 1); G2 om. 4–5. — a) A few S MSS. गावल्गणे. S (G2 om.) ते (for ऽत्र). K1 कथं; B (except B4) [ऽ]धिका (for ऽत्र का). Ds D10 शक्तिर्; T G3.5 विद्या (for भक्तिर्). — b) Ds transp. ते and नित्या. K1 नित्यं; M2.5 नित्ये (for नित्या). — c) Ds G5 यथा (for यया). — 4d = 3b.

5 D6 G2 om. 5 (cf. v.l. 1, 4). K5 resumes! — a) Ds सेवेत (for न सेवे). — b) D2 मृषा-; Ca. d. s वृथा (as in text). K1.5 D7.10 वृथा(D7.10 मृषा)धर्मं

C. 5. 2543 B. 5. 69. 6 K. 5. 68. 6 आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे. — c) K5 D7.10 (*sup. lin.* as in text) शुद्धभावस्ततो; B (except B4) Dn2 Ds D1.3.4.9 शुद्ध-भाव(D3.4.9 °वा)गतो; Ca.d.n as in text.

7 a) G4 पुंडरीकाक्षो (for देवकी°). — b) K4 B D (except D1.7.10) लोकान् (for लोकं). K1 स्वं; Dn1 M च; Ca.d.s चेत् (as in text). K1 M3–5 न हनिष्यति; K5 (corrupt) नितर्प्यति (for निह°).

8 a) K4 अद्य; K5 D2.10m G3 अयं; B3 Dn1 Ds D3–8 Ca.s अर्वाक्; D1 सर्वान्; D9 सर्वे; T2 आवां; Cd.n अवाक् (as in text). — b) K5 स (for सु-). K1 D6 न गच्छत्येष दुर्मतिः. — K4 (hapl.) om. 8c–9b. — c) K1.5 B D1–6.9 G4 ईर्पुर्; G2.3 ईर्ष्योद् (for ईर्ष्युर्). M2–5 ईर्ष्यु(M2.5 °षुं)र्दुरात्मवाक्नीचः. — d) S शासना° (for वचना°).

9 K4 om. 9ab (cf. v.l. 8). — a) G5 ऐश्वर्य-कामाद्दुष्टात्मा. — b) G4 श्रेयसां. K5 B3 Dn D8 G3 शासनातिगः; D1 वचनातिग. — c) K1.5 D7.8 ऐश्वर्यं जीवितं; G4 ऐश्वर्यजीवितं; G5 ऐश्वर्यें जीविते. — d) T1 G1.3.5 बालिशः.

10 a) K5 शांतिं; D1 हर्षं (for प्रीतिं). — b) S शोकाय (for शोकेन). K4 योज°; D7.10 पीड°; T1 M4 रंध°; T2 G2.3.5 रुंध°; G1.4 M1–3.5 रंध्र°; Cd अर्द°; Ca वर्ध° (as in text). B मां च शोकानले दहन्.

11 D1 G5 श्रीव्यासः. — a) Hypermetric! K4 B Dn Ds D1–6.8–10 प्रियो° (for दयितो°). K1.5 D7 कृष्णस्य दयितो राजन्. — c) D3.4.9 यश्च (for यस्य).

12 b) K1 D1.2 यः; Ca.s यत् (as in text). K4 Dn1 D3–6.9.10 T1 नरं; B Dn2 Ds Ca परं; G1 (*inf. lin.*) भवं; Cd.s नवं (as in text). — c) B1–3 D5.8 एकाग्र्यं; B4 Dn D6 M2.5 ऐकाग्र्यं (for एकाग्रं). — d) K1.5 D10 त्रास्यते; B D1.2 मोक्षये; S त्राय° (for मोक्ष्य°). K1.5 B D1.2.7.10 त्वां महाभयात् (for महतो भ°).

13 b) K4 °तमोहताः; B2.4.5 Dn Ds D2–6.9 °समा-वृताः; D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ(M4 °हृ)ताः; G5 क्रोधमोह-तमोवृताः; M1 (*inf. lin.* as in text).2.3.4 (*inf. lin.*).5 °तमो(M2.5 °समा)हृताः. Cs cites तमोद्धताः. — c) T2 G2.5 श्रिताः; G1 वीताः; G3 स्थिताः; Ca.d.s सिताः (as in text).

14 b) S काममन्युवशानुगाः (T G1.2 °वशंगताः). — c) D3.4.9 अनु°; Ca.d.s अंध° (as in text). G5 अंधैरंधा नीयमानाः. — d) G5 तद्गते वै (for नीय°).

15 a) G4 एकतरः; Cs एकायनं; Ca.d as in text. — c) K4 Dn1 D1.5.6.8.9.10 (m as in text) Cnp अभ्येति; Cn अत्येति (as in text). — d) K1 D3 मुह्यन्; Ca.d.s महान् (as in text). K1 D7.8 नि(D7 न)मज्जति; K5 न गर्हति; B3.4 Dn Ds D1–6.9.10 न सज्जति.

16 D6 om. from 16 up to 14ab of the next adhy. — a) K4 D5.8 अथ; T1 G1.3 त्वं हि (for अङ्ग). — d)

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।
श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ C. 5. 2560 B. 5. 70. 2 K. 5. 69. 2

K_4 B D (except $D_{7.10}$; D_6 om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्).

17 D_6 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{b}) K_5 Dn_1 Ds_2 D_{10} विंद्यात्. — ^{c}) K_4 आत्मात्मनो; C_s आत्मनस्तु (as in text). K_1 कृतोपायो; D_{2-4} क्रियोपायं; S प्रियोपायो;° C_s as in text.

18 D_6 om. 18 (cf. v.l. 16). — ^{c}) S भैमसेन (M °ना) (for ऽविहिंसा च). — ^{d}) T G (except G_3) असंशयः; M_2 न संशयं.

19 D_6 om. 19 (cf. v.l. 16). — ^{a}) D_1 G_5 $Ca.d.s$ शमे (for यमे). G_4 युक्तो (for यत्तो). — D_7 om. 19^c–20^b. — ^{c}) B_3 तु (for च). B_3 T_2 G_2 transp. मा and ते. K_1 Cd च्यवतां; B_3 व्यचरन्; T $G_{1-3.5}$ $M_{1.3-5}$ व्यथतु (for च्यवतु). G_4 M_2 बुद्धिस्ते मा व्यथां यातु (G_4 व्यथयतु). — ^{d}) G_1 नियच्छेस्; $Ca.d.s$ as in text. K_4 B Dn $D_{1-5.9}$ G_3 C_s एनां; D_s D_{10} इमां; G_1 तां; $Ca.d$ एतान् (for एतां). K_5 ततस्; B_3 इतस् (for यतस्).

20 D_6 om. 20 (cf. v.l. 16); D_7 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K_1 ध्यानं (for ज्ञानं). K_5 G_5 प्राज्ञा (for विप्रा).

21 D_6 om. 21 (cf. v.l. 16). — ^{b}) D_s G_2 इंद्रियैरकृ(G_2 °जि)तात्मभिः. — ^{c}) K_1 (*sup. lin.* as in text) आरामाधिगतो; K_4 $B_{1.2.5}$ Dn $D_{3-5.8}$ आगमाधिगमाद्; $B_{3.4}$ D_s $D_{7.10}$ $Ca.s$ °धिगताद्; S °भिग(G_4 M_5 °भिह)तो. T G (except G_3) योगी; $Ca.d.s$ योगात् (as in text). — ^{d}) K_1 $Cd.s$ वशे; Ca वशी (as in text).

Colophon missing in $K_{2.3}$; D_6 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B D (except D_1; D_6 om.) यानसंधि (Ds_2 संजानसंधि; K_5 संजययानसंधि. — *Adhy. name:* M दुर्योधनानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ 69; D_5 68; D_7 71; $G_{1.4}$ $M_{2.3.5}$ 70; G_5 66 (*inf. lin.* 68). — *S'loka no.:* Dn 21; D_3 20.

68

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 D_6 om. 1 (cf. v.l. 5. 67. 16). — ^{b}) $K_{4.5}$ B D (except Dn_1 D_{10}; D_6 om.) पृच्छतः; T_2 G_2 तत्वतः (for पृच्छते). — ^{d}) $G_{1.3}$ $M_{2.3.5}$ प्राप्नुयात्; C_s प्राप्नुयां (as in text).

2 D_6 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) M_1 (*inf. lin.*) श्रृणु (for श्रुतं). K_4 $B_{1-3.5}$ D_s $D_{3-5.8.9}$ देव-; B_4 Dn वासु- (for तस्य). K_5 यथा श्रुतं मे देवस्य. — ^{b}) K_5 श्रुतं (for शुभम्). — ^{c}) G_3 विजाने; C_s अभिजाने (as in text).

3 D_6 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 G_1 वासनात्; $Ca.d.s$ वसनात् (as in text). — ^{b}) G_5 M_{3-5} वासत्वात्; $Ca.d.s$ वसुत्वात् (as in text). T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 सर्व°; $Ca.d.s$ देव° (as in text). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ वाच्यो; S ज्ञेयो; Ca वेद्यो (as in text). — ^{d}) K_4 B (except B_4) Dn_2 $D_{3-5.9}$ Cn बृहत्वात्;

C. 5.2561 B. 5.70.3 K. 5.69.3

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca.s वृषत्वात् (as in text). K4 B1.2.5 Dn D2–5.8.9 T2 G2 Cs विष्णुः; Ca वृष्णिः (as in text).

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) D1.3.4 मानात्; Ca.d.s मौनात् (as in text). D1 दानात्; Ca.d.s ध्यानात् (as in text). — c) K4 B Dn Ds D3–5.9.10 °मयत्वाच्च; K5 D1.2 S °न(K5 D2 °म)याच्चैव; Ca as in text. Cd.s cite सर्वतत्त्वलयात् (as in text). — After 4, K5 reads 10ab.

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) B3 Dn1 D2–4.7 G3 M1.2 Ca.s नः; B4 Ds1 यत्; Cn णः (as in text). — c) Dn विष्णुः; Ca.s कृष्णः (as in text). D5.8 तु; T2 G2 त्वा; Ca.s तत् (as in text). — d) K1(m as in text).4.5 B D (D6 om.) Ca.s सात्वतः (for शाश्वतः).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) T1 G1.4 पुरं (for परं). — b) K5 क्षरम् (for नित्यम्). K5 D1 M1.2 अक्षरम्; B1.2.5 G3.4 अव्ययम्; Ca.s अक्षयम् (as in text). K4.5 B3.4 D (except D7; D6 om.) T2 G2 M1.2 Ca.s अव्ययं (for अक्षरम्). — d) K1 S (except G4) दस्युत्राणात्; D1.3.4.9 दस्युनाशात्. G5 च केशवः; Ca.s जनार्दनः (as in text).

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) T G1.2.4 यस्मात्; Ca यतः (as in text). K1.4.5 B4 Dn D3.4.7.9 G4 M Cs सत्त्वात्; Ca सत्यं (for सत्त्वं). T2 G2 च्यवति; Ca.s as in text. — b) D1.7 T2 G1.2.5 यः; Ca यत् (as in text). K1 M तत्त्वात्; Ca सत्यात्; Cs सत्त्वात् (as in text). — c) T1 G1.3.5 transp. सत्त्वतः and सात्वतः. K1.5 D7 G4 M सात्वतः; T2 G2 सर्वे°; Ca सत्त्व° (as in text). K1.5 G4 M तत्वतः; D7 सर्वे°; Ca.s सात्व° (as in text). — d) B3 च शुभेक्षणः; D1 M (except M2) Ca.s ऋषभेक्षणः (for वृषभे°). T G एष गो(G4 भो)वृषभेक्षणः.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K4 Dn Ds D2–5.7.9 G4 जनिश्या; B1.2.5 Ca जनित्रा; D1 जनन्या; Cs जनिता (for जनित्र्यां). K4 Dn Ds D2.5 अयं; Ca यत् (as in text). — b) D1 अनेकजित्; T1 G4 Ca अजीजनत्; Cs अनीकजित् (as in text). — c) K1.5 D1.7 सुप्रशंसत्वात्; D2–4.9 अ(D2 सु)प्रकाशत्वात्; S सुखशंसि(T2 G1.2 °संगि-; G3.4 °संशि)त्वात्; Ca.s स्व-प्रकाशत्वात् (as in text). — d) D1 T1 G4 Cnp दामात्; T2 G2 दाम्ना; G3 धर्मात्; Ca.s दमात् (as in text). K4 B Dn Ds D5.8 Ca.s दामोदरः. K4 Dn Ds D5.8 Ca विभुः (for विदुः).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) K4 B D (except D1.7.10; D6 om.) Ca.s सुखात् (for सौख्यात्). K4 D5.8 तथैश्वर्यात्; D10 सुरै°; Ca.s as in text. — b) K1 D1.2 उच्यते; Ca अश्नुते (as in text). G4 हृषीकेश इति श्रुतिः.

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 1). K5 (which om. 10cd) reads 10ab after 4. — c) D9 नाराणां; Cd.s नराणां (as in text). D1.2 T1 G1.5 एव (for अपि). — d) B D (except D1.3.10; D6 om.) ततो (for तेन). — After 10cd, G5 ins.:

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।

— G3 om. 10e–12d. — e) K5 पुराणां; T G2.4 पुराणात्; G1 पुराणं; Cs पूरणं; Ca पूरणात् (as in text). T1 G4 सादनात्; Ca as in text. K4 B Dn Ds D3.5–8 T2 G2 Ca अपि; K5 एवं (for एव). — f) K4 B3 D5.8 Ca वै; B4 Ds D1 S (G3 om.) अपि (for असौ).

11 D6 G3 om. 11 (cf. v.l. 1, 10). — b) K1 B3 D3 प्रभवाव्ययात्; D1 T2 G2.4 °वाव्ययः; T1 °वामयः; G1 °वोव्ययः; G5 प्रभुरव्ययः; M °वाप्ययः; Ca.s as in text. — After 11ab, G5 ins.:

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥ १२
विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ १३
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

364* उद्घोषयेद्धरेर्नाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।
चरणायुधवद्ध्याने बकवत्सर्वतः स्थितिः ।
— c) B8 यथा; D5. 8 यदा; T1 तथा; Ca सदा (as in text). — d) K4 B Dn2 Ds D1. 5. 8 Ca सर्वमेतं; T2 (by corr.) G1. 5 सर्वज्ञं तं.

12 D6 G8 om. 12 (cf. v.l. 1, 10). — a) D7 सत्ये प्रतिष्ठितं कृत्स्नं. — b) D8 कृष्णे सत्यं (for सत्यमत्र). S (G8 om.) अस्मिन् (for अत्र). — c) K1 सत्त्वासत्त्व; K5 सदा सत्यं; D1. 2 सत्यात्सत्ये; S (G8 om.) सत्तासत्ते (T2 °त्तात्); Ca. s सत्यात्सत्यं (as in text). K1. 5 स; Dn2 D2. 10 T2 M5 तु; Ca च (as in text). — K5 (hapl.) om. 12^{d}–13^{c}. — d) B5 D3. 4. 9 हि; Ca अपि (as in text). T1 G1. 5 सनातनः; T2 G2 स नामतः; G4 M सतां मतः; Ca अपि नामतः (as in text).

13 D6 om. 13 (cf. v.l. 1); K5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — a) K1 D2. 10 एष; K4 B Dn Ds D5. 7. 8 Ca देवः; G4. 5 चैव (for एव). — d) K1 D1 G1. 2 चेतनाद्गवां; K4 वेदनाद्भवं; K5 चेतनान्भावान्; Ds2 चेतनोद्भवान्; T G3. 5 M चेतनादभूत्; G4 चेति नामभूत्; Ca. s वेदनाद्गवां (as in text).

14 D6 om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). — a) T1 G1. 3. 5 M सदा(G3 °था)त्वं; T2 G2 सदा च; G4 तदा तत्; Ca. s अतत्त्वं (as in text). — b) D3. 4. 9 ततो; G2 येन; Ca. s तेन (as in text). K1 D3. 4. 9. 10 Cn मोहयति; Ca. s as in text. — d) K4 B D (except D2. 7. 10) Ca मधुसूदनः (for मुनिभिः सह). — c) M (except M1) आगन्तेह (for आगन्ता हि).

Colophon missing in K2. 3. — *Sub-parvan:* K1. 4 B Dn Ds D2. 5–8. 10 T1 G1 M यानसंधि; K5 संजययानसंधि. — *Adhy. name:* T1 G1 नामनिर्वचनं; M वासुदेवनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2. 3 M1. 4 70; D5 G5 69; D6 65; D7 G1. 4 M2. 3. 5 71. — *S'loka no.:* Dn D8 15.

69

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 c) K5 अभिभास्करो; G2. 5 वरेण (for परेण). — After 1, T1 G1 ins.:

365* संजयः ।
वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां
वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ।

2 a) D6 G4. 5 इतो(G5 तमी)रयंतं (for ईरयन्तं). G4 सृंजयानां; Ca. s भारतानाम् (as in text). — b) K5 D1. 2 S Ca अ(G5 मद)र्चनीयां; Cs समर्चनीयां (for अभ्यर्च°). — c) M (except M2) बुभूषुभिः; Cs as in text. D2 ग्राहणीयाम्; D3. 4. 9 स्पृहणीयाम्. — d) D2–4. 9 अग्रहणीयस्वरूपां.

C. 3. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

---

3 [a]) K1 Dn2 D5. 8 G5 M1. 3. 4 समुद्यतं; G4 समुत्थितं. D5. 6 शाश्वतम्; G1. 2 सात्त्विकम् (for सात्वतम्). D8 °रूपं (for °वीरं). — [b]) Dn1 D1–4. 9 T G1. 3 वृषभं (for ऋषभं). D3. 4. 9 मानवानां; D7 यादवाग्र्यं (for यादवानाम्). — [d]) K1 मृद्नंतं; B (except B3) Dn D3. 4 मुंचंतं; D2 विमुष्णं; D7 मर्दंतं (for मुष्णन्तं). K4 तत्; D1. 3. 4. 9 S वै; D2 तं (for च). B (except B4) वै मनांसि; S चैव तेजः (for वै यशांसि).

5 [a]) G4 ins. कपिलं (? gloss) after सनातनतमं. K4 D3. 4. 9 सनातनमृषिमुख्यं (? read °तनं ऋषि°) विपश्चितं. — [b]) B3. 5 Ca कलसं; G1. 5 कुशलं; Cs कलशं (as in text). — [c]) S पुराणं; Cs सुपर्णं (as in text). — [d]) K4 B D (except D7. 10) Ca. s हरिं (for पतिं).

6 [b]) S अनंतवीर्यं (G4 अनंतमव्ययं). — [c]) S विश्व° (for शुक्र°). K4 B D (except D7) अजं च नित्यं; T G1. 2 अचिंत्यरूपं (for अजं जनित्रं). Cs cites जनित्रं. — [d]) K4 B (except B3) D (except D1. 4. 7. 9) परेषां (for °भ्यः).

7 K1 D6 om. (hapl.) 7. — [a]) T (T2 *inf. lin.* as in text) G त्रैलोक्यक(T1 G1 °नि)र्माणमजं जनित्रं. — [b]) K4 B3 राक्षसानां; K5 यक्षरक्षसां (for नाग°).

Colophon missing in K2. 3. — *Sub-parvan:* K1. 4 B D (except D8) T1 G1 M यानसंधि (D1. 10 संजययानसंधि); K5 संजययान; to these all except Dn add समाप्त! — *Adhy. name:* D2 विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं; T1 G1 M वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2. 3 M1. 4 71; D5 G5 M3 70; D6 55; D7 G1. 4 M2. 5 72. — *S'loka no.:* Dn D8 7.

70

☞ K3 missing (cf. v.l. 5. 32. 15). K2 resumes!

1 Before 1, D8 ins.:

366* जनमेजय उवाच ।
प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।
किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ।
एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1[ab], S (G1. 5 om. line 10) ins.:

367* अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
विराटद्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।
अब्रवीदुपसंगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ।
यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता ।
अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ।
एष नः प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उत्तमम् ।
एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।
पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।
तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभाः ।

[(L. 1) T2 G2 भारत (for भ्रातरौ). — (L. 4) G1. 5 हि त्वा (for गत्वा). — (L. 8) T2 G2. 3 उक्ताः (for उक्त्वा).]

— T1 G1. 2. 4 cont.:

७०

वैशंपायन उवाच ।
संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्क्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४
भगवानुवाच ।
अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चर ्समममात्मनः ॥ ८
यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो । C. 5. 2560 B. 5. 72. 10 K. 5. 71. 18

368* जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।; on the other hand, M1 cont.:

369* ततो युधिष्ठिरो राजन्नुपगम्य नरर्षभम् ।

— cd) S अब्रवीत्प(G4 अब्रुवन्प)रवीरघ्नं दाशार्हमपराजितं (G3 °र्हं पांडुनंदनः).

2 Before 2, D3.4.9 T G ins. युधिष्ठिर उवाच (T G om. उ°). — a) D3.4.9 प्राप्तोसौ (for संप्राप्तो). — b) D3.4 मित्रार्थं; D9 °र्थं:; T G °र्थे; M °र्थो (for °णां). D1.2.9 ते; S हि (for मे). K4 B Dn Ds D5.6.8.10 मित्रवत्सल (for मे जनार्दन). — c) S न त्व(G4 चे)दन्यं प्रपश्यामि.

3 a) K4 B Dn Ds D3–6.8.9 आश्रित्य; D1 संस्मृत्य; G3 संगम्य; G5 संश्रुत्य. — b) K1 Dn2 D1.2.6–8.10 Ca.n.s मोघदर्पितं; K2.5 मोघवीक्षितं. — G3 om. 3^{c}–5^{b}. — c) D3.4.9 समाहृत्य; S (G3 om.) वशे (G4 °धे) कृत्वा (for सहामात्यं). — d) K2 B1.2.5 D5.6.10 °युंक्ष्महे; K4.5 D1.7 G4.5 °युज्महे; T2 G2 °भुंक्ष्महे; Ca.s as in text. B3.4 Dn D2–4.9 स्वयं समनुयुंक्ष्महे.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) D3.4.9 एव (for हि). — d) D3.4.9 S (G3 om.) त्राहि (for पाहि).

5 G3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). K2.4 B1.3.4 Dn2 D1.7.8 T1 G1.5 श्रीभगवानुवाच (T1 G5 om. उवाच); T2 G2.4 M वासुदेवः (T2 G4 with prefixed श्री-). — a) T2 G1.2 M (except M1) अस्मिन् (for अस्मि). K1.2.5 D7.10 किमुक्तेनेह बहुना (K2 °धा). — c) S (except G3–5) इह (for हि). D3.4.9 तं (for तत्).

6 a) B2–4 धार्त° (for धृत°). — d) M मा (for मां). — S ins. after 6 (G4, after 9^{ab}):

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वमुग्रं च माधव ।
न तु तथ्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।

[(L. 1) T1 G5 च यत्प्रोक्तं; G3 साधुमिश्रं (for साममिश्रं). — (L. 2) G3 कृतस्यायम् (for तु तथ्यायम्).]

7 b) K4 D5.6.8 सोस्यार्थो; B3 शोच्यात्मा; T2 G2 यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा). K2.5 विवृतोवरः; K4 D6–8 विधृ(K4 °भृ)तांतरः; D1.5 विधृतोत्तरः; D2 G5 विवृतोंतरः (D2 °रं); T1 G2 विकृतोंतरा; T2 विकृतांतरः; M विवृतोंतरा (M4 °राः); Ca.s विवृतान्तरः (as in text). Dn1 D3.4.9 सामात्यस्य च सात्मनः.

8 a) D3.4.9 राष्ट्र° (for राज्य°). — b) T2 G1–3 M मार्गते. G5 शांतिमस्मान्निरीक्षते. — d) K5 Ds D7 न शमम्; Ca असमम् (as in text).

9 a) Ds D7 यत्तु; D9 तत्र (for यत्तद्). — b) K4 B (except B5) Dn2 G4 वनेषु ह्युषिता; Dn1 Ds D5.6 वनेष्वध्युषिता; D3.4.9 T G1–3.5 वने निरुषिता; D8 वने अध्युषिता; M वने निर्युषिता; Ca वने निर्व्युषिता (as in text). — After 9^{ab}, G4 ins. 370*. — c) K1.2.5 D1.7 एव; Dn1 D3.5.8.9 एकं; Ds एषां; T1 एतां (for एकां). D3.4.9 धार्त° (for धृत°).

10 =(var.) 5. 93. 42. — a) K1.2.5 D10 M स्थिताः; T G स्थितः; Ca स्थाता (as in text). K1.2.5 D10 M (except M1.2) स्म; D1 T G न (for नः). — c) T2 G1.5 आहास्मा(T2 °स्मि)न्; G2 नाहास्मि; G3 न समः;

C. 5. 2590 B. 5. 72. 10 K. 5. 71. 18 नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं ना[illegible]पश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते ति[illegible] जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्र[illegible]न्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्त्विजः ।

G4 M3.5 न हास्म; Ca.s नाहास्म (as in text). D3.4.9 कृत्स्नं (for कृष्ण).

11 D8 om. 11. — a) K1.4 B (except B8) Dn2 Ds1 D2–4.6 G2 Ca गृद्धो (for वृ°). — c) K4 B D (except D7.10; D8 om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा). T1 G1.2.4.5 M पुत्रगृध्नु(T1 °द्ध्र)त्वात्. G3 पश्यन्स्वपुत्रगृध्नुत्वात्. — d) S सुतस्य; Ca मन्दस्य (as in text).

12 a) K1.2.5 D3.4.7.9 °वशे (for °मते). — c) K5 वृद्धः (for लुब्धः). — d) K4 B D (except D3.4.9.10) हि प्रियम्; S प्रियमथ (G4 विप्रियम्) (for प्रियमिव). K5 (corrupt) चरयच्चात्मनः प्रियं.

13 a) K1.2 D1.10 (*inf. lin.* as in text) अतो (for इ°). K1 B8 D2.3.9 T1 G1.2 तु (for नु). — b) K4 B Dn Ds D1.2.5.7.8.10 यद्; K5 D6 यदा (for यत्र). K1.2.4 B8 Dn1 Ds1 (before corr.).s2 D2.7.10 (*sup. lin.* as in text) T G Cs.np मातुरंततः; D1 मातुरन्यतः; Cn मातरं ततः (as in text). Ca cites अन्ततः. — c) Dn1 D7 Ca.s शं विधातुं; D5.6 सद्विधातुं; Cn संविधातुं (as in text). — d) K5 पुत्राणां; T1 G1.2.5 भ्रातॄ°; Cs मित्रा° (as in text). K5 Dn2 D2.6 च (for वा).

14 a) K1 G4 °पालैश्च; Dn2 D1 °पांचाल्यैः (for °पाञ्चालैः). — c) K5 न्यायेन (for नाथेन). — d) K4 D3.4.9 S (by transp.) मयावृताः (G2 यथा वृताः).

15 =(var.) 5. 31. 19; =(var.) 80. 7^{cd}–8^{ab}. — a) K1.2.5 B Dn D1.2.5–7.10 अविस्थलं; K4 Ds कुशस्थूलं; D8 आविस्थूलं. K4 Ds D8 वृकस्थूलं. — b) K5 D1.2.7 मासंदी; K4 B Dn2 Ds D5.6.8–10 माकंदी; Dn1 D3.4 माकंदं; T1 G4 अवन्तिं; T2 G1–3.5 वासंतीं; M (except M4) आसंदीं (for आसन्दी). K4 G4 वारणावतीं. — c) M अवसाने; Ca °सानं (as in text). D3.4.9 T G1.2.5 M1.2 तु (for च). D1 महाबाहो (for च गोविन्द). — d) B Ds D1–4 T1 G1–4 M2.5 कंचिद् (for किंचिद्). D3.4.9 एकं (for एव). D1.3.4.9 S तु (T1 च) (for अत्र).

16 a) =(var.) 5. 80. 7^{a}. K1.2.5 D3.4.7.9.10 एव (for नस्). K2 एतानि; D3.4.9 तावद् (for तात). — b) K1 (before corr.) D6 (by corr.).8 G4 च (for the second वा). — d) Ds स्म (for च). K1.2 वो; D7 वै (for नो). K5 D7.10 T G (except G4) भारता. S (except G4) नशुः; Ca नशन् (as in text).

17 b) D1.5.8 धृत° (for धार्त°). — c) K1.2.5 D3.4.9 सर्वम्; Ca.s स्वाम्यम् (as in text). K1.2.5 D3.4.7.9 संधाय (for मत्वासौ). S (except G4) स (for असौ). — d) K1.5 D3.4.9 G1.5 M ततो; K2 G2–4 इतो; T1 तदा; T2 यतो (for अतो).

18 b) T1 G1.3.5 गृध्नतः. — c) K5 लोभः प्रज्ञां समाहंति. — d) Dn1 transp. प्रज्ञा and हन्ति. K5 स्वयं; G3 प्रियं ; Ca ह्रियं (as in text).

19 b) D1 transp. धर्मो and हन्ति. K5 कुतः कुलं; B2 D7.8 G3.5 M3.4 हतश्रियं. — d) K1.2.5 D1–4.8.9 Ca.s स्वभावतः; K4 B Dn Ds D5–7.10 Cap अधनं वधः; G5 हतोस्वतः (for अस्वता वधः).

20 K2 om. 20. — a) N (K2 om.; K3 missing) Cs अधनात् (for अस्वतो). K1 (by corr.).4 Ds D3–6.8.9 T G M1 (*inf. lin.*) वि-; K5 वै (for हि). — b) K1 D3.4.9 सुहृदार्थिनः; K4 B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1.3.5 सुहृदो द्विजाः; M °हृत्विजः (for °दर्त्विजः). — c) K1 D3.4.9 अपुष्पफलदात्; K5 °फलदाः (for °ष्पादफलात्).

अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५
उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवानात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् । C. 5. 2611 B. 5. 72. 81 K. 5. 71. 89

K5 वृक्षाः (for वृक्षात्). — d) N (except B1 D1.2; K2 om.; K8 missing) कृष्ण (for तात).

21 a) K1.2 D8–9 हि (for च). D1.2 कृष्ण; D7.10 कृत्स्नं (for तात). — D6 om. 21bcd. — b) K2.5 D7 G5 अस्मान्; K4 B Dn Ds D8–5.8–10 मत्तः; Ca अस्वात् (for अस्मात्). K2.5 D2.7 G5 पतितान् (for पतिताद्). Ds विद्धि माधव; T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव). — c) K4 G1 अपि (for वि-). — d) D7.10 (m as in text) गत°; Ca.s प्रेत° (as in text).

22 = 5. 132. 12. — a) G5 वृत्तिम् (for कांचिद्). — b) K5 T1 G4 शंकरो; B8 संजयो (for शम्बरो). — c) K2 (m as in text) अधनं; T G अश्नतः (G4 अंततः); M1.2 उद्यमः; M8–5 उद्यतः (for अद्य न).

23 c) D1 सर्वे (for लोके). — d) K5 निर्धना (for त्वधना).

24 b) Ds2 G8 नराः (for नरं). K5 B2.4 D (except D1.8) G1.2 आस्थिताः (for आश्रिताः). — c) K4 न; Cs ते (as in text). K5 तेन धर्मः कथं कामः. — d) D7 प्रतिघ्नंति; M प्रमथंति; Cs प्रमथ्नन्ति (as in text). D5 T G1.2.5 च तं नरं (by transp.); D8 च तं वरं.

25 b) K4 D8.4.9 चक्रिरे (for वव्रिरे). — c) G2 जलाय (for वनाय). — d) D2.9 G2 वनाय; T G1.8–5 जलाय; Ca.s नाशाय (as in text).

26 a) S आत्मानमेके त्यक्ष्यंति. — b) Ds1 यास्यंत्यन्ये द्विषां वशं. — c) G2.5 अन्ये (for एके). K1.5 D1.8 G1.8 न; K4 B Dn Ds D8–6.9 च; D2 तु; M1.2 हि (for नि-). — d) K1 सर्वहेतुभिः; K2.5 D1–4.9 अर्थहेतुभिः; T1 G1.5 °हेतवे; T2 G2.8 M °हेतवः; G4 असुहेतवः.

27 a) T1 G8.4 एषा° (for एवा°). K4 M मरणं; Cs मरणात् (as in text). — c) D1 श्रिया; D10 श्रेयो; Ca.s श्रियो (as in text). K2 Ds2 D8 तद्यस्य; D7 सा ह्यस्य; Ca.s तद्ध्यस्य (as in text). K1 श्रिया विहीनस्तद्धास्य (sic); K5 श्रिया विहीनं तद्वा स्यात्; S यया विनश्यते चास्य (G8 चासौ; G4 नान्यत्). — d) D8.4.9 विनाशो; Ca.s निमित्तं (as in text).

28 a) K1 D8.4.9 transp. धर्म्यं and मरणं. K5 D8 धर्मं; Dn1 S (except G8) धर्म-; Ca.s धर्म्यं (as in text). — b) K5 B (except B6) Dn D10 G4 °वर्त्मवत्; D2 °धर्मतः; D8.4.9 °वर्त्मना; T2 G2 °संमतं; Cs °वर्त्म तत् (as in text). — c) D7 T2 G2–4 M1 समं तत्; Ca.s समन्तात् (as in text). — d) K1.2.5 Ds2 D2–4.7.9 transp. न and तदत्येति. T1 G1.5 एतद् (for तद्). K4 D10 G4 अभ्येति; Cs अत्येति (as in text). D1 तदभ्येति न कश्चन. Cs cites कश्चित्.

29 c) K2 (by transp.) भद्रां यथा; K5 सुभद्रां च; Ds2 यदा भद्रां. — d) K2 श्रिया (for तया). T2 (before corr.) G2 शुभै° (for सुखै°).

30 c) K5 स सेंद्रान्गर्हते देवान्. — d) K1.2 D1.7 T1 G8.5 M1.8.4 आत्मानं; T2 G2 मानवान् (for नात्मानं). K1 (by corr.) B8 D7.8 S (except T2 G2) न; D2 वा (for च). G4 कदा° (for कथं°).

31 a) K4 B D (except D1–4.9) चास्य; S तस्मिन् (for चास्मिन्). K5 वश° (for सर्व°). — b) K4 B D (except D1) Ca प्रभवंति; T G1.5 प्रसरंति. Cd cites न तरन्ति. K2 D8 T2 G1.2 निगर्हणा (K2 D8 °णं); K4 B Dn Ds D2.5–7.10 निबर्हणे; K5 D8.4.9 निगर्हणात्; D1 T1

C. 5. 2611 B. 5. 72. 31 K. 5. 71. 39 सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

G4.5 M न गर्हणा (D1 °णं; G4 °णाः; M1 °णां); Ca.d.s as in text. — c) D5 T1 G1.5 अति-; T2 G2 M3.4 अपि (for अभि-). — d) B2 G2 M2 अप्यसूयते; D5 D7 M1.3–5 अभ्यसूयते.

32 a) K1 D1.3.4.9 तं तथा; K2 B2.4 D2.5.8 G5 Cn तत्तदा; G3 M (except M1) तं सदा. D5 D9 मृत्युः; Ca.s मन्युः (as in text). K4 Dn2 (by corr.) D2–6.8.9 T2 G2 एवेति (for एवैति). — d) K2 D2 पापं; T2 G3 क्रूर- (for क्रूरं).

33 a) K1 पापकर्मानुयायैव; K2 पापं कर्मा°; K4 B D (except D1.2) पापकर्मतया चैव; K5 °न्वयाच्चैव; T2 G2 °श्रयाच्चैव; G5 °न्वयादेव. Ca.d cite अनुयाय. — d) K2 D3.4.9 G5 सावस्था; K4 सा कथा (for सा काष्ठा). K5 संभवत्यपकर्मिणां.

34 c) S (except G3.4) वै (for एव). — d) S प्रज्ञाबुद्धिः (G4 प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षुः). N (except K5 D1; K3 missing) तरिष्यति; G1.3.4 M न रिष्यते.

35 K5 om. 35^{ab}. — a) D2 प्रज्ञालाभाद्. — b) M3.4 अन्वपेक्षते. — c) K1 D9 G3 शास्त्रनित्यं; K4 B Dn D3 D5–8.10 °निष्ठः; K5 T1 °सत्यः; G1.5 शास्त्राश्रितं. T2 G3.4 परं (for पुनर्). K1 D2 धर्म्यं; D1 M3.4 धर्मः (for धर्मं). — D1 om. 35^{d}–37^{a}. — d) G1 (before corr.).3.4 श्रीर् (for ह्रीर्).

36 D1 om. 36 (cf. v.l. 35). — a) G3.4 श्री° (for ह्री°). K5 ह्रीमान्पापं परिद्वेष्टि. — c) D2 ह्री° (for श्री°). K2 ह्रीमान्स यावच्चिंतयति (hypermetric!).

37 D1 om. 37^{a} (cf. v.l. 35). — a) D10 °निष्ठः (for °नित्यः). — b) T2 G2 कार्ययोगं (G2 °गे) वहन्; G4 °बलः; G5 °वशः; Cs as in text. — c) T1 G1.3.5 धर्मेषु (for नाधर्मे). D3.4.9 वृद्धिं; Cs बुद्धिं (as in text). — d) K5 कुर्वते (for वर्त°). K4 B D (except D3.4.9) न च पापे प्रवर्तते. Cs cites प्रवर्तते.

38 a) T1 G4 अश्रीकः; G3 न श्रीकः; Ca.s अह्रीकः (as in text). K1 D2–4.9 T1 G1.5 M3 अपि; K2 अति-; Ca.d.s वि- (as in text). — b) D7 वै; Ca.d एव (as in text). G4 पुमान्भवेत् (for पुनः पुमान्). — c) K4 om. from धर्मेऽस्ति up to 39^{d}.

39 K4 om. 39 (cf. v.l. 38). — a) T1 G3–5 M5 श्रीमान् (for ह्रीमान्). K1.2.5 Ds1 D1.3–7.9 नमति; D2 नंदति; D8 नयति; S (except M2) उपैति; Ca अवति (as in text). — c) K1.5 D1 जय° (for व्रज°). S तेनामृतं जनयति (T1 G1.5 जनो याति; G4 जयति सा).

40 c) K5 G1.5 तथा; M2 यदा (for यथा). D3.4.9 राष्ट्रात् (for राज्यात्). — d) G4 M वसानो (for °मि).

41 a) T2 G2 हंतुम् (for हातुम्). — b) K2 मार्गत्यागेन (for अलं न्यायेन). — d) K2 D8 G2.3 साधुवत्; B2 साधुतः; D1 शाश्वतः (for साधु तत्).

42 a) K2 B3 D1 T2 G4 अत्र नः; D3.4.9 तदयं; G2 आत्मनः (for तत्र नः). — b) K5 तव; D5 G4 तेन (for ते च). D2 बांधवाः (for माधव). — c) B M शमभूताः; T1 G1.3.5 सह°; T2 G2 सर्वे°; G4 च महांतः; Cs समभूताः (as in text). Ca cites संभूताः. — d) K2 प्राश्नुवीमहि; Dn1 D3.4.9 आप्नु°; Ca अश्नु° (as in text).

43 a) B3 D9 अत्र (for तत्र). D1 एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापं स्यात्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते । C. 5. 2633 B. 5. 72. 53 K. 5. 71. 61

K1.5 D5–8 M चरमा; K2 च परा (for परमा). — [d]) K1 B D (except D1.7) अवाप्नुमः (for अशीमहि).

44 [a]) D1 असंबंधा; T1 G M1 (*inf. lin.*) Cs असंरब्धा (G4 अबद्धा वै); M1.2 सुसंरब्धा; M3–5 असमारंभा (for असंबद्धा). — [c]) D3.4 अथ (for अपि). D3.4.8 वधः; D7 अधिकः (for अवधः). K1.2.5 कामः (for कार्यः).

45 [a]) K2 इति; K4 B2.4 Dn Ds D5.6.8.10 G3.4 एव; B1.3.5 D3.4.9 इह; T2 G2 अपि (for हि). — [b]) K2 सुहृदः; T2 (*inf. lin.* as in text) कुरवः (for गुरवः). — [c]) K1.5 S तेषां वधात्त (T1 G1.3.5 °धस्तु; G4 °धं नः; M1 °धात्तः; M5 °धं न) पापीयः (T G1.3.5 °यान्). — [d]) K2 Dn1 तु (for नु). G5 युद्धेश् (for युद्धे). K1 सु-; D2.5.6 अति-; G5 च (for अस्ति).

46 [b]) D1.2 ते (for च). K2.4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 Ca.d क्षत्रबंधवः; D7 क्षत्रियाधमाः; G4 क्षत्रबांधवात्. — [c]) D3.4.9 च (for स्व-). K5 स नः स्वधर्मो वृत्तिर्या; T1 स तस्य नोस्त्वधर्मोयं; T2 (by corr.) G1.3.5 स नोस्त्वधर्मो धर्मो वा. — [d]) K1 D7 हि; G1.5 अपि (for वि-).

47 [a]) T1 G1 करोतु (for °ति). — [b]) K4 B3 Dn1 D3.5–10 M वैश्यो. K4 B3 Ds D5.6.8.10 विपणिजीविकां; B1.2.4.5 Dn2 D3.4.9 वै पण्यजीविकां (B2.4 Dn2 °काः); Dn1 [अ]पि पण्यजीविकां; S वाणिज्यजीवि(M3.5 °व)नः. — [c]) K5 राज्येन; B3 D5 (before corr.) धने°; S युद्धे° (for वधे°). — [d]) S कार्पण्यं; Ca.d.s कपालं (as in text).

48 [a]) Dn1 D3.4.9 क्षत्रियान्क्षत्रियो; D10 S (by transp.) क्षत्रियं क्षत्रियः. — [c]) G3 transp. श्वा and श्वानं. K (K3 missing) B5 D1–9 अत्ति (for हन्ति). — [d]) K5 यश्च; Ca यस्य (Cap पश्य as in text). D3.4.9 पश्य धर्मे यथागतिः; T2 G2 पश्य धर्मोयमागतः. Ca.d.s cite यथागतः (as in text).

49 [a]) T2 M (except M2) नित्यः (for नित्यं). — [c]) G3 फलं (for बलं). B3 D2 च (for तु). K2 नीतिमात्रं यत्; K4 B (except B5) Dn Ds D3–6.8.9 नीतिमाधाय; K5 D7 S नीतिमास्थाय; D10 नीतिनाचार्य (marg. *sec. m.* °मादाय). — [d]) K2 घतौ (sic); K5 द्यूते; B2.4 Dn2 Cn युध्ये; Dn1 D3.4.9 युद्धे; D2 (before corr.) Cs हवे; D5 (m as in text).6 हुंडे; D10 (marg. *sec. m.* as in text) आहवे; S भवेत्; Ca.d हठे (as in text). T2 G (except G5) °जये (for °जयौ).

50 [a]) M1 (*inf. lin.*) आत्म°; Ca नात्म° (as in text). — [c]) Dn2 Ds2 D1.3 T2 M (except M1) प्राप्य (for °प्यं). — [d]) K4.5 Ds1 च (for वा). K1.4.5 G4 M यदुत्तमं; D5 D10 यदूद्वह; D1.2 यदुत्तरं (for यदूत्तम).

51 [a]) In K1, the portion from पि in 51[a] up to प्राप्तकालमन in 76[b] is lost on a missing fol. T1 transp. हि and अपि. K2 [ऽ]प्येव (for ह्यपि). — [b]) K2 M3–5 अद्य ; K5 श्रुताः; G4 हि ते (for अप्युत). — G4 om. 51[c]–53[b]. — [c]) K5 D1.7 T G1.2 M द्वेष्टि; G5 हंता (for हन्ति).

52 K1 missing; G4 om. 52 (cf. v.l. 51). — [a]) K4 B Dn Ds D5–7.10 न (for च). K2 न (for एव). D2 दृष्टं; D3.4.9 न स्याद् (for दृष्टः). — [b]) K4 B Dn Ds D5.6.8.10 नोभयोः; Cs उभयोः (as in text). — [c]) D3.4.9 अथ (for तथा). K2.5 उपचयः; S (G4 om.) अपजयः; Cs अपचयः (as in text). — [d]) D1 ह्यपायेन; D2 उपायाश्च; D6 व्ययमाने; T2 G2 व्यपायाने (T2 *inf. lin.* व्यपायेन); G1.5 ह्यपयाने; Cd अपयाने; Ca.s व्यपयाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

in text). B_8 $D_{3.4.6.8.9}$ T G_5 क्षयाव्ययौ; G_6 क्षयोदयः; Cs क्षयव्ययौ (as in text).

53 K_1 missing; G_4 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) D_1 दुःखं; S (G_4 om.) युद्धे (for युद्धं). — ^{b}) T_2 (by corr.) का हि नः; G_5 केन न (for को घ्नन्). — ^{c}) K_5 D_7 T_2 $G_{3.4}$ M वा; D_2 किं; T_1 $G_{1.5}$ अपि (for च).

54 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 54^a–60^b. — ^{a}) D_6 स्याद् (for अपि). $K_{4.5}$ $D_{5.8}$ S (except G_3 M_1; M_2 om.) अपजयो; D_6 अजयो (for अपचयो). B D_1 T G (except G_4) $M_{1.4}$ ध्रुवः; D_7 महान् (for ध्रुवम्).

55 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 55 (cf. v.l. 54). — ^{a}) K_2 अतोन्ये; D_7 पुत्रं च (for अन्ततो). T_2 दैवतं; Ca.d दयितं (as in text). D_2 T $G_{1.2}$ हंति (for घ्नन्ति). — ^{b}) Ds D_2 केचिदस्य परे जनाः; D_1 S (M_2 om.) केचिदप्यपराजिताः; D_7 केचित्केचित्परे जनाः. — ^{c}) K_2 $D_{1.2}$ T G (except G_4) M_1 वर° (for बल°). $D_{3.4.9}$ तस्याभावेन हीनस्य; M_1 (*inf. lin.*)$_{.3-5}$ तस्यात्मबलहीनस्य. — ^{d}) K_2 $D_{7.10}$ transp. पुत्रान् and भ्रातॄन्. — ^{f}) $K_{2.5}$ $D_{7.10}$ M_{3-5} सर्वशः; $D_{3.4.9}$ सर्वेषां (for सर्वतः).

56 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 56 (cf. v.l. 54). — ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ धीरा (for वीरा). D_1 य एव वीरा धीमंतः; T_1 $G_{1.5}$ एते प्रवीराः श्रीमंतः; T_2 $G_{2.3}$ M (M_2 om.) ये ते (T_2 $G_{2.3}$ च) प्रवीराः श्री(M_5 ह्री)मंतः; G_4 ये प्रवीराश्च श्रीमंतः. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ आयुष्मान्; all comm. यवीयान् (as in text).

57 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 57 (cf. v.l. 54). — ^{a}) $K_{2.5}$ D_7 $T_{1.2}$ (before corr.) G (except G_3) M_1 हि (for अपि). — ^{c}) G_3 °बंधस्य (for °बंधश्च). Cs cites पापानुबंधः, Ca.d अनुबन्धः. S (M_2 om.) पापस्य (G_1 पापश्च; G_2 पापोस्य) (for पापोऽत्र). — ^{d}) $K_{2.5}$ $D_{1.2}$ G_5 M_{3-5} Ca.d.s शेषस्य; G_3 शेषं वा; G_4 एष वा (for शेषश्च).

58 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 58 (cf. v.l. 54). — ^{a}) G_3 बलवानस्य (for °मासाद्य). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{2.5.6.8}$ M_5 अनु°; Ca अव° (as in text). $D_{3.4.9}$ नैव शेषमशेषयेत्. — ^{c}) $K_{2.5}$ D_7 T_1 G_1 न; $G_{3.4}$ तु (for च). D_1 T_2 $G_{2.5}$ सर्वोच्छेदाय यतते (G_2 भीतेन). — ^{d}) D_1 आशु (for अन्त-). $M_{1.4.5}$ °दिधि° (for °विधि°).

59 K_1 missing (cf. v.l. 51). M_2 om. 59 (cf. v.l. 54). — ^{b}) $D_{1.5.6.8}$ G_4 °जयः (for °जितः). — K_5 om. 59^c–60^b. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ सुखः प्रशांतं (सुखं प्रशान्तः). — ^{d}) Ds जित्वा (for हित्वा).

60 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_5 M_2 om. 60^{ab} (cf. v.l. 54, 59). — ^{a}) D_2 तु; $D_{3.4.9}$ हि (for च). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ G_4 नित्यं (for दुःखं). D_1 नित्यशः; $D_{3.4.9}$ G_4 दुःखितः (for नित्यदा). — ^{c}) $K_{2.5}$ $D_{2-4.6}$ G_3 अनिवृत्तेन; K_4 B_{1-3} $D_{1.5.10}$ T_2 $G_{1.4}$ Cd °वृत्तेन (for °वृतेन).

61 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_5 om. 61–77. — ^{a}) G_4 यत्; G_5 तत् (for यः). — ^{b}) B_3 D_1 G_5 च; $D_{3.4.9}$ न; G_2 वा (for स). B Dn Ds $D_{5.6.8}$ °मुच्यते (for °युज्यते). — ^{c}) D_1 °लोकेषु (for °भूतेषु). — ^{d}) K_2 D_1 T $G_{1.3-5}$ M च; $D_{3.4.9}$ G_2 वा (for सः). K_2 $D_{1.7.10}$ $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) G (except G_2) M_1 निगच्छति; B_3 अधिगच्छ°; B_5 अभिगच्छ° (for नियच्छ°).

62 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_5 om. 62 (cf. v.l. 61). — ^{b}) B Dn Ds D_2(before corr.)$_{.5.6.8}$ °धृतानि; T_1 $G_{1.5}$ °गतानि. — After 62^{ab}, D_3 reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ C. 5. 2652 B. 5. 72. 71 K. 5. 71. 79

63[cd]. — [d]) B1.2.5 D8.4.9 पुनः; D1 पुंसां; Cs पुमान् (as in text). K4 D (except D3.4.7.9.10) Cs चेद्धि- द्यते B1.2.5 चोत्पाद्यते; T1 G1.5 M1.2.5 चोत्पत्स्यते.

63 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 63 (cf. v.l. 61). — [b]) D1.2 अप्युप-; D7 ह्युप-; T G प्रति- (G8 तं च) (for व्युप-). — D8 reads 63[cd] after 62[ab].

64 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 64 (cf. v.l. 61). — [a]) K4 D1–4.6.9 शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्). — [b]) D8.4.9 चिरं; Cs नित्यं (as in text). — [c]) K4 D8.4.9 लप्स्य° (for लिप्स°).

65 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 65 (cf. v.l. 61). — [a]) Ds पौरुषो यो; D1 पौरुषं यो; Ca.d.s पौरुषेयो (as in text). G5 अपि (for हि). — [b]) D1.2 °दारणः; D10 °दारुणः; T1.2 (*inf. lin.*) G1 °तापनः; G5 °तापितः (for °बाधनः). — G8 (hapl.) om. from 65[d] up to शान्तिः in 68[d]. — [d]) T1 G5 M2 निर्वृत्या; Cd.s निर्वृत्त्या (for निवृत्त्या). K4 B Dn Ds D5.6.8.10 मरणे- नापि वा भवेत्.

66 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G8 om. 66 (cf. v.l. 61, 65). — [a]) G4 मूलघातेन च पुनः. — [c]) D2 T2 फलान्निर्वृत्तिः; D8 फलनिवृत्तिः; M2 फलनिर्वृतिः; Ca.s as in text. T G1.4.5 M2 अर्थस्य; G2 अर्थामः; M3.5 अंधस्य (for इद्धा स्यात्). Ca.d cite इद्धा. — G2 (hapl.) om. from 66[d] up to चेच्छामः in 68[b]. — [d]) K4 B D1.2.7 Ca.d न; Dn2 D8 G4 तं (for तत्). K2 महत्; Ca.d भवेत् (as in text). D8.4.9 न (D9 ना) नृशंसं ततो भवेत्. Cd cites नृशंसान्तरं.

67 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G2.8 om. 67 (cf. v.l. 61, 65, 66). — [a]) B2 D8.4.9 यत् (for या). — [c]) D8.4.9 साक्षाद्यः; S (except M5; G2.3 om.) संशयः; Ca.d.s संशयात् (as in text). D2 समुच्छिद्य; D8.4.7.9 T1 G1.5 Cs °च्छेदो (for °च्छेदाद्).

68 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G8 om. 68 (cf. v.l. 61, 65). G2 om. up to चेच्छामः in 68[b] (cf v.l. 66). — [a]) D7.10 अपि (for च). D8.4.9 इह; Ca.d.s तत् (as in text). — [b]) K4 B2–4 Ds2 D6.7.10 G5 इच्छाम (for °मः).

69 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 69 (cf. v.l. 61). — [b]) B2.4 °कांक्षिणां. — [c]) D1 सांत्वं; Ca.d.s सान्त्वे (as in text). K2 G4 प्रतिहतं; D1 प्रणिहिते; Cs प्रतिहते (as in text). K4 D8.4.9 युद्धे; Cs युद्धं (as in text). — [d]) B Dn Ds D5.6 नापराक्रमः (B8 °मं); Ca.s अपराक्रमं (as in text).

70 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 70 (cf. v.l. 61). — [a]) Dn1 D3.4.7.9.10 °घाते तु (for °घातेन). Ca cites प्रतिघाते. — [b]) D2 दारुणः; Cs °णं (as in text). K2 प्रतिपत्स्यते; D1 संप्रपत्स्यते; D2 प्रतिपद्यते; Cs यत्प्रवर्तते. G5 तदा युद्धं प्रवर्तते. — [c]) M (except M1) अपि (for इव). K2 D2 गोष्पादे; K4 B Dn Ds D8–10 Ca.s संपाते; D1 गोपादं; T2 G2 °विंद; G1 °घाते; G8 °घादे; G4 °वाटे; G5 °स्पाके; M1.3.4 °खादे; Cd °पादे (as in text).

71 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 71 (cf. v.l. 61). — [a]) D1 दैन्यप्रकाशनं; Ca.d लाङ्गूलचालनं (as in text). B (except B5) Dn2 Ds D5–7 G8 Ca.n.s क्ष्वेडा; D4 °ला:; D9 °लः; Cd °डः (as in text). G4 लांगूलनक्ष्वेळनं च. — [b]) B2.4 D1.2 (before corr.).10 Cn प्रतिवाचो; B8 D2 (after corr.).5.6 °बाधो; D8.4.9 °वाचं; D8 Cs °वीरो; Ca °रोधः; Cd as in text. B1.5 D9 निवर्तनं; Ca.d.s वि° (as in text). S प्रति(G4 °त्या)राव- निवर्तनैः. — [c]) S दंतदर्श(G5 °दंश)नरावैश्च; Ca.d.s as in text.

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

---

72 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 72 (cf. v.l. 61). — a) D1.3.4.9 ततो; G5 यत्र (for तत्र). — b) K4 D3.4.9 हत्वा (for जित्वा). — c) D9 एतद् (for एवम्). T2 G2 एष (for एव). — d) K2 S (except G3.4 M5) transp. विशेषो and न.

73 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 73 (cf. v.l. 61). — b) G2 M3.4 दुर्बलेन बलीयसा; Ca.d.s as in text. — c) D1 विरोधेषु; M1.2 विरोधस्य. Ca.d.s cite विरोधे. — d) D2 Cn प्रणिपाते; Dn1 T G1 °पातः; Ca.d.s as in text. K2 B2 D1.3.5–9 G2.3 इह; D4 स; T2 च; Ca.d हि (as in text). T2 G2 दुर्लभः; Ca.d.s as in text.

74 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 74 (cf. v.l. 61). — a) K2 प्र-; D1 अथ; T1 G1.5 अपि (for the first च). — d) K2 T1 G1 जनेश्वरः (for जना°).

75 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 75 (cf. v.l. 61). — a) K4 B Dn Ds D1.2.3 T2 M3.4 च (for तु). — D6 (hapl.) om. 75c–76d. — c) D3.4.7.9.10 S (except M5) °वशगः सांत्वं. — d) Ds प्रहास्यते; D7.10 S च हास्यति.

76 K1 missing up to प्राप्तकालमन (cf. v.l. 51). K5 D6 om. 76 (cf. v.l. 61, 75). — b) K4 D3.4.9 T1 G1.5 अरिंदम (for अनन्तरम्). — c) D1 G4 कामात् (for धर्मात्).

77 K5 om. 77 (cf. v.l. 61). — a) K4 B Dn D1–4.6 G3.4 [ऽ]त्यर्थ°; T1 G1.5 M3–5 [ऽ]प्यर्थ° (for ह्यर्थ°). — b) G3 M5 किम् (for कम्). G5 धृतराष्ट्रस्य माधव (= 75b). — c) Ds उपास्यन्प्रष्टुम्; D2 G2 उपसंद्रष्टुम्; Ca as in text. Cd cites उपसंप्रश्नः. K1.2 इच्छामि (for अर्हामि). — d) G4 मधुसूदन (for पुरुषो°).

78 b) K2 D2 मति°; D3.4.9 अभि° (for गति°). — c) K2.5 Dn1 Ds D7.9.10 T2 G2.5 M5 तादृक् (for त्वादृक्). — d) D9 पूर्व°; T2 G2.3 M °निश्चयकृत्. — After 78, T G ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* T G2.3 72; G1.4 73; G5 71).

79 b) T2 अधोक्षजः; G2 स माधवः (for जना°). — c) G2 अपि (for एव). K2 D9 कार्यार्थे; K4 कामार्थे; S शांत्यर्थं (G3 M °र्थे). Ca.d cite वां (as in text). — d) K1.5 B D2–10 °संसदि.

80 a) K1 D2 वै; B3 Dn2 च (for चेद्). — c) S च (for मे). K4 B Dn2 सुमहाराजन्; K5 D7 तु महद्राजन्; D3.4.9 चरितं राजन्. — d) D3.4.9 चिरं तत्; D7 त्वरितं; G4 चिंतितं (for चरितं). G1.5 M1.2 महत् (for महा-).

81 d) T2 G2 सर्वांश्च; G5 शासंतु (for सर्वां च). — After 81, S ins.:

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
भ्रातॄणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L. 2) T2 G1.2.5 M3 सकाशे (for स काले). T2 G2 पुनरुत्तमं (for पुरुषो°).]

82 a) B3 transp. मम and एतत्. T1 G1.5 हितं (for मतं). D3.4.9 न चैवैतन्मम मतं. — b) T2 G2 ब्रूयाः; Ca यायाः (as in text). — c) K1 D1 दुर्यो° (for सुयो°). K1 D3 तत्किम्; D3.4.9 G5 सूक्ष्मम्; Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किंचिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारतान्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ C. 5. 2674 B. 5. 72. 93 K. 5. 71. 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text). — After 83, T1 G1.5 ins.:

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।

83 b) K2.4 B D (except D7.10) T2 G1.2 दुर्यो° (for सुयो°). — c) K2 D7 मध्येवतरणं. — d) K2.5 D8 रोचते (for °ये).

84 a) K1.4.5 Ds2 D5.6.9 प्रीणये (for °येद्). T1 G1.4.5 M राज्यं; T2 G2 राजन् (for द्रव्यं). — c) K5 तव; D9 न नु; G2 न स (for न च). — d) K2 B Dn Ds D1–4.9 द्रोहेण; D7.10 द्रोहेन (for रोधेन).

85 K2.5 B (except B2.5) D (except Ds1 D2.5) T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS. om. उवाच). — b) D8 D3–6.8.9 G2 धूत° (for धार्त°). — d) K2 Ds D5 T1 G1.5 सर्वलोक-.

86 = 5. 91. 21. — c) K4 संमुखैः; B3.4 Dn D10 संयुगे; D8 D5.6.8 संमुखे (for प्रमुखे).

87 a) K5 B1.3.5 S वा (for चेत्). K5 एते; B1 तु (for ते). B2 Ds प्रवर्तते; B4 Cn °र्तेत (for °र्तेरन्). — d) K5 D7 T2 G2 मनः (for मतिः).

88 ab) K2 Ds G5 चापि (for जातु). K2 B Dn Ds D2.5.8 transp. तत्र and पार्थ. G5 लोके (for तत्र). D6 तेत्र (for पार्थ). — d) B3 D1.2m.8 G1.5 M वाप्य-वाच्यतां; D2 (before corr.) विवसाम्यहं.

89 b) D3.4.9 कौरवं (for °वान्). — c) T1 च; G2 त्वा (for त्वां). — d) K2 द्रष्टास्मि (corr. from °स्मि); S (except G1.2 M5) द्रक्ष्यामः. G1.5 मधुसूदन (for पुनरा°).

90 a) K2 सर्वान्; K5 राज्ञो (for गत्वा). — b) K2 B (except B3) D1–4.9 T2 G1 भरतान्; K5 भगवान् (for भारतान्). K5 T2 शमय; B2.4 Dn1 °यन्; G5 °येत्. — d) K2 (by corr.) D1 T2 G1.2.4 M1.3.4 आस्यामः; K4.5 B2–4 Dn Ds D5.6.8.10 T1 G3.5 Ca.d स्याम (for स्यामः). T2 G2.3 सुसंगताः; G1 सुचेतनाः.

91 a) T2 अपि (for असि) both times. — b) T1 G1 च मम (by transp.); G5 च सदा. — c) T1 G1 सौहृदाच्च; G5 संहृष्टो न; Cs सौहृदेन (as in text). B विशंक्यो; D1 अविशक्यो; D3.4 अविशंको; T G1.2 अति-शंक्यो; G3 असि शक्यो; G4 अतिशाम्यो; G5 अतिशक्तो (for अविशङ्क्यो). — d) K5 D3.4.9 भूतले; M2 भूयसे (for भूतये).

92 b) K4 B Dn Ds D2.5.8 वेत्थार्थान् (for °र्थं). B (except B5) Ds T1.2 (before corr.) G1.2.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) भाषितुं (for °तम्). D3.4.9 वेत्थ कृष्ण सुभाषितं. — c) D2 किंचित् (for कृष्ण).

93 a) K4.5 B (except B3) Ds2 D1–6.8 T G1.2 M (except M3.5) Cn यद्यधर्मेण; D9 यथा धर्मेण; Cnp as in text. G5 यद्वचः श्रेयसंयुक्तं. — d) D3.4.9 Cnp सत्यं (for सान्त्वं). K2 B1–3 D2–4.7.9 G3 इतरं (for इतरत्).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M1.3–5 भगवद्यान; K5

७१

C. 5. 2675
B. 5. 73. 1
K. 5. 72. 1

भगवानुवाच ।
संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५
अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्वस्थान (sic). — *Adhy. name:* M वासुदेवयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G5 M1.4 72; K2 65; D5 71; D6 57; D7 T G2.3 M2.3.5 73; G1.4 74. — *S'loka no.:* K5 76; Dn 92.

71

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K1.2 B3.4 Dn D2.7.10 G1 श्रीभगवानुवाच; D1.3.4 T G3–5 M1.3–5 श्रीभगवान् (D3.4 om. श्री-); M2 वासुदेवः. — ^{d}) D1 G2 M1.2 यत् (for यः). D3.4.9 तेषां भवत एव च.

2 ^{a}) K2 D5 धर्माश्रया; S (except T2) धर्मे स्थिता. — ^{b}) K3.4 B Dn Ds D2.5.6.8 वैराश्रया; T1 G1.4.5 वैरे स्थिता; G2.3 M वैरान्विता.

3 ^{a}) K4 D1.2 एतत्; B Dn G4 M2 एवं; Ds D3–6.8.9 T2 एव; G5 तस्य (for तत्). G5 एषितं; Ca.s नैष्ठिकं (as in text). — After 3^{ab}, B2.4 Ds D5.8 *repeat* 1^{cd}. — ^{c}) D7 M2 प्राहुर् (for आहुर्). K1 D7 नाश्रमिणः; D3.4.9 चाश्र°; G5 मनीषिणः (for आश्र°). — ^{d}) K4 B (except B4) D (except Ds D1.7.10) T2 न (for यद्). Some MSS. भैक्ष्यं.

4 ^{c}) K5 D7 °कर्म (for °धर्मः). K5 D7 G1.5 एतत्; D1 एव (for एष). — ^{d}) Dn2 D3.4 प्रकाशते; D2 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते).

5 ^{d}) K3.4 B Dn Ds D1.5.6.8 T2 परंतप; D2 युधिष्ठिर (for अरिंदम).

6 K2 (hapl.) om. 6; G2 (hapl.) om. 6–8. — ^{a}) K1.4 B2.5 D3 (*inf. lin.* as in text).4–6.8 Cd अभिगृद्धाः (K1 °ध्राः); B3 D1.7.9 G3 अभि(B3 G3 °ति)वृद्धाः; G1.5 M2 अतिगृध्राः; G4 °क्रुद्धाः; Ca as in text. D3.4.9 कृतोत्साहाः; Ca.s °स्नेहाः (as in text). — ^{b}) T1 G1.3.5 M इहोषिताः; G4 अरिंदम; Ca.d सहो° (as in text).

7 G2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) B1.3 पर्याप्तः; Ca.d.s पर्यायः (as in text). T1 G3.4 M1 तत्; G1.5 ते (for यत्). B1.3 Ds1 शाम्यं; D3.4.9 साम; G5 M1 सम्यक् (for साम्यं). — ^{c}) K5 D2 G4.5 बलवंतो; Dn1 D3.4.9 बलवंतं; Cn as in text. D2 G6 अभि- (for हि).

8 G2 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K2 D7 त्वं (for च). K1 B3 D7 एव; G1 M एनान् (for एतान्).

9 K1 D1 om. (hapl.) 9. — ^{b}) K2.5 D7.10 °काम्यया; S (except T2) °संश्रयात् (for °कारणात्).

10 ^{b}) D9 पांडवेय; D10 कौरवास्तु; T G1.2.5 M1 (*inf. lin.*) धार्तराष्ट्रो (T2 G2 °ष्ट्रा); G4 धृतराष्ट्रो (for पाण्डवास्तु). — ^{c}) B1 Ds D5m T2 Cs अनु(B1 T2 °न्व)तप्यंति; B2 अन्वपश्यंत; D6.8 G1.2 अनुतप्यं(G1.2 °प्य)त. K2.5 D1.2.5m.7 G5 कोपेन; K4 B (except B1) Ds T2 कौंतेय; T1 G1.4 कोप्येनः; G2 कोप्यन्यः; G3 M1.3–5 को ह्येनः; M2 कोप्येनं; Ca.s कौपीनं (as in text). — ^{d}) K5 D3.4.9 सु-; D8 तु (for अपि). K2 B1 D1 दुष्कृतं; Cs दुष्करं (as in text). T1 G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ।
न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५
कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ १९
कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २० C. 5. 2698 B. 5. 73. 24 K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T2 तत्कृत्वापि च दुष्करं.

11 After 11ab, N (K3 missing) T2 ins.:

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K2 D7.10 राष्ट्रस्य; D3.4.9 राज्ञां च (for राज्ञश्च).] — c) D2 नरवीराणां; S (except T2) कुरुवीराणां (for °मुख्यानां).

12 b) K2.4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 T2 °शीलम् (for °कामम्). B3 ऋजु°; Ca.d.s अनु° (as in text). — c) K1.3 D1.3.8 M3-5 यस् (for यत्). K2.4 B Ds D2-4.7-9 T2 G (except G5) Ca उपाधिना; Cs as in text. K1 D7 T1 G1.2.5 राज्यं; K5 सत्वं (for राजन्). — d) N (except K1.5 D7.10; K3 missing) T2 द्यूते वंचितवान् तदा (K2 पुरा). — e) K2 B D (except D3.4.7.9.10) T2 (before corr.) तेन (for पापो). — f) K2.4 B D (except D3.4.7.9.10) T2 स्वेन (for तेन).

13 a) B4 D5.6.8 G3.4 M (except M2) -समाचारो. — K5 om. from 13cd up to the end of this adhy. — c) K4 D3.4.9 वध्यस्तु (for वध्यास्ते).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 13). — a) B5 T1 G1.5 om. तु. D7 त्वां; G3 तत् (for तु). K3 D7 प्रतिकूलाभिः; D1 अप्रतिकूला°; G2 -प्रतिरूपा° (for अप्रतिरूपा°). — b) Dn1 D8 अनुदत्; D5m अतुदन्; Cn as in text. K4 B Dn Ds D5.6.8.10 T2 त्वां (D8 त्वा) सहानुजं; T1 स च नीचकः; G1-3.5 M सकनीयकः (G1.3.5 M1 °सः); G4 स चारिंदम; Ca.d as in text. — c) K1 Dn1 Ds D3.9 श्लाघ्यमानः; G4 सांत्वमानः; Ca.d as in text. Ds1 प्रकृष्टः स; Ds2 स प्रकृष्टः; S (except T2) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टः सन्). D1.5-7 स; D3.4.9 असौ (for सन्). — d) D7 सर्वैस्तैः; T1 बाधते (for भाषते). K2.4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 T2 भ्रातृभिः सह भाषते (B3 °रत).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 13). — d) D3.4.9 सिध्यति; Ca शिष्यते (as in text).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 13). — b) K4 D3.4.9 °जयः (for °भवः). — c) K2 विकृतिं; Ca.d.s as in text. D1 गमिष्यंति; D8 भवि°; Cs भजि° (as in text). K4 S (except T2) प्रकृतिस्था भवि(G4 °जि)ष्यंति; D3.4.9 भजेयुरन्यां प्रकृतिं. — d) B Dn2 Ds D5.6.8.10 T2 Cn मयि (for जनाः). — After 16, N (K3 missing; K5 om.; B3 om. lines 4–6; D2 marg. *sec. m.*; D10 marg.) T2 ins.:

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।
आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।
भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः । [5]
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे ।

[(L. 2) B1.2 आनीता तु (for अनाथवत्). D3.4.9 च (for सु-).]

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 13). — b) D2 च; D3.4.9 ताः (for स). — c) A few MSS. श्लाघ्यते. B5 ज्ञातिमध्येषु; S (except T2) °मध्यस्थः. B3 D1 स (for स्म). — d) K1 D1.7 T1 G1.5 प्रव्राजिते.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 13). — c) S (except T2) °पूर्णा (for °कण्ठा). G2.5 रुदंति. K1 D7.10 S (except T2) स्म (for च). — d) K4 Dn D1.5.6.8 T2 G4 सदा (for तदा).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 13). — a) D2 G2 एवम् (for एनम्). D3.4.9 °नंदंत (for °नन्दंस्ते).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 13). — a) K1 D7.10 निंदा च; D3.4.9 निंदा या (by transp.). — b) T2 स

C. 5. 2609 B. 5. 73. 25 K. 5. 72. 25 तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६
ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

वधो (for वधश्च). K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8}$ वा (for च). G_5 °घातिनः; some MSS. °कर्षण. — [c]) $D_{5.6.8}$ G_3 महागुणवधो. — [d]) $D_{1.2}$ च (for तु). $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ $M_{1.2}$ कुजीवितं ($D_{1.10}$ °ता); $D_{3.4.9}$ जुगुप्सिता; T_1 G M_{3-5} कुजीवनं.

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 13). — [a]) K_1 हि; K_2 स (for नि-). — [c]) D_7 तु; S (except T_2 G_4) स (for च). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) T_2 सर्वराजभिः.

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 13). — [a]) T_1 G (except G_5) ईषत्कारः; Ca. s as in text. $D_{1.3.4.9}$ तत्र; D_2 त्वस्य (for तस्य). — [b]) $D_{1.3.4.9}$ यत्र (for यस्य). — [c]) K_2 प्रस्कंदितप्रतिस्तंभः; K_4 $D_{5.6.8}$ प्रस्कं(K_4 °स्कुं)देन प्रतिध्वस्तः; B_1 Dn Ds $D_{3.4.7.9.10}$ T_2 Cs प्रस्कंदेन प्रतिस्त(Ds_1 D_7 Cs °ष्ट)ब्धः; B_{2-5} प्रस्कुंदेन प्रति°; $D_{1.2}$ $G_{3.5}$ Ca. d प्रस्कंदनप्रतिस्त(D_2 °ष्ट)ब्धः; M (except M_2) प्रस्तंभनप्रति°.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 13). — [a]) K_2 सर्वो वध्य इवानर्थः. — [b]) D_2 सर्वलोकेषु. G_5 दुष्कृतिः. — [d]) K_4 Ds_2 S (except T_2 $G_{1.2.4}$) Ca. d °च्चिकित्सथाः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 13). — [a]) K_2 T_2 त्वक्षमं; $D_{1.2}$ त्वन्मतं; $D_{3.4.9}$ त्वत्कृते; T_1 $G_{1.3.4}$ M तु मतं; $G_{2.5}$ अनुमतं (for त्वत्क्षमं). — [b]) $D_{3.4.9}$ transp. च and मम. T_1 $G_{1.4.5}$ तु; G_3 न (for च). T_2 रोचते मम मानद. — [c]) $D_{3.4.9}$ T_1 G (except G_4) स (for यत्). — [d]) $D_{3.4.9.10}$ G_3 समाचर.

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 13). — [b]) B_3 G_5 प्रतिपौरुषि(G_5 °ष)कान्; D_2 G_1 प्रातिपौरुषकान्; $D_{3.4.8}$ प्राप्तःपौरुष(D_3 °षि)कान्; Ca. d. s as in text.

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 13). — [a]) $D_{3.4.9}$ ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र). $D_{1.7}$ S (except T_2) तस्य (for तत्र). — [b]) K_1 D_7 विभो (for हितम्). T_1 $G_{1.5}$ धर्मकामार्थसंहितं. — [c]) $D_{1.2}$ श्रुत्वा तु (D_2 च); D_3 विश्वस्य (for निशम्य).

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 13). — [a]) $G_{3.4}$ M संप्रतिपस्स्यंति. Ca. d cite संप्रपत्स्यंते. — [b]) T_1 सत्यवानिति. — [c]) K_4 $D_{5.6.8}$ अस्मिन् (for तस्मिन्).

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 13). — [a]) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ T_2 गर्हयिष्यंति. K_1 ते चैनं; K_2 ते नूनं; $D_{3.4}$ $G_{3.4}$ चैवैतान्; T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{1.2}$ °नान् (for °नं). — [d]) K_4 $B_{1.2.5}$ D (except D_7) T_2 चातुर्वर्ण्ये (Ds °र्ण्य-) समागते (D_3 °मे).

30 K_5 om. 30 (cf. v.l. 13). — [a]) S (except T_2) धर्मं (for शमं). K_4 B D (except $D_{5-8.10}$) वै (for चेद्). D_2 सन् (for त्वं). — [b]) $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{1.3-9}$ नाधर्मं; D_2 स धर्मस्; D_{10} T_2 न शमं (for न धर्मं). B_3 नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे; T_1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे. — [d]) K_4 $D_{5.6.8}$ T_2 पार्थिवं.

31 K_5 om. 31 (cf. v.l. 13). — [c]) $D_{1.2}$ तत्र दुर्योधनो राजा (D_2 राजन्). Ca. d. s cite हते (as in text). — [d]) D_2 किम् (for यद्).

32 K_5 om. 32 (cf. v.l. 13). — [a]) K_2 D_{10} गत्वा; B_3 यद्वा; Ds योद्धा; $D_{3.4.9}$ T_2 तथा; Ca. d यात्वा (as in text). — [d]) $D_{3.4.9.10}$ वि- (for च).

33 K_5 om. 33 (cf. v.l. 13). — [b]) K_1 यु(m बु)ध्वा च कारिकां; K_2 M_2 युद्धाभिकारिकां (M_2 °तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५
शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च
नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७ C. 5. 2716 B. 5. 73. 42 K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1.3.5 D1.7 T G1.2.4.5 M1 युद्धाधिकारिणां (B3 G4 °णीं; D1.7 M1 °तां); D2 बुद्ध्वा विकारिणां; D3-6.9 युद्धाधिकार-(D5.6 °रि)णं; Cd युद्धावधारिकां; Cs as in text. — c) K4 B D (except D1) T2 G3 निश(D2 °य)म्य. — d) G5 भरतर्षभ (for तव भा°).

34 K3 om. 34 (cf. v.l. 13). — c) K1 D3 D1 च; K2 D6 G1-3.5 इह (for हि). Dn1 D3.4.9 पश्यामि; D7 रूपाणि (for सर्वाणि). G4 निमित्तानि सहस्राणि. — d) D3 दृष्ट्वा; D7 यथा (for तथा).

35 K3 om. 35 (cf. v.l. 13). — b) D3 निशामुखे च; D6 तथा रथेषु; G3.4 M निशामये च. — e) K2 D2 च; T1 G1 अति- (for अथ). K4 B Dn Ds D3-10 T2 मनुष्यलोक(D9 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 °त्सुघोरात्; D8 °त्स सघो); D1 मनुष्यलोकः कृपणश्च घोरो. — f) K1.4 D3-5.7-9 T2 Cd.s न (for नो). K2.4 S (except T2 G4) इह (for अनु-). Dn1 Ds D3.10 S (except T2) इवातंकः; Cn.s as in text. D1 इहानु कस्मात्.

36 K3 om. 36 (cf. v.l. 13). — a) D3.4.9 T2 अस्त्राणि. K4 B (except B3) D (except Ds D1.7.10) T2 यंत्रं; Ca.d पत्रं (as in text). Cn कवचा; Cnp कवचान् (as in text). K1 कवचायुधानि; B कवचा रथांश्च; D2 G5 M कवचं रथांश्च; G4 पवनान्रथांश्च. ❀Cn: कवचा कवचानि वर्माणि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः। नान्त-पाठे पुंस्त्वमार्षं।❀ — b) K4 B Dn Ds D5.6.8 T2 हयान्; G4 ग्रहान् (for ध्वजान्). K1 S (except T2) °पादयस्व; K2 °पादयामि; D7.10 °पादयध्वं; Cs as in text. — c) G5 M3-5 यौधाः. K4 B Dn Ds D2.5-8.10 T2 G2 M2.5 °निश्रयास्ते (B3 G2 °श्र); D3.4.9 °युद्धनिष्ठाः; T1 G3.4 °विश्र(G3 °विक्र)माश्च. — d) K1 D1.2 G1.3.5 M1 भवंति. S (except T2 G1.4) युक्ताः (for यत्ताः). D3.4.9 हस्त्यश्वमुख्याश्च रथेन युक्ताः. — f) K2 सज्जं (for सर्वं). K2 वै; D1 M4 ते; D6 तं (for तन्).

37 K3 om. 37 (cf. v.l. 13). — b) K2.4 D1.3 G5 तथा (for तव). — c) D7 G5 M2.4 यस्; G3 तत् (for यत्). — d) K1 D10 जितं (for हृतं).

Colophon missing in K3; K5 D5.6.8 T2 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2 B Dn Ds D1.2.7.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 T1 G2.3 M2.3.5 74; G1.4 75; G5 M1.4 73. — *S'loka no.:* Dn 42; D3 43.

72

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K2.4.5 Dn Ds D5.7.8.10 T2 भीम उवाच; G M भीमः. — d) K5 Dn1 भीषये; S (except G4) भीषय.

७२

C. 5. 2717
B. 5. 74. 1
K. 5. 73. 1

भीमसेन उवाच ।
यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५
सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

$D_{3.4.9}$ मा स्म युद्धैर्विभीषयेः.

2 [a]) Dn_2 S (except T_2 G_2; M_1 *inf. lin.* as in text) अमर्षान्; $D_{3.4.9}$ स मूर्खो (for अमर्षी). K_1(m as in text) D_{10} T_1 $G_{4.5}$ M_1 (*inf. lin.*) नित्यसंरंभः; K_4 B Dn Ds D_{3-9} T_2 जातसंरंभः. — [b]) $D_{7.10}$ अस्मद्वेषी; $G_{1.3-5}$ M श्रेयो द्वेष्टि (M_1 *inf. lin.* श्रियो द्वेष्टि; M_5 श्रेयो दृष्टि). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ दुरात्मवान्; G_2 महात्मनां (for महामनाः). — [d]) K_5 $G_{2.4}$ साम्ना चैनं (G_2 °वं); D_2 सांत्वेनैव; $D_{3.4.9}$ सांत्वोपेतं. K_2 समाचर; $Ca.s$ as in text.

3 [a]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ °शील:; D_7 M_1 °चेताः; T_1 $G_{1.4}$ °संधिः; $G_{2.3.5}$ M (M_1 *inf. lin.*) °संधः (for °सत्त्वः). — [b]) K_5 B (except B_3) Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_2 G_3 तु; G_2 स (for च).

4 [a]) $K_{2.5}$ निष्ठुरः; $D_{3.4.5m.9}$ पापात्मा; D_7 दुष्टात्मा; Cs as in text. — [b]) $D_{3.4.9}$ क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी. — [c]) $K_{2.4}$ $D_{1.2}$(m as in text) अमेयः; $D_{3.4.9}$ अतेजाः; G_4 अनीशः; $Ca.d$ as in text. — [d]) $D_{3.4.9}$ दुरात्मा (for पापा°).

5 [a]) $G_{3.5}$ M म्रियेद् (for म्रियेत). — [b]) Ds न वै (for नैव). K_2 स्वकं प्रियं; Dn_2 (*sup. lin.*) स्वभावकं; S (except T_2) स्वकर्म त(T_1 -कृ)त् (for स्वकं मतम्). — [c]) K_5 D_{10} (*sup. lin.* as in text) तादृशे तु. $K_{1.5}$ B_{3-5} D (except $D_{1.2.8}$) शमः. — [d]) $K_{1.5}$ B_{3-5} D (except D_1) °दुष्करः; G_5 °दुस्सहं.

6 [a]) K_2 अनाधीनः; K_4 D_7 नाधीनः; $Ca.d.s$ as in text. — [b]) $K_{2.4}$ B (except B_2) Dn T_1 $G_{1.3.5}$ M_1 त्यक्तधर्मा. B_3 T_1 $G_{1.5}$ अनृतप्रियः (for प्रियानृतः). K_5 त्यक्तधर्मपरानतः (sic). — [c]) $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ निहंति च (for प्रतिहन्ति). — [d]) G_{2-5} M वचांसि च (for वाचश्चैव). T_1 G_1 मनांसि च वचांसि च.

7 [b]) B (except B_4) Dn_2 Ds $D_{3-5.9}$ T_2 G_5 स्वभावात् (for °वं). B_{1-3} तुष्टिं; B_5 Ds दुष्टिं; Ca दुष्टं (as in text). K_2 $D_{2-4.9}$ आश्रितः (for आस्थितः). N (except K_2 $D_{1.7}$; K_3 missing) T_2 अभ्येति (for अन्वेति). — [d]) B_3 तृणात् (for तृणैः). K_2 D_{10} नुन्नः; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{1-6.8.9}$ T G_3 छन्नः; G_2 स्विन्नः; Ca खिन्नः; Cd तुन्नः (as in text).

8 [a]) $K_{1.2.5}$ D_7 जयत्सेनः; B_3 हि दुश्रेष्टः; Ds $D_{3.4.9}$ तु यच्छीलः; $D_{1.2}$ यथा कृष्ण; S हृषीकेश (for हि यत्सेनः). — [c]) D_1 °प्रभाव° (for °स्वभाव°). — [d]) K_4 $D_{5.6.8}$ यद्बुनो (for यद्बलो).

9 [b]) M सहमित्रास् (M_5 सुहृन्मित्रास्). G_2 प्रसुप्तास्ते तदा वयं.

10 [a]) S (except T_2) क्रोधस्तु (for क्रोधेन). — [b]) K_4 B (except B_3) D_{10} भरता; Ds भविता (sic); $D_{1-4.9}$ S (except T_2) भारतान्. — K_5 (hapl.) om. 10^{c}–11^{b}. — [c]) K_2 धक्ष्यंति; $D_{1.3.4.9}$ T_1 G धक्ष्यते; M_1 धक्ष्येद्धि. — [d]) $D_{1.2}$ तृणानि (for वनानि). D_1 एव (for इव). K_1 हुताशिना; K_2 $D_{1-4.7-9}$ S हुताशनः.

11 K_2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — [b]) $D_{3.4.9}$ पुरुषोत्तम (for मधु°). — [c]) $D_{3.4.9}$ वै संचिच्छिदुर् (for समुच्छि°). — [d]) $D_{3.4.9}$ एव (for स-).

ये समुचिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११
असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः । C. 5. 2736 B. 5. 74. 20 K. 5. 73. 20

12 ^{a}) D3.4.9 S (except T2) प्रवृद्धानां (for समृ°). — ^{d}) K5 B D (except D1.5.9) T2 (*inf. lin.* as in text) कलिर् (for बलिर्).

13 ^{a}) D1 S (except T2 G4) हेहयानां. K5 B Dn1 D2.7.10 G1.2 मुदावर्तो (G1.2 °र्ति:); D1.3.4 G4 उपावर्तो (G4 °र्ती); T1 G3.5 M1.2 उदावर्ती. — ^{b}) K5 मायानां; M3-5 नीचा° (for नीपा°). — ^{c}) K5 तु जलघ्नानां; D7 तारजंघानां. — ^{d}) D4 कृषीणाम्; D9 वृष्णीनाम्; a few MSS. क्रिमीणाम्. K1 कृषीणां मुद्गलो; K2 हृपीणां मुद्गलो; K5 ऋषीणां मुजलो; D1 क्रिमीनां सुहृतो; D7 कृमीणां युगलो; T1 G कृमीणां (G3 ऋषीणां) मुद्गलो. D2 T2 M उद्गतो; D9 उद्भवो (for उद्धतो).

14 ^{b}) K5 M4.5 सु(M4 सौ)वीराणां; M1(*sup. lin.*).2 कुणिकानां (for सुराष्ट्राणां). K1.2.5 D3.10 कुशद्विपः; K4 रथार्द्धिकः; B Dn2 Ds D1.2.5.6 T2 रुपर्द्धिकः (B3 स्वपर्दिकः); Dn1 D3.4.9 अथार्द्धिकः. — ^{c}) Ds D7 अलर्क°; S अजक° (for अर्कज°). K1.2 D7.9 बलाहा(D7 °का)नां; K5 बलानां च; G2.5 कलिंगानां. — M2 om. 14^{d}–16^{c}. — ^{d}) Ds D3.4.9 नीचानां; T1 G2-4 वैनानां; T2 वीराणां. K1 दौतमूलकः; K2 दूत°; K5 दौनु°; Dn1 D3.4.9 चौर°; D5 धौतमौलिकः; D8 धौति°; T1 G3.4 M1 धौ(G4 द्वै)तमोहकः; G1.2.5 °मोहनः; M3-5 °माहुकः.

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) B Dn1 D2-4.9.10 T2 वरयु°; Dn2 D6 वरमु°; Ds D10 (*sup. lin.*) वनेयु°; D5.8 वरज°; G4 परभू° (for वरप्र°). K1 G3.4 M3.4 मनौजसां. T1 G3.5 व(T1 प)रश्च प्रमनौकसां; G1 परविस्वो वनौकसां; G2 वरप्रीहो वनौकसां. — ^{c}) K1 वहः; K2.5 D1.7 वाहः; Dn1 D4.6 बहुः (for बाहुः). K4 Dn Ds D3.6.8.9 T2 °वेपाणां (*or* °वेशानां); D7 °वंशानां.

16 M2 om. 16^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1.2.5 D7 समाजः (for सहजः). K1.5 D7 चेदि(K5 चैव)मुख्यानां; D1 चेदिवत्सानां. G5 सजयश्चेतिखनतां. — ^{b}) K4 B D T2 प्रवीराणां; T2 वृकाणां च; G1 वृखादानां; G2-4 M3-5 प्रखा(G3 °ख्या-; G4 °घा)ता°; G5 मतस्या°; M1 प्रवादा° (for प्रचेता°). K4 हर्षोद्वहः; B Dn Ds D1.5.6.8.10 वृषध्वजः; D2 नृपध्वजः; D3.4.9 नृपोद्वहः; T1 G5 वृषोत्सवः; G1.2 M (M2 om.) वृषोद्वहः; G3 मनोद्वहः; G4 वृषोध्वगाः (for बृहद्बलः). — ^{c}) K1.2.5 B3 D1.5.8 वारणश्. K3 चंडवत्सानां; K4 B2.4 Dn Ds D5-7.10 चंद्रवत्सानां; B1.3.5 D3.4.9 T2 चंद्रवंशानां; D8 G4 चेदि°. — ^{d}) K1 सुदुग्धानां; K2 B2 सकुहा°; K5 सुधन्वा°; B3 स्वकुंभा°; Ds मुकुंदा°; D5.8 उत्कटा°; D7 सुक्रुद्धा°; D10 मुकुटी°; T1 G1.5 करंध्राणां; G2 आंध्राणां च; G3.4 M1.3 करंधानां; M2.4 (*inf. lin.*) कबंधानां. K5 विहायनः; D7 विमोह°; G2 विराह°; G4 विशोभ°; G5 वशो हि नः; M3.4 (*inf. lin.* as in text) विशाहनः.

17 G3 om. 17. — ^{a}) K2.5 B5 Dn1 D3.4.9 समश्च; G5 दमश्च. D1 गमश्चंदनवेगानां. — ^{b}) A few MSS. °पांशनाः. — ^{d}) K5 B3.4 Dn2 Ds D6.7.10 (*sup. lin.*) T2 कुले कु(K5 च)पुरुषाधमाः.

18 ^{a}) D3.4.9 अयं च (for अप्ययं). — D8 (hapl.) om. 18^{b}–21^{b}. — ^{b}) K1.2 युगांतः. K4 कालसंमतः.

19 D8 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) D3.4.9 मृदुः; T2 (by corr.) मृत्युः (for मृदु). K5 दुःशासनैर् (for मृदु शनैर्). K1.2 m D3.4.9 एवं; K4 B Dn Ds D5-7 T2 ब्रूयाः (for एनं). — ^{b}) K2 त्वं ब्रूया धर्मसंहितं; K4 B Dn Ds D5-7 T2 धर्मार्थसहितं हितं (Dn1 वचः). — ^{c}) K4 B (except B4) Dn2 D2.10 G3 M कामानुबंधं बहुलं; G1 कामानुबंधमधुरं; Cn as in text. — ^{d}) G4 क्रूरं न (for नोग्रम्). K4.5 B D (except D3.4.9.10; D8 om.) T2 उग्रपराक्रम (Ds2 D2 T2 °मः).

20 D8 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{b}) K5 T1 G4

C. 5. 2736
B. 5. 74. 20
K. 5. 73. 20

नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।

अधी(G4 °नी)श्वराः (for अधश्चराः). — K5 om. 20^{c}–22^{d}. — ^{c}) T1 G1.5 M स्थित्वा; G3 भूयो (for भूत्वा). M3–5 अनुपास्यामो. — ^{d}) = 5. 74. 18^{d}. D3.4.9 T2 न; Ca.d मा (as in text). K4 [अ]स्माश्नो; D2–7.9 T2 [अ]स्मत्तो (for स्म नो). T1 G (except G3) M1(*inf. lin.*).3.4 ते (for नो). K1.2 T1 G4 भारता. D3.4.9 S नशुः; Ca.d as in text.

21 D3 om. 21^{a} (cf. v.l. 18); K5 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{d}) G5 कुरूंश्च (for कुरून्). G3 M1 अयशः (for अनयः).

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 20); K4 om. 22^{b}–23^{c}. — ^{b}) D1.2 तस्य; D3.4.9 S (except T2 G3) तत्र (for कृष्ण). — ^{c}) G1.5 सौहार्दं; Ca सौभ्रात्रं (as in text).

23 K4 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{a}) M1.2 एवं; Ca एतत् (as in text). K2.5 D7 एनं; M1.2 एतत् (for एवं). — ^{b}) Dn2 D5–7.10 M1 एवं (for एव). K5 B5 S (except M1.2) प्रशाम्यति (for प्रशंस°). — ^{d}) K5 भुयिष्ठा हि; G5 ह्युदासीनो; Ca as in text. T1 G1.3.4 M मो; G2 मे (for हि).

Colophon missing in K3; D5.6.8 T2 om. it. — *Sub-parvan*: K1.2.5 B Dn Ds D1.2.7.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name*: D2 भीमसेनवाक्यं; M1 भीमवाक्यं; M2–5 भीमसेनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*) D7 T1 G2.3 M2.3.5 75; G1.4 76; G5 M1.4 74. — *S'loka no.*: Dn1 23; D3 66.

73

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) K2 D1.2 G1.3–5 M स तत् (for एतत्). G2 तच्छ्रुत्वा तु महा°. — ^{d}) K4 B Dn2 Ds D5.6.8.10 (*sup. lin.*) मार्दवोपहितं.

2 ^{a}) T1 G1.5 तु; G2 च (for तच्). — ^{b}) T1 G1.5 घर्मदीधितेः; T2 (*inf. lin.*) G2–4 M इव तेजसः (for इव पावके). — K5 (hapl.) om. 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) Ds2 M राजानुजं; Ca as in text.

3 K5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{c}) D7.10 भीमसेनं सः (for भीममासीनं). — ^{d}) G4.5 हि (for अभि-).

4 Before 4, K1.4 B2.5 Ds D2.5.8 ins. भगवानुवाच; K2.5 B1.3.4 Dn D3.4.6.7.9.10 T2 श्रीभगवानुवाच (D3.4 om. उ°); G5 श्रीकृष्णः. — ^{a}) T2 (by corr.) G3–5 M1.2 स (M1.2 यस्) त्वं सदा; M3–5 न त्वं यदा (for त्वमन्यदा). T1 G1 ननु स त्वं सदा भीम; G2 ननु त्वं सर्वथा भीम. — ^{c}) G2.3.5 युद्धाभिनंदिनः. K1 क्रोधात्; D1 S (except T2) पापान् (for क्रूरान्). — ^{d}) K1 प्रमर्दिषुः; K4 D2–4.9 S (except T G1.2) विमर्दिषुः (D2 °तुं); Ca.d as in text.

5 ^{b}) S (except T2) कुब्जः; Ca न्युब्जः (as in text). K5 निशि न्युब्जः; D3.4.9 शुष्यसे च (for न्युब्जः शेषे).

घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९
अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् । C. 5. 2753 B. 5. 75. 14 K. 5. 74. 14

— ^{c}) D8.4 अशीतां (for अशान्तां). K1 B1.4.5 Dn D1.2.6.7 Ca.d.s रुषतीं; B2.8 Ca.p उषतीं; D8.4.9 उशतीं; G2.8 रुदतीं.

6 ^{a}) K4 B Dn D3–6.8.9 T2 (before corr.) अग्निवर्त्तेन; Ca.d.s अग्निवर्णेन (as in text). S (T2 by corr.) विनिश्वसन्नग्निवर्णः. — ^{b}) T1 G1.5 संक्रुद्धः स्वे(T1 ते)न तेजसा. — ^{d}) T1 G4.5 विधूम; G8 निर्धूत; M निर्धूम (for सधूम).

7 ^{a}) K (K8 missing) B4 D1–8 T2 Ca.d निःश्वसन् (for निष्टनन्). — ^{c}) K1 D2.5–7 T1 G1.5 M3–5 त्वा (for त्वां).

8 ^{a}) K4 D1 Cd आभज्य; K5 B1.2.5 Dn1 D5–9 G1 Ca आरुह्य; Cn.s आरुज्य (as in text). K5 निखिलान्; D1 उन्मूल्य; S (except T2 G3.4) उन्मूलान्; Ca निर्मूलान् (as in text). — ^{b}) Dn1 मत्तः; D8.4.9 गजान्; S (except T2) भंजेः (for गजः). K1.4.5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca.d.s परिरुजन्; K2 प्रविरुजन्; T1 G M परिभवन् (for °भुजन्). — K5 (hapl.) om. 8^{c}–11^{b}. — ^{c}) S (except T2 M2) पद्भ्यां (for पद्भिः). D8.4.9 चापि (for भीम). — ^{d}) K1 निधुनन्; K4 D1.3–6.8.9 T2 निष्टुरं; D7 निःश्वसन्; G2 निनदन्; Ca निष्टनन् (as in text). K2 तिष्ठन्विपरिधावसि.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B4 Dn1 D5.6.8 T2 Cn जने न; G8 जने हि (for जनेऽभि-). — K4 om. 9^{b}–10^{c}. — ^{b}) K1.2 D1 T2 G2–4 M क्षीयसि; B Dn Ds D2–10 T1 G1.5 क्षिपसि (N. B. In D MSS. प and य are almost indistinguishable); Cd क्षीयसे; Ca.s क्षियसि (as in text). — ^{c}) K1.2 त्वं; Ds2 अन्यत्; D1.10 अन्नं; S (except T2 G8) अश्नन् (for अन्यं). G2 अपि (for निशि). B D (except D1) T2 G3.4 M2 च (for वा). — ^{d}) Ds D7m T1 G1.5 अपि (for अभि-).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 8); K4 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{a}) D2 अकामः स्मय°; S (except T2) अस्वस्थो- (T1 G2 °स्थ:)स्मय°; Ca.d as in text. — ^{b}) K1 D8 अभि-; K2 D1 G4.5 आसे; D2.7 आस्ते; Ca.d आस्से (as in text). D2.9 तुद°; D8.4 तुद° (for रुद°). — After 10^{ab}, D8 reads 11^{c}–13^{b}. — ^{c}) T1 G1.2.5 अंसे; G3.4 M अंध्रौ (for जान्वोर्). K1.2 D8.4.9 आस्थाय; T1 G2 M3.4 (*inf. lin.* as in text) आदाय (for आधाय). — ^{d}) K1.2 Ds2 T1 आसे; D1 आसेः (for आस्से). Dn1 D8.4.9 प्रपीडितः; D7m.10 निमीलितः; Ca.d प्रमीलितः (as in text).

11 K5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) Some MSS. भ्रुकुटीं. D7.10 वै (for च). D8.4.9 ततः (for पुनः). — ^{b}) K4 B Dn Ds D2.5–8.10 T2 विदशन्; D8.4.9 एव लिहन् (for विलिहन्). G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव. — For sequence of D8 cf. v.l. 10. — ^{c}) D1.2 वीर (for भीम).

12 For sequence of D8 cf. v.l. 10. D6 (hapl.) om. 12^{ab}. — ^{a}) T1 G1.3.4 M4 (*inf. lin.*) सवितुर् (for सविता). — ^{b}) T1 G3.4 Cd शुक्रः; Ca शुक्रः; Cs शुक्रं (as in text). — K5 (hapl.) om. 12^{cd}. — ^{c}) K2 G8 M2 तथा (for यथा). — ^{d}) B2.8 Ds1 T1 G2 M4.5 रश्मिमान्. — After 12, G5 reads 15^{cd}.

13 For sequence of D8 cf. v.l. 10. — ^{a}) Ds G5 यथा; Cs तथा (as in text). K5 D1 सर्वं; Cs सत्यं (as in text). D1 ब्रवीम; Cs ब्रवीमि (as in text). K2 एष; K4 B8 D8.4.9 एव; Cs एतत् (as in text). — ^{b}) G2 M4 (*inf. lin.*) सत्य- (for तस्य).

14 ^{b}) G2.8 M1.2 आलंब(M8 °भ)से; Ca.d आलभसे (as in text). — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 G8 ध्रियते (B8 ह्रीयते); D8.4.9 यतते; D7 ह्रीनेव; Ca.d

C. 5. 2753
B. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text). K_5 $D_{3.4.7.9}$ त्त (for ऽद्य).

15 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1-4.9}$) T_2 अहो युद्धाभिकांक्षाणां (Ds D_7 °णि). — G_5 reads 15^{cd} after 12. — ^{c}) Ds चेतसा; D_2 पश्यसे (for पश्यसि). K_4 B Dn $D_{5.6.8.10}$ T_2 चेतांसि विप्रतीपानि; $D_{3.4.9}$ T_1 G M पश्यसे वासमृद्धानि; D_7 ये तां विप्रतिमानिकीं. Ca.d cite अप्रतीपानि (as in text). — ^{d}) K_4 B Dn_2 $D_{2.5.6.8.10}$ T_2 यत्त्वां; Ds यद्वा; D_1 तं त्वा; T_1 $G_{1.2}$ न त्वां; G_3 M न त्वा (for किं त्वां). K_5 किं त्वां भीम वदंति ते; Dn_1 $D_{3.4.9}$ त्वं भीमार्थांश्च विंदसि; D_7 त्वा भीर्भीम विनंदति; G_4 न त्वा भीम विनंदति; G_5 मनसा भीम नश्यति.

16 B_3 om. 16^{ab}. — ^{c}) $D_{1.7}$ जाग्रतांते; S जाग्रदंते; all comm. जागरांते (as in text). — ^{d}) = 18^d. $M_{3.4}$ कस्मात् (for तस्मात्).

17 K_4 om. from 17 up to 5. 74. 3; $G_{2.4}$ om. (hapl.) 17–18. — ^{a}) $D_{3.4.9}$ किं तु (for किंचित्). — ^{b}) D_1 इह (for इव). — K_5 om. 17^c–20^d. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ अभिसंपन्नः (for अभिपन्नोऽसि). — ^{d}) D_7 किं तु; M_{3-5} केन (for तेन).

18 $K_{4.5}$ $G_{2.4}$ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ds_2 $D_{4.9}$ $G_{3.5}$ मे (for ते). — ^{b}) $D_{1-4.9}$ च (for ते). B Dn Ds D_{2-10} T_2 प्रतिसीदति (for प्रविषी°). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ अनुकंपगृ°. — 18^d = 16^d.

19 $K_{4.5}$ om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{b}) B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) T_2 $M_{2.5}$ transp. चित्तं and पार्थ. K_2 $D_{3.4.9}$ बलाबलं; D_7 बलं सुखं; Ca.d.s चलाचलं (as in text). — ^{c}) $B_{2.4}$ D_1 वातवेगप्रतिहता (D_1 °चला); $D_{3.4.9}$ वातवेगेन बलिना. — ^{d}) K_2m अकूल-; Ca.d.s अष्ठीला (as in text). Some MSS. शल्मलेर्.

20 $K_{4.5}$ om. 20 (cf. v.l. 17). — ^{a}) $D_{3.4}$ तच्च (for तव). $B_{3.5}$ Dn_1 Ds धिकृता (for विकृता). — ^{d}) K_2 B_2 D (except Dn_2 $D_{1.2.7.8.10}$) मज्जयंति; T_2 (before corr.) G_3 $M_{1.3-5}$ मज्जयसि. T_1 $G_{1.2.5}$ मज्जयस्यप्लवेंभसि.

21 K_4 om. 21 (cf. v.l. 17). — ^{c}) D_2 भाषयेथा (for प्रभाषेथा). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4}$ M तव; T_2 (*inf. lin.*) G_2 ततः (for वचः). G_5 $M_{1.3}$ (*inf. lin.*) भीमसेन परंतप.

22 K_4 om. 22 (cf. v.l. 17). — ^{a}) G_2 अ-; Ca स (as in text). — K_5 om. 22^c–23^d.

23 $K_{4.5}$ om. 23 (cf. v.l. 17, 22). — ^{b}) S (except T_2) तेषु शांतिर् (for यत्ते ग्लानिर्). — ^{c}) M यदि (for यद्). $D_{3.4}$ तेजसा; Ca ओजसा (as in text).

Colophon missing in K_3; $K_{4.5}$ om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_2 वासुदेववाक्यं; G_1 भीमप्रोत्साहनं प्रति भगवद्वचनं; M भीमरोपदी(M_5 °बोही)पनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*) G_4 77; D_5 (*sec. m.*) 72; D_6 68; D_7 T_1 G_{1-3} $M_{2.3.5}$ 76; T_2 73; G_5 $M_{1.4}$ 75. — *S'loka no.:* Dn_1 23; D_3 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्बभाषे तदनन्तरम् ॥ १
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाप्लवः ।
तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९ C. 5.2772 B. 5.76.10 K. 5.75.10

74

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K4 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 73. 17). — a) G4 तथोक्ते वासुदेवे च. — c) D1 Cd समाधावन्; D2 M3–5 समाधाय; T1 G M1.2 समाधू(G4 °हू)य; Ca as in text. K1 समाधावत्स गोविंदं; D3.4.9 समाश्वसन्माधवं स.

2 K4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, K1.2.5 Dn1 D2–4.7.8.10 T1 G1.2.4.5 ins. भीम उ° (resp. भीमः); B Dn2 Ds D1.5.6.9 T2 भीमसेन उ° (D1 om. उ°); K4 (which om. 2–3) ins. भीम उ° (wrongly) before 4^cd. — D7 om. 2. — a) D1 M1.2 मा (for मां). — c) B Dn Ds D5.6.8 T2 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — d) B D (except D1.2.6.10; D7 om.) सत्यपराक्रम.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 1); K5 om. from 3 up to 5. 79. 7. — a) B2–4 Dn Ds D5.6.8 वेत्सि (for वेत्थ). K1.2 G3 तत्त्वं; B3.4 Dn Ds2 D8 G4 सत्यं; D3.4.9 सर्वं (for सत्त्वं). D3.4.9 त्वं (for मे). — c) K1.2 D7.10 अथ (for उत). Ds बालान् (for वा मां). B2.4 नाभि-; Dn2 D5.6.8 नानु-; M3–5 मा न (for मां न). — d) K2 Ds प्लवं; M3–5 प्लवान् (for प्लवन्). K1.2 D7 G4 M1.2 ह्रदं; Cs ह्रदे (as in text). B D (except D1.2.7.10) T2 Cs अप्लवे. — G4 om. 3^e–4^d. — e) B D (except D3.4.7.9.10) T2 अनभिरूपाभिः; G5 अप्रतिरूपो हि. — f) D7 transp. मां and त्वं. T1 G1.2.5 समाच्छंसि; T2 G3 M (except M3) सम्(M5 °मि)च्छसि; Ca.d समर्छसि (as in text).

4 K5 G4 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) K1 D7.10 च; K2 त्वं (for हि). D5.8 °सेनस्य (for °सेनं मां). D1 M3.5 मा (for मां). — b) D1 G2 मानवः (for माधव). — c) K2 M1 (inf. lin. as in text) अप्रतिरूपाभिर्. — d) K2 नैवं; M2 तथा (for यथा). D3.4.9 त्वं; M3.5 मा (for मां). D1 इच्छ° (for अर्ह°).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 3). — b) T1 G1.5 वृष्णिपुंगव.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 3). — T2 (hapl.) om. 6^cd. — c) K4 D3.4.7.9 अतिवादाति(K4 D7 °नु)विद्धस्; B2.3 अभिवादापविद्धस्; S (except G4; T2 om.) अपवादाप(T1 °भि-; G2 °द्रि-; M3 °व)विद्धस्; Ca.d as in text.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 3). — a) K1 D1.7 T G3–5 मे (for इमे). — c) K1 Dn1 Ds D3.4.8.9 T2 G2 वा (for the first च). K4 Dn Ds D5.6 T2 अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते). Dn1 Ds D3.4.8.9 T2 वा (for the second च). — d) K4 Dn Ds D5.6.8 T2 अप्यनंते; D2.7.10 अप्रतिष्ठे; Ca.d प्रतिष्ठे (as in text). Dn1 D3.4.9 चैव (for सर्व-). T1 G M सु(T1 G1.3.4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 3). — a) K4 B2.4.5 D1.7.10 T G2.5 M यदिमे (=यद्+इमे) or यदि मे (Lakṣā.); G3.4 यदि ते (for यदीमे). S (except T2) सहसं (for °सा). — c) G5 एको; Ca एते (as in text). Dn वि-; D5.6.8 [ऽ]नु- (for नि-). G3 संरभ्य तेन गृह्णीयां. — B2 om. 8^d–11^a.

9 K5 B2 om. 9 (cf. v.l. 3, 8). — c) S (except T2 G3.4 M2) एतौ (for एतत्).

10 K5 B2 om. 10 (cf. v.l. 3, 8). — b) B (B2

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

om.) Dn2 Ds D2.5.6.8.10 T2 वा; Dn1 D9 G4 इव (for च). D7 बलवान् (for °भित्). — c) M3.4 अभिपन्नान्; Ca.d °न्नं (as in text). — d) G1.5 बलान्. K4 D3.4.9 G2–4 M आधाय; T1 आदाय; G1.5 माधव (for आस्थाय). D2–4.7.9 T2 तत् (for न).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3); B2 om. 11a (cf. v.l. 8). — a) K1.4 D3.4.7.9.10 अद्याहं; K2 अथाहं; B (B2 om.) Dn Ds D5.6.8 T2 युद्धार्हान्; D1.2 हंताहं; G2.3 M2 युद्धेहं; M1.4 युध्येहं (for युध्येयं). K1.2 D10 कौरवान् (for क्षत्रियान्). — c) T1 G2.3–5 M अथ (for अधः). K1 B2 D7.10 T1 G1.2.4 M एनान्; G5 एव (for एतान्).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 3). — a) B3 T2 (by corr.) अभि- (for नाभि-). — G2 om. from विक्रम° up to व्रणं in 14b. — c) K1.2 D7.10 बलोन्मत्ताः (for विनिर्जित्य). D3.4.9 यथा निर्जित्य राजानो. — d) D3.4.9 राज्ञोऽस्य (for राजानो).

13 K5 G2 om. 13 (cf. v.l. 3, 12). — a) K1.2 तथा; G4 अपि (for अथ). Ds (by transp.) मां चेन्; D3.4.9 कस्मान्. D1 M4 मा (for मां). G4 नाभि- (for मां न). — b) Ds D6.7 उद्यत-; Ca.d उद्यतः (as in text). D1 सर्वथा वै हि भारत; S (T2 by corr.; G2 om.) यथा (G3.4 दिवि) सूर्यमिवोदितं. — T2 om. 13c–14b. — c) Dn1 संवादे; D3.4.9 संप्राप्ते; Ca.d संबाधे (as in text). Ca.d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 3). G2 om. up to व्रणं in 14b (cf. v.l. 12). T2 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K1 D7.8.10 मां दुनोषि; K2 Ds D1.2 Cd.s मां नेनेक्षि; G3 M3–5 माभ्य(G3 °म)वाक्षीः (for मात्यवाक्षीः). K4 B D5 प(K4 D5 पौ)रुषैराक्षिपस्येवं (B4 °क्षिपसि किं); Dn1 परुषा वाक् क्षिप्यस्येवं; Dn2 D3.4.9 किं पौ(Dn2 °प)रुषैराक्षिपसि; D7 पौरुषे जक्षयस्येवं; G4 किमात्थ चाक्षीद्दाशार्ह. — b) K1 D7 व्रणपूतिर्; K2 व्रणपूतिम्; K4 B Dn Ds D1–6.8.9 Cs व्रणं पूतिम्; D10 पूतिव्रणम् (for व्रणं सूच्या). — c) K4 D3.4.9 यथा ह्येतद्; D2 यथा सत्यं; D10 यथाविधं (for यथामति). D3.4.9 अद्य (for एतद्). Ds D7 यथा ह्यतिब्रवीम्येतद्. — d) K1.2 G3.4 M1 माभ्यधिकं.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 3). — a) D3.4.9 संबंधे — b) K1 D7.8 भुवि (for ऽहनि). — d) D7.10 सरथान् (for रथिनः).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 3). B2 om. from 16 up to the end of this adhy. K2 om. 16ab. — a) D1 वरान् (for नरान्). K4 B3 Dn1 D9 अतिक्रुद्धान्; D3–6.8 अतिक्रुद्धं (for अभिक्रुद्धं). S तथांतकमिव क्रुद्धं. — c) K1 M1 लोकाश्च; D1 ये लोकाः. — d) K1.2 B1.3.5 D1–4.9 निष्कर्षंतं; Ca.d.s विकर्षंतं (as in text). T1 नरान्; G (except G4) M3 परान् (for the *first* वरान्). G4 M4 परान् (for the *second* वरान्).

17 K5 B2 om. 17 (cf. v.l. 3, 16). — a) D1 ह्यंगानि; D7.10 S (except T2) गात्राणि (for मज्जानो). — b) S (except T2) न च मे (M3.5 ते) वेप(G2 सीद)ते मनः. — c) K1.2 D7 समा-; B6 D2–4.9 T G1.2.5 M1.2.4 (*inf. lin.*) अपि; Ds अति- (for अभि-).

18 K5 B2 om. 18 (cf. v.l. 3, 16). — a) D9 G4.5 नु (for तु). D3.4.9 एकं (for एतत्). K2 D7 किं नु (D7 तु) सीदति मे चेतः. — d) = 5. 72. 20d. B3 च

७५

भगवानुवाच ।
भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् । C. 5. 2791 B. 5. 77 10 K. 5. 76. 10

(for स्म). $D_{3.4.9}$ अस्मत्तो (for स्म नो). S नशुः (for नशन्).

Colophon missing in K_3; K_5 B_2 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{2.5-10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_2 भीमसेनवाक्यं; T_1 भीमकोपवचनं; G_1 भीमकोपः; M भीमस्वाभि(M_1 भीमाभि-; M_5 °स्याभि)प्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*) $G_{1.4}$ 78; K_2 68; D_5 (*sec. m.*) 73; D_6 69; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 77; G_5 $M_{1.4}$ 76. — *S'loka no.:* Dn D_3 19.

75

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K_5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K_2 B_3 Dn $D_{6.7.10}$ T_2 $G_{3.4}$ $M_{1.5}$ श्रीभगवानुवाच (S MSS. om. उवाच); $D_{1.2}$ वासुदेवः; $G_{1.5}$ श्रीकृष्णः. — ^{a}) K_1 युष्मान्; K_3 युष्मत्; Ca.d भावं (as in text). S भाव(T_1 भव-; T_2 भावं; G_1 भवज्-; M_2 तव)जिज्ञासया पार्थ. — ^{b}) $D_{1.2}$ S Ca.d सौहृदात्; Cap प्रणयात् (as in text). — G_4 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) K_1 D_7 अपक्षेपात्; K_2 अवज्ञया; S अधि($M_{1.2}$ °व)क्षेपात् (for चाक्षेपात्).

2 G_4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{c}) G_3 मतं (for उत). — ^{d}) T_1 G_5 M त्वा (for त्वां).

4 ^{a}) G_4 हि; G_5 वः (for च). — ^{d}) $K_{1.2}$ G_5 अपि (for असि).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ D_7 अपि (for हि). $D_{3.4.9}$ S किं तु (D_9 T_1 $G_{1.3-5}$ नु) पर्यायधर्मस्य. — ^{c}) $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-4.9}$) Cd [अ]ध्यवस्यंति; Ca.s व्यवस्यन्ति (as in text). — ^{d}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1.5.6.8}$ T G_{1-3} देव°; Ca दैव° (as in text). Cd.s cite दैवं.

6 ^{a}) D_{10} M (except M_2) य; Ca.d.s स (as in text). D_1 भूताय; M भवति (for भूत्वा हि). — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ अर्थसिद्धये; $D_{3.4.9}$ इह सिद्धिषु. — ^{c}) K_1 Ds Ca.d.s विनाशः (for °शे). S च (M_2 स) (for ऽपि). M_2 च (for स). K_1 $D_{7.10}$ (before corr.) M (except M_5) स्यात् (for अस्य).

7 ^{d}) $K_{1.2}$ D (except Dn $D_{5.6.8}$) मरुत्वतः (for नभस्वतः).

8 ^{a}) D_7 (before corr.) सुमित्रं; Ca.d.s सुनीतं (as in text). — ^{c}) $D_{1.7}$ G_3 मानुषकं. T_2 G_2 तत्कृतं मानुषं कर्म. — ^{d}) D_1 G_2 देवेन; Ca.d.s दैवेन (as in text). S (except T_2 G_{2-4}) एतद् (for अपि). K_2 न रुध्यते; $D_{3.4.9}$ न हन्यते; T_1 G_1 विहन्यते; G_3 विमथ्यते; all comm. विरुध्यते (as in text).

9 G_3 M om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) T G (G_3 om.) तेन (T_2 G_2 तथा; G_4 किं नु) दैवकृतं. Cs cites दैवं, Ca.d.s cite अकृतं. — ^{b}) K_2 D_7 निहन्यते; T_2 विकुर्वते; Cs विरुध्यते; Ca.d as in text. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ क्षुत्पिपासे (for तथा वर्षं). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे).

10 ^{a}) G_4 यत्तत्तत्; all comm. यदन्यत् (as in text). K_1 Ds_2 $D_{2.7}$ $G_{2.4}$ इष्टभाव(G_4 °त्य)स्य; K_4 दिष्टभावं स्यात्; Ca.d.s as in text. $D_{3.4.9}$ यदि स्यादिच्छया तात. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) G_4 अनुपरोधः; Ca.d

C. 5. 2791 B. 5. 77. 10 K. 5. 76. 10 तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्क्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोध: (as in text). — d) D1.2 विद्यात्तत्; Ca.s विद्यते (as in text).

11 a) G5 अन्यथा; Ca.d.s अन्यत: (as in text). — b) D3 (m as in text).4.9 कर्मसु; Ca.d.s as in text. — After 11^{ab}, D3.4.9 ins.:

375* बाहुशालिन्महावीर्य भीमसेन विचक्षण ।

D4 (which om. 11^{c}–13^{b}) cont.:

376* मात्रा स्यादवधारणे ।

— D4.9 om. 11^{c}–13^{b}. — c) T G (except G4) एवं बुध्वा; Ca.d.s as in text. — d) K1.2 °न्वयं; K4 B D (except D1.2; D4.9 om.) T2 Cs °न्वये; Ca.d °न्वयात् (as in text).

12 D4.9 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) G3.4 M3–5 स (for य). D1 M3.4 एव (for एवं). B4 Dn D6 Ca.d स; M3–5 य:; Cs सन् (as in text). — b) S कर्म च; Ca.d.s कर्मसु (as in text). K1 D1.2 S (except G2–4) एवं; Ca.d.s एव (as in text). — c) T G1 M कश्चित्; G2–5 किंचित्; Ca.d.s तस्य (as in text).

13 D4.9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). — a) D7 M3–5 अत्र; T G (except G3) यत्र; Cs तत्र (as in text). K4 B (except B2) Dn1 D5.6.8 Cn अनुमात्रा; Ca.d.s अर्थमात्रा (as in text). T G ते (for मे). — c) K4 B D (except D2.7.10) वक्तव्या (for मन्तव्या). — d) K4 B2–4 Dn Ds D3m.5.6.8.9 शत्रु° (for कुरु°). D7 संयुगे कुरुभि: सह.

14 a) K4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 °प्रहीणरश्मि:; D3.4 S °प्रणीतबु(G5 °सि)द्धि:; Ca.d.s as in text. — b) K2.4 B Ds D2.5–8.10 T2 G2–4 M1 (*inf. lin.*).3–5 Cs भावविपर्यये. Dn1 D3.4.9 तद(Dn1 °था)भावि विपर्यये. Ca.d as in text. — c) K1 D10 अर्छेन्; K2 T1 G4.5 इच्छेद्; K4 अर्थं; Ds D7 G1 M ऋच्छेद्; D5.6.8 अर्थे; T2 G2 इच्छन्; Cs गच्छेद् (for अर्छेद्). — d) K1.2 D1.9.10 अप्येतद्; K4 B Dn Ds D2–6.8.10 (*sup. lin.*) अप्येतम् (for एतद्). D7 तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 a) B3 D9 धार्तराष्ट्रस्य. — b) D1 भारत (for पाण्डव).

16 b) Ds तदा (for ततो).

17 a) K2 न; Cs ते (as in text). K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 (by corr.).10 T2 G4 अभिनिवेक्ष्यंते (G4 °त); D3.4.9 अभिनिविष्टार्थं; Ca as in text. — b) K1 D1 G3.4 अभ्युपेष्यं(K1 °ष्ये)ति; K2 अभ्युपेक्षंति; D3.4.9 अवेक्षंति न; T1 अप्युपेष्यंति; T2 G2 अभ्युपेक्ष्यंति; G1 M1 अप्यवेक्ष्यं(M1 °क्षं)ति; G5 M3.4 अप्युपेक्ष्यं(M4 °क्षं)ति; M1.2.5 अप्यपे(M1 °वे)क्षंति (M1 *inf. lin.* अव्यवेक्ष्यंति) (for अभ्युपैष्यन्ति). B3 मद् (for मे). — c) D7 कुरवो रौद्रमेवांतं. — d) K4 B Dn Ds D5.6.8 घोरं; D7 युद्धं (for रौद्रं).

18 b) K2 समर्पित: (for समाहि°). — d) T2 इतरे; M चेतरो; Ca इतरो (as in text). Ds2 इति रोचते (for इतरो जन:). T1 G1.5 वोढव्या इतरे जना:.

19 d) K2 मयि; G5 नाभि-; Ca.d.s न हि (as in text). K1.2 D1 G5 कामयेत्; Ca.d.s °ये (as in text).

७६

अर्जुन उवाच ।

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३
तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् । C. 5. 2809 B. 5. 76. 7 K. 5. 77. 7

---

20 a) D7 S (except T2 G1.2) आशंसमानो. — b) D7 मतं (for मतिं). K4 तदा (for तव). G4 वृकोदरमरिंदम. — c) K1 नुदन्. K2 नुदन्निव क्लीबया वाचा (hypermetric); K4 B Dn Ds D5.6.8.10 गदतः क्लीबया वाचा; D3.4.9 वाचा त्वक्लीबया वीर; G5 इदं न क्लीबया वाचा. — d) K2 T2 सम(T2 °मु)दीपयन्; K4 B Dn2 Ds D6.10 समदीदिपं; Dn1 D3.4.7.9 G5 समुदीरयं (D7 °यन्); D1.5.8 समदीपितं. G3.4 तेजस्तेजसि दीपये (G4 °यन्).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D2 भीमसेनसान्त्वनं; M भीमानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 79; K2 69; D5 (*sec. m.*) 74; D6 70; D7 T G2.3 M2.3.5 78; G5 M1.4 77. — *S'loka no.:* Dn D3 20.

76

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 a) D3 G3–5 M4 युक्तं (for उक्तं). K1.2 M4 एवं (for एव). — b) K1.2 D1.7 G3 वाक्यं (for वाच्यं). — c) T2 G2 च (for तु).

2 a) T2 G2 नैव प्रशमनं त्व(T2 m त)त्र. — b) D2 transp. मन्यसे and सुकरं. D9 G4 सुकृतं (for सुकरं). D3.4.8.9 विभो (for प्रभो). — c) T1 G5 M1 (*sup. lin.* as in text).2 धार्त° (for धृत°). — d) D6.8 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs दैवाद्वा. S समुपस्थितं.

3 a) N (except D1–4.9; K3 missing; K5 om.) T1 G3 वा (for च). D8 अथ (for अपि). — c) D3.4.9 कर्मापि; Ca.d.s कर्माणि (as in text). — d) D1 M पुरुषस्य; D2 पुरुषेषु; G1 पुरुषेण; G2 येषां नास्ति (for पौरु°). B3 Dn2 D8 बलोदयः; Dn1 D3.4.9 G5 अफलोदयं (Dn1 G5 °यः).

4 a) T2 G3–5 M1.2 यदिदं; Ca.d as in text. D2 संपाद्यमानं सम्यक्तु. — b) S (except M2) तथैव; Ca.d तथा च (as in text). Nīl. reads तथाचन (=तथापि)! K4 B Dn Ds D2.5.6.10 Ca तत् (for the second च). D3.4.9 यथा तव तथैव तत्; D7 तथ्यमेव न चान्यथा. — c) K1 तथा (for न च). Ds D5.6.8 एवं; G3 इति (for एवं). — d) K4 B D (except D1–4.9) Cs अपि (for इति). M3–5 किं परैः (for किंचन).

5 M3–5 (hapl.) om. 5a–6d. — a) B1.2.5 Dn Ds वा; D3.4.9 G3 M1.2 न; D2 m.5.6 तु (for च). T G (except G4) M2 एवं (for एतन्). K1.2 D1.2.7 के(D1.2 ये)नैवं (for किं चैतन्). K2 क्षुद्रं; Ds2 D1.2 m कृष्ण; D3.4.7.9 कृत्स्नं; Cs कृच्छ्रं (as in text). — b) K1 D1.2 (m as in text) Ca.d.s अस्मत्तः (for अस्माकं). K4 B Dn Ds D2 m.5.6.8.10 अवसादितं; S (M3–5 om.) उपपादितं (for पापमादितः). — c) K1 ते न; K2.4 D7 तानि; D2 ये वै; M1.2 तेपि (M1 *inf. lin.* ये न); Ca.d.s तेषां (as in text). — d) D2 M1 तेषां (for येषां).

6 M3–5 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) G3.4 सत्यं (for सम्यक्). B1.2.5 D2–6.8–10 G4 स्यात्; D1 T1 G1–3.5 M1.2 तु (for च). — b) B1.5 D2–6.8.10 तत्; B2 सत्; D9 यत्; Cs स्यात् (as in text). S (M3–5 om.) च कर्मफलं (for कर्म सफलं). D3.4.9 भवेत् (for प्रभो). — d) K1.2 येन; Cs यथा (as in text).

7 D9 om. 7. — a) = 1. 1. 11c. Ds2 G3.4 M हि (for च). — b) K4 हि परमः; B1.3.4 प्रथमतः; B2 Ds D5.6.8 च प्रथमः; B5 Dn नः प्रथमः; D1.2 प्रथमकः; D3.4 हि प्रथमः; M5 परमकृत् (for परमकः). Ca cites प्रथमः.

C. 5.2808 B. 5.78.7 K. 5.77.7 सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— ^{d}) K_2 $D_{2.6.8}$ T $G_{1.2}$ $M_{2.3.5}$ वीरः (for °र).

8 Cf. 377*. — ^{a}) = (var.) 7^a. D_8 transp. कुरू° and पाण्ड°. — ^{b}) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व). K_1 त्वनामयं; K_2 अना°; D_1 ह्यना°; Ca.s निरा° (as in text). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.7.10}$) G_4 °ष्ठानं (for °ष्ठातुं). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8.10}$) मन्ये तव न ($D_{3.4.9}$ सु-) दुष्करं.

9 ^{a}) B D (except $D_{1.7.9.10}$) M_2 च (for चेत्). — D_8 om. 9^{cd}. — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ M गमनं; G_3 M_1 (*sup. lin.*) वचनं (for गमनाद्). K_4 S (except G_5) चैवम्; $D_{1.2}$ G_5 एव (for एवम्). K_4 Dn_1 $D_{3.4.7.9}$ T $G_{1.3.4}$ M (except M_2) एतत्; D_1 देव; D_2 चापि; G_5 शर्म (for एव). — ^{d}) B Dn Ds $D_{5.6}$ जनार्दन (for न सं°).

10 ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-4.7.9}$) च तत् (for तथा).

11 K_2 D_1 T_1 G_4 om. (hapl.) 11^{ab}. — ^{a}) B_3 समं; Ds D_{10} G_1 शमं (for शर्म). K_4 D_7 transp. वा and नो. — ^{b}) G_2 यथा तव (for तव वा यच्). — ^{d}) K_2 Ds समो (for स नो).

12 ^{b}) K_2 ससुतबांधवं. — ^{c}) $G_{4.5}$ धर्मसुतं. K_4 B (except B_3) Dn Ds D_{2-4} T_2 G_2 M_{3-5} दृष्टा (for °ष्ट्वा).

13 ^{a}) D_7 यथा; S (except G_4; T_2 before corr.) या च (for यच्च). $K_{1.2.4}$ Dn_1 $D_{3.4.7.9}$ अस्य (for अपि). T_2 (after corr.) न्यायेन पश्यतोपायं. — K_4 om. 13^d–15^a. — ^{d}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ हृतं; Ca कृता (for हृता). D_7 $G_{2.3}$ °वेदिना; G_4 °सेविना; Ca as in text.

14 K_4 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{d}) $D_{3.4.6}$ हि (for ऽपि). S पंडितः (for उपस्थिते).

15 K_4 om. 15^a (cf. v.l. 13). — ^{a}) $D_{1.2}$ जितं (for जितान्). — ^{b}) D_1 T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{3.4}$ प्रव्राजितान् (D_1 °तं); D_2 प्रव्रजितं. M_1 (*sup. lin.* as in text) तदा (for तथा). — ^{c}) K_4 $D_{7.10}$ (*sup. lin.*) तव; T $G_{1.3.4}$ M_{1-4} एष; $G_{2.5}$ M_5 एव (for मम). — ^{d}) Ds विज्ञातो; $D_{7.10}$ निश्चितो; Ca.d.s निर्गतो (as in text). T_1 $G_{1.5}$ अयं (for असौ).

16 ^{a}) D_1 कर्म (for कृष्ण). — ^{b}) K_1 $D_{3.4.7.9}$ मित्रार्थं; K_2 ममार्थं; G_5 मित्रत्वं. $D_{5.6.8}$ चिकीर्षसे. — ^{c}) D_7 क्रियाः. K_1 $D_{3.4.7}$ तु; K_4 Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ च; M न (for नु). D_1 पुण्या; M मूढा; Cs मुख्या (as in text). D_7 स्युः (for स्यात्). — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn_2 Ds_1 $D_{1.8}$ T $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ वा (as in text); the rest च. G_1 दारुणेन (for वेतरेण).

17 ^{c}) D_1 M_1 स (for तद्). G_5 एवं (for एव).

७७

भगवानुवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति । C. 5. 2829 B. 5. 79. 8 K. 5. 78. 8

— ^{d}) S (except G8) न विचार्यो मत(T1 G1.5 वध-; G4 भ्रम)स्त्वया.

18 ^{a}) T2 G2 तदा (for यथा). B4 Dn एतेन (for तेन). — ^{d}) T2 G2.3.5 M3-5 transp. तच्च and तस्य. K4 D5-8 अप-; B Dn Ds D1-4.9.10 उप- (for अपि).

19 ^{a}) T2 G1 (before corr.).2.3 न; Cs स (as in text). S (except G4) चैव; Cs नाम (as in text). — ^{b}) D1 G3 अपि; Cs इति (as in text). — ^{d}) Ds transp. बीजं and उप्तं.

20 ^{b}) D1.2 कौंतेयानां (for पाण्ड°). D7 (m as in text) मतं (for हितं). K4 B D (except D1.2.7.10) हितं च यत् (for च यद्धितम्). — ^{c}) K4 B3.4 तथाशु; D1 तदत्र (for तदाशु). — ^{d}) K2 ते (for नः). S यत्कार्यं सम(M3-5 तद)नंतरं.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Subparvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5-8.10 T1 G1.2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D2 T1 G1 M अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 80; D5 (*sec. m.*) 75; D6 71; D7 G5 M1.4 78; T G2.3 M2.3.5 79. — *S'loka no.:* Dn 19; D8 G5 20.

77

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K2 B2 Dn D1.10 T2 G (except G2) read भगवानुवाच (resp. भगवान्), some with prefixed श्री. — ^{a}) T1 G5 °भाग (for °बाहो). — ^{b}) B1.2 भारत (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K4 B D (except D1.2.4.9; D2.10 marg. *sec. m.*) ins.:

377* पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।

(cf. 5. 76. 8^{ab}). — ^{c}) B1-4 D (except Dn2 D2.5.8) G4 ममायत्तं; T1 G1.3.5 समायुक्तं. B5 युष्मद्धितमनुष्ठेयं.

2 ^{a}) G2 सारवत: (for हि रसवत्). — ^{b}) B Dn2 Ds D1.5.6.10 (marg. *sec. m.*) कर्मणैव; Dn1 D7.9.10 कर्षकेन. Cn.s cite कर्मणा. — ^{c}) B Dn D10 G3.4 वर्षान्; Cs °र्षां (for °र्षं). Ds1 वर्षासु; Ds2 वर्ष्मसु (for वर्षं न). K1 T1 G1.5 तु (for न). — ^{d}) B2 D1.2 निर्वर्तते (for °येत्).

3 ^{a}) K1.2 D7.10 अपि; Dn2 D1 एव; G5 एवं (for वै). K4 D8 T2 (*inf. lin.* as in text) G2 पुरुषं. K1.2 D7.10 T1 G1.5 प्राहुः; Dn1 D3.4.9 कुर्युः (for ब्रूयुः). — ^{b}) K2 (before corr.).4 Dn2 D3.4.6 T2 (*inf. lin.* as in text) G2.4 Cs यत्र; G5 यत्तु (for यत्न-). — ^{c}) S पश्य (for पश्येत्).

4 ^{a}) Ds यद् (for तद्). — ^{c}) D1 दैवं च मानुषं चैव. — ^{d}) D2 संसिद्धं; Cs °युक्तं (as in text).

5 ^{a}) K1.2 D7.10 तदेतर्हि; D1 अहं तद्धि; D3.4.9 तदिदं हि; M1.2 अहं तु हि; M3-5 अहं तर्हि (for अहं हि तत्). — ^{cd}) T2 G2.3 M transp. शक्यं and कर्तुं; G4 transp. कर्म and कर्तुं.

6 ^{a}) G4 सत्यं (for धर्मं). K4 B D (except D7.10) लोकं; G4 धर्मं (for सत्यं). — ^{b}) D5.6.8 पूरुषः (for दुर्मतिः). — ^{c}) T1 G1.5 स्वेन (for तेन).

7 G5 om. 7^{a}-8^{d}. — ^{a}) B3.4 Dn तथा; D3.4.9 ते च (for तां च). G4 अस्य (for अपि). — ^{b}) D2 कर्मणा (for मन्त्रिणः). Ds वर्धयिष्यंत्यमंत्रिणः; D3.4.9 वर्तयंते च मं°. — ^{d}) D3.4.9 च ह (for तथा).

8 G5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) T2 G2 transp.

C. 5. 2830 B. 5. 79. 9 K. 5. 78. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३
असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।

स and न. T1 G1 शर्मं; M (except M2) समं (for शमं). K4 Dn Ds D6.10 G3.4 समुपेष्यति; T2 °पेक्ष्यति; G2 °पेक्षति; M शममेष्यति. — ^{c}) K4 B Dn Ds D5.6.8 वधं (for वधात्).

9 ^{b}) M1 (*inf. lin.*) राज्यं; Cs त्यक्तुं (as in text). — ^{c}) B Dn Ds D1.2.7 च (for तु). Dn1 ते; D2 च; T2 G2 स्वं; G4 हि (for स).

10 ^{a}) K1 Dn2 D3.4.9 न तन्; G2.3 स तु (for न तु). D8 T2 G2 मन्येत (for मन्ये स). K1 D2 Ca.d न; D3.4.9 च (for स). — K4 om. 10^{b}–11^{d}. — ^{b}) B2.4 °भाषितं; Cs as in text. — ^{c}) B2.4 D (except D1–4.7.9) यत्तु (for तत्र).

11 K4 om. 11 (cf. v.l. 10); D1 (hapl.) om. 11^{a}–12^{b}. — ^{a}) D2–4.9 तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु). K2 सत्यं (for सर्वं). — ^{b}) B1.3 पांडव; T1 G1.5 ते वचः; T2 G2 दुर्मतिः (for कौरवः). — ^{c}) Ds अस्मिन्. T2 G2 अपि (for असौ). — ^{d}) B2.4.5 Dn2 D2–4 लोके (for लोक-).

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) D7 मया (for मम). B1.5 वा (for च). K4 B2–4 Dn Ds D2–8.10 हि; B1.5 अपि; D3.4.9 स्यात् (for वै). — ^{b}) B2.4 कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D7 लोकवध्यश्च भारत. — B5 om. 12^{c}–13^{d}. — ^{d}) K1.2.4 B (B5 om.) Ds D1.3–7.9.10 तदा; Dn सदा; G5 परैः (for तथा).

13 B5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K2 D1 M2 विप्रल(K2 °लु)ब्धं; D8 °कृष्टं; G1 °युक्तं (for °लुप्तं). T1 G1 च ते; G3 ततो (for च वो).

14 G5 om. 14–17. — ^{a}) D3.4.9 जानतास्य; T G2 पापं तच्च.

15 G5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) K1.2 D1–4.7.9.10 त्वमस्य परमं मतं. — G3 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}.

16 G5 om. 16 (cf. v.l. 14); G3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K4 Dn1 D1–4.6.7 G4 सं-; T1 न (for स). T1 न हि; T2 G1.2.4 M अपि (for तस्य). — ^{b}) G2 मम वै परमं मतं. — ^{c}) K4 B D (except D3.4.7.9) मां कस्मात्; T2 (*inf. lin.*) चात्मानं (for चाकस्माद्). — ^{d}) D2 अपि; T1 G1.3.4 हि; T2 G2 अस्य (for अद्य). K1 D2 T G1.2 अति-; D3.4 अपि; Cs अभि- (as in text). M अर्जुनाभ्यतिशंकसे.

17 G5 om. 17 (cf. v.l. 14). — ^{b}) D3.4.9 S (G5 om.) om. च. K4 B D (except D1–4.9.10) अनु° (for अव°). B5 S (except G3; G5 om.) मया (for त्वया). — ^{c}) B (except B5) Dn D3.4 T2 G4 Cs विधानं विहितं; Ca.d as in text. — ^{d}) T2 (*inf. lin.* as in text) G3 कर्म (for शर्म).

18 D1 (hapl.) om. 18. — ^{a}) Ds D3.4.9 च (for तु). — ^{b}) K1 D6.7 M चापि (as in text); T1 G1.5 अपि च; G3 चैव; the rest वापि. — ^{d}) T1 G5 नु (for तु).

19 ^{a}) B5 गोहरणान्; S (except T2 G1.2) गोग्रहणे. K4 B1–4 Dn D2 m.5.6.10 ह्युक्तः; B5 मुक्तः; Ds [अ]त्युक्तः; D8 युक्तः (for ब्रूयाद्). — ^{b}) K4 B (except B5) Dn Ds D2 m.5.6.8.10 नैतच्; D2–4 इत्थं (for इच्छञ्). B5 D2 (m as in text).3.4.9 धर्म; D7 कर्म (for शर्म). K4 B5 Dn Ds D2 m.5.6.8.10 तथा हितं; B1–4 तथार्दितः; D1.2 T G M1 त(G5 य)था चिरं; D3.4.9 तथा परं. — ^{c})

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०
सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा । C. 5. 2849 B. 5. 80. 6 K. 5. 79. 6

K2 वाच्यमानः; Dn1 युध्यमानः; Cn as in text. B2.4 Dn D1 हि (for ऽपि). — d) K1.2 द्रोणेन च गतात्म(K2 °ध्व)ना; G6 स शश्वत्सुगतेऽध्वनि; M1 (*sup. lin.* as in text).3–5 संवत्सरकृतेऽध्वनि.

20 ab) T G1–3 तथा (for तदा). G3.4 M यथा (for यदा). — c) K1 T G2 कणशः; Cs क्षणशः (as in text). S (except G3) एव (for अपि). — d) G3 दुष्टः; Cs तुष्टः (as in text).

21 a) K1 अपि; D7 हि; T1 G1.5 च; T2 G2.3 तन् (for तु). — c) Ds संभाव्यं; T1 विचार्यं; Ca.d.s as in text. T2 G2 तत् (for च).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* M वासुदेवस्याभिप्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 81; D5 (*sec. m.*) 76; D6 72; D7 T G2.3 M2.3.5 80; G5 M1.4 79. — *S'loka no.:* Dn 21.

78

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 d) K1 T2 (*inf. lin.* as in text) G3 M1.2 त(K1 य)त्त्वया (for तत्त्वतः). K2 धर्म्यं युक्तं वचस्त्वया; K4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 श्रुतं चैवेह (B1.2.4.5 Dn °व हि; B3 °व ह) तत्त्वया (D2 तत्तथा); D3.4.9 धर्मयुक्तं श्रुतं त्वया; G4 धर्मयुक्तेन तत्त्वतः.

2 D6 (hapl.) om. from 2a up to तत्त्वया in 3b. — a) T1 G5 मतिं (for मतं). S विज्ञाय (for आज्ञाय). D1.2 तु (for च). — c) K1.2 शंसता; K4 D7 संगमे; Dn1 Ds संगमो; D2 शंसितं; D3.4.9 शंस मे; D8 T2 शंसतो; T1 शंस नो; G2 शंसितो; G3 संशयो; G4 समं मे; G5 शंसावो; Cn संशमो (as in text). — d) K1.2 D7 तथैव बलमात्मनः; D1.2 ख्यापितं परमात्मनः.

3 D6 om. up to तत्त्वया in 3b (cf. v.l. 2). — a) D1 S फल्गुनेन (as in text); the rest फा°.

4 b) Ds ज्ञात्वा; T2 (*inf. lin.* as in text) G2 कृत्वा (for श्रु°). T1 G3 M परमकं. T1 G1.5 पुमान् (for भवान्). — d) D2 S कार्यं (for कुर्याः).

5 a) K1 यस्मिंस्तत्तन्; K2 M5 यस्मिंस्तस्मिन् (K2 *sup. lin.* यस्मिन्यस्मिन्); T2 G (except G4) M4 तस्मिंस्तत्तन्; Cs as in text. K1 निमित्तं हि; T2 (*inf. lin.* as in text) G निमित्तेषु. D3.4.9 यस्मिन्निमित्ते हि मतं. — b) K2 हितं; D3.4.9 वरं; Cs मतं (as in text). — c) D5.6.8 मनुष्येषु. — d) K4 B D (except D1) Cs क्षमं (for स्वयं).

C. 5. 2849 B. 5. 80. 6 K. 5. 79. 6 अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

6 [a]) S चरितो (for चिन्तितो). — [b]) D2 S च (for सः). — [c]) K2.4 अनन्यमतयो; G1.5 अनित्यमनसो.

7 [a]) B3 D7.10 मतयो (for बुद्धयो).

8 [b]) G4 विपिने (for वने वि-). Dn1 D3.4.9 सदा; G2.3 M1 (*inf. lin.* as in text).3–5 तथा (for तदा). — [c]) D8 प्रत्ययो (for प्रणयो).

9 [a]) K2 B3 D2 °वनवासाः. K1.2 B3 D2 M स्म (for नः). — [b]) D3.4.9 श्रुत्वा वीरान्समागतान्. — [c]) S (mostly) अक्षो°. T1 G1 तु; G5 अपि (for हि). D1.7 T G2.5 एताः (for इमाः).

10 [c]) K1.2.4 D5.6.8 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — [d]) K1.2 व्यथेद्धृदि; D3.4.9 G1.5 °तेह; D7 °दपि; T1 व्यथंते ह (for °दिह). T1 केचन; G5 कश्चन (for कः पुमान्). B3 व्यथते न हि कः पुमान्.

11 [a]) K1.2 °मुख्यं (for °मध्ये). K2 त्वं (for तं). — [b]) K4 B Dn1 Ds D1.2.6.10 भयोत्तरं; D7 नयान्वितं; T1 G1.5 दयान्वितं; M भवान्वितं. Dn2 D5.8 सांत्वपूर्वभयोत्तरं. — [c]) S (except G3.4) [अ]सक्तो (for मन्दो).

13 [b]) D1.2 महारथं; D3.4.9 महाबलं; D5.6.8 M2 सहानुजं; G5 महामतिं (for सहात्मजम्). — [d]) K4 B D (except D1–4.7.9.10) माधव (B2 केशव) (for पार्षतम्).

15 [a]) G4 देवकार्यं च (for गमनादेव). — [d]) G4 केशव (for केवलम्).

16 [b]) K2 D3.4.7.9.10 T1 G1.5 द्रोणश्चैव सबाह्लिकः. — [c]) G4 सर्वेशृण्वन्यथावाक्यं. — [d]) K4 B D (except D1.7.9.10) G4 उच्यमानास्.

17 [a]) B1.3.5 D1 वै तम्; D5.6.8 चैवम् (for चैनम्). — [b]) B2.4 सबांधवं (for जना°).

18 [b]) T2 G2 वक्तासि; G1.3.5 M वक्ता च (by transp.); G4 वक्ता वै. — [c]) G4.5 किम् (for कम्). K1.4 B1.2.5 Dn2 D1–4.9.10 नि(K1 न)वर्तंतं; T1 G1.5 M विवर्त्मस्थं; T2 G2 विपक्षस्त्वं; G3.4 विपक्षस्थं; Ca.d.s as in text. — [d]) T1 G1.5 स्थापयेथाः. T2 G2 नृपात्मज (for न वर्त्मनि). D8 स्थापयेतात्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M1.3–5 भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M नकुलवाक्यं; G2 कृष्णयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 82; D5 (*sec. m.*) 77; D6 73; D7 T G2.3 M2.3.5 81; G5 M1.4 80. — *S'loka no.:* Dn D8 18.

७९

सहदेव उवाच ।
यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४
सात्यकिरुवाच ।
सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ C. 5. 2870 B. 5. 81. 9 K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy. is missing in K_8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K_5 om. 1–7 (cf. v.l. 5. 74. 3). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ T_1 G_3 M (except M_4) यथैतत् (M_1 *inf. lin.* यदैतत्). — ^{b}) S तथा (for यथा). K_2 (before corr.) नो; K_4 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) च; T $G_{1.2}$ न; G_5 नु (for तु). S साध्य एव (for युद्ध°). — ^{d}) S यथाका(G_1 °क्र)-मरिंदम.

2 K_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ युधि (for सह). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ सदैव.

3 K_5 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{6.9}$ तु; D_1 $G_{3.4}$ M हि; D_7 च (for नु). — ^{b}) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ $G_{1.4}$ कृष्ण (for क्लिष्टां). Dn_1 गतां सभां; G_1 $M_{3.5}$ सभां गतां; Ca as in text. D_7 क्लिश्यमानामनागसं.

4 K_5 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_7 सात्यकिः; T_1 $G_{1.5}$ धार्मिकाः. — ^{d}) B_3 Ds युद्धम् (for योद्धुम्). — After 4, D_1 S ins.:

378* ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L. 1) D_1 तद्वचनं. T_2 G_2 दुर्योधनम्. T_1 $G_{1.5}$ उपस्थितं (for अपण्डितम्). — (L. 2) D_1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरेस्मिन्नागसा°.]

5 K_5 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except G_4) महाबाहुः. — ^{b}) Ds D_1 T_1 $G_{1.5}$ M_1 °द्युतिः (for °मतिः). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सुयो° (for दुर्यो°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सम्यक् (for तस्य).

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 B Dn Ds D_{3-8} न जानासि; D_1 जानामि हि; D_2 जानामीति; D_9 जानासि न (for जानासि हि). T_2 G_3 कृष्ण (for दृष्ट्वा). — ^{b}) D_2 चीरांबर°. — ^{c}) Ds उद्धूतः; $D_{1.3.4.9}$ संभूतः (for उद्भूतः).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_3 वीरः (for शूरः). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{3.4.9}$) रणकर्कशः (for पुरुष°). — ^{c}) G_1 M_{3-5} °यौधानां. — ^{d}) $B_{2.4}$ मधुसूदन (for पुरुषो°).

8 K_5 resumes! — ^{a}) $K_{1.2}$ B_2 $D_{3.4.7.9}$ G_4 ब्रुवति (for वदति). D_1 तद्वाक्यं; D_7 T_1 G_5 M_1 वाक्ये तु. — ^{c}) G_4 संभृतः (for सुभीमः). $K_{1.2}$ बभूव सुमहान्नादः; K_5 बभौ मही सुनादेन; $D_{3.4.9}$ संहर्षः समभूद्भूयः; D_7 बभौ मही तदा * *. — ^{d}) D_2 भारत; $D_{7.10}$ गर्जतां (for सर्वशः).

9 ^{a}) B Dn $D_{1.5.6.8.10}$ सर्वशः (for °तः). D_1 शूराः (for वीराः). — ^{b}) D_1 G_2 सम° (for प्रत्य°). — ^{c}) A few MSS. सैनेयं.

Colophon om. in K_2 G_3; K_8 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ G_1 M भगवद्यान.

८०

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५
युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

— *Adhy. name:* T1 M1 सहदेववाक्यं; G1 M2–5 सहदेवसात्यकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 83; D5 78; D6 74; D7 G5 M1.4 81; T G2 M2.3.5 82. — *S'loka no.:* Dn D8 9.

80

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) B5 D9 तद् (for तु). — ^{b}) G4 वच: (for हितं). — ^{c}) G4 कृष्णा तदनु दाशार्हं. — ^{d}) B1.5 Ds2 D8 °कर्षिता.

2 ^{b}) K1 Ca.d असिता°; S (except G4) स्वंचिता°. — ^{c}) D3.4.9 M पूजयन् (for संपूज्य). K1.5 D7.10 तं; Ds2 तु (for च). G3.4 पूजयित्वा तु शैनेयं. — ^{d}) G3.4 सहदेवं (for सात्यकिं च).

3 ^{c}) D3–4.9 वाचं; T1 G1.5 देवी (for वाक्यं).

4 Before 4, K1 D8 T2 G1.2.5 ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी). — D1 om. 4^{c}–5^{b}.

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{c}) K1.5 D7.10 हि; K2 Ds2 D6 स (for च). D8 राज्ञ:.

6 ^{a}) D10 युधिष्ठिरस्य. D1 धर्मज्ञ (for दाशार्ह). — K5 om. 6^{cd}. — ^{c}) T2 G2.5 M5 यथोक्तं. T1 G1 समय: (for संजय:). — ^{d}) K1 D3.4.7.9.10 transp. श्रुतं and त्वया. K2 यथा; D8 D1.6 T1 G1.5 मया (for त्वया).

7 7^{ab} = (var.) 5. 70. 16^{ab}. — ^{b}) D2 ग्रामाणि नगराणि च. — 7^{cd} = 5. 31. 19^{ab}; 70. 15^{ab}. — ^{c}) N अविस्थ(Ds D6 °स्थू)लं. Dn2 Ds D6.9 वृकस्थूलं. — ^{d}) K2 M आसंदी; K4 B Dn2 Ds D5.6.8.10 माकंदीं; K5 D7 मासंदी; Dn1 D3.4.9 माकंदं; D1 मासंदे (sic); T1 G4 अवंतीं; T1 (*sup. lin.*).2 G1.2.5 वासंतीं; G3 वारावं (for आसन्दी as in K1 D2 only).

8 8^{ab} = (var.) 5. 31. 19^{cd}; = (var.) 5. 70. 15^{cd}. — ^{a}) K2 D1.2 T G तु (K2 D2 G4 च) गोविंद (for महा°). M अवसाने च (M1.2 तु) गोविंद. — ^{b}) B Dn Ds T1 G1.2 M (except M4) कंचिद् (for किंचिद्). K4 B Dn D3–6.8.9 एकं (for एव). K1.2.5 Ds D2.7.10 अत्र; K4 B Dn D1.3–6.8.9 च (for तु). — ^{d}) K2 D1.2 संजय (for केशव). — K4 om. from केशव up to 10^{a}.

9 K4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B Dn Ds D5.6.8 न (for तच्), and हि (for न). D1 तत्र (for तच्च). — After 9^{ab}, D8 reads 10^{c}–11^{b}. — K5 D1 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — ^{d}) B (except B5) Dn Ds D3.4.9 G2 श्री° (for ह्री°).

10 K5 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9); K4 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). D8 reads 10^{c}–11^{b} after 9^{ab}. — ^{c}) K5 B2.4 D (except D1.3.4.7.9) G3 M1 (*inf. lin.*).2 कर्तव्यं.

11 ^{a}) K1.2 Ds2 शक्यंति; M3–5 शक्ष्यसि. Ds2 ह; D1 च; G3 इह; M3–5 त्वं (for हि). — ^{b}) S विनाशे (M1.2 °रोधे) पांडवा: (G3 बांधवै:; M3–5 पांडवै:) सह. — ^{cd}) G5 M3–5 धृत° (for धार्त°). B2 D1.2 transp. घोरं and क्रुद्धं. S क्रुद्धा: (for °द्धं). T2 (*inf. lin.*) G1

धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु । C. 5. 2895 B. 5. 82. 25 K. 5. 81. 25

°समाधितुं; Ca. d. s as in text.

12 K5 om. (hapl.) from 12^{b} up to दानेन in 13^{a}; D4 om. from स्तेषु up to 18^{d}. — ^{b}) S शक्योर्थस्ते कथंचन (M2 °स्तेस्ति कश्चन). — G5 (which om. 12^{c}–13^{d}) *repeats* 11 after 12^{ab}. — ^{cd}) D3.9 transp. तेषु and न. G4 कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते).

13 D4 G5 om. 13; K5 om. साम्ना दानेन (cf. v.l. 12). — ^{a}) K1.5 D7.10 वै (for वा). G3 वार्ष्णेय (for वा कृष्ण). — ^{b}) S (G5 om.) शाम्यंते ये न शत्रवः. — ^{c}) K5 B (except B5) Dn Ds D2.3.6.10 (m as in text) योक्त°; S (G5 om.) क्षेप्त° (for मोक्त°).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K2 T1 महान्; D3.9 सदा (for महा-). — ^{b}) D7 मोक्त° (for क्षेप्त°); cf. v.l. 13. — ^{d}) K4 D3.9 पांचालैः (for पाण्डवैः). B1–3 transp. सह and सृञ्जयैः. K1 D3.7.9.10 M (except M2) च स-; K5 चैव (for सह).

15 D4 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{d}) K1 एव; G4 अपि (for च).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 12); B2 om. 16^{ab}. — ^{b}) Ds बलम् (for लोभम्). K5 D10 आश्रितः (for आस्थितः). — B2 om. (hapl.) 16^{d}–19^{c}.

17 B2 D4 om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^{b}) T1 G4 सर्वान्पापेषु; Ca सर्वं° (as in text). K1 M3.4 अपि स्थितात्; T1 G4 अवस्थितान्. Dn1 D2.3.9 सर्वपापेष्व(Dn1 ह्य)वस्थितात्. — ^{c}) D10 (m as in text) G4 °भूतानां (for °वर्णानां).

18 B2 D4 om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^{ab}) K1.2.5 D1.7.10 यश्च; M1.2 अथ (for यथा). B1.5 Dn transp. भवेद्दोषो and वध्यमाने. — ^{d}) K1.5 D1.3.9.10 वृत्त°; K2 वेद°; D2 सर्व° (for धर्म°).

19 B2 om. 19^{abc} (cf. v.l. 16); K5 om. 19^{a}–20^{b}. — ^{a}) D1 T1 G (except G3.4) M3–5 त्वा; D2 एषां; T2 (after corr.) अस्मान्; M1 वो (for त्वां). — ^{b}) D2 तथा (for दोषः), and हितं (for तथा). — ^{c}) B3.4 Dn2 Ds G3.4 दाशार्हैः. — ^{d}) B2.4 D2 सहसैनिकैः; B5 च ससोमकैः; S च महारथैः (for च ससै°).

20 K5 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{b}) K4 D1 S Ca विस्रंभेण; D3.4.9 विश्रंभाच्च. — ^{c}) K1.2.4 B D (except D1.3.4.7.10) G4 तु; K5 वा (for नु). K5 D1 M (except M2) तादृक् (for मा°).

21 ^{b}) Some MSS. वेदीमध्यात्; G2 अग्निकुंडात्. — ^{d}) D3.4.9 वरा (for प्रिया).

22 ^{a}) Some MSS. अज°. — ^{d}) Dn1 D3.4.7.9 पंचानामिंद्र(D7 °नां दीप्त)वर्चसां.

23 ^{d}) S एते; Ca. d. s ते (as in text).

24 ^{a}) D1 कच° (for केश°). — ^{b}) Dn Ds D7 G3.4 M सभागता; D1 वशं गता. — D6 om. 24^{c}–25^{d}.

25 D6 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^{a}) K1 D5.7.8.10 पांडवेयेषु; K4.5 B Dn Ds D3.4.9 पांडुपुत्रेषु (for कौरवे°). — ^{b}) K5 B2–4 Dn1 D2.7.10 पंचालेषु. K5 D3 च

C. 5. 2804 B. 5. 82. 25 K. 5. 81. 25 दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अथ).

26 ^{a}) K2.5 B (except B5) Dn2 Ds D1.7.10 M2.5 निरमर्षेषु; Ca.d as in text. — ^{b}) K2 क्षम° (for प्रेक्ष°). — ^{c}) K2.4 B D (except D1.7.9.10) पाहि (for त्रा°). — ^{d}) K4 B D (except D1.7.10) चिंतितो (for काङ्क्षितो). T2 (*inf. lin.* as in text) मया (for ऽसि मे).

27 K2 om. 27. — ^{ab}) D1 G3.5 M (except M2) मा; D3.4.9 अयं (for मां). Dn1 Ds2 D3.4.7.9 G3.3.5 M1 भगवन्. D2 T1 transp. भगवान् and श्वशुरो. — ^{d}) K4 B1.3.4 D6 हि; D1 च; T1 G1 स्त्री; M त्वं (for the first असि). K1.5 Dn D3.4.7.9.10 मम; G3.4 हि मे (for असि मे).

29 Ds om. 29^{ab}. — ^{b}) K2 पात्रभूतां; K4 D5.6 G2 अभिज्ञास्मि. — ^{c}) K4.5 B D (except D1–4.7–9) त्रायस्व (for त्राहि मां). — ^{d}) K4 B2.4 Dn D6.8 T2 G4 सभर्तृ(G4 °भ्रातृ)ज्ञातिबांधवान्; K5 T1 G1.5 सभ्रातृज्ञातिबांधवाम्.

30 ^{ab}) K2.5 Dn1 D7.8 न त्वहं (for नन्वहं). B1.3 भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयोः. — K5 om. 30^{b}–31^{b}. — ^{d}) K1.2.4 B D (except D1.2) बलात् (for अभवम्).

31 K5 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{ab}) T G M4 धनुष्मतः. K2.4 B Dn Ds D5.6.8.10 धिक्पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलं. — ^{c}) K2 पापः (for कृष्ण).

32 ^{b}) K1 यद्यस्ति मयि ते कृपा. — ^{d}) K1 D1 M Cd विनी°; D2 (before corr.) प्रणी°; Ca.s विधी° (as in text). — After 32, K4 ins. an addl. colophon.

33 K5 om. 33–41. — Before 33, all MSS. except T1 G3.5 ins. वैशं° उ° (D1.2.4 S om. उ°). — ^{a}) D1 मृदुसंभारं; Ca.d.s as in text. — ^{b}) D8m कुटिला°; Cd.s वृजिना° (as in text). — ^{d}) K4 B D (except D1.10) सर्व° (for पुण्य°).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{a}) Dn1 D2 °संपूर्णं; Ds2 °संयुक्तं. — ^{c}) K2 D7 केशपाशं; Ca.d as in text. — ^{d}) K2.4 B D (except D3.4.7.9.10) वामेन (for सव्ये°).

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 33); D1 om. 35^{cd}. — ^{c}) D3.4.9 अश्रुपूर्णेक्षणं. B2.4 दीना; G4 कृष्णं. — ^{d}) G4 इदं (for कृष्णं). T1 G1.5 वाक्यमथ (for वचनम्).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 33). — Before 36, K4 T G ins. द्रौपदी (K4 cont. उ°). — ^{a}) K2 मे; K4 D2 (by corr.).5.7.8 तु (for ते). — ^{b}) K1.2 Dn Ds D1.7.9.10 M4 °करोद्धुतः. — ^{cd}) K2 B Dn Ds D2–5.8 सर्वकार्येषु; K4 संधिकार्येषु; G4.5 सर्वलोकेषु. Dn1 Ds2 D2.5 G2.4 इच्छतां. D6 स्मरणीयः सदा कृष्ण तत्र तेषु त्वया विभो.

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 33); D6 om. 37^{ab}. D8 om. from संधि° up to मे in 38^{b}. — ^{b}) D3.4.9 संधिकारकौ; T1 G1.5 °कांक्षिणौ. — ^{c}) D3.4.9 योत्स्यति मे (for मे योत्स्यते). B4 वीरः (for वृद्धः). D6 पिता मम महाबाहो; G5 विराटः सहपुत्रश्च. — ^{d}) K4 om. (hapl.) from पुत्रैर् up to 38^{d}. D3.4.9 महारथः. T1 G1.5

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चन्ती वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ C. 5. 2919 B. 5. 82. 43 K. 5. 81. 4?

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

द्रुपदः सह पुत्रकैः.

38 K4.5 om. 38 (cf. v.l. 33); D8 om. up to मे in 38^{b} (cf. v.l. 37). — a) D10 एते; T G1.2.5 इमे (for एव). — d) K1.2 B Dn Ds D2 (after corr.).3–6.8.9 योत्स्यंते. T1 G1.5 शत्रु° (for कुरु°).

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 33). — a) D1 G3 M3–5 शावं; T1.2 (*inf. lin.*) G1.5 यावत्; G4 चापि; M1.2 श्यावं (for श्यामं). — b) Some N MSS. पांशु°. S (except G3.4 M2.5) पांसुकुंठितं. — c) D5.6.8 तु (for तं). K1 D1–4.7.9.10 G4 न प्र- (for तं न). — d) D3.4.9 हृदये मम (for हृदयस्य मे).

40 K5 om. 40 (cf. v.l. 33). — b) D3.4.9 प्रतीच्छंत्या. — D6 om. 40^{c}–41^{d}. — c) B4 Dn2 D2–4 वि° (for नि°). — d) K1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्).

41 K5 D6 om. 41 (cf. v.l. 33, 40). — a) K1 D7 S (except G4 M1) विशीर्यते. — c) D8 महाबाहो. — d) K1.2 B (except B4) Dn D1.2.7.10 एवानु° (for समनु°).

42 Before 42, T2 G ins. वैशं°. — a) K4 °छंदेन; B5 Dn2 °रुद्धेन; D2 (before corr.).3.4.9 °छन्नेन; G3 °क्लिन्नेन (for °सन्नेन). — c) K1 B3 D1–4.7.9 T G1.2.5 M1 सोत्कंठं; K5 सापेक्षं; G4 सोत्कंठा. — d) K1.5 D3.4.7–10 M सुस्वरं; K2 T2 सस्वरं; B3 D2 सस्वनं. K1 बाष्पगद्गदा; K2 भीमगद्गदा; D8 चाप्यगद्गदं.

43 b) K1.5 D2–4.7.9.10 T1 G1 संहतौ; Ca सहितौ (as in text). K5 D8 D7 G3.5 M2 अभिवर्षति. — c) K2 अत्यर्थं; Cs अत्युष्णं (as in text). — d) K1 D7 G4 असृजद्; K2.4 B1–3.5 Dn1 D3.10 मुंचती; B4 Dn2 D8 D5.6 मुंचंती.

44 Before 44^{cd}, T2 ins. श्रीभगवान्. — c) D3.4.9 नचिराद् (for अचिराद्). D7 भीरु (for कृष्णे). — d) D3.4.9 G5 रुदंतीर्. K1 कौरव°; K2 D10 S (except G5 M1.2) भारत°.

45 a) K1.4.5 Ds1 D7 ते (for ताः). T G M1.2 चापि (for भीरु). M3–5 च रुरोत्स्यंति (for भीरु रो°). — b) D2 निवृत्त° (for निहत°). — d) Ds2 G3 यासां (for येषां). K4 B1–3.5 Dn Ds D3–6.8.9 भाविनि (Ds2 D8 °नी); B4 D7 T2 G1.2.4 M2 भामिनी.

46 a) D3.4.9 वै (for च). — c) K1 S °नियोगाच्च. — d) D1 विधिचोदितात्.

47 b) T1 G1.3 च (for चेत्). S श्रोष्यंति (for शृण्वन्ति). D3.4.9 मद् (for मे). — c) K2.5 D1.7.8 M1.2 शेष्यंति. — d) Some MSS. °सृगाला°. T2 G2.5 °लाशनी°. Ca. d cite अदनीकृताः (as in text).

48 a) K1.5 D7.10 M चलेत; T G चलेच्च (G4 पतेच्च) (for चलेद्धि). B3 शतधा (for हिमवान्). — b) S शकली- (for शतधा). K1 B Dn2 Ds D1.10 फलेत्; K4 Dn1 D3.4.9 व्रजेत् (for भवेत्). — K5 om. (?hapl.) from

८१

C. 5. 2920
B. 5. 83. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।
कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।
धर्म्यमस्माद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।

48d up to हतामित्रा in 49c. — After 48, G1 ins.:

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्छिथिलीभवेत् ।

G1 cont.: T1 G5 ins. after 48:

380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ।

(cf. 48cd).

49 K5 om. up to °मित्रा (cf. v.l. 48). — a) T1 G1.5 च (for ते). — b) G3.4 बाष्पं. T1 कृष्णे बाष्पाणि गृह्णतां. — d) K1.4 M3 नचिराद् (for अचि°).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D1.2.5–8.10 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 द्रौपदीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवद्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 84; D5 79; D6 74; D7 T G2 M2.3.5 83; G3.5 M1 82; M4 80. — *S'loka no.:* K5 34; Dn 48; D3 51.

81

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K5 om. 1–4. Dn1 D3.4.9 युधिष्ठिर (for अर्जुन). — a) D1.2 चैव; S इह (G2 अपि) (for अद्य). — d) D1 transp. उभयोः and पक्षयोः. S (except M2) तथा (for अपि).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — c) K4 B Dn Ds D5.6.8 M5 एव (for एषां). — d) K4 B D (except D1.2.7.9.10) T G1.2.4 M5 अर्हसि (for त्वमसि).

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1); D7 om. 3a–4b. — a) T2 G2 मित्रं (for इतः). — b) T2 G (except G1) दुर्यो° (for सुयो°). — c) K4 B D (except D1; D7 om.) G3 M2.5 भ्रातरं (for भारतं). D1 ब्रूहि; D2.8 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — d) B3 युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्). S यद्वा(G5 मा वा)च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्.

4 =(var.) 5. 91. 18. — K5 om. 4 (cf. v.l. 1); D7 om. 4ab (cf. v.l. 3). — b) K1 Ds D1 उक्तः (for उक्तं). D1 शमम् (for शिवम्). — c) G1 आसादयन्; G5 M3–5 आसाद्यते (for आदास्यते).

5 K5 B1.3.4 Dn D1.3.7.10 श्रीभगवानुवाच (D1 om. उ°); K2 कृष्ण उ°; G4 श्रीवासुदेवः. — a) K1.5 Dn2 D7.9 G3 M5 धर्मं; Cs धर्म्यं (as in text). — c) T1 G1.5 तत्र (for एष). — d) K1.2.5 D2 अभीप्सयन्; Cs as in text.

6 a) K5 ह्यपेते; B1.3 T1.2 (*inf. lin.* as in text) G1.2.5 व्यतीते; Ds1 G4 M3–5 व्यपेत- (for व्यपेते). — b) B3 विमल उद्यते; B4 D3.5.6 G3 Cn विमलवद्गते; Dn विमलतां गते; D2 विमलमुद्गते; G2 विमल उत्थिते (for विमल उद्गते). — c) D3.4.9 पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते). — d) D7.10 वृद्धार्चिषि; D8 महा°; S ऋद्धा°.

7 a) K5 कामदे; D8 m.7 T2 (*inf. lin.*) कार्तिके; Ca.d.s कौमुदे (as in text). Ca: ❀कौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णषष्ठ्यामिति विमलबोधपादाः।❀ — c) K1 स्फीतैः सस्यैः शुभे; K4 B2.3.5 D (except Dn1) स्फीतसस्यमुखे (B3 D10 °स्ये शुभे; D2 °स्यसदा; D7 °स्यशुभे); S स्फीतसस्ये सुखे; Ca.d as in text. — d) N (K3 missing) Ca.d कल्पः; G3–5 काल्यः (for कल्यः). D1.3.4 सत्य° (for सत्त्व°).

8 a) K5 G4.5 मांगल्याः. D3.4.9 मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः. — b) B2 T1 G1.5 तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
तत्प्रातः[illegible] वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्तयश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् । C. 5. 2939 B. 5. 83. 20 K. 5. 82. 20

9 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_{3} $D_{1.3.4.9}$ पूर्वा° (for पौर्वा°). — D_{1} om. (hapl.) 9^{e}–10^{d}.

10 D_{1} om. 10 (cf. v.l. 9); D_{3} om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — ^{a}) K_{2} औक्षसं; D_{10} वृषभं; T_{1} आर्षभं; Ca ऋषभं (as in text). K_{2} G_{4} पृष्ठम्; T_{1} $G_{1.5}$ पुच्छम् (for पृष्ठे). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ °वंद्य (for °वाद्य). — ^{c}) $G_{1.5}$ प्रदक्षिणीकृत्य.

11 D_{3} om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{b}) K_{2} महात्मनः (for जना°).

12 ^{a}) K_{2} Ds_{2} $D_{1.9}$ S (except G_{1}) रथम् (for रथे). $K_{2.5}$ $G_{4.5}$ शंखं (for शङ्खः). — ^{c}) K_{1} Dn_{1} D_{2} $M_{1.3}$ उपासंगान्; K_{5} °संगौ; $D_{3.4.9}$ °संगश्; Ca.d as in text. K_{1} शक्तीः; $K_{2.5}$ D_{7} $G_{2.5}$ $M_{3.4}$ (*sup. lin.* as in text).$_{5}$ शक्तिः; K_{4} शराः; Dn_{1} $D_{2.3}$ शक्तीन्; D_{9} शार्ङ्गः; $M_{1.2}$ शार्ङ्गं (for शक्तयः). — ^{d}) $D_{1.2}$ सर्वोपकरणानि च.

13 ^{a}) Dn T_{1} $G_{1.2.5}$ च (for हि). — ^{b}) K_{2} कर्णश्चापि ससौबलः; T_{1} सकर्णश्च ससौ°. — ^{c}) M (except M_{2}) हि (for च). K_{4} विश्वसेयः (for अवज्ञेयः). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7.10}$) G_{4} दुर्बलो (for प्राकृतो).

14 ^{b}) $G_{1.5}$ शैनेयः सत्यविक्रमः. — ^{c}) T_{2} (*inf. lin.* as in text) G_{2} प्रसन्नं; Ca.d प्रसस्रुः (as in text).

15 ^{b}) Ds Cn आकाशगः; Ca.d.s आकाशगं (as in text). $D_{2-5.8}$ G_{4} Cnp आकाशमिव च (for °गमिव). $B_{3.4}$ Dn आशुगं; Ca.d.s अध्वगं (as in text). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B (except B_{2}) Dn Ds $D_{5.6.8}$ सूर्यचंद्र° (by transp.). — ^{d}) G_{3} चामराभ्यामलंकृतं.

16 ^{a}) T_{1} G_{1} नक्षत्रैश्चैव; G_{2} अर्धचंद्रेण (for अर्धचन्द्रैश्च). Ca cites अर्धचन्द्रैः, Cd अर्धचन्द्रादयः, Cs अर्धचंद्रादिभिः. $D_{3.4.9}$ मत्स्यैः (for चन्द्रैः). — ^{b}) K_{2} D_{1} S च (for स-). $D_{3.4.9}$ रुचिरं मृग°. — D_{9} om. from 16^{c} up to मणिहेमवि- in 17^{c}. — ^{c}) D_{1-4} $G_{2.3}$ चित्रैः; D_{8} चैव (for चित्रं). — After 16^{c}, T_{1} G_{1} ins.:

381* भूषणैर्विविधैरपि ।
विप्रैश्च विविधैश्चित्रैर्.

— ^{d}) G_{5} भूषणैर्विविधैरपि (see above).

17 D_{9} om. up to मणिहेमवि- in 17^{c} (cf. v.l. 16). — ^{b}) D_{1} °वर्चसं; G_{4} °तोमरं (for °दर्शनम्). — D_{7} om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) T_{1} $G_{1.5}$ मणिमेघ°; M_{2} °हेमविचित्राभं. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{10} सध्वजं सपता°.

18 18^{ab} = (var.) 5. 179. 10^{cd}. — ^{b}) = 5. 138. 21^{b}. K_{5} D_{9} T_{2} G_{2} °वारिणं; D_{2} °वारकं; Ca as in text. — ^{d}) S बंधूनां (G_{4} मित्राणां) (for यदूनां). K_{1} (by corr.) $D_{1.3}$ यदूनां नंद°; $D_{3.4.9}$ पांडवानंद°.

19 ^{ab}) K_{4} B D (except $D_{1.7.10}$) शै(B_{2} D_{9} सै)व्यसुग्रीव°. — K_{4} om. from -सुग्रीव up to 20^{b}. — ^{c}) $D_{3.4.7.9}$ यानं; $D_{5.6}$ सूतैः; T G M_{1} (*inf. lin.*) सूतः (for स्नातैः). B D (except $D_{7.10}$) Ca.d.s संपादयामासुः; T G M_{1} °यांचक्रे. — ^{d}) T_{2} $G_{2.5}$ संपन्नं (for °न्नैः). $D_{3.4.9}$ इव (for सर्व-).

20 K_{4} om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) Ds $D_{3.4.9}$ हि; D_{5-8} G_{3} M_{2-4} च (for तु). K_{5} पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य). — ^{c}) K_{1} D_{10} सुघोष; $K_{2.5}$ $D_{3.4.9}$ G_{5} °षं; D_{1} सघोषं (for सुघोषः). — ^{d}) K (K_{3} missing) $D_{3.4.9}$ G_{3-5} रथं (for °थः).

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
[illegible]क्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
[illegible]श्चैव कृष्णं यदुसुखावहः ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेना[illegible]नौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

---

21 ^{b}) Many MSS. °निःस्वनं. — After 21^{ab}, T_2 G_2 ins.:

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षितं दारुकेण च ।
कृत्वा प्रदक्षिणं शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— ^{c}) T_2 G_2 श्रीमान् (for शौरिर्). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) कामगं (for पुण्यकृत्).

22 ^{a}) D_8 तत्र (for ततः). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ om. the first च.

23 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1-4.9}$) T_1 व्यपोढाभ्रस्ततः कालः. — ^{b}) S समजायत. — ^{c}) T_2 G_2 °ययौ (for °ववौ).

24 ^{a}) K_3 प्रदिशं चानुलोमाश्च. — ^{d}) S अनुनादिनः (T_2 G_2 अमला दिशः) (for अनुयायिनः). D_7 मंगल्या मृगपक्षिणः (= 24^{b}).

25 ^{a}) K_2 $D_{3.4.9}$ G_3 M_1 (*inf. lin.*) मंगलार्थपदैः; B Dn_3 $D_{5.6}$ Cn मंगल्यार्थप्रदैः (B_3 मंगलानुप्रदैः); Cs as in text. $D_{3.4}$ सर्वैर् (for शब्दैर्). — ^{b}) B Dn $D_{1.5.6.8}$ G (except G_2) अनु° (for अन्व°). $K_{1.5}$ D_{10} M सर्वतः; G_4 सर्वथा.

26 ^{c}) K_4 B_4 Dn $D_{5.6.8}$ G_2 °मुखो (for °शिखो). — ^{d}) Ds_2 सर्वतः (for विधूमः). T_2 समजायत.

27 ^{b}) K_2 गयः क्रतुः; K_5 गयस्तथा; D_2 (before corr.) गयो ध्रुवः. S °शुक्रस्तथैव च — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{5.8}$ शुक(K_1 °भ)नारदवाल्मीका; T $G_{1.2}$ M_{2-5} शुक्रमारुतवा(M_{2-4} °व)ल्मीका (T_2 $G_{1.2}$ °क-); G_{3-5} M_1 शुकमारुतव($G_{3.5}$ °वा)ल्मीका. — ^{d}) B $D_{3-5.9}$ T_1 $G_{3.4}$ M मरुत्तः. Dn_2 कुशलो; D_{10} T $G_{1.2.5}$ कौशिको; G_4 कपिलो (for कुशिको). T_2 गुरुः (for भृगुः).

28 ^{a}) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn D_8 $D_{5.6.8}$ देवब्रह्मर्षय° (by transp.). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7.10}$ अकुर्वत (for अवर्तन्त).

29 ^{b}) T_1 G_5 °सामभिः. — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ भवनं (for सदनं). — After 29, K_4 (marg.; om. line 2) S (except G_4) ins.:

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L. 1) G_3 M देवतास्तु (for °भ्यो). G_1 नमस्कृत्वा. — (L. 2) M_2 सात्वतेन; M_3 सत्यकेन (for सात्य°).]
— After the above, G_5 reads 31^{cd}.

30 K_4 om. 30. — ^{a}) $K_{1.2}$ Dn_2 Ds_2 D_7 तं प्रयातम्. $D_{3.4.9}$ अनुप्राप्तः. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_8 $D_{7.10}$ एव (for उभौ).

31 ^{b}) K_2 सात्यकिः (for चेदिपः). — G_5 reads 31^{cd} after 383*.

32 ^{a}) G_4 च बलवान् (for सपु°). — ^{b}) Some N MSS. कैकयैः. K_2 D_8 सह कैकयैः (for केकयैः सह). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ हि (for प्र-). — ^{d}) K_5 B_2 Dn $D_{5-6.8}$ क्षत्रियर्षभ; D_9 भरतर्षभ.

33 ^{a}) Ds_1 °व्रुत्य; Ds_2 °घृत्य (for °व्रज्य). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ समीपे (for सकाशे). — ^{d}) $K_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text) Ds_2 T_2 तथा (for तदा).

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
असत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी । C. 5. 2963 B. 5. 83. 44 K. 5. 83. 8

---

34 K_5 om. 34^{ab}. — With 34^{ab}, cf. 5. 49. 15^{ab}; 89. 24^{ab}; 178. 11^{ab}, etc. — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$) वै न (for नैव). Cs cites वै. K_1 कोपात्; Cs कामात् (as in text). G_4 यदैव सभयकामात्. — ^{b}) $K_{2.4}$ $B_{1.3.5}$ D (except Dn D_1) क्रोधात् (for लोभात्). K_2 च (for the second न). M (except M_1) om. the second न. — ^{d}) G_3 नैव चार्थी न लोलुपः.

35 K_5 om. 35^{c}–36^{d}. — ^{c}) D_1 °सत्वानां; Cs °भूतानां (as in text). — ^{d}) K_4 B (except B_3) D (except $D_{3.4.9.10}$) सनातनः (for प्रताप°).

36 K_5 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{b}) T_1 G_1 श्रीवत्सांचितलक्षणं; G_5 corrupt. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.5}$ परिष्वज्य च; M_2 तं परिष्वज्य (for संपरि°). — ^{d}) K_2 संप्रष्टुं; G_5 संदेशं; Cs संदेष्टुं (as in text).

37 Before 37, all MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — D_1 om. 37^{ab}. — ^{a}) K_4 वै; K_5 $D_{2.7}$ असौ (for सा). $D_{3.4.9}$ एव (for अस्मान्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ तर्पयंती सदाबला. — ^{d}) S गुरूणां पूजने रता.

38 ^{b}) 1. 2. 213^{d}. K_2 तथा (for रता). S भृत्यानां पोषणे तथा ($G_{2.4}$ रता). — ^{c}) D_2 नृपपुत्री च; $D_{3.4.9}$ च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च). — ^{d}) S माता° (for प्रिया°). $D_{3.4.9}$ जनार्दन सदैव हि.

39 D_1 om. 39^{ab}. — ^{a}) K_2 D_7 G_3 दुर्यो° (for सुयो°). T_1 $G_{1.5}$ भीता; $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ या न; M_{3-5} या च (for या नो). — ^{b}) S स्थापितामित्र°. Ca cites आत्रायतवती, Cd त्रायते स्म. — ^{c}) K_2 Dn_1 मृत्युसंबंधात्; G_1 °संवासात्; G_4 दुःखसंबाधात्; Ca as in text. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ दुर्द्धरान्; K_4 Ds $D_{3.4.7.9.10}$ Ca उद्दध्रे; B Dn $D_{1.2m.5.6.8}$ उद्धरेन्; G_3 दुस्तरान् (for उत्तरन्). Cd cites आहरत्. D_2 (before corr.) उद्धरन्नौरिवाभयात्. — Cf. 1. 2. 102; 5. 29. 35^{ef}; and B. 2. 72. 3.

40 ^{b}) $K_{2.5}$ D_9 यथा; $M_{1.2}$ (corrupt) याहि (for यया). T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 भारत (for माधव). — ^{c}) D_1 अन्वयुंक्त हि (for अनुभूतानि). $K_{1.2}$ $D_{5.7}$ T_1 $G_{1.5}$ M_4 अदुःखार्हां; B_3 अदुःखार्तां.

41 K_5 om. 41^{a}–43^{b}. — ^{a}) K_2 D_{10} (*sec. m.*) $G_{3.5}$ आश्वासयस्वैनां; Dn_1 आश्वासयंश्चैनां. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ B_3 D (except Dn $D_{2.7.10}$) °शोकैरभि(D_1 °शोकैः परि)प्लुतां. — ^{c}) T_1 G_1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च). K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9}$) त्वं (for च). — ^{d}) T_1 G_1 परिकीर्तय; M (except M_1) प्रतिकीर्तयन्.

42 K_5 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^{a}) K_2 बाल्यात्; T G M_1 (*inf. lin.*) दाहात्; $Ca.s$ ऊढात् (as in text). — ^{b}) K_2 T G_{1-3} स्वसुतानां; G_5 तानि सर्वाणि; Cs श्वशुराणां (as in text). — G_4 read 42^{c}–43^{d} after 45^{ab}. — ^{c}) K_2 सा (for च). K_1 निराकारानतदर्हां; $D_{3.4.9}$ निकारानतदर्हांश्च; T $G_{1.2.5}$ निराका(G_5 °क)रा तदर्हा च; G_3 निकारातदनर्हा च; G_4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हा च; M निराकारा (M_3 *inf. lin.* निकारान्) अतदर्हा. Ca.d cite निकारान् (as in text). — ^{d}) K_1 दुःखमाप्नुते; M_4 $D_{3.4.9}$ दुर्मनायते.

43 K_5 om. 43^{ab} (cf. v.l. 41). — ^{a}) D_2 स्वकालुष्यात् (for स कालः स्यात्). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ °विपर्ययात्. S कृष्णाहं भृ(G_3 कृ)शदुःखितां. — ^{c}) K_1 Dn_1 $D_{3.4.9}$ T_1 G_1 M_1 यदा; $K_{2.5}$ $D_{7.8.10}$ यत्र; T_2 G_{2-5} यथा; Ca यत् (as in text). T $G_{1.2}$ M_1 (*sup. lin.* as in text) तां; G_3 एनां (for अहं). — ^{d}) K_4 B D_1 सुखं. B Dn D_1 T G_5 दद्याम्.

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

---

44 K5 om. 44–48; G4 reads 42^{c}–43^{d} after 45^{ab}. — a) K1.2 D7.10 प्रव्राजने. K4 B D अनु(D3.4.9 °न्व)धावंतीं (D4.9 °ती) (for अन्वधावत्सा). — b) = 1. 97. 1^{b}. T1 G1 °गर्धिनी; T2 G2 °गृध्नुनीं; G3 °गर्द्धिनी. K4 B D (except D4) G4 कृपणां °गृद्धिनीं. — c) S (except G3.4) रुदंतीम्. B D6 उपहाय; D1 Ca अवहाय (for अपहाय). — d) T2 G2.3 तद् (for यद्). K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8.10 अ(K4 Dn1 आ)गच्छाम वयं वनं (B3.4 Dn2 D1.2 वनं वयं); D3.4.9 वयं गच्छामहे वनं.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) Ds S (except T2 G1) सा नूनं; D9 नूनं सा (for न नूनं). K1.2 D7.10 कच्चिन् (for नूनं). — b) D3.4.9 न वै (for सा चेज्). B2.4 माधव (for केशव). — c) T G5 पृथां; T2 (before corr.) G1 पृथा; G2 वृद्धा (for तथा). Dn Ds1 D5.8 T2 G1.2 M2 पुत्रादिभिर्. G5 ग्लानां; M बाढं (M2 °ढां) (for गाढं). D3.4.9 तथा पुत्रैर्विघटिता. — d) Dn2 Ds1 D10 आर्ता ह्यानर्तसत्कृत; D3.4.9 नात्यार्तानर्त्तसत्कृता; T1 (corrupt) मात्रा चानर्चे सत्कृता; T2 G2.5 आर्तामर्चय सत्कृतां; G3 आर्ता माना च सत्कृता; M (M1 by corr.) आर्तामानर्च्य (M1 orig. आर्तामभ्यर्च्य) सत्कृतां.

46 K5 om. 46 (cf. v.l. 44). — a) K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 अथ (for तु). G5 तां (for सा). S कुंती (G5 कुंतीं) (for कृष्ण). — b) K1 प्रभो (for विभो). S मम वाक्यात्त्वया विभो. — After 46^{ab}, M1.2 ins.:

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।

— cd) S धृतराष्ट्रं च °व्यं °नं च °धिकं.

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 44). — a) M भीष्मद्रोणौ. — c) T2 सपुत्रं (for द्रौणिं च). D1.2 T1 G (except G2) सोमदत्तिं; M3–5 सौमदत्तिं. — d) K4 Dn Ds D5.6.8 भरतान्प्रति; T1 G1 भरतर्षभान्. D1.2 भ(D2 भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins.:

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 G5 °साकं (for °स्थानं). T1 G1 अर्च°; G5 प्राप° (for पूज°).]

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 44). D2 transp. 48^{ab} and 48^{cd}. — a) B3 Dn2 Ds D5 महाप्रज्ञं. — b) D3.4.9 °कारकं (for °धारिणम्). — d) M भजेथा (for स्व°). D3.4.9 तमरिंदम (for मधु°). — After 48, G5 M1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 83).

49 Before 49, K1.4 D2(marg.).3.4.8.9 S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ab) Ds माधवं (for केशवं). T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशवं स युधि°. — d) D1.2 transp. कृष्णं and कृत्वा.

50 b) T1 G4 सहासं; T2 G2 सहायं; T2 (*inf. lin.*) G1.3.5 सभायां (for सखायं). K1 D3 G4 पुरुषर्षभ; K2 भरतर्षभ; K5 D8 G1 भरतर्षभः.

51 a) D1 यथा° (for यद°). T1 G1.5 पुरा (for विभो). K1.2.5 D7 यदिदं धर्मराजस्य. — b) D2 G5 °निर्णये (for °निश्चये). K1.2.5 D7 हृतं दुर्द्यूतदेविभिः. — c) K1.2 B3 D (except Dn Ds D2) अर्धं राज्यस्य; T2 G2 अर्धराज्येन. — d) T2 G2 सर्वराजसु निश्चितं.

52 K5 om. 52^{a}–53^{b}. — a) K4 D1.2.7.10 S दद्युर् (for दद्याद्). — b) D3 S अनवमत्य च (T1 G3 अनवमच्युत). — After 52^{ab}, K2 ins.:

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराज्ञे सुयोधनः ।

53 K5 (cf. v.l. 52) D2 om. 53^{ab}. — a) K1.2 B1 Ds2 D3.4.7.9.10 T G (except G4) अथ (for अतश्). K2 (before corr.) कृत्वा; D1 कुर्यात् (for कर्ता). — b)

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ५६
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९
अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषीनध्वनि केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् । C. 5. 2984 B. 5. 83. 65 K. 5. 83. 34

Dn1 G4 अनुपाविशत्; D6.7 अनुपायकृत्.

54 K5 om. 54–56. Before 54, K1 D3.4.6.9 T2 G3.4 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) G1.5 पांडवे तु (for °वेन). — b) K4 B4 Dn Ds D5.6.8 G3 समहृष्यद्; T G1.2 परिष्वज्य; M3–5 पर्यागर्जद् (for पर्य°). — d) S प्रवेपश्चिव पां°.

55 K5 om. 55 (cf. v.l. 54); K2 om. 55ab. — d) D3.4.9 हर्षद्दृप्तमना; D7 क्रोधोत्सिक्त°.

56 K5 om. 56 (cf. v.l. 54). — a) D8 D1 तन् (for तं). — d) K4 B Dn Ds D3.4.9 °मूत्रे (for °मूत्रं).

57 b) D1.2 transp. च and उक्त्वा. D3.4.9 इति (for च). S कृत्वा (for चोक्त्वा).

58 a) K5 राजसु चापि; D7 तथा राजसु (for तेषु रा°). — c) K4 B Dn Ds D1.5.6.8.10 अभ्य(Ds °भ्या)गमद्; G4 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्). G3 कृष्णः (for हृष्टः). D3.4.9 स तूर्णमपतद्धृष्टः. — d) K4 B1.3–5 Dn2 Ds D2–6.8 शैब्य°; B2 D9 सैब्य°.

59 a) D3.4.9 वाहा (for हया). — c) K1 आविशुः; K2 ययुः; T1 G1 M1.2 आक्रमन्; M3–5 आक्रमुः; Ca.d.s आचेमुः (as in text). K2 अभ्यग्राः; T1 G1 M3–5 तेथ; M1.2 तूर्णं (for इव). K4 Dn1 D3.4.9 पंथानमीयुर्मुदिताः; D2 खमुत्पतत: सुभृशं; D8 पंथानमाक्रमेयुस्ते; T2 G2 पंथानमाचक्रमिरे. — d) D2 उल्लिखंतः (for ग्रस°).

60 a) D8 तथा; G3 ततः (for अथ). — b) K2 M1.2 मुनीन् (for ऋषीन्). — c) G4 लक्ष्म्या (for श्रिया).

61 a) G4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्). — c) D8 तथावत्. K1.4.5 B Dn2 D1.7.10 यथावृत्तान् (for °वत्तान्).

62 Before 62, T G (except G6) ins. श्रीभगवान्. — b) K2 B3 G2 सुनिष्ठितः; D3.4.9 प्रति° (for स्वनु°). — After 62, K4 (om. lines 8–10) ins. 388*. On the other hand, S (except G3) ins. after 62:

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 a) S तेषां (for तेभ्यः). — c) K2 क्व सिद्धार्थाः; D3.4.9 स्वयंसिद्धाः; Ca.d.s as in text. — d) K1.5 D2.5.6.8 क्व; S (except G4 M5) को (for का). K4 गतिर्; D3.4.9 कार्यं; S (except G4 M5) विधिर्; Ca.d.s वीथी (as in text). D3.4.9 अपि; G4 इव (for इह).

64 a) K4 Dn Ds D5.6.8 transp. भग° and कार्यं. M1.2.4 (*inf. lin.*) किं वेह भवतां कार्यं. — b) D3.4.9 च (for किं). K4 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 च (for वः). — c) Dn1 D3.4.9 इह (for उप-). — S ins. after 64: K4 (om. lines 8–10) ins. after 62:

388* एवमुक्ताः केशवेन मुनयः संशितव्रताः ।
नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
अधःशिराः सर्पमाली महर्षिः सत्यदेवलः ।
अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ।
बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
आयोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।
दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ।
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रमः ।
श्वेतकेतुश्च कत्थामा वैदश्चापि हिरण्यदः ।

[The MSS. differ considerably in the readings of these names.]

65 b) D3.4.9 उत्पत्य (for उपेत्य). — d) K5 सु-

C. 5. 2984 B. 5. 83. 65 K. 5. 83. 34 परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
[illegible]ासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्र[illegible]ादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरितः. K4 B D (except D1) सुरा(B3 रामः; Dn1 पुरा)सुरपतेः सखा (D2 before corr. पुरा सुगतिना हरिं); T G पुराणचरिते (G5 °तः) सखा. Ca.d cite सुचरिते (as in text).

66 c) G4 ऋषयश्चैव (for राज°). K2 B3 Ds2 D5.7.10 G1 दाशार्हं; S मानार्हं (G2 °र्थं; G3.4 °र्हा). — d) S मानयंति.

67 a) T G °सुराणां; Ca.s as in text. — b) T G1.5 पुराणाश्च; Ca.d.s पुराणस्य (as in text). K2.5 B3 M3-5 महाद्युतेः; K4 B2.4 Dn Ds D5.6.8 °मते. — c) D3.4.9 समर्थं (for समेतं). — d) G3 om. from दिदृक्षन्तः up to श्च in 68a. K1 दिदृक्षंते स्म; K2.5 B3 D1.7 दिदृक्षंतः स्म. K1 B5 Ds D1-4.8.9 सर्वशः. S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव.

68 a) G3 om. सभासदश्च (cf. v.l. 67). K1.2.5 D1 तथा राज्ञः; D2 तथा राजन् (for च राजानः). — b) Ca cites सभ्यं. Dn D7 जनार्दनं. — c) K1.4 Dn1 Ds महा- (for महत्). — d) B3 T2 G1.4.5 M2.3.5 इच्छामि; T1 G2.3 M1.4 इच्छाम (for गच्छाम).

69 G5 om. 69; T2 G2 om. 69ab. — a) T1 G1 °सहितां वाचं. — b) B3 Dn2 Ds2 T1 G3 इच्छामि. K2 B5 केशव (for माधव). — Ds om. (hapl.) 69c-71b. — c) T1 G1 °मानां. — S (except G5) ins. after 69: K4, after 64:

389* सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।
कुरूणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L. 2) G1.3.4 इच्छामि (for इच्छाम). G2-4 M4 माधव (for केशव).]

70 Ds om. 70 (cf. v.l. 69); G4 om. 70ab. — b) D3.4.9 महाद्युतिः. — d) D2 सभामध्ये (for °यां वै). D3.4.9 समेष्यसि.

71 Ds G4 om. 71ab (cf. v.l. 69); D7 om. 71. — a) T G (G4 om.) सर्वाणि; M धर्म्याणि (for दिव्यानि). — b) K4 Dn D5.6.8 तथा; D3.4 तानि; D9 यानि (for तत्र). D3.4.9 तानि (for तेषां). M3-5 तु (for च). D2 तत्तेषां चैव माधव. — c) K1 (before corr.) B3 Dn2 Ds2 D1 T2 G1.3 इच्छामि (for इच्छाम). — d) K4 D6.8 विहि(K4 °दि)तानि; K5 B Dn Ds D1.2.5.10 च हितानि (for च शुभानि). — After 71, M1.2 ins.:

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।
धर्मवृद्ध्या शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह नः ।

72 K5 om. 72. — a) G4.5 हि (for ऽसि). — b) G4 वक्ष्या° (for द्रक्ष्या°). — c) K4 D1.5.6.8 गोविंद (for वै वीर). — d) M3.4 सभां गतं. G4 वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K4 Dn D3-6.8 S ins.:

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ।

[S ज्वलंतं तेजसाच्युत (G4 °वृतं) (for the posterior half).] — After the above, S reads (*before* the colophon) the first two stanzas of the next adhy.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5-8.10 T1 G1 M1-3.5 भगवद्यान. — *Adhy. name:* K2 ऋषिदर्शनं; T1 G1 ब्रह्मर्षिसं(G1 om. सं)दर्शनं; G2 ऋष्यागमनप्रसंगः; M भगवन्निर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 80; D6 75; D7 T G2.5 M1-3.5 84; G1.4 85; G3 M4 83. — *S'loka no.:* Dn1 D8 72; Dn2 69.

८२

वैशंपायन उवाच ।

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥ ७
तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ १०
यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत । C. 5. 3003 B. 5. 84. 11 K. 5. 84. 9

82

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 S reads 1–2 after 391* (cf. v.l. 5. 81. 72). — ^{a}) K1.5 Dn Ds1 (by corr.) s2 D3.5.6.9.10 प्रयातं; Cn as in text. D1 प्रयाते °पुत्रे. — ^{c}) D3.4.9 G4 महारथं.

2 ^{a}) B2.4 तु (for च). — ^{b}) M2.4 (*sup. lin.* as in text) परं शतं (for परंतप). — ^{c}) D3.4.9 सुविपुलं; G4 च बहुलं. — ^{d}) T2 (*inf. lin.* as in text) तपना: (for शतशो). K1.2.5 D1.7.8 T2 परे; G5 नृप (for अपरे).

3 ^{b}) D5.6.8 महत्त्वात्; G3 भगवान् (for महात्मा). — ^{c}) K2 D3.4.9 च; T1 G1 प्र- (for वा).

4 D9 om. 4^{ab}. — ^{b}) K4 B D (except D1.2.7.10) निमित्तानि (for अद्भु°). — ^{c}) D8 वै (for मे). K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^{d}) D1 दैवाद्; D3.4.7.9.10 दिव्यानि; S (except G5; M4 *sup. lin.* as in text) भौमा(G4 चैता)नि; Cs दैवानि (as in text). D1 T2 G2 उत्पात°; Cs as in text. K5 दिव्यानांतरिकानि च.

5 ^{c}) D2 अंतरे चैव पर्जन्यः. — ^{d}) D3.4.9 विततः; Ca.d विघने (as in text).

6 ^{b}) K5 Dn2 D2.5–7.9.10 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 सिंधुसत्तमाः; G4 °संगमाः. — ^{d}) K1.3 D6 S (except T1 G1.4 M2) प्रज्ञायत (M3.4 °यंत).

7 D9 om. 7^{abc}. — ^{a}) D1.2 G2 प्रज्वलन्. D3–5 G1 नाग्नयो (for अग्नयो). — After 7^{ab}, T1 G1 read 8^{c}–9^{b}, T2 G2 read 9^{cd}, G3 M (M2 om.) read 9^{cd}, and finally G5 reads 9^{ab}, the MSS. *repeating* each passage respectively in its proper place. — G4 M2 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) D1 कूपाश्च; G5 प्रासिंचन् (for कुम्भाश्च). — ^{d}) K2 प्रास्रवन्; D2 (after corr.) प्राशुष्यन्; Ca.d as in text. D2 (before corr.) प्राशुष्यंत सरोजलं; D3 प्रासिंचत ततो जलं; G5 शतशः शोणितं जलं.

8 G4 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) S (G4 M2 om.) एव (for अपि). — ^{b}) K2.4 B D (except D2–4.7.9.10) G1.3.5 तथा (for तदा). — For T1 G1 cf. v.l. 7. — ^{c}) D5 (*sup. lin.*).8 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो). Ca cites आदिशः, Cd अदिशः. — ^{d}) K2.4 D3.4.9 प्राज्ञायंते.

9 G4 M2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). For transposition and repetition in S cf. v.l. 7. — ^{a}) K1.5 T G1.2 महाशब्दः; D7 महानादः. — ^{b}) K5 शंखो भेरी (for खे शरीरं). S (G4 M2 om.) अदृश्यत (for न दृश्यते).

10 K5 om. 10–17. — ^{a}) K1.2 प्रामथत्; K4 अमथ्नात्; D2 प्रापतत्; D5.6.8 आमथ्नात्; T1 प्रामदत्; T2 G2.5 प्रावहत्; M1.3.4 प्राधमत् (for प्रामथ्नात्). T1 G1.2.5 हस्तिनपुरे (T1 G1 °रं). — After 10^{ab}, G5 reads 12^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) D2 अरुजन्. K2 D1.3.4.7.9.10 शतशो; S तृणशो (for गणशो). — ^{d}) D3.4.9 मारुतो (for परुषो). K4 B D (except D3.4.7.

C. 5. 3008 B. 5. 84. 11 K. 5. 84. 9 तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६
नित्य[illegible]ष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
र[illegible] संध्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

9. 10) [ऽ]शनिनिस्वनः; some MSS. °निःस्वनः.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) B D (except D1. 2. 7. 10) T1 G1. 5 च (for तु). D10 गोविंदो (for वार्ष्णेयो). — c) M1 (*inf. lin.*) शिवो (for सुखो). — d) T G2 om. च.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 10). — c) K1 T1 G1. 5 निर्दोषो; D2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 10). — a) K1. 2 D7 गच्छंश्च (K2 °स्तु); K4 B Dn Ds D5. 8. 10 संस्तुतो; D2 (by corr.) सत्कृतो; D6 संस्कृतो; T1 G1. 3. 4 संगच्छन्. K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8. 10 गीर्भिस्; D3. 4. 9 सार्धं (for राजंस्). — b) K4 B D (except D3. 4. 7. 9) सहस्रशः (for महाभुजः). — c) K2 G4 अर्चितो. D3. 4. 9 मधुपर्केण. — d) K1. 2 B3 D1–4. 9. 10 सुमना च; K4 B1. 2. 4. 5 Dn Ds D5–8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु°).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) B3 तं स्तुवंति; S व्यकिरंत (for तं किरन्ति). — b) D1 दिव्यैः (for वन्यैः). K1. 2 D7. 10 च माधवं (for सुग°). — d) D3. 4. 9 कृष्णं (for सर्व-).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 10). — b) K4 Dn1 D8 °समन्वितं (for °समाचितं). — d) K2 अध्यगात्; B Dn D2. 5. 6. 8 अभ्यगात्; D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1. 2 D7. 10 मनुजर्षभः (K1 °भ); S मधुसूदनः. D3. 4. 9 गंधाढ्यं मनुजर्षभ.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 10). — ab) B3 D1. 3. 4. 7. 9 G4 °विधान् (for °पशून्). D3. 4. 9 transp. ग्रामान् and रम्यान्. D1 ह्रदान् (for रम्यान्). D7. 10 °तर्पणान् (for °तोषणान्). K1. 2 महा(K2 अह्ना)हृदयतर्पणान्; S सुखान्हृदयहर्षणान् (G2 °हर्षिणः). Cd cites अह्ना. — c) T1 G1. 3 व्यतिचक्राम; T2 G2. 5 M1. 3. 4 च व्यतिक्रामत्. — d) S (except T1) नगराणि (for विवि°).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 10). — a) K4 B D (except D1. 7. 9. 10) G3–5 नित्यं (for नित्य-). — c) S (except G4) °चक्रेभ्यः. — d) K4 B D (except D1; D2 marg.) व्यसनानामकोविदाः; T1 G1. 5 M1 ह्यनयानामको°.

18 a) S उपप्लाव्याद्. B Dn Ds D1. 2. 10 अथागम्य; D3. 4. 9 M3. 4 उपायांतं. — b) T1 G1. 5 तं (G5 ते) जनाः पुरवासिनः; M (except M1) कुशस्थलनि°. — c) K (K3 missing) D2. 3. 9 G4. 5 पर्यतिष्ठंत; D1 पथि तिष्ठंति; G3 प्रत्यतिष्ठंत. K5 D7 सहसा (for सहिताः). — d) T2 G2. 5 °क्षवः.

19 a) B4 Dn1 D3. 4. 9. 10 समायांतम् (for सुनामानम्). — c) K4 B D (except D1. 2. 7) G3 अर्चार्हं; K5 अत्यंतं; T2 G2 अभ्यर्च्य (for अर्च्यं तं). — d) D2 यथातिथिम्; G2 देशाधिपम्. D8 T2 उपागतं (for उपस्थितम्).

20 a) K1. 5 D1 बृहत्स्थलं; K4 Ds D6 वृकस्थूलं; S कुशस्थलं (M1. 2 and M4 *inf. lin.* as in text). — b) K1. 2. 5 D1–4. 7. 9. 10 माधवः (for केशवः). — d) N (except D1. 2; K3 missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21–22 after 24. K4 om. 21^{d}–22^{e}.

22 K4 om. 22^{abe} (cf. v.l. 21). — a) K5 शुक्लान् (for मुक्त्वा). — b) T2 (by corr.) G1 M परिचार्य; T2 (before corr.) G2 °गृह्य; G4 °वाह्य (for °चर्य). — c) K1. 5 D3. 4. 9 सर्वान्धर्मज्ञः; K2 सर्ववर्मण्यं; B Dn सर्वयोक्त्रादि; Ds D2 (after corr.). 5–8. 10 सर्वं योक्त्रादि; D1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।
तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिः । C. 5. 3023 B. 5. 83. 2 K. 5. 85. 2

सर्वं वर्माद्यं; D_2 (before corr.) सर्वं धर्माण्यं; G_5 सर्वं-मस्त्राणि. $C_{a.d}$ cite वर्मण्यं. — ^{d}) N (except K_1; K_3 missing) एतान् (for एनान्). T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 M_4 अपासृजत्. G_5 रज्वा चैवानुपाव्रजन्.

23 K_5 om. 23; G_5 om. 23^{a}–24^{d}. — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ अवतीर्य च (D_1 तु); D_5 D_6 अत्यतीत्य तु; T_1 G_1 अभ्यतिक्रम्य. $D_{3.4.9.10}$ T_2 G_{2-4} M च (M_2 अथ) (for तु). $K_{1.2}$ D_{10} (marg. *sec. m.* as in text) स क्षिप्रं; $D_{1.2}$ तान्सर्वान् (for तत्सर्वं). — ^{d}) $B_{1.3}$ वत्स्याम्यहं (for °महे). $D_{3.4.9}$ S (G_5 om.) वयं (for क्षपाम्).

24 G_5 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_{10} जनाः (for नराः). $D_{3.4.9}$ चक्रुरावसथानि च. — ^{d}) D_2 स्वादूनि च; S (G_5 om.) रसवंति (cf. v.l. 27); C_a गुण° (as in text).

25 ^{a}) $D_{3.4.9}$ राष्ट्रे (for ग्रामे). $M_{3.4}$ ग्रामप्रधानास्. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ धीमंतः; T_1 $G_{1.5}$ श्री° (for ह्री°). — ^{d}) K_2 उपाश्रिताः; K_5 अनुव्रताः; D_5 D_6 उप(D_6 °पा)स्थिताः; $D_{1.2}$ समाश्रिताः (for अनुष्ठिताः).

26 ^{a}) D_1 अभिवाद्य (for अभिगम्य). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ G_4 अरिंदम.

27 K_5 om. 27–28. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.3.4.9}$ विश्रुतं (for पूजितम्). — D_8 (hapl.) om. 27^{d}–28^{c}. — ^{d}) S गुण(G_1 रत्न)वंति महांति च.

28 K_5 om. 28; D_8 om. 28^{abc} (cf. v.l. 27). — ^{c}) K_4 B D (except D_{10}; D_8 om.) चैषां (for तेषां).

29 ^{a}) K_1 T_2 समृष्टं. G_4 पूज° (for भोज°). $D_{1.2.7}$ M_1 तु; $D_{3.4.9}$ अन्नं; T_1 $G_{1.5}$ अथ; G_3 M_{2-5} स (for च). — ^{c}) T_1 G_5 सहितैः (for सह तैः). $D_{3.4.9}$ सार्धम् (for सर्वैर्). — ^{d}) T_2 G_2 निशां (for क्षपां).

Colophon missing in K_3; D_1 om. it. — *Sub-parvan:* K (K_3 missing) B D_n D_s $D_{2.5-8.10}$ T_1 $G_{1.2}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 G_1 M कुश($M_{1.2}$ वृक)स्थलनिवासः; G_2 कुशस्थलप्रवेशं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 81; D_6 77; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 85; $G_{1.4}$ 86; G_3 M_4 84. — *S'loka no.:* K_5 71; D_n 29; D_s 27.

83

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ तदा (for तथा). — ^{b}) K_4 B D_n $D_{2-6.9.10}$ प्रयांतं; D_s $D_{1.8}$ प्रयातं; $M_{2.4}$ चायांतं. — ^{c}) T_1 G_1 वाक्यम् (for भीष्मम्).

2 ^{ab}) $D_{3.4.9}$ transp. संजयं and विदुरं. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$) सहामात्यं (for च सा°).

C. 5. 3023 B. 5. 85. 2 K. 5. 86. 2 दुर्योधनं च सामात्यं दृष्ट्वा राजाब्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रम ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

---

3 Before 3, K1.4 D3.4.6.8.9 T2 G2 ins. धृतराष्ट्र उ° (T2 G2 om. उ°). — a) T2 G2 अत्यद्भुतं महाश्चर्यं. — c) D1 transp. बाला: and वृद्धाः.

4 K5 om. 4. — a) Dn1 D3.4.9 संश्रुत्वा (for सत्कृत्य). — b) D7 T1 G1.5 च (for वा). — c) G4 पृथक्पृथक्च वक्ष्यंते.

5 a) K1.2 (sup. lin. as in text) B Dn Ds1 D7.10 T2 G2–4 M1.2 उपायास्यति; K5 उपतिष्ठति. — d) T2 G2 सर्वं मधुनिषूदनः.

6 a) D2 हि वृत्तिर्; D3.4.9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा). Ca.d cite यात्रा. — c) K5 Ds Ca वृत्तिः; T2 G2 हितः (for धृतिः). K5 पूजा; D3.4.9 सत्यं; D7 कीर्तिः; Ca वीर्यं (as in text). — d) K2 शौर्यं; K5 तेजः; S पूजा; Ca.d प्रज्ञा (as in text). K5 om. the first च. K2 Dn1 D3.4.9 G4 तेजः; B4 D1 G2.5 Cd शौचं; T2 शौर्यं (for चौजः).

7 a) K1.2.5 समभ्येति; Dn1 D3.4.9 सतां मान्यः; Dn2 Ds D1 T2 (orig.) G2–4 संमान्यतां; T1.2 (inf. lin.) G1.5 स संमान्यः; M स मान्येत. D8 G3.4 M1.2 नरश्रेष्ठ. — K5 om. 7c–8b. — c) Dn1 अथ; G5 च (for हि). — d) K2 B2 D3.4.9 T2 (before corr.) G2 असुखं; M2 असुखे. D1.7 T1.2 (after corr.) G1.3.5 असुखायाप्य(D7 °य त्व-; G3 °य ह्य)पूजितः.

8 K5 om. 8ab (cf. v.l. 7). — b) D2 जनार्दनः; D3–5.8.9 अरिंदम. — c) K1.5 B D6.9 कृष्णात् (for कृत्स्नान्). — d) K2 आप्स्यामः; K5 प्राप्स्यसे. S वयं ल(M1 sup. lin. आ)प्स्यामहे नृषु.

9 a) D3.4.9.10 M1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — b) G2 संवर्तस्व (for संवि°). — c) Dn1 D3.4.9 S (except G4) प्रति- (for पथि). — d) N (K3 missing) M1 (inf. lin.) °समन्विताः (D1.3.4.9 °समाचिताः).

10 a) Dn Ds M4 महाबाहोः.

11 Before 11, K4 D7 S (except T1) ins. वैशं°. — a) K2 सभासदः (for भीष्मा°). — b) D1 नराधिपं; D3.4.9 T2 G2–4 जनेश्वरं. — c) K1 D1 S (except G1.3.4) एव (for एवं). — d) S पूजयंति (G3 °ते) स्म (for पूजयन्तोऽस्य).

12 c) K1.2.5 Dn1 D1.3(by corr.).8.9 T2 G1.2 M2 सभावस्तूनि; K4 °वेश्मानि; D10 °गृहाणि.

13 a) D3.4 तथा (for ततो). T1 G1.5 भृत्याश्च (for the first देशेषु). — b) K1 G4 भारत (for भागशः).

14 b) B4.5 D10 युता° (for युक्ता°). D1 बहुभिर् (for विविधैर्). — d) D3.4.9 श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि). K5 D2.10 (marg. sec. m. as in text) शयनानि; D8 विविधानि (for वसनानि). K1.2.4 D1.7 श्लक्ष्णानि (D7 भक्ष्याणि) शयनानि च; S वासांसि विविधानि च.

15 D8 om. 15ab. — b) D1 G1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि). — G4 (hapl.) om. 15c–18b. — d) D3.4.9

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७
ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।
उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३
वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः । C. 5. 3046 B. 5. 86. 7 K. 5. 86. 7

G_3 M राजन् (for राजा).

16 G_4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{a}) S (G_4 om.) वासार्थे. — ^{b}) $D_{8.4.9}$ शुभे (for सभां). K_5 एकां; D_2 चक्रे (for प्रामे). K_1 D_1 बृहत्स्थले; $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) कुशस्थले. — ^{c}) K_5 D_{10} विविधौ; $M_{8.5}$ विविधे (for विदधे). — ^{d}) $G_{1.5}$ सभां चित्रां (for बहु°). T_2 G_2 मनोहरां.

18 K_1 om. 18; G_4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अतीत्य माधवो वीरः. — ^{d}) K_2 आययौ; D_8 उपासीत्; G_4 उपयात्. $K_{2.5}$ G_4 कुरुसत्तम (K_2 °मं); T_1 $G_{1.5}$ कुरुसंसदं.

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{3.5-7.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 भगवतः सभाकरणं; G_1 भगवन्तं प्रति दुर्योधनेन सभाकरणं; M सत्कारसाधनकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 82; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 86; $G_{1.4}$ 87; G_3 M_4 85. — *S'loka no.:* K_5 16; Dn 18; Ds 19.

84

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) S उपप्लाव्याद्. K_2 Ds_2 $D_{1.8.9}$ T_1 $G_{4.5}$ $M_{3.4}$ क्षत्त (for क्षत्तर्). — ^{b}) K_4 B (except B_4) Dn Ds $D_{7.10}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M_{3-5} उपायातो. — K_1 D_8 om. (hapl.) $1^{c}-2^{d}$. — ^{c}) K_2 वृकस्थलं; Ds_1 D_6 वृकस्थूले; D_1 बृहत्स्थले; S (except $M_{1.2}$) कुश°. — ^{d}) $D_{8.4.9}$ तु (for च). K_2 B D (except $D_{1-4.7.9}$) T_1 इहैष्यति.

2 K_1 D_8 $M_{8.5}$ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_2 Dn_1 (by corr.).n_2 Ds सर्वसत्वतां. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) T_1 $G_{1.5}$ °सत्वो (for °मात्रो). T_1 $G_{1.5}$ महाबलः (for जना°).

3 G_4 om. 3^{ab}. — ^{a}) K_4 B Dn $D_{1.2.5.6.8}$ वृष्णिराष्ट्रस्य; Ds °राजस्य; $D_{8.4.9}$ °चक्रस्य. — ^{b}) T_2 G_2 जनार्दनः; G_3 M च केशवः (for च माधवः). — ^{d}) $D_{8.4.9}$ स (for प्र-).

4 ^{b}) D_7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्). T_2 $G_{2.4}$ M समासते (for उपा°). T_1 $G_{1.5}$ यस्याज्ञां समुपासते.

5 ^{a}) G_4 अस्मै पूजां प्रदास्यामि. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ महामते; $D_{8.4.9}$ S (except G_4) गताध्वने (for महा°). — K_5 om. 5^{cd}. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 Ds $D_{5-8.10}$ तां (for तन्). $D_{1.2}$ निगदतः (for कथ°).

6 ^{a}) $K_{1.2}$ D_9 तु कृष्णांगैर्; $K_{4.5}$ T $G_{1.2.5}$ M सुपुष्टांगैर्; B Dn Ds $D_{2-4.6.7.10}$ G_3 सुकृसांगैर्. — ^{b}) T_1 वाहिकैश्च; G_1 बाह्लिजैश्च; G_2 बाह्लीजातैर्; G_5 बाह्लीकैश्च. — ^{c}) T_2 G_2 चतुर्युजान्. B_8 G_5 चतुर्युक्तं रथं तस्मै. — ^{d}) B_8 G_5 रौक्मं.

7 ^{b}) $D_{3.4}$ इषादंतप्र°; $Ca.d.s$ as in text. — ^{d})

C. 5.3046 B. 5.86.7 K. 5.86.7

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K4 B (except B5) D (except D3.4.8.9) कौरव; T2 G2 शार्ङ्गिणे (for केशवे).

8 ^{a}) Dn1 D3.4.9.10 अप्रसूतानां; Ca.d अप्रजा° (as in text). — ^{b}) Dn1 तेजसा; D2 मुख्यानां (for शुभानां). B4 चंद्र° (for रुक्म°). — D1 (hapl.) om. 8^{d}–10^{c}. — ^{d}) K1.2.5 D10 T1 G1 दासानपि च (for दासानामपि). B1 केशवः; B3.5 भारत; Dn2 D2.7 G4 M तावतां (for °तः).

9 K5 om. 9–15; D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) G2.4 M2 सं° (for सु°). K4 B (except B5) D (except D3.4.7.9; D1 om.) आविकं च सुख(D2.5.6.8 सुसं)स्पर्शं.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9); D1 om. 10^{abc} (cf. v.l. 8). — ^{a}) G4 अंशुकानां (for अजि°). — ^{b}) D3.4.9 मे; T2 G2.5 M वै (for च). — ^{c}) K2 D2 (by corr.) G4 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 तत्; Dn Ds तान्; T2 G2 ततः (for तानि). D3.4.9 अथ (for अपि). — ^{d}) K1 तानपि; K2 तदपि; G3 एतद् (for यावद्). D2 तुष्यति (for अर्हति). Dn1 तमर्हति हि केशवः; D3.4.9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^{d}).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9); B4 om. (hapl.) 11. — ^{b}) T1 G1.4.5 सुजातो (for °तेजा). — K2 om. 11^{cd}. — ^{c}) B3 T2 G4 M3–5 तद् (for तम्). — ^{d}) Ds2 D3.4.9 यावद् (for तमपि); cf. 10^{d}. B (B4 om.) Dn2 अर्हति हि; Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति).

12 K5 om 12 (cf. v.l. 9). — ^{a}) B2 Dn D5.7.10 G4 M अभि-; Ds अति- (for अपि). T2 (*inf. lin.* as in text) G2 वह° (for पत°). — ^{b}) M4 चत्वारिंशद्धि योजनं. — ^{d}) K1.2 D7.10 तदपि च (for तस्मै तद्). D1 S तदप्यस्मै ददाम्यहं (D1 महद्धयं).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9). — ^{b}) S (except G2) वै (for ते). — ^{d}) K4 भक्ष्यं; D3.4.9 भोगं; T2 सैन्यं (for भोज्यं). K1.2 D7.10 मुदा; D1 M3.5 तदा; D2 T2 तथा (for सदा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — ^{c}) K2 प्रतिप्रयांतु; G2 प्रत्युद्यास्यंतु. — ^{d}) D3.4.9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्). K1 D7.10 S युक्तैः; K2 D1 अश्वैः; Ca.d मृष्टैः (as in text). K4 B4.5 Dn Ds D5.6 स्वलंकृताः (Ds °तैः); D7 अलंकृतैः.

15 D1 om. (hapl.) 15–16; K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K2 B3 Ds S (except G1.2) अलंकृ°. D3.4.9 कल्याणैः. — ^{b}) D3.4.9 यानैर् (for पादैर्). — ^{c}) Dn1 D8 महाभाग; G2 महाबाहुं.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{ab}) B3 M °पि यः कश्चिद्गमिष्यति ज°. — ^{d}) D2 G2 अलंकृताः; Ca.d अनावृताः (as in text).

17 ^{a}) K4 B D (except D1.7) च (for हि). — K5 om. 17^{cd}. — ^{c}) K1.4 B D (except D1.2.10) उदीक्षतां; K2 °तु (for °ते).

18 ^{a}) K1.5 D10 °ध्वजाः (for °ध्वज-). — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D5.6.8 G1.4.5 °दिशः (for °दिशम्). — ^{c}) G4 जलाभिसिक्तो. G5 संमृष्टः (for विरजाः). — ^{d}) K1.2 D2.6 चानुगान् (for चान्वशात्). K4 D3.4.7.9 पंथास्तस्य विधीयतां; S पंथाः कार्यस्तु सर्वतः (G3.4 M2 °शः).

19 ^{a}) K2 B Dn Ds D5.6.8 G3.4 तदस्य; T1 G1.2 तस्य तत् (for तदस्य). — ^{d}) K4 सुप्रमृष्टम्; M1 सुसमृद्धम्.

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ २०
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।
राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् । C. 5. 3087 B. 5. 87. 7 K. 5. 87. 7

---

20 [d]) K4 सुमनोहरं; D5.6 सुमहावनं; D7.10 सुख-साधनं (for सुमहाधनम्). K1 Dn1 Ds D2–4.8.9 सर्वर्तुपु (K1 D8 °क-) महाधनं; K2 सार्वर्तुकमहावनं; K5 ससकक्षं महाधनं; D1 सर्वं च सुमहद्धनं; S सर्वत्र (G2 °र्वं च) सुमनोहरं (G1 °रमं).

21 [a]) D1 अस्मद्- (for अस्मिन्). — [c]) K4.5 B D (except D1) T2 G2 अर्हति; G8 अर्हेत (for अर्हेत्स). B5 दाशार्हः (for वार्ष्णेयः).

Colophon missing in K8; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G1 M प्रदेयद्रव्य(G1 om. द्रव्य)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 83; D6 79; D7 T G2.5 M1–3.5 87; G1.4 88; G3 M4 86. — *S'loka no.:* K5 12; Dn Ds 21.

85

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [b]) K1 B4 D2–4.7.10 M सत्तम; B3 D1 संमतः. — [c]) K1.3 Ds D2 T G संभावितस्य (for °तश्च). D2 लोकेस्मिन्. — [d]) K1 B2 Ds D1.2 M1(*inf. lin.* as in text).2 अपि (for असि).

2 [a]) D3–5.9 यस् (for यत्). T1 एवागतं; T2 G1.2 M1(*inf. lin.*).2–5 एवंगतं; G5 M1 एवंविधं. K2 त्वमेवं च गते ब्रूयाः. — [c]) D2 शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा; S शास्त्रान्वयाद्वा तर्काद्वा (G4 शास्त्राद्वापि महाभाग; G5 °याद्वा सत्कारात्). — [d]) K2 सुस्थितः. K5 तत्सर्वं त्वयि युज्यते.

3 [a]) Dn2 Ds D7 लेखा शशिनि भाः; G3 रेखाश्मनीव भाः; G4 लेखाश्मनि प्रभा. — [b]) D3.7 गांभीर्यम् (for महोर्मिर्). — [c]) D1 transp. धर्मः and त्वयि. K1.3 D7 महाराज; K2 B Dn Ds D1.2.5.6.10 तथा राजन्; K4 D3.4.8.9 महाराजन्; T2 G2 महाकीर्तिः. — [d]) T1 G1.5 नित्यं; G2 अद्य (for इति).

4 [a]) D3.4.9 भासि° (for भावि°). D1.3.4.9 T G2 लोके. — [b]) K4 Ds2 D3.4.9 गुणौघ°; B1.3 गुणैः स्वै°. T1 G1.5 भारत (for पार्थिव). — K5 om. 4[c]–16[d].

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — [b]) K2 राजन्; D8 बलाद् (for बाल्याद्). K2 T2 (before corr.) बहुधा नश (T2 °शः); K4 B Dn Ds D2.5–8.10 बहु नीनशः; D3.4.9 बहु भाषिथाः. — [c]) K4 B Dn Ds D5.6.8 राजन्; D9 राष्ट्रं (for राज्यं). — [d]) K1 सुदारान् (for सुहृदश्च). K4 B Dn Ds D2–6.8.9 एव (for अपि). S (for M2 see below) अति- (for सु-). D1.2 (before corr.) सुहृदश्च प्रियान्प्रति; M2 सुहृदश्चास्य च प्रभो.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). — [a]) K2 G1.2.4 स त्वं (for यत्त्वं). K4 B D (except D7.10) इच्छ° (for दित्स°); cf. v.l. 7.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4); D6 om. 7–12. — [c]) K2 B4 Dn1 D7 S दित्स° (for इच्छ°); cf. v.l. 6.

C. 5. 3067 B. 5. 87. 7 K. 5. 87. 7 एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषातत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो बिभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

8 K5 D6 om. 8 (cf. v.l. 4, 7). T1 G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K1 D10 शाठ्यं; K4 B Dn Ds D2–5.7.8 G4 [अ]सत्यं; Cs अतत्त्वं (as in text). K1.2 D7.10 एतत्ते (for एवैतत्). — ^{b}) B (except B4) Ds यथा; Ca छद्म (as in text). T2 G2 एषा (for एतद्). D1 T2 G2 M1 (*inf. lin.* as in text).5 भूरिदक्षिणा. — ^{c}) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) त्वन्मतं (for ते मतं).

9 K5 D6 om. 9 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K2 B Dn2 D2.8.10 T2 G (except G5) लिप्स्यंति; Ds D1.9 लिप्संते; D3.4.7 लिप्स्यंते. — ^{c}) K2 D2–4.9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्वं (D2 °स्तान्). — ^{d}) Dn तत्समं; S त्वत्(M1.2 त्वं)समः (M2 °मं). B1.4.5 Dn Ds D5 न; T2 G2 M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) किं (for कः). B5 Dn Ds D5 M1.2 करिष्यसि.

10 K5 D6 om. 10 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K2 महाभागं. — ^{b}) D3.4.9 T1 G1.4.5 च (for त्वं). D1 तितीर्षसि; S चिकीर्षसि. K2 वार्ष्णेयं भर्तुमिच्छसि. — ^{c}) K4 D8 वा; B2.4 Dn Ds D5 च (for एव). K2 B4 Dn अपि (for अभि-). — ^{d}) K4 Dn1 विभेत्ससि; B D2–5.7.10 Cn विभे(B3 °भि)त्स्यसि; Ds2 D9 बिभि(D9 °भे)त्स्यसि; S प्रदीयतां; Ca.d बिभित्ससि (as in text).

11 K5 D6 om. 11 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K1 भेद्यः; Ca.d शक्यः (as in text). — ^{b}) K2 मायया (for गर्ह°). — ^{c}) K2 शक्यो धनंजयाद्भेत्तुं; Ca.d as in text. — ^{d}) D1 M3–5 सत्यमेतत्; D3.4.9 एतदर्थं; G3 तत्त्वमेतत् (for एतत्तत्त्वं).

12 K5 D6 om. 12 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) D1 वेद्मि (for वेद). K4 D3.4.9 वेदाहं कृष्णमाहात्म्यं. — ^{b}) D1 वेद् स्यस्य; D3.4.9 Ca वेदाहं (for वेदास्य). — ^{c}) K1 पश्या° (for जाना°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 4). — ^{a}) M अन्यात्; Ca as in text. T2 G2.4 transp. कुम्भाद् and पूर्णाद्. — ^{b}) M1–3 अन्यात्. T G1 (by corr.).2.3.5 अन्यत्पादावनेजनात्. — T2 om. 13^{c}–15^{d}. — ^{c}) M (except M4) अन्यात्. — ^{d}) K1.2 नाशि°; K4 नो प्रे°; B4 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति; Ds Ca.s नैशि°; D3.4.9 M न तुष्यति; D10 Cd नेशि°; T1 G न चेच्छति.

14 K5 D3.4.6.9 T2 om. 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^{c}) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै). — ^{d}) K4 B (except B5) D (except D1.2.10) असौ (for हि).

15 K5 T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^{a}) K2 आशंसक्षेप (for °समानः). — K4 om. 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) D1.7.9.10 T1 G1.3 M1 तमेव; G4 तथैव. K2 तेनैवाहूय दीयतां.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) D1 transp. राजन् and पुत्राः. — ^{d}) T1 G1.5 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तंति पु°; D3.4.9 तेन्ववर्तंतु पु°. — K4 D2.5.8 ins. after 17: D10, after 5. 86. 11^{ab}:

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभिः सह।
कृत्वा सुखं यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L. 2) D10 यशो° (for यथा°). K4 चैवमवाप्स्यसि; D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९ C. 5. 3086 B. 5. 88. 9 K. 5. 88. 9

त्वं समवाप्स्यसि.]

Colophon missing in K8; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 84; D6 80; D7 T G2.5 M1–3.5 88; G1.4 89; G3 M4 87. — *S'loka no.:* Dn 17; D8 18.

86

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 b) K2.5 B D (except D2–4.9) T1 G5 अच्युते (for उच्यते). — c) K4 सानुक्रोशो (for अनुरक्तो). D1 असंवार्यः; G4.5 असंभाव्यः; Ca.d as in text. — d) K2 transp. पार्थान् and प्रति.

2 D6 om. 2. — a) K4 B (except B3) D (except D1.7.9) G1.2 M5 तत् (for तु). K2 संस्कार°; D8 सकारणं युक्तं. Ca.d cite कारणं. — b) D2 transp. देयं and वसु. D3.4.9 बहु (for वसु). — d) S transp. न and तत्. K1 D1.2.7.10 कथंचन; S जनार्दने (for कदा°).

3 a) K4 D3.4.9 देशकालैस्तदा(K4 °था)युक्तः; G5 देशकालौ तथा तात; Ca.s as in text. — b) K2 तत्तु; D3.4.9 स हि; G5 युक्तौ; Ca.d न हि (as in text). — c) K1 D1.7.10 (m as in text) ज्ञास्यति; D3.4.9 मन्येत; Cs मंस्यति (as in text). — d) K2 B2 Dn2 D2–4.6.7.9.10 T2 G2 अर्चति; G4 चरति (for अर्चति). K5 यादवे ह्यतिमानिनि.

4 a) B2 T1 G1.5 अवमानं; Ca.d अवमानः (as in text). S तु (for च). — d) T2 G2 निश्चितं मनः (for °ता मतिः).

5 a) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) लोके (for देवः). — b) K4 B D (except D3.4.7.9.10) G3 पृथुल° (for कमल°). — d) D3.4.9 किं पुनर् (for विदितं). B2.4 सर्वशः; G3 सर्वदा.

6 a) G4 तत्; M1 हि (for तु). K4 B Dn Ds D2–6.8.9 G4 तस्मै; D1 तस्य (for तस्मिन्). D2 प्रदास्यामि (for प्रदेयं स्यात्). — b) S (except G4) इति (for तथा). K5 (before corr.) D7 कार्यमिति; Ds G3 कार्या गतिः; D1 कार्या मतिः; D3.4.9 कार्यं प्रति (for कार्यगतिः). — d) D5 (m as in text).6.8 विग्रहात् (for अवि°).

7 K5 om. (hapl.) 7–15. B Dn2 Ds D5.6 T1 G3 om. the ref. — b) K1 D7.10 कुरुवृद्धः पिता°.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — c) S नावमंस्यति (T1 अनुमंस्यति; G2 नावमुह्यति); Ca.d.s नालमन्यं (as in text). K2 D10 अस्मान्; K4 B Dn Ds D3–7.9 एनं; D2 (before corr.) अप्यस्ति; D2 (after corr.).8 एवं; Ca.d.s अन्यं (as in text). T G1.2.5 अवज्ञातुन्; M अवज्ञां तां (M2 तं); Cs अवज्ञातुं (as in text). — d) K4 B D (except D1.10; D2 by corr.) G3 नावज्ञेयो हि; M2 अवज्ञातोपि (as in text).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) K1 S च; D3.4.9 तत् (for तु). — b) M1 (*inf. lin.*).2 मनसः; Ca.d as in text.

C. 5. 3087 B. 5. 88. 10 K. 5. 88. 10 स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

---

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 7). — ^{a}) D_1 यत् (for स). K_2 च (for यद्). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_{10} तत्कुर्यास्त्वमशंकया. — 10^{c} = 5. 103. 34^{c}. — ^{d}) D_2 (before corr.) पुत्र; S वैरं (for क्षिप्रं).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B_3 $D_{1.5.6.3.9}$ T_2 $G_{2.3}$ धर्मम्. $K_{1.2.4}$ B_3 D (except Ds D_7) T $G_{1-3.5}$ अर्थं. K_4 B D (except $D_{2.6.7.10}$) G_3 च (for स). — After 11^{ab}, D_{10} ins. 392*. — ^{c}) D_{10} (marg. *sec. m.*) तस्मिन्वाच्यं प्रियं राजन्. — ^{d}) T_2 G_2 बंधुभिः (for बान्धवैः).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 7). — ^{a}) B_3 D_1 S (except $G_{3.4}$) पर्यासः; Ca.d.s पर्यायः (as in text). D_1 T_1 असि; T_2 G (except G_4) M अस्मि; Ca.d अस्ति (as in text). — ^{b}) G_4 निक्षेपयामि; Cs निष्कैवल्यं; Ca.d निष्केवलां (as in text). — ^{c}) K_4 D_9 एतां (for इमां). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ यावज्जीवं; $D_{3.4.9}$ क्लीबं जीवे (for जीवञ्जीवैः).

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 7). — ^{b}) K_2 D_{4-8} समर्पितं; B_5 Ds T_2 $G_{1.5}$ $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text).$_3$ समुत्थितं; D_1 विवक्षितं; Ca.d समर्थितं (as in text). — After 13^{ab}, $M_{1.2}$ ins.:

393* न भेदस्यान्तरं दातुं प्रयाणायास्य वा पुनः ।

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 7). — ^{a}) T_2 G_{3-5} M_4 यस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7.8}$) T_1 इहैष्यति (for इहै°).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) G_5 M_5 उपायान् (for उपायं). $D_{3.4.9}$ तस्य (for सम्यङ्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ च बुध्येत् (for बुध्येत). — ^{c}) K_1 स च; D_7 तथा; S यश्च (for न च). Dn_1 $D_{1.3.4.7.9}$ S उपायो (for अपायो). — ^{d}) K_2 transp. तत् and भवान्. $T_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text) G_1 $M_{1.2}$ तं; G_4 स (for तद्).

16 B Ds $D_{3-6.8.9}$ om. the ref. — ^{b}) S कृष्णेभि°; Ca as in text. — ^{d}) S transp. व्यथितो and विमना.

17 ^{a}) $D_{3.4.9}$ तत्र (for इदं).

18 ^{a}) K_5 वै; $D_{3.4.9}$ एव (for हि). — ^{b}) B_3 दयितः (for च प्रियः). $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ मे (for नः). — ^{d}) K_5 Ds स बंधम् (for बन्धनम्). K_4 B Dn $D_{2.5.6.8}$ स कथं वंध(B_3 बद्धु°; Dn_2 वध)मर्हति.

19 ^{ab}) D_1 T_1 $G_{1.4}$ M परेतः; T_2 $G_{2.3.5}$ पतितः; Ca.d.s परीतः (as in text). $D_{3.4.9}$ transp. धृतराष्ट्र and अयं; K_4 B Dn Ds $D_{2.5.8}$ transp. धृतराष्ट्र and तव पुत्रः. S सुयोधनः (for सुमन्दधीः). — ^{c}) K_4 B D (except D_{10}) एव; K_5 G_4 अति° (for तु). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ वार्यमाणः (for याच्य°). K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9.10}$) सुहृज्जनैः (for °द्गणैः).

20 ^{a}) $K_{1.2}$ एवम्; D_7 एनम् (for इमम्). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_7 T_2 M °बंधनं; $D_{3.4.9}$ G_2 °वर्तिनं; Ca °बंधिनं (as in text). — ^{d}) T_2 G_2 अथ (for अपि). K_5 D_{10} S अद्य (T_2 G_2 अपि) (for अस्य).

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् । C. 5. 3106 B. 5. 89. 6 K. 5. 89. 7

22 K5 om. 22. — b) K2 तव पुत्रस्य दुर्मतेः. — c) K1.2.4 B D (except D3.4.9) °संयुक्ताः. — d) K1.2 D7.10 वाचः (for वाचं). K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 श्रोतुं वाचः (for वाचं श्रोतुं).

23 K5 B D (except D3.4.7.9.10) T1 G4 om. the ref. — a) K2 स नर° (for भरत°). — b) T2 G2 वृद्धः परमदुर्मनाः.

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मव्युत्थानं; M दुर्योधनासत्प्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 85; D6 81; D7 T G2.5 M1–3.5 89; G1.4 90; G3 M4 88. — *S'loka no.:* K5 29; Dn 23; D3 24.

87

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) T2 G2 च (for तु). — b) T G3–5 पूर्वम्; M पौर्वम् (for सर्वम्). D1 रथमारुह्य वेगवान्. — c) T1 G1.5 अपि (for अभि-).

2 a) K1 Ds2 D6–8 प्रयातं; K5 आयांतं. — b) K4 B Dn Ds D2.5.6.8 महाबलं; D3.4.9 परंतप (for ततो नृप). — c) D3.4.9 प्रत्यवर्तंत; T2 G2 पर्यावर्तंत. — d) K1.2 D1 बृहत्स्थल°; T G कुश° (for वृक°). — After 2, T G ins.:

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थानं ग्रसमाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मनः ।
अन्नानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि संविहितं बहु । [5]
ताः सभाः पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशाः ।
नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1–3 = (var.) 5. 81. 29cd, 59. — (L. 2) T1 आचेमुरिव पंथानं; G3.4 पंथानमाचेमु(G3 °रु)रिव (for the prior half). — (L. 3) G2 प्रमथिता; G3 प्रयुदिता (sic); G5 प्रणुन्नास्ते (for प्रचोदिता). — (L. 4) T2 G2 रथा (for तथा). — Lines 6–7 = (var.) 5. 83. 18.]

3 a) Dn1 Ds2 D3.4.9 T2 G2.4 M2 समायांतं (for तमा°). — b) K5 प्रतिजग्मुः; D3.4.9 प्रत्याजग्मुः. K2 ततस्ततः; T1 G4.5 अतस्ततः (for स्वलं°). — c) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) T1 G1.5 दुर्योधनाद् (for °धनम्).

4 b) K2 B1.5 D1.7.10 T G1.2.5 M2.4.5 हृषीकेश-दिदृक्षवः (D1.7 M2 °या). — K5 om. 4c–6b. — c) K1.2 रम्यैः; Ds2 D1.3.4.8.9 T2 G2.3.5 M3–5 अन्यैः; D2 राजन्; G4 द्रव्यैः (for अन्ये). — d) M1.2 अन्ये (for एव). D8 पदातयः; M यथार्हतः (for तथापरे).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) D1.7 G5 सर्वैः (for स वै). K1.2 समासाद्य. — b) D7 भीष्मेणापि जनार्दनः.

6 K5 om. 6ab (cf. v.l. 4). — a) D3.4.9 °नार्थाय; T2 G2.4 °नार्थं हि. — cd) Dn D7 °समन्विताः (for

C. 5. 3106 B. 5. 89. 6 K. 5. 89. 7 बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स्म कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°समाचिताः). K4.5 B Ds D1–6 बभूव °मार्गाश्च °समाचितः.

7 a) K4.5 B D (except D1) च (for स्म). — c) D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न).

8 a) K2 नार्यः; K4 B Dn Ds D2.5–8.10 G3.4 तस्मिन् (for न स्म). D1 राजमार्गेण रामाः स्युः; D3.4.9 °मार्गगताः सर्वे; T2 G2 °मार्गगता न स्म. — b) K2.4 B Dn Ds D2.5–8.10 संस्तुवंति (for संभ°). K1.2.5 D7 अवनी-; B3 D2.5.6.8.10 T1 G1.2 अवनीं. D3.4.9 ततोर्धभवनं गताः. — G4 om. 8cd. — c) K5 D1 T2 G2 तदा (for तथा). T2 G2.5 [अ]स्मिन्; G3 M1.3–5 स्म; M2.4 (*inf. lin.*) एव (for हि). T1 G1 समभवद्. M1.2.4 (*inf. lin.*) हि संभ्रमो (for हि सुमहद्). K4 B Dn Ds D2 m. 5–8.10 तस्मिन्काले महाराज. — d) B4 °निवेशने; D1 °प्रवेशनं.

9 a) K1.2.5 D7.10 आचितानि; M3–5 आरूढानि (M4 *inf. lin.* as in text). Ds2 D1 गृहस्त्रीभिः; D3.4.9 ततः स्त्रीभिः. — 9cd =(var.) 5. 92. 25cd. — c) G3.4 प्रचरंति. D1 एव; G4 इह; G5 च (for इव). — d) T G M3–5 तत्र तत्र; M1.2 राजंस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म). T G1.2.5 विशां पते; G3.4 महीपते.

10 a) K5 D10 आशु- (for च). — c) A few MSS. प्रणष्ट°. T2 G2 राजन्; G5 भूप (for ऽभूवन्). — d) K1 D3.4.7.9.10 T G1.2.5 जनैर्वृते; B2.4 जनावृते (for नरै°).

11 b) D2.5.8 om. प्र-. A few MSS. °कर्षणः. T2 G2 प्रविवेश चतुर्भजः; M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युतः. — c) S पांडरं.

12 a) N (K3 missing) कक्षा. — b) K1 G4 °वेश्मनि.

13 =(var.) 5. 92. 35. — a) D1 अभिगच्छति; D3.4.9 अभ्यागते तु. — b) K1 जनेश्वरः; K4 B D (except D1.7.10) नराधिपः (for नरे°). — c) D3.4.9 S (except G4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp.). — d) D3 मुदायुतः; T1 G1.5 जनेश्वरः (for महा°).

14 a) T1 G1.5 शल्यः (for कृपः). — 14cd=5. 92. 34cd.

15 a) D9 G4 ततो राजन्समासाद्य. — b) B1.3 D1 T2 G2 जनाधिपं; D3.4.9 जनेश्वरं; D7 G3 मनस्विनं (for यश°). — c) T1 G1.3 भीष्मं संपूजयामास; G4 स वार्ष्णेयः सुवाग्भिस्तं; G5 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव. — d) G4 राजानं संप्रपूजनं. — After 15, S ins.:

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त संपूज्य मधुसूदनम् ।
[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्).]

16 G3 om. 16a–18b. — a) D1 तेषां; G5 तेन (for तेषु). Dn1 D2.7.8 G4 °पूर्वां; G5 °पूर्वं (for °पूर्वीं). — b) K1 G4 प्रपूज्य; D1 G5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — c) K1.2.5 T2 G1.2.5 M1–4 Ca.d समेयाय (Cap समी° as in text). — d) T2 प्रांजलिस् (for राजभिस्). K4.5 B D (except D1–4.7.9.10) सह (for तत्र).

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). — ab) K4 B2.4 Dn Ds D5.6 सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीकं). B1.3 D1–4.7–10 T2 G2 M2 च; T1 G1.5 तं (for स). K1.2.5 D1.3.4.7.9.10 T2 G1.2 बाह्लिकं (for बाह्लीकं). — d) K1.2.3 D1.9 S (G3 om.) समेयाय; K4 B (except B3) Ds D2.5 समियाय; cf. v.l. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६ C. 5. 3127 B. 5. 89. 27 K. 5. 89. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

18 G3 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) B3 T1 G1.5 तस्य (for तत्र). D2 असौ (for आसीद्). K1.2 D7.10 सज्जितं; D1.2 (before corr.) पूजितं; S (G3 om.) भ्राजितं; Ca ऊर्जितं (as in text). K2 D2 (by corr.).5.6.8 सृष्टं; D1 श्रेष्ठं; Ca सृष्टं (as in text). — ^{c}) K1 (marg. *sec. m.*) आज्ञया (for शासनाद्). — ^{d}) T G1.2.5 तद् (for तत्र).

19 ^{ab}) K2 Dn1 D3.4.9 T1 om. अपि. K5 सु- (for अपि). K4 D3.4.9 जनार्दनं; T2 G4 महात्मने. — ^{c}) K1.2.5 D7.10 उपा(K2.5 °प)निन्युर्; B1.2.5 Ds D1.8.4 T G1.2.5 M3.5 उपाजह्रुर्.

20 ^{a}) T1 G3.5 स (for तु). — ^{b}) D1 परिसरन्; D10 °चरन्; T1 G1.5 व्यवहरन्; T2 नृपवरान्; G2 उपहरन्; G3 उपचरन्; M1.2 अभिवदन्; M3-5 अपहसन्; Cs परिहसन् (as in text). — ^{c}) K (K3 missing) B4 Dn D1.3.4.7.9.10 Ca सांबंधिकं; Cd सांबंधकं; Cs as in text.

21 K5 om. 21^{cd}. — ^{d}) K1.4 B Dn2 D5-8.10 निरक्रामद्; D1 परिक्रामद्.

22 ^{b}) K5 कुरुसंसदि माधवः; M वंदितुं तां पितृष्वसां (M1 *sup. lin.* as in text).

23 K2 om. 23^c-24^d. — ^{d}) D3.4.9 अव° (for उप°). — After 23, B4 Dn ins. 417* (cf. v.l. 5. 90. 28); while D1 ins.:

396* या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K2 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{b}) D3.4.9 °कर्म° (for °धर्म°). — ^{d}) S (except G1.2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्).

25 ^{a}) T2 (by corr.) प्रीयमाणस्तु. D2 transp. 25^b and 25^d. — ^{b}) K4.5 B (except B2) D3-6.8 T G M2 विदुरो (for °षो). B2 Dn Ds D7.8.10 वृष्णिसत्तमः; D1 बुद्धिमत्तरः; M बुद्धिमत्तमः. — K5 om. 25^c-26^d. — ^{c}) T1 G1.5 तु (for च). K2 D3.4.9.10 सदा; D2 ततः (for तदा). K4 B Dn Ds D1.5.6.8 धर्मार्थनित्यस्य सतः. — ^{d}) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) गतरोषस्य.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) D1.2 तस्मै; Ca तस्य (as in text). B2 D1 सुविस्तारं. — ^{c}) Ds मुहुः; Ca क्षत्तः (as in text). D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट. — ^{d}) B3.4 Dn2 D3.4.6-8.10 सर्वं; S यथा- (for सर्व-).

Colophon missing in K3; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M हस्तिन(M3-5 om. it)पुरप्रवेशः (G1 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 86; D6 82; D7 T G2.5 M1-3.5 90; G1.4 91; G3 M4 89. — *S'loka no.:* Dn 27; Ds 26.

88

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) Ds उपागम्य. — K4 om. 1^c-3^b. — ^{c}) K1.2.5 B Dn Ds D1.2.5-8.10 स पृथां (for गोविन्दः). D3.4.9 पितृष्वसुरगाराणि. — ^{d}) Ds अभ्यागच्छत्; S सोऽभ्यगच्छत. D3.4.9 गोविंदः सोऽभ्यगच्छत.

८८

C. 5. 3123
B. 5. 90. 1
K. 5. 90 1

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खवादित्रनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

---

2 K4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{d}) K1.2.5 D10 पृथक् (for पृथा). D8 G5 पार्थं; D1 G2 पुत्रान् (for पार्थान्). B Dn D2.5–8 स्मरंती तनयान्पृथा (D2 °यांस्तदा).

3 K4 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 D1 सत्य° (for सत्त्व°). — ^{b}) D7 पुरुषोत्तमं (for सह°). — ^{c}) D1 गोविंदं (for वार्ष्णेयं). — ^{d}) K5 पार्थं (for बाष्पं). K2 D1 आहरयत्; K5 आकारयत्. K4 तथा; D3.4.9 तदा (for पृथा).

4 ^{b}) K2.5 D7 विशां पते (for युधां पतिम्). — ^{c}) D3.4.9 °पूर्णेंदु- (for °पूर्णेन).

5 ^{a}) D3.4.9 ये तु; T1 G M3 एते (for ये ते). K5 D10 एवं. — ^{c}) Dn1 D3.4.9 परस्परेण. — ^{d}) K2 Dn1 D3.4.9 समेताः. D1 G5 समतेजसः.

6 K5 om. 6^{ab}. — ^{a}) D3.4.9 ध्वंसिनो; D7.10 वंचिता (for भ्रंशिता). — ^{b}) Dn1 D3.4.9 राज्यार्हा (for जना°). T G1.5 विजनं (for निर्जनं). — ^{c}) K1.2 विगत°; K5 संत्यक्त°; T1 G1.5 विजित°. — After 6, D1.3.4.9 read 10^{cd}.

7 ^{a}) K4 D5.6 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). D3.4.9 सुख-प्रिये (for प्रियसुखे). K1.2.5 D7.8.10 त्यक्तप्रियसुखाः पार्थाः. — ^{b}) K (K3 missing) Dn2 D1.2.5–7.10 G3.5 रुदतीं.

8 ^{c}) K5 ते वासिता वने तात. — ^{d}) K (K3 missing) D1.3.4.7.9.10 व्याघ्रसिंहगजा(K4 D1 °समा)कुले; T1 G1.4.5 सिंहव्याघ्रसमा°.

9 ^{a}) D7 T1 G1 M5 पुत्राः (for पित्रा). D1 च; M5 मे (for ते). K5 ते बलविहीनाः पुत्राः. — ^{b}) M2 °पालिताः. — ^{c}) K1.5 D7.8 Ca अंब-; K2 तु; K4 B Dn D8 D5.6.10 च (for स्व-).

10 G4 om. 10^{a}–11^{d}. — ^{b}) K1.2.5 D3.4.7.9.10 M5 पणवैरपि; K4 B Dn D8 D1.2.5.6.8 वेणुनिःस्वनैः. — D1.3.4.9 read 10^{cd} after 6. — ^{c}) D3.4.9 °बाध्यंत; T1 G1.5 °बुध्यंत.

11 G4 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{d}) D1 विबुध्यंत; D3.4.9 विबो°. K4 B4 D (except Dn1 D1.2.7.10) तदा; B1–3.5 पुरा (for सदा).

12 ^{b}) K1.5 D7.10 वीणावेणुनिनादिना; K2 D9 G3 वेणुवीणानिनादिना; G5 °वीणादिनैपुणैः. — ^{c}) T1 G1.5 °मिश्रैश्च.

13 K5 om. 13^{a}–16^{d}. — ^{a}) D1 रत्नवस्त्रैरलं°. — ^{b}) D1 द्विजास्तथा; D2 द्विजातयः; S द्विजोत्तमान् (for द्विज°). — ^{c}) D8 गीतैर्; D9 वाग्भिर्. K1.2 D3.4.7.9 मंगल-रूपाभिः.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K2 D7.10

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४
ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः । C. 5. 3153 B. 5. 90. 25 K. 5. 90. 25

अर्चनैर् (for अर्चितैर्). — b) T G (except G3) विद्वद्भिर्. D3.4.9 अपि बंदिभिः; D8 अविलंबिताः. — c) D3.4.9 T2 G2 अबुध्यंत.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 13). — a) K4 transp. ते and नूनं. B D (except D1.3.4.7.9.10) क्रूरं च (D10 m ते क्रूरं) (for ते नूनं). D1 निःस्वनं (for निनदं). — b) Dn1 D3.4.9 वने वने (for महा°). — c) K4 B Dn Ds D2.5.6.8 ते (for वै). D3.4.9 न स्वपंति हि रात्रौ च. — d) N (except K2; K3 missing; K5 om.) G1 न तदर्हा (for अत°).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 13). — a) D3.4.9 °शंखनिनादैश्च; S °मृदंगपणवैः (T1 G1.5 °टह-). — b) K1.2 D7.10 शंखवेणुविमिश्रितैः; B3 °निनदनिःस्वनैः; D3.4.9 वैणवैर्निःस्वनैस्तथा; G4.5 शंखवेणुवि(G5 °णोश्च)निःस्वनैः; M3-5 °दुंदुभिनिःस्वनैः. — c) D3.4.9 °निनादेन. — M2 om. (hapl.) 16d–17a.

17 M2 om. 17a (cf. v.l. 16). — a) A few S MSS. वंदि°. — b) D3.4.9 स्तुवद्भिर्ये विबोधिताः; M2 °रभिबोधिताः. — K5 om. 17cd. — c) B Dn Ds D1.2.5-8.10 T2 महावनेष्वबो(T2 °बु)ध्यंत; D3.4.9 °वने विबोध्यंते; T1 G1.5 °वने ह्यबोध्यंत. — d) T1 G1.5 रवैस्तु; T2 G2-4 M रुतैस्तु (for रुतेन). K2 वा; K4 B (except B2) Dn D3.4.9 च (for ते).

18 a) D2 धी°; G4 श्री° (for ह्री°). D8 सम° (for सत्य°). — c) K4 G4 कामक्रोधौ; T G5 रागद्वेषौ. T2 G2 समौ (for वशे). — d) K5 B3 D2-4.9 सतां धर्मे(K4 B3 D2 °र्मा)नुवर्तते.

19 G3 om. 19b–21a. — b) A few MSS. नाहुष°. — G2 om. 19cd.

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) D3.4.9 सपुण्यानां (for पुरा°). — b) K1.2.5 D1.10 Ca.d.s वहि (for धत्ते). K1.2.5 D5.6.8 दुरुत्सहां; K4 कुरूद्वहः (for दुरुद्वहां). D2-4.9 धुरं वहति दुर्वहां; S (G3 om.) धुरं धुर्य इवोद्वहन्.

21 G3 om. 21a (cf. v.l. 19). — a) B2 सत्य° (for सर्व°). — 21ab = (var.) 5. 34. 81ab.

22 K5 om. 22. — a) D7 transp. कुरु° and सर्वे°. — b) D3.4 सर्वेषु; D7 T1.2 (*inf. lin.*) M धर्मज्ञः (M4 *inf. lin.* सर्वज्ञः) (for धर्मतः). D2-4.7.9 T1 G1.5 श्रुत(D3.4.9 °ति)वित्तमः. — c) Hypermetric! D10 °बाहुः (for °भुजः). K1.2 B2 D2 m प्रियदर्शी दीर्घबाहुः; K4 B1.3-5 Dn D1.5-8 प्रियदर्शी (D1 °र्शी) दीर्घभुजः; S सुदर्शनो दीर्घबाहुः (G3.4 M2.5 °भुजः).

23 a) Ds2 T1 G4.5 यस्य (for यः स). K2 T2 °बलो (for °प्राणो). — b) K4 B D (except D7.10) महाबलः (for वृको°). — K5 om. 23c–24b. — c) K4 B2.4.5 Dn Ds D5.6.8 सामर्षः (for अमर्षी). — d) D8 पांडवानां प्रियंकरः.

24 K5 om. 24ab (cf. v.l. 23). — a) K2 B D (except Dn1 D7.10) G4 तु (for च). K4 कीचकस्यातिबलिनः. Ca.d cite सज्ञातेः (as in text). — b) T G1.2.5 निहंता (for यो हन्ता). — c) D1.3 तु; D3.4.9 यः; D7 हि (for च). Some MSS. हिडंबस्य.

25 b) K4 B Dn Ds D5.6.8 मातरिश्वसमः; D1.2

C. 5. 3153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसमः; T_2 युवा वायुसमः. Ca.d cite मरुत्पतिः. K_4 B D (except $D_{2-4.7.9.10}$) T_2 G_2 बले (for जवे). — ^{e}) D_2 M_{3-5} कोपे (for क्रोधे).

26 K_5 om. 26^{a}–27^{b}. — ^{b}) $M_{1.2}$ विनीय (for निधाय). $D_{3.4.9}$ M_4 परंतप.

27 K_5 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) D_3 जितात्मानं (for महा°). — ^{b}) K_4 B Dn D_3 D_{5-8} वरिष्ठम् (for बलौघम्). T_2 (before corr.) अतितेजसं (for अमितौ°). D_1 बलघ्नसमतेजसं. — ^{e}) Ds_2 S प्रदर्शने च; Ca °नेन (as in text). — K_5 om. 27^{e}–28^{b}.

28 K_5 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{b}) B_4 Dn बली (for ऽच्युत). — ^{c}) K_4 Dn_1 $D_{3.4.9}$ तुल्यः; S (except M_4) योसौ (for यः स). Ca cites अवरः (? for अर्जुनः). — ^{f}) D_3 अभीतेन; Ca अतीतेन (as in text).

29 ^{b}) Ds_2 $D_{3.4.9}$ G_4 च (for यः). — ^{e}) $D_{1.3.4.9}$ इष्वस्त्रेण समो राज्ञः. — ^{d}) D_2 माधव; G_4 चार्जुनः (for पाण्डवः).

30 ^{a}) $D_{3.4.9}$ T G (except G_1) °संकाशः (for °सदृशः). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{2-4.7.9.10}$) महर्षिसदृशः; T $G_{1.2.5}$ ब्रह्मर्षिप्रतिमः.

31 K_5 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) $K_{1.2}$ (by corr.) Ds_2 D_5 (by corr.) G_3 अधिराज्यं; Ca.d as in text. K_4 $G_{1.3}$ महादीसं; G_4 प्रशास्ति हि. — ^{b}) K_2 पांडवे; S पार्थिवं (for प्रथितं). — ^{e}) S (except M_2) विक्रम्य (for वीर्येण). — After 31, S read 34^{ab} ($G_{1.5}$, the whole of 34).

32 K_5 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{ab}) K_4 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) सर्वे (for घोरं), and पांडवाः (for कौरवाः). — G_3 om. 32^{c}–33^{d}. — ^{c}) T G (G_3 om.) यः (for स). K_5 सर्वेषां रथिनां श्रेष्ठः. — After 32, M reads 34^{cd}; while N (except K_1; K_3 missing) ins.:

397* यं गत्वाभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L. 2) K_2 B_3 Ds_2 D_6 अच्युतः; K_5 $D_{1-4.9}$ उच्यते.]

33 G_3 om. 33 (cf. v.l. 32); K_5 om. 33–34; K_1 om. 33^{ab}. — ^{a}) K_2 उपाश्रयः; K_4 आश्रयः; Dn_1 $D_{3.4.9}$ चाश्रयः; $M_{3.4}$ वाश्रयः (for अपाश्रयः). — ^{c}) $D_{1.2}$ अपि (for एव).

34 K_5 om. 34 (cf. v.l. 33). For sequence of S cf. v.l. 31, 32. — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) G_4 ह्रीनिषेवः. D_2 महाद्युतिः. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ महास्त्रः (for मृदुश्च). — After 34, T $G_{1-3.5}$ read 38–41, followed by a *repetition* of 34.

35 K_5 om. 35^{c}–37^{b}. — ^{d}) T_2 G_2 धर्मात्मा कुशलः; G_4 धर्मार्थसहितः. $D_{1.2}$ बली (for युवा).

37 K_5 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{a}) K_4 ज्येष्ठानुयायिनं; B_{2-4} Dn $D_{3-5.8}$ T_1 $G_{1.3.4}$ Cn ज्येष्ठोपचायिनं (Dn_1 $D_{3.4}$ °रिणं); D_9 श्रेष्ठो°; Ca as in text. Cd cites अपचायी. $K_{1.2.4}$ B_3 $D_{3.4.7.9.10}$ शूरं; D_2 नित्यं; $G_{3.4}$ M घोरं (for वीरं). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ महामतिं (for युधां पतिम्). — ^{e}) M (except M_1) शुश्रूषुः. — ^{d}) K_2 च शंस (for प्रचक्ष्व).

भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना । C. 5. 3179 B. 5. 90. 51 K. 5. 90. 51

---

38 K_{5} om. 38. For sequence in T $G_{1-3.5}$, cf. v.l. 34. — ^{b}) B (except B_{8}) D (except $D_{7.10}$) चैव (for कृष्ण).

39 For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{3.4.7.9}$ °रथः (for °बलः). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{7} तु; D_{1} न; G_{2} च (for स). — ^{d}) $B_{2.4}$ transp. वत्सः and मम. $D_{3.4.9}$ बालो; D_{7} पुत्रो (for वत्सो). K (K_{3} missing) $B_{1.5}$ $D_{2-4.7.9.10}$ सुखोचितः (for सुखै°).

40 K_{5} om. 40^{a}–41^{b}. For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{c}) T_{1} $G_{1.4.5}$ महाबाहुं. — ^{d}) T_{1} G_{1} प्रियं (for पुनः).

41 K_{5} om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{a}) Ds $D_{1.2}$ Ca °संघातजे काले; S °संघातजं कालं. Cd.s cite पक्ष्मसंघातजं, Cap °संपातजं. — ^{c}) M_{3-5} transp. न and लभामि. K_{4} B D (except Dn_{1} $D_{3.4.7.9.10}$) धृतिं (for सुखं). — ^{d}) Ds पश्यतां (for पश्य माम्).

42 ^{a}) N (except $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.9}$; K_{3} missing) प्रियतरा. — ^{c}) $K_{4.5}$ B (except B_{3}) D (except $D_{1.2.7.10}$) T_{2} $G_{3.4}$ रूप° (for शील°). — K_{2} om. (hapl.) 42^{d}–44^{a}. — After 42, T $G_{1.2.5}$ ins.:

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 K_{2} om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ पितृलोकात्; K_{4} $D_{3-5.9}$ S (except $M_{1.2}$) पुत्रलोकान्; Cs पुत्रलोकात् (as in text). K_{1} D_{1} भर्तृलोकं; K_{5} B_{4} $D_{2.7.10}$ Cn.s पतिलोकं; G_{4} भर्तृलोकान्. — ^{c}) Ds प्रियान्परित्यज्य सुतान्. — ^{d}) $K_{1.5}$ B_{2} Ds $D_{1.7.10}$ Cd अन्वरुध्यत; Dn $D_{2.5.6.8}$ Cap अनुरुध्यते; $D_{3.4.9}$ उपपद्यते; T_{1} $G_{1.5}$ अन्ववर्तत; G_{3} अभ्यपद्यत; Ca अनुपद्यते.

44 K_{5} om. 44^{ab}; K_{2} om. 44^{a} (cf. v.l. 42). — ^{b}) K_{1} तु पूजिता; K_{2} समेधिता; $D_{1.2}$ (before corr.) T G_{1-3} M (except M_{1}) सुखैधिता; $D_{3.4.9}$ $G_{4.5}$ सुखोचिता. — ^{c}) S ईश्वरा. D_{1} सा हि (for सर्व-).

45 ^{b}) $K_{1.2}$ D_{7} प्रतापिभिः (for प्रहा°). — K_{4} om. 45^{c}–46^{d}; K_{5} om. 45^{c}–49^{b}. — ^{d}) K_{2} D_{1} सुखभागिनी; $D_{3.4.9}$ वसुधासमा (for दुःख°).

46 $K_{4.5}$ om. 46 (cf. v.l. 45). — ^{a}) S त्रयोदशं; Cs चतुर्दशं (as in text). B D (except $D_{1-4.7.9.10}$) इदं (for इमं). — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_{1} $D_{1.2}$(m as in text)$_{.3.4.7.9}$ अपश्यं (for नापश्यं). S यां न पश्याम्यरिंदम. — ^{c}) K_{1} $D_{1.2.3.9}$ S (except G_{4} M_{1}) पुत्रादिभिः. G_{4} परिद्यूना; $M_{1.3.4}$ परिन्यूनां. — ^{d}) G_{4} द्रौपदी °वादिनी.

47 K_{5} om. 47 (cf. v.l. 45). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ नूनं स्वकर्मभिः. S शुक्रैर् (for पुण्यैर्). — ^{b}) S अश्नुवंति स्त्रियः सुखं. — ^{d}) G_{5} om. न. T_{2} G_{2} दुःखम् (for सुखम्). K_{2} अश्नुते दुःखमुत्तमं.

48 K_{5} om. 48 (cf. v.l. 45). — ^{a}) $B_{3.4}$ Dn_{1} कृष्णाथो; Ca.d as in text. K_{2} नाप्रियाण्याहतुः कृष्णां; S न मे प्रिया द्रौपदेयाः (G_{4} न च मे द्रौपदेयाश्च). — K_{4} om. 48^{b}–49^{c}. — ^{b}) S न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ. — ^{c}) B_{3} $D_{1.2.7.9}$ च (for वा). S न भीमसेनो न यमौ (G_{4} भीमसेनो न च यमौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1-5.7-10}$ तां; Dn_{2} तदा; Ds यां; T $G_{2.3.5}$ M_{3-5} यदा; G_{4} न च (for यद्). Ds अपश्यत्; M अपश्यन्. K_{1} $D_{3.4.8-10}$ M_{1} सभां गतां.

C. 3. 3176 B. 5. 90. 51 K. 5. 90. 51 सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

---

49 K1 om. 49; K4 om. 49^{abc}; K5 om. 49^{ab} (cf. v.l. 48, 45). — ^{a}) S अद्भुततरं (T1 G1.3-5 °मं) (for दुःखतरं). — ^{b}) D5.6 गत° (for भूत°). D1 तथाविधं (for ततोऽधिकम्). B3 कृतपूर्वमरिंदम. — ^{c}) K2 विवासस्थां; Cs नियत°; Cd.ap निवा° (as in text). B Dn Ds D2m.5.6.8 Ca स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्; D2 यद्द्रौपदीं सभासंस्थां; D3.4.9 यां द्रौपदीं चिंतयंत्याः.

50 ^{a}) K4 Dn2 Ds D7.8 अनायितां; D1.3.4.9 आनीतां तां. — ^{c}) K5 Dn Ds D1.3.4.7-10 T G2.5 प्रेक्षंत. K2 प्रैक्षंत कुरवः सर्वे.

51 K5 om. 51^{a}-61^{b}. — ^{a}) Ds2 D7 तथा; G3 अत्र (for तत्र). K1 एष; B3 वै; S मे (for एव). — ^{c}) T1 G1.4 सौमदत्ति°. — ^{d}) Ds निविष्टाः (for निर्विण्णाः). K1 D1.2.7.10 G2 तदा (for तथा).

52 K5 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K4 B D (except D1.7) सर्वेषां (for सर्वस्यां).

53 K5 om. 53 (cf. v.l. 51). — ^{d}) K1.2 D7 लोकं (for लोकान्). T2 G2 आवृत्य (for विष्टभ्य). — After 53, T G1.2.5 read 56 followed by 55.

54 K5 om. 54 (cf. v.l. 51). Before 54, N (K3 missing; K5 om.) G1.3.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) T2 G2 संहृष्टा (for च हृष्टा). — T1 G1.5 *repeat* 54^{cd} after 88. — After 54, T2 G2 ins.:

399* जन्मप्रभृति संप्राप्तं दुःखं नानाविधं बहु ।
अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K5 om. 55 (cf. v.l. 51). T G1.2.5 transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) D2(m as in text) तु; D6 हि; D7 च (for तत्). — ^{b}) K1.2 D1.2(m as in text) T G1.2.5 M3 सुराजभिर्; D3.4.6.9 G4 कुरुराजैर् (for कुराजभिर्). — ^{d}) D2 कथं; Cs कच्चित् (as in text). Ds D2 Ca तेषां (for एषां). — After 55, D7.10 ins.:

400* तत्रः क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।

56 K5 om. 56 (cf. v.l. 51). T G1.2.5 transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) M मा (for मां). S (except T2 G2) transp. यत् and कृष्णा. — ^{b}) K2 D3 G4 कुरुसंसदि. — ^{c}) K2 परिक्षिप्ता; G4 परिधूना. — ^{d}) K1 ह्यकुशलं; D2.5.6.8 न कुलजं; T G (except G3) न कुलजा (for न कुशलं).

57 K5 om. 57 (cf. v.l. 51). T1 G1.5 transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — ^{b}) K1 D7.10 अपि; K2 तु; Cs च (as in text). — D5 om. 57^{cd}; D6 om. (hapl.) 57^{c}-58^{b}. — D1 reads 57^{cd} after 58. — ^{d}) K4 B D (except D1.2.7.8.10) अभिज्ञास्मि; T2 G2 आवासास्मि. — ^{f}) B Dn Ds माधव (for केशव).

58 K5 om. 58; D6.7 om. 58^{ab} (cf. v.l. 51, 57). — ^{a}) K1.2 D1.2 अस्मात्; K4 B Dn Ds D5.8.10 मे (for स्म). K1 क्लेशं मतं; K4 T2 G2.3 क्लेशकरं; D2 क्लेशोदयः; D10 क्लेशो मतः (for क्लेशतमं). K4 B Dn Ds D5.8 तत् (for मे). G3 अभूत् (for स्यात्). D3.4.9 तस्मात्कथं शमो मे स्यात्. — ^{b}) D1 सुतैः सममरिंदम; D2 पुत्रैः सार्धमरिंदम. — ^{d}) T2 G1.2.5 अत्र (for अद्य). K4 B4 Dn2 चतुर्दश; S त्रयोदशं. — After 58, D1 reads 57^{cd}.

59 K5 om. 59 (cf. v.l. 51). — ^{a}) T G1.2.4 सुदुःखं; G5 सुखस्य; Cs सुखं न (as in text). K4 B3.4 Dn2 D1.7.10 Cn नः (for न). G5 अद्य; Cs स्यात् (as in text). — ^{b}) T1 G4 इति; G5 दिवि; Cs यदि (as in text). — ^{c}) Ds ज्ञात्वासीत्; D3.4.9 यस्त्वासीत्.

60 K5 om. 60 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K1 कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां). D1 M त्वा (for त्वां). — ^{b}) B2

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
यन्मा वाग[illegible] सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । C. 5. 3201 B. 5. 90. 71 K. 5. 90. 71

श्रियायुतं; D_1 श्रियान्वितं. — ^{c}) B_3 D_3 S तस्मात् (for अस्मात्). D_3 हि मुक्तं; S प्रमुक्तं (for विमुक्तं). — ^{e}) $B_{1.3.5}$ शक्यं; B_4 T $G_{1.3.5}$ $M_{3.4}$ शक्ताः (for शक्याः). D_1 परं जेतुं; S (except G_{3-5} M_3) परे जेतुं (for परा°). — ^{f}) K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ सर्वं; $D_{3.4.9}$ सत्यं (for सत्त्वं). S तेषां (for ह्येषां). K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9.10}$) M_4 (*inf. lin.*) °विधं (for °गतम्).

61 K_5 om. 61^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) T_1 $G_{4.5}$ च (for तु). S Cs गर्हामि (for गर्हेयं). — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ न त्वां नापि सुयोधनं. — K_5 om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}. — ^{d}) B_4 Dn_2 $D_{5.8}$ Cn वृत्तैः; D_6 हस्तैः; $Cnp.s$ धूर्तैः (as in text). $D_{3.4.9.10}$ धनं धूर्तेष्विवार्पितं. ❀Nil.: धूर्तैरिवेत्यपपाठः।❀

62 K_5 om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — ^{a}) T_1 G_1 पिता (for बालां). T_2 G_2 आढ्यकः; Ca आर्यकः (as in text). — ^{b}) D_7 क्रोशंतीं (for क्रीडन्तीं). Some MSS. °हस्तिकां. — 62^{cd} = (var.) 1. 104. 3^{cd}. — ^{c}) $K_{2.4}$ $B_{1.3.5}$ Ds $D_{2-4.7.9.10}$ अददत्; $B_{2.4}$ Dn_1 D_6 अदात्तु; Dn_2 आदात्तु; D_1 आददात्. — ^{d}) M सख्युः (for सख्ये).

63 ^{a}) K_2 T_2 G_2 अपि; $D_{1.3.4}$ Ca वि- (for च). — ^{b}) $G_{1.5}$ श्वशुराणां परंतप. — ^{c}) $D_{2.5.6.8}$ अत्यंतं (for अत्यन्त-). — K_5 om. (hapl.) 63^{d}–67^{c}.

64 K_5 om. 64 (cf. v.l. 63). — ^{a}) N (except Ds_2 D_1; K_3 missing; K_5 om.) G_4 मां (for मा). K_2 स्वस्था; Dn_1 $D_{3.4.9}$ तर्हि; D_2 (before corr.) S पूर्वं (for नक्तं). — 64^{cd} = 5. 135. 4^{ab}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{3.9}$ पृथिवी-. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{10} यशसा च (for °श्चास्य). $D_{3.4.9}$ दिशः (for दिवं). S दिवि(M °व)स्पृक्चास्य वै यशः.

65 = (var.) 5. 135. 4^{cd}, 5^{cd}. — K_5 om. 65 (cf. v.l. 63). — ^{a}) D_1 जित्वा (for हत्वा). $D_{3.4.9}$ G_4 शत्रून् (for कुरून्). K_1 D_3 G_4 राजमध्ये; K_4 B Dn $D_{3-7.10}$ Ca महाजन्ये; Ds महायज्ञैः; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.3}$ स संग्रामे; T_2 G_2 राजमेधे (for ग्राम°). K_2 D_2 हत्वा कुरूंश्च संग्रामे.

66 = (var.) 5. 135. 8. — K_5 om. 66 (cf. v.l. 63). — ^{a}) Ds ताः; Ca तां (as in text). Ds नाभ्यसूयामि; M_{3-5} अभ्यसूयानि; $Ca.s$ as in text. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ नैव (for नमो). — ^{c}) T_2 G_2 तुभ्यं (for नित्यं). T_1 कृष्णाय धर्मप्रभवे. — ^{d}) Ds T_1 धारयते.

67 = 5. 135. 7. — K_5 om. 67^{abc} (cf. v.l. 63). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) यथा वागभ्यभाषत.

68 K_5 om. 68^{a}–69^{b}. — ^{a}) Ds मे; D_1 G_5 मा (for मां). — ^{b}) $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{3.4.7}$ $G_{2.4}$ Ca वैरता. $D_{5.6.8}$ राज्यनाशे न वैरता. — ^{c}) K_2 दधते; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn T G दहति; $B_{2.5}$ Ds $D_{2.5.6}$ दधति; $D_{3.4.9}$ बाधंते (for भवति). — ^{d}) K_1 $D_{6.10}$ T_2 $G_{1.2}$ M विनाभवं; K_2 विनाकृता.

69 K_5 om. 69^{ab} (cf. v.l. 68). — ^{a}) $B_{1.3}$ S सा (for या). — K_5 transp. 69^{cd} and 70^{ab}.

70 ^{a}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.7.10}$) Cs इतः; G_4 इमं (for इदं). S त्रयोदशं (for चतुर्दशं). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ या न पश्ये युधिष्ठिरं. — K_2 om. 70^{cd}. — ^{d}) M_{3-5} त्वां (for तं).

71 ^{a}) K_2 जीवतां संप्रनष्टानां; K_4 $D_{2.5.6.8}$ जीव-

C. 5. 3201
B. 5. 90. 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनोभीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशात्प्रन°; D$_{s2}$ D$_{1}$ जीवनाशे प्रन°; D$_{7}$ M जीवनाशप्रन°. A few MSS. प्रणष्टानां. — ^{d}) D$_{1}$ अहं तेषां जनार्दन.

72 K$_{5}$ om. 72^{a}–74^{b}. — ^{c}) K$_{1}$ गीयते; G$_{4}$ नियतः (for हीयते). — ^{d}) B$_{8}$ मा च पुत्रक तत्कृथाः; T$_{1}$ G$_{1.2.5}$ मा मा (T$_{1}$ G$_{1}$ स्म) पुत्र वृथा कृथाः.

73 K$_{5}$ om. 73 (cf. v.l. 72). — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$ परश्रिया; M पराश्रयात्. — ^{b}) G$_{2}$ यावज्जीवं; G$_{5}$ याहं जीवे (for या जीवामि). K$_{4}$ B D (except D$_{7.10}$) या जीवति धिगस्तु तां. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{4.5}$ वृत्तैः. K$_{4}$ B D (except D$_{7}$) कार्पण्य(D$_{1}$ कृपालो)लब्धायाः.

74 =(var.) 5. 135. 9^{abcd}. — K$_{5}$ om. 74^{ab} (cf. v.l. 72). — ^{a}) K$_{2}$ T G (except G$_{8}$) M$_{5}$ अतो (for अथो). — ^{b}) K$_{1}$ D$_{1.10}$ उक्तो हि; B$_{2.4}$ D$_{s}$ D$_{2}$(before corr.)$_{.3.4.7.9}$ Ca उद्युक्तः. K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{s}$ D$_{1.7.10}$ वृकोदरः. 74^{cd} = 5. 157. 7^{a}, 5^{d}.

75 ^{a}) K$_{1.5}$ D$_{7.9}$ अस्मिंश्चित्; S तस्मिंश्चेत्. — ^{b}) Dn Ca मिथ्या; T G (except G$_{8}$) M$_{1}$(*inf. lin.* as in text)$_{.2}$ कार्यं; M$_{3-5}$ कालं (for कालो). K$_{5}$ D$_{6.10}$ T$_{1}$ वा; Dn Ca च; G$_{5}$ यः (for वो). K$_{2}$ विक्रमिष्यति; M$_{1}$(*inf. lin.* as in text)$_{.3-5}$ अतिक्रमिष्यते; Ca.d.s as in text. D$_{1}$ कालो ह्यतिक्रमिष्यति. — K$_{5}$ om. 75^{c}–89^{d}. — ^{d}) B$_{8}$ D$_{s}$ D$_{7}$ मा नृशंसं; Cd स्वनृशंसं; Cs अनृशंसं; Ca सुनृशंसं (as in text). G$_{5}$ सदृशं संकरिष्यथ.

76 K$_{5}$ om. 76 (cf. v.l. 75). — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1.3}$ M तु (for च). K$_{1}$ D$_{1}$(m as in text)$_{.7.10}$ समायुक्तान्; K$_{2}$ समायुक्ताः; D$_{6}$ च वो शक्ताः; T$_{2}$ G$_{2.5}$ तु ये युक्ताः; G$_{3}$ च वो युक्ताः; G$_{4}$ समायुक्तं (for च यो युक्तान्). — ^{c}) K$_{1}$ D$_{1.7.10}$ समतिक्रांते (for समनु°). — ^{d}) B$_{8}$ Dn जीवनं (for जीवितं).

77 =(var.) 5. 135. 13. — K$_{5}$ om. 77 (cf. v.l. 75). — ^{b}) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T$_{2}$ G$_{2}$ व्यवस्थितौ). — ^{c}) K$_{1}$ S (except M$_{5}$) जितान् (for अर्जितान्). S (except G$_{4}$ M$_{2}$) लोकान् (for भोगान्). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ D$_{1-4.9}$ वृणीध्वं; B$_{3}$ वृणुध्वं; G$_{3}$ M (except M$_{2}$) वृणीतां; G$_{5}$ वृणीथाः.

78 =5. 135. 14. — K$_{5}$ om. 78 (cf. v.l. 75). — ^{a}) G$_{3.4}$ अभि° (for अधि°). G$_{4}$ om. हि.

79 =(var.) 5. 135. 19. — K$_{5}$ om. 79 (cf. v.l. 75). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{5}$ वीर.

80 =(var.) 5. 135. 20. — K$_{5}$ om. 80 (cf. v.l. 75). — ^{a}) K$_{1.2}$ B$_{2.4}$ D$_{3.4.7.9.10}$ तवात्यर्थं. — ^{b}) K$_{4}$ B$_{1.3.5}$ Dn$_{2}$ क्रुद्धौ तौ तु; B$_{2.4}$ Dn$_{1}$ D$_{s}$ D$_{1.2.5.6.8}$ संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K$_{2}$ D$_{10}$ M$_{1}$ (*inf. lin.* as in text) यमांतकौ. — ^{d}) G$_{3}$ M तथा लोकान् (for देवानपि). T G (except G$_{4}$) पराभवं (for परां गतिम्).

81 =(var.) 5. 135. 21^{abcd}. — K$_{5}$ om. 81 (cf. v.l. 75). — ^{a}) S तयोश्चैव तदा(M °द)ज्ञातं. — ^{b}) D$_{1.2}$ S (except T$_{2}$ G$_{2}$) सभागता. K$_{1.2}$ D$_{s}$ D$_{7}$ यत्तां (K$_{2}$ °त्र) कृष्णां सभा(K$_{2}$ °भां)गतां.

82 K$_{5}$ om. 82 (cf. v.l. 75). — ^{b}) K$_{1}$ D$_{3.10}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ अभ्यगर्जत्; K$_{4}$ D$_{2}$(by corr.)$_{.5-7}$ °गर्हत्; Cs अत्यगच्छत्; Ca.d as in text. K$_{2}$ यशस्विनं; S सभागतं (for मन°).

83 K$_{5}$ om. 83 (cf. v.l. 75). — ^{a}) = 5. 135. 9^{c}.

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ८३
न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४
यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९
का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४ C. 5. 3225 B. 5. 90. 95 K. 5. 90. 95

G3 M (except M5) समासज्य. — f) B4 D1.2.8 शत्रुकर्षणः. — After 83, M3–5 ins.:

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

84 =(var.) 5. 135. 16. — K5 om. 84 (cf. v.l. 75). — b) D5 M1.2 तु (for च). K1.2 T G1.2.5 M3–5 द्यूत- (for द्यूते). — c) K4 B4 Dn D2.10 तु (for च). — d) D2.5.8 दुःखकारकं. K2 T2 G2.4 न मे दुःखस्य कारकं. — After 84, T1 G4 ins.:

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ।
[Posterior half = 84d.]

85 =(var.) 5. 135. 17. — K5 om. 85 (cf. v.l. 75). — a) K1 D3.4.7.9 G3 यत्र; K2 यत्तत्; D1.2 यत्स्म (for यत्तु). — b) Dn1 T G1–4 M1.2 सभा- (for सभां). — d) K4 B D (except D1–4.7.9.10) किं नु दुःखतरं ततः.

86 =5. 135. 18. — K5 om. 86 (cf. v.l. 75). — c) K4 B (except B3) D (except D1) T G1.2.5 अभ्य° (for अध्य°). — After 86, G5 ins.:

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।,

which is followed by a *repetition* of 54cd (see below).

87 K5 om. 87 (cf. v.l. 75); G5 om. 87–88. — d) K2 G2 महाबलः.

88 K5 G5 om. 88 (cf. v.l. 75, 87). — b) K1 D7.10 T2 (by corr.) सहामि; K4 B Dn D5 D3–6.9 सहेयं; T1 G1 सहे हि (for सहेऽद्य). — d) G4 विजये चापराजिते. — 54cd is *repeated* in T1 G1 after 88; in G5 (which om. 87–88) after 403*. T1 G1.5 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 91) after the *repetition* of 54cd; D1 T2 G2, after 88.

89 K5 om. 89ab (cf. v.l. 75). Before 89, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) T1 G1.5 तां तत्राश्वासयामास. — b) T G1.2 M3 पुत्रादिभिर्. Dn1 D7 परि° (for अभि°). D2 पुत्रक्लेशपरिप्लुतां; T2m °दर्शनलोलुपां. — cd) K1.2.5 D1.2 पृथां पार्थसखा शौरिः शोचंतीं स्वां पितृष्वसां. S पृथां पार्थसखो हरिः (for d).

90 Before 90, K1 G2 ins. भगवानु° (G2 om. उ°); K2 श्रीकृष्ण उ°; K4 B D T1 G1.5 M वासुदेव उ° (the S MSS. om. उ°); T2 G4 श्रीभगवान्. — a) K2.4 B Dn D2–4.6 T2 G1.2 तु (for नु). G4 लोके (for त्वादृग्). — b) G4 त्वादृशा (for लोकेषु). G5 M अपि (for अस्ति). K1.5 D7 लोकेष्वपि हि विद्यते. — d) A few MSS. अज°.

91 =(var.) 5. 132. 14. — a) K5 B4 Dn D6.9 G5 भवति (for °ती). — c) T1 G3.5 M ईश्वरा; T2 (*inf. lin.* as in text) G2 सेश्वरी. — d) S (except G5) समभि° (for परम°).

92 a) K4 B3.5 D (except D1–4.7.8) त्वं (for च). — c) K2.4 B1.2.5 Dn2 D8 D7 महाप्रज्ञे.

93 a) K2 B4 Dn D3.4.9 T1 निद्रातंद्रे; G (except G1) निद्रां तंद्रीं. — d) K1 D7.10 transp. नित्यं and वीराः. K2 D3.4.9 धीराः; M1(*inf. lin.*).2 प्राप्ताः; M1(orig.).3–5 पार्थाः (for वीराः). D5 T2 (before corr.) G2 C8 सुखैधिताः; G4 सुखोचिताः (for सुखे रताः). K5 B4 Dn Ds2 नित्यं वीरसुखे रताः.

94 K5 om. 94–97. — a) D3.4.9 वीरा (for पार्थाः).

C. 5. 3226
B. 5. 90. 96
K. 5. 90. 96

अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९
यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^{b}) $K_{1.4}$ D_{10} वीर(K_{4} °राः)सुखे रताः; K_{2} वीराः सुखोचिताः; G_{1} वीराः सुखप्रियाः; G_{4} वीरा महाबलाः; M_{1}(*inf. lin.*)$_{.2}$ धीरसुखप्रियाः. — D_{6} om. (hapl.) 94^{c}–95^{b}. — ^{c}) D_{n2} न तु; D_{1} ते न (by transp.). K_{2} तुष्यंति; T_{2} G_{2} जीवेयुः. — ^{d}) G_{4} सुतास्तव; $M_{1.2}$ महारथाः (for महाबलाः).

95 K_{5} om. 95; D_{6} om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^{a}) K_{2} B (except B_{4}) D_{2} वीराः; Ca.d.s धीराः (as in text). — ^{c}) D_{7} $M_{3.4}$ उत्तमाः; Ca as in text. — ^{d}) S भोगांश्चैवाति(M °श्चातीत)मानुषान्.

96 K_{5} om. 96 (cf. v.l. 94). $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^{a}) $K_{1.2}$ B_{2} $D_{2.7.10}$ G_{4} वीरा (for धीरा). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ एव; D_{7} च (for ते). — ^{c}) K_{1} D_{7} T_{2} G_{2} अंतः प्राप्तिं; D_{2} अंतं प्राप्य; Cd अन्त° (as in text). D_{2} S सुखं प्रा($G_{3.5}$ M चा)हुर् (for सुखामाहुर्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B_{4} Dn $D_{2-4.6.8-10}$ G_{1} $M_{3.4}$(*inf. lin.*)$_{.5}$ एतयोः (for अन्तयोः). D_{1} दुःखमंतरमध्ययोः.

97 K_{5} om. 97 (cf. v.l. 94); T_{2} om. 97^{a}–98^{b}. — ^{a}) Hypermetric! S (T_{2} om.) अभिवादयंते. — ^{c}) K_{2} वै; $D_{1.2}$ T_{1} G ते; M चेत् (for च). K_{1} $D_{7.8.10}$ आत्मनश्चैव कुशलं.

98 T_{2} om. 98^{ab} (cf. v.l. 97). — ^{cd}) K_{5} ईशानः (for ईश्वरान्), and श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, $K_{1.4}$ $D_{3.4.8.9}$ S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — K_{5} om. 99^{c}–102^{d}. — ^{c}) Ds $D_{1.8}$ T G (except G_{5}) पुत्रादिभिः. $D_{3.4.9}$ अतिध्वस्ताः; T_{2} $G_{1.2}$ परिध्वस्ताः.

100 K_{5} om. 100 (cf. v.l. 99). Before 100, all MSS. ins. कुंत्युवाच (resp. कुन्ती). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ पुरुषोत्तम (for मधु°).

101 K_{5} om. 101 (cf. v.l. 99). — ^{b}) $K_{1.2}$ सुनिकृत्या (for अनि°). — ^{c}) $K_{1.2}$ हि (for अस्मि). — ^{d}) B_{2} S (except G_{1}) सत्व°; $D_{3.4.9}$ सम° (for सत्य°).

102 K_{5} om. 102 (cf. v.l. 99). — ^{a}) B_{2} D (except Dn D_{10}) व्यवस्थायाः; G_{3-5} व्यवसायं; Ca.d as in text. Cs cites व्यवस्था. K_{2} D_{9} स्वमित्रेषु; $D_{3.4}$ स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca.d cite मित्रेषु. T $G_{1.2}$ M व्यवसायस्य मित्रेषु. — ^{d}) K_{1} त्वं च सत्यं; G_{4} सत्यं तत्वं (for त्वं सत्यं त्वं).

103 ^{a}) K_{5} भ्राता; D_{1} S धाता; $D_{3.4.9}$ धाम (for त्राता). K_{1} महद्धर्मः; G_{4} परं ब्रह्म. — ^{b}) D_{1} सत्यं; $D_{3.4.9}$ धर्मः (for सर्वं). $D_{3.4.9}$ प्रतिष्ठितः. — M_{3-5} (which om. 103^{cd}) ins. 404* after 103^{ab}. — ^{c}) D_{s2} T_{1} G_{1} एवं तत्; $D_{3.4}$ चैतत् (for एवैतत्). K_{5} यथैव गच्छेसत्रैव; $D_{7.10}$ यथैवात्थ तत्तथैव. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ नित्यं (for सत्यं). S (M_{3-5} om.) सर्वमेव भविष्यति. — S ins. after 103 (M_{3-5}, after 103^{ab}):

404* कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।
सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभावं बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 =(var.) 5. 89. 1. — Before 104, most MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — G_{1} om. 104.

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८
तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९
तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् । C. 5. 3245 B. 5. 91. 11 K. 5. 91. 12

— ᵈ) D8.4.9 स (for च). B1.3.5 D1.2 T G2–5 M1.2.5 हृषीकेशः (for च गोविन्दः). K1.5 B2 D7 M3.4 पृथामामंत्र्य गोविंदः. — ᵇ) K1.2 D3–5.8.9 T G2–5 M1.2 चापि (for चाभि-). — ᶜ) K5 S (G1 om.) दुर्योधनगृहं शौरिः. — ᵈ) K1 D1.3.4.7.9.10 °गृहं (for °गृहान्). K5 T2 G2 अभ्यगच्छदरिंदमः; T1 G3.4 M प्रातिष्ठत महाद्युतिः.

Colophon missing in K3; K5 D2.5.6 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.7.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 कुंत्याश्वासनं; T1 कुंतीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवकुंतीसंवादः; G5 कृष्णकुंतीसंवादः; M कुंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 81; T G2.4.5 92; G1 93; G3 M4 90; M1–3.5 91. — *S'loka no.:* Dn 104; Ds 107.

89

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K5 D7.10 om. 1. D2.5.6 G2 om. the ref. — ᵃ) T2 G2 तामामंत्र्य हृषीकेशः. — ᵇ) B Dn Ds D1.5.6 M3–5 चाभि- (for चापि). — ᵈ) T2 G2 प्रातिष्ठत महाद्युतिः. — Cf. v.l. 5. 88. 103.

2 After 2ᵃᵇ, N (K3 missing) ins.:

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— ᶜ) K5 तिस्रः; D1 तत्र (for तस्य). K1.2 D (except D1.3.4.6) कक्षा (for कक्ष्या). S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत्. — ᵈ) T G1–3.5 M अथ (for तिस्रो). G3.5 निवेदितः (for अवारितः). K5 G4 द्वारस्थैरभि(G4 °नि)वारितः.

3 ᵇ) Dn1 D4.8 उत्थितं (for उच्छ्रितम्). — ᵈ) K1.2 °मनाः (for °यशाः).

4 ᵇ) Ds D3.4.9 T G1.2 M1.2 चापि संवृ(T1 G1 °श्रि)तं; D2 संवृतं गृहे; G4 परिवारितं (for चाभि°). — ᶜ) B (except B3) धृतराष्ट्रं. T2 G2.3.5 M1.2 महाबाहुः.

5 K5 T2 om. 5ᵃ–6ᵇ. — ᵇ) K2 शकुनिं च महाबलं.

6 K5 T2 om. 6ᵃᵇ (cf. v.l. 5). — ᵇ) K2 S (except G3.5; T2 om.) °मनाः (for °यशाः).

7 K5 om. 7–9. — ᵇ) K2.4 माधवः (for केशवः). S सामात्येन परंतपः. — ᶜ) K1.2 Ds D7.10 सह (for तत्र).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ᵃ) K2 तस्य-; G3.5 ततः (for तत्र). D3.4.9 जांबूनदमये. — ᵇ) D8 सुमनोहरं; D10 समुपस्कृतं (for सुपरि°). D3.4.9 पर्यंके सुपरिष्कृते. — ᶜ) D3.4.9 °स्तीर्णे. — ᵈ) Dn1 समुपाविशद्; D3.4.9 ह्यभ्युपा°. S आविवेश गदाग्रजः.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7). — ᵃᵇ) K1.2 D8 S (except M1.2) तस्मै (for तस्मिन्). K1.4 B Dn Ds D5–8.10 अप्युदकं च; D2 उदकं च; D3.4.9 उपाहृत्य. K2 D2 महात्मने (for जना°). T2 G2 उपहृत्याथ चक्रिणे. — ᵈ) K1.2 Dn1 D2–4.7–10 T1 G1.4 गृहं (for गृहान्). D5.8 स (for च). — After 9, K4 D2.5.8 S ins.:

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
[(L. 2) K4 D8 M धृत° (for धार्त°).]

C. 5. 3247 B. 5. 91. 12 K. 5. 91. 13 न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११
ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६
अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७
कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९
कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०
न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१
वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

---

11 After 11ᵃ, T2 G2 ins.:

407* नाभ्यनन्दज्जनार्दनः ।
पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्त्रयत् ।
असकृत्प्रार्थ्यमानोऽपि.

— ᵈ) Dn1 D1.4.7.9.10 नाभ्यनंदत केशवः.

12 ᵃ) K5 अथ दुर्योधनो राजा. — ᵇ) N कुरु° (for राज°). — ᵈ) K1.2.4 D3.4 केवलं (for कौरवः).

13 ᵇ) K1.5 रौक्माणि (for वासांसि). T1 G1 विविधानि (for शय°). D3.4.9 शयनानि मृदूनि च. — ᶜ) D3.4.9 न भुंक्षेस्त्वं महाबाहो. — ᵈ) K1 नाभुक्ताः (sic); K5 नाभुंक्षः; T1 G1 M1.2 नाभुंक्थाः; T2 G2 नाभुंजः; G3.5 M3-5 न भुंक्षेः; G4 नार्हथाः (for नाग्रहीः). K2 नालीढानि जना°; B2 नाग्रहीर्मधुसूदन; D3.4.9 अस्माकं तु जना°.

14 ᵃ) K4 B Dn D5 D1-4.9 T1 G1.3 ददत्; K5 अददत; D5 G4.5 अददाः; T2 G2 M वदन्. D8 D5.6.8 सख्यं; Ca.d as in text.

15 ᵃ) D8 D7 माधव; T2 G2 तत्त्वेन (for गोविन्द). T2 G2 गोविंद (for धर्मार्थौ). — ᵇ) D3.4.9 तत्त्वं च (for तत्त्वेन). T2 G2 धर्मार्थौ वेत्थ केशव. — ᵈ) K5 श्रोतुं तव जनार्दन.

16 Before 16, K1 B2 Dn D3.4.8.9 S (except T2) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ᵃ) K1.5 श्रुत्वैतत्तस्य गोविंदः. — ᵇ) K2 जनाधिपं (for महा°). — ᶜ) N (except B1.2.5; K3 missing) उद्यन्मे(D1 वर्षामे)घस्वनः (B3 °रः) काले. Ca.d.s cite ओघः.

17 ᵃ) K4 B (except B5) Dn D3.8.10 अलघु°; D5 D2.7 T G2.4 M अनर्मं°; D5 Cnp अनन्य°; G1 अर्थवत्°; Ca.d.s.np अनभ्यूं° (as in text). B3 D6 अध्वस्तं; D3.4.7.9 अव्यग्रं; S (except G4) अत्रस्तं; Ca.d.s as in text. — ᵇ) D5 अनंकुशं; Ca.d असंकुलं (as in text). — ᵈ) K2 S अब्रवीत्; D7 ईदृशं; Ca उत्तमं (as in text).

18 K4 om. 18ᵃ-19ᵇ; G4 om. 18ᵃᵇ. Before 18, K1 D2-6.8.9 ins. भगवानुवाच (D8 with prefixed श्री). — ᵃᵇ) M1.2 read गृह्णते (for भुञ्जते), भुंजंति (for गृह्णन्ति); and transp. दूताः and पूजां. K5 B2.4 Dn1.n2 (by corr.) D5 D5.6.8 M3-5 ह (for हि). — K5 om. 18ᶜ-21ᵇ. — ᶜ) K2 B4.5 Dn D3.4.9 G3 सहामात्यं; D2 सभामध्ये. — ᵈ) B4.5 Dn D3.4 समर्चिष्यसि; D9 अर्चयि°; G3 पूजयि° (for त्वमर्चि°). K2 D5 मानद (for भारत).

19 K5 om. 19; K4 om. 19ᵃᵇ (cf. v.l. 18). Before 19, K1 D3.4.8.9 ins. वैशं° उ°. — ᵈ) S °वक्तुम् (for °पत्तुम्).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 18). — ᵃ) D3.8.9 वा (for the first च), and K2 D3.10 वा (for the second च). — ᵇ) D3.4.9 transp. त्वां and वयं. — ᵈ) K4 B D (except D1.2) दाशार्ह (for गोविन्द). G3-5 M तु (for च).

21 K5 om. 21ᵃᵇ (cf. v.l. 18). — ᵃ) D1 T2 G1.2.5 एतत् (for तत्). K2 S (except G3 M1.2) विद्म (for विद्मो). — ᵇ) K2 S यस्मात्; D7 कस्मात् (for यस्मिन्). — ᶜ) K1.2.5 T1 G1 प्रीयमाणः (for °माणैर्). — ᵈ) K1 नाभुंक्थाः; K2 न भोक्ता; K5 नाभुंक्ष्व; D1 नाभुंक्ष्वाः (sic); D2 (before corr.) नाभुंक्षे; D8 न भुंक्ष्व (for नामंस्थाः). S न भुंजीथाः परंतप.

22 ᵇ) B2 नास्ति (for न च). K2 न च गोविंद

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतमीदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ २५
अकस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विचिकित्सति ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः । C. 5. 3270 B. 5. 91. 34 K. 5. 91. 36

विग्रहः. — K_3 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.8.9}$ T_1 $G_{1.3}$ अर्हसि.

23 B_4 om. 23–25; K_3 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). Before 23, K_1 Dn_2 $D_{3.4.9}$ ins. वैशं° उ°.

24 =(var.) 5. 49. 15. Cf. 5. 81. 34; 178. 11. — B_4 om. 24 (cf. v.l. 23). Before 24, $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ $G_{3.5}$ ins. भगवानुवाच (K_2 $G_{3.5}$ [om. उ°] with prefixed श्री). — ^{a}) S नाहंकाराच्च (for नाहं कामाच्च). Ca. d. s cite कामात्. — ^{b}) S क्रोधात्; Ca द्वेषात् (as in text). — ^{c}) D_2 बुद्धिमोहात्; Ca हेतु° (as in text). Ca लाभात्; Cs. ap as in text. — After 23, K_3 D_{10} ins.:

408* पूजां कृतां प्रीयमाणो को विद्वांस्त्यक्तुमर्हति ।

25 B_4 om. 25 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_5 $D_{2-4.9}$ प्रीतिभोज्या(D_9 °तोष्या)नि चान्नानि; M_4 संप्रीय भोज्यान्यन्नानि. — ^{b}) D_8 D_1 T_1 G_1 ह्यापद्भो°; G_4 चापद्भो°. — ^{c}) K_2 नः प्रीयसे; $D_{5.6.8}$ त्वं प्रीयसे (for संप्री°). K_3 नास्माभिः प्रीयसे राजन्. — ^{d}) $K_{4.5}$ न वा; G_4 नैव (for न च). K_1 B D (except $D_{3.4}$) एव; T_1 हि (for अपि). — After 25, K_3 (om. line 1) $G_{3.5}$ ins. 409*.

26 $D_{3.4.6}$ om. 26. — ^{a}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn Ds $D_{2.5.7-10}$ द्वेष्टि वै; K_2 $B_{2.3}$ D_1 Ca द्वेक्षि वै (for द्विषसे). — ^{d})=5. 88. 92^{b}.

27 ^{c}) S (except G_3) स्थितान् °वेयान्. — ^{d}) $K_{1.2}$ त(K_2 क)स्मात्किं वक्तुमर्हसि; T_1 G_1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति; T_2 G_2 न कस्माद्द्वेष्टुमर्हसि; $G_{3.5}$ कस्मात्त्वं द्वेष्टुमिच्छसि.

28 ^{ab})=(var.) 3. 13. 38^{cd}. — ^{c}) D_2 एकतां; G_1 ऐकार्थ्यं (for ऐकात्म्यं). K_3 एकात्मानं; $D_{4.9}$ एकात्मतां; T_2 (after corr.) एकार्थतां (for ऐकात्म्यं मां). $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ $G_{1.2}$ आगतं (for मां गतं). T_2 (before corr.) ऐकात्म्यमागतं विद्धि.

29 ^{b}) $K_{4.5}$ B (except B_3) Dn Ds D_{8-10} Ca. d वि($D_{5.8}$ हि)रुरुत्सति; T_2 $G_{2.4.5}$ विचिकित्सते. D_2 यो मोहाद्वर्तते भृशं.

30 ^{a}) K_5 ज्ञात्वा; T_2 G_2 हित्वा; G_{3-5} M जानन् (for ज्ञातीन्). T_1 G_1 यः कल्याणमजानन्वै. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ द्वेषात्; $D_{3.4.9}$ S दोषान् (for मोहात्). K_1 B_2 Ds $D_{1.10}$ नोत; K_2 तात; K_3 नाति; D_2 नैतत्; $D_{3.4.9}$ नैव; S एव (for लोभाद्). — ^{c}) S om. (the initial) सः. — ^{d}) =(var.) 4. 4. 32^{d}. K_2 D_1 श्रिये; K_4 D_5 T_1 $G_{2.3.5}$ M श्रिया; B Ds $D_{3.9}$ G_1 श्रियां; D_2 G_4 श्रियः (for श्रियम्).

31 K_3 om. 31. — ^{b}) K_2 Ds T_2 $G_{4.5}$ प्रियान् (for अप्रियान्). — K_4 $D_{2.6.8}$ T $G_{1.2.4}$ ins. after 31: K_3 (om. line 1) $G_{3.5}$, after 25: Dn_1, after 32: D_3, after 32^{ab}:

409* द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ।

32 ^{a}) B D (except $D_{1-4.7.9}$) G_4 न भोक्तव्यं (for अभो°). — ^{b}) K_1 D_2 °भिसंधितं. — D_8 ins. 409* after 32^{ab}. — ^{d}) $D_{7.10}$ निश्चिता (for धीयते). $G_{3.5}$ M (except M_1) मनः (for मतिः). — Dn_1 ins. 409* after 32.

33 G_3 om. 33–34; D_8 om. 33^{ab}. Before 33, K_4 T_2 $G_{2.4.5}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{c}) T_2

C. 5. 3270
S. 5. 91. 34
K. 5. 91. 36

निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf. lin.* as in text) G3 क्रुद्धो (for शुभ्राद्).

34 G3 om. 34 (cf. v.l. 33); G4 om. 34^{ab}. — ^{a}) Dn1 D3.9 निर्ययौ. — ^{c}) T G1.2.5 M3-5 निवासाय; Ca.d निवे° (as in text).

35 D1 om. 35^{a}–37^{b}. — ^{ab}) D3.4.9 T G1.2.5 अन्व° (for अभ्य°). K3 transp. द्रोणः and भीष्मः. K2 B2 T2 G3 च (for अथ). — ^{d}) K1.5 G3.5 M गृहेतिथिं; T G1 गृहातिथिं; G4 अतिथिं प्रियं (for गृहे स्थितम्).

36 D1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) S (except G1) अनु° (for अभि°). D10 सर्वे (for तत्र). B Dn D5 D6.8 त ऊचुर्माधवं वीरं. — K5 om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) K1.2 B3.4 Dn1 D5 D2.5.6.8 निवेदयाम. — ^{d}) K1 D5.6.8 स्व-; D5 च; D7 वै (for ते). K2 transp. गृहान् and वयं. D3.4.9 सरत्नं च गृहं वयं.

37 K5 D1 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35, 36). — ^{a}) S °बाहुः (for °तेजाः). — ^{b}) G3.5 पार्थिवान् (for कौर°). — ^{d}) K5 स्वानि वेश्मानि भूमिपाः. — After 37, T2 G3 ins.:

410* न नीतिरस्मत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमाः ।
दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ताः कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K5 om. 38. — ^{a}) D1.2 गते° (for याते°). T1 G1 यातेषु तेषु क्षत्ता तु. — ^{d}) T G M1 (*inf. lin.*) उपस्थितः (G3.5 °तं; M1 °तः) (for प्रयत्नवान्).

39 ^{a}) T1 G1 तत्र; T2 G2.3.5 M (except M1) अथ (for ततः). — ^{b})=41^{d}. K5 गुणवंति च केशवं. — ^{c}) S अमेयानि (for अनेकानि).

40 ^{c}) G3.4 M अददात् (for ददौ). — ^{d}) K5 Dn2 प्रथमं (for परम-). — After 40, K4 S (G3 om. hapl. from the posterior half of line 1 up to 41^{a}) ins.:

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य वरासने ।
शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।
श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।
संभ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।

[(L. 1) T1 G (except G3) द्विजाग्र्येषु (for द्विजे°). T G1.2.4 निषण्णेषु. T2 G2 आसनेषु च (for वरा°). — (L. 3) T1 G1 विदुरः श्रद्धया युक्तः (for the prior half).]

— T2 (marg. *sec. m.*) cont.:

412* उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं नारी निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

41 G3 om. 41^{a} (cf. v.l. 40). — ^{b}) S निषण्णः परमासने. — ^{d})=39^{b}. — After 40, K4 S ins.:

413* तं भुक्तवन्तं विविधाः सुशब्दाः सूतमागधाः ।
अभितुष्टुवुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ।
[(L. 1) T1 G1 गोविंदं (for विविधाः).]

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B Dn D5 D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 विदुरगृहे कृष्णभोजनं; G1 विदुरगृहप्रवेशनं; G5 विदुरगृहभोजनं; M1.4 विदुरमाहात्म्यप्रतिपादनं; M5 विदुरमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 89; D6 87; D7 M1–3.5 92; T G2.4.5 93; G1 94; G3 M4 91. — *S'loka no.:* K5 72; Dn 43; D5 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन । C. 5 3285 B. 5. 92. 8 K. 5. 92. 8

90

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) T1 आश्वास्य; M3–5 आसीनं (for आश्वस्तं). — ^{b}) D3.4.9 निशीथे (for °शायां). — After 1^{ab}, K5 ins. a passage given in App. I (No. 4), and om. from 1^{c} to the end of stanza 21 of the *next* adhy. — ^{c}) S transp. सम्यक् and व्यवसितं. — ^{d}) D7.10 यदत्र (for केशव).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 B Dn Ds1 D10 मंदः (for मूढः). Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मंदः; D5.6.8 अनुधर्मातिगोविंदः (D8 °गो मूढः); G4 अर्थातिगश्च मूढश्च; Ca. d. s as in text. — T2 reads 2^{c}–3^{d} after 7.

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — For T2, cf. v.l. 2. — ^{a}) D2 सर्व° (for धर्म°). K1 मर्त्यः; K2.4 B D G4 मूढः (B3 मत्तः); T1 G1 मूर्खः (for मन्दः). — ^{b}) B3 प्रकृतिं; D1 दुर्ग्रहं; Ca. d. s प्रग्रहं (as in text). — ^{c}) K1 D1 G5 अनयः; Ca. d as in text. B3 Dn1 Ds श्रेयसा; Ca. d as in text. K4 B D (except D1–4.9) मंदो (for पापो).

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 B2.4 Dn2 Ds1 D5.6.10 Cn °शंकिता; G4 °वंचकः (for °शङ्कितः). — ^{c}) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च. — ^{d}) K2.4 B Dn Ds D2–7.9.10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मः) (for त्यक्त°). B3 [अ]नृतप्रियः. — After 4, N (K3 missing; K5 om.) ins.:

414* मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।

[(L. 1) K1.2 D1.2 मूढश्च प्राज्ञमानी च; Dn1 मृदुश्च पापमानी च; D7 मूढः प्रज्ञावमानी च (for the prior half). D8 क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्). — (L. 2) D1 कामानुसारी कृत्ये च (for the prior half). D1 तत्वेषु (for सर्वेषु). K1 Ds1 D2 कृतनिश्रमः; D1.5.8 कृतनिश्चयः; Ca अकृतविश्रमः (for अकृत°). Cd cites निःश्रमः.]

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 transp. दोषैः and एष. B3.4 Dn2 D1.3.4.6–9 M2 एव; G4 एवं (for एष). — ^{c}) S °मानं (for °मानः). — ^{d}) S करि° (for ग्रही°).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 1); D1 om. 6–7. Dn2 Ds D5.8.10 read 6–7 after 9. — ^{a}) D2–4.9 सेनासमुच्चयं; Ca as in text. K4 Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{d}) K2 चाविचक्षणः; D3.4.9 च विचक्षणः; G3 अपराजितं (for अविचक्षणः).

7 K5 D1 om. 7 (cf. v.l. 1, 6). For transp. in Dn2 Ds D5.8.10 cf. v.l. 6. — ^{ab}) K1.2 Ds D1.5.8 पराजेतुं (for पराञ्जेतुं). S (except G4 M2) निश्चयः (for निश्चितम्). D3.4.9 उच्यमानोपि पापात्मा न करिष्यति निश्चितं. — ^{c}) K2 D3.4.9 धार्तराष्ट्रस्तु (K2 °ष्ट्रः सु-) दुर्बुद्धिः. — ^{d}) D3.4.9 M3.4 प्रशमं; D8 शमनं; G3.5 संशमं (for स शमं). T1 G3–5 M1.3–5 उपलप्स्यते (G3.5 °से). G2 °लप्स्यते; M2 °लक्ष्यते (for °यास्यति). T1 शमं नैवोपलप्स्यते. — After 7, T2 reads 2^{c}–3^{d}.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 1); D6 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{a}) Ds1 S (except G3) भूयसी; C3 भूयसीं (as in text). T2 G1.2.4 वर्ध° (for वर्त°). Ds1 T G1.2.4 बुद्धिः; M वृत्तिः; Cs वृत्तिं (as in text). — ^{d}) D3.4.9 मतिं (for मनः).

C. 5.3285 B. 5.92.8 K. 5.92.8 भीष्मद्रोणकृपान्पार्थान् न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

---

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 1); D_6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) T_1 G_1 च केशव (for जना°). — ^{c}) K_4 B Dn D_5 $D_{5.6.8}$ T_1 G_1 °मुखान् (for °कृपान्). — ^{d}) T_1 $G_{1.3.4}$ M_{3-5} transp. न and शक्ताः. — After 9, Dn_2 D_5 $D_{3.8.10}$ read 6–7.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_2 संधिश्च; $D_{3.4.9}$ मूढानां; $D_{5.6.8}$ संधिं च; S निश्चितं (for संविच्च). $Ca.d.s$ cite संवित्. — ^{b}) D_2 इति केशव; $D_{3.4.9}$ मधुसूदन (for एव केशव). — 10^{cd} = (var.) 5. 93. 15^{cd}. — ^{d}) D_5 बलसौभ्रात्र°; S तव शासनकांक्षिणां (T_1 $G_{1.3.5}$ °लंघनं).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{c}) M_{3-5} यदि (for इति). D_1 व्यवसितस्; D_2 S °सितं; C_s as in text.

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 1); K_4 om. 12^a–14^b. — ^{a}) S वा (for च). — ^{d}) K_2 Dn_1 T_2 G_2 गायनं; D_7 (*sup. lin.* as in text) T_1 $G_{3.5}$ M (except M_1) गायकः (for °नः).

13 $K_{4.5}$ om. 13 (cf. v.l. 12, 1). — ^{a}) K_2 अविज्ञातेषु; B_3 D_2 °ज्ञानेषु; G_4 $M_{3.5}$ अपि जानत्सु; C_s as in text. — ^{b}) S केशव (for माधव). — ^{c}) K_2 न ते; S (except $G_{1.2}$) तत्त्वं (T_2m तव) (for न त्वं). K_1 D_8 ब्रुवन्सूक्तं; K_3 ध्रुवं युक्तं; $D_{3.4.9}$ क्षमो वक्तुं; S (except T_1 $G_{1.2}$ M_2) ब्रुवन्युक्तं. — ^{d}) K_1 B_4 $D_{1.6}$ S चंडालेषु.

14 K_4 om. 14^{ab}; K_5 om. 14 (cf. v.l. 12, 1). — K_4 reads 14^{cd} after 415*. — ^{c}) D_8 तस्मात् (for तस्मिन्). — ^{d}) S संपद्यते (for °त्स्यते). D_8 D_9 तत: (for तव).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 1); D_2 om. (hapl.) 15^c–16^b. — ^{c}) D_1 तव मध्येवतरणं.

16 K_5 G_3 (hapl.) om. 16 (cf. v.l. 1); D_2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ अबुद्धीनाम् (for दुर्बु°). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$; D_2 om.) दुष्टचेतसाम्; G_5 °कारिणां (for पाप°). — ^{c}) D_5 $D_{5.6.8}$ S (G_3 om.) प्रतीप-; $Ca.d$ प्रतीपं (as in text). G_4 कृष्ण; $M_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text) तात (for मध्ये). — ^{d}) G_4 तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण). B D_5 $D_{1.5-7.10}$ M_1 (*inf. lin.*) रोचये (for °ते).

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K_2 B_4 $D_{2.7.10}$ श्रियः (for श्रिया). K_4 B D (except $D_{3.4.7.9}$) दर्पाच्च (D_1 °न्व-) मोहितः; S मोहेन दर्पितः (T_1 G_1 गर्वितः) (for मोहाच्च द°). — ^{c}) T G (except G_3) वचो- (for वयो-). T_2 G_2 -गर्वात् (for -दर्पात्). K_2 अमर्षाच्च; $D_{3.4.9}$ अधर्माच्च. — ^{d}) K_2 तात (for न ते). $G_{3.4}$ भविष्यति; G_5 M ग्रहीष्यते.

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_2 $D_{2.5}$m हितं; S वचः; $Ca.d.s$ बलं (as in text). — After 18, K_4 ins.:

415* मानी मौर्ख्येण पार्थानां न पश्यत्यधिकं बलम् ।,
followed by 14^{cd}.

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) अस्य (for अद्य). D_2 वदेम यथा यथा शक्यं. — ^{d}) D_1 जनेश्वर (for जना°).

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K_2 $D_{3.4.9}$ S °क्रोधानुसारिषु.

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २६
सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८ C. 5. 3306 B. 5. 92. 29 K. 5. 92. 26

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 1). — [ab]) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य°). K_2 transp. मंदः and मूढः. — [c]) K_2 T_1 G_1 जातमन्युः; K_4 B Dn $D_{5.6.10}$ वीतभीतिः; Ca.d.s वीतमन्युः (as in text). — [d]) B_3 D_2 G (except G_1) मम (for मया). K_1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) ins. वै after आशंसते. K_1 °ष्ट्रः सपुत्रो (for °ष्ट्रस्य पुत्रो). — [b]) G_1 महद्राज्यम्; $M_{1.2}$ माहाराज्यम् (for महाराज्यम्). T_1 G_1 पृथिव्याः. — 22^{cd} = (var.) 5. 26. 19^{cd}. — [c]) K_2 G_5 अस्मिन् (for तस्मिन्). Ds Cs क्षमः; Ca.d क्षेमः (for शमः). $D_{1.4}$ केवले; S (except $M_{3.5}$) °लं; Ca.d.s °लो (as in text). — [d]) K_1 लब्धः सभां; D_7 लब्धं पुरस्तात्; $G_{3.5}$ यश्चासंतं (for बद्धं सन्तं). K_2 बद्धं स ह्यात्मगतं मन्यतेर्थं; K_4 B Dn Ds $D_{1.5.6.8.10}$ Ca.d.s बद्धं संतं मन्यते ($D_{5.8}$ लभ्यते) लब्धमर्थं; $D_{3.4.9}$ पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च; T $G_{1.2}$ यश्चासंतं मन्यते प्राप्तमर्थं.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 1). — [c]) G_1 M_{3-5} सर्वयौधाः. K_2 Ds_2 पृथिव्या. — [d]) $K_{1.2}$ क्षितिपा वै; D_7 Ca.s क्षितिपालाः; T G $M_{1.2}$ भूमिपालाः (G_3 °लान्); M_{3-5} ये भूमिपालाः (for क्षितिपालैः). Cd cites क्षितिपाः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 1). — [a]) D_7 सम° (for पुर°). — [b]) D_7 राजानो वै (for त्वया राजानो). $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.7.9}$ °रत्नाः; T $G_{1.2}$ °राज्याः; G_4 M °वैराः; Ca °साराः (as in text). — [d]) K_2 D_2 T $G_{2.4}$ $M_{1.4.5}$ Ca.d सुसंहिताः; B D_4 °हृताः; G_1 °श्रिताः; G_3 °हितान्; G_5 °शिताः (for °हताः). Cs cites संहताः. S चैव (for वीराः).

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 1). — [a]) $D_{5.6.8}$ युक्ता°; Ca.d त्यक्ता° (as in text). — [b]) K_4 B Dn_2 Ds D (except $D_{3.4.9}$) G_3 हृष्टा; Ca.d.s सृष्टा (as in text). G_1 $M_{1.2.5}$ °यौधाः (for °योधाः). — After 25^{ab}, S ins.:

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः
कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 1). — [b]) D_1 पाप° (for दुष्ट°). — [c]) Ds_1 (before corr.) $D_{1.3.9}$ मध्ये (for मध्यं).

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 1). — [b]) G_5 सुदुःसहः (for दुरु°). — [c]) D_7 प्रभावं बुद्धिशौर्यं च. — [d]) D_7 transp. जानामि and तव.

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 1). — [b]) K_1 Dn_1 $D_{3.4.7.9.10}$ भूयसी (for भूयः सा). — After 28, K_4 B Dn

९१

C. 5. 3308
B. 5. 93. 1
K. 5. 88. 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽसि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्व[illegible] हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

Ds D2 (marg.). 8–9 ins.:

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।

[In B4 Dn it is a *repetition* ! Cf. v.l. 5. 87. 23.]

Colophon missing in K8; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1.5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 T1 G1.5 विदुरवाक्यं; M विदुरमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 88; D6 84; D7 M1–3.5 93; T G2.4.5 94; G1 95; G3 M4 92. — *S'loka no.:* Dn D8 30.

91

☞ This adhy. is missing in K3.5 (cf. v.l. 5. 32. 15; 90. 1).

Before 1, K4 D8 S (except G1) ins.:

418* वैशंपायनः ।
विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।
इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।

[(L. 1) G3 प्रश्रितः. K4 मधुसूदनः (for पुरुषो°). — (L. 2) D8 T1 G3 प्रोवाच (for होवाच).]

— K2 B3 Dn D1.2.7.10 T G1–3.5 M (except M2) श्रीभगवान्; G4 कृष्णः. — *c*) D8 T G1.2.5 तथा (for यथा). — *d*) K4 B D (except D2.4.7.9.10) भवता (for सुहृदा).

2 *a*) T1 G1 तत्त्वं (for तथ्यं). — *c*) D8 यथा (for तथा). — *d*) D2 यथैव; S क्षत्तस्ते (for त्वयैतत्). D3.4.9 पितृवन्मयि; Ca पितृमातृवत् (as in text).

3 *ab*) K1 एवं; K2 S सर्वं (for सत्यं). G4 ह्येवं (for युक्तं). K4 B4 D (except Dn1 D1–4.10) G3 M5 वा; G4 मे (for the second च). K1.2 T2 G2.4.5 om. अपि (leaving hiatus !). K1.2 D1.5.6.8.10 एतद् (for एव). T1 G2.5 यदा (for यथा). G4 यदा यत्त्वं यदात्थ मां. — *c*) S शृणु च (for शृणुष्व). — *d*) S मम (for भव).

4 *a*) K2 D7 S °राष्ट्राणां. — K4 om. 4*b*–5*b*. — *b*) K1 G5 वैरिणां; B D (except D1) T2 G2 वैरतां. — *d*) K2 D2 G5 अस्मि (for अद्य).

5 K4 om. 5*ab* (cf. v.l. 4). — *a*) S कृत्स्नां (for सर्वां). — *b*) D3.4.9 सहाश्वरथकुंजरां. — *c*) K1 अमोचयन्; K2 प्रमो°; D7 G2 यो मोच°. — *d*) K1.2 D7 प्राप्नुयां. K2 पुण्यम् (for धर्मम्).

6 *a*) D1 धर्मकार्ये. K1 D7.8 धर्मं कुर्वन्यथाशक्त्या; K2 धर्मकार्ये यतेच्छक्त्या; D2 धर्मकामार्थतां शक्त्या; D3.4.9 धर्मकामो यथाशक्ति; S धर्म(G5 °र्मे)कार्ये यतमानो. — *b*) B Dn Ds D10 नो (for न). N (except D1–4.9; K3.5 missing) M5 प्राप्नोति (for शक्नोति). — *d*) K2 T1 तत्र; D3.4.9 इति (for अत्र).

7 *a*) K2 S (except G4 M2.5) चिंतितं (for चिन्तयन्) — *b*) K1 उपपादयेत्; K2 (before corr.) उपपद्यते, and (after corr.) उपपादितं; K4 B2.4 Dn2 अतिरोचयन्; Dn1 D2.4 T2 G2 Cs अभिरोचयेत्; D7.10 उपपादयन्; T1 G1 समाचरेत्; G4.5 करोति यः; Ca अभिरोचयन् (as in text). — *cd*) K1 D7.8 अप्येवं; K4 B Dn Ds D1.2.5.6.10 इत्येवं (avoiding hiatus !); S इति (for एवं).

8 *a*) K1.2 (*sup. lin. sec. m.* as in text) Ds G3 प्रथमं; G2 च शमं (for प्रशमं).

9 *a*) K2 आपद्वीयं (for सेयमापन्). — *b*) K2 D2

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्थां
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ C. 5. 3329 B. 5. 93. 22 K. 5. 93. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एवं. D9 T1 G1 कुरुष्वेवमुपस्थिता. — c) D2–4. 9 कर्णदुर्योधनकृपाः; S (except G3. 4) °कृते. — d) T2 दुःशासनकृते स्वयं.

10 a) K1 B1. 2. 4. 5 D (except D7. 10) T1 G1 व्यसने; B3 °नात् (for °नैः). D3. 4. 9 च (for हि). — b) K1 D7. 10 transp. यो and मित्रं. — c) K1. 2 D1. 7. 8. 10 अर्थज्ञो हि; K4 B4 D5. 6 Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in text); B2 D8 अन्वयाय; D2 अर्थं ज्ञात्वा; D3. 4. 9 अनर्थज्ञः; T G1–3 अन्वानीय; G4. 5 अन्वयानि. — d) B D2–4 S (except T1 M3) Cn तत् (for तं).

11 b) K2 S (except G3) संनिवर्तयेत्. — c) Hypermetric! K1 D7 Ca न वाच्यः (for अवाच्यः). K1 D1 T2 G3 कस्य; Ca. d कस्यचित् (as in text).

12 a) K1. 2 D7 समीक्ष्य (for समर्थं).

13 a) K2 T1 G1 हितं च; B1. 3. 5 हिताय (for हितं हि). — b) S अथो (T2 G3 अथा-) हितं (for तथैव च). — d) D8 करि° (for यति°).

15 a) K2 D8 T1 G1 च; D2 तु (for हि). — b) D3. 4. 9 अभिमन्यते (for °पद्यते). — c) K4 Dn2 D1. 5. 9 माध्यस्थं; B1. 3. 5 D2 T2 G1. 2 मध्यस्थ्यं; B2. 4 D8 D3. 4. 6 माध्यस्थ्यं.

16 a) G5 M मा (for मां). N (except K1 D7; K3. 5 missing) M5 अधार्मिष्ठा (D2 °ष्ठं) (for °मेज्ञा). — b) K3. 4 B Dn Ds D5–8. 10 G3 ह्य(K2 कु)सुहृदः; D2–4. 9 ह्यहृदयः (for असुहृदः). — c) D3. 4. 9 transp. शक्तो and न. Ds D8 न वार°; G4 नोवार° (for नावार°).

17 b) D1 T2 G3 M अयं (for अहं). G4. 5 महाभाग इतीत्युत. — d) S धर्मस्यानृण्यतामियां.

18 =(var.) 5. 81. 4. — a) K1 D10 S धर्मार्थसंयुक्तं; D5. 6 °र्थमुक्तं हि. — c) T2 G3 हि दास्यते; Ca आदा° (as in text).

19 a) K1 अवाप्यार्थं; K2 D8 अवाप्याहं; D2 (corrupt) प्रभ्रापयन् (m अहापयन्वै); D3. 4 अहाप्य वै (for अहापयन्). Dn2 D8 पांडवार्थें. S अहं यतेयं पांडवानां हिता(G3. 5 यथा-; G4 शमा)र्थं. — b) D1. 2 अथ (for यदि). K1. 2 Dn1 D1–4. 9. 10 चेच्चरेयं; B3 तैश्चरे°; D8 वा चरे° (for चाचरे°). S शमं कुरूणां च सहेह (T1 G1 सह सर्व-; T2 G2. 4 च सहैव) राजभिः. — c) K4 B (except B3) Dn2 Ds

९२

C. 5. 3330
B. 5. 94. 1
K. 5. 94. 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २
कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३
ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४
तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५
कृतोदकानुजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६
अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७
आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्; G4 महाफलं; Ca महार्थं (as in text). — d) D8 चेत्; D3.4.9 वै (for च). S मुख्येरंश्चेन् (G4 °रन्; G5 °रंस्ते) मृत्युपाशाद्धि सर्वे.

20 a) S का(G3.5 र)श्यां; Ca.d काश्यां (as in text). — b) K1 आदेक्ष्यते; T2 G2 आचक्षेरन् (for अवेक्षे°). K1 धार्तराष्ट्रः. K2 D1 समर्थां; K4 B (except B3) Dn D8 D2–10 समार्थं; T1 G1 समग्रा; T2 G2 समाधौ; G3 समस्तां; G4.5 समस्ताः (for समर्थां). — d) T2 G2 प्रोक्तं (for प्राप्तं).

21 = 5. 70. 86.

22 D3.4.9 T1 G4 om. the ref. K3 resumes! — a) K1 D3.4.7.9.10 स (for इति). K5 एवमुक्त्वा तु वचनं. — b) D8 वृषभस्; M2 अधिपस्. D3.4.9 G3 तथा (for तदा). G4 वृष्णिवीरः प्रतापवान्. — d) N (mostly) शिष्ये. K5 भूयः (for यदु-).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn D8 D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 विदुरं प्रति भगवद्वचनं; M वासुदेव(M1 भगवन्)मतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 89 (repeated); D6 85; D7 M1–3.5 94; T G2.4.5 95; G1 96; G3 M4 93. — *S'loka no.:* Dn1 D8 21; Dn2 22.

92

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) D8 S कथाः (for तथा). K1.2.5 D (except Dn2 D8 D5.8.10) T2 G2.5 एवं. — b) D8 D2 G1.4 तथा (D82 ततः) (for तदा). — c) K1 नक्षत्रसहिता; Ca.d as in text. — d) = 3d. D7 व्यतीता च; D9 °ताथ (for °याय). T2 G2 सा व्यतीता विभावरी. — After 1, D2 G3 read 4.

2 K4 om. 2a–3b; M2 om. (hapl.) 2–3. — a) K1.2.5 B4.5 D7.10 धर्मकामार्थवत्य(B4.5 °युक्त)श्च; D1.3.4.9 धर्मार्थकामवत्यस्तु (D1 °श्च); D2 °बद्धाश्च; S (M2 om.) धर्म्या रम्याश्चार्थवतीः. — b) D2 विचित्राः सुपदाक्षराः.

3 K4 om. 3ab; K5 M2 (cf. v.l. 2) om. 3. — a) D1.2 S (except M5; M2 om.) °कूलाभिः (for °रूपाभिः). — b) K1.2 हृतस्य; D2 नु तस्य; D3 एवं हि; T G1.2 रक्तस्य; G3 M (M2 om.) रतस्य (for कृष्णस्य). G4.5 क्षत्तुस्तस्यामितौजसः. — c) T G (except G4) एव (for इव). — d) = 1d. D2 व्यतीता च (for °याय).

4 D2 G3 read 4 after 1. — a) S (except T2 G2) ततः सुस्वरसंपन्ना. — d) D1.2 समबोधयन्; T2 G2 प्रत्यपूजयन्; M3.5 (*inf. lin.* as in text) °घोषयन् (for °बोधयन्). — After 4, K4 S (except G4) ins.:

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधाः ।
[(L. 2) K4 T1 पुंडरीकाक्षं (for केशवं तत्र).]

5 b) K2 D1 वृषभः. — c) G4 तदाह्निकं (for आवश्यकं). — d) G1.4 °कल्यं (for °कार्यं).

6 K5 om. 6–7. — a) K1 D2 M कृतोदकार्थजप्यः स (M1 सन्); K2 °काग्निजप्यः सः; K4 B Dn D5.6.8 कृतोदका(B3 कृताग्निको)नुजप्यः स; D3.4.10 °कांतजप्यः स; D9 °दको यथान्यायं; T G कृतोदकः कृतजपः. — c) K4 M5 तत्र (for तत). T G transp. आदित्यं and उद्यन्तं. B (except B3) Dn1 D3.4 चादित्यम्. — d) D1.3 T2 G2.5 उपतिष्ठत. D1.2.7 G4 केशवः (for माधवः).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) S ततो दुर्योधनः

कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ १०
विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३
कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् । C. 5. 3349 B. 5. 94. 20 K. 5. 94. 32

कर्णः. — ^{c}) K_1 $B_{1.3.5}$ Dn_2 Ds_1 $D_{1.5-7}$ अभ्येतां; T_1 $G_{1.4}$ अभ्यायन्; T_2 $G_{2.3.5}$ M अभ्यायात्; Ca अभ्यैतां (for अभ्येत्य). — ^{d}) D_7 अमितौजसं (for अपरा°).

8 ^{a}) K_1 $D_{1-4.8.9}$ च (for तु). K_2 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य). S आचख्युस्तेथ (T_2 °स्ते तु; $G_{2.5}$ °स्ते च) कृष्णाय. Cs cites आचक्षेतां (as in text). — ^{b}) $M_{3.4}$ सभां गतं. — ^{d}) S चैवाथ (for सर्वांश्च).

9 For S see below. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_1 अर्चयं(K_5 °य)तः; B_3 Ds_2 अर्थय(Ds_2 °यं)तः; Cs as in text. K_1 गोविंदं. — K_5 om. 9^{b}–10^{b}. — For 9, S (transposing the lines) subst.:

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।
तेऽभ्यर्च्य देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ।

10 K_5 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{b}) G_3 महायशाः (for जना°). — ^{c}) Ds_2 $D_{1.9}$ G_4 हिरण्यवासांसि. — ^{d}) K_1 Ds_2 D_8 परंतप; D_2 जनार्दनः. K_2 गाश्च रत्नानि सर्वशः.

11 ^{a}) K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ विसृज्य बहुरत्नानि. Ca.d cite निसृष्टवन्तं. — ^{d}) T_1 G_1 ववंदे कृष्णसारथिः. — After 11, N (K_3 missing; K_5 om. line 2) ins.:

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ।
[Line 1 = 5. 129. 21^{ab}.]

On the other hand a passage given in App. I (No. 5) is ins. in S after 11; in K_4 after 421*.

12 K_5 om. 12^{ab}. — ^{b}) D_1 G_4 महात्मनः (for °मनाः). — ^{c}) S °घनसंकाशं.

13 D_7 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ S आबध्य; Ca.d आमुच्य (as in text).

14 D_7 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) G_4 चापि (for कृष्णो). — ^{b}) T_2 G_4 अपि संवृतः; G_2 अपि रक्षितः (for अभि°). — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रातिष्ठत; G_{2-4} अतिष्ठत. — ^{d}) T_2 °वल्लभः.

15 ^{b}) $D_{3.4.9}$ चैव (for सर्व-). — K_5 om. 15^{cd}; D_9 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) T_2 $G_{1.2}$ श्रेष्ठः. — ^{d}) K_2 सर्वप्राणभृतां; K_4 B D (except $D_{7.10}$; D_9 om.) M_2 सर्वबुद्धिमतां. $B_{1.5}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.2}$ वरः.

16 D_9 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — 16^{ab} = (var.) 7^{ab}. — ^{a}) B (except B_4) तदा (for ततो). S कर्णः (for कृष्णं). — ^{c}) Ds D_8 T_2 G_2 एवम्; D_2 एव; D_9 एतम् (for एनम्). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ अन्वयाता; $D_{5.8}$ अन्वायातां (D_8 °तं); T_1 G_1 अन्वयुस्ते; T_2 G_{2-5} M अनु(G_3 °भि)याताः. K_5 Dn_1 Ds_2 D_7 परंतप; D_2 परस्परं; $D_{3.4.9}$ अरिंदमं.

17 ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{7.10}$) अपरे रथाः (K_2 Ds_1 तथा) (for महा°). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1-4.7.9}$) transp. रथैः and गजैः. $D_{1.2}$ तथा (for अपि).

18 K_5 om. 18–26. — ^{a}) N (except D_1; K_3 missing; K_5 om.) G_5 Ca हेमपरिष्कारैः ($K_{1.2}$ °ष्काराः; G_5 °ष्कार-). — ^{b}) D_5(m as in text)$._{6.8}$ G_5 मुक्ताः (for युक्ताः). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.7.10}$ प्रयांतः; Ds_2 गच्छंतः; D_2 व्रजंतः; $D_{3.4.9}$ जयिनः; S यास्यतां (for गच्छतां). T_2 G_{2-4} घोषणाश्च. B_4 $D_{5.6.8}$ चित्र- (for चित्राश्च). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8}$ रथा राजन्विरेजिरे.

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{9.10}$ संमृष्टमथ संसिक्तं; Cap °संसिक्तरजं; Ca as in text. — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $D_{9.10}$ T $G_{2.3}$ M_4 महारथं; Ca as in text.

C. 5. 3349 B. 5. 94. 20 K. 5. 94. 32 राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४
वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T_1 G_4 read 24^{cd}. — ^{c}) Dn_1 $D_{1.9}$ G_4 राजर्षिचरिते (D_9 G_4 °तः) काले. — ^{d}) S श्रिया परमया ज्वलन्.

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{b}) K_1 प्राचोद्यंत; K_2 $D_{1.8.9}$ T_2 G_{3-5} M_5 प्रवाद्यंत ($G_{3.5}$ °ते). T $G_{1.2.4.5}$ अथ पुष्कराः; G_3 M च पुष्कराः; Ca एकपुष्कलाः; Cd.s as in text. — ^{c}) $D_{2-5.8.9}$ शंखांश्च. — ^{d}) T_2(m as in text) वाद्यभांडानि यानि च.

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_2 सत्य° (for सिंह°). — ^{d}) D_7 अतिष्ठंत (for अगच्छन्त). $K_{1.2}$ परं शताः; $D_{3.4.9}$ G_5 °तप; G_4 °तपं.

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः. — ^{c}) K_2 असिचक्रायुधधराः. — After 22, K_2 ins.:

422* योधाः परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

After the above, K_2 reads 26^{ab}, 25, 23^{cd}, 24, 23^{ab}, 26^{cd}, etc.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) K_2 $D_{1.7}$ $G_{3.4}$ परशताः; K_4 $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{5.6.8}$ पंचशताः; B_4 Dn_2 Ds $D_{3.4.9.10}$ पंचाशताः; M Cd परं शताः (for परःशताः). T_2 G_2 चात्र (for तत्र). — ^{b}) K_1 T G (except G_4) व(T_1 G_5 प)राश्चाश्च; K_4 B D रथाश्चासन् (D_1 °श्चाश्वाः; D_{10} °श्चैव); M_2 पराश्चाश्वाः (for वराश्चाश्वाः). $D_{1.2}$ च सर्वशः; G_3 (*inf. lin.* as in text) परःशताः (for सहस्रशः). — ^{c}) K_2 हृष्टास्तम्; B (except B_1) Dn_2 Ds_2 $D_{3.4.9}$ प्रायांतम्; D_4 प्रयातम्. $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ T_1 G_1 M वीराः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) Ds एवं (for पुरं). $G_{3.5}$ संद्रष्टुं; M उद्वृत्तं; Ca संस्यूतं (for संवृत्तं). — ^{b}) $G_{3.5}$ यथा° (for द्रष्टु°). — T_1 G_4 read 24^{cd} after 19^{ab}. — ^{c}) K_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ स(D_8 आ)बालवृद्धं (for सवृद्धबालं). K_2 D_7 सवृद्धबालसस्त्रीकं. — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn_1 $D_{7.10}$ $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ अरिंदम.

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) K_4 B D (except D_1) G_2 M_2 वेदिकामा(G_2 °चक्रा)श्रिताभिश्च; G_4 °पाश्रयाभिश्च. — 25^{cd} =(var.) 5. 87. 9^{cd}.

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) B (except B_5) Dn_2 $D_{5.6}$ स पूज्यमानः. G_3 संपूज्यः कुरुभिः सर्वैः; G_5 माधवः कुरुभिः पूज्यः. — ^{b}) K_1 $D_{2.3}$ G_2 M_3 स शृण्वन्; K_2 शृण्वंश्च. N (except K_2 $D_{1.2}$; K_3 missing; K_5 om.) मधुराः (for विविधाः). K_2 गिरः (for कथाः). — ^{c}) K_2 यथावत् (for यथार्हं). D_7 प्रतिकुर्वन्वै. — ^{d}) D_3 T M_2 प्रेक्ष्यमाणः. K_2 यथा; D_7 अपि (for ययौ).

27 ^{c}) S °संमिश्रैः (for °निर्घोषैः). — ^{d}) B_4 $D_{2-4.9}$ G_4 सर्वाभ्य(D_2 °नु)नादयन्; G_5 सर्वा ह्यना°.

28 K_5 om. 28^{c}–29^{d}. — ^{c}) M (except M_5) प्राकंपत प्रहर्षेण.

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B (except B_4) $D_{6-8.10}$ अभ्यासगते. — ^{b}) D_2 T_2(m as in text) G_2 समाहृष्टा (for समहृष्यन्). — ^{c}) K_1 $D_{7.10}$ अथ (for तं).

30 ^{a}) $K_{2.4}$ ततः प्राप्य (for आसाद्य तु). M_{3-5} सभामृद्धाम् (for °द्वारम्). — ^{c}) $K_{1.5}$ D_7 सोवतीर्य.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ३२
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । C. 5. 3372 B. 5. 94. 42 K. 5. 94. 54

— ^{d}) A few N MSS. कैलाश°.

31 K_5 om. 31–32. — ^{a}) K_4 B_{2-4} Dn Ds_2 $D_{1.5.7.8}$ नव°. — K_1 om. 31^{bc}. — ^{d}) K_2 transp. सभां and ततः.

32 K_5 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) $D_{2-4.9}$ पार्श्वे (for पाणौ). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) M_{3-5} प्रा(Dn_1 आ)च्छा°.

33 $D_{3.4.9}$ om. 33^{d}–34^{c}. — ^{cd}) K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{1.5-8.10}$ अप्यासन् (K_2 आसीत्); D_2 ह्यासन् (for आसन्).

34 $D_{3.4.9}$ om. 34^{abc} (cf. v.l. 33). — ^{b}) Ds $D_{7.8.10}$ तथा; D_1 तु ते; D_2 S च ते (for ततः). T_2 G_2 भीष्मद्रोणकृपास्ततः. — 34^{cd} = 5. 87. 14^{cd} (cf. v.l. 35).

35 = (var.) 5. 87. 13. — K_5 om. 35. — ^{b}) K_4 B_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ नरेश्वरः; $B_{1-3.5}$ नराधिपः (for महामनाः). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2-4.8.9}$) G_4 द्रोणभीष्माभ्यां (by transp.). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ °मनाः (for °यशाः).

36 ^{a}) $M_{3.4}$ महाराज. — ^{b}) D_1 नरेश्वरे; D_2 महात्मनि (for जने°). — ^{c}) D_2 सर्वं एव समुत्तस्थुः. — ^{d}) K_2 D_7 सहस्रशः (for समन्ततः). D_2 राजानो ये समागताः.

37 ^{a}) M_2 °मृष्टं (for °भद्रं). — ^{b}) G_4 सर्वरत्नविभूषितं. — K_5 (which om. 38^{a}–40^{b}) ins. after 37:

423* दुर्योधन उवाच ।
भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मां मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृतं वृषलभोजनम् ।
भगवानुवाच ।
भक्तं पृच्छसि राजेन्द्र आदरं किं न पृच्छसि ।
भोजनं गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।
आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च ।
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवर्जितम् ।
वरं हालाहलं प्रीतं सद्यः प्राणहरं च यत् ।
न तु भुक्तं धनाढ्यस्य भ्रुवा कुटिलितेयुषे (sic) ।
न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।
चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K_5 om. 38^{a}–40^{b}. — ^{a}) $D_{2-4.9}$ S च (for तु). — ^{b}) T_2 G_2 भीष्मद्रोणैश्. — ^{c}) K_2 दाशार्हः (for धर्मात्मा). — ^{d}) T_1 G_1 यथार्हतः; T_2 G_4 M यथागतान्; $G_{2.3.5}$ अथागतान्; M_1 (*inf. lin.*) समागतान् (for यथावयः).

39 K_5 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) K_2 ते तु; D (except Dn $D_{1.2.5.6}$) G_4 ततः (for तत्र). — ^{b}) K_1 शुभं (for सभाम्). K_2 सभामध्यगतं विभुं. — ^{c}) K_4 $D_{5.8}$ प्रहृष्टाः; $M_{3.5}$ राजानं. K_2 संगताः (for पार्थिवाः).

40 K_5 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — ^{a}) T_1 G_1 ततस् (for तत्र). B_3 Ds $D_{5-8.10}$ अतिष्ठंत; S तिष्ठंस्तु (for तिष्ठन्स). — ^{b}) Dn_1 Ds_2 $D_{3.4}$ परंतप.

42 ^{c}) K_1 Dn_1 Ds_2 $D_{1.5.6.8.9}$ $G_{2.5}$ निमंत्र्यताम्; K_2 D_3 T_1 $G_{1.4}$ निमंत्र्य तान्; G_3 °आमंत्र्यताम्. — ^{d}) K_5 संस्कारेणैव (for सत्कारेण च).

C. 5. 3372 B. 5. 94. 43 K. 5. 94. 55 निमन्त्रयन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्शांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

44 ^{b}) B (except B_{4}) $D_{1-4.9}$ T $G_{1.2.5}$ उपागतान् (for उपस्थितान्). — K_{5} om. 44^{c}–53^{d}. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ भीष्मः (for भृत्यान्). — ^{d}) $D_{2-4.9}$ भृत्यानर्थं; T_{1} G_{1} आसनार्थं (for आसनानीति).

45 K_{5} om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{b}) विमलानि (T_{2} G_{2} विविधानि) (for विपुलानि). — ^{c}) $D_{4.9}$ °कांचनरत्नानि. — ^{d}) K_{2} जना जह्रुस् (for समा°).

46 K_{5} om. 46 (cf. v.l. 44). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ Dn_{1} $D_{4.6-9}$ गृहीतार्थेषु; B (except B_{4}) Ds_{1} $D_{1.2}$ S गृहीताघ्र्येषु.

47 K_{5} om. 47 (cf. v.l. 44). — ^{a}) K_{1} D_{8} सात्यकाय; G_{3} सात्यकिने. — Ds_{1} om. 47^{c}–48^{b}.

48 K_{5} D_{6} om. 48 (cf. v.l. 44); Ds_{1} om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — ^{a}) K_{4} B D (except Ds_{2}; Ds_{1} D_{6} om.) तु (for ऽथ). T_{1} G_{1} अविदूरेण; T_{2} G_{2} अतिदूरेण (for °दूरेऽथ). — ^{d}) K_{1} D_{7} T_{1} Cap निषेदतुः; $D_{1.3.4.9}$ न्य(D_{1} नि)षीदेतां; Ca निषीदतुः (as in text). D_{7} S अरिंदमौ (for अमर्षणौ).

49 K_{5} om. 49 (cf. v.l. 44). — ^{a}) $D_{4.9}$ विवेश शकुनिस्तत्र; D_{8} विवेश तत्र शकुनिः. — ^{b}) K_{2} अभिपूजितः; G_{3} सर्वतो वृतः; M अभिसंवृतः (for °रक्षितः). — ^{c}) K_{1} $D_{1.3.4.9}$ शुभ्रे; K_{2} राजन् (for राजा). — ^{d}) K_{1} $D_{1-4.7.9}$ T G (except G_{5}) M_{2} सह पुत्रैर्; M_{3-5} सह ताभ्यां (for °पुत्रो).

50 K_{5} om. 50 (cf. v.l. 44). — ^{b}) $K_{2.4}$ Ds_{2} $D_{5.6.8}$ T_{1} G_{1} शुक्लस्पर्ध्य(T_{1} G_{1} °साध्व)जिनोत्तरे.

51 K_{5} om. 51 (cf. v.l. 44). — ^{ab}) K_{2} transp. दाशार्हं and राजानः. K_{4} B D (except $D_{1.2.10}$) सर्व एव ते (for °पार्थिवाः).

52 K_{5} om. 52 (cf. v.l. 44). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ सदो° (for सभा°). — ^{d}) T G हेम्नी(T_{2} G_{2} °म्ने; G_{3} °म्ना)वोपचितो मणिः.

53 K_{5} om. 53 (cf. v.l. 44). — ^{a}) M_{2} तत्र (for ततस्). $D_{3.4.9}$ समासीरन् (for सर्वमासीद्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ °गतचेतसः; S °गतचेतनं (G_{4} °सं). — ^{c}) D_{8} D_{2} T_{2} G_{2} transp. कश्चित् and किंचित्. K_{4} B D (except $D_{1.2.10}$) वा; $G_{2.4}$ च (for हि). — ^{d}) $D_{7.10}$ (*sup. lin.* as in text) तदा; S मुदा (for पुमान्).

Colophon missing in K_{5}. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ T_{1} G_{1} M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_{1} कृष्णस्य पुनः सभागमनं; T_{1} भगवतः सभाप्रवेशः; G_{1} M सभाप्रवेशः; G_{5} कृष्णसभाप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{5} 90; D_{6} 85 (repeated); D_{7} $M_{1-3.5}$ 95; T $G_{2.4.5}$ 96; G_{1} 97; G_{3} M_{4} *94*. — *S'loka no.:* Dn_{1} D_{8} 53; Dn_{2} 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत । C. 5. 3398 B. 5. 93. 12 K. 5. 93. 12

93

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) $K_{2.5}$ T_1 $G_{4.5}$ आसनेषु (for आसी°). — d) T_2 G_2 देवदुंदुभिनिस्वनः; $G_{3.5}$ सुदंष्ट्रो भीमनिस्वनः.

2 b) D_3 सर्वं; D_6 G_3 M_3 सर्वान् (for सर्वां). K_2 $D_{1.2}$ S (except G_4) विश्रा(D_1 °द्रा)वयन् (for संश्रा°). — d) $K_{1.2}$ समाभाष्य च; T_1 समाभाषत (for समभा°). D_7 समाभाष्य जनार्दनः.

3 Before 3, $K_{1.4}$ Dn_1 $D_{7.10}$ श्रीभगवानुवाच; $D_{3.4.6.9}$ भगवानुवाच ($D_{3.4}$ om. उ°); T_1 $G_{1.5}$ श्रीकृष्णः; T_2 श्रीगोविंदः. — c) K_2 सुप्रसन्नेन; K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) अप्रणाशेन (for अप्रयत्नेन). — d) $K_{1.5}$ $D_{2-4.9}$ T_2 $G_{2.3}$ वेदितुम्; B_4 D_8 याचितुम्; T_1 G_1 गदितुम्; G_5 विदितुम् (for यतितुम्).

4 Before 4, M_{3-5} ins. वासुदेवः. — a) S अद्य (for नान्यत्). $D_{2-6.8.9}$ राजन्मयैव वक्तव्यं. — b) K_4 B (except B_5) D (except $D_{1-4.9.10}$) नैःश्रे° (for निःश्रे°). — c) B_3 $D_{1.7}$ तत् (for ते).

5 a) N (except D_1; K_3 missing) ह्यद्य (for अद्य). — b) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{7.10}$ भारत (for पार्थिव). S पृथिव्यां सर्वराजसु. — K_5 (which om. hapl. 5^{c}–6^{d}) ins. after 5^{ab}:

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 5). — c) K_2 ज्ञानं (for सत्यं). S सत्यं क्षमा(G_4 तितिक्षा चा)र्जवं चैव. — d) D_5 T $G_{1.2.5}$ एव; D_2 एवं (for एतद्). $D_{3.4.9}$ विभाव्यते; S विशेषतः (for विशि°).

8 a) K_2 D_1 Ca.d वारयतां; K_4 $B_{2.4}$ Dn D_{10} धारयिता; G_1 M_4 पारयिता. K_5 त्वं निवारयतां श्रेष्ठः. — c) $D_{3.4}$ प्रचलतां. — d) B_2 $D_{5.6}$ S (except $G_{1.2}$ M_1) अभ्यंतरेषु.

9 a) $B_{1.3}$ त्वत्-; $B_{2.5}$ D_3 $D_{5.6.8}$ तत् (for ते). T_1 G_1 तव पुत्रास्तु कौरव्य. — d) K_1 D_{10} प्रचलंति.

10 a) T $G_{1.2.4}$ हृत° (for गत°). — b) K_2 गतचेतसः; D_9 हृत°; T_1 G_1 आहृत°. K_1 B_2 लोभोपह(B_2 °हृ)तचेतसः. — d) T_1 G_3 विद्धि (for वेत्थ). B D (except $D_{3.4.7.9}$) पुरुष° (for भरत°). G_4 त्वमेतद्वेत्थ भारत.

11 K_5 om. 11–14. — a) M (except M_1) सोयं (for सेयं). — b) $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ भरतान् (K_2 भवतां; D_2 भारतान्) प्रत्युपस्थिता; $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4}$ कुरुष्वेवमुप(G_4 °व व्यव)स्थिता; D_7 भारतानामुपस्थिता. — c) Some MSS. उपेक्ष°. T_2 $G_{1.2}$ उपेक्ष्यमाणः. — d) T $G_{1.2}$ घातयिष्यसि.

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 11). — b) B_4 D_2 Cn न (Cnp त्वं as in text). B_4 D_2 Cn दित्ससि (Cnp इच्छसि as in text). — c) $K_{1.2}$ T_2 G_{1-4} M सुदुष्करो (for न दुष्करो). $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M अपि (for हि). G_5 दुष्करो-

C. 5. 3395 B. 5. 95. 12 K. 5. 95. 12 न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७
न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

प्यत्र न शमो.

13 K_{5} om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{b}) K_{4} $D_{5.6.8}$ त्वयि (for मयि). — After 13^{ab}, D_{7} ins.:

425* सहभूतास्तथैवैते सर्वनाशाय भारत ।

— ^{c}) B_{4} राजेंद्र (for कौरव्य). — ^{d}) K_{2} चापरान् (for अहं परान्). — After 13, S (except $G_{3.4}$) ins.:

426* हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।
[With line 2, cf. 5. 90. 10^{cd}.]

14 K_{5} om. 14 (cf. v.l. 11). — $D_{2-4.9}$ *repeat* 14^{ab} after 21. — ^{a}) S अनुज्ञातं (for आज्ञा तव). $D_{5.7.8}$ transp. तव and हि. T_{2} G_{2} भगवता (for हि राजेन्द्र). D_{1} कौरव्य; T_{1} $G_{1.3-5}$ M_{1} (*inf. lin.*) भवता; M भवतः (for राजेन्द्र). — ^{b}) S सर्वैः (for कार्या). $B_{1.3.5}$ D_{7} सहानुगैः (D_{7} °जैः); $D_{3.4.9}$ सबांधवैः. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ बलं यद् (for बलवद्).

15 G_{4} om. 15^{a}–17^{b}. — ^{a}) D_{1} तथैव च (for तव चैव). $D_{3.4.9}$ हि राजेंद्र (for हितं राजन्). — ^{b}) K_{2} तथा; T_{2} ततो (for अथो). — M_{5} om. 15^{cd}. — 15^{cd} = (var.) 5. 90. 10^{cd}. — ^{d}) K (K_{3} om.) D (except $D_{3.4}$) M_{2} तव (for मम). N T_{1} G_{1} °कांक्षिणः.

16 G_{4} om. 16. — ^{a}) D_{10} शमं; Cs स्वयं (as in text). K (K_{3} missing) B $D_{2.5-8.10}$ Cap निष्फलं (D_{5} *sup. lin. sec. m.* निश्चयं); D_{1} लक्षणं; Ca. d. s निष्कलं (as in text). $D_{3.4.9}$ स्वयं निष्कलुषं क्षत्रं; S (G_{4} om.) तेषां (T_{2} G °षु) निष्कल्मषं राजन्. — ^{b}) K_{1} $D_{3.4.9}$ स्वं विधत्स्व; Cs संवि° (as in text). — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.7}$) सहायभूताः; T_{2} G_{2} समाहूतास्तु; Ca. d. s सहभूतास्तु (as in text). Dn_{2} D_{8} T_{2} $G_{2.3}$ भवता (for भरताः). — D_{8} om. (? hapl.) 16^{d}–17^{c}. — ^{d}) $K_{1.5}$ D_{1} तथा; S सह (for तव). K_{5} D_{10} जनेश्वराः; T_{1} $G_{3.5}$ M जनाधिप; T_{2} G_{2} जनाधिपाः; G_{1} नराधिप.

17 D_{8} om. 17^{abc} (cf. v.l. 16); G_{4} om. 17^{ab}. — ^{c}) S °रूपा (for °भूता). $D_{3.4.9}$ न हि शक्यस्तदा भूयः. — ^{d}) K_{5} यमेनापि नराधिप; S युद्धे जेतुं जना(T_{1} $G_{1.2}$ नरा)धिप.

18 ^{a}) T_{1} G_{5} M त्वा (for त्वां). K_{2} T_{1} $G_{1.3.5}$ M जातु; G_{4} साधु (for जेतुं).

19 ^{a}) K_{2} द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च; T_{2} $G_{2.4}$ यत्र भीष्मस्ततो (G_{4} °था) द्रोणः. — ^{b}) K_{5} विशां पते (for विविं°). K_{2} कर्णो कृपविविंशतिः. — ^{d}) K_{2} Ds_{2} $D_{3.4.9}$ च; G_{5} अपि (for अथ).

20 ^{b}) A few MSS. कांभोजः. — ^{d}) S उभौ (for तथा).

21 After 21^{ab}, $D_{3.4.9}$ ins.:

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवैः ।

— ^{cd}) D_{8} एतान्; Ca तान् (as in text). $D_{3.4.9}$ परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ; S तत्र युध्येत को राजञ्जीवितप्रेप्सुराहवे. — After 21, $D_{2-4.9}$ *repeat* 14^{ab}.

22 K_{5} om. (hapl.) 22–39. — ^{a}) D_{3} m. $_{4.9}$ प्राप्य (for भूयः). S गौरवं सर्वराज्ञां हि ($G_{3.5}$ च; M_{1}[*inf. lin.*]$_{.2}$ तु). — ^{b}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{3-5.9}$) T_{2} G_{2} M_{3-5} अप्यधृष्यतां (for अप्र°). — ^{cd}) $D_{3.4.9}$ प्राप्स्यसि त्वं महाराज लोकेषु सुमहद्यशः.

23 K_{5} om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ वश्यास् (for तस्य). — ^{b}) D_{2} च विशां पते (for पृथिवी°).

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३०
न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् । C. 5. 3418 B. 5. 94. 35 K. 5. 94. 35

---

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7.9}$) transp. भ्रातृभिः and पितृभिः. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ प्राप्स्यसि; T_2 G_2 शक्योसि (for शक्ष्यसि).

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{b}) T $G_{1.2}$ M -पुरं; $G_{3.5}$ -सुखं (for पुरा). — ^{c}) G_4 अनिशं (for अखिलां). K_2 राजन्; D_1 चेमां (for सर्वां).

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 22). — ^{a}) T_1 G_1 च (for हि). G_4 transp. सहितः and सर्वैः. $B_{1.2}$ Dn_2 D_2 T_2 G_2 सहितैः. — ^{b}) K_2 पांडुपुत्रै° (for पाण्डवैः स्वै°). K_1 Ds_2 $D_{2.7.8}$ चैव; $D_{3.4.9}$ T_1 G_2 तैश्च (for स्वै°). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_7 सर्वान् (for अन्यान्). S बाधिष्यसे (for विजे°). — ^{d}) Dn_1 $D_{5.6.8}$ अर्थिनः (for अखिलः).

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_1 D_7 निर्जितां; D_1 चार्जितां; S चार्जितं (for उपार्जितां). T_1 G_5 भुंक्ष्व; T_2 G_2 भुंक्ते; G_1 भुंजे; $G_{3.4}$ M भुंक्षे (for भूमिं). — D_7 G_3 om. 27^{cd}. — ^{c}) K_1 Ds_2 D_9 संपत्स्यते; D_1 G_5 संधत्स्यते; D_2 संपृच्छसे; $M_{1.2}$ संधास्यसे; M_{3-5} संधस्यसे; Ca संधित्ससे; Cs as in text. S (except T_1; G_3 om.) राजन् (for पुत्रैः). — ^{d}) K_1 $D_{2.10}$ परंतप; B_2 जनेश्वर; $D_{3.4.9}$ अरिंदम (for नराधिप). S (except T_1; G_3 om.) पांडवैश्च परंतप.

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 22). — ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 च; M तु (for वै). G_4 असंयोगे महाराज. — ^{b}) K_2 तु महान्; $D_{3.4.9}$ अत्र महा-; T $G_{2.4}$ M वै महान्; $G_{3.5}$ च महान् (for सुमहान्). — ^{c}) K_2 हि जगतो; D_1 वोभयतो; $D_{5.6}$ नोभयतो. Cs cites उभयोः. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ कं धर्मं संप्रपश्यसि.

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 22). — ^{a}) D_5 विजितैः; B_3 $D_{1.4-6.8.9}$ G_4 $M_{1.3.4}$ निहतः; D_{10} हि हतैः; Cs विजितं (for निहतैः). — ^{b}) K_1 D_7 $G_{3.5}$ M_2 च; Cs वा (as in text).

30 K_5 (cf. v.l. 22) T_2 G_2 om. 30. In Dn_2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy. is lost on a missing fol. (86). — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ एव; G_4 अधि- (for हि). $D_{6.7}$ कृतार्थाः (for कृतास्त्राः). — ^{b}) D_2 G_4 सर्वे युद्धाभिनंदिनः. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ स्वान् (for तान्). S (T_2 G_2 om.) पाहि (for रक्ष).

31 K_5 om. 31; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30); K_4 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{d}) B_4 Dn_1 $D_{3.4.9.10}$ रथिनो (for रथेभ्यो).

32 K_5 om. 32; Dn_2 missing; K_4 om. 32^{ab} (cf. v.l. 22, 30, 31). — ^{a}) $D_{4-6.8}$ पृथिव्या. $D_{4.9}$ नु; T_1 वा (for हि).

33 K_5 om. 33; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30); K_1 D_1 T_1 G_3 om. (hapl.) 33^{ab}. D_8 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) Ds_2 S (T_1 G_3 om.) इमान् लोकान् (for इमं लोकं). — ^{d}) K_2 $D_{3.10}$ (*sup. lin.*) शमः; $B_{3.5}$ $D_{3.4.7.9}$ T_2 G_{3-5} शेषः; D_6 दोषः (for शेषं). K_2 कुरुभिः सह; D_8 D_2 T_2 G_2 कुरुसत्तम.

34 K_5 om. 34; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^{a}) B_2 शूरा; D_2 श्लक्ष्णा; $D_{3.4.8.9}$ शक्ता (for शुक्ला). — ^{c}) D_2 m. 3. 4. 9 पुत्रान्ससचिवान्राजन्. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ त्वं (for तान्).

C. 5. 3418
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 35

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

35 K_5 om. 35; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ सांत्वेन; T_1 $G_{1.3-5}$ M सुखेन; $C^{a.d}$ शिवेन (as in text). T_2 G_2 सुखेन भूमिपालास्ते. — ^{b}) S परिष्वज्य (for समा°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.10}$ यथागृहान्; T_2 G_2 यथागतं.

36 K_5 om. 36; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2}$; Dn_2 missing) सत्कृताः (for सत्कृत्य). — ^{c}) K_4 B_4 D (except $D_{7.10}$; Dn_2 missing) G_4 अमर्षं.

37 K_5 om. 37; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^{b}) S नागसाह्वये; $C^{a.d.s}$ आयुषः क्षये (as in text). — ^{d}) K_2 $D_{1.2.9}$ T_2 G_2 यशश्च; K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_8 $D_{3-8.10}$ संधत्स्व (for शश्वच्च).

38 K_5 om. 38; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30); D_1 T_1 om. (hapl.) 38–39. — ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ त्वयैव रक्षिता बालाः. — ^{b}) K_2 परिरक्षिताः. — ^{d}) K_2 B (except B_2) D_8 मनुजेश्वर (for भरत°).

39 K_5 D_1 T_1 om. 39; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 38, 30). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{2-4.10}$ अभि- (for हि). S (T_1 om.) transp. रक्ष्याः and ते. — ^{c}) K_1 D_{2-4} न (for मा).

40 Dn_2 missing (cf. v.l. 30). — ^{a}) G_5 $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). — ^{b}) K_1 प्रणम्य; $B_{2.4}$ Ds_2 °पद्य (for °साद्य). — ^{c}) K_2 वचनाद् (for शासनाद्). — ^{d}) T_2 G_{3-5} सहानुजैः.

41 Dn_2 missing (cf. v.l. 30). — ^{b}) T G निरुषितानि (for निर्व्यु°). $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ वने निर्व्युषिता वयं; $D_{3.4.9}$ वने निर्व्युषिताश्चिरं. — ^{c}) S त्रयोदशम्. K_1 D_2 च सजनैः; K_2 D_1 च सजने; $D_{3.4.9}$ च स्वजनैः (for तथाज्ञातैः). — ^{d}) K_1 अज्ञाताः; K_2 $D_{1.2}$ अज्ञातैः; $D_{3.4.9}$ ह्यज्ञाताः (for सजने). S उषितः परिवत्सरः.

42 =(var.) 5. 70. 10. — Dn_2 missing (cf. v.l. 30). — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.10}$ स्थिताः स्म; K_2 स्थितं च; K_4 स्थाताः स्म; B_3 $D_{3.4.9}$ स्थाता वः; T $G_{2.4}$ स्थापिताः; $G_{3.5}$ स्थातारः; C^{s} स्थितानां (for स्थाता नः). K_2 अस्माभिः; D_7 नित्यं (for तस्मिन्). — ^{b}) $D_{2-4.9}$ पितुस्ते; T $G_{4.5}$ पित्रेति (for पितेति). — ^{c}) $D_{2.9}$ न जहुः; $D_{3.4}$ न जह्रुः; T_1 G_1 तीर्णाः स्म; C^{a} नाहास्म (as in text). G_4 राजन् (for तात).

43 Dn_2 missing (cf. v.l. 30). — ^{a}) B_3 वः; T_2 G_2 हि (for नः). — T_2 G_2 om. 43^{c}–45^{b}. — ^{d}) K_1 D_7 स्वराज्यं च; K_2 निजं राज्यं; D_{2-4} स्वराज्यं सं-; $G_{3.5}$ राज्यांशं च (for स्वराज्यांशं). — After 43, G_4 reads 47^{c}–48^{b}, *repeating* the lines in their proper place.

44 Dn_2 missing; T_2 G_2 om. 44 (cf. v.l. 30, 43); G_4 om. 44^{ab}. — ^{a}) $G_{3.5}$ M तान् (for त्वं). $K_{1.2}$ D_1 युंजानान्; K_4 B (except B_3) Dn_1 D_8 $D_{5.6.8.10}$ संजानन् (for युञ्जानः). $D_{3.4.9}$ त्वं धर्ममथ जानासि; T_1 G_1 धर्ममर्थं च युंजानः. — ^{b}) $D_{5.6.8}$ संपन्नः स्थातुमर्हसि. — D_1 om. 44^{c}–45^{d}. — ^{c}) K_1 तव सं-; K_2 D_7 त्वयि सं-; G_5 भवतः (for भवति). — ^{d}) S (T_2 G_2 om.) सहा(T_1 G_1 क्षमा)महे (for तिति°).

45 Dn_2 missing; D_1 om. 45; T_2 G_2 om. 45^{ab} (cf. v.l. 30, 44, 43). — ^{a}) B_2 पितृमातृवत् (by transp.). — K_5 om. from 45^{b} up to the end of this adhy. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{2-4.9}$ गुरोर्गरीयसीं वृत्तिं. — ^{d}) T G (except G_3) स्यात् (for या). S (except G_3) चैव (for च). $K_{1.2}$ अव(K_2 °नु)तिष्ठस्व भारत; $D_{2-4.9}$ यावच्छिष्यसि भारत. — After 45, K_4 B D (except D_1; $D_{2.10}$ both marg.; Dn_2 missing) ins.:

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ५३
अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।　　C. 5. 3441 B. 5. 95. 58 K. 5. 95. 58

428* वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।

46 K5 om. 46; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) K2 पुत्राः (for पित्रा). — b) K1 S (except G1 M5) आश्रिताः (for आस्थिताः). — c) D6 त्वं ह्यस्मांस्तु; T2 G2 प्रतिष्ठां तां (for पथिष्वस्मान्). — d) K2.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) धर्मे (for राजन्). B सुवर्त्मनि; D6 M3.4 स्ववेश्मनि.

47 K5 om. 47; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) D1.3.4.9 एतां; S इमाः (for इमां). S परिषदः; Cs as in text. — G4 reads 47c–48b (for the first time) after 43.

48 K5 om. 48; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). For G4 cf. v.l. 47. — D1.6 om. (hapl.) 48b–49a.

49 K5 om. 49; Dn2 missing; D1.6 om. 49a (cf. v.l. 45, 30, 48); Ds2 om. 49. — a) T1 G1.4 transp. विद्धो and धर्मो. — b) G3 M5 सभा. T1 G1.4.5 उपपद्यते; M5 प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — d) D1 हता° (for विद्धा°).

50 K5 om. 50; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) T2 G2 अनुपश्यंति. — c) K4 B D2–4.7.10 धर्म्यं; Cs धर्मं (as in text). K1 D8 धर्मज्ञाः (for धर्मं च). Dn1 सत्यमाहुश्च धर्मे च. — d) K1.2 D1.3.9 T G2.5 M1 न्याय्यं.

51 K5 om. 51; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — b) K2 T1 G1.4 M (except M1) नरे° (for जने°). — c) T2 G2 शृण्वंतु; Cs ब्रुवंतु (as in text). B4 D3.10 ते (for वा). — d) K2 D1–4.9 G3.5 समागताः (for समासते). D7 त्वयि (for यदि).

52 K5 om. 52; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) D2–4.8.9 प्रमुच्य (for °मुञ्च). — b) K2 D8 D1–4.8.9 G2 भरत°; K4 B Dn1 D5.6 पुरुष° (for क्षत्रिय°). — d) K2 D2–4.9 मृत्यु° (for मन्यु°).

53 K5 om. 53; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) K2 प्रदाय स्वं (for °यांशं). — c) K2 सिद्धार्थो ज्ञातिसहितः.

54 K5 om. 54; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — d) T2 G2 यो (for यां).

55 K5 om. 55; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) S द्रोहितः; Ca.d दाहितः (as in text). — b) K1 D1.7.10 अपाश्रितः; D2.4.9 उपस्थितः; T1 एवं श्रितः; T2 G2 अहं श्रितः; G1.3–5 M इहाश्रितः (for उपाश्रितः). K2 स त्वामेवाश्रितः पुनः. — c) K2 D2 S इंद्रप्रस्थे.

56 K5 om. 56; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) D6 T2 G पुत्रः (for तत्र). B4.5 D8 विवसन् (for निव°). — b) D8 समानीय च पार्थिवान्. — d) T G1.2 त्वा; M (except M1) त्वत् (for त्वाम्). B1–3 D4 अभ्यवर्तत; T1 G1.3–5 M1 सोत्यवर्तत; T2 G2 M2–5 स न्यवर्तत; Ca अत्य° (as in text).

57 K5 om. 57; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) B3.5 अस्य (for तस्य). — b) T G जिगीषता (for जिही°). — D1 om. (hapl.) 57d–59a. — d) K1 प्रयुक्त्वा; K2 प्रयुक्तं; Dn1 संयुक्तः; D8 प्रमुक्तः; G1.4 प्रलुप्तः

C. 5. 3442
B. 5. 95. 59
K. 5. 96. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १
कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्तः). K_2 परमे पथि; Dn_1 G_4 परमोषधिः; $D_{6.7}$ T_2 $G_{2.3}$ M_4 परमो विधिः; G_1 $M_{2.3.5}$ परमोवधिः; Ca. n. s परमोपधिः (as in text). Cd cites उपधिः.

58 K_5 D_1 om. 58; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 57, 30). — [a]) $G_{3.5}$ °प्रेक्ष्य (for °प्राप्य). — [b]) K_2 दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णां प्रेक्ष्य). $B_{3.5}$ M_{3-5} सभां गतां.

59 K_5 om. 59; Dn_2 missing; D_1 om. 59[a] (cf. v.l. 45, 30, 57). — [a]) $K_{1.2}$ च (for तु), and K_2 तु (for च). — [d]) D_8 T G_2 नीनशुः; $G_{1.3-5}$ M (except M_1) विनशुः; Ca नीनशः (as in text).

60 K_5 om. 60; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — [ab]) K_1 M_4 मन्वानां; K_4 B D (Dn_2 missing) °नः (D_1 °नान्); T G_5 $M_{1.2.5}$ °नान् (for °ना). K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.5.6.8.10}$ अप्यर्थं; $D_{2.4.9}$ ह्यर्थं; T G_2 स्वार्थं; $G_{1.3.4}$ M_1 त्वर्थं (for अर्थं). $K_{1.4}$ B D (except $D_{9.10}$; Dn_2 missing) T_2 $G_{2.3}$ च (for वा). Ds सुखम् (for अनर्थम्). G_5 स्वार्थिनोनर्थमात्मनः. — [c]) K_1 D_8 लोभविप्रसृतान्; K_2 $D_{2-4.9}$ लोभेन प्रसृ°; $D_{5.6}$ लोभेभिप्र°; T_1 G_1 लोभातिप्र°. — [d]) $D_{3.4.9}$ प्रगृह्णस्व; Cs निगृह्णीयात्. K_2 नराधिप; D_1 परंतप (for विशां पते).

61 K_5 om. 61; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — [c]) T_1 पथ्यं तु तं; G_1 पथ्यं मतं; G_5 पथ्यतरं.

62 K_5 om. 62; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — Before 62, Dn_1 T_2 G_2 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [b]) K_2 B_2 हृदये (for °यैः). — Ds om. 62[cd]. — [c]) D_1 वाचं (for कश्चिद्). — [d]) K_2 वाचः; D_1 कश्चित्; $D_{2-4.9}$ वाक्यं (for वाचं). T_1 $G_{1.5}$ प्राक्रमत; T_2 प्रक्रमते; M प्राक्रामत (for प्राक्रामद्). K_2 अच्युते (for अग्रतः). — After 62, M_{3-5} read stanzas 1–2 of the next adhy.

Colophon missing in K_3 Dn_2; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn_1 Ds $D_{2.5-8.10}$ G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T $G_{1.2}$ वासुदेववाक्यं; G_3 संदेशकथनं; M संदेशा(M_3 °शना)र्थकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 91; D_6 88; D_7 $M_{1-3.5}$ 96; T $G_{2.4.5}$ 97; G_1 98; G_3 M_4 95. — *S'loka no.:* Dn_1 63; D_8 51.

94

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). For the lacuna in Dn_2 (which is missing up to st. 33 of this adhy.), cf. v.l. 5. 93. 30; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

2 For M_{3-5} cf. v.l. 5. 93. 62. — [a]) G_5 किंस्विद्; M कः स्विद् (as in text); the rest कश्चिद्. $D_{3.4.9}$ नोत्तरम् (for उत्तरम्). $K_{4.5}$ B Dn_1 Ds D_{8-10} T_2 G_4 एतेषां; D_2 T_2 (*inf. lin.*) एतस्य (for एतस्माद्). — [b]) G_5 दातुम् (for वक्तुम्). N (except $K_{1.2}$ D_1; K_3 Dn_2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४ C. 5. 3461 B. 5. 96. 14 K. 5. 96. 14

---

3 a) S तु तेषु (G3-5 कृतेषु) (for तेषु च). K2 तु (for च).

4 Before 4, T2 G1 ins. जामदाग्न्य: (T2 °ग्निः); G2 परशुरामः. — a) T2 इष्टाम् (for इमाम्). K1.2.5 D1.2 मेघोपमां; K4 B (except B3) Dn1 Ds D3.4.6–10 मे सोपमां (for एको°). N (except K3; K3 Dn2 missing) T2 (*inf. lin.*) G2 वाचं (for राजन्). — b) K1.5 D7 राजन्; D2 (by corr.).4 सभ्याम्; T1 G3.4 सत्यम् (for सत्याम्). K1.5 D7 न शंकितः; K2 T2 G3 अशंकितां. — c) K1.5 D1.7.8 T1 G (except G1) आधत्स्व.

5 a) S (mostly) दंभो°. — c) K1 D1 य इमां; K2 सोखिलां (for अखिलां). K2 राजन् (for सर्वां).

6 a) B3 शश्वत्; T1 G1.2.4 स वै (for स स्म). — c) S (except G4) वैश्यान् (for चैव). — d) K2 परंतप; D2 महाभुजः.

7 a) S (except G2) मद्विशिष्टः (for विशिष्टो वा). — b) S मत्समो (for मद्विधो). B3 Ds G2 वाभवद्. K5 क्वचित् (for युधि).

8 a) G3.5 ब्रुवाणः (for ब्रुवन्). B2 D1.2 (by corr.).5.8 अनुचर(D1 °रा)न् (for अन्वचरत्). — c) T G (except G2) आविष्टः (for मत्तः). — d) Ds2 T2 G2 M4 किंचिद्. D1 नान्यम् (for अन्यम्). D1 अचिंतयत्. K2 नैव चान्यदचिंतयत्; K5 न किंचिदवाचिंतयन्.

9 a) K4 B2.4.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) G3 च (for स्म). B2.5 M2 Ca सुकृपणाः; T2 ह्यकृपणाः; M2–4 त्वकृपणाः. — b) K1 अकुतोभयाः; Ds D5.6 T2 M3–5 सर्वतोभयात्.

10 a) Hypermetric! N (except B1.3 D1; K3 Dn2 missing) M1 नि° (for प्रति°). — b) D1 पुनः; T2 G3 सदा (for स वै). D1 पुनः (for द्विजान्). — B2 om. (hapl.) 10c–13b. — c) K2 अतिमानिनमुन्मत्तं; K4.5 B (B2 om.) D (except D1; Dn2 missing) अतिमानं श्रिया मत्तं.

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) B4 Cn वेदप्रत्ययदर्शिनः (Dn1 as in text!); Ds वेदव्रतसमाश्रिताः; D2 वेदवेदांगपारगाः. — After 11, D5 (marg. *sec. m.*).8 ins.:

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — a) K4 B (B2 om.) Dn1 D2–6.9 Cap अनेकजयिनौ; T2 G2 °जन्मकं; Ca °जननौ; Cd.s °जननं (as in text). K4 B (B2 om.) Dn1 D1.5.6.9 संख्ये; D2–4 संख्यौ; Cs सख्यं (as in text). — b) K4 B (B2 om.) Dn1 D2 (marg. *sec. m.*).3–6.9 यौ वै पुरुषसत्तमौ. — c) S युद्धे (for राजन्). — d) K5 B3.5 D7.10 कथं° (for कदा°).

13 B2 om. 13ab (cf. v.l. 10). — a) T1 G1.4 वै (for तु). — b) S पृच्छत्येव (T1 G1.4 प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान्. — c) T1 G1.4 क्वजननौ (for °जन्मानौ).

14 S transp. 14 and 15. D6.9 ब्राह्मण उ°; G2 द्विजाः; G4 M3–5 ब्राह्मणाः. — c) S अजातौ (for आयातौ). K1.2 D1.2 मानुषं लोकं. — d) Ca आभ्यां. B3.5 Ca भारत (Cap पार्थिव as in text). S ताभ्यां विहर संयुगे.

C. 5. 3402 B. 5. 96. 15 K. 5. 96. 15 श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

---

15 S transp. 14 and 15. — ^{a}) $K_{1.4}$ $B_{1.5}$ D (except Dn_{1} D_{S} $D_{1.8}$; Dn_{2} missing) G_{4} M_{1} श्रूयेते. S महाभागौ (G_{2} °बाहू). — ^{b}) K_{5} D_{7} M_{1} (*sup. lin.*) ऋषी (for उभौ). — ^{c}) D_{1} अनिर्देश्यौ; T_{1} $G_{1.4}$ महच्चैव; $C_{a.d}$ as in text. — ^{d}) K_{2} तप्येतां; B (except B_{2}) $D_{1.7}$ T_{2} G_{2} तप्यते; T_{1} $G_{1.4}$ चरंतौ (for तप्येते).

16 $K_{1.2.5}$ B Dn_{1} D_{S} $D_{1.2.5-7.10}$ S (except M_{3-5}) om. the ref. $D_{3.4.9}$ परशुराम उ° (D_{4} om. उ°). — ^{b}) D_{S} वरूथिनीं (for षडङ्गिनीम्). — ^{c}) K_{3} Ds_{1} D_{1} M_{2-4} स प्रायाद्. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °जयौ (for °जितौ).

17 K_{5} D_{7} T_{2} G_{2} om. (hapl.) 17. — ^{ab}) K_{2} transp. विषमं and पर्वतं. — ^{c}) K_{2} S (T_{2} G_{2} om.) मार्गमाणः; Dn_{1} मृगमाणः; C_{a} मृगयाणः (as in text). $K_{1.2}$ अध्यगच्छत्; $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.5.8.9}$ T_{1} $G_{1.3.5}$ M_{3-5} अभ्यग°; D_{1} प्रयच्छत्; $M_{1.2}$ ह्यगच्छ° (for अन्व°). — ^{d}) K_{3} इति नः श्रुतं; K_{4} $D_{3-6.8.9}$ वनवासिनौ; B Dn_{1} D_{S} वनमाश्रितौ (for अपराजितौ).

18 ^{b}) D_{1} श्रांतौ (for कृशौ). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ M उग्रैः (for चैव). $G_{3.5}$ शीतवातादिभिरुग्रैः. — ^{d}) A few MSS. कर्षितौ. — ^{e}) S (except G_{1}) °वाद्य (for °गम्य). — ^{f}) B_{3} पर्यपृच्छत भारत; C_{S} as in text.

19 ^{a}) B_{2} T $G_{2.3}$ M_{1} (before corr.) तमर्चयित्वा (hypermetric!); G_{4} अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा). D_{1} फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्). — ^{c}) S अ(T_{1} $G_{1.4}$ प्रा)ब्रूतां परवीरघ्नौ. — After 19, N (K_{3} Dn_{2} missing) ins.:

430* ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।
[$D_{1.2}$ तौ (for ताम्).]

20 $K_{1.2.4}$ B D (Dn_{2} missing) om. the ref. K_{5} राजा उ°; S (mostly) डंभोद्भवः. — ^{a}) K_{1} D_{10} विजिता; K_{5} च जिता (for मे जिता). — ^{b}) K_{1} $G_{3.5}$ निर्जिताः (for निहताः). D_{1} निहतं सर्वशात्रवं; T_{1} G_{4} हताः सर्वत्र शत्रवः. — ^{e}) $D_{1.2}$ क्रियताम् (for दीयताम्). $B_{3.5}$ अद्य (for एतत्). — ^{f}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ चिरंतनं; K_{2} चिरं स्थितं; S चिरादपि (G_{2} °दिति) (for चिरं प्रति). D_{1} कांक्षितं समरं प्रति.

21 K_{2} $B_{3.5}$ G_{2} तावूचतुः. — ^{d}) D_{S} T_{1} अनृजु. — ^{f}) K_{2} युधि; $G_{3.5}$ भुवि (for क्षितौ).

22 K_{5} T_{2} G_{2} om. the ref. D_{1} भार्गव (for राम). — ^{a}) G_{5} एष (for स). K_{2} उच्यमानस्तदा सम्यक्. — ^{b}) Only $C_{a.d.s}$ अत्यगृह्णत (for अभ्यभाषत)! — ^{cd}) S (except T_{1} $G_{1.4}$) transp. क्षम्यमाणः and सान्त्व्यमानः. — ^{e}) S (mostly) डंभोद्भवः. — K_{5} om. 22^{d}–23^{c}.

23 K_{5} om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_{4} B D (except D_{10}; Dn_{2} missing) G_{4} भारत (for कौरव). — D_{1} om. (? hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) S युद्धकाम मया सह.

24 D_{1} om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — ^{a}) G_{3-5} आधत्स्व. — ^{b}) S संयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विवति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४ C. 5. 3487 B. 5. 96. 38 K. 5. 96. 38

---

ins. line 1 of 431*. — ^{c}) K_1 तेद्य; K_5 तेत्र (for हि ते). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 M_{3-5} अत: (for इत:). $B_{1.3}$ M_2 परां. — K_4 Dn_1 $D_{2-4.8.9}$ ins. after 24: S ins. line 1 after 24^{ab} and line 2 after 24:

431* संनह्यस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।
यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L. 2) K_4 Dn_1 $D_{3.4.8}$ गर्वे° (for दर्पे°). K_4 Dn_1 $D_{2-4.8.9}$ व्रजन् (for जनान्).]

25 K_2 राजा; S (mostly) डंभोद्भव:. — ^{b}) $G_{1.4}$ योक्तुं (for युक्तं). — D_1 om. 25^{c}–26^{d}. — ^{d}) D_3 T_2 $G_{2.4.5}$ M तु; T_1 G_1 त्वम् (for हि). T_1 G_1 इह (for अहम्). K_5 युद्धार्थमहमागत:.

26 D_1 om. 26 (cf. v.l. 25). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ G_4 $M_{1.2}$ om. the ref. — ^{c}) S तापसौ तौ (for तापसं तं). — ^{d}) $D_{5.6.10}$ सह सैनिकै:; S बलदर्पित:.

27 ^{a}) S क्षिप्रं (for घोरान्). — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ शकलीकृत्य; $Ca._{S}$ कदर्थी° (as in text). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.7.8.10}$ उपानुदत्; K_4 B (except B_2) D_S $D_{5.6}$ समार्पयत्; Dn_1 समापतत्; D_3 समर्थयत्; $D_{3.4.9}$ उपाद्रवत् (for अपानुदत्).

28 G_3 om. 28–29. — ^{a}) K_2 ततोस्त्रं; S (G_3 om.) तस्मै स (M_{1-3} सं-) (for ततोऽस्मै). K_1 प्राहरद्घोराम् (for प्रासृजद्घोरम्). — ^{b}) $B_{1.3.5}$ $D_{1.2}$ T $G_{1.4}$ M_2 अपराजितं. K_1 इषीकामपराजितां.

29 G_3 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B D_{S2} D_{2-10} नासिका:; K_2 Dn_1 नासिकां; S (G_3 om.) मस्तकान्; $Ca._{S}$ नस्तकान् (as in text). — ^{c}) D_1 $G_{3.4}$ निमित्तवेदी; Ca as in text. — ^{d}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{3.7.9}$; Dn_2 missing) $Ca._{S}$ समार्पयत्.

30 ^{a}) S घोरम् (for श्वेतम्). — ^{b}) K_2 S समावृ(G_2 °मर्पि)तं; Cap °हितं; Ca °चितं (as in text). — ^{c}) K_2 T G_{1-3} M अपतद्; K_5 स्यप°; G_5 स्वप° (for न्यप°). B_3 T_2 राजन् (for राजा). — ^{d}) D_1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विवति).

31 ^{a}) T_2 G_2 ततो (for नरो). — ^{b}) D_S वरेण्य: (for शरण्य:). K_2 S (except T_1 G_1) शरणैषिणं. — ^{c}) K_2 $G_{3.5}$ $M_{1.3.4}$ धर्मात्मन्. — ^{d}) K_2 D_S $D_{2-4.9}$ T $G_{1.2.4}$ transp. च and स्म. K_2 D_S मन: (for पुन:). — After 31, N (K_3 Dn_2 missing) ins.:

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरंजय: ।

[(L. 1) K_5 समाचरन् (for अनुस्मरन्). — (L. 2) K_5 भवान्; D_S भवन् (for भवेत्). K_2 B_{3-5} $D_{1.5.10}$ भवत्यरिपुरंजय: (for the posterior half).]

32 ^{a}) K_2 वै; T_1 $G_{1.4}$ स्म (for च). — ^{b}) T_2 क्लेशात्; G_2 क्षेपात् (for क्षेप्सी:). K_2 निर्भर्त्सय (for क्षेप्सी: कांश्चित्). K_1 $D_{7.8.10}$ कंचित्; K_5 D_1 T_2 G_2 किंचित् (for कांश्चित्). K_4 B_4 D (except $D_{1.2.7.10}$; Dn_2 missing) कथं° (for कदा°). — K_5 om. 32^{c}–33^{d}. — ^{c}) S सदृशाञ्छ्रेयसो वापि. — ^{d}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{3.4.9}$; Dn_2 missing) C_S समाहितं (for परं हितम्).

33 K_5 om. 33 (cf. v.l. 32). — ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{3.5}$ $D_{1.7.10}$ °शोको (for °लोभो). S जितक्रोध: कृ(G_5 जि)तप्रज्ञ:. — ^{c}) $D_{2-4.7.9.10}$ T_1 G_5 M शांत: (for क्षान्त:). K_1 क्षेम्य:; K_2 क्षेमी; K_4 B Dn_1 D_S $D_{2-6.8.9}$ सौम्य:; $D_{7.10}$ क्षांत:; T G (except G_3) $M_{1.2}$ क्षेमं (for क्षेम:). — ^{d}) S सर्वदा (for पार्थिव). D_S प्रजापालनतत्पर:. — After 33, N (K_3 Dn_2 missing) ins.:

C. 3. 3487 B. 5. 96. 39 K. 5. 96. 39

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn2 resumes! — ^{b}) K1.2 D2 (by corr.).3.4.9 समाचर. S स्वगृहान्राजसत्तम. — ^{c}) D3.4.9 transp. कुशलं and ब्राह्मणान्. — ^{d}) K2 विभो (for भृशम्).

35 Before 35, K5 D5–6.8 ins. राम उ°. — ^{a}) D5 पादं; T1 G1.5 M पादान् (for पादौ). — ^{b}) T1 अभिवंद्य. — ^{c}) S अभ्या° (for प्रत्या°). — ^{d}) K1.4.5 B2.4 D (except D1.2) अचरत्; K2 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 ^{a}) S अनेकं चा(G5 °कधा)स्य (for सुमहच्चापि). D5 T2 G2.5 यत् (for तत्). — ^{c}) K1.2 G5 M3 स (for सु-). T G1.2.4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः. — ^{d}) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो). D3.4.6 G3 भवेत्. T G1.2.4 नरनारायणोभव(T2 G2 °वे)त्.

37 ^{a}) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — ^{b}) A few N MSS. गांजीवे.

38 ^{a}) Dn1 कांगदीकं; Cs काकुघ्नीकं; Ca.n काकुदीकं (as in text). B1.3 गुरुं; D1 स्वकं; Ca.s शुकं (as in text). Cs लोकं; Ca नाकं (as in text). K1 ककुदीकं सुकेच्चाकं; K2 D2 ककुदीकं शुकं पाकं (D2 चाकं); K4 ककुदं किंशुकं वाक्यं; B2 काकुदीदं सुतं नाम; T G कंकुदीपं कं(G3.5 पं)कुचापं; M ककुदीपं पंकु(M1 °गु-; M4.5 °क)चापं. — ^{b}) K5 अक्षसंतर्जनं; D9 कक्षि°; T G1.2.4.5 M अक्षिसंतर्दनं; G3 अक्षि हंत धनं; Ca.s as in text. — ^{c}) K4.5 B Dn D5 D1–6.8–10 नर्तकं; D7 नरकं; G5 संदनं; Ca.s नर्तनं (as in text). — ^{d}) K1 G4.5 M5 हास्यमो(K1 °मा)दकं; D1.2 आस्यमोदनं; T G1.2 M1–4 हास्यं मोदकं (T2 G2 °नं); Ca.s आस्यमोदकं (as in text). B5 अष्टकं.

39 ^{a}) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — ^{b}) D2 (before corr.) शरणं; S प्रमोहं (for मरणं). — After 39^{ab}, Dn ins.:

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।
मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु…इति ।)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol.! Nīl. has incorporated it in his *text*, to preserve it presumably from being irrevocably lost!]

— K2 om. 39^{cd}; D8 om. (hapl.) 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) K1 S तु (for च). S (except T2 G2 M2) विनश्यंति (for विचेष्टन्ते).

40 D8 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) N (except K1.2; K3 missing; D8 om.) स्वपंति. — ^{b}) D5 छर्दयंते; D1 छादयंति; T G1–3.5 M प्रछर्दंति; G4 दीर्घयंति (for छर्दयन्ति). K1.2.5 D7 एव; T2 G3 इव (for च). — D5 om. 40^{cd}. — ^{c}) D10 (*sup. lin.* as in text) मूर्छयंते. — ^{d}) K1.5 D2 T2 G2 M रोदंति; K2 रोदंते (for रुदन्ति). G1 विष्टंभंति हसंति च.

41 ^{a}) K2 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg. आसक्तेते गुणाः पार्थे); cf. 36^{c}. — ^{b}) K2 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो). S तद्विशिष्टा जनार्दने.

42 S reads 42 after 44. — ^{a}) K2 चोभौ; T G1.2.4 यौ हि (for यौ तौ). — ^{b}) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ. — ^{c}) S °प्राज्ञ (for °राज). — ^{d}) K5 यौ वीरौ; S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text). K2 B1.2.4 Dn D1.2.6 T G M1 (*inf. lin.*).3–5 पुरुषोत्तमौ; M1 (orig.).2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ). — After 42, K4 D (except D5 D1.7.10) S ins.:

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।
कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।
वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn2 D2–4.9 °कर्माणाम् (for °लोकानाम्). K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वै[illegible]पायन उवाच ।
[illegible]चः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं [illegible]त्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३
निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये । C. 5. 3507 B. 5. 97. 7 K. 5. 97. 7

D (except D5 D1.7.10) °वित् (for °कृत्). — (L. 2) T1 G1.4 यस्य भ्राता युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1.4 तं जेतुं कः समर्थश्च (for the prior half).]

43 ^{a}) D1 G5 एव (for एवं). — ^{b}) N (except K1 D7; K3 missing) T2 G2 अभि°; G3 अवि° (for अति°). — ^{c}) S साम्यमात्मनि चास्थाय.

44 ^{a}) D5 यदि त्वं (for अथ चेन्). S (G3 damaged) मन्यसे यदि वै (T G1.2 [by transp.] वै यदि) श्रेयो. — ^{b}) K2 मम (for न मे). K2 D1.2 खेदो (for भेदो). — K5 D1 om. (hapl.) 44^{d}–45^{a}. — After 44, S reads 42 (followed by 435*).

45 K5 D1 om. 45^{a} (cf. v.l. 44). — ^{a}) K1 D7.10 S (except G4) हि (for च). — ^{d}) S अत्र (for एव). B D (except D1.2.4.7.9.10) उप° (for अनु°).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K2.5 B1–4 Dn D5 D10 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1.4.5 B2–5 Dn D5 D2–7.9.10 T1 G1.4 M दं(G1.4 M डं)भोद्भवोपाख्यानं (K4 °द्भवाख्यानं; D9 दंभोद्भवपाख्यानं); G2 भार्गवरामवाक्यं; G5 जामदग्न्यवचनं and डंभोद्भवोपाख्यानं; to it K1.5 B4 D2.5.6.10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 92; D6 88 (repeated); D7 M1–3.5 97; T G1.2.4.5 98; G3 M4 96. — *S'loka no.:* Dn 52; D3 54.

95

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 Before 2, all MSS. except B1–3 D10 ins. कण्व उ° (resp. कण्वः). — ^{b}) D3.4.9 यथा (for ब्रह्मा).

3 ^{a}) K1.5 B2.4 D7.10 च (for हि). — ^{c}) K1.2.5 D1–4.7.9.10 अक्षयः; D5.6.8 T2 G1.2.4 Ca अजेयः (for अजय्यः).

4 ^{a}) K2 D7 निमित्तकारणाः; D1 निमित्तं कारणं; Cnp निमित्तकारणानि; Ca.s निमित्तमरणाः (as in text). B Dn D5 च (for तु). K4 D2–4.9 निमित्तकारणा ह्यन्ये; T2 (*inf. lin.* as in text) G1.4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च. — K5 om. (hapl.) 4^{b}–6^{a}. — ^{b}) Dn D9 चंद्रः सूर्यः; D2 चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ). K4 Ds2 D5–7.9.10 S महीतलं (for मही जलम्). — ^{d}) T1 G1.4 अंभः (for ग्रहाः).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{c}) D7 G2 ते (for वै). — D1 om. 5^{d}–6^{a}.

6 K5 D1 om. 6^{a} (cf. v.l. 4, 5). — ^{c}) K1.5 Ds2 D1 M1.2 तिर्यग्योन्याः; K2 °ग्योनौ; B1.4 Dn D3.4 T2 तैर्यग्योन्यः; D5 D2.9 °ग्योनाः; D3.4 तैर्यग्यौनाः; D7 °ग्योन्यां; G2 °ग्योनिः; G5 °ग्योनः; M4 तैरग्योन्यः (for तिर्यग्योन्यः). — ^{d}) K1 जीवलोकपराः; Dn1 D8 °वराः; D3.4.9 °लोके चराः; T1 G1.4 °धराः. K4 B Dn D5 D1.2.5.6.8.9 T G1.2.4 तथा; D3.4.7.10 सदा (for स्मृताः).

7 ^{a}) K1.2.5 D7 भूयिष्ठमत्र; G5 °ष्ठैव तु (for °ष्ठेन तु).

C. 5. 3507 B. 5. 97. 7 K. 5. 97. 7 मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४
धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 D3.4.9 M2 च (for तु). — b) K1 युगक्षये; D1 ययुः क्षयं; D8 तथा क्षये (for [आ]युषः क्षये). — c) N (K3 missing) C3 तरुणाः (for मरणं). K4 B Dn D3 D2–6.7–9 Ca.s प्रतिपद्यंते; K5 कृतमिच्छंति; D1 प्रतिपत्स्यंते; D7.10 प्रेत्य गच्छंति. — d) K4.5 B D T G1.4.5 M3 (*inf. lin.*) °दुष्कृते.

9 a) K1.5 D7.10 अप्येवं; D5 T2 M2 इत्येवं (for इत्येव). — b) B2.4 कथंचन (for सुयोधन). — D7 om. 9c–10b. — c) K4 B D (except D1; D7 om.) बलिभ्यो हि (B2 °भ्योपि; D2 °भ्योभि-); T2 G2 [ऽ]पि बलिभिः (for हि बलिभिः). — d) K1 मृद्यंते; T G1.2 भ्रश्यंते; G3 क्लिश्यंते; Ca दृश्यन्ते (as in text). D1.2 M भरत° (for पुरुष°).

11 ab) = 5. 35. 5ab; 104. 7ab; 131. 1ab. Cf. 5. 9. 2ab.

12 a) Dn D8 D10 मतस्त्रिलोकराज्यस्य; S °त्रैलोक्यनाथस्य. — c) K5 B2 D10 (by corr.) M2 एवैका; T2 एका च; G2 चैव (for एकैव). T2 अभवत् (for कुले). — d) K5 सर्वलक्षणसंयुता; D2 रूपतो विश्रुता भुवि.

13 K2 om. 13ab. — d) G2.3.5 M स्म (for सा). K5 स्त्रियोन्या ह्यत्यरिच्यत.

14 a) K5 T1 तस्याः प्रदानसमये. — c) B2 दृष्ट्वा; D10 बुध्या (for ज्ञात्वा). Some N MSS. विममृषे. K2 संमंत्र्य विमृशे राजन्. — d) Dn1 तत्पदं; T G1.2 तद्वरं; G3–5 तं वरं (for तत्परः). T2 G2 प्रतिचिंतयन्.

15 a) D1 transp. धिक् and खलु. K5 D10 m बलं; Dn1 D2–6.8–10 अस्तु; G3 कुलं (for खलु). K2 लब्धशीलानां; K3 B2 Dn1 D1–6.8.9.10 m G3 लघुशीलानां; D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलानां (as in text). — b) B2 D1 उत्थितानां; Ca.s उच्छ्रि° (as in text). K2 महात्मनां; D5.6.8 मनस्विनां (for यश°). — c) K5 D10 (*sup. lin.*) इद्ध°; B D (except D7.10) G4 मृदु° (for ऋद्ध°). — d) T G2.3.5 कन्यानिरूपणं (T2 G2 °णां); M °विरोपणं; Ca as in text.

16 c) D5 संशयितुं (for °यितं). — d) S सती (for सताम्).

17 b) K1.2 B (except B2) T2 M2 मानुषेण; K4 D3.4.9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन). — D1 om. 17c–18b; K3 om. 17cd. — c) B5 विदितौ; D2 विधिना; G3 चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om. 18ab (cf. v.l. 17). Before 17, K4 B D (except D7; D1 om.) G1 ins. कण्व उ° (G1 om. उ°).

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५
अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १० C. 5. 3531 B. 5. 98. 10 K. 5. 98. 10

— ^{b}) $K_{1.2}$ गंधर्वांश्च च (K_{2} °श्चैव) मानुषान्. — K_{5} om. 18^{e}–19^{b}. — ^{e}) K_{4} B D (except D_{1}) G_{4} Ca अरोचयद् (for °चयं). — ^{d}) D_{5} D_{8} यथा (for तथा). S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) ऋषीन्.

19 K_{5} om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) $K_{1.4}$ B_{4} Dn नु; K_{2} T_{2} G_{2} च (for तु). $D_{1.7.10}$ S (except M_{5}) सु- (for स). — ^{b}) T_{2} G_{2} पुत्र्या (for सह). S पुत्र्या (T_{2} G_{2} सह) (for राज्ञो). D_{5} T_{1} G_{4} M_{4} सधर्मया; Ca सु° (as in text). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{10} T_{2} $G_{2.5}$ M (except M_{1}) मनः (for मतिम्).

20 ^{a}) S वै (for मे). — ^{c}) K_{2} संमतो; D_{1} रूपेण (for रूपतो).

21 ^{a}) $D_{5.6}$ स° (for सु°). K_{2} तु; K_{5} तां; D_{9} च (for स). — ^{b}) $K_{2.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1.10}$ T G (except G_{3}) M_{1} चापि; D_{7} वारि- (for चाभि-). — ^{d}) K_{2} $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4}$ रसा° (for मही°).

Colophon missing in K_{3}. — *Sub-parvan:* $K_{1.5}$ B_{1-3} $D_{7.10}$ $G_{1.5}$ M भगवद्यान; to it K_{1} B_{1-3} D_{10} $G_{1.5}$ M add मातलिवरान्वेषण. $K_{2.4}$ $B_{4.5}$ Dn Ds $D_{2.5.6.8}$ T_{1} $G_{2.4}$ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* $G_{2.5}$ कण्ववाक्यं; M मातलिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{5} 93; D_{7} T $G_{1.2.4.5}$ 99; G_{3} M_{4} 97; $M_{1-3.5}$ 98. — *S'loka no.:* K_{5} 18; Dn 21.

96

☞ This adhy. is missing in K_{3} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{b}) $K_{2.4}$ $D_{3.4.9}$ S (except $G_{3.5}$ $M_{1.2}$) सुरर्षिणा (for मह°).

3 ^{a}) Dn_{1} $D_{6.8.9}$ एव (for एवं). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_{1} स पृष्टः. — ^{d}) D_{6} G_{3} वरणं; M नारदं (for वरुणं). $B_{1.3.5}$ स्वकन्यावरणं प्रति.

4 ^{b}) B_{3} Dn Ds T_{1} $G_{3.4}$ M गच्छाव (for °वः). — ^{d}) K_{5} अभि-; T_{1} अस्मि (for अपि).

5 ^{a}) $K_{1}m$ त्वां; D_{1} तु (for ते). — ^{b}) $D_{3.4}$ वसुधातले; $G_{1.4}$ वै रसातलं; Ca as in text. — ^{d}) B_{5} D_{1} रोचयिष्यामि; D_{2} °ष्यसि; M_{4} (*inf. lin.*) °ष्याम.

6 ^{a}) $K_{1.4}$ B_{4} $D_{7.10}$ तु तौ (for ततो). — ^{b}) K_{2} उभौ नारदमातली. — ^{c}) K_{1} $D_{7.10}$ $G_{3.4}$ महात्मानं.

7 ^{b}) Dn transp. प्राप and स. K_{2} $B_{1.3}$ T_{2} G_{2} प्राप्य स; Ds $D_{5.6}$ संप्राप; D_{8} संप्राप्य (for प्राप स). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ तु (for च).

8 ^{a}) K_{5} Ds D_{8} प्रीति° (for प्रीत°). — ^{b}) K_{2} कार्यतत्त्वं; K_{4} $B_{3.4}$ Dn $D_{3-6.8.9}$ $G_{3.4}$ °वंतौ; D_{1} °वृत्तं. B_{2} D_{1} G_{2} M_{2} च (for ह).

9 ^{c}) $D_{5.6.8.9}$ राजन् (for जानन्). $D_{3.4}$ चाख्यानं (for व्या°). — ^{d}) S अजानतः (for अशेषतः).

10 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1-4.9}$) सूत (for तात). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7.10}$ M °समन्वितः. — ^{c}) T_{2} $G_{1.3-5}$

C. 5. 3632 B. 5. 98. 11 K. 5. 98. 11

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M2 तोयपतेः; T2 G2 M1.3–5 तोयनिधेः (for उदकपतेः).

11 a) K1 B1.3.5 D3.4.9 T2 G2 महाप्राज्ञ. — b) T2 G2.3 M (except M1) एव (for इह). — c) K4 B D (except D1) वै (for तं). — d) K2 शौर्येण (for शौचेन).

13 a) D1 G3 ज्योत्स्नावलीति; T2 G2.4 °कांतीति. K2 ताम् (for याम्). — b) T1 G1 श्रियः. — c) K4 B Dn Ds D1–6.8.10 G3–5 अदित्याश्च; D7 T G1.2 M आदित्य(M3.5 °त्या)श्च (for आदित्यस्य). K2 एष (for एव). Ca.s cite अदित्याः. N (except K1.2.5; K3 missing) यः; Cap गौः; Ca.s गोः (as in text). — d) T1 G1 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). K2 B2.4.5 Dn Ds D5.8.10 G4 श्रेष्ठः (for पुत्रः). T1 ऋतुः (for कृतः). T1 G1.4 कृतः (for स्मृतः). K5 D10 (before corr.) ज्येष्ठः पुष्करसंस्मृतः; D3.4.7.9 ज्येष्ठः पुत्रः कृत(T2 °तः)ऋतोः; M ज्येष्ठः पुत्रकृतः कृतः (M2 प्रभुः).

14 a) B3 वारुणं पश्य (for पश्य वारुण्या). K4.5 B1.2.4.5 D (except D1) G4.5 वारुण्यं (for °ण्या). — After 14ab, G5 ins.:

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।

— c) K4.5 B Dn Ds D5–8.10 यत्; D1–4.9 T2 यं; Ca.s यां (as in text).

15 b) K5 D10 G5 च; T G1–3 M1.2.4 (*inf. lin.*) हि (for स्म). Ds महाबलेः; M3–5 महीतले (for स्म मातले). — K2 om. (hapl.) 15c–16b.

16 K2 om. 16ab (cf. v.l. 15). — a) T1 G1.5 अक्षरयाणि. — b) K1.5 Dn2 D1.5.7.10 Ca.s निवर्तंते; B3.5 विवर्तंति; D2–4.9 वर्तयंति; S प्रवर्तंते; Cn विवर्तन्ते (as in text). S च (for स्म). — c) K2 अनुभावत्व-युक्तानि; M1 (*inf. lin.* as in text).4 आनुभाव°; Ca अनुभाव° (as in text). Cs cites अनुभावः. — d) K1.4.5 B1.3–5 Dn Ds D1–4.7.10 अवजितानि (as in text); D5.6 आवर्जि°; S एव जितानि; the rest अविजितानि. K2 D2–4 T2 (*inf. lin.*) च (for ह).

17 a) D1 G2 राक्षसजात्याः; Ca as in text. — b) K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 दैत्यजात्यश्च; D1 भूतजात्याश्च; S भूतयोन्यश्च (G3 °न्याश्च). — c) K5 D10 °प्रहरणान्यासन्. — d) K1.2.5 D7.10 पूर्वदेव(D7 °वैर्)विनिर्मिताः; B1.3–5 M2 पूर्वदैवतनिर्जिताः; B2 Dn Ds D5.6.8.10m G2 M2 Cnp सर्वदैवतनिर्मि(Dn1 °र्जि)ताः; Cn as in text. Ca cites पूर्वदेवताः.

18 b) K1.2 D9 वरुणे ह्रदे; K4 B Dn Ds D2–7.10 वारुणे ह्रदे; K5 वारुणो ह्रदे. — c) S आविष्टं; Ca आविद्धं (as in text).

19 a) K1.2.5 D1.2 एता (for एष). K1.2.5 गांडीमयाः; D1 गांडमयाः; D2 गांडीवजाः; D6 गांडीवयः; T G2 वै गांडिवः; G1.5 गांडीवकः; Ca.s °मयः (as in text). — b) K1.2 B2.5 D5 Ca.s °संभारसंभृतः (K1.2 °ताः); K5 °संहारतत्पराः; D1 °संभारसंभवाः; D2 S (except M2) °संहारसंभवः (D2 °वाः); D6 °संहारकारकः. — c) K1.2 D1.2 रक्ष्यंते दै°.

20 b) Dn1 D3.4.9 धनुः; T1 G1.2 तद्वत्; Ca.s तत्तत् (as in text). — d) T1 G1 M1.2 समि(M2 °हि)तं; G4 संमितं (for सततं). K1 B2.4.5 Dn1 Ds D1.5–8 Cs ध्रुवः.

21 a) T G1.2.4 अशिष्टान्; G5 अशिष्यान् (for अशास्यान्). T2 G2 अभि- (for अपि). B3 D8 एव (for एष).

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।
एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः । C. 5. 3550 B. 5. 99. 4 K. 5. 99. 4

— ^{b}) T G_{1-3} M रक्ष्यो बहुषु; G_5 अर्थ्यो बहुषु; Ca रक्षोबंधुषु (as in text). K_2 सततं सर्वराजसु. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) G_4 प्रथमत: (for °ज:). K_4 B (except B_2) Dn Ds $D_{5.6}$ G_4 चंडो (for दण्डो).

22 ^{a}) $K_{1.2}$ Ds D_8 M (except M_5) Ca.s.np शास्त्रं; B_2 G_1 छत्रं (for शस्त्रं). — ^{b}) K_4 B_{3-5} Dn_2 $D_{5.6}$ T_1 $G_{1.3.4}$ चक्रेण; Cnp छत्रेण; Cs.np शुक्रेण (for शक्रेण). K_4 Dn_2 G_2 भासितं; K_5 भारत; T_1 $G_{1.3-5}$ भूषितं; M_2 भावितं; Cs भाषितं (as in text). — ^{c}) K_5 छत्रं (for पुत्रा:). — K_5 M_2 om. (hapl.) 22^{d}–23^{a}. — ^{d}) Ds $G_{2.5}$ धारयंते; Cs as in text. — After 22, B_2 $M_{3.4}$ *repeats* 22^{cd} (v.l. एतत् for पुत्रा:).

23 K_5 M_2 om. 23^{a} (cf. v.l. 22). — ^{b}) T_1 छत्रं चित्रं गृहे स्थितं; T_2 $G_{2.3.5}$ छत्रं चित्रगृह(T_2 G_2 °हे)स्थितं; M_1 (*inf. lin.* as in text).$_2$ छत्रं छत्रगृहोचितं.

24 ^{a}) T G_{2-4} M अस्मात्; G_5 तस्मात् (for एतत्). — ^{b}) B_1 $D_{3.4.9}$ G_1 सोमनिर्मितं; D_2 °दर्शनं; Ca °निर्मलं (as in text). — ^{c}) D_1 मूर्च्छित:; T G_5 M मिश्रतां; $G_{1.4}$ मिश्रितं; $G_{2.3}$ मिश्रितां; Ca.s मूर्च्छितं (as in text). K_4 B Dn Ds $D_{5-8.10}$ भाति (for याति). $D_{3.4.9}$ तदेवमुज्ज्वलं भाति. — ^{d}) M_2 केन (for येन). B_3 T_2 (*inf. lin.*) नार्चति; D_1 M_1 नर्छे°; M_{2-5} गच्छ° (for नार्छे°). T_2 G_2 योनर्चयति दर्शनं.

25 ^{b}) T G (except G_4) भूतले (for मा°). — ^{c}) K_1 कार्योपरोधात्; $B_{4.5}$ G_3 कार्यावरोध:; Ca कार्योपरोध: (as in text). T $G_{1.2}$ स्यात् (for तु). — ^{d}) D_1 G_5 गच्छाम (for °व).

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* $K_{2.5}$ B_{1-3} Ds $D_{1.3}$ T_1 $G_{1.5}$ M भगवद्यान; to it K_2 $B_{2.3}$ Ds D_3 $G_{1.5}$ M add मातलिवरान्वेषण. $K_{1.4}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{2.5-7.10}$ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G_5 मातलिनारदसमागमे वरुणलोकदर्शनं; M वरुणदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 94; D_6 89; D_7 T $G_{1.2.4.5}$ 100; G_3 M_4 98; $M_{1-3.5}$ 99. — *S'loka no.:* K_5 Dn_2 25; D_3 23.

97

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) S (except G_4) तत् (for तु). — ^{b}) K_1 transp. स्थितं and पुरं. — K_1 om. 1^{cd}.

2 ^{b}) K_5 देवता (for ये केचिद्). K_4 $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{2-5.8}$ भुवि जंगमा:; D_6 (gloss?) स्थावर° (for ध्रुव°). Ca cites ध्रुवा:.

3 ^{c}) K_1 धृतात्मा स; K_2 D_7 आवृतात्मानं; K_5 वृतात्मा स; B_3 आप्लुता°; D_1 अनिबद्ध: सन्; T $G_{1.2}$ महा°; $G_{3.5}$ M कृता° (for धृता°). — ^{d}) $K_{1.5}$ D_1 Ca निबद्ध:; B_2 G_4 निरुद्धं; B_3 M_5 निबंधं; T_1 G_5 निबध्यन्; T_2 G_2 निबध्यं. $K_{2.5}$ अवबुध्यते; K_5 समबुध्यते; $D_{3.4.9}$ °युध्यत; D_7 T $G_{1.2.4}$ °बध्यत.

4 ^{cd}) K_2 Dn_1 $D_{2-4.8.9}$ अत्र; T G M_1 तत:; Cs अत: (as in text). S transp. हानि: and वृद्धि:. B_3 प्रजायते (for प्रदृश्यते).

C. 5. 3550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

---

5 ᵃ) K2 दिव्यः; Cs आदित्यो (for दिव्यं). K2 Cs हयशिराः. K4 B D (except D1. 2) अत्रादित्यो हयशिराः. — ᶜ) K1. 4 B Dn Ds D5–7. 10 सुव(K1 D7 °प)र्णाख्यं; K2 सुवर्णाक्षः; K5 सुवर्णाश्वः; D2 सुभीमाख्यं; D8 सुवर्णाख्यः (for °भं). — ᵈ) K1 D1. 2 भाभिर्; K2 D8 T G1. 2. 4. 5 अद्भिर्; K4. 5 B Dn Ds D3–5. 7. 10 G3 M2. 5 Cs वारिभिर् (for वार्भिर्). K1 D1. 2 आपूरयत्; Cs आपूरयन् (as in text).

6 ᵃ) B5 Dn D3. 4 अलं; Cs अत्र (as in text). K1. 2. 5 B5 Dn D1. 2. 10 G2 समस्तास्ताः (for °ग्रास्ताः). — ᵇ) D7 पतंते; T2 सततं; G2 समग्राः (for पतन्ति). — ᶜ) K4 Dn Ds D5–7. 10 एव; B4 D3. 4. 9 एवं (for एतत्). — ᵈ) D7 ज्ञायते (for ख्यायते). D7 T G1. 2. 4. 5 सुरसत्तम; G3 M पुरसत्तमं.

7 ᵃ) K1. 4. 5 B D (except D1) ऐरावणो (for °तो). — ᵇ) K1. 2. 5 D2. 7 जग्राह; S प्रगृह्य (for गृहीत्वा). S (except G3) हितं (for हितः). — ᶜ) K2. 5 B2 D10 शीघ्रं (for शीतं). — After 7, G5 reads 15.

8 ᵇ) K1. 2. 5 B1. 3 D1. 5. 8. 10 G1. 4 अनेक° (for नैक°).

9 ᵃ) K2 Dn1 D2–4 °निर्भिन्नाः; G5 °भिन्नुन्नाः. — ᵇ) D10 (m as in text) °तलवासिनः; T1 G1. 4 °तलसंस्थिताः; T2 G2. 3. 5 M3. 5 °त(G5 °ज)लसंश्रिताः; M2 °तलसंहिताः. — ᶜ) K4 B (except B2) Dn D2–4. 7. 9 हि दिवसे; Ca. s दिवसतः (as in text). K2. 5 तत्र (for सूत). G5 मृदिता दिवसे संतः. — ᵈ) K4 B D (except D7. 10) वै (D1 वा) (for ते).

10 ᵃ) K4 B2. 4. 5 Dn Ds D5. 6 M2. 5 उदयन् (for °ये). T G1. 2. 4 रश्मिभिः (for नित्यशः). — ᵇ) K1. 5 Ds1 D1. 2 G3–5 M1 (*sup. lin.*) Ca. s रश्मिपर्वतः; K4 B Dn D3–6. 8. 9 °बाहुभिः; D7. 10 निजरश्मिभिः; T G1. 2 °पर्वते (T1 °तं) (for रश्मिभिर्वृतः). — ᶜ) K5 अमृतस्य च (for अमृतं स्पृश्य). D5. 6 संस्पृशन्स्पर्शात्; G5 स्पृश्य संस्पर्शान्.

11 ᵃ) K2 D7 °नियताः (for °निरताः).

12 ᵃ) T2 G2 तत्र (for अत्र). — ᵇ) K5 सर्वभूतहिते रतः. — K5 om. 12ᶜᵈ. — ᵈ) K1 D7. 10 अतपत्; G4 आचरत् (for अचरत्).

13 ᵃ) G5 °व्रतिका दीप्ताः. — ᵇ) K2 स्वाध्यायास्तपकर्शिताः; a few MSS. °कर्षिताः.

14 K5 om. 14. — ᵃ) D2–4. 9 G1 यत्रकुत्रशयो नित्यं; T2 G2 °शया नित्यं; G3. 5 यत्रक्वचनशायी च. — ᵇ) K2 आशनः; T2 G2 अशिताः; G1 आश्रितः (for आशितः). — In B2, the portion from 14ᶜᵈ up to the end of the next adhy. is lost on a missing folio. — ᶜ) T2 G2 आच्छन्नाः. — ᵈ) T1 G1. 3. 5 M गोव्रतिर्; G4 गोवृत्तिर्. Dn1 D3. 4. 9 इवो° (for इहो°). T2 G2 ते गोव्रतिन उच्यते.

15 B2 missing (cf. v.l. 14). G5 reads 15 after 7. — ᵃ) K1. 4. 5 B (B2 missing) D (except D3. 9) ऐरावणो. K1 D7 नाम गजो. — ᶜ) T2 (before corr.) G2 प्रख्याताः (for प्रसूताः).

16 B2 missing (cf. v.l. 14). — ᵇ) K5 गुणवान् (for °तो). — ᶜ) N (K3 B2 missing) वरयिष्यामि; T2 G2 °म.

17 B2 missing (cf. v.l. 14). — ᶜ) Dn1 T1 G3. 4

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं द[illegible]मिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८
अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २
अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा वि[illegible]द्भवाः । C. 5. 3571 B. 5. 100 5 K. 5. 100. 5

$M_{3.5}$ अप्रजानां; C_{s} आ प्रजातात्. K_{5} $D_{1.3.4.7.9}$ विसर्गात्; C_{a} निस° (as in text). S वा (for वै). — [d]) D_{1} नभिद्यति (for नोद्भि°). $K_{1.5}$ न मज्जति; K_{2} निमज्जति (for न सर्पति).

18 B_{2} missing (cf. v.l. 14). — [a]) $K_{1.3}$ D_{s} $D_{2-6.9.10}$ T_{2} G_{1} जातिनि(K_{1} D_{10} °वि)सर्गं. T_{1} जातिः; G_{4} C_{a} जातं; C_{s} जातिं (as in text). K_{3} $D_{1.3}$ C_{d} विसर्गं; C_{a} विमर्दं (for निसर्गं). B (B_{2} missing) D_{s} $D_{3-6.8}$ वै (for वा). — K_{5} om. 18^{bcd}. — [b]) $D_{2-4.9}$ G_{5} C_{a} शृणोति; C_{d} °मि (as in text). $B_{1.3}$ मे (for वै). — [c]) K_{4} $B_{1.3.5}$ D (except $D_{3.10}$) T_{2} $G_{2.5}$ च (for वा). D_{s2} T_{2} G_{2} एव (for अपि). — [d]) K_{3} $B_{1.3}$ D_{1} जानामि. K_{2} D_{1} किंचन.

20 B_{2} missing (cf. v.l. 14). $K_{1.2.5}$ B (B_{2} missing) D (except $D_{1.3.4.9}$) T_{1} $G_{4.5}$ om. the ref. $G_{1.3}$ वैशं° (for कण्व उ°). — [b]) K_{5} T_{2} G_{2} च; $D_{3.4.9}$ तु; $G_{1.4.5}$ अपि (for अथ). K_{3} नारदस्य वचस्तदा. — [c]) T_{2} G_{3} च मे (for मेऽत्र). — [d]) K_{2} S (except T_{1} G_{3}) अन्यत्र (for °तो).

Colophon missing in K_{3} B_{2}. — *Sub-parvan:* K_{3} $B_{1.3}$ D_{n} D_{s} D_{1} T_{1} $G_{1.5}$ M_{5} भगवद्यान; to it K_{3} B_{3} D_{n} D_{s} T_{1} $G_{1.5}$ M_{5} add मातलिवरान्वेषण. $K_{1.4.5}$ $B_{4.5}$ $D_{3.5-8.10}$ M_{1-4} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T_{1} G_{1} वरदर्शनं; G_{2} मातलिनारदसंवादः; G_{5} M पातालद(M_{3-5} °क)र्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} 80 (wrongly for 90); D_{7} T $G_{1.2.4.5}$ 101; G_{3} M_{4} 99; $M_{1-3.5}$ 100. — *S'loka no.:* K_{5} 17; D_{n} 20.

98

☞ This adhy. is missing in K_{3} B_{2} (cf. v.l. 5. 32. 15; 97. 14).

1 [b]) T_{1} $G_{1.4}$ ख्यातिं प्राप्तं पुरं महत्. — [d]) D_{2} °विभाषिणां; T $G_{1.2.4}$ M_{4} °विहारिणां.

2 [c]) D_{7} उपायैर्बहुभिः सृष्टं.

3 [a]) K_{2} यत्र (for अत्र). — [b]) T_{1} G_{5} प्र° (for वि°). K_{2} D_{2} सहस्रशः (for महौ°). — [c]) G_{5} सोमपा (for दानवा). — [d]) G_{4} क्रूरा (for शूरा).

4 [a]) K_{5} नाथेन (for नान्येन). — [b]) K_{4} B (B_{2} missing) D (except $D_{7.3.10}$) T_{2} $G_{1.2}$ transp. वरुणेन and यमेन. K_{5} $D_{7.8}$ च (for वा). — [c]) $G_{3.5}$ शक्यंते युधि निर्जेतुं.

5 K_{5} om. 5–18. — [a]) D_{10} (m as in text) दानवाः; S पौलोमाः (for असुराः). K_{4} B_{5} D_{n} D_{s} D_{5} कालकंजाश्च; S कालकेयाश्च. — [b]) T G °मदोद्भवाः. — D_{7} om. 5^{cd}. — [d]) N (except $D_{1.2}$; K_{5} D_{7} om.; K_{3} B_{2} missing) M_{1} (*inf. lin.* as in text) °पादो° (for °वेदो°).

C. 5 3571 B. 5. 100. 5 K. 5. 100. 5 नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K4 B (B2 missing) D (except D7.8) G3.5 भीमवेगाश्च. — ^{b}) T1 G4.5 वायु°. — ^{d}) K4 B4.5 Dn D1.5–7 अत्र मातले (for आत्म°).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 5). — ^{c}) T2 G2.5 हि (for च). — ^{d}) D7 नैताञ्छक्तः प्रबा°.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 5). — ^{c}) D3.4.9 तु (for च). — ^{d}) D3.4.9 T2 सह पुत्रैः.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 5). — ^{a}) T2 G2 transp. वेश्मानि and रौक्माणि. — ^{d}) D5.6 मुक्तानि (for युक्तानि). K2 D8 उपधनानि; D3.4.9 उपहृतानि; D10 उरुधनानि (for उपगतानि). B3.5 वा (for च).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K2 एव (for इव). K4 B Dn Ds D3–7.9 वैदू(Dn Ds D9 °डू)र्यमणिचित्राणि (D7 °रत्नानि); D2 T1 G1.2 वैदूर्यहरितानीव. — ^{d}) G1.4 °पलानि (for °ज्वलानि).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D2–6.9.10 पद्मरागमयानि च; D1 पुनर्नाकगमानि च; D7 पुनर्गगनगानि च. — T2 G2 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}. — ^{d}) K1 D7.10 ताराभानीव; K2 D1.8 तारारूपाणि; K4 B (B2 missing) Dn Ds D2–6.9 G3.5 दारवाणीव (for तारकाणीव).

12 K5 T2 G2 om. 12 (cf. v.l. 5, 11). — ^{a}) G1.3 दृश्यंते; Ca वाभांति (for चाभान्ति). — ^{b}) K1.2 Ds2 D1.8 M2–4 दीप्तानि (for दीप्ताग्नि-). — D9 om. 12^{d}–13^{c}. — ^{d}) D2.7 M3–5 विविधानि (for निबिडानि). T1 G1.4 भाजनान्यासनानि च.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 5); D9 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{b}) D1 transp. रूपतः and द्रव्यतः. K2 च वा; T1 G1.4.5 अपि वा (for तथा). — ^{c}) G1.4 वृद्धानि (for सि°).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 5). — ^{d}) G2 M3–5 भोज° (for भाज°). T1 G1.4 प्रांशूनि विविधानि च.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K1.4 B (B2 missing) D (except D1.2.10) M3–5 तोयप्रस्रवणानि च (M3–5 °णान्युत). — ^{c}) K4 B (B2 missing) D (except D2.8) अपि (for एव). — ^{d}) D7.10 T2 G4 M (M1 (*inf. lin.*) कामरूपिणः.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 5). — ^{b}) B (B2 missing) Dn D1–4.9 T G1.2.4 रुचिरः (for °तः). — ^{c}) Ds2 G3 M3–5 च (for वा). K1.2 D8 अथान्यं देशमत्रापि.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहः ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः । C. 5. 3594 B. 5. 101. 9 K. 5. 101. 9

---

ref.! — [ab]) D7.10 च (for तु). K2 भाषमाणोब्रवीत्तत्र मातलिर्नारदं तदा. — [c]) D3.4.9 transp. मे and कार्यं.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 5). — [a]) Dn1 °नुद्युक्त°; Ds °नुरक्त°. — [c]) K4 B (B2 missing) D (except D7.8.10) Ca पर° (for अरि°).

19 [a]) K2.4 B (B2 missing) D (except D2.7.8.10) G4 गच्छाव; K5 G2 °मो (for °वो). — [b]) D2.5 S अर्हसि (for अर्हामि). — [c]) K2 D2 G2 च; G4 तं (for तु). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3–6.9 तव च (for तु तथा). K1 D8 यथा; D2 T1.2 (*inf. lin.*) G1.5 M तव; G3 तदा (for तथा). D7 तथा कामं (for °त्मानं). — [d]) D7.10 दिव्यात्मकमलं; Ca.d.s.np as in text. Ds तथा (for यथा). K4 B (B2 missing) Dn D1.5.6 हिंसात्मकमनं (Dn2 °मलं; D5 °मिदं) तथा; D2–4.9 दानवांश्च तथाविधान्; S इच्छसे कलहानिति.

Colophon missing in K3; K2.5 om. it. — *Sub-parvan:* B1–3 Dn1 D8 T1 G1.5 M1.5 have भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण except in B1. K1.4 B4.5 Dn2 Ds D2.5–7.10 G4 M2–4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G5 M हिरण्यपुरनिर्देशः (G5 °पुरदर्शनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 96; D6 91; D7 T G1.2.4.5 102; G3 M4 100; M1–3.5 101. — *S'loka no.:* Dn D8 19.

99

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 [b]) K5 वृत्तम्; D2–4.9 गुप्तम् (for ततम्). — [c]) T G1.2.4 °दाम्ना; G3 °साम्ना (for °नाम्ना).

3 [a]) K1.2.5 D1.2 सु(D2 स्व)रूपपक्षिराज्ञा (K1 °नाम्ना) च; K4 B Dn Ds D2m.3–10 सुरुचा पक्षिराजेन (D2m.10 °राज्ञा च). — [b]) K1.2.5 अनिलेन; T G1.2.4 सुनसेन; G3.5 M सुनखेन (for सुबलेन). — [c]) K4 B1.3.4 Dn1 D5.6.8 G2 M2–5 Cn प्रसृत्या (for °सूत्या).

4 [a]) D2 G3 पक्षिराजाभिजातानि (G3 °नां); T1 G2 पक्षिराज्ञा हि भृत्यानां; G4 °राज्ञो हि भूतानां; G5 °जाताद्धि जातानां. — [c]) S काश्यपस्य. K2 सुतो; K5 (*sup. lin.* as in text) कृते; D2 सुतैर्; D3.4.9 अमले (for ततो). K2 जातः; D8 वंशः (for वंशे). — [d]) K2 वंशो (for जातैर्). B2 वंशविवर्धनैः; Ds1 भूरि°. D8 जातो °त्रिवर्धनः.

5 K5 om. 5[c]–6[b]. — [d]) D3.4.9 बलान्विताः.

6 K5 om. 6[ab] (cf. v.l. 5). — [ab]) D2 transp. क्षत्रियाः and निर्घृणाः. K1.2 D3.4.9 हि (for च). D2 S (except G4) एव (for एते). K1 B2.4 Ds1 T2 G1.4 भोगिभोजनाः; Ds2 भोगिनो जनाः. — [d]) K1.5 D7.10 भजंति; D1 M2 भवंति; Cs लभन्ति (as in text). K2 D2 T2 ते (for वै). — K5 om. the rest of the adhy.!

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 6). — [d]) K4 B D (except D1.7.10) transp. गतिः and सदा. S (except T2 G1 M2) तथा (for सदा).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 6). — [a]) B2 M1.3 सुपर्ण°. K1 D7 नागोसौ; K2 नामासौ; K4 D5.6.8 नागेंद्रो; B1.3 नागो यः; B2 Dn2 नागेयः; Ds नागोयं; T2 नागारिः. — [b]) B1–3 D3–5.9 T2 M1(*inf. lin.*).2 चूड°; T1 G1.2.5 M1.3–5 चूळ°; G3 चूळतुंडिकः; G4 चूलतक्षकः (for चण्ड°). — D6 om. 9[c]–10[d]. — [c]) K1.4 B D (except

C. 5. 3594 B. 5. 101. 9 K. 5. 101. 9 अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1. 2; D6 om.) G1. 3 transp. अनलः and अनिलः.

10 K5 B3 D6 om. 10 (cf. v.l. 6, 9). — a) B1. 4 पंकजिद्; B2 कल्पजिद्; Dn D3 कंपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M3 काश्यपी. K4 D9 ध्वजविश्रंभः; B1. 2. 4 Dn D5 वज्रविष्कंभः; Ds1 बभ्रु°; Ds2 बभ्रुविष्कंपः; T1 G5 ध्वजवित्कर्णः; T2 G1 °वित्कुंडः; G3 M2–5 °वित्कंठः; G4 °वित्तुंडः; M1 °वित्कुंठः (*sup. lin.* °विट्कंठः). K1 D1 कश्यपध्वजविष्कंभः; K2 काश्यवध्ववधश्चैव; D7 केश्यध्वजश्च विष्कुंभः; D10 केश्यध्वजोथ विष्कंभः. — b) D1 वासवः (for वामनः). — c) D7 चंड°; D9 वायु°. K1 D (except D7; D6 om.) T G1. 2 M1 (*sup. lin.*). 3–5 निशा°; K2 M1 (*inf. lin.*) दिवा° (M1 orig. as in text). — d) K4 D10 T1 G4 M3–5 निमिषो; D5. 8 निर्मोयो (for निमेषो).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 6). — a) K1 D2 त्रिधारः सप्तधारश्च; K4 B (except B2) Dn Ds D3. 4. 9. 10 त्रिरावः सप्तरावश्च; K2 तृणाधारः सप्तधारः; D7 (corrupt) नृचारसावचारश्च. — b) K2 वल्मीकः; D7 वल्मीकिः. K1 D7. 10 द्विपदः; K2 D2–4. 9 द्विषकः; D8 दीपकः; D1. 8 T1 G4 M2 द्विपकः; M1 (*inf. lin.* as in text) द्वीपिकः; G5 दिवकः; M3. 4 (*inf. lin.* as in text) दिविकः (for द्वीपकः). — c) K2 T1 G1–4 M चैत्य°; T2 चैत्र° (for दैत्य°). G2 रसद्वीपः (for सरि°). — d) K2 Dn1 सरसः; D2 (before corr.) सालकः; S शरभः (for सारसः). K4 B D (except D7. 10) °केतनः (for °केसरः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 6). — a) K1. 2 D7. 10 मुखकेतुः; K4 Dn Ds D1–6. 9. 10 चित्र°; B3–5 सुखहेतुः; D2 M2 सुखकेशः (for सुखकेतुः). — b) S °केतुः (for °बर्हः). K1. 2 B1. 3 T1 G3. 4 M (except M5) तथानघ; D2. 8 °घनः; G1 °नयः (for °नघः). D1 त्रिबर्हश्च तथा नवः. — c) K4 B (except B3) Dn मेघहृत्; T G1–3 M2 मखहृक् (T1 G3 °वृत्); G4 M3. 5 मघधृक् (G4 °कृत्). M1. 4 म(M4 न)खधृक् (for मेघकृत्). G5 मुखध्वजः कुमुद्दक्षः. — d) T G1. 2 सर्वाक्षः; G4. 5 M सर्पाक्षः (for सर्पान्तः). D1 T2 सर्प°; G2 सम°; G4 हिम° (for सोम°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 6). — b) D8 च वातकः; M2 तथांतकः; M5 चितांतकः (for चिरान्तकः). — c) K3 °बंधः; K4 B2–5 Dn Ds D2. 5. 6. 8 °धर्मा; D1 °गर्भः (for °धन्वा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 6) — a) D2 मधुरश्चैव (for मधुप°). — b) K3 हेमपर्णस्; D2–4. 9 हिमवर्णस्. — c) K2. 4 B4. 5 D6 T2 मालयो; D7 T1 G4 मालेयो (for मलयो). D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — d) T1 G1 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf. v.l. 6). D8 om. 15. — a) K1 प्रयोग°; D1 प्रोद्देश°; D7 ते देश°; D10 G5 M3. 4 प्रादेश°. — c) K4 B4. 5 Dn Ds D3–6. 9 ते; D2 च (for अथ). — d) K4 B D (except D1. 2. 7) प्राणिनः; T1 प्रायशः; C3 प्राणतः (as in text). D2. 10 तथा (for च ते). K1. 2. 4 B5 Dn Ds D1. 3–6. 9 G2 ये (for ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 6). — a) D5. 6 न हि (for यदि). — b) D1 इह (for एहि). — c) Dn2 Ds D9 तत् (for तं). D1 उन्नयिष्यामि देशं त्वां. — d) K2 गतिं; K4 B D (except D1. 2. 7. 10) वरं (for रुचिं). B4 D6. 8 उपलप्स्यते.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Subparvan:* K2 B1. 3 Dn D1 T1 G1. 5 M1. 2 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1. K1. 4

१००

नारद उवाच ।
इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले । C. 5. 3613 B. 5. 102. 12 K. 5. 102. 12

$B_{2.4.5}$ D_{8} $D_{2.5-8.10}$ M_{8-5} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T_{1} गरुडात्मजकथनं; G_{1} गरुडलोकवर्णनं; G_{4} M_{2-5} सुपर्ण-(M_{4} °वर्ण)निर्देशः; G_{5} M_{1} सुपर्ण(M_{1} °वर्ण)लोक(M_{1} om. लोक)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D_{5} 97; D_{7} T $G_{1.2.4.5}$ 103; G_{8} M_{4} 101; $M_{1-8.5}$ 102. — *S'loka no.:* Dn D_{8} 16.

100

☞ This adhy. is missing in K_{8} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{b}) M_{2} धरणी° (for पृथिवी°). — ^{c}) D_{7} T_{1} $M_{1.2}$ अत्र (for यत्र). B_{5} $D_{1.2}$ सुरभी (for °भिर्).

3 ^{a}) K_{5} अति-; D_{7} अपि (for अभि-). — ^{b}) S (except G_{4}) वाचम् (for सारम्). — ^{c}) $D_{8.4.9}$ G_{1} वच° (for वद°).

4 ^{a}) K_{5} अस्याः; D_{2} तस्याः. S धाराभिः (for °याः). — ^{b}) S पतंतीभिर् (for निपतन्त्या). — ^{d}) $K_{1.2}$ यदनुत्तमं; $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.6.10}$) परमुच्यते; T_{1} $G_{1.4}$ परमं मतं (for परमुत्तमम्).

5 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1.2}$) $G_{8.4}$ $Ca._{8}$ फेनेन (for फेनस्य). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ Ca.d बिभ्रतः; Cs पिबन्तः (as in text).

6 ^{a}) B D (except $D_{1.7.10}$) ते ख्याताः (for नाम्ना ते). — ^{d}) D_{9} येभ्यो; T_{2} तेषां; G_{2} तेभ्यो (for येषां). K (K_{8} missing) $D_{7.10}$ T_{2} $M_{2.5}$ बिभ्यंति.

7 D_{1} om. 7. — ^{a}) K_{2} अप्याः; M_{5} यस्याः (for अस्याः). K_{2} धेन्वोस्याः; D_{7} विख्याताः; T $G_{1.2.4}$ धेन्वाद्याः; G_{5} या गावः (for धेन्वोऽन्याः). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ च दिक्पाल्यः; $K_{2.4}$ B (except B_{2}) Dn $D_{2-4.6.9}$ $G_{1.8.4}$ $M_{2.5}$ दिशां पाल्यः; D_{8} स्म दिक्पाल्यः (for दिशा°). — ^{d}) K_{1} B_{1-8} Dn स्म ताः; D_{7} श्रिताः (for स्मृताः). D_{2} धारयंति स्म ता दिशः.

8 ^{b}) $G_{4.5}$ सौरभिः. — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.2.10}$) G_{4} हंसिका; K_{5} वासका; G_{8} हासका (for हंसका). — ^{d}) K_{1} Dn $D_{7.10}$ M_{1} अपरा (for अपरां). G_{5} धेनुर्धारयते दिशं (= 10^{b}).

9 D_{8} (hapl.) om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) $K_{2.5}$ B_{4} T_{2} $G_{8.5}$ दिक्षु; T_{1} $G_{1.2.4}$ M दिक्तु (for दिक्च).

10 D_{8} om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) M (except M_{1}) कामदुहा. — ^{c}) K_{5} D_{2} (orig.) धन्यां; D_{5} रम्यां; D_{2}m.$_{8.4.9}$ तद्वत्; G_{2} ह्याशां; G_{5} रक्ष्यां (for धर्म्यां). — ^{d}) K_{4} D_{2}m.$_{8.4.9}$ कुबेरपरिपालितां; T $G_{1.2.4}$ तथैळबिळसंश्रितां. $Ca._{8}$ as in text.

11 ^{b}) T_{1} सारथे (for सागरे). — ^{d}) K_{1} सुरैर् (for देवैर्). K_{1} असुरसंयुगैः; K_{4} $D_{5.6}$ °संहतैः; Dn D_{7} $G_{1.8-5}$ °संयुतैः; T_{1} °संवृतैः; T_{2} G_{2} °संगतैः. K_{5} देवासुरैश्च संयुतैः; D_{8} देवैरपि सुसंहतैः.

12 ^{b}) K_{2} $B_{8.5}$ $D_{8.4.9}$ इव (for अपि). — ^{c}) K_{5} om. च. G_{8} हि; G_{5} तु (for च). — ^{d}) D_{8} D_{5}(m as

C. 5. 3613 B. 5. 102. 12 K. 5. 102. 12 उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

---

in text). $_6$ महा° (for मणि°).

13 ^{a}) K_5 D_8 $G_{3.5}$ सुधा (for सुधां). — ^{b}) K_2 स्वधाहारेषु; B_8 स्वाहाभोजिषु; C^a स्वधाभोजिषु (as in text). K_5 $G_{3.5}$ स्वधा; B_8 स्वाहां; C^s स्वधां (as in text). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) $G_{2.4}$ सुरभी (for °भिः).

14 ^{a}) K_5 Dn_1 अथ (for अत्र). — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ च (for या). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.4}$ महर्षिभिः (for मनी°). K_2 गीयते परमर्षिभिः.

15 ^{ab}) B_2 Ds_1 T_1 नाक° (for नाग°). $D_{3.4.9}$ स्वर्गे च (for न स्वर्गे). G_3 transp. न and विमाने. $B_{1.2.5}$ Ds_1 त्रिपिष्टपे. Ds_2 G_2 नाग(Ds_2 °क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे. — ^{c}) Ds_2 $C^{a.d.s}$ परिचारः; D_2 (before corr.) °वारः (for °वासः). B D_{10} M परिवाससुखं (M_{3-5} °खः). $G_{3.5}$ सुखं (for सुखस्).

Colophon om. in K_2; K_3 missing. — *Sub-parvan:* $B_{1.3}$ Dn_1 T_1 $G_{1.5}$ M भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in T_1 G_1. $K_{1.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 D_3 $D_{2.5-8.10}$ G_2 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण; K_4 मानव उन्वेषण (sic). — *Adhy. name:* D_1 G_3 M सुरभिवर्णनं; T_1 $G_{1.4}$ रसातलकथनं; G_5 सुरभिमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 98; D_7 T $G_{1.2.4.5}$ 104; G_3 M_4 102; $M_{1-3.5}$ 103. — *S'loka no.:* K_5 25; Dn D_8 15.

101

☞ K_3 missing up to 10^{ab} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{ab}) T_2 G_2 भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता! — ^{d}) K_5 T $G_{1.3.5}$ पुरवर्या°.

2 ^{b}) K_2 D_5 T_1 $G_{1.2}$ इदं; $D_{3.4.9}$ सं- (for इयं). — ^{d}) $K_{2.5}$ B_5 $D_{8.10}$ °महती; K_4 B_4 Dn $D_{5.6}$ °सहिता (for °महता).

3 ^{a}) K_4 B D (except D_1; D_2m) G_2 श्वेताचल°; G_3 श्वेततोय°. $C^{a.d.s}$ cite श्वेतोच्चयः. — ^{b}) Cf. 4^{b}. $K_{2.4}$ B D (except $D_{7.10}$) दिव्याभरणभूषितः. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ M_3 धारयेन्. K_1 B Dn_2 $D_{3.4.6.7.9.10}$ T $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ मूर्ध्नां (as in text); the rest मूर्ध्ना. — ^{d}) K_4 Dn_1 $D_{2-4.9}$ ज्वलजिह्वो. $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ महोरगः.

4 K_5 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) S काश्यपस्य (for सुरसायाः). Cf. 17^{ab}.

5 K_5 (cf. v.l. 4) G_2 om. 5^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ °चक्रांक-; $B_{3.5}$ °चक्रांगाः; D_2 (*inf. lin.*) °वन्मूर्ध्नां; D_6 °चक्राभ्यां; D_7 °दिग्धांगाः; S (G_2 om.) °वज्रांकाः (G_5 °क-).

6 K_5 M_2 om. (hapl.) 6^{b}–7^{a}. — ^{d}) D_8 [ऽ]परे (for ऽपि च). K_2 $D_{2-4.9}$ G_2 वा (for च).

7 K_5 M_2 om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — ^{a}) G_5 M (M_2 om.) त्रि- (for द्वि-). — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । C. 5. 3631 / B. 5. 103. 15 / K. 5. 103. 15

— ^{c}) K2 D7 transp. °भोगाः and °कायाः. K5 D10 महाभागाः; T1 G1.4 भोगिनो वै; G2 महाबलाः (for °भोगाः). T2 G3.5 M महाकाया महाभागाः. — ^{d}) S पन्नगाभोग°; Ca.d पताकाभोग°; Cs as in text.

8 ^{a}) K2 T1 G1.4 च; K5 अपि; M2 हि (for इह). — ^{b}) = 1. 31. 18^{b}; 47. 23^{b}; 52. 2^{b}, etc. — ^{c}) K1.2.5 D7.10 नै(K2 चै-; K5 ए)कसंख्यानां; K4 B2.5 D1–4 G3.5 M1.3.4 एकवश्यानां; D8 नैकवंशानां (for एकवं°). — ^{d}) K3 यथामुख्यान्; K4.5 B D यथाश्रेष्ठं (D1.10 °श्रैष्ठ्यं); G3.4 यथाश्रेष्ठाः. D2–4.8.9 च (for तु).

9 ^{b}) = 1. 31. 5^{d}. Some S MSS. काकोंटक°. — D6 om. 9^{cd}; T2 om. 9^{c}–16^{d}. — ^{c}) K1.2.4 Ds D5 G3 M कालियो; K3 T1 काल्यो; D1 कालेयो; D2.10 कालिको. D7 निमुखश्चैव. — D1 G2 om. (hapl.) 9^{d}–11^{a}. — ^{d}) = (var.) 1. 31. 10^{a}.

10 D1 T2 G2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K1 बाह्यकुंभो; K2 बाप्पकुंडो; Ds बाह्यदंतो; D2 (before corr.) °कर्णो; D2m.3.4.9 राजकुंडो; D5.6.8 बाह्यदंडो; S (T2 G2 om.) ब(T1 G1.4 बा)हुकुंडो. T1 G1.4 महानागः. — ^{b}) T1 G1.4 आभूषणः (for आपूरणः). D3.4.9 च सः (for खगः). K3 resumes! — ^{c}) K1.5 D6 M4 एव पत्रः; G5 M1 (*inf. lin.*).3 एलापत्रः. G4 पवमानश्चोलपत्रः. — ^{d}) K5 कुर्कुटः; D2 कुरकः; D3.4.9 कुक्कुरः; G3 कुकुरुः; G4 कुंकुरः; M2.3 ककुरः (for कुकुरः). K1.5 करण°; K3 G5 M2 करुण°; D2 कुक्षिण°; D3.4.9 कुकण°; D5.8 कुंकण°; D10 करणि°; T1 G1.4 कुणक°; G3 कुरण° (for कुकुण°).

11 T2 om. 11; D1 G2 om. 11^{a} (cf. v.l. 9). — ^{b}) Cf. v.l. 1. 31. 7^{d}. D1.8 कलशपू(D8 °पौ)तकौ; T1 G1.2 M4 (*inf. lin.*) शलकपोतकौ; G3.5 M1.3.5 लशक°; G4 गलकपोलकैः; M4 शकलपोतकौ. B5 महाकलशपातकौ. K5 om. 11^{c}–16^{d}. — ^{c}) A few MSS. कैलाशकः. K2 D9 पिंडरकः; B2 पुंज°; B5 G4 पंज°; M3 (*inf. lin.*) पिंजलकः.

12 K5 D9 (hapl.) T2 om. 12 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) = 1. 31. 8^{a}. Hypermetric! K1 ज्वालामुखो; K2 सुमनाख्यो; B3 अलामुखो; Ds D1.6 सुमना°; D2.3 शुना°; D5 सुना°; D7.10 सूना°; G1.2 corrupt; G4 M3–5 मनो°. — ^{b}) Cf. 1. 108. 5^{d}. — ^{c}) = 1. 31. 8^{c}. K4 B (except B2) Dn2 D2–5.10 (*sup. lin.*) T1 G3 M1.2.4 कोटरक°; D1 कर्कोटक°; D7 काटनख°; D8 कौटरक°; M3.5 कोटकन°. — ^{d}) D1 शिशिः; D8 शिबिः (for शिखी). K1 D1.7.8.10 निष्ठुरक°; K3 B4.5 निष्टुरिक°; K4 Dn D6 निष्ठुरि(D6 °र)क°; B1–3 Ds D2–4 निष्टू(Ds °स्ता-; D3.4 °शू)रक°; D5 नीष्ठुरक°. T1 G शिखंडी निष्ठुर(T1 °ष्ठर-; G5 °ष्टन)स्तथा; M शिखंडी निप्क(M3 °ष्ठु)रिस्तथा.

13 K5 T2 om. 13 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K1 D3.4.7.9.10 तितिलिर्; G1.2.5 तित्तिरी. K1 D1.2.7.9.10 हस्तभद्र°; K2 भद्रहस्त°; B (except B4) D10 (*sup. lin.*) G5 हरिभद्र°. — ^{b}) T1 G1.4 °पीडकः (for °पिण्डकः). — ^{c}) Cf. 1. 31. 10^{d}. K1 D10m द्विपिंगः; K2.3 द्विपिंडः (for द्वौ पद्मौ). — ^{d}) K4 मुद्गरवर्णकः; B2.5 मुकुरपर्णकः; D2 मुद्गर एव च; D5.6 °जंतुकः; D7.10 °वर्णिकः. G2.5 M2–5 पुष्पमुद्गि(G2 M2 °मुद्ग-; G5 °मंका)रवर्णकः; G3 M1 पुष्पमुद्गरपर्णकः.

14 K5 T2 om. 14 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K (K5 om.) Dn1 Ds1 D2.5.7.10 T1 पिठरकः; D1 पठिरकिः; G2 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 पीठकरः; G5 पीठरक्तः. — ^{b}) K2 Dn1 संवृतो; D1 T1 G1.4.5 सुवृत्तो. K1 वृत्तकस्तथा; K2.3 दृढ एव च. — ^{c}) K1–3 D1.10 पिंडीरो; B3 T1 G1.4 M2 पिंडको; D8 पौंडिरो; G2.3 M1 (*inf. lin.*) पिंडरो; G5 बंधको; M1 पिंजरो. Ds बिंदुपत्र°; S (T2 om.) बिल्वनेत्र°. — ^{d}) A few MS. मूषका°.

15 K5 T2 om. 15 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) T1 G5 शिलिपः; G3.4 M2–4 शिली(G4 M3 °लि)पः (for दिलीपः). D7 शश° (for शङ्ख°). — ^{b}) Cf. 1. 31. 13^{a}. K2.3

C. 5. 3681 B. 5. 103. 15 K. 5. 103. 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०
प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको; D_{7} बाह्लीको (for ज्योतिष्को). T_{1} $G_{1.4}$ च (for अथ). K_{3} $M_{3.5}$ पराजितः (for अपरा°). — ^{c}) = 1. 31. 13^{c}. — ^{d}) K_{4} B D (except D_{1}) कुह(${B_4}$ D_{6} कुहु-; D_{8} कुत)रः (for कुमारः). $K_{1.3.5}$ D_{2} (by corr.).$_{3.4.8-10}$ कुशय°; K_{4} $B_{1.2.5}$ Dn Ds D_{6} कृशक°; D_{1} कुहर°; D_{5} कृशर°; D_{7} M कुशिक°; G_{3} कुलुश° (for कुशक°).

16 K_{5} T_{2} om. 16 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K_{1-3} D_{10} M_{3} विराजो; T_{1} G $M_{4.5}$ विरजो (M_{4} *inf. lin.* °गो) (for विरजा). K_{1-3} गरण°; D_{1} च रय° (for धारण°). — ^{c}) K_{2} बधिराक्षो; Ds $D_{3.4.7-9}$ ब(Ds रु)धिरांधो; D_{2} विधिरोधो; $D_{5.6}$ रुधिरार्थौ; S (T_{2} om.) बधिरश्च (for °रान्धौ). K_{3} विकुंडिः; K_{4} $B_{2.5}$ Dn D_{6} विशुंडिः; $B_{1.3.4}$ $D_{3-5.9}$ वि($D_{3.4.9}$ रु)गुंडिः; Ds D_{8} विगुंठिः (D_{8} °डी); D_{1} च कुष्टी; D_{2} च कुंठिः; $G_{3.5}$ विकर्णः (for विकुण्डः). — ^{d}) S (T_{2} om.) विरथः (G_{3} विरदः). T_{1} $G_{1.2.5}$ M (except M_{2}) सुरथ°; G_{3} सुरद°.

17 ^{a}) T_{2} इत्यादिनागमुख्याश्च. — ^{b}) K_{5} S काश्यपस्या°.

18 B Dn_{1} Ds $D_{1.5.6}$ T_{1} om. the ref. — ^{a}) K_{4} B Dn Ds $D_{1.5.6}$ G_{4} एकम् (as in text); the rest एवम्. K (except K_{4}) $D_{3.4.7-10}$ उक्तस्तु; D_{2} अप्यग्र; T_{1} $G_{1.4}$ अव्यग्रं. — ^{b}) D_{2} G_{2} पुरतः; T $G_{1.3.4}$ M (except M_{2}) प्रततं (for स°). T_{1} $G_{1.4}$ सु- (for सं-), and च (for वै). K (except K_{4}) $D_{3.4.7-10}$ नागान्वीक्ष्य समंततः. — ^{d}) D_{1} अपि (for इव). G_{5} सः (for च). B_{1-3} D_{10} भारत; D_{8} अब्रवीत् (for अभवत्). — After 18, K_{1} ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।
करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 ^{a}) K_{5} $D_{5.6.9}$ पुरुषः (for पुरतः). — ^{b}) K_{4} B Dn Ds $D_{5.6.8}$ तु (for च). — ^{d}) T_{2} G_{2} °नंदकः.

20 ^{a}) B_{2} D_{5} वा; Ds D_{7} T_{1} G_{1} M का (for च). — ^{b}) K_{5} T_{2} G_{2} एव (for एष). — K_{5} om. 20^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ यस्य (for कस्य). T_{2} G_{2} एव (for एष). D_{2} कस्यैष वंशे द्युतिमान्. — ^{d}) S ऽव्यवस्थितः (for इव स्थितः).

21 ^{c}) K_{1} चेतः (for मनः). — ^{d}) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{5.6.8}$ ins. कण्व उ°. — K_{5} om. 22. — ^{a}) Dn_{2} Ds D_{9} T_{1} प्रीति° (for प्रीत°).

23 Before 23, K $D_{1-4.7-10}$ T G (except G_{3}) ins. नारद उ° (resp. नारदः). — ^{b}) T_{1} $G_{1.4}$ भोगि° (for नाग°). — ^{d}) S मे(T_{2} G_{2} मौ)नकस्य (for वामनस्य).

24 ^{a}) S (except $M_{2.5}$) तु (for हि). — ^{b}) K (except K_{4}) $D_{3.4.7.9.10}$ निकुंभो; D_{2} विक्षरो; G_{2} कुरवो; G_{5} चुकुरो (for चिकुरो). — ^{c}) S अचिराद्वै°.

25 ^{a}) B_{1-3} Ds_{2} G_{4} प्रीति° (for प्रीत°). — ^{b}) T_{2} G_{2} transp. मातलिर् and नारदं. — ^{c}) $D_{2.5.7.8}$ T_{1} G (except G_{2}) रुचिर°.

१०२

नारद उवाच ।
सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥ १
शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
अनेन विजितानश्वैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ।
अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥ ४
अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
तस्यास्य यत्नाचरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११ C. 5. 3654 B. 5. 104. 12 K. 5. 104. 12

---

26 ᵃ) K4 B4.5 Dn T1 वै (for हि). — ᵇ) K2.5 D7.9 G5 अस्मि तेन (for अस्म्यनेन). — K5 om. 26ᶜᵈ. — ᶜ) K4 B Dn D3 D2–6.8–10 असौ नागाय वै दातुं; D1 अस्मिन्नागपतौ दातुं.

Colophon. — *Sub-parvan:* B1.3 D2 T1 G5 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण. K B2.4.5 Dn D3 D5–8.10 G1 M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 G1.4.5 सुमुखदर्शनं; M वरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 99; D7 M1–3.5 104; T G1.2.4.5 105; G3 M4 103. — *S'loka no.:* Dn D3 26.

102

Before the ref., S ins.:

438* कण्वः ।

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।
अब्रवीन्नागराजानमार्यकं कुरुनन्दन ।

1 T2 G2 om. the ref. G3.5 कण्वः (for नारद उ°). — ᵇ) K1–3 D7.10 सखा (for सुहृत्). — ᶜ) K2.5 सर्व° (for शील°). — ᵈ) D3.4.9 तपस्वी; Ca.s तेजस्वी (as in text).

2 K4 om. 2ᶜᵈ. — ᶜ) D7 T G1.2.4 अल्पेतर°. — ᵈ) B3 G1.2.4 समो (for the first रणे).

3 ᵃ) D1.2 G3 हय° (for हरि°). — ᵇ) D3.4.9 जेतुं; T1 चैतद्; T2 M1.3–5 चेमं; G1.4 चैंद्र-; G2 चैत्र-; G3 चैक-; M2 चेंद्र- (for जैत्रं). — K5 om. 3ᶜᵈ.

4 ᵃ) S (except G2.3 M1.2) विजितं ह्यश्वैर्. — ᶜᵈ) K4 B (except B3) Dn D3 D5.6.8 transp. प्रहृते and बलभित्. D2 m.3 (before corr.).4.9 प्रकृ° (for प्रहृ°). K5 D1 बलिभित्; M1.2 वलभित्; M3–5 ब (M3 *inf. lin.* व) लभृत्.

5 ᵇ) T2 G2.3 असदृशा. D2.7.10 शुभा (for भुवि). — ᶜ) K3 B4.5 Dn G2 सत्य°; T2 G3 सर्व°.

6 ᵃ) K2 च; D2 प्र- (for [अ]स्य). — ᵇ) K1 Dn1 D3 D5.6.8 T1 G1 अमरद्युतेः; G3.5 अमितद्युतेः (G5 °ते).

7 ᵃ) D1 याचते (for यदि ते). B2.4.5 Dn D3 D1.5.6 G4 सम्यक् (for सौम्य). — ᵈ) K2–4 B D (except D1.8.10) कन्यापरिग्रहे.

8 ᵃ) G3 च विष्णवे (for विष्णु°). K5 लक्ष्मीर्यथा विष्णुकुले. — ᵇ) K1.2.5 D8.10 विभावसौ.

9 K5 om. 9ᵃ–10ᵈ. — ᵇ) K1–3 D5 T G1.3.4 प्रयच्छतु (for प्रती°). — ᶜ) T1 G1.4 पति°; Ca. d. s प्रति° (as in text).

10 K5 om. 10ᵃᵇᶜᵈ (cf. v.l. 9). — ᵉ) K3 B3–5 Dn2 D1.6 T2 G2.3 सुमुखश्च (K3 °खः स) (for °खस्य). K2.5 D10 m सुमुखः सुगुणश्चैव. — ᶠ) K2 शौचशील° (by transp.).

11 ᵇ) T2 G2.3.5 M3–5 वयं दातुं समुद्यताः. — ᶜ) N (except K1) मातलिस्तस्य. K (except K4) D9.10 T1

C. 5. 3655
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 13

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
म्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
[illegible] सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
[illegible] कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम ॥ २०
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

G3 सन्मानं.

12 B3 D1 S (except G5) om. the ref. — c) K5 Dn1 D1. 3. 4. 9 Ca ध्रिय°; Ds D2 T G प्रीय°; M3–5 त्रिय° (for म्रिय°). — After 12, Dn2 D8 ins.:

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेशीं स्नुषां प्रति ।

13 G4 om. 13a–14b. Before 13, all MSS. ins. आर्यक उ° (resp. आर्यकः). — a) K5 D7 न ममै°; T2 G1 न मे चै° (for न मे नै°). — b) K4 D (except D2. 7. 9. 10) G1. 2 M2. 5 महर्षे. G3 M वचनात्तव. — c) D2 दयितः; D7. 10 संबंधी; Ca. d. s संयुक्तः (as in text).

14 G4 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) D2–4. 7. 9 G1 च (for तु). — T1 om. 14cd. — d) K5 D7. 10 महाद्युतिः; T2 G2. 3. 5 M3–5 °मते; G1. 4 M1. 2 °मुने (cf. 14b). — f) D2 दुःखिता° (for दुःखार्ता°). D1 G3. 5 ते (for वै). Ds D5. 6 स्वयं (for वयम्).

16 a) D2 तदा तद्; S (except T2 G2) तथैव (for तथा तद्). — c) K2 Ds1 T1 G3–5 प्रणष्टो. M1 वै (for मे). — d) Ds D5. 6 च; D8 T1 G1. 4 M मे (for वै). T2 G2 सुपर्णवचनान्मुने. — After 16, T G2. 3. 5 ins.:

440* कण्वः ।
आर्यकस्य वचः श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B5 D1–4) ins. कण्व उ°. — c) T2 G2. 3. M (except M3) °भावे च. S (except T2 G4) पुनः (for वृतः).

18 c) K4. 5 D3. 4. 9. 10 त्रैलोक्येशं. M3–5 सुरश्रेष्ठं.

19 a) T G कार्यस्य; Ca. s कार्येण (as in text). — b) B1. 3 D2 (by corr.). 3. 4. 9 m प्रदास्यामि; D1 प्रज्ञास्याम्; T1 G1. 4 प्रदद्यात्; T2 G2. 3. 5 प्राप्तः स्यात्; M Cs प्रज्ञा स्यात्; Ca प्रज्ञास्यामि (as in text). S महदायुषः (for अहमा°). — c) K2. 3 B3 °तेन (for °ते च). — d) K2 प्रयतिष्याम; B3 प्रतियास्यामि. K5 सत्वरः.

20 D6 om. 20–22. — c) Ds कार्यसंबोधनार्थाय. — After 20, K4 D2–4. 8. 9 S ins.:

441* आर्यकेणाभ्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D6 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) S गत्वा स्वर्गं (for सर्व एव).

22 D6 om. 22 (cf. v. l. 20). — c) M1. 2 तदस्मिन् (for ततस्तत्). S आचष्ट (for आचख्यौ).

23 Before 23, K1. 2. 5 D1. 5 (marg.). 7. 10 ins. कण्व उ°; K3. 4 B Dn Ds D2–6. 8. 9 वैशंपायन उ°. — b) D1 T2 भुवनेश्वरः.

24 b) D2 (before corr.) भारत; some MSS. वासवः. — c) K2. 3. 5 Dn1 D2–4. 9. 10 G3 लभतां; T G1. 2. 5 M लभंतु; G4 अहं तु (for लभन्तां). Some MSS. कामान्. — d) K5 ममैनं च; D1 काम्यमेतं (for काममेतं). Ds1 G2 एनं; D7 G5 एवं (for एतं).

विष्णुरुवाच ।

ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६

कण्व उवाच ।

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७
लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ २८
नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।

गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १
पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

गरुड उवाच ।

भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४ C. 5. 3677 B. 5. 105. 4 K. 5. 105. 4

---

25 ^a) S वासवस्त्वथ (for पुरं°). — ^c) K4 B2 D1. 3–5 T1 G1. 4 M1. 3. 4 एवं; Ds G3. 5 M2 देवं (for एनं). — ^d) B1. 3 T2 इह (for इति).

26 D1 T1 G1 श्रीविष्णुः; T2 G2. 3. 5 श्री(G2 om.) भगवान् (for विष्णुरु°). — ^a) K4 B D (except D10) सर्वलोकानां; G1 असि देवानां; G5 असि भूतानां. — ^c) D2–4. 9 अदातुं (for अदत्तं). — ^d) K2 अर्हति वै (for उत्सहते). K2. 3 पुमान्; K5 D3 प्रभो (for विभो).

27 K (except K3) B D (except D2–4. 7–9) T1 om. the ref. G1. 3–5 M3–5 वैशं° (G5 with prefixed श्री) (for कण्व उ°). — ^a) T1 G1. 4 शतक्रतुस् (for शक्रस्ततस्). — ^b) D2 (by corr.). 3. 4. 9 सुरोत्तमः (for आयुरुत्तमम्). — ^c) K2. 3 D2–4. 9 G1 तं; G4. 5 स (for न). — ^d) Some S MSS. वल° (for बल°).

28 ^a) M5 चायुस् (for वरं). K5 D10 च (for तु). — ^b) Ds स (for सं-). K (except K4) D3 सं(K5 स)बभूव मुदान्वितः; B1. 2. 4 सुमुखः प्रत्य(B4 सम)पद्यत; D3. 4. 7. 9. 10 बभूव स (D7. 10 स च तत्र) मुदान्वितः. — ^c) K2. 3 D7. 10 °कालं (for °कामं).

29 ^a) B3 D9 T1 G3. 5 M1. 2 च (for तु). — ^b) D3. 4. 9 कृतकामौ. K2. 5 B5 Ds D7. 3. 10 T1 G (except G2) मुदान्वितौ. — ^c) K4 B2. 4 Dn अभि-; T1 G1. 4 धृतिं; (for प्रति-). — ^d) K2 शतक्रतुं (for महा°).

Colophon om. in K5. — *Sub-parvan:* K2. 3 B1. 3 T1 G1. 2. 5 M1. 2 भगवद्यान; to it K2. 3 B1. 3 G1 add मातलिवरान्वेषण. K1. 4 B2. 4. 5 Dn Ds D2. 5–8. 10 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 G1. 4 सुमुखविवाहः; G2. 5 मातलिवरलाभः; M वरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 100; D6 95; D7 M1–3. 5 105; T G1. 2. 4. 5 106; G3 M4 104. — *S'loka no.:* Dn 28; D3 30.

103

1 ^a) G3. 5 सुपर्णस् (for गरुडस्). K4 B4 Dn D1. 7 G2 तत्र; B1. 3. 5 तच्च; B2 त्वथ; D2–6. 8. 9 T1 G1. 3. 5 तं तु (for तत्तु). — ^b) T1 G1. 4 अरिंदम (for महाबलः). — ^cd) K1. 5 D7. 10 transp. शक्रेण and नागस्य. S सुमुखस्य तु (for कृतं नागस्य).

2 ^a) K1–3 D2 (before corr.) अथ वेगेनं; K5 D1 अथ वातेन (for पक्षवातेन). — ^d) S गरुडः (for वासवं). D2 M1 (*inf. lin.* as in text) समुपागमत्.

3 D1 om. 3. — ^a) K1 मघ° (for भग°). K5 अवज्ञाते; D7 अनुज्ञात्वा; D10 इव ज्ञानात् (for अव°). — ^b) K1. 5 D7 G5 m क्षुधः; K3 D2 G4 क्षुधा (for क्षुधां). K1. 5 D7 Ca नये; K2. 3 भयं; D2 नयं (for भये). K4 B Dn Ds D3–6. 8–10 वृत्तिः प्रतिहता मम. — ^c) K B3 Dn1 D3. 4. 8 (before corr.). 9. 10 m °वशं गत्वा; B5 Ds D5. 6 Ca. d °वशं दत्वा. — After 3, K2. 3 read 7^ab.

4 ^a) D2 M2 निसर्गे; T G नि(T1 G5 वि)सर्गः (for निसर्गात्).

C. 5.3678 B. 5.105.5 K. 5.105.5 वृतश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा ॥ १०
असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

---

5 ^{a}) K1.5 D2.7.10 तु (for च). K4 B1.3 D3.4.9 T G1.2.4 M2.5 एव (for एष). K4 B2.5 Ds D2-5.8.9 M3.4 मया (for महा-). — ^{b}) D2 transp. स्थापितः and समयः.

6 ^{a}) K4 B1.3.4 Dn Ds D5.6.8 तु तथाभूते; K5 त्वन्यथावृत्ते. — K4 (which om. 6^{c}–7^{d}) ins. 442* after 6^{ab}. — ^{c}) K5 D10 m क्रीडामि. K2 कामचारेण. — ^{d}) D3.4.9 G2 यथेप्सितं; T1 G1.4 यथेच्छतः.

7 K4 om. 7 (cf. v.l. 6); T2 om. 7^{cd} — K2.3 read 7^{ab} after 3. — Dn1 D5.6.8 S ins. after 7: K4 (which om. 6^{c}–7^{d}), after 6^{ab}:

442* कण्व उवाच ।
श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।
गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिषत् ।
इन्द्र उवाच ।
न मया कृतं वैनतेय न मां क्रोद्धुं त्वमर्हसि ।
दत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना । [5]
श्रुत्वा पुरंदरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ।

[(L. 1) T G1.2.5 M4 तथा (for तदा). — (L. 2) K4 Dn1 D5.6.8 नव° (for सर्प°). — (L. 3) K4 D5.6.8 तत्तु (for पाद-). T1 G5 अवा°; G3 अथा° (for समा°). — After line 3, Dn1 ins.:

443* ततः पुरंदरो वाक्यमुवाच गरुडं प्रति ।

— (L. 4) Dn1 न मया वैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्व°. — (L. 5) T2 G2 M2.5 तु (for स).]

9 ^{a}) D2-4.9 T1 G1 देवेशे; G3 देवानां (for देवेश). — G3 om. (hapl.) 9^{b}–11^{a}.

10 G3 om. 10 (cf v.l. 9). — ^{b}) S (mostly) काश्यपः. — ^{d}) K3 B5 Dn Ds D5.6.8 G4 समंताद्; B3 समग्रान् (for समस्तान्). K2 D3.4.9 S (G3 om.) ओजसा (for अञ्जसा).

11 G3 om. 11^{a} (cf. v. l. 9). — ^{d}) K5 D10 T1 G4 M °निग्रहे.

12 ^{a}) K1 D5.8 श्रुतधीः. — ^{c}) K4 B (except B5) Dn प्रस्रुतः; Ds D5-8 प्रश्रुतः; D1 प्रहसः; T G1-3 प्रसहः. K2.5 B3 Ds D7 कालकाख्यश्च; D3.4.9 °कल्पश्च; S °कांक्षश्च. — ^{d}) T1 G1.4 तु (for [अ]पि).

13 K5 om. 13^{ab}. — ^{a}) D7 G1 यत्तद् (for यत्तु). — ^{c}) K2.3.5 T2 G2.3.5 (to rectify metre?) वहामि चानुजं तेहं (K2.3 येन).

14 ^{a}) G3.5 M (except M1) भारवहो. M2 [ऽ]पि (for हि). — After 14^{ab}, K4 D1.5.6.8 ins.:

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।

— ^{c}) B5 मत्तः (for मया). K2.3 योयं; D2-4.9 ह्यहं; B5 एवं; T2 G M2-5 यो हि; M1 कोहं (for योऽहं). — ^{d}) K (except K4) D6-8.10 वहामीशं तवानुजं.

15 ^{b}) K1 B2 Ds D2.5 G3 M1.2 ह्यवरोपितः; K2.3 Dn1 D2 m.3.4.9 T G1.2.4.5 अपरोपितः. — K5 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) D1.3.4.9 S भ्रष्टं (for नष्टं). — ^{d}) K1 वृत्तिः (for त्वत्तः). D7 तस्माच्च (for चास्माच्च). K2.3 तव वाक्यात्तु वासव.

16 K5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) Dn Ds1 D7 T G1.2.5 M1 आदित्या; Ds2 D1.5 G3.4 अदित्या. — ^{d}) K4

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७

कण्व उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम् ।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥ २१
ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२
यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३
न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
विचेता विह्वलो दीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो । C. 5. 3702 B. 5. 103. 29 K. 5. 105. 3

B D (except $D_{7.8.10}$) बलेन (for विशेषाद्); cf. 24[b].

17 [b]) Ds_2 M (except M_2) त्वा. S पराक्रमात् (for गत°). — [c]) $K_{2.3}$ B_5 $M_{1.2}$ विमृश(B_5 °ष)स्व; $B_{2.3}$ विमृष त्वं. — [d]) $D_{7.10}$ ह्यत्र; $G_{1.5}$ [ऽ]न्यत्र (for न्वत्र). D_1 भवेत् (for इति).

18 K (except K_4) B_5 $D_{1.7.10}$ S om. the ref. — [a]) B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) स तस्य (for तस्य तद्). — [c]) K_1 M अक्षोभ्यः क्षो°. — [d]) $G_{1.4}$ उवाचाथ स चक्रभृत्.

19 Before 19, K_4 $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4}$ M ins. विष्णुः; T_2 $G_{2.3.5}$ श्री(G_2 om.)भगवान्. — [b]) K_5 B_3 सुदुर्लभं; $D_{2.5.8}$ G_5 M_2 सुदुर्बलः.

20 [d]) K (except K_4) D_7 धारयन् (for °ये). — After 20, S ins.:

445* न त्वं वहसि मां दोर्भ्यां मोघं तव विकत्थनम् ।
[M विकत्थितं.]

21 [c]) K_5 D_7 transp. एनं and एकं. K_1 $G_{2.3.5}$ एतं; B_{2-4} D_8 एवं (for एनं). — [d]) $D_{1.3.4.9}$ G (except G_5) विकत्थनं; Ca विकत्थितं (as in text).

☞ In D_5 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No. 13 of App. I of this parvan is lost on missing fol. Hereafter the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

22 Before 22, K_4 D_2 (marg.).3.4.9 ins. कण्व उ°. • — [a]) S इत्युक्त्वा (for ततः स). D_1 G_2 M_2 तत्र (for तस्य). — [b]) K_5 समर्पयत्; B_{1-3} D_{8-10} समासृजत्; S अवास(T_1 $M_{2.5}$ °सृ)जत्. — After 22[ab], D_8 ins.:

446* स्पृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुत्मान्कश्यपात्मजः ।

D_8 cont.: K_4 $D_{3.4.9}$ ins. after 22[ab]:

447* स्वहस्तन्यस्तभारोऽभूद्धयस्य स्नेहकारणात् ।

On the other hand, S ins. after 22[ab]:

448* आरोपितं समुद्वोढुं भारं तं नाशकद्बलात् ।
[$G_{1.5}$ बाहुं (for भारं).]

23 [a]) K (except K_4) $D_{1.2}$ (m as in text) यावद्धि (for यावान्हि). — [b]) D_8 (by transp.) सह पर्वतैः; G_3 सागरैः सह. — [c]) D_7 T G बाहु°; Ca देह° (as in text).

24 [a]) K_5 तथैनं; Dn_1 D_8 न त्वेवं (for न त्वेनं). — [b]) T_2 सबलः (for बलेन). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ बलिनां वरः; S पुरुषोत्तमः. — [c]) K_5 अधिकं; D_1 T G (except G_2) ततोपि; D_7 अतो हि (for ततो हि).

25 [a]) K_4 B D (except $D_{1.7.8}$) व्यात्तास्यः (D_2 m विपक्षः as in text). $G_{3.5}$ स्रस्तगात्रश्च. — D_4 om. (hapl.) 25[b]–26[b]. — [b]) Ca. d प्रचेताः (for विचेताः)! — [d]) T_2 G_2 °भारात् (for °भार-).

26 D_4 om. 26[ab] (cf. v.l. 25). — [b]) T_2 $G_{2.5}$ M विनताननः; G_3 °त्मजः. — [c]) T_2 G_5 विवशो (for विचेता). — [d]) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ हरिं (for किंचिद्).

27 Before 27, K_4 $D_{3.4.9}$ $G_{1.4}$ M_1 ins. गरुड उ° (resp. गरुडः). — [a]) $D_{3.4.7.9}$ M_{3-5} लोकभारस्य; G_3 °नाथस्य; Ca. d °सारस्य (as in text).

28 [b]) K_4 D_2 °मेधसः; D_7 T_2 $G_{2.3}$ °तेजसः (for °चेतसः).

C. 5. 3702 B. 5. 103. 29 K. 5. 105. 31 तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९
ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०
तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३
तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४
प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६
कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७
यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

29 Ds om. 29ab. — a) K4 B (except B5) Dn D2–4. 6. 8 T2 G1. 2 हि (for वि-). D7 ज्ञातं च (for विज्ञातं). — c) K1. 5 D7. 10 जानाम्यहं; K2 Ds D2 मन्यामहे; D3. 4. 9 S मन्ये ह्यहं (D3. 4. 9 G5 त्वहं). — d) B1. 8 आत्मानं (for आत्मनो). K4 B D (except D10) न समं (for ऽसदृशं). G5 आत्मानं सदृशं परैः.

30 a) S शनैः (for चक्रे). T1 G1. 4 तु (for स). — b) S प्रसन्नो (for प्रसादं). K5 गरुत्मते; Ds गरुत्मतां. D7 प्रसादं गरुडध्वजः. — c) K1 B5 Ds G1 Ca. d भूया (for भूय). — After 30, K4 Dn1 D2 (marg.). 3. 4. 6 (om. line 1). 8. 9 S ins.:

449* पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।
ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।
एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।
गरुडो बलवान्राजन्वैनतेयो महायशाः ।

[(L. 3) K4 Dn1 D2 m. 3. 4. 6. 8. 9 उपागतः (for °गमत्).]

31 Before 31, K4 B Dn Ds D6 ins. कण्व उ°. — a) T2 G2 राजेंद्र (for गान्धारे).

32 d) D1 युधि (for रणे). K1 D7 विहन्यात्कस्तु तौ रणे; K2. 3 यमलौ तत्समौ रणे; K4 G5 न हन्यात्तावकं रणे; D8 निहन्यात्कं नु तौ रणे; T G1. 2. 4 नि(T1 G4 न)हन्यात्तावकान्रणे; G3 M न हन्यात्तात कं(M1. 2 कान्)रणे.

33 b) Ds1 धर्मिष्ठौ (for धर्मस्तौ). D2 T2 G2 चैवा° (for तौ चा°). Ds2 T1 G1. 4 om. च. — d) K4 B2. 4. 5 D (except D1. 2. 7) हेतुना वीक्षितुं क्षमाः.

34 c) = 5. 86. 10c.

35 a) K4 B D (except D1. 2. 7) प्रत्यक्षदर्शी; T2 प्रत्यक्षोस्य च (for प्रत्यक्षो ह्यस्य). — c) K4 B Dn2 D3 (before corr.). 4. 6. 8–10 माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्). B2 G3. 5 तथा (for तदा). — d) K4 B D (except D2. 10) सो (for यो).

36 b) A few MSS. भ्रुकुटी°. — c) K1 G5 M2 अपि; T1 G1. 4 उप- (for अभि-).

37 c) K1 करं (for ऊरुं). K1. 5 D3. 4. 7–10 करि° (for गज°).

38 a) G5 तथा (for यथा), and [ऽ]हं (for ऽस्मि). — b) K5 D1–4. 7. 9. 10 S मम या (for या च मे). K1–3 यद्भावितमयी गतिः. — c) G4 तथाहमेव. K1 वर्तेहं; K5 D7 वर्तेयं; G2 वर्तिष्ये. — d) K2 D1. 3. 4 transp. किं and प्रलापः. — After 38, P. P. S. Sastri (Mbh. Southern Rec., vol. VII, p. 608), probably following the Kumbh. ed., interpolates a stanza (ततः कण्वोऽब्रवीत् etc.) which was not found in *any* of the MSS. collated for this edition!

Colophon. D5 missing. — *Sub-parvan:* K2. 3 B1. 3 Dn1 D8. 10 T1 G1 M भगवद्यान; to it all (except T1) add मातलिवरान्वेषण; K2. 3 D10 G1 M cont. समाप्त. K1. 4. 5 B2. 4. 5 Dn2 Ds D2. 6. 7 G5 (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण, followed by समाप्त (except in Dn2 Ds). — *Adhy. name:* T1 सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरणं; G1 M1 सुमुखप्रसादः; G5 [illegible]विष्णुमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 64 (!); D7 (by corr.) M1–3. 5 106; T G1. 2. 4. 5 107; G3 M4 105. — *S'loka no:* Dn1 40; Dn2 38; D8 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २
कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७
विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९
विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०
अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११
भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२
भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३
तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः । C. 5. 3727 B. 5. 106. 14 K. 5. 106. 14

104

2 K_5 om. 2 (along with 1). — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ शोककारकं. — D_8 G_2 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) T_2 क्लेशकर्तारं. — ^{d}) D_2 दुर्हृदां (for द्विषतां).

3 ^{a}) D_9 चैनं; T_2 G_5 एनं (for नैनं). — ^{b}) M_1 मानवाः (for बान्धवाः). — ^{c}) $K_{2.3}$ भीष्मो (for स्निग्धो). — ^{d}) D_7 च; T_2 स; Ca.d वा (as in text).

4 K_5 om. 4. — ^{c}) S चापि (for चैव).

5 ^{a}) M_{3-5} स्निग्धः (for श्रोता). — ^{b}) D_9 सु- (for च). S transp. हितः and सुहृत्. — ^{c}) K_1 ह; T_1 $G_{1.4}$ च (for हि). T_2 G_2 यस्मिन्; Cs यत्र (as in text). — ^{d}) T_1 G_4 स; Cs न (as in text). T_1 $G_{1.4}$ तस्य; Cs तत्र (as in text).

6 ^{a}) $K_{1.5}$ D_7 S चापि (for अपि). — ^{c}) $G_{3.5}$ हि (for च). — ^{d}) K_2 चैव; $G_{3.5}$ च सु- (for हि सु-).

7 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 95. 11^{ab}; 131. 1^{ab}. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $B_{3.5}$ $D_{1-4.7.9.10}$ Ca पराभवः (for °जयः).

8 ^{c}) K_2 G_1 Cn.s अभ्या°; Ca अभ्य° (as in text). B_{1-3} D_3 (m as in text)$_{.4.9}$ भोक्तुं; Ca.d भूत्वा (as in text). — ^{d}) A few N MSS. वशिष्ठो.

9 ^{c}) $D_{6.8}$ सर्वतो (for क्षुधितो). — ^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.2.4}$ D_n D_s $D_{6.8}$ T_2 तु; $K_{2.3}$ हि; D_1 T_1 $G_{1.2}$ च (for ह).

10 ^{a}) $K_{2.3}$ हि (for ऽथ). T_2 G_2 संप्राप्य; Ca.d संभ्रांतः (as in text). — ^{b}) $B_{1.2.5}$ D_{n2} D_s $D_{2.6.8}$ T G M_1 तं (for वै). — ^{c}) T G परमान्नं स (T_2 प्र-; G_2 स्व-; G_1 च) यत्नेन. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{2.7}$) T_2 तं; T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.2.5}$ सं-; $G_{3.5}$ स्म (for स). D_6 प्रत्यपादयत्; T_1 G °साधयत्; Ca.d.s as in text.

11 ^{a}) K_2 सदा; K_3 T_1 G_1 तदा; G_2 ततो; $G_{3.5}$ M यथा; G_4 तथा (for यदा). — ^{b}) D_1 transp. अन्यैः and दत्तं. — ^{c}) K_2 D_1 अवगृह्यान्नम्; T_2 G_2 अथोद्गृ° (for अथ गृह्यान्नम्). $K_{2.8}$ अप्युष्णं; S (except M_{3-5}) अभ्युष्णं (for अत्युष्णं). — ^{d}) B (except B_2) D (except $D_{2.9.10}$) अपि (for अभि-).

12 ^{c}) D_1 T_1 $G_{1.2}$ तदा; T_2 तथा (for ततो). — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ °तपाः (for °द्युतिः).

13 ^{a}) $K_{2.3}$ चरुं; Ca भक्तं (as in text). $K_{2.3}$ $G_{4.5}$ M_{3-5} तं; K_4 B D_n D_s D_{6-8} वै; K_5 तु; $D_{2-4.9}$ [अ]थ; T_1 G_3 ते (for तद्). — ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ -वहत्; T_2 G_3 -भवत्; $G_{1.4}$ वहन् (for ऽगमत्). K_4 B D (except D_1) बाहुभ्यां संशि($D_{3.10}$ शंसि)तव्रतः. — ^{c}) N (mostly) अभ्यासे.

C. 5. 3727 B. 5. 106. 14 K. 5. 106. 14 गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०
दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

---

14 ^{a}) T1 G1.4 अस्य (for तस्य). — ^{b}) B1.2.4 तदा (for मुनिः). — ^{c}) K1 D7.10 वा (for च).

15 ^{a}) D6.8 अथ पूर्णे शते वर्षे. — ^{b}) D1 transp. धर्मः and पुनः. K3 उपाव्रजत्. — ^{c}) A few MSS. वाशिष्ठं. K1 वासिष्ठं रूपम्; K2 Dn1 D2 T1 G2.5 वासिष्ठवेशम्. — ^{d}) K2.3 D7 (m as in text) T G1.4 M1.4 भोजनेच्छया.

16 ^{b}) D3.4.9 महात्मना (for महर्षिणा). — K4 om. 16^{c}–18^{d}.

17 K4 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{a}) D3.4.9 प्रगृह्य तु (for प्रतिगृह्य). — ^{b}) D1 तदाशनं (for तथा नवम्). — ^{c}) S (except G4) विप्रेति (for विप्रर्षे). — ^{d}) D2–4.9 भुक्त्वा च; D10 इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा). K2.3 पुनर् (for मुनिर्).

18 K4 om. 18 (cf. v.l. 16). — ^{a}) K5 उपरतो (for अपगतो). — ^{b}) B2 D2 T2 G2 °गमत् (for °गतः). — ^{d}) K3.5 B4 D (except D7.9.10) G2–4 M2.5 तथा°; B1–3.5 G5 ततो° (for तदा°).

19 ^{a}) D3.4.6.8.9 G1.2 च (for तु). — ^{d}) D1 इत्यवोचयत् (for इत्युवाच तम्). B Dn Ds D2.6.8.10 ह (for तम्). — ^{f}) K3 B4 यथेच्छं (for यथेष्टं).

20 ^{a}) D3.4.9 इत्यु° (for प्रत्यु°). S (except G3) एनं (for इदं). — ^{b}) K5 T2 G1.2 M (except M5) °सत्तमः. — ^{d}) K (except K4) D2.7.10 M1.5 °मुनिं (for °द्युतिम्).

21 ^{a}) K4 B (except B2) D (except D2.6) G4 दक्षिणाः काः प्र°. — ^{b}) S (except G4) भवतो (for °ते). — ^{c}) K1.2.5 D10 वै (for हि). — ^{d}) D3.4.9 कार्यं (for कर्म). B3.5 Ds D7 **Ca** मानद; Dn1 D1 T2 G (except G4) मानवे; **Cnp** मानवं (as in text).

22 ^{a}) K1.2 D8 T1 G1.5 M2 विसृष्टानां; K3 प्रसृष्टानां; K4 B Dn Ds D6.7 हि दाता वै; D2 हि दानाद्धि; **Ca**.d.s विमृष्टानां (for हि सृष्टानां). — ^{b}) K4 B D (except D1) युज्यते (for भु°). — K5 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{e}) Dn Ds तद्धि (for सद्भिर्). — ^{d}) K4 B D2 (by corr.).3.4.9 दक्षिणाभिस्तथाप्यते. **Ca** cites शान्तिराप्यते, **Cs** शान्तिः. — ^{f}) T1 G4.5 भगवन्.

23 K5 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) K4 Dn Ds D6.10 **Cnp** स जानंस्तेन; B D3.4.9 स जानन्नेव; D1 जानानस्तेन (for जानमानस्तु). T1 G1.4 च (for तु). **Cap** जातमानः; **Ca**.s जानमानः (as in text). **Cn** cites जानानः. — ^{b}) S खिन्नं (for जितः). K4 B Dn Ds D1.2.6.8.10 वै; D3.4.9 तु (for च). — ^{d}) K3.5 अनोदयत्; D2 m.3.4 G2 अवोचत (for अचोदयत्).

१०५

नारद उवाच ।
एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १
त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २
कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८
न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११
सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च । C. 5. 8752 B. 5. 107. 12 K. 5. 107. 1

---

24 [c]) K (except K4) Ds2 D6–8 G1.4 ददामीति.

25 [a]) S (except T2 G3–5) निर्बंधितः; Ca as in text.

26 26^{ab} = 5. 114. 5^{ab}, etc. — [a]) Ds Ca.s श्याव°; Cap श्याम° (as in text). — [b]) S तु (G3 च; G5 हि) देहि (for ददस्व). K4 B Dn Ds D6.8 हयानां चंद्रवर्चसां; see below. — [c]) K4 B Dn Ds D6.8 अष्टौ शतानि मे देहि; see above.

Colophon missing in D5; D7. om. it. — *Sub-parvan:* K3 B1–3 Dn D3.4.8.9 T1 G1 M भगवद्यान; to it all (except D3.4.9) add गालवचरित. K4 B4.5 Ds D2.6.10 G2.4.5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G2 दक्षिणानिर्बन्धः; G5 गुरुदक्षिणानुवर्णनं; M गुरुदक्षिणानिर्बन्धः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 91; T G1.2.4.5 108; G3 M4 106; M1–3.5 107. — *S'loka no.:* Dn D3 27.

105

1 D1.2 वैशं° उ°; G5 श्रीनारदः. — [a]) K (except K4) Dn2 D7.10 ततस्; G3 तथा (for तदा). — [b]) T2 G2 गालवः (for धीमता); see below. — [c]) K1m न स्नाति (for नाहारं). — [d]) G3.4 तथा (for तदा). K1 नाहारं कुरुते सदा; T2 G2 कुरुते मुनिसत्तमः.

2 [a]) K1.2.5 D2.7.10 °शेषो (for °भूतो). — [c]) K (except K4) D7.10 T1 G1.4 दिवारात्रं (for ऽतिमात्रं स). T2 G2.3.5 M (except M3) च (for स). — After 2, Dn1 D2 ins.:

450* गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 [b]) K5 D7 M2–4 कुतोर्थः. G2.5 संचयाः. — 3^c = 5. 104. 26^c.

4 K4 B (except B3) Dn Ds D2.4 (by corr.).6.8 G4 Ca भोजने श्रद्धा. — [b]) K1.2.5 D7 मम (for च मे).

5 K5 om. (hapl.) 5. — [a]) N (K5 om.) M1 (*inf. lin.*) पारे (for पारं). — [b]) B1–3 परस्परं (B2 °रात्); D10 T G M2–5 परान्परं (by transp.); Ca.s as in text. M1 पृथिव्याः पारमेव वा. — [d]) K4 D3.4.9 S जीवितस्य (for °तेन).

6 [a]) K1.2.5 अपा(K5 आढ्य)स्तमानकार्यस्य. — [d]) T2 G2 अनीहतः; Ca.s अनीहया (as in text).

7 K5 om. 7^a–15^b.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — [a]) K1.2 D1.7.10 करोमीति; Ca करिष्येति (as in text). — [d]) K3 D2.7 T2 G2.5 विन° (for प्रण°).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7); D4 om. 9^b–10^b.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 7); D4 om. 10^{ab} (cf v.l. 9). — [d]) D1 निर्वृतिः (for निष्कृति).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 7). — [b]) K4 B1–3 Dn D2–4.6.9 Cnp मंत्रणं; S सा घृणा; Ca.n.s तंत्रणं

C. 5. 3753 B. 5. 107. 12 K. 5. 107. 12 गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १२
अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ १५
एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text). — d) T2 G2 शतशो (for विनाशं).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 7). — b) D2 (by corr.). 3. 4. 9 कृपणश्च तथानृती. — c) S (except G2) यत् (for यः). K4 Dn1 Ds D2–4. 9 S °कार्यस्य (for °कार्यः सन्). D7 च (for सन्). — d) K1. 2 Dn1 D1 स (D1 त) त्करोति (for तत्करोमि). K4 D2–4. 9 न करोमि च भा°. — G3 om. (?hapl.) 12^{f}–15^{c}.

13 K4 G3 om. 13 (cf. v.l. 7, 12). — a) K4 D2–4. 9 M1. 2 प्रार्थना; B4 Dn T2 G1. 2. 4 अर्थिता; Ca अर्थना (as in text). — b) D1 कृता पूर्वं. — c) D1 दाप° (for मान°). K1. 2 D7. 10 T1 G1. 4 हि; T2 G2. 5 M इह (for च).

14 K5 G3 om. 14 (cf. v.l. 7, 12). — a) K1. 2 B2 Ds D1 M3–5 अयं तु; D7. 10 (m as in text) अर्चयन् (for अहं तु). Ca cites अयं. ❀Cn: अत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैक्लव्याददोषः ।❀ — c) M1. 2 जिष्णुं (for विष्णुं). — 14^{d} = (var.) 5. 119. 8^{d}.

15 K5 om. 15^{ab} (cf. v.l. 7); G3 om. 15^{abc} (cf. v.l. 12). — a) K1. 2 D1 T2 G2 यस्मिन् (for यस्मात्). Ds प्रतिष्ठंति; D3 S (G3 om.) प्रवर्तते; Ca. s प्रतिष्ठन्ते (as in text). — b) T1 G1. 4 दिवौकसः (for सुरासुरान्). — c) K3. 4 B D (except D7. 8. 10) प्रणतो (for °यतो). — d) K4. 5 B D (except D7) कृष्णं (for महा-). T2 G2 अच्युतं (for अव्ययम्).

16 Before 16, T G1. 4 ins. नारदः. — b) B3 G3. 5 विनतासुतः. — d) K1. 2. 5 D3. 4. 7. 9. 10 प्र-; Ds2 स; D2 सु- (for सं-).

17 Before 17, T2 G2 ins. गरुडः. — a) S सखा (for मतः). — b) D3. 4. 9 हि मतः; T1 G1 त्वमतः (for च मतः).

18 Before 18, T1 G1. 5 ins. गरुडः. — b) T1 G2. 4 वासुदेवः परः; Ca. s वासवावरजः (as in text). — c) K5 Ds2 M5 Cs तदर्थं; Ca त्वदर्थं (as in text). T2 G2 तु (for च). — d) K1 B1–3 Dn1 Ds D8. 9 M1 कृतकामः; Ca. s कृतः कामः (as in text).

19 a) K (except K4) D (except Dn D1. 6) गच्छावः. — b) D1 G3. 5 M1. 3. 4 त्वा (for त्वां). S यथेप्सितं (for यथासुखम्). — c) K4 Dn1 D6 विदित्वा; K5 B2 D1. 8 G2 M3–5 पृथिव्यां.

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K3 B1. 3 D8 T1 G1 M भगवद्यान, followed by गावलचरित. K1. 2. 4 B2. 4. 5 Dn Ds D2–4. 6. 7. 9. 10 G4 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K2 °वाख्यान; G5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G5 गरुडागमनं; M1. 2 पूर्वदिग्वर्णनं; M3–5 गरुडसमागमः — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 98; D7 (by corr.) G3 M4 107; T G1. 2. 4. 5 109; M1–3. 5 108. — *S'loka no.:* Dn1 19; Dn2 20; D8 18.

106

1 D7 T2 G2. 4 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — a) D7 अनुज्ञातः; Cs °शिष्टः (as in text). — b) K4 D2–4. 8. 9 T G1. 2. 4 ज्ञानयोगिना; K5 D1 [अ]ज्ञातयोगिना; B Dn ज्ञानयोनिना; Ca. s. np अज्ञातयोनिना (as in text). — c) T G1. 2 अनुयास्यामि; M1 (*inf. lin.*). 2 °संयाव; M3–5

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १
पूर्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४
हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६
यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेषावृता सुरैः ॥ ८
अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाल्ँलोकभावनः ।   C. 5. 3770 B. 5. 108. 10 K. 5. 108. 10

°संयामः. K3–5 B D ब्रूहि कामं नु कां (K3.4 D6 सं-) यामि.

2 [ab]) K (except K4) D2–4.9.10 transp. दक्षिणां and पश्चिमां. K5 चेहम्; B2 D1.2 वापि; T1 G1.3.5 M वेमाम्; T2 चैव; G2.4 चेमाम् (for वाहम्). K1.2.5 D10 अथाहं; D1 ह्यथ वा; D2 यथा वा (for अथ वा).

3 In B2, the portion from here up to 5.107.13[c] is lost on a missing fol. — [a]) K1.2.5 S (except T G2 M2) यस्माद् (for यस्याम्). — [b]) K D2–4.7.9.10 °प्रदीपकः; Ds °प्रतापनः; D1 °विभावनः. — [c]) S साध्या- (M2 सिद्धा)नां (for संध्यायां). — [d]) K1.3 साधू°; S (except M2) सिद्धा° (for साध्या°). T1 G1.4 M1–3 वर्धे° (for वर्त°). D8 वर्तते तपसः परं; D10 (marg. *sec. m.*) नित्यमावर्तते तपः.

4 B2 missing (cf. v.l. 3). K5 om. from here up to 5.110.3[cd]. — [a]) K1.2 गतिः; S द्युतिः; Ca.s मतिः (as in text). K2 या वा; K4 B Dn D1.6 याता (for जाता). — [d]) K3 D2–4.9 चैव; Ds S धर्मः (for चैष). K4 Dn D6.8 यत्र वै सुप्रतिष्ठितः (D8 °ता); B4 यंत्रवै सुप्रतिष्ठिते (!). ❀Cn: यन्त्रवै यन्त्रणार्थे यन्त्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च ।❀

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K1.2 B1.3.5 Ds T2 G2 यतोमुखे (*or* यतो मुखे); K3 मखे यतो; Dn1 D10 यत्र मुखे; D9 यतो हुतो; G3 यतो मखैः; Ca.s यतोमुखं (for °मुखैर्). K4 B4 Dn2 D1–4.6–8 कृतं यतो हुतं हव्यं. — [b]) K1.2 सर्वतोमुखं. — [c]) T2 G2.3.5 यत्र (for एतद्). — [d]) Ds D7 त्रिदिवस्य (for दिवसस्य). T2 G2 गताध्वनः.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K3.4 B (B2 missing) Dn D3.4.6–10 M2.5 अत्र; Ds तत्र (for यत्र). M1 प्रजाता (for प्रसूता). S ता (for वै). — [b]) K1–3 Dn D8 G1.2 दाक्षायिण्यः; Ca.n.s दाक्षायण्यः (as in text). G3.5 तथा; Ca.s प्रजाः (as in text). — [c]) K1.2 B3 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्यां). S (except G3.5) प्रवृत्ताश्च (M1 *inf. lin.* as in text). — [d]) S (mostly) काश्यपस्य.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K3.4 B D (except D1) अतो- (for यतो-). N (except D1; K5 om.; B2 D5 missing) G3.4 M4 -मूलं (for -मूला) T2 m यतो देवासुराणां श्रीः. — [b]) D2–4.9 T2 G2 -भि(D2 -भ्य)षिच्यते (for ऽभ्यषिच्यत). — [d]) D1 T2 G2 अपि (for अत्र). K3 D8 T2 G2 तपस्विभिः (for °श्चितम्).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [c]) K3 Ds2 G2 पूर्वतमे; D1 पूर्वं कृते (for °तरे). D7 कल्पे (for काले). — [d]) B1.3.4 Dn2 Ds पूर्वमेवा°.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K1.2 D7.10 T1 G1.4 हि (for च). K3 B4 M3–5 सर्वे° (for पूर्वे°). — [b]) K1.2 अवेक्षता; K4 B (B2 missing) Dn Ds D3.4.6–10 प्रचक्षते; G4 अवेक्षितां; a few MSS. अपेक्षता (for अवेक्षताम्). K3 D2 पूर्वं (D2 °र्वां) सा समवेक्षिताः; D1 पूर्वाशां समवेक्ष्यतां. — [c]) K1.3.4 B5 Dn2 Ds D1–4.7.8 T G पूर्वं (T1 G4 सर्व-) कार्याणि; B1.4 Dn1 पूर्वं सर्वाणि. — [d]) S ईप्सतां.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l.

C. 5. 8770 B. 5. 108. 10 K. 5. 108. 10 अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०
अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२
अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३
ओंकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४
प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५
अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६
एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

3). — [a]) K1–3 D7.10 transp. वेदान् and पूर्वं. T2 G2 वेदं (for वेदान्). — [b]) G3.5 लोकपावनः. — [c]) K2 सा; D3.4.9 हि (for [आ]सीत्).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [c]) K1.2 दत्तवरैः; K4 B D (except D2.10) लब्धवराः; G3.5 लब्धः सुरैः. — [d]) S सुतः (for सुरैः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T1 G1 तप्त्वा (for तृप्ता). — G1 om. from 12[c] up to the end of the present adhy. — G4 reads 12[c]–15[b] after 18. — [c]) M आपः (for अत्र). — [d]) Ds D7 प्रियम् (for श्रियम्). T2 G2 अश्नुते (for आप च).

13 K5 G1 om. 13 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G4, cf. v.l. 12. — [a]) A few MSS. वशिष्ठस्य. — [cd]) S (G1 om.) प्रसूतिश्च (for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधनं च). Ca cites प्रसूतिः.

14 K5 G1 om. 14 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G4 cf. v.l. 12. — [a]) K3 ओंकारेभ्यः; G3 ओंकाराद्. B1.3.4 D2–4.9 गीयंते (for जायन्ते). — [b]) K4 B1.4.5 Dn D2 (before corr.). 3.4.6.9 M2.5 सृतयः (D2 by corr. श्रुतयः); B3 मूर्त°; G4 स्मृत°; Cs सूत° (as in text). — [d]) K4 B (B2 missing) D (except Ds D1.2.3) हविर्धूमं. T2 G2.4 M2 अत्र; M5 सु- (for स्म). K4 B (B2 missing) Dn D6.8 धूमपाः.

15 K5 G1 om. 15 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G4 cf. v.l. 12. — [a]) T G (G1 om.) येन (for यत्र). — [b]) K1.3 D3.4.7.9.10 transp. मृगाः and वने. — G4 om. 15[cd]. — [c]) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.7.10 यज्ञ- (for यत्र). D3.4 G4.5 भागार्थं; M °र्थाः (for °र्थे).

16 K5 G1 om. 16 (cf v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). — [b]) K2 Ds D8 G4 सुराः; Cs असुराः (as in text). — [c]) T G2 तु (for हि). D3.4.9 सर्वार्थैः (for सर्वान्वै).

17 K5 G1 om. 17 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K3 तु स्वर्ग° (for त्रिलोक°). — [b]) K3 लोक°; D1.2 पूर्व° (for स्वर्ग°). — [c]) K3 B1.3 D3.4.7.9.10 G3 M1.3–5 दिशो; K4 B4.5 Dn Ds D1.2.5.6.8 T1 G4.5 दिशां (for दिशा-); cf. v.l. 5. 109. 23[a]. T2 G2 एष पूर्वदिशो भागः. — [d]) K3 T G2.3.5 विश च; K4 Dn Ds D6.8.10 विशावः; B1.3 D2–4.9 गच्छाव; Cs विशाव (as in text). K1.2 एतं; K4 B (B2 missing) D (except D1) अत्र (for एनं). K2 D2–4.7–9 G3.4 यद् (for यदि). K1 ईप्ससि (for इच्छसि).

18 K5 G1 om. 18 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G4, cf. v.l. 12. — [b]) D3.4.9 अस्ति (for अस्मि). — [d]) K1–3 Ds D7.10 M1 (*inf. lin.*).2 वा (for च). K1–3 D7.10 दक्षिणां (for [अ]प्यपरां).

Colophon missing in B2 D5; K5 G1.4 om. it. — *Sub-parvan:* K3 Ds T1 भगवद्यान; to it K3 Ds add गालवचरित. K1.2.4 B1.3–5 Dn D2.6–8.10 G5 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1.2 °वाख्यान; D10 G5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* T1 पूर्वदिक्कथनं; G5 पूर्वदिक्प्रशंसा; M1.2 गालवपूर्वदिग्वर्णनं; M3–5 पूर्वदिग्वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 99; D7 M1–3.5 109; T G2.5 110; G3 M4 108. — *S'loka no.:* Dn Ds 18.

१०७

सुपर्ण उवाच ।
इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३
एतद्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५
अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च । C. 5. 3789 B. 5. 109. 11 K. 5. 109. 11

107

☞ K5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 1–13^c missing in B2 (cf. v.l. 5. 106. 3). T2 G2.3 गरुडः; G5 श्रीनारदः. (for सुपर्ण उ°). — ^{b}) K1 Dn Ds D1.3.4.6.7.9 Ca.s. np सौवेण; D2 सौरेण (for श्रौतेन). — ^{d}) K4 B D (except D1.2.7.10) T2 च (for ऽथ).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D1 °लोकः (for °पक्षः). — ^{c}) K4 B D (except Ds D7.10) G4 ऊष्मपाणां. — ^{d}) Ds विनाशः (for निवासः).

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) K1 D8 ईड्य°; G5 युज्य° (for इज्य°). Dn1 त्रि-; D3.4.9 च (for स्म). — ^{d}) Ds2 स्वल्प°; D7 पुण्य° (for तुल्य°). — After 3, K4 D3.4.9 read 6.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). Dn1 om. 4. — ^{a}) K4 B1.3.5 Cn देव° (for धर्म°). — ^{b}) S (except G3.4) द्विजाः. D8 द्वारमाहुर्विचक्षणाः. — ^{c}) Ds कोटिशो; D7 G5 त्रुटितो (for त्रुटिशो). D3.4.9 लवतः (for लवशः). B5 Dn1 Ds1 D10 चापि; D2 मात्रं; T1 G1.4 चैव (for चात्र). — ^{d}) D7 कालनिश्चये; Cs प्राणनिश्चयः; Ca as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) S दिव्याः (for नित्यं). — ^{b}) D2 पितरो ऋषयस्तथा.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). K4 D3.4.9 read 6 after 3. — ^{a}) K4 D3.4 transp. धर्मः and सत्यं. — ^{b}) K4 B D निगद्य(D8 °गच्छ)ते; T2 G2 °यम्य°; M1 (*inf. lin.*). 3–5 °शाम्य°; M2 °गम्य° (for °शाम्य°). — D1 om. (hapl.) 6^c–7^b; D6 om. 6^c–7^d; D8 om. (hapl.) 6^d–7^a. — ^{d}) K4 Dn1 D3.4.9 कर्म चात्रा(K4 Dn1 °त्मा)वसायिनां; B2.4 Dn2 कर्मणामवसायिनां; B3 कर्मणोन्त्यावशायिनः; Ds धर्म(Ds2 °र्मे)णात्मावसादिनः; D10 कर्मणांतावसादिनां; M3–5 कर्मणात्मावसादिनां. Ca.s cite आत्मावसादिनः (as in text).

7 B2 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 7^{ab}; D6 om. 7; D8 om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^{a}) K1–3 D2.7.10 transp. दिक् and सा. B3 सात्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज°). — ^{c}) K1–3 B3 Ds वृतस्तु; Dn1 D2–4.9 कृत्वा तु; Ds कृतस्त्वे (for वृता तु). D (except Dn2 D1.2.7; D6 om.) Cnp अनवरोधेन; Ca.s अनवबोधेन (as in text). T1 G1 M मृतात्मना वा(T1 G1 M2 -व)बोधेन; T2 G3.4 वृतात्मानावबोधेन (T2 *sup. lin.* °तानामबोधेन); G2 मृतात्मना नावबोधे; G5 मृताननघबोधेन. — ^{d}) D2 T G1.3.4 निगम्यते; G5 M अनु° (for न ग°).

8 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) T1 G1.2 दुष्टा°; T2 G3.5 M दृष्टा° (for सृष्टा°).

9 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1–3 यत्र (for अत्र). K1–3 D7.10 G3 मंदारकुंजेषु; T G1.2.4.5 M मंदरपुंड्रे(G4 °पूर्वे)षु; Cs as in text. — ^{b}) T2 G2 विप्राणां (for विप्रर्षि-). — ^{c}) K1.2.4 B3 D2–4.7.9.10 गाथा गायंति गंधर्वाः; B1.4.5 Dn Ds D1.6.8 गायंति गाथा गंधर्वाः. — ^{d}) D3.4.9 मताः (for द्विज).

10 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 10^a–18^b. — ^{a}) K1.2 अथ; Cs अत्र (as in text).

11 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{c}) M1 (*inf. lin*). 2 पूर्वं (for ब्रह्मन्).

C. 5. 3769 B. 5. 109. 11 K. 5. 109. 11 मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

---

12 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 12 (cf. v.l. 10); B5 om. 12^{a}–13^{b}. — ^{a}) G5 M3–5 यत्र (for अत्र). — ^{c}) K1.2 D8 कृत्वा; K3 D2–4.9 G3 M1.2 तप्त्वा; Dn1 G2 चर्या; D1.10 चित्वा; T1 G1.4.5 M4 चर्त्वा (for चीर्त्वा). — ^{d}) G2 [ऽ]वध्यता (for ऽमरता).

13 B2 resumes from 13^{d} (cf. v.l. 1). B5 Ds om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); T2 om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{ab}) K1–3 D3.4.7.9.10 अत्र क्रतुशतेनेष्ट्वा शक्रः शक्रत्वम्. K3 Dn1 D2.7 S (except G3 M5; T2 om.) एयिवान्. — ^{d}) T1 G1.4 यास्यंति (for गच्छन्ति).

14 T2 om. 14 (cf. v.l. 10). D8 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{b}) K3 D2 T1 G4.5 पश्यंति (for पच्यन्ति). — ^{d}) Dn1 Ds D1.8–10 **C**a.s वैतरणैः (D10 °णे); G1.2 पितृगणैः; **C**n as in text. K1.2 D2 नदी वैतरणा (D2 °णी) वृता.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K1 B3 Dn1 Ds D7.8.10 आवृतः; D2 (by corr).3.4.9 आदित्यः; D6 S (except M2.5; T2 om.) वृत्तः; **C**a.n.s आवृत्तः (as in text). — ^{b}) K4 B Dn D1.2.6 (by transp.) सुरसं क्षरते; Ds D8 सुरसं रक्षते; D3.4.9 सुरसं किरते. — ^{c}) K1–8 D7.10 om. च. B1.4 वा निष्ठां; B2.5 D6 निष्ठां हि; B3 D2–4 **C**n वासिष्ठीं; Dn D1.9 वासिष्ठां; **C**a.s धानिष्ठां (as in text).

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 10). — ^{c}) K1–3 D1.7.10 तौ (for द्वौ).

17 T2 om. 17 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K4 B D (except D1.10) च(D7 व)क्र° (for शक्र°). — ^{b}) G3 महाप्राज्ञो (for सूर्या°). G2 महाद्युतिः (for °नृषिः). — ^{d}) B (except B2) D1.7 G1 M आर्ताः; D10 T1 G3.5 अस्ताः; **C**a अत्ताः (as in text).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 10). — ^{a}) B1–3 D (except Dn1 Ds D1) सिद्धा. — ^{b}) B1–3 D2–10 ब्राह्मणी वेदपारगा. — ^{c}) K3 D1.2 चाखिलान्; K4 B Dn D3.4.9 सक°; D7 S (T2 om.) निखि° (for सखि°). — ^{d}) K3 नापश्यंत; D1 नालभन्वै; G3.5 M अलभंत (M2 अभजंत) (for आलभन्ते). K4 B4.5 Dn लेभिरे मोक्षमक्षयं; B1–3 Ds D2–4.6–10 लेभे स्वं देहमक्षयं.

19 T2 om. 19^{ab} (cf v.l. 10). — 19^{ab} = (var.) 5. 101. 1^{ab}. — After 19^{ab}, T1 *repeats* 5. 101. 1^{cd} (v.l. पुर° for पुरी°). — ^{c}) K1.2 D7.10 (marg. *sec. m.*) नंदकेन (for तक्षकेण). — ^{d}) K1.2 D7.10 च (for एव). G2 ऐरावणेन.

20 ^{a}) K1.2 B3 D7 T1 G1.4 M1.2 °काले तु; K4 °कालेपि; D7.8 °काले हि; **C**a °कालेषु (as in text). **C**s cites निर्याणकाले. — ^{b}) T2 G2 [ऽ]खिलं (for महत्).

21 ^{a}) D1 तत्र; **C**s तस्य (as in text). K3 D7.10 T G एष ते (G3 वै) ख्यापितो मार्गः. — ^{b}) K1–3 परिवापस्य; K4 B2.4.5 Dn D2–4.7.9.10 **C**s °चार्यस्य; B1.3 Ds °चीयस्य; D1 (corrupt) °वानप्य; D6.8 °वारस्य; **C**a °धार्यस्य. — ^{c}) S ब्रूहि वै (G2 ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — ^{d}) K3 वाधुना; K4 B4.5 D (except D1.7.10) चापरां; B3 गालव (for वा मम).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan*: K3 B1.3 D1 G1 M1.2 भगवद्यान, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।
इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥ ३
अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५
अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ७
अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव । C. 5. 3814 B. 5. 110. 14 K. 5. 110. 14

गालवचरित (G1 °त्र). K1.2.4 B2.4.5 Dn Ds D2.6–8.10 T1 G5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K2 °वाख्यान; G5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G5 दक्षिणदिक्प्रशंसा; M दक्षिणादिग्वर्णनं (M2.3.5 °नः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 100; D7 G4 M1–3.5 110; T G1.2.5 111; G3 M4 109. — *S'loka no.:* Dn1 D8 21; Dn2 20.

108

☞ K5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 T2 G2 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — [a]) T1 G1.4 सा (for दिग्). K3 पश्चिमा (for दयिता). — [b]) D1.7 वरुणस्य च; M2 °स्येह.

2 [b]) B4.5 Dn D1–4.9 गाः; **Cs** भाः (as in text). S भा(M1 भाः)स्वजाः (for भाः स्वयम्). **Ca** cites भास्वयं (= भासु + अयं?). — [c]) S अथ (T2 G2 च; M1 *inf. lin.* अभि- as in text).

3 [a]) K1.2 यत्र (for अत्र). — [c]) S (and a few N MSS.) काश्यपः. K1 D2.7.10 G2.3.5 देवं (for देवः). — [d]) K1–3 D2–4.7–9 च; T1 G1.4 हि (for स्म).

4 [a]) T1 G1.4 तु (for वै). D3.4.9 अपि पीत्वा पयस्तान्वै. — [b]) K3 **Ca** च (for तु). D2 (*sup. lin.* as in text).3.4.9 स्फुटं (for तु षट्). — [c]) B3 Ds D2–4.8.9 T2 G2 वरुणः (for तरुणः).

5 [a]) T1 G1.4 अस्य; T2 G2 अथ (for अत्र). — [b]) T2 G2 M1.2 संयुताः; M1 (*inf. lin.*) °हताः (for °यताः). K3 D3.4.9 T G2 तथा (for तदा). — [c]) G3.4 निवसंतो; M2 निश्वयंतो. K1–3 यथा नागैः; K4 B D (except D2) महावातैः. — [d]) D3.4.9 मर्दिताः; G3 वार्धिताः (for अर्दिताः).

6 [a]) S अत्र प्रलंबिनं (T2 G2 °तं) सूर्यं. — B4 om. 6^c–9^d.

7 B4 om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) T2 G2 अत्र (for अतो). — [b]) T1 G1 निःसृता (for निर्गता).

9 K5 om. 9^{ab} (along with the whole of 8). B4 om. 9 (cf. v.l. 6). — [ab]) T G (except G4) हि मरुतो (for हिमवतो), and यांति (for याति). — [d]) D6 °गच्छति (for °गम्यते). D2–4.9 यस्यांतो नाधिगम्यते.

10 T2 om. (hapl.?) 10–16. — [b]) K1.2 Dn1 D8 (before corr.) °धरस्य; K3.4 B Dn2 D1–4.8 (by corr.).9.10 G1.2.4 °रुहस्य; **Cs** as in text. — [c]) K1.2 तीर्थम् (for तीरम्). — [d]) K1.2 D10 सुरभी.

11 T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — [b]) K4 Dn2 D6.8 प्रत्यदृश्यत.

12 T2 om. 12 (cf. v.l. 10). — [a]) D6 G5 सुपर्ण-

C. 5. 3314 B. 5. 110. 14 K. 5. 110. 14 आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६
अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।
यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ।
तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १
उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

शिरसः; Ca. s as in text. — ^{d}) T1 G1. 4 विपुलध्वनिः.

14 T2 om. 14 (cf. v.l. 10). — ^{a}) M1. 2 transp. वायुः and वह्निः. — ^{b}) K3. 4 B D चापि (for चैव). — ^{d}) K3 Dn1 दुःस्पर्शं च; Dn2 D1. 9 G2 दुःखं स्पर्शं; Ca. s as in text. — ^{e}) K1. 2 ततः (for अतः).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{c}) G5 °रात्रिं च; M1 (*inf. lin.* as in text) °रात्रेण. — ^{d}) Dn1 D2–4. 9 संक्रम्य; D6 G1 चक्रम्य; G2 विक्रम्य (for चङ्क्रम्य). — ^{e}) T1 G1 ततः; G2 तथा (for पुनः). D1 पुनः सूर्योन्निष्पतंति. — ^{f}) K1–3 सोमयोगेन योगिनः; Cs as in text.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 10). — ^{d}) K4 B D (except D1. 7) वरुणालये.

17 D9 om. (hapl.) 17; Dn D1 G2 om. (hapl.) 17^{c}–18^{d}; D7 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}.

18 Dn D1 G2 om. 18; D7 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{b}) D3. 4. 9 °स्य निकेतनं. — K3 om. (hapl.) 18^{cd}. — K1. 2 transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{c}) S काश्यपस्य.

19 ^{a}) K1. 2 transp. 18^{cd} and 19^{ab}. D2. 8 भागो (for मार्गो). — ^{b}) D1 विस्तरेण (for दिग्द्वा°). — ^{c}) M (except M2) गच्छाव. — After 19, K4 D2–4. 8. 9 ins.:

451* दिक्त्रयं ते श्रुतं ब्रह्मञ्शृणु चाप्युत्तरां दिशम् ।

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K3 B1. 3 Dn T1 M1. 2 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K1. 2. 4 B2. 4. 5 Ds D2. 6–8. 10 G1. 5 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1 G5 D10 °चोपाख्यान; K2 °वाख्यान). — *Adhy. name:* G5 पश्चिमदिक्प्रशंसा; M पश्चिमदिग्वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 101; D7 G4 M1–3. 5 111; T G1. 2. 5 112; G3 M4 110. — *S'loka no.:* Dn1 19; Dn2 D8 20.

109

☞ K5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 D1 T2 G2 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — After the ref., D7 reads 5–6. — ^{a}) K1 D1. 8 उत्तीर्यते. — ^{b}) S (except M3–5) निश्रेयसं. T G चरेत्; M च ते (for अश्नुते). — ^{c}) K4 B (except B2) Dn D7. 10 अस्माद्; Ds T2 (*inf. lin.* as in text) यस्माद् (for तस्माद्). K3. 4 B D (except D7) उत्तारणबलात्. — ^{d}) K4 B D (except D1. 2. 7. 10) द्विज (for बुधैः).

2 Ds om. 2^{ab}. — ^{a}) K1. 2 D7. 10 (*sup. lin.* as in text) हि रम्यस्य; D2 [अ]भिराम°; T G3. 5 M1 (*inf. lin.*) हि पुण्य° (for हिरण्य°). Cs cites रम्यस्य. — ^{b}) K4 D2–4. 9 °वर्षस्य; B2. 4 °वापश्च; Dn °वार्यस्य; D7 °चार्यस्य; T G2 M1 (*inf. lin.*) °पाल्यस्य; G1. 3–5 °पालस्य; M3 (*inf. lin.* as in text). 4. 5 °पाकस्य; Ca. s °वापस्य (as in text). Cn cites परिवापः.

3 ^{a}) B2 S (except G1) तस्यां (for अस्यां). D3 वरिष्ठायाः; D10 विशिष्टायां. — ^{b}) K4 D2–4. 9 T G1. 2. 4 उत्तरस्यां (D2 °स्य). — ^{d}) K4 B D (except D1. 7) T2 G (except G5) °धर्मो (for °धर्म्यो). Ds D6. 10 विशते (for

नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ३
अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
अत्र वै हिमवत्पृ[illegible] नित्यमास्ते महेश्वरः ।
अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ ५
अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ ६
अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वर[illegible] ।
अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः ॥ ७
अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ८
अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।
अत्र [illegible]नां चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९
अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ।
शाड्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०
अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
विमानान्य[illegible] कामभोग्यानि गालव ॥ ११
अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२
अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३
अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४
न तेषां ज्ञायते सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् । C. 5. 3837 B. 5. 111. 17 K. 5. 111. 17

वसते).

4 ^{b}) D7.8 G2.3.5 M (except M1) विष्णुः (for जिष्णुः). D1 नरर्षभः (for नरोत्तमः). — ^{c}) T2 G2 बदर्याश्चाश्रमपदे; G5 बदरीकाश्रमपदे. — ^{d}) T2 G1.2 तौ च (for तथा). D10 [अ]पि (for च). S ब्रह्म (G4 ब्रह्मा) च शाश्वतं.

5 D7 reads 5 after the ref. (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1.3 D3.10 S अत्रैव (for अत्र वै). — After 5^{ab}, K4 B D (except D1.7) ins.:

452* प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ।
न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।
गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ।
अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।
सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7. — ^{c}) D2 अत्र राजा द्विजेंद्राणां. — ^{d}) D2 T2 G2.4 अभिषिच्यत (G4 °ते).

6 For sequence of D7 cf. v.l. 1. — ^{b}) B5 D3.9 G2 गगनच्च्युतां. — ^{c}) D3.4.9 T2 (*inf. lin.* as in text) ततो (for ददौ). — ^{d}) K1 Dn2 Ds D10 T G1.2 ब्रह्मवित्तमः.

7 S reads 7 after 5^{ab}. — ^{b}) B1.3 °प्रतीक्षया; D1 °पतीच्छया; D2 G4 M2 °पतीप्सया. — T2 om. 7^{cd}. — ^{d}) T1 G1.2.4 शैलाः. Dn1 D6 वशं ययुः; G5 च वै बभुः (for च संबभुः). Ca cites संबभुः (as in text).

8 ^{ab}) S अत्र राक्षसगंधर्वयक्षाणां चैव गा°. — ^{c}) K1.2 D7 अ(K1 आ)धिराज्येन (for आधिपत्येन). Some N MSS. कैलाशे. — ^{d}) K1.2 D7 च (for अपि). D2 T2 G2 अभ्यषिच्यत (for अभिषे°).

9 ^{a}) D3.4.7.9.10 G4 दिव्यम् (for रम्यम्). — ^{b}) K4 D6.8 अनु (for अत्र). K1.2 D1.7.9.10 T2 G5 M3–5 °श्रमाः. — T2 om. 9^{cd}. — ^{c}) K1–3 D7.10 नाम (for चैव).

10 ^{b}) S दैवतैर् (for नैर्ऋतैर्). G5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2 °षिच्यते (for °रक्ष्यते). — T2 om. 10^{c}–12^{d}. — ^{c}) K4 B D1–4.6.9 G1 M2 Cn शाद्वलं. S (except G4; T2 om.) कदलीस्पर्शं (G2 °षंडं). — ^{d}) B3 संतानका गणाः; Ds D8 °कामगाः; G3 °काननं.

11 T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) S (T2 om.) अत्र संयम्य तिष्ठंति. — ^{d}) =15^{d}. K1.2 B1.3 D1–4.7–9 M (except M2) °भोज्यानि.

12 T2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K2 ते मुनयः; T1 G1.2 देवर्षयः (for ते ऋषयः). — ^{c}) T1 M3–5 तिष्ठंति. S (T2 om.) वैरात्रं (M2 °ज्यं) (for वै स्वातिः). — ^{d}) K1–3 D1.2 अ(D2 य)त्रास्योदय उच्यते; T1 G1.2.4 M न चात्रा(M3–5 चाद्या)प्यवतिष्ठति; G3.5 दिवात्राप्यव(G5 °धि)तिष्ठते.

13 ^{a}) D2–4.9 यज्ञान्. K4 B2 D (except D2.7) °साद्य (for °रुह्य). — ^{c}) S ज्योतींषि चंद्रमाः सूर्यः.

14 T2 om. (hapl.) 14–22. — ^{a}) K4 B2 D2–4.9 Cn गंगामहाद्वारं; B1.3–5 Dn D6.10 T1 G M1 (*inf. lin.*) गायंति गांधारं; Cs.np as in text. Ca cites गान्धारं. — ^{b}) K4 B D (except D3.10) °सत्तम. — ^{c}) B1.3.4 T1 G धावमाना; B2 Dn1 D6.8 कामा नाम (for धामा

C. 5. 3838 B. 5. 111. 18 K. 5. 111. 18 परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ १७
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।
साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

नाम).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) D7 M1 जायते (for ज्ञायते). K1.2 भूतिः; K3.4 B (except B2) D (except Dn1 Ds D6) Cn मूर्तिः (for सूतिः). — [b]) K1.2 Dn1 Ds D6.7.10 Cs.ap कृतिः; B3 G2 कृतं; D1 क्षतिः; Ca चितिः; Cn आकृतिः (as in text). K1–3 D6.8 तपस्विनां; T1 G (except G5) तु (G2 च) पश्चिमं (for तपश्चितम्). — [c]) K3 B (except B5) Dn1 D2–4 G3.4 Cn परिवर्तः सहस्राणि. — [d]) = 11[d]. K3 B Dn1 D1–4.9 M3–5 Cn °भोज्यानि; G2 °भोगानि.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 14). — [a]) D2–4.9 वै (for प्र-). — [d]) D2 मानवः (for गालव).

17 T2 om. 17 (cf. v.l. 14). — [a]) K4 B2.4.5 D (except D1–4.9) एतत्; M तु (for तत्). — [d]) B1.3 वरदं (for नरं वा). B1.3 S (T2 om.) विष्णुम् (for जिष्णुम्). K4 D3.4.9 अच्युतं (for अव्ययम्).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 14). — [a]) K1.2.4 D1 कैलासः; a few N MSS. कैलाशं. — [b]) B1.2 D2 S (T2 om.) च (for तत्). D7 स्थानं रुद्रस्य शाश्वतं.

19 T2 om. 19 (cf. v.l. 14). — [b]) B Dn Ds D1.6 क्रामता; M5 क्रतुना. — [c]) K1–3 D7.10 G3.5 त्रैलोक्यविक्रमे; B3.5 त्रिलोकविक्रमं.

20 T2 om. 20 (cf. v.l. 14). — [a]) A few MSS. मरुंतेन. — [b]) G2 ईजे (for इष्टं). K1.2 D1.7 नगोत्तमे (for द्विजो°). — [c]) K1.2 °बीजं; Ca.s as in text. K1.2 D3.4.9 ब्रह्मर्षे.

21 T2 om. 21 (cf. v.l. 14). — [a]) M1.2 च (for [अ]त्र). D3.4.9 देवर्षेर् (for विप्रर्षेर्). — [b]) G3 M1.3 (*inf. lin.*) उपस्थानं; G5 अवस्थानं (for उपतस्थे). — [c]) K1–3 Ds D7 G3 हिमवतः; Cs as in text. — [d]) K1–3 B2.4.5 D (except Dn1 D10) Cn.s कनका° (D1 कानना°) (for कमला°).

22 T2 om. 22 (cf. v.l. 14). — [a]) K1.2 B5 D3.4.7.9 तत् (for यत्). — [b]) K4 D2–4.6.10 स्वर्णं; D8 स्वर्णी-; D9 स्वस्ती-; Ca.s स्वन्तं (as in text). — [c]) N (except D7; K5 om.) धनं (for वनं). D2 (by corr.).3.4.9 तत् (for स). — [d]) K1.2 D1 G3.4 जीमूतं. K1.2 B D (except Dn1 Ds D9) G1 धनं (for वनं). G3 M1 (*inf. lin.*) गतः (for ततः).

23 [a]) K3.4 B Dn2 Ds D1.6.8.10 दिशां; D2–4.9 विशां (for दिशा-); cf. v.l. 5. 106. 17[c].

24 [a]) T1 G1.2 M1 एषां; T2 एतद् (for एषा). — [b]) K1.2 D7.10 दिव्यैर् (for अन्यैर्). — [d]) D1 सर्वकामसुखोत्तरा.

25 [a]) Ds G5 M1.2 विस्तरतस्. — [d]) D7.10 दिशं; T2 G2 एभ्यो (for आशां). B4 D2 T2 G2 अर्हसि (for इच्छ°).

26 [b]) M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 संदर्शितुं (for दर्शयितुं). S जगत् (for दिशः).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan*: K3 B1.3 Ds D8 T1 G1 M भगवद्यान, followed

११०

गालव उवाच ।
गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३
नारद उवाच ।
तमाह वदतांश्रेष्ठ आरोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४
गालव उवाच ।
क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५
पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिंगिलान् ।
नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १०
शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ C. 5. 3861 B. 5. 112. 11 K. 5. 112. 11

---

by गालवचरित. K1.2.4 B2.4.5 Dn D1.2.6.7.10 G5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* D1 M उत्तरा(D1 M1 °र)-दिग्वर्णनं; T1 G1 दिग्विभागः; G5 उत्तरदिक्प्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 2 (=102); D7 G4 M1–3.5 112; T G1.2.5 113; G3 M4 111. — *S'loka no.:* Dn 28.

110

1 K5 om. 1^{a}–3^{d} (cf. v.l. 5. 106. 4).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B2 Dn D1.3.9 S (except T2 G3 M3) पूर्वाम्. S एवं (for एतां). — ^{b}) D7 T2 G2 °कल्पिता (for °कीर्तिता). D9 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) Dn2 D8 D2–4.8 T1 G M2–5 दैवतानां (as in text); the rest दे°. K1.2 च (for हि). T2 संदैवतानां सांनिध्यं.

3 K5 om. 3^{abcd} (cf. v.l. 1); D9 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) T1 G1.4 M1.2 transp. सत्यं and धर्मः. — ^{b}) K2 D1.2.6.7.10 प्रकीर्तितं; B1.2 D3.4 T G1.4.5 M °तौ (M1 °ते); Dn2 D8 G2.3 °ताः. — ^{c}) K1.2 B5 D2–4.7.9.10 च; T2 G1.2 तैः (for तु). — B2 om. 3^{d}–5^{c}.

4 B2 om. 4 (cf. v.l. 3); K5 om. 4^{bcd}. — ^{b}) T1 G1.4 तं (for वै). K1 D1.7.8 G3.5 M3.5 द्विज. — ^{d}) T2 G (except G2) तथा (for तदा).

5 B2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{a}) T1 G1.4 वै (for ते).

6 D8 om. 6^{ab}; D1 om. 6^{c}–7^{d}. — ^{c}) T1 G1.4 त्वां वै (for समं). — ^{d}) T1 G1.4 संपश्यामि (for पश्यामीह). K4 D2–4.9 गतीः (for गतिं).

7 D1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) = 1. 58. 11^{d}. K1.2.5 D8.10 °पत्तनां.

8 K5 om. 8^{ab}. — ^{a}) Dn1 D10 °नागचक्रं च (D10 तु). — ^{d}) K1 वा; D2–4.8.9 ते (for च). T1 G1.4 वै भृशं (for चानिशम्).

9 ^{a}) K1–3.5 D1.7.10 शैलरूपानना(D7 °पांश्च ता)-न्मत्स्यान्; K4 B5 D2–4.9 तुल्यरूपानिमा(B5 °पधरा)न्मत्स्यान्. — ^{b}) D1 तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्). K4 B (except B5) Dn D8 D6.8.10 T1 तथा तिमितिमिंगिलान्. — ^{c}) G5 मीनांश्च. K1.2 Dn1 नखवक्त्राश्च; T2 G2.5 नरच(G5 °न-)क्रांश्च. K3.4 B D1–4.6.10 G1.4 नागाश्चनर(D2–4 °तर-; D10 °नत)वक्त्रांश्च. K5 D7 नागाश्चतरच(D7 °न)क्रांश्च; D8 D8 नागाश्चरथ(D8 °नर)वक्त्रांश्च.

10 ^{b}) B5 श्रोत्रं मे; S कर्णौ मे. B5 S बधिरीकृतौ (B5 °तं); Dn D1 बधिरे कृते.

11 ^{a}) N (except K1.2 D8) G3.4 स तु (for साधु). — ^{b}) K4 B D (except D1.2.7.10) Cs ब्रह्मवध्याम्. D3.4.9 अतिस्मरन्; Cs as in text.

12 K5 om. (hapl.) 12^{d}–13^{c}. ❀Cn: मणी वेति

C. 5. 3862
B. 5. 112. 12
K. 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विषहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७
नैव मेऽस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९
नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इवार्थे वशब्दः ।❀

13 K_5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — [a]) $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ D (except D_5 D_{10}) शरीरं. B_2 M_4 transp. तु and न. — D_7 om. (hapl.) 13^{bc}. — [c]) D_8 S च (for तु). — [d]) K_4 Dn D_6 शरीरा° (for सलिला°).

14 [c]) $K_{4.5}$ B D (except D_1) तन्नियच्छ (K_5 °वर्त) महावेगं. — K_5 om. 14^d. — [d]) K_4 B D गमने (D_1 व्रजतो) (for गच्छतो).

15 [c]) $K_{1.2.5}$ G_5 M_4 तन्निवर्त; K_3 Dn D_{10} निवर्तस्व; Cn as in text. K_{3-5} B Dn Ds $D_{2-5.8-10}$ महाभाग; D_1 °बाहो; D_7 T_2 $G_{2.3.5}$ °वेगं. — [d]) K_5 ममैषा विहिता मतिः.

16 [a]) B_3 गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B_4 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric !); T G (except G_5) गुरोर्मया श्रुतानीह. — [b]) $K_{1.2}$ D_{10} T_1 $G_{1.4}$ च (for हि).

17 [a]) T_1 G_4 एषां (for तेषां). D_1 om. च. — [c]) K_5 $D_{2-4.7.9}$ मे (for ऽयं). — [d]) K_5 Ds_1 $D_{1.7-9}$ [ऽ]यम्; D_{2-4} मम (for मया). S (except G_3) द्विज (for [आ]त्मनः).

18 [a]) $K_{1.2}$ D_{10} च; Dn_2 वै (for एव). — [b]) $K_{1.2.5}$ गमने पन्नगाशन.

19 B Ds $D_{1.2.8}$ G_3 om. the ref. — [a]) K D (except Dn_2 Ds D_1) एवं बहुविधं दीनं. — [b]) T_2 $G_{3.4}$ तथा (for तदा). — [d]) T_1 $G_{1.4}$ प्रसभं. D_7 S (except G_{3-5}) विनतासुतः.

20 [a]) K_5 M_2 नातिप्राज्ञो. — [b]) K_5 G_2 आत्मानं (for योऽऽत्मानं). — [d]) K_4 G_2 [ऽ]पि (for हि).

21 [a]) $K_{1.2.5}$ $D_{7.9}$ इदं (for अहं). K_5 D_7 अहं; Dn_1 इदं (for इह). — [b]) D_3 च; G_4 वा (for न). $K_{3.5}$ D_8 [अ]भिनोदितः; B_2 [अ]तिचोदितः; $D_{3.4.9}$ प्रचो°; T $G_{1.2.4}$ [अ]पि चो°; Cs as in text. — [c]) $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 transp. अत्र and अस्ति.

22 [a]) $D_{3.4.9}$ अत्र (for तद्). B_3 D_2 एव; G_1 एतद् (for एष). T_1 G_5 वृषभो. — [b]) K_3 सागरांभसि; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8-10}$ °रांतिके; D_1 °रोपरि. — [c]) T_2 G_2 M_{3-5} विश्राम्य. — [d]) K_5 D_7 निवर्तिष्याम.

Colophon missing in D_5. — *Sub-parvan:* K_3 $B_{1.3}$ Dn_1 T_2 $M_{1.2}$ भगवद्यान; to it all except T_2 add गालवचरित. $K_{1.2.4.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 Ds $D_{1-4.6-10}$ $G_{1.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G_5 वृषभदर्शनं; M गालवविश्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 3 (=103); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 113; T_1 $G_{1.2.5}$ 114; G_3 M_4 112. — *S'loka no.:* K_5 28; Dn 22; D_8 23.

111

1 [a]) K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{6.10}$ M_2 श्रृंगं (for श्रृङ्गे).

2 [a]) K_3 M_1 च (for तु). — [b]) K_5 D_6 G_3 अभिपूजितां; Ds अभिवाद्य तां. — [d]) $D_{3.4.9}$ T G_5 °मिषेवतुः.

१११

नारद उवाच ।
ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ १
अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः ॥ २
सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४
मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७
सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११
सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥ १२
निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः । C. 5. 3888 B. 5. 113. 16 K. 5. 113. 17

3 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$) दत्तं (for क्षिप्रं). — ^{b}) $M_{1.2}$ बल°. — ^{cd}) T_1 $G_{1.4}$ बुभुजाते उभौ भूमौ. D_2 transp. भूमौ and सुप्तौ. K_4 B Dn सुप्तौ तावनुमोहितौ; $D_{3.4.9}$ संसुप्तौ च समाहितौ; S सुप्तौ चैव समाहितौ.

4 ^{b}) $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M_2 गमनेच्छया. — After 4^{ab}, K_1 (marg.) ins.:

453* तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ।
ग्रहीतुं हि मनश्चक्रे रूपात्साक्षादिव श्रियम् ।

— K_5 om. from 4^{cd} up to the end of the present adhy.

5 K_5 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) S transp. अभूत् and स. K_3 सोत्र (for अभूत्स). K_4 $B_{1.3}$ $D_{2-4.9}$ वा (for स). — ^{c}) K_3 D_9 तु (for तं). K_{1-3} D_7 T G_{1-3} M_1 (*inf. lin.* as in text). 2 तदा (for तथा). — ^{d}) B_5 D_1 M_2 (*inf. lin.*) विमनाः; Ds_2 D_7 विपर्णः (for विषण्णः).

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{c}) M नु (for तु). — ^{d}) $B_{1.2}$ T_1 $G_{1.2}$ नो; D_2 तु; Ca नौ (as in text).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 4). — 7^{ab} = (var.) 5. 119. 4^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.6.7.9}$ तु (for नु). — ^{b}) D_8 कर्मदूषणं; S पततां वर (for धर्म°). — ^{c}) T_2 G_2 नेहायं (for न ह्ययं).

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ds वाक्यं (for विप्रं). — ^{d}) D_9 S transp. तत्र and यत्र. K_3 पितामहः (for प्रजा°).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^{b}) T_2 G_2 देवः; $G_{3.5}$ कृष्णः (for विष्णुः).

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 4). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.6-8.10}$ अनयात् (for मनसा).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_1 S (except G_4) एतद् (for एवं). S (except G_4 $M_{1.2}$) °मानं (for °मानात्).

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 4) — ^{b}) $D_{2.8}$ तव (for न च). $D_{3.4.9}$ न निंदां क्षमयाम्यहं. — ^{c}) K_3 B (except B_5) $D_{1.6}$ G_3 सपदि; T_1 G_1 M संपरि- (for स परि-).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_8 आचारः (for आचारात्). K_4 B Dn Ds $D_{6.10}$ m आचारः फलते धर्मं; S आचारलक्षणो धर्मः. — ^{b}) D_8 आचारः; S ह्याचारात्. $K_{3.4}$ B Dn Ds D_6 आचारः फलते धनं (cf. 15^{a}). — ^{d}) = 5. 39. 32^{d}. — K_4 $D_{3.4.9}$ (to avoid hiatus!) ह्याचारो (for आचारो).

C. 5. 3888 B. 5. 113. 16 K. 5. 113. 17 न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥ २१
सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।
यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

---

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 4). — b) K4 T1 G1.4 M इति (for इतः). — D7 om. (hapl.) 16c–17b. — c) K1.2 Dn1 D1–4.8.9 °या हि; K3 B2.5 Dn2 D6 °याहं; K4 B1.3.4 T G1.2.4.5 °यास्मि (for °यापि). — d) G3.5 गर्हणीयाः (for गर्हि°). T1 G1.4 transp. स्त्रियः and क्वचित्. — After 16, D8 ins.:

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थैर्मां चैवादातुमिच्छसि ।
तदैव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पन्नगाशन ।
तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।
त्वं तु साङ्गस्तु संजातः पुनरेव भविष्यसि ।

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 4); D7.10 om. 17ab (for D7 cf. v.l. 16). — Before 17cd, K (K5 om.) D2–4.7–10 T G (except G3) ins. नारद उ° (resp. नारदः).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 4). — a) K4 B D (except D2.7.10) तु (for च). — c) D8 transp. एव and च.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 4). — a) D3.4.9 अपि (for अथ). — b) K1.2 G4 वि-; D2–4.9 T G1–3.5 M हि (for च). K4 B2.4.5 Dn2 D6.8.10 स्थितः.

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 4). — d) T2 G2 कथं; G3 यदि (for यथा).

21 K5 om. 21 (cf. v.l. 4). — b) K1 यथापरं; D7 तथा पुनः; T2 G2.3.5 M2.4 तवापरं; M3.5 तवाचरं (for तथा परम्). — c) K4 संसिध्येत. — d) K1.2 D2.9 तु निशाम्यतां; B5 त्वधिगम्य°; T G1.2.4 प्रविमृश्य°; G3 परिमृश्य°; G5 परिमृग्य°; M1.2.5 प्रतिगृह्य°; M3.4 प्रतिमृग्य° (M4 *inf. lin.* प्रतिगम्य°).

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 4). — a) K1.2.4 D1.3.4.7.9.10 एनं (for दीनं). — c) T2 G2 ते (for मे).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 4). — a) D1 T1 G3 तथा गच्छ (for तदा°). — b) K3 (*sup. lin.* as in text) Ds2 D7 मंत्रयिष्यामि. — d) K1.2 तत्स° (for कृत्स्न°).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1–3 B1.3 Ds1 D7.10 M1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K4 B2.4.5 Dn Ds2 D1.2.6.8 T1 G1.5 M2–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G5 विश्वामित्रदर्शनं; M शाण्डि(M5 °ण्ड)लीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 4 (=104); D7 T2 G4 M1–3.5 114; T1 G1.2.5 115; G3 M4 113. — *S'loka no.:* Dn 23; D8 26.

112

1 c) B5 पूर्वं (for भूमौ). — d) K1.2 M1 वेधितं; K3 G1 चेधितं; K4.5 B2.3 D2–4.9 Cn शोधितं; B1.4.5 Dn Ds D7.8.10 Cs. ap. np वर्धितं; D1 Ca बोधितं; D6 वर्तितं; T1 M3 चैधितं; T2 G2 वेदितं (for वैधितं). K5 B2.3 D7 यथा; D10 पुरा (for तथा). — e) B2 D1 T1 G3–5 Ca तस्माद् (for यस्माद्). M (M1 *inf. lin.* as in text) पूर्वं

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३
[illegible]र्बुध्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५
अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।
स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
एवं स तु धनं विद्वान्नैव व्यशोधयत् ॥ ८
तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९
प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घादिं भोजनं वरम् ।
पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
असकृत्तेन चोक्तेन किंचिदागतमन्युना ।
अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् । C. 5. 3910 B. 5. 114. 14 K. 5. 114. 14

(for सर्वं). — f) T2 उच्यते; G4 चोद्यते (for चोच्यते).

2 a) K5 G3.5 वा (for च). — c) K1-3.5 (*inf. lin.* as in text) D1.2.7.10 यद् (for तद्).

3 a) K (except K1) Ds2 D3.4.6.7.9 प्रौष्ठ°; Cs प्रौष्ठपदयोः (?); Ca.d प्रोष्ठ° (as in text). — b) K1.5 शक्रे; Ca.s शुक्रे (as in text). — c) B3 G3.5 समाधत्ते; B5 Dn समाधा(Dn1 °दा)तुं; D9 T2 G2 सदादत्ते. — d) K1.2 (by corr.) Dn2 वित्तार्जितं; B2.3 D7.8 T G1.2.5 Ca चिंता°; D2-4.9 चित्तार्पितं; Cn as in text. Cd cites चिन्ता.

4 a) B5 °बुंध्रो; S (except G2.3) °बुंध्यो. — b) A few S MSS. रक्षते. — c) T2 G1.2 यावत्; M1 (*inf. lin.* as in text) एतं; M2 एतत् (for एवं). T2 G2 बंधुर् (for लब्धुम्). — K5 om. 4^{d}–6^{b}. — d) G4 अलब्धं यद्. T1 G1.4 द्विजोत्तम.

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — b) T G1.2.4 om. न. G3.5 क्वचित् (for तव). — D1 om. 5^{cd}. — c) K3.4 B D (except D2.7; D1 om.) स त्वं (for अर्थं). K1.2.4 T G1.2.4 याचस्व; D2 M याचतु (for याचात्र). G3.5 अर्थं याचाव(G5 °म)हे विप्र. — B3 om. 5^{ef}. — e) K1.2 D1.7.8.10 अपीडयित्वा (for अपीड्य राजा). D1.2 G3.5 M पौरर्द्धिं (for पौरान्हि). K1.2 D3.4.7-9 वै (for हि). T G1.2.4 धार्मिकं पृथिवीपालं.

6 K5 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — Before 6, T1 G1.4 ins. गालवः! — a) K1.2 D2-4.7-9 सोमान्वये यो मे; K4 सोमान्ववायो मे; T G1.2.4 सोमान्वये जातः. Ca.d cite अन्ववाये. — b) T G1.2.4 कश्चिन्मे नृपतिः सखा. — d) D8 यस्य (for तस्य). K5 D7 प्रभोः (for भुवि).

7 d) K5 Ds D7 याचितः; D2 प्रार्थि° (for चार्थि°).

8 D6 om. 8^{a}–9^{b}. — a) K5 D7 तस्य (for चास्य), and तु (for सु-). — c) K1.2 परं (for एवं). K3 Ds2 गुरु (for स तु). B1.3 D2 G3 विद्वन् (for विद्वान्). K4 B2.4.5 Dn Ds1 D3.4.8-10 एवं गुरु धनं विद्वन्. — d) K4 B2.4.5 Dn Ds D3.10 विशोधय; D1 विशोधयेत्.

9 D6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — a) T1 G (except G3) transp. तौ and च. B3 तथोभौ; T2 तथा च (for तथा तौ). D2.7 T2 तु (for च). — b) D2 चिंतयानौ. N (except B5 Dn2; D6 om.) तत् (for यत्). — d) D1 समुपस्थितौ; D10 पर्युप°.

10 B5 om. 10-11. — a) K4 D3.10 प्रतिपूज्य. K3.4 B1.2.4 Dn Ds D2.7.8.10 सत्कारैः; Ca.d as in text. — b) K1-3 D7 अर्घाद्यं; K5 समर्थौ; D1 G5 अर्घ्यादिं; T G1-4 अर्घ्यादीन्. K1.2 D1 भोजनांबरं; K5 D7 भोजनांतरम्; T G1.2.4 भोजनात्परं; G3.5 भोजनं परं. K4 B (except B5) Dn Ds D2-4.6.8.9 अर्घ्यपाद्यादिकं वरं. — d) Ds प्रोवाच. K4 B1.2.4 D3.4.9 विनतात्मजः.

11 B5 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) B3 D1 T2 तपसां निधिः; G1.4 तु तपोनिधिः; G3.5 तपसान्वितः.

12 a) T1 G1.3.4 अयं (for सोऽयं). — c) T1 G1.4.5 भगवन् (for °वान्). N (except K2) काले; G3.5 किं ते (for कां ते). — d) K1.3.5 D6 G1.3.4 ददामि.

13 a) D3.4.9 चोक्ते तु (for चोक्तेन). — K4 om. 13^{c}–14^{b}. — d) K5 D1 वैभवं (for विभवं). K1.2 Ds2 लघुं.

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13); D1 om. 14^{bc}. — b) B2 T1 चंद्रवर्चसां (cf. d); G1 शुद्धवर्चसां. — d)

C. 5. 3910 B. 5. 114. 14 K. 5. 114. 14 अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता [illegible]प्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे च[illegible]ष्यते महत्तपः ॥ १७
तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन [illegible] पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८
यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे [illegible] भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।
एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
वि[illegible]श्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च [illegible]पानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

T1 वातरंहसां (for चन्द्र°).

15 a) Ds2 T1 G1.4.5 गुर्वर्थे. K5 मेद्य (for एष). — c) D2 स क्रुद्धः; G2.5 स क्रोधात्. — d) Ds महातपाः; D1 तपोनिधिः (for तपोधनः).

16 b) T1 G4 द्विजोत्तमः (for द्विज°). — c) K1.2.5 D7.10 °पत्तुं (for °कर्तुं). Ds1 D2.7 S (except G8) तं (for तत्).

17 c) B3.5 T1 G1 °वर्गौ. — d) K (except K4) D2–4.7.9.10 G5 M2 करिष्यति; T1 G1.4 भविष्यति. T1 G1.5 महातपाः.

18 a) K1 D9 स (for सं-). — b) Dn1 G8 अपि मोक्ष्यते; D10 उपयो°; M1.2 अभियो°. — D6 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — c) D8 राजर्षे स्वेन तपसा. — d) K4 T1 G8 स्वा.

19 D6 om. 19 (cf. v.l. 18). — b) K3.4 B Dn Ds D2–4.9 G5 [इ]ह (for हि). — c) G4 तावत्से; some MSS. तावन्तो. K8 B1.4 Dn Ds D2.10 m T2 G1–3.5 वाजिनो; K5 B5 D7 वाजिनां; T1 G4 जीविनो. — d) K1 (before corr.) D1 G2 महीतले.

20 Ds om. 20^{ab}. — b) T2 G2 दानपात्रं (for दातुं पात्रं). D3.4.9 भवानपि (for तथा भवान्). — c) M2.4.5 °वासिक्तं. — d) T1 G1.4 भवतोस्तु; T2 भवत्वेव; G2 भवत्येव (for भवत्वेतत्). D2 तथोत्तमं; Ca.d तथोपमं (as in text).

Colophon missing in D5; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K1–3.5 B1.3 M1 भगवद्यान; to it all (except K1.2) add गालवचरित. K4 B2.4.5 Dn1 Ds D2–4.6–10 T1 G1.5 M2–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G5 M ययातिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 5 (=105); D7 T2 G4 M1–3.5 115; T1 G1.2.5 116; G3 M4 114. — *S'loka no.:* Dn D7 21; D8 20.

113

1 b) K1.2 तदा; B3 तथा (for तथ्यं). — K5 om. 1^{cd}. — c) A few N MSS. विमृश्य. Ds भूत्वा (for राजा). — d) M1.2 विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).

2 b) G2 M1 (*inf. lin.*) तथा; T2 तदा (for दाता). T2 G2 नर° (for दान°). — c) K4 D6.8 पत्रिणामीशं; B Dn Ds D10 T2 G2 सर्वकाशीश; D2–4.9 M1.3 सूर्य-संकाश; Ca.d वत्सकाशीश (as in text).

3 b) G3.5 तपोनिधिं (for द्विजर्षभम्). — d) K4 D6 शाश्वतीं (for कीर्तिताम्).

4 d) K4 B D (except D1.2.7.10) एतां; K5 चेतौ (for एतौ).

5 b) D3.4.9 पवित्रं (for तारितं). Dn2 अद्य मे तारितं कुलं. — c) S पावितो (for तारितो). — d) K1.2.5 D2.7 भौमः; G3.5 M1 (*inf. lin.*) सखे; M सह (for मम).

अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ५
वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६
न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८
नातः परं वैनतेय किंचित्पापिष्ठमुच्यते ।
यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ १०
तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया । C. 5. 3933 B. 5. 115. 17 K. 5. 115. 17

6 K5 om. 6^{ab}. — ^{a}) K1.2 Ds D3.4.7.9.10 G5 च (for तु). — ^{b}) S मे (for मां). — ^{d}) S द्रव्यं (for वित्तं). K4 B2.4.5 Dn D10 च (for हि).

7 K5 om. 7^{a}–12^{b}. — ^{a}) D1–4.9 तु (for च). D8.4.9.10 M8 शक्नोमि (for शक्तोऽस्मि). D3.4.9 अहं (for ते). — ^{b}) D8.4.8.9 तव (for खग). — ^{c}) G5 च कामं च (for चाशामस्य). S विप्रस्य (for विप्रर्षेर्). — ^{d}) B Dn1 वितथी- (for °थां).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) T G1.4.5 पुत्रीं; T2 (before corr.) G2.8 M अत्र (for तत्तु). — ^{b}) T2 G1 इयं (for इदं). — ^{c}) K4 D8 G5 गताशो (for ह°).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{c}) D1 G5 यत्; Cs यथा (as in text). K4 B Dn Ds D1.6.8.10 Ca.d.s °नाशनात्; D2.4.9 °नाशकृत्. — ^{d}) D3.4.9 transp. देहि and नास्ति. K1.2.3 D10 यत्; Ca.d वा (as in text).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 7). — ^{a}) G4 वृथाशो (for ह°). — ^{b}) K1.2 D1 हतः संभावितं नरं; S हतसंभावनो नरः. Ca cites संभावितः, Cd संभावितं. — ^{c}) D7 हिनस्ति सुकृतं पुत्रान्. — ^{d}) D10 वंशाः (for पौत्रान्). K1–3 D1 T G2 [ऽ]र्थितां; K4 B Dn Ds D2–4.6.8.9 हितं (for ऽर्थिनाम्). — After 10, G3 (irrelevantly) reads the portion of the text from 5^{c} to the end of adhy. 121 together with Stanzas 1–38 of adhy. 122, followed by a *repetition* of Stanzas 22–23 of adhy. 111 and 1–5 of adhy. 112!

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{a}) D1 ततः (for तस्मात्). K4 B3 Ds D2–4.6.9 वर्णानां; D6 (*sup. lin.*).8 वर्गानां; Cs वंशानां (as in text). — After 11^{ab}, K4 Ds D3.4.6.9 S ins.:

455* माधवी नाम तार्क्ष्येयं सर्वधर्मप्रवादिनी ।
[T G1.2.5 °प्रदायिनी (for °प्रवादिनी).]

— ^{c}) K1 Ds सुरसुताप्रख्या; T1 G1 सुरतरु°. — ^{d}) K4 m °धर्मोपचारिणी; B D2–4.9 °पादिनी; G4 °धर्मार्थदायिनी; M2 °धर्मप्रवादिनी. Ca.d.s cite अपचायिनी.

12 K5 om. 12^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) K1.2 D3.4.7.9 तथा; D2 सा च (for सदा). — ^{d}) S कन्या (for सुता).

13 ^{d}) T2 G2 अश्वानां (for हयानां).

14 ^{a}) T2 G2 M भगवान् (for स भवान्). — ^{b}) K3.4 B (except B5) Dn2 Ds D3.4.6.8–10 G4 एतां; Dn1 T1 एनां (for इमां). — ^{cd}) S अहं दौहित्रपूतः स्यामेष मे स्याद्वरः प्रभो. — After 14, D3.4.8.9 S ins.:

456* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
[D8 स तस्य (for तस्य तद्). D3.4.8.9 गालवः (for ब्राह्मणः). MSS. (as usual) संशित°, शंसित°, संश्रित° etc.]

15 ^{a}) S तु (M1.2 सु-) (for च). — ^{b}) D2 संशितव्रतः; G5 सह पत्रिणा (for सह पक्षिणा). — D9 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) T2 G2 द्रक्ष्याम (for °व).

16 D9 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); K3 om. 16; Dn2 D6 om. (hapl.) 16^{a}–17^{b}. — ^{c}) D2–4.9 G5 आमंत्र्य (for आपृच्छ्य). — ^{d}) B1.2.4 स्वगृहान्; D3.4.9 सदनं (for भवनं). D3.4.9 S प्रति (for स्वकम्).

17 Dn2 D6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) G2.4.5 M4.5 पतंग°. — ^{c}) K5 विचिंतयन्; Cs चिंतयानः (as in

C. 5. 3933 B. 5. 115. 17 K. 5. 115. 17 चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७
सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९
तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २०
इयं शुल्केन भार्यार्थे हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

नारद उवाच ।
हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १
उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २
बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३
समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४
गालव उवाच ।
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५
ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ६

---

text). — ^{d}) S राजानं (for राज्ञां वै). K_5 D_7 गतः (for ऽगमत्).

18 ^{a}) T_2 $G_{1.4.5}$ ऐक्ष्वाकुं (G_1 °कं).

19 ^{a}) A few N MSS. कोष°. — ^{b}) $D_{1.3.4.9}$ S प्रियद्विजं (for द्विजप्रियम्). — ^{c}) $D_{2-4.9}$ संपन्नं; G_5 काम्यंतं; Ca. d. s शाम्यन्तं (as in text).

20 ^{a}) K_5 D_7 विप्रर्षिः; $D_{3.4.9}$ विप्रोसौ (for विप्रः स). — ^{b}) D_2 सहर्षं (for हर्यश्वं). — ^{d}) K (except K_3) Ds $D_{2-4.9}$ T_1 $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ कु(Ds फ)लवर्धनी.

21 ^{ab}) S transp. भार्यार्थे and हर्यश्व. K_3 Dn D_2 भार्यार्थं (for °र्थे).

Colophon missing in D_5. — *Sub-parvan:* K_{1-3} $B_{1.3}$ Dn Ds D_{10} T_1 G_1 M_1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K_4 $B_{2.4.5}$ $D_{1-4.6-9}$ G_5 M_{2-5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G_5 M माधवीग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 6 (= 106); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 116; T_1 $G_{1.2.5}$ 117; G_3 M_4 115. — *S'loka no.:* K_5 14; Dn_1 D_3 22; Dn_2 20.

114

1 ^{a}) S वाक्यं (for राजा). — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ °कालं (for °मुष्णं). B_2 S विनिश्वस्य (for च निः°). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ Ds D_7 T_1 नृपोत्तम; $B_{1.2.4}$ नरोत्तमः.

2 ^{b}) K_5 D_1 S पंचसु; B_3 च त्रिषु; Ca. d. s सप्तसु (as in text). — ^{d}) $K_{3.5}$ Ds_1 D_7 G_5 M_2 सु- (for च). D_1 सप्त°; Ca. d. s पंच° (as in text). T_2 G_2 आरक्ता चैव पंचसु. — After 2, T $G_{1.2.4}$ ins.:

457* श्रोण्यौ ललाटकक्षौ च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः ।
स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।
पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तास्यनखानि च ।,

which is no doubt a gloss! — K_3 (which om. 3^{ab} and 4) reads 5 after 2. On the other hand D_3 ins. after 2 a passage given in App. I (No. 6).

3 K_3 om. 3^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ °कारा; K_5 $D_{1.10}$ T_1 G_5 M Cs °नूका; T_2 $G_{1.2}$ °नीका; Ca °लोका (as in text). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °कल्याणचारिणी; S °कल्याणधारिणी.

5 5^{ab} = 5. 104. 26^{ab}. — K_3 reads 5 after 2. — ^{b}) K_3 $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4}$ च देहि; K_4 B Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ $G_{3.5}$ प्रयच्छ; T_2 G_2 $M_{1.2.4}$ तु देहि; $M_{3.5}$ ददाहि (for ददस्व). — K_5 om. 5^{cd}.

7 ^{a}) K_{1-3} B_3 Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8-10}$ स तत्; D_2 ततः (for एतत्). G_2 $M_{1.2}$ ततो (for वचो). — ^{c}) D_2 चेदं (for दीनो). — ^{d}) K_3 $D_{3.4.9}$ G_5 मुनिसत्तमं; D_2 नृप-

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७
द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १०
प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८
जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९
हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ C. 5. 3959 B. 5. 116. 22 K. 5. 116. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सत्तम (for ऋषि°). T1 G4 राजा राजर्षिसत्तम.

8 b) K5 च द्विजोत्तम (for यद्विधा°). Ca.d cite यद्विधाः. — c) D2–4.9 विविधाः; Ca एष्टव्याः (as in text). K4 B3 D8 बहवः; Ca.d शतशः (as in text). Ds M1.2 च (for तु). — d) D2–4.9 भवंति (for चरन्ति).

9 a) T2 G2 मे (for वै). — c) K2 एनं; G3.5 M2 एवं (for एतं). — d) K (except K4) D2–4.9 T2 G2 परं (for वरम्). M1.2 संपादयितुमर्हति.

11 b) = 1. 57. 63d. T2 G4 कन्येव; G5 कन्यका. S इति प्रभो (for भवि°). — After 11ab, S reads 12cd. — c) K3 प्रदाय (for ददस्व). M1.2 मा. Ds2 M2 राज्ञः. T2 G2 स त्वं दत्वा महाराज्ञे.

12 a) K5 Ds D7 अपि; D8 तु (for हि). D3.4.9 तु (for ते). — b) K3.4 B3.5 Dn D6.8.9 मे; K5 D7 च; D3.4 ते (for वै). — S reads 12cd after 11ab.

13 a) G5 गृह्यतां (for क्रियतां). K3 अत्र सं°; K4 B Dn Ds D5–8.10 Ca उपसं°; D1 तव सं°; D2 उपसंभारः; D3.4.9 मं(D3 अ)त्रसंभारः; T1 M मधुसंहारः; T2 G1.2 धर्मसं°; G3–5 अथ सं° (for मम संहारः) Cd cites संहारः (as in text). — d) K3 D3.4.9 मन्यते द्विज (K3 भवान्). T2 G2 मन्यसे द्विज गालव.

14 Before 14, K4 D3.4.9 S ins. नारद उ° (resp. नारदः). — a) G3.5 सुमतिः (for स मुनिः).

15 a) K3 D3.4.9 वर° (for नर°). — d) D2 पुत्रकं (for आत्मजम्).

16 b) B1.2.4 प्रतिपूज्य च; B3 °लभ्य च; M4 °नंदयन्. — d) G1 सुखम् (for सुतम्).

17 a) S जातो (for ततो). — b) Ds D10 वसुसंभवः; S °सत्तमः; Ca.d °मत्तरः (as in text). — c) K1.2 Ds D3.4.9.10 Ca.d °प्रभो (for °प्रख्यो). — d) K1.2 B (except B4) D2.8 सं- (for स). S सर्वभूतवर(T1 G4 °वसु)प्रदः.

18 a) G4.5 चरन् (for पुनर्). — d) K1 (before corr.) B2 Dn2 Ds2 D8 प्रीतिमानसं; T2 G2 प्रीतिमानिदं.

19 b) K1 बले; K3.4 B Dn Ds D2.6.7.10 बालो (for बाल-). — c) B1.2.4 D3.4.9 नृप° (for नर°). — d) S शुल्कार्थम् (for भिक्षार्थम्).

20 Before 20, S ins. नारदः. — a) T2 G2 तस्य वचनं

११५

C. 5. 3960
B. 5. 117. 1
K. 5. 117. 1

गालव उवाच ।

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २

नारद उवाच ।

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३

दिवोदास उवाच ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्द्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५
स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारद उवाच ।

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७
रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८
यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९
यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।
यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

(for सत्यवचने). — ^{b}) T2 G2 स्थित्वा सत्ये (for स्थितः स्थित्वा). T1 G1 M1.2 तु (for च).

21 ^{a}) S तु (for च). D6 दीप्ता; D10 दत्ता (for दीप्तां). — ^{c}) S (except G4) कुमारिका ततो (for कुमारी कामतो).

22 ^{a}) T1 G4 मम (for तावत्). — ^{d}) K1 जने°; K5 D7.10 नरे° (for प्रजे°).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K2.3 B1.3 Dn1 Ds D7.10 M3-5 भगवद्यान; to it all except M3-5 add गालवचरित. K1.4 B2.4.5 Dn2 D1-4.6.9 T1 G1.5 M1.2 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरितं. — *Adhy. name:* G5 माधवीप्रथमप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 7 (=107); D7 T2 G4 M1-3.5 117; T1 G1.2.5 118; G3 M4 116. — *S'loka no.:* Dn 22.

115

1 K5 G3.4 om. the ref. T1 G1.5 M नारदः (for गालव उ°). — ^{a}) S (by transp.) महीपालो महावीर्यः (G3 °प्राज्ञः).

2 ^{c}) K1.5 D2-4.7.9 शमयुक्तश्च; K2 सत्ययुक्तश्च; D10 संयमयुतः; T2 G2.5 M संग्रामे युक्तः. K3 स ते रूपसमो भर्ता. — ^{d}) K3 सत्यवाक्सु- K4 B Dn Ds D6.8 सत्ये चैव; D10 सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव). K1.2.5 D1.3.4.7.9 धनेश्वरः; Ds नरे°.

3 K (except K4) D7 S (except T2 G2) om. the ref. — ^{b}) T1 G1.4 गालवः (for न्यायतः). — ^{c}) T2 G2 प्रसवस्यार्थं. — ^{d}) K1.2 B1.3.5 D1-4.9 G3 M4 पर्यचोदयत्; K3 पर्यनोद°; K5 D7 प्रत्यनोद°.

4 ^{a}) G3.5 M सर्वं (for पूर्वं). — ^{c}) K1.2.5 B2 D7-9 T2 G1.4.5 मम (for मया). S एव (for एषः). — ^{d}) K3.4 B D (except D3.4.9) एव (for एतद्).

5 K5 om. 5^{ab}. — ^{a}) D10 अन्यान्माम् (for मामेवम्) K5 D7 प्रतियातो (for उपयातो).

6 K5 om. 6^{ab}. — ^{b}) K4 D2-4.7.9 अस्ति (for अपि). B1.2.4 अश्वानां द्विजसत्तम. — ^{c}) K1.2.5 D1.2.7.8 एतस्यां (for एवास्यां).

7 K3.4 B D (except D7.8) om. the ref. — ^{cd}) K3 B2.4.5 D1.9 G3 M3 विधिपूर्वां. K5 Ds D10 G5 transp. राजा and कन्यां.

8 ^{a}) K1.2 D1.7.8.10 T1 G1.4 तस्यां स (by transp.); K5 G5 च तस्यां; Ds तस्यां च. D3.4.9 रेमे तस्यां कुरुश्रेष्ठ. — K5 om. 8^{d}-17^{d}. — ^{d}) D1 शतक्रतुः (for स वासवः).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D10 हि चंद्रो (for चन्द्रश्च). — ^{b}) B1.3.5 D7 धूमोर्णायां; M धूम्रोर्णायां. K4 Dn1 D2-4.8.9 ऊर्मिला(K4 श्यामला)यां यथा यमः; G3.5 धूमोर्णायां यथा य°. — ^{d}) D3.4.9 om. च. Dn2 D7.10 वृध्यां; T G corrupt (for चर्ध्यां).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D1 transp. यथा and नारायणो. — G5 om. 10^{b}-12^{a}. — After 10^{ab}, G4 ins. 460*. — ^{d}) T1 G1.4 सरस्वत्यां; T2 G2

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥ ११
अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२
रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३
यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ।
ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४
तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १५
अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६
निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ १७
दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ १८ C. 5. 3980 B. 5. 117. 21 K. 5. 117. 21

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

यथा वाण्यां (for यथा वेद्यां).

11 K5 G5 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^{a}) K2 Dn1 D7.9 अदृश्यत्यां; D8 D10 अदृश्यायां; D1 अरुंधत्यां; D2 अमृष्यंत्यां. D1 वसिष्ठश्च (for च वासिष्ठो). G3 वसिष्ठश्चाप्यरुंधत्यां. — ^{b}) D1 वासिष्ठः (for वसिष्ठः). G3 वासिष्ठश्चाप्यकंपया. — ^{d}) K3 सह संध्यया; D7 संध्यया सह (for संध्यया यथा).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 8); G5 om. 12^{a} (cf. v.l. 10). — ^{a}) D10 यथागस्त्यश्च वैदर्भ्यां. — ^{b}) Ds1 D3.4.9 G3.4 साविश्र्या (for °श्र्यां). — G5 (which om. 12^{c}–13^{d}) ins. 460* after 12^{ab}. — ^{d}) S काश्यपः. G3 ऋष्यश्रृंगश्च शांतया. — After 12, G3 ins.:

458* हिमवांश्चैव मेनायां गन्धवत्यां पराशरः ।

13 K5 G5 om. 13 (cf. v.l. 8, 12); D8 om. 13^{a}–14^{b}. G2 om. 13^{ab}. — ^{b}) K2.3 G3 M (except M2) हेमवत्यां. — After 13^{ab}, G3 ins.:

459* मौद्गल्यश्चन्द्रसेनायामदित्यां काश्यपो यथा ।

— ^{d}) D8 D10 शतपर्वणा; D1.6 शतवर्चया. G3 शुक्रश्चापि यथार्चया.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 8); D8 om. 14^{ab} (cf v.l. 13); G2 om. 14–17. — ^{a}) D2 (before corr.).3.4.9 यथा भूत्यां; G3.5 भूम्यां यथा (by transp.). D3.4.9 भूत° (for भूमि°). — ^{c}) G3 दधीचः; G5 दधीचिः (for ऋचीकः). G3.5 सत्यधृत्यां. — ^{d}) K3 च नारदः (for यथा मनुः). — N (K3 om. lines 1 and 2; D10 om. line 4) G3 (om. line 6) ins. after 14: G4, after 10^{ab}: G5 (om. line 6), after 12^{ab}:

460* शकुन्तलायां दुःषन्तो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ।
दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः ।
जरत्कारुर्जरत्कार्वां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।
मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ।
वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्यां च धनंजयः ।
वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ।

[(L. 1) MSS. दुष्कंतः; दुःखंतः, दुष्पंतः etc. G4.5 पुलहश्च भरद्वाजां (for the prior half). G3 शिवायामनिलो यथा (for the posterior half). — (L. 2) G3–5 भार्गवः (for नारदः). — (L. 3) K1 G3–5 रत्यां (G4 रत्या) च (K1 वा) मदनो यथा; K2.3 D2–4.7–9 यथा चाश्वपतिर्जया (K2.3 °र्विशा) (for the posterior half). — After line 3, G3 ins.:

461* पुलस्त्यश्च भरद्वाज्यां वृत्त्यां धर्मश्च शाश्वतः ।

— (L. 4) MSS. तुंबरुः, तुरुष्कः, तुंबुरः also (for तुम्बुरुः). — (L. 5) K1.2 D2–4.7–9 शांतशीर्षायां; D6 शांतशीलायां; G3 सप्तशिष्यां च; G4 सप्तशीर्ष्यायां; G5 सप्तशीर्ष्यां च (for शत°). Ds2 द्रौपद्यां चैव पांचाल्यां (for the prior half). B3 सुभद्रायां (for कुमार्यां च). — D6 om. from the posterior half of line 5 up to 15^{a}.]

15 D6 om. 15^{a} (cf. v.l. 14). — ^{a}) D3.4.9 तया (for तथा). T2 G2 च (for तु).

16 ^{a}) K5 M3–5 अथ जगाम. — ^{b}) D7 T2 G2 च (for स). — ^{d}) G3.5 M समयं (for वचनं).

17 Before 17, G3.5 ins. गालवः. — ^{b}) D3.4.9 G3.5 त्वयि (for भवान्). — ^{d}) D3.4.9 °पतिं (for °पते).

18 ^{a}) K3 B T2 G2 °दासस्तु; K4 T1 G1.4 °दासोपि; D3.4.9 °दासश्च.

Colophon missing in D5; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K1–3 B1.3 Dn2 D7 G1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. B2.4.5 Dn1 Ds D2–4.6.8–10 T1 G5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालव-

११६

C. 5. 3981
B. 5. 118. 1
K. 5. 118. 1

नारद उवाच ।
तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६
अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितॄन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

चरित. — *Adhy. name:* G5 M माधवीद्वितीयप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 8 (=108); D7 T2 G4 M1-3. 5 118; T1 G1. 2. 5 119; G3 M4 117. — *S'loka no.:* K5 33; Dn1 19; Dn2 20; D8 21.

116

1 ^{a}) B Dn Ds D3. 4. 6. 8-10 तां; D2 [अ]सौ (for सा). — ^{d}) K3 B अभ्ययात्; D3. 4. 9 M5 अन्वगात् (for अन्वयात्). K (except K4) G3 सत्यसंगता; D2 (before corr.) सत्यसंगतं; D10 सत्यसंग्रहा; Ca as in text.

2 ^{a}) K1 D8 एवं (for एव). — ^{c}) K1. 2. 5 D7. 10 °नगरे. — ^{d}) B2 D10 उशीनरं (for औशी°). D2 द्रष्टुं नृपमुशीनरं.

3 ^{a}) T1 G1. 4 स (for अथ). T2 G2 M [अ]भिगत्वा; G8 [अ]भिगम्या (for [अ]थ गत्वा). G5 संगम्य (for गत्वा स). D3. 4. 9 M2 च; T1 G1. 4 तु; G3 अथ (for स). — ^{b}) D1 G3. 5 M1 भूपतिं; D7 नृपं तं; T G1. 2. 4 M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 5 भूपते. S (except G3. 4 M1) सत्यविक्रम. — Before 3^{cd}, G3. 5 ins. गालवः. — ^{d}) T2 G2 पार्थिव.

5 K5 om. 5 (along with 4^{bcd}). — ^{a}) K1-3 D2. 7 शुल्केन; D3. 4. 9 शुल्कानां (for शुल्कं तु). — ^{d}) D1 transp. देयं and मह्यं. K2 S देहि (for देयं).

6 ^{b}) K1. 2. 5 D7 हि तैः (for हयैः). — ^{c}) D3. 4. 9 यदि दास्यसि मे राजन्. — ^{d}) Dn Ds D1. 6. 7 अविचारितं; T G1. 3-5 M मा विचारणा; G2 अविचारणा (for मा विचार्यताम्).

7 ^{b}) B3 D2 G4 पार्थिवौ. — ^{c}) D3. 4. 9 तेन (for पितॄन्). T2 G2 तेन पुत्रप्लवत्वेन. — ^{d}) T2 G2 ह्यात्मानं (for आत्मानं).

8 ^{a}) D3. 4. 9 प्रजा° (for पुत्र°). — ^{d}) K3 B2. 4. 5 D (except D2-4. 9) M1. 3 यथा (for यत्र). D1 अपुत्रकाः (for अनात्मजाः). K1. 2 D8 यत्र गच्छत्यनात्मजः.

9 ^{d}) K5 द्विजस्य च (for नराधिपः).

10 ^{a}) K1. 2 कार्यं; K5 D7 कामं (for वाक्यं). — K5 om. 10^{c}-15^{d}; G2 om. 10^{cd}. — ^{c}) K2 विप्र (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K4 D2 प्रमाणं; D6 प्रबलं; M2 प्रपन्नं (for प्रवणं). D6. 8 बलं (for मनो). B1. 2. 4 मनो हि प्रवणं मम.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 10); G2 om. 11^{cd}. — ^{d}) cf. 5. 114. 8. K2 S transp. सुबहूनि and चरन्ति. B2 बहूनि च (for सुबहूनि). K1 (before corr.) वसंति; B3 D3. 4. 9 च संति (for चरन्ति). T1 G4 अपि (for मे).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{c}) D2-4 पुत्रवद्भिर्; T2 G1. 2 द्विज पुत्रं (by transp.). — ^{d}) D1 चरिष्यामि प°.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D3. 4. 9 मौल्ये° (for मूल्ये°). — ^{c}) K1. 2 D7 °पदार्थे. — ^{d}) K1. 2 D8 समर्थौ (for ममार्थौ). D1 ममार्थौ नार्थतो गतः; S ममार्थो

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३
कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४
सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५
तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६
उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७
कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८
हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९
ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०
उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन्दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।
गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १
गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् । C. 5. 4003 B. 5. 119. 2 K. 5. 119. 2

(G3.4 °रमा) नात्मभोगिनः.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) D7 कामात्मा (for कामतो). — b) D1 कामतो; D7 कामात्त्वं (for पारक्यं). — c) D3.4.9 (by transp.) स न; T2 G2 स च. K1.2 D1.2.7 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्). — d) T G2.4 श्रेय°; G3.5 मन° (for यश°). D10 S [अ]पि (for न). D10 G3.5 M3-5 वा (for च).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 10). — b) K2.4 B2 M एनां (for एतां). — T2 om. 15c-17d; G2 om. 15c-17b.

16 T2 G2 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) D10 इति (for तु). K3 Dn D1 बहुधा कन्यां (for बहु कल्याणं). — c) D2 उशीनरः. B4 D8 G3 नरश्रेष्ठः; D2 द्विजश्रेष्ठं. — D8 om. 16d-17a. — d) D2 गालवं.

17 G2 om. 17; T2 om. 17ab; D3 om. 17a (cf. v.l. 15, 16). — a) K5 D7 उशीनरे प्रदायेमां. — c) M1.2 °गम्य (for °साद्य).

18 K5 om. 18c-19d; D6 om. 18cd. — c) G3.5 च; M2 [अ]पि (for वि-).

20 D1 om. 20a-21b (along with 19cd). — a) D6.8 अस्यां (for अस्य). — c) K3 D3 S (except G1) नामाभि(G5 °थ)विख्यातो; K4 नामेति वि°; B2 नाम्नाति°; B3 नाम तु वि°; B5 D3.4.9 नाम (B3 °म्ना) भुवि ख्यातो. — d) Dn Ds2 पार्थिवस (Dn2 °व उ)त्तम. K3 रूपवान्यः स पार्थिवः.

21 D1 om. 21ab (cf. v.l. 20). — a) Dn1 S (except T2 G2) च (for स). K2 तां (for तं). — b) S तां (for च). — c) S प्रायाच्च तं (G3 प्रायच्छ तां; M2 प्रायात्स तां) (for प्रयातस्तां). — d) T G1.2 विनतासुतं (for °त्मजम्). D8 गरुडं पतगेश्वरं.

Colophon missing in D5; K5 D3.4.6 om. it. — *Sub-parvan*: K1.3 B3 D7 G1 भगवद्यान; to it all except K1 add गालवचरित. K2.4 B1.2.4.5 Dn Ds D1.2.8-10 T1 G5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G5 M माधवीतृतीय(G5 adds here प्र)दानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 107; D7 T2 G4 M1-3.5 119; T1 G1.2.5 120; G3 M4 118. — *S'loka no.:* Dn D8 21.

117

1 D6 om. 1ab. — cd) K2 transp. कृतार्थं and भवन्तं.

2 b) K5 D7 वैनतेयस्य. — c) D7 तु; M4 तं (for तद्). — d) K5 D7 एव (for अस्य). K2 S (except G2 M1.2) हं; D3.4.9 तु (for हि).

C. 5. 4003 B. 5. 119. 2 K. 5. 119. 2 चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाँल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तया ।
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०
गालव उवाच ।
अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ११
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ १३
नारद उवाच ।
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६
स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

---

3 ^{b}) K3.4 B D (except D7–9) T2 G1 वदतां (for पततां). B8 D2 वरं. — ^{d}) K1.2 D3.4.8.9 एव (or एष).

4 ^{a}) B T2 G1 कान्यकुब्जे; D3 G3–5 M कन्या°. — ^{c}) K5 Dn1 Ds2 भार्यार्थं. K5 Ds2 वरयत्; Dn1 रमयत्; D3.4.9 T2 G2 वरयन् (for ऽवरयत्). K4 भावार्थं वरयामास.

7 ^{a}) D10 S पौंडरीकेण; Ca as in text. — ^{c}) K3.4 D2 दत्वा; S कृत्वा (T2 हृत्वा) (for क्रीत्वा). — ^{d}) K1–3.5 B3.5 Ds D2–4.7.9 प्राप्तास्तैः; K4 Dn D6 प्राप्ते तैः (for प्राप्तास्ते). K3 पार्थिवोत्तमैः (for °वैस्तदा). B5 Dn D6.8 G3.4 सदा; D10 त्रिभिः (for तदा).

8 ^{d}) K4 T2 G2.5 ततस्ततः; D2–4.9 G3 इतस्तथा; D7.10 T1 G1 इतस्ततः (for वितस्तया). — ^{f}) K5 D7 केन° (for कर्हि°).

9 ^{b}) M1 (*inf. lin.* as in text).3–5 अस्मै (for तस्मै). — T2 G2 om. 9^{e}–10^{b}. — ^{e}) D2–4.9.10 G3.5 M1.2 ततो विगत°. — ^{f}) K3–5 B Dn Ds D1–4.6–9 द्विजोत्तम; D10 भवानपि; M1.2 द्विजर्षभः.

10 T2 G2 om. 10^{ab}. — ^{a}) K1.2.5 B5 D1 T1 G3–5 तु (for तं). — ^{b}) K1 D2–4.8.9 T1 तदा; G3 तथा (for ततः).

11 Most MSS. om. the ref. — ^{b}) K1 D1.2 G5 ते; K2 च; T G1–4 मे (for वै). — ^{c}) D3.4.9 शतद्वयकृते कन्या.

12 ^{c}) K1.2 जनयस्वैकं; Ds1 D9.10 यत्वेवं; T2 G2 °यित्वैकं. — ^{d}) K1 (before corr.).4 B D (except D3.4.7.9) T2 G2 M2.3 नरोत्तमं.

13 ^{a}) K1 B3 Dn2 D1.2.6 T2 G1.2.4 एव; D3.4.9 इह (for एवं). — ^{b}) K2 Dn2 तुरंगाणां. K5 Ds D10 मे (for ते).

14 All MSS. om. the ref.! — ^{b}) D3.4.9 transp. सह and पक्षिणा. — ^{d}) D1 इदं वचनमब्रवीत्. Ca.d.8 cite इदमिति (as in text).

15 K2 om. 15. — ^{a}) G3.5 किमर्थं. — ^{b}) D3.4.9 transp. न and मम. — ^{d}) S (except M3) भवेरन्. K5 कुलसाधनाः; D3.4.7.9 G2 °पावनाः.

16 ^{b}) K4 B °पुत्रभवाय; G5 °पुत्रोद्भवाय. — ^{d}) N (except K1.2) चरंतु (for तिष्ठन्तु).

17 ^{b}) B3 °मतिः; D2 °मुनिः (for °द्युतिः). — K2 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D3.4.9 G3 आत्मार्थं (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।
स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३
नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् । C. 5. 4029 B. 5. 120. 4 K. 5. 1.0 4

आत्मजं). — ^{d}) D2-4.9 G3 माधव्यां पुत्रमष्टकं; T1 G1.4 पुत्रमष्टकनामकं; T2 G2 माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K2 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{b}) K3 B (except B5) Dn Ds D2.6.8.10 °मुनिः (for °द्युतिः). — ^{c}) T G1.2.4 कामैः (for धर्मैः). — ^{d}) K4.5 D2-4.7 transp. अश्वैः and तैः.

19 ^{b}) D9 G3 M (M1 *inf. lin.* as in text) तथा (for तदा).

20 ^{c}) B Dn D1.3.4.9.10 [अ]तिप्रतीतेन; D2 हि प्रती°; T2 G3-5 M [अ]भिप्रणी°; G2 [अ]पि प्रणी°; **Ca**.d as in text. — ^{d}) T G1.2.4 तां (for ह).

21 ^{b}) K1.2 M2-5 तथा; K5 D7 भूयः; D10 T G M1 तव (for त्वया). K1.2 तव (for तथा). D3.4.9 तथारूपस्त्वयापरः. — ^{c}) K1.2 धर्मसत्यरतः; K4 धर्मसत्यपरः; G5 सत्यधर्मपरः; **Ca** as in text. — ^{d}) D10 भद्रे (for चापि). K5 तव; **Ca** तथा (as in text).

22 ^{a}) K1.5 T2 G3.5 तथा°; K2 अथा° (for तदा°). — ^{c}) G3.5 M भर्तार° (for चत्वार°). — ^{d}) B3-5 Dn D1.7 transp. अहं and च.

☞ In Dn2, the portion of the text from st. 23 up to st. 14 of adhy. 120 is lost on a missing fol. (96).

23 ^{b}) K1 M (except M1) पन्नगाशिनं. — After 23^{ab}, D2-4.9 ins.:

462* गालवः प्रययौ शीघ्रं ययातिं नहुषात्मजम् ।

— ^{c}) K3 पितुर्निवेद्य; D2-4.9 तस्मै समर्प्य. Dn1 Ds transp. तां and कन्यां. — ^{d}) K3 D3.4.9 च; K4.5 D7.8 G3 हि (for ह). D10 प्रययौ तपसे वनं.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 Dn1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K1.2.4 B2.4.5 Ds D2-4.6-10 T1 G1.2.5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K5 D3.4.7.9 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* K1.2 अष्टकोत्पत्तिः; G5 M ऋणनिर्यातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 G3 M4 119; D6 9(=109); D7 T2 G4 M1-3.5 120; T1 G1.2.5 121. — *S'loka no.:* K5 36; Dn1 D8 24.

118

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 ^{c}) K1 G3 उपागम्य; **Cs** उपगम्य (as in text). — ^{d}) K1.2.5 D7 गांगयामुन°.

2 ^{c}) K4 D3.4.6.8.9 पूरोर्यदो° (for पूरुर्यदु°). — ^{d}) D3.4.9 पर्यधावत.

3 ^{b}) K4 B Dn1 Ds D1.6.8 गंधर्वमृग°; D3.4.9 सिद्धानां स दिवौकसां.

C. 5. 4029 B. 5. 120. 4 K. 5. 120. 4 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
[illegible]षु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

---

4 K5 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{ab}) N (mostly) °देश्यानां. D10 तदा सुरूपैर्देवैश्च दानवैश्च तपस्विभिः. — After 4^{ab}, D3.4.9 *repeat* 1^{cd}. — ^{c}) S ऋषिभिश्च महाभागैः. — ^{d}) D2 संकुलं; T G आकुलं (for आवृतं).

5 K5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K1.2 B3 T2 G2 च सा; D2 (by corr.).3.4.9.10 G3.4 तदा; G5 तथा (for तु सा). — ^{d}) K2.3 B4 Dn2 D6.8 transp. वनं and वरं.

6 ^{b}) N (Dn2 missing) T2 G2 M1.2 नमस्कृत्य. — ^{c}) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्यं).

7 ^{c}) D3.4 दत्वा (for कृत्वा). — ^{d}) Ds2 वनचारिणी; D8 लघु°; D10 व्रत°.

8 K5 T2 om. (hapl.) 8^{a}–11^{b}. — ^{a}) K1–3 D2 वैडूर्याकर°; B D3.4.9.10 T1 G1 वैदूर्यांकुर°. — ^{c}) K1.2 D1 श्लक्ष्णमुख्यानि; K3 B (except B3) Dn1 D3.4.6.8–10 श्लक्ष्णशष्पाणि; Ds D7 श्लक्ष्णसस्यानि; D2 श्लक्ष्णपुण्यानि; M तृणमुख्यानि. Cd cites श्लक्ष्णं. — ^{d}) T1 G1.2.4 स्निग्धा° (for तिक्ता°).

9 K5 T2 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K4 पूज्यानां; B5 G3.5 मुख्या° (for पुण्या°). — ^{b}) D10 सुश्लक्ष्णानि (for सुरसा°). K1.2 D7 शुभानि; S (T2 om.) लघू° (for शुची°). — G5 om. (hapl.) 9^{cd}. — ^{d}) D8 G2 विविधानि (for विम°).

10 K5 T2 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B3 °वासेषु; D10 °युक्तेषु; Ca.d °राजेषु (as in text). Cs cites मृगराजः. S (T2 om.) वनेष्वमृतकल्पेषु. — ^{b}) K4 B D3.4.6.9 व्याघ्र°; S (T5 om.) सिंहविक्रोशितेषु. Ca.d.s cite सिंहविप्रोषितेषु. — G5 om. (hapl.) 10^{cd}. — ^{c}) K3.4 B (except B2) °विप्रयुक्तेषु; S (T2 G5 om.) दवाग्नि°. Ca cites विप्रयुक्तेषु, Cd विप्रमुक्तेषु.

11 K5 T2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{c}) T2 G2 विपुलान्धर्मान्.

12 ^{a}) K4 G3 सर्वे° (for पूर्वे°). — ^{b}) K1 B3 S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्). — ^{c}) Dn1 D6.8 °सहस्रांते; G3.5 °सहस्राणि. — ^{d}) K1–4 D2–4.6.9 अयुज्य(K2 °ज्य)त्; K5 D7 संयुक्तः; B Dn1 D6 युयुजे.

13 ^{a}) K4 D8 transp. द्वौ and वंशौ. K2 वंश्यौ; K3 Dn1 Ds D2–4.9.10 °शे; T2 G2 °शं (for °शौ). — ^{b}) K2.5 T G2 M1 वर्धयानौ; K4 °यंतौ; M3–5 °येतां. — ^{c}) Ds T1.2 (by corr.) G (except G2) प्रतिष्ठिते. — ^{d}) K3 D3.4.7.8.10 परलोकेषु; T1.2 (by corr.) G1.3.4 M (except M4) नर(M1 *sup. lin.* सुर)लोके च.

14 ^{a}) K3.4 B (except B5) Dn1 D2–4.6 T2 G1.2.4 महीपते; K5 D7 न हीयते; G3 विसार्यते; Ca.d as in text. — ^{c}) K (except K4) D3.4.7–9 राजर्षिः (for नृपतिः). — ^{d}) K5 स्वर्गस्य फल°.

15 ^{a}) S अथ (for बहु-). — ^{b}) K1.5 D7 G2.4.5 °गणे; K2 °तिथे (for °गुणे). — ^{c}) T1 देवर्षि° (for निषण्णे°). K5 स राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric). — ^{d}) Ds2 D2 T G (except G4) M2 महीयस्सु. K4 B Dn1 D1.6.10 महर्धिषु.

16 ^{a}) D2–4.9 नृपान् (for नरान्). — ^{b}) K5 (*sup. lin.*) G2.4 तदा (for तथा).

17 D1.3 om. (hapl.) 17^{ab}. — ^{b}) K4 B1.3.4 D6

ययातिर्नष्टविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९
एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।
अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १
म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः । C. 5. 4050 B. 5. 121. 3 K. 5. 121. 3

बलनिसूदनः; G5 M बलनिसू(G5 °पू)दनः. — ^{d}) K2.4 D7.10 एनम्; D3.4.9 एव च (for एवम्). K5 धिगित्येनमथाब्रुवन्.

18 ^{cd}) D3.4.9 वै (for वा), and आस्थितः (for आगतः).

19 ^{b}) K1.2 B3 D7.10 T2 G2.3.5 चानेन; K5 वा तेन (for वानेन). — ^{c}) D10 केन (for कथं). S वि- (for वा). — ^{d}) K1.2.5 D7 लोके; D10 कथं (for केन). K3 B1.3 Ds D3.4.6.8.9 ज्ञायतेत्युत; K4 युज्यतेत्युत (for ज्ञायतेऽप्युत). D2 पुनः; D10 [ऽ]पि च; M (except M1) [ऽ]च्युत (for ऽप्युत).

20 ^{b}) K3.4 B Dn1 Ds D1.2.6–8 G3 राजानं. — ^{d}) T1 G1.4 नाहुषं (for नृपतिं).

21 ^{c}) K5 D2–4.9 T1 G1 पृष्टा आ(D2–4.9 पृष्टाश्चा)-सनपालाश्च. — ^{d}) D10 ते (for अथ). D3.4.9 न विद्म इति तेब्रुवन्; S न जानीम इति ब्रु°.

22 D6 om. 22. — ^{a}) K5 तत्; D10 [ऽ]पि (for ते). D3.4.9 च (for हि). M (except M2) सर्वे ह्यावृतविज्ञानाः. — ^{b}) D1 नाभ्यजानंस्तथा नृपं; S ययातिं नृपतिं प्रति (=20^{d}). — ^{c}) B (except B2) G5 M1.4 सु- (for स). T1 G1.4 अपि; T2 G2 इव (for अथ). — ^{d}) T1 G1.4 M हतौजाः (for ह°). K1–3.5 D2.7 M3.4 स्वभवत्; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 M5 चाभवत्; D1.3.4.9 G3.5 M1.2 सोभवत् (for अभवत्). T2 G2.4 हततेजाभवत्तदा.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 D7.3 भगवद्यान; to it K3.5 D7 add ययातिपतन, B1.3.3 गालवचरित. B2.4.5 Dn1 Ds D2.6.10 T1 G1.5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by ययातिपतन, in G5 by उत्तरयायात. K1.2 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D3.4.9 mention only यायात. — *Adhy. name:* T1 G1 ययातितपोविचारणं; M ययातिमाधवीतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 10 (=110); D7 T2 G4 M1–3.5 121; T1 G1.2.5 122; G3 M4 120. — *S'loka no.:* K5 17; Dn1 D3 22.

119

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 ^{a}) Ds D7–9 G5 M1–4 प्रचलित- (for °तः). — ^{c}) K3 B (except B4) Ds D2.6–8 इव (for एव). — ^{d}) B1.2.4 प्रपतिष्यन्महीतलं (=3^{d}).

2 ^{a}) K4 म्लानश्च भ्रष्टविज्ञानः; K5 म्लानस्रग्भ्रष्ट°; Ds ग्लानस्रग्भ्रष्ट°; T1 G1.4 म्लानः प्रणष्ट°; T2 G2 म्लानः प्रहृष्ट°; M3–5 म्लान(M3 °नः)प्रभ्रष्ट°. — ^{b}) D6.8 प्रभ्रष्टसुदृढांगदः; D9 प्रनष्ट°; T1 G1.4 प्रणष्ट°; T2 G2 प्रहृष्ट°. S (mostly) °मकुटा°. — ^{c}) K2 विघूर्णन्प्रस्त°; K5 Ds2 D2–4.8–10 T1 G2 M1.4 विघूर्णस्रस्त°; D7 T2 G1.5 M3 विघूर्णः स्रस्त°.

C. 5. 4010
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०
तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

— K5 om. 2^{d}–3^{b}. — ^{d}) D3. 4. 9 °वरणांबरः.

3 K5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) T G1. 2. 4 अदृश्यः; G3 न पश्यन्; M (except M2) अदृश्यन् (for अपश्यन्). — ^{d}) K5 [अ]पतिष्यत; S प्रापतत्स (for प्रपतिष्यन्). K1. 2. 5 D7 G3. 5 महीतले.

4 4^{ab} = (var.) 5. 111. 7^{ab}. — ^{b}) D3. 4. 8. 9 कर्मदूषणं; S स्वर्गे°. — ^{d}) T1 G1. 3. 4 ह्य°; T2 G2 M [अ]भ्य°; G5 [अ]प्य° (for व्य°).

5 ^{a}) D1 तत्र (for ते तु). K5 D3. 4. 7. 9 T2 G2 राजानं (for °नः). — ^{d}) Dn1 Ds D6. 8 transp. ययातिं and तं. K5 ययातिं परितश्च्युतं.

6 ^{a}) K5 G3. 5 अभ्येत्य; B3 तत्रेत्य; D2 अथान्यः; a few MSS. अथेत्य (for अथैत्य). — ^{b}) K1. 5 °पुण्यं विपाकतः; K2 °पुण्यं निपातकं; D6 °पुण्यं विपातकः; K4 D2 S °पुण्यं (D2 °पुण्य-) निपातितं. — ^{d}) D3. 4. 9 शासनं (for °नात्).

7 K5 om. 7. — ^{b}) K1. 2 Dn1 D6. 7. 9 T1 G4 किंचित्; Ca कंचित् (as in text). D2 अभिमन्यसे; D7 इव म°; Ca अवम° (as in text). — ^{c}) G4 transp. भ्रष्टः and स्वर्गः. D3. 4. 9 नष्टः (for भ्रष्टः). K1. 2 स्वर्गोद्धि (for स्वर्गस्ते). — ^{f}) K1 G4. 5 M4 तपस्व (for पतस्व). D7 एवम् (for तम्).

9 ^{b}) S नैमिशे (for नैमिषे). — ^{d}) B D (except D3. 4. 9; Dn2 missing) T1 G3–5 ह (for सः).

10 B2 om. 10–12. — ^{c}) M1 वाजिमेधेन.

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D8 संनद्धां; T G2 °बाधां; G1 M1 (*inf. lin.* as in text). 4 °बंधां (for °बद्धां). — ^{b}) D10 नावं (for नदीं). D1 धूमयतीं; G3. 5 मूलमयीं. K (except K5) B D (except D1. 2. 7; Dn2 missing) इव; T2 नृप. — ^{c}) K1. 2 B2 गंगामिव; K3. 4 Dn1 Ds D1–4. 6–8 गंगां गाम्; K5 B1. 4. 5 गंगे गाम्; D10 गंगायाम् (for स गङ्गाम्). K1. 2 B2 च (for इव).

13 ^{a}) K4 D2. 8 T G2 M4 (*inf. lin.*) Ca अवभृथाग्रेषु; G4 °ख्येषु; M3–5 °त्केषु. — ^{b}) G1. 4 प्रीतबंधुषु; G3. 5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2–5 प्रिय°; G2 प्रीति°; all comm. as in text. — ^{d}) K2. 5 B D (except D3. 4. 6. 9; Dn2 missing) M3. 4 सः (for च). M1. 2 लोकपालसमेषु च.

14 ^{a}) K4 हुतकालेषु; K5 ब्रह्मकल्पेषु.

15 ^{b}) K3–5 B D (except D7; Dn2 missing) दीप्यमानमिव श्रिया (K5 °यः). Ca. d cite प्रतिमानं (as in text). — ^{d}) K D2–4. 6. 8 G5 च (for वा).

16 ^{a}) K1. 2. 4 D3. 4. 9 यदि (for [अ]प्यथ). D7 यक्षोसि यदि वा देवः; S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^{d}) K3. 4

राजान ऊचुः ।
सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९
नारद उवाच ।
तस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०
किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१
तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ २२
दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।
इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ २३
अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।
मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४
यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।
तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ २६
उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७
अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ C. 5. 4077 B. 5. 121. 29 K. 5. 121. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

B D (except D7.8; Dn2 missing) कांक्ष्यते (for काङ्क्षितः).

17 T2 om. (hapl.) 17–18. — b) K D1–4.7–9 T1 transp. च्युतः and दिवः. — d) D3.4.9 त्वतः; G5 त्वहं (for ततः).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 17). D2 राजर्षयः (for राजान ऊ°). — b) K5 D7 भरत° (for पुरुष°).

19 b) D10 [ऽ]स्मि (for हि). — c) K2.5 D3.4.9 तु (for च). — d) K1.2 °निवासने.

20 A few MSS. om. the ref. — b) D2 °समागतां; D3.4.9 °क्रियागतां; D10 स्वेच्छया व्यक्तिमागतां. — c) K2.4 Ds D10 M2 प्राप्य (for प्रेक्ष्य). — d) G1.4 om. ते. G3.5 एवम् (for इदम्).

21 b) M3–5 शासनात् (for °नं). — c) K4 आज्ञापय; D2 आज्ञां देहि; G3 वृणीमहि (for आज्ञाप्या हि).

22 a) D3.4.9 वचनं (for भाषितं). — c) D2 °गम्य (for °गच्छत्). — d) D2 पार्थिवोत्तमं; T2 G2 अभिवाद्य च (for सा ववन्द च).

23 a) K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K2.4.5 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 मूर्धनि तान्; D1 सर्वोन्नतान्; D2–4 T2 G1.2 मूर्धानतान् (for मूर्ध्ना नतान्). G3 तांस्तु (for पुत्रान्). — d) D2 तपस्विनः; S Ca न ते परे; Cd न ते पराः (as in text). — f) K2–4 B Dn1 Ds D2–4.6 G1.2.5 M1(*inf. lin.* as in text).5 दृष्टम् (for दिष्टम्). K1–4 B2.4.5 Ds D2–4.6.8.9 (and all comm.) पुरातने; Dn1 D1 पुरातनैः.

24 d) T2 G2.3 M तदर्धं. G1 संप्र° (for प्रति°).

25 a) K4 तात (for राजन्). — b) B3 °भागिनश्च ये; D2 °फलहेतवः; G1 ह्यपत्यफल°.

27 a) D2 °पदैः (for °पमैः). — b) D3.4.9 स्वरैरमरसंनिभं. — d) T2 G2.5 नभ° (for दिव°). — After 27, T G read 5. 120. 18, *repeating* it in its proper place (G3 reads it here only!).

28 a) D3.4.9 T2 G1.2.4 [अ]कस्मात्; T1 G3.5 कस्मात् (for तस्मात्). — c) Ds [ऽ]पि (for मे). Ds2 अर्ध°; Ca.d.s अष्ट° (as in text). D7 तपसोष्टविभागेन. — d) T G2.3 आरोहताद् (for °हतां).

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* B1.3 Dn1 D7 M1.2 भगवद्यान; to it B1.3 Dn1 M1.2 add गालवचरित, D7 ययातिपतन. K4 B2.4.5 Ds D2.6.10 T1 G1.5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by ययातिपतन. K1.3 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D3.4.9 mention only यायात; D8 only ययातिपातन. — *Adhy. name:* G2.5 M ययातिस्वर्गपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 11 (= 111); D7 T2 G4 M1–3.5 122; T1 G1.2.6 123; G3 M4 121. — *S'loka no.:* Dn1 29; D3 30; D10 27.

१२०

C. 5. 4078
B. 5. 122. 1
K. 5. 122. 1

नारद उवाच ।
प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २
ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३
प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४
यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५
ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६
प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७
शिबिरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८
संगरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९
यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

120

☞ In Dn_2, st. 1–14 are missing (cf v.l. 5. 117. 23).

1 ^{b}) S (except G_3) सर्वैः (for सद्भिः). Dn_1 T_2 $G_{1.2}$ °पुंगवैः. — $D_{3.4.8.9}$ G_3 M (see below) ins. after 1^{ab}: T $G_{1.2.4.5}$, after 1^{cd}:

463* समारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।

— K_2 om. 1^{c}–2^{b}; G_3 M om. 1^{cd}. — ^{c}) K_5 °संस्थानात्; D_{10} (by corr.) °संस्थाने. — After 1, D_2 ins.:

464* नारद उवाच ।
प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिपः ।
अव्याप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वरः ।

2 K_2 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — D_1 दिव्यमालांबरधरः; S दिव्यांबरधरो दिव्यः. — ^{b}) =(var.) 1. 26. 45^{b}; 76. 5^{d}. — ^{c}) S °स्रजोपेतः. — ^{d}) K_1 $D_{1.7}$ तदा (for पदा). $D_{2-4.9}$ S पृथिवीमस्पृशन्निव ($D_{2-4.9}$ G_4 °नृपः).

3 K_5 om. 3–14. — ^{ab}) D_2m.$_{3.4.9}$ चोच्चैर् (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर्). T_1 $G_{1.4}$ उच्चावचं (for उच्चारयन्). — ^{d}) B_3 D_5 D_{10} M_5 नृपः; D_2 वचः (for नृपं).

4 K_5 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $=7^{a}$. $D_{3.4.9}$ G_2 यं (for यत्). — ^{b}) K_4 अगर्हितं (for अगर्हया). D_{10} सर्ववर्णसमर्हणात्. — ^{c}) G_3 दानानि; M_2 तवापि (for तदपि). D_8 अहं ते (for अथ च). D_{10} तदन्यदपि दास्यामि; T $G_{1.2.5}$ तच्चाप्यहं प्रदास्यामि; G_4 तदप्यहं प्रदास्यामि; M_1 तच्चाहं ते च दास्यामि. — ^{d}) $=5^{d}$, 7^{d}.

5 K_5 Dn_1 (hapl.) om. 5 (cf. v.l. 3); D_1 om. (hapl.) 5–7. D_2 reads 5 after 7. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_8 तत् (for यत्). $K_{1.2}$ D_8 G_3 आदाय (for आधाने). — ^{d}) $=4^{d}$, 7^{d}. — After 5, T_2 ins. 465*.

6 K_5 D_1 om. 6 (cf. v.l. 3, 5). — ^{c}) $K_{1.2}$ यथा धर्मपतिर्; K_4 अथ धर्मरतो; $D_{2-4.9}$ G_2 क्षत्रधर्मरतिर्; T_1 $G_{1.3-5}$ M क्षत्रधर्मरतो; T_2 धर्मक्षत्ररतिर्. T_2 $G_{2.5}$ om. 6^{d}–7^{a}. — ^{d}) K_2 $B_{1.3}$ D_7 यथा (for नित्यं). K_2 $B_{1.3}$ धर्म°; $D_{2-4.9}$ यज्ञ° (for युद्ध°).

7 K_5 D_1 om. 7 (cf. v.l. 3, 5); T_2 $G_{2.5}$ om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — $7^{a}=4^{a}$. — ^{b}) $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ क्ष(D_{10} क्षा)त्रवंशोद्भवं. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °परं (for °फलं). — ^{d}) $=4^{d}$, 5^{d}. — After 7, D_2 reads 5. $D_{3.4.8.9}$ S ins. after 7 (T_2, after 5):

465* यथा धर्मरतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ।

[cf. 9^{cd}. — $D_{3.4.8}$ तथा धर्मरतिर्; D_9 तथा धर्मे रतिर्. G_5 नीता (for नित्यं). $D_{3.4.8.9}$ संग्रहम्; G_{3-5} खं व्रजेः (for खं व्रज)]. — Thereafter G_1 reads 11.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 3). T_2 reads 8–9 after 12. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_7 T $G_{1.2.5}$ [अ]पीमाम्; $D_{3.4.9}$ वीरः (for धीमान्). — ^{c}) T_1 transp. बालेषु and नारीषु. G_2 नारीणां (for °षु). — ^{d}) T_2 $G_{1.2.5}$ वैवाह्येषु; all comm. as in text. $D_{3.4.9}$ रथे(D_9 °ते)षु (for तथैव). D_{10} वैहार्यसमयेषु च.

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 3). For transp. in T_2 cf. v.l. 8. — ^{b}) B_3 D_8 M_4 यथा (for तथा). $D_{2-4.8.9}$ G_{3-5} M च व्यसनेषु; T $G_{1.2}$ [अ]तिव्यस° (for [आ]पद्व्य°). — ^{d}) $=10^{d}$, 11^{d}, 14^{d}.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 3). For transp. in T_2 cf. v.l. 8. — ^{a}) D_2(by corr.)$_{.3.4.9}$ अर्थं (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ १२
शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३
न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६
दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ १८ C. 5. 4096 B. 5. 122. 13 K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

D3.4.9 वा (for the second च). — ^{b}) K1.2 D1.3.4.7.9 राज्यकर्म; K3 B3 D2 M राजकर्म; K4 B4.5 राजन्काम-; B1.2 राजन्धर्म; T1 G1.2.4.5 राजधर्म-; G5 यथा धर्म-. — ^{c}) S स्वहं (for पुनः). — ^{d}) = 9^{d}, 11^{d}, 14^{d}.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3); D6 G3 om. (hapl.) 11; T1 om. (hapl.) 11–14. G1 reads 11 (with v.l.) after 465*, and *repeats* it here. — ^{ab}) S (T1 G3 om.) धर्मोयं (for मे धर्मो), and मे यमः (for पावकः). — ^{c}) B Dn1 Ds D1.10 प्रीतः शतक्रतुश्चैव; D8 प्रीतः क्रतुशतेनैव. — ^{d}) = 9^{d}, 10^{d}, 14^{d}. D2–4.9 ततो (D2 °था) राजन्दिवं व्रज.

12 K5 T1 om. 12 (cf. v.l. 3, 11). — ^{c}) B5 °यज्वा च; D10 °मख°; T2 G1 M °यज्वा तं. — ^{d}) B2.4 Dn1 Ds D6–8.10 नाहुषं (for वचनं). B2.4 Dn1 D6.8 प्राप्य (for प्राह). — After 12, T2 reads 8–9.

13 K5 T1 om. 13 (cf. v.l. 3, 11). — ^{a}) S (except M5; T1 om.) पौंडरीकाः. — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G4 M1 चरिताः; D7 च कृताः; G5 रचिताः (for च चिताः). K1–3 B3 विभो; Ds मम; D10 मया (for प्रभो). D2–4.9 अश्वमेधा ह्यनेकशः. — ^{c}) K4 वाजिमेधाश्च; D10 वाजपेयाद्याः.

14 K5 T1 om. 14 (cf. v.l. 3, 11). — ^{d}) = 9^{d}, 10^{d}, 11^{d}. — After 14, D2 ins.:

466* यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn2 resumes! — ^{a}) G3.5 M च (for हि). D10 यथा यथाददज्योतिः. — ^{cd}) K1 ययौ (for गतः). D2 तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै.

16 ^{a}) K4 B1.3 D8 G3 समस्तैः; D1 समानाः; D10 समेताः; Ca. d समस्ताः (as in text). — ^{b}) D10 दौहित्राः (for राजानः).

17 D10 om. 17–18. — ^{a}) K5 D1–4.7.9 T2 G2.3.5 M दौहित्रास्तेन. S पुण्येन (for धर्मेण). — ^{b}) K (except K4) D2–4.7.9 दानयज्ञकृतेन वै (K5 D7 च). — ^{d}) D1 कुलनंदनाः. — K5 om. 17^{ef}. — ^{e}) B5 °प्राज्ञाः (for °प्राज्ञं). — ^{f}) K3 B1–3 T G M4 °मारोपयंति ते; K4 °मारोपयंस्तदा.

18 D2.10 om. 18 (cf. v.l. 17). T G read 18 (for the first time) after 5. 119. 27, and *repeat* it here (in G3 only there is no repetition). — ^{b}) S सत्यधर्मगुणान्विताः (T1 G1.4 °परायणाः). — ^{d}) B1.2.4 आरोहतां भवान् (for आरोह पार्थिव).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* B1.3 Dn D7.8 G5 भगवद्यान; to it B1.3 Dn G5 add गालवचरित, D7 ययातिपतन, D8 गालवचरिते ययातिपतन. K4 B2.4.5 Ds D1.2.6.10 T1 G1 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K1–3 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D3.4.9 only यायात. — *Adhy. name:* D1 ययातिस्वर्गारोहणं; T1 G1 M ययातिदौहित्रप्रशंसनं; G5 ययातिपुनःस्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 12 (= 112); D7 T2 G4 M1–3.5 123; T1 G1.2.5 124; G3 M4 122. — *S'loka no.:* Dn 18; D8 19.

१२१

C. 5. 4097
B. 5. 123. 1
K. 5. 123. 1

नारद उवाच ।
सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्प्रयातो दिवमास्थितः ॥ १
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ४
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९
ययातिरुवाच ।
भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ १०
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ १२

121

1 [a]) D10 आरोहितः (for आरोपितः). K5 स पुरा च्यावितः स्वर्गात्. — [b]) G5 M2 पार्थिवो (for °वैर्).

2 K5 om. 2. K3 M3–5 om. (hapl.) 2^{cd}. — [d]) T G च सुगंधिना; M1.2 सुसुगंधिना (for पुण्य°).

3 [a]) B Dn1 Ds D2–4.6.8 आसाद्य (for आरुह्य). — [c]) D8 S तैर् (for स्वैर्). K5 D7 उपावृत्तो; S उपचितैर् (for उपचितो).

4 [a]) B1–3 Dn1 °नृत्यश्च; B4.5 °नृत्तैश्च. — [c]) T1 G4 प्रीतः. K (except K3) D2–4.7–10 परिगृहीतश्च. — [d]) D2–4.9 स्वर्ग- (for स्वर्गे).

5 K5 om. 5. — [b]) D3.4.9 देवराज इवामरैः. — [c]) Some MSS. spell अर्घ्येण. D3.4.9 अर्चितश्चात्र माल्येन.

6 [a]) D10 M5 प्राप्त- (for प्राप्तः). D10 एनं (for एव). — [c]) K1.2.5 B3 D2–4.7–9 G2 निवृत्तं; T1 G1.4 नृपतिं. K4 शांतमासीनं.

7 Dn2 om. 7. — [b]) K1–3 B2.3 Dn1 D3.4.6.9.10 S (except T1 G1) लौक्येन; K5 लोकेन; Ca.d.s लोक्येन (as in text). — K5 om. 7^{c}–9^{d}; D7.9 T2 G2 om. (hapl.) 7^{cdef}. — [d]) D1 (*sup. lin.* as in text) तव (for दिवि). — [e]) T1 G3.4 पूतः (for पुनः). K3 B Dn1 Ds D1.6.8.10 त्वयैव; K4 G5 M3–5 त्वयाद्य; D3.4 त्वयाथ; T1 G1.3.4 त्वमद्य (for तवाद्य). — [f]) Dn1 S (except G5; T2 G2 om.) स्वकृतेन; D10 सुकृतं तत् (for सुकृतेन). D3.4 T1 G1.4 एव (for इह). B Dn1 Ds D6.10 विघातितं (for इह कर्मणा).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — [c]) K2.3 D9 ये च (for येन). D10 नाभ्यजानंत. — [d]) K3 B Dn1 Ds D2–4.6–9 Ca अज्ञातोसि; D10 शक्रेण; Cd अज्ञात्वासि (as in text). G4 ततोज्ञात्वा निपातितः.

9 K5 om. 9^{abcd}. — [a]) B1.2.4 अथैव; B3 प्रीत्या च; T1 G1.4 धार्मिकैः (for प्रीत्यैव). B3 [ए]वापि; D10 वापि; T2 G2 चापि (for चासि). D10 पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रैः. — [c]) D10 स्वस्थानं (for स्थानं च). — [e]) K5 D7 कर्म (for पुण्यम्). — [f]) D10 दिष्ट्यैतद् (for उत्तमं). K5 पुण्यमत्यंतमव्ययं; D7 पुण्यमुत्तममव्ययं.

10 [b]) K5 D7 त्वं (for तं). G2 वक्तुम् (for छेत्तुम्). — [c]) K4 अन्यतमम्; Ds2 M1.3 अन्यमर्हम् (for अन्यमहम्). — [d]) T1 G1.4 °पितामहात्.

11 11^{abc} = 13^{abc}. — [a]) K5 °सहस्राणि; S सहस्रं तु. — [d]) D7 (*sup. lin.*) सु- (for मे). K5 S यन्मयोपार्जितं फलं.

12 K5 om. (hapl.) 12^{a}–13^{d}; G4 om. 12^{ab}. — [a]) T2 °दोषेण (for °कालेन). B3 Ds D10 तदनेनैव दोषेण (= 14^{a}); T1 G2 तदेकेनैव दोषेण. G5 om. (hapl.) 12^{c}–14^{b}. — [c]) D3.10 T G3 M2 भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १३
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १५
नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १६
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्य तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १७
नारद उवाच ।
एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९
तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०
ददाति यत्पार्थिव यत्करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१
इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं
बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ २२　C. 5. 4120 B. 5. 123. 23 K. 5. 123. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

D10 वेद लोकान्; T1 (corrupt) आत्तधानाश्च; T2 M1 आत्थ लोकांश्च; G1 अर्थलोकाश्च; G3 अर्धलोकांश्च; G4 आर्थिलोकां°; M2 आर्थलोकां°; M3 अथ लोकाश्च; M4 नागलोकाश्च (for वेत्थ लोकांश्च). Ca.d cite आत्थ. — ^{d}) K1 Dn M1 निर्मितान्; D2-4.9 चार्चितान्; D6.8 चार्जितान् (for निर्जितान्). — After 12, K4 B D ins.:

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ।

13 $13^{abc} = 11^{abc}$. — K5 G5 om. 13 (cf. v.l. 12); G2 om. 13^a–14^b. — D1-4.6.8.9 G4.5 ब्रह्मोवाच (resp. ब्रह्मा) (for पितामह उ°). — ^{a}) T2 G3.4 °सहस्रं तु. — ^{d}) B1.2.4 D2 अर्जितं ते महत्फलं.

14 G2.5 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13, 12). — ^{a}) K5 तदा तेनैव; D7 तदल्पेनै°; T1 G1.3.4 M1.2 तदेकेनै°; M4.5 तदनेनैक°. — 14^b = (var.) 12^b. — ^{c}) K1.2 G7 G3 अतिमानेन; K5 पत°; D2-4.9 G5 अव° (for अभि°).

16 ^{ab}) K3 B Dn Ds D6.8.10 राजन्नधमो°; D2-4.9 °ऽधरो°; D7 G2 °ऽवरो°; T2 °ऽपरो°. — K5 om. 16^{cd}. — ^{c}) K1.2 न हि मानप्रदुष्टानां; T1 G1.4 नाभिमानप्रदग्धानां. — ^{d}) K2.3 B3-5 Dn D1-4.6.8.9 शमः (for समः). — K5 ins. after 16^{ab}: D7, after 16:

468* ययातेश्चैव राजर्षेः सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।

(cf. 19^{ab}).

18 ^{a}) K1.2.5 T1 G1.3.4 [ऽ]तिमानेन; D2-4 हि मानेन; T2 G2.5 [ऽ]तिमानस्य; M [ऽ]भिमानस्य (for ऽभिमानेन). — ^{c}) K4 निर्बंधादतिमात्रं च; B1.2.4.5 Dn Ds D1.6 निर्बंधतातिमात्रं च; B3 निर्बंधतोतिमात्रेण; S निर्बंधनाच्चातिमात्र°.

19 ^{b}) K3.4 B3.5 Dn Ds D1.6.8.10 हितम् (for भूतिम्). — ^{d}) S क्षयावहः (for क्षयो°).

20 ^{b}) D3.4.9 S (by transp.) क्रोधं मानं. K3.5 D7 विसर्जय; K4 D2-4.9 च वर्जयन्. — ^{c}) T1 G1.4 वीरैः; T2 नित्यं; G2 सार्धं (for वीर). — After 20, T G (except G3) ins.:

469* स भवान्सुहृदो वश्यं वचो गृह्णातु मानृतम् ।
समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ।

T G2 cont.:

470* वैशंपायनः ।
एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधनः ।
नातिष्ठद्वचने तस्मिंस्ततोऽन्तस्तस्य तादृशः ।

21 K5 om. 21-22; G5 om. 21^{ab}. — ^{a}) K4 D1.2 ददाति यत्कर्म करोति किंचित्. — ^{d}) D9 आप्नोति (for अश्नाति).

22 K5 (cf. v.l. 21) Dn1 om. 22. — ^{a}) K3 D2-4.9 शुभं; B5 Dn2 हितं; D7 महत् (for मतं). — ^{b}) K1.2 गतरोषदोषिणां; K4 गतदोषरागिणां; Ds D10 गतरोग°; D2 °मानिनां; G4 गतकोपरागिणां; Ca as in text. — ^{c}) K1.2 D3 प्रधावितं; K3 B4 Dn2 D1-4.9 प्रधारितं; B1-3.5 प्रधारिता; D7 T G M1 (*inf. lin.*) प्रधावतां (G3 प्रयाति);

१२२

C. 5. 4121
B. 5. 124. 1
K. 5. 124. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २
न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३
अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ४
ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५
दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६
महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

Ca प्रधारित-. Cd cites प्रधारितः. — ^{d}) T G M1 (orig.) पृथिवी तदाश्रिता; M (M1 *inf. lin.*) °वीतलाश्रिता. — After 22, D8 ins.:

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवाः ।

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 Dn D8 D2.7.10 T1 G1.5 M1 भगवद्यान, followed in all these MSS. by गालवचरित, except in K3.5 D7 which have instead ययातिपतन; the same MSS. except Dn1 cont. समाप्त. B2.4.5 D6.8 M2–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; likewise K1.2 mention only ययातिपतन; all the above MSS. except B5 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* G5 ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तरं; M1 ययातिपतनारोहणं; M2–5 पतनारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 13 (=113); D7 T2 G4 M1–3.5 124; T1 G1.2.5 125; G8 (by corr.) 115; G3 (before corr.) M4 123. — *S'loka no.:* Dn2 22; D8 25.

122

1 ^{b}) K2 यथा वदति नारदः. — ^{c}) K1.2 T2 G2.5 M अप्येतत्; K5 D7 अद्यैवं (D7 °व) (for अप्येवं). — ^{d}) K5 D10 अनीशो (for न त्वीशो).

2 ^{b}) N कौरवः (for भारत). — ^{c}) K4.5 D2.7 G3.5 M (except M5) लौक्यं; T2 G2 मोक्षं (for लोक्यं). — ^{d}) T2 धर्ममार्यं; G5 धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्यं).

3 ^{a}) D6 न चाहं; G2.5 न त्वयं. — After 3^{ab}, T G ins.:

472* न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ।
[T1 G4 मन्यंते (for मंस्यन्ते).]

— ^{c}) K4 D8 अमुं; D2 अथ; D2 (*sec. m.*).3.4.9 लुब्धं; Ca.d अंग (as in text). — ^{d}) D6.8 (by corr.) मंत्र- (for मन्दं). G3 मंदं मे शासनातिगं.

4 After 4^{ab}, K4 B D (except D1; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

473* न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।
गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।
अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।
स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।

[(L. 4) Dn D8 पापमतिक्रूरं; D2–4.9 °मतिं क्लीबं. — (L. 5) D2–4.9 एनं शाधि.]

— ^{c}) K1.4.5 B5 D2–4.7.9 च; K2 हि (for तु). — ^{d}) K3.5 तत् (for ते).

5 Before 5, T1 G (except G2) ins. वैशं°. — ^{a}) K1.2.5 (before corr.) D1.9 व्याहृत्य; D8 [अ]त्यावृत्य; D7 T1 G1.5 M1 (*inf. lin.*) व्यावृत्य; T2 M2 ह्यावृत्य; Ca अभ्यावृत्य (as in text). — ^{b}) = 1. 2. 178^{d}; 5. 123. 1^{b}; 126. 21^{b}. — ^{c}) K4 B2 D2 S मधुरं वाक्यं. — ^{d}) K1 सूक्ष्मां; K2 श्लक्ष्णां; S (except G4) सूक्ष्म- (for सर्व-).

6 Before 6, D3.4.8.9 T2 ins. कृष्ण उ° (T2 om. उ°); D6 (marg.) T1 G1.4 M1 श्रीभगवान्. — G3 om. 6–7. — ^{b}) K D2.7 कुरुनंदन. — ^{c}) K3 यत्समर्थं; K4 त्वत्समक्षं; K5 B3.5 Dn D3.4 शमार्थं ते (K5 च); D8 D10 शमार्थं तु (D10 ते); T2 G2.5 M (by transp.) ते समर्थं. Ca cites समर्थं.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K4 B2.4.5 Dn Dn1 D6.8 (by corr.) T2 °प्रज्ञ; K5 D7 °प्राज्ञे; D10 °प्रज्ञः (for °प्राज्ञ). K B1.3 D2 (*sec. m.* as in text).7 जन्म (for जातः). — 7^{d} = 1. 1. 85^{b}.

8 K5 om. 8. — ^{a}) T1 G1 °चारा (for °त्मानो).

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।
अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
अनेकशस्त्वनिमित्तमयशस्यं च भारत ।
तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥ १५
ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १७
एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२ C. 5. 4145 B. 5. 124. 24 K. 5. 124. 24

— ^{c}) D3. 4. 9 तद्; T G1. 2. 4. 5 कः (for ते). Dn1 D2. 8 G4 M एतदीदृशकं कुर्युः. — ^{d}) S तात वर्तसे (T2 G2 वर्तसे तथा) (for तात मन्यसे).

10 ^{b}) T1 G1. 4 लक्ष्यते त्वसकृत्त्वयि. — ^{c}) S अनर्थ° (for अधर्म°). D10 सानु° (for चानु°).

11 K5 B5 om. 11^{ab}. — ^{a}) K1. 2 D2 अनेकस्त्वं तन्नि(D2 स्वनि)मित्तं; K3 अनेकानां त्वं निमित्तं; B (B5 om.) Dn Ds D3. 4. 6. 8–10 अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B2 अनर्थस्य निमित्तस्तु); D7 अनिष्टं चानिमित्तं च; G5 अनेकांस्त्वं यन्निमित्तं. — ^{b}) B (B5 om.) Dn Ds D3. 4. 6. 8–10 न च शक्यश्च (B2 अयशस्यमपि) भारत. — ^{c}) D6 तमर्थं तु परित्यज्य. — ^{d}) D6 तमनर्थं (for आत्मश्रेयः). K5 D7 स्वात्मश्रेयः करिष्यति.

12 ^{ab}) G3 अपि (for अथ). T2 G5 transp. भृत्यानां and मित्राणां. T2 G2 चैव भारत (for च परंतप). — ^{c}) K5 Dn1 Ds2 D2–4. 9 M3–5 अधर्माद्. G5 अयशस्काच्च. — ^{d}) D6. 8 वि-; G3 न (for प्र-).

13 ^{b}) K1. 2 G3. 5 M आत्मविद्भिर्; T1 G1. 4 कृतज्ञैश्च. — ^{c}) K D2–4. 7. 9. 10 T G (except G3) M1 °व्याघ्रैः (for °व्याघ्र). — ^{d}) D3. 4. 9 तव रोचतां; T2 G2 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).

14 K5 om. (hapl.) 14^{a}–51^{b}. — ^{d}) D3. 4. 9 G1 च धीमतः; T1 महौजसः; T2 G2–5 M महात्मनः (for महामतेः).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) A few MSS. बाह्लिकस्य. — ^{d}) B2. 4. 5 Dn Ds D3. 10 विविंशतेः (for विशां पते).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 D2. 10 [ऽ]भि- (for हि). S हि ते (G2 हितं) मन्ये (for हि मन्यन्ते). — ^{c}) M5 उत्तमापद्गतः. D2–4 सर्वं; T1 G4 कुर्वन्; T2 G1–3 M पूर्वं; G5 पूर्वः (for सर्वः). — ^{d}) S (except G3) स्मरसि.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 14) — ^{b}) = 42^{b}. K1. 2 D10 G3 संगतं; T2 G2. 5 °गतिः (for °गमः). — ^{d}) D7 तत्र ते (for तत्तुभ्यं).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 14). — ^{b}) D2. 3. 9 न मर्त्यः (by transp.). — ^{c}) M1. 2 विपाके तु. S हिनस्त्येनं.

21 K5 D4 om. 21 (cf. v.l. 14); D3 reads it in marg. *sec. m.* D1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 14); D1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{a}) D3. 4. 9 कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) K4 B Dn Ds D6–8. 10 प्राप्तद्देवाभिपद्यते. — ^{c}) K1. 2. 4 D2–4. 7. 9 मानम् (for मतम्). — ^{d}) T1 G1. 4 लोकेषु (for स लोके).

23 K5 om. 23 (cf v.l. 14). — ^{a}) D7 यः कामस्य वशं गत्वा. — ^{b}) D7 तुष्यति (for मृष्यते). — ^{c}) K1. 2

C. 5. 4146
B. 5. 124. 25
K. 5. 124. 23

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक्तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

D7 स (K2 सु-) दीर्घसूत्रो हीनार्थो (= 21^{c}). — ^{d}) T1 G4 मार्गम् (for वशम्). T2 G1.2.5 वश(G5 °ध)मेष्यति.

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Dn2 D9 T1 G3.4 M मतिम् (for मतम्). — ^{b}) K1.2 मनः; G3 M3–5 मतौ; G5 वशे (for मते). — ^{c}) K2 B3 Ds D7.10 शोचंति. D2 व्यसनात्; D3.4.9 व्यसनं.

25 K5 om. 25 (cf. v.l. 14). — ^{b}) K4 अति-; B1.2 D7 S वि-; D1 Dn2 हि (for the first नि-). — ^{c}) B2 D2–4.9 सुघोराम्. — ^{d}) D3.4.9 सोधिगच्छति; G4.5 M3–5 अभिग° (M4 *inf. lin.* as in text).

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1.2 मृषाचारो; D1 वृथा मानी (for वृथाचारो). — ^{b}) B1.2.4.5 Dn Ds D2.6.8.10 T1 G1 सतां; B3 D7 G3.4 वचः; D1 अपि (for सदा). — ^{c}) M3.5 परं (for परान्). M5 स्वं (for स्वान्). — ^{d}) D2–4.9 भृशं; T G1.3–5 भूस्तं; G2 M भूतं (for तं गौः). Ca.d cite गौः. B (except B3) Dn Ds D5.6.8.10 त्यज°; D2–4.9 तप° (for शप°).

27 K5 om. 27 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 D7.8 विरुध्यसे (for °ध्य तैर्).

29 K5 om. 29 (cf. v.l. 14). — ^{c}) B5 नैव (for न च). S कुप्यंते. — ^{d}) D7 धर्मवंतो (for धर्मात्मानो).

30 K5 om. 30 (cf. v.l. 14). Ds D1 om. (hapl.) 30^{ab}; D3.4.9 S read it after 31^{ab}. — ^{a}) K3.4 B Dn D6.8.10 मिथ्योपचरितास्; D3.4.9 मिथ्याप्रचलितास्. — ^{b}) K4 B3.5 D8 बांधवाः (for पाण्डवाः). — D6 om. 30^{c}–32^{d}. — ^{c}) D1 तव; T1 G4 यत्तु (for त्वयि). D3.4.9 T2 G2 M3–5 साम्यं; T1 G1.3.4 सत्यं (for सम्यङ्). K4 D8 महात्मानः; G1.5 °भागाः.

31 K5 D6 om. 31 (cf. v.l. 14, 30). — ^{a}) K4 D6.7.9.10 वि-; G5 M (except M2) हि (for [अ]पि). — After 31^{ab}, D3.4.9 S read 30^{ab}. — ^{d}) K1.2 अभ्यगाः (for अन्वगाः).

32 K5 D6 om. 32 (cf. v.l. 14, 30). — ^{ab}) K3.4 B Dn Ds D2–4.8–10 °युक्तः (for °युक्ताः), and आरंभः (for आरम्भाः). — ^{c}) Ds D10 °रुंधंति; D2 (before corr.) °तप्यंते; D7 °रुध्यंति; G3 °वर्तते. K4 D10 धर्मार्थौ न विरुध्येत.

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1.3 B Dn Ds D2 (before corr.).3.4.6.10 T2 (before corr.) पृथक्च; K4 D8 पृथक्त्वे (for पृथक्तु). D7 पृथक्पृथग्विनष्टानां; T2 (by corr.) पृथक्त्वेन निवि°. — ^{b}) D2 °भूषते (m as in text); D10 °रुंधते (for °रुध्यते). — Ds D7 G3 om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) M4.5 अर्थः (for अर्थं). T1 G1 M कलिर्. — ^{d}) D10 °रुंधते (for °रुध्यते).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 14). — ^{a}) S इंद्रिय-. K3 B Dn Ds1 D1.6.8.10 प्राकृतो; D2 प्रकृतो; Ds2 D3.4.7.9 प्रसृतैर् (for प्रसृतो). K4 S बालो (for लोभाद्). — K4 om. 34^{bc}. — ^{b}) T G सः (for यः). — D7 om. (hapl.) 34^{d}–37^{a}.

35 K5 D7 om. 35 (cf. v.l. 14, 34). — ^{b}) Ds कुरु (for चरेत्). — ^{c}) D2 T2 G2 ऋतेपि (for अपैति).

36 K5 D7 om. 36 (cf. v.l. 14, 34); D6 om. 36^{cd}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ३८
न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृतं किंचित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥ ४०
अमर्षवशमापन्नो न किंचिद्बुध्यते नरः ।
छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ४२
पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥ ४८ C. 5. 4171 B. 5. 124. 50 K. 5. 124. 50

— ^{c}) K4 °मानस्तु; D2 (by corr.). 3. 4 °माने हि; D8 °मानस्य (for °मानो हि).

37 K5 om. 37; D7 om. 37^{a} (cf. v.l. 14, 34). — ^{a}) K4 D2 (by corr.). 3. 4. 9 तम्; T2 G2 तथा (for तात). — ^{c}) Dn Ds1 D7. 10 अधि° (for आधि°).

38 K5 om. 38 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D2 (by corr.). 3. 4. 9 कृंत° (for तक्ष°). — ^{d}) D2 श्रिया राजन्; S स्वेषु मिथ्या (for मिथ्या राजन्). — After 38, T G ins.:

474* अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।
जीवितं ह्यपि दुःखार्तो न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L. 2) T G1. 2 संत्यजंति; G3 संत्यज्यंते (for न त्यजन्ति).]

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Dn2 transp. तस्य and हि. B2 D3. 4. 9 मतं (for मतिं). K1–3 न सापत्नमतिं (K1 °मभि-) छिंद्यात्; S न संपन्नम (T1 G4 M5 °मि) तिछिंद्यात्. — ^{b}) = 5. 34. 4^{d}. T G1–3. 5 M यः स (M1. 2 यस्तु) (for यस्य). K1. 2 चेच्छेत्; T2 G1. 2 नच्छेत्; G4 गच्छेत् (for नेच्छेत्). — ^{c}) B Dn Ds D6. 10 अविच्छिन्नमतेरस्य; S अति (G4 M2 अधि) च्छिन्नस्य धी°. — ^{d}) T1 G4 कल्याणी. T1 G1. 4 जायते; G2 वर्त° (for धीय°). D3. 4 कल्याणे जीविते सति.

40 K5 om. 40 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K3 B Dn Ds D3. 4. 6–10 आत्मवान्नावमन्येत. — G5 om. (hapl.) 40^{c}–41^{d}. — ^{c}) K4 B1. 2 D2–4. 7. 8 (by corr.). 10 T1 G3 M कंचित्; G4 कश्चित् (for किंचित्).

41 K5 G5 om. 41 (cf. v.l. 14; 40). — ^{b}) Dn जनः (for नरः)! — ^{c}) D3. 4 विद्य°; T1 G1. 3. 4 M3–5 भिद्य° (for छिद्य°). D2 [ऽ]स्याततं; D3. 4. 9 घाततं; T1 G1 [ऽ]भ्यागतं; G4 [ऽ]भ्याततं; M1. 2 [ऽ]त्याततं (for ह्याततं).

42 K4. 5 om. 42 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B2 Dn1 D8 वर्जनात्; D1. 2. 10 T G1. 2. 4 दुर्जयैः; G5 दुर्जनैः; Ca. d. n दुर्जनात् (as in text). — ^{b}) = 19^{b}. N (except D1; K4. 5 om.; D5 missing) संगतं (for °मः). D3. 4. 9 om. 42^{c}–43^{b}. — ^{c}) S तैः सह (for तैर्हि सं-). T2 G2. 5 तु (for त्वं). — ^{d}) Ds सर्वकामान्.

43 K5 om. 43; D3. 4. 9 om. 43^{ab} (cf. v.l. 14, 42). — ^{a}) K1. 2 Ds विजितां; B3 D2 Cn निर्मितां (for निर्जितां). — ^{c}) B1. 2. 4 पांडवैर्विग्रहं कृत्वा.

44 K5 om. 44 (cf. v.l. 14). — ^{a}) S दुष्पहे च (for दुर्विषहे). — ^{b}) B2 [ऽ]थापि स-; Ds D1 [ऽ]थापि च; Dn1 दुष्टे च (for चापि स-). S सकर्णे चा (T G1. 2. 4 वा) पि सौबले.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D7 तवैते न च प°. — D1 om. (hapl.) 45^{bc}; K4 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) T1 G1. 4 विक्रमैश्च. K2 न; Dn1 वा (for च). K1. 2 D3. 4. 9 G5 पर्याप्ताः (for अपर्याप्ताः). — ^{d}) G3 *repeats* 45^{b} (for 45^{d}).

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 14); D3. 4. 9 om. 47^{ab}. — ^{d}) K2 Ds कृपस्तथा (by transp.).

48 K5 (cf. v.l. 14) D1 om. 48. — ^{a}) Dn2 D2. 10 S (except M1. 2) सोमदत्तिः (T2 G3–5 °त्तो) (for सौम°).

49 K5 om. 49 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 B4 Dn Ds D6. 8. 10 संख्ये; G2 श्रीमान् (for क्रुद्धः). — ^{b}) K1. 2 D7

C. 5. 4172 B. 5. 124. 50 K. 5. 124. 50 अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ५५
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄञ्ज्ञातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संपूज्यमानो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

संद्रैरपि; D10 क्रुद्धः संद्रैः; G1 क्रुद्धैरपि. — ^{c}) K1. 2 D1 अथ (for अपि). — ^{d}) = 5. 127. 39^d. K2 आध्रिथाः; D7 आदथाः; S आदधाः; Cd आधेयाः; Ca as in text. D1 मा च युद्धे मनः कृथाः; D2 (by corr.). 3. 4. 9 मा युद्धे मानसं कुरु.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 14). — ^{b}) K4 समये; D3. 4. 9 G3 संग्रामे (for समग्रे). D7 कुले (for बले). — ^{d}) D2 T2 G2 गृहं (for गृहान्).

51 K5 om. 51^{ab} (ci. v.l. 14). — ^{a}) T1 G1. 4 बल°; Ca. d जन° (as in text). — ^{c}) K5 B (except B2) Dn2 D1 तत्; Cn ते (as in text).

52 ^{b}) S °यक्षोरग° (for °यक्षासुर°). — ^{c}) K5 अर्जुनः (for अजयत्). — ^{d}) K1. 2. 5 कथं (for कस्तं). T1 G1. 4 पांडवं (for मानवः).

53 = (var.) 5. 58. 26; = (var.) 63. 15. — ^{a}) S यथा (for तथा). — After 53, K4 Dn D3. 4. 6. 8. 9 ins.:

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ।

— ^{d}) = 5. 58. 26^d; 63. 15^d; 136. 8^d.

54 ^{a}) T G (except G3) तमजय्यं. — ^{b}) T1 G1. 4 अजितं (for विजेतुं). K1. 5 B1–3 Ds D1. 7 T G1. 5 M1. 2 अव्ययं (for अच्युतम्). — ^{c}) S °शंससे ह (T1 G1. 4. 5 हि).

55 = (var.) 5. 58. 23. — K5 om. 55^{ab}. — ^{a}) K1. 2 D8 सद्वि°; T G अद्वि° (for मद्वि°). — ^{c}) K5 D7 G4 युधि (for युद्धे). T2 G2 प्रदीप्तम् (for प्रतीपम्).

56 = (var.) 5. 58. 24. — ^{a}) B (except B2) Dn Ds D1. 3. 4. 6. 9. 10 उद्वहेद् (for उद्धरेद्). — ^{c}) G3. 4 M3 त्रिदिवान्; G5 दिवि वा (for त्रिदिवाद्).

57 ^{b}) K4 S ज्ञाति(T1 °तीन्)संबंधिबांधवान्. — ^{c}) Ds D7. 8. 10 विनशिष्येयुः (for न विनश्येयुः). — ^{d}) K5 एतद्; B Dn Ds D3. 4. 6. 8–10 इमे. K1. 5 B Dn Ds D6. 8. 10 भारतसत्तमाः.

58 ^{a}) T1 G3 शेषः (for शेषं). — ^{c}) K5 D7 नो ब्रूयात् (for नोच्येथाः).

59 ^{b}) G4 महारथ. — ^{c}) K3 B4 Dn Ds D1. 6. 8. 10 [ऽ]पि; D3. 4. 9 [ऽ]थ (for च).

60 ^{b}) T1 G4 मावमंस्थाः (for अव°). — ^{d}) K Dn D7. 10 आप्नुहि (for आप्स्यसि).

61 ^{a}) K3 च शमं; K4 D6 T G संगमं; K5 D7 शमनं; Ds D2–4. 8–10 संगतं (for संशमं). G3 M1–3 गत्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K5 सुहृदां च वचस्तथा. — ^{c}) D3. 4. 9 °माणैः पुत्रैश्च; T1 G1. 4 °माणो मित्राणि. — ^{d}) G3. 5 श्रियं (for चिरं). T2 G2. 3. 5 भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D5; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K B1. 3. 5 Dn Ds D8. 10 T1 G1. 4. 5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1. 2 Dn D7 भगवद्वाक्यं; T1 भगवतः हितोपदेशवाक्यं; T2 श्रीवासुदेववाक्यं; G1. 4 M हितोपदेशवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४
इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ५
आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
सहामित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ६
अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०
प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 4197
B. 5. 125. 12
K. 5. 125. 12

---

both): D6 14 (=114); D7 T2 G4 M1–3.5 125; T1 G1.2.5 126; G3 M4 124. — *S'loka no.:* K5 20; Dn1 63; Dn2 62; Ds 65.

123

1 ^{b}) = 5. 122. 5^{b}; 126. 21^{b}. T G1.2.4.5 M अरिंदमं (G2 M1.3–5 °मः; G4 °म) (for अमर्षणम्).

2 Before 2, D2–4.8–10 T1 G1.4 M1 ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — ^{b}) K (except K3) D3.10 G5 M5 सुहृदा. D3.4.9 हितम् (for शमम्). — ^{c}) K1–3.5 B2 D2–4.7.9 अनुमन्यस्व; K4 B1.3–5 Dn Ds D1.6.8.10 अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व). D6 T G (except G3) M5 तं (for तत्). — ^{d}) = 5. 122. 31^{d}.

3 ^{a}) K1.2.5 D3.4.7.9 transp. वचनं and तात. K4 ह्यस्य; S तस्य (for तात).

4 D8 om. (hapl.) 4–6. — ^{a}) K4 B3 Dn2 D2–4.6.9.10 T2 G3 M5 धर्मम्. K5 B (except B3) Dn1 Ds1 D1.7 T1 G1.2.5 M (except M5) अर्थ्यं; D10 चार्थ्यं. — ^{b}) G3 ते; M त्वा (for त्वां). — ^{c}) K3 B1.2.4 Dn D1–4.6 T1 G5 तदर्थम्. K4 B3 प्रतिपद्यस्व. — ^{d}) T1 G1 नीनशुः; G3–5 विनशुः; M व्यनशः (M1 *inf. lin.* as in text).

5 D8 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) B Dn Ds D6.10 ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं. — ^{c}) K5 D7 ब्रुवतो (for जी°). — ^{d}) K5 ध्वंस° (for भ्रंश°).

6 D8 (cf. v.l. 4) G4 (hapl.) om. 6. — ^{a}) T2 G2.5 चैव सामात्यं (for च सहामात्यं). — ^{b}) K D1–4.7.9.10 °ज्ञाति°; B Dn Ds D6 °भ्रातृ° (for °पशु°). — G3 om. 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) K4 B1.2.4 Dn Ds D6.10 अहमित्यनया बुद्ध्या.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) K1.2.5 D7 पथ्यं; D2 (by corr.).3.4.9 सत्यं (for तथ्यं). — K5 om. 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) B1.3.4 Dn2 T1 G1.4 भारतश्रेष्ठ.

8 K5 G3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^{a}) K3.4 B D (except D1) कु- (D7 [अ]थ) (for [अ]न्त-). G1 मा भूत्कुलघ्नः पु°; G2.5 मा भूस्त्वं तात पु°. — ^{b}) D2 (by corr.).3.4.7.9 कुपथं; Ca.d कापथं (as in text). B2 D1.9 S (G3 om.) गतः (for गमः). — ^{c}) N (except B5 D1) transp. पितरं and मातरं. K1.3 चैवं; K2 चेमं (for चैव). — ^{d}) G2 दुःखाय (for शोकाय). K1–3 D2 (before corr.) अनुमन्यस्व भारत; K4 वृद्धौ तौ मा व्यनीनशः; K5 D7 मावमन्यस्व भारत; B Dn Ds D2 (by corr.).3.4.6.8–10 मा मज्जीः शोकसागरे; D1 ह्यनुमन्यस्व पार्थिव.

10 ^{b}) Ds प्राह (for आह). — ^{d}) D3.4.9 तदादत्स्व परंतप (D9 नराधिप) (cf. 11^{d}). Ca cites जुषस्व.

11 ^{a}) D2 चैकमतौ (for मेधाविनौ). — ^{b}) K5 D7 कर्तुकामौ; D3.4.9 वृद्धिकामौ; G1 अर्थशौच- (for अर्थकामौ). — ^{c}) S (except T2 G2) तौ (for त्वां). — ^{d}) D1 तदाधत्स्व. D2 नराधिप (for परंतप). B Dn Ds D6.8.10

C. 5. 4197 B. 5. 125. 12 K. 5. 125. 12 मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरूञ्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातॄंस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

तज्जुषस्व नराधिप (= 10^{d}).

12 ^{b}) T1 G1.4 भीष्मकृष्णौ (by transp.). K5 बहुश्रुतौ (for यदूचतुः). — K5 om. 12^{c}–16^{b}. — ^{cd}) K1.2 मा चैवं लुब्धबुद्धीनां समं स्थास्त्वं परंतप; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.8–10 माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परं°; D7 मा मैवं लुसबुद्धीनां मते स्थातुं परं°.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) T1 M1.2 त्वा (for त्वां). K1.2.4 D2.7 एवं; D1 S अन्ये (for एते). — ^{c}) M2 (*inf. lin.*) आवार्य (for ग्रीवायां). — ^{d}) K1.2 D7 प्रतियोक्ष्यंति.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K1 transp. मा and कुरून्. D2 कुलं (for कुरून्). D3.4.9 T1 G3.4 जहि नः; T2 G2.5 जहि तान् (for जीघनः). K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 M1 मा जीघनः (B3.5 नीनशः) प्रजाः सर्वाः. Ca cites मा नीनशः. — ^{b}) K3 B2 D2 पौत्रान् (for भ्रातॄन्). — ^{d}) B2.4 महत् (for हि तत्) D3.4.9 विद्ध्यजेयान्नराधिपान्; D6 M2 विद्ध्यजेयानलं हि तान्.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{b}) T1 G4 सुहृदां (for °दोः). — ^{c}) Ds2 D7.9 T2 G (except G3) नादास्यते; M3.4 नासाद्यते.

16 K5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K4 भूयश्चैव; B Dn Ds D2–4.6.9.10 भूयानेष — ^{c}) K (except K3) D1–4.7.9 कृष्णोपि; S कृष्णश्च. — ^{d}) K1.2 D9 दुरासदः; K3.4 B4 Dn Ds D6.8.10 सुदुःसहः (for दुरुत्सहः).

17 K5 om. 17^{ab}. — ^{a}) K2 Dn1 Ds D6.8 S मुख (G3 दुःख)प्रियेण; D7 शत्रु°; Cn सुख° (as in text). D2 किं तेप्यविनयेनेह. — ^{b}) K1.2.4 D2.7 कृते°; S श्रुते° (for प्रोक्ते°). G3 पुरुषर्षभ. — ^{c}) K4 तथ्यम्; B5 तत्त्वम् (for सर्वम्).

18 Before 18, K4 B4.5 Dn Ds D3.4.6.8–10 T1 G1.4 M1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K4 तस्मात्; G1 तस्य (for तस्मिन्). M1.2 तत्र (for वाक्यं). — ^{b}) T1 G1 तं क्षत्ता; T2 G2.5 क्षत्ता च (for क्षत्तापि). G3 क्षत्ता तथ्यमिदं ब्रुवन्. — K3.5 D6 om. 18^{cd}.

19 Before 19, K1.2 D3.4.7–10 G3 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः). — ^{b}) Ds पुरुषर्षभ. — ^{cd}) Dn1 वृद्धौ शोचामि गांधारीं पितरौ तु तथोच्यते.

20 ^{a}) K5 यदि; D7 यद् (for यौ). T1.2 (by corr.) G1.4.5 भविष्येते; T2 (before corr.) G2 M च भाष्येते (for चरि°). — ^{c}) K5 D7 G3 °पुत्रौ (for °मित्रौ). — ^{d}) B (except B5) Dn Ds D1.6.8.10 T2 G2.5 [अं]डजौ; Ca द्विजौ (as in text).

21 ^{d}) K2 D2 G2 तु पूरुषं; K3 च पौरुषं; T2 G1.4 अतिपू(G4 °पौ)रुषं; T2 G3 M अंतपूरुषं; G5 च पूरुषं.

22 ^{d}) K5 बंधुभिः परितं नृपं.

23 ^{c}) K5 D7 शिव आ(D7 -मा)यत्यां (for शिवमत्यन्तं). — ^{d}) K2 °क्षेमदम् (for °क्षेमवत्). K4 B3.5 Ds1 D1.6.8 अत्ययं (for अव्ययम्).

24 ^{d}) K5 D7 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यामः).

25 ^{a}) K1.4 B5 Dn2 D1–4.6.9.10 G4 Cn सुसंहतः;

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५
वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।
कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६
शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २
यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४
यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिहर्षयन् । C. 5. 4218 B. 5. 126. 5 K. 5. 126. 5

K5 D7 सुसंहितं; D8 समं हितं (D81 °तः); T1 सुसंयुतं; G1 सुसंयतः; M2 त्वं संहितः (for सुसंहितः). G3 सहितः केशवेनाथ. **Ca.** d cite संहितः, **Cap** सहितः. — ^{b}) K3 B (except B3) Dn Ds D1.6 transp. गच्छ and तात. D8.10 तात गच्छस्व संशमं. — K5 D1 om. 25^{cd}. — ^{c}) K1.2 D8 चरन्; G4 कुरु; M3–5 परं (for चर). — ^{d}) K1.3.4 B (except B3) Dn1 Ds D2–4.6.8–10 G4 M1 भरतानां. T G1.2.4.5 M2–5 अयं प्रभुः (M3–5 भुवः).

26 D1 om. 26^{ab}. — ^{a}) = 5. 86. 10^{c}; 103. 34^{c}. — ^{b}) D3.4.9 ततो (for तात). K4 B1.2.4.5 Dn2 D3.4.6.8.10 संशमं; D9 संगमः; T G1.2.4.5 M1.2.4 संगतिं; M3.5 संहितं (for संगमम्). B3 गच्छ तात युधिष्ठिरं (= 25^{b}); Dn2 D2 तात गच्छ स्वयं शमं. — ^{c}) T2 G2.5 अहं; **Ca** इदं (as in text). — ^{d}) D1 अत्र (for त्वं). B3 Dn1 Ds D8.9 अतिगः; T2 M अत्यगाः (M4.5 °गः); **Ca** अतिगाः (as in text). G2 त्वं दुर्योधन मातिगाः.

27 ^{a}) T1 G1.4 चैवोच्यमानः (T1 °नं) (for चेद्याचमानं). — ^{c}) G5 तमर्थम् (for त्वदर्थम्). K4 Dn2 D9 T2 G2 M2 अपि (for अभि-). — ^{d}) D8 तत् (for न). T G तात चास्ति (T2 न तवास्ते; G3 न तस्यास्ति) (for न तवास्ति). K8 D8 T G पराभवः; **Ca.** d अपराभवः (as in text).

Colophon missing in D5; K4 D2 om. it. — *Sub-parvan:* K (K4 om.) B Dn Ds D1.3.4.6–10 T1 G1.5 M1.2 भगवद्यान. — *Adhy. name:* G4 भगवद्वाक्यं; M भगवद्वाक्यानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 15 (= 115); D7 T2 G4 M1–3.5 126; T1 G1.2.5 127; G3 M4 125. — *S'loka no.:* K5 21; Dn1 28; Dn2 D8 27.

124

1 ^{b}) K1.2 समर्थवत्; K3 B4.5 Dn Ds D6.8.10 G4 M4 समभ्यर्थौ; K4 महाबलौ; K5 D7 समर्थ्य तत्; B1.3 D2 समन्वितौ; D3.4.9 T G1–3.5 समेत्य तौ (for समर्थ्य तौ as in B2 D1 M1–3.5). **Ca** cites समर्थ्य (= स्वीकृत्य) as in text. **Cs** has सामर्थ्यं संभूयालोच्य (which is unintelligible).

2 ^{a}) K1.2 T2 G2.5 न सं° (for असं°). — ^{c}) D9 T G (except G3) M1 धौम्येन (for धौम्यो न). K3 B Dn Ds D6.8.10 **Cs** मेधाग्नौ (for सेनाग्नौ). K5 D7 यावद्धौम्यः समिद्धा(D7 °द्धे)ग्नौ. — ^{d}) K5 जुहोति ह; D1 °त्येष; T1 G1.4 °तीदं; G5 न जुहोति (for जुहोतीह).

3 K5 om. from 3 up to 5. 125. 1^{ab}. — ^{c}) K3.4 B Dn Ds D6.10 G4 ह्रीनिषेवो. K1.2 D2.7 महोत्साहः; K4 B1.3 S महाबाहुः. — ^{d}) = 4^{d}, 6^{d}, 8^{d}, 9^{d}, 11^{d}.

4 K5 D7 om. (hapl.) 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) B3.5 Dn2 D1 स्वेष्वनीके व्यवस्थितः; G4 स्वेष्वधर्मप्रतिष्ठितः; G5 स्वेष्वनीके व्यदृश्यत. — ^{c}) K1.2.4 G4 महाबाहुः; D9 महेष्वास. — 4^{d} = 6^{d}, 8^{d}, 9^{d}, 11^{d}. — After 4, G4 ins. 476*. — After 4, G3 reads 8^{ab} (omitting it in its proper place).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 3); M2 om. (hapl.) 5–6. — ^{a}) K1.2 रम°; D8 रोच° (for चर°). K3 पार्थः; D9 मार्गात्. D2 यावदायाति पार्थः स. — ^{b}) B2 D6.8 अति- (for अभि-). K4 D2 -कर्षं°; B (except B2) Dn Ds D6–8.10 -घर्ष° (for -हर्ष°). — B Dn Ds D6–8.10 ins. after 5^{ab}: G4, after 4:

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ।

[G4 महेष्वासः (for गदापाणिः). D8 G4 तावच्छाम्यतु वैशसं

C. 5. 4219
B. 5. 125. 6
K. 5. 126. 6

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्कानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ॥ ७
यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८
यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९
चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half).]
— ^{c}) T1 G1 पात° (for शात°).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 3). — ^{d}) D1.9 T2 G दंशितः; some S MSS. दंसि°.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 3). G3 reads 8^{ab} after 4. — ^{c}) G3 लघ्वस्त्राः. Ds2 क्षिप्रमस्यंति. — D8 ins. after 8: D9, after 9: D2.3, after 11:

477* यावन्न निशिता बाणाः शरीरेषु महीक्षिताम् ।
यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशसम् ।

[(L. 1) Posterior half = 9^{b}. — (L. 2) Prior half = 8^{a}. D2.3.9 गृध्रपक्षाः पतंत्युग्राः (for the prior half; cf. 9^{c}.). Posterior half is repeated in many stanzas.]

9 K5 (cf. v.l. 3) D7 (hapl.) om. 9. — ^{c}) D1 गार्ध्रपक्षाः; S गृध्रपक्षाः (M °त्राः). — After 9, D9 ins. 477*.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K4 B Dn Ds2 D1–4.6.9 T G1.2.5 चंदनागुरु°. — ^{c}) M2.3 यौधानां.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3). — ^{b}) K1.2 दूरापातिभिर्. D2 (by corr.) आशुगाः; D3.4.9 आशुगैः (for आयसाः). — ^{c}) S (except G3 M2.3) Ca.d अति-; Cs अभि- (as in text). Some MSS. -लक्षैः. — After 11, D2.3 ins. 477*.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 3). — ^{d}) S महामतिः (T1 G1.4 महीपतिः; G5 महाद्युतिः).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D7 वै (for ते). G1.4 M3.5 सुदक्षिणं. — ^{d}) = 15^{d}.

14 K5 om. 15 (cf. v.l. 3); T2 om. (hapl.) 14–15. — ^{a}) K1.2 °समानेन; K4 D2 °समूहेन; Dn1 °समं तेन; D1 °समाकीर्ण-; G1.4 अर्जुनेन यमाभ्यां च (= 16^{a}); Cnp रत्नबंधसमेतेन. — ^{b}) M1.4 रक्तांगुलि°. — ^{d}) D1.3.4.9 S °मार्जतां.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 3). — ^{b}) K4 Dn1 D8.10 सजातो; B3 स्वजेत; T1 G1.2.4.5 सुजातो (G1.2 °नो); G3 M स्वजेतां; Cn स्वजानः (as in text). — ^{c}) G3 M4.5 हि (for अभि-). Ds चाभिवदं (for अभिवदतां). D10 वाचा (for चापि). — ^{d}) = 13^{d}.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D10 त्वम् (for तैर्). T G (except G3) अभिवंदितः. — ^{c}) K1.2.4 D7 त्वम् (for सम्-). — ^{d}) G3 M3.5 हि (for [अ]भि-).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 3). — ^{ab}) G4 M3–5 त्वां दृष्ट्वा (by transp.). K3 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). G5 transp. पाण्डवैः and भ्रातृभिः. — ^{c}) T1 G1.4.5 तावद् (for यावद्).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K2 जुष्यतां; K3 Dn2 D9 घु°; G4 तु° (for घु°). D2 परमानंदं (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३
भवान्क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।
अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५
न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६
प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह । C. 5. 4242 B. 5. 127. 10 K. 5. 127. 10

राजधानीषु). — ^{b}) D7.8 °भूतां (for °क्षिताम्). — ^{d}) B3 भुजयतां विगतज्वरः.

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K (K5 om.) B Dn Ds D1.2.6–8.10 T1 G1.4.5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G5 M भीष्मद्रोणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 16 (=116); D7 T2 G4 M1–3.5 127; T1 G1.2.5 128; G3 M4 126. — *S'loka no.:* Dn 18.

125

1 K5 om. 1^{ab} (cf. v.l. 5. 124. 3). — ^{b}) T G हेतुमत्; M1.2 सुहृदां; M3–5 अब्रवीत् (for अप्रियं). — K5 resumes from 1^{cd}. — ^{c}) K5 भीमसेनो (for प्रत्युवाच). K3 महाबाहुः. — D6 om. 1^{d}–3^{a}. — ^{d}) D9 T2 G2.3.5 जनार्दनं (for यशस्विनम्).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, T G1.4 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) D1 वासुदेव (for प्रसमीक्ष्य). K2 D7 एव (for एतद्). — G3 om. (hapl.) 2^{c}–6^{d}. — ^{c}) K2 D7 आह; S (except M2; G3 om.) तु (for हि). — ^{d}) K1–3 B1.4 T G2 परिगर्हसि; D9 °ते. M1 परिभाष्य विगर्हसे.

3 D6 om. 3^{a} (cf. v.l. 1); G3 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K2 D7 °भावेन (for °वादेन). — ^{b}) Dn1 D6.8 स कस्मात्; Ds D8 m अस्माकं (for अकस्मात्). — ^{c}) T1 G1 स भवान्गार्हते नित्यं.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 2). — ^{a}) B1.2.4 Dn D1.6.7 वा (for the second च). — ^{b}) K1.2.5 B (except B3) Dn Ds D1.6–8.10 [अ]प्याचार्यो; S (G3 om.) आ(M ह्या)चार्यौ (for आचार्यो). K (except K4) D2–4.7.9 [अ]थ; B3 [अ]पि; S (G3 om.) च (for वा). — ^{c}) K5 D7 °गर्हति. — ^{d}) Ds2 D9 पार्थिव.

5 G3 om. 5 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K1.2.4 B5 Dn1 Ds2 D1.3.9 G4 M4.5 किंचित्. — K5 om. (hapl.) from व्यभि° (in 5^{b}) up to कंचिद् (in 6^{a}). — ^{c}) D1 यतः (for अथ). — ^{d}) K1.2 विभित्संति; K3 D2 विभाषंति; K4 विभाषंते; D7 धर्षयंति; D9 विभीषंति; T1 G1.4.5 विगर्हते; T2 भजंते हि; G2 भवंति हि; M विभजंति.

6 G3 om. 6 (cf. v.l. 2). K5 om. up to कंचिद् (cf. v.l. 5). — ^{a}) K4 B1.2 D1 T G2.4.5 किंचिद्. K1.2 S (G3 om.) अप्यर्थं. — ^{b}) S (except T; G3 om.) अपराद्धम्.

7 ^{a}) D7 T2 G2.4.5 °भ्युपगमे; Ca °भ्युपगते (as in text). — ^{c}) M1.2 जितं (for जिताः). D2 राज्यात्; G5 राजन् (for राज्यं). — ^{d}) K1.2.5 D7 ततः (for तत्र).

8 ^{b}) D2 तत्र दीव्यंत; T G तत्र (T2 यत्र also) जीवंति (G3 तत्राजीवंत); M5 तत्रादीयंति (for तत्राजीयन्त). Ca cites अजीयंत. — ^{c}) Ds एभ्य (for तेभ्य). — ^{d}) G (except G2) तथा (for तदा).

9 ^{b}) K4 B3.5 D1 ह्यक्षैः; B1.2.4 D8.10 द्यूते; Dn Ds T1 ह्यक्षे; T2 G2.5 [ऽ]प्यक्ष-; G4 ह्यर्थे- (for ह्यक्ष-). D6 यत्तेप्वेते परा°. — ^{d}) K1.5 Dn D3.4.9.10 M प्रव्र(M1 °व्रा also)जिता.

10 ^{a}) T G3–5 तेन (for केन). K3–5 B Dn Ds D1.2.6.7.10 वा (for च). K3–5 B2.5 D3.4.7.9 अपराधेन; S अवमानेन (for अपवादेन). — ^{b}) K3.4 B D (except

C. 5. 4242 B. 5. 127. 10 K. 5. 127. 10 अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६
ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

D$_{7.8}$; D$_{5}$ missing) विरुध्यंति.

11 ^{d}) S सह संजयैः (by transp.).

12 ^{b}) K$_{1.5}$ D$_{1-4.9}$ च (for वा). — ^{c}) K$_{8}$ B$_{5}$ Dn D$_{1.6.8}$ प्रभ्रष्टाः; Ds विभ्रष्टाः; D$_{10}$ प्रमृष्टाः (for वित्रस्ताः). B$_{2}$ Dn Ds D$_{8.10}$ प्रणमेम. K$_{5}$ D$_{7}$ एवं (for इह). — ^{d}) B (except B$_{5}$) Dn Ds D$_{6.8.10}$ शतक्रतुं.

13 D$_{1}$ om. 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) T$_{2}$ G$_{2.5}$ हि प्रप° (for कृष्ण प°). — ^{b}) D$_{2}$ क्षत्रधर्मरतान्सदा; D$_{3.4.9}$ °धर्मेष्वनुष्ठितान्. — K$_{5}$ om. (hapl.) 13^{d}–14^{c}). — ^{d}) K$_{1}$ T$_{2}$ G (except G$_{4}$) M (except M$_{1.2}$) °बर्हणः; D$_{2-4.9}$ °बर्हणान्.

14 D$_{1}$ om. 14^{ab}; K$_{5}$ om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). — ^{a}) D$_{2}$ न हि भीष्मं कृपं द्रोणं. — ^{b}) B Dn Ds D$_{3.4.6-10}$ T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{2}$ सकर्णाः; D$_{2}$ सकर्णान्; G$_{3}$ सगणान्; G$_{5}$ संगता (for सगणा). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{4}$ अशक्याः किमु पांडवैः; Ca as in text.

15 ^{a}) K$_{3}$ B Dn Ds D$_{1.3.4.6.8-10}$ °पश्यंतो (for °तिष्ठन्तो). D$_{2}$ स्वधर्मे यतमानानां. — ^{c}) K$_{1.3.4}$ B (except B$_{2}$) Dn Ds D$_{6.8.10}$ अस्त्रेण (for शस्त्रेण). — ^{d}) K$_{4}$ गच्छेम (for प्राप्स्यामः). K$_{8}$ सर्वम्; B D$_{10}$ Ca स्वर्ग्यम् (for स्वर्गम्).

16 ^{c}) S शेष्यामो (M$_{2.5}$ °म) हि; Ca शयीमहि (as in text). — ^{d}) M$_{1.2}$ °तल्पे हता (for °तल्पगता).

17 ^{b}) K$_{1.2.4}$ B$_{1.4}$ D$_{2-4.9}$ T$_{2}$ G$_{2.5}$ M$_{3-5}$ प्राप्स्याम. — ^{d}) K$_{1}$ ततस्तप्स्यसि; K$_{5}$ नैव स्वप्स्यति; D$_{2}$ (by corr.). $_{3.4.9}$ न तस्तप्स्यति; D$_{4}$ न नस्तप्यति; T$_{1}$ न तत्तप्यसि; T$_{2}$ G$_{1}$ नातस्तप्स्याम (T$_{2}$ °मि also); G$_{2.5}$ नातस्तप्स्यसि (G$_{5}$ °ति); G$_{3}$ न न तप्यति; M नातस्तप्स्येति (for न नस्तप्स्यति). Ca cites नस्तप्स्यति. K$_{1.2.5}$ D$_{1.7}$ कृष्ण तत् (for माधव).

18 = (var.) 5. 132. 37. — D$_{7}$ transp. 18 and 19. — ^{a}) K$_{3}$ D$_{3}$ T$_{2}$ G$_{5}$ कश्चित्; D$_{10}$ को नु (for कश्च). — ^{b}) K$_{3}$ क्षत्रियः (for वर्तयन्). — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{8}$ समीक्ष्यैव; D$_{2}$ °क्षेत; D$_{7}$ °क्ष्येह. K$_{1.2}$ भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यो वा; K$_{5}$ भिक्षावृत्तिं समीक्ष्येह; S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा. Cs cites वृत्तिसमीक्षोऽपि. — ^{d}) B$_{2}$ Dn D$_{6}$ कर्हिचित्; cf. 19^{d}.

19 = 5. 132. 38. — K$_{1}$ D$_{2.9}$ om. (hapl.) 19; K$_{5}$ om. 19^{a}–21^{b}. D$_{7}$ transp. 18 and 19. — ^{b}) K$_{2}$ उद्यमे. B$_{1-3}$ D$_{7}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ ह्येष (for ह्येव). — ^{d}) B$_{2}$ Dn कर्हिचित्; cf. 18^{d}.

20 K$_{5}$ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K$_{4}$ कीर्तयंति. D$_{9}$ हितेप्सया; G$_{3}$ हितेच्छवः. — ^{c}) D$_{3.4.8.9}$ धर्मार्थायैव; D$_{10}$ धर्माय विप्रे. — ^{d}) D$_{3.4.9}$ ब्राह्मणांश्चैव. K$_{2}$ हि (for च). T$_{2}$ G$_{2}$ माधव (for मद्विधः).

21 K$_{5}$ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K$_{1.4}$ Ds$_{2}$ D$_{8}$ T$_{1}$ G$_{2.4}$ M$_{3-5}$ किंचिद् (for कंचिद्). G$_{2}$ अपि (for अन्यं). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{2}$ S (except T$_{1}$ G$_{3.4}$) यावज्जीवेत्. — ^{d}) K$_{1.2.5}$ Dn$_{2}$ D$_{3.4.7.9}$ च सर्वदा; K$_{4}$ सतां सदा (for च मे सदा).

22 ^{a}) K$_{1}$ G$_{3}$ M अपि; Ca अभि- (as in text). — ^{b}) T$_{2}$ G$_{3.5}$ M$_{2}$ हि (for मे).

23 K$_{5}$ om. 23–24; D$_{1}$ om. 23. — ^{a}) K$_{2-4}$ B$_{5}$ D$_{2-4.9}$ S तु (for च). D$_{7}$ transp. च and राजा.

न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ।
ध्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ २५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३
श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाः ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् । C. 5. 4265 B. 5. 128. 7 K. 5. 128.

S (except G$_5$) धर(G$_{1.4}$ श्रय)ते ; Ca ध्रियते (as in text). — D$_6$ om. (hapl.) 23^c–24^d; T$_2$ reads the lines in marg. (*sec. m.*). — ^{cd}) K$_{1.2.4}$ D$_{3.4.8.9}$ T$_1$ G$_{2.5}$ M$_1$ च (for वा). D$_2$ हि (for [अ]पि). D$_7$ G$_2$ om. अपि (leaving hiatus). S भारत (for माधव).

24 K$_2$ D$_6$ om. 24 (cf. v.l. 23); Dn$_2$ om. 24^{ab}. — ^{a}) K$_3$ B Dn$_1$ Ds D$_{8.10}$ अप्रदेयं; T$_2$ यस्त्वदेयं. — ^{b}) D$_{3.4.9}$ परवशे मयि. Ca cites परवतः.

25 ^{c}) K$_{1.2}$ B (except B$_5$) Dn Ds D$_{1.6.8}$ महाबाहौ.

26 =(var.) 5. 57. 18. — ^{a}) G$_3$ तीक्ष्णाग्रे (for तीक्ष्णाया). B D (except D$_{2.7}$; D$_5$ missing) यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या. — ^{b}) T$_1$ G$_{1.2.5}$ भिंद्याद्; T$_2$ M$_3$ भिद्याद्; G$_4$ भिद्युर्; M$_{1.2.4.5}$ भिद्येद् (for विध्येद्). K D$_{2-4.7.9}$ T G अग्रं (K$_1$ D$_{3.4}$ G$_5$ °ग्रे; T$_2$ °ग्राज्) जनार्दन; B$_{3.5}$ Dn D$_8$ अग्रेण केशव.

Colophon missing in D$_5$; K$_5$ om. it. — *Sub-parvan:* K (K$_5$ om.) B Dn Ds D$_{1.2.6-8.10}$ T$_1$ G$_{1.4.5}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G$_1$ M दुर्योधनप्रत्याख्यानं; G$_5$ दुर्योधनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D$_6$ 17 (=117); D$_7$ T$_2$ G$_4$ M$_{1-3.5}$ 128; T$_1$ G$_{1.2.5}$ 129; G$_3$ M$_4$ 127. — *S'loka no:* Dn$_1$ D$_8$ 26; Dn$_2$ 25.

126

1 ^{a}) K$_3$ B$_5$ Dn$_2$ Cn प्रशम्य; D$_{3.4.9}$ निशम्य (for प्रहस्य). — ^{d}) D$_{3.4.9}$ कुरुनंदन.

2 Before 2, T$_2$ M$_1$ ins. श्रीभगवान्. — ^{b}) K$_{1.2}$ एतम्; K$_6$ Ds$_2$ D$_7$ एनम्; D$_2$ एवम् (for एतद्).

3 ^{a}) K$_{4.5}$ G$_{2.3}$ यश्चैवं; D$_{3.4.9}$ यस्त्वेवं; G$_1$ M (except M$_5$) यच्चैव. D$_{3.4.9}$ पूर्वं (for मूढ). — ^{b}) K$_2$ ते (for मे). — ^{d}) D$_{3.4.9}$ निबोध त्वं. Ds D$_{3.4.9}$ नराधिप.

4 T$_2$ om. 4–5; G$_2$ reads them in marg. (*sec. m.*). K$_5$ has lacuna for 4^d.

5 For T$_2$ G$_2$ cf. v.l. 4. — ^{ab}) T$_1$ G$_{1.4}$ कथंचित् (for कथं च), and °सत्तमाः (for °संमताः). — ^{c}) K$_3$ B Dn Ds D$_{1.6-8.10}$ अथ; K$_5$ अत्र; G$_5$ M$_{3-5}$ यथा (for तथा). G$_3$ M$_4$ अनार्यम्; G$_5$ M$_2$ अन्यायम् (for अन्याय्यम्). — ^{d}) S (T$_2$ om.) °कारिणः.

6 ^{a}) B$_{1.3.4}$ Dn$_2$ D$_{2-4.6}$ °प्रज्ञ; D$_9$ °प्रज्ञाः; G$_{1.4}$ °राज (for °प्राज्ञ). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_7$ अरतिभावनं; K$_3$ B$_4$ मतिविनाशनं; K$_5$ च रतिभावनं; Dn$_1$ D$_{3.4.8.9}$ अरतिकारकं; Dn$_2$ D$_{10}$ भवति नाशनं; Ds अवनिनाशनं; T$_1$ G$_1$ M$_5$ (*inf. lin.*) चारतिनाशनं; G$_3$ अरतिशासनं; G$_4$ चारित्रनाशनं; G$_5$ रतिविनाशनं; Ca as in text.

7 ^{a}) K$_{1.2}$ यदिदं (for त°). — ^{b}) T$_1$ G$_{1.4}$ द्यूतमुखात्; G$_3$ द्यूतमिदं. — ^{c}) K$_{1.2.5}$ D$_{2.8}$ प्रसमीक्ष्य. K$_{1.2}$

C. 5. 4265 B. 5. 128. 7 K. 5. 128. 7 असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिभार्यां वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।
आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ १३
ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

D8 [अ]सदाचारैः; T G सदाचारान्; M (except M4) स(M3 त)दाचारं.

8 ^{a}) S कथं च (T1 G1.4 त्वं) (for कश्चान्यो). K3.4 B (except B4) Dn D1.6 भ्रातृभार्यां; S ज्ञातिदारान् (for ज्ञातिभार्यां). — ^{b}) S तथार्हसि. — ^{c}) B2.4.5 सभां व्यक्तं; D2 सभायां हि (for सभां वक्तुं).

9 ^{a}) K5 D7 रूप°; D3.4.9 सर्वे° (for शील°). — ^{b}) S प्राणैरपि.

11 ^{b}) D3.4.9 ब्रह्म° (for धर्म°). — ^{c}) G4 M3 तेषु (for स्वेषु). — ^{d}) M1 वदेद्; M4 कुर्याद् (M1.4 both *inf. lin.* चरेद् as in text). D8 इदम् (for एवम्).

12 D1 om. 12^{ab}. — ^{b}) K3–5 B Dn1 D8 D2.6.7.9.10 G3 पुरुषाणां (for परु°). S (for G3 see above) तथा परुषभाषणं (G1 °भाषिणं; G4 M1 both *inf. lin.* °भाषिणां). — D2 reads 12^{cd} after 13.

13 ^{c}) S परमो यत्नो. — ^{d}) = 15^{d}. K1.2 D8 न सद्वृत्तं; K5 D7 असमृद्धं; D2 अप्रसिद्धं; D3.4.9 न च सिद्धं; T G1.2.5 M4 (*inf. lin.* as in text) न समृद्धः; **Ca** न समृद्धं (as in text). D3.4.9 तु (for च). K5 यत्त्वया; D7 तत्तथा (for तत्तव). M4 (*inf. lin.* as in text) परंतप (for च तत्तव). — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 D2 om. 14^{ab}. — ^{a}) K5 D7 उषित्वा च चिरं कालं. — ^{b}) D8 प्रपन्नाः; T2 प्रच्छन्नं. K1.2 B1.3 D3.4.7.9 T G (except G5) तथा (for तदा).

15 ^{a}) K2 D7 सर्पैर्बद्धा°; B1–3 Dn2 D8 D2.10 G3 सर्पैर्बंधै° B5 सर्पवृक्षै°; D1 T G1.2.4.5 M बंधैः सर्पै° (for सर्पबन्धै°). — ^{b}) K4 T G2.4.5 M1–3.5 पातिताः; K5 D3.4.7.9 G1 घाति°; G3 यंत्रि°; M4 (*inf. lin.* as in text) खादि° (for यति°). D9 G3 तथा (for त्वया). — ^{d}) = 13^{d}. K1.2 D3.4.9 संसिद्धं; D2 तन्सिद्धं; T G (except G3) समृद्धः (for समृद्धं). K5 न समृद्धं भवेत्ततः; D7 समृद्धं च भवेत्तत्र. — After 15, T G ins.:

478* एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।
स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपांसन ।

16 ^{a}) G3.4 °वृत्तः; **Ca** °बुद्धिः (as in text). D2 प्रयत्नेषु (for पाण्डवेषु). — ^{b}) S (except G5) °वृत्तः (for °वृत्तिः). — ^{c}) K1 तु; K2 नु (for ते). K1.2 ते (for [अ]स्ति). — After 16, N T1 G3.5 ins.:

479* यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ।

[(L. 1) K3 यश्चैभ्यो; K4 D2 यत्ते°; K5 पार्श्वे°; B3 पार्थे°; G3 भक्ते° (for यच्चै°). B3 यच्छसि; D2 चेच्छसि (for दित्ससि). — After line 1, G3 *repeats* 16^{cd}. — (L. 2) K5 तदा; D3.9 तत्त्वं (for तच्च). D6.8 °श्वर्यान् (for °श्वर्यो).]

17 ^{a}) Dn2 D2 G3 बहूनि कार्याणि. — K5 om. 17^{c}–20^{d}; D7 om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) K4 त्वं (for सन्). — ^{d}) D1 G3 नाद्यापि; G4 अत्र वि· (for अद्य वि·). **Ca** cites विप्रतिपद्यसे (as in text).

18 K5 om. 18; D7 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{c}) K1.2 G3 बहु; D8 D1 पुनर् (for मुहुर्). — ^{d}) D9 शाम्यसि च (by transp.)

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{a}) B2.4.5 Dn D8 D6.8.10 लाभः (for अर्थः). — ^{b}) K1.2 पार्थिव; **Ca** पार्थस्य (as in text). — ^{c}) S (except G3) तत्ते न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १९
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ २८
धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ २९
दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः । C. 5. 4292 B. 5. 128. 34 K. 5. 128. 35

राजन्. — G3 om. (hapl.) 19^{d}–20^{a}.

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 17); G3 om. 20^{a} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1–3 B3 D2 M शमं; Ds2 शाम्यं; D9 समं (for शर्म). — ^{b}) K4 D8 उत्कृत्य; D3.4 निकृष्य; D9 विकृष्य; Ca. d उत्क्रम्य (as in text).

21 Before 21, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K5 D7 इति (for एवं). — ^{b})=5. 122. 5^{b}; 123. 1^{b}.

22 In Dn2 the portion of the text from here up to 5. 128. 49 is lost on two missing fol. (100–101). — ^{b}) K1.2 तेन (स्वेन).

23 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) T2 G2 च मां चैव (for त्वां च मां च). — ^{b}) S भरत° (for मनुज°). — ^{d}) T G1.4.5 भीष्मद्रोणौ. K1.2 च मे; S तव (for च ते).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 24, N (except B2 Dn1; Dn2 missing) T2 G1.4 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — After 24, K D1.2 read 27.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{d}) K4 D6.7 G5 भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K4 °नं); T G1.2.4 M भीष्मद्रोणौ जनार्दनं.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) K (except K8) D1–4.7.9 प्रातिष्ठत सुदुर्मतिः.

27 Dn2 missing (cf. v.l. 22). K D1.2 read 27 after 24. — ^{a}) D10 अनु- (for अभि-). — ^{b}) K3 B3.5 मनुजर्षभ; S भरतर्षभ. — ^{cd}) K5 om. 27^{cd}. S अन्वगच्छन्सहा° °श्चैव पार्थिवाः.

28 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K D1.2.7 सहसैवोत्थितं क्रुद्धं.

29 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K2 अवि-; K5 D7 अनु-; T1 G1 अथ; M1.2 अपि (for अभि-). K1.2 -संचिंत्य (for -संत्यज्य). — ^{b}) K5 D7 संरंभाद्. T1 G1.4 °वर्त°; T2 G2.3.5 M °पद्य° (for °मन्य°). — ^{c}) T G (except G3) शोचन्ति (for हसन्ति). — ^{d}) K5 D10 T G (except G3) सुहृदो (for दुर्हृदो). D2.6 अपि (for इव).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) K5 °वान्; B4.5 D1.6.8 °कृत् (for °वित्).

31 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) Cf. 5. 130. 3^{a}. K5 D7 °प्रासम् (for °पक्वम्). — ^{b}) B D2–4 T1 G1.2 सर्वं क्षत्रं.

32 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 32, K1.2 B3.5 D3.4.8.9 T1 G1.3.4 M1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K4 एतद्; D3.4.9 तु; G3 च (for अथ). G5 भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. — ^{b}) K1.2.5 D7 कमलेक्षणः; T1 G1.4 पुरुषोत्तमः.

33 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 33, T2 ins. श्रीभगवान्. — ^{c}) T1 G1 M विसृज्य; T2 G5 प्रसृज्य; G2 प्रसज्य; G4 विन्यस्य (for प्रसह्य). — ^{d}) K1.2.5 T G

C. 5. 4292 B. 5. 128. 34 K. 5. 128. 35 प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतशस्त्रेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्बद्ध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।

नियच्छंति; D2 °च्छन्; D7 °च्छति; M न्यायच्छंत; Ca नियच्छथ (for °च्छत). K3 D1.8 यं; K5 ये; D2 तदा (for यन्).

34 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [b]) K1.3 B Dn1 D1.3.4.6.8.10 काल(D6 °ले)प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्).

35 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [a]) S (except G3) एव (for एतद्). — [b]) T1 G1.4 transp. यद् and हितं. D10 ब्रवीमि (for वक्ष्यामि). — [d]) D3.4.9 S (except G3) रोचते यदि भा°.

36 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [a]) K3 अग्रतो भोजराजस्य. — [d]) K4.5 B D (except D9; Dn2 missing) T1 M5 मृत्यु° (for मन्यु°).

37 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [d]) D3.4.9 °हवे (for °मृधे).

38 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [b]) K1.2 D2.7 T1 G1 M3–5 अभि-; K5 अति- (for अपि). — [d]) K5 D7 °राजविवर्धनः; B3 Dn1 D3.9 T1 M2 °राज(Dn1 °ज्य)स्य वर्धनः.

39 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [b]) K5 D7 °पार्थिवाः (for °यादवाः). — [d]) K5 D7 G3 यादवांधक°.

40 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [a]) K5 D7 इदं; D1.2 अथ (for the first अपि). K1m.2 G3 अभि- (for the second अपि). D3.4.9 अब्रवीद्; S अभवद् (for अवदद्). D10 पुरैवमवदद्राजन्. — [b]) B2 पितामहः (for प्रजा°). — [d]) K1 [ऽ]भ्युदितेषु; S (except T1 G1) ह्यु(G5 उ)द्यतेषु (for ऽभ्युद्यतेषु). D3.4.9 °युधेष्वपि.

41 Dn2 missing (cf. v.l. 22). K5 om. 41[bcd]. — [b]) D8 D10 S (except G3) विनशिष्यत्सु भा°. — [c]) K1.2.4 B3 Dn1 D7.8.10 दृष्टिमान्; S तु तदा (for सृष्टिमान्). D7 देवान्.

43 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [c]) D8 S (except T1) तस्मिन् (for अस्मिन्). K3 B Dn1 D8 D1.3.4.6–10 °क्रुद्धा; K5 °वृत्ता; T1 G1–3 °युक्ता; T2 °यंता; G4 °युक्ते (for °यत्ता). — [d]) T G भवि° (for हनि°). — After 43, T G ins.:

480* वर्तमानं जगत्सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।
अन्यनाशेन् जगतो लोकस्य च परंतप ।

[(L. 2) T1 अस्य नाशेन; T2 G अन्यनाशो न; G3 अलं नाशेन.]

44 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [b]) D1 G5 पितामहः; T2 जनेश्वर (for प्रजापतिः). K5 om. (hapl.) from प्रयच्छ (in 44[c]) up to वरुणाय (in 45[c]). — 44[cd] = (var.) 45[cd].

46 Dn2 missing (cf. v.l. 22). B3 om. (hapl.) 46. — [a]) K1–3 G5 M1 तान्बद्धान्; G3 (by transp.) बध्वा तान्. — [b]) K1.2.5 D7 स्वपाशैश्च; D10 स्वीयपाशैर्; G2 पाशैः स्वैश्च; G3.4 तैश्च पाशैर्. — [c]) D3.4.9 यत्नान् (for यत्तो).

47 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [b]) D3.4.9 T1

बद्ध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८
राजन्दुर्योधनं बद्ध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।
एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी । C. 5. 4317 B. 5. 129. 9 K. 5. 129. 9

G1.4 चैव (for चापि). — [c]) K4 D3.4.9 S चैव (for चापि). — [d]) D1–4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छथ.

48 =5. 37. 16 (q. v. for other references). Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [a]) D3.4 कुलार्थं. K1.2.5 Ds D7.8.10 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. Ca cites त्यजेत्कुलार्थे (as in text).

49 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — [a]) T G तस्माद् (for राजन्). — [b]) K5 संगम्य (for °शाम्य). — [c]) B1.3 D3(m as in text).4.9 T2 G1.2.5 तत्-; G3 यत्- (for त्वत्-). — [d]) K3.5 G5 M2 क्षत्रियर्षभाः.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K1–3.5 B Dn1 Ds D2.6–8.10 T1 G1.5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 दुर्योधनस्य सभातो निर्गमनं; G1 दुर्योधननिर्गमनं M दुर्योधनसभानिर्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 18 (=118); D7 T2 G4 M1–3.5 129; T1 G1.2.6 130; G3 M4 128. — *S'loka no.:* K5 65; Dn1 50.

127

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 126. 22).

1 [a]) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 तु वचः (for वचनं).

2 [a]) K2.4.5 D2.7.8 T2 G2.3.5 महाप्राज्ञ; Ds D9.10 °प्रज्ञां. — [b]) D8 दीर्घदर्शनां.

3 [a]) T1 G1.5 सा न; G4 सा तु (for सापि). — [b]) K5 D7 शाम° (for शम°). — [c]) K5 D1.7 अथ (for अपि).

4 [a]) K3.5 D1.7 T1 G4 अति- (for अपि). M3.4 अवलेपाभि°. — [d]) K4 S समक्षं; K5 सामर्थ्यं; B4 Ds D1.6–8.10 शमार्थं (for समर्थं).

5 [b]) D7.9 °कृते (for °कृतं). — [c]) Ds शमाय; D3 शमयेत् (for शमयेत्). — [d]) Ds2 D4 °क्षेमकृद् (for °क्षेमवद्). D2 °क्षेमं वदाम्यहं.

8 K5 om. from स्मवान् (in [b]) up to श्रुत्वा रा (in 9[b]). — [b]) B Dn1 Ds D3.4.6.8–10 दुरात्मवान्. — [c]) Ds2 D8 G4 M (except M1) सभायां (for °या). G4 मूढैः. — [d]) T2 G2.5 व्यति°; G4 अति° (for व्यति°).

9 K5 om. up to श्रुत्वा रा (cf. v.l. 8). — [a]) K4 B (except B2) D10 भर्तृ- (for भर्तुर्). — [c]) K1.2 D1 M ह यत्; K4 ह सा; B3 G3.4 महा- (for महत्).

C. 5 4317 B. 5. 129 9 K. 5. 129. 9 अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७
तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०
न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।

---

10 Before 10, all MSS. (except T1; Dn2 D5 missing) ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — a) K1.2.4 D2 T2 G2.5 आनयस्व; K3.5 B D6.7.10 आनायय; Dn1 आनीय च; D8 आनय त्वं; T1 G1.4 आनयैनं (for आनयेह). G5 चिरं; M (M1 inf. lin.) तु तं (for सुतं). T2 G2 क्रुद्धं; G5 पुत्रं; M पापं (for क्षिप्रं). Ds आनाययस्व तं क्षिप्रं. — d) K4 धर्मविरोधिना; D7 धर्मार्थलोभिना. — After 10, K3 B Dn1 Ds D3.4.6.8–10 T1 G5 ins.:

481 आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।

11 a) D1.3.4.9.10 G4 om. हि. — b) Dn1 D2 T2 G1.2 M2–4 सुतप्रिय. — c) K4 M3.4 (inf. lin. as in text).5 पापकामस्य.

12 a) Ds D3.4 M3.4 ((inf. lin. as in text).5 स एव. — b) K1.2 प्रलुप्तो; K4 B1–3 D3.4.8.9 T2 G2.3 M1 °लुब्धो; K5 D7 सुलुप्तो; D1 T1 G4 प्रवृद्धो; G1 °बद्धो (for °लब्धो). B4.5 Dn1 D2 G3 लोभ° (for मोह°). — c) B1.4.5 न शक्यो. K4 D3.4 यत्; K5 D7 यः (for ऽद्य). — d) K5 °वर्तय तद्बलात्.

13 a) K1 B3–5 Dn1 D1.6.8 राष्ट्रप्रदाने; K2 राज्यदानेन; K3.4 B2 Ds D2.9.10 राज्य(Ds D10 °ष्ट्र)प्रदान-; K5 D7 राज्यं प्रधानं. — b) S (except T2 G2.5) हताशस्य (for बालि°). — c) S (except G1) दुर्योधनस्य लु°. — d) K4 T2 G1.2 धृतराष्ट्रास्तु ते फलं; T1 M धृतराष्ट्राश्नुषे फलं.

14 a) K5 एवं (for कथं). K1.2 स्वजनैर्भेदं. — b) K3 B3 D (except D9; Dn2 missing) T1 G3.5 महीपतिः (for महा°). — c) D1 भिन्ने हि स्वजने च त्वां. — d) K B2 D (Dn2 missing) T1 G4 M1 प्रहसिष्यन्ति; M1 (inf. lin.) Ca as in text.

15 a) K2.4 B3 Dn1 D3.4.6.8–10 G3.5 यो हि शक्यो (B3 D10 °क्तो); Ds या हि शक्यं. — b) N (except K1; Dn2 missing) T2 G1.2 भेदेन (for दानेन). — c) K1 यादवश्रेष्ठ; K2 D3.4.8.9 आपदस्तेषु; T G (except G3) आपदार्येषु. — d) D2 M3–5 धार° (for पात°).

17 K5 om. 17b. — b) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 पुनः सभां (by transp.). — c) Ds1 D1.3.4.8–10 T1 G1.4 अति- (for अभि-).

18 b) T2 G2.5 आश्रितं (for आस्थितम्). — d) B (except B2) Dn1 Ds D2–4.6.8–10 G1 शमार्थं (for समर्थं).

19 Before 19, K4 D1.8 T G1.3.4 M1 ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — After 19, N (Dn2 missing) T1 G5 ins.:

482* दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ।

[(L. 1) Dn1 Ds D7.10 °सत्तमः (for °सत्तम). — K5 om. (hapl.) from कृपः up to द्रोण (in 20c).]

20 K5 om. up to द्रोण (cf. v.l. 19). — a) K1–3 B5 D1.2.7 हि; K4 D9.10 S (except G3) च (for तु). — d) B1–3 D2 T2 G1–3 M1 (sup. lin. as in text) शाम्यतां.

21 c) K5 सुप्रासं; D7 सुप्राप्तुं (for अवाप्तुं). — d) K3.4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 G4 भोक्तुं

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ।। २२
कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ।। २३
लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ।। २४
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ।। २५
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ।। २६
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ।। २७
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ।। २८
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ।। २९
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ।। ३०
याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ।। ३१
कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ।। ३२
सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः । C. 5. 4343 B. 5. 129. 34 K. 5. 129. 34

भरतसत्तम.

22 [d]) T1 G1.2 स्वाराज्यं; T2 G3–5 M1.2.4 (*inf. lin.*) स्वराज्यं. K1 अधि-; K5 T1 G1.4 अपि; G5 M4 (*inf. lin.*) अनु- (for अभि-). K5 जायते (for -पालयेत्). D1 स राजेत्यभिधीयते.

23 [b]) K5 D7 व्यवकर्षतः. — [c]) K3 च; S (except G3) हि (for तु). — [d]) K5 राजर्षिर्जीयते महीं.

24 [a]) D3.4.9 लोकत्रय°; D8 m °प्रयुक्तं; T1 G3–5 M लोकेश्वराभि(G5 °ति-; M °नु)भूतं; T2 G1.2 लोककामा(G2 °सर्वा)भिभूतैर् (G1 °तं).

25 [a])K5 महा-; D6.8 परि-; Ca.d महत् (as in text). — [b]) K (except K4) D7 °कामयोः (for °धर्मयोः). — [c]) B2 D2 निर्जितैर् (for नियतैर्).

26 =(var.) 5. 34. 58. — [a]) G3 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 Ca.d भीमानि; T2 (in addition to the text reading) G5 पुरुषं (for हीमानि). — [d]) K4 B1–3 Ds D1.6 S पथिषु सारथिं.

27 =(var.) 5. 34. 54. — K5 om. 27–37. — [a]) D3.4.9 अविनिर्जित्य चात्मानं. — D1 om. (hapl.) 27[c]–28[d]. — [c]) K3.4 Dn1 Ds D2.6.8.10 अमित्रान्वाजितामात्यः (Ds °मित्रः); D3.4.9 अमित्रांश्चाजिता°. — [d]) K1 m (as in text).4 °भूयते (for °हीयते).

28 =5. 34. 55. — K5 D1 om. 28 (cf. v.l. 27). — [b]) K4 °कालेन; B Dn D3.4.10 द्वेष्य°; D6 द्वेष°; D8 दश°; Ca.d.s देशरूपेण (as in text). — [d]) T2 G2 नरोयं (for न मोघं). Ds विजिगीषति.

29 =5. 34. 56. K5 om. 29 (cf. v.l. 27). — [a]) K1 D7 T1 G1.3.4 जितात्मानं. — [c]) Dn1 Ds D1–4.8–10 वीरम्; M1 (*inf. lin.*).4 दांतम् (for धीरम्). — [d]) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 अत्यर्थं (for अत्यन्तं).

30 =(var.) 5. 34. 63. K5 om. 30 (cf. v.l. 27). — [b]) B3 मत्स्यौ (for झषौ). G1.5 इव (for अपि-). Ds उरू (for उभौ). — [d]) K4 प्रज्ञामेतौ; D7 (by transp.) तौ प्रज्ञानं.

31 K5 om. 31 (cf. v.l. 27). — [a]) B1.3 S स्वर्याताः (G3 स्वर्गस्य); Ca.s स्वर्यातुः (as in text). K4 याभ्यां देवाः स्वर्गयातुः. — [b]) G3 द्वारा हि (for स्वर्गस्य). K3 B (except B2) Dn1 Ds1 D1.6 T1 G4 M1.3.4 Cs पिदधुः; Ca.d अपिदधुः (as in text). — G3 om. 31[cd]. — [c]) K4 D1 Ca.d बिभ्रतो; M (M1 *inf. lin.* as in text) बिभ्यंतो (for बिभ्यतो). K1–3 अभिभवाद्राजन्; D3 अनुपराक्रम्य (for अनुपरागस्य). — [d]) D6 स्म त्विद्धि तौ; D7 विवर्धितौ; T1 G1.4 सुवर्धितौ (for स्म व°). Ca.d.s cite वर्धितौ (as in text). T2 G2 °क्रोधानुवर्धितौ.

32 K5 om. 32 (cf. v.l. 27). — [b]) K2 D1.2.7 दर्पं दंभं (by transp.); Dn1 दंभं हर्षं. S (mostly) डंभं. K1 B3 S (except T2 M2) भूमिप. — [c]) T G1.2.4.5 विधातुं; G3 M4 (*inf. lin.* as in text).5 विहा° (for विजे°). — [d]) Ds महान्; Cs महीम् (as in text). Dn1 अतिजीयते; D1.10 अभिजीयते; G2 अपि जायते; G3 अभिरक्षति; G4 अभिरक्षयेत्; G5 अधिजायते; Ca.d.s as in text.

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 27). — [b]) K1.2 Dn1 D1.2 T1 G1.3.4 भवेन्नृप; K3 सुयोधन. — [c]) D3.4.9 ईप्सितार्थं च. D3.4 धर्म्यं च.

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 27). — [a]) D1 T1 G1.3.4

C. 5.4343 B. 5. 129. 34 K. 5. 129. 34 ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोऽंशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

क्रोधात्मा (for °द्वा). — ^{b}) K4 मोहात् (for मिथ्या). — ^{c}) B2 Ds S वा (for च). — ^{d}) K1 सहाया न (by transp.). D3.4.9 G3 M न सहायो (D3.4 °या) भवत्युत.

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 27). — ^{a}) K1 Dn1 एकीभूते; S एकीभूतो. Dn1 Ds D2.10 महाप्रज्ञ; D8 °प्राज्ञ; M (except M8) °प्राज्ञः. — ^{b}) S (except G1) शत्रु° (for अरि°). — ^{cd}) G4 M (except M1) पृथिवी, and भोक्ष्यते. T1 G4 M3–5 तत्र (for तात). G4 सुखं (for सुखी).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 27). — ^{a}) D3.4.9 तथा (for यथा). T1 G4 शांतनवो भीष्मो (by transp.). — ^{b}) K3 °बल: (*sup. lin.* as in text); S (except G3) °यशाः (for °रथः). — ^{c}) T2 G2.5 आहतुस्त्वां तथा सत्यं. — ^{d}) D10 अजय्यौ.

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 27). — ^{a}) S °त्मानं (for °बाहुं). — ^{c}) G4.5 प्रपन्नो; M4.5 °सन्ने (for °सन्नो). — ^{d}) B5 T1 G1.3.4 अपि (for एव).

38 ^{b}) K4 तिष्ठेत; D3.4.9 तिष्ठसि (for तिष्ठति). — ^{d}) K4 स नश्येत्कुरुनंदन.

39 ^{c}) S युद्धे (G3 नित्यो) (for नित्यं). — ^{d})=5. 122. 49^{d}. K5 D2.7 चित्तं (for चेतः). B3.5 च मनः कृथाः; D3.4.9 मानसं कुरु (for चेत आधिथाः). K1 आद्रिथाः; K2.8 D8 अध्रि°; K5 D7 आद्द°; S आदधाः (for आधि°).

40 ^{a}) G3.4 च (for हि). Ds1 D10 M5 महाप्रज्ञ. — ^{b}) K1 त्वत्पित्रा (for पित्रा ते). — ^{d}) D1.2 यथोचितम् (cf. 42^{b}); G5 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 भेदभीतैर्.

41 ^{a}) Ds वा (for च). — ^{b}) K5 अप्यनु-; D7 अप्यद्य (for अद्यानु-). — ^{c}) K4 B1–3 Ds D1 भुंक्ते (Ds2 भुक्तो) (for भुङ्क्षे). K2.4.5 D1.7 S सर्वां (for कृत्स्नां).

42 42^{ab}=5. 57. 3^{cd}. — ^{d}) K2.5 अर्थं; D2 एवं (for अर्धं). K5 महीभृतां; B4 Dn1 प्रदीयतां (for महीक्षिताम्). K4 D3.4.7–10 भोक्तुमर्धं (K4 D7 °र्धां; D9.10 °र्धं-) महीमिमां; D1 भोक्तुमेतां वसुंधरां; S भोक्तुमित्थं (G2.3 °मर्धं; G5 °मर्थं) महीमिमां (G3 °पते).

43 43^{ab}=(var.) 5. 57. 3^{ab}. — ^{b}) D2–4.9 जीवितुं; S जीवने (G3 जीवितं) (for जीवनम्). — ^{c}) K4 D2 G5 तिष्ठ (for तिष्ठन्). — ^{d}) K1.2.5 D7 पार्थिव (for भारत).

44 ^{a}) K1.4.5 Ds D7–9 T G (except G3) M4 आत्मविद्भिः. K3.4 B (except B3) Dn1 D6.8.10 G3 तैः (for हि). — ^{d}) D7 भ्रंशयेत महत्सु°.

45 K5 om. 45. — ^{d}) D2 किल भारत; D10 T2 G5 M पुरुषर्षभ.

46 ^{a}) K4 D3.4.8.9 अलमेषां; *K5 D7* अलमर्धं; *B Dn1* Ds D1.6.10 **Cs** अलमंग (B2 अमंगलं); D2 अलमत्र; T G1.2.5 अलं महान्; G3.4 M1 (*inf. lin.*) अलं महा (for अलमह्ना). **Ca** cites अलं and अह्ना. — ^{b}) Ds पुनः; **Ca**. d. s कृतः (as in text). — ^{c}) B5 Ds D10

सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५०
समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १
ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः । C. 5. 4365 B. 5. 130. 2 K. 5. 130. 2

महाप्रज्ञ. — d) G3 °समन्वितं.

47 K5 om. 47–50. — a) K4 B (except B4) Dn1 Ds D1. 2. 10 चैव; D8 त्वेष; G5 [ए]वैष (for चैष). D2 पापात्मा (for पार्थानां). — b) Dn1 D2 यत् (for यः). K4 B Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 T2 G1–4 M5 Cn त्वमर्थं; Dn1 D2 स्वमर्थं; T1 त्वधर्मं (for त्वदर्थं). K3. 4 B5 Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8–10 T1 M3. 5 अभीप्ससि.

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 47). — a) K1. 2 द्रोणे भीष्मे (by transp.). — d) Ds सुखं (for ध्रुवम्). D2 न नः स्युः सर्वशः प्रजाः.

49 K4. 5 om. 49 (cf. v.l. 47). — b) T1 G (except G3) नीनशः; Ca जीघनः (as in text). T2 कुरूंस्तात जिघांससि. — c) K3 B D (except D2. 7; Dn2 missing) एषा हि. K2 पृथिवी स्प्रष्टा; K3 B Dn1 Ds D6–8. 10 °वी कृत्स्ना; D1. 2 T2 G2 M °वी सृष्टा (for M4 see below also); D3. 4. 9 कृत्स्ना पृथिवी; T1 G5 °वी नष्टा; G1 M4 (*inf. lin.*) °वी दृष्टा; G3 °वी हृष्टा; G4 °वी नद्धा; only K1 as in text! — d) T G1. 2. 4. 5 M1 (*inf. lin.*) वधे (for वधम्). K3 B Dn1 Ds D3. 4. 6–10 मा गमत्त्व(D10 °स्त्व)त्कृते वधं; G3 त्वत्पांडववधे कृते. Cd cites त्वत्कृते पाण्डवकृते.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 47). — b) K4 S °कृपाः (T2 G2–5 °कृपान्) परान्. — c) D2–4. 9 S (except T1 G3. 4) योत्स्यंति. T2 G2. 5 M निज° (for सर्व°). — d) G2 त्वयि (for अद्य).

51 b) K3 B1. 2. 5 Dn1 Ds D6. 8. 10 हि (for च). K3 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8–10 T1 G3–5 Cs विदितात्मनां. — d) G3. 4 च (for तु). K5 D7 G3 अपि (for अभि-). B3. 5 तथा (for ततः). D1 धर्मस्त्वदधिकस्ततः.

52 Before 52, G1. 4 ins. धृतराष्ट्रः. — d) K1 धर्मराजम् (for युधिष्ठिरम्).

53 a) D2 °प्राप्तिश्च (for °संपत्तिः). — d) D3. 4. 9 प्रसाद्य (for °शाम्य).

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 5 B Dn1 Ds D2. 6–8. 10 T1 G1. 5 M1. 2 भगवद्यान. — *Adhy. name:* K3 G5 M5 गांधारीवाक्यं; G4 भगवद्वाक्यं; M1–4 गांधारीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 19 (= 119); D7 T2 G4 M1–3. 5 130; T1 G1. 2. 5 131; G3 M4 129. — *S'loka no.:* K5 34; Dn1 54.

128

☞ Stanzas 1–49 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 126. 22). The MS. *is mostly ignord up to the end of the lacuna.*

1 c) K5 G3 ततः (for पुनः). — d) D3. 4. 9 M2. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) अनृतात्मनां; Ca as in text.

2 a) T2 G M1–4 सभा(M3 °हा)यां (M4 *inf. lin.* as in text). K4. 5 D1. 7 G3 M2 निर्गत्य. — d) K2 D3 राजा; M1 (by corr.) राजन् (for राज्ञा). — After 2, T G (except G3) ins.:

483* दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
नो चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताः ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणः ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०
व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११
स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२
धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव ॥ १३
धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४
पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

बद्ध्वैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]
दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निःश्वस्य प्रहसन्निव ।
एकान्तमुपसंगम्य मन्त्रं पुनरमन्त्रयत् ।

[Lines 2–5 = (var.) 5. 126. 22–23. — (L. 7) G2. 5 निश्वासैः (for निःश्वस्य). T2 प्रदहन्निव. — (L. 8) G2. 5 °सृत्येह (for °संगम्य). — After line 8, T G2. 5 *repeat* 2^cd !]

3 ^b) K5 सौबलस्य महात्मनः. — ^d) D2 दुरात्मनां (for विचेष्टितम्).

4 ^a) K1 T1 G1 पुरा ह्य(K1 य)स्मान्निगृह्णाति.

5 ^a) K4. 5 D2. 7 एनं (for एव). — ^b) K (except K3) D3. 4. 7. 9 M1 निगृह्णीमो. K1. 2 D1–4. 9 बलादितः; K5 D7 °न्वितं; T1 G1. 4 M3–5 °दिह.

6 ^b) K1. 2. 5 D7 दीन°; M1. 2 हृत° (for हत°).

7 ^b) D3. 4. 9 °षां सर्वकर्मसु. Ca cites शर्म (as in text). — ^c) D3. 4. 9 दाशार्हे; T G1. 2. 4 वार्ष्णेये (for वरदे). — ^d) K4 D1. 3. 4. 9. 10 G5 वृषभे; Ca ऋषभे (as in text). — D1 om. 7^e–9^b. — ^f) K3 पांडवैः सह सोमकाः.

8 D1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) K1. 2. 5 D7 अथ (for इह). S (except T2 G3. 4) एकं (for एनं). — ^d) K1 D5 परान् (for रिपून्).

9 Before 9, D9 T1 G1 M1 ins. वैशं°. — D1 om. 9^ab (cf. v.l. 7). K5 om. (hapl.) from प्रायं (in 9^a) up to °मभि (in 10^a). — ^d) D5 अनु°; M3. 4 (*inf. lin.* as in text) अव° (for अन्व°).

10 K5 om. तदर्थमभि- (cf. v.l. 9). — ^a) K1. 2 D9 T G1. 2 M3–5 ह्यभि- (for अभि-). — ^b) D5 हार्दिकेन. K1. 2. 5 D7 G3. 4 समास्थितः; D3. 4. 9 सहोत्थितः; T G1. 5 M सह स्थितः.

11 ^b) K4 D5 उपातिष्ठस्व. Some S MSS. दंसितः. — ^c) B1. 3 S चैव; Ds2 चैवं (for चैतत्). — ^d) K4 D8 कृष्णस्य (for कृष्णाय). B Dn1 Ds D2. 6 G4 °कारिणे; K4 D8 °कर्मणः.

13 ^ab) D3. 4. 9 चाभ्यभाषत; S (for G3 see below) चात्मभाविनं (M1. 2 °वितं; M3–5 °षितं). Dn1 धृतराष्ट्रं च गांगेयमाचार्यं विदुरं तथा; G3 अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्मं चैवाभ्यभाषत. — ^c) T1 G4 एषाम्. K1. 2. 5 D7 एतद्; K4 D8 एवम् (for एतम्). G5 एतेषां तमभिप्रायं.

14 ^a) B2. 4. 5 Dn1 Ds D3. 4. 6. 9. 10 धर्मादर्थाच्च कामाच्च. — ^b) B3. 5 कर्मणा सुवि°. — ^d) T1 G1. 4. 5 न च वाच्यं; T2 G2 न च वाक्यं; Ca. d न चावाप्यं (as in text). K5 D7 हि (for च). S कदा° (for कथं°).

15 ^b) T1 G3. 5 सभागताः. — ^c) D1 कर्षिताः; G4 दर्पिताः (for धर्षिताः).

16 ^a) T2 G2. 5 पुरुषव्याघ्रं (for पुण्ड°). — ^b) K4 °मेधसः (for °चेतसः). — ^c) K2. 4 पादेन; Ds G3 पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १७
राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१

न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ २३
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ २५
पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्धास्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
अद्यैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७ C. 5. 4391 B. 5. 130. 23 K. 5. 130. 39

T $G_{1.4}$ वने च; $G_{2.5}$ वनेन (for पटेन). — ^{d}) G_4 M_3 (*inf. lin.*) जनाः (for जडाः).

17 Before 17, $K_{1.2}$ T $G_{1.4}$ M_1 ins. वैशं°. — ^{a}) S तु (T $G_{1.2.5}$ च) (for तद्). — ^{c}) K B_5 $D_{2-4.7.9}$ G_1 °राजम् (for °बाहुम्). — After 17, T G ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 7).

18 ^{b}) $B_{1.2.5}$ महौजसः (for परंतप). — B_5 is missing from 18^{c} up to 49^{d}. — ^{c}) = (var.) 35^{a}. K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ G_4 M_2 अशक्य(K_4 अस्वर्ग्य-; G_4 यशस्य)मयशस्यं च (by transp.). — ^{d}) K_5 B (B_5 missing) Dn_1 Ds $D_{1.6-8.10}$ कर्तुं कर्म (by transp.).

19 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_2 य इमं (for इमं हि). — D_8 om. 19^{c}–22^{b}. — ^{c}) K_5 D_7 गृहीतुं ते (for निग्रहीतुं). — ^{d}) K_5 सहितं; T_1 $G_{1.4.5}$ सहसा (for सहिता).

20 B_5 missing (cf. v.l. 18). D_8 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) = 36^{b}. — ^{c}) M_1 विनशिष्यंति (for न भवि°). — After 20, T G ins.:

484* एते न शक्ताः सर्वे हि साहसात्कर्तुमुद्यताः ।

[G_8 अपि (for हि), and सहिताः सर्वम् (for साहसात्कर्तुम्).]

21 B_5 missing (cf. v.l. 18). D_8 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.7.9.10}$ $G_{4.5}$ युध्यमानान्; K_5 जितमानान्; B_2 युद्धकामान्; D_2 मनुष्याणां (for यतमानान्). — ^{c}) K_3 $B_{1.2.4}$ D (except D_7; D_8 om.; Dn_2 missing) T_2 $G_{1.2}$ नागान् (for मृगान्). K_1 क्षुद्रान् (for क्रुद्धो).

22 B_5 missing (cf. v.l. 18). D_8 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{ab}) Cf. 25^{cd}. G_4 स (for न). $B_{2.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.10}$ पापं (for कृष्णः). T_2 $G_{2.5}$ M (except M_2) कदा° (for कथं°). — T_1 om. (hapl.) 22^{c}–25^{d}.

24 B_5 missing (cf. v.l. 18). T_1 om. 24 (cf. v.l. 22). — Before 24, T_2 G (except G_5) ins. श्रीभगवान्. — ^{b}) $D_{1.6}$ अंजसा (for ओज°). K_5 मां गृह्णीयुरथोजसा. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ D_7 चैतान्; D_8 चैनान् (for वैनान्). $D_{3.4.9}$ एतानहं निगृह्णीयां; G_3 एते मामहमेवैतान्.

25 B_5 missing (cf. v.l. 18). T_1 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ सरथान्; $G_{1.4}$ समरे (for संरब्धान्). K_5 D_7 T_2 $G_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ एतान्सर्वान् सुसंरब्धान् (G_3 समारंभात्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ S (except G_1; T_1 om.) निहंतुम्. — ^{cd}) Cf. 22^{ab}.

26 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) $D_{3.4}$ पांडवार्थं. D_1 लभ्यंते; D_2 लुब्धाश्च; T_2 $G_{2.3}$ लुभ्यंते; G_5 लभ्यंतां (for लुभ्यन्तः). K_4 पांडवार्थं विलुंपंतः. — ^{b}) $K_{3.5}$ B (B_5 missing) Ds $D_{1.6-10}$ G_3 $M_{3.5}$ स्वार्थान्. K_4 $D_{3.4}$ S भ्रश्यंति; D_2 नश्यंति (for हास्यन्ति). — After 26^{c}, G_3 ins.:

485* सामात्याः सह बन्धुभिः ।
अद्यैव कृतकृत्यस्तु.

— ^{d}) G_3 धर्मराजो (for कृतकार्यो).

27 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) T $G_{2.4.5}$ M चाहम्; G_3 राजन् (for ह्यहम्). $K_{3.4}$ B (B_5 missing) Dn_1 Ds $D_{1.6.8}$ एनांश्च. K_5 D_7 अद्यैवाहं समेत(D_7 °तां)श्च. — ^{b}) K_{1-3} B (B_5 missing) Ds $D_{1.6}$ T_1 $G_{1.2.5}$ चैनान्; Dn_1 वै तान्; T_2 वैनान् (for चैतान्). — After

C. 5. 4391 B. 5. 130. 28 K. 5. 130. 42 इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननु[illegible] भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
[illegible] तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
शक्नुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३
नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४
अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५
त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासद[illegible] ।
पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६
यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७
देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८
दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

27^{ab}, T G ins.:

486* निगृह्य राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।
एष मे निश्चयो राजन्यद्येषोऽस्य विनिश्चयः ।
नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकनिस्वनैः ।
अनायासेन पार्थानां वर्ततां च शिवं महत् ।

— B_3 om. 27^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_7 सर्वान्; $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 राज्यं (for राजन्). — ^{d}) T G चेत्; M यत् (for किं). $D_{3.4.8.9}$ दुष्करं; T G (except G_2) सुकृतं (T_2 दुष्कृतं also as in text).

28 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K_5 प्रवृत्तं यत्; D_2 प्रवर्तेत (for प्रवर्तेयं). S इदं तु निंदितं कर्म न प्रवर्तेत भारत. — ^{d}) S पापचेतसां (G_4 वचनं मम).

29 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) G_3 M_{3-5} राजा (for राजन्). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ च (for तु). $K_{1.2}$ सर्व- (for सर्वान्). $K_{3.4}$ B (B_5 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) तनयान्; $M_{4.5}$ समयात् (M_4 *inf. lin.* समयान् as in text). — ^{d}) D_8 ननु; D_9 उत (for अनु-). B (B_5 missing) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8-10}$ ते नृप (for भारत).

31 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_7 ससौदर्यं. D_7 सहानुजं.

32 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{c}) K_5 D_7 मंत्रिभिः सार्धं; $B_{1.2.4}$ सह कर्णेन (for भ्रातृभिः सार्धं).

33 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{d}) K_5 B (B_5 missing) $D_{3.4.7.9}$ T_2 $G_{2.3}$ M_4 चापि संवृतं; Dn_1 सह संवृतं; D_{10} (m as in text) परिवारितं (for चाभिसं°).

34 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) $B_{1.3}$ D_8 °भूयिष्टं. K_3 नृशंसः पापभूयिष्ठः; T G (except G_1) नृशंसमापद्भूयिष्ठं (G_4 °ष्ठ); $M_{4.5}$ नृशंसं पापभूयिष्ठं. — ^{b}) K_5 °कर्ण°; T_2 G_2 °सहानुजं. — ^{c}) = 36^{c}. D_7 G_5 संगत्य; T $G_{1.2.4}$ सामात्यैः; G_3 M सामात्यः (for संहत्य). — ^{d}) K_1 Ds_2 D_{10} T_2 $G_{2.4}$ M_5 पापकर्म.

35 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) = (var.) 18^{c}. K_4 अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्). — ^{c}) K_4 यथैव त्वादृशो मूढो; G_4 यथा त्वमीदृशो मूढो. Ca cites त्वादृशकः — ^{d}) $K_{1.2}$ कुलपांसन; T G (except G_3) कर्म गर्हितं; Ca as in text.

36 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) M_4 तम् (for त्वम्). K_4 सुरेशं चैव वै कृष्णं. — ^{b}) = 20^{b}. — ^{c}) = 34^{c}. G_5 संगत्य (for संहत्य). — ^{d}) Ds D_7 किम्; $D_{3.4}$ यथा (for किल).

37 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_2 (*sup. lin. sec. m.*) वशे कर्तुं; K_5 $D_{3.4.7.9}$ T_1 $G_{1.4}$ बलाद्धर्तुं. — ^{b}) G_4 सहामरैः (for सवासवैः). — ^{c}) Dn_1 D_8 $G_{3.4}$ M_4 तत् (for तं). K_2 T_2 $G_{2.5}$ मूढ (for मन्द).

38 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) G_3 M_{1-4} उरगैरसुरैः (by transp.). $G_{4.5}$ सः (for यः). M_5 उरगैर-सुरेश्वरैः.

39 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_3 अग्राह्यः; K_4 B (B_5 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) $G_{1.4}$ दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). K_4 मुष्टि° (for पाणि°). — ^{b}) $D_{2.10}$ दुर्ग्राह्यः (for दुःस्पर्शः). K_1 शिखी (for शशी). — ^{d}) $K_{3.4}$ B (B_5 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) T_2 $G_{1.2.4}$ दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). G_5 बली (for बलात्).

40 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_{10} तदानीं

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४०
सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२
निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्ध्वा महासुराः ।
ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४३
प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४४
अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५
अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ४७
वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८
एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९ C. 5. 4415 B. 5. 130. 50 K. 5. 130. 6[illegible]

(for क्षत्तापि). T1 G1.4 वै; T2 G2.5 च (for [अ]पि). — ^{c}) = 5. 123. 18^{c}; 126. 28^{c}.

41 B5 missing (cf. v.l. 18). Before 41, K (except K3) D1.3.4.7–10 T2 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः), which in K1 D1.3.4.8.9 is followed by:

487* दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ।

— ^{a}) K1 वने प्रेक्ष्य; K2 वने ऐंद्रो; T2 G2.3 M दानवेंद्रो (for वानरेन्द्रो). — ^{b}) D1 द्विविधो; M विविदो. K2 वानरः; D10 वीर्यवान् (for नामतः).

42 B5 missing (cf. v.l. 18). — G3 om. 42^{bc}. — ^{b}) G5 स यत्नेन महाबलं. — 42^{cd} = 44^{cd} (cf. 43^{cd}). — ^{c}) K3 B2 Dn1 Ds2 D3.4.6 S (except G5; G3 om.) चैनं (for तत्र). — ^{d}) = 43^{d}, 44^{d}. Dn1 M5 तत् (for तं).

43 B (B5 missing) om. 43 (cf. v.l. 18); K5 D1.2 G2.3 om. 43–44. Dn1 transp. 43 and 44. — ^{a}) T1 G1 षट्सहस्रं. T2 निर्मोचनैः षट्सहस्रैः. — ^{b}) K1.2 बद्धं; K3 D7.8 T2 G1.4 M1 बद्धा; K4 Dn1 Ds D3.4.6.9.10 बद्धुं; M3 बद्धौ (for बद्ध्वा). — ^{c}) Dn1 D6.8 T2 नाशकंश्चैनं; T1 G1.4 नाशकत्तत्र. — ^{d}) = 42^{d}, 44^{d}. D9 G4 तत् (for तं).

44 B5 missing (cf. v.l. 18). K5 D1.2.9 G2.3 om. 44. — 44^{cd} = 42^{cd} (cf. 43^{cd}). — After 44, D8 ins.:

488* अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ।
नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed ed., such as the Bombay edition, Kumbhakonam, Chitrashala etc.!).

45 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K5 हिंसिता; D2–4.9 S (except G3) निहता (for हि हता). S तात (G3 तत्र) (for बाल्ये). — ^{b}) K3.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1–4.6.9 शकुनी (B3 D3.4.9 °निस्) तथा; K5 शकलीकृता; D10 बालघातिनी; G3 शिशुघातिनी; G4 निस्वना तदा (for शिशुना तथा). — ^{c}) S °नो धृतश्चैव. — M4 om. (hapl.) 45^{d}–46^{a}. — ^{d}) S (M4 om.) गवामर्थे नराधिप (T G1.2.4 °न भारत).

46 B5 missing (cf. v.l. 18). M4 om. 46^{a} (cf. v.l. 45); K5 om. 46^{b}–47^{a}. — ^{b}) D8 S महात्मना. — ^{d}) D2 केशी (for कंसः). K1–3 D7.8.10 T2 G2 अनिष्टम् (for अरिष्टम्).

47 B5 missing (cf. v.l. 18). K5 om. 47^{a} (cf. v.l. 46). — ^{a}) K1 Ds D10 बभ्रु°; K2.3 B (B5 missing) Dn1 D1.3.4.6.8.9 T1 G4 M1 वक्त्र° (for वक्र°). D7 जरासंधो बकश्चैव; G5 M1 (*inf. lin.*) °संधो दंतवक्रः. — ^{b}) S भारत (for वीर्यवान्). — ^{c}) K1 अनेन (for बाणश्च). **Ca** cites बाणः (as in text). — ^{d}) A few MSS. निसूदिताः.

48 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K (except K3) B1.3 D2–4.8.9 G2 राजन् (for राजा). — ^{b}) G3 पावकोमिततेजसा. — ^{c}) K5 °जातश्च हरितो; Ds D10 °जातश्च (D10 °जातस्य) हरणे.

49 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K3 D1–4.9 च शयता; K4.5 हि शयने; B (B5 missing) Dn1 D6.8.10 च स्वपता (for शयानेन). Ds एकार्णवेषु पत(Ds2 °ति)ता. **Ca** cites स्वपता. — ^{b}) K4.5 B (B5 missing) D (except D9; Dn2 missing) निहतौ; T2 G2.5 जितौ तौ (for हतौ तौ). — After 49^{ab}, D8 ins.:

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्वालिनं तथा ।
अन्ये च भ्रातरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।
बिभीषणं तु संस्थाप्य सीतां चादाय मैथिलीम् ।

B. 5. 130. 51 K. 5. 130. 65 अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

वैशंपायन उवाच ।
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ ५

पालयामास विधिवद्राज्यं निहतकण्टकम् ।

50 B5 Dn2 resume! — a) Ds स्वयं (for अयं). — d) K8 अतंद्रितः (for अयत्नतः).

51 a) K1 युध्यसे तेन गो°; K2.5 D7 बुध्यसे तं न गो°. — d) K4 B Dn Ds D3.4.6.8–10 अनिंदितं (for अनिर्जितम्).

52 a) K1.2 प्रबंधयन्; T2 त्रिलोकेशं; G5 अप्रधृष्यं (for प्रधर्षयन्). K4 महात्मानं. — After 52, D10 (in marg.) ins.:

490* ततोऽनादृत्य वाक्यानि दुःशासनपुरोगमाः ।
नियन्तुमनसो दुष्टाः कृष्णं मत्वा सुयोधनम् ।
बबन्धुः पाशजालेन देवमायाविमोहिताः ।
प्राक्रोशन्तं च राजानं प्रतिमुच्य सविस्मयाः ।
कथमासीदिदमिति तदद्भुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं क्वचित्पुस्तके दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते ।

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D2.6–8.10 T1 G1.2.4.5 M1–4 भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1.2.4 M दुर्योधनभर्त्सनं; G5 सुयोधनदुर्मंत्रितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 20 (=120); D7 T2 G4 M1–3.5 131; T1 G1.2.5 132; G3 M4 130. — *S'loka no.:* K5 49; Dn 51.

129

1 a) K B3.5 Dn Ds2 D2.5.6.8 M1.3.4 उक्तः (for उक्ते). — b) K1.2.5 D7 T G (except G4) परवीरहा; Dn1 शत्रुभंगहा; D3.4.9 शत्रुसूदनः; M3–5) प(M5 व)रपूगहा; Ca as in text. — d) K4 भारत (for वीर्यवान्). — After 1, D8 ins.:

491* यदा यदा पश्यसि वानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।
गदाग्रहस्तं भ्रमतं वृकोदरं
तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम् ॥

2 Before 2, T2 G3 ins. श्रीभगवान्. — a) D1.8 G1 M (M4 *inf. lin.* as in text) अयम् (for अहम्). — c) K3.4 B (except B5) Dn Ds D3.4.6.8.10 सु- (for च).

3 b) K5 D7 तथा च; D2 इहैव; D10 तथेह (for तथैव). — d) K3 Dn D6.8.10 T1 G4.5 M सहर्षिभिः; D3.4.9 महर्षयः.

4 Before 4, K1.2 D8 ins. वैशं° उ°. — c) K1.2 च; K3 वै; K5 B2 Ds2 D7.10 स्म (for सं-). — d) D3.4.9 महाबलाः; D8 शरीरजाः; M महार्चिषः (for महात्मनः). — After 4cd, D3.4.8.9 S ins.:

492* युगपच्च विनिष्पेतुः सहिताः सर्वदेवताः ।
[T1 G1.3.5 M3–5 सह सर्वाः स (G5 च; M3.4 स-; M5 सु-) देवताः; T2 G2 सह सर्वैश्च दैवतैः; G4 साक्षात्सर्वाश्च देवताः; M1.2 सहसा सर्वदेवताः (for the posterior half).]
— c) K5 °रूपाः (for °मात्राः). K4 पुरुषा (for त्रिदशा).

5 a) K3.4 B Dn Ds D6 अस्य (for तस्य). — b) G4 चक्षुषि (for वक्षसि). D6.8 भारत (for चाभवत्). — c) Ds भुजे आसन्. — d) D3.4.9 आस्यादग्निरजायत. — After 5, D3.4.8.9 ins.:

493* उग्रायुधधराः सर्वे दिव्येन वपुषान्विताः ।

6 a) Dn1 T2 वसवो (for साध्याश्च). — b) = 1. 1

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ६
प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनंजयौ ।
दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ७
भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ८
अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्गतमहायुधाः ।
शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
अदृश्यन्ताधतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ।
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ११
तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १२
ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिः ।
संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले । C. 5. 4433 B. 5. 131. 16 K. 5. 131. 25

32[d]. K_5 च; D_{10} अष्ट- (for अथ). Dn_1 सर्वाद्यावश्विनावपि; T_2 साध्याश्च वसवोश्विनौ. — [c]) B_8 D_9 T_2 G_2 M_2 महेंद्रेण (for स°). — [d]) D_{10} विश्वेदेवगणास्तथा. — [e]) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{6.8.9}$ T_2 $G_{1.2.5}$ एक- (for एव). T $G_{1.2}$ यक्षाश्च (for रूपाणि). G_3 बभूवुर्दानवाश्चैव. — G_3 om. (hapl.) 6[f]–8[a]. — [f]) K (except K_4) $D_{1.7.9}$ देव- (for यक्ष-). T $G_{1.2.4}$ गंधर्वोरगराक्षसाः.

7 G_3 om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) K_3 प्रादुरासन्. K_3 $D_{3.4}$ T $G_{1.2.5}$ $M_{1.2}$ ततो; D_1 महा- (for तथा). — [c]) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ दक्षिणे चा°; D_{2-4} S (G_3 om.) दक्षिणेना°. — [d]) K_5 D_7 वामतः; D_1 संवृ°; T_1 G_5 सर्व° (for सव्य°).

8 G_3 om. 8[a] (cf. v.l. 6). — [d]) K (except K_1) $D_{3.4.7.9}$ T $G_{1.2.5}$ तथा (K_2 *sup. lin. sec. m.* as in text); D_2 स्थिताः (for ततः).

9 [a]) K (except K_4) आविर्-; $D_{3.4.9}$ अंगे; G_4 मूदुर् (for अग्रे). $D_{1.2}$ S (for G_4 see above) अर्चिष्यभूवन् कृष्णस्य. — K_5 om. (hapl.) 9[b]–10[c]. — [b]) D_8 °वरा° (for °महा°). — [cd]) B_2 transp. -शक्ति- and -शार्ङ्ग-.

10 K_5 om. 10[abc] (cf. v.l. 9). — [c]) S दृश्यंते (for कृष्णस्य).

11 [a]) K_1 चैव नस्तश्च; $D_{3.4.9}$ S (except M_2) नासिकाभ्यां च (M_{3-5} नासतश्चैव) (for नस्ततश्चैव). **Ca** cites नस्ततः. — [b]) D_7 सर्वेषु; $G_{3.4}$ च तदा (for च तथा). — After 11, D_8 ins.:

494* सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतबाहुः सहस्रदृक् ।
तलानि नागलोकश्च गुल्फाधो ददृशे तदा ।
चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वतः स्थिताः ।
ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।
सरितः सागराश्चैव स्वेदस्तस्य महात्मनः । [5]
अस्थीनि पर्वताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।
निमेषणं रात्र्यहनि जिह्वायां शारदा तथा ।

12 [a]) Dn_1 S ते दृष्ट्वा. S परमात्मानं. — [d]) K_5 D_7 लुप्तचेतसः; T_1 G_1 हततेजसः; G_3 त्रस्ततेजसः; $G_{4.5}$ हतचेतसः.

13 [a]) K_5 transp. द्रोणं and भीष्मं. — [c]) T G (except G_3) संजयं धृतराष्ट्रं च. — [d]) K_3 तपोन्वितान्; $B_{1.2.4}$ °रतान् (for °धनान्). D_8 S ऋषींस्तांश्च समागतान्. — [e]) $D_{1.9}$ T_2 G_2 च (for स). — After 13, D_8 ins. a passage given in App. I (No 8). — T G $M_{1.2}$ ins. after 13 ($G_{3.5}$ *repeating* the lines after 496*): Dn $D_{3.4.8.9}$ M_{3-5} ins. after 496*:

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्धृतराष्ट्रः स्वचक्षुषी ।
लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदृक्षया ।
लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।
विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.4.5}$ आश्चर्यम् (for अद्भुतम्). Dn $D_{3.4.8.9}$ महाराज (for अभूद्राजन्). Dn D_8 T_2 °राष्ट्रश्च; $D_{3.4.9}$ °राष्ट्रस्तु; T_2 $G_{2.5}$ M_{3-5} °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रः स्व-). — (L. 2) Dn_1 $D_{3.4.8.9}$ वासुदेवाच्च. — (L. 3) $D_{3.4.9}$ ईशानं (for आसीनं). $D_{3.4.8.9}$ G_3 जना° (for नरा°). — After line 4, T_2 G_2 *repeat* 14[cd]!]

14 T_1 $G_{1.4.5}$ om. 14[ab]. — [a]) $K_{1.5}$ Dn_1 Ds_2 $D_{1.6-8}$ G_2 $M_{1.4}$ (*inf. lin.*) तं (for तद्). — [b]) T_2 G_2 केशवस्य (for माध°). — [d]) T_2 $G_{1.2}$ पुष्पवृष्टिं. B_2 बभूव ह. K_5 Ds_2 D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ ह (for च). G_3 पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता. — After 14, Dn $D_{3.4.8.9}$ S ins.:

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।
तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।
भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ।

C. 5. 4433 B. 5. 131. 16 K. 5. 131. 25 देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किंचित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः । [5]
अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ।

[(L. 1) Dn D3.4.8.9 हितः (for प्रभुः). — (L. 2) Dn D9 त्वं; D8.4.8 च (for मे). T1 G1.4 सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half). — (L. 3) T1 G4.5 नेत्राभ्यां. — (L. 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for दृष्टवानसि), obviously one of Nilakaṇṭha's own emendations! — (L. 5) T1 G1.4.5 जनेश्वरं; G3 जनाधिपं (for जनार्दनः).]

Thereafter, G3.5 *repeat* and Dn D3.4.8.9 M3-5 ins. 495*.

15 ^{a}) D3.4.9 सर्वा (for कृत्स्ना). — ^{b}) S (except G5) चैव (for चापि). K D7.8 सागराश्चापि चुक्षुभुः. — ^{c}) D3.4.9 प्राप्ताः (for जग्मुः). — After 15, T1 ins.:

497* दुर्योधनोऽथ दुर्बुद्धिः कर्णाद्यैर्दुर्जनैः सह ।
माधवस्य वपुर्दृष्ट्वा बभूव त्रस्तचेतनः ।

16 ^{b}) Ds2 स्वयं (for स्वकम्). S संजहार पुनः (M2.5 वपुः) स्व(G4 स्व)यं. — ^{cd}) T2 G2 transp. दिव्याम् and चित्राम्, and read °युक्ताम् (for °मत्ताम्). K5 D2-4.8.9 G4 अरिंदम. — After 16, T2 ins.:

498* सर्वलोकेश्वरः शौरिः सर्वदेवाभिवन्दितः ।

17 ^{b}) S (except M3-5) विदुरम् (for हार्दिक्यम्). — ^{c}) D3.4.9 G4 चाप्यनु°; T G1-3.5 M त्वभ्यनु° (for तैरनु°). — ^{d}) K5 D7 निर्गतो मधु°; T2 G2 प्रतस्थे यदुनंदनः.

18 ^{d}) B2.4 Dn Ds D6.8.10 T2 G2 तदद्भुतमिवाभवत् (=1. 1. 77; 201. 9: 4. 52. 15; 53. 29, etc.).

19 ^{c}) D8.9 °व्याघ्र; M °व्याघ्राः.

20 ^{d}) T G वि° (for स°).

21 T1 om. 21^{ab}. — ^{ab}) = 34^{ab} (cf. v.l. 5. 92. 11).

22 D7 om. 22^{ab}. — ^{a}) K1.2 Dn1 D8 सूपस्कारेण; K5 D2-4.9 सोपस्करेण; D1 अवस्करेण; T1 ततो रथेन; T2 G2 M स्ववस्करेण; Ca as in text. G3 ततः सोपस्करेणैव. — ^{c}) K3.4 B D (except D1.7) शै(B2 सै)ब्य°. — ^{d}) T2 सारथिस्ततदारुकः (in addition to the text reading!).

23 ^{c}) G5 संगतो (for °मतो). D3.4.9 देवो (for वीरो). — ^{d}) B3.4 Dn Ds D1.6.8.10 सम° (for प्रत्य°).

24 ^{c}) K1 महाबाहुः; K2.3.5 Dn1 D1.8-10 G5 M °राज; G3 °तेजाः.

25 ^{b}) K1-4 B3 D2.6.8 G3 पश्यसे तत् (K4 त्वं); B5 Dn1 °तस्ते; D1 पश्य मे तत्; T1 G1.4.5 °स्त्वैतत्; T2 °सि त्वं; M2.5 °स्येतं. — Dn2 om. 25^{cd} and *repeats* 22^{cd} in its stead. — ^{c}) D3.4.9 चैव (for ते न). G1.4.5 मे (for the second ते). D3.4.9 नोक्तं (for किंचित्). — ^{d}) D3.4.9 दुरुक्तं. B1.3.4 D1.8 शत्रुकर्षण; D3.4.9 मधुसूदन; S शत्रुसूदन.

^{c}) K5 विदितां ताम्; G4 विद्धि त्वेताम् (for विदित्वैताम्). — ^{d}) B D (except D1.7) नाभि° (for नाति°). — After 26, D8 ins.:

499* निर्गुणैरपि गोविन्द पुत्रैरुपकृतं मम ।
त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्नान्नमस्कृतौ ।

27 ^{a}) Ds2 D3.4.9 [ऽ]स्तु; G5 हि (for ऽस्ति).

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादसकृदुत्थितः ॥ ३०
वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ३३
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ C. 5. 4460 B. 5. 132. 2 K. 5. 132. 2

— D_8 om. 27^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ B (except B_2) D_{n1} D_{10} हितं (for हि ते). S कार्यं (for वाक्यं). — ^{d}) $K_{1.2}$ यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः). D_7 यन्मयोक्तं °धने.

28 ^{c}) $K_{1.2}$ सर्वे (for शमे). — After 28, D_1 ins. an addl. colophon (विश्वरूपदर्शनं).

29 Before 29, all MSS. except K_3 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) D_8 T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_1) °बाहुं; Ca °बाहुः (as in text). — ^{b}) K (except K_3) Dn D_7 T_2 G_2 M_1 जनार्दनः (for जनेश्वरम्). — ^{c}) G_3 द्रोणं भीष्मं महाबाहुं. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ विदुरं (for क्षत्तारं). K_5 $D_{1.3.4.9}$ G_4 नृपं (for कृपम्).

30 ^{c}) K_1 ना°; K_2 D_{n1} D_{s1} T_2 G_2 M (M_4 *inf. lin.* as in text) वा°; K_5 D_7 व° (for चा°). — ^{d}) B (except B_3) Dn Ds रोषादद्य समुत्थितः.

31 ^{a}) T_1 G_{3-5} M_1(*inf. lin.*)$_{.3.4}$ (*inf. lin.* as in text)$_{.5}$ अनिशम् (for अनीशम्). — ^{c}) K_5 D_7 पार्थिवान् (for भवतः). — ^{d}) $D_{6.8}$ समे° (for गमि°).

32 ^{b}) K_4 B_3 D_{10} पुरुषर्षभ; D_1 पुरुषोत्तमं. — ^{d}) K_{1-3} $D_{1.7}$ T_1 G (except G_2) भरतर्षभ; M_1 (*inf. lin.*) पुरुषर्षभाः.

33 ^{a}) T_2 G_2 द्रोणः कृपोथ क्षत्ता च. — ^{b}) $G_{1.4.5}$ च (for [अ]थ). — ^{d}) K_5 D_{s2} D_3 महारथाः.

34 $34^{ab}=21^{ab}$ (cf. v.l. 5. 92. 11). — ^{a}) G_3 कृष्णो (for ततो). — ^{c}) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ द्रष्टुं (for प्रायात्). — ^{d}) D_1 कुंतीं (for पृथां). $K_{1.2.5}$ D_7 पादौ द्रष्टुं पितृष्वसुः; B Dn Ds $D_{6.8.10}$ स्वसारं स्व(B स)पितुर्ययौ.

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K_{1-4} Dn $D_{7.8}$ T $G_{1.2.4.5}$ M विश्वरूपद(G_5 °पप्रद)र्शनं ($K_{1.2.4}$ D_7 °नः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 21 (=121); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 132; T_1 $G_{1.2.5}$ 133; G_3 130; M_4 131. — *S'loka no.:* Dn 41; D_8 54.

130

1 K_4 om. 1. — ^{a}) D_{10} कुंत्याः (for तस्याः). — ^{d}) =5. 129. 30^{b}.

2 ^{a}) $D_{1.2}$ उक्तं तद्बहुधा चैव. — D_1 om. 2^{bc}. — ^{b}) K_5 T_1 $G_{1.4.5}$ स्पृहणीयं. M सहेतुमत् (M_1 *inf. lin.* as in text). K_4 हितं चैव यथार्थवत्; D_2 हितं वचनमर्थवत्. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{8.10}$ ऋषिभिश्चैव च मया; D_2 °श्च महाभागैः.

3 ^{a}) Cf. 5. 126. 31^{a}. T G मन्ये (T_2 G_2 दृष्टं)

C. 5. 4461 B. 5. 132. 3 K. 5. 132. 3

कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४

कुन्त्युवाच ।

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ११
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२
दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १३
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

(for सर्वं). — [b]) K4.5 B D T2 G1.2 सुयोधन°. — After 3^{ab}, D3.4.8.9 S ins.:

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थवह्निना ।

[D3.4.8.9 एकेन तु; M2.4 सर्वक्षत्रं (for सर्वं क्षत्रं). M4 (*inf. lin.*) रणे देवि (for क्षणेनैव).]

— [c]) T G2.5 आपृच्छ्य.

4 [a]) K1.2.5 D7 पांडवास्तत्र. — [c]) B (except B5) Dn2 D6 °प्रज्ञे; Ds D2–4.9.10 °भागे (for °प्राज्ञे).

6 [a]) K5 धर्मो (for राजन्). — [c]) K5 अनवाक्गृहिता; B3 अर्थवाक्यहता; D7 अनुवाकहिता. Ca.s cite अनुवाकः. — [d]) D1 एषते; D7 M4 ईक्षसे. K4 M3.4 (*inf. lin.*).5 धर्मं वै कथमीक्षसे.

7 [a]) T1 G1.4.5 °वेक्ष स्वकं धर्मं. — [b]) K1.2 वृत्तः; K5 B2 D1.6.7 M -सृष्टं; G3 -दृष्टं; G4 सृष्टि (for सृष्टः). — [c]) B4 D3 m बाहुभ्यां; D3.4 उरसः; D9 उरसा; S दुष्करः; Ca उरस्तः (as in text). K4 क्षत्रियाः सृष्टाः; Ds क्षत्रियः सूतो. Dn2 D6.8 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टाः. — [d]) = 29^{d}. K2.3 T2 G2 °जीवितः; K4 B3 Dn2 D2.6.8 G1.4 °जीविनः; Ds °जीविका; T1 G5 °जीवनः. — [ef]) = 5. 133. 11^{cd}.

8 [d]) K3.4 B D (except D1.8) G3 M5 अददत्; G4 अदधात्. — K3.5 D2 om. (hapl.) 8^{f}—9^{c}. — [f]) K4 B Dn Ds D1.6.8 G3 तत् (for तां).

9 K3.5 D2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8); K4 om. 9^{c}–11^{d}. — [d]) D3.4.9 विस्मयं (for विस्मितः). B3 संबभूव ह (for सम°).

10 K4 om. 10 (cf. v.l. 9). — [b]) D2 ततोन्वशासद्वसुधां. — [c]) K2 B3 Ds2 D1.9 G3.4 °वीर्यार्जितं; M (except M2) °वीर्यजितां. — [d]) K (K4 om.) B (except B3) D3.4.9 °स्थितः (for °व्रतः).

11 K4 om. 11 (cf. v.l. 9). — [c]) D10 तुर्यांशं (for चतुर्थं). K (K4 om.) B3.5 D1–4.7.9 पुण्य° (for धर्म°). — [d]) S माधव (for भारत). K (K4 om.) D1–4.7.9 राजा भागमुपा(K3 °मवा)श्नुते; Dn Ds D6.8.10 राजा विंदेत (D10 विंदति) भारत.

12 [a]) T2 G3 वै (for चेद्). — [d]) B3.5 T1 G2 कल्पते (for गच्छति).

13 B4 D1 om. (hapl.) 13; G4 om. 13^{ab}. — [a]) K1–3 T1 G5 च; D6 सु- (for स्व-). Cn cites धर्मेभ्यः (which is *not* found in any MS.!). — [b]) K5 D7 चतुर्वर्णान्; M4.5 चातुर्वर्ण्यान्. — [c]) T1 G1.4.5 अयुक्तं स्वामिनं (for प्रयुक्ता स्वामिना). D2 सद्यः (for सम्यक्). — [d]) K4 नियच्छति; B2 प्रय°; Dn2 D6 च ग° (for च य°). K1 धर्मेभ्यश्च प्रयच्छति; K5 धर्मेभ्यः स्वयमृ°; D3.4.8.9 धर्मेभ्यश्च निय°; D7.10 S अधर्मे(D10 °र्मि)भ्यो (M1 *inf. lin.* °च्छां) निय°.

14 [a]) B3 D1.3.4.9 S (except T1 G5) °नीत्या. — [b]) G3 कार्यें नु (for कार्त्स्न्येन). D3.4.9 सम्यक्काथ प्रवर्तते. — [d]) K1.4.5 Dn D3.9 G3.4 M2.3.5 कालश्रेष्ठः (K5 °ष्ठं). T1 G1 प्रजायते.

17 [a]) B Dn1 Ds D1–4.6–10 T2 G1.2 करणात्;

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ १९
न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं किंचित्प्राप फलं नृपः ॥ २०
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २१
यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २२
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २३
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २५ C. 5. 4485 B. 5. 132. 27 K. 5. 132. 27

M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 कारणं (for कारणात्). — K5 om. (hapl.) 17^{cd}. — c) B Dn D1–4.6.10 T G1.2.5 करणात्; G4 कारणं (for कारणात्). — d) D2–4.9 अत्यंतमश्नुते; T2 G (except G3) नाकं त(G1.5 स)मश्नुते. — e) G5 वर्तमानद्वापरस्य. — f) D3.4.9 °भोगं; Ca °भागम् (as in text). — After 17, N (except K3) ins.:

501* कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18^{a}, T2 ins.:

502* कालं भवति कारणम् ।
अनित्यराजा वसति.

— c) T1 G1.4.5 M1 च (for हि). — d) B3 सचराचरं; T1 G (except G3) जगतश्च सः; Ca.s as in text.

19 a) K5 D7 राजधर्मम्; G3 प्रज्ञाधर्मान्. — b) K5 D7 °चितं.

20 K5 om. 20^{a}–25^{b}. — a) Some S MSS. वैक्लव्य-. K1.2 M1.4 (*inf. lin.*) स्पृष्ट; M1.5 °हृष्ट (for °सृष्ट). — b) K3.4 B Dn Ds D6.9.10 G4.5 आनृशंस्य-. — c) D7 S राज्य°; Ca प्रजा° (as in text). — d) K1.2 B3 कश्चित् (for किंचित्). K3.4 D3.4.9 प्राप्तः; D7 T2 G1 M2 पाप-; G4 त्वापं (for प्राप). K1.3 D3.4.7.9 T G1.4 नृप (for नृपः). B1.2.4 Dn Ds D8.10 फलं किंचिन्न (Dn °चन; D8 °चित्तु) लभ्य(B2 विद्य)ते; B5 D6 फलं किंचन लब्धवान्. Ca cites लभ्यते, Cn न लब्धवान्.

21 K5 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) D3.4.9 तु (for हि). — b) D8 T2 G2.5 M (except M5) नाहं न च पि°. — c) D7 नोक्तवंतः स्म (for प्रयुक्तवन्तः). K1.2 पूर्वे ते; Ds पूर्वेण (for पूर्वं ते). — d) D1.8 G3.4 M यथा (for यया). D7 यथाचरसि मे°.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 20). — a) G3 प्रज्ञा (for यज्ञो). D1 यशः (for तपः). K1.2 D8 M3–5 शौचं (for शौर्यं). — b) K3.4 B Dn D2.6.8.10 T1 प्रज्ञा; D7 T2 G2 प्रजाः (for प्रजा-). — c) B5 आयु° (for ओज°). — d) K4 Ds T1 G4 आशासितं. B3 समाः (for मया).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 20). — a) D3.4.9 स्वधातिथ्यं; T1 स्वधातृप्तं; T2 G (except G5) स्वधातृप्ता. — b) K3 B1.2.4 D2 T2 G5 Cn दद्युः; Ca अदुः (for ददुः). S मे पितृ° (for मानुष°). Ca.s cite मानुषाः. — d) K3 सुराः; D3.4.9 श्रुताः; D7 सदा; S मया (for शुभाः).

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 20). — a) D1.8 G3.5 M आशंसते; G2 आशासितो. — b) T2 G2.5 पितरो देवता अपि. — c) K3.4 B Dn Ds D2.6–8.10 यज्ञः; T2 G2 कर्म (for यज्ञं).

25 K5 om. 25^{ab} (cf. v.l. 20). — a) K4 Cs एवं (for एतत्). K1.2 B5 D7 T G1.2.4 एतद्धर्म्य(B5 °र्मं)-मधर्म्यं वा. Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा; Cs as in text. — b) T2 अनेनैव; G2.5 अन्यत्रैव; Cs जन्मनैव (as in text). G3 अभ्यजायत; Ca.d.s as in text. — c) K3.5 तत्र; K4 D6–8.10 ते स्म; B1.3 T2 G2 तेषु (T2 ये तु also); B4.5 D3.4 Cn ते तु; Ds D9 तेस्तु (sic); D2 स्वस्था; T1 G4 येन; G1 M2.3.4 (*inf. lin.*) ये स-; G3 M1 (*inf. lin.*).5 ये स्म; G5 M1.4 ये स्व-; Cd ते स्थ (as in text). K5 D7 S विद्या (T1 G1 M2.5 °द्याः); Ca.d.s वैद्याः (as in text). — d) K3 Dn1 D8 T1 G3 अवृत्त्या; Ca.s अवृत्त्या (as in text). K5 नाति- (for तात).

26 a) K1–3.5 D1.2 M1.2.4 (*inf. lin.*) यं तु; K4 B1.2.4 Dn Ds D3.4.6.8.10 यत्र; T1 यत्तं (for यत्तु).

C. 5. 4486
B. 5. 132. 28
K. 5. 132. 28

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १
अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— c) K3.4 B (except B5) Dn D2–4.6.9 तुष्टाः; G3 वित्ताः (for तृप्ताः). K5 B3.5 D1–4.7 प्रतिष्ठंति; G4 प्रतीक्षंते. — d) D3.4.9 सो (for को). K1.5 Ds D1.7 G3 M2.3.5 अपि (for अभि-). D3.4.9 तत्र; G3 स्मृतः (for ततः).

27 a) K5 अलं; B3 अन्यत् (for अन्यं). K5 B3 D7 धनेन (for बलेन). K5 अलं; B3 अन्यत् (for the second अन्यं). — b) D9 G3 यथा (for तथा). — c) G4 सर्वत्र च प्रगृ°. — d) B3 G3.4 एव (for इह).

28 a) Some N MSS. भैक्ष्यं. — b) D1.3.4.8.9 प्रति° (for परि°). — d) K3 D1.7 G3 M (except M2) °चरेत तान्; G5 °चरेत्तथा.

29 a) Some N MSS. भैक्ष्यं. K1.2.5 D1.7 सु-; K3 T1 G1.4 तु; K4 T2 G2.3.5 M हि (for वि-). — D8 om. 29c–30d. — c) B3 [ऽ]पि; G4.5 हि (for ऽसि). K5 क्षतात्त्रासि; Dn2 Ds D1–4.9.10 G3.4 M क्षतत्राता. Ca cites क्षतात्. — d) = 7d. K1 T2 °जीवितः; K5 °जीविते; Ds °जीविका; D10 °जीविकः; T1 G1.4 °जीवकः.

30 D8 om. 30. (cf. v.l. 29). — c) K3.4 B D (except D1.7; D8 om.) T2 G (except G4) transp. दानेन and भेदेन. — d) D7 अपि (for अथ). K3.4 B1.2.4 Dn Ds D3.4.6–10 G4 वा (for च).

31 K1 om. 31ab. — a) K2.3 इदं; K5 D7 अतो (for इतो). K2.3 B3.5 D2–4.9 किं ते; K5 किंचित् (for किं नु). — b) Ds यदर्थं (for यदहं). K2–4 B (except B4) Dn D2–4.6.9 दीनबांधवा; T2 G2.4 हि स(G4 न)-बांधवा. — c) K3.4 B Dn Ds D3.4.6.9.10 उदीक्षे वै; D8 °क्ष्यैव (for °क्षामि). — d) D2 त्वद्दते (for त्वां सूत्वा). K3 B1.3.5 Dn1 Ds D7.10 T G1.2.4 [अ]मित्रनंदनं; D1 [अ]मित्रमर्दनं. K1.2 त्वां शोचामि वनं गतं.

32 a) M1.3.4 राजन्धर्मेण. — b) B3.5 (corrupt) मा निमज्जय; Ca as in text. — d) K1.2.5 D7 T2 G2.3.4 सानुगः (for °जः). G1.3.4 M1.2 पापिनां (for °कां).

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D2.6–8.10 T1 G5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1.4 कुन्तीवाक्यं; G2.5 पृथासंदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 22 (=122) D7 T2 G4 M1–3.5 133; T1 G1.2.5 134; G3 131; M4 132. — *S'loka no.:* K5 59; Dn2 34; D8 36.

131

☞ K5 om. adhy. 131–134. The MS. is mostly ignored here.

1 1ab = 5. 35. 5ab; 95. 11ab; 104. 7ab. — c) K4 B D (except D1.7) विदुलायाः; M1 (*inf. lin.*) विधुरायाः (for विदुरायाः). K1.2 परं वादं (for च सं°).

2 a) K1.2 तत्तत्; K3.4 B D Cs ततः; M1 (*inf. lin.*).2.3.4 (*inf. lin.* as in text).5 अतः (for अत्र). — b) K4 B2.4.5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २
क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ५
यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।
मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज । C. 5. 4503 B. 5. 133. 10 K. 5. 133. 10

यथा सा). K3.4 B4.5 Dn2 D2–4.6–8.10 Cs अर्हसि. Ds2 यथा वक्तुमिहार्हति. — ^{c}) K1.2 D1 मन° (for यश°). B5 पुण्यवती (for मन्यु°). — ^{d}) K4 B3 Dn D6.8.10 M1 विभाविनी; B5 मनस्विनी; D7 विभावती; Cn विभावरी (as in text).

3 ^{a}) K3 B (except B3) Dn Ds D2.6.8.10 दांता; S नित्यं (for धन्या). — ^{b}) B D (except D1.7) Ca विदुला; M1 (*inf. lin.*) विधुरा (for विदुरा). — ^{c}) Dn1 D8 विदुला (for विश्रुता).

4 ^{a}) B D (except D1) G3.4 विदुला; M1 (*inf. lin.*) विधुरा. B (except B3) Dn Ds D6.8.10 G4 राजन्या; D7 वै साध्वी; T1 G1 सा राजन्; T2 G2.5 साध्वी सा; G3 M सा साध्वी (for वै सत्या). — Before 4^{ef}, B (except B2) D (except D2.7) ins.: विदुलो- (D1 °रो)वाच. — ^{e}) K1–3 अनंदनं तमायांतं; K4 B2 °नं चामित्राणां; B1.3–5 Dn2 Ds1 D3.4.9 T1 G5 अनंदन मया (Ds1 °मा-) जात; Dn1 अनंदनं समाजातं; Ds2 अभिनंदन ममायांत; D1 अनंदन ममादांत; D2 अनंदन मम ज्ञात; D6.8.10 अनंदन समाजात; D7 आनिनिंद तमायांतं; T2 G2 अनंदनमदैवज्ञं; M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 अनंदनम- मर्षोज्ञं (M3 °र्णा) (for अनन्दनमधर्मज्ञं). Ca.n cite अनंदन. Ca cites अजात, Cs अजाताः, Cd अनन्दनः and अजातः. — ^{f}) K3.4 B Dn2 Ds D1–4.6–10 हर्षवर्धन.

5 Before 5, B2 ins. विदुलोवाच; T G (except G3) ins. विदुरा. — ^{a}) K4 [अ]पि; B (except B5) Dn Ds D6.8.10 च (for [अ]सि). — ^{b}) K3 D9 को (for क्व). K4 D7 S अपि (for अभि-). — ^{c}) K1 उपशाखी च; K2 D8 उपशाखीव; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.9.10 चाप्य- संख्येयः; T G1.2.5 M उपशामीयः; G3.4 च निरुत्साहः; Cs उपशाखीयः (as in text). Ca cites असंख्येयः. Text (according to D1.7 and Cs) probably corrupt. Read उपशायी यः? — ^{d}) B3.5 D3.4.7.9 T G3 M °साधकः; G4 °साधनं; Ca.d.s as in text.

6 ^{a}) B3 T2 G1.2.5 हि (for ऽसि). — ^{b}) D1 कल्याणीं त्वं; T1 G4 कल्याण त्वं (कल्याणाय). M2.3.4 (*inf. lin.*). 5 कल्याणमधुरं वहः (M2 °हु; M4 °हुं). Ca.d cite 6^{b} as in text. — ^{c}) K4 D3.4.9 न (for मा). B1.3.5 D7 S (except M3) om. मा. K4 अवमन्येत; D1 °मन्यैवं; D2 °मन्येव; D3.4.9 °मन्ये स्वं; T1 G1.3.5 M4 °मत्येव; T2 G2 M1–3.5 °मत्येवं; G4 °मन्यैव (for °मन्यस्व). — ^{d}) B1.3.4 Ds D7 G1.4 M1.2.4 Ca मैवम्; D1.3.4.8.9 नैवम्; D2 मेधम्; T2 G2 M3.5 एवम् (for मैनम्). Cd cites एनं. K4 नावमन्येत वा परं; G3.5 मैव कल्पेत बीभरः. Ca.d.s cite बीभरः. — T2 om. 6^{e}–7^{d}. — ^{e}) T1 G1.4.5 मतिं; G2 M मतं (for मनः). B3 नमस्कृत्य (for मनः कृत्वा). K4 T1 G1.4 तु (for सु-). T1 G1.4.5 -कल्याणीं. — ^{f}) K1–3 D1.8 Cap प्रतिसंस्तर; K4 °स्कृत; B Dn Ds1 D3.4.6.9.10 G1 Ca.s °हर (G1 °युगं also); Ds2 D7 °भव; D2 G4 M °स्तव.

7 T2 om. 7 (cf. v.l. 6). — 7^{ab} = 11^{cd}. — ^{c}) T1 G1.4 हर्षयन् (for नन्दयन्). — ^{d}) Ds D10 निर्ममः; S (T2 om.) निर्मदः (G3 °मैजः; G4 °र्मितः); Ca.d निर्मानः (as in text). D7 निर्मानो विह्वलस्तथा.

8 =(var.) Pañcatantra (ed. Kielhorn and Bühler) I. 25. — ^{b}) Some MSS. मूषकां°, मुषकां°, and मुषिकां°. — ^{c}) K1.2.4 B1.2.5 D1–4.7–9 सुसंतुष्टः. K3 B (except B5) D8 G3–5 M1 कापुरुष. — ^{d}) G5 स्वल्प°; M1.3 अल्प° (for स्वल्प°). B2.4.5 Dn D6.8.10 एव (for अपि).

9 ^{a}) K4 B (except B2) D1 Ca अहेर्; Cd अरेर् (as in text). Ds m ध्यथयः; G5 उर्येजन्; Ca.d आरुजन् (as in text). K1 Dn1 Ds दृष्ट्वा; Ca.d दंष्ट्रां (as in text). — ^{b}) K3 प्रति; G2.4 व्रजेः; Ca.d व्रज (as in text). — ^{d}) Ds जीवितोपि; T G जीवितेन. K4 B1.5

C. 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्खा जिजीविषुः ।
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १५
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।

Ds1 D3.4.9 Cn पराक्रमेः; B1.2 Dn2 D2 T2 M4 °क्रमः; B3 Dn1 Ds2 D1.10 °क्रमे; D8 °क्रमैः.

10 ^{a}) Dn1 G5 M (except M1) अरे; Cn.s अरेः (as in text). — ^{b}) K2 °भ्रमन्; D1 °क्रम; T G1.2.5 M4 (*inf. lin.*) °क्रमात्; G3 °क्रमाः; G4 °क्रमः; Cs °क्रमन् (as in text). Ca.d cite परिक्रमन्. — ^{c}) K3.4 B (except B3) Dn D6.7.10 विवदन्; S (except G3.4) विनिंदन्; Cs विनदन् (as in text). D2 विवदित्वा; D3.4.9 विव(D9 °न)दस्व (for विनदन्वा). T G मां (G5 मा) (for the second वा). G5 क्रंदन्; Ca.d.s तूष्णीं (as in text). — ^{d}) K3.4 B Ds D2–4.6.8.10 T2 G1.2.5 M1 इव; Ca.d वा (as in text).

11 G3 om. 11–28; G5 om. (hapl.) 11–12. — $11^{cd}=7^{ab}$. — ^{c}) D9 त्वं (for हे). K (K5 om.) D1.9 मा विषीद (for कापुरुष). D2 उत्तिष्ठ मा विषीदस्व. — ^{d}) K1–3 D1.2.9 युज्य (K3 D2 °ध्य) तात स्वकर्मणा; K4 B Dn Ds D6–8.10 मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः (D7 च पराजितः). — D3.4 *repeat* 11^{cd} as in D9 above (with only युध्य for युज्य); while D9 *repeats* it as in text.

12 G3.5 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{b}) D7 पुष्यस्व त्वं; T2 G2 शुश्रूषस्व; Ca.d विश्रूयस्व (as in text). — ^{d}) K1.2 मावों (for माधो). B1.4 D10 Cn गर्जितः; Dn1 D9 वोर्जितः; D1 चोत्थितः (for चोर्जितः). Ca.d.np cite ऊर्जितः (as in text). D7 मा वा भूयिष्ठमूर्जितः; T1 मा भूर्भूयिष्ठगर्जितः; T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोचितः; G1.4 M मा वा भूयिष्ठशो जि(G4 °शोभि)तः. — After 12, K4 *repeats* 12^{ab}.

13 G3 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K4 D6.8 अलातस्; Dn1 D3.4.9 अलात-; Ca.d.n अलातं (as in text). — ^{b}) K1.3 D2.7 T2 G2.4.5 M Cd विज्वल (as in text); K2 D1 चोज्वल; K4 T1 G1 संज्वल; the rest हि ज्वल. — D4 om. from 13^{c} up to °स्यानृण्य (in 14^{e}). — ^{d}) K4 कालाकान्जी (? °ङ्क्षी); Dn D6.10 Ca धूमायस्व; Ds Cnp काकरंखो; D1 काकजंघा; D3.9 काकवन्मा; D7 काकवत्त्वं; Cap काकरंकः; Cd.s.ap.np काकरङ्खा (as in text). S (G3 om.) धूमा(G4 मान्मा)येत नरश्चिरं. Ca.d.s.np cite जिजीविषुः (as in text). — ^{f}) K3 B (except B2) Dn Ds2 D6–8.10 T1 G5 च (for तु). G5 M धूमायितः.

14 G3 om. 14 (cf. v.l. 11); D4 om. 14 up to °स्यानृण्य (cf. v.l. 13). — ^{b}) K4 जना; B Dn2 D2.6 T G1.2.4 Cn जनि; Ca.d.s जनिः (as in text). K4 B5 D2.8.9 Cn खरो मृदुः; Ca.d.s.np as in text. — D9 om. 14^{c}–14^{f}. — ^{d}) K3 D2.8 श्रुत्वाजिं (see K1.2 below); S (G3 om.) सृ(T2 G2 इ)ष्टात्मा (for सृत्वाजिं). T G (G3 om.) उत्तरं (for उत्तमम्). K1.2 Ca.d.s श्रि(K1 छि)-त्वाजिं यावदुत्तमं. — ^{f}) D3.4 नात्मानं च (for न चात्मानं). K1–3 विगर्हति; K4 B3.5 D3.4 °येत्; D2 विगृह्यते; D6.8 विगर्हयेः.

15 G3 om. 15 (cf. v.l. 11). — ^{a}) S (except G1; G3 om.) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि वालब्ध्वा. — ^{b}) = Gītā 2. 11^{d} (Vulg.). G5 न तु (for नानु-). B2.4.5 Dn D1.6.7.10 -शोचति पंडितः. — ^{c}) K1.2 Ds2 T1 G1.4.5 M चा(M2 त्वा)रभंते; B4 चालभंते; D1 च लभते (for चारभते). D7 कातर्यमंतरे किं तत्. — ^{d}) K4 Ds2 D1.3.4.7.9 प्रा(Ds2 D1 न प्रा)णानां नि(D3.4.9 न)धनायते; S (G3 om.) न प्राणपरिरक्षणं; Cs as in text. Ca cites धनायते, Cd न धनायते.

16 G3 om. 16 (cf. v.l. 11). — ^{a}) Ca.d तद्भावयस्व. — ^{b}) K3 D3.4.9 नो वा गच्छ; D2 तात गच्छ; D7 गच्छ तां वा. Cs cites तां गच्छ. — ^{d}) = 17^{d}.

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 11). — ^{a}) D3.4.9 S (G3

विच्छिन्नं भोगमूलं ते निमित्तं हि जीवसि ॥ १७
शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ।
उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८ C. 5. 4524 B. 5. 133. 31 K. 5. 133. 31

om.) च (for हि). K3 हतं (for हि ते). — ^{c}) G4 विभिन्नं (for विच्छिन्नं). — ^{d}) = 16^{d}.

18 G3 om. 18 (cf. v.l. 11). — ^{a}) D1 T2 G जंघायाः. D3.4.9 च (for प्र-). Ca. d. s road 18^{ab} as in text. — ^{d}) B3 न विषीदेत कश्चन. — ^{f}) D7 आत्मनैव कृतं; Ca. d as in text. G4 स्मरेत्.

19 G3 om. 19 (cf. v.l. 11). — ^{b}) T2 G2 आत्मज (for आत्मनः). — ^{c}) D8 उद्धारय (for उद्भावय). D7 छन्नं (for मग्नं). — ^{d}) B3.5 D3.4.9 G2.5 M ह (for हि).

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 11). — ^{a}) B4 D8 वृत्तिं (for वृत्तं). D7 जानंति (for जल्पन्ति). — ^{c}) G2 जात°; M °मात्रः. Ca. d. s cite राशिवर्धनं (Cs °नः). — ^{d}) = 30^{d}.

21 G3 om. 21 (cf. v.l. 11). — ^{a}) Dn Ds D6.8.10 सत्ये (for शौर्ये). D2–4.7.9 S (except G4; G3 om.) वा (for च). — ^{b}) K3.4 B D (except D7) नोच्चरितं (for न प्रथितं).

22 G3 om. 22 (cf. v.l. 11). — ^{a}) T2 G2.5 चैव (for वापि). — ^{b}) Ds श्रिया विक्रमणेन वा. — ^{c}) K4 M1.4 जानन् (for जनान्). — ^{d}) D1.10 स हि (by transp.). S (G3 om.) वा (for हि).

23 G3 om. 23 (cf. v.l. 11). — ^{a}) D3.4.9 M3.4 न त्वे(M4 नत्वै)वं; D10 न त्वं च (for न त्वेव). D3.4.9 जाल्मकापालीं; Ca. d. s as in text. — ^{b}) K4 D3.4.7–9 वृत्तिं सेवितुमर्हसि. — ^{c}) K1.2 D7 M1 नृशंसाम्.

24 G3 om. 24 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K1 B1.2.4.5 D6 Ca. d. n. s यम् (as in text); K4 T2 G2 यथा; B3 Dn Ds D7.10 यत्र; T1 G1.4.5 M4 यत्; the rest यः. Ds एवं (for एनं). — ^{c}) K1.2 समविज्ञातं; T2 G2 समवस्थानं. — ^{d}) K3 B1.2.4.5 Dn Ds2 D6.8 निहीनासन°; K4 B3 Ds1 D2.7 विहीनासन°; D3.4.9 S (G3 om.) विहीनाशन°.

25 G3 om. 25 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K4 B3 Dn D3.4.8–10 G2.5 M1 -लोभकरं; D1 -लोकभरं; D2 अल्पधनं; Ca. n. s -लाभकरं (as in text). K4 B D (except D1.2.7) G4 हीनं (for दीनं). — ^{b}) K1.2 D10 अल्पाजीवनं; D2 अल्पजीवितं; D7 स्वल्पाजीवकं; T2 G2.5 M अल्प(M2.5 °ल्पा)जीवकं. Ds अल्प (Ds1 °ल्पा)जीवमनल्पकं. — ^{d}) K (K5 missing) Dn2 D7.8.10 T1 G4 M3–5 बांधवाः (plu.!); Ca. d. n. s बान्धवः (as in text). M1.2 एधंते बांधवाः सुखं (= 41^{b}).

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 11). — ^{a}) D10 अवृत्यैव. Ca. d. s cite अवृत्त्या. — ^{b}) D7 S (G3 om.) वि° (for प्र°). — ^{c}) D7 °सुखैर् (for °रसैर्). — ^{d}) S (except G4; G3 om.) स्थानाद्भ्रष्टाः. K1.2 D3.4.9 ह्यकिं°; B3 स्वकिं° (for अकिं°).

27 G3 om. 27 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K1.2 Ds D2–4.7–9.10m Cd. s. ap. np अकर्म°; K3 B (except B3) Dn D1.6.10 Ca अवल्गु° (for अवर्ण°). — ^{b}) T1 G1.5 M नाशकं; Ca as in text. — Ds2 om. 27^{cd}. — ^{d}) K2 Ds1 D10 संजयं; B3 विमूढं; T1 G1 सुत यत्; T2 G2.4.5 M (except M5) सृंजय (for संजय).

28 = (var.) Hitopades'a 2. 6. — G3 om. 28 (cf. v.l. 11); K1 D1 om. 28^{ab}. — ^{a}) K4 B5 D9 S (G3 om.) निरामर्षं. — ^{b}) G2 निर्वीर्यमनरिंदमं. —

C. 5. 4524
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६

मातोवाच ।

किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

After 28^{ab}, D8 reads 31.

29 G3 resumes from 29. K4 om. 29^{c}–31^{d}. — ^{c}) K1.2 ज्वलन् (for ज्वल).

30 K4 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) = 1. 150. 13^{c}. — ^{c}) D3.4.9 हि (for च). — ^{d}) = 20^{d}.

31 K4 om. 31 (cf. v.l. 29). D8 reads 31 after 28^{ab}. — ^{c}) G1.4 चापि (for चोभे). G3 अनुत्थानं भयो लोभो — ^{d}) K1.2 D1–4.8.9 यैर्वृतो (for निरीहो). D1 महीं; D8 सुखं (for महत्).

32 ^{a}) T G1.2.5 °पाशेभ्यः. — ^{d}) T G (except G3) स्वकं पुरं (for पुनः स्वकम्).

33 ^{a}) K3.4 B (except B3) Dn2 D3.4.6–10 G5 Cn परं (for पुरं). — ^{c}) M (M1 before corr.) व्यर्थमात्मानं. — ^{d}) T1 G1.4 transp. स्त्रीवत् and यः. S (except G1.4) जीर्यते (for जीवति).

34 ^{b}) K4 B (except B2) D (except D1.2) °चारिणः. — ^{d}) K4 B1.2.4 Dn Ds1 D2.6.8.10 T1 G3.4 विषये; T2 G1.2.5 यशसे; Ca.d.s विघसे (as in text). K1.3 B3 Ds2 D8 T2 G2.4 M प्रजाः (plu.!) (for प्रजा).

35 ^{a}) D3.4.9 अथा° (for य आ°). — ^{b}) T1 G2.3.5 सुखं; T2 G1.4 परं; M स्वकं (for श्रियम्). — ^{c}) G3.5 अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्). K1.2 D2–4.9 अतो (for अथो). — ^{d}) Ds आदध्यादचिरेण यः.

36 = 5. 133. 3. — D3.4.9 पुत्रकः; T G1.5 सृंजयः; G2.4 संजयः; M पुत्रः (for the ref.). — ^{b}) D3.4.9 वापि; D10 चापि (for अपि). Dn2 G1.3 सर्वथा; D1.3.4 °शः (for °या). — ^{c}) D1.7.8 °कृत्येन (for °कृत्यं ते). — ^{d}) B3 ते; B5 D3.4 च (for वा).

37 S विदुरा (for मातोवाच). — T2 G1.2 om. 37^{ab}. — S ins. after the ref.: D3.4.9 after 37^{ab}:

503* परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।

— Thereafter D3.4.9 *repeat* 37^{ab} (with v.l. as in S)! — ^{a}) K4 Dn1 D8.10 अनाहतानां; B2 Dn2 अनादृतानां; B3 अनहूतानां; D2 कामिनां चैव; S निर्मन्युकानां; Ca.d.s किमद्यकानां (as in text.). — ^{b}) D2 दुर्बुद्धे तानवाप्नुहि. — ^{c}) D1 S ये वा (M3–5 त्वा) धृतात्मनां लोकाः; D8 ये त्वात्मना हृता लोकाः; D10 ये त्वाहतात्मनां लोकाः. — ^{d}) B3 व्रजंतु ते; D3.4.9 व्रजंति ते.

38 ^{c}) K4 D7 S अनाथानां (for असत्त्वानां). — ^{d}) D1 °जीविथाः; G3 °वर्तय (for °वर्तिथाः).

39 Ds om. 39^{ab}. — ^{a}) T1 G5 M त्वा (for त्वां). — ^{b}) D3.4.7.9 S सुहृदः साधवस्तथा.

१३२

विदुरोवाच ।
अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३
सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४
सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥ ६
संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७
सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८
तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव । C. 5. 4547 B. 5. 134. 9 K. 5. 134. 9

---

40 ^{b}) D3.4.9 पुत्रक; S सृंजय (for संजय). — ^{c}) G3 M (except M4) पक्क- (for पक्वं). T2 G2 फलं (for द्रुमम्). — ^{d}) D3.4 जीवनम् (for जीवितम्).

41 ^{d}) D3.4.9 सफलं तस्य जी°; T2 G2.5 सारं तस्येह (G5 तस्यैव) जी°.

42 ^{a}) T1 आसाद्य (for आश्रित्य). — ^{b}) K4 योभिजीवति; D2 यो जिजी°; D3.4.8.9 यस्तु जी°; D7 T G (except G3) यो हि जी°; M1 यो ह्युज्जी°. — ^{c}) K4 D1.3.4.6.8.9 M1.3 स्व- (for स). — ^{d}) D7 S सुखां (for शुभां).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1–3 B1.3–5 Dn Ds D6.8.10 T1 G1.4.5 M1.2 भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान); to it K1–3 B5 Dn Ds D10 add विदुला(K1–3 B5 °रा)पुत्रानुशासन; T1 G1.2.4 M1.2 विदुरा(G4 °र)पुत्रसंवाद. K4 D1.2 G2 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only विदुरा-(K4 °र)पुत्रानुशासन (G2 M3–5 विदुरापुत्रसंवाद). — *Adhy. name:* D7 विदुरापुत्रः; G2.5 पराक्रमप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 23 (=123); D7 T2 M1–3.5 134; T1 G2.4.5 135; G1 136; G3 132; M4 133. — *S'loka no.:* Dn 45.

132

☞ This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 B Dn Ds D3.4.6.8–10 विदुला (for विदुरा). — ^{a}) B1.3 तथा (for अथ). S वा(G4 [ए]वा)स्यां (for एतस्याम्). — ^{c}) B1 D3.4.7.9 M3–5 विहीन-; B3 Dn1 D2.6.8 T2 G2.4 न हीन-; G3 नीचेन; G5 त्वं हीन- (for निहीन-). — ^{d}) B3 D7 G4.5 चिरात् (for [अ]-चिरात्).

2 ^{b}) K1.2 D9 विक्रमन्; D1 पौरुषं (for विक्रमात्).

3 ^{c}) K1.2 सु- (for सं-). M त्वा (for त्वां).

4 ^{a}) K1.2 सैनिकैः; D1 अस्यैव (for सन्ति वै). — ^{b}) B Dn Ds D6.8.10 न तथा (for बहवो). — ^{c}) D3.4.9 दीना; T2 G2 गूढा (for मूढा). — ^{d}) D7 G3.4 °क्षणः; T1 M5 °क्षणाः.

5 ^{a}) K3.4 B1.4.5 Dn Ds D3.4.6.9.10 सहायोपचितिं; B2 D7.8 T2 °चितं. Cs as in text. S दृष्ट्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K4 Dn1 D1.3.4.8–10 व्यवसायं; D2 व्यवस्थाय; S आगच्छेयुः (for व्यवसाय्य). K1.2 D7 यतस्ततः. — ^{c}) T G1.2.4.5 M1 अनुतुष्येयुः; Ca. d. s °दुष्येयुः (as in text).

6 ^{a}) B3 सह संधानं; T1 G3 M3–5 सहसा यानं; T2 G2.5 सहसा यात्रां; G4 सहसा भूतं; M1.2 सहसा योगं (for सह संघातं). — ^{b}) K3.4 B Dn Ds1 D3.4.6.8–10 °लयं; D2 G5 °लयः (for °लयान्). D3.4.9 स्मरन्; D7 तरन्; S (except T2 G2) चरन् (for चर). D1 गिरिदुर्गालयेश्वर. — ^{c}) B T2 G2.5 M5 आकांक्ष. — After 6, D3.4.9 read 23^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place.

7 G3 om. 7^{ab}. — ^{a}) S (except G5; G3 om.) सृंजयो. D3.4.9 नाम तत्सत्यं. — ^{b}) K1.2 M2 तं; Ca तत् (as in text). — ^{d}) D9 T2 G (except G4) न (for मा).

8 ^{a}) T2 G2 सम्यग्दृष्ट्वा. Ds1 D10 महाप्रज्ञो. — ^{b}) Dn1 बालं त्वा; D3.4.9 बालत्वे. — ^{d}) B3.5 D7 G5 M Ca ऋद्धिं; G3 अर्थं (for वृद्धिं).

C. 5. 4547 B. 5. 134. 9 K. 5. 134. 9 तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

---

9 a) G3 M यस्य (M4 यत्र) (for तस्य). — c) Dn1 M1.2 त्वा (for त्वां). — d) T G1.2.5 प्रवक्ष्यामि पुनः पुनः.

10 a) Ds2 D10 **C**d -भिनिवृत्तौ; D7 -भिसंवृत्तौ; T1 G1.3 हि निर्वृत्ताः; G5 विनिर्वृत्ताः; **C**a.s as in text. — b) K1–3 **C**d आप्यायिनः; S उपह(G2 °हि)ताः; **C**a.s as in text. T G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text) परैः; **C**a.s परे (as in text). — d) B3 नयेषु स्वार्थसारिणः; Ds नये स्वार्थानुसा°; D2 नयेष्वर्थानुशासने; D7 नरस्यार्थानुसा°; G5 ये स्युरर्थानुसा°.

11 b) S सृंजय; **C**s as in text. K1.2 पूर्वेषा मयि संजय. — c) B3.5 Dn D1–4.8.9 G3 विद्वन्; all comm. विद्वान् (as in text). D1 S (except G1) **C**a युध्यमानो; **C**d.s as in text. — d) K1–3 Ds D2.7.8 G2 **C**d.s प्रत्यवाहर (Ds D2 G2 **C**d.s °रः); B (except B3) Dn2 D3.4.6 T2 **C**a.n प्रत्युपाहरः; G3 M2 प्रत्युदाहर.

12 =5. 70. 22. — D9 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — c) S (except G3) यस्य नैवोद्यतः (T1 G1.4.5 नैवोद्यतं; T2 नैवाश्नतः also) प्रातर्.

13 D9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — a) T2 G2 पत्नी°. — c) D2–4.9 दरिद्रं. D3.4.9 दुःखं (for प्रोक्तं).

14 =(var.) 5. 88. 91. — c) T1 G3–5 M (except M5) ईश्वरा. K3.4 B3 D (except Ds1 D10) T2 G2 °कल्याणी. — d) B3 Ds भद्रा (for भर्त्रा).

15 a) D3.4.9 G2.3 M (except M4) °माल्या(G3 °माला)भरणा. — b) K4 M2 सं- (for सु-). K4 °वाससा; D3.4.9 G3 M1–3.5 °वासिनी; D8 G1.2.4.5 M4 °वासिनीं; T1 °वाससीं; T2 °धारिणीं. — c) B2.5 Dn2 D1 हृष्टः (for दृष्ट्वा). — d) K4 B (except B2) Dn D6.8 सुहृद्गतां; S (except M2.4.5) सुदुःखितां (for सुदुर्गताम्).

16 b) K3.4 B Dn Ds D2–4.6.8–10 भृशदुर्बलां; D1 कृशदुर्बले. — d) S सृंजय (for संजय).

17 b) D3.4.9 आचार्यान्सपुरोहितान्. — c) G3.4 संप्रति (for अवृत्त्या). — d) K3 G3 मे (for ते).

18 b) K3.4 B D अहं (D1.3.4.9 हि) (for इह). — c) D7 S वदान्यं (for यशस्यं).

19 a) K3.4 D2–4.9 S च (for चेद्). B D (except D7) T2 G1.2 ब्राह्मणं. D7 T1 भूयां; G1.3.5 M1.2 ब्रूयात्; G4 भूयो; M3–5 ब्रूयाः; **C**a.s ब्रूयां (as in text). — b) K3.4 B2.4.5 D (except D2) **C**s दीर्येत.

20 a) Dn2 D1–4.8 T1 G3 वयमाश्रमणीयाः. K1–4 B1–3 Ds D2–4.8–10 हि; D1 च (for स्म). — b) K1.2.4 B2.4 Dn2 D1.2.7.8 G4 **C**a.d.s न श्रोतारः; Ds D10 नाश्रोतारः; D3.4.9 आश्रितायाः (for नाश्रितारः). **C**n cites श्रोतारः; **C**np श्रेतारः. D2 परंतप (for परस्य च). K4 श्रोतारः परमस्य च. — c) K3 B2.4 Dn Ds D6.8.10 सान्यमासाद्य; K4 त्वामुपाश्रित्य; B1.3.5 मान्यानाश्रित्य; D3.4.7.9 सान्यमाश्रित्य. — D8 om. 20^{d}–22^{a}.

22 D8 om. 22^{a} (cf. v.l. 20). — a) K3 B2.4.5 D3.4.6.9 शक्याः; **C**a.d.s.np सह्याः (as in text) — b) B Dn D6.8 अर्हसि (for इच्छसि). — c) B3 T G (except G3) M1.2 ईदृशं. B3 T2 G2.5 M1.2 वृत्तं; T1 G1.4 कर्म (for वृत्तिं). — d) K1.2.4 D1.2 क्लीबामभ्यनु-

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ २९
जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ३०
अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ३१
उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा । C. 5. 4570 B. 5. 134. 32 K. 5. 134. 32

(D2 °त्यति)वर्तसे; S क्लीबानां न च मन्यसे.

23 a) D3.4.9 निर्विण्णार्थो; D7 विनष्टात्मा; Ca. d निर्विण्णात्मा (as in text). — b) D5 D3.4.9 (latter three first time). 10 मुंचेमां; D1 व्याख्यातां; D2 व्याघातं; D7 T2 G2.3.5 त्यजैनां; T1 G1.4 M त्यजैतां (for मुञ्चैतां). T G1.2 M प्रेत° (for पाप°). K1-3 कृपणामेष्यसे दशां. — d) D7 शूरा गच्छंति. B2 D5 G3 विश्रुतं; M3-5 निर्वृतिं; Ca. d as in text.

24 b) D6.8 प्रतिपद्यते (for समपद्यत). — c) K1.2 स माहेंद्रं; G5 माहेंद्रीं च; Cs माहेन्द्रं च (as in text). K4 B2.5 Dn D3.4.7-9 Cap. dp. np. sp प्रग्रहं; B3 विग्रहं; G4.5 च श्रियं; Cs च ग्रहं (as in text). Ca. d. n cite ग्रहं (as in text). — d) S (except G3 M1.2) om. च.

25 a) K1 B2.4.5 Dn D5 D6.8.10 वै संख्ये; D7 संग्रामे. — b) S (mostly) दंसितान्. — c) K3.4 B D (except Dn1) चापि; G4 प्राप्य (for वापि). — d) K4 पुरुषान्वरान्; D3.4.9 S (except T1 G1) पुरुषं परं.

26 a) T1 G1.4 यदेव; T2 G2.3 यथैव (for यदैव). — b) D2 तदैवासं; D3.4.9 सुयुद्धे वै; D7 सुयुद्धे सु-; G2 संयुद्धेन. — c) T2 G1-3 तथैव. D7 प्रव्ययंते. B3.5 D8 स्म; T G1.3.4 M (except M1) च (for ऽस्य). — d) D10 प्रणमंति; D3.4.9 विलपंति; T G [अ]पि नमंति (for विनमन्ति). K3 D2 वा; D7 ते (for च).

27 a) D7.9 T1 G5 M (except M4) त्यक्तात्मानं. — b) S शूरं पुरुषमानिनं. — c) K3 D1.6 Cn तर्पयंति; K4 S पूजयंति.

28 a) K2.4 B4 D6 च (for वा). B1-3.5 भ्रंशो वाप्यस्तु राज्यस्य; D3.4.9 राज्यस्य चात्र विभ्रंशात्; D7 राज्यनाशं परिभ्रंशं; S राज्यस्या(M4 राज्यं वा [*inf. lin.* चा])प्यस्य विभ्रंशः. Ca. d. s cite उग्रविभ्रंशं (as in text). — b) D3.4.9 संशये. D3.7.8 T G (except G3) च (for वा). — c) B (except B2) Dn D6.10 न; D3.4.8.9 अ-; Ca. d. s प्र- (as in text). — d) T2 G2 द्वेषं; Ca. d. s शेषं (as in text).

29 After 29^{ab}, G1.5 ins. 504*. — D8 om. 29^{c}-30^{d}; G5 om. 29^{cd}. — c) K1.2 D3.4.9 ऋद्धं; D1 भद्रं; D2 युद्धं; T2 बद्धं; Cd. s रुद्धं (as in text). K3 B5 Dn2 Cn एकायनं; Ca. d. s एकायने (as in text). B1-4 प्राप्यं विदित्वा विक्रम्य. — d) K1.2 D5 D2.7 उल्मुकम्. S (G5 om.) पतोल्कमिव वा(T1 G1 चा)रिषु. — T2 G2 ins. after 29: G1.5, after 29^{ab}:

504* भुङ्क्ष्व युद्धेन मे शत्रूञ्जित्वा तु रणमूर्धनि ।

G1 cont.:

505* नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D8 om. 30 (cf. v.l. 29). — a) T2 G2 शूरान् (for राजन्). — b) K1 B3 D3.4.9 G3 °पालयन्. — c) T2 G2 न (for मा). K4 B1.2.4.5 Dn D5 D1.2.6.10 त्वा दृशं; M3 त्वा दर्शेत् (for त्वा पश्येत्). ❀ Nil.: पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम् ।❀ B3 मत्वा भृशं सुकृपणं. — d) K4 B Dn D5 D6.10 शत्रूणां भय(B3 Dn2 D5 D10 श्रीवि)वर्धनं.

31 a) B2.4 अस्मत्पक्षैश्च शो°. — b) Dn1 D6.8 अशोचद्भिः; Dn2 D10 M3.4 नंदद्भिश्च. B3 D7 चापरैः; M अपरैः (for च परैः). T G1.3.4 M भृशं (for वृतम्). G2.5 चपलैरपरैर्भृशं. — c) T1 G4 न हि; M1.2 अहं (for अपि). S (except T2 G3) त्वा (for त्वां). T1 G1.4 तात; G5 न तु (for नानु-). — d) B3.5 Dn2 D2-4.8 दीनाद्; D5 दीनं; D7 दीन- (for दीना). K4 उपस्थितं; B3 Dn2 D10 इवा°; B5 Dn1 D5 D6 T2 G1.2.4 M1 इव स्थितं (for अवस्थितम्).

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३६
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

---

32 ^{a}) $K_{1.2}$ हृष्टः; K_{3} D_{7} हृष्टः; K_{4} B Dn $D_{1.6.8.10}$ Ca.d.s हृष्य; Ds कृष्य; $D_{2-4.9}$ हृष्टं (for उष्य). — ^{b}) K_{1-3} D_{6-8} T_{2} G_{2} श्लाघ्यः स्वार्थैः; B_{1-3} $D_{3.4.9}$ हृष्यमाणो; M_{5} श्लाघस्वार्थे. Ca.d cite श्लाघ्यः, Cs श्लाघ्यस्व. S यथा-पु(G_{2} प)रं. — ^{c}) $K_{1.2}$ माद्य (for मा च). — ^{d}) $D_{3.4.6.8.9}$ T_{1} $M_{1.3-5}$ अवहास-; T_{2} G M_{2} अपहास-; Ca अवसन्नः (as in text).

33 ^{c}) $B_{4.5}$ Dn_{2} Ds D_{10} $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text). 5 यत्; T G कः (for यः). — ^{e}) K_{3} D_{6} T_{2} $G_{1.2.5}$ वोढव्यो (for वोढव्ये). $K_{1.2}$ वोढव्ये धुर्यनडुहन् (K_{1}m धुर्यवहनं); K_{4} $D_{2-4.9}$ वोढव्ये धुर्यवत्कुर्वन् (D_{2} °वत्तत्र); B Dn_{2} Ds D_{10} अनड्वानिव वोढव्ये (Dn_{2} °व्यं; Ds D_{10} °व्यो); Dn_{1} $D_{6.8}$ वोढव्ये (D_{6} °व्यो) दुर्जनद्वारं; D_{1} वोढव्य-धुर्यनडुवान्; G_{3} वोढव्येषु व्यनुडुहं; G_{4} उधव्योन्धुर्यनं धूवन्. Ca.d cite सोढव्ये (Cd °व्यो) धुर्यनडुद्वत्, Cn अधुर्यवत्, Cnp अनड्वानिव. Some of the Bombay ed., following Cn, have अधुर्यवच्च वोढव्ये, a reading *not* found in any MS.! — ^{f}) $D_{3.4.9}$ च (for तत्).

34 ^{d}) $B_{2.3}$ न (for का).

35 ^{a}) K_{3} transp. जातु and कुले. — ^{b}) G_{3} om. यः. — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.7}$) T G_{4} अनुचरः ($D_{3.4.9}$ °चरन्); G_{5} अनुस्मरन् (for अनुधुरं). — ^{d}) Ds तज्जिजीवितुम्; $D_{8.10}$ तत्र जीवितुम् (for तात जीवितुम्).

36 ^{b}) $K_{1.2}$ D_{7} परिमाणतः; B $D_{3.4.9}$ शाश्वतं परं; T_{2} प्रतिशाश्वतं; $G_{2.5}$ भूरि शाश्वतं. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{6.7}$ पूर्वं (for पूर्वैः). K_{3} $D_{3.4.9}$ S पूर्वतरं; Ds पूर्वतर-; D_{1} पूर्वोत्तरं (for पूर्वतरैः). — ^{d}) T G (except G_{4}) $M_{2.5}$ परं (for परैः). — After 36, N (K_{5} missing) ins.:

506* शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ।

37 =(var.) 5. 125. 18. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_{6} T_{1} G_{1} इहायातः; $D_{3.4.9}$ अहो जातः. Ca.d.s cite आजातः. — ^{b}) K (K_{5} missing) $D_{1.7}$ सर्वधर्मवित्; $B_{1.4.5}$ Dn $D_{6.10}$ क्षत्रकर्म°; B_{3} सर्वकर्म°. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ वृत्तिमसंवीक्ष्य; T_{2} $G_{2.5}$ वृत्तिं (G_{5} °त्ति-) समीक्ष्यैव; G_{3} M वृत्ति(G_{3} °त्तिः)-समीक्षो वै; Cn as in text. — ^{d}) = 38^{d}. G_{5} न नमेत्कस्य जातुचित्.

38 = 5. 125. 19. — D_{1} G_{3} M_{2} om. (hapl.) 38. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_{3} उद्यमे (for उद्यमो). — D_{2} om. 38^{cd}. — ^{c}) Dn_{1} (m as in text) $D_{1.7}$ अथ; Cn अप- (for अपि). — ^{d}) = 37^{d}. B (except B_{3}) Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ G_{1} नमेतेह; G_{2} नमेदेव (for नमेदिह).

39 ^{a}) $D_{3.4.9}$ यः (for च). $K_{1.2}$ मातंगो मत्तक इव; G_{5} मातंग इव चर्यासु; M_{4} (*inf. lin.*) मातंगो ह्युत्तम इव. — ^{b}) $K_{1.2}$ T_{2} $G_{1.2.4}$ वरीयान्; D_{7} गरीयान्; G_{5} स्वतंत्रः; Ca.d.s परीयात् (as in text). K_{3} B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ स; G_{5} च (for सु-). — ^{c}) K_{1} नमन्नित्यं. — ^{d}) K_{4} $D_{3.4.9}$ परंतप; S च संजय.

40 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_{2-4} G_{3} नियच्छेद्; B_{2} नियमेद् (for नियच्छन्). — ^{b}) G_{5} विनयन्. K_{4} B_{3} D_{7} सर्वदुष्कृतं; S (except $M_{1.2}$) °दुष्कृतान्; Ca as in text. Cd.s cite दुष्कृतः. — ^{d}) B_{3} चरेत् (for भवेत्).

Colophon missing in D_{5}; K_{5} om. it. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ $D_{7.10}$ T_{1} $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान (T_{1} G_{1} °वत्प्रतियान); to it K_{3} adds विदुरोपाख्यान; K_{4} विदुरापुत्रानुशासन; $B_{1.3}$ विदुलापुत्रानुशासन; D_{7} विदुरानुशासन; $M_{1.2}$ विदुरापुत्रसंवाद. $K_{1.2}$ $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{1.2.6.8}$ M_{2} (all om. sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम् ॥ ४
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६ C. 5. 4587 B. 5. 135. 8 K. 5. 135. 8

---

only विदुला(K1.2 D1.2 M2 °रा)पुत्रानुशासन (B2.4 M2 °पुत्रसंवाद). — *Adhy. name:* T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 °क्य-) विदुरा(G4 °र)संजयसंवादः; G2.5 परप्रवणनिन्दनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 24 (=124); D7 T2 M1-3.5 135; T1 G2.4.5 136; G1 137; G3 133; M4 134. — *S'loka no.:* Dn D8 40.

133

☞ This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 K4 B1.3.4 संजयः; D3.4.9 पुत्रकः; S सृंजयः (for पुत्रः). — [a]) B1.3 कृष्णायसम्; Ca. d. s कृष्णायसस्य (as in text). K1-3 D7 [ए]व च; D1 S व्रत; D3.4.9 [इ]व हि (for [इ]व च). — [b]) K1-3 Dn D2-4.6-9 M3-5 संहृत्य; T G °हत्या; Ca. d. n. s °हत्य (as in text). Dn1 वचनं (for हृदयं). — [cd]) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे. K1 (before corr.).2 ह्यकर्मणि; K2 m.3 B1-4 D1.2.7 ह्यमर्षि(B2 D2 °र्ष)णि; B5 D3.4.8.9 [अ]त्यमर्षिणि; D6.10 T2 G2.3.5 M [अ]त्यमर्षणे. T1 G1.4 मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्षणे.

2 [b]) K4 B2.4.5 Dn Ds D6.8.10 मामितरं; D3.4.9 मातः परं (for मामपरं). — After 2[ab], B Dn D3.4.9 ins.:

507* नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ।

[D3.4.9 शूर° (for पर°). B यथा (for तथा).]

— [c]) D3.4.9 G4.5 ब्रूया (for ब्रूयाद्). — [d]) K4 Ds D1.10 एककं; D2 एकजित्; Ca. d. s एकजम् (as in text).

3 =5. 131. 36. — [b]) K1.2 D1.7.10 ह्यपि (for अपि). G3.4 सर्वथा (for °या). G2 पृथिव्या सर्वयापि वा. — [c]) K3 B2.4.5 Dn Ds D1.2.6.8.10 °कृत्येन; D3.4.9 °कृत्यैस्ते. — [d]) G2 भृत्यैः (for भोगैः). — After 3, K4 Dn D8.4.8-10 ins.:

508* मयि वा संगरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ।;

while D6 ins.:

509* मोहात्संगर्हसे मातः प्रियं पुत्रं विशेषतः ।

4 D7 M1.2 विदुरा (for माता). — [a]) K3 B5 Dn D6.8 G4 सर्वावस्था (Dn1 °स्थं); Cnp सर्वारम्भा (as in text). — [b]) K1.2 D1.2 °कामतः; D3.4.9 °कारणं. — [c]) B3.5 Dn D3.4.9 तावेव; D1 तदेव (for तानेव). K3 D7 तानेवाहं (D7 तानेवेह) समीक्ष्याद्य; S ताने(G1 °वे)वाहमभिप्रेक्ष्य. — [d]) B1.4 समये; S सृंजय (for संजय). K1-3 D7 त्वामनूनुदं.

5 [a]) D3.4.9 समीक्ष्यस्व; D7 समवेक्ष्य-; T2 G2 स त्वं वीर्य-; G5 सुसंवीक्ष्य-; M1 (*inf. lin.*) असमीक्ष्य-; M3.5 सुसमीक्ष्य-. — [b]) K4 D9 युद्ध-; Ds2 D7 G4 मुख्य- (for मुख्यः). — [c]) Dn1 Ds D7 चिद्; D3.4.9 एव; D6.8 तद् (for चेद्). — [d]) K1.2 D1-4.7.9 प्रतिपत्स्यसे. — [e]) Dn Ds M2 सुसंभावित°; Cn as in text. — [f]) K3 B2.5 D3.4.6.9.10 Cn आनृशंस्यं (K3 °सं); B1.4 सुनृशंस्यं; B3 नृशंसवत्; T1 G1.4 नृशंसः किं; G3 न नृशंसं (for सुनृशंसं).

6 [b]) S सृंजय (for सं°). — After 6[ab], G5 ins.:

510* अहमेव भवेयं ते रिपुरत्यन्तरो महान् ।

— [c]) K4 खर°; G1.3.5 M1 (*inf. lin.*) परि°; Ca. s खरी° (as in text). S त्वां (for तत्). D3.4.9 खरीमिवान्यामाहुस्ते. — [d]) T2 G2 निःसमर्थं; Cs असामर्थ्यं; Ca. d as in text. G3 M Cs अहैतुकं; Ca. d as in text. D3.4.9 निःसामर्थ्यामहैतुकीं.

7 [b]) D3.4.9 नित्यं (for त्यज). — [c]) K1-3 D7 महत्येषा; K4 B3.5 D1 °त्यो हि; D3.4.9 °त्यो वै (for

C. 5. 4587
B. 5. 135. 8
K. 5. 135. 8

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२
मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

°ह्यस्ति). — ^{d}) K (K$_{5}$ missing) B$_{3.5}$ D$_{3.4.9}$ याम् (K$_{3.4}$ B$_{3}$ या) इमाः (for यामिमां). D$_{1}$ याभिः संशयितं जगत्.

8 ^{a}) K$_{1.2}$ D$_{1}$ यन्मद्धितं तु (D$_{1}$ च) त(D$_{1}$ य)द्वृत्तं; D$_{2}$ यस्मादत्ता सुदुर्वृत्तं; D$_{3}$(m as in text).$_{4}$ तद्ध्येधीतं तु सद्वृत्ते; D$_{9}$ यद्योधितं तु सद्वृत्तं; S यद्वृत्ति(G$_{5}$ M$_{3-5}$ °द्धि)मांश्च (M$_{1}$ °स्त्वं) सद्वृत्तः. — ^{b}) B$_{2}$ D$_{3.4.6-10}$ G$_{2}$ (by corr.) भव (for भवेः). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{2.4}$ कदा° (for कथं°). — ^{e}) K$_{1.2}$ B$_{3}$ Ds$_{1}$ D$_{7.9}$ G$_{3.4}$ देव°.

9 ^{a}) D$_{8}$ ह्येनम् (for ह्येवम्). S अपनीतेन. B श्रुतशीलवि°. — ^{c}) K$_{1.4}$ D$_{3.4.9}$ वापि (for चापि). — After 9^{c}, B Dn Ds D$_{6-8.10}$ ins.:

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।
रमते यस्तु पुत्रेण.
[(L. 2) Ds यस्य (for यस्तु).]

— ^{d}) Ds घोरं (for मोघं).

11 ^{b}) S (mostly) सृंजयेह. G$_{1.4}$ जयाय(G$_{1}$ °या-)-विजयाय च. — 11^{cd} = 5. 130. 7^{ef}. — K$_{4}$ B Dn Ds D$_{1-4.6.9.10}$ om. 11^{cd}. — ^{e}) K$_{4}$ Ds D$_{9}$ M$_{3.5}$ जयं वा; D$_{7}$ जयित्वा (for जयन्वा). — ^{f}) K$_{3}$ प्राप्नुहींद्रस°; D$_{7}$ संप्राप्नोतींद्रलोकतां.

12 ^{a}) G$_{3}$ चैव (for पुण्ये). — ^{b}) D$_{9}$ विद्धि (for दिवि). — ^{c}) Dn$_{2}$ D$_{1.6}$ G$_{3}$ M$_{5}$ यदि मित्रान्; G$_{4}$ यद्यमित्रान्. D$_{6.8}$ रणे हत्वा (for वशे कृत्वा). — ^{d}) K$_{4}$ B D (except D$_{1.7}$) एधते (for अश्नुते).

13 ^{ab}) M$_{3-5}$ दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt). — ^{c}) D$_{3.4.9}$ निःकृतेनैव (for निकृतेनेह). — ^{d}) B$_{1.2.4}$ Dn$_{2}$ D$_{7}$ S °जिगीषता.

14 ^{a}) K$_{1.2}$ वै; D$_{7}$ सं- (for वा). B आत्मा (B$_{3}$ अर्थो) वापि परित्याज्यो. — ^{b}) Dn Ds D$_{1.2.6.8.10}$ शत्रुं. K$_{1.2}$ D$_{2}$ वाप्यनिपात्य; K$_{4}$ वापि विजित्य; D$_{3.4.9}$ चापि निपात्य; T$_{1}$ वै विनिपात्य; G$_{5}$ युधि निपात्य (for वा विनिपात्य). Dn Ds D$_{6.8.10}$ T$_{1}$ च (for वै). B (B$_{2}$ damaged) निग्राह्या शत्रवोपि वा. — After 14^{ab}, D$_{3.4.9}$ ins.:

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।;

while D$_{8}$ ins.:

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$(before corr.).$_{4}$ [ऽ]ति- (for हि). — ^{c}) Dn$_{1}$ D$_{9}$ M$_{2}$ स्वल्पप्रियं; T$_{1}$ G (except G$_{3}$) [अ]स्वल्पं प्रियं. **C**a. d cite स्वल्पं and प्रियं.

16 ^{a}) D$_{3.4.9}$ हि (for च). — ^{c}) K$_{1.2.4}$ D$_{8}$ G$_{4}$ वा (for च). S आप्नोति; **C**s अभ्येति (as in text). D$_{3.4.9}$ निर्भयं पदमाप्नोति. — ^{d}) S प्राप्य (for गत्वा).

17 M$_{1.2}$ सृंजयः (for पुत्र उ°). — ^{c}) K$_{1}$ D$_{8}$ पश्य त्वं; K$_{2}$ D$_{9}$ [अ]नुपश्य त्वं (hypermetric!); B$_{3}$ [अ]नुपश्य; D$_{2}$ [अ]नुपश्यन्; D$_{3.4}$ [आ]नृशंस्यं; D$_{7}$ [अ]नुभव; T$_{1}$ G$_{1.4}$ कर्तव्यं; T$_{2}$ G$_{2.3.5}$ तद्दृश्यं; M संदृश्यं (for [अं]त्र

चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः स्विद्विजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । C. 5. 4609 B. 5. 135. 28 K. 5. 135. 28

पश्य). — d) D2.7 G5 इव; T2 G2 एव (for इह). T1 G1.4 मात्रा पुत्रहितेच्छया.

18 M1.2 विदुरा (for माता). — a) Dn1 D9 भूयसा; Cn भूयसी (as in text). K1–3 D2.8.9 M (M1 *inf. lin.*) निंदा; B3 प्रीतिः; D3.4 तंद्रा; G1.3.5 M1 Ca.d नंदी; G2 नांदी; Cs नंदिः (as in text). — b) D8 यदि; Cs यत् (as in text). — G3 om. 18c–20b. — c) K1.2 D7.8 G5 मा; K3 वै; G4 M वा; Cs मां (as in text). D2 चोदयस्वेति; D3.4 चोदयस्वद्य; D8 नोदयस्वैतद्; M चोदयस्वैतद्. Ca. d. s cite चोदयसि. T2 अचोद्या मां चोदय वै. — d) D3.4 सं- (for वै).

19 G3 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) B5 D7.10 अहं (for अथ). T1 G5 M3–5 त्वा; M1.2.4 (*inf. lin.*) वा (for त्वां). D3.4 चोदयि°; Cs पूजयि° (as in text). — b) M वा (for वै). K1–3 D2.7.9 हतान्दृष्ट्वाद्य (D7 °ष्ट्वा च) सैंधवान्; D1 हतं दृष्ट्वाभिसैंधवं; D3.4 हत्वैतानिह सैंधवान्. — d) B1–3 Dn2 Ds D3.4.6–8.10 Ca.d.n.s कृच्छ्र- (for कृत्स्नं). B3.5 Dn2 D2.10 Cn भाविंत; Ca.d.s भाविनं (as in text). D1.2.7 अद्य (for एव). D1.2 वै; Cs ते (as in text).

20 G3 om. 20ab with the ref. (cf. v.l. 18). B2.5 D3.4 पुत्रकः (for पुत्रः). — a) Some N MSS. अकोषस्य. — b) K2 D9 कुतश्चिद्; B1.3.4 कुतश्च; B2 damaged; D7 कुतोस्ति; G5 कुतस्तद्; K3.4 B5 Dn Ds D2–4.6.8.10 कुतः सिद्धिर्जयो मम; T1 G1.4 कुतः शत्रुजयो भवेत्. — c) K3 B5 Dn D1 एताम्; K4 Ds D6.8.10 एनाम्; B2 damaged; D3.4 एव (for इमाम्). — d) Ds2 D1–4.8 दारुणं. D6 आत्मनात्मविदारणं. — e) D2.8 राज्याभावो; D3.4 राज्यभावो; G3 राजभावो. — f) Ds एव (for इव). K3 B (except B2) Dn2 Ds D1.6 T1 G3.4 दुष्कृतः; D3.4 °ती; Ca °तेः (as in text).

21 a) K2 ईदृशी; T1 G1.4.5 कीदृशं. K1.2 Dn1 D1.7.9 G4.5 किंचित्. — b) B1.2.4 उपायं यदि पश्यति. A few MSS. °पश्यसि. — c) Ds1 D7.10 M2 तं मे (for तन्मे). S (except M4) तन्मेपरिमितप्र(G3 °प्रा)ज्ञे. — e) D10 °ष्यथ (for °मि हि). D10 S ते (for तत्). D3.4 तत्करिष्यामि ते सर्वं. — f) = 5. 134. 15d.

22 M1.2 विदुरा (for मातो°). — a) K4 B D (except D7.9) transp. आत्मा and न. — b) K1.2 D7–9 सर्वा° (for पूर्वा°). — c) K3 D10 T1 G1.3.5 M2 अपि; G4 अभि-; M1 वि- (for हि). — d) D7 भूत्वापि न भवंति वै.

23 a) K1 T2 G2 चाप्यर्थः; T1 G1.3.5 M1.2.4 नाप्यर्थाः (G5 °र्थः); M3.5 माप्यर्थाः (for चाप्यर्थाः). — b) K1 T2 G2.5 ना(G5 आ)रब्धव्यः; T1 G1.3 M (except M3) आरब्धव्याः. T1 तु बालिशैः; T2 G2 स्वभावतः; G1 M1.2.5 त्वबालिशैः; M4 स्वबालिशैः.

24 G5 om. (hapl.) 24a–26b. — a) K1.2 D3.4 अपि; D2 अव- (for इति). — b) K (K5 missing) D1.8 T G1.2.4 transp. न and भवन्ति. Cs as in text. — d) T1 G4 न वै (for नैव). T2 G2 च (for ते).

25 G5 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) K1.3 Dn1 Ds2 D2–4.6–8 G4 M2.4 एक°; D9 ऐक्य°; Ca.d.n.s ऐक° (as in text). — b) M मा तावत् (for अभावः). — c) B3 D9 M4 (*inf. lin.*) वैगुण्यं; Ca.d.s द्वैगुण्यं (as in text).

26 G5 om. 26ab (cf. v.l. 24). — a) B2 damaged. B3 D3.4.8.9 Cs विहिता; Cd °दि° (as in text). — c) Dn1 D6 न चेत्; Ds T1 G3.4 M1.2 वदेत्; D9 विदेत्; T2 G2.5 वदे; Ca.d.n.s नुदेत्; (as in text). K1.2 Ca

C. 5. 4609
B. 5. 135. 29
K. 5. 135. 29

तुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ २९
क्रुद्धाल्लुँब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१
तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वृत्ति-; Cd. s वृत्त- (for वृद्धि-). D9 M -असमृद्धी; Ca. d. s -समृद्धी (as in text). D3. 4 वा; T2 G2 च (for स).

27 [a]) G3. 4 उद्धातव्यं; Ca. d. s as in text. K2 D3. 4. 7 G3 M Cd जागर्तव्यं; T1 G1. 4. 5 च गंतव्यं; T2 G2 जाग्रतव्यं; — [b]) K2 चोक्तव्यं; D7 प्रो°; G5 भो°; Ca. d. s यो° (as in text). Dn भूरि° (for भूति°)! — [c]) G2 भविष्यत्त्वेव मनसः; Ca. d as in text. — [d]) D3. 4 अव्ययं; S अव्यथः (G3. 4 °यः) (for अव्यथैः). — [e]) B (B2 damaged) मंगलांश्च पु°. — [f]) K3. 4 B (B2 damaged) D (except D6. 8. 9) ब्राह्मणान्. K4 D3. 4 च नमस्य च; D1 च सुरैः सह; D2 चैव नित्यदा; D7 बहुभिः सह; T G M1 (*inf. lin.*) चेतरैः सह. Ca. d. s cite ईश्वरैः.

28 [a]) Ds D8. 10 भूपतेर् (for नृपतेर्). B1–3 D2–4 S (except G4) राज्ञो; D1 आरात् (for आशु). K1. 2 D7 प्राज्ञस्य चैव नृपतेः; D9 प्राज्ञस्योच्चैर्नृपतेः (catalectic!). — [c]) K1. 2 D7–9 °वर्तेत; Ds D10 T2 G1–3. 5 M1. 4. 5 °वर्धति; G4 °पश्यति. Ds D1. 3. 4. 6. 7. 10 T2 G2 त्वां (for तं). — [d]) B1. 2. 4 D3. 4 दिक्प्राचीव दिवाकरः.

29 [b]) S उद्धरणानि; Ca. d. s उद्धर्षणानि (as in text). — [d]) Ds transp. पश्यामि and कुरु. S कुल- (for कुरु). — [e]) T2 G2. 5 °प्रेत्य. — [f]) S (except G1. 4) ममा° (for समा°).

30 [a]) G4. 5 रुद्धान् (for क्रुद्धान्). T1 मुग्धान् (for लुब्धान्). — [b]) K1. 2 D3. 4 अवाक्षिप्तान्; K3 D7 G5 अविक्षि°; K4 B Dn Ds D6. 8. 10 अवलि°; D1. 2 T G1. 2. 4 M3. 5 अधिक्षि°; M4 अतिक्षि° (for अवक्षि°). — [d]) D3. 4 युक्तोभ्युप°; D9 युक्तमुप°; Ca. d युक्त उप° (as in text).

31 [a]) T2 G2 [उ]क्त- (for त्वं). — [b]) G3 महता (for °तो). — D1 om. 31[cd]. — [c]) K1 D2–4. 9 Ca आधूतः; K3. 4 B (B2 damaged) Dn D6 उन्द्भूतः (for उद्धूतः).

32 [a]) T G1. 2. 5 येषाम्; M (except M1) स्वेषाम्. Dn1 D10 अग्रप्रयायी; Ca. d. n. s as in text. D1–4. 7. 8 T G1. 2. 5 स्यात्. — [b]) D7 [illegible]; S (except G3. 4) कालोत्थायी; Ca. d कल्योत्थायी (as in text). Presumably we have to read ल्य here, because in Devanāgarī MSS. especially, it is difficult to distinguish between प and य. — [c]) S (except G3. 4) त्वा (for त्वां). — [d]) D3 वै; G5 यद् (for च).

33 [a]) T2 G2. 3 यथैव. D7 G3. 4 M3. 4 शत्रुं; T2 G1. 2 M5 शत्रून् (for शत्रुः). — [b]) K3 Ds D8 T G (except G1) M1. 2. 4 संपन्नं; D3. 4 समर्थं; D7 अवश्यं; D9 सयत्नं. — [c]) D2 T G2–4 तथा (for तदा). K1. 2 D9 उद्विजेत.

34 [c]) D2 एव (for एनं). M निवादैर्निव(M1 °र्व)-देदेनं; Ca. d. s as in text. — [d]) D2 सततं तद्भ°. Ca. d cite अन्ततः.

35 D2 om. (hapl.) 35[ab]. — [a]) Dn1 निर्वादस्य; M निवादात्; Ca. d. n. s as in text. — [b]) D3. 4 ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव । C. 5. 4628 B. 5. 136. 7 K. 5. 130. 7

C_8 धन- (as in text).

36 ^{a}) T_2 G_2 व्यतीतार्थं; C_8 स्खलितार्थं (as in text). K_4 B (B_2 damaged) Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ तानि (for तात). — ^{b}) K_4 B (B_2 damaged) Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ $G_{2.5}$ च; D_7 [ए]व; M_1 [ह्]ह (for [अ]पि). — ^{c}) D_1 अन्यस्मिन्; D_8 अथास्मिन्; S न ह्यस्मिन् (for अप्यस्मिन्). K (K_5 missing) B_5 Dn_3 $D_{1-4.6.9}$ Cn आश्वसंते (D_2 °ति) (for आश्रयन्ते). $B_{1.2.4}$ स्म (for च). — ^{d}) K (K_5 missing) $B_{2.3.5}$ Dn $D_{3.4.6-9}$ T_1 जुगुप्संते. G_1 सदा भृशं (for च तादृशम्). Ca.d cite तादृशं (as in text).

37 ^{b}) T_1 अभि-; $G_{1.3}$ अधि-; C_8 उप- (as in text). — ^{c}) T_1 न न; T_2 $G_{1.2.5}$ M_{3-5} स न; G_3 स नः; $M_{1.2}$ तत्र (for अतः). $K_{1.2}$ D_9 असंभाव्यं; Ca.d.s संभाव्यं (as in text). — ^{d}) S प्राप्नुयान्महत् (G_3 °यामहे); C_8 as in text.

Colophon missing in K_5 D_5. — *Sub-parvan:* K_8 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान (G_1 °वत्प्रतियान); to it K_8 adds विदुरोपाख्यान, $B_{1.3.4}$ Dn D_{10} विदुलापुत्रानुशासन, and $M_{1.2}$ विदुरापुत्रसंवाद. $K_{1.2.4}$ $B_{2.5}$ Ds $D_{1.2.6.8.9}$ (all om. the sub-parvan name) mention only विदुला($K_{1.2}$ $D_{1.2}$ °रा-; D_9 °र)पुत्रानुशासन. — *Adhy. name:* $G_{2.5}$ धनप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_8 25 (=125); D_7 T_2 $M_{1-3.5}$ 136; T_1 $G_{2.4.5}$ 137; G_1 138; G_3 134; M_4 135. — *S'loka no.:* Dn 42; D_8 40.

134

☞ This adhy. is missing in K_5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored here.

1 $M_{1.3}$ विदुरा (for माता). — ^{c}) K_1(m as in text) G_4 M_2 जीर्णः; G_3 चीर्णः; Ca.d.n.s दीर्णः (as in text). — ^{d}) D_7 न च (for नैव). G_3 चीर्ण° (for दीर्ण°).

2 ^{a}) G_4 दीनं (for दीर्णं). $D_{3.4}$ दृष्ट्वा तु; D_7 दृष्ट्वा हि; D_9 तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा). — ^{c}) G_4 $M_{3.5}$ अमात्यश्च. — ^{d}) K_4 $B_{2.3.5}$ Dn $D_{3.4.6.8}$ Cnp मही; B_1 मताः; B_4 Ds $D_{1.2.10}$ मतीः (for मतिम्).

3 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_9 शत्रुमेके. G_3 प्रमृष्यंते. — ^{b}) A few MSS. प्रजहंति. T_1 $G_{1.2.4}$ तथा (for पुनः). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ तं त्वेके; $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{2-4.6.8.10}$ अन्ये तु; D_1 G_2 अन्ये के (for अन्वेके). D_2 प्रजहर्षंति; D_7 विजिहीं°; T_2 G_2 प्रतिभीर्षंति. G_5 अन्ये केचित्प्रपद्यंते. — ^{d}) Ds अमानिताः. B_2 पुरस्ताद्धि वि°; D_7 पुरस्ताच्चाव°.

4 ^{a}) D_7 वै च; D_8 चैव (for एव). — ^{b}) $D_{7.8}$ चैनं (for एनं). — ^{c}) S अशक्ता ये. $D_{3.4}$ अशक्ताः स्वस्तिकामा ये. — ^{d}) K_3 B Dn Ds $D_{3.4.6.8}$(by corr.).$_{10}$ Ca इला; T $G_{1.2.5}$ M_1 जळा; G_3 जडा; G_4 जळी; M_{2-5} इळा. D_7 इवाबलाः (for इडा इव). — ^{f}) K_1 T_2 (in addition to text reading) G (except G_3) Ca.d प्रमि($G_{2.4}$ °मी)तान्; K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{6.10}$ पतितान्; $B_{1.2.4}$ प्रतीताः; D_2 प्रति तान्; $D_{3.4}$ प्रतीतं; C_8 प्रतीतान् (as in text). $K_{1.2.4}$ $B_{1.2.4}$ $D_{2-4.9}$ T_1 $G_{1.4.5}$ बांधवाः (for °वान्).

5 ^{a}) Ds सर्वाः; D_1 सर्वं; $D_{3.4}$ S सर्वे (for पूर्वं). — ^{c}) T_1 G_4 राज्यं; Ca.d.s राष्ट्रं (as in text). D_1 अभिवर्तंते; $D_{3.4}$ अनुमन्यंते; D_7 S अभिपद्यंते; Ca.s as in text. — ^{d}) K_3 Ds $D_{7.10}$ एयुषः (for ईयुषः). S राज्ञि (T_1 °ज्ञे; G_5 °ज्य-) व्यसनमीयुषि (T °मीयुषे; G_5 $M_{2.5}$ °मेयुषि). — ^{e}) $D_{3.4}$ दीदरन्; Ca.d दीदरः (as in text). $K_{1.2}$ D_9 $M_{1.3.5}$ स्व- (for त्वं). D_8 च दीर्यस्व; G_3 M_2 दीदरस्व (for दीदरस्त्वं). — ^{f}) D_9 T_1 $G_{4.5}$ मा त्वा; T_2 G_2 मत्वा; G_3 मा वा; M न त्वा (for मा त्वां). $K_{2.3}$ $D_{1.7.9}$ दीर्णाः; G_3 जीर्णाः (for दीर्णं).

C. 5. 4628 B. 5. 136. 7 K. 5. 136. 7 उ[illegible]पन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ६
यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
[illegible]त्वा सौम्यामवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुज्जिहतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

पुत्र उवाच ।
कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

---

6 ^{c}) K3 B Dn Ds D6.8.10 विदधत्या; K4 प्रलपंत्या; D2 उत्तरंत्या; D3.4 विदहत्या. K1–3 D1–4.7.9 समाश्वासः; T2 G2.5 समाश्वास्य. — ^{d}) K1–3 D1.2.7.9 कृतस्ते बलवत्तरः; K4 D3.4 उक्तस्तेभिविवृद्धये; B Dn Ds D6.8.10 उक्तं तेजोवि- (D6.8 °भि)वृद्धये.

7 ^{a}) K3 B3.5 D2.6 यद् (for यदि). T2 G2 प्रवि°; G3 स्वं वि°; G5 संप्र° (for संवि°). — ^{d}) T उत्सृज; G2 उत्सह (for उत्तिष्ठ). S (mostly) सृंजय.

8 D6 M5 om. (hapl.) 8^a–9^b. D9 reads 8 after 10^{ab}, T1 G1 after 10, and G4 after 11. — ^{a}) A few N MSS. कोष°. — ^{b}) B4.5 D3.4 हि विदितस् (for अवि°). — ^{c}) D1.3.4 G1.3.4 M1.3.4 तद् (for the first तम्). K1.2.4 D1.2.7–9 वै; M1.2 तद् (for the second तम्). — ^{d}) K1.2.4 D1.2.7–9 तच्च (for उप-).

9 D6 M5 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) D1.2 अस्ति (for सन्ति). K4 [अ]नेक-; B3 D1–4 चैक-; Ca.s नैक- (as in text). K3 B (except B2) Dn D2 -तमाः; Ca.d.s -शताः (as in text). — ^{b}) S (M5 om.) सृंजय (for सं°). — ^{c}) T2 G2.5 °समा. K1.2 D9 धीराः; D1.3 G1 वीराः; T2 G2 भूयः; G5 शूराः. — ^{d}) K1.2 B5 Dn D3.4.6.8 संग्रामाद्; Ca.d.s शतार्हा (as in text). B1.2.4 Ds ह्यनि°; D9 अरि° (for अनि°).

10 ^{a}) K1.2 D7.9 स्युः (for वै). — D9 om. 10^{cd}, and reads 8 after 10^{ab}. — ^{c}) K3.4 B Dn Ds D2–4.6.10 इष्टं (for ईषद्). K1.2 D8 T1 G1.5 उज्जीहतः; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.10 जिहीर्षतः; T2 G2 ऊर्जे हतः; Cd.s उजिहतः (as in text). Ca cites उच्छ्रयतः. D3.4 G3 केचित्. — ^{d}) K3.4 B Dn Ds1 D2–4.6.8.10 M1 °कर्शन (B1.4 D3.4.8 °कर्षण); D7 °कर्शिताः. — After 10, T1 G1 read 8.

11 K4 B Dn Ds D6.8.10 om. the ref. T1 G1.4 सृंजयः (for पुत्रः). — ^{a}) K4 B Dn2 Ds D6.8.10 तस्याः (for कस्य). K2 D9 त्वादेश(D9 °शि)कं; D3.4 न त्वीदृशं; T2 G2 वा त्वीदृशं (for त्वीदृशकं). Dn1 न तस्यास्त्वीदृशं वाक्यं. — ^{b}) K1.2 अति-; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 हि; Ca अपि (as in text). K1.2.4 D1.9 T2 Ca स्वल्पतेजसः; T1 D1.3–5 त्वल्पचेतसः. G2 शक्तं श्रुत्वाल्पतेजसः. — ^{c}) T1 G2 व्युप-; G1.4 ह्युप-; G5 [अ]प्युप-; M5 [अ]प्यव- (for व्यप-). K4 B Dn Ds D6.8.10 तमस्त्वपा(B2 °भ्य-; Dn1 °प)गमत्तस्य; D1 G3 M3.4 तमो न व्य(M3.4 नाप्य)-पहंस्येतत्; D2–4 मनो न व्यतिहंस्येतत्. — ^{d}) D1 T G1.2.4 विचित्रार्थ°; Ca as in text. — After 11, G4 reads 8.

12 Before 12, K4 B Dn Ds D6.8.10 ins. पुत्र उ°. D6 om. 12^{ab}. — ^{a}) Dn1 D9 उदर्के; D3.4 उदर्को; Ca.d.n.s उदके (as in text). K1.3.4 B4 D1–4 Cn भूः; Ca.d.s.np धूः (as in text). D3.10 उदके (D10 °र्के) धुरि संधार्ये; T2 G2m उदके सूर्यवद्यस्मिन्. G2.3 corrupt. — ^{b}) K4 B1.2.4 Dn D2–4.8.10 मर्तव्यं; B3 T1 G3 स्मर्त°; D1 मंत°; T2 G4 वर्त°; G5 धर्त°; Ca.d सर्त° (as in text). — ^{c}) D3.4 माता; D6 मंत्री; Cs नेत्री (as in text) — ^{d}) B D2.10 °न्नूति°.

13 ^{a}) K1.2 D9 च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः). — ^{b}) M2 शुश्रूषन्. K1–3 Dn1 Ds D1.6–8.10 T1 G1.5 M1–4 अपरावरं; D3.4 परमं परं; D9 अपरंपरं; G3 °रांपरं; G4 अपरे जयं (*sup. lin.* अपरावरं); Cs अवरावरं; Cn अपरापरं (as in text). — ^{c}) K1.2 B3 D7.9 S प्रतिपदन्; D1 प्रतिवचः; Ca.d.s as in text.

14 ^{b}) K1 Dn1 D1.10 G3.4 M2–4 Cnp बांधवान्; B (except B5) दे(B2 दै)वतः; D7 मातृतः; Ca.d.n.s बान्धवात् (as in text). — ^{d}) K4 B1.2.4 Ds D6.8.10 G4 Cn नियमार्थं. G2 जयाय नियमाय च.

15 ^{a}) K3 Dn Ds D2.7.8 संक्षिप्तः (D2 °प्तं); S स

कुन्त्युवाच ।
सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १८
विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ १९
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २०
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।
अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा । C. 5. 4645 B. 5. 137. 2 K. 5. 137. 2

(G3 च; M4 सं-) क्षिप्रं. — b) K4 प्रभिन्नो; T1 M1.2.4 (*inf. lin.*) प्रतुन्नो; M3-5 वितुन्नो (for प्रणुन्नो). — K5 om. from वाक्य° up to श्रावयेन् (in 16c). D7 S °तोमरैः (for °सायकैः). — c) D2-4 यथा; G4 तदा (for तथा). — d) = 5. 133. 21f. T1 G3.4 यथा तदनुशासनं.

16 K4 om. up to श्रावयेन् (cf. v.l. 15). — a) T2 G2.5 M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). B3 M3 भीष्मं (for भीमं). — c) K4 तत्र; G4 मंत्रं (for मन्त्री). — d) G4 शत्रुविक्षतं.

17 = (var.) 1. 56. 19. In Dn2 the portion of the text from here up to 5. 136. 25 is lost on a missing fol. — d) G4 शत्रुं (for शत्रून्). K1.2 D9 प्र-; D1 व्य-; D2 स (for च).

18 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — d) D3.4 सुतं वीरं; D7 वीरपुत्रं (for ध्रुवं वीरं). K4 प्रपद्यते; G3 प्रसूयते.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — a) D8 दान°; G2 दम° (for तपः°). — b) K3.4 B4 Dn1 D6.7 दानशूरं; D8 G2 तपः°; G3 धर्म°. D7 सुविक्रमं. — c) D3.4 रोचं° (for दीप्य°). — d) K4 °वादेव; B Ds D3.4.6.7.10 °वादे च; Dn1 °वदेव. D8 संमितं; D10 संभवं.

20 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — c) K1.2 D9 धार्ष्ट्यवंतम्; K3.4 B Dn1 Ds D1-4.6-8.10 द्युतिमंतम्; Ca धृष्ट्यवन्तं (for धृष्टवन्तम्). Cd cites धार्ष्ट्यं. — d) T1 जितारिम् (for जेतारम्).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — b) B3 G4 M1 °चारिणं. — c) Cf. 5. 135. 9c. K4 B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 ईदृशं; M यदर्थं (for तदर्थं). — After 21, Ds D1.8 ins.:

514* इति श्रुत्वा वचो मातुः संजयः शत्रुभिः सह ।
कृतवान्संयुगं कृष्ण जयं च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।
[(L. 1) D1.8 मंत्रिभिः (for शत्रुभिः).]

Colophon missing in K5 Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K1-3 B1.2.4 Ds D7.10 T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान); to it K1-3 B1.2.4 Ds D10 add विदुला(K1.2 °रा)पुत्रानुशासन, D7 विदुलानुशासन, G5 M1.2 विदुरापुत्रसंवाद. K4 B3.5 Dn1 D2-4.6.8.9 (all om. sub-parvan name) mention only विदुला(K4 D2 °रा-; D9 °र)पुत्रानुशासन (as upākhyāna name). K1-4 B2.4 D3.4.6-10 G5 M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name:* T1 G1.4 विदुरा(G4 °र)संजयसंवादः; G2 M2-5 विदुरापुत्रानुशासनं; M1 पुत्रानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 T2 M1-3.5 137; T1 G2.4.5 138; G1 139; G3 135; M4 136. — *S'loka no.:* Dn1 22; D8 23.

135

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored here. Many stanzas in this adhy. are *repeated* (sometimes with v.l.) from adhy. 88.

1 d) D1 परिवर्धिता; D7 °पालिता.

2 b) K1 D1 °हरा (for °रमा).

C. 5. 4645
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

3 ^{a}) D3.4 विजेष्यते च संग्रामे. — ^{d}) D2–4 S लोकान् (for लोकम्).

4 =(var.) 5. 88. 64^{c}–65^{b}. — ^{a}) K1 Dn1 Ds1 D8.9 पृथिवीजेता. — ^{b}) K5 D7 यशसापि. K1.2 G3 दिविस्पृशं; K5 दिवं स्पृशन्; B3.5 Dn1 D1.6–8 T G4.5 दिवं स्पृशेत्; D2 दिवः स्पृशन्. — ^{c}) K1.2 असौ जन्ये; K3.4 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 T2 G2 M3–5 च संग्रामे; K5 D7 कुरुक्षेत्रे; D9 असौ युद्धे; G4.5 महाजन्ये; Ca. d. s ग्रामजन्ये (as in text).

5 ^{a}) Some MSS. प्रणष्टं. — ^{b}) Om. in K5. K2 D1.2.7.9 अभि- (for अपि). — 5^{cd}=(var.) 5. 88. 65^{cd}. — ^{c}) M1.2 transp. भ्रातृभिः and सहितः. — After 5, T G (except G3) ins.:

515* तथा चरेस्त्वं श्वेताश्व यथा वागभ्यभाषत ।
[G4 परैः (for चरेः). T2 G2 तु (for त्वं).]

6 B5 om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}; T1 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) D1 G3.4 M स (for तं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 स सत्यसंधो बीभत्सुः (K3 °त्सुं); K5 D7 सत्यसंधं च बीभत्सुं. — ^{b}) K D1.2.7.9 G4 अच्युतं (K4 अस्तुवन्) (for अच्युत). B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 सव्यसाची यथाच्युत (Ds2 °च्युतः; D6.8 श्रुत). — ^{c}) K1.2 तथा (for यथा). K1.2 D9 एतं; D1.3 एनं; D2 एव (for एवं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.10 त(B1–4 य)था त्वमेव जानासि. — T2 om. 6de. — ^{e}) G1.2.4.5 वदेस्त्वं; G3 वद त्वं; M वदेस्तु (for तदस्तु). — ^{f})=8^{b}.

7 =5. 88. 67. — B5 om. 7^{ab}; T1 om. 7 (cf. v.l. 6); T2 om. (hapl.) 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) D7 स्विद् (for चेद्). — ^{c}) G5 तं चापि त्वं (for त्वं चापि तत्).

8 =(var.) 5. 88. 66. — T om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^{a}) B3 G3 तदप्यसूयामि. — ^{b})=6^{f}. — ^{d}) K5 B3 D7 T1 धारयते.

9 9^{abcd}=(var.) 5. 88. 74, and 9^{ef}=(var.) 5. 88. 83^{ab}. — ^{a}) B3 वचस्ततो; T1 G1.4 तदग्रजो (for धनंजयो). — ^{b}) K1(before corr.).2.5 D1 नित्योक्तो हि; D2–4 इत्युक्तो हि; D9 नित्ययुक्तो; Ca. d नित्योद्युक्तो (as in text). — ^{cd})=5. 157. 7^{a} and 5^{d}. — ^{e}) S भारं; Ca. d वैरं (as in text). D1 G3 M Ca. d समासज्य.

10 Cf. 5. 88. 83^{cdef}. — ^{a}) K5 D7 S मे (for ते). — ^{b}) B3 प्र-; S हि; Ca स (as in text). — ^{c}) B3 एतन् (for अन्तं). T1 G1.4 च (for न). — ^{d}) K3.4 B3.5 D9 G3.4 °कर्शन; B1.2 D1.2.6.8 °कर्षणः; B4 °कर्षण. — G3 M ins. after 10: T G1.2.4.5, after 15 (cf. v.l. 11):

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

11 T G1.2.4.5 read 11–12 after 516* (cf. v.l. 10). — ^{c}) K5 पांचालीं (for कल्याणीं). — K5 om. 11^{d}–15^{c}. — ^{d}) B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्ण कृष्णां (by transp.); G2.5 कृष्णां चैव.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 11); T1 om. 12^{ab}. For sequence of T G1.2.4.5, cf. v.l. 11. — ^{b}) K1.2 Dn1 D1.7–9 T2 G1.4 M3 जाता (for जाते). K1(m as in text) B3.5 मनस्विनि; Dn1 Ds2 D3 T2 G1.2.5 M3.5 यशस्विनी. — ^{c}) G2 धर्मे° (for सर्वे°). — ^{d}) K1.2 D1 T2 G1.2.5 यथातत्त्वम्. G2.5 M अवर्तथाः. G3.4 यथा त्वमनुवर्ति(G3 °र्ते)थाः.

13 =(var.) 5. 88. 77. — K5 om. 13 (cf. v.l.

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ १३
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १६
यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ २१
पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३ C. 5. 4668 B. 5. 137. 25 K. 5. 137. 25

11). — After 13^{ab}, Ds2 ins.:

517* विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

— ^{c}) T1 G1.3 जितान् (for [अ]र्जितान्). T1 G1.4 लोकान् (for भोगान्). — K4 om. (hapl.) from अर्जितान् (in 13^{c}) up to °धर्मेण (in 14^{b}). — ^{d}) B3 वृणीहि; Dn1 D8 G4 M4 (*inf. lin.*) वृणीतां; D3.4 वृणुध्वं; D9 G3.5 M वृणीध्वं (M4 °तुं).

14 = 5. 88. 78. — K5 om. 14 (cf. v.l. 11). K4 om. up to °धर्मेण (cf. v.l. 13). — ^{d}) G2.3 पुरुषोत्तमौ.

15 K5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) Some N MSS. प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). — ^{b}) K1 D2–4.6.8 M3–5 °धर्मोपचायिनी; K3 B4 Cn °धर्मोपचायिनां; Ds °कर्मोपचायिनी. — After 15, T G1.2.4.5 ins. 516*.

16 =(var.) 5. 88. 84. — ^{b}) B3 Ds2 D10 वापि; D3.4 चात्म॰; S वा मे (for चापि). — ^{c}) K1.2 B3 च (for वा). — After 16, M1 (*inf. lin.*) ins.:

518* सर्वधर्मविशेषज्ञां कुले जातां यशस्विनीम् ।
[Cf. 11.]

17 =(var.) 5. 88. 85. — ^{a}) K4 B (except B3) Dn1 Ds D2–4.6.8.10 G1 यत्र सा; D1 यथा सा; G3 यत्स्नुषा; G4 यत्ते सा (for यत्तु सा). — ^{b}) K5 T G1.2.5 सदा; B2 तथा (for तदा). — ^{c}) D2 परुषां वाचं. — ^{d}) D2 नो (for मे). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G3.4 महत्; D1 M2 परं (for मतम्). K3 तन्मे मर्माणि कृंतति; D9 तन्मे दुःखतमं मम॰

18 =(var.) 5. 88. 86. — ^{c}) T1 नात्य°; T2 G (except G3) नाभ्य° (for नाध्य°). T G3.4 M2 तथा (for तदा). — ^{d}) T1 G3 तथा; T2 G1.2.4 तदा; G5 सदा (*inf. lin.* सती as in text).

19 =(var.) 5. 88. 79. — ^{a}) T1 G1 त्वं (for तं). S (except G4) च (for वै). K5 D7 transp. वै and ब्रूहि. — ^{c}) K5 Dn1 D10 °व्याघ्र; B1.3.5 D3.4.8 G4 M °श्रेष्ठं; T G1–3.5 °श्रेष्ठ.

20 =(var.) 5. 88. 80. — ^{a}) B2 D2–4 G1.3 विदितं. K3 वा (for हि). D2–4 G5 तथा (for तव). B3.5 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — ^{b}) S यथांतकौ. — ^{d}) S पराभवं; Ca परां गतिम् (as in text).

21 21^{abcd}=(var.) 5. 88. 81, and 21^{e}=(var.) 82^{c}. — ^{a}) B3.5 D3.4 Ca °ज्ञातं; G4 °ज्ञाता (for °ज्ञानं). S (for G4 see above) तयोश्चैव तदा ज्ञातं. — ^{b}) K2 T1 G1.4 transp. सा and कृष्णा. K B2.5 Ds D1.6–10 T G2.5 M1.2 सभां गता. — ^{d}) T2 G2.5 कटुवाक्यमभाषत. — ^{f}) K1.2 D9 संपादयेः पुनः; D2 संस्मारयेत्पुनः; D3.4 संस्मारयाच्युत.

22 K5 om. 22^{abcd}. — ^{b}) G3 सह कृष्णया (by transp.). — ^{c}) K1.2 D7.8 T G1.2.4.5 वै; D2 G3 M चेत् (for च). — ^{e})=(var.) 1. 24. 9^{c}. K1.2 अभीष्टं; Ca.d.s अरिष्टं (as in text). B1.3 व्रज (for गच्छ). — ^{f}) B2.4 Dn1 Ds D3.4.6.10 प्रति- (for परि-). D2 न स्युस्ते परिपंथिनः (in addition to text reading).

23 For 23^{ab}, cf. 1. 209. 12^{ab}. — ^{a}) K4 D2 पृथां; B3.5 T2 G2 च तां; G5 तदा (for [अ]थ तां). — ^{b}) =(var.) 5. 89. 1^{b}. K4 B4.5 D2–4 T G M1 चापि

C. 5. 4669 B. 5. 137. 26 K. 5. 137. 26 ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २७
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ २९
ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चैः सूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

(for चाभि-). — ^{c}) T1 G1.4 °बुद्धिः (for °बाहुः). — ^{d}) K2.4 G5 तदा; T2 G2 तथा (for ततः).

24 ^{b}) S कुरुसत्तमान्. — ^{c}) B Dn1 Ds D6–8.10 [अ]थ (for च).

26 ^{b}) K1–3 D1.2.7.9 °सिता स्थिता; K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G4 M3.4 (*inf. lin.*).5 °वशीकृता; K5 °गता स्थिता; T1 °वशं गता; T2 G2 °वशावृता. — ^{c}) D2 दुर्योधनश्च कर्णश्च.

27 ^{c}) D2 T1 G3.5 M स तदा; D3.4 कर्णेन; G1.4 सहसा (for च तदा). D10 संमंत्रयामास तदा. — ^{d}) D3.4 माधवः (for सुचिरं). K3 हरिः; D2 T1 बहु (for सह).

28 ^{b}) D10 कर्णं (for सर्व-). — After 28^{ab}, S ins.:

519* अश्वत्थामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

— ^{c}) D10 गंतुं (for ततो). T1 रथेन (for जवे°). — ^{d}) K1.5 D7 अनोदयत् (for अचो°).

29 ^{b}) K1.3 प्रणोदिताः. — K5 om. 29^{c}–30^{d} (with colophon).

30 K5 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) K1.2 तद्-; K3.4 B D (Dn2 missing) T2 G2 M4 महा- (for तम्). — ^{c}) K3.4 B D (except D1.2; Dn2 missing) जग्मुर् (B3 ययुर्) (for -सूर्यम्). S उपप्लाव्यं.

Colophon missing in Dn2 D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1–3 B Dn1 D1.2.6–9 G5 M भगवद्यान; D10 °वदागमन; T1 G1.4 °वत्प्रतियान. — *Adhy. name:* D1 कुन्तीवाक्यं; G5 वासुदेवनिवर्तनं; M1 वासुदेवकर्णमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 M4 137; D6 27 (= 127); D7 T2 M1–3.5 138; T1 G2.4.5 139; G1 140; G3 136. — *S'loka no.:* Dn1 32.

136

☞ Stanzas 1–25 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored in this adhy.

1 ^{a}) K1 तद्; K5 च (for तु).

2 D1 om. 2^{a}–3^{b}. — ^{b}) K4.5 Dn1 Ds D2.7.8.10 T1 M4 (by corr.) कुंत्या (for कुन्त्याः). — ^{c}) K4 B Ds D2.6.10 अत्युग्रम्; D3.4 अत्यंतम् (for अव्यग्रम्). — ^{d}) B3 D3.4 युक्तं; D2 सूक्तं (for उक्तं). K4 D3.4 क(K4 ध)र्मविदुत्तमं; K5 Dn1 Ds2 D2.9 धर्ममनु°.

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) B1.3 D2–4 संमते; B2.4 Ds D10 संमताः. — ^{d}) D3.4 राज्यं च (for राज्येन). K5 कौरवाः; D1 पांडवाः (for कौरव).

4 ^{b}) D6.8 °पाशाश्रिताः; G3 °पाशस्थिताः; G4 °पाशे नताः; Ca as in text. K1.2.5 D1.6–8 सदा; B5 G3.4 तथा (for तदा). — ^{c}) D10 क्लिष्टा; Cs चैव (as in text). — ^{d}) K4 तदा (for तव).

5 ^{a}) B4 G3 कृतार्थं (for कृतास्त्रं). D10 om. हि.

सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४
कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
[illegible]रे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गताम् ॥ ९
ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवा[illegible]शुचिः ।
तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ १०
दृष्टश्चेत्त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ १२
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
प्रतिगृह्णातु सौह[illegible]पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
सिंहस्कन्धो[illegible]बाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १४
सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६ C. 5. 4692 B. 5. 138. 17 K. 5. 138. 17

— b) K4 B D (except D6.8; Dn2 missing) G1 °निश्चयं (for °निश्रमम्). — c) D3.4 वीर (for चैव). S रौद्रमस्त्रं च गांडीवं (G5 M1–3.5 गांडि[or °डी]वं च). — d) B3 ध्वजं च रथमेव च; D10 रथं वानरकेतनं. — After 5cd, K4 B Dn1 Ds D3.4.7–10 ins.:

520* नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

[K4 D8 °वीर्यवतां वरौ; D3.4 °वीर्यमतीव च; D10 °वीर्यमदोद्धतौ.] — f) K1 D2–4 T1 G1.4 क्षाम्यति; K4 T2 G2.5 शाम्य°; G3 क्षम्य°; M क्षांस्य° (for क्षंस्य°).

6 a) T2 G2 °तेजा (for °बाहो). — d) Ds सर्वे युधि विनि°.

7 ab) K3.4 B Dn1 Ds D1–4.6.7.10 दानवाः, and °कवचाः. D3.4 क्रूर° (for घोर°). — c) K3.4 B Dn1 Ds D1–4.10 T G2.5 M1 (*inf. lin.*) समादाय. — d) K3.4 B Dn1 Ds D7.10 दग्धा वानरकेतुना.

8 a) T2 G2.5 एते (for इमे). — b) D3.4 शरी (for रथी). — c) K3.5 B D (except D1; Dn2 missing) मोक्षितो; K4 T1 G1.4 मोचितो (for मोक्षिता). — d) = 5.63.15d.

9 a) G1.4 भारतश्रेष्ठ. — b) D1 निशाम्य सह पां°; G3 संधिं कृत्वा तु पां°. — K5 om. from 9c–18d. — d) D3.4 S दंष्ट्रांतरे (T1 G1.3.5 °र) स्थितां.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9). — a) S राजा (for भ्राता). — b) D8 सत्य° (for श्लक्ष्ण°). B2.5 Dn1 Ds कविः (for शुचिः). — c) B1.2 T2 G2 M (except M4) °व्याघ्र. — d) B3.5 °य तु (for °येह).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9). — a) N (K5 om; Dn2 missing) G4 च (for चेत्). — c) Dn1 Ds D2–4.10 प्रशांतभ्रुकुटिः (some MSS. °भ्रू° and °टी); T G2.4.5 प्रसन्नो भ्रातृभिः. — d) K1.2 D1 G4 कृतशांतिः. D2 वः; D3.4 S च (for नः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 9). — a) B1–3 Dn1 Ds D1–4.10 M3–5 सहामात्यं; M2 °त्य. — b) B2.5 Ds D1.2 M1 नृपात्मज. — D6 om. (? hapl.) 12c–13b. — c) D3.4 राजेंद्रं (for राजानं). — d) D9 T1 G1.4 अरिंदमं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9); D6 om. 13ab (cf. v.l. 12). — c) D3.4 परि° (for प्रति°).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — a) K4 च; M3–5 त्वा (for त्वां). B1.2.4 °बाहुभ्यां; D2.8 T G M2 सिंह- (D2 भीम)स्कंधो महाबाहुः (M2 °वीर्यो). — b) G2.3 पीनायत°. — c) T1 G4 M1.2 पाणि° (for बाहु°).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — a) K3 B Dn1 Ds D6.10 Ca कंबुग्रीवो; D9 हयग्रीवो; S सिंहस्कंधो. K1.2.4 D1.2.7.9 महेष्वासः; T1 G1.4 महाबाहुः; Ca गुडाकेशः (as in text). — b) M त्वा (for त्वां). — c) S (except G3.4) प्राज्ञः (for पार्थः).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 9). — a) K4 Ds G4 अश्विनेयौ. D3.4 महाभागौ. — c) G5 M त्वा (for त्वां). — d) T2 G2 प्रतिगृह्णतां; G3–5 प्रत्युदीर्यतां.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 9). — b) G3 °प्रवरा.

C. 5. 4693
B. 5. 138. 18
K. 5. 138. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृतना तव ॥ २१
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

T $G_{1.2.4}$ नराः (for नृपाः). — ^{d}) K_2 G_3 °त्यज (for °त्यज्य).

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 9); D_1 om. 18^{ab}. — ^{a}) D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ M सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) T_2 G_2 कृपया तु (for नृपा यान्तु).

19 ^{b}) K_3 $D_{3.4}$ T G भारत; B Dn_1 वारणं; M भाषितं (for कारणम्). — ^{cd}) T_1 G_4 ध्रुवो. K_5 ध्रुवं विनाशः क्षत्रियाणां युद्धेस्मिन्हि प्रदृ° (hypermetric!).

20 ^{a}) T_2 $G_{2.5}$ प्र(G_5 [अ]प्र)तिरूपाणि. — T_2 G_2 om. 20^{cd}. — ^{c}) D_2 बहुधा (for विविधा). — ^{d}) K_4 वीर° (for क्षत्र°).

21 K_5 om. 21–22. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_8 $D_{7.9}$ इव (for इह). — ^{b}) N (except K_4 $D_{1.8}$; K_5 om.; Dn_2 missing) Ca निवेशने. — ^{c}) D_7 च; G_4 तु (for हि). D_1 क्षिप्र- (for हि प्र-). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_8 $D_{8.9}$ बध्यते; $K_{3.4}$ B Dn_1 $D_{1-4.6.7}$ बाध्य°; T_1 व्यथ°; T_2 $G_{2.5}$ मथ्य°; G_4 विघ्न° (for वध्य°).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{b}) D_2 [इ]ह; $D_{3.4.8}$ T $G_{1.2.5}$ च (for [इ]व). — ^{c}) $D_{3.4}$ च (for ते).

23 ^{a}) $K_{1.2}$ तथा° (for यथा°). — ^{b}) B_2 D_8 $D_{2.7}$ राजन्निवेशनं. — ^{d}) $D_{3.4}$ दीप्ताः; Ca.d.s दीप्तां (as in text). $D_{3.4}$ $G_{3.4}$ दिशः (for दिशम्). D_2 दीप्तायां निशि भाषत.

24 ^{b}) $D_{3.4}$ हितार्थिनां (for हितै°).

25 K_5 om. 25–26. — ^{b}) A few MSS. °कर्षण. — D_2 om. from दृष्ट्वा up to च नि (in 26^{d}). — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ °बाणाभिपी°.

26 K_5 om. 26; D_2 om. up to च नि (cf. v.l. 25). Dn_2 resumes! — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B_2 $D_{3.4.7-9}$ T_2 G_2 महानादान्. — ^{b}) $D_{3.4}$ श्रोष्यसे; Ca.d शुष्मिणः (as in text). — ^{cd}) Some MSS. निःस्वनं. $D_{3.4}$ निर्घातसदृशं तस्य गदया भीमवेगया. — $D_{3.4}$ om. 26^{ef}. — ^{e}) D_8 यदे° (for यद्ये°). Cnp यदि निर्घातसदृशं (cf. $D_{3.4}$ above). — ^{f}) K_3 Dn D_8 D_{10} वचो मम भविष्यति (by transp.).

Colophon missing in D_5. — *Sub-parvan:* $K_{1.3-5}$ $B_{1.3}$ Dn D_8 $D_{2-4.6-9}$ G_5 $M_{1.2}$ भगवद्यान; D_{10} भगवदागमन; T_1 $G_{1.4}$ भगवत्प्रतियान. — *Adhy name.:* T_1 $G_{1.4}$ दुर्योधनं प्रति भीष्मद्रोणवाक्यं; M पांडवपराक्रमस्म(M_1 °स्मा)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 28 (=128); D_7 T_2 M 139 (M_4 138); T_1 $G_{2.4.5}$ 140; G_1 141; G_3 137. — *S'loka no.:* Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किंचिद्व्याजहार ह ॥ १
तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २
भीष्म उवाच ।
शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३
द्रोण उवाच ।
अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४
तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५
यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रध्रुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९
त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०
अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११
वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे । C. 5. 4715 B. 5. 139. 12 K. 5. 139. 12

137

1 ᵃ) D8.4.9 संह्रत्य; G8 °गत्य (for °हत्य). S मध्ये (for मध्यं). — ᵈ) K4 सः; G2 च; M4 तं (for ह).

2 ᵃ) D1 च (for वै). — ᶜ) K (except K8) D1–4.8.9 तु तद्; S ऊचतुर् (for उत्तरं).

3 ᵃ) K1 D5 D10 M अनसूयुं. D7 तं (for च). K5 शुश्रूषंतमसूयंतं. — ᵇ) B2.4.5 Dn Ds D1.8.10 सत्यवादिनं.

4 D1 om. (hapl.) 4ᶜ–5ᵇ. — ᶜ) D3.4 ततो (for परो).

5 D1 om. 5ᵃᵇ (cf. v.l. 4). — ᵃ) N (except D3.4.9; D1 om.) G4 च (for चेत्). B2.4 Dn Ds D10 °तमं (for °तरं). — ᶜ) K4 B Dn D10 G4 क्षात्रं (for क्षत्र-). D2 °प्राप्ते; D3.4 °ज्ञाय (for °ष्ठाय). — ᵈ) D2 क्षात्रजीविकां; G4 क्षत्रजीवितं; M2 °जीवितां.

6 ᵃ) K1.2.5 D1.6.7.9 transp. लोके and नास्ति. — ᶜ) D3.4 S मम प्रसादाद् (for मत्प्रसादात्स). K4 D2 च (for स). — ᵈ) D2 श्रेयः; D8 श्रेष्ठः (for श्रेयान्). K8 नान्य-; K5 D7.9 अन्य-; B1.2 नान्यत्; D2–4 नान्यो; D6 नान्ये; D8 चैव (for अन्यैर्). D3.4 धनुर्धरः; D6 °धराः.

7 Dn2 transp. 7 and 8. — ᵇ) G2 क्रोधनो (for नास्तिको). K5 वा; D6.8.9 [ऽ]पि (for ऽथ). K5 च वा; D7 च यः (for शठः).

8 Dn2 transp. 7 and 8. — ᵃ) D3.4 हि (for ऽपि). — ᵇ) T G1.2.4 ऋच्छति (for इच्छति). — G8 om. (hapl.) 8ᶜᵈ. — ᶜ) K1.5 D6–9 नोद्य° (for चोद्य°). — ᵈ) T1 ऋच्छति (for इच्छति).

9 K5 om. 9–22 (with colophon). — ᵃ) Dn1 D9 अप-; Cn उप- (as in text). T1 G1.4 ह्येवं; T2 G5 एव; G2 एवं; G3 M (except M4) ह्येव (for ह्येते). — ᵇ) B Ds वर्तमाने. B Ds D10 [अ]प्यनु; T1 G1.4 (with hiatus) अपि (for ह्यनु). Ca. d. s cite अनु प्रिये. — ᶜ) T2 G2.5 अहीनत्वाय. — ᵈ) K4 दोषैर्; S (except T2 G3) दोषाद्; Cs as in text. D7 तु भरतोत्तम; G4 भारतसत्तम.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ᵃ) B3 तदुक्तं; G2 विमुक्तः (for त्वमुक्तः). — ᵈ) B Dn2 Ds D1–4.10 °मन्यसे; G8 °पद्यसि.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9). — ᵃ) B3 M3 एवं (for एव). — ᵇ) T1 G3.5 M साहसात्. D10 कस्तितीर्षति. — ᶜ) K4 D3.4 प्रदुष्ट°; D2 °मीनमकरं; T2 G2.5 °मीनमत्सुग्रं. — ᵈ) Dn D3.4.6–9 गंगावेग; T1 गांगं वेगम्. K1 (before corr.) Dn D3.4.6.8.9 अर्णवं; K4 अध्वगः; D2 आप्लवे; D10 प्लवः; Ca. d. n. s उष्णगे (as in text).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 9). — ᵃ) D2 G2.5 वासवेयं; D3.4.7 M3–5 वाससेव; T1 G1.3 वाससेव; T2

C. 5. 4715
B. 5. 139. 12
K. 5. 139. 12

स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२
[illegible]तं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैल[illegible]लमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुबेरसदनं प्राप्य ततो [illegible]प्य च ।
स्फी[illegible]तमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा मह[illegible]प्स्यसि ॥ १७
द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुता[illegible]त्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्यानपर्व ॥

वासवे वै; G_4 वाससेह; Cnp वास एव (as in text). Ca. d. s cite वासः (as in text). K_4 D_9 यथा हित्वा; B D_5 D_{10} यथा त्यक्तं; D_1 हिताय त्वं; D_2 M (except M_1) यथा हि त्वां; $D_{3.4.7}$ त(D_7 य)थाग्निं त्वं; T_2 यथात्थ त्वं (for यथा हि त्वं). Ca. d cite यथा, Cs यथा त्वं, Cnp त्यक्तं. — ^{b}) Dn_1 Cs आवृण्वानः; S प्रवृ°; Ca. d प्रावृ° (as in text). $B_{3.5}$ D_1 [अ]भि-; Dn $D_{3.4.6}$ [अ]व-; D_5 $D_{8.10}$ T_2 न; G_2 [अ]नु-; Ca. d अद्य (as in text). — ^{c}) D_2 त्यक्त्वा प्रियं; Ca त्यक्तामिव (as in text). — ^{d}) T_2 G_2 यौधिष्टिरश्रियं; Ca. d. s as in text.

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 9). — ^{b}) D_2 G_2 सायुधं. — ^{c}) D_5 इव (for अपि). K_1 D_5 $M_{1.2}$ सज्यस्थं; K_4 राजानं. — ^{d}) K_4 D_7 $G_{2.5}$ $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) जिगीषति; B Dn D_5 D_{10} विजेष्यति (B_5 °ते); $D_{1.6.8.9}$ G_4 [ऽ]नुजीवति; D_2 जिजीषति; $D_{3.4}$ [ऽ]नुजेष्यति; G_1 गिजीर्षति; M_{3-5} हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K_{1-3} T G_3).

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 9). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ ऐडविडम्; D_1 ऐडमिडम्; D_8 धनंजयम्; S ऐळि(T_2 G_3 °ळ)विळिम् (T_1 °बळिम्; G_5 °बिळम्) (for ऐलविलम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_9 व्यजायत; K_3 G_3 व्यरोचत; B_5 [ऽ]भ्यराजत; D_2 विराजते; T_1 $G_{1.4.5}$ M_1(*sup. lin.*)$_{.2}$ ह्यरोचत; T_2 G_2 $M_{1.3-5}$ [ऽ]भ्यरोचत; Cs व्यराजत (as in text).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 9). — ^{c}) G_5 स्थितम् (for स्फीतम्). D_5 D_8 G_3 आक्रमते (for आक्रम्य ते).

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ G_5 इष्टं (for दत्तं). T G (except G_3) भुक्तम् (for हुतम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_1 D_{7-9} हि (for च).

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 9). — ^{a}) D_2 तं हित्वा च (for त्वं तु हित्वा). D_{7-9} transp. हित्वा and राज्यं. — ^{d}) $B_{1.3}$ आप्तवान् (for आप्स्यसि). G_2 महद्भयमवाप्स्यसि.

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 9). — ^{a}) $D_{3.4}$ यत्र (for यस्य). — ^{c}) K_{1-3} D_9 तपो घोरं रता; D_7 ततो घोरव्रता; S (except $G_{3.4}$) तथा घोर° — ^{d}) B Dn D_5 D_{10} कथं; $D_{3.4}$ त्वं न (for न त्वं).

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 9); D_2 om. (hapl.) 19. K_1 G_4 transp. 19 and 20. — ^{b}) G_3 योद्धा (for भ्राता). — ^{c}) K_3 S (except G_4) सर्वधर्म°. K_4 Dn_1 श्रेष्ठ; B (except B_5) D_5 $D_{3.4.6.10}$ श्रेष्ठः. — ^{d}) = 20^{d}. K_4 D_7 S न त्वं (for कथं); cf. 18^{d}. K_4 जयसि (for जेष्यसि).

21 K_5 om. 20 (cf. v.l. 9). — ^{b}) G_4 तथ्यं (for कार्यं).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 9). — ^{a}) $K_{1.2}$ B_3 $D_{2.7-9}$ ते (for तैर्). — ^{b}) S शाम्यस्व (for शाम्य त्वं). $B_{1.2.5}$ $D_{2-4.7}$ S कुल°. — ^{cd}) $D_{3.4}$ transp. -सुत- and -बल-, and read यमक्षयं (for पराभवम्). D_2 त्वं (for च). S समित्रश्च यमक्षयं (for ^{d}).

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* K (K_5 om.) B Dn D_5 $D_{1.2.6-9}$ $G_{4.5}$ M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १
किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २
ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३

संजय उवाच ।

आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४
हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६
त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादांश्च शाश्वतान् ।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७
कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते । C. 5. 4733 B. 5. 140. 8 K. 5. 140. 3

भगवद्यान; D_{10} °वदागमन; T_1 G_2 °वत्प्रतियानः to it K_{1-4} $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{1.2.6-9}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* G_5 M भीष्मद्रोणवाक्यं (M_4 °द्रोणवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 29(=129); D_7 T_2 M 140 (M_4 139); T_1 $G_{2.4.5}$ 141; G_1 142; G_3 138. — *S'loka no.:* Dn_1 22.

☞ Although a few MSS. regard the following section (adhy. 138–148) as a continuation of भगवद्यान (a practice which is followed by all old printed ed. except that of P. P. S. Sastri), most of our MSS. indicate the end of this sub-parvan at adhy. 137. The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the Parvasaṁgraha summary of the Ādiparvan (1. 2. 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिवाद, given by most of our MSS.; while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase. The Parvasaṁgraha does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS.

138

1 T G M_1 (by corr.) जनमेजयः (for धृतराष्ट्र उ°). — ^b) T G सह (for तथा). K_3 B (except B_5) Dn Ds $D_{2-4.10}$ भृत्यैः (for [अ]मात्यैः). T G M_1 (*inf. lin.*) सत्तम (T_2 °मः) (for संजय). — ^c) D_2 तथा°; G_4 तदा°; M_1 (*sup. lin.* as in text) समा° (for उपा°). D_3 S रथं (for रथे). — ^d) $D_{3.4}$ S निर्ययौ (for °र्यातो).

2 ^a) Dn Ds D_{10} अमेयात्मा; Ca रथोपस्थे (as in text). — K_5 om. 2^c–3^d. — ^c) D_{2-4} सूक्तानि (for सान्त्वानि). — ^d) $K_{1.2}$ D_{7-9} [ऽ]भियुक्तवान्; $D_{3.4}$ समाचरत् (for प्रयुक्त°).

3 K_5 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) K (K_5 om.) B_4 D उद्यन्- (D_2 अन्य-); G_4 दीर्घ-; Ca ओघ- (as in text). — ^b) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{2-4.10}$ कृष्णः कर्णमथाब्रवीत्. — ^d) T G सर्वशः (G_3 सत्तम); M_1 (by corr.) पृच्छतः (for संजय).

4 T G M_1 (by corr.) वैशंपायनः (for संजय उ°). — ^a) Some MSS. आनुपूर्वेण. B_3 Ds D_{10} वक्ष्यामि (for वाक्यानि). — ^b) K_3 B Dn_2 $D_{1.6.7.10}$ Ca तीक्ष्णानि; Cs श्ल° (as in text). — $D_{3.4}$ om. (hapl.) 4^{cd}. — ^d) K_1 $D_{6.8.9}$ शास्त्रा° (for सत्या°).

5 ^a) D_1 G_4 °ग्राहणीयानि; $D_{3.4}$ °ग्रहणार्थानि; Ca as in text. — ^c) $D_{3.4}$ अदीनात्मा (for अमेया°). — ^d) $D_{3.4}$ बुध्यस्व (for मे शृणु).

6 $D_{3.4}$ कृष्ण उ°; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — ^c) D_1 तत्त्वार्थाः; D_2 तत्त्वार्थः; G_3 तथा ते; G_5 तत्साधं (for तत्त्वार्थं). Ds $D_{1.2}$ Cap परिदृष्टाः (D_2 °ष्टः); Ca as in text. — ^d) $D_{1.2}$ T_1 $G_{4.5}$ नियमेन. $K_{1.2}$ $D_{2.7-9}$ T_2 G_5 M अन(*or* अनु)सूयता; $D_{3.4}$ °सूयकाः.

7 ^b) D_2 वेदशास्त्रानुशासनान्; $D_{3.4}$ वेदधर्मान्सनातनान्; S वेदवेदांगसंहितां (T_1 $G_{1.4}$ °तं; G_5 ताः). — ^c) B (except B_3) Dn Ds $D_{1-4.9.10}$ G_2 om. हि (cf. ^a). B_3 सर्व° (for धर्म°). — ^d) D_2 कृत्स्नेषु. $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ परिनिश्रितः.

8 ^a) G_1 सहोढो यः. — ^b) $B_{3.5}$ स्वैरिण्यां; T_2 (by

C. 5. 4733 B. 5. 140. 8 K. 5. 140. 8 वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।
ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।

---

corr.) M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 जारिण्यां; Ca. s कन्यायां (as in text). D1.2 प्र-; Ca. s च (as in text).

9 ^{a}) K1.2.5 Dn1 D8–9 पृथा-; Ca तथा (as in text). — ^{b}) Cf. 5. 139. 2^{b} and 4^{b}. K1.2 D3.4.9 पांडु-; Ca. s पाण्डोः (as in text). — ^{c}) = 5. 139. 2^{c}. S (except G1) निश्चयात्; Ca. s निग्रहात् (as in text). — ^{d}) G1 इह; Ca एहि (as in text).

10 ^{a}) K4 D1.2 °पक्षेण; B (except B5) Dn Ds D3.4.6.10 T G1.4 °पक्षे च (for °पक्षे हि). D3.4 कर्ण (for पार्थाः). — ^{b}) B5 D9 °पक्षे हि; D1.2 °पक्षेण (for °पक्षे च). — ^{c}) D3.4 इह (for अभि-). — ^{d}) K4.5 D7 T2 G2.5 भरत° (for पुरुष°).

11 ^{a}) K5 D7 M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 यांतम् (for यातम्). — ^{b}) T1 G3.4 M त्वा.

12 ^{a}) = 13^{c}. D1 ते प्र- (for तव). — G5 om. (hapl.) 12^{b}–13^{c}.

13 G5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{b}) D2 पार्थिवाश्च; T G1.3.4 पांडवैश्च; G2 M पांड(M4 बांध)वाश्च (for पाण्डवार्थे). — K4 om. 13^{c}–14^{b}. — ^{c}) = 12^{a}. K1.2.5 D1.2.7.9 transp. पादौ and तव. — ^{d}) = 23^{d}.

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{cd}) K2 D3.4 T G2.5 ओषधीः (for °ध्यः). T1 G1.4 transp. °बीजानि and °रत्नानि.

15 ^{a}) T1 G1.4 राजानो (for राजन्या). K1.3.5 D9 M1 (*inf. lin.*) °पुत्रा°; K2 °पुत्र्य° (for °कन्या°). — ^{b}) T1 G1.4.5 ह्यानयंतु; T2 स्वानयंतु; G2 साधयंतु (for [अ]प्यानयन्तु). K1.4.5 B Dn2 D1–4.6 आभिषेचनं. — D6 om. 15^{cd}. — ^{c}) B1–3 Dn Ds D1.3.4.8 त्वां च (by transp.). K1.2.5 D7.9 सदा; K3 तदा (for तथा). D10 षष्ठे यथावत्त्वां काले. — ^{d}) D2 अपि; T1 G1.4 अभि- (for उप-). — After 15, B Dn Ds D6–8.10 ins.:

521* अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[D2.6.8 ते (for वै). A few MSS. शंसितात्मा. D6.8 जितेंद्रियः (for द्विजो°).]

16 ^{a}) Ds अभिषेक्ष्यंतु. — ^{b}) Dn1 D9 G (except G1) °वैद्याः; D3.4 °मंत्रैः; D6.8.10 °विद्याः; Ca °वैद्याः (as in text). — K5 om. 16^{c}–17^{d}. — ^{c}) D2–4 पुरोहिताः. — ^{d}) B2 अवस्थितः; T G2.5 M3–5 उपस्थितं (for अव°). K4 B4.5 Dn D6.8 ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः (B4.5 D6 °तं); B3 व्याघ्रचर्मपरिस्थितं; D2–4 व्याघ्रचर्मण्यवस्थितं.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) D3.4 अद्य त्वामभिषिंचंतु भ्रातरः पंच पांडवाः. — ^{c}) S च पंचैव (for तथा पञ्च). — ^{d}) Some MSS. पंचालाः.

18 ^{a}) D1.3.4 अहं त्वामभिषिंचामि. Ca cites त्वा (as in text). — ^{c}) Dn1 G3–5 M4 युवराजस्तु ते; D1 °राजो ततो (sic). K1.2.5 D7.9 राज्ये (for राजा). — ^{d}) = 19^{d}. K3.4 B Dn Ds D1.2.6.8.10 धर्म° (for कुन्ती°).

19 K5 D3.4 om. (hapl.) 19; Dn1 reads it in marg. — ^{b}) K1.2 D7.8.10 शंसित°. — ^{c}) K1.2 अभि- (for अनु-). S आरोहतु रथं तेच. — ^{d}) = 18^{d}.

20 ^{a}) K2 ते सु-; G4 ते च (by transp.). K3.5 B (except B3) Dn Ds D1.3.4.6.8.9 M2 महाश्वेतं; D2 महद्दिव्यं; D10 बिसश्वेतं (for महच्छ्वेतं). — ^{c}) K3.4 B Dn Ds1 D1.3.4.6.8.10 M3 कौंतेयो; T1 G1.4 ते मूर्ध्नि (for कौन्तेय). — ^{d}) K3 B Dn Ds D1.6.8.10 M3 धारयिष्यति मूर्धनि; K4 D3.4 धारयिष्यति वीर्यवान्.

अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ २३
भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८ C. 5. 4754 R. 5. 140. 29 K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

21 K5 om. 21–28. — ^{b}) = 5. 81. 18^{b}; 179. 10^{d}. D1 T2 G2.5 M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 °वारितं; M2 °चारणं.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 21); D3.4 G3.4 om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{d}) D3.4 ते; S वै (for ये).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^{a}) Some MSS. पंचालाः. K3.4 B (except B5) Dn Ds D2–4.6.8.10 G5 चानु°; T2 G2–4 M3–5 त्वनु° (for त्वानु°). — ^{b}) K1–3 D7 महाबलः; D8 °रथाः. — ^{c}) K1.2 D7.9 त्वां च (for च त्वा). — ^{d}) = 13^{d}. — ^{e}) K1 D9 परिवारस्ते; T1 सपरिवाराश्च (hypermetric!); G1.4 सपरीवाराः (for परिवारास्ते). — ^{f}) Dn1 D2–4.7 G1.2 M दशार्णाः; G4 दशार्हाः.

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^{b}) = 28^{d}. Ds2 D3.4 transp. सह and पाण्डवैः. — After 24^{ab}, K4 Dn1 D8 ins.:

522* आरोह तु रथं पार्थैर्भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

— ^{c}) D8.10 जप्यैर्; G5 जप-. K (K5 om.) B1.4 D2–4.7.9 T G (except G3) संयुक्तं. — ^{d}) K (K5 om.) D1.2.7.9 पृथक्पृथक्.

25 K5 om. 25 (cf. v.l. 21). — ^{a}) G3 पुरेचराः; G5 पुरःसराः; M1 (*inf. lin.* as in text) पुरोभवाः; M2–5 पुरोजवाः; Ca as in text. — ^{b}) D1 द्रडिमाः; D3.4.9 द्राविडाः; S द्रमिळाः (T1 °डाः; G3 °काः). — ^{c}) K1.2 B2 Dn1 Ds D1.7.9 M अंध्राः. Ca cites आन्ध्रादयः. K1 D2.7.9 तालधरा°; K2 तलधरा°; B2.5 D3.4 तालवना°; B8 तालबला°; D1 M5 तलचरा°; T G1.2.4 तालवरा°; G3 तारपरा°; G5 M2 तालपरा°; M1 तलवरा°; M3.4 तलपरा°. — ^{d}) K1 D9 भूनृपा; K2 भूवृपा; K4 स्तुतपा; Dn1 चुचूपा; Ds चुंचुपा; D2.10 चुचुपा; D3.4 चूंचुपा; D7 धानुष्का; D8 भूमिपा; G3 चुबुपा; G4 चुचंपा; M2 चूचवा! K1.2 D7.9 वेत्रपा°; K4 वेणपा°; Dn1 Ds रेणुपा°; D1 वणपा°; D2 वर्णपा°; T1 G1.4 वेणुका°; T2 G2.5 M3 वैणवा°; M5 वैणुना°.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K3.4 B1.3.4 Dn Ds D1.6 त्वां च; D3.4 त्वां सु- (for त्वाद्य). K3.4 B1.3.4 Dn Ds D3.4.6.8 बहुभिः (for °शः). D10 त्वां संस्तुवंतु स्तुतिभिः. — ^{b}) D10 बहु° (for स्तुति°). — ^{c}) K3 D7.8.10 G4.5 च सुषेणस्य; D3.4 ते सुषे°; T2 G2 वै सुषे°; Ca वसुषे° (as in text). — ^{d}) S घोषयिष्यंति पांडवाः.

28 K5 om. 28 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K1.2 Ds D7.9 च (for ते). — ^{b}) K1.2 D9 व्यथंतां. — ^{c}) D3.4 चापि; D10 कर्ण (for चैव). K1 ते चास्तु. — ^{d}) = 24^{d}. D6.8 सह बांधवैः; S (except T2 G3) पांडवैः सह (by transp.).

Colophon. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1.2 D9 कर्णोत्पत्तिवाद; K3.5 B Dn Ds D1.2.6.7.10 कर्णोपनिवाद (D2 °निपद); D3.4 M भगवद्यान; T1 G1.4 °वत्प्रतियान: to it T1 G1 M add कर्णोपजाप. — *Adhy. name:* G5 कर्णजन्मकथनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 30 (= 130); D7 T2 M 141 (M4 140); T1 G2.4.5 142; G1 143; G3 139. — *S'loka no.:* Dn2 29.

१३९

C. 5. 4755
B. 5. 141. 1
K. 5. 141. 1

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५
मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९
नाम मे वसुषेणेति ख्यापयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

139

1 ^{a}) T1 G1 M1–3.5 सौहृदान्मा; T2 G3.5 °दान्मां; G2 M4 °दात्मा. — ^{b}) K1.2.5 D7 om. च. K4 D2 चाह; D3.4.8 चापि; D6 चानु; D9 G4 वाथ (for चात्थ). — ^{c}) Ds2 सत्येन चैव; D10 सुसखित्वेन. — ^{d}) K1.3 Dn Ds2 D1–4.6.8.9 T1 G3.4 श्रेयस्कामस्तथैव च; K2 °स्कामेन चैव हि; K5 °सा मां तथैव च; T2 G1 °स्कामितयैव च; G2.5 °स्कामी तथैव च.

2 ^{a}) D10 एतद्धि; M4.5 चैव वि- (for चैवाभि-). — ^{b})=4^{b}. Cf 5. 138. 9^{b}. — D9 om. (hapl.) 2^{c}–4^{b}. — ^{c})=5. 138. 9^{c}. K3 D3.4 T G (except G3) M1 निश्चयात्; Ca निग्रहात् (as in text).

3 D9 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T2 G2 समादत्ते. — ^{b}) T1 G3.4 M1.2.4 मा (for मां). D10 पृथा हरे (for जनार्दन). — ^{c}) K5 D7 चैवं; D10 एव (for चैव). — ^{d}) M (except M2) मा (for मां). D6.8 जातमात्रं व्यसर्जयत्.

4 D3.4.9 om. 4^{ab} (for D9 cf. v.l. 2). With 4^{ab} cf. 5. 138. 9^{ab}. — ^{a}) T2 G2 तदा; Ca तथा (as in text). — ^{b})=2^{b}. — ^{c}) T G (except G3) अवाकीर्णः; Ca.s as in text. — ^{d}) T G M1.2 कुलजस्; Ca.s कुशलं (as in text).

5 ^{a}) S (except G3 M1) [ऽ]पि (for हि). K3 नाम (for माम्). T G (except G3) अतिरथः. — ^{b}) K1.2 B3 Dn Ds D7.9.10 [अ]भ्यनयत्; K3 T2 G2.5 M4 [अ]प्यन°; K4 D8 त्वन्°; K5 B1.2.4.5 D1–4 T1 M1 [अ]भ्यान°; D6 स्वान°; G3 ह्यन°; M2.3.5 [अ]प्यान° (for *अनयद्). G1.4 दृष्ट्वैवांभसि मां (G1 वा) प्लुतं. — ^{c}) D10 स तु (for चैव). S राधायै स च मां प्रा°.

6 ^{a}) D10 om. च. B2.4 Dn2 Ds D10 T1 राधायां. — ^{b}) S (except G3) अवापत(G2 °सर)त् (for अवातरत्). — ^{c}) D3.4 पुरीषं मूत्रं च (by transp.). — ^{d}) D3.4 S केशव (for माधव).

7 ^{a}) Ds तस्य (for तस्याः). — ^{d}) D2 सततं श्रवणे (by transp.).

8 ^{a}) G4 ततो (for तथा). — ^{b}) T1 G3.5 अति° (for अधि°). — ^{c}) S च वि- (for चाभि-). — ^{d}) D1 T G1.2.4.5 M तथा; D6.7 G3 तदा (for सदा).

9 ^{a}) D3.4 °कर्माणि. — ^{b}) K3 केशव; D3.4 S धर्मतः (for माधव). — D1 om. (?hapl.) 9^{c}–10^{d}.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9); G2 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — ^{a}) K3.4 B Dn2 Ds D6 T2 G4 वै; K5 [ए]व (for मे). Dn1 D7.8 T1 नाम चैव सुषेणेति; D10 मम नाम सुषेणेति. — ^{b}) K1.2.5 D7.9 स द्विजैः; K3 च द्विजैः; T2 धर्मतः. — ^{c}) G4 भार्याश्चाव्धा; M भार्या वोढा. K2.3 B1.3.4 D3.4.6.8.10 मया; D2 पुनः (for मम). — ^{d}) K1–3.5 D2.7.9 माधव (for केशव). K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 यौवने त(D3.4 स)त्परिग्रहात्.

11 G2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). In Dn2 stanzas 11 to 55 are lost on a missing fol. — ^{a}) K5 मे जाताः; D3 (m as in text).4 दयिताः; T G2.5 पुत्र्यश्च (for पौत्राश्च). — ^{b}) K5 blank.

12 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^{d}) N (Dn2

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥ ११
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ १४
मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६
वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७
यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः । C. 5. 4778 B. 5. 141. 24 K. 5. 141. 24

---

missing) मिथ्याकर्तुं तदु(Dn1 D9 तमु-; D3.4 समु)त्सहे.

14 Dn2 missing (cf. v.l. 11) — a) S विविधैर् (for बहुभिर्). — b) D8 D10 पुत्रैः (for सूतैः). — c) K1.2 D9 आवाहा अतिवाहाश्च; B5 आहाराश्च विहाराश्च; G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च. Ca.s cite आवाहाः (as in text); Cnp आवापाः. — d) S सार्धं (for सह). K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 T1 मया कृताः (by transp.).

15 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — a) K3 B Dn1 Ds D1.6.8.10 समासाद्य; D9 समासृत्य; S व्यपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — d) D1 T1 G3.4 चैव (for चापि).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 16. — a) D3.4 द्वैरथेन; G3 M (except M1) द्वैरथे मा. — b) D1 M1 अच्युतं; D7 अप्युत (for अच्युत). D3.4 प्रत्युद्याता धनंजयः. — c) K1.2 धृत°; B2 Dn1 D2–4.6.8.9 कृत° (for वृत°). T1 G1.4 M समरे (for परमं). B D (except D2.7; Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्टः). T2 G2.5 वृतवान्धार्तराष्ट्रोसौ; G3 वृतवान्स ह संहृष्टः. — d) B5 M Ca प्रतिघं; Ds D10 परिघं; D2 प्रतिज्ञां. D1 M4 सव्यसाचिना.

17 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — a) K4 लोभाद्भयाद्वधाद्वापि; S भयाद्वधा(G3 M वधाद्भया)द्वा बंधाद्वा. — b) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि). — c) G1.4.5 M2 वक्तुं (for कर्तुं); cf. 12^{d}.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 18^{ab}. — a) D10 त्वद्य; S ह्यहं (G5 °यं) (for ह्यद्य). — b) D8.9 द्वैरथ्यं.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 19^{ab}. — a) K1–3 Ds D3.4.7.8 हितार्थी यत्; G5 हि पार्थाय (for हितार्थाय). — b) D3.4 हि जनार्दन (for मधुसूदन). D6 om. (? hapl.) 19^{c}–20^{d}. — c) K5 समर्थं (for सर्वं च). — d) B3 तत्र सिद्धा; D2 त्वद्धितं च; Ca त्वद्वशित्वात् (as in text). S त्वद्वशा ह्यद्य पांडवाः (M1 by corr. माधव).

20 Dn2 missing (cf. v.l. 11). D6 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) D3.4 मंत्रे च; Ca मन्त्रस्य (as in text). K5 कुर्यात् (for कुर्यास्). — b) K3 D3.4 त्वमस्य; K5 स्वमंत्रं; Dn1 स्वमन्त्र; T1 G1.4 M1(*inf. lin.*).2.4 (*inf. lin.*) त्वमद्य (for त्वमत्र). K1–3.5 D1–4.7.9 पुरुषर्षभ; K4 B Dn1 Ds D8.10 मधुसूदन. — D8 om. (hapl.) 20^{cd}. — c) K1–3.5 D3.4.7.9 एव (for अत्र). — d) K5 B Ds1 D1–4.10 T2 G2 M1.2.4 सर्वं (for सर्व-).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 21–51. — a) Dn1 D6 M मा (for मां). — b) K4 विजितेंद्रियः; B Ds D6.8.10 संयतेंद्रियः; Dn1 संजितेंद्रियः; D2 सर्वधर्मवित् (for संशित°). — b) T G गर्भं (for पुत्रं). D3.4 कुंत्याश्च प्रथमं पुत्रं. — d) D3.4 न च; G3 स न (by transp.).

22 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — c) D3.4 कृत्स्नं; G4 स्थितं (for स्फीतं).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 24 (cf v.l. 21). — a) B1.2.4 D6.8 G1 राज्यं (for राष्ट्रं). — b) D3.4 भीमो यस्य (by transp.); S भीमसेनो.

C. 5. 4778
B. 5. 141. 24
K. 5. 141. 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५
इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८
धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९
होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३०
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३३

D1.3.4 महाबलः. — d) G4 द्रौपदेया महारथाः. — After 24, N (K5 om.; Dn2 missing) ins.:

523* धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।

25 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 25 (cf. v.l. 21); G4 om. (hapl.) 25^{a}–27^{b}. — b) K3 सर्वधर्मा; D2.9 सत्यवर्मा; D3.4 सत्यधर्मः; T2 G2.5 अभिमन्युः (for सत्यधर्मा). K2–4 B Dn1 Ds1 D3.4.6–8 सौमकिः; Ds2 S सोमकः; D9 कौशिकः. — d) D1.9 शिखंडी च महारथः.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om 26 (cf. v.l. 21). G4 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) K1.2 °वर्णाभाः; K3 B4.5 D10 S (G4 om.) °वर्णाश्चाः (T2 °वर्णाश्च also); Dn1 Ds D6 इंद्रपावकव°. — b) A few N MSS. कैकया. K1.2.4 D3.4.7.9 भ्रातरः पंच कैकयाः. — c) K1–3 Ds2 D2–4.7–9 G3 °स(K1 °सु)वर्णाश्च; B (except B2) Ds1 D10 M2 °सवर्णाश्चः; T G1.2.5 M1(*inf. lin.*).3–5 °सवर्णाश्चाः (T2 as in text also). — d) K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 °मनाः; B3.5 °बलः; T G (G4 om.) M1 (*inf. lin.* as in text) °रथाः (for °रथः).

27 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 27 (cf. v.l. 21); G4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). D1 *repeats* 26^{cd} for 27^{ab}. — b) K2–4 B Dn1 Ds D1.6–10 श्येनजित्; T1 G3 M सेना°. D7 तु (for च). K1–3 B (except B5) D2–4.7.9 महाबलः. — c) Dn1 Ds2 D3.9 T1 G3.4 शंखपुत्रो. D2.7 T2 G2–4 M4 विराटश्च. — d) K1 विधिंवु (sic) च; K2.3 शिनिस्त्वं च; D7 T1 G1.4 M1 (*inf. lin.*) विद्धि त्वं च; D9 M विधिस्त्वं (M1.2 °त्वं) च; T2 G2.3.5 हैडिंबश्च (for निधिस्त्वं च).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 28 (cf. v.l. 21). — a) D7 कृतः कृष्ण; T2 G2.5 कृष्ण हृतः; G3 कृष्ण ततः. — b) K1 D9 क्षयश्च (for क्षत्रस्य). K1.2 D8 समुदायतः; D1 समुपानयः; D3.4.10 m समुदालयः; D7 समुपागतः; D9 सुहृदां यतः; S समुदागमः (T2 G2 °हृतः); Ca.s as in text. — c) B8 राज्ञां प्राप्तं; D3.4 G3 M प्राप्य राज्यं; T G1.2.5 प्राप्तं राज्यं (by transp.) D3.4 महत् (for इदं).

29 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — a) K2 राजेंद्र (for वार्ष्णेय). — b) D3.4 क्षत्र° (for शस्त्र°). D2 om. 29^{cd}. — c) K1–3 यस्य (for अस्य). Dn1 D6.8 कर्ता; D7.9.10 नेता; T1 G1.3.4 हेतुः; Cs वेत्ता (as in text). — e) K1.2 D9 अध्वर्युत्वं; Ca आध्वर्यवं (as in text).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र). — c) G4 तदा (for तथा). K4 B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 चाज्यं; T1 M (M1 *inf. lin.* as in text) स्फ्यं च (for [आ]ज्यं च). D3.4 गांडीवं तु स्रुगाज्यं च; D10 गांडीवं स्रुक् च हव्यं च. — d) D9 transp. वीर्यं and पुंसां.

31 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 31 (cf. v.l. 21). — a) K2 D3.4.7 G3 ब्राह्मयं (for ब्राह्मं). — c) M3–5 तस्य (for तत्र). — d) Ds प्रमुक्ताः.

32 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 32 (cf. v.l. 21). — a) B4 Ds D2–4.6.7.10 T G1–3.5 M1.3–5 Cs °जातः; D8 G4 M2 °ज्ञातः; Ca °यातः (as in text). — c) K1 गीतिस्तोत्रं; K2.4 B4.5 D1.2.7 Cn.s गीतं स्तोत्रं; K3 गीत°; B1–3 Dn1 Ds D6.8–10 गाता स्तोत्रं. D2.7 च (for स). D3.4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः. — d) B (except B2) D (except D7.9; Dn2 missing) G2.3 Cn.s भवि° (for करि°).

33 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 33 (cf. v.l. 21). — a) B2 D7 उद्गाता च; S उद्गातृत्वं;

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
इध्माः परिधयश्चैव शक्तयोऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२ C. 5. 4797 B. 5. 141. 42 K. 5. 141. 42

Cs as in text. Ca cites उद्गाता (as in text). — b) D3.4 तु; D8 T1 G1.4 च (for सु-). D3.4 भविष्यति (for -महाबलः). — c) D3.4 M1.2 विनर्दन्; T1 G1.4 M3–5 विमर्दन्; G5 विनंदन् (for विनदन्) D2 च (for स). — d) K3 नागानामंतकृद्रणे; T1 G3.4 M1.4 (*inf. lin.*) नागा(T1 °ना)नीकान्स(M1 °केस)कृद्रणे; M3–5 नागानीकानहन्रणे.

34 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 D4 om. 34 (for K5 cf. v.l. 21); D8 reads it in marg. — a) D10 स्वयं तु (for स चैव). — b) G5 सम्यक् (for शश्वत्).

35 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 35 (cf. v.l. 21). — a) D2 T1 G1.4 च (for स-). S -पटहाः (for -मुरजाः). D1 शंखस्य शब्दा भेर्यश्च. — b) D1 मुरजाः (for भेर्यश्च). — c) K3.4 B1.2.4 Ds D6–8.10 T G1.2 उत्कृष्टः; B3 D1–4 G4 उत्कृष्टाः; B5 उत्क्रुष्टाः; G3.5 उद्घुष्टं (G5 °ष्ट-) (for उत्कृष्ट-). K4 B (except B3) Dn1 Ds D1.6.8.10 T1 G3 -सिंहनादः; G4 -सिंहनादान्. — d) K1–3 D1.2.7.9 सुब्रह्मण्यं; Ca.s as in text.

36 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 36 (cf. v.l. 21). — c) D7 आर्चिक्यं; Ca शामित्र (as in text). D2 च (for तौ). D10 शामित्राख्यं. S महात्मानौ. — d) B (except B5) Ds2 T2 M3–5 भवि° (for करि°). — After 36, D8 ins.:

524* रथध्वजाश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते क्रतौ ।

On the other hand S ins. after 36:

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ।

37 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 37 (cf. v.l. 21). — a) Ds2 D8 कल्माषदंडो; D6 चित्राः सुदंडा; D9 कल्पा प्रदंष्ट्राः; G4 कल्माषपादो; Ca.s as in text. D9 समिधः; G4 धर्मात्मा (for गोविन्द). — b) S विपुला (T1 G1 विविधा). K1.2.4 B D (except D1.2; Dn2 missing) G3 Ca रथपंक्तयः. — c) T G (except G4) M2.4.5 समनु- (for समुप-). B5 Dn1 Ds1 T1 G3.5 M -कल्प्यंतां. — d) K4 D3.4 यथाविधि (for जनार्दन).

38 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 38 (cf. v.l. 21). — b) K4 B3.5 Ds D1.3.4.7.10 °बृंहिताः; S वत्सदंताश्च बर्हिणः; Ca as in text. — d) B स्तोत्राणि च; Ca.d पवित्राणि (as in text).

39 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 39 (cf. v.l. 21). — a) K1 *D7.8* असवो (*for* असयो). — d) N (K5 om.; Dn2 missing) तस्मिन् (for अस्मिन्).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 40 (cf. v.l. 21). — b) K4 B D (except D9; Dn2 missing) शक्तयो (for शक्तयोऽथ). T1 विपुला (for विमला).

41 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 41 (cf. v.l. 21). — a) K4 D3.4 इषवस्तु; D2 इषुधीश्च (for इषवोऽत्र). — b) T2 G1.2 गांडीवधन्विना. — c) D8 °प्रमुक्ताश्च. — d) D7.8 °प्रणोदिताः.

42 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 42 (cf. v.l. 21). — a) K1.2 G4 M1 (*inf. lin.*) प्रातिप्र-(K1 °प्रा)स्थातृकं; K4 B3 D2.8 G2 प्रतिप्रस्थानिकं; B1.2.4.5 Dn1 D1.3.4.6.7.10 Ca प्रतिप्रास्थानिकं; Ds1 G3 M4 प्रातिप्रास्थानिकं; D9 प्रातिप्रस्थात्रियं; T1 प्रातिप्रस्थाकृतं; G1.5 प्रतिप्रस्थातृकं; M3.5 प्रातिप्रस्थानिकः; Cs प्रतिप्रास्थातृकं. Cd cites प्रस्थानिकं. T2 प्रतिप्रस्थानि कर्माणि. — M2 om. (hapl.) from कर्म up to वैताने (in 44c). — b) K1.2 D2.7.9 G4 च; K3.4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 G3 तु (for स). — c) M3–5 धर्मराजो (for धार्तराष्ट्रो). B5 D7.9 अथ; D3.4 G3 च (for अत्र). — d) T G अत्र (for अस्य).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 M2 om. 43

C. 5. 4798 B. 5. 141. 43 K. 5. 141. 43

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

(cf. v.l. 21, 42). — b) T_1 $G_{1.4}$ °रथः (for °बलः). — d) T_1 त्रिदिते; G_4 एतस्ते; Ca वितते (as in text).

44 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 44 (cf. v.l. 21); M_2 om. up to वैताने (in c) (cf. v.l. 42). — a) $D_{3.4}$ G_4 दक्षिणास्. K_8 $D_{3.4.8}$ G_4 तस्य (for त्वस्य). — b) D_8(m as in text).$_4$ धृतराष्ट्रः (for धृष्टद्युम्नः). — c) = 1. 57. 91c. B_{3-5} Dn_1 Ds $D_{3.4.10}$ वैतानिके कर्ममुखे; D_1 G_3 वैताने कर्मवितते. — d) K_4 B_1 Ds_2 G_4 यत्; $B_{2.5}$ अयं (for यः).

45 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 45 (cf. v.l. 21). — a) K_3 $M_{1.2}$ अब्रवं! — G_4 om. (hapl.) 45b–46a. — c) S (G_4 om.) धार्तराष्ट्राणां. — d) S (except $M_{1.2}$; G_4 om.) तप्स्ये (for तप्ये). B ह्यकर्मणा; Dn_1 [ऽ]द्य कर्मणि (for ऽद्य कर्मणा). D_9 तेन तापाय कर्मणे.

46 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 46 (cf. v.l. 21); G_4 om. 46a (cf. v.l. 45). — a) $B_{1.2.4}$ द्रष्टासि (for द्रक्ष्य°). — c) $K_{3.4}$ B (except B_3) Dn_1 $D_{1.6.8.10}$ T_1 $G_{4.5}$ पुन($D_{6.8}$ °र)श्चित्तिः; Ca.d.s as in text. T_2 G_2 तथा (for तदा). K_1 D_2 वास्य; $D_{3.4.6.8}$ तस्य (for चास्य). — d) K_4 D_7 G_3 अस्य; T_1 G_1 स; $M_{1-3.5}$ हि (for [अ]थ). T_2 $G_{2.5}$ M_4 यज्ञस्तस्य भ°.

47 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 $D_{6.7}$ (both latter hapl.) om. 47 (for K_5 cf. v.l. 21); K_8 reads 47 in marg. — c) K (K_5 om.) D_8 आनंदान्नदतः; $D_{3.4}$ विमर्दं रुदतः; D_9 आनंदान्निर्वृतः; T_1 G_1 आनर्दंक्षुद्यतः (T_1 °ते); T_2 आनंदक्षूद्यतः; G_2 आनंदक्षुद्यतः; G_3 आनर्दं नृद्यतः; $G_{4.5}$ आनर्दं नुद्यतः; $M_{3.4}$ आनर्दं नदतः. $B_{1.3.4}$ $D_{3.4}$ तस्य; D_2 तत्र (for सम्यक्). — d) $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ सौम्यं; $K_{3.4}$ Dn_1 D_2 M_{3-5} सत्यं; $B_{1.3-5}$ शून्यं; B_2 Cn सूयं; Ds Cs सूत्यं; $D_{3.4}$ युद्धं; T G M_1 (*inf. lin.* as in text) सुत्या; Ca.d.np सुत्यं (as in text).

48 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 48 (cf. v.l. 21). — b) K_{1-3} B_3 $D_{2.7.9}$ घात° (for पात°). — c) $D_{3.4}$ वै (for तत्).

49 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 49 (cf. v.l. 21). — c) B_3 D_7 S (except G_1 M_5) समाप्यते (for °प्स्यते).

50 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 50 (cf. v.l. 21). — ab) K_4 चापि (for चैव). $D_{8.4}$ transp. प्रस्नुषाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य. $D_{8.9}$ संमताः (for °गताः). — c) K_2 D_9 हतसुखाः; $B_{3.5}$ Ds_2 हतपुत्राः; Dn_1 Ds_1 $D_{1.6.8.10}$ नष्टपुत्राः (for हतसुताः). — d) Ds_2 नष्टनाथाः; D_{10} हतभोगाः; S हतपौ(T_1 $G_{1.3.4}$ °पु)त्राः; Ca हतनाथाः (as in text).

51 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 om. 51 (cf. v.l. 21). — a) $D_{3.4}$ G_3 रोदंति; T_1 तावंत्यः (for रोदन्त्यः). B Dn_1 Ds $D_{6.10}$ रुदंत्यः (D_6 रोदंतीः) सह गांधार्या. — b) $D_{3.4}$ स्वरैर्बहुभिराकुलैः; T_1 $G_{1.4}$ °शकुनाकुले; T_2 $G_{2.5}$ M °नकुलावृते; G_3 °नकुलायुते. — c) $D_{8.4}$ यज्ञे च (for स यज्ञे).

52 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). K_5 resumes! — a) K_1 D_9 तपो° (for वयो°). — b) $K_{1.2.5}$ $B_{8.5}$ $D_{3.4.9}$ $G_{8.4}$ °र्षभाः (for °र्षभ). — c) Ds मिथ्या-; Ca.d.s वृथा- (as in text). — d) $D_{8.4}$ तथा कुरु जनार्दन. Ca.d cite त्वत्कृते (as in text).

53 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). — b) D_{10} S (except T_1 G_5) समग्रं (for समृद्धं). — d) $D_{8.4}$ माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कात्स्न्र्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५
ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १
अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 4815
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव).

54 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). — ^{a}) K_3 तथापि; D_1 तथा तु; D_2 तथात्थ; $D_{3.4}$ तत्सर्वं (for तदत्र). — ^{b}) K_2 (m as in text) S यदनंतरं; D_2 समभीप्सितं. — ^{c}) G_5 यातु (for यथा). K_5 transp. कार्त्स्न्येन and वार्ष्णेय. — ^{d}) D_7 न क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात्; T_2 $G_{2.5}$ क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं.

55 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). — ^{a}) $D_{3.4}$ स्थास्यंति यावत् (by transp.). — ^{c}) T_2 (as in text also) G_2 तावत्कीर्तिर्भवच्छिष्ये; G_4 तावत्कीर्तिभवाः शब्दाः. **C**a. d cite कीर्तिभवः. — ^{d}) K_5 अस्य; D_7 अद्य (for अयं).

56 Dn_2 resumes! — ^{a}) Ds कथयंति स्म (for °यिष्यन्ति). — ^{c}) K_1 D_9 °गतेषु; D_1 °गतानां (for °गमेषु). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except D_9) T_1 $G_{1.3.4}$ यशोधनं; T_2 $G_{2.5}$ समागमं (for यशोधरम्). — After 56, D_3(marg.)$._8$ ins.:

526* तेषामायुश्च पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।
श्रृण्वतां चापि मर्त्यानां स्वर्गस्थानं भविष्यति ।

57 ^{a}) $D_{6.8}$ स त्वं पालय; S (except M_1) समुदानय. $D_{3.4}$ कौंतेयान्. — ^{b}) $D_{3.4}$ °य मधुसूदन. — ^{c}) Ds कुर्यात् (for कुर्वन्).

Colophon. D_5 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ B Dn Ds $D_{1.2.6-8.10}$ कर्णोपनिवाद; K_4 D_9 कर्णपरिवाद; $D_{3.4}$ कर्णोपयान; T_1 $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान (T_1 $G_{1.4}$ °वत्प्रतियान), to which T_1 $G_{1.5}$ M add कर्णोपजाप. — *Adhy. name:* M कर्णवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D_6 31 (=131); D_7 T_2 M 142 (M_4 141); T_1 $G_{2.4.5}$ 143; G_1 144; G_3 140. — *S'loka no.:* K_5 23; Dn_1 52; Dn_2 57.

140

1 T_2 om. the ref. T_1 G M_1 वैशं° (for संजय उ°). — ^{a}) $D_{3.4}$ S (except T_2 $G_{3.5}$) तु वचः (for वचनं).

2 Before 2, all MSS. ins. श्री(some om. श्री)-भगवानुवाच (or भगवान्). — ^{a}) K_5 D_7 न त्वां; D_1 त्वां तु; T_1 G_5 M त्वा न (for त्वां न). **C**a. d cite अपि त्वा, **C**s अपि त्वां (as in text). K_3 भवेत्; K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8}$ लभेत्; D_2 नयेत्; **C**a. d. s तपेत् (as in text). D_{10} अपि त्वा लभते कर्ण. — ^{b}) $K_{1.5}$ D_7 °भोगोपपादना; K_3 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.6.8}$ T_1 G_5 °लंभोपपादनं; $B_{2.5}$ Ds $D_{2-4.10}$ °लंभोपपादना; D_9 °भंगोपपादिता; T_2 G_{1-3} M °ला(M_1 *inf. lin.* °लं)भोपपादनं; G_4 °लोभावपातनं. **C**a. d. s cite उपपादना (as in text). — ^{c}) M_2 हि दत्तां (by transp.). — ^{d}) $M_{1.2}$ अर्हसि (for इच्छसि).

3 ^{ab}) $K_{1.2.4}$ D_2 ध्रुवं (for ध्रुवो). B_3 अतीव (for इतीदं). T_1 दृश्य° (for विद्य°). The MSS. $K_{3.5}$ $D_{7.9}$ T_2 G_{2-4} M_{3-5} keep ध्रुवो (*or* ध्रुवं) जयः पाण्डवानां (as in text) and try to change, in different ways, the remaining portion of 3^{ab} to Anuṣṭubh rhythm: thus K_3 D_9 ध्रुवो (D_9 ध्रुवं) जयः पांडवानामितीदं नात्र (in K_3 orig. न is changed *sec. m.* into नात्र) संशयः[।]; K_5 ध्रुवो etc. °मितीदं न संशयः [।] कश्चिन्न विद्यते योत्र यो रक्षति रणे मृतान् [॥]; D_7 ध्रुवं जयः पांडवानामत्र कर्ण न संशयः [।] कश्चिन्न विद्यत्ते ह्यत्र यो रक्षति etc. (as in K_5); T_2 G_2 ध्रुवो etc. °मितीदं नात्र संशयः [।] कश्चिन्न विद्यते तत्र (see below); G_3 ध्रुवं राज्यं पांडवानामिति यत्तन्न संशयः[।]; G_4 (corrupt) ध्रुवो etc. °मितीदस्मिन्न संशयः[।]; M_{3-5} ध्रुवो etc. °मितीदं नात्र संशयः [।], followed regularly by 3^{b}. — ^{c}) T_2 G_2 °ध्वजोपदृश्यते. — ^{d}) B_5 समुत्थितो.

C. 5. 4815 B. 5. 142. 3 K. 5. 142. 3 न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।

K (except K_3) B Dn_1 $D_{3.4.7-9}$ °केतुर् (for °राज).

4 G_2 om. 4^{ab}. — ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{2-4.6-8}$ **Ca** भौमनेन); G_3 corrupt; G_4 भीमसेन; (for भौवनेन). — ^{b}) $D_{7.10}$ समुस्थिता. $K_{1.5}$ D_9 चंद्रकेतु°; $K_{2.3}$ चैंद्रकेतु°; D_2 चेंद्रकल्प°; G_3 हैंद्रकेतु°; G_5 हींद्रकेतु°; $M_{1.2.4}$ सेंद्रकेतु°. — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ G_4 जयात्रहानि; D_2 महाबलानि; **Ca**. d. s भयावहानि (as in text). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.9}$ दृश्यंत एवात्र; D_8 दृश्यंति चैवानि; T_2 $G_{1.2}$ दृश्यंति वै चात्र. S महाप्रभाणि; **Ca**. d. s भयानकानि (as in text). B_3 प्रदृश्यंते राष्ट्रविनाशनानि.

5 ^{a}) Ds_2 G_4 स (for न). K_5 D_7 संस्पृशेत्; G_3 सज्यते (for सज्जते). — ^{b}) $B_{3.5}$ °रूपमात्रः; S °मात्र उग्रः (for °मात्ररूपः). — ^{c}) G_1 रथः (for ध्वजः). — ^{d}) K_3 समुत्सृतः; B_5 $D_{3.4.8.10}$ °स्थितः (for °च्छ्रितः). D_2 °तेजः (for °रूपः).

6 $D_{1.6}$ om. (hapl.) 6^{b}–8^{a}; G_4 om. (hapl.) 6^{b}–10^{a}. — ^{c}) B_3 $G_{3.5}$ प्र- (for वि-). — ^{d}) $B_{2.3}$ उभौ (for उभे). B (except B_3) Dn Ds D_{10} चापि (for चैव). $B_{4.5}$ $D_{3.4}$ °मारुतौ (for °मारुते).

8 $D_{1.6}$ om. 8^{a}; G_4 om. 8 (cf. v.l. 6); D_9 om. (hapl.) 8–9; T_2 G_2 om. (hapl.) 8–11. — ^{b}) Ds धर्म° (for कुन्ती°). — ^{c}) $D_{3.4}$ जपैर्होमैः सदा युक्तं. — ^{d}) T_1 G_1 सं- (for स्वां).

10 G_4 om. 10^{a} (cf. v.l. 6); T_2 G_2 om. 10 (cf. v.l. 8); K_5 om. 10–19; M_3 om. (hapl.) 10–11. — ^{b}) K_3 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं (corr. marg. *sec. m.* to वृकोदरं).

11 K_5 T_2 G_2 M_3 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^{cd}) $=7^{cd}$, 9^{cd}, 13^{cd}, 15^{cd}. — After 11, D_8 ins. (irrelevantly) what looks like a conundrum:

527* न यात्यशून्य एकोऽपि न च शून्यं प्रतिष्ठितम् ।
न लोकपालास्तिष्ठन्ति न च ते द्विगुणाः स्मृताः ।
नैव सप्त तथान्ये वै नव संख्या न विद्यते ।
एतद्वाद्वपदं तत्र भविष्यति कथंचन ।

12 K_5 $B_{1.2}$ om. 12 (for K_5 cf. v.l. 10). B (except B_2) Dn Ds $D_{6.8.10}$ G_3 read 12–13 after 15. B_3 G_3 om. (hapl.) 12–13. — ^{b}) B_4 Dn Ds $D_{6.8-10}$ °बलौ (for °रथौ). — ^{d}) T_2 $G_{2.5}$ ग्रहा° (for गजा°).

13 $K_{2.5}$ B_3 G_3 om. 13 (cf. v.l. 10, 12). — ^{a}) K_3 M_2 शत्रुसंबाधे; $D_{3.4}$ शत्रुसंपाते; T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.3-5}$ शस्त्रसंबाधे. — ^{b}) D_8 T G (G_3 om.) °रुजे. — ^{cd}) $=7^{cd}$, 9^{cd}, 11^{cd}, 15^{cd}.

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 10). For transposition in B (except B_2) Dn Ds $D_{6.8.10}$ G_3 cf. v.l. 12. — K_2 repeats 13^{a} for 14^{a}. — ^{b}) $=16^{b}$. — G_5 om. (hapl.) 14^{c}–16^{b}. — ^{c}) $K_{2.3}$ Ds $D_{7.9}$ दुर्यो° (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६
पक्कौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।
संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८
तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ १९
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।
केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ १
योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २
असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् । C. 5. 4836 B. 5. 143. 4 K. 5. 143. 4

सुयो°). — ^{d}) D7 बाह्लिकं (for सैन्धवं).

15 K5 G6 om. 15 (cf. v.l. 10, 14); G4 om. 15^{a}–16^{b}. — ^{b}) T2 G2 पातितान् (for वारितान्). — ^{c}) B3 तत्र (for तदा). — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 11^{cd}, 13^{cd}.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 10); G4.5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 14, 15). D1 also om. 16^{ab}; K1 reads it in marg. — 16^{b} = 14^{b}. — After 16^{ab}, G1 *repeats* 14^{cd}. — ^{d}) K1–3 D2.9 सुप्राप्य°; S समृद्ध°.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 10). — ^{a}) B Dn Ds D3.4.6.8–10 सर्वौषधि°; T2 G2 °रस°. — ^{c}) S तिलको- (G4 तिलाक्षा)द्रवसंपन्नो. — ^{d}) K1–3 Dn1 Ds2 D7–9 G3.5 नात्युष्णः (for नात्युष्ण-).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D7 त्वद्य (for चापि). — ^{c}) K1 D1 T1 G1.2.5 M (except M2) योजयेस् (for योजयेत्). D3.4 तस्यां; D7 सूत; G3 अत्र (for तत्र). B Dn Ds D6.8.10 संग्रामो (Dn1 °मे) युज्यतां तस्यां; D9 °मो म्रियतां तत्र. — ^{d}) K2 तं; B5 यां (for तां). B1.2 Dn D2.6.8.10 T2 G (except G1) आहुः. K1.2 °दैवतं; K3 B2.5 D2–4.7 °दैवतां; Ds2 °देवतं. D9 ह्याहुः शक्राख्य- दैवतं.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D6.8 M (except M1) तदा (for तथा). — ^{b}) K3 T1 [अ]पि; G5 हि (for [अ]भि-). — ^{c}) K3 D8 युद्धे; Dn1 यद्वै (for यद्वो). S कृत्स्नं (T1 G1.4 क्षिप्रं) (for तद्वै). — ^{d}) D3.4 तथा (for सर्वं). K4 B D (except D3.4.9) [अ]हं (for वः).

Colophon om. in K5. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1.3 B Dn Ds D2.6–10 कर्णोपनिवाद (D2 कर्णोप*द; D9 कर्णातिवाद); K2 कर्णोपजाप; D3.4 T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 °वत्प्रतियान; G1.4° वत्प्रतियाने कर्ण- [G4 °र्णा]कर्षण), to which G5 M add कर्णोपजाप (M3.5 °जापन). — *Adhy. name:* G5 भगवद्वचनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 32 (=132); D7 T2 M 143 (M4 142); T1 G2.4.5 144; G1 145; G3 141. — *S'loka no.:* Dn1 19; Dn2 20.

141

1 T G (G2 om.) M1 वैशं° (for संजय उ°). — ^{a}) G3 जनार्दनस्य (for केशवस्य तु). K5 D3.4 M3 च (for तु). — ^{b}) K3 T2 G2 शुभं हितं (by transp.); Cn आहितः शुभं. — ^{c}) K1.2 D9 इह; D1 G4 M5 अपि (for अभि-). — ^{d}) B Dn Ds D6.10 कृष्णं तं (D3 D10 तन्) मधुसूदनं. — ^{e}) K1.2.5 D3.4.7–10 किं मां (by transp.); T1 M मा किं. — ^{f}) T1 G1.4 प्रलोभयितुम् (for संमोह°). M1.2 अर्हसि (for इच्छसि). Ca cites विजानन्, and मां मोह- यितुमिच्छसि (for ^{ef}).

2 ^{b}) B2 D8 प्रत्यु° (for समु°). — ^{c}) T1 G1.4 अत्र (for तत्र). — ^{f}) T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्).

3 G6 om. 3^{e}–4^{d}. — ^{d}) S° (G5 om.) महद् (for

C. 5. 4836
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति ।
दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

घोरं).

5 d) K1.2 D9 च (for सु-).

6 d) K1.2 लोक° (K2 m as in text); S रोम° (for लोम°).

7 K5 om. 7–10. — c) K3 पूज° (marg. *sec. m.* पीड° as in text). — d) K3 भीष° (for पीड°). K3 T1 G1 भृशं (for ऽधिकम्).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) G2.3 वक्रः (for वक्रं). — b) K1.2 ज्येष्ठाया. D3.4 S गदपूर्वज (for मधु°). — c) Dn1 D6 अनु(D6 °नू)राधा; T G5 M अनूराधां; Ca.d as in text. — d) Ds1 Cs मित्रं; M1.2 मैत्रीं; Ca.d मैत्रं (as in text). K3.4 B4 Dn2 D8 Cn संगमयन्; T2 G2 वै संश्रयन्; Ca.d.s संशमयन् (as in text).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7) — b) D3.4 प्रजानां (for कुरूणां). — D6 om. (hapl.) 9^{c}–12^{b}. — d) Dn1 M3.5 (hypermetric!) विचित्रां (for चित्रां). D2 प्रार्थयते; S (except G3) पीडयति. D3.4 योधानामपलायिनां. Ca.d.s cite ग्रहः.

10 K5 D6 om. 10 (cf. v.l. 7, 9). — a) D7 वा वृत्तं; D9 आवृत्य; G4 प्रावृत्तं; Ca.d व्यावृत्तं (as in text). — b) S अर्कं (G4 मुक्तं) राहुर् (for राहुरर्कम्). K3 D2 G1 M2.3.5 उपेक्ष्य(D2 °क्ष)ति; K4 B Dn Ds D1.7–10 उपैति च (for उपेष्यति). — c) M3.5 दिश° (for दिव°). D9 उग्राः (for एताः). D3.4 दिवोल्काः प्रपतंत्येताः — d) G3 सुदारुणाः (for सकम्पनाः).

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 9). — a) K1.2 D8.9 G3 निः(or नि)स्वनंति; K3 निष्पतंति; D3.4 निश्वसंति; T2 G2 निनदंति; Ca निष्टनंति (as in text). K5 स्वनंति च मातंगा इव (hypermetric!). — D3.4 om. 11^{cd}. — c) K1 वापि; D1 चैव (for चापि). — d) B वाजिनः (for माधव).

12 K5 om. 12–18; D6 om. 12^{ab} (cf. v.l. 9). — d) D3.4 कुरूणां. K4 D2–4 प्राण°; D6 प्रति°; G5 °पीडनं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ab) D9 transp. पुरीषं and प्रभूतं. D3.4 S (except T1) इव (for इह). D7 जायते (for दृश्यते).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 12). — d) K3 D8 S (except M5) चाहुर् (for प्राहुर्).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 12). — a) D6.8 प्रकृष्टं. — b) B (except B5) D3.4 °दृश्य° (for °चक्ष°).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 12). — G3 reads 16 after 19^{ab}. — b) K4 D3.4 शिवाश्चैव खरस्वनाः. — After 16^{ab}, D3.4 read 20^{cd} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — d) = 20^{d}, 22^{f} 23^{d}, 24^{d}. — After 16, D3.4 ins.:

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 12). — a) K1–3 D9 पत्र°; K4 B3–5 Dn Ds D2–4.6–8.10 पुण्य°; D1 पत्रि°; Cs.np

जीवंजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
गृध्राः काका बडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।
सप्राकारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणम् ॥ २१
कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन ।
भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा । C. 5. 4860 B. 5. 143. 28 K. 5. 143. 28

पुष्प° (as in text). — ^{b}) K4 B D (except D9) M1.2 हंस- (for हंसाः). B5 D3.4.6.8.10 चातकसारसाः; M1.2 सारसशारिकाः. — ^{c}) K2 जीवाः; Dn2 D6–8 G5 M2.4.5 जीव-; Cn जीवं- (as in text). — ^{d}) K4 D3.4 पुण्या; G5 अनु- (for [अ]प्यनु-).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K3.4 B D (except D9) M1 कंकाः; T G M3–5 श्येनाः (for काकाः). K3 बिडाः; K4 वृकाः; B D (except D9) Cs बकाः; T1 G5 वलाः; T2 सिताः; G1.3.4 M वळाः; G2 वशाः; Ca.np बलाः; Cd बडाः (as in text). T1 G1.3.4 कंकाः; T2 G2.5 M3–5 काकाः (for श्येनाः). — ^{b}) K4 सलाबकाः; D1 S सला(T2 °ना-; G3 °रा)वृकाः; B Dn Ds D3.4.6.8.10 तथा (B3 शिला-) वृकाः. — After 18^{ab}, D8 reads 19^{cd}. — ^{d}) K4 B D (except D3.4.7.9) अनुधावंति; S ह्यनु- (G3 सानु-; G4 [अ]प्याशु)गच्छंति.

19 ^{a}) = 20^{c}, 38^{c}. D3.4 °राष्ट्रेषु. — D6 om. (hapl.) 19^{b}–20^{c}. — ^{b}) D3.4 S (except G3) तूर्याणां (for भेरी°). Some MSS. निःस्वनः. — After 19^{ab}, G3 reads 16. D8 reads 19^{cd} after 18^{ab}. — ^{d}) Ds D10 नदंते; D2–4 नंदंति (for नदन्ति).

20 D6 om. 20^{abc} (cf. v.l. 19); K5 om. 20. — ^{a}) B3 उपदोलाश्च; D3.4 Ca.d उदपानानि. Ds2 D1 नंदंति; T G1 M नर्दंते (for नर्दन्ति). — D3.4 reads 20^{cd} (for the first time) after 16^{ab}, *repeating* it here (with v.l.) — ^{c}) = 19^{a}, 38^{c}. D3.4 (first time) कटके and (second time) सैन्येस्मिन् (for सैन्येषु). — ^{d}) = 16^{d}, 22^{f}, 23^{d}, 24^{d}.

21 K2 om. 21–23; B2 D1 om. 21–22. — ^{a}) G5 °वृष्टिं (for °वर्षं). — ^{b}) G5 देवो वर्षति मा°. — ^{d}) K3.4 B (B2 om.) D (except D7.9; D1 om.) भानुमत्समुपस्थितं. — ^{e}) G4 न — न (for स — स-). Dn2 D2–4 T2 G2 °परिघं (for °परिखं). — ^{f}) D7 सर्वप्राकारतोरणं. Ca.d cite सवप्रं, Cs वप्रः.

22 K2 B2 D1 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) G3 कृत्स्नं च (for कृष्णश्च). T1 G4.5 परिधिः; Ca.d परिघः (as in text). — ^{c}) K3.5 B (B2 om.) Dn Ds D6.8.10 T1 G5 °स्तमने; D3.4 °स्तमुभे (for °स्तमये). D8 नित्यं; G3 दिव्ये (for संध्ये). — ^{d}) K3 वेदमाना; K4 °यंतो; K5 °मध्या; B1.3.4 Dn Ds D6.8.10 °यंती; B5 °यंतौ. — D3.4 S (om. line 2) ins. after 22^{cd}: Dn2, after 22:

529* एकपक्षाक्षिचरणा नर्तका घोरदर्शनाः ।
पक्षिणो ऽभ्यसृजन्घोरं तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L. 1) T1 G1 °पादा° (for °पक्षा°). D3.4 नर्दंतो; M1.3 नर्तुकाः. Dn2 पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half). — Dn2 उत्सृजंति महाघोरं (for prior half).]

— ^{e}) K1 एकदृग्; K4 B (B2 om.) Dn Ds D3.4.6.8–10 शिवा च; S पक्षिणो (M3–5 °णी); Ca.d.s एका सृग् (as in text). K1.3 B3 Ds D3.4.6.7.9.10 Cs वासते; T1 मीशते; G3 विशते (for वाशते). D2.7 घोरा (for घोरं). — ^{f}) = 16^{d}, 20^{d}, 23^{d}, 24^{d}.

23 K2 M4 (hapl.) om. 23 (for K2 cf. v.l. 21); D9 om. (hapl.) 23–24. D2 transp. 23 and 24. S (M4 om.) reads 23 after 530*. — ^{b}) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 G4 रक्तपादा; D3.4 नीलपादा (for लम्ब°). D3.4 भयंकराः (for भया°). — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 24^{d}.

24 D1.6.9 om. (hapl.) 24 (for D9 cf. v.l. 23). D2 transp. 23 and 24. — ^{a}) = 5. 33. 75^{c}. G2 ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि; G3 प्रथमं ब्राह्मणं द्वे°. — ^{b}) Dn Ds D10 T1 गुरुं च. — ^{c}) K2 S चैव (for चापि). — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 23^{d}.

25 M4 om. 25. — ^{a}) T2 G2 हि (for दिग्). — ^{b}) T2 G2.5 तु (for च). — ^{c}) K3 ताम्र°; T2 G2

C. 5. 4860 B. 5. 143. 28 K. 5. 143. 28 आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ २८
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारुह्य भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

अनु° (for आम°). Ca.d cite आमं. — After 25, S (except M4) ins.:

530* उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ।

[M1.2 °वर्णा च (for °वर्णाभा). T2 M1 दिशां वर्ण उदाहृतः; M2 तत्पराभवलक्षणं.]

— After the above, S (M4 om.) reads 23.

26 ^{d}) K1.2 D9 G3 °लक्षणं; Dn Ds D3.4.6.8.10 °दर्शने. B2 तत्पराभवलक्षणं (= 16^{d}, 20^{d} etc.).

27 ^{b}) B3.5 स्वप्नांतेषु; D3.4 T1 G1.4 °ते तु; D8 °ते च; T2 G2 °ते स. — G3 om. (? hapl.) 27^{d}–29^{c}. — ^{d}) K2 Dn1 D8.9 अच्युतः.

28 G3 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{b}) B3–5 Dn2 D1 वै (for ते). Dn1 सर्वे ते वै सुवाससः. — ^{c}) T2 G2.5 तु (for च).

29 G3 om. 29^{abc} (cf. v.l. 27). — ^{a}) B3 D3.4 त्वं चा(B3 वा)पि च (for तव चापि). D3.4 दृष्टः (for कृष्ण). — ^{b}) B3 रुधिराकुला; T1 मदिराविला. — ^{c}) K1 Dn D2–4.8.10 T2 G2.5 M Ca आंत्रेण (as in text); T1 G1.4 आं(T1 अं)त्रैश्च; the rest अंत्रेण. Cd cites आन्त्रं. — ^{d}) B3 °क्लिष्टा (for °क्षिप्ता).

30 ^{a}) M4 (*inf. lin.*) हस्ति° (for अस्थि°). G5 आसनं च समारूढः. — K1 D4 om. 30^{cd}. — ^{c}) K5 M °पात्रे. D6 सुहृष्टो; D9 संदृष्टो; G4 संपूर्णो.

31 D1 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{ab}) K5 ग्रसमानो मया दृष्टो धर्मराजो वसुंधरां. — D2.6 om. (hapl.) 31^{cd}. — ^{d}) Dn1 G3 स्व-; G2 च (for स).

32 D1 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{a}) B3.5 Dn1 D3.4.8.10 उच्च-; T1 उग्रं. — ^{d}) N (except K1.4.5 D2.9; D1 om.) ग्रस° (for वीक्ष°). D1 महातलं (for महीमिमाम्).

33 ^{b}) K5 D2–4 S (for G5 see below) सुव्यक्तं स (D3.4 सु-; G3 न). D9 जनार्दन (for महारणे). G5 सुव्यक्तं सहसा रणे. — D6 om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) K1–3 D6.9 ते (for मे). S महाबाहो (for हृषी°). — ^{d}) = 5. 39. 7^{d}; 146. 16^{d}.

34 B3 om. (hapl.) 34^{ab}. — ^{a}) S (except T2) पांडरं. — ^{b}) T2 G2.5 गांडीवेन धनं°. — ^{c}) D3.4 महाबाहो (for हृषी°); cf. v.l. 33. — ^{d}) D6 यतो धर्मस्ततो जयः (= 33^{d}).

35 D6 om. (hapl.) 35^{ab}. — ^{a}) K1–3.5 B Dn Ds D1.2.7–10 सर्वे; G3 सर्वं (for सर्वान्). D3.4 हनि° (for वधि°). — ^{b}) K5 D3.4 T2 G (except G5) M2.3.5 अत्र (for तत्र). — ^{c}) K5 समेतान्पार्थिवान्कृष्ण. — ^{d}) D1 S °वशानुगान्.

36 ^{a}) B (except B2) D3.4 T1 Cs शुक्ल- (for शुद्ध-). K1–3 D7.9 -सोष्णीषाः; K4 Dn1 D8 -कटकाः; K5 -कंठाश्च; B -कवचाः (B3 -कंठश्रीः); Ds D6 -कंठाभाः; D2–4 -कंठांताः; D10 -कंठध्राः; T G -कर्णत्राः (G5 -हाराश्च); Cs -कंठभाः; Cn -कंठत्राः (as in text). Ca.d cite कंठत्रं. — ^{d}) G5 शुद्ध- (for शुक्ल-). K5 °माल्यांबरान्विताः; M3–5 °बरस्रजः.

37 T2 G2.5 om. 37^{ab}. — ^{a}) T1 G1 M2.4 °व्याघ्र (for °व्याघ्राः). — ^{b}) D3.4 हय°; Ca नर° (as in text). — ^{c}) D3.4 एत एव (for त्रय एते). B Dn Ds D3.4.6.8.10 मया दृष्टाः; T2 G2.5 नरव्याघ्राः (for महामात्राः). — ^{d}) T G2–4 M पांडरच्छत्र°; G5 पांडवाश्चित्र°.

38 ^{b}) K4 B (except B2) D (except D2.7.9) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ३७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ४०
अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२

कृष्ण उवाच ।

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३
सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४

कर्ण उवाच ।

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४६

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
सहास्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

(for एव). D7 महारथाः (for जना°). T2 G1.2.5 सर्वे माधव पांडवाः. — c) = 19^{a}, 20^{c}. K3.4 B Dn2 Ds D1.6.8 °राष्ट्रेषु — d) D3.4 S माधव (for केशव).

39 a) D10 कृपाचार्यः (for कृपश्चैव). — d) S कौरवाः (for पार्थि°).

40 a) M3-5 उष्ट्रैर् (for उष्ट्र-). K3 °यानं समा°; K4 B Dn Ds D2-4.6.10 °प्रयुक्तमा°; D7 °युग्यं समा°; G4 °युक्ताः समा° (for °युक्तं समा°). Ca cites उष्ट्रप्रयुक्तं. — b) K3 B3.4 Dn D6.8 महारथौ; Ds D10 महारथं (for जनार्दन). — K4 om. 40^{cd}. — d) K3 B Dn Ds D1.2.6.9.10 Ca वा विभो; D3.4 वै विभो; T2 वाभिभो; G3 तावुभौ.

41 a) K1 D9 °शांतां; S °कांतां (for °शास्तां). K3 अगस्त्याचरितामाशां; D8 अगस्त्याश्रममाशां च. — b) K3 D3.4 प्रयातौ; Dn2 D6-10 M प्रयाता. B2 D7-10 स्मो; D3.4 तौ; T1 च (for स्म). — D2 om. from स्म up to संशयः (in 42^{d}); K4 om. 41^{cd}. — d) Ds मधुसूदन (for यम°).

42 D2 om. 42 (cf. v.l. 41). — a) Dn वा ये; M3-5 अन्ये (for चान्ये). — b) D3.4.10 यच्चैतत्; S यच्चेदं (G3 यत्रेदं; G4 यच्छेषं) (for यच्च तत्). G4 क्षत्रियं बलं (for क्षत्र°). — c) Some MSS. गांजीवा° or गांडिवा°. K5 D8 प्रवेक्ष्यामः; T2 G2 °क्ष्यामि; M1.2 °क्ष्यंति.

43 K1-3 D1.7.9 वासुदेवः; K4 D2-4 T2 G2.3.5 श्रीभगवान् (for कृष्णः). — c) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 M2 यथा (for तथा). K2 D9 G2 [अ]पि (for हि). — d) K (except K4) B1.2.4 Ds D1.6-10 Cs नावैति; Dn2 G3 Cn नापैति (for नोपैति).

44 b) N (except B3) प्रत्यु° (for समु°).

45 a) N (except D6) त्वां. K D1.2.7.9 तात (for कृष्ण). K1-3.5 D1.2.7.9 पश्येम; K4 B3 Dn1 D6.8.10 पश्यामः; D3.4 पश्येयं; S पश्यामि. — b) D3.4 S जीवन्न- (T2 G2 °स्त)स्मात्. D3.4 °हवात् (for °रणात्). — c) Ds समुदीर्णान्; D2 °त्तीर्णन्; S °त्तीर्णौ (M1 *inf. lin.* °र्णं). — d) K3-5 B Dn Ds D1.3.4.6.8-10 वीरक्षत्र°; D7 वरवीर°; S वीरक्षयमहाह्रदात् (T1 G1.4 °र्णवात्). Ca.d cite वीरक्षयः.

46 b) D7.10 S (except G3-5) नौ (for नो). — c) T G (except G3) तत्र वासं. K2 D3.4 समेष्यावः; S समे (G4 गमि)ष्यामि.

47 K4.5 B4.5 D2-4.6 T2 G2.5 om. the ref. T1 G1.4 M1 वैशं° (for संजय उ°). — b) T G1.4.5 पीड्य तं; M2-5 पीडितः; Ca.d पीडितं (as in text). M1 (*sup. lin.*) परिष्वज्याभिवाद्य च.

१४२

C. 5. 4885
B. 5. 144. 1
K. 5. 144. 1

वैशंपायन उवाच ।

आसिद्धानु[illegible]ये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्ड[illegible]न्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४
राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

---

48 Before 48, K_5 $D_{3.4}$ ins. संजय उ°. — a) M_1 (*inf. lin.*). 2 पुनः (for ततः). G_5 M_1 (*inf. lin.*). 2 स्वं (for स्व-). — c) T G M_1 महात्मा वै; M_2 स महात्मा; M_{3-5} महामना (M_3 *inf. lin.* महात्माभि-) (for सहास्माभिर्).

49 c) K_5 $D_{3.4}$ S (except G_4) मुहुर् (for पुनर्). — d) M_4 सात्यकिं (for सारथिम्).

Colophon. D_5 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ कर्णोपनिवाद (K_2 कर्णोपवाद; K_4 कर्णपरिवाद), to which all (except B_5) add समाप्त; T_1 $G_{1.4}$ भगवत्प्रतियान, to which $G_{1.4}$ add कर्णा(G_4 °र्ण)कर्षण; $M_{1.2.4}$ भगवद्यान, followed by कर्णोपजाप ($M_{1.2}$ add समाप्त). $D_{3.4}$ G_5 $M_{3.5}$ (all om. the sub-parvan name) mention only कर्णोपजाप, to which $D_{3.4}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* $G_{1.4}$ कर्णप्रत्याख्यानं; M निमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 33 (=133); D_7 T_2 $M_{1-3.5}$ 144; T_1 $G_{2.4.5}$ 145; G_1 146; G_3 142; M_4 134 (*inf. lin* 144). — *S'loka no.:* K_5 50; Dn 51.

142

1 b) M_{3-5} निवृत्ते (for कुरुभ्यः). — c) K_3 अधिगम्य; D_6 अभिगत्य; D_9 समागम्य (for अभिगम्य).

2 a) B Dn Ds_1 $D_{6.10}$ °पुत्रि; Ds_2 D_8 °पुत्री (for °पुत्रे). — b) Ds corrupt. N $G_{3.4}$ अविग्रहे (for अनुग्रहे). — c) T_2 $G_{2.5}$ क्रोधि(G_5 °ध)तो (for क्रोशतो). $K_{1.2}$ न तु; K_5 S च न (by transp.); D_2 नाव-; $D_{3.4}$ मे न. G_3 गृह्णाति. — d) $D_{3.4}$ स (for मे).

3 a) D_8 [ऽ]प्यसौ (for ह्यसौ). — b) Some MSS. spell कैकयैः. — d) $D_{3.4}$ युधामन्यु° (for युयुधान°).

4 a) S (mostly) उपप्लाव्ये. $D_{3.4}$ वै (for ऽपि). — b) S धर्मराजो (for °मेव). — c) K_{1-3} $D_{7.9}$ भ्रातृसौहार्दाद्; $D_{3.4}$ योतिसौ°; S ज्ञातिभिः संधिं. — d) D_9 सुहृदो; M_{3-5} दुर्बली (for दुर्बलो).

5 c) K_{1-3} B_4 Ds $D_{2.7}$ एष; $K_{4.5}$ इह; G_5 एवं (for एव). M मत्तो मदेनैव पथि. — d) K $D_{1.2.9}$ धर्म्ये (K_{3-5} D_2 °र्मे) पथि निरामये; T_1 $G_{1.3}$ पथि धर्मे (G_1 °र्म्ये) न तिष्ठति; T_2 $G_{2.5}$ न (G_5 अ-) धर्ममधितिष्ठति; G_4 बुद्धिर्धर्मे न तिष्ठति; M स धर्म्ये ($M_{1.2}$ °र्मे) नाधि($M_{1.2}$ °व-; M_1 *inf. lin.* °ति)तिष्ठति. **Ca.** d cite निरामयः (cf. K $D_{1.2.9}$ above).

6 c) $D_{3.4}$ हि; T_2 G_2 $M_{2.3.5}$ सु- (for च). D_9 सौबलेयस्य दुर्बुद्ध्या. — d) $K_{1-3.5}$ प्रवर्त्स्यते (K_2 °ति); B Dn Ds $D_{2.6.8-10}$ प्रपत्स्यते; $D_{3.4}$ प्रदृश्यते.

7 a) B_2 एव; T_1 $G_{1.4}$ च (for हि). K B_4 Dn_1 Ds $D_{2-4.6.10}$ धर्मिष्ठे; **Ca.** d धर्मिष्ठ. — b) K_4 B (except B_5) D (except $D_{1.7.9}$) कृतं; **Ca.** d हृतं (as in text). K (except K_4) $D_{7.9}$ **Ca.** d नः (for वै). S ह्रि(*or* ह्री)यते (for हृतं वै). K_4 $B_{1.3.4}$ D (except Ds $D_{7.9}$) कार्यं; **Ca.** d राज्यं (as in text). — c) K_4 यश्च; **Cs** येषां (as in text). G_5 अधर्मश्च (for अयं धर्मः). — d) $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text). 5 नशि° (for भवि°).

8 a) K_3 B Dn_2 D_6 क्रिय°; Dn_1 Ds_2 $D_{8.9}$ T $G_{1.2}$ M_2 ह्रीय°; G_4 श्रूय° (for ह्रिय°). D_1 तु वा (for बलाद्). D_9 राज्ये (for धर्मे). — b) $D_{3.4}$ S रिपुभिः (for कुरुभिः). K_3 D_8 $M_{3.5}$ को नु. — d) K_3 सम्यग्योक्ष्यंति; K_4 D_{2-4} समुद्योत्स्यंति; S °देष्यंति.

[illegible] लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्ज्ञातिवधे क्षयः ।
वर्त्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११
पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४
नाचार्यः कामवाञ्शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ।
पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५
अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ १९
साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता स[illegible]ता तदा ।

9 ^{b}) D3.4 भविष्यति सुदारुणः. — ^{d}) D3.4 अहं शोचन्निशासु च.

10 Before 10, K1.2 D1.9 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K1 कुंती तु (by transp.); K2 D9 कुंती च. — ^{c}) K1.2 सुनिश्वसंती; K3 सुनिष्टनंती; K4.5 B1–4 Dn Ds D1–4.6.8 सा निःश्वसंती; B5 D7 सा निष्टनंती; D9 सुनिस्वनंती; D10 विनिश्वसंती; G3 निष्टनंती तु; G5 विनिष्टनंती (for अनिष्टनन्ती). — ^{d}) T2 G2 च; M1.2 [अ]भि- (for वि-). Many N MSS. -ममर्ष. K4 D3.4 तत्; T2 G2 सा (for ह).

11 ^{a}) D3.4 वै; D9 स्म (for ऽयं). — ^{b}) Ds D10 (m as in text) मया; D6 महा- (for महान्). K4 ज्ञातिक्षयः कृतः; K5 °वधः क्षयः; B Dn Ds D2–4.6.8.10 °वधः कृतः; D1 °वधोद्यमः; D7 °वधो वृथा. S सुमहान् ज्ञातिसंक्षयः. — ^{c}) S वर्तते; Ca.d वर्त्स्यते (as in text). K4 चैषां; B Dn Ds D6.8.10 चैव; D1 तेषां; T1 G1.4 येषां (for ह्येषां). D2 वर्ध्यते सुहृदो ह्येषां; D3.4 प्रवर्तते चिरं ह्येषां; D7 धिग्राज्यं धिक्कृतसुखं. — ^{d}) K (except K4) D1–4.7.9 विषमा ह्यर्थ(D7 °माश्चार्थ)संपदः.

12 ^{a}) A few MSS. °पंचालाः. — ^{c}) K4 B D (except D1.3.4.7.9) सह (for यदि). K1.2.5 Ds1 D2.9 योत्स्यंते; K3 B5 योक्ष्यंति.

13 ^{a}) B5 Dn Ds D10 T2 G2.5 M3–5 Cs पश्य; G3.4 पश्येद्; Cn पश्ये (as in text). — ^{b}) Ds यथा; T2 G2.4 तदा (for तथा). — ^{c}) G3–5 अथ तस्य (for अधनस्य). G5 मृतिः; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 मृतिं (for मृतं). — ^{d}) D3.4 M1 तु (for हि). K1 °वधे; B D (except D1.2.7.9) G1.4 °क्षयो; G5 °क्षयात् (for °क्षये). G2 सहजः क्षत्रियक्षयः. — After 13, B Dn Ds D6–8.10 ins.:

531* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 ^{c}) K1.2 D3.4.7.9 धृत(D7 धार्त)राष्ट्रश्च; K5 M1.2 धार्त(K5 धृत)राष्ट्रार्थे; D10 G1 धार्तराष्ट्राश्च.

15 ^{a}) T2 G3 M3–5 om. न. K1.2 D1.3.4 T G (except G5) शिष्ये (for शिष्यैः). — ^{b}) K3 G5 M3–5 जातु चेत्; K5 जातु वै. — ^{d}) Ds न च कुर्यात् (by transp.).

16 ^{a}) K1–3 D1.9 अथ चै(D1 त्वे)को (for अयं त्वेको). — ^{b}) D2 °राष्ट्रश्च दुर्मतिः. — ^{d}) K3 T2 पापाद्; G2 पापान्; G3 स हि; G5 मोहाद् (for पापो). T2 G2 बांधवान् (T2 पांडवान् also as in text).

17 ^{d}) K4 तन्मां; D1 स वै; T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे). B Dn Ds G6.8.10 संप्रति (for सांप्रतम्).

18 ^{a}) S (except G4 M1) त्वस्य (for त्वद्य). — ^{d}) D6–8 G2 तथा (for -तथम्).

19 ^{a}) B3 पूर्वं (for यत्र). — ^{c}) B2.4.5 Dn Ds D1.6.8.10 मंत्र°; D2 दैव° (for देव°). — ^{d}) K B3–5 Dn Ds2 D1.2.6–9 G3.4 वसंत्या.

20 ^{b}) B3 Ds2 D6.8 G3 M5 कुंती° (for कुन्ति°). K1 D9.10 कुंतिभोजस्य सत्कृता (D10 संयता); K5 कुंती-भोजेन सत्कृता.

21 ^{b}) D3.4 वचो बलं (for च वाग्बलम्).

22 ^{a}) M1 दास्या (for धात्र्या). G5 विश्वस्तया; some

C. 5. 4907 B. 5. 144. 23 K. 5. 144. 22 दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्ररक्षिणी ॥ २२
कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३
कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५
इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६
आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंगिनः ।
गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिस्वनम् ॥ २७
प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८
अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९
आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

N MSS. विस्रब्धया. — b) D1 सदा; T G2 तथा (for तदा). — c) S (except G4) दोषान् (for दोषं). — d) B Dn Ds2 D2–4. 6. 8 G5 चारित्र्य- (for चारित्र-). K1 Ds2 D7. 9 G1 M3–5 -रक्षणी; K3 -रक्षणा; K4 -रक्षणं; D1 G4 -रक्षणे (for -रक्षिणी).

24 a) K1. 2 कुतूहलात्; D3. 4 कौतूहलं. K1. 2. 4 D1. 9 च (for तु). D3. 4 T2 G2 तत् (for तं). — b) K1. 2 D9 च वरं; K4 B2 Ds D1. 3. 4. 7. 10 अचरं; K5 अवरं (for आचरं). — c) = 1. 104. 8c. T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्). — d) K5 आससादाहमंतरा; S आसाद्याहं पितुर्गृहे.

25 a) S (except G4) सो (for यो). D7 जातः सुतः परित्यक्तः — b) D7 सोन्येन (for पुत्रवत्). K D1. 9 परिवर्धितः; B Dn Ds D3. 4. 6–8. 10 °रक्षितः; G1. 4. 5 °कीर्तितः. Cs. np कामं च परिवासितः. — c) S मतिमान् (for वचनं). — d) K5 B1. 4 S (except G5) पश्यन्; D3. 4 यथा (for पथ्यं). S वचः (for तथा).

26 Before 26, K1. 2 D9 ins. वैशं° उ°. — b) K4 B Dn Ds D6–8. 10 कार्यनिश्चयमुत्तमं (Ds2 कार्ये नियममु°); D3. 4 मनसा मतमु°. — c) K1–3. 5 D7. 9 अभिसंचिंत्य; K4 B Dn Ds D2. 6. 8. 10 °निश्चित्य; D1 इति निश्चित्य; D3. 4 अनुसंचिंत्य. G3. 4 अभिनिर्धार्य. — d) K2 गता (for ययौ).

27 b) K4 धर्मभीरुणः; K5 D1. 2 S धर्मसंगिनः (G3 °सेविनः); Ds सत्यसादिनः; D3. 4 धर्मसंज्ञिनः; D10 सत्यवादिनः; Ca as in text. — After 27ab, K4 ins.:

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपस्थानगतं वृषम् ।

— c) K4 °तीर्थे; S °कूले (for °तीरे). B1. 2. 4 तदा (for पृथा). B Dn Ds D6–8. 10 अश्रौषीत्; D2–4 S अपश्यत् (for अशृण्वत्). — d) K4 B3 Dn1 D2–4. 6–8. 10 वेदाध्ययननिःस्वनं; B1. 2. 4 पृथाध्ययननि°; B5 Dn2 Ds Cs तदा(B5 Ca °द)ध्ययननि°; T1 G1. 3. 5 जपस्थानमनुत्तमं; T2 G2 जीवस्थानमनुत्तमं; G4 M जपा(G4 M4 °प)ध्यायिन- (M1 °ध्ययन-; M4 *inf. lin.* °ध्यायित)मुत्तमं. Cd cites उपाध्ययनं (as in text).

28 a) Ds D9 च; D3. 4 तु (for सा). — b) Ds सार्यातिष्ठति; G3 पर्यातिष्ठत. D3. 4 पृष्ठे सा पर्यतिष्ठत. — c) K4 B2 Ds D1. 2. 9. 10 S जप्या(G2 तस्या)वसाने; Ds अथावसानं.

29 a) T1 उत्तिष्ठत्; T2 G2 आतिष्ठत्. — b) S उत्तर- (T1 G1. 4 अंतर-; M1. 2 उत्तार)वासिनी (M1[*inf. lin.*]. 2 कांक्षिणी); Ca. d. s उत्तरवाससि (as in text).

30 a) S (except G3) [अ]सौ (for स). — b) B5 परिवृत्योत्स्मयन्वृषः. — e) K1. 2 G4 यथान्याय्यं. — After 30, K B2 Dn1 D2. 7–9 ins.:

533* उत्स्मयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ।
[Ds विस्मयन्; Cn उत्सयन् (as above).]

Colophon om. in D2. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1–3 D1. 8. 10 कर्णकुन्तीसमागम; K4. 5 B1. 2. 4 Dn Ds D3. 4. 6 G5 कुन्तीकर्ण(K4 D3. 4 °पुत्र)समागम; B3. 5 कुन्तीकर्णसंवाद; D7. 9 M3–5 कुन्तीसमागम; T1 G1 भगवत्प्रतियान and कुन्तीकर्ण(G1 कर्णकुन्ती)संवाद; G4 भगवद्यान and कर्णकुन्तीसंवाद; M1. 2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy. name:* M कर्णदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 34 (=134); D7 T2 M 145 (M4 144); T1 G2. 4. 5 146; G1 147; G3 143. — *S'loka no.:* K5 Dn1 31; Dn2 30.

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातॄनसंबुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ C. 5. 4928 B. 5. 145. 12 K. 5. 145. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

1 ^{a}) S (except G3) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्). D8. 9 G3 आधिरथः; T G1. 2. 4. 5 अतिरथः (for आधिरथिः).

2 In Dn2, the portion of the text from here up to 5. 160. 27. is lost on a missing folio. — ^{b}) K4 B2 Ds D2–4. 10 अधिरथिः; T G अतिरथः (for अधिरथः). — ^{c}) K5 D2 नापि (for नासि). — ^{d}) K4 D3. 4 [ए]तद् (for तद्).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) D8 तात (for जातः). — ^{c}) N (except D9; Dn2 missing) कुंतिराजस्य.

4 Dn2 missing (cf. v.l. 2). — 4^{a} = 1. 104. 10^{a}. — ^{c}) K3 Ds M4. 5 त्वा (for त्वां). K4 अप्येव; D9 मय्येव (for मय्येष). — ^{d}) K3 D7. 9 कर्णं. K4. 5 B5 D8 S वर (for वरम्).

5 Dn2 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) K4 G4 °कवची. — ^{b}) Dn1 M (except M1) देवगर्भ॰. B3. 4 G5 कृतः; T2 G2 [अ]न्वितः (for वृतः). — ^{c}) Dn1 पार्थस् (for जातस्). G1 अपि (for असि). — ^{d}) K5 मम; S मयि (for मया). T2 G2 जातः (for पुत्र).

6 Dn2 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) T2 G2 स्वयं (for स त्वं). K3–5 B D (except D9. 10; Dn2 missing) T G (except G3) °बुध्य (for °बुद्ध्वा). — ^{b}) T G2 अद्यो° (for यदु°). — ^{c}) T2 G2 M2 °राष्ट्रं न. — In B2, the portion of the text from 6^{d} up to the end of adhy. 144 is lost on a missing folio. — ^{d}) K5 तव (for त्वयि).

7 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) G3 M3 एवं (for एतद्). D3. 4 कर्म° (for धर्म°). — ^{b}) T2 G2. 5 ब्रह्म° (for धर्म°). — ^{c}) D3. 4 पितरो यत्र तुष्यंति. — ^{d}) S (except G1. 2) वा (for च). T2 G2 प्रियदर्शिनी; D9 Cs एकदर्शनी; Ca as in text. K5 मा करोत्येकदर्शनी.

8 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) K5 D3. 4 S भ्रातृभिर्निर्जितां पूर्वं. — ^{b}) K (except K4) दंभाद् (for लोभाद्). D9 असाधुना (for °भिः). D3. 4 S भीमार्जुनयमादिभिः.

9 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) B1. 5 D1 G3. 4 पश्यंति. — ^{c}) K4 सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण). K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6. 8. 10 समा°; D1 तथा°; D7 सहा° (for तदा°). D3. 4 सौहार्दमेवं संलक्ष्य; S सौभ्रात्रमेतदा°. — ^{d}) K5 अरातयः (for असाधवः).

10 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) B Dn1 D2–4. 7 G5 M4 भवेतां (for भवतां). — ^{b}) K5 तथा (for

१४४

C. 5. 4929
B. 5. 146. 1
K. 5. 146. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १
सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्ण उवाच ।
न ते न श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४
अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाः ।
त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

यथा). — c) K2 D6 किं तु; D3.4 न तु; D9 किं हि (for किं नु). S असह्यं किल (T1 G1 किं नु) लोकेस्मिन्. — d) S उभयोः (for युवयोः). B1.3.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 M2 संहितात्मनोः.

11 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — b) T1 G1.4 पांडवैः (for पञ्चभिः). T1 G1 पञ्चभिर् (for भ्रातृभिर्). D3.4 G5 सह (for वृतः). — c) N (except Ds D6; B2 Dn2 missing) T1 G5 देवैः (for वेदैः). G4 परीवृतो भवेद्ब्रह्मा. — d) N (B2 Dn2 missing) वेद्यामिव (K1 यथा वेद्यां) महाध्वरे.

12 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — a) K1.2 D1.2.9 T G1 श्रेष्ठैः; K4 श्रेष्ठे; B (B2 missing) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 सर्वैः; G2.4.5 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). — b) K1.2.5 D7 T2 G5 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). B3 श्रेष्ठश्च; D1 T2 G5 ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु). — c) K (except K4) Ds1 D1.7.9 Cd शब्दं; Ca शब्दः (as in text). — d) S कर्ण क्षत्रिय ईदृशः (M1.2 °शे).

Colophon. B2 Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K1 D7.9 कुन्तीसमागम; K2–4 D1.8 कर्णकुन्तीसमागम; K5 B1.3–5 Dn1 Ds D2–4.6.10 G5 कुन्तीकर्णसमागम (B3 °कर्णसंवाद); T1 G4 भगवत्प्रतियान; G1 भगवद्यान; M1.2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy. name:* T1 कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं; G1.4 मातृकर्णसंवादनं (G4 °वादः); M1.2 मातृवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 35 (=135); D7 T2 M 146 (M4 145); T1 G2.4.5 147; G1 148; G3 144. — *S'loka no.:* K5 Dn1 12.

144

☞ This adhy. is missing in B2 Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 6, 2). The MSS. are mostly ignored here.

1 a) K1 G1–4 निःसरंतीं; K3 (*sup. lin.*).5 निःसरितां; K4 D3.4 उच्चरितां; Ds2 D9 T2 G5 M निश्चरंतीं; Ca.d निश्चरितां (as in text). — c) T1 G1.4 प्रार्थयंतीं; M प्रथयतीं; Ca प्रणयिनीं (as in text). — d) Dn1 भास्करोदितां; S गौरवेरितां (T1 °वोदितां).

2 Before 2, K4 D3.4 ins. सूर्य उ°. — a) M1.2 सम्यग् (for सत्यम्). — b) K5 S शृणु (for कुरु). — d) G3.5 तदा (for तथा).

3 Before 3, N (except K5; B2 Dn2 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) K1 (before corr.).2.5 Ds2 D3.4.7 उक्तस्तु; G1 उक्तश्च; G2.4 उक्तः स (for उक्तस्य). K B4 D1.7 तु (K3 वै) (for च). D9 एवमुक्तस्तया मात्रा. — b) D3.4 भारत (for भानुना). — c) K2 D3.4 न च (for नैव). — d) K1.2 D9 S (except M1.2) मनः (for मतिः). B3 °धृतिस् (for °धृतेस्). K1.2 B3 तथा; D9 नृप (for तदा).

4 D9 G2 M3–5 om. the ref. — a) K1.2 B5 D1.9 चैवं; K3 वै तत्; K4.5 B1.3.4 Dn1 Ds D2–4.6–8.10 चैतत् (for ते न). — c) K5 न मे तत् (for ममैतत्). — d) D7.8 तथा (for तव).

5 ab) K1.2.5 D9 तत्पूर्वं; K3 D3.4.7 तत्पापं (for यत्पापं). G2 चरती (for भवती). D3.4 सुमहत्तदा; S सुमहानयं; Ca.3 °हात्ययम् (as in text). D1 अकरोन्नवती पापं मयि यत्सुमहा°. — c) K5 B1.3.4 Dn1 Ds D6–10 T1 Ca अपा°; B5 अवा° (for अव°). K4 D3.4 वै तेन; B (B2 missing) Dn1 Ds D6–10 यन्मातः (for ते तेन). — d) K (except K4) D1.2 स्वयशःकीर्तिनाशनं (K1.2 °शिना); D3.4 तच्च ते कीर्ति°.

6 a) N (except K4 D3.4; B2 Dn2 missing) चेत् (for च). — b) K5 प्राप (for प्राप्तः). D9 T G2 क्षत्रसंस्क्रियां. D3.4 नाप्तः क्षत्रियसंस्कृतिं. Ca cites क्षत्रसत्क्रिया. — c) Dn1 G3 तत्कृते; D2 यत्कृते; T G1.2.4.5

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७
न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
मम प्राणेन ये शत्रूञ्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३
मया प्लवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५
कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८
आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
वध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् । C. 5. 4948 B. 5. 146. 20 K. 5. 146. 20

त्वद्धृते; Ca.s त्वत्कृते (as in text). K1.2 D2.9 G3 तु; T2 G2 न; Ca नु (as in text). D3.4 तत्त्वत्कृते तु पापीयः. — d) K1 Ds D1.7.9 समाहितं; T2 G2 महाहितं; G4 समापितं; Ca.s ममाहितं (as in text).

7 a) D3.4 °कालं (for °काले). D3.4 ह्यनु°; G5 अनु° (for त्वनु°). — b) M4.5 तम् (for त्वम्). — c) S सुसं- (G8 नूनं)गृहीत°. — d) K D7.9 समनूनुदः.

8 a) K4 Ds नैव (for न वै). — c) K8 °मोह° (for °बोध°). D8 मा मां संचोदयस्वाद्य; S सोहं संचोदयास्य- (T1 G5 °यस्य)द्य. — d) S °हितैषिणीं.

9 b) D3.4 कंपेत; Ca व्यथेत (as in text). — c) K2.3 विंद्यात्; D3.4.6.8 निंद्यात् (for विद्यात्). — d) D2 समतां; Ca समितिं (as in text).

10 b) T G (except G3) प्रदर्शितः (for प्रका°). — c) D3.4 G4 युधि (for यदि). — d) Ds2 M (except M2) मा; D3.4 वा (for मां).

11 b) K5 भृशं तदा; B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 यथासुखं; M2 तथा भृशं (for सदा भृशम्). — d) T2 G2.5 कुर्यां न हि वि(G2 अथ वि-; G5 तदपि)लंघनं.

12 D1 om. 12ab. — a) T G1.4.5 उत्पाद्य तु (T2 च); M3-5 उपलभ्य; Ca उपनह्य (as in text).

13 ab) B5 D8 ये शत्रुं; D7 शत्रूणां (for ये शत्रून्). K8 G2 transp. शत्रून् and शक्ताः. G3.4 °समाधितुं; Ca as in text. — c) K4.5 B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6.10 ते (for ऽद्य). — d) B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 G4 छिंद्यां; D7 विद्यां; G3 बिभ्यां (for भिन्द्यां).

14 G8 om. 14ab; D2 om. 14c and त्यजेयं (in d). — c) D3.4 अपारं (for अपारे).

15 a) D3.4 S स (for हि). — c) B3 D7 निर्वोढव्यं; T2 G2.8 निर्देष्टव्यं; Ca.n.s निर्वेष्टव्यं (as in text).

16 a) K3 (*sup. lin.* as in text) G3 M3-5 सुकृता; D3.4 हि भृता; D7 संभृता; T G1.2.4.5 सुहृदा (T2 G2 °दः) (for सुभृता). D3.4 वै; G4 वा (for हि). — b) K (except K2) B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6-10 °काले ह्युप°. — c) D3.4 फलं (for कृतं). G5 पापं (for पापाः). D7 अनिवेद्य निजं देहं. — d) K1.2 D9 °स्थितं (for °स्थिताः). S कुर्वंति प्रियमात्मनः.

17 b) K3 D9 T2 G2 M3.4 (before corr.).5 °पिंडोप°. — d) K1.3 °कर्मिणां; K5 °कारिणां.

18 a) S धार्त(T2 G1.2 धृत)राष्ट्रस्य चैवाहं. — b) Dn1 G3.4 अर्थं (for अर्थे). — c) K5 D9.10 S om. the second च. — d) B3.5 न चैव त्वनृतं वदे; D3.4 न चैतद- नृतं वदे.

19 a) K1.2 D9 G3 अनृशंसं (G3 °स्यं). — b) K5 D1 सु- (for सत्-). — c) D3.4 अप्यर्थकरमप्यत्र. — d) B1.4.5 Ds D7.10 T1 G3.4 अंब; D3.4 एष (for अद्य).

20 a) B (B2 missing) Ḍ (except D1.2.9; Dn2 missing) च ते; G5 कृते (for तु ते). — c) D2.9 Ca.s

C. 5. 4949 B. 5. 146. 21 K. 5. 146. 21 युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनम् ॥ २५
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

विषह्य (for विषह्यान्).

21 ^{a}) $D_{3.4}$ अर्जुनेन तु युद्धं स्यात्. — ^{b}) K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds D_6 अपि; D_1 अयि (for मम). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ Ds $D_{7.9.10}$ वि- (for हि). — ^{d}) D_7 मया फलं (by transp.); T_1 $G_{1.4}$ फलं मम; T_2 $G_{2.5}$ M फलं यथा; G_3 यथा फलं. — ^{e}) $K_{1.2}$ D_9 [अ]पि हि; B_5 वा नि-; D_2 वापि (for चापि). $D_{3.4}$ S यशसा वा न मुच्येयं.

22 $K_{1.2}$ D_9 om. 22^{ab}. — ^{a}) K_3 ते न (for न ते). $D_{3.4}$ विनंक्ष्यंति (for नशिष्यन्ति). D_{10} न जातु विनशिष्यंति. — D_8 om. 22^{cd}. — ^{c}) K_5 सकर्णा वा हते पार्थे.

23 K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{1.2.6.10}$ T G_2 om. the ref. — ^{b}) $D_{3.4}$ T_1 पुत्रात् (for दुःखात्). T_1 G_1 प्रवेपिता. G_4 कुंती दुःखाश्रुवेपिता. — ^{c}) K_3 D_2 S कर्णम्; $D_{3.4}$ तूर्णम् (for पुत्रम्). — ^{d}) S परं (for कर्णं). K_1 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.8-10}$ अकंपनं; $D_{3.4}$ अकंपिनं; G_5 अकंपिना (for अकम्पितम्). K_4 कर्णं धैर्यनिकेतनं; $D_{1.2.7}$ कर्णं धैर्या(D_2 °र्ये)विकंपि(D_2 °प)नं.

24 ^{a}) S तु (for वै). — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ गच्छंतु; T_2 $G_{2.5}$ M गच्छंति (for यास्यन्ति). — ^{d}) K_5 D_{10} G_2 हि (for तु).

25 ^{b}) A few MSS. शत्रुकर्षण. — ^{c}) D_1 कृतं; S (except G_3) उक्तं (for दत्तं).

26 ^{a}) D_7 तेस्तु (for चेति). — ^{b}) S पृथा कर्णमथाब्रवीत्. — ^{c}) D_2 G_4 [ऽ]पि; G_3 हि (for ऽभि-). K_4 $B_{1.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ तां कर्णोथ (D_{10} °पि) तथेत्युक्त्वा; M_5 तां कर्णोभ्यपतत्प्रीतः. — ^{d}) S सुखं (M_5 गृहं) (for पृथक्).

Colophon. B_2 Dn_2 D_5 missing. — *Sub-parvan:* K_{1-4} $D_{1.2.9.10}$ कर्णकुन्तीसमागम; K_5 $B_{1.3-5}$ Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8}$ G_5 कुन्तीकर्णसमागम (B_3 °कर्णसंवाद); D_7 $M_{1.4.5}$ कुन्तीसमागम; T_1 $G_{1.4}$ भगवत्प्रतियान and कुन्तीकर्णसमागम (T_1 °संवाद); M_2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम; to it $G_{1.4}$ add कर्णा(G_4 °र्ण)कर्षण. $K_{1.5}$ $B_{4.5}$ $D_{2.7.9.10}$ $M_{1.2}$ cont. समास. — *Adhy. name:* T_1 $G_{1.4}$ कर्णप्रत्याख्यानं; M पृथानुनयवैफल्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 35 (=135); D_7 T_2 M 147 (M_4 146); T_1 $G_{2.4.5}$ 148; G_1 149; G_3 145. — *S'loka no.:* K_5 Dn_1 27.

145

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) $D_{3.4}$ स गत्वा; G_3 आगत्य; Ca as in text. T $G_{2.5}$ हस्तिनपुरात्. — ^{b}) S उपप्लाव्यम्. $K_{1.2.5}$ Ds $D_{3.4.7}$ M_4 अरिंदम. — ^{c}) D_9 °तत्वं (for °वृत्तं). — ^{d}) T G M_5 पूर्वम् (for सर्वम्).

2 ^{a}) K_3 $D_{1.6.8.9}$ संभाष्य (for °ष्य). — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ भवनं (for [आ]वसथं). — ^{d}) $D_{1.7}$

स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ।
आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७
पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८
किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९
उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १०
अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११
यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२

वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।
मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३ C. 5. 4970 B. 5. 147. 14 K. 5. 147. 14

$M_{1.5}$ विश्रमार्थं; D_{6} विमना च.

3 ^{a}) K_{1-3} T_{2} विसर्ज्य (for °सृज्य). G_{3} transp. सर्वान् and नृपतीन्. — ^{b}) $K_{1.3}$ B_{3} D_{s} $D_{1.7.9}$ T G (except G_{3}) तथा; K_{2} ततः (for तदा).

4 ^{a}) S संध्यामुपासयंतस्ते. Ca cites ध्यायंतः (as in text).

6 $K_{4.5}$ T_{1} G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — 6^{ab} = (var.) 5^{ab}. — ^{c}) B_{5} पथ्यं तथ्यं (by transp.). K_{3} प्रोक्तो (for चोक्तो).

7 ^{b}) K_{5} D_{2-4} T_{2} $G_{2.5}$ M_{5} कुल° (for कुरु°). — ^{e}) T_{1} $G_{1.4}$ महाबाहो (for हृषी°). — ^{e}) K_{4} $B_{1.2.4}$ D_{n1} °भाग; $B_{3.5}$ D_{s} $D_{3.4.6.8.10}$ °भागो; D_{1} T_{1} $G_{1.4}$ °बाहुर् (for °बाहो). — ^{f}) K_{5} G_{3} उक्तवान् (for अब्रवीत्). $D_{3.4}$ द्रोणः किं तमथाब्रवीत्. — After 7, N (except B_{5} D_{7}; D_{n2} D_{5} missing) ins.:

534* पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B_{5}) D_{n1} पितरौ (for पिता वा). K_{3} तु; D_{s} च; $D_{3.4}$ वै (for तं). K_{3} D_{6} वाक्यम् (for वा किम्).]

8 ^{a}) T_{2} $G_{2.5}$ अवमः (for अस्माकं). — ^{b}) $B_{2.3.5}$ D_{n1} D_{s} $D_{1.6.10}$ T $G_{2.5}$ °विदां; G_{3} °कृतां (for °भृतां). — D_{1} om. 8^{c}–10^{b}.

9 D_{1} om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) $D_{3.4}$ वा (for च). — ^{b}) K_{2} D_{9} ते; G_{5} वै (for ये). K_{1-3} $D_{7.9}$ T_{2} $G_{2.5}$ M_{5} समागताः (for °सते). — ^{c}) K_{5} $M_{1.2}$ °वस्त्वं; $D_{7.10}$ °तथ्यं (for °तत्त्वं). — ^{d}) K_{5} $D_{3.4}$ तत्प्रब्रूहि; S तत्तद्ब्रूहि (for तद्ब्रूहि त्वं). K_{5} S नरोत्तम (for जना°).

10 D_{1} om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) $D_{3.4}$ भगवान (for हि भवान्). Cs cites भवान् (as in text). K_{5} वाक्यं (for सर्वं). — ^{b}) K_{5} हितं वै (for वचनं). — After 10^{ab}, B D_{n1} D_{s} $D_{3.4.6-8.10}$ ins.:

535* धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ।

On the other hand, S (except G_{5}) ins. after 10^{ab}:

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपसर्पति ।

[G_{4} M_{5} अमित्रं (for अयुक्तं). $G_{1.3.4}$ M (except M_{1}) हृदयात् (for हृदयं).]

— D_{9} om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) D_{s} °भोगा° (for °लोभा°). — ^{d}) K_{1-3} $D_{7.8}$ मंदप्रज्ञस्य मानिनः.

11 D_{9} om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K $D_{1.2.7}$ सर्वं (K_{5} सत्यं); S तस्य (T_{2} यस्य) (for मह्यं). — ^{b}) K (except K_{4}) न तत्; D_{7} न तु (for तन्न). K_{5} किंचन; B_{5} माधव (for केशव). — ^{c}) D_{2} वाक्यं तु (for वाक्यानि). T_{2} $G_{2.5}$ सर्वेषां (for गोविन्द). — ^{d}) T G M_{5} (*inf. lin.* as in text) प्रभो (for विभो).

12 ^{a}) $K_{3.5}$ D_{7} S (except G_{3}) नाति(M_{1} *inf. lin.* °भि)पद्येत (T_{2} G_{2} °वर्तेत); Ca as in text. — $D_{2.9}$ om. 12^{cd}. — ^{c}) K_{2} transp. हि and नो. K_{5} S (except G_{2}) बलं (for गतिः). — ^{d}) K_{5} S गतिः; D_{1} शुभः (for गुरुः).

13 K_{5} T_{2} $G_{2.3.5}$ श्रीभगवान् (for वासुदेवः) — ^{a}) T_{2} G_{2} शृणु तावद्यथा राजन्. — ^{c}) $D_{3.4}$ सर्वेषां

C. 5. 4971 B. 5. 147. 15 K. 5. 147. 15 मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल [illegible] हितं कुरु ॥ १५
मम तात पिता राजञ्शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्वहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

(for राजेन्द्र).

14 a) K1–3 B Dn1 D6.7.9 वि- (for वै). — c) K5 D9 तु (for सु-).

15 c) S कुरु° (for राज°).

16 a) K3 D1 राजा (for राजन्). — b) K1.4 B Dn1 Ds D2–4.6.9 शांतनुर्. — d) G5 M (except M2) वर (for वरः).

17 c) K3–5 B D (except D2–4.9; Dn2 missing) T1 G1.2.5 M5 एकं पुत्रम्.

18 a) B3 Dn1 D6 न चोत्सेदं; D3.4 नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं). — b) K4 B Dn1 Ds D1.2.6–8.10 विस्तीर्येच्च. — c) M3 इच्छितं (for ईप्सितं). K2 मत्वा (for बुद्ध्वा). — d) D3.4 Ca आहरं (for आवहम्).

19 b) D6.8.10 (m as in text) पितुरात्मकुल°. Ca cites पितुरर्थे (as in text). — e) T1 G1.3.4 °रेता[:]स्यां; T2 G2.5 °रेतास्तु; M °रेतासं. — f) K4 D7 परि°; D3.4 प्रति° (for अनु°).

20 a) K4 Ds2 G3 तस्याः; D3.4 T2 G2.5 तस्य (for तस्यां). D3.4 राज्ञो (for जज्ञे). — d) K3.4 B Dn1 Ds1 D2.6.7.9 G1 पार्थिव.

21 b) K3.5 D1.7.8 T2 G (except G5) M1 (inf. lin. as in text) संनिवे°; Dn1 संप्रवे°. — d) D3.4 ह्यधश्चरन्.

22 b) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 समुपाहरं; K5 °पावहं. — c) D3.4 °संघातान्. — d) D7 तवापि; T2 मयापि (for अपि ते). G2 अपि लोके बहुश्रुतं.

23 a) K3 तात (for ततो). T G2.5 सहितो (for समरे). — b) K3 ततो (for द्वंद्व-). D3.4 द्वैरथं युद्धमागतं. — e) K3.4 B Dn1 Ds D2.6.8.10 दारेष्वप्यतिसक्तश्च; D7 दारेषु प्रतिसक्तः सन्; T1 G1.4 कामभोगप्रसक्तश्च. — f) K3 दिष्टांतं; M1.2.4 यक्ष्मणा.

24 a) K3.4 D3.4 राज्ये (for राष्ट्रे). K यदा त्वराज-केनेह. — b) D7 बलाहकः (for सुरेश्वरः). — c) B3 [अ]प्यधावन्; D1 व्यधावन्; D7 ह्यधावन्; T1 G1.4 [अ]भ्ययाचन्; G3 [अ]न्वधावन्.

25 Ds G4.5 M3–5 om. the ref. — c) K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 ईतीः प्रणुद भद्रं ते; B3 ईतयोत्र च वर्तते. Ca.s cite ईतयः (as in text). — d) K1.4 B D (except D1.7–9; Dn2 missing) M3 शांतनोः. K1.2.4 °नंदन; K5 Dn1 D7 T2 G2 °वर्धनः; D2 °नंदनः.

26 a) K5 Ds S हि; D3.4 च (for ते). — b) B3 आधिभिर्; D7 उत्पातैर्. D3.4 भय°.

27 a) D1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp.). K (except K3) B (except B3) Dn1 D2–4 प्रणुद (for प्रणुद्य). D1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ २८
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९
प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।
स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३१
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।
प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२
विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३
एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५
अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षीं राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ॥ ३७
मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८ C. 5. 4999 B. 5. 147. 41 K. 5. 147. 41

त्वं धीर; D2–4 धीर त्वं (for वीर त्वं).

28 D3.4.7 T2 G2.5 om. the ref. — ^{a}) K (except K3) D2.7.9 क्रोशमानानां; Ds क्षुभ्यतीनां वै. D7 तु; T G च (for वै). — ^{d}) B (except B3) T2 G (except G4) तदा (for तथा).

29 ^{b}) T2 G2.5 काली माता (by transp.). — ^{c}) G2 °हिताश्चान्ये. — ^{e}) B3 त ऊचुर्; D3.4 बभूवुर् (for मामूचुर्). — ^{f}) D3.4.7 सत्तम; Ca संततं (as in text).

30 ^{a}) K1.2 D9 भ्रात्रा ते; K3.5 Ds प्रातिप- (for प्रतीप-). D3.4 T2 G2 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^{b}) S त्वां प्राप्य न विनश्यतु (M3–5 त्वामप्राप्य विनश्यति). — ^{c}) K1.2 स नृप; T2 G2 सर्वम् (for स त्वम्). D9 नृपास्माकं हितार्थं वै. — ^{d}) K3 T1 G1.4 °द्युते (for °मते).

31 K4 om. (hapl.) 31^{b}–32^{a}. — ^{c}) D7 चाकथयं (for न्यवेदयं). B D (except D1.2; Dn2 missing) G3 तत्र (for पुत्र). — ^{d}) B3 प्रति (for पितृ-). G3 M (M1 *inf. lin.* as in text) प्रतिज्ञां प्रति गौरवं. — After 31, B1 Dn1 read (with v.l.) 33^{ab} (for the first time) *repeating* it in its proper place.

32 K4 om. 32^{a} (cf. v.l. 31). B3 D3 G5 om. (hapl.) 32; K1 reads it in marg. *sec. m.* — ^{b}) K4 Ds D9 संप्रसादयन्. G4 दुःखितो भृशमातुरः (=31^{b}) also. — ^{c}) K4 D3.4 T G (G5 om.) नाहं; D2 नास्मि; D6 नाद्य; D9 न वै (for नाम्ब). K4 B (B3 om.) Dn Ds D1–4 M3 शांतनुना. — ^{d}) K1–3 पौरवं (for कौरवं).

33 For B1 Dn1 cf. v.l. 31. — ^{a}) M1.2 त्वदर्थे. K3 वै; D9 तत् (for च). — ^{b}) T1 G1.4 त्वं (for मा). N (Dn2 missing) प्रतिज्ञां कृतवानहं (Dn1 first time as in text!) — ^{d}) K2 D9 तवास्मि; K4 B1.3.4 Dn1 D2–4.6.8 तवाद्य; D7 भवत्याः; T2 तवापि (for तवाम्ब). D10 पितृगौरवात् (for सुत°).

34 ^{a}) D7 सांत्वयित्वा (for अनुनीय). — ^{b}) D3.4.6.8 जनसंनिधौ; T2 G5 °संसदि (for °मेव च). — ^{c}) S (except G3) अहं च (for अयाचं).

35 ^{c}) K4 B Dn1 Ds D1.2.6–8 महाराज; D3.4 अवोचं वै; D9 अहं चैव; D10 मुनिवरः; G1.4 अयाचं वः (for अयाचं वै). K1–3 °त्यार्थं मया चैव (corrupt). — ^{d}) K1.2 D9 तु (for च). — ^{e}) Dn1 त्रीन्सु-; Ds त्रीन्वा; D1 S स त्रीन् (by transp.). D7 उत्पाद्य स पुत्रांस्त्रीन् (catalectic). — ^{f}) K2.5 तदा भारत°; T1 G1.3.4 तदा वै कुरु°; T2 G2.5 स तदा कुरु°.

36 ^{a}) K1.2 D2.7 G2 °हीनोयं; K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 M1.2 °हीनत्वात्; D3.4 °हीनस्तु; D9 °हीनो वै. — ^{b}) D9 नायं (for न वै).

37 ^{c}) S (except M3–5) साहसं (for कलहं).

38 ^{a}) K5 S (except G4) को राज्यं (by transp.) — ^{b}) D1 T1 G4 इति (for इह). — ^{d}) D10 पांडवैः; M1.2 कौरव्य (for वः सदा).

C. 5. 4999 B. 5. 107. 42 K. 5. 147. 42 न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।
भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्तुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतः ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।

39 ^{a}) K8 तात; K5 कश्चित् (for पुत्र). — ^{c}) K1. 5 D9 तुल्यं (for तुभ्यं). K8 मतमेतत्तु वै मह्यं. — ^{d}) D3. 4 ह (for च).

40 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D6–8. 10 G4 खलु (for यदि). — ^{b}) K4 D7 G3 मा विशंकीः; B Dn1 Ds D1. 6. 8 नाभि°; D3. 4 मा च शं°; D10 माभि° (for माति°). K4 त्वमेव च (for वचो मम). K1. 2 D9 मातिशंकस्व मे वचः. — ^{c}) K4. 5 Ds D3. 4. 7. 8 सर्वान् (for सर्वम्). K1–3 D9 नाशयिष्यन्निमं सर्वं. — ^{d}) S पृथिवीपते (for °वीं तथा).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* D3. 4 युद्धनिर्यात्रा; T1 G1. 4 भगवत्प्रतियान; M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1. 2 D9 वासुदेववाक्यं; B6 D8 भीष्मवाक्यं; G1. 4 पांडवसमागमे सभावृत्तान्तकथनं; G5 M भीष्मवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 37 (=137); D7 T2 M 148 (M4 147); T1 G2. 4. 5 149; G1 150; G3 146. — *S'loka no.:* K5 Dn1 43.

146

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 K4 D2 T G (except G1) श्रीभगवान्; K5 D7 श्रीकृष्णः (for वासुदेवः). — ^{a}) D3. 4 T2 G2. 5 तथा; M2 तदा (for ततो). — ^{b}) K1 इदं वचः (for अभाषत). — ^{c}) K5 कुरूणां (for नृपा°). K1 उवाच राजमध्ये वै. — ^{d}) S (except G3 M1) °क्षमं.

2 Before 2, D3. 4 G5 ins. द्रोण उ° (G5 om. उ°). — ^{a}) K2 (by corr.) S (except G2) प्रातिपिः. K4 B Ds D2–4 शांतनुस्. — ^{b}) B1. 2. 4 Ds D6. 8 कुलस्यार्थं. K8 यथोच्छ्रितः; B1. 2. 4 Dn1 Ds D8. 10 समुत्थितः; B5 D5 यथा स्थितः; D6 समुच्छ्रितः; T G यथोचितः (G3 स्थितोभवत्). — G3 om. 2^{cd}. — ^{c}) B D (except D7–9; Dn2 missing) यथा (for तथा). — ^{d}) K3 यथाभवत्; G2 यथोचितः (for स्थितोऽभवत्).

3 D4 om. 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) Ds D6. 8 यथा (for ततः). — ^{c}) S भद्रं ते (for धर्मात्मा). — ^{d}) T1 G1. 4 सुवृत्तः; G3 °प्रीतः (for °व्रतः).

4 D4 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K3–5 B D (Dn2 missing; D4 om.) अददत्; Cn. s अददात् (as in text). — ^{c}) B Dn1 Ds D6. 10 यवीयसे तथा; D3. 4 तथा यवीयसः. B Dn1 Ds D6. 10 Ca क्षत्रे; G3. 4 क्षत्त[illegible]. — ^{d}) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6. 8. 10 कुरू[illegible]णां वंशवर्धनः. — After 4, T2 G2. 3. 5 read stanzas [illegible]5–12 in the following order: 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, [illegible]12.

5 For sequence of T2 G2. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^{a}) T1 G1. 4 M5 राज्ये; M2 राजा (for राजन्). — ^{b}) K2 इमं; T1 G1 एतं; G4. 5 एवं; Ca एनं (as in text). K[illegible] अच्युत; K5 D2–4. 7. 8 T1 G1. 4 अच्युतः. — ^{d}) K2 B3[illegible] D9 T2 G2. 3. 5 M1. 2 [ऽ]नघः; B1. 2. 4 Dn1 Ds D1. 6–8. 10 T1 G4 नृपः; G1 नृप (for ऽनघ).

6 For sequence of T2 G2. 3. 5, cf. v.l. 4. — ^{b}) K3 तमुपास्ते; G2 पार्श्वे तस्य (for उपास्ते स्म). K1[illegible]4 D9 स; B3 च; G3 सु- (for स्म). — ^{d}) G2 उद्वहन्; G[illegible]3. 4 M3. 5

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरंजयः ॥ ८
कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२
अवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।
भीष्मेण दत्तमश्नामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५
अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।
पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७
देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८
तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ C. 5. 5021 B. 5. 148. 19 K. 5. 148. 19

उत्क्षिपत्.

7 For sequence of T_{2} $G_{2.3.5}$, cf. v.l. 4. — ^{b}) $D_{6.8.10}$ जनाधिपं; D_{9} G_{5} नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — ^{c}) M_{3-5} अन्वपद्यंस्तमधिपं (M_{4} *inf. lin.* as in text). — ^{d}) K_{3-5} B D_{n1} Ds $D_{2.8}$ G_{5} जनाधिपं; $D_{3.4}$ जनाधिप.

8 For sequence of T_{2} $G_{2.3.5}$, cf. v.l. 4. — ^{b}) $D_{3.4}$ च (for स). — ^{c}) G_{4} पृथिवीं पालयामास. — ^{d}) G_{4} पांडुः (for सर्वां).

9 For sequence of T_{2} $G_{2.3.5}$, cf. v.l. 4. — ^{a}) A few N MSS. कोष-. K_{1} D_{9} -संवनने; D_{n1} -संवलने; S -संयमने; Ca -संवरणे (for -संजनने). Cn cites संवननं, Cs संवलनं. — ^{b}) K_{5} B_{4} $D_{3.4.6.8.9}$ S om. च. Ds D_{10} अनुर° (for चान्ववे°).

10 For sequence of T_{2} $G_{2.3.5}$, cf. v.l. 4. G_{3} om. 10. — ^{a}) K °संयुक्ता; D_{2} °संयुक्तां; T_{1} $G_{1.4}$ M_{1} °तत्वज्ञो. — ^{b}) K_{3} B Ds $D_{1.9.10}$ T_{2} G_{2} राज्ञां (for राज्ञः). $K_{1.2}$ D_{7} संवेदनक्रियाः; K_{3} संजनन°; K_{4} संशमनाः क्रि°; K_{5} संवदन°; D_{2} संधाननक्रियां; $D_{3.4.8}$ सं(*or* स)मुदिताः क्रि°; S (G_{3} om.) वैवाहिक(G_{4} M_{3-5} °कीं)क्रियां; Cn as in text. — ^{c}) $D_{3.4}$ अवैक्षेत; G_{4} M_{3-5} अवेक्षत. — ^{d}) S (G_{3} om.) भीष्मः कुरुपितामहः.

11 For sequence of T_{2} $G_{2.3.5}$, cf. v.l. 4. — ^{b}) T $G_{2.5}$ महामतिः; G_{3} महीपतिः (for महाबलः). — ^{c}) G_{3} अन्वास्यते च.

12 ^{a}) M (except M_{5}) त्वस्य (for तस्य). — ^{b}) S करिष्यसि (for व्यव°).

13 D_{3} om. (hapl.) 13^{a}–14^{b}. — ^{b}) D_{3} नात्म° (for नार्थ°). — ^{c}) $B_{4.5}$ D_{n1} $D_{6.9}$ इच्छामि (for अश्नामि).

14 D_{3} om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{b}) G_{3} M_{4} प्रत्यु°; G_{4} भृत्यु° (for वृत्त्यु°). — G_{4} om. 14^{c}–15^{d}. — ^{d}) T_{1} प्राह (for त्वाह).

15 G_{4} om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) A few N MSS. °कर्षण (for °कर्शन). — ^{d}) S (G_{4} om.) पार्थिव (for मे सदा).

16 ^{c}) $K_{1.3}$ D_{2} प्रलप्तेन (for प्रलापेन). — ^{d}) = 5. 39. 7^{d}; 41. 33^{d}.

17 ^{b}) K_{1} °बुद्धिना (for °तेजसा). — ^{c}) $D_{3.4}$ तदा (for ततो). — ^{e}) B_{5} Ds D_{2-4} S वचनम् (for वदनम्). K (except K_{4}) $D_{7.9}$ उद्वीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य).

18 Before 18, B D_{n1} Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ ins. विदुर उ°. — ^{b}) B_{3} D_{9} भारत; D_{s2} M_{3-5} भाषितं (for भाषतः). — G_{3} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{c}) Some MSS. प्रणष्टः. — ^{d}) K_{5} हि; $D_{3.4}$ [ए]व; S च (for [अ]यं).

19 G_{3} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{a}) K_{3} S (for G_{5} see below) त्वं मे (for तन्मे). K_{2} प्र° (for वि°). G_{5} त्वमेव लिप्समानस्य. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.9}$ T G (except

C. 5. 5022 B. 5. 148. 20 K. 5. 148. 20 यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २२
नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म-
न्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

G3 किमु° (for समु°).

20 c) K3 D9 कृतघ्नस्य (for [अ]कृतज्ञस्य). — d) B Dn1 Ds D1.6.8.10 लोभेन ह(Dn1 घ्न)त°. — e) Ds1 D6.8 अतिक्रमति.

22 b) Ds2 D6.10 सर्वम् (for पूर्वम्). D10 चैव (for एव). K4 B (except B5) Dn1 Ds D6.8.10 महामते; G3 पितामह (for महाद्युते). — d) D2 T G राजन्; M1.2 मानु-; M3-5 त्वं मा (for मा स्म). B Dn1 Ds D6.8.10 कृत्वा स्थापितवानसि. — f) T1 G1.4 पुनः; T2 प्रभुः; G2.3.5 M प्रजाः (for तथा).

23 a) K (except K4) D7 मोपेक्षस्व. — c) D3.4 अहो; T1 G1.4 अपि (for अथ). — d) K3 पर्युपस्थिते; B3.5 S समुप°. — f) K (except K4) D7.9 चा(K1.2 वा)नघ; B3 D1 T G (except G5) चैव हि.

24 c) K4 B D (except D1.9; Dn2 D5 missing) शाधीदं (for साध्विदं). K3 अध्यास्व; K4 B D (except D1; Dn2 missing) अद्याशु; T1 उच्छिद्य; T2 G1.2.5 आच्छिद्य; G3 M आसाद्य; G4 उत्सृज्य (for अद्यास्तु). — d) S (except G3.4) अभिरक्ष्यतां.

25 a) T1 G5 M° नरशार्दूल; G3 पुरुषव्याघ्र; G4 कुरुशार्दूल. — 25c = 1. 1. 11e. — d) K4 B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.8-10 T1 G1.4 om. च. D3.4 संक्षेपो वै भविष्यति.

26 c) K3.5 S (except G3.4) सततं (for स तदा). — d) Some MSS. निश्वसंश्च.

27 a) K4 ततो नु; D6.8.9 ततोस्य (for ततोऽथ). G4 M2 om. ऽथ. T1 G1.3 ततो राज्ञः सुबलस्याथ पुत्री. — b) T1 G1.2.5 °युक्ता (for °युक्तं). — c) K3 B3.5 D1 S (except G1.3.4) सुयोधनं. T1 G1.4 °बुद्धिं (for °मतिं). — d) Ds समीपे; D3.4 पुरस्तात् (for समक्षं).

28 b) M3-5 [ऽ]थ (for च). — c) T2 G1.2.5 तथापराधं; M3-5 यथापराधः (for तवापराधं).

29 a) D1 तथा (for राज्यं). K5 B Dn1 Ds D1-3.6.10 °पूर्वभोज्यं; D4.8 G3 °रूपभोज्यं; D7 °रूपभोग्यं; T2 G2.5 °भूतभोग्यं. — b) K2 D9 कुल एष धर्मः (for कुलधर्म एषः). — c) G3 °वृत्ते (for °बुद्धे). K5 D3.4 S सु- (for ऽति-). D2 -काम; D3.4.10 -कर्मा; D6.8 G4 -कर्मे (for -कर्मन्). — d) K4 D3.4.6.8 S निहंसि (for विहंसि).

30 a) S राजा (for राज्ये). — b) T1 G3-5 M3-5 यस्य (for तस्य). — d) K3 S [ऽ]ति- (M3.5 हि)

भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं
ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक । C. 5. 5041 B. 5. 149. 2 K. 5. 149. 2

(for ऽद्य).

31 ^{a}) $D_{3.4}$ S transp. राजा and क्षत्ता. D_{5} $D_{7.10}$ (by corr.) M_{2} °भावे (for °भावौ). — ^{c}) K (except K_{4}) D_{5} $D_{7.9}$ धर्मात्म°; T_{1} धर्मार्थ° (for धर्मज्ञ°). G_{2} M_{4} om. (hapl.) 31^{d}–33^{a}. — ^{d}) B (except B_{3}) D_{5} D_{10} न कामयेद्यो (for न राज्यकामो).

32 G_{2} M_{4} om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) K (except K_{4}) D_{7} च (for तु). — ^{b}) $D_{3.4}$ नित्यं (for नान्ये). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_{9} अखिलं (for निखिलं). — ^{d}) D_{5} °पौत्रास्तथैव.

33 G_{2} M_{4} om. 33^{a} (cf. v.l. 31). — ^{b}) $K_{4.5}$ D_{2-4} S मनस्वी (for मनीषी). — ^{c}) K $D_{2.7-9}$ अहीन-धर्मं; $B_{2.5}$ अहत्य कार्यं; D_{1} इहान्यधर्मं; $D_{3.4}$ इहैत्य कार्यं; D_{6} अहश्च कार्यं; T_{1} अधीत्यमर्थं; T_{2} G M अधीत्य धर्मं (G_{4} अधिज्य सर्वं) (for अहत्य धर्मं). — ^{d}) B D_{n1} D_{5} $D_{6.10}$ राज्यं (B_{4} राष्ट्रं); $D_{3.4}$ सम्यक् (for ग्राह्यं). B D_{n1} D_{5} D_{10} स्व(D_{n1} च)धर्मान् (for स्वधर्मं).

34 ^{a}) K_{4} $D_{3.4}$ अनुग्रहात् (for °ज्ञया). $K_{3.5}$ $D_{7.8}$ T G (except G_{2}) $M_{1.2}$ वा (for च). K_{5} अद्य; $D_{3.4}$ अपि; D_{10} अस्य (for अथ). — ^{b}) $D_{3.4}$ कुर्यात् (for ब्रूयात्). D_{7} वचो; T_{2} नरो (for नृपो). $K_{1.2}$ B (except B_{3}) D_{n1} $D_{6.8.10}$ M_{2} [ऽ]यं (for यद्). — ^{c}) $D_{3.4.6}$ सुहृदां (for सुहृद्भिर्). $B_{1.3.4}$ D_{n1} D_{1} G_{3} नियुज्यं; B_{2} निशम्य; D_{8} नियोज्यं; T_{1} G_{4} नियोज्य.

35 ^{c}) D_{6} G_{4} M_{3-5} राजा (for राज्ञा). — ^{d}) $K_{3.5}$ चेति (for चैव).

Colophon. D_{n2} D_{5} missing. — *Sub-parvan:* K_{4} अभिनिर्याणयात्रा; $D_{3.4}$ अभिनिर्यात्रा; D_{10} भगवदागमन; $M_{1.2}$ भगवद्यान. — *Adhy. name:* G_{5} गांधारीवाक्यं; M गुरुवाक्यकथनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): D_{6} 38 (=138); T_{1} $G_{2.4.5}$ 150; T_{2} M 149 (M_{4} 148); G_{1} 151; G_{3} 147. — *S'loka no.:* K_{5} 37; D_{n1} 36.

147

☞ This adhy. is missing in D_{n2} (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K_{5} D_{2} T G M_{5} श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — G_{3} om. (hapl.) 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) K_{4} B D_{n1} D_{5} $D_{1.3.4.6.8.10}$ M_{4} राजमध्ये. B_{1-3} D_{2} जनाधिपं; D_{n1} D_{5} D_{10} T $G_{1.5}$ M_{3-5} जनाधिपः.

C. 5. 5041
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

---

2 G3 om. 2^{a} (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 D2 T2 G2.5 यथा; T1 G1.4 M यत्त्वा (for यत्त्वां). — ^{d}) D5 G3 मयि (for पितृ-).

3 B5 om. 3^{c}–5^{d}. — ^{c}) K4 दशमो; B (B5 om.) Dn1 D5 D1–4.6.8.10 षष्ठोयं (for षष्ठो वै). — After 3, K5 ins. 537*.

4 B5 om. 4 (cf. v.l. 3). K5 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) B (B5 om.) Dn1 D5 D1.6.8.10 हि (for च). — ^{c}) D5 D6.10 °राज (for °तेजा). — D6 om. (? hapl.) from भवत्प्रभुः (in 4^{d}) up to संमतः (in 18^{b}). — ^{d}) T G सुतः (for प्रभुः). — D3 ins. after 4: K5 (which om. 4^{a}–5^{b}) ins. after 3:

537* तस्याभवंस्त्रयः पुत्रा द्रुह्योऽनुः पूरुरेव च ।

5 B5 D6 om. 5 (cf. v.l. 3, 4); K5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{c}) K4 B (B5 om.) Dn1 D5 D2.8.10 T1 G5 शर्मिष्ठया. B2 समुद्भूतो; D3.4 समुत्पन्नो; D7 संप्रभूतो. — ^{d}) B (B5 om.) Dn1 D5 D2.8.10 दुहित्रा (for °तुर्).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K B5 D1–4.7.9 तु (for च). B3 D3.4 भरतश्रेष्ठः. — ^{c}) Dn1 G3 दौहित्रास्ते तु; T2 °त्रश्चापि.

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{b}) Ds2 बलदर्पविमोहितः (=8^{b}); D3.4 बलवीर्यसमन्वितः; D8 वीर्यवान्बलसंमतः. — ^{c}) D7 गुरुं (for क्षत्रं). — ^{d}) D10 गर्व° (for दर्प°).

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3 नावतिष्ठत्. — ^{b}) B2 °समन्वितः. — After 8^{ab}, D3 ins.:

538* कुलक्षयं चकारासौ राज्यलोभादकारणात् ।

— ^{c}) K3 D3.4 स (for च).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^{c}) S (except G1) तु (for स). K3 D2 पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^{d}) K4 B Dn1 D5 D1.10 G5 न्यवसन्; G3 निवसन् (for अवसन्).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 4) — ^{a}) K1.2.5 T2 G5 तत्- (for तं). — ^{c}) D3.4 राजा (for पुत्रं). — ^{d}) D3.4 G4 राष्ट्रात् (for राज्यात्). K4 D2 वै (for च). B Dn1 D5 D8.10 [अ]पि व्यरोपयत्; D3.4 G3 [अ]प्यवरो°; D9 T2 G2.5 [अ]प्यपरो°; M (except M2) व्यवरो° (for व्यपरो°).

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D5 D10 G4 अनुवर्तत; D7 G3 अनुवर्तते; D9 अन्ववर्तते. — ^{b}) K4 B1.3.4 D1.3.4.8 बलदर्पिताः. — ^{c}) K4 B D1–4.10 अभि-; D5 अति- (for अपि). — ^{d}) K3.5 D8 तथा (for अथ).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 4); K4 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. — ^{ab}) K5 G3 transp. पूरुं and पुत्रं. D1.7 स्वं; D8 स; T1 तु; T2 G1–4 M तं (for स्व-). D1.7 T G1–3 M वंशवर्धनं; G4 वसुवर्धनं (for -वशवर्तिनम्). G5 पुत्रं वंशविवर्धनं. — ^{d}) D5 D10 विधिवत् (for विधेयं). K2.5 B3 Dn1 D3.4.7.9 T2 G1.2.4 M3.5 °सत्तम; G5 °सत्तमं.

13 D6 om. 13 (cf. v.l. 4); K4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); D8 om. 13^{a}–14^{b}; G3 om. (hapl.) 13^{a}–17^{b}. — ^{b}) K3 B1.3.5 Dn1 D5 D2.7.10 अधि°; Ca.n.s अभि° (as in text). — ^{c}) K1.2.5 D7.9 यवीयसो. K1.2.4 B1.2.4 Dn1 D1.3.4.8.9 T2 G2 M2 अपि (for अभि-). K (except K4) Dn1 D7.9 -जायेत; Cn -जायन्ते (as in text).

14 D6 G3 om. 14; D8 om. 14^{ab} (cf. v.l. 4, 13).

प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ॥ २२
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३
एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः ॥ २५
ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६
बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
पितृभ्रातॄन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ २७ C. 5. 5067 B. 5. 149. 27 K. 5. 149. 27

— d) B8 D1.2 सर्व- (for त्रिषु).

15 D6 G8 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — b) S (G8 om.) प्रजाः (for राज्यं). — d) K1 महौजसः; D8.4 मनस्विनः (for यश°).

16 D6 G8 om. 16 (cf. v.l. 4, 13). — a) K8 पूर्वं; B2.4 Dn1 Ds D1.8 G4 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — b) K (except K4) D2 T2 G2 बाह्लिकस्. B1.3 D3.4 S (G3 om.) तदनंतरः. — c) K4 B Dn1 Ds D2–4.10 शांतनुस्. S (except G4; G8 om.) तत्र (for तात). — d) B8 नः (for मे). D9 धृतिमंतो महाबलाः.

17 D6 om. 17; G3 om. 17ab (cf. v.l. 4, 13). — b) K1 Dn1 D7.9 °सत्तम. — d) D3.4 गुरु-; T1 G1 M1 पितृ- (for पितुः).

19 a) K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 वदान्यः (for प्राज्ञश्च). — b) B8 सर्वधर्मभृतां वरः.

20 a) K (except K4) B (except B5) D2 T2 G1–3 बाह्लिकस्य. — b) K4 B Dn1 Ds D6.10 G4 शांतनोश्च. — c) K4 Ds परमं (for च परं). — d) M1.2 त्रयाणां हि; M4 संहितानां (for सहि°).

21 ef) B1.2.4 Dn1 Ds D6.8–10 कारयामास; B3.5 D1.2 मंगलार्थानि (for मङ्गलानि च). B1.2.4 Dn1 Ds D9.10 मंगलार्थानि; D6.8 मंगलानि च (for कारयामास). K1–8 D1 T2 G1.2 चाभिभुः; K4 च प्रभुः; K5 चाभिभो; B1–4 Dn1 D9 वै विभुः; B5 Ds D2 Cap वा विभुः; D3.4.6.8 शाश्वतः; D7 वाभिभो; D10 च प्रभो; Ca चातिभूः (for चाभिभूः).

22 a) Ds D2 G8 तत् (for तं). — c) G2 निवेदयामासुः.

23 a) B5 D2 G1 एतत्; D1 तच्च (for स तत्). — c) S (except G8) सास्र° (for अश्रु°). — d) G8 °शोचयदात्मजं; M3.5 °शोचत्तमात्मजं.

24 b) D3.4 °संधोपि वै (for °संधश्च सो). D1.3.4 विभुः; D2.6 [ऽ]भिभूः (for ऽभवत्). — c) K2 जनानां; K8 द्विजानां (for प्रजानां). K2.5 Dn1 D6.8 T2 G1.5 अपि स; K8 लोकानां (for अपि सन्). — d) K8 स; S च (for प्र-).

25 b) D6.8 वै प्रजाः (for देवताः).

26 a) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D10 प्रव्यथितांगोसौ. — c) K2.4 B Dn1 D1.3.4.6.8.10 (m as in text) निवारितं (for ममार तं). K4 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 T1 G5 नृपं (for मृतं). — d) K5 संसृतो; D3.4 प्रस्थितो (for संश्रितो).

27 D6 om. (hapl.) 27. — a) K (except K4) D2–4.9 T1 G1.2 बाह्लिको. K4 B Ds D2.9.10 G3 M °कुलं. D1 बाह्लिको मातुलं त्यक्त्वा. — b) K4 Ds D2–4.8.10 समास्थितः; B Dn1 G4 समाश्रितः (for व्यवस्थितः). D1 राज्यं च समुपस्थितं. — c) S (except T2 G1.2) पितॄन् (for पितृ-). K (except K4) D7–9 -भ्रातृ-;

C. 5. 5067 B. 5. 149. 28 K. 5. 149. 28 बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९
पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०
युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१
स सत्यसंधः सतताप्रमत्तः
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी
जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२
क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३
अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४
प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

Ds D3.4 -मातृन् (for -भ्रातृन्). K (except K4) D7–9 -परित्यक्तं; D3.4 परित्यक्तः. — d) B Dn1 Ds D1.10 T1 G5 प(D1 पु)रमर्धि(B3 °मृद्धि)मत्.

28 a) K (except K4) D1–4 T2 G2 बाह्लिकेन. D3.4 S [अ]भि- (for तु). — b) K4 B Dn1 Ds D2–4.6.10 शांतनुर्.

30 a) T2 G5 पांडू राज्यं सुसंप्राप्तः. — b) D9 G1 M1.2 नृप. — d) K (except K3) D1.2.7.9 विधीयते (for अरिंदम). — e) D3.4 T1 G1.3.5 M राज्यस्य; T2 G2 राजन्य (for राज्याय). — After 30, N (Dn2 missing) ins.:

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्यं हर्तुमिच्छसि ।

[B Dn1 D6.8.10 परस्वं (for पारक्यं). D8 अर्ह° (for इच्छ°).]

31 a) S मनस्वी (for महात्मा). — c) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8–10 कुल° (for जन°). G3 दाता (for भर्ता). — d) T G (except G3) M1.2 चापि (for चैव).

32 a) K4 B3.5 Dn1 T1 स तथाप्र°; B1.2.4 सतताप्रमेयः; G1.4 स सदाप्रमत्तः; G3 स तदाप्र°. — b) K1.2.5 D1.2.7.9 गोप्ता; D3.4 भर्ता (for साधुः). — c) K1.2 M3–5 प्रियाणां (for प्रजानां). K1.2 D2.7 सुहृदां च रक्तो; D1.3.4 सततानुकंपी; D7 सुहृदां स रक्तो; T2 G2.3.5 सुकृतानुकंपी.

33 c) K1.2 [अ]पि (for हि). — d) D1.3.9 राज्यगुणाः. K1.2 च सर्वे (for समस्ताः).

34 a) D8 अनार्यपुत्रस्; T1 G1.4 स राजवृत्तस्; T2 G2.3.5 M3–5 स राजपुत्रस्; M1.2 न राजपुत्रस्. — b) K4 B D (except D7; Dn2 missing) T1 G5 सदा (for तथा). M1 पांडुषु (for बन्धुषु). — d) B (except B3) Dn1 D1.3.4.6.9 दुर्विनीत.

35 c) K1.2 D1.2.7 हि; K3.4 [ऽ]स्ति (for ऽव-). — d) K D2.7.8 अद्य; D3.4 G4 इह (for एव).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K4 अभिनिर्यात्रा; T1 M1.3–5 भगवद्यान (T1 °वत्प्रतियान). — *Adhy. name:* Dn1 कृष्णवाक्यं; G1.4 सभायां सभ्यवृत्तान्तकथनं; G5 M धृतराष्ट्रवाक्यं (G5 °ष्ट्रवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 39 (=139); T1 G2.4.5 151; T2 M 150 (M4 149); G1 152; G3 148. — *S'loka no.:* K5 Dn1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोषात्संरक्तलोचनः ।
अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ५
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६
साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ७
पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ८
यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् । C. 5. 5088 B. 5. 150. 12 K. 5. 150. 12

148

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K4 D2 T G श्रीभगवान्; K5 कृष्णः (for वासुदेवः). — a) K1. 2. 4 Ds2 D1–4. 7 G4 उक्तः (for उक्ते). K1. 2. 4 D1. 2. 7 स (for तु). — d) B3. 4 Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 9 न वै; D10 नैव (for न च). D6. 8. 9 [ऽ]नु°; D7 M1 ऽय° (for ऽन्व°).

2 ab) B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8–10 मंदः क्रोध- (B8 क्रोधात्); M3–5 क्रुद्धो रोष- (for क्रुद्धो रोषात्). — cd) K8 T1 G1. 4 M अन्वाद्रवंत; B3 अन्ववर्तंत; Ds अनुद्रवंत; D8 अन्वद्रवन् (for अन्वद्रवन्त). D8 ततः (for तं). T2 G5 transp. तं पश्चात् and राजानः.

3 a) G5 आज्ञापयत. D1 च (for तान्). — b) Ds2 T G (except G3) पार्थिवो. K4 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8–10 नष्ट°; D1 T G1. 2. 5 °चेतनः. — c) T1 G1. 3. 4 प्रयात; T2 G2. 5 प्रयांतु; Ca प्रयाध्वं (as in text). — d) K2m. 3. 5 युद्धायेति; D1. 8 पुष्पोभ्येति; S अद्यैवेति; Ca as in text.

4 c) D3. 4 चक्रुः (for कृत्वा). — d) S प्र° (for सं°). K2. 3. 5 D7. 9 कालनोदिताः; K4 °कर्मणा; D1 °धर्मणा.

5 a) Some S MSS. अक्षोहिण्यः. — b) K4 B D (except D1. 2. 7; Dn2 missing) कौरवाणां (for पार्थि°). — d) K3 विरोचनः; B (except B3) ऽयराजत; D9 ऽयरोचयत्. — D6 om. (hapl.) 5^{e}–6^{d}. — 6^{ef} = (var.) 18^{cd}. — e) D3. 4 भवति (for प्राप्तं च). — f) B8 महामते (for विशां पते).

7 a) K1. 2. 4 B1. 2. 4. 5 Dn1 D1. 2. 6. 8 साम्यम्; K3 शमम्; K5 समम्; B3 Ds D3. 4. 9 शाम्यम्; D10 सांत्वम्; T1 सामम् (for साम as in D7 T2 G M). T2 G1. 2. 4. 5 चादौ; G3 -भेदौ (for आदौ). — b) M इच्छतः (for °ता). — c) K4 B Dn1 Ds D6. 8. 9 अभेदायास्य वं°; D10 अभेदाच्चास्य वं°. — d) K1–3 D3. 4. 7 चाभिवृ°; K4. 5 D1. 2 अभिवृ°; B3 चापि वृ° (for च विवृ°).

8 a) B8 वोक्तो; D3. 4 ह्युक्तो; Ca. s युक्तो (as in text). — b) B3 शाम्ये; D3. 4 साम्ना (for साम). K3 युज्य° (for गृह्य°). — c) K1. 2 D6 °कीर्तितं; Cs °कीर्तनं (as in text). — d) K (except K5) D9 G3. 4 Ca. s दैव°.

9 G2. 5 om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}; T2 reads the lines in marg.

10 G2. 5 om. 10 (cf. v.l. 9). — a) D7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च). Ca cites अद्भुतानि (as in text). D1 च सर्वाणि; D3. 4 विचित्राणि (for च घोराणि). Cs cites घोराणि (as in text). — d) K4 B2. 4. 5 Dn1 Ds D6. 8–10 मया (for च मे). K4 प्रभो; Ds1 [अ]भिभो (for विभो).

11 G2. 5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — a) K2 B Dn1

C. 5. 5088 B. 5. 150. 12 K. 5. 150. 12 राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५
सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिवादपर्व ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।
जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १
श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

Ds Ds.4.6.8–10 M4 निर्भर्त्सयित्वा; D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु). K3–5 D2 G3 च (for तु). — c) B4 भर्त्स° (for भीष°).

12 G4 om. (hapl.) 12ab. — a) B Dn1 Ds D6.9.10 द्यूततो (for न्यूनतां). D3.4 द्यत°. — b) D3.4 निंद्य (for निन्दां). B Dn1 Ds D6.8–10 कृत्वा (for चैव). K4 B3–5 Dn1 Ds D1.2.6.8–10 तथा पुनः (for पुनः पुनः). — c) G5 च तान् (for नृपान्).

13 a) K (except K5) D7 °भियुक्तं च; G5 M1.2 °दिसंयुक्तं. — b) D3.4 तथाब्रुवं; M3–5 अनुब्रुवं (for अथाब्रुवम्).

14 a) K4 B Dn1 Ds D1.2.6.8–10 ते शूरा; D7 वचने (for ते बाला). — c) M वाक्ये (M3.4 सर्वे also). — d) D8 जित्वा; G3.4 भि° (for हि°).

15 a) D3.4 संप्रयच्छंतु ते राज्यं. — D7 om. (hapl.) 15b–16a. — b) D1.2 च; D3.4 ये; G3 तु (for ते). B3 Ds D1.3.4.10 भवंति (for भवन्तु). K4 D2 वै; B3 Ds D3.4 उत; D1.10 S ते (for च). — c) Ds राजन् (for राजा). — d) B (except B3) Ds D6.8–10 हितं तव; Dn1 हितं वचः (for तथास्तु तत्).

16 D7 om. 16a (cf. v.l. 15). — b) D1 विहाय वै (for विसर्जय). — c) K1–3 D2–4 अवश्य-. — d) K4 D2 भरतर्षभ; D1 पांडवर्षभाः (for राज°).

17 a) B4.5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °मुक्तोपि; D1 °मुक्तः स. — b) K1 नैष; D2–4 T2 G1.2.4 नैवं (for नैव). K4 B Dn1 Ds D1.6.8–10 G4 भागं; D7 शाठ्यं (for भावं). — c) D3.4 सोहं (for दण्डं).

18 b) K1.2.5 D3.4.7 M3–5 जनाधिपाः; D1 T2 G2.5 नरर्षभ (T2 °भाः). — 18cd = (var.) 6ef. — c) B2.4.5 Dn1 Ds D6.8–10 राजन्; D1 पूर्वं (for सर्वं).

19 b) K1.2 D6–9 पार्थिव; K3.5 M3.5 पार्थिवाः; Dn1 पार्थिवः (for पाण्डव).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K4 अभिनिर्याणपर्व; T1 G1.2.4 M भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान), to which M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name:* K1.2 वासुदेववाक्यं (followed by समाप्तं); K4 भगवन्निवेदनः; Ds कृष्णवाक्यं; T1 दुर्योधनाभिप्रायः; G1.4 सभ्य(G4 सत्य)वृत्तान्तकथने दुर्योधनाभिप्रायः; G5 भगवद्वचनं; M भगवच्चेष्टितकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 40 (=140); T1 G2.4.5 152; T2 M 151 (M4 150); G1 153; G3 159. — *S'loka no.:* K5 Dn1 20.

After adhy. 148, T1 reads adhy. 151.

149

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 c) D5 T2 धर्मज्ञः (T2 also धर्मात्मा as in text). — d) B (except B3) Ds D6.8–10 समक्षे. K5 B3

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३
तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्ताभिबोधत ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ४
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७
त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि [illegible] ।
स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८

सहदेव उवाच ।

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ९
मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
वेद चास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्धर्षः सत्यसंगरः ।
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलः ॥ १३ C. 5. 5110 B. 5. 151. 13 K. 5. 151. 13

D_5 D_7 च; D_8 हि (for ह). T_2 G_2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः; G_3 कौंतेयो जनमेजय.

2 D_1 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) D_2 न ते राज्यं प्रयच्छंति. — ^{d}) K_1 सर्वं तद् (by transp.).

3 D_1 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{b}) Dn_1 T_1 $G_{1.4}$ नृप°; $D_{3.4}$ कुरु° (for नर°). — ^{c}) Some MSS. अक्षोहिण्यः. K_5 B (except B_3) च (for तु). T_1 $G_{1.4}$ इमाः (for एताः). — ^{d}) T_1 G_2 समंताद् (for समेता).

4 ^{a}) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.7.9.10}$ ये; M_{3-5} वै (for मे). — ^{b}) D_5 G_5 तन् (for तान्). — ^{c}) B_3 विराटश्च द्रुपदश्च (by transp.).

5 ^{b}) G_3 सहदेव° (for भीमसेन°). — ^{c}) $K_{1.2}$ T_1 M (except M_4) सर्वे (for सेना-). — ^{d}) $D_{3.4}$ धीराः (for वीराः).

6 D_6 om. 6. — 6^{ab} = 5. 196. 3^{ab}. — ^{b}) S (except M_1) च (for सु-). — ^{c}) B (except B_3) नीतिशास्त्रज्ञाः. — ^{d}) $D_{3.4}$ M_{3-5} सर्वे शास्त्र°; T G $M_{1.2}$ सर्व(G_4 नीति)शास्त्र° (for सर्वे युद्ध°). — ^{e}) K_1 B D (except $D_{2.7}$; Dn_2 missing) सर्वे (for चैव). — ^{f}) K_3 धर्मास्त्रकोविदाः; D_2 सर्वेस्त्रयोधिनः; $D_{3.4}$ शस्त्रास्त्र°; G_5 सर्वास्त्रकोविदाः.

7 ^{a}) K_4 अधिपो; T_1 $G_{1.3.4}$ अपि को (for अपि यो). — ^{b}) $K_{1.2}$ सेनायाः; K_3 सैन्यानां; K_4 सेनानीः (for सेनानां). Dn_1 D_8 सेनां प्रति विभा°; D_6 सेनानां प्रतिभा°. — ^{d}) T_1 G (except G_2) शरार्चिं. D_6 पावकोपमः.

8 ^{a}) K_3 B Dn_1 $D_{1.2.6.8-10}$ T $G_{2.5}$ तं (for त्वं). — ^{d}) $D_{3.4}$ नु (for नः).

9 ^{a}) K_3 एष; D_5 D_1 T G $M_{1.4}$ (*inf. lin.*) एव (for एक-). T G M_1 पुत्रै° (for -दुःख°). Ca एकदुःखः (as in text). — ^{b}) S कोश° (for वीर्य°). — D_5 om. 9^{c}–11^{b}. — ^{d}) K_1 $D_{3.4}$ G_2 °युंक्ष्महे; Dn_1 $M_{4.5}$ °युञ्ज्महे; $D_{1.6.8.10}$ G_3 °युज्महे; T_2 °भुञ्ज्महे; $M_{2.3}$ °युग्महे.

10 D_5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) S (except T_1 G_1 M_5) मात्स्यो. — Dn_1 om. 10^{b}–11^{a}. — ^{c}) $D_{3.4}$ स प्रशक्ष्यति सं°.

☞ The fragm. MS. D_9 ends with 10^{b}; it is almost completely ignored hereafter!

11 D_5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9); Dn_1 om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — ^{b}) G_4 वाक्यं (for वाक्ये). $B_{1.3.4}$ °विशारद. — D_6 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) D_5 °नंतरस्. — ^{d}) $B_{2.3.5}$ अब्रवीत् (for आददे).

12 D_6 om. 12 (cf. v.l. 11). Before 12, T_2 G_5 ins. नकुलः. — ^{a}) M_{3-5} वचसा (for वयसा). D_1 शाश्वतो धर्मात्; D_2 वै ततो धैर्यात्; $D_{3.4}$ अस्त्रप्रतापेन. — ^{b}) $D_{3.4}$ बलेन; Ca.s कुलेन (as in text). $D_{3.4}$ सः; Ca च (as in text). — ^{c}) K_4 किलोचितः; B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.10}$ G_5 बलान्वितः (for कुला°). — ^{d}) S °शस्त्रभृतां वरः.

13 ^{a}) $K_{1.2}$ शस्त्रं; K_{3-5} B D_5 $D_{1-4.7.8}$ T G_{2-4} M_1 शास्त्रं (for चास्त्रं). — ^{cd}) D_1 transp. द्रोणं and भीष्मं. B_3 $D_{1.3.4}$ °रथं; D_{10} G_2 °बलः (for °बलम्).

14 ^{a}) B D_5 D_{10} °वंश° (°for °संघ°). — T_2 om.

C. 5. 5111
B. 5. 151. 14
K. 5. 151. 14
श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
एवं सुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६

14^{cd}; G2 om. (hapl.) from 14^{c}–15^{b}.

15 G2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14); T2 reads it in marg. — ^{b}) K4 शरदः (for सदारः). — ^{d}) K4 D3.4 M धीरः (for वीरः).

16 ^{a}) K3 शिवेन; K5 हितेन (for पितेव). B5 Dn1 D8 D6.10 समाधत्त; T1 G4.5 समादत्ते; M4 सदायत्ते (for समाधत्ते). — ^{b}) M3–5 यस्सदा (for यः सदा). B5 D3.4 पार्थिवर्षभ; M2 पार्थिवेश्वरः. — ^{c}) M3.4.5 (before corr.) चतुरो (for श्वशुरो). — ^{d}) D3.4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 D8 D6.8.10 सेनाग्रं (D8 °ग्र्यं) संप्रकर्षतु; D2 सेनाग्रमपकर्षतु. Ca cites संप्रकर्षतु.

17 ^{a}) B1–3 भीष्मद्रोणौ (by transp.). K4 B2.5 Dn1 D1.6–8 M2 आयातौ. T1 G1.4 द्रोणभीष्मौ समायां- (G1 °या)तौ. — ^{b}) B1.3 D3.4 सहेतेति. — ^{d}) Dn1 तु; G3 यो; M3.5 वा (for च). K2.5 Ds2 नृप.

18 ^{a}) B2.5 [ऽ]पि (for तु). — ^{b}) D8 स्वमतिं. K1.3.4 B3 Dn1 D2.7 T1 G2–4 कुरुनंदन. D3.4 स्वयं मेघ इवानदन्. — ^{d}) S इदं (for वचः).

19 Before 19, D1 T2 G5 ins. अर्जुनः. — ^{d}) K1 D7 ज्वालासंस्थो. B4.5 Dn1 D8 D6.8.10 महाभुजः; D1 °प्रभः.

20 ^{b}) Some S MSS. दंसितः. — ^{c}) T2 G M5 दिव्यं (for दिव्यैर्). D8 हयैर् (for हय-). K4 B3 D8 D10 युक्तैः; D1.7 युक्तः (for युक्तम्). — ^{d}) K5 अग्निकुंड; D1 ह्यग्निकुंडात्; D7 चाग्निकुंडात्.

21 ^{a}) K5 °घोरं; D2 °वेगो (for °मेघो). — D1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) T1 G1.4 °संहननोपेतः. — ^{d}) K1–3 D7 सिंहविक्रमविक्रमः; K4.5 (which transp. 21^{d} and 22^{d}) B Dn1 D8 D2–4.6.8.10 सिंहतुल्यपराक्रमः.

22 D1 G2 (hapl.) om. 22^{ab} (for D1 cf. v.l. 21). K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}, so that the sequence is: 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc. — ^{a}) K5 G3 सिंहस्कंधो (for सिंहो°). B Dn1 D8 D6.8.10 सिंहभुजः (for महा°). — T2 om. (hapl.) 22^{bc}. — ^{b}) B3 °वर्चा (for °वक्षा). K5 D2 °भुजः (for °बलः). — ^{c}) K1 D7 °प्रनर्दनो; K2.3 °प्रतर्दनो; T1 G °वद्गर्जितो (G3 °प्रगल्भनो). K5 सुदंष्ट्रः सुनखाकेशाः. — ^{d}) K1.2.4.5 (which latter transp. 21^{d} and 22^{d}) D2.7 °दर्पो (for °स्कन्धो).

23 ^{a}) Some MSS. सुभ्रुः. K5 (hypermetric!) सुकपोलः (for सुदंष्ट्रः). K5 D1.3.4 S सुबलः; Ca °हनुः (as in text). — ^{b}) Dn1 D6.8 सुवासाः (for °बाहुः). B3 M5 सुमुखः कृशः. — After 23^{ab}, K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}). — ^{c}) D1 अशत्रुः; Ca सुजत्रुः (as in text). — ^{d}) K5 सुवर्णः; D1 °नासः (for °पादः).

24 ^{a}) D7 अभिन्नः. D8 सर्वशत्रूणां. — ^{d}) D2 °वाग्यो जितेंद्रियः; T1 G1.4 °वाग्विजि°.

25 After 25^{ab}, D8 reads 26^{cd}. — ^{c}) K1.2.4 D2.7 °समान्घोरान्. K5 om. (hapl.) 25^{d}–28^{c}. — ^{d}) Dn1 दीप्तांस्तान्. K4 उरगोपमान्.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{d}) S °गौरवान्.

27 K5 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{c}) K4 D3.4.8 °युज्ञाहते.

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८

भीम उवाच ।

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥ ३३
यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९ C. 5. 5138 B. 5. 151. 41 K. 5. 151. 41

---

28 K5 om. 28^{abc} (cf. v.l. 25). — ^{b}) T1 G4 ततः (for मतः). — After 28, T G (except G3) ins.:
540* अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ।

30 ^{a}) K3.5 B4.5 Dn1 Ds2 D2–4.8.10 G3.5 °मध्ये तु (for °मध्येषु). — ^{b}) B2.4.5 Dn1 Ds1 D3.4.6.8.10 प्र- (for वि-).

31 ^{a}) K B2 D1.2.7 (by transp.) पश्यामि युद्धेषु (K3.5 योधेषु); B1.3.4.5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 युद्धे प्रपश्यामि; M1.2 लोकेषु पश्यामि. — ^{b}) K4 D3.4 यो भिंद्याच्च; K5 यो हि भिंद्याच्; B (except B2) Dn1 D6.8.10 G4 यो भिंद्यात्तु; Ds G3 यो भिद्यात्तु; M5 योभिविध्याच्. — ^{c}) K4.5 अस्त्रेण (for श°). — ^{d}) K5 Ds1 स्यंदनस्थितं.

32 ^{a}) B (except B3) Dn1 Ds D1.6.8.10 समरे नान्यो; T G (except G3) विषहेतासौ (T2 °रौ) (for विषहेन्नान्यो). — ^{b}) B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 हन्यान् (for राजन्). D1 °रथं (for °व्रतम्). — ^{c}) S राजन् (for वीरं). B3 शिखंडी च मृधे वीरः. — ^{d}) T G1–3 न (for स). K1.2 च (for मे).

33 ^{a}) B3 सारः (for तात). — ^{b}) K4 G4 महा° (for बला°). — ^{c}) K5 सर्वात्मा (for धर्मा°). — ^{d}) K3 गतमेष्यं च; K4 B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 मतमेषां च; K5 गतमेकस्य. D1 गतिं चैव जनार्दनः.

34 K3 transp. 34^{b} and 36^{d}. G4 M2 om. (hapl.) 34^{b}–36^{c}. — $34^{a}=36^{c}$. — ^{b}) D7 मे (for नो). B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 G3 सोस्तु सेनापतिर्मम (cf. 36^{d}). — ^{c}) K1–3 D1.3.4.7 G3 M (M2 om.) हि (as in text); K5 वा; the rest [ऽ]पि.

35 G4 M2 om. 35 (cf. v.l. 34). — ^{a}) D6.8.10 मे (for नो). — ^{c}) K1.2 राष्ट्रं (for राज्यं).

36 G4 M2 om. 36^{abc} (cf. v.l. 34). — $36^{c}=34^{a}$. — ^{d}) D1 मतः (for क्षमः). K3.5 B1.2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 सोस्तु नो वाहिनीपतिः (=34^{b}); B3 सोस्तु सेनापतिर्मम. — ^{e}) G3 च युधां (for वदतां). — ^{f}) K3 B4.5 Dn1 D2–4.6.8.10 T1 निशा समभिवर्तते. K4 विश्वासमतिवर्तते; K5 निशा समतिवर्तिता. Ca cites समतिवर्तते (as in text).

37 ^{b}) K (except K4) D2 G (except G2) M5 वशवर्तिनः. — ^{c}) B (except B3) Dn1 Ds D2–4.6 रात्रेः (for रात्रि-). K (except K5) D7 ह्यति° (for व्यति°).

39 Before 39, T2 ins. श्रीभगवान्, G5 माधवः. — ^{a}) K5 T2 G1.4(by corr.).5 मता राजन् (for महाराज). — ^{c}) Ds D2 सेनायां (for °याः). — ^{d}) B Dn1 Ds D6.8.10 मता (for शूरा). — ^{e}) B2.4.5 Dn1 Ds D2–4.6.10 एव (for °एते). — ^{f}) B2.5 Ds

C. 5. 5138 B. 5. 151. 41 K. 5. 151. 41 इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५
सारव[illegible]ं दुष्प्रधर्षं दुरासदः ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।

शत्रुं (for शत्रून्). K5 B Dn1 Ds D6.10 प्रबाधितुं; S विमर्दितुं.

40 a) K1–3 D7 घोरं (for ह्येते). D3.4 इंद्रायाभिभवं ह्येते. — d) S क्रुद्धा° (for लुब्धा°).

41 b) B Dn1 Ds D10 महाहवे (for अरिंदम). — c) K (except K4) D2.7 तात; T1 G1.4 M2 तस्य (for तत्र). — K4 om. 41e–42d. — f) B2 नैव वाच्या; T G (except G3) नाहं वाच्यो (for न स्म वाच्या). B2 विपश्चितां; Ca विवक्षताम् (as in text).

42 K4 om. 42 (cf. v.l. 41). — a) K3 Dn1 Ds D1–4 T2 G1.2 कृतास्त्रं (for °र्थं). K1.2 चासौ (for बालः). — b) K1.2 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 G2 आत्मानं (for सोऽऽत्मानं). — D3.4 om. 42cd. — c) Ds M2 बलस्थश्च. — d) B Dn1 Ds D6.8.10 पश्यति (for मन्यते).

43 a) M3–5 सा तु (for साधु). — b) D3.4 बल° (for वध°). K3.4 B (except B3) Ds D1.6.8.10 T G मे (for ते). D7 मम (for मताः). — c) S transp. न and धार्तराष्ट्राः. — d) K5 D1 रणेर्जुनं (for धनं°).

44 b) G2 महाबलौ (for यमो°). — d) M3–5 अमर्षिणं.

45 c) A few MSS. अक्षोहिणी°. — d) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 भीम° (for दृढ°).

46 b) K4 दुष्प्रधृष्यं. D6 त्वरानुगं; D8 वरानुगं (for दुरा°). — d) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हनि° (for वधि°). — After 46, Dn1 D3.4.8 S ins.:

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

47 Before 47, Dn1 D3.4.8 T2 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — b) K1.2.5 D1.2.7 संप्र(D2 °प्रा)हृष्टा; B Ds1 D3.4.6.8.10 संप्राहृष्यन्. D1.3.4 नृपोत्तमाः. K3 योधानां युद्धमिच्छतां. — c) G5 सं° (for प्र°). K3 प्रहृष्यन्मनसां तत्र.

48 a) K (except K4) D7 योग इत्येव; D3.4 योजयेति च; T G (except G3) योजयित्वाथ (for योग इत्यथ). Ca cites योगः (as in text). — b) Ds D10 चरतां (for त्व°). — c) K4 D2 °घोषश्च; K5 °घोषाश्च; B Dn1 Ds D1.6.8.10 T2 G2.3 M1 °शब्दाश्च. — d) K5 B Dn1 Ds D6.8.10 T1 G2.3 M2 °घोषा° (for °घोष°). K5 B Dn1 Ds D1.6.10 सर्वतः; T1 G1.4 संघशः. — e) B Dn1 Ds D6.8.10 G3 °घोषा(B2 °शब्दा)श्च; D3.4 M3–5 °घोषश्च; G5 °घोषस्तु. — f) K (except K4) D7.8 तुमुलः. B Dn1 Ds D6.8.10 G3 [ऽ]भवन्; T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्). — After 48, K B2 Dn1 D1–4.7.8 ins.:

542* तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।
रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ।
धावतामथ यानानां तनुत्राणि च बध्नताम् ।

[(L. 1) K3.5 D1.3.4.7 तम् (for तद्). — (L. 3) K1–3.5 D2.7 [अ]व-; K4 D1.3.4 प्र-; B2 [अ]पि (for च).]

49 Ds om. 49cd. — 49cd = (var.) 5. 197. 10cd. — c) T1 घूर्णे; G1 घूर्णा (for पूर्णा). — d) K D1.2.7 ध्वजिनी समदृश्यत.

50 a) Ds अग्रा° (for अग्रा°). — b) S (mostly) दंसितौ. — e) D3.4 अग्रतश्च (for प्रभद्रकाः). K1.2.5

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५३
फल्गु यच्च बलं किंचित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ ५५
कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
स्तूयमाना ययू राजन्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ ५७
केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
जघनार्धे विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६०
रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट् ॥ ६१
अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६३
तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिंदमाः । C. 5. 5166 B. 5. 151. 69 K. 5. 151. 69

D1–4. 7 स- (for च). A few MSS. पंचालाः.

51 51^{cd} = (var.) 5. 197. 8^{cd}. — ^{d}) K4 D1 उप-; K5 G5 अथ (for इव).

52 ^{a}) D3. 4 प्राहृष्यन् (for प्रहृष्टा). Some S MSS. दंसिता. M (except M1) यौधाः. — ^{b}) K4 G3 M °नीकविदारिणः; D2 °नीकावदारिणः. — D6 om. 52^{c}–53^{d}.

53 D6 om. 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) K3–5 D7 T G1. 2. 5 M3. 4 (*inf. lin.* as in text). 5 °वेश्याः; G3 °भेर्यः; Ca. s °वेशाः (as in text). — ^{b}) D10 (*sup. lin.* as in text) °मुख्यं; G4 °युग्याश्च; Cn. s °युग्यं (as in text). — ^{c}) K4 B Dn1 D1. 2 कोशं; a few MSS. कोषं (for कोश-).

54 ^{b}) B2. 4. 5 Dn1 Ds D1. 6. 10 यच्चापि (for तथैव). K D3. 4. 7. 8 भृश° (for कृश°). — ^{d}) K4 B1. 3 S ये चान्ये. B2 परिपंथकाः; D6 M4 °चारिकाः. K1–3. 5 D2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (= 69^{d}).

55 ^{a}) S उपप्लाव्ये. K1. 2 च (for तु). — ^{d}) K5 °समन्विता; S °समाकुले.

56 ^{a}) K5 B Dn1 Ds D1–4. 6. 8. 10 Ca. s °प्रतीकारं. — ^{c}) D2 सहिताः (for महता). — ^{d}) K5 प्रजग्मुः; M1 निर्ययुः.

57 ^{a}) K1. 4 D1 G5 M गाः; K3 हि (for गां). — ^{d}) S (except G3) °विभूषणैः. Cap अणिभूषितैः (unmetrical!).

58 ^{a}) Some N MSS. कैकया *or* कैकेया. — ^{b}) K5 M3. 5 काश्यश्च (for °स्य). K1–3 T1 G5 चाभिभुः. K4 B2 Ds D3. 10 वा विभुः; K5 Dn1 D6 चाविभुः; B3 वै विभुः; D1 चाभिभो; D2–4 वा विभूः.

59 ^{a}) K3 D1. 7 M हृष्टतुष्टाः; K5 हृष्टाः पुष्टाः; B3 हृष्टरूपाः; D8 हृष्टपुष्टाः (for हृष्टास्तुष्टाः). Dn1 हृष्टा कवचिनस्तुष्टाः. — ^{b}) K (except K4) D7 समस्ताः (for सशस्त्राः).

60 ^{a}) K1 (before corr.). 3 Dn1 M2 जघनार्थे; K4 जघन्ये वै; K5 D6 जघनार्धं; D1 युयुधानो; Ca. n. s as in text. — ^{b}) B Dn1 Ds D2–4 याज्ञसेनिश्च. K2. 4 B (except B3) Dn1 Ds D2–4. 6. 7. 10 सौमकिः; S (for G5 see below) सोमकः. G5 द्रुपदश्च महारथः. — ^{c}) K1–3 सुवर्मा; K4 D2–4 T1 G1. 4. 5 M (except M4) सुशर्मा; D1 सधर्मा. — ^{d}) K4. 5 B2 चात्मजः; D3. 4 चानुजः.

61 ^{b}) K4 गजाः (for हयाः). Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 तथा (for ततः). — ^{d}) K5 corrupt. B Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 G3 गजानाम् (for सादिनाम्).

62 ^{a}) K1–3. 5 D7 °वृष्टिः; K4 D6. 8 T1 °धृष्टः; M3. 4 (*inf. lin.* as in text). 5 °धृतिः (for °धृष्टिः). M2. 4 वसुदानः (for चेकितानः). — ^{b}) B Dn1 Ds D6. 8. 10 धृष्टकेतुश्च (B3 चेदिराजा च); D1 चेदिनाथोथ; T G युयुधानोथ; M2. 4 चेकितानोथ (for चेदिराजोऽथ). — 62^{d} = 64^{d}.

63 K3 om. (hapl.) 63^{b}–64^{a}; D3. 4 om. 63^{c}–64^{b}. — ^{d}) K (K3 om.) D1. 7. 8 G (except G2) नदंतो; D2 नंदंतो (for नर्दन्तो).

C. 5. 5107 B. 5. 151. 69 K. 5. 151. 69 तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूषरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यगात्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१
शिबिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिबिरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।

---

64 K8 om. 64^{a}; D3.4 om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^{a}) S विगाह्य (for ऽवगाह्य). — ^{b}) K1-3 अनेकशः; D7 पृथक्पृथक् (for अरिंदमाः). — ^{c}) B4.5 Dn1 D10 शंखं; D1 शंखान् (for शङ्खौ). — 64^{d} = 62^{d}.

65 ^{c}) K1-3 D7 सर्वभूतानि. — ^{d}) G (except G4) °कंपंत; Ca °हृष्यन्त (as in text).

66 ^{a}) K2 B D6.8 °संहृष्टः; K4 D1.2.7 °संमिश्रः; K5 G3 °निर्घोषः; G4 °निर्दिष्टः; T G1.2.5 °निर्घुष्टः; M °संघुष्टः. — ^{d}) T1 G1.4 सागरं च. K1 B3 Ds D1.2.6.10 [अ]नु नादयन् (B3 D10 °यत्); K3.5 [अ]प्यनादयत्; B4 Dn1 D8 [अ]न्वनादयन्; D3.4 [अ]भ्यनादयत्; S व्यनादयत् (for [अ]न्वनादयत्). — After 66, K4 Dn1 D3.4 ins. an addl. colophon.

67 Before 67, K4 Dn1 Ds D8 ins. वैशं° उ°. — ^{b}) = 5. 153. 35^{b}. Ds सुभूत°. — ^{c}) Ds D6.8.10 ततः (for तदा).

68 ^{a}) B3 परित्यज्य; G3 °वर्ज्य (for °हृत्य).

69 ^{a}) = 5. 153. 35^{a}. — ^{b}) K1 B Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 शुचौ; K4 D2 Ca शुभे (for शिवे). B Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 महामतिः (for मही°).

70 ^{a}) D3.4 ततः समुत्थाय सुखं. — ^{b}) D3.4 राजा (for सुखी).

71 ^{c}) K4 Dn1 D1.6-8.10 M2 पर्या°; K5 परि°; (for पर्य°).

72 ^{a}) = 5. 153. 34^{c}. K5 G5 स्थापयामास; G3 कारया°. — ^{c}) B3 D3.4 तथोदारो; D1 महेष्वासो (for रथोदारो). — ^{d}) Dn1 Ds D6.8.10 च वीर्य° (for प्रताप°).

73 ^{a}) Ds D7 G4.5 M5 सरितां (for °तं). T2 G2.5 श्रेष्ठां (for पुण्यां). — ^{b}) K1.2 हिरण्मतीं; K5 हिरण्मयीं; Ds D10 (marg. *sec. m.*) सरस्वतीं. — ^{c}) K4 शुचितीर्थां. B3 सुविमलां.

74 ^{a}) D2 परिघाः; D3.4 G5 °खाः; D8 °खान्; T2 G2.4 °घां (for °खां). — ^{c}) K D1-4 चोद्दिश्य (for चादिश्य).

75 ^{d}) B3 पांडवः; D3.4 सर्वशः (for केशवः).

76 ^{a}) B1.2.4 Dn1 Ds D1.6.8.10 °तर° (for °जल°). — ^{c}) B Dn1 Ds D6.8.10 °भोज्यान्नपानानि.

77 ^{a}) B2 विविधानि (for शिबि°). — ^{b}) D2 तत्र राज्ञां (by transp.). — ^{c}) K (except K5) D1-4.7 राजंते (for राजेन्द्र). B2 विमानानि व्यराजंत. — ^{d}) K3 विशिष्टानि; Ds प्रविष्टानि; G1.4 निषीदंति. K1-3 D1.2.7 महात्मनां.

78 ^{d}) K3 वैद्याः शास्त्रविचक्षणाः; K5 B Dn1 Ds D6.8.10 G3 वैद्याः शास्त्रविशारदाः; D7 स्वविद्यासु विशारदाः.

79 ^{b}) K (except K4) B1.3.5 D1.7 T1 G3.4 मधुसर्पिषां. — ^{c}) Some N MSS. °पांशूनां; T2 G2.5

ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
शिबिरे शिबिरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
महायन्त्राणि नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः ।
धनूंषि कवचादीनि ह्यभूवन्नृणां तदा ॥ ८१
गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।
अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ८२
निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
अभिसस्रुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ८३
चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।
युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १
विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।
[illegible]श्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २
महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
एतदि[illegible] श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । C. 5. 5191 B. 5. 153. 4 K. 5. 153. 4

°पानानां (T2 °वस्तूनां also).

80 K4 om. 80. — ^{a}) Ds D3.4.6.8 सयवसं. — ^{c}) K5 राज्ञां (for राजा). — ^{d}) D1–4.6 M (except M1) स चकार.

81 ^{b}) K2 G5 तोमरासिप°; K3 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 तोमराणि प°. Some N MSS. परस्वधाः. — ^{c}) K (except K4) D2.7 G3.5 M1 कवचानीति. — ^{d}) K4 हयाश्चासन्मार्गणाः; B Dn1 Ds D6.8.10 ऋष्टयस्तूणसंयुताः (B3 हृष्टाश्चासन्नरास्तदा); D3.4 T G संबभूवुर्नृणां तदा; D7 ह्यधान्यासन्नृणां तदा; M समभूवन्नृणां तदा. Ca cites ह्यभवन्.

82 ^{a}) K1 कांचन°; K4 B2.5 D1.3.4.7 G3 Cn कंटक°; Ca.s कङ्कट° (as in text). ❀ Nil.: कण्टकैः कवचैः संनहनं येषामिति प्राञ्चः।❀ — ^{c}) K1.2.4 D2 अदृश्यंत च (K4 हि); B Dn1 Ds D1.6.8.10 दृश्यंते तत्र; T G अदृश्यंतात्र; M3–5 अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र). — ^{d}) G5 शतशोथ सहस्रशः (= 76^{d}).

83 ^{b}) T G पश्चा(G3 मित्रा)न्नरर्षभ (T1 G5 °भाः; G4 °भः); M1.2 मित्राणि चानघ; M3–5 मित्रा नरर्षभाः. — ^{c}) B (except B2) Dn1 D1.3.4.6.8 G1 यथादेशं. — ^{d}) D1 सहबांधवाः; S सपदानुगाः.

84 ^{a}) K1.3.4 D1 च; Ds2 ये (for ते). — ^{d}) D3.4 महीपते; D7 °भूतः; M3–5 °पतिः (for महीक्षितः).

Colophon. Dn2 D5.9 missing. — *Sub-parvan:* K1 B Ds D10 अभिनिर्यात्रा (K1 °ण); K2.4.5 Dn1 D2.7 अभिनिर्याणयात्रा; K3 D1 G5 निर्याणयात्रा; T1 भगवत्प्रतियान; M3.4 निर्यात्रा. — *Adhy. name:* T1 धर्मराजस्य स्कंधावारनिवेशः; G1.4 स्कंधावारनिवेशनं; G3 कुरुक्षेत्रावतारं; M1.2 पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्तिः; M3–5 कुरुक्षेत्रासादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 41 (= 141); T1 G1 154; T2 M 152 (M4 151); G2.4.5 153; G3 150. — *S'loka no.:* K5 86; Dn1 18. — After the colophon, T1 ins. श्रीकृष्णायनमः। भगवद्यानं समाप्तः.

150

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) K1.4.5 Ds2 G2–4 M उपयातं; B Dn1 Ds1 D1.6.7.10 उपायांतं. — G2 om. 1^{c}–3^{b}.

2 G2 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D7 °सुता° (for °पुत्रा°). — ^{c}) Some N MSS. कैकयैर् or कैकेयैर्. — ^{d}) Ds पांडवैः (for पार्थिवैः).

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — ^{b}) K4 D3.4 °रथं (for °रथैः).

4 T2 G2.3 M4 om. (hapl.) 4–6. — 4^{ab} = 7^{ab}.

C. 5. 5191 B. 5. 153. 4 K. 5. 153. 4 संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११
विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

— b) B Dn1 Ds D6.10 महामते (for तपो°). — After 4^{ab}, K8 D8 read 7^{cd}. — c) D3.4 G1.4.5 संग्रामे (for °भ्रमे). A few N MSS. तुमले. — d) G4 यथा°; M2 यत्रा° (for यदा°). K (except K4) Ds1 D1.7 °जंगले.

5 T2 G2.3 M4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ab) K5 सैन्यान्यपि (for सेनामपि). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 इमे (D3.4 हि ते) दे[illegible] (for हि देवानां सेनामपि). — d) G5 M3.5 तदा (for तथा).

6 T2 G2.3 M4 om. 6 (cf. v.l. 4). — b) K4 °बलः (for °रथः). — c) B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 युधामन्यु° (for युयुधान°). K4 चेकितानो (for च विक्रान्तो). — d) B3.5 दुरुत्सहः (for दुरासदः).

7 K8 D8 read 7^{cd} after 4^{ab}. — $7^{ab} = 4^{ab}$. — c) B5 पांडवानां कुरूणां च (= 5. 146. 25^{c}). — After 7, B (except B3) Dn1 Ds D6.10 ins. an addl. colophon (ignored in the old printed ed.!).

8 a) K1.2.5 D2.7 प्रतिप्रयाते; B3.5 अभियाते तु. — b) G8 राजन् (for राजा). D2–4 ततः; G3.4 तथा (for तदा).

9 c) K (except K2) Dn1 Ds2 D7.8 स एतान्; D3.4 ससैन्यं; S अदानान्° (G8 अथास्मान्) (for स एनान्). Ca cites एनान्. — d) B Dn1 D2–4 T G (except G5) धक्ष्यति; Ds धुक्ष्यति (for वक्ष्यति). K (except K4) D1.2.7.10 असंमतं; M3.5 असंशमं (for असंशयम्).

11 a) K (except K4) D7 चाप्यद्य; B Dn1 Ds D10 अत्यर्थं; T2 G2.5 अप्यत्र (for अप्यद्य). — b) B (except B5) Dn1 T1 भीमसेनवशा°. — D1 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}.

13 b) A few N MSS. तुमलो. S रोमहर्षणः. — d) K4 अरिंदमाः (for अतन्द्रिताः).

14 c) K1.3 D2.6–8 G3 अ°; B Dn1 स्व° (for सु°). — d) B2 दुराधर्षाणि; D2 Ca °दानानि (for °देयानि).

15 a) B4.5 Cn °कोष्ठानि. — b) K1.2.4.5 D7.8 सुगुप्तानि; K3 D2 शिबिराणि (for शतशोऽथ). — K4 om. 15^{cd}. — c) K (K4 om.) B2 Ds D1.7.10 Cs °हार्य° (for °हार°). — d) B1.3–5 Ds बंधोच्छ्रय°; B2 Dn1 D6.7.10 रत्नोच्छ्रय°; D3.4 बलौघचरितानि. S °युतानि च. — e) G1.4 विविधानि च पूर्णानि.

16 b) D1 अधि; D3.4 S अपि (for बहिः).

17 a) K1.2.5 D7 समा° (for प्रति°). — b) K4 B3 D3.4 G8 तदा (for तथा). — d) B Dn1 D2–4.8.10 निवासाय. K1.2.5 D1 T1 महीक्षितः.

18 b) D6 कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥ १९
उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
ते रथान्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ २१
अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
उपजह्रुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३
तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४
जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयरत्नवान् ॥ २५
चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ २६
योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।
वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १
अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत । C. 5. 5217 B. 5. 154. 2 K. 5. 154. 2

---

19 ^{b}) $G_{1.4.5}$ स्पृशंतश्च (for संस्पृशन्तः). T_2 $G_{2.5}$ शनैस्ततः; G_3 ततस्ततः; M ततः शनैः (for शनैः शनैः). — ^{c}) T_2 G_2 °हस्ताश्च. — ^{d}) K_2 °गरुभूषितैः; K_3 B Dn_1 D_3 $D_{2-4.6}$ G_3 °गुरुभूषितान्; K_4 D_1 T_2 $G_{1.2}$ °गुरुरूषि°; T_1 broken; G_5 $M_{1.2}$ °गरुरूषि°.

21 ^{a}) T_2 $G_{2.5}$ रथिनां (for रथिनः). $K_{1.2.5}$ D_7 $M_{2.5}$ श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठाः). — ^{c}) K $D_{2.7}$ S (except $M_{1.2}$) सज्जयंतः. K (except K_3) B_3 $D_{2.7}$ T_2 $G_{2.5}$ च; T_1 $G_{1.3.4}$ [अ]थ; M_{3-5} [अ]श्च- (for स्म). K (except K_4) D_7 ते नागान् (for नागांश्च). — ^{d}) $K_{1.2}$ °शिक्षार्थ-शिक्षिताः; $K_{3.5}$ B_{1-3} $D_{1.7}$ °शिक्षासु शिक्षिताः; B_4 Dn_1 D_3 $D_{3.4.6.8.10}$ °शिक्षास्वनुष्ठिताः; D_2 °शिक्षासु निश्चिताः.

22 ^{a}) S शस्त्राणि (for चित्राणि). — ^{b}) S कवचानि (for काञ्चनानि). — K_4 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) $D_{3.4}$ वस्त्राणि; S तीक्ष्णानि (for शस्त्राणि). — ^{d}) B Dn_1 D_3 $D_{2-4.6.10}$ सर्वाणि (for सज्जानि).

23 K_4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) $G_{1.4}$ विविधाः (for पुरुषाः). — ^{b}) $G_{1.5}$ कवचानि (for विविधा°). — ^{c}) K_4 B Dn_1 $D_{1.3.4.6.8}$ उपाजह्रुः.

24 ^{a}) K $D_{1-4.7}$ उत्सवमहो°; T_2 $G_{2.5}$ M_{3-5} उत्सवमिवो° (for उत्सव इवो°). — ^{b}) K $D_{1-4.7}$ °नरा- (K_3 °जना)कुलं; $M_{1.2}$ °जनावृतं.

25 ^{b}) K_3 °नागाश्वमत्स्यवान्; D_{10} °नागौघमीनवान्. — ^{d}) A few N MSS. कोष°.

26 D_3 om. (hapl.) 26^{ab}. — ^{a}) G_5 तन्त्रा°. — ^{c}) B_3 D_6 °मालाभि°; $D_{3.4}$ °मालोद°; Ca °मालाद्रि° (as in text). — ^{d}) $D_{3.4}$ रथपण्यामहा°; S (except G_3) °ग्रहः.

27 ^{a}) K_5 योधचंद्रोदयोद्भूतः; B_5 द्रोणचंद्रोदयोद्भूतः; S (except T_1) योगचंद्रोदयोद्भूतः. — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ °बलार्णवः; G_3 °भवार्णवः. — Ds_2 om. (hapl.) 27^{cd}. — ^{c}) K_4 B (except B_3) Dn_1 Ds_1 $D_{6.8.10}$ व्यदृश्यत. K (except K_4) $D_{1.2}$ ततो राजन्; G_5 महाराज. — ^{d}) K_1(m as in text) कुरुराजमहार्णवः (= ^{b}).

Colophon lost in T_1 on a broken fol. Dn_2 $D_{5.9}$ missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.5}$ Dn_1 $D_{2.7}$ अभिनिर्याणयात्रा; K_3 पुरनिर्याणयात्रा; K_4 B_4 D_3 $D_{6.8.10}$ अभिनिर्यात्रा; $B_{1-3.5}$ अभियात्रा; G_5 निर्याणयात्रा; M निर्यात्रा. — *Adhy. name:* $G_{1.4}$ M कुरुबलवर्णनं; G_3 दुर्योधनबलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 43 (=143); T_2 M 153 (M_4 152); G_1 155; $G_{2.4.5}$ 154; G_3 151. — *S'loka no.:* K_5 28.

151

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. T_1 reads this adhy. after adhy. 148.

C. 5. 5217 B. 5. 154. 2 K. 5. 154. 2 कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्न्र्येन ते श्रुता ॥ ४
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११
शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२
किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यच्च कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

1 ^{b}) T G2.5 °श्रुत्य (for °स्मृत्य).

2 ^{d}) K (except K4) D1.2.7 न च्यवेम स्वधर्मतः.

4 ^{a}) D3.4 तु (for [अ]पि). K4 B Dn1 Ds D3.4.6–8.10 तद्वाक्यं. — ^{b}) Ds D10 श्रुत्वा (for श्रुतं). — ^{d}) T1 G1.4 कात्स्न्र्येन भवता श्रुता; T2 G2 कात्स्न्र्येनैव च ते श्रुता.

5 ^{a}) Ds अशेषेण (for अतिक्रम्य). — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D1.6.10 (by transp.) क्षमं यन्नो (B3 यन्नः क्षेमं); D2 यत्तु क्षमं; D3.4 यत्ते क्षमं. — ^{d}) G3 तत्र ब्रूहि; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 तन्मे ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि). D7 अवधार° (for अविचार°). — K4 *repeats* 5^{cd} (v.l. क्षमं यत्ते for यन्नः क्षमं).

6 K4 reads 7^{ab} for 6^{ab}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) D7 M (except M1) °निर्घोषं. — ^{d}) K (except K4) D1–4.7 हृदं (for कृष्णो). K4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 वाक्यमथाब्रवीत् (for वचनम°).

7 Before 7, K1–3.5 B3 D1–4.7 ins. वासुदेव उ°; K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्ण उ°; T2 श्रीकृष्णः. — ^{a}) Ds G3 असि (for अस्मि). G3 यत्पापं (for यद्वाक्यं). — ^{d}) S (except M4) कौरवे (for °व्ये).

8 ^{a}) B1.3 S तु (for च). — ^{b}) K (except K3) B1–3 D1–4.6–8 च (for वा). — ^{d}) S (except T1 G1) सर्वमेतन्निरर्थकं.

9 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 नैष (for न स). — ^{b}) K4 B Ds D6.8.10 नैष; Dn1 नैव; D2 न च (for न स).

10 ^{b}) D3.4 [अ]पि च (by transp.). — ^{c}) T1 G1.4 तत् (for तं). — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 °त्मा पापनिश्चयः.

11 ^{c}) K4 D3.4.7.10 G1.3.4 M (except M5) तमन्व(G1 समन्व-; G4 तमनु)वर्तत; B3 तदनुमोदंत (for तमनुवर्तन्ते). — ^{d}) K (except K4) D7 G5 M1 अच्युतं; D3.4 अप्युत (for अच्युत).

12 ^{a}) B3 सौबलश्चापि; S सौबलेयश्च (for सौबलश्चैव). — ^{d}) G1 मूढं (for मूढा). T1 G1.4 दृढम् (for मूढम्). D7 अमर्षणाः; T1 G4 अमर्षिणः; M1 (*inf. lin.*).2 अनुव्रताः (for अमर्षणम्).

13 ^{a}) K1.2 ममो° (for मयो°). — ^{b}) K4 B Dn1 D6 T1 G1.4 यान्यभाषत कौरवः. Ca.s cite यान्यभाषंत (as in text). — ^{d}) B2 युक्तं न (by transp.); Cs as in text.

14 ^{a}) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D2–4.6.8.10 पार्थिवेषु न (by transp.). — ^{c}) K3 D3.4 S यदकल्याणं; D1 यच्च क°. — ^{d}) S तस्मिन्सर्वं (by transp.).

15 ^{a}) K3 D1.7 अत्यंतं; B3 Ds D10 अप्यर्थं; Cd.s अत्यर्थं (as in text). — ^{b}) B2 केन° (for कर्हि°). — ^{c}) K (except K4) D1.2.7 शममिच्छाम कुरुभिः.

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६
युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
कथं हत्वा गुरून्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७ C. 5. 5242 B. 5. 154. 27 K. 5. 154. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

---

16 Before 16, K3–5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 ins. वैशंपायन उ°. — b) S वासुदेवेन. — D6 om. 16^{c}–17^{b}.

17 D6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — b) K4 अभिलप्स्य; B2.4.5 Dn1 Ds D1.8.10 अभिलक्ष्य; B5 अभिलभ्य; M1.2 उपलक्ष्य (for उपलभ्य).

18 a) S (except G1 M2) किलिकिला-. K4 D6 -शब्दम् (for -भूतम्). Ca.d.s किलकिलाभूतं (as in text). — b) Dn1 D3.4 T2 G2.3.5 पांडवैः सह (for °वस्य ह).

19 c) K B Dn1 Ds D6.8–10 निः(*or* नि)श्वसन् (K5 निरीक्षन्); D3.4 अर्जुनं; D7 नकुलं; Ca.d निष्टनन् (as in text). — d) D3.4 विलपन् (for विजयं). K4 त्विदम्; D3.4 इदम्; T1 चैवम् (for चेदम्).

20 a) B3 D10 G5 M1(*inf. lin.*).2.3.5 °वासं च. — c) B3 D8 G3.5 M3–5 उपेत्यैव; D7 T1 G4 उपेत्येव (for उपैत्येव). — d) D1 परानंदः; D7 परानर्थः.

21 a) K4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.10 T G (except G3) तस्मिन्; Ca.d यस्मिन् (as in text). — c) K1.2.5 सत्कृते (for अकृते). K5 B3 च; M1.2 [ऽ]पि (for तु). D7 कृतेपि यत्ने अस्मान्वै.

22 b) K4 D3.4 स्वार्यैः (for कार्यैः). — c) K (except K4) G3 कुरून् (for गुरून्). — d) D3.4 तु (for नो).

23 d) Ds D1 T1 G1.3 तत्वतः (for तद्वचः).

25 a) K5 [अ]ति-; T G (except G3) ते; Ca.d तौ (as in text). D2 पश्यतः; D7 विंदतः; D8 T G1.2.5 M3–5 वक्ष्यते; G4 वर्तते; Ca.d वक्ष्यतः (as in text). — c) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 नापि युक्तं च; D3.4 नापि युक्तं तु (for न चापि युक्तं). B2 ते राजन् (for कौन्तेय). — d) D3.4 निवर्तयितुमद्य वै; S विनिवर्तेत युद्धतः. Ca.d cite अयुध्यतः.

26 c) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 M3–5 वाक्यं (for पार्थं). — d) K4 B (for B3 see below) Dn Ds D6.8.10 पार्थमेवम्; B3 G1.2 एवमेवम्; M3–5 पार्थमेतद् (for एवमेतद्). K5 B2 D1–4.7 G3 ध्रुवं (for ब्रुवन्).

27 a) K5 D3.4 कृत° (for धृत°). — d) D7 सुखमाविशन्; M3.4(*inf. lin.* as in text).5 सुखिनोवसन् (for सुखमा°).

Colophon. Dn2 D5.9 missing. — *Sub-parvan:* K1–3.5 D2 G5 अभिनिर्याणयात्रा; K4 B Ds D6.8.10 M1.2 अभिनिर्यात्रा (B3 अभियात्रा); Dn1 विनिर्यात्रा; D7 निर्याणयात्रा; T1 भगवत्प्रतियान. — *Adhy. name:* G5 M1.2 युधिष्ठिरयुद्ध(M2 om. युद्ध)प्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 44 (=144); T1 M4 153; T2 M1–3.5 154; G1 156; G2.4.5 155; G3 152. — *S'loka no.:* K5 Dn1 27.

१५२

C. 5. 5243
B. 5. 155. 1
K. 5. 155. 1

वैशंपायन उवाच ।
व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५
सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६
सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

152

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6–8.10 व्युष्टायां वै (B4 तु) (for व्युषितायां). Ca cites व्युष्टायां. K4 B5 Dn1 Ds D6.7 हि; B4 D8 वै (for तु). — ^{b}) K1.2 B (except B4) D1.7 T G1.2.4 तदा (for ततः).

2 ^{c}) K5 D7 S (except G1) तेषु (for [ए]तेषु). K8 सैन्येषु (for [अ]नीकेषु). — ^{d}) K4 Dn1 Ds D6.8.10 नराधिपः (for मही°).

3 ^{a}) G8 सधनुष्काः; Ca.d.s सानुकर्षाः (as in text). T2 G2 समीनीकाः; Ca.d.s सतूणीराः (as in text). — ^{d}) K1–3.5 B5 D1.2 सपावकाः; K4 B3.4 Dn1 Ds D6.8.10 °हर्ष्टिकाः; B2 G4 °सायकाः; D3.4 °यंत्रकाः; D7 °सेवकाः; T2 G2.5 °गोधिकाः; G3 °नायकाः (for °पोथिकाः). Ca.d cite पावकः.

4 ^{b}) D3.4 सशरत्सरु°; T G M1 (*inf. lin.*) °सायकाः; Ca.s as in text. — ^{c}) D3.4 रज्जुभिर्विविधाभिश्च. — ^{d}) K B2.4 Ds D1–4.6–8.10 G3 Cn °परिच्छदाः (Cnp as in text).

5 ^{a}) K5 °कचग्राह°; G3 °चक्रग्रह°; Cs.np °करग्रह°; Ca.d as in text. — ^{c}) D3.4 चैव (for सर्वे). — ^{d}) A few MSS. °पांशवः.

6 ^{a}) B1.4.5 D1.3.4 T1 G1 Cn सघंट°; T2 सघृष्टि°; G2 सपुष्टि°. D7 सकीलक्रकचाः सर्वे (= line 5 of 543*). Ca.d.s cite घंटाफलकं. — After 6^a, K (K3.4 om. lines 4–5) B Dn1 Ds D2.6.8.10 ins.:

543*   सायोगुडजलोपलाः ।
सशालभिन्दिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ।
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ।
सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।
सकीलक्रकचाः सर्वे.

[(L. 1) D8 सप्रासलगुडोपलाः. Ca.d cite अयोगुडः. — (L. 2) K1–3.5 Ca.d ससार-; B3 Ds1 D8.10 Cnp सशूल- (for सशाल-). ❀ Nil: सशूलेति गौडपाठः। ❀ — (L. 3) K1 सदंडकाष्टकाः; K2.3.5 B2 D2.7 Ca.d.s.np सदंडकंटकाः (for सकाण्डदण्डकाः). K3 सदाशंकुसरोधसः; K4 D7 सशीरविषतोमराः; D6.8 सशार°. Ca.d.s cite सीर°. — (L. 4) K1.2.5 Ds D6.7 ससूर्प°; B3 सगुल्मविटपाः; B4 सगुल्मपिटकाः. Ca cites गुल्मपिटके, Cd सूर्यपिटके, Cs शूलपिटकं. K1.2.5 B (except B5) D2 Ca.d °रोधसः (for °तोमराः). — (L. 5) B1.4.5 °कवचाः; Ca.d.np °क्रकचाः (as above).]

— K4 om. 6^{bcd}. — ^{b}) K1 वासो भक्ष्यो°; K3.5 B D2 Cn वाशीवृक्षा°; Dn1 वायुवृक्षा°; D1 वामवृक्षा°; D3.4 सयंत्रांकुशतोमराः; D10 वास्यवृक्षादनान्विताः; S वासिवृक्षादनीयु(G3 °वृ-; G5 °कु-; M °ध्र)ताः. Ca.d.np cite वासी, and Ca.d वृक्षादनं. — S reads 6^{cd} after 7. — ^{c}) B2.3 D2–4 °परीधाना. — ^{d}) B1.4 Dn1 Ds D6.8.10 द्वीपिचर्मा(Ds1 D6.8 °र्मै)वृताश्च ते; S वृता गोद्वीपिचर्मभिः

7 ^{a}) K4 सस्सूर्यः (sic); B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 G5 सहृष्टयः (for सवस्तयः). Ca.d cite बस्तिः, Cs ऋष्टिः. — ^{b}) K4 D6.7 सप्राश-; D10 G5 सप्राशा. Ca.d cite प्रासः. — ^{c}) G3.4 M4 (*inf. lin.*) सकुंतालाः; M3–5 सकुंदालाः (for सकुद्दालाः). — ^{d}) K D3.4.7 सचैल-; B4.5 Ds D2 सचेल-; T1 G1.4.5 समधु-; G2 समंद-; G3 M समल- (for सतैल-). K3 D1 S -क्षौद्र- (for -क्षौम-). B5 Ds -वाससः (for -सर्पिषः). — S reads 6^{cd} after 7 (G3.4, after 544*). — After 7, N (Dn2 missing) G3.4 ins.:

544* रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।

K3.5 cont.:

545* व्याघ्रचर्मपरीधानाः सुवेषाः समलंकृताः ।
[Cf. 6^c and v.l.]

सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ७
चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ ११
नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
आसन्रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२
यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सवर्मायुधकोशकैः ।
तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
विचित्रकवचामुक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः । C. 5. 5263 B. 5. 155. 21 K. 5. 155. 21

8 ^{a}) $K_{1.2}$ सुबहवः; $K_{3.5}$ D_1 सुबहुशः; S वपुष्मंतः (for सुवपुषः). — After 8^{ab}, G_4 M_5 read 10^{cd}; T_1 G_5 read 8^{cd} (with 9^{ab}) after 10. — ^{d}) $K_{4.5}$ B (except B_2) Dn_1 $D_{3.4.8}$ T_1 G_4 °निश्चयाः; Ca °निश्रमाः (as in text).

9 T_1 G_5 read 9^{ab} (with 8^{cd}) after 10. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{3.4.7}$ G_3 M [ऽ]भि-; Cs वि- (as in text). — Ds om. 9^{c}–10^{d}; G_4 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) A few N MSS. °कक्षाः. $D_{3.4}$ बद्धासयो बद्धरिष्टाः. — After 9, N (except Ds; Dn_2 missing) ins.:

546* बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मासिपट्टिशाः ।

[K_5 B (except B_2) D_6 Ca.d.n.s °निर्यूहा (for °निर्व्यूहा).]

10 Ds om. 10; G_4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) $D_{3.4}$ चतुर्युगरथाः. — B_5 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_7 सर्वे चैव श(K_5 सि)तोत्तराः; K_3 D_1 सर्वे चैव सतोमराः; K_4 B (B_5 om.) Dn_1 $D_{6.8.10}$ सर्वे चोत्तमवाजिनः; D_2 सर्वे चैव सतां नराः; $D_{3.4}$ सर्वे च सहतोमराः; T G (G_4 om.) सर्वशस्त्रसमायुताः. — G_4 M_5 read 10^{cd} after 8^{ab}. — ^{c}) $K_{1-3.5}$ $D_{1-4.7}$ सपार्ष्णिवाहकाः सर्वे; K_4 $B_{1.4}$ Dn_1 $D_{6.8.10}$ सप्रासऋ(K_4 °कृ)ष्टिकाः सर्वे; B_2 Ca सप्रासिवाहकाः सर्वे; B_3 सप्राणऋष्टिकाः सर्वे; T_1 $G_{1.3.4}$ संहृष्टवदनाः सर्वे. Cd cites वाहकाः. — ^{d}) T_2 $G_{2.3.5}$ शर° (for शत°). — After 10, T_1 G_5 read 8^{c}–9^{b}.

11 ^{b}) S (except T_2) अन्यः (for अन्यौ). T_1 G_1 M प्राष्ठि-; $G_{3.4}$ प्रष्ठि-; G_5 प्रष्ठ- (for पार्ष्णि-). S (except T_2) -सारथिः. — ^{c}) K (except K_4) D_7 धनुषि (for रथिनां). — ^{d}) K (except K_4) D_1 रथे च. $K_{1.2}$ हयकोविदौ; K_5 D_1 हयवित्तमौ.

12 ^{a}) D_6 T G च (for [इ]व). — ^{b}) $K_{1.4}$ B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ दुराधर्षाणि; D_1 °धेयानि; Ca.s as in text.

13 ^{b}) N (mostly) बद्धकक्षाः. — ^{c}) $D_{3.4}$ ते बभुः (for बभूवुः). — ^{d}) $D_{3.4}$ अचलाः (for अद्रयः).

14 ^{a}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ तत्र (for तेषु). — ^{b}) $D_{3.4}$ द्वौ तु तत्र; M (except M_1) द्वावुत्तर-; Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तम-). — ^{d}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.7.10}$ Ca °पिनाकधृक् ($B_{3.5}$ °धृत्; D_2 °भृत्). S एक- (T_2 $G_{1.2}$ °कः)च्छत्रपताकधृक् (T °धृत्).

15 ^{b}) K_1 Dn_1 T_2 G_2 सचर्मायुध-. K (except K_4) B_2 D_7 -भूषणैः; a few other MSS. -कोषकैः (for -कोशकैः). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ Dn_1 Ds $D_{2-4.6.8.10}$ महात्मनः (for सह°).

16 ^{a}) K_4 $B_{1-3.5}$ Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ T_1 आमुक्तकवचैः युक्तैः (B_2 शूरैः; Ds मुक्तैः); B_4 आमुक्तचित्रकवचैः; $D_{2.7}$ G_3 विचित्रकवचायुक्तैः. — ^{b}) $D_{6.8}$ G_4 $M_{2.4}$ सुपताकैः. — ^{c}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ चोपपन्नास्तु (B_{1-4} °श्च); $D_{3.4}$ चैव संपन्ना; T_2 G_2 चापि सं°. — ^{d}) B (except B_5) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ तथा चा° (for आसन्न°).

17 ^{a}) $K_{3.5}$ $B_{1.3}$ D_7 S सुसंग्रहाः; K_4 B_4 D_6 Cn असंग्राहाः; Dn_1 ससंग्राहाः; $D_{1.2}$ असंग्रहाः; $D_{3.4}$ असंग्राह्याः. K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ सुसंपन्नाः; $D_{3.4}$ सुसंपन्न-. — ^{d}) $K_{1.2}$ तत्र; K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ सर्वे; D_8 बले (for ते च). $D_{3.4}$ तेजसादित्यसंनिभाः.

C. 5. 5268
B. 5. 155. 21
K. 5. 155. 21

पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ।
एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ २३
नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४
दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ २७
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजन्राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व ॥

---

18 ^{a}) $D_{3.4}$ °विचित्राश्च. **C**a. d cite विकाराः (as in text). — ^{b}) D_{7} °धारिणः. — ^{c}) K_{3} पदातयो.

19 ^{d}) K_{1-3} D_{1} सहस्रशः (for समन्ततः).

20 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{6.8}$ T_{2} $G_{1.3.4}$ पंचासन् (for पञ्चाशत्). — ^{b}) T_{2} $G_{1.4.5}$ तथा (for शतं).

21 ^{a}) $M_{2.5}$ पंचाशतं. — ^{b}) $B_{2.5}$ हि (for च). — After 21^{ab}, T G (except G_{3}) ins.:

547* पञ्चाशच्च शतं चाश्वा नराः पञ्चगुणास्ततः ।

22 ^{a}) K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{6.8.10}$ सेना तु ($B_{3.5}$ Dn_{1} च) वाहिनी चैव. — ^{b}) $D_{3.4}$ चैव सा (for सादिनी). K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{6.8.10}$ पृतना ध्वजिनी चमूः. — ^{c}) A few MSS. अक्षोहिणी. K_{5} D_{1} M_{5} हि; B_{2} Ds तु; $D_{3.4}$ च (for [इ]ति). — ^{d}) $K_{4.5}$ B Dn_{1} Ds $D_{3.4.6.8.10}$ च (for [अ]थ).

23 ^{a}) A few MSS. अक्षोहिण्यः. — K_{3} om. (hapl.) 23^{b}–23^{e}; D_{1} om. 23^{bcd}. — ^{b}) K_{1} B_{2} सप्त एव; K_{2} तत्र चैव; $D_{3.4}$ सर्व एव (for सप्त चैव). K (K_{3} om.) $B_{2.5}$ $D_{2.8}$ G_{4} हि; Ds च (for ह). For 23^{b}, G_{5} reads 23^{f} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{e}) A few MSS. अक्षोहिण्यः. $K_{1.2}$ D_{7} च (for तु). — $K_{1.2.5}$ B_{4} D_{2-4} T_{2} G_{2} om. (hapl.) 23^{ef}.

24 ^{b}) T_{2} $G_{2.4}$ एषां (for एषा). — ^{c}) K_{4} $D_{6.8.10}$ तु (for च). — ^{d}) K_{3} B_{2} D_{1} °धीयते; K_{4} B_{5} °शब्दितः; B_{4} Dn_{1} °शब्दितं; Ds D_{2} °संज्ञितं; S (except G_{5} $M_{1.2}$) °संज्ञिताः (for °संज्ञितः).

25 ^{a}) K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{2-4.6.10}$ T_{1} **C**a त्रयो; **C**d दश (as in text). $D_{1.8}$ गुल्मो; G_{3-5} गुल्म- (for गुल्मा). T G (except G_{3}) गणास्त्वा(G_{5} °श्चा)सन् (for गणस्त्वासीत्). — ^{b}) K_{2} B_{3} Dn_{1} Ds $D_{6.8.10}$ गणस् (for गणास्). Ds $D_{6.8.10}$ भवेत् (for ऽभवन्). — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{6.8}$ सेनास्तु; $D_{3.4}$ °यां (for °सु).

26 ^{a}) D_{1} S (except T_{2} $G_{1.2}$) ततो (for तत्र). T_{1} G_{4} राज्ञः (for राजा). — ^{b}) Ds वरान् (for नरान्). — ^{c}) D_{10} T_{2} $G_{1.2}$ महाबाहून्. — ^{d}) K_{3} ततः; K_{5} Ds D_{8} G_{3} तथा (for तदा).

27 ^{b}) $K_{1.3}$ D_{2} रथ°; K_{2} अथ; $G_{1.4}$ नृप° (for नर°). — ^{c}) K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{1.6.8.10}$ विधिवत्पूर्वमानीय. — ^{d}) K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{3.4.6.8.10}$ °भाषत (for °षेचयत्).

28 ^{b}) K_{4} $B_{2.4.5}$ Dn_{1} Ds $D_{6-8.10}$ जयद्रथं (for महा°). — ^{c}) T G_{2} कांभोजं.

29 ^{a}) K_{3} T_{1} विकर्णं (for च कर्णं). — ^{d}) Some MSS. बाह्लिकं. $K_{3.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_{1} Ds $D_{7.8.10}$ महाबलं.

30 ^{a}) $K_{1.2}$ B_{3} $D_{2-4.7}$ चैषां (for तेषां). — ^{b}) D_{2}

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्यं च नाम नेतॄणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४
तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९
एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् । C. 5. 5287 B. 5. 150. 10 K. 5. 150. 10

बलं प्रति (for प्रतिवेलं). — ^{c}) D3.4 च; G4 [ऽ]थ (for स). K4 B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 पूजाः; Ca. d संज्ञाः (as in text).

31 ^{a}) T1 G (except G2) [अ]पि (for वि-). — ^{b}) M3–5 वशा° (for पदा°). — After 31^{ab}, B2 D2.8 ins.:

548* हृष्टाः पुष्टाः सुसंनद्धा विक्रमे दृढनिश्चयाः ।

— ^{c}) K1–3 D1.7 सव; K4 B1.4 राज्ञां; B2 Dn1 Ds D6.8.10 राज्ञः (for राजन्). — ^{d}) K4 Ds D6.8.10 प्रियं राजंश्रि°; B1.4 Dn1 प्रियं राज्ञश्रि°.

Colophon. Dn2 D5.9 missing. — *Sub-parvan:* K1.2.5 D2.7 T1 G1.4.5 अभिनिर्याणयात्रा; B3 अभियात्रा; K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 M1–4 अभि(M2–4 om. अभि)निर्यात्रा. — *Adhy. name:* T1 G1.5 M धार्तराष्ट्रसेनाविभागकरणं (T1 G1 °कथनं); G4 धार्तराष्ट्रसेनाविभागं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 45 (=145); D7 T2 M 155 (M4 154); T1 G2.4.5 156; G1 157; G3 153. — *S'loka no.:* K5 40; Dn1 35.

153

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). Dn1 om. this adhy. The MSS. are mostly ignored here.

2 ^{d}) T1 G4.5 °गणे; Ca. d °पुटं (as in text).

3 ^{c}) K2 बलमनेतॄणां; B4 D1.6.8.10 च बलने°; D3.4 च वर्धते नृणां; S च जायते नृणां (for च नाम नेतॄणां). — ^{d}) D2 T2 G2.3.5 M3–5 स्पर्धते.

4 ^{a}) K5 D2.7 T2 G2 M (except M2) हि (for च). — ^{b}) S (except T2 G2) हेहयान्; D2 both हैहयान् and क्षत्रियान्. — ^{d}) K3 D2 (*sup.lin.*) समुद्धृत°; K5 समुत्थित°; D3.4 °कुशायुधाः.

5 K4 om. 5. — ^{a}) B2.4.5 D1–4 अभ्ययुस् (for अन्वयुस्). S (except T2 G1.2) तथा (for तदा).

6 ^{a}) K3 B3 तेषु; K4 B4 Ds D1.6.8.10 ततो; D3.4 ते तु; D7 तेपि (for ते स्म). B1–3 D2 युद्धेषु भज्यंते (B2 D2 °त); D7 युद्धे व्यभज्यंत; T G1.2.5 M युद्धे प्रभज्यंते (G5 M1.2.4 °त); G3 युद्धे प्रवर्तंते; G4 युद्धे प्रसज्यंते. — After 6^{ab}, G4 ins.:

549* तथापि नियताः सर्वे क्षत्रियास्तु जघन्यजाः ।

— ^{c}) K4 B Ds D1.2.6.8.10 च (for तु). — ^{d}) D2 चैव तद् (for चैकतो).

7 ^{a}) B2 तान्; T2 तु (for ते). — ^{c}) K1.3 G2.4 धर्मज्ञ. — ^{d}) K1.4 D10 T G (except G1) M5 यथातथ्यं (G2 °त्वं).

8 ^{a}) K4 B Ds D6.10 शृण्वानाः (for शृणुमः). — ^{b}) T1 यदा; G1.4 यथा (for महा-). D3.4 वचः (for रणे). — ^{c}) B1.2.4 पृथग्भूताः (for पृथक्सर्वे).

9 ^{b}) G5 रणे (for द्विजम्). — D6 om. 9^{c}–11^{d}. — ^{c}) B1.4.5 D2–4 नये सुकुशलं शूरं. — K3 om. (hapl.) 9^{d}–10^{a}. — ^{d}) K4 D2–4 G1 तदा (for ततः).

10 K3 om. 10^{a}; D6 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) B Ds D2–4.10 हितेप्सितम्; D7 हिते रतम् (for हिते स्थितम्). — ^{d}) K1–3 तरंति (for जयन्ति).

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K1–3 D1.2

C. 5. 5287 B. 5. 156. 10 K. 5. 156. 10 सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०
[illegible]सा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्[illegible] ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि य[illegible]त्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्[illegible]न्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्व[illegible] राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसस् (for उशनसा). — ^{d}) D2 मम (for स नः). M3–5 भवेत् (for भव).

12 ^{a}) K1–3 D7 प्रभावताम्; B Ds D1–4.6.10 T2 G2 रश्मिव(B3 Ds °म)ताम्. — G5 om. (hapl.) 12^{d}–13^{e}. — ^{d}) K4.5 B Ds D6.8.10 देवानामिव.

13 G5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K4 B Ds D6.8.10 °र्णः पक्षिणां यथा. — ^{c}) K4 B Ds D1.6–8.10 देवानां (for भूतानां).

14 ^{d}) S त्रिदशैरपि यद् (M1 *inf. lin.* च) ध्रुवं.

15 ^{a}) G4 भगवान् (for नो भवान्). — ^{b}) K5 G4 M2 पावकः; Ca.d पावकिः (as in text). — ^{d}) G2 सारमेया (for सौरभेया). — After 15, K3 (marg. *sec. m.*) ins.:

550* इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य निपपात नराधिपः ।
रक्षास्मात्राजशार्दूल त्वामहं शरणं गतः ।

16 ^{a}) D2 एतत्सत्यं (for एवमेतन्). T2 G2.5 महाराज. — ^{c}) K2 D3.4 तथैव (for य°). K1–3 D1.2 तु (for हि). K3 भवान्मह्यं (for भवन्तो मे).

17 ^{a}) K3.5 युध्यतापि; D1 त्वयि चैव (for अपि चैव). T2 G2 वचः; G5 तव (for मया). — ^{b}) K3.5 D1–4.7 S (except G1.4) जना° (for नरा°). — ^{c}) K1.2.5 च (for तु). K4 B (except B3) Ds D6.10 संयोद्धव्यं (for योद्धव्यं तु). — ^{d}) K4 B Ds D3.4.6.8.10 मे; K5 च (for स).

18 ^{a}) K4 D6.8 तं (for तु). — ^{c}) D2 महाबाहो (for नरव्याघ्रात्).

19 ^{a}) K4.5 B (except B2) Ds D3.4.6.8.10 °बुद्धिः (for °बाहुः). — ^{b}) K3.4 B1.3.5 Ds D3.4.6.8.10 [अ]नेकशः; B4 [अ]शेषतः (for सर्वशः). — ^{c}) K1–3.5 मे; T G2.3.5 M मा (for मां). D2 विश्रुतः; D3.4 M4 विवृते; G1 अवृते; Ca. d. s विवृतः (as in text).

20 ^{a}) K4 D6.8 चैकः; B1–3 D3.4 चापि; B4.5 Ds D1 चैव; D7.10 चैकः (for स च). — ^{c}) K1.2 D7 कुर्यां चास्त्र°; K3 S (for G2 see below) कुर्यांवोस्त्र°; K5 कुर्यावः स्व°; D2.4 G2 कुर्यामस्त्र°. — ^{d}) K1.2 B2 D2.7 सदेवासुर°; K3.5 G1 ससुरा(K3 °देवा)सुरमानुषं.

21 B2 om. 21. — ^{a}) D3.4 न त्वैवो°. — ^{b}) K4 B1.3.4 Ds D6.8.10 जना° (for नरा°). — ^{d}) K1.3.5 D3.4.8 Ca. d. s प्रयोगेण (as in text); the rest °न. K5 D6.10 T2 G1–3.5 M तदा (G1 सदा also, as in text); Ds T1 G4 तथा.

22 ^{b}) D1 कुरुपुंगव; S °सत्तम.

23 ^{a}) K4 Ds D6.10 भविष्यामि (for त्वहं राजन्). — ^{b}) K1 च; T2 G2 तु (for ते). D7 समयेनैवमप्युत. — K4 D6 om. 23^{cd}. — ^{c}) K1–3 B4 D7 °कालं (for °कामं).

24 ^{c}) B2 G5 M2 मया°; D1 स चा° (for सदा°). — ^{d}) B2 M2 महा° (for मया).

कर्ण उवाच ।

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।
शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ३०
सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्शतशो नृप ॥ ३१
ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ३२
वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३
परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिबिरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ३४
मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ ॥ ३५ C. 5. 5313 B. 5. 156. 36 K. 5. 156. 36

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

25 =(var.) 5. 165. 27. — ^{b}) $K_{3.4}$ B D_{5} $D_{6.8.10}$ transp. योत्स्ये and राजन्. — ^{c}) K_{5} $B_{1.2}$ D_{2-4} S (except G_{3}) transp. भीष्मे and तु. K_{1-3} B_{2} $D_{2.7}$ योद्धास्मि (for योत्स्यामि). — ^{d}) $K_{2.5}$ D_{7} सह गांजीवधन्व- (K_{2} °न्वि)ना.

26 ^{b}) K_{4} B_{5} D_{5} $D_{2.6.8.10}$ °दक्षिणः.

27 ^{a}) $K_{3.5}$ D_{5} $D_{6-8.10}$ $G_{3.4}$ $M_{2.3.5}$ शंखाश्च. — ^{b}) K_{4} B (except B_{2}) D_{5} $D_{6.8.10}$ शतशोथ सहस्रशः. $Ca.d$ cite पुष्करं, Cs पुष्कराणि. — ^{c}) K_{1} नादया°; K_{2} नोदया°; D_{8} ताडया°. — ^{d}) K_{4} B (except B_{3}) D_{5} $D_{6.8.10}$ वादका (for पुरुषा).

28 ^{b}) A few MSS. निःस्वनाः. — S reads 28^{cd} after 30^{ab}. — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{3.4.7}$ आसीद् (for आसन्). K_{3} $D_{3.4}$ $G_{1.4}$ अनभ्रेषु; D_{7} ततस्तत्र (for अनभ्रे च). — ^{d}) B_{4} °मेव च (for °कर्दमम्).

29 ^{b}) Some MSS. °निःस्वनाः. — ^{d}) K (except K_{4}) B_{2} D_{5} $D_{1.7.8}$ तापयंतो; S (except T_{1}) पीड°. K_{3} [अ]थ; D_{1} G_{2} च (for [उ]त).

30 ^{b}) T_{2} G (except G_{5}) दिश°. $K_{1.5}$ $D_{1.7}$ प्रपेतिरे. — After 30^{ab}, S reads 28^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ [अ]भाव° (for भय°). — ^{d}) K_{4} $B_{2.4.5}$ D_{5} $D_{2.6.8.10}$ °तराः; $B_{1.3}$ °मुखाः; $D_{3.4}$ °स्वनाः; $Ca.d$ °स्वराः (as in text).

31 ^{a}) K_{5} B D_{n1} $D_{3.4.6}$ सैना° (for सेना°). D_{5} राजन् (for राजा). G_{5} reads 31^{cd} after 32^{ab}. — ^{c}) K (except K_{4}) B_{2} $D_{1.2.7}$ तदैवाद्भुतरूपाणि; $D_{3.4}$ तदैतान्यनुपूर्वाणि; T_{1} G_{4} तथैवात्युग्ररूपाणि; T_{2} G_{2} तदैवात्युग्र°; G_{1} तदेवान्युक्त°; G_{5} वाचकान्युग्र°. — ^{d}) To avoid hiatus! K_{1-3} B_{2} D_{2} T_{2} G_{1-3} M ह्यभवन्; K_{4} $B_{1.3-5}$ D_{5} $D_{1.3.4.6-8.10}$ बभूवुः; K_{5} प्रभवन् (for अभवन्).

32 $D_{3.4}$ om. 32. — ^{b}) G_{5} °बलांतकं. — After 32^{ab}, G_{5} reads 31^{cd}. — ^{d}) K_{4} B (except B_{2}) D_{5} $D_{6.8.10}$ transp. निष्कैः and गोभिः. K (except K_{4}) D_{7} धनेन च; D_{1} च सर्वशः (for च भूरिशः).

33 ^{a}) $K_{1.2}$ वंद्य°; $K_{3.5}$ $D_{3.4.8}$ नंद्य°; S (except G_{3}) पूज्य° (for वर्ध°). — ^{b}) S निर्भयः (T G_{2} °यं; $G_{1.3}$ °यैः) (for निर्ययौ). — 33^{c} = 5. 149. 56^{c}.

34 ^{c}) = 5. 149. 72^{a}. K_{5} $D_{1.10}$ T_{2} G_{2} स्थाप° (T_{2} also प्राप°); G_{3} याप° (for माप°). — ^{d}) $B_{2.4}$ D_{2-4} समदेशे. $K_{1.2}$ $B_{2.5}$ नराधिप; K_{4} $B_{3.4}$ D_{5} $D_{2-4.6.8.10}$ जनाधिपः (K_{4} B_{4} $D_{2.6.10}$ °प).

35 ^{ab}) = 5. 149. 69^{a} + 67^{b}. — ^{c}) Some S MSS. हस्तिनपुरं. — ^{d}) B_{3} तथा (for तद्वच्). K (except K_{4}) $D_{1.2.7}$ तद्वत्तत् (K तथैव) शिबिरं बभौ; S शिबिरं तत्तथाभवत्.

Colophon om. in D_{n1}. D_{n2} $D_{5.9}$ missing — *Sub-parvan*: $K_{1.2.5}$ B_{3} $D_{2.7}$ G_{5} अभिनिर्याण(B_{3} om.

१५४

C. 5. 5314
B. 5. 157. 1
K. 5. 157. 1

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४
किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६
पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ७

निर्याण)यात्रा; K4 B1.4.5 Ds D2–4.6.8.10 M अभि(M2–5 om. अभि)निर्यात्रा. — *Adhy. name*: T1 M भीष्मसेनापत्य-(T1 M1 °त्या)भिषेचनं; G4 भीष्मसेनापत्याभिषेकः; G5 भीष्मसैनापत्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 45 (=145); T1 G2.5 157; T2 M 156 (M4 155); G1 158; G3 154; G8 150. — *S'loka no.*: K5 36.

☞ The name भीष्माभिषेचन is given tentatively to this sub-parvan (adhy. 153–56) on the authority of the Parvasaṃgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS. The name does not occur in any of our MSS., which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्यण, as do also the printed editions except that of P. P. S. Sastri; but some S MSS. give the adhy. name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or °भिषेक, justified by its contents. The *end* of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उलूकयान at adhy. 157.

154

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. Dn1 resumes from this adhy.!

1 b) K2.3 °विदां (for °भृतां). — d) K1.2 वृन्दं; Dn1 भुजं (for ध्वजं). Ds पूर्वं (for सर्व-).

2 G2 om. (hapl.) 2c–3b. — d) K1.2 T1 स्थितौ; B3 D1 G3 (before corr.).4.5 M (except M1) स्थितं; D3.4 [अ]तुलं (for स्थिरम्).

3 G2 om. 3ab (cf. v.l. 2). — d) K5 T1 ध्वंसने; D2 ध्वंसाय; Ca as in text.

4 a) K4 B (except B2) Dn1 Ds1 D3.4.6.8.10 प्रवितते; Ca.d.s प्रतिभये (as in text). — b) K4 B1.3–5 D2–4.6.8.10 सुभीमे; K5 आभिले; B2 [ऽ]भ्यास्तीर्णे; Dn1 संग्रामे; Ds1 स्वाभीले; Ds2 [ऽ]थाभीले; G1 सुभीते; G3 स्वाभीते; Ca ध्याडीले; Cd.s आभीले. S (except T1 G5) रोम°. — d) K4 Ds D6.10 दृष्ट्वा राजा; D8 तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा). K4 B Dn1 Ds D6.10 तत्र; D3.4 तं च (for राजा).

5 T2 G2 om. 5. — b) K1 सर्वशस्त्रविशारदः; K3.4 B1.3.4 Dn1 Ds D2.6.8.10 °शस्त्रभृतां वरः; B5 D3.4 °धर्मभृतां वरः. — c) Ds तदा भीमा° (for भीमसेना°). K2 Dn1 Ds2 D1.3.4.7.8 चापि; G1.3.5 M वा किं (for वापि). — d) K4 B4 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्रत्यभाषत; D1 किमभाषत; D7 देवकीसुतः; G1.5 प्रत्यपद्यतां; M3–5 प्रतिपद्यत.

6 b) K1 समानाय्य; K2 °भाष्य; D1 T2 M4 °दाय; G2 °धाय (for समानीय). — d) K2.4 B (except B2) Dn1 D6.10 M4 च शाश्वतं; K5 ससात्यकिं (for च सात्वतम्). — e) K3 अवदद् (for उवाच).

7 a) K5 D7 G3 पर्याक्रमत; B2 पर्याकुरुत; T2 G5 M3.4 (*inf. lin.*).5 परिक्रामत. — b) G2 युक्तास्. B3 तिष्ठंतु. S (mostly) दंसिताः. — e) K1 M (except M1) वा (for वो). D1 योद्धव्यं (for वो युद्धं). — f) D1.7.8 सम-; G3 युधि (for मम). D3.4 प्रणेतारं च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।
यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०
एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
सेनाप्रणेतॄन्विधिवदभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ११
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः ॥ १२
सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४
तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५
सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोल्मुकादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६
वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १७
नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १८
तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन । C. 5. 5334 B. 5. 157. 21 K. 5. 157. 21

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्णः; B3 विष्णुः; T G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^{a}) T1 G4 यदार्हति. — ^{b}) To avoid hiatus! K3.4 Dn1 Ds D6.8.10 ह्युप° (for उप°). — ^{c}) K3 तथैवम्; B5 D3.4 T1 तदेवम् (for तथेदम्).

9 ^{a}) D3.4 T2 G1.2 ते (for मे). — Ds2 om. (hapl.) 9^{bc}. — ^{c}) T2 G1.2.4 नायकान्. K5 M (except M1) सेनायाः; T1 G4 °सु (for °याम्). — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6.7.10 क्रियतामिह; D1 G3 अभिषिंचंतु; D8 T1 G1 °षिंचतु; T2 G2 °षिंचत; G4 °षेक्तुं तु (for अभिषिच्यन्तु).

10 K5 om. (hapl.) 10de. — ^{d}) K4 B5 पार्थिव. — ^{e}) B2 युधां श्रेष्ठं; G1 च युद्धज्ञं (for च पाञ्चाल्यं).

11 ^{a}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2–4.6–8.10 महाभागान् (for महेष्वासान्). — ^{b}) K4.5 M धीरान् (for वीरान्). K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 °कांक्षिणः.

12 ^{b}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.7.10 चकार ह; T G अथादिशत् (for उपादिशत्). — D1 om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) K (except K4) °हेतुर्. T2 G1–3 उत्पन्नं. — G4 om. 12^{d}–14^{a}. — ^{d}) B2 महत्वात्; D10 य इष्टात्; T2 G1–3 समिद्धात् (for य इद्धात्). Ca cites इद्धात्.

13 D1 om. 13^{ab}; G4 om. 13 (cf. v.l. 12); B3 om. 13^{bc}. — ^{b}) D3.4.8.10 समेतानां; B2 शूराणां सु-; D7 प्रणेतॄणां; T1 समृद्धानां; T2 G2 सप्तानां सु- (for समस्तानां). — ^{c}) G3 सेनापतिं परं चक्रे.

14 G4 om. 14^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K5 अस्य; D7 एव (for अपि). D3.4 नेतारं (for नेता च). — ^{b}) D3.4 यंतारं (for संयन्ता). K5 यंता चैवापि वाजिनां.

15 ^{a}) K4 Dn1 D7.8 G3 M3–5 तं (for तद्). G4 अव° (for उप°). — ^{c}) K1.2 आविशद्. K5 प्राज्ञः; B Dn1 D1 राजन् (for राज्ञः). — K4 om. 15^{d}–17^{a}. — ^{d}) B D1.7 पांडवानां; G2 धर्मज्ञस्य (for पाण्डवस्य).

16 K4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) K3.5 शांब- (for साम्ब-). B1.4.5 Dn1 Ds D6.10 T2 G1.2 -उद्धव- (for -उल्मुक-). — ^{c}) D10 (m as in text) रौहिणेय- (for रौक्मिणेय-). T G1.2.5 -युतैः (for -सुतैः). K1.2 रौक्मिणेयाद्दृ(K2 °हृ)तिशुकैः.

17 K4 om. 17^{a} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K5 °वीरैर् (for °मुख्यैर्). K5 B3–5 Dn1 D1.3.4.7 M1.2.4 अधिगतैर्; Ds D6.8.10 उपगतैर्; D2 अधिगतो; M3.5 अभिगतो. — ^{b}) K3 D1.7 S मदो° (for बलो°).

18 ^{a}) B2.3 °कौषेय°. — ^{b}) Some N MSS. कैलाश°.

19 ^{c}) D3.4.7.8 G3 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठत्). K3.4 B (except B2) Dn1 Ds D1.6.3.10 ततः पार्थो; K5 G4 M3.5 तथा पार्थो; D7 महाबाहो.

20 ^{a}) A few MSS. गांजीवधन्वा. — ^{b}) D1 भारत (for केचन). — ^{cd}) T1 G1 ततः (for ते स्म). K3.4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G4 °चक्रिरे ते वै (B3 Ds2 तं वै; D8 सर्वे; G4 [ऽ]भ्येत्य) समायांतं (Dn1 Ds D10 समायातं; G4 ततः सर्वे) हलायुधं.

C. 5. 5335
B. 5. 157. 22
K. 5. 157. 21
पूजयांचक्रुरभ्येत्य ते स्म सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ २१
विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७
पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

---

21 ^{a}) T_{1} $G_{4.5}$ रामं; G_{1} राजन् (for राजा). — ^{c}) K_{4} $B_{1.2.4.5}$ Dn_{1} Ds $D_{1.6.8.10}$ M_{4} तं; K_{5} B_{8} $M_{8.5}$ ते (for तु). — ^{d}) T_{2} G_{2} M °पूज° (for °वाद°).

22 ^{d}) K_{1} $D_{8.4.7}$ M_{5} °दम (for °दमः).

☞ The fragm. MS. G_{4} *ends* with 23^{ab}! It is mostly ignored hereafter.

23 ^{d}) $D_{8.4}$ (?gloss) बलदेवो (for रौहिणेयो).

24 ^{b}) T_{2} G_{2} M_{8} पुरुषर्षभ. — 24^{cd} = 5. 193. 52^{ab}. — ^{c}) $K_{1.2}$ एव (for एतद्). $D_{8.4}$ अहं; Ca. d ध्रुवं (as in text).

25 ^{a}) $K_{8.4}$ B (except B_{2}) Dn_{1} Ds $D_{8.4.6.10}$ तस्माद्. — ^{b}) S (except G_{5}) °सुहृद्गणान्. — ^{d}) K_{4} B (except B_{2}) Dn_{1} Ds $D_{8.4.6.8.10}$ द्रष्टास्मीति मतिर्मम.

26 ^{c}) K_{8} $B_{4.5}$ Dn_{1} D_{6} च (for सु-).

27 ^{b}) B_{8} °प्लवे; Ca. s °ह्वरे (as in text). — ^{d}) M_{2} यायास्त्वं (for वर्तस्व).

28 K_{5} Dn_{1} om. (hapl.) 28^{a}–29^{b}. — ^{c}) $D_{8.4}$ अस्य (for तस्य). M (except M_{1}) हि (for [अ]पि). $K_{8.4}$ $B_{1.4.5}$ $D_{6.10}$ Ca साह्यं; B_{8} शक्त्या; Ds D_{8} सख्यं; T $G_{2.8.5}$ युक्ता (for युक्त्या).

29 K_{5} Dn_{1} om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{c}) K_{8} B (except B_{2}) Dn_{1} $D_{1.8.4.6}$ निर्विष्टः; Ds निसृष्टः. — ^{d}) $K_{8.4}$ B (except B_{2}) Dn_{1} Ds $D_{6.8.10}$ ह्य (for च).

30 ^{a}) K (except K_{4}) D_{1} ध्रुवं (for ध्रुवो). — ^{c}) S यथा (for तथा). K_{4} Ds $D_{8.10}$ ह्यरिविनाशोयं; K_{5} [अ]स्याभिनिवेशोयं. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_{2} दृश्यते (for भारत).

31 ^{ab}) T_{2} $G_{2.5}$ transp. कृष्णम् and लोकम्. — ^{c}) K_{5} $D_{2.7}$ S अतो (for ततो). T_{2} G_{5} °पश्यामि (for °वर्तामि).

32 ^{a}) B_{2} एतौ (for उभौ). — ^{c}) K_{1} D_{8} °स्नेहोस्मि ते; B_{8} °स्नेहगतौ; T_{2} °स्नेहो यथा; G_{2} °स्नेहोस्म्यहं; G_{5} °स्नेहोप्यतो. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_{2} D_{10} G_{8} नृप (for नृपे).

33 T_{2} G_{2} om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) T_{1} कौरव्यं (for °व्यान्). — ^{d}) K_{4} D_{2} $G_{1.8.5}$ अत्रेक्षितुं; $D_{1.8.4}$ उदी° (for उपे°). T_{1} नश्यमानमवेक्षितुं.

34 Before 34, S ins. वैशं°. — ^{b}) G_{8} बांधवैः (for पाण्डवैः). — ^{d}) $K_{2.5}$ निर्वर्त्य; T G निमंत्र्य; Ca. d as in text.

Colophon. Dn_{2} $D_{5.9}$ G_{4} missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2}$ D_{7} T_{1} अभिनिर्याणयात्रा; K_{8} निर्याणयात्रा; K_{4} $B_{1.4.5}$ Dn_{1} Ds $D_{6.8.10}$ M अभिनिर्यात्रा; B_{8} अभियात्रा; D_{2} अभियानयात्रा. — *Adhy. name:* K_{5}

१५५

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
आहृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५
शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६
गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघसमस्वनः ।
विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
ततोऽन्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया । C. 5. 5362 B. 5. 158. 12 K. 5. 158. 12

हलधरवाक्यं; T_1 M बलदेवनिर्गमनं (T_1 °निवृत्तिः); G_5 बलदेवतीर्थयात्रानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 47 (=147); T_1 $G_{1.2.5}$ 158; T_2 M 157 (M_4 156); G_3 155. — *S'loka no.:* K_5 34; Dn_1 35.

155

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) D_7 सुतो नृपः (for महा°). — ^{c}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ °रोम्णो (for °लोम्नो).

2 ^{a}) K_1 Ds_2 T_1 G_3 आहु(K_1 °हू)तीनाम्; K_2 आह्वतीनाम्; $K_{3.4}$ B Dn_1 D_6 आकूती(Dn_1 °ति)नाम्; K_5 आरुतीनाम्; Ds_1 D_1 M_2 आह्नतीनाम्; $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ आहु(D_8 °हू)कानाम्. $K_{3.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{1-4.6.7.10}$ T_2 G_2 अधिपतिः. — ^{b}) K_5 D_7 G_3 अपि (for अति-). — ^{c}) K_5 $D_{2.7}$ द(K_5 दा)क्षिणाधिपतेः; Ds °पतिः.

3 ^{c}) $K_{3.4}$ B_5 Dn_1 Ds $D_{6.10}$ T_1 transp. शिष्यः and कृत्स्नं.

4 ^{b}) A few MSS. गांजीव°. B_5 D_7 Ca °धन्वना (for °तेजसा). — ^{c}) K_5 S °बाहो. — ^{d}) $M_{1.2}$ नित्यम् (for दिव्यम्). K_4 Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ दिव्यलक्षणं; D_2 दिवि पूजितं; $D_{3.4}$ दिव्यमव्ययं (for दिव्यमक्षयम्).

5 ^{a}) B_3 च (for [ए]व). K_2 G_5 तानि (K_2 एतानि also as in text). — ^{c}) K_2 चैव (for तत्र). K_5 गांजिवं वारुण तत्र.

6 $K_{1.2}$ om. (hapl.) 6^{ab}. — ^{a}) B_3 G_1 च; T $G_{2.3.5}$ M हि (for तु). $D_{3.4}$ G_1 चाहुः (for प्राहुः). — ^{b}) K_3 *repeats* 4^{d} for 6^{b} (v.l. संमतं for संमितं). — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.7.10}$ T_2 $G_{1.2.5}$ तत् (for यत्). — ^{d}) K (except K_4) B_2 $D_{1.2.7}$ °भयंकरं.

7 ^{a}) A few MSS. गांजीवं. Ds G_3 पांडवः (for पावकात्). — ^{c}) K_5 अन्यद्; G_5 इंद्राद् (for द्रुमाद्). — ^{d}) Ds S सम°; Ca प्रत्य° (as in text).

8 ^{b}) $K_{1.2}$ असुरम्; K_{3-5} B Dn_1 Ds $D_{1-4.6.7.10}$ मुरुम् (for मुरम्).

10 ^{b}) K (except K_1) B_{3-5} Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ M_1 °निभ° (for °सम°).

11 ^{b}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ °गर्वितः. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{1.7}$ वीर्यवान् (for धीमता).

12 ^{b}) K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ निवर्तिष्ये जनार्दनं. — ^{c}) G_1 अन्वयाच्च (for अन्वधावद्). — ^{d}) B Ds $D_{1-4.10}$ वरः; Dn_1 वर (for वरम्).

13 ^{a}) K_4 D_8 सेनया च वरूथिन्या. — B_2 om. (hapl.) 13^{bc}. — ^{b}) $K_{1.5}$ दूरया तया; B_3 त्वरया तया (for दूरपा°). — ^{c}) K_4 D_8 विचित्रवीर्यधर्मिण्या.

C. 5. 5362 B. 5. 158. 13 K. 5. 158. 13 विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३
स समासाद्य वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६
स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७
ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८
विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।
युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९
स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०
सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

---

14 ^{a}) K_4 $D_{3.4.8}$ S समासाद्य तु (K_4 $D_{3.4.8}$ च) वा°. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_1 D_8 योगि(D_8 °गी)नां; G_1 गोपानां; Cd योगानां (as in text). G_5 ऋषभं (for ईश्वरं). K_5 गुरुं (for प्रभुम्). T_2 G_2 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — After 14^{ab}, B_2 ins.:

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जितः ।

— ^{c}) K_5 D_6 विजितः; D_7 ध्वंसि°; D_{10} भ्रंशि°; T_2 $G_{1.2.5}$ हिंसि°; M_5 (by corr.) निर्जि°; Ca. d व्यंसि° (as in text). K_5 G_5 $M_{1.2.4}$ (by corr.) राजा; $M_{3.4}$ (before corr.).$_5$ राज्ञा (for राजन्).

15 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ पुरा (for रणे). B_3 तत्र कृष्णेन हि रणे; B_4 यत्रैव निर्जितो राजन्. — ^{b}) B_4 कृष्णेन (for निर्जितः). — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ कृतं (for चक्रे).

17 ^{ab}) Ds_2 भोजः सैन्येन महता परिवार्य महामतिः. — ^{c}) Some S MSS. अक्षोहिण्या. — ^{d}) K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ क्षिप्रमागमत्; $D_{3.4}$ समुपागतः.

18 ^{a}) K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ धन्वी (for खड्गी). — ^{b}) G_1 transp. शरी and तली; G_3 transp. तली and रथी. D_{2-4} बली (for तली). K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ तली खड्गी शरासनी; T_2 G_2 वीरधन्वी शरी रथी. B_3 *repeats* 18^{ab} with v.l. [धन्वी (for खड्गी in ^{a}) and खड्गी शरी तली रथी (for ^{b}).] — ^{c}) T $G_{2.3.5}$ $M_{1.2}$ रथेन; M_{3-5} गजेन (for ध्वजेन). $K_{1.2.5}$ $B_{3.5}$ D_7 °रूपेण.

19 ^{b}) $K_{1.2.5}$ Ds $D_{3.4}$ °प्रियेच्छया. — ^{d}) K_2 $D_{3.4}$ अभिपू° (for अभ्यपू°).

20 B_2 om. 20^{abcd}. — ^{a}) Dn_1 G_3 सुपूजितः. K_3 $B_{1.3.4}$ Dn_1 Ds $D_{1.2.6}$ T G_{1-3} पांडुपुत्रैः. — ^{b}) K_4 $B_{1.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.10}$ सुसंस्तुतः; K_5 सुतोषितः; B_3 स्वयं स्तुतः; B_4 समंततः; $D_{1.7.8}$ सुसंस्कृतः (for सुसत्कृतः). — ^{c}) K_4 B_4 Ds $D_{3.4.6.10}$ °गृह्य; Dn_1 °गृह्णात् (for °पूज्य). K_4 B_5 Dn_1 $D_{3.4.6}$ तु (for च). K (except K_4) D_7 transp. तान् and सर्वान्. — ^{d}) $B_{1.3.5}$ D_7 T_1 G_1 सह सैनिकैः.

21 ^{a}) K_4 B_{1-3} Ds $D_{2-4.7}$ सा(D_2 स)हाय्ये (for सहायो). Dn_1 Ds_2 $D_{2.7.10}$ अस्मिन् (for अस्मि). — ^{c}) B_2 रणं (for रणे). B_2 पार्थ; B_3 सत्यम्; Ds $D_{3.4.7}$ M_5 सह्यम् (for साह्यम्). — ^{d}) K_3 B_3 $D_{3.4}$ अशक्यं; D_7 प्रसह्य (for असह्यं). D_7 शत्रुभिस्तव (by transp.).

22 ^{b}) $M_{3.5}$ इति (for इह). — After 22^{ab}, N (Dn_2 missing) ins.:

552* हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ।
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।
अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ।

[(L. 1) $K_{1.2.5}$ D_7 यं मे (for यन्मे). — (L. 2) D_7 महारथौ (for अथो पुनः).]

— ^{d}) S यास्यामि. K_{1-3} फाल्गुन; $K_{4.5}$ B Dn_1 Ds $D_{3.4.6-8.10}$ मेदिनीं.

23 D_1 om. 23^{ab}. — ^{a}) $D_{3.4}$ T_1 इत्युक्ते. — ^{b}) K (except K_4) B_2 D_7 संनिधौ केशवस्य च (K_3 तु). — ^{d}) K_5 भारत (for सर्वशः). $K_{1.2}$ सर्वेषा चव भारत.

24 ^{c}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{1.7}$ वाक्यं (for धीमान्). — ^{d}) $D_{3.4}$ प्रहसन्; D_{10} M_2 प्रसह्य (for प्रहस्य). $D_{3.4}$ सख्य°;

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३०
कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशञ्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३४
तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः ।
रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ३८ C. 5. 5390 B. 5. 158. 40 K. 5. 158. 39

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

G_1 स्मित° (for सखि°).

☞ For stanzas 25–29 cf. lines 6–11 and 13–15 of passage No. 39 of App. I of the Virāṭaparvan.

25 Before 25, T_1 G_1 ins. धनंजयः; T_2 अर्जुनः. — ^{d}) $K_{2.5}$ $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.7}$ T_2 G_2 सखे (for सखा).

26 See note above. T_2 G_2 om. (hapl.) 26. — ^{a}) $G_{3.5}$ तदा (for तथा). — ^{d}) G_3 कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 27).

27 See note above. K_4 D_{2-4} om. (hapl.) 27. $K_{1-3.5}$ B_2 $D_{1.7}$ transp. 27 and 28. — ^{b}) K (K_4 om.) कालिकेयैश्च; D_7 कालखंजै°. — ^{d}) G_3 कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 26).

28 See note above. $K_{1-3.5}$ B_2 $D_{1.7}$ transp. 27 and 28. — ^{a}) T_2 G_2 तदा (for तथा). — ^{b}) B_2 D_{10} संगमे; $D_{1.2.7}$ S °युगे (for °गरे). — ^{c}) K_4 B Dn_1 D_3 $D_{1.3.4.6.8.10}$ G_5 तत्र (for तात). — ^{d}) K_2 कः सहायस्तदाभवत् (= 26^d, 27^d). — After 28, $K_{1.2}$ D_1 S read 31.

29 See note above. — ^{a}) $G_{1.5}$ उपजीवन्; G_3 °गम्य (for °जीव्य). $K_{3.5}$ गुरुं द्रोणं (for रणे रुद्रं). — ^{d}) K (except K_4) T_2 G M_2 कृष्णं (for द्रोणं). $K_{3.5}$ शंकरं (for माधवम्).

30 ^{d}) B_2 °स्वशरसंवृतः; M_{3-5} °स्त्रैः परिबृं°.

31 $K_{1.2}$ D_1 S read 31 after 28. — ^{c}) K_1 D_3 $D_{2.7}$ **Ca. d. s** शिल्पे; K_2 शल्ये (for शिष्यो). — After 31, K_5 B Dn_1 D_3 $D_{1.3.4.6-8.10}$ ins.:

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ।

32 ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 Dn_1 D_3 $D_{6.8.10}$ यशोहरं (for [अ]यशस्करम्). — ^{c}) D_1 S राज° (for नर°).

33 D_6 om. from 33^b up to सागर (in 34^b). — ^{b}) G_1 सहायार्थं च. — ^{d}) $D_{3.4}$ वाप्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र). — After 33, S ins.:

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।
[M_{3-5} स (for च).]

34 D_6 om. up to सागर (cf. v.l. 33). — ^{a}) D_1 G_3 विनिवृत्य. — ^{c}) B_3 समा° (for उपा°).

35 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{2.7}$ °संगम्य; $D_{3.4}$ °गम्यैवं; T G °गम्याथ (for °गम्यैनम्). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{2.7}$ प्रोवाच (for उवाच). $K_{3.4}$ $B_{1.5}$ Dn_1 D_3 $D_{1.6.8.10}$ वसुधा° (for स नरा°). — ^{d}) D_1 °मानवान् (for °मानिना).

36 ^{a}) D_7 तौ (for तु). K_5 °भाग; T_1 °राजन् (for °राज). — ^{b}) K_5 युद्धात्तस्माद् (by transp.); T_1 अस्माद्युद्धाद्. $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 D_3 $D_{3.4.6.8.10}$ **Ca**

१५६

C. 5. 5301
B. 5. 159. 1
K. 5. 159. 1

जनमेजय उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।
यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयावहान् ॥ ४
तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७
संजय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

अपेयतु; T2 G2 व्यपोहितौ (for व्यपेयतुः). — c) D2-4 तु (for च). — d) K3.5 B3.5 Dn1 D1.7.10 वसुधाधिप; S स नराधिपः (G1 भरतर्षभ).

37 b) T1 G2.3.5 तदा (for तथा). — d) K3.4 Dn1 D5 D6.8.10 च; B (except B2) D2-4 तु (for हि).

38 a) D1 संमतिर्. — b) K1.2 °शताकुला; B3.5 पार्थिवैश्च (B5 °वैः सा) समा°. — c) K3.4 B (except B2) Dn1 D5 D6.8.10 तारकैश्च (for तारका). — d) T2 च चंद्रेण; G5 सचंद्रेण (for चन्द्रेणेव). K1-3.5 D1.7 शारदी (for भारत).

Colophon. Dn2 D6.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1.2 B2 D7 T1 G5 अभिनिर्याणयात्रा; K3 सैन्ययात्रा; K4 B1.3.4 Dn1 D5 D6.8.10 M1.2 अभिनिर्यात्रा (D10 °णं); D2 अभियात्रा: to it K1-3 D7 add समाप्ता. — *Adhy. name:* B5 सैन्ययात्रा; D1 T1 G5 हस्तिरथ(G5 °क्षी °)सत्वाख्यानं; M1.2 हस्तिरथ(M2 °सिम)विसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 48 (=148); T1 G1.2.5 159; T2 M 158 (M4 157); G3 156. — *S'loka no.:* K5 39; Dn1 40.

156

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 b) D2 T2 G2 यत्तेषु भरतर्षभ (D2 °भाः) (=2b); T1 G1.3.5 M युद्धाय भरतर्षभाः (cf. v.l. 2b) — D10 om. (hapl.) 1c-2b. — c) K3.4 B4.5 Dn1 D5 D1.6.8 किमकुर्वंश्च; B1.3 किमकुर्वत. G5 कौरव्याः. — d) K1.2.5 °प्रचोदिताः.

2 D10 om. 2ab (cf. v.l. 1). — a) =1a. D3 अथ; G3 तदा (for तथा). — b) M युद्धाय (for यत्तेषु). K1 कुरुनंदन (for भर°). D1 कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (cf. 1b). — c) K2 °राजः; G1 °तेजाः; G3 °भागः (for °राज).

3 a) K3.4 B (except B2) Dn1 D5 D3.4.6.8.10 सर्वं मे (by transp.); D1 यद्वृत्तं. — b) K5 आचक्ष्व त्वमशेषतः; D5 आचक्ष्वानवशेषतः; D3.4 G3 आचक्ष्व च (G3 स-) विशेषतः; D7 कथय त्वं यथातथं; M2 आचक्ष्वाम विशेषतः. Ca cites अनवशेषतः (as in text). — c) D3.7 यद्वृत्तं (for यद्वृत्तं).

4 a) =(var.)5. 154. 24c; 193. 52c. — b) K1.2.5 B2 D3.7 पौरुषं च (D7 तु) निरर्थकं. — c) K3.4 B Dn1 D5 D1.3.4.6.8.10 युध्य° (for जान°). — d) K1.2 D2-4 T1 G2.5 युद्धे दोषान्. B5 क्षयावहान्.

5 a) K1.2 च; B2 हि (for [अ]पि). — b) D2 G3 °देविनं; D7 G2 °देविनं; T2 °जीविनं. — c) K1.5 D1.7.8 तं; K2 तत्; D3.4 यत् (for वा). D10 न शक्तो विनियंतुं वा. — d) D3.4 वक्तुं (for कर्तुं). T1 त्यक्तुं वापि महामनाः.

6 ab) S transp. सूत and बुद्धिः. K1 Da2 D5 °दर्शनी. — c) K5 D5 °गम्य (for °साद्य). — d) K (except K4) B2 D1.7.8 वि- (for सा).

7 a) D3.4 च (for वै). D3 कुलपांडवयोः. — b) D3.4 भविष्यति च संजय; D7 तद्भविष्यत्यसंशयं; D2 भविष्यति न संशयः. — G3 om. 7e-8f. — c) T G1.2 खलु (for किल). — d) K4.5 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 T G1.2 हि (for ऽभि-).

8 G3 om. 8 (cf. v.l. 7). — b) K3.4 B3 Dn1 D5 D6.10 कर्मेच्छसि; D3 यथा तथा. — T2 G2.3 transp. 8cd and 8ef. — c) T1 हि (for तु). — d) K4 B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ।
शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ९
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्वि[illegible]ष्यते ॥ १५

C. 5. 5406
B. 5. 159. 15
K. 5. 159. 15

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्व ॥

B5) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 M1 (*inf. lin.*) आधातुम् (for आसक्तुम्). — e) K5 B2 तु विशेषेण; Cd अनवशे[illegible] (as in text). — f) S (G6 om.) वदतः (G3 परतः) पार्थिवर्षभ.

9 a) K5 D3.4 G3 यदा°; B3 यश्चा°; D10 यथा° (for य आ°). — b) D1 transp. अशुभं and प्राप्नुयात्. — c) K1–3 D1 G5 देवान्वा; D2 देव त्वां (for दैवं वा). K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp देवं); T2 (before corr.) G2 येन सेना स दैवं वा. Cn cites न कालं वा देवान्. — d) D7 क्षेप्तुं; Ca.d.s गन्तुं (as in text). K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 Cnp वक्तु(B2 मुक्त; Ds शक्य)मेतद[illegible]. K2 (marg.) reads 9cd as in K4 also.

10 b) D3.4 निंद्यया यः समाचरेत्. — G3 om. (?hapl.) 10cd. — c) T1 G1 वाच्यः (for वध्यः).

11 a) Ds निकारः; Ca.d as in text. D2 °व्याघ्र (for °श्रेष्ठ). — b) D1 G3 त्वत्परीक्षया; Ca.d त्वत्प्रतीक्षया (as in text). — c) S महाराज (for सहामात्यैः). — d) K1–3 B1.2.4 D1.10 अपि देवने; K5 परिवेदने; D3.4 अथ देवने; S सह (G2 सर्वे; M1.2 च स-) दैवतैः (for अधिदेवने).

12 b) D1 T1 G2.3 om. च. — cd) D1 transp. वैशसं and यत्तन्मे. G1 तस्मिंस्तु; Ca.d.s वैशसं (as in text). G5 यत्त्वं मे (for यत्तन्मे). T2 G1.2.3 (by corr.) M सर्वतः (for °शः). K5 यन्मे शृणु च सर्वशः (for d).

13 a) K3.4 B3–5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G3 M3–5 °प्रा(B4 Ds1 °प्र)ज्ञ (for °राज). — c) B2 महाभूतं; T2 G2.3 तथाभूतं. D3.4.7 महायुद्धं; M1.2 महद्युद्धं; M3.5 महद्युद्धे. — d) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 चै(Ds वै)कमना (for मा विमना).

15 a) K1.2.5 B (except B5) D1.2 M °निर्दिष्टं. — d) K1.2 G1.5 त्रयमेतद्; K5 D1 G3 त्रै(G3 त्रयी)धर्मे तद्; Ds तेषामेतद्. Ca cites त्रैधं (as in text). K1 m विभिद्यते; K3 विकृष्यति; K4 Dn1 Ds D6.7.10 प्रदृश्यते; B विदृश्यते; D3.4 हि दृश्यते; S विभाव्यते (T2 G1.2 °भज्यते); Ca.d as in text. — After 15, K (except K4) B2 Dn1 Ds ins.:

555* [illegible]: स्थिरो भूत्वा निशामय ।
[K1.2.5 आसन्नं (for आपन्नः).]

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K4 B1.3–5 Dn1 Ds D2.6.8.10 अभिनिर्यात्रा (followed by समाप्ता); B2 T1 G2.5 अभिनिर्याणयात्रा (to it B2 adds समाप्ता). — *Adhy. name:* D1 संजयवाक्यं; T1 वृत्तान्तकथनाय धृतराष्ट्रेण संजयसंधानं; G3 धृतराष्ट्रसंजयवाक्यं; G5 M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 49 (=149); T1 G1.2.5 160; T2 M 159 (M4 158); G3 157. — *S'loka no.:* K5 Dn1 16.

१५७

C. 5. 5407
Ś. 5. 160. 1
K. 5. 160. 1

संजय उवाच ।
हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥ २
उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
यदेतत्कत्थनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।
मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ६
यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
पौरुषं दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
न स्फुटेद्धृदयं कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ८
कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।

157

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K1 D5 हिरण्मत्यां; D7 हिरण्यायां; T2 G2 हिरण्यत्वां. G5 प्रविष्टेषु. — ^{b}) D3.4 तेषु राजन् (for पाण्ड°). — After 1^{ab}, K3 (om. lines 2–6).4 B Dn1 D5 D1.3.4.6–8.10 ins.:

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।
संमानयित्वा नृपतीन्न्यस्य गुल्मांस्तथैव च ।
आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]
आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L. 4) D1 आरण्यक- (for आरक्षस्य). B3 D5 चैव (for तत्र). — (L. 5) B3.5 D5 D1 सौबलं तथा (for चापि सौबलम्). — (L. 6) K4 B3 D1.6–8 नृपतींस्तत्र (for नृपतिस्तत्र).]

— K3 om. 1^{cd}. — ^{c}) D3.4 T2 G2 °राजः; M1.2 °तेजाः (for °राज). K4 B Dn1 D5 D6.8.10 तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा. — ^{d}) G3 कर्णेन समभाषत. — After 1, K4 B Dn1 D5 D6.8.10 ins.:

557* संभाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
[Posterior half = (var.) 2^{b}.]

2 ^{b}) K4 B Dn1 D5 D6.8.10 संश्रयि(K4 °श्रापि)त्वा नरर्षभ. — ^{d}) B2 D7 वाक्यम्; D2–4 चेदम् (for इदम्).

3 ^{a}) D3.4 T2 G3 कौरव्य; Ca कैतव्य (as in text).

4 ^{a}) T G1.2.3 तु (for तत्). — ^{b}) G2.3 °पूगात्तु°. — 4^{c} = 1. 1. 11^{c}. — ^{cd}) B3 पांडवानां महायुद्धं सर्वलोक°.

5 ^{a}) S कथ्यते (G3 कथितं); Ca.3 कत्थना- (as in text). — ^{b}) B2 मे तद्; D10 मम च; T1 G4 मा यद्; T2 G1.2.5 मां यद्; G3 वाक्यं) (for महद्). — After 5^{ab}, K4 B Dn1 D5 D1.3.4.6–8.10 ins.:

558* वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ।
[B1.2.4 D1.3.4.10 च (for ते).]

— ^{d}) = 5. 88. 74^{d}; 135. 9^{d}. D10 कालः समा°. — ^{e}) K3 यथा यत्; K5 Dn1 यथा च; B1–3 D1.3.4 T2 G2.3 यथावत् (for यथा वः). — ^{f}) K3 D1.2.7 तथा तत्; K5 तत्तथा (for तत्सर्वं). — After 5, K4 B Dn1 D5 D1.3.4.6–8.10 ins. a passage given in App. I (No. 9), followed by stanza 16 of this adhy.

6 = (var.) 13 = 5. 158. 9. K3–5 B Dn1 D5 D1.3.4.6–8.10 read 6–11 after 12, which latter in these MSS. follows passage No. 10 of App. I. — ^{a}) D1 सहर्षं (for अमर्षं). K4 B Dn1 D5 D6.10 राज्ञाभिषो-सनक्लेशं. — K4 D6 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{c}) B Dn1 D5 D10 कृष्णाया° (for द्रौपद्या°).

7 ^{a}) = 5. 88. 74^{c}; 135. 9^{c}. — ^{b}) K3.4 B Dn1 D5 D6.8.10 सर्वं (for गर्भं). — ^{d}) K3 वा (for च). D3.4 अस्त्राणां लाघवं परं; S परमं चास्त्रलाघवं. — D8 *repeats* (with v.l.) 7^{a}–10^{b} after 5. 158. 9.

8 D3 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}; D6 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) K1.2 B1.4 D1.2.7 हृदयं कस्य न स्फोटेत्; K3–5 B3.2.5 Dn1 D5 D3.4.10 हृदयं न [illegible].

9 D3 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) D3.4 शूरस्य च

आच्छि... कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
यत्तदुक्तं म... वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
अ...त्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
द्वावर्थौ युध्यमान... तस्मा... पौरुषम् ॥ ११
अ...न्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमा... ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
रा...प्रव्राजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
...आयाश्च ... संस्मरन्... भव ॥ १३
अप्रियाणां च वचने प्रव्रज... पुनः पुनः ।
अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ १४
क्रोधो बलं तथा वीर्यं ...नयोगोऽस्त्रलाघव... ।
इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
तं च तूबरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यक... ।
उलूक मद्वचो ब्रूया असकृद्भीमसेनक... ॥ १६
अ...केनैव यच्छप्तं सभामध्ये वृकोदर ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दम... ।
पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ १८ C. 5. 5500 B. 5. 160. 93 K. 5. 160. 9?

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

कृताकस्य. — ^{b}) K5 परविसस्य; D1 परिवर्तेषु; D3.4 परव्रज्येषु. K3.4 B Dn1 D5 [अ]गृध्यतः; G1 गृध्नतः; G3 [अ]गृध्नुतः (for गृध्यतः). — ^{c}) K1 आछिदन्; K3 B1.3.4 D6 आक्षिप्तं (for आच्छिन्नं). D3.4 आच्छिन्नविसस्याक्रम्य. — ^{d}) T1 G5 कोपः (for कोपं).

10 ^{a}) D3.4 यदुक्तं तत् (by transp.); S यदुच्यते. K4 महावाक्यं; D1 महद्वाक्यं. — ^{b}) D10 तद्विधीयतां; M2 तद्वि भाव्यतां; M3-5 तद्वि भाव्यतां. — ^{c}) K1.3 नतं वंशे; G5 कत्थनेन (for कत्थितेन). — ^{d}) D3.4 G5 M1.2 का (for कु).

11 ^{b}) B5 D3 G3 (catalectic!) राज्यं (for राज्यस्य). T2 G2 पुनर्जयः (for °र्भवः). B1-4 Dn1 D5 D3.4.6.8.10 राज्यं च पुनरुद्धर. — ^{c}) K4 B (except B5) Dn1 D5 D6.10 ...कामस्य. — ^{d}) K5 D3 त्वं कुरु; B (except B5) D5 D6 तत्कुरु (for कुरुत). — Stanzas 5. 158. 7-8 (with v.l.) are read (for the first time) in B Dn1 D5 D6-8.10 after 11, in K4.5 (latter om. the *second* stanza) after 12; in both places there is a *repetition* in the proper place.

12 K3-5 B Dn1 D5 D1.3.4.6-8.10 read 12 before stanzas 6-11 and after a passage given in App. I (No. 10), which latter follows our stanza 17 (q. v.). — ^{a}) B3 त्वं तु; M3-5 पार्थ (for वा त्वं). D3.4 अस्मान्वा विनि त्वाजा. — ^{b}) B3 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^{c}) K3-5 B Dn1 D5 D1.6-8.10 T1 निर्जितो (for निहतो). — ^{d}) K1.3 वीरलोकान्; T1 G3.5 M देवलोकं. K3-5 B Dn1 D5 D1.6-8.10 स्मे वीर शयिष्यसि. — After 12, K4 reads 5. 158. 7-8 (with v.l.), while K5 reads only 5. 158. 7. On the other hand, after 12, D3.4 ins. 5. 158. 12 and 13 with 560* between them (cf. v.l. 18).

13 =(var.) 6. — ^{a}) K4 B Dn1 D5 D6.8.10 निर्वासन- (K4 D5 °नं); D1 T2 G2 प्रव्रजनं; D3.4 प्रव्राजनात्; T1 प्रव्राजन- (for प्रव्राजनं). G3 चैव (for क्लेशं). — ^{b}) K1.2.5 D1-4.7 फाल्गुन (for पाण्डव). — ^{d}) K5 D1 संस्मृत्य (for संस्मरन्).

14 T2 om. 14-15. — ^{a}) S तु (for च). K3.4 B Dn1 D5 D1.3.4.6.8.10 वचनं. — ^{b}) K1.3 प्रव्रजन्स; K3 B Dn1 D5 D1.3.4.6.10 प्रव्रुवत्सु; K4 D5 प्रव्रुवंश्च. — ^{c}) B (except B3) Dn1 D5 D6.10 दर्शयस्व (for °याद्य). — ^{d}) G3 अमर्षेष्वेव पौरुषं.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D1.3 M3-5 क्रोधं. K (except K4) शौर्यं (for वीर्यं). — ^{b}) K1.5 D1.7 परं चास्त्र(K5 °स्त्र)लाघवं. — ^{c}) B3 इहैव (for इह ते). K1.3 पार्थ दृश्यंते; K4 B Dn1 D5 D6.8.10 दृश्यतां पार्थ. — ^{d}) K4 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 युध्यस्व (for संग्रामे).

16 K3 om. 16^{ab}. K4 B Dn1 D5 D6-8.10 read 16 and 17 (with 559*) after a passage given in App. I (No. 9); cf. v.l. 5. — ^{a}) K1.3 तत्र (for तं च). G1 नश्वरकं; G2 [अ]मर्षतरं; G3 रूपकरं; Ca.d तूबरकं (as in text). K5 B Dn1 D5 D6-8.10 Ca बालं (for मूढं). K4 तं बहुबरकं बालं. — ^{b}) K1 G3 M3 बह्वाशनम्. K1(*sup. lin.* as in text).3 अधुतमं; Ca अविद्यकं (as in text). — ^{c}) K1.3 D3-4 T2 G1.2.5 M ब्रूया (as in text); the rest ब्रूहि. — ^{d}) K1 G1.5

१५८

C. 5. 5395
B. 5. 161. 1
K. 5. 161. 1

संजय उवाच ।

सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

संजय उवाच ।

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

ह्यसकृत् (for असकृत्). — After 16, $K_{8.4}$ B Dn_1 D_8 $D_{1-4.6-8.10}$ ins.:

559* विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ।
बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ।

17 =var. 5. 158. 10. — K_8 om. 17; D_7 om. 17^{ab}. — ^{ab}) $D_{8.4}$ च (for [ए]व), and ख्यातं (for ज्ञातं). Ca.d cite शप्तं (as in text). K_4 B Dn_1 D_8 $D_{1.6.8.10}$ प्रतिज्ञातं सभामध्ये (D_1 om. 14^{bcd}) न तन्मिथ्या त्वया पुरा. — After 17, K_4 B Dn_1 D_8 D_1(om. lines 1–6)$_{.8.4.6-8.10}$ ins. a passage given in App. I (No. 10).

18 =(var.)5. 158. 11. — ^{a}) K_8 B (except B_8) D_8 $D_{6.10}$ Cs लोहाभिसारः; K_8 लोहाभिभारः; S बलाभिहारः (T_1 °सारः; G_8 °हासः); Ca.d as in text. — ^{b}) S °क्षेत्रे अ(T G_{1-8} ह्य)कर्दमे; Ca as in text. Cd cites अकर्दमम् (as in text). — ^{c}) $D_{8.4}$ च (for ते). $K_{1.8}$ M (except M_1) सुभूता; D_8 स्वधृता (for ऽथा भूता). $M_{2.4.5}$ यौधाः. — ^{d}) M_{8-5} वृकोदर (for सकेशवः). $D_{8.4}$ युध्यस्व सहकेशवः. — After 18, K_4 B Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ read (for the first time) 5. 158. 12–41 (with 560* and 562* respectively after stanzas 12 and 39), *repeating* the stanzas in their proper place; the passage is given verbatim in App. I (No. 11).

☞ The sequence of the stanzas of this adhy. in the Vulgate (and the older printed ed.), which is extremely confused, is as follows: 1^{ab}, 556*, 1^{cd}, 557*, 2^{cd}–5^{ab}, 558*, 5^{cdef}; then follows passage No. 9 of App. I (108 lines); then stanza 16, 559*, and stanza 17; then passage No. 10 of the same App. (lines 28); then stanzas 12, 6–11; then 5. 158. 7–8; then stanzas 13–15, 18; and finally there is an anticipation—which is as inexplicable as it is unnecessary—of stanzas 12–41 of the foll. adhy. Consequently this short adhy. of 18 stanzas appears in the printed ed. as an adhy. of 125 stanzas!

Colophon om. in T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.2}$. Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* N (Dn_2 $D_{5.9}$ missing) उलूक(B_8 अन्धक)यान; G_8 उलूकदूतागमन. — *Adhy. name:* T_1 उलूकप्रेषणे वाक्यवचनं; M_{8-5} उलूकप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 150; T_1 G_1 161; G_3 158; $M_{8.5}$ 160; M_4 159. — *S'loka no.:* K_8 19; Dn_1 15 (=115).

158

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K_4 B Dn_1 D_8 $D_{8.4.6.8.10}$ संप्राप्तः (for °प्राप्य). D_1 T_2 G_2 सेनानिवेशनं प्राप्य. — ^{b}) B_8 पांडवैः सह; T G पार्थिवैः सह (for पाण्डवस्य ह). K_{1-8} सः; D_8 च; D_8 हि (for ह). — ^{c}) D_2 G_2 समागतं (for °गतः).

2 G_8 om. 2–4. — ^{b}) S (G_8 om.) वदतो (for ब्रुवतो).

4 G_8 om. 4 (cf. v.l. 2). K_4 B_{1-4} Dn_1 D_8 $D_{2-4.6.10}$ om. the ref. B_8 D_7 वैशंपायनः (for संजयः). — ^{c}) K_4 B Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ मत्स्यानां (for सर्वेषां). — ^{d}) D_1 T_2 G_2 महात्मनः (for यश°).

5 ^{d}) M_{8-5} उवाच (for जगाद).

6 Before 6, all MSS. (Dn_2 missing; T_2 G_2 om.) ins. उलूक उ° (resp. उलूकः). — T_2 G_2 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) T_1 राजन् (for राजा). — ^{b}) $K_{1.8}$ T_2 $G_{2.8}$ °बकः

शृण्वतां [illegible]त्वाराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चाना[illegible]ता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो म[illegible]ष्येण कर्तुं [illegible]रुषमानिना ॥ ७
द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
संवत्सरं [illegible]राटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८
अमर्षं राज्य[illegible]रणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परि[illegible]शं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९
अशक्तेन च यच्छप्तं भीम[illegible]नेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादन[illegible] ॥ १२
द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं [illegible] युधि ।
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमि[illegible]च्छसि ॥ १३
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेद[illegible] द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युत[illegible] ॥ १४
द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीष[illegible] तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्मही[illegible] ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १६
को ह्याभ्यां जीविताका[illegible]ी प्राप्यास्त्रमरिमर्दन[illegible] । C. 5. 5552 B. 5. 161. 18 K. 5. 161. 18

(for °मना:). — d) K3.5 D1–4.7 G1 जनाधिप; Dn1 युधिष्ठिर (for नराधिप).

7 T2 G2 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) K1 D1 T1 G1.3 M3–5 चानयिता; G3 चावमता. — c) K1.2 शक्यो गर्वो; M3–5 शक्योम्मर्षो (for शक्योऽमर्षो).

8 T2 G2 om. 8ab (cf. v.l. 6). — a) K1.2.5 D6 एतानि; B2 D2–4.7 G5 M एव च; T1 G1 एव हि; G3 इमानि (for एव तु). — b) K1.2.3m.5 D6 राष्ट्रात्; K3 राज्यात्; Cd.s धिष्ण्यात् (as in text). B4.5 D3 G3.5 विवासितः; Ds2 D7 निवासिताः. — d) D3.4 गृहम् (for दास्यम्). K4 B4.5 G5 चोषितः.

9 = 5. 157. 6; = (var.) 5. 157. 13. — a) D3 भर्त्सनं (for अमर्षं). — b) T G2.3.5 भारत (for पाण्डव). — After 9, D3 repeats 5. 157. 7a–10b [v.l. यदिदं (for यदर्थं); यं च न (for परं च); हृदयं कस्य न स्फोटेत् (for न स्फुटेद्धृदयं कस्य); विधीयतां (for विभाव्यताम्).]

10 = (var.) 5. 157. 17. — a) T2 G1.2 [ए]व (for च). — D3 om. 10c–11d.

11 = (var.) 5. 157. 18. D3 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K3 लोहाभिभारः; B4 D3.4.10 Cs लोहाभिसारः; S बलाभिहारः. — b) T1 G1.3 M2 °क्षेत्रे ह्यकर्दमे. — c) K4 B (except B2) Dn1 भृतास्तेभ्याः; Ds2 D3.4.10 वृता योधाः; D6 वृतास्तैर्थैः (for भृता योधाः). K3 पृष्ठश्चोपहृता योधाः; S पुष्टास्तेभ्या (T2 G2 °स्ते ये) भृता (G5 भूत-; M3 भृत-) यो(M2–5 यौ)धाः.

☞ K4 B Dn1 Ds D6.8.10 read stanzas 12–41, (with v.l., and with ins.) for the first time after stanza 18 of the previous adhy., repeating them here (cf. App. I, No. 11).

12 B5 om. 12. — c) M3–5 आरुरुक्षन्. — After 12, K4 B (except B5) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 ins.:

560* एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्कुरु पौरुषम् ।
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।

[(L. 1) K4 Ds D3.4.7.10 स कत्थन् (for अक°). Dn1 D3 पुरुषो भव (for कुरु पौरुषम्). — (L. 2) D3.4.6 त्र (for सु-).]

13 a) Dn1 बलिनां (for युध्यतां). — c) B1.2.4 अयुद्ध्वा (for अजित्वा). — D6 om. (hapl.) 13d–15a. — d) M3–5 त्वं किम् (for कथम्).

14 D6 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) K2 B Dn1 Ds D1–4.7.10 Cs अंतरं; K3.5 चांतरं; K4 त्वंतरं; Cd अंतरं (as in text). T2 G2.5 M तयोः (for द्वयोः). T1 G1.3 वेद योरभ्यंतरं तयोः; M1 (inf. lin.) वेदवेदांतयोरपि. — B5 om. 14cd. — c) K (except K4) B3.4 Ds D1.2.7.8.10 असंक्षोभ्यम् (for अविक्षोभ्यम्). B2 D3.4 M1 युधि धुर्यमिवा(B2 °समं)क्षोभ्यं; G1 युधि युध्यंतमक्षोभ्यं. — d) K4 B (B5 om.) D10 °चरम्; K5 Dn1 Ds D3.4.7 °वरम्; G3 °रथम् (for °धरम्).

15 D6 om. 15a (cf. v.l. 13). — a) K4 B Dn1 Ds D3.4.10 महाद्युतिं; S (except T1) मोहाद्यथा (G2 M3–5 °दा) (for मोहाद्युधा). — b) B1.2 Dn1 D1 जेतुमिच्छसि; B4 D2 यज्जिहीर्षसि; T1 G5 संजिगीषसि; T2 G1–3 M संजिहीर्ष(G3 °जहिष्य)सि.

16 a) S [ऽ]पि (for वा). K1.2 दहेत्; B2 D7 हरेत् (for वहेत्). — b) T2 G2 वि- (for [अ]पि). D7 भुवि (m मही as in text).

17 a) K5 स्वाभ्यां; Dn1 D1 ह्यस्मि (for ह्याभ्यां). — b) B5 Dn1 प्राप्येमम्; Cs° प्राप्यांतं (for प्राप्यास्त्र-).

C. 5. 5552 B. 5. 161. 18 K. 5. 161. 18 गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्व्रज ॥ १७
कथं भीष्मादभिध्यातः संसृष्टो वा रणेन वा ।
रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८
किं दर्दुरः कूपशया यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १९
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ २०
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं
गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥ २२
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ॥ २३
यदीदं कत्थनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कत्थेत दुर्गतः ॥ २४
जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

— [a]) M3–4 वापि (for वाजी). K4 B (for B3 see below) Dn1 D5.8.10 रथो (for नरो). B3 G3 गजवाजि यो (G3 °नरो) वापि. — [d]) S स्वस्त्यो (for स्वस्ति). T1 G2 गृहं (for गृहान्). K B2 D3 D1–4.6–8.10 व्रजात् (for व्रजेत्).

18 [a]) D1 अनु°; S अवध्यातः (M1 अवज्ञातः; M3.4 अपध्यातः); Cd.s as in text. — [b]) K3 D7 T1 संस्पृष्टो; Dn1 °दृष्टो; D5 G3 °पृष्टो (for °सृष्टो). K4 D3.4.6.10 च (for वा). — [d]) = 4. 15. 15[b].

19 K3 om. 19[c]–21[a]. — [ab]) K1–3 Ds2 D7.8 दुर्दु(K3 Ds2 °र्दु)रः; Cd दर्दुरः (as in text). M3–5 किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anuṣṭubh!). — B3 om. from. 19[cd] up to 5. 159. 1. — [c]) M3–5 चमूमेतां (for दुराधर्षां). — [d]) T2 G3 अवध्यां (for इव द्याम्).

20 K3 B3 om. 20 (cf. v.l. 19). — [b]) T1 कांमोज- (for काम्बोज-). For खशैश्च, some MSS. read खसैश्च or खषैश्च; only K3 किरातैः. — [c]) S (mostly) साल्वैः. K3 [illegible]मत्स्यदक्षयः; K4 B1.2 Ds1 D2–4.6.10 °मध्यदेश्यैः; B4 D1 °[illegible]ध्यदेश्यः; Dn1 D5 °मुख्यदेशैः; G3 कुरुमध्यदेश्यैः. — [d]) K1.2 द्रविडा(K2 °डौ)न्ध्रकैश्च; K3 D1 द्रविडांध्रकैश्च; K4 D3 [illegible]विडा(D3 °ड)कांभ्रैः; B2 D3.4.8 [illegible]विडोड्रकाचैः (B2 °काम्यैः; D6 °कांचैः); Dn1 द्रविडैर्ध्रकांचैः; D5 D10 द्रविडोड्रकांच्यैः; D2 द्रविडांध्रकाचैः; D7 [illegible]विडांध्रकांचैः; T1 द्रमिडां[illegible]; T2 G1.2.5 द्रमिळांध्रकैश्च; G3 द्रमिडांध्रकैश्च; M द्रमिळांध्र(M3 °च)काचैः.

21 K3 om. 21[a]; B3 om. 21 (cf. v.l. 19). — [a]) K1–3 D2.7 संनिविष्टं; K4 B2 D3.4.6.8.10 T G1.2 M °प्रवृत्तं; G3 °प्रमत्तं (for °प्रवृद्धं). — [b]) N (B3 om; Dn2 missing) M3 अपारणीयं. — [c]) G3 तच् (for मां). K (except K4) B2 D3 D1–4.7 °कुल°; S (except G1.5) °पुर° (for °बल°). Cd cites नागकुलं. — [d]) S विकत्थसे (for युयु°). K (except K4) D1.7.8 किल (for किम्). K1–3 G3 किमल्पबुद्धिः; G5 विकल्प[illegible]द्धे.

23 B3 om. 23 (cf. v.l. 19). — [b]) D3 न हि (for ऽर्जुन). — [c]) K1.3 D3 D1–4.7 M3–5 पर्यायसिद्धि (D3 °द्धेर्); K4 D7 पर्यायसिद्धि; T2 G1.2.5 यस्य वा (G1.5 वा) सिद्धिर्. T2 G1.2 एकस्य (for एतस्य). — [d]) K (except K4) D1 कत्थतः (for °नात्).

24 B3 om. 24 (cf. v.l. 19). — [a]) K3 D7.8 T1 G3.5 M (except M3) यद् (for यदि). D3.4.10 इह (for इदं). D3 कत्थतः (for कत्थनात्). K4 B (B3 om.) Dn1 D5 D6.8.9.10 लोके (for सिध्येत्). — [b]) K4 B (B3 om.) Dn1 D5 D6.8.10 सिध्येत्कर्म; D3.4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके). — [d]) K4 B (B3 om.) Dn1 D5 D6–8.10 कत्थने को हि; D2–4 बहु कत्थेत. D2–4 दुर्गताः; D10 दुर्बलः (for दुर्गतः).

25 B3 om. 25 (cf. v.l. 19). — [c]) K1.2 योधः (for योद्धा). — [d]) K4 B1.2.4 Dn1 D5 D6.8.10 जानान(D5 जानीम)स्ते राज्यमेत[illegible]रामि; B2 जानन्नु ते राज्यमेतज्जहामि; D3.4 राज्यं तेजो न त्वमहो मतो मे.

26 B3 om. 26 (cf. v.l. 19); G3 om. 26[ab]. — [a]) D1 च (for तु). B2 °धर्मेण; D3 °मार्गेण; G3 °मार्गेण

मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २७
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २८
सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०
अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
सूदकर्माणि च श्रान्तं वैराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३४
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी । C. 5. 5570 B. 5. 161. 36 K. 5. 161. 36

(as in text). Cd cites पर्यायधर्मः. — b) Dn1 राज्यं (for सिद्धिं). K5 आप्नोति (for प्रा°). K1.3.5 D1.2 मानसीं; K2 D5 मानुषीं; K4 B1.3.4 Dn1 D8 D5.10 मानुषः; B2 D7 मानवः (for भूयसीम्). — c) K1 [इ]ह; T1 G3 च; M3–5 प्र- (for हि). K3 हि कूलानि; K4 B (B5 om.) Dn1 D8 D2.4.6.10 [अ]नुकूलानि (for हि भूतानि). — d) K4 B1.3.4 Dn1 D8 D5.8.10 C5 विधाता; B2 धाता च; (for धाता प्र-).

27 B5 om. 27 (cf. v.l. 19); G3 om. 27^{cd}. — b) D1 M3–5 त्वा (for त्वां).

28 B5 om. 28 (cf. v.l. 19); D7 om. 28^{ab}. — b) K5 D2 T G1.3.5 यदा (for यत्त्वं). K4 B (B5 om.) Dn1 D8 D5.10 दासपणैर्; T G1.3.5 दासः पणे (for दासपणे). — d) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन).

29 B5 om. 29 (cf. v.l. 19). — a) B3.4 Dn1 D8 वा (for च). K5 सगदो भीमसेनश्च. — b) K4 D3.4.6.10 चापि; B3.4 Dn1 D8 वापि (for चैव). D5 फाल्गुनाद्वा (for पार्थाच्चैव). K5 पार्थश्चैव सगांडिवः. — c) K3 हि; K4 [ए]व; K5 D2–4.7 विः; S च (for वै). Dn2 सः; D6 G3 M3–5 वा; T2 G2 च (for वः).

30 B5 om. 30 (cf. v.l. 19). — a) K2 Dn1 D2–4.7 S दास्यं (as in text); the rest दास्ये. K5 सानुजाश्चैव संपन्नान्. — b) K4 B (B5 om.) D8 D6.8 भाविनी; Dn1 पार्षती (for भामिनी). — c) K2 B1.3 C5 अमानुष्ये; K3 B4 D6 °ष्यं (for °ष्य-). B4 D7 समापन्नान्; D2 M4 °युक्ताः (for समा...न्). — d) K4 B (B5 om.) Dn1 D8 D1.6.8 दास-; T G1.3.5 M1 दास्ये (for दास्य-).

31 B5 om. 31 (cf. v.l. 19). — b) K1–3 D1 सत्यम् (for तथ्यम्). D3.4 च (for तत्). — c) K5 धृता वेणी हि; T2 G3.5 धृत्वा हि वेणीं. — d) K1 D3.4 T G1 तथा; D5 यदा (for तदा).

32 B5 om. 32 (cf. v.l. 19). — a) K3.5 D1 विश्रांतः; D7 विश्रांतं; G3 चाश्रांतं. — c) K5 भीमसेनश्च; B3.4 Dn2 D2–4 °सेनस्य; D1 °सेनः स. — d) D5 M1.2 यत्तु; D1 T G M3–5 यत्तत् (for यच्च). D7 स्मृत्वा त्वं पुरुषो भव.

33 B5 om. 33 (cf. v.l. 19) — a) K4 B (B5 om.) Dn1 D8 D2–4.6.8.10 एतत्; Cd.8 एव (as in text). D7 एवं निपातितो दंडः. — b) D7 क्षत्रियस्य ततस्तव. — cd) K1 transp. कक्ष्यां and वेण्यां. K3 कर्ण; Dn1 कक्षां; Dn2 स्कध्यां; Cd कक्ष्यां (as in text). G3 वेणीं; Cd वेण्यां (as in text). M3–5 पलायति (for °ते). K4 B (B5 om.) Dn1 D2.4.8.8.10 वेणीं कृत्वा षंढवेषः कक्ष्यां (K4 D8.10 °क्ष्या) नर्तितवानसि; D7 सानुबंधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण सता मया. D3.4 *repeat* 33^{cd} as in text also.

34 B5 om. 34 (cf. v.l. 19). — b) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन. — c) D3.4 S (except G3) न राज्यं (D3.4 राज्यं वः; M1.2 राज्यं न) प्रति- दास्यामि. — d) D7 [इ]ह स- (for सह-).

35 B5 om. 35 (cf. v.l. 19). — a) D2.7.8 G1.3.5 M1 मया; Cd.8 माया (as in text). K3 नेंद्र°; D2 तेंद्र°; G1 चेंद्र° (for हीन्द्र°). D3.4 न जानामींद्रजालं वा; G2 न मायेंद्रजालं वा; M3–5 न मया हींद्रजालानि. Cd.8 cite इंद्रजालं (as in text). — b) K2.3 D5 C5 कुहकं; D1.2 T G1.3.5 M1.2 कुहना; D3.4 छद्मकं; Cd कुहका (as in text). G3 कुहकानां (for कुहका वा). K5 D3.4 च (for वा). K1 B2 D6.7 विभीषणा; K2.3 विभीषणं; K5 [अ]विभीषिका; B1.3 [अ]पि भीषणी; B4 Dn1 D8 [अ]पि भीषणा; D1 विभीषणे; D3.4 [अ]तिभीषणं; D5 [अ]पि भीषणं; Cd विभीषणी (as in text). — c) T2 G2 युद्धं (for युधि). — d) K5 °गर्जितं; B5 T2 G1.2 °गर्जिताः;

C. 5. 5570 B. 5. 161. 36 K. 5. 161. 36 आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम् ।
बृहद्बलसमुच्चालं सौमदत्तितिमिंगिलम् ॥ ३८
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाप्लुत-
निवर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

Ds1 D7 M °गर्जिनां; Ds2 °गर्जितां; Cd °गर्जनं.

36 B5 om. 36 (cf. v.l. 19). — b) N (except D9; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुनानां. K3.4 D2–4.8 च (for वा).

37 B5 om. 37 (cf. v.l. 19). — a) D7 भीष्मेण संयुगं गच्छ. — b) K1.2 छिंधि (for भिन्धि). K1.4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6.8.10 वा (for त्वं). — c) K4 D6 तरेथा वा; B (B5 om.) Dn1 Ds D10 तरेमं वा; D3.4 प्रतरस्व; D8 तरेथ वा (for प्रतरेमं). K1 D9 महाबाहुं; K2–5 D1.6.8 °बाहो; D7 °बाहुः.

38 B5 om. 38 (cf. v.l. 19). — b) D5 °महोरगं; B2 D1 M (M1 inf. lin. as in text) Cd °समाकुलं. — B4 om. 38cd. — c) K3.5 °समुत्थानं; K4 D3.4.6.8.10 °समुद्वेलं; B1–3 Dn1 °महानकं; D2 °समुद्धामं; T G1–3 °समुच्चारं. Cd cites समुच्चलः, Cs समुच्चलत्. — d) K1 B1–3 D8 T1 G1.2.5 सोमदत्ति°; D3.4 सौमदत्त°; T2 G3 M (M1 inf. lin.) सोमदत्त°. — After 38, Dn1 ins.:

561* युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं
श्रुतायु(sic)हार्दिक्यमहातलं द्रुतम् ।

39 B5 om. 39 (cf. v.l. 19). — a) B2 D3.4 [दुःशा]सनोर्मिं. Cd.s cite ओघः. — b) D2 °चक्रायुध° (for °चित्रायुध°). — After 39ab, Dn1 ins.:

562* भी[मसे]नगमपवन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यमहावर्तं काम्बोजवडवामुखम् ।

— c) K2.3.5 Dn1 Ds D1.2.7 Ca.d.s °गाद्रिं; G3 °गर्तं (for °गाधं). — d) Cd दुर्मर्षणोदं. T1 °प्रतापं; G2 M2.3 °प्रवातं (for °प्रपातम्). Cd cites प्रपातः.

40 B5 om. 40 (cf. v.l. 19). — b) G3 युधा; M3–5 पदा (for यदा). K5 D7 विगाह्य. D3.4 [यु]व विनष्ट° (for श्रमनष्ट°). — c) T2 G2 सह- (for हत-). D5 -मित्र-; D3.4 -सत्व- (for -सर्व-). — d) K3 G3 M एति (for एष्यति).

41 B5 om. 41 (cf. v.l. 19). — a) K (except K4) D1.7.8 तस्मात्; T G2.3 ततो (for तदा). K3 अच्युतः; Ds अच्युतः; T G1.2.5 आप्लु; Cd अच्युतः (as in text). — b) K4 D6 विवर्ततां; B (B5 om.) Dn1 Ds D1–4.10 T1 G3 निवर्तिता; D7 निर्वर्तिता; D8 निवर्तितां; T2 G1.2.5 निवर्तितं; M निवर्तते. — c) K4 D6.8 प्रश(D6 °शा)स्य राज्यं; B (B5 om.) Dn1 Ds D1.3.4.10 प्रशास्य राज्यं (for राज्यं प्रशास्तुं). Cd cites प्रशास्तुं (as in text). K (except K4) भुवि दु° (for हि सुदु°). — d) K4 B1–3 D3.4 G2 बुभूषितं; B4 D1.2.6.8.10 T °षितः; Cd.s °षता (as in text). K4.5 D3.4.6.8 S स्वर्गम्; Cd.s स्वर्गं (as in text).

Colophon om. in B5; Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B1.2.4 Dn1 Ds D2–4.6–8.10 G5 M1.2 उलूकयान; B3 अन्धकयान. — *Adhy. name:* T1 G5 M उलूकवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 51 (=151); T1 G1 162; T2 M1.2.4 160; G2.3 M3.5 161; G3 159. — *S'loka no.:* K5 39; Dn1 45.

१५९

संजय उवाच ।
उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।
प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ २
नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूंश्चैव विचिक्षिपुः ।
आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३
अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४
आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५
प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६
मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न बिभेषि च ॥ ८
जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ १०
यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११
यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२
न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३ C. 5. 5642 B. 5. 162. 63 K. 5. 162. 63

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकयानपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 B5 om. 1 (cf. v.l. 5. 158. 19). — d) T1 G3 M वाक्ः; T2 (before corr.) G2. 5 बाण-; G1 वाचः (for वाक्य-).

2 B5 resumes! — c) D6 T1 च भृशं (for भृशसं-). — d) K4 B1. 2. 4. 5 Dn1 D5 D8. 10 [अ]पि; B3 D2–4 T1 G3 M3–5 च; D6 [अ]धि- (for प्र-).

3 a) K4 B Dn1 D5 D2–4. 6. 8. 10 Ca. d om. न. K1 अधितिष्ठंत; K2 अध्य°; K4 B Dn1 D5 D3. 4. 6. 10 Ca उद्°; K3 D2. 8 अव(D8 च)तिष्ठंतः; D1 S अव(G1 °धि)तिष्ठंते (M4 °तः); D7 अतितिष्ठंत (for अव°). — b) D10 बाहूंस्त्वांश्च. K4 B Dn1 D5 D3. 4. 6. 8. 10 प्र° (for वि°). — d) D3. 4 संपश्यंतः (for वीक्षां°).

4 b) B4 समवैक्षत. B2 पांडवः; T G M1 कैतवं (for केशवम्). — G3 M om. 4cd. — c) K1–3 D3. 4. 7 लोहिताभ्यां च (D7 स); T2 G2 अतिताम्राभ्यां (for लोहि°).

5 a) K1. 2 (before corr.) उत्स्मयित्वेह; K2. 3. 5 D7 °त्स्मयित्व(K3 °त्वै)व; D3. 4 संस्मयन्निव; T1 भत्स्मयित्वा तु; T2 G2. 5 M उत्स्मयित्वा तु (for उत्स्मयन्निव). Ca. d cite उत्स्मयन् (as in text). — d) B1. 2. 4 °ढ्यं प्रत्युवाच ह.

6 b) K1. 3 D8 T1 M1. 2 ब्रूयाश्चैवं; K5 ब्रूहि चैव; D3. 4 T2 G2. 5 ब्रूयाश्चैनं; D10 प्रब्रूयास्त्वं. — c) S श्रुत्वा (for श्रुतं). — After 6, K4 B Dn1 D5 D3. 4. 6–8. 10 ins. a passage of 103 lines given in App. I (No. 12).

7 Before 7, K4 B D5 D3. 4. 6. 8 ins. कृष्ण उ°; D10 T2 G2 श्रीभगवान्; G1. 3 वासुदेवः. — a) K4 त्वमि°; D8 त्वं ही° (for श्व इ°). K4 B Dn1 D5 D2–4. 6–8. 10 Ca प्रपद्येथाः; G1 प्रपश्येथाः; Cd अदृश्येथाः; Cs as in text. — d) K5 संग्रामे पुरुषो भव (= 5. 157. 15d).

8 a) B2. 5 T2 G मूढस्त्वं. K1–3 D1. 2. 7 यदेतन्मन्यसे मूढ; K5 दुर्मते मन्यसे यच्च; D8 मन्यसे मूढ यच्च त्वं. — d) D8 M तत् (for त्वं).

9 a) K5 एव (for एतद्). D8 जघन्यकाल मन्ये चेत्; D7 जघन्यकालं संप्रेक्ष्य. Ca. d cite जघन्यकालं (as in text), Cs °काले. — b) K2. 4 B Dn1 D5 D2. 4. 6. 8. 10 न भवेत् (B2 भवेयुः); M4 भवेद्धः (for भवेद्यत्). D7 सर्वांश्चैव च पार्थिवान्. — c) T1 महीं (for अहं). K5 निर्दहेद्धि मम क्रोधः. — d) M3–5 वनानीव (for तृणा°).

१६०

C. 5. 5643
B. 5. 163. 1
K. 5. 163. 1

संजय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १
स केशवमभिप्रेक्ष्य ुडाकेशा म ायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
परवीर्यं समाश्रित्य यः समा यते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४
स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे व यमात्मनः ।
स्वयं का ुषा मूढः परांश्च क्षे मिच्छसि ॥ ५
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हित द्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा णयेति च ॥ ७
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विना ॥ ८
कैतव्य गत्वा भरतान्स त्य

---

10 D7 om. (hapl.) 10. — a) K (except K5) D8.10 M3–5 च (for तु). — b) N (Dn2 missing) फाल्गुनस्य. G2 om. (hapl.) 10d–12a. — d) K4.5 B Dn1 Ds D4.6.8.10 M3–5 विजितात्मनः.

11 G2 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) T2 G1.3 M यद्वा° (for यथा°). D7 पक्षी भूत्वा मनोभवः. — d) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 पुनः (for ऽप्रतः).

12 G2 om. 12a (cf. v.l. 10). — a) K1–3 D1.2.7 तथैव (for यथापि). — b) K4 B Dn1 Ds D4.6.8.10 मोघभाषितं; G2 मे सुगर्जितं. K1.2 D2.7 द्रक्ष्यसे वीर्यमू-(D2 °ग)र्जितं. — d) K1.3.5 D1.2.7 इत्युपधार्यतां; K4 B3.5 Dn1 Ds D4.6.8.10 अथावधारय; B1.2.4 इत्यवधारय; D8 इत्युपधारय.

13 a) T1 G5 M त्वा (for त्वां). — c) D8 वयं (for यमौ). K4 Ds D6.8.10 भीमसेनो न च यमौ. — d) D1.2 प्रतिकूलं प्रभाषितुं.

Colophon om. in D4 T1 G3; Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn1 Ds D2.3.6–8.10 M उलूक(B3 अश्वक)यान. — *Adhy. name:* M ... — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 52 (=152); T2 M1.2.4 161; G1 163; G2.5 M3.5 162. — *S'loka no.:* K5 13; Dn1 61.

160

☞ In Dn2, stanzas 1–27 are missing (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is ignored up to st. 27. This whole adhy. is missing in D4; the MS. is mostly ignored here.

1 a) D7 T2 वासुदेवस्य (for दुर्यो°). — b) K1–3.5 D1 स धनंजयः. K4 B Ds D3.6–8.10 T G1.3 भरतर्षभ; D2 रुषितोर्जुनः (for भरतर्षभः). — c) D2 G3 अपि ताम्राभ्यां; D8 G1 M1 (*inf. lin.*) अभिताम्रा°; G5 M1.5 अतिमात्रा°.

2 b) D1 °रथः; D8 °मनाः (for °यशाः). — c) D2 प्रत्य° (for अभ्य°).

3 Before 3, T G1.2 ins. अर्जुनः. — b) D8 G3 पुमान् (for परान्). K5 Dn1 यः समाह्वयते प°! — c) T1 G3.5 M1.4 (*inf. lin.*) अभितः; Ca. d as in text. K4 B Ds1 D3.6.8.10 युध्यते (B3 Ds1 मुच्यते) शत्रून् (D8 शक्त्या).

4 c) K1–3 D1.2.7 M1.2 अशक्तः सन् (for अशक्तत्वात्). — d) K1–3 D1.2.7 स लोके (by transp.); Ds2 लोकानां; G3 लोकेषु. M3–5 पुरुषोधमः.

5 a) D8 संपश्यं परवीर्येण. — c) K4 Dn1 Ds D3.10 स त्वं; B (except B3) यस्त्वं (for स्वयं). K2–4 B Dn1 Ds D3.6.10 G3 मूढ. — d) Ds D10 [आ]क्षेप्तुं (for क्षेप्तुं). Ds2 G1 अर्हसि (for इच्छसि). K5 परान्क्षेप्तुमिहार्हसि.

6 c) K4 D8 °प्राज्ञं; B Dn1 Ds D6.8.10 °प्रज्ञं (for °बुद्धिं).

7 a) D7 [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिः). — d) K3.5 D1–3.7 तु; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 हि (for च).

9 D1 om. 9a–10b. — ab) G3 ins. च after समेत्य. M1.3 धार्तराष्ट्रान् (for °ष्ट्रं). K4 B Dn1 Ds D6.8.10 वदस्व (for ब्रवीहि). D8 ins. (like G3) च after समेत्य, and for धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि reads वदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि च यानि वै (turning 9ab into an anuṣṭubh stanza).

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
[illegible]व्यपाय भविता विमर्दः ॥ ९
[illegible]
मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्य[illegible]ः ।
अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०
हन्याम[illegible] द्रोणकृते हि लोकं
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
मनर्थमात्मन्यपि वर्तमान[illegible] ।
तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
हन्ता समक्षं [illegible] भव ॥ १२
सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
रथाद्भीष्मं पातयितास्मि बाणैः ॥ १३
श्वोभूते कत्थनावाक्यं वि[illegible]ति सुयोधनः ।
अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो [illegible]ः ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुः[illegible]सनस्तव ॥ १५
अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्द्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा । C. 5. 5659 B. 5. 163. 17 K. 5. 163 17

— °) K1–3.5 रथीति त्वाहार्जुनः; K4 B Dn1 Ds D3.6.8.10 तथेत्युवाचा°; D2 T2 G3.5 M1.3–5 तथे(G3 °दे)ति त्वाहा°; D7 तथेत्याह त्वामर्जुनः; T1 G1.2 (catalectic!) तथेत्याहार्जुनः; M2 (hypermetric!) तथेति गत्वाहा° (for तथेत्याह *अर्जुनः).

10 D1 om. 10^ab (cf. v.l. 9). — ^a) K4 T1 G3.5 M2.4 (*inf. lin.*) यस्त्वा°; B (except B2) D4 T2 G1.2 M1.3–5 Ca यद्वा°; D2 यथा°; D8 अथा° (for यद्वो°). — ^b) K4 B Dn1 Ds D3.6.8.10 G1 कुरून् (for कुरूणां). — ^c) K4 B Dn1 Ds D3.6.8.10 सृंजयाना[illegible]; D1 कौरवाणाम् (for पाण्डवानाम्). — ^d) K3.5 D2 S साल्वेयकांश्चेति; D8 शाल्वेयकानां च. K4 B1–3 D6.8.10 M3–5 चैव (for चेति). — After 10, B Ds D10 *repeat* 9^ab (v.l. वदस्व for ब्रवीहि).

11 ^a) K3.5 पार्थं; Ca.d.s द्रोणं (as in text). K4 B Dn1 Ds D3.6.8.10 Ca.d.s [ऽ]पि; K5 तु (for हि). M2.4.5 लोकान् (for लोकं). — ^c) K1 ह ते; D1.2 [ऽ]पि ते; Ds [ऽ]थि ते (for हि ते). Ca.d cite अधि. K (except K4) लब्धमिदं; D2 °मेतद्; D8 लभ्यमिदं; T2 G1.2 लब्धमदश्च; G5 M1 °मतश्च (for °तमं). D2.7.8 हि; G3 न (for च). — ^d) K अस्तं (K5 क्ष्ययं) गताः; B Dn1 Ds D3.6.8.10 आपद्गताः; D1 वयं गताः (for क्षयं गताः). T2 G1.2 सोमकाश्च (for चेति भावः).

12 ^b) K4 D6.8 ह्यनर्थम्; B3 Ds D10 समर्थम् (for अनर्थम्). K (except K4) D1.2.7 अभि-; S अथ (for अपि). — ^c) M1.2 अमुं (for अहं). K3 D7 त्वं (for ते).

13 ^a) K (except K4) °मनाः; D8 °सेनाः (for °सेनः). K2 D2 S प्रतीक्ष; K3 समीक्षन्; K5 प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य). — ^b) D8 रथी ध्वजी (by transp.). K1.3.4 B Ds D1.3.7.10 रक्षत (for रक्ष च). — ^c) D1 भीमसेन; S वै समक्षं (for द्वीपमेनं). — ^d) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 transp. रथात् and भीष्मं, and read पातयिष्यामि (for °तास्मि).

14 ^a) S कथितं (for कत्थना-). — ^b) D10 [illegible] सुयोधन. — G3 M4 om. (hapl.) 14^c–16^d. — ^c) K1.3 मर्दितं; K4 B Ds D3.6.8.10 G5 आचितं; Dn1 आश्रितं; T अर्चितं; G1 M (M4 om.) अर्पितं; G2 मूर्छितं. — D7 om. (hapl.) 14^d–15^c.

15 G3 M4 om. 15; D7 om. 15^abc (cf. v.l. 14). — ^a) K4 B2.4 D7.8 यदुक्तं. K3 D1.2 तु (for च). — ^d) Ds वृद्धातिक्रमणस्य च (= 18^d); M (M4 om.) राजा दुर्योधनस्तव.

16 G3 M4 om. 16 (cf. v.l. 14). — ^b) B (except B5) °वत्; D8 °वित् (for °कृत्). — ^c) K4 B Dn1 Ds D1.3.6–8.10 अचिराद्; G1 त्वचिराद् (for नचिराद्). — ^d) K (except K4) D1.2.7 द्रक्ष्यसि; S (G3 M4 om.) °तां (for °से). K (except K4) B1–3 D1–3.7.10 त्वं; S (G3 M4 om.) स (for तां). S (G3 M4 om.) सुयोधनः.

17 ^a) Dn1 D1.7 S (except T1 G3) अति°; Ca.d.s

C. 5. 5650 B. 5. 163. 17 K. 5. 163. 17 नैष्कर्म्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
गुणसंतापिनोऽत्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९
वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥ २५
केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।

अभि° (as in text). — ^{c}) K_4 D_6 नैष्कर्म्यस्य; D_5 निष्ठुरस्य; C_s नैष्ठुर्यस्य (as in text). C_a cites नैष्ठुर्यं. — ^{d}) K (except K_4) ins. [अ]पि; G_1 स्व-; G_3 हि; M_{3-5} [अ]थ before आत्म- (to avoid the hiatus!). K_5 -संस्तवनस्य; $D_{5.7}$ T_1 -संभावितस्य; $C_{a.d.s}$ -संभावनस्य (as in text). — After 17, D_5 reads 19^{ab}.

18 D_5 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) Some MSS. तैक्ष्ण्यस्य; $C_{a.d.s}$ as in text. — ^{c}) K_4 D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ S (except M_1) अपवाद(T2 °राध)स्य; B_1 अवलेपस्य; $D_{2.8}$ अभिवादस्य; $C_{a.d.s}$ अतिवादस्य (as in text). — ^{d}) D_1 धर्मांति°.

19 For D_5 cf. v.l. 17. — ^{a}) D_1 धर्षणस्य (for दर्श°). $K_{3.4}$ B (except B_5) D_{n1} $D_{1.2.6.8}$ चक्रस्य; D_5 वक्रा°; D_8 कृत्स्न°; $C_{d.s}$ वक्र° (as in text). — ^{b}) S वैर° (for कृत्स्न°). K_3 D_5 अप्य°; D_5 एवा° (for अप°). — ^{c}) D_5 D_{10} द्रक्ष्यसे. T_1 G_3 शीघ्रम् (for तीव्रम्).

20 G_3 om. 20^{a}; K_1 om. 20^{ab}. — ^{a}) K_5 $D_{1.2}$ त्वं; D_7 च; S (G_3 om.) तु (for हि). — ^{b}) K_{3-5} B (except B_3) D_{n1} D_5 $D_{2.6.7.10}$ नराधम; T_2 $G_{2.3.5}$ जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) K_1 न; $K_{3.5}$ $D_{1.7}$ -वान्; D_2 वा (for ते).

22 K_1 om. (hapl.) 22. — ^{a}) $K_{3.4}$ B_{3-5} D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा).

23 ^{a}) M_5 च (for हि). — ^{b}) K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ प्रतिजानामि कैतव; T $G_{1.2.5}$ °ज्ञास्यंति पांडवाः. — ^{c}) K_3 G_1 स त्वां (for सत्यं). — ^{d}) S (except T G_3) सत्यं सर्वं (by transp.). — After 23, K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6-8.10}$ (most of which MSS. om. 24–25) ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.10}$ om. 24–25. — D_8 reads line 24^{ab} and D_8 reads stanza 24 after line 56 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — ^{a}) G_2 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तः). K_5 D_5 S वाक्यं; D_1 राजा (for राजन्). — ^{b}) T_1 G_2 यथोक्तम् (for तद्वाक्यम्). D_1 उपधारय; D_8 उपधार्य तत्; T $G_{2.5}$ अवधार्य च. — D_8 reads 24^{c}–25^{b} after line 61 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — ^{d}) T_1 यथातथं (for °गतम्).

25 K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.10}$ om. 25 (cf. v.l. 24); D_8 also om. 25; but cf. 563*. For sequence of D_8 cf. v.l. 24. — ^{ab}) K_3 उप°; T_2 अपा° (for उपा°). M_{3-5} च (for तु). D_8 S transp. पाण्डुभ्यः and कैतव्यः. D_1 उपावृत्तास्तु पांडुभ्यः कैतव्या धृतराष्ट्रजाः; $D_{2.7}$ उपावृत्ते तु पांडुभ्यः कैतव्ये धृतराष्ट्रजः. — K_3 $D_{1-2.7}$ om. 25^{cd}. — ^{cd}) T वत्स त्वं (for तत्सर्वं). $K_{1.2.5}$ सर्वं संश्रावयामास यदुक्तं (K_5 यदर्थं) पार्थकृष्णयोः.

26 Before 26, T_1 G_3 M ins. वैशं°. T_2 $G_{1.2.5}$ संजयः. — ^{a}) D_5 कैतवस्य तु तद्वाक्यं (see below). — After 26^{a}, K_4 B D_{n1} $D_{5.6.8.10}$ ins.:

563* यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं.

— ^{b}) $K_{1.2.5}$ निशाम्य. K (except K_4) $B_{2.4}$ D_{n1} D_5 $D_{1-2.6-8}$ T_2 G M_2 भरतर्षभ. — ^{c}) T_2 $G_{2.3.5}$ शकुनिं (for कर्णं च); see below. — ^{d}) K_{1-3} D_1 सौबलं; T_2 $G_{2.3.5}$ कर्णं च (for शकुनिं); see above. K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ चापि भारत; T_2 $G_{2.3.5}$ समभाषत (for चाभ्य°).

27 ^{a}) K_5 राज्ञां (for राज्ञः). — ^{c}) K (except K_4) $D_{1.2}$ उदये (for उदयात्). K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ सर्वैः; D_1 सर्वं (for सर्वा). — ^{d}) D_1 युक्तं; D_7 T_2 यथा (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८
तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुलूकयानपर्व ॥

१६१

संजय उवाच ।
उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् । C. 5 5707 B. 5. 164. 6 K. 5. 164. 6

युक्ता). K4 B Dn1 Ds D6. 8. 10 युक्तास्तिष्ठंस्त्व(D6 °स्त्व)नीकिनः.

28 Dn2 resumes! — a) K1 तु ते (for कर्ण°). — b) K1. 2. 4 B Dn Ds D2. 6. 8. 10 सं° (for प्र°). — c) G3 °वाजिभिः; M (except M1) °वाहीभिः; Ca °वामीभिः (as in text). Cd. s cite उष्ट्रवामी. — d) Ds °भुजैः; G2 M1. 2 °बलैः (for °जवैः).

29 ab) M3–5 पर्याययुः (for परि°). Ds D8. 10 सेनाः कृत्स्नाः; S सेनां पूर्णां (G5 सेनाः पूर्णा). — c) K4. 5 B2 Ds D7. 8. 10 आज्ञापयत. K4 B (except B2) Dn Ds D6. 8. 10 च (for तान्).

Colophon. D4. 5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D2. 6–8. 10 G5 M1. 2 उलूक(B3 अभ्यक)यान, followed by समाप्त (B1. 2 om. समाप्त). — *Adhy. name:* Ds उलूकापयानं; T1 M उलूकप्रतियानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 53 (=153); T1 G1. 2. 5 M3. 5 163; T2 M1. 2. 4 162; G3 160. — *S'loka no.:* K5 29; Dn 56.

161

1 D4 missing (cf. v.l. 5. 160. 1). M1. 2 वैशं° (for संजय उ°). — b) K B1–3 Ds D6–8. 10 M3–5 निर्यातयामास.

2 D4 missing (cf. v.l. 1). — a) T2 G1. 2 पताकिनीं (for पदा°). M1. 2 अश्ववृंदीं (for नाग°). — b) M1. 2 रथनागकुलाकुलां. — c) K1–3 D1–3. 7 चतुर्विधां भीमबलां. — d) K3. 4 B1. 3. 4 D (except D7. 10; D4 missing) अकंपां.

4 D4 missing (cf. v.l. 1). — a) T2 G3 ततस्त्व (for तस्यास्त्व). — c) K4 D2. 8 द्रोणं प्रेप्सुर्. — d) K4. 5 B D (except D1. 2; D4 missing) व्यकर्षत (for प्रक°).

5 D4 missing (cf. v.l. 1). — b) K1. 2 राजन्यान्; D7 राजानः (for रथिनः). K5 T2 G2. 3 [illegible]; D7 M2 °विशन्; T1 M4. 5 °विशत्. — D1 om. (hapl.) 5c–6d. — After 5, K4 B Dn Ds D6. 10 read 8ab.

6 D4 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 6 (cf. v.l. 5). — b) Ds माद्रेयं (for शैब्यं च). — d) K4. 5 B D (except D7; D1 om; D4 missing) समादिशत् (for उपा°). G3 युद्धाय समुपाविशत्.

7 D4 missing (cf. v.l. 1). — b) Ds हंतारं स [illegible]; T1 प्रमुखे समुपादिशत्.

8 D4 missing (cf. v.l. 1). K4 B Dn Ds D6. 10 read 8ab after 5. — a) S (except M1. 2) शैल्याय (for शल्याय). — b) K4 B D (except D1. 2. 7; D4 missing) तथा पंच; T2 G2. 5 च पांचाल्यः (for च पञ्चभ्यः). — d) K3. 5 D2. 8 M2 समादधत्.

9 D4 resumes with सौभद्रं (cf. v.l. 1). — b) G3

C. 5. 5709 B. 5. 164. 8 K. 5. 164. 8 [illegible]यांश्च पञ्चभ्यो [illegible]गतेभ्यः समादिशत् ॥ ८
[illegible]पसनाय सौभद्रं शेषाणां च महाक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्च सह चैव ह ।
ज्वालावर्णं महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०
धृष्टद्युम्नं महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथोद्दिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५
संजय उवाच ।
सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेषां (for शेषाणां). — c) D8 स समर्थं (for समर्थं तं). K1 न; B2 तु; D6 यं (for तं). B1.3.4 Dn स समर्थं हि तं मेने.

10 a) D8 सर्वान्; G1.5 M3-5 यौधान्. — b) D10 पावकिः (for चैव ह). K1.2.5 D2 पृथक्[illegible]यगनेकशः; K3 [illegible]थक्सहैव च; D1 T1 G1 पृथक्चैव सहैव च; T1 G2 पृथक्च (G2 °क्त्वं) सहसैव च. — c) D2.6 महेष्वासं (for °सो).

11 G2 om. 11ab. — c) G3 पांचाल्यः (for मेधावी). — d) T2 यतमानसः; G3 [उ]द्यत°.

12 a) K3-5 B Dn D8 D3.4.6.7.10 यथोद्दिष्टानि; D1 S यथा दृष्टानि. K4 B D (except D1.2) सैन्यानि (for [अ]नीका°).

Colophon. D5.9 G4 missing. — *Adhy. name:* K1.2 T1 सेनानिर्याणं; K3 [illegible]; D1 व्यूहकल्पनं; D3.4 सेनापतिनि[illegible]गः; D8 पांडवसेना निवेशः; G5 M पांडवसेनानिर्याणं. — *Adhy no.* (figures, words or both): D6 54 (=154); T1 G1.2.5 M3.5 164; T2 M1.2.4 163; G3 161. — *S'loka no.:* K3 Dn 12.

162

1 After the ref., G3 *repeats* 5. 160. 14c–16d. — a) N फाल्गुनेन. — b) Dn संयुगे (for संजय). — cd) B (except B3) Dn D8 D1.3.4 T G3 अकुर्वत. D3.4 transp. मन्दाः and पुत्राः.

2 b) T2 G2.5 भीष्मं निपतितं रणे. — d) K1.2 D7 G1.2.5 [illegible]; K3 °मन्युना.

3 b) G1 (by transp.) श्रुत्वा तत्. K4 D6.8 प्राज्ञभाषितं. T1 श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं. — c) K5 महाभागः (for महे°).

4 a) B D8 D3.4.6 T1 सैना° (for सेना°). D2 अनु° (for च सं°). — b) G5 धनुर्धरः (for धुरं°).

5 G3 M3-5 om. the ref. — a) D7 तं; M1 तु (for तत्). — b) T1 एवं; T2 G2.5 M1.2 एतत् (for एव). — c) D7 कु[illegible]व्यत.

6 a) K3.4 B Dn1 D8 D3.4.6 T1 सैना° (for सेना°). B3 स सं° (for अनु°). — b) K3 D2.7 G3 M1 नृपः (for नृप).

7 a) K (except K4) B5 D8 D1.2 T2 G2.5 नमस्कृत्य. — b) G1.2.5 सेनान्यै (for °न्ये). — c) K1.2.5 B2 D1.2.7 तुभ्यं (for तेऽद्य).

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७
सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
व्यूहानपि महारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४
रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९
सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ २०
संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः । C. 5. 5734 B. 5. 165. 21 K. 5. 165. 21

8 c) K3 शक्तः (for चैव). — d) K5 D3.4.8 भृत्यान्; Ca. d. s भृतान् (as in text). B2 भृतेनाप्यभृतेन च.

9 a) K4 B D यात्रायाने च युद्धे च. Ca. d. s cite यात्रायाने. — b) K4 B3–5 D (except D1.2.7) तथा; G5 युद्ध- (for लब्ध-). Ca. d. s cite लब्धप्रशमनं.

10 D8 om. 10ab. — a) K1.2.5 सहा(K5 °मा)रंभान्; S महाभाग (for महार°). K4 B Dn D1.3.4.6.8.10 व्यूहानां च समारंभान्. — b) K1.2 वेद गांधर्व°; K3.4 Dn D7.10 T दैवगंधर्व°; D8 देवगांधर्व°; D1.3 G M देवगंधर्व°. — c) K1–3 योध° (for मोह°). — d) M (except M2) ह्येतु. K2 G5 M3–5 भयं (for ज्वरः). T1 पांडवार्थे तु ते ज्वरः.

11 Ds2 D8 om. (hapl.) 11. — a) K5 सत्येन; M1.2 यत्ने° (for तत्त्वे°). — G2 om. 11cd. — d) T1 M (except M2) ह्येतु; Ca ह्येतु (as in text).

12 a) K4 B D (except D1.2.7) विद्यते मे न गांगेय. — c) T2 G2 सगुणेषु (for समस्ते°).

13 b) K4 B D8 D3.4.6 T1 सैना° (for सेना°). D7 प्रतिष्ठिते (for व्यव°).

14 a) D8 T1 G3 पुरुषाभ्याभ्यां; K5 पुरुषाभ्यां च. — b) K5 D3.4 T1 M विजये; G3 हि जये (for विजयो). G5 अजेयाभ्यां जयो मम.

15 a) K4 Dn1 D1 M2 रथसंख्या; Ca as in text. — $15^b = 16^b$. — K3 T1 om. (hapl.) 15^c–16^b. — d) K1.2 D1.2.7 श्रोतुम् (for वेत्तुम्).

16 K3 T1 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — a) D8 पितामह. D3 त्वं; S (except G5; T1 om.) [ऽ]सि (for हि). — b) $= 15^b$. D8 सर्वेषाम् (for परेषाम्). — c) K1–3 सर्वं (for सर्वैः).

17 b) D3.4 च ते (for स्वके). — c) Dn1 D2–4.6.7 G3.5 पृथिवीपालाः.

18 $18^{ab} =$ (var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 181. 34^{ab}. — a) D10 तु; M1.2 हि (for [इ]ह). Dn1 बहुवीरसहस्राणि; G5 बहूनि रथसंख्यानि. — d) K4 G1 M1(*inf. lin.*).2–5 यथामुख्यान्; T1 G3 यथासंख्यं; G5 M1 यथासंख्यां.

19 a) D3.4 अति- (for अग्रे). — d) K3 Ds2 शतसंमतैः; K4.5 Dn1 D2.6 सह संमितैः; D3.4 T2 G2 सह संमतैः; G5 सह संगतैः; Ca as in text.

20 b) K5 B4.5 Dn2 D3.4 छेद्यभेद्य°. — d) K4 B D (except D8 D1.2.7) गदाप्रासासि°.

21 a) M3–5 नियंतारः; C8 संहर्तारः (for संयन्तारः). D3.4 कृतोत्साहाः (for प्रह°). — b) K1–3 D1.2.7 शीघ्रास्त्रा; B2 [ऽ]भ्यस्तास्त्रा (for कृतास्त्रा). — c) K1.2 ते (for च). — d) K5 महात्मनः (for भार°).

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते निष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्भ्रातरो ... ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
अस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।
एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैर्वेगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।
योत्स्यते पांडवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

---

22 b) K5 B D2–4 T2 G1.2 पंचालान्. — c) Hypermetric! K1 ...; K3 कृतवैराः; T2 कृतपुण्याः (for कृतकि°).

23 a) K4 B D (except D1–4) T2 तथा (for ततो). — d) Dn Ds2 कदर्थीकृत; Ca. d as in text. — e) K4 D3.4.6.8 हि (for तु).

24 a) D3.4 [अ]पि (for तु). — b) K4 B D (except D1–4.7) शस्त्रभृतां (for प्रहरतां).

25 a) K1.3.4 B Dn D1.3.4.10 शस्त्रविन्निर् (Dn1 °वेदिर्); Ds D6.8 शस्त्रवन्निर्. — b) K1.2 D7 दूरापाती; G1.3 दूरवेधी. — c) K4 B D (except D1.2.7) चमूं तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं). Cd.s cite तुभ्यं (as in text). K5 ते स; T1 G3 तेभ्रान्; T2 M तेऽयान्; G1.2.5 तेभ्यः (for तुभ्यं).

26 b) K1 शल्यो अति°; Ds तुभ्यं सोति°. — c) D1 ... — d) K4 B Dn Ds D3.4.6–8.10 नित्यं यो वै (by transp.); D1 योसौ नित्यं.

27 b) K4 B Dn Ds D6.8.10 शल्यस्तेतिरथो मतः (K4 B1.2.4.5 °थोत्तमः); D3.4 शल्यस्ते राजसत्तमः. — d) K (except K5) Dn D1.2.5 पांडवांश्च (K1.2.5 °वान्सु; D2 °वांस्तु) महारथान्.

28 a) K4 B D (except D1–4) M1 (inf. lin.) बाणैः (for वेगैः). — b) K2.5 D1 G5 प्रहरन्; K3 D2.7 प्रवहन्; S प्रहसन् (for प्लाव°). — d) K3 तथापि च; M3–5 तव चाभि°.

29 a) K1–3 Dn2 D3 T2 G5 M2 सोम° (for सौम°). — b) K1.2 ... — d) S (except T1 M2) सुमहत्ते (for °हान्तं).

30 a) D3.4 महातेजाः (for °राज). — T2 om. (hapl.) 30b–32a. — b) B2 [ऽ]ति- (for द्वि-). — c) K1–3 D2.7 तात (for राजन्). — d) D1 रथयूथपः; G3 °वित्तमः.

31 T2 om. 31 (cf. v.l. 30). — a) M3–5 द्रौपद्या हरणे. K4 B D (except D2–4.7) M1 राजन् (for पूर्वं). — b) K3.4 B D (except D2.7) च (for स). G2.3 बांधवैः (for पाण्डवैः). — G3 om. 31c–33b. — c) K5 तान्; D3.4 स; D7 च (for तं). K5 परिक्लेशान्.

32 G3 om. 32 (cf. v.l. 31); T2 om. 32a (cf. v.l. 30). — a) D3.4 पुरा; D7 तथा; T1 महा-; G1.2 तथा (for तदा). — d) T G1.2.5 अर्हति (for आहवे).

33 G3 om. 33ab (cf. v.l. 31). — a) M1 नर° (for रथ°). — b) K1.2 D2 G5 वरं (for वैरं). — In D4, the portion from ते in 33c up to तु in 1a of adhy. 163 is lost. — c) K1.4 B Dn Ds D6.8.10 G5 M5 ...

Colophon. D4.5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1.2.5 B Dn Ds D1–3.6.8.10 M1 ...संख्या (M1 °ख्यान); K3 D7 T1 M2–5 रथसंख्या (T1 °ख्यान);

१६३

भीष्म उवाच ।
सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्योत्स्यते समरे परैः ॥ १
एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मा रथस्तव ।
रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।
यात्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।   C. 5. 5767 B. 5. 168. 10 K. 5. 169. 10

G3 कुरुबलरथसंख्यान. — *Adhy. name:* M (except M1) अतिरथकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 55 (=155); T1 G1.2.5 M3.5 165; T2 M1.2.4 164; G3 162. — *S'loka no.:* K5 33; Dn 32.

163

1 In D4, the words सुदक्षिणस्तु are lost (cf. v.l. 5. 162. 33). — a) T1 G2 कांभोजो. — c) K5 D7 तथा° (for तवा°). — d) K (except K4) D1.2.7 परान् (for परैः).

2 b) M4 नर° (for राज°). — c) M3.5 रथेंद्रस्य (for यथे°).

3 a) B Dn D8 D6–8.10 Ca.s रथवंशे (Cap रथवर्गे); D3.4 रथवंशात् (for रथवंशो). Cd cites वंशः. In B2, the portion from हि up to तु in 9d of adhy. 164 is lost on a missing fol. (225). T G1.2.5 रथवंशस्य (for °वंशो हि). — b) K1–3.5 D1.2.7.8 तीव्रवेगप्रहारिणां (D3.7 °णः); K4 B (B2 missing) Dn D8 D6.10 तिग्मवेगप्रहारिणः; D3.4 तीव्रवेगाः प्रहारिणः; T2 G1.2.5 भीमवेगप्रहारिणां; M3–5 तिग्मवेगाः प्र°. — c) D3.4 °प्राज्ञ; G3 °बाहो (for °राज). — d) G2 lacuna. B (B2 missing) Ds2 आयती; Dn1 Ds1 D3.4.6–8.10 आयतीः; T2 (*inf. lin.* as in text) G1.2.5 M आसतिः; M4 (*sup. lin.*) आसतिः; Ca आयतिः (as in text).

4 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K2.5 °नाथः. — b) K2–3.5 D1–4.7 [illegible]; K4 B (B2 missing) Dn D8 D10 नीलवर्मा रथस्; D6.8 नीलधर्मा रथस्; T2 G1.2 नीलवर्मरथः. K2.5 D7 ततः; D1.3.4.8 तथा (for तव). — cd) D1.2 रथवेगेन. K4 B (B2 missing) Dn D8 D3.4.6.8.10 (by transp.) कदनं शत्रूणां; D1 महता कदनं. T1 ते (for वै).

5 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) D1.2 S सदा (M1.2 तदा) (for पुरा). G3 M चैव (for चैव). — b) K4 B (B2 missing) Dn D8 D6.8.10 Ca मारिष; D1–4.7 T1 G1.5 पार्थिव. — d) D3.4 तवार्थे. K4 B (B2 missing) Dn D8 D1.6.8.10 कुरुनंदन.

6 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) Some MSS. विंदानुविंदावावंत्यौ. — b) B (B2 missing) Dn संमतौ (for समे°). — K1–3 om. 6cd. — K5 transp. 6ab and 7ab. — c) D3.7 राजन्; D8 तत्र; T1 M2–4 वीर; T2 G M1.5 वीरौ (for तात).

7 B2 missing (cf. v.l. 3). K5 transp. 6ab and 7ab. — a) K (except K4) B1.4.5 D1.6 m.7 हि; B3 D10 (by corr.) M1.2 ते (for तौ). — b) G1 समरध्वनिवर्तिनौ. — c) M3 गदाशरा°. — d) K4 B (B2 missing) D (except D1.2) करच्युतैः; K5 परश्वधैः (for भुज°).

8 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K1.2 D1.2 युद्धाभिरामौ. — b) D7 रथ- (for इव). — c) D3.4 यथा राजन् (for महाराज).

9 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) D3.4 त्रैगर्ता. — c) K4 B (B2 missing) Dn2 D8 D3.8.10 पार्थैश्च; K5 भीमेन; D3.4 ते पार्थैः (for पार्थेन). — d) K1 T G3 तथा (for तदा).

C. 5. 5757 B. 5. 166. 10 K. 5. 166. 10 गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत ॥ १२
ते निहनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६
दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शारद्वतो राजन्रथयूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २०
गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

10 B2 missing (cf. v.l. 3). — b) K1. 2. 5 समुच्छ्रत°; K4 D3. 4 समुच्छ्रय; D2. 7. 8 S समुच्छ्रत°. — c) C5. ap. dp वा क्षोभ° (for विक्षोभ°).

11 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K (except K4) D2–4. 7 G2. 3. 5 M1 (*inf. lin.*) तेषां; M4 एषां (for येषां). — c) K4. 5 B (B2 missing) D (except D3. 4) G5 संग्रामे (for समरे).

12 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K3 भीमसेनार्जुनेन. K1. 2. 5 D1. 3. 4. 7 T2 G2 M3. 5 च; G3. 5 हि (for ह). — After 12, K D1–4. 8. 10 ins.:

564* कदर्थीकृत्य संग्रामे दापिताः [illegible]तनम् ।

13 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K1–3 पांडूनां; K5 S सेनां तां (for पार्थानां). — b) K4 B (B2 missing) Dn D5 D1. 3. 4. 6. 8 तानासाद्य. D2 G3. 5 M1. 2 महारथाः. — c) T1 G1. 5 M3. 4 परान्परा-; G2 वरान्परा-; M2. 5 परान्परा-. K1. 2 B4 G1. 5 M2 महेष्वासाः. — d) K3. 4 B1. 3. 5 Dn D5 D1. 3. 4. 6. 8. 10 धुरंधरान्; D2. 7 धनुर्धरान्; G2 धनुर्धराः.

14 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K4 B (B2 missing) Dn D5 D6. 8. 10 T1 च (for तु). — D4 om. (hapl.) 14d–16a. — d) K4 B (B2 missing) D (except D1. 2. 7; D4 om.) अपलायिनौ (for अनिवर्तिनौ).

15 B2 missing (cf. v.l. 3). D4 om. 15 (cf. v.l. 14). — b) K1. 2. 5 मनस्विनौ; Dn तप°; D7 यशस्विनौ; T G M1. 2 यश° (for तर°).

16 B2 missing (cf. v.l. 3). D4 om. 16a (cf. v.l. 14). — a) S रथिनौ; C5 रथौ तौ (as in text). K1. 5 नरशार्दूलौ; K2 G2 M3–5 रथशार्दूलौ; K4 B (B2 missing) Dn D5 D1. 6. 10 कुरुशार्दूल (D1 °लौ); D2. 7 नरशार्दूल; D3. 8 पुरुषव्याघ्रा. — b) K1 नरसत्तमौ; K5 रथि°; C5. d रथ° (as in text). — c) K2. 5 भीमौ; K3 D2. 7 शूरौ; G5 एतौ; M (except M1) वीर (for वीरौ). — d) = 5. 167. 13d; 14d.

17 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) T2 G5 महातेजाः (for °राज). — b) K4. 5 B (B2 missing) Dn D5 D3. 4. 6. 8. 10 G2. 5 M4 नरर्षभ. K3 D1. 2. 7 रथ एकगुणो (K3 *sup. lin.* °रथी) मतः (cf. v.l. 19d). — c) K4 B (B2 missing) Dn D5 D6. 8. 10 °ते तव संग्रामे.

18 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K1. 2. 5 ततो; D5 T G2. 3 तदा (for तथा). — b) K Dn D5 D2–4. 6–8. 10 कौशल्यो; D1 कौरव्यो. K1. 2. 5 D1 राजसत्तमः. — d) K3 तारवेग°; K4 B (B2 missing) D (except D1. 2. 7) महावेग°.

19 B2 missing (cf. v.l. 3). — b) K4 B (B2 missing) D (except D2. 7) स्वान्सैन्यं तु; K5 चमूं ते (for स्वां चमूं). — d) B5 स्थितः (for रतः). D1. 2 रथ एकगुणो मतः (cf. v.l. 17b). — After 19, D5 *ins*:

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मतः ।
[Prior half = 19a. Cf. v.l. 19d.]

21 B2 missing (cf. v.l. 3). — a) S तु (for च).

१६४

भीष्म उवाच ।
शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २
द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४
नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायशाः ॥ ५
क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् । C. 5. 5778 B. 5. 167. 9 K. 5. 167. 9

— d) K3 पुरा (for सुतो). K1. 5 S बली; K2 D1. 2 G3 बली (for ऽभवत्).

22 B2 missing (cf. v.l. 3). — ab) G3 रिपुसेनां; M1. 2 एषां सेनां. K3. 4 B (B2 missing) D एष सेनाः सुबहुका कार्मुकाः. — c) T1 G1. 2. 5 M राजन्; T2 G2 वीरः (for तात). — d) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1. 2. 4. 8. 9. 10 विनिर्दहन् (for विमर्द°). K5 D5. 7 विचार्यति निर्दहन्.

Colophon om. in T1 M1. 2 B2 D5. 9 G1 missing. — *Sub-parvan*: K1–3. 5 B (B2 missing) Dn Ds D2. 3. 6–8. 10 रथातिरथसंख्या; D4 M3–5 रथसंख्या; G5 रथातिरथसंख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 55 (=155); T2 M4 165; G1. 2. 5 M3. 5 166; G3 163. — *S'loka no.*: K5 Dn2 22.

164

1 B2 missing up to स्फोटयेद् in 9d (cf. v.l. 5. 163. 3). — a) K2 D1. 2. 7 तुभ्यं; K5 तेयं (for तेऽसौ). — b) K1. 2 G3. 5 M नराधिपः. — c) K1–3. 5 D2 T1 प्रसह्य; K4 B (B2 missing) Dn Ds D3. 4. 6–8. 10 प्रयुज्य; G1 आसज्य (for प्रसज्य). Dn1 वीरः; D6 सर्वैः (for वैरं).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K3. 4. 5 B (B2 missing) Dn D1. 3. 4. 6. 8. 10 M3–5 सेना; Ca. d, s as in text. — b) S °प्रतियोधिनः. — c) D5. 6 T G विविधा°. — d) K5 D5. 7 वातवेग°.

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — b) K4 B (B2 missing) Dn Ds D3. 8. 10 सर्वेषां (D3 °षे)ति धन्विनः; D5. 4 सर्वेषामपि धन्विनां. — d) K1. 3. 5 दृढश्रेष्ठो महा°.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K5 D5. 4 M1. 2 च; T1 तु; G3 हे (for हि). — b) A few S MSS. °धन्विनः. — c) K2 T1 हि (for वि-). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1. 6. 8. 10 G5 शरासनविनिर्मुक्ताः. — d) K1. 2 संसक्तं; Ca. d as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 G3 महावीर; K2. 5 D5 T2 G2 महावीरः; K3 तथा वीरः; D6 मया वीरः; G1 रणे वीर; G5 M3–5 मया वीर; M1. 2 महावीर्यः. — c) S (except G1) एव (for अपि). — d) D5. 4 निघ्नन् (for इच्छन्). T2 G2. 5 एको; M3–5 एव (for एष). K4 B (B2 missing) D (except D1. 2. 7) महारथः.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). — b) K4 D5. 2 संवृतः; Cs संभृत (as in text). K3. 4 B (B2 missing) D M2 Cs [आ]श्रमवासिनां. Ca. d cite अश्रमः! — d) D2 दिव्यास्त्रेण उदारधीः.

7 B2 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 7a–8b. — a) K1–3 चास्य; K4 D5 S तस्य (for त्वस्य). — b) K2 B (B2 missing) Dn2 T2 G2. 5 एव (for एष). K1. 2. 5 D5. 4. 7 T G1. 2. 5 M2 पुरुषर्षभः (K1 T2 G1. 2. 5 °भ). — c) B1. 3. 4 D8 D10 नाप्यरथो (for नातिरथो). — d) K1 Dn2 Ds2 D5. 4 G2. 8 M2 °सत्तमः.

8 B2 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 8ab (cf. v.l. 7). — a) M3–5 मतम् (for प्रियम्). — b) T1 स वै; M2 तथा (for सदा). — d) D1 transp. उभयोः and सेनयोः; K5 transp. सेनयोः and अपि.

9 B2 missing up to स्फोटयेद् in 9d. — a) K3. 4 Dn1 Ds1 D3. 4. 7. 8 G1 M एव (for एक). — b) G3 देवानपि सदानवान्. — M2 om. 9c–11b. — c) G3 वाचैव.

C. 5. 5778
B. 5. 167. 9
K. 5. 167. 9
बाहुभ्यां तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
अस्त्रवेगानिलोद्धूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५
नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
सत्यव्रत रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजन्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

(for बाहुभ्यां). D1 तलघाव न.

10 M3 om. 10 (cf. v.l. 9). — b) B Dn3 D8 प्रहंता. D83 दारुणो युधि; D3.4 दारुणा .तिः. — c) D3.4 M3.4 आसाद्य (for असह्यः). — d) = 21d.

11 M3 om. 11ab (cf. v.l. 9). — a) D8 D10 T1 .ांताग्निरिव. K4 B (except B3) Dn D3.4.6 क्रोधात्; D10 क्रोधी; S (except T1 G3; M3 om.) क्रोधे (for क्रोधे). — b) D8 Ca.d.s सिंहः क्षीवः; Cap सिंहग्रीवः (as in text). K3-5 B2.5 D (except D1) महाद्युतिः; T G °तपाः; M (M3 om.) °मनाः.

12 a) K1.2 B3 D3.4.8 तस्य; D7 च्या° (for त्व°). — d) K4 B D (except D3.7) अत्र (for तत्र), with hiatus between pādas! — For 12, G3 subst.:

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न संशयः।

13 b) D6 M1.3.4 (*inf. lin.* as in text) °कक्षेधने स्थितः; G3 °...नकास्थितः. — c) D3.4 सैन्यं स (for सैन्यानि). — d) G3 दहिष्यति (for प्रध°). K1.2.5 D1 जये वृतः; K4 B4.5 Dn D8 D3.4.6.10 रणे वृतः; B1-3 D5 रणे वृतः; G1.3 न संशयः.

14 b) K4 B D (except D1.2.7) °सोयं (for °पः स). K4 B (except B5) D10 नरर्षभ. — d) K1.2.5 तत्र (for तीव्रं). K3 B Dn D8 D1.2.4.6-8.10 हितं तव; K4 हितीर्षति; D3 महत्तव (for हिताय वः). K1.2.5 वै; T2 G3 च (for वः).

15 a) K1.2 सवमूर्धां°; K3.5 D2 S सर्व(K3 स तु)-...भिषिक्तानां. — d) B1-3 D3.4 T1 तस्य (for त्वस्य).

16 a) T G3 एव (for एष). — c) D3.4 आचाय...ितं; Ca.d.s आचार्यकं दीप्तं (as in text). — d) D3 T1 G1 ...ुणनिर्जितः; Ca.d.s as in text.

17 a) K4 B D श्लाघतेयं (D3 °ष); G1 ...त्यस्यैव. K3.4.5 D7.8 T1 महावीरः; K4 B Dn3 D1.10 सदा वीर; Dn1 D6 महावीर. — b) K3 पार्थ हि; T G3.5 पार्थं तु (for पार्थस्य). — c) K3.4 B1.2.5 D5 D6.10 अप्य°; T1 अस्य° (for अभ्य°). K3.4 B D M5 चैनं (for चैव).

18 a) K3.4 B1.2.4 D5 D6-8.10 G3 M3-5 एव (for एक). — b) K4 B Dn D8 D1.6.8.10 °मानुषान्. — d) D10 शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K1.2.5 उदारधीः (for प्रताप°).

19 B5 om. 19ab. — a) K1.2.5 G3 M रथशार्दूल (for राज°). — c) K1-3 D1.2 रणे वीरः (K3 D1 °र); K4 B Dn D8 D3.4.6.8.10 रथोदारः; D7 T2 G1.2 M1(*inf. lin.*).2 रथो वीरः. — d) G3 महारथ°.

20 a) K4 B D (except D1.2.7) महता (for सहितः). — c) D3.4 transp. प्रध° and स. A few MSS. पंचालान्. — d) K1 तृणगतिः; K4 B3 Dn D8 अग्निगतिः; Ca.d ...कृष्णगतिः (as in text).

21 a) K3.4 B D सत्यव्रताः. K3.5 D1.2.7 रथश्रेष्ठं; K4 B Dn D8 D6.8.10 G3 रथस्त्वेकः (B3 °श्चैकरथः); D3.4 रथश्रेष्ठो. — b) K1-3.5 महाबाहुः; K4 B Dn D8 D3.4.6.8.10 सुदुर्जयः (for महारथः). — d) 21d = 10c.

22 a) G3 से तस्य (for एतस्य). G3 M योधाः. — b) B2.5 °कवचायुधाः. — d) K3 वार्षिकाः (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
जलसंधो महातेजा राजन्रथवरस्तव ।
त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम् ॥ २५
रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
वीतभीश्चापि ते राजञ्शात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
बाह्लिकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८
न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथंचन ।
यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परान्रणे ॥ २९
सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
रणेष्वद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
उत्स्मयन्नभ्युपैत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ३१
एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
हनिष्यति परान्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३
एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् । C. 5. 5804 B. 5. 167. 35 K. 5. 167. 35

शात्र°). D2.3 G3 तथा; T2 G1.2 रणे; G5 नृप (for तव).

23 G3 reads 23 after 27. — a) K3 D1.2 रथस्तुभ्यं; K4 B Dn Ds D3.4.6–8.10 रथश्रेष्ठः (B2 रथोद्यमः) (for रथाग्र्यस्ते). — c) K1.2.5 B2 Ds D7 T1 G1.3 M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) स (for प्र-). K3 D1.2 स शत्रूणां (for रिपूणां ते). — d) K4 B3.5 D (except D1.2) बलं तु (for बलानि). K5 °नि बलवत्तरः.

24 a) K3 D2 °राजः (for °तेजा). D1 जरासंधिर्महाराज. — b) D1 राजा (for राजन्). — c) D1 त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्रा°. — Ds D6.10 om. (hapl.) 24^{d}–26^{c}. — d) B3.5 Dn D1 माधवः (for मागधः). D8 सह सैन्यो महारणे.

25 Ds D6.10 om. 25 (cf. v.l. 24); D1.2 om. 25–26. — b) = 38^{b}. D3.4 °स्कंधे विशा°. — T2 G2 om. (hapl.) 25^{d}–26^{a}. — d) K3 कंप° (for क्षप°). D8 स क्षिपञ्शत्रुवाहिनीं.

26 D1.2 om. 26; Ds D6.10 26^{abc}; T2 G2 om. 26^{a} (cf v.l. 24, 25). — a) S °भारत (for °राज). — b) K1.3 D2 T1 G3.5 M2.4 नरर्षभ. K3 B Dn Ds D7 मतो मे भरतर्षभ (K3 D7 भरतर्षभ). — D7 om. 26^{cd}. — c) K3.4 B (except B3) Dn D3.4 त्यक्ष्यते. — d) K3 मागधः परवीरहा (= 24^{d}).

27 b) K1.2 G3 संयुगे (for °गरे). — d) K4 B Dn Ds D3.4.6–8.10 T G1–3.5 शत्रुभिः सह. K1–3 D8 T1 G3 योत्स्यति. — After 27, G3 reads 23.

28 a) A few MSS. बाह्लिकः. — b) K4 B Dn Ds D6.8.10 चानिवर्तनः (B2 D5 D8 °र्तिनः; Dn1 °र्तितः); D2 चानिवर्तिवान्; T2 G2 चाभि°; M3–5 चानिवर्तिनां. — G2 om. 28^{d}–29^{a}.

29 G2 om. 29^{a} (cf. v.l. 28). — b) G3 प्राप्यायं न निवर्तते. — c) M2.3.5 स शतशो (for सततगो). — d) K1 अभिहत्य; K2 अभिहन्यात्; K3 D1 विनिहत्य; K4.5 B Dn Ds D2–4.6.8.10 स हि हन्यात्; D7 अनिहत्य; T G1.2.5 M (except M2) अभिहत्य; G3 न निहत्य (for नाभिहत्य).

30 b) D2 सत्यवाक्ते. K1.2.5 D7 महायशाः. — G1.3 om. 30^{cd}. — c) D3.4 रणे तु; D6 रणे हि; T G5 रथेषु (for रणेषु). — d) K4 B D (except D1.7) रथी (for रथः).

31 a) K1.2.5 प्राप्य (for दृष्ट्वा). — b) D8 स्यात् (for [अ]स्ति). K1.3 D2 कदा° (for कथं°). — c) K4 B D (except D2–4.7) उत्पतति (for अभ्युपैति). — d) K1.2 T1 रथवरे; K3.5 रथवर-.

32 a) D3.4 एष त्वरितविक्रांतः. — b) M3–5 तत् (for सत्-). — c) B3 D6.8 G5 विमर्देषु महत्. — d) D1.3.4.6 त्वदर्थं. K3 G3 पुरुषर्षभ (G3 °भः); T2 G5 M2.4 पुरुषोत्तम; G1.2 कुलसत्तम.

33 a) K5 अलायुधो; K5m M2–5 हलायुधो; B1.3.4 Dn T2 अलंबुषो; T1 G1.2.5 अलंबुसो; G3 M1 अलंबुधो. — b) K3–5 B4.5 D (except Ds D2–4) M1 (*inf. lin.*) °रथः (for °बलः).

35 G3 om. 35, with 34 and 36^{ab}. — a) D3.4 °पतिर्वीरो. — c) K3 B3 Ds D2–4.6 G1 Ca °धरः श्रेष्ठः;

C. 5. 5804 B. 5. 167. 35 K. 5. 167. 35 राजा जलचरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुबहून्राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनः ।
अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहितावुभौ ।
रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३
परुषः कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्यथातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ६

D7 °ध्वजश्चैव; M3 °धनुःश्रेष्ठः.

36 G3 om. 36^ab (cf. v.l. 35). — ^b) A few MSS. गांडीव-. K3 G1.2 °धन्विनः; K5 D3.4 °धन्वना. — ^c) T G अहोरात्रान्बहून्राजन्; M1.2 बहून्यहानि राजेंद्र. — ^d) D10 जयकांक्षिणोः; G3 °काशिनोः.

37 ^a) K4 B3 D5 D3.4.6.8 तथा (for ततः). T2 G1.2 सभायां; M3-5 सहायं; Ca सखायं (as in text). — ^b) K3.5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1 पाकशासनिं; Ca.d as in text. — ^c) G3 सविधं; M1.2 समयं; Ca.d संविदं (as in text).

38 ^a) B2 योत्स्यत्येष च सं°. — ^b) = 25^b. T2 G2 गजस्कंधे वि°. — ^c) A few MSS. ऐरावण-. K1.2.4 Dn D1.8 °गजो (for °गतो). K3 नूनं; K5 G1 देवो; D3.4 G3 राजन्.

Colophon. D3.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1-3.5 B Dn D5 D1-4.6-8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान); T1 चातैराष्ट्रसेनारथसंख्या; G5 कुरुबलरथसंख्यान; M रथसंख्या (M1 °ख्यान). — *Adhy. name:* M नव पं... — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 57 (= 157); T G2 M4 166; G1.5 M3.5 167; G3 164; M1.2 165. — *S'loka no.:* K5 Dn 38.

165

1 ^b) K4 B Dn D5 D6.8.10 transp. भ्रातरौ and सहितौ. — ^c) K5 रथिनौ हि दुरा°.

2 ^a) K8 रथश्रेष्ठौ (for नर°). — ^b) D3.4 °क्रोशौ (for °क्रोधौ).

3 ^c) K4 B2 D (except D1.7) उत्साहयति. M1.2.4 त्वा (for त्वां).

4 ^a) K1.2 Dn2 D3.4.6.8 T2 G1.2 M2.4 पुरुषः (for परुषः). K1.2 वीरः; K3 चैव; T1 वीर; T2 G3 तीव्रः; G1.2.5 M [ऽ]तीव (for नीचः). — ^d) M चात्यर्थम्. K3 D6 Ca उत्थितः; B2 D7 ऊर्जितः (for उच्छ्रितः).

5 ^a) K4 B (except B3) Dn D3.4.6 कर्णो (for पूर्णो). — ^b) K1 चैव; K3.5 D7 [अ]प्येष; K4 B Dn D5 D3.4.6.8.10 G5 चापि; G3 [अ]सौ च (for [अ]प्येष). K3.4 B D रणे (for नृप). — ^e) K1.2 B2.3 Dn1 D5 D2 G3 विमुक्तः. — ^f) K1.2 D5 विमुक्तः; T1 नियुक्तः.

6 ^b) K (except K4) D1.2.7 T G च भाषितात्; D3.4 विशेषतः. — ^c) K (except K5) B4.5 D5 M2 कारणानां; Ca.d.s कर° (as in text). — K3 om. 6^cd. — ^e) K4 D3.8 नैव (for नैष). N (mostly) फाल्गुनम्. — ^f) T1 कर्णो (for पुनर्).

7 N (except B3) om. the ref. — ^a) K1 T2 M3

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किंचन ॥ ७
रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृते वै ॥ १०
त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।
तेजोवधमिमं कुर्याद्भेदयिता राहवे ।
यथा त्वं गुणनिर्देशादपरार्धं चिकीर्षसि ॥ १३
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १४
बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १५
यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथांस्तथा ।
कामद्वेषसमाविष्टो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १७
भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः । C. 5. 5830 B. 5. 168. K. 5. 166.

महाराज; K4 B Dn D8 D6.8.10 पुनर्द्रोणः; G2.5 महातेजाः (for महाबाहुः). — b) K4 B Dn D8 D6.8,10 T1 सर्वशस्त्रभृतां वरः; D3.4 द्रोणः प्रहरतां वरः. — c) = 1. 143. 16c. K1-3 एव (for एतद्). G3 M2.5 यथार्थं (for यथात्थ). — d) K4 B1-4 D8 D3.4.6.8.10 कथंचन; K5 D1 [इ]ह किंचन; B5 Dn कदाचन. T1 न मिथ्यास्ति किं°.

8 a) K3.5 B D (except D2-4.7) [ऽ]भि° (for ऽति°). — b) K4 B Dn D8 D3.4.6.8.10 अपि; D2 इति (for एव). K3 D1.2.7 लक्ष्य° (for दृश्य°).

9 b) K4 B Dn D6.7.10 उत्फाल्य लोचने; T G M1.2 क्रोधाकुलः. — c) K4.5 B (except B3) D (except D2-4) राधेयः (for राजेन्द्र). — d) K1 प्रचोदयन् (for प्रतो°).

10 a) M1.2 मा (for मां). — b) T2 G1.2 वाक्छल्यैर् (for वाक्शरैर्). K4 अप; D8 अप-; D3.4 अनु- (for उप-). — f) T2 G2.5 च (for वै).

11 a) D7.8 मा (for मां). K3 B Dn D8 D6.8 मंदं (for ऽशक्तं). — d) K3.4 B D वै न (for नास्ति).

12 b) K4 B3.5 Dn1 D2-4.6 M गांगेयो (for गाङ्गेय). K4 [अ]वदत्; B Dn1 D6 M वदेत् (B3 वद) (for वदे). — d) K1.2.5 वि- (for [अ]व°).

13 a) K2.5 D3.4 समेतेषु; Ca.d.s समा° (as in text). — b) B1.2.5 Dn D6.8 उदार° (for उदात्त°). — c) D8 तथा; G3 तदा (for यथा). D8 D1.2.7 S Ca.d.s गुणनिर्देशात् (as in text); the rest गुणविद्वेषात्. — f) K1-3.5 B Dn D8 D2-4.7.10 अपरागं; D8 अपवादं; M3.5 अपरोधं; Ca अपारगं; Cd as in text.

14 a) D3.4 न धनैर्नैव प°. — b) K1-3 D1.3.4.7 M3-5 न वित्तेन (D3.4 बलेन) न बंधुभिः; K5 न च वित्तेन बंधुभिः. — d) M1.2.4 शक्तः (for शक्यं).

15 a) B3 रथज्येष्ठं. — b) D6 द्विजोत्तमाः (for द्विजा°). — d) D3.4 च (for तु). G1 शूद्राः शुश्रूषयाधिकाः.

16 a) K4 D8 D8 स्वकं भूयाः (D8 °यात्); B Dn D3.4.6.10 स्वयं भूयाः (Dn1 °यात्). — c) G1 कामक्रोध°. — d) T G2.5 वा (for प्र-).

18 b) B3 D8 M3-5 Cn भवंति. — c) Ca.d.s cite मौलाः. K4.5 B (except B3) D (except D1.7) हि (for [अ]पि). — d) K1.2 Dn1 D8 D2 समुच्छ्रिता (K1 °ताः); K3-5 B3.5 Dn2 D1.7.8 G1 Ca.d.n समुत्थिताः (K3 °तं).

19 a) D1 एवं; T1 येषां; G5 एष (for एषां). T G1-3 M1.2 द्वेषः; G5 दोषः; M3-5 एष (for द्वैधं). S समुत्पन्नः. — b) A few S MSS. यौधानां. — c) K3.5 B3 Dn1 D8 D6.10 न; M1.2 हि (for नः). T G M3-5 निष्क्रियते (for नः क्रियते). — d) S प्रत्यक्षं ते (for °क्षेण).

20 K4 om. 20b-22b. — c) D3.4 °वाप्यामीमा.

C. 5. 5680 B. 5. 166. 20 K. 5. 166. 22 अ भावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीः ॥ २० ॥
आसाद्य माममात्मे गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २१ ॥
क च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ २२ ॥
स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३ ॥
श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
न त्वेवाप्यतिवृद्धानां बालाला हि ते मताः ॥ २४ ॥
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २५ ॥
कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥ २६ ॥
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।
संनद्धोऽयं भारो मे महान्सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १ ॥
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

---

21 K4 om. 21 (cf. v.l. 20). — b) K3 D6 प्रवि° (for गमि°). — c) G2 om. from पञ्चाला up to खलु in 24a. — d) B3 D5 D2.6.10 ऋषभा (for वृषभा).

22 K4 om. 22ab; G2 om. 22 (cf. v.l. 20, 21). — a) K1 मंत्रविमर्दः; K3 युद्धविमर्दः; B3-5 D (except Dn1 D8.4) Ca युद्धं विमर्दः; Cd as in text. — b) K3.5 D1.7 मंत्रः; B1.4 Ds1 D10 मंत्रं; B5 Dn3 मंत्रे (for मन्त्राः). G3 स्युर् (for सु-). K5 B1.4.5 Dn2 D2 T2 G1 च (for वा). K1.2 Ds2 D6 मंत्रः व्याहृतानि च; B2 D8.4 मंत्रेषु (see below Cn) व्याहृ(B2 °कृ)तानि च; B3 मंत्रः पथ्या कृतानि वा; Dn1 मंत्रस्तु व्याहृतानि च; D3 मंत्रं च व्याहृतानि वा; Ca.d मंत्राः सुव्याहृतानि च. Cn cites मंत्रेषु (see above B2 D8.4). — d) K4 B D (except D7) कालचोदितः; Ca.d as in text.

23 G2 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) D1 T1 G1.3 च (for हि). K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 एकाकी स्पर्धते नित्यं. Ca.d.s cite सदा नित्यं (as in text). — T2 om. 23cd. — c) B2 D3 G3.5 किंचित्. — d) D8.4 मनुते (for मन्यते). K3 चाल्प° (for मोघ°).

24 G2 om. up to खलु (cf. v.l. 21). — a) D8.4 इति (for खलु). G5 श्रोतव्यं लब्धविद्यानां. — b) B3 इति शास्त्रार्थदर्शनं; D8.4 नानाशास्त्रनिदर्शनं; S इति शास्त्रस्य दर्शनं. — c) K3.4 B D हि; C3 अपि (as in text). — d) B2.3 G3 Cn मे (for ते).

25 b) T2 G2 न तु (for नात्र). K4 B Dn Ds D6.8.10 पांडवानामनीकिनीं (= 20d). — c) K5 T2 G M1 (inf. lin.).2 अयुद्धे; Dn1 D6.8 स्वयुद्धे; D1 स युद्धे; D7 मा युद्धे; T1 न युद्धे; M3-5 अयुध्वा (for सुयुद्धे). — d) K3 कीर्तिर्भीष्मस्य भाविनी.

26 c) B3 D5 यशो (for गुणो). K4 B1.2.4.5 Dn D6.10 सेनापतौ यशो गंता. — d) T1 G1.3 योद्धारं न कथं°; T2 G2.5 M न योद्धारं कथं°.

27 = (var.) 5. 153. 25. — D3.4.6 om. (hapl.) 26ab. — c) B (except B5) Dn Ds transp. तु and भीष्मे. K5 D1.7 T1 G1.3.5 M1 (inf. lin.) योत्स्यामि (for योद्धास्मि).

Colophon om. in B1.3 Dn. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1-3.5 B2.4.5 Ds D1-4.6-8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान); T1 G5 M रथसंख्या (G5 °ख्यान). — *Adhy. name:* T1 कर्णाधिक्षेपः; G5 M कर्णाधिक्षेपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 58 (= 158); T G2 M4 167; G1.3 M2.3 168; G3 165; M1.2 166. — *S'loka no.:* K3 29.

166

1 b) D3 D5 पर्वतो° (for सागरो°). — d) = (var.) 5. 157. 4b. K1.2 वर्षपूगाभिवांछितः; B3 वर्षं बहूनाभि-चिंतितः.

2 a) K1.2.3 T1 अभितप्. — b) K3.4.5 D7 T2 G2

मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशुस्तव ।
युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८
युध्यस्व पार्थं समरे येन विस्पर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९

संजय उवाच ।

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
मामवेक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप । C. 5. 5650 B. 5. 169. 1 K. 5. 169. 1

प्रवृत्ते; D3.4 संग्रामे; D8 दारुणे; T2 G2.3 M संप्रासे. S रोमहर्षणे. — ^{d}) K2.4 Dn1 G3 M2 जीवति सूतजः.

3 Dn1 D3.4.7.10 om. (hapl.) 3. — ^{a}) K4 B Dn2 Ds1 D6.8 स्वद्य; Ds2 चाद्य (for नाद्य). D1 अपि (for अद्य). — K4 om. 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) B1.4.5 Dn2 Ds D6.8 M4 अहं; T1 तु ते (for रणे). B2 T1 G3 भिंद्यां (for छिन्द्यां).

4 K4 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D1 S प्र° (for वि°). — ^{c}) B D (except D2–4) कृता; S भवेत् (for [अ]भवत्). K5 क्वापि; G3 किंचित् (for काचित्). — ^{d}) K1–3 D1.2 किमेवं; D7 S (by transp.) तु किं मे. K5 किमेकस्त्वं करि°.

5 5^{ab} = (var.) 1. 30. 2^{ab}. — ^{a}) K1 नैतं; K2 नैवं; K5 नैव; G3 न तं (for नैतत्). — ^{b}) K1 संतोस्मबलसंभवं; K3 संतोऽस्म...लसंस्तवं; K4 B Dn Ds D2.4.6.8.10 संतः स्वबलसंस्तवं; D5 T G M1 (*inf. lin.*) संत आ.......वं. — ^{c}) K5 D1.2.7 त्वयि; B2 त्वां तु (by transp.). B3 D3.4 वक्ष्यामि त्वां सुसंतप्तः; S प्रवक्ष्यामि तु (T2 G1.2.3 °क्ष्यति-; M1.2 °मि हि) संतप्तः. Ca.d cite त्वयि संतप्तः. — ^{d}) S विहीन; Ca.d नि° (as in text).

6 ^{b}) K1.4 B (except B2) D T G1.2 °राज- (for °राज्ञः). — D2 om. (hapl.) 6^{c}–7^{d}. — ^{c}) B2 अपि; M3–5 अहं (for एव). — ^{d}) K4 B D (except D1.7; D2 om.) वा: (for यत्).

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) D1 स्वादृशानां; Ca.d ईदृशानां (as in text). — ^{c}) G3 ससैन्यानि (for निरस्ता°). — ^{d}) K1.2.5 सैन्यानि च; G3 निर्जितानि (for ससै°).

8 ^{a}) D3.4.7 वीरपुरुषं; T G1.5 वै कापुरुषं; G2 चैकपु°; G3 वै दुष्पुरुषं. — ^{c}) Ds1 उपास्थितो; M2 उपाहितो. K1.3 विनाशोयं. — ^{d}) D1 °स्व पुरुषर्षभ.

9 ^{a}) K4.5 B Dn Ds D6.8.10 transp. पार्थं and समरे. — ^{c}) M त्वा (for त्वां).

10 K3.4 B D (except D1) om. the ref. — ^{a}) M1 महाबाहुः (for ततो राजा). — ^{b}) K3 महाबलः; K4 B D (except D1.2.7) प्रतापवान् (for महामनाः). — ^{c}) K4 Ds D6.8.10 G1 समीक्ष्यस्व; B Dn D2–4 समीक्षस्व. — ^{d}) K1.2 उत्थितं (for उद्यतम्).

11 ^{a}) K3 D8 एकाग्र्यं; K4 B Dn Ds D1–4.10 एकाग्रं; D6.7 एकाग्रे. — ^{d}) S कार्यं (for कर्म).

12 G3 om. 12–13. — ^{d}) K4 B Dn Ds D6.8.10 ये चैव (for तथैव).

13 G3 om 13 (cf. v.l. 12). — ^{c}) S (G3 om.) तु शर्वर्यां (for रजन्यां वै). B3 D1.3.4 तु (for वै). K (except K4) D2 प्रभातामेव रजनीं. — ^{d}) D1 युद्धमेव; D3.4 युद्धमेतद्; D10 द्वंद्वयुद्धं (for इदं युद्धं). — After 13, only Dn ins. a colophon !!

14 ^{a}) K4 B Dn Ds D2.6.8.10 तथा(K4 °व)ख्याताः; D1 तु संख्या°; D7 सुसंख्या° (for ते संख्या°). — T2 G2 om. 14^{cd}. — ^{c}) K3 D2 तथा च°(for ये चापि).

C. 5. 5850 B. 5. 169. 1 K. 5. 169. 1 ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।
प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ २१
ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्यपि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वीं शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

---

15 a) K3 S तेषिह (for तेऽद्य). — b) S निबोध मे (for बले नृप). — c) K3.4 B D (except D1.2.7) शृणुष्व त्वं (for महा°). — d) K5 सर्वैश्च (for सहैभिर्).

16 b) T1 G3 M1.3 कुरु° (for कुन्ति°). — c) D2 काल° (for अग्नि°). — d) D2-4 भवि° (for चरि°).

17 b) K1.2.5 G1-3 रथोष्टगुणसंमतः; K3 B3 D1.2.7 रथो मेष्टगुणो मतः; Ds2 रथोष्टबलसंमितः. — After 17ab, B3 Dn ins.:

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।

— c) K1.2.5 °समो (for °बलो). K3 D1.2.7 धीमान् (for मानी).

18 a) K5 तौ; B (except B2) Dn Ds D3-4.8 च (for तु). — b) K1.5 D1 T1 पुरुषर्षभ; K2.3 D7 G3 भरतर्षभ.

19 a) D2 चमूमुखगतां; M3 चमूमुपगताः. — b) D2 स्मरंतौ; G1 संस्मरन्. K4 B D (except D1.2.7) उत्तमं (for आत्मनः). — c) K3 D1.2 काल° (for रुद्र°). K5 Dn1 विचरिष्यंति; D2 प्रचरिष्येते; D3.4 प्रपतिष्यंति. — d) K1.2 अत्र (for तत्र).

20 a) K3 एते (for एव). D1.2.7 महोत्साहाः (for महा°). — b) K4 B D (except D1.2.7.8) शालस्तंभाः; S (mostly) सालस्कंधा. G2 उद्यताः; G3 उद्यताः. — c) K3.5 T1 M प्रादेशात्; D3.4 प्रदेशेन; T2 G2.5 प्रादेशं; Ca.d प्रादेशेन (as in text). K (except K4) D1.2.7 पुंभ्यः (for पुम्भिः). — d) K1.2 D3.7 त्वन्येभ्यः; K3 अन्येभ्यः; K5 D7 ह्यन्येभ्यः (for अन्यैस्ते). D3.4 सर्वे (for ते च). K3 D4 तु; D1.2 ते; S (except T1) [ऽ]थ (for च).

21 a) K3 D7 संख्ये (for सर्वे). — b) T1 °रथाः (for °बलाः). — d) K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 तात; D1.2 T2 G2.5 चापि (for चाति-). D3.4 तरस्विनः (for -तप°).

22 b) = 25b. D3 गजा (for व्याघ्रा). K3 T G1-3 मदो° (for बलो°). — c) D1 ते वै (for जवे). — e) K4 B D (except D1.7) T2 G1.2 सर्वैर्जिता महीपालाः.

23 a) T2 G1.2 न चैषां पुरुषः कश्चित्. — b) D4 om. from नि up to रणे in 24a. — c) K3 D3 D1-3.7 विषहंते. K3 D1.2 तथा; K4 तदा; K5 यथा (for सदा). — d) K4 Ds2 D3.6-8 G3.5 अधिज्यान्; Ca.d अधिज्यानि (as in text). K3 D1.2 धनूंषि च (D1 °ष्यपि); B3 प्रकर्षितं (for [अ]पि कौरव). B4.5 T1 G3 भारत (for कौरव). — M3 om. 23e-25d. — e) D1 उद्यतुं; T2 G3 उत्संर्तुं; G3 उद्यतां; Cnp उद्यंतु. K4 Dn1 Ds2 D3.6.8 गदा गुर्वीः. B4.5 Dn2 D7.10 T1 उद्यतां (D7 °च्छंतं) वा गदा गुर्वीः. — f) K5 शरं चापि (for शरान्वापि). K4 B D (except D2; D4 om.) क्षेप्तुमाहवे; T G1.2.3 M2.3 विप्रकर्षितुं (for [अ]पि प्रक°). Ca.d cite प्रकर्षितुं (as in text).

24 M3 om. 24; D4 om. up to रणे in 24a (cf. v.l. 23). — 24ab = (var.) 1. 119. 15ab. — a) Some MSS. लक्षस्य. K3.5 B C3 लक्ष्य(or °क्ष)प्र(K5 B3 C3 लक्ष्याभि)हरणे; Ca.d लक्षस्य हरणे (as in text). — b) S (M3 om.) भेद्ये (G1 भोज्ये) वायु (G3 वासु) प्रकर्षणे. Ca.d.s cite भेद्ये (Cs भोज्ये) पांसुविकर्षणे.

25 M3 om. 25 (cf. v.l. 23). — a) K3 एते; K4 B Dn Ds D3.4.6-8.10 पुरुष; K5 सर्वे; D2 तत्र; T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
केकयास्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूरगेषु वा ।
राक्षसेषु च यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३२
याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३३
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३५
अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ ३६
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ३७

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥ ३८
मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९ C. 5. 5878 B. 5. 169. 28 K. 5. 169. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

ते तु; Cd ते ते (as in text). — ^{b})=22^{b}. K4 B D (except D1. 2) सर्व एव (for व्याघ्रा इव). K1 T1 G3 मदो° (for बलो°). — ^{c}) G1 [अ]परान्; G2 नरान् (for रणे).

26 ^{a}) K4 B (except B2) D (except D1. 2. 7) संमर्दे (for °ग्रामे). — ^{b}) K2 transp. हन्युः and सर्वान्. T2 G1. 2 सर्वे- (for सर्वान्). — ^{c}) K3 गांधारे (for राजेन्द्र).

27 K2 om. (hapl.) 27. — ^{c}) K4 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 स्मरंतश्च; D7 तु स्मरंतः; T2 G2 संस्मरंति. — ^{d}) D5 D6. 8. 10 रुद्र° (for काल°). K4 B Dn चरिष्यंति च रुद्रवत्; D3. 4 हन्युः सर्वान्महीक्षितः (=26^{b}).

28 ^{c}) K4 B D (except D2–4) T1 वीरः (for वीर). — ^{d}) K3 D7 transp. रथो and न. K4 B (except B2) D (except D1. 2. 7) [इ]ति; T1 हि (for [इ]ह).

29 ^{b}) K1. 2. 5 D2. 7 मानुषेषु°; K4 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 मनुष्येषु°; D1 गंधर्वेषु°. K (except K3) D (except D5 D1. 2. 10) च (for वा). — ^{c}) D7 G1 च (for [अ]थ). — ^{d}) D1 वा; D3. 4 तत् (for तु).

30 ^{a}) K (except K4) D1. 2 भूतपूर्वो; D7 S (except G5) भूतो वाथ (for भूतोऽथ वा). — ^{b}) D3. 4 न हि (for रथः). — ^{c}) D3. 4 अश्वयुक्तः; Ca. d. 8 समा° (as in text). — ^{d}) K4 B D (except D1. 2. 7) रथः (for यथा).

31 ^{a}) K3 तु; K4 D6. 8 G3 [अ]स्य (for च). D2 वासुदेवसमो युध्या; D3. 4 वासुदेवो यत्र यंता. — ^{b}) S रथश्चैवात्र तादृशः.

32 ^{a}) Dn1 D5 G3 अभेद्यकवचं. G5 वर्म (for दिव्यम्). — 32^{b}=1. 216. 7^{d}.

33 ^{b}) K3 गदा हस्तोग्रदर्शना; D5 T2 G1. 2. 5 गदा चोग्रप्रदर्शना. — ^{d}) K3 B Dn D1. 3. 4 G1 च (for वै).

35 ^{a}) B2 transp. एष and हन्याद्. — ^{b}) S सत्यसंगरः. — ^{c}) K1 तत्र; K4 B3. 5 D5 D6. 8. 10 भवत् (for तव). B5 सैन्यं (for सेनां). T2 G1. 2 महाबाहो. — ^{d}) K1. 2 स्वां चैव. D1 S (except G3 M2. 5) परिपालयेत्.

36 ^{a}) S (except T1 G3) वा (for च). K1. 5 B2 D7 S (except T1 G5) प्रत्युदीयां (prob. metr. causa); Ca. d as in text. — ^{b}) K3 मां वा पार्थो धनंजयः. — ^{c}) K3 D7 सेनयोरुभयोर्मध्यः (D7 °स्मि); B2 D2 तृतीयो मध्ये

१६७

C. 5. 5879
B. 5. 170. 1
K. 5. 170. 1

भीष्म उवाच ।
द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लब्धास्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै पितृक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।
एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजन्रथो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।

राजेंद्र; D1 अन्यस्तृतीयो रा°. — ^{d}) K8 D7 तृतीयो विद्यते पुमान्; B2 D1.2 सेनयोर्नास्ति कश्चन. — ^{e}) T G1.2.5 क (for य). — ^{f}) B2 मुंचंतम् (for वर्षन्तम्). T1 बली (for रथी).

37 ^{ab}) K1.2.5 T G1.3.5 M1.2 जीमूतम्, and °समीरितं. — ^{e}) D8 च (for तु). — ^{f}) D7 transp. जीर्णौ and आवां. K1.2.5 वृद्धौ (for जीर्णौ). K1.2 S चावां (for आवां).

38 K4.5 B D M वैशं° (for संजय:). — ^{b}) K8 Ca बभ्रंसिरे; D2 M (except M1) विध्वंसिरे; D8 विद्वंभिरे. — ^{c}) D1 चित्रा (for पीना). — ^{d}) K1(before corr.).5 D2 °भूषिताः; K8 °रक्षिताः.

39 ^{a}) K1.2.5 D1.3.4 सहसोद्विग्नैः (D3.4 °ग्नाः); K3 सहसोद्विग्नैः; K4 B Dn Ds D2.6–8 Ca.d.8 सह संवेगैः; D10 सहसं वेगैः. — ^{b}) G1 स संस्मृत्य पुरा°. — ^{c}) K1–3 पार्थानां (for पाण्ड°). — ^{d}) K1.2 तथा. K1–3.5 G2 -दर्शिनां; D3.4 -दर्शनं.

Colophon. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds1 D1–4.6–8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान); Ds2 रथाति; T1 M रथसंख्या; G5 पांडवबलरथसंख्यान. — *Adhy. name:* T1 G5 M पांडवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 59 (=159); T2 G M4 168; G1.5 M3.5 169; G3 166; M1.2 167 (as in text). — *S'loka no.:* K5 41; Dn1 28.

167

1 ^{a}) T2 G3 महाभागाः (for °राज). — ^{b}) K1.2.5 चैव (for पञ्च). — ^{d})=5^{b}; 5. 168. 16^{b}. K5 D2 T1 G3 महात्मनः (for °न्मतः). • K3.4 B Dn Ds D3.4.8.9.10 रथोदारो मतो मम (K4 महात्मनः); D7 स रथोति मतो मम.

2 ^{a}) K4 B D (except D1.3.4) महाबाहुः (D2.7 °हो); T G °तेजाः (for °राज). — ^{b})=4^{b}. — ^{d}) K1.2 D1 G3 चाभवत्; K4 B Dn Ds D3.4.6–8.10 चारिहा (for वा भवेत्).

3 ^{a}) K3–5 D1.6.7 लब्धास्त्रश्चित्र°; G3 लब्धास्त्रविचित्र°. — ^{b}) G3 तेजस्वी (for मन°). K4 B Dn Ds D6.8.10 च दृढव्रतः (for दृढ°). — ^{c}) K1.2.5 सर्वथा; K3 D1.2.7 पैतृकं; D8 पितृवद्; T G M4 स पित्र्यं; M1–3.5 समरे (for स्वपितुर्).

4 4^{b}=2^{b}. — ^{c}) D3.4 एष वृष्णिपतिर्वीरः. — ^{d}) K4 D3.4 सामर्षो (for अमर्षी). K1.2.5 D7 गतसाध्वसः.

5 ^{a}) K1.2.5 D1 T2 G3 महाराज (for तथा राजन्). — ^{b})=1^{d}; 5. 168. 16^{b}. K3.5 D2 G3 महात्मनः (for °न्मतः). K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 रथोदारो मतो मम; G1 मतो मम महारथः. D8 om. 5^{cd}. — ^{d}) K (except K3) D3.4.6.8.10 M3.5 नरर्षभ; B (except B2) Dn मतो मम.

6 ^{a}) G1 °साहस्रान्. — ^{b}) D1.2.7 T1 G3 transp. हयाः and तथा. T2 हया नागा रथास्तथा; G1 रथानागा- हया- स्तथा; G2 हया नागास्तथा रथाः; G5 बलानि रथास्तथा. — ^{c}) K (except K4) B Dn2 D3–4.7 M4 तनूस्; T2 G2.3 प्राणं (for तनु). The reading त्यक्त्वा of some printed ed. is not supported by any MS.! — ^{d}) K3 D7 °हितेप्सया.

7 ^{a}) D7 पांडवैः सहिता राजन्. — ^{d}) D3.4 आह्वयंतः (for आह्व°).

8 D4 om. from 8^{b} up to द्रुपदश्च (in 9^{b}). — ^{b}) K3 B Dn Ds D6.8.10 तथा (for उभौ). — D2 om. (hapl.) 8^{c}–10^{d}.

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभा ॥ ८
यथाहश्चापि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
यतिष्यतः परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
संबन्धात्तु राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
आर्यव्रतौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ १०
कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११
एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या घटितारौ नराधिप ॥ १२
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

भीष्म उवाच ।
पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १
एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २
एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः । C. 5. 5935 B. 5. 171. 3 K. 5. 171. 3

9 D1 om. 9; D4 om. up to क्षत्रधर्म (cf. v.l. 8). — ᵃ) K3 च तौ; K4 B D (except D7; D1.4 om.) हि तौ (for तु तौ). T2 G2 °क्षौ वीरकृत्यौ.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 8). — ᵃ) K3.5 D2.7.10 सांबंधिकेन. — ᵇ) K1.5 D2 S म तु; K3 क्षत्र; D7 तथा (for तौ तु). K3.5 D7 °बलाश्रयात्. — ᶜ) K Dn1 D5 D6–8.10 आर्यव्रतौ. — ᵈ) K4 स्नेहवीर्ये स्थितौ; B Dn1 D5 D6 °वीर्यसितौ (B2 °पालयितौ); D8 °वीर्यसितौ; D4 °वीर्यसितौ; D7.8 G2 °पाशस्थितौ; D10 °वीर्यसितौ; T2 G1.2.5 °पाशयुतौ; M (except M2) °पाशान्वित. Dn2 त्यक्तात्मानौ च भारत (= 14ᵇ).

11 ᵃ) K (except K4) D1.2.7 हि (for तु). — ᵇ) D1.2.4 महाभुज. — ᵈ) K (except K3) D2 G1.2.5 नरपुंगवाः; B Dn D5 D2.4.6.8.10 T1 कुरुपुंगव (D5 °वाः).

12 ᵃ) K3 S योधौ; D1.2.3 वैतौ (for एतौ). — ᵇ) K3 D1.7 M1.2 पार्थे च; K4 पार्थानां; B Dn D5 D1.6.8.10 पार्थिवौ. K1 G5 M दृढभक्तिनौ; B D (except D1.2.4.7) T2 G1.3 [illegible]. — ᶜ) B Dn D5 D6.8.10 transp. शक्त्या and प्राणान्. — ᵈ) K4 B Dn D5 D10 M1 (*inf. lin.*) C8 घटितारौ; D2.4 विजेतारौ; Cd as in text. K2–5 B D परंतप (for नरा°).

13 ᵃ) A few S MSS. अक्षौ°. — ᵇ) D2.4 [illegible]. — ᵈ) = 14ᵈ; 5. 163. 16ᵈ. M3–5 महायुद्धं (for महत्कर्म).

14 K (except K4) Ds2 D2 T2 G1.5 om. (hapl.) 14; G3 om. 14ᶜᵈ. — ᵈ) = 13ᵈ; 5. 163. 16ᵈ.

Colophon om. in K3. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B1.3–5 Dn D8 D1–4.6–8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °संख्यान); T1 G5 M4.5 रथसंख्या (G5 °संख्यान). — *Adhy. name:* T1 M1–3.5 पांडवबल-महारथपरि(T1 om. परि)गणनं; G5 M4 पांडवबल रथगणनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T G2 M4 169; G1 M1.2 168; G3 167; G5 M3.5 170. — *S'loka no.:* K5 13; Dn1 14.

168

1 ᵃ) Some MSS. पंचाल°. — ᶜ) K (except K4) [ऽ]सौ (for मे). — ᵈ) K3 B2 D1 धीमतः (for भारत). M1 (*inf. lin.*) मतः पार्थिवसत्तम. — After 1, T1 G5 read 4ᶜᵈ, *repeating* it in its proper place.

2 ᵇ) B2.5 Dn2 D2 S Cn पूर्वसं(T2 °स:)स्थितं; Ca. d. s पूर्वसंस्थितिं (as in text). — ᶜ) K (except K4) D1.2.7 वरीयसः; S वैरं योत्स्यौ; Ca. d यशीयसः (for परं यशो). K (except K4) [ऽ]पि प्रथमं; D7 विप्रथयन्; T1 G1.5 संप्रथयन्; T2 G2 संप्रथयते; M3–5 प्रथयति; Ca. d विप्रथयन् (as in text).

3 D1 om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) G5 °स्य बहवः सैन्याः. — ᵇ) = 5. 56. 33ᵈ; (var.) 149. 50ᵉ (prior pāda!). K (except K4) D2 T1 G5 M पां(*or* पं)चालानां (for °श्च). — 3ᵈ–9ᵈ.

C. 5. 5905
B. 5. 171. 3
K. 5. 171. 3

तेनासौ रथवंशेन मत्स्यकम करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै पराञ्रणे ।
भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तु रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथानां सुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।

क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्व एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ १४
सर्व एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।

---

4 T1 G5 read 4^{cd} for the first time after 1. — ^{d}) K8 महाबलः; D7 °मनाः (for °रथः).

5 ^{b}) T G2.3.5 M बहून् (for रणे). G1 सूदयिष्यन्बहून्परान्. — ^{d}) K4 D2.7 T2 G3 M1.2 पिनाकीव युगक्षये.

7 ^{a}) D1.2 G2 कृतवर्मा; D7 T G1.3.5 M धृतवर्मा (for क्षत्र°). D3.4.7 च (for तु). — ^{b}) K3 मेतिरथो; M1.2 ह्यर्धरथो (for मेऽर्ध°). T2 G1.2.5 महान्; M मम (for नृप). D3.4 मतो मे रथसत्तमः; T1 G3 संमतोर्धरथो मम.

8 ^{a}) D3.4 °पालस्य च सुतः.

9 ^{c}) K4 B D (except D1) महारथानां सुकरं (D3.4 प्रवरः); T G2 महारथे(T1 °थो)न सुकरं. — 9^d = 3^d.

10 ^{a}) K4 S क्षत्रधर्मा मतो; B3 D8 D1.6–8.10 क्षत्रधर्मा रथो. K2 T2 G2 नित्यं; K5 ह्येव; D3.4 सत्यः (for मह्यं). — ^{b}) S रथः (for मतः). — ^{f}) K4 सात्यकिश्च (for सत्य°).

11 ^{a}) T1 महेष्वासाः (for महात्मानः). — ^{b}) K4 D8 पंचाल°. — ^{c}) K3 S (except T2 G1.2) योत्स्यंति. — ^{d}) T1 G3 संनद्धा (for संरब्धा).

12 ^{a}) K4 अजो भोजौ; D3.4 कुंतिभोजौ (for अजो भोजश्च). — ^{b}) B1.2.4.5 Dn D8 D6.8.10 पांडवार्थे (for °वेषु). D1 रथोत्तमौ (for महा°). B3 महत्कर्म करिष्यति (= 3^d, 9^d). — After 12^{ab}, B3 ins.:

568* लोकवीरौ महेष्वासौ [illegible] महारथौ ।

— Ds2 om. 12^c–13^b. — D8 reads 12^{cd} twice (for v.l. see below). — ^{c}) D1 सहायार्थं; D3.4 महाबाहो. B Dn Ds1 D6.8 (first time).10 योत्स्येते बलिनौ शूरौ. — ^{d}) B Dn Ds1 D3.4.6.8 (first time).10 क्षयिष्यतः (for यति°). K (except K3) D8 (second time) महत्कर्म करिष्यतः (= 5. 163. 16^d; 167. 14^d). — ^{e}) B Dn Ds1 D6.10 शीघ्रास्त्रश्चित्रयोद्धारः. — ^{f}) K4 D7 कृतिनौ दृढधन्विनौ; B Dn Ds1 D6.10 °नो दृढविक्रमाः.

13 D8 D6 om. 13^{ab} (for Ds2 cf. v.l. 12). — ^{a}) Some N MSS. कैकयाः and कैकेयाः. — ^{b}) D6.8 कृतास्त्रा (for भ्रातरो). B (except B3) Dn D10 दृढविक्रमाः; T1 युधि दुर्मदाः. — D1 om. 13^c–14^d. — ^{c}) K8 B Dn D8 D6.10 चैव; D3.7 M1.2 एव (for एते).

14 D1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K1 T2 G2.3 कौशिकः. — ^{b}) K1.2 नीलायु° (for नीलो य°). K5 B2.4.5 D (except Dn1 D3.7.8; D1 om.) नृप (for नृपः). — ^{c}) K5 स्वर्णदश्च शंखदश्च. — ^{d}) K1.2 [illegible]°; K3 G5 मदिराक्ष°.

15 ^{a}) K3 transp. सर्वे and एते. B4 Dn2 D1.2.4 T2 G1.2 एव (for एते). K4 महोदाराः; D7 म[illegible] (for रथो°). — ^{b}) K1.2.5 सर्वे च कृतलक्षणाः; B3 सर्वे चाहित°; T1 G2.3 सर्वे चाहित°; T2 M सर्वे चाहव°; G3 सर्वे चा[illegible]

16 ^{a}) D8 T2 G2 वार्धक्षेमी. — ^{b}) = 5. 167. 1^d, 5^b.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १८
सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ १९
मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यसे भवान् ।
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०
काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५ C. 5. 5920 B. 5. 171. 27 K. 5. 171. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

B1.3.5 Dn Ds D2 (m as in text).6.10 मतो मम महारथः; B2.4 मतो मे रथयूथपः; D3.4 प्रख्यातः स महारथः. — D7 om. (hapl.) 16ᵈ–17ᵃ. — ᵈ) K3 Dn1 D8 T1 नृपसत्तमः (K3 °म). — ᵉ) K संग्रामशौं-(or °सौं)डीरः (K4 °शोभी च); D1 G3 °योधी च. — K5 om. 16ᶠ–17ᵉ. — ᶠ) B1–3 Dn1 Ds D6 किरीटिने; M °नि. — After 16, T G1.2 read 19ᵃᵇ (G1 *repeating* the line in its proper place).

17 K5 om. 17ᵃᵇᶜ; D7 om. 17ᵃ (cf. v.l. 16). G3 reads 17ᵃᵇ after 19ᵃᵇ. — ᵇ) K (K5 om.) D1.2.7 G1 M (except M1) महारथः. — Ds2 G3 om. 17ᶜᵈ. — ᶜ) D3.4 पुरुषव्याघ्र. — ᵈ) K1.2.5 पांडवानां (for रथोदारौ). D3.4 मतिर् (for मतौ).

18 D6 om. 18ᵃ–19ᵇ. — ᵇ) T G1–3 शंखदत्त° (for चन्द्रसेन°). K3.4 D1.2.7.8 पार्थिवः (for भारत). — ᵈ) M1.3 महारथौ (for न संशयः).

19 D6 om. 19ᵃᵇ (cf. v.l. 18). T G1.2 read 19ᵃᵇ after 16 (G1 *repeating* it here with v.l.). — ᵃ) G1 (second time) सेनाबंधु°. — ᵇ) K4 D8 क्रोधहर्ता. K1.2 तु (for च). K4.5 D1.2.7.8 महारथः (for च नामतः). — After 19ᵃᵇ, G3 reads 17ᵃᵇ. — ᵈ) K5 बलदेवेन (for भीम°). K1.2.3 वा विभुः; K4 D3.4 भारत; B Dn Ds D6.8.10 वा विभो; T1 G1.5 वाभिभूः. — ᵉ) K3 D2–4 योत्स्यते. K3 B D (except D1.7) T2 G1.2.5 हि (for [इ]ह). M1.2 स हि योत्स्यति विक्रम्य. — ᶠ) K1.2 M1.2 सह (for तव).

20 ᵃ) K3–5 B D (except D1.7) T2 G2.5 transp. द्रोणं and च. — ᶜ) K1.2.5 हि (for स).

21 K1.2 om. 21ᵃᵇ. — ᵃ) T2 काश्यपः परमस्तात. — ᵇ) K5 महारथः; B D (except D1.2.7) नरो° (for रथो°). — ᵈ) K4 B D (except D1–4.7) ज्ञेयः (for मतः).

22 ᵇ) K1.2.5 मम; K4 M5 मतः (for रथः). — ᶜ) K1 परम° (for समर°).

23 ᵇ) Dn1 D2–4 T G2.3.5 संमतः.

24 ᵃ) K4 अनुरूपश्च. — ᵇ) T G2.5 रथो यः परमो महान्. — ᶜ) G1.3 पांड्यो राजा. K4 D7 T G महाराज. — ᵈ) K1.2 D3.4 धनुर्धरः (for धुरं°).

25 ᵇ) Dn Ds D6.8.10 महारथः (for रथो°). — ᵈ) K1.2.5 वसुदानोथ; T2 G2.3 °धानश्च; M5 °मानश्च. K5 बाह्लिकः; Ds1 D6.7 पार्थिव. — ᶠ) D1 T G परंतपौ. B Dn Ds D6.8.10 मतौ परपुरंजय (B2 मम न संशयः; Dn2 D8 परपुरंजयौ). — After 25, D8 ins.:

569* अन्यौ विराटस्य सुतौ शङ्खश्वेतौ महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे महत्कर्म करिष्यतः ।

Colophon om. in K5. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1–4 B Dn Ds D1–4.6–8.10 रथातिरथसंख्या; T1 G5 M रथसंख्या. — *Adhy. name:* T1 M रथातिरथसंख्यानं (T1 °गणनं; M5 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 51 (= 151); T G2 M4 170; G1.5 M3.5 171; G3 168; M1.2 169. — *S'loka no.:* Dn1 26.

१६९

C. 5. 5921
B. 5. 172. 1
K. 5. 172. 1

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
शिखण्ड्यमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।
ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
महेन्द्रेणेव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
तैरहं समरे वीर त्वामायाद्भिर्जयैषिभिः ।
योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ११
पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
संध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

169

1 b) G8 महात्मनां (for °रथः). — d) K2 m. 3. 4 D7 सव (for पर-).

2 a) K1–3 पुरजित्. — b) K4 B4 D1. 2 T1 G5 M महारथः; G3 महाबली (*inf. lin.* °रथौ). — d) K1. 2 ममातिरथो; K3 मे भाति रथो (for च मेऽति°).

3 a) D2 ...त्साहः (for महे°). — b) K5 तथा (for च ह). B2 D1 कृती च कृतनिःश्रमः (B2 °निश्चयः). — c) K1. 2. 3 प्राज्ञ° (for शक्त°). — d) K1. 2 B1 रथसत्तमः.

4 a) D3. 4 योत्स्यते. G3 M3 [इ]ह (for हि). — b) K (except K4) दानवान् (for °वैः). T2 ...बलारिव वासवः. — c) M3–5 योधाश्च. B Dn D2 D6. 8. 10 योधा वै चास्य विख्याताः; D3. 4 योधाश्चैव प्रसं°.

5 a) K1. 2. 5 D2 G1 M वीर; T G2. 3. 5 कर्म (for वीरः). — b) K3 B2 D1 M3. 4 (*inf. lin.* as in text). 5 संगरं; K4 वै रणं; T1 G3 संयुगे. K5 संगरे स करिष्यति; D3. 4 करिष्यति स संगरं. — c) B2 पार्थानां (for पाण्डू°). D10 महत्कर्म पांडवानां. — d) K1. 4. 5 D3. 4 T G1 नृप; K2. 3 B Dn D2 D6–8. 10 रतः (for नृपः).

6 a) G3 महातेजाः (for °राज). — b) MSS. (indiscriminately) हैडंबः, हिडिंबः, हिडंबः.

7 b) B Dn D2 D6. 8. 10 मायावी (for °भिः). K3 D7 दिव्यैरस्त्रैर्महारथः; K4 मायावी समरेषु च:. — c) K2. 4 D1–4. 7 चान्ये; G3 वास्य (for चास्य). K2. 4 B D वीराः; T2 सर्वे (for शूराः). — d) Dn1 T1 सर्वे च (for सचिवा).

9 c) K4 D7 ये च (for चैव). — K5 om. 9d–11d. — d) B D (except D1–4. 7) चाप्येषं°. B D (except D1. 2. 7) नृप (for मताः).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ab) M1. 2 transp. सेनां and भीमां. D3. 4 दौर्योधनीं (for यौधि°). — c) K1. 2 D7 माहेंद्रेण. K1. 2 Dn1 D7. 8 च (for [इ]व). K1. 2 धीरेण; M3–5 वीर्येण.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9). — b) K1. 2 त्वमाया-शिद्; B Dn D2 D6–8. 10 मायाविभिः; D1. 2 ...; T G1. 2 त्वाह्वयद्भिः; G3 ... . K4 D3. 4 मायया विजयैषिभिः. — d) D6 न च वा; D7 जयास्तु (for जय वा).

12 a) B (except B2) Dn D2 D6. 8. 10 transp. पार्थं and वासुदेवं. — b) D1 गांडीवचक्रधरा°. — c) B Dn D2 D6. 8 समेष्येते (D2 °ष्येति; D6. 8 °ष्ये तौ) रथोत्तमौ.

13 a) K1 T1 M [ए]ते; D2 [अ]पि (for ते). K5 ये चान्यथा रथो°; T2 G2. 3 ये चैव रथो°. — d)

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
तथा राजन्महारथाश्च केचि-
त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४
अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
सर्वांस्तानहमावार्य यावत्स्थास्यामि भारत ॥ १५
पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७
चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यषेचयम् ।
विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ १८
देवव्रतत्वं विज्ञाप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९
स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०
सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।
किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १
पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः । C. 5. 5913 B. 5. 173. 2 K. 5. 173. 2

S समेष्ये (G1. 3 °ता) (for प्रतीयां).

14 ᵇ) K1 G5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2 °प्रधाना. K1. 2. 5 D1. 2. 7 मे; K3. 4 D3. 4 ते (for मया). — ᶜ) B Dn Ds D6. 10 [अ]परे ये (for राजन्).

15 K5 om. 15. — ᵇ) K2 Dn2 Ds पार्थिव; S पांडवाः (for पार्थिवाः). — ᶜ) K4 B D (except D1. 2. 7) सर्वांस्तान्वार°. — ᵈ) M (M1 *inf. lin.* as in text) यावद्रक्ष्ये शिखंडिनः. Cnp अक्ष्यामि (= शक्तिं धारयामि!).

16 ᵃ) K2. 4 D7. 8 च (for तु). K4 D3–4 महाबाहुं. — K5 om. 16ᶜ–17ᵇ. — ᵇ) = 5. 170. 3ᵈ. — ᶜ) B D (except D1. 2. 7) उद्यतेषुमथो (D3. 4 °हं) दृष्ट्वा (= 5. 170. 1ᶜ).

17 K5 om. 17ᵃᵇ (cf. v.l. 16). — ᵃ) K3 B4. 5 Dn Ds1 D6. 8. 10 तं (for तद्). — ᵈ) B2. 4 Ds व्यवस्थितः (for धृत°). K4 °चर्यं धृतं व्रतं; B1. 3. 5 Dn D6. 8. 10 °चर्यव्रते स्थितः.

18 K5 om. 18ᵃᵇ. — ᵇ) K3 D1. 7 महाराज्ये; B Dn Ds D6. 8. 10 आधिपत्ये (for अहं राज्ये). K3 D1. 2 G3. 5 M3. 5 [अ]भिषेचयं. — T2 om. (hapl.) 18ᶜᵈ. — ᵈ) K3 B2 D1 G5 M3. 5 [ऽ]भि° (for ऽभ्य°).

19 ᵃ) K3 B Dn Ds2 D6–8. 10 विज्ञाप्य; K5 S °ख्यातं (for °व्रताय). — K5 om. 19ᵇ. — ᵇ) B3. 5 Dn2 Ds1 पृथिवीं. — K5 om. 19ᵈ. — ᵈ) B Dn Ds D1. 6. 8. 10 कदाचन.

20 K5 om. 20ᵇ. — ᵈ) K5 जाता; B5 भावी (for जातो). — K5 om. 20ᵈ–21ᵉ.

21 K5 om. 21ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 20); K1 om. 21ᵃᵇ. — ᵃ) K4 अन्यान्; G5 चान्यान् (for त्वन्यान्). — ᵇ) K3 D3. 4 समरे (for पार्थिवान्). — ᶜ) K3 m योद्धुमेष्यामि; K4 योद्धुमिच्छामि; D3. 4 योधयिष्यामि (for यान्समे°). — ᵈ) K3 D3 रणे; D3. 4 इति (for नृप). K3 m ततः कुंतीसुतानिति.

Colophon. D5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D1–4. 6–8. 10 रथातिरथसंख्या; T1 M1. 3. 5 रथसंख्या. K B1. 3. 4 Dn Ds D1. 2. 6. 7. 10 M1. 2 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* T1 रथातिरथसंख्यानं; M1 (marg.) म[illegible]समाप्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 (*sec. m.*) 52 (= 152); T G3 M4 171; G1. 5 M3. 5 172; G3 169; M1. 2 170. — *S'loka no.:* K5 41; Dn 21.

170

1 ᵇ) B Dn Ds D6. 10 Ca नैव हन्याः (for न हन्यास्त्वं). — ᵈ) = 5. 193. 64ᵈ.

2 ᵃ) K4 D6. 8 उक्तं (for उक्त्वा). — ᵇ) B3. 5 Dn पां(or पं)चालान्; T2 (before corr.) G1. 3 पार्थिवान्

C. 5. 5943 B. 5. 172. 2 K. 5. 173. 2 व [illegible]ष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि [illegible] ॥ २

भीष्म [illegible]च ।

शृणु [illegible]धान कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३
म[illegible]राजा मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
[illegible] प्राप [illegible] समये पुरुषर्षभ ॥ ४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
[illegible]चित्रा[illegible] भ्रातरं वै म[illegible]राज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५
तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते [illegible]त्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं [illegible]जानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६
मया[illegible] राजेन्द्र [illegible] धर्मतः ।
[illegible]त्रवीर्यो [illegible]त्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७
तस्य [illegible]क्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अ[illegible]रूपादिव [illegible]लादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८
तथाश्रौषं महाबा[illegible] तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
[illegible]पणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराज[illegible]तास्तदा ।
अम्बा चैव[illegible]म्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९
राजान[illegible] समा[illegible]ताः [illegible]थिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बा[illegible]का च राजेन्द्र [illegible]जकन्या [illegible] ॥ १०
सो[illegible]मेकरथेनैव गतः का[illegible]पतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबा[illegible] तिस्रः कन्याः स्वलं[illegible]ताः ।
राज्ञश्चैव समा[illegible]पार्थिवान्[illegible]थिवीपते ॥ ११
ततोऽहं तान्नृपान्सर्वाना[illegible]य समरे स्थितान् ।
[illegible]पर्यांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १२
[illegible]ल्काश्च ता ज्ञात्वा सम[illegible]प्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वान् तत्र समागतान् ।
भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

(for पाण्डवा[illegible]). B4.5 सहसोमकान्; Ca. d as in text. — c) K5 B D (except D1.7.8) T1 हनिष्यामि; G2 करि° (for वधि°). D5.4 च (for [हृ]ति). — d) D1 M नो (for मे).

4 a) B1.4 महाबाहो (for °राजो). — b) B Dn D5 D8.4.6.10 शांतनुर्. K2-5 D1.2.7 T1 G1-3 M1.2 भरतर्षभ; B Dn D5 D8.8.10 लोकविश्रुतः. — K3 D2 om. (hapl.) 4cd. — c) K5 दिष्ट्या तं; Ca. d दिष्टान्तं (as in text). B Dn D5 D8.10 आपं (for प्राप). — d) K2 M पुरुषर्षभः; K4 B D (D2 om.) भरतर्षभ.

5 In Dn2, the portion from here up to 5. 173. 5 is lost on a missing fol. (129). — b) K1.2 B2 Ds2 D1-4 G1 प्रति° (for परि°). — c) K4 भारतं (for भ्रातरं). K4 D7 च; S मे (for वै). — d) D5 माहाराज्ये; T1 यौवराज्ये.

6 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — a) D1 T1 G2.3 तु (for च). — 6b = 1. 95. 5d; 96. 1d, 59d.

7 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — b) K3 D1.3 धार्मिकः सदा (K5 °कस्तथा); K5 अपि भारत (for अपि च°).

8 Dn2 missing (cf. v.l. 5.). — a) B2.5 चैव (for तात). — In B2, the portion from 8b nearly up to the end of the foll. adhy. is lost on a missing fol. (232). — b) D8.3 अच्युत; S (except T1) [illegible] (for अच्युत). — c) K3 D1.2 G2 Cd [illegible]; Ca.2 [illegible]रूपात् (as in text). D7 रूपतः कुलतो वापि; T1 अनुरूपां नृप [illegible]. — d) K1.2.4.5 D1.2.7 स्थितं; K3 B (B2 missing) Dn1 D5 D8.4.6.8.10 [पृ]व च (for चिन्त्य).

9 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) K3 B1 D5 D1.6-8.10 T G2.3 M अथ (M1.2 तदा) (for तथा). S महाराज (for °बाहो). — b) K4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) स्वयंवरः. — c) K1.2.5 असत्यतीः (for अप्रतिमाः). — d) D5 G2 काशी°. — e) K4 B (B2 missing) D (except D7; Dn2 missing) अंबां चैवांबिकां चैव. — f) K5 D2 अंबालिका तथा; B Dn1 D5 D8.4.6.8.10 °कामपि; M5 °कावरा (for °कापरा).

10 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8. 5). — d) K3 om. तु. — e) D5 D8.4 S तु (for च).

11 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — b) Dn3 T2 G1-3 काशीपतेः. — d) T1 G1.3 स्वयंवरे (for स्वलं°). — e) B (B2 missing) Dn1 D5 D6.8.10 समाहूतान्; Ca. d समाहूता[illegible] (as in text).

12 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) D8.4 transp. अहं and नृपान्. — b) K1.2 संसवस्थितः; K5 D7 समरे स्थितः; G3 °रे हि तान्.

13 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) M1-3 तु (for च). K1.2.3 राजन्; K3 कन्याः; D7 [illegible] (for ज्ञात्वा). — b) D8.4 G2 M1.2 [illegible]° (for [illegible]°). T G1.3 तथा (for तदा).

14 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) [illegible]

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ॥ १४
ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
ते रथैर्मेघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
पृष्ठ्यैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
ततस्ते मां महीपालाः सर्वे एव विशां पते ।
रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
सर्वान्पार्थिवानप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
[illegible] पततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ २०
ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।
अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२ C. 5. 5965 B. 5. 173. 23 K. 5. 173. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[अ]हं; K4 D1 [अ]मि- (for हि). B (B2 missing) Dn1 D8 D3.4.6.8.10 G3.5 हरा° (for नया°). — d) K3 (m as in text) भो (for वो). K3.4 B (B2 missing) Dn1 D6.8.10 नरर्षभाः (for नरा°). D8 मिषतां सर्वभूमिपाः (= 5. 160. 8d); G2 °तां सचपार्थिवाः.

15 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). D3.4 om. 15–16. — b) = 16d. K3.4 D7 अहंकृताः; D1.2 अलंकृताः (for उदा°). S सर्वे एव विशां पते. — d) K1–3.5 D7 चाप्य(K3 °भ्य)चोदयन्; K4 B (B2 missing) Dn1 D8 D3.6.8.10 अभ्यचो(D8.10 °न्ये)दयन्; D1 T1 चापि (T1 चाभ्य-) चोदयन्; T2 G2 चाप्यरोचयन्.

16 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). D3.4 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) K1.2 Dn1 Ds2 D1.2.8 तैः (for ते). B4.5 Dn1 D10 गज° (for मेघ°). — c) K1 B (B2 missing) Dn1 D6 पुष्टैः; K2 तुष्टैः; K3.5 D2 श्रेष्ठैः; K4 हयैः; D8 D8 पृष्ठैः; D1 प्रेष्यैः; D7 शीघ्रैः; D10 पार्ष्णैः; T1 अश्वैः; T2 G उग्रैः; M1.2 Cap पृष्ठैः; M5 पृष्ठे; Ca प्रष्ठैः (for पृष्ठ्यैः). K4 चाश्वैर्; G3 अश्वैर् (for चाश्वैर्). S भूमिपालाः (for मही°). — K4 om. (hapl.) 16d–17c. — 16d = 15b.

18 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). D2–4.8 T2 G3.5 om. (hapl.) 18ab. — b) K4 B (B2 missing) Dn1 D8 D6.7.10 समंतात् (for महता). N (except K3; B2 Dn2 missing, D2–4.8 om.) पर्यवारयं. — After 18, B (B2 missing) Dn1 D8 D6.10 read 20cd.

19 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) M3–5 त्वापततश्च. T2 G2 छत्रं (for चित्रान्). — b) M3–5 रथान् (for ध्वजान्). — c) T G तु (for हि). K1 ततो बलेन महता; K3.4 D1.2.7 एकैकेन बाणेन.

20 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) K3.4 B (B2 missing) D (except D1.2.7; Dn2 missing) तेषां; M1.2 चैव (for चैषां). K3 D1.2.7 चापि (for चैव). — b) D8 Ca अहनं (for अप्यहं). — B (B2 missing) Dn2 D8 D8.10 read 20cd after 18. — c) M1.2 नरान्; M3–5 शरान् (for शरैर्). D1 तीव्रैः; S चैव (for दीप्तैः). — d) K1.2.5 प्रसभं; D3.4 प्रासांस्तान् (for प्रहसन्). K3.4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) भरतर्षभ.

21 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) D3.4 परिवृत्ताः (for ते नि°). — b) Ds2 महत्; D10 च मे (for मम). — After 21ab, S (except M1.2) ins.:

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।
तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।

[(L. 1) M3–5 वित्रस्ताः (for सर्वे वै). — (L. 2) G3 आहृत्य (for आदाय). T2 G2 ससंजयान् (for विसृज्य तान्).]

— c) K5 Ds2 D6.8 तथा; D10 T1 ततः (for अथ). G3 हास्तिनपुरे; a few MSS. हस्तिन° (as usual). — d) T G1.3.5 अगां; Ca. d आयां (as in text). G2 मंदाम्भिकस्वा महीं°.

Colophon. B2 Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B1.3–5 Dn1 D8 D1–4.6–8.10 G3 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M कन्याहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 53; T G2 M4 172; G1.5 M3.5 173; G3 170; M1.2 171. — *S'loka no.:* K5 Dn1 24.

१७१

C. 5. 5066
B. 5. 174. 1
K. 5. 174. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्यापसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्शास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); B2 missing up to 9^{e} (cf. v.l. 5. 170. 8).

1 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B4.5 अभिवाद्य (for °गम्य). B4.5 G3 [illegible]; Ca. d. s उपसंगृह्य (as in text). — ^{d}) K Ds2 D7.10 दासेयीं; Ca. d दाशेयीं (as in text). K3 M1.2 अब्रवं.

2 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{d}) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद्. B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हृता इति; D1 उपाहृताः; G3 उपस्थिताः.

5 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 5, D3.4 read अंबोवाच. — ^{a}) D2-4 T2 G1-3 धर्मज्ञ. D1 भीष्म त्वामपि नेच्छामि. — ^{b}) K3 D1.2 T2 G1.3 °विशारद. — D3.4 om. 5^{cd}. — ^{c}) Ds2 Ds T G तु (for च). K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 (by transp.) वचनं धर्म्यं (Dn1 Ds °र्मं); K5 धर्मवचनं; D7 वचनं मह्यं. K3 श्रुत्वा वचनं मे धर्म्यं. — ^{d}) K1 (by transp.) कर्तुं मह्यम्; D2 मम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्.

6 =(var.) 1. 96. 48. — 6^{ab}=(var.) 5. 175. 22^{ab}. — B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D1 S साल्व°. — ^{b}) K4 मनसाभि[illegible]तः; Dn1 °साधिवृतः; D1 °सा च वृतः; D6 °सातिवृतः; T1 G1.2 °सा हि वृतः; G3 °सापि वृतः; M3-5 °सा विवृतः. G5 पतिः (for वरः). — ^{c}) Ds D3.10 अपि (for अस्मि). — ^{d}) D3 अविदितं; D10 M (M1 *inf. lin.* as in text) [illegible]; Ca. d as in text.

7 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K (except K3) वै (for त्वं). — ^{b}) K2.5 [illegible]; D1.2 राजशास्त्रम् (for राजञ्शास्त्र°). S (except T2 G1.2) च (for वै). B (B2 missing) Dn1 D6.8.10 राजन्य(Dn1 °न्य)र्मसमतीत्य वै. — ^{c}) M यथा (for गृहे).

8 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K1.2.3 S (except M3-5) च नरर्षभ (for भरत°). — ^{c}) Ds महाराज (for °बाहो). — ^{d}) K1.3 D1.2 तदारब्धुमिहार्हसि.

9 Dn2 missing (cf. v.l. 1); B2 missing up to ततो in 9^{e}. D1 om. 9^{ab}. — ^{a}) M3-5 मा (for मां). S (except M1.4) राजन् (for व्यक्तं). — ^{b}) Here and below S (mostly) साल्व°. — After 9^{ab}, K4 B (B2 missing) D (except D1.2) ins.:

571* तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।

— ^{e}) K3 B2 D1.2 T1 G3 भीष्म; D3.4 वीरः; G2 M1 धीर (for वीर). — ^{f}) K1.2.5 मे मतिः; K3 T2 G1.2 विश्रुतः; D3 निश्चितं (for नः श्रुतम्).

Colophon. Dn2 D3.8 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn1 Ds D2.6-8.10 T1 G3 M अंबोपाख्यान — *Adhy. no.* (figures, words, or both): Ds (*sec. m.*) 54 (=154); T G2 M4 173; G1.3 M3.5 174; G6 171; M1.2 172. — *S'loka no.:* K4 Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
समनुज्ञासिषं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ १
अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ३
तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन । C. 5. 5986 B. 5. 175. 11 K. 5. 175. 12

172

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 a) B3 D1 T G2.5 समनुप्राप्य. — b) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) गंधवतीं (for सत्य°). — c) K4 B (except B4) Dn1 D5 D1.6–8.10 मंत्रिणश्च र्त्विजश्चैव. — e) K1.2 D5 D7.10 समन्वज्ञासिषं; G2 °नुज्ञापयतां; M5 °नुज्ञाप्य तां; Ca. d as in text. D1 चांबां (for कन्यां). — f) B Dn1 D5 D6.8.10 (by transp.) अंबां ज्येष्ठां; D1 ज्येष्ठां कन्यां.

2 a) G1 °ता तु सा कन्या. — b) G1 ययौ (for कन्या). D3.4.6 पुरीं. — T2 om. 3cd. — c) D3.4 युक्ता (for गुप्ता). — d) K3 B4.5 D2 तथा (for तदा). — e) K1.2 M3.5 तद्; D3.4 तदा (for तम्). — f) K3 D1.3.4 आसाद्य च (for आस°). B Dn1 D5 D6.8.10 आसाद्य नृपतिं तथा (B2.3 D8.10 °दा).

3 a) G3 समा° (for तमा°). D1 सा तदा सौभराजानं. — d) K3.5 B Dn1 D5 D6.10 महामते; D2 महीपते; T2 G2 महाबल. — After 3, D2 (om. line 1) T G M1 ins.:

572* अभिनन्दस्व मां राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।
प्रतिपालय मां राजन्धर्मादीश्वर धर्मतः ।
त्वं हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ।

[(L. 2) D2 G5 M1 प्रतिपादय; T1 परिपालय; G3 प्रतिवादय. G5 धर्मास्त्वं (for धर्मादीश्). T2 G1 चैव (for श्वर). G2 संमतः (for धर्मतः). D2 धर्मैमीश्वरनिर्मितं; G3 धर्मादिष्वेव धर्मतः. — (L. 3) T2 G2 मया (for हि मे). D2 G1 अपि; T2 असि (for अपि). G3 तवासीत्यभिमंत्रिता.]

4 K1 om. 4ab. — a) K3 D2 S शाल्व°; D1 सौभ° (for शाल्व°). — b) K2.5 महाद्युते; K3.4 D1.2 नराधिप (for विशां पते). — Before 4cd, K1 D7 T1 read शाल्व उ° (T1 om. उ°). — 4cd = (var.) 6ef.

5 a) K1.2.5 B2 D1 T G1.2.5 तस्य (for तत्र). — b) K1.4 D1.2 T G (except G3) भरतस्य; B Dn1 D5 D6.8.10 भीष्मकस्य. — D3.4 om. (hapl.) 5cd; G3 om. (hapl.) 5d–6a. — d) K3.4 D1.2 सुमध्यमे (for प्रसह्य वै).

6 G3 om. 6a (cf. v.l. 5). — a) K3.4 B D (Dn2 missing) transp. निर्जित्य and भीष्मेण. — b) M धृतिमता (for प्रीति°). — D3.4 om. 6cdef. — c) K2 B3 Dn1 D5 D1.8.10 परामृष्य; Ca °मृष्टा (for °मृश्य). — T2 G2.5 om. (hapl.) 6e–9d. — ef) = (var.) 4cd.

7 T2 G2.5 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D3.4 ज्ञाय (for राजा). — b) D1 प्रधर्षयेत् (for प्रवे°). — f) K4 B D (except D1.2.7) त्वां (for ते).

8 T2 G2.5 om. 8 (cf. v.l. 6). — c) K3.4 B (except B3) Dn1 D6.8 नैवं (for मैवं). K1.2.5 D1.2 वादीः (for वद). S (T2 G2.5 om.) महाराज (for मही°).

9 T2 G2.5 om. 9 (cf. v.l. 6). — a) S (T2 G2.5 om.) अहं (for अस्मि). — b) B (except B4) D1 °कर्षण; D3.4 °कर्षिणा; G1 °कर्शिना. — cd) D6.8 transp.

C. 5. 5966 B. 5. 175. 11 K. 5. 176. 12 बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६
तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तथानघ ।
नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥ २०
एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य.

10 a) K_3 D_1 S साल्व°. — b) S अथवागसीं. — d) B_8 न धर्मो वै; $D_{6.8}$ न धर्मेषु. T_2 G_3 प्रगण्यते.

11 a) D_7 समामंत्र्य च गांगेयं. — c) $D_{3.4}$ [अ]स्मि (for च). K_3 D_7 अस्मि (for एव). — d) K $D_{1.2}$ वशम् (for गृहम्). B D_{n1} D_8 $D_{6.8.10}$ ततोऽहं भृशमागता; $D_{3.4}$ तवास्मि वशमा°; D_7 त्वयैव च समा°.

12 a) K $D_{1-4.7}$ महा[illegible] (for °बाहुर्). — d) K_3 transp. श्रुतं and मया.

13 a) D_1 ते (for ये). K $D_{1.2}$ तत्र; S ते तु (for नीते).

14 a) K_3 D_1 S साल्व°. M अहं (for अन्यं). — b) B D_{n1} D_8 D_6 वरं (for नरं). K_3 वा ध्यामि; M_{3-5} नारंस्यामि (for नरं ध्यामि). D_1 ध्यायं; T G यामि; C_a ध्यामि (as in text). K $D_{2-4.7.8.10}$ न(K_4 $D_{8.10}$ व)रं ध्यायामि कंचन; $M_{1.2}$ नरं ध्यामीह कंचन.

15 $D_{1.3.4}$ G_3 om. (hapl.) 15. — b) T_1 एव (for अहं). D_7 त्वामहं शरणं गता. — K_4 om. (hapl.) 15c–16b. — c) S (G_3 om.) सा त्वां (M त्वा) (for सत्यं). $K_{1.2}$ शाल्वेय; K_3 S (G_3 om.) साल्वैतत्.

17 a) K_3 मामेवं; M_2 तथैवं (for तामेवं). — b) K_3 S साल्वः. T_2 $G_{2.3}$ काशी°. — d) K_3 B D (except $D_{1.2.7}$; D_{n2} missing) T_2 transp. त्वचं and जीर्णां.

18 b) K_3 तथा; M_{3-5} तदा (for तथा). K_4 B D_{n1} D_8 $D_{6.8.10}$ नृपः ($B_{2.5}$ °प) (for [अ]नघ). — c) $D_{1.7.8}$ T_1 G_3 न श्रद्दधत्; T_2 $G_{1.2.5}$ नाश्रद्दधात्. — d) K_1 D_8 G_3 $M_{1.2}$ कन्यया; K_4 कन्यां तां; $B_{4.5}$ $D_{3.4}$ कन्यायां (for °या). M_{3-5} कन्यां भरतसत्तम.

19 b) A few S MSS. काशी°. — d) K_3 B_3 बाष्पविक्लवया; K_4 °सं[illegible]क्लवया; $B_{1.2-5}$ D_{n1} $D_{3.4.6.10}$ °विप्लुतया; $D_{2.7}$ °विक्लवया. D_8 बाष्पवि[illegible]वया.

20 b) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1.7}$) T $G_{2.3}$ तत्र (for the second यत्र). — c) $B_{4.5}$ D_{n1} transp. सन्तु and गतयः. — d) D_{10} G_3 सत्यं; $C_{a.d}$ सन्तः (as in text). $K_{4.5}$ B D_{n1} D_8 $D_{2-4.6.8.10}$ G_1 ध्रुवं; $D_{1.2}$ धृतं (for [अ]ब्रुवम्).

21 a) $K_{1.2.4}$ एवम् (for एवं). K_4 B D (except $D_{1.7}$; D_{n2} missing) तां (for सं-). D_1 तां (for तु). — b) K_3 $D_{1.2}$ S साल्व°. K_3 D_7 ततः; T_1 तथा (for तदा). B D_{n1} D_8 $D_{3.4.6.8.10}$ कन्यां ($D_{3.4}$ सुतां) शाल्वपतिस्त्यक्त्वा (B_3 शाल्वः का[illegible]पतेः सुतां). — c) K_4 B D_{n1} D_8 $D_{6.8.10}$ परित्यजत (for पर्य°). — d) D_{n1} G_3

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
आहोस्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।
प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
धिग्भीष्मं धिक्च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ५
धिङ्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ॥ ७
सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् । C. 5. 6009 B. 5. 175. 34 K. 5. 175. 35

परिदेविनी.

22 a) K1.2 D1 S साल्वः; M1.2 कन्या. — b) M1.2 साल्वः (for the first पुनः). — d) K3 D1.2.7 हि; K4 तु (for च). K3 B2.3 Dn1 G3 °परिग्रहा.

23 b) K1.2 D1 S साल्वे°. K3.5 अदीर्घदर्शना; Dn2 T1 G2 M (M1 *inf. lin.*) °दर्शिनी; C3 as in text. — c) M3-5 पुनर् (for पुराद्). — d) K1.3.4 Dn1 G3 करंती.

Colophon om. in B3 Dn1 D3.4. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B1.3.4.5 D3 D1.2.6-8.10 G2.5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* T1 G2.5 साल्वप्रत्याख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T G2 M4 174; G1.5 M2.3 175; G3 172 (as in text); M1.2 173. — *S'loka no.:* K5 25.

173

1 Dn2 missing for stanzas 1-5 (cf. v.l. 5. 170. 5). — a) B Dn1 D3 D6.8.10 निष्क्रम्य सा तु (for सा निष्क°). — b) B Dn1 D3 D6.8.10 दुःखिता (for भारत). — K4 om. 1cdef; G3 om. 1cd. — c) D3 G1.2 युवती. — d) G1.2 विषमस्थान्तरा मया. — e) B D (except D1.7; Dn2 missing) बंधुभिर् (for बान्धवैर्). K1.2.3 B (except B2) D3 D6-8 M1 विप्रहीणा. D3.4 च; G3 हि (for [च]स्मि). — f) K1.2 D1 S साल्वेन. — Hereafter the variant साल्व- (for शाल्व-) is not noted.

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — a) K2 D3.4 शक्यं मया; K3.4 D1.2.7 शक्यामि (for शक्यं पुनर्). — b) K2-4 D1-4 पुनर् (for मया). — c) K4 B (except B2) Dn1 D6.8.10 तु; D3 हि (for [अ]स्मि).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — a) T1 G3.5 M गर्हयिष्ये किमा(G5 महा)त्मानं; T2 G1.2 दर्शयिष्ये तु(G1 °ष्येह)मात्मानं. — K4 om. 3b-4b. — c) B1.3.4 Dn1 D3 D6.8.10 अथ वा; B3 अपि वा (for आहोस्वित्).

4 Dn2 missing (cf. v.l. 1). K4 om. 4ab (cf. v.l. 3). — a) K1-3 B Dn1 D3 D3.4.6 G2 ममायं (for ममा°). D3 मम स्वयंकृतो दोषः. — b) T2 G2 तथा (for तदा). — c) G5 प्रवृद्धे. K3 प्रथमे; B D (except D1.2.7) दारुणे (for वैशसे). — d) K3 D7.8 शाल्वार्थे. K1.2.5 नागमं; K4 नागतः; B2 D3 नागतं; D3.4 न गतं. K4 पुरं (for पुरा). — e) S (except T1 G3) फलनिर्वृत्तिः. — f) T G यथा° (for यदा°).

5 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — b) M (except M2) °चेतनं. — c) B (except B4) D3 D3.4.6.7.10 M2 °शुल्केति. — d) K4 प्रबोधिता; K3 B1.2.5 D3 D7.10 S प्रवेशिता; B3.4 प्रबोदिता; D2-4 प्रचारिता; C3 प्रवेरिता (as in text).

6 Dn2 resumes! — a) K1 D7 शाल्वराजं च (for °राजानं). — b) K1.4 B Dn D3 D6.8.10 वा (for च). — c) G3.5 M1.3 एषां (for येषां). K4 दुरंतभावेन; D6 दुर्नीतिभावोहं; D10 S (except T1 G3) दुर्नीतिभावेन. — d) K3 D1.2.7 पापमासादितं मया.

7 a) K3 सर्वेस्तु; D3.4 सर्वाणि (for सर्वथा). — d)

C. 5. 6000 B. 5. 175. 24 K. 5. 175. 25 तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२
एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

$K_{1.2}$ नृपः (for मम).

8 ^{d}) K_3 Dn_1 Ds_2 D_8 ततः (for मतः). — ^{e}) T_2 $G_{1.3}$ यथा (for युधा). — ^{f}) T_1 महाद्युतिं (for मही°).

9 ^{d}) $D_{3.4}$ जनेश्वर (for ताप°). — ^{f}) $G_{1.5}$ M (M_1 *inf. lin.*) परिरक्षिता.

10 ^{c}) M (except M_1) हि (for च).

11 ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{7.8.10}$ शंसित°. — K_3 om. (hapl.) 11^{c}–12^{c}. — ^{c}) K_5 शैखावंत्यः; T_2 $G_{2.3.5}$ शैखापत्यः; $M_{1.2.4}$ शाखापत्यः; Ca. d as in text. — ^{d}) = 1. 4. 5^{d}.

12 K_3 om. 12^{a} (cf. v.l. 11); K_5 om. 12^{b}. — ^{b}) D_1 शाखावत्यः; T_2 $G_{2.3.5}$ शैखापत्यः; $M_{1.2.4}$ शाखापत्यः (cf. v.l. 11). — ^{c}) Some MSS. निश्व°. K_3 B_3 D_7 अंबां (for बालां). — ^{d}) K_5 °समन्वितां.

13 ^{a}) B (except B_3) D (except D_7) नु किं (for किं नु). — ^{b}) K_2 transp. शक्यं and कर्तुं. — K_3 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn $D_{6.10}$ महाभागै. — ^{d}) $K_{1.3}$ तपोनिष्ठैः; K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) तपो[illegible].

14 K_5 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{a}) K_3 (m as in text) प्रव्रज्यामहं; K_4 प्रव्राज्यं°; B D (except $D_{1.2.7.8}$) प्रव्रा(Ds_1 °ब्र)ज्यमहं; Ca. d.s [illegible] (for प्रव्राजितुमिह). — ^{d}) B_3 दुष्करं; M_2 दुष्करं. $K_{1.2}$ तपसाप्ये सुदुष्करं.

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B Dn D_8 यानि; $D_{6.8.10}$ T G तानि (for [ए]तानि). $D_{3.4}$ मयैव खलु विप्रेंद्राः. — ^{b}) K_4 $B_{4.5}$ Dn D_6 पूर्वदेहे तु; B_{1-3} D_8 $D_{3.4.8.10}$ °देहेन. — ^{c}) D_4 कृतानि यानि कर्माणि. — ^{d}) T_2 G_3 एवं (for एतत्). G_3 transp. फलं and ध्रुवं.

16 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_3 D_8 $D_{1.3}$ नोत्सहे च; K_3 °हे तं; K_4 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{6.10}$ °हे तु; $D_{3.4}$ °हेन (for °हेयं).

17 ^{a}) B_3 $D_{1-4.10}$ M_1 (*inf. lin.* as in text).s उपदेष्टुम्; Dn_2 D_8 °दिष्टुम्. — ^{b}) D_{3-4} तापसा (for तापस्यं). K_2 G_{1-3} °कल्मषा. D_7 तपस्तप्तुं हि तापसाः. — ^{c}) K_4 B D °संकाशैः. — ^{d}) $D_{3.4}$ नो भृशं (for वो मयि). $K_{1.2}$ क्रिया भवति या मयि.

18 ^{a}) S (except T_1 G_1) ते (for स), and आश्वासयन् (for °यत्). — ^{c}) $M_{3.5}$ सांत्वयामास तत्कार्यं च. — ^{d}) $D_{3.4}$ नृपोत्तम (for द्विजैः सह).

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn D_8 $D_{1-4.6-8.10}$ T_1 G_3 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. no.*: D_8 (*sec. m.*) 55 (=155); T G_3 M_4 175; $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ 176; G_5 173 (as in text); $M_{1.2}$ 174. — *S'loka no.*: K_5 18; Dn 44.

१७४

भीष्म उवाच ।
ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।
न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८
भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।
न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११ C. 5. 6033 B. 5. 176. 12 K. 5. 176. 12

174

1 c) B Dn Ds D6.8.10 ते (for वै). K2.4 D1.2.7 तां च कन्यां चिंतयंतः.

2 T2 G2 om. 2. — a) K3.4 पुनर् (for पितुर्). — b) T1 भारत (for तापसाः). — d) B D (except D1.2.7) हि तापसाः (for द्विजो°).

3 b) K4 नियोक्तुम्; K5 T1 नियोक्ष्यामि; D1.2 नियोज्य; T3 G1.3 M नियोक्ष्या(M3.5 °ज्या)म; G5 नियोक्ष्यामि (for नियोज्यम्). D3.4 नियोगमनुमेनिरे. — c) K1.2 व्यवस्यंत. — d) K4 D1.2.4.7 M3 तथा हि; T1 यदा हि; T3 G1.2.5 M1.2.4 यथा हि; G3 ततो हि; M5 ततो हि (for हि तेन).

4 4ab = (var.) 5. 173. 13ab. — a) K1 केन; K2.4 B D तु किं (for किं नु). M4 कर्तुं (for शक्यं). — b) T G (by transp.) कर्तुं भद्रे; M4 भद्रे शक्यं. K2.4 B3 तपस्विभिः; D3.4 महर्षिभिः. — c) K5 B (except B3) D (except D1.2.7) तां (for ते). — d) K1.2 Ds D6.8.10 शंसित°.

6 a) S प्रतिपद्यति. D12 प्रतिपद्यति राजेंद्रः. — d) B3 सुखं लप्स्यसि ते. — e) D3.4 खलु (for च ते). D3 G6 [ऽ]न्यागतिर्. D3 M (M1 *inf. lin.*) नार्या (for न्याय्या). — f) D3.4 भवेत (for भद्रे). K3 transp. यथा and पिता.

7 T2 G2 om. (hapl.) 7c–9b. — c) B3 (by transp.) पतिर्गतिः; T1 G1.3.5 भर्ता गतिः. — d) D3.4.6.8 विषमायाः (for °मे तु). K4 हि; B Dn Ds D10 च (for तु). S (T2 G2 om.) transp. पिता and गतिः.

8 T2 G2 om. 8 (cf. v.l. 7). — b) D6.8 [illegible] (for सुकु°). — c) B4 विशेषेण; Ca प्रकृत्या च (as in text). — d) B2.3 Dn D6.8 भाविनि. B4 कुमार्याश्च विशेषतः; Ds D3.4.10 सुकुमार्यास्तु भाविनि.

9 T2 G2 om. 9ab (cf. v.l. 7). — ab) D3.4 बहवः (for विद्यन्ते), and जायंते (for बहवो). — c) B3 तु; D3.4 हि (for वै). T2 G2 त्वसंत्यास् (for वसन्त्यास्).

10 D4 om. 10a–11b. — a) K4 D2.7 भूयः (for ततः). K4 च ते; K5 ते च; B Dn Ds D6.8.10 G1 त्वन्ये; D3 चैव; T1 ते हि; M1.2 तेथ (for तु ते). B5 पुनर् (for ऽब्रुवन्). K3 ततस्ते अब्रुवन्वाक्यं. — b) B Dn D2.3.6.8.10 तापसा° (for ब्राह्मणा°). — c) D3 हि चै° (for इहै°). — d) K3 B3 D1 शुभे (for वने). — e) B D (except D1–3.7; D4 om.) T G राजानस् (for राजेन्द्रास्). — f) T1 G3 न (for मा).

11 D4 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) K1.2.5 D1.2.7 शक्ये; K3 B1–3 Dn Ds D6.8 शक्ये; K4 शक्या (for शक्यं). B D (except D2.3.7; D4 om.) T G1.2 काशिनगरं. — b) T1 G1 गृहं.

C. 5. 6024 B. 5. 176. 18 K. 5. 176. 13 उषिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्त्वभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६
अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कार्त्स्न्येन व्यसनात्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिरभूद्दुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि ते ऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २१
गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

---

12 a) T2 G1.2.5 उचिता (for उषिता). K4 [अ]हं तथा; B Dn Ds D6.8.10 [अ]स्मि तथा; D3.4 [अ]स्मि यथा; D7 स्म तथा (for ह्यन्यथा). — b) D3.4 वै पुरा (for तापसाः). — e) K4 D1.2.7.8 G1 इहेच्छामि; G3 गमिष्यामि (for अभी°). — f) K3 B Dn Ds D6.8.10 परिरक्षिता; D7 T1 G3 °चारिता.

13 Dn2 om. 13. — a) K5 लोके मे (by transp.); B2 लोकेपि. — b) K4.5 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 G5 M3–5 Ca.d महात्ययं; D7 महद्भयं; Cn as in text. — c) K1.2 दौर्भाग्याद्. K4 B Dn1 D1 तापस° (for ब्राह्मण°). — d) K3 T1 G3 ततस् (for तस्मात्). — After 13, B5 ins. a colophon.

14 b) K1.2.5 च तत्तथा; K3 तथा यथा; B Dn Ds D6.8.10 यथातथं; D1.3.4 यथा तथा. — c) K3 तत्र सं° (for तद्वनं). D3.4 प्राप (for प्राप्तस्). — d) Some MSS. होतृ°. — After 14, S ins.:

573* तां तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः ।
[T1 G2.5 भाविनीं; T2 G3 -भाषिणीं.]

16 B5 om. 16a–17b. — a) K3 B1.3.4 Dn Ds D6.8 T G1–3 सतो; D3.4 तदा; G5 तथा (for ततो). — e) D1.7.8 कथाश्च.

17 B5 om. 17ab (cf. v.l. 16). — a) S तु (for तां). — b) K4 D3.4.7.8.10 S काशिराजस्य. — After 17ab, N (except B5; K4 D3.4 om. lines 1–2) G3 ins.:

574* राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ।
तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।
राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ।

[(L. 1) Ds D1 सु- (for स). — (L. 2) K (K4 om.) D1.2.7 रुदतीं (for -वादिनीं). K3.5 D1.2.7 transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. K1.2.5 D1.7.8.10 सु- (for स). — (L. 3) K (except K4) D1.2.7 जरया° (for कृपया°).] — e) D10 °मानामुत्थाप्य. — d) K4 B D (except D1.7) मातुस्तस्याः; M1.2 (by transp.) अस्या मातुः. — f) B (except B2) Dn D6.8 पर्यैश्वा° (sic); D2 प्रत्याश्वा°. K4 D1.2 M1.4 प्रभुः (for प्रभो). D3.4 वीरश्वाश्वासयत्प्रभो.

18 a) K1.2.5 कन्यां वै (for कार्त्स्न्येन). — e) S (except M3.5) तु (for च). — d) T2 G [अ]भ्यवे- (G3 °पा-; G5 °चो)दयत्; M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे°).

19 a) T2 G2.5 तु (for स). — e) T2 G2.5 स (for तन्). — d) K3 D6.8 सुसमाहितः; K4 [अ]पि महातपाः. D1 च महा°; D2 स महा°; T2 G2.5 तु महा°; G3 [अ]पि महाबलः.

20 a) Dn2 G3 वेपमानां च. — b) D3.4 चार्तां (for आर्तां). B (except B5) Ds D1.3.4.8.10 °दुःखितां. K1.2.5 कन्यां सोतीव दुःखितः; S कन्यामातत्स्वरस्य ।. — D2 om. 20c–21d. — c) K3.4 B4.5 Dn2 Ds2 D3.4.7 G1.5 पितुर् (for पितृ-).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) D3 G2 transp. ते and अहं. K4 B D (except D1.7; D2 om.) दुःखं छित्वा(B3.4 हत्वा)महं ते वै. — b) B2.3 Ds D6.10 वर्तसि (for °स्व). S पुत्रि(G3 M1–4 °त्र)वत् (for पुत्रिके). — c) D3.4 न (for ते). S तपः; Cs मनः (as in text). B3.4 भद्रे; Dn Ds D3.4.6.8.10 वत्से; D1 देवि (for पुत्रि).

रामस्तव महद्दुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ २२
तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ २३
ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।
अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

होत्रवाहन उवाच ।
रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासत ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २
तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे । C. 5. 6067 B. 5. 176. 34 K. 5. 176. 34

— d) K1.2 °शुष्यसे; D1.7 Cs °शुष्यति.

22 a) K3 G3 राशि (for रामं). — b) K3 D1 महाव्रतं; K4 D2.7 M मनस्विनं (for तप°). — c) K (except K4) D2 T1 महादुःखं (for महद्दुःखं). B (except B2) Dn Ds D3.4.6.8.10 रामस्ते सुमहद्दुःखं; G3 रामो मद्वचनाद्दुःखं. — d) K1.2.5 शोकं वा नाशयिष्यति; K3 B D (except D1.2.7) शोकं चपनेष्यति. — f) K3 G3 स (for न). K3 D6.8 तद्-; B4 ते; Dn1 त्वद्- (for चेद्). D3.4 करिष्यति च ते वचः.

23 B3 om. 23c–24b. — c) M त्वा (for त्वां). — d) K5 सत्ये पथि; D10 समेष्यति; Ca.d समे पथि (as in text). S धर्म्ये पथि निरामये.

24 B3 om. 24ab (cf. v.l. 23). — a) B4 D3.4 ततः सा. K1.2.5 D1 सत्वरं; K4 B Dn D3.4.6.8.10 सुस्वरं; D7 सस्वनं (for °स्वरं). D3.4 वाक्यं (for बाष्पं). — d) M होत्रवाहनं.

25 a) Hypermetric! K (except K4) D1.2.7 अभिवाद्य त्वां शि°. — c) D3.4 अपि रामाय पश्येहं. — d) K3 आचार्यं; K3 अहं तं; D3.4 महांतं; T G आयांतं (for आर्यं तं). K3.4 D1.2.7 लोकपूजितं; T G °भावनं.

26 a) K3 B2 (by transp.) दुःखं तीव्रं; D5 D3 T2 तीव्रदुःखं; D1 दुःखं शीघ्रं. — b) K3 (marg. sec. m.) B D (except D1.2) नाशयिष्यति; T2 G3 हरिष्यति स. — c) K3.4 B D (except D7) ज्ञातुं (for श्रोतुं). — d) K4 B D (except D1.2.7) G2 यथा; K5 कथं (for अथ).

Colophon om. in B1.3–5 Dn Ds D6.8.10. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B3 D1–4.7 G5 M1.2.5 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* D1 होत्रवाहनसमागमः; T1 G5 होत्रवाहदर्शनं; M1.2 होतृवाहनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 55 (=155); T G2 M4 176; G1.5 M3.5 177; G3 174 (as in text); M1.2 175. — *S'loka no.:* K5 30.

175

1 a) B D (except D2) भद्रे (for वत्से). — d) K3.4 D1.2.7 महाव्रतं; G5 महामुनिं.

2 a) K3 B D (except D1.2) महेंद्रं वै °श्रेष्ठं. — b) K3–5 B D (except D2) रामो. B Dn Ds D6.8.10 उपास्ति ह; D3.4 उपाश्रितः (for उपासते). — c) B D (except D1.2.7) वेदविद्वांसः.

3 D7 om. (hapl.) 3b–4a. — c) Hypermetric! G1 एव (for पूर्वं). B D (except D1.2) अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना; T2 शिरसाभिवाद्य पूर्वं.

4 D7 om. 4a (cf. v.l. 3). — b) K3 अभीप्सितं; K5 B2 विनिश्चितं (for मनी°). — d) D10 transp. सर्वं and तत्ते. K1 ते तत्; K5 स्वेतत्; D5 तात (for तत्ते).

5 c) D3.4 जामदग्न्यस्ततो वीरः.

C. 5. 6057 B. 5. 176. 34 K. 5. 176. 34 जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ट्वा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क्व संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११

अकृतव्रण उवाच ।

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२
इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४

होत्रवाहन उवाच ।

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

---

6 a) S तां (for तु). — b) Here and below a few MSS. होतृ°. — c) Hypermetric!

7 d) K3 Dn1 D7 संजयो (for सृञ्जयो).

8 a) K2.5 B D (except D1.7) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B Dn Ds D6.8.10 कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्). — c) K1.2.6 च कुरुश्रेष्ठ; Ca भरत° (as in text).

9 b) Ds सुमनोरमाः; D3.4 सुमनोहराः (for ता मनो°). — c) K3.4 B Dn Ds D2–4.6–8.10 धन्या; D1 पुण्या; T G1.2 तथा; G5 कथा (for कान्ता). — d) B1.2.4 D3.4 °मुदान्विताः; D1 °समायुताः; Cs as in text.

10 c) B1.2.4 द्विजातीनां (for मह°).

11 a) B3 सोऽप्यस्ति (for संप्रति). K3 G1.3.5 M1.2 महाबाहुः. — c) K1.2 D1.2 M शक्यं; D7 शक्ये (for शक्यो). B2.5 [ऽ]सौ; D7 [ऽ]हं; G2 तु (for वै). — d) K1.2 D1.7 G1.5 M वरं; B1.4.5 Dn2 D2.10 वर (for वरः).

12 b) K5 D1.7 S (except T2 G1.2) कीर्तयते. K4 प्रभुः; D7 S (except G2 M1.2) विभो. — c) K (except K3) B3 D (except D1–4) प्रियसखा. — d) K2.4 T G2 पार्थिवः.

13 a) K3.5 वै (for श्वो). D3.4 इह प्रभाते श्वोभूते. — b) D2 D10 भवेदिति (for भवि°). — c) T2 G2 द्रष्टासि तम्; G1 °स्येतम्; G5 °सीमम्. K1 B2.3 D3.10 [आ]यातं; D1 प्राप्तं.

14 a) K1.2.5 transp. च and कन्या. — b) K D1.7 इह चा° (for वनमा°). — c) T G2 केयं (for चे°). — d) D7 °तामिच्छामि; T1 G1.5 भवी °च्छामि.

15 b) K4 B Dn Ds D6.8.10 प्रिया (for शुभा). — c) K1 B2 Dn2 Ds स्वयंवरा; K3 D3.4.8 °वरं. — d) S (except T1) भगिनीनां. T G M2 तदानघ.

16 b) A few S MSS. काशी°. — c) K1.2.5 B (except B2) Dn Ds कन्ये (for त्वन्ये). T2 G1.2 अंबिकांबालिकेत्यन्ये. — d) K1.2 B (except B2) D (except D1.7) यवीयस्यौ त°.

17 b) A few S MSS. काशी°. K1.2.3 B1.2.4 G3 तदा°; T अथा° (for ततो°). — c) B1.3.5 Dn Ds D6–8.10 विप्रर्षे; B2 D3.4 राजर्षे. — d) T1 तदा (for तत्र). G5 अभूद् (for आसीद्).

18 b) D2 नृपः; M1.2 महान् (for नृपान्). — c) K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 अधिक्षिप्य; D1.2.7 समाक्षिप्य; T2 G2 अव°.

19 c) D1 महावीर्यः (for विशु°). — d) B (except B3) भारतः (for °त).

20 b) K4 B D (except D1.7) विवाहं समनंतरं.

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समानयत प्रभुः ॥ २०
ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं [illegible]ष्य द्विजर्षभ ॥ २१
मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।
निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।
मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५
प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७

अम्बोवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
शरीरकर्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ २८
न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
यत्तु मां भगवान्रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३० C. 5. 6082 B. 5. 176. 5 K. 5. 176. 5

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

— D_{a2} om. (hapl.) 20^{c}–21^{b}. — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रभो.

21 D_{a2} om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_{2} तत्र; $K_{3.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn_{1} $D_{1-4.6.8}$ तं तु; Dn_{2} $D_{7.10}$ तत्तु (for ततो). — ^{b}) B_{8} T_{2} $G_{1.2}$ समुपस्थिता; D_{7} °पाहृतं; T_{1} $G_{3.5}$ M_{5} °पस्थितं. — ^{c}) T G तात (for तत्र). — ^{d}) $D_{3.4}$ नृप°; $M_{1.2}$ सभा° (for मन्त्रि°).

22 22^{ab} = (var.) 5. 171. 6^{ab}. — ^{a}) K_{3} D_{1} S साल्व°. $K_{1.4}$ Dn_{2} वीरः; $K_{2.5}$ D_{7} पूर्वं (for वीर). — ^{b}) K_{1} विधृतः; T_{1} हि धृतः (for [अ]भि°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ प्रदाय वै; K_{5} यवीयसे; T G प्रदापय (for °पितुम्). K_{2}m.$_{3.4}$ B Dn D_{8} $D_{3.4.6.8.10}$ दातुं अन्यमानसां.

23 ^{b}) K_{3} D_{2} बंधु° (for मन्त्रि°). — ^{c}) Dn_{1} $D_{1.7}$ घृतां (for इमां). — ^{d}) = 1. 95. 5^{d}; 96. 1^{d}, 59^{d}.

24 D_{8} om. (hapl.) 24^{b}–25^{a}. — ^{b}) $K_{1.3}$ D_{1} S साल्वं. D_{1} तदा (for ततः). — ^{c}) K (except K_{4}) B_{2} $D_{1.2.7}$ विदिता (for मु°). $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.2.7}$; D_{8} om.) तत्र (for विप्र).

25 D_{8} om. 25^{a} (cf. v.l. 24). — ^{b}) Dn_{1} स्वधर्मं; S धर्मे मां. B_{2} D_{1} प्रतिपालय. — ^{c}) Dn_{1} [अ]भिगतः; D_{2} च वृतः; T_{1} हि वृतः.

26 ^{a}) $K_{1.3}$ D_{1} S साल्वो. K_{4} B (except B_{2}) Dn D_{8} $D_{6.8.10}$ [ऽ]स्याह (for ऽपि). — ^{b}) Dn_{1} D_{8} चारित्र्यस्य; T_{2} चारित्रं च. K_{3} [अ]विशंकितः; $B_{1.3}$ S (except G_{3}) [अ]तिशंकितः; $D_{3.4}$ [अ]भिशंकिता. $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.2.7}$ चारित्रेण्या वि(D_{2} °भि)शंकितः. — ^{d}) B_{5} D_{7} T_{2} $G_{2.3}$ तपसि; D_{8} M_{3-5} तपस्ये. $K_{1.2.5}$ निरता; T_{1} [ऽ]तिरता (for ऽभि°).

27 ^{a}) $K_{1.2}$ तु (for च). — ^{c}) B_{8} D_{8} D_{10} उत्पत्तिः; $D_{3.4.7.8}$ उत्पत्तौ; Ca as in text. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ भीष्ममेव हि; D_{8} $D_{6-8.10}$ भीष्म एवेह. — After 27, K_{1-3} D_{8} ins.:

575* एवं ब्रुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 ^{a}) K_{4} B (except B_{2}) Dn D_{8} $D_{6.8.10}$ इह (for एतद्).

29 ^{a}) $K_{1.2.5}$ न ह्युत्सहामि नगरं; K_{3} नाभ्युत्सहामि नगरं; D_{8} न समुत्सहे स्व° (hypermetric!); D_{10} नोत्सहे पितृ°; T_{1} नाभ्युत्सहे स्व°. — ^{c}) K_{4} B (except B_{2}) D (except $D_{1.2.7}$) अप° (for अव°). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ G_{1} °मते (for °मुने).

30 ^{a}) D_{1} स (for यत्). D_{1} यद्; T_{1} $G_{3.4}$ M मा; G_{5} मे (for मां). K_{1} Dn_{2} $M_{1.2}$ भगवन्. — ^{b}) K_{4} B_{2} D_{a2} D_{1} G_{2} $M_{1.2}$ °सत्तमः. — ^{c}) $K_{1.2}$ कार्यसमं. — ^{d}) Dn_{1} D_{7} G_{2} भगवान्. $D_{3.4}$ मनः (for मतिः).

Colophon om. in G_{1}. $D_{3.9}$ G_{4} missing. — *Sub-parvan:* K B Dn D_{8} $D_{1-4.6-8.10}$ T_{1} G_{5} $M_{1.2.5}$ अंबोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{8} (*sec. m.*) 56 (= 156); T M_{4} 177; G_{2} 187; G_{3} 175 (as in text); G_{5} $M_{3.5}$ 178; $M_{1.2}$ 176. — *S'loka no.:* K_{5} 30; Dn 59.

१७६

C. 5. 6066
B. 5. 177. 1
K. 5. 177. 1

अकृतव्रण उवाच ।
दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।
अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्शाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।
विनिश्चिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्युक्तं यत्तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।
उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

176

1 [a]) K1.2 दुष्टं द्वयं; K5 दुष्टद्वयं; T G1 दुःखं द्वयोः; G2.3.5 दुःखद्वयोः; Cs as in text. — [c]) T1 एवैतत् (for अबले). — [d]) K4 B D (except D1.7) वदस्व (for ब्रवीहि).

2 [a]) D10 शाल्वो (for भद्रे). — [b]) B3 Dn Ds D3.4.10 मतस्; D6.8 मतिस् (for मते). — [c]) K1.2.5 D2 T G2.5 महात्मानं; K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 G1 महात्मा स.

3 [a]) B D (except D1.2.7) त्वं (for तं).

4 [b]) D8 G1.3.5 तथैव च; T तदे(T2 °दे)व च; G2 यत्तदेव; M (except M1) तवैव च (for तव चैव). — [c]) K4 B D (except D1.7) ते भृशं (for [अ]नन्तरं). — [d]) K5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1.2 अत्र (for अद्य). D10 अभिधीयतां (for विचि°).

5 [b]) D3.4 भगवन्नागसाह्वयं. — [c]) B D (except D1.7) न मिजानाति (D3.4 °नीत). K1.2 B3 D3.4 transp. मे and भीष्मो. — [d]) M ब्रह्मन् (for ब्रह्मन्). K3 D1 S साल्व°.

6 [b]) K4 B1.3.4 Dn Ds D6.10 एतद्; B3 इह (for एव). S भगवानेव निश्चयं.

7 [a]) Ds D6.10 च (for वा). — [b]) D1 S (mostly) साल्व°. — [d]) B1.3–5 Dn Ds D6.8.10 युक्तं यत् (for यद्युक्तं). B3 यत्तद्युक्तं समा°.

8 [ab]) K1.2.5 तेन दुःखं ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूलं). D3.4 यथायथं; G3 M5 यथा तथा. — [c]) D3.4 त्वत्र (for तत्र). Ds2 D6.7 T1 भगवान्. — [d]) Ds2 D6.7 T1 अर्हति. D1 तत्त्वतः; D7 धर्मवित्; D8 संयुतः (for युक्तितः).

9 T2 G2 om. 9[c]–10[b]; G2 om. the ref. also. — [b]) K4 एतद् (for एवं). — [c]) K (except K4) D2.7 T1 G1 धर्म्यं. K3 T1 ब्रूयां. — [d]) G5 शृण्वेदं वचनं मम.

10 T2 G2 om. 10[ab] (cf. v.l. 9). — [ab]) M1.2 न नयेत (for वै न नयेद्). — [c]) K3 D1 S (mostly) साल्वः. M3–5 त्वा (for त्वां). D1 भीतः (for भीरु). — [d]) K3.5 D7 रामनोदितः; M कामचारितः (M4 *sup. lin.* as in text).

11 [a]) S (except G3) येन (for तेन). — [b]) K3–5 S नीता च (for नीतासि). B Dn Ds D3.4.6 (m as in text).8.10 भाविनि; D7 G1.3.5 M3 भामिनी. — [c]) K3 D1 S साल्व°.

12 [b]) D1.7 मदोत्कटः (for तथैव च). — [d]) K3 B D (except D1.2.7.8) तव (for त्वया).

☞ In D4, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।
... महान्ब्रह्म- दि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४
भीष्म उवाच ।
एवं ...यतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ ...शीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः ...तेजसा ।
शिष्यैः परि...ता ...चीरधरो मुनिः ॥ १६
ध...पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्यया...ञ्जयं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा म...तपाः ।
तस्थुः प्रा...लयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
...जयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निषसा- सहैव तैः ॥ १९
ततः ...व्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबल- ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराज...ता प्रभो ।
अस्याः शृणु य...तत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्याम...तः स्थिता ॥ २४ C. 5. 7008 B. 5. 177. 24 K. 5. 177. 24

5. 178. 29ab is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

13 a) K1.2 B2 D1.2.7 महा; K3.4 B1.3-5 Dn Ds D3.10 सदा; D6.8 ततो (for महान्). — b) K4.5 हि वर्तते; D5 [ऽ]ति°; D8 G3 M3.4 [ऽ]भिवर्तते; D7 [ऽ]पि वर्तते; D8 [ऽ]भ्यवर्तत; M1.2 [ऽ]नुवर्तते.

14 a) K3 D1 S साल्व°. — b) B3 यस्मात्...भि...च्छसि. — After 14, T2 G1.2 ins. a colophon (*adhy. no.* 178).

16 d) K1.2 D3 जटी; K5 शिखी (for जटा-). T G नृप (for मुनिः).

17 b) A few MSS. परश्वथी, °स्वधं, °श्वधं. B Ds D3.6.10 स च राजा महातपाः (=18b). — c) K4 D5 G3 विरजो; B (except B4) Ds D6.10 विनयाद्; M4 (*inf. lin.*) विराजन्. D8 विनयाद्वरशार्दूल. — d) K3 B Dn2 D6 transp. सोऽभ्य° and सृञ्जयं. D3 सृंजयः. B3.5 D3.6 नृपः; B4 तदा (for नृपम्). D8 D10 सृंजयः सोऽभ्यगान्नृपः.

18 a) K3 B3 D7 T1 G3 ते (for तं). D2 तापसं. D3 रामं; D7 सर्वे (for दृष्ट्वा). — D7 om. (hapl.) 18cd. — b) D3 (m as in text) दृष्ट्वा (for स च). — Dn1 om. 18c-19d. — c) K4 B D (except D1.2; Dn1 D7 om.) राजन् (for सर्वे). — d) D8 D10 यशा° (for तप°).

19 Dn1 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) D2 G2 अव्ययं. — c) K1.2 अर्हितश्च; S पूजितश्च. D1 स (for च). K3 ...यथार्थं; K4 B D (except D1-3.7; Dn1 om.) T G यथान्यायं. — d) D1 T G1.2.5 M सहाथ तैः; D7 सहाश्वरैः; G3 समासदैः.

20 a) B3 Dn1 G3 पूर्वं (for पूर्व-). — b) K4 B D M3-5 कथयंतौ. — c) D1.2 transp. च and स. B Dn Ds D6.8.10 आसा(D3 D8 °स; D10 °सी)तां जामदग्न्यश्च. — d) K5 प्रतापवान् (for च भारत). B Dn Ds D6.8 सृंजयश्चैव भारत; D10 सृंजयो होत्रवाहनः (=5. 175. 7d, 28d).

21 c) K5 B3 D (except D1.7) G5 तथा (for ततः). — c) K1 Ds D1 वचनं (for मधुरं). — M3 om. 21d-23d. — d) T G3 कामं (for रामं). D1 मधुरम् (for वचनम्). K3 उत्तमं (for अर्थवत्).

22 M3 om. 22 (cf. v.l. 21). — b) A few MSS. काशी°. K D1.7 विभो (for प्रभो).

23 M3 om. 23 (cf. v.l. 21) — a) T2 G3 प्रथमं (for परमं). — b) D7 transp. तां and रामः. B3 D3.8 T G M3.4 तं (for तां). D1.2 रामः प्रत्यभ्यभाषत. — c) K4 B (except B2) Dn Ds D6.10 साभ्यवदद्; D3.7 साभ्यागमद्. S राजन् (for रामं). — d) K1.2.5 ज्वलंतमनलं यथा.

24 a) K3-5 T2 G2.5 M1.2 साथा°; B Dn Ds D3.6.8.10 ततो°; D7 सांबा°; G1 साभिवाद्याथ (for सा चाभि°). — b) Dn2 Cn शिरसौ (=श्रेष्ठौ Nil.) (for शिरसा). K4 तदा; B (except B2) Dn Ds D6 M1.2 शुभौ; D3 उभौ (for शुभा). — c) K1.2 D1.2 T2 G2 ...भ्यां; Dn1 पद्मदलाभाभ्यां.

C. 5. 7007
B. 5. 177. 25
K. 5. 177. 25
रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

राम उवाच ।

यथासि [illegible]यस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बोवाच ।

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कार्णवाद्घोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७

भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८
किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१
प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२
न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३
अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विसर्जितास्मि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५
सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ३६

---

25 ^{a}) K $D_{1.2}$ Ca.d शुक्लद($K_{3.5}$ Ca °द्दं)ती (for शोक°). S प्ररुरोद वरारोहा. — ^{b}) D_5 बाष्पगद्गदलोचना; M_{3-5} °पया[illegible]. — ^{c}) $K_{1.2.3}$ चैनं; D_{10} रामं (for चैव). — ^{d}) D_{10} तापसं (for शरण्यं).

26 ^{a}) K_{3-5} B D त्वं (for [अ]सि). D_{10} असि (for अस्य). — ^{b}) B_{3-5} Dn D_5 $D_{6.8.10}$ मे त्वं (Dn_1 [by transp.] त्वं मे) (for मम). — ^{c}) $K_{1.2.3}$ वद (for ब्रूहि).

27 ^{a}) $K_{1.2.3}$ शरण्यं (for भगवन्). — ^{b}) $B_{1.3}$ D (except Dn_1 $D_{1.2}$) महाव्रतं. — ^{cd}) Ds_1 $D_{6.10}$ °पंकार्णवे. B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ मग्नां घोरा[illegible]द्धर (for घोरादुद्धरस्व च). $M_{1.2}$ मा (for मां). B_2 S प्रभो; $B_{4.5}$ स्थितां (for विभो).

28 ^{a}) $K_{1.2}$ स; K_3 $B_{1.3}$ $D_{1-3.7}$ तु (for the first च). K_3 D_7 तद्रूपं (for रूपं च). K_5 तस्याः सुरूपं दृष्ट्वा च. — ^{b}) K_{3-5} B D (except D_{10}) G_1 वपुश्च (for वयश्च). K_2 $D_{2.7}$ G_5 M_4 चापि (for चाभि-). $B_{2.4}$ शनैः (for पुनः). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ रामश्चिंतां समा(K_4 $D_{2.7}$ °तामथा)विशत्.

29 D_1 om. 29–30. — ^{a}) $K_{1.3}$ D_5 M एव (for एवं). — ^{b}) K (except K_4) D_7 M_3 भृगुनंदनः. B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ विमर्शी भृगूद्वहः.

30 D_1 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) $K_{1.2}$ एतद् (for एव). D_{10} यथावृत्तं.

31 ^{a}) T_1 G_3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). $B_{4.5}$ T_1 च (for तु). — ^{d}) $K_{1.2.3}$ $D_{1.2.7}$ विनिश्चित्यार्थनिश्चयं (D_1 °श्चितं); D_5 निश्चित्यात्मवि°; T_1 निश्चित्य गुरुकार्यं; T_2 G M_4 निश्चितार्थों ($G_{3.5}$ °र्थे-) विनिश्चये.

32 Before 32, N ins. राम उ° (K_3 $D_{1.3}$ om. उ°). — ^{b}) B Dn Ds_1 $D_{2.6.8.10}$ भाविनि. D_5 [illegible] गामिनि. — ^{c}) K_4 B (except B_2) Dn D_5 $D_{6.8.10}$ T G मह्यं (for धर्म्यं). — ^{d}) B Dn $D_{6.10}$ च स; D_8 स च; T G धर्म्यं (for मे स).

33 ^{b}) B_2 D_7 M_3 मयोक्तो. — ^{c}) B (except B_2) Dn अहं (for एनं).

34 ^{b}) K (except K_3) B Dn $D_{2.3.6}$ न (for नि-). — ^{c}) N यावत् (D_7 याहि). K_3 D_1 S साल्व°.

35 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) अहं (for अस्मि). — ^{b}) D_7 एतद् (for एव). — ^{c}) K_3 D_1 S साल्व°; T_2 $G_{1.2.5}$ °पतिं. K_4 B D भावं (for चेतो). — ^{d}) $K_{3.5}$ Dn_1 $D_{2.10}$ T G_1 $M_{3.5}$ पूर्व- (for पूर्वं).

36 ^{a}) A few N MSS. शा(or सा)ल्व° (for सौभ°). — ^{b}) K_3 B_3 Dn D_5 $D_{6-8.10}$ अवोचं (for अब्रुवं). K_1 दुःखदं; D_{10} कृपणं (for दुर्वचं). — ^{c}) $K_{1.2.3}$ न मां स वै प्रत्यगृह्णात्. — ^{d}) $K_{1.2.3}$ शीलस्य परि°; K_3 चारित्रं प्रति; D_5 चारित्रमथ [illegible] T_1 चारित्रे मम; T_2 G M_{3-5} चारित्रमभि- (G_3 °ति-); $M_{1.2}$ चारित्रमस्या[illegible]. Some MSS. चारित्र्य°.

तत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९
स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्धृदि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १
काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।
मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रभवं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५ C. 5. 7029 B. 5. 178. 5 K. 5. 178. 5

38 ^{a}) K_4 B D (except D_2) तु (for [अ]त्र). D_7 आसीत् (for अस्य). — ^{b}) K_5 transp. भीष्मो and मूलं. D_1 हेतु: (for मूलं). $K_{1.2}$ $B_{2.5}$ Ds $D_{3.6.10}$ M_{3-5} महाव्रत; T G महातपाः. — ^{c}) D_8 येनाहं च समानीता. — ^{d}) $K_{1.2}$ समुत्कृष्य ब°.

39 ^{d}) B_3 transp. अप्रियं and उत्तमं. K (except K_4) च(K_1 by corr. भ)रस्य प्रियमुत्तमं.

40 ^{a}) $K_{1.2}$ दुष्ट°; T_1 दृप्त° (for लुब्ध°). B Dn Ds $D_{6.8.10}$ नीचश्च (for मानी च). — ^{b}) K_4 D_7 भारतः (for भार्गव). — ^{cd}) $K_{3.4}$ $D_{1.3.7}$ transp. कर्तुं and युक्ता.

41 Dn_2 D_1 om. (hapl.) 41^{a}–42^{b}. — ^{a}) K_3 Dn_1 एवं (for एष). K_3 B_{3-5} Dn_1 क्रियमाणाया:; Ca as in text. — ^{b}) D_6 तदाभिभो; T G_2 तथा विभो.

42 Dn_2 D_1 om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — ^{a}) K_3 B_3 D_7 अपि (for अद्य). K_3 T $G_{1.2.5}$ एव; B_3 $D_{2.8}$ एवं; D_7 एतं; D_{10} $M_{3.5}$ एनं (for इमं). — ^{b}) B D (except $D_{2.7}$) संपादय (for संव°).

Colophon om. in K_4. $D_{4.5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ B Dn Ds $D_{1-3.6-8.10}$ G_3 M_{1-4} अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* T_1 भगवद्भार्गवदर्शनं; G_3 भार्गव वा°नं. — *Adhy. no.:* D_6 (*sec. m.*) 57 (=157); T_1 M_4 178; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 179; G_3 176 (as in text); $M_{1.2}$ 177. — *S'loka no.:* K_3 Dn_2 42; Dn_1 40.

177

☞ This adhy. is missing in D_4 (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) $K_{1.2.5}$ तया (for तदा). — ^{cd}) $K_{3.4}$ B_2 $D_{1.2.7}$ transp. रुदतीं and कन्यां. Ds उवाच रुदती दीना चोदयंती etc.

2 D_2 transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — ^{a}) $B_{4.5}$ D (except D_{1-3}) transp. कामं and न.

3 ^{a}) $K_{1.2.5}$ Ds वचो (for वाचा). K_3 T_1 $G_{1.3}$ transp. भीष्म° and शाल्व°. K_3 S साल्व°.

4 D_2 transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — ^{a}) B_3 T G M_{3-5} च (for तु). T G M_{3-5} प्रगृह्णामि (for ग्रही°). $M_{1.2}$ न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.7}$) भाविनि. — ^{c}) S नियोगं. — ^{d}) K_3 इति मे निश्चयः कृतः.

5 M_4 om. 5–6. — ^{b}) K $D_{2.7.8}$ G_3 M_2 ततस्ततः; D_1 यथा तथा (for यतस्ततः). — ^{c}) $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.7}$) तच्च; $B_{2.4}$ अत्र (for तत्तु). K (except K_4) वै (for मे). — ^{d}) D_3 जहीश्वर॰नदीसुतं; T_2 G तं जहि

C. 5. 7080
B. 5. 178. 6
K. 5. 178. 6

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्हो ऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजन्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
निर्जितो ऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।
वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुता ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ १७

त्वर मा चिरं.

6 G3 M4 om. 6 (for M4 cf. v.l. 5). — a) K4 D8 श्रुवं सुभ्रु; D1 चिरात्सुभ्रु (for पुनर्ब्रूहि). — c) S (G3 M4 om.) वंदमानो (for वन्दनार्हो). K3 शिरसा वंदितस्तः. — d) T G (G3 om.) गिरं (for गिरा).

7 a) = 9a. T2 M3-5 वीर; G1 भीम; G2.4 M1.2 वीरं (for राम). G2 महावीर (for रणे राम). — After 7a, B3.4 Dn D3 D6.8.10 ins.:

576* गर्जन्तमसुरं यथा ।
समाहूतो रणे राम.
[Cf. 9cd.]

— b) K D1.5.7 transp. इच्छसि and प्रियं. Dn1 चेदिच्छसि प्रियं प्रति. — c) Dn D3 D6.8 यद्यपि; D10 सददसि (for यदि तत्). — d) D1.5.7 S इच्छसि (for अर्हसि). Dn D3 D6.8.10 तत्सत्यं कर्तुमर्हसि.

8 S om. the ref. — a) Dn1 M (except M3) एव (for एवं). — c) Hypermetric! B Dn D3 D6.10 ऋषिः परमधर्मात्मा. Ca.3 cite ऋषिः; Cnp अकृतव्रणः (as in text).

9 a) Hypermetric! — b) K3 transp. कन्यां and न. G3 रक्षितुम् (for न त्यक्तुम्). — B1-3 Dn D3 D10 om. 9cd (cf. 576*). — c) = 7a. D3 शत्रुं (for भीष्मं).

10 B4.5 om. 10ab. — a) S यथा (for यदि). B1-3 Dn D3 D6.8.10 रणे राम; D3 समाहूतः (for त्वया°).

— b) D3 त्वया प्रभो (for महा°). B1-3 Dn D3 D6.8 समाहूतस्त्वया प्रभो; D10 न युध्यस्व त्वया प्रभो.

12 a) G3 सा (for ते). — b) K1.2.5 D3 D5 यदा (for तदा). B D3 महाहवे (for °मुने). — d) B Dn D1 T G प्रतिश्रुता.

13 c) K1 (m as in text) Dn2 D3 D6.7.8.10 G3 ब्रह्मविद् (for °द्विड्). — d) T2 G1.2.3 विजे° (for हनि°).

14 G3 om. (hapl.) 14-15. — a) B3 Dn D3 D6.8.10 शरणार्थं (B3 Dn2 °र्थे) (for शरणं हि). K3 च; D5 च (for हि). — b) B Dn D3 D6.7 शरणार्थिनां; D10 शरणैषिणां; T G (G3 om.) विजयार्थिनां. — c) B (except B3) Dn D3 D6.7.10 शक्ष्यामि.

15 G3 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) G3 यत्र (for यश्च). B2 तु (for च). B3 D (except D6.7; D3 missing) transp. क्षत्रं and कृत्स्नं. B1.4 क्षत्रं; T1 सर्वं (for कृत्स्नं). — c) K3.4 B D दृप्तात्मानं; G3 दुष्टात्मानम्. K3 D1.2 वै (for च).

16 D3 om. 16a-17b. — a) D3 (by transp.) एवं स; S स एव. — b) B3 पितामहः.

17 D3 जामदग्न्य उवाच (for राम उ°). — D3 om. 17ab (cf. v.l. 16). — c) K3 (by transp.) तथा चैव; D10 तथैवाहं. M3-5 चरि° (for करि°). — d) K3 T2 कार्यं°; D3 कार्य° (for साम्न°). T2 G1.2.3 कार्यं

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २१
ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २२
अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २३
न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाजौ प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २
गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३
स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४
भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया । C. 5. 7054 B. 5. 178. 28 K. 5. 178. 28

साक्षोपलप्स्य(G5 °भ्य)ते.

18 [a]) K3 महद्विप्र; D5 D8 महाब्रह्म.. — [b]) D8 कन्याया यन्मनोगतं. — D6 om. 18[c]–19[b].

19 D6 om. 19[ab] (cf. v.l. 18). — [c]) K3 एवम्; S अहम् (for एनम्). D5 हनिष्यामि समुद्रिक्तं; D7 °ष्याम्येव सुव्यक्तं.

20 [b]) Dn1 D7 G3 कार्येषु. — [d]) D5 क्षत्रियपुंगवे; G3 °संगमे.

21 N (except K3 B3 D1.2) T1 om. the ref. — [a]) S तदा (for ततो). — [b]) D7 तैर्ब्राह्मणर्षभैः (cf. 23[b]). — [d]) K3 B D महातपाः (for °मनाः).

22 [b]) D5 अथ (for तत्र). — [c]) D5 जप्यपराः (for जप्त°). — [d]) D5 प्रतस्थुर्मे जयाशया.

23 [a]) K4 B3.5 T1 G1 अभ्यागच्छत्. M1 एवमुक्त्वा तदा रामः. — [b]) G1 समेतैर्; G2 संगतैर् (for सह तैर्). K4 B D (except D1.2) ब्रह्मवादिभिः (cf. 21[b]). — [c]) D10 समासाद्य; M1 जगामाथ (for महा°). — [d]) K3 S भार्गवः (for भारत).

24 [a]) K D2.3 न्यवसंत (for न्यवि°).

Colophon om. in Dn D4. D3.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B D8 D1–3.6–8.10 G5 M अम्बोपाख्यान. — *Adhy. name:* T1 भार्गवाभियाने सरस्वतीनिवासः; G5 रामसरस्वतीतीरनिवासः; M3 रामहर्षासोनं (sic); M4.5 रामनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 (*sec. m.*) 58 (=158); T1 M4 179; T2 G1.2.5 M3.5 180; G3 177 (as in text); M1.2 178.

178

☞ Stanzas 1–29[ab] are missing in D4 (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 [b]) B D (except D1.2.7) संविवेश (for समे देशे). — [c]) B Dn D5 D6.8 कुरु प्रियं स मे राजन्; D5 कुरुक्षेत्रमहं रा°; D10 भृगुश्रेष्ठः स मां रा°.

2 [b]) K D1–3.7.10 विषयांते. — [c]) K1–3 D5 G5 अभ्यागच्छं. — [d]) K4 B2 D1.2.7 M विभुं; D5 भृगुं.

3 [a]) K1.2 गाः (for गां). K4 गामर्घ्यं च पुरस्कृत्य.

4 [c]) K1 D5 अभि° (for प्रति°).

5 Before 5, B (except B3) Dn D5 D10 ins. राम उ°. — [b]) K4 B D (except D1.2.7) तदा (for त्वया). — [c]) B D (except D1.2.7) अकामेन (D5.6.8.10 °मैव) त्वयानीता. — [d]) G5 इदं (for एव).

C. 5. 7034
B. 5. 178. 28
K. 5. 178. 28

अकामेयमिह नीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्वीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११
अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२
हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदम ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

---

6 a) T1 भीष्म (for हीयं). — b) K2.5 धर्मादासेः; K8 धर्मादासे. M3–5 पुरातनात्; Ca.d.s परावरात् (as in text). B Dn Ds D3.6.8.10 धर्मादा(B8 अधर्मं)से यशस्विनी; D7 क्रोधपर्याकुलेक्षणा. — c) K1.2 परिसृष्टां. — d) K1.2.5 D7.8 कोऽन्यो नेतुम्; K3 D2 कोऽभिमंतुम्; K4 B6 D3.10 कोऽभिगंतुम्; D1 कोऽतिमंतुम्; T1 G3.5 M1 कोऽभिपत्तुम्; T2 G1.2 को हि वक्तुम्; M2 को न त्यक्तुम्; M3–5 को हि योक्तुम्.

7 a) K1.3 D1.2 S साल्वेन. — b) K5 D3 नीता हि (for नीतेति).

8 c) B1.2.4 Dn [illegible]स्त्ववमानोयं; D7 °मवमानं वै. — d) K1.2 कर्तुं राजस; K3.4 B D राज्ञां (Dn1 Ds राजन्) कर्तुं; K5 T2 G2 कर्तुं राज्ञां.

9 a) K2.4.5 B D (except D1.2.7) वै विमनसं; Ca.d.s नाति° (as in text). — b) K3–5 B5 D2.3.6.7 T2 G M3.4 समुदीक्ष्य (for °द्वीक्ष्य). A few S MSS. अब्रवं. B1–4 Dn Ds D10 उदी(Dn2 Ds D10 °द्वी)क्ष्याहमथाब्रुवं. — c) K3.4 D1.8 T1 G3 एतां; D8 पुनर् (for एनां). D8 इमां (for पुनर्). K1.2.5 गृह्य; B3 लभ्यां; D7 गृह्णां (for दद्यां). — d) K1.2.5 D7 भ्रात्रे दद्यां; B Dn Ds D6.8.10 (by transp.) ब्रह्मन्भ्रात्रे.

10 a) K3 D1 S साल्व°. K1–4 D1 ह्याह; D2 त्वाह (for प्राह). K5 शाल्वे गतमतिर्ह्यासं. — b) K4 B Dn Ds D6.8.10 एव (for इह). — d) T1 पुरा (for गता). B Dn Ds D3.6.10 इयं नगरं (for सौभ°).

11 Cf. 5. 49. 15; 89. 24; 186. 26. — a) D3 हि; G3 M [अ]स्मि (for [अ]पि). — b) K2.4 D1.7 T1 अर्थ-कारणात्; T2 G1–3 [illegible] (G1 °मतः; G3 °कृपया); Ca आत्मक न्यया; Cd as in text. B Dn Ds D3.6.8.10 नार्थलोभान्न काम्य(B8 °म)या. — c) K4 B (except B2) Dn Ds D6.10 क्षात्रं (for क्षत्र-). D7 ब्रह्मन् (for जह्याम्). — d) D7 न जह्यां (for इति मे).

12 b) = 13d, and = 1. 166. 30d; 173. 5b. K4 D2 स्मयन्निव पुरातनः (D1 °रा शनैः); T G कोपपर्या°; Ca as in text. — K3 D1 om. (hapl.) 12c–13d. — cd) D2 transp. एतद् and वाक्यं. B Dn Ds D6.8 नर° (for कुरु°).

13 K3 D1 om. 13 (cf. v.l. 12); D8 om. 13cd. — c) K1.2 संरंभतः; Ca.d as in text. — d) = 12b (cf. v.l.). T2 क्रोधसंरक्तलोचनः; G2 कोपपर्या°.

14 a) M3–5 ततोहं (for तमहं). — b) K4 B3–5 D G1 M2.5 अरिंदम. — d) K4 Ds1 D7 G1–3 चैवं. — After 14, T G M1 ins.:

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ।

15 a) = Hypermetric! K3 सोहं; D1 G5 M3–5 अहं (for तमहं). D3 मूर्ध्ना वै (for शिरसा). B Dn Ds D6.8.10 प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना. — b) K D1–3.7 भूमौ (K5 क्षितौ) (for भूयो). T2 G2.5 भूयो ब्राह्मणमुत्तमं. — c) A few MSS. अब्रवं. K3 D7 किंचिद् (for किं तद्). — d) K5 D3.10 यस्त्वं; B3 यद्वै; D6 युद्धं; D7 न त्वा (for यत्त्वं). B (except B3) Dn Ds D3.8.10 G3 युद्धम् (for योद्धुम्). B D (except D1.7.8) G3 मया (for इह). D7 उत्सहे (for इच्छसि). K3 यो[illegible] मिच्छसि येन वै.

16 b) K1.2.5 T G (except G3) त्वया चैव (for भवतैव).

17 G2 om. 17ab. — b) K3–4 D1–6.7 क्रोध(D3

जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥ २०
को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥ २१
न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ २५
गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
उद्यतास्त्रमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २७
क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् । C. 5. 7080 B. 5. 178. 54 K. 5. 178. 54

कोप)पर्याकुलेक्षणः (= 12^{b}, 13^{d}). — ^{d}) D1 चैव; D2 G3 चैनां (for चेमां). K4 प्रतिपद्यसे; D1.2 G1.5 °गृह्णसे; D7 °गृह्णसि. B (except B2) Dn Ds D3.6.8.10 गृह्णासीमां न चैव ह (D3.8 हि). — ^{f}) B1.2.4 Dn1 D2 महामते (for मही°).

18 ^{a}) K1-3 T1 G3.5 मे (for ते).

19 ^{c}) T2 G1.2 मां हि (for भावि). — ^{d}) D7 ब्रह्मन्किं वा (for ब्रह्मर्षे किं). G2 शृणोमि (for श्रमेण).

20 ^{c}) D7 T1 G3.5 M1.2 त्वा (for त्वां). — ^{d}) K3 D1 त्यक्तैव हि; K5 त्यक्तैवैषा (for °षा हि). B Dn Ds D6.8.10 तु (for हि). K1-3 D1 G1 M1.2 transp. पुरा and मया.

21 ^{a}) K3 जानन् (for जातु). K1.2 परभार्यां. — ^{c}) D8 वासयेत्स्व- (for °येत). K3 जातु (for जानन्). — ^{d}) G3 मर्म (for दोषान्). D2 G3 दुरत्ययान्; D8 महातपाः. B1.2.4 Dn Ds D6.8.10 स्त्रीणां दोषो महात्ययः.

22 ^{b}) B1-4 Dn Ds D3.6.8.10 महाव्रत; B5 D7 कथंचन; G3 महामते (for °द्युते). — ^{c}) Dn1 D3.5 G5 मां (for मा). K4 D8 प्रसीद मम भद्रं ते; D7 प्रसीद त्वं मयि ब्रह्मन्.

23 ^{a}) Ds D6.8.10 विशुद्धात्मा. — ^{b}) K3 S (except G1 M1) पुराणः. T G M1 (*inf. lin.* as in text) महान् (for विभो). — ^{d}) K3 गीताः श्लोकाः.

24 = (var.) Ādi, App. I, No. 81, lines 109–110; (var.) C. 12. 2053, 5294^{cd}–5295^{ab}; (var.) Rām. 2. 21. 13 (Bom. ed.); (var.) Pañcatantra 1. 341. — ^{c}) D1.7 T G M1 उत्पथं प्रति°. — ^{d}) N परित्यागो विधीयते (K3 त्यागो भवति शासनं).

25 ^{c}) K4 B D (except D1.2.7) गुरुवृत्तिं. — ^{d}) K4.5 B D (except D7) वै (for [अ]हं).

26 ^{a}) D1 G1 हन्यात्. — ^{d}) K5 transp. एवं and क्षान्तं.

27 ^{a}) S रणे (G2 रथे) (for अथो). — ^{c}) K3.4 B3 D (except D8) क्रुद्धं (for क्रुद्धो). — ^{f}) D7 इति धर्मविनिश्चयः; G5m इति धर्मविदो विदुः.

28 ^{a}) K4 अयं धर्मः; S स्थितिर्धर्मे. — ^{b}) K (except K4) D7 [ऽ]सि (for ऽस्मि). B4 परंतप (for तपो°). — ^{d}) K4 B Dn Ds D6.10 तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्). Dn2 प्रवर्तते; D1 S °येत् (M2 °नात्); D2 °नं; Ca.d.s as in text. D7 वर्तितव्यं तथा भवेत्. — ^{e}) G5 स ह्यवाप्नोति (for सम°). — ^{f}) B Dn Ds D3.6.10 न चाश्रेयश्च.

29 ^{b}) K1.2 न नरो (for समर्थो). — D4 resumes with 29^{cd}. — ^{c}) B D (except D1.2.7) Ca अर्थे- (D3.4 Ca °र्थे)संशयमापन्नः; S (except G5) अनर्थे संशयापन्नः; Cd as in text. — ^{d}) B5 D2-4 T G1.2 श्रेयो; Ca.s श्रेयान् (as in text). K4 निःश्रेयसं वचः; B Dn Ds D6.8.10 निःसंशयो (D8 °श्रेयसो) नरः; D2 T1

C. 5. 7080 B. 5. 178. 54 K. 5. 178. 54 अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मात्संश्रयितेऽस्मिन्ययान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिताँल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ३५
यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M4) निःसंशयो न च; D5.6 निश्चयमेति सः; G2 निःश्रेयसे न च; text as in K1-3.5 D1.7 T2 G1.3.5 M4. Ca cites (as in text) निःसंशयेन (= संशयाभावेन); Cd cites निःसंशये; Cs unintelligible, perhaps corrupt.

30 a) K1.2.5 D1.3.7 M तस्मात् (for यस्मात्). D5.6 स संशये; T1 असंशिते; Ca.s संश° (as in text). B Dn Ds D2-4.6.10 [ऽ]स्मिन्ये; D7 [ऽ]र्थे तु; D8 ह्यर्थे (for ऽर्थेऽस्मिन्). — b) B Dn Ds D2-4.6.8.10 [ऽ]यथान्यायं; D7 यथार्थे च; Ca यथान्यायं. Cn.s cite अयथान्यायं (Csp अविविच्य). D8 G1 प्रवर्तते.

31 a) T G राम; M कामं (for विप्र). — e) K3 युद्धं; D1.7 G3 द्वंद्वं; D6.8 तत्र (for द्वंद्वे). K4 B (except B3) मे; K5 D5.6 त्वं; Dn1 D6.8 तु (for ते). — f) B Dn Ds D6.8.10 सज्जीभव. K3 महामते; K4 B D (except D1.3.7) °द्युते.

32 32ab = (var.) 5. 179. 3ab. — a) M1 (inf. lin.) व्यायात् (for राम). — b) K (except K4) शरशतैश्चितः; B Dn Ds D6.8.10 °शतार्दितः; G1 °शतार्पितः; G3 शतश[ता]र्चितः; G5 [illegible]. — c) B Dn Ds D6.8.10 प्राप्स्यसे (for लप्°). — d) K (except K4) D1.3.7 शस्त्रपूतान्; Dn1 शस्त्रकृतो. D1 महाहवे; T1 महायुते; T2 G M1 मया रणे.

33 a) B3 T G संगच्छ (G3 °च्छेद्); M सहगच्छ (for स गच्छ). — b) T2 G3 कुरुक्षेत्रे. — After 33ab, S ins.:

578* समाहूय [illegible] युद्धाय त्वं तपोधन ।

— D5.6 om. 33c-34b; T2 G2.3.5 om. 33cd. — c) D7 अहं राम (for महा°). — M4 om. (hapl.) 33d-38c. — d) M1.3 [अ]हं (for त्वां). D1 परंतप (for तपो°).

34 M4 om. 34; D5.6 om. 34ab (cf. v.l. 33). — a) K1 यथा चापि; K2 M1 यत्र चापि; K3 (m as in text) यथा चापि; D7 अपि यच्च; T G1.2.5 अत्र चापि; G3 M3 अपि चापि; M2.5 अथ चापि (for अपि यत्र). — b) K1 B3 D3 त्वया पितुः; D6.8 (by transp.) पितुः पुरा. — c) G2.5 यत्र (for हत्वा). M1.2 त्वा (for त्वां).

35 M4 om. 35 (cf. v.l. 33). — a) T G (except G3) गच्छ च (for गच्छस्व). B (except B4) Dn1 तत्र राम समागच्छ; Dn2 Ds D6.8.10 तत्र राम स गच्छ त्वं. — b) K1.2.5 Dn1 D5.6 त्वरितो. K1.3.4 B3 D1.3.4.10 युद्धदुर्मदः. — c) = 38c. K1.2 अप° (for व्यप°). — d) K3 B1.2.4 Dn2 D10 ब्राह्मणं च; K4 B3.5 Dn1 D5.6 °र्णं; K5 D1.3 ब्राह्मणं ध्रुवं.

36 M4 om. 36 (cf. v.l. 33). — b) B Dn Ds D10 परिवत्सु (for °त्सु वै). — c) D5.6 सर्वे (for लोके). — d) K3 तु; K4 [ए]व (for [इ]ति). — After 36, D7 ins.:

579* अधर्मः सुमहानेष यच्छस्त्रमरणं गृहे ।
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ।

37 M4 om. 37 (cf. v.l. 33). — a) B Dn Ds D1.6.8.10 जायते (for जायते). — b) B D (except D3.7) क्षत्रियो वापि (Ds D6.8.10 °योपि हि) मद्विधः. — After 37ab, B Dn Ds D1.6.8.10 ins.:

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ १
अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबडाशनम् ॥ ३
कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ४
अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५
एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७
एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९
रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् । C. 5. 7102 B. 5. 178. 75 K. 5. 178. 75

580* पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ।

Colophon om. in Dn D5.6. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Ds D1.2.6–8.10 G6 M1.3–5 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* G6 भीष्मरामवाक्यं; M1.2 भीष्मसंवादः; M3–5 रामवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 M4 180; T2 G1.2.5 M3.5 181; G3 178 (as in text); M1.2 179. — *S'loka no.:* K5 41.

179

2 D1 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{a}) K1.2.5 B3 T G अहं; C8 अयं (as in text). — ^{b}) D3.4 यथा त्वया (for त्वया सह). — ^{c}) K3.4 B D (except D2; D1 om.) M4 ते (for तत्). — ^{d}) K4 D3.4 तदा (for तत्र). K3 G1 गच्छेः; K4 Dn1 Ds D3.4.6 गच्छ (or आगच्छ); B Dn2 D5.10 G2 [आ]गच्छ; M3 (*inf. lin.* as in text).4.5 [आ]गच्छः (for [आ]गच्छेः).

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.) 5. 178. 32^{ab}. — ^{a}) D6 om. (hapl.) from माता up to विनिहतं in 4^{c}. D3.4 तात (for माता). — ^{b}) K (except K4) शरशतैश्चितं; Dn1 °शताचितं; D3.4 °शताचितं; D2 शतशराचितं; G1 M3 शरशताचितं. — ^{d}) MSS. (variously) °बडाशनं, °बकाशनं; °बकाशनं; °बिडाशनं. K3 कंकगृध्रविता°; D1.2.10 गृध्रकंकबडाकुलं (D2 °चितं). C8 cites बकाः, Cd बडाः.

4 D6 om. up to विनिहतं (cf. v.l. 3). — ^{a}) T2 कृपणा. — ^{c}) D4 om. from देवी up to सूप in 10^{c}. S वीर (for देवी). — ^{d}) M3–5 जाह्नवी (for पार्थिव).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K1.2.5 न तदर्हा. K5 G5 महाभाग. — ^{b}) B Dn2 Ds D5.6.10 [अ]नघा (for नदी).

6 D4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D8 (by transp.) भीष्म मया गच्छ. M3.5 सार्धं (for भीष्म). — ^{b}) K D1.2.7 कुर्मेते (for वर्तताम्). B Dn Ds D5.6.8.10 युद्धकामुक दुर्मद (cf. 5^{d}).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{c}) K3 B D (except D1.2.7; D4 om.) रामं; T2 G2 देवं (for राजन्). — ^{d}) K3 च (for [अ]थ). M अब्रवम्.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3.4 T1 उक्तो (for उक्त्वा). — 8^{cd} = (var.) 5. 187. 12^{cd}. Cf. 5. 170. 22.

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^{b}) K1.2.5 चाप्यभिनंदितः; B D (except D1.2.7; D4 om.) च प्रतिनंदितः.

10 D4 om. up to सूप in 10^{c} (cf. v.l. 4). — ^{b}) T2 G1.3 M3 राजितं. S (mostly) पांडरैर्. — 10^{cd} = (var.) 5. 81. 18^{ab}. — ^{c}) K1.2 परिस्कृतं; S (except T2) स्वव (G1 स्वप; G5 साव)स्करं (for सूप°). — ^{d}) = 5. 81. 18^{b}; 138. 21^{b}. K1.2.4 T2 G1 °वारितं.

11 D6 om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) K1.2.5 D1.7 तं; T1 M3–5 सत् (for तत्). K5 T G भीरेण; D3.4 सूतेन; D7 शूरेण (for धीरेण). — ^{d}) K3 Dn Ds °शस्त्र°. B3 Dn

C. 5. 7102 B. 5. 178. 75 K. 5. 176. 75 तत्कालीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११

युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२

पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३

पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४

स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५

ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६

गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७

ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातिमहात्मनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसा वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १९

ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०

ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१

ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन्किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२

गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३

मा मैवं पुत्र निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४

किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५

ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रणे (for नृप).

12 D_6 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K_4 D_8 युतं; B Dn D_5 $D_{1.2.10}$ यत्तं (for युक्तं). $D_{3.4}$ सुखीभूतेन शिष्टेन; D_7 यत्तं शूरेण सूतेन. — ^{b}) D_5 G_3 दृढकर्मणा; D_7 दृढ°; D_8 शिष्ट°. — D_4 om. 12^{c}–13^{a}. — ^{cd}) S (mostly) दंसितः and पांडरेण. D_{10} कवचेन (for पाण्डु°), and पांडुरेण (for कव°).

13 D_4 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) Here and below S (mostly) पांडर- (for पाण्डुर-). — ^{b}) K_3 प्रायां तं रथसत्तमं.

14 ^{a}) $D_{3.4}$ transp. पाण्डुरैः and चामरैः. B (except B_3) Dn D_5 $D_{6.8.10}$ चापि व्यजनैः; D_2 व्यजनवॅपि (for चामरैश्चापि). T_2 $G_{1.2.5}$ एव (for अपि).

16 K_4 om. 16 (along with 15^{d} and 17^{a}). — ^{a}) K_3 नोदि° (for चोदि°). $K_{1.2}$ नादितास्तेन सूतेन; G_3 चोदितास्ते हयास्तेन. — ^{b}) $K_{1.2}$ वीरेण (for सूतेन). — ^{c}) M मा (for मां). $K_{1.2}$ मद्रथं (for मां भृशं). — ^{d}) $K_{1.2}$ वाहा (for मनो-).

17 K_4 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_3 $D_{1.2.4.7}$ चाहं (for [अ]हं तत्). $K_{1.2}$ D_2 च; K_5 M (except M_5) तु (for तत्). — D_1 om. (hapl.) 17^{d}–19^{a}. — ^{d}) G_5 संगतौ युद्धमेव च.

18 D_1 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) K_5 B_3 D_5 $D_{3.4.8.10}$ T G_{1-3} M (except M_2) तिष्ठन्; G_5 तस्य (for ऽतिष्ठं). — ^{d}) D_7 T G ततः प्राध्ममनुत्तमं.

19 D_1 om. 19^{a} (cf. v.l. 17). — ^{c}) D_5 $D_{8.10}$ प्रापश्यंत (for अप°). — ^{d}) B_4 Dn D_5 D_6 सेंद्र° (for सर्षि°). $K_{1.2.4}$ G_3 M_3 तथा (for तदा). D_8 देवाः सेंद्रपुरोगमाः; D_{10} सेंद्रा देवगणास्तदा.

20 ^{a}) $D_{3.4}$ ततो दिव्यविमानानि. — ^{b}) B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ ततस्ततः; $D_{3.4}$ समंततः (for मुहुर्मुहुः). — ^{d}) K_3 D_1 T_1 G_3 हि (for ह).

22 ^{b}) K_3 सदा मम हि°. — ^{c}) K (except K_4) D_5 मातृ- (for माता).

23 ^{a}) K_4 B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ तु; G_2 M_{3-5} वै (for तं). — ^{b}) $D_{3.4}$ प्रसादिष्ये. T_1 G_3 कुरूत्तम. — ^{d}) S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

24 ^{a}) K_3 D_1 G_2 कुरु (for पुत्र). — ^{b}) D_1 पुत्र (for कुरु). G_2 पुत्रेण मम पार्थिव. — ^{c}) D_5 रामेण (for समरे). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ अवभर्त्सती; K_3 एव भर्त्सती; K_4 B Dn एव भर्त्सयत्; D_{2-4} T_2 $G_{1.2}$ M_{3-5} अवभर्त्सयत्.

25 ^{a}) G_1 न (for किं). K_1 ते; D_5 D_2 M_1 (*inf. lin.*) तु; T_2 $G_{1.2}$ तु; G_5 च (for न). K_1 न; $K_{2.3.5}$ ते; M_4 (*inf. lin.*) [ए]व (for वै). K_4 B D (except $D_{1.2}$) क्षत्रियनाशो. — ^{b}) K_4 Dn_1 हरितुल्य°; T_1 हरतुल्यः पराक्रमे. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_7 वै (for ते). — ^{d}) $K_{1.2.5}$

सर्वे तत्रागताः पुरा यथा च स्वयंवरे ॥ २६
यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
कार्यं चापि कृतं पूर्वं यथा कामः पुरातनः ॥ २७
ततः सा पुनरेवैत्य जननी मे महानदी ।
मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥२८
स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १
आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

तेन; D5.6 कथं; D7 तेन; S कुलम् (for यतम्). B Dn D8 D9.10 T G1.2.3 तं; D5.6 वै (for त्वं). K3.4 D1 यत्तं (D1 यं तं) वा निहेच्छसि.

26 a) K1 M अतवं.

27 a) G1 [आ]ह (for च). — b) K1 G6 यथा (for मया). B D (except D1.2.7) प्रचोदितः; S प्रयाचितः. — d) K4 B D (except D1.2.7) च (D8 D10 तु) या कर्म पुरातनं.

28 a) K3.4 D1.2.7 आसाद्य (for अभ्येत्य). — b) T1 G3 ह्य (for मे). — c) K D1.2.7.8 मदर्थे; G3 तमर्थे. K4 D2 गत्वा; Dn3 M4 वीक्ष्य (for देवी). — d) K (except K3) D7 [क्ष]मयामास; G3 क्षय°.

29 a) T1 यूय (for आह). — D4 om. 29c–31d. — c) K4 B3 D (except D1.2.7; D4 om.) च (for हि). G3 M3.4 से (for मे). G3 वाक्यम् (for कामम्). — d) D8 D1 तथागतम्; D7 °गतः. S कुरुष्वेत्या ......

30 D4 om. 30 (cf. v.l. 29). T2 G1.2.3 om. the ref.; the rest तेनं° उ° (resp. तेनं°). — b) T G1.2 भीष्मं (for भीष्मं). D1.2.7 अयाचमत् (for उपा°). K4 भीष्मं च पुनरागमत्. — c) D4 तैनास्याः (for न चास्याः). K4 B D (except D1.2.7) चाकरोत् (for सो°). T1 G1.2.3 तस्या अकरवं वाक्यं; T2 न तस्याकरवं वा°.

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 29). — a) K2 सतो°; M2 दृष्टो° (for अथा°). — c) B Dn D8 D9.10 समर (for पुनर्). — d) D6.8 शिष्येण (for युद्धाय). K3.4 D1.2 मां (K4 तं) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon. D5.6 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn D8 D1–4.6–8.10 G1.3 M अंबो[पाख्यानं]. — *Adhy. name:* G1.3 रामभीष्मसंवादः; M युद्धसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 (*sec. m.*) 70 (=170); T1 G1 M4 181; T2 G2.5 M3.5 182; G3 179 (as in text); M1.2 180. — *S'loka no.:* K3 32; Dn 96.

180

1 D4 om. 1. — 1ab = 22cd. — a) Hypermetric! T G2 M3 om. तम्. K4 ततोऽहं वाचमानो वै; K3 वाचमिव रणेऽहं तं. — b) B प्रतिभाषं. K (except K3) व्यवस्थितः. — c) K2.3 D7 G3 M (except M1) भूमिस्थं; D1 भूमिष्ठं.

2 a) M1 (*inf. lin.* as in text).2 आरुह्य (for आरोह). — b) T2 G1.2.3 महाबाहु (for °भुज). — d) K4 D1.2 T2 G3 M1.2 इह; B3 D7 त्वम् (for मया).

3 b) D5.6 स्वर्ग° (for स्मय°). — c) G3 वाहा (for भीष्म). — d) G3 वेदाः सांगा: (for वाहा वेदाः).

4 a) B Dn D8 D5.6.8.10 च; D7 वै (for वै). M1.2 च (for वै). — b) S (except G3) वेदमातरः; Ca. d. s वेद° (as in text). — c) K3 D7 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

संवीतो रथे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११
ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्द्विजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥ १४

राम उवाच ।

एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

ताभिर्).

5 b) T_1 M_{3-5} मा. Ca, d, s, np cite सत्यविक्रमः. — d) K_3 B Dn D_5 $D_{6.10}$ M_1 प्रत्यवारयत्; G_3 M_2 परि°.

6 b) K_4 B Dn D_5 $D_{6.10}$ रथमध्ये (for रथे दिव्ये). — c) K_1 Dn_1 G_3 सर्वायुधधरं; $K_{3.4}$ B Dn_2 °धरे; D_1 °युते.

7 a) T_2 $G_{1.2}$ [अ]वहिते (for विहिते). — b) G_1 M_5 विस्तीर्ण°. — c) $K_{1.2}$ D_2 दिव्याश्वयुजि. — d) S (except G_3) कवचेन (for काञ्चनेन). $D_{3.4}$ [अ]भि-भूषिते (for विभू°).

8 a) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) कवचेन (for ध्वजेन च). — b) K_{1-3} D_1 समलंकृतलक्ष्मणा (K_3 °क्ष्मणे; D_1 °क्षणा); B Dn D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ सोमार्कलक्ष्मणा ($B_{2.3}$ D_5 °क्षणे; $D_{3.4}$ °क्ष्मणे); D_2 $G_{3,5}$ M_2 सोमालंकृतलक्षणे (D_2 °क्ष्मणे; M_2 °क्षणा). — G_3 reads 8cd after 9.

9 a) $K_{2,3}$ $D_{3.4}$ M_2 तस्य (for तत्र). $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ सारथ्यं तस्य कृतवान्. — c) T_1 स तु (for सखा). — d) K_1 D_2 G_1 च; D_5 G_5 हि; T_2 G_2 तु (for ह). — After 9, G_3 reads 8cd.

10 a) G_5 तदा; M स मा. — c) K_3 $D_{6.10}$ अति-क्रोशन्; D_3 इति क्रो°; T_1 G_5 अनु°. — d) D_5 D_{10} याहि याहीति; T_1 उपयाहि; T_2 $G_{1.2}$ उपयाख्यमयि; G_4 उपयाहो हि; G_5 उपायास्यां हि; M उपयाहीति.

12 b) Dn_2 $D_{3.4.6}$ (m as in text) ...

D_1 M_2 त्रिषु चाहं; Ca as in text. $D_{3.4}$ तु (for वै). — c) D_{10} G_3 रथात् (for धनुर्). D_{10} तूर्णं; G_3 तस्मात् (for न्यस्य). — d) D_{10} धनुर्न्यस्य रथे तदा.

13 D_1 om. (hapl.) 13ab. — a) B $D_{3.4}$ अभ्यागच्छं. — b) S प्रांजलिर्मुनिसत्तमं. — c) Hypermetric! D_2 [अ]थ; T_2 च (for चैनं). — d) M अब्रवं. D_1 वाक्य-मुत्तमं परमं.

14 a) G_3 अहं योत्स्ये त्वया राम. — b) K_4 B Dn Dn_2 $D_{3.4.6.10}$ सहस्रेण; Ca. d. s विशिष्टेन (as in text). $D_{3.4}$ उत्तरेण; Ca. d. s अधिकेन (as in text). K (except K_5) B Dn $D_{4.7}$ वा (for च). — c) $D_{3.4}$ ब्रह्म° (for धर्म°). — d) K_3 मां; $M_{1.2}$ मा (for मे).

15 d) K_4 $D_{3.7}$ युधि (for सह).

16 a) T_1 $M_{1.2}$ त्वा. — c) $D_{3.4}$ च (for त्वं). G_2 सक्तो; G_3 युक्तो (for यत्तो).

17 a) K_3 न च; K_3 नतु; T_2 $G_{1.2.3}$ न हि (for न तु). T_2 $G_{1.2.3}$ केनचिद् (for ते जयम्). K (except K_4) $D_{1.2}$ आशासिम; $D_{3.4.6}$ M आशासे; T G आशंसे. — b) $K_{3.4}$ B D (except D_7) G_2 त्वां विजेतुम्; G_3 त्वामिजेतुम्. $D_{1.7.8}$ इह (for अहं). — c) K_4 transp. युध्यस्व and धर्मेण. — d) D_1 वचनेन (for चरितेन). D_5 च (for ते).

18 $K_{3.4}$ B D (except D_{13} D_7) om. the ref. — a) $K_{3.4}$ D_1 $G_{2.3.5}$ M_4 प्रणम्याथ; T_2 ...

प्राप्नमेयं रणे संख्ये पुनरहमावि[?]पितम् ॥ १८
ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुबहून्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
स मे तत्राग्रतः पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
षष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥ २०
चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२
आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे ।
एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि सशायकम् ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिश्छिन्ना भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
काये विषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन्क्वचित्किंशुकसंनिभः ॥ ३१
ततोऽन्यद्धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 32

— d) B (except B_5) D (except D_7) °परिष्कृतं.

20 a) B_5 $M_{2.3}$ मां; $Ca.d$ मे (as in text). K_3 समेत्य तस्मिन्पूर्वं मां. — c) $K_{1.3}$ $D_{1.7}$ T_2 G_3 M (except M_1) शरै° (for शतै°). D_2 षष्ट्या [illegible] च. — d) $M_{2.3}$ शितानाम् (for शराणाम्). B Dn Ds $D_{8.10}$ नतपर्वणां (B_5 °वर्चसां) (for अग्नि°).

21 a) T_1 चैव (for तेन). — d) S (mostly) संश्रितः.

22 a) K_4 D_2 तु (for च). — b) K_4 B Dn Ds $D_{4.6.8.10}$ विशेषतः; D_1 च मारिष (for च भारत). — $22^{cd} = 1^{ab}$. — c) Hypermetric! $M_{2.4}$ om. तम्.

23 a) $K_{1.2}$ मंत्रिता (for मानि°). — c) $K_{3.4}$ B D (for D_{s1} see below) M_{3-5} च (for तु). D_{s1} दैवात् भूयश्च शृणु मे. — d) G_1 सांप्रतं; G_3 संवदन्; M संवादं. $Ca.d.s$ cite पदं. ❀ Ca: पदं [illegible]पदं । Cs: पदं व्यवसाये । ❀ B_5 धर्मविग्रहं; $D_{1.2.3}$ $Ca.d$ धर्मसंग्रहं.

24 K_4 om. 24. — c) B Dn Ds $D_{1.6.10}$ ते (for सु-). — D_4 om. 24^{c}–25^{d}.

25 D_4 om. 25 (of v.l. 24). — a) K_1 प्रहारः; K_2 (m as in text) प्राहारं; $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{2.8}$ प्रहारे. — b) Dn_2 Ds_2 $D_{6.7}$ M_{3-5} यत् (for यं). K_3 B Dn $D_{1.6.8.10}$ M_4 (sup. lin.) समाश्रितः (for °स्थितः).

26 b) K (except K_3) B (except B_5) Dn D_7 मम (for च मे). — c) K_4 D_2 द्रुतं (for वीर). — d) $K_{1-3.4}$ D_7 कुर्वे (for कुर्मि). K_4 D_2 करोमि सहसायकं; B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ छिनद्मि निशितेषुणा ($D_{3.4}$ °भिः).

27 b) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ चिक्षेप; $D_{3.4}$ चिक्षिपं (for प्राहिण्वं). — c) K (except K_4) D_7 स च (for तेन). K B Dn Ds $D_{1.2.6-8.10}$ $G_{3.5}$ Ca कोटिं (for कोटी); $D_{3.4}$ छित्वा (for कोटिश्). — d) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ छित्वा; T_2 भिन्नं (for छिन्ना). $K_{1.2}$ यथागमत्; K_3 D_1 उपागमत्; $M_{2.3}$ अथास्पृशत्. B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ छित्वा ($D_{3.4}$ मध्यं) भूमावपातयं.

28 K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6-8.10}$ त($D_{3.4}$ य)थैव च; D_1 पुनश्चापि (for नव चापि). — c) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ चिक्षेप (for प्राहिण्वं).

29 a) Dn_1 D_{10} निषक्तास्. — b) K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{6.8.10}$ वायुना समुदीरिताः. — c) K_1 बभुः; $K_{2.5}$ बहु; K_4 चेरुः; D_7 G_3 पेतुः (for चेलुः). — d) K (except K_4) रक्ता (for नागा). S वसुंधरां (for च ते शराः).

30 b) K_4 हि (for स). $K_{1.2}$ व्रणे; B Dn Ds $D_{6.10}$ T_2 $G_{1.2.3}$ रणे; D_7 व्रणात् (for व्रणैः). — c) = 31^{c}. — d) K_4 B D (except D_7) $G_{1.2}$ धातुमान् (for धातून्). D_1 सृजन्; T_1 G_3 [इ]क्षरन् (for [इ]त्सृजन्).

31 c) = 30^{c}. K_3 $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.4}$ T_2 G_1 तथा (for तदा). — d) $K_{2.3}$ किंचित्; K_4 $B_{4.5}$ $D_{3.4}$ फुल्ल (for क्वचित्). B_{1-3} Dn Ds $D_{6.8.10}$ प्रफुल्ल इव किंशुकः.

32 b) T_1 कोप° (for क्रोध°). — c) $K_{3.4}$ D_7 समम° (for हेम°). $K_{1.2}$ तु (for सु-). M_{3-5} ववर्ष च [illegible]

C. 5. 7195 B. 5. 179. 32 K. 5. 179. 32 इम[illegible]न्सुनिशितान्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासा[illegible] मां रौद्रा बहुधा मर्मभे[illegible]नः ।
अकम्पयन्म[illegible]वेगाः सर्पानल[illegible]पमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य [illegible]नसात्मानमाहवे ।
क्षत[illegible]भ्यः शरैः क्रुद्धस्तदा रामममाकिर[illegible] ॥ ३४
स तैरग्न्यर्कसंकाशैः शरै[illegible]विषोपमैः ।
शितैरभ्य[illegible]तो रामो न[illegible]चेता इवाभव[illegible] ॥ ३५
ततोऽहं [illegible]पयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
धिग्धिगित्य[illegible]वं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चा[illegible]वं राजञ्शोकवेगपरि[illegible]तः ।
अहो बत कृतं पापं मयेदं [illegible]त्रकर्मणा ॥ ३७
[illegible]र्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न प्राहरं भूयो जा[illegible]याय भारत ॥ ३८
अ[illegible]वताप्य पृथिवीं पूषा [illegible]वससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रां[illegible]स्तता कुरुकुलोद्वह[illegible] ॥ ३९

इति श्रीम[illegible]भारत उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यान[illegible]ततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।
आत्मन[illegible] ततः सूतो हयानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्या[illegible]लसंमतः ॥ १
स्नातोपवृत्तै[illegible]रगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभात उदिते सूर्ये ततो [illegible]द्धमवर्तत ॥ २
दृष्ट्वा मां [illegible] दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— [c]) K (except K4) D1. 2 तेन; D3. 4. 7. 10 पुन; T G ताम्ब[illegible]; M1. 2 तु प्र- (for तान्हि). K4 [illegible] च; M3–5 मयि तूर्णं महाबकः.

33 [ab]) G2. 3 M2 मा. G2 विविधा (for बहुधा). K1. 3 Dn2 D6. 7. मर्म°; K2 चर्म° (for मर्म°). M3–5 ते शरा जाम[illegible]न प्रयुक्ताः काकसंनिभाः. — [c]) G1 समर्प° (for अकम्प°). — [d]) K1. 2. 3 D7 शरा (D7 °रं) आशी-विषोपमाः (cf. 35[b]); K3 D3. 4 सर्पा (K3 शरा) इव वि[illegible]मा:; D1 सर्पा इव विषोपमाः; T2 G1. 2. 3 सर्पानल-विषो°.

34 [a]) K4 B D (except D1. 2. 7) समहं. — [b]) K3 D1 आत्मना (for आहवे).

35 [a]) B3 अर्काग्नि° (for अग्न्यर्क°). — [b]) = 5. 181. 35[b]. — [c]) K3 D3 भृशम् (for शितैर्). K1. 2 अभ्यर्दितो; K3 [illegible]; D3. 4 अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो). — [d]) D3. 4 °चेता (for °चेता).

36 [a]) B3 समहं (cf. v.l. 34). — [b]) K4 B D (except D1. 2. 7) विहृत्य; K3 विविच्य (for विनिन्द्य). — [c]) M [illegible]. Dn2 D6 G3 युद्धे; T3 [illegible] (for युद्धं). — [d]) T1 युद्धं; M2 [illegible] (for क्षत्रं). B D (except D1. 2. 7) [illegible](D6. °अं)[illegible] च भारत.

37 K4 D6 repeat 37 after 5. 181. 24[ab]. — [a]) K1 D2 M [illegible]. — [c]) G3 [illegible] (for [illegible]). — [d]) K3 [illegible]; M3 [illegible]. K (except K1) B D[illegible] T[illegible] [illegible]; D6 D1 G3 °धर्मिणा; D6 (second time) °कर्मणा.

38 [a]) D1 अयं (for गुरुर्). — [b]) G3 अयं (for युद्धं). — D4 om. 38[c]–39[d].

39 D4 om. 39 (cf. v.l. 38). — [a]) T2 G2 [illegible] (for अव). Dn D3 D6 [अ]वताप्य; D1 संताप्य; D2 प्रताप्य; T2 G2 [अ]वतीर्य; G1 [अ]पतप्य; G3 M [उ]पता- (G3 °उ)प्य. — [b]) M3. 4 पूषा वै दिवसं क्षये. — [d]) D2 [illegible]; D6 °द्वहम्; T1 G3 M2 °सत्तम; T2 G1. 2. 3 अथात्मवत्.

Colophon. D3. 4 G4 missing. — Sub-parvan: K B Dn D3 D1. 2. 6–8. 10 T1 G1. 3 M1. 2 [illegible]. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 (sec. m.) 71 (=171); T1 G1 M4 182; T2 G2. 3 M3. 5 183; G3 180 (as in text); M1. 2 181. — S'loka no.: K3 Dn 39.

181

1 [a]) K1. 3 (by corr.) B3 च (for तु). — D4 om. 1[b]–2[b]. — [d]) K (except K4) [illegible]. G1. 3 M4 (inf. lin.) [illegible] (M4 orig. [illegible]).

2 D4 om. 2[ab] (cf. v.l. 1). — [a]) K1 B1. 2 [illegible] G3 [illegible]; K3 [illegible] D[illegible] [illegible]

अकरो[illegible] समत्यर्थं रामः सर्वं प्रतापवान् ॥ ३
ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
तानहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९
अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ १२
एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३
ततो मां सव्यतो राजन्रामः कुर्वन्द्विजोत्तमः ।
उरस्यविध्यत्संक्रुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ।
अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ।
गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५ C. 5. 7178 B. 5. 180. 1 K. 5. 180. 1

[illegible]रैः. B1.3 D5 जातो(B3 °ता)पञ्चुक्कुसौः. — ^{c}) K4 B (except B5) D (except D1.2.7) चोदिते; K5 तक्षे (for दशिते). — ^{d}) K1.2 D7 तुर्णोर्; K5 मूत्रो; B1.3.4 D7 पुनर् (for ततो).

3 ^{a}) D1 transp. दृष्ट्वा and मां. D2 हंतुम् (for तूर्णम्). — ^{b}) K2 (by corr.) विशतं; D3.4 हंसिते; S (mostly) वंसितं. K5 [illegible]तं. — ^{c}) K1.2.5 अत्यंतं (for अत्यर्थं). K5 transp. रामः and सर्वं.

4 ^{d}) K1-3 D7 T1 [अ]वातरं; K5 व्यतरं; G5 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं).

5 ^{a}) K1.2.5 D7 पादौ (for [च]ाहं). — ^{c}) K (except K4) D7 जामदग्न्येन. — ^{d}) K1.2.5 समरे (for प्रमुखे).

6 ^{a}) K4 B Dn D5 D8.9.10 G3 [ऽ]हं (for मां). — ^{b}) G3 समंतात् (for महता). K4 B Dn D5 D8.9.10 G3 समवाकिरं. — K4 D1 om. 6^{cd}. — ^{c}) B Dn D5 D8.9.10 स च मां (for अहं च). — ^{d}) K1.2 समवाकिरं; B Dn D5 D8.9.10 [illegible]; D3.4 तं समवाकिरं.

7 ^{b}) B Dn D8.9 C[illegible]जितान्; D5 D10 [illegible] (for पतत्रिणः). — ^{c}) K3.4 D3.4 समरे (for मे राजन्). B Dn D5 D8.9.10 संदीप्तान्मे [illegible] (B3 °दीप्तो[illegible]). — ^{d}) K5 D1.2 पन्नगान् (for उरगान्).

8 ^{a}) K5 B D (except D1.2.7) ततोऽहं. G1.3 बाणैः (for भल्लैः). — ^{c}) K1 B2 Dn D5 M अच्छिदं; T1 [illegible]; T2 [illegible]. K5 समरे (for सहसा).

9 ^{a}) K (except K5) D7 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). — G1 om. (hapl.) 9^{b}–13^{a}. — ^{c}) K5 प्रच[illegible]यामास; K3.4 B D (except D5) G3 प्रयोजया°. — ^{d}) K5 Dn1 D1 तान्यहं.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) D1 वै प्रति° (for अधिकां). — ^{c}) K (except K5) D1.2 M1.2 महानादः.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) G3 M (M1 before corr.) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). — K4 Ds2 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) D3.4 प्रत्याजघ्ने; G2 °जघ्ने (for °जघ्ने). K5 B D (except Dn2 D1.6.7; Ds2 om.) T2 G2 तं (for तद्). — D6 om. (hapl.) 11^{d}–12^{c}.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 9); K4 Ds2 om. 12^{ab}; D6 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) K2.3 B (except B3) Dn Ds1 D1.7.8.10 transp. अस्त्रं and अहं. — ^{b}) K5 D1.2 अभिमंत्र्य (for अनु°). — ^{c}) K3.4 D2 T1 रामस्तु; B3.5 Dn D5 D8.9.10 (by transp.) तद्रामो. — ^{d}) D7 वै (for मे). K1.2 D7 युधि (for विभुः).

13 G1 om. 13^{a} (cf. v.l. 9). — ^{b}) D3.4 अवारिरं (for °रयम्). — ^{d}) K1.2.5 D7 असंभ्रमः; D5 D6.8 अरिंदम. K3.4 D1.2 दिव्यास्त्रैरेव संयुगे; S दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे.

14 ^{a}) M3-5 मा. D5 G3 सर्वतः; C a. d सव्यतः (as in text). — ^{b}) K5 महाबलः (for द्विजो°). — ^{c}) S संरब्धो (for संक्रुद्धो). — ^{d}) K5 द्विजोत्तमः; K4 B Dn D5 D8.9.10 प्रतापवान् (for महा°); cf. 9^{b}.

15 D6 om. 15^{abcd}. — ^{b}) B D5 D10 रथोपरि. — ^{c}) K4 B D (except D1.2.7) ततो (for अथ).

C. 5. 7178
B. 5. 180. 16
K. 5. 180. 16

ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्मगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।
रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।

D2 M2.5 मा. — d) K1.3 D1.3.4.7 उपाहरत्; K2 G5 अपाहरत्; K3.4 उदाहरत्; B Dn D2.8 M3.5 उदावहत्; D5 T2 M2 उपावहत्. — e) K1.2 गच्छंतं; K2 D1.2 श्रयितं; K4 B Dn D3 D5.4.10 G2 ग्लायंतं; K5 गच्यूतं; D6 ततोहं; D7 सव्ययं; D8 गच्यूते; G1 सत्वरं (for गोक्तं, as in T G2.3 M). K5 भारतश्रेष्ठ; G3 च ततो राजन्.

16 K4 om. 16abcd. — a) K2.3 Ds2 D7 अपयांतं; K3 G2.5 उपयातं. — b) D3.4 सूतं वि[illegible]. — cd) K1.2.5 D7 T1 G2 transp. हृष्टाः and दृष्ट्वा. K3 तुष्टाः सर्वे; D3.4 सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टाः सर्वे). B D (except D1.2.7) वि- (for प्र-). — e) Hypermetric!

17 a) D2 वै (for ऽहं). — b) K1 M आगतं. — c) D3 D10 याहि (for सूत). — d) K1.2.3 D7 समरे स्थितः; T1 वीतवेदनः (for गत°).

18 b) K B (except B3) D1.2.4.7.8 °शोभिभिः (D2 by corr. °शोभनः); D3 °शोभितः; D10 G1 °शोभनैः. — d) K5 B3 D1 गतैः (for गतौ).

19 D4 om. 19a–21a. — b) B D (except D1.2.7; D4 om.) °वर्षेण (for °जालेन). — c) D3 असह्यं तं (for अवाकिरं). D3 T1 G2 सुसंरब्धं. — d) D3 मार्गणं; T1 प्रथमं (for संरब्धं). B D (except D1.2.7; D4 om.) च (D3 तं) (for वि-).

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) K1.2 ततः पतत (for तान्आ°). — b) M3 om. 20b. K2 (by corr.) रामे; K2.5 D5.7 S (except G3; M3 om.) मम (for रामो). — c) K1–3 [illegible]; D3 [illegible] (for [illegible]). D3 [illegible]. — d) B3 आहुतौ (for आहवे). D3 [illegible].

21 D4 om. 21a (cf. v.l. 19). — a) K1.2.3 D7 तु (for ते). K2.5 B Dn D3 D6.10 सूदिताः (Dn1 सहिताः); D8 पतिताः (for सूदिताः). — c) T1 समाच्छिन्नाः (for द्विधा छिन्नाः). — d) K2.5 B Dn D3 D5.4.6.8.10 T1 सहस्रशः (for महाहवे). D7 निपेतुः शतशो रणे.

22 D6 om. 22. — a) T1 पुनरन्यं (for ततः पुनः). — b) Dn1 M3.5 सप्रभं; T1 समग्रं; T2 G1.2.3 सुपुंखं. K1.2.3 D2.7 [illegible]कालनं.

23 a) G1 वै निहतो; G3 सोभिहतो; M4 (inf. lin.) [illegible]. K4 स तेनाभिहतो गाढं. — b) K4 B D (except D1.2.7.8) [illegible]; G3 बाणभेद°. — c) K4.5 Dn D3 D6.8.10 समरे (for सहसा). — d) K4 Dn1 वि- (for च).

24 b) K3 आगते; K5 आस्थिते (for आश्रिते). — After 24ab, K4 D3 repeat 5. 180. 37 (with v.l.). — D4 om. 24c–27b. — d) K D3 D1.2.7 T2 G1.2.3 तथा; Dn2 D8.10 भवेत् (for ऽभवत्).

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) K2.5 B (except B3) Dn D2.8.7 [illegible]; D3 D10 असंविग्ना (for सुसं°). — d) K3 T G कन्या (for काश्या). B (except B3) Dn D3 D1.6.10 कुरुनंदन.

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 24). — a) D2 स पूर्व; D3 परितं (for स एनं). K4 B Dn D3 D6–8.10 तत एनं परिष्वज्य.

27 D4 om. 27ab (cf. v.l. 24). — a) K1.2.4 B Dn D3 D2.5.8.10 विह्वलो. — b) K4 B D (except D1.2; D4 om.) G1.2 च (for मा). — c) M2.3 [illegible] (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २७
स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
येनाहं भृशसंविग्नो व्याधित इव द्रुमः ॥ २८
हत्वा वाजिनस्तता राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ २९
ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणः ।
अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३०
न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।
अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६ C. 5. 7200 B. 5. 180. 33 K. 5. 180. 38

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ). T1 G3 तिष्ठ (for भीष्म). — D4 om. 27^{d}–28^{d}.

28 D4 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) T1 G3 M प्र(M3. 5 व्य)पतत् (for न्यप°). — b) N (except K1. 2 D7; D4 om.) M3. 5 transp. पार्श्वे and सव्ये. — c) S तेनाहं. K3 D2 समसाविद्धः; K4 B2. 3. 5 Dn D3 D1. 6. 8. 10 भृशमुद्विग्नः. — d) K3 D3 अमर्षं; D2 अग्रमं (for द्रुमः).

29 a) K4 B Dn Ds D6. 10 रामः; G1 रामं (for राजन्). — b) D3 घोरा°; T2 G2. 3 शस्त्रा° (for शीघ्रा°). — c) M (except M3) मा. K4 B Dn D1–4. 8 S (M3 sup. lin.) विस्रब्धो (T2 G3 °ब्धं). — d) D2 रामबाहुभिः; T1 G1. 2. 3 कामवर्पिभिः; T2 काहवार्पिभिः; Ca. d लोमवाहिनः; Cs as in text.

30 D4 om. 30^{abcde}. — b) K3 D1. 2 च समंप्रति°; K4 B Dn Ds D6. 10 समरप्रति°. — d) D3 D6 Cd विष्ठिताः; Ca वेष्ठिताः (for -धिष्ठिताः). — e) D10 transp. मम and च. K1. 2. 3 D7 आसन्; S अथ (for आशु). — f) K1. 2. 3 D7 समाश्रित्य (for व्योमा°).

31 a) D2–4 प्रतपते. — b) D2 शरजालेन आवृतः. — c) B D (except D1. 2. 7) ततस् (for अन्तरे). — d) K3 B D (except D1. 2. 7) अभवत् (for अनदत्).

32 b) B Dn Ds D6. 8. 10 गभस्तिभिः (for मरी°). — c) K1. 2 D2 अभितापः; K3 G2 अभिघातात्; D1 T2 G1. 3 [...]. K4 प्रतापाच्च (for स्वभा°). B Dn Ds D3. 4. 8–9. 10 अभिघातप्रभावा(D3. 4 °तापा)च्च. — d) K1m स्वसमुत्थ्याद्; D6 M2 [...]ज्ञायत.

33 a) B2 D1. 2. 4. 6. 8. 10 सु- (for स्व-). — c) S ततो (for तदा). — d) D7 T1 भस्मीभूताः. K3 D1. 2 भस्मसात्प्रतिपेदिरे.

34 34^{ab} = (var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 162. 18^{ab}. — a) K3 D1 तथा; T G (except G3) ततः (for तदा). — c) K1. 2. 3 नियुतानि; Ds1 D2 प्रयु° (for अयु°). K1. 2 च (for [अ]थ). — d) K1. 2. 3 D7 तथैव च; K3 D1. 2 च भारत (for च कौरव). — f) B1. 2. 4 Dn Ds D6. 8. 10 न्यपातयत् (for अपा°).

35 a) K1. 2 Ds2 तान्यपि; G3 (by transp.) अपि तान्. T G1. 2 M3–5 अंतरेण; G3 अथ रणे; M1. 2. 4 (inf. lin.) अंतरेषून् (for अपि रणे). G3 शीघ्रं (for रणे). — b) = 5. 180. 35^{b}. T2 G2. 3 M1. 2 °विषोपमान्. — c) T1 G2 संभिद्य (for °छिद्य). — d) K3 D7 पतगान्; B Dn D2–4. 6 पातयेयं नगानिव.

36 a) K3 एतत् (for एवं). K3 D1 तथा; K3 अत्र (for तद्). — b) K3 पुरा; D1 महद्; G3 तथा (for तदा). K3 D2. 4 G2 भारत°. — c) G1 तदा काले (for संध्या°). G3 ह्यतीते. K2. 4 च; K3 B2 D1–4 S [ऽ]थ (for तु). — d) S समराच्च(G3 °रे ह्य; M °ये व्य)पयाद्गुरुः.

Colophon. D3. 9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn Ds D1–4. 6–8. 10 T1 G2. 3 M अंबोपाख्यानं. — *Adhy. name*: K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M3–5 रामसंमोहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 72 (=172); T1 M4 183; T2 84

१८२

C. 5. 7201
B. 5. 181. 1
K. 5. 181. 1

भीष्म उवाच ।
समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
अस्त्रैरस्त्रे बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
ततः शक्तिं प्राहिणोद्घोररूपा-
मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः
समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।
छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
पुनर्घोराः प्राहिणोद्द्वादशान्याः ।
तासां रूपं भारत नोत शक्यं
तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य
दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता
यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
ततो जालं बाणमयं विवृत्य
संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं

(=184); G1. 2. 3 M2. 5 184; G3 181 (as in text); M1. 3 182. — *S'loka no.*: K3 Dn2 38; Dn1 77.

182

1 a) M2. 3 रामस्य (for रामेण). — b) D3. 4 पुनर्घोरं सुदारुणं. — c) K1. 4 D2. 3 समिपाद; T1 G1. 3 M समागत; T2 G2. 5 [illegible] (for अन्येद्युस). A few MSS. तुमलं. — d) D3. 4 [illegible].

2 a) T G1. 2. 3 M2 तदा (for ततो). G1 दिव्यास्त्र[illegible]. — b) M कौरव (for [अ]नेकशः). T G [illegible] च सूरि(G3 °ष)शः. — c) K2. 4. 5 B D (except D1. 2. 7) [illegible]. — d) B3 गुरुः; M प्रभुः (for विभुः).

3 a) T1 G1. 3 व्यहनं; T2 G2. 5 व्यहनत् (for तान्यहं). — b) T G दिव्यास्त्र° (for अस्त्रैर°). K1. 2. 5 D1. 7 T G कौरव (for भारत). — c) A few MSS. तुमले.

4 b) K2-3 D7. 8 विहतेषु; B Dn D5 D3-4. 6. 10 हतेष्वेव. K3 [अ]थ; D5 स (for च). K5 (m as in text). 5 B D (except D1. 7. 8) भारत (for भार्गवः). — c) D5 M5 [illegible]; T1 [illegible] (for महा°). — d) T G1. 2. 3 [illegible]; G5 M [illegible]. K1. 2. 5 T1 च; D5 [illegible]; G5 [अ]थ (for स).

5 b) K5 B D (except Dn2 D5) T G1. 3 [illegible]

G5 [illegible] (for अस्त्रै रुद्धो). — c) K3 D3. 4 M3-5 [illegible] (for °सृष्टाम्). K1. 2. 5 D7 यथा; D3. 4 [illegible] (for इव). — d) B3 Dn D5 D3. 10 [illegible] लोकं; B4. 5 D3. 4 [आ]वृत्य लोकं.

6 a) K5 D1. 3 ततस्तु. K4 B D (except D1. 2. 7) G5 [illegible]. — b) D3. 4 [illegible] (for समायान्तीम्). K1. 2. 5 [illegible]; K3 D7. 8 °दीप्तां; D1. 2 °दीप्तां; S [illegible] (G5 °दी)प्तां. — c) D1 T2 [illegible] (for छित्त्वा). — d) K (except K3) D1. 2 T G (except G5) M4 पुण्यगन्धी; B3 D7 M1-2. 5 °गन्धः.

7 b) D3. 4 प्राहिणोद्. — c) D3. 4. 6. 8 चैव; M3-5 [illegible] (for नोत). — d) M1. 2 चापि (for चैव).

8 a) T G1. 2 किं चैव; M3-5 [illegible] (for किं त्वेव). K1. 2. 5 संप्रपश्य (for °दृश्य). — b) K1. 2. 5 D7 transp. दिग्भ्यः and सर्वाः. — c) K1. 2. 5 D7 [illegible] (for °रूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता).

9 a) D3 S [ऽ]हं (for जालं). K2. 4 D5 G5 [illegible]; B Dn D5 D3. 10 [illegible] (B3 °[illegible]); D3. 4 [illegible]; T2 G2. 5 [illegible]; M2. 4 (sup. lin. as in text). 5 [illegible] (for [illegible]). — b) K (except K5) D3. 7 [illegible]; [illegible] M2 (sup. lin. as in text) [illegible] (for [illegible]). K (except K5) D7 [illegible]; D1. 2. 6 [illegible] [illegible]

ततः [illegible]क्तीरभ्यवमं वार[illegible]त्वाः ॥ ९
ततोऽपरा जामदग्न्यो म[illegible]त्मा
[illegible]क्तीर्घोराः प्राहि[illegible]ण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा
यथा म[illegible]ल्का ज्व[illegible] ताः ॥ १०
ताश्चा[illegible]प्यश्चर्मणा वार[illegible]त्वा
ख[illegible]नाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
दिव्यांश्चाश्वानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११
नि[illegible]कानां पन्नगानां सरूपा
दृष्ट्वा [illegible] निकृत्ताः ।
प्रादुश्चक्रे [illegible]व्यमस्त्रं महात्मा
क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२
ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
समाप[illegible]र्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
हयान्सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
रथः शरैर्मे निचितः सर्वतोऽभू-
त्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषा च तथैव चक्रे
तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४
ततस्त[illegible] व्यतीते
[illegible]घेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
स विक्षतो मा[illegible]
देहा[illegible]जस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
यथा रामो बाणजाला[illegible]
स्तथैवाहं सुभृशं गाढ[illegible]ः ।
ततो युद्धं व्यरमच्चापरा[illegible]
भाना[illegible]स्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६ C. 5 7216 B. 5. 181. 16 K. 5. 181. 16

इति श्रीमहाभारते उ[illegible]पर्वणि द्व्यशीत्यधिक[illegible]ततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

---

lin. as in text). s छित्वा (for भित्त्वा). S रामं (for राजन्). — c) T1 G2. 5 ins. तान् before द्वादशे°. — d) K4 B Dn Ds D1. 6. 10 शक्तिरभ्यधमं; T2 M °श्चाधमं.

10 a) K4 B D (except D2. 7) राजन् (for ऽपरा). — b) G3 शक्तिं घोरां. K1. 2. 5 D7 G3 प्राहिणोद्; K3. 4 B Dn Ds D1–4. 6. 8. 10 व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्). B3 रुक्मदंडाः; G3 हेमदंडां. — After 10ab, K D1–4. 7. 8 ins.:

681* रूपं तासां पश्यति तत्र लोकः
सर्वास्ता वै तीक्ष्णरूपा विकोशाः ।

[(L. 1) K4 D1. 3. 4 पश्यते; D2 ऐक्षत. — (L. 2) D2 शक्ती° (for सर्वा°). K4 D1–4 हेमदंडा (for तीक्ष्णरूपा).] — c) D3. 4 सुविचित्राः; G3 ततो विचित्राः (for विचि°). K1. 2 कांचनबंधनद्धा; T1 G1 कांचनपट्टव(G1 °बं)द्धा. — d) K (except K4) B4 D7. 8 T G2. 5 प्रज्वलितास् (for ज्वलिता[illegible]). Ds D1. 2 तथाभाः (for तथा ताः).

11 a) D3. 4 तथास्त्वुग्राः (for ताश्चाप्यु°). M3–5 धारयित्वा (for वार°). — b) B D (except D2. 7) च [illegible] (for पातिता मे). — c) G5 M3. 5 संधे (for संख्ये). — d) K4 B D (except D2. 7) om. च.

12 b) K4 निकृत्ताः (for °कृत्ताः). — d) Ds हैमवत् (for दिव्यम्). — d) D1 S (except G1) हेहयेश°.

13 K4 om. 13abc. — a) K1. 2. 5 D7 अपि (for अति-). — d) K3 G3 ससूतं; M2 रथं (for सूतं). T G (except G1) M3–5 सारथिं (for सरथं). M1. 2 सारथिनं च (for सरथं चैव). D1 मां च; D2 मां वै (for मह्यम्).

14 K4 om. 14abc. — a) D2 om. मे. K1. 2. 5 विचितः (for नि°). D2 रथो; D3. 4 ततो (for सर्वतो). — b) B4. 5 वाहाः (for हयाः). K3 D1 चापि (for चैव). — c) K3 B1. 3–5 Dn D1. 3. 4. 7. 8. 10 M3. 4 रथेषां (for रथेषा). — d) K5 D3. 4. 7. 10 T G1–3 M [ऽ]च-; Dn2 [ऽ]प-; Ds D8 [ऽ]पि; D1 G5 वि- (for ऽथ).

15 b) K (except K4) B3 D2. 7. 8 शरौघेणाहं. K5 द्विजं (for गुरुं). — c) K3 मार्गणौघै; D1 ब्राह्मणो (for मार्गणैर्). B3 D3. 4 ब्राह्मणर्षिः; B5 शैर्महर्षिः; Ds मे महाऋषिः (for महाराशिः). — D4 om. 15d–16a. — d) K1–3. 5 D2. 7 असृक्; B Dn2 D1. 6 असक्तं; Ds असक्तं (for अजस्रं). K (except K4) D2. 7 राजन्; Ca. d रक्तं (as in text).

☞ The fragm. MS. of Devabodha's comm. ends here!

16 D4 om. 16abc (cf. v.l. 15). — a) K1. 2. 5 D7

१८३

C. 5. 7217
B. 5. 182. 1
K. 5. 182. 1

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्रामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥ ३
ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४
ततः सूतोऽजहात्प्राणान्रामबाणप्रपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७
स मे जत्रन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

S ततो (for यथा). $K_{1.2.3}$ बाणजालाभिततः; K_3 D_2 °घाताभिततः. — ^{b}) K_3 D_{10} सुदृढं; K_4 सदृढं; Dn सदृशं (for सुमुक्तं). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_3 बाणविद्धः; T_1 गाढततः. — ^{d}) K_2 प्रापयाने; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4}$ प्रतियाते (Dn_1 °तं); B_2 प्रार्थयाचल- (for °याने). $D_{3.4}$ महात्मन्; G_3 $M_{2.5}$ महींद्र; $M_{1.2.3}$ नरेंद्र (for महीश्रम्).

Colophon om. Dn_2. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ B Dn_1 D_3 $D_{1-3.6-8.10}$ T_1 G_3 M अंबोपाख्यान; D_4 अंबोयत्तु (sic). — *Adhy. name:* K_4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; T_1 G_3 रामभीष्मयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 74 (=174); T_1 M_4 184; T_2 $G_{1.2.3}$ $M_{3.5}$ 185; G_3 182 (as in text); $M_{1.2}$ 183. — *S'loka no.:* K_3 17; Dn_1 16.

183

1 ^{b}) = 5. 81. 6^b. $B_{2.4}$ Dn D_3 सूर्ये विमलतां गते. — ^{d}) T $G_{2.3.5}$ M_1 (*inf. lin.*) पूर्वं (for पुनर्).

2 ^{a}) = (var.) 5. 48. 15^a. K_1 Ds_2 T_2 $G_{2.5}$ ततो भ्रांतो (K_1 *sup. lin.* ऽ before भ्रांतो); $K_{2.3}$ तथांतरे. B_3 $D_{6.8.10}$ भ्रांतरथे (D_8 °थे). Cn cites अभ्रान्ते. — ^{b}) D_1 मुमोच. K_3 B D (except $D_{1.2.7}$) $M_{1.2.4}$ रामकोपात्. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) मेघ (for शक्र).

3 ^{a}) K_3 $B_{4.5}$ D (except $D_{2.7}$) मम (for तेन). — ^{b}) K_3 तेन (for शर°). D_4 पीडितः (for ताडितः). — M_2 om. (hapl.) 3^c–5^b. — ^{c}) B D (except $D_{1.2.4}$) अपतातो (D_2 निपपात) रथा[illegible]

4 M_2 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $K_{1.4.5}$ सूतं; B Dn D_5 $D_{6.8}$ मम (for स मे). $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ समेत्याथ; D_7 स मे चाथ (for स मेऽत्यर्थं). — ^{b}) M (M_2 om.) तदा (for महत्). — ^{c}) $K_{1-3.5}$ $D_{1.2.7}$ स पृथिव्यां (for पृथिव्यां च). K_4 पृथिव्यां [illegible]; $D_{3.4}$ जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य. — ^{d}) K_3 D_1 पपात च; D_2 न्यपतच्च (for निपपात). $K_{2.4}$ B_3 Dn_2 $D_{6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ मुमोच ह; D_8 D_{10} ममार च (for मुमोह च). $D_{3.4}$ संमुमोह महाबलः.

5 M_2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_{5-8} M_{3-5} [ऽ]जहत्; B_2 जहौ. — ^{c}) S मुहूर्तेन (for °र्ताद्). K_3 D_3 $D_{3.4}$ पुन (for इव). — ^{d}) D_3 (by corr.) महत् (for तदा). B_3 मां भीराविशत्तच्च.

6 ^{a}) K_4 B (except B_2) D (except D_{1-4}) तथैव (for राजन्). — ^{b}) S तत्र (for तस्य). K_3 मे (for मे). — ^{c}) K_3 G_1 °मानसो. — ^{d}) B Dn D_{6-8} G_3 °संमितं; D_3 D_{10} °संमितः; T_2 G_2 °संहितान्.

7 ^{a}) K (except K_4) D_7 सूतस्य निध(D₇ व्यस)ने; D_3 M_{3-5} सूतं व्यसनिनं; Ca as in text. — ^{b}) K (except K_4) D_7 च (for स). — After 7^{ab}, K_{1-3} read 10^{cd}.

8 ^{a}) K_3 S जान्वंतरे; K_4 B Dn D_3 $D_{2.4.6.8.10}$ जुत्वं° (Dn_1 जुत्वं°). — G_3 om. (hapl.) 8^c–10^a. — ^{b}) B_4 निकृत्य (for निपत्य). — ^{d}) T_1 [illegible] (for वसुधातलम्).

9 G_3 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) [illegible] $K_{3.4}$ D_1 [illegible]; T_1 G_1 [illegible]; T_2 G_2 [illegible]; M [illegible] (for [illegible]). — ^{c}) [illegible]

अथवव्यनदन्थोचैर्ज [illegible]पे च पुनः पुनः ॥ ९
तथा तु पतिते राजन्मा[illegible] रामो मुदा युतः ।
[illegible] सह [illegible]यायिभिः ॥ १०
मम [illegible] तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।
आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
तत्रापश्यं पतितो राजसिं[illegible]
[illegible]जानष्टौ [illegible]ताशनाभान् ।
ते मां [illegible] तस्थुः
स्वबाहुभिः परि[illegible]जिमध्ये ॥ १२
र[illegible]माणश्च तैर्विप्रैर्ना[illegible] भूमिमुपास्पृश[illegible] ।
अन्तरि[illegible] स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवै[illegible]व ।
स्वपन्निवान्तरि[illegible] च जलबि[illegible]भिरुक्षितः ॥ १३
ततस्ते ब्राह्मणा राजन्[illegible]न्परिगृह्य माम् ।
मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृ[illegible] ॥ १४
ततस्त[illegible]म[illegible] वाग्भिस्तर्पितः सह[illegible]तः ।
मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
हयाश्च मे संगृहीतास्तया वै
म[illegible]नद्या संयति कारवे[illegible] ।
पादौ जनन्याः प्रति[illegible]ज्य चाहं
तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
ररक्ष सा मम रथं हयांश्च [illegible] च ।
तामहं प्राञ्जलि[illegible]त्वा पुनरेव व्यसर्जय[illegible] ॥ १७
ततोऽहं स्वय[illegible]म्य हयांस्तान्वातरं[illegible]सः ।
अयुध्यं जाम[illegible] निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ [illegible]न्तं महाबल[illegible] ।
अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयाच्छिद[illegible] ॥ १९
ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनु[illegible]ज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे । C. 5. 7238 B. 5. 182. 21 K. 5. 182. 21

D1.2.7) चि(B3 नि)ननादोचैर् (for व्यनदन्थोच). T G1.2.3 चैव (for थोचैर्). — [d]) K5 G3 जहर्षे; G2 जहर्ष. D3 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

10 G2 om. 10[a] (cf. v.l. 8). — [b]) K5 उदायुधः; M3–5 [illegible]दान्वितः (for मुदा युतः). — K1–3 read 10[cd] after 7[ab]. — [c]) M1–3 महाराज (for °नादं). B1.2.4 सिंहनादरवं चक्रे; D2.4 सिंहनादं परं चक्रे.

11 [b]) K1.2 कौरव्याः; B D (except D1.2.7) कुरवः. T G पार्थिवाः (for पार्श्वतः). T1 तथा (for स्थिताः). — [c]) B (except B2) Dn D8.10 अपि (for ये च). K1.2 D7.8 युद्धे तु; K5 युद्धेषु; D1 युध्यंते; G3 M (except M1) युध्यंतं; T1 G1 ते युद्धे (for युद्धं तत्). — D4 om. from 11[e] up to stanza 3 of adhy. 186; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna. — [e]) K3 D5 परमकां. — [f]) K3.4 B D (except D7; D4 om.) transp. मयि and पातिते.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) G2 पीडितो (for पतितो). — [b]) D1 G3 M2.3 °[illegible]. — [d]) T1 [illegible] (for [illegible]). B4.5 D2 D6 °[illegible]°; Dn D10 °[illegible]° (for °[illegible]°).

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 11). — [a]) K4 B4 Dn1 D3 [illegible](K4 °[illegible])[illegible]. S [illegible] (for [illegible]). — [b]) D3 [illegible]; T1 G1 °[illegible]; T2 G2.3 [illegible]; G4 [illegible]. — [c]) K3.4 B (except B4) D (except D7) धृतो (for स्थितो). T2 G3 M3–5 ह्यस्मिन्. — [d]) K1 (by corr.) अपि (for इव). — [e]) B Dn D5 D8.10 T2 G2.3 श्वसन्; D3 शीतैर् (for स्वपन्). K3.4 B2 D1.2 T G (except G5) M2.3 एव; D2 चैव (for इव). B2.5 [ऽ]थ (for च).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 11). — [d]) K3.4.5 Dn2 स्वस्ति (for ऽस्त्विति). T G चाब्रुवन् (for चासकृत्).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 11). — [a]) B D (except D1.2.7; D4 om.) [आ]सन् (for वै). — [c]) K4 B D (except D1.2.7; D4 om.) °गृह्य (for °पूज्य). — [d]) N (D4 om.) पितृणां; G2 निष्कणं (for [आ]र्ष्टिषेणं). K3 आस्थितोऽहं; D1.2 आरुरोह; S (except G2) अध्य(M2.3 °भ्या)रोहं (for अभ्य°).

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 11). — [a]) K3.4 B D (except D1.2.7; D4 om.) मां सरथं (for मम रथं).

18 D4 om. 18 (cf. v.l. 11). — [b]) T2 वाहां° (for हयां°). — [d]) D7 T2 G1.2 विवृत्ते; G3 प्रवृत्ते.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 11). — [b]) K4 B D (except D1.2.7.8) M1 (*inf. lin.*) मम [illegible]; T1 G2 [illegible]पितः; G3 °प्रवेगितः; G5 °प्रचोदितः; M1.2.4 मम बाणप्रवेजितः (M1 *sup. lin.* °जितः); M3.5 बाणवेगप्रवेजितः. — [c]) T2 G2.3 पाणि° (for जानु°).

C. 5. 7238 B. 5. 182. 21 K. 5. 182. 21 आवव्रुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१
उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२
ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा बडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३
दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४
एतत्सर्वं महौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५
ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६
एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 11). — b) D8 रामे भूमौ सहायुधे. — c) K1 (m as in text) व्योम्नि (for व्योम).

22 D4 om. 22 (cf. v.l. 11). — d) K1.2 D7 G3 M2.5 अपि सं(K1 चा)वृणोत्; G5 तमसावृणोत् (for अभि°).

23 D4 om. 23 (cf. v.l. 11). — a) D1 transp. च and वाताः; D2 transp. वाताः and परुषाः. — b) K1.2.5 D7 रूक्षाः शर्करवर्षिणः (D7 °दर्शिनः). — c) K4 वडाश्च; K5 चंडा°; B Dn D5 D2.3.8.10 T G2.3 बला°; D1 बटा°; D6 वाका°; G1 बलङ्काः; G3 M बलाश्च (for बडा°). K4 D3 काका° (for कङ्का°). — d) T1 G1 परिनेदुर्.

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 11). — b) D2.10 आनदत्; D3 उन्नदन्. K1.2.5 D7 दारुणो बहुधानदत् (K5 °धा बहन्). — d) K5 नेदुर्वै (for विनेदुर्). K1 (before corr.) भृशदुःखिताः; D1 भूरिनिस्वनाः; G2.5 भृशनिस्वनाः. Some MSS. -निःस्वनाः.

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 11). — a) B Dn D5 D8 सर्वम् (for घोरम्). — b) B Dn D5 D2.6.10 घोर(D10 सर्व)मासीद्भयंकरं. — After 25, D2.3 (both om. lines 3–4) S (except M1.2) ins.:

582* ततो वै लब्धसंज्ञस्तु रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनः क्रोधेन कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्छितः ।
आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसंनिभम् ।
शरं चाप्यथ तस्मैवं मा रामेण समर्पक ।
स निवारितस्त्वथ क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]
कालान्तकसदृशं शरं कालानलोपमम् ।

[(L. 1) T1 G1 अभ्य° (for अभ्य°). — (L. 2) T1 G3 वत्साय (for कुरुश्च). — (L. 3) D6 कालदीप्तं; M3–5 कालसंमितं (for ताल°). — (L. 4) T2 G2.5 दैन्यं (for स्थैर्यं). D6 ततो मध्यादधदानं तं राममेव न्यवारयन्. — (L. 5) M3–5 आश्राय (for आस्थाय). D6 महर्षयः कृपायुक्ताः; D6 महर्षिः रथमास्थाय. — (L. 6) D6 स मेहरद्; M3–5 असंहरद् (for समा°). Bom. Ed. कालानलो°!]

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 11). — a) B1.3.4 Dn2 D6 मंत्र° (for मन्द°). — b) N (mostly) पांसु- (K5 रश्मि-). K2.4 B D (except D6) -पुंजा(D1 -पूगा)-वगूढः. — c) K2.3.5 B5 D5 निशां. T2 G2 [अ]व्यगाहत. — d) K1.2 D7 ततः प्रत्यवहाराय राजन्; K5 D6 त्वयस्मवहार°; B5 D5 T1 प्रत्यव हारयाव; T2 G1 प्रत्यपहार भार्गवः; G2.5 प्रत्यप हारयावः; G3 प्रत्यवधारयाव.

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 11). — a) G1 अपहारो; M1.2 संप्रहारो (for अव°). M4 एवं स राजन्नु विरमो बभूव. — b) M1.2 वै सुघोरः (for ऽभूत्सुघोरं). — c) K2.4 B Dn D5 D6.8–8.10 कल्यं कल्यं. Ca cites कल्यं. K (except K4) D10 T G1.2 विंशतिर्; Dn1 D3 D1.2.8 G3.5 M2.5 विंशति. G1 वाप्यहानि (for वै दिनानि). — d) K2.5 दिनानि सह; S नक्तान्यपि (for दिनानि त्रीणि). D7 त्रीण्यपराणि प्रसभं न्यवारयद् (hypermetric!).

Colophon. D4.5.6 G4 missing. — Sub-parvan: K B Dn D5 D1–3.6–8.10 T1 G5 M अम्बोपाख्यानं. — Adhy. name: K4 भीष्मयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 73 (=173); T1 M4 185; T2 G1.2.5 M2.5 186; G3 183 (as in text); M1.2 184. — S'loka no.: K4 29; Dn 43.

१८४

भीष्म उवाच ।
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥ ६
ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।
उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ८
उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किंचन ।
रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।
त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्क्वचित् ॥ १२
तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद । C. 5. 7202 B. 5. 183. K. 5. 183 1

184

☞ D4 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{d}) B3 देवानां चैव भारत.

2 ^{b}) K4.5 D5 G3 M2.3.5 राजन्यांश्च (M2 °न्यां च); B1.2.4.5 Dn2 D8 राजन्यानां; B3 D2.7 M1 रजन्यां च; Dn1 राजन्यानां; D1 रजन्यांश्च; T1 G1 जनन्याश्च (for रज°). — K1.2.3 om. 2^{cd}. — ^{d}) T1 G1 M (except M4) °मचिन्तयं (for सम°).

3 ^{c}) K4.5 B D (except D2.8; D4 om.) च (for सु-).

4 ^{c}) G1 विप्रं विजेतुं समरे.

5 G3 om. 5^{ab}. — ^{d}) K3 Dn1 G3 निशा; Cn निशां (as in text). T1 G1 M1.2 इमां (for मम).

6 ^{a}) B2.3 Dn D5 D8.10 निशि च (for ऽहं निशि). — ^{c}) K4.5 B D (except D7; D4 om.) G1 इह (for एव). — ^{d}) K1.2.3 यथा; B3 Dn D5 D1.2.6–8.10 तदा; D3 G3 नृप; T G1.2 सम (for इव).

7 ^{b}) D8 अहं (for अस्मि). D1 पतितो रथं (for पतितो रथात्).

9 ^{b}) K4 B Dn D5 D8.10 न भयं तेऽस्ति (for भयं ते नास्ति). D3 न भयं ते कथंचन; D6 न भयं तेऽस्ति किंचन. — ^{c}) K3.4 B D (except D7; D4 om.) त्वां कौरव्य (for नर°).

10 ^{a}) K5 D3 G2.3 M (except M1) त्वा. — ^{b}) K3 D1.2 प्रतापवान् (for कथं°). — ^{c}) T2 G2.3 राजन् (for रामं). — ^{d}) T2 G2.3 गुरुसत्तमं (for भरत°).

11 D8 T G ins. after 11^{ab}: B4 (om. line 2) D3, after 13^{ab}:

583* [illegible]स्वापं राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।
येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशासिष्यसि कौरव ।

[(L. 2) G3 स्वांश्च (for येन). D8.3 सर्वान् (for शत्रून्).]

12 ^{b}) K1.2 स्वापनं (for प्रस्वापं). K3.4 D1.2 नामतः (for भारत). — ^{c}) D3 हि (for ऽपि). — ^{d}) D3 न पृथिव्यां (for पृथिव्यां वा). M पुनः (for पुमान्).

13 B5 om. 13^{a}–14^{d}. — ^{a}) M3–5 तं (for तत्). K2 (by corr.) Ds2 संस्मर (for स्मरस्व). — ^{b}) T G तु (for च). — After 13^{ab}, B4 (om. line 2) D3 ins. 583*. — ^{c}) K4 नैव; B3 स च; T2 G3 स तु; G1.2.3 न तु (for न च).

14 B5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T G अयसा (for ए°). K B3 D1–3.7 M5 न च (by transp.); B1.2.4 Dn D6.8.10 न तु; D3 तु न; T1 [स]पि न.

C. 5. 7252 B. 5. 183. 15 K. 5. 183. 15 स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडितः ॥ १४
ततो जित्वा त्वमेवैनं ... नरुत्थापयिष्यसि ।
अस्रेण ... यितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्याम ... वयम् ॥ १६
न च रामेण मर्तव्यं ... पार्थिव ।
ततः स ... त्वकामिदं प्रस्वापं ... व्यतामिति ॥ १७
इ... कत्वान्तर्हिता ... जन्सर्व एव ... आपवाः ।
अष्टौ सदृ... रूपास्ते सर्वे भास्वर... तपः ॥ १८

इति श्रीम... भारते उद्योगपर्वणि च... रशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रति... द्धोऽस्मि भारत ।
तं च ... चिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तम... ॥ १
ततः समभव... द्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणम... तम् ॥ २
ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
न्यवारयम... तं च ... भारत ॥ ३
ततः परमसंक्रुद्धः पुनरेव म... तपाः ।
... स्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्रा... णोन्मयि ॥ ४
... न्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डसमप्रभा... ।

K_3 (by corr.)$_{4.5}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.3.7}$; D_4 om.) संयोगं; T_1 $G_{1.3.5}$ योगं तं; T_2 G_2 यो गंतुं; M_3 यो गत्वा (for योगं त्वं). M_4 (*inf. lin.*) मनसा च नि... त्यत्वं. — ^{b}) T $G_{2.5}$ प्राप्स्यते. — ^{d}) K_3 D_1 त्वद्बाणपरि(D_1 °वश)पीडितः.

15 ^{a}) T_2 दैवतेना° (for दयितेना°). — ^{d}) $B_{3.5}$ संमोहनेन (for संबोध°).

16 ^{b}) K_3 B_2 D_8 M_4 रणम्; D_1 T_1 $G_{1.3}$ M (M_4 *inf. lin.*) रामम्; T_2 $G_{2.5}$ कामम् (for रथम्). T G_1 $M_{2.3.4}$(*inf. lin.*)$_{.5}$ आस्थितं; M_1 आगतं. — ^{e}) K_4 B D (except D_7; D_4 om.) इति (for अपि).

17 ^{a}) K_1(before corr.)$_{.3}$ G_3 M_{3-5} कर्तव्यं; D_{32} D_1 मंतव्यं (for मर्तव्यं). — ^{b}) $M_{1.2}$ भारत (for पार्थिव). — ^{d}) B_3 सुप्वापं; B_4 संतापं (for प्रस्वापं). $B_{3.4}$ त्यज्य° (for युज्य°). $M_{1.2}$ प्रस्वापं वै प्रयुज्यतां.

18 ^{b}) T_2 बहुः सर्वे (for सर्वे एव). — ^{d}) $K_{1.2.3}$ D_7 भास्कर... पणः; B Dn भासुरमूर्तयः; D_8 भास्वर... तः; M_3 भास्व... पणः.

Colophon. $D_{4.5.6}$ G_4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn D_8 $D_{1-3.5-8.10}$ T_1 G_3 M अंबोपाख्यान... — *Adhy. name*: G_3 रामभीष्मयुद्धं; $M_{3.5}$ विजयोपाख्य... ; M_4 विजयोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_8 75 (=175); T_1 M_4 186; T_2 $G_{1.2.6}$ $M_{3.5}$ 187; G_3 184 (as in text); $M_{1.2}$ 185. — *Śloka* no.: K_3 17; Dn 18.

185

☞ D_4 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K_4 B Dn D_8 D_3(m as in text)$_{.6.10}$ रात्रौ (for रात्र्यां). — ^{b}) M_3 पार्थिव (for भारत). — ^{c}) B Dn D_8 $D_{2.3.6}$ ततः (for तं च). $K_{3.4}$ B_3 $D_{1.2}$ संस्मृत्य; M_5 वै चित्य (for संचिन्त्य). K_3 संस्मृत्य; D_7 वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्). — ^{d}) K_1 ...; T G आपं हर्ष... ; $M_{1.2}$ हर्षमापन्न... ; M_{3-5} आप्तं हर्ष... .

2 ^{c}) A few N MSS. तुमलं. D_1 सर्वलोकानां. — ^{d}) S रोमहर्ष... . B (except B_3) D_1 M_3 हर्षणं (for अद्भुतम्).

3 ^{b}) $G_{1.3.5}$ अवर्षत् (for ववर्ष). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.6.8}$; D_4 om.) G_3 M_5 तच्च (for तं च). — ^{d}) K_3 D_1 °वर्षेण (for °जालेन).

4 ^{a}) K_4 D_2 °संरब्धः. — ^{c}) K_4 ...; D_2 T_2 $G_{1.2.5}$ तत्कोपेन; G_3 ... ; C_a ... (as in text). B (except B_3) Dn D_8 $D_{3.10}$ T_1 च (for [पु]न). B_3 ... (for कोपेन).

5 ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_7; D_4 om.) $M_{1.2}$ ...(D_1 ° ...)... ; K_4 ... . — G_3 ... — ^{c}) K_3 ... (for °...). T_1 ... (for ...).

[illegible] लेलिहानां समन्ततः ॥ ५
ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
सा मामभ्यहनत्तूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
अथाहमसृक्प्रवरं गिरिर्गैरिकधातुवान् ।
रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९
स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ १०
स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२
सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवाहमुत्तमम् ।
मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७
ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।   C. 5. 7286 B. 5. 184. [illegible] K. 5. 184. [illegible]

---

6 a) K3 शकिद् (for ततो). — c) D7 T1 G3.5 M3–5 स (for सा). K4 B Dn Ds D2.6.10 अभ्यवधीत् (for °हनत्). — d) K4 B (except B4) Dn Ds D2.8.10 जत्रुदेशे; Ca अंस° (as in text). K2.4 D1 सुवाक्यं (K3 °णः); B Dn Ds D2.6.8.10 कुरूद्वह; D2 नरर्षभ (for च भारत).

7 a) K2.4 D1.8 ततो; D3 यथा; T1 तथा (for अथ). K1.2 Dn D6.7.10 असृग्; B3 D1–3 G2 Cn अजस्रम् (for असृक्प्रवरं). K3 अवहद्; B4 D7 S (except G3) अभवद् (for अजवद्). — b) K4.5 Dn2 Ds2 D1.8.10 गिरि गैरिक°. — d) K2.5 क्षतलक्षणः; K3 M2.3 °जेक्षणः; B3 Ca °ओक्षितः; D1 °जेक्षणैः; M3 °ओक्षिणः. D6.8 क्षतजास्य क्षतेक्षणः.

8 b) S (except G3) कोप° (for क्रोध°). — c) K2.4 D2 प्राहिण्वं; K3 D7 प्रेषयत्; B Dn Ds D6.8.10 चिक्षेप; D2 प्रसृजं; D3 व्यक्षिपं (for प्रेषयं). — d) D3 D6 शुचि (for बाणं).

9 a) D6 भि° (for [अ]भि°). K1.2.4 G3 M (except M3) वीर.

10 a) K2 D1 M3 सु- (for स). — b) K4 B D (except D2.3.7; D4 om.) शरं (for बाणं). — c) T2 G3 संधाय (for °दधे). D2 संदधे भुजमाकृष्य.

11 d) B2.3 Dn Ds D2.10 अवशं. K2.4 B1.2.4 D1–3 रुधिरोक्षितः; T2 G2 °राक्षयः.

12 a) K4 B D (except D1.2.7; D4 om.) संप्राप्य (for अवाप्य). K3 T1 G3 च (for तु). — c) T G विपुलां (for विमलां). — d) B2 उरगीम् (for अशनीम्).

13 a) K1.2.5 D7 काकसंस्पर्शा (for द्विज°). — b) D1 स्तनांतरे (for भुजा°). — c) G3 स विह्वलो° (for विह्वलश्चा°).

14 a) K1.2.3 तमेनं सं(K3 स)परि°. — b) D3 वीरो (for विप्रो). M महामनाः. — c) Hypermetric! — d) S (except G1.5) आश्वासयत नै(M1.2.4 ने)कधा.

15 a) K1.2 समाश्वसन्. K3.4 B1–3 D (except D2.7; D4 om.) M1.2 ततो (for तदा). — c) M3 ततो (for तदा).

16 d) K1 (before corr.).2 B2 D3 D2.8.8 T G3 दर्शयन्.

17 a) D7 G2.3 M3.5 ततो; M1.2 तदा (for तयोर्). T G राजन् (for आसीद्). — b) T G1.2.5 अंतरे वै; G3 अंतराळे (for अन्तरा वै). M4.5 से (for वै). — d) K3 D7.8 G3 भरतसत्तम. K1 B2.4.5 मां चैव भरतर्षभ.

19 a) K1 तु (for च). D3 D3 [ए]व (for स-). B4 सदेवासुरगंधर्वाः. — d) B2 °निपातितः; D1–3 G1.2 °निपीडिताः.

20 a) D2 वसुधा (for पृथिवी). — c) K1.2.4 Dn1

C. 5. 7286 B. 5. 184. 20 K. 5. 184. 20 संत्रस्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रजज्वाल नभो राजन्धूमायन्त दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृतं लोके सदेवासुरराक्षसे ।
इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२
प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।
ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्राक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दन ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३
रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।

D_7 संत्रस्तानि; D_1 समस्ता° (for संत्रस्ता°).

21 ^{a}) K_3 ततो वह्निर् (for नभो राजन्). $K_{1.3.5}$ D_7 प्राज्वलत्पावकः सर्वः. — ^{b}) $K_{1.3.5}$ Dn_1 Ds_2 D_2 धूमायंत (K_3 °ञ); K_4 S धूमा(G_3 $M_{2.3}$ °म)यंति. — ^{d}) K_{1-3} D_7 T_2 G (except G_3) $M_{1.2}$ तथा (for तदा).

22 K_1 om. from 22 up to 9^{ab} of the next adhy. (186). — ^{b}) $D_{7.10}$ °मानुषे. — ^{c}) =(var.)1. 51. 16^c. K_{3-4} B Dn $D_{6.8}$ हृतेवं. — ^{d}) K (K_1 om.) B Dn D_3 $D_{3.6.8.10}$ G_3 M_1 (*inf. lin.*) मोक्तु° (for योक्तु°).

23 K_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) N (K_1 om.; D_4 missing) त्वरितो (for दयितं). — ^{c}) K_2 चिन्तितं; K_4 B Dn D_3 $D_{6.10}$ G_3 विचित्रं च (for चिन्तितं च). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_7 T G (except G_5) $M_{3.5}$ मनसा; D_1 सहसा; M_1 वचनात्; M_2 वचनं (for मनसि). G_3 संस्मरत् (for प्रत्यभात्).

Colophon om. in K_1. $D_{4.5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K_{3-5} B Dn D_3 $D_{1-3.5-8.10}$ G_3 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* K_4 भीष्मभार्गवयो°र्युद्धं; M ... — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 75 (=175); T_1 M_4 187; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{2.3}$ 188; G_3 185 (as in text); $M_{1.5}$ 186. — *S'loka no.:* K_5 23; Dn 24.

186

1 K_1 om. 1^a–9^b; D_4 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 185. 22; 183. 11). — ^{b}) K_3 अभूत्तदा (for महानभूत्). — ^{c}) T_2 G_2 M_2 भीष्ममस्राक्षीः. K_5 D_{10} G_3 स्माक्षीर्; B_3 स्वाक्षीर्; D_1 द्राक्षीर् (for स्राक्षीर्).

2 K_1 D_4 om. 2 (cf. v.l. 1); B_2 D_2 om. 2^{ab}. — ^{a}) K_4 प्रयुंजन्नेव; B_3 अयुंचमेव; $B_{4.5}$ प्रयुंजमेव; D_1 युयुज°. $K_{3.5}$ D_7 अयुंजं (K_3 असृजं) चवमेवा°. — ^{c}) $K_{3.4.5}$ D_3 वीर मा स्वा(K_5 स्मा)क्षीः; K_3 अथ मा स्वाक्षीः; $B_{1.2.4}$ समरे वीर; $D_{1.2}$ भीष्म मा द्रा(D_2 स्वा)क्षीः; S अथ मां वीर (for मां प्रयुञ्जानं).

3 K_1 D_4 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_2 G_2 देव- (for दिवि). M_2 हिताः (for स्थिताः). — ^{c}) D_6 S (except T_2 $G_{1.2}$) त्वा (for त्वां). — ^{d}) S प्रयुञ्जथाः (for प्रयो°).

4 D_4 resumes! K_1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{3.4}$ तस्यापमानं.

5 K_1 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{2.3.5}$ B_3 $D_{3.4.8}$ M दिविस्थानन्व. — ^{c}) $D_{7.8}$ मा (for मां).

6 K_1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_5 T_1 G_3 M_3 यदा° (for यथा°). — ^{b}) K_4 D (except $D_{1.2.7}$) हि; $B_{3.4.5}$ त्वं (for तत्). — ^{d}) $M_{1.2}$ ... (for भरत°).

ब्रह्मास्त्रं [illegible] यथाविधि ॥ ७

ततो रामो रुषितो राजपुत्र
दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-
रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८

ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-
रूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९

मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्षीः कथंचन ।
भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०
क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११
इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितः ।
शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२
वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३
पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
विसर्जयैतद्दुर्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५
रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ।
मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६ C. 5. 7309 B. 5. 185. 17 K. 5. 185. 17

7 K_1 om. 7 (cf. v.l. 1); G_3 om. 7–8. — ^{a}) K_4 ततोऽहं; K_5 ततोसौ; $D_{1.7}$ S (G_3 om.) ततोहं. K_3 प्रतिसंगृह्य; S (G_3 om.) परिसंहृत्य (M_{3-5} °गृह्य). — K_4 om. 7^b–8^a. — ^{b}) K_2 $B_{1.2.4.5}$ $D_{3.4}$ विभो; B_3 Dn D_5 $D_{6.8.10}$ महत् (for मृधे). — ^{d}) G_5 M_1 (*inf. lin.* as in text).5 युद्धे (for युधि).

8 K_1 G_3 om. 8 (cf. v.l. 1, 7); K_4 om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^{a}) Dn [ऽ]थ रामो (for रामो)! K_3 भगवान्; B_4 (and many old printed ed.!) हृषितो (for रुषितो). B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ राजसिंह (for °पुत्र). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.7}$ प्रतिसंहृतं (for विनि°). $K_{2.3.5}$ $D_{1-4.7}$ से; M_2 च (for वै). — ^{c}) D_5 D_6 हतोसि; $D_{3.4.7.8}$ जितोसि (for जितोऽस्मि). D_5 $D_{3.4.7}$ भीष्मेति (for °ण). — ^{d}) K_3 Dn_1 S (G_3 om.) एवं (for इत्येवं). D_7 अभ्यबोचत्; T G (G_3 om.) चाप्यमुञ्चत्; M_1 स (*inf. lin.* च) व्यमु°; M_2 [ए]वाभ्यमु°; M_{3-5} प्रत्यमु° (for व्यमु°).

9 K_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_3 Dn D_5 $D_{6.10}$ M_2 चास्य (for तस्य). K_4 D_5 वाक्यं; B (except B_3) चापि; Dn भाग्यं (Bom. ed. भाग्यं!); D_2 T $G_{1.2.5}$ M चान्यान् (for चान्यम्). — ^{c}) K_4 $B_{3.5}$ Dn D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ ते तत्र चै(Dn₁ वै)नं; $B_{1.2.3}$ ततश्चैनं ते; D_1 तत एनं स; G_3 स एवैनं सं-; G_5 तथैवैनं सं- (for स एवैनं सं-).

10 Before 10, all MSS. ins. पितर ऊचुः. — ^{a}) K_3 B D (except $D_{1.2.7}$) तात (for वत्स). — ^{c}) $K_{1.2}$ संयुगे; T_2 संगरं.

11 ^{a}) $K_{1.2.5}$ च; K_3 $D_{1.2.7}$ हि (for तु). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $B_{2.5}$ ब्रह्मचर्यं; K_3 $B_{1.4}$ व्रतचर्यं; B_3 $D_{1.2.7}$ ब्रह्मचर्या. K_4 Dn_2 Ds_1 [अ]थ (for च). — ^{d}) K_5 D_5 ब्राह्मणस्य. B_3 D_1 परं तपः (D_1 °प); B_5 परं बलं.

12 ^{a}) $K_{1.2.5}$ (hypermetric!) तदिदं (for इदं). T_2 G_2 निमित्तं; Ca as in text. G_3 तदिदं वीर ते कर्म. — ^{b}) K_1 अभिमंत्रितं; K_3 उपमंत्रितः; B Dn D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ प्रागुदाहृतं; D_1 उपयंति तं; $Ca._5$ as in text. — ^{c}) D_5 अस्त्र° (for शस्त्र°). $K_{1.5}$ $D_{3.4.8}$ M उग्रत्वं; D_2 T G उग्रं च (for अत्युग्रं). — ^{d}) B (except B_3) Dn $D_{3.4.6}$ [अ]कार्यं (for कार्यं).

13 ^{a}) M_{1-3} एवैतद् (for एतावद्). — ^{b}) K_3 त्वया भीष्मेण संयुगे. — ^{c}) K (except K_4) D_5 निवर्तस्व (for विमर्दस्ते).

14 D_2 om. (hapl.) 14^a–15^c. — ^{a}) $D_{3.4}$ एव (for एतद्). — ^{b}) G_5 तदिदं शस्त्रधारणं. — ^{c}) T_1 इदं; T_2 G_{1-3} एनं (for एतद्). B_3 D_7 $G_{1.2}$ दुर्धर्षं. — ^{d}) M_{3-5} तप्स्यस्व.

15 D_2 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{a}) T G (except G_3) एवं (for एष). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ निवर्तितः; B_3 निराकृतः (for निवा°). — D_1 om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{d}) K_5 प्रणोदितः; $B_{3.5}$ Dn D_5 $D_{6.8.10}$ प्रसा° (for प्रचो°).

16 K_5 reads 16–17 after 24^{ab}. — ^{a}) K_5 निवर्तस्व (for गुरुणेति). D_1 विशेषतः (for पुनः पुनः). — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ रामं. — ^{d}) $K_{2.5}$ D_7 T_1 G_1 M_{3-5} न्याय्यं; K_3 नाथ; D_1 T_2 G_2° न्याय्यं; $D_{3.4}$ G_3 शक्यः; G_3 नाथ

C. 5. 7306 B. 5. 185. 17 K. 5. 185. 17 वयं तु गुरुरित्येनं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितॄन्रामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३
निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

(for ॰व्याख्य:). K3 कथंचन (for कुरु॰). — ᶜ) K3.4 D3.7 S राजेन्द्र (for गाङ्गेय).

17 For sequence in K5, cf. v.l. 16. — ᵃ) B6 D3.4.7 च (for तु). — ᵇ) K3 असह; K4 B D (except D1.2.7) तस्मात् (for ततस्). — ᶜ) Hypermetric!

18 ᵃ) K4 B D (except Dn1 D1.7.8) T2 G1.2 M3 शांतनोः. — ᵇ) K (except K5) B2 D1.2.7 महाबलः (for ॰यशाः). — ᶜ) B D (except D1.2.7) शक्यस्त्वया (for त्वया रणे). — ᵈ) K1 (before corr.) निवर्तितुं; K4 G3 ॰तेव (for ॰र्त वै). B D (except D1.2.7) निवर्तस्वेह भारत.

19 M om. 19ᵃᵇ. — ᵃ) D1 परः (for नरः). D3.4.8 G3 M3 वीर. — ᵈ) K1.2.5 पूर्वदेहे; K4 T1 पूर्व देवः.

20 ᵇ) K1.2.5 T G M1.2 सत्यवान्; D1 M3-5 विश्रुतः; D3.4 सत्यवाङ् (for वीर्य॰).

21 Before 21, N M5 ins. भीष्म उ॰ (M5 om. उ॰).

22 D6 om. 22. — ᵃ) K1.2.5 D6 नाहं निवर्तितः पूर्वं; B (except B5) Dn D6 T1 G2 न निवर्तितपूर्वश्च. — ᶜ) K (except K4) D2-4.7 निवर्त्यतां. — ᵈ) K2 G3 M2 पितामह; K3 ॰मह. — ᵉ) K5 न निवर्तेयं; D10 वै निवर्तिष्ये (for विनि॰). — ᶠ) B3.4 Dn1 D6 कृत्वा॰ (for कथं॰).

23 K4 om. (hapl.) 23ᶜ-25ᵇ. — ᵇ) K3 D7 M1.2 तथा (for तदा). — ᵈ) K1.5 D2-4.7 S (except G1) समागम्य॰ (G3 ॰त्ये॰); D10 समागत्ये॰.

24 K4 om. 24 (cf. v.l. 23). — ᵇ) B D (except D3.7.8) M1.2 द्विजोत्तमं. — After 24ᵃᵇ, K5 reads 16-17. — D1 om. 24ᶜᵈ. — ᶜ) K1.2.5 D3.7 प्रत्य॰; B3.6 इत्य॰; D10 न ह्य॰ (for नेत्य॰).

25 K4 om. 25ᵃᵇ (cf. v.l. 23). — ᵃ) D3.4 तात (for लोके). — ᵇ) B (except B4) Dn Dn1 D6.10 T1 G1 कृत्वा॰ (for कथं॰). — ᵈ) K5 G3 [ऽ]भ्याहतः; T2 भ्याहत: (for ऽभ्या॰).

26 =(var.) 5. 49. 15; 89. 24; 178. 11. — ᵇ) K3 (m as in text) ॰कामया (for ॰कारणात्). — ᵈ) K3.4 D7 इति मे निश्चितं मनः (D7 मतं).

28 ᵃ) D3.4 समरे (for [आ]त्त॰). — ᶜ) K5 B3.5 D (except D1.2.7.8) स्थिरो (for स्थितो). D2.6 T1 G2 महाहवे (for ऽहमाहवे). — ᵉᶠ) K5 M1.2 सहसा; T1 समेतो (for सहिता). K3.4 D1.2.7 समागम्य ततः सर्वे (K4 ॰म्य च सर्वे च) निवर्त त्वं (D7 ॰तस्व) हि पुत्रक.

29 M3 om. (hapl.) 29-30. — ᵃ) K3 D2.10 S (M3 om.) नवनीतं; Cs as in text. T G तु (for हि). — ᶜ) K3 D7.8 [ऽ]वं; K4 B Dn D6 D2.3.4.8.10 वै (for हि).

30 M3 om. 30 (cf. v.l. 29). — ᵃ) K5 B (M3

न्यासंस्थापयामास रे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दन ॥ ३०
ततोऽहं नरवाय वानष्टो महात्मा नः ।
अग्राहं प्यमानान्वै प्रहानष्टावेवोदिता ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यम न्समरे स्थितम् ।
प्रेहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सु द्वाक्यन तेन वै ।
लोकानां च हितं जहमप्यादद वचः ॥ ३३
ततोऽहं राम ासाद ववन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चा ्स्मयन्प्रेम्णा मा वाच म तपाः ॥ ३४
लम्बः नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म ुद्धेऽस्मिंस्तापितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामा य भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषा च भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
विशेषयितुमत्यर्थं चमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः । C. 5. 7331 B. 5. 186. 4 K. 5. 186. 4

om.) ; C8 न्यासयां° (as in text).

31 ᵃ) G1 [ऽ]पि (for ऽहं). — ᶜ) K8 D7 अपहं; D3 प्रपह्यं (for अग्राहं).

32 ᵃ) Dn1 पृच्छि; D10 गच्छ (for प्रेहि). B2 भीष्म; T2 G (except G3) राजन् (for रामं). — ᵈ) T1 G1 लोकहिते. Dn1 ; T1 G1 रलं (for कुरु).

33 ᵇ) B4 वै तदा (for तेन वै). — ᵈ) B1.2.4 D8 m.4 (D8.4)त:.

34 Stanza lost in B4. — ᵇ) K1.2 D5 T2 G2.3 भृशवीक्षितः; G1 भृगुनंदनं. — D3 om. 34ᶜ–35ᵈ. — ᶜ) K1.2 [आ]ह्य सायन्; K3 न्युत्स्मयन्; K5 [अ]पि स्मयन्; S (except T1) [अ]स्मयन् (for [अ]स्मु°). D8.4 रामश्चा पत्नमेमृणा.

35 D3 om. 35 (cf. v.l. 34). — ᵇ) D8.4 °तले (for °चरः). — ᶜ) S शाम्य° (for गम्य°). T2 G3 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्).

36 ᵇ) D5 D8.10 आदाय (for आहूय). — ᶜ) K3 B D (except D1.2.7) उक्तवान् (for उवाच). — ᵈ) B3 Dn D5 D8.8.10 महात्मनां; D4 तरस्विनां; G3 मन° (for तप°).

Colophon. D8.9 G4 missing. — Sub-parvan: K2–3.3 B Dn D3 D1–4.6–8.10 T1 G3 M1.2 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* K3 D7 भीष्मराम(D7 °भार्गव)युद्धं (followed by समाप्तं); K4 भीष्मभार्गवयो ; B3 रामभीष्मयुद्धं; M3–5 भीष्मविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 M4 188; T2 G1.2.3 M3.5 189; G3 186 (as in text); M1.2 187. — *S'loka no.:* K3 38; Dn1 61; Dn2 37.

187

1 ᵃᵇ) K4 T G (except G3) एव (for एतल्ल). G3 transp. लोकानां and सर्वेषां. K4 D7 इति (for एव). K4 B D (except D1.2.7) G1.3 भाविनि. — ᶜ) K4 B Dn D3 D8.8.10 यथाशक्त्या मया युद्धं. — ᵈ) D1 transp. कृतं and पौरुषं. K3.4 B D परं (for महत्).

2 ᵃ) K D7.8 चैनं युधि; B Dn D5 D8.10 चैवमपि; G3 च वै युधि. T G शक्नोमि (for शक्नोमि). D8.4 जेतुं चैव न शक्नोमि. — ᵇ) K3.4 D1.7 भीष्मं श निबर्हणं. — ᵈ) B (except B3) योजयन्; D8.4 [अ]दर्शयं (for दर्शयन्). S शस्त्रमार्गं विदर्शयन्.

3 ᵃ) D3 एषामेव परा; S (except T2) एषा च मे परा (G3 °रे) (for एषा मे परमा). — ᵈ) K3 D8.4.7 करवाणि (for वा करोमि).

4 ᵇ) M तु (for ते). — ᶜ) K3 G3 transp. हि and शक्ति. — ᵈ) K1.2.3 विमुंचता; D3.3 प्रमुंचता (for

C. 5. 7331
B. 5. 186. 4
K. 5. 186. 4
निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५
भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६
यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
अनिवार्य रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७
न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८
गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९
एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०
ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं ययौ रामो मामामन्त्र्य भारत ॥ ११
ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।
यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।
प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३
यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४
न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

प्रमुञ्चता).

5 $K_{3.4}$ B D (except $D_{4.7.8}$) S om. the ref. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ G_{3} $M_{1.2}$ तदा (for ततो). — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn D_{5} D_{8} T_{1} G_{5} M विनिश्वस्य; D_{1} निःश्वसंश्च; T_{2} G_{2} विनिश्वस्य. K_{3} D_{7} निःश्वस्य [illegible]. — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_{7}) ततः (for तदा).

6 ^{b}) G_{3} $M_{1.2}$ वदा (for यथा). D_{5} D_{8} M_{3-5} [आ]त्थ (for [आ]ह). K (except K_{3}) D_{2} यथात्थ न तदन्यथा; $D_{3.4}$ यथा चाह भवांस्तथा. — D_{6} om. 6^{c}–7^{b}. — ^{d}) $K_{2.5}$ उदायुधैः (for °रधीः).

7 D_{6} om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); G_{5} om. (hapl.) 7^{b}–9^{a}. — ^{c}) K_{1} D_{2} अभिधाय; $K_{2.3.5}$ [illegible]; K_{4} B Dn D_{5} $D_{1.3.4.6.8.10}$ अनिवार्यं; D_{7} अपिधाय; T G युधि° (for अनि°).

8 $D_{3.4}$ G_{5} om. 8 (for G_{5} cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{4.5}$ B (except B_{2}) Dn D_{5} D_{2} एव (for एष). — ^{c}) B_{4} पश्यामि; D_{7} T_{2} $G_{1.2}$ योत्स्या° (for यास्या°). — ^{d}) K_{3} $B_{1.2.4}$ कदाचन; K_{4} तपोधन (for कथं°).

9 G_{5} om. 9^{a} (cf. v.l. 7). — K_{4} om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) K_{3} G_{3} [इ]ति तत्राहं; B_{1-3} च तत्राहं; B_{4} तत्र चाहं. — ^{d}) D_{3} G_{3} कुरूद्वहं (for भृगू°).

10 D_{4} om. 10^{a}–11^{b}. — ^{b}) K_{2} °व्या[illegible]लोचना. $M_{1.2}$ °पर्या[illegible]क्षणा. — ^{c}) B Dn D_{5} $D_{6.10}$ तापस्ये; D_{1} तापसे; D_{2} तपसे; G_{2} समरे. — ^{d}) B_{4} Dn $D_{6.8.10}$ सा से (for मम). T_{1} G_{1} चितयंती वधं मम.

11 D_{2} om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) B Dn_{2} D_{8} $D_{1.10}$ G_{3} सहितैः; D_{6} सहिते (for सह तैः). — ^{b}) K_{4} ऋषिभिर्. K_{1-3} B_{2} $D_{1-3.8}$ T_{1} $M_{1.2}$ भृगुनंदनः (for °सत्तमः). — ^{c}) B Dn D_{5} $D_{6.10}$ तथा सोगान् (for ययौ रामो). — ^{d}) K_{3} $D_{1.2}$ °पृच्छ्य (for °मन्त्र्य).

12 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1.7}$) ततो रथं समारुह्य. — ^{cd}) = (var.) 5. 179. 10^{cd}. — ^{e}) B_{5} °पृष्टं (for °वृत्तं). — ^{f}) K_{3} M भ्रा. T_{2} नारदेन निवेदितं.

13 T_{2} om. 13^{a}–16^{b}. — ^{a}) $K_{1.2}$ तज्ज्ञान्; $D_{3.4}$ सर्वान्; Ca प्राज्ञान् (as in text). — ^{c}) K (except K_{4}) $D_{2.7.8}$ तस्या (for ह्यस्या). — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_{3}) Dn_{1} D_{1} गतिजल्पित°; $K_{4.5}$ Dn_{2} D_{8} गतं जल्पित°; $D_{3.4}$ गत्वा आनीय चेष्टितं; D_{10} कन्याया जल्पचे[illegible]तं. — G_{3} om. 13^{e}–15^{d}. — ^{e}) $K_{1.2}$ प्रत्याहारं तु; K_{3} D_{2} °हरंस्तु; $B_{3.4}$ $D_{3.4}$ °हरंति; S (T_{2} G_{3} om.) °हरंत. D_{8} ते (for मे). — ^{f}) $K_{3.4}$ B_{3} रताः; B_{1-4} Dn D_{5} $D_{6.8.10}$ सदा (for मम).

14 T_{2} G_{3} om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) S (T_{2} G_{3} om.) बाला (for प्रायात्). — ^{b}) $K_{1.4}$ B (except B_{5}) Dn D_{5} $D_{6.10}$ T_{1} transp. कन्या and सा. $K_{1.2}$ कृता; $B_{4.5}$ स्थिता (for धृता). $M_{1.2}$ तपसे [illegible]. — ^{d}) T G (T_{2} G_{3} om.) हत° (for गत°).

15 T_{2} G_{3} om. 15 (cf. v.l. 13). — ^{b}) K_{3} B Dn_{2} Ds_{1} $D_{6.10}$ G_{1} व्यजयद्; D_{7} वै जयेद् (for विज°). K_{4} भुवि (for युधि). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{6.8.10}$ [illegible] (K_{5} D_{10} °व्); $B_{3.4}$ Ds_{2} D_{8} [illegible]. K_{3} D_{7} S (T_{2} G_{3} om.) [illegible].

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
व्यासे चैव मयाराजंस्तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी ।
षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ १९
यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०
शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
तत्र पुण्येषु देशेषु सा प्लुताङ्गी दिवानिशम् ।
व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
नन्दाश्रमे महाराज तथोलूकाश्रमे शुभे ।
च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५ C. 5. 7353 B. 5. 186. 26 K. 5. 186. 26

16 T2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) G2.5 अथ (for अपि). K4 D1 T1 G M2 महाराज (for मया राजन्). — ^{b}) D1 G2 M1.3 नारदेन (for नारदेऽपि). K3 D2 T1 G1.3.5 M (M1.3 *sup. lin.*) वि-; D3.4 च (for ऽपि). — ^{c}) K4 D1–4 च मया; B Dn Ds D6.7.10 तथा; T1 G1 भवेत् (for मयात्). K1.2 D5 व्यासस्य चैवोभयतः. — ^{d}) K1.2 कार्यतो; D1 T1 G1 तावुभौ (for तौ चोभौ). D8 सम° (for माम°).

17 17^{cd} = 1. 1. 186^{cd}. — ^{d}) K1 (by corr.).2 G3 [अ]ति° (for नि°).

18 ^{a}) K4 B (except B2) D (except D1.7) transp. तु and कन्या. — ^{c}) = Cf. 20^{a}. S आसाद्य (for आश्रित्य). — D6.8 om. (? hapl.) 18^{d}–20^{a}. — ^{d}) M4 °दारुणं (for °मानुषं).

19 D6.8 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) T1 G1.3.5 अनाहारा (G1.3 °र-); T2 G2 विजहार (for निराहारा). K3 B3 D2–4.7.10 T2 G1.3 कृशा; K5 B1.2.4.5 दीना (for कृशा) D1 निराहारा क्षमारूपा. — ^{c}) K3.5 D1–4.7 [आ]सीत्; Dn1 S (except G2) सा (for च). — ^{d}) K4 D3.4 M1.3 तपस्विनी; B3 D5 तपोवने (for °धना).

20 D6.8 om. 20^{a} (cf. v.l. 18); G2 om. 20^{ab}. — ^{a}) Cf. 18^{c}. K3.4 B Dn Ds D1.3.4.10 यमुनाजलम्. K3.4 B D (D6.8 om.) G1 आश्रित्य. — ^{c}) K (except K4) Dn1 T G2.3.5 उपवासं; D3.4 उपवासात्; G1 उदवासस्थः; Ca उदवासं (as in text). K1.2.5 D7 नित्यमेव (for निराहारा). — ^{d}) K1.4 D3.4 धारयामास; K3 D7 पाल°; T G1.3.5 M1–4 धार°; G2 काम°; M3 (*inf. lin.*).5 हार°; Ca पार° (as in text). K4 D2 आरत; B Dn Ds D2.8.10 Ca भाविनी (Cap भामिनी as in text); D4 रोदसी (cf. 22^{b}). G2 संवत्स मथापर.

☞ In Dn2, the portion of the text from stanza 21 up to 5. 195. 3 is lost on a missing fol. The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

21 D4 om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) K1.2 शीर्णेन पर्णेनैकेन. — ^{b}) K3 D7 वत्सराम स; K4 D8 पाल°; S धार° (G2 वार°) (for पार°). K4 भामिनी; B Dn1 Ds D2.6 सापरं (for चापरं). — ^{c}) K4 दीर्घकोपा; D10 तीव्रकोपात्. — ^{d}) Dn1 Ds D2 (before corr.) G2 M3–5 पादाङ्गुष्ठाग्रवि(Dn1 °नि)ष्ठिता; D8 °ष्ठाग्रसंस्थिता; D10 अंगुष्ठाग्राग्रधिष्ठिता; T1 G1.3 M1.2 पादांगुष्ठेन विष्ठिता; G2 °ष्ठविनिष्ठिता.

22 D4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{c}) K3 न च; K4 B D (Dn2 missing) [अ]पि च; K5 (m as in text) T G1.3.5 पित्रा (for [अ]पि तु). — ^{d}) D3.4 यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्). K3 G3.5 M न सा; T2 न स; G2 न च (for नैव).

23 ^{a}) Ds D3.4.6 ततो हि समभूस्मिन्. — ^{b}) B3.4 D8 D3.4.6 °सेवितं.

24 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 तीर्थे° (for देशे°). — ^{b}) K (except K4) D1.7.8 M1.2 सं(D1 स्ना)प्लुतांगी; D5 D6.10 सा प्लुतांगा; T2 सरित्सु च. Ca cites आप्लुतांगी. — ^{c}) D2 अचरत्; T2 G3 विचरत् (for व्यच°). — ^{d}) K3 D1.3.10 °विहारिणी; K5 T1 यथाकामं विचारिणी.

25 G2 om. 25^{ab}; D4 om. 25^{b}–26^{a}. — ^{b}) K1.2.5 तथार्चीकाश्रमे; K3.4 B Dn1 D1–4.6.8.10 G1 M4 तथोलूका°; D7 तथा कण्वा°. M3.5 विभो (for शुभे). — ^{c}) K1.2.5 D7 वसि(K2.5 °सि)ष्ठस्याश्रमे; B3 व्यचरत्साश्रमे.

26 D4 om. 26^{abc} (cf. v.l. 25). — ^{b}) K5 D1.2.3 चैव हि; T G (except G2) वै विभो. — ^{c}) K4 B D (except D3.7; Dn2 missing; D4 om.) महाराज;

C. 5. 7354
B. 5. 186. 27
K. 5. 186. 27

प्रयागे [illegible]वयजन देवारण्य[illegible] चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्का[illegible]कस्याश्रमे तथा ॥ २६
माण्डव्यस्या[illegible] राज[illegible] [illegible]लापस्याश्रमे तथा ।
रामह्रदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७
एतेषु तीर्थेषु तदा का[illegible]कन्या विशां पते ।
आ[illegible]वयत गात्रा[illegible] [illegible]श्रमास्थाय वै तपः ॥ २८
तामब्रवी[illegible]त्रैव मम माता जले स्थिता ।
किमर्थं [illegible]श्यस भद्रे तथ्यमेत[illegible]ब्रीहि मे ॥ २९
सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०
कोऽन्य[illegible]मुत्सहेजे[illegible]घतङ्गु महीपति[illegible] ।
साहं भीष्मविनाशाय त[illegible] सुदारुणम् ॥ ३१
चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
ए[illegible]तफलं देहे परस्मिन्स्या[illegible] हि मे ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्सागरगा[illegible] । जिह्मं चरसि भामिनि ।
नैष [illegible] शक्यः प्राप्तुं त्वयाब[illegible] ॥ ३३
यदि भीष्म[illegible]य काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमो[illegible]सि ।
नदी भविष्य[illegible] शुभे कुटिला वार्षिक[illegible] ॥ ३४
[illegible]स्तीर्था चानभिज्ञेया [illegible] नाष्टमासिकी ।
भीमग्रा[illegible]वती घोरा सर्व[illegible]भयंकरी ॥ ३५
एव[illegible]क्त्वा ततो राजन्का[illegible]कन्यां न्यव[illegible]त ।

T G (except G3) ततो राजन् (for तथा राजन्). — d) T1 G3 काशि(G3 °शी)कन्या (for कौशिकस्य). K1.2 [आ]श्रमेषु च; K5 M1.2 [आ]श्रमे शुभे; T1 G3 [आ]श्रमे तदा.

27 K3 D1.2.4 om. (hapl.) 27ab. — a) K3 D3 चैव (for राजन्). — b) T G (except G3) [ऽ]पि च (for तथा). K1.2 D7 M3–5 दिलीपस्यापि चाश्रमे. — c) D3.4 महाह्रदे; G1 रामाश्रमे; M2 धाराह्रदे; M3–5 तथा ह्रदे (for राम°). — d) K3 B1.4.5 पैठग(K3 °गा)र्ग्यस्य; B2.3 Dn1 Ds3 D5.10 पै(B2.3 पै[illegible]स्य; Ds1 D1.3 पै(D1 पै[illegible]; T1 G3 ततो गार्ग्यस्य; T2 G2 ततो भार्गवस्य; G1 M1.2.5 तथा (G1 °तो) गर्गस्य; G3 ततो मार्गस्य; M3.4 तथा गार्ग्य(M4 °र्गे)स्य.

28 a) K1.2 G3.5 M1.2 तथा (for तदा). D3.4 पुरेष्वन्य[illegible] तीर्थेषु. — d) K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G5 व्रतम् (for तीव्रम्). K3.4 D1–4 वै व्रतं; B Dn1 Ds D5.8.10 दुष्करं (for वै तपः).

29 a) K3 D1.2 कौरवेन्द्र; K4 B1.3.4 Dn1 Ds D5.10 च कौरव्य; T G (except G3) तु कौरव्य (for कौरवेय). — b) K3.4 B D (except D1.7; Dn3 missing) जले स्थिता (D3.4 °तां). — c) K3 D1 तप्यसे; Ds2 D5.10 G1.2 M2 क्लिश्यसे. — d) D7 G1 सत्यम् (for तथ्यम्). B Dn1 एव (for एतत्). B Dn1 Ds D3.4.8.10 [illegible]; G1 ब्रवीतु (for ब्रवीहि). D1 तथा मे [illegible] मे; D6 [illegible] मे [illegible] मे.

30 a) K3 D3 T2 G2 [illegible]; D3.4 [illegible]; T1 G1 [illegible] (for [illegible]). — b) Dn1 Ds D10 [illegible] G3.4 M1 [illegible] (for [illegible]). K3 [illegible]

B3 Dn1 [illegible]. — c) K3 रामो भीष्मेण समरे; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 भीष्मेण समरे रामः; D1 रामेण भीष्मः समरे; D2.7 G3 भीष्मेण रामः समरे. — d) K3 B D (except D1; Dn3 missing) T2 G निर्जितम् (for न जितम्).

31 b) K4.5 B Dn1 Ds D6–8.10 महीपतिः. — M2 om. (hapl.) 31d–34a. — d) Dn1 D8 तप्ये (for तप्स्ये). K3.4 D1.2 तप्यंती (D1 °पामि) तप उत्तमं; T1 तप[illegible] दारुणं.

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 31). — a) K1.2.5 D7 चरंती (for चरामि). K3 D2.7 G1.2 M3.5 देवीं; M1 सर्वां; M4 पुण्यां (for देवि). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 विच[illegible] महीं देवि. — B3 om. (hapl.) 32bc. — b) M1 महीपतिं (for अहं नृपम्). — c) D6.8 व्रतमिदं. K4 B1.3.5 D (except D1.2.7; Dn3 missing) देवि (for देहे). — d) B Dn1 Ds D6.8.10 परम(B3 °मे). स्थितम्; D3–4 परमं स्याद् (for [illegible]).

33 M2 om. 33 (cf. v.l. 31). — b) K4 B D (except D1.8; Dn3 missing) भामिनि (for °नि°). — c) G3 M3–5 नैव (for नैष). — d) D5 [illegible] (for [illegible]).

34 M2 om. 34a (cf. v.l. 31). — c) T2 G3 M3 [illegible] (for त्वं). — d) K (except K5) D3–4.7.8 [illegible]. D1 यदि [illegible].

35 a) D1.2.4.5 [illegible]; G3 [illegible] (for [illegible]). K1.2 D3 [illegible] (for [illegible]). K5 D2 [illegible] D3 [illegible] B Dn1 Ds D5.10 [illegible] (Ds1 [illegible]) [illegible] Ds2 [illegible] [illegible]; D3 [illegible]; T G3.4.5 [illegible]

माता मम [illegible] भागा [illegible] भामिनी ॥ ३६
[illegible] इमे मासि कदाचि [illegible] तथा ।
न प्राभीतो कर्मापि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
पतिता प[illegible] धावन्ती पुनः का[illegible]ः सुता ॥ ३८
सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राह[illegible] दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ३९
सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्स[illegible] कन्या [illegible] ॥ ४०

इति श्रीम[illegible]भारत उद्योगपर्वणि [illegible] ततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

भीष्म उवाच ।
ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
ता[illegible]वाच ततः कन्या तपोवृद्धा[illegible]षींस्तदा ।
निरा[illegible]तास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं [illegible]ः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् । C. 5. 7373 B. 5. 187. 4 K. 5. 187. 4

[अ]वालभिज्ञाता (for बाल°). C₃ cites अनभिज्ञेया (as in text). — [b]) D₃.₄.₅ पंकाख्या; G₃ वार्षकी; C₃ वार्षिकी (as in text). K₁.₂.₃ D₁.₂.₄.₆–₈ G₁.₃ वा°; K₂.₄ वा° (for वा°). T₂ G₂ वार्षिके नद्यमासिकी. — [c]) K₄ D₃.₄ भीमा ग्राह°.

36 [a]) T₁ G₁–₃ सैवम्; T₂ G₃ नैवम् (for एवम्). S (except G₁) उक्ता (for उक्त्वा). B₂.₃ तु तां (for ततो). — [b]) Dn₁ D₃₂ D₅ S काशि(G₂ °शी)कन्या. B₃ [illegible]. — [c]) S (except G₁) माता (for माता). — [d]) K₁.₂ D₇ जाह्नवी; K₄ B D₃ D₂–₄.₈ G₁ भाविनी (for भामिनी).

37 [a]) D₃.₄ चाष्टमे. K₃ D₃.₇ S (except G₃) C₃ मासे; D₃.₄ काले (for मासि). — [b]) D₃.₄ [ऽ]हनि (for तथा). — [c]) G₂ प्राप्ताशीत. D₃.₄ चापि (for अपि). — [d]) K₁.₂ D₇ तत: (for पुन:).

39 [a]) K₃ पतिता (for प्रथिता). K₃.₃ D₁.₂.₁₀ T G₁.₂ च (for [अ]म्बा). T₂ G₃ एव (for इति). — [d]) K₃ D₁.₇ दुस्तीर्था; D₁₀ दुस्तीर्णा. D₃ T₁ G₂ कुटिलोदका.

40 [a]) K₁.₂.₃ तपसस् (for तपसा). — [b]) K₄ B D (except D₃–₄.₇; Dn₂ missing) देहार्धेन. K₃ (before corr.) व्यजायत; T₁ G₁ व्यजायत. — [c]) D₃ D₁₀ वत्सेति (for वत्सेषु). — [d]) T₂ G₂.₃ कन्यका चा°; G₃ सा कन्या चा° (for कन्या चैवा°).

. . . .

Colophon om. in D₃.₄. Dn₂ D₃.₅ G₄ missing. — Sub-parvan: K B Dn₁ D₃ D₁.₂.₆–₈.₁₀ G₃ अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* G₃ M अंबालपप्रकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₃ 77 (=177); T₁ M₄ 189; T₂ G₁.₂.₃ M₂.₃ 190; G₃ 187 (as in text); M₁.₂ 188. — *S'loka no.:* K₃ 41; Dn₁ 39.

188

☞ This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5. 187. 20); the MS. is mostly ignored here.

1 K₄ om. 1. — [b]) K₃.₃ D₃ D₃.₄ M₂.₃ कृ(K₃ D₃.₄ कृ)तनिश्चयाः; D₃ धृतमानसाः; G₂ °निश्चयात्; C₃ °निश्चयां (as in text). — [c]) K₃ D₃ D₃ निवर्तयन्; D₇ [अ][illegible] (for न्यव°). K (K₄ om.) D₃ तां तु; D₇ तांस्तु (for तात). — [d]) S चासकृत् (for चाब्रुवन्).

2 [ab]) D₃ transp. ततः कन्या and तपोवृद्धान्. K₄ ततः कन्या तथा वृद्धान् (for [a]). K₃ ततो वृद्धान् (for तपो°). K₃ मुनीं° (for ऋषीं°). K₄ D₁.₂ T M₄ तथा (for तदा). — [c]) K₁.₂.₃ D₇ नि(K₃ वि)कृतास्मि च (for निरा°). — [d]) K₁.₂ भ्रंसिता; K₃ ध्वंसिता (for भ्रंशिता). K₃ कामतस्वतः (for पति°).

3 After 3[ab], B₂.₄.₅ read 6[cd], *repeating* it in its proper place. — [d]) K D₁.₂.₄.₈ G₃ M₃–₅ एव (for एव).

4 D₃ om. 4. — [a]) K (except K₄) Dn₁ D₇ G₃ [illegible]वसताम्. — [b]) D₃.₄ °लोक (for °लोकात्). — [d]) M₁.₂ पुनः पुमान् (for पुमानिह). D₃.₄.₇.₈.₁₀ अहं (for इह).

C. 5. 7378 B. 5. 187. 4 K. 5. 187. 4 पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४

नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तेयं तपोधनाः ।
एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५

स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६

तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७

छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८

ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९

प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ १०

तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।
न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११

वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२

द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३

यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४

एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५

ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६

चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १७

उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

---

5 a) G न (G3 नि-) हत्वा. — b) K4 B2.3.5 Dn1 D3 D5.8.10 निवर्तिष्ये (for °र्तेयं). — d) K1.2.3 D6.7 M1 अहमुद्यता (for इदमुद्यतम्). K3.4 B Dn1 D3 D3.4.8.10 यदिदं कथितं मया.

6 a) D2.4 प्रति° (for परि°). — B2.4.5 read 6cd for the first time after 3ab, *repeating* it here. — c) D1.2 G3 भीष्मं. B2.5 D3 प्रतिविधास्यामि. — d) K (except K4) D7.8 पुनः (for [इ]ति वै). B3 D2.10 T G1.2 M5 वा (for वै).

7 a) D2.4 तदेनां (for तां देवो). — b) D2 वृषध्वजः (for उमापतिः). — d) K2 transp. स्वेन and रूपेण. B1.3-5 Dn1 D3 D6.8.10 तापसीं; B2 D2.4 भाविनीं.

8 a) C2 [illegible]मानां (apparently for छन्द्यमाना). — c) K4 B D (except D1.2.7; Dn2 missing) हनि° (for वधि°). — d) K3 D1.2 मंत्र° (for मन°).

9 d) K1.2.4 B D (except D1.7.8; Dn2 missing) T1 G3 स्त्रिया (for स्त्रियो). K4 B Dn1 D3 D2.4.6.8.10 transp. मम and युधि. — e) D6.7.10 transp. मे and गाढं. M1.2 बाढं; M5 मूढं (for गाढं). — f) K (except K4) D7 शान्तम् (for शान्तम्).

10 a) D1 मे देव; D2 देवेश (for भूतेश). — c) K2 हि (for स). D3 D10 सत्यो (for सत्यो). D1 भविता (for भवति). — K2 D4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}.

11 K2 D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — b) D6 कन्यां गोवृषभध्वजः. — Before 11^{cd}, K2 (marg.) ins. कन्य उ°; M1.2 भगवान्. — cd) B (except B3) Dn1 D3 D6.8.10 (by transp.) प्राह सत्यं भद्रे.

12 G3 om. (hapl.) 12^{a}–14^{b}. — a) K4 B D (except D2.7; Dn2 missing) हनि° (for वधि°). — b) D3 M लप्स्यसि. — c) B4 स्मरसीति; D2 भविष्यति (for °ष्यसि°). K3 रणे भीष्मं (for च तत्सर्वं). D7 संभविष्यसि तत्सर्वं.

13 G3 om. 13 (cf. v.l. 12). — b) K1.2 D3.4.7 भवितासि (for °ष्यसि). — d) D2.4 भवितासि (for °ष्यसि).

14 G3 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — a) K1.2 D3.4.7 एतत् (for एव). — b) K3 D1 एव (for एतद्). — d) K1.2.3 Dn2 D7.8 G3 M (M4 before corr.) [illegible]. K1.2.3 D7.8 M1.2 [illegible]

15 a) K3.4 B Dn1 D3 D1.4.6.8.10 [illegible]

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
तस्मिंश्च काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४
भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५
निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६
कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थे तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्धि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८
ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९ C. 5. 7397 B. 5. 189. 9 K. 5. 188. 9

°बाहो (for °तेजाः). — b) T2 भीष्मकाशि तः (for कुरुम°).

17 a) Ds2 T2 G2.3 च; G1 M1.2 तु (for हु-). — b) B5 D5.4.10 M2 प्रदीप्य; Ca प्रदाय (as in text). D7 om. (hapl.) 17c–18b. — c) B5 T2 G2.3 प्रदीप्ता° (for प्रदीप्ते°). G3 च सा कन्या (for महाराज). — d) D3 क्रोधदीप्तेन. K5 D3 D1 T2 G1.2 तेजसा.

18 D7 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) D5.4 °वधार्थाय (for °वधायेति). — c) K (except K4) D2 काशिपते (for °सुता). D5.4 ज्येष्ठा राजन्काशिपतेः सुता.

Colophon. Dn2 D5.2 G4 missing. — *Sub-parvan:* N (Dn2 D5.2 missing) G5 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M अंबाप्रस्ताव नाम (M5 om. नाम) कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2 78 (=178); T1 M4 190; T2 G1.2.3 M2.3 191; G5 188 (as in text); M1.2 189. — *S'loka no.:* K2 Dn1 19.

189

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 b) K1–3.4 D7 स गाङ्गेय; K4 B Dn1 D3 D1.2.3.10 सुता तदा; D5.4 तदा सुता; D7 सुतावच (for सती तदा). — c) Hypermetric! K1.2.4 D (except D3; Dn2 missing) T1 G5 [ऽ]भवद्युद्ध (for ऽभवद्). D7 T1 युधां; G1 युधां (for युधि); K1–3 D7 श्रेष्ठ.

2 a) G5 transp. तु and तस्य. — c) K2 च तदा (for दयिता). D5.4 च (for हि). — d) K2 Dn1 -पतेः (for पते).

3 b) K D1.2.7 G5 [अ]पि; T G1.2.3 [अ]थ; M हि (for वै). K1.2.3 D7 महात्मना (for मही°). — c) K4 B D (except D5.7; Dn2 missing) अपत्यार्थे.

4 a) K (except K4) D7 द्रुपदोथ सपत्नीकः. — b) K1.2 D5.7 उपस्थितः; K3.5 B2.5 उपास्थितः; Ds2 D10 T2 G2.3 समास्थितः. — c) K2 सते; K4 B Dn1 D3 D5–3.10 लते (for लेभे). K4 B Dn1 D3 D5–3.10 T1 महादेव (for °देवात्). — d) K1.2.3 [अ]यं (for मे). B1.2.4 पुत्रो मम भवेदिति; D5.4 पुत्रः स्यादिति चाब्रुवन्.

5 b) K2.3 D5.7 S (except G5) भीष्म-. D3 प्रतिजिहीर्षया. — c) B2 प्रत्युक्तो. G5 देवदेवोय; M1.2 °देवोपि.

6 b) D10 नैव (for नैतज्). — c) D5.4 T G1–3 M च (for तु). D3 T G1–3 M स्व- (for च). K1.2.3 D7 पुनः कन्याप्तो राजा; G5 स गत्वा स्वस्य नगरं. — d) K1.2.3 D7 भार्यां वचनमब्रवीत्.

7 a) K3 B Dn1 D3 D5.3.10 G3 महादेवं; K4 D5–4 G1 महादेवि (for मया देवि). — b) B D3 D5.4.10 पुत्रार्थं. K4 B D3 D1–4.10 G3 मया (for महान्). Dn1 D5.3 तपसाराधितो मया. — 7c = 5. 192. 4c.

8 G3 om. 8ab. — b) D5.3 वचः (for शिवः). — c) K4 B Dn1 D3 D1.3.3.10 च (for हि). — d) D10 च (for हि). K1 D7 नान्यथा (for तत्तथा).

9 b) K3 तप° (for मन°). — d) B3 गुर्वं सा (for द्रुपदं). K4 B5.3 सा जगाम; Dn1 D3 D5.3.10 प्रविवेश;

C. 5. 7308 B. 5. 189. 10 K. 5. 188. 10 लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना।
पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदाऽब्रवीत्॥ १०
ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना।
तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन।
पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा॥ ११
अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप॥ १२
अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप।
पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत्॥ १४
रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा।
चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत।
न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात्॥ १५
श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याच्युततेजसः।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत्॥ १६
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः।
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः॥ १७
अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च।
ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १८९॥

D5.6 चाजगाम; M3 सा विवेश (for संवि°). K4 वै (for ह).

10 b) B Dn1 D5 D6.8 M3.4 कर्मणा (for हेतुना). — c) K2 T2 G3 M3.5 पार्षता(G3 °दा)त्स; K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) पार्षतस्य. D1 S (except G3) [illegible]. — d) K1.2.5 D7 सत्यधर्मपरोपणात्.

11 ab) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) सा (for तं). K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. गर्भं and देवी. K1.2 D7 राज्ञी (for देवी). — After 11ab, M1 reads 14. — d) D1 G3 कुलनंदन. — M (except M1) om. 11e–12b. — e) K3 महाराज; T G M1 °बाहो (for °बाहुः). — f) K4 तथा; D1 मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn2 missing) ins.:

584* सर्वानभिप्राय तान्कामाँल्लेभे च कौरव।

[K4 B Dn1 D5 D3.4.6.10 भार्याकृत (for कामाँल्लेभे च).]

12 M (except M1) om. 12ab (cf. v.l. 11). — a) K4 B Dn1 D5 D3.4.8.10 ससो; T G1.2.3 M1 तदा (for ततो). — b) K1 B3.5 D5 D6.7 महीपते; T G यशस्विनः; M1 यशस्विनी (for महीपतेः). — After 12ab, N (Dn2 missing) ins.:

585* यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह।

[K (except K4) Dn1 D5 हि; B3 च; D3.4 सा (for ह).]

— c) K3 D2.8 प्रवरकन्यां. B3.5 Dn1 D3.10 तु; D3.6 वै; D7 च (for तां). — d) K3.4 B3 Dn2 D1.7 G3.5 M3 नराधिप.

13 G1 om. 13ab. — a) T G (G1 om.) M1.2 च (for तु). — b) K4 B1.3.4 Dn1 D5 D6.10 मन° (for यश°). — c) D3.4 [illegible]पयामास. K4 D3.4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — d) K3.4 B Dn1 D5 D6.8.10 ह्येष (B5 ह्यस्य); D3.6 एष (for जातो). S च (for वै).

14 M1 reads 14 after 11ab. — b) K1.3 D1.8 प्रच्छन्नाय; K2.5 D8 °न्नायां; S °न्नानि. Ds2 S (except T G2) नराधिपः.

15 a) D1–4 च; G3 ह (for सा). — c) K2.3 सर्वं (for सर्व-). — e) K4 B3 Dn1 D5 D6.8.10 च (for हि). — f) K1.2.5 D7 अन्यस्तु (for अन्यत्र). K5 पार्थिवात् (for पार्षतात्).

16 b) K1.2.5 D7 अमिततेजसः; B2.5 Dn1 अच्युत°; Ds2 अद्भुतकर्मणः. — d) S इत्येवं (for इति च). Ds2 D7 वचो° (for च सो°). D3.4 सा°; G3 चा° (for सो°).

17 a) K1.3 D7 T1 G (except G1) M जातकर्मादि. G1.2 M कर्माणि (for सर्वाणि). T2 पुत्रस्य जातकर्माणि. — b) Ds2 भूपतिः (for पार्थिवः). — c) D3.4 G3 M3 °द्विधानि तु°. — d) K3 D1.2 तं (for तां).

18 a) S (except T1) सोहम् (for अहम्). — b) K5 M वै; B2 D5 तु; B5 D3.6.8.10 G3 ह (for च). — d) T2 G3 तदा (for तथा).

Colophon. Dn2 D3.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn1 D5 D1.2.5–8.10 G3 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: M शिखंड्युत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 79 (=179); T1 M3 191; T2 G1.2.3 M3.5 192; G3 189 (as in text); M1.2 190. — *Śloka no.*: K5 Dn1 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्या बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्दारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८
ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः
सर्वान्राज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां
शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९
हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १० C. 5. 7410 B. 5. 189. 10 K. 5. 189. 10

190

This adhy. is missing is Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 a) D8 transp. यत्नं and द्रुपदः. T2 G2 यत्नु; G5 यस्तु (for यत्नं). — b) M (M1 *inf. lin.* as in text) नृपते (for स्वजने). K B6 Dn1 D8 D1. 3. 4. 6–8. 10 सुतायाः सर्वकर्मसु; D2 सर्वविद्यासु भारत. — c) D8 तथा (for ततो). B8 D8 D3. 4. 6. 10 लेखादिषु. D2 T2 G2. 3 तदा (for तथा). — d) K3 D1 परमं गतः (D1 °ता); K5 B Dn1 D8 D3. 4. 7. 8. 10 च परंतप (for च परं गता). — e) D4 इष्वस्त्रे चैव; T G1. 2. 5 °स्त्रेषु च.

2 a) K1. 3. 4 D1 G2 M1. 2 तस्या (for तस्य). K3 D1 च सा राजन् (for महाराज). — c) K3. 5 D7 चोदयामास. — d) D3 M2 कन्यायां (for °याः).

3 c) K4 B8 Dn1 D8 D6–8. 10 ततस्तु; T2 तथा (for तदा). D3. 4 तावत् (for चिन्तां).

4 T G1–3 om. the ref. — b) K1–3 D10 T2 G3 M2. 5 शोकवर्धिनी; B5 वरवर्णिनी; D6 G3 शोकवर्धनं. — c) K1. 3. 5 D7 प्रच्छादितेयं तु (K5 D7 च); T2 G2. 3 प्रच्छादिता चैषा.

5 Before 5, N ins. भार्योवाच (D1 भार्या उवाच; D3. 4 पत्न्यु°). — a) K1. 2. 3 D7. 8 नैतत्; D1 (by transp.) तन्न. N (Dn2 missing) महाराज (for °राज्ञि). — d) N (Dn2 missing) वृथा (K1–3 D2–4. 7 मृषा) वक्तुमिहार्हति (D8 मृषा कर्तुमिहार्हसि).

6 N G2. 4 om. the ref. G1 देवी (for भार्योवाच). — a) D8 तात (for राजन्). — d) K1. 2 D8 तां मतिं; K3–5 B Dn1 D8 D1. 2. 6. 7. 10 स्वां मतिं; D3. 4 स्वमतिं (for स्वकार्यं).

7 a) D3. 4 अथ (for अस्य). K3. 4 B Dn1 D8 D6. 8. 10 यत्नेन (for नृपते). — c) K1–3. 5 D1 G3 भवतु; D2. 7 भविता. K4 B Dn1 D8 D3. 4. 6. 8. 10 भविता तद्वचः सत्यं.

8 K3. 4 D (except D7. 8) T G om. the ref. — b) K4 D1. 3. 4 काले (for कार्ये). K1. 2 D2–4. 7 G1. 3 च (for ऽथ). — c) D3. 4 वरयांचक्रिरे. — d) T2 दाशार्णे°.

9 a) K3. 5 D3. 4 राजन् (for राजा). — b) T2 G3 कुशलः (for कुलतः). M [illegible] (for कुलतः संनि°). D1. 3. 4 संनिशाम्य; T G तान्निशाम्य. — c) K Dn1 D3. 4. 7. 8 S (except T1) [illegible]. — d) D3 D6. 10 T2 G2. 3 शिखंडिनो. D10 राजन्; S कन्यां (for दारान्).

10 a) K5 D3. 4 हिरण्यवर्णेति; T3 (*inf. lin.* as in

C. 5. 7520
S. 5. 190. 11
K. 5. 190. 11
स च राजा दशार्णे महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो म ।सेना म ।मनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या ।जसत्तम ।
यौवनं सम ।प्ता सा च कन्या शि ।ण्डिनी ॥ १२
कृतदारः ।ि।खण्डी तु ।म्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कं ।ल्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनी ।
धा ।णां च सखीनां च व्री ।ना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो ।शार्णिकास्तदा ।
ज ।राति परां दुःखात्प्रेषयामा ।स्त च ॥ १५
ततो ।शार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुकोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यपि म ।राज ।ञ्चराजकुले तदा ।
।िज ।र मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयत् ॥ १७
ततः कतिपया ।स्य त ।त्वा ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषा ।ति जगाम ह ॥ १८
ततो ।शार्णको राजा तीव्रकोपसम ।न्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो ।पदमासाद्य दूतः काञ्चनव ।णः ।
एक एकान्त ।त्सार्य रहो वचनमब्रवी ।॥ २०
।शार्णराजो ।न्मवीदं वचनमब्रवी ।
अभिष ।त्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्य ।मां नृपते नूनं ।मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्या ।ो ।ाचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य वि।ारब्धस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्य ।द्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीम ।भारत उद्योगपर्वणि नवत्यधिक ।ततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

---

text) G2 °शृंगेति. — b) Ds2 G2 दशार्णक:.

11 a) B5 D3.4 दशार्णेशो (for °षु). — b) B3 Dn1 D5 D6.8.10 सुदुर्जयः (for महीपतिः). — M om. 11cd. — d) K3.4 B2.6 D3.4 T2 महाबलः; D5 °यशाः (for °मनाः).

12 d) K (except K4) D1.2 राजन् (for कन्या).

13 D7 om. (hapl.) 13a–14b. — a) K3.5 T2 M3–5 कृतदारा (for °दारः). K4.5 B D (except D2; Dn2 missing; D7 om.) M1 च (for तु). — b) D1.2.6 पुनरागतः; D2 °राजवत्; S (except T2 G1.2) [illegible]. — c) K4 B Dn1 D5 D6.10 ततः (for न च). M1 सं (for सा). K1.2.5 transp. सा and तां. K1.2 T1 G5 कन्या (for कन्यां). — d) K (except K4) T2 किंचित् (for कंचित्). D3.4 स्वयं (for स्त्रियं).

14 D7 om. 14ab (cf. v.l. 13). — ab) K1.3 कन्यां (for °न्या). D5 तु (for तु). S यथा [illegible] स्त्रियमेव नृपात्मजा. — d) K4 B [illegible]; D3.4 क्रीडिता सा. — e) D1 G5 कन्या. K4 B Dn1 D5 D3.4.6 T2 G1.2 पंचाल°. — f) K5 सुत्वा (for सुतां). K2.6 तां च; D1 तात; D3.4 चैतां (for तां वै).

15 a) K5 T2 G2.3.4 तां (for सा). — b) K4 D2.7 T1 G M दाशार्णिकास्य, D6 G1–5 तथा (for तदा). T2 धात्र्यो दाशार्णिकस्य च. — c) B3–5 Dn1 D5 D10 प्रेष्याः; D3.4 प्रेष्या (for दुःखात्).

16 a) D1 दाशार्णा°. — b) B D5 D3.6.8.10 सर्वां; D1 M °वै (for °वं). — D6 om. (hapl.) 16c–17d. — c) K1.5 Dn1 यथावत्तं; K3 °वस्तु; D7 °वत्र (for °वृत्तं). — d) M1.2 श्रुत्वा (for स च).

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16). — b) T1 राज्ञां कुले (for राज°). K3.5 सदा; T2 G2.3 तथा (for तदा). — d) K1 नचातिरोचय [illegible]; B5 नैवाति°; Dn2 (om. न) एवातिरोहयत्; D5 D10 (om. न) एवाति°; D1.2 (om. न) एवाति°; D3.4 (om. न) एवात्य°; D7 नचाभिरोचय [illegible]; S नैवाभ्यरोचयत्.

18 a) S °पयाहस्सु. — b) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा). T1 G5 M3–5 पुरुष° (for भरत°). — K3 om. 18cd. — c) S [illegible] वर्णवर्मा. K1.2 राजेंद्र:. — d) T2 G2 कोपात्; G1 क्रोध; M3.5 क्रोधात् (for रोषात्).

19 a) D7 M (except M2) दशार्णको. — b) K1.2.3 D7 तीव्रशोक°. — c) D3.4 संप्रेष°. — d) K3.4 B Dn1 Dn2 D6.10 निवेशनं.

20 a) K1 D1.2.7.8 एकस्य; K2 एकत्र (for एक). T G (except G3) [illegible]; M1.2 [illegible] (for [illegible]).

21 B5 om. (hapl.) 21ab. — a) K4 B [illegible]

१९१

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १
स यत्नमकरोत्तीव्रं संबन्धैर्मधुरसान्त्वनैः ।
दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ २
स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।
कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३
ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४
ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५
ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६
तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
तथ्यं भवति चेदेतत्कन्या राजन्शिखण्डिनी ।
बद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७
अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८ C. 5. 7442 B. 5. 190. 9 K. 5. 190. 9

Dn1 D2-4. 8 T2 G3. 5 दाशार्ण°. K1. 2 D7 दशार्णाधिपती राजन्. — d) K1. 2. 5 D7 नृप (for [अ]नघ).

22 D8 om. 22c–23b. — c) Hypermetric! G3 अवमन्यसे; M3 अप° (for अव°). — d) K1. 2. 5 D7 यस्मात्; D1 कस्मात्; T G यस्मां (for यस्मे). D2. 4 च (for त्व-).

23 D8 om. 23ab (cf. v.l. 22). — a) G1 एतस्य (for तस्याथ). — c) D2. 4 ते; T1 G3 M त्वा (for त्वां). D2. 4 G1 स्व° (for स°). — d) D8 उद्धराम:. — After 23, D2. 4. 8 S ins.:

586* अवमत्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।
विप्रलम्भस्त्वया पूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
अभियास्यामि शीघ्रं त्वां समुद्धर्तुं सबान्धवम् ।

[(L. 1) D2. 4. 8 अवमन्य. — (L. 2) D2. 4 °पूर्वं; G3 °पूर्व- (for °पूर्वो). — (L. 3) D2. 4. 8 T1 M कुरु कार्याणि नृपते (for the prior half). D2. 4. 8 °क्रमात् (for °समान्). — (L. 4) D2. 4. 8 °निर्यामि (for °यास्यामि).]

Colophon. Dn2 D2. 9 G4 missing. — *Sub-parvan*: N (Dn2 D2. 9 missing) T1 G3 M अंबो[illegible]. — *Adhy. name*: M1. 2 शिखंडीपरिणयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 180; T1 M4 192; T2 G1. 2. 5 M2. 5 193; G3 190 (as in text); M1. 2 191. — *S'loka no.*: K2 25; Dn1 42.

191

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 b) K1. 2 D1. 7 G2 तथा (for तदा). B2 D1 S [अ]नघ (for नृप). — c) K2. 3. 5 Dn1 D8 D2. 4. 6. 8. 10 चोरस्य. — d) T2 प्रवर्तेत.

2 b) K1. 2. 4. 5 D (Dn2 missing) संबंधिष्व(K5 °र)नुमानने (D8 संमत[illegible]मानने); B संमतैरनु(B3 ते वाल्म)-मानवैः; G3 संबंधैर[illegible]चनैः. — c) D1. 7 G3 दूतं (for दूतैर्). — d) B D1 T1 न तद् (for नैतद्).

3 b) D1. 2. 7 ज्ञात्वा (for कृत्वा). M1. 2. 4. 5 तु तत (for तत्त्वत). D1. 7 M5 आगमत्. K4 B Dn1 D8. 8. 10 M3 ज्ञात्वा (K4 D8 M3 कृत्वा) तत्त्वमथागमत्. — c) A few MSS. पंचाल°. T1 ज्ञात्वा कन्येति पांचालीं. — d) K4 B D (except D7; Dn2 missing) वि- (for ऽभि-).

4 a) D8 D6. 10 स (for सं-). — c) K3 D1 विप्रलंभे. K2. 3 D1. 2 तु; D2. 4 वै (for तं). — d) K1. 2 नृप; D1 G2 तथा (for तदा).

5 b) K1. 4. 5 Dn1 D1. 7. 8 G3 °सत्तम; D82 °सत्तमं.

6 a) K2. 4. 5 B Dn1 D2–4. 7. 8 G3 M2. 5 स (for सं-). — b) K4 B D (except D1. 2. 7; Dn2 missing) मंत्रिभिः स मही°. — c) D2. 4. 8 राजेंद्रः. — d) S पांचालं. K3 नृपतिं प्रति; K5 प्रति पार्थिवः.

7 a) K5 T1 तत्रैव (for तत्र वै). B3 T1 निश्चयं (for °श्चितं). — c) K3 D2 चेन्नविता; K4 B Dn1 D8 D2. 4. 6. 8. 10 (by transp.) भवति चेत्. K5 ह्येतत्. G3 [इ]त्येतत् (for ह्येतत्). — e) A few MSS. पंचाल°. — f) K4 D2. 4 आनयिष्याम तं (K4 ते); B (except B3) °ष्यामि ते (for °ष्यामहे). K1. 2 D1. 2 वयं; K3. 4 B3 Dn1 D8 D2. 4. 6. 8. 10 गृहं; K5 D7 T1 G3 M1 गृहात्; B1. 2. 4. 5 वशं (for गृहान्).

8 b) K3. 4 B D8 D2–4. 10 G1 पंचालेषु; D1 पांचालानां. K (except K5) B1. 2. 4. 5 D82 D2. 4. 6. 7 जनेश्वरं (K2

C. 5. 7442 B. 5. 190. 10 K. 5. 190. 10 स तदा [त]माज्ञाय पुनः [प]ार्थिवसत्तमः ।
[प्र]स्थापयत्पार्थिवताय [ह]न्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः [क]िल्बिषी च नरा[धि]पः ।
भयं तीव्रम[प्रा]प्तो द्रुपदः [पा]र्थिवापातः ॥ १०
वि[सृ]ज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः [शोककर्शि]तः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यम[ाह] नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चाल[रा]जो दयितां मातरं वै [श]िखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां [को]पात्संबंधी सुमहाबलः ।
[हि]रण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिश[ङ्कि]तः ॥ १४
इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबला[नुग]ः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्ध[र्तु]मिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्य[हं] तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्[कृच्छ्रं] संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

Ds2 D6 °र); B8 नराधिप; D1.2 T G1.2.3 M प्रजेश्वरं (M3 °र). — c) K1 D7 [illegible]मो; K3 (*sup. lin.* as in text) पातयिष्यामि; Dn1 Ds2 D5.8 घातयिष्यामि; D3.4 विनयिष्याम. K1.4.5 D7 द्रुपदं (for नृपतिं); see below. S अद्य वै (G1-3 अथैव) घा(G3 पा)तयिष्यामः (G3 °मि). — d) K1.4.5 D7 नृपतिं (see above); B3.5 Dn1 Ds D5.8 पांचालं (for द्रुपदं).

9 a) M3 हतम् (for दूतम्). K1-3.5 D1.7 तत्तथा- (K3 °था)- [त]माज्ञाय; K4 B Ds D6.10 तत्तदानुतं°; Dn1 D8 तत्तद्वा मूल°; D2-4 तं तथ्य(D2 °था)मूत°. Ca cites तमनृतं. — b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) पुनर्दूतान्नराधिपः (D7 °रेश्वरः). Ca cites तं प्रसारं [त]माज्ञाय. — D6 om. (hapl.) 9c–10b. — c) K2.3.5 G2.3 M प्रस्थापयत. K3 पार्थिवाय (for पार्थं°). — d) K1.2 [ए]ष्यामीति त्वं; B Dn1 Ds D10 निहन्मीति; D1 हन्मि त्वां तु; D3.4 हन्मि त्वां तत्; G3 हरामि त्वां (for हन्मीति त्वां).

10 D6 om. 10ab (cf. v.l. 9). — Before 10, B1.3.4 Dn1 ins. भीष्म उ°. — a) K1.2.5 च संभीरुः; D1 च वै भीतः; D7 वशं भीतः; T1 चैव भीतः (for च वै भीरुः). B1.3.4 Dn1 Ds D10 स हि (B1.3.4 तु) प्रकृत्या वै भीतः; D3.4 प्रकृत्या च स वै भीतः. — b) K1.2 D1 G3 नराधिप; K3 नरेश्वर.

11 a) B4 D1 विसर्ज्य; D8 °सिद्धं (for °सृज्य). B Dn1 Ds1 D3.4.10 दूतान्; Ds2 D6 दूताः (for दूतं). B Dn1 Ds D5.10 दाशार्णे; D3.4 M4 °र्णान्. — b) K (except K3) B D (except D1-4; Dn2 missing) शो[ककर्शितः]. — c) K3 (by corr.) रहसि; G3 सहित (for रहिते). — d) K3.4 D1.2 वाक्यमथ [illegible] T2 G2.3 उवाच स नराधिपः.

12 G3 om. 12. — a) D6.8 च [illegible] (for महता°). — b) S (G3 om.) कर्शितः (for चाहतः). — c) A few MSS. पंचाल°.

13 b) G1.2 स (for सु-). — K3.4 D1.2 read 13cd after 587*. — d) G3 [ऽ]पराधिनं; M1.2 महाचमूं (for वरू°).

14 a) K1-3 D7.8 मया कार्यं; B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.10 करिष्यावो (for °मि). — b) K3-5 B2 मू(B2 मू)ढकन्याम्; B1.3-5 Dn1 Ds D3.4.6.10 मूढौ कन्याम्. K1.2 D7 संयुक्तं (D7 °कुर्वं) नृपतिं प्रति. — After 14ab, K3.4 B2 D1.2 ins.:

587* उपयास्यति हि क्षिप्रं सहाम[त्यः स]पार्थिवः ।

[B2 D1.2 समित्रः (B2 °मंत्रि) सहबांधवः (for the posterior half).]

— Thereafter K3.4 D1.2 read 13cd. — G3 om. 14cd. — c) T G (G3 om.) खलु (for किल).

15 a) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) इति संचिं(D2 निश्चि)त्य यत्नेन. — b) K4 D3.4 सपत्ना° (for सबला°). K1.2.5 D7 सामात्यबलवान् इनः; K3 D1.2 स क्षिप्रं [प्र]यास्यति. — c) G3 नृपतिर् (for मन्वानो). — d) G1 मा[मु]द्धर्तुमिहेच्छति.

16 a) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्यं). T1 G2.3 पथ्यं; T2 G1.2 कृत्यं; M4 चित्रं; C3 तथ्यं (as in text). — b) K3.4 B Dn1 Ds D1.3.6.8.10 (by transp.) मिथ्या किं; D3.4 मिथ्या वा. T1 कृतस्तास्य सुचिस्मिते. — c) T G (except G3) ततः (for त्वत्तः). B1.4.5 D1 T G1.2 शुभे (for शुभे). — [illegible]

17 a) K (except K5) D1-4 च (for हि). — b) D1.2 कन्या (for बाला). K1 (before corr.) चैव (for चेयं). D3.4 सुता मम (for शिख°). — c) K1.2 महद्दुःखं; K5 D7 महाकृच्छ्रं (for महत्कृ°). — d) K1 D6 D5.7.10 G2.3 M (except M1) °वर्णिनि.

सा त्वं सचिवमो ाय तत्त्वमाख्या पृच्छतः ।
तथा क्रियां सुश्रोणि त्वस्यास्य ि विस्मिते ।
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ १८
क्रियया वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।

मया ाशार्णको राजा वञ्चितश्च स पार्थिवः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ १९
जानताऽपि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२

भीष्म उवाच ।
ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १
अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ।
भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३ C. 5. 7450 B. 5. 191. 4 K. 5. 191. 4

18. a) M8-5 त्वद्य° (for सर्व°). — b) K2 तत्त्वमाचक्ष्व; T2 G2 तत्त्वमाख्याहि. K4 D1 पृच्छते. — D32 om. (hapl.) 18cdef. — c) D2.4 ततो; M3-5 तथो (sic) (for तथा). — d) K2 T1 G कृतस्यास्य (K2m कार्यस्यास्य); K3 यथा शास्त्रे; B Dn1 D31 D1.3.4.6.7.10 कुरुष्वाशु (for त्वस्यास्य). — e) D31 S शिखंडिने; D6.8 °नी. — f) Cf 19f. K (except K4) D3.7.8 तु(K3 च)द्यथार्थं; B3 तत्र तद्वचः; D1 तत्र यद्धितं (for तत्र तत्त्वतः).

19 D1 om. (hapl.) 19. — a) B D (except D7; Dn2 missing; D1 om.) C3 कृपया; T G (except G2) क्रियया (for क्रियया). D3.4 वै (for [स]हं). — b) Dn1 D2 तत्त्वतः. K2 ... आजन्मतः; C3 °धर्मतः (as in text). — c) K4 D2 T2 G2 M1.2 दशार्णको. — d) K4 B Dn1 D2 D6.8.10 स (for च). — e) K1.2 D7 महाराज्ञि; D2.7 °भागे (for °भागे). — f) K2 D6.8 G1 तद्धितं; D32 वाञ्छितं (for यद्धितम्).

20 Before 20, K2 ins. भीष्म उ°; T2 वैशंपायनः. — G2 om. 20ab. — a) B D (except D1.7; Dn2 missing) T1 हि; C3 अपि (as in text). — b) D1.2 ... ; C3 as in text. K D1.2.7 पुरस्य; C3 परस्य (as in text). — e) K2 D7 नोदिता (for चो°).

Colophon. Dn2 D5.8 G4 missing. — Sub-parvan: N (Dn2 D5.6 missing) T1 G2 M अंबोपाख्यान. — Adhy. name: M शिखंडिपुंस्त्वप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): D2 81 (=181); T1 M4 193; T2 G1.2.3 M3.5 194; G3 191 (as in text); M1.2 192. — S'loka no.: K2 22; Dn1 64.

192

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); in K2, the portion from adhy. 192 to the end of the parvan is lost on missing fol.; the MSS. are mostly ignored here.

1 b) S य(M1.3-5 या)थातथ्यं (for °तत्त्वं). D3-4.7 M2.3 नराधिपं. — c) D2.4 महाराज (for °बाहो). — d) K4 D1.2 तम्; Dn1 D7 भर्तुः (for भर्त्रे). K1.2 D2.4.6.10 अभवत्(D3.4 तव; D6.10 भर्त्रे) कन्या शिखंडिनी.

2 a) G1 अनुभाव (for °त्रया). K1.2.3 D7 महाभाग; D1-4 T G M1.2 महाराज (for मया राजन्). — b) K1.2.3 D7 इदं; Dn1 इह; D2.4 T G इदं (for इदम्). — c) D2.4 राजन् (for जाता). — d) B4.5 D2 D9 निवेदिता. M कुमारमिति निवेदितं.

3 a) D1 महाराज (for नर°). — b) K1.2 D1 M4.5 तन्मया; D2.4 T2 G मम; T1 महत् (for तन्मे). M1 मत्प्रीत्या चानुमो°. — d) M3-5 कन्यायां. — e) G1 भार्या एषा (sic) (for भार्या चोढा). K1.2 D7 चोढा; B2 Dn1 D31 D2.4.6.10 [च]ोढा वै (D3.4 च); T2 G2.3 M [च]ोढा वै; T2 G2 [च]ोढा हि (for चोढा). D2 चैव; M1.2.4 (inf. lin.) चोढा; M3-5 चोढा (for राजन्).

C. 5. 7450
B. 5. 191. 4
K. 5. 191. 4

त्वया च भामाख्या तं देववाक्यार्थदर्शिना ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी तस्मात् पोषितः ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः
सर्वं तत्त्वं मन्त्रिणां निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-
न्यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५

संबन्धकं चैव समर्थ्य तस्मि-
न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।
स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-
न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६

स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।
गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८

कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्यात्सुमहान्महान् ।
इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।
अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।
सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११

दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।
अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।
दैवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३

K4 यदा भार्या त्वया लब्धा. — f) D1.2 दाशार्णं°.

4 a) G3 [अ]त्र (for च). K4 त्वया प्राहं निमित्तं हि; B Dn1 D3 D8.10 यथा च प्रत्यभिहितं. — b) K1.2.3 °वाक्यार्थदर्शिना; K4 D1.2.7 दवबाक्यार्थदर्शिना; D2 देववाक्यात् देवताद्; T G (except G3) °वाक्यार्थ°. — 4cd = 5. 189. 7cd. — c) Dn1 पुत्र; S (except G1) यथा (for पुत्रं). D2 चैतद्; T1 G1.2 M1.3–5 दैवद्; T2 G2.3 M2 दैवम् (for चैतद्). D2 उपस्थितं; T2 G3 उपेक्षितं.

5 ab) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा). K3.4 D1.2 T G2.3 M2 याज्ञसेनः. K4 तदा; B4 प्रीतः (for सर्वं). K4 T2 G (except G1) सत्यं; B4 मंत्रं (for तत्त्वं). B2.3–5 Dn1 D3 D8.10 द्रुपदो यज्ञसेनश्च मंत्रिभिः विवेच्य तत् (anuṣṭubh). — c) G3 सर्वं (for मन्त्रं). — d) K2.3 B D (except D7; Dn2 missing) G1 यथा (for यथाद्).

6 M3–5 om. 6. — a) K D1.2.3 संबंधि(K3 D7 °च)कं; D3 संबंधिकं. B3 आसाद्य (for समर्थ्य). — b) K3 T2 G3 M2 दशार्णके. K1 B4 D3.4.7 नरेंद्रः. — c) D1 विप्रलब्धं (for °लम्भं). T G स्वयं च कृत्वा विप्रलंभं (G3 विलुब्धं) च तस्य (dodeka!). — d) K1.2.3 D3 M2 मंत्रैकाग्रो (K1 D3 °ग्रो); T G मन्त्रसंयुतो; D3.4 आजगाम (for वै ज°).

7 D4 om. (hapl.) from 7a up to जगाम (in 8b). — a) D3.4.10 °दुर्गं (for °गुप्तं). — b) D2 आपत्काले. D2 [S]पि; D7 च; G3 तु (for तु).

8 D2 om. up to जगाम (in 8b). — a) D2 आर्तं (for राजा). — D3 om. (hapl.) 8b–10a. — c) K4 D1.2.3 T2 G1 दाशार्णं°. — G3 M2 om. (hapl.) 8c–9c.

9 D3 om. 9; G3 M2 om. 9c (cf. v.l. 8). — b) G3 न मे नाशो महानिह; M4 विरोधे भरतर्षभ. — c) D1 निश्चित्य (for संचिन्त्य). — d) B Dn1 D3.8.10 देवताम°; D1–4.7 T2 G1.2 देवतान्य°.

10 D3 om. 10a (cf. v.l. 8). — a) G3 सह (for तं). K1.2.3 D3.7 महाराज; D3.8 T G (except G3) ततो राजन् (for तदा राजन्). — b) T1 प्रत्यर्थं; G2.3 M1 देवपरं; M4.5 दैवपरं. K3 B D (except D1.7; Dn2 missing) T1 G1.2.3 तदा (for तथा). — c) K1.2 अवाप्य द्रुपदं राजन्.

11 a) K3 D1 तु (for च). — b) K4 B Dn1 D8.4.8.10 G3 सत्यं; D1 पूज्या (for सत्या). K3.4.5 B3 Dn1 D6–8 सतां; D3 G1–3.3 तदा; D8.4 नृप; T तथा (for सदा). — c) K4 B Dn1 D3 D6–8.10 हि; D8.4 सा च (for सा तु). G3 त्वामर्पयित्वं प्राप्य. — d) K3 B D (Dn2 missing) तथाद्; some MSS. न स्याद्. K1.4.5 T G3 अर्चयतो; K3 °ते; B4 D3 °ताद्. K1.2 D1.2 सुखम्; K4.5 सुखं; B Dn1 D3 D8.4.8.8.10 सुखम्; D7 सुखाय (for भृशम्).

12 a) K1.2 कर्माणि (for सर्वाणि). — b) K4 ब्राह्मणाः; B3.5 ब्राह्मणान् (for पूज्यन्तां). K3 D8 °दक्षिणाः; K4 B3.4 Dn1 D3 D1.2.4.7.10 °णा; K4 B1.4 D3 G3 °णैः; K3 °ण; B3 D3 °णा. — d) K3 D1 M दाशार्णं°; D8.4 [illegible]

13 b) B3 चिन्तयन्; D3 चिन्तितं (for चिन्तय). K4 B1.3–5 Dn1 D3 D8.4.8.8.10 M3–5 [illegible]

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचने ।
पुरस्यास्याविनाशाय तत्र राजंस्तथा कुरु ॥ १४
दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधात्तु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
[illegible] नगरे विधानं सचिवैः सह ।
अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ १६
एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ ।
इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०
तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
अनश्नती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४
धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६
आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्विनशिष्यति ।
अभियास्यति संक्रुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ C. 5. 7468 B. 5. 191. 27 K. 5. 191. 27

G1–3 [अ]विभो (for [अ]भिभो). — f) T2 देवतानां.

14 b) K4 B D (except D1; Dn2 missing) पृथुल° (for यत्पृथु°). — c) D1 अपि (for अस्य). K1.2 यथा स्यात्र विनाशाय. — d) K4.5 B (except B2) Dn1 Ds D1.6.10 M3 यथा (for तत्र).

15 a) S पौ(G2 पु)रुषोपेतं; Ca मानुषो° (as in text). — c) B1.3 Ds D6.8.10 हि; Dn1 च (for तु). — d) B1.3 Dn1 Ds D6.8.10 सिद्धिरस्ति न वै(D8 वै)तयोः.

16 ab) M1.2 नगरं विधिना.

17 a) B D2 तु (for तौ). — c) K1 S (except G3.5) शिखंडी सा (for शिखण्डिनी). — d) D3.4 च (for [इ]व). K4 B Dn1 Ds D1.2.6.10 तप° (for मन°).

18 a) K4 D3.4.8 सं- (for सा). — c) D1 मतिं; D7 तदा (for ततश्च). — d) D1 ततः (for मतिं).

19 c) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 निर्जगाम गृहं (D3.4 पुरं) त्यक्त्वा.

20 a) D1 विमता; T2 G1.2.5 M धीमता; G3 भवता (for [ऋ]द्धिमता). D3.4.8 यक्षेण हि महाराज. — b) K1.6 D1.2.7.8 स्थूणेन परिपालितं. — c) K4 च जना; D3.4.8 हि जनो; T G1–3 M3–5 वचनं; G5 M1 च वनं (for च जनो). — d) K2.5 D7 विवर्जयति; K4 वर्जयंति च. S सज्जनः (for तद्वनम्).

21 a) K1.5 तत्र; D1 T2 G2.3 ततः; D8 अत्र (for तत्र). K3 B Dn1 Ds D6.10 च स्थूणभवनं; K5 भवनस्य भवनं; D7 स्थूणस्य च वनं. — b) K1 सुधालेपनलेपितं; K5 सुधालेपेन लेपनं; M3 सितमृत्तिक°; Ca.3 as in text. — c) K1.5 D1 जालशोभितधूपा(D1 °मा)ढ्यं; D2 लाजोल्लोपिककूपा°; D7 जालोल्लेपिकधूमा°; D8 लाजा [illegible]पित°; T G1.2.5 राजोपलेपधूमा° (T2 G5 °धूपा°); G3 जालोपलेप[illegible]णा°; M लाजोपलेपधूपा° (M3 °धूमा°). Ca cites लाजोल्लापिका.

22 b) D7 ततः; T2 शुभा (for नृप). — c) K1.2.5 अभुंजंती; B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 अनश्नाना; D7 M अभिघ्नती. K4 बहुदिनं; Dn1 D7 G2 M बहुविधं. — d) K1 D1 उपतापयत्; B Dn1 Ds D3.4.6.7.10 उपशोषय[illegible]; D2 समतापय[illegible]; S उपशामयत्.

23 a) K1.2 Ds तं; K4 D1.2 वै (for तां). D3.4 [illegible]र्शयन्मादवाख्यक्षः; D8 संद[illegible]. — b) K (K3 missing) D1–4.7.8 तामिदमब्रवीत्; B Dn1 Ds D6.10 मार्दवसंयुतः (for मध्वक्ष°). — c) K1 (before corr.) समारंभः (for तवा°).

24 a) S (except M1.3) न शक्यम्. — b) K5 अभाषत (for उवाच ह). — c) K4 चैवेति; B Dn1 Ds D6.10 वै क्षिप्रं; D2 चैवैनां; D3.4 तां क्षिप्रं (for चैनां स). — d) K4 स (for [अ]थ).

25 b) K4 D2 [illegible]चिस्मित (for नृपात्मजे). — cd) G3 अदेयं यत्तवारंभः करिष्ये ब्रूहि माचिरं (cf. 23cd).

26 d) K1.2.5 D1.2.7.8 स्थूणाय भरतर्षभ; K4 D3.4 निजं (K4 निज-) जन्मादि भारत.

C. 5. 7464
B. 5. 191. 28
K. 5. 191. 28

न चिरेण महोत्साहः स [illegible] नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।
भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।
शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।
किंचित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

---

27 Before 27, N (K3 Dn2 missing) T1 G (except G3) ins. शिखण्ड्युवाच (resp. शिखंडी). — a) K4 B Dn1 D5 D1.6.10 अयुत्र:; Ca आपन्न: (as in text). — b) K4 B (except B2) Dn1 D5 D2.4.6.10 मा(D6 न)समेष्यति (for विलक्षि°). — c) K2.5 B Dn1 Ds1 D1.2.6.7.10 सक्रोधो (for संक्रुद्धो). — d) D5 G3 स्वाशार्णे°. K1 ध्रुवं; D7 ध्रुवं; G3 नृपः (for हि तत्).

28 a) S (T2 inf. lin.) न(T2 G2.3 M2 त)चिरेणं महाबाहो. — T2 G3 om. 28^b–30^a. — b) B2.3 स हेमकवचान्वितः; D7 सह सैन्यैः पोत्तमः. — d) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. पितरं and मातरं.

29 T2 G2 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) B3 अभि° (for प्रति°). — b) K2.4 B Dn1 D5 D2.4.6.10 °प्रतिश्रुतो. — d) K4 D6.10 अनिंदिता; Dn1 D5 D2.4 G5 M4 अनिंदित.

30 T2 G2 om. 30^a (cf. v.l. 28). — d) B2.3 D2.4 कुरु सत्तम; D10 [illegible]महे सि (for कुरु गुह्यक).

Colophon. K3 Dn2 D2.8 G4 missing. — *Sub-parvan:* N (K3 Dn2 D2.8 missing) अंबोपाख्यान. —*Adhy. name:* G3 शिखंडीपक्षसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 82 (=182); T1 M4 194; T2 G1.2.3 M2.3 195; G5 192 (as in text); M1.2 193. — *S'loka no.:* K3 31; Dn1 30.

193

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in K3 (cf. adhy. 192 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 c) G3 प्रावोचत् (for प्रोवाच). G2 सर्वं (for चिन्त्य). — d) K1.2.5 D7.8 तां कन्यां द्रुपदात्मजां; K4 दैवेन परिपीडितः; D2.4 दैवेनापि नि°. — e) D1 M (except M1) तदा; D7 यथा (for तथा). K1.2.5 D7.8 तच्च (for तद्धि). — f) G3 भारत (for कौरव). K1.2.5 D7.8 यदुक्तं [illegible]कृपात्मना.

2 a) K1.2.5 तं ते; D7 तत्ते (for भद्रे). — b) K1.2 M3–5 च; Dn1 तत् (for तु). — After 2^{ab}, D2.4.8 S ins.:

588* त्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयिताश्मि ते ।

— c) Cf. 5^c. K1.2 Dn1 D2.4 M कंचित्. K4 B4.5 D6 कालांतरे; D8.4 T G M1.2 कालं तु ते; M3–5 कालं कुरु (for कालान्तरं). — f) B Dn1 D6.8.10 सत्यं चैव वदस्व मे.

3 a) K1.2 D1.7 अत्र; K5 तत्र (for प्रभुः). K5 (by corr.) संकल्पसिद्ध[illegible]. — b) B Dn1 D5 D6.8.10 °चारी (for °रूपी). — c) M1 (inf. lin.) पुनश्च; M3–5 पुरा (for पुरं). — d) B2.3 Dn1 D5 D1.6.10 T1 G2 केवलं. K4 पाहि बंधुं च केवलं; M गृह्ण पुंलिङ्गमेव च.

4 b) K1.2.5 B1.2.4 D5 D2.4.6.7.10 तवेदं; B2.5 तदेवं; Dn1 तवार्थं (for त्वदीयं). — c) D7 [illegible] प्रतीहि. — d) K1.2.5 D7 (by transp.) [illegible]; S [illegible].

सत्यं ते प्रतिजानामि कर्ता स्यामि प्रियं तव ॥ ४

शिखण्ड्युवाच ।

प्रति दास्यामि भगवन्पुंलिङ्गं पुनरिदं तव ।
किंचित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५
प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे तु धनमणि ।
कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७
स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।
यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८
ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।
विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९
द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।
सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०
ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।
पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धत्तां मे भवानिति ॥ ११
अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ।
पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२
ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।
प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३
ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।
यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।
फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १४
एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम । C. 5. 7508 B. 5. 192. 17 K. 5. 192. 17

5 D8 G2 om. 5–6. — a) K1 °गृह्णामि (for °दास्यामि). — b) K5 पुंलिङ्गं स्वमिदं महत्; B Dn1 D5 D6. 7. 10 पुंलिङ्गं तव सुव्रत. — c) Cf. 2c. K1. 2 M (except M3) कंचित्.

6 D8 G2 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) K4 D1 T G (G2 om.) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते). B Dn1 D5 D3. 4. 8. 10 प्रतियाते दशार्णे तु. — c) K4 B (except B2) Dn1 D5 हि (for [अ]हं).

7 D8 S (except G3) om. the ref. — c) K1 D7 तु संक्रम्य; K2 [अ]नतिक्रम्य; K4 B1–3 Dn1 D3. 4 [अ]भिसंदेहे; K5 D5 च संक्रम्य; Cnp अभिसंदोहे; Ca अनभिद्रोहे (as in text). Cs cites अनभिद्रोह-. B4. 5 D10 अन्योन्यस्याभिप्रेते (catalectic); D5 D6 अथ [illegible]भिप्रेते. — d) Dn1 [ऽ]भि- (for तौ). Ds2 संक्रामयतः; T G2. 3. 5 °यितुं; M (except M1) °यतुः. K1. 2. 5 D7. 8 यथागत(D4 °काम)मगच्छतां (D8 °त); D2 समक्रामयतां ततः. Ca cites समक्रामयतां.

8 a) K1. 2. 5 D7 शिखंडिरूपं तद्गुह्यं (K5 D7 तद्गुह्य). — b) K1 B (except B2) D2–4 G1 [illegible]; D6 G2 M [illegible] (for स्थूणो यक्षो). K1. 2. 5 B2 D1. 7 नरर्षभ; K4 B1. 3–5 Dn1 D5 D6. 8. 10 [अ]थ भारत (for नराधिप). — c) K5 च दीप्तं च; B2 तदा दीप्तं; T1 G1. 3 M3–5 च सा दीप्तं; T2 G2. 5 च संदीप्तं; M1. 2 स्वयं दीप्तं (for च तद्दीप्तं).

9 b) S भारत (for पार्थिव). — d) K1. 2 स (for च). D1 पितरं [illegible]. — e) K1. 2. 5 B2 D5 D2 च (for तु). T G तथा (G2 °दा); M1. 2 अथो; M3–5 यथा (for तु तत्). — f) K1. 2 D1–4. 7 G3 तु; K4. 5 D8 T G1. 2. 5 M तत् (for च). — After 9, S ins.:

589* मातुश्च रहिते राजन्प्रसादं यक्षजं तथा ।

11 a) B D2–4 G1 स (for सं-). — b) A few MSS. दाशार्णां°. K4. 5 B5 D1. 2. 7. 8. 10 M नृपः. — d) K1. 4 D7 श्रद्दध्यान्मे; K2. 5 D3. 4 T G M1 श्रद्दधातु (D4 °धा त्वं); Ca श्रद्धत्तां मे (as in text). — After 11, K1. 2. 5 D7 ins. an addl. colophon.

12 Before 12, K1. 2. 5 D7 ins. भीष्म उ°. — a) K1. 2. 5 D7 ततो; D3. 4 श्रुत्वा (for अथ). K2 दशार्णको. — b) Ds2 अभ्यागतस्; D2–4. 6 अभ्यगम[illegible]. D1 [illegible] परंतप; D7 स[illegible]. — c) A few MSS. पंचाल°. — d) K4 हर्षशोक°; B D (except D1. 7) दुःखशोक°.

13 b) B1. 3. 4 Dn1 D6. 8. 10 ततः; T2 G2 तथा (for तदा).

14 a) D3. 4 M पांचालं तं; G1 [illegible]. K4 नराधिपं; D1. 2 M (except M3) नराधमं (for नृपा°). — c) B D (except D1. 2. 7) मे (for वै). — d) Dn1 D3. 4 कृत°; D2 धृत°; M3. 5 हृत° (for वृत°). — f) K1. 2. 5 D7 प्राप्स्यसेद्य (for द्रक्ष्य°).

15 a) K4 B3–5 Dn1 D5 D6. 8. 10 च (for तु). — c) D3. 4 ततः (for वृतः). — d) K1. 2. 5 D7 G4 दशार्णप्रतिचो(K5 D7 °नो)दितः; K4 D1. 2 दाशार्णप्रतिचो(K4 °नृपनो)दितः; B5 °नृपप्रणो°; T1 °पेन प्रणो°; M

C. 5. 7503 B. 5. 192. 17 K. 5. 192. 17 दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा सामर्थ्यं च सुसत्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्रर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अभवद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ।
तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥ २४

ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः
शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५
ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र

दशार्णनृपचो°.

16 c) $D_{3.4}$ ततः; S सोऽस्मै (for तस्मै). — d) A few MSS. अर्घं. K_4 सुसंस्कृतं; $B_{2.4}$ D_7 S पुरस्कृतं (for सुसत्कृतं). D_2 सामर्थ्यं प्रतिसं[..]तां; $D_{3.4}$ असामार्थं- पुरस्कृतः. — f) T $G_{1.2.5}$ [अ]नेन (for तेन).

17 a) D_7 पूजां च (for तां पूजां). S तां स पूजां नाभ्यनंदत्. — b) D_5 एतद् (for चेदम्). — c) K B_2 $D_{1.2.7}$ नरवीरेण; T $G_{2.5}$ तेन धीरेण.

18 a) $D_{7.8}$ तद् (for यद्). T G अपचा(G_6 °का)रेण (for अधमाचार). — b) $K_{1.5}$ D_8 [ऽ]सि; $K_{2.4}$ B_2 D_2 T_2 G_1 [ऽ]भि; B_5 T_1 $G_{2.5}$ हि; M_2 [ऽ]त्र (for ऽस्मि). $B_{1.3.4}$ Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.10}$ दुहित्रास्म्यभिवंचितः; $D_{1.7}$ G_3 [दु]हित्रार्थेऽभि(D_{10} °ति)वं°. — c) K_2 D_7 त्वं राजन्; K_5 राजंस्त्वं (for करणात्).

19 a) D_1 महीपाल (for नर°). — b) $D_{3.4}$ मया (for मम). — c) K $D_{1.2.7}$ [अ]हं त्वाद्य; $B_{2.4}$ त्वां सद्यः; T $G_{2.5}$ सद्यस्त्वां; G_3 त्वा सद्यः (for ते सद्यः). $M_{1.2}$ सद्यस्त्वा[मु]द्धरिष्यामि.

20 a) $K_{1.2.3}$ ह्युपा°. — b) K $D_{1.2.7}$ transp. किल and पार्थिवः. — c) A few MSS. दाशार्ण°. B (except B_2) Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ °पतिना चोक्तः; T $G_{1.2.5}$ °नृपदूतेन.

21 a) $B_{1.3.4}$ Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ अभवद् (for अब्रवीद्). $K_{1.2.6}$ D_7 [illegible]; B_2 पुरुषश्रेष्ठ (for भरत°). — b) K_4 $D_{1.4.6.8}$ M प्रणयादथ; B_5 D_5 °न्वितः; T G °द्रुचः (for °नतः). — c) $D_{3.4}$ आत्थ (for आह). K_4 $D_{1.3.4}$ M मा; Dn_1 मे (for मां). $D_{1.3.4}$ भगवन् (for मां भवान्). — e) B D (except $D_{1.2}$) अस्यो° (for तस्यो°). — f) B राज्ञे; Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ राज्ञो; M (except M_8) एष (for एव).

22 b) T $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ द्रुपदो हि; G_5 °दस्तु. — c) K_4 $D_{3.4}$ तस्मै (for दूतं).

23 a) K_1 समासाद्य; K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ समागम्य. $K_{1.2}$ स; Dn_1 च (for तु). $K_{1.2.5}$ D_7 राजेंद्र; K_4 B Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ राजानं; D_1 G_1 राज्ञा तु; D_2 राज्ञासौ (for राज्ञा स). — b) A few MSS. दाशार्ण°; K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) दशार्णाधिपतिं. — d) $K_{2.5}$ D_8 हि (for ह). G_2 यदुक्तं नृपनंदन.

24 a) B Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ व्यक्तः; D_1 वक्तुं (for व्यक्तं). — b) K_4 B D (except $D_{1.7}$) [अ]यं (for वै). — d) K_4 B (except B_2) D_5 $D_{6.10}$ तदश्रद्धेय°.

25 Before 25, T G ins. भीष्मः. — a) $K_{1.2.5}$ D_7 इत्थं स; K_4 D_1 स तस्य (for ततः स). G_6 वाक्यं (for श्रुत्वा). — b) N (mostly) विमर्ष°; G_6 श्रुत्वा तु युक्तो. — c) $D_{3.4}$ सुरूप° (for सुचारु°).

26 a) $K_{1.2.5}$ Dn_1 D_7 सं- (for ताः). K_2 तत्त्वतस्ता; D_5 तत्त्वसारं; T_2 G_3 सत्त्वभावं. — D_4 om. 26[bcd]. — b) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7}$ T G_{1-3} M प्रीता; G_6 सत्यं (for प्रीत्या).

...भ्यराजाय महानुभाव: ॥ २६
ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
...न्विना समा...स्य हृष्टो वास...वास ह ॥ २७
...खण्डिन च मुदितः प्रा...दत्त जनेश्वरः ।
...स्तिना...श्वांश्च गाश्चैव दास्यो ब...शतास्तथा ।
पूजितश्च प्रतिययौ निवर्त्य तनयां किल ॥ २८
विनीतकिल्बिषे प्रीते ...मवमणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दाशार्णे हृष्टरूपा ...खण्डिनी ॥ २९
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवा...नः ।
लोका...यात्रां कुर्वाणः स्थू...णस्यागादभिवेशनम् ॥ ३०
स त...द्धस्योपरि वर्तमान
आलो...कयामास धनाधिगोप्ता ।
स्थूणस्य यक्षस्य नि...स्य वेश्म
स्वल...तं माल्यगुणैर्विचित्रैः ॥ ३१
लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-
रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलं...तं च
भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमं ॥ ३२
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षान...गांस्तदा ॥ ३३
स्वलं...तमिदं वेश्म स्थू...णस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ३४
यस्माज्जान...न्...मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्या...दिति मे मतिः ॥ ३५ C. 5. 7520 B. 5. 192. 30 K. 5. 192. 39

K1. 2 प्रत्यागतास् (for प्रीत्या राज्ञे). K1. 2. 5 D1. 2. 7 स सर्वं; B1–3 D5 हि तत्वं; S हि सर्वाः. — c) B2 वै नरेंद्र (for कौर°). — d) A few MSS. दाशार्ण°.

27 a) N (except B4 Dn1 D6. 10; K3 Dn2 missing) G5 श्रुत्वा (for कृत्वा). K D1. 3. 4. 7. 8 T2 G1. 2 स (for तु). K1 D7 राजा तम्; K2. 5 G2. 3 राजानम्; K4 D8 G1 राजा तु; D3. 4 राज्ञस्तद्; T2 राजा च. — b) K1 G3 आगतं; K5 M5 आगमत् (for आगमं). K4 B2 S प्रीत(B2 T2 G1. 2 °ति)मानसः; Dn1 प्रीतमानयन् (for प्रीतिमानथ). — d) K1. 5 D1 समम्; D3. 4 वाचम्; S (except T2 G2) मासम् (for वासम्). K5 Dn1 D2–4. 8 उवाच (for उवास).

28 a) D3. 4 [ऽ]थ (for च). — b) K1. 5 D7 नराधिपः; B4 D5 नरेश्वरः; D1. 2 S (except T1 G1. 3) प्रजेश्वरः (for जने°). — d) D5 अश्वाः; D1. 2. 10 G3 M1. 2 दासीः (for दास्यः). K4 B D (except D1. 2. 7) [अ]थ (D10 च) बहुशस्; T1 G3 M1. 2 च बहुशस् (for बहुशतास्). — B4 om. 28c–30b. — e) D5 प्रपूजितश्च प्रययौ. — f) K1. 2 निर्वर्त्य; B (B4 om.) Dn1 D5 D6–8. 10 निर्भर्त्स्य.

29 B4 om. 29 (cf. v.l. 28); D3. 4 om. 29ab. — a) K B2 D5 D3. 4. 6. 7. 10 प्रतिप्रयाते; D1. 8 प्रतियाते च. B1. 3. 5 Dn1 D2 दशार्णे तु (for तु दाशार्णे). — d) K2. 4 D2 T G1. 2 M हृष्टरूपे; D3. 4 हृष्टे याते; G3 हृष्टरोम्णि. D1. 2. 4 T1 M3–4 शिखंडिनि.

30 B4 om. 30ab (cf. v.l. 28). — b) D1. 2 Ca °यात्रं (for °यात्रां). K4 B Dn1 D5 D3. 4. 6. 10 लोकयात्रां प्रकुर्वाणः.

31 a) D3 T2 G2. 3 वर्तमानम्. — b) K1. 2. 5 D3 G5 M1. 2 धनाधि(G5 °दि)गोप्ता; D1 M3–5 धनस्य गोप्ता; G3 नराधिगोप्ता; Ca as in text. — c) K1 D7 निशाम्य वेश्म; K2. 5 Dn1 निवेश वे°; K4 B D5 D2. 6. 8. 10 विवेश वे°; D3. 4 निवेशनं तत्. — d) B3 वल्गुगुणैर्; M माल्यगणैर्. K1. 2 विचित्रितं; K4 B D (except D1. 8) विचित्रैः.

32 a) K1. 5 D7. 8 T2 G2. 3 जालै°; B (except B4) लाज्यै°. K1 D1 T2 M5 विधानैः; Ca वितानैः (as in text). Cn cites उशीरजैः (Cnp लाजैरुशीरैः). — b) T1 अभ्युच्छ्रितं (for अभ्यर्चितं). D1 धूपनैर्धूपितं. — d) Some MSS. भक्षान्न-. K4 B Dn1 D6 °मिषदंतहोमं (Cn: दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या!); D1 °दत्तमोहं; D3. 4 Cnp °मप्रमेयं; T G M1 °दत्तमोदं. ❀Cn: आमि[षदत्तहोम]मि[ति] पाठस्तु मूर्खकल्पितः।❀

33 a) D3. 4 तत्र (for तस्य). K5 तद्दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). — After 33ab, N ins.:

590* मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सि[क्तसंमृष्टशो]भितम् ।

[(L. 1) D5 मणिवद्ध° (for मणिरत्न°). K1. 2. 5 D1. 2. 7 मणिरत्नवर्णान्नपानामिषविराजितं. — (L. 2) D5 नानादेशसुगंधाढ्यं. K2. 5 सि(K5 श)क्तसंमार्गशोभितं; Dn1 D3. 4. 7 Ca सिक्तं संमृष्टशोभितं.]

— d) K1. 2 B3 D1 G3 M3–5 तथा; T2 G2 ततः (for तदा).

34 a) K1. 2 D5 D1. 2 अलं° (for स्वलं°). — c) K4 B D (except D1. 2. 7) चैव (for चापि). — d) B2 पुत्र; B5 पुत्र (for अद्य). B1. 2. 4 Dn1 D6. 8. 10 G1 स (for सु-).

C. 5. 7627
B. 5. 192. 40
K. 5. 192. 40

यक्षा ऊचुः ।

द्रुपदस्य सुता राजन्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६

अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतास्तिष्ठत गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७

एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९

सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपा महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४०

तं शशाप सुसंक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।
शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे
स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।
तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री सा पुरुषस्तथा ॥ ४३

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

---

35 G_2 om. 35^{ab}. — ^{a}) K_4 B Dn_1 $D_{6.10}$ सु (for द्रु-). — ^{b}) $B_{3.5}$ D_5 D_{10} °तिष्ठ° (for °सर्प°). — ^{c}) $D_{3.4}$ तस्य (for तस्यै). $K_{1.2.5}$ मया; D_5 D_8 G_3 M_1 महान् (for महा-). — ^{d}) T G_{1-3} भाव्यः; M_{3-5} भावी (for भार्यः).

36 ^{a}) T_2 G_2 द्रुपत° (for द्रुपद°). — ^{b}) D_1 स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता). — Ds_2 om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$; Ds_2 om.) तस्या; G_3 तस्मिन् (for तस्यै).

37 Ds_2 om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — ^{b}) K_4 B Dn_1 $D_{2.4.6.8.10}$ स्त्रीभूता. T_2 G_3 तिष्ठति. — ^{d}) $B_{2.4}$ T G व्रीडितः (for सव्रीडः). $K_{2.5}$ B D (except D_5 D_7) °स्वरूपवान् (D_{10} °भाक्); T G $M_{1.2}$ °स्वरूपतः; M_{3-5} °स्वभावतः.

38 ^{b}) G_3 स त्वा न (for न त्वाद्य). B Dn_1 Ds_1 $D_{6.10}$ [अ]द्य सर्पति; Ds_2 D_2 [अ]पसर्पति; D_3 [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति). D_1 स्थूणे नेता सिखंडिनी. — ^{d}) B_3 तिष्ठति; T G °तु.

39 All MSS. om. the ref. ! — ^{d}) K_4 B Dn_1 D_3 $D_{2.4.6.8.10}$ प्रत्युवाच (for [इ]त्युवाच स). T_1 G_1 च (for स). $K_{1.2.5}$ D_7 [इ]त्यभाषत स सांततः.

40 ^{a}) T G साक्ष्यगा-. T_2 $G_{2.3}$ यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्). — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ चाहूतः (for आहूतः). D_1 पुरुषर्षभ (cf. v.l. 41^{b}). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_7 तत्स्वरूपो; K_4 $B_{4.5}$ Dn_1 D_3 $D_{1.2.10}$ स्त्रीस्वरूपी; B_{1-3} $D_{3.4}$ T G स्त्रीस्वरूपी (for °स्वरूपो).

41 ^{a}) B (except B_2) D (except $D_{1.2.7}$; Dn_2 missing) [अ]थ (for सु-). G_3 तं शशाप रुष्टं क्रुद्धो; $M_{1.2}$ ततः शशाप संक्रुद्धो. — ^{b}) D_1 पुरुषर्षभ (cf. 40^{b}). — ^{c}) S एतदेव (for एव°). K_4 भवेद् (for भवतु). B (except B_5) Dn_1 अद्य (for अस्य). $D_{3.4}$ एवमस्य, अस्य स्त्रीत्वं (see below). — ^{d}) $K_{1.2}$ रूपं; $D_{3.4}$ विरूपं (for स्त्रीत्वं).

42 ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ यस्मादवेयं भवता हि दत्तं; $D_{1.2}$ यस्माददौ यस्त्व(D_2 °दास्त्वं त्व)वमन्य यक्षान्; $D_{3.4}$ यस्मा-द्ददास्त्ववमन्येह यक्षान्; S यस्माद्दास्त्व($G_{1.2}$ M_2 °स्त्व)-वमत्येह यक्षान्. — ^{c}) B Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ शिखंडिने; $D_{3.4}$ °नं. $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ पुंस्त्वसंज्ञं; K_4 B (except B_5) $D_{1-4.10}$ पापबुद्धेः. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_7 °बुद्धे (for °कर्मन्).

43 ^{a}) D_1 अप्रवृत्तं; D_7 असद्वृत्तं. — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) transp. कृतं and त्वया. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{7.8}$) T $G_{1.2}$ transp. त्वं and स्त्री. $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.7.8}$) G_1 सा (for स).

44 ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_7 यक्षा यक्षाधिपं (D_7 यक्षपतिं) नृप. — ^{cd}) M [अ]थ (for [अ]र्थे). K_5 त्वं (for [अ]न्तं), and अंतं (for इति).

46 ^{a}) K_4 $B_{1.2.5}$ Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ transp. हते and शिखण्डिनि. The same MSS. (except B_5) read यक्षाः (for रणे). — ^{b}) $K_{2.4}$ $D_{3.7}$ $M_{3.4}$ स्वं रूपं. — ^{c}) K_1 D_{10} स्थूणो निर्विकारो; M_{3-5} स्थूणो निर्विकारः. $K_{1.2.5}$ D_7 M (except M_3) निरुद्विग्नो. — ^{d}) G_3 भविष्यति (for भवत्विति).

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः।
प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः॥ ४७
स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा।
समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम्॥ ४८
सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति।
तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः॥ ४९
आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम्।
सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने॥ ५०

यक्ष उवाच।

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज।
गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम्॥ ५१
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम्।
गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम्॥ ५२

भीष्म उवाच।

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत।
प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः॥ ५३
पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः।
द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान्॥ ५४
द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना।
मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः॥ ५५
शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव।
शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा॥ ५६
प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः।
शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ ५७
मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन्।
जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया॥ ५८
एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः।
संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः॥ ५९
ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता।
द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ॥ ६० C. 5. 7551 B. 5. 192. 64 K. 5. 192. 64

---

47 a) $K_{1.2.6}$ D_7 सोऽथ (for देवो). — b) K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ यक्षराजः सुप°. — c) K_1 $B_{1.3}$ T_2 $G_{2.3}$ सहितैः; K_4 $B_{2.4.5}$ D G_5 सहितः (for सह तैः).

48 a) T_2 G_2 °स्तु शासनं प्राप्य. — b) T_2 G_2 तत्रैवं. — c) $K_{1.2}$ कालेन (for समये). K_4 B D (except D_7) तूर्णं (for तं वै). — d) K_4 B D_{n1} D_5 $D_{1-4.6.8.10}$ तं; T_1 G_1 M_{3-5} च (for स). D_2 निशा° (for क्षपा°). $K_{1.2.6}$ D_7 शिखंडी यक्षगोचरं.

49 a) $M_{1.2}$ [आ]ह तं (for [अ]ब्रवीद्). — c) S तदा (for ततः).

50 G_3 om. 50^{cd}. — c) K_4 पूर्वम् (for सर्वम्). $K_{1.2}$ D_7 एतद् (for एव). S यथातत्वं.

51 a) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) [अ]हं (for [अ]स्मि). — d) K_4 D_2 लोके (for लोकान्).

52 52^{ab} = (var.) 5. 154. 24^{cd}; 156. 4^{ab}. — a) C_a दृष्टं; C_{ap} as in text. $D_{3.4}$ T_2 $G_{1.2.3}$ परं; C_a पुरा (as in text). — c) K_4 D_5 गमने; C_a as in text. T G_{1-3} हेतोर् (for चेतो). $B_{2.4}$ [ऽ]स्मिन्; $M_{3.4}$ [ऽ]पि (for हि). — d) K_4 G_1 निदर्शनं (for च द°).

53 All MSS. except $B_{1.3.4}$ D_{n1} om. the ref. — b) $K_{1.2}$ G_3 स्थूणा°. — c) S क्षिप्रं जगाम (for प्रत्या°). — d) $B_{1.3.4}$ D_{n1} D_5 $D_{8.10}$ महताद्भुतः; S च [illegible]न्वितः.

54 a) $K_{1.2.6}$ D_7 T G (except G_3) विविधद् (for विविधैर्). — b) D_{n1} D_5 $D_{8.10}$ S (except G_1 M_3) गंधैर्माल्यैर्. D_1 महामनाः; T_1 G_1 मनोरमैः; T_2 $G_{2.3}$ मनोहरैः; C_a महाधनैः (as in text). — c) D_7 G_3 M_3 द्विजाति- (for द्विजातीन्). K_5 D_{n1} $D_{1.8}$ देवतां. $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.7}$) चैव (for चापि).

55 a) T G मुदं स; M स मुदं (for मुदं च). K_5 D_8 M_3 परमं. $D_{3.4}$ प्राप (for लेभे). — d) D_2 M_{3-5} -पांडवः; $M_{1.2}$ -बांधवः; C_s पांडवैः (for बान्धवैः).

56 a) K_2 D_{n2} D_7 C_s शिक्षार्थं (for शिष्यार्थं). $K_{2.4}$ B D_5 $D_{6.8.10}$ चाथ (for चापि). — d) $K_{1.2.6}$ B_2 $D_{1.2.7}$ स्त्रीपूर्वकं. K $B_{2.4}$ D_{n1} $D_{2-4.7.8.10}$ T G_2 तदा; D_1 ततः (for तथा).

57 a) D_1 प्रपेदे च (for प्रति°). — c) $K_{1.2.6}$ D_7 कौरवश्रेष्ठ (for सह यु°).

58 c) $K_{1.2.6}$ मूकांध°; T_2 $G_{2.3}$ जडांधबधिरा राजन्; C_a as in text. — d) $K_{1.4}$ B D_{n1} $D_{2-4.6.10}$ (m as in text) T_2 $G_{1.2}$ मुक्ता (for युक्ता).

59 a) D_5 $D_{3.4}$ S एव (for एष). — b) $K_{1.2.6}$ स्त्री[illegible] बभाव वै (K_5 चे). — c) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) स संभूतः कुरुश्रेष्ठ.

61 a) K_1 M_{3-5} एवं (for एनं). — b) K_2 D_2 समवस्थितं; B_2 समर° (for समुप°). — d) K_4 D_{n1}

C. 5. 7559 S. 5. 192. 65 K. 5. 193. 65 नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।
ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्धन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्मान्निहनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १
पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुद्यतम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

D2.4.8 न चाप्युत; K5 च ना°. G1.2 प्रहरत्नापि चाप्युत.

62 b) D1.2.4 इति (for अपि). — c) T G1.2.5 स्त्रीषु; G3 M (except M2) स्त्रीभिः (for स्त्रियां). K1 D8 स्त्रीपूर्वकं; G3 M (except M2) °कैः. K1.2 D1.2.10 T1 चापि; K4 B Dn1 D5 D3.4.6 चैव (for चापि). — d) Ds2 D3.4.7.8 T1 G2.3.5 स्त्रीनाम्नी. K5 B D1.2.8.10 स्त्रीस्वरूपिणि.

63 a) K1.2 क्षिपे° (for मुञ्चे°). B Dn D5 D8.9.10 बाणं (for बाणान्). — G1 om. (hapl.) 63c–64b.

64 D4 (hapl.) G1 om. 64ab (cf. v.l. 63). — a) T G3.5 एवं सर्वम् (for एतत्तत्त्वम्). — b) G3–5 चैव (for तात). — d)=5. 170. 1d. K5 B5 समरे ह्याततायिनं; D1.2 °ष्वपराजितं.

65 b) K1.2 G1 ह्यप्युत; D5 उत्तमं (for अप्युत). K4 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 संततः कुर्विंशाहवं. — For 65c, G1 subst. 63c; for 65d, D5 subst. 64d.

66 K5 om. 66. All MSS. except D2 T G1.2.5 वैशं° उ° (resp. वैशं°) (for संजय उ°). — a) K1.2 च (for तु). — c) B5 D5 D7.10 T1 G2.3.5 अपि (for इव). D2–4 तं (for स). T1 G M1.2.5 संचिंत्य (for स ध्यात्वा). T2 M4 मुहूर्तमपि (M4 sup. lin. मिव) संचिंत्य. — d) D1.2 भीष्मं (for भीष्मे). D3.4 भीष्मोक्तं सोऽभ्यमन्यत.

Colophon. K5 Dn2 D5.9 G4 missing. — Sub-parvan: N (K5 Dn2 D5.9 missing) T1 G3 M: अंबोपाख्यान; to it K1.2.4.5 B Dn1 Ds1 D1–4.6–8.10 T1 G3 M1 (marg.) add समाप्त. — Adhy. name: G3 स्थूणाकर्णकौरवकथनं; M (except M2) शिखंडिपुंस्त्वकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D8 83 (=183); T1 M4 195; T2 G1.2.5 M2.5 196; G3 193 (as in text); M1.3 194. — S'loka no.: K5 58; Dn1 97.

194

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in K5 (cf. adhy. 192 beginning). B1 is missing from this adhy. up to the end of the parvan. These MSS. are mostly ignored here.

1 K1.2.5 D1 वैशंपायन (for संजय). — a) K5 रजन्यां तु; C8 तु शर्वर्यां (as in text). — b) K1.2.5 D1.7 सुयोधनः (for सुतस्तव). — c) B1.3 G1 M2 सैन्यस्य सर्वस्य (by transp.).

2 Before 2, T2 G1.2.5 ins. दुर्योधनः. — b) M2 यद् (for यद्). K1.4 B2.5.5 Dn1 Ds1 D1–4.6–8.10 M2 उद्यतं; D8 उत्तमं (for उद्यतम्). — c) K1.2 D6 G3 °नागाश्व.

लोकपालोपमैस्तं पृष्टः कुरुसत्तमः ॥ ३
अप्रमेयमनाधृष्यं समुद्रमिव सागरम् ।
सेनामप्रतिमां सैन्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां स्वेषां च यदि पृच्छसि ॥ ८
शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११
योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ १२
अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा । C. 5. 7572 B. 5. 193. 15 K. 5. 193. 15

3 D1 om. 3ab. — c) K4 B Dn1 Ds D2–4. 6. 8. 10 G1. 2 M2 °[illegible]. D3. 4 शुक्तं (for गुहं).

4 b) K4 B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 M2 उद्धृतमिव. — d) K D1. 3. 7. 8 सबान्धवैः; D3. 4 T2 G2 महाबलैः; G1 महारथैः (also °हवे as in text).

5 G2 om. 5–6. — b) B2. 4. 5 °बलं (for °द्युते). — c) K1 वाक्षिपेद्रोणः (sic); K2 वाक्ष**णः (for वा महेष्वासः).

6 G2 om. 6 (cf. v.l. 5); D1 om. (? hapl.) 6cd. — d) K1. 2. 5 D2. 7 [अ]पि; K4 [अ]त्र; S (except M2; G2 om.) वै (for हि). K1 महाबलाः; K5 D2 T1 बलं मम (for बले मम).

7 a) K1. 2. 5 Ds D1–4. 7. 10 T G1. 2. 3 श्रोतुं; Dn1 तात (for ज्ञातुं). — After 7, S (except M2) reads 13 (for the first time), *repeating* it in its proper place (with v.l.).

8 b) K1 Ds त्वय्येतत्; T G1. 2. 3 M (except M2) तवैव; G3 तथैव (for त्वय्येतत्). — d) K5 स्वयं; B Ds तेषां; T G बलं; M (except M2) वधं (for स्वेषां). B3. 4 Dn1 D3. 4. 6–8. 10 M2 यदिह; B3. 5 Ds अपि च; T G च मम (for च यदि).

9 a) S (except G3 M2) बले (for रणे). — b) T G1. 2 M1 (*inf. lin.*) [आ]हवे (for भवेत्). — c) B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 M2 शस्त्र° (for अस्त्र°). — d) Dn1 D3. 4 T1 महाबल; G3 नराधिप (for महाभुज).

10 b) K1. 2 सरलः; Ca इतरः (as in text). B2 D3. 4 T G योद्धव्या इतरे जनाः. — d) B2 इत्येवं. B3 D2. 6. 8. 10 T2 G2 M2 °निश्चितं. K1. 2 एवं धर्मे सुनिश्चितं; K4 ह्येतद्धर्मनिदर्शनं; K5 [illegible]श्रयः; D4 [इ]त्येत-द्धर्मेषु निश्चितं.

11 a) K4 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 M2 °भाग (for °बाहो). — d) D3 T G1–3 M (except M2) भागाह्निकं (M1 *inf. lin.* प्रागाह्निकं); G3 निजकरं; Ca. 3 प्रागाह्निकं (as in text).

12 K5 om. 12c–13a. — a) S (except M2) राज्ञां तु (for योधानां). — c) K1. 2 सोमकानामेकमेकं. — d) G3. 3 M1 भारो (for भागो).

13 S (except M2) reads 13 for the first time after 7, *repeating* it here (with v.l.). K5 om. 13a (cf. v.l. 12). — a) K1. 2 D1. 7 अनेन विधिना तात; D2 अनेन विधियोगेन. — c) K1. 2 B2 D3. 4. 7 अहं; K5 G2 (both times). 3. 3 (second time) महा- (for महत्-). — D1 om. 13d–14a. — d) T1 (first time). 2 (both times) G3. 3 (first time) M1 (both times). 3. 4. 5 (first time) केन कालेन भारत.

14 D1 om. 14a (cf. v.l. 13). — a) B3. 4 Dn1 Ds D6. 8. 10 M2 मुंचेयं यदि वा (Dn1 D10 चा-; D6. 8 स्त्रा)स्त्राणि. — b) B2. 5 दिव्यानि (for महान्ति). — c) K1 शतं सहस्र°; K5 Ds शतसहस्र°; D10 स[illegible]शतघातीनि. T1 G2 शतशः [illegible]घातीनि.

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच स्मयन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्रणे पार्थं बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनायान्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय येनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।

---

15 K4 D2.7 om. the ref. K1.2 D1 वैशं° (for संजयः). — b) K1.2.4 B3-5 Dn1 D3 D1.3.4.6.8.10 ततः; T2 तथा (for तदा). — d) G3 अस्त्रभृतां (for अङ्गिरसां).

16 b) K1.2 सैनिकं. — c) T2 G2 (with hiatus!) निहंता (for निहन्या).

17 a) K4 B Dn1 D3 D1.3.4.6.8.10 M2 महाबाहो (for कुरु°). — b) K1.2 संग्रामेल्प°. — c) B Dn1 D3 D1.3.4.6.10 M2 शस्त्रा° (for अस्त्रा°). — d) K1.2 D7 पांडवस्य. K1.2.3 D1.2.7 वरूथिनीं.

18 d) D3.4 एतदेव तु मे बलं.

19 d) K1.2.3 D1.2.4.7 T2 G2.3 महास्त्रवित्; B2.4 महाबलं (for बल°). — D4 om. (hapl.) 19ef. — e) T2 G2.3 पंचभिर्दिवसैः कर्णः. — f) = 5. 195. 5d. K1.2.3 D1.2.7 बलक्षयं; T2 G2.3 महारथः (for महास्त्रवित्).

20 Ds1 om. 20b–21b. — b) K1.2 भीष्मः प्रतापवान्; T1 G1 शांतनवात्मजः. — c) K1.2 D7 स्वनवद्; B2.4.5 सस्वरं; D3.4 सुस्वनं (for सस्वनं). B2 D3.4 हास्यं; B5 वाक्यं (sic); D7 गाढं (for हासं).

21 Ds1 om. 21ab (cf. v.l. 20). — a) K4 B Dn1 Ds2 D3.4.6.8.10 M2 यावद् (for तावद्). — b) K4 B3-5 Dn1 Ds2 D6.10 बाणसंघ°; M2 शरसंघ°. — d) D1 G3 इवागतम् (for इवान्तम्). K1.2 D7 रथेनोत्तमकारिकं; K4 B D3.4.6.8 M2 रथेनायांतमाहवे; Dn1 D6 D10 रथमायांतमाहवे.

22 b) S (except M2) अव° (for अभि°). — d) D3 युक्तं (for वक्तुं).

Colophon. K3 B1 Dn2 D5.9 G4 missing. — *Adhy. name:* K1 (marg.) [illegible]; K3 D2.8 बलाबलपरीक्षा; Dn1 भारतयुद्धप्रमाणं; D7 परस्परजयप्रकंपनं; G3 M1 भीष्मादिबलकथनं (M1 °बलपरिज्ञानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 M4 196; T2 G1.2.3 M3.8 197; G3 194 (as in text); M1.2 195. — *S'loka no.:* Dn1 22.

195

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning). These MSS. are mostly ignored here.

1 Stanzas 1-3 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21). T2 G M1 वैशं° (for संजय उ°). — b) K1.2 समागतान्; Ca उपह्वरे (as in text). — c) K1.2 नृपोत्तम (for आहूय).

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 2, K4 B2.4 Dn1 D6 M2 ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — a) K1.2 °राष्ट्रेषु. B2.5 M2 सैन्ये तु (M2 सैन्येषु also as in text). — b) K1.2.4 चराः; D1.7 T1 चाराः (for चार°). — c) T G1.2.3 निव°स्य; Ca प्र° (as in text). — d) K3 D2 समैताः; T G समैतां; M2 समेता (for समेताम्).

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्तु ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ २
दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५
तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८
सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ९
अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ १०
सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्थावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११
यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४
न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् । C. 5. 7505 B. 5. 194. 15 K. 5. 194. 15

D8 व्युस्थितां; Ca. 8 व्युषितां (as in text).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — b) K1.2.4 D3.4.7 धृतव्रतं; K5 D2 घृतव्रतं; B3.4.5 महारथं (for महाव्रतम्). — d) D1 S हंता (M2 हन्यात्) (for हन्याः). D1 S (except G5 M2) सेनाम् (for सैन्यम्). K1.2 हन्याः सैन्यानि वै विभो.

4 Dn2 resumes! — a) D2 स (for च). K1.2 (before corr.) उक्ते (for उक्तो). K5 मासेन तेन चाप्युक्तो. — c) K1 M2 वापि (M2 चापि also, as in text); K5 D7.10 G5 M3–5 [अ]पि च; D2–4 चैव. — d) K5 B Dn D8 D3.4.6.8.10 प्रतिजज्ञिवान्; D7 प्रत्यभाषत; M2 प्रतिजग्मिवान्.

5 a) K1.2 गौतमोपि च मासौ द्वौ. — b) B5 T G1.2 M (except M2) च; D2 वा; G5 वि- (for नः). — 5d = 5. 194. 19f.

6 b) K D1–4.7.8 संस्पर्धन्सव्यसाचिना. — c) K5 सैन्यं (for हन्तुं); see below. — d) K2 broken. K4 D8 सैन्यं सं-; D2–4 सैन्यं मे (for स सैन्यं). K1 D1 सैन्यं तत्प्रत्यपद्यत; K5 S (except M2) सैन्यं (K5 हंतुं) मे प्रत्यजानत.

7 b) S (except M2) तत्वतः (for ते वचः). — c) D3.4 तांस्त्वं (for शत्रून्). T1 कियत्कालेन ताञ्छत्रून्. — d) T1 M3–5 क्षपयेद् (for क्षपयेर्). K4 D8 चाब्रवीत्; B Dn D8 D6.10 फाल्गुन (for संयुगे).

8 c) K4 B Dn D8 D1.3.4.6.8.10 समीक्ष्य (for अवेक्ष्य). D3.4 पूर्वं; M3.4.5 एतं (for इदं). — d) K1.2 वचो राजानमब्रवीत्; S वचनं चेद(T2 इदं वचन)मब्रवीत्.

9 G5 om. 9ab. — a) T1 G1–3 M1 एव (for एते). — b) K1.2.5 D2.7 दृढ° (for चित्र°). — After 9ab, D8 D10 read 17ab (for the first time), *repeating* it in its proper place. — c) M3–5 असंख्येयं महत्सैन्यं. — d) K2 D1 M1.2 एवं (for एव). K4 B3.5 Dn D3.4.6.8.10 न संशयः; D1 बलं तथा (for बलं तव).

10 c) K4 B D (except D1.2.7) एव (for अहं).

11 a) D1 सदेवा° (for सामरा°). — b) K4 B D (except D1.2.7) सर्वान्; K5 हन्यां (for सह-). B2 सासुर- (for -स्थावर-). — c) N (except Dn1 D1) T2 G3 भविष्यं च. — After 11, T1 G1.2.5 ins.:

591* यावदिच्छेद्धरिरयं तावदस्ति न चान्यथा ।

12 a) Dn1 D3.4.8 यत्तु; T2 G2 एतद् (for यत्तद्). D2 परं (for घोरं). — b) K1.2 ममेश्वरः; S (for G1 see below) वरं मम (for महन्मम). G1 °दत्तवरं मम. — c) B (except B2) Dn2 D8 D6.8.10 तु; Dn1 च (for वै). K1.2 त्रिपुरं जघान युद्धे वै (hypermetric). — d) = 13d. K4 D3.4 मम (for मयि).

13 K2 D7.8 om. (hapl.) 13. — a) T1 युगांते वै (for यद्युगान्ते). — c) K1 प्रायुंक्त; D3.4 प्रयुंक्त (for °युङ्क्ते). — d) = 12d. D3.4 मम (for मयि).

14 a) D2 यच्च; S (except M2) न (T2 नै-) तज्ज् (for तन्न). — c) K5 D8 D8 G3 तु (for च). — d) B2 भूमिगाः (for सूतजः).

15 a) K4.5 B5 D1.3.4.7 च (for तु). K2 B2.3

C. 5. 7505 B. 5. 194. 15 K. 5. 194. 15 ...जवेनैव युद्धेन विजेष्याम। वयं परान् ॥ १५
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
व... न्तावभृथस्नाताः सर्वे ...तेऽपराजिताः ।
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८
विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युतिम् ।
क्षिप्रं न स ...व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।

---

transp. युक्तं and हन्तुं. D3.4 युक्तः (for युक्तं). S जेतुं (G3 छेत्तुं) (for हन्तुं). — ^{b}) B3 पृथग्बलं; B4.5 D2–4 G3 M3–5 पृथग्जनः; D1 पृथक् पृथक्; G5 °ग्जनान्; Ca °ग्जनं (as in text). — ^{d}) K4 D5 D1.3.4.10 रणे (for वयं). D8 D10 रिपून् (for परान्).

16 ^{a}) G3 तदेमे; M यथेमे (for तथेमे). K1.2 तु महीपालाः; D3.4 T1 पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) S समस्तास् (for सहायास्). — D4 om. (?hapl.) from तव पार्थिव (in 16^{b}) up to युधि (in 19^{b}). B4.5 D2.3.7.8 पार्थिवाः; D8 D10 भारत (for पार्थिव). — ^{c}) K4 B Dn D5 D3.6.8.10 °विद्वांसः. — ^{d}) K4 B (except B2) Dn D5 D3.6.8.10 °कांक्षिणः. — After 16, K4 D3.8 ins.:

592* वीरव्रतधराः सर्वे सर्वे ...चारितव्रताः ।

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 16). K4 D5 om. 17^{ab}. D8 D10 *repeat* 17^{ab} here, reading it for the first time after 9^{ab}. — ^{a}) D8 D10 (both times) °भृथे; Ca °भृथ- (as in text). — ^{b}) K1.2.5 D1.2.7 T G1.2.3 M पुष (for युते). — D6 om. (?hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{d}) K3 D5 पाण्डवाः (for °व).

18 D4 om. 18; D5 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{c}) K4 D5 S चैव (for चोभौ).

19 D4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — After 19^{ab}, B Dn D5 D3.4(see below).6–8.10 ins.:

593* सात्यकिश्च महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ।
पुत्रोऽस्यार्जुनपुत्रो यु... ...पराक्रमः ।
भीमेनश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ।
अभिमन्युश्च कन्यायात्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

[D4 om. from the beginning up to बाहुः in line 3. — (L. 3) D3.4 संग्रामकरकोविदः (for the posterior half).] — ^{c}) Dn1 वापि; S चैव (for चापि). D3.4 स्वयं चासि तथा शक्तः. — D4 om. 19^{d}–20^{d}. — ^{d}) K1.2 त्रैलोक्यदहनेष्वपि; K4.5 B3–5 Dn1 D1.3.4.7.8 G3 M4 °त्सादनेपि च; B2 T G1 M1–3.5 °त्सादनेष्वपि; D2 G2.3 °त्सादने त्वपि; D10 °त्सादने प्रभो; text as in Dn2 D5 D6 only.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) T G2.3 कोपाद् (for क्रोधाद्). — ^{b}) K1.2 °द्युतिं; D7 °द्युतिः. B2.4.5 त्वं (B5 स-) च ... स्वयं; B3 Dn D5 D6.8.10 तथा शक्रसमद्युते; T G त्वं पावकसम°. — ^{c}) K4 B Dn D5 D1.3.6.8.10 स क्षिप्रं न (by transp.). T1 न च; M स न (for न स). K1.5 युक्तं; B2 युक्तं; S चापि (for व्यक्तम्). — ^{d}) S तथा (T2 G3 तदा) (for इति). D1 G3 M3 त्वां; T1 वै; T2 G1.2 तद् (for त्वां). T G1.2 वेत्थ; G3 वेद्मि (for वेद्मि). K1 को स्थिति; B2.4.5 पार्थिव (for कौरव).

Colophon. K3 B1 D5.6 G4 missing. — *Adhy. name:* K1.2 अर्जुनवाक्यं; K3 D5 ...; G3 M3 अर्जुन(M1 °र्जुनात्म)बलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 84 (=184); T1 M4 197; T2 G1.2.5 M2.3 198; G3 195 (as in text); M1.2 196. — *S'loka no.:* K3 20; Dn 22.

196

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G3 M3 (*inf. lin.*) संजय: (for वैशं°). — ^{b})

हृतयज्ञा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ २
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
आहवेषु पराँल्लोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।
एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्दधानाः परस्य च ॥ ४
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
शकाः किराता यवनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७
स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥ ८
कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवातिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् । C. 5. 7617 B. 5. 195. 15 K. 5. 195. 15

K1.2 D2.7.8 नोदिताः (for चो°). D4 om. from चोदिताः up to दाक्षिणा (in 6c). — c) K1.2 D1 राजेंद्राः; K3 D2.7 राजेंद्र (for राजानः).

2 D4 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) G3 चित्र° (for कृत°). — c) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिनः). — d) K1.2 द्विजान्; Ca स्वस्ति (as in text).

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). 3ab = 5. 149. 6ab. — a) K4 B D (except D1.7; D4 om.) ब्रह्म° (for वेद°). — c) K1 धर्मसंभृत°; K3 D1.7 धर्मसंभृत°; K4 B Dn Ds D3.6.8.10 कामकृत°. — d) K1.2 T G1.2.3 Ca.8 चाहित°; D2 G3 M चाहत°.

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). — d) N (except D2; D4 om.; K3 B1 missing) परस्परं (for परस्य च).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 1). — ab) Some N MSS. विंदा° विंद°, and कैकेया (for केकया). D7 बाह्लिकाः केकयैः सह (for b).

6 D4 om. up to दाक्षिणा (in c) (cf. v.l. 1). — b) K1.2 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ). — d) B Dn Ds D3.8.10 ये नृपाः; D2 पार्थिवाः; D3.4 ये तथा (for ये रथाः).

7 a) S कृपः (for शकाः). D7 T2 [illegible]. — c) Dn2 Ds D8 T1 शिबयोथ; G1.2 शतशोथ. K1.4 Dn Ds D3.4.6.7.10 वशातयः; K3 विशातयः; T2 G1.2 [illegible].

8 D8 om. 8c–9b. — a) M2.3 सौरनीकैश्च स°. — b) K1.2.3 D1 °रथान्; D2.7 S °रथाः; Ca as in text. — d) B3 हये (for बले).

9 D8 om. 9ab (cf. v.l. 8). D4 om. (hapl.) 9c–10b. — a) D3 G3 सहानीकाः. K1.2 कांबोजश्च महाराज. — b) K3 त्रैगर्ताश्च; B Dn Ds D1.6.7.10 त्रिगर्तश्च; T1 त्रिगर्तोथ. B Dn Ds D6.10 महारथः; M1.2 °रथाः. — D1 om. 9c–10b. — d) K1.2 सर्वैर्भ्रातृभिरावृतः.

10 D1.4 om. 10ab (cf. v.l. 9). — b) K Dn Ds D6.8.10 कौशल्यः. K1.2.5 B2 D2.7 च (for [अ]थ). B4 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्रथः. — c) K4 B3 Dn Ds D3.4.6.8.10 अनुगताः; K5 प्रवर्तत; D1 स्ववर्तत (for अवर्तन्त).

11 D6 om. 11ab. — a) M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 याता (for यात्वा). K3 D3.4 T2 ते समेता यथान्यायं (K3 T2 यथा यात्वा); B2 ते ससेना यथा मत्वा; B3–5 Dn Ds D7.10 ते समेत्य यथान्यायं. — b) K1.2 गजाश्वरथपत्तयः; K4 B Dn Ds D3.4.8.10 धार्तराष्ट्रा महाबलाः. — c) D3.4 पश्चाद्धि (for °र्धे). — d) K1.2 D7 व्यपातिष्ठंत; D1.2.6 व्यवातिष्ठंत. S व्यतिष्ठंत सुदंशि- (some MSS. °सि)ताः.

12 a) K3 D1.3.4 दुर्योधनस्य; D7 °श्च. — D4 om. 12c–15b. — c) Some S MSS. हस्तिनपुरं.

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 12). — b) K3 B3 Ds2 D1.2.7.10 T1 G1 M च (for वा).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — a) K4 D8 हर्म्याणि; B3 रूपा° (for दुर्गा°). — b) D8 °पते (for °पतिः). — c) K1.2.4 कौरव्य.

C. 5. 7617 B. 5. 195. 15 K. 5. 195. 15 सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्शतसंघशः ॥ १५
तत्र ते पार्थिवाः पालाः यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुः शिबिराण्याशु व्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६
तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७
सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबन्दिनः ॥ १८
वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।
तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १
चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २
विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।

---

15 D4 om. 15ab (cf. v.l. 12). — a) K1.2 पार्थिवांश्च स(?)त्स्य; S पंच(G3 शत) ?जनविस्तीर्ण. — b) K D1-3.7.8 तत्र भारत (for तत्रणा°). — c) K1.2.5 Dn2 D3 D7.10 सेनानिवेशान्; D1 ततो विशालाः (for सेनानिवेशाः). — d) K4 D2.7 S न्यविशन्; K5 निविशन्; D3.4 न्यवसन्; D8 निवसन्. B3 संघशो नृपाः; D3.4 अथ संघशः (for शत°).

16 D7 om. 16. — a) B3 तथैव (for तत्र ते). — b) M2.3 यथोत्साहा. D1 यथावयः; T1 यथासुखं. — c) K1.2.5 D8 अंतः; K4 B3-5 Dn D8 D3.4.6.10 अत्र; B3 एव (for आशु). — D4 om. (hapl.) 16d–18a. K4 D3 read 18d for 16d, *repeating* it in its proper place. — d) T1 माल्य° (for द्रव्य°).

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) T2 G2.3 तेषु (for तेषां). — b) T1 G3 M1.2 स्व- (for स-). D3 सैन्यानां सुमहा°; D8 सैनिकानां महा°. — G3 om. 17cd. — c) D3 सवाहानां (for सवाहानां). — d) A few MSS. भक्ष- (for भक्ष्य-). K1.2.5 भक्ष्यभोज्यमनुत्तमं; D3 भोज्यभक्ष्यमनु°.

18 D4 om. 18abc (cf. v.l. 16). — a) K1 संगमश्च; B3.5 Dn D8 D6-8.10 सनागाश्व- (for सगजाश्व-). — b) K1.2 शस्त्रोप° (for शिल्पोप°). — c) D3 S ये चान्ये गताश्च. — d) A few MSS. °वंदिनः.

19 D4 om. 19. — a) K4.5 B3.5 Dn D1.6.8.10 च्चा(K5 चौ)राः; B2.4 D3 D7 दाराः; D8 रामाः; T G1.2 चापि (for वाराः). — K1.2 वणिजो गणकारा ये. — b) K (except K4) च चि-; D7 च है; D10 सुदृः; M चापि (for चैव). B2.4 नराः (for जनाः). — c) M2-3 ए(M3 ये)षां च (for सर्वांस्तान्). — d) S पर्यरक्षत (for प्रत्यवै°).

Colophon. K3 B1 D5.9 G4 missing. — *Adhy. name:* K1.2 दुर्योधनसेनानिवेशः; K5 D2.7.8 सेनानिवेशः; B3 सेनानिवेशः; G5 कुरुबल...आवतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 85 (=185); T1 M4 198; T2 G1.2.5 199; G3 196 (as in text); M1.2 197; M3.5 189(!). — *S'loka no.:* Dn 19.

197

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G3 संजयः (for वैशं° उ°). — After the ref., T1 M1 ins.:

594* संजयेनवम्युक्तस्तु धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
विपुलं चिन्तयंस्तस्थौ गान्धार्या विदुरेण च ।

— b) M3-5 निवेशस्यापि रक्षणे.

2 a) K1.2 तथा (for चेदि-). S °करूशानां. — b) K4 D2.4 सर्वचापि प्रतेजसां. — D4 om. 2c–3a. — d) K4 D3 धृष्टद्युम्नम् (for °केतुम्). D1 अथोदयत्; T1 G2.3 अथादिशत् (for अथादिशत्). K4 om. from अथादि° up to युयुधानं (in 3b).

3 D4 om. 3; K4 om. up to युयुधानं (cf. v.l. 2). — a) K1.2.5 D3 विराटं पार्षतं चैव. — 3c–15b.

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३
ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।
तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १०
ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिःस्रवम् ॥ ११
द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ । C. 5. 7638 B. 5. 198. 17 K. 5. 198. 17

4 K3 transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — ^{e}) Dn धिष्ण्यानि; Ca धिष्ण्येषु (as in text). Dn2 M3-5 हुताशनः; D8 हुताशयः. — ^{f}) K1.2 महाराज (for महेष्वासा).

5 ^{a}) B Dn D5 D2-4.6.7.10 अथ (for सोऽथ). — ^{b}) K1.2 योजयित्वा. K1.2 B2 D7 नरर्षभ; Ds2 नराधिपः. — The lines 5. 196. 17^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with the v.l. युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn D5 D3.4(om. lines 2–3).6–8.10 M4 (om. lines 2–3) after 5; in K2 (om. line 3), after 21.

6 D4 om. 6^{a}–13^{e}. — After 6, G2 reads 8.

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) G2 पांचाल्यं (for पाण्डवं). — ^{d}) K1.2 D5 D8 शालस्कंधं; K3 D7 स्कंधावारं; Dn1 शाल्यस्कंधं; M5 साल°; Ca.n बल° (as in text). Cs cites स्कंधं.

8 D4 om. 8 (cf v.l. 6). G2 reads 8 after 6. — ^{b}) K1.2 D8 चरमं; B2 D5 D1 त्वरतां; Ca चरतां (as in text). — 8^{cd}=(var.)5. 149. 51^{cd}. — ^{c}) K1.2 धृष्टानां (for हृ°). M (except M1) यौधानां (for यो°). D5 तत्र तत्र च योधानां. — ^{d}) K1 इह; D1.2 T2 G2.3 अथ; T1 अपि; G5 उप- (for इव).

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^{c}) B D (except D2; D4 om.) अ(B2 त)थापरैर्महीपालैः. — ^{d}) K1 महात्मभिः; K5 D1.7 महामतिः; S महारथः (for महीपतिः).

10 D4 om. 10 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T G2.3.5 °धंवी; G1 °वासि (for °धनी). B2 समेता भीमसेनेन; Ca भीमधन्वायनी सेना. — ^{b}) K4 B3-5 Dn D5 D6.8.9.10 धृष्टद्युम्नेन पालिता; M3-5 °पुरोगमा. — 10^{cd}=(var.) 5. 149. 49^{cd}. — ^{c}) K1.2 नदीव; G3 गांगेव. T1 M3-5 पूर्णा. K1 स्वनिता; K2 स्वनिता. — ^{d}) D5 D2.8 स्पंदमाना; D1 स्पर्धमाना. G3 प्रदृश्यत.

11 D4 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^{b}) K4.5 B D (D4 om.) G1 M5 व्ययोज°. — ^{d}) K1.2 बुद्धिनिश्रवान्; K4 B4.5 Dn D2.3.6.8 G3 °निश्रयं; K3 B2 D10 °निश्चयं; D1 °मीश्वरः; G1 बलानि तं; Ca as in text. Cs cites बुद्धिनिःस्रवं.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^{b}) K1.2 Ds2 D1.7 पांडवं; K5 पांडवान्; S भारत.

13 D4 om. 13^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) T2 G1.2.5 M1 हयान् (for दश). S (for T1 see below) पंच° (for चाश्व°). T1 अश्वानां पंचसाहस्रं. — ^{b}) K1.2 D2 द्विसाहस्राः; K4.5 D1.3.8 °सहस्राः; T1 G3 °सहस्रान्; T2 G2 °सहस्रं; G1.5 °साहस्रान्. B Dn D5 D6.7.10 द्विसहस्राणि दंतिनां. — ^{d}) T G रथान् (for रथाः). K1 पंचदशास्तथा; K5 G3 पंचाशतं च; B Dn D5 D6.7.10 T1 G5 पंचशतं तथा; T2 G1.2 M1.2 पंचशतांस्तथा.

14 ^{a}) K4 B3.4 Dn D2-4.6 भीमसेनस्य (for °नं च). D3.4 दुर्धर्षः. — ^{b}) K1.2 Dn2 प्राविशत्; T1 G3.5 व्यादिशत् (for प्रादिशत्). — ^{c}) K1 सर्वमेव; K2 B5 मध्यमं तु. K4.5 B3 Dn2 D5 D6.7.10 च; Dn1 [ऽ]थ (for तु). S (except G3) वै (for च). — ^{d}) B Dn D5 D3.4.6.10 पांडवः (for मागधम्). D1 *repeats* 12^{d} (for 14^{d}).

C. 5. 7080 B. 5. 198. 18 K. 5. 196. 18

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५
बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ १६
पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ।
पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७
युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।
तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।
यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९
ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०
तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

---

15 ᵃ) K₅ D₇ महेष्वासा (for महारथौ). D₇ तथा तुल्यौ; S महेष्वासा (G₃ महेष्वासा) (for च पाञ्चाल्यौ). — ᵇ) = 3ᵈ. G₃ सर्वशः निबर्हणौ. — ᶜ) K₅ महेष्वासा; B₃ महेष्वासा; S महाभागौ (for °त्मानौ). — ᶜ) K₁.₂ B₃ अनुयातौ (for अन्वयातां). K₅ B₄.₅ Dn D₃ D₈.₉.₁₀ तदा; T₂ G₂.₅ M तयोर् (for ततो). — After 15, T G₂.₃.₅ ins.:

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपाला अहमिन्द्र मेनिरे ।
अन्तरिक्षगताः सर्वे देवाः सेन्द्र पुरोगमाः ।

[(L. 1) T₂ G₂ तान् (for तौ), and नहम् (for नहम्).] — After the above, G₂ reads 17ᵃᵇ.

16 ᵃ) K₁.₂ अभि° (for अति°). — ᵇ) M₃–₅ नरः (for नराः). — T₁ om. 16ᶜᵈ. — ᶜ) K₁.₂ ते च; D₈ ते तु (for तेषां). — ᵈ) K₄ तथा; B₃.₅ D₃.₄.₆ T₂ G हयाः; M रथाः (for ध्वजाः).

17 G₂ reads 17ᵃᵇ after 595*. — ᵇ) K₁ D₇.₈ G₃ °वंशकाः. K₄ D₃.₄ भारत (for सर्वशः). D₁ रथानां च सहस्रशः. — ᶜ) K₁.₂ D₈ ते (for ये). K₅ पदातीन्य सहस्राः; D₇ पदाता बहुसाहस्राः; T₁ बभूवुरतिसंरब्धाः (= 16ᵃ). — ᵈ) K₅ om. 17ᵈ. D₇ तस्मिन्यौधिष्ठिरे बले. — After 17ᶜᵈ, D₇ *repeats* 4ᵉᶠ (with v.l. महाराज for महेष्वासा). — ᵉ) D₁₀ ययुः (for ऽन्वयुः). K₅ सह अन्वययुः पश्चात्; D₇ सहस्रमन्वयुः पश्चात्.

18 ᵃ) K₅ D₇ राजा युधिष्ठिरो यत्र. — ᵇ) K₅ D₇ स्वयमास; M यत्र चैव (for स्वय°). S (G₁ broken) च फाल्गुनः (for बला°).

19 D₇ om. 19ᵃᵇ. — ᵃ) K₅ रथ-; T₁ ततो (for तत्र). — D₁.₄ M₂ om. 19ᵇᶜ. — ᶜ) D₆ रथाः (for तथा). D₆ शत; T₁ वृथा (for रथ-). — ᵈ) T₁ G₁ सर्वशः (for भारत). K₁.₂ पदातीश्चाप्यनेकशः. — After 19ᶜᵈ, N ins. a passage given in App. I (No. 14). D₈ resumes from line 9 of the above App. passage. — K₄ om. 19ᵉ–21ᶜ. B₄ lost to the end! — ᵉ) T₁ G₂.₃.₅ चा(G₂ च)श्रित्य (for यदाश्रित्य). B Dn D₃.₈ अथ (for अभि-). K₅ D₂ T G₂.₃.₅ -युयुजे (for -युयुधे). K₁.₂ यदा निवृत्य युयुधे; D₁ यदभिश्यां हि युयुधे.

20 K₄ om. 20 (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ᵃ) B₂ D₃ D₇.₁₀ S (G₁ broken) C₃ गणशः (for शतशः). — ᵇ) = 21ᵈ. S -शतशो (for -[अ]युतशो). — ᶜ) B₃.₅ Dn D₃.₈ नर्दन्तः (for नदन्तः). — ᵈ) B₂.₅ च सर्वशः; D₂ समंततः (for सहस्रशः).

21 K₄ om. 21ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ᵃ) D₁ T₁ ततो (for तत्र). D₃.₈ °सहस्राणां. — ᶜ) K₅ वादयंतः स्म; B₂.₃.₅ Dn D₃ D₅.₆.₁₀ व्यवादयंत; D₈ नादयंति स्म (for वादयन्ति स्म). M (except M₂) सु- (for स्म). C₃ cites वादयंति (as in text). — ᵈ) = 20ᵇ. S -शतशो (for -[अ]युतशो).

Colophon. K₃ B₁.₄ D₉ G₄ missing. — *Major parvan:* K₃ D₂ उद्यम° (for उद्योग°). — *Adhy. name:* K₂.₄.₅ D₃.₄.₇ सेनानिर्याणं; Dn D₂ सेनानिर्याणं; D₂ सैन्यनिष्क्रमणं; D₈ सैन्य निवेशवर्णनं; T₁ G₂.₅ M₁ पाण्डवसैन्यसंनाहः (G₅ °हं); M₂ भारतसन्नाहः. — MSS. mostly add समाप्तं after the major parvan or adhy. name; some add it twice. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ 186; D₆ 85 (= 185); T₁ M₄ 199; T₂ G₁.₃.₅ M₂.₅ 200; G₃ 197 (as in text); M₁.₃ 198. — *Śloka no.:* Dn₁ 39; Dn₂ 34.

K1 ins. after 5. 197. 21 (i.e. beforet he last colophon):

षट् श्लोकसहस्राणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
[illegible] च वै श्लोका उद्योगं पर्व चोत्तमम् ।
[illegible] श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ।
[illegible] लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजनं देयं व्यासायाभरणानि च ।
गावः [illegible] वस्त्रा [illegible] पर्वणि ।
आस्तत्र पर्वैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
विष्णोः [illegible] सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

and ins. after the last colophon this date:

संवत् १६२२ वर्षे आश्विनवदि ३ सौमे लिखितं [illegible] ।

— K2 ins. after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date: १५३७ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आवनागरजातीये ।

— K4 ins. after the last colophon: [illegible] वर्णनं ।

— K5 ins. after the last colophon the date:

संवत् १८८१ शाके १७४७ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[यां] सौमवासरे समाप्तः पर्व उद्योगः ।, followed by this addition in Gujarati: लेईने पाछु जे न आपे तेने माथे सडता * * * पने ते हनुमान खाशे । मिश्रे । खरी वात छे ते जाणजो ॥ श्रीरस्तु ॥ मह भाऊ [illegible] लखेलु छे । घणी मेहेनत करीने समाप्ति करं छे ॥ जे लईने पाछु नहि आपे तो तेनु सत्यनाश जशे मिश्रे मिश्रे ॥

— Dn1 D4 ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

वैशंपायन उवाच ।
यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनि[illegible] लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स व[illegible] लभते [illegible] ।
उद्योगं लभतेऽयं तु पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नृपते दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
[illegible] ।
पाठकं च विशेषेण [illegible] ।
राजन्नाज्ञेय(!) त्वया त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहितः ।

— Dn2 ins. after the last colophon the date:

शाके १६६६ [illegible] आषाढे एकादश्यां समाप्तः ।

— D3 ins. after the last colophon:

अत्र पर्वणि वृत्तान्ताः । राज्ञो [illegible] । पुरोहित-यानं । [illegible] । इंद्रविजयः । संजय[illegible] । प्रजागरं । वि[illegible] । [illegible] । यानसंधिः । भगवद्यानं । [illegible] । म[illegible]न्वेषणं । [illegible] । विश्वरूपदर्शनं । [illegible] । कर्णोपनिवा[illegible] D31 'वा)दः । कर्ण[illegible]समागमः । [illegible] । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो[illegible] चेति ।

— D1 ins. after the last colophon:

अथातु भीष्मपर्व भविष्यति । [illegible] ।
जनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः [illegible] ।
पार्थिवाश्च महाभागा नाना[illegible] ॥

उद्यो[illegible] अमी वृत्तान्ताः । पुरोहितयानं । इंद्रविजयः । संजययानं । [illegible] । प्रजागरः । विदुरवाक्यं । सनत्सुजातं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभो[illegible] । मातलिवरान्वेषणं । [illegible] । वि[illegible]रापुत्रानुशासनं । कर्णोपनिवादः । कर्णकुंतीसमागमः । [illegible] । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो[illegible] चेति ।

अत्रापि * *[illegible] महात्मना ।
अध्यायसंख्यायास्तत्र [illegible] स्मृतम् ।
श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावंत्येव शतानि च ।
श्लोकाः षण्णवति प्रोक्तास्तथैवात्र महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना [illegible] ॥
शुभमस्तु [illegible] परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥

संवत् १८२८ ज्येष्ठ[illegible] गुरुवासरे काश्मिरीयसदानंदाभिधेन [illegible] श्रेयसे भूयात् ॥

— D2 ins. after the last colophon:

अथातु भीष्मपर्व भविष्यति । यस्यादिः प्रतिसंधिः ।
जनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः कु[illegible] ।
पार्थिवाश्च महाभागा नाना[illegible] ॥

[illegible] अमी वृत्तान्ताः । [पुरो]हितयानं । इंद्रविजयः । प्रजागरः । संजययानं । विदुरवाक्यानि । सन[illegible] । यानसंधिः । भगव[द्यानं] । मातलिवरान्वेषणं । [illegible] । सभाप्रवेशः । मह[illegible] । वि[illegible]रापुत्रानुशासनं । कर्णोपविवादः । इंद्रवर्णनं । [illegible]समागमः । भगवतः प्रतिवाक्यानि । अभिनिय[illegible] । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो[पाख्यानं] । बलाबलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुव[illegible] वृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंश्रितम् ।
अध्यायसंख्यया त्वत्र षडशीतं शतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट् सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता ह्यष्टौ अग्न्योऽत्र पर्वणि ॥
शुभमस्तु [illegible] भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥

संवत् १६६२ समये [illegible] ।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

— D5 ins. after the last colophon:

शुभमस्तु संवत् १६६८ समये मार्गशीर्ष शुदि ८ बार लिखितं रघुनाथेन । श्री ॥ श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः । श्रीविश्वनाथाय श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— D5 ins. after the last colophon the first st. of the Bhīṣmaparvan; then १६५६ वर्षे कीलकनामि संवत्सरे माघ पौर्णमास्यां रवौ काश्यां विश्वेश्वरराजधान्यां श्रीमत्यां अग्नीश्वरसंनिधौ लिखितं भट्टनृसिंहसुतेन केशवेन लिखितमिदं स्वात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— D6 ins. after the last colophon:

संवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिवितियौ चंद्रसुते लिखितं । वैद्यगिरिधर । तस्य आत्मज दुर * * * नगर विडोली मध्ये भटजी १श्रीजीवाजी । तस्यात्मजदेवेश्वरपठनार्थं । शुभं भूयात् के पाठकस्य ॥

— D7 ins. after the last colophon:

अस्यानु भीष्मपर्व भविष्यति ।
श्रीजनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभाग नानादेशसमागताः ॥

अथ उद्योगपर्वणि आमी वृत्तान्ताः । श्रीपुरोहितयानं । इंद्रविजयवदानं । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभोद्भवोपाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । कृष्णदुर्योधनसंवादे विदुरवाक्यानि । दुर्योधनकर्णदुःशासनशकुनिदुर्मंत्रितं । कुंतीविदुरवाक्यानि । विदुरापुत्रानुशासनं । श्रीकृष्णप्रयाणं । कर्णभेदः । पुनर्मंत्रणं । कुंतीकर्णसमागमः । सेनापतिअभिषेचनं । श्रीकृष्णमंत्रः । उलूकयानं । पांडवप्रयाणं । शिबिराभिमर्दः । दुर्योधनप्रयाणं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्व यः श्रुत्वा चातुर्मास्ये विशेषतः ।
सर्वान्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।
श्रुते पर्वणि यो भक्त्या संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।
व्यासाय ददते दानं आनन्त्यायोपतिष्ठति ।
तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसूदनः ।
व्यासरूपी च भगवान्स्वयं नारायणः प्रभुः ।
उद्योगपर्व श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः ।
प्रदेयं काञ्चनं चापि सर्वपापविशुद्धये ।
पुस्तकस्यापि कर्तव्या पूजा परमशोभना ।
वस्त्रैर्गन्धैश्च माल्यैश्च शारदा प्रीयतामिति ।
भारतपुस्तकं यो ददाति द्विजातये ।
श्लोकानां संख्यया राजन्तावद्युगसंख्यया ।
[illegible] पितृभिः सह मोदते ।

भारतं पञ्चमो वेदो यो [illegible] ।
श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रणाशनः ।
[illegible] यः श्रुत्वा [illegible] ।
जन्मसंचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
उद्योगपर्व श्रुत्वा यः [illegible] दापयेत् ।
[illegible] फलं चैव सर्वस्य [illegible] फलं लभेत् ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवां कोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं संप्राप्नुयान्नरः ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससुत्तमम् ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ सर्वकामसमन्वितः ।
भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ।
अनेनैव प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नरः ।
तथा दानस्य माहात्म्यं लोकानुद्धरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्तं । संवत् १८३७ वर्षे शाके १७०३ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णीकृतमिदमुद्योगपर्व । राजन्य [illegible] भ० विष्णुदत्तेन लिखितं । दीहेणवासी शाहा [illegible] पुस्तकं [illegible] । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो विजयते । श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम ॥

— D8 ins. after the last colophon: उद्योगपर्ववर्णनं ।

सूत उवाच ।
एवमेतत्तु वृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारतम् ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंस्थितम् ।
अध्यायानां च संख्या च षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकाः सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्य [illegible] ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्विधिमिमं फलं यच्चापि भारते ।
श्रुते च राजेन्द्र यच्च मासप्रपूजनम् ।
दिवि देवा महीपालाः क्रीडार्थमवनीं गताः ।
ऋषीणां देवतानां च संभवो [illegible] ।
अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।
आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।
गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः ।
गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।
ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनानि ऋतवस्तथा ।
स्थावरं जंगमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।

भारताद्भरतश्रेष्ठ कन्यामिह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिज्ञां तां नामकर्माणि कीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावद्भरतर्षभ ।
संयम्यान्तःशुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ।
सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ।
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किंचिद्यद्यदस्ति महद्वसु ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
सत्यार्जवपरो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ।
पर्व उद्योगमासाद्य काञ्चनं संप्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम् ।
विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
यथा रत्नानि भवने संक्रम्य दिवि मोदते ।
षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
ईदृशाद्वाचकाद्राजन्श्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वंस्तत्फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैः सर्वतो वृतम् ।
सेवितं चाप्सरःसंघैर्देवैराकाशचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते दैवतैः सार्धं दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ हविष्यन्नं प्रदापयेत् ।
पूपकैश्च विशेषेण सर्वमन्नं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमाल्यैः पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽश्विसूपर्वे दद्यात्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकस्य विशेषेण स्वर्णं दानपूर्वकम् ।
संहिताः सकाशाद्राजन्भवतः शिष्यसंमिताः ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणादिकाः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ।
तर्पयित्वा तु विविधैः कामैर्दानैश्च वचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं श्रुत्वा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे शुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्दधानेनैव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्राजन्पारणाच्च द्विजोत्तम ।
सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भारतं श्रृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ।
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वशास्त्राणां शुभमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते श्रेयो मोक्षस्त्वेतद्ब्रवीमि ते ।
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ।
आदौ चान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मानुषेण परमं पदमिच्छता ।
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति भारतं नरः ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंश्रवात् ।
जनमेजय हे राजंस्त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेन्नित्यं यत शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवदुर्लभम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ।
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं श्रुत्वा श्रावयिरवार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्याच्च संशयः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महीं चापि जय[illegible] शत्रूंश्चापि पराजयेत् ।
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषी[illegible] यराजाभ्या श्रोतव्यं च [illegible] ।
अथवा[illegible]मि[illegible] सुवर्णं धर्मशा[illegible]मि[illegible] परम् ।
मो[illegible] शास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामित[illegible] द्विना ।
संप्रत्याचक्षते चेदं तथाचव[illegible] चापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियका[illegible] ।
शरीरेण कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
सर्वं सन्त्यजते क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
य इदं मानवो भक्त्या पुण्यान्वै ब्राह्मणा[illegible]चान् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
योऽधीते प्रथमं नित्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो व[illegible]कान्मासान्सर्वपापः प्रमुच्यते ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
उभे संध्ये ज[illegible]न्कश्चित्सर्वपापः प्रमुच्यते ।
यश्चैनं शृण्[illegible]न्नित्यमार्ष [illegible]समन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं प्राप्नुयान्नरः ।
चत्वार एकतो वेदा म[illegible]भारतमेकतः ।
सुरर्षिभिः समागम्य तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारत[illegible]च्यते ।
[illegible]वप्रा[illegible]मस्कृत्य मनो[illegible]द्विसमाधिभिः ।
संपूज्य च [illegible]गन्धाम्बिदुषो जनान् ॥
यो भारतं पूजयति वस्त्रदानै-
धूपैः फलैश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
[illegible]वर्णदानेन यथा च शक्त्या
लोकं स गच्छेत्फलमस्य योनेः ॥
इ इमां कुरुते पूजां समाप्तौ पुस्तकस्य च ।

[illegible]नां[illegible]कामानवाप्नोति [illegible]समन्वितः ।
भारतं निन्दयेद्यस्तु [illegible]ानकम एव सः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
अत्रैव धमसा[illegible] निन्दने क्षीयते कुलम् ।
अवक्षेयो न पूजार्हो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेदिदम् ।
श्रुतं स्तुतं मतं येन म[illegible]पातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यां [illegible]ोगपर्व समाप्तं ॥ — This is followed by the first stanza of Bhīṣmaparvan; then the table of contents, which is followed by:

संपोष्यं स[illegible] पत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्
संशोध्यं व्रणिनो[illegible]वातिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
बध्यं बध्यवदक्षयं न हि न विक्रयं हरेनीमवत्
नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरूणां वचः ॥

शके ११६ [? १६१६] [illegible]संवत्सर श्रावणवदि १२ ते दिवशीं त्रिव[illegible]णेकेन लिखितं ॥
— D10 ins. after the last colophon: [illegible]ोगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । राज्ञां [illegible]तप्रस्थापन मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । [illegible]जययानं । प्रजागरः । वि[illegible]रवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । दम्भोद्भववाक्यानं । म[illegible]णं । गालवचरितं । विभ[illegible]दर्शनं । विदुलापुत्रा[illegible]शासनं । कर्णोपनिवादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्याणं । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । [illegible]सैन्याहश्च ॥ अतः परं भीष्मपर्व भविष्यति ॥ शके १६८८ [illegible]संवत्सरे भा[illegible]पदासितत्र्य[illegible]दश्यां गोविंदद[illegible]त्रेण किंचिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागाभ्यां पूर्णार्थं लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5. 39. 31, N (K3 missing) T G1.4 ins.:

असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्याप्यविदितं विदितं चाप्यनुष्ठितम् ।
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ।
सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ।
मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।
मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ।
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः ।
त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ।
न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ।
मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञो मन्त्रं समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS. (except D9.10 G2; K2.3.5 missing) ins. the following addl. adhy. (K4 om. lines 2–25; T G1.3–5 om. lines 5–23):

सनत्सुजात उवाच ।

शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ।
ईर्ष्या मोहो विवित्सा च कृपासूया जुगुप्सुता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति ।
स्पृहयालुरुग्रः परुषो वावदान्यः
क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।
नृशंसधर्माः षडिमे जना वै
प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

1

(L. 1) T1 G1.4 ससम्यक्; Ca.s असम्यक् (as above). T1 G1.4 नानासूत्रशतैरपि (for the posterior half). Cs cites स्वकुशलैः. — (L. 2) B D3–6 T2 Cn उपलभ्यं Cs उपलभ्य (as above). B D3–6 T2 च; D8 D10 हि (for [अ]पि). B (except B3) D (except D1.2.8.9) T2 चाननुष्ठितं (for चाप्य°). — (L. 3) K2.5 T1 G4 पापोदयं; Ca.s पापोदय- (as above). K4 D2.7 Ca.s नाचरति; D1 Cn नारभते; T1 G1.4 वाचरति (for नारभति). — (L. 4) B1.2.3 T2 पूर्वं कृतं; T1 G4 पूर्वकृते; Ca.s पूर्वकृतं (as above). D5 D9.10 अविमृज्यानुवर्तते; D1.3.4 अवमृश्यानु°; T1 G1.4 नानुमृश्यानु(T1 °भि)वर्तते; Ca.s as above. — (L. 5) B Dn D5 D2 m.3–6.10 T2 Cs अगाधपंके (for सोऽन्यापराधे). K4 D9 विषमेषु निपात्यते; D1 विषयैर्विनि°. — (L. 6) T1 G1.4 अत्र (for मन्त्र-). K2 मूलानि (for द्वाराणि). K1.4 D8.9 एतानि (for इमानि). — (L. 8) K2 मदः; Dn1 D6.9 मंद-; D1 पदं; T1 G1.4 अथ; Ca मदं (as above). D1.8 Ca.s अवज्ञानं. — (L. 9) K4 Dn1 D1–4.8.9 T1 G1 दूतांश्च (for दूताच्च). K4 Dn1 D1–4.7–9 T1 G1 कुशलान्. — (L. 11) K4.5 B3 Dn1 D1.2.5–7.9 त्रिवर्गाचरणे. B3 T1 G1.4 अधिगच्छति; Ca.s as above. — (L. 12) K2.5 B Dn D1.6.8–10 T2 वा (for च). — (L. 14) K1.5 प्रक्षिप्तं (for पतितं). — (L. 15) K2 D7.9 हुतं नष्टम् (for नष्टं हुतम्). — (L. 16) K5 D5 D8 Ca.s.np ज्ञात्वा; T1 G1.4 बुद्ध्वा; Cap.sp मत्या (as above). — (L. 17) K1.4 D3–6.9 T G1.4 च (for [अ]थ). K1.5 B Dn2 D5 D1.2.5–8.10 T2 Cs प्राज्ञैर् (for प्राज्ञो). K5 B Dn2 D5 D1.5.6.10 T2 Cs मैत्रीं (for मन्त्रं). D5 D10 समारभेत् (for °चरेत्).

2

For the omission of this passage from the constituted text, see note after adhy. 44; see below also. — (L. 1) D3.4 transp. शोकः and क्रोधः. D1 मोहः; T G1.3–5 M दंभः; Cs लोभः (as above). K1 B D5 D5 (after corr.).7.8 Cn.s मोहः; D5 (before corr.).6 T G1.3–5 M Cnp लोभः (for मानः). — (L. 2) K1 B1.3.4 D5 D1.2.5–8 मानो (for मोहो). B D3–6 T2 विधित्सा (for विवित्सा). K1 T1 [अ]कृपा (for कृपा). K1 Dn D1–8 T2 G1.3.4 M जुगुप्सता; B D5 जुगुप्सिता; Ca as above. — (L. 3) D1 मनुष्यस्य प्रणाशनाः. — (L. 4) Om. in B D5 D1. K1 D8 एकैकशस्तु; D2 एकैक एते; T1 एकैकमेव. K1 D2.7.8 T G1.3–5 M मनुष्यं. — (L. 5) Om. in M. D5 Cs मूढबुद्धिर्व्यवस्यते. — (L. 6) K1 D1.5.7.8 M स्पृहालुः; Ca.s स्पृहयालुः (as above). D3.4 स्पृहयालुरुग्रः. K1 B3 D5 D1.2.5 (before corr.).6–8 M पुरुषः; Ca.s परुषः (as above). K1 B3 D5 D1–8 M om. वा. Cs cites वदान्यः; Ca अवदान्यः (as above). — (L. 7) D1 कोपं (for क्रोधं). K1 D2.7.8 बिभ्रत् कोपं (D7 क्रोधं); M चाक्रोशान्बिभ्रत् (for क्रोधं बिभ्रत्). M om. वै. K1 D1.7.8 यः (for वै). M कत्थी (for विकत्थी).

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी
दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।
बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव
सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।
धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।
यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो
नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।
दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।
एतानि ब्रह्मुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
नरकप्रतिष्ठास्ते वै स्युर्य एवं कुर्वते नराः ।
मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।
लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ।
कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।
अर्थहानिर्विवित्सा च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ।
ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता ।
तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।
सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः
प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।
स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो
ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ।

Cs मनसा वै विकत्थी (as above); Csp मनसा विप्रकर्षी. — (L. 8) D7 नृशंसवर्णाः; M त्यक्तस्वधर्मः; Ca.s नृशंसधर्माः (as above). D1.2 सदा; D3.4 स्युः; M तु (for वै). K1 D8 नृशंसधर्मा (D8 °जन्मा) च जना ध्रुवं सदा. — (L. 9) K1 D8 Ca.s सदोपभुंजते; B3 D5 D3.4 सभाजयंति; D2.7 संतो भजते. D1 प्राप्यापदं लोभमथोपभुंजते; M संप्राप्यार्थं नोत संभावयंति. — (L. 10) D1 संभोगविद्वेषं; D2 संभोगसंपद्विषमो; D7 संभोगविद्विषमो; Cs as above. K1 D8 [अ]वमानी; B1.2.5 D1–4.7 [अ]तीवमानी; M1.2.4 [अ]थ मानी; Cs [अ]भिमानी (for ऽतिमानी). — (L. 11) M कदर्थी; Cs विकत्थी (as above). K1 D1.2.7.8 [अ]बलीयान्; M दुर्बलीयान् (for दुर्बलश्च). — (L. 12) K1 B2.5 D1.2.7.8 M वर्गप्रशंसी (for बहु°). B2 वंदितद्विट्; D7 M1 वनितां; M2–5 वंदिवत् (for वनिताद्विट्). K1 D8 वनितावमानी (for वनिताद्विट् सदैव). B (except B4) Dn1 D5 D1.2 M2–5 तथैव; D7 M1 च द्वेष्टा (for सदैव). — (L. 16) M श्रुतिश्च (for श्रुतं). — (L. 17) K1 महाव्रतानि; Ca.s महाव्रता (as above). — (L. 18) D5 ये; Ca यः (as above). K1 B1.3.5 D1.2.7.8 M Cs om. न. B3 Ca प्रभवेत्; D2 प्रच्यवते; M प्रवसेत्; Cs प्रच्यवेत् (as above). B2 Dn2 Ds2 D1–8 M द्वादशेभ्यः; Cs द्वादशभ्यः (as above). — (L. 19) D8 om. अपि. B2 वसुधां; Ca.s पृथिवीं (as above). K1 D1.2.8 Ca प्रशासन्; M प्रशिष्यात्; Ca स शिष्यात् (as above). — (L. 20) B (except B4) D5 Cs वान्वितो यः (Cs वा); D3.4 नान्वितो वा; M1 वावशिष्टः; M2 वावशिष्टं; M3.5 वा विशिष्टं; M4 वापि शिष्टां (for वार्थितो यः). K1 D1.2.7.8 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. Ca एकेनापि. — (L. 21) M स वेदितव्यः; Ca स महद्व्रतो वा; Cs च वेदितव्यं (as above). — (L. 22) K1 Ds2 D1.2.7.8 अप्रमादश्च (for अथाप्रमादः). K1 D5 D2.7 एतेष्वमृतमाहितं. — (L. 23) K1 D2.7.8 Cap.sp ब्रह्मजात्यानि; Ca.s ब्रह्ममुख्यानां (as above). — (L. 24) T G1.3–5 ब्राह्मणे न प्र(T2 G1 °णेन न)-शस्यते. — (L. 25) Hypermetric! B1.3–5 Dn D5 D3–7 M2.4 om. वै. T G1.3–5 M3.5 च; M1 हि (for वै). B2 D1 नरकस्य प्रतिष्ठास्ते. K1 D8 य एनं; G5 असूयां. B3 Dn2 कुरुते (for कुर्वते). K1 D8 सदा; Dn D1.2 जनाः (for नराः). — (L. 26) K1 T1 G5 M दमः (for मदः). K1 B1.2.5 D5 D1–4.6.7.8 स्यात् (for स). K4 Dn2 D1.3.4 पुरा यो न; B2 D5 D8 Cs पुरा योत्र; D6.7 पुरा यो नः (for स्यात्पुरा यः). K4 B2 Dn2 D5 D1.3–5.7.8 Cs प्रकीर्तितः; Cn [अ]प्रकीर्तितः (as above). K1 B1.5 D2 पुरा योनुप्रकी(B5 °व)र्तितः; T G1.3–5 M लोमशेन प्रकीर्तिताः (T1 G1.5 °तः; M1.3–5 °तं). — (L. 27) K1 D8 T1 G5 M1 लोकद्वेषः; K4 M2–5 °द्वेषं; B (except B3) D6 G3 Cs °द्विष्टं; D1.3.5 °द्वेष्यः (for °द्वेष्यं). — (L. 28) D1 कामं क्रोधं; D8 कामः क्रोधः. K1 D7.8 पराधैन्यं; K4 D1.2 T G1.4.5 M Cs पराधीन्यं; G3 परौ नित्यं (for पारतन्त्र्यं). — (L. 29) B Dn D5 D3–6 Ca.s विवादश्च (for विवित्सा च). — (L. 30) B3 Dn D3–6 Cn मोदः (for मोहः). D2.7.8 विवादः; T G1.3–5 M [ऽ]ति(T1 °भि)मानः; Cn अतिवादः (as above). Dn1 मिथ्या ईर्ष्यातिवादश्च. B3 D7.8 G3 M1.4 अभ्यसूयता; T ह्यनार्यता; G1.4.5 [अ]प्यनार्यता; Cs as above. — (L. 31) K1 D1.2 मन्येत; Cs माद्येत (as above). T G1.3–5 M सतां (for सदा). — (L. 32) D2 सुहृदः; Cs सौहृदं; Ca as above. — (L. 33) K1 D1 T1 G3–5 प्रहृष्यंति; Ca.s हृष्यंति (as above). K1 B3 व्यथंति; D7 व्यथेत; Ca.s as above. M (except M1) प्रियं प्राप्य न व्यथते कदाचित्. — (L. 34) D5 Cs आत्मने; D5.6 आत्मानं; T1 आत्मना; Ca आत्मनः (as above). K1.4 B3 Dn1 D5 D3.4.6 m.s

इष्टान्पुत्रान्विभवं [illegible] दारा-
न्नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-
न्भुङ्क्ते कर्म स्वाशिषं बाधते च ।
द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः ।
पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ।
एतत्समृद्धम[illegible] तपो भवति केवलम् ।
सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ।
यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा ।
संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण [illegible] मे शृणु ।
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं
वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।
अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
न कर्मणा सुकृतेनैव राज-
न्सत्यं जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।

Ca. s. np सुहितं ; D1 चाहितं ; D2 यद्धितं ; D7 त्वहितं; T1 सुखिता ; T2 सुखितो ; G1. 3. 4 सहितो ; G5 संनिहितो ; M1 सुविहितो (for सुचिरं). T2 G1. 4. 5 याचितो ; G3 याचिते. D5 यत् ; G3 [अ]पि ; Cs यः (as above). M2–5 अहिताय च याचते यो ददाति. — (L. 35) M2–5 om. ददाति. G5 [अ]देयं ; Ca. s अयाच्यं (as above). D1 [अ]देयं ; Ca. n. s देयं (as above). — (L. 36) T2 G5 इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्). D5 चापि ; T1 चात्म- (for स्वांश्च). G3 इष्टापूर्तं विषयं स्वांश्च दाराः ; G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्यं ; M1. 2. 5 इष्टापूर्तं विभवं स्वांश्च दारान् ; M3. 4 इष्टान्पुत्रान् पूर्वं विभवं स्वांश्च दारान्. — (L. 37) K1 D1. 2. 3 चाहतान् ; K4 D5 D3. 4. 7 T G1. 3–5 M चार्हते ; B2. 5 D3–6 चार्हता. D2 शुद्धभावान्. — (L. 38) T G1. 3–5 त्यक्तद्रव्यैः ; Ca. s as above. K4 सवसन्नेह ; D3. 4 सेवते नेह ; D3 संचयन्नेह ; T G1. 3–5 M संवसते न ; Ca. s संवसेन्नेह (as above). K4 Dn1 D1. 3–6 T1 G3 M1 (sup. lin. as above). 3–5 कामान् ; M4 (inf. lin.) कामैः ; Ca. n कामात् (as above). — (L. 39) G1. 4. 5 ins. च after भुङ्क्ते. Cap. np स्वशिवं ; Cnp स्वासितं ; Cs आशिषं (for स्वाशिषं). D7 M (except M1) बोधते ; G3. 4 साधते ; Ca. s बाधते (as above). — (L. 40) D1 transp. द्रव्यवान् and गुणवान्. K1 D5. 6. 3 ह्येव ; K4 B1. 3. 4 D3 ह्येवं ; D2 T1 चैव ; D7 होत्री ; T2 G1. 4 M सत्त्व ; G3. 5 कश्चित् ; Cs एव ; Ca एवं (as above). T G1. 3–5 M तादृशः ; Ca. s सात्त्विकः (as above). — After line 40, M (except M1) ins. :

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
[= 5. 43. 21abcd.]

M2 cont. :

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ।
[= 5. 43. 21ef.]

— S om. line 41. — (L. 42) K1 D2. 7. 3 Cs समृद्धं ; T G1. 4 M सत्पूर्वं ; G3 सत्यर्थं ; G5 सर्वं तत् (for समृद्धम्). — (L. 43) Om. in G3. K1. 4 D3 T G1. 4. 5 M1–3. 4 (sup. lin. as above) Cs सत्यात् ; Ca सत्त्वात् (as above). K1 D1 तु ; D3 न (for प्र-). D1 संकल्पः स्वयमाहितः ; T G1. 4. 5 M संकल्पो न समाहितः ; Ca. s as above. — (L. 44) Om. in G3. K1 B4 D1. 3 G4 M (M1 inf. lin. as above) ततः ; Cs यतः (as above). K1. 4 D3 T G1. 4. 5 M यज्ञः ; Cs as above. K1 प्रतायेत ; K4 T G1. 4. 5 M प्रवर्तेत ; B3 D5 Cs प्रवर्तते ; D1 प्रतीयंते ; D3 प्रजायंते ; D7 प्रतायंते ; D3 प्रजायीत (for प्रवर्धन्ते). Dn1 Ds1 D1. 3. 3 Ca सत्त्वस्य ; D7 सर्वस्य ; Cs सत्यस्य (as above). K1. 4 D3 D1. 7. 3 Cs अवबोधनात् ; M (except M2) Cn अवधारणात् ; Ca अवरोधनात् (as above). — (L. 45) Om. in G3. D3–5 अन्यश्च (both times) ; Cs अन्यस्य (as above). K1. 4 D2. 3 M (except M2) उत ; T1 अपि (for अथ). — (L. 46) Om. in G3. K1 D3 संकल्पसिद्धः ; B3 G5 M3. 4 (inf. lin. as above). 5 °सिद्धिं ; Ca. s °सिद्धं (as above). K1 D3 पुरुषः (for पुरुषं), and संकल्पात्. Ca असंकल्पः (as above). — (L. 47) M (except M1) मनो ज्ञानमयं शृणु (for the posterior half). — (L. 48) T G1. 3–5 M अध्यापयीत Ca अध्यापयेत् (as above). — (L. 49) B1. 2. 5 Dn D5 D3–6 विकारान् ; B4 Cn विकाराः ; Ca अविकारं (for विकारं). — (L. 50) D3 योगी ; T1 जगत् ; Ca योगे (as above). — (L. 51) D1. 3 T G1 M1 य एतत् ; G3–5 M3. 4 (inf. lin. as above). 5 एतत् ; Ca. s ये तत् (as above). — (L. 52) T G1. 3–5 M1 (sup. lin. as above) इह ; Cs एव (as above). — (L. 53) Dn D5. 6 जयेत् ; G3 वेद (for यजेत्). D3 याजयेत् (for जुहु°). D1. 3 वै (for वा). K1 Ds2 D3 T1 जयेद्वा ; K4 D3. 4 जयेद्वा ; Ds1 D1 M1 (inf. lin. as above) यजेत (for यजेद्वा). — (L. 54) K1 D1. 3 तेनैव (for चैतेन). K1 D5 D3 T G1. 4. 5 M1 (inf. lin. as above). 2. 4 Ca. s अत्येति ; D3. 4 अन्वेत्य ; Cn जयति (for अन्वेति). K1. 4 विद्वान् (for राजन्). — (L. 55) K1 T2 (m as above) वर्तं ; D1 T1 G1. 4 वृत्तिं ; M1 (inf. lin. as above). 2 शक्तिं ; Ca. s रतिं (as above). K1. 4 D3 [illegible] ; Ca [illegible] ;

नैतेन बालोऽमृतमभ्येति राज-
न्रतिं चासौ न लभ[illegible] ।
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।
तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ।
अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।
वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ।

Colophon.

3

After 5. 62. 5, N (K2.3 missing) ins.:

यदा परिकरिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ।
अता[illegible]लेव जले बाहुभिर्मामका रणे ।
पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ।
विदुर उवाच ।
इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा नि[illegible]ः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।
तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुप[illegible] ।
दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ।
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
विपाप्मा वृद्धतेजा[illegible] पुरुषो विन्दते महत् ।
क्रव्याद्भ्य इव [illegible]नामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ।
आश्रमेषु चतुर्ष्वा[illegible]दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रि[illegible]याभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापल[illegible] ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ।
एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ।
कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् ।
मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते ।
अजिह्ममशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।
अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविचिन्तिता ।
समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः प[illegible]तितः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ।
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै प[illegible]णतप्र[illegible]ः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ।

C3 विंदति (for लभति). D5 कामकाले; Ca.3 अन्तकाले (as above). — (L. 56) K4 भूतं; B1 D2.5.6.8 Ca एकं; B3 एतं; B5 एतत्; G3 भूतः; C3 एकः (as above). K1 D8 न चेष्टेत्; D5 चेष्टते (for चेष्टेत). K1 B3.5 D8 च (for न). D1.2 T1 M न चेष्टेन्मनसा अ(D1 त्व)पि; D7 T2 G1.3-5 न चेष्टेन्मनसा अ(D7 ह्य)पि. — (L. 57) K1 D1.3 अथ; T G1.3-5 M अपि (for तथा). T G1.3-5 प्रीतिद्वेषौ. — (L. 58) B1 D2.4 क्षत्रियोपि; G1.4 वसति (for क्षत्रिय). K1.4 B1-3 D5 D1.3 G3 M Ca.3 [आ]वसति (for [आ]विशति). T2 (m as above) तिष्ठति; Ca पश्यति (as above). G1.4 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half). — (L. 59) Ds2 D6.3 G3 आनुपूर्वेण; Ca as above. M1 विद्वंस्त्वं (for एतद्विद्वन्). B3 विप्र; D2 ब्रह्म (for विद्वन्). — Colophon. *Adhy. no.:* K1 T2 G3 45; Dn D8 4; D5 44; D6 41; D7 T1 G1.2.4 M 46.

☞ Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy. 42, 43 and 44, as may be seen from the foll. statement: Lines 1–23 = (var.) 5. 43. 8–14. — Line 26 = (var.) 263*. — Lines 27–31 = (var.) 262*. — Lines 32–40 = (var.) 5. 43. 18–20. — Line 42 = (var.) 5. 43. 22^cd. — Lines 43–46 = (var.) 5. 43. 26^cd–27^ef. — Lines 48–51 = (var.) 5. 44. 24. — Lines 54–55 = (var.) 5. 44. 16^cd. — Line 56 = (var.) 5. 43. 34^ab. — Line 58 = (var.) 5. 42. 24^cd. — Line 59 = (var.) 5. 43. 37^cd.

3

K5 om. lines 1–4. — (L. 1) K1 D1.5-8 Cn परिहरिष्यंति; D10 °भविष्यंति; C3 °भरिष्यंति; Ca as above. — (L. 3) K1.4 पश्यतः; D1 अपश्यन्. — (L. 4) B3 D1.2 सह (for स च). — (L. 5) D3.4.7 दमं (for इह). K5 D7.10 निश्चय° (for निश्चित°). — (L. 7) K1.4.5 B1.3 D1-4.7.9.10 दानक्रिया (for दानं क्षमा). — D1 om. lines 8–10. — (L. 9) K4 D3.4 उच्यते (for उत्तमम्). — The portion from line 10 up to st. 4 of adhy. 67 is missing in K5. — (L. 12) B Dn येषां (for तेषां). K1 D1.2.3.10 वि- (for च). — (L. 18) Om. in K1.4 B D (except D5.8). — (L. 19) Dn1 D1.2 Ca.3 मोहः (for दर्पः). K1 D7.10 कामं लोभं च मोहं च मन्युं निद्रां विकत्थनं. — (L. 20) K1 D7.10 मानमीर्ष्यां (D7 °र्ष्यं) च शोकं च. — (L. 22) K1 B1.2.3 D1.2.7.8.10 अल्पेच्छः. D5 D3-5.8 अविचिंतता. — (L. 23) K1 D7.10 सदा दांतः प्रकीर्तितः. — (L. 25) K1 Dn D7.8.10 सम्मानं (for संमानं). — (L. 26) K1 B (except B5) D1 सर्व- (for यस्य). — (L. 30) K1 D1.2.7.10 कर्म यत् (for कर्मणा), and पूर्वैः (for पूर्वं). — (L. 34) K1 D7.10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तथा योऽभिजायते जनः ।
समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ।
कर्मणाचरितं पूर्वं संनिधानं च यत् ।
तत्त्वाख्याय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ।
नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरँल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
शकुन्तानामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते ।
उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5. 90. 1^ab, K5 ins.:

यं सुरासुरा यमिच्छन्ति तपः कृत्वा त्वनेकधा ।
स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
तवातिथ्यं जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
अहमस्मि महीपीठे निर्धनानां शिरोमणिः ।
कृष्ण उवाच ।
साधु साधु महाप्राज्ञ सत्यशील विशांपते ।
यस्त्वं विनयसंपन्नो वयस्त्वय्येव दृश्यते ।
तवाद्य वचसा तुष्ये ददामि कुरुनन्दन ।
वरं वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।
विदुर उवाच ।
अचला केशवे भक्तिर्मानसं त्वद्गतं सदा ।
धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन ।
मा मतिः परद्रव्येषु परदारेषु मा मतिः ।
परापवादिनी जिह्वा मा भूदेव कदाचन ।
आसनं श्रुतसंकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
हृदयं शास्त्रसंकीर्णं देहि मे मधुसूदन ।
दुर्भिक्षे चान्नदाताहं सुभिक्षे च हिरण्यदः ।
आतुरेऽहं भयत्राता श्रीमन्कृष्ण भवन्तु मे ।
सत्यं शौचं दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दने ।
एतान्वरानहं याचे यदि तुष्टोऽसि माधव ।

5

S^n (T2 om. lines 12–17; G2 om. lines 6–9 and 12–17) ins. after 5. 92. 11: K4 (om. lines 10–24), after 421*:

तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
सैन्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ।
दक्षिणं चावहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पृष्ठवाहौ तयोरास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
तस्य सत्त्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत ।
तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतगेन्द्रेण केतुना ।
हेमजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।
बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ।
पक्षिभिर्बालिभिश्चैव रुक्मजालकृतान्तरैः ।
बहुभागविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैडूर्यभूषणैः ।
किङ्किणीशतसंघैश्च बालजालकृतान्तरैः ।
कार्तस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलंकृतः ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः काञ्चनीयैश्च पादपैः ।
व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभिः ।
तारासिंहाश्वैश्चापि वारणैश्च हिरण्मयैः ।
वज्रायुधविमानैश्च कूबरावर्तसंधिषु ।
समुच्छ्रितमहानाभिः स्तनयन्निव तोयदः ।

6

After 5. 114. 2, D8 ins.:

पद्मदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
सप्तरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ।
पद्मेव दीर्घौ हंसः काञ्चनानि

शकुन्तानां यथाकाशे. K1 D1.2.7.10 प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते). — (L. 35) Om. in D5. K1 D7 पुनर्जन्म न विद्यते (for the posterior half). — (L. 36) Om. in D7. B2.4 Dn2 [प]त्र (for वा). K1 D1.2.10 [अ]भिपद्यते; C8 [अ]भिमन्यते (as above). — Colophon. *Adhy. no:* K1 63; D5 59; D7 64.

5

(L. 3) K4 शैब्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हेमसंनिभः (for किंशुक°). — (L. 5) T1 G1 [अ]वसत् (for [अ]वहत्). K4 शैब्यः (for सैन्यः). K4 T1 G1 [अ]भवत् (for ऽवहत्). — (L. 6) M2–5 पृष्ठतोऽभौ (for °वाहौ). — (L. 9) K4 महाबलपराक्रमः (for the posterior half). — (L. 16) T2 G2 रत्न° (for बाल°).

च ... समवृत्तानि ।
हस्तानि चत्वारि च ...
ग्रीवा च जङ्घे च ...समवृत्तानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशना ... लिपर्वकेशा-
स्त्वक्चैव वै करुहाश्च ...
वक्षोऽथ क... नासिकाल्य-
मंसाग्निकं चेति षडुन्नतानि ।
नेत्रान्तपादकरतालवधरोष्ठजि...
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3–12 are a gloss on the preceding 2 lines.]

7

After 5. 128. 17, T G ins.:

यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशी... हतः ।
तथा नागपुरं दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ।
पारिजात...रं क्षेममेकं यदुसुखावहम् ।
नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिः सह ।
प्राग्ज्योतिषे पाशान्... ।
हतास्ते वासुदेवेन ...पसंक्रम्य कौरवान् ।
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
द्युमत्सेनः सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः ।
शेषवत्स्व...कर्मा तु धर्मापेक्षी तथाच्युतः ।
क्षमते पुण्डरीकाक्षः शक्तः ... ।
एते हि यदि गोविन्द... सह राजभिः ।
अद्यैवातिथयः सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वा... प्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
तथा चक्रभृतः सर्वे वशमेष्यन्ति कौरवाः ।

8

After 5. 129. 13, D8 ins.:

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।
ददर्श परमं रूपं धृतराष्ट्रोऽम्बिका...तः ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः ।
ऋषयश्च म... लोकपालैः ...न्विताः ।
प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टुवुः प्राञ्जलि स्थिताः ।
क्रोधं प्रभो संहर संहर स्वं
रूपं च यद्दर्शितमात्मसंस्थम् ।
यावत्त्विमे देवगणैः समेता
लोकाः समस्ता भुवि नाशमीयुः ।
त्वं च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे ।
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
... महीपालाः किंवीर्याः ...।
येषामर्थे महाबाहो दिव्यं रूपं प्रदर्शित... ।
एवमुच्चारिता वाचः सह देवैर्विभुस्तथा ।

9

After 5. 157. 5, K4 B Dn1 D8 D1. 3. 4. 6–8. 10 ins.:

The Fable of the Cat and the Mice

ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः ।
कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ।
श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः ।
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि ...मुत्तमम् ।
कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन्गङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ।
तस्य कालेन महता विश्रम्भं ...ण्डजाः ।
समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशां पते ।
पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः ।
ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं ... विनिश्चये ।
बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः ।
उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन् ।
... र्तुं चैव यथासुखम् ।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् ।
ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ।

7

(L. 1) T2 नृपावरथकुंजराः. — (L. 5) T1 G1. 3 कृष्णं (for यकं). — (L. 16) T1 G3 च चक्रिणः (for चक्रभृतः).

9

(L. 1) B3 D8 वचनं (for °नात्). — (L. 22) D8 D7. 10 कार्येन (for कार्येण). — (L. 24) D8 D6. 7. 10 Cnp

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थितः ।
स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रि शालेन वज्रभृत् ।
एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशां पते ।
प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ।
द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ।
युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ।
न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
सोऽस्मि नेयः सदा तात नदीकूलमितः सुखम् ।
तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ ।
वृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ।
ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ।
मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ।
ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ।
ततः प्राज्ञतमः कश्चिड्डिण्डिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ।
गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः ।
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
साधु साध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ।
अविज्ञानात्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ।
तत्र वृद्धतमः कश्चित्कोकिलो नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ।
न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा ।
न मूलफलभक्षस्य विष्ठा भवति लोमशा ।
अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते ।
अद्य सप्ताष्टदिवसान्डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ।
एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।
बिडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
तथा त्वमपि दुष्टात्मन्बैडालं व्रतमास्थितः ।
चरसि ज्ञातिषु सदा बिडालो मूषिकेष्विव ।
अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ।
त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम ।
देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
प्रमार्जाश्रु रणे जित्वा संमानं परमावह ।
पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।
युध्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ।
त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
जातुषे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ।
यच्च कृष्णाभवाचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
अयमस्मि स्थितो राजन्शमाय समराय च ।
तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप ।
एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ।
तुल्ययोनिः समबले वासुदेवं समाश्रितः ।
ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

बहुमित्रा. D_1 ह्यसि (for ह्ययं). — (L. 29) D_8 भवतः (for °न्तं). — (L. 31) K_4 Dn_1 $D_{1.7.10}$ महाप्राज्ञ. — (L. 35) B_4 D_1 transp. वचनं and भवतां. D_8 D_7 भवतां रक्षणं हितं (for the posterior half). — (L. 39) K_4 $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{1.7.8}$ तात. Dn_1 D_8 परं (for सुखं). — (L. 40) D_8 $D_{1.7.8}$ ते; $D_{3.4.10}$ तत् (for तं). B_3 ते तथेति विनिश्चित्य (for the prior half). — (L. 41) $B_{1.3.4}$ Dn_1 सर्वं. — (L. 42) K_4 $D_{3.4.7}$ [अ]पि; B_3 तान् (for [अ]थ). B_3 अभक्षयत्. — (L. 48) K_4 B_{1-3} Ds_1 $D_{3.4.6}$ तत्र (for ततः). Dn_1 दंडिकः; D_8 दिणिकः; D_7 दिंडिकः. — (L. 55) D_8 D_7 वा (for वो). — (L. 51) D_8 D_7 ते (for तु). B_3 transp. सहैव and मातुलेन. — (L. 53) K_4 D_8 $D_{3.4.7.10}$ ऊचुः (for चक्रुः). Dn_1 दंडिकस्य; D_8 तिणिकस्य; D_7 दिंडिकस्य (for डिण्डि°). — (L. 54) K_4 Dn_1 D_8 Ca उपयुक्तवान् (for °भुक्तवान्). — (L. 58) $B_{2.3}$ transp. कृता and शिखा. Dn_1 $D_{1.8}$ छद्ममात्रकृता शिखा (for the posterior half). — (L. 60) $B_{3.5}$ D_1 अंगानि त(D_1 चा)स्य वर्धते (for the prior half). — (L. 61) D_8 D_7 transp. [अ]पि and न. — (L. 64) D_8 $D_{3.4.7}$ बैडालव्रतम्. — (L. 67) D_8 D_7 दंभमास्थाय (for °नार्थाय). — (L. 68) $D_{3.4.7.10}$ छद्ममिदं; Cn छद्म इदं. $D_{3.4.10}$ समास्थितः (for °श्रितः). — (L. 69) $D_{3.4}$ transp. कार्याणि and सर्वाणि. — (L. 72) B_3 D_1 संमानय च बांधवान् (for the posterior half). — (L. 74) K_4 D_8 अपि वर्जिताः; Ca अप° (as above). — (L. 75) $D_{7.10}$ वयं° (for कथं). — (L. 77) Ds_1 $D_{3.4}$ संस्मरन्; D_7 स्मरन् त्वं (for स्मर तं). — (L. 79) $B_{3.5}$ D_1 transp. शमाय and समराय. — (L. 81) K_4 D_8 $D_{3.4.7.10}$ सार्धं (for सर्वं).

सभामध्ये च यद्रूपं मायया [illegible]
तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ।
इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वापि भीषणा ।
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति [illegible] ।
वयम[illegible]न्तर्हिताः खं च गच्छेम मायया ।
रसातलं [illegible]ऽऽपि वैश्मं वा पुरमेव तु ।
दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ।
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।
यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
घातयित्वा [illegible] पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
आचचक्षे च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ।
मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना ।
स [illegible] भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ।
यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं प[illegible]तः ।
करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ।
अकस्मादेव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ।
अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृङ्गकाः ।
मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ।
सज्जाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ।,

which is followed by 5. 157. 16.

[For the fable, cf. Bilāra-jātaka (ed. Fausboll, vol. 1, pp. 460–61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats.]

10

After 5. 157. 17 (which is transposed), K_4 B D_{n1} D_5 D_1 (om. lines 1–6). 8. 4. 6–8. 10 ins.:

यद्ब्रवीषि च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
[illegible] निष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ।
त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
क युद्धं क च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
शयिष्यसे हतो भूमौ गदा[illegible] भारत ।
तद्वृथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर ।
उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा प[illegible]श्याम पौरुषम् ।
युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम् ।
ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्तः [illegible]क्लेशान्स्मर च पाण्डव ।
विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचना[illegible] ।
न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।
तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ।
अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।
आत्मार्थं [illegible] च प्रयुध्यध्वं मया सह ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचन[illegible] ।
एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः ।
द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
युध्यस्व स[illegible]हृत्पापं कुरु कर्म सु[illegible]करम् ।
शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ।
गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् ।
कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ।
एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ।
धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ।

11

After 5. 157. 18 (which is a variant of 5. 158. 11), K_4 B D_{n1} D_5 $D_{6.8.10}$ read for the first time 5. 158. 12–41 (with v.l. and ins.), *repeating* the

---

— (L. 82) $D_{5.6}$ पुत्रात् (for युद्धात्). B_3 नानु-; B_5 [अ]प्यनु- (for बहु). — (L. 83) D_{n1} D_{s1} D_{10} संप्रथिते; $D_{5.6}$ संप्रार्थितो. — (L. 86) K_4 D_5 धर्मराजसमीपतः (for the posterior half). — (L. 87) K_4 B_3 $D_{5.6.8}$ आत्मानं (for °र्थं). — (L. 90) = (var.) 5. 158. 35^{ab}. $B_{1.2.4}$ न (for च). K_4 $D_{5.6.8}$ कुहको (for °का). $B_{1.2}$ D_5 [अ]पि भीषणी; B_3 D_5 $D_{1.10}$ विभीषणी; $D_{5.6}$ विभीषिका (for [अ]पि भीषणा). — (L. 91) = (var.) 5. 158. 35^{cd}. — (L. 95) D_{n1} Cnp ननु; D_1 न हि; Cn न तु (as above). — L. 95–96 = (var.) 5. 158. 26. — L. 100 = (var.) 5. 58. 22^{cd}.

10

(L. 4) D_{s1} D_7 क्षत्रियो (for पुरुषो). — (L. 16) K_4 $D_{5.6.7.10}$ अहं (for अयं). — (L. 17) $B_{2.3}$ D_7 सहिता (for संहता). — (L. 21) D_5 D_7 आगम्य (for आसाद्य). — (L. 22) K_4 चार्थं; $B_{3.4}$ D_{n1} D_5 $D_{7.8.10}$ Cnp स्वार्थं; $D_{5.6}$ पार्थं; Cn पापं (as above). — (L. 25) $D_{5.6.10}$ युध्यतां; D_7 धर्मिणां; D_8 रथिनां (for धन्विनां): B_4 स्थिरो भव (for सुनिर्भयम्). — (L. 26) B_3 D_1 कुरु कर्माणि संयुक्तः (D_1 °यत्तः) (for the prior half). $B_{1.3.4}$ पश्यामि पुरुषो भव (for the posterior half).

passage in its proper place:

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ।
एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ।
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ।
द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ।
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ।
को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी मामासाद्यारिमर्दनम् ।
पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ।
कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा ।
रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ।
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ।
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं
गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ।
अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत ।
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ।
यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ।
जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ।
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
मनसैवानुकूलानि धातैव कुरुते वशे ।
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ।
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणैर्जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ।
सगदाद्भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ।
सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।
अमानुष्यं समापन्नान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ।
अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ।
सूदकर्मणि विश्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ।
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
वेणीं कृत्वा षण्ढवेषः कन्यां नर्तितवानसि ।
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ।
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ।
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ।
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
शारद्वतमहामीनं सोमदत्तितिमिंगिलम् ।
भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यझषावर्तं काम्बोजवडवामुखम् ।
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ।
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
र्निवर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् ।
प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ।

Colophon.

12

After 5. 159. 6, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{4.6-8.10}$ ins.:

एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुवाच ह ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ।
उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।

[illegible]शीविषमिव क्रुद्धं [illegible]काकथा ।
[illegible]व्यादीमिव तान्सर्वान्वयो[illegible] वाक्यमब्रवीत् ।
उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरित[illegible] ।
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं च [illegible] ।
तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समिति[illegible] ।
नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्जज्वलुर[illegible]ताः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
उत्पे[illegible]रासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
बाहून्प्रगृह्य रुचिरान्रक्तचन्दनरूषितान् ।
अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ।
दन्तान्दन्तेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन् ।
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय्य च ।
हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवी[illegible] ।
अश[illegible] [illegible]थास्माकं प्रोत्सा[illegible] ।
श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ।
सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् ।
शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ।
अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु [illegible] नित्यशः ।
मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ।
प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाका[illegible] कुरून्प्रति ।
कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ।
त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
गच्छस्व[illegible] [illegible]मिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् ।
मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
[illegible]तिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः ।
पर्वताश्च विशीर्येर[illegible]र्वाक्यं न मृषा भवेत् ।
सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रक[illegible]ष्यन्ति पाण्डवाः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ।
यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति ।
अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ।
यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
भीमसेन[illegible]चः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्य[illegible]वाच ह ।
शौटीर[illegible]रसंहृष्टमनीकजनसंस[illegible] ।
शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
नास्माकं भविता भेदः कदा[illegible]भिः सह ।
धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ।
त्वं तु लोकविना[illegible]य धृतराष्ट्र[illegible] च ।
उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलस्य च पापकृत् ।
जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।
अहितानि नृशंसानि नित्यशः क[illegible]र्तुमिच्छति ।
तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः ।
ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्[illegible]पाशवशं गताः ।
उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
दूताः [illegible]न्ते यथाकल्या[illegible] भाषिणः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
धृष्ट[illegible]प्रमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।
श्रुतं वस्तस्य पापस्य [illegible] भाषितम् ।
कुत्सना वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ।
श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं [illegible]काम्यया ।
प्रभावाद्वा[illegible]देवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ।
भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ।
उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

12

With lines 3–5, cf. 5. 158. 4c–5d; lines 6—7 =(var.)5. 159. 1. — (L. 18) D5 D7 यमौ चैव (for यमजौ च). — (L. 20) K4 B2.3 D5 D6–8 स्वभुजान्; Dn1 D10 सुभुजान् (for रुचिरान्). D3.4.7 °भूषितान् (for °रूषि°). — (L. 27) K4 B1–3 D5 D3.4.6–8.10 °निमिषेजं. — (L. 30) B D5 तं (for त्वं). — (L. 31) D3.4 भ्रातुर्वा; D7 °रैः सु- (for पितुश्च त्वं). — (L. 32) K4 D3.4.6.8 शासनात् (for नित्यशः). — (L. 38) B (except B4) च (for ते). — (L. 42) K4 D3.4.8 च (for वा). — (L. 51) K4 Dn1 D3.4.6–8.10 शौंडीरमुरसंहृष्टं. — (L. 53) D5 D7 मा (for न). — (L. 55) B' (except B3) हि (for तु). — (L. 56) D3.4 वै कुपुरुषः (for वैरपु°). — (L. 59) D5 D7 गंताशु (for °स्मि°). K4 सुदुर्गतं; D6.8 °र्दुर्गं (for °र्गमम्). — (L. 60) B (except B3) आजौ (for आदौ). — (L. 62) K4 B3

श्वोभूते कथ्यितस्तात [illegible] चमूमुखे ।
गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबा हि वचनात्त [illegible] ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्र[illegible] ।
तेन वाक्योपचा[illegible] विस्मिता राजसत्तमाः ।
अङ्गुलीय च तान्सर्वान्य[illegible] यथावयः ।
धर्मराजस्त[illegible] वाक्यं तथ्यार्थं प्रत्यभाषत ।
आत्मान[illegible] न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।
उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जित[illegible] ।
दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
अतिक्रो[illegible] तनेत्राभ्यामाशीवि[illegible] इव श्वसन् ।
स्मयमान इव क्रोधा[illegible] पणी परिसंलिह[illegible] ।
जना[illegible] नमभिप्रेक्ष्य [illegible] ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसन[illegible] ।
पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्तसे ।
[illegible]वीर्याच्चः पराक्रम्य पाप आह्वयसे परान् ।
अभीतः [illegible] वै क्षत्रियः पुमान् ।
स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मान[illegible] च संयुगे ।
[illegible] युद्धं मा गाः कुलाधम ।
आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।
आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ।
परवीर्यं [illegible] यः [illegible] परान् ।
अशक्तः स्वय[illegible] नैतदेव नपुंसकम् ।
यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ।

13

After 5. 160. 23, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6-8.10}$ ins.:

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्य[illegible] लूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं [illegible] त्वमर्हसि ।
उभयोरन्तरं वेद [illegible] कृताकृतमथापि ।
न चाहं कामये पापमपि [illegible] ।
किं पुनर्ज्ञाति[illegible] वधं कामयेयं कथंचन ।
एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ।
स त्वं [illegible] मूढभावाच्च कत्थसे ।
तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः ।
किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ।
भीमसेन[illegible] वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुष[illegible] ।
शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ।
गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा [illegible] ।
प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ।
सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणाम[illegible] मृत्युः सुयोधन ।
सर्वेषां राज[illegible] रसत्तम[illegible] ।
कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।
हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः ।
आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि [illegible] राजस्य पश्यतः ।
नकुलस्तु ततो वाक्यमि[illegible] आह महीपते ।
उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशासि माम् ।

$D_{6.8.10}$ भीमसेनस्य वचनं (for the prior half). — (L.67) B (except B_3) °वादिनः (for °भाषिणः). — (L. 68) B (except B_3) Dn_1 महाबाहुर्. — (L. 71) B_{3-5} Dn_1 कुत्सनं (for °त्सना). — D_4 om. lines 73–103. — (L. 74) K_4 D_5 $D_{6-8.10}$ समस्तं (for समग्रं). — (L. 76) D_7 प्रेषयि° (for प्रापयि°). B (except B_3) वक्ष्यति (for वक्ष्यामि). — (L. 77) K_4 B_3 $D_{6.8}$ कथितस्त. — (L. 83) K_4 B_3 D_5 $D_{6.7.10}$ हिंस्यात् (for हि स्यात्). K_4 D_5 $D_{6.7}$ पार्थिवोत्तम; D_8 °वो रणे. — (L. 86) B (except B_3) D_{10} भरतर्षभः. — (L. 90) Om. in D_5 $D_{7.10}$. K_4 B (except B_3) विपुलौ भुजौ (for विपुलं भुजम्). — (L. 93) D_5 $D_{7.10}$ यथा (for सदा). B_4 D_5 $D_{6.7.10}$ Cnp प्रवर्तसे (as above); the rest °ते. — (L. 94) = (var.) 5. 160. 3^{ab}. K_4 Dn_1 D_6 आहूयते (for आह्व°). — (L. 95) = (var.) 5. 160. 3^{cd}. — (L. 96) B (except B_3) $D_{6.8}$ पापः — (L. 98) D_5 अपि (for आत्म-). — (L. 99) K_4 Dn_1 $D_{6.8}$ आहूय च (for आह्वयस्व). — (L. 100) = 5. 160. 4^{ab}.

13

(L. 6) D_5 D_7 कामयेहं (for °येयं). — (L. 9) B_4 D_5 $D_{7.10}$ काल° (for काम°). — (L. 12) D_5 कैतवं (for कौरवं). — (L. 14) K_4 $D_{6.8}$ चाह (for आह). — (L. 25) $B_{3.4}$ $D_{7.8}$ सुयोधनं. B_3 सुहृद्भिः सह सोदरैः (for the posterior half). — (L. 28) D_5 $D_{7.8.10}$ कैतव्य (for कौरव्यं). — (L. 32) D_5 दुर्यो° (for सुयो°).

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ।
सुयोधन मतिर्या ते दुर्मेधा ते भविष्यति ।
शोचिष्यसे महाराज स[illegible]मात्यसबान्धवः ।
इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्त्वं निकत्थसे ।
[illegible] यदा वृद्धावुलूकमिद[illegible]चतुः ।
दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ।
तौ च [illegible] वा पौरुषं यस्य यादृशम् ।
शिखण्डी तु ततो वाक्य[illegible]लूकमिदमब्रवीत् ।
वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतः सदा ।
पश्य त्वं मां रणे राज[illegible]र्वाणं कर्म दारुणम् ।
यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ।
तमहं प[illegible]तयिष्यामि रथात्तव पितामह[illegible] ।
अहं भीष्मवधात्सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना ।
सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विना[illegible] ।
धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्य[illegible]लूकमिदमब्रवीत् ।
सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ।
अहं द्रोणं [illegible]निष्यामि सगणं सहबान्धवम् ।
कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ।
तमब्रवी[illegible]र्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ।
नाहं ज्ञातिवधं राजन्कामयेयं कथंचन ।
तवैव दोषाद्दुर्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनावृतम् ।
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां चरितं महत् ।
स गच्छ माचिरं तात उलूक यदि मन्यसे ।
इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ।
उलूकस्तु ततो राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
उ[illegible]कस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षण[illegible] ।
अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवी[illegible] ।
वा[illegible]देवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ।
नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ।
सहदेवस्य च वचो [illegible]नीः ।

— (L. 33) Ds D7.10 शोचिष्यसि. — (L. 37) Om. in B2. K4 D5.6–8 च (for वा). — (L. 38) Ds D7.10 च (for तु). — (L. 40) K4 दुर्धर्षं (for कुर्वाणं). — (L. 44) =(var.) 5. 160. 8cd. — B6 om. lines 48–51; K4 om. lines 50–52. — (L. 51) Ds D10 दोषो (for दोषाद्). Dn1 D5.8 अनावृतं; Cn as above. — (L. 52) D6.7 Cn पूर्वेषां; Cnp सर्वेषां (as above). B3 उचितं; Ds D5.10 (m as above) च हितं (for चरितं). — B5 D7 om. lines 54–61. — (L. 56) K4 D5.6.8 राजन् (for तत्र). — After line 56, Ds (which om. lines 57–61) reads 24ab, and D5 reads 24.

14

(L. 1) K1.2.5 D5.6.7 च (for स्व-). — (L. 2) K1.2 [अ]न्वयात् (for ययौ). — (L. 3) K1 स महारथः (for प्रवरो रथः). — (L. 4) K5 प्राणवद्; Ds D2–4.8 प्रणदन्; D1 प्रणदद्; D7 प्राणदद् (for प्रणुदन्). K1.2 रथमास्थाय धिष्ठितः. — (L. 5) K D1–4.7.8 क्षत्रहा क्षत्रदेवश्च. — (L. 6) K2 जनौघान् (for जघनं). — (L. 7) =(var.) 5. 149. 53ab. Om. in K5. B3–5 Dn Ds D5.6.8–10 भक्ष्यं भोज्यं च यत्किंचित् (for the prior half). — (L. 8) = 5. 197. 19ab. Om. in K B2 D1–4.7. — (L. 9) =(var.) 5. 149. 54ab. K1.2 फाल्गुनः सकलं तत्र; D1 सर्वे सर्वकलत्रं च. D3.4 क्षत° (for कृश°). D1 यत्किंचित्सारवद्बलं. — Ds resumes from line 10. — (L. 10) Ds D5.10 °वाहाश्च; D1.10 कोष्ठागाराश्च. — (L. 11) K1.2.5 D7 गजानीकं च. K1 अशंकितः; K2 अकंपितः; K5 अतंद्रितः; D1.2.7 अनिंदितः (for युधिष्ठिरः). — (L. 12) Om. in K D1.2. — (L. 13) Cf. 5. 149. 58bc. Om. in K D1.2.7 चाभिभुः (for वा विभुः) — After line 13, D3.4 read line 16. — (L. 14) K1.2.5 D1.7 रथाश्च शतसाहस्राः

14

After 5. 197. 19cd, N ins.:

चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ।
धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ ।
सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
वृतः शतस[illegible]ण रथानां प्रणुदन्बली ।
क्षत्रदेव[illegible]च रथस्थौ पुरुषर्षभौ ।
जघनं पालयन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ।
शकटापणवेशाश्च यानं युग्यं च सर्वशः ।
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किंचित्कृशदुर्बलम् ।
कोशसंचयवाहाश्च कोष्ठागारं तथैव च ।
गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ।
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्ति[illegible]र्मदः ।
श्रेणिमान्व[illegible]दानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ।
रथा विंशतिस[illegible]स्रा ये तेषाम[illegible]यायिनः ।
हयानां चैव कोट्यश्च महतां किङ्किणीकिनाम् ।
गजा विंशतिसाहस्रा ईषादन्ताः प्रहारिणः ।
कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ।
षष्टिर्नागस[illegible]णि दशान्यानि च भारत ।
युधिष्ठिरस्य यान्यासन्युधि सेना महात्मनः ।
क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

— (L. 15) K₃ पंच; B Dn D₆ दश; D₅₁ D₈₋₈.₁₀ नव (for चैव). — (L. 16) Om. in K D₁.₂. D₃.₄ read this line after 13. D₅.₆.₈ युग° (for ईषा°). — K D₁₋₈ om. line 17. — (L. 18) K₂.₅ D₂₋₄ दश (K₂ पंच) चान्यानि भारत. — After line 18, K₁.₃ B₂ D₁₋₄.₇ ins.:

विंशतिश्च सहस्राणि पञ्च चान्यानि भागशः ।

— K₄ om. lines 19–22. — (L. 19) K₃ चान्यानि (for चान्यासन्). K₁,₃ सेनाग्रे (K₃ °ना च) समस्तसु; K₂ सेनाग्रेषु च समस्तु; D₁₋₄.₇ युधि सेनासु सस्तु. — (L. 20) Prior half =(var.) 1. 3. 139ᵉ (cf. v.l.). — (L. 21) K₁.₃ राजानाम् (for राजानम्). — (L. 22) K₁.₂.₅ D₁₋₄ एतत् (for एवं). K₁.₂ D₁.₃.₄ नागबलं; K₃ D₂ एव बलं; B₂.₅ तावद्बलं; D₈ समभवद् (for तस्य बलं). D₇ एवं समभवद्बलं (for the prior half).

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyoga-parvan (as in *De Verhouding van het Oud-javaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskṛt-origineel* by H. H. Juynboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz. the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e. P. P. Subrahmaṇya Śāstrī's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition. Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored. Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such. This fact has rendred comparison difficult; and with this reservation, the result of comparision has been given here. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ∼, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase).

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one pasage which has nothing corresponding to it in our editions. Only three stanzas (P. 5. 63. 14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App. I, no. 3); but no passage can be traced to the characteristic Southern additions. This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol. I (p. 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension.

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	उद्योगपर्व				
220	पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वचारिणः	± 7. 11^{cd}	± 142^{ab}	± 7. 14^{cd}	± 7. 14^{ab}
	त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतां मध्ये जनार्दनः	± 12^{ab}	± 142^{cd}	± 15^{ab}	± 14^{cd}
	तव पूर्वाभिगमना[illegible]च चाप्यस्य दर्शनात्	− 14^{ab}	− 145^{ab}	− 18^{ab}	− 16^{ab}
	साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन	− 14^{cd}	− 145^{cd}	− 18^{cd}	− 16^{cd}
	तत्र पाण्डवोऽर्जुनो राजन्यदि म[illegible]सि	− 8. 27^{ab}	− 215^{ab}	= 8. 51^{cd}	− 8. 44^{ab}
	तेजोवधश्च ते कार्यः सातेरस्मि[illegible]ः	± 27^{cd}	± 215^{cd}	± 52^{ab}	± 44^{cd}
221	जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच महाद्युते	= 34^{ab}	− 223^{ab}	= 60^{ab}	− 51^{ab}
	द्रौपद्यापि गतं दुःखं दमयन्त्या महाशुभम्	± 34^{cd}	± 223^{cd}	± 60^{cd}	± 51^{cd}
	त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः	− 9. 3^{ab}	= 229^{ab}	= 9. 3^{ab}	− 9. 3^{ab}
	स पुत्रं च त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किल[illegible]	± 3^{cd}	± 229^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
222	ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता	± 48^{cd}	− 283^{cd}	± 68^{ab}	− 54^{cd}
	त्वं प्रभुः सर्वदेवानां । त्वं हि देव सहदेवम् [महादेवः?]	± 10. 8^{ab}	± 298^{ae}	± 10. 10^{e} & 11^{a}	± 10. 8^{ae}
	त्वं च: [त्वया?] सर्वमिदं कृतं । सर्वदेवनम[illegible]नः	± 8^{cd}	± 298^{bd}	± 10^{d} & 11^{b}	± 8^{bd}
	सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा	− 19^{cd}	− 309^{cd}	± 22^{ab}	− 19^{cd}
	[illegible] सुखं त्वं च शक्रलोकस्त्वपुष्कलान् ['लोकांश्च पुष्कलान्?]	± 19^{ef}	± 310^{ab}	± 22^{cd}	± 20^{ab}
	न शुष्केन न चार्द्रेण । न शस्त्रेण न वज्रेण	− 29^{ae}	± 320^{ae}	± 32^{ae}	− 29^{ae}
	नाश्मना न च दारुणा । न दिवा न निशा तदा	± 29^{bd}	± 320^{bd}	± 32^{bd}	± 29^{bd}
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति	± 11. 14^{cd}	± 359^{ab}	± 11. 18^{ab}	± 11. 18^{ab}
	अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः	± 15^{ab}	± 359^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने	− 14. 2^{cd}	− 429^{cd}	− 14. 2	− 14. 2^{cd}
	अग्नोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मतो लोहमुत्थितम्	± 15. 32^{ab}	± 482^{ab}	± 15. 39^{ab}	± 15. 34^{ab}
	तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति	− 32^{cd}	− 482^{cd}	= 39^{cd}	− 34^{cd}
224	स्वयोनिं भजते सर्वं विशस्वापोऽविशङ्कितः	± 16. 8^{ab}	± 490^{ab}	± 16. 8^{ab}	− 16. 8^{ab}
	दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन	± 17. 3^{cd}	± 523^{ab}	= 17. 5^{cd}	± 17. 4^{ab}
	दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर	− 3^{ab}	± 522^{cd}	= 5^{ab}	± 3^{cd}
	तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च शचीपते	± 12^{ab}	± 533^{ab}	− 15^{ab}	± 13^{ab}
	त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोक[illegible]ते	= 17^{ab}	− 538^{cd}	= 21^{ab}	− 19^{ab}
	जितेन्द्रियो जितामित्रः [illegible]यमानो महर्षिभिः	= 17^{cd}	− 539^{ab}	− 21^{cd}	− 19^{cd}
225	एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया	− 18. 10^{ab}	− 553^{ab}	− 18. 10^{ab}	− 18. 10^{ab}
	अज्ञातवासश्च कृतः शत्रुणान्तकं वपुष (?)	± 10^{cd}	± 553^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	य इदं नियतः पठेत्	− 19^{b}	− 562^{b}	− 19^{b}	− 19^{b}
	स परत्रेह च मोदते	± 19^{d}	± 562^{d}	± 19^{d}	± 19^{d}
226	धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ	− 20. 4^{ab}	− 606^{ab}	− 20. 4^{ab}	− 20. 4^{ab}
	तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः	− 4^{cd}	− 606^{cd}	− 4^{cd}	− 4^{cd}
	न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह	− 14^{ab}	− 616^{ab}	− 14^{ab}	− 14^{ab}
	अविनाशेन लोकस्य त्यक्ष्यन्ते पाण्डवाः स्वकम्	± 14^{cd}	± 616^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	संजय[illegible]पर्व				
	कृता इव धृतराष्ट्राः शाकाः संजय पाण्डवाः	± 29. 49^{ab}	± 864^{ab}	± 28. 59^{ab}	± 29. 56^{ab}
	न कृता वर्धते जातु अनाश्रित्य मह[illegible]म्	− 49^{cd}	± 864^{cd}	± 59^{cd}	± 56^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	प्रजागरपर्व				
227	अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम्	= 33. 13^{ab}	= 983^{ab}	= 32. 14^{ab}	= 33. 13^{ab}
	हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागरम्	± 13^{cd}	± 983^{cd}	± 14^{cd}	± 13^{cd}
	निषेवते [illegible] नि [illegible] तानि न सेवते	± 16^{ab}	= 991^{ab}	± 23^{ab}	± 16^{ab}
	अनास्तिकं श्रद्दधानमेतत्पण्डितलक्षणम्	± 16^{cd}	± 991^{cd}	± 23^{cd}	± 16^{cd}
228	न [illegible]त्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते	= 26^{ab}	= 996^{ab}	= 33^{ab}	= 26^{ab}
	गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते	= 26^{cd}	= 996^{cd}	= 33^{cd}	= 26^{cd}
	श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा	± 29^{ab}	± 999^{ab}	± 37^{ab}	± 29^{ab}
	असंभिन्नार्यमर्यादं पण्डिताख्यां लभेत सः	± 29^{cd}	± 999^{cd}	± 37^{cd}	± 29^{cd}
	अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः	= 30^{ab}	= 1000^{ab}	= 39^{ab}	= 30^{ab}
	अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः	= 30^{cd}	= 1000^{cd}	= 39^{cd}	= 30^{cd}
	अ[illegible]मान्कामयति यः [illegible]न्पारेद्विषन्	= 32^{ab}	± 1002^{ab}	± 41^{ab}	± 32^{ab}
	बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्	= 32^{cd}	= 1002^{cd}	= 41^{cd}	= 32^{cd}
229	परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा	= 36^{ab}	= 1007^{ab}	= 46^{ab}	= 37^{ab}
	यश्च कुध्यत्यनीशश्च स तु मूढतमो नरः	± 36^{cd}	± 1007^{cd}	± 46^{cd}	± 37^{cd}
	अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते	= 35^{ab}	= 1006^{ab}	= 45^{ab}	= 36^{ab}
	विश्वसायति मान्तेषु मूढचेता नराधमः	± 35^{cd}	± 1006^{cd}	± 45^{cd}	± 37^{ab}
	अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च	= 33^{ab}	= 1003^{ab}	= 42^{ab}	= 33^{ab}
	कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतनम्	± 33^{cd}	± 1003^{cd}	± 42^{cd}	± 33^{cd}
230	भ[illegible]त्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम्	= 34. 13^{ab}	= 1106^{ab}	= 33. 13^{ab}	= 34. 13^{ab}
	रूपभिते प्रमसते नानुबन्धमपेक्षते	± 13^{cd}	± 1106^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
	वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः	= 15^{ab}	= 1108^{ab}	= 15^{ab}	= 15^{ab}
	स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति	± 15^{cd}	± 1108^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
231	यथा मधु समाधत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः	± 17^{ab}	± 1110^{ab}	± 17^{ab}	± 17^{ab}
	तद्वदर्थान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया	± 17^{cd}	± 1110^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}
	पुष्पं पुष्पं विचिन्वित मूले छेदं विवर्जयेत्	± 18^{ab}	± 1111^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
	मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः	= 18^{cd}	= 1111^{cd}	= 18^{cd}	= 18^{cd}
	यस्येर्ष्या परवित्तेषु वीर्ये रूपे कुलान्वये	± 40^{ab}	± 1135^{ab}	± 43^{ab}	± 42^{ab}
	सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः	± 40^{cd}	= 1135^{cd}	= 43^{cd}	= 42^{cd}
232	आत्म[illegible]निभनाथासस्तितिक्षा धर्मनित्यता	= 70^{ab}	= 1167^{ab}	= 74^{ab}	= 73^{ab}
	वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत	= 70^{cd}	= 1167^{cd}	= 74^{cd}	= 73^{cd}
	आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो	= 35. 3^{ab}	= 1183^{ab}	= 34. 3^{ab}	= 35. 3^{ab}
	इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि	= 3^{cd}	= 1183^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
233	[illegible] व्याविनाशन	= 36. 26^{a}	= 1285^{a}	= 35. 26^{a}	= 36. 26^{a}
	ब्राह्मणानां परिभवात्	= 27^{a}	= 1286^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}
	वेदस्योत्पादनेन च	± 25^{b}	= 1284^{b}	± 25^{b}	± 25^{b}
	तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता	= 32^{ab}	= 1293^{ab}	= 34^{ab}	= 34^{ab}
	सतामेतानि गेहेषु न छिद्यन्ते कदाचन	± 32^{cd}	± 1293^{cd}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
	विद्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्	= 50^{ab}	= 1311^{ab}	= 52^{ab}	= 52^{ab}
	गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते	± 50^{cd}	± 1311^{cd}	± 52^{cd}	± 52^{cd}
234	सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः	± 37. 14^{ab}	± 1848^{ab}	± 36. 15^{ab}	± 37. 15^{ab}
	अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः	= 14^{cd}	= 1348^{cd}	= 15^{cd}	= 15^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये	= 37. 15^{ab}	= 1349^{ab}	± 36. 16^{ab}	± 37. 16^{ab}
	आप्रियाण्य[illegible] पथ्यानि स ते राजन्स[illegible]कः	± 15^{cd}	± 1349^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
	स[illegible]यबन्धना क्षयीः स [illegible]बन्धनाः	= 34^{ab}	= 1371^{ab}	= 38^{ab}	= 38^{ab}
	[illegible] विनाप्योभ्यं न सिध्यतः	= 34^{cd}	= 1371^{cd}	= 38^{cd}	= 38^{cd}
235	न स्या[illegible] नहृत व्याघ्राद्व्याघ्रा न रक्षते वनात्	± 42^{ab}	± 1379^{ab}	± 46^{ab}	± 46^{ab}
	वनं हि रक्ष्यते [illegible] काननम्	= 42^{cd}	= 1379^{cd}	= 46^{cd}	= 46^{cd}
	संनिय[illegible]ति यो वेग[illegible] स्थितं क्रोधहर्षयोः	= 47^{ab}	= 1384^{ab}	= 51^{ab}	= 51^{ab}
	स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापदि न मुह्यति	± 47^{cd}	± 1384^{cd}	± 51^{cd}	± 51^{cd}
	विद्याशीलवयोवृद्धा[illegible] द्धिवृद्धांश्च भारत	= 38. 31^{ab}	= 1431^{ab}	= 37. 34^{ab}	= 38. 34^{ab}
	धनाभिजन[illegible]द्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	= 31^{cd}	= 1432^{ab}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
236	न च रात्रौ सुखं शेते ससर्पे इव वेश्मनि	± 37^{ab}	= 1437^{cd}	± 40^{ab}	= 40^{ab}
	यः कामयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम्	± 37^{cd}	± 1438^{ab}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	यो ज्ञाति[illegible] गृह्णाति दरिद्रं दीन[illegible]रम्	= 39. 15^{ab}	= 1462^{cd}	= 38. 17^{ab}	= 39. 17^{cd}
	स पुत्रपशुभिर्वृद्धं यशश्चा[illegible]व्यमश्नुते	± 15^{cd}	± 1463^{ab}	± 17^{cd}	± 18^{ab}
237	श्रीमन्तं [illegible]तिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति	= 25^{ab}	= 1472^{cd}	= 27^{ab}	= 27^{ab}
	दग्धवृक्षं मृग इव साधनं तस्य निश्चित	± 25^{cd}	± 1473^{ab}	± 27^{cd}	± 27^{cd}
	यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते	= 47^{ab}	= 1506^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	कामं त[illegible] पसेवेत न [illegible]व्रतमाचरेत्	= 47^{cd}	= 1506^{cd}	= 61^{cd}	= 61^{cd}
	अग्नि[illegible]त्रफला वेदा [illegible] श्रुतम्	± 51^{ab}	± 1511^{cd}	± 66^{ab}	± 66^{cd}
	रति[illegible]त्रफला दारा दत्त[illegible]फलं धनम्	= 51^{cd}	± 1512^{ab}	± 66^{cd}	= 67^{ab}
238	अमित्र[illegible]नशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः	= 60^{ab}	= 1520^{cd}	= 75^{ab}	= 75^{cd}
	चत्वारि मित्रपैशुन कीर्तिर[illegible]यशो बलम्	± 60^{cd}	± 1521^{ab}	± 75^{cd}	± 76^{ab}
	अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्	= 40. 3^{ab}	± 1534^{cd}	± 39. 3^{ab}	± 40. 3^{ab}
	चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं त[illegible] [illegible]था	± 3^{cd}	~ 1534^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
239	आत्मा नदी भारत [illegible]न्यतीर्था	= 19^{a}	= 1553^{a}	= 21^{a}	= 21^{a}
	सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः	= 19^{b}	± 1553^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}
	तस्यां स्नातः प्रापति पुण्यकर्मा	± 19^{c}	± 1553^{c}	± 21^{c}	± 21^{c}
	पुण्यो ह्यात्मा नित्यम[illegible]म्य एव	± 19^{d}	± 1553^{d}	± 21^{d}	± 21^{d}
	धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा	= 22^{ab}	= 1556^{ab}	= 24^{ab}	= 24^{ab}
	चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा	= 22^{cd}	= 1556^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	सन[illegible]जातपर्व				
240	कु[illegible]नाशीति	= 42. 3^{b}	= 1579^{b}	= 41. 3^{b}	= 42. 3^{b}
	येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवत[illegible]	± 18^{ab}	± 1602^{ab}	± 26^{ab}	± 27^{ab}
	ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशते	± 18^{cd}	± 1602^{cd}	± 26^{cd}	± 27^{cd}
	अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र लभ्यते	= 43. 5^{ab}	± 1630^{ab}	± 42. 10^{ab}	± 43. 10^{ab}
	ब्रा[illegible]णानामिमे लोका वृद्धे तपसि संयतम्	± 5^{cd}	± 1630^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	क्रोधः कामो लोभमो[illegible] मत्सा	± 8^{a}	± 1636^{a}	± 17^{a}	± 16^{a}
	कृपासूया [illegible] स्पृहा च	= 8^{b}	± 1636^{b}	± 17^{b}	± 16^{b}
	ईर्ष्या जुगुप्सा च म[illegible]न्यदा	= 8^{c}	= 1636^{c}	± 17^{c}	= 16^{c}
	वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण	= 8^{d},	± 1636^{d}	± 17^{d}	± 16^{d}
241	एतस्य वेदस्य ज्ञानाद्वेदानो बहवो भवेत्	± 25^{ab}	± 1663^{ab}	± 43^{ab}	± 43^{ab}
	सत्य[illegible] राजेन्द्र सत्ये कश्चिदसि स्थितः	± 25^{cd}	± 1663^{cd}	± 43^{cd}	± 43^{cd}

Page	Javanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
241	ज्ञानमव्ययं यज्ञो लोमाख्ये यत्र वर्तते .	.	± 43. 26^{ab}	± 1664^{cd}	± 42. 44	± 43. 44^{cd}
	न [ ]व्यवसनाचैव मुनिर्भवति शाश्वतः }	.	~ 35^{ba}	~ 1680^{ab}	~ 60^{ab}	~ 60^{b}
	सिराक्षणं तु वेदनं स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते }	.	± 35^{cd}	± 1680^{cd}	± 60^{cd}	± 60^{cd}
242	[ ]र्थानां व्याकरणा[ ]याकरण उच्यते }	.	= 36^{ab}	= 1681^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	म[ ] [ ] या लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः }	.	= 36^{cd}	= 1682^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}
	यानसंधिपर्व					
	पूर्वं सन[ ]आतन विदुरेण च धीमता }	.	= 46. 1^{ab}	= 1791^{ab}	= 46. 1^{ab}	= 47. 1^{ab}
	सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीय च शर्वरी }	.	= 1^{cd}	= 1791^{cd}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
	न नारायणा चैतौ लोकलोकं समास्थितौ }	.	± 48. 8^{ab}	± 1924^{ab}	± 49. 8^{ab}	± 49. 8^{ab}
	ऊर्जितौ स्वेन तपसा म [ ]सत्त्वपराक्रमौ }	.	= 8^{cd}	= 1924^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वामित्रं परंतपः }	.	± 14^{ab}	± 1930^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	पौलोमान्कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च }	.	± 14^{cd}	= 1930^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
243	एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ }	.	= 18^{ab}	= 1934^{cd}	= 19^{ab}	= 18^{cd}
	वा[ ]देवार्जुना वीरौ समवेतौ महाबलौ }	.	± 18^{cd}	± 1935^{ab}	± 19^{cd}	± 19^{ab}
	पतितो मूर्च्छितो भुवि	.	± 49. 11^{d}	± 1978^{b}	± 50. 12^{b}	± 50. 12^{b}
	जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् }	.	= 50. 3^{ab}	= 2020^{ac}	= 51. 3^{ab}	= 51. 3^{ab}
	भीतो [ ]कादरावतः सिंहात्प[ ]रिवाचलः }	.	± 3^{cd}	± 2020^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् .	.	= 8^{cd}	± 2025^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
244	भीमसेनमयं दुर्गं तात म[ ]ख्तितीर्षवः .	.	= 25^{cd}	= 2043^{ab}	= 25^{cd}	= 25^{cd}
	अपारमप्लवागाधं	.	= 25^{a}	= 2042^{c}	= 25^{a}	= 25^{a}
	कथं शक्यन्ति मे सुताः	.	= 24^{d}	= 2042^{b}	= 24^{d}	= 24^{d}
	कश्चिद[ ]ः पुमान्	.	= 44^{d}	= 2062^{b}	= 44^{d}	= 44^{d}
	किं तत्कुर्यां कथं कुर्यां क नु गच्छामि संजय	.	± 59^{ab}	± 2081^{cd}	± 59^{ab}	± 59^{ab}
	इदं जितमिदं लब्धम्	.	= 53. 5^{a}	= 2125^{a}	= 53. 6^{a}	= 54. 5^{a}
245	यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष }	.	= 57. 18^{ab}	= 2312^{ab}	= 57. 18^{ab}	= 58. 18^{ab}
	त[ ]प्यपारित्याज्यश्च भूमेर्नः प[ ]न्मात्रं }	.	± 18^{cd}	± 2312^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् }	.	Cf. App. I (No. 3)	= 2443^{ab}	= 60. 17^{ab}	= 63. 14^{ab}
	[ ]न्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापल[ ] }	.		± 2443^{cd}	± 17^{cd}	± 14^{cd}
	सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः }	.		= 2447^{cd}	= 22^{ab}	= 18^{ab}
	प्राप्येह लोके संमानं सुगतं प्रेत्य गच्छति }	.		= 2448^{ab}	± 22^{cd}	± 18^{cd}
246	शकुनीनां यथाकाशे पदं नैव प्रदृश्यते }	.		± 2452^{cd}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एवं प्रज्ञान[ ]तस्य मुनेर्वर्त्म न विद्यते }	.		± 2453^{ab}	± 27^{cd}	± 23^{cd}
	विचित्रमि[ ] आश्चर्यं मृगप प्रतिभासि मे }	.	± 62. 11^{ab}	± 2460^{ab}	± 34^{ab}	± 64. 6^{ab}
	प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि }	.	= 11^{cd}	= 2460^{cd}	= 34^{cd}	= 6^{cd}
	पाशम[ ]ावेतौ सहितौ हरतो मम }	.	= 12^{ab}	= 2461^{ab}	= 35^{ab}	= 7^{ab}
	यत्र वै [ ]पतिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः }	.	± 12^{cd}	± 2461^{cd}	± 35^{cd}	± 7^{cd}
247	पृथिव्यां संनिपेततुः	.	= 13^{d}	= 2462^{d}	= 36^{d}	= 8^{d}
	धृतसे ज्ञातयः सर्वे	.	± 15^{a}	± 2464^{a}	± 38^{a}	± 10^{a}
	भगवद्यानपर्व					
	शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो वि[ ]णिजायनः }	.	± 70. 47^{ab}	± 2627^{ab}	± 65. 53^{ab}	± 72. 47^{ab}
	वधं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् }	.	= 47^{cd}	= 2627^{cd}	± 53^{cd}	= 47^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
247	सुखः प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ	± 70. 59^{cd}	± 2640^{ab}	± 65. 66^{cd}	± 72. 60^{ab}
	जातवैरः पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा	± 60^{ab}	± 2640^{cd}	± 67^{ab}	± 60^{cd}
248	न चापि वैरं वैरेण कदाचि पशाम्यति	± 63^{ab}	± 2643^{cd}	± 70^{ab}	± 63^{cd}
	विषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते	= 63^{cd}	= 2644^{ab}	= 70^{cd}	= 64^{ab}
	निर्दहेयं कुरून्सर्वान्	= 87^{e}	= 2668^{e}	= 95^{e}	= 87^{e}
	न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम्	= 88^{ab}	= 2669^{ab}	± 96^{ab}	± 88^{ab}
	अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्या न्ततो वा प्यवाच्यता	± 88^{cd}	± 2669^{cd}	± 96^{cd}	± 88^{cd}
	स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम्	± 89^{b}	± 2670^{b}	± 97^{b}	± 89^{b}
	गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके	= 73. 2^{ab}	= 2741^{ab}	= 68. 2^{ab}	= 75. 2^{ab}
	तस्मात्प्रशममिच्छसि	= 18^{d}	= 2755^{d}	= 18^{d}	= 18^{d}
249	त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष	= 80. 29^{e}	± 2899^{e}	± 73. 29^{e}	± 82. 29^{e}
	न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता	= 88. 68^{ab}	± 3198^{ab}	= 78. 71^{ab}	± 90. 69^{ab}
	तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभवः	± 68^{cd}	± 3198^{cd}	± 71^{cd}	± 69^{cd}
	त्वं धर्मस्त्वं तपो महत्	± 102^{d}	± 3233^{d}	± 106^{b}	± 103^{d}
	त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म	= 103^{a}	± 3234^{a}	± 106^{c}	= 104^{a}
	कृतार्थां भुञ्जते वृत्ताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह	± 89. 18^{a}	= 3254^{ab}	± 79. 20^{ab}	= 91. 18^{ab}
	कृतार्थं मां स भ्रात्यस्त्वमेवष्यसि भारत	± 18^{cd}	± 3254^{cd}	± 20^{cd}	± 18^{cd}
250	गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम्	= 29^{cd}	= 3265^{cd}	= 31^{cd}	= 29^{cd}
	सर्वमेत भाकल्यमनं दुष्टाभिसंहितम्	= 32^{ab}	± 3268^{ab}	± 35^{ab}	± 32^{ab}
	एकः कर्णः पराञ्जायं समर्थ इति निश्चितम्	± 90. 7^{ab}	± 3287^{ab}	± 10^{ab}	± 92. 10^{ab}
	बधिरेष्विव गायनः	= 12^{d}	= 3290^{d}	= 13^{d}	= 13^{d}
	अ पासितवृद्धत्वा यो दर्पाच्च मोहितः	± 17^{ab}	= 3295^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}
	वयोवर्पी भयाच्च न ते वाक्यं ग्रहीष्यति	± 17^{cd}	± 3295^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
251	या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधवे	± 28^{ab}	± 3306^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	प्रेम्णा च बहुमानं च शुश्रूषश्च ब्रवीम्यहम्	± 28^{cd}	± 3306^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}
	पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम्	= 91. 5^{ab}	= 3312^{ab}	= 36^{ab}	= 93. 5^{ab}
	यो मावचे [illegible]	± 5^{cd}	± 3312^{cd}	± 36^{cd}	± 5^{cd}
	व्यसनेऽवमन्यमानं यो मित्रं नाभिपद्यते	± 10^{ab}	± 3317^{ab}	± 41^{ab}	± 10^{ab}
	मनर्थीय [अनर्थाय?] यथाशक्ति तं नृशंसं				
	विदुर्बुधाः	± 10^{cd}	± 3317^{cd}	± 41^{cd}	± 10^{cd}
252	त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः	= 93. 33^{ab}	= 3416^{ab}	= 82. 33^{ab}	= 95. 33^{ab}
	त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्या [illegible]	± 33^{cd}	± 3416^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
	धर्मतो संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यह	± 51^{ef}	± 3436^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}
	प्रमुक्तोऽहं मृ पाशात्क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभाः	± 52^{ab}	± 3436^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}
	राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत्	= 94. 5^{ab}	= 3452^{ab}	= 83. 5^{ab}	= 96. 5^{ab}
	अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम्	= 5^{cd}	= 3452^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
253	अस्ति कश्चि शिष्टो मो मद्विधो वा भवेद्युधि	± 7^{ab}	± 3454^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	नरो नारायणश्चैव तापसा ति नः श्रुतम्	= 14^{ab}	= 3461^{ab}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	त्रैलोक्येऽखिलेऽपि विभो को न जानाति तत्त्वतः	. .	. .	. .	. .
	पक्षोकी द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा	± 95. 17^{ab}	= 3517^{ab}	± 84. 17^{ab}	= 97. 17^{ab}
	व चरतो न च मे रोचते परः	± 17^{cd}	± 3517^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}
254	रूपतो दृश्यते कश्चि भविता ध्रुवम्	± 20^{cd}	± 3520^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
254	प्रविवेश महातल[illegible]	= 95. 21^{d}	= 3521^{d}	= 84. 21^{d}	= 97. 21^{d}
	अहं ते [illegible] दर्शयन्वसुधातलम्	= 96. 5^{ab}	= 3526^{ab}	± 85. 5^{ab}	= 98. 5^{ab}
	[illegible] तत्र वा कंचि[illegible] च माचिरम्	~ 5^{cd}	± 3526^{cd}	± 5^{cd}	~ 5^{cd}
	तस्मात्पृच्छाव माचिरम्	= 25^{d}	= 3546^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
	अथामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः	± 97. 4^{ab}	± 3550^{ab}	± 86. 4^{ab}	± 99. 4^{ab}
	ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते	± 4^{cd}	± 3550^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
255	हिरण्य[illegible]रमित्यतत्ख्यातं पुरवरं महत्	= 98. 1^{ab}	± 3567^{ab}	= 87. 1^{ab}	= 100. 1^{ab}
	कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः	± 101. 20^{ab}	= 3636^{ab}	± 90. 20^{ab}	± 103. 20^{ab}
	अस्य कन्या वरारोहा [illegible]सदृशी भुवि	= 102. 5^{ab}	= 3647^{ab}	= 91. 6^{ab}	= 104. 5^{ab}
	[illegible]णापेता गुणकेशीति विश्रुता	± 5^{cd}	± 3647^{cd}	± 6^{cd}	± 5^{cd}
	अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने	± 14^{cd}	± 3657^{cd}	= 16^{ab}	± 15^{cd}
	भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ताः स्मैव ते वयम्	± 14^{ef}	± 3658^{ab}	± 16^{cd}	± 16^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमर्थं वार्यते त्वया	± 103. 4^{cd}	± 3677^{cd}	± 92. 4^{cd}	± 105. 4^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता	± 10^{ab}	± 3683^{ab}	± 13^{ab}	± 10^{ab}
	अहमप्युत्सहे [illegible]वोढुमञ्जसा	= 10^{cd}	± 3683^{cd}	± 13^{cd}	± 10^{cd}
	गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम्	= 19^{ab}	± 3692^{ab}	= 22^{ab}	= 19^{ab}
	अलमस्मत्सम[illegible] ते [illegible]ण्डज	= 19^{cd}	= 3692^{cd}	= 22^{cd}	= 19^{cd}
257	निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः	= 22^{cd}	± 3695^{cd}	= 26^{cd}	= 22^{cd}
	यावद्धि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह	± 23^{ab}	± 3696^{ab}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत	= 23^{cd}	= 3696^{cd}	= 27^{cd}	= 23^{cd}
	भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता	= 27^{ab}	= 3700^{ab}	= 31^{ab}	= 27^{ab}
	भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले	= 27^{cd}	± 3700^{cd}	= 31^{cd}	= 27^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम्	= 104. 4^{ab}	= 3717^{ab}	= 93. 4^{ab}	= 106. 4^{ab}
	उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु	= 4^{cd}	= 3717^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
258	विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा	= 8^{ab}	= 3721^{ab}	= 9^{ab}	= 8^{ab}
	अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः	= 8^{cd}	± 3721^{cd}	± 9^{cd}	= 8^{cd}
	भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वम्	= 12^{a}	= 3725^{a}	= 13^{a}	= 12^{a}
	क्षत्रभावा[illegible]पगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः	= 18^{ab}	= 3731^{ab}	= 19^{ab}	= 18^{ab}
	धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभव[illegible]	= 18^{cd}	± 3731^{cd}	= 19^{cd}	± 18^{cd}
	दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे	± 21^{ab}	± 3734^{cd}	± 23^{ab}	± 21^{cd}
	सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्	= 105. 12^{cd}	= 3753^{cd}	= 94. 13^{ab}	= 107. 13^{ab}
	अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसा[illegible]	± 13^{ab}	± 3754^{ab}	= 13^{cd}	= 13^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवा[illegible]	= 106. 1^{ab}	± 3761^{ab}	± 95. 1^{ab}	± 108. 1^{ab}
	ब्रूहि काममतु यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम्	± 1^{cd}	± 3761^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
	अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वजाः	± 108. 2^{ab}	± 3802^{ab}	= 97. 2^{ab}	± 110. 2^{ab}
	पश्चिमेतेश्च पश्चिमा दिगियं द्विजसत्तम	± 2^{cd}	± 3802^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	तस्मात्[illegible] पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः	± 109. 1^{ab}	~ 3821^{ab}	± 98. 1^{ab}	± 111. 1^{ab}
	तस्मा[illegible] तरत्युच्यते क्वचित्	± 1^{cd}	± 3821^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन	= 110. 5^{ab}	= 3855^{ab}	= 99. 5^{ab}	= 112. 5^{ab}
	भा[illegible]स्येव पूर्वाह्णे स[illegible]र्विवस्वतः	= 5^{cd}	= 3855^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम्	= 10^{ab}	= 3860^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु	= 11^{a}	± 3861^{a}	± 11^{a}	± 11^{a}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
260	तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये	= 110. 12^{ab}	= 3862^{ab}	= 99. 12^{cd}	= 112. 12^{ab}
	मणी वा आत्मौ पश्यामि ह्यविदेहंश्रमण्डजं	± 12^{cd}	± 3862^{cd}	± 13^{ab}	± 12^{cd}
	न चापि कृत्रिमः काकः काको हि परमेश्वरः	= 20^{cd}	= 3870^{cd}	= 20^{cd}	= 20^{cd}
261	न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम्	= 111. 12^{cd}	= 3884^{cd}	= 100. 12	= 113. 12^{cd}
	आचारः फलते ... फलते धनम्	± 15^{ab}	= 3887^{ab}	± 15^{ab}	= 15^{ab}
	आचारा... ...मामोति आचारो हन्त्यलक्षणम्	= 15^{cd}	= 3887^{cd}	± 15^{cd}	= 15^{cd}
	ययातिर्नाहुषो नाम राजर्षिः सत्यविक्रमः	± 112. 7^{ab}	± 3903^{ab}	± 101. 8^{ab}	± 114. 7^{ab}
	स दास्यति मया उक्तो भवता चार्थितः स्वयम्	± 7^{cd}	± 3903^{cd}	± 8^{cd}	± 7^{cd}
	जातो दानपतिः पुत्रस्तथा शूरस्तथापरः	± 117. 21^{ab}	± 4023^{ab}	± 106. 22^{ab}	± 119. 22^{ab}
	धर्मसत्यरतश्चैव यज्वा चापि ततः परः	± 21^{cd}	± 4023^{cd}	± 22^{cd}	± 22^{cd}
262	अवमेने नरान्सर्वान्देवऋषिगणांस्तथा	± 118. 16^{ab}	± 4041^{ab}	± 107. 16^{ab}	± 120. 16^{ab}
	ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयावि... ...चतनः	= 16^{cd}	= 4041^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}
	प्रपतिष्यन्महीतल...	= 119. 3^{d}	± 4050^{d}	± 108. 3^{d}	= 121. 3^{d}
	अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचि... ...वमन्यस	± 7^{ab}	± 4054^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं ...	= 7^{cd}	= 4054^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा ...गतः	= 118. 18^{cd}	± 4043^{cd}	= 107. 18^{ab}	= 120. 18^{cd}
	कर्मणा केन सिद्धोऽयं क चानेन तपश्चितम्	± 19^{ab}	± 4044^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
263	...काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान्	= 119. 9^{ab}	= 4056^{cd}	= 108. 9^{ab}	= 121. 9^{cd}
	चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः	= 9^{cd}	± 4057^{ab}	= 9^{cd}	± 10^{ab}
	को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य च	± 15^{cd}	± 4063^{ab}	± 16^{ab}	± 15^{cd}
	न हि मानुषरूपोऽसि कोऽप्यर्थः काङ्क्ष्यते त्वया	± 16^{cd}	± 4064^{ab}	± 16^{ef}	± 16^{cd}
	ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः	= 17^{ab}	= 4065^{ab}	= 17^{ab}	= 17^{ab}
	पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः	= 17^{cd}	± 4065^{cd}	= 17^{cd}	= 17^{cd}
264	नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम्	= 19^{ab}	= 4067^{ab}	= 19^{ab}	= 19^{ab}
	न च मे प्रवणा बुद्धिः प...विनाशन	= 19^{cd}	= 4067^{cd}	= 19^{cd}	= 19^{cd}
	यज्ञासेन नरः सर्वे अपत्यफलभागिनः	± 25^{ab}	± 4073^{cd}	± 26^{ab}	± 25^{cd}
	त...काम्त दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप	= 25^{cd}	= 4074^{ab}	= 26^{cd}	= 26^{ab}
	प्रत्यभि...ऽथ सर्वे...	± 120. 1^{ab}	± 4078^{ab}	± 109. 1^{ab}	± 122. 1^{ab}
	ययाति...संस्थानो दिव्याभरण...षितः	= 1^{e}& 2^{b}	= $4079^{a, d}$	= 1^{e}& 2^{b}	= 1^{e}& 2^{b}
265	ददाम्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान्	± 4^{cd}	± 4082^{ab}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
	यत्फलं दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम्	± 5^{ab}	± 4082^{cd}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
	वीरवाक्यफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान्	= 7^{cd}	= 4085^{ab}	= 8^{ab}	= 7^{cd}
	यतः प्राणाश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखादि च त्यजेनमे च [त्यजेयं न पुनः?] सत्यं तेन	± 10^{ab}	± 4087^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
	सत्येन त्वं व्रज	± 10^{cd}	± 4088^{ab}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
266	एष दोषोऽतिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना	± 121. 18^{ab}	± 4116^{ab}	± 110. 19^{ab}	± 123. 19^{ab}
	...मार्गं गालवेन महीपते	± 18^{cd}	± 4116^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
	धर्मार्थं...लोकेऽस्मिन्...कथ्यते सताम्	= 122. 9^{ab}	= 4132^{ab}	= 111. 12^{ab}	= 124. 11^{cd}
	असतां विपरीता तु कथ्यते भरतर्षभ	= 9^{cd}	= 4132^{cd}	= 12^{cd}	= 12^{ab}
	सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते	= 24^{ab}	= 4147^{ab}	= 27^{ab}	= 26^{ab}
	वोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरा... च	= 24^{cd}	= 4147^{cd}	= 27^{cd}	= 26^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
266	कामार्थौ लिप्समान[illegible]धर्ममेवादितश्चरेत्	= 122. 35^{ab}	= 4158^{ab}	= 111. 38^{ab}	= 124. 37^{ab}
	न हि धर्माद्[illegible]पैत्यर्थः कामो वापि कथंचन	± 35^{cd}	± 4158^{cd}	± 38^{cd}	± 37^{cd}
267	प्रसमीक्ष्य भवानेतद्[illegible]ति केशव	= 125. 2^{ab}	= 4234^{ab}	= 114. 2^{ab}	= 127. 2^{ab}
	मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे	± 2^{cd}	± 4234^{cd}	= 2^{cd}	± 2^{cd}
	स्वधर्म[illegible]तिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे	= 15^{ab}	± 4247^{ab}	± 15^{ab}	± 15^{ab}
	शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत्	= 15^{cd}	± 4247^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	लप्स्यसे वीरशयनं काममेवमव[illegible]प्स्यसि	± 126. 2^{ab}	± 4260^{ab}	± 115. 2^{ab}	± 128. 2^{ab}
	स्थिरो भव स[illegible]मात्या विमर्दो भविता ध्रुवम्	± 2^{cd}	± 4260^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
268	कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः	= 39^{ab}	= 4298^{ab}	= 41^{ab}	= 40^{ab}
	संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धक[illegible]ष्णयः	= 39^{cd}	= 4298^{cd}	= 41^{cd}	= 40^{cd}
	बध्यमानेन्द्रियो राज्यमर्था[illegible]मन्तर[illegible]	± 127. 22^{ab}	± 4332^{ab}	± 116. 23^{ab}	± 129. 23^{ab}
	विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिजायते	± 22^{cd}	± 4332^{cd}	± 23^{cd}	± 23^{cd}
	वर्धतेऽ[illegible]नः	= 25^{d}	= 4335^{d}	= 26^{d}	= 26^{d}
269	न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्	± 39^{ab}	± 4349^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}
	न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आकृथाः	± 39^{cd}	± 4349^{cd}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् .	= 128. 20^{cd}	= 4384^{ab}	= 117. 25^{cd}	= 130. 21^{ab}
	अथाम[illegible]त[illegible] जनार्दनः .	± 21^{ab}	± 4384^{cd}	± 26^{ab}	± 21^{cd}
	तं त्वं प्रार्थयसे मन्दो बालश्चन्द्रमसं यथा .	± 37^{cd}	± 4401^{ab}	± 52^{cd}	± 37^{cd}
	एको मामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन	± 129. 2^{ab}	± 4419^{ab}	± 118. 2^{ab}	± 131. 2^{ab}
	परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि	= 2^{cd}	± 4419^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
270	इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः	= 3^{ab}	= 4420^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	इह रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च सहर्षिभिः	± 3^{cd}	± 4420^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार पुनः स्वयम् .	± 16^{ab}	= 4440^{ab}	± 24^{ab}	± 23^{ab}
	राजा चरति चेद्धर्मं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते	± 130. 12^{ab}	± 4471^{ab}	± 119. 13^{ab}	± 132. 13^{ab}
	स चेदधर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते	± 12^{cd}	± 4471^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
271	ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालन[illegible]	± 28^{ab}	± 4488^{ab}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	वैश्यो धनार्जनं कुर्या[illegible]शूद्रस्त्परिचारणम्	± 28^{cd}	± 4488^{cd}	± 30^{cd}	± 30^{cd}
	अनन्दन ममाजात द्विषतां हर्षवर्धन .	± 131. 4^{cd}	= 4498^{ab}	± 120. 5^{ab}	± 133. 5^{ab}
	न मया त्वं न पित्रासि जातस्त्वं क्वागतो ह्यपि	± 5^{ab}	± 4498^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पुरं विषहते य[illegible] एव उच्यते	= 33^{ab}	= 4528^{cd}	= 35^{cd}	± 35^{cd}
	तमाहुर्व्यर्थनामानं जीवन्न इह जीवति	± 33^{cd}	± 4529^{ab}	± 36	± 36^{ab}
272	संजयो नाम चस्य त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि	± 132. 7^{ab}	± 4545^{ab}	± 121. 7^{ab}	± 134. 7^{ab}
	युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च .	= 133. 11^{ab}	= 4592^{ab}	= 122. 13^{ab}	= 135. 13^{cd}
	जयन्वा बध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकता[illegible]	= 11^{ef}	= 4593^{ab}	= 14	= 14^{ab}
	राज्यभावो निवृत्तो मे	± 20^{e}	± 4603^{e}	± 23^{ef}	± 23^{a}
	या[illegible]न्तम[illegible] शोचन्ति प्रतिनीता अबान्धवः .	± 134. 4^{ef}	± 4626^{ab}	± 123. 4^{cd}	± 136. 5^{ab}
	अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः .	= 5^{ab}	= 4626^{cd}	= 5^{ab}	= 5^{cd}
273	स[illegible]सतमः कुन्ति	= 135. 2^{e}	= 4645^{e}	= 124. 2^{a}	= 137. 2^{e}
	कर्णोपनिषद्				
	कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते	± 138. 8^{ab}	± 4733^{ab}	± 127. 8^{ab}	± 140. 8^{ab}
	वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः	= 8^{cd}	= 4733^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः	= 9^{b}	= 4734^{b}	= 9^{b}	= 9^{b}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्कराम्मां जनार्दन	= 139. 3^{ab}	= 4757^{ab}	= 128. 3^{ab}	= 141. 3^{ab}
	आ[illegible]वचनाच्च जातु सा तु व्यसर्जयत्	± 3^{cd}	± 4757^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः	± 12^{ab}	± 4766^{ab}	± 12^{ab}	± 12^{ab}
	हर्षाद्भया[illegible] गोविन्द नानृतं कर्तुमुत्सहे	± 12^{cd}	± 4766^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन	= 29^{cd}	= 4784^{ab}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	अध्वर्युस्त्वं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति	± 29^{ef}	± 4784^{cd}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना	= 46^{ab}	= 4801^{ab}	= 47^{ab}	= 46^{ab}
	पुनश्चितिस्तदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति	± 26^{cd}	± 4801^{cd}	± 47^{cd}	± 46^{cd}
	शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समग्रं क्षत्रमण्डलम्	± 53^{ab}	± 4808^{ab}	= 54^{ab}	± 53^{ab}
	कुरुक्षेत्रे पुण्यकामे त्रैलोक्यस्यापि केशव	± 54^{cd}	± 4808^{cd}	± 54^{cd}	± 53^{cd}
275	स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन	= 141. 5^{ab}	= 4838^{ab}	= 130. 6^{ab}	= 143. 6^{ab}
	निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः	= 5^{cd}	= 4838^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
	स [illegible]पादं प्रासादं स्वप्नान्ते तु युधिष्ठिरः	± 27^{ab}	± 4862^{ab}	= 30^{ab}	± 30^{ab}
	अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत	= 27^{cd}	= 4862^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
	पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम्	= 142. 13^{ab}	= 4897^{ab}	= 131. 13^{ab}	= 144. 13^{ab}
	अधमस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः	= 13^{cd}	± 4897^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
276	कोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ	± 19^{ab}	± 4903^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
	आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि	= 19^{cd}	± 4904^{ab}	± 19^{cd}	± 20^{ab}
	योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः	= 25^{ab}	± 4909^{cd}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	तस्मात्[illegible]द्वचनं पथ्यं पितृहितं तथा	± 25^{cd}	± 4910^{ab}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	ब्रूहि किं करवाणि ते	= 143. 1^{d}	= 4917^{d}	= 132. 1^{d}	= 145. 1^{d}
277	कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न च वाधिरथः पिता	± 2^{ab}	± 4918^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
	नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः	= 2^{cd}	± 4918^{cd}	= 2^{cd}	= 2^{cd}
	कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः	= 3^{ab}	= 4919^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक	± 3^{cd}	± 4919^{cd}	± 3^{cd}	= 3^{cd}
	योऽयं देवो विरोचनः	= 4^{b}	= 4920^{b}	= 4^{b}	= 4^{b}
	कुण्डली च [illegible]कवची देवगर्भः श्रिया वृतः .	= 5^{ab}	= 4921^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्षः	± 5^{e}	= 4921^{e}	± 5^{e}	± 5^{e}
	सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः शृणु	± 144. 2^{ab}	± 4930^{ab}	= 133. 2^{ab}	± 146. 2^{ab}
	श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सत्यमाचर तत्ततः	± 2^{cd}	± 4930^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	मया प्लवेन संग्रामे तितीर्षन्ति दुरत्ययम्	± 14^{ab}	± 4942^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	त्यजेयं तानहं कथमपारे कायजयश्च	± 14^{d} & e	± 4942^{d} & e	± 14^{d} & e	± 14^{d} & e
	कृष्णेन सहितात्कश्च नश्यते च धनंजयात्	± 9^{ab}	± 4937^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
	कोऽद्य भियश्च मां वि[illegible]नां समितिं गतम्	± 9^{cd}	± 4937^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
279	दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते	= 145. 15^{ab}	= 4972^{ab}	= 134. 17^{ab}	± 147. 16^{ab}
	तच्छ्रुत्वा कुरुश्[illegible] स्वकुलस्य हितं कुरु	± 15^{cd}	± 4972^{cd}	± 17^{cd}	± 16^{cd}
	अन्धः करणहीनो हि न वै राजा पिता तव	± 36^{ab}	± 4996^{cd}	± 41^{ab}	± 39^{ab}
	राजा तु पाण्[illegible]रभवन्महात्मा लोकविश्रुतः	= 36^{cd}	= 4997^{ab}	= 41^{cd}	= 39^{cd}
	स राजा तस्य ते पुत्राः पि[illegible]दायाद्यहारिणः .	= 37^{ab}	= 4997^{cd}	= 42^{ab}	= 40^{ab}
280	कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मि[illegible]पांसनः	= 146. 19^{cd}	= 5021^{cd}	= 135. 20^{ab}	= 148. 19^{cd}
	यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं सर्वोऽनुवर्तते .	± 20^{ab}	± 5022^{ab}	± 20^{cd}	± 20^{ab}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
280	सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः }	= 147. 3^{ab}	= 5042^{ab}	= 136. 3^{ab}	= 149. 3^{ab}
	सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः }	± 3^{cd}	= 5042^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः	= 4^{ab}	± 5043^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
	तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्महापितामहः }	± 14^{ab}	± 5253^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	प्रतीपः पृथिवीपाल[illegible] लोकेषु विश्रुतः }	= 14^{cd}	= 5053^{cd}	= 14^{cd}	= 14^{cd}
281	युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति }	cf. 31^{a}	cf. 5072^{a}	cf. 32^{a}	cf. 32^{a}
	[illegible]गतं राज्यमिदं भुनक्ति [सा]नुजः सदा }	cf. 31^{b}	cf. 5072^{b}	cf. 32^{b}	cf. 32^{b}
	शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः	= 32^{b}	= 5072^{b}	= 33^{b}	± 33^{b}
	प्रियः प्रजानां सुहृदोऽनुकम्पी	± 32^{c}	± 5073^{c}	± 33^{c}	± 33^{c}
	जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता	= 32^{d}	= 5073^{d}	= 33^{d}	= 33^{d}
	क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च	= 33^{a}	= 5074^{a}	= 34^{a}	= 34^{a}
	अभिनिर्याण				
	यथार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः }	= 149. 29^{ab}	= 5126^{ab}	= 138. 29^{cd}	= 151. 29^{ab}
	वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः }	= 29^{cd}	= 5126^{cd}	= 30^{ab}	= 29^{cd}
282	कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा	± 34^{cd}	= 5131^{cd}	= 35^{cd}	= 34^{cd}
	एष नो विजये मूलम्	= 35^{a}	= 5132^{a}	= 36^{a}	= 35^{a}
	न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम्	= 43^{cd}	= 5142^{cd}	= 46^{cd}	= 45^{cd}
	भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ	± 44^{ab}	± 5143^{ab}	± 47^{ab}	± 46^{ab}
	तस्मिन्हेतो देशे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने }	± 67^{ab}	± 5170^{ab}	± 71^{ab}	± 152. 1^{ab}
	निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः }	= 67^{cd}	= 5170^{cd}	= 71^{cd}	= 1^{cd}
283	अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः }	= 150. 9^{ab}	= 5196^{ab}	= 139. 9^{ab}	= 153. 9^{ab}
	स हेनाम्म[illegible]नाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयः }	± 9^{cd}	± 5196^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः }	= 15^{ab}	= 5202^{ab}	= 15^{ab}	= 15^{ab}
	अच्छेद्याहारमार्गाणि रन्ध्रोचययुतानि च }	± 15^{cd}	± 5202^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	न वा भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य च }	± 151. 8^{ab}	± 5223^{ab}	= 140. 8^{ab}	± 154. 8^{ab}
	मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते }	= 8^{cd}	= 5223^{cd}	± 8^{cd}	= 8^{cd}
284	रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः }	= 152. 19^{ab}	= 5264^{ab}	= 141. 22^{ab}	= 155. 22^{ab}
	नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः }	= 19^{cd}	= 5264^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	रथस्य गजाः पञ्चाशन्नागस्य शत वाजिनः }	± 20^{ab}	± 5265^{ab}	± 23^{ab}	± 23^{ab}
	हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसं[illegible]ः }	= 20^{cd}	= 5265^{cd}	= 23^{cd}	= 23^{cd}
	सेना पञ्चशतान्याहू रथास्तावन्त एव तु }	± 21^{ab}	± 5266^{ab}	± 24^{cd}	± 24^{ab}
	दश सेनाश्च पृतनाः पृतना दश वाहिनी }	± 21^{cd}	± 5266^{cd}	± 24^{ef}	± 24^{cd}
285	वाहिनी पृतना सेना वाजिनी दशतश्चमूः }	± 22^{ab}	± 5267^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	अक्षौहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु वरूथिनी }	± 22^{cd}	± 5267^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	नराणां पञ्चसदेशं [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम विधीयते }	± 24^{ab}	± 5270^{ab}	± 28^{ab}	± 28^{ab}
	सेनामुखं च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसंज्ञितः }	± 24^{cd}	± 5270^{cd}	± 28^{cd}	± 28^{cd}
	दश गुल्मा गणश्चासीद्गणस्त्वयुतशो भवेत् }	± 25^{ab}	± 5271^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः }	= 25^{cd}	= 5271^{cd}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	भीष्माभिषेचन				
	[illegible] चन्द्रमाः }	± 153. 12^{ab}	= 5289^{ab}	± 142. 12^{ab}	= 156. 12^{ab}
	कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव पावकः }	± 12^{cd}	± 5289^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}

Page	Javanese Text.	Orit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
286	कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते } .	= 153. 24^{ab}	= 5301^{ab}	= 142. 24^{ab}	= 156. 24^{ab}
	स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे } .	= 24^{cd}	= 5301^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन } .	= 25^{ab}	± 5302^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	हते भीष्मे च [illegible]मि सह [illegible] } .	± 25^{cd}	± 5302^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गद[illegible]विशारदौ } .	= 154. 32^{ab}	= 5346^{cd}	= 143. 33^{ab}	= 157. 33^{ab}
	तुल्ययोगो ह्यहं भीमे तथा दुर्योधने नृपे } .	± 32^{cd}	± 5347^{ab}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
287	सहायोऽपि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव .	= 155. 21^{ab}	± 5370^{cd}	± 144. 21^{ab}	= 158. 21^{ab}
	य आत्मनो [illegible]वहुर्मं प्राप्नुया[illegible] } .	= 156. 9^{ab}	= 5399^{cd}	= 145. 9^{ab}	= 159. 9^{ab}
	पुनसा न स देशं वा कालं वा [illegible]महति } .	± 9^{cd}	~ 5400^{ab}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः [illegible]मपापयोः } .	= 14^{ab}	= 5404^{cd}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुपुरुषः } .	± 14^{cd}	± 5405^{ab}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	उ[illegible]कपान				
288	[illegible]एष्वथ्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु .	= 157. 1^{ab}	= 5407^{ab}	= 146. 1^{ab}	= 160. 1^{ab}
	दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत .	± 1^{cd}	± 5410^{cd}	± 1^{cd}	± 4^{cd}
	अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमा[illegible] } .	= 12^{ab}	= 5487^{cd}	(cf. v.l. 72^{ab})	= 81^{ab}
	अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोकं गमिष्यसि } .	± 12^{cd}	± 5488^{ab}	(cf. v.l. 72^{cd})	± 81^{cd}
289	युद्धाखेऽश्वा भृताः शूराः श्वो युध्यस्व सकेशवः .	± 18^{cd}&	± 5502^{cd}	(cf. v.l. 83^{cd})	± 93^{cd}
		± 158. 11^{cd}	&± 5545^{cd}	= 147. 11^{cd}	± 161. 11^{cd}
	असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे .	= 157. 12^{ab}	= 5501^{ab}	(cf. v.l. 146. 84^{ab})	= 94^{ab}
			&= 5546^{ab}	= 147. 12^{ab}	= 12^{ab}
	यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविश[illegible] भूतलम् } .	= 159. 11^{ab}	= 5640^{ab}	= 148. 11^{ab}	= 162. 61^{ab}
	ततस्तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः } .	± 11^{cd}	± 5640^{cd}	± 11^{cd}	± 61^{cd}
	स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् } .	= 160. 3^{ab}	= 5645^{ab}	= 149. 3^{ab}	= 163. 3^{ab}
	अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते } .	± 3^{cd}	= 5645^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	रथा[illegible]तिरथसंख्या				
290	नमः[illegible] कुमाराय सेनान्ये शक्तिधारिणे } .	± 162. 7^{ab}	± 5720^{ab}	(cf. v.l. 151. 6)	± 165. 7^{ab}
	अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः } .	= 7^{cd}	= 5720^{cd}	= 151. 6^{ef}	= 7^{cd}
	रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः .	= 165. 20^{ab}	= 5829^{cd}	= 154. 22^{ab}	= 168. 22^{ab}
	ना[illegible]यसमप्राणः	± 166. 17^{e}	± 5854^{e}	± 155. 17^{e}	± 169. 5^{a}
	पाञ्चाल्यं तु महाबाहुं नाहं हन्यां शिखण्डिन[illegible] } .	± 169. 16^{ab}	= 5936^{ab}	± 158. 16^{ab}	± 172. 16^{ab}
	उद्यत[illegible]मिह प्रेक्ष्य प्रति[illegible]स्यन्तमाहवे } .	± 16^{cd}	± 5936^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
291	स हि स्त्रीपूर्वको राजा[illegible]ण्डी यदि ते श्रुतः } .	= 20^{ab}	= 5940^{ab}	= 20^{ab}	= 20^{ab}
	कन्या भूत्वा [illegible]माजातो न योत्स्ये तेन भारत } .	± 20^{cd}	± 5940^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}
	अम्बापाख्यान				
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु पतिष्यते .	± 172. 10^{ab}	± 5987^{cd}	± 161. 13^{cd}	± 175. 12^{cd}
	त्वया त्यक्ता गमिष्या[illegible]मि यत्र यत्र विशां पते } .	= 20^{ab}	= 5997^{ab}	= 23^{ab}	= 22^{ab}
	तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यदब्रवीत् } .	± 20^{cd}	± 5997^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
292	आहो स्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवर[illegible] .	= 173. 3^{cd}	± 6004^{ab}	= 162. 3^{cd}	± 29^{ab}
	मयायं स्वकृतो दोषः साहं भीष्मरथा[illegible] .	± 4^{ab}	± 6004^{cd}	± 4^{ab}	± 29^{cd}
	धिक्मां धिङ् शाल्वराजानं	= 6^{c}	± 6007^{c}	± 7^{c}	= 32^{c}
	धिक्का [illegible]	± 6^{d}	± 6007^{d}	± 7^{d}	± 32^{d}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया	± 173. 15^{ab}	± 6017^{cd}	= 162. 17^{ab}	± 175. 42^{ab}
	कृतानि नूनं पापानि [illegible]फलम्	± 15^{ab}	± 6018^{ab}	± 17^{cd}	± 42^{cd}
293	अहं [illegible] भद्रे शृणु हितं वचः	= 174. 5^{ab}	= 6026^{ab}	= 163. 5^{ab}	= 176. 5^{ab}
	इतो [illegible] भद्रं ते तानेव समूलतः	± 5^{cd}	± 6026^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा व[illegible]र्णिनि	= 7^{ab}	= 6028^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	अतः पितृगृहं भद्रे मातुले जनको ह्यहम्	± 20^{cd}	± 6045^{cd}	± 24	± 23^{cd}
	दुःखं [illegible] ते वै मया वर्तसि पुत्रिके	± 21^{ab}	± 6046^{ab}	± 25^{ab}	± 24^{ab}
	[illegible]च सततं रामः कीर्तयते विभो	± 175. 12^{ab}	± 6064^{ab}	± 164. 12^{ab}	± 41^{ab}
	संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव	± 12^{cd}	= 6064^{cd}	± 12^{cd}	± 41^{cd}
294	यदि त्व[illegible] वै न [illegible]	= 176. 10^{ab}	= 6092^{ab}	= 165. 10^{ab}	= 177. 10^{ab}
	ह्यवस्त्वां शिरसा भीरु [illegible]चोदितः	= 10^{cd}	= 6092^{cd}	± 10^{cd}	= 10^{cd}
	ततो रामः प्रादुरासीत्	= 16^{a}	= 6098^{a}	= 16^{a}	= 16^{a}
	रामेयं मम दौहित्री काशिराज[illegible]ता प्रभो	= 22^{ab}	= 7004^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}
	अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद	= 22^{cd}	= 7004^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रत	± 38^{ab}	± 7020^{ab}	± 38^{ab}	± 38^{ab}
	येनेयं वशमानीता समुत्पत्य बलात्तदा	± 38^{cd}	± 7020^{cd}	± 38^{cd}	± 38^{cd}
295	न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभा[illegible]न्यथा	= 178. 11^{ab}	± 7060^{ab}	= 167. 11^{ab}	= 178. 34^{ab}
	[illegible]त्रियधर्ममहं [illegible] मे व्रतमाहितम्	± 11^{cd}	± 7260^{cd}	± 11^{cd}	± 34^{cd}
	किं त्वं वा योद्धुमिच्छसि	± 15^{d}	± 7064^{d}	± 15^{d}	± 38^{d}
	ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः	± 179. 19^{ab}	= 7110^{ab}	= 168. 19^{ab}	= 83^{ab}
	अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तथा	± 19^{cd}	± 7110^{cd}	± 19^{cd}	± 83^{cd}

APPENDIX III

Collations of a Śāradā MS. (Ś1) belonging to the India Office Library (No. 6481)

N.B. Almost throughout, the MS. om. उवाच, ऊचुः etc. These om. are not separately noted.

2

MS. begins from 1[d] of adhy. 2.
2 [d]) लोकः (for मोदेत्).
3 [c]) °मावशीयुर्.
[d]) येषां च शांतिश्च हिता प्रजा°.
4 [d]) कुरुपुंगवाना-.
6 [ab]) सर्वांस्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्बलप्रधानान्निगमप्रधानान्.
[c]) स्थितांश्च.
[d]) लोकप्रवीरान्श्रुतकालधर्मान्.
7 [c]) प्रणिधानयुक्तं.
8 [ab]) कोषा ग्रस्तोहि मोहो बल°
[c]) प्रियाभ्युपेते च युधि°.
9 [a]) स कुरुप्रवीरः (for च कुरुप्र°).
[b]) [अ]यम् (for ह्ययम्)
[c]) गताक्षं.
11 [a]) प्रतिदीव्यदेनं.
[b]) तु (for सु-).
12 [c]) शक्यं.
13 [c]) परिनन्य.
उद्योगपर्वणि बलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

1 [b]) स प्रजल्पते (for संप्र°).
[d]) प्रशंससि (for प्रभाषसे).
2 [d]) पुरुषं प्रति.
3 [a]) जायेत.
5 [b]) ध्रुवं (for ब्रुवन्).
[d]) [अ]कुतोभयम्.
6[b]–8[a] Om.
8 [d]) फलं (for परं).
9 [a]) प्रणमते चायं.
[b]) [इ]ति कृत्वा परंपरां.
[c]) °वासाभियुक्तः सन्.
10 [cd]) Om.
11 [ab]) हि (for च), both times.
[c]) आहर्तुकामान् (for निवृत्तवासान्).
[d]) विजितानिति.

12 [d]) पदं (for वसु).
15 [b]) युयुत्सवः.
17 [b]) यमकालोपमद्युती.
19 [b]) [अ]मरैश्च दुरासदं.
21 [c]) अधर्मम् (for °र्थ्यम्).
[d]) तु याचनं.
22 [b]) [अ]तंद्रितं.
[d]) प्राप्यंतु.
23 [b]) च (for वा).
[d]) शेष्या...
उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

5 [b]) तैक्ष्ण्यं.
6 [b]) भाज्यमानम्.
[d]) मार्दवं प्रति.
7 [c]) प्रस्थापयंतु.
[d]) बलम् (for बलानि).
8 [b]) चाभियुः.
9 [d]) सृजंते (for भजंते).
10 [a]) तत्तरथ्वं.
[c]) महद्दे.
12 [d]) चाभिभोः.
13 [a]) आनीय तं.
[d]) तु वास्तुकः.
14 [a]) बाह्लिकः पुंजकेतुश्च.
15 [a]) लहानां (for शकानां).
[c]) कांबोजर्षिकरा i च.
16 [b]) पांचनदा.
[d]) पार्वतेयाश्च.
17 [a]) सुवर्मा (for सुशर्मा).
[c]) पंचराज्ञाधिपश्चैव.
18 [ab]) Om. (hapl.)
19 [a]) महातेजा (for महौजाश्च).
20 [a]) आरादिश्च.
[c]) समर्थकः.
20[c]–22[a] Om. (hapl.)
22 [d]) पूर्वपाली.

23 [b]) विश्वजिच्चापि पार्थिवः.
[d]) क्षमेधुश्चैव (for क्षेमधूर्तिश्च).
24 [a]) क्षौमजश्चैव.
[b]) यातुधानश्च.
[c]) गदायु° (for दृढायु°).
उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

1 [d]) महात्मनः (for महौजसः).
2 [b]) सुनीतिम्.
[c]) तु चरन्कार्यं.
3 [a]) सांबंधिकं.
4 [b]) तथा (for यथा).
[c]) कृतो विवाहो.
8 [a]) स्वयं (for शमं).
[d]) सौभ्रात्रूणां.
9 [a]) मौढ्यान् (for मोहान्).
[c]) प्रेष्य पूर्वं च.
[d]) समाह्वयेत्.
10 [b]) सामात्यः सहबांधवः.
11 [d]) राजानं (for वार्ष्णेयं).
12 [a]) गतः कृष्णो.
[b]) °पुरोगमः.
13 Om. (hapl.)
14 [b]) तथा (for च ते).
15 [b]) महाबलः.
16 [c]) कृष्णं (corrupt).
17 [b]) समागच्छन् (for आगच्छन्ति).
[c]) चालयंति गवं.
18 [b]) स्वं पुरो°.
[d]) स्थितः (for तदा).
उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

1 [d]) च (for तु).
After 1, ins. (marg.). ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

2 After 2^ab, ins. 30*.
5 ^a) विदितं.
6 ^a) च (for हि).
^b) यदाह्वयत्.
^d) क्षत्रधर्मे.
7 ^b) धर्मराजः
8 ^c) तेषां (for तस्य).
^d) ध्रुवम् (for ध्रुवम्).
10 ^a) हि (for च).
11 ^d) अपि (for चैव).
12 ^b) लंबमानेषु च.
13 ^b) [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).
^c) संगत्य.
14 ^b) धर्मं.
^d) च कीर्तयेत्.
15 ^a) वा (for च).
^c) मनस्तेषाम्.
16 ^b) ब्राह्मणोसि च.
उद्योगपर्वणि.

7

1 ^d) भोजश्च सबलस्तथा.
2 ^a) सर्वं च साधयामास.
5 ^a) यातौ.
7 ^c) स तु (for च स).
8 ^a) ज (for स).
^c) तयोः स (by transp.).
^c) तथागमनहेतुं च.
9 ^c) सैन्यं (for साह्यं).
^d) [अ]र्हसि (for °ति).
10 ^b) मम चैवार्जुनस्य च.
^c) सांबंधिकं.
11 ^a) चापि गतः.
^c) चाभिगमन्.
14 ^a) ततः (for तव).
^b) चास्य प्रदर्शनात्.
15 ^a) प्रावारणं.
^c) प्रावारणं.
16 ^b) अर्जुनं.
^d) संस्कृतयोधिनः.
17^cd–19^ab Om. (hapl.).
20 ^b) कौरवः (for भारत).
^c) इष्टं (marg. कृष्णं). मत्वा (for ज्ञात्वा).
^d) स प्राप.

21 ^b) सर्वमाचार्य वै तदा.
^c) भीमबलं.
22 ^a) एवं (for सर्वं).
23 ^d) पुरे (for पुरा).
24 ^a) [उ]क्तं (for °क्तो).
^c) सांबंधिकं.
26 ^b) ते (for वै).
^d) तत् (for ह).
27 After 27, ins. वैशंपायनः.
28 ^c) मत्वा (for ज्ञात्वा).
^d) जितं मेने जनार्दनं.
29 ^b) बली (for नृपः).
^d) नृपः (for तदा).
30 ^b) कुरुनंदन.
32 ^c) एव (for अहं).
^d) पुरुषर्षभ.
33 ^b) त्वा.
^c) चाप्यहमर्थे.
34 ^b) वै (for मे).
35 ^a) सर्वं (for पार्थ).
^c) तत् (for ते).
36 ^b) सह संगतः.
उद्योगपर्वणि.

8

1 ^c) द्रष्टुं (for राजन्).
2 ^c) बहुला सेनाः.
^d) नरर्षभ.
3 After 3, ins. 45*.
4 ^a) °वेशा° (for °वेषा°).
5 ^d) ययौ येन स (by transp.).
6 ^c) अभिप्रेत्य.
8 ^b) महारथः (for यथामरः).
^c) स जगाम.
^f) देववासव°.
9 ^a) विविधैर् (for विषयैर्).
10 ^a) सदा (for ततः).
^d) किन्नु (for के नु).
12 ^a) कृतवान्.
14 ^a) आवश्यं (for आमन्त्र्य).
^b) गृहं (for पुरं).
15 ^a) उपप्लवं.
^b) स्कंदावारं. सः (for च).
^c) आगताम् (for अथ तान्).

16 ^ab) Om.
17 ^b) विशां पतिः (for [ऽ]रिसूदनः).
18 ^a) चैव (for हृष्टौ).
^b) स्वस्रेयौ.
^d) पार्थ शल्य (by transp.)
19^ab) कच्चित्ते कुशलं राजन्कुरुनंदन सर्वतः.
^c) तु (for [अ]स्ति).
^d) मुक्तस्त्वं (for विमुक्तो).
20 ^a) इदं (for कृतं).
^d) तदा (for सह).
22 ^c) सुखे स्वेतान्.
23 After 23, ins. वैशं°.
24 After 24, ins. an additional colophon.
25 ^b) क्रियमानं (sic) महामते.
26 ^a) भवानिव महातेजा.
27 ^b) मे प्रियं.
29 ^c) सहितं (for हि समं).
^d) मा. दृश्यते (m मन्यते as in text).
30 ^d) तत्करिष्यामि (for योद्धुकामस्य).
31 ^a) हतगर्वश्च.
32 ^d) संयुगे (for ते प्रियं).
34 ^a) महाक्लेशः (for परि°).
^c) विदितं (for [अ]धिगतं).
37 ^d) देवराजापि.
उद्योगपर्वणि.

9

1 ^c) पुरा (for परं).
5 ^d) पिबन्नेव.
6 ^d) सुदुष्करम्.
7 ^d) मे (for मा).
8 ^c) संवर्धमानस्.
Portion of the text from 9. 8^c up to 10. 31^ab is lost on missing folios.

10

32 ^a) यतः.
34 ^d) दिवसो.
37 ^c) एवं.
39 ^a) तदा (for ततो).
^b) वितमसो°.
42 ^c) त्रिशीर्षयाभिविक्षस्.

43 a) आलोक्य (for आभिल्य).
e) वर्सश्चाप्सु.
f) वेष्टमान.
44 a) प्रणष्टो देवेंद्रो.
b) °भयार्दितः.
d) निवृत्ता (for निर्वृक्षा).
46 d) भविष्यति.
47 e) न चाप्त.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

11

1 a) च (for [अ]थ).
e) तं गत्वा (for गत्वाथ).
2 b) सर्षिगणान्.
d) परीप्सुर्.
5 a) परस्परं.
6 e) °गन्धर्वयक्षाणां.
e) दृष्ट्वा (for पश्यन्).
7 a) तदा (for सदा).
d) त्रिविष्टपं.
8 After 8^{ab}, ins. शल्यः.
9 b) नंदनोपवने तथा.
e) महींद्रे.
10 b) °समन्वितः.
e) पुरुषो (for नहुषो).
d) तथा.
11 e) विचित्राणि च दिव्यानि.
d) °स्वनं.
12 e) देववत् षट् च.
d) मूर्तिमंतम्.
15 a) [इ]न्द्रस्य.
16 a) विमना.
18 b) यतव्रतां.
20 b) भयविह्वलाम्.
21 a) देवराजं तं.
b) पुनर् (for शीघ्रम्).
e) भीतव्यं.
e) संमानयिष्ये.
22 e) आङ्गिरसस्य (for अङ्गि°).
d) नहुषस्य (for स नृपस्).
उद्योगपर्वणि.

12

1 e) देवराजं तं.
2 b) जगत्प्रभो.
2 e) सगुरगंधर्व.
3 d) प्रसीद त्वं.
4 b) °मर्षणात्.
5 d) सुराधिपं.
6 a) दर्शिता.
d) सर्वैः किं न निवारिता.
7 Om. (hapl.).
8 a) देवी मां (by transp.).
9 b) दिवः सदा.
10 a) तं (for ते).
11 e) दत्ताभया.
12 e) प्रसादयंत इंद्राणीं.
13 e) शृणोति त्वां.
14 b) सस्वनं.
15 d) त्रायस्व (for त्राहि मां).
16 b) निश्चयः.
d) अनिंदितां.
17 e) श्रुतवर्मा.
19 a) रोहकाले.
b) देवो (for वर्षं).
e) भीरुं.
d) स नोत्तमं (for न सोऽन्तरं)
20 a) (Orig.) मोघमत्रं (as in text); (*sup. lin.*) घोरमर्यं.
20 b) सर्वाल्लोकाद्.
e) (marg.) यो वै.
d) Marg.
21 ab) Om.
22 a) एतदेव प्रपन्नां मां.
b) Orig. as in text (न त्यजामि शचीमिमां).
cd) Om.
23 b) Marg.; तत्र (for चापि).
e) Marg.
d) न दास्यामि शचीमिमाम् (= 22^b).
24 e) सुनीतिर्हि.
25 b) कंचित्कालं सुमांतरा.
26 b) कालः कालेन यास्यति.
27 b) भीता (for प्रीता).
28 e) एकाग्रा (for अव्यग्रा).
29 e) देवि त्वं (for सत्या च).
d) गच्छ त्वं.
30 a) त्वदभिकामश्च.
b) विनक्ष्यति स.
31 b) शक्राणी (for इन्द्राणी).
32 a) तां दृष्ट्वा (by transp.).
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

13

2 e) प्राकंपत.
d) प्रभाते.
3 a) प्रणम्य सा हि.
b) शिरसा तु कृतांजलिः.
5 b) विभुः (for प्रभो).
e) स चेंद्राण्या.
6 a) एवमस्तु महाभागे.
d) अनुसरेत्.
7 Om. the ref.
a) तु (for च).
e) च (for सा).
d) सा जगाम (for जगाम च).
9 e) तं (for [ए]नं).
10 b) °गणाधिपः.
d) जगतः सर्वतः प्रभो.
f) विष्णुस्त्वम्.
11 a) त्वद्वीर्यनिहते.
12 e) न च मा (for मामेव).
14 b) आयाति (for यास्यति).
15 a) विभोः (for विष्णोः).
b) वाणीं ताम् (by transp.).
17 a) वै (for तु).
18 a) स विभ°.
e) धूतपाप्मा.
d) आत्मना (for °त्मवान्).
19 a) आकर्ण्य नहुषं तस्माद्.
b) बलनिसूदनः.
20 d) कालकांक्षी च वासवः.
22 e) एकभर्तृकता मेस्ति.
23 a) महद् (for अहं).
e) न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 a) प्रयातां.
e) पतिव्रतानां.
25 a) यत्रासौ देवराजोस्ति.
उद्योगपर्वणि.

14

3 e) दर्शयामास (for दर्शनं चैव).
4 a) [अ]सि (for च).
d) देवि सुमनिस्.
f) प्रेक्ष्यसे.

5 Om. the ref.
[d]) तथा (for ततः).
7 [b]) यथा शकुनिसेवितम्.
11 [c]) स्मयमानस् (for स्तूय°).
13 [c]) उपातिष्ठेति मां क्रूरः.
14 [c]) एतेनाहं संप्रतप्ता.
15 [a]) प्रकाशय स्वमात्मानं.
[c]) संप्रामुहि.

उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

15

2 [b]) हव्यकव्यैर्महात्मभिः.
3 [b]) शुभं.
[d]) ब्रूहि त्वं.
6 [b]) नहुषो मप्यसोब्रवीत्.
[d]) ब्रवीषि (for करोमि).
7 [d]) तत्करोमि.
8 [b]) मम विश्वसेः.
9 [a]) कृतस्त्वया (by transp.).
[c]) मे भर्ता (by transp.).
[d]) नराधिप.
10 [b]) [अ]वबोधय (for °धारय).
11 [d]) नराधिप.
[c]) ये न.
[f]) न सुराणां.
12 [a]) त्वा महाभाग.
[b]) संश्रिता.
13 [c]) आधत्स्व.
[c]) न तु.
15 Before 15, ins. नहुषः.
19 [c]) मा वक्ष्यंति.
20 Before 20, ins. शल्यः.
22 [b]) ह (for सा).
24 [d]) सुतः.
25 [c]) चाहं ग°.
26 [b]) सुमहद्धविः.
[d]) देवराजं प्रशस्य तु.
28 [b]) वनानि पर्वतास्तथा.
[d]) विधेयाश्च महोदधिं.
30 Om. the ref.
31 Om. (with the ref.).
32 [c]) अहमतो.
उद्योगप णि इंद्रविजये.

16

2 [c]) त्वया व्याप्तमिदं सर्वं.
[d]) अन्यत्र स्याद्धुताशन.
3 [a]) तुभ्यं कृत्वा (by transp.).
4 [a]) अग्निं.
[bcd]) Om.
5 [a]) Om.
8 [a]) सर्वं.
[d]) ब्रह्ममंत्रैः.
9 Om. the ref.
[a]) हव्यवाट् स.
[f]) ब्रवीम्यहं.
12 [a]) आगम्य.
[d]) विभुम्.
14 [b]) दानवस्.
15 [b]) निसूदय.
[c]) वज्रं.
16 [b]) लोकांस्त्रातुं.
18 [a]) च (for स-).
20 [c]) विश्रब्धु सुमहा°.
20 [d]) वः (for यः).
23 [a]) नाकामयंते.
[c]) ततो (for तदा).
24 After 24, follows a folio from the Dronaparvan.
☞ Portion of the text from 16. 24 up to 30. 6[b] lost on missing folios.

30

7 [b]) उपातिष्ठद्ब्राह्मणान्वै तदर्हान्.
8 [b]) येन.
[c]) अभिवाद्यैव. वृद्धान्.
[d]) ब्रवीथाः.
9 [b]) तस्याचार्यामृत्विजो येपि चान्ये.
[d]) समागच्छेः.
10 [a]) आचार्यपुत्रोनपगो.
[d]) Om. (hapl.).
11 [ab]) Om.
11 [c]) गंधर्वपुत्रोपि न कः तरस्वी.
12 [a]) तु (for स).
[d]) नृपस्य.
13 [a]) तस्मिन्.
[b]) श्रुतिमस्यं धृतिं च.

14 [a]) Om. यः.
16 [b]) तथा शूरः.
17 [a]) कविमध्येष्वमूढं.
[b]) महाप्राज्ञं.
18 [a]) निकृंतने दीवने.
[d]) विचित्रसेनः.
19 [d]) पुनर्यथा चाभि°.
20 [c]) After सहते ins. वै.
[d]) सोमदत्तिः.
21 [a]) सौमदत्तः.
[b]) सह भ्रात्रा. मत्सहायः.
22 [d]) वाच्यं.
23 [d]) तथा वृद्धा.
24 [a]) वीरास्.
[d]) तथा (for तेषां).
25 [c]) कुशलं ते स नित्यम्.
[d]) समाजं (for समग्रान्).
26 [a]) तथा राज्ञो अर्थयुक्ता अमात्या.
[b]) दौवारिका.
[cd]) Om. (hapl.).
27 [b]) निकृन्तनीयो.
[c]) धृतराष्ट्रस्य संजय.
[d]) मिथ्यावृत्तः. तस्य (for तात).
28 [a]) एकरथो विजित्य.
[b]) समुद्यतानप्रभृष्यान्.
29 [ab]) Om.
[c]) अगाधमेधा.
[d]) तस्य (for तात).
30 [a]) तथा (for वृद्धाः).
[b]) श्रायंते नः (for या श्रायन्ते).
[d]) वृद्धस्त्रीभिर्.
31 [a]) कच्चित्पुत्रा.
[b]) Om. वः.
[c]) सोक्ताः.
32 [a]) वो (for नो).
[b]) स (for तात).
[c]) समं गुप्ताः.
[d]) सुसमृद्धान् (for कच्चिद्°).
33 [a]) वृत्तिं वै श्वशुरेषु भद्रां.
[b]) कल्याण्यो.
[c]) वा (for वः).
34 [c]) प्रजावती.
35 [a]) सुजायाः (for स्वजेथाः).
36 [a]) रूपवत्यः.
[d]) वंशस्त्रियः.

37 d) अधानामयं (for अनामयं).
38 a) वृत्तं. पुराणं.
c) अंगैर्. पंगुवामनान् (for वामनांश्च).
d) यानानृशंस्याद् (for आनृशंस्याद्).
39 a) अन्यांश्च सर्वान् स्थविरान्.
b) च (for ऽत्र).
c) चापि (for स).
40 a) न जीवितेन (for कु°).
d) ते भविष्ये (m भरेषु).
41 b) मावीन्यथोन्ये भावा वर्तयंति.
c) After पश्याम्यहं, ins. तान्.
42 d) त्वसद्वाक्यात्.
43 d) संपृष्छेवै.
44 c) दृष्ट्वा.
46 c) शरीरं.
d) [ऽ]नुशिष्यं.
47 c) तदेहि (for ददस्व).
उद्योगपर्वणि.

31

1 b) धीरं (for वृद्धं).
2 a) तत्र (for उत).
3 ab) वि ...यमानस्त्वाभ्याचक्षथा.
c) अयं मंत्रो.
4 a) गावल्गने गुरून्.
b) महामतिं.
5 c) राजवीर्येण.
6 a) बाल्हीकैः.
b) भ्रातं.
d) नोपेक्षितास्र शिष्यतः.
8 a) अथ (for तथा).
b) °नाममात्रं.
9 a) [अ]भिवक्तव्यस् (for च व°).
11 d) मैत्रकामो.
12 a) अथ दुर्योधनं.
13 a) अपश्ये.
b) दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णामेकां).
d) वृदेत्स्वं (for वधीष्म).
14 b) अतितिष्ठंति.
c) अस्मा (for यथा).
15 a) यज्ञः परा...
b) रथिनः (for अजिनैः).
d) मा वदेत्स्वं.
16 c) वसाकमैमतिक्रम्य.

b) अकर्वयत्.
17 c) निवर्तये परं दुःखं.
d) परंतप (for नरर्षभ).
18 a) शांतिश्चैव.
19 a) अविस्थलं (for कुश°).
b) सामंदी (for आसन्दी).
c) अवमानं भवेत्त्वत्र.
22 d) शाम्यामो.
उद्योगपर्वणि संजययाने.

32

1 a) सोनुज्ञातः.
2 b) क्षीप्रमेव प्रविश्य च.
3 a) मा.
4 a) नमोस्तु.
d) करोति.
5 a) मा.
d) स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि शक्तः.
7 b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्.
c) Om. त्वां.
8 a) प्रीयमानः.
9 a) अभि- (for तात).
10 b) भूयश्चाते.
11 a) परो धर्मः.
c) सुखप्रियो धर्महीनो.
d) [ऽ]नुरुध्यते भरतस्तद्धि विद्धि.
12 b) (marg.) दावमस्येव.
c) इत्थं (for इमं). परस्य (for पाण्डवस्य).
d) दैवं (for परं).
13 b) यो ...
d) तावच्च कालं.
14 a) °शत्रोस्.
c) धीरो.
15 c) उपाक्रोशं.
d) नोमेह. अमंद (for अमुत्र).
16 a) संक्षमितं.
b) °मैशब्दं नृपशाम्°.
d) नीचं (for नेदं). भारताश्च.
17 a) यः कुले यो.
c) पतकर्मा.
18 a) यो धनजाम् (for धर्मवान्यो).
c) प्रथितयोर्विवर्तिता.
d) न चाल्प (for नान्यत्र).
19 a) संध्याचेष्टरो.

c) महीनं (for महीनो).
d) जयसुखं (for अनामृशंसं).
20 a) [इ]हं (for [इ]मि).
d) कुलक्षयार्थे.
21 b) अजातशत्रोः.
c) इच्छेत्पापं त्वयि जातं.
d) नित्यक्षायं. ननु (for तव).
22 a) विषयार्थीय°.
c) अभ्याक्रमत्. संशितः.
d) असंशयं.
23 b) °मानी च नित्यौ.
c) परमं विंदमानो.
24 c) °क्षयात्तो.
d) दुःखान्येतान्यप्यथो न प्रसज्येत्.
25 b) संवर्धते संप्रयुक्तं.
c) विप्रसृतः (for [अ]भि°).
d) संवर्धितो.
26 b) भजंत एव (for भजेत एनम्).
c) परस्येन.
d) साधुवृत्तिं तथैति.
27 a) भरतानां.
28 c) कामात्मानं क्षयतां.
29 b) परिहाराश्च (for निग्रहाश्चैव).
d) अशक्तस्.
30 d) त्वयुक्तं (for समेताः).
उद्योगपर्वणि संजयायानं समाप्तम्.

33

☞ Portion of the text from the beginning of this adhy. up to स्थितबुद्धयः in 23d lost on a missing folio.

24 c) अवंध्यकाले.
25 b) भूमिनाशं न कुर्वते.
26 b) °माने तु (for °भावेन).
c) गंगाह्रद.
27 d) स वै (for नरः).
28 b) कन्नवान्.
31 b) उपतिष्ठति (for अनु°).
c) मित्रार्थं.
32 d) °चेतनं.
35 c) विश्वसेत्यः प्रथ°.
36 a) परान्.
c) तु (for च).
37 d) स (for इह).

38 ^{b}) वे (for यो).
^{c}) येच (for यश्च).
^{d}) [illegible]
40 ^{c}) भूतेभ्यः.
43 ^{b}) वशीकुरु.
44 ^{d}) मंत्रनिश्चयः.
47 ^{b}) नैव लभ्यते.
After 47, ins. 174* with v.l. अपि (for अस्य) and हि (for न), followed by 176* with v.l. अपि (for नैव).
50 ^{c}) कंचिद्.
52 ^{a}) तीर्णौ (for तीक्ष्णौ).
^{b}) °परिपोषणौ.
After 52, ins. an additional *colophon.*: उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये.
53 Before 53, ins. विदुरः.
^{a}) पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ राजन्).
^{b}) सर्वस्योपरि.
^{d}) प्रधानवाक्.
54 ^{a}) न्याय्यागतस्य.
^{b}) द्वौ व्यतिक्रमौ.
^{c}) भूपतेः (for अपात्रे).
55 ^{d}) धर्मविदो.
56 ^{c}) यथाकृताम्.
57 ^{a}) प्रवाधनं.
58 ^{b}) वर्णान्याहुः.
^{cd}) न दीर्घसूत्रैर्मंत्र कुर्यादल्पप्रज्ञैरलसै-श्चारणैश्च.
59 ^{c}) आवसन्नः.
62 ^{b}) समंततः (for प्रयत्नतः).
63 ^{b}) प्राप्नुहि.
65 ^{b}) छिन्नं चेदे°.
^{c}) द्रवति.
69 Portion of the text beginning from 69 up to कंपते च in 91^{a} lost on a missing folio.
91 ^{c}) कंचित्.
92 ^{a}) वेशं.
^{c}) कंचित्.
^{d}) [ऽ]मं (for ऽपि).
93 ^{d}) अर्थं (for अर्थ्यं).
94 ^{a}) कुरुतेति (for वै कुरुते).
^{c}) [ऽ]नुतापः.
95 ^{c}) स यत्र तत्राभिगतः.
96 ^{b}) पूर्ववैरं.
97 ^{a}) शमं (for दमं).
^{d}) धारयंति.
98 ^{c}) विशिष्टं च. °ददाति.
^{d}) नयः सुनीतः.
99 ^{b}) मित्रं सुमित्रं मितकर्म कृत्वा.
^{c}) ददाति मित्रेष्वपि याचितो यस्.
^{d}) [अ]नर्थः.
100 Om. (hapl.)
101 ^{b}) सद्यो मृत्योर्दीर्घबंधू.
^{c}) कृतीव स जायते.
^{d}) महामतिर्.
102 ^{b}) °लोकेशवरो.
103 ^{c}) Om. एव.
104 ^{d}) Om. त्वं.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

1 ^{b}) श्रेयो यदनुप°.
2 ^{cd}) Om.
3 Om.
4 ^{b}) द्वेषं.
^{d}) यदि (for यस्य).
5 ^{b}) भावम्.
6 ^{c}) अनुपायेन युक्तानि.
8 ^{c}) Portion of the text from 8^{c} up to 55^{b} lost on a missing folio.
55 ^{d}) विजिगीषति.
56 ^{a}) वशेंद्रियं.
57 ^{a}) ततः (for रथः).
^{c}) कुशली.
^{d}) पथीव (for रथीव).
58 ^{c}) अविनाशं यथा दांता.
^{d}) यथा पथि सुसारथिं.
62 ^{b}) यतः.
63 ^{b}) °विता क्षुभू.
^{d}) विज्ञानं.
64 ^{b}) संभारोभ्यधिग°.
66 ^{d}) राजानश्चित्तविभ्रमैः.
67 ^{b}) स्त्रसति.
69 ^{b}) नाभिमानिता (for प्रियवादिता).
70 ^{c}) गुप्तदानं.
^{d}) न तान्येतेषु.
71 ^{b}) विहसंत्यधमा नरं.
73 ^{c}) मे (for हि).
74 ^{b}) विविधं वाक् प्रभाषिता.
^{d}) [उ]पकल्पते (for °पद्यते).
75 ^{a}) संरोहतीषुणा योद्धुं.
76 Portion of the text from 76^{c} up to 34^{a} of adhy. 35 lost on a missing folio.

35

34 ^{c}) हि (for [अ]स्य).
36 ^{a}) प्रस्मारं (for मद्यपानं).
^{c}) स्त्रीपुंसयोर्.
^{d}) त्यज्यानि (for वर्ज्यानि).
37 ^{a}) समुद्रिणं वाणिजं चौरपूगं.
^{c}) तं (for the last च).
^{d}) न तान्साक्ष्येषु विकुर्वीत (*sup. lin.* प्रकुर्वीत).
38 ^{a}) मानसारं (for °मौनं).
39 ^{d}) पारजायिकः.
40 ^{b}) पुरुषो (for पानपो).
41 ^{a}) ध्रुवप्रग्रहणांतेभ्यः.
^{c}) साक्ष्ययुक्तश्च.
^{d}) ब्रह्महभिः.
42 ^{a}) तृणोल्कायां जायते.
^{b}) योगे भद्रव्यवहारे स साधुः.
^{d}) कृच्छ्राश्चापत्सु.
43 ^{a}) हरति धैर्यमानौ.
44 ^{a}) श्रीर्धीर्धर्मात्.
^{b}) संप्रवर्तते.
46 ^{a}) तत्र (for तात).
47 ^{d}) अन्ववयांति.
48 ^{d}) [अ]नुवयंति.
After 48, ins. 212*, followed by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मसु तिष्ठति। (cf. 213*).
49 ^{d}) [अ]भ्युपेतं (for [अ]नुविद्धं).
50 ^{b}) Orig. कौल्यं as in text (*sup. lin.* कुलं).
^{c}) मित्रभाव्यं.
^{d}) संसर्गयोनयः.
52 ^{cd}) Om.
53 ^{ab}) Om.
^{c}) सूक्ष्मप्राज्ञः.

d) क्षिप्रम्.
55 c) महद् (for सुखम्).
d) विरोचते.
57 bc) Om.
d) वर्षं. स्वपेत् (for वसेत्)
58 b) स्वपेत् (for वसेत्).
c) यावज्जीवं च.
d) स्वपेत् (for वसेत्).
59 a) प्रशंसेत.
d) मनस्विनं.
60 a) धर्मलब्धेन.
61 b) राजा शास्ता (by transp.).
62 c) वृत्तं नैवाधिगंतव्यं.
63 a) °पूजानिरतो.
b) [चा]र्जवे.
64 a) °पुष्पं.
65 c) सधजघन्यानि.
d) °प्रत्यावराणि.
66 c) आदाय.
67 a) ते (for च).

उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

2 c) महात्मानं.
d) तदा (for पुरा).
3 b) दृष्ट्वा कामं नाशकामोनुमन्तुं.
c) श्रुतं धीरो.
4 c) सर्वान्.
d) नयेत.
5 a) नाक्रोशयेन्.
6 b) °सेवः.
d) रुषतीं वर्जयेत.
7 c) रुषतीं तीक्ष्णरूपां.
d) वर्जयेत.
8 a) तीक्ष्णवाचं (for रूक्ष°).
c) जनस्तं.
d) बद्धा (for निबद्धां).
9 a) परश्चैनमभिविध्यति.
b) अनलाभ्रदीप्तैः.
d) विद्वान्कविः. वै ददाति.
11 a) Om. तु.
b) नातिघोतः [illegible]°.
12 a) अभ्याहताश्चा तं श्रेय.
13 a) सन्निवसते.
b) यादृशं.
c) यादृशश्चेच्च.
15 a) जिजीवतेन्यो.
16 d) यः सततं स पूरुषः.
17 Om.
18 a) [उ]पहतांतरात्मा (for [उ]पहन्ता न शास्ता).
b) न वर्तते.
c) मित्रमहो (for मित्रमथो).
d) अलसस्येह.
20 b) प्राप्तकाले.
c) नैव (for तु न).
d) यदीच्छेच्छ्रेय.
22 b) °वृत्ताश्च (for °वृद्धाश्च).
23 a) ब्रह्मवित्तं विवाहः.
b) पुण्यो विवाहः सतां वै प्रदानं.
24 Om.
25 a) अविषया.
26 Om. (hapl.)
27 d) धर्मस्यातिक्रमेण च.
28 b) [ऽ]न्यतः (for ऽश्वतः).
28 d) Om.
29 abc) Om.
30 a) वैरम्भूदस्ति कश्चिद्.
b) राजा पथ्यो न परस्या°.
c) °द्रोहं नेक्षति को.
d) यः (for वा).
31 b) ब्राह्मणं.
c) नरः (for न नः).
d) वै निर्वहेत् (for नो निर्वपेत्).
33 c) महाराजे.
34 a) स्यंदने.
b) सोढुं शक्तो (for शक्तो बोढुं).
35 b) शंकते°.
c) [आ]श्वसेत.
36 a) यस्य चेदस्य (*sup. lin.* °दपि) संबंधो.
38 a) महात्मनम् (for [अ]नात्मानम्).
c) समभिवर्तते.
d) शुष्कसरो.
39 a) अथ (for एव).
d) परिप्लवं तथा.
40 c) भूतान् (for भूतान्).
d) Om. न.
41 c) नानर्थः सन् (for नानर्थंकम्).
43 a) अनवाप्य.
b) Om. च.
43 c) अमित्राणि.
44 a) जायते म्रियते (by transp.) स (for च) (*sup. lin.* as in text).
45 c) पर्यायगाः.
d) धीरो. शोचेत्र हृष्येत् (by transp.
46 b) यतते (for वर्तते).
49 a) नान्यतो विद्यते ध्वंसो.
c) सर्वसंन्यासः.
51 ab) Transp. दान° and वेद°.
52 a) सुगुप्तस्य (for °गुप्तस्य).
54 c) गौरवं चाश्रयंति.
55 a) न चैवैषां.
b) योगक्षेमः. नेतरेषां.
c) नैव (for वै).
56 b) क्षीरे चैव विशेषतः.
57 a) तनवोप्यायतं.
58 a) धूमायंति.
59 a) Om. च.
b) ज्ञातिकुलेषु च.
c) वृक्षादिव (for वृन्तादिव).
60 c) वाति वात्यैनं (for एव वातेन).
61 c) [ऽ]पि (for हि).
63 a) °समुपस्तंभाद्.
64 a) बालाः (for गावो).
b) स्त्रियो गा वृद्धज्ञातयः.
c) Om. च.
65 a) मनुष्यगुणः.
66 b) पापानुरंभं.
68 b) वीक्ष्य.
c) [अ]क्षवत्याः.
d) कैतव्यं वै.
69 c) प्रभ्रंशिनः क्रूरसमाहितास्ते.
d) °प्रौढान्.
70 b) पुत्रान् (for सुतान्).
c) [ऽ]पि (for हि).
71 a) त्वमात्यः (for त्वमथ).
b) त्वय्यधीनं.

[illegible]पर्वणि ॥ ३६ ॥

37

1 ᵃ) सम्राडक्षेमान् धृतराष्ट्र (hypermetric!).
2 ᵃ) देवेंद्रस्य कार्मुकं वै.
ᵇ) अनाम्यानुमतो भुवन्.
ᶜᵈ) Om.
3 ᵃ) तप्यति (for कुप्यते).
ᶜ) प्रियं (for स्त्रियः).
ᵈ) Om.
4 ᶜ) अश्रद्दधानाय.
ᵈ) यश्चाकामान्.
5 ᵃ) यद्वा दुरापं सुलभं यश्च मन्यते.
6 ᵇ) कथयति याचमानः.
ᶜ) सततमुपासते ह.
ᵈ) एताञ्जयत्यनलं पाशहस्तः.
7 ᵇ) तस्मै तथा. सधर्मैः.
ᶜ) मायाविनो. वर्तितव्याः.
ᵈ) सदाचाराः. प्रत्युदेस्या (*sup. lin.* या for स्या).
After 7 ins. 222* with v.l. [(l. 1) Om. हि.—(l. 2) Transp. कामो and ह्रियं.]
8 ᵇ) पठ्यते (for वै यदा).
ᶜ) [अ]यं (for [अ]थ).
9 ᶜ) °प्रहर्षश्च (for °विवित्सा च).
10 ᵇ) हरंति (for कुंतंति).
11 ᵈ) मधुपः (for पानपः).
After 11 ins. आदेशनाद्गुस्तिहर्ता द्विजानां पुरुषश्च यः (cf. 223*).
12 ᵇ) महद्भिः.
ᶜ) एतैः स्मरति वक्तव्यं.
13 ᵃ) न विरुद्धवाक्यः (for ऽनपविद्ध°).
ᶜ) अकलिश्च (for त्यक्तकलिः).
ᵈ) सत्यं.
15 ᶜ) आहुः (for आह).
16 ᵈ) स्वात्मार्थे (for आ°).
17 ᵃ) रक्ष्यं.
ᵇ) दारा रक्ष्या.
ᶜ) आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यः.
18 ᵇ) नैतद् (for नैवं). प्रातिपेय.
ᵈ) न रोचते शोचिता त्वं नरेंद्र.
After 18, ins. an additional colophon. (adhy. no. 37).
19 Om.
20 Before 20, ins. विदुरः.
20 ᵇ) पुत्रस्य (for भक्तस्य).
21 ᶜ) हीनं मुदिता विरक्ताः.
ᵈ) परिभोगहीनाः.
22 ᵈ) दुष्कराणि.
23 ᵃ) हि (for तु).
ᵇ) [अ]तंद्री.
ᶜ) अनुरूप आर्यः.
24 ᵃ) विशिष्टं (for ऽनुशिष्टः).
ᵇ) वियुज्यमानः.
25 ᵇ) तुल्यम् (for श्लक्ष्णम्).
26 ᶜ) तिष्ठन्नगूढो.
ᵈ) प्रार्थयेत.
27 ᵃ) सत्रगणस्य.
ᵇ) सुगूढमंत्रस्य.
ᵈ) च (for तु).
28 ᵇ) बालपुत्रः.
ᶜ) चोद्धृतो भक्त (for चोद्धृत°).
29 ᵃ) ज्ञानशीलस्य जंतोः.
30 ᵃ) गुणाश्चार्या मितभक्तं.
31 ᵇ) लोकद्विष्टं.
ᵈ) प्रतिवासयेत.
32 ᵈ) नैतान् सुशांतोपि हि जातु सेवेत.
33 ᵃ) संश्लिष्ट°.
ᶜ) निकृष्टपाशं पद्ममानिनं.
34 ᵃ) सहायबंधनांश्चार्थान्.
37 ᵇ) सत्वं पंथान एव च.
38 ᵃ) पांडवविग्रहे (for °द्वैविं°.).
ᵈ) प्रहर्षः (for च हर्षः).
39 ᵇ) भीमस्य (for द्रोणस्य).
ᶜ) उत्सादयन्.
41 ᵇ) व्याघ्राः पंच च पांडवाः.
43 ᵈ) पापचेतनं.
44 ᵇ) [अ]भितः (for [आ]दितः).
45 ᵈ) सा (for या).
47 ᶜ) यश्चियच्छति योवेगं.
48 Om. from नित्यं in 48ᶜ up to सहजं in 50ᵃ.
53 ᶜ) भोगेष्वायुषि.
54 ᵈ) नाथर्वणो वाप्यगदः समिद्धः.
56 ᵃ) अग्नेस्.
ᵇ) गूढं.
ᵈ) दीयतेपरैः.
57 ᵇ) दीयंति (for दीप्यते).
ᶜ) तानि (for तद्व).
ᵈ) [ए]व (for [आ]शु).
58 ᵇᶜᵈ) Om.
59 ᵃᵇᶜ) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

2 ᶜ) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा).
ᵈ) अवेत्य (for अवेक्ष्य).
3 ᶜ) अर्थतः कामतो वा.
ᵈ) तस्यार्थवज्जीवितं नातुरायाः.
4 ᵃ) शल्यहर्ता च कीर्णी.
ᵇ) स्तेनस्तथा मधुपो ब्रह्महा च.
ᶜ) सेवाजीवी श्रुतवि°.
ᵈ) श्रुतिथिर्नोदकार्हाः.
5 ᵃ) अविक्रयं.
ᶜ) मद्यं मांसं फलमूलानि शाकं.
ᵈ) गुडं च.
6 ᵇ) प्रहीनकोशो.
7 ᵇ) सुसंयतश्चाग्निकार्येषु चोग्रः.
8 ᵃ) बुद्धिमतां.
9 ᵇ) विश्वस्तोपि न वि°.
10 ᶜ) शुक्रो.
11 ᵃ) महाराज (for °भागाः).
12 ᵃᵇ) Om.
ᵈ) प्रियं (for कृषिं.).
ᶜ) भृत्यैर्वाणिज्यं शौर्यं च.
13 ᶜ) सर्वगतं.
ᵈ) तिष्ठति (for शाम्यति).
15 ᵈ) ऐश्वर्यं चिरम् (by transp.).
16 ᵇ) तु (for च).
ᶜ) धर्मार्थकामकार्याणि.
18 ᵈ) पंडितोपि हि नात्म°.
After 18ᶜᵈ, ins. 226* (with v.l. महीपस्तु for महीपालः).
ᶜ) अल्पलिप्सा.
19 ᵇ) ते (for वा).
After 19ᵃᵇ, ins. 227*.
20 ᵇ) अधितिष्ठति.
22 ᵃ) धनवृद्धिक्षयस्तस्य.
ᵇ) विदिता पुनः.
ᵈ) मता (for नृप).
23 ᵇ) कुल्यान्यवे°.
ᵈ) वसुदेव (for वसुधेयं).°
25 ᵃ) ब्राह्मणं ब्राह्मणो (by transp.).
26 ᶜ) तस्य (for तस्मात्).
ᵈ) न नराधिप (for नचिरादिव).

27 a) प्रयत्नेन (for च यत्नेन).
28 Om.
29 Om.
30 a) न बुद्धिवर्द्धनो लोभः.
b) येन यावृशवृद्धये.
33 a) अविश्वासमदानं च.
b) व्यतिक्रमं (for [अ]व्यतिक्रमः).
33 c) आवर्तयति.
34 a) अभिसंवादको.
35 d) समिद्धोऽग्निर्हि संश्रुतः.
36 b) क्रोधनो (for कृतज्ञो).
c) नराधिपो (for नराधमो).
d) नराधमः (for नराधिप).
37 d) सदोषाभ्यंतरो जनं.
38 c) दुष्टः (for दोषः).
39 a) स्तेषु (for स्त्रीषु).
c) चानार्या समासक्ताः (for चानार्य°).
40 b) बालो यत्रानुशासिता.
c) वशादेशा (for ऽवशा देशा).
41 d) विशेषो विघ्नकारकः.
उद्योगपर्वणि.

39

1 c) धातुस्तु. किलेदं.
d) वदेस्त्वं.
2 d) अवज्ञानं च भारत.
4 d) द्वेषे.
5 c) Transp. स and स्विद्.
6 d) विसर्जेय (for विवर्जयेत्).
8 d) प्रयच्छति (for प्रयोक्ष्यते).
9 a) परापवादे निरताः.
c) °विरोधेन.
10 a) तेषां.
b) संवासात्.
11 b) संवासैः.
12 d) सौहार्दैः.
13 d) अधि° (for उप°).
14 a) सादृश्यं (for तादृशैः).
c) निशम्य.
15 d) [आ]नंत्यम् (for [अ]व्ययम्).
16 b) सुखं.
17 c) निर्गुणा अपि ते रक्ष्या.
18 a) च (for ते).
d) महीपते (for विशां पते).

19 a) दीयतां कामतः किंचित्.
b) वृत्त्यर्थं मनुजेश्वर.
d) नरर्षभ (for नराधिप).
20 b) तव (m नृप) (for तात).
cd) Om.
23 a) तारयंत्येह (marg. ती as in text).
b) हि (for च).
c) तारयंत्येह (marg. ती as in text).
d) हि (for च).
24 b) भारत (for मानद).
26 c) तानाहतान्.
d) °चिंतयन्.
27 c) च (for न).
28 Om.
29 a) यदेतत्.
b) पापं ते स्वकृतं पुरा.
d) नराधिप.
30 c) नृपश्रेष्ठ (for नर°).
31 b) संविग्निस्त्व (for प्र°).
After 31, ins. (with v.l.) a passage given in App. I (No. 1).
33 a) परिच्छेदेन.
b) धर्मचर्यया.
After 33, ins. 235* with v.l. [(l. 1) वेद्यं (for वै°). — (l. 2) सुवासं (for °वाक्यं). — (l. 3) दौष्कुलीनः (for दु°). — (l. 4) दांतः (for श्रीमान्). स कुलीनशतेश्वरः.]
34 a) वै (for वा).
c) समेत्य (for समेति).
35 a) अनुद्विग्न्.
c) विवर्जयति.
37 d) अन्योति देशति (for अत्यागि येष्यते).
38 c) उत्सर्गात्.
39 c) अवद्यानि (for आयुष्याणि).
d) चापि पालनं (for चाविमानना).
40 a) उपनीतं.
b) °मिनीषति.
c) सुहृदां (for °हृदां).
d) तदि कापुरुष°.

41 b) कृतनिश्चयः (for कृत°).
cd) नरो हंत न हीयते.
42 c) [प्र]नष्ट (for [प्र]नं).
43 ab) मंगलाकमनं योगासनम्नं°.
44 b) स्तुभस्य च (for द्रुमस्यापि).
c) महान्भवति निर्विण्णः.
d) चानंतं (for चात्यन्तं).
45 a) नान्यच्छ्रीमत्तमं किंचित्.
c) तथा (for यथा).
46 a) क्षमी च शक्तः.
48 a) प्रशांतेषु (for प्रमत्तेषु).
49 b) मृदुत्वात् (for आर्जवात्).
c) मन्यंते.
d) दर्शयंति (*sup. lin.* धर्म° as in text).
50 After 50, ins. (om. line 1) 237* with v.l. [(l. 2) विरज्यते (for [अ]नु°). — (l. 3) उन्मत्त-गौर् (for °त्ता गौर्). °तिष्ठति (for °तिष्ठते).]
51 a) °होत्रफलं.
52 b) °दैहिकं.
d) स्वस्य (for ऽर्थस्य).
53 a) °वनगुल्मेषु.
b) दुर्गमे (for संभ्रमे).
c) उद्यतेष्वपि (for उद्यतेषु च).
d) धर्मवतां (for श्रेष°).
54 a) च शमो (for संयमो).
d) धनस्य (for भवस्य).
56 a) अष्टावेवाव्रत°.
b) जलं (for आपो).
c) °काम्यं च.
57 c) एष संक्षेपतो धर्मः.
59 a) स्त्रीषु सकलहे भीरौ.
b) नरे (for चंडे).
59 c) चारे. चाश्वासो.
d) कार्योपि (for कार्यो न).
60 d) धनम् (for बलम्).
63 c) असंभोगस्तु नारीणां.
d) बलसाक्षात्करं जरा.
64 After 64b, ins. 239* with v.l. पृथिव्यां बलकाः (for °व्या वाह्लीकाः).
65 a) रौप्यं (for रू°).
b) रौप्यस्य (for रू°).
66 d) सुता (for सुतो).

67 [b]) शत्रवो (for अमित्रा).
68 [d]) अकिंचनो न जीवति.
69 [d]) इति मत्वा शमं व्रजेत्.
उद्योगपर्वणि.

40

1 [d]) यशःप्रपन्नाय (for अलं प्रसक्ता हि).
2 [a]) अत्यर्थम् (for °र्थ्य°).
[c]) सुखं रथाश्वान्यवमुच्य चाते.
[d]) [अ]वमुच्येत् (for °मुच्य).
3 [b]) राजगामिनि (for °गामि च).
4 [ab]) Om.
5 [d]) सुखार्थिने.
[b]) विद्यार्थिनः कुतः सुखं.
[d]) त्यजेत्सुखं.
7 [a]) आशां.
[b]) चापि (for हंति). कदर्यतां.
8 [b]) After मध्याकर्मैः, ins. च.
9 [c]) शंखं.
[d]) स्वर्णमाभरणं वृषः.
10 [b]) धान्यानि (for ध°).
Portion of the text from 10[c] up to 30[b] lost on a missing fol.
30 [c]) ध्रुवं (for कृतं).
उद्योगपर्वणि प्रजागरे.

41

1 [b]) वर्तते (for विद्यते).
3 [b]) °संश्रितान्.
3 [d]) सर्वं (for सर्व-).
4 [a]) किमेव (for किं त्वं न).
[b]) मा (for मे).
5 [b]) न तेन्यद् (for नातोऽन्यद्).
6 [d]) तस्माश्चैतद्ब्रवीम्यहं.
7 [b]) मे (for तं).
10 Before 10, ins. विदुरः.
[b]) विद्यते (for मानसे).
[e]) यं श्रुत्वैव मनुष्येंद्राः.
[f]) सर्वदुःखातिगो.
[उद्योग]पर्वणि विदुरवाक्यं समाप्तम्.

42

1 [b]) विदुरोदितं.
2 [a]) सनत्सुजाती इदं शृ°.

[b]) न मृत्युरस्तीति तवोपदिष्टं.
[e]) देवाः पुरा अचरन्.
3 [a]) अपृच्छः कर्मणा यन्मा.
[b]) चापरं.
4 [b]) मुहुर् (for मोहो).
6 [c]) अनुप्रशास्ति (for अनुशास्ति देवः).
7 [ab]) After 7[ab], ins. 243*.
7 [d]) अतः प्रेतास्त्वत्र.
8 [a]) अनु परिप्लवंते.
[d]) Before तत्रानु, ins. ते.
9 [a]) सोभिध्यायन्नुत्पतितान्.
[c]) ननं (for स वै). भूता (for भूत्वा).
10 [c]) कुरुते (for धुनुते).
11 [a]) तदप्रकाशो.
[d]) श्वभ्रवत्सुखं.
12 [a]) अविद्या (for अभिध्या). लोकान् (for चैनं).
[b]) [अ]नुगृह्णाति (for गृह्य चैनं तु).
13 [b]) नाधीयेत गाव इव स व्याघ्रः.
14 [c]) Blank space.
[d]) यथा तृष्णाविषयं (for मृत्योर्यथा वि°).
15 [a]) यस्मिन्धर्मोना°.
[b]) ब्रुवंति (for [आ]चरन्ति).
[c]) स (for स्म).
16 [a]) तत्रोपभुंजते.
[b]) धर्मं वा चेतरस्य.
[d]) सिद्धिः (for विद्धि).
17 [a]) स्वधर्मैलो° (for स्वस्य धर्मस्य लो°).
[c]) परिक्रमं कथय त्वं तथान्यान्.
[d]) नैव तद्विद्वान्नैव कृतं.
18 [b]) क्षमा बलवतामपि.
[d]) स्वर्गलोकप्रकाशकाः.
19 [a]) मन्यते यत्र भूयिष्ठं.
[c]) ब्राह्मणस्तज् (for च ब्राह्मणस्).
[d]) जीवन्नान्यस्य संसरेत्.
21 [c]) ब्रह्मस्थाने च भुंजीत.
23 [a]) अज्ञातचर्येण.
[d]) वेद कस्तद्धि ब्राह्मणं.
24 [a]) को ह्यनंतरमात्मानं.
[b]) वेत्तुम् (for हन्तुम्).
[c]) क्षत्रियं किंचिद्.
25 [b]) सन्नतो निरपत्रपः.

[c]) नाशिष्टवद्.
26 [a]) लोके (for विप्रे).
[b]) वेदेषु (marg. देवे for वेदे). नित्यदा (for वै द्विजाः).
[c]) दुष्प्रकंपा.
[d]) विशंतां (for विद्यात्तान्).
27 [a]) सर्वसृष्टिकृतो देवान्.
[b]) विद्याद्यदिह किंचन.
[c]) न समो ब्राह्मणस्याग्र.
28 [a]) तं (for तु).
[b]) मानिताः.
[cd]) Om. (hapl.).
29 Om.
30 [a]) नैव (for न वै).
[d]) विद्धि तत् (for तद्विदुः).
31 [c]) सुदुर्धरा हि श्रीः.
32 [c]) ह्रीदम°.
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये.

43

1 [a]) [अ]धर्वेदं (for [अ]धीते यः).
[b]) वेद यः (for यो द्विजः).
[d]) किं न (for न स).
2 [a]) नूनं साम ऋचो वापि.
[b]) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
4 [a]) विना धर्मं (for वेदविदं).
[b]) विचक्षणं.
5-6 Om. (along with the ref.)
7 [b]) नृशंसानि त्रयोदशात्र.
[c]) ये पितॄणां (for चाततानाः).
8 [d]) ते (for [प्र]ते).
9 [a]) एकैकः पर्युपास्त्येषां.
[b]) मनुष्यान्भरतर्षभ.
10 [b]) क्रोधं (for कोपं).
11 [a]) संभोगसंविद्विषमेव मानी.
[b]) दत्तानुतापः.
12 [c]) Om. च (following दानं).
[d]) एतानि वै (for महाव्रता).
13 [b]) प्रशास्य (for प्रशिष्याद्).
[c]) ततोपि (for विशिष्टो).
15 [a]) दमो ह्यष्टादशगुणः.
17 [a]) साभिवादस् (for साति°).
18 [c]) च (for तु).
[d]) न वार्हति (for न चार्ष्ठति).
19 [b]) चान्यस्तद् (for चान्यं यद्).

cd) Om.

e) नाप्य° (for अप्य°).

20 b) नोपयुक्तो न (for °युक्ते च).

e) तद्वीरः (for तद्वीनः).

After 20, ins. 263*.

21 a) अष्टदोषः प्रमादः स्यात्.

d) चापि (for चैव).

f) युक्तोपेतैः (for मुक्तो ह्येतैः).

22 a) विमुक्तस्तु.

b) समन्वितः.

e) पतत्सम्भृक्षिमङ्क्तं.

23 b) जनैः.

24 b) अप्यनृचस्तु (for अनृचश्च).

25 a) ज्ञानाद् (for [अ]ज्ञानाद्).

b) ते वेदा (by transp.).

e) वेद महत्सोम्य (for °मनुत्साय).

26 ab) Om. (hapl).

d) संकल्पश्च तथाभवः.

27 a) तथा यज्ञः प्रतीयेत.

b) सत्यस्थानवधारणात्.

27 d) च (for [उ]त).

e) संकल्पसिद्धिः.

f) :कल्पाश्चवांतश्चते.

28 a) चैतस्य (for वै तस्य).

b) दीक्षितो व्रत°.

e) नामैतद्धन्त वृत्तं ते.

d) मतं (for सतां).

f) ज्ञायते (for ज्ञा°).

29 cd) Om. (hapl).

29 e) सत्यतामेति.

30 a) क्षत्रियमन्यथर्वं.

b) तस्मात्पुरस्तादथ सर्वं एव.

e) तु (for य उ).

d) न वेद वेद्यं न हि दुर्निवेदनं.

31 a) वै (for वेदानां).

b) कश्चित्वेतो बुध्यते चापि राजन्.

d) स्थितं (for °तो).

32 b) व्याख्यातारं.

Portion of the text from 32cd of adhy. 43 up to st. 17 of adhy. 44 is lost on a missing folio.

44

18 b) अथ (for अथो).

d) Om. तद्.

19 ab) न भाति शुक्लं लोहितमिवाथ कृष्ण°.

d) नैनं समुद्रः सलिले बिभर्ति.

21 a) न चैवर्क्षु तत्र यजुष्वथर्वसु.

b) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु).

e) वापि (for वा°).

22 a) पुरस्तात्.

b) °कालं.

e) तं (for तन्).

23 b) लोके (for लोकास्).

24 a) उषतां.

उद्योगपर्वणि.

☞ After adhy. 44, ins. the addl. adhy. given in App. I (No. 2) with the following v.l.

(l. 1) मोहः (for मानः).

(l. 2) मानो (for मोहो). विधित्सा (for विवित्सा). [अ]कृपा (for कृपा). जुगुप्सता.

(l. 3) मानुष° (for मनुष्य°).

(l. 4) Om.

(l. 6) स्पृहालुरुग्रपरुषो वदान्यः.

(l. 7) कोपं (for क्रोधं). यो (for वै).

(l. 8) सदा (for वै).

(l. 9) प्राप्यापदं क्रोधमस्योपभुंजते.

(l. 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी.

(l. 11) बलीयान् (for दुर्बलश्च).

(l. 12) वर्ग- (for बहु-). तथा (for सदा).

(l. 18) Om. न.

(l. 19) प्रशास्यन् (for स शिष्यादे).

(l. 20) एकतमेन वापि (for °तो वार्यितो यो).

(l. 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य स्वमस्ति).

(l. 25) नरकस्य प्रतिष्ठास्ते (for the prior half).

(l. 26) स्यात् (for स). पुरा योऽनुप्रकीर्तितः (for the posterior half).

(l. 27) °द्वेषः (for °द्वेष्यं).

(l. 28) पराधीन्यं (for पारतंत्र्यं). पर- (for परि-).

(l. 30) °श्चलता (for °स्थिता).

(l. 31) मान्येत (for मान्येत).

(l. 33) व्ययंति.

(l. 34) आत्मना वाहितं (for आत्मनः सुचितं).

(l. 37) चाहतात् (for चाईति).

(l. 39) स्वाशिषो.

(l. 40) :जवान्द्रव्यवान्च (for the prior half). सात्विकः (for सात्त्विकः).

(l. 42) पतत्संभृक्तिसमृद्धं (for the prior half).

(l. 43) संकल्पं स्वयमीहितं (for the posterior half).

(l. 44) ततो यज्ञाः प्रतायंते (for the prior half). च (for [अ]थ).

(l. 45) च (for [अ]थ).

(l. 47) सत्तम (for मे शृणु).

(l. 50) प्रतिष्ठते (for °ष्ठितं).

(l. 52) स्व- (for सु-).

(l. 53) यो यजेत (for या यजेद्वा).

(l. 54) तेनैव (for नैतेन).

(l. 55) रतिं नासौ लभते चांतकाले.

(l. 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the posterior half).

(l. 57) अथ (for तथा).

(l. 58) °वसति (for °विशति).

Om. colophon.

45

1 a) मनोज्योतिर्.

e) यद्दै.

e) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).

2 d) तापनः (for तापनम्).

ef) Om.

3 Om.

4 a) उभे च दिव्यौ.

b) शश्वच्च शुक्रो (for दिशश्च शुक्रं).

e) प्रलमंति (for च प्र°).

5 a) तिष्ठंतो.

b) °कर्मणा.

d) देवम् (for दिव्यम्).

ef) Om.

6 e) वा (for च).

ef) Om.

7 ab) स्वाश्च पुत्राः सरितो देवरक्षिताः.

cd) मधु ईर्वतस्तदा संचरंतीह घोरं.

8 ᶜ) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).
9 ᵇ) सपक्षति (for अपक्षकाः).
ᵈ) प्रापयंति (for प्रपतन्ति).
10 ᵉ) ...
ᶠ) ब्रह्मलोकं (for भगवन्तं) (marg. as in text).
11 ᵃ) आततस् (for आयातस्).
ᵇᶜ) Om.
11 ᵈ) यस्मिंश्च. आयतः.
12 ᶜ) सर्वं एव ततो विद्यस्.
ᵈ) ततो (for तस्माद्).
13–16 Om.
17 ᵃ) साहृश्ये (for दर्शने).
ᶜ) [अ]भितप्यते (for °पश्येद्).
18 ᵈ) यथाध्वानो मोहयते रथाय.
19 ᵃ) नाहं सदा सत्कृतस्य.
ᵇ) न चाप्यसूत्युप्यकृतां कुतः स्यात्.
ᶜ) सत्यानृती. °बंधनी.
ᵈ) चैकमेव.
20 ᵃ) असाधुना नोत सुसाधुना वा.
ᵇ) हृष्यति (for °ते).
ᵈ) मधुना (for मधु तद्).
21 ᵃ) [अ]भिवादा (for [अ]ति°).
ᵇ) नाधीतं नाहुतं नाग्निहोत्रं.
22 ᵈ) शोच्येत.
23 ᶜ) भूतेषु (for वेदेषु).
24 ᶜ) अजेश्वरो. तु (for च).
ᵈ) मन्वानः (for स तं मत्वा). नारायणः written on marg. after प्रसन्नः.
25 ᶜ) स्मृतो (for [अ]सि वो).
26 ᶜ) ममैव प्रियमात्मा च (for यूयमात्मसखा).
ᵈ) स्थानं यूयं च वो मृतम्.
27 ᵇ) देवः प्रोक्तो (for वेद°).
After 27, *repeats* 24ᶜᵈ with v.l. [(Prior half) अजश्चैव. अतंद्रितोहं. — (Posterior half) मां विज्ञातः.]
28 ᵇ) जाग्र * * (folio damaged).
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयं समाप्तम् ॥ ४

46

1 ᵈ) व्यतीता च (for व्यतीताम्).
5 ᵈ) राजन् शुभां सभां.

4 ᶜ) तां रुचिरां (for शु°).
ᵈ) चंदन° (for परम°).
5 ᵇ) कनकैर् (for काञ्चनैर्).
7 ᵈ) पुरुषर्षभाः (for भरतर्षभ).
ᶠ) शुभां समाम् (by transp.).
8 ᵈ) विशां पतिः (for विविंशतिः).
10 ᵃ) Folio damaged after आविश in 10ᵃ; it is followed by शौरे राजन्.
ᵇ) सदः (for शूरैः).
ᶜ) तैस्तु (for राजन्).
11 ᵃ) तां (for ते).
12 ᵈ) उपागतं (for उपस्थितं).
13 ᶜᵈ) दूतो · वश्योदयवन्पार्थैसंधवान्साधुवाहिनः.
14 Before 14, ins. धृतराष्ट्रः.
14 ᵃ) उपायात्तु (for उपयाय तु). स lost on damaged folio.
ᵈ) भूमिपालैर् (for मही°).
15 ᵇ) विनीयत (for विजानीत).
ᶜ) यथाक(*sup. lin.* य)थं (for °वयः).
16 ᶜ) स्वयं चाभिवदन् पार्थान्.
17 ᵈ) कौरवाः (for पार्थिवाः).
उद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ४५ ॥

47

3 ᵃ) वितानः (for विदानः).
ᵇ) वीरः (for धीरः).
3 ᵈ) भयां.
4 ᵃ) ये वा राजन् पार्थिवायोध°.
ᵈ) तत् (for तम्).
5 ᵃ) दैत्याः (for देवाः).
7 For 7ᶠ, subst. 308*.
8 ᵇ) निवृत्तोर्थैः.
ᵈ) उपैति युद्धे यदि मन्यसेर्थम्.
9 ᵃ) उपास्त (for उवास).
ᶜ) अभ्यापतद्दुःखतरामनर्थां.
10 ᵃ) क्रिया- (for ह्रिया).
ᵇ) क्रोधेनार्थी. बलेन (for धनेन).
ᶜᵈ) Om.
11 ᵃᵇ) Om.
ᶜ) प्रतियुक्तो बलेन.
12 ᵃ) संयतात्मा.
ᵇ) सुघोराम्.

ᶜ) [उ]द्धतात्मान् (for [उ]द्वृत्तचेतास्).
ᵈ) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
13 ᶜ) दग्ध्वा.
ᵈ) स्नुविध्य (for स्नुवीक्ष्य).
14 ᵃ) रथस्थं (for रणस्थं).
ᶜ) अमर्षणं (for शुभ°).
ᵈ) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
After 14, ins. 312* with v.l. [(l. 2) सुलक्षणं वीर्यहरं. — (l. 3) द्विषां च स्वा अ...कलमिवेशं — (l. 4) [अ]भिरामी (*sup. lin.* मानी) (for [अ]तिमानी). — (l. 7, 8) कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्वमंतस्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.]
15 Om. (hapl.).
16 ᵇ) समानमेव (for समागमे).
—Om. from शत्रुबला in 16ᵇ up to यदा क्षेप्ता in 17ᵇ.
17 ᵇ) धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°).
ᶜ) स्तंभं (for शूरः).
ᵈ) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
18 ᵈ) प्रसंसिक्तं (for परासिक्तं).
19 ᵃ) प्रयांतं (for भयार्तं).
ᵇ) प्रायशो दृष्टरूपम्.
ᵈ) युक्तं धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
20 ᵃ) आहरन् (for उद्धरन्).
ᶜ) यथा (*sup. lin.* दा as in text). नकुलः (for रथिनः).
ᵈ) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
21 Om.
22 ᵃ) याचनीयाः (for [आ]योधनाय).
ᵇ) नूनं (for वीराः).
ᶜ) चित्रैः (for शुभ्रैः).
23 ᵃ) प्रकाशान् (for कृतास्त्रान्).
ᵈ) तदा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः (here and in 25ᵈ, 27ᵈ).
24 ᵃ) यदा क्रुद्धोद्दाहसत्कौरवाणां.
ᶜ) क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं).
ᵈ) छेत्स्यति (for क्षेप्स्यते).
25 ᶜ) सर्वा दिशः.
ᵈ) Cf. 23ᵈ.
26 ᵃ) सत्यवादे.
ᶜ) गांधारमद्धैसुमुलं.
27 ᵈ) Cf. 23ᵈ.

28 ^{b}) शरान् (for शरैः).
^{cd}) Om.
29 ^{ab}) Om.
^{d}) दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः.
30 Portion of the text from क्षेत्रारो in 30^{c} up to दोर्म्यां क in 73^{d}, is lost on a missing fol.
74 ^{b}) पुरं सुघोरम्.
75 ^{a}) सोढुं (for सेहिरे).
^{d}) अपारणीयम्.
77 ^{a}) °सहस्रं विदित्वा.
^{b}) छित्वा (for संच्छिद्य).
78 ^{d}) [उ]न्मथितः (for मथितः).
79 ^{c}) युतो (for वृतो).
80 ^{b}) कृतं रणे (by transp.).
^{c}) श्रीमांश्च (for अमर्ष).
^{d}) आकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात्.
81 ^{a}) गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते).
^{b}) कृतास्त्रः (for कृतार्थः).
^{c}) एवंरूपा.
82 ^{b}) शशंस तं (for आशंसते).
83 ^{c}) शक्रं हंतुं पांडवानां समं त्वं.
^{d}) तद्वेदित्वा संयुगे.
85 ^{b}) योत्स्यते यः (by transp.).
86 ^{a}) व्यचरच्चारण्ये.
^{b}) चैवमज्ञातवासम्.
^{c}) तेन कस्मात्.
^{d}) निर्दिशंते धार्तराष्ट्रा बलस्थाः.
87 ^{a}) युद्धमाना जयेयुर्.
^{c}) चरतो (for चरितो).
^{d}) इत्यव्रतं सानुबंधं निहंतुम् (cf. 88^{d}).
88 ^{a}) न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं.
89 ^{c}) तत्रापि (for तच्चापि).
90 ^{d}) न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्.
91 ^{b}) अवजेतुं.
^{c}) समग्रम् (for यथास्वम्).
^{d}) °मोक्षम् (for °मुक्त).
92 ^{a}) Om. वृद्धाः.
93 ^{b}) दिव्यप्रज्ञा.
^{c}) मुहूर्तं (for महांतं).
^{d}) न्यवेदयन् (for निवेदयन्ते).
94 ^{b}) संसिद्धार्थं.
^{c}) परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्या).
95 ^{a}) अहं च यानस्याविदद्रूपान्.
^{c}) पुराणा.
96 ^{d}) उपंति.
97 ^{a}) शैक्यः.
^{d}) दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^{b}).
98 ^{b}) [अ]धो (for [अ]धो).
^{d}) वटाश् (for बलाश्).
99 ^{a}) सुवर्णवाताश्चानुपतंति.
100 ^{d}) ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोपि वेद.
101 ^{a}) वधे वृतं.
^{b}) [अ]हं (for नाहं). प्रजाभिः (for प्रजाः).
^{d}) भव (for मम). गावल्गने.
102 ^{a}) यान् (for यैर्).
^{c}) ये (for तैर्). संप्रसज्य (for °युज्य).

उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

2 ^{a}) [उ]शनाश्च.
4 ^{d}) पर्यासत.
5 ^{b}) [आ]दधानौ (for [आ]ददानौ).
6 ^{b}) [उ]भौ (for [इ]मौ).
^{c}) नोपतिष्ठेतां.
7 ^{a}) यथा (for यौ).
8 ^{a}) [क]षी (for [ए]तौ).
^{b}) लोके (for लोकान्).
9 ^{b}) भुवम्.
^{d}) °भूतये (for °पूजितौ).
11 ^{a}) चैवासुरे (for देवा°).
^{d}) वरौ (for वरम्).
13 ^{c}) स (for च).
14 ^{d}) शतशोथ सहस्रशः.
15 ^{a}) भव्ये (for भ्राते).
^{d}) यज्ञमर्दनगुप्तये.
16 ^{b}) आव्रजत् (for आरुजत्).
^{c}) जित्वा (for हत्वा).
18 ^{a}) महावीरौ.
22 ^{c}) वः (for हि).
23 ^{b}) यथा (for यदा).
^{c}) पर्यादधानं शस्त्राणि.
24 ^{c}) [अ]प्रतस् (for तदा).
25 ^{a}) न (for नो).
^{c}) तव (for तात).
26 ^{a}) भ्रहीष्यसि वचः.
^{b}) स बहून् हताम्.
^{c}) तथैव (*sup. lin.* तथैव as in text). च (for हि).
27 ^{b}) एवान्तु° (for एकोऽन्तु°).
28 ^{cd}) Om. (hapl.).
29 ^{b}) धर्मम् (for धन्माम्).
30 ^{a}) वा (for च).
^{b}) परिगर्हयेः.
31 ^{a}) [ऽ]स्य (for हि).
^{d}) प्रतिष्ठितः (for समाहितः).
32 ^{c}) महाभागम् (for महाराजम्).
34 ^{a}) अनयोयमिहागता.
35 ^{a}) एतम् (for एनम्).
^{d}) अनिंदितान् (for अरिंदमान्).
38 ^{d}) सदा (for तदा).
39 ^{b}) [ऽ]यं (for यत्).
Portion of the text 48. 49^{cd} to 49. 19^{ab} missing.

49

19 ^{c}) तथा (for तत्र).
20 ^{d}) [ऽ]भियुंक्षते (for ऽभ्ययुञ्जत).
22 ^{a}) नागायुतं.
^{d}) अभियुंक्षते.
23 ^{a}) कृष्णो (for कृष्ण-).
^{c}) यो जिगाय परो वीरो.
24 ^{b}) शूलपाणिकम्.
25 ^{a}) यो वा (for यश्च).
^{d}) अभियुंक्षते.
26 ^{b}) °गणान्वितां.
27 ^{d}) अभियुंक्षते.
28 ^{a}) यः काशिवंशे मगधान्.
^{cd}) Om.
30 ^{b}) अभियुंक्षते.
31 ^{a}) यो (for या).
33 ^{b}) पांचाल्यो.
^{d}) [अ]भियुंक्षते.
34 ^{c}) वीरेण (for रौद्रेण).
^{d}) अभ्ययुंक्षत.
35 ^{d}) तैश्च ते चाभ्ययुंक्षते.
36 ^{c}) संगतः (*sup. lin.* मः) (for संगरः).
37 ^{d}) भविता वः समागमः.
38 ^{a}) काशीपती.
^{c}) अभितो योधः (for अप्रबोधा).

^{d}) अभ्ययुंक्षते.
39 ^{d}) अभ्ययुंक्षत.
40 and 41 transposed.
40 ^{b}) वरे (for दमे).
41 ^{c}) दुर्जयः (for दुःसहः).
^{d}) शिशुपालिर्महायशाः (m °बलः).
^{f}) अभियुंक्षते.
43 ^{a}) अथ (for तथा).
^{cd}) सहितास्तात्रैते ह्यभ्ययुंक्षत.
44 ^{a}) जरासंधिः.
^{b}) भारत (for तावुभौ).
After 44^{ab}, ins. 328* with v.l. स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).
45 ^{c}) यानमाश्रित्य.
उद्योगपर्वणि भीष्मवाक्ये ॥

50

1 ^{d}) स नाम (for समेता).
2 ^{c}) क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).
^{d}) महातरोः.
3 ^{a}) जागर्ति (*sup. lin.* र्मि) रात्रीः.
6 ^{b}) महावीर्यो (for °बाहुर्).
8 ^{a}) सैक्यामयोमयीं.
^{b}) °भूषणाम्.
^{c}) संप्रपश्यामि (for [अ]हं प्र°).
9 ^{a}) मृगाणां (for रुरूणां).
10 ^{a}) एव (for मम).
^{b}) य (for स).
11 ^{b}) यथा (for यदा).
^{c}) बाल्येन तेपि युध्यंतो.
^{d}) संगताः (for मर्दिताः).
12 ^{a}) यस्य वीर्येण संमुष्टा.
14 ^{b}) बले (for जवे).
^{c}) वीरं (for शूरं).
15 ^{d}) तरस्विना (for मन°).
16 ^{b}) निपातिताः (for समाहताः).
17 ^{b}) बाल्येपि (for बालोऽपि).
18 ^{a}) निष्ठुरस्य च निष्ठुरी.
^{b}) भजेतानपि सं°.
19 ^{a}) बृहद्भुजोप्रतिबलो.
^{b}) प्रांशुस् (for गौरस्).
20 ^{b}) कुंजरात्.
21 ^{d}) यथातथ्येन.
23 ^{d}) अमानितः (for विमानितः).
24 ^{b}) अपूर्वा (for सुपर्वा).

^{c}) क्रूर° (for क्षत°).
^{d}) मामकाः (for मे सुताः).
26 ^{c}) °युध्यंति.
27 ^{d}) वने (for महा-).
28 ^{a}) खड्गं (for शैक्यां).
^{b}) षड्भम् (for षड्स्रिं.).
^{c}) प्रस्तुते दुःखसंस्पर्शी.
^{d}) कथं र(*sup. lin.* क्ष as in text)क्ष्यंति मामकाः.
29 ^{a}) भ्रमयतस्.
^{b}) छिंदतो (for भिन्दतो).
^{c}) सृक्किणी.
30 ^{c}) प्रतीपास्पूरतो.
^{d}) कुंजराणां च गर्जतां.
31 ^{d}) वै (for मे).
32 ^{a}) वीथीः कुर्वन्महावीर्यो.
33 ^{d}) मम संजय (for मे वृकोदरः).
34 ^{b}) °कूबरान् (for °पुष्करान्).
35 ^{a}) गांगो वेग इवानूपं.
36 ^{a}) वशंतनं.
^{b}) °भयार्दिताः (for °बला°).
38 ^{b}) जरासंधभयार्दिता.
^{d}) प्रशासिता (for प्रतापिता).
39 ^{a}) तीव्र- (for भीष्म-).
^{c}) ये (for ते).
^{d}) मम पुत्रेण पांडवः.
42 ^{c}) महाबाहुः (for गदापाणिः).
43 ^{a}) अनासाद्यं (for °वार्यं).
^{c}) पश्यामीवाभि°.
45 ^{c}) [अ]यं (for [अ]हं).
47 Portion of the text from 50. 47 up to 51. 18^{b} lost on a missing fol.

51

18 ^{d}) अपारणीयः.
19 ^{a}) यस्य (for यदा).
^{b}) श्रोतासि भातावसथे.
^{d}) क्षयं.
उद्योगपर्वणि ॥ (adhy. no. 49 in figures, precedes the colophon).

52

2 ^{d}) च स (for वत्स-).

3 ^{b}) वशी वशे (for वशे वशी).
4 ^{a}) समस्तम् (for समस्ताम्). विषाद् (for विषां).
^{b}) आगमद् (for आप्तवान्).
5 ^{b}) महायशाः (for °रथः).
^{c}) कृत्वा (for कर्ता).
7 ^{a}) अमानुष्यं मनुष्येंद्रा.
^{b}) बलं (for जालं).
^{c}) करिष्यंति (for हनिष्यन्ति).
^{d}) क्रोशामि (for क्रोशामि).
8 ^{a}) यशस्वी (for मनस्वी).
^{b}) °वर्चसा.
^{c}) स कृतप्रज्ञो.
^{d}) धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.
9 ^{b}) न्याय- (for योज्य-).
10 ^{c}) अनृशंसश्च दाता च.
12 ^{c}) अनारण्यं (for अनावार्यं).
^{d}) नष्टचेतनः.
13 ^{a}) तनुरुच्चशिखी.
^{b}) मिथ्योपचरितो मया.
14 ^{b}) सन्निबोधत.
15 ^{a}) शक्तिर् (for शान्तिर्).
^{b}) यदा शाम्यदिदं मनः.
15 ^{d}) शांत्या (for शान्त्यै).
16 ^{a}) शिक्ष्य°.
उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

1 ^{a}) यथा राजन् (for महाराज).
^{c}) युद्धो विनाशः क्षत्रियस्य (hypermetric).
2 ^{b}) निश्चयं (for नित्यशः).
^{c}) आपन्नः (for आगच्छेः).
^{d}) तत्त्वज्ञः (for सत्त्वज्ञः).
3 ^{c}) ह्येवोदितः.
^{d}) विकृता (for निकृता).
4 ^{a}) Om. च.
5 ^{d}) यश्च तानन्तु (for स्म कुमारवत्).
6 ^{a}) [illegible]ष्याभ्यमानान्स.
^{c}) राज्यं कृत्स्नं (by transp.).
7 ^{a}) जितं (for पित्र्यं).
^{c}) उर्वीं (for भूमिं).
^{d}) प्रेत्ययथा.
8 ^{a}) बाहुवीर्यजिता.
9 ^{a}) स्वसान्गांधर्वराज्ञा च.

10 ^{a}) [आ]शयसे (for समसे).
^{b}) विनिकृते स्वयं.
^{c}) वने (for वनं).
11 ^{c}) तु क्षुभ्येयुः (for वि°).
12 ^{a}) अमृतां (m धन्विनां) फल्गुणः श्रेष्ठः.
^{d}) तु (for च).
14 ^{c}) वीरौ (for योधौ).
^{d}) °सत्तमः.
17 ^{a}) तात (for अद्य).
After 17, ins. 335* (with v.l. त्यक्त्वा तस्य विरुध्यंति).
18 ^{a}) अहांनेकत्र**षेधो.
^{d}) सदसः (for सानुगः).
19 ^{a}) [उ]क्तो (for [उ]क्तं).
^{c}) विलसितं (for विकपितं).
उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

54

1 ^{d}) वयं (for विभो).
2 ^{a}) प्रव्रजितान्.
4 ^{c}) तं (for च).
6 ^{a}) प्रत्यादानस्य (for °दानं च).
6^{d}–8^{b} Om.
9 ^{d}) न व******म.
10 ^{a}) हि नः कृत्स्नं (for च कृत्स्नं नः).
^{c}) स (for स्म).
14 ^{ab}) प्रणिपाते न दो**.
^{b}) संति नः (for बन्धूनां).
^{c}) नानु- (for स्वेव).
15 ^{a}) मम (for तव).
^{c}) पुरा चैतद्.
^{d}) नराधिप.
16 ^{b}) नराधिप (for महारथाः).
^{c}) प्रतिहरिष्यंति.
18 ^{a}) अभिद्रोग्धा.
^{b}) मीतव्यं.
20 Portion of the text from भारत 54. 20^{d} up to मुदा युक्ताः in 55. 14^{d} is lost on two missing folios.

55

15 ^{d}) वृत्रसहं (for वृत्रशत्रुं).
16 ^{a}) चाग्नि (for चैग्निर्).
^{b}) महाश्चवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः.
उद्योगपर्वणि ॥ ५२ ॥

56

1 ^{b}) प्रत्ययेन (for प्रत्यर्थेन).
2 ^{a}) सख्यम् (for मुख्यम्).
^{c}) तत्रैकं (for तत्रैव).
9 ^{d}) पांडवानां बलेभवन्.
10 ^{ab}) एतानेव ततोपश्यं यांस्तत्रैव समागतान्.
11 ^{d}) महाशरः (for महामनाः).
12 ^{c}) ऽनु संयातः (for ऽनु संयाता).
^{d}) सार्धं मत्स्यैः सहारिभिः.
13 ^{d}) तौ (for नो).
14 ^{a}) तव (for सह-).
^{b}) सह (for सार्धं).
15 ^{c}) भगदत्तः (for विकर्णश्च).
17 ^{c}) केकयाश्चैव (for °यानेव).
^{d}) संगरे (for संयुगे).
18 ^{a}) कृता भागा.
^{c}) त्रैगर्तानां च मुख्यौ द्वौ.
20 ^{d}) भागशः (for भारत).
21 ^{c}) भोजस्तु.
22 ^{c}) स्वयं संकल्पयामास.
^{d}) तु (for ते).
24 ^{b}) संगरे (for संयुगे).
26 ^{a}) सर्वे (for पुत्रा).
^{b}) दुर्बलमानिनः (for °देविनः).
28 ^{c}) तान् (for तां).
^{d}) प्रभग्नान् (for °भग्नां).
30 ^{cd}) योद्धा वृकोदरश्चैव सव्यसाची च पांडवः.
33 ^{b}) स- (for च).
34 ^{d}) भिद्युः.
36 ^{b}) अथ (for तथा).
38 ^{a}) सुतांश्च ते (for सुचेतसो).
^{b}) ऽसुरैः (for ऽमरैः).
39 ^{ab}) Om.
^{d}) प्रहारिणः (for प्रबाधितुम्).
40 ^{b}) प्रतिबाधितुं (for °वीक्षितुं).
41 ^{c}) आराधयिष्यंति (for आवार°).
42 ^{b}) शरजालेन.
^{c}) अभिभूता (for °द्रुता).
43 ^{c}) शक्यौ.
^{d}) धर्मराजो युधिष्ठिरः.
45 ^{c}) नु (for तु). प्र- (for वै).
48 ^{b}) संभृताः.
49 ^{a}) एवं संकुलान् (for आहवे कु°).
^{c}) एव (for एकः).
^{d}) °निबोधकान्.
50 ^{c}) नियोत्स्यामि.
52 ^{a}) त्वा (for त्वां).
^{c}) After 52^{c}, ins. 344*.
^{c}) संविधातव्यं (for यद्विधा°).
53 ^{b}) विजयैषिणाम्.
54 ^{c}) परे भ्राता.
55 Portion of the text from ति कौन्तेये in 56. 55^{a} up to पार्थो दुःख in 60. 6^{d} lost on missing folios.

60

7 ^{b}) कथंचन.
^{c}) [उ]पेक्षका (for [अ]पे°).
8 ^{b}) लप्स्यसे (for लक्ष्यते).
^{c}) चैतत् (for देव-).
^{d}) तद्वत्क्रमिष्यसि.
9 ^{a}) °मंत्रितं.
^{b}) जातवेदः प्रशाम्यति.
10 ^{c}) [अ]नुमतं (for °पमं).
^{d}) विधिमंत्रवित् (for विद्धि भारत).
11 ^{d}) स्थापयिष्यामि मंत्रणात्.
12 ^{b}) जंगमाजंगमस्य च.
13 ^{cd}) नित्यं (for ऽभीक्ष्णं).
14 ^{a}) स्वच्छ गच्छंति.
15 ^{c}) हि (for मे).
17 ^{a}) °वर्षैः (for °वर्षी).
18 ^{c}) द्विष्टं (for द्विषताम्).
19 ^{d}) समाप्नुयुः (for अवा°).
20 ^{b}) [अ]पि (for च).
21 ^{a}) यदि विष्यामहं.
^{c}) न तद्विपन्न°.
22 ^{c}) मे (for तत्).
^{d}) सत्यंवानिति.
23 ^{ab}) Om.
24 ^{b}) कथंचन.
25 ^{d}) निहतान् (for विजितान्).
28 ^{c}) अत्रं हि (for अस्त्रेषु).
29 ^{a}) हस्तुके.
^{d}) °काकानि (for °काकत्).
[illegible] ॥

61

1 ^{c}) तथा बदंतं तमतीव पार्थिवं.
2 Before 2, ins. कर्णः.
^{b}) कृतप्रज्ञ° (for कृतं प्रज्ञ°).
^{d}) °पालतीति.
3 ^{a}) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि संनतेन).
^{c}) Om. हि.
4 ^{c}) तदक्षमक्षमपि सावशेषं.
^{d}) यशः (for भारः).
6 ^{c}) मत्वा (for यात्वा).
^{d}) भावः (for भारः).
7 ^{b}) °परीतबुद्धिः.
8 ^{d}) युक्तं (for शक्यम्).
9 ^{c}) समरे (for पतितां).
10 ^{a}) [ऽ]ति भाति (for विभाति).
11 ^{d}) विगाढे (for प्र°).
12 ^{a}) यथोक्तं.
^{b}) मतो (for ततो).
13 ^{a}) न्यस्यापि शस्त्राणि तु तत्र संख्ये.
^{b}) मा.
^{c}) मयि (for मम).
15 ^{b}) सभां तां (for स भारं).
^{c}) छित्वा (for भित्त्वा).
16 ^{b}) यूपध्वजे.
^{c}) यथा (for सदा).
18 ^{a}) तथैव वाक्ये. च (for तु).
उद्योगपर्वणि ॥

62

1 After 1, ins. 355* (with v.l.). [(l. 1) च (for ऽपि). — (l. 2) वर्चसा (for वयसा). पावितेन (for प्रातिभेन). — (l. 3). अस्त्रलाघव-युक्त्या च शीघ्रताकौशलेन च).]
2 ^{b}) मानुष्य° (for मानुष°).
3 ^{a}) पराश्वस्य समाक(*sup. lin.* र as in text)से.
5 ^{d}) तथा धनैः (for धनेन च).
After 5, ins. a passage given in App. I (No. 3); with v.l. and omitting some lines.
6 ^{a}) बलाबीव (for ह्यार्थाय).
8 ^{b}) दृष्ट्वा शकुनिबंधकः.
10 ^{a}) मर्हो नरेम् (for महीचरम्).
11 ^{b}) मां (for मे).
^{c}) प्रधावमानौ (for प्रवमानौ हि).
12 ^{a}) एकमुखौ (for एकमुखी).
13 ^{b}) शकुनी मृत्युसंमतौ.
^{d}) पृथिवीं.
14 ^{d}) मृगहा (for मृगयुस्).
15 ^{c}) Om. ते.
16 ^{d}) कथंचन.
17 ^{a}) गृहे (for काले).
^{c}) महारण्यम् (for इवा°).
18 ^{a}) यत्र (for येऽर्थ).
20 ^{b}) यदा (for यथा).
21 ^{b}) दिशमुत्तरां (for गिरिमुत्तरं).
23 ^{a}) साधु (for सर्वे).
^{b}) अमक्षिकं (for अमा°).
^{c}) °प्रपातविषमे.
^{d}) कुरुसंमित.
24 ^{d}) ह्यमरत्वं च गच्छति.
25 ^{c}) कथयिष्यंति (for कथयन्ति स्म).
26 ^{c}) विषये (for विषमे).
29 After 29^{ab}, ins. 358* with v.l. [(l. 1) पक्षाः सानुयायिनः (for the posterior half.). — (l. 2) किं नु तद्विस्मृतं तव (for the posterior half)].
29 ^{cd}) Om.
30 ^{d}) वात° (for वायु°).
उद्योगपर्वणि ॥

63

1 ^{b}) त्वा.
2 Om.
3 ^{bcd}) Om.
4 ^{a}) Om.
^{c}) रणे तर्कय तात त्वं.
6 ^{d}) अशनीरिव.
9 ^{d}) Before एकतश्च ins. हि.
10 ^{a}) हि (for ऽपि).
^{b}) धर्मात्मा यत्र पांडवे.
11 ^{d}) महाबलं (for पितामहम्).
12 ^{a}) समं (for मां च). शुश्रूषं.
^{b}) अर्थदर्शिनां.
12 ^{cd}) कृपं द्रोणं च कर्णं च बाल्हिकं द्रौणि-°मेव च.
13 ^{a}) तथा (for यथा).
^{c}) [illegible]
14 ^{b}) सर्वैर्भ्रातृभिरग्रहः.
^{d}) समुदीर्यतः.
15 ^{a}) यथा (for यत्र).
उद्योगपर्वणि ॥

64

2 ^{c}) त्वा (for त्वां).
5 ^{c}) च शस्यं च (for शल्यं चैव).
6 ^{cd}) Om.
7 Om.
8 For 8^{ab}, subs.:
ये चान्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुमत्र समागताः।
कौरवाणां प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रताः॥
(Anuṣṭubh metre!).
9 ^{a}) चंदनं कौशलं (by transp.).
10 ^{c}) सर्वमेतद्वचनं वै समग्रं.
^{d}) Portion of the text from संजय in 64. 10^{d} up to 66. 12^{c} is lost on a missing folio.

66

12 ^{d}) परावर्तयते.
13 ^{a}) [ए]व (for च).
^{c}) ईशिता.
15 ^{d}) ते न (by transp.).
उद्योगपर्वणि ॥

67

1 ^{c}) यतं (for यनं).
2 ^{a}) विद्यां. वेत्थ त्वं (for ते विद्या).
4 ^{a}) गावल्गनेय (for °णेऽत्र).
^{b}) नित्यं.
5 ^{a}) ते भद्रं (by transp.)
^{c}) शुद्धभावातिभक्त्या च.
6 ^{ab}) प्रपद्यस्व हृषीकेशं (by transp.)
9 ^{b}) श्रेयसां वचनातिग.
^{c}) ऐश्वर्यं जीवितं.
10 ^{a}) हर्षं (for प्रीतिं).
^{b}) मे च शोकं विवर्धयन्.
11 ^{a}) प्रियोसि (for दयितोऽसि).
^{c}) योपि (for यस्य).
^{d}) त्वा (for त्वां).
12 ^{c}) °माण एकाग्रो.
^{d}) मोक्षये त्वां महाभयात्.

13 c) चिंता (for सिता).
15 c) तद् (for तं).
d) मज्जति (for सज्जते).
16 d) सिद्धिम् (for शान्तिम्).
18 a) °याणामुदीकानां.
b) °त्यागः प्रमादतः.
19 a) शमे (for यमे).
c) ते मा (by transp.).
d) नियच्छेमां ततस्ततः.
20 b) °दारणम्.
21 b) Portion of the text from 67. 21^{b} up to 70 2^{ab}, lost on a missing folio.

70

3 b) निर्मयं मोघदर्पितम्.
4 c) हि (for ते).
5 d) यन्मे (for यस्त्वं).
8 b) शमस्तासु च कांक्षति.
c) मुग्धः (for लुब्धः).
9 c) नैकं (for चैकां).
d) धार्तराष्ट्रस्य.
10 c) आह स्म (for नाहास्म).
d) तच्च (for तद्धि).
11 c) बहयत्वात् (for पश्यन्वा).
12 c) राजा नो (for लुब्धः सन्).
d) वदन्हि प्रियवादनं.
13 a) ततो (for इतो).
b) यद् (for यत्र).
c) संविवातुं.
14 b) मात्स्यैश्च.
15 a) अविस्थलं (for कुश°).
b) मासंदी (for आसन्दी).
c) महाबाहो (for च गोविन्द).
d) तु पंचकं (for [अ]त्र पञ्चमम्).
16 b) ग्रामका नगराणि वः.
d) भरतासनम्.
19 ab) Om.
c) marg. हीर् (for श्रीर् as in text).
d) पुरुषश्चात्मभावतः.
20 a) अधनात् (for अलतो).
21 a) कृष्ण (for तात).
b) पतिता वयं (for पतिताविव).
22 a) अतः (for जातः).

26 c) [ऽ]पि (for नि-).
d) अर्थहेतुभिः.
28 d) तदत्येति न (by transp.)
29 b) नरः (for जनः).
After 29, ins.: परत्रेह धनं श्रेष्ठं कार्यं साधयति स्फुटं । तस्माद्धनविहीनस्य नेह लोके परत्र च ॥
30 d) वा (for च).
31 b) न चार्हणां (for निगर्हणाम्).
32 a) बहुधा मन्युमन्वेति.
32 b) संप्रहृष्यति (for °मुह्यति).
d) पापं (for क्रूरं).
33 a) पापं कर्मा°.
36 c) श्रीमान् (for श्री°).
37 d) न च पापे प्रवर्तते.
39 c) जयति (for व्रजति).
41 a) श्रियो (for श्रियं).
d) सांप्रतं (for साधु तत्).
42 a) अत्र (for तत्र).
43 a) [ए]व च परा (for [ए]षा परमा).
45 c) °पापीयः.
46 b) वयं ते क्षत्रबंधवः.
47 c) जीवाम (for °मः).
48 c) अस्ति (for हंति).
d) धर्मोयमागतः.
49 d) जयपराजयः.
50 c) प्राप्य (for प्राप्यं).
d) दुःखं वाप्य यदुत्तरम्.
51 a) [ऽ]पि तु (for ह्यपि).
b) च (for [उ]त; m as in text).
c) द्वेष्टि (for हंति).
52 d) ह्यपयाने (for व्यप°).
53 b) °युध्यते (for °हन्यते).
54 d) तस्य पापचयो ध्रुवः.
55 c) बलहीनस्य (for बल°).
e) जायते (for जीविते).
f) नैव जीविते (for चोपजायते).
56 a) धीरा (for वीरा).
57 a) तु (for [अ]पि).
58 c) सर्वो भेदाय यतते.
59 c) सुखी (for सुखं).
60 a) पुरुषं.
61 c) °लोकेषु (for °भूतेषु).

d) नैव गच्छति (for स निगच्छति).
62 d) पुरश्चेष्टितं.
64 c) शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
65 b) °दारुणः (for °बाधनः).
d) मनसापि (for °सोऽपि).
66 d) न (for तन्).
70 b) संप्रपत्स्यते.
c) व्यापादे (for गोपादे).
71 a) दैन्यप्रकाशकं श्लेष्मः.
b) विकत्थनं (for विवर्तनम्).
73 a) वा तदुचितं (for त्वेतदु°).
c) विरोधेषु.
75 ab) Om.
c) °बलम् (for °वशम्).
76 c) कामान्ध (for धर्मान्ध).
77 b) किम् (for कम्).
d) कं नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
79 c) सामार्थे (for वामर्थे).
80 d) महाबलम्.
82 c) दुर्यो° (for सुयो°).
83 b) दुर्यो° (for सुयो°).
84 d) द्रोहेण (for रोषेन).
85 b) धृतराष्ट्रस्य.
c) अद्यैव स्तंभयिष्यामि.
d) सर्वलोक-.
88 ab) Transp. तत्र and पार्थं.
c) अर्थावाप्तिः.
89 c) त्वा (for त्वां).
90 a) विश्वक्सेनः कुरून्सर्वान्.
b) भरतान् (for भारतान्).
93 b) प्रतिपद्येद् (for उप°).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥

71

1 d) वा (for यः).
3 a) [ए]तन् (for तन्).
b) [उ]पपद्यते (for विशां पते).
d) न (for यद्).
4 d) प्रशंसते (for प्रशं°).
5 d) परंतप (for अरिंदम).
6 a) अभिगूढाः (for अतिगूढाः).
b) °काल- (for °कालं).
7 b) तव (for त्वयि).
8 c) इनि(sup. lin. रि as in text)त्यसि.

10 ^{c}) नात्युतप्यंत कोपेन.
^{d}) दुष्कृतं (for दुष्करं).
11 After 11^{ab}, ins. 373*.
12 ^{b}) °शीलम् (for °कामम्).
^{c}) यस् (for यत्).
^{d}) द्यूते वंचितवांस्तदा.
^{e}) न च स त्रपते तेन.
^{f}) स्तेन (for तेन).
14 ^{a}) वाग्भिस्त्वां प्रतिकूलाभिर्.
^{b}) कनीयसा.
^{d}) भ्रातृभिः सह भारत.
16 ^{c}) करिष्यंति (for भजि°).
18 ^{a}) समासीनास्.
^{d}) *sup. lin.* सदा (for तदा).
19 ^{a}) अभिनंदंते (for अभ्यनंदंस्ते).
20 ^{b}) °कर्षण.
^{d}) च (for तु). कुजीवितम्.
21 ^{a}) स (for नि-).
22 ^{a}) एष चार्यो वधस्तस्य (*sup. lin.* त्र).
^{c}) प्रस्कंदनप्रतिस्तंभः.
24 ^{a}) त्वन्मतं (for त्वत्क्षमं).
^{b}) हि (for च).
26 ^{b}) ~~मतिमान्सचिवान्~~.
^{c}) तत्र (for तव).
27 ^{a}) तस्य (for तत्र).
^{c}) श्रुत्वा च (for निशम्य).
29 ^{a}) गर्हयिष्यंति.
^{d}) चातुर्वर्ण्यं समागते.
30 ^{a}) च (for चेद्).
^{b}) नाधर्मं (for न धर्मं).
31 ^{c}) तत्र (for इते).
^{d}) किम् (for यद्).
32 ^{d}) तु (for च).
33 ^{b}) युद्धादि° (for युद्धाधि°).
^{c}) निशम्य तव वर्तिष्ये.
^{d}) भरतर्षभ (for तव भारत).
35 ^{a}) चरंति (for वदन्ति).
^{e}) मनुष्यलोकः कृपणस्य घोरो.
^{f}) इहैव कस्मात्.
36 ^{b}) गजांश्च (for ध्वजांश्च).
^{c}) °निश्चयास्ते.
^{d}) भवंति.

उद्योगपर्वणि.

72

3 ^{a}) °शीलश्च (for °सत्त्वश्च).
4 ^{c}) अमेयश्च (for अनेयश्च).
6 ^{a}) [अ]पासीनस् (for [अ]वाचीनस्).
^{b}) त्यक्तधर्मो श्रियान्वितः.
7 ^{d}) वाणैस् (for तृणैस्).
8 ^{a}) यथा कृष्ण (for हि यस्तेनः).
^{d}) यद्वीर्यो (for यद्बलो).
10 ^{a}) दुर्योधनं च (for दुर्योधनस्य).
^{c}) भक्ष्यंति (for धक्ष्यंते).
^{d}) तृणानीव हुताशनाः.
11 ^{b}) पुरुषोत्तम (for मधुसूदन).
13 ^{a}) हीह्यानामुपावर्तो.
^{c}) तालसंधानां.
^{d}) उद्गतो (for उद्धतो).
14 ^{a}) अजाबिंदुः.
^{b}) °ह्वानां. रुषद्धिकः.
^{c}) बलाह्वानां.
^{d}) स्तेनानां (for चीनानां).
15 ^{c}) वाहः (for बाहुः).
16 ^{a}) चेदिवत्सानां.
^{b}) प्रवीराणां वृषध्वजः.
^{c}) वारणश्च (for धारणश्च).
17 ^{a}) शमश्चंदनवेगानां.
^{c}) नृषु (for कृष्ण).
18 ^{a}) अप्ययः.
19 ^{d}) उग्रपराक्रम.
20 ^{d}) भरतानिशम्.
22 ^{b}) तस्य (for कृष्ण).
उद्योगपर्वणि.

73

1 ^{a}) स तच् (for एतच्).
^{d}) Portion of the text from 73. 1^{d} up to 75. 19^{d} is lost on a missing folio.

75

19 ^{d}) स हि युद्धं न कामयेत्.
20 ^{c}) तदनक्षीबया.
^{d}) समुद्वेविषम्.
उद्योगपर्वणि.

76

1 ^{b}) वाक्यं (for वाच्यं).
3 ^{d}) फलोदयम्.
4 ^{c}) इति (for एवं).
5 ^{a}) येनैव मन्यसे कृष्ण.
^{b}) असत्तः (for अस्माकं).
6 ^{a}) संपश्यमानं सम्यकु.
7 ^{b}) प्रथमकः (for परमकः).
8 ^{b}) अनामयं (for निरा°).
^{c}) °ह्वानं (for °ह्वातुं).
9 ^{c}) एव देव (for एवमेव).
10 ^{b}) वीर तस्मिन् (by transp.).
^{c}) गमिष्यति (for भवि°).
12 ^{c}) धर्मद्युतं.
14 ^{d}) °द्यूते (for °त्यागे).
15 ^{a}) जितं.
^{b}) प्रव्राजितं.
16 ^{c}) न पुण्या (for तु मुख्या).
17 ^{b}) वाधस् (for वधस्).
^{c}) स एव (for तदेव).
18 ^{d}) तत्र चास्योपमर्षितम्.
19 ^{b}) [अ]पि (for [इ]ति).
20 ^{b}) कौंतेयानां (for पांडवानां).
^{c}) तदत्र (for तदाद्य).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

77

1 ^{c}) मया कार्यं (for समायत्तं).
2 ^{b}) कर्मणैव (for कर्मकेण).
^{d}) निवर्तते (for °येत्).
3 ^{a}) [ए]व (for वै).
5 ^{a}) तर्हि (for हि तत्).
^{b}) सर्वं (for परं).
6 ^{a}) लोकं (for सत्त्वं).
8 ^{c}) अकारणाद् (for अन्तरेण) (m अन्तरेण वधं पार्थ and अन्तरेण हि धर्मार्थं).
9 ^{c}) च (for तु). त्वं (for स).
10 ^{d}) पांडव (for भारत).
11^{a}–12^{b} Om.
12 ^{d}) तदा (for तथा).
13 ^{a}) विप्रलब्धं तु (for °लुप्तं च).
15 ^{b}) सर्वस्य परमं मतं.
16 ^{c}) माकस्माद् (for चाकस्मीद्).
^{d}) अर्जुनाप्यतिशंकसे.
17 ^{c}) विधानं विहितं.
18 ^{b}) भारत (for पाण्डव).

19 [b]) तथा चिरम्.

20 [b]) संकलिताश् (for संकल्पिताश्).

[d]) चतुर्थः (for च तुष्टः).

उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

78

1 [d]) श्रुतं चैवेह तत्त्वया.

2 [a]) तु (for च).

[c]) संशयो (for संशमो).

[d]) परमात्मनः (for माधवात्मनः).

3 [a]) फल्गुणेनापि.

4 [d]) कुर्यात् (for कुर्याः).

5 [b]) ततं (for मतं).

6 [b]) नान्यथा (for सोऽन्यथा).

[c]) अनित्यमनसो.

8 [c]) तदा (for तथा).

9 [a]) निवृत्ता वनवासात्स.

[b]) वीराः (for वीर).

10 [c]) इह (for रणे).

11 [a]) तत् (for तं).

[b]) भयोत्तरम्.

13 [b]) महारथं (for सहात्मजम्).

14 [c]) मां च शोणितभूमध्यं.

[d]) नरः (for युधि).

16 [d]) इदं त्वया (for त्वयानघ).

17 [a]) वै तम् (for चैनम्).

18 [c]) निवर्तितं (for वि°).

उद्योगपर्वणि.

79

1 [c]) च (for तु).

2 [c]) यथा युद्धं च (for तथापि युद्धं).

3 [a]) हि (for तु).

6 [a]) जानामि हि यदा.

[c]) ममापि (for तथापि).

7 [b]) रणकर्कशः (for पुरुषर्षभः).

8 [a]) तद्वाक्यं (for वाक्यं तु).

9 [a]) सर्वशः शूराश् (for सर्वतो वीराश्).

9 [b]) सम° (for प्रत्य°).

उद्योगपर्वणि.

80

1 [d]) °कर्षिता.

3 [a]) तु (for च).

4 [a]) महाभाग (for महाबाहो).

6 [d]) तथा (for तथ).

7 [c]) अविस्खलं (for कुशस्थलं).

[d]) मार्संदी (for आसंदी).

8 [a]) तु गोविंद (for महाबाहो).

[d]) संजय (for केशव).

11 [b]) सह संजयैः (by transp.).

[cd]) Transp. घोरं and कुद्धं.

14 [b]) क्षिप्तव्यः(!).

17 [b]) सर्वभूतेषु (for °पापेषु).

18 [a]) यच्च (for यथा).

21 [b]) वेदीमध्यात्.

22 [a]) अजमीढकुलं.

[d]) °समतेजसाम्.

24 [a]) कच्च° (for केश°).

[b]) वशं (for सभां).

26 [a]) निरमर्षेषु नष्टेषु.

27 [d]) मता मम.

28 [c]) मयोक्तं यच्च निर्मुक्तं.

29 [b]) अभिज्ञासि.

[c]) कृपया नाथ (for पुंडरीकाक्ष).

31 [b]) धनुष्मताम्.

32 [c]) पापं (for कोपः).

[d]) सर्वं कृष्ण विनीयतां.

33 [a]) मृदुसंभारं.

[c]) सुदीनमसितापांग.

[d]) सर्वगं[illegible].

34 [d]) वामेन (for सव्येन).

35 [b]) उवाच (for उपेत्य).

35 [cd]) Om.

36 [b]) °करेच्युतः (for °करोद्धृतः).

39 [c]) न प्र- (for तं न).

41 [c]) सो (for यो).

[d]) धर्मसेवानुगच्छति.

42 [a]) °संभेन (for °सत्त्वेन).

[c]) सोत्कंपा.

[d]) सत्वनं हंसगद्गदम्.

46 [d]) देवैश्च विधिनिर्मितम्.

47 [c]) क्षेप्स्यंति.

[d]) [illegible]काकवलंकृताः.

48 [a]) नश्येद्धि (for चलेद्धि).

49 [b]) वाष्पं.

उद्योगपर्वणि.

81

1 [a]) चैव (for अथ).

[c]) नियतो (for दृषितो).

2 [d]) कर्तव्यम् (for कर्तुं त्वम्).

3 [a]) यद्वा (for यत्तद्).

4 [a]) धर्मानुयुक्तं (for धर्मार्थ°).

[b]) क्षममन्नामयः.

6 [d]) क्षुद्रे चापि (for क्षुद्रचिंपि).

7 [a]) कौमुदीमासि.

[c]) स्फीतस्य सुमुखे काले.

7 [d]) सत्व° (for सत्त्व°).

9 [a]) पूर्वाह्णिकं.

12 [d]) सर्वोपकरणानि च.

13 [a]) च (for हि).

16 [c]) त्रिश्रैः (for चित्रं).

18 [a]) सोपस्करम् (for सूप°).

19 [c]) सुताः संपादयामासुः.

[d]) संपन्नं (for °तैः).

20 [c]) सुघोषं (for सुघोषः).

21 [d]) कामगं (for पुण्यकृत्).

23 [a]) व्यपोढाभ्रघनः.

[c]) [अ]नुययौ (m ववौ as in text).

25 [c]) शारदाः (for सारसाः).

26 [a]) °महाहोमे.

[c]) °शिखी (for °शिखो).

27 [b]) भूमिष्ठश्च यः क्षयः.

28 Portion of the text from 81. 28[b] up to 82. 13 is lost on a missing folio.

82

15 [cd]) °धर्मिष्ठः सोत्सवाद्.

16 [a]) °विधान् (for °पद्यान्).

[b]) अन्वा (for रम्यान्).

17 [a]) [illegible].

[b]) अभिरक्षितान्.

[c]) नोद्विग्नान् परचक्रेण.

[d]) अनेयान्सर्वकोविदान्.

18 [a]) अथापश्यन्.

[c]) पथि तिष्ठंति.

20 [a]) हृदस्थूलं (for हृकस्थलं).

[b]) माधवः (for केशवः).

22 [c]) सुमो च स[illegible](?).

23 [a]) अवतीर्य तु तान्सर्वान्.

24 [d]) समार्जनम्.

25 [d]) समाश्रिताः (for समाश्रिताः).

27 ^{b}) विद्युतम् for पूजितम्.
28 ^{a}) चैषां (for तेषां).
^{d}) Ins. च before आयात्.
29 ^{a}) तु (for च).
Om. the colophon.

83

1 ^{a}) वृतम्.
^{b}) प्रयातं.
2 ^{c}) सहामात्यं (for च सा°).
3 ^{c}) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp.).
4 ^{c}) चरंतस्ते (for च वर्तते).
6 ^{d}) शौचं च (for चौजश्च).
8 ^{b}) तवाचारैररिंदम.
9 ^{d}) °चिताः (for °हिताः).
11 ^{b}) नराधिपम्.
12 ^{c}) सभां (for सभा-).
14 ^{b}) बहुभिर् (for विविधैर्).
^{d}) श्लक्ष्णानि शयनानि च.
15 ^{b}) Transp. 15^{b} and 15^{d}.
भक्ष्याणि (for भोज्यानि).
16 ^{a}) राजार्थं (for वासार्थं).
^{b}) वृहस्थले (for वृकस्थले).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

84

1 ^{c}) वृहस्थले निवसितः.
2 ^{d}) °सत्वो (for °मात्रो).
5 ^{a}) निगदतः (for कथ°).
7 ^{d}) कौरव (for केशवे).
8^{d}-10^{c} Om.
13 ^{d}) तदा (for सदा).
15-16 Om.
19 ^{b}) धनम् (for वरम्).
^{c}) तदघ (for तदस्य).
20 ^{a}) रुचिराकारं (for °रैः).
^{d}) सर्वं च सुमहद्धनम्.
21 ^{a}) असाद् (for अखिम्).
उद्योगपर्वणि.

85

2 ^{c}) स्वप्रसर्कांक्षा.
3 ^{c}) तथा (for महाम्).
4 ^{c}) गुणौघस्.

5 ^{b}) नद्यः (for °श्रीः).
^{d}) सुहृदश्च प्रियान्प्रति (*sup. lin.* प्रियानपि).
6 ^{c}) वार्ष्णेयः (for दाशार्हः).
7 ^{a}) त्वधर्मम् (for त्वं च°).
^{c}) इच्छामि (for इच्छसि).
9 Portion of the text from लिप्सन्ति in 85. 9^{a} up to 87. 3^{b}, is lost on a missing fol.

87

3 ^{c}) राजन् (for सर्वे).
4 ^{b}) शिल्पिभिः सह संगताः
^{c}) जनैर्बहुविधैरन्यैः.
7 ^{c}) वृद्धश्च (for न वृद्धो).
8 ^{a}) राजमार्गेण रामाः स्म.
^{b}) प्रेक्ष्यमाणा ह्यनिंदिताः.
^{d}) °प्रवेशनम्.
9 ^{d}) दृश्यते स्म मही तदा.
11 ^{b}) °कर्षणः.
13 ^{a}) अभिगच्छति.
^{b}) नराधिपः (for नरेश्वरः).
15 ^{b}) जनांतरं (*sup. lin.* दैन्यः) (for यशस्विनम्).
16 ^{a}) धर्म्यां° (for धर्मां°).
^{b}) प्रायुज्य (for प्र°).
^{c}) यथावत्समुपेयाय.
17 ^{a}) तत्र (for अथ).
^{d}) समेयाय.
18 ^{a}) पूजितं (for ऊर्जितं).
^{d}) ततोपाविश°.
20 ^{b}) °चरन् (for °हसम्).
^{c}) सांबंधिकाः.
21 ^{d}) पर्यक्रामद् (for निरा°).
22 ^{b}) सह (for कुरु-).
23 ^{c}) पूजितं कुशलप्रश्नैः.
After 23, ins, 396* followed by line 2 of 417*.
25 ^{c}) धर्मार्थनित्यस्य सतो.
^{d}) सतो (for गत-).
26 ^{a}) तस्मै (for तस्य).
^{d}) सर्वं (for सर्व-).
Om. the colophon.

88

1 ^{a}) विदुरम् (as in text) (*sup. lin.* रात्).
2 ^{d}) पुत्रान् (for पार्थान्).
3 ^{a}) सत्य° (for सख्य°).
5 ^{a}) यत् (for ये).
^{d}) संपन्नाः (for संमताः).
6 ^{d}) ब्राह्मण्याः.
7 ^{b}) रुदतीमब्रवाय.
^{c}) याता (for यांतः).
8 ^{d}) व्याघ्रसिंहसमाकुले.
9 ^{a}) [illegible].
10 ^{b}) वेणुनिःस्वनैः (for वेणवैरपि).
^{c}) समबोध्याश्च (for °बोध्यन्त).
11 ^{c}) निनादेन (for °निनादैश्च).
^{d}) प्राबोध्यंत (for ध्य°).
13 ^{a}) रथैर्वरैर् (by transp.).
^{b}) द्विजांस्तदा (for द्विजन्मनः).
15 ^{d}) न तदर्हा (for अतदर्हा).
17 ^{c}) महावनेष्वबुध्यंत.
18 ^{d}) सत्य- (for सतां).
22 ^{a}) प्रभुः (for श्रेष्ठः).
23 ^{b}) महाबलः (for वृकोदरः).
24 ^{c}) तु (for च).
25 ^{b}) मरुत्पतिसमो बले.
30 ^{b}) °सदृशो (for °प्रतिमो).
^{d}) महर्षि° (for महेन्द्र°).
31 ^{a}) आदिराज्यं.
32 ^{a}) सर्वे (for घोरं).
^{b}) पांडवाः (for कौरवाः).
After 32, ins. 397* with v.l. [(l. 1) वि(*sup. lin.* -भि)मुखं. — (l. 2) उच्यते).
34 ^{b}) महाद्युतिः (for महाबलवित्).
^{d}) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च).
35 ^{d}) बली (for युवा).
38 ^{c}) चैव (for कृष्ण).
39 ^{c}) नु (for स).
^{d}) सुखोचितः (for सुखैधितः).
41 ^{a}) पक्ष(m क्ष as in text)-संघातजे.
^{c}) धृतिं (for सुखं).
42 ^{a}) प्रियतरा (for °तमा).
^{d}) सर्वकामैः सुखोचिता.
43 ^{d}) अनुरुध्यत.

44 b) सर्वैः समुदिता गुणैः.
e) सा हि (for सर्व-).
45 d) सुख° (for दुःख°).
46 b) यत्र पश्ये जनार्दन.
e) पुत्रादिभिः परिदीनां.
47 e) मे (for चेत्).
48 a) कृष्णैव (for कृष्णाया).
e) चापि.
d) ताम् (for यद्).
49 b) तथाविधं (for ततोधिकं).
51 d) न तु (for तथा).
52 e) भवत्याढ्यो.
53 e) अलंकारं (for °कारो).
Before 54, ins. वैशं°.
55 b) सुराजभिर् (for कु°).
d) तेषां (for एषां).
57 Reads 57^{ab}, after 58.
d) अवशास्मि परंतप (m जनार्दन).
58 ab) न स्यात्क्लेशशतं मे स्याः पुत्रैः समर्मरिंदम.
60 a) त्वा (for त्वां).
b) श्रियान्वितं.
e) शक्यं परैर्जेतुं.
f) Om. हि.
61 b) न त्वा नापि (for नात्मानं न).
62 a) बालां ममार्यांकलुभ्यं.
b) °हस्तिकाम्.
63 a) विनिकृता (for च नि-).
64 a) यदा (for यन्मा).
65 a) जित्वा (for हत्वा). ग्रामजन्ये (as in text) (m च संग्रामे).
66 d) धारयते.
67 b) यथा वागभ्यभाषत.
68 c) मे (for मां).
69 a) साहं (for याहं).
70 a) हतश्च (for इदं).
d) तौ (for तं).
71 a) जीवमाने प्रज°.
72 e) भूयस्ते (for भूयांसो).
73 b) या जीवति धिगस्तु ताम्.
e) वृत्तिः.
d) साम्प्रतिष्ठैव (for अम्र°).
74 b) नित्योत्सो हि वृकोदरः.
e) क्षत्रियः (for क्षत्रिया).
75 b) कालं वेत्ति (m ब्यति) क्रमिष्यति.
76 e) समतिक्रांते (for समनु°).
77 b) त (*sup. lin.* स as in text) दा.
d) वृणीध्वं.
79 d) चरन् (for चर).
80 b) संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव).
83 e) अचिरादपि (for सु°).
f) °कर्षणः.
85 a) यस्य सा वद्भुते श्यामा.
88 b) सहिष्ये.
89 Before 89, ins. वैशं.
cd) पृथां पार्थसखा शौरिः शोचंतीं स्वां पितृष्वसाम्.
90 Before 90, ins. वासुदेवः.
d) अज°.
93 a) निद्रां तंद्रीं.
94 e) तु स्वप्नेन (for ते स्वल्पेन).
96 Transp. 96^{ab} and 96^{cd}.
a) वीरा (for धीरा).
e) सुखम् (for सुखाम्).
97 e) ते (for च).
98 d) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).
100 Before 100, ins. कुंती.
a) यथैतेषां (for यथसेषां).
b) पुरुषोत्तम (for मधु°).
101 e) Portion of the text from कृष्ण in 88. 101^{e} up to हि स मां देहि in 89. 28^{a} is missing.

89

28 e) आगतं (for मां गतं).
30 b) नोत्र (for क्रोधाद्).
d) तिष्ठते श्रिये.
32 b) °भिसंगतं.
35–37^{ab} Om.
38 a) गतेषु (for यातेषु).
39 a) तत्र (for ततः).
Om. the colophon.

90

1 e) व्यवसितं सम्यक् (by transp.).
d) °गमने (for °गमनं).
3 b) प्रग्रही ततः (for प्रग्रहं गतः).
4 b) °कंकिता (for °ग्राहितः).
After 4, ins. 414^{*} with v.l. [(l. 1) सुहृद्भ प्रज्ञामानी च (for the prior half). — (l. 2) कुले च (for कुलेषु); तत्वेषु (for सर्वेषु).
5 e) श्रेयांसि (for श्रेयोऽपि).
6 cd) Om.
7 b) निश्चितः (for निश्चितम्).
e) धार्तराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिः.
8 d) मतिः (for मनः).
9 e) निश्चितं (as in text) (marg. निश्चयं).
11 e) व्यवसितं.
15^{cd}–16^{ab} Om.
16 e) प्रतीप- (for प्रतीपं).
d) रोचये (for °ते).
17 b) श्रियो दर्पाच्च मोहितः.
e) अयं दर्पाच्च मंत्राच्च.
22 b) महद्राज्यम् (for महा°).
d) बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम्.
24 b) धृतसाराश्च (for हृतसाराश्च).
25 b) हृष्टा (for सृष्टा).
26 b) पाप° (for दुष्ट°).
d) °कर्षण.
Om. the colophom.

91

1 a) तथा ब्रूषे महाबाहो.
4 a) धृत° (for धार्त°).
5 a) पर्याप्तां (for पर्यस्तां).
6 a) यतः शक्त्या (for यतन्).
e) प्राप्तं (for प्राप्तो).
7 cd) [इ]त्येवं (avoiding hiatus!).
8 b) यत्तः (marg. क्षत्तः as in text).
9 b) एवं (for एव).
10 a) व्यसने (for °नैः).
e) अर्थज्ञो हि (for अनुनीय).
11 b) संनिवर्तयेत्.
e) कस्य (for कस्यचित्).
13 e) पृथिव्याः (for °व्यां).
14 d) सुणां च न (for आनृण्यं च).
15 a) भेदं (for भेदे).
16 a) न चाप्नुयुरधर्मिष्ठा.
17 b) अयं नागत (for अद्यमायत).

^{c}) यत्र यत्नं महत्कृत्वा.
18 ^{a}) धर्मार्थयुक्तं सुहितं.
19 ^{b}) अथ चेच्चरेयं (for यदि चाचरेयम्).
20 ^{b}) Transp. धर्मारामाम् and अर्थवतीम्.
21 ^{a}) मयि (for मम).
Portion of the text from 91. 22^{c} up to तत्सर्वं in 93. 4^{c}, is lost on missing fol.

93

4 ^{c}) तत् (for ते).
5 ^{a}) ह्यथ- (for अथ).
^{b}) भारत (for पार्थिव).
8 ^{a}) वारयतां.
^{d}) अन्येष्वांतरितेषु च.
10 ^{d}) पुरुषर्षभ (for भरत°).
11 ^{b}) भारतान्प्रत्युपस्थिता.
14 ^{a}) कौरव्य (for राजेंद्र).
^{c}) वचनम् (for बलवद्).
15 ^{c}) साम- (for शमे).
16 ^{a}) निष्फलं (marg. लक्षणं) (for निष्कलं).
^{d}) तथैव स्युर्जनेश्वराः.
17 ^{c}) शक्तस्तथाभूतो (for शक्यास्तथाभूता).
18 ^{a}) त्वा (for त्वां).
^{d}) नृपः (for नृपाः).
19 ^{d}) च (for ऽथ).
22 ^{b}) [अ]प्यधृष्यताम् (for [अ]प्र°).
23 ^{d}) परंतपाः (for °तप).
24 ^{b}) पितृभिर्भ्रातृभिस् (by transp.).
25 ^{c}) चेमां (for सर्वां).
26 ^{a}) त्वं (for हि).
^{d}) तथा (*sup. lin.* तव as in text).
27 ^{a}) तैरेव चार्जितां (for [उ]पार्जितां).
^{d}) न भारत (for नराधिप).
28 ^{b}) दृश्यसे (for °ते).
^{c}) क्षयश् (for क्षये).
29 ^{b}) हृ- (for [अ]पि).
30 ^{a}) [ए]व (for हि).
^{c}) पांडवांस्तावकांश्चैव.
32 ^{b}) राजसत्तमाः (marg. म as in text).
^{d}) शासयेयुर् (for नाश°).
33 ^{ab}) Om. (hapl.).
^{d}) °सत्तम (for °नन्दन).
35 ^{d}) °गृहान् (for °गृहम्).
38–39 Om. (hapl.).
40 ^{a}) त्वा (for त्वां).
41 ^{cd}) च सजने अज्ञातैः (for तथाज्ञातैः सजने).
42 ^{a}) स्थिताः स (for स्याता नः).
^{c}) नायमसमयस्तात.
43 ^{d}) लभेमहे (for °महि).
44 ^{a}) धर्म्यमर्थ्यं (for धर्ममर्थं).
^{b}) सत्यं (for सम्यङ्).
^{d}) बहु- (for बहून्).
46 ^{d}) तिष्ठन्धर्म्ये (for तिष्ठ राजन्).
47 ^{a}) चैनं (for चेमां).
^{c}) धर्मगेषु (for °ष्वेषु).
50 ^{c}) धर्म्यं (for धर्मं).
^{d}) न्यायं (for न्याय्यं).
51 ^{c}) ते (for वा).
^{d}) समागताः (for °सते).
53 ^{a}) तेषां (for तेभ्यः).
54 ^{b}) धर्मरतं (for धर्मे सतां).
^{c}) वृत्तिश्च (for वृत्तिं च).
^{d}) या (for यां).
55 ^{a}) रहितश्च (for दाहितश्च).
^{b}) [अ]पाश्रितः (for [उ]पा°).
56 ^{d}) न च त्वा स न्यवर्तत.
57^{d}–59^{a} Om.
60 ^{ab}) मन्वानोनर्थं (for मन्वाना अर्थं).
^{c}) हि (for ऽति).
^{d}) प्रगृण्हीष्व (for नि°).
61 ^{a}) शुश्रूषिताः (for °षितुं).
^{c}) पथ्यतरं (for °तमं).
62 ^{d}) प्राक्रमद् (for प्राक्रा°).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

94

3 ^{a}) तु (for च).
4 ^{a}) मेघोपमां वाचं (for एकोपमां राजन्).
^{c}) आधत्स्व (for °दत्स्व).
5 ^{c}) अ इमां (for अखिलां).
8 ^{c}) भुवंतमचरत् (for भुवमन्व°).
12 ^{a}) संख्ये (for सख्यं).
^{b}) द्वयोः (for ययोः).
14 ^{c}) मानुषं लोकं.
^{d}) तयोर् (for ताभ्यां).
15 ^{d}) तेपाते (for तप्येते).
16 Om. the ref.
17 Om.
18 ^{d}) कर्षितौ.
19 After 19, ins. 430*.
20 Om. the ref.
^{a}) [उ]पायातोस्मि (for [उ]प°).
^{c}) क्रियताम् (for दीयताम्).
^{f}) समरं (for मे चिरं).
21 ^{c}) आकांक्ष (for आकाङ्क्ष).
22 ^{b}) [अ]भ्यगृण्हतः (for °भाषत).
^{c}) क्षिप्यमाणाः (for क्षम्यमाणाः).
^{d}) सांत्व° (for सान्त्व्य°).
23 ^{b}) भारत (for कौरव).
24 ^{a}) चाभत्स्व.
25 ^{cd}–26 Om.
27 ^{a}) गृ[illegible]
28 ^{b}) अपराजितम्.
29 ^{b}) नासिकाश् (for नस्तकान्).
^{d}) समर्दयत् (for समर्प°).
30 ^{d}) ते (for मे).
31 After 31, ins. 432* with v.l. [(l. 2) भवत्यरिपुरंजयः (for the posterior half)].
32 ^{b}) क्षिप्स्येः कच्चित् (for क्षेप्सीः कांश्चित्).
^{d}) समाहितं (for परं हितं).
33 ^{a}) °शोको (for °लोभो).
^{c}) सौम्यः (for क्षेमः).
After 33, ins. 433*.
34 ^{c}) पृच्छ (for पृच्छेर्).
35 ^{b}) [अ]भिवंद्य.
^{c}) अभ्याजगाम (for प्रत्या°).
38 Om.
39 ^{a}) नैतद्विज्ञाः (for एतैर्विद्धाः).
^{d}) विचेतनाः (for विचेतसः).
40 ^{a}) स्वपंति (for °ते).
41 ^{a}) असंख्येयगुणः पार्थः.
42 ^{a}) [ए]तौ (for यौ तौ).
^{d}) पुरुषोत्तमौ (for पुरुषर्षभौ).
43 ^{a}) एव (for एवं).
^{b}) अभिशंकसे (for अभि°).

44 [b]) खेदो (for भेदो).

उद्योगपर्वणि भगवद्याने दंभोद्भवोपाख्यानं समाप्तम्.

95

2 Before 2, ins. कण्वः.

4 [a]) °कारणं (for °मरणाय्).

[b]) चंद्रः सूर्यो (for चन्द्रसूर्यौ).

6 [c]) तिर्यग्योन्याश्च.

[d]) तथा (for स्मृताः).

7 [c]) तरुणाः प्रतिपद्यंते.

[d]) °दुष्कृते.

8 [d]) पालयंतां (for पालयन्तु).

9 [a]) भरत° (for पुरुष°).

13 Portion of the text from 13[cd] up to 5[b] of adhy. 98 is missing.

98

6 [a]) °वेगाश्च (for °रूपाश्च).

7 [c]) जानामि (for जानासि).

8 [d]) च गोपतिः (for शची°).

10 [a]) एव (for इव).

[b]) °रुधिराणि (for °रुचिराणि).

[c]) अच्छस्फटिक°.

[d]) °सारोपमानि (for °सारोज्ज्वलानि).

11 [b]) नागौकसानि (for नगमयानि).

[d]) ताराखपाणि (for तारकाणीव).

12 [b]) दीप्तानि सद्द°.

13 [a]) एतानि शक्यं.

[b]) गुणतस् (for द्रव्यतस्).

[c]) द्रव्यतश् (for गुणतश्).

14 [a]) आक्रीडं (for °डान्).

[b]) [अ]पि (for [उ]त).

16 [c]) कां (for [अ]न्यां).

17 Om. the ref.

उद्योगपर्वणि.

99

2 [c]) प्रमुखे वसुनां स्वाद(?).

3 [a]) °राज्ञा च (for °राजे न).

4 [d]) जाते भूतिविवर्धने.

6 [b]) भोगभोगिनः.

7 [d]) वलं (for कुलं).

8 [a]) यवैषां (for यतेषां).

9 [a]) नागेयः (for नागाह्वी).

[b]) चारुणाचूकतंतुकः.

[c]) अविलक्षानलश्चैव (by transp.).

10 [a]) कश्यपो ध्वजवित्स्कंधो.

11 [b]) द्विपकस् (for द्वी°).

[d]) मित्रकेतनः (for पद्मकेसरः).

12 [a]) चित्रकेतुश्च (for सुख°).

[d]) सर्पभोजनः (for सोम°).

13 [b]) चिरादकः (for चिरान्तकः).

[c]) विष्णुगंधः (for °धन्वा).

14 [a]) अंवरो (for सुस्वरो).

[c]) मातलेयो मातरिश्वा.

[d]) दि[illegible] (by transp.).

15 [d]) प्राणताश्च ये (for °तश्च ते).

16 [c]) स्वं (for त्वां).

उद्योगपर्वणि.

100

1 [b]) मातले (marg. सप्तमं as in text).

3 [b]) सा वै प्रीतिप्रदायिनी.

4 [b]) महीतलम् (for °तले).

5 [c]) बिभ्यतो (for पिबन्तो).

7 [a]) चतस्रोस्या धेनवोन्या.

[c]) निवसंत्यो दिशां पाल्यो.

[d]) धारयंति दिवं (marg. शं) सदा.

9 [b]) धार्यते व (*sup. lin.* च) (for °ते वै).

[d]) पातालं विश्व° (for मातले).

10 [c]) वन्यां (for धर्म्यां).

[d]) तथैवविश्वसंज्ञिताम्.

13 [a]) सुधा (for सुधां).

[b]) सुधाभोजिषु च सुधा.

14 [a]) अथ (for अत्र).

15 [c]) परिवार- (for परिवासः).

Om. the colophon.

101

1 [d]) पुरवर्या°.

3 [b]) दिव्याभरणभूषितः.

5 [b]) कमंडलुकुलेक्षणाः.

6[b]–7[a] Om.

8 [c]) एव वंश्यानां (for एकवंशानां).

[d]) यथाश्रेष्ठयं (for °श्रेष्ठान्).

9 [c]) काले (marg. लि)नो.

[d]) कमकाश्च°.

10 [a]) वास्यकर्णौ वलिनीवः.

11 [b]) कमशपूतकौ.

12 [a]) सुमनास्सुखोदरिमुखः.

[c]) आस्तः (for आप्तः).

13 [d]) °पूर्णकः (for °पर्णकः).

14 [a]) कारोवीरः पिठिरकः.

[c]) पिंडीरी विल्वनेत्रश्च.

[d]) मूषकादः (for मूषि°).

15 [b]) ज्योतिष्टो (for °ष्को).

[d]) कुहर° (for कुशक°).

16 [a]) विरजो धारयश्चैव.

[b]) सुखसाजयः (for सुखरो जयः).

[c]) च कुष्ठी च (for विकुण्डश्च).

17 [c]) पाताले पश्ययस्यत्र.

18 Om. the ref.

[a]) मातले (for मातलिस्).

[d]) एव (for इव).

19 [d]) °नंदकः (for नन्दनः).

20 [c]) कश्यैष वंशे सुमहान्.

22 [d]) जनकेन (for जन्म कर्म).

23 Before 23, ins. नारदः.

26 [c]) असिन्नागपतौ दातुं.

[d]) हि मे (for मुने).

उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे.

102

1 [b]) शु(*sup. lin.* श as in text)-क्रस्य.

3 [a]) अश्व° (for हरि°).

[b]) जैत्र- (for जैत्रं).

4 [a]) विजितैर् (for °जिताम्).

8 [b]) विभावसौ (for °सोः).

10 [d]) च (as in text; *sup. lin.* इ).

11 [a]) अभिविच्य (for °गम्य).

[b]) सुतां (for अयं).

[c]) मातलिस् (for मातलेस्).

12 Om. the ref.

[c]) म्रियमाणे (for म्रिय°).

13 Before 13, ins. आर्यकः.

19 [c]) विघातेन (for °ते न).

[d]) प्रमतिष्याम (for °ष्यामि).

20 Portion of the text from स्वया मया etc. in 20 up to 103. 17[d] is lost on a missing fol.

103

18 Om. the ref.
c) स तस्य (for तस्य तत्).
21 a) इदं (for इमं).
b) वहन् (marg. वह as in text).
c) Transp. एकं and एतं.
23 a) यावद्धि (for यावान्हि).
24 c) [ऽ]पि (for हि).
25 Om.
28b–29a Om.
29 b) मयि (for मया).
c) जानामि (for मन्यामि).
d) न समं (for ऽसदृशं).
32 d) हन्येतां (for हन्यातां).
35–38 Om.
उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणं समाप्तम्.

104

1 a) अनर्थ- (for अनर्थे).
b) परार्थे (for °र्थे).
2 c) शोक° (for क्लेश°).
3 d) प्र- (for वा).
7 c) तथा (for यथा).
d) °भवः (for °जयः).
9 d) च (for इ).
10 d) सं- (for स).
11 c) अवगृह्यात्मन् (for अथ गृ°).
13c–15b in marg.
15 b) अथागमत् (for उपा°).
c) रूपम् (for वेषम्).
d) भोजनेच्छया.
17 b) वरं (for नवं).
21 a) दक्षिणाः काः (for दक्षिणां कां).
d) मानवे (for °वम्).
22 c) स्वर्गे (for स्वर्गे).
23 a) जातमान° (for जान°).
24 c) ददामीति (for °नीति).
24d–25a Om.
26 c) जाति° (for चन्द्र°).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०२ ॥

105

2 c) च (for सः).
4 a) भिक्षां (for छिद्रा).
5 b) पृथिव्यां (for °व्या).
6 c) धारयमानोस्य (for °माणस्य).
8 a) करोमीति (for करिष्येति).
9 a) अमृतस्य (for अनृतस्य).
10 c) [ऽ]स्ति (for हि).
11 b) यंत्रणा (for तत्रणम्).
c) पापं (for पापो).
12 d) करोमि न च भाषितम्.
13 c) दाप(*sup. lin.* मान as in text)यन्ति.
14 a) अयं (for अहं).
15 a) यन्मां (for यस्मात्).
c) प्रणतो (for प्रयतो).
d) कृष्णं (for महा-).
17 d) योक्तव्यं (for °व्यो).
18 c) त्वदर्थश्च (for °र्थं च).
19 c) पृथिव्यां (for °व्या).

106

2 a) वापि (for वाहम्).
b) Before अथ, ins. हि.
5 a) यतोमुखे (for °मुखैर्).
6 a) पूर्वे (for पूर्वं).
c) अस्यां (for यस्यां).
7 a) अतो- (for यतो-).
d) [अ]पि (for [अ]त्र).
8 c) °कृते (for °तरे).
9 b) पूर्वेषां समवेक्षताम्.
c) पूर्वं (for पूर्व-).
d) देवानां सुखमिच्छता.
11 c) °वरः (for °वरैः).
12 a) दीप्ता (for तृप्ता).
b) स्व- (for स्वां).
c) अतः (for अत्र).
13 c) प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा).
14 ab) Om.
d) हविर्दाने (for °भागे).
15 a) पशवो (for बहवो).
16 a) यत्र (for अत्र).
17 b) सर्वस्य (for स्वर्गस्य).
c) एवां पूर्वो दिशां भागो.
d) विजयैर्न यदिच्छसि.
18 d) वा (for च).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

107

1 b) औवेण (for औतेन).
d) किम् (for दिक्).
2 a) लोकस्य याम्यस्य (for लोकत्रयस्यास्य).
b) °लोकः (for °पक्षः).
d) किल (for द्विज).
3 d) तुल्यतां गताः (for तुल्यभागताम्).
4 b) बुधाः (for द्विज).
c) [अ]पि (for [अ]त्र).
6 b) निगद्यते (for निशाम्यते).
6c–7b Om.
9 a) मंदार° (for मन्दर°).
c) गायंति गाथा गंधर्वाः.
10 d) राज्यं त्यक्त्वा (for गतराज्यः).
12 c) तस्वा (for पीत्वा).
d) हुता (for कृता).
13 c) सर्वामराः (for °सवः).
14 d) वैतरणैर्वृता (for वितरणैर्वृता).
c) तत्र (for अत्र).
15 a) वृत्तो (for [आ]वृत्तो).
b) सुरसं क्षरते (by transp.).
c) वासिष्ठां (for वानिष्ठां).
d) उत्सृज्यते पयः (for उत्सृजते पुनः).
16 a) तत्र (for अत्र).
c) तौ (for द्वौ).
17 d) [इ]द्धाः (for [अ]त्ताः).
18 c) चाखिलान् (for स°).
d) अक्रमन्वै (for आक्रमन्ते).
21 b) परिवारस्य (for °तापस्य).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ ९६ ॥
(wrongly for 106).

108

1 Om. the ref.
a) इंद्रोर्हि (for इयं दिग्).
2 b) गाः (for माः).
3 a) यदा (*sup. lin.* अत्र) सामुद्राज्ञेन.
d) Om. स.
5 c) °भारैर् (for °नागैर्).
d) सुदुर्द्विजाः (for सुपुद्विज).
7 c) जायते (for जायते).
9 a) हि सर्वत्र (for हिमवतो).

12 d) जायते निपुणो ध्वनिः.
14 b) चापि (for चैव).
c) अत्र (for अतः).
15 c) अष्टाविंशतिरत्रैव.
d) चंद्रमाः (for चक्रस्य).
17 b) पक्षगस्य (for [अ]प्यनंतस्य).
17c–18b Om.
19 b) विस्तरेण (for दिग्द्वारेण).
उद्योगे गालवचरिते.

109

1 Om. the ref.
a) निस्तीर्यते (for उत्तार्यते).
2 b) परिवारस्य (for °वापस्य).
3 b) उत्तरस्यां (for उत्तरायां).
c) न सौम्ये न विधेयात्मा.
d) न धर्म्यो (for ना°).
4 b) वरो° (for नरो°).
5 d) [अ]भिषिच्यते (for [अ]भ्यषिच्यत).
6 ab) अत्र गंगा महादेवात्पतंती गगनाच्च्युता.
cd) Om.
7 b) °प्रतीच्छया (for °परीप्सया).
11 a) संगम° (for संयम°).
d) °भोज्यानि (for °भोग्यानि).
12 d) अत्राख्योदय उच्यते.
14 a) °द्वारे (for °द्वारं).
b) °सत्तम (for °सत्तमाः).
15 a) जायते (for ज्ञायते).
b) कृतिर् (for [आ]कृतिर्).
d) °भोज्यानि (for °भोग्यानि).
17 d) उत्तमम् (for अव्ययम्).
18 a) कैलास (for कैलासम्).
b) ऐडविडस्य (for ऐलविलस्य).
19 b) क्रम्यता (for क्रमता).
20 b) नरो(? °गो)त्तमे (for द्विजो°).
21 c) हिमवतः (for हैम°).
d) काननां° (marg. करका°) (for कमलां°).
22 a) तत् (for यत्).
c) वरं (for वर्णं).
d) जीमूतं (for जै°).
23 a) दिशा- (for दिशां).
c) इह (for इति).

24 b) अन्या (for अभीर्).
25 a) विस्तारितस् (marg. °स्तरस्) (for विस्तरशस्).
उद्योगे गालवचरिते.

110

1 c) तार्क्ष (for तार्क्ष्य).
2 a) पूर्वाम्.
3 ab) Om.
c) च (for तु).
f) अरुणाग्रज (for °नुज).
4 b) आरुहस्वेति वै द्विज.
6 a) पूर्व° (*sup. lin.* पक्ष° as in text).
8 d) [अ]निलम् (for [अ]निशम्).
9 a) शल्य° (for तुल्य°).
b) तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्).
11 a) स तु (for साधु).
12 d) महाखग (for प्लवंगज).
13 a) शरीरं (for °रे).
14 a) निर्वास (*sup. lin.* °त्म as in text).
b) तमः (for पुनः).
d) व्रजतो (for गच्छतो).
15 c) तं निवर्त महाबाहो.
16 a) Marg. मया (orig. सं- as in text).
17 b) च (for न).
d) [ऽ]यम् (for मया).
18 b) [आ]वृतः (for [अ]न्वितः).
19 Om. the ref.
b) वचः (for तदा).
c) [इ]दं (for [ए]व).
21 b) नाति योर्दितः (for नाभिचोदितः).
22 b) °रोपरि (for °रोरसि).
d) वर्तयिष्याव (for निवर्तिष्याव).
उद्योगे गालवचरिते.

111

1 c) शांडिली ब्राह्मणी.
2 d) °निषेदतुः.
3 a) क्षितं (for क्षिप्रं).
4 b) गमनेप्सया.
6 c) तु (for तु).
8 a) क्षिप्र (for क्षिप्रं).

b) प्रख्यातं ते (for प्रख्यातं वै).
d) तु (*sup. lin.* च as in text) स.
10 c) प्रख्यातं (for प्रख्यातं).
d) अनयः (for मनसा).
11 a) एव (for एवं).
c) [अ]पि (for त्वं).
15 d) ह्याचारो (for आ°) (to avoid hiatus!).
16 a) तथायुष्मन् (for तदा°).
c) हि (for [अ]पि).
19 a) °मिश्रस्तु.
b) व्यध्वनि (for चा°).
21 d) विषम्यताम् (for निशम्य°).
22 a) एनं (for दीनं).
उद्योगे गालवचरिते.

112

1 b) वदतां (for पततां).
d) बोधितं (for वैधितं).
3 d) चिंतार्जितं (for चिंता°).
4a–5d Om.
5 c) आपीडयित्वा पौरर्षिं.
6 a) सोमान्वये मे च.
10 b) [अ]र्थार्दि (for [अ]र्थादि).
11 b) तपसां (for तपसो).
12 b) उपकारेच्छया.
c) काले (for कां ते).
13 d) खलु (for लघु).
14 b) °वर्चसाम् (for °जन्मनाम्).
15 a) गुर्वर्थे (for °र्थो).
16 d) भवतः (for भवंतं).
17 d) करिष्यति (for चरि°).
18 b) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि यो°).
d) त्वा (for त्वां).
19 c) वाजिदाम् (for वाजिदा).
Om. the colophon.

113

1 c) विमृज्य (m इय as in text).
d) विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).
4 d) ह्येतां बुद्धिमवेक्षितुम्.
6 a) वक्ष्यामि तु सखे राजन्.
b) मा (for मां).
7 a) तु (for च).
c) ब्राह्मम् (for ब्राह्मणम्).

9 [e]) °नाशनात् (for °नाशनं).
10 [b]) इति संभावितं नरं.
[d]) [ऽ]र्थितान् (for [ऽ]र्थिनाम्).
16 [e]) मुक्त्वा (for उक्त्वा).
19 [e]) प्रसवाभिकामं काम्यतं.
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

114

2 [b]) पंचसु (for सप्तसु).
[d]) सुसप्त(*sup. lin.* पंच)सु (for च पञ्चसु).
3 [e]) °नीका (for °लोका).
4 [d]) मयि (for मम).
7 [a]) स तत् (for पतत्).
8 [e]) इष्टव्याः (for एष्टव्याः).
9 [d]) परं (for वरं).
11 [e]) मे (for मां).
12 [e]) [ऽ]पि (for हि).
14 Portion of the text from 14[d] up to अस्यां in 116. 4 is lost on a missing folio.

116

4 [e]) °प्रतिमाकारौ (for °प्रतिसंकाशौ).
5 [a]) शुल्केन (for शुल्कं तु).
7 [a]) राजेंद्र (for राजर्षे).
[b]) पार्थिवौ (for पार्थिव).
[d]) चापि (for चैव).
8 [b]) राजर्षिः (for °र्षे).
[d]) [अ]नामयम् (for [अ]नात्मजाः).
13 [e]) मूलेन (for मूल्येन).
14 [e]) धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्).
19[cd]–21[ab] Om.
21 [d]) विनतात्मजः (for °जम्).
उद्योगपर्वणि.

117

3 [b]) वदतां (for पततां).
8 [e]) संतारे (for सं°).
[f]) प्राप्यं (marg. प्राप्तं) (for प्राप्तुं).
9 [f]) द्विजोत्तम.
10 [e]) तु (for तं).
[b]) तथा (*sup. lin.* °दा) (for ततः).
11 Om. the ref.

11 [b]) ते (for वै).
12 [a]) अस्य (for अस्यां).
[d]) नरोत्तमं.
13 [b]) वै (for ते).
14 Om. the ref.
16 [d]) चरंतु (for तिष्ठंतु).
18 [a]) तु (for च).
[e]) [आ]वैस् (for [अ]वैस्).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

118

2 [c]) पुरोयंदोश्च.
3 [b]) गंधर्व° (for पतत्रि°).
4 [e]) °देश्यानाम् (for °देशानाम्).
5 [d]) Transp. वनं and वरं.
7 [e]) आत्मानं (for आत्मनो).
8 [a]) वैडूर्याकर°.
[e]) श्लक्ष्ण° (for शष्प°).
9 [b]) रसानि च (for सुरसानि).
[e]) °पुण्यानि (for °मुख्यानि).
12 [d]) [अ]युज्यत्कालक (*sup. lin.* य)-मेण.
13 [a]) वंशं (for वंशौ).
14 [b]) आश्रितः (for आस्थितः).
15 [b]) बहुगु(*sup. lin.* ग)णे गणे (*sup. lin.* ते).
16 [e]) दृढ° (for मूढ°).
17 [b]) °निसूदनः.
19 [d]) लोके (for केन).
22 [b]) नाभ्यजानंस्तथा नृपं.
[e]) सु- (for स).
[d]) सोभवत् (for अभवत्).
उद्योगे गालवचरिते.

119

4 [b]) कर्म° (for धर्म°).
5 [a]) तत्र तत्रैव मनसः.
8 [a]) वदन् (for वचः).
[d]) ग(*sup. lin.* म)तिमतां.
9 [d]) तेषामग्रे पपात ह.
10 [d]) महेश्वरम् (for सुरे°).
12 [b]) गंगां गाम् (for स गङ्गाम्).
13 [d]) सः (for च).
16 [d]) कांक्ष्यते (for काङ्क्षितस्).
17 [e]) दिवश्च्युतः (by transp.).

18 [b]) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ).
19 [a]) वाढं (for नाहं).
20 Om. the ref.
[d]) [ऽ]भिगम्य (for °वाप).
21 [e]) आज्ञापय (for °प्या हि).
22 [a]) ए(*sup. lin.* ते as in text)र्वा.
23 [a]) सर्वान् (for मूर्धा).
[e]) त्वा (for त्वां).
[f]) पुरातने (for °तनम्).
25 [a]) नरा इमे (for राजन्नराः).
27 [d]) तारयन्ति (for °यन्तो).
28 [a]) [अ]कस्माद् (for तस्माद्).
उद्योगे गालवचरिते.

120

2 [d]) तदा (for यदा).
5 [e]) आदाने (for आधाने).
8 [e]) यदा बालेष्वनार्येषु.
[d]) वैहारेषु.
9 [d]) खे (for खं), here and in 10[d], 11[d], 14[d].
10 [b]) राज- (for राजन्).
11 [e]) प्रीतिः शश्वोश्च (for प्रीतः श[illegible]).
12 [a]) [अ]पि (for तु).
13 [b]) सवनाश्चरिताः प्रभो.
[e]) वाजिमेधाश्च (for वाजपेयाश्च).
15 [b]) ते (for तं).
16 [a]) एवं सर्वैः समाश्वासैः.
[b]) तथा (for तदा).
17 [a]) तेन (for स्वेन).
[e]) °प्राश (for °प्राशं).
[f]) चारोपयंस्तु (for आरोपयन्त).
18 [d]) Om.
Om. the colophon.

121

1 [abe]) Om. along with the ref.
3 [a]) आश्रित्य (for आरुह्य).
4 [e]) परिगृहीतश्च.
6 [a]) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव.
7 [a]) त्वर्चितोभूत् (for त्वया धर्मः).
[cdef]) Om.
8 [d]) तेन ज्ञात्वा (for ततोऽज्ञात्वा).
12 [e]) भगवान्वेद (for °वन्वेत्थ).
13 ब्रह्मा (for पितामह उवाच).

13 ^{d}) धनं (for फलं).

16 ^{c}) °मदांधानां (for °प्रदग्धानां).

^{d}) यमः (for समः).

17 ^{a}) After 17^{a} ins. 18^{d}–19^{c}, *repeating* it in its proper place.

^{c}) विमानान्यद्य संप्राप्ताः.

21 ^{a}) कर्म करोति किंचित् (for पार्थिव यत्करोति).

^{b}) प्रहाति (for जुहोति).

^{c}) चास्य (for तस्य).

उद्योगपर्वणि गालवचरितं समाप्तम्.

122

2 ^{d}) न्यायं (for न्याय्यं).

3 ^{a}) ननु (for न तु).

5 ^{a}) व्याहृत्य (for ऽभ्याहृत्य).

6 ^{a}) एतत् (for इदं).

^{b}) °नंदन (for सत्तम).

7 Before 7, reads 18^{c}–19^{b}.

^{a}) जन्म (for जातः).

9 ^{b}) वर्तते (for लक्ष्यते).

10 ^{c}) °नुबंधश्च.

11 ^{a}) त्वन्निमित्तम् (for °त्तम्).

^{b}) त्वयशस्यश्च (for [अ]यशस्यं).

12 ^{ab}) Transp. भूतानां and मित्राणां.

13 Portion of the text from 122. 13 up to 134. 5^{c} is lost on missing folios.

134

6 ^{cd}) उक्तस्त्वा समाश्वास कृतस्ते बलवत्तरः.

7 ^{c}) कृत्वा सौम्य महात्मानं.

8 ^{c}) नान्यो वै (for नान्यस्तम्).

^{d}) तत्र (for उप-).

9 ^{a}) अस्ति चैकशतं भूयः.

^{c}) वीराः (for वीर).

10 ^{a}) महायाने (for सहाया वै).

^{d}) °कर्षणाः.

11 ^{a}) न लेढुर्य (for त्वीढुशकं).

^{b}) °तेजसः (for °चेतसः).

^{c}) व्यपदर्स्येतद् (for °हन्येत).

12 ^{a}) भूर्या (for भार्या).

13 ^{b}) [अ]परावरम् (for °परम्).

^{c}) प्रतिबंधः.

15 ^{c}) यथा (for तथा).

16 ^{a}) उत्कर्षणं (for उद्घर्षणं).

17 ^{c}) विजयता (for °यते).

20 ^{ab}) Transp. बलोपेतं and महाभागं.

^{c}) धृष्टमंतम् (for °वन्तम्).

उद्योगपर्वणि विदुरापुत्रानुशासनं समाप्तम्.

135

1 ^{b}) तु (for स).

4 ^{a}) पुरस् (for पुत्रस्).

6 ^{c}) एव (for एवं).

7 ^{c}) सर्व (for कृष्ण).

^{d}) तत्र (for सर्व).

8 ^{d}) धारयते.

9 ^{b}) नित्योक्तो हि (for नित्योद्युक्तो).

^{c}) क्षत्रियः (for °या).

^{e}) समासज्य (for °साद्य).

10 ^{a}) हि (for ते).

^{b}) स न (by transp.).

^{d}) °कर्षणः.

12 ^{d}) [अ]वर्तयाः.

13 ^{b}) सदा (for उभौ).

^{d}) वृणीत.

14 ^{c}) मनोमनुष्यनाथस्य.

16 ^{b}) वापि (for चापि).

17 ^{a}) यदा (for यत्तु).

^{d}) महत् (for मतम्).

19 ^{a}) भ्रया (for भ्रहि).

20 ^{a}) [अ]प्येतौ (for [अ]त्यन्तं).

21 ^{b}) यथा कृष्णा सभां गता.

^{c}) परुषाणि (for कटुकानि).

^{e}) सर्व° (for कुरु°).

22 ^{f}) मे पुत्रान्प्रतिपालय.

23 ^{b}) [अ]पि (for [अ]स्मि°).

^{d}) तदा (for ततः).

24 ^{c}) रथं कृष्णः (for रथे कर्ण).

25 ^{a}) अ(*sup. lin.* त as it text)तः.

^{c}) अजल्पन् (for अजल्पुर्).

26 ^{b}) मृत्युपाशवशं गता.

27 ^{c}) स (for च).

28 ^{b}) स च (for सर्व°).

उद्योगे भगवद्याने.

136

1 Om. the ref.

3 ^{b}) संनिधौ (for संगतम्).

4 ^{b}) °पाशाश्रिताः सदा.

5 ^{b}) °विग्रहम् (for °निग्रहम्).

^{e}) गांडिवं.

^{f}) क्षम्यति (for क्षंस्यति).

7 ^{c}) समादाय.

9 ^{a}) प्रशम्य (for °शाम्य).

^{b}) निशम्य (for भ्रातृभिः).

^{d}) भूत्वा वंशांतरगतान्.

10 ^{b}) शुद्धिवान् (for कश्मलाक्त).

^{c}) °व्याघ्र.

11 ^{a}) च (for चेत्).

^{c}) प्रभग्न° (for प्रसक्त°).

12 ^{b}) नृपात्मज.

15 ^{a}) महेष्वासस् (for गुडाकेशस्).

17 ^{a}) दंतामात्मनाक्षणि.

^{d}) संत्यज.

18 ^{c}) संमानिताश्च (for समालिङ्ग्य).

20 ^{c}) चात्र (for वीर).

^{d}) °नाशकाः.

21 Portion of the text from मिर्हि प्रदीप्ता etc. in 136. 21^{c} up to 139. 24^{b} is lost on missing folios.

139

25 ^{b}) सत्यधर्मश्च सात्यकिः.

26 ^{a}) °वर्णाश्वाः.

27 ^{b}) सेनाजिच्च महाबलः.

^{c}) विराटश्च.

28 ^{b}) समुपानयः.

29 ^{a}) भूतराष्ट्रस्य.

^{c}) यस्य (for अस्य).

^{e}) अध्वर्यवे (for आध्वर्यवं).

^{f}) भविष्यसि.

30 ^{c}) गांडिवं.

31–32 Om.

33 ^{a}) उद्गाता (for उद्गाता).

^{b}) प्रास्तवाद्य (for प्रस्तोता सु-).

34 ^{a}) धर्मराजो (for ब्रह्मब्राह्मा).

35 ^{a}) शंखशब्दश्च (for °शब्दाः स-).

^{d}) सुब्राह्मण्यं (for °ब्रह्मण्यो).

36 ^{c}) तथा° (for महा°).

37 ^{b}) रथ° (for रथ°).

^{c}) °कार्यंतारम्.

39 a) कलापानि (for कपाकानि).
42 a) प्रतिप्राख्यानिकं.
b) तु (for स).
c) [ऽ]स्य (for ऽत्र).
d) [अ]थ (for [अ]स्य).
43 a) [ऽ]थ (for ऽत्र).
c) अतिरात्रो.
44 c) कर्मे वितते (for कर्मणि तते).
45 d) तस्य (for तप्ये).
46 b) सहितं (for निहतं).
c) च तस्य (for तदा च).
d) [अ]स्य (for [अ]थ).
47 c) आनंदेन ततः सम्यक्.
d) पुनः सत्रं (for तदा सुत्यं).
48 b) पाञ्चाल्यो घातयिष्यति.
51 b) °कुरुरालये.
53 d) त्रैलोक्ये च (for °क्यस्य).
54 a) तथा त्वं (for तदत्र).
56 c) समागतेषु (for °गमेषु).
57 c) °संरक्षणं (for °सवरणं).

उद्योगे कर्णोपनिषदे ॥ २४ ॥

140

2 Before 2, ins. भगवान्.
a) तु (for न).
b) °लब्धोपपादना.
d) वि- (for न).
3 d) समुत्थितो (for समुच्छ्रितो).
4 a) मया (for माया). भावनेन (for मौ°).
b) समुत्थिता (for °च्छ्रिता).
d) पश्यंति (for दृश्यन्ति).
6 d) उभौ चैवाभिमारुतौ.
7 c) भवति (for भविता), here and in 9c, 11c, 13c, 15c.
8 a) यदि (for यदा).
12 c) भूत° (for धार्त°).
15 a) [आ]पतितं (for [आ]पततस्).
16 d) साम्राज्य° (for सुप्राप°).
17 d) मालंत° (for नारायण°).
18 c) संग्रामे योजयेत्तत्र.
d) तामाहुः शक्रयता..

उद्योगे कर्णोपनिषदे.

141

1 c) °संयोज्य (for °संपूज्य).
d) °निसूदनम्.
e) Transp. मां and किं.
2 d) दुर्योधन° (for दुःशासन°).
e) दुःशासन° (for दुर्योधन°).
3 a) कृत्स्नं (marg. त्स्न as in text).
4 c) रण- (for रणे).
6 a) पराजयो (for °जयं).
b) विजयो हि (for °यं च).
8 c) अनूराधां.
13 a) अल्पमुक्तं (for अल्पे मुक्ते).
14–16ab Om.
17 a) पत्र° (for पुष्प°).
b) हंस- (for हंसाः).
c) जीवजीवनसंघाताः.
d) चापि (for [अ]प्यनु-).
18 a) कंकवटाः (for काका वडाः).
c) पक्षीकानादसंघाता.
d) °धावंति (for °गच्छन्ति).
21 Om.
23–26 Om.
27 b) स्वप्नांतः स (for स्वप्नान्ते स).
28 c) सर्वाणि (for शुभ्राणि).
29 a) इयं (for तव).
30 b) शामितौजाः सुयोधनः.
30c–32b Om.
32 d) वीक्षत्येव (for वीक्षन्निव).
33 c) ते (for मे).
36 c) °कंठास्ते (for °कण्ठत्राः).
d) शुद्ध- (for शुक्ल-).
39 c) ते सर्वे (for दृश्यन्ते).
d) दृष्टा (for सर्वे).
40 a) उद्बयुक्तौ (for °युक्तं).
d) चामितः (for चाभितो).
41 b) सो (for स).
42 b) [अ]त्र (for तत्).
43 c) यथा (for तथा).
d) नावैति (for नोपैति).
44 d) हृदयं न समर्पति.
45 a) तात पश्येम (for कृष्ण पश्याम).
d) °भनाशका..
47 Om. the ref.
b) पीडयम् (for पीडितम्).
48 b) °परिष्कृतम् (for °विभूषितम्).

उद्योगे कर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ २६ ॥

142

2 c) गृण्हाति (for गृह्णीते).
4 c) युधि (for ज्ञाति-).
5 c) पथ (for पत्र).
d) धर्म्ये पथि निरामये.
7 a) धर्मिष्ठे (for °ष्ठं).
b) नो (for वै).
8 a) तु वा (for बलाद्).
9 c) शांतिम् (for निग्रहम्).
10 d) विमनर्ष.
11 b) °वधः किल (for °वधे क्षयः).
c) तेषां (for शेषां).
d) नियम्या धर्मसंपदः.
13 a) पश्य (for पश्ये).
b) तदा युद्धे (for तथा युद्धे).
d) तथा (marg. न च) (for न हि).
15 a) शिष्ये (for शिष्यैर्).
16 a) अथ (for अयं).
17 a) सत्यर्थेन च निर्बंधैर्.
c) सेनां (for सदा).
19 c) चै (marg. दे as in text) व संयुक्तं.
20 b) °भोजपुरस्कृता (as in text) (marg. °जस्य वै पुरा).
22 d) च छिद्र° (for चारित्र°).
24 a) च (for तु).
d) आजुहावम् (for आसादयम्).
25 b) °रक्षितः (for °वर्तितः).
26 c) इति निश्चित्य (for अभिनिर्याय).
29 b) [illegible] (for उत्तर°).
30 a) आपृच्छतापयचास्त्वा.
b) यतस्ततः (for यतव्रतः).
उद्योगे कुंतीसमागमे.

143

2 b) [आ]धिरथिः.
c) नापि (for नासि).
3 b) कुक्षिजो (for कुक्षिणा).
4 a) °धर्मस्य (for °कर्मा).
c) [प्]थ (for [प्]व).
6 a) असंख्य (for असंयुक्ता).
c) धार्तराष्ट्रं (for °राष्ट्रान्).
7 b) धीराणां (for नराणां).
c) संतुष्यंति (for वस्तु°).
d) वा (for च).

8 ^{b}) दंभाद् (for लोभाद्).
9 ^{c}) तथा° (for तदा°).
11 ^{d}) वेषामिव महाध्वरे.
12 ^{c}) शब्दं (for शब्दः).
उद्योगे कर्णकुंतीसमागमे.

144

1 ^{a}) निश्चरतीं (for निश्चरितां).
2 ^{a}) पिता (for पृथा).
3 Before 3, ins. वैशं°.
^{a}) तु (for च).
4 ^{a}) वै (for ते).
5 ^{d}) त्वयशःकीर्तिनाशनः.
6 ^{d}) ममापि तत् (for ममाहितम्).
7 ^{c}) हीनं संस्कारसमयात्.
10 ^{b}) प्रकाशिते (for °शितः).
11 Portion of the text from 144. 11^{b} up to 145. 15^{b}, is lost on a missing fol.

145

16 ^{c}) [अ]हं (for [आ]सं).
18 ^{b}) विस्तीर्णं च (for विस्तीर्येत).
^{c}) बुध्या (for बुद्ध्या).
19 ^{c}) स राजा (for अराजा).
^{d}) सुविदितस् (for °तं).
^{e}) प्रीतितो (for प्रतीतो).
21 ^{d}) भूत्वा (for भूत्वो).
23 ^{c}) देव (for [प]भिर्).
^{d}) नगरे (for नागरैर्).
25 ^{c}) उपक्षीणे (for °क्षीणाः).
25^{b}–26^{a} Om.
26 ^{c}) राजेंद्र (for गाङ्गेय).
27 ^{a}) त्वं वीर (by transp.).
28 ^{a}) क्रोशमानानां.
29 ^{a}) च मे राजन् (for महाराज).
30 ^{a}) प्रातिपारक्षितं.
31 ^{d}) पुत्र° (for पितृ°).
^{e}) ...राजे * * *
32 Om.
33 ^{b}) मां मा (by transp.).
35 ^{c}) महाराज (for [अ]वाचं वै)
39 ^{b}) पुत्रेषु (for तेषु च).
40 ^{a}) इति (for यदि).
उद्योगपर्वणि.

146

1 Om. the ref.
2 ^{a}) प्रातिपः.
^{c}) ततो (for तथा).
4 ^{c}) यवीयांस्तु तदा क्षत्ता.
^{d}) कुल° (for कुरु°).
5 ^{b}) [प]वमच्युत (for [प]नमच्युतम्).
9 ^{b}) चानुवीक्षणे (for चान्ववेक्षणे).
^{c}) हरणे (for भरणे).
10 ^{b}) संजनन° (for संवाहन°).
11 ^{c}) आश्वास्य° (for अन्वास्य°).
^{d}) महाबलः (for महात्मना).
12 ^{c}) व्यवस्यति.
^{e}) नराधिप (for जनाधिप).
14 ^{b}) नराधिप (for जनाधिप).
15 ^{b}) °कर्षण.
^{d}) सर्वदा (for मे सदा).
16 ^{c}) बहुधा (for बहुना).
18 ^{c}) प्रणष्टः.
20 ^{d}) लोभेन हृत°.
22 ^{b}) सर्वम् (for पूर्वम्).
^{f}) प्रजाः (for तथा).
23 ^{a}) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व).
28 ^{b}) ये (for ऽन्ये).
29 ^{a}) तथा कुरूणामनुवंशभोज्यं.
^{c}) °कर्मा.
31 ^{c}) च (for तु).
32 ^{a}) च (for तु).
33 ^{c}) इह व्यधर्मं (for अद्य धर्मं).
34 ^{c}) सुहृदा (for सुहृद्भिर्).
उद्योगपर्वणि.

147

1 ^{b}) नरेश्वरः (for जनेश्वरः).
^{d}) राजमध्ये जनाधिपम्.
7 ^{b}) °संयुतः (for °संमतः).
^{c}) तु स (by transp.).
8 ^{d}) [अ]प्यपराजितः (for [अ]प्य°).
9 ^{c}) वशीकृत्वा.
11 ^{a}) [अ]न्ववर्तते.
^{b}) बलदर्पिताः.
^{c}) [अ]मि(*sup. lin* पि as in text)कृतो.
12 ^{a}) तव कुलं (for तव पूर्वं).
12 ^{b}) स्वं (for स्व-).
^{d}) °सत्तम.
13 ^{b}) अभिजायते (for अभि°).
^{d}) राज्ये (for राज्यं).
14 ^{c}) प्रतिपः.
^{d}) सर्व- (for त्रिषु).
15 ^{d}) प्रहारिणः (for यशस्विनः).
16 ^{b}) बाल्हिकस्.
20 ^{a}) बाल्हिकस्य.
21 ^{c}) संभारम् (for संभाराम्).
^{d}) शास्त्रवित् (for शाश्वतः).
^{e}) मंगलार्थानि (for मंगलानि च).
22 Portion of the text from 147. 22 up to 148. 12^{d} is lost on a missing fol.

148

14 ^{a}) शूरा (for बाला).
15 ^{b}) Transp. ते and च.
16 ^{a}) वै (for ते).
^{b}) हि संत्यज (for विसर्जय).
^{c}) अवश्य- (for अवश्यं).
^{d}) भरतर्षभ (for राजसत्तम).
17 ^{a}) च (for तु).
^{c}) अर्थं (for दण्डं).
18 ^{b}) नरर्षभाः (for नराधिपाः).
उद्योगपर्वणि.

149

1 ^{d}) हि (for ह).
2 ^{d}) अपवारितम् (for अवधारितम्).
8 ^{a}) तं (for त्वं).
^{d}) यो (for को).
9 ^{a}) संयुक्तदुःख एकश्च.
^{d}) °युज्महे.
13 ^{d}) °रथम् (for °बलम्).
14 ^{c}) पुत्रैः (for पुत्र-).
16 ^{a}) समावसे.
19 ^{d}) °प्रभः (for °बलः).
20 ^{c}) युक्तस् (for युक्तम्).
^{d}) त्वग्निकुण्डात्.
21 ^{a}) °वेगो (for °मेघो).
^{c}) °प्रगर्जनो (for °संहननो).
^{d}) सिंहतुल्यपराक्रमः.
22 ^{b}) °भुजः (for °बलः).

22 ^{cd}) Om.
23 ^{a}) सुबलः (for सुहनुः).
^{b}) सुबलो कृशः.
^{c}) अजनुः (for सु°).
^{d}) सुबलः (for सुपादः).
24 ^{d}) °संघो (for °वादी).
31 ^{a}) पश्यामि सुखेषु (by transp.).
^{c}) अखेण (for शखेण).
32 ^{a}) द्वैरथ्ये (for द्वैरथे).
^{b}) °रथं (for °व्रतम्).
33 ^{d}) गताशेषश्च (for गतमेष्यश्च).
35 ^{c}) य(*sup. lin.* अ as in text)त्र.
36 ^{b}) सोस्तु नो वाहिनीपतिः.
37 ^{c}) ह्यतिक्रान्ते.
^{d}) प्रयास्याम.
38 ^{a}) [ए]तद् (for तद्).
^{d}) च (for ह).
40 ^{a}) [अ]प्रियं (for भयं).
41 ^{c}) तात (for तत्र).
^{f}) न स वाक्याविवक्षणं
42 ^{a}) कृतास्त्रं पश्यते बालः.
^{b}) सोन्मादम् (for सोऽस्मानम्).
^{d}) आतुरम् (for आतुरः).
43 ^{a}) वाहिनीं (for वाहिनी).
^{b}) मे (for ते).
^{d}) रणेर्जुनं (for धनंजयं).
44 ^{a}) संक्रुद्धौ (for °द्धं).
^{b}) इमौ (for यमौ).
47 ^{b}) संप्रहृष्टा (for °ष्यन्).
^{c}) प्रहृष्टमनसां नादाः.
^{d}) ततः (for नादः).
48 ^{c}) °घोषाश्च (for °शब्दाश्च).
^{e}) °निर्घोषास्.
^{f}) तुमुलाः सर्वतोभवन्.
49 ^{d}) ध्वजिनी समदृश्यत.
50 ^{c}) स- (for च).
51 ^{c}) संप्रविष्टानां (for °यातानां).
^{d}) अवास्तृणत्.
53 ^{a}) °वेगश्च (for वेशाश्च).
54 ^{b}) पृथु° (for कृश°).
^{d}) कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.
55 ^{a}) उपप्लवे च (for °प्लव्ये तु).
56 ^{a}) दत्वा मूलप्रतीघातान्.
58 ^{b}) पुलकश्चास्य चाभिभो.
59 ^{a}) हृष्ट- (for हृष्टास्).

60 ^{a}) जघानाग्रे (for जघनार्धे).
61 ^{d}) सादीनाम्.
63–64 Om.
65 ^{c}) °भूतानि (for °सैन्यानि).
66 ^{a}) °संमिश्राः (for °संसृष्टः).
^{b}) °नादास्.
69 ^{b}) शुभे (for शिवे).
71 ^{c}) पर्याक्रामत्.
72 ^{a}) मा(as in text; marg. स्था)-पया°.
^{c}) महेष्वासो (for रथोदारो).
73 ^{b}) हिरण्यिनीम् (for °ण्वतीम्).
74 ^{a}) खनयामास (for खानया°).
^{c}) तत्र चोद्दिश्य (for आगे चादिश्य).
^{d}) न्यवेद(marg. श as in text)-यत्.
77 ^{c}) राजंते (for राजेन्द्र).
^{d}) विशिष्टानि महात्मनाम्.
79 ^{b}) °सर्पिषाम्.
^{c}) °वस्तूनां (for पांसूनां).
80 ^{a}) प्र- (for सु-).
^{d}) स (for सं-).
82 ^{c}) अद्(as in text; *sup. lin.* प)श्यन्.
83 ^{a}) निविष्टाः पाण्डवास्तत्र.
^{d}) °बांधवाः (for °वाहनाः).
84 ^{a}) च (for ते).
^{b}) ब्रह्मचारिणः (for भूरिदक्षिणाः).
उद्योगे अभिनिर्याणयात्रायाम्.

150

1 ^{b}) °यातं (for यान्तं).
7 Portion of the text from 150. 7 up to 154. 28^{a} is lost on missing folios.

154

29 ^{d}) वै (for च).
30 ^{a}) ध्रुवं (for ध्रुवो).
31 ^{c}) अतो (for ततो).
33 ^{d}) वध्य° (for नश्य°).
उद्योगपर्वणि.

155

1 ^{b}) दुरात्मनः (for महा°).
2 ^{a}) आहुकानाम् (for आहुतीनाम्).

17 ^{c}) महावीर्यैः (for °वीर्यैः).
18 ^{b}) Transp. शरी and तली.
^{c}) °रूपेण (for °वर्णेन).
20 ^{a}) °पुत्रैर् (for °सुतैर्).
22 ^{ab}) After 22^{ab}, ins. 552* with v.l. [(l. 1) हरि° (marg. ति as above). यं मे दास्यति पाण्डवः (for the posterior half). — (l. 2) वरौ (for अथो).]
^{d}) दा(as in text; *sup. lin.* था)स्यामि फल्गुण.
23 ^{ab}) Om.
^{d}) सर्वतः (for सर्वशः).
24 ^{c}) वाक्यं (for धीमान्).
25 ^{a}) वीरैर् (for वीर).
^{d}) सखे (for सखा).
26 ^{a}) तस्मात् (for तथा).
27 Transp. 27 and 28.
^{c}) सं- (for मे).
28 ^{c}) तत्र (for तात).
29 Reads 29 after 31.
^{d}) कृष्णं (for द्रोणं).
30 ^{c}) संयुक्तं.
^{d}) बृंहितम्.
31 Reads 31 after 27.
^{c}) शिल्पे (for शिष्यो).
33 ^{a}) °भाग (for °बाहो).
^{d}) तिष्ठ वा स्वयम् (for [अ]न्यत्र तिष्ठ वा).
35 ^{a}) चाभिसंगम्य.
^{b}) प्रोवाच (for उवाच).
^{d}) °मानवान् (for °मानिना).
37 ^{d}) ह (for हि).
38 ^{b}) °शताकुला (for °समाकुला).
^{d}) शारदी (for भारत).

उद्योगपर्वणि.

156

1 ^{a}) सैन्येषु (for [अ]नीकेषु).
2 ^{c}) महाराजः.
4 ^{b}) पौरुषं तु निरर्थकम्.
^{c}) यदर्थं ज्ञायमानोपि.
5 ^{c}) तं (for वा).
6 ^{d}) वि- (for सा).

7 c) हि (for वै).
8 a) तद्युक्तो (for त्वद्युक्तो).
cd) Om.
9 a) इह (for यः).
c) न सदैवार्थः (for न सदैवं वा).
10 d) यतः चरन् (for समा°).
11 d) अपि (for अधि-).
15 a) °निर्दिष्टं.
d) हि (for वि-).
उद्योगपर्वणि.

157

1 a) हिरण्यवर्णी.
2 d) चेदम् (for इदम्).
5 e) तत् (for यः).
f) तथा तत् (for तत्सर्वे).
6 b) पार्थिव (for पाण्डव).
7 c) ते शौर्यं (for शौर्यं च).
8 c) हृदयं कस्य न स्फोटेत्.
9 c) आच्छिन्नराज्यमुत्क्रम्य.
10 a) महावाक्यं.
b) तद्विधीयताम् (marg. तद्विभाव्यताम् as in text).
12 a) वै (for त्वं).
d) °लोकान् (for °लोकं).
13 b) फल्गुण (for पाण्डव).
d) संस्मृत्य (for संस्मरन्).
14 a) वचनं (for वचने).
c) दर्शयस्व (for दर्शयाद्य त्वम्).
d) ह्यमर्षो (for अमर्षो).
15 b) परं चापि (for ज्ञानयोगो).
17 a) तु (for [ए]व).
उद्योगपर्वणि.

158

2 bc) Om.
3 c) य(sup. lin. ह)द्धतं (for यन्मतं).
4 c) तु (for च).
d) महात्मनः (for यशस्विनः).
6 Before 6, ins. उलूकः.
7 b) कृष्णां च नयता सभाम्.
8 a) च (for तु).
b) राहाद् (for विष्ण्याद्).
11 a) लोहाभिहा(sup. lin. सा)रो.
12 b) पीवरे (for संहते).
13 d) Transp. राज्यं and कर्म.
14 c) अस्तं (for अपि-).
d) °क्षमम् (for °भरम्).
15 a) महीं द्रोणाद् (for द्रोणं मोहाद्).
16 d) मा (for माम्)
17 a) ह्यस्य (for ह्याभ्यां).
d) [इ]याद् (for व्रजेत्).
18 b) दाक्षिणेन (for दारुणेन).
19 a) किं दुर्बलः कोपमयो मदीयां.
20 d) द्रविडोद्धुकाद्यैः (for °डान्ध्रकाद्यैः).
21 a) संनिविष्टं (for संप्रवृद्धं).
b) [अ]पारणीयम्.
c) °कुलस्य (for °बलस्य).
d) किल (for किम्).
23 d) अकथ्यमानो.
c) पर्याय- (for पर्यायात्).
d) कत्थतः (for °नात्).
24 a) कर्मणा (for कत्थनात्).
25 d) शायमानो (for जाड्य°).
26 b) मानसीम् (for भूयसीम्).
27 d) त्वा (for त्वां).
28 b) यदा त्वं सपणे जितः.
d) फल्गुण.
29 c) वै मोक्षस् (for विमोक्षुस्).
30 c) अमानुषसमायुक्ता. — Portion of the text from व्यवस्थिताम् in 30d up to 160. 4d is lost on a missing folio.

160

5 c) मूढ.
7 a) [ऽ]स्त्राकं (for ऽस्त्राणि).
d) ह (for च).
9 b) ब्रवीषि (for ब्रवीहि).
c) रथीति त्वाहार्जुनः.
10 d) चैव (for चेति).
11 a) त्रिलोकीं (for हि लोकं).
c) ततोपि ते लब्धमतं.
d) न्यायं (for क्षयं).
12 b) [अ]सि- (for [अ]पि).
c) तं (for ते).
15 a) तु (for च).
16 d) द्रक्षसि त्वं (for द्रक्ष्यसे तां).
19 a) वर्तन (as in text; sup. lin. वर्तीन)त्व.
19 c) सीक्ष्णम् (for तीक्ष्णम्).
20 a) त्वं (for हि).
23 c) एतत् (for क्षेतत्).
24 b) [अ]बधार्य (for [उ]पधार्य).
25 a) उपाहृत्ता (for उपाहृत्य).
b) केतव्याद् (for °व्यो).
cd) Om.
26 b) भरतर्षभ.
27 c) [उ]द्ये (for [उ]द्यात्).
उद्योगे उलूकयानं समाप्तम्.

161

1 c) निर्यातयामा..
2 b) चाथवंदिनीम्.
c) चतुर्विधां भीमबलां.
4 c) द्रोणं (for द्रोण-).
d) व्यकर्षत (for प्रकर्षति).
5 b) राजानः (for रथिनः).
6 a) °त्थाज्ञश्च.
8 d) °द्धत् (for °दिशत्).
10 c) महेष्वासं (for °सो).
11 a) धृष्टद्युम्नं (for °म्नो).
उद्योगपर्वणि.

162

1 cd) Transp. मन्दाः and पुत्राः.
4 c) अकुर्वत (for अचेष्टत).
5 c) कुल° (for कुरु°).
6 Om. the ref.
b) वरः (for नृप).
7 a) नमस्कृत्य (for °त्वा).
c) तुभ्यं (for तेऽद्य).
8 b) व्यूढेषु (for व्यूहेषु).
d) नानाभूतस् (for [अ]न्यभूतांस्).
9 a) यात्रायाने च युद्धे च.
10 b) देवगंधर्वरक्षसाम्.
14 a) ..वणाम्राक्ष्या.
15 d) श्रोतुम् (for वेत्तुम्).
16 c) सर्वं (for सर्वैः).
19 b) सह सर्वैर्हि सोदरैः.
d) °संमतैः.
21 b) चीमाक्षा (for कृताक्षा).
25 b) दूरपाती.
d) यथा (for वृष).
26 d) वै (for [ऽ]सौ).

27 [d]) पांचालास्तु महाबलान्.
28 [b]) प्रदह्न् (for प्राव°).
29 Portion of the text from अमित्राणां etc. in 162. 29[c] up to 164. 7[ab], is lost on a missing fol.

164

8 [d]) Transp. उभयोः and सेनयोः.
9 [a]) एष (for एव).
11 [a]) °समक्रोधः (for °समः क्रोधे).
[b]) °द्युतिः (for °मतिः).
12 [b]) समः (for वरः).
13 [d]) वृतः (for श्रुतः).
14 [b]) नरेश्वरः (for नरर्षभः).
[c]) भरद्वाजात्मजः.
[d]) हितं तव (for हिताय वः).
17 [a]) श्लाघतेस्य (for श्लाघत्येष).
[c]) चैनं (for चैव).
18 [a]) एष (for एव).
19 [b]) तथा (for तव).
[c]) रणे (for रथो).
20 [d]) कथ्यं (for कक्षं).
21 [a]) सत्यश्रवा रथस्तुभ्यं.
[c]) रिपुबलं (for °ले).
[d]) प्रमथिष्यति.
22 [d]) शात्रवं तथा.
23 [a]) रथस्तुभ्यं (for रथाग्र्यस्ते).
[c]) स शत्रूणां (for रिपूणां ते).
24 [a]) °राजो (for °तेजा).
25 [a]) एष विक्रान्तयोधी च.
[c]) तु- (for वा).
26 [b]) मतो मे भरतर्षभ.
[d]) मागधः परवीरहा.
28 [a]) बाह्लिको.
29 [d]) विनिहत्य (for नाभिहत्य).
31 [c]) [अ]भ्युपेत्यैव.
32 [c]) विमर्द (for विमर्दे).
[d]) त्वदर्थं (for त्वदर्थे).
33 [b]) °रथः (for °बलः).
36 [b]) °धन्वना.
37 [b]) पाकशासनिम्.
38 [c]) ऐरावण°.
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

165

1 [a]) प्रचलो (for अचलो).
[c]) तथा (for रथौ).
2 [b]) °क्रोध- (for °क्रोधौ).
[d]) °युदी (for °बलौ).
3 [c]) त्वा (for त्वां).
5 [a]) नैष (for नैव).
[b]) नैवाप्यतिरथो रणे.
[c]) विमुक्तः कवचेनैव.
[f]) विमुक्तः.
6 [b]) भाषितात् (for भाषणात्).
[c]) फल्गुणम्.
7 Om. the ref.
8 [a]) [ऽ]भिमानी (for ऽतिमानी).
[b]) लक्ष्यते (for दृश्यते).
9 [b]) उत्फाल्य लोचने.
10 [c]) संधर्षयामि च तद्.
11 [c]) नाम रथो (for अर्ध°).
[d]) मे न (for नास्ति).
13 [b]) राजसूयादिकमेंसु.
[d]) विभेदयिषुम्.
14 [b]) वित्तेन न (for वित्तैर्न च).
16 [a]) स्वयंग्राही (for °ग्राहाद्).
17 [b]) [अ]वेक्ष्य च.
[d]) °श्चेतनः (for °कृत्तव).
18 [b]) Space left blank.
[d]) नाम (for नाना).
21 [b]) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति).
[c]) सह पांचालैः (for °पञ्चालाः).
22 [a]) युद्धं (for युद्ध-).
24 [b]) शास्त्रानुशासनम्.
[c]) हि (for [अ]पि).
[d]) मे (for ते).
25 [c]) स (for तु-).
[d]) भीष्मे (for भीष्मं).
27 [c]) योत्स्यामि (for योद्धासि).
[d]) एतैर् (for एव).
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

166

2 [c]) कार्यं (for कार्यस्).
3 [b]) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तव).
4 [c]) तत्र (for कांक्षित्).
[d]) किमेवं (for तु मे किं).
5 [b]) संतो बलसक्संख्या-.

5 [c]) त्वयि (for तु त्वां).
6 [b]) °राज- (for °राजः).
[d]) जिताः (for हृताः).
8 [d]) युध्यस्व (for यतस्व).
10 Om. the ref.
[a]) महाराजो (for ततो राजा).
11 [a]) एकाग्रं (for एवाग्रे).
13 [c]) प्रभातामेव रजनीं.
14 [a]) तु (for ते).
[c]) तेन (for राजन्).
16 [a]) सर्वेषां वै (for स्वयं राजा).
17 [b]) रथो मेष्टगुणो मतः.
[c]) °बलोपेतो.
18 [b]) पुरुषर्षभ.
19 [a]) एते च प्रमुखगताः.
[c]) कालवत् (for रुद्रवत्).
20 [a]) महोत्साहाः (for महात्मानः).
[b]) उद्धताः (for उद्गताः).
[c]) पुंभ्यः (for पुम्भिर्).
[d]) त्वन्येभ्यस्ते (for अन्यैस्ते च).
21 [d]) चापि (for चाति-).
22 [c]) सर्वैर्जिता दिशश्चैव.
[f]) चतस्रो (for दिग्जये).
23 [a]) अग्रतः (for पुरुषाः).
[b]) पुरःसराः (for गदाः शरान्).
[c]) विषहते.
[c]) उचातुं (for उचन्तुं).
[f]) च (for [अ]पि).
24 [a]) भावे (for जवे).
[c]) बलैरपि भवंतस्ते.
25 [a]) बलान्हि (for ते सैन्यं).
[d]) समये प्रत्युपस्थिते.
26 [a]) बलधैर्यसमुद्युक्ताः.
29 [b]) मानवेषु (for दानवेषु).
30 [a]) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा).
[b]) ध्रुवः (for श्रुतः).
31 [a]) [ऽ]स्य (for च).
33 Portion of the text from भीमप्रदर्शनाः in 166. 33[b] up to 175. 12[d] is lost on missing fol.

175

13 [b]) अरिंदम (for मतिमैम).
14 [b]) इह च (for बलम्).

15 [b]) तथा (for शुभा).
16 [c]) च (for तु).
[d]) तपोनिधे (for तपोधन).
17 [b]) बभूव तद् (for ततोऽभवत्).
18 [b]) नृप (for नृपान्).
[c]) तथाक्षिप्य (for अवाक्षिप्य).
19 [bc]) Transp. अथ भीष्मो and आजगाम.
21 [a]) तं तु (for ततो).
22 [d]) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्).
23 [c]) पत्नी (for इमां).
24 [c]) विदिता (for मुदिता).
25 [bc]) मा (for मां).
26 [b]) चारित्रेस्या विशंकितः.
27 [c]) उत्पृतिः.
[d]) भीष्म एवाभिमन्यते.
28 [b]) यद् (for यथा).
29 [d]) क्रीडाचैव महायते.
30 [a]) [अ]सौ (for मत्).

उद्योगेऽम्बोपाख्याने.

176

4 [b]) चेवं (for चैव).
[d]) तत्र (for अथ).
6 [b]) एवं (for एव).
[c]) °न्याय्यं.
8 [d]) वक्तुम् (for कर्तुम्).
9 [a]) सर्वं (for भद्रे).
[c]) धर्म्यं (for धर्मं).
10 [c]) त्वा (for त्वां). भीतो (for भीरु). — After 10[c], repeats 10[d] and 11[a] with v.l. [(10[d]) समयोचितः (for रामचोदितः). — (11[a]) भीरु (for भद्रे)].
[d]) निगृण्हाद् (for गृह्णीयाद्).
11 [a]) विहता (for निर्जिता).
12 [a]) प्ररोषवानथ (for पुरुषमानी च).
13 [a]) ममाप्येवं महाब्रह्मन्.
[b]) °वर्तते (for °वर्तते).
[d]) एव हि (for इत्येव).
14 [b]) नायं दोषोऽधिगच्छति.
[c]) त्वं (for तं).
[d]) तद्भीष्मे (for यत्कृते).
17 [b]) सही विभ- (for सर्वं विभ्रम).

19 [d]) निषसीद रहोगतैः.
20 [d]) हि (for च).
21 [b]) °रथम् (for °बलम्). — Portion of the text from °काले in 21[c] up to शिखण्डिनं स in 193. 42[c] is lost on missing folios.

193

42 [d]) चान्यग्रही: पापकर्मा.
43 [c]) अपविद्धं (for अपवृत्तं).
[d]) स्त्री त्वं सा (for त्वं स्त्री स).
45 [d]) स चेशस्य (for शापस्यान्त-).
46 [b]) स्वं (for स्व-).
[c]) स्थूणा यक्षा निरुद्वेगा.
[d]) भवति (for भवतु).
47 [c]) सहितः (for सह तैः).
[d]) °गामिभिः (for °चारिभिः).
48 [a]) स्थूणं तु शायं संप्रेक्ष्य.
[c]) तूर्णं (for तं वै).
[d]) तं (for स).
53 Om. the ref.
54 [b]) गंधैर्माल्यैर्मनो रैः.
[c]) चैव (for चापि).
55 [d]) सहबांधवः.
56 [b]) °नंदन (for °पुंगव).
[d]) स्त्रीपूर्वकं.
58 [a]) अहमेतद्धि वस्तात.
[b]) प्रत्यवेदयम्.
59 [d]) च महारथः (for रथसत्तमः).
61 [a]) एतं (for एनं).
[b]) समवस्थितम् (for समुप°).
[d]) जातुचित् (for चाप्युत).
62 [b]) इति (for अपि).
[c]) स्त्रिभिः (for स्त्रियां).
[d]) स्त्रीसरूपिणि.
63 [b]) इति मे व्रतमाहितम्.
64 [c]) अपलायिनम् (for आततायिनम्).
66 वैशं° (for संजय उ°).
[d]) भीष्मं (for भीष्मे).

उद्योगेऽम्बोपाख्यानं समाप्तम्.

194

1 वैशं° (for संजय उ°).

1 [b]) कुशोधनः (for सुतस्तव).
2 [b]) उत्तरम् (for उत्तमम्).
4 [c]) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्).
[d]) सवासवैः (for महाहवे).
6 [d]) बलं (for बले).
10 [d]) °निश्चयम्.
11 [d]) प्रत्याह्निकं (for प्रागाह्निकं).
13 [a]) अनेन विधिना तात.
15 Om. the ref.
16 [b]) °पुत्रेषु (for °पुत्रस्य).
17 [d]) वरूथिनीम् (for अनीकिनीम्).
19 [d]) महाबलवित् (for बलक्षयम्).
[f]) बलक्षयम् (for महाबलवित्).
21 [a]) ता (as in text; *sup. lin.* या) वद्.

उद्योगपर्वणि.

195

6 [b]) संस्प *** सात्त्विनम्.
[c]) सैन्यं (for हन्तुं).
[d]) हन्तुं तत्प्रत्यपद्यत.
9 [b]) * ढ° (for चित्र°).
[d]) तथा (for तव).
11 [a]) सदेवान् (for सामरान्).
13 Om.
14 [d]) च (for तु).
15 [a]) च (for तु).
[b]) पृथक्पृथक् (for पृथग्जनम्).
16 [b]) मम (for तव).
17 [b]) महाभुजाः (for ऽपराजिताः).
20 [c]) Transp. न and स.

उद्योगपर्वणि.

196

1 [c]) राजेन्द्राः (for राजानः).
3 [c]) धर्मकृतश्च (for कर्मकृतश्च).
5 [c]) सहिताः सर्वे (for सर्वं एवैते).
8 [b]) °रथान् (for °रथम्).
9 [b]) त्रैगर्ताश्च.
10 [a]) कर्णो (for शलो). — Portion of the text from 10[cd] up to the end of the parvan is lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1 ^{a}) चत्वार्युषसः. KM reading. The divergent readings are due to the peculiar construction. Arj.: उषस इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी; Sarv.: चत्वार्युषसश्चतस्रो रात्रीर्विभज्य । लिङ्ग[illegible]सः.

2 ^{d}) In the footnotes read "Ds" for "Ds" after Dn1.

3 ^{a}) आविशतां. Arj.: आविशत इत्यर्वाचीनः पाठः. — ^{d}) पितामहः. Although the epithet usually applies to Bhīṣma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants. Arj. and Sarv. explain the word as referring to the grandfather of Kṛṣṇa !

10 In the footnotes to the "reference", for "T1" read "G1" and for "ऊवाच" (twice), read उवाच.

2

8 Sarv. explains: सर्वास्ववस्थासु सर्वकालं । ते दुर्योधनादयाः । न कौट्यान्न कौटिल्यात् । भवतामर्थं गृह्णन्तीति शेषः, which interpretation accords well with Baladeva's personal inclination towards Duryodhana, and the general trend of his speech. It is meant that Duryodhana did not act through deceit but only exercised his right of might. The line 8^{cd} assigns a further reason for the misfortune of the Pāṇḍavas, viz., Yudhiṣṭhira's addiction to dice. But the construction of the verse is difficult, and, in view of the variants, perhaps corrupt. The word कौट्यात् is obviously a *lectio difficilior;* the readings कोट्या (Ś1), कोप्या (Vulgate) and कोपात् (GM) are thus explicable, the Vulgate emendation especially being due probably to the graphical confusion between *ṭya* and *pya* in Devanāgarī. The phrase सोऽस्मै: is obscure, but may refer to [illegible], as Sarv. suggests. Dev. and Arj. take तैः as instrumental (करणभूतैः) and read तेन (=दुर्योधनेन) for our ते न. Dev. appears to read प्रियाभ्युपेतेन, qualifying तेन, but the explanation is not clear; Sarv. reads प्रियाभ्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण, while Arj. reads प्रियाभ्युपेतैः (sic) qualifying तैः! Cf. प्रियाभ्युपगते द्यूते in 5. 125. 7^{a}. — In the critical notes to 8^{c}, for "Ca. d" read "Ca".

10 ^{a}) दुरोदर, 'gamester', a word of uncertain origin, the S form being दुरोदर. On this word see Hopkins, "Lexicographical Notes" in *JAOS*, 20 (1899), p. 18, where the word is explained as 'stake at play' and B. 2. 60. 8 is cited.

3

3 ^{a}) फलाफलवती शाखे. The lack of concordance in number, not unusual in the epic, is duly commented upon by the scholiasts as ārṣa or chāndasa.

4

8 ^{b}) अभिभू, 'all-conquering', recurs again, with more or less the same variants, generally in the vocative, in 5. 55. 7; 141. 40; 147. 21; 149. 58; 168. 19; 192. 13. Cf. Ādi, Prolegomena, p. XCII.

17 ^{b}) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1), gives an apparently unusual name, leading to strange v.l. In Vedic we have Pautimāṣya (vide PW) as a patronymic, which makes the Vulgate योऽतिमत्स्यक explicable by the not unusual graphical confusion between प and य in Devanāgarī. The name might have been Pautimāṣyaka, but °मत्स्यक (or °मात्स्यक) occurs also at the end of epic names, e. g., Pauṇḍramatsyaka (1. 61. 41).

6

3 ^{d}) शुक्रेणाङ्गिरसेन, the so-called instrumental of

comparison; see Sukthankar, "Epic Studies (II)", in *ABORI*, 11, pp. 176–178. Other instances in the Udyoga: स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टः 5. 55. 14 (no v.l.); सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा 88. 42; बलवन्तो हि बलिभिः 98. 9; कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरो मया 103. 14; प्राणैरपि (N प्राणेभ्योऽपि) गरीयसी 126. 9; श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः 137. 6; वृद्धोऽपि युवभिर्वरः 164. 12; प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः 166. 20; विषमस्थतरा मया 173. 1.

5 a) धृतराष्ट्रस्य विदिते, absolutive construction; cf. एवमुक्ते 5. 10. 5 (the variants are interesting); 12. 14 etc. तेन तथोक्ते 12. 27 etc. एवं गते 85. 2; 156. 7; 173. 12, 13; 174. 4; 178, 31 etc. तेऽनुमते 31. 16. नृपस्यानुमते 32. 6.

7

1 32* is apparently a Southern addition (missing in some of P. P. S. Sastri's MSS.), which has found its way into B and D (partly); lacking in Ś1 K. It repeats what is already said and anticipates stanza 4.

8 d) Ś1 S show यथार्हं (as in text), although the common N reading is यथावत्.

9 a) Delete the wavy line under कृष्ण-.

18 d) प्रवार्यः=पालनीयाभिलाषः (Dev.).

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Ś1 K, but finding its way into B and D. It is out of place in its context, and the omission improves the text.

13 53* is a Southern addition, lacking in Ś1 K; a conversational amplification of what follows in st. 13–14. B D leave the last line of the passage hanging in the air; while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement.

22 a) दुःखस्यैतस्य, either genitive for ablative (other instances: नोद्विग्नाः परचक्राणां 5. 82. 17; नास्य शक्यं पलायितुं 50. 58; येषां बिभ्यति देवताः 99. 6; चारित्रस्याभिशङ्कितः 175. 26: दारुस्य बिभ्यतः 1. 134. 23); or अन्ते is to be supplied, as suggested by the commentaries.

9

The Indravijaya episode (adhy. 9–18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravidschaja, ein Episode des Mahabharata*, Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS. in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text.

26 b) न तरिष्यति. Arj.: न भविष्यतीत्यसम्यक्.

35 b) त्रिशिराः, see Whitney § 414a. The variants attempt to normalize the archaism.

42 b) Probably पुत्रं would be a better reading, but the entire B is against it. So also अमन्त्रयन् (for अमन्त्रयन्त) in 51c.

50 c) विद्वान्=जानन् (Arj.), 'knowing'.

10

14 c) सहिताः. Considering समेत्य, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant विधुना is hardly convincing. Such tautology is however not unusual; cf. विनिश्चित्य कार्यं निश्चितं in 5. 142. 26, and the repetition of तदा in 5. 185. 15.

44 d) Cs reads निर्मुक्ता (as in text), and not निर्मुक्ता (as shown in the footnotes).

11

20 b) Indrāṇī. This form of the name (and not Śakrāṇī) is found practically throughout the episode; cf. 22b (where the v.l. is to avoid hiatus, as here), as well 5. 12. 31. See also 5. 12. 9–11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 b) Delete wavy line under यये°.

13

25 c) उपश्रुति. Arj.: रात्र्यधिष्ठातृदेवता. Holtzmann explains: "Upaśruti ist Astrologie, Wahrsagerei. Das Wort wird in Hārāvalī, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt:

Naktaṃ nirgatya yat kiṃcic chubhāśubhakaraṃ vacaḥ ।
S'rūyate tad vidur dhīrā daivapraśnam upaśrutim ॥"

See PW for other references. Upaśruti is an evil spirit in the Sūtras; but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people.

14

1 ^{c}) रूपिणीं 'having a beautiful form', referring to Indrāṇī. Some MSS. take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upaśruti. But the MS. authority is divided, and our reading is supported also by Ś1.

15

28 ^{b}) विचीय, not being the regular form, has given rise to a number of variants.

32 In the footnotes add: "=5. 38. 13; =C. 12. 2010, 2938".

16

18 ^{c}) सलोकान्. The text-reading is given by B, and indirectly supported by M, which, however, reads स्वलोकान्. Since the KDTG agreement is unambiguous and supported by Ś1, it would be better to read च लोकान् in the text.

29 ^{b}) अन्तरेण=कृते (Dev.), 'with regard to'.

31 ^{a}) Hypermetric! — ^{c}) तेन=तस्मात् (Sarv.). Or, तेन refers to Varuṇa, Yama and Kubera severally. The KTG reading सह देवताभिः is obviously an elucidatory amplification.

19

3 ^{bc}) The repetition of शक्ति is perhaps original; hence the large number of unconvincing variants. The compound शक्त्यृष्टि may mean a special kind of spear or javelin. Cf. similar tautology of करवाल and खड्ग, परशु and परश्वध.

12 ^{d}) स्यात्. A blend of Imperfect-Aorist and Optative forms. See *JAOS*, 57, p. 316 f.; *New Ind. Ant.* 1 (1938), p. 536. Cf. 1. 122. 47.

17 ^{b}) The S reading °कर्बरैः supports °कबलैः, and not the Vulgate °कुकुरैः.

30 ^{d}) There is no hill on the Yamunā! Cf. 4. 5. 1–2.

21

Colophon. The first sub-parvan, which ends here, has been named Udyoga on the authority of the Parvasaṃgraha, although the old printed editions have Senodyoga.

22

3 ^{d}) पर्याकार्षुः=उपतिन्युः (Dev. Arj. Sarv.); either from परि+कृ 'to serve', or पर्या+कृ 'to turn out'.

4 ^{d}) अनुरुध्यन्ति 'are fond of', 'attached to; all comm. न गणयन्ति. Cf. 7^{e} below, and 5. 27. 8^{a}; 29. 25^{d}; 32. 11^{cd}; 122. 32^{c}.

7 ^{ab}) The first two pādas of this stanza are to be construed with 6^{cd}.

9 ^{abc}) Elliptical construction, which requires a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied.

19 ^{a}) अवरुद्धाः 'expelled'. Cf. 4. 57. 14^{c}.

24 ^{a}) अपा+श्रि 'to resort to'. Cf. 5. 36. 63^{b}; 37 15^{a} (व्यपाश्रित्य); 49. 45^{c}; 88. 33^{a} (अपाश्रयः पाण्डवानां); 92. 25^{a}.

31 नो चेत्, with potential, 'would that not!' Cf. 32^{d} below, and 5. 26. 15^{b}; 32. 27^{c}; 71. 35^{f}.

34 ^{a}) अलं 'enough'. But Dev. Arj. and Sarv. explain it as समर्थः (qualifying संकल्पः), and read along with it सिध्ये (for सिध्येत्), which reading, however, is not so well authenticated.

35 ^{b}) परेत्य=प्राप्य (Dev. Arj.); समेत्य is a facile emendation from 36^{a} below.

39 ^{d}) मूर्छयेत् 'would rouse, excite'. Cf. 5. 29. 3^{d}; मूर्छित 96. 24^{c}; and the epic epithet क्रोधमूर्छित 50. 13^{d}.

23

4 ^{d}) Delete wavy line under धनंजय.

18 ^{d}) एकमित्राः is difficult, but the other readings are neither suitable nor well supported. Does it refer to the ministers of those kings who are classified in the Nītiśāstra as अमात्यायत्तसिद्धि and whose only friends would then be their ministers?

20 ^{c}) Perhaps Nīl. is right in explaining भुज as कौटिल्य; the phrase मौर्वीभुज would then be the curve of the drawn bow-string.

26 ^{b}) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'.

27 ^{ab}) कर्तुं शक्यं. Dev., Arj. comment: किमपीति शेषः. The elliptical construction, which is a notable feature of Yudhiṣṭhira's casuistic speeches, has led to confusing variants. Of the six kinds of Nīti, एकेन साधुना कर्मणा refers perhaps to Saṃdhi, while परिजेतुं (in 27^{c}) refers to Daṇḍa. Dev. Arj.: तस्मादण्डसाध्या एव कुरवः.

24

3 a) चर्म्, adverbially.

6 a) रणाजि, a curious repetition, which Nīl. explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 b) प्रस्थानेन = व्यवहारेण (Dev.), 'course, method'. — d) ह्रीनिषेध = लज्जानिवर्तनीय (Dev.). Recurs frequently, e. g., 5. 88. 34; 124. 3; also the common epithet ह्रीमत्. See Yudhiṣṭhira's remarks on ह्री in 5. 70. 35–39.

7 b) निरय acc. to Dev. Arj. = निरयहेतु. Or, is it निर् + अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभावहविधि, Amara 1. 4. 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity'. The word recurs in 5. 32. 20d.

9 a) अनुशास्य स्म. The regular form being अनुशिष्य, the variants are intelligible. For स्म, cf. 5a above. — b) निनीय = प्राप्य (Dev.); or नियुज्य (Arj.). Sarv.: नितान्तं नीत्वा हत्वेति यावत्. Or, is it नि + नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW).

15 a) प्राणानादौ याच्यमानः, elliptical phrase, agreeing with वासुदेवः and धनंजयः in st. 14, and requiring a finite verb like दद्यात् to be understood. Arj.: प्राणान्याच्यमानान् आदौ प्रथमतो दद्याविति शेषः। कुतोऽन्यत्किमन्यद्वस्तमेवेत्यर्थः; Dev. similar. Hence the variants, some MSS. actually reading ददौ, दद्यात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj., however, remarks: दद्यादित्यसम्यक्!

26

4 b) This pāda seems to be parenthetical, as also 4c, unless (which is very unlikely) कामाभिध्या (in 4c) is taken as an old ā-instrumental formation. अभिध्या is longing or desire; cf. 7d below, and 5. 42. 12.

6 This describes the भोगचय of Dhṛtarāṣṭra; but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt. The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like भवति and a substantive like धृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood; while ईश्वरः (to be construed with विग्रहाणां = देहानां acc. to Sarv.) is to be taken as the predicate. In the second pāda, अश्रेयसां is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां. In 6c and 6d, अश्रेयसः and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively माल्यगन्धान् and अनुलेपनानि (as अश्रेयसः in 7a qualifying प्रावरान्). The word अश्रेयस्, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14a.

7 a) अध्यवस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि + वस् and अधि + अस्, as some of the variants would indicate. For a similar confusion of roots, cf. प्रशशाम in 5. 178. 14d (between शम् 'to see', 'to note', and शम् 'to cease', 'to be quiet'); विन्देयुः in 1. 150. 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find'). — c) अवधूय perhaps अस्मानवधूय, from अस्मान् प्रणुदेत् in 7b. एषः = धृतराष्ट्रः. — d) In the critical notes, add: "Cd cites शरीरे (as in text)".

8 b) सामस्थ्यम्. Arj.: सामर्थ्यमित्यसम्यक्.

15 c) काव्यां 'coming from a sage', 'prophetic'; cf. 5. 29, 42a; 36. 3d; 91. 20a. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5. 128. 9.

19 = (var.) 5. 90. 23, where the v.l. are interesting.

20 ab) Probably to be construed as: कर्णो युद्धे गृहीतायुधं (आत्मानं) पारणीयं मन्यते. — In the critical notes to 20b add: "Cs cites अर्जुनं".

23 a) Arj.: तेन अर्जुनेन। अर्थे पृथिव्यादिलक्षणे बद्धमवैबद्धम्; Dev. similar. — c) Dev.: तालो नववितस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 aṅgulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj. agrees; but Sarv. and Nīl.: तालो हस्तचतुष्टयम्. Elsewhere (in 5. 158. 25b), Arj.: तालमात्रं चतुर्हस्तप्रमाणम्.

27

1 c) महास्राव, not given in PW. Perhaps महा + आस्राव (pain, affliction); but, misunderstanding, Dev. and Arj.: स्रावो मूत्रपुरीषादिनिःस्यन्दः [illegible]; Sarv.: महाप्रवाणम्! Cf. 5. 57. 5c, where the little understood word gives rise to a number of variants.

14 The word मात्रावता probably means 'of limited duration', and qualifies श्रियेण, which should probably be construed with मा प्रहासीः. The subject of this verb is सः = स त्वम् (so Dev. Arj. Sarv.); a construction which is not uncommon, [illegible]

स मां संचोदयसख 5. 144. 8; स गच्छ विनिवर्तस्व 178. 23; ते मतव्यं परं शक्त्या 170. 14; अयं गच्छामि 179. 2. The epithets क्रोधजं and हर्षजं go parenthetically with कर्मफलं in the first pāda (so Dev. and Sarv.), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood. But it is possible to take the first three pādas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making सः (=तत्), agreeing with कर्मफलं; such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e. g. यत् in 5. 76. 13 refers to श्रीः in the previous stanza (as the variants also indicate).

16 [a]) देशरूपेण 'with propriety'. Dev. Arj. देशस्थित्या; Sarv. देशानुरूपेण. But see 5. 34. 55[a] and 127. 28[b], where Arj. explains the word as समञ्जसेन and Sarv. as देशरूपं न्यायः स्वोचितादभ्रंशः.

28

3 [a]) लिङ्गमेतत् is the characteristic mentioned in st. 2; आद्यं लिङ्गं, therefore, refers to the first alternative given in 2[a].

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs. A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf. Gītā Vulg. 4. 17); those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is prāyaścitta for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*.

6 [a]) तत्त्वविच्छेदन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza.

7 [a]) तदर्थाः. तत् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma*. Cf. पित्र्ये कर्मणि वर्तमानाः in 5. 29. 18[a]. — [d]) This pāda is obscure, but Arj. explains: अन्ततोऽन्ते विनाशे। नास्ति न विद्यते। तत् कर्मफलमिति शेषः.

10 [a]) विसृजन्=राज्यं त्यजन् (Sarv.).

29

4 [a]) विचरन् 'examining', 'ascertaining'. — [d]) पूरयन्तः स्वकर्म. Cf. 5. 29. 18[a].

29 [a]) The word ब्राह्म्यः goes with बधः; and पित्र्यः (=पित्र्यो भागः) with विशिष्टः.

33 [a]) अवृह. Is it irregular aorist (for अग्राहीत्) on the analogy of forms like पेक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation.

35 [b]) पाण्डवस्योपदेष्टुं, genitive for accusative, as also in 5. 178. 16.

43 [a]) परासिक्तान्, 'set aside', 'rendered useless'; cf. 5. 47. 18[d].

47 Such examples of mixed metres (Triṣṭubh and Anuṣṭubh) are not rare in the older language. Cf. further 5. 42. 16; 45. 19.

30

1 [d]) मनसोऽभिषङ्गात्. अभिषङ्ग =आवेग (Sarv.) 'anger'. Cf. 5. 190. 21.

4 [b]) शीलवान्वृद्धिमांश्च. Cf. 5. 32. 10[d].

5 [b]) उपस्तुति=मिथ्यास्तुति (Dev. Arj.). Obviously शुक्तां is a *lect. diff.*; hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS. शुक्त='acid', 'sour'; a term often used in Vaidyaka-śāstra; but, misunderstanding, Dev. सूक्तां [illegible], Arj. शुक्तामप्रियां, Sarv. शुक्तामश्लीलाम्. — [c])=5. 29. 42[b].

10 [a]) अनपयः 'not giving way', 'not departing from (the right path)'. Arj.: अस्मात्पक्षादनपगतः! — [c]) अस्त्रं चतुष्पात्. Cf. धनुर्वेदं चतुष्पादं in 5. 155. 3; 193. 57. Dev.: मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वारः पादाः.

21 [d]) Delete wavy line under पृच्छेः.

30 [d]) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds D5-10. The N MSS. are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn2 D2.4) give hypermetric pāda. Ś1 reads as in text, with the v.l. वृद्धशीभिः (as in K). The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda.

37 [cd]) तेभ्यो अनामयं, hiatus in Saṁdhi, between pādas, which is quite frequent in the older language. The only other example in this parvan occurs in 5. 44. 15[d]: सूर्यो अह्नाय.

41 [c]) युक्तरूपान् requires तान् (=ब्राह्मणान्) understood, as Dev. Arj. and Sarv. suggest and the Vulgate supplies. The word is explained by Dev. as विचेरनपेतान्. — In the critical notes, for "Ca cites" read "Ca. d. 3 cite", and delete "C3 तानि पश्यामि".

43 ᵈ) अध्ययम्. Dev.: अहानि धनस्य; Arj.: अहानि बलस्य; Sarv.: अनपचयं.

46 ᵉ) = (var.) 5. 26. 7ᵈ.

31

3 ᶜᵈ) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 ᵇ) पितामहं. The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain. Ś1 is apparently corrupt, reading अमायमं, which is akin to the reading of S and some K. Vādirāja reads (with M3) अमद्यपं and explains: राजानः प्रायो मद्यपा भवन्ति। भीष्मस्तु व्रतशीलत्वान्मद्यं न पिबति।

32

5 ᵃ) काल्य: 'ready', 'prepared'. Cf. 5. 33. 5, 6; also कल्य: 81. 7; कल्योत्थायी 133. 32. But काल्यं काल्यं (n.) 5. 183. 27 = 'every day'; अतिकाल्यं in 13ᵉ below = 'timely', 'seasonably'.

10 ᵇ) The line is obscure. Dev. explains: अग्रे प्रथमं ते तव यन्मनोऽभूत्। मनःशब्देनात्र मनोविषया गुणा लक्ष्यन्ते। अतो मनसः संप्रति तदेव मनो भूयः प्रचुरतमम्। गुणा अत्यन्तमधिका जाता इति भावः। तानेव गुणान्विवृणोति. Arj. practically copies this explanation.

11 ᶜᵈ) Cf. 5. 22. 4ᶜᵈ. — तस्य विद्धि, genitive for accusative; not understood, hence the v.l. But cf. जानाति हि तदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् 5. 56. 44. — भारत. Arj.: भारतेत्यसम्यक्.

14 ᵉ) Read वीरो for वीरो in the text, since Ś1 supports this reading given by B3 D1.10 S.

15 ᵈ) *नोहेश्व "if you do not attend or take heed". The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Ś1, K and S readings. ऊह्, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense; hence it was a *lect. diff.*, giving rise to a number of variants.

18 ᵈ) नान्यत्र, 'not elsewhere', except in *dharmārtha.* By no means can he escape destiny. उपैति = probably अपैति; for the interchange of उप and अप as verbal preposition, cf. अपा + श्रि in the sense उपा + श्रि (cf. note to 5. 22. 24ᵈ).

19 ᵈ) अनानृशंस्य, the double negative involved in the word is responsible for the variants; but cf. अनास्तिक 5. 33. 16ᵉ.

20 ᵈ) निरयः, cf. note to 5. 25. 7ᵇ.

21 ᵃ) अकालिकं, adv. 'immediately'. — ᵉ) Cf. 14ᵃ.

22 The sense appears to be: Was it beyond the sphere of the gods (i. e. *daiva*) that Arjuna saw the next world (at the time of attaining the *divyāstras*, as commentators explain)? He succeeded and excelled; and that he would be praised leaves no doubt that there is no *puruṣakāra* (because he attained the divine weapons through *daiva*). So Dev. and Arj. — In the footnotes, add "Cap न संशयः (as in text)".

28 ᵉ) कामात्मनाम्, the genitive is governed by श्लाघसे, as the variants indicate. Dev. and Sarv., however, connect कामात्मनां with शमात् (= संहारात्, उपशमात्), but the construction would make श्लाघसे द्यूतकाले parenthetical.

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś1 missing here!); a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination. Here the indication of T3, which often closely follows N, is significant; it also lacks the subsequent continuation of S (169*).

17 170* = (var.) 252* also.

41 ᵇ) महाजनः. Dev.: संघः; Arj.: सत्सु मुख्यः.

44 ᵈ) मन्त्रनिस्राव = मन्त्रभेद. Cf. बुद्धिनिस्राव 5. 197. 11.

59 ᵉ) Arj.: श्रान्तो शान्तिरित्यसम्य॰.

90 ᵉ) मात्रार्थे. Dev. Arj.: स्वल्पे वस्तुनि; Sarv. Nīl.: अल्पार्थे. Cf. मात्रावता 5. 27. 14. Obviously a *lect. diff.*, for S entirely changes the line.

91 ᵉ) नात्याह किंचित्. Dev. Arj.: नातिक्रम्य किंचित्. Here also the S variant shows that it is a *lect. diff.*

101 ᵈ) महामणिर्जाल इव. Cf. मणीव जाली 5. 110. 12.

34

13 ᵉ) रूपाभिपाती. Arj.: ॰पातिपातीति पाठः साधुः.

27 ᵉ) प्रतिसंवेष्टते. Dev. Arj.: संकुचति. Cf. 5. 47. 42ᵈ.

34 ᵈ) In the footnotes, for "S" read "G".

42 ᵉ) Delete wavy line under एते मद्य॰, as it is obviously a case of double crasis.

65 b) मतिक्षयान्. Dev.: मतिर्मन एव क्षयो गृहं येषां; Arj.: मनोमयानित्यसम्यक्.

79 cd) = 5. 141. 44cd.

35

2 a) The disinclination to leaving hiatus, even after Pragṛhya vowels, is manifested by the insertion of च, तु, हि after उभे!

8 a) आस्व. Arj.: आवामित्यसम्यक्.

10 a) अन्वालभे, obviously the older अनु + आ + रभ् 'to catch, seize'; but Dev. वदे, Arj. कल्पयामि.

24 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), ऋणदान 203.

26–27 Cf. Baudhāyana Dharma-sūtra 1. 10. 34–36.

36 c) स्त्रीपुमांसोः but स्त्रीपुंसोः in 5. 49. 32.

39–40 पर्वकारः (39c). Dev.: पर्वसु मूल्यं गृहीत्वा क्रियाः कारयन्, which Arj. accepts; but it is interesting that S makes the facile change चर्मकारः! So also the N reading काकः in 40c (= Dev. अशुचिः, Sarv. सीसप्रतिग्रहजीवी) changed by S into कारः!

49 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), सभालक्षण 18.

36

3 a) अस्मः. Dev.: छान्दसोऽकारलोपाभावः. The form is interesting as occurring in Pali but not in Vedic.

13 a) Arj.: संविवदत इत्यसम्यक्.

14 Metre: Pramāṇikā (⏑–⏑–⏑–⏑–|⏑–⏑–⏑–⏑–). Rare in the epic: apparently not noticed by Hopkins. [V. S. S.]

31 b) Delete wavy line under ब्राह्मणान्.

32 = (var.) Āpastamba Dharma-sūtra 2. 2. 4. 14. Cf. Vasiṣṭha Dh.-sūtra 13. 61.

60 d) Ś1 reads as in text; शाखास्कन्धं should be taken adverbially with विमर्दितुम्.

70 c) पक्वमप्याः. The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Ś1.

37

23 b) In the footnotes add: "Cd अतन्द्रीः (as in text)".

38

1 = B. 13. 104. 64cd–65ab.

8 = (var.) B. 12. 140. 68. — 8b = 5. 37. 52d.

13 In the footnotes add "= C. 12. 2010, 2938".

18 abcd) = (var.) B. 12. 81. 3.

23 b) Add in the footnotes: "Cnp कृत्वा नावेक्षिणः".

34 d) परिवारणम्. Arj.: सर्वतो वरणीयतां संप्रापणीयतामिति यावत्. Probably = 'retinue, following'. Cf. परिवारित 5. 123. 22; 128. 32; 135. 1; 155. 17; 173. 9; 178. 3 etc. परिवार्य 5. 179. 21; 183. 12; 184. 8 etc.

39 b) प्रथमोत्पतितेषु. Dev. Arj.: तत्क्षणेनाढ्यतां गतेषु.

41 d) It would be preferable to adopt the D1.9 S reading विशेषा विप्रकारकाः as Ś1 reads विशेषो °कारकः.

39

3 c) Ś1 reads as in text. The printed editions (and apparently Nil.) read मन्त्रमूलबलेन, which is not found in any MS. Apparently, मन्त्रं is to be taken as appositional to अन्यः.

7 a) आयतीयुक्तं, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca.s cite".

40

2 b) अनुपाकृष्ट. Dev. Arj.: अनिन्दित; Sarv.: अनिषिद्ध.

6 a) = Rāmāyaṇa 5. 54. 28c (Bom. ed.). Another instance of gen. for acc. with तृप्: अमृतस्येव नातृप्यन् 5. 88. 51; 134. 14.

9 a) अजोक्षा. Sarv.: आर्षः.

11 b) महाविविष्टम्. The S variant regularizes the compound.

12 b) In the footnotes, delete fullstop (.) before "T3 G1 Cap".

23 = (var.) Baudhāyana Dh.-sūtra 2. 2. 1 and Vasiṣṭha Dh.-sūtra 8. 17.

30 c) Delete the wavy line under कृतम्.

41

7 c) Add wavy line under देहेन.

42

The Vulgate text of the Sanatsujātīya has been translated into English by K. T. Telang (SBE,

vol. 8, Oxford 1898), into German by P. Deussen (in *Vier Philosophische Texte des Mahâbhâratam*, pp. 3-30), and into Italian by Guiseppina Baratti (Napoli 1913). There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt.

4 [b]) In the footnotes, delete full stop (.) before "Ca. d".

8 [a]) Ś1 reads (with S) परिप्लवन्ते (for विप्लवन्ते). This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विप्लवन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda. — In 244* (line 5) read °हतान्तरात्मा.

17 [cd]) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca.d.s. The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17[c] is hypermetric and 17[d] elliptical.

24 Add after 252*, "= (var.) 170*".

30 [a]) मानं, neut. for masc.

43

7 [b]) षड्व. There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशाग्नि, त्रिदश, त्रयोदश, दशाग्र and च सप्त. The text-reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows. The actual number of नृशंसादि faults mentioned in st. 10 following is six, but another set of seven is added in st. 11. In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz. क्रोधादयः and धर्मादयः), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up *one* stanza only (viz., st. 8 and 12 respectively). It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृशंसादि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st. 10, but possibly in a lost stanza which began with नृशंस (as in the case of धर्मादयः st. 12 and क्रोधादयः st. 8). Seven more were later added in st. 11, which necessitated the emendation of षड् in the present stanza and the addition of एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः (not दोषाः!) in st. 11. The emendation was, in view of this added st. 11, generally made to make the number 13 (दशाग्नि, त्रिदश, त्रयोदश). The reading दशाग्र, however, found in a few MSS., may be a mistake for दशाग्नि, while the emendation सप्त loses sight of st. 10 which, strangely, is omitted by the only two (De Ga) of the MSS. (and not by others) which give this reading. It is interesting that Acārya Śaṁkara reads सप्त, but (logically) has no comment on st. 10. In accordance with our reading षड्, we should have, in the same way, logically omitted st. 11; but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text. Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (cf. Prolegomena, p. LXXXVII): illuminating instances of the process of conflation in our traditional text.

15–21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas; and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text. In st. 14 दम, त्याग and अप्रमाद are spoken of as three great virtues. In st. 15–17 eight defects of दम are enumerated; st. 18–20 deal with six kinds of त्याग; while st. 21 speaks of eight defects of अप्रमाद..

19 Our slight conjectural emendation in 19[b] consists only in reading यत् (which is not given by any of our MSS.) for तत्, which is given only by a few MSS. of the Ś1 K type, viz., Ś1 K1.4 D1.2.3. The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS., including TG, omit either 19[ab] or 19[cd] (haplographically or otherwise). The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza. The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus: अध्यवाच्यं वदत्येव [याचके], इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं [देहीति याचकस्य] यद्वचो भवेत्, अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत्. Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

some differences of reading) by Dev. (who is copied almost verbatim by Arj.) and his remarks are worth quoting in this connection: अप्रदेयमपि याचमानाय प्रतिनिधिमकृत्वा तदेव देयमित्याह — इष्टानिति। अहितं (Dev.'s reading for अर्हते) दातुर्दुःखकरं यथा भवति तथा याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेदित्यन्वयः। तद्वचस्तस्य याचकस्य वचः। वचःशब्देनात्र तदर्थो देयोऽर्थो ग्राह्यः विषये विषयिन उपचारात्। याचितमवश्यं देयमिति यावत्। अन्यो (Dev. for अन्यं) याचितप्रतिनिधिरूपो नैव प्रदेयः। स एव याचको य[illegible] वदति तत्रापि तद्वचो भवेत्।

20 This enumerates the remaining three kinds of त्याग. The lines are interpreted thus by Dev.: चतुर्थप्रकारमाह त्यक्तैरिति। द्रव्यैस्त्यक्तैर्यः परित्यागो भवति स चतुर्थस्त्यागः। पूर्वे त्यागा रागत्यागादिरूपाः। अयं तु द्रव्यत्यागात्मक इति यावत्। पञ्चमप्रकारमाह नोपयुङ्क्त इति। रागनिबन्धनभोगत्यागः। षष्ठमाह न चेति। तद्धीनो द्रव्यत्यागहीनो दक्षिणाहीनो नेत्यर्थः। शिष्यतेऽनुशिष्यते आचार्यपितृमातृभिर्बुद्धिर्यस्य [स] शिष्यबुद्धिः। यथायं तथा षड्विधत्यागीति वाक्यार्थः।......सर्वैरिति। सर्वैर्यथोक्तैः षड्भिः प्रकारैर्द्रव्यवानपि यो भवेत्सोऽपि त्यागीति शेषः। Arj. similar.

22 Cf. 5. 43. 6.

30 [c]) The variants are meant to exclude the older enclitic particle उ or ऊ, which occurs also in the Purāṇas, e. g., Śrīmadbhāgavata 10. 40. 60.

44

3 [c]) अनारभ्या refers to अव्यक्तविद्या of the first pāda.

15 [cd]) सूर्यो अह्नाय, hiatus in Saṁdhi! See above 5. 30. 37. For अह्नाय (adv.), see PW, which cites B. 3. 35. 10, to which add B. 7. 73. 29.

16 [a]) आशयेत्. Is it आ + शी 'to fall'?

18 The metre is irregular: 12 + 12 + 11 + 13.

45

7 Arj. explains द्वादशपूगां as बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि मनः प्राणाश्चेति द्वादशसमूहां, and मधु as इन्द्रियसुखं. Dev. similar.

17 [a]) Place wavy line under न.

19 Another instance of mixed Anuṣṭubh and Triṣṭubh metre; the variants, chiefly Northern, attempt to regularize by putting the entire stanza into Triṣṭubh rhythm.

20 [a]) In the footnotes, add: "Cs as in text".

27 A Triṣṭubh stanza of two pādas only, which N thinks defective and attempts to fill up by repeating (with v.l.) two pādas of a previous stanza!

47

7 [f]) अपध्यानात्. Dev. Arj.: विरुद्धसंकल्पात्, although the word usually means 'evil thought, curse'; the S reading अव° is a poor substitute.

9 [c]) आशिष्यते, an epic form apparenly of आ + शी 'to lie', second future, although the usual epic form is आशेष्यते, °ति.

17 [a]) सैन्याननेकान्. The crop of N variants is probably meant to avoid repetition of the word सैन्य, which occurs again in the next pāda.

20 [a]) In the footnotes, for "Ca cites" read "Ca. s cite". — [b]) *परःशतान् 'more than a hundred'. The numerous variants by different groups of MSS. indicate that it was a *lect. diff.* It is obviously a prepositional compound, not unusual in the older language, like परोक्ष, परोमात्र; and Whitney cites परःसहस्र 'above a thousand'. Cf. परःशताः 5. 92. 23; परःशतं 4. 23. 1.

23 [c]) आद्रवन्तः = आद्रवतः (Sarv.), acc. pl., a confusion between masc. strong and weak declension.

38 [a]) सेनापतिः. The question of a generalissimo of the Pāṇḍava army has not yet arisen and is not discussed till adhy. 149; but this is anticipated by Arjuna in the same way as the deaths of the several heroes of the opposite camp at the hands of particular opponents.

41 The dependent clause is left without a finite verb; hence the v.l. to the two participles प्रवर्षन् and प्रच्छादयिष्यन्.

42 [d]) संवेष्टन्ते 'turn round', 'shrink'. Cf. प्रतिसंवेष्टते 5. 34. 27[c].

44 [b]) अक्षे योगः. For the word योग, cf. 5. 34. 37[b]; 42. 92[c].

49 The confusion of reading and the rich crop of variants appear to have arisen from the misunderstanding of the word सहस्रघ्नी, which, as a substantive, is the subject of वमेत्, but which is taken as an adjective merely to विद्युत्, leaving वमेत् without a subject. The word is, therefore, emended in various ways, and an attempt is also made to emend the apparently subjectless वमेत् so as to link up st. 49 and 50 into one whole. सहस्रघ्नी is probably the descriptive name of a weapon which discharges missiles, like शतघ्नी in 5. 47. 73[c], which is undoubtedly a missile of some kind; but the word, by an

obvious pun, applies also to विदुर, of which it was taken as an epithet merely.

69 a) तरसा 'with force', and not always 'with swiftness'; the word recurs in 17a below; and in 5. 50. 40; 166. 6 etc.; cf. the common epithet तरस्विन्.

72 a) Nīl. reads (with S) ततोमसेनस्य and remarks संधिरार्षः. As such double crasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable.

80 d) वा *अस्तु. Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS. attempt to avoid in different ways.

98 d) बड, spelt as बल in Ādi (1. 85. 4), where the v.l. is बड (S बल), 'a carnivorous bird'. The word recurs in 5. 141. 18; 179. 3; 183. 23.

48

37 322* = 5. 51. 6abcd.

49

1 a) प्रत्यर्थेन. Dev. Arj.: प्रतिकूलार्थेन, 'in hostility or opposition'. Recurs in 5. 56. 1b.

50

8 a) शैक्यायसमयाः. Sarv. explains शैक्य (spelt as शैक्य) as विशुद्धमयः, some kind of tempered steel; Monier Williams 'damasked steel' (śaikya). Cf. *Indian Linguistics* 7 (1939), p. 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)'. The spelling here (and at 5. 47. 97) should be शैक्य as in 5. 50. 28a.

31 b) बरानुद्दिश्य. Cf. विकर्षन्तं बरान्बरान् 5. 74. 16d; also 163. 13c.

34 b) भग्नपुष्करान्. Dev. Arj.: भग्नकराग्रान्. But पुष्कर in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf. एकपुष्कर 5. 92. 20); and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here.

44 In the footnotes, for "a)" read "b)".

58 a) पर्यायधर्मैः. Dev. क्रमधर्मैः; Sarv. पर्यायेण सुखदुःखभोगः पर्यायः स एव धर्मः. Cf. 5. 158. 26; 75. 5 (धर्मस्य पर्यायः); 72. 12 (पर्यायकाले धर्मस्य); 132. 13 (पर्यायमरणं); 38. 30 (लोकपर्याय); 147. 21 (कालस्य पर्याये); 188. 14 (कालपर्ययात्). See also पर्याय in 5. 71. 7, and note thereon.

51

18 b) त्राता समरे. Cf. 5. 52. 4; 57. 22; 70. 10. Without समर: 5. 35. 15; 93. 42; 109. 13.

52

16 a) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant'; but Cs धर्मं शुवतां (वचनमुपेक्षेत). Arj. reads शिष्यमाणानां (?) or भिक्षमाणानां and explains याचतां, याचतोऽस्माननादृत्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थः; Dev. similar.

54

46 b) शंतनोरधि. Sarv. notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूरुषः (RV. 10. 90. 5b).

55 cd) A parenthetical line, इति स्म ह indicating that this is the oath they took, viz., "we (kill) Arjuna; or Dhanañjaya (kills) us". On Saṃśaptaka see Sukthankar, "Epic Studies (II)" in *ABORI*: 11, p. 170.

55

9 c) संसज्जेत्, possibly passive in Parasm. from सज् or सञ्ज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p. 182); hence the v.l. Cf. सज्जन्ति 5. 177. 20 (no v.l.); also सज्जते 5. 67. 15 (v.l. सज्जति). The सञ्ज् (सस्ज्) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary. For other examples of Passive in Parasm. see दृश्यति 5. 44. 21 (note above), and अभिषिच्यन्तु 5. 154. 9.

57

12–14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic. Cf. Arjuna's comparison in 5. 64. 13 and Karṇa's more detailed description in 5. 139. 29–51.

16 ab) अहं प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut. without auxiliary, for प्रशास्तास्मि. Cf. अहं द्रष्टा 1. 1. 117; कर्ताहम् 13. 24; अहं भविता 84. 9; अहं दाता 158. 45.

18 b) मारिष. The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt. drama, being uncertain, S changes it into भारत. Occurs as a v.l. in 5. 163. 5.

20 a) वृकाणामिव. Cf. व्याघ्राविव महारथौ 5. 50. 2d.

58

6 a) नैकरज्ञ. Cf. नैकरूपिण: 5. 97. 8; नैकशाता: 134. 9.

59

9 a) जातगृध्या. गृध्या = 'desire, greediness.' But here जातगृध्या means 'affection for sons (जात)', according to comm.

61

3 a) संनतेन 'depressed, distressed', but usually humbled'; cf. however 5. 137. 4, where संनति = 'respect, homage'.

62

23 b) Ca पीतममाद्धि[illegible].
27 d) = 5. 53. 6d.

66

11 a) सत्रं. Arj.: सत्रं व्याजमभिचारयागं वा; Dev. similar.

67

8 ab) अवाग्गच्छति. Cf. अवाचीन 5. 72. 6.
19 d) यतस्तत:. Recurs in 5. 177. 5. Also ततस्तत: 5. 92. 45; 187. 38.

70

10 a) अहास, aor. (for अहासिष्म).
19 d) अस्वता 'poverty'. Obviously a *lect. diff.*, S here preserving the original reading.
49 a) नीतिमात्राय. Dev. Arj.: नीतिरक्षणाय; Sarv.: [illegible]य. Ś1 accepts this reading. Cf. अर्थमात्रा 5. 75. 13, and मात्रावत् 5. 27. 14. — d) हठे = दैवे बकोधोगोत्कर्षे वा (Dev.); cf. Arj.
70 a) गोपादे, probably used as an equivalent to गोष्पद (Pāṇ. 6. 1. 145), 'a small puddle', as the word गोपाद is used in this sense in Pali.

71

7 a) Cf. 5. 86. 12a. — पर्याय:. Dev. Arj.: [illegible] क्रमो वा; Sarv.: प्रासियुक्ति: or simply युक्ति:; Nil. [illegible]. Cf. पर्यायात् 5. 158. 23; पर्यये 75. 14. See note [illegible] under 5. 50. 58a.

22 a) [illegible]ब्ध: 'propped by a support' (both स्कम्भ्, स्कम् and स्तम्भ्, स्तम्, meaning 'prop', 'support'). Nil: प्रस्कन्दनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्च:, which is also the reading and interpretation of Sarv.
36 a) निश्रम (with कृत generally) 'continued practice'. Dev.: फलपर्यन्तावसायी श्रम:. Cf. 1. 102. 18: 5. 136. 5; 152. 8.

73

8 b) परिभुजन्. The reading is shown by the almost entire B and D5 D1 T2 (Ś1 missing). भुज् 'to bend' is apparently an unfamiliar verble root.

75

1 d) विवक्षा = 'doubt' (Dev. संदेह), as in 1. 85. 19; 185. 23; but possibly the word also implies 'censure' as in न स वाच्या विवक्षताम् 5. 149. 41d.
15 d) = 5. 70. 80d.

76

5 a) कुर्वन्ति. Nil.: कुर्वन्ति कृण्वन्ति हिंसन्ति । कृ हिंसायामित्यस्य [illegible] रूपम् । तनादित्वमार्षं लेखकप्रमादजं वा ।

77

8 b) In the footnotes read समुपैष्यति for समुपेष्यति.

78

2 a) आज्ञाय, with मतं, 5. 81. 14; 82. 24 etc.

80

31 31ab = 3. 13. 59ab. — b) धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as N v.l. shows.

82

20 a) वृकस्थल. The S reading is कुशस्थल here and in 5. 84. 1; but वृकस्थल occurs (without significant S variant) again in 5. 83. 16b; 87. 2d.

84

5 b) महात्मने. The S reading गताध्वने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable. The phrase occurs in B. 3. 123. 5, where Nil. explains it as अतीतवयस् 'old', which sense suits the v.l. द्रोणेन च गताध्वना in 5. 77. 19d. Cf. also अध्वानं गन्तुमिच्छसि 4. 13. 19b.

86

19 [a]) परीत. Dev. Arj.: विपरीत. Cf. बुद्धिः परीता 5. 34. 80; परीतकाल 128. 18; [illegible] 93. 21.

20 [a]) उत्पथि, probably *metri causa*, for उत्पथे in 5. 93. 46; 127. 18; 145. 7.

88

2 [d]) अनुसरन्. The Vulgate emendation सरन्ती and consequent change of the entire pāda is, of course, to remove the absence of concord between the noun (Pṛthā) and its attribute. Cf. similar usage: 5. 76. 13 यत् (=श्रीः)......कृता, where the S variant is या; 177. 12 इयं चापि प्रतिज्ञा ते......प्रतिश्रुतम्.

10 [b]) वैणव. The reading is supported by 16[b].

37 [a]) ज्येष्ठापचायिनं. Cf. अपचिति (=पूजा Arj.) in 5. 89. 37; 127. 20.

49 [e]) निवातस्था 'living in seclusion'. Sarv. वाता-गम्यात्यन्तगुप्तप्रदेशस्था; Arj. अपवरकप्रविष्टा.

65 [a]) ग्रामजन्य. Cf. 5. 135. 4, where the phrase is explained by Sarv. as समूहयुद्ध; by Dev. Arj. as राजसमूहयुद्ध.

77 [d]) वृणीतं, imperative (for वृणुतं); recurs in 5. 135. 13.

85 [a]) वृहती. Dev. महिला; Arj. अबाला.

89

16 [c]) = 5. 138. 3[a].

30 [d]) तिष्ठति श्रियम्, practically all the oblique cases are found in the variants for श्रियं, but it is acc. for loc., as in यशसि तिष्ठति in 31[d]. Cf. द्यौर्वापि निपतेन्महीम् 5. 158. 16[b].

91

3 [a]) प्राप्त, probably प्र+आप्त (='very authoritative'). Cf. 5. 122. 22[b]. But प्राप्त in the sense of 'expediant' in 5. 148. 5[e].

92

13 [e]) आमुच्य, in the old sense of 'putting on'. Dev. Arj. निबध्य; the S variant is आबध्य. Cf. कवचामुक्त 5. 152. 16[a]; प्रतिमुच्य 4. 2. 22[a]. आमुक्तकवचः (कर्णः) 1. 61. 89[a].

48 [d]) Arj.: निषीदतुरिति छान्दसं निषेदतुरित्यर्थे. Recurs in 5. 111. 2 (cf. 1. 214. 27).

93

11 [ab]) = 5. 91. 9[ab].

16 [a]) निष्कलं. Dev. Arj.: निर्मार्यं; Sarv.: निरवयवं निरवशेषं यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning is responsible for the variants. Possibly the word is used antithetically to सहभूताः 'united' and means 'without parts, divided, diminished'.

47 [d]) = 7[d].

94

29 [d]) समर्पयत्, causal of ऋ 'to pierce', Cf. 4. 49. 11; 52. 7.

43 [b]) अति+शङ्क् 'to suspect strongly'. Cf. 5. 129. 26; 145. 40.

96

13 [cd]) Go and Puṣkara are mentioned as two different persons in the Rāmāyaṇa (Bom. ed. 7 23. 25[f]), who, we are told, led the sons and grandsons of Varuṇa against Rāvaṇa's invasion of Rasātala. This appears to be overlooked by the commentators, who interpret गो as Aditi, earth, water etc., and the reading of the entire line is corrupted by fanciful emendations. वृतः स्मृतः, the reading is not beyond doubt, but if it is acceptable, then it probably means 'chosen (as a husband, by Jyotsnākālī), so he is remembered traditionally'.

14 [e]) The obvious pun on सुरता refers to Vāruṇī as सुरा ('wine'), which the insertion of G₃ (436*) further expands.

98

19 [cd]) Dev. Arj.: वित्तात्मकं दानप्रचुरमकल्मषम्; Sarv.: दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतं प्रति । अकल्मषम्. The S variant इच्छसे कलहानिति is a cheap and irrelevant reference to Nārada's well-known inclination towards fomenting quarrels.

101

The list of Nāgas given here should be compared with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 [a]) मन्यसेऽऽस्मानं. On this Saṁdhi, in which आ is treated as अ when it follos ए or ओ (in Visarga

saṁdhi), see Wackernagel I, § 272. Other instances: [illegible] and सोऽस्मानं 5. 149. 42ᵈ, 42ᵇ; योऽस्मानं 110. 20; सन्तोऽस्मबलसंस्तवं 166. 5. But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga: संभृतोऽऽश्रमवासिना 5. 164. 6 (cf. also 1. 2. 212ᵉ धृतराष्ट्राश्रमपदं with v.l. °राष्ट्रोश्रम°).

21 In the footnote (marked by ☞) on MS. D₃, for "No. 13" read "No. 14".

104

22 ᵇ) अपवर्गेण. Arj. Sarv.: दानेन; Nil.: फलप्राप्त्या; but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5. 111. 20ᵉ; 112. 17ᵉ.

23 ᵉ) जानमान. This curious form recurs in 5. 104. 23; 156. 4; 158. 25. Also 1. 7. 3, 4; 11. 5.

26 ᵇ) ददस्व. Recurs in 5 114. 5, 11; but (आ)दस्व 5. 123. 11, 23.

105

8 ᵃ) Arj. Nil.: करिष्येतीति संधिरार्षः (करिष्ये + इति, double crasis). Cf. जायतेति 1. 11. 13.

106

4 ᵈ) In the footnotes to नैष, add: "Ca.s cite एषः".

107

2 ᵉ) ऊष्मप, a group of Pitṛs who drink only heat, like the Phenapas (5. 100. 5–6), who live on the froth of the ocean of milk. But in B. 13. 141. 97ᶠ, the Phenapas are Ṛṣis who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice. Also Somapas, who are seers of the same kind, mentioned in 5. 106. 14. Cf. Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p. 33 f.

9 ᵉ) गात्मि, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf. ध्यामि 5. 172. 14; अभिध्यामि 60. 21 (no v.l.); अनुध्याति 1. 224. 31.

111

17 ᵈ) पक्षौ द्रविणवत्तरौ. Arj. explains द्रविण as बल; obviously in the old sense of 'strength', 'power'.

112

3 ᵉ) Nil.: प्रोष्ठपदाभ्यामिति मूलेनावाहयेदेवीमितिवत् सप्तम्यर्थे.

114

3 ᵇ) बहुगन्धर्वदर्शना. Cf. देवदर्शन 1. 2. 98.

13 ᵉ) संहार = दान (Dev.). Or, 'conclusion of the pledge'?

117

4 ᵃ) कन्यकुब्ज. On the form of the word, see *BSOS*. 9. 328.

118

1 ᵈ) गङ्गायमुनसंगमे, metrical shortening!

10 ᵉ) मृगराजेषु, obviously a Bahuvrīhi compound.

120

5 ᵉ) आधान. Nil. explains as अग्न्याधान 'kindling or placing of the sacrificial fire'; but Vādirāja गर्भाधान!

8 ᵈ) वैहार्येषु. Dev. Arj.: क्रीडासु or प्रक्रीडासु; Sarv.: विहारविशेषेषु.

122

7 ᵈ) = (var.) 5. 88. 42ᵈ.

17 ᵉ) शास्त्र = शासन, cf. 20ᵃ below; also 5. 146. 20; 147. 8, 19.

26 ᵈ) गौः = भूमिः (Dev. Arj.).

39 ᵇ) = 5. 34. 4ᵈ.

44 Cf. 5. 35. 66; 168* (lines 7–8).

124

14 ᵉ) Nil.: रत्नबन्धसमेतेनेति पाठः स्वच्छः.

125

8 ᵇ) अजीयन्त, passive for active!

126

40 ᵃ) The repetition of अपि, as well as the use of verbs अवदत् and अब्रवीत् (in 41ᵃ), has given rise to a crop of variants.

127

4 ᵈ) समर्थे. The reading is supported by 18ᵈ, where also the Vulgate variant is शमार्थे.

5 ᵈ) = 5. 123. 23ᵈ. On the word योगक्षेम 'well-being, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of श्रेयस्, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmaṇas (Heidelberg 1926), I, pp. 223 ff.; *BSOS*. 7, pp. 133–36. The word recurs in 5. 36. 55; 38. 38.

12 ^{b}) प्रलब्ध = probably 'deceived', 'befooled'; cf. विप्रलब्ध. But see 5. 147. 13, where commentators explain the word as छितकाशी.

32 ^{d}) अभिजायते. Dev. Arj.: अधितिष्ठति; Nīl.: शास्ति. The word recurs in 5. 147. 13.

43 ^{b}) जीवनं. The variant जीवितुं, occurring in the repetition in 5. 57. 3^{b}, is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MSS. The S emendation जीवने does not occur in the other place.

46 Arj.: अलमह्ना एकदिवसेन शमयैनमित्यन्वयः.

49 ^{cd}) Dev.: तत्कृते पाण्डवकृते. Possibly स्रष्टा is irregular for the periphrastic future form स्रष्टा (which is actually a meagrely supported variant) or स्रष्टौ.

129

22 ^{ab}) Cf. 5. 81. 18^{ab}; 138. 21^{ab}; 179. 10^{cd}.

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 स्वाहा and स्वधा should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आराधिताः, the former referring to देवता and the latter to मानुष (= Pitṛs, cf. 24^{b}); the object of ददुः is, of course, आयुः and धनम्.

25 ^{bc}) अभ्यजायथाः, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते यूयं (so Dev.).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Über ein verlorenes Heldengedicht d. Sindhu-Sauvīra" in *Mélanges Kern*, Leide 1903.

2 ^{d}) विभावरी. Nīl. explains as कुपिता, quoting lexicon; but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'.

4 ^{a}) The MS. tradition, especially Northern, appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by D5 T1 G1.3–5 M1.2 is frankly eclectic.

13 ^{d}) काकरुहा. Of the many ingenious explanations, Arj. (and substantially Dev.) gives the following: काकवद्रुहति । रहि गतौ धातुः । यथा काकः करतालिकामात्रेण पलायत इति.

14 ^{b}) जनिः. Dev. Arj.: उत्पत्तिः; Sarv.: पुंसः. खरीमृदुः, qualifying जनिः, is explained by Dev. Arj. as गर्दभीवद्वाचा कर्कशः क्रियया मृदुः, by Sarv. as गर्दभीवन्मृदुः किंचित्करः. Cf. खरीवात्सल्य 5. 133. 6.

15 ^{cd}) आनन्तर्यं = अनन्तरकार्यं (Dev. Arj. Sarv.). — न धनायते. Dev. Arj.: न धनवदाचरति । तूष्णीं न करोतीत्यर्थः; Sarv.: धनवत्सु बुद्धिं न करोति.

23 ^{ab}) कापालीं वृत्तिं. Cf. कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5. 70. 47.

25 ^{a}) अहोलाभकरं. Dev. Arj.: स्वल्पेऽपि काले आश्चर्यं कुर्वाणम्.

28 ^{cd}) = Rām. (ed. N. S. P. 1888) 2. 53. 21^{ab}.

37 ^{a}) किमद्यकानां. Dev. Arj.: किमद्य नो भावीति दैवं परायणं येषां; Sarv.: अद्य चेन्मया किंचित्कृतं तेन श्वः किमहं करोमीति कालं प्रेरयताम्. The Vulgate and S variants show that the phrase was not understood.

132

6 ^{d}) अयं = सिन्धुराजः.

13 ^{d}) [illegible]. Dev. Arj.: नामान्तरेण मरणम्; Sarv.: क्रमप्राप्तमरणम्.

24 ^{a}) ग्रह = 'luck', 'good fortune'? But Dev. Arj.: ग्रहं सामरसपानपात्रं । प्रग्रहमिति पाठे प्रग्रहं संमानम्. But प्रग्रह = 'evil star' in 5. 90. 3 (where Arj.: प्रौढभाव, दुर्ग्रह; Sarv.: [illegible]).

28 ^{b}) प्रलब्धस्य. See 5. 127. 12^{b} and note thereon.

32 ^{a}) उच्य. Cf. 1. 71. 58 (no v.l.).

33 ^{a}) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way'; cf. 5. 128. 15; 140. 6; 144. 16.

34 ^{d}) = 5. 88. 69^{d}.

133

18 ^{cd}) चोदयसि, Dev. Arj. add in explanation कारुण्यप्रार्थनया; and चोदयामि Arj. explains by दुःखार्तैः.

27 ^{a}) आपृतस्य. But आगतस्य 1. 138. 30; आपृष्टे 5. 45. 28.

37 ^{a}) संमानम् = संदिग्ध (Dev. Arj.).

134

4 [f]) प्रतीतान् 'departed'; but usually 'delighed' 5. 1. 1; 81. 8; 117. 20; etc.

10 [c]) उज्जिहतः, 'moving upwards', from हा 'to go' (Whitney); but Dev. Arj. उच्छ्रुतः.

17 [a]) जय. See notes to 1. 56. 19[ab].

135

15 [b])=5. 113. 11[d].

136

5 [d]) क्षंसति. The reading is given by entire B (and some Devanāgarī MSS.), other groups having divergent readings.

21 [d]) बध्यते. बध् for हन् in tenses other than aor. and prec. is common enough in the older language and the epic. Cf. बधिष्यन्ति 5. 149. 46; °ध्यसि 188. 8, 12; °ध्यामि 170. 2; °ध्यध्वम् 141. 35; etc.

26 [c]) अपसव्य 'not on the left', 'right'; all comm. विपरीत. Cf. अपसव्या मृगाः सर्वे 5. 141. 16[c] (Dev. वामाद्दक्षिणगाः, 'moving from the left to the right' in augury).

137

11 [d]) उष्णगे=वर्षासु (Dev. Sarv.).

12 वास एव. The meaning is not clear, but probably the phrase implies a sense of security afforded by the cover of a protecting garment. It is difficult, however, to co-ordinate वासस् with स्रक् in the next line. Both Dev. and Arj. explain the word as निरावासः 'not causing trouble'.

139

In Ś1, as well as in Cd, adhy. 139–141 (138 is missing in Ś1) are called Karṇopaniṣad in the colophon!

4 [d])=5. 88. 56[d].

37 [b]) रथशक्ति. On this word, see Hopkins, "Lexicographical Notes", *JAOS.* 20 (1899), p. 30; also, *ibid.* 13. 241.

38 [b]) वत्सदन्तोपबृंहणाः, 'supported or reinforced by a kind of arrow having a point like a calf's tooth'. But Dev. Arj. interpret उपबृंहण as समित्सङ्घो बाणः.

40 [b]) झषयः. Cf. झषी (ई stem) 5. 152. 3.

47 [b]) आवर्त gerund in अम् (ṇamul).

51 [a]) रोदन्त्यः. Cf. रुदन्ती 5. 88. 7; 136. 22; but रुदती 135. 17.

141

4 [ab])=5. 140. 20[ab].

22 [d]) वेदयानः qualifies परिघः in the preceding line, but the variants attempt to connect it with संध्ये nearest to it, or with स्रक् in the next line. — [e]) एका स्रक्. Dev. Arj.: एका एकाकिनी स्रक् सृगाली; but the word is not known otherwise in this sense, the Vulgate emendation शिवा, however, appears to confirm this explanation. The expanation of Sarv.: एका रापि स्री असृग्वमन्ती शब्दं करोतीत्यर्थः is more ingenious than convincing. The S variant पक्षिणी is colourless.

25 [b]) शक्रवर्णे. शक्र is explained by Dev. Arj. as ऐन्द्रधनुस्.

29 [a]) तत्र should refer to आसनानि (28[c]) and not to पृथिवी (29[c]), as Nil. suggests.

34 [d])=5. 92. 13[d].

41 [a]) अगस्त्यशास्त. Cf. 1. 184. 9.

45 [d]) वीरक्षयविनाशनात्. The apparent tautology in the expression has led to the variants; but perhaps क्षय should be taken in the sense of 'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule'). It is also possible to distinguish between क्षय and विनाश as signifying shades of loss, as in the expression ज्ञातिवधे क्षयः in 5. 142. 11.

142

2 [a]) जीवपुत्रे. Cf. 1. 144. 13, where the form of the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v.l. °पुत्रा. — [b]) अनुग्रह=अविग्रह, as the variants suggest.

25 [b]) पुत्रवत्परिवर्तितः, 'having been turned back or received back like a son'.

27 [d]) उपाध्ययन. Dev.: जपरूपं, which is possible in view of some of the variants.

143

3 [c]) The S reading कुन्तिभोज, adopted in the text, is obviously preferable; cf. 5. 88. 61; 142. 20; 149. 60.

145

12 [a]) नाभिपद्येत, explained by comm. as नातिक्रमेत;

hence perhaps S reading नातिपचेत would be better.

18 ^{d}) आवहम्. आ + वह् 'to bring home a bride'; cf. 22^b. Also cf. संवाहनक्रिया 5. 146 10^b (where the S variant is वैवाहिकक्रिया), and आवाहश्च विवाहश्च 5. 139· 14^c.

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 ^{b}) = 5. 165. 10^c. °कृतेन = °कृते.

148

4 ^{c}) The formal election of Bhīṣma as the generalissimo is anticipated here.

7 ^{a}) साम (n.) should be the proper reading, as indicated by 8^b, 9^b and 13^a, where the word has hardly any v.l.

149

9 ^{a}) संयुक्त 'connected, related'; but cf. 5. 102. 13, where Dev. explains the word as उचित 'worthy'.

15 ^{d}) समितिशोभन. Cf. 5. 88. 35^b: 1. 3. 139^b.

46 It is noteworthy that although requested to do so, Kṛṣṇa diplomatically refrains from nominating a generalissimo to Yudhiṣṭhira's army, which Yudhiṣṭhira himself does in 5. 154. 12. S officiously fills up the lacuna by inserting a line (541*), which is appropriated by Nīl. and three D MSS., but which is omitted by all other N MSS. including Ś1!

48 ^{a}) योग इति, a call to 'fall in'; cf. 5. 170. 15. Dev. संनहन. Cf. also योगमाज्ञमयामास 5. 151. 17, 18; 160. 29; युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी 5. 160. 27; 133. 30; संयुक्तः (रथः) 5. 166. 30, 37.

79 ^{c}) Cf. 5. 152. 5^d.

81 ^{b}) परश्वध, also the form परश्वधि 5. 176. 17. — ^{d}) हृदि अभूवन्. Arj. हृदि स्थिता योधोपयोगित्वात्.

83 ^{b}) मित्राणि. Although मित्र in the epic is often masculine, the S variants मित्राः, मित्रान् etc. are apparently meant to avoid the absence of concord in gender between a noun and its attributes (सबलाः सहवाहनाः). Similar instances: एकमज्ञातचर्यां 5. 47. 86; प्रत्यक्षो...ज्ञस्य माहात्म्यं 103. 35; न युक्तमव-मानोऽयं 178. 8; and with शक्र 98. 13; 103. 33.

150

14 ^{d}) = 5. 152. 12^b.

15 ^{cd}) Cf. 5. 149. 76.

25–27 For a similar comparison of Duryodhana's army to an ocean, see 5. 158. 37–40.

152

Some passages of this adhy. relating to military tactics and weapons of war have been translated by E. W. Hopkins in his "Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India" (*JAOS.* 13. 293 f.).

3 ^{d}) सपोथिकाः. The पोथिका or अवपोथिका (according to Monier Williams) is anything used for knocking down, such as stones thrown on besiegers. Cf. B. 3. 15. 6^d.

6 ^{b}) Dev. Arj.: वासी काष्ठतक्षणशस्त्रम् । वृक्षादनं वृहदास्त्रं, kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper.

14 On this verse Arj. remarks: अयं च श्लोको भीष्मपर्वणि कैश्चिद्व्याख्यातः । प्रकरणात्तत्रैव व्याख्यातुमुचितः.

153

In the footnotes to the colophon on p. 546, for "G3 150" read "G4 150", and in the following note (marked by ☞) read "अभिनिर्याण" for "अभिनिर्यण".

154

13 ^{cd}) But in 5. 161. 11 Dhṛṣṭadyumna (and not Arjuna) is called Senāpatipati!

155

13 ^{b}) दूरपातया. Cf. दूरपाती in 5. 162. 25^b.

18 ^{b}) तली = तलत्रवान् 'having an arm-guard'.

28 As regards *sequence*, it would be better to read st. 31 after st. 28, as this sequence is supported by K1.2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Saṁjaya is described at the commencement of the Bhīṣma-parvan; but Saṁjaya appears here to have been already so gifted, and describes at Dhṛtarāṣṭra's request the incidents which occur outside. This anticipation involving inconsistency leads parts of the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśampāyana in some MSS.; see v.l. to 5. 166. 38; 179. 30; 193. 66; 194. 15. The narrative is

resumed by Vaiśampāyana in adhy. 195.

1 [c]) अकुर्वन्त, verbal stem-transfer! Recurs in 5. 162. 1.

157

18 [a]) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev. explains as लोहेषु मन्त्रेण देवताह्वानम् । राज्ञां नीराजनविधिर्वा.

158

18 [b]) संसृष्टो दारुणेन; अन्नेण must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः (युद्धम्) 5. 57. 27; चक्षुष्मतां वै (भाग्याय) स्पृहयामि 69. 1; उष्ट्रयुक्तं (यानं) समारूढौ 141. 40; तन्मे (मनो) दहति सांप्रतं 142. 7. — [d]) पदा भूमिमुपस्पृशन् euphemistic for 'a mortal'; Dev. Arj.: मर्त्यः. See notes to 4. 15. 15[b]. Cf. also App. I, No. 11, line 16.

25 [b]) तालमात्रं. See notes to 5. 26. 23[c].

26 [a]) पर्यायधर्मेण. Dev. Arj.: राज्ञः पुत्र इति क्रमधर्मेण. Sarv.: पर्यायः परिक्रमः पौरुषम्. But the commentators omit to explain पर्यायात् in 23[c]. See notes to 5. 50. 58[a].

30 [c]) अमानुष्य = अपौरुष.

33 [cd]) Dev. and Arj. explain that श्रेण्यां (= सभायां) refers to Yudhiṣṭhira as Kaṅka, कक्ष्यां (= मल्लव्यापारे) to Bhīma as Ballava, and वेण्यां (= अपुरुषचिह्नेन) to Arjuna as Bṛhannaḍā at the court of Virāṭa.

160

9 [c]) The large number of variants of the different groups of MSS. for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तथेत्याह *अर्जुनः), which can be confidently restored in the text.

28 [c]) उष्ट्रवामी = शीघ्रगा उष्ट्री (Dev.). In Raghu 5. 32 the phrase उष्ट्रवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares'. Cf. Kāśikā on Pāṇ. 6. 2. 40.

162

25 [c]) तुभ्यं may be explained here as त्वदर्थे; but it is possibly a case of dative for genitive, as in मह्यं in 5. 145. 11[a]. Cf. विदितं तुभ्यं 5. 177. 20; गुरवस्तुभ्यं 5. 186. 17.

164

[illegible] [b]) संवृतोऽऽश्रमवासिना. Sarv. explains the double crasis as आर्षं; Dev. and Arj. would take अश्रम as 'chāndasa' for आश्रम. Cf. note on 5. 103. 19[a].

173

5 [d]) प्रवेरिता = प्रक्षिप्ता (Arj.). The variants show that it is an unusual word; probably irregularly formed as प्र + अव + ईरित. See PW; but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate'. The word recurs in 1. 17. 23 as प्रवेरितं (v.l. °वेपितं, °चोदितं).

174

3 [ab]) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1. 1. 101; 47. 8; 213. 60.

21 [cd]) "Fulfilled (be) your desire (मनः) for which you languish". The S variant तपः (for मनः) is suggested by परिशुष्यसि, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities.

178

14 [d]) प्रशशाम. See notes to 5. 26. 7[a].

29 [cd]) Dev. Arj.: निःसंशयेन संशयाभावेन । श्रेयान् समर्थानां श्रेष्ठः.

179

11 [c]) तत्कुलीन 'of that family'. The word recurs in 1. 126. 34; also तत्कुलेय 1. 169. 13 (v. l. °कुलीन).

180

26 [d]) कुर्मि. Cf. मा क्रुध्वम् 5. 56. 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant.

181

2 [a]) उपवृत्त (= उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nīl. परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev. Arj. लुठित) or 'recovered, refreshed'. The word recurs in 1. 1. 136.

8 [c]) अच्छिदं, for अच्छिनदं. Cf. अयुजं 5. 186. 2.

15 [c]) गोरुतं 'as far as a cow's lowing can be heard'; two krośas, according to Hemacandra, Abhidh. Cintā. 3. 551.

29 [d]) लोमवाहिभिः. Dev.: लोम्नि वहन्तीति लोमवाहिनः । अथ वा लोमवदक्षिपक्ष्मवद्वहन्तीति शीघ्रचारित्वमुक्तम्.

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, read "581*".

183

7 ^{a}) अभ्यहनत्, change of conjugation. Recurs in 5. 185. 6.

16 ^{d}) ऋष्टिषेण being one of Bhīṣma's ancestors, the N variant पितॄणां conveys the same idea.

185

15 The variants are meant to avoid repetition of तदा.

190

1 ^{b}) स्वजने. The text reading is shown by T G and practically the whole of B. Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase. The meaning is not clear; but perhaps चकार is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative: प्रपत्स्ये 5. 61. 5; वर्तेते 90. 8; चकार 102. 27; प्रजायते 134. 18.

9 ^{a}) दाशार्णकस्य. Although the reading दशार्णकस्य is better authenticated here by MSS., the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दाशार्णक in 10^{b}, 19^{a} below; and in 5. 191. 11^{a}, 19^{a}; 192. 6^{b}, 12^{d} etc., where the variants are negligible. In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārṇa, and the derivative Dāśārṇaka designates the ruler.

192

23 ^{b}) मध्वक्ष. Cf. 5. 50. 20^{c}.

193

2 ^{a}) किंचित् कालान्तरं. The variants in the repetition of the phrase in 5^{c} are not considerable.

18 ^{a}) ते for त्वया; see Hopkins, *JAOS.* 61 (1931), p. 285. Cf. भुक्तं मे (= मया) 5. 104. 12 (no v.l.).

29 ^{a}) किल्बिष in the old sense of 'offence', 'injury'.

54 ^{d}) चैत्य, sacred tree, place of worship. Cf. 1. 1. 169; 138. 25.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Śl. No.		For	Read
1.	21	युधिर्तोश्च	युधि तांश्च
9.	38	त्रिशिरस्तद।	त्रिशिरसस्तद।
22.	13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।
22.	34	सिमीके	समीके
23.	26	मीमसेनश्च	भीमसेनश्च
29.	17	वृत्रे	वृत्ते
30.	34	प्रासा	प्रासाः
32.	25	त्वेवमन्ये	त्वेव मन्ये
34.	38	°श्वाग्रक्ष्यत्य°	°श्वाग्रक्षत्य°
34.	53	°डुराह	°डुराद्द
35.	28	तैन	तेन
36.	23	तमो	तपो
36.	64	गावो	गावः
37.	9	नराधिपः	नराधिप
44.	12	वृद्धिं	वृत्तिं
49.	22	नामायुतं	नागायुतं
50.	8	सैक्यायस°	शैक्यायस°
50.	23	ममा	मम
84.	6	चतुर्युक्ता°	चतु[illegible]क्ताश्च°
88.	13	°भि[illegible]	°भिक्षौक्षणानां
88.	20	शीलवृत्तो°	शीलवृत्तो°
88.	82	°धनोभीम°	°धनो भीम°
117.	16	प्रतिह्वामि	प्रतिगृह्णामि
125.	25	पाण्डवैवृष्णि°	पाण्डवैर्वृष्णि°
130.	22	बलभोज°	बलमोज°
132.	36	परतैररपि	परतैररपि
152.	21	दश सेना	दशसेना
154.	14	चव	चैव
191.	13	संबंधी	संबन्धी